ઇ. સ. ૧૯૦૯માં વડોદરામાં મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પાંચમા સંમેલનની પરિસમાપ્તિમાં શ્રીમંત મે. ના. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓએ કરેલાં ભાષણમાંથી

ભાષા અને વાઙ્મય એ પ્રજાની પ્રગતિ અને પ્રજાના વિચારોની તસવીર છે. ભાષા અને વાઙ્મય ઉપરથી કોઇપણ દેશની સ્થિતિ માપી શકાય છે. * * * આ સંમેલન સરખા પ્રસંગ વારંવાર આવો અને ભાષા તથા વિચારો દ્વારા દેશની ઉન્નતિ થાઓ, એવી મારી ઇચ્છા છે. આપ સૌ હર વખત આ પ્રમાણે જ એકઠા થશો, અને આવા જ ઉત્સવ કરી કરીને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરશો, એવી આશા છે. ભાષા તો સાધન માત્ર છે. ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય એ આપણું સાધ્ય છે. ખાલી શબ્દ પાંડિત્ય નથી જોઇતું. * * * દેશી ભાષાઓ દ્વારા ઉંચામા ઉંચી કેળવણી સુદ્ધા અપાતી થવી જોઇએ, એવી રા. બ. વૈદ્યની સૂચના છે. મારૂં મત પણ એવું જ છે. દેશી ભાષાઓનો પ્રસાર કરતાં સંસ્કૃત ભાષાનો પરાજય કરવાનો કે તેને ઉતારી પાડવાની નથી. સંસ્કૃત ભાષાને પહેલું પદ આપવુંજ જોઇએ, પણ હાલના સમયમાં તો સૌકોઇ સમજી શકે એવી જ ભાષા જોઇએ. દેશી ભાષા સૌ સમજે છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાંના સુંદર વિચારો સૌના જાણવામાં આવી શકે તે માટે દેશી ભાષાઓની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ. * * * આ વખતે જેમ મરાઠીનું સંમેલન ભર્યું, તેમ આવતી સાલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને મેં અહીં બોલાવી છે. એ પ્રસંગે પણ આપ સૌ પધારશો. આ ભાષાઓનો પ્રશ્ન વિકટ છે. દેશી ભાષાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આરંભ યુનિવર્સિટી જ્યારે કરવાની હોય ત્યારે કરે; પણ અમે શરૂઆત કરવાના છીએ. દેશી ભાષાઓ બધા સમજે એવી સુલભ છે માટે એ ભાષાઓ દ્વારાજ નીતિ અને ધર્મ એના વિચારો પ્રસરાવવા જોઇએ. ભાષાનો વિચાર આપ પ્રાંતિક દૃષ્ટિથી ન [illegible]; રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કરો. આખા રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારને માટે દેશી ભાષાઓ જ સાધન હોઇ આપ સર્વનો ફરી આભાર માની રજા લઉં છું.

—

પરિષદના આવક ખર્ચનું સરવૈયું.

આવક.

(જુઓ અહેવાલ પ્રકરણ ૯)

૨૭૬૬) પરિષદ્ ફાળા ખાતે—

3૫૦૦) રૂ. ૧૦ અને તેથી વધુ ભરનારા ગૃહસ્થોના.

૨૬૬) રૂ. ૧૦ થી ઓછું ભરનારા ગૃહસ્થોના.

---

૪૭૬) ટિકિટ વેચાણના.

૪૦૦) સભાસદ ટિકિટોના દર રૂા ૨ લેખે

૭૬) પ્રેક્ષક ટિકિટોના દર રૂા ૧ લેખે.

---

૧૨૫)૮ પ્રદર્શન ફંડ ખાતે.

૯3)૬)૬ નિબંધ છપામણીમાં મદદ.

૧૦૦)૧૫)૬ નિબંધ વેચાણના.

૬)૧૫)૮ જનમ વેચાણના.

રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-૮

ખર્ચ.

(જુઓ અહેવાલ પ્રકરણ ૧૦)

પરિષદ્ ખર્ચ ખાતે ૧૫૭૪)૧૨)૪

ક સામાન્ય ખર્ચ ૫૦૬)૧૦)3

છપામણી ૧૯૧)૧૧)૦

સ્ટેશનરી ૬૧)૧૦)3

ટપાલ ખર્ચ ૧૧૪)૭)૬

તાર ખર્ચ ૮)૧૪)૦

નોકર ખર્ચ ૨૭)૧૩)૧૦

પરચુરણ ૧૦૨)૧)૮

ખ સ્વાગત સમિતિ ખર્ચ ૩૯)૦)૧

ગ મંડપ ખર્ચ ૭૨૪)૨):

ઘ ગાર્ડનપાર્ટી ખર્ચ ૨૫૪)૧૫)૧

પ્રદર્શન ખર્ચ ખાતે ૫૦૩)૩

નિબંધ છપામણી ખાતે ૧૪૩૧

અહેવાલ છપામણી ખાતે ૧૮૭)

૩૬૪૭)૬)

સિલક ૮૨૧)૬)૧

રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-

મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ

મગનપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ બુચ

તીજોરદારો.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકો

ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહે

બળવંતરાય વજેશંકર

મંત્રીઓ

આ સરવૈયું તપાસ્યું તથા હીસાબ-સાથે મેળવ્યું બરાબર માલમ પડ્યું છે

રાજકોટ. તા૰ ૧-૪-૧૯૧૧

અનુપરામ ગમડ ભટ્ટ

મોતીરામ વિશ્વનાથ મહેતા

ઓડિટ

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ્.

અહેવાલ

સચિત્ર.

THE GANATPA P. WORKS
PASKO

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો અહેવાલ.

પ્રકરણ ૧ લું.

કારોબારી કમિટિ.

૧. **રાજકોટની પ્રાથમિક સભા.**—પરિષદ્‌ને અંગે રાજકોટમાં કરવામાં આવેલી સર્વ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત નીચેના કાગળથી થઇ.

અમદાવાદ તા. ૨૭ ફેબ્રુવારી ૧૯૦૯.

રા. રા. પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ.,

મુ. રાજકોટ.

વિ. વિ. કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની બીજી બેઠક સને ૧૯૦૭ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મુંબાઇમાં થઇ હતી, તે વખતે અમને હવે પછીની સાહિત્ય પરિષદ્ માટે જનરલ સેક્રેટરી નીમ્યા હતા તે આપના જાણવામાં છે.

હવે કાઠિયાવાડમાં પરિષદ્ ભરવાની અગત્ય છે, અને તેથી સાહિત્યની વૃદ્ધિને ઘણો લાભ થશે એમ આશા રહે છે, તેથી આપને વિનંતી કરવાની કે આ સંબંધી વિચાર કરવા જાહેર સભા બોલાવી જાહેર મત અનુકૂલ જણાય તો એક કમિટિ નીમશો અને અમને ખબર આપશો.

કાઠિયાવાડમા પરિષદ્ ભરવાનું ઠરે તો તેની બધી વ્યવસ્થા ત્યાંની કમિટિ કરશે, તેજ પરિષદ્ ભરવાના અને તેનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવાના ખર્ચની બધી ગોઠવણ તે કમિટિ કરશે, એવી આશા છે.

લિ. સેવક,

(સહી) રણછોડભાઇ ઉદયરામ,

(સહી) હાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇ,

જનરલ સેક્રેટરીઓ, સાહિત્ય પરિષદ્.

આ કાગળ ઉપરથી રા. રા બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, રણછોડરામ વાવાભાઇ મહેતા વગેરેએ ગ. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ વગેરે સાથે પરિષદ્ રાજકોટમાં ભરાય તો વધારે સારૂં કે ભાવનગરમા એ વિષે કેટલાક વખત સુધી વિચાર કર્યો. અને તે

પછી જ્યારે એમ સમજવામા આવ્યુ કે કાઠિયાવાડના મધ્ય સ્થળ તરીકે રાજકોટ વધારે સુગમ પડશે, તથા ભાવનગરની રાજકોટને પૂરેપૂરી મદદ મળશે, ત્યારે રાજકોટના સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોની એક સભા કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હૉલમાં રવિવાર તા ૨૧મી માર્ચની સવારે ભરવામા આવી ર ર કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્તથી ર ર હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ સભાના પ્રમુખ નીમાયા, અને આ રાજકોટની પ્રાથમિક સભા આગળ ર ર બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે ગુજરાતી પરિષદ્‌ના ઇતિહાસ, ઉદ્દેશો આદિ વિષે એક વ્યાખ્યાન કર્યું † તે ઉપરથી સભામા લાબા વખત સુધી બહુ રસાકસી ભરેલી ચર્ચા થઇ અને છેવટે પરિષદ્‌ને કાઠિયાવાડમા આમન્ત્રણ આપવા વિષે વિચાર કરવાને આખા કાઠિયાવાડની એક પ્રાથમિક સભા ઇસ્ટરના તહેવારોમા રાજકોટ ખાતે બોલાવવાનો, એ સભા બાબતની વ્યવસ્થા કરવા માટેની કારોબારી કમિટિ અને તેના મંત્રીઓનો તથા કમિટિએ રૂ ૫૦) સુધી ખર્ચવાની સત્તાનો, એમ ત્રણ ઠરાવ થયા

૨. કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભા—એ કારોબારી કમિટિએ તા ૨૭મી માર્ચ ૧૯૦૯ને રોજ એક વિજ્ઞાપના પત્ર બહાર પાડી આખા કાઠિયાવાડના સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોને તા. ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૦૯ને રોજ રાજકોટ પધારી સાજે સાડા પાચ વાગે કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હૉલમા મળનાર જાહેર સભામા ભાગ લેવાને નહોતર્યા, તથા એ સભા આગળ મુકવાની દરખાસ્તોનો નીચે પ્રમાણેનો મુસદ્દો પોતાના વિજ્ઞાપના પત્રની સાથેજ પ્રસિદ્ધ કર્યો

સભામાં રજુ કરવાની દરખાસ્તો

૧. કાઠિઆવાડની આ જાહેર સભા શ્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને રાજકોટ મુકામે વિક્રમ સંવત ૧૯૬૫ ના ભાદ્રપદ—આસો એટલે સપ્ટેમ્બર—ઓકટોબરમા જે દિવસ અનુકૂળ જણાય તે દિવસે આમન્ત્રણ કરવાનુ ઠરાવે છે

૨ આ સભા નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની કારોબારી કમિટિ નીમી તેમને પોતાની સંખ્યામા વધારો કરવાની સત્તા આપે છે

ક અધિકારીઓ.

૧ ખજાનચી—ર ર મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ

૨. મંત્રીઓ—રા રા બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

રા ર ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા

ર. ર મનતનરાય વજેશંકર દાના.

૩ સભાસદો—

સૂચના—કારોબારી કમિટિના સભાસદ તરીકે રાજકોટ અને બીજા સ્થળોમાથી ...ને નીમવા, અને બીજા સ્થળોમાથી

† આ વ્યાખ્યાન ર. ર બળવન્તરાયની "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે વ્યાખ્યાનો" નામની ચોપડીમા પ્રસિદ્ધ થ ... ૪

આ પ્રમાણે બોલાવેલી સભામાં આશરે દોઢસો સદ્‌ગૃહસ્થો હાજર થયા; ઉપરાંત ભાવનગર, જુનાગઢ, ચોરવાડ, કુતિયાણા, જામનગર, મોરબી, ગોંડળ, પોરબંદર, ધ્રાંગધ્રા, મૂળી, પાલીતાણા, વાંકાનેર, વઢવાણ, અમરેલી, લીંમડી, માણાવદર, જેતપુર, વડિયા, ચૂડા, લીલિયા, આંગરોળ, તેમજ મુંબાઇ, અમદાવાદ, લુણાવાડા, નડિયાદ, વડોદરા, કપડવંજ, રત્નાગિરિ, અને બીજાં પણ કેટલાંક સ્થળોથી અનેક સાહિત્યપ્રેમી સદ્‌ગૃહસ્થોના કાગળો આવ્યા હતા. આમાં જામનગરનો એક કાગળ ત્યાં સભા મળી હતી તેમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા હતા તેમની સાથે સભાના પ્રમુખ કુમારશ્રી માનસિંહજીએ મોકલાવેલો હતો; તથા બાજા કાગળોમાં અમદાવાદની સાહિત્ય સભાનો, અને રા. રા. શેઠ સાહેબ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, નર્મદાશંકર દેવશંકર, આદિના મુખ્ય હતા. જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખની દરખાસ્ત, અને જામનગરના રા. રા. મણિશંકર ગોવિંદજી વૈદ્યશાસ્ત્રીના અનુમોદનથી રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે પ્રમુખ સ્થાન લીધું, અને સભાનો ઉદ્દેશ તથા ગુજરાતી, સાહિત્ય પરિષદ્‌ની બાબતમાં કાઠિયાવાડમાં સર્વત્ર જણાતા ઉત્સાહ વિષે બે શબ્દો કહીને સભાનું કામ શરૂ કર્યું.

રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીની દરખાસ્ત, ગોંડળના રા. રા. છોટાલાલ ચૂનીલાલ સૂતરીઆના અનુમોદન અને રા. રા. બલવંતરાય ઠાકોરના ટેકાથી પહેલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે મુકવામાં આવ્યો:

૧ કાઠિયાવાડની આ જાહેર સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને રાજકોટ મુકામે વિ. સં ૧૯૬૫ના ભાદ્રપદ આશ્વિન-સપ્ટેંબર ઓકટોબરમાં જે દિવસ પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિને અનુકૂળ જણાય તે દિવસે આમંત્રણ કરવાનું ઠરાવે છે. આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

બીજો ઠરાવ રા. રા. રતિલાલ ઘેલાભાઇ મહેતા, રા. બા. દુર્લભજી ધરમશી વેદ, અને ગોંડળના રા. રા. પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોશીએ રજુ કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

૨. આ સભા નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોની કારોબારી કમિટિ નીમી તેમને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની તથા જો પોતાના અધિકારીઓની જગા ખાલી પડે તે પૂરવાની સત્તા આપે છે.

અધિકારીઓ—પ્રમુખ, રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ.
ઉપપ્રમુખ, રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી.
ખજાનચીઓ, રા. રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ.
રા. રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ.

મંત્રીઓ, રાજકોટના,

રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
રા. રા. બલવંતરાય વજેશંકર છાયા.

ભાવનગરના,

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા.
રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા.

જુનાગઢના રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.
જામનગરના રા. રા. દ્વારકાંદાસ લાલજી સરૈયા.
મોરબીના રા. રા. પ્રાગજીભાઇ મથુરભાઇ પટેલ.
પોરબંદરના રા. રા. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વકીલ.
*વઢવાણના રા. રા. હરીલાલ નેમચંદ ગોસળીઆ.
*ધ્રાંગધ્રાના રા. રા. ચુનીલાલ મોતીલાલ શ્રાફ.
અમરેલીના રા. રા. વિનોદરાય જયસુખરાય મજમુદાર.
જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ.
લીંમડીના રા. રા. ગણેશજી જેઠાભાઇ.
ગોંડળના રા. રા. પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોષી.

સભાસદો—રાજકોટના ૨૪ સદ્‌ગૃહસ્થો અને જુનાગઢ, ભાવનગર, જામનગર, મોરબી, ગોંડળ આદિ સ્થળોના સભાસદોનાં નામ સ્થાનિક મંત્રીઓ જે રજુ કરે તે સર્વે સદ્‌ગૃહસ્થો.†

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલી કારોબારીની કમિટિની સત્તા વિષેનો ત્રીજો ઠરાવ દિવાન સાહેબ ખાન બહાદુર એજનજી મેહેરવાનજી ડમરી, મોરબીના રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષી, અને રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદીએ નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યો.

૩. (૧) શ્રીજી પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશો પાર પાડવાને લગતો કુલ અખતિયાર ઉપલી કારોબારી કમિટિને છે.
(૨) કમિટિનું કોરમ (quorum) સાતનું ઠરાવવામાં આવે છે.
(૩) કમિટિ જરૂર પડે તે પેટા કમિટિઓ પોતાનામાંથી નીમે.
(૪) કમિટિ આ પરિષદ્‌ના ખર્ચ માટે ફાળો એકઠો કરે અને તેમાંથી યોગ્ય ખર્ચ કરે.
(૫) કમિટિ પરિષદ્‌ના દરેક પ્રતિનિધિ પાસેથી રૂપીઆ ૨) ની ફી લે.
(૬) પ્રેક્ષકો પાસેથી ફી લેવી કે નહિ તેની સત્તા આ કમિટિને છે.
(૭) સંભાવિત પ્રેક્ષકોને આમન્ત્રણ આપવાની સત્તા આ કમિટિને છે.

* રા. રા. હરિલાલે અને રા. રા. ચુનીલાલે આ પછી થોડા વખતમાં જ મંત્રીપદ સ્વીકારવાની ના પાડી હતી.

† કારોબારી કમિટિના સભાસદોને માટે જુઓ પ્રકરણ ૯: હિસાબ—આવક.

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ચોથો ઠરાવ સત્કાર કમિટિ વિષેનો જુનાગઢના રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, મોરબીના રા. રા. પ્રાગજીભાઇ મથુરભાઇ પટેલ અને રા. રા. કેવળરામ માવજી દવેએ નીચે પ્રમાણેનો રજુ કર્યો.

૪. આ સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિ વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવે છે.

ક. સભાસદો—

(૧) ઠરાવ ૩જામાં નીમેલા કારોબારી કમિટિના સભાસદો.

(૨) કારોબારી કમિટિ ભલામણ કરે તેવા કાઠિયાવાડના સંભાવિત સદ્‌ગૃહસ્થો અને સાક્ષરો.

(૩) ત્રીજી પરિષદ્‌ના ફંડમાં રૂપીયા ૧૦ અથવા વધારે ભરે તે સર્વ સદ્‌ગૃહસ્થો.

ખ. પ્રમુખોની ચુંટણી—પોતાના તેમજ પરિષદ્‌ના પ્રમુખોની ચુંટણી આ કમિટિ કરે."

આ દરખાસ્તની ક (૧) અને ક (૩) માં મળીને જે અર્થ ગર્ભિત રહેલો હતો, કે કારોબારી કમિટિના દરેક સભાસદે પણ રૂપીઆ ૧૦) ભરવા, એ સ્પષ્ટ કરવાના આશયથી મોરબીના રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષીએ એક સુધારો રજૂ કર્યો, અને તે ઉપરથી રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ, રા. માધવરાય જેઠાભાઇ બક્ષી, જામનગરના રા. દયાશંકર ભગવાનજી વકીલ અને રા. ભગવાનજી દેવજી વકીલ, જુનાગઢના રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રાજકોટના રા. હરજીવન ભગવાનજી શુકલે ભાષણો કર્યાં, અને એ મુજબ થયેલી ચર્ચાથી પોતાનો આશય સિદ્ધ થયો છે એમ ગણીને રા. રા. કલ્યાણરાયે પોતાનો સુધારો પાછો ખેંચી લીધો એટલે ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

પાંચમો ઠરાવ સાક્ષર કમિટિ વિષેનો જામનગરના રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, રાજકોટના રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, અને જુનાગઢના રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટે નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યો.

૫. પરિષદ્‌માં આવવાના તમામ લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે જોતાં અને પરિષદ્‌નો ટુંકો વખત વિચારતાં,

(૧) કયા લેખો વગેરે પરિષદ્‌ની સમક્ષ વાંચવા,

(૨) અને તે આખી પરિષદ્‌માં વાંચવા કે તેમની જુદા જુદા વિષયોમાં વહેંચણી કરી નાખીને, તથા પરિષદ્‌ના પણ વિષય વિભાગે કરીને તે તે વિષયના લેખ તે તે પરિષદ્‌વિભાગ આગળ વાંચવા તે નક્કી કરવાનું કામ કારોબારી કમિટિ સાક્ષરોની એક કમિટિ નીમી તેને સોંપે."

આ ઠરાવ ઉપર ચર્ચા દરમિયાન "કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ" "મુંબાઇ સમાચાર," વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં "સત્ય" ની સહીથી એક એવી મતલબનો કાગળ પ્રસિદ્ધ થયો હતો કે પરિષદ્ ભરવા માટે રાજકોટ યોગ્ય સ્થળ નથી, એ વિષે ચર્ચા નીકળી; તેમાં દિવાન સાહેબ બેજનજી વગેરેએ જણાવ્યું કે એવાં નનામાં લખાણ ઉપર જરા પણ લક્ષ આપવું જોઇએ નહિ. તે પછી ઠરાવ વિરૂદ્ધ સાક્ષર કમિટિ નહિ જોઇએ અગર તો એવી કમિટિ નીમવાની ખુદ પરિષદ્‌ને જ સત્તા હોઈ શકે, એ મતલબની રા. રા. હરિશંકર નૃસિંહરામ પંડ્યાએ ટીકા કરી તેથી પ્રમુખ રા. રા. શુકલે એ ટીકાની તરફેણમાં જે સદ્‌ગૃહસ્થો હોય તેમને પોતાની આંગળી ઉંચી કરવા વિનંતિ કરવાથી માત્ર ૭ વિરૂદ્ધ અને બાકીના તરફેણમાં જણાયા, અને ઠરાવ બહુમતે પસાર થયો.

સભાનું કામ શરૂ થયા પછી મળેલ ભાવનગરથી રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટના તાર અને લીંમડીથી રા. રા. નરભેરામ અનુપચંદ મહેતાનો તાર સભામાં વંચાયા, અને જુદા જુદા સ્થલેથી આટલી મોટી સંખ્યામાં પધારેલા સદ્‌ગૃહસ્થોનો, હાઇસ્કૂલના હૉલને માટે હેડમાસ્તર સાહેબનો, અને પ્રમુખનો ઉપકાર મનાયા બાદ આ મોટી વગવાળી અને પછીના સર્વ કામ કાજની નિયામક સભા સમાપ્ત થઇ. સભાસદો ઉમંગની આપલે કરતા પોતપોતાનાં આસનેથી ઉઠ્યા સાંજ ફાળો ભરવાનું કામ શરૂ થઇ ગયું, અને પરગામથી પધારેલા ગૃહસ્થો પાછા આગગાડીમાં બેઠા તે પહેલાં રૂા. પાંચસો ઉપરની રકમ ભરાઇ ગઇ.

૩. લેખકોને વિજ્ઞાપના—કાઠિયાવાડના ઉત્સાહને ડગલે ડગલે યોગ્ય અને કાર્યપોષક કૃતિઓથી સાકાર કરવાનો ભાર કારોબારી કમિટિને માથે આવ્યો.

એપ્રિલથી ઑક્ટોબરના અંત સુધીમાં કારોબારી કમિટિ સાત વાર મળી, તેમાં પહેલી બેઠકમાં ઉપર જણાવેલું ફાળો ભરવાનુંજ કામ થયું હતું. બીજી બેઠક તા. ૧૬–૪–૦૯ને રોજ થઇ તેની આગળ રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, રો. રા. રણછોડરામ વાવાભાઇ મહેતા, રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ, રા. હરજીવન ભગવાનજી શુકલ, રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ વગેરેની મદદથી તૈયાર કરેલી લેખકોને વિજ્ઞાપના અને વિષયોની યાદી રજુ કરવામાં આવી. તે ઉપર રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ, રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી અને કમિટિના બીજા સભાસદોએ ચર્ચા કરતાં તેમાં સુધારા વધારા થયા અને છેવટ ઠરાવ થયો કે

કમિટિ આગળ વાંચી સંભળાવેલા મુસદ્દા પ્રમાણે વિષયોની યાદી અને લેખકોને વિનંતી પત્ર–પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અને મંત્રીઓની સહી સાથે નકલ ૨૦૦૦ છાપીને બનતી ઝડપથી બધે બીડવાં.

સંખ્યાબંધ વર્તમાન પત્રો અને માસિકોએ પણ એ વિજ્ઞાપના અને વિષયોની યાદી છાપી, એ અહીં આખી ઉતારવામાં આવે છે.

લેખકોને વિજ્ઞાપના.

રા૦ રા૦

વિ૦ વિ૦ કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે નીમાયલી કારોબારી કમિટિ તરફથી આ વિનતિપત્ર આપને મોકલવામાં આવે છે.

૨. ગુજરાતી વાઙ્મયને લગતા—યાદિમાં જણાવેલા કે બહારના—ક્યા વિષયો ઉપર આપ પરિષદ્ માટે નિબંધ લખવા ઇચ્છો છો તે વેળાસર જણાવી આભારી કરશો.

૩. નિબંધ મોકલવા ઉપરાંત પણ પરિષદ્‌ની અન્ય પ્રકારની કોઇ સેવા કરવાનું આપના ધ્યાનમાં આવે તો તે વિષે પણ લખવામાં સંકોચ ગણશો નહિ એવી આશા છે.

૪. પરિષદ્‌નું કાર્ય આખી પ્રજાનું છે આ પત્ર જેને મળે તેને જ પરિષદ્‌નું આમત્રણ છે એમ કંઇ નથી. આપના મિત્રમંડળમાંના સર્વે સાહિત્ય પ્રેમી સજ્જનોને આ પત્ર બતાવી તે દરેકને પરિષદ્‌ની યથાશક્તિ સેવા કરવા અમારા તરફથી પૂર્ણ આગ્રહ કરશો.

૫ પરિષદ્‌ને માટે જે તારીખો નક્કી થશે તે હવે પછી વર્તમાનપત્ર દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬. ક. લેખકોએ પોતાના લેખ મોડામાં મોડા તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭ સુધીમાં મોકલવા મહેરબાની કરવી, કેમકે એ તારીખ પાછી મળેલ લેખો આ પરિષદ્ આગળ રજુ કરવા અશક્ય છે.

ખ. પરિષદ્‌ના કામની સુગમતા ખાતર લેખકો પોતાના લેખની બે નકલો મોકલી આપશે તો મહેરબાની થશે.

ગ. આ વખતે મોકલેલા લેખના વિષય ઉપર લેખકે પહેલાં કોઇ વાર લખાણ કરેલું હોય તો તેની પ્રત તેમણે મોકલવી, અગર જો ત્યારે તે પ્રસિદ્ધ થયું હોય તે જણાવવા કૃપા કરવી, જેથી હાલ મોકલેલા લેખમાં કેટલી નવીનતા છે તે જોવાનું બની શકે.

ઘ. પરિષદ્‌નો પોણા કલાકથી વધારે વખત રોકે એવો લાંબો વિષય હોય તો લેખકે તેનો ટુંકસાર લખી મોકલવો અથવા તો તેમાંના ખાસ અગત્યના ભાગ—પોણા કલાકમાં વાંચી શકાય તેટલા—ઉપર નિશાની કરી મોકલવા મહેરબાની કરવી.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્.

વિષયોની યાદી

આ યાદી સૂચના ૨ ૫ જ ૭ એમાં ગણાવેલા દરેક વિષય ઉપર લેખ આવને

જ એમ માનવાનું નથી. એથી ઉલટું એ ઉપરાંતના પણ ગુજરાતી વાઙ્મયના ગમે તે વિષય ઉપર લખવાની સૌ કોઇને છુટ છે. માત્ર એટલી આશા રાખવામાં આવે છે કે જે કોઇ વિષય મોકલવામાં આવે, તે જેમ બને તેમ સંગીન ચ્હડતી પંક્તિના કરવા તરફ લેખકો ધ્યાન આપશે, કેમકે પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશોની સિદ્ધિનો આધાર લેખોની સંખ્યા અને વિષયોની વિવિધતાના કરતાં તેમના ગુણ અને વિદ્વત્તા ઉપર વધારે છે.

૧. ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર.

ક. સામાન્ય: આ વિભાગમાં ગુજરાતી વ્યાકરણ (લિપિ, જોડણી, વ્યુત્પત્તિ, વાક્યરચના, સમાસવિચાર વગેરે) ની હાલની સ્થિતિ કે તેના કોઇ પણ અંશના ઇતિહાસનું શાસ્ત્રીય વિવેચન.

ખ. પ્રાંતિક અને કોમ કોમની બોલીઓ :—

પ્રાંતિક બોલીઓ—જેવી કે ઝાલાવાડી;

કોમ કોમની બોલીઓ—જેવી કે કાઠી, ચારણી, ભીલી;

સરહદ ઉપરની બોલીઓ—જેવી કે રાજસ્થાની, મારવાડી, કચ્છી: અને તેઓનો ગુજરાતી સાથે સંબંધ.

ગ. ડાક્ટર ગ્રીયર્સન, બીમ્સ, હુર્નલ, આદિ વિદેશી ભાષા શાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા અને તેના ઇતિહાસ વિષેના વિચારોની ચર્ચા.

ઘ. અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય.

ઙ. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીઓ જેવા કે હેમચંદ્ર.

ચ. નરસિંહ મહેતાની કે અન્ય કોઇ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખકની ભાષાનું ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

છ. કોષ, પરિભાષા, આદિ.

જ. ભારતવર્ષ સારૂ એક ભાષા અને એક લિપિ.

૨. સાહિત્ય.—

ક. ઇતિહાસ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ધર્મ અને ફિલસુફીની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ખ. છંદઃશાસ્ત્ર (મેટ્રિક્સ): ઉદાહરણ—ઢાળ, દેશીઓ, વગેરે જુના પ્રયોગો તેમ હાલ વપરાશમાં આવતા નવા છાંદસ પ્રયોગોની ચર્ચા.

ગ. અલંકાર શાસ્ત્ર—સંસ્કૃત.

„ —પાશ્ચાત્ય.

ઘ. સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, વગેરેનાં ભાષાંતરોની સાહિત્ય ચર્ચા.

ઙ. દેશજ સાહિત્ય: લોકગીત, લોકકથા, ભજનો.

ચ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, તામિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે મુકાબલો.

૩. કલા:

ક. સંગીત
ખ. ચિત્રકલા
ગ. શિલ્પ
ઘ. સ્થાપત્ય
ઙ. નૃત્ય અને નાટ્ય

૧. એક કે વધારે કલાનું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રજાજીવન સાથે સંબંધ
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર

ચ. ગૃહ કલાઓ.

૪. વિજ્ઞાન:

ક. ભૌતિક શાસ્ત્રો. (નેચરલ સાયન્સ.)
ખ. માનસ શાસ્ત્રો. (મેન્ટલ અને મોરલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨ આપણા કોઇ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેવાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે મુકાબલો.
૩. બોટની (ઉદ્ભિજ્જ), બાયોલોજી, ફીઝિયોલોજી (ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર), માનસ શાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી), નીતિ, રાજ્યનીતિ, વ્યવહાર શાસ્ત્ર (જ્યુરીસ્પ્રુડન્સ), આદિ ગુજરાતી વાઙ્મયમાં કેટલા ખેડાયા છે, અને કેમ વધારે ખેડાય વગેરે વિષયોની ચર્ચા

૫. કેળવણી

ક. સામાન્ય ચર્ચા,

ખ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, સ્ત્રી, અંત્યજ, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામડી, દાક્તરી અને આરોગ્ય વિષયક, ઇજનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની—વગેરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ. કેળવણીમા ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા

૬. ઇતિહાસ:

ક. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર-જેવા કે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉત્કિલેખન વગેરે.

ખ. ગજકીય ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.

ગ સામાજિક ઇતિહાસ. નાતો, પંથો, ધર્મો, સંસ્થાઓ વગેરેના ઇતિહાસ.

૭. ધર્મ અને ફિલસુફી:

ક. હિંદના ધર્મો, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્વિક સંસ્કૃતિ, એનું સામાન્ય કે એના કોઇ પણ એક અંશનું નિરીક્ષણ.

ખ. પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને ફીલસુફીની આપણા ઉપર થતી અસર.

ગ. ગુજરાતના ધર્મો, પંથો, સંપ્રદાયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.

ઘ. આચાર્યો, સાધુઓ, ગોરજીઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેનાં જીવન અને વચનામૃત.

૮. ગુજરાતી વાઙ્મયની પ્રગતિને અને પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશને લગતા વ્યવહારૂ પ્રશ્નો.

પરિશિષ્ટ.

કાઠિયાવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી.

ક.

૧. શ્રી કૃષ્ણ અને દ્વારિકા.
૨. જૈનોનાં મંદીરો ; ગિરનાર, શત્રુંજય આદિ.
૩. કાઠિયાવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.
૪. સહજાનંદ સ્વામી.
૫. દયાનંદ સરસ્વતી.
૬. કાઠિયાવાડનું અદ્દ્ભુત (રોમાન્ટિક) સાહિત્ય.
૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, ઝાલાવાડી, વગેરે ભાષાઓ અને બોલીઓ.
૮. કાઠિયાવાડમાં થયેલા સંસ્કૃત, ફારસી, લેખકોનાં ચરિત્રો, લખાણો વગેરે.
૯. નરસિંહ મેહતો, લોજે ભગત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડના રાજવંશી ગ્રંથકર્ત્તાઓ.

ખ.

૧. અશોક, રૂદ્રદામા વગેરેના લેખો.
૨. વલભી સામ્રાજ્ય.
૩. આંગરોળ આદિ પ્રાચીન સ્થળોની ઇમારતો અને ખંડિયેરો.
૪. મહમદ ગઝનવી અને સોમનાથ પટ્ટણ.
૫. કાઠિયાવાડનો રાજપૂત સમયનો, મુસલમાની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કર્નલ વોકરના જમાનાનું કાઠિયાવાડ.

७. કાઠિયાવાડના મોટા રાજાઓ, કારભારીઓ, સેનાપતિઓ.
૮. કાઠિયાવાડના બારવટીઆ.
૯. કાઠિયાવાડીઓની સફરો, તેમણે સ્થાપેલાં સંસ્થાનો. કાઠિયાવાડ અને જંગબાર, જાવા વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડમાં આવી વસેલા પરદેશીઓ.
૧૧. કાઠી, રબારી, આહીર, મીયાણા, મેર, મેયા આદિ કોમોના ઇતિહાસ રીતરીવાજ વગેરે.
૧૨. ખોજા, મેમણ આદિ કાઠિયાવાડની મુસલમાન કોમોનો ઇતિહાસ, રીતરીવાજ વગેરે.
૧૩. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસ અને વેપારમાં નાગરો, બ્રાહ્મણો, વાણીઆ ભાટીઆ, લુવાણા આદિ કોમોનું સ્થાન.
૧૪. કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની પરસ્પર અસર.
૧૫. કાઠિયાવાડની રમતો, જાહેર વિનોદો, તેહવારો વગેરે.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, **દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,**
ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, **પ્રમુખ.**
બલવંતરાય વજેશંકર છાયા, **અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,**
મંત્રીઓ. **ઉપપ્રમુખ.**

આજ બેઠક દરમિયાન રા. રા. ગોરધનદાસ લાધાભાઇ તરફથી પરિષદમાં વક્તાઓને પણ પ્રસંગ મળવો જોઇએ એવી સૂચના થઇ, ને તેથી તે ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઇ. તેમાં મુંબાઇની બીજી પરિષદ્ વખતે રા. રા. શાસ્ત્રીજી હાથીભાઇ હરિશંકર જેવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને ભાષણ કરવા પરવાનગી માગેલી અને પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તે આપી શકેલા નહિ, એવી મતલબની હકીકત કમિટિના એક સભાસદે જણાવી; અને કમિટિનો મત વક્તાઓને છૂટ આપવાની વિરૂદ્ધ જણાયો, જો કે કમિટિએ એ વિષે ઠરાવ કરવાની જરૂર જોઇ નહિ.

૪. કારોબારી કમિટિની ત્રીજી બેઠક તા. ૬ જુનને રોજ થઇ. આ પહેલાં ઉપલી વિજ્ઞાપનાના ઘણા જવાબો મળી ગયા હતા, અને એપ્રિલ, મેમાં રા. રા. બલવંતરાય અમદાવાદ, નડિયાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને મુંબાઇ ગયા હતા, નગીનદાસ, રા. રા. ભાનુસુખરામ સુરત અને વડોદરા ગયા હતા, ત્યાં એમને રૂબરૂમાં પણ વિભાનિબંધો માટેના કાચા પાકા વચનો મળી ગયા હતા. ઉપરાંત એ વિજ્ઞાપના ઉ, રોજિંદાં અને સુદ્દતિયા વર્તમાનપત્રોમાં એ વિષે ચર્ચા પણ શરૂ થઇ ગઇ હતી, રાણામાં રૂ. અગિયારસો ઉપર ભરાયા હતા અને તેમાંથી રૂ. પાંચસો વસુલ થયે ચૂક્યા હતા. એ બેઠકમાં નીચેનો અગત્યનો ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો.

આ કમિટિ ઠરાવે છે કે સત્કાર કમિટિની પ્રથમ સભા રાજકોટમાં રવિવાર તા. ૨૭ જુનની સાંજે ભરવી, અને એ સભામાં સત્કાર કમિટિના અને પરિષદ્‌ના પ્રમુખો પસંદ કરવા.

બીજાં જરૂરી કામ વિષેના ઠરાવો કર્યા પછી "ગુજરાતી" પત્રમાં ચાલી રહેલી ચર્ચા વિષે પ્રમુખસાહેબે કમિટિને માહિત કરી, અને જણાવ્યું કે એ ચર્ચાએ જે રૂપ પકડ્યું છે તે જોતાં એઓએ "ગુજરાતી" પત્રને પોતાની પ્રમુખ તરીકેની સહીનો એક કાગળ બુધવાર તા. ૨ જૂનને રોજ મોકલવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું.*

કમિટિ આગળ એ કાગળ આખો વંચાયો, અને કમિટિએ પોતાના પ્રમુખે ભરેલું એ ડગલું તદ્દન વાજબી અને વખતસરનું ગણ્યું. એ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો:—

રા. રા. "ગુજરાતી" ના તંત્રી સાહેબ, મુંબાઇ.

વિ૦ વિ૦ કે આપના બહોળા ફેલાવાવાળા પત્રમાં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિના ભાવનગર ખાતેના એક સેક્રેટરિ રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતાએ પત્રો લખ્યા છે અને તે ઉપરથી કેટલીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થઇ છે તેના સંબંધમાં આપને અને પરિષદ્‌ને માટે ઉત્સાહ ધરાવનારા ગુજરાતી ભાઇઓને નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લઉં છું.

પરિષદ્ માટે વિષયોની યાદી ઘડવામાં રા. રા. રણજીતરામની સાથે રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોર, રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા, રા. રા. હરજીવન ભ. શુકલ, રા. રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા, રા. રા. હરિલાલ મા. ભટ્ટ, રા. રા. હિંમતલાલ ગ. અંજારિયા વગેરેનો પણ હાથ હતો, તે ઉપરાંત તે માટે મેં પણ કેટલીક સૂચનાઓ કરેલી હતી; અને આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા મુસદ્દા ઉપર કારોબારી કમિટિની સભામાં ચર્ચા થઇને તેમાં સુધારો વધારો કરી તે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. માટે એ યાદી માટે જવાબદાર ઉપલા ગૃહસ્થોમાંના કોઇ નહિ પરંતુ આખી કારોબારી કમિટી છે. અને વળી એ યાદીની સફળતા એ યાદીમાં કેટલા વિષયો દર્શાવ્યા છે તે ઉપર નથી, પણ તેમાંના કોઇ પણ વિષયો અથવા તે ઉપરથી સૂચિત થતા બીજા કોઇ પણ ઉપયોગી વિષયપર આપણા જાણીતા વિદ્વાનો અને સાક્ષરો માનનીય લખાણો મોકલે તેમાં સમાયલું છે.

પહેલી અને બીજી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ અમુક ધોરણે ચુંટાયલા હતા, અને હવે ત્રીજીના પ્રમુખ પસંદ કરવામાં અમુક ધોરણ સ્વીકારવું એ મત રા. રા. રણજીતરામનો પોતાનો જ છે એમ એમણે પોતે સ્પષ્ટ લખેલું જ છે. આ બાબતમાં કમિટિ હજી પણ નિર્ણયપર આવેલી નથી. પણ મારે કહેવું જોઇએ કે કમિટિ એ બાબતનું અને તે વિષેની પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે, અને તે સંબંધે અસાર કમિટિએ જે કંઇ હીલચાલ કરેલી છે તે ઉપરથી ખાત્રી થશે. કમિટિ એકલા વિચારના માણસો કે એકલા જૂના વિચારના માણસોની બનેલી નથી. રા. રા. રમજી હરિદત્ત આચાર્ય જેવા વૃદ્ધ સાક્ષર પણ કમિટિમાં સામેલ છે, અને ટુંકામાં કમિટિના મેમ્બરોના નામ પ્રસિદ્ધ કરેલાં હોવાથી પ્રજા જોઇ શકે એમ છે કે કોઇ પણ એક દેશી મતથી કમિટિ દોરવાઇ જાય એવી ધાસ્તી રાખવાનું કંઇ કારણ નથી.

* આ કાગળ રવિવાર તા. ૬ ના "ગુજરાતી" માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો પણ એ અંક રાજકોટ પહોંચે તે પહેલાં એટલે તા. ૬ ની સાંજે આ બેઠક મળી હતી.

વિશેષમાં મારે આગ્રેહ જણાવવાની જરૂર છે કે જે કંઇ સૂચનાઓ કમિટિ ઉપર મોકલવામાં આવશે તે ઉપર કમિટિ પૂરેપૂરૂં ધ્યાન આપશે.

છેવટ પરિષદ્ જેવા આખી ગુજરાતી પ્રજાને લગતા જાહેર કામ વિષે વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ વિષે ખાસ કરીને બે વાત પ્રજાની આગળ ભાર મૂકીને કહેવાની જરૂર જણાય છે.

(૧) કમિટિના કોઇ અધિકારી પ્રજા આગળ કંઇ પણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તો તે જો તેના અધિકાર કે હોદ્દાની રૂએ લખાયેલું હોય તો જ કમિટિ તરફનું ગણવાનું છે, નહિતો તે તે લખનારના ખાનગી વિચારો જ છે, જેને માટે કમિટિ જવાબદાર ગણાવી જોઇએ નહિ.

(૨) આવી ચર્ચામાં તેમાં ભાગ લેનારા વચ્ચે જે કાંઇ મતભેદ, વિરોધ આદિ જણાય તે ઉપરથી પ્રજાએ પરિષદ્ માટેનો ઉત્સાહ મંદ પડવા દેવો જોઇએ નહિ.

રાજકોટ તા. ૨-૬-૧૯૦૯. હું છું આપનો

દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

પ્રમુખ ત્રીજી પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિ.

વળી ઉપલા કાગળના મધ્ય ભાગમાં પરિષદ્‌ના પ્રમુખની પસંદગી વિષે જે ઇસારો કરેલો છે તેને વિષે બોલતાં રા. રા. શુક્લે કમિટિને જણાવ્યું કે "ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખને ચુંટવાનું કામ આ વખતે કાઠિયાવાડનું અને કાઠિયાવાડીઓની બનેલી સત્કાર કમિટિનું છે. એ કામને હાથમાં આવેલી સત્તા રૂપ માનીએ કે માથે આવી પડેલી ફરજ રૂપ માનીએ, પણ એ કામ એવું છે કે તે વિષે જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તે વધારે વિકટ જણાય છે. એટલે આ વખતે પ્રમુખ કોણ થાય તો ઉત્તમ એ વિષે આખા દેશમાંના લાયક અગ્રણીઓની કંઇ સલાહ મળે તો વધારે સારૂં એમ મને લાગ્યું : અગર જો કે એવી સલાહ માત્ર સૂચના રૂપ જ ગણી શકાય, અને તેથી કરીને પસંદગીના સંબંધની સત્કાર કમિટિની જવાબદારી કોઇ રીતે ઓછી થાય નહીં. વ્યવહારમાં જેમ આપણે કોઇ મુશ્કેલીમાં આવી પડતાં બેચાર શુભેચ્છકોની ખાનગી સલાહ લઇએ છીએ અને તેમ કરવાથી સલાહકારો કંઇ ત્રાહિત મટીને મુખ્ય પુરૂષ થઇ જતા નથી કે આપણા ઉપરનો બુજ્મો કંઇ સરી જતો નથી, તેમ આ દેશકાર્યના વિષયમાં પણ જુદા જુદા સ્થલના, ઉમરના, પદવીના, પણ પ્રજામાં જાણીતા, વિદ્વાન, અને પરિષદ્‌ને માટે સહાનુભૂતિવાળા અગ્રણીઓની ઉત્તમોત્તમ સલાહ મેળવવાના હેતુથી મેં ગુજરાત કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોને કાગળો લખ્યા હતા, અને તેમનામાંથી ઘણાખરાના જવાબો ફરી વળ્યા હતા." કમિટિએ પ્રમુખના આ પગલાં બાબત પણ પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો.

૫. કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠક તા. ૨૯ અને ૩૦મી જુલાઇ દિવસે મળી તે પહેલાં રા. બલવંતરાય ઠાકોર મોરબી, ભાવનગર, જુનાગઢ, પોરબંદર, અને ગોંડળ જઇ આવ્યા હતા, અને ફાળો યથેષ્ટ વધ્યો હતો. એકલા પોરબંદરમાં

એત્રણ રાતમાં રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ * અને રા. રા. કાનજી પ્રેમજી ડોડિયાના શ્રમથી રૂા. ૫૩૦ ભરાયા હતા અને ભાવનગરના રૂા. ૫૧૦, મુંબાઈના રૂા. ૧૧૦, અને બીજાં સ્થળોના મળીને આ તારીખ સુધીનો સરવાળો રૂા. ૨૫૦૦ ઉપર ગયો હતો. આ ચોથી બેઠક પહેલાં સત્કાર કમિટિની બેઠક પણ તા. ૨૭. જુને થઇ ગઇ હતી જેને લગતો તમામ અહેવાલ બીજા પ્રકરણમાં છે. પણ એ બેઠકના અરસામાં ભાવનગર ખાતેના કેટલાક સત્કાર મંડળના સભાસદોએ પરિષદ્ અને સત્કાર મંડળના પ્રમુખપદને માટે બીજાં નામો જાહેરમાં મુક્યાં હતાં અને એ બનાવથી આરંભાયેલી ચર્ચા વધી ગઇ હતી અને તેનું રૂપ ગંભીર થઇ ગયું હતું. આનો એક ઉપાય કારોબારી કમિટિએ સત્કાર કમિટિની બેઠકનો સંપૂર્ણ અને સત્તાવાર અહેવાલ‡ તત્કાળ છાપીને તથા ચારે તરફ ફેલાવી દઇને કર્યો હતો ; જોકે વર્તમાન પત્રો, તે વાંચનારાઓ, અને તેમાં નનામાં લખાણ ફગાવનારાઓની હાલની સ્થિતિમાં કારોબારી કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા એ અહેવાલનું ફલ જોઇતી ત્વરાથી મળતું દેખાતું નહતું. પરંતુ જુલાઇના મધ્યમાં રા. રા. ઠાકોર અમદાવાદ ગયા ત્યારે પરિષદ્‌ના કાર્યમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી જ સામેલ થઇ આજ સુધી એક સરખો ઉત્સાહ પ્રકટ કરી રહેલા અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વત્ર ઉંચી પંક્તિમાં મુકાતા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી, રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, આદિ કેટલાક વિદ્વાનોએ કાઠિયાવાડની પરિષદ્‌ની સંપૂર્ણ ફતેહને માટે પોતાથી બની શકે તેટલો વખતનો અને બીજો ભોગ આપવાની પોતાની ફરજ ઉત્સાહ પૂર્વક સ્વીકારી હતી. વળી રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયાના પત્ર †. તા. ૨૫મી ના "ગુજરાતી" માં પ્રકટ થઇ ગયા હતા. એટલે એકંદરે કારોબારી કમિટિને થોડા વખતમાંજ સૌ સારૂં થઇ જશે એવી આશા રાખવાને સબલ કારણ હતાં. તેમજ પોતે પણ પોતાની હીલચાલોમાં પુરતાં આત્મવિશ્વાસ અને દૃઢતા પ્રકટ કરતી રહેશે તો ધાર્યો અર્થ મેળવવામાં એની પણ અસર થયા વગર નહીં રહે એવી કમિટિને ખાત્રી હતી. અને વખત પણ ભરાઇ ગયો હતો. એટલે આ બેઠકમાં કમિટિએ પોતાના વિશાળ કર્ત્તવ્યને એકસામટું નિહાળી લઇને તેના દરેક અંગને માટે સંગીન વ્યવસ્થા કરી. કમિટિ ઉપરા ઉપરી બે દિવસ સાડા પાંચથી સૂર્યાસ્ત સુધી બેઠી, અને નવ ઠરાવો કર્યા. તેમાં પરિષદ્‌ની તારીખ, પ્રદર્શન, સાક્ષર કમિટિ,+ સરભરા કમિટિ, સલાહકાર કમિટિ, અને પરિષદ્‌ના દિવસોમાં

---

* ઑગષ્ટ માસમાં જેતપુરમાં ફાળો ભરાયો તેમાં પણ રા. રા. દેવચંદે ઘણી મદદ કરી હતી.

‡ આ મુદ્દતથી મંત્રીઓએ કમિટિની પ્રવૃત્તિઓ પ્રજાને વત્તા પ્રમાણમાં જાહેર કરવાનું ધોરણ રાખ્યું, અને વર્તમાન પત્રોએ મંત્રીઓ તરફથી મોકલાતું સર્વ ઘણી ઉદારતાથી પ્રકટ કરીને પરિષદ્‌ની મોટી સેવા કરી.

† આ પત્રો માટે જુઓ ૬ઠ્ઠું પ્રકરણ. + જુઓ પ્રકરણ ૩જું.

કાઠિયાવાડના કેળવણીખાતાઓમાં રજા મેળવવા માટેના મુખ્ય હતા. સાક્ષર કમિટિ અને પ્રદર્શન વિષેના ઠરાવો એ બે અંગોને લગતી હકીકતના પ્રકરણોમાં* આપેલા છે.

સલાહકાર કમિટિ વિષેનો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો.—ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી તેમજ પરિષદ્‌ના હિતને લગતી સૂચનાઓ વિષે વિચાર કરવાને માટે નીચેની સલાહકાર કમિટિ નીમવામાં આવે છે. રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, ખા. બ. એદલજી મેહેરવાનજી ડમરી, રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, રા. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક, રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, રા. વજુભાઈ હરિદત્ત આચાર્ય, રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ, રા. માધવરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા, અને રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ પરંતુ કારોબારી કમિટિની આ બેઠક વખતે આવી વિશાળ સત્તા ધરાવનાર મહાનાં મંડળની જરૂર જણાય એવાં જે કોઈ કારણો હતાં તે થોડાજ સમયમાં દૂર થયાં, અને પરિષદ્‌ના દરેક અંગના કાર્ય તે તે અંગને લગતી કમિટિઓ દ્વારા એવી સરલતાથી થવા માંડ્યાં કે આ કમિટિને બિલકુલ તસ્દી ન પડી

સરભરા કમિટિનો ઠરાવ રા. બ. દુર્લભજી ધરમશી વેદે રજુ કર્યો અને રા. રા. રતિલાલ ઘેલાભાઈ મહેતાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, એ ઠરાવ નીચે મુજબ હતો.

નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થોની એક સરભરા કમિટિ નીમવામાં આવે છે, તેને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે અને તેના કર્તવ્યો વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે

સરભરા કમિટિ.

ડી. સા. એદલજી મેરવાનજી ડમરી	રા. રા. મોતીચંદ ઓધવજી શેઠ.
રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી	રા. રા. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક.
રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી	રા. રા. દુર્લભજી ધરમશી વેદ.
રા. રા. હરિશંકર નરસિંહરામ પંડ્યા	રા. રા. અનુપરામ રામજી ભટ્ટ
રા. રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષી	રા. રા. નરભેરામ અનોપચંદ મહેતા
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	રા. રા. મણીશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ.
મિ. ગુલામમહમદ બાવામીયા મુનશી	રા. રા. કેવળરામ માવજી દવે
રા. રા. વશરામ પીતામ્બર	રા. રા. ગોરધનદાસ લાધાભાઈ
રા. રા. ડાક્તર રતિલાલ આર. બક્ષી	રા. રા. ડાક્તર નરભેરામ લક્ષ્મીરામ.
રા. રા. ઓસમાન બચલ	રા. રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ
રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોર	રા. રા. †ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા
રા. રા. પ્રસન્નરાય વજેશંકર છાયા	

*પ્રદર્શનને માટે જુઓ પ્રકરણ ૮ મું

† રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, અને રા. રા. ગોરધનદાસ માવજીને આ કમિટિમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા.

સરભરા કમિટિનાં કર્ત્તવ્ય.

૧ ઉતારા અને પાગરણ
૨ વાહન
૩ વાસણકુસણ, ફર્નિચર, રાચરચીલુ
૪. બત્તી
૫ મોદીખાતુ
૬ રસોઇઆ અને નોકરો
૭ ટપાલ, તાર, લેખન સાહિત્ય વગેરે.
૮ ઑનરરી દા તરો
૯ દરેક ઉતારાના તમામ કામકાજ માટે એક સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સુપ્રત
૧૦ શમીઆણા ને તબુ
૧૧ સ્ત્રી મહેમાનો માટે ખાસ વ્યવસ્થા
૧૨ સકુટુબ રહેવા ઇચ્છતા હોય એવા મહેમાનોને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા.
૧૩ મીવાય જે વખતે જે જરૂર લાગે તે
૧૪ કેટલા મહેમાનો થશે તે જણાતા અકટોબરની શરૂઆતમા સરભરા કમિટિએ બજેટ રજુ કરવુ

આ કમિટિ અનેક વાર મળી, ઉતારાઓ, પાગરણ, વાહનો આદિ મેળવવાને માટે કાઠિયાવાડના રાજ્યો તથા કેટનાક ખાનગી ગૃહસ્થોને લખીને, તથા મોદીખાતુ, રસોઇઆ વગેરેને માટે કઇકઇ તકલીફ ઉઠાવીને બસોથી ત્રણસો મહેમાનોને માટે પુરતો બદોબસ્ત કર્યો, અને પરિષદના દિવસોમા સર્વ મહેમાનોની દરેક જાતની સગવડની કાળજી રાખી આ વિષે પરિષદે પોતેજ ઉપકારનો ઠરાવ કરીને સરભરા કમિટિના કામને જશ આપ્યો છે, એટલે કારોબારી કમિટિના આ અગની હકીકત અહીંજ સમાપ્ત કરવામા આવે છે *

સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકને માટે સપ્ટેંબરની મધ્યમાના જૈન તહેવારો સિવાયના દિવસ શકય ન હતા, અને સાક્ષર કમિટિ મળી જાય તે પછી, પણ પરિષદ મળે તે પહેલા, બને તેટલા નિબધો છાપી લેવાના હતા, કે પરિષદ્ વખતે સૌને સુગમતા થાય, દમેગનો સમય કાઠિયાવાડને અનુકૂળ ન હતો; અને તેમા આ વર્ષે નેο નાο ગોંડળ ઠાકોર સાહેબ ગાદીનશીન થયાને પચીશ વર્ષ થયા હતા, તેનો મહોત્સવ એજ અરસામા ગખવામા આવેલો હતો, વડોદરાના મરાઠી સાહિત્ય સમેલનમા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સાક્ષરોને જવાનું હતુ, પ્રદર્શનનું નામ તો બધુ જ બાકી હતું અને કઇ તારીખ રાખવી એ વિષે બહારના અભિપ્રાયો મળેલા હતા તેમા અમદાવાદ સિવાયના તમામ સ્થળોના "દસેરા અને દિવાળીની વચગાળે અનુકૂળ પડશે' એવા હતા

આ સર્વ કારણો ધ્યાનમા લઇને, તેમજ કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ બાધી આપેલી મુદતમા રહીને, પરિષદ્‌ને માટે આસો શુદ પૂનમનો સમય નક્કી કરવામા

* આ કમિટિના કામનો બોજો ઉઠાવવામા રા કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, રા હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક, અને રા બળવતરાય વજેશકર છાયા મુખ્ય હતા

આવ્યો. આ વિષેનો ઠરાવ ખા. બ. બેજનજી દમરી અને ર. રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટે નીચે મુજબ રજુ કર્યો.

આખા કાઠિયાવાડ તરફથી મળનારી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને માટે તા. ૨૮–૨૯–૩૦ અક્ટોબર ૧૯૦૯ ને વિ. સં. ૧૯૬૫ના આશો સુદ ૧૫, વદ ૧ અને ૨ ને ગુરૂવાર, શુક્રવાર અને શનિવારના દિવસો નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ કમિટિએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

રા. રા. ગોરધનદાસ લાધાભાઇની દરખાસ્ત તથા રા. રા. ઉસ્માન અચલ માસ્તરના ટેકાથી " કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતામાં પરિષદ્‌ના દિવસોની રજા પળાવવા માટે એજન્સી અને કાઠિયાવાડના રાજ્યોને વિનતી " કરવાનો ઠરાવ પણ સર્વાનુમતે થયો. આ ઠરાવ ઉપરથી કારોબારી કમિટિના પ્રમુખે સૌ કેળવણી ખાતાના વડાઓને કાગળ લખ્યા અને કમિટિની વિનંતી ઘણા રાજ્યોએ માન્ય રાખી, * એટલે કાઠિયાવાડમાંથી શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં પરિષદ્‌માં હાજર થઇ શક્યા.

૬. કારોબારી કમિટિની પાંચમી બેઠક તા. ૧૪મી સપ્ટેંબરે થઇ તેમાં મહેમાનો અને ફી વિષે નીચેના ઠરાવ થયા.

મહેમાનો વિષે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે કાઠિયાવાડની બહારથી આવતા પરિષદ્‌ના સભાસદો, અને રાજકોટની બહારના સત્કાર કમિટિના સભાસદોને આ પરિષદ્‌ના મહેમાનો ગણાઇ શકાશે, અને સરભરા કમિટિને એઓ તરફથી તા. ૧૫ અક્ટોબર પહેલાં ખબર મળતાં એઓની મહેમાનગીરી માટેનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

આ ઠરાવ વિષે એટલું કબૂલ કરવું પડે છે કે પરિષદ્‌ના દિવસોના ગડબડાટમાં કેટલાક કાઠિયાવાડી મહેમાનોને માટે ગોઠવણ કરવી રહી ગઇ. અક્ટોબર ૨૬ અને ૨૭ના દિવસો દરમિયાન સરભરા કમિટિના મેમ્બરો રાજકોટના ત્રણે સ્ટેશનો ઉપર આવતી દરેક ગાડી વખતે હાજર રહ્યા હતા. તે છતાં માણસોના મોટા ભરાવાને લીધે સત્કાર કમિટિના કેટલાક સભાસદોને તેઓ તેમને માટે રાખેલા ઉતારાઓમાં લઇ જઇ શક્યા નહિ, અને આ મહેમાનો પોતપોતાના મિત્રોને ત્યાં ઉતર્યા, તથા " અમે કાઠિયાવાડી એટલે મહેમાનો કેના ? " એ પ્રકારની જ વૃત્તિ રાખી.

(ફી)

ત્રીજી પરિષદ્‌ના પુરૂષ સભાસદ માટેની ફી રૂા. ૨ (બે)ની ઠરાવવામાં આવે છે; આનો મનીઑર્ડર મળતાં અહીંથી ટિકિટ બીડવામાં આવશે, અથવા જેના તરફથી મંત્રીઓને ખબર આપવામાં આવશે તેને સભાસદની ટિકિટ, સુગમતાની ખાતર વેલ્યુપેયેબલથી બીડવામાં આવશે પરિષદ્‌માં સભાસદ તરીકે ભાગ લેના પ-

---

* કેટલેક સ્થળે રજા પળાઇ તો બીજે સ્થળોમાં પરિષદ્‌માં આવવા ઇચ્છનાર શિક્ષકોને આવવાની છૂટ આપવામાં આવી. શિક્ષકોને પરિષદ્‌ની ટિકિટ વિના મૂલ્યે મોકલતાં પહેલાં ઉપરી અધિકારીનું પ્રમાણપત્ર તેમની પાસેથી માગવામાં આવ્યું, કે શિક્ષક સિવાયના કોઇને આવી ટિકિટનો લાભ ન મળે. દરેક ટિકિટમાં તેના માલિકનું નામ લખીને તે બીડવામાં આવી અને દરેક ટિકિટ પ્રમુખની સહીવાળી આપવામાં આવી એટલે બીજી રીતે રેલ્વેએ પરિષદ્‌માં આવનારાઓને જે ઓછા દરનો લાભ આપ્યો તે મેળવવાને સારૂ પરિષદ્‌ની ટિકિટ સ્ટેશનને બતાવવી, એ ઉપરાંત બીજું કંઇપણ લખાણ બનાવવાની જરૂર રહી નહિ પણ આમાં કેટલેક સ્થળે કંઇક ગોટો થયો હતો, જેથી કેટલાક શિક્ષકોને ઓછે ભાડે આવવા જવાનો લાભ મળ્યો નહતો. પછી આવા સર્વને રિફન્ડ અપાવવાને કમિટિએ લખાણ કર્યા, પણ તે વ્યર્થ ગયા.

ધારવાની જે સન્નારીઓની ઇચ્છા હશે તેઓ તરફથી મંત્રીઓને ખબર મળતાં તેમની ટિકિટ વગર ફીએ ભીડવામાં આવશે.

કાઠિયાવાડના ખાનગી, દેશી રાજ્યના, અને સરકારી કેળવણીખાતાંઓમાં, અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં કામ કરતા બધા સ્ત્રી પુરુષ શિક્ષકો પ્રેક્ષકો તરીકે વગર ફી એ પરિષદ્‌નો લાભ લઇ શકશે. બીજા પ્રેક્ષકો માટે રૂ. ૧ (એક) ની ફી રાખવામાં આવે છે.

મહેમાનો, સભાસદો, પ્રેક્ષકો આદિ પરિષદ્‌માં આવનારાઓને રેલવે તરફથી ઓછા દરનો લાભ મળે એવા આશયથી રેલ્વેઓના અધિકારીઓને અરજી કરવાનું પણ આ બેઠક દરમિયાન ઠર્યું હતું. અને બી.જી.જે.પી. રેલ્વેએ આવો લાભ આપ્યો પણ ખરો. પરંતુ એ રેલ્વેના અધિકારીનો એ સુજબનો હુકમ બધાં સ્ટેશને વખત સર ફરી વળ્યો નહિ. તેથી કરીને તથા એક બે સ્થળે કઇક સ્થાનિક ગફલતને લીધે પરિષદ્ માટે રાજકોટ આવતા કેટલાકને જ એ લાભ મળ્યો. બધાને એક સરખો મળવો જોઇતો હતો તે ન મળ્યો.

ફાળો રૂ. ૩૧૦૦ (એકત્રીશ સો) નો થયો હતો. તેમાં સભાસદો અને પ્રેક્ષકોની ફીના આશરે રૂ. ૨૫૦ (અઢીસો) વધશે એમ ગણીને પરિષદ્‌નું કાચું બજેટ આ બેઠક દરમિયાન નીચે પ્રમાણે કરવામા આવ્યું.

જમા		ઉધાર	
૩૧૦૦	ફાળામાં ભરાયેલી રકમ.	૨૪૦	પ્રાથમિક ખર્ચ.
૨૦૦	સભાસદોની ફી.	૨૦૦	શાક્ષર કમિટિ ખર્ચ માટે મંજૂર
૫૦	પ્રેક્ષકોની ફી.	૩૫૦	પ્રદર્શન ખર્ચ માટે મંજૂર.
		૧૨૫૦	સરભરા ખર્ચ માટે મંજૂર.
૩૩૫૦			
		૨૦૪૦	
		૧૩૧૦	વ્યાખ્યાતે રિપોર્ટ અને નિબંધોની છપામણી માટે મંજૂર.
		૩૩૫૦	

આ વિષે બેઠકમાં ઘણો વિવાદ થયો, અને રીપોર્ટ તથા નિબંધોને માટે માત્ર રૂ. ૧૩૧૦) રહેછે એ જોઇને રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ આદી કેટલાકને અસંતોષ પણ થયો; પરંતુ આ અડસટ્ટા કરતા આવક અને ખર્ચ બને કેટલાં વધારે. થયા, તે છેવટના હિસાબના પ્રકરણે બતાવી આપેછે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ સાહિત્ય સભા, મુંબાઇનાં જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી અને લેખક મંડળ, આદિ જાણીતી સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓને,

વૈષ્ણવ, જૈન આદિ ગુજરાત અને મુંબઇમાની પરિષદોને, જાણીતા પુસ્તકાલયોને, વર્તમાનપત્રોને, પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરો અને અગ્રણીઓને, તથા સમસ્ત પ્રજાને પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખ, અને મત્રીઓની સહીના નિમત્રણપત્રો મોકલવાનું પણ આ બેઠકમા ઠર્યું પુસ્તકાલયોને પ્રતિનિધિ મોકલવાની વિનતિ કરવાનુ પગલુ નવુ હતું અને પુસ્તકાલયો પ્રતિનિધિ મોકલવા જેવી સાહિત્ય વિષયક સસ્થાઓ ગણાયકે કેમ એ દેખીતી રીતે શકા પડતુ હતું રાજકોટ લૅંગ લાઇબ્રેરીની કાર્યકારિણી કમિટિએતો ન ગણાય એમ ઠરાવીને તેવો જવાબ દીધો. અને ઘણા ખરા પુસ્તકાલયોએ હા કે ના કઇ જવાબ મોકલ્યો નહિ. તથાપિ કોઇ એક પુસ્તકાલયે નિમત્રણ સ્વીકાર્યું, અને પરિષદ્ વખતે બે એક પુસ્તકાલયના પ્રતિનિધિઓ હાજર પણ થયા નિમત્રણ પત્રો બીજા જેજે વર્ગો અને ગૃહસ્થોને મોકલવામા આવ્યા હતા, તેના બહુ ઉત્સાહ ભર્યા જવાબો આવ્યા, અને કેટલીક સસ્થાઓએ પોતાના સર્વ સભાસદોને પ્રતિનિધિ નીમવાની કૃપા પણ કરી

૭. **કમિટિની છઠ્ઠી બેઠક** તા ૪થી અગસ્ટને રોજ થઇ જેમા મુખ્ય બે ઠરાવો થયા. તે કૅનાટ હૉલ પરિષદ્‌ની બેઠકને માટે મેળવવાને તથા કાઠિયાવાડના એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર સાહેબની તહેનાતમા કારોબારી કમિટિ તરફથી ડેપ્યુટેશન મોકલવાને લગતા હતા કૅનૉટ હૉલ વાપરવાની પરવાનગી એજન્સિ એન્જિનીયર એચ એસ ડેવીસ સાહેબ આગળથી મેળવવાની, તે વિષે વિનતી કરવા કમિટિએ ડેપ્યુટેશન નીમ્યુ. પણ દિવસ અને વખત ક્યા અનુકૂળ પડશે એ જાણવા મોકલેલી ચિઠ્ઠીના જવાબમા જ ડેવીસ સાહેબે જણાવી દીધુ કે "ડેપ્યુટેશનને વળી મારા સુધી આવવાનો ધક્કો શા માટે? કૅનૉટ હૉલ બેલાશક વાપરજો". એ. જી. મહેરબાન સી. એચ. એ. હિલ સાહેબે ડેપ્યુટેશનની પ્રાર્થના અને પરિષદ્ ખોલવાની ક્રિયા કરવાની વિનતી કૃપાવત થઇને સ્વીકારી, અને સાથે પરિષદ્‌ના સાહિત્ય પોષક કાર્યને પોતે પણ કઇક સ્વલ્પ મદદ કરવાનો ઇરાદો રાખે છે એવો ઇશારો કર્યો, જે પાછળથી કાઠિયાવાડના અગ્રેજ અધિકારીઓએ જ ફાળો કરીને સ્થાપેલા "ગુજરાતી સાહિત્ય ચદ્રક" નામના બ્રોન્ઝ મેડલ (bronze medal) નુ અતિ શુભ પરિણામ પામ્યો*

૮. **કમિટિની સાતમી બેઠક** તા ૧૫ મી અક્ટોબરે થઇ જેમા અગત્યના ચાર ઠરાવ થયા.

એક પ્રદર્શન ખોલવાની તારીખને લગતો હતો

બીજો પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમા એકઠા થતા આવતા પુસ્તક સમૂહને ચોથી પરિષદ્ ભરાતે એ વિષે વ્યવસ્થા કરે ત્યાસુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સાચવવો, એવી તેને વિનતી કરવાનો હતો. આ વિનતી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કૃપાવત થઇને સ્વીકારી ત્રીજો ઠરાવ રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજના હૉલ

* આ મેડલ વિષેની હકીકતને માટે જુઓ પ્રકરણ ૮ ને અતે, પરિશિષ્ટ ક

વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને પરિષદ્‌માં આવવાની રજા આપવા વિષેનો હતો. અને ચોથો ઠરાવ વ્યાખ્યાનમાલા વિષે હતો. પ્રદર્શનનુ સાહસ હાર પડયા પછી રા. રા. ઠાકોરે "વ્યાખ્યાન માલા ‡" ની વાત ઉપાડી હતી. ઇસવીસનની ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા આદિ પ્રગતિમાન દેશોની સુસમૃદ્ધ શારદાપીઠો (યુનિવર્સિટી) એ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રનો બનતો લાભ પ્રજાનો મોટો ભાગ જે અપંડિતજ હોય છે તેને પણ મળતો થાય, એવા લોકસેવા અને વિદ્યાના પ્રચારના આશયથી "યુનિવર્સિટિ એક્સ્ટેન્શન લેક્ચર્સ" ની યોજના અમલમાં મુકી, અને તેનાથી એટલો બધો લાભ જણાયો કે તેને બનતાં સુધી વધારી, અને એ દેશોની કેળવણી સંસ્થાઓમાં આ યોજનાએ અગત્યનું કાયમનુ સ્થાન લીધું છે, એ સર્વ જાણીતી વાત છે. આ યોજના એવી છે કે કોઇ પણ વિષય કે શાસ્ત્રનો પારંગત પંડિત સરલ ભાષામાં અને સામાન્ય પ્રજા સમજી શકે એવી દાખલા દલીલો વાળી રીતે પોતાનો વિષય વ્યાખ્યાનોનાં આકર્ષક રૂપમાં લખે, અને એનાં વ્યાખ્યાનો સમાપ્ત થતાં, તે જેઓએ સાંભળ્યાં હોય તેમની એક નહાની સરખી પરીક્ષા લેવાય, તથા તે પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે પ્રમાણપત્રો અપાય: કેટલીક વાર વ્યાખ્યાતા પોતાના વ્યાખ્યાનો દરમિયાન વિષય ઉપરના શિષ્ટ ગ્રંથોમાથી અમુક અમુક ભાગ વાંચી જવાની ભલામણ

‡ આને વિષે પોણોસો એંશી વિદ્વાનોને લખવામાં આવેલો કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે:—

લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનમાલા.

૧. આ માલામાં દરેક વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો યુનિવર્સિટી એક્સ્ટેન્શન સીરીઝ એ નામની પ્રસિદ્ધ ચોપડીઓના નમૂનાનાં હોવાં જોઇએ. એટલે કે (૧) સરલ ભાષા, (૨) વિષયના વિવરણની પદ્ધતિ ગહન નહીં પણ સામાન્ય પ્રજા વર્ગ ગ્રહણ કરી શકે એવી, અને તોપણ (૩) સિદ્ધાતના કથન અને પ્રતિપાદનની શાસ્ત્રીય વિશુદ્ધિ, તથા (૪) જ્યાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં ત્યાં શિષ્ટ ગ્રંથો અને માનનીય કર્તાઓના આધાર, એ લક્ષણો તેમાં બનતાં સુધી હોવાં જોઇએ.

૨. દરેક *વિષય ઉપર ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારે વધારેમાં નવ વ્યાખ્યાનો* જોઇએ. દરેક વ્યાખ્યાન પહેલેથી આખું લખેલું અને વાંચી સંભળાવતાં લગભગ એક કલાક ચાલે તેટલું હોવું જોઇએ.

૩. આ વ્યાખ્યાનો કર્તાએ પોતે અથવા તેમના તરફથી કોઇએ એક કે વધારે સ્થલોમાં સાહિત્ય સભા કે એવી કોઇ જાહેર સભાઓ આગળ ચોથી સાહિત્ય પરિષદ્ મળે તે પહેલાં વાંચવાં જોઇએ.

૪. જાહેર સભાઓ આગળ તે એક કે વધારે સ્થલોમાં વચાઇ રહે તે પછી કર્તા તરફથી પુસ્તક રૂપે અથવા કોઇ માસિક દ્વારા તે પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકાવાં જોઇએ.

રા૦ રા૦

નિ. કે ઉપલી યોજનાને સારી ગણીને આપ તેમાં જોડાવાનું યોગ્ય ગણો તો

કરે અને પરીક્ષામાં એકલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી નહીં પણ એ શિક્ષણક્રમ (syllabus) માંથી પણ સવાલો પૂછાય. વળી દરેક વ્યાખ્યાનના આરંભમાં શ્રોતાઓને આખાં વ્યાખ્યાનની કે તેના સારની છાપેલી નકલ પણ મળે, જેનું શ્રોતાઓ પોતાના ફુરસદના વખતમાં અધ્યયન કરે; તેમ શ્રોતાઓને એ વ્યાખ્યાનોનો લાભ લેવા માટે નહાની રકમથી ફી પણ આપવી પડે. અને વળી અમુક મહિના બે મહિનાના સમયમાં પાંચ સાત પરસ્પર સબદ્ધ વિષયોના વ્યાખ્યાનો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે, કે તેથી શ્રોતાને પ્રાચીન ગ્રીસ, કે દુનિયાના ધર્મો, કે માનસ શાસ્ત્રો, કે ઉત્ક્રાન્તિવાદ (theory of evolution), કે જ્ઞાન સૃષ્ટિના એવા કોઇ મોટા એક વિભાગના અનેક અંગોનું શિક્ષણ એક વખતે અને દરેક અંગના જ્ઞાનનો પ્રકાશ બીજાં સર્વ અંગો ઉપર પડે એ પ્રમાણેનું પ્રાપ્ત થઇ શકે. આવી મોટી યોજનાનું સાંગોપાંગ અનુકરણ આપણા વિદ્યાહીન, સાધનહીન, જિજ્ઞાસાહીન દેશમાં અત્યારે થવું અશક્ય છે; પરન્તુ એ યોજનાનો મુદ્દાનો અંશ—પંડિતો પોતાના વિષયો ઉપર અશાસ્ત્રીય નહીં એવા પણ સરલ અને સામાન્ય પ્રજાગણને રસિક લાગે એવા વ્યાખ્યાનો કરે, તથા એ વ્યાખ્યાનો છપાય અને એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં વિદ્યાનો પ્રસાર અને ગુજરાતી વાઙ્મયની વિવૃદ્ધિ ધીમેધીમે થતા આવે એટલો, પરિષદ્ જેવી પ્રજાકીય સંસ્થા ઉપાડી લે, અને વિદ્વાનો દેશ સેવાના આ કાર્યને માટે જોઇતો ઉત્સાહ પ્રકટ કરે, તો

આપ કયો વિષય પસંદ કરો છો, તે આપ આશરે કેટલા વ્યાખ્યાનોમાં તૈયાર કરશો, તથા ઉપર જણાવેલી આશરે બે વર્ષની મુદતમાંથી આપના વ્યાખ્યાનો ક્યાં સુધીમાં તૈયાર થવાનો સંભવ છે તે જણાવવા કૃપા કરશો

આ વખતે છપામણી ખર્ચ માટેના રાહ્યા વગર પણ આવી યોજના પ્રજાને કરી બતાવાશે અને તે એક પ્રયોગ તરીકે ઉપયોગી નીવડશે, તો પછી આગળ ઉપર એવી કોઇ યોજના માટે જોઇતો ફાળો કરવાનું કંઇક સુગમ પડે ખરૂં, એવો મારો અધીન મત છે. તથાપિ આપનો મત એવો હોય કે જે કર્તાઓ પોતે પોતાના વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાનો ખર્ચ વેઠવા રાજી ન હોય, તેમના વ્યાખ્યાનોના છપામણી ખર્ચ માટે કોઇ રીતની ગોઠવણ થઇ શકે છે કે કેમ તે જોવું જોઇએ, તો તે મુજબ લખી જણાવવા કૃપા કરશો જે જવાબો મળશે તે શ્રીજી પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિના સલાહકાર મંડળને નિવેદન કરવામાં આવશે

અને જાણીતા વિદ્વાનો આ યોજનામાં જોડાવા તૈયાર થશે તો શ્રીજી પરિષદ્‌ને વિનતિ કરવામાં આવશે કે આખી માલાનું "શ્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનમાલા" એવું નામ પાડવાની પરવાનગી આપવા કૃપા કરશો

જવાબ તા ૫ અક્ટોબર સુધીમાં મળી જશે તો મોટી મહેરબાની થશે.
રાજકોટ તા. ૨૩-૯-૦૯

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
ના સલામ

દેશના સાહિત્ય જીવનમા દાખલ થઇ શકે, અને ધીમે ધીમે વિદ્યાના અને વિદ્વાનોના અને પરિષદ્‌ના સાધનોના વધારાની સાથે એ પણ વધતો જાય વળી આપણા વાચક વર્ગનો મોટો ભાગ હજી ઘણો પછાત છે જુદા દેશકાળના વાચક વર્ગને માટે રચાયેલા પુસ્તકોના ભાષાતરો, અગર નિબધ શૈલી કે શાસ્ત્ર શૈલીમા આપણા વિદ્વાનો સ્વતત્ર પુસ્તકો લખે તે, આપણા વાચક વર્ગને બહુ રુચિકર ન થાય, ત્યારે વ્યાખ્યાનશૈલી તેમને વધારે સરલ અને આકર્ષક લાગવા સભવ છે એટલે પ્રજામા જ્ઞાન અને જિજ્ઞાસા અને વાચના વિચારવાની ટેવ વધારવાને માટે વર્તમાન સ્થિતિમા શબ્દે શબ્દે શ્રોતાઓનો અધિકાર ધ્યાનમા લઇને કર્તા રચે એવી વ્યાખ્યાનમાલાઓનુ સાધન બહુ ઉંચી પક્તિનુ ગણાવુ જોઇએ આવી ભાવના અને આ પ્રકારની આશાથી રા રા ઠાકોરે પ્રથમ કેટલાક મિત્રોની સાથે “વ્યાખ્યાનમાલા” ની વાત ચર્ચી, અને તેઓનો ઉત્સાહ જોતા, પ્રજા આગળ મુકી અને સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠક થઇ તે વખતે મળેલા તથા તે પછીના સમયમા મળેલા જવાબો જોતા એવી આશા બધાઇ, કે ચોથી પરિષદ્ ભરાય ત્યા સુધીના બે વર્ષના ગાળામા કેટલાક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન માલાઓ થશે ખરી એટલે એમાથી ગણિત અને વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપરના વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે કઇક પણ મદદરૂપ થઇ પડે એટલુ સાધન યોજવાનું કમિટિએ સ્વીકાર્યું અને તે વિષે આ બેઠકમા ઠરાવ કર્યો, જે પરિષદે પોતાના એ વિષયના ઠરાવમા આખો ઉતારી લીધેલો હોવાથી અહીં આપવાની જરૂર નથી અક્ટોબર આખર સુધીમા વ્યાખ્યાનોને માટે વિદ્વાનોના મળેલા વચનોની યાદી નવેંબર માસમા પરિષદ્‌ના ઠરાવોની સાથે જ વર્તમાનપત્રોમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી હતી, તે અહીં આણી આપીને વ્યાખ્યાન માલાની બાબત સમાપ્ત કરવામા આવે છે

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની વ્યાખ્યાનમાલા માટે નીચેના વિદ્વાનો તરફથી વ્યાખ્યાનો માટે વચનો આવેલાં છે.

નામ	વિષયનું નામ	વ્યાખ્યાનોની સખ્યા
શમસુલઉલમા જીવણજી જમશેદજી મોદી .	પારસીઓની પુરાણી તવારીખના યોગ સબધ . .	૩ થી વધારે.
રા ગ નર્મેશકર પ્રાણશકર દવે	શેક્સપીયર .	૫-૭
રા રા હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ	વૉકરના જમાનાનું કાઠિયાવાડ	૫
, ,	ઇટલીની ઐક્યસિદ્ધિ	૩ કે વધારે.
રા ગ જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ	ગણીતશાસ્ત્રો આર્ય અને યુરોપીય	૬
રા ર વિજયરાય કલ્યાણરાય ધ્રુવ	શક્તિ અને પદાર્થ	૩-૪
, ,, ,	કલા પૌરાત્ય અને પ્રાશ્ચાત્ય	૩-૪
ગરા રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકઠ	ઉત્ક્રાન્તિ	૩

રા. રા. રણછોડરામ વાલાભાઇ મહેતા ...	હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો કોઇ વિભાગ	૩ કે વધારે.
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર...	સરસ્વતીચંદ્ર	૬ કે વધારે.
,, ,, ...	બુદ્ધથી અશોક	૬
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ..	પ્રાચીન ગ્રીક ફિલસુફી	૪–૬
રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા	સરલ વેદાંત	૩–૬
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી...	ગુજરાતમા મરાઠાઓ	——
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા	વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું પ્રથમ દર્શન ...	આશરે ૬.
રા. રા. પ્રાગજીભાઇ મથુરભાઇ પટેલ	ગીતા ઉપરના શાંકર અને રામાનુજ ભાષ્ય	——
રા. રા. શંકરલાલ દુર્લભજી વૈદ્ય... ..	ત્હાડીઓ તાવ (મેલેરિયા) ...	——
રા. રા. જયસુખલાલ કે. મહેતા ..	આપણો સમાજ... ...	આશરે ૬.
રા. રા. ધીરજલાલ દલાભાઇ નાણાવટી	ભૂસ્તર શાસ્ત્ર	૫–૭
રા. રા. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ...	રસાયન શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ ...	આશરે ૬.
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ ..	રસમીમાંસા	——
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી	પૂર્વ અને પશ્ચિમ .	——
રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેશાઇ...	કેળવણી કે સમાજશાસ્ત્રને લગતો કોઇ વિષય	૪–૬
રા. રા. સાકળપ્રસાદ જેઠાલાલ શાહ	ફિણો	——

આ ઉપરાંત રા. રા. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, અને બીજા વિદ્વાનોએ આ યોજનામા વિષય આપવા હા પાડેલી છે, જો કે તેમના વિષય અને તેઓ કેટલા વ્યાખ્યાન કઇ તા સુધીમા તૈયાર કરી શકશે એ વિગત હજી એઓ તરફથી મળવી બાકી છે.*

આ પછી કારોબારી કમિટિ પરિષદ્ વીતી ગયા પછી ત્રણ વખત મળી છે. તેની વિગત આ હેવાલના ૧૧ મા પ્રકરણમા આપવામા આવેલી છે કમિટિના પ્રયાસોને પરિષદ્ના અવસરમા અને તે પછી પ્રજાએ એક અવાજે અભિનંદન આપ્યુ છે, તેને કમિટિ પોતાને સારામા સારો બદલો મળેલો સમજે છે, અને એ માટે કમિટિ દીન હૃદયે પરમાત્માનો આભાર માને છે કમિટિ જે કંઇ કરી શકી છે તે દેશની વધતી જતી જાગૃતિ, સેવા બુદ્ધિ, અને સહકારિતાને લીધે છે, અને આપણી પ્રગતિના એ શુભ ચિહ્નો પરમાત્માની લીલા છે

* મૂળ વચનો આપેલા તે વખતે દરેકે પોતાના વ્યાખ્યાન અમુક મુદત સુધીમા આપવા કહ્યુ હતુ પરંતુ આ અહેવાલ છાપખાનામા મોકલતા સુધી (જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ સુધી) મા આવવા જોઇતા વ્યાખ્યાનોમાથી એક પણ આવ્યુ નથી એટલે આ યાદીમા મૂળ છાપેલી મુદતનો અવધિ નકામો ગણી અહીં આપ્યો નથી

પ્રકરણ ૨ જું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિ.

૧. સત્કાર કમિટિના બધારણ અને સત્તા વિષે આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ કરેલો ઠરાવ આગના પ્રકરણમા આપેલો છે બધારણના નિયમ પ્રમાણે બનેલી કમિટિની આખી યાદી પરિષદ્‌ના ફડાની આવકના પ્રકરણ ૮ મા માં આગળ જોવામા આવશે અને સત્કાર કમિટિને આપેલી સત્તા પ્રમાણે પરિષદ્‌ના અને પોતાના પ્રમુખોની ચુટણી કરવાને માટે એ કમિટિની બેઠક કારોબારી કમિટિએ તા ૬ ઠ્ઠી જૂન ની પોતાની બેઠકમા ઠરાવ કરીને તા ૨૭ મી જૂને સાજે રાજકોટ મુકામે ભરવાનું નક્કી કર્યું, તેના ખબર પ્રથમ સ્થાનિક મત્રીઓ મારફત અને પછી સત્કાર કમિટિના દરેક સભાસદને જુદા જુદા કાગળથી પહોચાડવામા આવ્યા. આ મુજબ રીતસર ઠરાવ અને નોટિસથી બોલાવેલી સત્કાર કમિટિની બેઠક તા ૨૭ મી જૂને સાજે રાજકોટમા થઇ તેમા પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇની અને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ગોંડળના ને ના રાણી સાહેબ અ સૌ નંદકુવરબા સી આઇ એઓ શ્રીની ચુટણી સર્વાનુમતે થઇ પણ બેજ દિવસ પહેલા એટલે કે તા ૨૫મી ને શુક્રવારે ભાવનગરમા સત્કાર કમિટિના કેટલાક * સભાસદોની સભા મળી હતી તેમા આ બે પદવીઓ માટે રા રા નરસિંહરાય

---

* પ્રોફેસર બરજોરજી અરદેસર એંગી, રા મણિશકર રતનજી ભટ, રા. રણછોડરામ વાનાભાઇ મહેતા, રા વિઠ્ઠલરાય મહિપતરાય મહેતા, રા લક્ષ્મીપ્રસાદ ગિરિજાપ્રસાદ દેસાઇ, રા ભાનુશકર ભવાનીશકર, રા નરભેરામ પ્રાણશકર દવે, ન વિઠ્ઠલદાસ ગિરિજાશકર ત્રિવેદી, રા વિશ્વનાથ રણછોડજી, રા વૃદાવનદાસ રઘુભાઇ, રા ત્રિભુવન પ્રેમશકર કવિ, અને ગ હરગોવિંદ પ્રેમશકર કવિ સભા મેળવવાનો વિચાર બહુ મોડો થયેલો જણાય છે, કેમકે તેની નોટિસ માત્ર એક દિવસ પહેલા એટલે તા ૨૪ મી એ કહાડવામા આવી હતી નોટિસમા "તા ૨૭મી ઉપર ભાવનગરના પ્રતિનિધિ મોકલવાનુ" કામ પણ દર્શાવવામા આવેલુ છે, પણ સભામા એ વિષે ઠરાવ કરવો રહી ગયો પહેલો ઠરાવ પરિષદ્‌ના પ્રમુખ વિષે હતો તેમા રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા તરફ સાત અને દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ તરફ ત્રણ મત પડયા બીજો ઠરાવ સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ વિષે હતો તેમા રા રા મણિશકર ભટ તરફ નવ અને રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફ બે મત પડયા.

આ સભાના હેવાલો દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમા છપાયા તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે એવા હતા, એમ સભામા હાજર રહેલા એકે રાજકોટ લખ્યુ હતુ સભાના પ્રમુખ પ્રોફેસર એંગિએ ગત્જેટ મિ ઠાકોરને લખી જણાવ્યુ કે "I am very glad to know that my revered Head Master has deen elected" રા રા. રણછોડરામે લખ્યુ કે 'રાજકોટની સભાનો રિપોર્ટ વાચતા જણાય છે કે તે ઘણીજ ગભીરતાથી અને ઉચ્ચ કર્ત્તવ્યશીલતાથી ભરાયલી હતી"

ભોળાનાથ દીવટિયા અને રા. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટના નામ સૂચવાયા હતા એ સમાચાર રાજકોટમાં ટપાલ દ્વારા તા. ૨૬ મી ની સાંજે પહોંચ્યા. કારોબારી કમિટિને લાગ્યું કે પ્રજા અને વર્તમાન પત્રોની હાલની સ્થિતિમાં આવા બનાવથી ગેરસમજ થશે અને કદાચ પરિષદના કાર્યને પણ નહાનોમોટો ધક્કો વાગશે. એટલે સત્કાર કમિટિની સભા દરમિયાન જ તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો લઈ લેવામાં આવ્યો, અને એ સંપૂર્ણ સત્તાવાર અહેવાલ બનતી ત્વરાથી અને બનતા વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. એ અહેવાલ અહીં પાછો અક્ષરે અક્ષર ઉતારી લેવામાં આવે છે.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિની પહેલી સભાનો અહેવાલ.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિની પહેલી સભા રાજકોટમાં રવિવાર તા. ૨૭-૬-૦૯ને રોજ ભરવામાં આવી. તેમાં નીચેના ગૃહસ્થો હાજર હતા.

મોરબીના રા. રા. કલ્યાણરાય જોગાનાથ બક્ષી, ગોંડલના રા. રા. પ્રાણશંકર ભટ્ટ જોશી અને રા. રા. છોટાલાલ ચુનિલાલ સુતરિયા, નડિયાદવાળા જ્યુડિશિયલ આસિસ્ટંટ રેન્ડોલ સાહેબ, રા. રા. દલપતરામ ભટ્ટ શુક્લ, રા. રા. અમૃતલાલ ર. બક્ષી, રા. રા. દિવાન સાહેબ એજન્સી મે. દમરી, રા. રા. જુગલરાય વ. છાયા, રા. રા. દિવાન સાહેબ હરજીવન ભ. કેશર, રા. રા. ડેપ્યુટિ માસ્તર કેશવલાલ ગિ. ત્રિવેદી, રા. રા. માધવલાલ જે. બક્ષી, રા. રા. નર્મદાશંકર લાલાભાઈ, રા. બા. દુર્લભજી ધ. વેદ, રા. રા. ગોવર્ધનદાસ લાધાભાઈ, રા. રા. નરભેરામ અ. મહેતા, રા. રા. વેણીલાલ ર. બક્ષી, રા. રા. અનુપરામ નાગજી ભટ્ટ, રા. રા. ભગવાનજી અ. મહેતા, રા. રા. વશરામ પીતાંબર, રા. રા. જન્મશંકર મ. બુચ, રા. રા. ઓમમાન બચન, રા. રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ, અને રા. રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર, રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા, અને રા. રા. બળવંતરાય વ. છાયા.

આ ઉપરાંત રા. રા. મણિશંકર ગૌ. ભટ્ટ, રા. રા. કેશવરામ મા. દવે, રા. રા. ગુલામ મહમદ બાવામીઆ મુનશી, રા. રા. દેવચંદ ઉ. પારેખ, રા. રા. હરજીવન ભ. શુક્લ, બહારગામ હોવાથી, રા. રા. થીરજરામ વિ. વ્યાસ અને રા. રા. વલ્લભજી હ. આચાર્ય નાદુરસ્ત તબીયતને લીધે તથા સી. મેન સાહેબ, જે. ટર્નર સાહેબ, રેવરન્ડ એંડ્રુ સ્ટીવન્સન સાહેબ, રા. રા. મોતીચંદ ઓધવજી, રા. રા. પુરુષોત્તમ માવજીવ, અને રા. રા. પરમાનંદ વલ્લભરામ અનિવાર્ય કારણને લીધે હાજર થઈ શક્યા નહોતા.

બરાબર ૭ વાગે દિવાન સાહેબ એજન્સીની દરખાસ્ત અને રા. રા. જુગલરાય વ. છાયાના અનુમોદનથી રા. રા. દલપતરામ ભટ્ટ શુક્લે પ્રમુખસ્થાન લઈ સભાનું કામ શરૂ કર્યું.

પ્રથમ રા. રા. દલપતરામ ભટ્ટ શુક્લે નીચે પ્રમાણેની હકીકત જાહેર કીધી.

“આ સભાના આમંત્રણ તા. ૬ જૂને મોકલી કારોબારી કમિટિની સભા પછી તરત કાઠિયાવાડના સર્વ સ્થાનિક મંત્રીઓ મારફત મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને

તે પછી તા ૨૧મીએ બીજી વાર આખા કાઠિયાવાડમા સત્કાર કમિટિના સર્વે સભાસદોને આમત્રણ મોકલ્યા હતા

"ગયા અઠવાડિયામા ભાવનગરમા સત્કાર કમિટિના કેટલાક મેમ્બરોની એક સભા મળી હતી તેમા સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ માટે રા ર મણિશકર ર ભટ્ટનુ નામ રજુ થયુ હતુ અને એ દરખાસ્તના સુધારા તરીકે રા ર ન્હાનાલાલ દ કવિનું નામ રજુ થયુ હતુ તેમાથી રા રા મણિશકરને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પસદ કરવાની દરખાસ્ત એ સભાએ વધુ મતે મજુર કરી હતી

"વળી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે એ સભામા ન રા નરસિંહરાવ ભો દીવેટિયાને પસદ કરવાની દરખાસ્ત વધુ મતે મજુર થઇ હતી એ સભામા કરવામા આવેલા ત્રણ ભાષણોની છાપેલી નકલો અહીં આવેલી છે તે આપ સહુને વહેંચવામા આવેલી છે, તથા એ સભાના કાર્યક્રમની હકીકત, અને એમણે કરેલી વિનતિ આપને વાચી સભળાવુ છુ

" 'ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની કાર્યકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ,

ભાવનગરના સત્કાર કમિટિના સ્થાનિક સભાસદોની સભાનો હેવાલ આ સાથે આપના ઉપર રવાના કર્યો છે સભાસદોએ જે ગૃહસ્થો માટે અભિપ્રાય આપ્યા છે તે અભિપ્રાય આપ રાજકોટમા મળનારી સત્કાર કમિટિની સભાને રોશન કરશો, અને એ ગૃહસ્થો માટે દરખાસ્ત થાય તો જેમણે તરફેણમા મત આપ્યા છે તેમના તરફેણમા મત ગણવા, અને વિરૂદ્ધના વિરૂદ્ધમા ગણવા વિનતિ છે એ ગૃહસ્થોના નામ ન સૂચવાય તો પણ ભાવનગરવાળા ગૃહસ્થોની દરખાસ્ત તરીકે તે નોધશો, અને આ વિનતિ ત્યાની સભામા જાહેરમા વાચશો એવી અહીંના સભાસદોની ઇચ્છા છે

લી હુકમથી રણજીતરામ વાવાભાઇ '

"હવે ભાવનગરે બતાવેલા આ ઉત્સાહને માટે આપ સૌના તરફથી એમનો ઉપકાર માનવો યોગ્ય લાગે છે પરતુ આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે કટકે કટકે સભાઓ મળે અને તેમા જુદી જુદી દરખાસ્તો મજુર થાય તો કામ કરવામા કેટલો વિલબ થાય અને કેવી મુસ્કેલીઓ આવે એ દેખીતું છે તેની સાથે મારે ભાવનગરમા મળેલી સભાનુ પૂરેપૂરૂ માન જાળવી જણાવવુ જોઇએ કે મારા પોતાના મત પ્રમાણે આવી રીતે કટકે કટકે થયેલુ કામ નિયમસર પણ ગણાય નહિ કારણ કે દરખાસ્તો આખી સભાએ વિચાર કર્યા પછી પસાર થવી જોઇએ જો ભાવનગરની સભાના બધા કે થોડા ગૃહસ્થો પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં આવી શક્યા હોત તો સત્કાર કમિટિ અને પરિષદ્‌ના પ્રમુખોની પસંદગી કરતા અવશ્ય ગણવા જોઇએ એવા બધા નામ એમના આગળ આવત, અહીંના બીજા ગૃહસ્થોના મત અને તેમના કારણ એઓ જાણી શકત, અને આપણે સૌ એક મતથી કામ કરી શકત હુ ફરીથી કહુ છુ કે ભાવનગરે બતાવેલા ઉત્સાહ માટે એમનો ઉપકાર જ માનવો ઘટે છે, અને આજની સભામા આપણે

એમના મતને પૂરેપૂરૂં વજન આપીશું, અને તે સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઇ ઠરાવ ઉપર આવવા મારી આ સભાને વિનંતિ છે, ને આપ તેમ કરશો એવી મારી ખાતરી છે. માટે એમણે સુસવેલાં નામોની સાથે બીજાં યોગ્ય નામો લઇ પરિષદ્‌નું હિત સૌથી વધારે કોની પસંદગી કરવાથી જળવાય એમ છે તેનો વિચાર અને નિર્ણય કરવાની ફરજ—આખા કાઠિયાવાડની સામાન્ય સભાએ રાજકોટમાં પરિષદ્ ભરવાનું અને કારોબારી કમિટિ મુખ્યત્વે કરીને રાજકોટના જ ગૃહસ્થોની રચવાનું યોગ્ય ધાર્યું ત્યારથી—આપણે માથે પડી છે, તે આપણે આજે બજાવવાની છે."

ઠરાવ પહેલો.

પ્રમુખ સાહેબે પોતા તરફથી દરખાસ્ત રજુ કરી કે—સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નામદાર રાણી સાહેબ અખંડ સૌભાગ્યવંતાં નંદકુંવરબા સાહેબ સી. આઇ. એઓને આપણી સત્કાર કમિટિના ઓનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે; જામનગરના શાસ્ત્રીજી હાથીભાઇ તથા મોરબીના શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ મહેશ્વરને આપણી સત્કાર કમિટિના ઓનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે; અને ભાવનગરના કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, કવિ હરગોવિંદ પ્રેમશંકર અને કવિ પિંગળશી પાતાભાઇને ભાવનગરની ભલામણથી આપણી સત્કાર કમિટિના સભાસદ નીમવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત મુકતાં પ્રમુખ સાહેબે એમાંનાં દરેક નામ વિશે ટુંકામાં વિવેચન કર્યું અને અનુમોદનમાં રા. રા. માધવરાય બક્ષીના ભાષણ પછી સભાએ તે સર્વાનુમતે સ્વીકારી.

ઠરાવ બીજો.

આવતી પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિનાં પ્રમુખ તરીકે સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નામદાર રાણી સાહેબ અખંડ સૌભાગ્યવંતા નંદકુંવરબા સાહેબ સી. આઇ. એઓને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત રજુ કરતાં રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોરે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

"આવી પરિષદોમાં પ્રમુખસ્થાન માટે કેવા ગુણ, કેવી પદવી અને કેવા પ્રકારનાં માણસ પસંદ કરવાં એ સારૂ આપણે 'ઓરિયેંટલ કોંગ્રેસ' અને એવી બીજી મહાન સંસ્થાઓના દાખલા જોઇએ તો તેમાંથી આપણને આજના કાર્યને માટે જોઇતી દિશા જડે એમ છે. ઓરિયેંટલ કોંગ્રેસનો આરંભ કરતાં આ વિષે મેક્સમુલર જેવા જગત્ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યું હતું કે જે સ્થાન અને જે દેશમાં કોંગ્રેસ ભરાવાની હોય ત્યાંના મોટામાં મોટા સાહિત્યરસિક અને આપણા કામમાં સંપૂર્ણ દિલસોજી ધરાવતા હોય એવા રાજા કે રાજકુમાર કે દિવાન કે કોઇ મોટા આગેવાન પુરૂષને આપણે પસંદ કરવા જોઇએ. આ પ્રકારના બીજી સંસ્થાઓના દાખલા પણ જેટલા જોઇતા હોય તેટલા મળી શકે એમ છે, પણ ટુંકા સમયને

લીધે તે હું આપતો નથી. તો એકલી આ વાત આપણે જોઇએ તોપણ આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબ કરતાં વધારે યોગ્ય નામ સૂચવવું મુશ્કેલ છે. અને રાણી સાહેબ, ગોંડલ જેવાં પહેલી પંક્તિના રાજ્યના 'રાણી સાહેબ છે એટલીજ એમની યોગ્યતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૧-૦૨માં એમણે "ગોમંડલ પરિક્રમ" એ નામનું પોતાના દુનિયાના પ્રવાસનું મોટું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. તેની ભાષા, તેની શૈલી, તેમાં દેખાઇ આવતી તુલનાશક્તિ અને પરિપક્વ જ્ઞાન એ સર્વ જે કોઇ જુવે તેને કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે નામદાર રાણી સાહેબ આપણા વર્તમાન ગ્રંથકારોમાં બહુજ ઉંચી પંક્તિના ગ્રંથકાર છે. આ અભિપ્રાય મેં હમણાં આ પ્રસંગને માટે બાંધેલો નથી એના પુરાવામાં મારે કહેવું જોઇએ કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી થોડા વખતમાં જ મેં તેનુ અવલોકન 'વસંત' ના પહેલા વર્ષના પાંચમા અંકમાં (જ્યેષ્ઠ ૧૯૫૮ પૃષ્ઠ ૧૯૮-૨૦૦) કર્યું હતું, અને તેમાં આજે એટલું ઉમેરવાને રજા લઉં છું કે તે પછી એ પુસ્તક મેં ફરી ફરીને જોયેલું છે, અને તે વિષેનો મારો તે વખતનો બાંધેલો અભિપ્રાય હજી સુધી ફર્યો નથી. એટલુંજ નહિ પણ ખાસ કરીને એની શૈલીની સરલતા વિષે તો મને એમ લાગે છે કે હાલના સંસ્કૃતમય અને કિલષ્ટ લખાણના જમાનામાં એવી શૈલીનો જોડો પણ મળવો મુશ્કેલ છે. અને વળી નામદાર રાણી સાહેબનું નામ હું આપની આગળ મૂકું છું તેનું આથી પણ વધારે મહત્વનુ કારણ તે એમનું પવિત્ર ધાર્મિક ચારિત્ર છે. આ વિષે ટુંકામાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આપણે એમનાં ઉદાર ચરિત્રમાં આપણી પ્રાચીન આર્ય સતીઓના ગુણોની સાથે પશ્ચિમ દેશોની મિસ ફ્લોરેન્સ નાઇટિંગેલના જેવી સન્નારીઓના ગુણોનું એક મધુરૂં સંમિશ્રણ જોઇએ છીએ. તો આપણા ઉંચામાં ઉંચા સૂર્યવંશી સિસોદિયા કુલની કુમારિકા તરીકે જન્મ ધરી ગુજરાતથી કાઠિયાવાડમાં આવી ગોંડલ જેવા પહેલી પંક્તિના રાજ્યનાં રાણી બની ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઐક્યના જેઓ મૂર્તિ છે, રાણી છતાં ગ્રંથકાર તરીકે જેઓએ ભાષાની આવી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, અને જેઓને ગોંડલના રાજ્યમાં તેમજ આખા કાઠિયાવાડમાં રૈમાતા જેવાં ગણે છે, એવાં નામદાર નંદકુંવરબા સાહેબને આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાની આપની આગળ દરખાસ્ત રજુ કરૂં છું."

આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં મોરબીના પરસનલ આસિસ્ટંટ રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

"આ દરખાસ્ત સાંભળીને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ પદ માટેનાં બીજાં બધાં નામ મારા મનમાંથી અસ્તજ થઇ જાય છે. એઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, પદવીવૃદ્ધ અને કુલવૃદ્ધ પણ હોઇને આ માનને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ એઓ આપણી આ અભિલાષા સ્વીકારે તો એમનાં અનેક માન અકરામના ભંડારમાં આ એક વધારાનું માન બિલકુલ વિસાતમાં નથી, ત્યારે એમના સ્વીકારથી આપણી પરિષદ્‌ને ઓર માન અને પ્રતિષ્ઠા મળશે, એવું મારૂં ચોક્સ

માનવું છે. દરખાસ્ત રજુ કરતા ભાઈ બલવન્તરાયે એમના પવિત્ર ચારિત્ર વિષે જે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે. હું ગોંડલ રાજ્યનો ત્રણ વર્ષ સુધી સેવક હતો, અને મને એમના ગુણોનો જાત અનુભવ છે. દુકાળ અને મરકીમાં એઓ પ્રજાને માટે કેટલી કેટલી તસ્દી વેઠે છે, તે આખી પ્રજા સારી રીતે જાણે છે. ખરેખર તેઓ એમની પ્રજાના માતા જ છે. વળી આવકાર ને સન્માનને માટે પુરુષ કરતા સ્ત્રી જાતિ વધારે યોગ્ય છે તે દેખીતી વાત છે. માટે નામદાર રાણી સાહેબ નંદકુંવરબા આપણી દરખાસ્ત સ્વીકારે તો પરિષદ્‌ના અહોભાગ્ય એટલું કહીને હું દરખાસ્તને અનુમોદન આપું છું."

દરખાસ્તના ટેકામા રા. બ. હર્ષભાઈ ધ. વેરે કહ્યું "જે આવા પ્રૌઢ દરજ્જાના પ્રમુખથી આપણી પરિષદ્‌ના કાર્યને બીજી આડકતરી મદદ પણ ઘણી ઘણી મળશે. બહારથી આપણી સાહિત્ય રસિક ગૃહિણીઓ આપણી પરિષદ્‌મા પધારવાને લલચાશે. સ્ત્રી કેળવણીને પણ ઉત્તેજન મળશે અને પરિષદ્ જેવી ખાનગી સંસ્થા જેને વગ અને પ્રતિષ્ઠાની ઘણી ઘણી જરૂર છે તે પણ તે પામશે, અને ટુંકામા હું મારા પહેલાં બોલી ગયેલા મારા બન્ને વિદ્વાન મિત્રો સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું."

દરખાસ્ત સભા આગળ મુકતા રા. રા. શુક્લે પરિષદ્‌ના જનરલ સેક્રેટરી રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠના કાગળ ઉપરથી બતાવ્યું કે એઓ પણ આ દરખાસ્તની તરફેણમા છે, અને દરખાસ્ત સર્વાનુમતે મંજૂર થઈ.

ઠરાવ ત્રીજો

સ્વસ્થાન ગોંડલના નામદાર રાણી સાહેબને સત્કાર કમિટિનું પ્રમુખ પદ સ્વીકારવાની અરજ કરવા માટે એમ ઠરાવવામા આવે છે કે રા. રા. દલપતરામ ભ. શુક્લ, દિવાન સાહેબ બેજનજી મે. કમરી, રા. રા. અમૃતલાલ ર. બક્ષી, રા. રા. હરજીવન ભ. કોટક અને રા. રા. બલવન્તરાય ક. ઠાકોર એઓએ આ સભા તરફથી નામદાર રાણી સાહેબની હજુરે ગોંડલ જવું અને નામદાર રાણી સાહેબને અરજ કરવી.

આ દરખાસ્ત રા. રા. માધવલાલ જે. બક્ષીએ રજુ કરીને તેને રા. રા. નરભેરામ અ. મહેતાએ અનુમોદન આપ્યું ને તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ.

ઠરાવ ચોથો.

પરિષદ્‌ના પ્રમુખ વિષેની દરખાસ્ત મુકતા પહેલા પ્રમુખ સાહેબ રા. રા. શુક્લે કહ્યું

"હવે આપણે આજનું સૌથી વધારે ગંભીર કામ કરવાનું છે કારણ કે તે બાબતમા જુદા જુદા મત થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવતી પરિષદ્ માટે આપણે પ્રમુખ તરીકે કોને પસંદ કરીશું? આ બાબતનું મહત્ત્વ અને યોગ્ય પસંદગી કરવાની જરૂરથી અતિસ્પષ્ટના [illegible] મુશ્કેલી [illegible] સૌએ મને મહેરબાની કમિટિનું ન [illegible] નપણું આપ્યું [illegible] સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ [illegible]

વિદ્વાનોના મત મગાવ્યા હતા એમનામાના ઘણા ખરાએ મને ઉત્તર મોકલ્યા તે માટે હુ એ સૌનો આભારી છુ એ ઉત્તરોની હકીકત ટુકામા આપને જણાવુ છુ "

[અહીં રા રા શુકને દરેક કાગળ લખનાર વિદ્વાનનું નામ અને તેમણે આપેલા મત જણાવ્યા, અને આગળ ચાલતા કહ્યુ —]

"સારાશ કે પ્રમુખ માટે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ, રા રા નરસિંહરાવ, રા બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, રા રા રણછોડભાઇ ઉદયરામ, રા ગ આનદશકર ધ્રુવ, રા ગ રમણભાઇ નીલકઠ, રા ગ બળવતરાય ઠાકોર, રા રા. કમળાશકર ત્રિવેદી, રા રા છગનલાલ પડ્યા, એટલા નામો મને સૂચવવામા આવ્યા હતા તેમા દિવાન બહાદુર માટે આઠ મત અને ગ રા નરસિંહરાવ માટે સાત મત મળ્યા હતા, બીજા દરેકને માટે ચાર કે તેથી ઓછા મત હતા. આ પ્રમાણે વહેંચાઇ ગયેલા મતોમા માત્ર મતની સખ્યા જોતા કરતા મત આપનારાઓના વિદ્વાન તરીકે અને પ્રજામા મોભા તરફ ખાસ લક્ષ આપવુ જોઇએ એમ મને લાગે છે, અને એ પ્રમાણે મતોનુ વજન (weight) જોઇને અને તેની બરાબર તુલના કરીને છેવટનો નિર્ણય કરવો એ આજે આપણુ મોટામા મોટુ કામ છે

"ગૃહસ્થો, ભાવનગરમા મળેલી સભાનો આ બાબતનો ઠરાવ હું આપને જણાવી ગયો છુ અને એ ઠરાવ રજૂ કરનારનુ ભાષણ આપને વહેંચવામા આવેલું છે. એ ધ્યાનમા લેતા મેં આપને ઉપલા જવાબો વિષે જે કઇ કહ્યુ તે ઉપર પણ સૌ સાહેબો વિચાર કરશો પરિષદનું હિત સૌથી સારી પસદગી કરવામા છે, નહિ કે મતભેદ અને પોતપોતાના મતને માટેના આગ્રહમા "

રા રા કલ્યાણરાય બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું

"પરિષદના પ્રમુખ માટે કયુ નામ આગળ કરવુ એ બહુ જ મુસ્કેલ વાત છે. મેં પોતે પ્રમુખ સાહેબના કાગળના જવાબમા રા ગ છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનુ નામ આપેલુ પરન્તુ તે વખતે મારી સમજ એવી હતી કે પ્રમુખ કાઠિયાવાડમાથી મળી શકે ત્યા સુધી બહાર જવુ નહિ પરતુ આ કાઠિયાવાડમા મળનારી પરિષદને પણ આ પ્રમાણે ટુકા ક્ષેત્રમા બધાઇ રહેવાની જરૂર નથી, એ જોઇને મને આનદ થાય છે હવે કયા કયા ગુણો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસદગી કરવી એ વિષે વિચાર કરતા મને લાગે છે કે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખમા ભાષાનુ જ્ઞાન અને વિદ્વતા આવશ્યક છે ખરા, પરન્તુ એમણે પ્રમુખ તરીકે કરવાના કાર્યને માટે બીજા કેટલાક ગુણો પણ ઓછા મહત્વના નથી. એ ગુણો અને એ યોગ્યતા કેવા પ્રકારના હોવા જોઇએ એ ઉપર વધારે લક્ષ અપાય તો આ બાબતમા મતભેદને થોડો જ અવકાશ રહે એમ મારૂ માનવુ છે હવે "ગુજરાતી" વર્તમાનપત્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્ર વ્યવહાર અને બીજા ચિહ્નો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે આ ત્રીજી પરિષદનું કામ પહેલી અને બીજી પરિષદોના કરતા વધારે મુસ્કેલ છે જુદા જુદા મત બધાયા છે તેને માટે વધતા ઓછા આગ્રહ જોવામા આવે છે અને નવા વિદ્વાનો અને જુના વિદ્વાનોના દૃષ્ટિબિન્દુ જુદા જુદા

માલમ પડે છે. આવા જાહેર મેળાવડાની બાબતમાં રાજકીય સવાલો સાથે સંબંધ ન છતાં જ્યાં ત્યાં કોન્ગ્રેસના અનુભવનો દાખલો લેવા ને દેવામાં આવે છે તો એજ દાખલો હું આપની આગળ મુકીશ. કોગ્રેસમાં બે પક્ષ જણાવા માંડ્યા ત્યારે તેના કાર્યદક્ષ અગ્રણીઓને લોકમાન્ય દાદાભાઇ નવરોજજી જેવાને પ્રમુખસ્થાન માટે ગોતવા પડ્યા હતા. આપણે પણ એવા કોઇને પ્રમુખપદને માટે ગોતવા કે જે ઉછરતા લેખકોને સાક્ષરોમાં પૂજ્ય અને આદરણીય મનાય ને તેની સાથે જેમનામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજાજન પણ શ્રદ્ધા મુકી શકે. તેમજ આપણા પ્રમુખ સાંસારિક સ્થિતિ, ઉચ્ચ પદવી, અગ્રણીપણું, પ્રભાવ આદિથી સૌ કોઇ ઉપર છાપ પાડી શકે તેવા જોઇએ, તથા ભિન્ન ભિન્ન વિચાર અને સ્થિતિના માણસોના પ્રેમભાવને પાત્ર હોવા જોઇએ. અને આવા ગુણો જેમનામાં હોય તેમની કર્ત્તા અને ભાષા પંડિત તરીકેની ખ્યાતિ કદાચ કંઇ અંશે ન્યૂન હોય તો પણ એ ન્યૂનતાને હદથી વધારે વજન આપવું જોઇએ નહિ."

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે કહ્યું:—"રા. રા. કલ્યાણરાયભાઇએ આપની આગળ જે સામાન્ય વિચારો મુક્યા છે તેને હું સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું. એક રાજકોટ જ આ કામ કરે છે એમ માનવાનું નથી. એવી રીતનો દેખાવ પણ બનતાં સુધી ન થવા દેવો, અને પસંદગી કરવાનો હક્ક કાઠિયાવાડનો છતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો અને અગ્રણીઓના અભિપ્રાયનો પણ આવી ગંભીર બાબતમાં લાભ લેવો, એવા હેતુથી મેં આપને જે ઉત્તરોનો સાર કહી બતાવ્યો તે મેળવ્યા હતા. વળી પ્રમુખપદને માટે આપણામાં અત્યારે એકથી વધારે જાણીતા વિદ્વાન લાયક છે એ આપણા સુભાગ્ય છે, તથા એમાંથી સૌથી વધારે લાયક કોણ એ વિષે મતભેદ સ્વાભાવિક છે. તેમ સ્વતંત્ર વિચાર અને અનેકાનેક રુચિભેદની એ નિશાની છે. પરંતુ આ સર્વ સારી વાતોમાંથી જ આપણે હઠાહઠથી આપણું સકટ ઉભું કરીએ એમાં શાણપણ નથી. અનેક લાયક છે, અને તેમાથી એકને જ ચુંટવા પડે છે એ કઠણાઇ છે. અને એક જ ચુંટી શકાય તેથી કરીને એકને ચુંટીએ તે ઉપરથી બીજા બધાને ગેરઇન્સાફ કરીએ છીએ એવો અવળો અર્થ કરવાનો નથી."

આટલી પ્રસ્તાવના પછી રાજકોટના દિવાન સાહેબ રા. રા. હરજીવન ભવાનભાઇ કોટક બી. એ. એલએલ બી. એઓએ દરખાસ્ત મૂકી કે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઇને ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવા. તેઓએ કહ્યું "રા. રા. કલ્યાણરાયભાઇએ તથા પ્રમુખ સાહેબે જે વિવેચન કર્યું છે તે પછી સવાલ ગંભીર અને મહત્વનો છે તેટલો જ મુસ્કેલ છે, તેમ કેવા કેવા ગુણો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસંદગી કરવી, એ વિષે મારે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એ ગુણો મારા નમ્ર મત પ્રમાણે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઇમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે,' અને જો આપણે ગુજરાત કાઠિયાવાડના ભણેલા અને વિદ્યામાં રસ લેનારા વર્ગના મત લઇ શકીએ તો તે મત ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દિવાન બહાદુરનેજ પસંદ કરે એમ

હું માનું છું. આપણી ભાષા ને સાહિત્યના "ભવિષ્યના ઉપયોગી અને ઉચ્ચગામી માર્ગો" માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિના મણિ મહોત્સવ વખતે દિવાન બહાદુરે જે અમૂલ્ય સર્વગ્રાહી, સચોટ અને પરિપક્વ અનુભવનું ભાષણ કરેલું છે, તેમાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા માટેની એમની અનન્ય ભક્તિ ઉભરાઇ જાય છે. વળી "સરસ્વતી દેવી અને શ્રી લક્ષ્મીજી" બંને એમના ઉપર પ્રસન્ન છે; બંનેના એ "માનીતા" છે, અને એમની વ્યવહાર બુદ્ધિ, એમની નીડરતા ને એમનો પ્રભાવ, એમની રાસ ભક્તિ અને એમનું ચારિત્ર આખો ઇલાકો જાણે છે એઓ આપણા પહેલા એમ. એ. છે. વડોદરામાં એઓ વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી હતા, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના કાયદા ઇંગ્રેજી, મરાઠી, અને ગુજરાતી ત્રણે ભાષાઓમાં રચાયા ત્યારે ગુજરાતી કાયદા તે મૂળ કાયદા અને ઇંગ્રેજી તથા મરાઠી તે એ મૂળના તરજૂમા એવા નિર્ણય માટે ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા અને વડોદરા રાજ્યની વસ્તી એમને આભારી છે. એમનું અર્થશાસ્ત્ર, એમનો કોપ તથા પેનશન લીધા પછીની એમની જાહેર જીંદગી, તથા સ્થળે સ્થળે એમણે ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજીમાં આપેલાં ભાષણો સુપ્રસિદ્ધ છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે ભાષા અને સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે. આ પરિષદ્ આખી પ્રજાની સંસ્થા બની રહે, અને ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા પામે તેને માટે સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબની પસંદગી જેટલે દરજ્જે ઉત્તમોત્તમ છે તેટલે દરજ્જે પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર સાહેબની પસંદગી ઉત્તમોત્તમ છે એ મારો મત આપ સૌ સ્વીકારશો એવી આશા રાખું છું."

રા. રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે "રા. રા. કલ્યાણરાયભાઇએ પ્રમુખ માટેના ગુણોનું અને આપણે આવતી પરિષદ્‌ના મુશ્કેલ પ્રસંગે જોઇતા નરરત્નનું એવું વર્ણન કર્યું છે કે જાણે એમની સમસ્યાને અંતે નામજ મુકવાનું બાકી રહે, અને તે સમસ્યા એક જ નામથી પૂરી થાય. દિવાન બહાદુરના ગુણ, તેમની કીર્તિ, તેમના ચારિત્રથી કોણ અજાણ્યું છે? ઇશ્વરે એમને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની સાથે લાંબુ આયુષ્ય, તનદુરસ્ત શરીર અને પ્રવૃત્તિમય પ્રકૃતિ પણ બક્ષ્યાં છે પ્રમુખપદને માટે વર્તમાન પત્રોમા, આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબ શુકલે કહી બતાવેલા ઉત્તરોમા, અને વિદ્વાન મિત્રોના સમાગમમાં જે નામો ઉચ્ચારાય છે તેમાના એક બે નામો બાદ કરીએ તો બાકીના સર્વ દિવાન બહાદુરના ચેલાઓ છે. કેટલાક તો એમના ચેલાઓના પુત્ર અથવા ચેલાના ચેલા છે. એટલે એઓ અત્યારે ગુજરાતમા આપણા ગુરૂણામ્ ગુરુ છે; ને એમને માટે એટલું બધું માન છે કે જે બીજા નામો એમના હરીફો તરીકે કે એમના મુકાબલામાં મુકાયામાં આવે છે તે ગૃહસ્થો જ અત્યારે અહીં હાજર હોય તો તેઓ પોતે પણ દિવાન બહાદુર સાહેબને માટે જ અનુમતિ આપે. વળી શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિને એક રીતે ગુર્જર ભાષાનુ મહિયર માનીએ અથવા તે સંસ્થાને ગુર્જર ભાષાના

પોતાની સહીથી એક ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું તેની સાથે ઉપના કાગળની નકલ પણ પ્રસિદ્ધ કરી એ બને અહીં ઉતારીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરવામા આવે છે

ગ રા "ગુજરાતી" પત્રના તત્રી

"આપના ૧૫–૭–૦૮ ના અકમાના સાહિત્ય પરિષદ્ વિષેના ચર્ચાપત્રો તરફ એક મિત્રે મારૂં ધ્યાન ગઇ કાલ ખેંચ્યુ ત્યારેજ જાણ્યુ કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ના પ્રમુખપદ વિષે અકારણ ખળભળાટ થયો છે ન મણિશંકરના જે ચર્ચાપત્ર વિષે આ પત્રોમા ઉલ્લેખ છે તે મારા જોવામા હજી સુધી આવ્યુ નથી તેથી તેના ગુણ દોષ વિષે કશો અભિપ્રાય બાધી શકાય તેમ નથી પરન્તુ એટલું તો આપના ચર્ચાપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે આ સરલ વિષયમા નિરર્થક કટુતાને પ્રવેશ મળી ગયો છે અન્ય ક્ષેત્રોની પેઠે સાહિત્યના નિર્વિકાર ક્ષેત્રમા આ કટુતાને સ્થાન મળે એ અનિષ્ટ અને શોકજનક છે

અસ્તુ આ બાબતમા મારૂં નામ ચર્ચાના વમળમા ઘસડાયુ જોઇ એક રીતે ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે આ વૃત્તાતનો ઇતિહાસ જોતા મારો સબધ અલ્પાલ્પ છે ઇતિહાસ થોડામા થોડા શબ્દોથી જણાવ્યાથી સ્પષ્ટતા થશે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ના પ્રમુખસ્થાન માટેની નામ ગણનામા મારૂં નામ ગણાયેલ હતુ એમ કેટલાક તટસ્થ લોકો તરફથી બે ત્રણ માસ ઉપર મારા સાભળવામા આવ્યુ હતું તે વાત મારા લક્ષમાથી લુપ્ત થઇ ગઇ હતી, એટલામા થોડા દિવસ ઉપર રા મણિશંકરે ભાવનગરમા કરેલી મારે વિષેની દરખાસ્તની છાપેલી પ્રત મને મળી એ વિષે આસપાસની કશી હકીકત હું જાણતો નહતો, તેથી તેનો પૂર્ણ ઐતિહાસિક સબધ હું સમજી શક્યો નહિ તે પછી ત્રીજે દિવસે રાજકોટથી રા દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ તરફથી રાજકોટની મીટિંગના હેવાલની છાપેલી પ્રત મને મળી તેથી સર્વ સ્થિતિ મારી આગળ પ્રકટ થઇ ભાવનગરની મીટિંગ, તેનો રાજકોટની મીટિંગ સાથે સબધ, સર્વ પ્રત્યક્ષ થયુ તેજ દિવસે રા શુક્લ ઉપર મેં પત્ર લખ્યો તેની નકલ નીચે ઉતારી મોકલું છુ તે ઉપરથી આ વિષયમા મારી મનની વૃત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થશે ટુંકામા એટલુંજ કે દિ બ અંબાલાલભાઇનો મારા ઉપર ગુરૂ તરીકે એટલો ઉપકારનો બોજો છે કે તેનો બદલો માન તેમની તરફ નમ્રતાયુક્ત ભક્તિથીજ વાળી શકાય તો બસ છે મારા સ્વભાવ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ ઉપર અસર બેસાડવામા જે ગણુતર સદ્ગુરુઓ છે તેમા કાલક્રમે તેઓ પ્રથમ છે, અને ગુણક્રમે બીજાની જોડે સમાનરૂપે અમૂલ્ય કીમતના છે

"બીજુ પણ ઉમેરવાનું કે રા મણિશંકરને મેં એમની તરફના અયાચિત સત્કારને માટે ઉપકારનો પત્ર પહેલીથી લખ્યો હતો, તેમા પણ રા રા અંબાલાલ ભાઇની પસદગી માટે સકારણ આનદ બતાવ્યો હતો

પરન્તુ રા મણિશંકરને ન્યાય ખાતર એક શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે એઓ

ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઇને અનેક વાર કેટલીક શિષ્ટ સંપ્રદાયથી સ્વીકારાયલી મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, પરતુ તેમાં ઉદ્ધત વૃત્તિનો-ઇરાદા સાથેની ઉદ્ધત વૃત્તિનો-સ્પર્શ હોતો નથી. ગાત્ર જગતના વ્યવહારને યોગ્ય વિવેકનું વિસ્મરણ ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધાના જોરને લીધે થઇ જાય છે. આ પ્રકાર એમના પ્રસ્તુત ચર્ચાપત્રમાં થયો છે કે કેમ તે એ ચર્ચાપત્ર મારા જોવામાં આવ્યું ન હોવાથી કહી શકાતું નથી. પરંતુ એમનાં ચર્ચાપત્ર વિષે જે બે ચર્ચાપત્રો આપના પ્રસ્તુત અંકમાં આવ્યાં છે એમાં કંઇક ગંભીર સૌજન્યની ઊનતા જોઇને ખેદ થાય છે. પરંતુ સર્વ લોકો પોતપોતાને રૂચતાં સાધનો વાપરવાને મુખતિયાર છે. રત્નાગિરિ તા. ૧૬-૭-૦૯.

આપનો
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નકલ.

રત્નાગિરિ તા. ૮-૭-૦૯.

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,
બી.એ., બારિ.-એટ-લો.,
ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ.

સાહેબ,

વિ. વિ. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિની પ્રથમ મીટિંગના હેવાલની નકલ આપના તરફથી આજ મળી તે માટે અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું.

એ હેવાલમાં બે વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચવાની સાથે મને વિશેષ આનંદ આપે છે. એક તો સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સ્થાને આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ એક સન્નારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે સન્નારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને પોતાના જ્ઞાનથી તેમજ અભિપ્રાયને અમલમા આણવાની હિંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાં છે, તે જોઇ અસાધારણ આનંદ થઇ આપણ સર્વેને અભિનંદન આપવા લાયક વાત છે.

બીજી વાત એ છે કે મારા સમાન્ય ગુરુ દિ. બ. અંબાલાલભાઇને હું જ સૂચવવાને ઇચ્છતો હતો, તેમને પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. આ માટે પરિષદ્‌ને સર્વથા અભિનંદન આપુ છું વિદ્વત્તા, દૃઢતા, કાર્યદક્ષતા, વગેરે ગુણોને લીધે આ સ્થાનને તેઓ પરિપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે. એમના નાવિકપણા નીચે પરિષદ્‌નું નાવ સરલ માર્ગે જઇ ઇષ્ટ કિનારે પહોચે એમ ભરૂસો છે. એજ વિનતી.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથના
નમસ્કાર.

સાક્ષરોનું મુખ માનીએ તો શ્રીમાન્ અંબાલાલભાઇની પાછલાં ઘણાં વર્ષથી તે સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકે સ્થાપના થઇ છે, તેથી જ તેમની અસારે યોજવામાં આવે છે તે જગ્યાને માટે યોગ્યતા તે યોગ્ય વર્ગથી માન્ય થઇ ચૂકી છે. મે એઓ સાહેબને અમદાવાદમાં ઘણી મોટી સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે બિરાજેલા જોયલા છે, ને તેમાં મતાગ્રહ ને રસાકસીના પ્રસંગોમાં એમની પ્રમુખ તરીકેની કાર્યદક્ષતા એવી દીપી આવેલી છે કે ગુજરાતમાં પ્રમુખ તો એ જ એમ સર્વ દરેલ અને વિવેકી માણસોમા એકે અવાજે સ્વીકારાય છે. હું અમદાવાદ હતો તે દરમિયાન મેં એમના ઘણા ભાષણો સાભળ્યા છે. એ ભાષણોનું અર્થ ગૌરવ, એમના વિચારની પરિપક્વતા, એમની સલાહ ને સૂચનાનું સંગીનપણુ, એમની ભાષાની સરલતા, સરસતા અને શિષ્ટતા જે એમને જાતે સાભળે તે જ જાણી શકે. આપણી ભાષાના વ્યાખ્યાનોને માટે, નોર્ટ હૅન્ડ રિપોર્ટીંગના જેવી કલા હજી યોજાયલી નથી એ ખામી છે. એમના ભાષણોના શબ્દશ ઉતારા લઇ શકાતા હોત તો તેમના સગ્રહનું પુસ્તક આપણા સાહિત્યને દીપાવે એવુ અને જેટલું બોધક તેટલું જ લોકપ્રિય થઇ પડત સ્વ ગોવર્ધનભાઇના મૃત્યુ વખતે અમદાવાદમાં જે સભા મળી હતી તે પ્રસગના એમના હૃદયવેધક વચનો હજી મને યાદ છે. દિવાન બહાદુર આ પરિષદ્નું પ્રમુખપદ સ્વીકારશે તો એટલાથી જ આપણી પરિષદ્ વિજયી બનવાની એવી મારી ખાતરી છે ”

રા. રા. અમૃતલાલ ૨ બક્ષીએ દરખાસ્તને ટેકો આપતા કહ્યુ : “ આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબે ગુજરાત કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોના મત ખાનગી રીતે મેળવ્યા તે અવશ્ય કર્તવ્ય હતું પ્રમુખપદને માટે એક કરતા વધારે નામો ગણી શકીએ છીએ એ આપણુ સદ્ભાગ્ય છે. તેમ આ વખતે એકને પસદ કરવાના છે એ આપણી મુશ્કેલી છે. એ માહેના દરેક વારા ફરતી પ્રમુખ થાય એવી આપણે આશા રાખીશુ. હવે રા. રા. કલ્યાણરાયભાઇએ જે અનેક ગુણોની આવશ્યકતા બતાવી તેમાં પસદ કરનારને પચતત્રમાની પેલી વાર્તાના જેવુ થાય છે કે પિતા ગુણવતમ્ તો માતા ધનવતમ્ અને કન્યા પોતે રૂપવતમ્ એવા વરને ઇચ્છે છે. છતા એક વર પસદ થાય છે, તે પછી પિતા, માતા, કન્યા, ભાઇ, બાહુ, સગા સબધી સર્વ તેને સ્વીકારે છે, અને લગ્ન કાર્ય ધામધુમથી અને આનદોત્સવમા અને સૌ સૌની યથા શક્તિ મદદ વડે સિદ્ધ થાય છે તો આ તો દિવાન બહાદુર જેવા સર્વ ગુણ સપન્ન પ્રમુખ પસદ કરીએ છીએ ”

દરખાસ્તને ગોંડળના રા રા મુતરીઆએ ટેકો આપ્યો તે પછી પ્રમુખ શુક્લ સાહેબે ફરીથી કહ્યુ —“ સવાલ ગભીર છે જે કોઇ સભાસદને જે કઇ કહેવું હોય તે કહેવાની તેને સપૂર્ણ છૂટ છે હજી સમય છે ઠરાવ થઇ ગયા પછી નથી સૌના મત જાણીને પાકા વિચાર પછી જ ઠરાવ કરવો એ જ આ સભા ઇચ્છે છે, અને રા. રા. કલ્યાણરાયભાઇ જેવાએ પણ મને સૅાથી એક નામ આપ્યા પછી અહીં આવીને સૌના વિચાર જાણી પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, એવા પરસ્પર વિશ્વાસ અને સદ્ભાવથી

જ આવાં મોટાં કાર્ય થઇ શકે. કાઠિયાવાડ જેવા દેશમાં અને આપણી મોટી સત્કાર કમિટિની સંખ્યાના માણસોમાં બેશક કેટલાક ગૃહસ્થો એવા વિચારના હોવા જોઇએ કે તેઓના મતમાં બીજું કોઇ એક નહિ તો બીજી રીતે વધારે લાયક વસે. પરંતુ શું કોઇ પણ એવા વિચારના હોઇ શકે કે દિવાન બહાદુર લાયકજ નથી ! એ અસંભવિત માનું છું. બહુ મત એમને સૌથી વધારે લાયક જ માનશે, અને બીજા બાકીના ગૃહસ્થોથી પણ એઓની લાયકી નથી એવું તો નહિજ કહેવાય. તો પરિષદ્‌ના હિતને પ્રથમ સ્થાન આપી નિર્ણયપર આવશો એવી મારી વિનંતિ છે. ”

આવતી પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ એમ. એ., એલએલ. બી., એઓને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થયા પછી રા. રા. દલપતરામ શુક્લની સૂચનાથી પરિષદ્‌ના ફાળાની આજ તારીખ સુધીની હકીકત રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોરે જણાવી કે તારીખ ૬ જૂને થયેલી કારોબારી કમિટિની સભામાં કુલ ફાળો રૂ. ૧૧૧૨ નો થઇ ચૂકેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી પોરબંદરમાં રૂ. ૫૩૦) ભરાયા છે, ભાવનગરમાં રૂ. ૪૦૦) ભરાયા છે, અને ગોંડળમાં રૂ. ૧૦૦) ભરાયા છે. એમાં પરચુરણ થોડા ઉમેરતાં આજ તારીખ સુધી ભરાયેલા ફાળાની કુલ રકમ આશરે રૂ. ૨૧૭૫) સુધીની છે. કાઠિયાવાડ ચોકસ માને છે કે ભાવનગર વધારે ભરી શકે એમ છે ને વધારે ભરશેજ. ગોંડલમાં ફાળાનું કામ હજી ચાલે છે. જામનગરમાં તે શરૂ થઇ ચૂક્યું છે, અને મોરબી, જુનાગઢ વગેરે સ્થળોમાં પણ સારો ફાળો થવા સંભવ છે. આ આખા કાઠિયાવાડની પરિષદ્‌ને માટે કાઠિયાવાડનાં તમામ મુખ્ય શહેરો યથાશક્તિ મદદ કરશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

છેવટે રા. રા. કેશવલાલ ત્રિવેદીની દરખાસ્ત અને રા. રા. માધવરાય બક્ષીના અનુમોદનથી પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર મનાયા બાદ સભા વિસર્જન થઇ.

૩. **ઉપલી ચુંટણીના સ્વીકાર.** રા. રા. અંબાલાલભાઇ તથા રાણી સાહેબ શ્રીને સત્કાર કમિટિની ચુંટણી વિષે તા. ૨૫ મી જૂને નિવેદન કરવામાં આવ્યું. તા. ૨ જી જુલાઇએ રાણી સાહેબના કામદારનો જવાબ આવ્યો કે ડેપ્યુટેશને અનુકૂળ પડે તે દિવસે અગાઉથી જણાવીને પધારવું. અંબાલાલભાઇએ તા. ૫ મીએ તાર કર્યો કે Very thankfully accept nomination, letter follows.

ડેપ્યુટેશન ગોંડળ રવિવાર તા. ૪ થીએ ગયું અને ને. ના. ઠાકોર સાહેબ તથા રાણીસાહેબ તરફથી રાજ્યયોગ્ય સત્કાર પામ્યું. ગ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયાએ રત્નાગિરિથી તા. ૮ મી જુલાઇએ કારોબારી કમિટિના પ્રમુખને સત્કાર કમિટિની બેઠકના હેવાલની પહોંચ સ્વીકારતાં કાગળ લખ્યો. એ કાગળ ટપાલમાં ગુમ થયો. પણ પાછળથી એમણે “ગુજરાતી” ના તા. ૨૫ જુલાઇના અંકમાં

પ્રકરણ ૩ જું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સાક્ષર કમિટિ.

૧. સાક્ષર કમિટિની નીમણુક. આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ તા. ૧૧ મી એપ્રિલે કરેલ છેલ્લા ઠરાવમા જરૂર પડે તો "સાક્ષરોની એક કમિટિ" નીમવાની સત્તા કારોબારી કમિટિને આપેલી હતી. કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠકમાં તા. ૨૯ મી જુલાઇએ આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. રા. રા. બલવંતરાય ઠાકોરની દરખાસ્ત અને રા. રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયાના અનુમોદનથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ઉપલી સત્તાની રૂએ નીચે પ્રમાણેની સાક્ષર કમિટિ નીમવામાં આવે છે. તેનાં કર્તવ્ય વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે, તથા તેના ખર્ચને માટે રૂ. ૨૦૦) (બસો) મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમ નીમવામાં આવેલા સભાસદો:

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
રા. રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.
રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા.
રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
રા. રા. જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણિયા.
રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા.
રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.
રા. રા. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ.
રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.
રા. રા. હાથીભાઇ હરિશંકર શાસ્ત્રી.
રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા.
રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષી.
રા. રા. મનસુખ કીરતચંદ મહેતા
રા. રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા.
રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી.
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
રા. રા. બલવંતરાય વજેશંકર છાયા.
} મંત્રીઓ.

૩. સાક્ષર કમિટિનાં કર્ત્તવ્યની કારોબારી કમિટિએ નીચે પ્રમાણેની યાદી મંજૂર કરી, જે દરેક મેમ્બરને મોકલવામાં આવી.

ખાનગી.

સાક્ષર કમિટિનાં કર્ત્તવ્ય.

૧. આ સાક્ષર કમિટિએ આવેલા બધા નિબંધો વગેરે તપાસીને નીચે પ્રમાણેની વિગતનો કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ અને મંત્રીઓ મારફત પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇને રિપોર્ટ કરવો.

૨. લેખકોને વિજ્ઞાપના સાથે પ્રગટ કરેલી યાદીમાં આઠ વિષય વિભાગ છે : આવેલા નિબંધો વગેરે એ આઠ વિભાગોમાં ગોઠવવા.

૩. દરેક નિબંધ કેટલો લાંબો છે, તે વંચાતાં કેટલો વખત લેશે એ નોંધવું દરેક લાંબો નિબંધ–બનતાં સુધી વિષયને હાનિ વગર–ટુંકો થઇ શકે છે કે કેમ તે તપાસવું, અને ટુંકો કરવા માટેની ભલામણો રિપોર્ટમાં દાખલ કરવી.

૪. (ક) નિબંધમાં કોઇપણ વ્યક્તિ, કોમ, પંથ, ધર્મ, આદિની લાગણી દુઃખાય એવું કાંઇ લખાણ માલૂમ પડે તો નિબંધનો તેટલો ભાગ રદ કરવો. (ખ) વર્તમાન રાજકીય બાબતો વિષે સીધી કે આડકતરી રીતે ચર્ચા, આક્ષેપ કે એવું કંઇ હોય તે પણ રદ કરવું. (ગ) રદ કરવાનાં વિગતવાર કારણો જણાવવાં નહીં.

૫. કલમ ૩ કે ૪ રૂએ નિબંધ સંબંધીનો આ કમિટિએ ઠરાવ કર્યો હશે તો તે લેખકને જણાવતાં તેમને જો માન્ય હશે તો તેમનો નિબંધ પરિષદ્ આગળ મુકવામાં આવશે.

૬. વિષયોની સંખ્યા અને તે બધા વાંચી જવાને માટે એકંદર કેટલા કલાક જોઇએ તેનો વિચાર કરીને (ક) પરિષદ્ એક સ્થલે એકઠી બેસે, કે બે કે વધારે સ્થલોમાં વહેંચાઇને બેસે, (ખ) અને એકથી વધારે સ્થલોમાં વહેંચાઇને બેસે તો દરેક દરેક સ્થલમાં કયા કયા વિષય વિભાગો લેવા, અને દરેક વિભાગમાં કયા કયા નિબંધો કયા અનુક્રમમાં વાંચવા, એ વિષે કમિટિએ સ્પષ્ટ ભલામણો કરવી. આ વિષે કમિટિ એક મત ન થઇ શકે તો કમિટિની બેઠકની આ સંબંધી વિગતવાર હકીકત રિપોર્ટમાં જણાવવી.

૭. કોઇ નિબંધ ઉપર પરિષદ્‌માં ચર્ચાની જરૂર જણાય તો તે વિષે રિપોર્ટ કરવો, અને ચર્ચાને માટે કેટલો વખત રાખવો તેની ભલામણ કરવી.

૮. આ સિવાય પણ પરિષદ્‌ના હિતને માટે જે કાંઇ ઉપયોગી જણાય તે કમિટિએ રિપોર્ટમાં સુચવવું.

૯. કમિટિના સભાસદોની રાજકોટમાં થયેલી બેઠકોને જ નિયમિત બેઠકો ગણવી. રિપોર્ટ એવી બેઠકોમાં નક્કી કરવો, અને રાજકોટમાં હાજર થઇ શકયા ન હોય એવા સભાસદોની સહીને આવશ્યક ન ગણવી, પરંતુ તેમના અભિપ્રાય વગેરે કાગળ દ્વારા આવ્યા હોય તે બેઠકમાં વાંચીને પછી નક્કી ઠરાવ કરવો.

૧૦. કમિટિને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

આ સાક્ષર કમિટિ વિષે પણ વર્તમાન પત્રોમા ચર્ચા થઇ, અને તે ઉપરાંત મુંબાઇ, સુરત, વડોદરાથી પરિષદ્ના હિતેચ્છુઓના પત્રો આવ્યા, જે ઉપરથી તે સૌને ખાનગી જવાબો લખવા પડયા, અને સર્વને સામાન્ય એવો એક ખાનગી કાગળ દરેક સ્થળે મોકલવાની જરૂર પડી એ કાગળ અહીં પ્રકટ કરવામા આવે છે

સાક્ષર કમિટિ વિષે.

૧. બીજી પરિષદ્દે ૩૮ નિબધ હતા તેમા પણુ સાક્ષર કમિટિ જેવી યોજના વગર અવ્યવસ્થા થ૦ હતી આ વખતે ૬૦ કે એટલા નિબધો આવવા દરેક સભર છે, એટલે સાક્ષર કમિટિ વગર છૂટકો જ નહીં એમ ગણીને યોજવી પડી છે

૨. સાક્ષર કમિટિને પોતાનું કામ રાજકોટ મુકામે કરવાનું છે એટલે જે સભાસદ થવા સ્વીકારે તેને આ કમિટિ માટે આવવુ, પાછુ પરિષદ્ માટે આવવુ એમ ઓછામા ઓછા બે ફેરા, વખત આદિનો બેવડો ભોગ પરિષદ્ને માટે જેઓ સપૂર્ણું અને ખરેખરા ઉત્સાહી હોય તેમનામાથીજ આવી તસ્દી આપી શકાય

૩ ભાવનગર અને અમદાવાદથી વધારે દૂરના વિદ્વાનોને કમિટિમા સભાસદ થવા માટે વિનતિ કરવી impracticable જણાઇ આવતા એટલા પ્રદેશમાથી જ સભાસદો શોધવા પડ્યા છે

૪ બાવીશની કમિટિ પણ મોટી છે, એથી વધારે મોટી, કરવાના કામનું સ્વરૂપ જોતાં અશક્ય કમિટિને પોતાની સખ્યામા વધારવાની સત્તા આપેલી છે, પણ તેનો હેતુ જુદો છે, પરન્તુ કેટલીક બાબતો જેમ જેમ સિદ્ધ થતી આવે તેમ તેમ જ ઉચ્ચારી શકાય

૫ સાક્ષર કમિટિમા નીમવામા માન આપવાનો કે પ્રતિનિધિ મડળ કરી બતાવવાનો કે એવો કોઇ પણ મનસૂબો હતો નહીં, છે નહીં, હોય નહીં કમિટિના સભાસદો પાસેથી સાહિત્ય પ્રીત્યર્થ સેવા લેવાનો જ ઇરાદો છે

૬ સાક્ષર કમિટિને પરીક્ષક કમિટિ કહેવામા તેને માથે ખોટુ આળ ચ્હડાવાય છે એ પરીક્ષક કમિટિ નથી એને કઇ પણ ઇન્કાર કરવાના નથી અને કમિટિએ વિષયવિભાગ અને ક્રમમા નિબધોની ગોઠવણ કરવાની તે પરીક્ષક તરીકેની સમજવાની નથી જેમ કોઇ નમિક અને અનેકદેશી વિદ્વાન માઘ, કાલિદાસ, બાણ, પાણિની, મુક્તાવલિ, ભાસ્કરાચાર્ય, ગીતા, ભાગવત, રાજતરંગિણી, રામાયણ, યોગસૂત્ર, ધમ્મપદ, વેદ, મનુ આદિને પોતાના ટાઇમ ટેબલમા ગોઠવે તેવુજ કઇક સાક્ષર કમિટિને કરવાનું છે

૭ કમિટિનું કર્તવ્ય વ્યવસ્થાનું, પરિષદ્નું-politics મા antigovernmentism, anti Britishism, terrorist anarchical fanaticism થી, અને સામાન્ય રીતે શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ personal, sectarian, આદિ હુમલાવાળા લખાણથી રક્ષણ કરવાનું, કાઠિયાવાડના non regulated પ્રાંતમા રાજાઓ, રાણીઓ, ઇગ્રેજો, અમલદારો, સરકારી નોકરો આદિએ આવી હીલચાલમા ભાગ લીધો છે તેમને કોઇ ભેજવાબદાર એકાદ માણસના લેખિનીચાપલ્યથી વિમાસણનો વખત ન આવે તે તપા

સવાનું, અને પરિષદ્‌ના અતિ ટુંકા સમયનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેવાનો રસ્તો બતાવનારુ છે આ કારણો માટે પણ સાક્ષર કમિટિ indispensable છે

૮ કમિટિ લેખકોના લખાણો જોશે તે મિત્રભાવે જોશે વળી મોગમા મોટા લેખક કરતા પણ પરિષદ્‌નુ હિત વધારે મોટુ તેમ ન્હાનામા ન્હાનો લેખક પણ આપણા સાહિત્યની આશાનો એક અંગ, એવી દૃષ્ટિ રાખશે .

૪. **પહેલી બેઠક** તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરની કારોબારી કમિટિની બેઠક (પાચમી) મા સાક્ષર કમિટિમા ત્રેવીશમુ પ્રિન્સિપાલ સજાનાનુ નામ ઉમેરવામા આ યુ દરમિયાન સાક્ષર કમિટિના મેમ્બરો સાથે પત્ર વ્યવહારથી કમિટિની પહેલી બેઠકના દિવસો નક્કી કરવામા આવ્યા હતા અને ઑગસ્ટ આખરથી કમિટિના બહાર ગામના મેમ્બરોને પરિષદ્ માટે આવેલા નિબધો મોકલવા માડ્યા હતા આ પ્રમાણે કુલ ૨૬ નિબધ અમદાવાદ, ૩૫ જૂનાગઢ અને ૨૫ ભાવનગર મોકલી શકાયા હતા જૂનાગઢ, મોરબી અને જામનગરના સભાસદોએ ત્યાના નિબધો વાચીને મોકલેલા હતા, અને રાજકોટ નિવાસી મેમ્બરોમાતો આવતા જતા નિબધો વાચવા માટે ફેરવવાનુ કાર્ય સાક્ષર કમિટિ નીમાઇ તે દિવસથીજ શરૂ કરવામા આવેલુ હતુ કેટલાક નિબધોની બે નકલો કર્તાઓએ (વિનંતિપત્રને માન આપીને) મોકલવા કૃપા કરેલી હોવાથી જ કુલ નિબધો માનો આટલો મોટો ભાગ આ પ્રમાણે બેઠક ભરાતા આગમચ ઘણાખરા મેમ્બરોના વાચવા મા આવી શક્યો હતો મેમ્બરો તા ૧૬ મી સપ્ટેંબરની સાજે રાજકોટ આવી ગયા અને સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠક પાલીતાણાના કુમાર શ્રી વિજયસિંહજીએ કૃપા કરીને એમનો ઉતારો વાપરવાની પરવાનગી આપેલી હતી, તે ઉતારાની વિશાળ મેડીમા તા ૧૭ મી એ અને ૧૮ મી એ થઇ બેઠકમાથી ફાજલ પડતા વખત દરમિયાન મેમ્બરોએ જે કોઇ નિબધો નહોતા વાચ્યા તે તેઓ વાંચી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી નીમેલે વખતે તા ૧૭ મી સપ્ટેંબર ને શુક્રવારે કમિટિની પહેલી બેઠક શરૂ થઇ, અને બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે આ બેઠકનુ પ્રમુખસ્થાન આપવામા આ યુ કમિટિમા ચોવીશમા રા ગ દલપતરામ ભગવાનજી શુકલને ઉમેરવામા આવ્યા

રા રા બળવતરાય ઠાકોરે પરિષદ્ ત્રણ વિભાગમા બેસે એટલે એકજ વખતે ત્રણ જુદા જુદા સ્થળોમા નિબધો વચાય તેમા એક સ્થળે પ્રમુખ સાહેબ બિરાજે પણ બીજે બે સ્થળે એમના પસદ કરેલા ઉપપ્રમુખો બિરાજે અને શ્રાતાઓમાથી ત્રણ સાથે લાગટ વચાતા નિબધોમાથી જેને જે સાભળવો હોય તે તે સ્થળે બેસે, એવી સૂચના રજુ કરી પણ તે કોઇને રૂચી નહિ એટલે રા ઠાકોરે સ્ત્રી વિભાગ તો આ વખતે ઓછા મા ઓછા એક દિવસને માટે જુદો પાડવો જોઇએ એવો આગ્રહ દર્શાવ્યો અને તેના ટેકામા મુખ્ય બે કારણ જણાવ્યા એક કારણ એ હતું કે કાઠિયાવાડમા હજી કઇક પડદાનો રિવાજ ચાલતો હોવાથી સ્ત્રી વિભાગ જો જુદો પાડવામા આવે તો જ રાજકોટની સ્ત્રીઓ મોટી સખ્યામા પરિષદ્‌નો લાભ મેળવી શકે અને બીજુ કારણ આ બીજી પરિષદ્‌ને માટે સ્ત્રી લેખકોના નિબધોને માટે જે વિશેષ પ્રયાસ કરવામા આવ્યો

વેળા હતા તે હતુ એપ્રિલ માસના ૧૯ તારીખે અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને અ. સૌ. શારદાગૌરી મહેતાને મળ્યા હતા, ત્યારથી આ પ્રયાસ શરૂ થયા હતા. સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ગોંડલના નામદાર રાણી સાહેબ ચુંટાયા ત્યારથી પરિષદ્‌ના કાર્યના આ વિભાગ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવ્યુ હતું, અને તા ૨૧મી જુલાઇએ કમિટિ તરફથી અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ એક છાપેલી વિજ્ઞાપના ગુજરાત કાઠિયાવાડની આગળ પડતી સ્ત્રી લેખકો અને કેળવાયલી સન્નારીઓને મોકલેલી હતી* સ્ત્રી લેખો આવ્યા હતા પણ સારી સંખ્યામા, અને જો કે તેમા પરિષદ્ આગળ મુકી શકાય એવા ઉચા પ્રકારના થોડા જ હતા, તો પણ ન બનનતાએ જણાવ્યું કે સ્ત્રી કેળવણીની હાલની સ્થિતિમા આ સ્ત્રી લેખકોથી જે કઇ બની શક્યું તે તેમણે પરિષદ્ પ્રતિના ખરા ઉમળકાથી મોકલાવેલુ છે, માટે તેનો યોગ્ય સત્કાર થવો જોઇએ, નહિ તો પરિષદ્ વખતે બહાર ગામથી બહુ જ થોડી સ્ત્રીઓ આવશે, એટલુજ નહિ પણ આ પછીની પરિષદ્‌મા સ્ત્રી લેખો કેટલા આવશે એનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ પરન્તુ કમિટિ પરિષદ્‌ના વિભાગ પાડવાના પગલાની સામે હઠ થઇ એટલે એ બાબત પડતી મુકી પડી

બે દિવસની બેઠકમા કમિટિએ અનુક્રમે આવેલાની નિબંધોનો વિચાર કર્યો તેમા કમિટિના કર્તવ્ય ક્યાની રૂએ શકા પડે અને પરિષદ્‌ને માટે ન કરવું પડે એવુ લખાણ ઘણુ જ નિબંધોમા જણાયુ તેમાથી એક આખો 'ના કબુલ" કર્યો, બીજામાથી અમુક લીટીઓ જ અને ત્રીજામાથી અમુક ભાગતો રદ કરવામા આવ્યા અને બીજા એક કે બે જ નિબંધોમા કોઇ કોઇ વાક્ય વિષે કમિટિના કોઇ કોઇ સભાસદને આ

---

* આ વિજ્ઞાપના નીચે પ્રમાણે હતી

પ્રિય બહેન,

રાજકોટમા આ વર્ષ મળનારી ત્રીજી સાહીત્ય પરિષદ્‌ની સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સ્થાન ગોંડલના રાણી સાહેબ અખંડ સૌભાગ્યવતા નંદકુંવરબા સી આઇ એઓ સાહેબની ઇચ્છા છે કે પરિષદ્‌મા સ્ત્રીઓની સારી સંખ્યા સામેલ થાય અને વળી સ્ત્રીલેખકોના લેખ રજુ થાય તેથી, આપને વિનતિ કરવાની કે આપ પરિષદ્‌મા પધારશો અને પરિષદ્‌મા વાચવા માટે ગુજરાતી લેખ તૈયાર કરી મોકલશો

પરિષદ્‌ની બેઠકના દિવસો હવે પછી નક્કી થશે અને વર્તમાનપત્રોમા તેની ખબર આપવામા આવશે

લેખની બે નકલો મોકલવી જોઇએ અને તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯ સુધીમા તે પરિષદ્‌ના સેક્રેટરી પ્રો બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને રાજકોટ પહોચવી જોઇએ લેખ પોણા કલાકમા વચાઇ રહે તેવો હોવો જોઇએ

કોઇ સ્ત્રીલેખકને પોતાનો લેખ મને મોકલવાનુ અનુકૂળ હશે તો હુ તે રાજકોટ મોકલીશ

કોઇ બીજા સન્નારીઓને આ પત્ર મોકલવાનુ આપ ધારતા હો તો મને તે વિષે લખશો

લિ૦

સૌ. વિદ્યા રમણભાઇ.

પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન થયેલી પણ તે નાનો કમિટિએ નિર્દોષ ગણ્યા પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડયાના નિબંધો ઉપરથી "નવી વાચનમાલા" અને 'યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમા ગુજરાતીને સ્થાન' એ બે વ્યવહારૂ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો થવા દેવા, કે તે નહિ તો શો રસ્તો કહાડવો, એ વિષે કમિટિમા પ્રથમથી મતભેદ જણાયો અને લાંબી તથા આગ્રહી ચર્ચાઓ થઇ એક પક્ષ પરિષદ્ જેવી પ્રજાકીય સભા સન્મુખ આગળથી નક્કી કરવામા આવેલા ઠરાવો પ્રમુખ રજુ કરે, અને તે સર્વાનુમતે સ્વીકારાય, એ પદ્ધતિમા લેશ પણ ફેરફાર કરવામા સમાયલા જોખમથી ખચાતો હતો, બીજો પક્ષ આવા પ્રજાકીય સવાલોને પોતાના કરી લઇ, પ્રજામતને કેળવી, તે ઉપરની પુખ્ત વિચારથી ઘડવામા આવેલી પ્રજાની માગણીઓ જાહેરમા સત્તાવાર રીતે ઉચ્ચારવાનુ મુખ પરિષદ્ ન બની શકે, તો એકલી નિબંધવાચનસમાજ જેવી પરિષદ્થી દેશને શો મોટો લાભ થઇ શકે, એ પ્રશ્ન ઉઠાવતો હતો આ ગભીર વિચારવિવર કમિટિના સભાસદોએ રાજકોટમા પગ મુક્યો ત્યારથીજ દરેકના ચિંતનમા દાખલ થયો, અને નિબંધો જોવા વગેરેના કામ દરમિયાન પણ ઘણા સભાસદને એનીજ લગની લાગેલી હતી આખરે બીજે દિવસે સૌ એકમત થયા અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા જે આ પછીની કલમમા આપેલા પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની આઠમી પેટા કલમમા આપેલો છે આ ઉપરથી પ્રોફેસર ભટ્ટ અને રા રા ચંદ્રશંકરના નિબંધો પ્રથમ છપાવી તેની નકલો વિદ્વાનોને પરિષદ્ ભરાય તે પહેલા પહોંચાડવાનુ આવશ્યક થયુ

બેઠકનુ કામ થઇ રહેતા બીજે દિવસે પાછલે પહોરે ર. ૨. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લે સૌને ચ્હાપાણી માટે નિમંત્ર્યા ત્યા વાર્તા વિનોદ વગેરેનો આનંદ થયો મંત્રીઓએ કમિટિએ સોંપેલુ કામ પૂરૂં કરેલુ હતુ અને રિપોર્ટ તૈયાર હતો એટલે સહીઓ સાંજ થઇ "વ્યાખ્યાનમાળા" ની યોજના થઇ શકશે ખરી એવો વિચાર પણ પ્રથમ આ સમેલન દરમિયાન ઉત્પન્ન થયો અને સાંજે રાજકોટની નવી સ્થપાયેલી "સાહિત્ય સભા' મા ર. ૨. ઠાકોરનુ શ્રી ભાગવત ઉપર વ્યાખ્યાન હતુ તેમા સૌએ પધારીને ર. ૨. કેશવલાલે પ્રમુખના આસનથી અને રા. ૨. રમણભાઇ, ડાહ્યાભાઇ આદિએ વ્યાખ્યાન પછીની ચર્ચામા ભાગ લઇને રાજકોટની પ્રજાને પોતપોતાના વક્તૃત્વનો પ્રસાદ આપ્યો

૫. પહેલી બેઠકનો રિપોર્ટ.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ, એમ એ, એલએલ બી,
શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ,
અમદાવાદ

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ,

શ્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્ની કારોબારી કમિટિની તા ૨૮ અને ૩૦મી ઑગસ્ટની બેઠકમા થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે રૂએ અમે સાક્ષર કમિટિના નીચે સહી કરનારા સભાસદો, સાક્ષર કમિટિની સપ્ટેંબર તા ૧૭-૧૮ ની બેઠકમા થયેલા કામનો રિપોર્ટ

આપને મોકલવાની રજા લઈએ છીએ રાજકોટ તા ૧૮ ૮ ૧૯૦૯

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
પ્રમુખ, સાક્ષર કમિટિ
રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ
ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી
ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
કલ્યાણરાય જોશી બક્ષી
મનસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતા
સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ
નૃસિંહપ્રસાદ વાલાભાઈ
કીર્તિદરામ વિ. મહેતા
હરિલાલ મા ભટ્ટ
કેશવલાલ ગી ત્રિવેદી
દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ
ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા
અનંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર }
ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા } મંત્રીઓ
અનંતરાય વજેશંકર છાયા }

રિપોર્ટ.

સાક્ષર કમિટિની બેઠક શુક્રવાર તા ૧૭ ૮ ૦૯ તથા શનિવાર તા ૧૮ ૮ ૦૯ ને રોજ મળી તેની અંદર થયેલ કામકાજની વિગત

૧ રા રા રમણભાઈ મ નીલકંઠે દરખાસ્ત કરી અને રા રા કલ્યાણરાય જોશી બક્ષીએ તથા રા રા કીર્તિદરામ નિર્ગુણરામ મહેતાએ ટેકો આપ્યો કે રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને આ કમિટિના પ્રમુખ નીમવા દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થતાં રા રા કેશવલાલભાઈએ પ્રમુખ સ્થાન લીધુ

૨ રા રા કેશવલાલ ગિ ત્રિવેદિએ દરખાસ્ત કરી અને રા રા કલ્યાણરાય જોશી બક્ષીએ ટેકો આપ્યો કે સાક્ષર કમિટિના કર્તવ્યોની કલમ (૧૦) પ્રમાણે રા રા દલપત મ ભ શુક્લને સાક્ષર કમિટિના મેમ્બર તરીકે ચુંટી કાઢવા તે દરખાસ્ત પણ સર્વાનુમતે પસાર થતાં રા રા દલપતરામે પોતાની બેઠક લીધી હતી

૩ અત્યાર સુધીમાં મળેલા તથા સાક્ષર કમિટિમાં ફેરવેલા નિબંધો સંબંધી સાક્ષર કમિટિનો અભિપ્રાય પૂરવણી જ માં આપેલો છે

૪ નિબંધોને પરિષદની બેઠક દરમિયાન વાંચવા સંબંધમાં કમિટિ નીચેની ભલામણો કરે છે

૧ વિભાગ બીજામાં પંદર નિબંધો છે તેના ત્રણ પેટાવિભાગ મંત્રીઓએ કરવા
૨ વિભાગ પાંચમામાં અગિયાર નિબંધો છે તેના બે પેટાવિભાગો મંત્રીઓએ કરવા
૩ દરેક વિભાગોની અંદરના નિબંધોનો ક્રમ મંત્રીઓએ નીચે આપેલી સુચનાઓ ધ્યાનમાં રાખીને ગોઠવવો

૪. વિભાગેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે :—

પહેલો દિવસ બપોર—૩કલાક—

વિભાગ ૧ ૧૦૦ મિનિટ.
વિભાગ ૨ પેટાવિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો આ પેટાવિભાગમાં લેવા) ૭૦ મિનિટ.

બીજે દિવસ સવાર,—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૨–૯૦ મિનિટ.
વિભાગ ૫ પેટા વિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો ન લેવા) ૮૦ મિનિટ.

બીજે દિવસ બપોર—૩ કે ૩॥ કલાક.

વિભાગ ૫ પેટાવિભાગ ૨–૬૫(+૧૫) મિનિટ.
વિભાગ ૬ ૮૫(+૨૦) મિનિટ.
વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

ત્રીજે દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૩—૮૫ (+૩૫) મિનિટ.
વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.
વિભાગ ૭ ૪૫ મિનિટ.

ત્રીજે દિવસ બપોર.

વિભાગ ૮ (જુઓ કલમ ૮), અને ઉપસંહાર.

૫. વાંચવાના ૪૨ નિબંધોમાંથી કર્તવ્ય ૪ ની રૂએ જે નિબંધ મંત્રીઓને વધારે વિચારવા જેવા લાગે તે રા. ક. જે. બક્ષીને વાંચવાને માટે દેવા, અને એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય પ્રમુખ સાહેબને નિવેદન કરવો.

૬. વખત બચાવવાને જરૂર પડે તો ઉપલા બેંતાળીશ નિબંધોમાંથી પ્રથમ રા. ગણપતલાલ દયાશંકર મહેતા, રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ, રા. નરસિંહરાવ (પ્રેમાનંદનો નિબંધ), રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, અને રા. શિવદત્તરાય ત્રીકમરાયના નિબંધોને કે તેમાંથી ગમે તેને કમી કરવા.

૭. હવે પછી અક્ટોબર તા. ૯મી સુધી આવનારા નિબંધો સાક્ષર કમિટિના રાજકોટમાં હાજર હોય તે મેંબરો તપાસે; તેમાંથી સારા નિબંધો માટે સામાન્ય નિયમ કરવામાં આવે છે કે તેમને વાંચેલા ગણી લેવા; પરંતુ અપવાદ તરીકે બહુ સારા નિબંધ માટે આ મેંબરોને કમિટિમાં સાથે મળીને પ્રમુખ સાહેબને યોગ્ય ભલામણ કરવા સત્તા છે.

૮. "નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા" અને "યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન" એ બે વિષયો પરિષદ્‌ની આ બેઠકમાં વિચાર કરવા જેવા છે, માટે આ બે વિષયોપર પાંચ મિનિટ સુધીમાં વાંચી શકાય એવા લખેલાં ભાષણ મંગાવવાં. એ ચર્ચા કરવા જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સુધીમાં એ વિષય પરનાં પોતાનાં લેખી ભાષણો મંત્રીઓને મોકલવાં. અને એ ભાષણો પ્રમુખ સાહેબ, અને સાક્ષર કમિટિ તપાસી જોશે અને તેમાંનાં કયાં પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાં તે નક્કી કરશે; અને પરિષદ્ આગળ મુકવાના ઠરાવ ઘડી મુકશે.

આપને મોકલવાની રજા લઇએ છીએ રાજકોટ તા ૧૮-૯-૧૯૦૯.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
પ્રમુખ, સાક્ષર કમિટિ.
રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ
કૃષ્ણલાલ ભોળાનાથ દીવટીઆ
ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી
ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
કલ્યાણરાય જો. બક્ષી
મનસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતા.
માંકનચંદ જેઠાલાલ શાહ.
રણજીતરામ વાવાભાઇ
કૌશિકરામ વિ. મહેતા
હરિલાલ મા. ભટ્ટ
કેશવલાલ ગી. ત્રિવેદી.
દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ.
ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા
બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા } મંત્રીઓ.
બળવંતરાય વજેશંકર છાયા

રિપોર્ટ.

સાક્ષર કમિટિની બેઠક શુક્રવાર તા. ૧૭-૯-૦૯ તથા શનિવાર તા. ૧૮-૯-૦૯ ને રોજ મળી તેની અંદર થયેલ કામકાજની વિગત

૧ રા. રા. રમણભાઇ મ. નીલકંઠે દરખાસ્ત કરી અને રા. રા. કલ્યાણરાય જો. બક્ષીએ તથા રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાએ ટેકો આપ્યો કે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને આ કમિટિના પ્રમુખ નીમવા દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થતાં રા. રા. કેશવલાલભાઇએ પ્રમુખ સ્થાન લીધું

૨ રા. રા. કેશવલાલ ગિ. ત્રિવેદિએ દરખાસ્ત કરી અને રા. રા. કલ્યાણરાય જો. બક્ષીએ ટેકો આપ્યો કે સાક્ષર કમિટિના કર્તવ્યોની કલમ (૧૦) પ્રમાણે રા. રા. દલપતરામ ભ. શુક્લને સાક્ષર કમિટિના મેંબર તરીકે ચુંટી કાઢવા. તે દરખાસ્ત પણ સર્વાનુમતે પસાર થતાં રા. રા. દલપતરામે પોતાની બેઠક લીધી હતી

૩. અત્યાર સુધીમાં મંત્રીના તથા સાક્ષર કમિટિના ઠેરવેલા નિબંધો સંબંધી સાક્ષર કમિટિનો અભિપ્રાય પૂરવણી જ માં આપેલો છે

૪ નિબંધોને પરિષદની બેઠક દરમિયાન વાંચવા સંબંધમાં કમિટિ નીચેની ભલામણો કરે છે

1. વિભાગ બીજામાં પંદર નિબંધો છે તેના ત્રણ પેટાવિભાગ મંત્રીઓએ કરવા.
2. વિભાગ પાંચમાના અગિયાર નિબંધો છે તેના બે પેટાવિભાગો મંત્રીઓએ કરવા.
3. દરેક વિભાગોની અંદરના નિબંધોનો ક્રમ મંત્રીઓએ નીચે આપેલી સુચનાઓ ધ્યાનમાં રાખીને ગોઠવો.

૪. વિભાગોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે :—

પહેલો દિવસ બપોર—૩ કલાક—

વિભાગ ૧ ૧૦૦ મિનિટ.
વિભાગ ૨ પેટાવિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો આ પેટાવિભાગમાં લેવા) ૭૦ મિનિટ.

બીજે દિવસ સવાર,—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૨–૯૦ મિનિટ.
વિભાગ ૫ પેટા વિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો ન લેવા) ૮૦ મિનિટ.

બીજે દિવસ બપોર—૩ કે ૩॥ કલાક.

વિભાગ ૫ પેટાવિભાગ ૨–૬૫(+૧૫) મિનિટ.
વિભાગ ૬ ૮૫(+૨૦) મિનિટ.
વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

ત્રીજે દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૩—૮૫ (+૩૫) મિનિટ.
વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.
વિભાગ ૭ ૪૫ મિનિટ.

ત્રીજે દિવસ બપોર.

વિભાગ ૮ (જુઓ કલમ ૮), અને ઉપસંહાર.

૫. વાંચવાના ૪૨ નિબંધોમાંથી કર્ત્તવ્ય ૪ ની રૂએ જે નિબંધ મંત્રીઓને વધારે વિચારવા જેવા લાગે તે રા. ક. જે. બક્ષીને વાંચવાને માટે દેવા, અને એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય પ્રમુખ સાહેબને નિવેદન કરવો.

૬. વખત બચાવવાને જરૂર પડે તો ઉપલા અંતોળીશ નિબંધોમાંથી પ્રથમ રા. ગણપતલાલ દયાશંકર મહેતા, રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ, રા. નરસિંહરાવ (પ્રેમાનંદનો નિબંધ), રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, અને રા. શિવદત્તરાય ત્રીકમરાયનાનિબંધોને કે તેમાંથી ગમે તેને કમી કરવા.

૭. હવે પછી અક્ટોબર તા. ૯મી સુધી આવનાર નિબંધો સાક્ષર કમિટિના રાજકોટમાં હાજર હોય તે મેંબરો તપાસે; તેમાંથી સારા નિબંધો માટે સામાન્ય નિયમ કરવામાં આવે છે કે તેમને વાંચેલા ગણી લેવા; પરંતુ અપવાદ તરીકે બહુ સારા નિબંધ માટે આ મેંબરોને કમિટિમાં સાથે મળીને પ્રમુખ સાહેબને યોગ્ય ભલામણ કરવા સત્તા છે.

૮. "નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા" અને "યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન" એ બે વિષયો પરિષદની આ બેઠકમાં વિચાર કરવા જેવા છે, માટે આ બે વિષયોપર પાંચ મિનિટ સુધીમાં વાંચી શકાય એવાં લખેલાં ભાષણ મંગાવવાં. એ ચર્ચા કરવા જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સુધીમાં એ વિષય પરનાં પોતાનાં લેખી ભાષણો મંત્રીઓને મોકલવાં. અને એ ભાષણો પ્રમુખ સાહેબ, અને સાક્ષર કમિટિ તપાસી જોશે અને તેમાંનાં કયાં પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાં તે નક્કી કરશે; અને પરિષદ્ આગળ મુકવાના ઠરાવ ઘડી મુકશે.

विभाग २.

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	ટીકા	
૧૫ આ. ક. ત્રિવેદી	ભાષારીતી	૩૦ મિનિટ	દૃષ્ટાંતો અને તેમના નરણુમાં બને ન વાચવા	૬
૧૬ જ. મ. બુચ	કાઠિયાવાડના લેખકોને			
૧૭ જ. પુ. જોશીપરા	મણિશંકર કીકાણીનું જીવન	૨૦ "	અવતરણો ટુંકા કરવા	૭
૧૮ દાનાભાઇ બાલકૃષ્ણ	કાવ્ય અને કલ્પના	વાચેલો ગણી લેવો		
૧૯ રતાભાઇ લક્ષ્મણ	સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા	૧૫ મિનિટ		૮
૨૦ દે. પે. ભટ્ટ	શીઘ્ર કવિ જગન્નાથ*	" "		૯
૨૧ ન. ગુ. શુક્લ	રસનિર્ણય	વાંચેલો ગણીલેવો ૧૫ મિનિટ		
૨૨ ન. પ્રા. દવે	શેકસ્પીયરની જીવન કથા		શૃંગાર વિભાગના ઉદાહરણ ન વાચવા	૧૦
૨૩ વ. ભ. દિવાકર	નુતન ગુજરાતને	વાચેલો ગણી લેવો ૩૦ મિનિટ		
			"હવે ધર્મક્ષેત્રમાંથી પ્રકાશવાની નથી"—આટલુ છોડી દેવા કર્તા રાજી હોયતો બાકીનું વાચવાને માટે	૧૧
૨૪ ન. હા. દવે	નવલકથા લખનારાઓને	૫ "		
૨૫ પો. કે. શાહ	જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય	૧૫ "		૧૨
૨૬ ભવાનીશંકર ન. કવિ	ગુજરાતી જુના ગીતો	૧૦ "		૧૩
૨૭ મો. પા. દવે	ગ્રંથાવલોકનકળા	૨૦ "		૧૪ ૧૫

* રસગંગાધર આદિના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ નહીં પણ એક વિચક્ષણ પ્રશ્નોરા નાગર, ગયા સૈકામાં કાઠિયાવાડમાં થઇ ગયેલા

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૨૮. સૌ. વિદ્યાગૌરી. ...	ગુજરાતી સ્ત્રી કવિઓ.	૨૦ મિનિટ.	૧૬.
૨૯. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન	બાઇબલના ગુજરાતી તરજુમા	૧૫ ,,	૧૭.
૩૦. હ. ભ. બુચ. ...	હારમાળાનો લેખક૦	૧૫ ,,	૧૮.
૩૧. ન. ભો. દીવટિયા. ...	પ્રેમાનંદનાં નાટકો૦	૨૦ ,,	૧૯.
૩૨. ગ. સ્વ. શિવગૌરી ગજ્જર	સ્ત્રી કેળવણી માટે૦	૧૫ ,,	૨૦.
૩૩. ગ. સ્વ. બાળગૌરી. ..	વિધવાઓ માટે સાહિત્ય.	વાંચેલો ગણી લેવો	
૩૪. છ. લ. બુચ. ...	પર્વત મહેતો.	નાકબુલ.	

વિભાગ ૩.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૩૫. ભાઇશંકર ક. ...	કાઠિયાવાડની નાટક કંપનીઓ	નાકબુલ.	
૩૬. ૧૫. ક. ધ્રુવ. ...	ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ૦	૩૦ મિનિટ.	૨૧.

વિભાગ ૪.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા	
૩૭. કુંવરજી ખં. દેસાઇ. ...	એન્જિનીયર.	૩૦ મિનિટ.	૨૨.
૩૮. ગણપતલાલ દ. મહેતા...	ગીયાના તરીકે વાપરવામાં૦	૩૦ ,,	૨૩.
૩૯. ગંગાશંકર મ. વૈષ્ણવ...	હિંદુઓનું વૈદક, રસાયનશાસ્ત્ર૦	વાંચેલો ગણી લેવો	
૪૦. ભદ્રશંકર નાગર. ...	વૈદવિદ્યાનું સાહિત્ય.	નાકબૂલ.	
૪૧. હરિહર કા. શાસ્ત્રી ...	કુદરતની મગરૂરીના ચુકાદા૦	,,	
૪૨. મોતીલાલ જે. મહેતા ...	વાણિજ્ય શાસ્ત્ર	,,	
૪૩. મોતીલાલ મિ. અવાશિયા	આરોગ્યના	,,	

૯ ગ ગ છગનલાલ હ પંડ્યા, ગ રા વલ્લભદાસ ઉ પારેખ, પ્રિન્સિપાલ કા જ સંજાણા, ન રા જેઠીમનદાસ જે કણીઆ, ન ગ હિંમતલાલ ગ અંજારીઆ અને ન ગ આનંદશંકર બા ધ્રુવ અનિવાર્ય કારણને લીધે હાજર થઇ શક્યા ન હતા એમનામાંથી રા ગ છગનલાલ પંડ્યા,* ન વલ્લભદાસ પારેખ, પ્રિ સંજાણા, તથા ન. કણીઆ તરફથી તેમણે જોયેલા નિબંધો વિષેના અભિપ્રાયો આ સાથે ટાંક્યા છે

---

*એ ચાર અભિપ્રાયો અહીં છાપવાની જરૂર નથી તથાપિ તેમાંનો એક કાદમ્બરી-ના જાણીતા ભાષાંતરકારનો ત્રીજી પરિષદ્ની એઓ આટલી સેવા કરી શક્યા તેની નોંધ દાખલ અહીં આપતાં આનંદ થાય છે રાજકોટમાં પરિષદ્ની હીલચાલ શરૂ થઇ ત્યારથી જ સૌની દૃષ્ટિ એમના તરફ વળી હતી આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાના પ્રમુખનું પદ લઇ શકશો એવી એમને ખાનગી વિનતીનો પત્ર લખાવવામાં આવ્યો હતો, પરન્તુ તેનો એમનો જવાબ એવો આવ્યો, કે પરિષદ્ના કાર્યમાં એમની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, તથાપિ નોકરીના કાર્યમાંથી જરાપણ ફુરસદ ધારેલે વખતે મેળવવાની એમની પૂરેપૂરી અશક્તિ હતી એમણે લખ્યું "સાહિત્યની સેવા કરવા દિલમાં ઘણી આકાંક્ષા છતાં રાજસેવામાં અહર્નિશ રોકાતું થવાથી તે ઇચ્છા ફળીભૂત થતી નથી ..અવશ્ય મારે આવી યથાશક્તિ ભાગ લેવો જોઇએ એ હું મારી ફરજ સમજાું, પરન્તુ એવો નિરૂપાય છુ કે જુનાગઢ છોડીને એક પગલું પણ ભરી શકું એમ નથી" સાક્ષર કમિટિ વખતે પણ એઓ ન આવી શક્યા પણ એમણે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા

"મને વાચવા મોકલેલા નિબંધો સબંધી અભિપ્રાય

"કાવ્ય અને કલ્પના" ટુંકો છે અને સારી રીતે લખાયલો છે.

"ગ્રંથાવલોકન કળા" ,,

"પુત્ર પ્રત્યે માતા પિતાની ફરજ" ટુંકો છે, પણ લખનારની વિદ્વતા જણાતી નથી.

"હિંદુ ધર્મનો ઉદય" જરા લંબાણથી લખાયલો છે પણ કેટલાક ભાગમાં સાર વિચાર અસરકારક રીતે દર્શાવેલા છે

"અંગ્રેજીથી માગે સાહિત્યની અગત્ય"—સારો છે

"સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા" ઘણીજ સારી રીતે લખાયલો છે.

"ગુજરાતી સ્ત્રી કવિઓ' સારી રીતે લખાયલો છે

"ભાષાની ઉત્પત્તિ' ટુંકો છે વિચારમાં કંઇ બહુ નવો પ્રકાશ પડે એમ નથી.

"કાન્હડદે પ્રબંધ" જરા લાંબો છે ઐતિહાસિક ભાગ વધારે છે. છેવટના ભાગમાં સાહિત્યને લગતું વર્ણન છે, તે ઠીક છે

જુનાગઢ, તા ૧૬-૮-૦૯

છગનલાલ હરિલાલ.

પૂરવણી. अ.

विभाग १.

કર્તા.	નિબંધ.	અવસ્થા.	ટીકા.	
૧. ક. ર. નાનજીઆણી. ...	કચ્છી ભાષા ઇત્યાદી.	નાકબુલ.		
૨. ફ્રૈ. મો. દીવટીયા. ...	હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષા.	૧૦ મિનિટ.		
૩. કેશવજી જયરામ ...	કાફી આદી.	નાકબૂલ.		૧.
૪. ગણેશજી જેઠાભાઇ. ...	કહેવત કોષની અવશ્યકતા.	"		
૫. છ. વિ. રાવળ. ...	મરૂના ભિલ્લ લોકોની બોલીનું વ્યાકરણ.	વાંચેલો ગણી લેવો.		
૬. મકડાકર નાગર. ...	ગુજરાતી ભાષાની જોડણી.	નાકબુલ.		
૭. " ...	સમાસ વિષે.	"		
૮. મનસુખ ર. મહેતા. ...	ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ.	૧૫ મિનિટ.		
૯. મનસુખ કી. ...	જૈન સાહિત્ય.	૧૫ "		
૧૦. મો. શં. મહેતા. ...	કાઠિયાવાડી કહેવતો.	નાકબુલ.		૨.
૧૧. સી. શારદા મહેતા. ...	ભાષાની ઉત્પત્તિ.	૧૫ મિનિટ.		૩.
૧૨. શં. શિ. મહેતા. ...	ભાષાસામ્યતાના૦	નાકબુલ.		
૧૩. ફ્રૈ. મો. ઝવેરી. ...	કેટલાક ફારસી શબ્દો.	વાંચેલો ગણી લેવો.		૪.
૧૪. ન. ભો. દીવટીયા. ...	ભરતખંડ માટે એક ભાષા.	૪૫ મિનિટ.		૫.

૯. રા. રા. છગનલાલ હ. પંડ્યા, રા. રા. વલ્લભદાસ ઉ. પારેખ, પ્રિન્સિપાલ ડો. જ. સંજાણા, રા. રા. જેઠીસનદાસ જે. કણીઆ, રા. રા. હિંમતલાલ ગ. અંજારીઆ અને રા. રા. આનંદશંકર બા. ધ્રુવ અનિવાર્ય કારણને લીધે હાજર થઇ શક્યા ન હતા. એમનામાંથી રા. રા. છગનલાલ પંડ્યા,* રા. વલ્લભદાસ પારેખ, પ્રિ. સંજાણા, તથા રા. કણીઆ તરફથી તેમણે જોયેલા નિબંધો વિષેના અભિપ્રાયો આ સાથે ટાંક્યા છે.

---

*એ ચાર અભિપ્રાયો અહીં છાપવાની જરૂર નથી તથાપિ તેમાંનો એક કાદંબરી-ના જાણીતા ભાષાંતરકારનો શ્રીજી પરિષદ્ની એઓ આટલી સેવા કરી શક્યા તેની નોંધ દાખલ અહીં આપતાં આનંદ થાય છે. રાજકોટમાં પરિષદ્ની હીલચાલ શરૂ થઇ ત્યારથી જ સૌની દૃષ્ટિ એમના તરફ વળી હતી. આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાના પ્રમુખનું પદ લઇ શકશો એવી એમને ખાનગી વિનંતીનો પત્ર લખાવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તેનો એમનો જવાબ એવો આવ્યો, કે પરિષદ્નાં કાર્યમાં એમની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, તથાપિ નોકરીનાં કાર્યમાંથી જરાપણ ફુરસદ ધારેલે વખતે મેળવવાની એમની પૂરેપૂરી અશક્તિ હતી. એમણે લખ્યું "સાહિત્યની સેવા કરવા દિલમાં ઘણી આકાંક્ષા છતાં રાજસેવામાં અહર્નિશ રોકાવું થવાથી તે ઇચ્છા ફળીભૂત થતી નથી...અવશ્ય મારે આવી યથાશક્તિ ભાગ લેવો જોઇએ એ હું મારી ફરજ સમજું છું, પરંતુ એવો નિરૂપાય છું કે જુનાગઢ છોડીને એક પગલું પણ ભરી શકું એમ નથી"......સાક્ષર કમિટિ વખતે પણ એઓ ન આવી શક્યા પણ એમણે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા.

"મને વાંચવા મોકલેલા નિબંધો સંબંધી અભિપ્રાય.

"કાવ્ય અને કલ્પના" ટુંકો છે અને સારી રીતે લખાયલો છે.

"ગ્રંથાવલોકન કળા" "

"પુત્ર પ્રત્યે માતા પિતાની ફરજ" ટુંકો છે; પણ લખનારની વિદ્વતા જણાતી નથી.

"હિંદુ ધર્મનો ઉદય" જરા લંબાણથી લખાયલો છે પણ કેટલાક ભાગમાં સારા વિચાર અસરકારક રીતે દર્શાવેલા છે.

"સ્ત્રીકેળવણી માટે સાહિત્યની અગત્ય"—સારો છે.

"સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા" ઘણીજ સારી રીતે લખાયલો છે.

"ગુજરાતી સ્ત્રી કવિઓ" સારી રીતે લખાયલો છે.

"ભાષાની ઉત્પત્તિ" ટુંકો છે. વિચારમાં કંઇ બહુ નવો પ્રકાશ પડે એમ નથી.

"કાન્હડદે પ્રબંધ" જરા લાંબો છે. ઐતિહાસિક ભાગ વધારે છે. છેવટના ભાગમાં સાહિત્યને લગતું વર્ણન છે, તે ઠીક છે.

જુનાગઢ, તા. ૧૬-૯-૦૯.

છગનલાલ હરિલાલ.

પૂરવણી. અ.

વિભાગ ૧.

કર્ત્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	ટીકા.	
૧. ક. ર. નાનજીઆણી. ...	કચ્છી ભાષા ઇત્યાદી.	નાકબુલ.		
૨. ફૂ. ભો. દીવટીયા.	હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષા.	૧૦ મિનિટ.		
૩. કેશવજી જયરામ.	કાઠી આદી.	નાકબૂલ.		૧.
૪. ગણેશજી જેઠાભાઇ.	કહેવત કોષની આવશ્યકતા.	”		
૫. છ. વિ. રાવળ.	મરઠના ભિલ્લ લોકોની બોલીનું વ્યાકરણ.	વાંચેલો ગણી લેવો.		
૬. મઠ્ઠાકર નાગર.	ગુજરાતી ભાષાની જોડણી.	નાકબુલ.		
૭. ”	સમાસ વિષે.	”		
૮. મનસુખ ર. મહેતા.	ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ.	૧૫ મિનિટ.		
૯. મનસુખ કી.	જૈન સાહિત્ય.	૧૫ ”		
૧૦. મો. શં. મહેતા.	કાઠિયાવાડી કહેવતો.	નાકબુલ.		૨.
૧૧. સૌ. શારદા મહેતા.	ભાષાની ઉત્પત્તિ.	૧૫ મિનિટ.		૩.
૧૨. શં. શિ. મહેતા.	ભાષાસામ્યતાના૦	નાકબુલ.		
૧૩. ફૂ. મો. ઝવેરી.	કેટલાક ફારસી શબ્દો.	વાંચેલો ગણી લેવો.		૪.
૧૪. ન. ભો. દીવટીયા.	ભરતખંડ માટે એક ભાષા.	૪૫ મિનિટ.		૫.

विभाग ५

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૪૪. આયભાય મોદી	ગુજરાતી ભાષામાં સુધારો		
૪૫. ચં ન પડયા	દુનિયામિટિમા ગુજરાતી	નાકબૂલ	
૪૬. ગિ ત્રિ માંકડ	ગરણીની સામાન્ય ચર્ચા	૧૫ મિનિટ	૨૪
૪૭ હા પ્રા. ઉપાધ્યાય	શ્રી કેળવણી	૧૫ ,,	૨૫
૪૮ છગનલાલ ગુ ઠાકોર	ભાન વિશ્વખુ	નાકબૂલ	
૪૯ પિનાકી મ. દેસાઇ	સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી	૧૫ મિનિટ	૨૬
૫૦ અ. સૌ રમીનાગૌરી	ભાષાઓને કેળવણી	૧૦ મિનિટ	૨૭
૫૧ હ મા. ભટ્ટ	સ્ત્રી ગુજરાતી વાચનમાળા	નાકબૂલ	
૫૨ ડૉ નિ. મહેતા	શિક્ષણ અને શિક્ષક	વાંચેલ ગણી લેવો	
૫૩ ગ સ્વ જ્ઞાનલક્ષ્મી	મનની કેળવણી	૧૫ મિનિટ	૨૮
૫૪ કુમારી શ્રી લીનાગા	શ્રી કેળવણી અને ભોજનપ્રશ્નો	નાકબૂલ	
૫૫. પુતળીબાઇ કાબરાજી	શ્રી શિક્ષકની ખોટ	૧૦ મિનિટ	
૫૬ હાથીબાઇ હ શાસ્ત્રી	શ્રી ગરણીમાં સાહિત્ય	નાકબૂલ	૨૯
૫૭ ગ સ્વ. ચંદ્રભાગા	શ્રી કેળવણી	૧૦ મિનિટ	૩૦
૫૮. મિસિસ જ કોઠાવાળા	શ્રી જાતિનો ધર્મ	૧૦ ,,	૩૧
૫૯. મૃ દ શાસ્ત્રી	કેળવણીનું સાફલ્ય	૧૦ ,,	૩૨
૬૦. અ સૌ. વિજયાલક્ષ્મી ત્રિવેદી	આધુનિક કેળવણી	વાંચેલો ગણી લેવો	
૬૧ અ સૌ ઇન્દુમતી		નાકબૂલ	
૬૨ મિસ મેકારી	શ્રી કેળવણી		
૬૩ દે. વૈ ભટ્ટ	ઇંગ્લાન્ડમાં અપાતી સ્ત્રીકેળવણી	૧૦ મિનિટ	૩૩
	જૂનું સ્ત્રી શિક્ષણ	,,	૩૪

विभाग ६

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૬૪ નનામો	જનમટીની વાતો		
૬૫. મ દલપતરામ ખખ્ખર	સુદ ૭ ના ...	નાકબૂલ	
૬૬ રેવ દા જ્યો પી ટેન	મુસલમાની પડદાના ...	૧૫ મિનિટ	૩૫
૬૭ હી. ત્ર. પારેખ	ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ...	૧૦ ,,	૩૬

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૬૮. વ. પો. શેઠ. ...	સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ.	૨૫ મિનિટ.	૩૭.
૬૯. દુ. ઝવેરી, ...	સ્ટાંપ સાહિત્ય.	ના કબૂલ.	
૭૦. ન. કે. દેસાઇ. ...	ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.	૧૫ મિનિટ.	૩૮.
૭૧. દા. હી. જગડ. ...	મીયાણા સબંધી૦	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૭૨. કરીમ મહમદ માસ્તર....	શેખ સાદીનું સોમનાથનું વર્ણન.	ના કબૂલ.	
૭૩. ડાહ્યાભાઇ પી. દેરાસરી..	કહાનડદે પ્રબંધ.	૨૦ મિનિટ.	૩૯.
૭૪. બરજોરજી અ. એન્ટી....	ગોપનાથ વગેરે૦	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૭૫. દુર્ગાશંકર હ. ...	મહુવાનું ગદ્યપદ્યાત્મક વર્ણન.	ના કબૂલ.	

વિભાગ ૭.

કર્તા	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૭૬. જ. શં. દેસાઇ. ...	ધર્મનું રહસ્ય.	ના કબૂલ.	
૭૭. મહડાકર નાગર. ...	ધર્મ અને ફિલસુફી.	,,	
૭૮. ને. ફી. એદનવાલા. ...	ફિલસુફિનો દિબાચો.	,,	
૭૯. ગં. સ્વ. સુલોચના દેસાઇ.	સ્ત્રી ધર્મ.	૧૦ મિનિટ.	૪૦..
૮૦. અયરત્ન જયરામ. ...	સ્ત્રી ધર્મ.	ના કબૂલ.	
૮૧. દુર્ગાશંકર કેવલરામ. ...	ઋક્સંહિતાની પ્રથમ ઋચાનું વિવરણ.	૨૫ મિનિટ.	૪૧.
૮૨. મણિશંકર ભીમજી. ...	આપત્તિ છ૦	ના કબૂલ.	
૮૩. રા. બ. લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ.	શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૮૪. અ. સૌ. સુશીલા દેસાઇ...	પુત્રી પ્રતિ માતા૦	ના કબૂલ.	
૮૫. નારણજી કેશવજી. ...	શિવ વિષ્ણુનો અભેદ.	,,	
૮૬. અ. સૌ. માલિની. ...	સ્ત્રીઓનો ધર્મ.	,,	
૮૭. અ. સૌ. હરિસુખગૌરી મહેતા.	હિંદુ ધર્મનો ઉદય.	,,	
૮૮. શં. શિ. મહેતા. ...	ગૌરી પૂજા.	૧૦ મિનિટ.	૪૨.

૬. **બીજી બેઠક**—સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠક તા. ૨૪ અક્ટોબર રવિવારે થઇ તેમાં રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા, પ્રોફેસર હરિલાલ ભટ્ટ, અને ત્રણ મંત્રીઓ હાજર હતા. તેમણે નવા આવેલા ઓગણીશ નિબંધો વિષે વિચાર કરી કુલ ૧૦૭ નિબંધોમાંથી (૪૨-૨+૭-૨=) ૪૫ પરિષદ્ આગળ વાંચવાના ઠરાવી તેમના વખત અને અનુક્રમને માટે વ્યવસ્થા કરી, જે તેમણે પ્રમુખ સાહેબને પોતાની બેઠકનો રિપોર્ટ મોકલીને જણાવી.

સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
એમ. એ., એલએલ. બી.,
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ,
અમદાવાદ.

મેહેરબાન-સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા. ૧૭-૧૮ મીની સાક્ષર કમિટિની બેઠકના ઠરાવ ૭ ની રૂએ તા. ૯ મી અક્ટોબર સુધી અને તે પછી પણ આવેલા નિબંધોની તપાસ કરી તે સંબંધે નીચે પ્રમાણે સૂચવીએ છીએ.

विभाग १.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૮૯. રમણભાઇ મ. નીલકંઠ...	ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ.	૧૫ મિનિટ	૪૩.
૯૦. ગણપતરામ અ. ત્રવાડી...	ભાષા અને વિચાર.	૧૦ ,,	૪૪.

विभाग २.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૧. કવિ પીંગળશી, ... કૃષ્ણાશંકર ધોળકિયા ... કેશવજી જયરામ, ... કવિ વાલજી ...	જૂની ચારણી કવિતા.*	વાંચેલા ગણી લેવી.	

*આ ચાર પાસેથી જુદી જુદી આવેલી ચારણી કવિતા સુગમતાની ખાતર એક વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હતી.

કર્ત્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૨. મોહનલાલ ક. ગાંધી. ...	ગુજરાતી ભાષા વિષે કંઇ વિચાર	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૩. જન્મશંકર મ. બુચ. ...	કાઠિયાવાડના રાજવંશી ગ્રંથકર્ત્તાઓ.	૧૦ મિનિટ.	૪૫.
૯૪. શમસુલઉલ્મા જી. જ. મોદી.	સોજ્જે ભગત.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૫. ફતેહચંદ ક. લાલન. ...	ગુજરાતી ભાષા વિકાસ ભણી સૂચના०	,,	

विभाग ३.

કર્ત્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૬. ગણપત ગો. બર્વે. ...	પિંગળ અને સગીત ઉપરના ગ્રંથમાંથી પ્રકરણો.	ના કબૂલ.	
૯૭. ગંગારામ ભી. આચરેકર	સગીતની આવશ્યકતા.	૧૫ મિનિટ.	૪૬.

विभाग ४.

કર્ત્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૮. વજેરામ મોતીરામ ...	ખાતર.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૯. છગનલાલ વિ. રાવળ...	વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	,,	

विभाग ५.

કર્ત્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૧૦૦. સી મોહન. ...	બોર્ડિંગ સ્કૂલો	૫ મિનિટ.	૪૭
૧૦૧. મિસિસ માણેકબાઇ ઘડિયાળી ...	ઇંગ્રેજી રાહરશમો.	ના કબૂલ.	

વિભાગ ૬.

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા.	
૧૦૨. પુરુષોત્તમ વિ. માવજી	આપણું ઐતિહાસિક સાહિત્ય.	૧૫ મિનિટ.	૪૮.
૧૦૩. શમ્સુલઉલમા જી. જ. મોદી. પ્રો. બન્નેજી એ. એન્ટી	પારસી જાતિ*	વાંચેલો ગણી લેવો	
૧૦૪. શમ્સુલઉલમા જી. જ. મોદી.	ઈરાનના હખામીનિયન.	૧૫ મિનિટ.	૪૯.
૧૦૫. દેવદત્ત રા. ભાંડારકર	નિસાટના નાણાંઓ, વલભી રાજાઓ, અને વડનગરના નાગરો	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૧૦૬. ભવાનીશંકર ઉ. શુક્લ	દ્વારિકા અને શંકરાચાર્ય		
૧૦૭. દિનશા પે. ધરિયાળી ..	મારી આંખોએ ઈંગ્લાંડ	" ના કબૂલ	

૨. રા. રા. નથુરામ સુંદરજી શુક્લે સાહિત્ય કમિટિએ એમને આપેલો વખત ઓછો ગણી પોતાનો નિબંધ પાછો ખેંચી લીધો અને રાજકુમારી શ્રી લીલાબા એ પોતાને મળેલો વખત ખુશીથી છોડી દીધો એટલે પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ ૬ ઠીમાં ગણાવેલા પાંચ નિબંધોમાંથી માત્ર બેને બાદ કરીને કમિટિએ નવા આવેલા નિબંધોમાંથી સાતનો સમાસ કરી લીધો છે (જુઓ પરિશિષ્ટ અ) † રાજકોટ તા. ૨૪-૧૦-૦૯.

લી. સેવકો,

કેશવલાલ વિ. ત્રિવેદી

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ

બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા

બળવન્તરાય વજેશંકર છાયા.

* એ બે પાસેથી જુદી જુદી આવેલી સુગમતાની ખાતર એક વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હતી

† રા. રા. ગુલાબરાય વ. છાયા કમિટિની બેઠકમાં હાજર હતા પણ બીજે દિવસે તેઓ જામનગર ગયા તેથી તેમની સહી લઇ શકાઇ નથી આ પરિશિષ્ટ

૭. ત્રીજી અને ચોથી બેઠકો. સાક્ષર કમિટિની ત્રીજી બેઠક તા. ૨૭ અક્ટોબરની સાંજે પ્રમુખ સાહેબના નિવાસસ્થાનમાં એટલે કે ભાવનગરને ઉતારે મળી તેમાં રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજી, ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, રા. બા. બાળશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી, શમસુલઉલ્મા જીવણજી જમશેદજી મોદી, રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, મિ. ગુલામમહમ્મદ બાવામીયાં મુનશી, મિ. અલારખિયા શિવજી, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહન-

---

પ્રમાણે પરિષદ્‌નો કાર્યક્રમ છાપવામાં આવ્યો હતો. અને પરિષદ્ વખતે સૌને વહેંચ્યો હતો. પણ પછી બીજા ત્રણ નિબંધ આવ્યા. (૧૦૮) પ્રો૦ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, (૧૦૯) રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, અને (૧૧૦) મિ. રૂસ્તમજી પી. કરકરિયાના; રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ, અને રેવરંડ ડાક્ટર ટેલર પરિષદ્‌માં આવી ન શક્યા એટલે તેમના નિબંધો "વાચેલા ગણી લેવા" માં આવ્યા; અને 'નવી વાચનમાળા' તથા "યુનિવર્સિટિમાં ગુજરાતી" ના વિષયોની ચર્ચા ઉડી જતાં કાર્યક્રમમાં બાજા ફેરફારો પણ આવશ્યક થયા. એટલે અહીં એ ન છાપતાં જે કાર્યક્રમ પરિષદમાં પળાયો તે પરિષદ્‌ના પ્રકરણમાં આપેલો છે.

આ નિબંધોમાંથી આંક ૯૨–૯૫–૧૧૧ અને ૧૦૭ ના નિબંધો વિલાયતથી આવ્યા હતા. એ વિષે જુઓ પરિષદ્ પ્રકરણ. રા. રા. ગણપતલાલ મહેતાનો "બી આવા" ઉપરનો નિબંધ પણ વિલાયતથી આવ્યો હતો. પરંતુ તેના કર્તા પોતે પરિષદ્ મળતાં સુધીમાં અહીં પાછા ફર્યા હતા અને પરિષદ્‌માં પણ હાજર હતા. સાક્ષર કમિટિના કર્તવ્ય ૪ ની રૂએ આ બેઠક વખતે એક રા. રા. દેવદત્ત ભાંડારકરના નિબંધ વિષેજ વિચાર કરવો પડયો હતો. છ સભાસદોમાંથી બે સભાસદોને એ અમુક કોમની લાગણી દુઃખાવે એવો લાગ્યો હતો; પણ તે પરિષદ્ આગળ વંચાય અને પરિષદ્‌ના નિબંધ સંગ્રહમાં આપવામાં ન આવે તો તેને "ના કબૂલ" કરવાની જરૂર નથી, એમ છએ સભાસદો એકમત થઇ શક્યા હતા.

પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ ૪ માં મન્ત્રીઓ તથા રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષી ઉપર નાખેલી ફરજ વિષે મન્ત્રીઓએ આજ તારીખે પ્રમુખ સાહેબને કાગળ લખ્યો હતો. તે નીચે મુજબ—

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
એમ. એ., એલએલ. બી.
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.
અમદાવાદ.

મેહેરબાન સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા. ૧૭–૧૮ મીએ મળેલી સાક્ષર કમિટિના રિપોર્ટની કલમ ૭

લાલ ઝવેરીને કમિટિમાં ઉમેરવામાં આવ્યા, અને દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇએ પ્રમુખસ્થાન લીધું એટલે મૂળની સાક્ષર કમિટિમાંથી વધીને એ "સબ્જેક્ટસ કમિટિ" જેવી થઇ રહી† અને આ એક બેઠકમાં કામ પૂરું ન થઇ શકવાથી બીજી વાર તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબરે બપોરે મળી. આ બેઠકોમાં બે કામ થયાં. પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાની દરખાસ્તો ઘડવામાં આવી. અને તેમાંની દરેકને રજુ કરનાર, અનુમોદન આપનાર, અને ટેકો આપનાર પસંદ કરવામાં આવ્યા. બીજું સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકમાં "નવી વાંચન માળા" અને યુનિવર્સિટિના "અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન" એ બે વ્યવહાર વિષયો માટે જે વ્યવસ્થા ઘણી ચર્ચા પછી થઇ શકી હતી તે ઉપર નોંધાઇ ગયેલી છે. એ વ્યવસ્થા પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકેલી હતી, તથા એ પ્રમાણેનાં પાંચ પાંચ મિનિટ લે એવાં કેટલાંક ભાષણો બંને વિષયો ઉપર આવેલાં હતાં. વળી તેમાંથી પહેલો વિષય પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાની પ્રો. ભટ્ટને વિનતિ કરવામાં આવેલી હતી જે તેમણે સ્વીકારેલી હતી; બીજો વિષય પરિષદ્ આગળ રજુ કરવાને માટે પ્રિન્સિપાલ સંજાના, પ્રિન્સિપાલ ‡કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, અને ધિ ઑનરેબલ ચિમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડને

પ્રમાણે પરિષદના નિબંધોનો ક્રમ પરિશિષ્ટ અ માં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવવાની અમે સૂચના કરીએ છીએ.

૨. કલમ ૫ મીના ફરમાન અનુસાર બધા નિબંધોનો અમે ફરી વિચાર કરી જોયો છે પણ રા. રા. કલ્યાણરાય જોશી બક્ષીને તસ્દી આપવાની અમને જરૂર જણાઇ નથી.

રાજકોટ, તા, ૨૪-૧૦-૦૯. લિ. સેવકો,

બળવંતરાય ક. ઠાકોર,
ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા,
બળવંતરાય વજેશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

† જુઓ ઉપર ત્રીજી કલમમાં છાપેલા "સાક્ષર કમિટિ વિષે"ના કાગળની પેટા કલમ ૪. સાક્ષર કમિટિ પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરી શકે અને પરિષદ્ વખતે જરૂર પડતું મોટું રૂપ—સબ્જેક્ટસ કમિટિનું કે જુદા જુદા વિષયોને માટે તે તે વિષયોના વિદ્વાનોની સબકમિટિઓ એમાંથી રચી શકાય એવું-ધારણ કરી શકે એવો ઇરાદો મૂલથી હતો.

‡ જવાબમાં પ્રિન્સિપાલ સંજાનાએ કરેલી સૂચનાઓ નોંધવા જેવી છે, જે માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે પૂરવણી.

અનુક્રમે વિનંતિ કરવામા આવી હતી , પણ બીજા કર્તવ્યોની રોકાણને લીધે એ ત્રણમાથી એકે વિનંતિ સ્વીકારી શકયા નહિ પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ પણ પરિષદ્‌મા આવી શકશે કે નહિ, એ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી અનિશ્ચિત હતુ પણ તેઓ આવી શક્યા અને ગુજરાતમા પગ મુક્યો કે તરત જ એ વિષયની ફાઇલની સાથે એ વિષય એમને સોપવામા આવ્યો હતો પરંતુ સબ્જેક્ટસ કમિટિમા આખો વિષય ઉપસ્થિત થતા પાછા બે પક્ષ જણાયા અને છેલ્લી ઘડીએ એમજ ઠર્યું કે વાચનમાળા માટે પરિષદ્ એક કમિટિ નીમે તથા બને બાબતના ઠરાવ પ્રમુખ પોતે રજુ કરે

૮. **સાક્ષર કમિટિની આવશ્યકતા.** સાક્ષર કમિટિ વિષેની હકીકત આ પ્રમાણે વિસ્તારથી આપવામા આવેલી છે, તેનો એ હેતુ છે કે એવી કમિટિની આવશ્યકતા વિષે પ્રજાને મત બાધવાને માટે તર્કવિતર્કને બદલે બનેલી હકીકતોનું સાધન મળે એકસો દશ નિબંધની પ્રજા સ્વીકારે એવી વ્યવસ્થા એવી કમિટિ વગર માત્ર સ્થાનિક વિદ્વાનોથી શી રીતે થઇ શકે ? સાહિત્યવિષયક મોટા પ્રજાકીય વ્યવહારુ પ્રશ્નોમા કઇ દિશામા કેવા ડગલા ભરવા તેનો નિકાલ એવી કમિટિ શિવાય કોણ કર વાની શકે ? આ વખતની સાક્ષર કમિટિ પરિષદ્‌વિભાગની વિરુદ્ધ ગઇ અને દિ બા અબાલાલે પરિષદ્‌ના આરંભમા કરેલા ભાષણમા પરિષદ્‌વિભાગ કરવા કે કેમ તે વિષે તટસ્થતા દેખાડી, તથાપિ પરિષદ્‌ના ત્રણ દિવસના અનુભવને અંતે પોતાના પરિસમાપ્તિના ભાષણમા એમણે પોતે ભવિષ્યમા પરિષદ્‌વિભાગ કરવા જ જોઇએ એ મતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો ત્યારે હવે ચોથી કે પછીની કોઇ પરિષદ્‌મા આ બાબતનો નિર્ણય આવી કમિટિ વિના બીજી કઇ રીતે થઇ શકે ? પરિષદ્‌ના હિતેચ્છુઓએ આવા સવાલો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવાનો છે બેશક, જુદા જુદા સ્થળોના આગેવાન વિદ્વાનોની કમિટિ નીમવામા મુશ્કેલી છે , આવી કમિટિને પોતાનુ કામ કરવામા પણ મુશ્કેલીઓ આવે છે અને વિદ્વત્તાની હાલની સ્થિતિમા એવી કમિટિ નીમતા જ એના વિષે અનેક ચર્ચા–કુચર્ચાની ઝપાઝપી ચાલી રહે છે તથાપિ એકદરે કારોબારી કમિટિ માને છે કે સાક્ષરકમિટિ નીમવાથી આ પરિષદ્‌ને મોટો લાભ થયો એમ અનુભવે સિદ્ધ કરી આપ્યુ છે અને એ કમિટિના પ્રથમથી થયેલા સભાસદોમાથી બહાર ગામના રા ર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, લાલાભાઇ પીતાબરદાસ દેરાસરી કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા, સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ, ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, જેકિસનદાસ જેઠાભાઇ કણીયા, રણછોડરામ વાનાભાઇ મહેતા, છગનલાલ હરિલાલ પડયા, હરિલાલ માધવજી ભટ, વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, હાથીભાઇ હરિશંકર શાસ્ત્રી, હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ, કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બતી, મનસુખ કીરતચંદ મહેતા, અને પ્રિન્સીપાલ સંજાનાએ સાક્ષર કમિટિનું કામ જે ઉત્સાહ અને આત્મભોગથી કરેલ છે તેને માટે કારોબારી કમિટિ તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માને છે

પુરવણી.

"યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના સ્થાન વિષે પ્રિન્સિપાલ સંજાનાનો અભિપ્રાય"

I had not read that portion of your વ્યાખ્યાન [ઠાકોરકૃત 'પરિષદ્‌ને વિષે વ્યાખ્યાન'માંનું ત્રીજું] dealing with the subject of further recognition of the Vernaculars by the University I find I am in general agreement with your views As to my own particular ideas on the subject I may mention that the following change might be introduced without any conceivable objection being urged by enthusiasts for any other subjects or ideas viz, two optional papers (at the B A) in Gujarati Marathi and Kanarese to take the place of two optional papers in any of the present recognised Second Language This would amount to driving in the wedge a little further at the M A end And the plan seems quite practicable and possible Some of the books prescribed for the M A, the more typical and easier ones, might be brought down to the B A, thus leaving scope for greater specialisation in the higher examination We might for instance have three subjects to form the basis of the papers viz, grammar and history, a classical poem and a little modern prose As you know Macdonell's (or Monier Williams's) Sanskrit Literature is prescribed at the B A and Cruttwell's History of Roman Literature has been recommended for the Latin language at the same examination Again the भगवद्गीता used to be prescribed as a text book in the optional, it has now been altered to Shankara or Ramanuja's Bhashya I have no knowledge of classical Gujarati poetry But I am quite sure that a work equivalent to these could be easily found and that its study, besides helping the language study would give a good basis for general morality as well as for the peculiar doctrines of the Hindu faith In Marathi, at any rate the old poets Shridhara and Mukteshvara have some Vedantic poems and Vaman has a समश्लोकी translation of the Gita Lastly we may have something in prose to replace say बाण in Sanskrit or Tacitus in Latin Generally students taking up Sanskrit (in which subject they have the compulsory paper) will take up these language But we need not place any restriction A Gujarati Hindu or Parsi taking up Persian or even French may be allowed to appear in Gujarati for his voluntary second language papers with profit to himself and great gain to the study and extension of use of our language

In othef examinations we m…y possibly begin by having composition papers in the Vernaculars But the courses at the P E and Inter, are so lengthy and the subjects so numerous, that this would become a great burden unless some compensating course of study were taken off. Otherwise, your scheme of having an Essay as an extra subject, carrying a separate certificate, is a good one

---

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રદર્શનઃ સામાન્ય હેવાલ

૧. પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિ—ઇંડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસની કલકત્તામાં થયેલી છઠ્ઠી બેઠક દરમિયાન ઉદ્યોગધંધા અને કૃષિને લગતું પ્રદર્શન ભરવામા આવેલું હતુ તેના કેળવણીવિભાગમા બંગાળાની જાણીતી બંગીય સાહિત્ય પરિષદે ભાગ લઇને ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતી વસ્તુઓનું એક રમણીય પ્રદર્શન ભર્યું હતું આપણી બીજી સાહિત્ય પરિષદ્ મુંબાઇમા ભરાઇ તે પ્રસગે રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પરિષદ્‌ના પ્રમુખસ્થાનથી જે અનેકાનેક કર્તવ્યો ઉપાડી લેવાની સૂચના કરી હતી તેમા વિદ્યાવિષયક પ્રદર્શનો ભરવાની સૂચના પણ હતી, અને એ વખતે કેટલાક ગ્રંથકારો અને ગ્રંથપ્રસિદ્ધકોના પુસ્તકોનું એક નહાનું પ્રદર્શન પણ ભરવામા આવેલુ હતુ વડોદરામા મળેલી જૈન પરિષદ્‌મા કેટલાક પ્રાચિન હસ્તલિખિત ગ્રંથો પ્રદર્શિત કરવામા આવેલા હતા જૂન ૧૯૦૯ મા ભાવનગરમા ત્યાની શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભાના પ્રમુખ રા રા કુંવરજી આણંદજી શાહ સાથે વાતચિત કરતા અને તે પછી મુંબાઇના રા રા મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા સાથે કાગળપત્રો ઉપરથી કારોબારી કમિટિના સંયુક્ત મંત્રી રા રા બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને કંઇક વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે ત્રીજી પરિષદ્‌ને અગે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતુ પ્રદર્શન ભરવાનુ માથે લેવામા આવે તો જૈન પરિષદો અને જૈન સંઘોના આગેવાનોની પ્રાચીન તાડપત્રો અને ગ્રંથો મેળવવામા મદદ મળી શકે ખરી શમ્સુલઉ’મા જીવણજી જમશેદજી મોદીના ગ્રંથો અને તેમની સાથે કાગળપત્રો ઉપરથી માલુમ પડ્યુ હતુ કે પારસી કોમના ઇતિહાસને લગતા ઘણા પ્રાચીન સાધનો સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમા નવસારી અને મુંબાઇના જુદા જુદા ખાતાઓમા જળવાયેલાં હતા રાજકોટમા વૉટસન મ્યુઝીયમમા સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતી પ્રાચિન વસ્તુઓનો એક સારો સગ્રહ વિદ્યમાન જ હતો, અને કાઠિયાવાડના જુનાગઢ ભાવનગર આદિ કેટલાક રાજ્યોમા પ્રાચિન વસ્તુઓના સગ્રહ એવા તૈયાર હતા, જેમાથી થોડી થોડી યોગ્ય વસ્તુઓ મેળવવાને માટે રાજ્ય સાહે-

લોકોના આશ્રય અને સહાનુભૂતિની જ અપેક્ષા હતી. વળી વર્તમાનપત્રોમાં ચાલી રહેલી ચર્ચાને લીધે આ ત્રીજી પરિષદ્ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જાણીતી થવા પામી હતી, એટલે પ્રદર્શન ભરવાની વાત જાહેરમાં મુકાતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો, ગ્રંથકર્તાઓ, જાહેર સંસ્થાઓ આદિ પોતાની મેળે મદદે આવી પોતા પાસેની ચીજો પ્રદર્શિત કરવા આપે એવો પણ સંભવ હતો અને પુનાની ડેક્કન કાલેજના પુસ્તકાલયમાં તથા મુંબાઇના શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી પાસે પ્રાચીન પુસ્તકો અને ઐતિહાસિક વસ્તુઓના મોટા અને કિમતી સંગ્રહો હતા, જે મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી નડવાનો સંભવ ન હોતો. એટલે કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠકને બીજે દિવસે એટલે કે શનિવાર તા. ૩૦-૭-૧૯૦૯ ને રોજ રા. બળવંતરાય ઠાકોરે પરિષદ્‌ની સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું એક પ્રદર્શન ભરવાનો સવાલ ઉપસ્થિત કર્યો. એ વિષે મતભેદ અને વિવાદ થતાં કારોબારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે—

પરિષદ્‌ની સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવતાં પહેલાં કઇ કઇ ચીજો ક્યાં ક્યાંથી મળી શકે એમ છે એ નક્કી કરી, પ્રદર્શનનો શો ખર્ચ થશે તેના અડસટા સાથે, પ્રદર્શન ભરવું કે કેમ તે વિષે તા. ૧-૯-૧૯૦૯ સુધીમાં રિપોર્ટ કરવાને માટે

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ
રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય
રા. બ. દુલભજી ધરમશી વેદ
રા. રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષી
અને રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

એઓની પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

૨. **પ્રાથમિક કમિટિનો કાગળ**—આ પ્રાથમિક કમિટિ તરફથી તા. ૧૨-૮-૧૯૦૯ નો લખેલો એક અંગ્રેજી કાગળ કાઠિયાવાડ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોના દિવાન સાહેબો, અને ગુજરાત કાઠિયાવાડના પુસ્તકાલયો, વિદ્વાનો, કર્તાઓ, કર્તાઓના વારસો, સાહિત્યરસિક સંસ્થાઓ અને જૈનભંડારો તથા સર્વોના આગેવાનો આદિ મળીને આશરે સો સરનામે મોકલવામાં આવ્યો. આ કાગળનો ગુજરાતી તરજુમો નીચે પ્રમાણે—

" સાહેબ,

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ત્રીજી બેઠક રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના અક્ટોબરની તા. ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ મી એ ભરવાની છે. એ બેઠકના પ્રમુખ તરીકે વડોદરા રાજ્યના વરિષ્ટ ન્યાયાધિકારી થઇને વાનપ્રસ્થ થયેલા દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ, એમ. એ., એલએલ. બી. એઓને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા

છે અને પરિષદ્‌ના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે ગોંડળના નેક નામદાર રાણી સાહેબને ચુંટી કહાડવામાં આવેલાં છે

"આ પરિષદ્‌ની સાથે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને પ્રાચીનકાળને લગતી વસ્તુઓ જેવી કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, શિલા લેખો, વગેરેનું પ્રદર્શન ભરવુ શકય છે કે કેમ એ વિષે કારોબારી કમિટિ વિચારમાં છે અને નિર્ણય કરતા પહેલા કમિટિ ઇચ્છે છે કે ઉપર જણાવેલી કેટલી અને કેવી ઉચ્ચ પ્રતિની વસ્તુઓ મળવા સંભવ છે, તથા એ રાજકોટ આવે અને પાછી માલેકોને પહોંચાડાય તેનો આશરે કેટલો ખર્ચ લાગે એમ છે, એ વિષેની ચોક્કસ માહિતી કમિટિને મળી શકે તો સારૂ પ્રદર્શન આશરે તા ૧૫ મી અકટોબરથી ખોલી આશરે તા ૫ મી નવેમ્બરે બંધ કરવા વિચાર છે એટલે આપ જે વસ્તુઓ મોકલવા ધારો તે અહીં મોડામા મોડી તા ૫ મી અકટોબર સુધીમા અમને મળી જવી જોઇએ જો કદાપિ કારોબારી કમિટિ આવા પ્રદર્શનનુ કામ માથે લેશે તો આવા જાહેર લોકો પયોગી હેતુને માટે તેમને સોપવામા આવેલી આપની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓને ઠેકાણે રાખવાને તથા તેમનાં સાચવણુ અને સરક્ષણ (housing, preservation and protection) ને માટે પૂરેપુરી સતોષકારક વ્યવસ્થા કરવાનું તે વચન આપેછે.

"આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લેવા કૃપા કરશો અને નીચેની વસ્તુઓમાથી આપની પાસે કઇ કઇ છે, અને ઉપર લખેલી મુદ્દતને માટે એમાની કઇ કઇ અમને કૃપા કરી સોપશો તેનો જવાબ તાકીદે મોકલાવવા મેહેરબાની કરશો

૧ (ક) હસ્તલિખિત ગ્રંથો (સસ્કૃત, ફારસી, પ્રાકૃત, ગુજરાતી) લખ્યા સાલ અંદર દર્શાવેલી હોય એવા અને વિ સ ૧૮૦૦ થી જૂના

(ખ) કાગળો વિ. સં ૧૮૦૦ થી જૂના

(ગ) રાજ્યના કે કુટુબના દસ્તાવેજો—ઇંગ્લિશ, ગાયકવાડી, પેશવાઇ, મોગલાઇ, ઇત્યાદિ

(ઘ) તામ્રપત્રો, મુદ્રાઓ રાજાઓ, રાણીઓ દિવાનો, સેનાપતિઓ, કર્ત્તાઓ અને નામાંકિત પુરૂષોના હસ્તાક્ષરો

(ચ) શિલા લેખોની પ્રતિકૃતિઓ (rubbings) કે છબીઓ

"આમાથી આપની પાસેની જે કઇ વસ્તુઓ આપ મોકલવાને રાજી હો, તેમની યાદી એ દરેક વસ્તુની ખરી સાલ સાથે જવાબમા મોકલવા મહેરબાની કરશો

૨ આપના તોશાખાના/સગ્રહમાના જુના સિક્કા જેના આપની પાસે એકથી વધારે નમૂના હોય તેના

આપ જે સિક્કાઓ મોકલવા રાજી હો, તેની બને બાજુની છાપ મોકલવા કૃપા કરશો. આપની પાસે એકજ નમુનો હોય એવા સિક્કા મગાવવાનો જુમ્મો લેવાની કમિટિ હિંમત ધરતી નથી.

૩. જે વસ્તુઓ આપ અહીં મોકલવાનું ઠરાવો તે કઇ રીતે મોકલવાનું પસંદ કરશો, તથા એ રીતે આશરે કેટલો ખર્ચ લાગશે, તે પણ લખી જણાવવા કૃપા કરશો. વળી, જો એમાની કોઇપણ વસ્તુ આપ એવી મૂલ્યવાન ગણતા હો, કે તેને આપની પસંદગીના માણસોની સાથેજ મોકલવામા સલામતી લાગે, તો એ મુજબ સ્પષ્ટ જણાવવાની મહેરબાની કરશોજી."

૩. **પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિનો રિપોર્ટ.** પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિએ ઉપલા કાગળના જવાબો જોયા, રાજકોટ વૉટસન મ્યૂઝિયમ કમિટિની પરવાનગી મેળવીને પ્રદર્શન એ મ્યૂઝિયમના મકાનમા જ ભરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું, ખર્ચનો અડસટ્ટો કર્યો, અને તા. ૧૩-૯-૧૯૦૯ ને રોજ નીચેનો રિપોર્ટ મંજુર કર્યો.

મહેરબાન કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ અને સભાસદો જોગ વિ. વિ. કે આપના તા. ૩૦ ૭ ૧૯૦૯ ના ઠરાવ અનુસાર અમે નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લઇએ છીએ. આ રિપોર્ટ તૈયાર કરવામા અનિવાર્ય કારણને લઇને વિલંબ થયો છે તેને માટે ક્ષમા માગીએ છીએ.

૨. આપના ઠરાવ પછી જુદે જુદે સ્થળે પત્રો લખવામા આવ્યા હતા, અને તેમાના ઘણાખરાના જવાબ આવી ગયા છે તે જોતા સારૂ પ્રદર્શન ભરી શકાય તેમ છે એમ અમે માનીએ છીએ

૩. પ્રદર્શન ભરવા સારૂ વૉટસન મ્યુઝિયમ અને તેમાથી આપણને જોઇએ તેટલી કેસો (cases) મળી શકે તેમ છે આથી પ્રદર્શનને માટે પૂરી સુગમતા થશે, અને એ સુગમતાને લીધે જ પ્રદર્શનની યોજના પાર પાડી શકાય તેમ છે, એ અમારે વૉટસન મ્યુઝિયમ કમિટિનો પૂરેપૂરો આભાર માનવા જણાવવું જોઇએ.

૪. ઉપલી સુગમતા મળવાથી પ્રદર્શનના ખર્ચ માટે મોટી રકમ નહિ જોઇએ એમ અમે માનીએ છીએ પ્રદર્શનનું ખર્ચ રૂ ૭૦૦) આશરે જેટલું થશે, એમ અમે ધારીએ છીએ, પણ જો આપ પરિષદ્‌ના ફંડમાથી પ્રદર્શનને માટે રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો આપશો તો બસ થશે કેમકે

મિ. એચ ડી રેન્ડોલ સાહેબે રૂ ૫૦)
ર. ર. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે રૂ ૫૦)
અને રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષીએ રૂ ૨૫)

પ્રદર્શન માટે આપવા જણાવ્યું છે, અને આ ઉપરાંત બીજા ગૃહસ્થો તરફથી પણ રકમો ભરાશે, એમ અમે આશા રાખીએ છીએ અને તેથી આપ જો પરિષદ્ ફંડમાંથી માત્ર રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો આપશો તો સારૂં પ્રદર્શન ભરવામા હરકત આવશે નહીં, એવો અમારો મત છે.

૫. આ પ્રદર્શનને માટે આપ ખાસ કમિટિ નીમીને કમિટિને પૂર્ણ સત્તા આપશો તો અમારી ખાત્રી છે કે પ્રદર્શન વખતસર સારા પાયાપર ગોઠવાઇ જશે.

૬. અને છેવટે, આ વિષયમાં મિ. રેન્ડોલ સાહેબે આદિથી અંત સુધી જે ભાગ લીધો છે, મદદ કરી છે, અને સલાહ આપી છે, તે માટે અમે તેઓ સાહેબનો પૂરો આભાર માનીએ છીએ.

૪. પ્રદર્શન કમિટિ—તા. ૧૪-૯-૧૯૦૯ ની કારોબારી કમિટિની (પાંચમી) બેઠકમાં ઉપલો રિપોર્ટ રજુ થતાં તે ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઇ, અને અંતે નિર્ણય થયો કે—

આ રિપોર્ટ મંજૂર કરી પરિષદ્‌ને અંગે પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે; પ્રદર્શન માટે પરિષદ્‌ના ફાળામાંથી રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો દેવાનુ ઠરાવવામાં આવે છે; પ્રદર્શનના ખર્ચ માટે તે ઉપરાંત જોઇતી રકમ ખાસ ફાળાથી ઉઘરાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે; અને પ્રદર્શન માટેની કુલ સત્તા નીચેની કમિટિને આપવામાં આવે છે.

એચ. ડી. રેન્ડોલ, એસ્કવાયર, આઇ.સી.એસ., પ્રમુખ.
રેવરેંડ જે. એસ. સ્ટીવન્સન,
રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,
રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય,
રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. વેણીલાલ રણછોડલાલ બક્ષી,
રા. રા. છેલશંકર લક્ષ્મીશંકર બક્ષી,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા,
અને રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી.

૫. પ્રદર્શન કમિટિનું જાહેર વિનંતિપત્ર.—તા. ૧૨-૮-૦૯ ના કાગળથી શરૂ થયેલો પત્રવ્યવહાર ચાલુજ હતો; કેટલાંક રાજ્યો અને બીજા નહાના મોટા પ્રદર્શકોનાં વચનો આવી ગયેલાં હતાં; બીજાઓનાં આવવામાં હતાં, કાગળોમાં અનેકાનેક સવાલો પણ આવતા અને અવનવી સૂચનાઓયે મળતી હતી, જેમાંની કેટલીક તો સાહિત્ય અને ઇતિહાસવિષયક પ્રદર્શનમાં સ્વીકારી શકાય એવી પણ ન હતી. પ્રદર્શન જેવા મોટા કાર્યને માટે જોઇએ તેના કરતાં સમય પણ બહુ ટુંકો રહ્યો હતો, અને પ્રદર્શનને જેમ બને તેમ વ્યાપક તેમજ સુદૃઢ રૂપ આવવાની તથા એ મુજબ એનાં નક્કી નિર્ધારેલાં દરેક અંગ વિષે પુરતી માહિતી આપી પ્રજામાં એકદમ પ્રસરાવવાની આવશ્યકતા હતી. આ કારણથી કમિટિએ તા. ૨૮-૯-૦૯ ને રોજ નીચેનું વિનંતિપત્ર ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બન્નેમાં છાપીને જાહેરમાં મૂક્યું. દેશનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ

એ વિનતિપત્ર પ્રકટ કરીને તથા એના તરફ ધ્યાન ખેંચીને પ્રદર્શનના કાર્યને સારી મદદ કરી

" ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

" ૧ ત્રીજી પરિષદને અંગે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવવામા આવ્યુ છે

" ૨ પ્રદર્શનના ત્રણ વિભાગ કરવા વિચાર છે

" પહેલો વિભાગ.

" ૩ પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રલેખો, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, અને તેના રબિંગ, ફોટોગ્રાફ્સ વગેરે

" બીજો વિભાગ.

" પ્રાચીન દસ્તાવેજો, રુઆનો, ચોપડા, કાગળો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દુષ્પ્રાપ્ય થયેલા છાપેલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને ગુજરાત કાઠિયાવાડના કર્ત્તાઓ અને નામાંકિત સ્ત્રી-પુરુષોના હસ્તાક્ષરો તથા બીજા સ્મારકો

" આ બન્ને વિભાગમા પ્રદર્શિત થવા સોંપાયલી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સભાળ લેવામા આવશે, તથા પ્રદર્શન પૂરું થતા તે માલેકોને સહીસલામત પાછી પહોંચાડવામા આવશે

" ૪ પ્રદર્શન વિષેનો ઇંગ્રેજી મન્ક્યુલર કાગળ જેઓને ગયે મહિને મોકલેલો હતો તેઓને તથા બીજા જે સદ્ગૃહસ્થો પાસે ઉપર દર્શાવેલી વસ્તુએ માથી કઇ હોય તે સર્વને આ ઉપરથી નમ્ર વિનતિ કરવામા આવે છે કે તેઓ પ્રજામેળાના આ કાર્યમા બનતી મદદ કરશે, અને પોતા પાસેની વસ્તુઓ નિ શકપણે મોકલશે

" ત્રીજો વિભાગ.

" ૫ છાપેલા ગુજરાતી પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિની પૂરી ફાઇલો ઇત્યાદિ

" વિદ્યમાન કર્ત્તાઓ સદ્ગત કર્ત્તાઓના વારસો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિના માલેકો, પુસ્તકપ્રસિદ્ધિનું કાર્ય દેશહિતાર્થ કરનાર રાજ્યો, સંસ્થાઓ અને મડળો પુ પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય ધધાર્થે કરનાર કંપનીઓ અને છાપખાનાઓ —સર્વને આ ઉપરથી નમ્ર વિનતિ કરવામા આવે છે કે તેઓ પોતપોતાના પુસ્તક વર્તમાનપત્ર આદિની એક નકલ પ્રજામેળાના આ કાર્ય નિમિત્તે ભેટ મોકલવા કૃપા કરશે આ પ્રમાણે શરૂ થયેલો સગ્રહ

" પરિષદનું પુસ્તકાલય

" એ નામે અલગ રાખવામા આવશે અને પરિષદ તેની બરાબર વ્યવસ્થા કરી શકે ત્યા સુધી (પ્રદર્શન પૂર્ણ થતા) એ કોઇ જાહેર સસ્થા કે લાઇબ્રેરીને પરિષદના ટ્રસ્ટી

તરીકે સોંપવામાં આવશે. આવું જાહેર પુસ્તકાલય શરૂ કરવાને માટે ભેટો માગવી અયોગ્ય નહિ ગણાય એમ આશા રાખવામાં આવે છે. અને દરેક ભેટ મોકલનારને સુગમતાની ખાતર પોતાના પેકેટ ઉપર "પરિષદ્‌ને ભેટની નકલો" એટલું લખવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

"૬. પ્રદર્શનના ત્રણે વિભાગની વસ્તુઓ આજથી પંદર દિવસની અંદર મળી જાય તો જ પ્રદર્શનના કામની સુગમતા થશે. માટે સૌને પોતપોતાની વસ્તુઓ બનતી ત્વરાએ રવાના કરવા નમ્ર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

"૭. આ યાદી પ્રજાની જાણને માટે પૂરી છાપવા દરેક વર્તમાનપત્રને વિનંતિ છે.

૬. તા. ૨૮-૯-૦૯થી તા. ૨૩-૧૦-૦૯. તા. ૪-૧૦-૦૯ની કારોબારી કમિટિની (છઠ્ઠી) બેઠકમાં આવું પ્રદર્શન પ્રજાકીય કેળવણીનાં એક ઉચ્ચ સાધન રૂપ હોવાથી તે જોવા આવનારાઓ પાસેથી ભિલકૂલ ફી ન લેવાનો ઠરાવ થયો. વળી પ્રદર્શનને પંદરેક દિવસ ખુલ્લું રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, તથા તેને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવા માટે કાઠિયાવાડના એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર સાહેબને વિનંતી કરવા સારૂ તેમજ તેઓને પરિષદ્ વિષેની સર્વ માહિતી આપવા માટે એક નહાનું ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું. તા. ૭-૧૦-૦૯ ના કાગળ (ઇ.સ. ૧૯૦૯-૧૦ ના આંક ૩૮) થી વૉટસન મ્યૂઝીયમ કમિટિએ મહેરબાની કરીને મ્યૂઝીયમના મકાનમાં પ્રદર્શન ભરવા દેવાની તથા જોઇતી કેસો (cases) વાપરવા દેવાની પરવાનગી આપી. અને તા. ૧૧-૧૦-૦૯ ને રોજ મહેરબાન એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર સાહેબે ડેપ્યુટેશનની હકીકતથી વાકેફ થઇને પરિષદ્ તેમજ પ્રદર્શન પ્રતિ પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા કૃપા કરી. એટલે તા. ૧૫-૧૦-૦૯ ની (સાતમી) બેઠકમાં કારોબારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે મહેરબાન એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર સાહેબે સાહિત્ય પરિષદ્ તથા તેને લગતું પ્રદર્શન ખોલવાનું કૃપા કરીને સ્વીકાર્યું છે, તેને માટે આ કમિટિ તેઓ સાહેબનો પૂરે પૂરો આભાર માનેછે, અને તે વિષેનો પત્ર આ ઠરાવની નકલ સાથે પ્રમુખની સહીથી તેમના પર મોકલવાનું ઠરાવે છે.

પ્રદર્શન ખોલવાની તારીખ વિષેનો ઠરાવ પણ કમિટિની આ બેઠકમાં કરવામાં આવ્યો.

૭. **વૉટસન મ્યૂઝીયમમાં પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા**—પ્રદર્શનને માટે વૉટસન મ્યૂઝીયમના મકાનની મેડી પસંદ કરવામાં આવી. આ મેડી મ્યૂઝીયમની અંદર તેની ચારે દિવાલોને લગતાં એક ફરતા સળંગ વિશાળ છજાં (gallery) ના આકારની છે, તેમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણનો મળીને અર્ધથી વધારે ભાગ પ્રદર્શનને માટે ખાલી કરવામાં

આવ્યો પ્રદર્શનની વસ્તુઓ જેમ જેમ આવતી ગઇ, તેમ તેમ નહાની મોટી દરેકની સ્પષ્ટ નોંધ લઇને તથા તેની પહોંચ આપીને તેને આ સ્થળે ગોઠવવામાં આવી વસ્તુઓ પણ ટપાલ અને આગગાડી મારફત, તેમજ અમલદારો, કારકુનો કે સિપાઇઓની સાથે, કે પરિષદમાં કે રાજકોટ આવતા ગૃહસ્થોની સાથે સંખ્યાબંધ આવવા લાગી, એટલે તેમને ગોઠવવાના કામમાં આઠ દશ દિવસ વ્યા ગયા તે જણાયા પણ નહિ વૉટસન મ્યૂઝીયમના માગી લેવામાં આવેલા ઓરડા પણ પુરતા ન થયા એટલે (૧) 'પરિષદ્પુસ્તકાલય વિભાગ' નીમેલ્ને ઉપર (૨) વિરલ છાપેલા પુસ્તકો, કર્તાઓના હસ્તાક્ષરની નોટ બુકો, વગેરેની મોગ માચના મ્માડના કબાટોમાં, અને (૩) ફૉસિલો (fossils) વગેરેની ખૂણામાં ગોઠવણ કરી પડી પ્રદર્શિત વસ્તુઓની એક જેવી તેવીયે યાદી પ્રથમથી છાપવા વિચાર હતો, કે તેથી જોનારાઓને સુગમ પડે, પરંતુ તેને માટે વખત જ ન રહ્યો દરેક ધ્યાનથી જોવા લાયક વસ્તુ આગળ તેનું ટુંક વર્ણન લખીને મુકવા ઇચ્છા હતી, અને એવી ઘણીખરી વસ્તુઓના વર્ણનપત્રો (cards) મુકવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ એ કામ પણ જેવું જોઇએ એવું અને સંપૂર્ણ કરી શકાયું નહિ ટુંકા વખતમાં અને બહુ થોડા સહાયકોની મદદથી જે કંઇ થઇ શક્યું તે સર્વ કમિટિએ કર્યું, અને તેમાં ડેક્કન કૉલેજના રા રા શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકરની વિદ્વત્તા, અનુભવ, અને અથાક શ્રમને લીધે જ કમિટિ વિજય મેળવી શકી જુદા જુદા વર્ગની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓની મોટી સંખ્યા એકઠી કરવામાં પ્રદર્શન જેવા પ્રયાસની કાયમની સફળતા છે અને તે વત્તા ઓછા અધિકારના દૃષ્ટાઓ વત્તી ઓછી બારિકાઇથી જોઇ શકે એ પ્રમાણે ખુલી તથાપિ પૂરેપૂરી જળવાય એ પ્રમાણે ચોખ્ખાઇથી ગોઠવવામાં વ્યવસ્થાકૌશલ્ય છે, તો આખા સંગ્રહની રચના રસિક પ્રેક્ષકોને રંજન કરે એ પ્રમાણે કરવામાં એવા પ્રયાસની તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા પણ છે આ રચના પણ મોટે ભાગે રા રા બેલવેલકર, હરપતરામ શુકલ, અને પ્રોફેસર ભટ્ટના મત પ્રમાણે કરવામાં આવી દાદર ચ્હડતા ચ્હડતા પ્રેક્ષકની નજર સામે પૂર્વ તરફની દિવાલે શિલાલેખોની પ્રતિકૃતિઓ અને દક્ષિણ (કૉરીડૉર) તરફની દિવાલે ગાયકવાડ અને પેશ્વાના વંશવૃક્ષો તથા પૃથ્વીનો જૈન કલ્પના પ્રમાણેનો નકશો આવી રહ્યા હતા દાદર પૂરો થતાં પ્રેક્ષક ઉત્તરાભિમુખ થતો અને તેના જમણા હાથપરની દિવાલ તથા ડાબા હાથપરની કબાટોમાંની પેટીઓ (cases) જુદી જુદી આકર્ષક વસ્તુઓથી ભરપૂર હતી સોમનાથની લડાઇ (ઇ સ ૧૦૨૪) ની છેવટની એક ક્ષણનું કલ્પિત ઐતિહાસિક ચિત્ર પંડિત ભગવાનલાલની છબી, દિલ્હીશાહી હાથીદાંત ઉપરની લઘુ પ્રતિમાઓ (miniatures) ઉપરથી કરેલી રજપૂત વીરપુરૂષો અને મોગલ સુલતાનોની છબીઓ, તાડપત્ર અને ભૂર્જપત્ર ઉપર લખેલા પ્રાચીન ગ્રંથોની સુશોભિત કેસો (cases), મિયાંઓ જામનગરની ગાદીએ થઇ ગયેલા મત્તર જામ સાહેબો, ને ના મોરબી ઠાકોર સાહેબે મોકલેલો જૂનો ચોપડો, ને ના રાજકોટ

ઠાકોર સાહેબની 'પ્રવીણસાગર'ની પ્રત, રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની વિ સં. ૧૫૦૭ ની 'વસંતવિલાસ'ની સચિત્ર પ્રત, ઇત્યાદિ જમણા હાથ ઉપર ગોઠવેલા હતા. ડાબા હાથ ઉપર પહેલી કેબમાં જૂનાગઢ રાજ્યે મોકલેલા બુદ્ધના અવશેષની પેટી, વડોદરા રાજ્યે મોકલેલા સચિત્ર મહાભારત, ભાગવત અને ગીતા, અને રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ મોકલેલા શિવાજીના હસ્તાક્ષર તથા નાના ફડનવીસના પાઠની ચોપડી હતા. બીજી અને ત્રીજી કેબમાં ગુજરાતી અને જૈન પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો હતા, ચોથી કેબમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રંથો હતા. કેસો વચ્ચેની કમાનોના સ્તંભો ઉપર અને તે સ્તંભો સરસી નહાની કેસો ઉપર બીજી પરિષદની છબી, ચાંદબીબી, ઉમર ખય્યામ, ત્રિશલાદેવી જૂના દસ્તાવેજો, રાગ રાગણીઓના શાસ્ત્ર અને પ્રણાલિકાને વશ વર્તી કલ્પનાએ ઉપજાવેલા ચિત્રો, હારપ્રબંધોના તખ્તા, ડેક્કન કોલેજથી આવેલો યંત્રરાજ, આદિ હતા. અને કેબોના હેઠલા પાટિયા ઉપર તામ્રલેખોના ફલકો ગોઠવેલા હતા. આ બન્ને હાર વચ્ચે થઇને ઉત્તર છેડે સામે કબાટોમાં બાઇબલના વિરલ ગુજરાતી તરજુમાઓ (છાપેલા) દિવાન રણછોડજી, કાવ્યપ્રેમી દલપતરામ, પંડિત ભગવાનલાલ ભક્ત ભોળાનાથ સુધારક મહીપતરામ, ગુરુવર નવલરામ, અને શ્રીયુત મનસુખરામના હસ્તાક્ષરો, જૂના કાગળો અને તેમની પ્રતિકૃતિઓ, તથા રા રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી તરફથી આવેલા પેશ્વાઇ વસ્ત્રો આદિ હતા. ત્યાંથી સંસ્કૃત કેબ આગળ થઇને વળતાં ઉત્તરના ખૂણામાં ફોસિલો (fossils) શિલાલેખોની પ્રતિકૃતિઓ મોડી આવતી વસ્તુઓ વગેરે મુકેલા હતા અને પાછા ફરતાં જમણા હાથે કેબો ઉપર એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઉદેપુરના સંસ્કૃત ઇતિહાસની પ્રતિકૃતિના પાના જડી લીધેલા જણાતા હતા. તો ડાબા હાથની કમાનોની દિવાલો ઉપર છબીઓ, હારપ્રબંધો, પ્રતિકૃતિઓ ઐતિહાસિક કાગળોની છબીઓ, દસ્તાવેજો આદિ હતા, તથા સામે દક્ષિણાદી ભીંતે પરિષદ્પુસ્તકાલયના મેજો ચાલી રહ્યા હતા. જે ઉપરના સાતસો આઠસો પુસ્તકો યથાવકાશ જોઇને પ્રેક્ષક દ્વારથી પાછો વળતો હતો. આ પુસ્તકોની વ્યવસ્થા અને યાદી રા રા ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા કેશવરાવ બાબારાવ દીવાટિયા અને દામોદર વખતચંદ માસ્તરે કર્યાં હતા. બધા કેસો અને કબાટોને તાળા રહેતા. કેટલાકને સીલબંધ રાખવામાં આવતા અને ઉપર કેવળ નજર રાખવાને માટે બે માણસ તથા નીચે હાર પાસે એક સિપાઈ રાખવામાં આવ્યા હતા. પ્રદર્શન તા ૨૩-૧૦-૦૯ થી તા ૩-૧૧-૦૯ સુધી ખુલ્લું રહ્યું. તેમાં પરિષદના ત્રણ દિવસ બાદ કરતાં બધો વખત જોનારાઓની સારી પેઠે ભીડ રહેતી હતી. પરિષદના દિવસોમાં પણ ઘણા સભાસદો જુદે જુદે વખતે પ્રદર્શન નિરાંતે જોઇ આવ્યા હતા. અને અમુક વખત પ્રદર્શન પુરુષ વર્ગને માટે બંધ કરીને સ્ત્રીઓને પણ બતાવવામાં આવ્યું. હતુ. પ્રેક્ષકોને જુદી જુદી વસ્તુઓ વિષે માહિતી આપવાને માટે બહાઉદ્દીન કોલેજ અને બીજી કોલેજોના તથા રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના છેલ્લા વર્ગના કેટલાક વિદ્યા-

ર્થીઓ (જેમણે પ્રદર્શન ગોઠવવામાં પણ ઘણી મહેનત લીધી હતી તેઓ) વારાફરતી હાજર રહેતા, અને સૌને વિનયથી ખુલાસા કરતા હતા.

૮. રા. રા. શુકલનું ભાષણ,—તા. ૨૩-૧૦-૦૯ અને વિજયાદશમીને દિવસે-પરિષદ્ના પહેલા પ્રમુખ ગોવર્દ્ધનરામની જયંતીને દિવસે-ચાર વાગે પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે મહેરબાન એજન્ટ સાહેબને પ્રદર્શન ખુલ્લું જાહેર કરવાની વિનતિ કરવાનું ભાષણ પ્રદર્શન કમિટિના પ્રમુખ મિ. એચ. ડી. રેન્ડોલ સાહેબે કરવું જોઇતું હતું. પરન્તુ આ પ્રદર્શનનું કાર્ય પ્રજાકીય છે અને તેમાં અમલદારો ભાગ લે છે, તે અમલદાર તરીકે નહિ, પણ એ કાર્ય માટેની પોતાની સહાનુભૂતિને લીધે કેવળ ખાનગી ગૃહસ્થો તરીકે ભાગ લે છે એ હકીકત પોતે ભાષણ કરે તો રખેને કદી દબાઇ જાય, એવી શંકાથી રેન્ડોલ સાહેબે એ કામ રા. રા. શુકલને સોંપ્યું અને તેઓએ એમનો હુકમ માથે ચડાવીને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું.

Mr. Hill, Your Highness, Ladies and Gentlemen

It gives me very great pleasure, to request you, Sir, to declare this Exhibition open. It is a duty which would have been much better undertaken by Mr. Rendall, President of our Exhibition Committee but it was his wish that I should do so; and I had no choice but to submit to his ruling, though in this instance it was certainly extra-judicial and could very well have been opposed.

The idea of holding this Exhibition originated with our energetic, I may say, enthusiastic Secretary, Mr B K Thakore, who thought that it would greatly advance the cause of literature if some at least of the valuable manuscripts enshrined in the Bhandars and other collections in Gujrat and Kathiawad, were brought out and exhibited in one place; and he therefore made the proposal before our Committee that we should hold an Exhibition in connection with the Third Gujarati Sahitya Parishad. But there were many difficulties and we do not know that but for the keen interest and valuable assistance of Mr Rendall and the sympathic and prompt response which we received from several quarters we should have been able to hold the Exhibition at all

One essential requirement for the success of our undertaking was the proper housing of the valuable objects sent for the Exhibition We could never have obtained these objects unless we had been able to convince the wners that the Exhibits would be properly taken care of This assurance

we were able to give because of the extremely generous way in which the Watson Museum authorities came to our help for which I take this opportunity to thank them sincerely

Our Exhibition is in no way a spectacular one It is purely literary and meant for the student not for the mere sight seer We wish it had been larger and we had been able to tap several rich sources and to collect manuscripts, paintings documents, coins, copper plates, inscriptions, rubbings etc on such an extensive scale as to fully represent the history, antiquities and literature of Gujarat But we began very late An exhibition of this kind is a difficult matter in any country It is more difficult in India on account of the conservative ways and habits of the o in who o po e sion exhibits appropriate to such an Exhibition are principally to be found We have not therefore been able to make an ambitious collection In some subjects, we mu t confe s, the collection is very poor For instance, not only have we been unable to obtain any memorials of the Gujarati authors of the earlier centuries, but we have got none even of authors who were alive until very recently, except a portion of the manuscripts of the late Kavi Dalpatram Dahyabhai, a part of Mr Mahipatram Rupram's ઉત્તરદેશ પ્રવાસ a few pages in the handwriting of the late Mr Navalram and one or two others We have received one valuable exhibit in this clas , which though not a work in Gujarati, belongs properly to the literature of Gujarat It is the manuscript of the celebrated Pravin Sagar and we have to thank for it the Thakor Saheb of Rajkot, in whose family it is a precious heir loom In the coins section we have done well and might have done better, but we hesitated to accept many rare old coins which were generously offered to us becau e we had no numismatist to decipher them and we did not like to take the risk of such priceless objects being lost in transit In the section of old manuscripts we have received some very valuable exhibits and also a larger number than we could have expected considering the short time at our dispo al For the success of this Exhibition we are indebted to the liberal help we have received from H H the Maharaja Gaekwar H H the Rao Saheb of Cutch H H the Maharaja Saheb of Bhavnagar H H the Thakore Saheb of Morvi the Sheikh Saheb of Mangrol the Honourable the Director of Public Instruction, the Jain Sanghas and conferences of various places Mr Purshotam

Vishram Mavji of Bombay Mr Ranchhodbhai Uderam the doyen of living Gujarati authors Mr Jhaveri of Broach Mr Keshavlal H Dhruva, the Gujarat Vernacular Society, and others

Our sincere thanks are due to them all not only for sending the exhibits but also for sending them at such short notice I must here tender our special thanks to the Hon ble the Director of Public Instruction for allowing us the help of such an expert as Mr Belvelker Assistant Professor of Sanskrit at the Deccan College We have also received valuable contributions to our third section, though the notice given to the authors, editors and proprietors of Gujarati papers and public literary bodies was very short

We have received in all about a thousand books which I believe is not a bad nucleus for a Parishad Library We wish that in time the Parishad Library will be representative of the whole field of Gujarati Literature and that every Gujarati work ancient and modern every newspaper, every pamphlet every magazine, will find a place in it May I suggest on this occasion that all publishers and authors proprietors of newspapers, magazines and printing presses will show public spirit and enrich the Parishad Library by sending one copy of whatever may be published by them hereafter

As I said before, Sir, our Exhibition is a modest one but we hope it will be viewed as an earnest of larger and more representative Exhibitions of this kind in future Ours is a mere beginning If we have directed the attention of Gujarati scholars to the wealth of materials which lie now scattered in different places if we have in this Exhibition brought to light some valuable manuscripts and historical objects of earlier centuries, if we have shown that the Government Educational Department, princes, great religious bodies and public and private libraries on being properly approached are prepared to give generous assistance we think we have not done badly, though our Exhibition may not be a great one We hope our successors will have more time at their disposal and will profit by our experience We hope that they will be able to collect better and richer materials from more sources than we have been able to approach, and that by focussing them in one place will be the means of inspiring our scholars and helping the growth of our literature

In conclusion, allow me to thank you, Sir, on behalf our of Committee, for evincing such sympathetic interest in our humble efforts We are sure your presence here this evening will greatly assist the objects we have in view and for the furtherence of which we have held this Exhibition I only wish that our successors will obtain the same sympathy and help from high Government Officials of their Province as we have been fortunate in obtaining here

Ladies and Gentlemen, before I sit down I have great pleasure in announcing that we have just received from the State of Junagadh an exhibit which I am sure will be found generally interesting It is the stupa relics of Buddha, similar to those recently discovered near Peshawar We are much obliged to H H the Nawab Saheb for sending them to our Exhibition

I have now, Sir to request to you declare this Exhibition open

(રા રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલના અંગ્રેજી ભાષણનો તરજુમો)

મહેરબાન હિલ સાહેબ, ઠાકોર સાહેબો બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

આ પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાની, મહેરબાન હિલ સાહેબ, આપને વિનંતિ કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે અમારી પ્રદર્શન કમિટિના પ્રમુખ મહેરબાન રેન્ડોલ સાહેબ આ વિનંતી કરત તો વધારે યોગ્ય થાત, પરતુ તેઓ સાહેબે મને ફરમાવ્યુ, અને મારે એમના ચુકાદા (ruling)ને આધિન થવુ પડયુ, અગર જો કે આ ચુકાદા ના વિષયને કાયદાની સાથે નિસબત હતી નહિ, તેમ એ વિષે સામી દલીલ કરવામા (to oppose) જગાયે મુશ્કેલી પણ પરત નહિ

આ પ્રદર્શનનો પ્રથમ વિચાર આપણા બાહોશ અને ઉત્સાહી મત્રી મિ બી કે ઠાકોરને થયો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના જુદા જુદા ભંડારો અને સંગ્રહોમા દાબી રાખવામા આવેલા પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રથો થોડા ઘણા પણ બહાર આજ વાળામા મુકાય અને એક સ્થળે પ્રદર્શિત થાય તો તેથી વિદ્યા અને સાહિત્યને ઘણો લાભ થાય એવુ હોવાથી એમણે શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અંગે આવુ પ્રદર્શન ભરવાની સૂચના અમારી કારોબારી કમિટિમા રજૂ કરી પણ કમિટિને એ કામ ઉપાડવામા ઘણી મુશ્કેલીઓ જોવામા આવી અને જો કદાચ મિ રેન્ડોલે એ બાબતમા અતિ રસ લઇને જે કીંમતી મદદ આપી, તેમજ પ્રદર્શનની યોજનાને કેટલીક દિશામાથી જે તત્કાલ સહાનુભૂતિથી વધાવી લેવામા આવી, તેમાનું કશું ન બન્યુ હોત તો અમે આ પ્રદર્શન ભરી જ શકત કે કેમ તે કહી શકાતું નથી .

અમારા પ્રયાસના વિજય માટેનું એક જરૂરી સાધન પ્રદર્શનની કીંમતી વસ્તુઓને સહિસલામતીથી રાખવાના યોગ્ય સ્થાનનું હતું. આવી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સભાળ રાખવાની અમારી શક્તિ વિષે માલેકોની ખાત્રી કરવાને અમે અસમર્થ હોત તો આવી વસ્તુઓ અમને કદાપિ સોંપાત નહિ. પરંતુ આ બાબતમાં અમે પૂરેપૂરી ખાત્રી આપી શક્યા તે વૉટસન મ્યૂઝીયમ કમિટિની અમાવારણ ઉદારતાને લીધે જ. આને માટે આ પ્રસંગે હું એ કમિટિનો અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમારૂં પ્રદર્શન ઉપર ઉપરના ભભકાનું નથી. એ સાહિત્યવિષયક હોઇ વિદ્યારસિક પ્રેક્ષકોને કામનું છે, માત્ર નવતર જોવા ઇચ્છનારાના કામનું નથી. એ છે તે કરતાં વધારે મોટું જો અમે કરી શકત, જો કેટલાક મોટા સંગ્રહોમાંથી અમને વસ્તુઓ મળી શકત, અને ગુજરાતના ઇતિહાસ સાહિત્ય અને પુરાતન કાળનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી જાય એટલી મોટી સંખ્યાના હસ્તલિખિત પુસ્તકો, ચિત્રો, દસ્તાવેજો, સિક્કાઓ, તામ્રલેખો, શિલાલેખો, પ્રતિકૃતિઓ, વગેરે અમે મેળવી શકત, તો બેશક અમને ઘણો આનંદ થાત. પરંતુ અમે અમારો પ્રયાસ બહુ જ મોડો આરંભ્યો. વળી આવા પ્રકારનું પ્રદર્શન ભરવાનું કામ કોઇ પણ દેશમાં સહેલું નથી, અને આપણા હિંદુસ્તાનમાં તો એવું કામ બીજા દેશોના કરતાં ઘણું વધારે મુશ્કેલ પડે છે. કેમકે આપણા દેશમાં જે વર્ગના માલેકોના હાથમાં આવા પ્રદર્શનને લાયકની વસ્તુઓ મોટે ભાગે હોય છે, તેઓ અત્યન્ત અગતિમાન (conservative) પ્રકૃતિના હોય છે. એથી અમે કંઇ મોટો (ambitious) સંગ્રહ કરી શક્યા નથી. બલકે કેટલાક વિભાગોમાં અમારો સંગ્રહ રંક (poor) જ છે. દાખલા તરીકે આગલા સૈકાઓના ગુજરાતી કર્તાઓના સ્મારકો અમે કંઇએ મેળવી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ જે કર્તાઓ છેક થોડા વખત ઉપર વિદ્યમાન હતા તેમનામાંથી પણ અમને સ્વ. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇના, સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામના ઇંગ્લાડના પ્રવાસના થોડા પાના, સ્વ. નર્મદાશંકરના, અને એક બે બીજા એટલા જ હસ્તાક્ષરો મળેલા છે. આ વિભાગમાં અમને એક કીંમતી ગ્રંથ મળ્યો છે, તે જો કે ગુજરાતી ભાષાનો નથી તોપણ ગુજરાતના જ સાહિત્યનો છે. એ ગ્રંથ તે નેક નામદાર રાજકોટ ઠાકોર સાહેબને વારસામાં મળેલી રાજકોટ સ્ટેટની 'પ્રવીણસાગર' નામના વિખ્યાત ગ્રંથની પ્રત છે, અને આ પ્રદર્શનને માટે ઠાકોર સાહેબે એ પ્રત અમને આપી તે માટે અમે એમના આભારી છીએ. અમે સિક્કાઓનો સારો સંગ્રહ કરી શક્યા છીએ, અને આથી વધારે સારો પણ કરી શકત. પરંતુ જૂના સિક્કાઓ ઉકેલનાર કોઇ નિષ્ણાતશાસ્ત્રીની મદદ અમને મળી શકી નહિ, અને એવી અમૂલી વસ્તુઓ જતાઆવતા કદાચ તેમાંથી કોઇ ખોવાયાનું જોખમ, એ ભયે જૂના સિક્કાઓ અમને મોકલવાને તૈયાર થયેલા કેટલાક માલેકોની ઉદારતાનો લાભ લેતાંયે અમે ખંચાયા. જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના વિભાગમાં અમને કેટલાક કીંમતી ગ્રંથો મળ્યા છે, અને અમે જે અલ્પ સમયમાં

કામ કર્યું છે તે હિસાબે ગ્રંથોની સંખ્યા પણ ધાર્યા કરતાં સારી આવી છે. આ પ્રદર્શનનો વિજય ને. ના. મહારાજા ગાયકવાડ સરકાર, ને. ના. કચ્છના રાવ સાહેબ, ને. ના. ભાવનગર મહારાજા સાહેબ, ને. ના. મોરબી ઠાકોર સાહેબ, માંગરોળના શેખ સાહેબ, સરકારી કેળવણી ખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ, જૈન સંઘો અને પરિષદો, અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, મુંબાઇના રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, ગુજરાતી ગ્રંથકારોમાં સૌના વડીલ રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, ભરૂચના વૃદ્ધ સુધારક રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, અને બીજાઓનો જે ઉદાર આશ્રય અમને મળેલો છે, તેને આભારી છે. એ સૌએ અમને વસ્તુઓ મોકલી એટલું જ નહિ, પણ આટલા સ્વલ્પ સમયમાં મોકલી આપી, તે માટે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ ઘટે છે. અને કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબનો પ્રદર્શનને ખાસ ઉપકાર માનવાનો છે, કેમકે એઓ સાહેબની પરવાનગીથી જ ડેક્કન કોલેજના મિ. બેલવેલકર જેવા પંડિતની કીંમતી મદદ અમને મળી શકી છે.

પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગને માટે પણ સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો આવ્યાં છે. અગર જો કે કર્તાઓ, તંત્રીઓ, વર્તમાનપત્રોના માલેકો, વિદ્યાવિષયક જાહેર સંસ્થાઓ, આદિને અમારી વિનંતી બહુ જ મોડી મોકલી શકાઇ હતી. આ વિભાગમાં આશરે હજાર પુસ્તકો થશે, એવી આશા રાખીએ છીએ. એ સંખ્યા પરિષદ્પુસ્તકાલયની પહેલવહેલી શરૂઆતને માટે મને ઓછી લાગતી નથી. પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદ્પુસ્તકાલયમાં વખત જતાં ગુજરાતી વાઙ્મયનાં બધાં અંગ પૂરેપૂરાં એકત્ર થાય. દરેક ગુજરાતી ચોપડી, જૂની અને નવી, દરેક વર્તમાનપત્ર, દરેક ચોપાનિયું, દરેક માસિક એ પુસ્તકાલયમાં જોઇએ. આ પ્રસંગે હું બધા પુસ્તકપ્રકાશકો (publishers), કર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને છાપખાનાંઓના માલેકોને સૂચના કરવા રજા લઉં છું કે પોતે પ્રસિદ્ધ કરે તે દરેક વસ્તુની એક નકલ તેઓએ દેશસેવા (public spirit) ની ખાતર પરિષદ્પુસ્તકાલયને અર્પવી જોઇએ.

હું કહી ગયો, સાહેબ, તેમ આ પ્રદર્શન તો નહાનું અમથું છે પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રદર્શનનો દાખલો લેવાશે, અને ભવિષ્યમાં આવા પ્રદર્શનો મોટાં અને નમૂનેદાર કદનાં ભરાશે. અમે તો ફક્ત પહેલ કરી છે. પરંતુ જો અમે આગલા સૈકાની થોડીએક ઐતિહાસિક વસ્તુઓ, થોડાએક જૂના કીંમતી ગ્રંથો, પ્રકાશમાં લાવ્યા હોઇએ; જો હાલ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જે સાહિત્યના ઢગ વિખરાયલા પડ્યા છે તે તરફ અમે ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચી શક્યા હોઇએ; અને વળી સરકારી કેળવણીખાતું, રાજાઓ, ધાર્મિક પરિષદો અને સંઘો, ખાનગી અને જાહેર પુસ્તકાલયો, વગેરે યોગ્ય રીતે વિનંતી કરતાં (on being properly approached) ઉદારતાથી મદદ કરે છે, એટલું

જો અમે બતાવી શક્યા હોઇએ, તો અગર જો કે અમારૂં પ્રદર્શન મોટું કે ભવ્ય નથી થઇ શક્યું, તોપણ અમારો પ્રયાસ અફળ નથી, એમ માનીએ છીએ અમારા પછી આવું કામ ઉપાડનારાઓને પુરતો વખત મળશે, અમારા અનુભવનો લાભ પણ મળશે, અને તેઓ વધારે ઉંચી પ્રતિની વસ્તુઓ ઘણા ઘણા સ્થળથી અને ઘણી મોટી સંખ્યામાં એકઠી કરીને પોતાના વધારે સફળ પ્રયાસથી વિદ્વાનોને વધારે ઉત્તેજિત કરી શકશે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યની વધારે અભિવૃદ્ધિ કરી શકશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

છેવટ અમારા રંક (humble) પ્રયાસમાં આપ રસ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવો છો તે માટે કમિટિ તરફથી આપ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું. જે હેતુઓની ખાતર અમે આ પ્રદર્શન ભરવાનું માથે લીધું છે તે હેતુઓને અત્યારની આપની હાજરીથી નિઃસંશય ઘણો મોટો ટેકો મળશે અહીં આ પ્રાંતમાં અમે આપની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ એવા ભાગ્યશાળી અમારા અનુયાયીઓ (successors) પણ નીવડો એ પ્રાર્થના છે

બાનુઓ અને ગૃહસ્થો, હું પાછો બેસી જાઉં તે પહેલાં આપને જણાવતાં ઘણો આનંદ થાય છે કે હમણાં જ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી એક એવી વસ્તુ આવી છે કે તે જોવાની સૌને ખાસ સ્વાભાવિક રીતે થાય જ. એ વસ્તુ તે જુનાગઢ પાસેના પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપના ટીંબામાંથી વર્ષો પહેલાં મળી આવેલા બુદ્ધના સ્મારકો છે થોડા વખત ઉપર પેશાવર આગળથી જેવા સ્મારકો મળી આવ્યા છે તેવા જ આ છે આવી અમૂલી વસ્તુ આ પ્રદર્શનને માટે મોકલી તે માટે અમે ને. ના. નવાબ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

અને હવે, પ્રમુખ સાહેબ, હું આપને આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની વિનતી કરૂંછું.

૯. મે હિલ સાહેબનો અંગ્રેજી જવાબ

Your Highness, Ladies and Gentlemen

For many reasons, some of which I must reserve for four or five days, it affords me very great pleasure to have the privilege of declaring open this Exhibition which is an adjunct of the *SAHITYA PARISHAD* One of the objects of this Gujarati Literary Conference was stated in Mr Ramanbhai's inaugural speech at the first Conference at Ahmedabad, to be the rescue of ancient literature from the destruction that was rapidly overtaking it in the changed conditions of modern life and that object is directly connected with to-day's function This Exhibition, of which I have had the advantage of a prior view directly assists

that aim of the Conference The main difficulty which has assailed every kind of Literary Society, is to coordinate something in its programme which will appeal by ocular demonstration to persons who might otherwise not be very warmly drawn to what they regard as a periodical Debating Society In this Exhibition, which you will shortly be privileged to view, the collection of MSS's, coins, and documents is something tangible, which will not only bring home to our minds the historical value of Conferences such as those organized under the *aegis* of the SAHITYA PARISHAD, but which will arouse a real interest in the past traditions of this part of India

Your Committee are deeply indebted to those Chiefs Societies and individuals who have so generously and with so much promptitude responded to your invitation for the loan of manuscripts, coins, etc, of historical and other intere t more e pecially, I understand, to H H the Gaekwar, H H the the Rao of Cutch, H H the Nawab Saheb of Junagadh, H H the Maharaja of Bhavnagar, H H the Thakor Saheb of Morvi, H H the Thakore Saheb of Rajkot, the Director of Public Instruction, the Deccan College, etc

The collection, though modest on this occasion, amply repays the efforts of those of your Committee who in the face of doubts and difficulties, determined upon the venture of such an Exhibition I am told that they were quite rightly of two minds as to whether to organize this Exhibition or not On the one hand, it would have been a great mistake to attempt it unless there was some hope of getting together a really interesting collection On the other hand, they realized strongly that, as an adjunct to the debates which will take place for the two or three days during which the Conference meets, some tangible results or demonstrations of the kind of work which the *SAHITYA PARISHAD* might do would be of great value in securing perpetuity to the Society and a regular recurrence of their meetings Not only are we all gl d that those councils prevailed which involved the risk of failure inasmuch as they have *not* failed but I am personally gratified to think that it is in no small measure due to the energetic assistance of one of the Agency Officers namely Mr Rendall, that success has been achieved It is always gratifying to find some justification for the existence of the Agency and especially so here in that it testifies to

the value of cordial co-operation between us officials of Kathiawar and you gentlemen of Gujerat, even in the preservation of a matter so emphatically indigenous as your own literature If I were to attempt to recite the names of those whose labours have resulted in this Exhibition, I should keep you here much too long, and I know you are anxious to satisfy yourselves as to the results without delay, but I think you will hold me to be neglecting my functions if I do not express what I know must be your appreciation of the special efforts of Messrs Shukla, Thakore, Belvelkar, and others

This is the first occasion on which anything in the nature of an Exhibition has been arranged in conjunction with the proceedings of the Sāhitya Parishad, and I cannot help feeling glad that this development should be initiated in Rajkot, which, as the geographical centre of the province of Kathiawar, is entitled to regard itself as of importance in Gujerat. *Kathiawar has been able to produce many men eminent in the* literature of Gujerat, and probably possesses historical documents as noteworthy as any throughout the Gujerati speaking districts, and since the Chiefs of Kathiawar have played almost the most important part of any in the history of Gujerat, some of the documents extant here, must be of inestimable value to the historian also I sincerely hope that whatever the future developments may be of the Sahitya Parishad, they will *long continue to draw attention, by means of Exhibitions such as* this, or by other cognate means, to the existence of the literature which has such value, as some of those manuscripts which are now on view here

One word of caution I should like to offer Mr Shukla has said that *you hope that in time every Gujerati work, every newspaper,* pamphlet, magazine, etc , published, may be sent to the Library which the Sahitya Parishad hopes to establish This aspiration is laudable-but *suggests this drawback that you will be flooded and swamped by a* mass of ephemeral writing much of which possesses neither literary nor historical nor any other kind of value, and space for documents and books *of real importance will be restricted I am sure that is not a* result you wish for Why not apply some scrutiny to the contributions offered to your library and decide to retain only such as really further the Society's objects ? Among the permanent officers of the Parishad, why not have one or two specially appointed to scrutinize what is sent in ?

Not only should your library be a resort of the scholar but it should also be a repository of books to which the admission of their writings should be an honour to the authors. I venture to think that by some such device you will be applying the test of quality instead of quantity, and will keep a higher standard in view than by the indiscriminate accumulation of valueless printed matter.

I am greatly obliged to Mr. Shukla for his kind reference to myself, and I wish every success to this Exhibition, of which I trust the Rajkot public will take every advantage.

(હિલ સાહેબના અંગ્રેજી જવાબનો તરજુમો.)

નેક નામદાર-ઠાકોર સાહેબો, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

આ પ્રદર્શન, જે સાહિત્ય પરિષદ્‌નું એક અંગ છે, તેને ખુલ્લું જાહેર કરવાની માનભરી ક્રિયા કરતાં મને અતિ ઘણો આનંદ થાય છે. તેનાં ઘણાં કારણો છે. એમાંના કેટલાંક તો (હાલ જણાવવાને બદલે) ચાર પાંચ દિવસ પછી (ના પ્રસંગ) ને માટે મારે મુલતવી રાખવાં પડે છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો એક હેતુ જે પહેલી પરિષદ્ અમદાવાદમાં મળી ત્યારે મિ. રમણભાઇનાં પ્રથમ પહેલાં ભાષણમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, તે આ કે વર્ત્તમાન જીવનની ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જે ઝપાટાબંધ વિનાશ થતો જાય છે તેમાંથી તેને ઉગારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આ હેતુનો અને આજના કાર્યનો સંબંધ દેખાતો છે. આ પ્રદર્શન જેને આગળથી જોઇ લેવાનો લાભ મને મળ્યો છે, તે પરિષદ્‌ના એ હેતુ (ને પાર પાડવા) માં સીધી રીતે મદદકરતા છે. દરેક જાતના સાહિત્યવિષયક મંડળને મોટી મુશ્કેલી એવી નડે છે કે લોકો તેને એક શુદ્દતિયું વાદવિવાદ મંડળજ ગણે છે. અને તેની તરફ ઉત્સાહથી આકર્ષાતા નથી. એવા લોકોને આકર્ષવાને માટે આવાં મંડળોએ પોતાના કાર્યક્રમમાં હરીને આંખે વળગે એવું કંઇક તત્ત્વ દાખલ કરવું જોઇએ. આ પ્રદર્શન જે તમને ઘડીકમાં જ જોવાનો લાભ મળશે તેમાં જુનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો, સિક્કાઓ અને દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે આવી પરિષદોની ઐતિહાસિક (વિદ્યાઓને પોષક હોવાની) કીમત આપણા મગજોમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી ઠસાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ હિંદના આ પ્રાંતના ગતકાળના હાલહેવાલ, રીતરિવાજ આદિને વિષે સચેત જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવાને પણ સમર્થ છે.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો, સિક્કાઓ વગેરે ઇતિહાસ અને સાહિત્યવિષયક વસ્તુઓ મોકલવા વિષેની તમારી વિનંતી જે જે રાજાઓ, સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થોએ આટલી ઉદારતા અને આટલી બધી ત્વરાથી માન્ય રાખી, તે સર્વનો તમારી કમિટિએ ઘણો

ઘણો ઉપકાર માનવાનો છે. અને મારા જાણવા પ્રમાણે ખાસ કરીને ને. નાં. મહારાજા ગાયકવાડનો, ને. ના. કચ્છના રાવ સાહેબનો, ને. ના. જુનાગઢના નવાબ સાહેબનો, ને. ના. ભાવનગર મહારાજા સાહેબનો, ને. ના. મોરબી ઠાકોર સાહેબનો, ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબનો, ના. કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટરનો, ડેક્કન કોલેજનો ઇત્યાદિ.

જો કે આ વખતનો સંગ્રહ નહાનો (modest) છે તોપણ એ તમારી કમિટિના જે સભાસદોએ શંકાઓ અને મુસ્કેલીઓના સામા થઇને સાહસ કરવાનું ઠરાવ્યું, તેમના પ્રયાસનો બદલો સારી રીતે વાળી આપે એવો થયો છે. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે આવું પ્રદર્શન યોજવું કે નહિ, એ વિષે તમારી કમિટિમાં મતભેદ થયો હતો અને એવો મતભેદ કુદરતી છે. એક તરફથી ખરેખર સારો સંગ્રહ કરવાની પુરતી આશા પડે એમ ન હોય અને ઉપાડ કરવામાં આવે તો મોટી ભૂલ થઇ જાય, ત્યારે બીજી તરફથી એ પણ ખરૂં છે કે બે ત્રણ દિવસના વાદવિવાદના જેવી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સંસ્થા કાયમ ટકી રહે અને નિયમિત અંતરે મળ્યા કરે, તેને માટે એના વિષયોને લગતા પ્રત્યક્ષ પુરાવા અને દૃશ્ય પરિણામો વત્તાઓછા રજૂ કરી શકાતા હોય તો તેથી ઘણો લાભ થવા પામે. (પ્રદર્શનની બાબતમાં) હાર (જીત) નું જોખમ ખેડવું તો ખરૂં એ મત કમિટિમાં ફાવ્યો, અને (કમિટિની) હાર નથી થઇ એ જોઇને આપણને સૌને આનંદ થાય છે; અને તેમા મને પોતાને આનંદ થવાનું ખાસ કારણ પણ છે, તે એ કે આ પ્રદર્શનનો વિજય મોટે ભાગે આ એજન્સીના જ એક અમલદાર મિ. રેન્ડોલની બાહોશ મદદને આભારી છે. વાર, આ એજન્સી હયાતીમાં છે, તો તેનાથી કઇ ને કઇ લાભ થતો માલુમ પડતાં આનંદ થાય એ કુદરતી છે, અને વિશેષે કરીને આવા દાખલામાં. કારણકે તમારૂં પોતાનું સાહિત્ય એથી વધારે તલ્પદી તમારી બીજી કઇ વસ્તુ હોઇ શકે ? પરંતુ એના સંરક્ષણનાં પણ તમે ખાનગી ગૃહસ્થો અને અમે અમલદારોની ઉમંગભરી સહકારિતા કેવી કીંમતી છે તે આ દાખલો બતાવી આપે છે. હવે આ પ્રદર્શન જે ગૃહસ્થોના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે તે સર્વેનાં નામ હું ગણાવવા જાઉં તો તમારે અહીં ઘણો વખત બેસી રહેવું પડે, અને હું જાણું છું કે એ પરિણામ કેવું આવ્યુ છે તેની હવે વગર વિલંબે નજરે જોઇને તમે સૌ ખાતરી કરવાને ઇન્તેજાર છો, તથાપિ આપને રા. રા. શુકલ, ઠાકોર, બેલવેલકર આદિના ખાસ પરિશ્રમોની કદર છે, એટલું ન જણાવું તો મને લાગે છે કે તમે મને દોષ દઇ શકો કે મારા આજનાં કર્તવ્યો હું બરાબર બજાવતો નથી

સાહિત્ય પરિષદ્‌ના કાર્યક્રમની સાથે પ્રદર્શન જેવી બાબતની યોજના આ વખતે પહેલી વાર જ કરવામા આવી છે, અને આ રૂપનું આગળ ડગલું ભરવામાં રાજકોટે પહેલ કરી છે એથી મને આનદ થયા વગર રહેતો નથી, કેમકે રાજકોટ કાઠિયાવાડ પ્રાંતનું મધ્યબિંદુ હોવાથી પોતે આખા ગુજરાતમા પણ એક અગત્યનું સ્થળ છે એવો

દાવો કરી શકે છે. કાઠિયાવાડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નામીચા એવા ઘણા માણસો પેદા કરેલા છે, અને કાઠિયાવાડમાં ઘણું કરીને ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં હશે તેટલાં (કે તેથી વધારે) કિમતી ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો (આદિ સાધનો) હશે, અને વળી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઘણુંખરૂં સૌથી અગત્યનો હિસ્સો કાઠિયાવાડના રાજકર્ત્તાઓનો જણાય છે, એટલે આ પ્રાંતમાં કેટલાંક એવાં સાધનો મોજુદ હોવાં જોઇએ કે ઇતિહાસકને તે આંકી:ન શકાય એટલાં ભારે મુલ્યનાં લાગે. માટે હું ખરા અં:તઃકરણથી આશા રાખું છું કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ભાવિ પ્રગતિ ભલે ગમે તેવી થાઓ, પણ તે આ પ્રદર્શનનાં જેવાં કે તેને મળતાં સાધનોવડે અહીં આવ્યા છે તેવા કિમતી પ્રાચીન ગ્રંથો, અને બીજાં સાહિત્ય તરફ લાંબા વખત સુધી પ્રજાનું ધ્યાન આકર્ષ્યા કરશે.

સાહિત્ય પરિષદ્ જે પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આશા રાખે છે તેને અંગે રા. રા. શુકલે કહ્યું કે તમે એવી આશા રાખો છો કે એ પુસ્તકાલયને વખત જતાં ગુજરાતી વાડમયની દરેક વસ્તુ, પ્રસિદ્ધ થતી દરેક ચોપડી, વર્ત્તમાનપત્ર, ચોપાનિયું, માસિક ઇત્યાદિ મોકલવામાં આવે. આ અભિલાષા વખાણવા લાયક છે; પણ ચેતવણીનો એક શબ્દ ઉમેરૂં તો—એમાં આ ખામી જણાય છે: કે ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક જે બીજી કોઇપણ રીતે લેશ પણ કિમતનાં નહિ એવાં ક્ષણભંગુર લખાણની રેલની રેલ તમારા (પુસ્તકાલય) ઉપર ફરી વળશે; અને દસ્તાવેજો અને ખરા મહત્વની ચોપડીઓ માટેની જગા પુરતી રહેશે નહિ. મને ખાતરી છે કે તમે આવું પરિણામ ઇચ્છતા નથી. તમારાં પુસ્તકાલયને મળતી ભેટો (સ્વીકારતાં અગાઉ) તમારે શામાટે ન તપાસવી, અને પરિષદ્‌ના હેતુઓની ખરેખરી પોષક હોય એટલી જ સ્વીકારવાનું તમારે શામાટે ન ઠરાવવું? પરિષદ્‌ના કાયમના અધિકારીઓમાં એક કે બેની આ પ્રમાણે ભેટોની તપાસ કરવા ઉપર શા માટે નીમણુક ન કરવી? તમારૂં પુસ્તકાલય વિદ્વાનોનું એક પ્રિય સ્થાન (resort) બનવું જોઇએ, એટલું જ નહિ, પણ એ એવાં પુસ્તકોનો કાયમનો સંગ્રહ બનવું જોઇએ. કે એવા સંગ્રહમાં પોતાનાં પુસ્તકો સ્વીકારાવા પામે એને કર્ત્તાઓ પોતાને એક જાતનું માન મળે છે એમ ગણી શકે. માટે મને તો લાગે છે કે પુસ્તક તપાસણીની કોઇક તદબીર રચશો તો છેક નકામી છાપેલી વસ્તુઓનો બિલકુલ તારતમ્ય વગર ઢગ રચવો એના કરતાં તમારાં પુસ્તકાલયને માટે વધારે ઉંચું ધોરણ બંધાશે, અને તે (ની વૃદ્ધિ) ને માટે કેવળ સંખ્યાના કરતાં તમે ગુણની કસોટી ઉપયોગમાં લઇ શકશો

મિ. શુકલે મારે વિષે જે માયાળુ વચન વાપર્યાં છે તે માટે તેમનો ઘણો ઘણો આભાર માનું છું, અને આ પ્રદર્શનની દરેક સ્નેહ ઇચ્છી સાથે આશા રાખું છું કે રાજકોટની પ્રજા તેનો બરેક લાભ લેશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરિષદ્પુસ્તકાલય.

પરિષદ્ના પ્રદર્શનને અંગે "પરિષદ્પુસ્તકાલય" ની સંસ્થા કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. એ પુસ્તકાલયના પુસ્તકોને માટે પરિષદ્ બીજી વ્યવસ્થા કરી શકે ત્યાં સુધી તે સાચવવાની કારોબારી કમિટિએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વિનંતિ કરી, જે એ લોકોપયોગી સંસ્થાએ સ્વીકારી. એટલે નીચેની યાદીઓમાંથી યાદી ૩ જી માંના જે પુસ્તકો આગળ † આવી નિશાની કરેલી છે તે હજી રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની પાસે છે, પરંતુ તે સિવાયનાં બીજાં બધાં પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પહોંચાડવામાં આવ્યાં છે. કારોબારી કમિટિ આ માટે સોસાયટીનો તેમજ પુસ્તકાલયને પુસ્તકો ભેટ મોકલનારા દરેકનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. નીચેની યાદીઓમાં જે જે પુસ્તકને માટે * આવું ચિહ્ન કરવામાં આવેલું છે તે તે પુસ્તક ભેટ આપનાર તેના કર્ત્તા પોતે છે.

૧

[* આ નિશાનીનો અર્થ એ કે એ પુસ્તક કર્ત્તાએ પોતે ભેટ આપ્યું છે.]
× આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો કેવળ ગુજરાતી ભાષાનાં નથી.

પુસ્તકનું નામ.		કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
વિદ્યામોહક ગ્રંથ.	૧૮૬૫	રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી.	*
દેશી રાજ્ય અને મનુસ્મૃતિમાંનો રાજ્યવિચાર.	૧૮૬૮	રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.	રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ.
વિદ્યાબોધ.	,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
કીમીયાગર ચરિત્ર.	૧૮૬૯	અનેક વિદ્વાન.	,,
ઉત્સર્ગમાળા.	૧૮૭૦	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ.	,,
કવિતાવિલાસ.	,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	,,
ભૂત નિબંધ.	,,	,,	,,
સૂતકનિર્ણય.	,,	રા. મણીશંકર જટાશંકર કીકાણી.	રા. છેલશંકર શિવપ્રસાદ નાણાવટી.
ધર્મમાળા (પ્રથમ ભાગ)	૧૮૭૧	,,	,,
માનવી ભાષા વિષે નિબંધ.	,,	,,	,,

પુસ્તકનું નામ.		કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
બરજોરનામું.	૧૮૭૨	શેઠ નાનાભાઇ રૂસ્તમજી રાણીના.	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
મિસ્ટર એન્સ્ટીનું મૃત્યુ અને તેની જીંદગીનો ટુંકસાર.	૧૮૭૩	મુંબઇસમાચારના માલેકો.	,,
જમણવાર વિષે નિબંધ.	,,	રા. મોહનલાલ કલ્યાણજી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
લક્ષ્મીનાટક.	૧૮૭૪	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	,,
ભિક્ષુક વિષે નિબંધ.	,,	રા.મોરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ	,,
અર્થશાસ્ત્ર.	૧૮૭૫	દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ.	,,
બરજોરનામું દફતર ૮ મું.	,,	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
કાયિક, વાચિક અને માનસિક પુજા.	,,	રા. મણીશંકર જટાશંકર કીકાણી.	રા. છેલશંકર સિવપ્રસાદ નાણાવટી.
છોટી બહેનની પાહાવળી (ધર્મમાળાનો ભાગ).	,,	,,	,,
બાળકોનો નિસપાદ.	,,	,,	,,
દાઉદકૃત ગીતોનું ભાષાંતર.	૧૮૭૬	રા. વાલજી બેચર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૩જું.	૧૮૭૭	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
,, ,, ૪થું.	,,	...	,,
બરજોરનામું પુસ્તક ૧૪મું.	,,	...	,,
ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાના સાધન વિષે નિબંધ.	૧૮૭૮	રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ લાખાવાડીઆ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૫ મું.	,,	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
મુંબઇ સમાચારની ગુજરાતી ડીરેક્ટરી.	૧૮૭૯	...	,,
મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ ચરિત્ર.	,,	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.	રા. રમણભાઇ મહીપતરામ અને ભાઇઓ.
બાળોદય પુસ્તક ૧ લું.	,,	...	મુબઇસમાચારના માલેકો.
,, ૨ જું.	,,	...	,,
સુદામા નાટક.	,,	રા. ભાઇશંકર નાનાભાઇ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા રાજ્ય
ઇંદ્રસભા.	૧૮૮૦	ઉસ્તાદ અમાનતઅલી.	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
બાલોદય પુસ્તક ૩ જું.	,,	શેઠ માણેકજી બરજોરજી.	,,
કબીરમતદર્શક ગ્રંથ.	૧૮૮૧	રા. વાલજી બેચર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
ગરબા સંગ્રહ.	,,	...	મુબઇસમાચારના માલેકો.

પુસ્તકનું નામ	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
જરતોસ્તી ધર્મની મૂળ મતલબ વિષે ભાષણ. ૧૮૮૨	કર્નલ ઓલકોટ.	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
જાદવાસ્થળી. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
જુદીનને પેટનાંઓને પારસી ધર્મમાં લેવાને લગતો બનાવ. ,,	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
કથનાવલી. ૧૮૮૩	રા. મગનલાલ વખતચંદ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
બાળવિવાહ નિબંધ. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	,,
કઇ કઇ ન્યાતો કન્યાની અછતથી ન્હાની થતી જાયછે.૧૮૮૪	રા. મયારામ શંભુનાથ.	,,
ગરબાસંગ્રહ પુસ્તક ૨ જું. ,,	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
દુકાળ વિષે નિબંધ. ,,	એદલજી જમશેદજી ખોરી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
રીપન ગીતાવળી. ,,	શેઠ માણેકજી બરજોરજી.	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
લોર્ડ રીપનનાં કામો, વચનો અને હીલચાલો. ,,	...	,,
સેવિંગ બેંકની અગત્ય વિષે નિબંધ. ,,	રા. મયારામ શંભુનાથ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સરજેમ્સ ફરગ્યુસનનાં કામો ૧૮૮૫	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
ખ્રીસ્તી મંડળીનો ઇતિહાસ. ,,	મિ. જે. વી. એસ. ટેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
x સ્તોત્રસંગ્રહ (સંસ્કૃત). ,,	શાસ્ત્રી શંકરલાલ મહેશ્વર.	*
આજના હિંદુસ્તાન વિષે કેટલુંક વિવેચન. ૧૮૮૬	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
ઔરંગજેબ તથા તેના મોટા લશ્કરની પાયમાલી. ,,	ડોક્ટર ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. હટર	,,
ગાયનસમુદાય. ,,	...	,,
તંદુરસ્તીની સંભાળ. ,,	...	,,
પીકચર બુક (સચિત્ર) ,,	...	,,
રૂશીયન રાજ્યની કેટલીક હકીકત. ,,	...	,,
વંદિદાદ. ,,	મહેરજીભાઇ પાલનજીમાદન	,,
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. ,,	રા. કેશવલાલ મોતીલાલ	ગુ. વ સોસાયટિ.
હોરીસમુદાય. ,,	...	મુંબઇસમાચારના માલેકો.
અરકાવાના હવાર કુટો. ,,	...	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
ઇંદ્રજીતવધ, કાવ્ય. ૧૮૮૭	રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા	*
ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુળજી ચરિત્ર. ,,	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
ખોર્દેહ અવસ્તા. ,,	મહેરજીભાઇ પાલનજી માદન	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
ગરબાવળી ભાગ ૧ લો ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× જરતોસ્ત એન્ડ હીઝ એજ (અંગ્રેજી). ,,	ડોકટર યુજીન વીલહેલ્મ.	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
દરદીની માવજત વિષે સૂચના. ૧૮૮૭	...	,,
દાતરડું બેટાવળી. ,,	...	,,
પારસીધર્મ વિષે ભાષણ. ,,	પ્રોફેસર જેમ્સ દાર્મેસ્ટેટર.	,,
ભક્તિ નીતિ વૈરાગ્યબોધક કવિતાઓ. ,,	...	,,
મુઆપાછળ જીવતાંની જેમત ,,	...	,,
વેણીસંહાર નાટક. ,,	રા. બળવંતરામ મહાદેવરામ મહેતા.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સ્ત્રી સંભાષણ. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	,,
×હિંદુ દેવતાઓની ચિત્રમાળા (સચિત્ર). ,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
જ્ઞાતિ નિબંધ. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
છોકરાઓને કેળવણી આપવા વિષે સૂચના ૧૮૮૮	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
ભોળાનાથ સારાભાઇનું જીવન ચરિત્ર ,,	રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવટીઆ.	*
લોર્ડ ડફરીનનાં કામો, ,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
×સૂપશાસ્ત્ર(મરાઠી)અંક ૨ જો. ,,	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વિશ્વાસનામું. ,,	મી. જે. વી. એસ ટેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
હાલની જોડણી વિષે વિચાર. ,,	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટીઆ.	*
ગાખડેનો બડો હુકીઆર કુમલો. ૧૮૮૯	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
× ચેંડુ દાંડુના ખેળ (ક્રીકેટ) (મરાઠી). ,,	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
×ઝેળ ચેંડુચા ખેળ(લૅાન્ટેનીસ) (મરાઠી). „	રા. સા. આથવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× કુબડી ચેંડુ અથવા ડાંગ ચેંડુ (ગાલ્ફ) (મરાઠી). „	...	„
પરદેશી માલ આપણા દેશમાં ચવા શા ઉપાય યોજવા. „	રા. ભવાનીશંકર રામેશ્વર જોશી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
પવિત્ર ગાથાવાણી. „	મહેરજીભાઇ પાલનજી માદન	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
× પાટનાવાચા પત્યાંચા ખેળ (બીઝીક) (મરાઠી). „	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× શ્રીમુદ્રા પરિવર્તન અથવા ઉલટા પાલટીચા ખેળ (મરાઠી). „	...	„
સન્યાસી ઉપર વિવેચન. „	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટીઆ.	*
× સર્પ શાસ્ત્ર અંક ૧ લો ભાગ ૧ લો (મરાઠી). „	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ઈંગ્લાંડનો ઇતિહાસ. ૧૮૯૦	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
ગૌમુતનો ઉપયોગ વિષે. „	ડોક્ટર યુજન વ્હીલહીમ.	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
ઝવેરચંદ ને ગુણસુંદરી નાટકનાં ગાયનો. „	નારાયણ દયાળજી દ્વિવેદી.	જસવતસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
બાળલગ્નથી થતી હાની. „	રા. ગણપતરામ રાજારામ	ગુ. વ. સોસાયટિ
પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર. „	„	„
બાળલગ્નના સંબંધમાં આપણું કર્તવ્ય. „	શાસ્ત્રી નાગેશ્વર જેઠારામ.	„
સાસુવહુની લડાઇ. „	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય. „	...	ગુ. વ. સોસાયટિ.
×સર્પશાસ્ત્ર અંક ૧ લો ભાગ ૨ જો (મરાઠી). „	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× સર્પ શાસ્ત્ર અંક ૩ જો ભાગ ૧ લો (મરાઠી). „	„	„
× સર્પ શાસ્ત્ર અંક ૩ જો ભાગ ૨ જો (મરાઠી). „	„	*
×હજરત મુસાપેગંબર(હીંદી) „	સરીફુદીન વલદે હકીમ મોલવી ખાન સાહેબ.	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
એક અતિ રમુજી ફારસનાં ગાયનો. ૧૮૯૧	ગુણવંતલાલ બીહારીલાલ મહેતા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
અભિમન્યુ ચક્રાવાનાં ગાયનો. ,,	ઠકર ભગવાનદાસ દેવશી.	,,
× ચૌરંગ ગોટયાંચા ખેળ (બીલીયર્ડ) (મરાઠી). ,,	રા. રામકૃષ્ણ સખારામ. આથવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રાણી સંરક્ષણ. ,,	અમૃતલાલ દામજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
× અનેક નાંવાચ્યા પત્યાંચા ખેળ. (મરાઠી). ૧૮૯૨	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઇ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× અમરૂશતક સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,,	રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.	*
× ઉતાણા રૂપયા (મરાઠી). ,,	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઇ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેદ નિષેધક. ,,	વૈદ્ય દુલભદાસ શામજી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
જગત પ્રવાસ (સચિત્ર). ,,	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ	તેમના પુત્રો.
દયા, ક્ષમા અને શાંતિ. ,,	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા.	*
દારૂ અને તેથી થતી મન ઉપર અસર. ,,	રા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ફારબસ વિરહ. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	,,
ભક્તિ અને નીતિ. ,,	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ.	*
× વિચાર રત્નાકર (મરાઠી). ,,	વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યાય	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વિરાજ મોહન. ,,	રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવટીઆ.	*
× શ્રીમત ચંદ્રપ્રભા ચરિત્રમ્. (સંસ્કૃત). ,,	શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર	*
અનેક વિદ્યા મૂળતત્વ સંગ્રહ ૧૮૯૩	રા. બળવતરામ મહાદેવરામ મહેતા.	ગુ વ. સોસાયટિ.
અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી પ્રાણીજ સૃષ્ટિ. ,,	ગણપતરાવ ગોપાળરાવ.	,,
ઇજીપ્ટ. ,,	રા. મણીશંકર રતનજી ભટ્ટ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ઇશાન (મરાઠી). ,,	શંકર વિષ્ણુ પુરાણીક.	,,

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
×ઇંગ્લાંડ દેશચા વિસ્તાર(મરાઠી),,	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઇ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ઉધવકૃત રામાયણ ,,	રાવ બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ઉદ્યોગી પુરૂષો. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	,,
× કાર્યેન્જ (મરાઠી). ,,	નાગેશ આબાજી કાયવટે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× ગ્રામ-સંસ્થા (મરાઠી). ,,	મહાદેવ રાજારામ બોડસ.	,,
ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ. ,,	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
જીવાત્માને પરમાત્માનો સંબંધ ,,	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ	બલવંતરાય ક. ઠાકોર.
× તુર્કસ્થાન (મરાઠી). ,,	રાવજી ભવાનરાવ પાવગી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ધાર્મિક-પુરૂષો. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
નળ દમયંતી નાટક. ,,	રણછોડભાઇ ઉદયરામ.	*
× પાશ્ચમાત્ય પાકશાસ્ત્ર ભાગ ૧ લો (મરાઠી). ,,	ભાનુ કેશવ ગાંગ નાયક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પુનર્વિવાહ પક્ષની ફત્તેતી. ,,	રામકૃષ્ણ ભટ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× ફ્રાન્સ ચા જુના ઇતિહાસ (મરાઠી). ,,	કૃષ્ણ અર્જુન કેળુસકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
બ્રાહ્મ ધર્મ ,,	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ	*
ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર. ,,	કેશવલાલ મોતીલાલ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
માને શીખામણ. ,,	ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ	,,
× માર્કસ ઑરેલીય બાદશાહ ચા બોધવચન (મરાઠી). ,,	સીમીયન બેંજામીન.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
મુંબઇમાં થએલાં મોટાં હુલ્લડનો હેવાલ. ,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
લંકાનો ઇતિહાસ. ,,	પરમાનંદ ભોળાભાઇ.	,,
વિધવાવપન અનાચાર. ,,	ચુનીલાલ બાપુજી મોદી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
વિવાહતત્વ સિંધુ. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	,,
શ્રી સદ્બોધ પારીજાતક પ્રથમ પલ્લવ. ,,	શ્રીમન્ નરસિંહાચાર્ય.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શુદ્ધ શ્રદ્ધા. ,,	સંઘવી કેશવલાલ છગનલાલ.	*

પુસ્તકનું નામ.		કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
×સ્પાનીશ મૂર લોક (મરાઠી).	,,	રામકૃષ્ણ સખારામ આથવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.	,,	જગજીવનદાસ ભવાનીશંકર કાપડીઆ.	ગુ. વ. સો.
×આસીરીઆ (મરાઠી).	૧૮૯૪	સીતારામ રામચંદ્ર ગાયકવાડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અંગ ઉધારનો ઝગડો.	,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સો.
×ગૃહિણી શંકાનિરસન (મરાઠી.)	,,	કેશવ બાલકૃષ્ણ પરાંજપે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેરબાનની હઠીલાઇ.	,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
×જર્મની (મરાઠી).	,,	હરિ સદાશીવ બેલવેલકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જીવજંતુ અને વનસ્પતીની અજાયબીઓ.	,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	ગુ. વ. સો.
દર્શન શાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા.	,,	,,	,,
ધર્મ નીતિ.	,,	,,	,,
પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણ કીર્તન.	,,	,,	,,
ભવાઇ સંગ્રહ.	,,	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
મારું કર્તવ્ય.	,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	ગુ. વ. સો.
મોનાજાતો.	,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેકો.
રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ.	,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સો.
×રોમ વ કાર્થેજ (મરાઠી).	,,	ગણેશ અનંત લેલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વચન વિવેક બાવની.	,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
વિક્ટોરિયા.	,,	,,	,,
વૃંદા વિષ્ણુ-ચરિત્ર નાટકનાં ગાયનો.	,,	કરસનજી જગજીવન પંડ્યા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓ.	,,	રતનચંદ કરમચંદ.	સુરત મીશન પ્રેસ.
અબલાસુ.	૧૮૯૫	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	,,
કર્તવ્ય.	,,	રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર	ગુ. વ. સોસાયટિ.
કિસન બાવની.	,,	પ્રાણજીવન મોરારજી ત્રિપાઠી	દયાશંકર રામજી ત્રિપાઠી.
કેરી વસ્તુનું વર્ણન.	,,	રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
ખ્રીસ્તી ધર્મ વિષયો વિષે બોધ ભાષણ નિરૂપણ.૧૮૯૫	રેવ. જે. વી. એસ. ટેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
×ધર આણિ ત્યાચા ભોંવ તાલચી જાગા (મરાઠી). ,,	રા. ભાનુ કેશવ ગાંગનાયક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રેસિડેંટ લિંકનનું ચરિત્ર. ,,	રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ.	,,
પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
×ખુસાની નુરસલાનીન (ઉર્દુ). ,,	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
માઉંટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન. ,,	ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી	ગુ. વ. સોસાયટિ.
યાત્રાકારી (પિલ્ગીમ્સ પ્રોગ્રેસનો તરજૂમો). ,,	પાદરી વિલિયમ ફુલાવર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
× રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક ૧લું (મરાઠી). ,,	ગજાનન ભાસ્કર વૈદ્ય.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક બીજું (ગુજરાતી તરજુમો). ,,	,,	,,
રેખાત્મક યથાદર્શન (આકૃતિ). ,,	,,	,,
લલિતા દુઃખદર્શક નાટક. ,,	રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ.	*
લૉર્ડ લેરેન્સ. ,,	રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય.	*
સદ્બોધ કાવ્ય. ,,	બાઇ એસીર ખીમચંદ.	...
સંતમતનું નિરૂપણ. ,,	ગુજરાતી પુસ્તક પ્રચારક મંડળી.	*
સૃષ્ટિશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ. ,,	રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
આપણો ઉદય કેમ થાય ? ૧૮૯૬	ભટ્ટ પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર.	*
કૃષિ કર્મોત્તેજક નિબંધ. ,,	મણીશંકર કલ્યાણજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ક્રિયાત્મક રસાયનશાસ્ત્ર. ,,	શિવરામ ગંગાધર સંત.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેળવણી. ,,	રા. ખુશાખીરામ ગંગાદાસ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
×ગ્યાનોકૃત પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાચી મૂળતત્વે. ,,	બાળાજી પ્રભાકર મોડક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જંબુ આત્મજ્ઞાન ચરિત્ર. ,,	રા. ત્રીભોવન નારણજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
દલપત કાવ્ય ભાગ ૧ લો. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
દીર્ઘાયુષી શી રીતે થવાય. ,,	રા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
દેવલદેવી. ,,	રા. ભીમરાવ ભોળાનાથ.	ભીમરાવ ભોળાનાથના પુત્રો.
દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા. ,,	રા. મણિલાલ દલપતરામ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
નીતિ મંદિર. ,,	રા.બળવંતરામ મહાદેવરામ	,,
×ન્યાયશાસ્ત્ર (મરાઠી). ,,	રા. મોરો કેશવ દામલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
પ્રકૃતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ. ,,	રા. મણિશંકર હરગોવિંદ	,,
બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર. ,,	રા જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી	ગુ. વ. સોસાયટિ.
બોધક ચરિત્ર. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર	,,
ચૈતનશાસ્ત્ર. ,,	રા. મણિલાલ નભુભાઇ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
રેષા ઉપર રંગ નિર્ણય. ,,	રા. ત્રીભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગર્જ્જર.	
× રોષ (મરાઠી). ,,	વિનાયક કોંડદેવ ઓક.	
× વિપન્મિત્રં પત્રમ્ અથવા વિપત્તિ વેળાનો મિત્ર (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,,	કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર.	
શ્રી કલ્યાણી વાણી. ,,	ભટ્ટ વૈજનાથ મોતીરામ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી ત્રિભુવન વિજયી ખડ્ગ. ,,	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી પંચવરદ વૃત્તાંત. ,,	,,	,,
શ્રી યશવંત જીવન ચરિત્ર. ,,	રા.વસનજી રાઘવજી જોશી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
સદ્વર્તન. ,,	રા. ગણપતરામ અનુંપરામ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સધરાજેસંગ ,,	ગ.સા મહીપતરામ રૂપરામ.	મ. રૂ. નીલકંઠના પુત્રો.
સરલ પદાર્થ વિજ્ઞાન. ,,	રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સુબોધ ચિંતામણી. ,,	રા. વલ્લભદાસ પોપટ શેઠ	,,
હૃદયવીણા. ,,	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	
ભૂગોળવિદ્યા આખા કાઠિયાવાડની. ૧૮૯૭	પી. પી. અને એસ.	પોપટલાલ કે. શાહ.
ઇંગ્લાંડની ઉન્નતીનો ઇતિહાસ. ,,	રા.કમળાશંકર પ્રાણશંકર	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× ગુન્હા વ ત્યાંચી કારણે (મરાઠી). ,,	રા. રામચંદ્ર હરિ ગોખલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જાવજી દાદાજી ચોધરીનુ જીવનચરિત્ર. ,,	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
ટુંકી કહાણીઓ ભાગ ૨ જો. ,,	પુતળીબાઇ ધનજીભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ જો. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	,,
નારીનેહ નિર્વેદ. ,,	સરધારવાસી જૈન.	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.
ન્યાયશાસ્ત્ર. ,,	મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિષે વિવેચન ,,	જગજીવનદાસ ભવાનીશંકર	ગુ. વ. સોસાયટિ.
મોહસિનીનાં નીતિવચનો. ,,	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	,,
યુવાનોને બોધવચન. ,,	વિઠ્ઠલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ.	,,
રઘુવંશકાવ્ય. ,,	હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	,,
વર્તમાન ચોવીશીનાં પંચ કલ્યાણકનાં સ્તવનો. ,,	વીરચંદ મુળજી કુવ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
*વ્યાપારી ભૂગોળ (મરાઠી). ,,	રા. ધનુર્ધારી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રી દેવી મહાત્મ્ય. ,,	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી	*
શ્રી ભામિનીભૂષણ પ્રથમ અલંકાર. ,,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી ભામિનીભૂષણ તૃતીય અલંકાર. ,,	,,	,,
વર્તમાન વિનોદ. ,,	કવિ હરદાન બેચર.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
શ્રી હિંદ સ્થિતિ અને હિંદોદય. ,,	,,	,,
સતી સુવર્ણા. ,,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સાધારણ પદાર્થોનું રસાયણ. ,,	રા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સુખાર્થે સદુપદેશ. ,,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સુધાસ્રોતસ્વિની. ,,	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.	,,
અમરસિંહ રસીલી નાટકનાં ગાયનો. ૧૮૯૮	ઠક્કર માધવજી નાનજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા. ,,	ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ઉત્પત્તિનું પુસ્તક. ,,	મુંબાઇ સતશાસ્ત્ર પ્રચારક મંડળી.	...
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ,,	રા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ.	ગુ. વ. સો.
ચંદા. ,,	નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવે.	
ઝંડુ વિરહ. ,,	આનંદજી લવજી.	શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર
,, ,,	ગુણાનુરાગી મંડળ.	,,
ડિમોસ્થનિસનું ચરિત્ર. ,,	પરમાનંદદાસ ભોળાભાઇ.	ગુ. વ. સો.

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
દારૂ ને તેની અસર.	,,	હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
નશીબ ને ઉદ્યોગ વિષે નિબંધ.	,,	દ્વારકાદાસ મોતીલાલ અને ભગુભાઇ ફત્તેહચંદ.	,,
નીતિ સિદ્ધાંત.	,,	રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ.	,,
પંચ ઇંદ્રિય ચરિત્ર.	,,	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.	,,
પાર્વતીકુંવર આખ્યાન.	,,	રા.સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
પ્રાચીન ભારત.	,,	લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ.	ગુ. વ. સો.
પ્રેમપ્રીયા નાટકનાં ગાયનો.	,,	એ. પી. ડાક્ટર તથા રાયજી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ફાર્બસ જીવનચરિત્ર અને વિરહ.	,,	મનસુખરામ સૂર્યરામ અને કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
બર્નિયરનો પ્રવાસ.	,,	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.	,,
બંધકોશ.	,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	,,
બોધવચન.	,,	રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
ભીમભ્રમ નિવારણ.	,,	સ્વામી શંકરાનંદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
માર્કોપોલોનો પ્રવાસ.	,,	બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ.	ગુ. વ. સો.
રૂઢી પ્રયોગ કોશ.	,,	ભોગીલાલ ભીખાભાઇ ગાંધી	,,
શિક્ષણ સૂત્ર.	,,	નારાયણ હરિ.	,,
શ્રી ભામિની ભૂષણ ૪ થો અલંકાર.	,,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સ્વાતંત્ર્ય.	,,	મલ્હાર ભીકાજી બેલસરે.	ગુ વ. સોસાયટિ.
હીંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.	,,	બળવંતરામ મહાદેવરામ.	,,
હિંદુસ્તાનનાં પ્રાણીઓ આંચળવાળાં (સચીત્ર).	,,	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	,,
જ્ઞાનપ્રચારક વિષયો.	,,	શેઠ જીવણજી જમસેદજી.	,,
અબલા સંજીવન.	૧૮૯૭	દેવશંકર મોતીરામ વ્યાસ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
આર્ય ઔષધોના અનુભવની સંક્ષિપ્ત નોંધ.	,,	મહારાજા સાહેબ ભાવનગર.	,,
,,		,,	,,
આનંદી પ્રીયા.	,,	એ. પુ. જેની કંપની.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું જીવન ચરિત્ર.	,,	કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× ઉપનિષદેં (મરાઠી).	,,	કૃષ્ણરાવ અર્જુન.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
ઓપધિ કોષ. ,,	ચમનરાય ગિરજાશંકર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
કવિરત્ન દયારામની જીવનકથા. ,,	ત્રીભુવન જમનાદાસ ચોક.	એન. એમ. ત્રીપાઠીની કં.
કચ્છ ગરબાવળી. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સો
કુસુમાવલી. ,,	દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.	*
ચડતી પડતી ને પ્રભુપ્રાર્થના. ,,	પરશોતમ કામેશ્વર ત્રવાડી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
છોકરાંની આરોગ્યતા. ,,	દોલતરામ કાશીરામ પંડ્યા	ગુ વ. સોસાયટિ.
છોટાલાલ બાવની. ,,	છોટાલાલ મેરુલાલ.	,,
જીવતત્વ. ,,	નારાયણ હેમચંદ્ર.	,,
નારીશિક્ષા ભાગ ૧ લો. ,,	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	,,
ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર. ,,	મોતિલાલ છોટાલાલ દેસાઇ	,,
બ્રાહ્મધર્મ (અંગ્રેજી). ,,	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	*
ભ્રાતિસંહાર નાટક. ,,	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
મધુકાવ્ય સંગ્રહ. ,,	મધરી લલ્લુભાઇ ત્રીકમલાલ	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
× તરક્કીએ ઇસ્લામ (ઉર્દુ). ,,	અલાદીન ગુલામહુસેન.	,,
× દત્તક ચંદ્રિકા (મરાઠી). ,,	કૃષ્ણશાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રી	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રત્ન રાહુમા વિલાપ. ,,	દવે મોહનલાલ જગન્નાથ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
રાજા રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર. ,,	કૃપાશંકર દોલતરામ	ગુ વ. સોસાયટિ
રાસમાળા ભાગ ૧ લો. ,,	રણછોડલાલ ઉદયરામ.	,,
,, ભાગ ૨ જો. ,,	,,	,,
શ્રી જૈન વિવિધ જ્ઞાન. ,,	પોપટલાલ કેવળચંદ	*
શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર. ,,	મન સુખરામ સૂર્યરામ	ગુ વ સોસાયટિ.
સંગીતમાળા પ્રથમ ગુચ્છ. ,,	મહારાજા સાહેબ ભાવનગર	*
,, ,,	,,	*
,, બીજો ગુચ્છ. ,,	,,	*
,, ,, ,,	,,	*
,, તૃતીય ગુચ્છ. ,,	,,	*
,, ,,	,,	*
સદુપદેશ શ્રેણી ,,	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સુમન ગુચ્છ ,,	દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા.	*
સ્ત્રી બોધ. ,,	વિઠ્ઠલ મહાદેવ ત્રવાડી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
હિંદુસ્તાનમાં આરોગ્યતાનો સુધારો. ,,	દા. જોસફ બેન્જામીન.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
હૃદય પ્રકાશ. ,,	લલ્લુભાઇ દામોદરદાસ.	*
અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ. ૧૯૦૦	ડા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો. ,,	ચીમનલાલ હરિલાલ સે.	,,
× આથેન્સાંચે સામ્રાજ્ય (મરાઠી.) ,,	સાત્નેકૃષ્ણુ ઘોડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કળિકાળનું ચિત્ર. ,,	જોશી વનમાળી ગાંડાભાઇ.	,,
ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ,,	શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
છપ્પનીયા કાળની ઉત્પત્તિ. ,,	દવે કરુણાશંકર કાળીદાસ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જરથોસ્તી ધર્મની ખુબી. ,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેક.
તત્વવિવેચન પુસ્તક. ,,	પ્રભાશંકર તથા વનમાળી લક્ષ્મીશંકર જોશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તરકીના સુલતાનની સિલ્વર જ્યુબીલીનો હેવાલ. ,,	...	મુંબઇ સમાચારના માલેક.
નામાંકીત નારીઓ. ,,	મહેરબાનુ કાવસજી દાવર વગેરે.	...
નિર્ણયસિંધુ પરિચ્છેદ ૧લો. ,,	અમૃતરાય નારાયણ શાસ્ત્રી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
,, ,, ૨જો. ,,	,,	,,
પદાર્થવિજ્ઞાન-ઉષ્ણતા. ,,	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	*
પરોપકાર. ,,	રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
પ્રાણીવર્ણન ભાગ ત્રણ (સચિત્ર),,	બળવંતરામ મહાદેવરામ.	,,
બ્રિટિશ રાજ્યની બલીહારી. ,,	ઉમીયાશંકર ખુશાલરાય.	દેવશંકર વૈકુંઠજી જોશી.
બેન્જામિન ફ્રેંકલિનનું જીવન ચરિત્ર. ,,	ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દે.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
માધવરામ સ્મારિકા. ,,	ગોવર્ધનરામ તથા નરહરી માધવરામ.	એન. એમ. ત્રીપાઠીની કં.
મેઘ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના. ,,	કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર.	*
રુચિપ્રા. ,,	કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી	ગુ. વ. સોસાયટિ.
વખત બાવની. ,,	બાલાશંકર જગજીવન ભટ્ટ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
વ્યવહારોપયોગી નિબંધ સમહ,,	મોહનલાલ જેસીંગભાઇ.	*
શામળ સતસાઇ. ,,	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
×Short notes on Arya medicines (અંગ્રેજી). „	શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ ભાવનગર.	*
સંગીતનાં મૂળતત્વો ભાગ ૧લો „	ડાહ્યાભાઇ શિવરામ.	ભાવનગર મહારાજાસાહેબ.
સામાજિક પ્રોત્સાહન. „	નરસિંહભાઇ ઇશ્વરભાઇ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇ પ.
× હરિવિક્રમ ચરિત્ર (મરાઠી). „	વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યાય.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રીગીતસંગ્રહ. „	કહાનજી ધર્મસિંહ.	*
વનસ્પતિ તત્વજ્ઞાન. „	નારાયણ હેમચંદ્ર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
×અભિનય દર્પણ (મરાઠી). ૧૯૦૧	કેશવ ભગવત પૂણેકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ગુજરાતના ભીખારીઓ. „	વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
છપ્પનીયાનો ભયંકર દેખાવ. „	ભગવાનદાસ દેવશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
છોટી બેનની પાઠાવળી. „	મજમુદાર મણીશંકર ડી.	છેલશંકર શીવપ્રસાદ ના.
જૈન બાલ્ય શિક્ષાપત્રી. „	સંઘવી જીવણલાલ છગનલાલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જૈન બાળ વિદ્યા વિલાસી ગાયનો. „	મગનલાલ મોરારજી.	„
જુનાગઢની ભૂગોળ. „	ભૂપતરાય ત્રિકમજી.	*
ઢોરનું ખાતર. „	મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા	ગુ. વ. સોસાયટિ.
દ્રષ્ટાંત વચન. „	મુંબઇ સતશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવરાત્રના વખતમાં ગાયન અને જ્ઞાન „	ડૉ. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
પ્રબોધ ભારત ભા. ૧ લો. „	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.	*
માર્કની સુવાર્તા „	મુંબઇ સતશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
મિથ્યા અભિમાન નાટક. „	દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
રજપુતાનાના દેશી રાજ્ય. „	પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
× રોગ્યાચી શુશ્રુષા (મરાઠી) „	ગંગાધર બાબકૃષ્ણ પ્રાંજપે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
૨૮ વર્ષનું પંચાંગ. „	દયારામ ગણેશજી દુલભ.	ગણેશજી જેઠાભાઇ.
વિવાદ તાંડવ. „	મણીલાલ નભુભાઇ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રીગોહેલ ગુણમાલા. „	ઉમીયાશંકર ખુશાલરાય.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
× શ્રીમંતગુણપ્રકાશ (૨ નકલ) „	બાલાશંકર જગજીવન ભટ્ટ.	
× શ્રી રસરાજ (હિંદી અને ગુજરાતી) „	દયાશંકર શામજી ત્રીપાઠી.	

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
પુરૂષ અને સ્ત્રી	,,	કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
× સાવિત્રી ચારિત્ર્ય (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	,,	શંકરલાલ માહેશ્વર.	
કુસુમ માલા.	૧૯૦૨	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	
હેન્રી ફોસેટનું જીવન ચરિત્ર	,,	જીવાભાઇ રેવાભાઇ પટેલ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
અમરસત્ર નાટક.	,,	દોલતરામ કૃપારામ.	*
×ઇસ્લામ નાઅકાયદ (૩ નકલો)	,,	મેમણ ઇબ્રાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
× છાયા નાટક મં. (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	,,	શંકરલાલ માહેશ્વર.	*
નીતિ ભુષણ.	,,	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ.	*
પદાર્થ વિજ્ઞાન	,,	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	*
યોગેન્દ્ર નાટક.	,,	લલુભાઇ નારણજી દેસાઇ.	એન. એમ. ત્રીપાઠી.
રણ પિંગલ ભાગ ૧લો ૨ જો.	,,	રણછોડભાઇ ઉદયરામ.	[રાજાસાહેબ.
×વનસ્પતિગુણાદર્શ (૨ નકલ)	,,	મહારાજા સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા-
સત્સંગ વિષે નિબંધ.	,,	મણીશંકર પ્રભુરામ પંડીત.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સદુપદેશશ્રેણી સાતમો ઉપદેશ	,,	શ્રેયઃ સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સહકારી વિચાર બળ.	,,	છોટાલાલ જીવનલાલ.	,,
સિદ્ધાંત સિંધુ.	,,	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય.	,,
સ્વ૦ ગોકુળજી ઝાલા.	,,	મનઃસુખરામ સુર્યરામ.	તનસુખરામ મનઃસુખરામ.
ફોટોગ્રાફ લેવાનો હુનર.	૧૯૦૩	ત્રીકમલાલ દામોદર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય.	,,	હરીલાલ નરસીંહરામ.	*
ડૉકટરના કાયદા.	,,	ઐરિશ મિશન પ્રેસ.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
× ગીત ગોવિંદ (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	,,	કેશવલાલ હર્ષદરાય.	*
ગુજરાતનોવાર્તારૂપ ઇતિહાસ.	,,	ડાહ્યાભાઇ પ્રભુરામ દવે.	યશવંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
નવો કરાર.	,,	બ્રિટિશ ઍન્ડ ફોરીન બાઇબલ સોસાયટી.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન.	,,	ચુનીલાલ બાપુજી મોદી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
મહાન્ આલ્ફ્રેડનું ચરિત્ર.	,,	,,	*
× વધુવર પરીક્ષા (મરાઠી).	,,	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પરમાર્થ સાર.	,,	પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
× શીવાજીનું સ્વરાજ્ય (ઇંગ્રેજી)	,,	,,	* [રાજાસાહેબ.
સંગીત નીતી વિનોદ.	,,	મહારાજા સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા-
,, ગાયનની નોટ	,,	,,	,,

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
સહાસિક અંગ્રેજ.	૧૯૦૩	દેશભક્તના અધિપતિ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇ.
સિદ્ધાંત રત્નમાળા.	,,	રતનચંદ કરમચંદ શાહ.	મીશન પ્રેસ સુરત.
સીમેન્ટ બનાવવાનો હુન્નર.	,,	ત્રિકમલાલ દામોદર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
બોધપર બોધ (ભાગ ૧-૨).	,,	ધર્મપુસ્તક પ્રસારક મંડળ.	મીશન પ્રેસ સુરત.
નવાનગરની ભુગોળ.	,,	મોહનલાલ જેસીંગભાઇ.	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.
લતા કુમારી.	,,	નરસિંહભાઇ ઇશ્વરલાલ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇપટેલ
કુસુમાંજલી.	,,	ભીમરાવ ભોળાનાથ.	સત્યેંદ્ર ભીમરાવ.
ગુલદસ્તે ફુમાર.	,,	મેમણ ઇબ્રાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
×હોરેશિયસ (૨ નકલ)	,,	ભાવનગર મહારાજા સાહેબ.	ભાવનગર સ્ટેટ અને શ્રીમત મહારાજા સાહેબ.
ઇસલામની ખુબીયો.	૧૯૦૪	મેમણ ઇબ્રાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.
કવિતા અને સાહિત્ય	,,	રમણભાઇ મહીપતરામ.	*
કૌતકમાળા.	,,	ગણેશજી જેઠાભાઇ.	*
ગોવીંદજી ઠાકરસી મુલજી (૨ નકલ)	,,	કહાનજી ધર્મસિંહ.	*
ગીતસંગીત.	,,	જન્મશંકર મ. બુચ.	*
નવી કોપી બુક.	,,	મિ. એચ. એફ. મારકર.	*
નીતી નિપુણ નોતમલાલ.	,,	હિરાચંદ ધનજી વેદ.	*
પવિત્ર લેખ ઉપરથી કરેલા સુક્તતો.	,,	ડૅા. બાર્થ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પક્ષાલયા.	,,	નરસિંહભાઇ ઇ. પટેલ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇ પ.
બાલકોને કેવી રીતે કેળવવા	,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
યુવાવસ્થાનો શિક્ષક.	,,	જટાશંકર લીલાધર.	*
રસીક ગાયન તથા મલીન સ્તુતિ.	,,	પુરૂષોત્તમ પીરચંદ.	યશવત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
×લક્ષવિધિય સોહલે (મરાઠી)	,,	નારાયણ કેશવ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
સુર સાગરની સુંદરી.	,,	પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.	,,	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	*
વિવાહ વિધિ.	,,	રમણભાઇ મહીપતરામ.	*
વેન ચરિત્ર.	,,	દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ
શ્રી કામનાથ કીર્તીસંગ્રહ.	,,	મગનલાલ શંકર પટેલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શતવર્ષ ભાવ કુંડળીયા.	,,	દેવજી ઉકા મકવાણા.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
સાઠ સંવત્સરી કુંડળીયા. ,,	દેવજી ઉકા મકવાણા.	*
સંગીત બાલોપદેશ (૨ નકલ),,	ભાવનગર મહારાજા સાહેબ	ભાવનગર સ્ટેટ.
અથ પ્રયોગરત્ન. ૧૯૦૫	શાસ્ત્રી બદરીનાથ ત્ર્યંબકનાથ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અસ્તોદય. ,,	મનઃસુખરામ સુર્યરામ.	તનસુખરામ મનસુખરામ.
ઈંગ્લાંડની મુસાફરીનું વર્ણન. ,,	મહીપતરામ રૂપરામ.	રમણભાઇ મહીપતરામ.
ઇશ્વરની ભક્તી મનુષ્યોએ શા માટે કરવી. ,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
એક અમીરનો છોકરો. ,,	મેમણ ઇબ્રાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
કાવ્યાર્પણ. ,,	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
જોડણી. ,,	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
ત્રીભુવન વિરહ. ,,	નથુરામ સુંદરજી શુકલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તેજાબ. ,,	ત્રીકમલાલ દામોદર.	ગુ. વ. સોસાયટિ
દેશીનામું. ,,	છગનલાલ લ. શાહ.	*
નણંદ કે બેન. ૧૯૦૫	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
નારીશિક્ષા ૨ જો ભાગ. ,,	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
નિબંધ કરમાળા. ,,	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
× નેટીવ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ જીનીયસ ઓફ નાઇનટીન્થ સેન્ચરી (અંગ્રેજી). ,,	રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
× મહારાણી જમનાબાઇનું ચરિત્ર (મરાઠી). ,,	રા. સખારામ ગણેશ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
માંદાની માવજત. ,,	ડૉ. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
રોગ ટાળવાના ઉપાય. ,,	રા. છોટાલાલ જીવનલાલ.	*
વનરાજ ચાવડો. ,,	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	રમણભાઇ મહીપતરામ.
વાર્નિશ. ,,	રા. ત્રીકમલાલ દામોદર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
વિચારશક્તિ. ,,	નવનીતરાય નારાયણભાઇ.	*
વિધવાવિવાહ. ,,	રા. લાલશંકર ઉમીયાશંકર.	*
વિજ્ઞાનશતક. ,,	નંદલાલ લક્ષ્મણભાઇ (જમનજીવન કાલીદાસ).	*
વૉટ લીટરેચર ડુ વી વૉન્ટ (અંગ્રેજી). ,,	રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
શિશુશિક્ષણશૈલી. ,,	રા. વિઠલરાય વજેશ્વર.	*

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	ભેટ આપનારનું નામ
મદ્દન તે સદ્ગુન	ન. છગનલાલ વિદ્યારામ	*
સતી નીમંતિની નાટક	મો હસિમુખ ગોરી	*
સ્ત્રીજાતીના કર્તવ્યો ,	ગહરગોવિંદદાસ મગવાળા	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
સ્ત્રીનીતિ ધર્મ ,,	ન વિઠલદાસ ધનજીભાઈ	ગુ વ મોસાયટિ
શરીર સંરક્ષણ શાસ્ત્રોક્ત શિખામણ ,	ડૉ ગોવર્ધનલાલ માણેકલાલ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
વ્યાયામ કળાશાસ્ત્ર ,	છગનલાલ મ. શાહ	*
યુદ્ધ પ્રસુદ્ધ ,,	રેવ. જ વ ન ટેલર	સુરત મીશન પ્રેસ
હિંદના હાકેમ, રણજીતસિંહ ,,	પાલાભાઈ પી. દેસાઈ	ગુ વ સોસાયટિ
હિંદુસ્થાનના મુખ્ય વર્ગો ,,	બીખાજી દાદાભાઈ	,,
છગનના ભાવ તથા પાત્રીશ બોલનો થોકડો ,,	એક જૈન	પોપટલાલ કે
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૩ સદુપદેશ ,	પ્રેર સાધક વર્ગ	ડોગાલાલ જીવણલાલ
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ,	એક આત્માર્થી	મનસુખલાલ રવજી મહેતા
સદુપદેશ શ્રેણી ૪ સદુપદેશ ૧૯૦૬	શ્રેય સાધક વર્ગ	ડોગાલાલ જીવણલાલ
આર્ય કર્તવ્ય ,,	આત્માનંદજી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
અભિજ્ઞાન શકુંતલા ,,	બળવંતરાય ઠાકોર	*
કલિકાલેય નાણીનો સમય ,,	જીવરામ છ રેવાભાઈ	ગુ વ સોસાયટિ
કચ્છી દેશી હિસાબ ભાગ ૧લો,,	ઉસમાન બચલ	*
મિત્ર ગણિત પદ્ધતિ ,,	,,	*
કુવારી કન્યા ,,	ભવાનીશંકર ન મિસ્ત્રી	ન. જીવણલાલ અમરશી
ગર્ભપોષણ અને સુવાવડ	ધનજીભાઈ હો મસ	ગુ વ. સોસાયટિ હિન્દુ
ગુજરાતી છઠ્ઠી ,	વનમુનર રે મણુર મિમિત	મે ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લીક
કબસ્તાની કાગ કોટડી	મોહનલાલ અમરશી	*
જુનાગઢની સંક્ષિપ્ત ભૂગોળ	ભૂપત રાય ત્રિ મજી	*
જૈન ધર્મ નિરૂપણ ,	પોપટલાલ રેવાચંદ	*
પ્રવેશક બોધ	રેવ. જી પી ટેલર	*
પ્રબોધ બા ત બા ર જે ,	પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	*
પ્રાચીનપુ ણિની બાળબોધ વાતો ,,	મો શા દા	*
પ્લેટોના જીવન ચરિત્ર ,	બળવંતરાય ઠાકોર અને હરિલાલ મા ભ	*

પુસ્તકનું નામ.		કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
પ્લેગથી બચવાનો ઉપાય.	,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
બ્રહ્મચર્ય.	,,	,,	*
ભાવનગરની ભૂગોળ.	,,	દેવશંકર વૈકુંઠજી.	*
મનુનાં નીતિ વચન.	,,	છગનલાલ વિદ્યારામ.	*
મદ્યપાન નિષેધ.	,,	નારાયણ ગીરધર ઠાકર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
માનવધર્મ માળા.	,,	પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
મુસલમાનોનો ઇતિહાસ.	,,	મહેબુલમીયાં ઇમામબક્ષ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
રત્નમાળ.	,,	દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	,,
રામવિયોગ.	,,	લલ્લુભાઇ નારાયણ દેશાઇ.	એન. એમ. ત્રીપાઠી.
લુકની વાર્તા.	,,	મુંબઇ સત્ શાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
વડનગરા કણબીની ઉત્પત્તિ.	,,	ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ.	*
વિક્રમોર્વશી નાટક.	,,	કેશવલાલ હર્ષદરાય.	*
વિવિધ સંગીત રત્નમાળા. ૨ નકલ.	,,	લક્ષ્મીચંદ ઉસાભાઇ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
×શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	,,	જીવરામ લલ્લુભાઇ.	સસ્તું સાહિત્ય મંડલ.
× શ્રીમંત ચોરલે સયાજીરાવ (મરાઠી).	,,	અનંત નારાયણ ભાગવત	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× શ્રીમંત ચોરલે સયાજીરાવ ભા. ૨ જો (મરાઠી).	,,	,,	,,
શ્રી જૈન હિતોપદેશ.	,,	કર્પૂરવિજયજી.	વનીચંદ સુરચંદ શાહ.
સતીધર્મ–પતિસેવા.	,,	છગનલાલ વિશ્વનાથ.	*
સદ્ઉપદેશ શ્રેણી ૧૪ મો ઉપદેશ.	,,	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સાર્વજનિક આરોગ્ય.	,,	નારાયણ ગીરધર ડાકટર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સુધા હાસિની.	,,	સૌ. વિદ્યા અને સૌ. શારદા	*
સોનાનો દોરો.	,,	નોર્મન મેકલીઓડ.	સુરત મીશન પ્રેસ
જ્ઞાનપ્રસારક વિષયો બે ભાગો	,,	એરવદ જીવણજી મોદી.	*
અથ શ્રી વસિષ્ઠસારગીતા.	,,	રા. છગનલાલ કેવળરામ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
અશોક.	૧૯૦૭	જીવનલાલ અમરશી.	*
સાગમસાર.	,,	મોહનલાલ અમરશી.	*

પુસ્તકનું નામ.		કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
ઇસ્લામનો ભરતી ઓટ.	,,	નાનામિયાં રસુલમિયા.	ગુ. વ. સોસાયટિ
કથાવિનોદ.	,,	ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	*
ગંગા લહરી (૨ નકલ).	,,	લાલજી વિરેશ્વર.	*
ખગોળ સંબંધી વ્યાખ્યાન.	,,	આત્મારામ મોતીરામ દી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ગધસંગ્રહ.	,,	મિત્રમંડળ પેટલાદ.	*
ગુજરાતી સાતમી.	,,	વર્નાક્યુલર ટેક્સટબુક કમિટિ	મે. ડાયરેક્ટર ઓફ પ. ઇ.
,, પાંચમી.	,,	,,	,,
ગૃહ વ્યવસ્થા અને આરોગ્ય.	,,	ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
જીવનનો આદર્શ.	,,	જીવાભાઇ રેવાભાઇ.	,,
ધર્મગુપ્ત.	,,	અ. સૌ. હરસુખગૌરી.	*
ધાત્રી શિક્ષા.	,,	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
પશુવધ નિષેધ.	,,	જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ.	*
પદાર્થપાઠ ધોરણ ૧ લું.	,,	ઉસમાન બચલ.	*
,, ૫ મું.	,,	,,	*
પ્રવેશક બોધ.	,,	રેવ. જી. પી. ટેલર.	*
બાળલગ્ન.	,,	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
બાળવર્ગના પદાર્થપાઠ.	,,	ઉસ્માન બચલ.	*
બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ્.	,,	જીવનલાલ અમરશી.	*
ભૂગોળ ભાગ ૧ લો.	૧૯૦૭	દીનશાહ કુંવરજી.	*
,, ,, ૨ જો.	,,	,,	*
× મેમરી ટ્રેઇનીંગ (અંગ્રેજી)	,,	ઉસમાન બચલ.	*
મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરનારા	,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
રોગ નિવારણ વિદ્યા.	,,	વૈદ જટાશંકર લીલાધર.	*
વાજીકરણ કલ્પતરૂ	,,	,,	*
વિદુરનો ભાવ.	,,	મદડાકર નાગર.	*
વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ જો.	,,	અમૃતલાલ જટાશંકર.	*
જૈનશ્વેતાંબર મંદિરાવળીભા.૧,	,,	જૈન શ્વેતાંબર કોનફરન્સ.	*
શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્ય ભા. ૧	,,	કમળાશંકર પ્રાણશંકર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
શ્રીમન્નૃસિંહ વાણી વિલાસ.	,,	શ્રીમન્નૃસિંહચાર્ય.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રીમદ્ વલ્લભ ચરિત્ર.	,,	લલુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
શ્રેય:સાધક વર્ગ એ શું છે ? ,,	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
×સંગીત ઇલિયડ (બે નકલ) સર્ગ ૧ લો ,,	માહારાજાસાહેબ ભાવનગર	*
,, ,, સર્ગ ૨ જો ,,	,,	*
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૬ મો ઉપદેશ,,	શ્રેય:સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
,, ,, ૧૭ મો. ,,	,,	,,
સમાધિ શતક. ,,	મોહનલાલ અમરશી.	*
સિતા દમયંતીના આખ્યાન ,,	નાગેશ્વર જેઇરામ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× સંસારમાં સ્ત્રિની પદવી (બે નકલ) ,,	ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ.	,,
સુલભ સમાધિ ,,	પોપટલાલ કેવળચંદ.	*
સ્ત્રી પોકાર. ,,	પંડિતા જમનાબાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સ્ત્રી બોધક સતી ચરિત્ર. ,,	સૌ. સગુણા ભાનુસુખરામ.	,,
× સુગમ્ય માળા. ભાગ ૧લો (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી),,	પી. એન. હાદટર.	*
હિંદની ઉદ્યોગ સ્થિતિ. ,,	કેશવલાલ મોતીલાલ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
હુનરખાનાની ચઢાઇ. ,,	દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	,,
હૃદય રંગ. ,,	ભાઇશંકર કુબેરજી શુકલ.	*
અકબર ચરિત્ર. ૧૯૦૮	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× અધ્યાત્મ રત્નાવળી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,,	શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર.	*
આરોગ્યતાનાં મૂળતત્વો. ,,	ડા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ઇંદ્રિયવિજ્ઞાનસાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો,,	રા. માહાશંકર છગનલાલ.	*
× ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી. ,,	નાનાભાઇ રૂસ્તમજીરાણીના	*
એકાદશ સ્કંધ. ,,	અખંડાનંદ.	સસ્તું સાહિત્ય મંડળ.
દયારામનો અક્ષરદેહ. ,,	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી.	એન. એમ. કુંપની.
કામરૂદેશની કામલતા. ,,	રા. મહાશંકર લલુભાઇ.	*
કીન્ડર ગાર્ડન અને પદાર્થપાઠ. ,,	રા. પ્રેમચંદ કરમચંદ.	*
×કીર્તિ કૌમુદી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,,	રા. વલભજી હરિદત્ત.	*
કુંવરજી કીર્તન સંગ્રહ. ,,	રા. અમૃતલાલ કુંવરજી.	*
કૃષ્ણ ચરિત્ર. ,,	રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ.	*

પુસ્તકનું નામ	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
×કેફીયત્સ અને યાદીઝ(મરાઠી) ,,	રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	•
ગીત મંગ્રહ. ,,	મો. કુંદનગૌરી.	નવનીધરાય નારણભાઇ.
ગુજરાતી પહેલી ચોપડી. ,,	વર્ના. ટેક્સ બુક કમિટિ.	મે. ડીરેક્ટર ઓફ પ. ઇ.
,, બીજી ,, ,,	,,	,,
,, ત્રીજી ,, ,,	,,	,,
,, ચોથી ,, ,,	,,	,,
ઘરમાં વપરાતી ચીજોનું રસાયન ,,	ડા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઇ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
ચારૂશીલા. ,,	રા. ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	•
ચોરાશી વર્ષનું પંચાંગ. ,,	રા. દયારામ ગણેશજી.	ગણેશજી જેઠાભાઇ.
ટુંકી કાહાણીઓ. ,,	સૌ. શૃંગાર.	રા.સા. મહીપતરામના પૂત્રો
તિલક કેસ. ,,	ડો. એમ. એમ. રાયજી.	•
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ (બે નકલ). ,,	રા. નવનીતરાય નારણભાઇ	•
દેશહિતાર્થ અને સુધારાનો રિપોર્ટ. ,,	રા. ગોકળ કાનજી.	•
દેશીનામાની પદ્ધતિ. ,,	ગ. પ્રેમચંદ કરમચંદ.	•
દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ. ,,	રા. મોહનલાલ અમરશી.	•
નરસિંહ મહેતા. ,,	રા. જયસુખરાય પી.	•
નવીન વ્યાકરણ. ,,	ગ. પોપટલાલ કેવળચંદ.	•
ધાત્રી શિક્ષા. ,,	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	•
નૃસિંહ વાણી વિલાસ. ,,	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
પદાર્થ વિજ્ઞાન. ,,	ગંગાશંકર મણીશંકર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
પવિત્ર શાસ્ત્ર. ,,	બોમ્બે બાઇબલ સોસાયટી.	રેવ. સ્ટીવનસન.
પ્રમિલા. ,,	મહાશંકર લલ્લુભાઇ.	• [ઇન્સ્ટ્ર.
બાળ પોથી. ,,	વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટબુક કમીટી	ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક
ભૂગોળ તથા ખગોળનોઉપયોગ,,	ઉમમાન બચલ.	•
ભોજપ્રબંધ ભાષાન્તર. ,,	વિશ્વનાથ ગોવીંદજી.	છગનલાલ વિશ્વનાથ.
મર્દો વિષે ભાષણ. ,,	ડૅા. ધનજીભાઇ હોરમસજી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
મરાઠી સત્તાનો ઉદય. ,,	કરીમઅલી રહીમઅલી.	,,
માતપીતાની સેવા. ,,	છગનલાલ વિશ્વનાથ.	•
માર્ગપ્રસંગનો સાર. ,,	લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ.	.

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇન્ટીગલ.	,,	સૌ. શારદા મહેતા.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
મુકુલ મર્દન.	,,	કૃષ્ણરાવ મો. દીવેટીઆ.	"
× મુદ્રારાક્ષસ નાટક. (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	,,	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.	"
મેઘ દૂત.	,,	વિહારી.	બેચરલાલ ત્રીકમજી.
મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ.	,,	ઉસમાન બચલ.	"
મહેરે અલ્લાહ.	,,	દીનશાહ કુંવરજી ભાગલીવા	"
મોટી ઉમરની હિંદુ સ્ત્રીની કેળવણી.	,,	જગજીવન દયાલજી મોદી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
યમુના ગુણાદર્શ.	,,	મદહાકર નાગર.	"
રાસ્ત ગોફ્તાર વો. ૫૭ મુ.	,,	રાસ્ત ગોફતાર પ્રેસ.	"
લોહાનની લખેલી સુવાર્તા.	,,	સત્ શાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી	,,
લલિત કાવ્યમાળા.	,,	રે. કહાનજી માધવજી.	"
લિપિ.	,,	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
લોકોપયોગી શારીર વિદ્યા.	,,	તિલકરાય ડાહ્યાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
વશિકરણ યાને મોહીની.	,,	સૌ. દિવાળી નાથાલાલ.	મોહનલાલ અમરશી શેઠ.
વાગભટ્ટ સુત્રસ્થાન.	,,	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	"
વાક્ય પૃથક્કરણ અને સંકલન	,,	ઉસમાન બચલ.	"
વ્યાખાન સંગ્રહ.	,,	મોહનલાલ અમરશી.	"
વીરસ.	,,	વિહારી.	"
શિશુપાલવધ પુર્વાર્ધ.	,,	હરિલાલ નૃસિંહરામ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
શ્રીકૃષ્ણ.	,,	કહાન ચકુ ગાંધી.	"
વાનપ્રસ્થ.	,,	મહેરજીભાઇ માણેકજી.	"
જૈન હિત બોધ.	,,	જૈન શ્રેયકર મંડળ.	વનીચંદ સુરચંદ.
શ્રી ભામિનીભૂષણ પદ્યસંગ્રહ.	,,	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી યોગશાસ્ત્ર.	,,	મુનીશ્રીકેશરવિજયજી.	જૈનધર્મપ્રસારકસભાભાવનગર
સામાયક શુભ.	,,	મોહનલાલ અમરશી.	"
સ્રુતિસ્વર સિદ્ધાંત.	,,	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૮ મોઉપદેશ	,,	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
,, ૧૯ મોઉપદેશ	,,	,,	,,
સદ્ગુણિ સ્ત્રીઓ.	,,	સૌ. સુમતી.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
× સંગીત ધ્વલીયડ ભા. ૩ જો (૨ નકલ)	,,	ભાવનગર મહારાજા સાહેબ	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહારાજા સાહેબ.

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
સાર્વવૈદિક સંધ્યા.	,,	ન. પુ. સંઘવી.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સુંદર સોદાગર.	,,	મગનલાલ દલપતરામ ખ.	*
સુબોધ ગરબાવળી.	,,	રે. કહાનજી માધવજી.	•
સુમતિચંદ્ર ભા. ૧લો. ૨જો.	,,	મોહનલાલ અમરશી.	•
સ્ત્રીઓની પરાધીનતા.	,,	જીવાભાઇ દેવાભાઇ પટેલ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
કુટુંબનું અભિમાન.	,,	દ્વારકાદાસ મોતીલાલ.	,,
કુમારી કારપેન્ટરનું ચરિત્ર.	,,	દેવરામ શિવરામ.	,,
ગાયન તરંગ.	,,	...	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ગૃહીણી કર્તવ્ય દિપીકા.	,,	કૃપાશંકર દોલતરામ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
જૈન નવ તત્વ.	,,	પોપટલાલ કે. શાહ.	•
દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ.	,,	જગન્નાથ પ્રભાશંકર.	...
દુઃસંગ વિજ્ઞાન.	,,	ગોસ્વામી અનિરૂધાચાર્યજી.	લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ.
ગોપીચંદ ચરિત્રના ગાયનો.	,,	પુરૂષોત્તમ મગાભાઇ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી મહાવીર ચરિત્ર.	,,	પોપટલાલ કે. શાહ.	•
સર વિલીયમ વોલેસ.	,,	જગજીવન ભવાનીશંકર.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સુદામા ચરિત્ર.	,,	પોપટલાલ કે. શાહ.	•
સ્વદેશી.	,,	જીવનલાલ અમરશી.	•
શ્રીમહાવિશ્ણુર્મહાભિષેકપદ્ધતિ.	,,	સ્માર્ત વૈષ્ણવ મંડળ.	•
દંપતી સત્ર.	૧૯૦૭	ડૉ. વિભાકર બધર્સ.	•
સદ્બોધ અવંતી.	,,	શ્રેયસાધક અધિકાર મંડળ	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
ષટ્સાધન સમારંભ.	,,	,,	,,
સદ્ઉપદેશ શ્રેણી (ત્રીજો ઉપદેશ)	,,	,,	,,
અષ્ટમ સાધન સમારંભ.	,,	,,	•
રહેત મી૦ રાગુલ.	૧૯૦૫	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.	•
શ્રી જૈન ધર્મદર્શન.	૧૯૦૬	,,	•
× ધી ઇન્ડીયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ કારકુન્સ ફ્રોમ ધી દાદી પંચ (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી). એક ગ્રંથ	૧૮૮૬ ૧૯૦૨	બરજોરજી નવરોજજી.	દાદી પંચ ઓફીસ.
		,,	•
,,	૧૯૦૩	,,	,,
,,	૧૯૦૪	,,	,,
,,	૧૯૦૫	,,	,,

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
,, ૧૯૦૬	,,	,,
,, ૧૯૦૭	,,	,,
,, ૧૯૦૮	,,	,,
× પિકિંગ્સ ફ્રોમ ધી હીંદી પંચ (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી). ૧૯૦૮	,,	,,
× હીંદી પંચ (વૉ. ૨૦) (અંગ્રેજીઅને ગુજરાતી)૧૯૦૮	,,	,,
સમાલોચક અંક નં. ૩૮, ૧૮૯૬.	એન. એમ. ત્રીપાઠીની ક.	,,
ગોવર્ધન સ્મારક અંક. ૧૯૦૭	,,	*
× બંગી સાહિત્ય પરિષદ (બંગાળી). ૧૯૦૭	બંગી સાહિત્ય પરિષદ.	બળવંતરાય ક. ઠાકોર.
×પંજરિકાચારઅંક(બંગાળી),,	,,	,,
પ્રાત:કાળ. ૧૯૦૮	શ્રેય સાધક મંડળી.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
યમદંડ ,,	,,	,,
મહાકાળ અંક ન. ૫૯.	,,	,,
ધર્મધ્વજ. ૧૯૦૭	,,	,,
બુદ્ધિપ્રભા (૨ અંક). ,,	...	...
વૈદ્યક વિજ્ઞાન (અંક ૧-૨).૧૯૦૮	...	...

(૨)

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ
દયારામકૃત રસિકવલ્લભાદિ. ૧૮૯૦	પ્રાચીન કાવ્યમાળા-વડોદરા	દિ. બા. અંબાલાલ સા.
ગિરધરકૃત રાજસૂય યજ્ઞ ,,	,,	,,
દિવાળીબાઇ તથા રાધાબાઇ કૃત કવિતા. ,,	,,	,,
બાપુસાહેબ ગાયકવાડ કૃત કવિતા, ,,	,,	,,

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
† જીંદગીનો ઉપયોગ. ,,	છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી	ગુ. વ. સોસાયટિ.
† જીવન પ્રભાત (રમેશચંદ્ર દત્ત કૃત.) ,,	નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પ.	મિત્ર મંડળ, પેટલાદ.
† જૈન તત્વપ્રવેશિકા. ,,	મુનિ કર્પૂરવિજયજી.	જૈનશ્રેયસ્કરમંડળ,મહેસાણા
જૈન રાસમાળા. ,,	જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ.	*
જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી ભાગ ૧, ૨. ,,	,,	*
†શ્રીજૈન હિતોપદેશ ભા.૨, ૩ ,,	મુનિ કર્પૂરવિજયજી.	જૈ. શ્રે. મં. મહેસાણા.
શ્રી જ્ઞાનસૂત્ર. ,,	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈ.	*
† ટ્રેલિસમેન. ,,	ધીમતરામ ન. પંડિત.	*
† દક્ષિણયાત્રા. ,,	સૌ. સુમતિ.	*
† દશમ સાધન સમારંભ. ,,	શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ	*
† શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધ. ,,	...	સસ્તું સાહિત્ય વ. મં. મુ.
† દુન્યાઇ દોર. ,,	મહેરવાનજી મં. બજાજી.	*
ધિ ટ્રાન્સવાલ ટ્રબલ (અંગ્રેજી) ,,	હેન્રિ એસ. પોલક.	...
†ધર્મી જોડાંની ગેબી ફત્તેહ. ,,	બ. ફરામરોઝ.	*
નવા કરારના હસ્તલેખો તથા ભાષાંતરોને લગતો પ્રવેશક બોધ ,,	રેવ. જી. પી. ટેલર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવો કરાર. ,,	...	,,
† નવું ગુજરાતી બાળવ્યાકરણ. ,,	પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.	*
† નસીબ ફેરવવાની કુંચી. ,,	અમૃતલાલ સું. પઢિયાર.	*
† શ્રીનીતિ ભક્તિગીત ગંગાધર ગ્રંથ. ,,	મણિશંકર પુ. રાવળ.	*
† નિબંધશિક્ષણ. ,,	હરગોવિંદ હા. બારોટ.	*
† પદાર્થપાઠ, ધોરણ રજું, ૩ જું, ૪ થું. ,,	ઉસમાન બચલ અને મહોબતસિંહ મો. રાણા.	*
પવિત્ર લેખની વાર્તા ઉપરથી સુવૃત્તાંતો ભાગ ૨ જો (બાર્થ કૃત). ,,	પુસ્તક પ્રચારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પિરોલી. ,,	ઉસમાન બચલ.	*
† પુત્ર અને પુત્રવધૂના ધર્મ. ,,	બહેચરલાલ નટવરજી ત્રિ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
† પુરૂષલક્ષણ પરીક્ષા. ,,	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્ત્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
† પ્રબોધ ચિંતામણિ. ,,	જૈનધર્મપ્રસારક સભા.	કુંવરજી આણંદજી.
† પ્રભુપ્રસાદી પ્રાર્થના પદ. ,,	સૌ. સુમતિ.	
† પ્રેસિડંટ મહાવીર ગાર્ફીલ્ડ. ,,	નરસિંહભાઇ ઇ. પટેલ.	મિત્રમંડળ પેટલાદ.
બળદની પરીક્ષા. ,,	મહાશંકર છ. જોશી.	*
† બાગે દિલખુશ. ,,	જરબાનુ મેહેરવાનજી કોકા.	*
† બાળકોની વાતો. ,,	અમૃતલાલ સું. પઢિયાર.	*
બ્રહ્મચર્ય. ,,	જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી.	*
†શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) બે નકલ. ,,	...	સ. સા. વ. મં. મુંબઇ.
† મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું જીવન ચરિત્ર.) ,,	સૂર્યરામ સો. દેવાશ્રયી.	*
માતાફરજ. ,,	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ.	*
માદક પદાર્થોના સેવનથી થતી હાનિ. ,,	હરિપ્રસાદ ડા. છત્રપતિ.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
માથીની લખેલી સુવાર્ત્તા. ,,	...	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
† રસાયન શાસ્ત્ર. ,,	ગંગાશંકર મ. વૈષ્ણવ.	*
† રસિકચંદ્ર ભાગ ૧ લો. ,,	લલ્લુભાઇ કે. કન્ટ્રાક્ટર.	*
રાજતોત્સવસ્તોત્ર. ,,	વિહારી.	*
† રાજ બોધ. ,,	લખમશી મેશરી અને પુનશી મેશરી.	કાલબાદેવી પ્રિ. પ્રે. મુંબાઇ
†લગ્ન, ઉપવિત આદિનાં ગીતો. ,,	અ. સૌ. હરિસુખગૌરી.	*
× વતનપત્રેં, निवाडपत्रें, वगैरे (મરાઠી). ,,	પુરૂષોત્તમ વિ. માવજી.	*
† શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય. ,,	લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ.	*
† વસંત કુમારી. ,,	ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ ઠક્કુર.	*
† વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ જો. ,,	અમૃતલાલ જ. બુચ.	*
† વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુ પ્રકરણ (યોગના વસિષ્ઠ). ,,	...	સ. સા. વ. મં. મું.
† વ્યાકરણ શિક્ષણમાળા અંક ૨ જો. ,,	પ્રેમચંદ ક. શાહ.	*
† શયતાન કે બલા. ,,	દિનશાહ કુ. ભાગલિયા.	*
† શરલોક હોમ્સ. ,,	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.	*

પુસ્તકનું નામ.		કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
† શહેનશાહ સપ્તમ એડવર્ડ	,,	પોપટલાલ કે. શાહ.	*
† શિકાર કાવ્ય.	,,	મકડાકર નાગર.	*
શિક્ષા વચન.	,,	...	ગુ. વ. સોસાયટિ.
† શ્રદ્ધા શુદ્ધિ ઉપાય.	,,	મુનિ કર્પૂરવિજયજી.	જૈ.શ્રે. મં. મ.
સગર્ભા સ્ત્રીની સંભાળ.	,,	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ.	*
†સદુપદેશશ્રેણી ૨૦મો ઉપદેશ	,,	શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ.	*
† ,,	,,	,,	*
સાદું ડ્રોઈંગ.	,,	ઉસમાન બચલ અને મહોબતસિંહ મો. રાણા.	*
સાર્વજનિક આરોગ્ય વિષે ભાષણ ૨.	,,	માર્કંડરાય માધવરાય.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
† સુરજમ્હાલની શેઠાણી.	,,	જરબાનુ ડોશાવાળા.	*
† સંગીત નીતિવિનોદ.	,,	આર. બી. ટી.	મિત્રમંડળ, પેટલાદ.
† સંધ્યા.	,,	પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	*
સુપલક્ષ્મી સંવાદ.	,,	ક. દ. દા.	ગુ. વ. સોસાયટિ.
સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ.	,,	...	...
† સ્ત્રીવિદ્યા.	,,	સૌ. જમનાબાઇ ન. સક્કઇ.	કાલબાદેવી પ્રિ. પ્રે. મુંબાઇ
† સ્વચ્છતા.	,,	છગનલાલ વિ. રાવળ.	*
†હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય.	,,	ચંપકલાલ લા. મહેતા.	ગુ. વ. સો.
† હીરામાણેકની એક મોટી ખાણ.	,,	મ. ર. ભટ્ટ.	મિત્રમંડળ, પેટલાદ.
સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્ધિ (ત્રીજી આવૃત્તી.)	૧૯૧૦	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ.	*
ઋષ્યશૃંગ.	,,	અ. સૌ. હસ્ગિુખગૌરી.	*
કબીરકમાલ આખ્યાન.	,,	મણિશંકર પુરુષોત્તમ રાવળ	*
દિવ્યમેઘપાલ બાલ.	,,	અ. સૌ. સુમતિ.	*
પ્રેમાનંદની પ્રસાદી.	૧૯૧૧	ભાનુસુખ નિર્ગુણરામ મહેતા	*

માસિકોના અંક. ૧૯૦૯.

ધન્વન્તરી ૧૯૦૯ ના ૧૨ અંક.	...	બાલાપ્રસાદ ધર્મસી વિસનગર.
મહાકાલ ૧૯૦૯ ના ૧૨ અંક	...	શ્રેયઃસાધક અ. વ.
સનાતન જૈન નવે. ૧૯૦૯નો અંક	...	મનસુખલાલ રવજીભાઇ.
વૈદ્યકવિજ્ઞાન અક. ૧૯૦૯નો અંક	...	વિહારીલાલ ઝવેરભાઇ પ.
તરુણીતરંગ જુલાઇ ૧૯૦૯.	...	મોહનલાલ અમરશી શેઠ.
તરંગ ,, ,,	...	પ્રભુદાસ લાધાભાઇ મોદી.
કપોળમિત્ર ડિસે. ૦૮ જાને. ૦૯.	...	અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ
બુદ્ધિપ્રભા જાનેવારી ૧૯૧૦ અને સપ્ટેંબર ૧૯૧૦ ના અંક.	...	

પ્રકરણ ૬.

પ્રદર્શન: હસ્તલિખિત ગ્રંથો.

૧. કર્ત્તા.—પ્રદર્શનમાં આવેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની આ ટુંકી નોંધ ડેકન કૉલેજના રા. રા. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર અને પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટે એક બીજાથી સ્વતંત્ર રીતે કરેલી યાદીઓ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવેલી છે.

૨. આ વિભાગમાંની ઉત્તમ વસ્તુઓ.

(૧.) ભૂર્જપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો—લખવા માટે ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં ભૂર્જપત્રોને અમુક કલાઓથી તૈયાર કરવાં પડતાં. એ કલાઓ તેમ જ ભૂર્જપત્ર ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની કલા આપણા દેશમા સૈકાઓ સુધી હતી તે ત્રણસો સાડા ત્રણસો વર્ષ થયાં તાલપત્ર અને પાછળથી કાગળનો વધતો જતો ઉપયોગ અને બીજાં કારણોને લીધે લુપ્ત થઇ ગયેલી કહેવાય છે. અને એ ગમે તેમ હો પણ વિદ્વાનો એક મતે સ્વીકારે છે કે હાલ સુધી જે જે ભૂર્જપત્ર ગ્રંથો મળી આવેલા છે તેમાંનો એક પણ આશરે વિ. સં. ૧૬૦૦ પછીનો લખેલો નથી જ. કાલિદાસના સમયમાં લખવા માટે ભૂર્જપત્રનો ઉપયોગ સામાન્ય હતો. આજ સુધીમાં જે જુનામાં જુનું હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક મળી આવેલું છે, અને જે 'ધિ બાવર મેનસ્ક્રિપ્ટ'ને નામે જાણીતું છે તે ભૂર્જપત્ર ઉપર લખેલું છે× ભૂર્જપત્ર કદલીપત્ર જેવાં પણ વધારે પાતળાં હોય છે. હિમાલય અને તેની તળેટીઓનાં જંગલોમાં આજે પણ એ ભૂર્જનાં ઝાડો અસંખ્ય છે. પત્રની એક બાજુએ જ લખવામાં આવતું, પછી એ પત્રો ચોંટાડી દેવામાં આવતાં, અને એવાં થોડા થોડા પત્રોની થોકડી શીવીને જેટલી થોકડીઓ થાય તેટલીનું પુસ્તક બાંધવામાં આવતો. એ પુસ્તકોમાં વાપરેલી લિપિ 'શારદા લિપિ' ને નામે ઓળખાય છે, જે હાલ પણ કશ્મીરમાં ચાલે છે, અને જે આપણી દેવનાગરી લિપિની માતા હતી એમ માનવામાં આવે છે.

પ્રદર્શનમાં ભૂર્જપત્ર પુસ્તકોનો એક જ ગ્રંથ-ડેકન કૉલેજ પુસ્તકાલયમાંથી—આવેલો હતો. તેમા નીચેના પાંચ સંસ્કૃત પુસ્તકો સાથે બાંધેલાં હતાં.

धर पंडित कृत कथाकौतुक;	१.
बल्लाळ कृत भोजप्रबंध;	२.

× જુનામાં જુનું હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક. આ વિષે અને હિંદમાં લેખન કલાના આરંભ અને ઇતિહાસની ટુંકી અને સરલ હકીકતને માટે જુઓ હ્રિસ ડેવિડ્સ કૃત 'બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિયા' (ધિ સ્ટોરિ ઓફ ધિ નેશન્સ નામક ગ્રંથમાલા) પ્રકરણ ૭ અને ૮.

કર્તાના નામ વગરની वेतालपंचविंशति ; ૩.
क्षेमेंद्र कृत समयमातृका ; ૪.
કર્તાના નામ વગરની सिंहासनद्वात्रिंशति ; ૫.

(૨.) તાલપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોનાં પાનાં.

અહીંથી શરૂ થતી યાદીઓમાં દરેક પુસ્તકને માટે ઘણુંખરૂં એક જ પંક્તિ આપવામાં આવી છે, અને એ એક જ પંક્તિમાં તે પુસ્તક વિષેની પાંચ બાબતો અનુક્રમે આપવામાં આવી છેઃ પહેલી પુસ્તક, કોણે પ્રદર્શિત કર્યું તે. બીજી, પુસ્તકની લખ્યા સંવતઃ આપણા દેશમાં પ્રાચીન પુસ્તકોને અંતે પ્રત કોણે ક્યારે ક્યાં કોને માટે લખી તે નોંધી રાખવાનો રિવાજ ઘણો જુનો છે; પ્રદર્શનમાં આવેલા જે ગ્રંથમાં આ લખ્યા સંવત જોવામાં આવી તેની તે સાલ આ બીજા આસનમાં આપી છે. ત્રીજી, રચ્યા સંવત : ઘણાં પુસ્તકોમાં કર્તા પોતે પુસ્તક ક્યારે રચ્યું તેનું વર્ષ આંકડામાં કે શબ્દોમાં કે જાણીતી સાંકેતિક સંજ્ઞાઓ વડે જણાવે છે, અથવા તો ટીકાકાર કે નકલ લખનાર મૂલ પુસ્તકની રચ્યા સંવત-પોતાની માહિતી પ્રમાણે જણાવે છે; પ્રદર્શનમાં આવેલાં જે પુસ્તકોમાં આ રચ્યા સંવત જોવામાં આવી તેની તે સંવત આ ત્રીજા આસનમાં આપેલી છે. બધાં જ પુસ્તકોમાં વિક્રમ સંવત આપેલી હોતી નથી; પણ બીજા જે જે શકોનાં વર્ષ જોવામાં આવ્યાં તે દરેક ઉપરથી તેના વિક્રમ સવતનાં વર્ષ ઉપજાવીને આ બીજા અને ત્રીજા આસનમાં (જ્યાં જ્યાં સાલ આપી શકાઇ છે ત્યાં ત્યાં) વિક્રમ સંવતની સાલો જ આપવામાં આવી છે. ચોથા આસનમાં કર્તાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા, ત્રીજા, કે ચોથા આસનની માહિતી જે ગ્રંથમાં જોવામાં ન આવી તેની પંક્તિમાં તે તે આસન ખાલી રાખીને ત્યાં આડી લીટી—છાપવામાં આવી છે. અને પાચમા આસનમાં પુસ્તકનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પહેલાં આસનમાંનાં પ્રદર્શકોનાં નામ-જગા ઉગારવાના તેમ એક પંક્તિમાં એક જ દૃષ્ટિપાતથી બધું જોઇ લેવાય એ સુગમતા કરી આપવાના હેતુથી એક એક અક્ષરની સંજ્ઞા વડે સૂચવવામાં આવ્યાં છે. એ સંજ્ઞાઓનો ખુલાસો-કક્કાવારીમાં-આ પ્રમાણે છેઃ

(ક.)—ભુજની મોટી અને નહાની પોશાળોમાંથી મોકલનાર કચ્છ રાજ્ય.
(કે)—રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
(ગ.)—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
(છ.)—રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.
(જ.)—રા. રા. જયસુખલાલ દુલેરાય મજમુદાર.
(જો.)—રા. રા. જયસુખરાય પુરૂષોત્તમરાય જોશીપુરા.
(ઝ.)—રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી.
(ડ.)—ડેકન કોલેજ લાઇબ્રેરી, પૂના.

(દિ.)—ભાવનગર જૈન દિગંબર સંઘ.
(દે.)—રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.
(ન.)—રા. રા. નરસિંહરામ કરસનજી પંડ્યા.
(પ.)—શેઠ સાહેબ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.
(પા.)—રા. રા. જગજીવન કાલિદાસ પાઠક.
(પો.)—પોરબંદર રાજ્ય.
(બ.)—વડોદરા રાજ્ય.
(બા.)—બાર્ટન મ્યુઝીયમ, ભાવનગર.
(ભ.)—રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
(ભા.)—ભાવનગર જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
(મ.)—રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા.
(મા.)—શેઠ સાહેબ માણેકચંદ હીરાચંદ, મુંબાઇ જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
(માં.)—માંગરોળ સ્ટેટ.
(મો.)—મોરબી જૈન સંઘ.
(લા.)—ગોરજી લાધાભાઇ.
(લી.)—લીંબડી જૈન સંઘ પાસેથી મોકલનાર લીંબડી રાજ્ય.
(વ.)—વઢવાણ રાજ્ય.
(વા.)—કવિ વહાલજી રણમલ્લજી.
(શ.)—રા. રા. જમિયતરામ શંભુરામ.
(હ.)—રા. રા. હીરાલાલ ઇચ્છાલાલ મજમુદાર.

પરંતુ આ ઉપરથી પ્રદર્શનમાં ત્રીશેક પ્રદર્શકોની વસ્તુઓ હતી એમ સમજવાનું નથી: શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર, રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજી, અને બીજા પ્રદર્શકોના નીચેની યાદીઓમાં આખાં નામ આપી શકાયેલાં હોવાથી એ નામોની સંજ્ઞાઓ કરી નથી. અને સિક્કાઓ તથા પ્રાચીન ગ્રંથોને માટે પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની જેટલી અગત્ય તેટલી (દાખલા તરીકે) હસ્તાક્ષરોના જેવી વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની અગત્ય ન હોવાથી, એવી કેટલાક વર્ગોની વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ આપ્યાં પણ નથી. આટલા ખુલાસા સાથે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના ઉત્તમ વિભાગમાં તાલપત્ર પુસ્તકોનો પેટા વિભાગ શરૂ કરવામાં આવે છે.

क. ડેકન કોલેજ પુસ્તકાલયના આવેલા તાલપત્ર ગ્રંથોના પાનાં.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્ત્તા અને ગ્રથનાં નામ.)

૧૧૪૫-૬—— जिनदास गणि કૃત निशीयसूत्र ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ. ૬

महाराजाधिराज श्री कर्नदेवराज्ये.

११७७ —— श्वेतपटाचार्य गोविंदगणि कृत कर्मगत्र टीका. ७

श्रीमद्वटपद्रके लिखितमिद ॥ श्री जयसिंहदेवराज्ये.

१२६४ } —— गुणपाल कृत रिसिदत्ता चरित. ८
કે } ૧૨૮૮ ની સાલ પાછળથી સુધારીને લખેલી જણાય છે, એની
१२८८ } નીચે મૂલ લખેલી ૧૨૬૪ ની સાલ સ્પષ્ટ વચાય છે. ભાષા પ્રાકૃત.
છેવટના લખાણમાં श्रीमदणहिल्पाटके श्रीभीमदेवराज्ये એમ છે.

१३००. ११७६ जिनवल्लभगणि कृत पिंडविशुद्धि यशोदेवसूरि कृत टीका सहित. ९
રચ્યા સંવત કર્તાએ षड्वार्जीदुहिमाग्नु એ પદવડે નોંધી છે.

१३१५ —— हेमचंद्र कृत शब्दानुशासन लघुवृत्ति. १०
चैत्र वदि ४ बुधवारे स्तंभतीर्थे प० शीलभद्रेण दशार्णभद्रस्य योग्या लिखिता.

१३४० —— दुर्गसिंह कृत कातंत्रवृत्ति ઉપરની प० महादेव कृत शब्दसिद्धि નામની ટીકા. ११

ज्येष्ट शुदि ५ रवौ श्री दर्मावग्या लिखिता.

છેવટ બીજા કોઇના અક્ષરથી લખેલું છે કે આ પુસ્તક સં० ૧૩૯૩ માં :સા० વિજમલ અને સા० કર્મસિંહ જેના પુત્ર, સા० જયસિંહ જેનો પૌત્ર, એવા સા० કિરતા એમણે ગુરુ શ્રી જિનપદ્મસૂરિના ઉપદેશથી ખરીદ્યુ.

ઘ.—બીજા પ્રદર્શકોના તાલપત્ર ગ્રંથો.

(લખ્યા સં.)	(રચ્યા સ.)	(કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)	
(શ.) १२८९	——	ઉરિયા લિપિમા લખેલો ગ્રંથ.	१२
(મા.) १२८९	——	वर्द्धमान सूरि कृत ऋषभदेव चरित. ભાષા પ્રાકૃત. श्री प्रल्हादनपुरे श्री सोमदेवस्याणविजयराज्ये.	१३
(મા.) १४५८.	१२४१	सोमप्रभ कृत कुमारपाल प्रतिबोध	१४
(મા.) ——	——	બ્રહ્મ દેશની લિપિમા લખેલો ગ્રંથ.	१५
(ગ.) ——	——	તેલુગુ ભાષાના બે ગ્રંથ	१६–१७
(બા.) ——	——	श्री रामायणम् ના પાના	१८
(બા.) ——	——	બીજા ત્રણ ગ્રંથોના પાના.	१९–२०–२१
(પ.) ——	——	सूतसहितायां नीलाद्रिमहोदय श्री पुरुषोत्तम माहात्म्यं.	२२
(ઠ.) ——	——	સોનેરી અને રૂપેરી અક્ષરોએ લખેલા તાડ અને હાથી દાતના અતિ સુંદર પાના.	२३–२४–२५

તાલપત્ર ટકાઉ હોતાં નથી. તે લાંબા કાળ સુધી ટકે એટલા માટે તેને લખોટવામાં આવે છે. અને એવાં લખોટેલાં પત્રો ઉપર એક કે વધારે રંગની સુંદર વેલો પાડી શકાય છે અને સોનેરી કે રૂપેરી અક્ષરો લખી શકાય છે. રા. રા. મનમોહનદાસ ઝવેરીનું કહેવું એવું હતું કે આ પાનાં ચીનથી આવેલાં છે. પરંતુ લંકા, સિયામ, બ્રહ્મદેશ, અને ટિબેટમાં વર્ષો સુધી બૌદ્ધ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરનારા જાણીતા બૌદ્ધ પંડિત રા. રા. ધર્માનંદ કોસાંબેને એ પાનાં બતાવવામાં આવતાં તેઓએ એ વાંચ્યાં, અને તેમાંનું એક બ્રહ્મદેશની જુની લિપિમાં તથા બીજાં સર્વ બ્રહ્મદેશની હાલની લિપિમાં લખેલાં જણાવ્યાં. પાનાઓમાંના વિષય તથા એવાં પાનાં હિંદમાં કેવી રીતે આવ્યાં તેના ઇતિહાસ વિષે એમણે જણાવ્યું કે એ લખાણ દીક્ષા લેતી વખતે બૌદ્ધ સાધુઓને જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે તેમાંનો ભાગ છે; એટલે એવાં પાનાં બૌદ્ધ દેશોમાં અને ખાસ કરીને બ્રહ્મદેશમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે, તથા બ્રહ્મદેશ સાથેના પહેલા વિગ્રહ દરમિયાન ત્યાંના બૌદ્ધ મંદિરો લૂટાયેલાં તેમાંથી આવાં ઘણાં પાનાં હિંદમાં આવેલાં છે. રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે એવાં પાનાં મુંબાઇ અને રાજપુતાનામાં જોયેલાં તથા એ પંડિત કોસાંબે પાસે જ વંચાવેલાં, તે વિષેની વિગત એમણે આર્કિઓલૉજિકલ સર્વે ઑવ ઇંડિયા, વેસ્ટર્ન સર્કલ, ના ઇ. સ. ૧૯૦૮-૦૯ ના રિપોર્ટમાં કલમ ૨૯ મીમાં ૪૭ મે પાને આપેલી છે.

(૩). ઉત્તર હિંદની લેખનકલા અને ચિત્રકલાના શોભીતા નમૂના.

નં. ના. મહારાજા ગાયકવાડ તરફથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત, અને શ્રીમન્ મહાભારતની સચિત્ર પ્રતો આવી હતી. દરેક જન્મોત્રી કે ટીપણાના જેવી સળંગ લખેલી હતી. ભગવદ્ગીતાની બે પ્રતો એકઠી લખેલી હતી, તે એવી રીતે કે અઢી તસુની પહોળાઇના કાગળમાં સવા સવા તસુમાં એક એક પ્રત લખેલી હતી, એટલે કાગળને વચ્ચેથી કાતરવામાં આવે તો બે જુદી પ્રત થઇ જાય. આ પ્રત કાળી ભોંય ઉપર સોનેરી શાહીવડે અત્યંત ઝીણા અક્ષરે લખેલી હતી. શ્રીમદ્ ભાગવતની બે નકલો હતી, એક સં. ૧૯૦૩માં લખેલી અને બીજી સં. ૧૯૧૧ માં. મહાભારતની પ્રત પહોળાઇમાં સાડાત્રણ તસુની હતી. ચારે પુસ્તકમાં સંખ્યાબંધ મનોહર ચિત્રો હતાં. આ ચારે પહેલી વાર આ પ્રદર્શનમાં જ પ્રદર્શિત થયાં હતાં.

૨૬ થી ૨૯

૩. લખ્યા સાલ વિક્રમ સંવત ૧૭૫૦ પહેલાંના ગુજરાતી ગ્રંથો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ને અંગે કરેલાં પ્રદર્શનના (એક દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે મહત્વનો ગણી શકાય એવા) આ વિભાગમાં (૧૭+૪૦+૬૨=) ૧૧૯ ગ્રંથો આવ્યાં હતા. આમાં (અને આ પછીની કલમોમાં નોંધેલા ગુજરાતી ગ્રંથોમાં) જૈન કર્તાઓની

કૃતિઓ અને જૈન વિષયો ઉપરનાં પુસ્તકોનું પ્રમાણ મોટું છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ જૈન ગુજરાતી સાહિત્યને કેવું મહત્ત્વ આપવું અને કેટલું ઉપયોગી ગણવું એ પ્રશ્નો વિદ્વાનોએ વિચારવાના છે. જૈન રાસો, ચરિત્રો, પ્રબંધો, આદિમાં એક તરફથી જૈન ધર્મ અને નીતિનો બોધ અને બીજી તરફથી વાર્તારસ કે શુદ્ધ સાહિત્યત્વ એ બેનાં પ્રમાણ નિશ્ચિત ન હોઇ શકે એ દેખીતું છેઃ કોઇ કર્ત્તા બોધને અતિ ગૌણ રાખી સાહિત્યની જ ગંણવી જોઇએ એવી કૃતિ રચે, તો કોઇ સાહિત્યના અનુપાનમાં જૈન તત્ત્વોની જ ગુટિ પાવા પ્રયત્ન કરે. વળી પોતાના સમયના કરતાં જૂની ભાષા વાપરવાનું પાંડિત્ય (?) જૈન કર્ત્તાઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે એવો મત કેટલાક વિદ્વાનોનો છે; એ મત ખરો હોય તેટલે અંશે જૈન ગ્રંથોની રચ્યા સાલને સમયે એવી ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત હતી કે કેમ એ સવાલના નિરાકરણમાં એ ગ્રંથોનો પુરાવો ઓછો વજનદાર ગણવો પડે. અને ત્રીજું, જૂના જૈન લહિયા લખ્યા સાલ આપતા નહીં, અગર ખોટી લખતા, અગર રચ્યા સાલ અને લખ્યા સાલનો ભેદ ગણકારતા નહીં, એવો આરોપ પણ સાંભળવામાં આવે છે; અને જૂના જૈન લહિયાની લખેલી સેંકડો બલકે હજારો જૂની પ્રતો છે, તે તપાસતાં આરોપ ખરો ઠરે, તો તેટલા અંશમાં પણ જૈન ગ્રંથોનો પુરાવો હલકો પડે એ દેખીતું છે. પરંતુ જૈનો વિરુદ્ધના ઉપલા મતો ખરા છે કે ખોટા તે તપાસવાનો—એ વિષયના તમામ પુરાવા નિષ્પક્ષપણે જોવાનો—સમય હજી હવે શરૂ થાય છે, ત્યાં એ મતને ખરાજ સ્વીકારી લઇને જૈન સાહિત્યને તથા જૈન ગ્રંથોની જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોને નકામાં જેવાં ગણી લેવામાં શુદ્ધ ઇતિહાસદૃષ્ટિ નથી. એથી ઉલટું, જૈન વિદ્વાનો પોતાને પ્રિય વસ્તુઓની વકીલાતમાં અતિશયોક્તિ વાપરે છે, તેટલે અંશે વ્યવહારકૈશલ્યને માટે પંકાયલી વણિક કોમોના તેઓ ખરા પ્રતિનિધિ નથી, એ પણ ઉમેરવું પડે છે. અતિશયોક્તિથી સામો પક્ષ ઉશ્કેરાય અને દુરાગ્રહી થાય એ અનુભવસિદ્ધ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને જૈન વકીલો અનેક રીતે કસી જોયેલા સબળ પુરાવાથી જેટલો સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઇ શકે તેટલો જ—કે તેથી પણ કંઇક ઓછો—દાવો કરે, એમાં જ એમની વકીલાતની શોભા છે. અને ભાષા અને ઇતિહાસ જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પક્ષાપક્ષિ હાનિકારક અને સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ સુધીના ૧૭.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્ત્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.) ૧૪૫૦ —— मुग्धावबोधमौक्तिक અને धातुपारायण. ૩૦

મૂલગ્રંથ સંસ્કૃત; ટીકા અતિ જૂની ગુજરાતી.

(ક.) ૧૫૧૭ —— तपागच्छनायक सोमसुंदरसूरि कृत नवतत्वसूत्र बालावबोध. ૩૧

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્ત્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ડ.) ૧૫૨૧ —— स्वयंभूदेव कृत रामायणपुराण. ૩૨
(ડે.) ૧૫૪૯ —— जैनस्तवनो. ૩૩
(મ) ૧૫૫૩ —— जयसोमकीर्ति कृत पार्श्वनाथस्तोत्र. ૩૪
(છ.) ૧૫૫૭ —— भुवनदीपक. ૩૫
(લી.) ૧૫૬૧ —— श्रीवत्स कृत मृगांकलेखा चरित्र. ૩૬
(ભા.) —— આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત. ૩૭, ૩૮
(ડ.) ૧૫૬૫ —— हीराणंद कृत विद्याविलासनरींद्र पवाडो. ૩૯
(ક.) —— —— આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત. ૪૦, ૪૧
(મો.) ૧૫૭૫ —— विजयभद्रसूरि कृत हसवछ रास. ૪૨
(દિ.) ૧૫૮૨ —— वछ कृत सारचंद्रमृगांकलेखा रास. ૪૩
(દિ.) સાલ વગરની પણ જૂની બીજી નકલ. ૪૪
(લા.) ૧૫૯૭ —— क्षेत्रसमास प्रकरण. ૪૫
(મા.) ૧૫૯૮ —— दयामेरु वाचक कृत गंगदत्तउष्टवाल चरित्र. ૪૬

વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના ૪૦.

(ડ.) ૧૬૦૬. ૧૫૧૨ पद्मनाभ कृत कहानडदे प्रबंध. ૪૭
(ડ.) —— —— બીજી નકલ. ૪૮
(ડ.) ૧૬૦૮ —— भावमुनि कृत हरिश्चंद्र रास. ૪૯
(ડ.) ૧૬૦૯ —— शुभवर्द्धन कृत वर्द्धमान देशना ઇત્યાદિ. ૫૦
(લા.) ૧૬૦૯ —— रत्नकलशगणि कृत सम्यक्कौमुदी बालावबोध. ૫૧
(ભા.) ૧૬૧૩ —— श्रेणिकराज रास. ૫૨

કર્ત્તા—સકલકીર્તિનો કોઇ શિષ્ય.

(મ.) ૧૬૧૩ —— समरचंद कृत महावीर जिनस्तोत्र. ૫૩
(ક.) ૧૬૨૦–૨૯ —— योगशतबंध. ૫૪
(લા.) ૧૬૨૦–૨૯ —— वैद्यक, मंत्रशास्त्र અને शकुनशास्त्रની કેટલીક નહાની ચોપડીઓ; જૂના આંકના પાડા; અને બે સંસ્કૃત ચોપડીઓ એ બધી એક જ ચોપડામાં લખેલી છે; તેમાં ૧૬૨૦ થી ૧૬૨૯ સુધીની સાલો લખ્યાસાલ તરીકે આપી છે. ૫૫
(ડ.) ૧૬૨૩ —— यशोधर कृत पंचाख्यान. ૫૬
(ડ.) ૧૬૩૦ —— नलदमयंती रास. ૫૭
(ડે.) ૧૬૩૬. ૧૫૭૬ हीरकलश कृत सिंहासन द्वात्रिंशति, ૫૮
(મ.) ૧૬૩૯ —— श्री ब्रह्म कृत अढार पापस्थान. ૫૯

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ભા.) ૧૬૪૨ ૧૫૫૦ मुनिपातिगजर्षि चरित्र. ૬૦
(ભા.) —— —— આની જ એક બીજી જૂની નકલ. ૬૧
(ભા.) ૧૬૪૪ —— रतनचूड रास. ૬૨
(ભા.) ૧૬૪૬. ૧૫૪૩ लावण्यसमय कृत सिद्धांत चौपइ. ૬૩

આમાં હેમચંદ્રના આશ્રયદાતાની હકીકત આપેલી છે.

(ભા.) —— —— આની જ એક બીજી જૂની નકલ. ૬૪
(ક.) ૧૬૫૨ —— महावीर २७ भवस्तवन. ૬૫
(લા.) ૧૬૬૪ —— विनयसमुद्र कृत पुण्यकुमारचरित्र. ૬૬
(લા.) ૧૬૬૫. ૧૫૮૨ सहजसुंदर कृत श्रीरतनसार रास. ૬૭
(ડે.) ૧૬૬૫ —— श्रीधरव्यास कृत रणमल्लछंद. ૬૮
(મ.) ૧૬૬૬. ૧૫૯૩ श्रीआराधना. ૬૯
(લા.) ૧૬૬૬ —— श्रावकाचार. ૭૦
(ક.) ૧૬૬૮ —— देवविजय कृत बारमत टीप. ૭૧
(ભા.) ૧૬૭૦ —— लावण्यसमय कृत विमलमंत्रि रास. ૭૨
(ડ.) ૧૬૭૧ —— सहजकुशल कृत हुंडी अथवा श्रुतविचार. ૭૩

મૂલ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(લા.) ૧૬૭૨ —— साधुवंदणा. ૭૪
(ભા.) ૧૬૭૨ —— पासचंद कृत महावीर २६ गर्भितस्तवन. ૭૫
(મ.) —— —— આની જ એક જૂની નકલ. ૭૬
(ફે.) ૧૬૭૨ —— भालण कृत बाणकादंबरीनो તરજુમો. ૭૭

પહેલાં પાંચ પૃષ્ઠ નથી.

(ગ.) ૧૬૭૪ —— नवतत्वसाबालावबोध. ૭૮
(ડ.) ૧૬૭૭ —— समयसुंदर कृत नलदमयती रास. ૭૯
(ફ.) ૧૬૭૮ —— हीराणंद कृत वियाविलास रास. ૮૦
(ગ.) ૧૬૮૫. ૧૫૩૯ भीम कृत हरिलीला. ૮૧
(લા.) ૧૬૮૫. ૧૫૭૧ रत्नसूरि कृत श्रीरतनचूड रास. ૮૨
(ડ.) ૧૬૯૫ —— असझाइ सत्तरी. ૮૩
(મ.) —— —— આની જ એક જૂની નકલ. ૮૪
(ડ.) ૧૬૯૭ —— नयसुंदर कृत नलचरित्र. ૮૫
(લા) ૧૬૯૮. ૧૬૪૩ जयवंत कृत ऋषिदत्ता रास. ૮૬

વિ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીના અને બીજા જૂના ગ્રંથો ૬૨.

(લખ્યા સં.)	(રચ્યા સ.)	(કર્તા અને પુસ્તકનાં નામ.)	
(લા.)	૧૭૦૧. ૧૬૭૮	जिनसिंहसूरि કૃત शालिभद्रचतुष्पदी.	૮૭
(ક.)	૧૭૦૨ ——	पडावश्यक बालावबोध सह.	૮૮
(મા.)	૧૭૦૩. ૧૬૬૫	नयसुंदरवाचक કૃત नलाख्यान.	૮૯
(ગ)	૧૭૦૪. ૧૬૬૦	देवीदास કૃત रुक्मिणिहरण.	૯૦
(લા.)	૧૭૦૫ ——	लीलावतीनो रास.	૯૧
(દે.)	૧૭૦૮ ——	विष्णुदास કૃત शुकदेवाख्यान.	૯૨
(દે.)	૧૭૦૮ ——	એ જ કર્તા કૃત लवकुशाख्यान.	૯૩

આ બંને એક ચોપડામાં.

(મા.)	૧૭૦૮ ——	हर्षराज કૃત सूरसेनकुमार रास.	૯૪
(મ)	—— ——	આની જ બીજી નકલ.	૯૫
(ફ઼ર)	૧૭૧૦ ——	कुशलानुबंधि अध्ययन.	૯૬

મૂલ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(લા.)	૧૭૧૯ ——	रोवला रास.	૯૭
(ક.)	૧૭૨૨ ——	भडुली वाक्य.	૯૮
(લા.)	૧૭૨૩. ૧૬૭૬	ज्ञानमेरु કૃત गुणावली चौपइ.	૯૯
(ડ.)	૧૭૨૩. ૧૬૬૫	नयसुंदर કૃત नलायन.	૧૦૦

સોળ પ્રસ્તાવમા.

(લી.)	૧૭૨૫. ૧૬૬૪	कुशलसूरि કૃત प्रत्येकबुद्ध रास.	૧૦૧
(લા.)	૧૭૨૫ ——	जिनराज કૃત गजकुमार प्रबंध.	૧૦૨
(ક઼ે.)	૧૭૩૨. ૧૫૧૨	नरसिंह महेता કૃત हार समेना पद.	૧૦૩

સ્વ. ચમનરાય હરરાયજીની પ્રત.

(લા)	૧૭૩૩ ——	धर्मसमुद्रवाचक કૃત रात्रिभोजन रास.	૧૦૪
(લા)	૧૭૩૩ ——	विजयदेवसूरि કૃત शियलनो रास.	૧૦૫
(ડ)	—— ——	એ જ પુસ્તકની બીજી પ્રત.	૧૦૬
(મ)	—— ——	એ જ પુસ્તકની ત્રીજી પ્રત	૧૦૭
(ડ)	૧૭૩૪. ૧૬૭૩	समयसुंदर કૃત नलदमयंती चौपइ	૧૦૮
(ક)	—— ——	એ જ પુસ્તકની બીજી નકલ.	૧૦૯
(મો)	૧૭૩૬. ૧૫૫૪	ऋषभदास કૃત हीरविजयसूरि रास.	૧૧૦

(ડ.) ૧૭૩૬ ——— सिंहरत्नशेखर कृत श्रीपाल चौपई. ૧૧૧
(ક.) ૧૭૩૭ ——— माधवाचार्य कृत माधवनिदान. ૧૧૨

મૂલ સંસ્કૃત; ક્વચિત ગુજરાતી ટીકા.

(લા.) ૧૭૪૬. ૧૫૧૩ राजरत्नवचनिका. ૧૧૩
(લા.) ૧૭૪૭ ——— उत्तराध्ययन ३६ सज्झाय. ૧૧૪
(ડ.) ——— ——— અને રા. રા. ચોપટલાલ કેવળચંદ શાહ પાસેથી
(વ.) ——— ——— બીજી નકલો.
(મ.) ——— ——— ૧૧૫ થી ૧૧૮
(ક.) ૧૭૪૯ ——— केशवदास कृत कविप्रिया. ૧૧૯

મૂલ હિંદી; અને ગુજરાતી તરજુમો.

ઉપલી યાદીઓમાં નલદમયંતીની વાર્તાને લગતાં પાચ, રત્નચૂડામણિની વાર્તાને લગતી ત્રણ, શીયલની વાર્તાને લગતાં ત્રણ, વિદ્યાવિલાસ, મૃગાંકલેખા, અને ઋષિદત્તાની વાર્તાઓમાંથી દરેકને લગતાં બે, સિંહાસન દ્વાત્રિંશતિ બે એમ પુસ્તકો નોધાયાં છે. એક કર્તાના એકથી વધારે પુસ્તકના દાખલા પણ આવેલા છે. અને કર્તાઓ વચ્ચે ગુરૂશિષ્યના, ગુરૂભાઇના, અને બીજા સંબંધો પણ જોવામાં આવેછે. આ અને બીજી ધ્યાનમાં લેવા જેવી વિગતો નોધવા માટે યાદીઓ કરતી વખતે પ્રથમ એક છઠું આસન ઉમેરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એમાં વિસ્તાર અને ગુંચવણ થઇ જવાથી તે છોડી દેવામાં આવ્યું છે.

ઉપલી લખ્યાસાલો વિશ્વસનીય મનાય તેટલે દરજ્જે ઉપલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને કર્તાઓ વિ. સં. ૧૭૫૦થી જૂના એ દેખીતું છે. અને આ કારણથી એ ગ્રંથો કે કર્તાઓમાંના કોઇની સાથે પ્રથમ દર્શને સમકાલીન જણાય એવા બીજા ગ્રંથોની યાદી અહીંજ મુકવામાં આવેછે, અગર જો કે એ ગ્રંથો લખ્યાસાલ વગરના અથવા મોડી લખ્યાસાલ વાળા છે.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(મ.) ——— ——— पासचद्र कृत आगमछत्रीसी. ૧૨૦
(ડ.) ——— ——— „ „ धर्मनायस्तवन. ૧૨૧
(મ.) ——— ——— „ „ समोसरेण स्तोत्र ૧૨૨
(ડ.) ——— ——— „ „ साधुमनोरथ. ૧૨૩
(ભા.) ——— ૧૬૦૦ „ „ खदक ऋषि चरित्र ૧૨૪
(ક.) ૧૭૭૯ ——— „ „ पार्श्वनाथ स्तवन. ૧૨૫

ચોવીશ દંડકમાં.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને પુસ્તકનાં નામ.)

(ડ.) ૧૯૪૯ —— पासचद कृत श्रीरास. ૧૨૬
(મ.) ૧૯૪૯ —— „ „ विधिरास. ૧૨૭
(મ.) ૧૯૪૯ —— „ „ नेमिनाथ स्तवन. ૧૨૮

મૂલ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(મ.) ૧૯૫૫ —— पासचद कृत नानी आराधना. ૧૨૯
(મ.) —— —— „ „ २४ जिननमस्कार. ૧૩૦
(મ.) —— —— आदीश्वर અને शातिनाथ विज्ञप्ति. ૧૩૧
(ડ.) —— ૧૬૦૬ पासचद शिष्य समरचंद कृत शत्रुजयमंडन. ૧૩૨
(મ.) —— —— આની જ બીજી નકલ. ૧૩૩
(ડ.) —— ૧૬૦૯ पासचंद शिष्य समरचद कृत स्तवनो. ૧૩૪
(મ.) —— —— „ „ „ „ आदिनाथस्तवन. ૧૩૫, ૧૩૬

બે નકલ.

(ડ.) —— —— „ „ „ „ चतुर्दशी स्तवन. ૧૩૭
(મ.) —— —— „ „ „ „ २४ जिन स्तवन. ૧૩૮
(મ.) —— —— „ „ „ „ २४ जिन नमस्कार. ૧૩૯

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.

(મ.) —— —— समरचद कृत जिनोक्त सद्दहणकिया सज्ञाय. ૧૪૦
(ડ.) —— —— पासचद शिष्य समरचद कृत गीतार्थपर्यायवबोध. ૧૪૧
(મ.) —— —— આની જ બીજી નકલ. ૧૪૨
(મ.) —— —— पासचंद शिष्य विजयदेवसूरि कृत अनंतनाथ स्तवन. ૧૪૩
(લા) —— ૧૫૮૨ सहजसुंदर कृत श्रीरत्नरास. ૧૪૪
(લા.) ૧૭૫૧. ૧૫૨૦ „ „ रत्नकुमार रास. ૧૪૫
(ભા.) ૧૭૮૪ —— „ „ थूलिभद्रगुणरत्नाकर छद. ૧૪૬
(વ.) ૧૭૬૨ ની નકલ ઉપરથી નકલ——स्थूलभद्रचरित. ૧૪૭

મૂલ સંસ્કૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(ભા.) ૧૯૩૭ —— उदयरत्न कृत स्थूलिभद्रन्यास. ૧૪૮

૪. બીજા ગુજરાતી ગ્રંથો. આ કલમમા ક–કીંમતી ગ્રંથો, લ–લખ્યા સાલ

વિ.સં. ૧૭૫૦ પછીના ગ્રંથો, અને ગ–લખ્યા સાલ વગરના ગ્રંથો, એમ પેટા કરીને ત્રણ યાદીઓ આપવામાં આવે છે યાદીઓની રચના ઉપલી કલમ પ્રમાણે જ કરેલી છે. તેમાં ક–કીંમતી ગ્રંથો, એ પેટામાં ખરી રીતે ખ–કે ગ–માં મુકવા જોઇએ એવા ગ્રંથોમાંથી જે કેટલાક વિશેષ મહત્વના જણાયા, તે વીણીને જુદા મુકેલા છે. અને એમાંના કેટલાક તો ઉપલી કલમમાંના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોની હારમાં મુકવા જેવા છે; માત્ર તેમની મળી આવેલી પ્રત મોડી લખાયલી હોવાથી, અગર લખ્યા સાલના નિર્દેશ વગરની હોવાથી, અગરતો ગ્રંથ જ વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી રચાયલો હોવાથી, ઉપલી કલમને માટે સ્વીકારેલી મર્યાદામાં તે આવી શક્યા નથી. વળી ઉપલી કલમમાંના બધા જ ગ્રંથ એક સરખી કીંમતના, કે અનુક્રમને અનુસરતી કીંમતના ગણવાના નથી, એટલું જ નહીં પણ એમાં કેટલાક તો નકામા જેવા પણ– લખ્યા સાલ વિ. સં. ૧૭૫૦થી વહેલી હોવાને લીધે દાખલ કરવા પડેલા છે એથી ઉલટું આ કલમના ખ અને ગ પેટા ભાગમાં આપેલા ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ખરેખર કીંમતી છે. મતલબ કે ગુજરાતી ગ્રંથોને મહત્વ આપવું, અને તેમાં પણ લખ્યા સાલના નિર્દેશને વળગીને બનતા સુધી તેના અનુક્રમમાં ગ્રંથોને ગોઠવવા, તથા સમગ્ર ગુજરાતી વાઙ્મયમાં શુદ્ધ સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય, વૈદક, જ્યોતિષ આદિનું સાહિત્ય, ઇત્યાદિ વર્ગોના વત્તાઓછા મહત્ત્વ વિષેના મતભેદ અને વાદવિવાદથી આ પ્રદર્શન અને તેમાં આવેલા આ ગ્રંથોની યાદીઓને અસ્પર્શ્ય જ રાખવા, એ ધોરણ પ્રમાણે રચવામાં આવેલી આ યાદીઓને—અને તેમાંના ક્રમને—હદથી વધારે મહત્ત્વ આપવાનું નથી ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ પ્રાચીન વસ્તુની કિંમત પણ અપરિમિત નથી, તેમ ગમે તેટલી તુચ્છ પણ પ્રાચીન વસ્તુ છેક નકામી નથી, એ જાણીતું છે

ક—કીંમતી ગ્રંથો.

આ વર્ગમાં મુકાય એવા નહાના મોટા ૧૧૪ ગ્રંથ આવ્યા હતા.

(લખ્યા સં) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને પુસ્તકના નામ)

(ભા) —— ૧૩૨૭ —— समरेत रास ૧૪૯

—— ૧૪૧૨ उदयवंत कृत गौतमस्वामिनो रास આની (દિ), (બા), (મ.), (ભા.), અને (મિ.) ની મળીને આઠ પ્રત આવી હતી. ૧૫૦–૧૫૬

(ભા.) —— ૧૪૨૩ —— ज्ञानपंचमी ૧૫૭

(દે.) —— ૧૫૦૮ रत्नाकर कृत वसंतविलास सचित्र ૧૫૮

(દે.) —— ૧૫૪૪ —— छक्मो ओपमा ૧૫૯

(ભા.) ૧૪૪૫ ૧૫૫૭ लब्धिसागरसूरि कृत पृथ्वीचंद्र चरित्र ૧૬૦

(વા.) —— ૧૫૫૨ —— कर्पूरमंजरी. ૧૬૧

	(લખ્યા સં.)	(રચ્યા સં.)	(કર્ત્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)	
(ગ.)	१७५५.	१६१६	भालण कृत दशमस्कंध.	१६२
(ક.)	१७७०	——	श्रीहरिराज कृत माधवानल चोपइ.	१६३
			સચિત્ર.	
(ડ)	१८१८.	१६१९	प्रमोदशील कृत वेतालपचाशिका.	१६४.
(લા.)	——	१६२०	रत्नसुंदर ,, धर्मदत्त रास.	१६५
	——	१६१७	विष्णुदास ,, सभापर्वाख्यान	१६६
	——	१६२४	वस्ता ,, शुकदेवाख्यान.	१६७
			અને એક ચોપડામા.	
(ભા)	——	१६४४	कवि सुंदर कृत सुरसुदरी चौपइ.	१६८
(ભા.)	——	——	नयसुंदर ,, सुरसुंदरी चरित्र.	१६९
(મા)	——	१६४८	चंद्रकलासागरसिद्धि कृत सरस्वती भगवती	१७०
			अडयल छंद અને બીજા સ્તોત્ર.	
(ક)	१८८३.	१६६९	मुनिदामोदर कृत मुनिनरेंद्र रास.	१७१
(મા.)	——	१७१७	हर्षरुचि कृत श्रीचंदराज रास	१७२
(દિ.)	——	१७२२	चंद्रनाथ कृत प्रद्युम्नप्रबंध.	१७३
(ડ.)	१८११.	१७२३	लाभवर्द्धन ,, विक्रमादित्य रास.	१७४
(ક.)	१७८३.	१७२४	परमसागर ,, विक्रमसेन चतुष्पदी.	१७५
(ડ)	१७९२	——	नरपति ,, विक्रमादित्य चौपई	१७६
(મા.)	——	——	બીજી નકલ.	१७७
ક)	१७९५	——	महाराजाधिराज जसवंतसिंघ कृत भाषा भूषण.	१७८.
(લા)	——	१७२४	ज्ञानसागर कृत आषाढभूति रास	१७९
(લા)	——	——	,, ,, नंदिषेणरिषि चौपइ	१८०
(લા)	——	१७२९	,, ,, इलापुत्र रास.	१८१,
(મા)	१८८२.	१७३७	यशोविजय ,, श्रीपाल रास.	१८२
	——	——	—— जैमिन्यश्वमेध	१८३
			આદિ અંતના પાના વગરનો જૂનો ગ્રંથ.	
(ક)	१८६६	——	—— ढोला मारुनी वार्त्ता सचित्र.	१८४
(વા)	——	——	—— ,, ,, ,,	१८५.
(ન)	——	——	—— चारणी कवितानो चोपडो.	१८६
(ડ.)	——	——	दोलत विजय कृत खुमाणरास सचित्र અપૂર્ણ.	१८७
(દિ)	१७७७	——	महीचंद्रशिष्यजयसागर कृत सीताहरण.	१८८

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(પ.) ૧૭૫૮ એક ચોપડામાં પ્રેમાનદ કૃત
सुरेखाहरण १८९. लवकुशाख्यान १९०. नळाख्यान १९१.
કર્તાના નામ વગરનાં शिवरात्री कथा १९२. नदराय (?) नुं आख्यान १९३

(ક.) ૧૭૭૫ —— सामळभट्ट कृत सिंहासनद्वात्रिंशति. १९४

(ક.) ,, ,, वेतालपचविंशति. १९५

(પ.) ૧૭૮૦ —— प्रेमानद कृत मामेरुं १९६, हुंडी. १९७

(પ.) ૧૮૧૧ —— प्रेमानद शिष्य रत्नेश्वर कृत पाडवाश्वेध. १९८

(પા.) ૧૮૧૯ —— वीरजी कृत सुरेखाहरण २४ કડવાં १९९

(પ.) ૧૮૩૧ —— એક ચોપડામાં प्रेमानद कृत मोसाळु २००
दशमलीला २०१. जोगेश्वर कृत गरबीओ इत्यादि. २०२
કર્તાના નામ વગરની सस्कृत पिंगल रागमाला. २०३

(પ.) ૧૮૪૯.૫૨— એક ચોપડામાં प्रेमानद कृत हुंडी २०४ भ्रमर पचीशी. २०५
मोसाळुं २०६. सुरभट्ट कृत स्वर्गारोहिणी २०७. धनदास कृत.
अर्जुनगीता २०८. मेगल कृत ध्रुवाख्यान २०९.

(પ.) ૧૮૬૭ —— એક ચોપડામા सामळभट्ट कृत पचदडनी वातो २१०
हसनी वातो २११ कमळनी वातो २१२. त्रियाराज्य २१३
समुद्रनी कथा २१४. काष्टना घोडानी वात २१५

(પ.) ૧૮૬૮ —— એક ચોપડામા

गिरधर कृत आठ भुजगी २१६, कानदास कृत पदो २१७, शादूलिया कृत एकादशी माहात्म्य २१८. शादूलिया कृत नरसगना भजन २१९, કર્તાના નામ વગરના छद माताना २२०.

(પ.) ૧૮૬૯-૭૨ —— એક ચોપડામા

प्रेमानंद कृत उषाहरण २२१, सामळभट्ट कृत *श्रीचरित्र* २२२, અને *वस्तुराहा* (कष्टहरण) पूतळीनी वातो २२३.

(પા.) ૧૮૭૦-૭૪ —— એક ચોપડામા

अखा कृत अक्षय गीता २२४, चित्तविचार २२५, पचीकरण २२६, ब्रह्मलीला २२७, विचारमाळ २२८.

(પ.) ૧૮૭૫ —— એક ચોપડામાં

प्रेमानद कृत मदालसा आख्यान २२९, दाणलीला २३०, सुरेखाहरण २३१, કર્તાના નામ વગરની चंद्रवत्तीमों २३२, કર્તાના નામ વગરનો नरसिंहनो रास २३३.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.) १८८७ —— नरहरदास कृत योगवासिष्टसार. २३४

(ગ.) १८८७ अक्षय कृमे अक्षयगीता. २३५

(५.) १९०४ —— એક ચોપડામાં

प्रेमानंद कृत ज्ञानगीता २३६, विश्राम २३७, अखा कृत छप्पा ५१ २३८, अक्षयगीता ४० कडवां २३९. कुबेरदास कृत प्रभातियां २४०, तिथिओ २४१, अविना(?)शी २४२, हंसतालव ग्रंथ २४३, शकर कृत गरबा २४४, प्रीतम कृत पदो २४५, कबीर कृत मंगळ २४६. ઇત્યાદિ.

(५.) १९०४ —— એક ચોપડામાં

हरिदास कृत सामळशहानो विवाह २४७, प्रेमानंद कृत नळाख्यान २४८.

(५.) —— એક ચોપડામાં

प्रेमानंद कृत अभिमन्यु आख्यान २४९, सुदामाचरित्र २५०.

(५.) —— —— એક ચોપડામાં

प्रेमानंद कृत अभिमंन्यु आख्यान २५१, सुदामा चरित्र २५२.

(५.) —— —— प्रेमानंद कृत रुक्मिणी हरण २५३.

(५.) —— —— એક ચોપડામાં

वृंदावनदास कृत हरिनामावलि २५४, भजनसार २५५, पदो २५६. कृष्णादास कृत पदो २५७. कविनंददास कृत पदो २५८. सुरदास कृत पदो २५९, वर्षाऋतुपद २६०. गंग कृत पदो २६१. सुदरदास कृत भजनपदो २६२.

ख—લખ્યા સાલ વિક્રમ સંવત १७५० પછીના ગ્રંથો ५६.

(ક.) १७५५ —— —— साठी संवत्सरी. २६३

(રા.) १७५६ —— —— जातकसार संस्कृत , તરજુમો ગુજ. २६४

(ક.) १७४७ थी १७८१ નો એક ચોપડો–તેમાં

विजयवाचक कृत ३६ सज्झाय २६५, मानकुशळ कृत सिद्धचक्र स्तवन २६६, यशः सोम कृत बारहभाव सज्झाय २६७, उदयविजय कृत राजगीता २६८, माणिकसागरसूरि कृत महावीर स्तवन २४ गरबी २६९, हीरविजय कृत महावीर स्तवन २४ गरबी २७०, जिनराज कृत नंदीषेणसज्झाय २७१, लब्धिविजयगणि कृत इलाचीमुनिसज्झाय २७२, समयसुंदर कृत पद्मावती २७३, उदयरत्न कृत स्थूलभद्रहृपीकेशसज्झाय २७४, चतुर्विंशतिजिन स्तवन २७५, गौतमपृच्छा २७६, साध्वाचार सज्झाय २७७, चेलणासती सज्झाय २७८, नवतत्त्वविचार चौपाई २७९, स्वामी दादूजीकी साखी અને स्तवनो २८०.

(લખ્યા સં.)	(રચ્યા સં.)	(કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)	
(ક)	૧૭૬૨	—— श्रीधर ,, श्रीधरसासष्टी.	૨૮૧
(મા.)	૧૭૬૭	—— ब्रह्मजिणदास ,, यशोधररास.	૨૮૨
(ક.)	૧૭૭૦	—— लालविजय ,, भर्गीपुराण.	૨૮૩
		,, ,, यशार्णभद्रराजर्षि रास ઇત્યાદિ.	૨૮૪
(વ.)	૧૭૭૦	—— —— जंबूकुमारसज्ञाय	૨૮૫
(ક.)	૧૭૭૧	—— —— उपवासगदसासूत्र પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૮૬
(ક.)	૧૭૭૨	—— विक्रमसुत देवेंद्र કૃત यशोधरमहाराजचरित्र.	૨૮૭
(ગ.)	૧૭૭૩	—— तुलसीदास કૃત मणिरत्नमाला સહિત એની जगजीवन કૃત ટીકા ગુજરાતીમાં.	૨૮૮
	૧૭૭૭	—— नारचंद्रज्योतिष सार.	૨૮૯
(ક.)	૧૭૭૮	—— मुनिराजश्री महाराजापुत्रपाद કૃત शकुनावलि.	૨૯૦
(ક.)	૧૭૮૧	—— वराहमिहिरसुतपृथुयशस् કૃત षट्पंचाशिका बालावबोधसहिता સંસ્કૃત, પણ સાથે છેલ્લા બે પ્રશ્નનો તરજુમો ગુજરાતી.	૨૯૧
	૧૭૮૨	—— —— रयणीभोजन सज्झाय.	૨૯૨
(ક.)	૧૭૮૪	ર. સં. ૧૭૦૭ उदयधर्म કૃત वाक्यप्रकाशव्याख्या. ટીકા જ ગુજરાતી. ઉદયધર્મ રત્નસિંહસૂરિનો શિષ્ય.	૨૯૩
(ભા).	૧૭૮૪	—— —— समाचारी कल्पसूत्र પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૯૪
(મ.)	૧૭૮૭	—— नेमिचंद કૃત एकषष्ठिशतप्रकरण પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૯૫
(લા)	૧૭૮૯	—— —— गुणावलिसतीनो रास.	૨૯૬
(મા.)	૧૭૯૩	ર. સં. ૧૭૯૩ वज्रभकुशल કૃત हेमगणिरास આ ગ્રંથના નાયક હેમગણિને જીવનદન અને જીવાબાઇનો પુત્ર કહ્યો છે.	૨૯૭
(મા.)	૧૮૦૩	ર. સં. ૧૭૯૭ भावप्रभसूरि કૃત सुभद्रारास.	૨૯૮
(દિ.)	૧૮૦૫	ર. સં. ૧૭૭૦ —— त्रैलोक्यसारदर्पण.	૨૯૯
(મ.)	૧૮૧૦	ર. સં. ૧૬૯૫ भावविजय કૃત ध्यानसज्झाय.	૩૦૦
(વ.)	૧૮૧૭	ર. સં. ૧૬૬૦ કે ૧૬૨૬ आनंदचंद કૃત जिनपूजा અને जिनस्तुति.	૩૦૧-૨
(ક.)	૧૮૧૮	—— गरुड पुराण સં., ટીકા ગુજ.	૩૦૩
(મા.)	૧૮૨૧	ર. સં. ૧૭૯૭ ज्ञानसागर કૃત गुणवर्म नृपचरित्र.	૩૦૪
(ક.)	૧૮૫૪	—— ब्रह्मधर्म કૃત सुकुमालस्वामिनो रास.	૩૦૫
(ક.)	૧૮૫૭	ર. સં. ૧૫૨૪ पाठक राजवल्लभ કૃત चित्रसेन पद्मावती चारित्र સં.; ટીકા ગુજ.	૩૦૬
(બ.)		પાંચેથી બીજી નકલ.	૩૦૭

(લખ્યા સ.) (રચ્યા સં.) (કર્ત્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(મા.) ૧૮૬૦ —— जिनमंडनोपाध्याय कृत कुमारपाल प्रबंध. ૩૦૮
(બા.) (ગ.) પાસેથી સં. અને ગુજરાતી બીજી નકલ. ૩૦૯, ૩૧૦
(ભ.) ૧૮૭૦ ર. સં. ૧૬૫૫ सौभाग्यपचमी कथा सं.; ટીકા ગુજ. ૩૧૧
(મા.) ૧૮૭૨ ર. સં. ૧૭૭૨ हरिभद्रसूरि कृत मुनिपति चरित्र પ્રા. અને ગુજ. ૩૧૨
(પા.) ૧૮૯૩ ———— नंददास कृत नाममजरी. ૩૧૩
(મ.) ૧૯૩૯ ———— ब्रह्मचर्यदर्शसमाधिस्थानकुल. ૩૧૪
(લી.) ૧૯૪૪ ———— जिनप्रतिमास्थापन सझाय. ૩૧૫
(મા.) ૧૯૪૭ ———— पद्मचंद्रसूरि कृत स्तवनो. ૩૧૬
(મ.) ૧૯૫૭ ———— साधुरूप कृत सुधर्मागच्छपरीक्षा चौपाई. ૩૧૭
(મ.) ૧૯૫૯ ———— विजयदेवें कृत पंचाश्रवसझाय, ૩૧૮

ગ—લખ્યા સાલ વગરના ગ્રંથો ૪૭.

(જે.) त्रीकमदास वैष्णव कृत कृष्णलीला चंद्रावळा. ૩૧૯
(જે.) रेवाशकर त्रीकमदास ,, त्रीकमदास प्रशंसा. ૩૨૦
(બા.) सहजानंद ,, निष्कामशुद्धि सं.; અને નિત્યાનંદ કૃત તરજુમો ગુજ. ૩૨૧
(બા.) सहजानद ,, उन्मत्त गगा माहात्म्य सं.;
અને નિત્યાનદ ,, તરજુમો ગુજ. ૩૨૨
(બા.) —— —— शिक्षापत्री संस्कृत અને ગુજરાતી. ૩૨૩
(બા.) —— —— गणेशचतुर्थीनी हकीकत. ૩૨૪
(ભ.) —— —— उपाहरण. ૩૨૫
(ભ.) —— —— अभिमन्यु आख्यान. ૩૨૬
(જે.) —— —— द्रौपदी आख्यान. ૩૨૭
(જે.) —— —— रुक्मिणि विवाह. ૩૨૮
(પ.) —— —— लक्ष्मीपार्वतीनो सवाद. ૩૨૯
(જે.) —— —— हारमाळा प्रबंध. ૩૩૦
(પો.) —— —— चोवीशें अवतार. ૩૩૧
(લી.) —— —— दमयतीनीकथा. ૩૩૨
(પા) तुळसीदास कृत दोहा હિંદી, ટીકા ગુજરાતી. ૩૨૩
(ક.) वैराग्यशतक પ્રાકૃત, અને ટીકા ગુજરાતી. ૩૩૪
(પ.) डाकोरलीला प्रकरण. ૩૩૫
(લાં.) जबूद्वीप प्रज्ञप्ति સંસ્કૃત ટીકા ગુજ૦ ૨૩૬
(મા.) બીજી નકલ. ૨૩૭

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથના નામ.)

(દિ.) जबूचारित्र प्राकृत; કંચિત્ ગુજ૦ ટીકા. ૩૩૮

(વ.) વિ. સં. ૧૭૨૫ ની નકલ ઉપરથી નકલ

श्रीतिलकाचार्य કૃત प्रत्येक बुद्धचरित्र, ૩૩૯

(મા.) —— ૧૭૫૧ मोहनविजय ,, मानतुगमानवती चारित्र. ૩૪૦

(મા.) —— ૧૭૭૨ महिमासागर ,, अर्हनक ऋषि रास. ૩૪૧

(ડ.) —— जयसुदर ,, साराशिक्षामण रास. ૩૪૨

(મો.) रत्नसिंह सूरि शिष्य आनंदसिंह सूरि કૃત उपदेशमाला कथानक. ૩૪૩

(મો.) ,, ,, ,, पदो. ૩૪૪

(ક.) समरसिंघ ,, वीर विंशतिका. ૩૪૫

(મ.) अमृतगुरु ,, सद्गुरु गीत. ૩૪૬

(મ.) मेघराज ,, तेर काठियारानी सज्झाय. ૩૪૭

(લા.) पुण्यकुशल ,, अमरसेन वैरसेनचतुष्पदिका. ૩૪૮

(મા.) —— सागरदत्त रास જુની ગુજ૦ ૩૪૯

(દિ.) जयसेनापति सुलोचनाराणी रास. ૩૫૦

(બા.) रत्नसंचय પ્રાકૃત; ટીકા ગુજ૦ ૩૫૧

(ક.) केशवदास सुत नयनसुख કૃત वैद्यमतोत्सव. ૩૫૨

(ક.) मेघमाला शास्त्र સં.; તરજુમો ગુજ૦ ૩૫૩

(ક.) बार राशीफल. ૩૫૪

(મા.) —— ૧૭૧૨ वाचकयश કૃત एकादश अग सज्झाय' ૩૫૫

(વ.) —— शुभशीलगणि ,, भरहेसरबाहुबलि निवृत्ति. ૩૫૬

મૂળ પ્રાકૃત, ટીકા ગુજરાતી.

(મો.) —— सोमसुंदरसूरि કૃત नेमिनाथ नवरस स्तवन. ૩૫૭

(મ.) —— मेघराज ,, आदीश्वर स्तवन. ૩૫૮

(ક.) —— सुमतिकीर्ति ,, धर्मपरीक्षा रास. ૩૫૯

આમા હિંદુ દેવોના દોષ બતાવ્યા છે.

(ડ.) —— विजयदेवसूरि કૃત अनुयोगद्वार सूत्रार्थ. ૩૬૦

(ડ.) गच्छाचार. ૩૬૧

(મ.) બીજી નકલ. ૩૬૨

(બા.) कल्पसूत्रसबालावबोध. મૂળ સંસ્કૃત, ટીકા ગુજરાતી. ૩૬૩

(ડ.) उपदेश रहस्य सज्झाय. ૩૬૪

(વ) जिनपूजा, नवग्रह स्तोत्र, बोधपरिहार, ઇત્યાદિ એક ચોપડીમાં. ૩૬૫

આ પ્રમાણે આ પ્રદર્શનમાં નહાના મોટા મળીને ૩૩૬ ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથ આવ્યા હતા. તેમાથી આ પ્રદર્શનને લીધે જ પ્રથમ પ્રકાશમાં આવેલ ગ્રંથો—ગ્રંથકારો—જૂનામાં જૂની પ્રતો, અને તમામ ગ્રંથોની જુદા જુદા વિષયોમાં વહેંચણુ, તેમ તેમનાં જુદા જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી વર્ગીકરણ અને અવલોકન—એ સર્વ જાતનાં તારણ, ઉપર આપેલી યાદીઓમાંથી શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ પોતપોતાનાં જ્ઞાન, ઉપયોગ, રૂચિ આદિ પ્રમાણે પોતાની મેળે કરી લે એ જ ઉત્તમ વાત હોવાથી, એવું એકે તારણ અહીં આપવામા આવતું નથી.

૫. બીજી ભાષાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો. બીજી ભાષાઓના એકંદર ૩૦૯ હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. એ સર્વનાં નામ વગેરે વિગતની ઉપલા નમૂનાની યાદી તૈયાર કરવામા આવી છે, પણ તે છાપતાં આ અહેવાલનો વિસ્તાર અને ખર્ચ વધી જાય, તેમ તે છાપવાથીએ કઇ ખાસ લાભ નહીં, એટલે આ પ્રકરણના આરંભમાં જ એમાંના ૨૯ વર્ણવેલા છે, અને બાકીનાને વિષે નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં જ હકીકત નોંધીને સતોષ માનવામાં આવે છે.

૧—વેદ—૧૪.

સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી ૧૪ વેદને લગતા આવ્યા હતા; ૮ ऋग्वेदसहिताના જુદા જુદા ભાગની નકલો, ૧ यजुर्वेदसहितापूर्वार्द्धની, ૧ शाखायन ब्राह्मणની (લ. સં. ૧૭૪૮), ૨ रुद्रजपની, અને ૨ कर्मकाण्डના ગ્રંથોની.

२. पुराण, इतिहास, आदि ११.

આ વિભાગમાં ૧૧ સંસ્કૃત ગ્રંથ આવ્યા હતા; રા. બ. લલ્લુભાઇ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખે મોકલેલાં શ્રીપુનેધિનીજીના પાનાં (લ. સ. ૧૬૬૯), વડોદરા રાજ્યે મોકલેલી हरिवशની પ્રત (લ. સ. ૧૫૮૭), क्षेमेंद्र ઉર્ફે व्यासदास कृत महाभारतमजरी (લ. સં. ૧૬૫૧), અને બીજા ૮. આમાં શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર પાસેથી આવેલી મહાભારતના છેવટના ભાગની એક પ્રતમાં અતે "મુરારિ શિવદાસ કનોજી બ્રાહ્મણે ગઢવી શાદક પાસેથી ઘોડી આપીને લીધુ" એ પ્રમાણે નોધ છે. પ્રતની લખ્યા સવત ૧૬૫૧.

३. काव्यग्रथो—१४.

સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, ટીકાઓ આદિના વર્ગમાં ૧૪ ગ્રથ આવ્યા હતા, જેમાંના નીચેના ૫ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેચે એવા હતા :—

અકબર અને ગર્જાસહના સમકાલીન गुणरंग कृत रघुवंशनी टीका—લ. સં. ૧૭૩૭ ર. સં. ૧૬૪૬. (૬) दीपनारायणशिष्य दीपरामचद्र कृत नैपधनी टीका—લ. સં. ૧૭૧૯;

कवि रामचद्र कृत निर्भयपार्थविजय નાટક—લ સ ૧૪૯૮, मोक्षादित्य कृत भीमविक्रम નાટક—લ સ. ૧૫૦૮, ૨ સ ૧૩૮૫, सागणसुत विक्रम कृत समस्यानेमिदूत કાવ્ય —લ. સં. ૧૫૦૮. આ છેલ્લો ગ્રંથ ૧૨૫ શ્લોકનો છે, તે દરેકની છેલ્લી પંક્તિ માટે મેઘદૂતના એ જ સંખ્યાના શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિ લેવામા આવી છે, એટલે કર્તાએ ૧૨૫ સમસ્યાપૂર્તિ અને એક નવા કાવ્યની રચના એ બંને કામ એક સાથે કરેલાછે

૪ शास्त्रीय ग्रंथो—२८

આ વર્ગમા ૪ વ્યાકરણના, ૧ છદ શાસ્ત્રનો, ૭ જ્યોતિષના, ૮ વૈદકના, ૧ અલકાર શાસ્ત્રનો, ૧ ગણિતનો, ૨ યોગના, અને ૪ દર્શનોના સંસ્કૃત ગ્રંથો આવ્યા હતા; જેમાથી નીચેના નોધવા જેવા છે —

જ્યોતિષમા वराहमिहिर કૃત नष्टजातकाध्याय (લ સ ૧૭૩૧), વૈદકમા वोपदेव કૃત शतश्लोकी ની બે નકલ એક, ૧૫૫૨, અને બીજી ૧૭૮૬ ની લખેલી (જેમા वोपदेवને करहाटज्ञातीय કહ્યો છે), सुषेणवैद्यक ની એક નકલ (લ સ ૧૭૫૩), અને धन्वतरि કૃત बालचिकित्साकाल्ज्ञान ની એક નકલ (લ સ ૧૬૨૦–૨૧), યોગમા भोज કૃત राजमार्तंड ની એક નકલ (લ સં ૧૬૫૮), અને વેદાતમા शंकराचार्य કૃત वाजसनेयि सहितोपनिषद्भाष्य (લ સ. ૧૭૮૭)

૫—प्रकार्ण—१८

સસ્કૃત સ્તોત્રો, વ્રતો, માહાત્મ્યો આદિના બનેલા આ વિભાગમા શેઠ સાહેબ ગ રા પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ મરાઠાઓના કીર્તનકારના ઇતિહાસમા છેલ્લા મહાપુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ નાના ફડનવિસના નિત્ય પાઠનો મોકલેલો ગુટકો મુખ્ય હતો. આ ગુટકામા स्वात्मानुभवादर्श, आदित्यहृदय, मोहमुद्गर, जीवब्रह्मैक्यानुचिंतन, द्वादशश्लोकी, नामतत्त्वानुसधान, निर्वाणषट्क, हस्तामलक, विष्णुभुजगप्रयात, ब्रह्मात्मैक्यस्तोत्र, गुर्वष्टक, सोपान पंचक, मनीषापचक चर्पटपजरिका, ब्रह्माष्टक, अष्टावक्रस्तोत्र, आत्मरहस्यस्तोत्र, सकष्टनाशन અને कोश प्रतिकोश એટલા વચનામૃતો ઉતારેલા હતા

૬—जैन ग्रंथो सस्कृत अने प्राकृत—१६७

આમા સૂત્રાગમ ગ્રંથો ૫૫, પુરાણેતિહાસાદિગ્રંથો ૮૭, કાવ્યગ્રંથો ૩૭, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ૪૬ અને પ્રકીર્ણ ૨૧ એમ આવ્યા હતા. આમાના લખ્યા સંવત અગિયાર–બારમાથી સોળમા સૈકા સુધીના પ્રાકૃત ગ્રંથો અને ભાવિક મમદો ગેઠ સા. પ્રાકૃત પંડિત પાસે ગુજરાતની ભાષાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસશોધકની દૃષ્ટિએ તપાસાવવા ઇચ્છા હતી, પરતુ પ્રદર્શનના સામાન્ય અહેવાલમા જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રદર્શનનું કાર્ય એટલું મોડું આદર્યું, પ્રદર્શન એટલી ઝડપથી એકઠું કરવું અને ગોઠવવું પડ્યું, અને આવેલી વસ્તુઓને એટલી ઝડપથી–કરીને વીજળીને વેગે જ–પાછી વાળવી પડી, કે પ્રદર્શનના અંગની ઘણીવણી સેવા કરવાની ઇચ્છાઓને વિચારાશ્રમા ઉપજ થતા

સાથે જ શમાવી દેવી પડી; અને તેમાંની આ એક અત્ર નોંધાય છે તે માત્ર એવી બુદ્ધિથી કે વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ દિશા તરફ આકર્ષવાથી ભાવિ લાભનો સંભવ છે. જૈન સાહિત્ય અને પ્રાકૃત સાહિત્યનાં પ્રદર્શનો ભરવાં, તેમાંથી અભ્યાસના જુદા જુદા વિષયો તારવવા, અને દરેકની પાછળ મંડવું, એ કાર્યો ખાસ કરીને જૈન પરિષદો અને જૈન વિદ્વાનોનાં છે. જૈન વિદ્વાનો ઉત્સાહી છે, અને જૈન પરિષદો મ્હોંમાગ્યાં સાધન મેળવી શકે એમ છે અને વળી આ પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો—સેંકડો બલ્કે હજારો—ઘણું ખરૂં એવાં સ્થળોમાં અને એવા માણસોના કબજામાં પડેલા છે, કે તેમને મેળવવાને તથા પ્રકાશમાં આણવાને માટે જૈન સાધુઓ, જૈન પંડિતો, જૈન પરિષદો, અને જૈન સંઘોનો વગવસીલો બીજા કો ઉપાયો કરતાં વધારે યશસ્વી નીવડે એમ છે તો આ એક સુચના યોગ્ય લાગે તો ઉપાડી લેવાની આપણા જૈન સહોદરોને નમ્ર વિનંતિ છે.

૭—अन्य भाषाओना ग्रंथो—२८.

ભરૂચના રા. રા. જમિયતરામ શંભુરામ દેસાઇએ લખેલા મજનૂનની એક સુંદર પણ જીર્ણ અને ત્રુટેલી પ્રત પ્રદર્શિત કરી હતી. પ્રદર્શનમાં આ—અને પ્રકરણ ૭ મામાં નોંધેલી દિવાન રણછોડજીની રોજનિશી—તથા એમની જ તારીખે સોરઠ સિવાય બીજી એકે ફારસી ચોપડી આવેલી ન હતી. ગુજરાતના નવાબી અને મોગલાઇ સમયના સ્મારકો તરીકે કેટલીક સુંદર ફારસી કિતાબો અને અનેકાનેક ફારસી ફરમાનો અને દસ્તાવેજો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં છે. એમાંથી કેટલાક સારા નમૂના મેળવવાને કમિટિએ પ્રયત્ન કર્યા તે વ્યર્થ ગયા. વળી આપણા પારસી બિરાદરો ગુજરાતમાં આવ્યા તે પછીના તેમના ઇતિહાસને* લગતાં કેટલાંક ફારસી, ઝંદ, અને બીજાં સાધનો અને સ્મારકો સંશોધીને એકઠાં કરેલાં મોટે ભાગે નવસારી અને મુંબાઇમાં સારી રીતે જાળવી રાખેલાં છે. તેમાંથી થોડાક નમુના મેળવવાના પ્રયાસ પણ વ્યર્થ ગયા. પ્રદર્શનમાં હિંદી ભાષાના ૨૫ ગ્રંથ આવ્યા હતા, તેમાંથી નીચેના મુખ્ય હતા.

- ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ લાખાજીરાજની प्रवीनसागर ની પ્રત; बनारसीदास કૃત समयसार नाटक (નાટક નહીં પણ જૈન ફિલસુફી ઉપરનો હિંદી કાવ્ય ગ્રંથ), गोकमदास કૃત द्रौपदी आख्यान, नरहरि કૃત ज्ञानरमणी અને आत्मविवेक, महाराणा सुलतानसिंह કૃત काव्यप्रकाश, અને કર્તાના નામ વગરનો चित्तविचारसंवाद

---

* પારસી ધર્મ પરિષદોને અંગે એ કોમના ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતાં ખાસ પ્રદર્શન ભરવામાં આવે તો વધારે સારૂં. અને નવાબી તથા મોગલાઇ સ્મારકોનું પ્રદર્શન ભરવાનું કામ મોસ્લેમ એજ્યુકેશન કોન્ફરન્સ હરસાલ મળે છે તેની ગુજરાતમાં પાછી બેઠક હોય તે વખતે તેને અંગે થાય તો વધારે સારૂં.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રદર્શન—બીજી વસ્તુઓ.

૧. ફૉસિલો.—ભાવનગર રાજ્યનાં બાર્ટન મ્યુઝીયમમાંથી બાર ફૉસિલ આવ્યાં હતાં હાથીની દાઢનું, હરણની ખોપરી અને શીંગડાનું, પાહડાંનું, લાકડાના ટુકડાનું, ઇત્યાદિ.

૨. ગૌતમ બુદ્ધના અવશેષ.—જુનાગઢ સ્ટેટ મ્યુઝીયમમાંથી ગૌતમ બુદ્ધના અવશેષની એક પેટી આવી હતી. આ અવશેષ ગિરનાર પર્વતની નૈઋત્ય દિશા પર લાખામેડી નામના ટીંબામાંથી નીકળેલા પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપમાંથી મળી આવેલા હતાં. ઇ. સ. ૧૮૮૮ મા પ્રથમ મિ. જે. એમ. કેમ્બેલ (મુબઇ ગેઝેટીયરના કર્ત્તા અને પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના મિત્ર) સાહેબનુ ધ્યાન એ સ્થાન પર દોરાયુ, મથાળે બૌદ્ધ સમયના જેવી મોટી ૧૮"×૧૫"×૩" ના માપની ઇટોનું ચણતર જોઇને ત્યાં ખોદકામ કરવાની તેમણે સૂચના આપી અને એ સૂચના પ્રમાણે ખોદકામ કરતા મથાળેથી ૩૯ ફીટની નીચાઇએ એક નાની પેટી મળી આવી, જુના વખતના સફાઇદાર માટીકામની એક ડબી મળી આવી, તેમાં નીચે વાટકાના આકારની ડબી અને ઉપર પકડવાને ટોચકાં વાળુ ઢાંકણું હતું, આ માટીની ડબીમા એ જ આકારની પણ જરા નાની ત્રાંબાની ડબી હતી, એ ત્રાંબાની ડબીમા એવા જ આકારની પણ એથી જરા નાની સ્વચ્છ ચાંદીની ડબી હતી, અને એ ચાંદીની ડબીમા એથી નાની શુદ્ધ સુવર્ણની ડબી હતી, આ સુવર્ણની ડબીની અદર પાંચ રત્ન, એક ન્હાનો અસ્થિનો ખડ, અને એક ન્હાનો ડાળીનો ટુકડો એટલાં વાના હતાં રત્નમા એક માણેક ધુપેલીયા રગનું છે, જેનો વ્યાસ ૩/૧૬ ઇંચ જેટલો છે, એક લીલા રગનો પારો છે જે ત્રણ ખુણાવાળો છે અને તેને વચમા આરપાર કાણુ પાડેલુ છે, એક ઘેરા વાદળી રગનો ઇંદ્રનીલ મણિ (sapphire) છે જે ઉપરના બે કરતા ન્હાનો છે અને સૌથી ન્હાનું એક લીલમ (emerald) છે. ઉપરની ડબ્બીઓમાથી માટીની ડબીનું ઢાકણ એટલુ તો મજબુત બંધ થઇ ગયેલુ હતુ કે તે ડબી ઉઘાડતા ભાગી ગઇ પણ તેના બધા કકડા હજી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે અને તે પરથી તે વખતમા કેવુ સફાઇદાર માટીનું કામ થતુ તે જોઇ શકાય છે. ત્રાંબાની ડબીમાં કાટને લીધે એક કાણુ પડયુ છે, પણ બાકીની ડબીઓ અને અદરના સાત રત્ન સ્તૂપમા અઢી હજાર વર્ષ ઉપર જેવા મુકવામા આવ્યા હતા તેવા ને તેવા જ છે.

૩. સિક્કા—કચ્છ રાજ્ય તરફથી ૭૦૨, વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૩૯, ભાવનગર રાજ્ય તરફથી ૭૫, અને રા રા રણછોડભાઇ ઉદયરામજી, માંગરોળ રાજ્ય, રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, મોરબી રાજ્ય, દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા, શેઠ હાજી કાસમભાઇ ઝવેરી, અને બીજા પ્રદર્શકો તરફથી મળીને ત્રણસો ઉપર, એમ કુલ આશરે

સવા સાતસો સિક્કા પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. તેમાં ગ્રીક સમયના ૧૮, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના સમયના ૫૦, વલભી ૨૫, વલભી એક માટીની મુદ્રા, પ્રાચીન ઇરાનના ચીપિયા ઘાટના રૂપા નાણાંનો એક નમૂનો, પ્રાચીન અરબસ્તાનના ચૂડી ઘાટના રૂપા નાણાંનો એક નમૂનો, અનેક ગધૈયા, નવાબી અને મોગલાઇ સમયના અનેક, કચ્છના રાજ્યના સિક્કાઓનો આખો સટ, વગેરે આવ્યા હતા. આજ સુધી ઉકેલવામાં ન આવેલા એવા ૬૯ સોનાના સિક્કા આવેલા હતા તે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન સૌથી વધારે ખેંચતા હતા વળી પરિષદ્‌ના એક હિતેચ્છુ, પોતાના તોશાખાનામાં હજારથી વધારે જુના સિક્કા છે, તે પ્રદર્શનમાં મોકલવાને તૈયાર હતા. પરંતુ કમિટિએ એક બે જાણીતા નિષ્ણાતોઓને રાજકોટ બોલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા તે-એઓને એ અરસામાં જોઇતી ફુરસદ ન મળી શકવાથી સફળ ન થયા. એટલે ઉપલા સિક્કાઓને માટે સાભાર ના પાડવામાં આવી, અને આ જેટલા આવ્યા હતા તેની પણ સ્વતંત્ર યાદી થઇ શકી નહીં.

૪. તામ્રપત્રો—પ્રદર્શનમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૯, પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી ૭, ભાવનગર રાજ્ય તરફથી ૭, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ૨, અને પોરબંદર રાજ્ય, મોરબી રાજ્ય, અને રાજકોટના રા. મનસુખ બહેચર પારેખ તરફથી એક એક, એમ ૨૮ તામ્રપત્રો આવ્યાં હતાં. વડોદરાનાં તામ્રપત્રો ઉકેલવાને માટે વખત મળ્યો નહીં. બીજાંમાં ૧૩ વલભી રાજાઓનાં દાનપત્રો, અને ૧ લાટેશ્વર ચૌલુક્ય ત્રિલોચનપાલનું દાનપત્ર, અને ૨ છેક અર્વાચીન હતાં. પાલીતાણાના સાત તામ્રપત્રો વિષે નાસિકના મરહુમ કલેકટર એ. એમ. ટી. જેક્સને એડમિનિસ્ટ્રેટરને ટુંકી હકીકત લખી મોકલી હતી, અને તે એઓ સાહેબે પ્રદર્શન કમિટિને મોકલવા કૃપા કરી હતી. તેમાંથી એક દાનપત્ર ગારુલક નામના કોઇ અશ્રુતપૂર્વ રાજવંશ વિષે માહિતી આપતું હોવાથી અત્યંત મહત્વનું હતું, અને તેને લગતી જેક્સન જેવા વિખ્યાત પંડિતની નોંધ અહીં ઉતારતાં ખેદ થયા વિના રહેતો નથી કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલવામાં મિ. જેક્સને કરેલી અનેકાનેક સેવાઓનો-આપણા દેશના એક ખુનીને હાથે નીપજેલાં એમનાં અકાલમૃત્યુને લીધે આ છેક નહાની સેવાથી જ અણધાર્યો અંત આવી ગયો છે.

Account of a collection of Copper Plates belonging to
PALITANA STATE.

Early this year I received from W. C. Tudor Owen Esq., I. C. S., Administrator of Palitana, a collection of twelve copper plates and a seal, as to which Mr. Tudor Owen writes "I am told that the twelve plates were found fastened together by it (the seal) and suspended by it

from the roof of a small underground chamber adjoining a tank in the city (Palitana) under-neath a large stone. They were found some forty years ago, but kept secretly in the palace here. It is said an old Brahman told the Chief of their existence and that he dug them up."

The twelve plates make up five complete grants and the first halves of two others. The most interesting is the grant numbered First below, which belongs to a hitherto unknown dynasty, the Garulakas. All the rest, including the two fragments, belong to the Valabhi dynasty, and all but one of them (the fragment marked seventh) follow the earlier form of Valabhai grants in which the geneology is given in full. In the later grants of this family (from Siladitya I downwards) all the successions between Bhatarka and Guhasena are omitted.

The standard forms are printed as Nos. 38 and 39 of Fleet's *Gupta Inscriptions.*

I hope to publish elsewhere* the full text of No. I, together with a collation of the others with the standard Valabhi grants. The chief points of interest as regards each grant are noted below :—

No. I. Two plates 7½'×9 7/8' carefully engraved on one side only in sixth century characters of the southern type, measuring about 3/16, Each plate bears 14 lines of writing. Dated in figures the year 255 of an unspecified era (doubtless the Valabhi and =573-4 *A. D.*) on the 13th day of the bright half of Asvayuja. The thing granted is the field Bhondaka Badhira Kutumbi with a well in Darbhachára village. The recipient is the Brahman Bappasvami, a Maitrayania Brahmachari of the Krisnatreya Gotra, and a resident of the village of Vatapadra. The grantor is Samanta (i. e. Feudatory)-Maharaja Simhaditya, son of Samanta-Maharaja Varahadasa, who was younger brother of Samanta-Maharaja Bhattisura, who was son of Senapati Varahadasa of the warlike Garulaka family. The grant is made from Phankapu [?—ra] Suvarna, and there is no *dutaka.* The general scheme and phraseology are very similar to those of Valabhi grants, and no definite historical information is given, except as to Varahadasa II, who is compared to Krisna in that he attacked with irresistible

* જુઓ Indian Antiquary, ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના અંક.

valour the lord of Dwarka, and is described as a great builder. There is no seal or ring.

* * * * *

(Sd.) A. M. T. JACKSON.

તરજુમો.

(પાલીતાણા રાજ્યની માલેકીનાં તામ્રપત્રો વિષે.)

આ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૦૭) ના આરંભમાં મને પાલીતાણાના ઍડમિનિસ્ટ્રેટર **ડબ્લ્યુ. સી. ટયૂડર ઓવન એસ્કવાયર**, આઇ.સી.એસ. એઓ તરફથી બાર તામ્રપત્રો અને એક મુદ્રા મોકલવામાં આવ્યાં; જે વિષે મિ. ટયૂડર ઓવન લખે છે :—"પાલીતાણા શહેરમાંના એક તળાવ પાસેના 'એક ન્હાનાં ભોંયરામાંથી આ બાર તામ્રપત્રો, સાથેની મુદ્રામાં સાંકળેલાં, અને એ મુદ્રાની કડીવડે ભોંયરાની છતમાંની એક શિલામાંથી લટકાવી રાખેલાં, ચાળીશેક વર્ષ પહેલાં જડ્યા હતાં.' કહે છે કે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે મરહુમ ઠાકોર સાહેબને એ તામ્રપત્રોની ભાળ આપેલી, જે ઉપરથી તે ખોદી કઢાવવામાં આવ્યાં, અને પછી રાજમહેલમાં ગુપ્ત રાખી મુકવામાં આવ્યાં."

આ બાર તામ્રપત્રોમાં પાંચ જોડ છે તે પાચ પૂરાં દાનપત્ર છે, અને બાકીનાં બે બે બીજાં દાનપત્રોના પૂર્વાર્દ્ધો છે. એમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું નીચે મેં પહેલે નંબરે વર્ણવ્યું છે તે છે, કેમકે એ આજ સુધી જાણવામાં ન આવેલા એવા કોઇ ગારૂલક નામના રાજવંશનું કરેલું દાનપત્ર છે. બીજાં પૂર્ણ અને અપૂર્ણ છે તે સર્વ, વલભીવંશનાં કરેલાં દાનપત્રો છે, અને તેમાંના એક (નંબર ૭ મા) સિવાયના બધામાં વધારે જુનાં વલભી દાનપત્રો—જેમાં એ વંશનું આખું વૃક્ષ આપવામાં આવેલું હોય છે તે—ની ઇબારત માલુમ પડે છે. વલભી વંશના પાછલા સમયનાં દાનપત્રોમાં—એટલે શિલાદિત્ય પહેલાનાં અને તેના પછીના દાનપત્રોમાં ભટાર્કથી ગુહસેન સુધીની પેઢીઓ લખવામાં આવતી ન હતી.

ફ્લીટ કૃત "ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ" (નામની અંગ્રેજી ચોપડીમાં) છાપેલા આંક ૩૮ અને ૩૯ વલભી દાનપત્રોની ઇબારતના નમૂના (standard) છે.

નંબર ૧ લાનું દાનપત્ર અક્ષરશઃ અને બીજાં દાનપત્રોની વલભી દાનપત્રોના નમૂના (standard) એ સાથેની સરખામણી હું અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા રાખું છું. એ દરેક દાનપત્રમાની અગત્યની બાબતો નીચે મુજબ છે :—

નંબર ૧.—બે ફલક (plates); ૭$\frac{3}{8}$×૯$\frac{7}{8}$, એક જ બાજુએ કોતરેલાં; લિપિ ૬ ઠ્ઠા સૈકાની, દક્ષિણી નમૂનાની, દરેક અક્ષરનું માપ આશરે 3/16'; દરેક

ફલકમાં પંક્તિ ૧૪. વર્ષ આંકડામાં લખ્યું છે તે ૨૫૫ છે; આ વર્ષ કયા સનનું તે જણાવેલું નથી—(પણ બેશક વલભી સનનું એટલે=ઇસવી સન ૫૭૩-૭૪); તિથિ અશ્વયુજની શુદ ૧૩. દાન ખેતરનું કરેલું છે તે દર્ભાચાર ગામમાંનું, કુવાવાળું, અને સોન્દક બધીર કુટુમ્બી નામનું ખેતર. આ દાન વટપદ્ર ગામના, કૃષ્ણાત્રેય ગોત્રના બપ્પસ્વામી નામના, એક મૈત્રાયણીય બ્રહ્મચારીને કરેલું છે. દાતા સામન્ત (=ખંડણી ભરનાર ન્હાનો રાજા)—મહારાજ સિંહાદિત્ય, જેનો પિતા સામન્તમહારાજ વરાહદાસ, જેનો મોટો ભાઇ સામન્તમહારાજ ભટ્ટિશૂર, જેનો પિતા લડવૈયા ગારુલક વંશનો સેનાપતિ વરાહદાસ—એ છે. દાન ફેન્કપુ [-ર ?] સુવર્ણ નામે સ્થલથી કરવામાં આવેલું છે. દૂતકનું નામ જણાવેલું નથી. દાનપત્રની રચના અને ઇબારત વલભી દાનપત્રોને ઘણી મળતી છે, અને તેમાં વરાહદાસ બીજાને વિષે તે એક મહાન બાંધનારો* (builder) હતો, અને તે દ્વારિકાપતિ સામે વિજયી વિક્રમથી હુમલો કરનાર શ્રીકૃષ્ણ સમાન હતો, એ પ્રમાણે લખ્યું છે, તે ઉપરાંત બીજી સ્ફુટ ઐતિહાસિક માહિતી લેશ પણ આપેલી નથી. મુદ્રા કે કડી નથી.

* * * * *

(સહી) એ. એમ. ટી. જેક્સન.

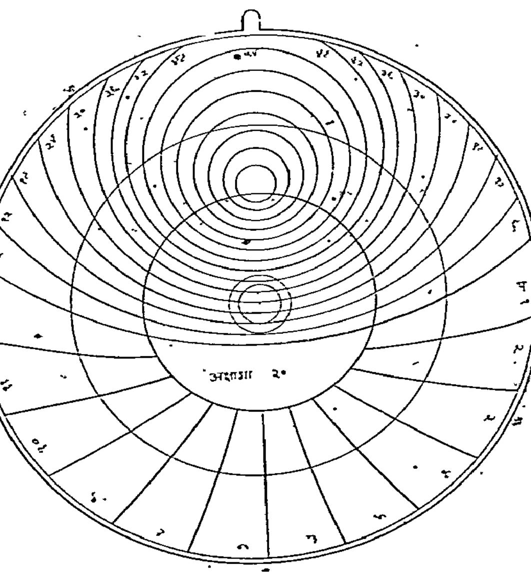
૫. પ્રતિકૃતિઓ, છબીઓ, વસ્ત્રો, ચિત્રકાર્વ્યોના તખ્તા આદિ:—
પ્રાચીન શિલાલેખોની કચ્છ રાજ્ય, ભાવનગર રાજ્ય, અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (નડિયાદની વાવનો લેખ સં. ૧૫૭૨) તરફથી આશરે સત્તાસો પ્રતિકૃતિઓ (rubbings) આવી હતી; ઉપરાંત વૉટસન મ્યૂઝીયમમાંની અશોકના સુવિખ્યાત લેખની, એ જ શિલા ઉપરના રૂદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તના લેખોની પ્રતિકૃતિ, ક્ષત્રપ સન ૧૦૩ (ઇ. સ. ૧૭૩-૧૮૩) નો "ગુંદાના લેખ" તરીકે પ્રસિદ્ધ લેખ એની શિલા અને પ્રતિકૃતિ, એ જ સમયના "બાવા પ્યારાના ભોંયરાના લેખ" ની શિલા અને પ્રતિકૃતિ, અને બીજી અનેક પ્રતિકૃતિઓ પ્રદર્શનમાં આવતાં જતાં એ વિષયના વિદ્વાનો તુરત નજર પડે એ પ્રમાણે રાખવામાં આવેલ હોવાથી-રસથી જોઇ શકતા હતા. શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ આશરે દોઢસો પ્રતિકૃતિઓ મોકલી હતી; તેમાં ઉદેપુરના રાજસાગર આગળ મળેલું मधुसूदन भट्ट पुत्र रणछोड कृत राजप्रशस्ति નામનું મહાકાવ્ય (વિ. સં. ૧૭૩૨) આખું પચીસ કાગળોમાં સંપૂર્ણ; શિવાજીના સમયથી માંડીને મરાઠા ઇતિહાસના જુદા જુદા મોટા પુરૂષોના ફારસી અને મરાઠી કાગળોની પ્રતિકૃતિઓ સો ઉપર; શિવાજીનું એટલે ભોંસલે "ઘરાણા" (રાજવંશ) નું વંશવૃક્ષ; ગાયકવાડોનું વંશ વૃક્ષ; ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયના કાગળોની પ્રતિ-

---

* કિલ્લા બાંધનારો? ઘાટ મંદિર આદિ બાંધનારો? નગરો બાંધનારો?

ock made & printed by The Lakshmi Art Printing Works Dadar

अक्षांश २०

કૃતિઓ વગેરે હતાં. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જૈન કલ્પના પ્રમાણેનો એક જુનો પૃથ્વીનો નકશો પણ આવ્યો હતો.

છબીઓ અને ચિત્રોમાં મુખ્ય નીચેનાં હતાં: પોરબંદર રાજ્યે મોકલેલાં રાગરાગણીઓનાં છત્રીશ ચિત્ર (આનો ચિત્રકાર કોણ અને આ તેની સ્વતંત્ર કૃતિ કે ઉત્તર હિંદનાં કોઇના ચિત્રોની નકલો તે કંઇ જાણવામાં નથી); વૉટસન મ્યૂઝીયમની જામનગરના સત્તર જામ સાહેબોની છબીઓ; શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ મોકલેલાં ઉમર ખાયમ, સોમનાથની લડાઇની એક ક્ષણું, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો સૂર્યાસ્ત, એ ચિત્રો, અને પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ, મેવાડનો જયમલ, મેવાડનો પ્રતાપ, ચાંદબીબી, ટોડરમલ, માનસિંહ, જસવંતસિંહ રાઠોડ, મીરજા રાજા જયસિંહ, સવાઇ જયસિંહ, રાજ કૃષ્ણચિકદેવ રાજ (મ્હૈસૂર), અલિ બહાદર, સાદતખાન, અને મોગલાઇ મયૂરાસન તથા ટીપુ સુલતાનનાં તખ્ત અને તેની તલવાર અને બીજાં આયુધોની છબીઓ; જૂનાગઢ રાજ્યે મોકલેલી પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની છબી; અને રા. રા. મહાદેવ ગોવિંદ કાનિટકરે મોકલેલાં ત્રિશલાદેવી, અને મહાવીર સ્વામી તથા ઇંદ્ર, એ ચિત્રો.

વસ્ત્રો આદિ શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ મોકલ્યાં હતાં. શિવાજીના સુપ્રસિદ્ધ વાઘનખની એક નકલ; શાહુ મહારાજનું સેલું અને એમના દરબારનો ગાલીચો અને પડદા; નાનાફડનવિસનો ઢાકા મલમલનો જામો, (ઘેરાવ પચાશ ફુટ, વજન પચાશ તોલા); સતારાનાં રાણીની જરીની સાડી; અને સિંધના છેલા અમીરનો જરીનો ડગલો; એટલી એમના બાદશાહી સંગ્રહમાંની વાનગીઓ એ પ્રાચીન વસ્તુઓના શોખીન શેઠ સાહેબે રાજકોટ સુધી મોકલીને કમિટિ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો.

ચિત્રકાવ્યો ભરૂચના વૃદ્ધ સુધારક અને કવિ રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી, શાસ્ત્રી નારણજી અને ભરૂચના રા. રા. જમિયતરામ શંભુરામ દેસાઇનાં આવ્યાં હતાં. આ બધાં મળીને અગિયાર તખ્તા હતા.

ઙ. **દસ્તાવેજો, કાગળો, ચોપડા.**—જુના ચોપડા મેળવવાને કંઇક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો. પ્રદર્શનમાં માત્ર એક ચોપડો—મોરબી રાજ્યનો મોકલેલો—મુકી શકાયો હતો.

જુના કાગળો માત્ર અઢાર મળી શક્યા—મોરબી રાજ્યે મોકલેલા બાર, વિ. સં. ૧૭૩૭ થી ૧૮૧૮ સુધીના, અને મોરબી મહાજનના છ.

જુના દસ્તાવેજો ત્રીશ આવ્યા હતા :—

(ગ.) બીજા ભીમનું બક્ષીસપત્ર; (કે.) વિ. સં. ૧૬૫૧, ૧૬૮૪, ૧૭૦૬, ૧૭૨૮, ૧૭૮૮, ૧૮૨૪, ૧૮૩૩, અને ૧૮૪૫ ના દસ્તાવેજો; (દિ.) વિ. સં. ૧૬૮૪ નો દસ્તાવેજ; (રા. રા. રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ) વિ. સ. ૧૭૮૯ નો દસ્તાવેજ; (હ.) ફારસી દસ્તાવેજો ઇ. સ. ૧૭૪૬, ૧૭૬૪, ૧૭૭૫, ૧૭૯૦ અને ૧૭૯૪ નાં; (મા.) વિ. સં. ૧૭૨૧, ૧૭૨૪, ૧૭૨૬ અને ૧૭૨૯ નાં ફારસી અને ગુજરાતી દસ્તાવેજ; વગેરે.

૭. **યંત્રરાજ.**—આ પ્રદર્શનની સૌથી વધારે જોવા જેવી વસ્તુઓમાં ડેકન કૉલેજથી આવેલો, ખગોળવિદ્યાને લગતાં શાસ્ત્રીય અવલોકનોને માટે પ્રાચીન હિંદની ગાણિતિક પ્રતિભાએ ઉત્પન્ન કરેલાં યંત્રોમાં મુખ્ય, અને તેથી કરીને યંત્રરાજનું માનનીય નામ પામેલો, યંત્ર અતિ ઉચ્ચ સ્થાનને લાયક છે. એ યંત્ર વિ. સં. ૧૬૯૫ માં કાશી નગરીમાં ઠાકર સુરચંદ્ર નામના કોઇ યંત્રશિલ્પીએ હરનાથ નામના કોઇ જોશીને માટે બનાવેલો હતો એવું તેના ઉપર જ લખાણુ છે. આ લખાણુ આગળ વર્ણનમાં આપેલું છે તે પ્રમાણે-જ અક્ષરે અક્ષર છે અને તેની ભાષા ગુજરાતી હોવાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે જો જોશી હરનાથે જ તે પોતાને માટે બનાવાવેલો હોય તો યંત્રશિલ્પી અને એ જોશી બને અથવા તો એ જોશી તો ચોક્કસ ગુજરાતી હોવા જોઇએ.

આપણા દેશમાં બનેલો આ યંત્ર એશિયા યુરોપના ઘણા ભાગમાં પ્રસરી ગયો હતો એમ માનવાને પણ પુરાવો છે. કેમકે ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના વિલાયતની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં જર્નલમાં (પૃ. ૫૩-૬૬) એક આવા જ પણ તેની અંદરનાં નામો આદિ આરબી ઝબાનમાં લખેલાં એવા એક યંત્રનું વર્ણન છે, જે યંત્ર ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ઇજિપ્તની રાજધાનિ કેરોમાં ખરીદવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ઇ. સ. ૧૪૫૦ ના અરસામાં બનાવેલો હતો, અને અવલોકનને માટે આપણા યંત્રમાં જેમ ઉજ્જયિની ના અંશને તેમ એ યંત્રમાં ગ્રેનેડાના અંશને મુખ્ય ગણેલો છે. એ યંત્રમાં અને આમાં એટલું બધું મળતાપણું જોવામાં આવે છે કે તેનું જ વર્ણન આને સારી રીતે બેસતું આવે છે, એટલે આ યંત્રનું અહીં જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે એ. રોયલ. એશિયાટીક સોસાયટિના જર્નલમાંના વર્ણન ઉપરથી રા. રા. શ્રીપાદકૃષ્ણ બેલવેલકરે ઉપજાવેલું છે. તેમાંના પારિભાષિક શબ્દોના સંસ્કૃત શબ્દો મિ. બેલવેલકરે ડેકન કૉલેજ લાઇબ્રેરીમાં યંત્રરાજના વર્ણનના બે સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે તે પ્રમાણે આપેલા છે.

1. This planispheric astrolabe is made up of the following parts—

1) Brass disc 2) View finder 3-4) Screw & nut 5-14) Ten circular plates 15) The skeleton plate. The essential parts are 1, 2, 15, while the number of plates is not fixed

2. The main part of the instrument is the *disc of brass* one side of which is flat, while the other contains a depression to hold the plates. Around this depression is a rim which is circular except for a triangular or wedgelike projection at one side to which are attached two brass rings by means of which the instrument can be suspended when in use The suspension secures the correct vertical axis

3 On the flat side of the disc, which is the back side of the instrument, are engraved three concentric circles which are divided by two cross lines into four quadrants The line which falls directly from the projection is the South-Noth line, the South end being at the projection The other line at right angles to it is the East-West line The upper half of the Sonth-Noth axis is divided into 30 equal parts by means of straight lines drawn parallel to the horizontal axis, but limited only to the South-east quadrant, So that the other three quadrants are quite blank except for the word क्रांति in the north-west & the letter ज्या in the northeast quadrants

4 The upper halves of the two circula rpatches between the three concentric circles give the number of degrees, beginning from zero which is at the east & west points to the number 90, which is just under the projection The patch between the outermost & the middle circle (3/8th of an inch in breadth) contains notches for every sixth degree as thus 6-12-18, 90-then again from 90 to 84 78 to zero, in the other quadrant The patch between the middle & the innermost circles ($\frac{1}{8}$ th of an inch) marks off each degree separately by short straight lines, like the marks of the minutes in a clock dial

5 The lower halves of the two circular patches, however, show other figures Both the smaller (or inner) & the larger (or the outer) semicircular patches are divided into 30 segments, but while the north eastern portion (containing the word क्रांति) of the smaller patch contains the figures from 6 90 by sixes, zero being at the eastern & 90 at the northern point, the north western portion (containing the letter ज्या) places its zero at the northern point & 90 at the western point, although giving the same figures from six to 90 by sixes The outerpatch in the north eastern quadrant contains, beginning from the eastern point, the following numbers in each of the 15 segments in order—

૨॥, ૫, ૭, ૯, ૧૧॥, ૧૩॥, ૧૫॥, ૧૭।, ૧૯, ૨૦।, ૨૧।, ૨૨॥, ૨૩, ૨૩।, ૨૩॥;

while in the north-western quadrant we have beginning from the northern point the following 15 figures in the Segments—૧૨॥, ૨૫, ૩૭, ૪૯, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૮૯, ૯૭, ૧૦૪, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦.

6. Comparing this instrument with the one described in the J. R. A. S. (1904, pp. 53-66) it is probable that this flat side of the disc wants some more circles & some more particulars, such as the zodiacal signs, their names, the degrees of each etc. It does not follow however that the instrument is therefore incomplete, as to judge from the appearance of the instrument itself, it must have been frequently made use of.

7. The disc is about half an inch in thickness, & around the edge are given the names of the maker & the date of its production—

श्री संवत् १६९५ वर्षे मार्गसर वदि १३ शुक्रे वाराणसीमा टाक्र मुरारजी कुअरजी वैसनो कीधो जन्तराज पातशाह श्री शाहजाहा विजय राज्ये सन ॥ ११ ॥ श्री

8. The triangular projection gives on the front side the name of the owner for whose use probably the instrument was made—

जोसी हरनाथ वाळडा घुडुरान परीनो यंत्रराज

9. On the front side around the depression there is a rim (5/12 ths of an inch in breadth) divided into 2 circles, *the outer & the larger is* divided into 60 Segments of 6 degrees each, the segments being numbered continuously from 6 to 360, the zero being just below the projection. The inner circle contains notches for separate degrees

10. In the circular hollow which is *4/10* ths of an inch in depression fit in 10 thin concentric brass *plates*, each having a central hole corresponding with the one in the centre of the brass disc The inner side of the depression contains twelve concentric circles, divided diametrically into 8 parts, corresponding to the points of the compass Between the circles are carved various names of places, arranged roughly according to their direction or importance, *or perhaps the personal knowledge of the* maker of the instrument. Underneath each name of the place is given what appears to be probably the degree of latitude.

11. The plates as above said, *are not less then ten, & each side* of each plate is to be used probably for a different अक्षांश," so that we have

at least 20 possible adjustments of the instrument due to this circumstance alone. The अक्षांश for which a plate is to be used is marked on the plate itself. Thus we have one plate marked for 99 on one side and ૨૧ on the other; & the other plates are for—

૧૮—૧૯; ૨૦—૨૨; ૨૩—૨૪; ૨૫—૨૬; ૨૭—૨૮/૩૯; ૩૦—૩૧; ૩૨–૩૩; ૩૪–૩૫; ૩૬–૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮.

It would hence be seen that the same plate & the same side of it may be used for different & in fact for almost all अक्षांश. All that would be necessary is the additional mathematical calculation involved. Hence the number of plates is more or less a matter of convenience. The instrument described in the J. R. A. S., e. g., contains only three. This being the case, the description of any one plate can equally apply to the others with slight modifications. We select the last of the above list.

12. The plates are engraved on both sides, & the side of this particular plate which represents अ० ३६ is in about all respects similar to any other side of any other plate. We have, to begin with, the perpendicular & the horizontal diameres crossing each other at the central hole. The perpendicular line is the line in the midst of heaven, the horizontal being the east-west or level line. Next we have on each plate three concentric circles, representing the tropics of cancer & capricorn & between them the equinoctial line. Each plate is further divided by a curved or oblique horizon separating the heaven above the earth from that beneath, & we have apparently at least 5 or 6 of these curved horizons, each presumably restricted to a particular अक्षांश.

13. Above this, are from 8-10 concentric circles of altitude numbered alternately by sixes from 90, which is the zenith & is in the inmost circle, downwards, in the case of this particular plate, to 36. There are also a number of other radiating axes, which are probably those of azimuth. They are all numbered from 1 to 12.

14. The segmental space between the cancer & the oblique horizon is in each case occupied by an inscription, as before pointed out, denoting the latitude at which the plate may be used, the latitudes corresponding to particular places being given in the hollow of the disc itself as already mentioned.

૨॥, ૫, ૭, ૯, ૧૧॥, ૧૩॥, ૧૫॥, ૧૭।, ૧૯, ૨૦।, ૨૧, ૨૨॥, ૨૩, ૨૩।, ૨૩॥;

while in the north-western quadrant we have beginning from the northern point the following 15 figures in the Segments—૧૨॥, ૨૫, ૩૬, ૪૯, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૮૯, ૯૭, ૧૦૪, ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦.

6. Comparing this instrument with the one described in the J. R. A. S. (1904, pp. 53-66) it is probable that this flat side of the disc wants some more circles & some more particulars, such as the zodiacal signs their names, the degrees of each etc. It does not follow however that the instrument is therefore *incomplete, as to judge from the appearance of* the instrument itself, it must have been frequently made use of.

7. *The disc is about half an inch in thickness, & around* the edge are given the names of the maker & the date of its production—

श्री संवत् १६९५ वर्षे मार्गसर वदि १२ शुक्रे वाराणसीमा टाक्कर मुरारजी कुअरजी वैसनो कीधो जंत्रराज पातशाह श्री शाहजादा विजय राज्ये सन ॥ ११ ॥ श्री

8. The triangular projection gives on the front side the name of the *owner for whose use probably the instrument was made*—

जोसी हरनाथ दाउजा घुडरान परीनो यंत्रराज.

9. On the front side around the depression there is a rim (5/12 ths of an inch in breadth) divided into 2 circles; the outer & the larger is divided into 60 Segments of 6 degrees each, the segments being numbered continuously from 6 to 360, the zero being just below the projection. The inner circle contains notches for separate degrees.

10. In the circular hollow which is 4/10 ths of an inch in depression fit in 10 thin concentric brass *plates*, each having a central hole corresponding with the one in the centre of the brass disc. The inner side of the depression contains twelve concentric *circles, divided* diametrically into 8 parts, corresponding to the points of the compass. Between the circles are carved various names of places, arranged roughly according to their direction or importance, or perhaps the personal knowledge of the maker of the instrument. Underneath each name of the place is given what appears to be probably the degree of latitude.

11. The plates as above said, are not less then ten, & each side of each plate is to be used probably for a different अक्षांश,* so that we have

अक्षांशपत्र पत्रमात्र शब्देनोच्यते ।

भपत्र कर्णनाभिजाल शब्देनोच्यते । Skeleton plate

परिखाकारवृत्ते ३६० विभागा सति । Ridge round hollow

भपत्रे द्वादश राश्यक्ति यत्सपूर्ण वृत्तमस्ति तरत्रांतिवृत्ताभिधान ।

तत्रात नक्षत्राभिधानाक्ति नक्षत्रचक्र सति । Pointers

यत्र मध्यस्थपत्रावरया उत्कर्णप्रोतोय काल स मेरूकीलाभिध ध्रुवकीलश्च ।

यंत्र पृष्टे तत्कीलप्रोत—सच्छिद्रकर्णद्वययुक्ता उनताशवेधार्थे या पटीका अस्ति सा भुजपटी (alias वेधपटी) त्युच्यते ।

कर्णौ च इष्टकशकलौ अप्युच्येते ।

The crew arrangement is modern In its stead there was a " तिर्यक्काल called अश्वमुखकीलाटयोस्ति । अस्य चान्वर्थं नाम ॥

भपत्रे यस्मिंश्चित्स्थले उन्मुख तदासक्त एव लघुकीलोस्ति स भपत्र भ्रामककील शब्देनोच्यते—The small vertical projection on the skeleton whereby it is turned round

सर्वदेशीयपत्र is that which gives the names of the various places with their अक्षा

These are extracts from one of the manuscripts in the Deccan College Library The manuscript goes on to name the various circles and the way they are drawn by means of a कर्कटक (compasses)—but an ordinary reader could not well follow it The different uses of the instrument as indicated by the headings of the various अध्यायs of the manuscript

(1) सूर्य नक्षत्राणा उन्नतांशानयनप्रकार --

> अवलंबरज्जु दक्षिणकरे गृहीत्वा, यन्त्रास्य पृष्ठ विभाग स्व सन्मुखे कृत्वा, यन्त्रपृष्टस्य उपरितनकर्णयोमध्ये एव रुड सूर्यसन्मुख कृत्वा भुजस्तया भ्रामणीय यथा उपरितनकर्णांतिगतसूर्यतेज द्वितीयकर्णरध्रमार्गेण बहिर्गत स्यात् ।)

In cloudy weather & at night अक्षणा भुजच्छिद्रसत्म नक्षत्र विलोक्य भुजपटी चतुसलग्ना तस्य नक्षत्रस्योन्नताशा स्यु

15 The other side of this plate presents a network of a number of equal circles, *the centres of which are at definite distances marked off on* both the vertical & the horizontal axes & all of them consequently passing through the four points at which the equinoctial line intersects the two axes The exact function of these circles cannot be ascertained The figures from 37-48, representing the latitudes for which the plate can be used are inscribed around the central hole

16 Above these 10 plates is another skeleton plate very decorative in appearance, which is *made to fit in o the depre on* This plate represents a plane projection of the heavens & is cut away so as to show an inner ring which is the ecliptic circle marked with the *zodiac signs & degrees*, & an outer one which is the tropic of capricorn Within both circles are about 15 pointers (*they ought to have been 28 really*, but probably the less important ones are omitted), each marked with the *name of a star, the position of which is actually indicated by its point* As this skeleton plate can be turned about, it is possible on any particular (day or) night to make the actual position of the *star in the heavens* correspond with the position as indicated by the pointers The circular movement of the plate necessary for this can be effected by means of a nob, with which it can be turned This plate also has a central hole like the others.

17 To find out the actual position of the stars we have a rule *or a pointer*, which is a quite unornamental piece of brass (*5¼ inches by ⅜ ths of an inch*) having a hole in the middle to correspond to the central hole of the instrument At the ends are two fixed upright tiles having one hole in each opposite to each other and not two as is usually the case

18 *Lastly* we have a brass screw which passes *through all the* several parts of the instrument, being itself secured by means of a square nut.

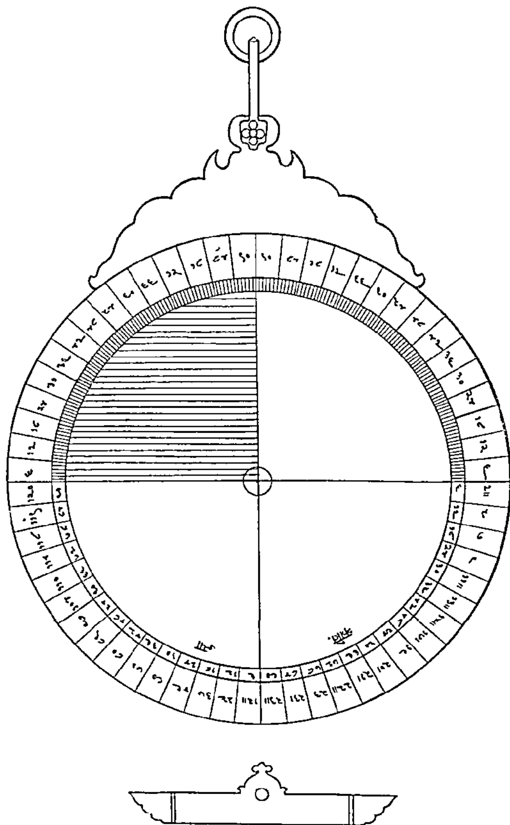
19 Some of the technical names of the parts with their definitions, &c., are as under

यन्त्रराज किरीटास्य रज्जु अवलम्बनरज्जु प्रकल्पते ।

तदाधारीभूतपादुकस्य कुंडल कटक गवेनाभ्यते ।

यन्त्रराज किरीट सिंहासन शब्देनाभ्यते ।

यन्त्रराज पत्रगम्भूत पत्र आधार शब्देनाभ्यते । Hollow

(2) लग्नज्ञान, (3) इष्टकालानयन, विषमसमहोरयो प्रमाणं नयन च, (4) दिनमाना नयन, (5) इष्टनक्षत्र रात्रौ कदा उदेष्यतीति गणन

(रात्रौ क्ष इष्टनक्षत्रचक्र तमशलाद्विदेश्रताशे धृत्वा सूर्य स्थान कस्या होराया सलग्नमिति द्रष्टव्य । एव पश्चिमक्षितिजात् यस्या होराया सलग्न तत्स्थाका गता होरा स्यु ॥)

(6) लग्नोदयसाधन (7) सूर्योदयात्प्रागेव कियता कालेन आकाशधवलता (Twilight) भवति अस्तादनतरच कियता कालपर्यंत भवतीति प्रतिपाद्यते । (8) उन्नतांशेभ्य छाया (Shadow) ज्ञान छायात उन्नतांशज्ञान निरूप्यते । (9) ज्ञातैकवर्षलग्नात् अग्रिमवर्षा नयन (10) अक्षांशज्ञान (11) पर्वतवृक्षाद्युच्चताज्ञान नदीप्रवाहादिदैर्घ्यज्ञान (12) सर्वदेशीय क्षितिजपत्रविचार ।

(तत्र यस्य देशस्य पत्र नभवति तस्य देशस्य &c. Showing that the plates are to be used for particular places)

The manuscript then goes into various illustrations, & other technical points as to the correctness or otherwise of the instrument. Altogether this manuscript (179 of A 1883 84) & another (180 of A 1883 84) dealing with the same subject in the Library form a necessary accompaniment to the study of the astrolabe *

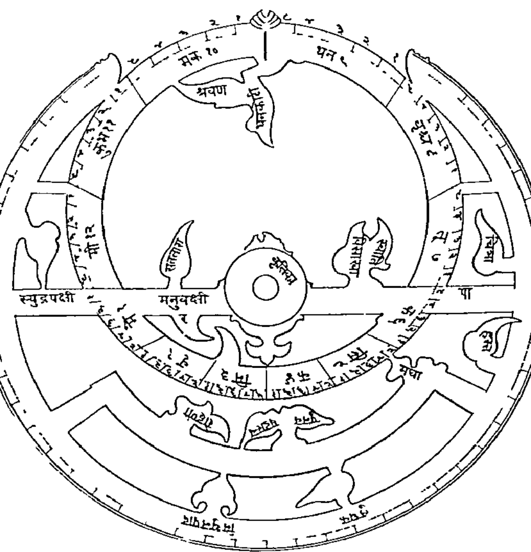
૮ હસ્તાક્ષરો અને વિરલ છાપેલાં પુસ્તકો.—જેમના હસ્તાક્ષરો આવ્યા હતા તે કર્તાઓની યાદી પ્રદર્શનના સામાન્ય પ્રકરણમા અપાઇ ગઇ છે ઉપરાત રા રા ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર, સ્વ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠીના હસ્તાક્ષરની ચોપડીઓ રાજકોટ મોકલવાનો હુકમ કરી ચુક્યા હતા પરતુ એ હુકમનો અમલ થવો રહી ગયો મહીપતરામજીના હસ્તાક્ષરમા 'ઈંગ્લાન્ડના પ્રવાસ' ની એક ચોપડી, ભોળાનાથજીના હસ્તાક્ષરમા અભંગમાળાના ભાગ એક, બે અને ત્રણ ઉપરાત "વિધવાવિવાહ મશાસ્ત્ર કે અશાસ્ત્ર' નો નિબધ ઇત્યાદિ પંડિત ભગવાનલાલના હસ્તાક્ષરમા એમના બે કાગળ, અને દિવાન રણછોડજીના હસ્તાક્ષરમા એમની ફારસી અને ગુજરાતી રોજનીશી હતા

વિરલ થયેલા છાપેલા પુસ્તકોમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ "જ્ઞાનપ્રકાશ' ના ઇ સ ૧૮૫૦ ના અંકોનો મસદ મોકલ્યો હતો અને આ વિભાગમાની બીજી બધી ચોપડીઓ રાજકોટના રેવરડ મિ સ્ટીવન્સને ખાસ પ્રયાસથી એકઠી કરીને મોકલેલી—

* ચોપડી આપનારે યંત્રરાજના ચિત્રોના બે પાનાંમાંનું પહેલું આ લેખના આરંભમાં અને બીજું આ લેખને અંતે એમ મુક્યા

બાઇબલના જુનામાં જુના ગુજરાતી તરજુમા અને ખ્રિસ્તી ધર્મને લગતી જુનામાં જુની ગુજરાતી ચોપડીઓ હતી. ઇ સ. ૧૮૨૧ માં છાપેલો નવા કરારનો તરજુમો, ઇ. સ. ૧૮૩૭ (સં. ૧૮૯૩) માં સુરતની મોટી આગને સમયે કરવામાં આવેલું પ્રવચન (sermon), જોન વિલ્સને પિતા અને પુત્ર વચ્ચે સંવાદના રૂપમાં પાલીતાણાના જૈનોને લખેલો પત્ર ઇ. સ. ૧૮૪૪ નો બનિયન કૃત 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નો તરજુમો ઇ. સ. ૧૮૫૭ મા ગુજરાતની પુસ્તક પ્રસારક મંડળીને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી 'પહેલી ચોપડી,' અને ઇ. સ. ૧૮૬૪ નો પારસીઓને માટે ખાસ પારસી-ગુજરાતીમાં લખાયેલો 'નવો બંદોબસ્ત'—એ એમણે પ્રદર્શિત કરેલાં પુસ્તકો અને સંગ્રહોમાં ખાસ જોવા જેવાં હતાં.

૯. **આ પ્રકરણોની અનેક ન્યુનતા**—ગુજરાતમાં ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયોને લગતાં થયેલાં આ પહેલવ્હેલાં પ્રદર્શનનો આ હેવાલ કઇ કઇ વાતે અપૂર્ણ છે, તે એના લગભગ દરેક પેટા વિભાગની યાદીઓ અને બીજું વર્ણન આપતાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રીય હેવાલમાં જોઇએ એટલી વિગત આપતાં એક મોટો ગ્રંથ થઇ જાત, અને જુદા જુદા પેટા વિભાગનો એવો હેવાલ તૈયાર કરવાનું કામ દરેક વિભાગના ખાસ પંડિતને સોંપવું પડત. આ હેવાલમાં તો પ્રદર્શનમાં આવેલી વસ્તુઓમાંથી બેતૃતીયાંશથી વધારેનાં તો નામ પણ આપવામાં આવેલાં નથી. જેટલીનાં નામ આપેલાં છે તે વસ્તુઓને લગતી નામ ઉપરાંતની જૂજ માહિતી જ આપી શકાઇ છે. અને વળી એ પણ ઉમેરવું પડે છે કે રા. રા. બેલવેલકર અને પ્રોફેસર ભટે બનતી ચીવટ રાખી હતી, તથાપિ જે કંઇ આપી શકાયું છે તેમાં પણ ભૂલો થયેલી હોવી જોઇએ. કેટલી તે કોણ જાણે. શાસ્ત્રીય અનશુદ્ધિ અને ચોકસાઇ (scientific accuracy and precision) તે શું એનો જેઓને ખવાલ છે, અને વસ્તુઓ લાંબો વખત પાસે ને પાસે રાખીને પંડિતો નીરાંતે તૈયાર કરે એવી આવા વિષયોની વર્ણનાત્મક યાદીઓ (descriptive catalogues) માં પણ કેટલી ભૂલો હોય છે તે જેઓ જાણે છે, તે આ પ્રકરણોમાંની ભૂલોથી ચકિત થશે નહીં; ઉલટું જે સ્થિતિમાં, જે સમયમાં, જે ખાસ પંડિતોની મદદના અભાવમાં, આ યાદીઓ તૈયાર થઇ છે તે જોતાં, એમાં ભૂલો નથી એવો દાવો કરવામાં આવે, તો જ તેઓ ચકિત થાય. કારોબારી કમિટિ પ્રદર્શનની યોજનાને એક મોટા સાહસ જેવી ગણવામાં જરાએ ભૂલ કરતી ન હતી. અને એ સાહસ પણ ઉઠાવવામાં આવશે તો તે આબરૂભર પાર ઉતારી શકાશે અને એ માટેનો ખર્ચ ગજા ઉપરાંતનો નહી નીવડે, એ બે મુદ્દાઓ વિષે કમિટિએ પોતાની ખાતરી કરી લેવામાં વાર લગાડી એ પણ અયોગ્ય ન હતું. તથાપિ એ વિલંબને લીધે જ પ્રદર્શનનું કામ વધારે મુશ્કેલ બન્યું. અને પ્રદર્શનને ખુલ્લું રાખવાને માટે કેવળ થોડા જ દિવસ રહ્યા—જે દિવસો પણ પરિષદ્નાં બીજાં એટલાં જ મહત્ત્વનાં અંગોને લગનાં કામકાજથી ભરેલા હતા—અને વળી મિ. રેન્ડોલ સાહેબ, રાજાઓ, શેઠ

मकर १०
धन ९
श्रवण
मनुवक्षी
स्पुद्रपक्षी
मघा

સાહેબ પુરૂષોત્તમ, જૈન સંઘો અને વિદ્વાનો આદિના ઉમંગ અને ખરા અંતઃકરણની મદદ-થી પ્રદર્શન એટલું મોટું, સારૂં, અને વિવિધતાઓથી ભરેલું નીવડયું, કે એટલા ગણતર દિવસોમાં એના શાસ્ત્રીય વર્ણનાત્મક હેવાલ માટે પુરતી નોંધ લઇ લેવાનું કામ લગભગ અશક્ય થઇ ગયું. અસ્તુ. આ પ્રદર્શન અને તેના હેવાલનાં આ પ્રકરણો એક ફુલ નહીં તો ફુલની પાંખડીઃ એક સફલ પ્રયોગ નહીં તો એક પહેલવ્હેલા પ્રયોગ તરીકે આશા-જનક—ગણાય, એટલો જ પ્રદર્શન કમિટિનો દાવો છે. અને પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયાના આરંભમાં મિ. શુક્લે પોતાના ભાષણના અંત ભાગમાં જે ઇબારત વાપરી હતી તેવું અનુકરણ કરીને પ્રદર્શન કમિટિ જણાવવા રજા લે છે, કે જો આ પ્રદર્શનનો દાખલો લેવાશે, અને ખાસ કરીને જો એમાં રહી ગયેલી ખામીઓનાં કારણો વિચારીને તે ઉપ-રથી ધડો લેવામાં આવશે—જો ભવિષ્યનાં પ્રદર્શનોના કાર્યવાહકો એવાં કાર્યને માટે જોઇતા વખત અને જોઇતા વિદ્વાનોની પહેલેથી ગોઠવણ રાખશે, અને આખા પ્રદર્શનનો શાસ્ત્રીય વર્ણનાત્મક હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘટતી યોજના ઉપરાંત, એકઠી થયેલી વસ્તુ-ઓ ઉપરથી સૂચિત થતા જુદા જુદા વિષયોમાંથી બની શકે તેટલા પસંદ કરી તેને લગતા ખાસ અભ્યાસને માટે અને તેનાં પરિણામ પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે પણ પ્રથમથી યોજના રાખશેઃ ઉદાહરણ તરીકે, જુની ગુજરાતીના લાંબા અને વિશ્વસનીય નમૂનાનો સાલવાર સંગ્રહ; કે ભાલણ, ભીમ, અખો, પ્રેમાનંદ, કે સામળના કોઇ ગ્રંથની જુનામાં જુની સારી પ્રતની પ્રતિકૃતિ; કે જુનામાં જુના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂના; કે અમુક સમયનાં અમુક તરેહનાં દસ્તાવેજોની પ્રતિકૃતિઓ; કે અમુક કાલ અને અમુક પ્રદેશના ચોપડાઓમાંથી ફકરા; કે અમુક કાલના સિક્કાઓની છબીઓ; કે એવા બીજા શાસ્ત્રીય વિષયમાંથી જે બની શકે તેનો બની શકે તેટલો અંશ લાયક વિદ્વાનોને સોંપી એ પ્રમાણે જે તૈયાર થઇ શકે તે ગ્રંથ કે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના પ્રથમથી જ રાખશેઃ—તો કમિટિએ વાવેલું આ પ્રયોગબીજ સારી રીતે ઉગી નીકળ્યું એમ કમિટિ માનશે. સારૂં પ્રદર્શન ભરવાની મુશ્કેલી એટલી બધી છે કે જો એ સાહસ વ્હોરવું તો એમાંથી આ પ્રમાણેના સ્થાયી લાભ મળી શકે એવી યોજના પણ પ્રથમથી રાખવી જોઇએ. પ્રજાની જાગૃતિ અને તેનાં કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિઓ એ બંનેની વિવૃદ્ધિ એક બીજાને ઉપકારક બને એવો નિયમ છે. જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ વધારે જ્ઞાનની ઇચ્છા—જિજ્ઞાસા—તીવ્રતર થતી જાય, અને વધારે જ્ઞાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરીને પોતાનાં કારણની વિવૃદ્ધિનું કારણ બને. કાર્ય થતાં આવે તેમ તેમ ઉત્સાહ, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, શક્તિ, સહકારિતા (co-operation) આદિ ખીલતાં આવે, જેથી કરીને દૃષ્ટિમર્યાદાની જુની દિવાલો ઓળંગી જવાય, અને વધારે મોટાં કાર્ય વધારે સારી રીતે પાડી શકાય. લાયક કાર્યવાહકો અને લાયક પરિસ્થિતિ અન્યોન્ય અનુકૂલ—અન્યોન્ય ઉપકારક—જીવનમાં વણાતાં અને ખીલતાં આવે, એનું નામ જ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સળંગ પ્રગતિ. આવી પ્રગતિ ગુજરાતી પ્રજાના ભાવી જીવનમાં સદા પ્રવર્તો !

પ્રકરણ ૮ સું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

૧. કોબે (જાપાન) અને લન્ડનની સભાઓ. પરિષદ્ મળવાની તારીખો નક્કી થયા પછી ઓગસ્ટ માસમાં હિંદની બહારના દુનિયાના પ્રદેશોમાં કાયમ કે થોડા વખતને માટે વસતા ગુજરાતીઓને અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યના અનુરાગીઓને ખબર પહોંચાડવાના હેતુથી રંગૂન, સિંગાપોર, હોંગકોંગ, સયામ, શેન્ગહાય, જાપાન, મન્ચૂરિયા, કેનડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઇંગ્લાંડ, આફ્રિકા, મોરીશિયસ, એડન, બગદાદ, વગેરે સ્થળે એક અંગ્રેજી વિનંતીપત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો. આના પરિણામમાં પરિષદ્‌ની પેટા સભાઓ જેવી એક સભા જાપાનના કોબેમાં અને બીજી ઇંગ્લાંડમાં થઇ. બંનેના હેવાલ પરિષદ્‌ની તારીખો પહેલાં અહીં પહોંચી શક્યા. કોબેની સભાનો કાગળ નીચે મુજબ આવ્યો.—

કોબે તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯.

મિં. બી. કે. ઠાકોર,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના ઑ. સેક્રેટરી, રાજકોટ.

આપની તા. ૧૯ મી ઓગષ્ટ સને ૧૯૦૯ ને રોજ લખેલી આમંત્રણપત્રિકા મળી અને તે માટે અત્રે વસતા ગૂજરાતી ભાષા બોલનારાઓની એક સભા તા. ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯ ને રોજ "ધી ઓરીએન્ટલ" ક્લબના મકાનમાં મળી હતી જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠેરાવ કરવામાં આવ્યો છે:—

"આ સભામાં હાજર રહેલા ગૂજરાતી ભાઇઓ 'ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્' જે રાજકોટ મૂકામે મળનારી છે તે જાણી ઘણા ખુશી થયા છીએ. અને એ પરિષદ્‌નાં કામને દરેક જણ ફત્તેહ ઇચ્છે છે. તેમજ એ પરિષદ્‌ને ઉભા કરનાર તથા ચલાવનારને ધન્યવાદ આપીએ છીએ"

લી૦ સેવક,

અમરજી કાનજી જોશી,

પ્રેસિડન્ટ.

લન્ડનમાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે એક હિંદુ, એક પારસી, અને એક મુસલમાન એમ ત્રણ ગૃહસ્થોની સહીથી નીચેનો વિજ્ઞાપના વિલાયતમાના ગુજરાતીઓને કરવામાં આવી :—

સાહેબ, *17th September, 1909.*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ત્રીજી કાઠિયાવાડમાં રાજકોટમાં અક્ટોબરની તા૦ ૨૮, ૨૯, ૩૦ મીએ મળશે. તેમાં ગોંડળના નામદાર ઠાકોર સાહેબ રિસેપ્શન કમિટિના પ્રમુખ છે. દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ પરિષદ્‌ના પ્રમુખ નીમાશે.

પરિષદ્‌ના 'સેક્રેટરી' રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર તરફથી કાગળ આવ્યો છે તેમાં પરિષદ્‌ને ઉત્તેજન મળવાની માગણી કરે છે આ કામમાં વિલાયતમાં રહેનારા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા મળી એક ઠરાવ પસાર કરે તો ઠીક એમ કેટલાકનો મત છે. તેથી વેસ્ટ મિનસ્ટર પેલેસ હોટેલમાં (૪ વીક્ટોરીયા સ્ટ્રીટ) અક્ટોબરની ૫ મી તારીખે સાંજના ૪ વાગતે ગુજરાતીઓની જાહેર સભા ભરવાની છે. તેમાં સર મંચેરજી ભાવનગરી સાહેબે પ્રમુખપદ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે. સર્વે ગુજરાતી આ વેળા હાજર થશે એવી ઉમેદ છે

એક ગુજરાતી મંડળ કાયમને સારૂ સ્થાપવાની પણ યોજના કરવામાં આવશે.

આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા 'ડેપ્યુટેશન'ના 'મેમ્બરો' હાજર હશે એવી ખબર છે

'મીટીંગ'નું કામ થઈ રહ્યા પછી ચાહ વિ. મળી શકે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બધા ગુજરાતીઓના ઠેકાણાની વ્યવસ્થાપકોને ખબર ન હોવાથી કોઈને આમંત્રણ મોકલવાનું રહી ગયું હશે તેથી જેઓને આ પત્ર મળે તે પોતાના ભાઈબંધોને બતાવશે અને સાથે લાવશે એવી ઉમેદ છે.

લી. રૂસ્તમ દેસાઈ,
,, હુસેન દાઉદ મહમદ,
,, જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ.

આ વિજ્ઞાપના ઉપરથી તા ૫ મી અક્ટોબરે વેસ્ટ મિનસ્ટર પેલેસ હોટેલમાં સર મનચેરજી ભાવનગરી, રા રા મોહનલાલ કર ગાંધી, જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ, ફતેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન, લેફટનન્ટ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી, દાક્તર દિનશા પેસ્તનજી ઘડીઆળી, મિસિસ માણેકબાઈ ઘડીઆળી, મિ. નસરવાનજી માણેકજી કુપર, મિ એદલજી જમશેદજી ખોરી, મિ બહેરામજી બરજોરજી ઇરાની મિ. હોમી અરદેસર વકીલ, મિ લુટાજી હુણીસ, મિ મહમ્મદ કાસમ આંગલીઆ, મિ. હુસેન દાઉદ મહમ્મદ, રા રા. રતીલાલ ઘેલાભાઈ મુનશી, દેવજી મધુભાઈ ચહુઆણ, ચંદુલાલ માણેકલાલ દેસાઈ, જનાર્દન હીરાલાલ મજમુદાર, નટવરલાલ ચંદુલાલ ઠાકોર, રમણીકરાય જાદવરાય ઠાકોર, સુનીલાલ ભીમભાઈ વકીલ, ગોકલભાઈ હીરાભાઈ દલાલ, પુરુષોત્તમદાસ તુળસીભાઈ પટેલ, બિહારીલાલ નાજર, બાબુલાલ જીવણલાલ દેસાઈ, દોરાબજી ઇશ્વરદાસ પારેખ, નગીનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ, અને બે ત્રણ બીજાઓ સભામાં હાજર થયા સભાનું કામ ચાર વાગે શરૂ થઈ સાડાછ સુધી ચાલ્યું. સર મંચેરજી ભાવનગરીએ પ્રમુખસ્થાન લઈને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું :—

આ મેલાવડામાં પ્રમુખસ્થાને કોઇ હિંદુ ગૃહસ્થ બીરાજતે તો વધારે શોભત. પણ જ્યારે મી. પરીખે મને તે પદ લેવા સૂચવ્યુ ત્યારે મે તે કબુલ કર્યું તેમ કરવા મને કેટલાક કારણો હતા હું જ્યારે નાની ઉમરનો હતો ત્યારે મને ગુજરાતી ભાષાનો શોખ હતો. મે મહારાણી વિકટોરીયાના પ્રવાસનુ ગુજરાતીમા ભાષાતર કર્યું હતું તે માગ બંડોળમાથી આજે મને મળી આવ્યુ મને ગુજરાતી ભાષા કઇક આવડે છે તેનો એ પુરાવો છે આથી મે પ્રમુખપદ કબુલ કર્યુ.

થોડા વર્ષ થયા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ એ નામનુ મંડળ થયું છે. આ મંડળના કામમા રાજપ્રકરણી તત્ત્વ દાખલ થતુ નથી તેમા મુખ્ય હેતુ એ સમાયલો છે કે ગુજરાતી ભાષાને જાળવવી અને ખીલવવી આમ કરવાનુ શુ કારણ છે એમ કોઇ પૂછે તો તેનો જવાબ એ છે કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ કઇ ધાસ્તીમા આવી પડી છે તે કઇ દુશ્મતના હુમલાને લીધે નથી, પણ એવો સમય આવી ગયો છે કે આપણી ભાષાઓ તથા બીજી દેશી વસ્તુઓ તરફ બેદરકારી જોવામા આવે છે. સર્વ મરદો અને ઓરતો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે, અને તે વ્યાજબી છે. જે ભાષામાં રાજ્યકારભાર ચાલે છે, જે ભાષામા વેપાર ચાલે છે તે ભાષા શીખવાની લોકોને ઉલટ થાય છે, ને થવી જોઇએ. પણ તેથી કંઇ પોતીકી ભાષા છોડી દેવાની ન હોય. આપણામાના ઘણા ફ્રેંચ, જરમન પણ શીખીયે છીયે, ત્યારે જે ભાષા આપણી કુદરતી છે તે કેમ છોડી દેવાય ? તે ભાષાની હાસી કરવી એ કોઇ રીતે વાજબી નહીં કહેવાય છતા કોઇ ના પાડશે નહીં કે એવી બેદરકારી હિંદમા ચાલી છે. મને યાદ છે કે જ્યારે હું બાળક હતો ત્યારે કેટલાક નવજવાનો પોતાના ઘરમા પણ ગુજરાતી ભાષા બોલવા નહિ આપતા તેમાના કેટલાકના નામ હું આપી શકુ છુ કેટલાક વળી અંગ્રેજોની નકલ એટલે દરજ્જે કરતા કે આયા પણ હિંદુસ્તાની રાખતા કે જેથી છોકરાઓ અંગ્રેજની માફક ગાત્ર જરૂર પડતું હિંદુસ્તાની જ બોલે. આ બધુ અધુરી કેળવણીને લીધે થતુ હતુ હવે એવા દાખલા થોડા જોવામા આવે છે. હુ ઘણા વર્ષથી અહિ જ (વિલાયતમા) વસુ છુ, છતા પોતીકી ભાષાનો મહાવરો મે છોડયો નથી મને કોઇ ગુજરાતીમા કાગળ લખે તેને જવાબ ગુજરાતીમા જ આપુ છુ

હુ જોઉં છુ કે જે કાગળ મી પરીખ ઉપર આવ્યો છે તે અંગ્રેજીમા છે આનુ કારણ એમ હશે કે "સેક્રેટરી"એ ધારી લીધુ હશે કે ગુજરાતી કાગળ સમજવા વાચવામા વખતે આપણને અડચણ આવે પણ તેટલે સુધી તો આપણી દશા નથી આવી પડી એ સતોષની વાત છે (પછી અંગ્રેજી કાગળ સર મચેરજીએ વાચી સભળાવ્યો તેમા જ્યારે ગોંડલના રાણી સાહેબ તથા દિ બા. અબાલાલ દેસાઇનાં નામ આવ્યા ત્યારે તાળીઓના અવાજ થયા) આ કાગળમા બે દરખાસ્ત છે એક તો એ કે આપણે અહિંથી કઇ લખાણો મોકલવા બીજી એ કે પરિષદ્‌ને ઉત્તેજન મળે તેવા ઠરાવ પસાર કરી મોકલવા મને ઉમેદ છે કે વખત થોડો છે છતા કોઇ ગુજરાતી ગૃહસ્થ લખાણુ મોકલી શકશે બે ઠરાવો પસાર કરવાના છે તે તમારી આગળ રજુ થશે

પરિષદ્‌ના 'સેક્રેટરી' રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર તરફથી કાગળ આવ્યો છે તેમાં પરિષદ્‌ને ઉત્તેજન મળવાની માગણી કરે છે આ કામમાં વિલાયતમાં રહેનારા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા મળી એક ઠરાવ પસાર કરે તો ઠીક એમ કેટલાકનો મત છે. તેથી વેસ્ટ મિન્સ્ટર પેલેસ હોટેલમાં (૪ વીક્ટોરીયા સ્ટ્રીટ) અક્ટોબરની ૫ મી તારીખે સાંજના ૪ વાગતે ગુજરાતીઓની જાહેર સભા ભરવાની છે. તેમાં સર મંચેરજી ભાવનગરી સાહેબે પ્રમુખપદ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે. સર્વે ગુજરાતી આ વેળા હાજર થશે એવી ઉમેદ છે

એક ગુજરાતી મંડળ ભાઈઓને સારૂ સ્થાપવાની પણ યોજના કરવામાં આવશે.

આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા 'ડેપ્યુટેશન' ના 'મેમ્બરો' હાજર હશે એવો સંભવ છે.

'મીટીંગ'નું કામ થઈ રહ્યા પછી ચાહ વિ. મળી શકે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બધા ગુજરાતીઓના ઠેકાણાની વ્યવસ્થાપકોને ખબર ન હોવાથી કોઈને આમંત્રણ મોકલવાનું રહી ગયું હશે તેથી જેઓને આ પત્ર મળે તે પોતાના ભાઈબંધોને બતાવશે અને સાથે લાવશે એવી ઉમેદ છે.

લી. રૂસ્તમ દેશાઈ,
" હુમન દાઉદ મહમદ,
" જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ.

આ વિજ્ઞાપના ઉપરથી તા. ૫ મી અક્ટોબરે વેસ્ટ મિન્સ્ટર પેલેસ હોટેલમાં સર મનચેરજી ભાવનગરી, રા. રા. મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી, જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ, ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન, લેફ્ટેનન્ટ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી, ડાક્તર દિનશા પેસ્તનજી ઘડીઆળી, મિસિસ માણેકબાઈ ઘડીઆળી, મિ. નસરવાનજી માણેકજી કુપર, મિ. એદલજી જમશેદજી ખોરી, મિ. બહેરામજી અરદેશરજી ઇરાની મિ. હોમી અરદેશર વકીલ, મિ. હાજી હબીબ, મિ. મહમ્મદ ઇમામ આંગલીયા, મિ. હુમેન દાઉદ મહમ્મદ, રા. રા. રતીલાલ ઘેલાભાઈ મુનશી, દેવજી મધુભાઈ મહુઆણ, ચંદુલાલ માણેકલાલ દેસાઈ, જયકૃષ્ણ હીરાલાલ મજમુદાર, નટવરલાલ ચંદુલાલ ઠાકોર, રમણીકરાય જાદવરાય ઠાકોર, ચુનીલાલ ભીખાભાઈ વકીલ, ગોકળભાઈ દીવાળભાઈ દલાલ, પુરષોત્તમદાસ તુલસીભાઈ પટેલ, બિહારીલાલ નાગર, બાબુલાલ જીવણલાલ દેસાઈ, છોટાલાલ ઇશ્વરદાસ પારેખ, નગીનદાસ હરિલાલ સેતલવડ, અને બે ત્રણ બીજાઓ સભામાં હાજર થવા સભાનું કામ ચાર વાગે શરૂ થઈ સાડાછ સુધી ચાલ્યું. સર મંચેરજી ભાવનગરીએ પ્રમુખસ્થાન લઈને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું :—

વણીના વિચારો ઉપર , મોહાએનો હતો બીજા પણ મોહાએલા છે મારો મોહ ભાગ્યોછે બીજાનો ભાગે એવુ ઇચ્છુછુ આ બાબત ઉપર બહુ કહેવાના વિચારવાનો આ પ્રસગ નથી જે ઉપની દલીલ બરોબર હોય તો આપણે આગળ નથી ગુજરાતી ભાષા વિષે આગળ વિચાર કરી શકીયે છીએ ગુજરાતીઓ એ બીજાની વચ્ચે અગ્રેજી બોલે એ અધમ દશા સૂચવે છે એમ કહ્યા વિના રહેવાતુ નથી તેમ થવાથી માતૃભાષા ફગાળ થઇ ગઇછે આપણે જ તેનું અપમાન કરીયે છીયે એટલે આપણે દીન બની જઇયે છીયે હુ મારા વિચારો ગુજરાતીમા બરાબર ન બતાવી શકુ અને ઇગ્રેજીમા બતાવી શકુ એ વિચાર કરૂ છુ ત્યારે મને કપારી છુટ છે જેણે પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે, તે પોતાના દેશનું શુ ભલુ કરશે? ગુજરાતી મહાન પ્રજા કોઇ કાળે ગુજરાતી ભૂલી બીજી ભાષાનો અગીકાર કરે એમ સ્વપ્ને પણ નથી સંભવી શકતુ અને જો તેવો સંભવ ન હોય તો જેઓ તે ભાષાને પડતી મૂકે છે, તેઓ દેશના એટલે પોતાની પ્રજાના દ્રોહી છે એમ કહેવુ અતિશયોક્તિમા નહિ ખપે બગાળામા પ્રજાની છબી પડે છે એ વાક્ય અનુચિત નથી આમ છે તો ગુજરાતી, બગાળી ઉરદુ, મરાઠી પરિષદો થવા લાગી છે એ બહુ સરમ નિશાની છે બહાર જતા હિદીઓને આ હકીકત બહુ વિચારવા જેવી છે તેઓની જવાબદારી મોટી છે તેઓ પ્રજાને દોરનાર થવાના છે, તેઓ જ પોતાની ભાષા ભૂલી જશે તો પાપના અધિકારી થશે કેટલાક બહુ ઇગ્રેજી ભણેલાના લખાણમા મે વાચ્યુ છે, કેટલાકને બોલતા સાભળ્યા છે, કે તેઓ ગુજરાતી કરતા ઇગ્રેજી વધારે જાણે છે આ વાત આપણને શરમ ઉપજાવનારી છે હકીકતમાં ખરી નથી એવુ લખનાર બોલનાર ઇગ્રેજી ભાષા શુદ્ધ લખતા બોલતા નથી, એમ કહેતા આચકો નથી ખાતો એમ જ હોવુ જોઇએ કેટલાક વિચારો અગ્રેજી ભાષામા સહેલાઇથી બતાવાય એ માનુ છુ ને તે પણ આપણને શરમાવાનું કારણ છે પણ અગ્રેજી ભાષાના રૂઢી અને વ્યાકરણ આપણે બરોબર જાણીએ છીએ એમ સાધારણ રીતે ન કહી શકાય ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ ને રૂઢિ તો સાધારણ રીતે બધા હિદી અસલથી જ ઠીક જાણશે ભૂતકાળને બદલે વર્તમાનકાળ ગુજરાતીમા આપણે નહિ વાપરીએ પણ કાળ ખોટો વપરાયનો આપણે બહુ ઇગ્રેજી ભણેલા હિદીના લખાણમા પણ જોઇ શકીશુ રૂઢીદોષનો તો પાર નથી આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચાર બરોબર ન કરીયે, જોડાક્ષર ન બોલીયે એ બને છે, તે દોષ સેહેજે કહાડી શકાય તેવો છે પણ તેથી કઇ આપણે ગુજરાતી ઓછુ જાણીએ છીએ એમ નહિ કહેવાય વળી એમ પણ સાભળુછુ કે અગ્રેજી ભણવાને આગળ વિદ્યાર્થીએ અગ્રેજીનો મહાવરો પાડવાનો રહેવો તેમા ગુજરાતીની ફીકર કયા કરે? આ વહેમ ન કહી શકાય? ગુજરાતી ભેગા થાય ત્યારે ગુજરાતી બોલશે તેથી અગ્રેજી જ્ઞાન ઘટવાનું નથી વધવાનો સંભવ છે કેમકે તેમ કરવાથી આપણા સાભળવામા માત્ર અગ્રેજનુ જ અગ્રેજી આવશે તેથી કાન તેજ થશે ને ખોટુ અગ્રેજી તુરત પારખી શકાશે વળી વિલાયતમા વસતા હિદી વિદ્યાર્થી કઇ પોતાના અભ્યાસમા એટલા ગિરફતાર નથી રહેતા કે થોડોક વખત પણ ગુજરાતી પુસ્તક ન વાચી શકે છેવટમા તો જે દેશની સેવા કરવી છે, સાર્વજનિક કામ કરવા છે, તો માતૃભાષાને મારૂ તો વખત કહાડવો જ પડશે જો માતૃભાષાને રખડાવીને અગ્રેજી શીખવાનુ હોય તો અગ્રેજી શીખવાનો હેતુ જે દેશકલ્યાણ છે તે જતો

મને બહુ સારૂં લાગે છે કે મારા જુના મિત્ર અને દેશાભિમાની દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ પરિષદ્‌ના પ્રમુખ થવાના છે. તેમની સારમાણસાઇ વિષે હું ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવું છું. વળી "રિસેપશન કમિટિ"ના પ્રમુખ ગોંડલનાં રાણી સાહેબ છે, એ પણ બહુ સરસ વાત છે. "રિસેપશન કમિટિ" એ શબ્દ વાપરતાં મને વિચાર થાય છે કે તેને સારૂ આપણી પાસે ગુજરાતી શબ્દ હોવો જોઇએ. પણ પરિષદ્‌ના ધારા વગેરેનો જે ખરડો આવ્યો છે તેમાં પણ એઓએ અંગ્રેજી શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે હું પણ તે જ વાપરૂં છું. આ બતાવે છે કે આપણી ભાષા ઉપરથી આપણો કાબુ ઉઠી ગયો છે.

કાઠિયાવાડ અને ભાવનગર સાથે મારે ઘણો સંબંધ હતો તેથી જ હું તમારી સામે આજે ગુજરાતીમાં ભાષણ કરી શક્યો છું. હવે વધારે વખત નહિ રોકતાં માણેકબાઇને હું તેમનો લેખ વાંચી સંભળાવવાનું કહીશ. આપણા મેળાવડામાં એક બાનુ છે ને તેઓ આપણને લેખ વાંચી સંભળાવશે, એ ખુશી થવા જેવું છે. (તાળીઓના અવાજ).

મિસિસ ઘડિયાલી પોતાનો ટુંકો નિબંધ (આગલા પ્રકરણમાં દર્શાવેલો ૧૦૧ મો નિબંધ "ઈંગ્રેજી શાહરશમો" વિષેનો) વાંચી ગયાં ને પછી મિ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ દરખાસ્ત રજૂ કરી કે "ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ જે રાજકોટમાં આ માસમાં મળનારી છે તેને આ સભા મુબારકબાદી આપે છે. અને તેની ફત્તેહ ઇચ્છે છે."

આ દરખાસ્ત રજુ કરતાં મિ. ગાંધીએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું :—

ગુજરાતી ભાષા વિષે કંઇક વિચાર.

હિંદુસ્તાનમાં આજકાલ નવો પવન ચાલી રહ્યો છે. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, એ બધા "મારો દેશ" અથવા "આપણો દેશ" એમ જંખના કરી રહ્યા છે. આ બાબતં આપણે રાજ્યપ્રકરણી પદ્ધતિએ વિચારવાનું હાલ નહિ કરીયે. ભાષાની પદ્ધતિ એ વિચારતાં આપણને સહેજે માલમ પડી આવે છે કે "આપણો દેશ" એમ આપણે અંતરનો પોકાર કરી શકીયે તે પહેલાં ભાષાનું અભિમાન આપણને આવવું જ ઘટશે. મને તો લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં મોટા નાના સહુ પોતપોતાની ભાષા સંભાળતા થઇ ગયા છે. એ સંતોષકારક પગલું છે. હિંદી *પ્રજા માત્ર એક ભાષા વાપરી શકે એવા ઉદ્ગાર જોવામાં આવે છે,* તેમ આગળ ઉપર બને પણ ખરૂં. તે ભાષા હિંદની જ હોવી જોઇએ, એ સૌ કબુલ કરી લેશે. પણ એ પગથિયું આગળ આવી શકે છે. હું હિંદુસ્તાની છું એવો કાંટો મને આવે તેના પેટામાં 'હું ગુજરાતી છું' એવો કાટો આવવો જોઇએ. તેમ ન થાય તે "નહિ તેરમાં ને નહિ ત્રેપનમા" એવું થવા જશે. દરેક પ્રાંતના અગ્રેસરે બીજા પ્રાંતની ભાષાઓ જાણવી ઘટતી છે. ગુજરાતીને બંગાળી, મરાઠી, તામીલ, હિંદી વ. ભાષા સહેલમાં આવડે. એ કંઇ મુશ્કેલીની વાત નથી. જેટલી માથાકુટ ને જેટલો પ્રયાસ આપણે કેટલાક વિચારોને લઇને ફોકટ અંગ્રેજી ભાષા ભણવામાં કરીએ છીએ તેથી અર્ધો પ્રયાસ આપણે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓને વિષે કરીએ તો ઓરજ રંગ આવે. તેમાં હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારનો સમાગ બહુ અંશે થાય છે. લોર્ડ મેકોલેના હિંદુસ્તાનની કેળ-

વણીના વિચારો ઉપર હું મોહાએલો હતો. બીજા પણ મોહાએલા છે. મારો મોહ ભાગ્યોછે. બીજાનો ભાગે એવું ઇચ્છુછુ આ બાબત ઉપર બહુ કહેવા વિચારવાનો આ પ્રસંગ નથી. જો ઉપલી દલીલ બરોબર હોય તો આપણે આગળ વધી ગુજરાતી ભાષા વિષે આંગત વિચાર કરી શકીયે છીએ ગુજરાતીઓ એક બીજાની વચ્ચે અંગ્રેજી બોલે એ અધમ દશા સૂચવે છે એમ કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. તેમ થવાથી માતૃભાષા કંગાળ થઇ ગઇછે. આપણે જ તેનું અપમાન કરીયે છીયે. એટલે આપણે દીન બની જઇયે છીયે. હું મારા વિચારો ગુજરાતીમા બરાબર ન બતાવી શકુ અને ઇંગ્રેજીમાં બતાવી શકુ એ વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને કંપારી છુટે છે. જેણે પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે, તે પોતાના દેશનું શું ભલુ કરશે? ગુજરાતની મહાન પ્રજા કોઇ કાળે ગુજરાતી ભૂલી બીજી ભાષાનો અંગીકાર કરે એમ સ્વપ્ને પણ નથી સંભવી શકતું; અને જો તેવો સંભવ ન હોય તો જેઓ તે ભાષાને પડતી મૂકે છે, તેઓ દેશના એટલે પોતાની પ્રજાના દ્રોહી છે એમ કહેવું અતિશયોક્તિમો નહિ ખપે. ભષામાં પ્રજાની છબી પડે છે એ વાક્ય અનુચિત નથી. આમ છે તો ગુજરાતી, બંગાળી, -ઉર્દુ, મરાઠી પરિષદો થવા લાગી છે એ બહુ સરમ નિશાની છે. બહાર જતા હિંદીઓને આ હકીકત બહુ વિચારવા જેવી છે. તેઓની જવાબદારી મોટી છે. તેઓ પ્રજાને દોરનાર થવાના છે, તેઓ જ પોતાની ભાષા ભૂલી જશે તો પાપના અધિકારી થશે. કેટલાક બહુ ઇંગ્રેજી ભણેલાના લખાણમાં મે વાચ્યુ છે, કેટલાકને બોલતા સાંભળ્યા છે, કે તેઓ ગુજરાતી કરતાં ઇંગ્રેજી વધારે જાણે છે. આ વાત આપણને શરમ ઉપજાવનારી છે. હકીકતમાં ખરી નથી. એવું લખનાર બોલનાર ઇંગ્રેજી ભાષા શુદ્ધ લખતા બોલતા નથી, એમ કહેતાં આંચકો નથી ખાતો એમ જ હોવું જોઇએ. કેટલાક વિચારો અંગ્રેજી ભાષામાં સહેલાઇથી બતાવાય એ માનુ છુ ને તે પણ આપણને શરમાવાનું કારણ છે. પણ અંગ્રેજી ભાષાનાં રૂઢી અને વ્યાકરણ આપણે બરોબર જાણીએ છીએ એમ સાધારણ રીતે ન કહી શકાય. ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ ને રૂઢિ તો સાધારણ રીતે બધા હિંદી અસલથી જ ઠીક જાણશે. ભૂતકાળને બદલે વર્તમાનકાળ ગુજરાતીમાં આપણે નહિ વાપરીયે. પણ કાળ ખોટો વપરાયલો આપણે બહુ ઇંગ્રેજી ભણેલા હિંદીના લખાણમાં પણ જોઇ શકીશું રૂઢીદોષનો તો પાર નથી. આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચાર બરોબર ન કરીયે, જોડાક્ષર ન બોલીયે એ બને છે, તે દોષ સેહેજે કહાડી શકાય તેવો છે. પણ તેથી કંઇ આપણે ગુજરાતી ઓછું જાણીએ છીએ એમ નહિ કહેવાય. વળી એમ પણ સાંભળીંછું કે અંગ્રેજી ભણવાને આવનાર વિદ્યાર્થીએ અંગ્રેજીનો મહાવરો પાડવાનો રહ્યો તેમાં ગુજરાતીની કૂટ કેમ કરે? આ વહેમ ન કહી શકાય? ગુજરાતી ભેળા થાય ત્યારે ગુજરાતી બોલશે તેથી અંગ્રેજી જ્ઞાન ઘટવાનું નથી, વધવાનો સંભવ છે. કેમકે તેમ કરવાથી આપણા સાંભળવામા માત્ર અંગ્રેજનુ જ અંગ્રેજી આવશે તેથી કાન તેજ થશે ને ખોટું અંગ્રેજી તુરત પારખી શકાશે વળી વિલાયતમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થી કંઇ પોતાના અભ્યાસમાં એટલા ગિરફતાર નથી રહેતા કે થોડોક વખત પણ ગુજરાતી પુસ્તકો ન વાંચી શકે. છેવટમા તેને જો દેશની સેવા કરવી છે, સાર્વજનિક કામ કરવાં છે, તો માતૃભાષાને માટે તો વખત કહાડવો જ પડશે. જો માતૃભાષાને રખડાવીને અંગ્રેજી શીખવાનુ હોય તો અંગ્રેજી શીખવાનો હેતુ જે દેશકલ્યાણ છે તે જતે

રહેશે તેમ થાય તો અંગ્રેજી શીખવાની જરૂર નથી એમ સિદ્ધ થવા જોગે કાપકૂપ કરતા દરદીનું મોત થતું હોય તો કાપકૂપ ન કરવી એમ કહેનાર માણસ કહેશે વળી ગુજરાતી ભાષા કઈ નાખી દેવા જેવી નથી જેમાં નરસી મેહતા, અખો ભગત, દયારામ આદિ કવિ થઈ ગયા છે તે ભાષાને ખીલવી શકાય એમ છે જે ભાષા બોલનાર દુનિયાના ત્રણ મોટા ધર્મ હિંદુ, ઇસલામ ને જરથુસ્તી પાળનાર છે તે ભાષાની ચડતી [illegible] બાંધી શકાતી નથી એક જ વિચાર ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ પ્રકારે બનાવી શકાય છીએ. પારસી જેને ખુદા મુસલમાન જેને અલ્લાહતાલા, હિંદુ જેને ઈશ્વર કહેને તેને અંગ્રેજી ભાષા માત્ર ગૉડ એ જ નામથી પોકારશે મુસલમાન જે ગુજરાતી લખશે તેની અંદર અરબ અજમીના અને શેખ સાદીના ફારસીની છાયા પડશે પારસીના ગુજરાતીમાં જરથુસ્તના ઝંદની છાયા પડશે હિંદુના ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતની છાયા પડશે હિંદુ મુસલમાન તો હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાને સારૂ છે પણ પારસીને તો ગુજરાતીને જ માટે કેમ જાણે ખુદાએ ધ્યાનથી ન મોકલ્યા હોય? તેઓના ઉત્સાહી સ્વભાવને લીધે ગુજરાતી ભાષાને અત્યંત ફાયદો થઈ શકે છે પણ ગુજરાતી છાપાઓ તેના હાથમાં છે, એટલે ગુજરાતીનું ભવિષ્ય તેઓએ બહુ જતનથી સાચવવું ઘટે છે તેઓને એટલું જ વિનંતી કરવા જેવું છે જે હવે તમારી માદરી જબાન થઈ છે, જે ભાષા તમે હવે છોડી શકતા નથી તેનું ખૂન ન કરો પારસી લેખક સરસ વિચાર સરલ ગુજરાતીમાં મૂકે છે, પણ ભાષાના ઉચ્ચાર ને જોડણીની સામે કેમ જાણે જાણી જોઈને વેર જ બાંધ્યું હોય એમ કરે છે આ વાત ખેદકારક છે, બધા ગુજરાતીએ વિચારવા લાયક છે એનો ઊંડો વિચાર કરતા એમ સૂચન કરવું પડશે કે હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી એ ત્રણેના પથ ન્યારા છે એ ત્રણે આપ આપકી સભાને તેનું કરી બેઠા જણાય છે મુસલમાને હજુ કેળવણીમાં ઊંડો હાથ નથી ઘાલ્યો એટલે તેઓએ ગુજરાતી ભાષાની ઉપર હજુ દેખાઈ આવે એવી છાપ નથી પાડી પણ હવે તેઓ કેળવણી લે છે તેઓને લેવરાવવામાં હિંદુ અને પારસી એમણે મોટું સાહસ કરવું ઘટે છે તેમ થાય તો તેમની તરફથી ગુજરાતી ભાષાને બહુ મોટો ટેકો મળે ગુજરાતમાં બેસનારી પરિષદને હું તો દીન વિનંતી કરીશ કે તેના આગેવાનોએ ભાષાના જાણનાર હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીની એક જાયુક "કમિટિ નીમવી અને તે કમિટિનું કામ ગુજરાતી ભાષાની ઉપર નવા ગમના લખાણો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું તથા લેખકોને સલાહ આપવાનું નખવું વિચારશીલ લેખકો પોતાના લેખો આ "કમિટિ" ની આગળ વગર પૈસે સુધરાવી શકે એમ પણ બનતું જોઈએ વિલાયતમા વસતા હિંદીને હું એટલું કહું છું કે વિલાયતમા આવી બાપુકી ભાષા આપણે ભૂલવાની નથી, પણ તે ભાષાની ઉપર અંગ્રેજનો દાખલો લઈ વધારે પ્રીતિ રાખવાની છે અને જો તેઓ માહોમાંહે બાપુકી ભાષાનો જ લખવામા કે બોલવામા ઉપયોગ કરશે તો ભાષાનો વહેલો ઉદ્ધાર થશે હિંદ તેથી ચડશે ને તેઓએ પોતાની એક ફરજ બજાવી ગણાશે આ કામ જરા વિચારથી નહેવમા થવા જેવું છે*

---

* આગલા પ્રકરણમા સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠકના રિપોર્ટમા જેને ૯૨ મા નિબંધ તરીકે નોંધવામા આવેલ છે તે જ આ ભાષણ

મિ. ગાંધીને ટેકો આપતાં મિ. નગરવાનજી કુપર બોલ્યા :—

ઉપરના ઠરાવને હું ખુશાથી ટેકો આપું છું. પહેલો ગુજરાતી પત્ર કહાડનાર પારસી હતો, જ્ઞાનપ્રકાશ પારસીએ કહાડેલું સ્ત્રીબોધના કહાડનાર મિ. કાબરાજી તે પારસી હતા. હાસ્યરસના લખાણ શરૂ કરનાર તે પણ પારસી હતા, કૌતુક સંગ્રહ પણ પારસીએ કહાડ્યો, ઘણા અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમા પણ પારસીઓએ કર્યા. બેકનના નિબંધનો તરજુમો કરનાર પણ પારસી જ હતા. ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનાર મિ. મંચેરશા તે પારસી હતા. પહેલો શબ્દકોષ પણ પારસીએ રચ્યો, ગુજરાતી નાટકો પણ પારસીઓએ દાખલ કર્યા આમ આપણી ભાષાને પારસીઓ તરફથી ઉત્તેજન તો સારૂં મળ્યું કહેવાય. પણ દિલગીરી એ છે કે હાલ તેટલી મહેનત પારસીઓ નથી કરતા.

આ ઠરાવને મિ. સેતલવાડે ટેકો આપ્યો

પછી મિ. ફત્તેહચંદ લાલને ટેકો આપતા કેટલીક સૂચનાઓ કરી તે પ્રમુખ સાહેબની સલાહથી તેમણે લખી મોકલવા કબુલ કર્યું.*

મિ. રૂસ્તમજી પેસતનજી કરકરિયાના (ઉપલા પ્રકરણમા ૧૧૦ મા ગણેલા) ટુકા નિબંધમાં બે સૂચનાઓ મુખ્ય હતી : એક મિ. ગાંધીના ભાષણમા આવી ગઇ તેને મળતી હિંદુ, પારસી અને મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોની એક જાથુની સમાજ થવી જોઇએ એ પ્રકારની; અને બીજી (જે મિ. લાલને પણ કરેલી છે તે) એકે એક ગુજરાતી થેસોરસ રચાવો જોઇએ.

તે પછી ઉપલો ઠરાવ એક મતે પસાર થયો

ઠરાવ બીજો

મિ. એદલજી ખોરીએ બીજો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે મુક્યો :—

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓની ચડતી થવાના ધ્યાનમાં લેવાના જે જે પ્રયાસ થાય છે તે સર્વ આ સભા પસંદ કરે છે. અને માને છે કે સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ભલાનો આધાર આવી જાતના પ્રયાસો ઉપર રહે છે

* રા. રા. ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલને મોકલેલી આ સૂચનાઓનો નિબંધ ઉપલા પ્રકરણમા ૯૫ મા નિબંધ તરીકે નોંધાયેલો છે મિ. લાલને એમા ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને માટે (૧) અંગ્રેજી ભાષાના થેસોરસ જેવો ગુજરાતી અર્થકોષ રચાવો જોઇએ (૨) સંસ્કૃત ભાષાના મેદનીમાં જેવો ગુજરાતી કોષ, કે જેમા શબ્દોના તેમના અક્ષરો પ્રમાણે વર્ગીકરણ હોય એવો રચાવો જોઇએ, (૩) ગુજરાતી પુસ્તકો છાપવામાં હિંદી એટલે કે દેવનાગરી લિપિ વધારે વપરાશમા લેવી જોઇએ, (૪) ચોપડીઓ ગરીબો અને મધ્યમ સ્થિતિનાને માટે સસ્તી થવી જોઇએ, (૫) વિજ્ઞાન વિષયોનો પારિભાષિક કોષ થવો જોઇએ, (૬) જુના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ; (૭) લેખન અને વક્તૃત્વને સારા પારિતોષિક સ્થાપી ખીલવવા જોઇએ; વગેરે સૂચનાઓ કરી હતી

આ ઠરાવ ઉપર વિવેચન કરતાં મિ. બોરી કે જે નાની વયથી ગુજરાતી લેખક તરીકે પંકાયલા છે તે બોલ્યા:—

ખરૂં પૂછીએ તો ગુજરાતી એ પારસીઓની માતૃભાષા છે. જ્યારે પારસી નાસીને આવ્યા, ત્યારે હિંદુઓએ મદદ કરી. આપણે તેઓના ઘણા રીવાજો દાખલ કર્યા છે. પણ આપણે કમનસીબે હિંદુઓના પ્રસંગમાં થોડા આવ્યા છીએ. ગામડાંઓના પારસી શહેરના પારસીઓ કરતાં સરસ ગુજરાતી બોલે છે. પારસી લખાણ રંગીલું છે, પણ તેઓ હિંદુઓના જેવું શુદ્ધ નથી લખતા. જ્યારે હું કોલેજમાં હતો ત્યારે મેં એરેબીયન નાઇટસનો તરજુમો કરેલો. ત્યાર પછી વીશેક નાટકો લખ્યાં. બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો મેં લખ્યાં છે, તે ઉપરથી હું જોઇ શક્યો છું કે આપણે ગુજરાતી ભાષાને ખીલવી શકીએ છીએ. માણેકબાઇ પારસી છતાં તેમણે જે વાંચી સંભળાવ્યું તે સ્પષ્ટ છે. તેમનો દાખલો પારસીઓ લેશે તો સારૂં.

આ ઠરાવ ઉપર ભાવનગરના કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી, દક્ષિણ આફ્રિકાના મિ. હાજી હબીબ, મિ. આંગલિયા વગેરે બોલ્યા.

મિ. હાજી હબીબે કહ્યું કે:—આપણી માદરી જબાનને બચાવવાનો ઉપાય ચાલે છે તે સરસ છે, ને તેથી હું ખુશી થાઉં છું. જે કાગળ અંગ્રેજીમાં આવ્યો તે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં આવ્યો હત તો વધારે ઠીક ગણાત. પારસી ભાઇઓ ગુજરાતી બોલતાં બહુ અંગ્રેજી લવ્ઝ વાપરે છે, તે ન વાપરે તો કેવું સારૂં કહેવાય!

મિ. આંગલિયા બોલ્યા:—મારા રફિક કહી ગયા તેને હું મળતો છું. હું ગુજરાતમાં જન્મ્યો તેથી મગરૂર છું. જ્યારે હું એક વીશીમાં જમવા ગયો ત્યારે ત્યાં ઘણા હિંદી હતા, તેઓ અંગ્રેજી બોલતા હતા. મેં કહ્યું કે, દેશીઓ પોતપોતામાં અંગ્રેજી બોલે એ તો શરમ ભરેલું ગણાય. તેથી તેઓને શરમ ઉપજી ને હિંદુસ્તાની બોલવું શરૂ કર્યું.

ઇંડિયન સ્પેશી બેંકના મેનેજર મિ. છોટાલાલ, મિ. ચંદુલાલ દેસાઇ, તથા મિ. ગોકુળ દલાલ પણ ટેકો આપતાં થોડું બોલ્યા, અને બીજો ઠરાવ એકમતે પસાર થયો.

પછી દાક્તર ઘડિયાળીએ પોતાનો લેખ વાંચી સંભળાવ્યો. *

ત્રીજો ઠરાવ.

દાક્તર ઘડિયાળીએ ત્રીજો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યો:—

જેનું દરેક કામ ગુજરાતીમાં ચાલે, તથા જેથી ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી થાય એવું મંડળ અહીં ઇગ્લાંડમાં સ્થાપવામાં આવે તો હાજર રહેલા ગુજરાતીઓ તેમાં દાખલ થવા રાજી છે.

આ ઠરાવની સામે ત્રણ જણ હતા તેથી તે વધુમતે પસાર થયો.

---

* આ ઉપલા પ્રકરણમાં નોંધેલ ૧૦૭ મો "મારી આંખોએ ઇગ્લાંડ" એ નામનો નિબંધ.

પછી મિ પરીખે પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત કરી તે પસાર થઇ ને સભા ૬-૩૦ વાગે બરખાસ્ત થઇ

पहेलो दिवस.

૨. આરંભ—ઉપરના અહેવાલે તા ૨૩ મીને દસેરાને દિવસે આવ્યા પ્રદર્શન પણ તે જ દિવસે ખુલ્લુ મુકવામા આવ્યુ પ્રદર્શન, સરભરા, સાક્ષર કમિટિ, પરિષદ્‌ની ટિકિટો, પ્લૅાટ હૉલની વ્યવસ્થા, છાપખાના અને પ્રજાકીય બનવા પામેલી સસ્થાનો પત્રવ્યવહાર, એ સર્વને સમાવવામા પરિષદ્‌ની ઑફિસ (લખતરના ઉતારો) અખડ ઉઘાડી રહેવા લાગી અને તા ૨૬ મી થઇ ત્યા તો સભાસદોની પધરામણી થવા લાગી રા રા રણછોડભાઇ ઉદયરામજી, અને હરિકૃષ્ણ લાનશકર દવે ગોડલનો મહોત્સવ પૂરો થતા આવ્યા, પ્રમુખ સાહેબ અને અમદાવાદ, મુબઇના મડળ તા ૨૭ મી એ સવારમા આવ્યા, અને રાત થતા મુખ્ય આવનારા હતા તેમા ફક્ત રા રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી બાકી રહ્યા પૂર્ણિમાને દિવસે બરાબર અગિયાર વાગે ત્રીજી પરિષદ્‌ની બેઠક શરૂ થઇ હૉલમા પેસતા છેલ્લી હારોમા શિક્ષકો, તેમની ઉપર પ્રેક્ષકો, તેમની ઉપર સ્ત્રીશિક્ષકો અને આગળ આવતા સભાસદો, તથા અગ્ર ભાગે એક તરફ સત્કાર-મડળ અને બીજી તરફ કાઠિયાવાડ બહારના પ્રતિનિધિઓ અને આગેવાન વિદ્વાનો એ પ્રમાણેની ખુરશીઓની વ્યવસ્થા હતી વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને માટે રાજકુમાર કૉલેજના ખુરશી–ટેબલવાળા સયુક્ત આસનો હતા મહારાણી વિક્ટોરિયાની પ્રતિમાની આસપાસના ઉચ્ચાસન (dais) ઉપર મધ્ય ભાગે પ્રમુખની ટેબલ અને તેની બને બાજુએ ખુરસીઓની હારમા એજન્સીના અમલદારો અને તેમના બાનુઓ, રાજાઓ, રાણીઓ અને કુવરીઓ બીરાજ્યા હતા પહેલી હારમા જમણી બાજુ પર મિસિસ હિલ, શ્રીમતી રાણી સાહેબ નદકુવરબા, સી આઇ, મી હિલ, એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર, ને ના લાખાજીરાજ, રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ દરબાર શ્રી બાવાવાળા, વડીયા, મિ. સી મેકન, ને ના દોલતસિહજી, લીમડી ઠાકોર સાહેબ, મી એચ ડી. રેન્ડોલ, મિસિસ રેન્ડોલ, ડાબી બાજુપર કુવરી શ્રી લીલાબા, કુવરી શ્રી બાકુવરબા, ગોડલના સૌ યુવરાજ્ઞી, કુમાર શ્રી ભોજરાજજી, કુમાર શ્રી દિગ્વિજયસિહજી, રા રા મણિલાલ ગોવિન્દલાલ, હરજીવન ભવાનભાઇ મોરક, બીજી હારમા જમણી બાજુ પર મી સિતારામ પડિત, ને ના ભગવતસિહજી, ગોડલ ઠાકોર સાહેબ, દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા જાડેજા બાનસિહજી, રેવ સ્ગીવ સન, કુમાર શ્રી સુલ્તાનખાનજી રા રા પ્રભાશકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી આઇ.ઇ, અને ડાબી બાજુપર દિવાન બહાદુર અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ, ખાન બહાદુર બેજનજી મેરવાનજી ડમરી ગગાસ્વરૂપ શિવગૌરી ગજ્જર સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકઠ, સૌ શારદાગૌરી મેહેતા, મિસિસ ઝવેરી, મિસિસ ઠાકોર, મિસિસ પાર્કર, મિસિસ મેકારી પ્રમુખ સાહેબના ટેબલની પાછળની હારમા શમ્સુલ ઉલ્મા જીવણજી મોદી, રા રા

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી, રણછોડભાઈ ઉદયરામ ડાહ્યાભાઈ પિતાંમ્બરદાસ દેરાસરી, કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, નગીનદાસ વિ. માસ્તર, ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, કલ્યાણરાય જોશીભાઈ બક્ષી, અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, ગુલામ મહમદ બાવા મિયા મુનશી, કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારી દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ, ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, મંત્રીઓ, વગેરે હતા.

નગર ચાર્લ્સ ઓલીવંટે કોનોટ હૉલ બંધાવ્યો, તે પછી એમાં ન્હાના મોટા અનેક દરબાર ભરાયા છે, અને ઘણી સભાઓ થઈ છે, પરંતુ એમાંના કોઈ પ્રસંગે આટલી મોટી સભા ભરાયેલી નહિ, અને તેમાં કાઠિયાવાડ બહારના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની આટલી સંખ્યા તો હોય જ ક્યાંથી? વળી વધને માન અપવાનું કાઠિયાવાડનું એક ખાસ લક્ષણ હોવાથી સ્વાગત કમિટિ આ પરિષદ્ વિષે બીજી પણ એક વાત આનંદથી નોંધે છે તે એ કે પહેલી અને બીજી પરિષદ્‌ના કરતાં આ ત્રીજી પરિષદ્‌માં ગુજરાત કાઠિયાવાડના વૃદ્ધ વિદ્વાનોની સંખ્યા નજરે આવે એટલી વધારે હતી.

પ્રમુખ અને રાણી સાહેબના ભાષણ તથા ગ. બ. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રમણીકર ઉદયશંકર ઓઝા, મનસુખલાલ રવજી મહેતા, મનસુખ કિરતચંદ મહેતા અને પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના નિબંધો છાપેલા તૈયાર હતા તે સર્વાંગભ પહેલા વહેંચવામાં આવ્યા. બીજા છત્રીસ નિબંધો* છાપેલા હતા, તેની નકલો જુજ કીંમતે મળી શકે એવી ગોઠવણ કરેલી હતી

---

* એ છત્રીસ નિબંધોની યાદી નીચે પ્રમાણે —

નિબંધો.

૧.	ગ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા ભરતખંડ માટે એક ભાષા ...	૦-૩-૦
૨.	રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ નવી ગુજરાતી વાચનમાળાનું અવલોકન. .	૦-૨-૦
૩.	ગ. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી ભાષા શુદ્ધિ	૦-૧-૦
૪.	રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ .	૦-૧-૦
૫	મે. શારદાગૌરી મહેતા ભાષાની ઉત્પત્તિ	૦-૦-૬
૬.	કું શ્રી લીલાવતી સ્ત્રીકેળવણી અને એમાં પડદો	૦-૦-૬
૭	મિસ મેરી છગ્નાડમાં અપાતી કન્યાકેળવણી	૦-૦-૬
૮.	મો વિદ્યા નીલકંઠ ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ	૦-૧-૦
૯.	અ. સ્વ સુલોચના સ્ત્રી ધર્મ	૦-૦-
૧૦.	અં. સ્વ. ચંદ્રભાગા સ્ત્રી કેળવણી	૦-૧-૦

મોરબીના વૃદ્ધ શીઘ્ર કવિ શંકરલાલ માહેશ્વરે પરિષદ્‌ને આશીર્વાદના શ્લોક રચ્યા હતા, તે પણ વહેંચવામા આવ્યા. એ શ્લોક નીચે મુજબ —

॥ श्री राजराजेश्वरो जयति ॥

॥ वन्दे श्री राजराजेशी राजराजेश्वरौ शिवौ ॥ गुरूंच करुणामूर्त्ती श्री केशवमहेश्वरौ ॥ १ ॥
॥ श्री मद्गुर्जरसाहित्यपरिषत्कल्पवल्लरी ॥ श्री राजदुर्गनगरालवालेऽतिमनोहरे ॥ २ ॥
॥ सरोपिता या विबुधे सर्वलोकहितैषिभि ॥ श्री गोंडलपुरेंद्रर्श्रीभगवत्सिंह वर्मण ॥ ३ ॥
॥ धर्मपत्न्या कुलवतीशिरोमणिसमानया ॥ श्रीमन्नन्दकुमार्या या प्रेमपीयूषपोषिता ॥ ४ ॥
॥ महासम्यसुशाखाढ्या प्रेक्षकोत्तमपल्लवा ॥ अनेकरविशालज्ञसद्गृहस्थसुपुष्पिता ॥ ५ ॥
॥ या सत्ययातृतीयाप्यद्वितीयेव विराजते ॥ साभीष्टफलदा भूयाद् दयादृष्टिसुवृष्टिभि ॥६॥
॥ कृपापीयूषपायादप्रवरश्रीमहेशितु ॥ महाराजश्री रवाजिपाठशालैकशास्त्रिण ॥७॥
॥ श्रीमत्केशवशिष्यस्य महेश्वरतनूजने ॥ रिति शङ्करलालस्य प्रार्थना प्रति शङ्करम् ॥८॥

॥ साहित्यप्रीतिवंतो बुधनृपमणय सतु साहित्यतत्त्व-
॥ ज्ञातार संतु सर्वे सरससरससत्काव्यकर्तार आशु ।
॥ गौर्जर्य्या देववाणीप्रथमतनुजया सद्गिरा साधुवद्धे
॥ गेये काव्ये प्रतुष्टा परशिवदयया सतुनार्य्यो नराश्च ॥ ९ ॥

૧૧.	મિસિસ જરમાનુ કોયાવાળા. સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ	૦-૦-૬
૧૨.	રા. કુવરજી ખડુભાઇ. એન્જિનીયર	૦-૧-૦
૧૩.	રા ચદ્રશકર નર્મદાશકર પડ્યા યુનિવર્સિટિમા ગુજરાતીને સ્થાન ..	૦-૧-૦
૧૪.	રા ડાહ્યાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી કાન્હડદે પ્રબધ.	૦-૧-૦
૧૫	રા વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ ગુજરાતમા સ્થાપત્ય અને શિ પકળા .	૦-૧-૦
૧૬	રા. દુર્ગાશકર કેવળરામ દવે ઋક્ સહિતાની પ્રથમ ઋચ્ ...	૦-૧-૦
૧૭	રા. ગણપતલાલ દયાશકર મહેતા બીયાના તરીકે વાપરવામા આવતા દાણા.	૦-૧-૦
૧૮	રા હીરાલાલ ત્રિ પારેખ ગુજરાતના ઇતિહાસમા સિક્કાની સાક્ષી ...	૦-૧-૦
૧૯	રેવરડ સ્ટીવન્સન. બાઇબલના ગુજરાતી ભાષાના તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન ...	૦-૧-૦
૨૦	રેવરડ ડા ટેલર મુસલમાની સમય પહેલાના ગુજરાતી સિક્કા .	૦-૧-૦
૨૧.	રા. નરહરિ કરૂણારામ દેસાઇ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ. ...	૦-૧-૦
૨૨.	રા નરસિહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર નૂતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે	૦-૧-૦
૨૩	રા કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવટિયા હિદુસ્તાન માટે એક ભાષા	૦-૦-૧
૨૪	રા. મોહનલાલ પાર્વતીશકર દવે ગ્રથાવલોકન કલા. .. .	૦-૧-૦
૨૫.	રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી ભાષા અને વિચાર. .. .	૦-૦-૬
૨૬.	રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઇ સમાજ, સાહિત્ય ને કેળવણીનો પરસ્પર સબધ	૦-૦-૧

શ્રી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ્‌રૂપ કલ્પલતા કે જે શ્રી રાજકોટરૂપ ક્યારામાં લોકહિતેચ્છુ વિદ્વાન લોકોએ રોપી છે: શ્રી ગોંડલના મહારાજા નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીના ધર્મપત્ની અખંડ સૌભાગ્યવંતા બાશ્રી નંદકુંવરબાએ કે જે કુલવતી સ્ત્રીઓના શીરોમણી સદ્‌રૂપ છે તેણે પ્રેમામૃતથી જેનું પોષણ કરેલ છે: મહા સભ્ય રૂપી જેની શાખાઓ છે: પ્રેક્ષકો રૂપી જેના પલ્લવો છે: અનેક કવિઓ શાસ્ત્રીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થ રૂપ જેનાં પુષ્પો છે અને જે સંખ્યાથી ત્રીજી છતાં અદ્વિતિય જેવી શોભે છે: તે સાહિત્ય પરિષદ્ રૂપ કલ્પલતા કૃપારૂપી અમૃતના મહા મેઘ સ્વરૂપ શ્રી મહેશ્વરની દયા દ્રષ્ટિ રૂપી વૃષ્ટિથી ઇચ્છેલાં ફળોને આપનાર થાઓ, એવી શ્રી શંકર પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

શ્રી પરમ શિવની દયાથી સાહિત્યમાં પ્રીતિવાળા રાજાઓ અને વિદ્વાનો રૂપી મણિઓ સાહિત્યનું ભર્‌ું સ્વરૂપ જાણો, સર્વ લોકો સરસ અને સરળ કાવ્યના કર્તાઓ થાઓ અને દેવવાણીની પ્રથમ પુત્રી રૂપ ગુર્જર ગિરાએ બંધાએલાં ભવ્ય કાવ્યો વડે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો હૃષ્ટપુષ્ટ થાઓ.

૩. **સંગીત**—મંગલા ચરણમાં ત્રણ ચીજો સંભળાવવામાં આવી: નરસિંહ મહેતાજીનું "અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ" એ પદ, રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચે ("લલિતે") ખાસ આ પરિષદ્‌ને માટે કાઠિયાવાડની એક લોકપ્રિય રાહમાં રચેલું "અમે તો કાઠિયાવાડી" નામનું ગીત, અને નર્મદકૃત "જય જય ગરવી ગુજરાત".*

---

*નર્મદની આ કવિતાને માટે રા. રા. જિ. બિ. આચરેકરે જે સંગીત યોજ્યું હતું તે સંગીતશાસ્ત્રીઓને, સંગીતભોગીઓને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાને અત્યંત પસંદ પડેલું હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે. નર્મદની આ ઘેર ઘેર જાણીતી કૃતિનું આવું સર્વમાન્ય સંગીત પરિષદ્ રાજકોટમાં આવતાં એક દક્ષિણી સંગીતશાસ્ત્રીએ યોજ્યું એ પણ એક નોંધી રાખવા લાયક બીના છે.

રાગ સોરઠ. તાલ—ત્રિવટ. માત્રા—૧૬.

[સાંકેતિક ચિહ્નો—મધ્ય, તાર એ ત્રણ સપ્તક માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા. શુદ્ધ, કોમલ, એ સ્વર માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા મુખ્ય, સાધારણ, ખાલી એ ત્રણ તાલ માટે ચિહ્નો અનુક્રમે— જ જ જ.

મૂક માત્રાઓમાટે ૦. પહેલી કડી પ્રમાણે જ બધી કડીઓ ગાવાની હોવાથી એક જ કડી આપી છે.]

૧: જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત

. સા સા સા: સા રે રે મ મ પ પ ની: ની: સા સા સા સા

આમાંથી "અમે તો કાઠિયાવાડી" ની ગઝલ આ પરિષદને પ્રસંગે કાઠિયાવાડની ગુજરાતને આવકાર આપવાની ઉત્સાહ ભરી લાગણી માંથી ઉપ્જાવેલી હોવાથી અત્ર આપવી ઘટે છે.--

અમે તો કાઠિયાવાડી.

૧.

(ગઝલ.)

અમે તો કાઠિયાવાડી, સરલ સૌરાષ્ટ્રવાસી :
ભૂખ્યા ઉર-ભાવના પ્રભુભક્તની ભૂમી અમારી !

(બએત.)

અમ ડેલિયે આવો સજન,
પધરાવિયે દિલ-ડાયરે :

---

૨. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત
નીધપધ મ મ પ પ ની ધ પ મ ગ રે ગ સા

૩. ૦ ૦ દી ૦ પે ૦ અ રૂ ણૂ ૦ પ ર ભા ૦ ૦ ત
ટુક ૧ પ્રમાણે.

૪. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત ૦ ૦ ૦ ૦
નીધપધ મ મ પ પ ની ધ પ મ ગ રે ગ સા ———

૫. ધ્વ જ પ્ર કા ૦ શ રો ૦ ઝ ળ ળ ક સુ મ બી ૦ પ્રે ૦ મ શૌ ૦ ર્ય
અ ૦ ઠી ૦ ૦ ૦ ૦ ત
મ મ મ પ પ પ ની ની સા સા સા સા ની ની સા સા ની ની ની ની સા સા
ની સા રે સા ની ધ પ પ

૬. તું ૦ ભ ણુ વ ભ ણુ વ નિ જ સ ન્ ત તિ સ ઉ ને ૦ પ્રે ૦ મ ભ ક્
તિ ની ૦ રી ૦ ૦ ત
ગ મ પ ધ ધ ધ ધ ની પ ધ ની ની સા સા ની ધ પ પ મ મ મ મ પ
ધ પ મ ગ રે રે રે

૭. ૦ ૦ ઊં ૦ ચી ૦ તુ જ સુ ન્ દ ર જા ૦ ૦ ત—ટુક ૧ પ્રમાણે.
૮. જય જય ગરવી ગુજરાત—ટુક ૨ પ્રમાણે.

શ્રી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ્રૂપ કલ્પલતા કે જે શ્રી રાજકોટરૂપ ક્યારામા લોક હિતેચ્છુ વિદ્વાન લોકોએ રોપી છે શ્રી ગોંડલના મહારાજા નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીના ધર્મપત્ની અખંડ સૌભાગ્યવતા બાઘી નદકુંવરબાએ કે જે કુલવતી સ્ત્રીઓના શીરોમણી સદ્રૂપ છે તેણે પ્રેમામૃતથી જેનું પોષણ કરેલ છે મહા સભ્ય રૂપી જેની શાખાઓ છે પ્રેક્ષકો રૂપી જેના પલ્લવો છે અનેક કવિઓ શાસ્ત્રીઓ અને સજ્જનહૃદય રૂપ જેના પુષ્પો છે અને જે સંખ્યાથી ત્રીજી છતાં અદ્વિતિય જેવી શોભે છે તે સાહિત્ય પરિષદ્ રૂપ કલ્પલતા કૃપારૂપી અમૃતના મહા મેઘ સ્વરૂપ શ્રી મહેશ્વરની દયા દ્રષ્ટિ રૂપી વૃષ્ટિથી ઇચ્છેલા ફળોને આપનાર થાઓ, એવી શ્રી શંકર પાસે મારી પ્રાર્થના છે

શ્રી પરમ શિવની દયાથી સાહિત્યમા પ્રીતિવાળા રાજાઓ અને વિદ્વાનો રૂપી મણિઓ સાહિત્યનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણો, સર્વ લોકો સરસ અને સરળ કાવ્યના કર્તાઓ થાઓ અને દેવવાણીની પ્રથમ પુત્રી રૂપ ગુર્જર ગિરાએ બંધાએલાં ભવ્ય કાવ્યો વડે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો હૃષ્ટપુષ્ટ થાઓ

૩. **સંગીત**—મગલાચરણમા ત્રણ ચીજો સભળાવવામા આવી **નરસિંહ મહેતાજીનું** "અખિલ બ્રહ્માંડમા એક તું શ્રી હરિ" એ પદ, રા રા **જન્મશંકર મહાશંકર બુચે** ("લલિતે") ખાસ આ પરિષદ્‌ને માટે કાઠિયાવાડની એક લોકપ્રિય રાહમાં રચેલુ "અમે તો કાઠિયાવાડી" નામનું ગીત, અને નર્મદકૃત "જય જય ગરવી ગુજરાત" *

---

* નર્મદની આ કવિતાને માટે રા રા બિ બિ આચરેકરે જે સગીત યોજ્યુ હતું તે સગીતશાસ્ત્રીઓને, સગીતભોગીઓને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાને અત્યત પસદ પડેલું હોવાથી અહીં આપવામા આવે છે નર્મદની આ ઘેર ઘેર જાણીતી કૃતિનું આવુ સર્વમાન્ય સગીત પરિષદ્ રાજકોટમા આવતા એક દક્ષિણી સગીતશાસ્ત્રીએ યોજ્યું એ પણ એક નોંધી રાખવા લાયક બીના છે

રાગ સોરઠ. તાલ—ત્રિવટ માત્રા—૧૬

[આકૃતિક ચિહ્નો—મધ્ય તાર એ ત્રણ સપ્તક માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા॰ શુદ્ધ કોમલ એ સ્વર માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા મુખ્ય, સાધારણ, ખાલી એ ત્રણ તાલ માટે ચિહ્નો અનુક્રમે— ર્જ ર્જ ર્જ

મૂક માત્રાઓમાટે ॰ પહેલી કડી પ્રમાણે જ બધી કડીઓ ગાવાની હોવાથી એક જ કડી આપી છે]

૧' જ ય જ ય ગ ર વી ॰ ॰ ॰ ગુ જ રા ॰ ॰ ત

સા સા સાઃસા રે રે મ મ પ પ ની॰ની॰સા સા સા સા

રેલી કસુમ્બલ રંગ નયને,
ચેતના જ જગાવિયે !

૨.

(ગઝલ.)

અમારે ડોલતે ડુંગર ઝુલે હો ! દેવવાડી :
વસે ત્યાં ધર્મવીર પ્રેરક પ્રચારક સન્ત જાતિ !

(બએત)

નરસિંહ મીરાં ને સુદામા
ત્યમ શ્રીકૃષ્ણ અશોકને
વાત્સલ્યભર પગલે પનોતે—
પ્રાણ પત્થર અમ ધરે ?

૩.

(ગઝલ.)

ઝઝૂમે ઝુંડ ઝાડી મોરલા દૂહા ગજાવી .
ઘૂમે ત્યાં રાજવીર રક્ષક સહાયક મિત્ર જાતિ !

(બએત)

રણધીરને પગલે પળી
અમ જાત સ્વચ્ય બનાવિયે :
રાજા પ્રજાની દિલબરી—
સ્વસ્થાન જુજવે ઝીલિયે !

૪

(ગઝલ.)

અમારે આગણે ફરતો જ સાયર કંઇ તરંગે
નીનરતે નીર ધરતો લ્હાણ મોતીની ઉમંગે !

(બએત)

પશ્ચિમને બારે બ્રિટિશ—
ને—હિન્દજન—સામ્રાજ્યનો—
બાહુ અટંગ ગુજરાત-બન્ધુ :
રાન્ત અમ ગતિ ધરો !

૪. પરિષદ્ ખોલવાની ક્રિયા :—પ્રસ્તાવનામા કાઠિયાવાડના વાલાસાત એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે નીચેનુ નિતાક્ષર ભાષણ કર્યુ.

In one respect it is, I fear, of questionable propriety that I should stand here to address this assemblage at all, but precisely because of that doubt I claim a double degree of indulgence and sympathy at your hands, inas-

much as circumstances have required me to divide into two portions the remarks I have to make in connection with object of which though I fully appreciate its high importance, I cannot claim any special knowledge. From another point of view, it is a peculiar pleasure to me to have been given the opportunity by your committee to express, on behalf of all classes in Rajkot and Kathiawar, the welcome which all desire to extend to the Sahitya Parishad here assembled.

As you have heard, the Gujarati Literary Conference opens here to-day its third sitting, the two previous conferences having been held at Ahmedabad and Bombay. The prime mover in organizing these meetings is the son of a distinguished educational officer of Government, whom it was my privilege to know and respect 22 years ago when I first came to India, and the movement thus organized shows that the son is a worthy successor to his father. Mr Ramanbhai's opening speech at the first conference at Ahmedabad defined the scope and object of the Sahitya Parishad as he projected it and its proceedings have followed the lines which he then sketched out. Hitherto, it is true, the conferences have lived rather precariously, depending upon the spasmodic energies of the founder and a few zealous friends, and the Society, as such, has lacked the guarrantee of a continuous existence. I am glad to learn that the conference of this year contemplates taking steps to place matters upon a sounder and more permanent footing, and that it is intended to draw up what may be called a constitution, with (as the legislaters express it) a "statement of objects and reasons." There is no question of the wisdom of this step. The appointment, from year to year, of officers, the establishment of a central office, and a definition of the aim and scope of the association, are all essential to the premanent life of a movement of this kind and ignorant as I fear I am of Gujarati literary works and history, I know that certain secure foundations are necessary for 'any" structure designed to be of more then ephemeral use.

And may I say a few words, without presumption, of advice? I have had the advantage of reading a short 'resume' of the proceedings of your Society, supplied to me by the kindness of your committee, and I notice that, with a view to securing that the papers to be read shall conform to the objects of the conference, your committee have, very wisely, notified to contributors to your debates that all papers will be scrutinized by a sub-committee appointed for the purpose. Now, since I understand that this very reasonable procedure has given rise to remonstrances from some quarters. I should like to say that such a course is an entirely usual one and is recognized as necessary in all societies such as yours. It may be, indeed an essential one. Some of you may

રેલી કસુમ્બય રંગ નયને,
ચેતના જ જગાવિયે !

૨.

(ગઝલ.)

અમારે ડોલતે ડુંગર ઝુમે હો ! દેવવાડી :
વસે ત્યાં ધર્મવીર પ્રેરક પ્રચારક સન્ત જાતિ !

(બએત)

નરસિંહ મીરાં ને સુદામા
ત્યમ શ્રીકૃષ્ણ અશોકને
વાત્સલ્યભર પગલે પનોતે—
પ્રાણ પત્થર આમ ધરે ?

૩.

(ગઝલ.)

ઝઝૂમે ઝુંડ ઝાડી સોરઠા દૂહા ગજાવી :
ઘૂમે ત્યા રાજવીર રક્ષક સહાયક સિંહ જાતિ !

(બએત.)

રણધીરને પગલે પળી
આમ જાત સ્વસ્થ બનાવિયે :
રાજા પ્રજાની દિલભરી—
સ્વસ્થાન જીવે ઝીલિયે !

૪

(ગઝલ)

અમારે આંગણે ફરતો જ સાયર કંઇ તરંગે.
નીતરતે નીર ધરતો વ્હાણ મોતીની ઉમંગે !

(બએત)

પશ્ચિમને બારે બ્રિટિશ—
ને—હિન્દજન—સામ્રાજ્યનો—
બાંડુ અટગ ગુજરાત-બન્ધુ :
પ્રેન્ત આમ પ્રગતિ ધરો !

૪. **પરિષદ્ ખોલવાની ક્રિયા**:—પ્રસ્તાવનામાં કાઠિયાવાડના વાકાસાન એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે નીચેનું નિતાક્ષર ભાષણ કર્યું.

In one respect it is, I fear, of questionable propriety that I should stand here to address this assemblage at all, but precisely because of that doubt I claim a double degree of indulgence and sympathy at your hands, inas-

much as circumstances have required me to divide into two portions the remarks I have to make in connection with object of which though I fully appreciate its high importance, I cannot claim any special knowledge From another point of view, it is a peculiar pleasure to me to have been given the opportunity by your committee to express, on behalf of all classes in Rajkot and Kathiawar, the welcome which all desire to extend to the Sahitya Parishad here assembled

As you have heard, the Gujarati Literary Conference opens here to-day its third sitting, the two previous conferences having been held at Ahmedabad and Bombay The prime mover in organizing these meetings is the son of a distinguished educational officer of Government, whom it was my privilege to know and respect 22 years ago when I first came to India, and the movement thus organized shows that the son is a worthy successor to his father Mr Ramanbhai's opening speech at the first conference at Ahmedabad defined *the scope and object of the Sahitya Parishad* as he projected it and its proceedings have followed the lines which he then sketched out Hitherto, it is true, the conferences have lived rather precariously, depending upon the spasmodic energies of the founder and a few zealous friends and the Society as such, has lacked the guarrantee of a continuous existence I am glad to learn that the conference of this year contemplates taking steps to place matters upon a sounder and more permanent footing, and that it is intended to draw up what may be called a constitution, with (as the legislaters express it) a " statement of objects and reasons " There is no question of the wisdom of this step The appointment, from year to year, of officers, the establishment of a central office, and a definition of the aim and scope of the association, are all essential to the premanent life of a movement of this kind and ignorant as I fear I am of Gujarati literary works and history I know that certain secure foundations are necessary for ' any ' structure designed to be of more then ephemeral use

And may I say a few word without presumption of advice ? I have had the advantage of reading a short ' resume of the proceedings of your Society, supplied to me by the kindness of your committee, and I notice that, with a view to securing that the papers to be read shall conform to the objects of the conference, your committee have, very wisely, notified to contributors to your debates that all papers will be scrutinized by a sub-committee appointed for the purpose Now, since I understand that this very reasonable procedure has given rise to remonstrances from some quarters I should like to say that such a course is an entirely usual one and is recognized as necessary in all societies such as yours It may be indeed an essential one Some of you may

have read of the break-up of "Our Society on the Stanislaus" as described by Bret Harte. Well, it is not that missiles of sandstone are likely to dissipate the literary conferences of Gujarat; but there is a very real danger and especially here in India—to all societies with a special object in view that, if they spread their nets too wide, or admit to their debates subjects not within the four corners of their programme, they may find that the innovators grow in strength until they oust the society from the sphere of usefulness aimed at by its parents. I do not think I need indicate more precisely here the special dangers confronting this conference, since they are present to the minds of all of you and have, indeed been foreshadowed to the committee in some of the contributions scrutinized. But what I want to suggest to you, the conference of this year, is that, assembled as you are in the midst of the ancient aristocracy of India, an aristocracy which, however, has shown, in a very marked degree, its capacity to adapt itself to modern conditions, and which extends to this conference its hospitality and patronage, you have a unique opportunity for marking out your lines of advance for the future in a spirit truly consonant with your avowed aims. Literature and historical research—these were the objects to pursue which you were founded. Do not permit yourselves to be diverted from the wide field of usefulness which these objects open out for you.

I have already had the pleasure of declaring open the Exhibition which is attached to this conference and of viewing the, in some cases, priceless exhibits. These alone, accumulated through the exertions of the Committee appointed by the Sahitya Parishad, would justify the latter's existence, and I need not say more about them. I notice from the information which has been supplied to me that a very wise ruling was passed at, I think, the second meeting of the conference, namely, that no speeches should be made in connection with the papers read but that the discussions should be by reasoned papers prepared carefully beforehand. That I think, though there may be exceptional occasions requiring a departure from it, was an essential and wise procedure to establish. I notice too that there has been a progressive advance certainly in the number of papers submitted to you and, I gather, also in their quality, and I hope that it will be duly recorded after this session that the third conference attained to an even higher level than the second

In welcoming you here at the capital of the province of Kathiawar, I want to ask the conference whether they could kindly arrange to accept the foundation of a bronze-medal or something of that kind to mark excellence in some essay on each periodical meeting of the Sahitya Parishad. I have ascertained that several European officers of the Agency, and others also, would gladly assist me in such a foundation, and I shall be gald,

therefore, if your conference will consider the matter. I am not yet prepared to suggest the precise nature of the essays for which the prize medal should be awarded, but perhaps, if you see your way to accepting the suggestion, you would be so good as to submit to me and the other subscribers, for consideration, your proposals in this matter. So far as my ideas have at present travelled, I am inclined to think that the best essay on some subjects, such as "Moral Education in schools" would be an appropriate one provided always that the Sahitya Parishad would consider that to be a subject affiliated to their aims.

I do not wish to detain you longer from your proceedings and from listening to the address of welcome which will be delivered to you by the distinguished lady who has kindly accepted the post of President of the Reception Committee There is no other part of India in which your Conference will be welcomed in more graceful fashion than here where the Rani Saheb of one of our larger States is prepared to express to you, on behalf of the Committee, the welcome which all desire to extend to you. As you are aware, it is only a day or two since Her Highness and His Highness the Thakor Saheb of Gondal have celebrated the 25th anniversary of the commencement of their rule at Gondal and if any circumstance could add lustre and enthusiasm to her presence here, it would be a coincidence such as this, which is a subject of such cordial and genuine congratulation throughout the province. The President of your committee is also a most distinguished man whom, it would be presumption on my part to introduce to you since you all know him by repute, and it thus only remains for me on behalf of those in Kathiawar who will consent to regard me as their representative, once more to welcome this gathering here to Rajkot and to wish every possible success to its proceedings this year and to the future career of the Sahitya Parishad.

એ ભાષણનો ગુજરાતી તરજુમો ગ. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામે નીચે પ્રમાણે સંભળાવ્યો.

(તરજુમો.)

આ મેળાવડા આગળ હું ભાષણ કરવા ઉઠુ એ જ, એક રીતે જોતાં, મને દહેશત રહે છે કે, સવાલ પડતી વાત લાગે એમ છે; પણ ખાસ એ કારણથી મારે આપની એવડી ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ માગવી જોઇએ. આપના વિષયોનું મને કંઇ ખાસ જ્ઞાન છે એવો દાવો પણ હુ કરી શકુ એમ નથી. અને વળી એ વિષયો પરત્વે મારે જે કંઇ કહેવાનુ છે તે સંજોગોને વશ થઇને મારે બે પ્રસંગોમાં વહેંચી નાખવું પડતા અર્ધ મેં પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાની ક્રિયા વખતે કહ્યું હતું અને અર્ધ આજે કહીશ, એ પણ મારી મુશ્કેલી છે પણ એ વિષયોનું ઉચ્ચ પ્રતિનું મહત્ત્વ હું પૂરી રીતે સ્વીકારૂ છુ અને બીજી રીતે જોતા, આ ફેરે આ સ્થળે ગળેલી ગુજરાતી -

have read of the break-up of 'Our Society on the Stanislaus' as described by Bret Harte. Well, it is not that missiles of sandstone are likely to dissipate the literary conferences of Gujarat but there is a very real danger and especially here in India—to all societies with a special object in view that, if they spread their nets too wide, or admit to their debates subjects not within the four corners of their programme they may find that the innovators grow in strength until they oust the society from the sphere of usefulness aimed at by its parents. I do not think I need indicate more precisely here the special dangers confronting this conference, since they are present to the minds of all of you and have indeed been foreshadowed to the committee in some of the contributions scrutinized. But what I want to suggest to you, the conference of this year, is that, assembled as you are in the midst of the ancient aristocracy of India, an aristocracy which, however, has shown, in a very marked degree its capacity to adapt itself to modern conditions, and which extends to this conference its hospitality and patronage, you have a unique opportunity for marking out your lines of advance for the future in a spirit truly consonant with your avowed aims. Literature and historical research—these were the objects to pursue which you were founded. Do not permit yourselves to be diverted from the wide field of usefulness which these objects open out for you.

I have already had the pleasure of declaring open the Exhibition which is attached to this conference and of viewing the, in some cases, priceless exhibits. These alone, accumulated through the exertions of the Committee appointed by the Sahitya Parishad would justify the latter's existence, and I need not say more about them. I notice from the information which has been supplied to me that a very wise ruling was passed at, I think, the second meeting of the conference namely that no speeches should be made in connection with the papers read but that the discussions should be by reasoned papers prepared carefully beforehand. That I think, though there may be exceptional occasions requiring a departure from it, was an essential and wise procedure to establish. I notice too that there has been a progressive advance certainly in the number of papers submitted to you and, I gather also in their quality, and I hope that it will be duly recorded after this session that the third conference attained to an even higher level than the second.

In welcoming you here at the capital of the province of Kathiawar, I want to ask the conference whether they could kindly arrange to accept the foundation of a bronze medal or something of that kind to mark excellence in some class on each periodical meeting of the Sahitya Parishad. I have ascertained that several European officers of the Agency, and others also, would gladly assist me in such a foundation, and I shall be glad,

સર્વ નિબંધો એક પેટાકમિટિ તપાસશે. આપની કમિટિનું આ ડગલું ઘણું ડહાપણ-ભરેલું હતું. પણ કેટલેક સ્થળેથી આ ડગલાં વિષે વાંધો ઉઠાવવામાં આવેલો છે એ જોઇને મારે કહેવું જોઇએ કે આપની પરિષદ્‌ના જેવાં દરેક મંડળને માટે આવી પદ્ધતિ આવશ્યક તરીકે સ્વીકારાયેલી છે અને તે એક તદ્દન સાધારણ નિયમ તરીકે સર્વત્ર પળાય છે; બલકે કોઇ કોઇ સંજોગોમાં એનો અભાવ વિઘાતક થઇ પડે એટલું બધું એનું મહત્ત્વ છે. "અવર સોસાયટિ ઑન ધિ સ્ટેનિસ્લેઅસ" કેમ ભાંગી તેનું વર્ણન બ્રેટ હાર્ટની નવલકથામાં આપમાંના કેટલાકના વાંચવામાં આવ્યું હશે. ગુજરાતની સાહિત્ય પરિષદ્‌નાં અધિવેશનોમાં અડદિયા પત્થરોથી ભંગાણ પડે એ તો બેશક સંભવિત જ નથી. પણ અમુક ઉદ્દેશવાળી દરેક સંસ્થાને માથે—અને ખાસ કરીને હિંદમાં—એક મોટો ભય એ રહે છે, કે જો તેઓ વત્તા ને વત્તા વિસ્તારમાં પ્રવૃત્તિ કરવા જાય અને પોતાના ઉદ્દેશોની ચતુઃસીમા બહારના વિષયોને પણ પોતાના અધિવેશનોમાં સમાસ આપતી જાય, તો નવી નવી પ્રવૃત્તિમાં સંસ્થાને ઝોકાવનારાઓનું બલ વધી એવો પણ વખત આવે કે ઉપયોગિતાના જે પ્રદેશને માટે સંસ્થાની મૂલ રચના હતી, તે પ્રદેશ તો એક કોરેજ રહી જાય. આ પરિષદ્‌ને કેવા પ્રકારનાં જોખમોમાંથી બચાવી લેવાની છે તેનું કંઇ વધારે વર્ણન કરવાની જરૂર જોતો નથી, કેમ કે એ જોખમો આપ સર્વના ધ્યાનમાં જ છે, અને વળી પેટા કમિટિએ નિબંધો તપાસી જોયા તેમાંના કોઇ કોઇમાં એ જોખમોની કમિટિને ઝાંખી પણ થઇ ચુકેલી છે. પણ હું એક સૂચના કરવા માગુંછું, અને તે એ છે કે આ વખતે જ્યારે કાઠિયાવાડ જેવા પ્રાચીન રાજ્યકુલો અને અમીરી કુટુંબોના પ્રાંતમાં આપનું અધિવેશન થાય છે, અને રાજારજવાડાઓએ જ્યારે વર્તમાન સમયની પ્રગતિને અનુકૂલ થવાની પોતાની શક્તિ બહુ અચ્છી રીતે દેખાડી આપેલી છે, તેમ આપની સંસ્થાને પોતાની મેમાનગિરિ અને પોતાના આશ્રયનો લાભ આપ્યો છે, ત્યારે આપ જોશો કે આ એક એવો અનન્ય સંજોગ આપને પ્રાપ્ત થયો છે, કે તેનો લાભ લઇને આપના જે ઉદ્દેશો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે તે ઉદ્દેશોને અનુરૂપ આપની ભાવિ પ્રવૃત્તિની રેખાઓ આપે સ્પષ્ટતાંથી નકકી કરી લેવી જોઇએ. સાહિત્ય અનેઐતિહાસિક શોધખોળ—પરિષદ્‌ની સ્થાપના આ, બેના પોષણને માટે હતી. આ બે વિષયોનું બનેલું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિશાળ તેમ ઉપયોગી છે, તે બાજુએ પડતું રહી જાય, અને કોઇ બીજા જ ક્ષેત્રમાં આપ પ્રવર્તો એવો પ્રસંગ બનવા દેશો નહીં.

આ પરિષદ્‌ને અંગે કરવામાં આવેલાં પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાની આનંદદાયક ક્રિયા હું કરી ચુકેલો છું અને એમાંની વસ્તુઓના અવલોકનનો આનંદ પણ મને મળેલો છે. એ વસ્તુઓમાંની કેટલીક તો અમૂલ્ય છે. અને પ્રદર્શન કમિટિના પ્રયાસથી આ જે સંગ્રહ થઇ શકેલો છે તેજ પરિષદ્‌ના આ અધિવેશનની સફલતા સિદ્ધ કરવાને માટે પુરતો છે. મને આપવામાં આવેલા વૃત્તાંતમાં એક વાત એ પણ હતી કે પરિષદ્‌ના (હું ધારૂં છું કે) બીજા અધિવેશનમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે નિબંધો ઉપર ચર્ચાના ભાષણોની રીત રાખવી નહીં, જે કંઇ ચર્ચા પરિષદ્ આગળ લાવવાની હોય તે આગમચથી અને પૂરી સંભાળથી લખી કહાડવામાં આવેલાં નિબંધોના રૂપમાં જ સ્વીકારવી. આ નિર્ણય બહુ ડહાપણ ભરેલો હતો. આવું ધોરણ એક ધોરણ તરીકે

સાહિત્ય પરિષદ્‌ને રાજકોટ અને કાઠિયાવાડની સર્વ વર્ગની પ્રજા જે આવકાર આપવા ઇચ્છે છે તે તેમના વતી મારી દ્વાગ આપવામા કંઇક ઔચિત્ય પણ છે, અને આ- પની કમિટિએ મને એ આનમાર આપવાની આ તક આપી છે તેથી મને ખરેખર આનંદ થાય છે

આપ જાણો છો કે આજે અહીં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નું ત્રીજું અધિવેશન શરૂ થશે આ પહેલા બે અધિવેશનો અમદાવાદ અને મુંબઇમા થઇ ચુકેલા છે આ અધિવેશનોની હીલચાલમા જે મુખ્ય અગ્રેસર છે તેમના પિતા સરકારના કેળવણી ખાતાના એક વિખ્યાત અમલદાર હતા હું આજથી બાવીશ વર્ષ ઉપર હિંદમા પ્રથમ આવ્યો ત્યારે એ માનનીય અમલદાર—સ્વ મહીપતરામ—ની ઓળખાણ કરવાનો લાભ મને મળ્યો હતો અને આ પરિષદ્‌ની હીલચાલ બતાવી આપે છે કે મિ. રમણભાઇ એમના પિતાના લાયક અનુયાયી છે મિ રમણભાઇએ અમદાવાદની પ્રથમ પરિષદ્‌નો આરંભ કરતા કરેલા ભાષણમા પરિષદ્‌ને પોતે જે પ્રકારની યોજી હતી તે પ્રમાણેની તેના હેતુ અને પ્રદેશની મર્યાદા બાંધી અને એઓએ તે પ્રસંગે જે રેખાઓ છાંટી તેની અંદર પરિષદ્‌નો આજ સુધીનો કાર્યક્રમ સમાઇ રહેલો છે એ ખરૂ છે કે પરિષદ્‌નો આધાર આજ સુધી તો તેના આદ્ય પ્રવર્તક અને કેટલાક ઉત્સાહી મિત્રો (સેવકો) ઉપર રહ્યો છે, એ સસ્થાના ચાલુ ટકાવની પાકી ખાતરીના સાધન હજી સુધી યોજી શકાયા નથી પણ હું જાણીને ખુશી થયો છુ કે આ અધિવેશન દરમિયાન પરિષદ્‌ને વધારે ટકાઉ અને પાકા પાયાનું રૂપ આપવાનો વિચાર થવાનો છે, તેમ કાયદા ઘડનારાઓની ભાષામા બોલીએ તો "હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા" સાથે અને બધારણ કહી શકાય એવુ પણ કંઇક ઘડવાનો ઇરાદો છે આવુ પગલું ડહાપણ ભરેલું છે એમા કંઇ શક નથી વર્ષે વર્ષે અધિકારીઓની નીમણુક, એક કેન્દ્રસ્થ* કાર્યાલય, અને સસ્થાના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા, એ સર્વ આ પ્રકારની હીલ ચાલને દીર્ઘાયુષી બનાવવાને માટે અગત્યના છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેના ઇતિહાસથી હું જો કે અજાન છુ તોપણ આટલું તો જાણુ છુ કે માત્ર ક્ષણિક કરતા કંઇ પણ વિશેષ ઉપયોગની "કોઇ પણ" ઇમારતને માટે કેટલુંક પાકુ ચણતર આવશ્યક છે

અને થોડાક મતાહના શબ્દો કહું તે અવટિત તો નહીં ગણો? આપની કમિટિએ કૃપા કરીને પરિષદ્‌ના આજ સુધીના ઇતિહાસનો મારે માટે તૈયાર કરેલો ટુંકો અહેવાલ વાચવાનો લાભ મને મળેલો છે, અને તેથી મારા જાણવામા આવ્યુ છે કે પરિષદ્‌ને મોકલવામા આવતા નિબંધોમાના કોઇ પણ નિબંધથી પરિષદ્‌ના હેતુઓની મર્યાદાને ધક્કો ન વાગે એ સભાળવાના ઇરાદાથી આપની કમિટિએ જાહેર કર્યું હતું કે

---

* કેન્દ્ર=મધ્યબિંદુ, centre, કેન્દ્રસ્થ=central, જ્યાથી બધુ નીસરે અને જેમા બધુ આવે તે. 'મધ્ય' અને 'મધ્યસ્થ' શબ્દો (૧) ભૂમિભાગ વાચક અને (૨) અપક્ષતા વાચક થઇ ચુકેલા છે એટલે એ સિવાયના આ અગત્યના અર્થને માટે આ નવી યોજના કરવી પડે છે

સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગત મંડળે મને સોંપ્યું છે. આ કામને માટે મારી યોગ્યતા ને શક્તિની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો બેશક કોઈ બીજા કુશળ ને વિદ્વાનને એ માનવંતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીન ને પુષ્ટિકર ખોરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી ભ્રાંતિને વશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ ભ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારૂં થશે એમ મારૂં તો ચોક્કસ માનવું છે, તોપણ મારે ખાત્રીપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. કેમકે આપ સહુ સાક્ષર છો. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઈનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ઉમંગથી આવાહન કરૂંછું એમ માનુંછું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, શ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, એડન, ઈંગ્લાંડ, પ્રાંસ આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિસ્યસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રોજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઈને વસતા ગુજરાતી ભાઈઓમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સહાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતર નિવાસી બંધુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં રામાયણ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદ્રશ્યરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં ભારતનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અશ્વત્થામા સૂક્ષ્મરૂપે હાજર હોય છે તેમ તાર મૂકનારા બંધુઓના સન્નાતમાં અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફનું સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ઇચ્છું છું.

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કોશીસ કરતા જણાયછે. તેમાં સહુથી વખાણવા જોગ ને જરૂરના ઉદ્યોગમાંનો એક સ્વભાષા ખીલવવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારની છે. એક તો જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી ભક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સહુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના શીલપણાની ઉત્પાદક એજ છે. ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના સુખનું બીજ છે. બીજી માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાયછે, સ્થિતિ કરેછે, ને લય પામેછે તે, માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણો પ્રેમ ને શક્તિ ઉપર પૂરો

આવશ્યક અને ડહાપણ ભરેલું છે; જોકે એવા અપવાદરૂપ સંજોગો પણ સંભવે છે કે જ્યારે એને પડતું મુકવું પડે. (મને આપવામાં આવેલા વૃત્તાંત ઉપરથી) મારા જોવામાં એ પણ આવ્યું છે કે બીજી પરિષદને વખતે પહેલીના કરતા નિબંધોની બાબતમાં પ્રગતિ માલુમ પડેલી છે,–નિબંધોની સંખ્યામાં તો ચોક્કસ, અને, હું ધારૂં છું કે, નિબંધોની સરસાઇમાં પણ. અને હું આશા રાખુ છું કે આ ત્રીજા અધિવેશનમાં (નિબંધોની સંખ્યા તેમ જ સરસાઇની) પ્રગતિનુ પ્રમાણ એ કરતા પણ વિશેષ હતુ એમ નોંધી શકાશે.

કાઠિયાવાડ પ્રાંતની રાજધાનિ રાજકોટ ખાતે આપને આવકાર આપતાં મારા તરફથી આપને એક વિનતિ છે. પરિષદના દરેક અધિવેશન વખતે કોઇ વિષય ઉપરના નિબંધને તેની ઉત્તમતાની છાપ તરીકે આપવાના એક કાસાના (bronze) ચંદ્રકની સ્થાપના કરવામા આવે તો તે આપ સ્વીકારશો આ એજન્સીના અંગ્રેજ અમલદારો અને બીજા મળીને કેટલાક આવી કંઇ યોજનામા મને આનંદથી મદદ કરવાને તત્પર છે. અને તેટલા માટે આ પરિષદ આ બાબતનો વિચાર કરશે એવી આશા રાખુંછુ આવા ચંદ્રકને માટે નિબંધના વિષયો કયા રાખવા તે વિષે હજી હું ચોક્કસ સૂચના કરવાની સ્થિતિમાં નથી. પણ જો આપ આ વિનતિ સ્વીકારશો, તો કદાચ એ બાબતને લગતી આપની દરખાસ્તો મને અને આવી સ્થાપનામાં મારી સાથે સામેલ થનારાઓને જણાવવાની કૃપા કરશો આ વિષે અત્યારે મને જે વિચાર સ્ફુરે છે તે પ્રમાણે તો "શાળાઓમા નૈતિક કેળવણી" જેવા વિષય–પરિષદના હેતુઓની મર્યાદામાં આવી શકતા હોય તો આવા ચંદ્રકની હરીફાઇને માટે યોગ્ય જણાય છે.

આપને આપના કાર્યક્રમમા વધારે મોડુ કરવા, તેમ સત્કાર મંડળનું પ્રમુખપદ કૃપાવંત થઇને જેમણે સ્વીકાર્યું છે તે મોટી પદવીના બાનુનું ભાષણ સાંભળવામાં આપને વધારે વિલંબ કરાવવા ઇચ્છતો નથી હિંદનો બીજો એકે ભાગ એવો નથી કે જ્યા આપની પરિષદ અહીંના કરતા વધારે લાલિત્યમય રીતે (more graceful fashion) આવકાર પામે, કેમકે અહીં આ પ્રાંતમા આપનું સ્વાગત કરવાની સૌ કોઇની જે ઇચ્છા છે તે કમિટિના વતી પ્રગટ કરવાને અમારા એક મોટા રાજ્યના રાણી સાહેબ જાતે જ તત્પર છે. આપને વિદિત છે કે ગોંડલના નેક નામદાર રાણી સાહેબ અને ઠાકોર સાહેબે પોતાને ગાદી મળ્યાની પચીસમી સાલગરેહનો મહોત્સવ આજથી એક બે દિવસ ઉપર જ ઉજવેલો છે, અને રાણી સાહેબની અહીંની હાજરીની શોભા અને ઉત્સાહ–તામા કશાથી યે વૃદ્ધિ થઇ શકતી હોય તો તે આ સંજોગ એમના મહોત્સવ જેવા આખા પ્રાંત તરફથી ખરે ખરી અને ઉભરાઇ જતી મુબારકબાદીના શુભ પ્રસંગે આવેછે એ બીના છે આ અધિવેશનના પ્રમુખ પણ એવા તો નામાંકિત પુરૂષ છે કે તેઓની આપને ઓળખ આપવા જતા હું જ ટીકા પાત્ર બનુ આપ સાને એઓ પોતાની કીર્તિથી જાણીતા છે, એટલે છેવટમા હું આપને ફરીથી આવકાર દઉંછુ—કાઠિયાવાડના જે સર્વ મને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા રાજી હોય તે સર્વના તરફથી પરિષદને આ રાજકોટ મુકામે આવકાર આપુ છુ, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ વર્ષના કામકાજની, તેમ પરિષદની ભવિષ્ય કારકીર્દીની ફરી એક ફત્તેહ ઇચ્છુ છુ

૫ સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું ભાષણ એમની આજ્ઞાથી રા ઠાકોરે વાચ્યું.

સાં

હિત્ય પરિષદ્‌ના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગત મંડળે મને સોંપ્યું છે. કામને માટે મારી યોગ્યતા ને શક્તિની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો બેશક કોઇ બીજા કુશળ ને વિદ્વાનને એ માનવંતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીન ને પુષ્ટિકર ખોરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી ભ્રાંતિને વશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ ભ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારૂં થશે એમ મારૂં તો ચોક્કસ માનવું છે, તોપણ મારે ખાત્રીપૂર્વક જણાવવું જોઇએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યત આનંદ થાય છે. કેમકે આપ સહુ સાક્ષર છો. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઇનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ઉમંગથી આવાહન કરૂંછું એમ માનુંછું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, એડન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિશ્યસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રોજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઇને વસતા ગુજરાતી ભાઇઓમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સહાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતર નિવાસી બંધુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં રામાયણ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદૃશ્યરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં ભારતનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અશ્વત્થામા સૂક્ષ્મરૂપે હાજર હોય છે તેમ તાર મૂકનારા બંધુઓના સૂક્ષ્માત્મા અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફનું સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ઇચ્છું છું.

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કોશીસ કરતા જણાયછે. તેમાં સહુથી વખાણવા જોગ ને જરૂરના ઉદ્યોગમાંનો એક સ્વભાષા ખીલવવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારની છે. એક તો જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી ભક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે હકદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સહુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના શીલપણાની ઉત્પાદક એજ છે. ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના સુખનું બીજ છે. બીજી માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાયછે, સ્થિતિ કરેછે, તે લય પામેછે તે, માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણો પ્રેમ ને ભક્તિ ઉપર પૂરો

સાં રીવાજ તથા પરંપરાને માફક આવે એવી કેળવણીની આપણે જરૂર છે. કારે આપણું આર્યત્વ સચવાય ને તેને કોઇ રીતનો વિકાર ન આવે એવાં રૂપ સાહિત્યની ખોટ પૂરવામાં સાક્ષરોએ ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે. એ પૂરવામાં એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દુનિયામાં જોવા જાણવાની વસ્તુ એટલી છે કે કોટી જન્મ તેનો અભ્યાસ કરતાં રહીએ તોપણ તેનો પાર આવે એમ નથી. તેથી જે કેળવણીથી આપણી ખાસ ગરજ સરે તેટલીજ સારી રીતે આપવાની વ્યવસ્થા આવકારદાયી છે જેમાં વખત ને મહેનતનો વ્યય ઘણો ને ફળ થોડું તે જાતના શિક્ષણને બદલે જેમાં થોડા શ્રમથી ને થોડા વખતમાં ફળ વધારે થાય એ ઉદ્દેશથી શિક્ષણનું સાહિત્ય યોજાય તોજ સુખપ્રદ નિવડે એમ મારૂં માનવું છે.

ભાષા દેવીના હૈયાના હારને સ્થાને કામરૂપ પુરૂષાર્થનું સાહિત્ય શોભતું જોઇએ. હૈયું એ વાસનાનુ નિવાસસ્થાન છે. હરેકના હૃદયમાં એવી કામના રહે છે કે મારો સંસાર સુખરૂપ નીવડે; હું યશસ્વી થાઉં; સંભાવિત લોકની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર ગણાઉં; ગરીબ લોકની દુવા મેળવું; પુત્ર પરિવારનો લ્હાવો લઉં; સદ્ગુણથી શોભું; જાહેર કામમાં ભાગ લઇ લોક કલ્યાણને અર્થે પ્રયત્ન કરૂં. આ સઘળી સંસાર વ્યવહારને લગતી બાબતો છે. માટે લોકોનો વ્યવહાર ક્ષેમકર કેમ થાય; માણસનો પોતાની જાત તરફ, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર તરફ, ભાઇ બાંધુ, સગા સંબંધી તથા જ્ઞાતિ બંધુ તરફ, તેમજ સ્વદેશી તરફ, વિદેશી તરફ, રાજા તરફ, રંક તરફ, શેઠ તરફ, ચાકર તરફ, મિત્ર તથા શત્રુ તરફ, શો ધર્મ છે,-પ્રાણિમાત્ર તરફ પોતાની શી ફરજ છે, એ સઘળી બાબતનાં સાહિત્યો પ્રાચીન અર્વાચીન દૃષ્ટાંતો સહિત જન મંડળના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ રાખીને લખાવવાં જોઇએ. આપણા સંસારી રીત રીવાજો જે હાનિકારક માલમ પડે તેમાં ઘટતા સુધારા કરવાનો વિષય પણ આ પેટા ભાગમાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓ, સામાજીક મંડળો, નીતિશાસ્ત્ર અને રાજ્ય પ્રકરણ એ તમામનો એમાંજ સમાસ થાય છે. માટે એ વિષયો નિપુણ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ વિદ્વાનોને હાથે લખાય તો ભાષાની સારી સેવા થઇ કહેવાય.

ભાષાના નાકનું આભૂષણ મુક્તિ છે. મુક્તિ એટલે સંસાર બંધનથી છૂટી અશેષ દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની પ્રાપ્તિરૂપ એક દશા છે. એ સ્થિતિનો અનુભવ એજ મનુષ્ય માત્રનો પરમ પુરૂષાર્થ છે. સઘળા પુરૂષાર્થનું એ નાક છે. માણસ આકાશ પાતાળના ભેદોની માહેતગારી મેળવે, મહાસાગરની ઉંડાઇ માપે, તરેહ તરેહની શોધ ખોળ કરે, પુસ્તકશાળાના અનેક ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી મગજને ઠસોઠસ ભરે, પરતુ જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે તે જાણતો નથી તો તેણે શું જાણ્યું? તમામ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ અસ્થિર છે, કાળાધીન છે, તો સ્થિર ને કાળાતીત વસ્તુ કઇ છે તેની શોધ કરવી ઘણી જરૂરની છે. પ્રાણી માત્ર સુખની ઇચ્છા રાખે છે. વિષયના ભોગથી સુખ મળતું લાગે છે. પણ પરિણામે તે દુઃખનો હેતુજ સમજાયામાં આવે

સેવા થઇ કહેવાય, તથા તેથી જોડણી સંબંધી કચાટ ભરેલા 'સવાલનો' પણ ઘણે અંશે નિકાલ થઇ શકે. એવા સંગ્રહમાં કાઠિયાવાડ પણ શબ્દનો મોટો હિસ્સો આપી શકશે એમ મારૂં ધારવું છે. આજકાલ આપણે જોઇએ છીએ કે ચાર ગુજરાતીઓ કોઇ વિષય ઉપર વાત કરતા હોય તો દરેક ત્રીજો શબ્દ ઇંગ્રેજીનો સાંભળવામાં આવે છે! કદાચ બોલનારને યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દો નહીં જડવાથી આવી સંકરતા કરવી પડતી હોય, તો સારો કોષ થવાથી આ ખામી દૂર થવાનો સંભવ છે. જાહેરવક્તાઓ અને ઉંચા દરજ્જાનાં વર્તમાનપત્રોના નેતાઓના શ્રમથી પણ આ ખામી ટળી શકે.

બાપડી ગુજરાતીની આવી સ્થિતિ છે હિંદી, મરાઠી, બંગાળી એવી બીજી પ્રાકૃત ભાષા કરતા આપણું ભાષા-સાહિત્ય ઉતરતું છે માટે આપણી ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવાને દરેક સાક્ષરે ઉમંગથી તૈયાર થવું જોઇએ, અને જેનાથી જેટલું બને તે કરી તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવો જોઇએ. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર 'પ્રારભશૂરા'નો અપવાદ મૂકાતો આવ્યો છે, તેને ખોટો ઠરાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યારે થવાનું હશે ત્યારે થશે એમ કાળ ઉપર આધાર રાખી સ્વભાષા તરફ બેદરકાર રહેવાથી આપણે ઘણા પાછળ પડી ગયા છીએ કાળ ફક્ત પોતાના ઉત્સાહની સ્થિતિ છે. સાક્ષર લોક આળસમાં ઉંઘે એ કલિયુગ છે, ઉંઘમાંથી જાગે એ દ્વાપર છે; જાગીને ઉભા થાય એ ત્રેતા છે; ને ઉઠીને પોતાના કર્તવ્યમાં ચાલતા થાય એ સતયુગ છે. આપ સહુ ઉલટથી માતૃ ભાષાના સાહિત્યને પોષવાના ઉદ્દેશથી અહીં દૂર દૂરથી આવી એકઠા થયા છો તેથી હું એમ સમજું છું કે આ વેળા સતયુગજ પ્રવર્તે છે. આપ સહુને હું અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર દઉં છું અને ખાતરી કરવા માગું છું કે એ આવકાર કેવળ મારી જાત તરફથીજ નથી, પરતુ જે દેશને ગીતાના વક્તા જ્ઞાનમૌલી યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું નિવાસ સ્થાન પસદ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કીધુ છે, જ્યાં ગૌતમ, ચ્યવનાદિ મહર્ષિઓનાં તપોભુમિનાં સ્થળો છે; જ્યાં આદિ જગદ્ગુરૂ શ્રી શંકરાચાર્યે શારદા એટલે વિદ્યાદેવીની પીઠ સ્થાપી છે; જેની ગુહા કંદરોએ ગોરક્ષાદિ સિદ્ધ જ્ઞાનિઓને એકાંત વાસ પૂરા પાડ્યા છે; જ્યાં દાનશૂર ખળીરાજાએ પોતાના દેહ સહિત સર્વસ્વ ઇશ્વરાર્પણ કીધું છે; જેના વિશાળ વનને ભારત પ્રસિદ્ધ અદ્ભુત વીર ઘટોત્કચે પોતાનું ક્રીડા સ્થાન કીધેલું છે, જ્યાંનાં ભીમક રાજાની કન્યા બ્રહ્મવિદ્યારૂપ રૂકિમણીએ પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીનું માન મેળવ્યું છે, જેના અસખ્ય રાજાઓનાં મહાન પરાક્રમો ભાટ ચારણોના કવનમાં અને રાસડાઓમાં અમર રહ્યા છે, જ્યાંના ગુજરાતી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના પદોથી લોકને ભક્તિ રસમા ભીંજવી નાખ્યા છે; જ્યા સોની વાગત કઇ કાળ વસીને પોતાના ચાબખાથી લોકને ચેતવી રહ્યો છે, તેમજ મનંહર સ્વામિ, કાળીદાસ, ભીડો, કલ્યાણ, તુળસીદાસ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ આદિ કવિઓ અને અનંત ભક્તરાજે પોતાનાં કાવ્ય અને

ભજનોથી લોકને સ્વરૂપમાં જાગૃત કરે છે; જ્યાંના કેટલાક રાજકર્ત્તાઓએ પણ પટંતરમાં રહી સાહિત્યને સેવ્યું છે; જે ભૂમિમાં મેવાડના રજપુતાણી મીરાંબાઇએ પોતાની જીંદગીનો છેલો ભાગ પોતાના ઇષ્ટ 'પ્રભુ ગિરધર નાગર'નાં રસ ભર્યાં પદ ગરબી રચી પોતે તેમાં લીન થઇ બીજાને લીન કીધાં છે; જ્યાં જન્મીને તાજેતરમાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ ગટુલાલાએ પંડિત કવિ તરીકે પોતાની ખ્યાતિનાં કિરણો માર્તંડની પેઠેમ ભારતમાં ફેલાવ્યાં છે, અને તેવીજ રીતે નાના મોટા સર્વને પ્રિય થઇ પડેલા કવિ દલપતરામે પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી જનમંડળના ચિત્તમાં બુદ્ધિપ્રકાશ વિસ્તારવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કીધો છે; જેના દયાનંદ સ્વામિ સરખા એક પુત્રના છટાદાર ભાષણો ને અસરકારક બોધે લગભગ આખા પંજાબને સામાજિક તંત્રથી વશ કીધો છે અને જે મુલકની રસિક સોરઠ રાગણી રાગરંગના રસિકને આનંદ થી રંગે છે એવા ઐતિહાસિક આખા સૌરાષ્ટ્ર તરફથી હું આપ સહુને આવકાર આપું છું; અને ઇચ્છું છું કે આપના સ્તુત્ય કામમાં આપ યશ મેળવો, આપનો પરિશ્રમ સફળ થાઓ, અને આપનાથી ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ ગાજતું રહો.

૬. **પ્રમુખ વિષેની દરખાસ્ત** ના ગ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ રજુ કરી, મિ ગુલામ મહમ્મદ મુનશીએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને શમ્સુલ ઉલમા જીવણજી જમશેદજી મોદી તથા મિ. એચ ડી. રૈન્ડોલે ટેકો આપ્યો.

ના રા કૃષ્ણલાલનું ભાષણ—

બાનુઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

મારે ભાગ જે દરખાસ્ત આપની સમક્ષ રજુ કરવાની આવી છે તે એ છે કે આપણી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનુ પ્રમુખપદ દિ. બ અબાલાલ સાકરલાલ સ્વીકારે

દિ. બ ની ઓળખાણ આપને સૌને આપવાની જરૂર નથી અને તેથી મારે સુભાગ્યે મારે લાબુ ભાષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ ગુજરાત કે કાઠિયાવાડમા હાલ એવુ કોણ હશે કે જે દિવાન બહાદુરના નામથી અજાણ્યુ હશે ?

મર્હૂમ મિ જસ્ટીસ રાનાડે આપણા ઇલાકામા prince of graduates કહેવાતા દિવાન બહાદુરને તેજ માફક આપણે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના prince of graduatesનુ નામ આપીએ તો કઇ વાધો નથી મર્હૂમ મિ રાનાડે અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં એક્કા હતા દિવાન બહાદુર પણ તેવી જ રીતે એ શાસ્ત્રના મોટા અભ્યાસી છે. કલકત્તામા પ્રસિદ્ધ થતા માસિક ચોપાનીઆ the Modern Reviewમા વારવાર એ વિષયપર આવતા એમના આર્ટીકલો જેમણે વાચ્યા હશે તેમને મારુ કહેવાનુ ખરાપણુ તરત જણાઇ આવશે અબાલાલભાઇની કારકીર્દી પહેલ વહેલી કેળવણી ખાતામાથી શરૂ થઇ, અને ત્યા તેમણે પોતાના શિષ્યોના મનપર કેવી ઉમદા છાપ બેસાડી છે, તેનુ એક જ ઉદાહરણ બસ છે ર ર નરસિહરાવ દીવટિયા જેવા ઉત્તમ સાહિત્યપ્રેમી જન એમના શિષ્ય છે ગુજરાતી સાહિત્ય સબધે એમની સેવામા ખાસ એક જ વર્ણવવી બસ છે **અબાલાલની ડીક્ષનેરી** એ આજે એક ઘરગથુ શબ્દ થઇ પડયો છે વડોદરાની શિક્ષકસમાજ સમક્ષનુ એમનું ભાષણ તેમની સરલ, સાદી અને હસાવતી ભાષા વાચીને કોણ કહેશે કે એઓ પોતે એક સાહિત્યપ્રેમી જન નથી ? વિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિના મહોત્સવ વખતે એમણે કરેલું વિચારપૂર્ણ ભાષણ શુ બતાવે છે ? ઉમરે, શિક્ષણમા, અનુભવમા દરેક રીતે એઓ સાહેબ આપણા પ્રમુખ થવા લાયક છે બાકી તો અગ્રેજીમા કહેવત છે કે the taste of the pudding lies in the eating. માલ વેચનાર કહેશે કે માલ વાપરી તેનુ મૂલ્ય તમે કરજો તે માફક મારી પણ એ જ વિનતિ છે કે એઓનો પ્રમુખ તરીકે અનુભવ લઇને પછી આપ કહેજો કે એમને પ્રમુખ નીમવામા આપણે ભૂલ કરી છે કે ખાટયા છીએ મારી તો ખાત્રી છે કે આપ સૌ એમ જ કહેશો કે આપણે ખાટયા છીએ

મિ. ગુલામ મહમ્મદ મુનશીનું ભાષણ.

બાનુઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,

દિવાન બહાદર અંબાલાલને પ્રમુખસ્થાને બીરાજવાની દરખાસ્ત જે મિ. ઝવેરીએ કરી છે તેને ટેકો આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવેલ છે. આ કામ માટે આ સભામાં મારા કરતાં વધારે લાયક ગૃહસ્થો છે છતાં તે કામ મને સોંપ્યું તે કાંઇ કારણસર હોવું જોઇએ. મને લાગે છે કે હું મુસલમાન છું તેથી મુસલમાન તરીકે તે કામ માટે મને પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સાથે મુસલમાનને નિકટ સંબંધ છે. જો કે અમે અમારા ઘરોમાં ઉર્દુ ભાષામાં વાતચિત કરીએ છીએ તોપણ દુનિયાના બીજા વહેવારોમાં અમને ગુજરાતીની જરૂર પડે છે અને તેથી અમે ગુજરાતી શીખીએ છીએ. હિંદુસ્તાન તથા પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ઉર્દુ તથા હિંદી અને ઉર્દુ તથા પંજાબી ભાષાઓના સંબંધમાં મતભેદ છે. પણ મારા ધારવા તથા માનવા મુજબ તેવો મતભેદ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે નથી. જેથી મુસલમાન તરીકે આ પરિષદ્‌માં મેં ખુશીથી ભાગ લીધો છે. દિવાન બહાદર અંબાલાલની પ્રમુખ તરીકેની યોગ્યતાના સંબંધમાં આજે અહીંઆં વધારે કહેવાની કંઇ જ જરૂર જોતો નથી જેથી હું તે દરખાસ્તને ખુશીથી ટેકો આપું છું. અને આશા રાખું છું કે આપ સાહેબો તે દરખાસ્તને મંજુર કરશો.

મિ. જીવણજી જ. મોદીએ પારસી કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકો આપતાં જણાવ્યું કે પરિષદોના આવા જાહેર મેળાવડામાં હિંદુઓ અને પારસીઓ ભાઇચારાથી વર્તવા લાગ્યા છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. અને ભાષાને લગતી બોલવા લખવાની તમામ ક્રિયાઓમાં એ ભાઇચારો વધે—પારસીઓ ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિને માટે કાળજી રાખે અને હિંદુઓ પારસીઓની માફક અરબ્બી, ફારસી અને ઉર્દુમાંથી ઉપયોગી તત્વોને આવકાર દેતા થાય તો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને હિંદુ પારસી ભાઇચારાનું ભવિષ્ય કેવું સોનેરી બને?

મિ. રેન્ડોલે કાઠિયાવાડના અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી અને આખી અંગ્રેજ કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો.

૭. પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.—આટલા કાર્યક્રમ પછી દિવાન બહાદર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇએ પ્રમુખસ્થાને બીરાજીને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું.

શ્રીમતી મહારાણી સાહેબ, ગોંડળના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિંહજી, લીંબડીના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ દોલતસિંહજી, રાજકોટના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ લાખાજીરાજ, અને પરિષદ્‌નાં સન્નારીયો ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આપ જેવાં ગુર્જરખંડનાં મહા શિષ્ટ ને સંસ્કારી સ્ત્રી પુરૂષોનાં દર્શનથી મારા મનને અપૂર્વ હર્ષ થાય છે. આવા મહા વિદ્વન્મંડળનાં દર્શન કરી થોડો સમય તેમના સન્નિકર્ષ તથા સંગમાં કાઢવો એ લહાવો આ જીવનના જે મોટા ને અનુપમ લાહવાઓ છે, તેમાંનો છે. આવા પ્રકારના મોટા સમાજની મેનામાં એક અંગ તરીકે સામેલ રહેવું એ પણ મોટું માન છે. તેમાં વળી પ્રમુખના આસન ઉપર રહી એ સેવા બજાવવી એ ઘણી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા છે. તમો સર્વે શિષ્ટ સજ્જનોએ એ પ્રતિષ્ઠા મને આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું માટે હું સર્વેનો મારા અંતરથી આભાર માનું છું. એ આસન લેવાની તમારી ખુશી છે કે નહિ, એમ મને અવકાશથી પૂછવામાં આવ્યું હોત તો હું શો ઉત્તર દેત તે કહેવાને હાલ અસમર્થ છું. પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે દેશ સમસ્તનાં કાર્યોમાં નિમંત્રણ થાય એ જ દેશની આજ્ઞા સમાન છે. એ નિમંત્રણ માથે ચઢાવવામાં આનાકાની કરવાની મારા જેવાની મગદૂર નથી. હવે આ સામાન્ય આજ્ઞાને તાબે થતાં માત્ર એક કૃપા માગી લઉં છું, તે એ કે જેવી ઉદાર વૃત્તિથી આ આસનનુ કાર્ય ઉપાડવાનું મને સોંપવામાં આવે છે, તેવી જ વૃત્તિથી મને અંત લગી આપ સર્વે સહાય થઇ નિભાવી લેશો.

સાહિત્ય પરિષદ્‌ની ભાવના.

આવા પ્રકારે સાહિત્યની પરિષદો ભરવાના લાભાલાભ વિષે કોઇ કંઇ શંકા ઉઠાવે તો તેથી કોઇ રીતની અવગણના થઈ એમ સમજવું દુરસ્ત નથી. હરકોઇ નવીન સંસ્થા વિષે એવો સવાલ ઉભો થવો સાહજિક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રેરકો હવે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અનેક રીતે આપી શકે છે. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોએ આજ અરસામાં એવી પરિષદ્ વીરક્ષેત્રમાં આ વર્ષે ભરી છે, ને બંગાળામાં પણ ન્યાયમૂર્તિ શારદાચરણ મિત્રની અધ્યક્ષતા નીચે બંગ ભાષાની પરિષદ્ ભરાઈ હતી. આ ઉપરથી વિનય સાથે એટલું તો કહી શકાય કે ગુજરાતે આવું મંડળ એકઠું કરવામાં કંઇ અલૌકિક પગલું ભર્યું નથી.

ગયાં ચાર વર્ષના અનુભવનો આધાર લેઇને ઉઠાવેલી શંકાનું કેટલેક અંશે સમાધાન કરી શકાય છે. આ પરિષદ્‌ના કારણથી ગુજરાતના સર્વે જાતના તથા ઇતર પ્રાંતોના સદ્‌ગૃહસ્થો જેમાંના ઘણાએક વિદ્વત્તાથી, સાક્ષરતાથી, શિષ્ટતાથી, જ્ઞાનથી, ડહાપણથી, વિવેકથી, જગતના અનુભવથી, ને શુદ્ધ જીવનથી સર્વત્ર પંકાયલા છે, તે એક સ્થળે ભેગા થાય છે, એ કંઈ નાનોસૂનો લાભ નથી. મહાકવિ ભવભૂતિ કહે છે કે—

सतां सद्भिः संगः कथमपि हि पुण्येन भवति.

સન્તનો સન્ત જોડે સમાગમ ખરા પુણ્યના યોગથી થાય છે. વળી એવા સમાગમથી લોકોમાં સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ અને પ્રેમ ખીલે છે, સાહિત્યની પુંજ વધતી જાય છે, ને સાહિત્યરૂપી દીપકનું તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. પરિષદ્ના પ્રાસંગિક લાભમાંના આ લાભ છે. આ ઉપરાંત વિદ્વત્તાવાળા, સૂક્ષ્મ વિચારવાળા, ઉંડી મનભાવનાવાળા ગ્રંથો, નિબંધો, કાવ્યો, કવનો આ પરિષદ્ને લીધે જ લખાયાં છે, ને તેથી આપણી ભાષાના સાહિત્યમાં અમૂલ્ય વધારો થયો છે. વળી આપણી ભાષાના ઇતિહાસ અને ઉત્પત્તિ વિષે આ પરિષદોને લીધે જ કંઇ નવો પ્રકાશ પડયો છે. એમ કહેવામાં આવે કે પરિષદ્ ન ભરાતી હોત તો પણ આમાંના કેટલાક પ્રબંધ લખાયા વગર રહેત નહિ, તો તે તકરાર માત્ર થોડે અંશે ખરી છે. કેટલાક તો પરિષદ્ની પ્રેરણાથી જ લખાયા છે, ને પરિષદ્ ન હોત તો ભાગ્યે જ લખાત. આ પ્રમાણે આ પરિષદ્નો મેળાવડો વિદ્વજ્જનોને પ્રેરણા રૂપ થઈ ગયો છે એ પણ પરિષદ્નો સાક્ષાત્ લાભ છે.

આ પ્રમાણે આવતા બધા નિબંધ સાંભળવાનો બધાને લાભ મળતો નથી, એવો દોષ કાંઇક અંશે પરિષદ્ના કાર્યવિધિ ઉપર મુકી શકાય. અન્ય દેશોમાં કામ ચલાવવાની સુગમતા સારૂ પરિષદ્ના વિષયવાર ખંડ પાડી જુદા જુદા વિષય જુદા જુદા સ્થળમાં વંચાવવામાં આવે છે, ને તેથી જેને જેનો પ્રેમ તે તે ખંડમાં બેસે, છે, ને એકંદર નિબંધો ઘણા લઇ શકાય છે. વળી એક કરતાં વધારે વિષયના શોખીનોની સગવડ સાચવવાને સારૂ જુદા જુદા ખંડોના ક્રમમાં આગળ પાછળ ફેરફાર કરી ઘણાનું મન સાચવી શકાય છે. આવો વિધિ ગ્રહણ કરવાનો સમય અત્રે આવ્યો છે કે નહીં, તે જાણવા હું સમર્થ નથી. પણ ઘણા ગૃહસ્થોની મરજી થાય તો તેને દાખલ કરવાનો માર્ગ ગમે ત્યારે લઇ શકાય.

ઉત્તમ ગ્રંથોને આવકાર અને ઉત્તેજન આપવાનું આ પરિષદ્ મોટું સ્થળ થાય, અને ઉત્તમ ગ્રન્થકારોને આ પરિષદ્નું અભિનંદન લેવાની વાંછના થાય, તો બેશક આપણા સાહિત્યને ઘણું જ ઉત્તેજન મળે. કાળાન્તરે પરિષદ્ આવું સ્વરૂપ પામે, એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ તો તે અઘટિત નથી.

ઉપર જે લાભ બતાવ્યા છે, તે જોકે ખરેખરા છે, તોપણ આવા મહા સમારંભને પૂર્ણ રીતે ઘટે તેવા તે વિપુલ, વિસ્તીર્ણ, ને સ્થાયી નથી. આવી સમિતિઓના વાસ્તવિક ફાયદા તો ચિરકાળ ટકે તેવા, તથા પ્રજા સમસ્તના ભીતરભાગને અસર કરે તેવા થવા જોઇએ. તેવા લાભ સાધવાને આપણે શું શું કરવું જોઇએ, તે નક્કી કર્યા પહેલાં સાહિત્ય એટલે શું તે આપણે એકવાર આપણા એક વિચારથી નક્કી કરવું જરૂરી છે. હવે વિદ્વાનોએ ઇતર દેશોમાં એવું ગ્રહણ કર્યું છે કે "માણસના મનોગત સર્વ પ્રકારના વ્યાપારની વાણી" એટલે સાહિત્ય સમજવું. બીજી પરિષદ્ના વિદ્વાન્ પ્રમુખે સાહિત્યનું લક્ષણ આપ્યું છે, તે ઉપરની વ્યાખ્યાને ઘણું મળતું છે, પણ તે વધારે ચોકસ છે; તે એવું છે કે "સંસ્કારી-સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન" એ જ સાહિત્ય. આ બે લક્ષણ ઘણાં વ્યા-

પક છે, એ ઉઘાડું છે. આ અર્થથી જુદો ને કંઇક અંશે સંકુચિત અર્થ સાહિત્યનો ઘ- ણીવાર કરવામાં આવે છે. કાવ્યો, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, રૂપકો, નિબંધો અને બીજા એવા લેખો; એટલાને આ બીજા અર્થમાં સાહિત્યના કુંડાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે, એટલે આ બીજા અર્થની મર્યાદામાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે અનેક જાતનાં ગૌરવવાળાં સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ પ્રસંગે કિયા અર્થમાં સાહિત્ય શબ્દ વાપરવો એ લખનારની મરજી ઉપર છે. પણ વિષયનો અર્થ સંદિગ્ધ રહેવાથી ઘણી ભ્રાન્તિ, અને ભ્રાન્તિને લઇને ઘણા નકામા વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મંડળ 'સાહિત્ય' નો વિપુલ ને વ્યાપક અર્થ લઈ ને પોતાનો ઉદ્યોગ આદરે છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. બીજી પરિષદના વિદ્વાન્ પ્રમુખે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે 'ગુજરાતી વાઙ્મય સમજવાનું છે.

આ પ્રમાણે લક્ષણબંધી કર્યા પછી, આવી પરિષદે કરવાનાં કર્તવ્યો શાં તેની સી- માનું ડોળિઉં કરવું સુગમ પડે છે. પ્રથમ તો હાલનું એટલે આપણા પૂર્વજોએ તથા આપણે પેદા કરેલું સાહિત્ય ધન શું છે, તે કેવા પ્રકારનું ને કેવી કીમતનું છે, તેનું આપણે ખરેખરૂં ને પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ ઘણું અગત્યનું છે. ગુજરાતી જુના સાહિત્યનો ઘણો ભાગ હજુ ખૂણે ખોચરે પડ્યો પડ્યો ઉધઈનું પોષણ કરે છે. માટે તેવું જીર્ણ ને જુનું સાહિત્ય કેટલું છે, તેની પ્રથમ નોંધ કરાવવી જોઇએ. પછી તે હાલના પ્રગટ થએલા સાહિત્યની બાજુએ એક સ્થળે આપણને સ્વાધીન રહે, ને તેનો લાભ આપણા સાક્ષરોને મળે તેમ કરવું જોઇએ. ઘણો ખર્ચ કરતાં પણ આ પ્રયાસને સફળ થતાં કેટલોક લાંબો કાળ લાગશે. લગભગ ૩૫–૪૦ વર્ષ થયાં, પણ હજુ સંસ્કૃત જીર્ણ પુસ્તકોની શોધ ખોળ પુરી થઇ નથી. આ પ્રમાણે એક દિશાએ ઉદ્યોગને ચાલતો કરી બીજી દિશાએ તેના જેવો પણ તેથી વધારે કઠણ ઉદ્યોગ છે, તે ગ્રહણ કરવો જરૂરનો છે. હજુ વાર્તાઓ, રાસડાઓ, રાસો, ગાનો, કવિત, લોકકથાઓ, લોકગીત, ઇત્યાદિ રૂપે ગુજરાતી ઘણું સાહિત્ય માણસના સ્મરણ રૂપી નાશવન્ત આધારે રહેલું દિન પર દિન ક્ષય પામતું જાય છે. તેને કાગળ ઉપર ને અ- ક્ષર રૂપમાં લાવવું એ આવી પરિષદ્નું બીજું કર્તવ્ય છે. સ્વર્ગવાસી ફરામજી બમનજી માસ્તરે એકવાર આવો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમની રચેલી ગુજરાત ને કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ ઉપરથી આવું સાહિત્ય કેટલું, બધું મૂલ્યવાન છે, તેનો ખ્યાલ થાય છે. આ પણ લાંબા પ્રયાસ અને મોટા ખર્ચનું કામ છે. આની સાથે જુના તામ્રલેખ, શિલાલેખ, પાળીઆ, સિક્કા અને હરેક જાતની જુની વસ્તુનો શોધ કરી આપણા પૂર્વજો અને પૂર્વ ઇતિહાસનું જ્ઞાન દહાડે દહાડે પૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવો, એ પણ આ પરિષદોનાં કર્તવ્ય પૈકી એક છે. આ પ્રયાસોમાં આપણા જૈન બંધુઓના એજ દિશાના પ્રયાસથી આપણને ઘણી સહાય મળવાની આશા છે. આપણાં સાધન અને આપણા કાર્ય કરનારા થોડા છે, માટે દેશની બીજી આવાં જ લક્ષવાળી સંસ્થાઓ જોડે એકાર્થતા કરી પ્રયાસ કરવાથી સર્વને સુગમતા અને લાભ છે.

આ પ્રયાસો આરંભવાને સારૂ તથા તે સતત જીવતા રાખવાને તથા સફળ કરવાને

સારૂ એક બે મંત્રી તથા કાયમ કમિટિની સંસ્થા રચવી જરૂરી છે. એટલુંજ નહિં પણ તેને નાણાંરૂપી પૂર્ણ સવડ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમીઓએ કરી આપવી આવશ્યક છે. આ પ્રથમ પાયો રચ્યા વગર દર્શાવેલું ફળ મળવાનો ઘણો થોડો જોગ છે.

પરિષદે પોતાના કર્તવ્ય સાધવાને આવી સ્થાપી ઘટના રચ્યા ઉપરાંત પણ બીજી દિશાઓએ પોતાની નજર સતત રાખવી પડશે ને તે ભણી પણ શ્રમનો વ્યય નિરંતર કરવો પડશે આવી પરિષદના પ્રમુખની યોજના જો વર્ષ કે બે વર્ષ અગાઉથી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખના આસન અને મુખથી અથવા બીજા શિષ્ટજનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની બધી વર્તમાન સ્થિતિનું એક સમગ્ર પ્રદર્શન થોડે થોડે સમાન્તરે આપણને મળી શકે વળી જગતના મશહૂરી દેશોમાંના એમનું સાહિત્ય લેઇ તેની જોડે સરખામણી કરવાથી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના કિયા કિયા પ્રદેશ સારા ખેડાયા છે, કિયા હજુ સમૂળગા ઉજ્જડ છે, કિયામાં થોડો કે ઘણો આપણે પ્રવેશ કર્યો છે, ને કિયાને આપણે હાથ પણ અડકાડ્યો નથી એ વગેરેનું સમગ્ર દર્શન આપણા સાક્ષરોના મુખથી પરિષદ આગળ આવી શકે, અને તેથી પણ ઘણો અમૂલ્ય લાભ આપણા સાહિત્યને મળી શકે વળી આપણા ભરતખંડવાસી બન્ધુઓના સાહિત્ય જોડે સરખામણી કરવાથી પણ સારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પરિષદના કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ ગણના થવાની જરૂર છે

આ પ્રમાણે સમર્થ પુરૂષોના હસ્તે કાળે કાળે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન થવાથી સાહિત્યની ખીલવણી તથા વૃદ્ધિ સારૂ સાર્વજનિક ઉપાય શા કરવા તે વિષે આપણને માર્ગ સુઝશે એમ માલમ પડવાનો સંભવ છે કે કેટલાક પ્રદેશો જે હાલ પડતર ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા કેટલાક બંધુઓ પોત પોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેશે, અને તેમાં મંડળીના મેલનથી કરવાનું કંઈ નથી કેટલાક ભણી આપણા ભાઇઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરવો પડશે કેટલાક પ્રદેશો તો નૈસર્ગિક પ્રેરણાવાળા અસાધારણ જનો મળશે તોજ ફળદ્રુપ થશે અને વિદેશી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમાં અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમાં આવી સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડવાનો ભાર વિશેષ માલમ પડશે આ રીતે ગુર્જર સાહિત્યને પોષક અને મનોરંજક ક્ષેત્ર અને વાડી બનાવવાનો પ્રયત્ન હરેક ગુર્જર કરશે એવી આપણી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે તેમાં વિશેષ કરીને આપણા વિદ્વાન્ અને સરકારી પુરૂષો પોતાના ભાગનો ભાર અથવા તે કરતા પણ વધારે ભાર ઉપાડવાને આનાકાની નહિ કરે એમ માગવાનો આપણો હક છે જ્યારે આપણા વિદ્વાન્ ને સરકારી પુરૂષો હાલ કરતા વધારે વધારે સંખ્યામાં ને ઘણી હોંશથી આ કામમાં મંડશે ત્યારે ગુર્જર ભાષાનો રથ કડકડાટ દોડશે આ કર્તવ્યો કાયમની સંસ્થા વગર બનવા અશક્ય છે ગમે તે રીતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાય તોજ આપણ શ્રમ થયો જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ભાષાંતર દ્વારા કે એવીજ રીતે આપણે આપણા દેશમાં વસાવવું એ

વણું ઉપયોગી છે. પણ જ્યારે આપણો અન્તરનો આત્મા જાગૃત થઇ પોતાના મમત્વનો વિકાસ કરી બહારનુ બધુ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિચાર પોતાના કોઠામા ઉતારી તે જ્ઞાન અને લાગણીને પોતાના રૂપ કરી, પોતાની અન્તરની વાણી વડે તે બતાવી શકશે, ત્યારે જ આપણા સાહિત્યનો તેમજ આપણા જનસમૂહનો ઉદય થયો સમજાશે અનુકરણથી કોઈ પ્રજા મહત્ત્વને પામી નથી, ને પામનાર નથી.

ભરતખંડની એક ભાષા.

આપણા વિસ્તીર્ણ ભરતખડમા એક ભાષા થવી ઇષ્ટ ને શક્ય છે કે નહિ, ને તે થવાનો હાલ સભવ છે કે નહિ, તે વિષે મે મારા વિચાર અન્ય સ્થળે જણાવ્યા છે એ વાતને ૭ માસ વીતી ગયા છે, પણ વચગાળામા એ અભિપ્રાયમા ફેરફાર કરવા જેવું કઈ પ્રબળ કારણ મને મળ્યુ નથી કાળાતરે શુ થશે તે ભાખવાની મારામા શક્તિ નથી, પણ ફરી ફરીને મનન કરતા મારો એ વિચાર દૃઢ થતો જાય છે આપણુ ૮૦૦ વર્ષનુ સાહિત્ય જે આપણા આજ લગીના જીવનનો આદર્શ છે, જેનુ બળ ને અમલ આપણી રગેરગમા વ્યાપી રહ્યું છે, જે સાહિત્ય આપણા પૂર્વજોના નિરતર વ્યાપારથી ઘડાયુ છે, જે સાહિત્ય અક્ષત જાળવવા અને વધારવાના સકલ્પથી આપણા વૃદ્ધોએ આપણને વારસામા આપ્યુ છે, તેને ભરતખડના ઐક્યની ભાવનારૂપી વેદી પર હાલ તરત અર્પી દેવાની મારૂં મન હા પાડી શકતું નથી જે ઐક્ય ઉપર કેટલાકનુ મન હાલ મોહી જાય છે, તે મારે સર્વથા માન્ય છે પણ ગુજરાતી, મરાઠી, બગાળી, તૈલગી, તામીલ વગેરે બધી વર્તમાન ભાષાઓના સાહિત્યના દેહોનો ભોગ આપ્યા સિવાય એ મેળવવાનો બીજો માર્ગ છે કે નહીં તે ઠડા મગજથી વિચારવાનુ છે મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે હાલની સ્થિતિ જોતા સામ્રાજ્યરૂપી ઐક્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેજ યોગ્ય ને ફળદાયક માર્ગ છે તે સામ્રાજ્યની સાધારણ ભાષા હિંદી કે અગ્રેજી કરવામા હરકત નથી, પણ હાલ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય છે તેવા રાખવાથી ઐક્ય સાધવામા હરકત કે ઢીલ થાય છે, એમ મને લાગતું નથી જ્યારે એકતાની ભાવના અતિ પ્રબળ થઇ સર્વત્ર હિંદીનો કે બીજી સામાન્ય ભાષાનો પ્રચાર વધશે, તે વખતે સર્વ વૈભાગિક સાહિત્ય કદાચ એની મેળે તજવામા આવશે, પરતુ એ કાળ હજુ ઘણો દૂર લાગે છે

એક લીપી: દેવનાગરી ને હિંદી ભાષા.

હિંદુસ્થાનમા એક ભાષા હાલ થવી અશક્ય હોય, તોપણ એક લીપી થવાથી પ્રાંત પ્રાંતના વસનારને એક બીજાનુ સાહિત્ય સમજવામા થોડી ઘણી સુગમતા થાય, એ પક્ષમા ઘણી તકરારની જગ્યા નથી એક લીપી કરવી તો તે કઈ કરવી તે વિષે મતભેદ પડયો છે બનારસની નાગરી પ્રચારિણી સભા અને બગાળની એક લીપી વિસ્તાર સભાએ દેવ નાગરી એટલે બાળબોધ લીપીને પસદ કરી છે, અને તેનો પ્રચાર કરવાને શ્રમ અને ખર્ચ વેઠે છે એમનો અતિમ ઉદેશ ઘણો સ્તુત્ય છે, એ વિષે બહુ વાદ નથી પરતુ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા ફારસી એટલે ઉરદુ લીપીનો ઘણો વાપર છે તેથી, તથા ઉરદુવાળાને નાગરી

સારૂ એક બે મંત્રી તથા કાયમ કમિટિની સંસ્થા રચવી જરૂરી છે. એટલું જ નહિં પણ તેને નાણાંરૂપી પૂર્ણ મદદ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમીઓએ કરી આપવી આવશ્યક છે. આ પ્રથમ પાયો રચ્યા વગર દર્શાવેલું ફળ મળવાનો ઘણો થોડો જોગ છે.

પરિષદે પોતાનાં કર્તવ્ય સાધવાને આવી સ્થાયી ઘટના રચ્યા ઉપરાંત પણ બીજી દિશાઓએ પોતાની નજર સતત રાખવી પડશે ને તે બાજુ પણ શ્રમનો વ્યય નિરંતર કરવો પડશે. આવી પરિષદ્‌ના પ્રમુખની યોજના જો વર્ષ કે બે વર્ષ આગાઉથી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખના આસન અને મુખથી અથવા બીજા વિદ્વજ્જનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની બધી વર્તમાન સ્થિતિનું એક સમગ્ર પરિદર્શન થોડે થોડે કાળાન્તરે આપણને મળી શકે. વળી જગતના સંસ્કારી દેશોમાંના એકાદનું સાહિત્ય લેઇ તેની જોડે સરખામણી કરવાથી આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યના કિયા કિયા પ્રદેશ સાગ ખેડાયા છે, કિયા હજુ સમૂળગા ઉજ્જડ છે, કિયામાં થોડો કે ઘણો આપણે પ્રવેશ કર્યો છે, ને કિયાને આપણે હાથ પણ અડકાડ્યો નથી, એ વગેરેનું સમગ્ર દર્શન આપણા સાક્ષરોના મુખથી પરિષદ્ આગળ આવી શકે, અને તેથી પણ ઘણો અમન લાભ આપણા સાહિત્યને મળી શકે. વળી આપણા ભરતખંડવાસી બન્ધુઓના સાહિત્ય જોડે સરખામણી કરવાથી પણ સારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પરિષદ્‌ના કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ ગણના થવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે સમર્થ પુરુષોના હસ્તે કાળે કાળે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન થવાથી સાહિત્યની ખીલવણી તથા વૃદ્ધિ સારૂ સાર્વજનિક ઉપાય શા કરવા, તે વિષે આપણને માર્ગ સૂઝશે. એમ માલમ પડવાનો સંભવ છે કે કેટલાક પ્રદેશો જે હાલ પડતર ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા કેટલાક બન્ધુઓ પોત પોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેશે, અને તેમાં મંડળીના મેળવણી કરવાનું કંઈ નથી. કેટલાક ભણી આપણા ભાઇઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરવો પડશે, કેટલાક પ્રદેશો તો નૈસર્ગિક પ્રેરણાવાળા અલૌકિક જનો મળશે તોજ ફળદ્રુપ થશે, અને વિદેશી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમાં અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમાં આવી સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડવાનો ભાર વિશેષ માલમ પડશે. આ રીતે ગુર્જર સાહિત્યને પોષક અને મનોરંજક ક્ષેત્ર અને વાડી બનાવવાનો પ્રયત્ન હરેક ગુર્જર કરશે એવી આપણી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે. તેમાં વિશેષ કરીને આપણા વિદ્વાન્ અને સંસ્કારી પુરુષો પોતાના ભાગનો ભાર અથવા તે કરતાં પણ વધારે ભાગ ઉપાડવાને આનાકાની નહિ કરે એમ માગવાનો આપણો હક છે. જ્યારે આપણા વિદ્વાન્ ને સંસ્કારી પુરુષો હાલ કરતાં વધારે વધારે સંખ્યામાં ને ઘણી હોંશથી આ કામમાં મંડશે, ત્યારે ગુર્જર ભાષાનો રથ કડકડાટ દોડશે. આ કર્તવ્યો કાયમની સંસ્થા વગર બનવાં અશક્ય છે. ગમે તે રીતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાય, તોજ આપણું શ્રેય થશે. જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ભાષાંતર દ્વારા કે બીજી રીતે આપણે આપણા દેશમાં વસાવવું એ

શાળાઓના ક્રમ વિષે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટરૂપી અડચણ આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી, ને શિક્ષકો પણ મળી શકે છે. આ આરંભથી આગળ વધતાં વધતાં અન્તિમ નિશાન આપણી માતૃભાષા દ્વારા સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપવાનું છે. તે સાધવાનો માર્ગ બેશક વધારે વિકટ છે. અને પુસ્તકો તથા શિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અડચણો હાલ તો ઘણી દુર્ગમ દીસે છે, પરંતુ અડચણો જોઇ જોઇને ઉભા રહેવાથી અડચણો દૂર થતી નથી. તેમના સન્મુખ જવાથી તે ઓછી થાય છે. **સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માતૃભાષાને એટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે બનાવવી છે** અને એમ થઇ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જુવાનીનો જીવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સરકાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્ય કારભારના વ્યવહારની જોડે નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ વાત છે. હિંદમાંના બ્રિટિશ ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિદ્યાની કેળવણી લેવાના તથા તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના ફાયદા એટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, કે તેથી તે કેળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાબંધ વળ્યા છે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે કેળવણીને પ્રસંગવશાત્ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. તો પણ તે રાજ્યોનો બધો કારભાર, દફતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં ચાલે છે, ને ન્યાયના ફેંસલા પણ તેમાં લખાય છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ઘણો લાભકારી છે, માટે તેને દૃઢ કરી તેનો પ્રસાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્ય સેવકો માગણી કરે તો તે અસ્થાને નથી. વડોદરામાં ધનિસાફ્ના અગત્યના ફેંસલા દેશી ભાષાઓમાં લખવાનું ઠર્યા પછી ગુજરાતી ભાષાની શૈલી અને શુદ્ધતામાં ઘણો સુધારો થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ શબ્દાર્થ પણ નિર્ણીત અને ચોક્કસ થયા છે. કાઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું રાજસ્થાન છે. તેમાં એજ નિયમ ગ્રહણ કર્યાથી એ કરતાં પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા.

શુદ્ધ ભાષા તે શું, ને કેવાં શબ્દરૂપને તથા વાક્યપ્રયોગને શુદ્ધ ગણવા, અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય ઉપર આપણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાએલું છે, એ સંતોષની વાત છે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં શુદ્ધાશુદ્ધનું ધોરણ પ્રથમ નક્કી કરવું અવશ્ય છે. શુદ્ધ એટલે શું, ને અશુદ્ધ એટલે શું, ને એમાં વાદ પડે, તો કિયા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઇએ. એવો નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ઘણું મતાંતર, અને શબ્દયુદ્ધના ઝગડા થવાનો સંભવ છે. જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગના વિષે સામાન્ય રીતે એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવાં જોઇએ, ને તેથી ભિન્ન થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય, આટલે લગી મત ફેરનો માર્ગ નથી. વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાક્યના અર્થ ચોક્કસ ને નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા જોઇએ, એ વિષે પણ વાદ થવાનો

બની શકે એમ દીસે છે. શિક્ષકોની ખોટ ને શીખનારની અજ્ઞાન દશા પણ નડે છે ને હજુ કેટલાક કાળ લગી નડશે, પણ ધીમે ધીમે તે ઘટતી જશે અને સ્ત્રીઓ વાચકવર્ગમાં દાખલ થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના મર્મમાં સુધારો થશે, એટલું જ નહીં પણ ભાષાની શુદ્ધિ ને સરળતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકોને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. વળી સ્ત્રીઓ પોતે પણ સાહિત્યના સમૂહમાં કીમતી વધારો કરશે, ને પાછી મીરાંબાઈ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી જેવી અલૌકિક નારીઓ આ દેશમાં અવતરી સર્વત્ર સદ્‌ગુણ, દેશભક્તિ, પાતિવ્રત્ય, ધર્મ અને જ્ઞાનની કાન્તિ પ્રસારશે

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ.

અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવાની અગત્ય વિષે મેં મારા વિચાર અનેક વાર દર્શાવ્યા છે. પચીસ વરસ પૂર્વે સર વુલિયમ હન્ટરના શિક્ષણ કમિશન આગળ મેં તે નિવેદન કર્યા હતા, ને ત્યાર પછી પ્રસંગે પ્રસંગે તેમ કરવાની તક આવી ત્યારે તે પ્રગટ કરવાને ચૂક્યો નથી પણ હજુ તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફળાશા બંધાય એવાં ચિન્હ પણ દીસતાં નથી હવે જો એ વાત સાર વગરની કે સામાન્ય ગૌરવની હોત તો કદાચ તે હું મુકી પણ દેત. પણ જેમ જેમ કાળ જાય છે, તેમ તેમ તેનું મહત્વ મને વધારે વધારે લાગતું જાય છે, માટે આપ સર્વની સમક્ષ વિનયથી પણ આગ્રહપૂર્વક ફરીને તે હું મુકું છું હાલના પ્રચારથી આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભારે હાનિ થાય છે, માટે એ વાત સુધરે હશે તો દેશસેવાના અંગની મારી કર્તવ્યતામાં ઘણો શ્રેય થાય જગતમાં કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહિ હોય, વળી આગળ જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી, ત્યારે અંગ્રેજી શાળામાં પણ શિક્ષણ આપણી ભાષા દ્વારા અપાતું હતું, તે વખતના ફળ જોડે વર્તમાન પ્રચારના ફળ સરખાવ્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દૃઢ થઈ છે. ચાલતા શિક્ષણમાં શીખેલા પુરુષોની કૃતિ, વિચાર, હોશ, ઇત્યાદિમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માલ્યપણું કેટલીક વાર નજરે પડે છે, તેના કારણોમાંનું એક મૂળભૂત કારણ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે એ પદ્ધતિ જેમ બને તેમ વહેલી પડતી મુકી અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખગોળ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત—સારાંશ કે અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષય માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને પડતો શ્રમ ઓછો થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાના કમીમાં કમી બે ચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઉગરે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાળકોના તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો વિકાસ ઘણો સારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય. ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનારાઓની આ મહા સમાજ સમસ્ત એ સૂચના ઘણી આશાભેર હું મુકું છું વળી ગુજરાતનું ગર્ભસ્થાન જે કાઠીયાવાડ, તેના ઘોરી સ્થળમાં એ સૂચના મુક્યાથી તે વિષે વ્યવહારુ પગલાં લેવાઈ અનુભવ મેળવવાની પણ સંભાવના વધારે થવા જોગ છે. આ વિષય ઉપર શાન્તતાથી લક્ષ પહોંચાડવાની સર્વને મારી ખાસ વિનતી છે. વ્યવહારુ રીતે [illegible] કરીને આ સૂચનાને મેં નિશ્ચિત કરી અંગ્રેજી ઉચ્ચ

રાજાઓને ઘટે છે. હું ધારૂં છું કે અત્રે પધારેલા સદ્‌ગૃહસ્થોની કામના એવી છે કે આ પ્રાંતનાં સર્વ નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં એજ ધોરણે સાર્વજનિક કેળવણીનું સૂત્ર થોડા વખતમાં દાખલ થાય. માત્ર આ સંબંધમાં એક જ સૂચના કરવી ઇષ્ટ છે, તે એ કે સામાન્ય કેળવણીનો પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઇએ કે એથી લેખન, વાંચન વગેરેના સંસ્કાર ઉપરાંત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય, તેમનાં તન અને મનનું આંતરબળ વૃદ્ધિ પામે, અને દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાગણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાહનો કસબ હરગીજ શીખે. આથી જુદી કેળવણી બહુ ફળદાયી ભાગ્યે જ થાય.

જનસમૂહની કેળવણીનું પૂરેપૂરૂં ફળ મેળવવા સારૂ બીજી એક વાત અત્રે સૂચવવાની છુટ લેઉં છું. તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેલાને શાળા છોડયા પછી વાંચવા લાયક પુસ્તકો રચાવવાં જોઇએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર મારૂં લક્ષ ખેંચ્યું હતું અને આ પરિષદ્‌ના નિયામકોની પણ એ દિશાએ નજર ગએલી દીસે છે. માત્ર કંઈક સૂચના કરવી ઉચિત હોય, તો તે એટલી જ છે કે ગરીબને વાસ્તે રચાએલાં ચોપાનીઆં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમજાય એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દોના આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઇએ. વિષય અને તેનું વર્ણન પણ તેમના જ્ઞાન અને કેળવણીના ગજા ઉપરાંત હોવું ન જોઇએ. તેનું સાહિત્ય સરસું જોઇએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

સ્ત્રીકેળવણી.

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ઘણો ફળદાયક માર્ગ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે. તે સ્ત્રી કેળવણીનો થોડો ઘણો પ્રારંભ સર્વત્ર થયો છે, પણ તે બસ નથી. હાલ શિક્ષણનો લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે. તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળી કેળવણી આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઇએ, ને તેવું આપવાને સ્ત્રીઓ સારૂ ઉચ્ચ શાળાઓ (High Schools) સ્થાપવી જોઇએ. તેવી શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી છેક બી. એ. ના ક્રમની કેળવણી આપી શકાશે. હાલ તુરત આ બધું બનવું દુર્ઘટ દીસે છે, તોપણ તેમાં આજકાલની કન્યાશાળાઓ કરતાં ઘણા સારા સંસ્કાર આપી શકાશે, એમાં શક નથી. જે થોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી ભણી પુરૂષોની બરાબરી કરી તેઓના જેવી પદવીઓ મેળવે, તેમાં કંઇ પણ હરકત દીસતી નથી, પણ તેવો લાભ લેવાનું ઘણી થોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધકચરૂં અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાથી કંઇ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે ભણવાનો કાળ ઉગારી તેને બદલે બીજું વિજ્ઞાન ને સારા સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેન દીકરીઓને આપવાનું આપ સર્વને લાભકારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા સંસારના રીવાજોને લીધે ઘણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લેઇ શકશે નહીં, તોપણ કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ થોડે થોડે વધારી તે માર્ગે માર્ગે ચાલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કરવાનો છે...

લીપી સામાન્ય થવાથી પોતાનો રોજગાર જવાની ધાસ્તી પેઠી છે, તેથી મ્હુકત પ્રાતોમા એ વિષે ઘણી તકરાર ઉઠી છે. મહારાષ્ટ્રને એ વાત અનુકૂળ છે, અને દ્રવિડ પ્રાન્તોનું મન હજુ આપણને સમજાયુ નથી. આપણે અહીં ઘણા કાળથી એક લીપી ચાલે છે, અને જો કે ગુજરાતીનો સામાન્ય પ્રચાર છે, તોપણ કેટલાક કિમતી પુસ્તકો બાળબોધ એટલે નાગરીમા છપાયા છે. એ લીપી છાપવાનુ ખર્ચ કંઇક વિશેષ થાય છે તેથી સસ્તા લૌકિક સાહિત્યમા બાળબોધ વાપર્યાથી તે મોઘુ થવાની નડતર આવે છે, ને આપણે અહીં પણ સામાન્ય લોકનો તે ઉપર ભાવ દીસતો નથી. વળી મૂળ નિશાનનું ભાન હજુ ઘણા થોડાને જ થયુ છે એટલે હાલ એકદમ પગઉપાડો થઇ શકે એમ દીસતું નથી માત્ર ધર્મના ને વિજ્ઞાનના પુસ્તક તેમા છાપવાનો પ્રચાર વધે તો તે ઠીક છે આ ઉપરાત આ વિષય સર્વેની નજર આગળ હમેશ રાખી સાહિત્ય વિષે કર્તવ્યની જે ટીપ થાય તેમા તેને સામેલ રાખવો ઘટે છે.

હિંદી ભાષા.

આખા ભરતખડની રાજકીય એકતા થવા સારૂ તથા હિદુ ધર્મનુ માહાત્મ્ય વધારવા સારૂ હિદી ભાષાનુ જ્ઞાન પ્રસારવાની ઇષ્ટતા દર્શાવવામા આવે છે, તે દૃષ્ટિબિંદુ આ પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશની સીમામા ભાગ્યે જ આવી શકે, પરતુ આપણા શિષ્ટ જનોએ મનના વિકાસ તથા વિદ્યા ને સાહિત્યની વૃદ્ધિના અર્થે હાલની રૂઢ ભાષાઓમાથી એક એ કે તેથી અધિક જેટલી બને તેટલી ભણવી યુક્ત છે હિદી ભણવાથી તુલસીકૃત રામાયણ જેવા સાહિત્યના મહા ગ્રથોનુ જ્ઞાન થાય એટલુ જ નહિ પણ તે ભાષા ભણનારાને પ્રવાસ ને વ્યાપારમા તેમ જ સાર્વજનિક કાર્યોમા ઘણી અનુકૂળતા ને લાભ થાય એમા સશય નથી. યુરોપના વેપારીઓ બીજી ભાષાઓ વ્યાપાર આગળ વધારવા શીખે છે ઉત્તર હિદુસ્થાન જોડે ગુજરાતનો વેપાર હાલ ઘણો છે, ને દિવસે દિવસે વધશે, સબબ હિદી ઉપર આપણા દેશી ભાઇઓએ વિશેષ લક્ષ આપવુ ઘટારત છે. ગુજરાતીનુ જુનુ સાહિત્ય કેટલુંક હિદીની શાખા જેવુ જ છે તે ઉપરથી ઘડાયુ છે, એટલે ગુર્જરીના ભાષાપડિતને હિદીનુ સારૂ જ્ઞાન સપાદન કરવુ અગત્યનુ છે

જનસમૂહની કેળવણી.

જનસમૂહને શિક્ષણ આપવાથી આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષને જેટલી પુષ્ટી મળવાનો જોગ છે, એટલો બીજા કોઇ પણ એક ઉપાયથી મળવાનો નથી છેક ગરીબમા ગરીબ સ્ત્રી કે પુરૂષને પણ લેખન, વાચન ને ગણિતના સસ્કાર તથા સામાન્ય વિજ્ઞાનનુ જ્ઞાન મળવુ આવશ્યક છે જ્યારે લોક સમસ્ત વચવાના શોખી થશે, ત્યારે લેખકોને અપૂર્વ ઉત્તેજન મળશે, ને સાહિત્યના સત્વમા વધારો ઉત્કર્ષ થશે વળી એવુ પણ બનશે કે એ ગરીબમાથી કેટલાક સસ્કાર પામી સાહિત્યમા નવુ બળ પ્રેરશે ગુજરાતના કેટલાક સ્વદેશી રાજ્યોમા આવી કેળવણી મફત આપવાનો લોકોપકારક માર્ગ ઉઘાડો થઇ ગયો છે, તેનો પ્રથમ જશ શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડને તથા કાઠિયાવાડમા ગોડલ, લીંબડી વગેરે સસ્થાની

રાજાઓને ઘટે છે. હુ ધારૂં છું કે અત્રે પધારેલા સદ્ગૃહસ્થોની કામના એવી છે કે આ પ્રાંતનાં સર્વ નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં એજ ધોરણે સાર્વજનિક કેળવણીનું સૂત્ર થોડા વખતમાં દાખલ થાય. માત્ર આ સંબંધમાં એક જ સૂચના કરી લઉં છું, તે એ કે સામાન્ય કેળવણીનો પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઇએ કે એથી લેખન, વાંચન વગેરેના સંસ્કાર ઉપરાંત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય, તેમનાં તન અને મનનું આંતરબળ વૃદ્ધિ પામે, અને દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાગણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાહનો કસબ હરગીજ શીખે. આથી જુદી કેળવણી બહુ ફળદાયી ભાગ્યે જ થાય.

જનસમૂહની કેળવણીનું પૂરેપુરૂં ફળ મેળવવા સારૂ બીજી એક વાત અત્રે સૂચવવાની છુટ લેઉં છું. તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેલાને શાળા છોડયા પછી વાંચવા લાયક પુસ્તકો રચાવવાં જોઇએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર મારૂં લક્ષ ખેંચ્યું હતું અને આ પરિષદ્ના નિયામકોની પણ એ દિશાએ નજર ગએલી દીસે છે. માત્ર કંઈક સૂચના કરવી ઉચિત હોય, તો તે એટલી જ છે કે ગરીબને વાસ્તે રચાએલાં ચોપાનીઆં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમજાય એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દોના આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઇએ. વિષય અને તેનું વર્ણન પણ તેમના જ્ઞાન અને કેળવણીના ગજા ઉપરાંત હોવું ન જોઇએ. તેવું સાહિત્ય મસ્તું જોઇએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

સ્ત્રીકેળવણી.

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ઘણો ફળદાયક માર્ગ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે. તે સ્ત્રી કેળવણીનો થોડો ઘણો પ્રારંભ સર્વત્ર થયો છે, પણ તે બસ નથી. હાલ શિક્ષણનો લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે. તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળી કેળવણી આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઇએ, ને તેવું આપવાને સ્ત્રીઓ સારૂ ઉચ્ચ શાળાઓ (High Schools) સ્થાપવી જોઇએ. તેવી શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી છેક બી. એ. ના ક્રમની કેળવણી આપી શકાશે. હાલ તુરત આ બધું બનવું દુર્ઘટ દીસે છે, તોપણ તેમાં આજકાલની કન્યાશાળાઓ કરતાં ઘણા સારા સંસ્કાર આપી શકાશે, એમાં શક નથી. જે થોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી ભણી પુરૂષોની બરોબરી કરી તેઓના જેવી પદવીઓ મેળવે, તેમાં કંઇ પણ હરકત દીસતી નથી, પણ તેનો લાભ લેવાનું ઘણી થોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધકચરૂં અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાથી કંઈ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે ભણવાનો કાળ ઉગારી તેને બદલે બીજું વિજ્ઞાન ને સાગ સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેન દીકરીઓને આપવાનું આપ સર્વને લાભકારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા સંસારના રીવાજોને લીધે ઘણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લેઇ શકશે નહીં, તોપણ કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ થોડે થોડે વધારી તે માર્ગે માર્ગે ચાલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું હાલ

બની શકે એમ દીસે છે. શિક્ષકોની ખોટ ને શીખનારની અછત હાલ પણ નડે છે ને હજુ કેટલાક કાળ લગી નડશે; પણ ધીમે ધીમે તે ઘટતી જશે. અને સ્ત્રીઓ વાંચકવર્ગમાં દાખલ થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના સત્વમાં સુધારો થશે, એટલું જ નહીં પણ ભાષાની શુદ્ધિ ને સરળતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકોને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. વળી સ્ત્રીઓ પોતે પણ સાહિત્યના સમૂહમાં કીમતી વધારો કરશે, ને પાછી મીરાંબાઇ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી જેવી અલૌકિક નારીઓ આ દેશમાં અવતરી સર્વત્ર સદ્ગુણ, દેશભક્તિ, પાતિવ્રત્ય, ધર્મ અને સુજ્ઞાનની કાન્તિ પ્રસારશે.

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ.

અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાદ્વારા આપવાની અગત્ય વિષે મેં મારા વિચાર અનેક વાર દર્શાવ્યા છે. પચીસ વરસ પૂર્વે સર વુલિયમ હન્ટરના શિક્ષણ કમિશન આગળ મેં તે નિવેદન કર્યા હતા, ને ત્યાર પછી પ્રસંગે પ્રસંગે તેમ કરવાની તક આવી ત્યારે તે પ્રગટ કરવાને ચૂક્યો નથી. પણ હજુ તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફલાશા બંધાય એવાં ચિન્હ પણ દીસતાં નથી. હવે જો એ વાત માલ વગરની કે સામાન્ય ગૌરવની હોત તો કદાચ તે હું મુકી પણ દેત. પણ જેમ જેમ કાળ જાય છે, તેમ તેમ તેનું મહત્ત્વ મને વધારે વધારે લાગતું જાય છે, માટે આપ સર્વની રૂબરૂ વિનયથી પણ આગ્રહપૂર્વક ફરીને તે હું મુકું છું. હાલના પ્રચારથી આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભારે હાનિ થાય છે, માટે એ વાત મુકી દઉં તો દેશસેવાના અંગની મારી કર્તવ્યતામાં ઘણો ભ્રંશ થાય. જગતમાં કોઇ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહિ હોય; વળી આગળ જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી, ત્યારે અંગ્રેજી શાળામાં ઘણું શિક્ષણ આપણી ભાષાદ્વારા અપાતું હતું, તે વખતના ફળ જોડે વર્તમાન પ્રચારનાં ફળ સરખાવ્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દૃઢ થઈ છે. ચાલતા શિક્ષણમાં શીખેલા પુરૂષોની કૃતિ, વિચાર, લેખ, ઇત્યાદિમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માલ્યપણું કેટલીક વાર નજરે પડે છે, તેનાં કારણોમાંનું એક મૂળભૂત કારણ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ જેમ બને તેમ વહેલી પડતી મુકી અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખગોળ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત—સારાંશ કે અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષય માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બે ચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઉગરે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાળકોના તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉદય ઘણો સારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય. ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનારાઓની આ મહા સમાજ સમક્ષ એ સૂચના ઘણી આશાભર હું મૂકું છું. વળી ગુજરાતનું રાજ્યસ્થાન જે કાઠીયાવાડ, તેના ઘોરી સ્થળમાં એ સૂચના મુકવાથી તે વિષે વ્યવહાર પગલાં લેવાઈ અનુભવ મેળવવાની પણ સુગમતા વધારે થવા જોગ છે. આ વિષય ઉપર શાન્તતાથી લક્ષ પહોંચાડવાની સર્વને મારી ખાસ વિનંતી છે. વ્યવહાર રીત અડણ કરીને આ સૂચનાને મેં નિયમિત કરી અંગ્રેજી ઉચ્ચ

શાળાઓના ક્રમ વિષે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટરૂપી અડચણ આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી, ને શિક્ષકો પણ મળી શકે છે. આ આરંભથી આગળ વધતાં વધતાં અન્તિમ નિશાન આપણી માતૃભાષા દ્વારા સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપવાનું છે. તે સાધવાનો માર્ગ બેશક વધારે વિકટ છે. અને પુસ્તકો તથા શિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અડચણો હાલ તો ઘણી દુર્ગમ દીસે છે, પરંતુ અડચણો જોઇ જોઇને ઉભા રહેવાથી અડચણો દૂર થતી નથી. તેમના સન્મુખ જવાથી તે ઓછી થાય છે. **સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માતૃભાષાને એટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે બનાવવી છે** અને એમ થઇ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જુવાનીનો જીવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સરકાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્ય કારભારના વ્યવહારની જોડે નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ વાત છે. હિંદમાંના બ્રિટિશ ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિદ્યાની કેળવણી લેવાના તથા તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના ફાયદા એટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, કે તેથી તે કેળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાબંધ વળ્યા છે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે કેળવણીને પ્રસંગવશાત્ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. તો પણ તે રાજ્યોનો બધો કારભાર, દફતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં ચાલે છે, ને ન્યાયના ફેંસલા પણ તેમાં લખાય છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ઘણો લાભકારી છે, માટે તેને દૃઢ કરી તેનો પ્રસાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્ય સેવકો માગણી કરે તો તે અસ્થાને નથી. વડોદરામાં ઇનસાફના અગત્યના ફેંસલા દેશી ભાષાઓમાં લખવાનું ઠર્યા પછી ગુજરાતી ભાષાની શૈલી અને શુદ્ધતામાં ઘણો સુધારો થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ શબ્દાર્થ પણ નિર્ણીત અને ચોક્કસ થયા છે. કાઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું રાજસ્થાન છે. તેમાં એજ નિયમ ગ્રહણ કર્યાથી એ કરતાં પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા.

શુદ્ધ ભાષા તે શું, ને કેવાં શબ્દરૂપને તથા વાક્યપ્રયોગને શુદ્ધ ગણવા, અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય ઉપર આપણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાએલું છે, એ સંતોષની વાત છે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં શુદ્ધાશુદ્ધનું ધોરણ પ્રથમ નક્કી કરવું અવશ્ય છે. શુદ્ધ એટલે શું, ને અશુદ્ધ એટલે શું, ને એમાં વાદ પડે, તો કિયા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઇએ. એવા નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ઘણું મતાંતર, અને શબ્દયુદ્ધના ઝગડા થવાનો સંભવ છે. જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગના વિષે સામાન્ય રીતે એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવાં જોઇએ, ને તેથી ભિન્ન થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય, આટલે લગી મત ફેરનો માર્ગ નથી. વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાક્યના અર્થ ચોક્કસ ને નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા જોઇએ, એ વિષે પણ વાદ થવાનો

સંભવ નથી. પણ એટલેથી આગળ વધતાં શબ્દશુદ્ધિનો નિર્ણય કરવાનો એક તરફથી એવો માર્ગ પકડવાનું વલણ દીસે છે, કે સંસ્કૃત મૂળ રૂપ સરખો જે શબ્દ હોય તેને શુદ્ધ શબ્દ સમજવો, અને જે તેથી આઘો ગયો હોય તેને અશુદ્ધ ગણવો. એટલા માટે ઘણાજ વિનય સાથે કહેવાની જરૂર છે કે, આ નિયમમાં મતફેરનો ઘણો અવકાશ રહે છે. સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીનો શબ્દસમૂહ તથા વાક્યરચના નીકળ્યા છે, એ વાત ખરી છે. બેશક ગુજરાતી ભાષા એ સંસ્કૃતની પુત્રી છે. પણ માની આંગળી પકડી ચાલનારી બાળપુત્રી તે નથી તેણે પોતાનો વ્યવહાર ઘણા સૈકા થયા પોતાને માથે ઉપાડી લીધો છે. સેંકડો વર્ષની રાજ્યક્રાન્તિઓ, વ્યવહારક્રાન્તિઓ, ધર્મક્રાન્તિઓ વગેરે મોટી આફતોમાં તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ અને જીવન જાળવ્યું છે. કાળને નમીને પોતાના ચાલચલણ તે બદલતી ગઈ છે. ટુંકામાં કહીએ તો તે સ્વતંત્ર ભાષાના પદને પામી છે, તેથી બીજી સ્વતંત્ર ભાષાના સમાન જ પોતાની ગણના થવાનો હક તે માગી શકે છે. હવે દરેક સ્વતંત્ર ભાષામાં તે ભાષાની સ્થાપિત થયેલી શબ્દરૂઢિ અને વાક્યરૂઢિ જ સર્વથા પ્રબળ ગણાય છે. તે રૂઢિ મૂળ ભાષાથી જુદી હોય તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે, ને તેવો પ્રચાર હાલ જગતની સર્વ ભાષા વિષે છે. અંગ્રેજી ભાષા એન્ગ્લો સેક્સન (Anglo-Saxon) ઉપરથી નીકળી છે, અને ફ્રેન્ચ ભાષા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તોપણ હાલ એ ભાષાઓમાં વપરાતા કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો હોય માટે તે અશુદ્ધ ગણાતો નથી. તેમ જ ગુજરાતીમાં કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યપ્રયોગ મૂળ સંસ્કૃતના વ્યાપારથી અર્થમાં કે જોડણીમાં જુદો કે ઉલટો હોય, તેટલા જ કારણથી તેને અશુદ્ધ ગણવો એ ઘટિત નથી. જ્યાં ચાલતી આવેલી રૂઢિ નક્કી થઈ હોય ત્યાં શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા રૂઢિવડેજ જ માત્ર નક્કી થઈ શકે. સ્થાપિત રૂઢિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વસ્વીકૃત માન છે. આ વિષે મારા જુના મિત્રશ્રી હોરાસજી એદલજી ગીમી, જે આ પ્રદેશમાં કેટલાક કાળ વિદ્યાગુરૂને સ્થાને બિરાજતા હતા, તેમણે ભાષા ઉત્પત્તિ વિષે એક નહાનું પણ વણી વિદ્વત્તાવાળું ચોપાનિયું રચ્યું છે, તે ઉપર વિદ્વજ્જનોનું લક્ષ જવું ઘટે છે તે એમ લખે છે કે "સંસ્કૃત પ્રમાણે ગુજરાતીમાં લખવું જોઇએ એ દલીલ ખોટી છે, કોઇ પણ શબ્દ ભાષામાં બદલાતો બદલાતો આજ જે સ્વરૂપમાં કાયમ થયો હોય તે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ માનવું જોઇએ" શબ્દશુદ્ધિ વિષે આ નિયમ સ્વીકારવામાં આવશે, તો ઘણી તકરારો તથા ચર્ચાનો પ્રસંગ રહેશે નહીં. આ સંબંધે વિચારમાં ભિન્નતા, ભ્રાન્તિ કે દોષ જે જોવામાં આવે છે, તે ધોરણ નક્કી નથી તેને લીધે છે. એક ભાષા બીજી ભાષામાંથી જન્મ પામી હોય, માટે તેણે તેની માતાનું જ સર્વ સ્વીકારવું જોઇએ, એવો ગર્ભિત સિદ્ધાંત કેટલાક સજ્જનોએ માન્ય કર્યો છે, તે જ આ મતભેદનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સર્વથા ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ને લેટિન આદિ ભાષાઓને મુકીને પણ તેમની માતૃભાષા જે મૂળ આર્યભાષા તેના લગી જવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ગમે તેમ હોય તોપણ હાલની જીવતી ભાષાઓ એ પ્રમાણે કરવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેશી રહેવાને કબુલ નહિ જ થાય

• આ વિષયમાં કેટલોક નકામો ગુંચવાડો "અપભ્રંશ" શબ્દના પ્રયોગથી થયો છે અપભ્રંશ એટલે મૂળથી બદલાયેલો શબ્દ એમ હું સમજું છું પણ સાધારણ રીતે એમ

મજ હોય છે કે મૂળથી બદલાઇને બગડેલું રૂપ, તે અપભ્રંશ. પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્રમાણે નથી. મૂળથી બદલાઇને નવાં થએલાં કેટલાંક રૂપ તો એવાં સૂચક, મર્મવાળાં, ને અન્વાન હોય છે કે તેમનો અર્થ ને પૂર્ણ ભાવ મૂળ રૂપમાં હોતો નથી. આથી કરીને એવી ભ્રાન્તિ થઈ છે કે અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે રાજાની 'આણ' કે દેવની આણ' એ પ્રયોગમાં જે અર્થ છે, તે અર્થ રાજ આજ્ઞા કે દેવ આજ્ઞામાં આવતો જ નથી; તેમ સાસર વાસા યોગ્ય કન્યાને જે આણું કરવામાં આવે, તેનો અર્થ આમન્ત્રણ કે આજ્ઞાપનમાં આવતો નથી, નૃત્ય શબ્દમાં નાચનું સામર્થ્ય નથી; કોઇ તવંગરનો ભરમ એ ભ્રમ નથી; કંથનો અર્થ કાન્તમાં નથી, મહંતનો મહાનમાં નથી; લહાવાનો અર્થ લાભમાં નથી. સબબ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દનું મહાત્મ્ય વધારવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી ભાષાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો જોગ નથી. ભાષા શુદ્ધિને સારૂ તથા તેની ખીલવણી સારૂ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ વગેરેના ગ્રંથોનો ઘણો બહોળો અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે.

ફારસી ને દેશી શબ્દો.

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમાં રાખવા કે નહીં, એ પણ ઉપરના પ્રશ્નના ફાંટા રૂપ પ્રશ્ન છે. લગભગ સાતસેં વર્ષથી એવા શબ્દો દાખલ થતા આવ્યા છે, ને એમાંના કેટલાક તો છેક ભાષાના અન્તર્ભાગમાં પેશી ગયા છે ને તે કદી કાઢી શકાય એવા નથી. દબ્બો, કાયદો, કેદ, મેઝ, ખુરશી વગેરે કેટલાક બોલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું મન કરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ઘડવાનું બને નહિ ને કોઈ મનસ્વી રીતે ઘડે તોપણ, તેમાં જુનાનો અર્થ આવી શકતાં કેટલાક કાળના કાળ જાય. પણ જો સવાલ પુછવાની છુટ હોય તો આપણે પુછીએ કે ફારસી શબ્દો ટાળવાનો વિચાર શા માટે કરવો જોઇએ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ સંસ્કૃત શબ્દો ને દેશી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે, તેમ ફારશી પણ ભળી ગયા છે, ને તેમ જ હાલ અંગ્રેજી શબ્દો ભળતા જાય છે. જ્યાં ભાષાનો નિભાવ આપણા ચાલુ શબ્દોથી થતો હોય, ત્યાં માત્ર ગફલતથી કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે બીજાં એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ વાપરવા, એ કોઇ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિં. પણ રૂઢ થઇ ગયેલા સાધારણ શબ્દો, પછી તે ફારસી કે બીજા હોય તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા શા માટે કરવી? એકાદ જણ પોતે પોતાના ઘરને ખુણે બેશી ફારસી શબ્દ વર્જીને બધા સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના તુરંગની વાત છે, પણ વિચારવંત પુરૂષો તરફથી તેને ભાગ્યે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં બીજો એક વિચાર મને સુઝે છે, તે આ મંડળ આગળ મૂકી આ પ્રકરણ સમેટવા ધારૂં છું. આપણ સર્વની ઇચ્છા એવી છે કે આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ આપણી જોડે સામેલ રહી ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી ને કાળવણીમાં સહાયક થાય. હવે

સંભવ નથી. પણ એટલેથી આગળ વધતાં શબ્દશુદ્ધિનો નિર્ણય કરવાનો એક તરફથી એવો માર્ગ પકડવાનું વલણ દીસે છે, કે સંસ્કૃત મૂળ રૂપ સરખો જે શબ્દ હોય તેને શુદ્ધ શબ્દ સમજવો, અને જે તેથી આઘો ગયો હોય તેને અશુદ્ધ ગણવો. એટલા માટે ઘણાજ વિનય સાથે કહેવાની જરૂર છે કે, આ નિયમમાં મતફેરનો ઘણો અવકાશ રહે છે. સંસ્કૃત ઉપ-રથી ગુજરાતીનો શબ્દસમૂહ તથા વાક્યરચના નીકળ્યાં છે, એ વાત ખરી છે. બેશક ગુજ-રાતી ભાષા એ સંસ્કૃતની પુત્રી છે. પણ માની આંગળી પકડી ચાલનાર બાળપુત્રી તે નથી. તેણે પોતાનો વ્યવહાર ઘણા સૈકા થયાં પોતાને માથે ઉપાડી લીધો છે. સેંકડો વર્ષની રાજ્યક્રાન્તિ-ઓ, વ્યવહારક્રાંતિઓ, ધર્મક્રાન્તિઓ વગેરે મોટી આફતોમાં તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ અને જીવન જા-ળવ્યું છે. કાળને નમીને પોતાનાં ચલણવલણ ને બદલતી ગઈ છે. ટુંકામાં કહીએ તો તે સ્વતંત્ર ભાષાના પદને પામી છે, તેથી બીજી સ્વતંત્ર ભાષાના સમાન જ પોતાની ગણના થવાનો હક્ક તે માગી શકે છે. હવે દરેક સ્વતંત્ર ભાષામાં તે ભાષાની સ્થાપિત થયેલી શબ્દરૂઢિ અને વાક્યરૂઢિ જ સર્વથા પ્રબળ ગણાય છે. તે રૂઢિ મૂળ ભાષાથી જુદી હોય તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે, ને તેનો પ્રચાર હાલ જગતની સર્વ ભાષા વિષે છે. અંગ્રેજી ભાષા એન્ગ્લો સેક્સન (Anglo-Saxon) ઉપરથી નીકળી છે, અને ફ્રેન્ચ ભાષા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તોપણ હાલ એ ભાષા-ઓમાં વપરાતા કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો હોય માટે તે અશુદ્ધ ગણાતો નથી. તેમ જ ગુજરાતીમાં કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યપ્રયોગ મૂળ સંસ્કૃતના વ્યા-પારથી અર્થમાં કે જોડણીમાં જુદો કે ઉલટો હોય, તેટલાં જ કારણથી તેને અશુદ્ધ ગણવો એ ઘટિત નથી. જ્યાં ચાલતી આવેલી રૂઢિ નક્કી થઈ હોય ત્યાં શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા રૂઢિવડેજ જ માત્ર નક્કી થઇ શકે. સ્થાપિત રૂઢિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વસ્વીકૃત માન છે. આ વિષે મારા જુના મિત્રશ્રી દેરાસરજી એદલજી ગીમી, જે આ પ્રદેશમાં કેટલાક કાળ વિદ્યાગુરૂને સ્થાને બિરાજતા હતા, તેમણે ભાષા ઉત્પત્તિ વિષે એક નહાનું પણ ઘણી વિદ્વત્તાવાળું ચોપાનિયું રચ્યું છે, તે ઉપર વિદ્વજ્જનોનું લક્ષ જવું ઘટે છે. તે એમ લખે છે કે "સંસ્કૃત પ્રમાણે ગુજરાતીમાં લખવું જોઇએ એ દલીલ ખોટી છે; કોઇ પણ શબ્દ ભાષામાં બદલાતો બદલાતો આજ જે સ્વરૂપમાં કાયમ થયો હોય તે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ માનવું જોઇએ." શબ્દશુદ્ધિ વિષે આ નિયમ સ્વીકારવામાં આવશે, તો ઘણી તકરારો તથા ચર્ચાનો પ્રસંગ રહેશે નહીં. આ સંબંધે વિચારમાં ભિન્નતા, ભ્રાંતિ કે દોષ જે જોવામાં આવે છે, તે ધોરણ નક્કી નથી તેને લીધે છે. એક ભાષા બીજી ભાષામાંથી જન્મ પામી હોય, માટે તેણે તેની માતાનું જ સર્વ સ્વીકારવું જોઇએ, એવો ગર્ભિત સિદ્ધાંત કેટલાક સજ્જનોએ માન્ય કર્યો છે, તે જ આ મતભેદનું મૂળ છે. એ સિદ્ધાંત જો સર્વથા ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ને લેટિન આદિ ભાષાઓને મુકીને પણ તેમની માતૃભાષા જે મૂળ આર્યભાષા તેના લગી જવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. ગમે તેમ હોય તોપણ હાલની જીવતી ભાષાઓ એ પ્રમાણે કરવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેશી રહેવાને કબુલ નહિ જ થાય.

આ વિષયમાં કેટલોક નકામો ગુંચવાડો "અપભ્રંશ" શબ્દના પ્રયોગથી થયો છે. અપભ્રંશ એટલે મૂળથી બદલાયેલો શબ્દ એમ હું સમજું છું. પણ સાધારણ રીતે એમ

મજ હોય છે કે મૂળથી બદલાઇને બગડેલું રૂપ, તે અપભ્રંશ. પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્રમાણે નથી. મૂળથી બદલાઇને નવાં થએલાં કેટલાંક રૂપ તો એવાં સૂચક, મર્મવાળાં, ને અ-વાન હોય છે કે તેમનો અર્થ ને પૂર્ણ ભાવ મૂળ રૂપમાં હોતો નથી. આથી કરીને એવી ભ્રાંતિ થઈ છે કે અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે રાજાની 'આણ' કે દેવની આણ' એ પ્રયોગમાં જે અર્થ છે, તે અર્થ રાજ આજ્ઞા કે દેવ આજ્ઞામાં આવતો જ નથી; તેમ સાસર વાસા યોગ્ય કન્યાને જે આણું કરવામાં આવે, તેનો અર્થ આમન્ત્રણ કે આ-જ્ઞાપનમાં આવતો નથી, નૃત્ય શબ્દમાં નાચનું સામર્થ્ય નથી; કોઇ તવંગરનો ભરમ એ ભ્રમ નથી; કંથનો અર્થ કાન્તમાં નથી, મહંતનો મહાનમાં નથી; લહાવાનો અર્થ લાભમાં નથી. સબબ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દનું મહાત્મ્ય વધારવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી ભાષાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો જોગ નથી. ભાષા શુદ્ધિને સારૂ તથા તેની ખીલવણી સારૂ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ વગેરેના ગ્રંથોનો ઘણો બહોળો અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે.

ફારસી ને દેશી શબ્દો.

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમાં રાખવા કે નહીં, એ પણ ઉપરના પ્રશ્નના ફાંટા રૂપ પ્રશ્ન છે. લગભગ સાતસો વર્ષથી એવા શબ્દો દાખલ થતા આવ્યા છે, ને એમાંના કેટલાક તો છેક ભાષાના અન્તર્ભાગમાં પેશી ગયા છે ને તે કદી કાઢી શકાય એવા નથી. કબ્જો, કાયદો, કેદ, મેઝ, ખુરશી વગેરે કેટલાક બોલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું મન કરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ઘડવાનું બને નહિ ને કોઈ મનસ્વી રીતે ઘડે તોપણ, તેમાં જુનાનો અર્થ આવી શકતાં કેટલાક કાળના કાળ જાય. પણ જો સવાલ પુછવાની છુટ હોય તો આપણે પુછીએ કે ફારસી શબ્દો ટાળવાનો વિચાર શા માટે કરવો જોઇએ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ સંસ્કૃત શબ્દો ને દેશી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે, તેમ ફારસી પણ ભળી ગયા છે, ને તેમ જ હાલ અંગ્રેજી શબ્દો ભળતા જાય છે. જ્યાં ભાષાનો નિભાવ આપણા ચાલુ શબ્દોથી થતો હોય, ત્યાં માત્ર ગફલતથી કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે બીજા એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ વાપરવા, એ કોઇ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિં. પણ રૂઢ થઇ ગયેલા સાધારણ શબ્દો, પછી તે ફારસી કે બીજા હોય તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા શા માટે કરવી? એકાદ જણ પોતે પોતાના ઘરને ખુણે બેશી ફારસી શબ્દ વર્જીને બધા સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના તુરંગની વાત છે, પણ વિચારવંત પુરૂષો તરફથી તેને ભાગ્યે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં બીજો એક વિચાર મને સુઝે છે, તે આ મંડળ આગળ મૂકી આ પ્રકરણ સમેટવા ધારૂં છું. આપણ સર્વની ઇચ્છા એવી છે કે આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ આપણી જોડે સામેલ રહી ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી ને કેળવણીમાં સહાયક થાય. હવે

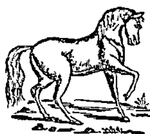
દુનિયાદારીના વ્યવહારકુશળ પુરુષો દાખલ આપણે વીચારવાનું એટલુ છે કે ફારસી શબ્દ
કેવળ વર્જવાથી આ હેતુ સિદ્ધિએ જશે કે નહિ? આપણા ઇસ્લામી બધુઓ અનેક સર
ળોથી એવા શબ્દો આપણા કરતા અનેકગણા વાપરે છે, તેમને આથી માઠું લાગશે ખરું?
તેઓ આપણા સસ્કૃતમય પુસ્તકો હાલ પણ વાચી શકતા નથી માટ્ટ કે ફારસી શબ્દો
ટાળવાની વાત વધારે પ્રસરશે, તો ગુજરાતમા બે જાતના સાહિત્ય ચાલવાનો પ્રસગ આવશે
(૧) મુસલમાન ભાઇઓ અને સામાન્ય લોકો સમજે તેવુ અને (૨) બીજુ સસ્કૃત ભણેલા
લોકો જે સમજી શકે તેવુ આવુ પરિણામ સાહિત્ય પ્રેમીઓને ઇષ્ટ નહિ જ હોય

ઉર્દુ વિષે.

ઉર્દુ ભાષા વિષે આવા મડળ સમક્ષ બે બોલ બોલવા અનુચિત નહિ ગણાય ગુજ
રાતમા લગભગ ચોથા ભાગની વસતિ આપણા ઇસ્લામી બધુઓની છે તેઓમાનો એક
ભાગ મૂળ હિદુઓ હતા, ને હજુ પહેરવેશ હિદુઓના જેવો પહેરે છે, ને ઘરમા પણ ગુ
જરાતી બોલી બોલે છે આટલે લગી તો એ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બધી સ્થિતિ મનમાનતી
છે, પણ તે સિવાયનો બીજો ભાગ જે સખ્યામા નાહનો છે તે ઘરમા તેમ જ વ્યવહારમા
ઉર્દુ કે હિદુસ્તાનીનો ઉપયોગ કરે છે આ બીજા ભાગ તરફથી એવી માગણી થાય છે કે
ઇસ્લામી ભાઇઓનુ બધુ શિક્ષણ ઉર્દુ દ્વારા થવુ જોઇએ ગુજરાતનું ઐક્ય, ને ગુજરાતી
સાહિત્યનો દિન પર દિન ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારે આ માગણી ઉપર જરૂર વિચાર કરવો ઘટે છે
સર્વ મુસલમાન ભાઇ ઉર્દુ બોલી અને ફારસીની લીપી શીખે, ને તેમા લખેલા પુસ્તક સ
હેલથી વાચવાને શક્તિવાન થાય, ને વળી તેમનું પવિત્ર ધર્મપુસ્તક કુરાને શરીફ પણ પઢી
શકે, એટલુ બેશક તેમને માટે અવશ્યનું છે પણ આ અર્થ સાધવા સારુ બધુ શિક્ષણ
જુદુ રાખવાની અગત્ય છે કે નહિ? આપણા પારસી ભાઇઓ દેશ સમસ્તની સામાન્ય શા
ળાઓમા શિક્ષણ લઈ પોતાના ધર્મપુસ્તક વાચવા અને સમજવા પુરતો જુદો બદોબસ્ત
કરી શકે છે, જેનો પણ કરે છે તો તેમ ઇસ્લામી ભાઇઓ પણ સહેલાઇથી કરી શકે
નાગપુરમા આપણા ગુર્જર ભાઇઓએ હિદ મુસલમાન પારસી સર્વેએ મળી એક ગુજરાતી
શાળા કાઢી છે તેમા હિસાબ વાચન વગેરે પ્રાથમિક કેળવણી બધી જાતના છોકરાઓને
એક સ્થળે આપવામા આવે છે ને તે સિવાય [illegible] છોકરાઓએ પોતાના છોકરાને
કુરાન વાચતા શીખવવાનો જુદો ઇલાજ લીધો છે હવે નાગપુરમા બને છે, તે બીજા
સ્થળે પણ બની શકે તેવુ છે આ સૂચના વળ મિત્રભાવથી આગળ કરવામા આવે છે

હિદુ મુસલમાન એ હિદની ડાબી જમણી આખો છે ઇશ્વરે પોતાની અકળ માયાને
વાપરી બેઉ પાનુ ભેગુ નાખ્યુ છે તે હવે ન નાખ્યુ થાય તેવુ નથી બને હિદને પોતાનો
દેશ ને માતૃભૂમિ ગણે છે ને સસારના બધા વ્યાપાર રોજગારમા ને બીજા અગત્યના વ્ય
વહારમા બેઉ ભેગા ને ભેગા જ રહી સાથે કામ કરે છે આ પ્રમાણે એ તો વધારવાથી બેને
લાભ થાય છે, એ ઉઘાડુ છે બેના હિતમા વસ્તુી ખરી વાતોમા લગાર પણ વિરોધ નથી

અટકે છે. વળી સર્વ એકઠા થઇને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ઘણી અલ્પ છે, અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્બળતા દૂર થવાની નથી. માટે તેવી સુજનતા, શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન સાહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂલ્ય લાભ થાય, કારણકે શુદ્ધ જીવન ને સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરૂષ તથા જનસમાજની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક ઉદયની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

અમદાવાદ—પ્રજાબંધુ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સમાં ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપ્યું.

મત એવુ છે કે સંસ્કૃત કે ફારસીની મદદથી નવા શબ્દ રચવા અને કેટલાકનુ કહેવુ એવુ છે કે અમત અગ્રેજીમા છે તે જ ગ્રહણ કરવા. પ્રથમનો મત ભાષા શુદ્ધિના અભિમાનને પુષ્ટિકારક છે, એ વાત ખરી પણ તે સર્વને ગ્રાહ્ય થઇ શકે એવો નથી મહા પ્રયત્ન કરતા પણ નવીન પદાર્થોની સજ્ઞા આપણી પ્રાચીન ભાષાવડે ઘડી સકેન નથી. શ્રી કાશીક્ષેત્રની નાગરી પ્રચારિણી સભાએ આ કામ ઉપાડી લેઇ વૈજ્ઞાનિક કોશ તૈયાર કરા યા છે, તેમા પણ પદાર્થના નામ તો અગ્રેજીમા જ જેવા ને તેવા ઘણેક ભાગે રાખ્યા છે, અને ક્રિયા તથા વિશેષક શબ્દો કેટલાક સંસ્કૃત ઉપરથી તો કેટલાક ફારસી ઉપરથી નવીન રચ્યા છે આપણે પણ એવો જ રસ્તો પકડવો પડશે, એમ મને લાગે છે.

કોશ અને વ્યાકરણ.

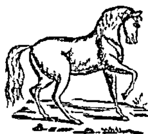
આપણા મહત્ત્વના કાર્યો મધ્યે ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચાવવાનુ કામ છે તે પરિષદ્ કે એવી કોઈ સસ્થાએ ઉપાડી લેવા લાયક છે તેનો મત શુદ્ધ ને પૂર્ણ હોવો જ જોઇએ તેમા પ્રત્યેક શબ્દના બધા અર્થ કાળ પ્રમાણે ગોઠવવા તેના અર્થના દૃષ્ટાતો અને આધાર રૂપ ગ્રન્થકારોના ઉતારા આપવા, વગેરે આપણા વિદ્વાન્ મિત્રોએ જે જે સૂચનાઓ કરી છે, તે લક્ષમા લેવા લાયક છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ વૈભાગિક યોજનાથી કોશ કરાવવાનો આરભ કર્યો છે કાયમની સસ્થા તથા પુરતા નાણા અને અનુભવી સાક્ષરોની સહાયતા વગર એ કાર્ય પાર જાય નહિ, માટે એ ત્રણ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર પ્રથમ પ્રયત્ન થવો ઇષ્ટ દીસે છે

ગુજરાતી ભાષાનુ એક સમર્પ વ્યાકરણ ઘડવાનુ કામ તેટલુ વિકટ નથી, પણ તેમા ગુજરાતી સાહિત્ય તથા ગુર્જરી ભાષાના સપૂર્ણ રીતે વાકેફગાર અને તેની જોડે સસ્કૃત ફારસીમા પ્રવીણ ને સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રમા કુશળ એવા પુરુષ વગર આપણી કામના સિદ્ધ થવી કઠણ છે. એવી યોગ્યતાવાળા પુરુષ ઘણા નથી ને જે થોડા છે તે બીજા વ્યવહારમા ગુંથાએલા છે. એટલે હાલ સુગમ રસ્તો નજરે પડતો નથી પરતુ આને અર્થ પણ કાર્યમનુ ફંડ ને કાયમની સસ્થાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કઇ કઈ રીતે સાધી શકાય તેનો ઇશારો ઉપર હુ કરી ગયો છુ, તેનો ઉપસહાર કરી આપનો વખત લેવો દુરસ્ત નથી પણ એ સર્વેનો સામાન્ય આધાર ને માર્ગ એ છે કે, તે અર્થને ઉદ્દેશીને આપણે એક સમપ્ન ને કાયમ સસ્થા બનાવવી એવી વ્યાપક સસ્થાને સારુ દ્રવ્ય જોઇશે તે વિષે મને કઇ ચિંતા નથી, કેમ કે હુ એમ માનુ છુ કે દ્રવ્ય તો કર્તવ્યપરાયણ ને ટોચીલા કાર્ય કરનારને મોડુ વહેલુ મળ્યા વગર રહેનુ નથી જે જે સાન કાર્ય આગળ રહે છે તે દ્રવ્ય વગર નહિ, પણ તે ઉપાડવાને સમર્થ નરો નથી હતા, તેથી

અટકે છે. વળી સર્વે એકઠા થઇને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ઘણી અલ્પ છે, અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્બળતા દૂર થવાની નથી. માટે તેવી સુજનતા, શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન સાહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂલ્ય લાભ થાય, કારણકે શુદ્ધ જીવન ને સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરૂષ તથા જનસમાજની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક ઉદયની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

અમદાવાદ—પ્રજાબંધુ પ્રીન્ટીંગ વર્કસમાં હાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપ્યું.

૮ **કાગળો અને તારો**—પરિષદ્‌ના પ્રમુખ, કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ, અને મન્ત્રીઓ ઉપર આવેલા કાગળો અને તારોની વિગત રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લે ટુંકાણમાં જણાવી.*

હાજર ન થઈ શકાયું તેની દિલગીરીના કાગળો ને. ના. મહારાજા ગાયકવાડ, ભાવનગર મહારાજા, મહારાણી, કુંવરીસાહેબ, મોરબી ઠાકોર સાહેબ, અને કુમારશ્રી લખધીરજી, ધ્રાંગધ્રા રાજસાહેબ, વાંકાનેર રાજસાહેબ, કોઠ ઠાકોર સાહેબ, કોટડા સાંગાણી ઠાકોર સાહેબ, માંગરોળ શેખ સાહેબ, કચ્છના કુમારશ્રી વિજયરાજજી, સાયલાના કુમારશ્રી મદારસિંહજી, પાલીતાણાના કુમારશ્રી વિજયસિંહજી, કુમારશ્રી હરભમજી, મિ. રોમેશચંદ્ર દત્ત, મેજર હેન્કોક, મેજર અને મિસિસ કોગ્હિલ, મેજર અને મિસિસ બર્થોન, કેપ્ટન સ્ટ્રોંગ, મિ. અને મિસિસ કેલિ, મિ. અને મિસિસ સ્ટ્રુપ, મિ. ટ્રોટર, રા. રા. ચુનીલાલ સારાભાઇ, અમરજી આણંદજી કચ્છી, દુર્ગાગોવિંદદાસ કાટાવાળા, પ્રિ. ઑનરબલ હરિ સીતારામ દીક્ષિત, રા. રા. નરસિંહરાવ દીવટિયા, મિ. મલબારી, મિ. આદરજી મરનોસજી મસાની, રા. રા. ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેસાઇ, અને બીજા ઘણાના આવેલા હતા. આમાંથી એક રા. રા. નરસિંહરાવનોજ પત્ર વાંચીને સંતોષ માનવો પડે છે.

રત્નાગિરિ તા. ૨૫-૧૦-૦૮

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે—આ પરિષદ્‌ની બેઠક વખતે હાજર રહી મારૂં કર્તવ્ય બજાવવાનો આનંદ મને નહિ મળી શકે તે માટે અંતઃકરણથી દિલગીર છું. સરકારી નોકરીના અનિવાર્ય રોકાણને લીધેજ આ મારી અશક્તિ છે, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા તરફ અથવા આ પરિષદ્ પ્રતિ કર્તવ્ય વિષે ઉપેક્ષાને લીધે નહિ. આ કારણથી હું સવિશેષ નિરાશ થાઉં છું. મારી ગેરહાજરીથી હાનિ પરિષદ્‌ને નહિ પણ મને જ છે. વિશેષ

---

* તારોમાં પરિષદ્‌નો વિજય ઇચ્છના 'હાર્ટી' 'ગ્રાન્ડ', 'એવરિ' 'કમ્પ્લીટ', 'કન્ટિન્યુઅસ', 'સ્પ્લેન્ડિડ', 'બ્રિલિયન્ટ', 'અન્પ્રીસિડન્ટેડ' વગેરે વિશેષણો વપરાયાં હતાં. તાર મોકલનારાઓની યાદી—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય, છગનલાલ હરિરામ મોદી, ગોકળદાસ હરિલાલ દેસાઇ, પ્રિ. આનંદશંકર ચિમનલાલ સેતલવાડ, મિસ ગિરીનબાઇ (વરાછ), મિ. નાનજી આણી, મિ. હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી, મિ. પી. ગી. તારાપોર, લેફ્ટેનન્ટ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી, રા. રા. માધવલાલ દ્વિવેદી, મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ, ભોળાનાથ બાપાલાલ કયાવિયા, મનસુખલાલ રવજી મહેતા, સાકરચંદ માણેકચંદ, હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, નરસીદાસ નથુભાઇ, ઓ. મેકેન્ઝી, પ્રજાકીય એસોસિએશન, અમદાવાદ

એટલા માટે કે આ વખતનો સમારંભ મારા પાયા ઉપર અને અપૂર્વ ઉત્સાહથી આદરાયો છે.

દૂર રહીને માત્ર માન મનોભાવના દ્વારા બજાવાય તેટલી સેવા કરીને બે મહત્વના વિષયો ઉપર લેખ મે મોકલ્યા છે, તે તન્દ, વિપરતા અન્તર્ગુણને આદર આપીને, પરિષદ્નુ ચિંતન દોનારી તો કૃતાર્થતા હુ માનીશ અને આ પરિષદ્નો સમારંભ છેવટ સુધી નિર્વિઘ્ને પાર પડે, અને ગુજરાત સાહિત્યની ભાવિ વિશાળ ઇમારત બાંધવાના કાર્યના એક ક્રમ આગળ વધાય એમ ઇચ્છી સમાપ્ત કરુ છુ

વિ નરસિંહરાવ ભોળાનાથના
આદરપૂર્વક યથાયોગ્ય સ્વીકારશો

રા. શુક્લનુ નિવેદન પૂરુ થતા બીજી પરિષદ્ની સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ શેઠ સાહેબ રા. રા પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ બીજી પરિષદ્ના રિપોર્ટની એક નકલ ત્રીજી પરિષદ્ના પ્રમુખને યોગ્ય શબ્દોમા અર્પણ કરી અને સ્વાગતનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો

૯. નિબંધોનું વાંચન.—તે વખતથી નિબંધો વાચ થયા નાટકાતણ પ્રકારમા તેર વચાયા, તેમા રા. મનસુખલાલ રવજી મહેતાનો એમની ગેરહાજરીમા રા. હનુમંતરાવે વાચ્યો, અને રા. નરસિંહરાવનો રા હાજરે વાચ્યો દરેક નિબંધને અપાયલી મિનિટો પૂરી થતા પ્રમુખ સાહેબની ઘંટડી વાગતી, અને વાચનારને તરત બેસી જવુ પડતુ એ નિબંધો નીચેના ક્રમમા વચાયા

૧ અ સૌ. શારદાગૌરી મહેતા—ભાષાની ઉત્પત્તિ
૨. ર રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ—ગુજરાતનુ સસ્કૃત સાહિત્ય
૩. ર રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ—જૈન સાહિત્ય
૪ રા રા. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા—ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનો એથી હોવા સભવ છે?
૫ રા રા મનસુખલાલ કીરતચંદ મહેતા—જૈન સાહિત્ય
૬. રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ—ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ
૭ રા. રા. કૃષ્ણલાલ ભોળાનાથ દીવેટિયા—હિન્દુસ્તાન માટે એક ભાષા
૮ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા—ભારતખંડ માટે એક ભાષા
૯. અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ—ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ.
૧૦. રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી—ભાષાંતરો
૧૧ રેવરડ જે. એસ સ્ટીવન્સન—આધુનિક ગુજરાતી તરજુમાનું દુરસ્તીકરણ વધુન

૧૨. ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજ્જર.—સ્ત્રીકેળવણી માટે સાહિત્યની અગત્ય.

૧૩. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ બાલકૃષ્ણ.—કાવ્ય અને કલ્પના.

બીજો દિવસ.

૧૦. **નિબંધોનું વાંચન.**—બીજે દિવસે પરિષદ્ સાડાછ કલાક બેઠી: સ્હવારે સાડાઆઠથી ત્રણ કલાક અને પાછલે પહોરે સાડાત્રણ કલાક. રા. **નરસિંહરાવનો** નિબંધ રા. હિંમતલાલ અંજારિયાએ, રા. કુંવરજી દેસાઇને રા. બલવંતરાય છાયાએ, મિસિસ કોહાવાળાનો મિસિસ માર્કરે, ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગાનો અ. સૌ. વિદ્યાગૌરીએ, અને ગં. સ્વ. સુલોચનાનો ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજ્જરે વાંચ્યો. આખા દિવસમાં એકવીશ વંચાયા. તેનો ક્રમ નીચે મુજબ.

૧૪. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ.—સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા.

૧૫. રા. રા. ન. ભ. વિભાકર—નૂતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે?

૧૬. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા.—પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

૧૭. રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.—કાઠિયાવાડી લેખકોનાં ચરિત્ર ઇત્યાદિ.

૧૮. રા. રા. હાથીભાઇ હરિશંકર શાસ્ત્રી.—સ્ત્રીકેળવણીમાં સાહિત્ય.

૧૯. રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.—જૂનું સ્વર શિક્ષણ.

૨૦. રા. રા પિનાકીપ્રસાદ મ. દેસાઇ.-સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી ઇત્યાદિ.

૨૧. રા. રા. છગનલાલ ગુલાબદાસ કાછી.—બાળશિક્ષણ.

૨૨. રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા.—શિક્ષણ અને શિક્ષક.

૨૩. રા. રા. નવલશંકર હાથીભાઇ દવે.—નવલકથા લખનારાને બે બોલ.

૨૪. રા. રા. ગણપતલાલ દ. મહેતા—બીબાંના તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણા.

૨૫. રા. રા. કુંવરજી ખંડુભાઇ દેસાઇ.—એન્જીનીયર.

૨૬. મિસ ફ્રાન્સીસ મેકાશી—ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કન્યા કેળવણી.

૨૭. મિસિસ જરબાનુ કોહાવાળા.—સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ.

૨૮. ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગા.—સ્ત્રીકેળવણી.

૨૯. રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.—કાઠિયાવાડના રાજવંશી ગ્રન્થકર્તાઓ.

૩૦ રા. જીવણજી જ. મોદી.—ઇરાનના હખામીનીયન વંશના ઝમાનાનું હિંદુસ્તાન.

૩૧. રા. રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા.—યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

૩૨. રા. રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.—કાન્હડદે પ્રબંધ.

૩૩. રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિ. માવજી.-આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ.

૩૪. ગં. સ્વ. સુલોચના દેસાઇ—સ્ત્રી ધર્મ.

ત્રીજો દિવસ.

૧૧. **નિબંધોનું વાંચન.**—ત્રીજે દિવસે સ્હવારે ત્રણ કલાકમાં બીજા દશ

નિબંધો વંચાયા. રા. હરિરાયનો રા. જયસુખરાય જોશીપુરાએ, રા. મોહનલાલનો રા. અતિસુખશંકરે, રા. નરહરિનો રા. કાંતિલાલ પંડ્યાએ, અને રા. શંભુપ્રસાદનો રા. કાળીદાસ શાહે વાંચ્યો.

૩૫ રા. રા. ગણપતરામ અ. ત્રવાડી.—ભાષા અને વિચાર.
૩૬ કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ.—ગુજરાતી જૂના ગીતો.
૩૭. મિ. સી મેઇન —ઓર્ડિંગ સ્કુલો.
૩૮. રા. રા હરિરાય ભગવતરાય બુચ.—હારમાળાનો લેખક કોણ?
૩૯. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.—ગ્રંથાવલોકન કલા
૪૦. રા. રા. ગંગારામ ભીમાજી આચાર્ય —સંગીતની આવશ્યકતા.
૪૧. રા. રા વલ્લભદાસ પોપટ શેઠ.—સૌગન્ધ ચિંતામણિ
૪૨. રા. રા. નરહરિ કરુણારામ દેસાઈ—ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.
૪૩ રા. રા શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.—ગૌરીપૂજા.
૪૪. રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ દવે—ઋગ્સંહિતાની પ્રથમ ઋચાનું વિવરણ.

૧૨. આ ત્રીજા દિવસના કામકાજમાંના કામોમાંનું મહત્ત્વનું એક પરિષદ્ ભંડોળની સ્થાપનાનું હતું. સવારમાં જ ને. ના. લીમડી ઠાકોર સાહેબ દોલતસિંહજી નો પ્રમુખ દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ઉપર કાગળ આવ્યો ને તેઓએ પરિષદ્‌ને વાંચી સંભળાવ્યો. એ કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે

"રાજકોટ તા. ૩૦-૧૦-૦૮

"દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, એમ. એ., એલએલ. બી.,
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ

"સાહેબ,

"આપની પરિષદ્‌ના પવિત્ર ઉદ્દેશ તરફ મારી પૂરેપૂરી લાગણી છે, તેથી આ પરિષદ્ આગળ ઉપર ચિરંજીવ કીમતી અને ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું જોવા ઇચ્છું છું; તે માટે એક સારા ભંડોળ (ફંડ)ની મને જરૂર જણાતા મેં એ ભંડોળની શરૂઆત તરીકે, મારા પૂજ્ય બાપુ સાહેબ મરહુમ ઠાકોર સાહેબ સર જશવંતસિંહજી —જે સાહિત્યના પૂર્ણ શોખીન હતા, અને પોતે પણ સાક્ષર કહી શકાય તેવા હતા તે આપથી અજાણ્યું નથી-તેઓ સાહેબના નામમાં એક સો (૧૦૦) ગીની (મોહોર) આપવા વિચાર કર્યો છે તો તે રકમ પરિષદ્‌ના હિત અર્થે શુભ માર્ગે વપરાય તેવી યોજના કરશો.

"તે રકમની શું વ્યવસ્થા કરવી તે પરિષદ્ અથવા તે તરફથી કોઈ કમિટિ [illegible]

"જો પરિષદ્‌નું ભંડોળ બરાબર થાય નહીં તો સર જસવતસિંહજીની યાદગિરીમાં કોઇ પણ પ્રકારનું ઇનામ અથવા ચાંદ (મેડલ) આ રકમમાંથી સ્થાપવા યોજના કરશો.

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ હમેશને માટે ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

લી. દોલતસિંહજીના ઘટિત." *

૧૩. ઠરાવો. પરિષદ્ ત્રણ વાગે પાછી મળી, અને સબજેકટ કમિટિએ ધરેલા નીચેના સત્તર ઠરાવો કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧ લો.

ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભિપ્રાય પ્રમાણે નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક છે, પણ એ વાચનમાળામાં બાળપોથી અને પહેલી ચોપડીની બાંધણી વધારે મજબુત કરવાની જરૂર છે, તથા તેની કીંમતમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, માટે તે વિષે ઉપાય લેવા સરકારને વિનંતિ કરવી.

વળી નવી વાંચનમાળા સંબંધે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં

(૧) કેટલેક ઠેકાણે વ્યાકરણ અન્વય વગેરેના દોષ છે;

(૨) કેટલેક ઠેકાણે કાવ્યો બદલવા જેવાં છે;

(૩) કેટલેક ઠેકાણે વધારે સારાં ચિત્રો મુકવા જેવાં છે; તો આ સબંધે વસ્તુ સ્થિતિ શી છે, તે માટે શું કરવા જેવું છે, તેની વિગતવાર ભલામણો સાથે રિપોર્ટ કરવા માટે નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી,
રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા,
રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,
મિ. કરીમઅલી રહીમ નાનજીઆણી,
રા. રા. જાલભાઇ દોરાબજી બરડા,
રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ,
રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. સાંકળચંદ જેસાલાલ શાહ,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ—મંત્રી.

* બપોરે પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિ વિષેનો ઠરાવ રજુ થતા ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજ તરફથી ભંડોળમા રૂા. ૭૫૦) ભરવામા આવ્યા. પછી ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૧ નવેંબર ૧૯૦૯ને રોજ ને. ના. જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીએ ભંડોળમાં રૂા. ૨૦૦૦) ભર્યા અને ઇ. સ ૧૯૧૦ દરમિયાન બીજી રકમો ભરાયેલી છે. એ વગેરેનો અહેવાલ પરિષદ ભંડોળ કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો હોવાથી અહીં આપ્યો નથી.

નિબંધો વંચાયા. રા. હરિરાયનો રા. જયસુખરાય જોશીપુરાએ, રા. મોહનલાલનો રા. અતિસુખશંકરે, રા. નરહરિનો રા. કાંતિલાલ પંડ્યાએ, અને રા. શંભુપ્રસાદનો રા. હાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ વાંચ્યો.

૩૫. રા. રા. ગણપતરામ અ. ત્રવાડી.—ભાષા અને વિચાર.
૩૬. કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ.—ગુજરાતી જૂનાં ગીતો.
૩૭. મિ. સી. મેહન.—ઓર્ડિંગ સ્કુલો.
૩૮. રા. રા. હરિરાય ભગવંતરાય બુચ.—દાસબાળાનો લેખક કોણ?
૩૯. રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતિશંકર દવે.—ગ્રંથાવલોકન કલા.
૪૦. રા. રા. ગંગારામ ભીમાજી આચરેકર.—સંગીતની આવશ્યકતા.
૪૧. રા. રા. વલભદાસ પોપટ શેઠ.—સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ.
૪૨. રા. રા. નરહરિ ફરણુરામ દેસાઈ.—ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.
૪૩. રા. રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.—ગૌરીપૂજા.
૪૪. રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ દવે.—ઋગ્સંહિતાની પ્રથમ ઋચાનું વિવરણ.

૧૨. આ ત્રીજા દિવસના કામકાજમાંના કામોમાંનું મહત્ત્વનું એક પરિષદ્ બંડોળની સ્થાપનાનું હતું. સવારમાં જ ને. ના. લીંમડી ઠાકોર સાહેબ દોલતસિંહજી નો પ્રમુખ દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ઉપર કાગળ આવ્યો જે તેઓએ પરિષદ્‌ને વાંચી સંભળાવ્યો. એ કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે.

"રાજકોટ તા. ૩૦-૧૦-૦૯.

"દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, એમ. એ., એલએલ. બી.,
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ

"સાહેબ,

"આપની પરિષદ્‌ના પવિત્ર ઉદ્દેશ તરફ મારી પૂરેપૂરી લાગણી છે, તેથી આ પરિષદ્ આગળ ઉપર ઘણીજ કીંમતી અને ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું જોવા ઇચ્છું છું; તે માટે એક સારા બંડોળ (ફન્ડ) ની મને જરૂર જણાતાં મેં એ બંડોળની શરૂઆત તરીકે, મારા પૂજ્ય બાપુ સાહેબ મરહુમ ઠાકોર સાહેબ સર જસવતસિંહજી જે સાહિત્યના પૂર્ણ શોખીન હતા, અને પોતે પણ સાક્ષર કહી શકાય તેવા હતા તે આપથી અજાણ્યું નથી-તેઓ સાહેબના નામમાં એક સો (૧૦૦) ગીની (મોહોર) આપવા વિચાર કર્યો છે. તો તે રકમ પરિષદ્‌ના હિત અર્થે શુભ મારગે વપરાય તેવી યોજના કરશો.

"તે રકમની શું વ્યવસ્થા કરવી તે પરિષદ્ અથવા તે તરફથી કોઈ કમિટિ નીમાય તેના હસ્તક રાખું છઉં.

"જો પરિષદ્‌નું ભંડોળ બરાબર થાય નહીં તો સર જસવંતસિંહજીની યાદગિરીમાં કોઇ પણ પ્રકારનું ઇનામ અથવા ચાંદ (મેડલ) આ રકમમાંથી સ્થાપવા યોજના કરશો.

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ હમેશને માટે ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

લી. દૌલતસિંહજીના ઘટિત." *

૧૩. ઠરાવો. પરિષદ્ ત્રણ વાગે પાછી મળી, અને સબજેક્ટ કમિટિએ ધૂડેલા નીચેના સત્તર ઠરાવો કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧ લો.

ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભિપ્રાય પ્રમાણે નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક છે, પણ એ વાંચનમાળામાં બાળપોથી અને પહેલી ચોપડીની બાંધણી વધારે મજબુત કરવાની જરૂર છે, તથા તેની કીંમતમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, માટે તે વિષે ઉપાય લેવા સરકારને વિનતિ કરવી.

વળી નવી વાંચનમાળા સંબંધે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં

(૧) કેટલેક ઠેકાણે વ્યાકરણ અન્વય વગેરેના દોષ છે;

(૨) કેટલેક ઠેકાણે કાવ્યો બદલવા જેવાં છે;

(૩) કેટલેક ઠેકાણે વધારે સારાં ચિત્રો મુકવા જેવાં છે; તો આ સબંધે વસ્તુ સ્થિતિ શી છે, તે માટે શું કરવા જેવું છે, તેની વિગતવાર ભલામણો સાથે રિપોર્ટ કરવા માટે નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિ નીમવામાં આવે છેઃ—

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી,
રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા,
રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,
મિ. કરીમઅલી રહીમ નાનજીઆણી,
રા. રા. જાલભાઇ દોરાબજી ભરડા,
રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ,
રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ—મંત્રી.

---

* બપોરે પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિ વિષેનો ઠરાવ રજુ થતાં ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજ તરફથી ભંડોળમા રૂ. ૭૫૦) ભરવામાં આવ્યા. પછી ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૧ નવેંબર ૧૯૦૯ને રોજ ને. ના. જામસાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીએ ભંડોળમાં રૂ. ૨૦૦૦) ભર્યા અને ઇ. સ. ૧૯૧૦ દરમિયાન બીજી રકમો ભરાયેલી છે. એ વગેરેનો અહેવાલ પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો હોવાથી અહીં આપ્યો નથી.

સાહિત્ય પરિષદ્‌ની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની આ કમિટિ તરફથી પરિષદ્‌ને વિનંતિ કરવી; અને આ પરિષદ્‌નુ તમામ ખર્ચ-ફાળા તેમ જ રીપોર્ટ, નિબંધસંગ્રહ, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી પતાવ્યા પછી, જો કંઇ રકમ બાકી રહે તો તે રકમ વિજ્ઞાન, ગણિત વગેરે વિષયોના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં જોઇતાં ચિત્રો માટે વાપરવી. તે રકમમાથી કયા વિષયો માટે કેટલા પૈસા આપવા તેની વ્યવસ્થા પરિષદ્ એક કમિટિ નીમીને તેને સોપે."

કારોબારી કમિટિની આ ઠરાવની નોંધ લઇને પરિષદ્ આ યોજના પ્રમાણેનાં વ્યાખ્યાનોને 'શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની પરવાનગી આપે છે; અને તેમાં યોગ્ય વ્યાખ્યાનો પસંદ કરવા સારૂ તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે રકમ જમા રહે તેની આ વ્યાખ્યાનમાલાને. અંગે. વ્યવસ્થા. કરવા સારૂ નીચલી કમિટિની નિમણુક કરે છે.

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. રમણભાઇમહીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુકલ,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૬ઠ્ઠો.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌નું બંધારણ ઘડી ખરડો આવતી પરિષદ્‌માં રજૂ કરવા નીચેની કમિટિ નીમવામાં આવે છેઃ—

દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
રા. બ. લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી,
રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા,
રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ—મંત્રી.
રા. રા. રણછોડરામ વાવાભાઇ મહેતા—મંત્રી.

આ ઠરાવ રા. રા. રણછોડલાલ પંડ્યાવનદાસ પટવારીએ રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

આ રિપોર્ટ કમિટિ તરફથી આવેથી પ્રમુખ સાહેબે કેળવણી ખાતાના નામદાર ડિરેક્ટર સાહેબને મોકલવો.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૨ જો.

મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન તથા એમ. એ. ની પરિક્ષાઓમાં ગુજરાતીને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત બીજી પરીક્ષાઓમાં પણ ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની જરૂર છે, એમ આ પરિષદ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૩ જો.

જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે એ કમિટિ ચાલુ રાખવી ઇષ્ટ છે, તેથી આવતી પરિષદ્ મળતાં સુધી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ,—એ સદસ્યોની કમિટિ બીજી પરિષદ્‌ના ઠરાવ પ્રમાણે જોડણીની યોજના તૈયાર કરવા સારૂ ફરી નીમવામાં આવે છે, અને તેમાં

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું નામ ઉમેરવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રા. રા. રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૪ થો.

કારોબારી કમિટિએ પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમાં કરેલો પુસ્તકસંગ્રહ જોઇને આ પરિષદ્ ઠરાવે છે કે :—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં છપાયેલાં પુસ્તકો, માસિકો, વગેરેનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરવો ઇષ્ટ હોવાથી તેને માટે ગ્રંથકારો આદિને પોતપોતાનાં પુસ્તકો વગેરેની એક એક નકલ ભેટ મોકલવાની વિનંતી કરવી, અને એ સંગ્રહ માટે આ વખતે આવેલાં તથા હવે પછી આવતાં પુસ્તકો,—પરિષદ્ એ સંબંધે નિર્ણય કરી શકે ત્યાં સુધી—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિને સોંપવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૫ મો.

કારોબારી કમિટિની છેલ્લી બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો:—

"'વ્યાખ્યાનમાળા' વિષે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે એને 'ત્રીજી ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદ્‌ની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની આ કમિટિ તરફથી પરિષદ્‌ને વિનંતિ કરવી; અને આ પરિષદ્‌નું તમામ ખર્ચ-ફાળા તેમ જ રીપોર્ટ, નિબંધસંગ્રહ, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી પતાવ્યા પછી, જે કંઇ રકમ બાકી રહે તો તે રકમ વિજ્ઞાન, ગણિત વગેરે વિષયોના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં જોઇતાં ચિત્રો માટે વાપરવી. તે રકમમાંથી કયા વિષયો માટે કેટલા પૈસા આપવા તેની વ્યવસ્થા પરિષદ્ એક કમિટિ નીમીને તેને સોંપે."

કારોબારી કમિટિની આ ઠરાવની નોંધ લઇને પરિષદ્ આ યોજના પ્રમાણેનાં વ્યાખ્યાનોને 'શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની પરવાનગી આપે છે; અને તેમાં યોગ્ય વ્યાખ્યાનો પસંદ કરવા સારુ તથા ઉપરે જણાવ્યા પ્રમાણેની જે રકમ બચત રહે તેની આ વ્યાખ્યાનમાલાને અંગે વ્યવસ્થા કરવા સારુ નીચલી કમિટિની નિમણુક કરે છે.

- રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
- રા. રા. રમણભાઇમહીપતરામ નીલકંઠ,
- રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ,
- રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
- રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૬ઠ્ઠો.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌નું બંધારણ ઘડી ખરડો આવતી પરિષદ્‌માં રજૂ કરવા નીચેની કમિટિ નીમવામાં આવે છેઃ—

- દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
- રા. બ. લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી,
- રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
- રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
- રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,
- રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
- રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
- રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીયા,
- રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ—મંત્રી,
- રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા—મંત્રી.

આ ઠરાવ રા. રા. રણછોડલાલ વંદ્રાંવનદાસ પટવારીએ રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૭ મો.

પરિષદ્‌ના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, અને રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને નીમવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૮ મો.

કાઠિયાવાડના વાલાસાન એજંટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે પોતાના ભાષણમાં ચાંદ વિષે જે સૂચન કરેલું તે બાબત વિચાર કરી યોજના ઘડવાને માટે

મિ. એચ. ડી. રેન્ડોલ,
રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી. આઇ. ઇ.
ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી દમરી,
રા. રા. કલ્યાણરાય જોહાભાઇ બક્ષી,
અને રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલની કમિટિ નીમવામાં આવે છે.*

આ ઠરાવ રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુકલે રજૂ કર્યો, રા. રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૯ મો.

લીમડીના ને. ના. ઠાકોર સાહેબ શ્રી દોલતસિંહજીએ તથા રાજકોટના ને. ના. ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજે કૃપાવંત થઇ પરિષદ્‌ના ભંડોળને માટે (અનુક્રમે) એકસો ગિનિ અને પચાસ ગિનિની ઉદાર બક્ષીસ કરી છે તે આ પરિષદ્ હર્ષથી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. અને આ રકમથી ભંડોળનો આરંભ કરી તે મોટું કરવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિને સત્તા આપે છે, તથા તેમને જરૂર પડે તો કમિટિમાં બીજા ગૃહસ્થોને ઉમેરવાની સત્તા આપે છે.

દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજી,
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી દમરી,
રા. રા. મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા,

---

* આ કમિટિએ ઘડેલા નિયમોને તથા એ નિયમોને અન્વયે ૧૯૧૧ ના નિબંધને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા વિષયને માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

મિ ગુલામમહમદ ખાનામીયા મુનશી,
રા ગ દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ,
ગ રા અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
રા રા રણછોડદાસ પ્રદાનનદાસ પટવારી,
રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
ગ રા મણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
રા રા આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ,
રા રા દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,
ગ ગ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
ન રા પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સી આઇ ઇ—તીજોરર

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૦ મો.

આ પરિષદનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રદર્શન આવું સારૂં થઇ શક્યું તે માટે

વડોદરાના શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર,
કચ્છના ને ના રાવ સાહેબ
જૂનાગઢના ને ના નવાબ સાહેબ
ભાવનગરના ને ના મહારાજા સાહેબ,
મુંબઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ના ડિરેક્ટર સાહેબ,
જુદા જુદા સ્થાનના જૈન સંઘો,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ,
શેઠ સાહેબ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
ગ. ગ રણછોડભાઇ ઉદયરામ,
રા. રા મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી,
ગોરજી લાધાભાઇ,
રા ગ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા રા મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા,
ગ રા માણેકચંદ હીરાચંદ ઝવેરી,

અને બીજા પ્રદર્શકોનો —

તેમજ પ્રદર્શનમાનો છાપેલા પુસ્તકોનો સંગ્રહ (એ માટે પરિષદ બીજી વાર ભરાયા કરે ત્યા સુધી) પરિષદને માટે સાચવવાનુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ માથે લીધુ તે માટે તે સોસાયટીનો —

પરિષદ ઉપકાર માને છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૭ મો.

પરિષદ્ના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે ગ. રા રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ, અને રા રા બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને નીમવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૮ મો.

કાઠિયાવાડના વાલામાન એજટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે પોતાના ભાષણમાં યાદ વિષે જે સૂચન કરેલું તે બાબત વિચાર કરી યોજના ઘડવાને માટે

મિ એચ ડી રેન્ડોલ,
રા. ના પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી આઇ ઇ
ખા બ. બેજનજી મેરવાનજી ડમરી,
રા. રા કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષી,
અને રા. રા દલપતરામ ભગવાનજી શુકલની કમિટિ નીમવામાં આવે છે*

આ ઠરાવ રા. રા હરજીવન ભગવાનજી શુકલે રજૂ કર્યો, રા રા ગુલાબરાય વજેશંકર છાયાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૯ મો.

લીમડીના ને ના ઠાકોર સાહેબ શ્રી દોલતસિંહજીએ તથા રાજકોટના ને ના ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજે કૃપાવંત થઇ પરિષદ્ના ભંડોળને માટે (અનુક્રમે) એકસો ગિનિ અને પચાસ ગિનિની ઉદાર બક્ષીસ કરી છે તે આ પરિષદ્ હર્ષથી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે અને આ રકમથી ભંડોળનો આરંભ કરી તે મોટું કરવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિને સત્તા આપે છે, તથા તેમને જરૂર પડે તો કમિટિમાં બીજા ગૃહસ્થોને ઉમેરવાની સત્તા આપે છે

દિ. બ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇ,
ગ. રા રણછોડલાલ ઉદયરામજી,
ગ. રા પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
ખા બ બેજનજી મેરવાનજી ડમરી,
રા રા મનુભાઇ નંદશંકર મહેતા,

---

*આ કમિટિએ ઘડેલા નિયમોને તથા એ નિયમોને અન્વયે ૧૯૧૧ ના નિબંધને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા વિષયને માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

મિ. ગુલામમહમદ બાવામીયા મુનશી,
રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ,
રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
રા. રા. રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારી,
રા. રા. કેશવરાય હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ,
રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,
રા. ગ. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી સી. આઇ. ઇ.—તીજોરર.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૦ મો.

આ પરિષદનુ ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રદર્શન આવું સારૂં થઇ શક્યું તે માટે

વડોદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર,
કચ્છના ને. ના. રાવ સાહેબ,
જૂનાગઢના ને. ના. નવાબ સાહેબ,
ભાવનગરના ને. ના. મહારાજા સાહેબ,
મુબઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ના. ડિરેક્ટર સાહેબ,
જુદા જુદા મસ્થાનના જૈન સંઘો,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ,
શેઠ સાહેબ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
ગ. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ,
રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી,
ગોરજી લાધાભાઇ,
રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા,
રા. ગ. માણેકચંદ હીરાચંદ ઝવેરી,

અને બીજા પ્રદર્શકોનો :—

તેમજ પ્રદર્શનમાંનો છાપેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ (એ માટે પરિષદ્ વગ્યા કરે ત્યાં સુધી) પરિષદને માટે સાચવવાનુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ માથે લીધું તે માટે તે સોસાયટીનો :—

પરિષદ્ ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૧ મો.

કારોબારી કમિટિએ બધું કામકાજ ફત્તેહમંદીથી કરેલું છે અને મહેમાનોની સરભરા ઘણી સંતોષકારક રીતે કરી છે તેને માટે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રા. ગ. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, ને રા ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પ્રમુખ સાહેબે ટેકો આપ્યો તથા પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૨ મો.

આ પરિષદ્ની વ્યવસ્થામાં રાજકોટ સ્ટેટ અને કાઠિયાવાડના બીજા સ્ટેટો તરફથી જે અનેક પ્રકારની મદદ મળી છે તેને લીધે જ સંતોષકારક ગોઠવણ થઇ શકી છે, અને તેટલા માટે રાજકોટ સ્ટેટ અને કાઠિયાવાડના બીજા સ્ટેટોનો આ પરિષદ્ ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રા રા કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ રજૂ કર્યો, તેને રા. રા. બળવંતરાય વજેશંકર છાયાએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૩ મો

કૉનૉટ હૉલના વ્યવસ્થાપકોએ કૃપા કરીને હૉલનો ઉપયોગ આ પરિષદ્ને માટે કરવા દીધો છે તે બદલ તેઓનો પરિષદ્ આભાર માને છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૪ મો.

એજન્સી પોલીસ ખાતા તરફથી પરિષદ્ સબંધે સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. તે માટે તે ખાતાનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૫ મો.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબના દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ઉપરના અંગ્રેજી કાગળ ઉપરથી શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ મહારાજની ઇચ્છા આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ વડોદરામાં મળે એવી જણાય છે માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે

આવતી પરિષદ્ વડોદરે મળશે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૬ મો

શ્રીમતી અખંડ સૌભાગ્યવતા રાણી સાહેબ શ્રી નંદકુંવરબાએ કૃપાવંત થઇને

સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યું તથા પરિષદ્‌માં પધાર્યા તે માટે તેઓ સાહેબનો આ પરિષદ્ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડીએ રજૂ કર્યો. રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજીએ તેને ટેકો આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૭ મો.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇએ આ પરિષદ્‌નું પ્રમુખ પદ સ્વીકારી તેનું કામ સાંગોપાંગ અને શ્રેષ્ઠ નિયમન સાથે પાર ઉતાર્યું. તથા પોતાના ભાષણમાં દેશને ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ બાબત વ્યાવહારિક બોધ કર્યો, તે માટે પરિષદ્ એઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

આ ઠરાવ રા. રા. કલ્યાણરાય જોશાભાઇ બક્ષીએ રજૂ કર્યો, રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણીએ તેને ટેકો આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

૧૩. જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ–ત્રીજો ઠરાવ રજુ કરતાં રા. રમણભાઇએ જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ વાંચી બતાવ્યો, તે અહીં આપવામાં આવેછે.

બીજી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે નિમાએલી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટઃ

આ કમિટિ તા. ૩૦-૧૨-૦૮ના રોજ મળેલી તે વખતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

"રા. રા. નરસિંહરાવે જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૮–૩૯માં નોંધેલી વિપ્રતિપત્તિઓ ઉપર વિચાર કરીને સિદ્ધાન્તસૂત્રો રચવાં; અને ગણ તૈયાર કરાવવાની આવતી પરિષદ્‌ને ભલામણ કરવી; અને એ ગણને અનુસરીને સૂત્રો ઉપર જે વાર્તિક રચવાં યોગ્ય લાગે તે રચી શકાશે."

ત્યાર પછી મળેલી કમિટિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા કરી જોઇ; પરંતુ, સિદ્ધાન્તસૂત્રો પહેલાં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એકમતથી થઇ શકે એમ લાગ્યું નહિં, અને કોઇનો પણ મત જુદો નોંધાય એ અમને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિં. એથી અમે આ કામમાં આગળ વધી શક્યા નથી એ પ્રમાણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને લખી મોકલવું.

અમદાવાદ,	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
તા. ૧૭ અકટોબર, ૧૯૦૯.	આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
	રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્હોચ્યા તારીખ ૨૩-૧૦-૦૯

હું અત્યન્ત દિલગીર છું કે આ સાથેના રિપોર્ટની નીચે હું સહી કરી શકતો નથી.

૨. જોડણી કમિટિની ફકત બે મીટિંગો થઇ હતી; એક તા. ૩૦-૧૨-૦૮ને

ઠરાવ ૧૧ મો

કારોબારી કમિટિએ બહુ કામકાજ ફત્તેહમંદીથી કરેલું છે અને મહેમાનોની સરભરા ઘણી સંતોષકારક રીતે કરી છે તેને માટે આભાર માનવામાં આવે છે

આ ઠરાવ રા ન રમણભાઇ મહીપત રામ નીલકંઠ રજૂ કર્યો, ન ન ડાહ્યાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પ્રમુખ સાહેબે ટેકો આપ્યો તથા પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૨ મો

આ પરિષદની વ્યવસ્થામાં રાજકોટ સ્ટેટ અને કાઠિયાવાડના બીજા સ્ટેટો તરફથી જે અનેક પ્રકારની મદદ મળી છે તેને લીધે જ સંતોષકારક ગોઠવણ થઇ શકી છે, અને તેટલા માટે રાજકોટ સ્ટેટ અને કાઠિયાવાડના બીજા સ્ટેટોનો આ પરિષદ ઉપકાર માને છે

આ ઠરાવ રા ન કેશવલાલ હિમ્મતલાલ ત્રિવેદીએ રજૂ કર્યો, તેને રા ન. ભગવંત રાય પરમેશ્વર છાયાએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૩ મો

કૉનૉટ હૉલના વ્યવસ્થાપકોએ કૃપા કરીને હૉલનો ઉપયોગ આ પરિષદને માટે કરવા દીધો છે તે બદલ તેઓનો પરિષદ્ આભાર માને છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૪ મો

એજન્સી પોસ્ટલ ખાતા તરફથી પરિષદ સંબંધે સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે તે માટે તે ખાતાનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૫ મો.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબના દિવાન બહાદુર અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ઉપરના અંગ્રેજી કાગળ ઉપરથી શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડ મહારાજની ઇચ્છા આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ વડોદરામાં મળે એવી જણાય છે માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે

આવતી પરિષદ્ વડોદરે મળશે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૬ મો

શ્રીમતી અખંડ સૌભાગ્યવતી રાણી સાહેબ શ્રી નંદકુવરબાએ કૃપાવંત થઇને

સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યું તથા પરિષદ્‌માં પધાર્યા તે માટે તેઓ સાહેબનો આ પરિષદ્ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડીએ રજૂ કર્યો. રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજીએ તેને ટેકો આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૭ મો.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઇએ આ પરિષદ્‌નું પ્રમુખ પદ સ્વીકારી તેનું કામ સાંગોપાંગ અને શ્રેષ્ઠ નિયમન સાથે પાર ઉતાર્યું. તથા પોતાના ભાષણમાં દેશને ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ બાબત વ્યાવહારિક બોધ કર્યો, તે માટે પરિષદ્ એઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

આ ઠરાવ રા. રા. કલ્યાણરાય જોહાભાઇ બક્ષીએ રજૂ કર્યો, રા. ગ. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણીએ તેને ટેકો આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

૧૩. જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ–ત્રીજો ઠરાવ રજુ કરતાં રા. રમણભાઇએ જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ વાંચી બતાવ્યો, તે અહીં આપવામાં આવેછે.

બીજી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે નિમાયેલી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ:

આ કમિટિ તા. ૩૦-૧૨-૦૮ના રોજ મળેલી ને વખતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

"રા. રા. નરસિંહરાવે જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૮–૩૯માં નોંધેલી વિપ્રતિપત્તિઓ ઉપર વિચાર કરીને સિદ્ધાન્તસૂત્રો રચવા; અને ગણ તૈયાર કરાવવાની આવતી પરિષદ્‌ને ભલામણ કરવી; અને એ ગણને અનુસરીને સૂત્રો ઉપર જે વાર્તિક રચવાં યોગ્ય લાગે તે રચી શકાશે."

ત્યાર પછી મળેલી કમિટિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા કરી જોઇ; પરંતુ, સિદ્ધાન્તસૂત્રો પહેલાં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એકમતથી થઇ શકે એમ લાગ્યું નહિં, અને કોઇનો પણ મત જુદો નોંધાય એ અમને ઇષ્ટ લાગ્યું નહિં. એથી અમે આ કામમાં આગળ વધી શક્યા નથી એ પ્રમાણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને લખી મોકલવું.

અમદાવાદ.	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
તા. ૧૭ અક્ટોબર, ૧૯૦૯.	આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
	રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્હોચ્યા તારીખ ૨૩-૧૦-૦૯

હું અત્યન્ત દિલગીર છું કે આ સાથેના રિપોર્ટની નીચે હું સહી કરી શકતો નથી.

૨. જોડણી કમિટિની ફક્ત બે મીટિંગો થઇ હતી; એક તા. ૩૦-૧૨-૦૮ને

રોજ, અને બીજી તા ૨૫ ૧૦ ૦૮ને રોજ એટલી બે બેઠકમા આ મહત્ત્વના કાર્યનો નિકાલ થાય જ નહિ, અને એટલા ઉપરથી 'એકમતથી' નિકાલ નહિ થાય એમ નિરાશ થવાને માટે આધાર નથી

૩. ત્રીજી પરિષદ્ ઇ સ ૧૯૧૦મા મળવાનું બીજી પરિષદ્ વખત ઠરાવેલુ હતું, પરંતુ એક વર્ષ વ્હેલી બેઠક થઇ એટલે એથી કરીને પણ જોડણી કમિટિને પોતાના કાર્ય માટે એક વર્ષ કમતી થઇ ગયુ અર્થાત્ પૂરો અવકાશ મળ્યો નહિ. આમ છે તો એકમત થવા બાબત નિરાશ થવાનું કારણ નથી અને હમારે ચાર જણ વચ્ચે મિત્રભાવથી ઊહાપોહ થઇ યોગ્ય [illegible] નિર્ણયનો માર્ગ સાધી શકાવો અશક્ય નથી.

૪ તેથી જો આ હમારી કમિટિનું આયુષ્ય હજી ચોથી પરિષદ્ સુધી લંબાવાશે તો આ કર્તવ્યના ઋણમાથી કમિટિ સંતોષકારક રીતે મુક્ત થઇ સકશે એમ હું માનું છુ

રત્નાગિરિ તા ૨૩ ૧૦ ૦૯   નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

૧૪. વડોદરાનું આમંત્રણ—પંદરમો ઠરાવ રજુ કરતા પ્રમુખ સાહેબે પોતા ઉપર આવેલો નીચેનો અંગ્રેજી કાગળ વાંચ્યો

26th October 1909

My dear Ambalalbhai

This will reach you when you are busy with your deliberations of the Gujrati Parishad

I am sorry I could not get away from my work here to attend the Parishad I wish it all success May it fully realise all the expectations formed by its organiser

His Highness the Maharajah Saheb will be glad to see the next Gujarati Parishad meet in Baroda May I therefore request you to ask the permanent Secretary to decide the place of next meeting of the Parishad in Baroda ?

I understand that the Parishad meets every two or three years so the next meeting may be settled for Baroda

I shall thank you to arrange this before you leave Rajkot after finishing your work

With best wishes and kindest regards

Yours sincerely
A M Masani

૧૫. સમાપ્તિ. ઉપલા સત્તરમાંથી દશ ઠરાવ પ્રમુખને હાથે રજુ થયા. તે દરેક વખતનાં એઓનાં નહાનાં, નહાનાં, વિષયોચિત, અને અસરકારક ભાષણોથી શ્રોતાઓ વધારે વધારે પ્રસન્ન થતા ગયા. છેવટે એમનો ઉપકાર ગાનવાનો ઠરાવ થયો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એઓ જે વીશેકજ મિનિટ પણ જુસ્સાદાર ઊર્મિઓનાં વચન બોલ્યા તેથી હદ આવી રહી. સૌને એમ થયું કે ગુજરાતીમાં આવું ભાષણ—ગુજરાતમાં આવું પ્રૌઢ અને તેની સાથે વિદ્વાનથી અજ્ઞ સુધી સર્વનાં ચિત્તમાં ઉન્નત ભાવોની પૂરેપૂરી છાપ પાડી શકે એવું વક્તૃત્વ-એ એક અપૂર્વ બનાવ હતો. આ ભાષણ અક્ષરે અક્ષર સાચવવું જોઇતું હતું, પણ તેમ બની શક્યું નથી. બે ત્રણ શ્રોતાઓએ માત્ર કોઇ કોઇ શબ્દ ટપકાવી લીધેલા, તે ઉપરથી આટલી મુદ્દતે તેનો કેવલ ત્રુટિત અને છેકજ ઝાંખો ખ્યાલ આપી શકાય છે. પોતાની જે પ્રસંશા કરવામાં આપી તે વિષે એમણે કહ્યું કે " એ જો હું ખરી માનું તો 'સાઠીને બુદ્ધિ નાઠી' એ કહેવતનું ઉદાહરણ હું જ બનું. અને વળી જો એ પ્રશંસા ખરી માનું તો એ કેવી દિલગીરીની—દેશના હતભાગ્યની—વાત કહેવાય! દેશના આ ચળકતા જુવાનો અને પાકેલા સાક્ષરોમાં મારાથી વેધામાં, જ્ઞાનમાં, શક્તિઓમાં, સાક્ષાત મોટા આજે પણ અનેક છે, અને વધતા આવે છે. મેં આ મોટું માનપ્રદ પદ સ્વીકાર્યું તે મારી યોગ્યાયોગ્યતાના વિચારથી નહિ; એક કેવળ દેશસેવાનો પ્રસંગ મળે છે એવા વિચારથી. બાકી અમે તો હવે ઘરડા થયા તે તમારે હવે નભાવી લેવાના. તમે સૌએ મારી નભાવણી કરી છે એ માટે હું તમારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. અને આ વિશાળ દરબાર હૉલમાંની આ મોટી સભા—મેં આથી પણ મોટી સભાઓ જોઇ નથી એમ નથી, પણ તથ્ય કહું છું કે—આત્મસંયમમાં, નિયમમાં, વિવેકમાં, આની બરોબરી કરે એવી સભા મેં તો આજ દિન સુધીમાં એકે દીઠિ નથી. મારૂં કામ * * * પ્રમુખનું કર્તવ્ય—ઘંટડી વગાડવાનું; વિષયોનો પૂરો સાર લેવા ન દેવાનું; વિષયમાં રસ પડવા માંડે કે તુરત તેને અટકાવવનુ; એવાં કામ આપ સૌની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ બની જ કેમ શકે. માટે હવે પછીની પરિષદોમાં એ રજા આપનારી ઘંટડીને પોતાને જ રજા આપવામાં આવે, પરિષદ્‌ના જુદા જુદા વિભાગો પાડવામાં આવે તો વધારે સારૂં. * * * પરિષદ્ હવે કંઇ વ્યવસ્થામાં આવશે—વધશે—ખીલશે—એવી તમારા સૌના ઉત્સાહ અને કામ જોતાં આશા પડવા માંડે છે. કાઠિયાવાડ એક વખત અજ્ઞાન હતો. તેને કેળવવાને માટે ગુજરાતે ઘણું ઘણું કર્યું છે, પોતાના એક પછી એક નરરત્નો આપ્યાં છે: દુર્ગારામ મહેતાજી, એની વીશીનો એ એક જ પુરૂષ; ભોગીલાલ માસ્તર—વિશુદ્ધ જીવનનો નમૂનો; હરગોવિંદદાસ; ગોપાળજી સુરભાઇ, નવલરામઃ એ આદિને ગુજરાતે કાઠિયાવાડની સેવાને અર્થે અર્પ્યા તો તેનું ફળ આજે પામવાનો સમય આવ્યો છે. આજે એ જ કાઠિયાવાડ ગુજરાતને તેના ઉપકારનો બદલો વાળી આપે છે. आदानहि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव. આ સાહિત્યના કાર્યમાં આખો દેશ સામેલ થયો છે. સૌએ પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે સેવા કરી છે. અને મોટી મોટી પદવીનાં સ્ત્રી પુરૂ-

જોએ—કુંવરીઓ, રાણીઓ, રાજાઓ, મહારાજાઓએ—પરિષદ્ને નવાજી છે. સાહિત્ય પોષણના ઉદયનો દિવસ ઉગ્યો છે. મહત્ત કેળવણી અને શ્રીમળલક્ષ્મીના પ્રસારની સાથે પરિષદ્ જેવી સંસ્થાઓને ઉત્સાહ ભર્યું ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું છે. પ્રજાના ઉદયના એ આશાજનક ચિહ્નો નિહાળીને મારો આત્મા આનંદ પામે છે, પ્રફુલ્લ બને છે. અહીં પધારેલા રાજા, મહારાજાઓને ભાષાનો વિહાર અને વિદ્યાના પ્રસારના દેશસેવાના કાર્યોની ઉપરાંત એક જ એઓ અગ્રણી પુરુષો છે राजा कालस्य कारणम्. દેશ રાજ આણે. રાણીશ્રીએ પોતાના બાલપણમાં જોયેલા કૃતયુગને પ્રવર્તાવો ”

૧૬ સંમેલન—આજે કાઠિયાવાડ જિમખાનાના મેદાનમાં ગાર્ડન પાર્ટી થઈ. ગુજરાતીઓ અને કાઠિયાવાડીઓ એકત્ર થઈ ગયા, અને નવી ઓળખાણો થઈ, વિનોદચર્ચાના અનેક વિષયો નીકળ્યા, અને મેદાનમાં વિખરાયેલા ન્હાના ન્હાના ગુચ્છોમાં એકમાંથી છુટી બીજામાં પરોવાતા સભ્યોના વાર્તાલાપના મૃદુ ગુંજારવમાં સાહિત્ય પ્રતિ બહુમાન અને દેશસેવાના આત્મિક ભાવો સર્વોપરિ થયા.

ભાવનગરના કવિ પિંગળશીએ વચ્ચે વચ્ચે કવિતો, દુહાઓ, અને બીજા ચારણી છંદો સંભળાવીને કાઠિયાવાડની એ અનુપમ વાણી પણ ચખાડી અને મિ પંડિત, રા. રા. પટણી, અને લાલચંદભાઈ જેવા હિન્દભાષા પ્રવૃત્તિઓ તરફ વધારે વલણવાળા ગૃહસ્થોની હાજરીથી ચર્ચામાં દેવનાગરી લિપિનો પ્રયોગ, હિંદી ભાષાનો પ્રચાર, સંસારસુધારો, એવા એવા વિષયો પણ સ્થાન પામી રહ્યા. પરિષદ્ના દિવસોમાં જ એરવદ જીવણજીએ શાહનામાના કેટલાક અતિ રમ્ય અને મોહક સર્ગોનું વાચન એક ન્હાના મેળાવડાને સંભળાવ્યું હતું, ત્યારે ના. બ. લાલશંકર, ના. રા રમણભાઈ આદિએ સમાજસુધારાને લગતી એક જાહેર પ્રવૃત્તિ કરી હતી, અને મિ પંડિતે “કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ” ને પત્રો લખીને હિંદુસ્તાનમાં હિંદી ભાષા અને દેવનાગરી લિપિનો ફેલાવો વધારવાનો પક્ષ લીધો હતો, અને ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી હતી, જેમાં રેવ. સ્કૉટ્સન, પ્રિન્સિપાલ સંજાના ના ના. ન સિદ્ધનાથ, પ્રાણજીવનભાઈ મથુરભાઈ પટેલ, આદિએ ભાગ લીધો હતો. રાજકોટ સાહિત્ય સભાની સ્થાપના પણ પરિષદ્ની પ્રવૃત્તિઓને યોગે અંકુરિત થયેલી વૃત્તિઓને લીધે થઈ હતી મતલબ કે રાજકોટ જેવા ન્હાનકડા અને પ્રજાજીવનના ધોરી માર્ગોથી દૂર આવેલા સ્થલમાં પરિષદ્નો પ્રવાહ આવ્યો, અને સ્વાગત કમિટિની પ્રથમ બેઠકથી ગણતા દોઢ માસ પર્યંત એ પ્રવાહે એને (કંઈક અતિશયોક્તિથી કહી શકાય કે) માનસિક પ્રવૃત્તિઓના એક મથક જેવું—એક શારદાપીઠના ધામ (university town) જેવું બનાવી દીધું અસ્તુ આજે એક સ્થલે એક વાર બન્યું તે અને તેથી ઉત્તરોત્તર વિશેષ બીજા સ્થલોમાં અને વારંવાર પણ ના કેમ બને? એ પ્રકારનો સદાગ્રહ ભવિષ્યની પરિષદોને અંગે પ્રવર્તો, અને આપણી મૈયાના તન, મન, વાણી અને પ્રાણની દિન પર દિન મહત્તી કરતા થાઓ

પરિશિષ્ટ.

THE GUJRATI SAHITYA MEDAL.

ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક.

With regard to the bronze medal which the Agent to the Governor in Kathiawar Mr HILL mentioned in his speach on the opening of the Third Gujrati Sahitya Parishad and which the European Officers of the Kathiawar Agency have joined him in founding the Committee appointed by the Parishad, after consideration of the subject, proposes the following Rules —

1 The Medal shall be called —

' THE GUJARATI SAHITYA MEDAL '

2 It shall be awarded biennially at a meeting of the Sahitya Parishad in accordance with the subjoined conditions

3 Any person of either sex whether resident in or outside Gujrat shall be eligible to compete for the said medal

4 Competitive essays shall be written in the Gujrati language on the subject appointed for the year, and shall be sent to the Secretaries of the Parishad on the 1st June 1911 and on the same date in every subsequent alternate year and shall be accompanied by a declaration containing the name, age, caste, occupation, and residence of the competitor, and a statement that the essay submitted is the bona fide composition of such competitor

5 The subject of the essay shall be —

(1) Some question connected with the Moral Education of boys and girls in schools and colleges, or

(2) Some question connected with the social moral and economic development of Gujrat

6 The subject for competition shall be selected by the Secretaries of the Parishad and shall be notified by them not less than twelve months before the date fixed for sending in essays

7 The Judges shall be three in number and shall be nominated by the Parishad. Their decision shall be announced on the opening day of the meeting of the Parishad and the medal shall be presented to the successful candidate by the President of the Parishad.

8 The medal shall not be awarded to any essay which in the opinion of the Judges would not if printed be creditable to the Parishad.

9 The writer of the essay to which the medal has been awarded must obtain the permission of the Secretaries of the Parishad to the printing of it as a Parishad Prize Essay.

10 Whenever a year passes without the medal being awarded the interest of the Endowment may be utilized to meet any other expenses connected with the Medal.

H D 6 12 09
D B S 10 12 09
B M 14 12 09
P D P 14 12-09
K J B 16 12 09

Mr Hill has seen and approved the above Draft Rules

H D 11 1 10 Rajkot

(તરજુમો)

(૧) કમિટિએ ઘડેલા નિયમો—કાઠિયાવાડના નામદાર એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ખુલ્લી મુકતી વખતે પોતાના ભાષણમા જે ચંદ્રકના ચાલુ વિચાર પ્રગટ કર્યો હતો અને જે સ્થાપવામા કાઠિયાવાડ એજન્સીના યુરોપીયન અમલદારો તેમની સાથે જોડાયા છે, તે ચાલુ ની બાબતમા પરિષદે નીમેલી કમિટિ વિષયનુ રૂપ ધ્યાનમા લઇને નીચેના નિયમો ઠરાવે છે

૧ આ ચાલુ નું નામ ' ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક ' પાડવુ

૨ આ ચાલુ ઇનામ સાહિત્ય પરિષદ્ની બે બે વર્ષને અંતરે થતી બેઠકમા નીચેની શરતોને અનુસરીને આપવુ

૩ ગુજરાતમા કે ગુજરાતની બહાર વસનાર કોઇ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીને આ ચંદ્રકને માટે હરીફાઇ કરવા દેવાની છુટ રાખવી

૪. એ હરિફાઇના નિબંધો—ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા જોઇએ; પરિષદ્‌ના મંત્રીઓને તા. ૧ જુન ૧૯૧૧ ને રોજ, અને એ સાલ પછી દર એકાંતરિયા વર્ષમાં એ જ તારીખે મોકલાવા જોઇએ; નિબંધ સાથે કર્ત્તાએ પોતાનું નામ, ઉંમર, નાત, ધંધો અને નિવાસસ્થાન જણાવનાર એક હકીકત પત્ર અને મોકલેલો નિબંધ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક (bona fide) પોતાનો જ રચેલો છે એવું ખાત્રીપત્ર (declaration) મોકલવાં જોઇએ

૫. નિબંધના વિષયને માટે

(૧.) નિશાળો અને શારદાપીઠ (university) ની પાઠશાળાઓમાંના છોકરાઓ અને છોકરીઓની નીતિ કેળવણી (moral education) ને લગતો કોઇ પ્રશ્ન, કે

(૨.) ગુજરાતની સામાજિક, નૈતિક, અને આર્થિક પ્રગતિને લગતો કોઇ પ્રશ્ન નીમવો.

૬. નિબંધનો વિષય મંત્રીઓએ પસંદ કરી, તે મોકલવાને ઠરાવેલી તારીખ પહેલાં ઓછામાં ઓછા બાર માસ અગાઉથી જાહેર કરવો.

૭. આવેલા નિબંધો પરિષદે નીમેલા ત્રણ પરીક્ષકોએ તપાસવા અને તેમણે પરિષદ્‌ને પ્રથમ દિવસે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરવો; એ નિર્ણય પ્રમાણે ઉત્તમ ઠરેલા નિબંધકારને આ ચંદ્રક પ્રમુખ સાહેબ પાસે ઇનાયત કરાવવો.

૮. આવેલા નિબંધોમાંથી ઉત્તમ નિબંધ વિષે પણ પરીક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય થાય કે તે (પરિષદ્‌ના ઇનામી નિબંધ તરીકે) છપાવવા જેટલી યોગ્યતાવાળો નથી (it would not, if printed, be creditable to the Parishad) તો એ નિબંધને આ ચંદ્રક ઇનાયત કરવાનો નથી.

૯. જે નિબંધને ચંદ્રક ઇનાયત કરવામાં આવે તેને પરિષદ્‌ના ઇનામી નિબંધ તરીકે છાપતાં પહેલાં તેના કર્ત્તાએ પરિષદ્‌ના મંત્રીઓની પરવાનગી મેળવવી જોઇએ.

૧૦. ચંદ્રક ઇનાયત ન થાય તે વેરાનું વ્યાજ આ સ્થાપનાના અંગના બીજા કોઇ પણ ઉપયોગમાં વાપરવું.

(ઉપલા નિયમો) જોયા અને પાસ કર્યા.

એચ. ડી. રૅન્ડોલ. (૬-૧૨-૦૭)
દલપતરામ ભ. શુકલ. (૯-૧૨-૦૯)
બેન્જામીન મે. ડમરી. (૧૦-૧૨-૦૯)
પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણી. (૧૪-૧૨-૦૯)
કલ્યાણરાય જે. બક્ષી. (૧૬-૧૨-૦૯)

મે. હિલ સાહેબે ઉપલા નિયમો જોયા છે અને પસંદ કર્યા છે.

એચ. ડી. રૅન્ડોલ. (૧૧-૧-૧૦)

(૨.) **આ ચંદ્રક માટેનો પહેલો વિષય.**—ઉપલા નિયમો પ્રમાણે ચંદ્રકની હરીફાઇને સારુ પરિષદ્‌ના મંત્રીઓએ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલને માટે નીચેનો વિષય પસંદ કર્યો છે:—

બ્રિટિશ સમયના ગુજરાતનો આર્થિક ઇતિહાસ: વિશેષ કરીને મુંબાઇ, સુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોને લગતો.

આ વિષયને લગતી જાહેરખબર ગુજરાતી દૈનિક, સાપ્તાહિક, અને માસિક પત્રો દ્વારા સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ના આરંભમાં આપવામાં આવી એટલે નિબંધો મંત્રીઓને મળવાની છેલ્લી તારીખ જુન ૧ લીને બદલે ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ઠરાવવામાં આવી છે. અને આ પહેલી વખતની હરીફાઇને માટે ગોંડલ ઠાકોર સાહેબ ને. ના. સર ભગવતસિંહજી કૃપાવંત થઇને પોતા તરફથી રૂ. ૨૦૦ (બસો) નું ઇનામ આપવાના છે, તે વિષેની જાહેરખબર પણ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ની શરુવાતમાં ગુજરાતી પત્રોમાં અપાઇ ગયેલી છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌નો હિસાબ:—આવક.

સૂચના.—આ નામાવલિ સત્કાર કમિટિના સભાસદોની છે પણ તેમાં જેના નામ ઉપર તારક ચિહ્ન મુકવામાં આવેલું છે તે કારોબારી કમિટિના પણ સભાસદો છે.

યાદીમાંના ચાર ખાનાં અનુક્રમે રકમ ભરનારનું નામ, સામાન્ય ફાળામાં ભરેલી રકમ, પ્રદર્શન ફાળામાં ભરેલી રકમ, અને છપામણીમાં મદદ, એ મુજબનાં છે.

(નામ.) (સામાન્ય ફાળો.) (પ્રદર્શન ફં.) (છપામણીમાં મદદ.)

રાજકોટ.

* રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ. ... ૭૫ — ૫૦
શેઠ ઉસ્માન જમાલ. ૧૦૦
* રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી ... ૫૦ ૫૦
* મિ. એચ. ડી. રેન્ડોલ. .. .. —
* ખા. બા. બેજનજી મેરવાનજી... ... ૨૫
* રા. મોતીચંદ ઓધવજી શેઠ. ૨૫
* રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ... ૨૫
* રા. દેવશંકર ... રા. કેવળરામ માવજી દવે. ૨૫
* રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી. ... ૨૦
* રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા. ... ૨૦
* રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ. ... ૧૫

(નામ.)	(સામાન્ય ફાળો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
* રા. હરજીવન ભવાનભાઇ કોટક. ...	૧૫		
* રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર. ...	૧૫		
* રા. માધવરાય જેઠાભાઇ બક્ષી. ...	૧૫		
* રા. પીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ. ...	૧૫		
* રા. બ. દુર્લભજી ધરમશી વૈદ. ...	૧૫		
* રા. માણેકલાલ ધારણજી નાણાવટી. ...	૧૫		
રા. વ્રજલાલ વર્ધમાન મોદી.	૧૫		
મિસ મેકાશી સાહેબ.	૧૦		
રા. બ. વિઠલરાય હિંમતરામ દવે. ...	૧૦		
* મિ. ગુલામ મહમદ બાવામીયાં મુનશી.	૧૦		
* મિ. સ્ટીવન્સન સાહેબ....	૧૦		
કુમાર શ્રી રાવત ખાચર.	૧૦		
રા. બ. લાધાભાઇ હરજી પરમાર. ...	૧૦		
* બલવંતરાય વજેશંકર છાયા.	૧૦		
* રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષી. ...	૧૦		
મિ. જહાંગીર એસ. વેવાઇ.	૧૦		
* રા. રતીલાલ ઘેલાભાઇ મહેતા. ...	૧૦		
* રા. નરભેરામ અનુપચંદ મહેતા. ...	૧૦		
રા. વનેચંદ ઝવેરચંદ મોદી.	૧૦		
* રા. ભગવાનજી અનુપચંદ મહેતા. ...	૧૦		
* રા પુરુષોત્તમ માવજી વકીલ.	૧૦		
* રા. ગોવરધનદાસ લાધાભાઇ.	૧૦		
* રા. ગોરધનદાસ માવજી.	૧૦		
* રા. બલવંતરાય હરીશંકર બુચ. ...	૧૦		
* રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ.	૧૦		
* રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.	૧૦		
* રા. ઉસમાન અચલ ખુડખુડીઆ. ...	૧૦		
રા. મહેન્દ્રરાય વિઠલરાય પારધી. ...	૧૦		
રા. કેશવરાવ બાબારાવ દીવટિઆ. ...	૧૦		
* રા. વશરામ પીતાંબર.	૧૦		
રા. લક્ષ્મીશંકર દુર્લભજી સવાદીયા. ...	૧૦		
શેઠ મહેરવાનજી મચેરજી.	૧૦		

(નામ.)	(સામાન્ય ફાળો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
ખા. સા. રૂસ્તમજી ધનજીભાઇ પટેલ.	૧૦		
રા. નર્મદાશંકર લાધાભાઇ.	૧૦		
રા. પરમાનંદ વલ્લભરામ.	૧૦		
* રા. પ્રાણજીવન નારાયણ દાક્તર. ...	૧૦		
કુમાર શ્રી વિજયસિંહજી (લાઠી). ...	૧૦		
રા. આણંદરાવ હિંમતરામ દવે. ...	૧૦		
કુમાર શ્રી શિવસિંહજી (ટોલરા). ...	૧૦		
રા. હરિશંકર નરસીરામ પંડ્યા. ...	૧૦		
શેઠ રતનશા પેસ્તનજી ડમરી.... ...	૧૦		
રા. નરસિંહભાઇ હરજીવન દવે. ...	૧૦		
રા. બેચરલાલ વીરપાળ પારેખ. ...	૬		
રા. ઘનશ્યામ નારાયણ પંડિત. ...	૧૦		
* રા. અનુપરામ ભાવજી ભટ ઓનરરી †			
* મિ. સી. મેડન સાહેબ „			
* મિ. જે. ટરનર સાહેબ „			
* રા. ઉછરંગરાય લક્ષ્મીશંકર બક્ષી „			
* રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ „			

† રા. અનુપરામે ફાળા ફંડમાં રૂ. પાંચ ભરેલા છે, તે આ પ્રકરણમાં આગળ "રૂપિયા દશની અંદર ભરાવેલી રકમ" નો એકંદર આંકડો આપ્યો છે તેમાં આવી ગયા છે.
* રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય „

ભાવનગર.

રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણી. ...	૧૦૦
લેફ્ટેનંટ કુમાર શ્રી જોરાવરસીંહજી ...	૫૦
રા. વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા. ...	૫૦
રા. લલ્લુભાઇ શામળદાસ મહેતા. ...	૫૦
ભાવનગર લૅન્સર્સ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી મારફત.	૪૯
કુમાર શ્રી રાણુભા કલ્યાણસિંહજી. ...	૨૫
રા. ત્રિભુવનદાસ કાળીદાસ.	૨૫
રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઇ. ...	૨૫
રા. પ્રભાશંકર વેણીશંકર.	૨૫

(નામ.)	(સામાન્ય ફાળો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
રા. પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ.	૨૫		
રા. મોરારજી આણંદજી રતા.... ...	૨૦		
રા. ચમનલાલ ભુધરભાઇ.	૨૦		
પ્રો. કાવસજી સંજાણા...	૨૦		
રા. પ્રાણજીવન ઓધવજી ઠક્કર. ...	૨૦		
રા. વિશ્વનાથ રણછોડજી.	૧૫		
રા. શિવનાથ રામનાથ દાક્તર. ...	૧૫		
રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેસાઇ. ...	૧૫		
રા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન.	૧૦		
* રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ.	૧૦		
રા. ભાનુશંકર ભવાનીશંકર.	૧૦		
રા. વૃંદાવનદાસ રઘુભાઇ.	૧૦		
રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરાય.	૧૦		
રા. કુંવરજી આણંદજી....	૧૦		
રા. નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવે. ...	૧૦		
શેઠ બરજોરજી મોદી.	૧૦		
શેઠ એદલજી ઉમરીગર.	૧૦		
મિ. ઉમરીગર.	૧૦		
રા. ત્રિભુવનદાસ ભાણજી.	૧૦		
રા. જગજીવનદાસ અમરચંદ... ...	૧૦		
રા. મોહનલાલ કેશવલાલ દવે... ...	૧૦		
રા. મથુરાદાસ લીલાધર.	૧૦		
રા. વિઠ્ઠલદાસ ગિરજાશંકર.	૧૦		
* રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ.	૧૦		
રા. મુકુંદરાય પ્રભાશંકર.	૧૦		
રા. મણિશંકર રતનજી ભટ.	૧૦		
રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ... ...	ઑનરરી		
રા. ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કવિ.	,,		
રા. પીંગળશી કવિ.	,,		
રા. ગોવિંદ ગીલાભાઇ કવિ.... ...	,,		

પોરબંદર.

રા. વીરજી કાનજી નગરશેઠ.	૧૦૦		

(નામ.)	(સામાન્ય ફાળો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
રા. પ્રેમજી મોનજી.	૪૦		
કુમાર શ્રી બાલસિંહજી.	૪૦		
રા. મથુરાદાસ કલ્યાણદાસ.	૪૦		
વોરા તાજભાઈ જીવાજી.	૪૦		
હાજી મહમદ હાજી હબીબ.	૩૫		
રા. સુંદરજી પ્રેમજી.	૩૦		
રા. કાનજી પ્રેમજી ડોડીઆ.	૩૦		
રા. કલ્યાણરાય છબીલદાસ.	૨૫		
રા. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વકીલ. ...	૨૫		
રા. વ્રજલાલ રણછોડદાસ.	૧૫		
રા. સુંદરજી પ્રાગજી.	૧૫		
રા. નરભેશંકર જીવણરામ.	૧૫		
રા. ગોરધનદાસ પરમાણંદ.	૧૦		
શેઠ ઉમર હાજી કાસમ.	૧૦		
મિ. મેરકરેનહાસ.	૧૦		
રા. શામલજી વજેશંકર.	૧૦		
રા. ગણપતરામ નાનાભાઈ.	૧૦		
શેઠ હાજી મહમદ હાજી દાદા. ...	૧૦		
રા. ગોપાલદાસ વીરપાલ.	૧૦		
રા. ત્રિભુવનદાસ.	૧૦		
શાસ્ત્રી હરિશંકર કાળીદાસ ઓનરરી.			
જેતપુર.			
રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ... ...	૫૦		
રા. શામલજી ખોડાભાઈ.	૫૦		
રા. અનુપચંદ જગજીવન મોદી. ...	૨૫		
શેઠ રતનજી પેસ્તનજી શ્રીન.	૨૦		
રા. જીવણલાલ હરજીવનદાસ.... ...	૨૦		
રા. જન્મશંકર રમાશંકર.	૨૦		
રા. મણિશંકર જેતશી....	૧૫		
રા. નૌતમલાલ ભગવાનજી.	૧૫		
મુનશી મહમદ હુસેન પંચાશી. ...	૧૫		
શેઠ દિનશા બરજોરજી દાક્તર. ...	૧૫		

(નામ.)	(સામાન્ય શાળા.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
રા. શામળજી નાનજી.	૧૦		
રા. ઉત્તમચંદ રૂપશી.	૧૦		
રા. નરભેરામ કરમચંદ...	૧૦		
રા. જેચંદ રઘનાથ દેશાઇ.	૧૦		
શેઠ અહમદ અબદલ્લા...	૧૦		
શેઠ સુલેમાન બનમહમદ.	૧૦		
શેઠ અહમદ હાજી ઇબ્રાહીમ.	૧૦		
રા. અમીચંદ કાળીદાસ....	૧૦		
રા. કાળીદાસ કાનજી.	૧૦		
ર. ભીમજી વૈજનાથ.	૧૦		
જુનાગઢ.			
* રા. હરિલાલ માધવજી ભટ.	૧૫	— ૫૦	
રા. છોટાલાલ મથુરાદાસ બક્ષી. ...	૨૫		
રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા. ...	૨૦		
રા. બાપુભાઇ જાદવરાય.	૨૦		
રાં. અમરજી આણંદજી કચ્છી. ...	૧૫		
રા. નરસિંહદાસ ત્રીકમજી.	૧૫		
* રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા. ...	૧૫		
રા. વલભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ. ...	૧૫		
રા. કપુરચદ નાથા ચોકશી.	૧૫		
રા. કાનજી લવા....	૧૫		
રા. રામપ્રસાદ નરસિંહપ્રસાદ.	૧૦		
* રા. ગિરધરલાલ માધવરાય.	૧૦		
મિ. એમ., એ. તરખડ.	૧૦		
* રા. નરસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ	૧૦		
શેઠ હકીસીંગ ઝવેરચંદ.	૧૦		
રા. માધવજી લક્ષ્મીદાસ.	૧૦		
રા. પ્રભાશંકર રાજારામ.	૧૦		
કુમાર શ્રી સુલેઝાખાન....	૧૦		
રા. મુળશંકર દયારામ.	ઓનરરી.		
જામનગર.			
કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી.	૧૫		

(નામ.)	(સામાન્ય ફાળો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(ઉપામણીમાં મદદ.)
રા. ખંડુભાઈ ઉકજી દેસાઇ.	૧૫		
રા. મણિશંકર ગોવિંદજી વૈદ્યશાસ્ત્રી.	૧૫		
રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારીયા	૧૫		
રા. દયાશંકર ભગવાનજી.	૧૫		
• રા. રામચંદ્ર ઇચ્છારામ વ્યાસ.	૧૦		
રા. વશરામ કરસનજી.	૧૦		
કુમાર શ્રી બાપુભા રાવજાદા	૧૦		
રા. વજેશંકર શામજી.	૧૦		
શેઠ નસરવાનજી એજનજી.	૧૦		
રા. જગજીવન મુળજી બનીયા.	૧૦		
રા. વેણીશંકર હરીશંકર.	૧૦		
રા. મણિશંકર અંબારામ.	૧૦		
• રા. દ્વારકાદાસ લાલજી સરૈયા.	૧૦		
રા. ફુલચંદ ડાહ્યાભાઇ પારેખ.	૧૦		
રા. ભગવાનજી દેવજી.	૧૦		
રા. નવલશંકર સુરજશંકર.	૧૦		
રા. ત્રીકમલાલ કરૂણાશંકર.	૧૦		
રા. કેશવલાલ મણિશંકર.	૧૦		
શાસ્ત્રી હાથીભાઇ હરિશંકર.	ઓનરરી		
શાસ્ત્રી નારણજી મુળજી.	,,		
મુંબાઇ.			
રા. શેઠ પુરશોત્તમ વિશ્રામ માવજી.	૧૦૦	—	૧૪-૮-૦
શેઠ ખીમજી આસર વીરજી.	૫૧		
રા. નગીનદાસ ટી. માસ્તર.	૧૦		
રા. માવજી ગોવિંદજી શેઠ.	૧૦		
રા. રેવાશંકર જગજીવન.	૧૦		
રા. મયાશંકર મ. ત્રીવેદી.	૧૦		
રાસ્ત ગોફતાર ઓફીસ.	—		૦-૮-૦
રા. પ્રાણજીવન હરિહર શાસ્ત્રી	ઓનરરી.		
ગોંડલ.			
નેક નામદાર રાણી સાહેબ.	,,		
રા. મણિલાલ ગોવિંદરામ.	૨૫		

(નામ.)	(સામાન્ય ફંડ.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	છપામણીમાં મદદ.)
કુમારશ્રી નટવરસિંહજી (ગણોદ) ...	૨૦		
* રા. પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોશી. ...	૧૫		
રા. છોટાલાલ ચુનીલાલ સુતરીઆ ...	૧૫		
રા. બાળાભાઇ ગુલાબચંદ.	૧૦		
રા. લક્ષ્મીશંકર કચરા શુકલ	૧૦		
રા. પ્રભુલાલ આત્મારામ.	૧૦		
રા. ગણેશરાય દુલેરાય.	૧૦		
શેઠ પીરોજશા માણેકજી	૧૦		
ઘેરાજી મુનસફ સાહેબ.	૧૦		
મોરબી.			
- રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ	૨૫	—	૨૫
રા. ગોકળદાસ રાજપાળ.	૧૫		
વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથ વિઠલજી.	૧૫		
* રા. પ્રાગજીભાઇ મયુરભાઇ.	૧૫		
રા. મગનલાલ ગુલાબચંદ.	૧૫		
શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર.	ઓનररી.		
પાલનપુર.			
રા. રણછોડલાલ વૃંદાવનદાસ પટવારી	૫૦		
લીંબડી.			
* રા. ગણેશજી જેઠાભાઇ.	૧૦		
રા. કાળીદાસ નાગરદાસ શાહ	૧૦		
રા. મોહોબતસિંહજી મોતીભાઇ રાણા	૧૦		
વાંકાનેર.			
રા. નાથાભાઇ અવીચળદાસ	૧૫		
રા. અમેચંદ ગોવિંદજી દેશાઇ. ...	૧૦		
કવિ નથુરામ સુંદરજી.	ઓનરરી.		
માંગરોલ.			
રા. છોટાલાલ પ્રેમજી શેઠ.	૧૦		
રા. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆ. ...	૧૦		
પડધારી.			
રા. શંકરલાલ કે. વૈદ્ય.	૧૦		

(નામ.)	(સામાન્ય ફંડ.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(છપામણીમાં મદદ.)
અમરેલી.			
* રા. વિનોદરાય જયસુખરાય મજમુદાર.	૧૦		
ભાયાવદર.			
રા. રણછોડદાસ લખમીચંદ.	૧૦		
સુરત.			
રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.	૧૦		
સત્કાર મંડલની યાદી સમાપ્ત.			
રા. કુંવરજી ખંડુભાઇ દેશાઇ ...	—	—	૨૦
રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ, (રત્નાગિરિ)....	—	—	૮-૧૪-૬
રૂપિઆ દશની અંદર ભરાયલી રકમ.	૨૬૬		
ટિકિટ વેચાણના. સભાસદના રૂપિઆ ૨ લેખે		૪૦૦	
પ્રેક્ષકના રૂપિઆ ૧ લેખે		૭૬	

(શિક્ષક પ્રેક્ષકોને, સત્કાર કમિટિના ઓનરરી સભ્યોને, વર્તમાન પત્રોને, અને બીજી કોમ્પ્લિમેન્ટરી મળીને બીજી ૯૧૫થી વધારે ટિકિટો વ્હેંચાઇ હતી.)

નિબંધ વેચાણના જમા			૧૦૦-૧૫-૬
ડેડસ્ટોક વેચાણના જમા...			૬-૧૫ ૮

શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી તરફથી પ્રદર્શનના રિપોર્ટમાં મૂકવાને યંત્રરાજનાં ચાર ચિત્રો ભેટ.

સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નેકનામદાર રાણી સાહેબ અ. સૌ. નંદકુંવરબા સાહેબ તરફથી પોતાનાં ભાષણની ૧૦૦૦ નકલ ભેટ.

આવકનો એકંદર સરવાળો રૂા. ૪૫૬૮-૧૩-૮.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પરિષદ્ હિસાબઃ ખર્ચ.

પરિષદ્ ખર્ચ ખાતે.

क. સામાન્ય ખર્ચ.

૧ છપામણી.

પ્રાથમિક છપામણી.	૬-૧૨-૦
લેખકોને વિજ્ઞાપના.	૨૨-૦-૦
સત્કાર કમિટિ આમંત્રણ પત્રિકા.	૨-૪-૦
સત્કાર કમિટિ રિપોર્ટ.	૧૩-૦-૦
પેઓરડર ફોર્મો.	૨-૩-૦

લેખકોને કાર્ડો.	૧-૬-૦	
આમંત્રણ પત્રિકા.	૧-૮-૦	
સ્ત્રીઓને આમંત્રણપત્ર.	૪-૧૨-૦	
પ્રમુખનું ભાષણ, પરિષદ્નો. કાર્યક્રમ, ટિકિટો, કાર્ડો ઇત્યાદિ.	૧૩૭-૧૪-૦	
	૧૬૧-૧૧-૦	
૨. સ્ટેશનરી (કાગદી) ખર્ચ. કાગળ, નોટપેપર, કવર, સાઇક્લોસ્ટાઇલકાગળ, શાહી ઇત્યાદિ.	૬૧-૧૦-૩	
૩. ટપાલખર્ચ.	૧૧૪-૭-૬	
૪. તારખર્ચ	૮-૧૪-૦	
૫. નોકરખર્ચ.	૨૭-૧૩-૧૦	
૬. પરચુરણ.	૧૦૨-૧-૮	
		૫૦૬-૧૦-૩
ख. સાક્ષર કમિટિ ખર્ચ.		
છપામણી	૧-૮-૦	
કાગદીખર્ચ.	૧-૧૪-૬	
ટપાલ.	૭-૧૨-૭	
સરભરાખર્ચ.	૧૫-૧૦-૩	
પરચુરણ.	૧૨-૩-૬	
	૩૯-૦-૧૦	
ग. સરભરા ખર્ચ.		
તાર.	૨-૬-૦	
ખોરાકી.	૬૩૫-૧૦-૩	
ગાડીભાડું વગેરે પરચુરણ.	૮૬-૧-૧૧	
	૭૨૪-૨-૨	
घ. ગાર્ડન પાર્ટીખર્ચ.		૨૫૪-૧૫-૧
		૧૫૨૪-૧૨-૪
૨. પ્રદર્શન ખર્ચ ખાતે.		
પ્રાથમિક છપામણી.	૨૯-૮-૦	
સ્ટેશનરી.	૩૬-૦-૬	
ટપાલ.	૧૦-૦-૦	
તાર	૭-૧૩-૬	

પરચુરણ. ૧૫૮-૧૩-૬
અહેવાલ છપામણી (પ્રકરણ ૪-૫-૬-૭) ૧૨૧-૦-૦

૫૦૩ ૩ ૬

૩. નિબંધ છપામણી ખર્ચ.

૧. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો ભરતખંડ માટે એક ભાષા ૮૧-૪-૦
૨. અ. સૌ. શારદાગૌરીનો ભાષાની ઉત્પત્તિ. ૧૨-૮-૦
૩. રા. કુંવરજી ખંડુભાઇ દેસાઇનો એન્ટનિવર. ૨૫-૦-૦
૪. રાજકુમારી લીનાબાનો સ્ત્રીકેળવણીને એજ્ય પડદો ૬-૪-૦
૫. મિસ ફ્રાન્સીસ મેકાર્થીનો ઘરવાડામાં અપાતી કેળવણી ૧૨-૮-૦
૬. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકરનો ભાષાશૈલી ૨૮-૨-૦
૭. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાનો યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન ૧૮-૧૨-૦
૮. રા. દાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસનો કહાનદે પ્રબંધ. ૧૮-૧૨-૦
૯. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલનો સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા. ૩૭-૮-૦
૧૦. રા દુર્ગાશંકર કેવળરામનો ઋગ્સંહિતાની પ્રથમ ઋચ ૩૭-૮-૦
૧૧. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસનો ગુજરાતમાં મિલ્કાની માલી ૨૮-૦-૦
૧૨. રા ગણપતલાલ મહેતાનો ભીલાવા તરીકે વાપરવામાં આવતાં નાણાં. ૩૭-૮-૦
૧૩. અ. સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠનો સ્ત્રીકવિઓ ૧૨-૮-૦
૧૪. રા. રમણભાઇ ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ ૨૮-૨-૦
૧૫. રેવ. જે. એસ સ્ટીવન્સનનો બાઇબલના ગુજરાતી ભાષાના તરજુમાનું ટુંક વર્ણન ૨૫-૦-૦
૧૬. રા. પિનાકીપ્રસાદ સમાજ, સાહિત્યને કેળવણીનો સંબંધ. ૧૮-૨-૦
૧૭. રેવ જ્યોર્જ ટેલરનો મુસલમાની રાજ્ય પહેલાના સિક્કા ૨૫-૦-૦
૧૮. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથનો હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષા ૬-૪-૦
૧૯. રા શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ ૨૫-૦-૦
૨૦. ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગા ગોવિંદલાલનો સ્ત્રીકેળવણી. ૧૩-૧૨-૦
૨૧. ગ. સ્વ. સુલોચના દેસાઇનો સ્ત્રી ધર્મ ૧૩-૧૨-૦
૨૨. મિસિસ જરબાનુ ગોવાલાનો સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ ૮-૪-૦
૨૩. રા. નરહરિ કરુણારામ દેસાઇનો સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ૨૭-૮-૦
૨૪. રા મોહનલાલ પાર્વતીશંકરનો ગ્રંથાવલોકનકળા ૧૯-૪-૦
૨૫. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળનો મરાઠીની બોલીનું વ્યાકરણ ૪૪-૦-૦
૨૬. રા નૃસિંહદાસનો નૂતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ૭-૧૪-૦
૨૭. રા. મનસુખ કીરતચંદનો જૈન સાહિત્ય ૭૬-૮-૦

૨૮. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો કેટલાક ફારસી શબ્દો. ૧૧-૦-૦
૨૯. રા. કૈશિકરામ વિઘ્નહરરામનો શિક્ષણ અને શિક્ષક. ૧૩-૧૨-૦
૩૦. એરવદ જીવણજી મોદીનો ઇરાનના હખમની પાદશાહ વખતનું હિંદુસ્તાન. ૩૮-૮-૦
૩૧. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો પ્રેમાનંદના નાટકો. ૧૨૫-૧૦-૦
૩૨. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો જુનું સ્વરશિક્ષણ ૧૩-૧૫-૦
૩૩. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનો નવી ગુજરાતી વાંચનમાળાનું અવલોકન. ૫૦-૦-૦
પ્રમુખસાહેબનું ભાષણ, અને ૩૪ રા. મનસુખલાલ રવજીનો, ૩૫ રા. હાદ્દાબાઇ લક્ષ્મણનો, અને ૩૬ રા. ગણપતરામ અનુપરામનો એ નિબંધોના. ૮૦-૮-૦
૩૭. રા. આણંદશંકર બાપુભાઇ અને ૩૮ રા. રૂપશંકર ઉદયશંકરના નિબંધોના. ૯૨-૭-૦
રા. ગણપતલાલ દયાશંકરના નિબંધના ફેટોના ખર્ચના. ૭૩-૮-૦
ફેલ્ડિંગ અને સાહિત્ય વિભાગ વગેરેનાં સુખપૃષ્ઠ છપાવતાં વગેરે. ૨૭-૧૪-૦
પરિષદ્ વખતે વેંચવા નિબંધો વધારે છપાવ્યા હતા તેની છપામણી. ૧૯૭-૯-૦

૧૪૩૧-૯-૦

અહેવાલ છપામણી ખર્ચ.

પરિષદ્ના ગ્રુપના ફેટોગ્રાફરને તથા તેની છપામણી વગેરે ખર્ચના. ૪૧-૧૪-૦
અહેવાલની નકલ કરામણીના. ૩-૦-૦
અહેવાલનાં પ્રકરણ ૧,૨,૩,૮ની છપામણી. ૧૪૩-૦-૦

૧૮૭-૧૪-૦

૩૬૪૭-૬-૧૦
શિલક ૯૨૧-૬-૧૦*

૪૫૬૮-૧૩-૮

* આ શિલકની તથા પુસ્તક વેચાણની આવકની વ્યવસ્થાને માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૧. આવક ખર્ચના આ હિસાબનું સરવૈયું અહેવાલના આરંભમાં જ આપેલ છે

પ્રકરણ ૧૧.

કારોબારી કમિટિની છેવટની બેઠકો.

૧. આઠમી બેઠક. ત્રીજી પરિષદ્ થઇ ગયા પછી કારોબારી કમિટિ શુક્રવાર તા. ૧૯ નવેંબર ૧૯૦૯ને રોજ મળી તેમાં બે અગત્યના ઠરાવ કરવામાં આવ્યા ગાર્ડન પાર્ટિને અંગે થયેલા આશરે રૂ. ૨૫૦ના ખર્ચ વિષે રા. બ. દુર્લભજી ધરમસી વેદે દરખાસ્ત મુકી, અને મિ. ગુલામમહમ્મદ મુનશીએ તેને ટેકો આપ્યો, કે એ પાર્ટિ પરિષદનું એક અગત્યનું, લાભ કારક, અને આનંદદાયક અંગ હતું, અને એ પાર્ટિ કરવાને વિષે જે જે સભાસદોને તે દિવસે પુછી શકાયું હતું તે સૌએ હા પાડી હતી, એટલે તેનું ખર્ચ પરિષદ્ ફંડમાંથી આપવું. કમિટિએ આ દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સ્વીકારી

બીજો ઠરાવ નિબંધોની છપામણીને વિષે થયો. રા. બ. દુલભજી ધરમસી વેદે દરખાસ્ત મુકી અને રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે તેને ટેકો આપ્યો કે બીજા નિબંધો છાપવાનું કામ હાથમાં લેતા પહેલાં પરિષદ્‌નો આજ સુધીમાં થયેલો તમામ ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ, અને તે ઉપરાંત પ્રદર્શનનો અહેવાલ અને પરિષદ્‌નો અહેવાલ પણ છપાઇ તૈયાર થઇ જવો જોઇએ, તથા તેનો ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ. કમિટિએ આ દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સ્વીકારી

૨. નવમી બેઠક કારોબારી કમિટિની નવમી બેઠક બુધવાર તા. ૨૮ ડિસેંબર ૧૯૧૦ને રોજ થઇ તેમાં પરિષદ્ અને પ્રદર્શનનો અહેવાલ જોઇને તે વિષે એક જ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો, કે આ અહેવાલ છાપવા મોકલવાને મંત્રીઓને પરવાનગી આપવામાં આવે છે, પરંતુ છાપવાનો ઓર્ડર એક અઠવાડિયા સુધી આપવો નહીં, અને તે દરમિયાન કોઇપણ સભાસદને વાંચવા જોઇતો હોય તો તે રા. ઠાકોરને ત્યાં રાખ્યો છે, અને તેમાં કોઇને સૂચના કરવી હોય તો તેમ કરવાની છૂટ છે. એ મુદત દરમિયાન એ અહેવાલ સબંધી કોઇ તરફથી સૂચના ન આવે, તો તે મંજૂર થયેલો ગણી લેવો આ ઠરાવ બીજે દિવસે ટપાલ મારફત બહારગામના સભાસદોને મોકલવામાં આવ્યો હતો

૩. છેલ્લી બેઠક રવિવાર તા. ૧૨ માર્ચ ૧૯૧૧ને રોજ થઇ તેમાં રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, ખા. બ. બેહરામજી મહેરવાનજી કમરી, મિ. ગુલામમહમ્મદ મુનશી, મિ. ઉસ્માન બચલ, રા. બ. કલ્યાણરાય જોઠાભાઇ બક્ષી, અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા, કેવળરામ માવજી દવે, મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ, નરસિંહરામ અનોપચંદ મહેતા, હૈદિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, છોટાશંકર લક્ષ્મીશંકર બુચ, હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, જન્મશંકર મહાશંકર બુચ, ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, અને બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર હાજર

હતા. હાજર થવાની અશક્તિને માટે દિલગીરીના કાગળ મિ. સ્ટીવન્સન, રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, દ્વારકાંદાસ લાલજી સરૈયા, પ્રાગજીભાઇ મથુરભાઇ પટેલ અને પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોશીના આવ્યા હતા. આ બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સર્વાનુમતે થયા.

૧. રા. રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ અને કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્તથી રા. રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષીને બદલે રા. રા. કૈશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાને ઑડિટર નીમવામાં આવ્યા.

૨. રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને કલ્યાણરાય જેઠાભાઇ બક્ષીની દરખાસ્તથી ઠરાવ થયો કે પરિષદ્‌ના હિસાબનું બેલેન્સ શીટ અને ઑડિટરોનો રિપોર્ટ મંત્રીઓએ છાપી કારોબારી કમિટિના સભાસદોમાં વ્હેંચવો અને પછી દશ દિવસ સુધીમાં એ સંબંધી કંઇપણ દરખાસ્ત ન આવે તો તે બંને મંજૂર થયેલ સમજવાં.

૩. રા. રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા અને અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીની દરખાસ્તથી ઠરાવ થયો કે પ્રદર્શન ખાતે આગળ મંજૂર કરવામાં આવેલી રકમ ઉપરાંત થયેલો ખર્ચ પરિષદ્ ફંડમાંથી અપાયલો છે તે મંજૂર કરવામાં આવેછે.

૪. વિશેષ નિબંધો છાપવાની ચર્ચા નીકળતાં રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે જાહેર કર્યું કે ૧૧૦ નિબંધોમાંથી સાક્ષર કમિટિની બે બેઠકમાં મળીને ૧૦૭નો વિચાર થયો હતો, તેમાં ૩૭ નિબંધોને "ના કબુલ" કરવામાં આવ્યા હતા અને ૭૦ ને વાંચવાનો અગર "વાંચેલા ગણી લેવાનો" ઠરાવ કહાડવામાં આવ્યો હતો; છેક મોડા ત્રણ નિબંધો આવ્યા હતા તેમાંથી બે વંચાયા હતા. અને એક "વાંચેલા ગણી લેવા" ના વર્ગમાં મુકાયો હતો; અને છેક છેલ્લી ઘડિએ રેવ. ડા. ટેલર અને રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ પરિષદ્‌માં ન આવ્યા એટલે તેમના નિબંધ "વાંચેલા ગણી લેવા" ના વર્ગમાં ગયા હતા, તો નવી વાંચનમાળાને લગતી ચર્ચા પરિષદ્‌માં થવા દેવાનું સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકમાં ઠર્યું હતું તે બીજી બેઠકમાં ઉડી જતાં રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનો નિબંધ પરિષદ્ આગળ વંચાયો હતો. આ સર્વ હકીકત અને સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકના રિપોર્ટમાંની કલમ ૬ અને ૭ જોતાં તેમજ એ કમિટિની બીજી બેઠકના રિપોર્ટમાંથી કલમ ૨ જોતા, "વાંચવો" અને "વાંચેલો ગણી લેવો" એ બે વર્ગો વચ્ચે સાક્ષર કમિટિએ શો ભેદ રાખ્યો હતો, અગર કંઇ પણ ભેદ રાખવાની કમિટિની ઇચ્છા હતી કે નહીં, તેમજ જો કંઇપણ ભેદ આરંભમાં રાખવામાં આવેલો હતો તો તેને છેક છેવટ સુધી દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં આવ્યું હતું કે શી રીતે, એ વિષે નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય આપવાનું કામ સહેલું હતું નહીં: સાક્ષરકમિટિના જુદા જુદા સભ્યોનાં મન ઉપર આ વિષય સંબંધે જુદી જુદી છાપ પડેલી જણાતી હતી, એ હકીકત ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલીનું સમર્થન કરતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ એ મુશ્કેલીનો ઉપાય કરવામાં આડે આવતી હતી. વળી

બધાજ છાપવા અશક્ય તેમજ બિનજરૂરી અને પરિષદ્‌ની નામના વધારનારૂં ન હોવાથી કયા છોડી દેવા એ વિષે સાક્ષરકમિટિમાંના તેમજ બીજા જેની જેની સલાહ માગવામાં આવી તે દરેકે એવી જુમેદારી પોતાને માથે વ્હોરવાની ના કહી. વગેરે કારણથી પરિષદ્ આગળ વંચાયેલા અને વાંચેલા ગણી લેવાયલા એ બંને વર્ગના મળીને ૭૨ નિબંધોમાંથી છાપવા માટેની પસંદગી કરવાનું મુશ્કેલ અને કડવા થવાનું કામ જેને માથે પડ્યું, તેણે ૩૯ પસંદ કર્યા, જે પૂરા છાપવામાં આવ્યા છે, અને બીજા એનો અતિ ટુંકો સાર આપવામાં આવ્યો છે. આ એકતાળીશમાંથી ૨૯ પરિષદ્ આગળ વંચાયેલા ૪૪માંના છે, અને ૧૨ પરિષદ્ આગળ "વાંચેલા ગણી લીધેલા" ૨૮ માંના છે. નવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર એમના (સાક્ષરકમિટિએ સ્વીકારેલા) નિબંધો તો છાપવા જોઇએ એ દલીલ પણ વજનદાર નથી, કેમકે સાક્ષરકમિટિનાં રિપોર્ટ અહેવાલના ત્રીજા પ્રકરણમાં પૂરે પૂરા છપાયેલા છે, એટલે સાક્ષરકમિટિની પસંદગીની છાપ એ પ્રકરણ દ્વારા કાયમને માટે પ્રસિદ્ધ થતાં એવું ઉત્તેજન પૂરેપૂરૂં મળી રહેછે. સારાંશકે આપણી પાસે અત્યારે કેટલી શિલક છે, અને એમાંથી હજી બીજા શા શા ખર્ચ આવશ્યક છે એ સર્વ ધ્યાનમાં લઇને તેના એક પેટા ભાગ તરીકે જ રહી ગયેલા ૩૦ નિબંધમાંથી છાપવાને માટે કયા પસંદ કરવા તેનો વિચાર કરવાનો છે.

રા. રા. બલવંતરાયની આ હકીકત ઉપરથી સભામાં જુસ્સાબંધ વાદવિવાદ થયો. તેમાં રા. રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા, કલ્યાણરાય જોહાભાઇ બક્ષી, દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, એ સાક્ષરકમિટિના સભ્યોએ, તેમજ રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, જન્મશંકર મહાશંકર બુચ, વગેરે એ ભાગ લીધો, અને છેવટે નીચે પ્રમાણે બે ઠરાવ થયા.

રા. રા. કલ્યાણરાય જોહાભાઇ બક્ષી અને કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્ત ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે પરિષદ્ આગળ વાંચવામાં આવેલા નિબંધોમાંથી જે ૧૫ નિબંધો છપાયા નથી તેમાંથી કયા નિબંધો છાપવા અને કયા છોડી દેવા તેનો નિકાલ કરવાનું કામ રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાને સોંપવામાં આવેછે.

૫. અને રા. રા. કલ્યાણરાય જોહાભાઇ બક્ષી અને મિ. ગુલામમહમ્મદ મુનશીની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવી કે "વાંચેલ ગણી લેવા" એ વર્ગના નિબંધો-માંથી ૧૬ છપાયા નથી, તેમાંથી એક પણ હવે છાપવા જરૂર નથી.

૬. "અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ"ના પુસ્તકની છપામણી, બંધામણી, ચિત્ર વગેરેના ખર્ચનો એકંદર સરવાળો રા. ૨૪૦૦) સુધી થવા જશે એ હકીકત રા. બલવંતરાય ઠાકોરે રજુ કરી તે ઉપરથી રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી અને કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાની દરખાસ્ત ઉપરથી પુસ્તકની કીંમત સર્વાનુમતે રૂ. ૨)ની ઠરાવવામાં આવી.

૭ રા. રા. બળવંતરાયે હકીકત રજુ કરી કે સત્કારમંડળના સભ્યો, સ્વીકારાયેલ નિબંધોના કર્તાઓ, આક્ષર કમિટિના સભ્યો, પ્રદર્શનમાં વસ્તુ મોકલનાર ગૃહસ્થો અને બીજા પ્રદર્શકો, પરિષદ્ બંધારણ કમિટિના આશ્રયદાતાઓ અને સભ્યો, ત્રીજી પરિષદ્ની કમિટિઓના સભ્યો, સાહિત્યસભાઓ અને સાહિત્યવિષયક સંસ્થાઓ, અને વર્તમાનપત્રો એ સર્વેનો એક એક નકલ કારોબારી મંડળ પાસેથી ભેટ તરીકે મેળવવાનો હક છે, એમ સ્વીકારીએ, અને કોઇને પણ એકથી વધારે નકલ ભેટ ન આપવી, એવો નિયમ કરીએ, તો ભેટની ઓછામાં ઓછી ચારસો નકલો પહોંચાડવી જોઇશે. આ ઉપરથી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે કોઇને પણ એકથી વધારે પ્રત ભેટ ન મોકલવી અને એકંદર ૪૦૦ નકલ ભેટની મોકલવી.

૮. આવું વજનદાર પુસ્તક પહોંચાડતાં ખર્ચ થશે તેનો વિચાર કરી રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી અને કેપ્ટન મારટિન હેરેની દરખાસ્ત ઉપરથી એ માટે રૂા. ૧૦૦ ૧૦૦ ની રકમ સર્વાનુમતે મંજૂર કરવામાં આવી.

૯ રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીએ બાકીની છસો નકલ સાચવવાનું માથે લીધું અને મિ. ઉસમાન બચરે પુસ્તસેવાર્થ માટે બંદોબસ્ત કરવા વગેરેનું માથે લીધું, તે ઉપરથી એ બંનેનો ઉપકાર માનીને સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે પ્રતો રા. રા. બક્ષી સાચવે, અને મિ. ઉસમાન વેચાણની ગોઠવણ કરે તથા કીંમત આવતી જાય તેમ તેમ રા. રા. બક્ષીને ત્યાં ભરે.

૧૦. મંત્રીઓની દરખાસ્ત ઉપરથી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે પરિષદ્નો હિસાબ રાખવા બદલ તથા તેને અંગે કરેલા કામકાજ બદલ રા. રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટના ભાવનગર સ્ટેટના કારકુન મિ. ગિરિજાશંકરને રૂા. ૧૫) અને એમના બે માણસને રૂા. ૬)ની બક્ષીસ આપવાનું મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧૧ રા. ઠાકોરની દરખાસ્ત ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે "અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ" ના હિસાબના પ્રકરણ, કારોબારી કમિટિની છેલ્લી બેઠકોનું પ્રકરણ, શુદ્ધિપત્રકો, મુખપૃષ્ઠો આદિ થઇને આઠ ફર્મા છાપવા માટે રૂા. ૮૦) અને કપડાની બંધામણી માટે રૂા. ૨૦૦) મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧૨. અનેક સભ્યોની સૂચના ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને કારોબારી કમિટિ તરફથી— " ફુલ નહીં તો ફુલની પાંખડી " એ ધોરણે—સોનાનું એક નહાનું ઘડિયાળ અને છેડો—યોગ્ય લેખ કોતરીને ભેટ આપવાને માટે રૂા. ૨૦૦) બસો મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૧૩. અને એજ મુજબ સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ. મહેતા અને બળવંતરાય વજેશંકર છાયાને રૂા. પચાસ પચાસની રૂપાની ઘડાળીઓ

યોગ્ય લેખો કોતરીને ભેટ આપવાને માટે રૂ. ૧૦૦) નો મંજુર કરવામાં આવે છે.

૧૪. ન. ઠાકોરની સૂચના ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ફાળામાંથી જે કંઇ બચે અને વેચાણમાંથી જે કંઇ ચોખ્ખી આવક આવે તે સર્વ રકમ ત્રીજી પરિષદે કરેલા ૫ મા ઠરાવ પ્રમાણે અમલ કરવાને માટે ન. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીએ તથા બળવંતરાય ઠાકોરે ત્રીજી પરિષદ્‌ના સામાન્ય મંત્રીઓ ન. ન. રમણભાઇ, આનંદશંકર, અને ઠાકોર દ્વારા ત્રીજી પરિષદે સ્થાપેલી ભંડોળ કમિટિને મોકલી આપવી.

આ પ્રમાણે સર્વ કામની વ્યવસ્થા કરીને, તથા તા. ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૦૯ થી આ ઘડિસુધી પરિષદ્‌ના અને કારોબારી કમિટિના સર કામકાજ નગીનદાસ કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ઉત્તમોત્તમ રીતે પાર ઉતાર્યાં તે માટે ન. ના. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલનો ઘણો ઘણો ઉપકાર માનીને, કારોબારી કમિટિ કાર્ય પરિસમાપ્તિની સાથે પોતાના બંધારણની ઉપરતિ કરતી વિસર્જન થઇ. કમિટિ, પેટાકમિટિઓ, અને અધિકારીઓનો જે કાર્યપોષક સહકાર આ અહેવાલમાં વર્ણવ્યો છે તેથી વાચનાર સંતોષ અને આનંદ પામો, અને એવો સહકાર આપણા જાહેર જીવનની વધતી અને ખીલતી જતી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામો.

પરિશિષ્ટ

ક

ઉપરના ઠરાવ ૧૨ અને ૧૩ વિષે—રા. ૫૦) નમુનો પરિષદ્ ભંડોળ કમિટિને હસ્તના ભંડોળમાં જમા કરવાની મંત્રીઓની વિનંતિ.

રાજકોટ તા. ૧૫-૩-૧૧

ન. ના. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ,

રાજકોટ.

મહેરબાન સાહેબ,

કારોબારી કમિટિએ અમને નહાની નહાની સુંદર ભેટ યોગ્ય લેખ સાથે આપવાના ઠરાવ કર્યા તેને માટે અમારી પાસે કમિટિનો ઉપકાર માનવાને પૂરતા શબ્દો નથી.

કમિટિના અને આપના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ વગર, તેમજ સબકમિટિઓ, અધિકારીઓ, સભ્યો આદિ સર્વના ઉમળકાભર્યા સહકાર વગર આખા કાર્યભારને ઉપાડેલું આ મોટું કામ પાર નજ ઉતરત એ દેખીતું જ છે. એટલે મંત્રીઓને કમિટિએ જે માન આપ્યું છે તે અમારા એકલાની કામગીરીને માટે નહીં પરંતુ તમામ કામ તમામ કરનારાઓ દ્વારા સારી રીતે પાર ઉતર્યું તેના સંતોષની એક ચાહના નિશાની દાખલ જ ગણાયું છે.

વળી કમિટિનો ઠરાવ અહેવાલમાં કાયમને માટે છપાશે એટલે એ માન અમને પૂરે પૂરૂં મળી જવાનું અને જેટલી વસ્તુઓ સ્વીકારવાથી કંઇ જ વધારે નથી. આપણા દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે, અને તેમને માટે જોઇતાં નાણાં મળી રહેતાં નથી એ જાણીતું છે, તો એવા ફાળામાંથી આ જાતના ખર્ચને વિષે-આપણો ફાળો ભરનારા આખા કાઠિયાવાડના ગૃહસ્થોમાં તેમ જ બહારની દુનિયામાં-બે મત થાય એમાં શક નથી. કમિટિએ નવેંબર ૧૯૦૯થી આ વાતનો વિચાર કરવા માંડયો ત્યારથીજ એની વિરૂદ્ધ અમે મંત્રીઓ દ્રઢતાથી થયા છીએ. હજી પણ અમારો એજ મત છે. અને અમે ત્રણેએ પરિષદ્‌ના ફાળા વિષે એવી વૃત્તિ રાખી છે, તથા એ વૃત્તિનું વર્ણન એવા શબ્દોમાં અનેકવાર કરેલું છે, કે એ ફાળામાંથી અમારે કંઇપણ સ્વીકારવું કેવલ અશક્ય છે.

આ સર્વ કારણ ધ્યાનમાં લેશો અને કમિટિનું પૂરેપૂરૂં માન જાળવીને અમે અધીન વિનંતી કરીએ છીએ ને સ્વીકારવા કૃપા કરશો કે આ રૂા. ૩૦૦) ત્રણસોની રકમ પરિષદ્ બંડોળ કમિટિના ફાળામાં જમા થવા મોકલાવી દેશોજી હાલ એજ વિનતી.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા,
બલવંતરાય વજેશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

ખ

ઉપરના ઠરાવ ૪થી નીમાયલી પેટાકમિટિનો રિપોર્ટ.

૧. અમારે તપાસી જોવાના ૧૫ નિબંધોમાંથી એકને વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે એ નિબંધ તેના કર્ત્તા અને મંત્રીઓમાંના બે એ ત્રણની વચ્ચે ગેરવલે પડયો છે.

૨. બાકીના ૧૪ નિબંધો અમે વાંચી ગયા છીએ. અને ત્રીજી પરિષદ્‌નું આ "અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ" નું પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં વિલંબ થવો ન જોઇએ એ કારણથી અમે એ નિબંધોમાંથી નીચેના વીણી કાઢેલા પાંચ પરિચ્છેદો છાપવાનું ઠરાવીએ છીએ.

રાજકોટ,
તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૧.

હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ
કૈશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા
બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

(૧)

"હારમાળાનો લેખક"–એમાંથી—

(લેખક—રા. રા. હરિરાય ભગવંતરાય બુચ)

આ ઉપરથી મ્હારૂં કહેવું એવું નથી કે હાલનું હારમાળાનું કાવ્ય યથાસ્થિત પ્રેમાનન્દનુંજ એકલાનું લખેલું છે. હાલ જેટલી પ્રતો બહાર આવી છે તે તમામ સંશયાત્મક છે અને તે ઉપરથી કાવ્યના બે પ્રકારના વિભાગ થઇ શકે તેમ છે. (૧) ભક્તિ અંગ; (૨) સંવાદ અંગ. કૃષ્ણસ્તવનનાં પદો જે હાર પ્રાપ્તિ સમયે પ્રાર્થનાર્થે નાયકના મુખમાં યોજાયેલાં છે તે પદોમાંના કેટલાંક મહેતાજીકૃત હોય તેવાંછે. એટલે કે મહેતાજીનાં ભક્તિમય આત્મા સાથે શ્રોતા જનોને તદ્રૂપ કરવા ભક્તિ અંગમાં મહેતાજીનાં રચેલાં અથવા મહેતાજીનાં પદોનું અનુકરણ કરી તદ્વત્ દેખાતાં પ્રેમાનન્દ કે કોઇ અન્ય કવિઓનાં બનાવેલાં પદો એ કાવ્યમાં ઘુસી ગયાં હોય તો તે તદન અસંભવિત નથી. પરંતુ આ કાવ્યનું મુખ્ય અંગ સંવાદ છે, અને કાવ્યના લેખની ચર્ચામાં તે ખાસ ઉપયોગી છે. હારમાળાના કાવ્યમાથી સંવાદ ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે તો તે કાવ્ય કેટલું લોકપ્રિય રહે અને તેની શું સ્થિતિ થાય તે વાંચકને સ્વાનુભવથીજ કલ્પી લેવાનુંછે. એ સંવાદ અંગ પરત્વે બોલતાં આપણે કહેવું જોઇયે કે તેમાં કવિ શિરોમણિ ભટ્ટ પ્રેમાનન્દનાજ હાથ અડેલા છે. તે અંગમાં જે સૌન્દર્યકે લાલિત્ય છે તે કવિ પ્રેમાનન્દનુંજ છે, અને તેમાં જે જે દોષ કે ખામી દેખાય છે તેપણ કવિ પ્રેમાનન્દનાંજ છે. એટલે તે કાવ્યના એ મુખ્ય અંગના કર્તાનું માન એકલા પ્રેમાનન્દનેજ આપવું પડતું હોઇ, અવશેષ રહેલા કાવ્યના ભાગ માટે અવશેષ રહેલા માનના ગમે તેટલા વિભાગ વહેંચાય તોપણ તે કાવ્યના મુખ્ય લેખક અને કર્તા તરીકેનું મુખ્ય માન તો કવિ પ્રેમાનન્દનેજ ઘટે છે.

(૨)

"ગુજરાતી જુના ગીતો"–એમાંથી—

(લેખક—રા. રા. કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ)

લીંબડીના કવિ મીઠા ઢાઢી કૃત રાસ.

સાંભળ સૈયર વાતડી, ઉત્તમ આસો માસ;
શરદ પુનમની રાતડી, ચંદ્ર ચડ્યો આકાશ ૧
એવે સમે હરિ આવીઆ, વંદાવનને ચોક;
મોરલીમાં વેદ વગાડીઆ, તે સુણીઆ ત્રિલોક, ૨
અષ્ટકુલ પર્વત ડોલીઆ, ડોલીઆ નવ કુલ નાગ;
મોર બપૈયા બોલીઆ, સાંભળનાં તે રાગ. ૩

જાતાં વળતાં થંભીઆં, નદિઓ કેરાં નીર;
વચ્છને બાળ વિલંબીઆ, પીતાં પીતાં ખીર. ૪
ખગ, મૃગ શ્રવણ કરી રહ્યાં, તૃણ ન વંદે ગાય;
ઠારો હાર ઠરી ગયાં, તૃણ ચારા મુખમાંય. ૫
પવન રહ્યા મુરછાઇને, મુનિવર ચુક્યા ધ્યાન;
વળી રહ્યા વિલંબાઇને, વન ઊપર વૈમાન. ૬
વાન વળ્યો વન વેલનો, પ્રકટ થયાં ફળ ફુલ;
લોહ ઢળ્યો રંગરેલનો, આનંદ અતિ અનુકુળ. ૭
એ મોરલીના તાનમાં, વ્યાકુળ થઇ વ્રજનાર;
એકેકની સાતમાં, હીંડીઓ હારો હાર. ૮
અવળાં આભ્રણ પેરીઆં, અવળાં ઓઢયાં ચીર;
અવળાં ઓઢ્યાં લ્હેરીઆં, ભુલ્યાં સર્વ શરીર. ૯
એકેક આંજી આંખડી, એક એક મન મગન;
ધરી હરિ ઊપર ધાંખડી, કરી રહી મળવા મન. ૧૦
મેલ્યા પિયુ સુત ભ્રાતને, મેલ્યા તે માતને તાત;
ગેલી નાતને જાતને, જોતાં ઉન્મત્ત વાત. ૧૧
મેલ્યાં મંદિર માળીઆં, મેલ્યાં રાજ્યને પાટ;
મેલ્યાં ગોખને જાળીઆં, લીધી વનની વાટ. ૧૨
વન આવી વનિતા મળી, લાગી હરિને પાય;
"જાઓ જાઓ પાછી વળી", એમ બોલ્યા યદુરાય. ૧૩
"પીયુ સેવો પોતા તણા, જે દીધા જગદાધાર";
"એ તમને સોહામણા", જો પતિવ્રતા નાર. ૧૪

* * * * *

અલબેલીનું એટલે, અંગ થયું ઉલ્લાસ;
તત્પર થઇને તેટલે, રમવા રચીઓ રાસ. ૧૫
વેગે પટ્ટવટ વાળીઆ, મોરલી રાખી કર માંય;
તાન ઊપર લઇ તાળીઓ, બજીએ* ઝાલી બાંય. ૧૬
જણ જણ માથી જૂજવા, વ્હાલે ધરીઆ વેષ;
વ્રજ વરસાણા ગામની, એક એકને મલે એશ. ૧૭
ફરતો ફેર ઘણો કર્યો, જાણે કનકનો કોટ;
મોર મુકુટ માથે ધર્યો, લટકે લોટને પોટ. ૧૮

* રાધાજી.

ધરણીનું પડ ધમધમે, હેઠે સળકે શેષ,
કુરમનું અગ કમકમે, નાચે નાથ નરેશ ૧૯
ચાર ઓઢીને ચુંદડી, આભ્રણ પ્હેરી અનુપ,
ફરે ફરેને લે ફુદડી, ગોપીને વ્રજભૂપ. ૨૦
ઝાંખી કડલા ઠમઠમે, ઘુઘરાનો ઘમકાર;
પાયે નેપૂર ખમખમે, બેડી તણો ઝણકાર. ૨૧
દુંદભી વાગે દેવના, પુષ્પ તણો વરસાદ;
પય, સાકર, ઘ્રૃત સેવના, જમે થઇ રળિયાત. ૨૨
વાજીંત્ર કેંગ વાજમા, શરણાયુનો સોર,
તાલ, પખાજ, રબાજમા, જંત્ર તણો ઘનઘોર. ૨૩
રાત કરી ખટ માસની, સૌની પૂરી આશ,
કહે મીઠો એ રાસની, વાત વદી ગ્યા વ્યાસ. ૨૪

(એક પ્રાચીન લોક ગીત.)

" વેણુલાં ભલાં વાયાં રે "

સુરજ ઉગ્યોરે, મરોવરીઆની પાળે કે, વેણુલા ભલા વાયાં રે.
ભમરા ઉડેરે, કેવડીઆની ડાળે કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
મેના કોયલરે, બોલે સરોવર ડાળે કે, વેણુલા ભલા વાયા રે.
નાચે કુદેરે, હરણા ઉંચી ફાળે કે, વેણુલા ભલા વાયાં રે
સુતા ઉઠોરે, લક્ષ્મીજીના કંથ કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
શુભ શબ્દોરે, બોલેછે સાધુ સંત કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
લેજો લેજોરે, શ્રી રામના નામ કે, વેણુલા ભલા વાયા રે.
દેજો દેજોરે, દીન જનને દાન કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
કરજો કરજોરે, કાંઇ મંગળ કામ કે, વેણુલા ભલા વાયાં રે
ગાજો ગાજોરે, હરિના ગુણ ગાન કે, વેણુલા ભલા વાયા રે.
લેજો લેજોરે, દાતણની ઝારી કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
ન્હાજો ન્હાજોરે, નગને સૌ નારી કે, વેણુલા ભલા વાયા રે.
મુખ લુજોરે, નગને સૌ નારી કે, વેણુલા ભલા વાયા રે.
મુખ લુજોરે, પાભરીયુને છેડે કે, વેણુલા ભલા વાયા રે
બેસજો બેસજોરે, દરબારને ડેલે રે, વેણુલા ભલા વાયા રે

ભક્ત મૂળદાસ અમરેલીના રહેવાશી સાધુ અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ મુકતાનંદના મામા હતા. તેઓએ અમરેલીમાં સમાધિ લીધી હતી. તેમની રચેલી "અનુપમ ચુંદડી."

(પદ.)

પ્રીતમ વરની ચુંદડી રે, મહાસંત ઓઢવાને મળીયા,
જેણે ઓઢીને અમર થઇને, અકળ કળામા ભરીઆ (ટેક)

બ્રહ્મ સ્વરૂપે મેહુલા છુટયા, વરસે વૈરાગ્ય વાદળીયું;
ગગન ગરજેને ઘોરમ કરે, એ-નદિહ ચમકે વિજળીયું રે. પ્રિતમ. ૧
ધર્મના ધોરી૧ રે લઇ કરી, હરિનામ હળે જોતરીઆ;
ખમીસાનીર ધરણી ખેડી કરી, રણુકાર રાંપડીયું રે. પ્રિતમ. ૨
વિવેક રૂપી વણુ વાવીઆં, પાને ફુલે થઇ ફળીઆ;
આનંદ સ્વરૂપે ઉગી રહ્યા, મનતો માહિના ગળીઆરે. પ્રિતમ. ૩.
વિચાર કરીને વણુ વીણીઆરે, શ્રીનામ ચરખે લઇ ચડીઆ;
કુબુદ્ધિ કપાસીઆ કોરે કર્યા, પ્રવૃત્તિની પુંણીયું વણીયું રે. પ્રિતમ. ૪
નિર્મળ મિમળ કાંતીઆ, સુખમણા૩ તાણે લઇ લાણીઆ;
ત્રિગુણી માયાનું રે પાણ કર્યું, નરત-સુરત નદિયું ભગણી રે પ્રિતમ. ૫
સોનરી રંગ ચઢાવીઓ રે, સત નામ દોરો લઇ વણીઓરે.
શુભ જ્ઞાન બુદ્ધિના બુટા ભર્યા, તિલરંગ સવાયો ચઢીયો રે. પ્રિતમ. ૬
સ્હરે સતગુરૂના નામની, સતનામ દોરો ભરીઓરે;
સત દ્રષ્ટિએ ખીલી ચુંદડી, જેનો વણનારો બુદ્ધિનો બળીઓરે. પ્રિતમ. ૭,
માયાનો રે માંડવો બાંધ્યો, ગીત ગાય સાહેલીયું રે;
મમતાનો રે માણેક સ્તંભ રોપીઓ, ખમીસાની ખારેકો વહેંચાણી રે. પ્રિતમ. ૮
શિવને બ્રહ્માજી આવ્યા જાનમાં, નરત-સુરત જાનડીયું રે;
પરણાવ્યા પરિબ્રહ્મને નારદે,૪ વેદ લઇને ભણીઆરે. પ્રિતમ. ૯
ઓખણ૫ વેંખણ સ્વાઇડો,૬ ત્રાક, સરાડીને૭ તીર;
ગોરે આપી કન્યાદાનમાં, રિદ્ધિ સિદ્ધિ દોનું ગાવડીયું રે.
ગોત્રીજ દેવ આવ્યા સ્થાપનાએ, શિખ માગેરે સાહેલીયું રે. પ્રિતમ ૧૦
હરદમ સ્વરૂપી રથ જોતર્યા, મનતો મુનિવરના મળીઆ;
મૂળદાસ ગુરૂ પ્રતાપથી, રવે અવિનાશી ચઢીયારે. પ્રિતમ. ૧૧

૩.

"હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણી વિષે સામાન્ય ચર્ચા"—એમાંથી—

(લેખકઃ—રા. રા. શિવદત્તરાય ત્રીકમલાલ માંકડ.)

સરકાર તેમજ પ્રજાજનો તરફથી એવી પણ ફરિયાદ થયા કરે છે કે હાલના વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિના સંસ્કારો ઓછા જોવામાં આવે છે. નીતિની કેળવણી વિષે

(૧) બળદ. (૨) ક્ષમા. (૩) સુષુમ્ણા. (૪) નારં જ્ઞાનં દદાતીતિ નારદઃ (૫) લાકડાંના નાના ઘાટના મુશલ. (૬) વલણોનો વાંસ. (૭) જુવાર બાજરીના કણસલનો દાંડો.

શિષ્ટ મત એવો છે કે નીતિપુસ્તકો કરતાં, શિક્ષકોનાં આચરણ શિષ્યોમાં નીતિના સંસ્કારો વધારે સારી રીતે પાડી શકે છે. એજ મત આપણી સરકારે પણ માન્ય રાખ્યો છે;તેથી જો શિષ્યોની નીતિની કેળવણીમાં કંઇ ખામી જણાતી હોય, તો તે માટે શિક્ષકોની પસંદગી જ દોષવાળી ગણાવી જોઇએ.

ધર્મના શિક્ષણ વિના નીતિનું શિક્ષણ પાંગળું રહે છે, અને આપણા ધર્મનિષ્ઠ પ્રજાજનોની મુખ્ય ફરિયાદ એવી છે કે હાલની કેળવણી લીધેલા છોકરાઓ ધર્મભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. આ આક્ષેપ ઘણો ગંભીર છે. હાલ અપાતી કેળવણીમાં અધર્મ તરફ પ્રેરનારું તત્ત્વ સમાએલું છે એમ સિદ્ધ થાય તો સરકારની કેળવણીની રાજનીતિમાં ઉતાવળે ફેરફાર થવો ઘટે છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ આક્ષેપમાં બહુ વજુદ દેખાશે નહિ. સને ૧૮૫૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટીના કૉન્વોકેશનના ભાષણમાં, મિશનરી ડૉ. ડફના મરણ સંબંધી બોલતાં, સર હે સ. મેઇને જણાવ્યું હતું કે "હું જાણુંછું તેમ, વિજેતા અથવા ધર્માચાર્યો એ બે વર્ગના પુરૂષો સિવાય ધર્મનો કદિ બહોળો ફેલાવો થઇ શકયો નથી. હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકારે, ઇચ્છાપૂર્વક (અને બેશક ડહાપણપૂર્વક) પોતાના ભૌતિક બળને લીધે તેમ કરવાની જે શક્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થઇ હતી તેનો ઉપયોગ નહિ કરવા પૂરતો મનોનિગ્રહ કર્યો છે, અને રાજધર્મ આ દેશ કદી સ્વીકારશે, તો તે કાર્ય બીજા વર્ગની, અર્થાત ડૉ. ડફ જેવા ધર્માચાર્યોની, અસરથી થઇ શકશે.' મુસલમાન કાળમાં, અકબર સિવાય અન્ય મુસલમાન રાજાઓએ તાબાની હિંદુ પ્રજાને રાજબળથી વટલાવવા માટે જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તેનુ ફળ અંતે એ થયું કે પંજાબમાં સીખો તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓ જાગૃત થયા, અને મુસલમાન રાજ્ય પડી ભાંગ્યું. આ ઇતિહાસ બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓના મનમાં તાજોજ હતો. વળી બ્રિટિશ લોકોને તો તાબાની મુસલમાન પ્રજાની પણ ગણના કરવાની હતી. એટલે કાર્યદક્ષ બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓ રાજબળથી પ્રજાને વટલાવવાનો વિચાર માત્ર પણ ન કરે એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે. દયાળુ સરકાર, આડકતરી રીતે તાબાની પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીઓ તરફ કેવો આદરભાવ બતાવે છે તે થોડાથી અજાણ્યું હશે. ત્રીશેક વર્ષ ઉપર જ્યારે મદ્રાસના ક્રિશ્ચિયન ધર્માચાર્યો, સને ૧૮૫૪ના પ્રખ્યાત ડિસ્પેચને આગળ કરી, સરકારી પાઠશાળાઓ તથા હાઇસ્કૂલો કાઢી નાખી, તેમને ખાનગી સાહસ ઉપર છોડી દેવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા, ત્યારે સરકારે તેમની માગણી ન સ્વીકરતાં, એવો જ આગ્રહ લેવો પડશે, અથવા તો તેવી કેળવણી લેના તેઓ બંધ થઇ જશે, જે બન્ને પરિણામો અનિષ્ટ છે; અર્થાત્ સરકાર સમજતી હતી કે સરકારી શાળાઓ કાઢી નાંખવાનું સરકારનું પગલું દેશીઓમાં એવો વસવસો ઉત્પન્ન કરશે, કે દેશીઓને પાદરીની શાળાઓમાં જવાની ફરજ પાડી, તેમને વટલાવવા સરકાર તૈયાર થઇછે. એ રીતે સરકાર તાબાની પ્રજાને વટલાવવામાં જેમ પોતાનું બળ વાપરતી નથી, તેમ તે પાદરીઓની કળાને પણ વશ થતી નથી. માટે ઇંગ્રેજી કેળવણીમાં સરકારે આપણા ધર્મ વિરૂધ્ધનું તત્ત્વ દાખલ

કર્યાનું માની બેસવું એ યોગ્ય નથી. હા, ઇંગ્રેજોએ આ દેશમાં આવી વિદ્યા ('સાયન્સ') નો પ્રચાર કર્યો છે ખરો, અને દરેક સુધરેલા દેશમાં વિદ્યાના પ્રચારથી ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ખળભળી ઉઠ્યા છે. વિદ્યા અને ધર્મ વચ્ચેના વિરોધ વિષે સર' હે. મ. મેહનના શબ્દો મનનીય છે. સને ૧૮૬૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટિના કૉન્વોકેશનના ભાષણમાં, તેણે, ડૉ. ડફની સ્તુતિ કરતાં, કહ્યું હતું, કે કોઇ વિદ્યા (સાયન્સ) ના વિષયને અધર્મ તરફ પ્રેરનારો કહીને તેનું શિક્ષણ નહિ આપવા તેણે કદી આગ્રહ કર્યો નહોતો, કારણ કે તે એમ સમજતો હતો કે પોતાનો ધર્મ સત્ય ઉપર રચાએલો છે, અને બીજી કોઇપણ દિશાએથી આવતા સત્યનો તે મહાસત્ય સાથે સમન્વય થઇ શકે છે. આપણા ધર્મનું મૂળ સત્ય ઉપર રચાયું નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કોઇ કરી શકશે નહિ, તો પછી બીજી દિશાએથી મળતા સત્યનો તે સાથે પણ સમન્વય થઇ શકે છે તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધેલા સુધારકોએ ઓગણીસમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં જે દેખાવો કર્યા હતા, તેથી તે કેળવણી વિષે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો શંકાશીલ થઇ ગયા છે. ગ્રીસના ઇતિહાસ ઉપરના એક નિબંધમાં આર્નોલ્ડ લખે છે, કે ગ્રીસમાં જાતિના ભેદો એ ઘણાજ અગત્યના-ખરા ધાર્મિક અને નૈતિક-ભેદો સમજવામાં આવતા હતા, એવી "ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકોનું એક જ રાજ્યમાં સમેલન થાય, ત્યારે જો તેમના પૈકી એક જાતિનું સંપૂર્ણ સર્વોપરીપણું ન થાય, તો મનુષ્ય જીવનના સર્વ સંબંધો, તથા મનુષ્યોનાં સત્યાસત્યના સર્વ વિચારોમાં, ઘોટાળો થવા પામે; અથવા પ્રજાબંધુઓ તરીકે નિકટ સંબંધમાં રહી, મનુષ્યજીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ વિષેના મતભેદોને, મતાંતરક્ષમાથી, ચલાવી લેવાની એવા મનુષ્યોને ફરજ પાડવામાં આવે, તો તેથી સામાન્ય પ્રમાદ અને સંદેહની ઉત્પત્તિ થાય, અને સત્યાસત્યનું અસ્તિત્વ કંઇ નિયત નથી, પરંતુ મનુષ્યની કલ્પનામાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે; એવા વિચારને ઉત્તેજન મળે." આર્યપ્રજાનો ઇતિહાસ જોતાં આવાં ઘણાં સમેલનો થયેલાં જોવામાં આવે છે. મહાભારત યુદ્ધના પૂર્વ કાળમાં જેને અનાર્ય ગણવામાં આવતા હતા, એવા માગધોએ, ઇ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં જૂના આર્યરાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી, અને તે રાજકીય વિપ્લવ સાથે, બુદ્ધધર્મનો તે રાજાઓને હાથે ફેલાવો થયો. તે પછી હિંદુસ્થાન ઉપર અનેક અનાર્યજાતિના હુમલા થયા, અને જ્યારે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં અરબસ્થાનમાં મહમદ પેગંબરે મુસલમાન ધર્મને ગતિ આપી, અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ, પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં, પર જેસ'ી ઇસ્લામી ધર્મ પ્રવર્તાવવા લાગ્યા ત્યારે, જો કે પશ્ચિમના બહાદુર જર્મનોએ યુરોપને બચાવ્યો, પરંતુ પૂર્વમાં રજપૂતો હાર્યા અને ઇસ્લામધર્મનો વિજય થયો. મુસલમાનકાળમાં રાજનગરથી ઇસ્લામધર્મનો પ્રચાર કરવા ઘણો પ્રયાસ થયો હતો. તેમ છતાં આર્યાવર્તની આર્યપ્રજા પોતાના આચાર વિચાર બહુધા ટકાવી રાખી શકી છે.

તેથી તે ટકાવ કરવાના માર્ગ બૃહત્સત્ર હોવું જોઈએ એમ સહજ સમજાય છે સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા પુરુષોના હિન્દુધર્મ એક સમયે જણાવ્યું હતું "આપણા જ્ઞાતિનું બંધારણ બાબતમાં એકલા હિંદુઓએ વિજય મેળવ્યો છે અને બીજી પ્રજાઓએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજી વિજય મેળવ્યો નથી + + + મેરા આ બંધારણ અનેક કારણોથી સંપૂર્ણ નથી, તે છતાં જો એ બંધારણ ન હોત તો + + + + + + મજબુત હુમલાઓ સામે હિંદુઓને રક્ષણ મળત નહિ" સામાન્ય ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો આર્યપ્રજાના ટકાવના સમર્થક તરીકે ઔપનિષદ જ્ઞાન તથા વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણેના આચારને આગળ ધરે છે બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરે જાય છે એવા સંયોગોમાં આર્યપ્રજાના કાયમ કરનાર તત્ત્વોને તોડી પાડવાનો પ્રયાસ થાય તે સામાન્ય પ્રજા સાંખી શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે સુધારકો એ તત્ત્વોને તોડનાર તરીકે અંગ્રેજી કેળવણીને ઓળખાવે છે, તેથી ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો અંગ્રેજી કેળવણીને દોષ દેવાની ઉતાવળ કરી બેસે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરું જોતાં એ કેળવણી દોષપાત્ર નથી ખરી વાત તો એજ છે કે આપણા સુધારકો ઉપર આપણા ધર્મના સંસ્કારો વિધિપૂર્વક નહિ પડવાને લીધેજ તેઓ, પરધર્મીઓના સંગતિ સંસ્કારોથી દોરાઈ જઈ, આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓને નિંદવા તથા તોડવા તૈયાર થઈ ગયા હતા સુધારાના પૂર જોસના સમયમાં જે કવિ નર્મદાશંકરે આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પ્રબળ આક્ષેપો કર્યા હતા તે જ કવિએ, વિશેષ જ્ઞાન થયે પોતાના વિચાર ફેરવી નાખ્યા હતા એ હકીકત ઉપરના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપે છે ત્યારે સ્થિતિ એ થાય છે કે હાલના વિચારના જમાનામાં અંધશ્રદ્ધા ટકી શકે તેમ નથી, તેથી જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ધર્મના સંસ્કારો પાડવાની સંભાળ લેવામાં નહિ આવે તો તેમને આપણા ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા થઈ જશે જાહેર શાળામાં બન્ને તરફની કોમોના ધર્મોના અનેક શાખાઓને સંતોષ આપી શકે તેવું ધર્મનું શિક્ષણ દાખલ થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી, સરકાર એવી કેળવણીથી દૂર રહેવાની રાજનીતિનો સ્વીકાર કર્યો છે તેથી પ્રાથમિક શાળાના છેક ઉપલા ધોરણોના, અને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શાળાઓના, વિદ્યાર્થીઓને આપણા ધર્મનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવા માટે પ્રજા તરફથી કંઈ યોજના થવી જોઈએ તેવા વિશિષ્ટ શિક્ષણના પાયા તરીકે આગમની ધર્મવૃત્તિનો સામાન્ય નિયમ પ્રાથમિક શાળાઓના યોગ્ય ધોરણોમાં થઈ શકે તેમ છે અને થવો જોઈએ પદાર્થપાઠ બનાવવા માટે કથા અને સાહિત્ય આવશ્યક છે, એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી, આ અભિપ્રાય સૃષ્ટિબળનો પણ ઉપયોગ કર્તા થવો જોઈએ અને તે કરતાં એજ ઈશ્વર છે, એવા સંસ્કારો પાડવાને શિક્ષકોને ઘણા પ્રસંગો મળે છે, જેનો ઉપયોગ તેમણે કરવો જોઈએ વળી તે જગત્કર્તાની અગાધ શક્તિ, સ્હાપણ, ન્યાય, અને પરમકૃપાળુપણું સૃષ્ટિબળની રચનામાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રતીત થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ કરાવવાના પ્રસંગો પણ

ચંપાદોના શિક્ષણ વખતે મળી શકે તેમ છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તે ઇશ્વરની ભક્તિ માટે પ્રેરણાઓ કરી શકાય છે. એ રીતે પુસ્તકપાઠ કરતાં પ્રકૃતિપાઠ કેવો કાર્યસાધક થઇ પડે છે તે નીચેના દૃષ્ટાંતથી જણાશે.

જર્મનીની શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણનું વર્ણન કરતાં એક અમેરિકન બાઇ લખે છે કે ગામ બહારની એક ટેકરીના શિખર ઉપર બધા છોકરાઓને એકઠા કરી શિક્ષક, આસપાસની ઐતિહાસિક જગ્યાઓ બતાવી ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપતો હતો, તેવામાં "સૂર્યાસ્તનો સમય થયો તેથી બધા છોકરાઓ હારબંધ ઊભા; શિક્ષકે ટોપી ઉતારી અને બધા છોકરાઓએ માથાં નમાવ્યાં, પછી બધાએ સાંજના વખતનું ઇશ્વરસ્તુતિનું ગીત સાથે ગાયું. આ દેખાવ ઘણો ચમત્કારક હતો * * આ જાતના શિક્ષણથી છોકરાઓને * * નાનપણથી જ ઇશ્વર અને ઇશ્વરી શક્તિઓનું ભાન થાય છે. * * " આપણાં નવાં પ્રાથમિક ધોરણોના છોકરાઓ ઉપર પણ શિક્ષકો આવા સંસ્કારો પાડી શકે તેમ છે.

આ વિચારો આપણા ધાર્મિક પ્રજાજનોની ફરિયાદનું સ્મરણ કરાવે છે તેઓ કહે છે કે હાલમાં બુદ્ધિની ખિલવણી થાય છે, પણ રસવૃત્તિઓ યથાયોગ્ય કેળવાતી નથી. આ ફરિયાદ અસત્ય છે એમ કોઈ વિચારવંત પુરુષ કહી શકશે નહિ. * * અત્રે આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદનું સહજ ભાન થઇ આવે છે તેઓ કહે છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય રીતે દેશાભિમાન જોવામાં આવતું નથી. આ ફરિયાદ છેક ખોટી નથી. દેશપ્રીતિનાં બીજો મનુષ્ય માત્રમાં હોય જ છે, અને તે વિકાસની જ વાટ જુએ છે. ફ્રિચ લખે છે કે "આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં આપણા દેશ માટે પ્રીતિ અને ઉંચો ભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેમને શિખવવાની જરૂર ભૂલવી નહિ જોઇએ." તે શિક્ષણ આપવા માટે ઇતિહાસ યોગ્ય વિષય છે. પ્રોફેસર ફ્રેડરિક સ્પેન્સર લખે છે કે "ડહાપણયુક્ત, પણ ઉત્સાહવાળી, દેશભક્તિ ખિલવવી એ એક મોટી, કદાચ મોટામાં મોટી, સેવા ઇતિહાસ બજાવે છે." હિંદુસ્થાનની શાળાઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે હંટર સાહેબ લખે છે કે "ઇંગ્રેજોએ લખેલા હિંદના ટૂંકા ઇતિહાસો ઘણું કરીને પહેલા બે હજાર વર્ષોની વાત થોડા પાનામાં પતાવી દઇ, એકદમ હિંદનું છતાએલા દેશ તરીકે દર્શન કરાવે છે. યુરોપીઅનો માટે તેમજ દેશીઓ માટે આવી રચના સારી નથી, અને તે બનેલા બનાવોને અનુસરતી પણ નથી. હિંદના જુવાનીઆઓને હિંદના ઇતિહાસમાં કુસંપ અને પરાધીનપણાના ખેદજનક વર્ણન માત્ર આપવામાં આવશે, ત્યાં સુધી ઇંગ્રેજી રાજ્યે સ્થાપેલી આપણી નિશાળો, સ્વમાન ધારણ કરનારી પ્રજા તૈયાર કરનારાં સ્થાન બનશે નહિ." આ ઉત્તમ વિચારો ધ્યાનમાં લઇ, આપણી શાળાઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણમાં યોગ્ય સુધારો થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદ દૂર થશે નહિ.

આ વિચારો ઉપરથી આ દેશની પ્રાચીન વિદ્યાનો દિનપ્રતિદિન જે લોપ થતો જાય છે તેનો કંઇ ઉપાય કરવાના વિચારો સ્વાભાવિક રીતે ઊઠી આવે છે. આપણા

પૂરતો જમતી અને ગોરકામાદિ વિનાના હતા એવી કલ્પના આપણી ભવિષ્યની પ્રજાના મનના હમી જાય એ જ થનારી લઇ શકાય એવું છે? એમ થવાથી શું આપણા દેશ તરફ આપણી ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રીત ઉત્પન્ન થશે? બેશક નહિ. એ પ્રાચીન વિદ્યાઓનો લોપ થવા નહિ દેવો, તેમનું શિક્ષણ કાયમ રહે એમ તો ગર દેશાભિમાની પુરુષોને માન્ય છે. પરંતુ તે કેવી રીતે કાયમ રાખું એ વિચાર નવનો છે.

(૪)

"ગુજરાત ચિંતામણિ"—એમાંથી—

(લેખક—રા. રા. વલ્લભદાસ પોપટ)

કાઠિયાવાડના જુવાન વર્ગમાં આરંભથી મધ્યકાળ સુધીમાં માસિક પત્રોએ ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો છે. ગૂજરાતીના આ નવા યુગમાં ઘણા ચોપાનીયા ઉત્પન્ન થયા ને નાશ પામ્યા છે તે બધા ગણાવી જવા કરતા મુખ્ય મુખ્યની કર્તવ્યતા બતાવીશું એટલે હેતુ પાર પડશે. દીર્ઘ જીવી માસિક ચોપાનીયામા રાજકોટમાથી વિજ્ઞાન વિલાસ તથા ગુજરાત શાળાપત્ર અને જુનાગઢમાથી નીતિ દર્પણ નીકળતા હતા તે ગણાવી શકાય. આશરે વીશ વર્ષ સુધી તો એ ચોપાનીયા ચાલુ રહીને ઘણા પ્રખ્યાત થયા હતા.

વિજ્ઞાન વિલાસ તથા શાળાપત્રના અધિપતિઓ કાઠીયાવાડી નહોતા સુરત અને નડીયાદ તરફના હતા પરંતુ કાઠિયાવાડના ઘણા લેખકો તેમા લેખ મોકલતા હતા. એ બને માસિકો ગુજરાતની ઘણી નિશાળોના આપવામા આવતા હતા તેથી દરેક ગામના મહેતાજીઓ તેમા માથુ મારતા હતા. ગામડામા બનેતો—દાખલો માલુમ મહેતાજી નાખતો હતો. તેઓ વાચવાથી મહેતાજીઓને થયેલી આનંદ ગામડામા પ્રમાણ પામતી હતી. વિજ્ઞાન વિલાસ અને નીતિ દર્પણ તથા શાળાપત્રમા કાઠિયાવાડી ઉત્તમ લેખકોની કવિતા આવતી હતી તે ઘણી ખરી દલપતશૈલીની હતી આવી જુની કવિતાઓ હવે લખાતી નથી, પણ તેથી તે કાળમા તે ઓછી અગત્યની નહોતી એવા ગદ્યપદ્ય મય લેખોથી તો નવી પ્રજાની ભાવના બંધાણી હતી. પ્રવીણ સાગર, શવણા ખ્યાન વગેરે હિંદી ભાષાના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવામા આવતો હતો તેથી ચિત્રકાવ્યો, પાદપૂર્તિઓ, પ્રશ્નોત્તરરૂપની કવિતાઓ રચાતી હતી. રાવ્યેડ દુર્ગારામ તથા મેવાડની જાહેરખબરીના લેખક વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ કેળવણી ખાતામાં રાજકોટ ખાતે નોકર હોઈ વિજ્ઞાન વિલાસનું તંત્રીપણું કરતા હતા. રાજકોટની વિદ્યાગુણ પ્રસારક સભા ઝવેરી માણેકચંદ શકરદાસની મદદથી તે ચોપાનીયુ છપાવી બહાર પાડતી હતી. વિજ્ઞાન વિલાસમા વેદાંતના શાસ્ત્રીય વિષયો તથા ભાષાની ચર્ચા મર્હૂમ વિદ્વાન મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ચલાવતા હતા. દલપત શાળાની મરજાદાને લઇ નગર અંત લોકો

ગામે ગામના મહેતાજીઓ વગેરે જોડકણા જોડવા મંડયા હતા, તે નવલરામભાઇના સખત ચાબૂકો પડવા છતાંએ બંધ પડતા નહોતા. નમાલાં પુસ્તકો વધવા માંડયાં ત્યારે નવલરામ ભાઇએ તેવા ચેપીરોગને ઓથારીઓ હડકવા નામ આપ્યું હતું. શાળાપત્રનો ગ્રંથ વિવેચનમાં ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિને ઉડાવીજ દેતા. બલકે સારા સારા વિદ્વાનોને પણ ચીમકીઓ લગાવી અંકુશમાં રાખતા હતા. છતાંએ હલકી કવિતાઓનો પ્રવાહ સતત વહ્યાંજ કરતો હતો. ગામે ગામ કવિઓ વધી પડયા હતા. સાધારણ વાતો કવિતામાં કરતા, તેમ કાગળ પત્રો પણ કવિતામાં લખતા હતા સભામાં શીઘ્ર કવિતાઓ માગવામાં આવતી તેવી કવિઓ જોડી આપતા હતા. વકીલોની પરિક્ષામાં એક અભ્યાસીએ કાયદાના સવાલોના જવાબો પણ કવિતામાં લખ્યા હતા. કવિતા આટલી બધી સસ્તી થઇ પડી હતી. ભૂગોળ, ઇતિહાસને વૈદકના ગ્રંથો કવિતામાં થતા હતા. ભાવનગરમાં થોડી મુદત મનોરંજક રત્ન નામે સારૂં માસિક નીકળ્યું હતું. તેમાં મુરાદલી બેગ "માઉન્ટન ટોપ" ઉપરથી લખતા હતા. મુંબઇમાં કાઠિયાવાડી લેખકને હાથે હદ્દ્ય ચક્ષુ માસિક નીકળતુ, જે પાછળથી આર્ય ધર્મ પ્રકાશ થયું છે. મુંબઇના સ્વદેશવત્સલ ચોપાનીયાનું તંત્રીત્વ ગુજરાતી વિદ્વાન પાસે હતું. પણ તેમાં જામનગર તરફના વિદ્વાનો લખતા હતા મર્હૂમ કવિ ભીખરામ ભોળાનાથના મેઘદૂત ભાષાન્તરની ચર્ચા ઉઠાવનારા શાસ્ત્રી કાળીદાસ ગોવિંદજી કાઠિયાવાડી હતા. બુદ્ધિ પ્રકાશના સમર્થ લેખ સામે સ્વદેશ વત્સલે બાથ ભીડી હતી. ભારતાર્થ પ્રકાશથી આદરીને અનેક પુરાણોનાં ભાષાન્તરો માસિક ચોપાનીયાને રૂપે મુંબઇમાં બહાર પડેલાં તે કાઠિયાવાડી પોરબંદરના શાસ્ત્રીઓ ભગવાનજી વગેરેની મદદથી બહાર પડતાં હતા. માસિકસાર સંગ્રહ અને ત્રૈમાસિક ટીકાકાર લીમડી-માંથી નીકળતાં હતા. અને પ્રથમ જામનગરથી માનવધર્મ ચોપાનીયું નીકળ્યા બાદ વૈદકના માસિકોનો તો ત્યાંથી વરસાદજ થવા લાગ્યો હતો. ઉદિચ્ય હિતેચ્છુ અને બીજી નાત જાતને લગતા શ્રીમાળી શુભેચ્છક જેવાં તો ઘણાં માસિકો નીકળતાં હતાં. પારસી માસિકોમા વિશેષત નવલકથાઓનાં ભાષાંતરો આવેછે, તેમ આ માસિકોમાં વાર્તાઓ તો ક્વચિતજ આવતી. પણ નિબંધો ચર્ચાઓ તથા છુટક છુટક કવિતાઓ આવતી હતી હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે સુગતમાધી ચંદ્રનામે માસિક કાઢવા માંડયું હતુ, તે છેવટે આ લેખકના ગામવાળા જટિલ નામક જીવણરામ દવેના તંત્રીપણામાં આવ્યુ હતુ. તેમાં સારાં વિવેચનો લખાઇ જટિલ વિદ્વાનોમા પ્રખ્યાત થયા હતા. જટિલના મરણ પછી ચંદ્ર કઇક ચાલી છેવટ બંધ પડયું હતુ વિજ્ઞાન વિલાસ શાળાપત્ર સ્વદેશ વત્સલ આર્યધર્મપ્રકાશ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોમા કાઠિયાવાડીઓ ગદ્ય લેખો લખતા તેમ કવિતાઓ પણ લખતા હતા. બધાં માસિકોમાં શાળાપત્ર અગ્રપદ ભોગવતું હતું. તે માસિક આખા ગુજરાતમા અપાતું, અને તંત્રી સુરતી હતા, તોય તે રાજકોટમાં પ્રગટ થતુ તેથી કાઠિયાવાડ જોડે તેને ઘણો સંબંધ હતો. પુસ્તકો ઉપર વિવેચનો (રિવ્યુ) લખી ભાષાને યથાર્થ સ્વરૂપમાં રાખવા એ માસિકને ભારે આગ્રહ હતો. તેના

વિદ્વાન તંત્રી નવલરામભાઇ થી ટીકા કરેછે તે ઉપર ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી ધ્યાન અપાતું હતું એવો વખત હતો. મ્હીશ્વર દલપતરામને બુદ્ધિપ્રકાશમા જન તથા અવર શબ્દો મળી જનાવર શબ્દ થયેલ છે અને તે સંસ્કૃત છે એમ લખતાંજ શાળાપત્રે તેની ધૂળ ઝાટી નાખી હતી. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે કાવ્યમા ભાષા સંસ્કૃતમય ક્લિષ્ટ લખેલી તથા ઘણા આશ્ચર્ય ચિહ્નનો વાપરેલા તેની ખાસ ટીકા શાળાપત્રમા થઇ હતી. સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઇના કાન્તા નાટક ઉપર અને મી. કાશાબાળાના અધેરી નગરીના ગર્ધવસેન ઉપર મોટા વિવેચન લખ્યા, તેમાં ગ્રામ્યતા માટે સખ્ત ઝાટકણી કાઢી હતી. * *

(૫)

"બાળશિક્ષણ"—એમાંથી—

(લેખક—રા. રા. છગનલાલ ગુલાબદાસ કાજી)

— * ઉપર જે કહેવામા આવ્યુ તે ઉપરથી આપને જણાશે કે શરૂઆતમા બાળકની સ્મરણ શકિત ખીલવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ તે પછી લાગણી, નીતિ સામાન્ય ધર્મવિચાર–પણ તે અમુક નીતિ અથવા લાગણી સાથે સબંધ ધરાવતો હોય તેવા–એ ખીલવવાનો પ્રયત્ન જોઇએ, અને છેવટ મનશકિત એટલે વિચાર, તર્ક, વિચાર અથવા વસ્તુનુ રહસ્ય, વગેરે ગ્રહણ કરવાની મનશકિત ખીલવવી જોઇએ. અને એ ત્રણ સાધન કેળવાયા એટલે મનુષ્યની કેળવણી પૂરી થઇ, તે સાધન મેળવી વ્યવહારમા મનુષ્યે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, અને જો આ પ્રમાણે લક્ષ રાખવામા આવે તો જુદી જુદી શકિત ખીલવવા પુરતાજ વિષયો બસ થશે. અને વિષયમાથી અમુક વિદ્યાર્થી કેટલુ કાગળ પર લખી જાય છે તે નહિ, પણ તે વિષયની સહાયતાથી બાળકે અથવા વિદ્યાર્થીએ કેટલે અંશે પોતાની અમુક શકિત ખીલવેલી છે, એ શિક્ષકે તેમજ પરીક્ષકે જોવાનુ છે અને એવી રીતે અમુક સાધન ખીલવવાના ઉપાય તરીકે અમુક વિષયની યોજના થવી જોઇએ એ સમજાય તેવુ છે સુધરેલા અને કેળવણીમા આગળ વધેલા કેટલાક દેશોમા પરીક્ષામા જે ધોરણ રાખેલુ જણાય છે તે પણ આ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે ઇગ્લાંડ વગેરે સુધરેલા દેશોમા પરીક્ષાના અમુક વિષયમા વિદ્યાર્થી પસાર થાય છે તો ફરીથી પરીક્ષા આપવા જતા તે વિષયમાથી તેને મુક્ત કરવામા આવે છે કેમકે તે વિષયથી જે શકિત ખીલવવાની હતી તે શકિત ખીલી છે, એટલુ પરીક્ષક જોઇ શકે તો પછી તે વિદ્યાર્થીને તે વિષય પર કાળ વ્યતીત કરાવવો એ નિરર્થક છે. કોઇ વિષયની અમુક બાબત વીસરી જાય પણ શકિ જે વિકાસ પામી હોય તે તો વિકાસ પામેલીજ રહેશે અને તેથી જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે વિષય ગ્રહણ કરવો હશે તો કરી લેશે. એટલે પરીક્ષા માત્ર વિષયના ભારરૂપ લાગવાની નહિ પણ મુખ્યત્વે કરીને શકિતના વિકાસની હોવી જોઇએ. — *

હ. ભ. શુકલ
કો. વિ. મહેતા
બ. ક. ઠાકોર

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૨૨	કારોબારીની	કારોબારી
૧૩	૨૩	સમાયલું	સમાયલી
૧૯	૧	સન્નાહીઓની	સન્નારીઓની
૨૧	૨૫	વધારે વધારેમાં	વધારેમાં વધારે
૨૩	ઉપાંત્ય	પૌવાસ અને પ્રાશ્વાસ	પૌર્વાસ અને પાશ્ચાત્ય
૨૪	૧૯	સાંકળપ્રસાદ	સાંકળચંદ
૨૬	૮	ત્રીજી સાહિત્ય ૦	૨. ત્રીજી સાહિત્ય ૦
૪૫	૧૨	૩ કલાક	૩ કે ૩।। કલાક
૪૫	પંક્તિ	૧૩ અને ૧૪ વચ્ચે એક લીટી	વધારવી.
		વિભાગ ૩	૩૦ મિનિટ
૪૮	૧૩	૨૩. વ. ભ. વિભાકર	૨૩ નૃ. ભ. વિભાકર
૫૦	૧૩-૧૪	છેલ્લા ખાનામાં આંક ૨૯ છે તે નિબંધ	૫૫ માંનો નહીં પણ ૫૪ માનો છે.
૫૫	૧૫	૧૧૧	૧૦૧
૫૫	૨૧	આગળ વંચાય	આગળ ન વંચાય
૫૭	૨૩	નીમતાં	નીમાતાં
૫૮	૧૬	of two	of the two
૬૬	૭	નીમેલે	ની મેલે
૬૮-૭૪	૧૨-૨૨	Highness	Highnesses
૭૦	૧૦	liberary	literary
૭૧	૧૧	rolies	relics
૭૧	૨૯	ઉપાડયામાં	ઉપાડવામાં
૭૩	૮	ફુવ, અને	ફુવ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
૭૭	૧	of a resort be	be a resort of
૮૬	૨૩	આરેલીય	આરીલિયસ
૮૮	૨૦	બાઇ એસીર	બાઇ એસ્થર
૮૮	૨૬	ક્રિયાત્મક ०	* ક્રિયાત્મક ०
૯૦	૧૨	* વ્યાપારી ०	* વ્યાપારી ०
૯૨	૧૨	આત્મ ધર્મ	* આત્મધર્મ ०

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૫	૩	[illegible]	[illegible]
૮૬	૯	કુમાર	ઝગાર
૯૭	૨૮-૩૦	એ બે ચોપડીઓના નામ આગળ	ચિહ્ન ઉમેરી લેવુ
૯૮	૧૪	એ "	" "
૧૦૩	૧૩	એ ચોપડી એક આપનાર	[illegible]
૧૦૪	૧૯	એ ચોપડીના નામ આગળ	* ચિહ્ન ઉમેરી લેવુ
૧૦૫	૧૨	અગી	અગીર
૧૦૬	૧૫-૧૬	[illegible] સવાખ્યાન	[illegible] સવાખ્યાન
૧૦૭	૪-૭	એ ચોપડીઓના નામ આગળ	* ચિહ્ન ઉમેરી લેવુ
૧૦૮-૯	૨૬-૫	"	" "
૧૦૯	૨૯	યોગના ચરિત્ર	[illegible]
૧૧૦	૨	कर्मस्तव	कर्मस्तव
૧૧૬	૧૮	તપાગના આરોપ	તપાગના આ આરોપ
૧૧૮	૨૩	नवतत्वमाला ०	नवतत्वमाला ०
૧૨૩	૭-૮	પ્રથમ ખાનુ ખાલી છે તેમા (ભ) ઉમેરી લેવુ	
૧૩૦	૨૪	૨૬૭	૨૬૬
૧૩૨	૧૩	આરી, જુના	આરી, તેમાથી જુના
૧૩૬	૨૦	લેખની, એ ૭૮	લેખની, અને એ ૭૮
૧૪૩	૮	[illegible]	[illegible]
૧૪૩	૧૦	crew	screw
૧૫૩	૧૮થી૧૮	એ સ્થળેથી છેકી નાખી પાનાને અંતે ટિપ્પણને છેડે લેવી.	
૧૫૮	૪	શીરોમણી [illegible]	શિરોમણી [illegible]
૧૫૮	૨૫	એ ત્રણ [illegible]	એ મસ્તક [illegible]
૧૫૯	ટિપ્પણમા	અ૦ ગી૦૦૦૦ત	અ૦ ડી૦૦૦૦ત
૧૭૦	૧૧	[illegible]	[illegible]
૧૭૭	૫	[illegible]	[illegible]
૧૮૮	૧૮નો૧૮	એ સ્થળેથી છેકી નાખી પાનાને અંતે ટિપ્પણ તરીકે લેવી	
૧૯૧	૮	અમીચંદ	અભેચંદ
૨૦૦	૧૫	૩૦	[illegible]
૨૦૬	૧૭	[illegible]	[illegible]
૨૦૬	છેલ્લી	ભગીઆ	ભણીઆ
૨૦૮	૨૭	અહીં બે લીટીઓ છાપવી રહી ગઇ છે.	

સમાપ્ત

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી

ગુજરાતી સાહિત્ય

પરિષદ્.

નિબંધ સંગ્રહ.

શુદ્ધિ પત્રક.

માત્ર મહત્ત્વની અશુદ્ધિઓનું.

ભાષા વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ख	૭	૮	દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિ	દરેક વસ્તુ માટે દર્શકધ્વનિ
ख	૮	૧૦	આવે છે, તે	આવે છે, તે વિષે
ह	૨	૧	એરીસ્ટૉટલ વ્યાખ્યા આપણે	એરિસ્ટૉટલની નામની વ્યાખ્યા એવી છે કે તે
ह	૨	૨	સંજ્ઞા એક ધ્વનિ છે તે	સંજ્ઞા છે જે એક ધ્વનિ છે ને
ह	૬	૭	અમે	અને
द	૨	૧૬	સાહિત્યપરથી નિર્ણય	સાહિત્યપરથી ચોકસ નિર્ણય
द	૩	૨૪	અપભ્રંશ અસ્માસુ	અપભ્રંશમાં અસ્માસુ
द	૫	૩	હોય ને અપભ્રંશમાં	હોય તો અપભ્રંશમાં
द	૫	૯	આવતા શિલાલેખોની	આવતા અશોકના શિલાલેખોની
द	૫	૨૨	પ્રવર્ત્તી	પ્રવર્તતી
द	૫	૨૫	આવ્યા	આપ્યા
द	૬	૨૪	हलवलइ	दलवलइ
द	૬	૨૭	पाथइ	पाथइ
द	૮	૩૨	વિભક્તિને	વિભક્તિનું
द	૮	૩૪	અપભ્રંશને તે	અપભ્રંશ તે
द	૯	૪	અર્વાચીન હદ	અર્વાચીનની હદ
द	૯	૮	ભાષાનો મુકુન્દરાજ	ભાષાનો સૌથી જૂનો લેખક મુકુન્દરાજ
द	૯	૧૪	પોતાનો	પોતાને
द	૧૦	૭	राउनी	राउर्ना
द	૧૦	૧૪	शुतु०	शुक०
द	૧૧	૧૦	ગીતામાં	ગીતામાં અને કાઠિયાવ
द	૧૧	૨૬	धिरिसु	विरिसु
द	૧૪	૨૦	आपाताला	आपाताला
द	૧૪	૨૪	લજનાર	લખનાર

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
द १४	२६	ग्रोटे	ग्रोटे
द १४	२९	सोध	साथ
द १६	४-५	bóc | béc	bóc | béc
द १७	७	નકામું તે	નકામું છે
द १७	१०	ખીલવવા	ખીલવી,
द १७	१९	વાનો	ધાનો
द १७	३०	દેશીઓની	દેશોની
स २	२२	પિંડક	પંડક
२	१७	શકારા	શકાય
११	१०	હિઆઉરૅન	હિઆઉએન
१७	१०	બતાવ્યો	બનાવ્યો
२३	१०	દેશના	દેશમાં
फ ६	२८	અંશો જોવામાં	અંશો સામાન્ય જોવામાં
फ ४	ઉપાંત્ય	ઉન્નતિ પ્રયાસ	ઉન્નતિના પ્રયાસ
क १०	१थी ९	**આ લીટીઓ આગલા પાનાના ટિપ્પણમાં લેવી.**	
क १०	२७	તર્કમેળ	તર્કબળે
क १३	१२	ચલને	ચલનોને
क १७	८	મુખત્યારકાર પૂરો	મુખત્યાર કારકૂન પૂરો
क १८	ટિપ્પણમાં ४	અંગ્રેજીના જાણનારા	અંગ્રેજી નાજાણનારા
क २२	ઉપાંત્ય	જ્યાં એ વર્ગ	જ્યાં બે વર્ગ
क २४	१	१२	२६
क २४	२०	હેમાં	હેવાં
क २५	२३	એ કારણ જ	એ કારણમાં જ
क २६	१४-१५	હિન્દીના જાણનારા | તરીકે બોલનારા	હિન્દી નાજાણનારા | તરીકે ના બોલનારા
क २६	२८-२९	હિન્દી બ્હારના પણ હિન્દી-જાણનારા	આ શબ્દો છે ત્યાંથી છે ૭,૧૬,૦૦૦ના આંકડા પ[illegible] ઉમેરી લેવા
क २७	२९	કાળમાં ગયેલા	કાળમાં થઇ ગયેલા
क २८	२६	હિન્દીભાષાથી	હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી ભાષા[illegible]

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૨૮	૨૭	હેમને માટે હિન્દી જ્ઞાનના પ્રકાસ માટે	હેમને જ્ઞાનના પ્રકાશને માટે હિન્દી
ક ૨૯	૩૧	proved	found
ક ૩૨	૨૬	ભાષા છે	'ભાષા નથી'
ક ૩૩	૫	ઉદ્દેશી તે	ઉદ્દેશીને
ક ૩૪	૨૫	પ્રાન્તને નહિં	પ્રાન્તને એટલુંજ નહિં
ક ૩૬	૧૫	હેમા	હેવાં
ક ૩૮	૧૧	અલ્પપણુને	અલ્પ પણ જો
ક ૩૮	૧૩	અશક્યવાન્	અશક્યવત્
ક ૪૦	૧૯	બાધેલી	બાંધેલી
ય ૪	ઉપાંત્ય	नर्मदा, बोद (બળદ), बदे	नर्मदा, बदे
ય ૫	૨	નર્મદા, બળદ, ઇત્યાદિ	નર્મદા, ઇત્યાદિ
ય ૬	૨૧	वारू	हारू
ય ૧૨	૧૧	कनार, कतनी	कनार, कयान्, कतनी
ય ૧૫	૨	ભેંસ	બસ
ય ૨૨	૧૭	તે દોડી	તેણીએ હડી કાઢી
ય ૨૩	૫	માય છે	સમાય છે

સાહિત્ય વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૩	૧૩	ધી મહાવીર	શ્રી મહાવીર
ક ૨૨	છેલ્લી	ક્ડયો	કાઢયો
ક ૨૩	૯	કંઠ ભરણુ	કંઠાભરણુ
ક ૨૪	૧૫	થનો	થયો
ક ૨૫	૨૪	જૈન	જૈનમત
ક ૩૬	૨૨	અનુમાનની	અનુમાની
ક ૪૪	૩૧	તે	છે
છ ૨	૪	સાહિત્ય જ એટલે	સાહિત્ય એટલે
છ ૪	૪	hnce	pace
છ ૮	૨૫	તત્ત્વસ્વરૂપ	તત્ત્વરૂપ
છ ૧૭	૧૬	જોકે	જો કે
ग ૧	૮	કામખાં	કાગમાં
म ૯	૧	આ જ્ઞાન	અજ્ઞાન

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
म ૯	૨૫	પેઠે	પેઠે એ
म ૧૧	૪	ઝગઝગાટ	ઝગઝગાટ
म ૧૧	૧૪	આપી તેજ	આપીને તેજ
प ૧	૧૧	અને આખા મંમદમાં જ્યાં જ્યાં કઅર	ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર
प ૩	૨૨	એ સીના	એક સીના
प ૪	છેલ્લી	ગુજરાતીમાં વેદાંતી કવિ	ગુજરાતી વેદાંતી કવિમાં
य ૨	૨૪	વેરીને	વેરીને
य ૩	૩	ગ આગિપ્વા	ગ ગિપ્વા
य ૩	૧૦	पद्दु मुग्दम	पद्दु मुरदम
य ૫	૧૪	અરશુ દિવા	અર્શુદિવા
य ૬	૨૬	અસ્તું	અસ્તુ
य ૬	૨૭	માગીનણી	માગાતણી
र ૫	૧૦	છે ગ્રંથકારોને	છે એવા ગ્રંથકારોને
र ૬	૨૮	હિંદુસ્તાન ગુમવંશ	હિંદુસ્તાનના ગુપ્તવંશીય
ल ૧	૧૯	વિશ્વના | બ્રહ્મના	વિશ્વ ના | બ્રહ્મ ના
ल ૪	૧૧	જગ શું	જગશું
ल ૭	૪	પ્રાસાદિક	પ્રાસાદિક
ल ૭	૨૩	અને	ગને
ल ૮	૧૫-૧૬	ખોળામાં ગુરુદેવે	ખોળામાં લઈને ગુરુદેવે
ल ૧૨	૪	feel	feel !
ल ૧૨	૫	de-otiny ?	destiny
ल ૧૩	૨	Scene	Scene 1
ल ૧૫	છેલ્લી	આત્રે	આપણે
ल ૨૩	૨૫	ઇત્યાદિ માટે તો	ઇત્યાદિ નો
ल ૨૪	૨૫	આશા-તેવા	આશા-તેના
ल ૩૦	૧૮	ધીરા વેઝરા	ધીરા વેગરા
ल ૩૧	૨૩	વિપયપાન	વિષપાન
ल ૪૧	૧૭	મખા ભાવમય	સખાભાવ મય
ल ૪૨	૫	અનંતા	અનતતા
ल ૪૨	૧૧	મોતડી	સોડવી

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ल ૪૭	૨૦	કોજ	ગોજ

" કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો " એ નિબંધનું શુદ્ધિપત્ર એની સાથે જ છે.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ह ૯	૨૭	ઐતિહાસક	ઐતિહાસિક
ह ૧૩	૮	હૃદયકારક	હૃદય હારક
ह ૧૫	૭	આપજ	આપણું
ह ૧૫	૨૩	deals	ideals

કલા વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
म ૧	૧૨	જે કલા તે	જે કલા વપરાય છે તે
म ૩	૮	કામની	કાળની
म ૩	૧૫	(પાટણ)	(પટણા)
म ૩	૧૯	ક્ષુદ્ર	શુદ્ર
म ૧૦	૭	શિખનું	શિવનું
म ૧૦	૧૪	વનરાજના ચાપોત્કટ	વનરાજ ચાપોત્કટના
म ૧૩	૧૯	તે લશ્કરી	જે લશ્કરી
म ૧૩	૨૪	સ્થિતિમાં તો	સ્થિતિમાં છે તો
म ૧૩	૨૫	સ્થિતિ હાલ	સ્થિતિમાં હાલ
म ૨૦	૬૧	ચોક એક	ચોકમાં એક
म ૨૨	૭	ઉપર ચડતા	ઉપરે એક ચડતા
म ૨૩	૧	તેને ભિન્ન સ્વરૂપ	તેમને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ
म ૨૩	૨	તે વખતના	તે તે વખતના

વિજ્ઞાન વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
द ૪	૨૫	જો કે	અને જો કે
द ૫	૨૨	વેચાતા	વાહી વેચાતા
द ૬	૨૦	તે નિદામણ	તે ખેતર નીદામણ
द ૭	૨૮	ઘણા જાણીના	દાણા જાણીતા
द ૯	૪	છોડવા તેના	છોડવાના
द ૧૩	૨૦	જો	પણ જો
द ૧૫	૧૬	અને ઉગવાને	અને તેથી દાણા ઉગવાને
द ૧૯	૨૭-૨૮	૪૬-૯૧	૫૬-૯૭
द ૨૦	૯	૪૬	૫૬
द ૨૦	૧૬	નોધ શેની	નોંધ પણ શેની

કેળવણી વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
द ७	५	પ્રજા આવી જાય	પ્રજા એવી જ થાય
म १	१०	તીમીર	તાસીર
म ४	१५	મુક્ષીને ભેટવા	મુક્ષીને જગતીને ભેટવા
म ६	४	બની લાવતી	બજા લાવતી
न ६	१६	સામે લડાઇમાં પતરી	સામે લડાઇમાં ઉતરી
ज ३	२–३	પુરૂષની આંતર સૃષ્ટિ	પુરૂષની આંતરસૃષ્ટિનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. જેમ એ આંતર
ज ३	१५	માનપત્ર	માન પાત્ર
ज १२	६	સંગીત	સંગીન
ग १२	२	સમજની	સમાજની
ग २०	१	આરાની	મારાની
ग २६	१७	બતાવ્યું	બતાવ્યું
ग २६	२०	ખામોથી	ખામોશી
ग २८	३–५	દાખલા તરીકે ટાંકેલું વાકય છાપવું રહી ગયું હોવાથી આ ભાગ અશુદ્ધ થઇ ગયો છે.	
ग ३०	१०	એ સર્વ નામને	એ સર્વનામ કયા નામને
ग ३३	११	વાકયોને	કાવ્યોને
ग ३३	१८	તે જ પ્રમાણે	તો એથી ઉલટું
ग ३७	३	અંહમાત્ર	અંશમાત્ર
ग ३७	४	પ્રશ્નથી વ્યવહાર ચર્ચાતે	પ્રશ્નની વ્યવહાર ચર્ચા
न २	११	સણાજના	સમાજના
न ३	१७	જેમાં	જેમ
न ४	३	સમાજાનુજીવી	સમાજોપજીવી
न ४	१३	વ્યક્તિમાં	વ્યક્તિનાં
न ४	२१	અનુજવી	અનુજીવી
न ७	१५	તે વિભાગ છે. જેઓ	બે વિભાગ છે. જે પુસ્તકો
न ७	१६	હેતુથી જે પુસ્તકો લખાયાં	હેતુથી જ લખાયાં
न १०	६	yearn	yearning
न १०	२५	માંધી	બાંધી
न १२	७–११–१२	સમાજ	સમૂહ

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
न १२	છેલ્લી	ભાવો અને ઇચ્છા	ભાવોની અને ઇચ્છાની
न १३	२०	time	true
न १४	२२	સમજવાને	સમાજને

ઇતિહાસ વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ठ ६	११	કારસોસર	કારણોસર
ठ ६	२९	companions	campaigns
ब ३	२	કળા કૌસલ્યા કુશળ અદવર્યું	કળાકુશલ અધ્વર્યું
ब ५	२७	તેઓ: તેમનાં	તેમનાં.
ब ७	ઉપાંત્ય	સબળ	બુદ્ધિશાલી
ब ९	५	coin	Cain.
ब ११	६	બન્નેનો	બીજાનો
ब १३	९	દેહમાં	દેશમાં
ब १४	१४	If we can leave	If we cannot leave
ब १४	२६	ભક્તિ પોષનારી બીના હિંદી	ભક્તિ હિંદી
ब १६	१३	રાજ્યસત્તા સંબંધ	રાજ્યસત્તા સાથે સંબંધ
ब १६	ઉપાંત્ય	સમાજ સામાન્ય	સમાજનું સામાન્ય
ब २०	३-४	જણાવે છે કે તે પ્રમાણે	જણાવે છે તે પ્રમાણે
त १	१५	અપયાં	આપ્યાં
त ३	२५	યચરને આપણે	યજરનેમાં આપણે
त ३	२८	પાહાડી	પાહાડે
त ७	२८	५२१ યા ४८५	५२१ થી ४८५
त ९	१९	હોત	હતો
त १६	१८	પ્લેટીની	પ્લેટિયાની
त १९	२३	ઝીઆનગાર	ક્રિયાંકાર
त २६	२४	Baledgan	Bábakán
ड १	છેલ્લી	રૂખ	ફળ
ड ८	५	અને ઘણે સ્થળે દૂન	દૂન
प ७	२९	ખામી	ખાતરી
प ८	१५	મેનાંદેરનહેમી	મેનાંદેરના હેમી
प ८	२३	બીડેકી પાંખનાળો	બીડેલી પાંખવાળો
प १०	३	શહેર પડ્યું	શહેર થઇ પડ્યું

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫ ૧૩	૧૮	નાખુાંનું પહેલાં ધીરજ ચલણ	નાખુંનું ચલણ
૫ ૧૫	૧૩	કોઈ આ પ્રાંતપર પહેલાં	આ પ્રાંત પર પહેલી

ધર્મ વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ય ૮	૩૧	કેવું સારૂં કે	કેવું કે
ય ૮	૩૨-૩૩	સુખસંસારમાં	સંસારસુખમાં
ટ ૨	૩૧	દાસ	દ્દાસ
ટ ૩	૩૨	અવિજ્ઞાન	અવિજ્ઞાત
ટ ૫	૧૦	શબ્દ કાગનો	શબ્દમાં કાગનો
ટ ૬	૨	સદ્દમના સ્થૂલના	સદ્દમનામાં સ્થૂલના
ટ ૧૩	૭	પ્રકાશનાએછે	પ્રકાશ નાખે છે
ટ ૨૨	૪	ઉપનિષદ્	(ઉપનિષદ્)

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો :

ભાષા વિભાગ

ભાષાની ઉત્પત્તિ.

(અં. સૌ. શારદાગૌરી મહેતા. બી. એ.)

ઓગણીસમી સદીના મધ્ય સમય સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તે વિષય માટે અનેક મતભેદ હતા. આપણા શાસ્ત્રોના મત પ્રમાણે એમ માનવામાં આવે છે, કે બ્રહ્માએ પોતાની નાભિમાંથી એક ઇંડું ઉત્પન્ન કર્યું, અને તેમાંથી સમસ્ત વિશ્વ સર્જાયું. ક્રિશ્ચિએનીટી પ્રમાણે એમ મનાય છે કે ઇશ્વરે માત્ર વિચાર કર્યો તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ, અને તેની જ ઇચ્છાથી મનુષ્યનું પ્રથમ નર-માદાનું યુગલ સહસા ઉત્પન્ન થયું. કદાપિ આ બન્ને Allegory હોય, પરંતુ તે કેવા પ્રકારની Allegory છે તે પ્રથમ બરોબર સમજાવવામાં આવ્યું નહોતું.

ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ઇંગ્લાંડમાં મહાન્ વિજ્ઞાનવેત્તા (Scientists) ડાર્વીન તથા વૉલેસ, તથા જર્મનીમાં તેના જ સમકાલિન હેકલ, વિગેરે વિદ્વાનોએ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) નો નિયમ શોધી કહાડ્યો, ને એ અપૂર્વ મતથી વિજ્ઞાનનું ચક્ર ફેરવી નાખ્યું

સૃષ્ટિના ઉદ્દ્ભવ માટે અર્વાચીન સમયમાં ઝાઝો મતભેદ રહ્યો નથી. સર્વ કોઇ કબૂલ કરે છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) થી થઇ. પ્રાણીમાત્ર હાલ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર તેઓએ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, સૃષ્ટિક્રમ હાલ જે રીતે ચાલે છે તે સ્થિતિ શી રીતે થઇ તેનો સવિસ્તર હેવાલ તેને Evolutionનું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે.

હવે એ મત પ્રમાણે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારના પ્રયોગ સૃષ્ટિક્રમમાં થયા ત્યાર પછી જ વર્તમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ પૃથ્વીપરની હવા તથા પાણી સહન કરી શકે એવાં પ્રાણી એકી વખતે ઉત્પન્ન થયાં નહિં. પરંતુ પ્રથમ Protoplasm (માત્ર હાલી ચાલી શકે એવો માંસનો ન્હાનો સમુદાય) સર્જાયો. તેમાંથી કાળક્રમે ફેરફાર થતાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ ઉત્પન્ન થઇ. તે પ્રકારમાં જેટલાં પ્રાણી હવા-પાણી સહન કરી શક્યાં તેટલાંની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઇ, અને બાકીના નાશ પામ્યાં. જે જે નવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં તેમનામાં પ્રથમના પ્રાણીના અંશ ઉપરાંત કાંઇક નવીનતા આવતી ગઇ, અને એ નવીનતાને લીધે પ્રથમના પ્રાણી ને તેમની વચ્ચે ભિન્નતા આવતી ગઈ.

માછલીઓના વર્ગ પછી માત્ર જમીન ઉપર રહી શકે એવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં. તેમનાં અંગ અવયવોમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને ભિન્નતા આવતાં ગયાં. સૃષ્ટિક્રમનો

જેમ જેમ ઉત્કર્ષ થતો ગયો તેમ તેમા રહેનારા પ્રાણીઓની રહેણી કરણીમા પણ ફેરફાર થતો ગયો, અને તે સર્વને અનુકૂળ પ્રાણીઓના અવયવ થતા ગયા એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતા મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ મનુષ્યના અવયવો સૂક્ષ્મ રીતે તપાસ્યાથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓને માલૂમ પડ્યુ છે કે તેમા પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા દરેક પ્રાણીનો સૂક્ષ્મ તર પણ અશ છે ખરો.

સર્વ પ્રાણીઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે એનુ કારણ એ છે કે મનુષ્યમા બુદ્ધિશક્તિ છે અન્ય પ્રાણીઓમા સ્વરક્ષણની પ્રેરણાશક્તિ તો હોય છે પરતુ મનુષ્યમા પ્રેરણા શક્તિ ઉપરાત બુદ્ધિશક્તિ છે, અને તેને જ લીધે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે મનુષ્યમા બુદ્ધિ શક્તિની વૃદ્ધિ વાચાને લીધે જ થઇ છે મનુષ્યની પ્રથમ જ્યારે ઉત્પત્તિ થઈ હશે, ત્યારે ભાષાનું અસ્તિત્વ હોવાનો કાઇ પણ પુરાવો નથી જેમ જેમ મનુષ્યની જરૂરો વધતી ગઈ તેમ તેમ ભાષાનો ઉદય થતો ગયો

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષથી થઇ હોય તો વાચા પણ તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઇએ એ કાઇ ઇશ્વરી બક્ષિસ હોય શકે નહિ મનુષ્યના મગજમા ફોનોગ્રાફની માફક શબ્દનો સચય ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે કરી મૂક્યો હોય એ કેવળ અસભવિત વાત છે એક એવો પણ કાળ હશે કે જે વખતે મનુષ્યથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર નહિ કરી શકાતો હોય પ્રથમ મૌનમયતાથી, હુંકારાથી, ઇત્યાદિ પ્રયોગથી વ્યવહાર શરૂ થયો હશે ને ધીમે ધીમે તેમા ફેરફાર ને વૃદ્ધિ થતા ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો હશે એમ સભવિત છે

ભાષાની ઉત્પત્તિ સહસા આકાશવાણીથી થઇ એ મત માન્ય રાખી શકાય એમ નથી આખી સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષના નિયમને અનુસરીને ઉત્પન્ન થઇ છે એમ દૃઢ રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યુ છે, તો ભાષાને માટે જુદો નિયમ હોય એમ માનવાને કાઇ પણ કારણ નથી તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તેમા કાઈ બાકી રાખી નથી, અને તેના પુરાવા પણ શોધી કહાડ્યા છે સૂક્ષ્મ રીતે જોઇશુ તો આપણને પણ શબ્દના ઇતિહાસ ઉપરથી ભૂતકાળનો સબધ બરોબર માલૂમ પડશે

હવે પ્રથમ શબ્દોનો સમૂહ કેવી રીતે થયો અને કાલાન્તરે જનસમૂહ સાથેના વ્યવહારમા ભાષાની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઇ તે જોઇએ અને તે જોવા માટે મનુષ્યનો પ્રથમ જ્યારે અરણ્યમા વાસ હતો ત્યારે તેની સ્થિતિ, તેનો વ્યવહાર કેવો હતો તે તપાસવુ પડશે

મનુષ્યના ઉત્કર્ષમા પ્રથમ પગથીઉ તે Co operation એટલે સયુક્ત વ્યવહાર છે આત્મરક્ષણને માટે જાતિ કે કુળની સખ્યાની શરૂઆત થઈ તે પહેલા એક ટોળામા રહેવાની રીત હોવી જોઇએ કેમકે એવી રીતે એકત્ર બળથી ક્રૂર પ્રાણી વિગેરે સામે ટકર ઝીલવાનુ સુગમ થાય પ્રાણીવર્ગમા તે જ પદ્ધતિ છે વનમા મૃગ ટોળા થઇને જ ફરે છે વાદરા, વરુ, પક્ષી, કીડી સર્વ ટુકડીઓ બધાઇને જ પોતાનું

રક્ષણ કરે છે આ પદ્ધતિનો મુખ્ય લાભ શારીરિક બળની સમગ્રતા છે, તે ઉપરાંત માનસિક બળ પણ તેથી વધે છે એક મનુષ્યને કાંઇપણ ભયની સૂચના થાય તો તે આખા ટોળાને બચાવી શકે એમ દરેક જણ સાવચેત રહે તો ભયનો અવકાશ જ ના રહે કારણ પ્રસંગ પડે સર્વે એકઠા થઇને રક્ષણ કરી શકે

આમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે સંયુક્ત ટુકડીનો લાભ ક્યારે મળે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના વિચાર બીજાને કોઇપણ પ્રકારે દર્શાવી શકે તો જ ભય સૂચક ચિહ્‌ન માલુમ પડતાં ટુકડીના સર્વે મનુષ્યને તે દર્શાવી શકે તો જ બચાવ થઇ શકે જો એમ ના થઇ શકે તો સંયુક્ત રહાનું પ્રયોજન વ્યર્થ જાય પરંતુ ટોળામાંનું કોઇ માણુ કે કાતો હાથ આંખ કે પગ હલાવીને અથવા ગમે તે પ્રકારની સંજ્ઞા કે અવાજ કરીને બીજાને ભય પ્રદર્શિત કરે તો સંયુક્ત બળનો ઉપયોગ થઇ શકે આવી રીતે એક ટુકડીને સૂચકચિહ્‌ન જડે તો અન્ય છૂટક વ્યક્તિ કરતાં તે વધારે બળવાન થાય અને છેવટ તે ટકી શકે અને કાળક્રમે તેની વૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ થાય આ પ્રમાણે **સંજ્ઞા કે સૂચક ચિહ્‌નની** ઉત્પત્તિ થઇ જેમ જેમ વ્યવહાર વધતો જાય તેમ તેમ આવા સૂચક ચિહ્‌ન વધતા જાય આ સૂચક ચિહ્‌ન તે ભાષાનું પ્રથમ પગથીઉં છે વાસ્તવિક રીતે એ ભાષા જ છે ભાષાની વ્યાખ્યા શી છે ? જે પ્રયોગવડે મનુષ્યના વિચારનું અરસપરસ ભાન કરાવાય તે ભાષા જ્યારથી પ્રાણીમાત્ર સંયુક્ત થઇને વસવા લાગ્યા ત્યારથી જ ભાષાની શરૂઆત થઇ

સર્વે પ્રાણીની ભાષા કેવી છે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી પણ કોઇ પ્રકારની છે એ તો નિ:સંશય છે કૂતરાનું ભસવું ઘોડાનો ખુંખારો ઘેટાની બરાડ સર્વેમાં કાંઇક અર્થનો સમાવેશ હોયછે અને તે માહોમાંહે પોતાના ભાવ દર્શાવી શકેછે આવા અવાજ ને સામાન્ય ઉક્ત શબ્દો જેવી જ ભાષા છે આવા અવાજમાંથી મનુષ્યનો શબ્દકોશ રચાયો છે

ભાષાની ઉત્પત્તિનું આ બીજું પગથીઉં છે ઉપર બતાવ્યું તેમ બે પ્રકારની ભાષા થઈ કોઇ પણ અવયવનો ચાળો—સંજ્ઞા, અને કોઇપણ પ્રકારનો ધ્વનિ વર્તમાન કાળમાં આ બેનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવેછે ભાષાના આ બે જ અંશ છે આ ઉપરથી એમ લાગશે કે આવી શરૂઆત તો ભાષા જેવા ગહન વિષય માટે બહુ ક્ષુલ્લક છે પરંતુ સૃષ્ટિક્રમમાં દરેક નવા બનાવની શરૂઆત ક્ષુલ્લક વિષયમાંથી જ થાય છે એક protoplasm માંથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થઇછે ઉત્કર્ષ ધીમે ધીમે થાયછે અને એકદમ આપણને માલુમ પણ પડતો નથી

આપણે જોયું કે મનુષ્યની પ્રથમ ભાષા કાંઇ અંગવિક્ષેપ કે સંજ્ઞાની હતી તેની સાથે જ કાંઇ પણ પ્રકારની ધ્વનિની શરૂઆત પણ હોવી જોઇએ બંનેનો સાથે જ ઉદ્‌ભવ થઇ શકે હવે આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા માટે થોડા ઘણા પુરાવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય

જન્મથી જે માણસ બહેરો ને મૂગો હોય તેનું દૃષ્ટાંત લઇએ જે જન્મથી બહેરો હશે તે સ્વાભાવિક રીતે જ મૂગો હશે તે સિદ્ધ કરી આપેછે કે વાચાશક્તિ ઈશ્વરી બક્ષિસ નથી તેમ હોત તો બહેરો મૂગો રહે એમ થવાનું કાંઇ જ કારણ નથી એને વાચાના અવયવ તો સંપૂર્ણ હોયછે જો તે એ શબ્દ પણ સાંભળી શકે તો ને તન્તજ ખોલી શકે એમનાં સાંભળે તો જ અનુકરણ કરી શકે (આ પ્રમાણે જોતા ભાષા એ અનુકરણનો જ વિષય છે) એનાથી શબ્દોચ્ચાર કરી શકાતો નથી તેથી તેને ભાષાના પટેના પગથીઆનું ગ્રહણ કરવું પડેછે અંગ વિક્ષેપ—નિશાનીઓ, કરીને પોતાના વિચાર દર્શાવે છે અને એ જ ભાષા પાછળ પૂર્ણ રીતે કેળવે છે આ પ્રમાણે જોતા ભાષા માટે શબ્દોચ્ચારની નથી અગત્ય નથી કારણ કે મૂગા મનુષ્ય પોતાનો સર્વ વ્યવહાર નિશાનીઓથી ઘણી સારી રીતે ચલાવી શકે છે

બીજું દૃષ્ટાન્ત જંગલી પ્રજાનું લઇએ જંગલી લોકો પોતાનો ઘણોખરો વ્યવહાર હાથના હાવભાવથી જ કે મોઢા આંખના ચાળાથી જ ચલાવેછે તેમનો શબ્દ ભંડોળ ઘણો જ પરિમિત હોયછે તેથી હાથના કે મોઢાના ચાળા કરીને જ અરસપરસ વાત કરેછે સામાન્ય વ્યવહાર હાવભાવથી કે ઘણું થાય તો કોઇક ધ્વનિથી જ ચલાવે છે અને તે કારણને લીધે તેમનો શબ્દસંગ્રહ બહુ અલ્પ હોયછે ત્રીજું દૃષ્ટાન્ત નહાના બાળકનું લઇએ બાળ નામા જ્યાં થી માંડે સહેજ સમજ પડવા આવવા માંડેછે ત્યારથી નિશાનીઓ કરવા માંડે છે પોતાને જે કાંઇ જોઇએ છે તે આંગળીથી બતાવે છે અને હુંકારાથી બહુ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેછે શબ્દોચ્ચાર આવતા પહેલા સર્વ વ્યવહાર એજ પ્રમાણે ચલાવેછે સ્વાભાવિક રીતે જ તે આ પ્રમાણે કરતા શીખે છે શબ્દોચ્ચાર—વક્તૃત્વ એ તો એક જાતની કળા છે એટલે એ તો એને શીખવવી પડેછે પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ જે મૂક ભાષા છે તે તો એ આપોઆપ શીખે છે શબ્દ બનાવવી છે પરંતુ નિશાનીઓ અને ધ્વનિ એ તો સ્વાભાવિક છે બાળકની ભાષા જેવા જ જાનવરોના નાદ છે, અને જંગલી પ્રજાની ભાષા પણ તે જ પ્રકારની છે

બાળક પોતાની ઇચ્છા અને ભાવમાંથી જ ઘણો ભાગ બતાવે છે મુખથી ઉચ્ચાર ક્વચિત્ જ કરે છે શબ્દોચ્ચાર આવતા એને બહુ વખત લાગેછે શબ્દો તો શિક્ષણથી જ આવડે છે પોતાને કાંઈ સમજતું હોય છે સારું પણ માતા પિતા મુખના અણસારાની જ સમજે છે અને તેની જરૂરીઆતો પણ અણસારાથી જ જાણી શકે છે

મનુષ્યની ભાષાની શરૂઆત આવા પ્રકારની સંજ્ઞામાંથી જ થઇ એમાં હવે કાંઈ સંદેહ જેવું નથી કેટલીક શબ્દના મૂળ આવી નિશાનીમાંથી નીકળી શકે નહિ કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે ભાષાની પ્રથમ શરૂઆત આ પ્રમાણે થઇ પછી જેમ જેમ મનુષ્યના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ વિવિધ પ્રકારના મૂળવાળા અને નવા શબ્દો ઉમેરાતા ગયા. હાથ મોઢાના હાવભાવમાંથી અનેક જાતની નિશાનીઓ થઈ હશે અને પ્રકારના ધ્વનિ થયા હશે અને ધ્વનિમાંથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ હશે આ જ પ્રમાણે ભાષાનો ઉત્કર્ષ સંભવિત છે

મનુષ્યના વ્યવહારમા જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ એને સજ્ઞાથી સમ જાવવાનુ મુશ્કેલ થતું જાય એક મનુષ્ય જગતને એક છેડે હોય, અને બીજો બીજે છેડે હોય તો બેશક નિશાની કેવળ નિરૂપયોગી જ થઇ પડે તે વખતે બૂમ જ પાડવી પડે અને તે બૂમો પણ જુદા જુદા ભાવ દર્શાવવાને જુદા જુદા પ્રકારની હોવી જોઇએ અધકારમા પણ નિશાનીઓનો ઉપયોગ થઇ શકે નહિ, તે માટે નીચે સ્વરે અવાજ કહાડવો પડે, એમ કરતા કરતા વ્યવહાર એટલો વધી ગયો કે દરેક વસ્તુ નિશાનીથી બતાવ્યા કરતા તે વસ્તુના અવાજનુ અનુકરણ કર્યાથી તેને સગળતા પડના માડી એમ પોતાની આસપાસની દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિની શરૂઆત થઇ આ પ્રયોગનુ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત બાલકોની ભાષા પરથી મળશે

બાલકને કાને જેટલુ પડે તેટલું બોલવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ કોઇ પણ વસ્તુના અવાજ કે દેખાવ ઉપરથી પોતાની મેળે શબ્દ સુઝે તો તે શબ્દનો તરત તે ઉપયોગ કરે છે ચકલીને બદલે ચકચક, બિલાડીને બદલે મ્યાઉં ઘડીઆલને બદલે ટિકટિક, રેલવે ટ્રેનને બદલે ભભભભ, વાદરાને બદલે હુક, આ પ્રમાણે ધ્વનિસૂચક શબ્દો બાલકો વાપરે છે આપણી વપરાતી ભાષામા ઘણા શબ્દો એવા છે કે જે મૂળ તે શબ્દસૂચક વસ્તુના ધ્વનિપરથી ઉત્પન્ન થએલા છે તે ઉપરથી જ ભાષા આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઇ હશે, વર્તમાન ભાષાનો ઉદ્ભવ એજ રીતે થયો હશે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે આવા શબ્દોના અનેક દૃષ્ટાન્ત મેળવી શકીશુ ઉભરો, ધડાકો, ગણકાર, ચીરવુ તાડન, સરવુ, થુક, સસણી, સુસવાટ ગર્જના, ગડગડાટ, ગબડવુ, દર્દુર, ધમ ધમાટ, ચીસ, નીસરણી ઇત્યાદિ ધ્વનિસૂચક શબ્દોના દૃષ્ટાન્ત છે અનેક મિશ્રણ તથા કાળક્ષેપને લીધે મૂળ કદાપિ વિસ્મૃત થયા હશે, પણ તપાસ કરીએ તો સખ્યા-બધ એવા ધાતુ જડશે

દરેક શબ્દના મૂળ આ પ્રમાણે ધ્વનિમાથી જડી શકશે નહિ કારણ કે શબ્દ અસખ્ય છે, અને ધ્વનિ થોડા છે, અને તે ઉપરાત ધ્વનિસૂચક વસ્તુ હોય તે છતા તેનું નામ જુદુ આપવામા આવે ઘડીઆળ ટિકટિક કરે છે છતા એ યત્ર ઘડી બતાવે છે તે ઉપરથી તેનું નામ ઘટિકા, કે ઘડીઆળ આપવામા આવ્યુ છે

સાપ્રત કાળમા ઘણા શબ્દો અર્થ સૂચક હશે, કારણ કે એ સર્વ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થઇ ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થએલા છે

પ્રાચીન સમયનાએ કેટલાક શબ્દો ધ્વનિસૂચક ન હોય એમ પણ બને, તેનુ કારણ માત્ર એટલુ આપી શકાય કે તેના મૂળ કાઇક વિચિત્ર હશે અને મૂળ સાથેનો સબધ નાબૂદ થઇ ગયો હશે શબ્દો તો કૃત્રિમ જ હોય છે શબ્દ રચવાનો હકક સર્વને છે, એટલે દરેક વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ બનાવી શકે એટલે શબ્દના મૂળ શોધવાનું કામ ઘણુ વિકટ છે એ કાઇ સૂક્ષ્મદર્શકયત્રથી શોધી શકાય એવી ચીજ નથી આજ કારણને લીધે દુનિયાના દરેક દેશમા જુદી જુદી ભાષાનો પ્રચાર છે તે છતા

ભિન્ન ભિન્ન ભાષાની સરખામણી કરતાં વિદ્વાન વર્ગે દરેક ભાષાનો મૂળ પાયો એક જ છે એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરી આપ્યો છે.

પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરે ઘણી જ ઝીણવટથી આ વિષયનું અધ્યયન કરીને બતાવ્યું છે કે સંસ્કૃત શબ્દોનો સાર કહાડતાં માત્ર (૧૨૧) એકસો ને એકવીસ ધાતુ રહે છે. એટલે સંસ્કૃત ભાષાનો મૂળ શબ્દકોશ એકસો ને એકવીસ ધાતુનો હોવો જોઇએ. આ એકસો ને એકવીસ ધાતુમાં આપણી ઇચ્છા, ભાવના, વિચાર સર્વેનો સમાવેશ થએલો હોવો જોઇએ.

હવે આ એકસોએકવીસે ધાતુ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે યથાર્થ રીતે તો આપણે જાણી શકીએ જ નહિં. પરંતુ તેમાંના ઘણા ધાતુ સંજ્ઞાવાચક, કે ધ્વનિસૂચક છે. અને જે શબ્દોનો ભૂતકાળ સાથેનો સંબન્ધ માલૂમ પડી આવે છે, તો સિદ્ધ કરી શકાય છે કે તે ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષના નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયા છે ઉપરના વિવેચન ઉપરથી માલૂમ પડશે કે ભાષા સૃષ્ટિક્રમની માફક Evolution ના નિયમથી ઉત્પન્ન થઇ છે. ભાષાની શરૂઆત ક્ષુલ્લક વિષયોથી થઇ છે, અને કાલાન્તરે આટલો ઉત્કર્ષ થયો છે.

ભાષા અને વિચાર.

(લેખક—રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.)

'ભાષા'ને તેના સામાન્યતઃ સ્વીકારાએલા અર્થ પ્રમાણે લઇએ, તો એ શરીરના અવયવોના ગતિવડે આપણા વિચારો જણાવવાની એક રીત છે, એ પ્રમાણે તેને વર્ણવી શકાય. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુખવડે ઉચ્ચારાતા શબ્દો, બૂમ, અને ચીસ, તથા મનની લાગણીને પ્રકટ કરનાર એની મેળે થઇ જતા ચાળા, એ સર્વે 'ભાષા' માં ગણાય; એટલું જ નહિ, પણ ચિત્રો તથા ધાતુ અને પાષાણની મૂર્તિઓ સુદ્ધાં 'ભાષા' માં લેખી શકાય; વળી, તે ઉપરાંત જ્યાં 'ભાષા' નો ઉપયોગ જ ન થઇ શકે એમ હોય, ત્યાં તેને બદલે વીજળીનો તાર, રણશિંગ, ચિન્હો તથા પ્રાચીન મિસરના 'હાયરોગ્લિફિક' ની સંકેત-પ્રતિમાઓ વાપરવામાં આવે, તે પણ 'ભાષા' નુંજ કામ કરે છે. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વિષય સંબંધે તો એનો એટલોજ મર્યાદિત અર્થ કરીશું કે "અંદર ચાલતા વિચારની ક્રિયાને બહાર જણાવવાને અર્થે અમુક અમુક સ્થાનોવડે ઠરાવેલા ચોકસ શબ્દોની પદ્ધતિ" તે 'ભાષા.'

'ભાષા' વડે એક મન બીજા મનને પોતાના વિચારો પ્રકટ કરી શકે છે. અને તેનો સૌથી સામાન્ય વ્યવહાર સર્વેને વિદિત છે. ખરી વાત છે કે, કેટલાએક પ્રસંગોમાં આપણે 'ભાષા' વિના પણ ગાડું ગબડાવી શકીએ, અને તેને ઠેકાણે મુખમુદ્રાના અને શરીરના બીજા અવયવોના હાવભાવવડે કામ ચલાવી શકીએ; જેમકે ઉદાહરણ—આપણા મ્હોં આગળ કોઇ પદાર્થ પડેલો હોય; તેના ઉપર આપણો ભાવ કે અભાવ આપણા હાથ કે આંખ કે બંનેવડે આપણે દેખાડી શકીએ; તેમજ પેટ ઉપર હાથ મૂકીને અથવા હાથનાં આંગળાં કોળીઓ લેતી વખતના જેવાં એકઠાં કરીને મ્હોં આગળ જવાથી ભૂખ લાગી છે, એમ દેખાડાય; અથવા વળી, ઉંઘ આવતી હોય અથવા ઉંઘવાની મરજી હોય, તો આંખ બંધ કરીને હાથથી નિશાની કરીને તે વાત પણ સમજાવાય; હરખ અને શોક, સુખ અને દુઃખ પણ અમુક રીતનાં અમુક ચિન્હો કરીને બીજાને જણાવી શકાય. પણ એ મૂગો વ્યાપાર બહુજ સંકુચિત પ્રદેશમાં કરી શકાય, બધાજ મનોવિકારો સર્વાંશે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી શકાય નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. જે માણસ આપણા આગળ હાજર નથી, તેના સંબંધી અથવા કોઇ આવેની વસ્તુ વિષે આપણે આપણી ઇચ્છા જણાવવી હોય અથવા તો આપણા મનની સ્થિતિ અથવા ભાવના અમુક ભૂતકાળની કે આવેની વ્યક્તિ પરત્વે કે અંતર્ગત ઉદ્ભવેલા વિષય પરત્વે પ્રકટ કરવી હોય, તો આપણી પાસે બેઠેલા માણસના મન આગળ કેવળ શરીરના અંગોની ક્રિયાથી આપણે આપણી ઇચ્છા, માનસિક સ્થિતિ અથવા મનોભાવ ચોકસ રીતે બારીકાઈથી અસ્ખલિત સમજાવી શકીશું નહિ. તેથી 'આવશ્યકતા એ શોધની માતા છે'—એ સત્ત્વવચનાનુસાર અથવા સાદા બોલોમાં બોલીએ તો, જરૂર પડે ત્યાં ઝટ રસ્તો નીકળે તે પ્રમાણે, પ્રત્યેક પદાર્થ કે વસ્તુને ઓળખવાને માટે તેનું અમુક નામ અથવા સંજ્ઞા ઠરાવવાની જરૂર પડે છે; અને તે વસ્તુના જ્ઞાપક તરીકે જનમંડળ તે શબ્દનો સ્વીકાર કરે છે. અને પછી જ્યારે જ્યારે તે સંજ્ઞા વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે સંગત પ્રાણી કે પદાર્થ આપણા માનસિક ચક્ષુ આગળ ખડો થાય. છે એવી સંજ્ઞા તે

નામ કહેવાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક તત્વજ્ઞ એરીસ્ટૉટલની વ્યાખ્યા આપણે માણસોએ પ્રાણી
પદાર્થાદિ ઓળખવાને ઠરાવેલી સંજ્ઞા એક ધ્વનિ છે તે અમુક અર્થને દર્શાવે છે, પણ કા-
ળને નક્કી કરતો નથી.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણી તથા પદાર્થાદિને ઓળખવાને માટે જે સંજ્ઞાઓ ઠરા-
વવામાં આવી અને જનમંડળમાં પ્રચલિત થઈ, તે 'નામ' કહેવાય. પણ તે પ્રાણી પદાર્થો
જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં હોય અને તે સ્થિતિ કે ગતિ જૂદે જૂદે કાળે જૂદી જૂદી રીતે
ભોગવતા હોય, તે તે પ્રાણી પદાર્થોની સ્થિતિ, ગતિ, રીતિ દર્શાવવા માટે જે શબ્દો વપ-
રાવા લાગ્યા, તે વિશેષણ–ક્રિયાપદ–અવ્યય વગેરે સંજ્ઞાથી ઓળખાવા લગ્યા. અમુક સમયે
કોઇ પ્રાણી કે પદાર્થ શી હાલતમાં છે, તે શું કરે છે, અથવા શું ભોગવે છે, તે નક્કી ક-
રવાની સત્તા ક્રિયાપદમાં રહેલી છે; તેમજ શબ્દોના જૂદા જૂદા સંબંધ એક બીજાની
સાથે બતાવવાને જે શબ્દો કાળે કરીને પ્રચલિત થવા લાગ્યા, તે 'અવ્યય' એવી સંજ્ઞાથી
ઓળખાવા લાગ્યા; તથા પદાર્થોના આંતર્બાહ્ય લક્ષણો તથા ગુણો સમજાવવાને જે શબ્દો
જનસમુદાયે ચલણી સિક્કાની પેઠે કબૂલ કરી લીધા, તે 'વિશેષણ' સંજ્ઞાથી ઓળખાવા
લાગ્યા; અને એવી રીતે 'ભાષા'એ વ્યાકરણને જન્મ આપ્યો.

ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અથવા તે કેવી રીતે બની, એ સં-
ઘળા કૂટ પ્રશ્નો છે, અને તે પ્રત્યેક માટે પંડિત એકમત નથી. ભિન્ન ભિન્ન કાળના ભિન્ન
ભિન્ન દેશના ભિન્ન ભિન્ન પંડિતોના ભિન્ન ભિન્ન મતોનું દિગ્દર્શન કરાવવા જતાં એક
મોટો ગ્રંથ થઈ જાય એમ છે, અને તેવો પ્રયત્ન પરિણામે કોઇ નિશ્ચિત ફળને નીપજાવે,
એમ નક્કી નથી. તેથી તથા એ વિષય રસપૂર્ણ હોવા છતાં અત્ર તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અ-
સ્થાને ગણાય, એમ માનીને તેનો અત્ર માત્ર ઇશારો કરી અટકવું યોગ્ય ગણ્યું છે. ઉપ-
રના પ્રશ્નો સંબંધી ગમે તે કલ્પનાઓ આજ સુધી વિદ્વાનોએ કરી હોય, અથવા નવનવી
શોધખોળના પ્રકાશની સહાયથી હવે પછી ગમે તે કલ્પનાઓ ઉદ્ભવો, તથાપિ આટલું તો
ચોક્કસ છે, કે કોઇ પણ સમયે કોઇ માનવ–મંડળે કે જન–સમુદાયે એકઠા મળીને અમુક
પ્રાણીને ઘોડો કહેવો કે અમુક વસ્તુને થાળી કહેવી કે અમુક પદાર્થને ખારો, ખાટો કે
ગળ્યો કહેવો, કે અમુક રંગને લાલ કે રાતો કહેવો, અને અમુકને લીલો કહેવો એમ ઠ-
રાવ્યું હોય, એ બનવાજોગ વાત નથી. પણ બનવાજોગ અને સંભવિત વાત તો એ છે કે,
કોઇએ અમુક પ્રાણી કે પદાર્થને માટે અમુક બોલ વાપર્યો તે બોલ બીજાઓએ સાંભળ્યો
અને તેમણે તે ઝીલી લીધો, અને તેમણે પણ તે વાપર્યો અને એમ આખા મંડળમાં તે
પછીથી સાધારણ રીતે વપરાવા લાગ્યો. અને આવીજ રીતે નવા નવા શબ્દો જરૂર હો-
વાથી ઝડપી લેવા લાગ્યા અને એ રીતે ભાષા–વૃક્ષ વધવા લાગ્યો અને વિસ્તાર પામવા
લાગ્યો. એક બીજ કસદાર જમીનમાં રોપાય અને તેને પોષણ મળે એવું ખાતર આપવામાં
આવે તથા યોગ્ય રીતે જળ–સિંચન કરવામાં આવે, તો તેના સહસ્રપટ અને લક્ષપટ નવાં
ફળ અને બીજ થાય છે, તેવીજ રીતે પૂજ્ય આર્યપ્રજાની સરકાર પામેલી દેવભાષાને
માટે સર્વમાન્ય સિદ્ધ થએલી વાત છે. પણ હાલમાં છેક તેરમી સદીથી કાંઇક ધાટમાં આ-
વતી, જતી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર લક્ષ આપીએ, તો જગતમાં બોલાતી સઘળી ભાષાઓનાજ
મૂળ ધાતુ ૪૦૦ થી ૫૦૦ સુધી છે, એમ સ્વ૦ પ્રોફેસર મૅક્સમૂલર કહે છે; છતાં સહા-

સિક સ્વભાવના અને આગ્રહી અંગ્રેજ વિદ્વાનોની શોધખોળના પરિણામે આજ સાતસેં વર્ષના અરસામાં અંગ્રેજી ભાષા-વૃક્ષને એવો નવપલ્લવ કરી દીધો છે અને એવો વિસ્તારી દીધો છે, કે તેના હાલ ૫૦,૦૦૦ શબ્દોરૂપી ફળ તેના ઉપરથી ઉતર્યાં છે અને શિષ્ટ લેખોમાં તે ચલણી થઇ ગયાં છે.

આપણા શરીરની રચના સમજવાથી પણ જણાશે કે આપણો આંતરસ્થ વિચાર-વ્યાપાર અમુક શબ્દો વડેજ ચાલે છે. આપણે સર્વેએ કોઇ કોઇ વખત જોયું હશે કે માણસ રસ્તામાં એકલો ચાલ્યો જતો હોય, તેના હોઠના ફફડવાથી અને હાથના ચાળાથી તે મોઢેથી બોલીને પોતાની સાથે વિચાર ચલાવતો જણાય છે. તેમજ માણસ એકલો બેઠો પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો હોય છે, તે તેનાં ઝીણા બબડવાથી અને હાથ તથા આંખની ચેષ્ટાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે ઉપરથી એમ કહેવાની મતલબ નથી કે સઘળાં મનુષ્યોને ઉપર જણાવ્યું તેમ સંભળાય તેમ બોલીને તથા શરીરના અંગોના અભિનય કરીને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે. કહેવાની મતલબ માત્ર એટલી છે કે, મનમાં કે મ્હોંથી શબ્દો બોલીનેજ માણસના વિચાર-ક્રિયા ચાલે છે. આપણે શબ્દો મોઢેથી ન બોલીએ, તોપણ વિચાર કરતી વેળા આપણે શબ્દો વાપર્યા વિના રહેતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે—જો ભોગજોગે આપણી પાસેથી વાગ્દેવી પલાયન કરી જાય, તો-પણ તે કારણથી વિચારની ક્રિયા પણ હમેશને માટે બંધ પડી જવાની. કોઇ કોઈ વેળાએ અંગની ખોડથી અથવા બહારના અસાધારણ અવનવા પ્રસંગથી બોલવાનું બળ જતું રહે છે. જાણે તેનું મ્હોં સીડાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે. માણસના ઉપર કોઇ જબરા વ્યાધિનો હુમલો થવાથી, તેનામાંથી વાણીની દેવતા અંતર્ધાન થઇ ગઇ હોય છે, તે તેવે સમયે પણ તેનામાં બોલવાની શક્તિ હોય અને બોલીને તે જેટલો વ્યવહાર ચલાવે, તેટલીજ સરળતાથી પેલો ખોડવાળો માણસ તથા પેલો રોગી મનુષ્ય પણ મહાવરાથી પોતાના મનોભાવ હાવ-ભાવથી પ્રકટ કરી શકે છે. સુધરેલા જન-મંડળે બહેરા મૂંગા ઉપર કરુણા કરી શ્રમ, સમય તથા બુદ્ધિનો વ્યય કરીને તેમને માટે કલ્પવેલી ભાષા ગોઠવી કાઢી છે, તેના યોગથી તેઓ હાથની તથા આંગળાની મદદથી ઉચ્ચારાતા અક્ષરોને સ્થાને અમુક સંકેત ચિહ્નો કે આકૃતિઓ કરતાં શીખે છે; અને તે વડે તેઓ બીજાઓની સાથે વાત-વિચાર ચલાવે છે. અને જેઓ બહેરાં-આંધળાં હોય છે, તેમને સરળતા કરી આપવા માટે પરોપકારી પુરુષોએ એવાં ખોડીલાં માણસો માટે સહૃદય લાગણીભરેલી અનુકંપાથી પ્રેરાઇને તેમને માટે ઉપસાવેલા અક્ષરોના આકૃતિઓ રચી છે, તે ઉપર આંગળાં ફેરવી ફેરવીને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયની વિશેષ અને વખાણવા લાયક કેળવણીથી પ્રાણી પદાર્થોનાં નામ તે અંધ મનુષ્યો જાણી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે વડે તેઓ વાત કરી શકે છે અને પોતાના વિચારો અન્યને જણાવી શકે છે. તારના યંત્ર-દ્વારાએ વિદ્યુત્-બળને ઉપયોગમાં આણીને અમુક યોજના ઘડી કાઢીને અક્ષરોને સ્થાને સંકેત કરેલા ટકોરા મોકલાય છે અને આગ-ગાડીના રસ્તા ઉપર નિર્ણીત સંકેત પ્રમાણે જૂદા જૂદા રંગના વાવટા બતાવાય છે. એ પણ એક જાતની ભાષા જ છે. વિચાર પ્રકટ કરવાનું એક સાધન છે.

એ ખરૂં કે વિચાર-બળ જો હણાઇ જાય, તો ભાષા અટકી પડે. બીજાને કંઇ નિવેદન કરવાનું ન રહે, તો કદાચ ભાષા અળપાઇ જાય. પણ દૈવયોગે ભાષાનાં દ્વાર બંધ

થઇ જાય, તોપણ તે સબબથી વિચાર નાબૂદ નહિ થાય. ભાષા સિવાયનાં કોઇ બીજાં જ ચિહ્નો માણસ શોધી કાઢશે અને તેની મદદથી તે આગળ વધતા જ રહેશે. આવી રીતે વિચારની સાદી ક્રિયાઓ હોય કે આપના ચાળાથી ચાલી શકે ખરી, પણ કુદરતના ઉપર પંડિત શોધક પુરુષોએ જે મહાભારત ફતેહો મેળવી છે અને તેથી મનુષ્યના સુખની ગણી ન શકાય નહિ એટલી બધી સાધન-સામગ્રી રચીને તેમના ઉપર અનવધ ઉપકાર કર્યો છે, તે વિદ્યા અને શાસ્ત્રના પ્રતાપથી જ, અને વિદ્યાએ અને શાસ્ત્રે પ્રકૃતિના ગુપ્ત ભંડારો પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે અને અગાધ વિચારો અને કલ્પનાઓએ-જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ-એ માન્ય વચનોને ખરાં ઠરાવી આપ્યાં છે તે સર્વ ભંડાર-પ્રાકટ્ય તથા વિચારો અને કલ્પનાનો વેગ ભાષાને આધીન છે. ભાષા જ ન હોત તો વિચાર આગળ ગતિ કરી શકે જ નહિ. આટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે માણસ ભાષા વિના પદાર્થોનું અવલોકન ન કરી શકે, પોતાના મનમાં અવલોકેલા પદાર્થોનું વર્ગીકરણ ન કરી શકે, કે તેમનામાં રહેલા ગુણો અને લક્ષણોનું તોલન ન કરી શકે, અને તે તોલન ઉપરથી કોઇ સિદ્ધાંત ઉપર ન આવી શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ભાષા વિના વિચારનું વહન અને વેગ નિર્બળ અને અપૂર્ણ રહેશે, પણ ભાષા વિના માણસ વિચાર જ ન કરી શકે, એમ કહી શકાતું નથી.

ભાષાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વિચારક અને શોધક પુરુષોમાં જે વિચારો ચાલે છે, તેના ત્રણ વર્ગ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાડી શકાય—

ક. મનુષ્યને તેની ઉત્પત્તિની સાથે જ સંપૂર્ણ અને બહોળા વિસ્તારવાળી ભાષા મળી હતી, અને અનુભવ તથા અવલોકન જેમ જેમ વધતાં ગયાં, તેમ તેમ તેની આંતર્શક્તિઓનો વધુ વધુ વિકાસ થતો ગયો, અને તેમ થતાં જે જે ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થો તેના જોવામાં આવતા ગયા, તે તે પદાર્થોને ભાષામાં નામ મળતાં ગયાં આટલી વાત ઉપર નજર રાખીને કેટલાકએક સમર્થ પંડિતો એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે, માણસ પોતે વિચારની કોટિમાં પેઠો હશે, તે અગાઉ તેને ભાષાની બક્ષીશ મળેલી હોવી જોઇએ

ખ. બીજો મત એવો છે કે જૂદા જૂદા મનુષ્ય-મંડળને જેમ જરૂર પડતી ગઇ, તેમ તેમ પોતાના ભાવ બીજાને બતાવવાને તેઓ નામ ગોઠવવા લાગ્યા, અને તે મંડળના બધા માણસો તે સ્વીકારતા ગયા. આ મત પ્રમાણે ભાષા માણસે શોધી એટલે કે પોતાની સગવડ માટે તેને બનાવી કાઢી, એમ કહી શકાય જૂદા જૂદા મંડળોની અને જૂદા જૂદા દેશોની ભાષાઓ જૂદી જૂદી છે, એ સર્વેને જાણીતી વાત છે, અને એ વાત આ મતના ટેકામાં રજુ કરવામાં આવે છે વળી, વિશેષ એમ પણ ધારવામાં આવે છે કે, આ મતે ભાષા અને વિચાર બંને જૂદી બાબતો છે અને વિચાર-માર્ગ કેટલુંક આગળ વધ્યું હશે, તે પછી ભાષા તેની સાથે જોડાઇ હશે.

ગ. ત્રીજો મત એવો છે કે જગત્કર્તાએ માણસને પેદા કર્યો, તે વખતે તેને 'જ્ઞાન' આપેલું નહિ, પણ શીખવાની તથા જાણવાની શક્તિ બક્ષેલી, એમ વિચારશીલ પુરુષોને ભાસે છે. જેમ 'જ્ઞાન' ની સામગ્રી બક્ષીશ કરેલી નહિ, પણ તે સંપાદન કરવાની શક્તિની

બક્ષીશ કરેલી, તેવીજ રીતે ઇશ્વરે માણસને ભાષાની સામગ્રી બક્ષીશ કરેલી નાહ, પણ સંજ્ઞા વડે પ્રાણી–પદાર્થ ઓળખવાની અને શબ્દો વડે તે પ્રાણી–પદાર્થનું બયાન' કરવાની તેને શક્તિ બક્ષેલી, એમ વિચાર કરતાં તથા અવલોકન કરતાં સમજાય છે.

ઉપર દર્શાવેલા મતો ઉપર ચર્ચા કરવા જતાં આ લેખનો ઘણો વિસ્તાર થઇ જાય, માટે તેમ કરવા મનમાં વેગ થઇ આવતાં છતાં મનને વારવું પડે છે; તોપણ હવે પછી જે લખવામાં આવશે, તે લક્ષપૂર્વક વિચારવાથી એ વિવાદવાળા મતોનું આપોઆપ નિરાકરણ થઇ જશે, એમ દૃઢ આશા રાખવામાં આવે છે. સાહજીક વિચારથી સમજાશે કે, જેમ ઝાડમાં ગર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ તેના ઉપરની છાલ પણ ગરની સાથે જ આગળ વધતી જાય છે: એ જેમ પ્રતિ દિવસના પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અવલોકનની વાત છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય–પ્રાણીને જે બુદ્ધિની બક્ષીશ મળી છે, તેથી કરીને બીજમાંથી વૃક્ષ ઉગે છે તેના જેમ વિચારરૂપ ગર બનતો અને ફેલાતો જાય છે, અને તેમ તેમ તેના ઉપર ભાષા રૂપ છાલ ચોંટેલી હોવાથી તે સાથે સાથે જ પોષણ પામતી જાય છે અને ફેલાતી જાય છે. માણસને અનેક શક્તિઓ પ્રકૃતિથી ઇશ્વરે બક્ષેલી છે, તેમ ભાષાશક્તિ પણ તેના સંપૂર્ણ અર્થમાં ઇશ્વરી બક્ષીશ છે. જેમ બીજી શક્તિઓ બીજ રૂપે આપણામાં મૂકવામાં આવી છે, અને તેનો વિકાસ માણસના હાથમાં તેના પુરુષપ્રયત્નને આધીન છે, તેવી જ રીતે ભાષાની બીજ રૂપે શક્તિ આપણામાં મૂકાએલી છે, તેનું ઉદ્ઘાટન અને વિકાસ મનુષ્યના પુરુષાર્થને આધીન છે. પુનરુક્તિ દોષને માથે ખેંચી લઇને અર્થને દૃઢ અને સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી જણાવવાનું કે, જેમ એક બીજમાં મોટા વૃક્ષની અંતર્ગુપ્ત શક્તિ કુદરતથી જ રહેલી હોય છે, જે શક્તિવડે જ પૂરતી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં કબીરવડ જેવો મહાવૃક્ષ બની રહે છે, તેમ જ ભાષાને માટે સમજવું. વિચાર તથા ભાષાનો વ્યાપાર તથા વિકાસ સાથે સાથે જ આલેખો, એમ માનવું સકારણ લાગે છે. મનના ગર્ભાશયમાં વિચાર જન્મે છે, તે અન્યને સમજાવવા માટે માણસ તેને અમુક સંજ્ઞા આપે છે; અને તે સંજ્ઞાના સ્મરણથી પોતાને અને ઉચ્ચારણથી શ્રોતાને તે વિચારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાન–ક્ષેત્રની મર્યાદા વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભાષાનો ભંડાર પણ તેની સાથે જ વધતો ગયો. આ કલ્પના સંભવિત અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય લાગે છે, તેને છોડીને આપણે કોઇ એવી કલ્પના ઉઠાવીએ કે બંને ભાષા અને વિચાર સ્વતંત્ર અને પૃથક્ પૃથક્ સ્થિતિમાં રહેલાં છે અને એમ અડાવવામાં આવે કે ભાષા પ્રથમ અને વિચાર તે પછી અથવા તેથી ઉલટું, વિચાર પ્રથમ અને ભાષા તે પછી, તો તેથી આપણે અનેક જાલના ગુંચવાડામાં ફસાયા વિના રહીશું નહિ અને કોઇ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીશું નહિ.

ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે કે ક્રમે ક્રમે થયો, તે શોધી કાઢવું અને નક્કી કરવું બની શકે એમ નથી; પણ આપણે કોઇ આદિ–ભાષા કલ્પિએ, તો તેના ઘણા ખરા ધાતુઓ જગતમાં જે પ્રાણી પદાર્થો છે, તેમના તરેહ તરેહના અવાજની પહેલ વહેલી નકલ કરવા જતાં ઉદ્‌ભવેલા છે, એમ બહુ કરીને અનુમાનાય છે કોઈ પક્ષી કે પ્રાણી જેવો સાદ કાઢતું કે અવાજ કરતું, તે ઉપરથી તેને મળતું નામ આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. માણસને કોઇ એક બળવાન્ કે તીવ્ર લાગણી થતાં, તેના મ્હોમાંથી જે ચીસ કે ઉદ્‌ગાર આપો-

આપ મેળે અચાનક નીકળી પડતા, તે જ ઉદ્ગાર કે ચીસ એવો જ ફરી પ્રસંગ બનતા તેને સાંભરી આવે, અને તેથી તે તેવો જ પોકાર ફરીથી જાણીને કરવાનો અને તેમ થતા તે પછીથી શબ્દ કે સાંકેતિક ચિહ્નનું રૂપ લે છે ત્યારબાદ વખતના વહેવા સાથે ભાષા જેમ જેમ વધારે બાબતોથી ભરેલી થતી જાય અને વધારે કેળવાતી જાય, તેમ તેમ ઉપર જણાવેલા આદિ-ધાતુના મૂળ વધારે પ્રચારથી અને વધારે વાપરથી ઘસાતા જાય છે અને જેમ જેમ નવનવા હુન્નર અને નવનવી કળા વૃદ્ધિ પામતા જાય, તેમ તેમ નવનવા નામો અને નવનવી સંજ્ઞાઓ નકલ કરવાના ધોરણ ઉપર, અથવા મળતાપણાના ધોરણ ઉપર અથવા કેવળ સંકેત સમજાવવાના ધોરણ ઉપર, આપવામા આવે છે.

ઉપર જે ચર્ચા ચલાવવામા આવી છે, તે ઉપરથી ભાષા એ માણસની કૃતિ છે, એ મત તરફ ભાષાશાસ્ત્રીઓ ઢળ્યા છે. મુખ-મુદ્રા તથા અવયવોની ચેષ્ટાથી જ્યારે કામ સર્યું નહિ, ત્યારે માણસે પોતાના વિચારો બીજાને સમજાવવાને ભાષા શોધી કાઢી લાગે છે, અને જે ભાષા વેદના મંત્રોમા, ગ્રીક તથા લાટિન કવિઓના ગ્રંથોમા બાઇબલમા તથા કુરાનમા આપણે જોઇએ છીએ, તેની પૂર્ણ સ્થિતિમા ધીમે ધીમે લાંબે કાળે પેઢીઘર પેઢીના વાપર પછી આવી હોવી જોઇએ, એમ ધારવામા આવે છે. લૉક, ઍડમ સ્મિથ અને ડ્યુગલ્ડ સ્ટુઅર્ટના મત પ્રમાણે તો માણસ આરંભકાળમા તો કેટલીએક મુદ્દત સુધી મૌનાવસ્થામા રહ્યું હશે, અને માત્ર આંખ તથા ચહેરાના ઇસારા વડે અને શરીરના બીજા અંગોના હાવભાવથી તેમ કુદરતી ઉદ્ગારોથી પોતાનો જૂજ વ્યવહાર ચલાવતા હશે, એમ લાગે છે પછી જ્યારે વિચારો સમય જતા વધવા લાગ્યા અને તે ઉપર જણાવેલી ટુકી સામગ્રીથીજ સમજાવવાનું બની શક્યું નહિ, ત્યારે તે મંડળે માહોમાહે સમજીને અમુક અર્થ જણાવવાને અમુક કૃત્રિમ ચિહ્નો તથા સંજ્ઞાઓ શોધવાની તેમને જરૂર પડી આડમસ્મિથ ધારે છે કે પહેલા ક્રિયાપદ વાપરવામા આવ્યા હશે અને ડ્યુગલ્ડ સ્ટુઅર્ટ માને છે કે, પ્રથમ નામ વાપરવામા આવ્યા હશે અને તેમની તે કલ્પનાના તે તત્ત્વવિચારકો પોતપોતાના કારણો આપે છે તેમા સ્થળસંકોચને લીધે અહીં ઉતરવાનું બન્યું નથી

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ એક પુષ્પને સર્વાંશે પૂર્ણ સ્થિતિમા જુએ છે, તે પહેલેથી જ તેની રીતે ઉગતું અને ખીલતું આવ્યું છે, એમ આપણે સૌ માનીએ છીએ તેની જ રીતે પ્રાણી-વર્ગને જે અંગ-જ્ઞાન પહેલેથી જ મળેલું જ હોય છે, તેની જ સ્થિતિમા તે આજ પણ છે દાખલા તરીકે, મધમાખી પોતાને રહેવાને માટે જે છ ખુણીઆ ઘરનો મધપુડો બનાવે છે, તે જેવો ભૂતકાળમા સેંકડો વર્ષ ઉપર રચાતો, તેવોને તેવો જ, કાંઈ પણ સુધારા વધારા વિના આજ પણ તે રચે છે તેમ જ કોયલ, તેના ઉત્પત્તિના સમયમા સેંકડો બલ્કે હજારો વર્ષો ઉપર જેવો ટહુકો કરતી અને મેના જેવું ગાયન લલકારતી, તેવોને તેવો જ ટહુકો ગાયનનો અને તેવું ને તેવું જ ગાયન મેનાનું, કાંઇ પણ રૂપાંતર વિના, ચાલ્યું આવે છે પણ આપણી સંસ્કૃત ભાષાના તો આજ સેંકડો રૂપાંતર થઇ ગયા છે, તે ન્યૂનાધિક અંશે સર્વેને જાણવામા હશે એમ માનીને, લાટિનમાંથી ઇટાલિયન, સ્પાનિશ પોર્ચુગીઝ વેલાશ્યન, ફ્રેંચ, વાલાસ્યન, અને રૂમાન્સ ભાષાઓ વિકૃતિ પામીને થઇ છે, તેની ટુંક નોંધ અહીં લેવામા આવે છે. આટલા ઉપરથી વગર કહે સમજાશે કે મધમાખ અને માણસની શક્તિમા

અનાદિ કાળથી અંગજ્ઞાન અને બુદ્ધિનો જે ચોકખો ભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેથી મધમાખ તથા અન્ય પ્રાણીઓ તેમની સ્થિતિ રીતિમાં જેવાં ભૂતકાળમાં હતાં, તેવાંજ આજ છે; અને એથી ઉલટું માણસને વિકાસ પામે એવી બીજ રૂપે શક્તિઓ મળેલી હોવાથી સંજોગ સાંપડવા પ્રમાણે અને પુરુષાર્થબળથી દરેક બાબતમાં તે આગળ વધતો જ જાય છે, અને તેજ નિયમાનુસાર તે અનેક ભાષાઓનો કર્ત્તા તથા સ્વામી થઇ પડ્યો છે. અને તેને પ-રિણામે જૂદા જૂદા ખંડોના જૂદા જૂદા દેશોમાં બોલાતી ભાષાઓના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સં-બંધ જોઈ તપાસીને ત્રણ મોટા જથા પાડ્યા છે. તેમાં એક જથાનું નામ ઇંડો-યુરોપી-અન અથવા આર્ય ભાષાભંડાર, તેમાં ઉપર જણાવેલી સંસ્કૃત તથા લાટિન સાથે ગ્રીક, કેલ્ટિક, ટ્યુટૉનિક અને સ્લાવૉનિક, તેમની શાખાપ્રશાખા સાથે ગણાય છે ઝંદ, પહેલ્વી ફારસી, પુશ્તુ વગેરે પણ એ જથામાંજ સમજવી. પાશ્ચાત્ય પંડિતો ધારે છે કે એ સર્વે ભાષાની જનેતા તે સર્વેની પહેલાંની હોવી જોઇએ, અને તે મૂળ ભાષાનો પત્તો હજુ સુધી હાથ લાગ્યો નથી. સેમિટિક નામના બીજા જથામાં યાહુદી, અરબ્બી તથા સીરિયાક અને તેમની અનેક વેલીઓ આવે છે. એ સર્વે સેમિટિક ગોત્રની છે, એમ તેમનો અભ્યાસ ક-રવાથી પરસ્પરનો સંબંધ જોતાં કહી શકાય છે. મધ્ય અને ઉત્તર એશિયાની ભટકતી જા-તોમાં બોલાતી જૂદી જૂદી બોલીઓને તુરાનિયન નામના ત્રીજા જથામાં ગણવામાં આવે છે. એ ત્રણ જંગી પ્રવાહો પણ કોઇ એક સામાન્ય મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલા ભાસમાન થાય છે. અને મનુષ્યના ઇચ્છા-બળના તથા કાળ-બળના સંયોગથી એ ભાષાઓના ગર્ભ ઉપર ક-દાચ નહિ, તોપણ તેના ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ઉપર તેમની ઐતિહાસિક વંશાવલિની છાપો પડેલી અભ્યાસીને પ્રતીત થાય છે.

ભાષાનાં ઐતિહાસિક રૂપાંતરો ધીમાં હોય તેમ ઉતાવળાં પણ હોય; પણ તે ફેરફારો સઘળા દેશોમાં તથા સઘળા કાળમાં થયાજ કરે છે; અને એ રૂપાંતર થવાના અનિવાર્ય નિયમને પ્રતાપેજ વેદના સગર્ભ અને સબળ મંત્રોની ભાષા બદલાતાં બદલાતાં ઉતરી જ-ઇને સિપાઇની નિર્માલ્ય અને સંકર સ્થિતિમાં તે ઉતરી પડી. વળી, એજ રૂપાંતરના નિ-યમને પ્રતાપે ઝંદ-અવસ્તાની તથા બેહીસ્તુનના પહાડ ઉપરના ખીલા રોકા અક્ષરોની ભાષા બદલાઇને તેણે ફિર્દુશીની અને હાલના ઇરાની લોકોની ભાષાનું રૂપ ધર્યું. ઉપરનાં જે દ-ષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે કરતાં પણ જંગલી જાતોની બોલીઓ તો બહુ ત્વરાથી અને ઘણા વેગથી ફરી જાય છે, એમ માનવાને કારણ છે. સાઇબીરિયા, સિયામ અને આફ્રિકાના વ-નવાસી નિરક્ષર લોકોની બોલીઓનું તમામ રૂપજ બે ત્રણ જમાનાના અરસામાં બદલાઇ ગએલું; એમ બારીકીથી શોધ અને તપાસ કરનાર વિદ્વાનોને જણાયું છે; પણ અત્યંત સુ-ધારા ઉપર આવેલી પ્રજાની ભાષાઓ તો વધારે સુસ્થિર અને અચળ જણાએલી છે; અને વખતે તો તેનામાં ફેરફારની શક્તિજ સમૂળગી નાશ પામેલી લાગે છે.

એકંદરે જોવા જોઇએ તો ભાષામાં જો કે નિરંતર ફેરફાર થયા કરે છે, તોપણ તે ફેરફાર કરવાને કે તે ફેરફાર થતો અટકાવવાને કોઇ પણ માણસમાં સત્તા નથી. આપણા શરીરમાં જે નિયમને વશ વર્તીને રૂધિરાભિસરણ થયા કરે છે, તેમાં ફેરફાર કરવાની આ-પણામાં સત્તા નથી; અથવા આપણી ઉંચાઇમાં એક ઇંચ જેટલો પણ વધારો કરવાની આ-

પણામાં તાકત નથી, તેવીજ રીતે આપણા મનમા આવે તેમ ભાષાના નિયમ બદલવાની કે નવા શબ્દો શોધી કાઢવાની આપણામાં સત્તા નથી. કુદરતનાં ધોરણો માણસ જાણે અને જાણીને તેને અનુસરે, તોજ તેઓ ભાષા ઉપર ધણીપણું ભોગવી શકે. આ પ્રસંગે એક અલ્પ વિજ્ઞપ્તિ આધુનિક લેખકો આગળ તેમના પ્રતિ ઘણા માન સાથે નિવેદન કરવી સમજાય છે. તે એ કે ગુર્જર ભાષાને બંગાળી, હિંદી તથા મરાઠીની પેરે સધન, શ્રીમંત અને પ્રૌઢ કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે, તે પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ જારી રાખવાની સાથે જો તેઓ ભાષાના અચળ નિયમોને તાબે રહીને પોતાના ઉચ્ચ કાર્યમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરતા રહેશે, અને ઉપર જણાવેલી ભાષાઓ તથા પશ્ચિમની અંગ્રેજી તથા જર્મનાદિ ભાષાઓ કેવી રીતે ઉન્નત સ્થાને હાલ વિરાજવા શક્તિમાન થઈ છે, તેના ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ વર્તશે, તો તેમનું દેશહિતનું તેમજ ભાષાહિતનું અતીવ જવાબદારી કામ તેઓ પાર મેલશે અને ભાવી ગુર્જર પ્રજાનો તેઓ આશીર્વાદ મેળવશે, એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રના અજ્ઞાન અને અનાદરવાળાથી આવી સેવા યત્કિંચિત પણ બનવી કેવળ અશક્ય છે.

મુખ્ય વિષયની સાથે ઉપરની વિજ્ઞપ્તિ જો કે નિકટ સંબંધ રાખતી નથી, તોપણ ભાષા કેળવવી શી રીતે કરી શકાય, તેની સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી સહજ અધિક આલોચના કરવાનું સાહસ શુભ ઉદ્દેશાર્થે કરવામા આવે છે. લક્ષમા રાખવાનુ છે કે, માણસ પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કે પોતાના મનના તરંગ પ્રમાણે કે પોતાની સમજ પ્રમાણે ભાષાને ઘડી શકતો નથી, તેમ તેમા ફેરફાર પણ કરી શકતો નથી. તોપણ જે જે ફેરફારો કોઈ પણ ભાષામા થાય છે, તે માણસથી જ—માણસ દ્વારાએ જ થાય છે ઠેઠ હોરેસ કવિના કાળથી એટલે બે હજાર વર્ષથી રૂપકમા ભાષાને વૃક્ષની સાથે સરખાવવામા આવે છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે ઝાડને ઉગવાના ખરા કારણો વિષે આપણે શું સમજીએ છીએ? વાસ્તવિક રીતે તેના ઉગવાના કારણો સંબંધી આપણે કશું સમજતા નથી તો પછી ભાષા જેવા અજ્ઞાત વિષયને તેના કરતા એ વધારે અજ્ઞેય અને અગમ્ય—રૂપ જેવી વસ્તુ સાથે મુકાબલો કરવાથી શો લાભ? જો ભાષાને વૃક્ષની સાથે સરખાવવી જ હોય, તો તે માત્ર એક જ બાબતમા સરખાવાય એમ છે, અને તે એકે ઝાડ તેમજ ભાષા, પોતાની મેળેજ કેવળ આપોઆપ રહી શકે કે વધી શકે નહિ. ઝાડ જેમ જમીન અને હવા અજવાળા વગર ટકી શકે નહિ, તેમ ભાષા પણ પોતાની મેળે રહી શકે કે જીવી શકે નહિ તેને રહેવાને અને વૃદ્ધિ પામવાને મનુષ્ય આત્મારૂપી આશ્રય—ભૂમિની અપેક્ષા રહે છે.

બોલાતી ભાષા લખાતી થઈ અને લિપિદ્વારા મોટું સાહિત્ય રચાયુ, એ તો એક અકસ્માત યોગ જાણવો પૃથ્વી ઉપરની ભાષાઓનો ઘણો ભાગ તો હજુ લેખનમા ઉતર્યો જ નથી. અને જ્યારે તે લખાતી જ નથી, ત્યારે તેમા સાહિત્ય તો રચાય જ ક્યાંથી? મધ્ય એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને પૉલિનીશિયાની અસંખ્ય જાતોમા ભાષા હજુ તેની પ્રાકૃતિક સ્થિતિમા છે, અને માનવ—ભાષા લેખન—શૈલિમા ઉતરી, તે પહેલા તે કેવી રીતે ઉગે છે અને વધે છે તે ત્યા જઈને તે લોકોમા કેટલોક વસવાટ કરવાથી સમજવામા આવી શકે ગેબ્રિયલ સેગાર્ડ નામનો એક ફ્રેંચ ધર્મોપદેશક ઇ સ ૧૬૨૬ મા અમેરિકાના હ્યૂરૉન જાતના લોકોમા ગયો

વિભાગ.]

હતો. તેણે પારિ
તેમાં તે એક ઠે
જૂદી હોય છે;
એક બીજા સ
જણાવે છે કે
છે કે નવી
એ જંગ
દશ વર્ષે
બદલાઇ
કરીએ
પડયું
બીજી
વેળાએ
બોલી

સમાં આવીને ઇ. સ. ૧૬૩૧ માં પોતાના મહા પ્રવાસનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું
કાણે જણાવે છે કે, ઉત્તર અમેરિકાની જૂદી જૂદી જાતોમાં ગામેગામની બોલી
એટલું જ નહિ, પણ એક જ ગામમાં બે ઘરમાં રહેતાં માણુસોની બોલી પણ
થે બધી વાતે મળતી નથી આવતી; અને વળી વધારે અગત્યની વાત તે એ
તેમની બોલી રોજે રોજ ફરતી રહે છે, તેથી તે એટલી બધી બદલાઇ ગઈ
હૂરૉન બોલી જૂની હૂરૉનથી તદન જૂદી છે. મધ્ય અમેરિકાના ધર્મોપદેશકોએ
ની જાતોનો શબ્દકોષ રચવા માંડયો અને બહુ કાળજી રાખીને તે પૂરો કર્યો. પછી
, તેઓએ એ લોકોમાં પાછા આવીને જોયું, તો તેમને જણાયું કે ત્યાંના શબ્દો
જવાથી તેમનો કોષ નકામો થઈ પડયો હતો. આપણા હિંદુસ્તાન ભણી નજર
, તો મણિપુરના પાડોશમાં જ બાર બોલી બોલાતી હતી, એમ કૅપ્ટન ગૉર્ડનને માલમ
ત્રીશ કે ચાળીશ ઘરના માણુસો એક બોલી બોલતાં અને બીજાં ઘરોનાં માણુસો
બોલી બોલતાં અને તે બોલીઓ વળી એવી કે એક બીજાથી સમજાય નહિ. એવી
બાપની બોલી તે આખા કુટુંબની બોલી થઇ પડતી, અને તે તેના આખા કુળની
બની રહેતી એક બાઇ ૯૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામી તેના સંબંધમાં ડર્હૅમ જણાવે
તેને ૧૬ છોકરાં થયાં, તેમાં ૧૧ પરણ્યાં. તેમને વળી ૧૧૪ છોકરાં થયાં, અને તેમને
૨૨૮ છોકરાં થયાં. તેમનો પરિવાર વધીને ૯૦૦ નો થયો. હવે એ ડોશી ૧૭ વર્ષની
રે પરણી હશે, એમ ધારીએ; તો ૭૬ વર્ષમાં તેની ઓલાદનાં ૧૨૫૮ છોકરાં હતાં:
તો એક ગામ કે કુળમાં એક, તેમ એવા બીજામાં બીજી બોલી હોઇ શકે.

એ પ્રમાણે આ ભૂગોળ ઉપર એકવાર બોલાતી પણ હવે બોલાતી બંધ પડેલી એવી સંસ્કૃત તથા ઝંદ અને લાટિન તથા ગ્રીક ભાષાઓ વિષે, તેમાંથી નીકળેલી અનેકાનેક શાખા પ્રશાખા વિષે, મનુષ્યના વિચાર સાથે તેના સંબંધ અને વૃદ્ધિ વિષે ભાષા અને વિચાર સંબંધી પંડિતોના જૂદા જૂદા મત વિષે, જંગલી બોલીઓનાં ત્વરિત રૂપાંતરો અને સુધરેલી ભાષાના સ્થાયી ભાવ વિષે, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી ભાષાઓના વર્ગીકરણ વિષે, તથા તે સર્વેની લોપાઇ ગએલી મૂળ ભાષા વિષે, અને તેમને લગતી બાબતો વિષે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

હવે ઉપસંહારમાં કહેવાનું કે પરમકૃપાળુ જગન્નિયંતાએ માણુસને એક સંપૂર્ણ સ્થિતિની ભાષાની બક્ષીસ કરી હોત, તેના કરતાં તેણે તેનામાં એવી માનસ શક્તિઓની બક્ષીશ કરી છે કે તેના પ્રભાવ વડે જંગલમાં ઉડતાં પક્ષીઓની ચીસો ઉપરથી, અરણ્યમાં વસતાં પશુઓની ગર્જના ઉપરથી, જોશબંધ વહેતા જળપ્રવાહના ગણુગણાટ ઉપરથી, પવનની નરમ લહેરીઓના ના[illegible] વહન ઉપરથી, અને પોતાના વેગવાળા મનોદ્‌ગાર ઉપરથી, એક એવું અલૌકિક સામર્થ્ય[illegible], દિવ્ય યંત્ર રચાયું છે, કે તેના ઉત્તમ પ્રકારના ઉપયોગથી ભગવાન્ વેદ વ્યાસ, બાણ [illegible] કાલિદાસ, ડીમોસ્થિનીઝ અને સિસરો, ઍરિસ્ટૉટલ, પ્લેટો અને સૉક્રેટીસ, શેક્સપીઅર અને ગેટે, સાદી અને હાફિઝ, પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ જે જે ભાષાઓમાં તેઓ પોતાના સુંદર અને પ્રૌઢ વિચારો મૂકી ગયા છે, તે ભાષાઓને તથા તેમાં પ્રકાશ કરેલા વિચારોને પણ અમર કરી ગયા છે. એવું અકથનીય છે ગૌરવ તથા માહાત્મ્ય ભાષા બળમાં અને વિચાર બળમાં: એ ઉભય વડેજ માણુસ માણુસ છે, અને તે પૃથ્વી ઉપર સરસાઇ ભોગવે છે, અને પૃથ્વીને સુખી અને સ્વર્ગ સમી કરી શકે છે. इति शिवम्.

હતો તેણે પારિ
તેમા તે એક કે
જૂદી હોય છે,
એક બીજા સ
જણાવે છે કે
છે કે નવી
એ જ ગ
દશ વર્ષે

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ.

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ બી, એ , એલ એલ, બી.)

બદલાઈકાઇ પણ ભાષાનો આરંભકાળ ચોક્કસપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે એવો કરીએકરવાના ઐતિહાસિક સાધનો હોતા નથી એટલુ જ નહિ પણ ભાષા કંઇ એક પડયુ, કે એક વર્ષમા બંધાતી નથી અનેક કારણો અને બનાવોના આવી મળવાથી બીજી ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ થાય છે અને ઉદ્ભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષામા વેગળાપણુ થતો જાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થતા તેમા ફેરફાર થતા બોની છે તેમના ઉદયનો કાળ જેવો કેવળ અગમ્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમા બો છે કે મને બદલાતી ભાષાઓના ઉદયનો કાળ છેક અગમ્ય નથી, પરતુ વર્તમાન ભા પેટે ઉમ્રે અમુક સ્વરૂપ ક્યારે ઘડાયુ એ નક્કી કરવુ બહુ અઘરૂ છે ગ્રન્થો, લખાણો તે વર્તમાનપત્રોનો હાલના જેવો ભારે સાધનરૂપ જથો હોય ત્યા એ મુશ્કેલી પડે .. , પણ વર્તમાન સુધી ભૂતકાળમા જેમ જઇએ છીએ તેમ એ જથો ઓછો મળે છે વળી ભાષાનુ અમુક સ્વરૂપ બંધાય તેજ વખતથી તેનુ સાહિત્ય રચાય એમ બનતુ નથી, અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડુ થાય છે આ રીતે ભાષાનો ઉદ્ભવ થયા પછી ઘણે કાળે તેનુ લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઇ એ અન્તરાય તે પછીની ભાષાઓને નડયો નથી પરતુ એ અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બંધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ઘણા કાળ સુધી એવી ટકી રહી હતી કે ગ્રન્થો અને લખાણો બોલાતી ભાષાઓમા નહિ પણ પ્રાચીન ભાષાઓમા થતા હતા યુરોપમા તેમજ આ દેશમા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, અને તેથી અમુક ભાષાનું જુનામા જુનુ સાહિત્ય જે સમયનુ મળી આવે તે સમયે તે ભાષાનો આરભ થયો ગણી શકાતો નથી પણ તે પહેલા ઘણા સમયથી એ ભાષા સારી રીતે રૂઢ થએલી હોવી જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે આ દેશમા વળી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સસ્કૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને પ્રાકૃતમાથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી} પ્રાન્તીય ભાષાઓ ગ્રન્થો અને લખાણો માટે વપરાતી નહોતી બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ પાલીમા લખ્યા તથા જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રન્થ માગધીમા લખ્યા અને ધર્મ સાહિત્યની ભાષાઓ થવાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મમડળોમા સસ્કૃત જેટલીજ પદવી પામી બૌદ્ધોએ તો પાલીને સસ્કૃતના પણ પહેલાની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયની 'મૂલા ભાસા' કલ્પી આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ તેમનામાથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી થઇ બ્રાહ્મણો તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકીજ ગણતા હતા પ્રાકૃતને શિષ્ટ ભાષા તરીકે

તેઓ કબુલ રાખતા નહિ. ' हे अरयो हे अरय. ' ને બદલે ' हेऽलवो हेलव. ' બોલનાર અસુરોનો તિરસ્કાર કરી ' શતપથ બ્રાહ્મણ મા કહ્યુ છે કે ' तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेलव इति वदन्त पराबभूवु ' (३ प्र. पा. १-९-११ अध्याय ३ २-१-२३). અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પરાભવજ થાય માટે નિષેધ કર્યો છે કે —

उपजिज्ञास्या तम्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् ।
(३ प्र. पा. १ ९-११-३ अध्या. २-१-२४.)

અહીં " મ્લેચ્છ " નો અર્થ અપભ્રષ્ટ થએલી ભાષા છે *

બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો સસ્કૃત ભાષામા જ લખાયા. નાટકમા પણ તેમણે વિધિ કર્યો હતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે સસ્કૃત ભાષા બોલાવવી

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમા સાહિત્ય રચાતુ અટકાવ્યુ એ અન્તરાય દૂર થયા પછી કેટલાક કાળ સુધી હિંદી અને વ્રજ ભાષાએ રાજકીય આશ્રયથી બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યુ, અને જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનોનો પ્રયાસ પોતા તરફ ખેંચ્યો

આ બધા બળ નરમ પડ્યા ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ થયો ગુજરાતી ભાષાનો આરભ ક્યારે થયો તેનો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનુ બની શકે તેમ નથી

જુના ગ્રન્થો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતા બીજો પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી ? સસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામા બીલકુલ મુશ્કેલી નથી કેમકે સસ્કૃત ભાષાનુ સ્પષ્ટ મર્યાદાથી બાધેલુ સ્વરૂપ છે અને તેમાથી જરાક પણ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યાથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે પરતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, બગાળી હિદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ વચ્ચે એવી સ્પષ્ટ સુરેખ સીમા બાધી શકાતી નથી. પ્રાકૃતમા કાળે કાળે ફેરફાર થયા છે, અને તે છતા પ્રાકૃત નામ કાયમ રહ્યુ છે, સસ્કૃત નાટકોમા લખેલી પ્રાકૃત ભાષા

---

* "બાઇબલ"ના ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ'મા પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, લડાઇ માથી નાસતા એફ્રાઇમાઇટ લોકો જોર્ડન નદી ઓળગવા આવ્યા ત્યારે તેમના શત્રુ ગિલીઅડાઇટ લોકોએ તેમને રોક્યા. પુછતા જો એમ કહે કે હુ એફ્રાઇમાઇટ છુ,' તેને ગિલીઅડાઇટ કહેતા કે " શિબોલેથ એવો ઉચ્ચાર કર એફ્રાઇમાઇટ લોકોને 'શ બોલતા નહોતો આવડતો, તેથી તેઓ " સિબોલેથ બોલ્યા, અને એ રીતે પકડાઇ જાય તેને ગિલીઅડાઇટ લોકો કતલ કરતા એ રીતે ૪૨,૦૦૦ એફ્રાઇમાઇટ લોકો તે સમયે જોર્ડનને કીનારે માર્યા ગયા જજિસ પૃ. ૧૨

પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરૂચિ અને ચંડ સરખા ઘણા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં बहुलम्[1] ('ઘણું ખરૂં') એવું સૂત્ર મુકી કહ્યું છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમાં આપેલા બધા નિયમો 'ઘણું ખરૂં' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત પેઠે વ્યાકરણમાં આપેલા જ નિયમો સર્વત્ર પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટું તે હમેશ ખોટું જ એમ બનતું નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે आर्षम्[2] એટલે ઋષિઓનું જુનું પ્રાકૃત છે તેમાં બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, ને નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખરૂં અને ન પણ થાય. હેમચંદ્રે પોતે પણ ઘણા વિકલ્પે થતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાનાં મૂળ પણ કદી કદી નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થે, स्वप् ધાતુમાંના પહેલા अ નો ओ પણ થાય અને उ પણ થાય, અને એ રીતે स्वपिति[3] ને ઠેકાણે सोवइ અને सुवइ એવાં બે રૂપ થાય તે હિંદી सोवे અને ગુજરાતી सुवेનાં મૂળ છે. क्त्वा પરથી 'काउण' અને 'करिअ'[4] થાયછે. તેમાં મરાઠી करून અને ગુજરાતી करीने ના આકારનાં મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે થતા આદેશ (બદલે થતાં રૂપ) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે થયા તે દર્શાવ્યું નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી ઉદાહરણાર્થે સંસ્કૃત कथ् ઉપરથી वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, सङ्ग, बोल्ल, चव, चम्प, सास અને साह[5] એવાં રૂપાન્તર વાગ્વ્યાપારના નિયમો જોતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતાં कथ् ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાંના सङ्ग ઉપરથી મરાઠી 'सांगणे' અને बोल्ल ઉપરથી ગુજરાતી 'બોલવું' થયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માલમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં બોલાતા દેશ્ય શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમાં कृपाનું किपा[6] થાય તે ગુજરાતી 'કિરપા'નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ अम्मासुનું अम्हासु[7] થાય તે ગુજરાતી 'અમારામાં'નું મૂળ નથી. આ રીતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓ કેટલે સુધી ઘડાયેલી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદ્‌ભવ પામી અને ગુજરાતી ભાષા એ ભાષાઓમાંથી પોષણ લેતી ક્યારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી બધા તદ્‌ભવ શબ્દ એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થએલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આપેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત થઇ શકશે નહિં. પ્રાકૃત વ્યા-

---

१. सिद्ध हमचंद्र : ८।१।२. २. सिद्ध हेमचंद्र : ८।१।३.
३. " ८।१।६४. ४. " ८।१।२७.
५. सिद्ध हेमचंद्र० ८।४।२. ६. सिद्ध हेमचंद्र० ८।४।१२८, ७. सि. हे. ८।४।३८१

કરણ પ્રમાણે સંસ્કૃત वियोगः ઉપરથી પ્રાકૃત विओओ[1] થાય, પણ ગુજરાતીમાં એ શબ્દ આવ્યો નથી અને 'વિજોગ' એવું તદ્દભવ રૂપ થયું છે. સંસ્કૃત धैर्यनुं પ્રાકૃતમાં धीरं કે धीज्जं[2] થાય પણ ગુજરાતીમાં 'ધીરજ' એવું ત્રીજું જ રૂપ થયું છે. कर्म ઉપરથી પ્રાકૃત कम्म[3] થાય પણ ગુજરાતીમાં 'કરમ' એવું રૂપ થયું છે.[4] આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાશે નહિં.

આ રીતે આ દેશમાં પહેલવહેલી કયા સમયમાં અને કયા રૂપમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ નક્કી કરવાના કઠણ વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે "અપભ્રંશ" ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે નહિં. અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એવો ચોખ્ખો પુરાવો મળી આવ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રશ ઉપરથી થઇ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં કહે છે કે, "પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઇ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઇ છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે ઘણું મળતું છે." બીજી સાહિત્ય પરિષદ્દના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વત્ન રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કહ્યું છે કે, "हेमाचार्यनी अष्टाध्यायीनो अपभ्रंश ते गुजराती ज छे." અલબત્ત કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તો આભીરો વગેરેની ભાષા હતી, અને શૌરસેની ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે. (નર્મગદ્યની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલાં વચન.) વળી નાટકમાં નીચેના પાત્રોના મુખમાં અપભ્રશ ભાષા મુકવાની કહી છે.

शकराभीर चाण्डालशवर द्राविडोड्रजाः ।
हीना वनेचराणां च विभाषाः सप्त कीर्त्तिताः ॥

પરંતુ શૌરસેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણું મળતાપણું નથી. પ્રાકૃતપરથી થએલી ભાષાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સહુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે ઘણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. વળી, અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સહુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે. વરરુચિના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ'માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી, માગધી અને શૌરસેની એ ત્રણ ભાષાના નિયમો કહ્યા છે; અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરસેની પરથી નીકળેલી કહી છે, તથા શૌરસેનીને સંસ્કૃતપરથી નીકળેલી કહી છે. વળી શૌરસેનીના કેટલાક નિયમો આપી शेष महाराष्ट्रीवत्[5] એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરસેનીનુ ઘણુંખરૂં બંધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે. વરરુચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના

---

૧. सि० हे० ८।१।१७७, २. सि० हे० ८।२।६९. ३. सि० हे० ८।२।७९.
૪. 'કામ' એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ 'કરમ'થી જુદો છે.
५ प्राकृत प्रकाश १२।३२.

સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા થઇ નહિં હોય એમ અનુમાન થાય છે ચંડના 'પ્રાકૃત લ ક્ષણ'માં અપભ્રંશનું નામ છે તે ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જોડાક્ષરમાં છેવટનો 'ર' હોય તે અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય[1] હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં એવા 'ર'નો લોપ વિકલ્પે થાય છે એમ કહ્યું છે[2] એ ગતે ચંડના અને હેમચંદ્રના વખત વચ્ચે થએલો ફેર માલમ પડે છે અને प्रिय ઉપરથી प्रिय થાય તેમ पिउ પણ થાય ग्राम ઉપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય એ હેમચંદ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણતો પ્રકટ થાય છે ચંડના એ વ્યાકરણની પ્રસ્તાવનામાં ડોક્ટર હોર્નેલે પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્થલ વિભાગનો નકશો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદા જુદા સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તો બિહાર બંગાળા, ઓરિસ્સા અને મધ્યહિંદમાના ઇશાન તરફના ભાગમાં માગધી ભાષા બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સંસ્કૃત 'ર'નો તેમાં 'લ' થાય છે મધ્યહિંદમાના નૈર્ઋત્ય તરફના ભાગમાં પશ્ચિમહિંદમાં અને દક્ષિણહિંદમાના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિંદમાં બોલાતી હતી અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછળનો 'ર' તેમાં કાયમ રહે છે ચંડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભ ક્તિના એકવચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે એટલે स देव નું देवो પણ થાય અને देवे પણ થાય હોર્નેલ કહે છે કે આમાના 'એ' કારાન્ત રૂપ મધ્યહિંદની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશ વિભાગના શિલાલેખોમાં માલમ પડે છે અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ માગધી કહેવાઇ અને ગિરનાર વગેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં ઓ કારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઇ આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાળે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી હશે ખરી. નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોની અસલ ભાષા લ હીઆઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાખ્યા છતા તેમા હજી चौ અને चा એવા છઠ્ઠી વિભક્તિ ના પ્રત્યય માલમ પડે છે તે આ જુની મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે અને હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના નિયમો આપ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ઘણીખરી રચના શૌરસેની પ્રમાણે છે[3] તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે પરંતુ ગુજરાતની હાલની વસ્તી પંજાબ તરફથી આવેલી છે અને પંજાબમાં હજી 'ગુજરાત' નામે જગા છે એ દાક્તર બુ લ્હરની શોધ ધ્યાનમા લેતા અપભ્રંશ ભાષા ડાક્તર હોર્નેલે ઉપર બતાવેલા પ્રદેશમાથી ગુજરાતમા આવી એ સંભવિત જણાય છે હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણને છેડે અ પભ્રંશના નિયમો કહ્યા છે અને તે સાથે એ ભાષાના ઘણા ઉદાહરણ આપ્યા છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચંદ્રના વખતમા ગુજરાતમા અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ કહી શકાતું નથી અપભ્રંશ ભાષા ક્યા દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી

---

१ प्राकृत लक्षण ३।३७　२ सिद्ध है ८।४।३९८
३ सिद्ध हेमचन्द्र० ८ । ४ । ४४६

કે હાલ બોલાય છે એ વિશે હેમચન્દ્રે કાંઇ કહ્યું નથી. અલબત્ત, શૌરસેની, માગધી, પિશાચી અને ચૂલિકા પિશાચીના નિયમો તેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ઘણા વધારે નિયમો આપ્યા છે અને અપભ્રંશના ઉદાહરણ માટે કાવ્યગ્રન્થોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે; પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એકજ ઠેકાણે ચૂલિકા પૈશાચી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ જુજ ઉતારા કર્યા છે; તેથી, અપભ્રંશ હેમચંદ્રના ચિત્ત સમક્ષ ઘણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે. તેમજ वहिल्ल (વહેલો), विट्टाल (વટાળ), कोड्ड (કોડ, શોખ), केर (કેરો-સં-બંધ દર્શક), तण (તણો-સંબંધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ શબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઇએ. તેમજ બીજી સાહિત્ય પરિષદ્માં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. રા. કેશવલાલભાઇએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા वसंत विलास નામે કાવ્યમાં 'ખેલવાને' એવા (तुम् infinitive of purposeના) અર્થમાં खेलन રૂપ વપરાયેલું છે અને 'મંડનમાટે' એવા (तादर्थ्यના અર્થમાં मंडनेरेसि રૂપ વપરાયેલું છે. એ રૂપો હાલની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપભ્રંશનાં એવાં રૂપ બતાવ્યાં છે.[1] તે હકીકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ દર્શાવી આપે છે. હેમચન્દ્રે પોતાનો ગ્રન્થ સંવત ૧૧૯૮ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા તે સમય પહેલાંથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય છે. અલબત્ત, અપભ્રંશ ભાષામાં ફેરફાર થઇ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી ભાષા બોલાવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોકસપણે કહી શકાય નહિં. પણ એ માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થલનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ લેતાં સ્થલનિર્ણયમાં શંકા રહેતી નથી.

काती करवत कापतां वहिल्लउ आवइ छेह।
नारी विध्या हल्वलइ जानीवह ता देह॥

'કાતે અને કરવતે કાપેલાનો વહેલો છેડો આવે છે; નારીએ વિંધેલા જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેનનો દેહ ટળવળે છે.'

आगि दाधा पाल्वइ छिद्या पाघइ वृक्ष।
नारि हुताशनि जालिया छार उडतोयपा लक्ष॥

'આગે દાઝેલાં વૃક્ષ પાલવે (તેને ફરી પલ્લવ આવે), અને છેદેલાં વૃક્ષ વધે; (પણ) નારી હુતાશનથી બાળેલા લાખો રાખ થઇ ઉડે છે.'

---

[1]. सिद्ध हेमचन्द्र ८। ४।४४१ तथा ८।४।४२९.

अट्ठोतरसु बुद्धडी रावणतणइ कपालि ।
एकू बुद्धि न सांपडी लंका भंजण कालि ॥

રાવણને કપાળે અઠ્ઠોતેરસો બુદ્ધિ (હતી, પણ) લંકા ભાંગી તે કાળે એક બુદ્ધિ સાંપડી નહિ.'[1]

'મુંજરાસા'માંના આ દુહાની અપભ્રષ્ટ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમાં હતી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. નરસિંહ મહેતાએ 'સુરતસંગ્રામ'માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'અપભ્રષ્ટગિરા' કહી છે, પણ તેજ સમયમાં થયેલા પદ્મનાભે 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે, અને તે પછી ઘણે કાળે થયેલા અખાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને 'પ્રાકૃત' કહી છે; તેથી, એ ઠેકાણે 'અપભ્રંશ' અને 'પ્રાકૃત' એ શબ્દો માત્ર 'સંસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા' એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુજરાતી તે જ અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી.

અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સંબંધમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવા: (૧) પહેલો યુગ તે ઇ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. (૨) બીજો યુગ તે પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્વિવાદ છે. ઇંગ્રેજી ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આંગ્લ સાક્સન (Anglo Saxon) અર્ધ સાક્સન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઇંગ્રેજી (Old English), મધ્યકાલીન ઇંગ્રેજી (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્રેજી (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. 'આંગ્લ સાક્સન' નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓને ફક્ત "ઇંગ્રેજી" જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્રેજી વિદ્વાનોનો મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા આવતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમાં મુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુંચવાડો થશે; કારણ કે અર્વાચીન ઇંગ્રેજી તે આંગ્લ સાક્સનના પાયા ઉપર રચાઇ છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામી છે, તોપણ એ બે વચ્ચે એટલો બધો ફેર છે કે એ બેમાંથી એકનું સંપૂર્ણજ્ઞાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાંની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજાય નહિ.[2] અપભ્રંશ ભાષાને

---

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસકૃત "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ."

૨ History of English Literature by T. B. Shaw. (ટી. બી. શૉ કૃત ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાઠના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવુ પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનુ જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિ, અને જેને અપભ્રંશનુ જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રંશ સમજી શકે નહિ અલબત્ત, ફેર છે તેમ સરખાપણુ પણ છે, અને આવા સબધમા હેલમનો અભિપ્રાય લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે ઇંગ્રેજી ભાષાનો આરંભ નક્કી કરવો એના કરતા કઇ વધારે મુશ્કેલ હોઇ શકે નહિ અહીંથી સીમા બાધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઇ કારણ જણાવ્યા વિના સ્વચ્છંદ રીતે કહીએ તોજ એ કાર્ય થઇ શકે યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમા આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવુ ઇંગ્રેજી માટે કારણ નથી, પણ તેથી ઉલટુ કારણ છે અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમા ઉદ્ભવ પામતા આવ્યા છે અને તેને પરિણામે હાલના રૂપ થયા છે એમ બતાવી શકાય તેવુ છે કારણકે તેરમા સૈકાની જુનામા જુની ઇંગ્રેજી ભાષાને બારમા સૈકાની આગ્લ-સાક્સન ભાષા સાથે સરખાવીએ તો ઇંગ્રેજીને જુદી ભાષા શામાટે કહેવી અને આગ્લ-સાક્સન ઉપરથી રૂપાન્તર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા શામાટે ન કહેવી એનો ઉત્તર દઇ શકાતો નથી પરતુ ચાલતો આવેલો વહીવટ કાયમ રાખવો જોઇએ અને એમ કહેવુ જોઇએ કે આગ્લ-સાક્સન બદલાઇને ઇંગ્રેજી થઇ અને તે એ પ્રમાણે કે (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદા થયા અથવા બીજી રીતે રૂપાન્તર પામ્યા (૨) વિભક્તિના ઘણા રૂપ વિશેષે કરીને નામના રૂપ મુકી દેવામા આવ્યા અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહાય્યકારક અન્વયોનો વધાર ઉપયોગ થયો (૩) ફ્રેન્ચ ઉપરથી ઉપજેલા રૂપ દાખલ થયા આમાનો માત્ર બીજો પ્રકાર જ નવા રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ હુ ધારુ છુ અને આ ફેર એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે કેટલાક લેખને માતાનુ છેલુ બાળ ગણવુ કે પુત્રીની પ્રજોત્પાદકતાના આરભચિહ્નો ગણવા એ આપણી મુશ્કેલી ઓછી દૂર થતી નથી વિભક્તિઓના રૂપ જતા રહે ત્યાર ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેલમનો નિયમ લઇએ તો અપભ્રંશમા સસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યય ફેરફાર સાથે પણ રહેલા છે અને ગુજરાતીમા એ સર્વ પ્રત્યય જતા રહેલા છે ગુજરાતીમા વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યયવાળા વિભક્તિઓના રૂપાખ્યાન છે જ નહિ માત્ર સાહાય્યકારી અન્વયોથી વિભક્તિઓ સરખા અર્થ દર્શાવવામા આવેછે અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓમા તો શબ્દનું પ્રત્યય કે અન્વય વગરનુ મૂલ રૂપ જ વપરાય છે અપભ્રંશમા પણ પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો લોપ થાયછે, અને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણુ ખરૂ લોપ થાયછે[1] અને અપભ્રંશમા પ્રાકૃત કરતા પણ વધારે હેમણે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગરના બદલે મુકાતા શબ્દ) થાયછે એ ખરૂ છે તોપણ અપભ્રંશમા नेहेण (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) लक्खेहिं (ત્રીજી વિભક્તિને બહુવચન) गिरिसिङ्गहु (પાચમીનું બહુ વચન) परस्सु (છઠ્ઠીનુ એકવચન) तणह (છઠ્ઠીનુ બહુવચન) એ વગેરે પ્રત્યય વાળા રૂપાખ્યાન થાય છે તેથી એટલા અંશમા અપભ્રંશને તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા જણાય

૧, सिद्ध हेमचन्द्र ८।४।३४४ ३२९,

છે અલબત્ત હેલામ કહે છે તેમ આવા ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાના રૂપની ઉત્પત્તિ ખોળતા ખોળતા ભૂતકાળના ઇતિહાસમા જઇએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તરફ જઇ પહોચીએ છીએ, અને અહીંથી પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઇ અને અહીથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઇ એવો સુરેખ વિભાગ થઇ શકતો નથી તેથી, અપભ્રશનું નામ વિકલ્પે જુની ગુજરાતી કહીએ તો તેમા અયથાર્થતા નથી માત્ર જાણીતી થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો ત્યાગ થાય છે એ અપભ્રશ કે જુની ગુજરાતી ઇસ્વી સનના દસમા સૈકા કરતા વધારે જુની નહિ હોય એમ લાગે છે અલબત્ત, ચોકસ નિર્ણય કરવાના સાધન નથી મરાઠી ભાષાનો મુકુન્દરાજ પણ ઇ સ ૯૭૮ મા થયો છે

સાધારણ રીતે જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને રા રા કેશવલાલભાઇના વિભાગ પ્રમાણે જે ‘ મધ્યકાલિન ગુજરાતી ’ કહેવાય તે ભાષામા લખાયેલુ જુનામા જુનુ પુસ્તક હાથ લાગ્યુ છે તે “ મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક ’ નામે છે એ પુસ્તક સવત ૧૪૫૦મા રચાયેલું છે, અને તેમા ગુજરાતી ભાષામા સસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો સમજાવ્યા છે ગ્રન્થકારે પોતાનુ નામ આપ્યુ નથી પણ તે પોતાનો ‘ દેવસુન્દર ગુરુના પગની રજ કહે છે, અને રા રા કેશવલાલ ભાઇએ દર્શાવ્યુ છે તેમ તે જૈન હોવો જોઇએ એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાલની ગુજરાતી ભાષામા નથી એવા અપભ્રશના અશ તેમા નજરે પડે છે ‘ जेह तउ हुतउ थउ थकउ इत्यादि बोलि थइ जेह वस्तु-नइ परित्याग सूचीइ अपादान ” “ एहनउ तणउ एहरहइ किहिं इत्यादि बोलिवइ उक्तिमाहि जेह वस्तु रहइ कारकसिउ अथवा सवंध सिउ स्वस्वामित्वादिक सबध सूची यइ । अनइ जेहरइ क्रिया हेतुपणउ न हुइ ते सबध तिहा षष्ठी हुइ ” અહી કહેલો પાચમી વિભક્તિનો हुतउ પ્રત્યય પ્રાકૃતમા हिंतो અને सुतो રૂપે માલમ પડે છે અને અપભ્રશમા તેને વધારે મળતુ રૂપ कहन्तिहु (ક્યાથી) છે, પણ હાલની ગુજરાતીમા તે રહ્યો નથી थउ, थकउ હાલની ગુજરાતીમા થી, થકી રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત કે) અપભ્રંશમા તે નથી છઠ્ઠી વિભક્તિના કહેતા एहनउनु હાલનુ ગુજરાતી રૂપ એનો છે પણ અપભ્રશમા તે નથી तणउ અપભ્રશમા છે અને ગુજરાતીમા પણ તણો, તણી, તણુ રૂપે છે तहरहइ એવુ છઠ્ઠીનુ રૂપ અપભ્રશમા નથી તેમ હાલની ગુજરાતીમા પણ છઠ્ઠીના પ્રત્યયમા મારૂ, તારૂ, અમારૂ, તમારૂ સોનેરી રૂપેરી, અનેરો, અને ઘણેરો એ આઠ શબ્દ સિવાય ‘ ર ’ નથી, અને તેમાના પણ છેલ્લા બે હવે ફક્ત કવિતામા વપરાય છે પરતુ રા રા કેશવલાલભાઇએ દર્શાવ્યુ છે કે પદ્મનાભના કહાનડદે પ્રબધ ’મા, ભાલણની ‘ કાદમ્બરી ’મા, રત્નાગરના ‘ વસત વિલાસ ’મા અને ગદ્ય ‘ વૈતાલ પચવીશી ’મા कणयरी (=કનકની), पारशीकर (=પારસીના), बाल्भरहइ (=વહાલમનું, વહાલાનુ) मातारि (=મારૂ), એવા રૂપ નજરે પડે છે મારવાડીમા थारो (= તારો) बापरो (= બાપનો) અને બગાળીમા आमार (=અમારૂં)

અને रामेर (=રામનું) એવા ર'કારવાળા છઠ્ઠીના પ્રત્યય હાલ પણ છે હિંદીમા मेरा, हमेरा, तेरा, तुम्हेरा એવા સર્વનામના છઠ્ઠીના રૂપમા 'ર' છે પણ તે સિવાય છઠ્ઠીનો પ્રત્યય की છે

આ પુસ્તકની સાત પહેલા સાડા છસેં વર્ષ ઉપર લખાયેલુ જણાતું એક ગુજરાતી વાક્ય દાક્તર હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પાટણમા એક પ્રતિમા નીચેના લેખમા મળી આવ્યુ છે श्री वणराज राउनी अणहिलवाडइ पाटणि उमामहेश्वर स्थापना छइ વિ સ ૮૦૨ એવુ એ વાક્ય છે પરતુ राउनी એવુ છઠ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ અને छइ એવુ अस्‌નું રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે તે પછી ઘણા કાળ સુધી એવા રૂપ વપરાયા નથી અને સવત્ ૮૦૨મા ઉમા મહેશ્વરની સ્થાપના થયેની એ વાત ઘણા વર્ષો પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જ ણાય છે

'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' પછી આગળ ચાલતા જઇએ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા હાલના સ્વરૂપ તરફ વધારે બધાતી જોઇએ છીએ અને તે હકીકત કવિતા કરતા ગદ્યમા વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે 'शुकबोहोत्यरी' નામે પુસ્તક 'मौक्तिक' પછી થયેલુ છે તેમાથી થોડા વાક્ય ઉતારીએ

कुडिन नगारि भूधर वणिकपुत्र। तेहनि पुण्यना क्षयतु धननु क्षय हौउ। धनना अयतु सगे सहूइ छाडयु। गतमान हौउ। पोति घणा दिवसनी लोहतुला हूती। त अनेरानि घारि मुकीनि देशातरिग्य। केतले दिवसि वली धन उपार्जी आव्यु।

'સગે સહુએ' એ વચન આજ પણ પ્રચલિત છે 'हूती' એ રૂપ હજી સુધી સુરત તરફ છે અને 'ચ ને મળતું કાઠીઆવાડી રૂપ ગો' છે

આ પછી સવત ૧૫૦૮મા રચાયેલા 'વમત વિલાસ' માના બે દુહા લઇએ

नाहु निठिठि गामटि सामटि मयणअजाणि।
मयण महाभड असहिइ सही हिइइ हणइ वाणि॥
ईण परि कोइलि कूजइ पूजइ युवति मणोर।
विधुर वियोगिनी धूजइ कूजइ मयण किशोर॥

नाहु પરથી થયેલા 'નાહુલો' 'નાવલો' હજી પ્રવર્તમાન છે, गामटि પરથી હાલનુ 'ગામડી' 'ગામડીઓ' રૂપ થયેલા છે सामटि રૂપ મધ્યમ છે, अजाणि હવે નર જાતિ વાચક નથી પણ એ મૂળ રહ્યુ છે ईण परि પરથી હાલનું 'એણીપેર' થયેલું છે

આ પછી મળી આવતો ગ્રથ તે 'કાન્હડદે પ્રબધ' છે તે સવત્ ૧૫૧૨ મા રચાયેલો છે તેનો કર્તા પદ્મનાભ વીસનગરો નાગર હતો અને ભાગવાળામા ઝાલોરનો

રાજ કવિ હતો તેનુ કાવ્ય બહુ ઉંચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે તેમાથી એક બે કડીઓ લઇએ

> तिणि अवसरि गूजरघर राय, करणदेव नामि बोलाय ।
> तिणि अवगणिउ माधव बंभ, ताहिं लगइ विग्रह आरंभ ॥
> रीसायु मूलगु परधान, करी प्रतिज्ञा नीम्यू धान ।
> गूजरातिनू भोजन करू, जु तरकाणू आणू अरू[1] ॥

આ કાવ્ય 'વસત વિલાસ' ના સમયનુજ હોવા છતા તેની ભાષા હાલની ગુજરાતીને ઘણી વધારે મળતી છે 'વસત વિલાસ' કાઇક વધારે જુના કાળમા શિષ્ટ ગણાતી કાવ્ય ભાષામા લખાયેલું છે એમ લાગે છે ઉપરની બે કડીમાના बंभ (બ્રાહ્મણ) અને अरू (અહીં, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમા 'ઓરા ઓરા' રૂપે માલમ પડે છે अवगणिउ, रिसायु, मूलगु એના અવગણિયો, રીસાયો, મૂળગો એવા ઓકારાન્ત રૂપ, અને अवसरि, नामि એના અવસરે, નામે એવા એકારાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયા છે એવા એવા ફેર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની ગુજરાતીની બહુ નજીક છે

નરસિહ મહેતા મીરા, ભાલણ, ભીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લહીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમના લખાણ આ સબધમા કામ આવે તેમ નથી કદાચ ભાલણની 'કાદમ્બરી' પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલભાષા હાથ લાગશે "અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક" ની માસિક ગ્રન્થાવલીમા ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયુ છે તે પુસ્તકના કર્તાનુ નામ જણાયુ નથી પણ તેની મૂળ ભાષા જળવાયેલી લાગે છે એ પુસ્તક નરસિહ મહેતાના વખતનુ છે એમ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસનુ માનવુ હતું, અને ભાષા પણ તેવી જ જણાય છે થોડા ઉતારા કરીશુ

"એકવાર વાલ્મીકિનિ આશ્રમિ નારદ આવ્યા છિ, વાલ્મીકિ ઘણી પૂજા કરીનિ પૂછ્યુ આજ અહ્મો કૃતાર્થ કિધા હે સ્વામી અહ્માનિ કહોનિ એહવો ત્રૈલોક્યમાહિ માનુંભાવ પુરૂષ કો છિ　　　　તે તમસાનિ તિરનિ વિષિ વાલ્મીકિ વિદ્યાર્થિ સહિત તિહા આવ્યા તે ઉત્તર તીર્થ દીઠુ તિહા વિદ્યાર્થિ સાથિ ધિરિયુ વલ્કલ અણાવ્યુ તે તીર્થમાહિ રહ્યા　　　　એહવો શબ્દ મુખમાહિથી નીસર્યુ ત્યાર પહિલુ પૃથિવીમાહી શ્લોક નથી કાવ્ય શ્લોક છદ વાંણી કાઇ નથી તે માટે વાલ્મિક તથા વિદ્યાર્થી વિચારવા

---

१ આ સર્વ ઉતારા રા. ગ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલા જુના ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે, અને એ પુસ્તકોમાના તેમજ 'મુગ્ધાવબોધ મૌક્તિક' ઉપરના તેમના વિદ્વત્તા ભરેલા વિવેચનની આ નિબધમા સહાયતા લીધી છે

લાગ્યા જે એ મહાવાક્ય શબ્દ હતું ને શું હતું. કાંઇ એક પદબંધ દીસિછિ એમ વિચારતાં થિકા તિર્યંચગાદન કરી પોતાનિ આશ્રમિ આવ્યા, આવનિ બિસા ધ્યાન કરવા લાગાં."

અહીં 'આશ્રમિ,' 'છિ,' 'તિહાં.' 'વિનિંથું,' 'હેતું,' વિચારતાં થિકાં, એવાં રૂપ ફક્ત હાલની ગુજરાતી જાણનારથી પણ સમજાય તેવાં છે.

સંવત્ ૧૫૬૮માં રચાયેલા 'વિમલરાસ' નામે જૈન ગ્રન્થની ભાષા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી બે કડીઓ ઉતારીશુ.

दिनि दिनि वाधइ विमलकुमार
अहनिसि अंगि विमलाचार ।
हरखीं माता हूलावती
विमलवाणि बोलइ मावती ॥
विमलकुंवर पुढइ पालणइ
मां हिंडोलइ ऊलटि घणइ ।
हारलडे हूलवइ बाल
खिणि खिणि आवी करइ संभाल ॥

અહીં पुढइ ઉપરથી હાલનુ 'પોઢે, અને આમાંના खिणि खिणिनि ઠેકાણે હાલ પાછું क्षणे क्षणे ગુજરાતીમાં દાખલ થયુ છે. ઈમાંથી થયેલા વર્તમાન એ વિશે આગળ કહ્યું છે. આ સિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી જ છે.

શિષ્ટ ગ્રન્થોની ભાષા જોયા પછી સાધારણ વ્યવહારના લખાણોની ભાષાપર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું.[1]

સંવત ૧૫૮૩માં અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે. તેમાં દસ્તુર પ્રમાણે આરંભમાં પાદશાહ, કાજી, દીવાન વગેરેનાં નામ સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. વેચનાર અને લેનાર (ग्राहक) નાં નામ કહ્યા પછી લખ્યુ છે કે—

"आपणी भूमि साह सामलना पाडा मध्ये हुती ते भूमि राज्यटका ८०४ आंक आठसइ चिरोत्तर माटइ वेचानी परी. आसारवा विम्द्द नादव लासा सारणनइ आपी सही । ते भूमि परी. आसइ रवाइ विम्द्दइ नादवइ लासइ सारणइ आपणइ कबजि

[1] આ દસ્તાવેજો રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કૃપા કરી મને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

करि द्राम एकं मूर्ठि गिणी आप्या सही । ते द्राम सो० लइइ लाडणइ संघइ काशीइ आपणइ जमणइ हाथिं संभाली लीधा सही । पूर्व पश्चिम श्रे० कसा अचा वनाना कहर लगइ गज १६ । तथा उत्तर दक्षण दालीया लाडण जीवा (गांगा) महिराज एकदाली पछीतथी वाट सूघा गज ३५ । एवम जमलइ सर्व थै गज ५६० अंके पांचसइ साठि पूरा । अथाघाटः । पूर्वं श्रे. कसा अचा वनानूं फलीह । दक्षण दालीया लाडण जीवा गांगा महिराज । पश्चम परी. दमा आसा सूदानूं फलीह । उत्तरं हीडवानु मार्ग शेरीनु । तथा एवं विधा भूमिः परी. आसारवा विन्हू जादव लाखा सारण आचद्रार्कं भोक्तव्या । लहूआ लाइल शंघा काशीदास तवंघो नास्ति । ए भूमि नइ किघइ को दावु करइ तेह नइ लहूआ लाडल शंघा काशी प्रीछवइ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આભાની ભૂમિનું ‘ જોમ ’ द्राम નું ‘ દામ ’ અને आघाट નું ‘ ખુંટ ’ થયુ છે. एक मूर्ठि गिणी आप्या જતુ રહ્યું છે અને હવે તો ‘ રોકડા મુબાધ- ગરા ગણી આપ્યા છે ’ એ વાક્ય દાખલ દાખલ થયું છે. प्रीछवइ ને ઠેકાણે હવે ‘મન મનાવે’ વપરાય છે. कहर નો ‘ કરો ’ जमलइ નુ ‘ જુમલ્લે ’ फलीह નુ ‘ ફળીઉં ’ એ ફેરફાર પણ થયા છે પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોનીજ ભાષાના નથી, પણ સામાન્ય ભાષાના છે. त्रिरोत्तर નુ ‘ચિલ્લોતેર ’ હજી આંક ગોખતાં બોલાય છે. जमणइ हाथि संभाली लीधा એ વાક્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી જતુ રહ્યું છે અને भूमिनइ कीधइ को दावु करइ માંનુ कीधइ જતું રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં ‘ ઉપર ’ શબ્દ હવે વપરાય છે.

સંવત ૧૫૯૯ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ग्रहणक पत्र (ઘરાણીઆ દસ્તાવેજ) માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી ભાષા સંબંધી જાણવાજોગ નીચે પ્રમાણે છે.

ठुदीऊ १ नवूं टका ६ लेखइ अंके छ लेखइ । घरग्रहणे । घर खडकीबद्ध मध्य उपवर्ग २ गोखारि २ पटसालि प्रांगण सहित सन्मुख छापरं पक्केष्ट वली–खाप नलीआ–बारत–कमाड सहित खडकीबद्ध ग्रहणे मूक्यां । * * * पार्श्वे उत्तरइ मोदी धना सुता समधर सायरनां घर । पार्श्वे पूर्वे * * * । एव ४ खूट । ए घर पडइ आखडइ राजकि दैवकि लागे ते तथा नलीआ खोटि धणी छोडवतां सर्व वरती आपइ । सचरामणी वसनाहारनो । जालगइ टका आठ सहिश्र चिडोत्तेर आपइ । तिन्हारइ छुटइ * * * वधो अवाधि वरिष ९ नी । * * * घरभाडु नहीं । द्राम व्याज नहीं । खाल–परनाल–नीछार–वाटिक् पूर्वा मिति संबंध ।"

અહીં આઘાટનું ' ખુટ ' થઇ ગયેલુ છે पार्श्व पूर्वे વગેરેને બદલે હવે ' પુરવ પામા' વગેરે લખાય છે राजकि दैवकिનુ હવે ' રાજક દૈવક થયુ છે वरतो आपइ નુ હવે વાળી આપે થયુ છે ' વગત-દાણીઆ' શબ્દમા वरतो ની ઝાઝા વધારે નહીછે मराठी परत તેને મળતુ છે નગીઆ અને સચગમણીની શરતો હજી પણ એવી જ થાયછે પણ सचरामाणि वस નાહારનીં ને બદલે ' મચરામણી તમારે શીર છે ' એવી વાક્ય રચના હવે પ્રચલિત થઇ છે ઘધીનું હવે ' બાણી થયુ છે तिन्हारइतुं તેવારે થયુ છે घरभाडु नाहिं द्राम व्याज नहि એ શરતો કાયમ રહી છે, પણ 'ઘરનું ભાડુ નહિ ને રૂપીઆનુ વ્યાજ નહિ ' એવી વાક્યરચના થઇ છે पूर्वा रीति सवघ ने બ લે હવે ' અમલ હક મુજબ લખાય છે ' ટકા નો મૂળ અર્થ ઈંગ્રેજી per cent જેવો નહોતો પણ टका તે ચાલતું નાણુ હોવાથી મો ટકાએ અમુક ટકા લેખે વ્યાજ લખાતું એ આ દસ્તાવેજ ઉપરથી મમજાશે

બીજા દસ્તાવેજોમાથી વાક્યો ન ઉતારતા શબ્દો અને પદો જ લઇશુ

સવત ૧૬૧૮મા લખાયેલા ' વિચિણી (વહેંચણી) ના દસ્તાવેજમા હાલના ' તે ને ઠેકાણે ' તોં ' છે ' ખુશીથી ' ને ઠેકાણે 'પ્રીઠી છે જુદા થયા ને ઠેકાણે 'જૂજૂઆ થયા છે, ' કોઇ જાતનું મઠીઆર નહિ ' ને ઠેકાણે ' તનારિ પાણી મઠીઆરી નહીં છે ' भूमि ' ને બદલે એમા ' ભોમ લખેલુ છે

સવત ૧૬૫૧ મા અમદાવાદમા થયેલા વેચાણખતમા 'घरविक्रीत' લખ્યુ છે, તે બદલે હવે 'વકરીત વેચાણ ઘર એવુ લખાય છે પ્રથમના टंकानि બદલે એ ખતમા 'રૂપઇઆ શબ્દ આપ્યો છે અને ને 'अमदावादની टकशाळना रोकडा' છે एकमुष्टा नि दत्तानि એ વાક્ય તમા કાયમ છે હાલના ઓરડા એ તે તેમા उरडा वि છે હાલના ' આકાશથી તે પાતાળ સુધી નવે નિધિ અષ્ટમાસિધ તે તેમા ' आपातालो वर नायेन नवनिधि सहित' છે જુના खडकी बद्ध અને હાલના 'ખડકી ધ ને ઠેકાણે એમા 'ખડકીબધ' છે 'વારસ ને ઠેકાણે એમા विरशी છે ખુટ' શબ્દ એમા વપરાયો છે, અને હાલના 'કુળ અભરામ ન દાવે ને ઠેકાણે એમા अभाराना दावे એ પદ છે આ તથા 'मतु' ને ઠેકાણે 'મતુ' દાખલ થાય છે ખત લખનાર કદી मत લખે છે પણ સહી કરનાર તો મતુ જ લખે છે

સવત ૧૬૮૪ મા અમદાવાદમા થયેલા વહેચણીના દસ્તાવેજમા त्रोटे एकमता થઇને એવુ પદ છે 'વીગત ને ઠેકાણે व्यगत છે उरडो નથી ગયુ ઓરડો' છે 'ખુણા ના અર્થમા મરાઠી कोपरा શબ્દ વાપર્યો છ આવ્યો છ ને ઠેકાણે आवाठि 'અહિઆરા' ને ઠેકાણે सोघ છે 'વચ્ચે' ને ઠેકાણે व्याचि છે ગમે એટના માઠ કરે કરાવે'ના અર્થમા एक भूम द्रीभूम त्रीभूम करी करावि લખ્યુ છ ત્રા લગી'ને ઠેકાણે ताहारलीमि પદ વાપરેલુ છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે[1]

---

1 કાઠિયાવાડમા હજી ' વરતી આપે વપરાય છે બા

સવત ૧૭૨૬ મા થયેલા વેચાણખતમા હાલના ' પારસાત ' ને ઠેકાણે पारस्वात (स. पार्श्वात् = પાસેથી)ને ' ધરાણે ' ને ઠેકાણે गराहिणि છે હાલના ' અવાટ વેચાણ ને ઠેકાણે अदृष्ट वेचातु છે, હાલના ' ભાગલાગ નથી ' ને ઠેકાણે लागो भागो नास्ति છે હાલના કુલ અભરામ ન દાવે ' ને ઠેકાણે कुल अभिराम न दावे છે અમદાવાદની ટંકશાળના રૂપીઆ आकरा कोरा કહ્યા છે

સવત ૧૭૨૮મા 'શ્રી સુધ્યમેનાનાદ શ્રી वेगनपुर 'મા થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાલની ગુજરાતી જ છે આને તેમા 'જગજીવનદાસ ને બદલે સર્વત્ર यगजीवनदास લખ્યુ છે ' કોઇ જાતનો મમધ રહ્યો નથી ' ના અર્થમાં ' तलाव्य पाणी सहीयारो नहीं એ જુનું વાકય એમા પણ વપરાયુ છે ' વારસ ની જોડણી वारश છે રૂપીઆને आकरा कोराने બદલે खराखोरा કહ્યા છે

સવત્ ૧૭૮૮ મા बेहिरामपुर (બહેરામપુર)મા થયેલા ધરાણીયા ખતમા ग्रहेणे સિવાય બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની જ છે રૂપીઆને कोरा आकरा કહ્યા છે

સવત્ ૧૮૨૪ મા અમદાવાદમા લખાયેલા ખતમા ' જોગ ' ને ઠેકાણે योग्य છે હાલના ' નરભેરામ ને ઠેકાણે नीरभेराम છે, અને प्रीछवे શબ્દ કાયમ છે બાકી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની છે

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાના આરંભનો ઇતિહાસ કાઇક જોયો, અને તે ભાષાનું હાલનુ સ્વરૂપ બધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો ક્રમ પણ કાઇક જોયો. અલબત્ત, અહીં ફક્ત દિગ્દર્શન કરવામા આવ્યુ છે અને આ વિષય ઘણો વધારે વિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતા એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે વ્યાકરણોમા આપેલા નિયમોથી જ બધો ઇતિહાસ અને બધો ક્રમ જડતો નથી એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને માત્ર ઘણુખરું પ્રવર્તે છે એ ઉપર કહ્યુ છે પ્રાકૃત વ્યાકરણોમા આપેલા નિયમો ઉપરાત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર ને અપભ્રંશ થયેલા છે અને એવા ફેરફાર કે અપભ્રંશ એ વ્યાકરણો થયા પહેલાના પણ છે અને પછીના પણ છે તેમજ વળી અર્વાચીન ભાષાઓના બધારણમા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય બીજા કારણો પણ પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાંથી ખસી જવુ ન જોઇએ પ્રોફેસર સીવર્સ કહેછે કે, અર્વાચીન ભાષાઓના બધારણમા પ્રવર્તતા બે મુખ્ય કારણો છે ' શબ્દોચ્ચારમા થતા ફેરફાર (phonetic variation) અને સામ્યથી બધાતા રૂપ (formation by analogy) આ કારણો સાધારણ રીતે વારા ફરતી પ્રવર્તે છે અને ઘણીવાર એક બીજાને વિરોધે પ્રવર્તે છે એમાના પહેલા કારણથી ઘણીવાર મૂળના એક રૂપમા ભિન્નતા થઇ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાના બીજા કારણથી જુના ભિન્ન રૂપનો ભેદ રદ થાયછે અને શબ્દોચ્ચારથી એકરૂપતામા ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાખી પાછી એકરૂપતા આણવામા આવે છે

પ્રોફેસર સીવર્સ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામાં એક સરખું પ્રવર્તે છે, અને તેમાં અપવાદ હોતા નથી ; પણ સામ્યથી થતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડેછે અને તેથી તે અનિયમિત તથા સ્વચ્છંદી હોયછે. ઉદાહરણાર્થ પ્રાચીન ઈંગ્રેજીમાં fót (પગ) અને bóc (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેનાં બહુવચન fét અને bēc અવાં હતાં. અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં fótનું foot થયુંછે અને bócનું book થયું છે. પરંતુ અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં એ બે શબ્દોનાં બહુવચન feet અને books એમ અનુક્રમે થયાં છે આ રીતે foot, feet અને book એ ત્રણ રૂપ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમસર થયાં છે પણ તે પ્રમાણે bēeનું beech થયું જોઇતું હતું તે ન થતાં (armનું arms એવાં) બીજાં બહુવચનનાં રૂપના સામ્ય પ્રમાણે books થયું છે. આ રીતે ભાષાનો ઇતિહાસ અને ઉદ્ભવ તપાસતાં આ બન્ને નિયમ લક્ષમાં લેવા જોઇએ. ફક્ત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિયમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી થતાં બંધારણને ખોટું સામ્ય (false analogy) કહી તેની અવગણના કરવી એ ભૂલ છે [1]

વળી બીજી એક હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય થવા માંડયું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતા ભરેલી ભાષા સાહિત્યમાં દાખલ થવા માંડી. ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમાં ગ્રન્થો લખતા ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વત્તાની અસર થઇ નહોતી. પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ કરવા માંડયા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા માંડી. પ્રાકૃત અને અપભ્રષ્ટ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા માંડયા અને તેમનાં પુસ્તકો દેશમાં વંચાતાં અને લોકપ્રિય થતાં એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ લોકોમાં રૂઢ થયા. આ રીતે सिरिमन्त, सिंघ, कन्ना, वयण, मणोरह સરખાં પ્રાકૃત રૂપો જતાં રહી પાછાં श्रीमन्त, सिंह, कन्या, वचन, मनोरथ વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયાં છે. અને કેટલીકવાર એવાં સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા પછી બીજી વાર બીજી રીતે અપભ્રંશ થયો છે. ધ્રમનું પાછું धर्म થઇ વળી 'ધરમ' થયું છે. किविणનુ પાછું कृपण થઇ પછી 'કરપીણ' થયું છે. ગુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત રૂપો જ કાયમ રહ્યાં છે. આ કારણોથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને ક્રમ ઉપજાવી શકાશે નહિં, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે.

'મધ્ય કાલીન' ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું તે ગુજરાતીમાં ઉપરછલ્લું રહ્યું નથી પણ તેનાં મૂળ ઊંડાં ઉતરી સજડ

---

૧ એનસાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ફાઇલોલોજી વિશે લેખ,—બીજો ભાગ નવમી આવૃત્તિ.

થયાં છે અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામાં વિકાસ અને ઉલ્લાસ થયો છે. પ્રેમાનન્દ સરખા ગ્રન્થકારોએ સ્વભાષાના અભિમાનથી 'મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોઘી ઘણી' સાબીત કરવા સારૂ મૃતપ્રાય સંસ્કૃતને સ્થાને આખા આર્યાવર્તમાં બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓમા ગુજરાતીને શ્રેષ્ટ પદે સ્થાપવા સારૂ તેને મહારાષ્ટ્રી સરખું 'મહાગુર્જરી' નામ આપવા સારૂ, તેને "પાદે પાદ રસાળ ભૂષણવતી" બનાવવા સારૂ, તેમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું. અને અખા સરખા ગ્રન્થકારોએ એવી કવિત્વમય દૃષ્ટિથી નહિં પણ જ્ઞાનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું સ્વરૂપ નકામું તે એવી વૃત્તિથી,

'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર;
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?'

એવી સંસ્કૃત તરફની અનાદરબુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યા. આ રીતે જુદાં જુદાં વલણથી પ્રયાસ કરતા ગુજરાતી ગ્રન્થકારોએ ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનું અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગૌરવનું પોષણ કર્યું છે. અને ત્યારપછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ફારસી અને અરબ્બી શબ્દો દેશમાં દાખલ થઇ ભાષાના મૂળમાં ઉતર્યા છે, અને ભાષાવૃક્ષનાં જુદાં જુદાં અંગની પ્રફુલ્લતામાં સામીલ થયા છે. એ સર્વ ઇતિહાસ અને બંધારણ હવે રદ થઇ શકે તેમ નથી. હવે તો ઉદ્દ્ભવ પામતો આવેલો ક્રમ ઉપાડી લઇ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરવી અને સાહિત્યને વધારે વિસ્તારી—વધારે ઉન્નત કેમ કરવું એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે. ફક્ત વાર્તાઓ, કહેવતો, શીખામણની વાતો અને બાળોપયોગી ગ્રન્થો પ્રકટ થઇ શકે એટલું જ ભાષાનું ગજું રહે એવો બંધ તાણીને બાંધી શકાશે નહિં, પણ ભવ્યમાં ભવ્ય અને સુન્દરમાં સુન્દર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઇ શકે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ગહનમાં ગહન વિચારો પ્રકટ થઇ શકે, ઝીણામાં ઝીણા અને અદ્દ્ભુતમાં અદ્દ્ભુત પદાર્થધર્મો પ્રકટ થઇ શકે, દૂરમાંની દૂર અને વિચિત્રમાંની વિચિત્ર ભૂમિઓના વર્ણન અને તેમની સાથેના વ્યાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઇ શકે, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાંસા, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના ઉંડામાં ઉંડા વિચારો પ્રકટ થઇ શકે, એવું ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બંધાવું જોઇએ. એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આવશ્યક નથી, તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાબુદ કરી તેને લગભગ સંસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવું પણ એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ ઉન્નતિમાં આગળ વધેલા સર્વ દેશીઓની પેઠે આ દેશમાં પણ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, પ્રત્યક્ષ કરી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવું સામર્થ્ય ભાષામાં આવવું જોઇએ. એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમાં વાપરી શકાશે નહિં એ ખરૂં છે, પણ ઉપર કહેલા વિષયોમાં દેશને બળવાન તથા ગુણવાન કરવા એ ભાષા આવશ્યક છે.

[illegible] પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

કેટલાક ફારસી શબ્દો.

(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ. એલ. બી.)

મર્હૂમ જસ્ટીસ મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેએ લખનૌની સોશીઅલ કોન્ફરન્સમાં ભાષણ કરતા મુસલમાની રાજ્ય અને મુસલમાની અમલને લીધે હિંદુઓપર શી શી અસર થઇ હતી તે બાબતપર વિવેચન કર્યું હતુ અને તેમા મુખ્ય વાત એ જણાવી હતી કે આપણા મુસલમાન ભાઇઓ પાસેથી આપણે–Refinement of life–આપણી હમેશાની જિંદગીને કેટલીક રીતે શોભીતી બનાવતા શીખ્યા છીએ. ગુજરાતી ભાષામા જે કેટલાક ફારસી શબ્દો રૂઢ થઇ ગયા છે, તે શબ્દોનો ઇતિહાસ યા ત્હેનું સ્થાન જોતા એ અભિપ્રાય આપણે સબંધે પણ પૂરેપૂરો લાગુ પડતો જણાય છે ગુજરાતીમા વપરાતા કેટલાક–માત્ર કેટલાકજ–ફારસી શબ્દો લઇએ તોપણ આપણને સહજ જણાશે કે, સારો પોશાક, સારો ખોરાક, મોજમઝા, ગમતગમત, ગૃહ સબંધે સુવ્યવસ્થા, તેમજ રોજ કામની જોડે સબંધ રાખતા વિષયો, જેવા કે ઇન્સાફની અદાલત, વગેરે બાબતોમા ફારસી શબ્દોજ આપણા મ્હોડામા પેસી ગયા છે. ત્હેમાના કેટલાક તો એવી જડ ઘાલી બેઠા છે કે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની હિમાયત કરનારા શખ્સો ગમે તેટલો બળિષ્ઠ પ્રયત્ન કરે તો પણ ભાગ્યેજ તેઓ શબ્દોને ઉખેડી શકે યા ત્હેમની ભાષામા કહીએ તો સ્થાનભ્રષ્ટ કરી શકે

ઉપર જણાવેલા કેટલાક શબ્દોની યાદી અત્રે ખુલાસા સાથે આપી છે, એવા વિચારથી કે ત્હેમાથી કાઇક નવુ જાણવાનુ મળે

પોશાક.

મોજાં અસલ ફારસીમા એક જાતના કપડાના જોડાને કહે છે, અને મોજડીઓ જે કે વરને પરણતી વખતે પહેરાવે છે તે કપડાનીજ બનાવે છે.

ડગલો તથા **પહેરણ** (ઝભો) બંને ફારસી છે ડગલો, એટલે એક જામા પૂરતું છીટના જેવુ છાપેલુ કાપડ.

રૂમાલ એટલે મ્હોડું, ચ્હેરો (રૂ) લુછવાનુ (માલ) સાધન તે.

સુરવાળ એટલે લેંઘો, મૂળમા **શૂલવાર** છે

જામો એટલે મોટો ઝભ્ભો, ને પગનો ઝભ્ભો, પાજામ, તે **પાયજામો.**

માથાપર વીંટાળવાનો તે **સરપેચ** પડદો, (પરદા) તે ઉપરથી **પરદેપોશ, પડદાપોશ,** બુરખો ઓઢનાર, એટલે સ્ત્રી, કોઇ માણસને પાલખી યા મેનામાં ઢાંકીને લઇ જાય તેને **પડદાપોશ** કરી લઇ ગયા કહેવાય છે

તોફતો (તાફતન, વણવુ) એ એક જાતનુ વણેલુ રેશમી કાપડ છે

રેજો એટલે કટકો, તે **રીઝહ,** પડી ગએલુ, તુટેલું, તે ઉપરથી છે.

તંગીઓ એ તંગ, એટલે સાંકડું તે ઉપરથી સાંકડુ, બંધબેસ્તુ આવતું વસ્ત્ર, ચડ્ડી.

દરજી એ ફારસી શબ્દ છે. દર્ઝ એટલે બખીઓ, ટાંકો.

ઝરી એટલે સોનાનુ, તે ઉપરથી જરી કામ, એટલે સોના રૂપાનું ભરતકામ.

કીસે એટલે કોથળી, તે ઉપરથી, ખીસું, ગજવુ

કીરમજી મૂળમાં, કરમઝ છે, કિરમિઝ, એટલે કિરમિઝ નામના કીડામાંથી પેદા થએલું તે. ખમીસ, મૂળ, કમીસ છે

કીનખાબ, મૂળમાં **કમખાબ**. કમ, એટલે થોડું, અને **ખાબ,** એટલે રૂંવાટાં અથવા ઘૂંછાવાળા કાપડપર આપણે ઉલટો હાથ ફેરવીએ છીએ તે વખતે છૂટાં અથવા રૂંવાટાં ઉપસી આવે છે તે. જે કાપડમાં એવી રીતે થોડાં રૂંવાટાં ઉપસી આવે તે, **કમખાબ.**

રમત ગમત, મોજમઝા.

બાજી એટલે રમત, તે ઉપરથી આપણે સોકટા, પાસા વગેરેથી રમાતી રમતને બાજી કહીએ છીએ.

શેતરંજ, પ્યાદું (પ્યાદેહ) અને **માત** એ પણ ફારસી શબ્દોજ છે.

બાગ એ પણ ફારસીજ છે. **બગીચો** એટલે (**બાગચે**) ન્હાનો બાગ.

મઝા, ફારસી છે.

દવાદારૂ, હકીમું, શરીરના ભાગ.

બાજુ (બાઝૂ), **બદન** (શરીર), **રગ** (નસ), **તબીયત, બલગમ, બગ** એ ફારસી છે.

બગલ બચ્ચો, એટલે વહાલો, (Favorite) કેટલાકો કહે છે કે મુસલમા સરકારના બગલ બચ્ચા છે.

પલકારો આંખનો, એ ફારસી પિલક એટલે આંખનુ પોપચુ એના પર આવેલો છે.

ચશમ આંખ ઉપરથી આંખનુ રક્ષણ કરનાર, ચશ્મા

ગળું મૂળમાં ગુલુ છે. પેટમાના કરમ તેનુ મૂળ ફારસી કિર્મ છે.

ખોરાક.

બીરંજ એટલે ઘીમા ખાંડ સાથે રાંધેલા ચોખા, એ મૂળ ફારસી **બિરંજ** એટલે ચોખા પરથી છે

હલવા એક જાતનો ખોરાક, મીઠાઈ, તે ઉપરથી બદામનો હલવો, દૂધીનો હલવો, વગેરે.

કાવો, ઉકાળો, મૂળ **કહવેહ,** કારીનો ઉકાળો.

બદામ, પસ્તાં, બન્ને ફારસી છે, **આલુ,** અને **જરદાલુ** (ઝર્દાલૂ), **સેબ,** અને **અનનાસ** (અયન–ઉન્–નાસ, લોકોની આંખ) પણ એજ બાપના.

જવ, ખાવાનું ધાન્ય, ફારસી છે.

ખડબુચું (ખરબુઝે), તડબુચ, અને નરંગી (નારંજ) એ પણ ફારસી છે. જેવા ફળ તેવા કેટલાક ફુલ પણ અસલ ફારસી છે. ગુલદાવદી (ગુલેદાઉદી) ગુલબાસ (ગુલે અબ્બાસ), વગેરે. માજમ (કેફી પદાર્થ) તે મૂળ માજૂન છે, ને ફુદનો, તે પૂદીને છે.

ગુલકંદ ફારસી છે, અને જુલાબનું મૂળ રૂપ ગુલાબ (ગુલાબનાં પાતરાં (પાખડી) ખાવાથી ઝાડો સાફ થાય છે તે વાત જાણીતી છે)

બરફ, મૂળ બર્ફ છે જીરૂ, મૂળ ઝીરેહ, ફારસી છે

સબજીપાણી, ભાગ, સબ્જ, લીલુ, સબ્જી, લીલાશ, ભાગનાં પાંદડાં લીલાં હોય છે લીલુંપાણી.

ગાજર, મૂળ ગાઝર છે. એ અસલ મુસલમાન લોકોનો ખોરાક હોવો જોઇએ. ઉચ હિંદુ વર્ગમા ખવાતા નહિ હોય, કારણ ગુજરાતમા કહેવત છે કે, "ગાજર ગરીઆ, ગાજર ખાય તરકના છૈયા"

શુભાશુભ પ્રસંગ.

શબગસ્તનો અર્થ મૂળ ફારસીમા એવો થાય છે કે રાત્રે ફરનાર, આ ઉપરથી આપણે ગુજરાતીમા વરકન્યાનો લગ્નનો વરઘોડો જે રાત્રે ફરવા નીકળે છે, તેહેને સરઘસ કહીએ છીએ.

આતશબાઝી, આતસબાજી એ ફારસી છે

નગારૂં, તાસું અને સરણાઇ એ ત્રણે ફારસી શબ્દો છે, તેમજ સવાર અને સવારી પણ ફારસી છે

મકાન.

જેલાબ એટલે બહારીઉં

ખાનું એ મૂળ ખાને, ઘર, ઉપરથી છે

તાકું, એટલે બંડારીઉં, એ તાકચે ઉપરથી છે તાકચે એટલે ગોખલો.

પેચ અને પેચીઉં, એટલે પેચવાળા ટૂક કાઢવા, બેસાડવાનુ હથીઆર તે પણ પેચ ઉપરથી છે.

મેખ, ખીની મૂળમા લાકડાની ખીલીને મીખ કહે છે

ગાલીચો નાની શેતરંજી, મૂળમા કાલીચે છે

પાયો તથા કિલ્લો અને બુરજ પણ ફારસી છે ભરૂચના એક ભાગને વાંદરા ભરૂચ કહે છે જે મૂળમા બહાદુર બુરૂજ હતો.

પાંજરે એટલે જાળીવાળી બારી તે ઉપરથી પક્ષીનું, કેદીનુ પિંજરૂ, સાક્ષી. શાહેદીનુ પિંજરૂ.

તકીયો એટલે અઢેલવાની જગા તે ઉપરથી પછી રૂનો તકીઓ થએલો.

દહેલી એ મૂળ **દહેલીઝ** એટલે Portico ના અર્થમાં છે.

તબેલો તે તવીલે.

ન્યાય.

મુનસફ એટલે બરાબર બે વિભાગ, અડધો–અડધ **નિસ્ફ** એટલે અડધું—કરનાર માણસ અને ઇન્સાફ એટલે અડધો અડધ કરવું તે.

ગુનેહગાર, ખુની (એટલે લોહી (ખૂન) રેડનાર) અને **મુદ્દા** (issue) તથા **સજા** એ પણ ફારસી છે.

તાકીદ આપવી એટલે મનાઇ હુકમ (Injunction) આપવો ; મૂળ **તાકીદ** એટલે કાંઇ બાબતનો આગ્રહ કરવો તે

દરખાસ્ત એટલે, ઇચ્છા, મરજી, વિનતી, તે ઉપરથી હુકમનામુ બજાવવાની અરજી.

દાદ એટલે ફરીયાદ કરવી

પારસણો **મદઈ** શબ્દ વાપરે છે, **મદૈઇને** ફલાણું થયું, તે મૂળ **મુદ્દઇ** એટલે દાવો કરનાર, દાદમાગનાર ઉપરથી લાગે છે

ઝાબતે એટલે કાયદો, કાનૂન (Rule), તે ઉપરથી જપ્ત, અને જપ્તી.

અદાલત એટલે ઇનસાફ, તે ઉપરથી ઇનસાફ કરવાની જગા, કોર્ટ, એ અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ

વકીલ, વકાલત ફારસી છે.

વાસણ.

તાસ એટલે કથરોટ એ ફારસી (તિશ્ત) છે.

આબખોરો, પાણી પીવાનુ વાસણ, અસલ આબ (પાણી) અને ખોરદ (પીવાનુ) છે.

સરપોશ, મૂળ અર્થ માથા ઢાંકણુ છે, તે ઉપરથી આપણે તપેલીનું ઢાકણું યા છીણું એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ.

દેગ એટલે હાંડો, અને **દેગડી** એટલે ન્હાનો હાંડો એ પણ ફારસી છે. દેગડીનું મૂળ રૂપ **દેગચી** (ન્હાનો દેગ) છે

શીશે એટલે કાચ, ને ઉપરથી કાચના વાસણ, બાટલી, માટે શીશો અને શીશી, શીશો ને શીશી કહીએ છીએ

પ્યાલો, જેને મુસલમાન અશુદ્ધ રીતે **પાલો** કહે છે તે અને **જામ** બન્ને શુદ્ધ ફારસી શબ્દો છે.

વેપાર.

મારફત, એનો મૂળ અર્થ ઓળખાણ એવો છે, ને એક બીજાની વચ્ચે પડી ઓળખાણ કરાવી આપે તે **મારફતીઓ**.

હુકસાઇ એ ત્રણ શબ્દનો બનેલો છે. હક-ઉસ્-સઇ (મહેનત), મહેનતનો બદલો, મહેનતાણું તે હુકસાઇ.

જમે ખરચ ફારસી છે.

ખુર્દો એટલે છુટું નાણું, આની, બેઆની, પાવલી વગેરે. ખુર્દ એટલે ન્હાનો કટકો.

હિસ્સો, હિસ્સેદાર, (ભાગીદાર) પણ ફારસી છે.

પરચુરણ.

ગોદી એટલે કે જે ખાડામાં પાણી ભરી રાખી વહાણને સહીસલામત લાંગરવામાં આવે છે, તે શબ્દ પણ ફારસી (ગૌદ) છે, ત્હેનો અર્થ ફારસીમાં **ખાડો** યા ખોદી કાઢેલું એવો થાય છે.

ભબલગ આપણે પુષ્કળ એવા વિશેષણના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, પણ ફારસીમાં એનો મૂળ અર્થ પૈસાની રકમ એવો થાય છે.

મ્હાવરો એ પણ ફારસી શબ્દ (મોહાવરત) છે, અને **અમાનત**નું ખરૂં સ્વરૂપ ફેરવી નાંખી આપણે **અનામત** કહીએ છીએ.

નજળો એ એક જાતનો રોગ છે, જે એક જાતનો રસ ઉતરવાથી થાય છે. ફારસીમાં **નઝલે** (ઉતરવું તે) ઉપરથી એ શબ્દ બન્યો છે.

કૈફ એટલે મૂળમાં "મઝા" તે ઉપરથી આપણે દારૂની "કેફ" એટલે **નીશાના** (ફારસી) અર્થમાં વાપરીએ છીએ.

તાણું એટલે મ્હેણું, એનો મૂળ અર્થ, ભાલાની અણી એવો છે, મતલબ કે જે ભાલાની અણી જેવું ખૂચે તે મ્હેણું અથવા તાણું.

લાલ, એટલે માણેક. તે ઉપરથી માણેકના રંગવાળું, રાતું.

સુર્ખ, એટલે રાતું, તે ઉપરથી ગાલપરની **સુર્ખી**, રતાશ.

ગુજરાતમાં કોઇ બાઇ જરા વિશેષ અડેન ચાળા કરતી ચાલતી જતી હોય છે તો ત્હેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે "જુઓ, જુઓ, **તાયફો** ચાલ્યો." અહીં તાયફો વેશ્યાના અર્થમાં વપરાય છે. તાયફો, ગુણકા અથવા ગાનારીને પણ કહે છે. પણ ફારસીમાં **તાયફે** એટલે કોમ, અથવા તો અમુક જાત યા કુટુંબ, બૈરાં છોકરાં સાથે. આ કુટુંબ યા કોમ હમેશ ભટક ભટક કરે છે, અરબસ્તાનની દરેક જાત માફક, તેથી વખતે આ અર્થમાં (ભટકનારના) વપરાતો હોય.

પેશવા એ ગુજરાતી નહિ પણ મરાઠીમાથી આવેલો શબ્દ છે. **પેશવા** એટલે આગળ યા મોખરે રહેનાર.

ચકમક, મૂળ ચકમાક એટલે દેવતા પેદા કરવાનો પથ્થર છે.

હમેલદાર ઓરત અને **હમાલ** એ બંને એકજ શબ્દનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે, કાંઇક ચીજ લઇ જવી અથવા ઉપાડી ચાલવું તેનું નામ **હમલ:** હમાલ બોજો ઉપાડે છે, ને સગર્ભા સ્ત્રી બાળક ઉપાડી ચાલે છે.

કોઇના **ગીલ્લા** કરવા, **ગીબત** કરવી અથવા ચાડી **ચુગલી** કરવી, એ ત્રણે ફારસી શબ્દો છે **ગીલ્લો** એટલે ફરીયાદ, ગીબત એટલે ગેરહાજરી, મતલબ કોઇની સામે ફરીઆદ કરવી તે ગીલ્લા, અને તેની ગેરહાજરીમા તેને વિષે (બુરુ) બોલવુ તે ગીબત આપણે કહીએ છીએ કે મ્હારે ફલાણા માણસની **તમા** (દરકાર, પરવા) નથી, તે મૂળમા તમે એટલે લોભ, એવા અર્થના શબ્દ છે

સાહેબ એટલે સોબતી, સાથે ફરનાર, **મોહબત** રાખનાર, પરંતુ આપણે ત્હેને ઉપરીના અર્થમા વાપરીએ છીએ

ભેટ સોગાદ, એમા **સૌગાત** એ ફારસી છે

મ્હોટા રસ્તાને, રાજમાર્ગને આપણે સરીઆમ રસ્તો કહીએ છીએ, તે અસલ શારેઆમ છે **શારે** એટલે રસ્તો, **આમ** એટલે સાધારણ લોક, માટે સરીઆમ રસ્તામા રસ્તો એ શબ્દનો વપરાશ નિરર્થક છે

બિસ્તરો, તે બિસ્તર છે

બિચારો અને લાચાર, એ બન્ને મૂળમા જેના હાથ હેઠા પડ્યા હોય, જેની પાસ કાંઇ ઉપાય (ચારો) ન હોય તેવા અર્થમા વપરાતા હતા આપણે **ગરીબ** એ અર્થમા વાપરીએ છીએ ગરીબનો મૂળ અર્થ અજાણ્યો અજાણ્યા માણસને કાંઇ રસ્તો સૂઝે નહિ તેથી તે ગુંચવાય અને હાફ્તો ફાફ્તો થઇ જાય, તેમ પૈસા વિનાનો પણ થાય, તેથી એ અર્થમા વપરાય છે **લાચાર** શબ્દમા લા એ અરબ્બી છે, ને **ચાર** ફારસી છે ગુજરાતીમા પણ એવા શબ્દો મળી આવે છે જેમકે, બેધડક, જેમા બે ફારસી છે, ને ધડક ગુજરાતી છે

પરવસી કરવી, એ મૂળ **પરવરેશ** (કોઇને પાળવુ તે) ઉપરથી

ગુજરાતી બૈરાઓ, કોઇ સ્ત્રી બહુ **હરામ, હરામખોર** (આ બન્ને ફારસી છે) યા લુચ્ચી હોય ત્હેને ગાળ દે છે કે “ગ’ પાળી પરમાન છે અહીં **પરેશાન** નો મૂળ અર્થ ગુંચવાયલુ છે, અને નહિ કે લુચ્ચુ

પહેલુ એટલે બાજુ (Side) તે ઉપરથી પહેલ પાડવી એક બાજુ પર કામ કરવુ, બાજુ ઘસી નાખવી

બરદાશ્ત એટલે ઉચકવુ તે ઉપરથી રાજાની બરદાશ કરવી એટલે ત્હેની કાળજી રાખી ત્હેને સંભાળવો **બરખાસ્ત**, ઉભા થવુ તે, સભા બરખાસ્ત થઇ, એટલે સૌ ઉભા થયા

ફલાણો (એ શબ્દ પણ ફારસી છે) માલુમ તો **અતરાપી** છે એમ આપણે કહીએ છીએ એટલે કે પારકો છે આ શબ્દ **અતરાફ** એટલે તરફ બહારનો પ્રદેશ-(તરફનું બહુ વચન અતરાફ)-એવો થાય છે આસપાસનો મુલક એટલે કે તેજ શહેરનો નહી, બહારનો

ઝાડુ એટલે **જારૂબ**, જગાને સાફ કરનાર, યા વાળનાર

જાન એટલે જીવ, **જાનવર** એટલે જીવવાળુ, જેમ કે હય (જીવ, જી. [illegible])

વાન, ઉપરથી હેવાન, હેવાતન, (સ્ત્રીનુ) સૌભાગ્ય આ ઉપરથી છે.

જંગલ એ ફારસી છે

મુર્ગ એટલે પક્ષી, તે ઉપરથી મરઘી, એક જાતનુ પક્ષી

હરીફ એટલે સોબતી, મૂળમા જેને Rival સરસા સરસી ટક્કર કહે છે તે નહિ.

હરકત એટલે પ્રગતિ, હાલચાલ કરવુ તે, આપણે ત્હેનો અડચણ, અટકાવના અર્થમા ઉપયોગ કરીએ છીએ

ફલાણાને ખાતર એ આખુ ફારસી Idiom મૂળજ આપણે વાપરીએ છીએ. બખાતરે ફલાન્.

બિલકુલ, આ શબ્દ રા૦ મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતાના "સનાતન જૈન" ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૫ ના અંકમા જૂના ગુજરાતી ગદ્યનો નમૂનો આપ્યો છે, તેમા સંવત ૧૭૭૬ ની સાલના "આગમસાર" મા મ્હારા જોવામા આવ્યો છે "જૂઠું વચન બિલકુલ બોલવુ નહિ" એ એટલો જૂનો છે.

ઘોડાનું જીન એ ફારસી ઝીન છે, અને **લગામ** પણ ફારસી છે. તેમ જરા એટલે મહજ, થોડું તે ફારસી, ઝર્રેહ રજકણ, an atom છે.

તકલદી માલ એટલે નબળો માલ, એનો મૂળ અર્થ **તકલીદી** એટલે બનાવટી, imitated, નકલી છે તે ઉપરથી **તકલેદી** જવાન, એટલે નબળી તબીયતનો માણસ, એવાને આપણે **કાગદી** જવાન પણ કહીએ છીએ જેની તબીએત કાગળના પડ જેવી પાતળી, નબળી હોય તે

મોઘમ એ મૂળમા **મુબહમ**, નહિ જણાએલુ, ઢંકાએલુ, છે

મોબદલો એ મૂળમા **મુબાદેલત** એટલે એક બીજા જોડે અદલબદલ કરવુ તે, તે ઉપરથી રેવીન્યૂના રેકર્ડપર એકના નામપરથી બીજાના નામપર જમીન ચઢાવવી તે.

મુકાબલો પણ એજ ધોરણપર છે **મુકાબેલત** એટલે એક બીજાનો ચ્હેરો જોય તેવી સ્થિતિમા આણવુ

હું તો ફનાણાથી **આજેઝ** થયો, એટલે થાકો, **આજેઝ** મૂળમા બેતાકત, નબળુ, એવા અર્થનો શબ્દ છે

ઇલાયદું, મૂળ ઇલાહેદેહ. રોફ, અથવા રોપ, મૂળ, **રૂઅબ**, ડરાવવુ છે.

અવેજ, એટલે આપણે પૈસાના અર્થમા વાપરીએ ઝીએ **અવેઝ** એટલે બદલો, તે ઉપરથી ઘર વેચાતું લઇ તેના બદલામા નાણુ આપે તે અવેજ, અવેજ મને પહોચ્યો છે.

ઓધ્ધો, મૂળ **ઓહદેહ** એટલે જવાબદારી છે

ગનીમત મૂળમા લૂટ, તે ઉપરથી **ફાયદો** એ અર્થમા ગુજરાતીમા વપરાય છે.

કાયમ એ ઉભૂ, અને **મકામ** (**મુકામ**) ઉભા રહેવાની જગા.

કસબ એટલે કઇ ચીજ મેળવવી, તે ઉપરથી **કસબ** ધધો અને **કિસબી** એટલે હુશીઆર

મજૂર, મઝદૂર, મુઝદવર મુઝદ એટલે મહેનતાણું, બદલો. **વર,** વાળો, તે ઉપરથી પૈસા લઇ કામ કરનારો

મશ્કરી, એ મૂળમા મસ્ખરગી છે

નજર નજરાણુ, અને **નજર,** એટલે જોવુ. એ બે જુદા જુદા શબ્દો છે. **નઝર,** એટલે માનતા લેવી તે, અને જે કામ માટે માનતા લીધી હોય તેમાં ફતેહ મળવાથી માનતા ચઢાવવી તે, તેને લીધે નજરનો અર્થ નજરાણું એવો થયો છે **નઝર,** જોવું, તે ઉપરથી મનઝુર, મંજૂર એ શબ્દ આવ્યો છે તે તદન જુદીજ જોડણી અને અર્થવાળો શબ્દ છે

નહેર, નેહર, એ ફારસી છે.

વાસ્તે, એટલે વચમાં નાખીને કાર્ય કરવુ તે.

વરક, એટલે ચોપડીનું પાનુ, પાતરુ તે ઉપરથી પાતરા જેવુ પાતળું તે, તે ઉપરથી સોના રૂપાનો વરક (વરખ)

હલાકી, એટલે નાશ કરવો તે મનને હલાકી, શરીરને હલાકી, એટલે ઘણો શ્રમ પડવો તે.

મિસ્તરી, એટલે **મિસ્તર** વાપરનાર, **મિસ્તર** એ **મતર** એટલે લીટી ઉપરથી છે. લખતી વખતે કાગળપર સીધી લીટીએ લખાય તે માટે લીટીઓ દોરવાનું એક જાતનું સાધન, એ હથીઆર વાપરનાર તે મિસ્તરી, એટલે મકાન બાંધનાર.

નખરાં એ ફારસી છે, **નખરેહ.**

ચન્નુ, ફારસી **ચરીદન.**

ગુજરવુ } ફારસી, ગુઝરદન, **ગુઝારદન,** એ ક્રિયાપદો આખા ને આખા
ગુજારવુ, } ગુજરાતીમા લઇ લીધા છે.

વિલાયત, એટલે વલી, હાકેમ, સત્તાના હાથ નીચેનો પ્રદેશ, નહિ કે ઇગ્લાંડ. અમુક હાકેમ પોતાના **વિલાયત** એટલે પ્રદેશમા ગયો તે ઉપરથી અગ્રેજો પોતાને દેશ (**વિલાયત**) જતા કહેવાય છે મોજે (મવઝે), જીલ્લો, (ઝિલ્લો), અને મોહલ્લો (મહલ્લે–ઉતરવાની જગા) એ અરબી છે

ફૈસલ એટલે એકદમ, જુમલે, અને **બાદબાકી** (પછી જે બાકી રહે તે) એ પણ ફારસી છે **સહી,** એ મૂળ, **સહીહ,** ખરુ, તમારી વાત **સહી** છે, એટલે ખરી છે. **દસ્કત,** એ **દસ્તખત,** હાથનુ લખાણ છે

શુમારે ફારસી છે **તકરાર,** એકને એક વાત ફરી ફરી કહ્યા કરવી તે તકરાર.

તાલીમબાજ, એટલે ભણેલો, તઆલીમ (**ઇલમ**) પામેલો. આપણે અખાડામા શીખેલા કુસ્તીબાજ માણસ માટે વાપરીએ છીએ

આ યાદી સપૂર્ણ (Lxhaustive) નથી , માત્ર એક નમૂના રૂપે છે.

મુંબઇ, તા ૨૯ મી જુનાઇ ૧૯૦૮ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે?

(કર્તા —મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા)

આપની સન્મુખ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રભાવ સંબંધીના જૂદા જૂદા પ્રકારનો અનેક મહત્વના વિષયો ચર્ચાવાના છે આ અનેક મહત્વના વિષયોમા ગુજરાતી ભાષાના જન્મને સર્વથી અગ્ર પદ મળવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના સંબંધમા જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો હશે એ અભિપ્રાયો જ્યારે પ્રકાશમા આવી તે ઉપર યોગ્ય ચર્ચા થશે, ત્યારેજ એ અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે કોઈ પ્રકારના નિશ્ચય-ઠરાવ-પર આવી શકાશે. જ્યા સુધી તેમ નહીં થાય ત્યા સુધી એ અભિપ્રાયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનુમાનોરૂપ રહેશે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના સંબંધમા મે પણ યથાશક્તિ થોડો ઘણો વિચાર કર્યો છે, અને મારાથી બની તેટલી તજવીજો પણ કરી છે આ નિર્જીવ પ્રયાસને પરિણામે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવુ થયુ છે કે, ગુજરાતી ભાષાના જન્મને જૈનિયોની સાથે ઘણો નિકટનો સંબંધ છે એક જૈન કુળમા જન્મેલ અને ઉછરેલ પ્રાણીને જૈનના વકીલ (advocate) તરીકે આ વિષય હાથ ધરનાર તરીકે નહીં ગણતા સાહિત્યદષ્ટિના ઉપાસક તરીકે ગણી આ વિષય આપ વિચારશો, તો આ મહત્વના પ્રશ્નના સંબંધમા થોડુ ઘણુ પણ નવુ જાણવાનુ કદાચ મળી આવશે આપને હુ ખાત્રી આપુ છુ કે, જૈન પ્રત્યેના મોહના કારણે ગુજરાતી ભાષાના જન્મની સાથે જૈનિયોનો નિકટ સંબંધ બતાવવા હુ તૈયાર થયો નથી આપ જો મારૂ આ કથન સ્વીકારશો, તો આપ મનુષ્યના અંતઃકરણમા વિશ્વાસ મૂકવાનુ ન્યાયી અને પવિત્ર કાર્ય કરતા હો સમજીશ ગુજરાતી ભાષાના જૈનિયો ઉત્પાદક હોય અથવા ન હોય તેથી મને તેમજ જે કુળસંપ્રદાયને વિષે હું ગણાઉં છુ તે જૈન સંપ્રદાયને કાંઇપણ વાસ્તવિક લાભ કે હાનિ નથી, એમ હું અંતઃકરણની માનુ છુ આ વિષય હાથ ધરવામા કેવળ એકજ લક્ષ્ય રાખ્યો છે, અને તે એ કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર પ્રાચીન શોધખોળ શુ પ્રકાશ પાડી શકે છે, તે બને તેટલુ બતાવવુ, અને બીજાઓ બતાવે તે સરળ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરવુ

"ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે?" એવો પ્રશ્ન ઉપનક રીતે (મારા તરફથી હમણાજ બહાર પડેલ અને વિદ્વાનો તથા જાહેર વર્તમાન પત્રોની દૃષ્ટિએ ચડેલ) "રાયચંદ્ર જૈનકાવ્યમાળા"મા ઉપસ્થિત કરવામા આવ્યો છે. પ્રાચીન જૈન કવિઓના કૃતિઓનો સંગ્રહ કરી 'ગુજરાતી' પ્રેસના 'કાવ્ય દોહનની' પદ્ધતિપર પણ સસ્તી કીંમતે પ્રચાર કરવાની ઇચ્છાએ જૈન કાવ્યમાળા નામની શ્રેણી (Series) સંશોધવા અને પ્રકટાવવાની યથાશક્તિ મારા તરફથી શરૂઆત થઈ છે આવુ કાર્ય કરવામા મને અવ્યક્ત પ્રેરણા મારા સ્વર્ગસ્થ ભાઇ શ્રીમાન્ રાયચંદ્રની હોવાથી આ શ્રેણીની સાથે તેઓનુ નામ જોડવામા આવ્યુ છે આ શ્રેણીનો પ્રથમ ગુચ્છક બહાર પડતા તેમા ઉપનક રીતે ઉપસ્થિત કરવામા આવેલા આ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નના સંબંધમા જાહેર

વર્તમાન પત્રોમા ચર્ચા ચાલવી શરૂ થઇ છે 'મુબઇ સમાચાર' પત્રમા આ વિષયના મબધમા જુદા જુદા સ્વરૂપે કેટલાક અઠવાડિયા થયા નિયમિત રીતે ચર્ચા ચાલે છે બીજા વર્તમાન પત્રોએ પણ આ પ્રશ્નને પોતપોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર ચર્ચા આપી છે જે ઉત્સાહ વડે આ ચર્ચા ચાલે છે તે જોતા એમ જણાય છે, આ ઉપસ્થિત કરવામા આવેલા પ્રશ્નમા કાઇક મહત્વ રહ્યુ છે,—અને એક લખનારે તો આ પ્રશ્નમા દોરવામા આવેલા અનુમાનને સારા તર્ક (good theory) તરીકે પણ સ્વીકારેલ છે જાહેરમા આ પ્રકારે આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ધ્યાન અપાય તેવી ચર્ચા થવાથી મને એક પ્રકારનુ ઉત્તેજન મળતા આ વિદ્વાનોના ભવ્ય મેળાવડા સમીપ આ વિચારો મૂકવાની તક લેવાની લાલચ થઇ છે એવી આશા રાખવી યોગ્ય છે કે, અહીં દર્શાવવામા આવેલા વિચારોને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ નિર્ણયપર લઇ જતા પહેલા તેને આપ સર્વે કૃપા કરી સાહિત્ય પ્રેમીની દૃષ્ટિએ વિચારશો 'ચાવડ માકડ જૂ ને જતિ તે માર્યાનું પાપજ નથી, અથવા हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैन मन्दिरे આદિ જૈન પ્રત્યેના ઉપેક્ષા ભાવોની શક્તિ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ રીતે નાશ થવી શરૂ થઈ છે બ્રાહ્મણો અને જૈનિયોની વચ્ચે મોટો વાદ થતા ધર્મના કારણે પ્રતિસ્પર્ધા ચાલી આવતી હોવાથી આ ઉપેક્ષાભાવનો વારસો (Inheritance) એકદમ જવા જોઇએ મુશ્કેલ છે, છતા સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઇ સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી કેશવલાલભાઇ અને આપના જેવા નિષ્પક્ષપાત સાહિત્યનાયકોએ આ ઉપેક્ષા ભાવોને નિર્મૂળતા આપવા માટે જે શુભ અને પવિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી ભરુસો રાખી શકાશ છે કે, થોડા સમયમા એ નુ શાનરાગ પ્રતિસ્પર્ધા અસ્ત થઈ જશે

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી એટલે શુ ? શુ ગુજરાતી ભાષા જૈનિયોએ બનાવી ? પૃથ્વીપર જેટલી ભાષાઓ વિદ્યમાનતા ધરાવે છે તેની ભાષાઓમાથી કોઇ પણ ભાષા કોઇ ચોક્કસ વર્ગે ભાષા બનાવવાનો ઇરાદો રાખી બનાવી છે એમ કહેવુ એ યોગ્ય નથી અને જો યોગ્ય નથી તો ગુજરાતી ભાષાને ઇરાદાપૂર્વક જૈનિયોએ બનાવી એમ કહેવાનો હેતુજ કેમ હોય ? જેને જૈનપરિભાષામા દ્રવ્યક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ કહેવામા આવે છે તેને અનુસરી ભાષા બધાય છે, અને તેજ નિયમાનુસાર ગુજરાતી ભાષા બધાઈ છે શાસ્ત્રકારો કોઇ પણ કાર્ય થવામા બે કારણો કહે છે ઉપાદાન અથવા મૂળ કારણ અને નિમિત્ત અર્થાત્ ઉત્તર કારણ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિનુ ઉપાદાન કારણ છે, અને ક્યાંક ઉપાદાન કારણમા જેટલે અશે જૈનિયો નિમિત્ત થયા હશે તે તેઓનુ નિમિત્ત કારણ છે આ નિમિત્ત કારણની અપેક્ષાએ જૈનિયોથી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ કહ્યો છે

એ વિદ્વાન નવી ભાષા કેમ કહેવાય છે તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે—A language both by use and by misuse changes and develops according to laws of philology, i e the science of languages and when the change reaches a certain point, we say, it is a new language ઉપયોગ અને દુરુપયોગ બને દ્વારા ભાષા ફરતી જાય છે અને ખીલતી જાય છે–ભાષા શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે અને જ્યારે મૂળ ભાષાનો ફેરફાર અમુક હદ સુધીનો થઇ જાય છે, ત્યારે એમ કહેવામા આવે છે કે આ તો નવી ભાષા શરૂ થઈ

આ નિયમાનુસાર થયેલી નવી ભાષાને પ્રજાજન, તેઓની ભાષા અને તેઓના લેખકો એ પ્રધાન ગૌણ કારણો છે, અને તેથીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ નક્કી કરવા માટે એ પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ઇતિહાસ તપાસવાની આવશ્યકતા છે

ભાષાની ઉત્પત્તિનાં પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ જોઇએ. ગુજરાતી ભાષા એ લોકભાષા ગણાય છે. હવે આ નવી લોકભાષા ગણનામાં આવી તે પહેલાં પ્રજાજનની ભાષા અને તેના લેખકોની શું સ્થિતિ હતી તે જોવું પડશે. પ્રજાજનની ભાષા કઈ હતી તેની લબાણ ચર્ચામા ન ઉતરવા માટે ગુજરાતી ભાષા કઈ ભાષાપરથી થઈ એટલુ જ તપાસીશુ, તો બસ થશે, કેમકે એ તપાસમાં પ્રજાજનની ભાષાનો સવાલ અંતર્ગત્ થાય છે.

ગુજરાતીભાષા કઇ ભાષા પરથી થઇ એ સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે બની શકે તેટલા પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓના અભિપ્રાયો તપાસતાં એમ માલમ પડયું હતું કે, ગુજરાતીભાષા પ્રાકૃત ભાષા પરથી થઇ છે, પરંતુ આ વિષય લખાતો હતો ત્યાં ઉપર જણાવવામાં આવેલ "રાયચંદ્ર જૈનકાવ્યમાળા" ના પ્રથમ ગુચ્છકનો રિવ્યુ લખીના 'ગુજરાતી' પત્રમાં આવતા એ પત્રકાર મહાશયનો અભિપ્રાય એમ જોવામાં આવ્યો કે "ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈની પ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહિ, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાથી થએલો છે." જૈનીપ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીના ઉદ્ભવની વાત આ ક્ષણે બાજુએ રાખી 'ગુજરાતી' પત્રકારે બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ બતાવ્યો તે સંબધી વિચારકર્ત્તવ્ય છે. 'ગુજરાતી' પત્રકારે પોતાનો આ અભિપ્રાય જો કોઇ પણ પુરાણી શોધખોળને આધારે બતાવ્યો હોત, તો તેઓનો મોટો ઉપકાર થાત, પરતુ તેઓએ તેમ નહીં કરેલું હોવાથી માત્ર એવી માનીનતા ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકતાં પ્રાચીન શોધખોળને આધારે બંધાએલા અભિપ્રાય ઉપર આપણે આધાર રાખી ચાલીએ એજ સહીસલામત છે. યુનિવર્સિટીમાં જેઓએ ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લીધો હોય છે તેઓને માટે ટેક્સ્ટબુક તરીકે ઑક્સફર્ડના પ્રોફેસર આરથર એ. મૅકડૉનૅલ એમ. એ., પી એચ. ડી. નો લખેલો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (History of Sanskrit Literature) ચાલે છે; એટલે આ પુસ્તક એક સત્તા (authority) તરીકે સ્વીકારેલુ ગણાય. આ પુસ્તકમા ડૉક્ટર મૅકડૉનૅલ ગુજરાતી ભાષા પ્રાકૃત ઉપરથી થયાનુ કહે છે. ૧

---

1. Between the beginning of our era and about 1000 A D. Mediaeval Prakrit, which is still synthetic in character, is divided into four chief dialects. In the west we find *apabhransa* ('decadent') in the valley of the Indus, and, *Cauraseni* in the Doab, with Mathura as its centre. Subdivisions of the latter were *Gaurjari* (Gujerati), *Avanti* (Western Rajputani) and *Maharashtri* (Eastern Rajputani)

"૧—ખ્રિસ્તી સવતના આરંભથી માંડીને ઈ. સ ૧૦૦૦ સુધીના સમયમા મધ્યકાલીન પ્રાકૃત, સમસ્ત રૂપની રહી તથાપિ ચાર જુદી જુદી બોલીઓમા વ્હેંચાઇ ગઇ. પશ્ચિમમા સિંધુ નદની ખીણમા अपभ्रंश ઉદ્ભવી, મથુરા જેનુ મધ્યબિંદુ છે એવા દોઆબના પ્રદેશમા शौरसेनी ઉદ્ભવી જે शौरसेनी ના गौर्जरी (गुजराती) अवन्ती (पश्चिम राजपुतानी), અને महाराष्ट्री (पूर्वराजपुतानी) એવા ત્રણ પેટા રૂપ થયા

પ્રાકૃતપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એ સબંધમા પ્રાચીન શોધકોમા અભિપ્રાય ભેદ નથી જણાતો, પરંતુ પ્રાકૃતની કઇ શાખા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એ સબંધીના અભિપ્રાયો જરા ગુચવાડામા નાખે છે ડૉક્ટર મૅકડૉનેલ પ્રાકૃતની શૌરસેની નામની શાખા પરથી ગુજરાતી થયેલી કહે છે [1] કેશવલાલભાઇ સાહિત્ય પરિષદના મુબઇના અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયીના અપભ્રશને ગુજરાતી કહે છે [2] હેમાચાર્યજી ઇ० સ० ના ૧૦-૧૧ મા સૈકામા વિદ્યમાન હતા જો આ વખતના તેઓશ્રીના અષ્ટાધ્યાયીનો અપભ્રશ તે ગુજરાતી હોય, તો ડૉક્ટર મૅકડૉનેલ જે એમ કહે છે કે, ઇ० સ० ના ૧૦ મા શતકમા પ્રાકૃત ભાષા ચાર મુખ્ય શાખાઓમા વહેચાતા તેમાની એક અપભ્રશ ભાષા છે કે, જે ઉપરથી સીધી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી ભાષાઓ થઇ છે, તો તે (ડૉક્ટર મૅકડૉનેલે કહેલી) અપભ્રશ ભાષા કઇ? ડૉક્ટર મૅકડૉનેલ કહે છે તે અપભ્રશ ભાષા ગમે તે હોય, પરંતુ આટલુ તો ચોક્કસ છે કે, હેમાચાર્યજીના સમયમા એવી બે ભાષાઓ હૈયાત હતી કે જે ભાષાઓના અપભ્રશ અને શૌરસેની નામ હતા, અને તે બન્ને ભાષાઓને પરસ્પર અત્યંત નિકટ સબંધ હતો, કારણ કે હેમાચાર્યજીએ લખેલા 'અષ્ટાધ્યાય' નામના વ્યાકરણમા પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, શૌરસેની અને અપભ્રશ ભાષાઓના સબંધમા વિવેચન કરતા કહ્યુ છે કે,

अपभ्रंशे प्राय शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

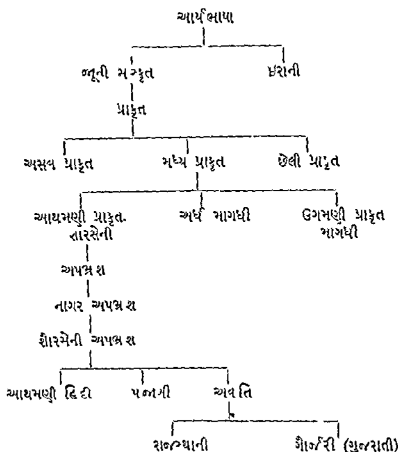
અર્થાત્ "અપભ્રશમા ઘણુ કરીને શૌરસેની ભાષા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય થાય છે" ડૉક્ટર મૅકડૉનેલ શૌરસેની ઉપરથી ગુજરાતી થયાનું કહે છે હેમાચાર્યજીએ અપભ્રશ અને શૌરસેનીનો આ પ્રમાણે નિકટ સબંધ બતાવ્યો છે, અને કેશવલાલભાઇ હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયીના અપભ્રશને ગુજરાતી કહે છે તે ઉપરથી આપણે એમ કહીએ કે, પ્રાકૃત ઉપરથી ફેરફાર (Changes) અને ખીલવણીઓ (Developments) પામી થયેલી એક ચોક્કસ ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે પછી તે હેમાચાર્યજીના કહેવા પ્રમાણે પરસ્પર નિકટ સબંધ ધરાવતી શૌરસેની હોય કે અપભ્રશ હોય તો તે ખોટુ નહીં કહેવાય

'રાસ્ત ગોફતાર' ના અધિપતિ મી० પાલણજી દેશાઇએ 'પારસી લેખક મડળ' તરફથી *ગુજરાતી ભાષાના જન્મ સબધી એક ભાષણ આપ્યુ હતું* તેમા તેઓએ પણ પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી થવાનુ બતાવ્યુ હતુ પરંતુ તેમ કરતા તેઓએ જે અનુક્રમ આપ્યો હતો તે વળી સહેજ જૂદ કહે છે તેઓએ આપેલો અનુક્રમ તેઓના આ પેલાજ વૃક્ષમા અહીં આપવામા આવ્યો છે

---

૧ From the *Apabhransa* are derived *Sindhi*, *Western Panjab* and *Kashmiri* અપભ્રશ ઉપરથી સિન્ધી, પશ્ચિમ પંજાબી, અને કાશ્મીરી થઇ છે

૨ જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિ (નરસિહ મહેતા) ના સમય કાળની ભાષા અપભ્રશ નામે ઓળખાવ્યા છતા ગુજરાતીજ છે તેવી રીતે હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયીનો અપભ્રશ ગુજરાતીજ છે'

આર્યભાષાપરથી આ વૃક્ષમા આપેલી ભાષાઓનો અનુક્રમ થયેલો છેવટનો ગણવો કે નહી, અથવા સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત થઈ છે કે કેમ એ વગેરે બાબતોની ચર્ચામા ઉતરવાનુ કાંઇ અત્રે પ્રયોજન નથી[1] અહીં તો ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ માટેજ વિચાર કર્તવ્ય છે. મી૦ દેશાઇ જેમ આ વૃક્ષમા બતાવે છે તેમ પોતાના વ્યાખ્યાનમા કહે છે કે "અવંતિ નામની ભાષા તેની (ગુજરાતીની) માતા છે," અવંતિ ભાષા ગુજરાતીની માતા શી રીતે તે સમજી શકાતું નથી. હેમાચાર્યજીએ "અષ્ટાધ્યાય" ગ્રંથ ખુદ અવંતિનગર અર્થાત્ ઉજ્જનમા લખ્યો જણાય છે, છતા તે ગ્રંથમા માત્ર આઠ પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણના નિયમો બતાવ્યા છતા અવંતિ ભાષાનુ નામ ક્યાય દેખાતુ નથી જો હેમાચાર્યજીના સમયમા અવંતિ ભાષા હોય તો ખુદ જે શહેરમા અનેક ભાષાઓના વ્યાકરણનિયમો બતાવનારો ગ્રંથ

૧–કેમકે જો તેમ કરવામા આવે તો વર્ષોના વર્ષો વ્યતીત થાય છતા નિર્ણય આવે તેમ નથી એમા તકરારી બાબતો પણ છે દાખલા તરીકે અત્યાર સુધીની બહુધા એવી માનીનતા છે કે, સંસ્કૃતપરથી પ્રાકૃત થયેલ છે, પરંતુ મારા સ્વર્ગસ્થ ભાઇ શ્રીમાન રાયચંદ્ર, કે જેઓને પ્રાકૃત ભાષાઓનો બહુ સારો પરિચય હતો, તેઓએ મને એક વખત કહેલુ સ્મૃતિમા છે કે, તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રાકૃત એ પ્રકૃતિ ઉપરથી થએલી ભાષા છે, અને સંસ્કૃત એ સંસ્કાર પામેલી ભાષા છે, અને એ ન્યાયે પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કાર પામતા પામતા સંસ્કૃત થઇ છે આ સંબધમા કાંઇ પણ ચર્ચા કરવાની સ્થિતિમા નથી આ વાત અહીં પ્રસંગવશાત કહી છે

હેમાચાર્યજીએ લખ્યો છે ને શહેર ઉપરથી ઓળખાવા યોગ્ય અવંતિ ભાષાનું તેમાં કાંઇ પણ વિવેચન ન કરે? વળી, હેમાચાર્યજીના અપભ્રંશને તો કેશવલાલભાઇ ગુજરાતી તરીકે ઓળખાવે છે સારું જો અવંતિ ભાષા ઉપરથી મી દેશાઇ ગુજરાતી ભાષા થયાનું કહે છે તે અવંતિ ભાષા શું હેમાચાર્યજીની પોતાની ગણેલી? અને જો તેમ ગણીએ, તો તે ગુજરાતીના કેશવલાલભાઇવાળા અપભ્રંશરૂપી સ્વરૂપ પહેલાનું ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ન ગણાય? અને જો ગણાય, તો હેમાચાર્યજી અપભ્રંશના આ અવંતિરૂપ મૂળ સ્વરૂપને શા માટે અષ્ટાધ્યાયમાં સ્થાન ન આપે? મી દેશાઇના આ કહેવાના સંબંધમાં તેઓ તરફથી વિશેષ ખુલાસાની આશા રાખી આપણે હેવે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવીએ કે, પ્રાકૃત ઉપરથી અનેક જુદી જુદી શાખાઓ થવા પામી, અને એ શાખાઓમાંથી એ. શાખા ગુજરાતી પણ છે તો તે મહીમનામત ગણાવું જોઇએ જેમકે પ્રાકૃત ઉપરથી કેવા અનુક્રમે ગુજરાતી થઇ તે સંબંધી નિર્ણય કરતા ઉપર જોઇ ગયા તેમ કેટલીક મુઝવણો ઉભી થાય તેમ છે

પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એમ આપણે પ્રાચીન શોધકોના અભિપ્રાય અનુસાર જોયું હવે જોવાનું એ રહે છે કે, ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ પહેલા પ્રાકૃતનું મહાત્મ્ય કોની દૃષ્ટિમાં હતું? જૈનિયોની કે બ્રાહ્મણોની? આ વાત નક્કી કરવાથી ગુજરાતી ભાષા, જે પ્રાકૃતપરથી થઇ છે તે ભાષાની અંદર ગુજરાતી નામની નવી ભાષા થવા માટેના ફેરફારો (changes) અને ખીલવણીઓ (developments) થવામાં જૈનિનો નિમિત્ત ગણાય કે નહીં તે જોઇ શકાશે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ આપણે ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી લઇશું તો આપણા ઉપયોગને માટે બસ થશે આપણે પ્રથમ પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓના અભિપ્રાયો આ બાબતના જોઇએ, અને ત્યાર બાદ જૈનશાસ્ત્રો અને જૈન સાહિત્યના આધારો જોઇએ ડૉક્ટર ન ગિનેર્ઇ સ ની પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં સંસ્કૃત ભાષાની સ્થિતિ બતાવતાં ભાંડ ઇ સ ના બીજા સૈકામાં તો સંસ્કૃત ભાષા બ્રાહ્મણોમાં જ નહીં પણ અન્ય જાતિઓમાં પણ બોલાતી ભાષા (colloquial language) થઇ ગયાનું કહે છે [1]

---

[1] There is, indeed no doubt that in the second century B C Sanskrit was actually spoken in the whole country called by Sanskrit writers Aryavarta or Land of the Aryans, which lies between the Himalaya and the Vindhya range, But who spoke it there? Brahmans certainly did for Patanjali speaks of them as the instructed (Cishta) the employers of correct speech Its use however extended beyond the Brahmins, for we read in Patanjali about a head groom disputing with a grammarian as to the etymology of the Sanskrit word for Charioteer (Suta) this agrees with the distribution of the dialects in the Indian drama a distribution doubtless based on a tradition much older than the plays themselves Here the king and those of superior rank speak Sanskrit, while the various forms of the popular dialect are assigned to women and to men of the people The dramas also show that whoever did not speak Sanskrit at any rate understood it, for, Sanskrit is there employed

બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોથી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા હલકાં પાત્રના મુખમાં મુકવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ, અને ડૉક્ટર મૅકડોનેલ પણ તેજ પ્રસંગને અનુસરે છે. બ્રાહ્મણ અને તેને અનુસરનારી બીજી જાતિઓમાં સંસ્કૃતનો વિશેષ લક્ષ્ય અને પ્રાકૃત પ્રત્યે અમહાત્મ્ય બુદ્ધિ આ પ્રમાણે જોઈએ છીએ [1] આથી ઉલટું બૌદ્ધ અને જૈનના સંબંધમાં જોવામાં આવે છે ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક શ્રી ગૌતમ બુદ્ધ અને જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી તે વખતે મગધ દેશમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ડૉક્ટર મૅકડૉનેલ કહે છે કે, The older tradition of both the Budhist and the Jain religions, in fact, ignored Sanskrit entirely, using only the populr dialects for all purposes"[2] પ્રાકૃત તરફ જૈનિયોનું મહાત્મ્ય હતું તે તે વખતના તેના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. ડૉક્ટર બુહલરે મથુરામાંથી શોધી કાઢેલા શિલાલેખોપરથી જણાય છે કે, ઈ સ પૂર્વે બીજા સૈકામાં જૈનના શિલાલેખો શુદ્ધ (Puro)-સંસ્કૃતના મિશ્રણ વિનાના—પ્રાકૃતમાં લખાતા હતા

---

in conversation with speakers of Prakrit The theatrical public, and that before which as we know from frequent references in the literature, the epics were recited, must . . . . . .
Sansl rit was from the l . . . . .
it would be erroneous . . . . .
language

"૧—વિંધ્યાચલ અને હિમાલયની વચગાળે આવેલા પ્રદેશમાં સંવત ઈ પૂ બીજા સૈકામાં સંસ્કૃત એક બોલાતી ભાષા હતી એ વિષે જરાયે શકને અવકાશ નથી પણ એ દેશમાં એ ભાષા બોલનારા કોણ? બ્રાહ્મણો તો ખરાજ, કેમકે પતંજલિ બ્રાહ્મણોને 'शिष्ट' અને શુદ્ધ ભાષા બોલનારા કહે છે પણ બ્રાહ્મણો ઉપરાંત બીજાઓ પણ તે સમયમાં એ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત બોલતા હતા, કેમકે પતંજલિમાંજ 'सूत' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે એક વૈયાકરણ અને એક સૂત વચ્ચેના વિવાદનો ઉલ્લેખ છે સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ જુદા જુદા વર્ગના પાત્રો જે જુદી જુદી ભાષાઓ બોલે છે એ ભાષાની વહેંચણી ઉપરથી આને મળતુંજ અનુમાન થઈ શકે છે અને એ વહેંચણી બેશક નાટકો રચાયા તે પહેલાના સમયમાં પણ એ મુજબની પ્રવર્તતી હોવી જોઈએ આ વહેંચણી પ્રમાણે રાજાઓ અને ઉચ્ચ દરજ્જાના પાત્રો સંસ્કૃત બોલે છે, અને સ્ત્રીઓ અને પ્રાકૃત વર્ગના માણસો લોકોમાની પ્રચલિત બોલીના જુદા જુદા રૂપ વાપરે છે વળી એ નાટકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે જેઓ પોતે સંસ્કૃત બોલતા નથી તે પણ સંસ્કૃત બરાબર સમજતા હતા એ નાટકોના શ્રોતાઓ જેમની આગળ તે ભજવાતા હતા, તેઓ પણ સંસ્કૃત સમજતા હોવા જોઈએ અને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યોના પારાયણના અનેક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, તો જે લોકસમુદાય એ પારાયણો સાંભળવા એકઠો મળતો તે પણ સંસ્કૃત સમજી શકે એવો હોવો જોઈએ એટલે અગર જો કે શિષ્ટ સંસ્કૃત આરંભથીજ એક શિષ્ટ અને કૃત્રિમ ભાષા હતી તો પણ તે એક સામાન્ય પ્રચારમાં આવેલી બોલી જેવી નહોતી એમ ધારીએ તો ભૂલ થાય"

૧ જુઓ 'નર્મગદ્ય' માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ વિષેનો નિબંધ

૨ "બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની જૂની (આરંભની) પ્રણાલિકામાં સર્વ બાબતમાં પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ—સંસ્કૃતનો સંપૂર્ણ અનાદર—જણાય છે

પ્રાચીન શોધકોના અભિપ્રાય અનુસાર પ્રાકૃત તરફ જૈનોની મહાત્મ્યબુદ્ધિ બતાવી હવે ખુદ જૈનોની જૈન કૃતિ આધારે તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બતાવીએ. જૈનિયોનાં ૪૫ સૂત્રો અથવા આગમ (Sacred books of the Jains) અર્ધ માગધી (જે પણ એક જાતની પ્રાકૃત છે) માં લખાયા છે. જૈનની અંદર ધર્મદાસ ગણિ નામના એક આચાર્ય થઇ ગયા છે. તેઓએ 'ઉપદેશ માલા' નામનો એક પ્રાકૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ગ્રંથ ઉપર ૧૭૨૦ ના વિક્રમ સંવત્‌માં રામવિજયજી નામના જૈનાચાર્યે ટીકા લખી છે. તેમાં તેઓએ શ્રી ધર્મદાસજીને શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે; અર્થાત્ ધર્મદાસજી ગણિનું લખેલું લગભગ ૨,૪૦૦ વર્ષ ઉપરનું જૈન પુસ્તક પ્રાકૃતમાં છે. આવી રીતે વિક્રમ સંવત્ પહેલાં જૈનોનું સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં લખાયાના પુરાવા છે; છતાં તે ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે જૈનિયો તે સમયે સંસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાન હતા; કેમકે આ ૪૫ સૂત્ર કે જે મહાવીર સ્વામીના ઉચ્ચારેલા ગણાય છે; અને જેમાંના કેટલાકની ભાષા ૨,૨૦૦ વર્ષની તો પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી સ્વીકારે છે તેમાંના એક સૂત્ર નામે अनुयोगद्वारजी માં આવો પાઠ છે.

सक्कया पाययाचेव भणिइओ।

અર્થાત્ "ભાષા બે કહી છે; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત." આ પ્રસંગ શ્રી મહાવીરે સ્વસમંડળનો વિસ્તાર કરતાં એક ધર્મોપદેશકને માટે કેટલી આવશ્યકતાઓ છે તે બતાવતાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર કહી છે તેને લગતો છે. એક ધર્મોપદેશકે જે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યકતાઓ મેળવવાની છે તેમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ ગણવામાં આવી છે. એટલે જૈનિ ઉપદેશકો પ્રથમથીજ સંસ્કૃતથી જ્ઞાત હતા; એ વાત સરળતાપૂર્વક સ્વીકારવી જોઇએ; અને તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષા જાણનારા એવા ધર્મોપદેશકોએ પ્રાકૃત ભાષામાં પોતાનાં શાસ્ત્રોની રચના કરી તે એમ બતાવે છે કે, જૈનિયોનું પ્રાકૃત તરફ લક્ષ્ય અને તેને લઇને માહાત્મ્ય પ્રથમથી હતું; અને તેનું કારણ લોકોપકાર કરવાની બુદ્ધિ હતી, કેમકે લોકભાષામાં ઉપદેશ કરવાથી તે લોકસમુદાય સહેલાઇથી ગ્રહણ કરી શકે.

વિક્રમ સંવત્ પહેલાની જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફની માહાત્મ્યબુદ્ધિ જોઇ. હવે વિક્રમ સંવત્ પછીની જોઇએ. આમ કરતાં એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈનોનું પ્રાકૃત સાહિત્ય વિક્રમ સંવતના પહેલાનું તેઓ આગમાદિદ્વારા પુષ્કળ મળે છે, અને વિક્રમ સંવતની શરૂઆતનું પણ તેવું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યારે મોટા જથામાં વિદ્યમાન છે, છતાં "ગુજરાતી" પત્રકાર કહે છે કે "જૈન સાહિત્યને વિક્રમના સંવત્ સુધી ખેંચી લઇ જવામાં આવ્યું છે કે જે માનવું કે નહિ તે હાલ મોટામાં મોટો વિવાદનો વિષય છે," પ્રસંગવશાત્ આ બાબત કહી. હવે વિક્રમ સંવત્ પછીથી જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફ કેવી મહાત્મ્યબુદ્ધિ હતી તેના બોધક ઐતિહાસિક દાખલા આપીએ. વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં સિદ્ધસેન દિવાકર નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર અભ્યાસી હોઇ તેમજ તેઓના સમયથી પ્રજાજનનું વલણ સંસ્કૃત તરફ વધેલું જોઇ તેઓએ ૪૫ સૂત્રો અથવા જૈનાગમ અર્ધમાગધી-પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં ફેરવવાની ઇચ્છા કરી. પોતાની ઇચ્છા પોતાના ગુરુને જણાવતાં તેઓએ તેવી ઇચ્છા કરવા માટે તેને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત (બાર વર્ષ તપ સહિત તીર્થયાત્રા)

અને એક રાજાને પ્રતિબોધવા ૨૫ પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. આ વાત મેરૂતુંગાચાર્યના સંવત ૧૩૬૦
માં લખાએલ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, ગ્રંથમાં છે. બીજા ગ્રંથો નામે જિનપ્રભસૂરિનો 'તીર્થકલ્પ'
રાજશેખરસૂરિનો 'પ્રબંધકોષ' તથા 'પ્રભાવિક ચરિત્ર', હેમાચાર્યનું 'પરિશિષ્ટ પર્વ' અને હરિ-
ભદ્રસૂરિ (વિ. સં. ૫૩૫ માં થયા છે) ની 'આવશ્યક બૃહદ્‌વૃત્તિ'માં પણ આ પ્રસંગ છે. કોઇમાં
તેઓને બાર વર્ષ સુધી સંઘ બહાર કર્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત પ્રતિ માહાત્મ્ય-
બુદ્ધિના બીજા થોડાક દાખલાઓ અહીં આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. ગંધહસ્તિ આચાર્યજી કે
જેઓ વીરસંવત ૮૬૪ (વિ. સં. ૩૯૪) માં થયા તેઓએ, તથા હરિભદ્રસૂરિજી
કે જેઓ સંવત ૫૩૫ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અને શીલાંકાચાર્ય કે જેઓ સંવત
૭૦૦ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અર્ધ-માગધી પ્રાકૃતમાં લખાએલા જૈનાગમ ઉપર હ-
જારો શ્લોકોની ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં લખી છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કે જેઓ વિ. સં. ૪૯ માં
થયા તેઓએ અષ્ટ પાહુડ, પંચાસ્તિકાય, જૈનનો વેદાંત ગ્રંથ 'સમયસાર નાટક' આદિ
ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં લખ્યા છે. તેઓના આ પ્રાકૃત ગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખા છે.
આ આચાર્યજીના 'સમયસાર નાટક' ઉપર અમૃતચંદ્રાચાર્ય નામના જૈનાચાર્યે / ની લગ-
ભગમાં સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. ગોમટ્ટસાર, લબ્ધિસાર, ક્ષપણસાર, ત્રૈલોક્યસાર ? પ્રાકૃત ગ્રંથો
નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તિ નામના સમર્થ મહાત્મા કે જેઓ સંવત ૭ના થયા છે, તેઓએ
લખ્યા છે; અને તેના ઉપર હજારો શ્લોકોની સંસ્કૃત ટીકાઓ લખી. પદ્મપુરાણ નામથી
ઓળખાતો ગ્રંથ કે જે જૈની રામાયણ છે, તે મૂળ પ્રાકૃતમાં ઈ તે સંસ્કૃતમાં સંવત
૭૯૫ માં રવિસેનાચાર્ય નામના જૈન મહાત્માએ લખ્યો છે. હરિવંશ પુરાણ નામના પૌરા-
ણિક ગ્રંથની પેઠે જૈનનું પણ હરિવંશપુરાણ છે — તે મૂળ પ્રાકૃતમાં લખાએલ છે અને ત્યાર
બાદ તેનું સંસ્કૃત થએલ છે. આ બન્ને . પ્રાકૃત ગ્રંથો ઘણું કરી ચોથા સૈકામાં લખાયા છે.
આવા અનેક અનેક દાખલાઓ છે, પરંતુ તે આપવા બેસીએ તો એક મોટું ટિપ્પણ
(Catalogue) થાય તેમ છે. પ્રા
અને શિષ્ટોને માટે સંસ્કૃત ગણ્યું ત કે જે બ્રાહ્મણોએ હલકાં પાત્રોને માટે ગણેલી છે,
કર્યું, એ વાત જૈનિયોની પ્રાકૃ । છે તે પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખવાનું જૈનિયોએ
ં પ્રતિની માહાત્મ્ય બુદ્ધિદર્શક નથી ?

અશોક રાજા (ઇ૦ ।
બૌદ્ધો અને જૈનિયોના સ૦ ત્રીજે સૈકો) ની પછી બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાનોની પેઠે ધીમે ધીમે
કહે છે. આ વાત જૈનસ્થ સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય લખવા તરફ દોરાયો એમ ડૉક્ટર મેકડૉનેલ
જૈનિયોથી ક ાએલું સં । સાહિત્યને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વિક્રમ સંવતની આસપાસથી
આ આચાર્ય શ્વેતામ્બ સંસ્કૃત સાહિત્ય આજે પણ મળે છે. ઉમાસ્વાતિ નામના જૈનાચાર્ય થયા છે.
માણે વિક્રમ સંવત ર અને દિગમ્બર જૈન બન્નેને માન્ય છે; પરંતુ તેઓ શ્વેતામ્બરના કહેવા પ્ર-
થયા છે. તેઓના ની શરૂઆતમાં થયા છે, અને દિગમ્બરોના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૧૦૧ માં
પ્રશસ્તિ, આદિ લખેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો નામે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્વાર્થાધિગમ ભાષ્ય, પ્રશમરતિ, શ્રાવક
સંસ્કૃત સાહિ આજે મળે છે, અને જે હમણાં છપાઈ પણ ચૂક્યા છે. આપણે સિદ્ધસેન દિવાકરના
છે. 'કલ્યાણ ાટે ઉપર જોયું છે. તેઓનું લખેલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યારે પણ વિદ્યમાન
મંદિરસ્તોત્ર' એ તેઓની એક કૃતિ છે. સારબાદ ગંધહસ્તિ સૂરિએ સૂત્રો ઉપર

પ્રાચીન શોધકોના અનિવાર્ય અનુમાન પ્રાકૃત તરફ જૈનોની મહાત્મ્યબુદ્ધિ બતાવી હવે ખુદ જૈનોની જૈન કૃતિ આધારે તેવા પ્રકારની પ્રગતિ બતાવીએ. જૈનોના ૪૫ સૂત્રો અથવા આગમ (Sacred books of the Jains) અર્ધમાગધી (જે પણ એક જાતની પ્રાકૃત છે) માં લખાયાં છે. જૈનની અંદર ધર્મદાસ ગણિ નામના એક આચાર્ય થઇ ગયા કે તેઓએ 'ઉપદેશમાલા' નામનો એક પ્રાકૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ગ્રંથ ઉપર ૧૬૨૦ ના વિક્રમ સંવત્માં રામવિજયજી નામના જૈનાચાર્યે ટીકા લખી છે તેમાં તેઓએ શ્રી ધર્મદાસજીને શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે, અર્થાત્ ધર્મદાસજી ગણિનું લખેલું લગભગ ૨,૪૦૦ વર્ષ ઉપરનું જૈન પુસ્તક પ્રાકૃતમાં છે. આવી રીતે વિક્રમ સંવત્ પહેલાંના જૈનોનું સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં લખાયાના પુરાવા છે, છતાં તે ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે જૈનો તે સમયે સંસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાન હતા, કેમકે આ ૪૫ સૂત્ર કે જે મહાવીર સ્વામીના ઉચ્ચારેલાં ગણાય છે અને જેમાંના કેટલાંકની ભાષા ૨,૨૦૦ વર્ષની તો પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી સ્વીકારે છે તેમાંના એક સૂત્ર નામે **अनुयोगद्वारजी** માં આવો પાઠ છે

सक्कया पाययाचेव भणिइआ।

અર્થાત્ "ભાષા બે કહી છે, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત" આ પ્રસંગ શ્રી મહાવીરે સ્વરમંડળનો વિસ્તાર કરતાં એક ધર્મોપદેશકને માટે જરૂરી આવશ્યકતાઓ છે તે બતાવતાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર કહી છે તેને લગતો છે. એક ધર્મોપદેશકે જે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યકતાઓ મેળવવાની છે તેમાં સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ ગણવામાં આવી છે. એટલે જૈન ઉપદેશકો પ્રથમથી જ સંસ્કૃતથી જ્ઞાત હતા એ વાત સરળતાપૂર્વક સ્વીકારવી જોઇએ, અને તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષા જાણનાર એવા ધર્મોપદેશકોએ પ્રાકૃત ભાષામાં પોતાના શાસ્ત્રોની રચના કરી તે એમ બતાવે છે કે, જૈનોનું પ્રાકૃત તરફ લક્ષ્ય અને તેને લઇને માહાત્મ્ય પ્રથમથી હતું, અને તેનું કારણ લોકોપકાર કરવાની બુદ્ધિ હતી, કેમકે લોકભાષામાં ઉપદેશ કરવાથી તે લોકસમુદાય સહેલાઇથી ગ્રહણ કરી શકે.

વિક્રમ સંવત્ પહેલાંની જૈનોની પ્રાકૃત તરફની માહાત્મ્યબુદ્ધિ જોઇ. હવે વિક્રમ સંવત્ પછીની જોઇએ. આમ કરતાં એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈનોનું પ્રાકૃત સાહિત્ય વિક્રમ સંવતના પહેલાંનું તેના આગમસાહિત્યરૂપે પુષ્કળ મળે છે, અને વિક્રમ સંવતની શરૂઆતનું પણ તેનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યારે મોટા જથામાં વિદ્યમાન છે, છતાં "ગુજરાતી" પત્રકાર કહે છે કે "જૈન સાહિત્યને વિક્રમના સંવત્ સુધી ખેંચી લઇ જવામાં આવ્યું છે કે જે માનવું કે નહિ તે હાલ મોટામાં મોટા વિવાદનો વિષય છે." પ્રસંગવશાત્ આ બાબત કહી હવે વિક્રમ સંવત્ પછીથી જૈનોની પ્રાકૃત તરફની મહાત્મ્યબુદ્ધિ હતી તેના યોગ્ય ઐતિહાસિક દાખલા આપીએ. વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં સિદ્ધસેન દિવાકર નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર અભ્યાસી હોઇ તેમજ તેઓના સમયથી પ્રજાજનનું વલણ સંસ્કૃત તરફ વધેલું જોઇ તેઓએ ૪૫ સૂત્રો અથવા જૈનાગમ અર્ધમાગધી પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં ફેરવવાની ઇચ્છા કરી. પોતાની ઇચ્છા પોતાના ગુરુને જણાવતાં તેઓએ તેવી ઇચ્છા કરવા માટે તેને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત (બાર વર્ષ તપ સહિત તીર્થયાત્રા)

ગોગ્ય છે કે, ઇ સ. ની પૂર્વે બીજા સૈકામા સસ્કૃત ભાષા હિંદમા એક બોલાતી ભાષા (colloquial language) હતી, અને ત્યારબાદ મુસલમાન ચઢાઇઓ સુધીમા એવી સ્થિતિ આવેલી કે, સસ્કૃત ભાષા હિંદની લગભગ એકલીજ લખાતી (almost the only written language) ભાષા થઈ ગઈ હતી આ સમયે સસ્કૃતના ભોગે પ્રાકૃતનુ રક્ષણ બ્રાહ્મણોથી થવુ સભવિત છે? જેમ એ સભવિત ન ગણાય તેમ બીજી તરફથી ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે કે, પ્રથમ બૌદ્ધ અને જૈન અને પછી એકના જૈન ધર્મે પ્રાકૃતનુ રક્ષણ કર્યું હતુ કેમકે તેઓએ સસ્કૃતના સમયમા પણ તે વાપરવી ચાલુ રાખી હતી એમ કહેવામા આવે કે જ્યારે બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય એકાત સસ્કૃત પ્રતિ હતો ત્યારે પણ લોકભાષા તો પ્રાકૃત હતી, અર્થાત્ તે લોકોના બોલવાના વ્યવહારમા લેવામા આવતી હતી ભલે આમ હોય, પરતુ આપણે વિચાર એટલોજ કરવો ઘટે છે કે, પ્રાકૃત ભાષાની સ્થિતિ, જો પ્રથમથીજ, બૌદ્ધોએ અને જૈનિયોએ લેખન વાચનમા તેનો ઉપયોગ ન કર્યો હોત, અને પાછો ચાલુ ન રાખ્યો હોત, તો ટકી શકત ખરી કે? આ ઉપરાત જૈનિયોનો પ્રાકૃત ભાષા ટકાવી રાખવામા એક જબરા સ્વાર્થ પણ હતો, અને તે સ્વાર્થ એ કે, તેઓના શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમા મૂળ લખાએલા હોવાથી તે ભાષા ચિરજીવ રહે, તો તેના શાસ્ત્રોની શક્તિ ટકી શકે જૈનિયો પ્રાકૃતના રક્ષણ માટે કેવા આતુર હતા તેનો એક ઐતિહાસિક દાખલો આપીએ વિક્રમના ચોથા સૈકામા જ્યારે સસ્કૃત ભાષા જૈનિયોએ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે પણ વલ્લભિપુર વળામા જૈનના મહાન્ આચાર્યોએ પરિષદ ભરી જૈન સૂત્રો મોઢે હતા તે લખાણમા મૂક્યા હતા આ રીતે પ્રાકૃતની સ્થિતિ ટકાવવામા જૈનિયો કારણભૂત હતા, અને પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતી થયેલ છે એવો પ્રાચીન શોધખોળોનો અનુભવ છે, એટલે આપણે એવા સાર ઉપર આવીએ કે, ગુજરાતી ભાષાની માતાને ટકાવી રાખવામા જૈનિયો કારણભૂત હોઈ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવના પરોક્ષ-અવ્યક્ત-કારણભૂત હતા, તો તેમા શુ ખોટુ ગણાય? આ રીતે જૈનિયોને અવ્યક્ત કારણભૂત ક્યા સુધી ગણવા? જ્યા સુધી ગુજરાતી ભાષા વ્યવસ્થા વિનાની દશા (Informal Stage) મા હતી ત્યા સુધી આ રીતે આ વ્યવસ્થા વિનાની દશા સુધી તો જૈનેતર પ્રજાને પણ કેટલેક દરજ્જે-ભલે જૈનિયોના જેટલા દરજ્જે નહીં, કેમકે તેઓ પ્રાકૃતના રક્ષણભૂત વિશેષ હતા,-માનવી જોઇએ, કેમકે પ્રાકૃત ભાષા એ તો ભાષા હોઈ તેઓ વ્યવહારમા તે ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા. તાત્પર્ય કે, આ રીતે ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવમા જૈન કે જૈનેતર પ્રજા વત્તા ઓછા પ્રમાણમા કારણભૂત હોય તે કાઇ અસભવિત નથી, ગુજરાતી ભાષા જ્યારે વ્યવસ્થા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે જેણે તેને ઝીલી લઈ, પાલણ કરવાનુ કર્યું હોય તેઓ તેના ઉદ્ભવના ખરા કારણભૂત અહીં તો ગણવાના છે ગુજરાતી ભાષા જ્યારે વ્યવસ્થા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે તેની સહાયતાએ બ્રાહ્મણો ગયા હોવા જોઇએ કે જૈનિયો? ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવનો સમય શ્રીયુત કેશવલાલભાઇ ૮ મા અને ૧૦ મા શતકની વચ્ચેનો ગણે છે, કેમકે તેઓ કહે છે કે ‘ઇસ્વી સનના ૫૦૨મા શતકની મર્યાદા જે બધાએલી છે તે બારમે પાચમે અથવા કદા તેથી પણ સે એક સદી વધારે પાછી હઠાવવી પડશે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારભ જે સમયે થાય છે તે સમયે ઉપર જોઇ ગયા તેમ સસ્કૃત ભાષા લગભગ હિંદની એકલીજ લખાતી ભાષા હોઇ, તેના ખાસ ઉપાસકો

બ્રાહ્મણો સર્વોત્તમ ગણાતી એવી સંસ્કૃત ભાષાના ભોગે, પોતાની નજરમાં જે પ્રથમથીજ ન્યૂનત્વવાળી ભાષા હતી[1] તે પ્રાકૃત ભાષાની હજી ગર્ભમાં આવતી એક શાખાની સહાયતાએ ગયા હોય એ શક્ય લાગે છે? અથવા તેઓને તેવો કંઈ પ્રલોભન (Inducement) હોય એમ સંભવે છે? કવિ નર્મદાશંકર પણ આજ રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે, શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય? આ રીતે જો બ્રાહ્મણોને ગુજરાતીના ગર્ભેતી સ્થિતિએ તેની સહાયતાએ જવાનો કાંઇ પ્રલોભન ન હોય, તો ગુજરાતી ભાષાને વ્યવસ્થાવાળી દશાએ લાવવામાં તેઓ પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ગણાય ખરા? અને જો ન ગણાય તો પછી તેના લગભગ પ્રારંભથી જેના હાથથી લખાએલું તેનું (ગુજરાતી ભાષાનું) સાહિત્ય મળે છે એવા જૈનિયોને તેને (ગુજરાતી ભાષાને) વ્યવસ્થામાં મૂકવાનાં પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ન ગણી શકાય? ભાષાના લગભગ પ્રારંભમાં જેઓએ સાહિત્ય લખેલું હોય તેઓ તેની વ્યવસ્થાના પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ગણાવા જોઇએ, કેમકે બોલાતી ભાષા નિયમમાં-વ્યવસ્થામાં ખરેખરી ક્યારે મૂકી શકાય કે જ્યારે તેનું સાહિત્ય લખાવું શરૂ થાય ત્યારે. જેમ આ પ્રારંભ પામતી ભાષાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવા માટે બ્રાહ્મણોને કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રલોભન નહોતો;-જો કે આ સમયમાં કવિ નર્મદાશંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો "પ્રજાવર્ગમાં જૈન સાધુ શિવાય બીજા કોઇ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહીં." આથી બરાબર ઉલટું જૈનિયોને માટે હતું. જૈનિયો પ્રથમથીજ લોકભાષામાં સાહિત્ય તૈયાર કરવાને ટેવાએલા હતા; વળી આ ઉદ્ભવ પામતી ગુજરાતી ભાષા તેઓની અંગત મિલકત જેવી જે, પ્રાકૃત ભાષા હતી તેની એક શાખા હોઈ તેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવાને લલચાય એ પણ સ્વાભાવિક ગણાય. આ ઉપરાંત એક કારણ એ સંભવે છે કે, જો કે વિક્રમ સંવત્ પછી જૈનિયોએ પણ પોતાનો લગભગ લક્ષ્ય સંસ્કૃત તરફ પ્રેર્યો હતો, (ડૉક્ટર મૅકડૉનલનો અભિપ્રાય ઉપર બતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તેમજ જૈનિયોએ સંસ્કૃતનું મોટું સાહિત્ય લખેલું સિદ્ધ છે તે પ્રમાણે) છતાં જૈનિયોની નજરમાં બ્રાહ્મણોની પેઠે માત્ર સંસ્કૃતનુંજ માહાત્મ્ય નહોતું; પણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને તેને અનુકૂળ હતી એટલે બ્રાહ્મણોને સંસ્કૃતના ભોગે પ્રાકૃતનો ઉત્કર્ષ કરવાનો પ્રલોભન નહોતો, તેમ જૈનિયોને ન હોવાનું કારણ નથી; કેમકે પ્રાકૃત લોકભાષા હોવા છતાં તેમાં સાહિત્ય ખેડવામાં તેઓએ પહેલેથીજ ન્યુનત્વ માન્યું નહોતું; ઉલટું તેઓના મૂળ શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં હોઇ તેના રક્ષણમાં તેઓએ પોતાનો સ્વાર્થ માન્યો હતો. આ સ્થળે એમ કહેવામાં આવે કે, ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાકૃત ભાષામાં ઘણો મોટો તફાવત પડતો હોવાથી, જૈનિયોને પ્રાકૃત તરફ આકર્ષણ હોય છતાં ગુજરાતીને માટે શા સારુ કાળજી હોય? આના ઉત્તરમાં એટલુંજ જણાવવું બસ થશે કે, ગુજરાતી ભાષાની અને પ્રાકૃતની વચ્ચે જે મોટો તફાવત અત્યારે આપણને લાગે છે, તેવો તફાવત શરૂઆતના ગુજરાતીમાં અને પ્રાકૃતમાં નહીં લાગે; અને તેના દાખલા પણ મોજુદ છે. કેશવલાલભાઈ હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયીના અપભ્રંશને ગુજરાતી તરીકે સ્વીકારે છે, આ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતની એક શાખા શૌરસેનીને નિકટનો સંબંધ છે એમ પ્રારં-

૧. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે "જો કે સંસ્કૃત બ્રાહ્મણો ભણતા નહોતા, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર વારી જઈ પ્રાકૃતને ધિક્કારતા."

ભમાંજ આપણે શ્રી હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયમાંના **अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।** એ પાઠથી જોઈ ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈનોથી સંભવી શકે કે નહીં તે જોતાં, બીજી તરફથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, "મોટાં લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બનાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે, એટલે જૈન લોકોના કરતાં જૈનેતર બ્રાહ્મણ વિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા આજ અને પૂર્વે પણ લોકસમૂહમાં એંશી ટકા ઉપરાંત જેટલી મોટી હોવાથી લોકભાષા જૈન લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાંથી નીકળે એ સંભવિતજ નથી; માટે પ્રારંભમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રાકૃત જૈની–ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહીં, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી થયેલો છે," એ તપાસીએ. ગુજરાતી ભાષા તેના ઉદ્ભવ માટે બ્રાહ્મણ સાહિત્યને આભારી હોય તો જૈનને તેમાં કાંઇ દુઃખ લાગે તેમ છેજ નહીં; અને લાગવાનું કંઇ કારણ પણ નથી, કેમકે ભાષા ગમે તેનાથી થઈ હોય એમાં લાભ કે હાનિ જેવું શું છે? પરંતુ જ્યારે આપણે સાહિત્ય બુદ્ધિએ અહીં વિચાર કરવા બેઠા છીએ એટલે તેજ બુદ્ધિને અનુસરી કહેવું પડે છે કે, તે વાત સંભવિત લાગતી નથી; કેમકે ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી થયેલ છે એ વાત તો હવે પ્રાચીન શોધખોળોના અનુભવે સિદ્ધ થયેલ છે. મોટા સમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બનાવે છે એ એક વાત અને જૈનના પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી થયેલ છે કે નહીં એ બીજી વાત તપાસવાની જરૂર છે. આ વાત તપાસતાં બ્રાહ્મણ વર્ગ માટે વિરૂદ્ધતાદર્શક કંઇ કહેવાય તો તે માટે ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે, કેમકે વિરૂદ્ધ કહી લાગણી દુઃખાવવાનો ઇરાદો એક રોમમાં પણ છે નહીં, પરંતુ સાહિત્યસેવા અંગે સત્યાસત્ય શોધવાનોજ ઇરાદો છે. બ્રાહ્મણવિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા પ્રથમથીજ એંસી ટકા જેટલી જૈનો કરતાં વધારે હોય તેથી બ્રાહ્મણોદ્વારા તે મોટા સમૂહે ભાષા બનાવી હોય એમ એકાંતે કેમ કહી શકાય? લોકભાષા કાંઈ એકલા ધર્મ સાહિત્યદ્વારાજ ઉદ્ભવ પામતી નથી. તે તો લોકના સામાજિક વ્યવહાર ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. ભાષાએ સામાજિક વ્યવહાર માટે કોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે? રાજસત્તા ઉપર અને વ્યાપારી વર્ગ ઉપર. રાજ્યમાં જે ભાષા રાજ્યવહિવટના કારણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેના ઉપર અને વ્યાપારી વર્ગમાં જે ભાષા વપરાય છે તેના ઉપર લોકભાષાનો આધાર રહે છે. વ્યાપારી વર્ગની ભાષા ઉપર લોકોએ કેટલો આધાર રાખવો પડે છે તે આપણે અંગ્રેજી ભાષાના વ્યાપારના કારણે આખી પૃથ્વીપર થએલા પ્રચારના કારણથી જોઈ શકીએ છીએ; અને રાજભાષા ઉપર લોકોની ભાષાનો કેટલો આધાર રહે છે તે હિંદમાં અંગ્રેજી ભાષાના થતા જતા બહોળા પ્રચાર ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ. સંસ્કૃત એ હિંદના મોટા સમૂહના ધર્મની ભાષા હોવા છતાં અત્યારે તે લોકભાષા થઈ શકી નથી, અને થઇ શકવાની પણ નહીં, જ્યારે અંગ્રેજી ભાષા દિનપ્રતિદિન વધારો પામતીજ જવાની; કેમકે તે રાજની અને વ્યાપારી વર્ગની ભાષા છે. પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા ત્યાગી અંગ્રેજી ભાષા બાલપણથીજ શીખવવાનો વિચાર કરે છે તે વાત જો કે આપણને પસંદ નથી; પરંતુ આપણે તે વિચારમાંથી એ વાત શીખી શકીએ

[1] જુઓ 'રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા'નો 'ગુજરાતી' પત્રનો Review.

છીએ, અને તે એ કે, પારસીઓએ જ્યારે જોયું કે, વ્યાપારમાં આગળ વધવા માટે તેમજ રાજકાજમાં પડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા બીજી બધી ભાષાઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, ત્યારે તેઓને અંગ્રેજી તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું છે. આ રીતે આપણે જો ગુજરાતીના ઉદ્ભવ પહેલાંના સમય માટે પણ લોકોનો મોટો સમૂહ વ્યાપારી વર્ગની અને રાજસત્તાની ભાષાને અનુસર્યો હોય એમ કહીએ, તો કાંઇ ખોટું ગણાય? વ્યાપારી વર્ગની ભાષા કઇ હોવી જોઇએ? વ્યાપારી વર્ગ કઇ જાતીનો બનેલો હતો તે જોઇએ. વ્યાપારી વર્ગમાં બ્રાહ્મણો તો નહોતાજ; તેમ નહોતો ખેડુત વર્ગ; કે નહોતા શુદ્રો. કેટલાક શોધકોનું એમ કહેવું છે કે, આ સમયે વ્યાપારી વર્ગ કેટલાક ક્ષત્રિયોનો અને વૈશ્યોનો બનેલો હતો. વૈશ્યમાં મુખ્યપણે કોણ હતા? જૈન વણિકો. આજે પણ એક નાના ગામડામાં જુઓ, તો એક જૈન વણિક ગામના શેઠ તરીકે હોય, અને મોટા શહેરોમાં તો જૈન વણિકોનાજ હાથમાં લગભગ વેપાર હતો. અંગ્રેજી રાજ્ય પછી વ્યાપાર દરેક વર્ગના લોકો ધમધોકાર કરતાં થયાં છે; તે છતાં તેમાં જૈનિયોનો હજી પણ ઘણો મોટો હાથ છે; તો પૂર્વે તો જ્યારે ચાર વર્ણો સૌ સૌ પોતાના કામ માટે નિયત હતા ત્યારે વણિકોના હાથમાંજ વ્યાપાર હોવો જોઇએ. એમ કહી શકાય નહીં કે, વણિકો હોય તેટલા બધા જૈનિયોજ હોવા જોઇએ; બીજા ધર્મને અનુસરનારા વણિકો પણ હોય; તથાપિ પૂર્વના સમયથી જૈન વણિકો સધન ગણાતા આવ્યા છે, અને પૂર્વનાં તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં કરોડો રૂપીઆ ખર્ચી જૈન વણિકોએ પોતાના ધર્મનો પ્રભાવ કર્યો છે એજ એમ બતાવે છે કે, બીજા બધા કરતાં પૂર્વે જૈન વણિકોના હાથમાં વ્યાપારની લગામ વધારે હતી. અને એ જૈન વણિકેની ભાષા કઇ હતી? સંસ્કૃત તો નહીંજ, કેમકે જેમ તે વ્યવહારના ઉપયોગ માટે મુસ્કેલ ભાષા છે; તેમ વણિકોને અને સંસ્કૃત ભાષાને કોઇ દહાડો મેળ ખાધો હોય એવું જણાતું નથી. આ વાત અત્યારે તેનો વારસો જોઇએ, તો પણ જણાઇ રહે તેવી છે. સંસ્કૃત ભાષા અત્યારે પણ વણિક બાળકો બીજી ભાષા–Second language–તરીકે લેવા કેટલા લલચાય છે? અને લલચાય છે, તો તેમાં કેટલા સફળ થાય છે? આ વાત જો ઐતિહાસિક (historically) અને શાસ્ત્રીય (scientifically) રીતે તપાસવામાં આવે, તો જણાય કે, સંસ્કૃતને અને વણિકોને પહેલેથીજ કોઇ વખતે મેળ બેઠોજ નહોતો; અને જો મેળ ન બેઠો હોય, તો તેની ભાષા કઇ ગણવી? પ્રાકૃત કે નહીં? હવે ક્ષત્રિય વ્યાપારીઓ માટે વિચાર કરીએ. આ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ છે કે, જૈનમાં અત્યારે ઓશવાળ નામની વણિક જ્ઞાતિ છે તેઓ મૂળ ક્ષત્રિયો હતા, અને ધીમે ધીમે તેઓ ધર્મ કારણે વણિકોમાં ભેળાયા હતા. આ વણિકોએ અને આ ક્ષત્રિયોએ પ્રાકૃત ભાષા કયા મૂળ (Source) માંથી લીધી હોવી જોઇએ? તેઓના ધર્મ ગુરૂઓ અને તેઓદ્વારા તેઓના ધર્મ સાહિત્યમાંથી કે નહીં?

હવે રાજભાષાનો વિચાર કરીએ. આટલુ તો ચોકસ છે કે, હાલના સમયમાં રાજ્ય-વહિવટમાં જેવું લખાપઢીનું કામ ચાલે છે તેવું પૂર્વના સમયમાં નહોતું ચાલતું, એટલે રાજભાષાએ તે સમયમાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો ન ગણાય; તેમ છતાં રાજભાષાનો સવાલ કોઇ રીતે ઉપયોગી છે એટલે તે સંબંધી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. રાજભાષા ઘણું કરી લોકભાષાને

અનુસરી રહે છે. અત્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય પરદેશી રાજ્ય હોઇ તેઓની અંગ્રેજી ભાષા મુખ્ય-પણે રાજકાજમાં વપરાય છે; છતાં પણ આપણે જોઇએ છીએ કે, જિલ્લાઓમાં તેઓને પણ લોકભાષા અદાલતની ભાષા તરીકે અને બીજાં રાજકાર્યો માટે ઉપયોગમાં લીધા વિના ચાલતું નથી, એટલે સાધારણ રીતે હમેશાં રાજભાષા એ લોકભાષા હોય છે; અને આ રીતે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ થયો તે વખતે પણ રાજભાષા એ લોકભાષા હોવી જોઇએ. આપણે ઉપર જોયું કે, લોકોને ભાષાની બાબતમાં વ્યાપારી વર્ગની ભાષાને અનુસરવું પડયું હોવું જોઇએ; કે જે વ્યાપારી વર્ગમાં મુખ્યપણે-ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જૈનિયો હતા; અને તે જૈન ક્ષત્રિયો અને વણિકોની ભાષા તેઓના ધર્મગુરુઓ અને તેઓના ધર્મસાહિત્યને અ-વલંબિત હોવી જોઇએ. લોકભાષા જૈન ક્ષત્રિય અને વણિકોની ભાષાને અનુસરી જેમ થઈ હોય તેમ તે ભાષા રાજ્યવહિવટમાં અને પ્રજાકીય વહિવટમાં પણ જૈનિયોને અનુસરી હોય એમ સંભવે છે; કેમકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભથી જે ત્રણસેં વર્ષો તેમાંજ જૈનિ-યોનું જોર રાજસત્તામાં અને તેને લઇને પ્રજાકીય બાબતોમાં પણ વિશેષ હતું. આ બાબત માટે આપણે ઇતિહાસ તરફ નજર કરવી પડશે. દિલગીરીની વાત છે કે, ગુજરાતનો ઇતિ-હાસ મુખ્યત્વે કરી જૈનના સાહિત્યને આધારે અત્યારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; છતાં તેની અંદરજ જૈનિયોના ગુજરાતની અંદરના પ્રબળતાવાળા ત્રણ ચાર શતકની હકીકત ઉપર વિશેષ અજવાળું પાડવામાં આવ્યું નથી. એટલુંજ નહીં પણ તેઓને કોઈ કોઇ તરફથી ગેરઇનસાફ પણ આપવામાં આવ્યો છે. જૈનિયોનું ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની રાજ સત્તામાં કેટલું જોર હતું તેના દાખલાઓ આપતાં પહેલાં ખાસ એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાથી જૈનિયોના ગુજરાતની અંદરના જોરનો ખ્યાલ આવી શકશે. આ કહી જવામાં આવ્યું; અં તે ઇતિહાસકારો તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે કે, અત્યારે તૈયાર કરેલો ગુજરાતનો ઇતિ હાસ મુખ્યપણે જૈનના પુસ્તકોને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. જે જૈન મુનિઓ સંસાર ત્યાગ કરી પોતાની પાસે એક ખોટી પાઈ જેટલું પણ દ્રવ્ય રાખી શકતા નહીં તે જૈના-ચાર્યોને તે વખતના ગુજરાતના રાજાઓના ઇતિહાસ લખવાનું કારણ શું હતું ? શ્રી ચારિ-ત્રસુંદરપ્રણીત ગુજરાતના ઇતિહાસપર અમોલ પ્રકાશક 'મહિપાળ ચરિત્ર', શ્રી જીનહર્ષગણિ કૃત 'વસ્તુપાલ ચારિત્ર,' શ્રી રાજશેખર સૂરિકૃત 'પ્રબંધ ચતુર્વિશંતિ પ્રબંધ,' મેરતુંગાચાર્યકૃત 'પ્રબંધ ચિંતામણિ', સમયસુંદરાચાર્યકૃત 'વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ' એ આદિ પુસ્તકોથી ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રતિ મોટો પ્રકાશ પડે છે. આ નિવૃત્તિપરાયણ પુરૂષોએ જો જૈનિયોનું બળ રાજસત્તામાં ન હોય તો ઐતિહાસિક બાબતો સ્થિર કરનારા પુસ્તકો શા માટે લખ્યાં? જૈનિયોની પેઠે જૈનેતર વિદ્વાનોએ કેમ ન લખ્યાં? જૈનના કેટલાક ગ્રંથોની પૂર્ણાહુતિએ ર-ચનાર પોતાની પરંપરા બતાવતાં રાજ્યકર્તાની પણ પરંપરા આપે છે. દાખલા તરીકે હેમા-ચાર્યજીનાજ અષ્ટાધ્યાયમાં રાજકર્તાઓની વંશાવળી આપવામાં આવી છે. જીનમંડનોપાધ્યાયના 'કુમારપાલ પ્રબંધમાં અને મેરતુંગાચાર્યની થેરાવળીઓમાં ગુજરાતના રાજાઓની ઐતિહાસિક હકીકતો આપવાનું શું કારણ? જો જૈનિયોને રાજ્યની સાથે કાંઈ નીસ્બત ન હોત, તો આમ થવાનું કાંઇ કારણ ગણાય?

હવે જૈનિયોનું પ્રબળ બતાવનારા કેટલાક દાખલાઓ આપીએ. આમ કરતાં એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કે, જૈનના ધર્મગુરૂઓની એવી માનીનતા જોવામાં

આવે છે કે, રાજકર્ત્તાઓના પરિચયમાં આવવાથી ધર્મનો પ્રભાવ વધારે ઠીક રીતે થઈ શકે છે. વિક્રમ સંવત્ ૪ થાની પહેલાં જૈનિયોનું જોર કેટલું હતું તે બાબત ઉપર અહીં ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. વનરાજ ચાવડાની પહેલાં વલ્લભિપુરના શિલાદિત્ય રાજાના વખતથી જૈનિયોનું ગુજરાતમાં જોર સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે વિક્રમ સંવત ૪૧૦ માં વલ્લભિપુરમાં જૈનસૂત્રો લખાણમાં મૂકવા માટે જૈનાચાર્યોની એક પરિષદ્ ભરાઇ હતી. જૈનસૂત્રો તો મગધ દેશમાંના ગણાય, છતાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતના એક શહેરમાં શા માટે પરિષદ્ ભરાય? આનું કારણ એટલુંજ હતું કે, શિલાદિત્ય રાજા જૈની થયો હતો. જૈન ઇતિહાસથી એમ જણાય છે કે શિલાદિત્ય રાજાની સભામાં શ્વેતામ્બર જૈનો અને બૌદ્ધોની વચ્ચે ધર્મવિવાદ થયો હતો, અને તેમાં જય મેળવી શિલાદિત્યને જૈની બનાવ્યો હતો. "શત્રુંજય માહાત્મ્યના" કર્ત્તા ધનેશ્વર સૂરિની શિલાદિત્ય ઉપર ઘણી પ્રભા હતી. વનરાજ ચાવડો જૈન ધર્મ પ્રત્યે પરમ ભક્તિ ધરાવતો હતો, છતાં શીલગુણસૂરિના પ્રસંગને બહુજ નાનું રૂપ આપી, એટલુંજ નહીં પણ શીલગુણસૂરિનું નહીં ઇચ્છવા યોગ્ય હાસ્ય કરી વનરાજના વખતમાં જૈનિયોનું બળ નહોતું એમ બતાવવાની તજવીજ કરવામાં આવી છે. પ્રાચીન શોધકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાવડા વંશના વખતમાં ગુજરાતની અંદર ચાવડાઓનું જોર જેટલું હતું તેના કરતાં સોલંકીવંશ રાજગાદી ઉપર આવ્યા બાદ ગુજરાતમાં ઘણું જોર સોલંકીઓ વધારી શક્યા હતા. અને સોલંકીઓના વખતમાં જૈનિયોનું ધર્મ બળ ઘણું હતું એટલુંજ નહીં પણ રાજસત્તામાં તેઓનું બળ એટલું બધું હતું કે રાજાઓને મોટો ભાગ જૈન હતો. તેઓના પ્રધાનો[1] અને બીજા કારભારીઓ તથા સેનાપતિઓ પણ બહુધા જૈન હતા.

ચામુંડ રાજા વીરગણિ નામના જૈનાચાર્યનો ભક્ત હતો. ભોજરાજા પાસે અભયદેવસૂરિનું ઘણું માન હતું. ભીમદેવના વખતમાં વિમળશાહે આબુ ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી જે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં છે તે જૈનિયોની ભીમદેવના વખતમાં ઉચ્ચસ્થિતિ બતાવે છે. હેમાચાર્યજી પ્રત્યે સિદ્ધરાજનું માન હતું તે બતાવવા માટે તેઓના લખેલ સિદ્ધ હૈમવ્યાકરણને સિદ્ધરાજે હાથીની અંબાડીએ ચઢાવ્યું હતું તેજ દાખલો બસ છે. મલધારી અભયદેવસૂરિની અનેક રાજાઓ પ્રત્યે પ્રભા હતી. ગુજરાતનો રાજા કરણ તેઓ તરફ ઘણું માન ધરાવતો હોઈ તેણે તેઓને મલધારીનું બિરૂદ આપ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્રનો રાજા રાખેંગાર તેઓ પ્રત્યે બહુજ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતો. આજ આચાર્ય મહારાજની ઇચ્છાથી ભુવનપાળ રાજાએ જૈનમંદિરો ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. અજમેરના રાજા જયસિંહે આ આચાર્યજીની માંગણીથી વર્ષમાં કેટલાક દહાડા હિંસાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. શાકંભરીનો રાજા

[1] કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે "રાજાઓ ધર્મવિષયમાં નિસ્પૃહ અથવા કોઇ શૈવમત તરફના અથવા કોઇ જૈનમત તરફના વલણના, ને પ્રધાનો જૈનમતના, પ્રજા મધ્યે કેટલાએક શૈવ ને કેટલાક જૈન, એથી જણાય છે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણોનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહિ હોય, પરંતુ કંઈ આમાંનું, ને કાંઈ તેમાંનું એમ હશે."

પૃથ્વીરાજ પણ આ આચાર્યજીનો ભક્ત હતો. કુમારપાળ જૈનિ હોઇ જૈનિયોનું કેટલું બળ હતું તે સર્વે કોઈ જાણે છે. કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો ત્યારથી એક બે સિવાય સઘળા રાજા જૈનમતના હતા. વસ્તુપાળ તેજપાળની કીર્તિથી તો કોઇ જાત છે. પાલીતાણામાં શત્રુંજય ઉપર આવેલી આદીશ્વરની ટુંકનો સંવત ૧૦૨૮ માં જાવડશા નામના શ્રેષ્ઠીએ ૧૩ મી વાર ઉદ્ધાર કરવામાં લાખો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા.

જૈનિયોનું બળ સર્વ દિશાઓમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભ કાળમાં સૌથી વિશેષ હતું એ જાણવા માટે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી બસ થશે. રાજસત્તામાં જૈનિઓનું બળ સૌથી વધારે હતું તે કેટલાક રાજાઓ, પ્રધાનો અને કેટલાક સેનાધિપતિઓ જૈન હતા તેથી જાણી શકાય છે. બ્રાહ્મણોએ તો રાજ્યવહિવટમાં ભાગજ લીધો નહોતો એમ જણાય છે, કારણ કે કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે, "જ્યારથી મુસલમાનોએ ગુજરાત લીધું ત્યારથી રજપૂત ક્ષત્રી વર્ગનો તો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવનું કોઇ હોયજ શાનું? બ્રાહ્મણોનુ જોર તો હતુંજ નહીં ને જૈન લોકોનુ જોર હતું તે તુટી ગયું." સમાજ ઉપર જૈનિયોના વિચારોની અસર કેટલી હતી તે આપણે એ ઉપરથી જાણી શકીએ કે ઘણા લાંબા કાળ થયાં ન્યાયને માટે મનુસ્મૃત્યાદિક વૈદિક ગ્રંથોનોજ આધાર લેવાનું આવ્યું આવતું હતું, તેને બદલે આ અરસામાં વૈદિક ગ્રંથોની સાથે જૈન ગ્રંથોનો પણ આધાર લેવાતો થયો હતો.[1] ધર્મ સંબંધમાં જૈનિયોનું કેટલું બળ હતું તે નર્મદાશંકર કવિના શબ્દોમાં જોઇએ. "ભોળા ભીમની વખતમાં જૈનનું જોર એટલું હતું કે, ઘણાએક શ્રાવક ગૃહસ્થે આબુપર શિવકૃષ્ણના દહેરાં ખસેડીને ત્યાં પાર્શ્વનાથના દહેરાં બંધાવ્યાં હતાં.[2]" તેઓ વળી કહે છે કે "કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યું ત્યારથી એક બે શિવાય સઘળા રાજા જૈન મતના હતા. રાજાઓનો ધર્મમત બદલાયાથી પ્રજામાંના કેટલાએક શૈવો જૈન થયા, પણ એમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા ન્યૂનજ હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું જોર છેક નરમ પડી ગયું હતું." વિશેષ આગળ ચાલતાં આજ કવિરાજ કહે છે, "જ્યાં ત્યાં લોકને જૈન કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ હતો—કહે છે કે તે વખતે એક લાખ જૈન સાધુ હતા." જૈનિયોનું વ્યાપારવિષયક બળ કેવું હતું તે ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે, જૈનિયોએ પોતાના ધર્મ કાર્યોમાં–તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં અગણિત દ્રવ્ય વાપર્યું છે એ તેઓની વ્યાપાર સંબંધીની આબાદી બતાવવા માટે બસ છે. વિદ્યા વિષયમાં માત્ર બ્રાહ્મણો અને જૈનિયો પ્રથમથીજ હતા પણ આ વખતે જૈનિયો ખાંછ દિશાઓમાં બળવાન હોવાથી પ્રજાજનને તેઓની તરફ વધારે ખેંચાવાનું કારણ હતું. મુસલમાની રાજ પછી તો બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય સંસ્કૃત તરફ પણ નહોતો રહ્યો એમ કવિ નર્મદાશંકર કહે છે.

---

૧. કવિ નર્મદાશંકર આમ કહે છે–"ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણોનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહીં હોય, પરંતુ કાંઇ આમાંનું કાંઇ તેમાંનું એમ હશે."

૨. આ વાત હું માની શકતો નથી. જૈનના કોઇ પણ પુસ્તકમાં આવી હકીકત આવતીજ નથી. કવિ નર્મદાશંકરે આ વાત શા આધારે કહી તે જણાવ્યું નથી. આ વખતમાં જૈનિયોનું જોર ઘણું હોવું જોઇએ, પણ તેઓ આટલી હદ સુધી ગયા હોય તે માની શકાતું નથી. મ૦૨૦મો૦

આ સંજોગોમાં શું એમ ન કહી શકાય કે, જે સમયે ગુજરાતમાં જૈનિયો એક સત્તા સમાન હતા ત્યારે તેઓની ભાષાનું અનુસરણ લોકસમૂહે કર્યું હોય ? અને જો તેમ કર્યું હોય તો મોટો લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બનાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે એ દલીલ ટકી શકે છે ? મોટો લોકસમૂહ ભાષા બનાવી શકે છે અને નાનો તેને અનુસરે છે એમ કહેવા કરતાં જે સમૂહ સત્તામાં હોય છે તે ભલે નાનો હોય કે મોટો હોય તેને ભાષાની બાબતમાં અનુસરાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી ? જેવી રીતે અંગ્રેજોનો નાનો સમૂહ છતાં મોટો સમૂહ તેને અનુસરે છે તેવી રીતે.

પ્રારંભમાં કહી જવામાં આવ્યું છે કે, ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રજાજન, તેની ભાષા અને તેના લેખકો ઉપર પ્રધાન ગૌણપણે આધાર રાખે છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રજાજનના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલીક તરફથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, ગુર્જર લોકો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારથી તેની ભાષાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ અનુમાન "ગુર્જર" શબ્દ ઉપરથી કાઢવામાં આવ્યુ છે. પણ શબ્દ ઉપરથી કાઢેલું અનુમાન હમેશાં સત્ય સ્વીકારી લેવું ન જોઇએ. વળી 'ગુર્જર' શબ્દનો હજી ખરો અર્થ પણ નક્કી થઇ શક્યો નથી; જુદી જુદી તરફથી માત્ર અનુમાનો દોરવામાં આવ્યા છે. જો ગુર્જરોની ભાષા એ ગુજરાતની ભાષા થઇ હોય, તો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, બંગાળી ભાષા જે કોઇ અંશે જૂની ગુજરાતી ભાષાને મળતી જણાવવામાં આવે છે તે બંગાળી ભાષાની સાથે ક્યાં ગુર્જરોનો સંબંધ હતો ?

વખતે આમ બનવું સંભવિત ગણાય કે, જેને ગુજરાતનું નામ અપાયું છે તે પ્રદેશમાં વપરાતી પ્રાકૃતભાષાની અંદર, તે સમયે જૂદા જૂદા પ્રકારના લોકોના ધાડાંઓ ને ધાડાંઓ આવતાં તેને લઇને તેઓની ભાષાઓનું મિશ્રણ થતાં થતાં તેણે ચોક્સ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને તેને પાછળથી ગૌર્જરી–ગુજરાતી ભાષાનું નામ મળ્યું હોય. પરંતુ આવા પ્રકારે થયેલા ભાષા તોજ ટકી શકે કે, જો તે ભાષા માત્ર બોલાતીજ નહીં, પણ લખાતી ભાષા થાય. જે ભાષાઓ માત્ર બોલાતીજ ભાષા હોય છે, અને કયારેય પણ તે લખાતી ભાષા થતી નથી તો તે કાળે કરી નાશ પામે છે. જેને આપણે હાલમાં ગુજરાતીના નામથી ઓળખીએ છીએ તે ભાષા જો કયારેય પણ લખાતી ભાષા ન થઇ હોત, તો તે અત્યારે જોઇએ છીએ તે સ્વરૂપ કદાચજ લઇ શકત. ત્યારે ગુજરાતી ભાષા પ્રથમ લખાતી થવામાં કોણ નિમિત્ત થયા હોવા જોઇએ ? બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય તો સંસ્કૃત તરફ હતો એ વારંવાર કહેવાઇ ગયુ છે; તેમ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્યમ લગભગ વિદ્યાભ્યાસનો હોઇ તેઓને સંસ્કૃત ગાયેજ કામ હતું. કદાચ બધાંને લખાપટી વિના ચાલી શકે, પરંતુ વ્યાપારી વર્ગને નામું ઠામું, ચીઠીપત્રી એ વગેરે કાર્યો કરવાના હોવાથી તેને લખાપટી વિના ચાલી શકે નહીં તો આ વ્યાપારી વર્ગ કઇ ભાષામાં લખાપટી કરવાનુ સાધારણ રીતે રાખે છે ? જે ભાષા સરળ અને લોકમાં વપરાતી હોય તેમાં કે નહી ? અને જો આમ હોય તો સંસ્કૃતમાં નહીં પણ તે વખતે લોકોપયોગમાં લેવાતી ભાષામાંજ લખવાનુ રાખ્યુ હોવું જોઇએ કે નહીં ? ઉપર કહી જવામાં આવ્યુ છે કે, એ સમયમાં વ્યાપારી વર્ગમાં મુખ્યત્વે કેટલાક ક્ષત્રિય અને

મળે છે. શ્રી વિજયભદ્ર નામના જૈનાચાર્યે એક હંસરાજ–વચ્છરાજ રાસ સંવત્ ૧૪૧૧ માં લખેલો છે, અને બીજો ગૌતમરાસ ૧૪૧૭ માં લખેલો છે. આ બેય રાસ અત્યારે પણ મળે છે. શ્રીહરમુનિ નામના જૈન સાધુએ ૧૪૧૩ માં મયણરેહા (મદનરેખા) નામનો રાસ કડી ગામમાં લખ્યો છે. આ બે લેખકોની કવિતાઓના નમુના અહીં મુકવા યોગ્ય થઈ પડશે.

જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે,
જિમ કુસુમા વને પરિમલ મહકે,
જિમ ચંદન સુગંધનિધિ;
જિમ ગંગાજલ લહેરે લહેકે,
જિમ કણયાચલ તેજે ઝલકે,
તિમ ગોયમ સૌભાગ્ય નિધિ,
જિમ માન સરોવર નિવસે હંસા,
જિમ સુરવર સિરિ કણયે વતંસા.
જિમ મહુયર રાજીવવની,
જિમ રયણાયર રયણે વિલસે.
જિમ અંબર તારાગણ વિકસે,
તિમ ગોયમ ગુણ કેલિવની;
પુનિમનિશિ જિમ સસિયર સોહે,
સુરતરૂ મહિમા જિમ જગ મોહે,
પુરવ દિસિ જિમ સહસકરૂ:
પંચાયણ જિમ ગિરિવર રાજે,
નરવર ઘરજિમ મયગલ ગાજે,
તિમ જિનશાસન મુનિપવરૂ.

—શ્રી વિજયભદ્ર–ગૌતમરાસ.

ગામ કુકડીયે કર્યો ચોમાસો, સંવત્ ચૌદ તેરોમાંયો;
કથા કારણ આ રાસજ કીધો; હર સેવક ચિત્ત લાયો.
સાંભાં રે તમે મુળ સાંભળજ્યો ચરિત મયણ રેહારો.
તિણ ઉપરી કાંઈ અધિકા ઉછો; મિચ્છા દુક્કડ મારો.

—હરમુનિ–મયણરેહા.

સંવત્ ૧૪૫૫ માં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ "શાંતરાસ" નામનો રાસો ગદ્ય–પદ્યાત્મક લખ્યો છે. કેશવલાલભાઈ કહે છે કે "સર્વ ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્યજ પહેલ વહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા બહુધા લખાએલી મળી આવે છે." આ નિયમે જોઈએ, તોપણ જૈનિયો ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડવામાં આગળ વધી જાય છે, કેમકે જેમ ૧૪૫૦ નું તેઓને હાથે લખાએલું ગદ્ય મળે છે, તેમ ૧૫૯૭ માં તો જૈનના કેટલાક સૂત્રોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. ૧૫૯૭ માં પાર્શ્વચંદ્ર નામના જૈનાચાર્ય થયા તેઓએ આ ભાષાંતરો કર્યા છે. ચૌદમા શતકમાં જૈનિયોએ એકલાએજ સાહિત્યધારા ટ-

ટકાવી રાખી હતી એવો એક બીજો અભિપ્રાય સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઇનો છે. તેઓ કહે છે કે "ચૌદમા શતકમાં ગુજરાતમાં તેજસિંહના એક ગ્રંથ વિનાના સર્વગ્રંથો માત્ર જૈન સાધુઓના રચેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું તે વેળા દિલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ અને અન્ય નાના મોટા સરદારનો વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યો અને તેનો ક્ષોભ...ઝાલાવાડના ગામોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ફક્ત ગુજરાતી સાહિત્યના એકલા આધારભૂત હતા. તે પછીના પચીશેક વર્ષમાં......પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ એવા આધારભૂત હતા. જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી શક્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો? એઓ ક્યાં ભરાઇ બેઠા હતા? જૈન ગ્રંથકારોની ભાષા તેમના અસંગજીવનના બળે શુદ્ધ અને સરળરૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્ય જાતિઓ, અને રાજકર્ત્તા મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ, વાણીઆઓની નવી ભાષા કેવી રીતે ધાવણ ધાવી બંધાઇ એ પણ તેમના (બ્રાહ્મણાદિ સંસારીઓના) આ શ્રમણના ઇતિહાસથી સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી." ગોવર્દ્ધનરામભાઇ કહે છે, તેમ ગુજરાતી ભાષા ૧૫૦૦ ની શાલ પછી જૈનેતર વિદ્વાનોથી લખાવા માંડી તેમાં અને જૈનની ભાષામાં ફેર પડવા લાગ્યો જણાય છે અને તેનું કારણ એ લાગે છે કે, પંદરમા શતક પછી જૈનિયોનુ બળ બીજા સમુદાયો ઉપરથી ઘટવા લાગેલું હોવા સંભવ છે; કેમકે ઇતિહાસ જોતા પણ વસ્તુપાળ તેજપાળના સમય પછી દિનપ્રતિદિન જૈનિયોનું જોર રાજસત્તામાંથી ઓછું થયેલું જણાય છે. આમ છતાં જૈન લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા આ શતક પછી પણ ઘણી મોટી બજાવી છે. પંદરમા શતકથી માંડી ૧૮ મા શતક સુધીના લગભગ ૩૫૦-૪૦૦ રાસો અત્યારે મળે છે. તેની સાથે તેઓના હાથે લખાયેલું ગદ્ય સાહિત્ય પણ ઘણું મળી શકે છે.

વિષયે ચર્ચા માટે નિરૂપાયતાથી ઘણું લંબાણ કરાવ્યું છે; એ કારણથી તેમજ હકીકતો (Facts) આપતી રૂબરૂમાં મુકવામાં આવી છે એટલે લંબાણ ઉપસંહારની જરૂર નથી. ઉપસંહારમાં આટલીજ વિનંતિ છે કે, આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જૈનિયોની તરફના આટલા પ્રશ્નો ધ્યાનમાં લેશો.

(૧) જો પ્રાકૃત પરથી થયેલ અપભ્રંશ તે ગુજરાતી હોય, (૨) જો પ્રાકૃતનો પરિચય સર્વ કરતાં જૈનિયોને વિશેષ હોય, (૩) જો જૈનિયોનું ગુજ્જગતમાં બળ વધ્યું ત્યારે ભાષાની બાબતમાં જૈનેતર સમુદાયો જૈનને અનુસર્યા હોવાનો સંભવ હોય, (૪) જો જૈનિયોથી અપભ્રંશનું ખેડાણ બીજા કરતાં વધારે થયું હોય, (૫) જો અપભ્રંશ આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓના પાણિની જૈને ઉત્પન્ન કર્યા હોય, (૬) જો જૂનામાં જૂનું ગુજરાતી લખાણ જૈનિયોનું મળતું હોય, (૭) જો ગુજરાતીના ખેડાણ સમયમાં જૈનોનું ગુજરાતી ગદ્ય તથા પદ્ય મળતું હોય, (૮) જો એકંદરે સત્તર અઢારમા શતક સુધી જૈનિયોનું ગુજરાતી સાહિત્ય લખાએલું વિશેષે મળતું હોય, તો ગુજરાતીના ઉદ્દભવને માટે જૈનિયો અવ્યક્ત-વ્યક્ત નિમિત્ત ગણાય ખરા કે નહી?

વણિક જૈનિયોનું બળ હતું. આ વ્યાપારી વર્ગે પોતાનું નામું ઠામું વગેરે લોકભાષામાં લખવાનું રાખ્યું હોવું જોઇએ, અને ક્રમે ક્રમે જેમ જેમ જૈનિયોનું બળ રાજસત્તા આદિ સર્વ દિશાઓમાં વધતું ગયું તેમ તેમ વ્યાપારી વર્ગથી લખાતી આ ભાષા વિશેષ પ્રચાર પામતી ગઈ હોવી જોઇએ. જે વખતે આ ભાષા બહુ પ્રચાર પામી હશે ત્યારે પછી તેની અંદર ભાટચારણાદિ માંગણ લોકો રાજાઓની કીર્ત્તિ આદિ દર્શક દોહા આદિ કાવ્યો, કરવા બોલવા અને કદાચ લખવા પણ મંડયા હોવા જોઇએ. ભાષા જ્યારે આ હદે પહોંચેલી હશે ત્યારે તેને ઝીલી લઇ તેને વ્યવસ્થામાં મુકવામાં નિમિત્ત કોણ થયા હોવા જોઇએ ? કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે "બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુ શિવાય વાણિયા તથા બીજી થોડીક નાતમાં નામુંઠામું સારી રીતે લખવું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ જાણવા એટલુંજ ભણતર હતું." આ સ્થિતિમાં ભાષાના વ્યાકરણાદિ નિયમો દર્શક વ્યવસ્થા કરવાનું કોણે કર્યું હોય ? બ્રાહ્મણોએ તો નહીંજ, કેમકે કવિ નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, "શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે, તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય ? ને જેમ હાલ વાણિયા વગેરે લખી શકે છે તેમ તે વખતના વાણિયાઓએ ગોરજી થયા વિના પુસ્તક લખ્યાં હોય એમ સંભવતુંજ નથી." અર્થાત્ તેઓના અભિપ્રાયે જૈન ગોરજીઓ (આ જગ્યાએ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય છે કે, હાલમાં શિથિલાચારી નામ અને વેશધારી જૈન ગોરજીઓ ફરતા જોવામાં આવે છે તેવા ગોરજીઓ ધારી લેવાના નથી. અત્યારે જે ગોરજી શબ્દ વપરાય છે તે શબ્દ તે વખતે બહુધા નહોતો. યતિ શબ્દ હતો, કે જેનો અર્થ તેના પવિત્ર આશયમાં સર્વસંગ પરિત્યાગી એવો સાધુ થાય છે) એ પુસ્તકો લખ્યાં હોય એમ જણાય છે. ભાટ ચારણોના કેટલાક અપભ્રંશમાં દોહાઓ વગેરે મળે છે, તે છતાં તેઓ ભાષાને વ્યવસ્થામાં મુકી શકે એવી વિદ્વતા ધરાવનારા હતા, એવું ક્યાંથી માલમ પડે છે ? તે સમયની જૈનની વિદ્વત્તા અને બળ જોતાં ભાટ ચારણો જૈનને અનુસરનારા ગણાય, પણ જૈન ભાટ ચારણને અનુસરનારા ન ગણાય. અપભ્રંશ ભાષાના નિયમો તેની માતા પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી સંસ્કૃતને અનુસરતા છે. આ બન્ને ભાષાઓનું જ્ઞાન જૈની વિદ્વાનોને હતું (બ્રાહ્મણોનો તો વિચારજ કરવાનો નથી રહેતો, કેમકે પ્રાકૃત તરફ તેઓ ઉદાસીન હતા). પ્રાકૃત ભાષાઓનાં વ્યાકરણો હેમાચાર્યજી પૂર્વે હતાં, પરંતુ હેમાચાર્યજીના સમયમાં જે સ્વરૂપે અપભ્રંશ ભાષા હતી તેનું વ્યાકરણ હેમાચાર્યજીના પહેલાનું કોઇ ખાસ હોય તેમ જણાયું નથી. હેમાચાર્યજીએ પોતાના અષ્ટાધ્યાયમાં ભાટ ચારણો વગેરેથી વપરાતી અપભ્રંશ ભાષાના કેટલાક નમુનાઓ આપેલા છે, તેમ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ શું હતો ? ચારે દિશાએથી અપભ્રંશના જુદા જુદા આકારો એકઠા કરી ભાષાના ચોકસ નિયમોની ચોકસ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો કે નહીં ?

આવા આવા અનેક પ્રશ્નો છે કે જે ઉપરથી જૈનિયો ગુજરાતી ભાષાની વ્યવસ્થાવાળી દશાના જન્મના નિમિત્તભૂત ગણાય.

પ્રજાજન અને તેની ભાષા સંબંધી આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે તેના સાહિત્ય લેખકોના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. ૧૫૧૨ માં જૈનેતર પ્રજાથી લખાએલો એક ગ્રંથ મળે છે, અને તે કહાનડદે પ્રબંધ છે. જૈનેતર પ્રજાથી લખાએલો આ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગ-

થાય છે. હવે જૈનિયોથી લખાએલ સાહિત્ય સંબંધી તપાસ કરતાં જણાય છે કે હેમાચાર્યજી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા; અને તેઓનું લખેલું ગુજરાતી વિદ્યમાન છે, કેમકે તેઓના અષ્ટાધ્યાયનું અપભ્રંશ તે ગુજરાતીજ છે; એમ કેશવલાલભાઈનો અભિપ્રાય છે. અષ્ટાધ્યાયીની અંદર જૂની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણના નિયમો આપેલા છે. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ રચાય તે પહેલાં તે (ભાષા) કેટલેક દરજ્જે ખેડાએલી અને વપરાએલી થવી જોઇએ, કેમકે તેમ થયા બાદજ વ્યાકરણના નિયમો નક્કી થઇ શકે છે; એટલે હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશ નામ ધરાવતી એવી ગુજરાતી ભાષા ઠીક રીતે વપરાયેલી અને ખેડાએલી હોવી જોઇએ. આ દષ્ટિએ જોતાં અત્યારે કદાચ હેમાચાર્યજીની પહેલાંનું લખાણ જુની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશમાં હોય, પરંતુ તેનું અને પ્રાકૃતનું પૃથક્કરણ કરી અપભ્રંશમાં લખાણ વિદ્યમાન છે કે નહીં તે નક્કી કરવામાં ન આવ્યું હોય તેથી એમ ન કહેવાય કે, હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય નહીં હોય; જેમ રાવ બહાદુર હરગોવીંદદાસ કાંટાવાળા કહે છે કે, "જૈન લોકોનું પ્રાકૃત અને પડિમાત્રામાં લખાણ એ જુની ગુજરાતીનું અનુમાન કરવાને કારણભૂત થાય છે," તેમ જો જૈનિયોનું પ્રાકૃત અને પડિમાત્રાના લખાણનું ભાષાશાસ્ત્રની (Philology) રૂએ પૃથક્કરણ કરી જોવામાં આવે, તો તે હેમાચાર્યજીની અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ઠરી તેમ ન ઠરે એમ ન કહેવાય. આ સંબંધમાં પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓ ભવિષ્યમાં નિરાકરણ કરે તે ઉપર છોડી આપણે જૈનેતર લેખકોની અને જૈન લેખકોની પ્રારંભની ગુજરાતી સાહિત્ય સેવા સંબંધી વિચાર કરીએ, કેમકે જેઓની પ્રારંભની સેવા હોય તેઓ ભાષાના ઉદ્દભવના એક કારણભૂત જેવા છે. કહાનડદે પ્રબંધ અને હેમાચાર્યજીની વચ્ચે લગભગ ૩૦૦ વર્ષનો અંતર છે. આ ત્રણસેં વર્ષનો અંતર એ કાંઈ નાની વાત નથી. જૈનેતર લેખકો જે ભાષામાં ૧૫૧૦ ની શાલની લગભગમાં સાહિત્ય લખતા જણાયા છે તે ભાષામાં જૈન લેખકો ૧૨૦૦ ની શાલ પહેલાં લખતા થયા હતા એ જૈનિયોની ગુજરાતી ભાષાનો સાહિત્યની ઘણી મોટી સેવા કહેવાય; અને તેઓની આ સેવા ભાષાનો ઉદ્દભવ કોના દ્વારા થયો તે વિચારવામાં ઉપયોગી નથી? રા. હીમતલાલ અંજારીઆ કહે છે કે "અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ પદ્મનાભ કહાનડદે પ્રબંધ ૫૦ સંવત્ ૧૫૧૨ માં લખાયેલો ગણાતો હતો; જો કે ભાલણમાં જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો પુષ્કળ માલમ પડે છે તોપણ તેનાથી જૂની ગુજરાતીના ઇતિહાસની સાંકળી જોડી શકાય તેવું નથી. જૂની ગુજરાતી માટે પદ્મનાભ, ભાલણ, ભીમ, અને નરહરિ એ ચાર શિવાય બીજા ઉપયોગી થઈ શકે તેવા થોડાજ હાથ લાગ્યા છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે જૈન સાહિત્યમાં તેવું નથી. તેમાં તો લગભગ ૯૦ મ૦ એક હજારમાં લખેલાં પુસ્તકો મળી આવે છે, અને ત્યાર પછી પુસ્તકોની સાંકળી ત્રુટી જતી નથી, પણ તે વખતથી તે આજ સુધી એક પછી એક પુસ્તકો લખાતાંજ રહ્યા છે; એવું આપણા જોવામાં આવે છે." રા. અંજારીઆએ કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. હેમાચાર્યજી પછી જૈનિયોના મેરૂતુંગાચાર્ય કે જેઓએ વિ૦ સં૦ ૧૩૬૭ માં વઢવાણમાં રહી "પ્રબંધ ચિંતામણિ" ગ્રંથ લખ્યો હતો તેઓના લખેલી ભાષાને કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી ગણે છે. હવે આપણે વિક્રમના ૧૪ મા સૈકામાં દાખલ થયા અને જૈનિયોનું સંસ્કાર પામેલું ગુજરાતી આ સૈકામાં

વિષયમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચા અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય પામવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ જૈનિયોનો દાવો સ્વીકાર પામવોજ જોઇએ એમ કાંઇ નથી. આ એક અનુમાન (Theory) છે. તેમજ તે અનુમાન સૂચનાત્મક (suggestive) છે. કાંઇ નિર્ણયાત્મક નથી. તે જેમ વિચાર કરવા જેવો તર્ક છે; તેમ તે તર્ક ખોટો ન ઠરે એવું કાંઇ નથી. આમાં આપવામાં આવેલી દલીલો કરતાં પણ જૈનેતર વર્ગ માટે વધારે બળવાન દલીલો ન હોઇ શકે એમ કાંઈ નથી. બાકી ખરૂં ખોટું તો ત્યારે સિદ્ધ થઇ શકે એવું છે કે જ્યારે પૂર્ણ શોધખોળો થઈ જેવો સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેવો ગુજરાતીનો લખાય ત્યારે.

અંતમાં બે બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. જૈનનો દાવો આગળ ધરતાં કેટલેક ઠેકાણે બ્રાહ્મણોને પ્રતિકૂળ વાતો કહેવી પડી છે. આને માટે ખાસ અરજ છે કે, કોઇપણ પ્રકારે તેઓએ તેથી ખોટું લેવાનું નથી. તેઓની જરા પણ લાગણી દુઃખાવાને સ્વપ્નેય ઇરાદો છેજ નહીં. વસ્તુસ્થિતિ નકી કરવા માટે માત્ર સાહિત્ય દષ્ટિએ તેઓને પ્રતિકૂળ કહેવું પડ્યું હશે. બ્રાહ્મણોથી ગુજરાતી ભાષા થઇ હોય અથવા જૈનિયોથી થઇ હોય એમાં બેમાંથી એકેને કાંઇ લાભ કે હાનિ નથીજ આ તો સાહિત્યવિષયક Literary સવાલ હોઇ ચર્ચા કરી છે. નથી આમાં જૈનિયોને કાંઇ મળી જવાનું કે, નથી બ્રાહ્મણોને ખોવાનું

બીજી બાબત એ છે કે જૈનિયોનો પ્રાકૃત માગધી સંબંધ બહુ નિકટપણે બતાવતાં એવી અસર લાગવાનો ભય રાખી શકાય કે, કેમ જાણે સંસ્કૃત તરફ જૈનિયોનો લક્ષ્યજ ન હોય. વસ્તુસ્થિતિ તેવી છેજ નહીં. શ્રી મહાવીરે પોતે જૈન ઉપદેશકને માટે સંસ્કૃત ભાષા આવશ્યક ગણી છે; અને તેને લઇનેજ જૈનમાં સેંકડો સંસ્કૃત વિદ્વાનો થયા છે. હમણાંજ જૈનના કેટલાક ભંડારોના ગ્રંથોનું ટિપ્પણ કરી શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ તરફથી છપાવવામાં આવ્યું છે. આ ટિપ્પણ જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે, અત્યારે વિદ્યમાન ભંડારોની અંદર ૭૦૦થી ૮૦૦ જૈન ગ્રંથકારોનાં લખેલાં સંસ્કૃત ગ્રંથો હૈયાતિ ધરાવે છે. આ ૭૦૦-૮૦૦ જૈન વિદ્વાનોમાં તો કેટલાક સમર્થ મહાત્માઓ પણ છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરિજી તેઓના ૧૪૪૦ ગ્રંથો લખાએલા કહેવાય છે. હેમાચાર્યજીના લખેલા સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકો લેખાય છે. યશોવિજયજીના ૧૦૦ ગ્રંથો ગણાય છે. તાત્પર્ય કે, આ ૭૦૦-૮૦૦ વિદ્વાનોમાં કોઇએ એકથી માંડી પાંચ-દશ-પંદર કે તેથી ઘણી મોટી સંખ્યાના સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ટિપ્પણ જૈનના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનું છે. જૈનના દિગમ્બર સંપ્રદાયના ૫૦૦ લેખકોના ગ્રંથોનું ટિપ્પણ પણ તૈયાર છે. આ રીતે જૈનિયોએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી છે તેમ નથી, તેઓએ તામીલ, કેનેરીઝ, કર્ણાટકી, તેલગુ, હિંદિ વિગેરે ભાષામાં પણ ઘણું સાહિત્ય લખ્યું છે, હિંદિ ભાષાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાના કરતાં ઘટી જાય તેમ નથી તામીલાદિ ભાષાઓની અંદર જૈન વિદ્વાનોથી લખાએલા ૧૦૦ ગ્રંથોની નોંધ હમણાંજ આ લેખકને મળી છે.

આપ સર્વેનો આભાર માની આ વિષય પૂરો કરૂં છું. દોષ હોય તે માટે ક્ષમા યાચીને સુધારવા વિનંતિ કરૂં છું.

અમદાવાદ—પ્રજાબંધુ પ્રીન્ટીંગ વર્કર્સમાં ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપ્યું.

હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષા.

(રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, બેરિસ્ટર ઍટ લૉ.)

આ વિષયના બે વિભાગ થઇ શકે એમ છે. પ્રથમ ૧ આખા હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે કે કેમ? અને ૨. જો તે આવશ્યકતા છે તો કેઇ ભાષા આખા દેશને માટે સામાન્ય રીતે ચાલે તેમ છે?

પ્રથમના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણા લોક તરફથી એજ મળશે કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા હાલના સમયમાં ખાસ કરીને છે. તેનુ મુખ્ય કારણ એજ છે કે હાલના સમયમાં આખો ભરતખંડ એકજ રાજ કર્તાની હકુમતમાં છે. તેમ ના હોય તો આખા દેશની એક ભાષાની આવશ્યકતા ઓછી ગણાય યુરોપના જૂદા જૂદા દેશો જે ભરતખંડ કરતાં ઘણા ન્હાના છે તે સર્વેમાં જૂદી જૂદી ભાષા વપરાય છે. તે પ્રદેશોમાં જૂદાં જૂદાં પોત પોતાનાં રાજ્યો છે. તેવી રીતે ભરતખંડ જો વ્હેંચાઇ ગયો હોય તો આખાખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા ઓછી થાય; વળી બીજું કારણ હાલને પ્રસંગે એ ગણાય છેકે આખા દેશની પ્રજામાં એકતા કરવા માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે આ બીજું કારણ આપવામાં આવે છે એ કારણથી એકતા કરવાનો હેતુ કેટલેક અંશે સફળ થાય ખરો, પરન્તુ એ એકીકરણમાં બીજી કેટલીક એટલી બધી વિઘ્નકારક સ્થિતિ છે કે એક ભાષાથી થતું એકીકરણ બીજા કારણો દૂર થયા વગર સબળ અને કાયમ રહે તેવું થઇ શકવું કઠણ છે તો પણ એકતા કરવાના હેતુથી ભરતખંડમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવાને કાંઇ પણ હરકત નથી.

૨. હવે જ્યારે આ આવશ્યકતા સ્વીકારી તો પછી કેઇ ભાષા આખા દેશ માટે સામાન્ય થઇ સકે તેમ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જ જોઇએ. આખા દેશમાટે એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાજ દેશમાં અનેક ભાષાનુ અસ્તિત્વ પ્રથમથીજ સ્વીકારવું પડે છે. તો આ દેશમાં ચાલતી અનેક ભાષાઓમાંથી એકાદ ભાષાને સામાન્ય કરી સકાય તેમ છે કે કોઇ નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય કરવી યોગ્ય છે એ બે પેટા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. ભરતખંડમાં બધી મળીને આશરે ૨૦થી ૨૫ જૂદી જૂદી ભાષાઓ વપરાય છે—તેમાની ઘણી ખરી સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે; કેટલીક ફારસીમાંથી છે અને કેટલીક સ્વતન્ત્ર છે. સર્વેમાં સંસ્કૃત અને ફારસીના શબ્દો, શબ્દનાં રૂપ, વગેરે ઘણા અંશે જોવામાં આવે છે. તેમજ હાલમાં તો ઇંગ્રેજીની છાયા પણ ઘણી ખરી ભાષામાં પડેલી જણાય છે. આ સર્વે ભાષામાંથી એકાદ પસંદ કરીને તેને સામાન્ય ભાષા બનાવી સકાય તેમ છે કે કેમ? હાલમાં ચાલતી સર્વે ભાષામાંથી ઉર્દુ, હિંદી, અથવા હિંદુસ્થાની ભાષા સાધારણ રીતે ઘણાખરા પ્રદેશોમાં સમજાય છે. અલબત આસામ, પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ, અને મદ્રાસ તરફ એ ત્રણમાંથી એક બોલી સમજનારા ઘણા થોડાં માણસો મળી આવશે. તેમજ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમા પણ ઉર્દુ કે હિંદી બરોબર બોલી સમજી શકે એવા શિક્ષિત વર્ગમાથીજ માત્ર મળી આવશે; બાકી સામાન્ય

દુકાનદારો, દલાલો, વેપારીઓ વગેરે દશ શબ્દ ગુજરાતી સાથે એક ભાગેતુટો હિંદુસ્થાની મૂડીનેજ કામ ચલાવે છે. તોપણ એકંદર રીતે હિંદી ભાષા સાધારણ રીતે સમજનારા ઘણા મળી આવશે. તો એ ભાષાને 'આખા દેશને માટે સામાન્ય ભાષા કરવાને શો વાંધો છે—એમ આ ભાષાના હિમાયતીયો કહે છે; અને તેમ કરવું હોય તો પછી ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવું એ હિંદીને સામાન્ય ભાષા કરવામાં વિઘ્નકારક થાય છે એવો પણ મત કેટલેક સ્થળે પ્રસર્યો છે એ મતનું ખંડન મંડન કરતા પહેલાં હિંદી સામાન્ય ભાષા થઇ શકે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરીશું. સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતાનું પ્રથમ કારણ એ છે કે આખો દેશ એકજ રાજ છત્ર નીચે છે. આવી સ્થિતિમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સહજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સહજ નિયમથી રાજકર્તાની ભાષા તે સામાન્ય ભાષા થાય છે. મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ઉર્દુ ભાષા ઘણાખરા પ્રદેશોમાં પસરી. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, વગેરે પ્રાન્ત ભાષા વપરાતી ત્યાં પણ કચેરીયો વગેરેમાં ફારસી, ઉર્દુ વગેરેની જરૂર પડી અને તેજ ભાષા આપણા પૂર્વજો શીખ્યા; હાલ જે રીતે આપણે ઇંગ્રેજીમાં વાતચીત કરીએ છીએ, કાગળો લખીએ છીએ તેજ રીતે આજથી સો વર્ષ ઉપર મુત્સદ્દી વર્ગના લોકો ઉર્દુમાં કે ફારસીમાં પત્ર વ્યવહાર, વાતચીત, અને બીજાં લખાણો કરતા. હિંદુસ્થાનમાં જે ભાગમાં મુસલમાનના રાજ્યની અસર ઓછી હશે ત્યાં ઉર્દુ હિંદુસ્થાની સમજનારા ઓછા હશે. પરન્તુ બીજા પ્રાન્તોમાં ઉર્દુની અસર ઘણી થઇ છે; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી, વગેરેમાં અનેક ફારસી શબ્દો દાખલ થઇ કાયમ થઇ ગયા છે; ઉર્દુ અને હિંદુસ્થાની તો પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત વગેરે પ્રદેશોની પ્રાન્ત ભાષા થઇ ગઇ છે; અને સિંધી માટે તો લિપિ પણ ઉર્દુ દાખલ થઇ ગઇ. હવે, હાલના ઇંગ્રેજી રાજકર્તાના સમય તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી જણાશે કે એજ પ્રચારનો હાલ પણ આરંભ થઇ ચૂક્યોછે. રાજના આરંભમાં નોકરી લેવાની ઇચ્છાથી અને હાલ કેટલેક અંશે જ્ઞાનની ઇચ્છાથી અને ઘણે અંશે જરૂર પડવાથી ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા સર્વ કોઇ પ્રયાસ કરે છે. એટલે તે પ્રયાસના ફળરૂપે અનેક લોક ઇંગ્રેજી જાણનારા થયા છે તે એટલે સુધી કે વાતચીત કાગળપત્ર સર્વ ઇંગ્રેજીમાં જ ચાલેછે. કેટલેક અંશે વિચાર પણ ઇંગ્રેજીમાં થાયછે એમ પણ કહી સકાય ખરૂં. શાળા મારફતે ઇંગ્રેજી ન શીખનાર, એવાં લોકની બોલીમાં પણ અનેક ઇંગ્રેજી શબ્દો દાખલ થઇ ગયા છે; રેલ્વે, મિલો અને એવા બીજા ધંધાદારીઓમાં ઇંગ્રેજી શબ્દો ઘણા પસરી ગયા છે. એટલે એકંદર જોતાં ઇંગ્રેજી ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા તરીકે વપરાય છે એ નિર્વિવાદ છે. આપણી જ કોંગ્રેસો અને કૉનફરન્સોમાં પણ ઇંગ્રેજી જ વપરાય છે; કારણ કે જૂદા જૂદા પ્રાન્તના જે લોકો ભેગા થાયછે તે સર્વે ઇંગ્રેજી જાણનારા હોય છે; તેમજ જે જે વિષયો ચર્ચાય છે તે તે વિષયો ઉપર બોલનારને ઇંગ્રેજીમાં જેટલી સરળતા મળેછે તેટલી બીજી એકે ભાષામાં મળતી નથી. આમ જે સ્થળે ઇંગ્રેજી છે તે સ્થળે હિન્દીને સ્થાપવી એમ આપણા દેશભક્તોનું કહેવું છે, અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ આખા દેશના પ્રજાનું એકીકરણ. આ એકીકરણનો હેતુ સ્તુત્ય છે. પરન્તુ એ એકીકરણ શામાટે કરવાનું છે અને જે હેતુથી એ એકીકરણ કરવાનું છે તે હિન્દીથી થશે કે કેમ એ વિશે વિચાર

કરવાનો છે. એ એકીકરણ કરવાનું કારણ એમ જણાય છે કે હિંદુસ્થાન દેશની પ્રજા આખી પૃથ્વી ઉપરની પ્રજાઓમાંની એક જૂદી પ્રજા ગણાઇ સર્વથા ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે એવો ઉચ્ચગ્રાહી હેતુ આ એકીકરણનો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એકીકરણ કરવાનું હોય અને તે એકીકરણ માટે હિન્દીને સાધનભૂત કરવાની હોય તો મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ સાધનદ્વારા એ હેતુ સિદ્ધ થવો અશક્ય છે. અલબત જો પ્રજાનું એકીકરણ માત્ર લગ્ન સીમંતના જમણવાર, બારમાતેરમાના વરા, કે શ્રાદ્ધ, શ્રાવણ માસના બ્રાહ્મણો જ જમાડવા માટે કરવાનું હોય તો, તો હિંદીદ્વારા એકીકરણ કરવું ઘટે છે અને શક્ય પણ ખરૂં તે કરતાં પણ જો વધારે કાંઇ કરવું હોય—કવિતા લખી વાંચી, સાંભળી સંભળાવી આનંદ પામવો હોય, પુસ્તકો રચી દેશમાં પસરાવવાં હોય, ભાષણો કરી સંતોષ બતાવવો હોય, અથવા નાટકો સંગીતો જોઇ સાંભળી ખુશ થવું હોય તોપણ હિન્દીને સામાન્ય ભાષા કરવી યોગ્ય છે. પરન્તુ આપણો ઉદ્દેશ એટલો ટુંકો નથી; આપણો હેતુ જગત્‌ની બીજી પ્રજાઓ સાથે સર્વથા હરીફાઇમાં ઉતરવાનો છે તે હેતુ હિંદીથી સિદ્ધ થવો અશક્ય છે-તેમજ હાલમાં ચાલતી બીજી એકે ભાષા તે કાર્ય કરી સકે તેમ લાગતું નથી.

ત્યારે બીજી નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય ભાષા કરવી ઉચિત અથવા શક્ય છે? જેમ યુરોપમાં હાલ Esperanto નો પ્રયાસ ચાલે છે તે પદ્ધતિ ઉપર કોઇ નવી ભાષા બનાવી તેનો ઉપયોગ થઇ શકે એમ છે? પ્રથમ તો ભાષા બનાવી સકાય કે કેમ એ વિશે જ મને તો શંકા છે; અને તેવી રીતે બનાવેલી ભાષા પ્રચાર પામે કે કેમ તે પણ સંદિગ્ધ વાત છે ભાષાની ઉત્પત્તિ અનેક કારણોથી છે. આસપાસની સર્વ સ્થિતિને અનુસરીને ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપાન્તર થાય છે. Espersntoની પ્રમાણે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ભાષા સામાન્ય ભાષા તરીકે આપણા દેશમાં સ્વીકારાય એ મને તો અશક્ય લાગે છે; અને તેમ થાય તો પણ એવી ભાષાથી સામાન્ય ભાષા કરવાનો હેતુ સફળ થવો ઘણો મુસ્કેલ છે, જે વાંધો હિન્દીને કે બીજી કોઇ પણ ચાલતી ભાષાને આવે છે તેજ વાંધો આવી નવીન ઉત્પન્ન કરેલી ભાષાને આવશે. આમ હિન્દી કે બીજી કોઇ હિન્દુસ્થાની ભાષા હેતુ સિદ્ધ કરવાને અશક્ત છે, તો પછી ઇંગ્રેજીનું જ ગ્રહણ કર્યા વગર છુટકો નથી. પ્રજાનું એકીકરણ કરીને આખી પૃથ્વી ઉપરની બીજી સર્વ પ્રજાઓ સાથે હરીફાઇ કરવાની હોય, દેશની રાજકીય અને આર્થિક ઉન્નતિ માટે સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા હોય તો ઇંગ્રેજી ભાષાજ તે કાર્ય સિદ્ધ કરે એમ હાલના સમયમાં જણાય છે સામાન્ય ભાષા કરીને માત્ર સિંધ અને મદ્રાસ, બંગાળ અને મારવાડ, પંજાબ અને ગુજરાત, માળવા અને અયોધ્યા, કે વરાડ અને કચ્છ વચ્ચે જ વ્યવહાર વધારવાથી દેશની ઉન્નતિ થઇ સકશે નહિં; પરન્તુ પૃથ્વી ઉપરની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ સાથે વેપાર રોજગારનો સંબંધ વધે, તેમની પાસેથી જે કાંઇ શીખવાનું હોય તે શીખાય, દેશ પરદેશ ફરીને સર્વ સ્થળેથી ઉદ્યોગ વૃદ્ધિનાં સાધન મેળવાય, આ વગેરે કૃત્યો ઇંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ થવાં શક્ય છે, કારણ કે હાલ ઇંગ્રેજી ભાષા આખી પૃથ્વીપર બોલાય છે. યુરોપમાં

ફ્રેન્ચ ભાષા સામાન્ય ગણાય છે ખરી તો પણ ઇંગ્રેજીનો ઉપયોગ ઘણો છે. ઉત્તર અમેરિકા આખો ઇંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરે છે; ત્યાંથી વેપાર રોજગારનું ઘણું જ્ઞાન મળે તેમ છે; ઓસ્ટ્રેલીયા આખો ઇંગ્રેજી જાણે છે, અને વાપરે છે; આફ્રિકામાં ઘણો ભાગ ઇંગ્રેજી બોલે છે. ચીન જાપાન પણ ઘણે અંશે ઇંગ્રેજીદ્વારા કામ કરે છે. એશિયાના પણ બીજા દેશોમાં ઇંગ્રેજી ચાલે છે, સર્વ સ્થળે ઇંગ્રેજી ભાષાથી કાર્ય ચાલે છે. અને મ્હોટું સામ્રાજ્ય થાય ત્યાં આ પરિણામ થાય જ એમાં આશ્ચર્ય નથી. રોમન સામ્રાજ્યના વખતમાં લેટિન ભાષા ઘણે પસરી ગઇ; મુસલમાન સામ્રાજ્યને લીધે આરેબીક ઘણે ચાલી. લેટિન હાલ બોલાતી નથી—તેના સંસ્કાર માત્ર યુરોપની બીજી સર્વે ભાષાઓમાં પેસી ગયા છે. પરન્તુ આરબી ભાષાનો હાલ પણ ઘણો પ્રચાર છે; અરબસ્તાન ઇજીપ્ટ અને આફ્રિકાની આખી ઉત્તર પટી—આલ્જીયર્સ વગેરે ભાગમાં આરબી ભાષા બોલાય છે. તેજ પ્રમાણે હાલ ઇંગ્રેજી સામ્રાજ્યને લીધે—બલકે એ કરતાં પણ વધારે વિસ્તાર પામેલી ભાષા તે હાલ ઇંગ્રેજી છે. અને ઇંગ્રેજીદ્વારા હાલને સમયે સર્વ હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. અલબત કોઇ કાળ બળને લીધે આ સ્થિતિનું રૂપાન્તર થાય તો શું થાય તે કહી સકાય નહિં, પરન્તુ તેવા રૂપાન્તરનો સંભવ જણાતો નથી. એટલે આ સમયમાં ઇંગ્રેજીને સામાન્ય ભાષા થવા દેવી. અને થવાની પણ તેજ છે. એજ ઇષ્ટછે. અને દરેક પ્રાન્તે પોતપોતાની ભાષાને કવિતા, નાટકો, સામાન્ય વ્યવહાર વગેરેને લાયક કરવા, તેની ઉન્નતિ કરવા તેને સંસ્કાર આપવા પ્રયત્ન કરવામાં કાંઇ પણ હરકત નથી.

ઇંગ્રેજીને સામાન્ય ભાષા કરવી હોય તો પછી આવી સાહિત્ય પરિષદ્ સામે જે વાંધો લેવાય છે તે ઘણે દરજ્જે દૂર થાય છે. પરન્તુ હિન્દીને સામાન્ય ભાષા કરવી હોય તો પણ એ વાંધો કાંઇ બહુ સબળ નથી. ઇંગ્રેજી ભાષાનોજ ઇતિહાસ જોઇશું તો જણાશે કે ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ, અને આયર્લેંડ એ ત્રણે દેશમા ઇંગ્રેજી ભાષા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે; તેમ છતાં સ્કોટલાંડમાં ગૅલિક, આયર્લેંડમાં આઇરીશ, અને ઇંગ્લાંડમાં પણ વેલ્શ—ભાષાનું સાહિત્ય વધ્યું છે, અને તેનો ઉપયોગ અને ઉદ્ધાર થયે જાય છે. ગૅલિક, આઇરીશ, અને વેલ્શ ભાષાનાં સાહિત્યો સાચવી રાખી તેની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસને લીધે ઇંગ્રેજીને કાંઇ પણ હાની થઇ નથી તેજ રીતે હિન્દી કે બંગાળી કે મરાઠીને હિન્દુસ્થાનની સામાન્ય ભાષા કરવાના કાર્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિના પ્રયત્ન કે મરાઠીના ઉન્નતિ પ્રયાસ, વિઘ્નકારી થવાના નથી. તેમજ ઇંગ્રેજીને પણ સામાન્ય કરવાના કૃત્યમાં પણ આવી પરિષદો વિઘ્નકારક થવાની નથી.

ભરતખંડ માટે એક ભાષા.*

(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.)

આ વિષય નવીન નથી ૩૫-૪૦ વર્ષ ઉપર આ બાબત જાગૃતિ ઉત્પન્ન થયેલી સ્મરણમાં છે, અને ભરતખંડમાં એક ભાષાની ઇષ્ટતા મનાઇ કેટલાક ઉત્સાહી લોકો નિત્ય વ્યવહારમાં પણ હિન્દીનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ પ્રયાસ પાછળથી, શિથિલ ઉત્સાહને લીધે, કે એ મહાન્ સાધ્યની અસાધ્યતાને લીધે, કે ગમે તે કારણથી, બહુ સફળ થયો જણાયો નથી હમણાં હમણાંમાં એ પ્રશ્ન પાછો કાંઇક વિશેષ આગ્રહથી વિચારક વર્ગની સમક્ષ મૂકવામાં આવતો જણાયછે. તેથી એ વિશે કેટલાક વિચાર સુજ્ઞ જનોનું ધ્યાન ખેંચાય એમ પ્રગટ કરવા અકાળે કે અસ્થાને નહિં ગણાય.

આ પ્રશ્નનું ખરું સ્વરૂપ પ્રથમ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. એક ભાષા ભરતખંડ માટે માગનારાઓની માગણીનો ખરો અર્થ શો છે? આ પ્રશ્નના બે પ્રકારે ઉત્તર સંભવે :—

(क) હાલની પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓ—ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, સિંધી, પંજાબી, હિન્દી, કાનડી વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓ, વગેરે સર્વે—તે તે પ્રાન્ત માટે પૂર્વવત્ જ વ્યવહારવિષય રાખીને સર્વ પ્રાન્તના લોકો એક બીજાના વિચાર એક બીજાને દર્શાવી સકે તે માટે સર્વ ભરતખંડમાં સમાન ભાષા કોઇ એક રાખવી જોઇએ;

અથવા તો—

(ख) પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓનો અનાદર જ કરીને, તે તે પ્રાન્તમાં પણ આ ભરત ખંડ માટેની એક ભાષાનો જ પ્રચાર પ્રાન્તના અન્તર્ગત વ્યવહારમાં પણ કરાવવો જોઇએ

આ બેમાંથી એક ઉદ્દેશ આ નવીન સંચલનનો સંભવી સકે છે.

હામાંનો પ્રથમ (क) નિશાનીવાળો ઉદ્દેશ પ્રથમદર્શને નિર્દોષ લાગેછે, અને કોઈ પણ એ વાતને વિશેષ વાંધો બતાવે એમ લાગતું નથી. પરંતુ જરાક ઊંડી પરીક્ષા કરિયે. જૂન મહિનાના ઇંડિયન રેવ્યુમાં *Lingua Franca of Future India** એ વિશે લેખ આવેલો છે; હેમાં *Lingua Franca* નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

---

*પરિષદ્‌ના વિષયોની યાદીમાં "એક ભાષા અને એક લિપિ" એમ વિષય સૂચવાયો છે. હેમાંથી 'લિપિ' વિશે સવિસ્તર ચર્ચા હું અન્ય પ્રસંગે કરી ચૂકયોછું. (આર્યધર્મ પ્રકાશ, સં. ૧૯૬૪ના વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢના અંક જુવો). તેથી 'એક ભાષા' ના વિષયનું જ ગ્રહણ કર્યું છે.

" *Lingua franca*, i e., free language does not mean a language that is daily spoken by any body, but it is the one language in a country with several languages which *the majority of the inhabitants* or at least *the educated* is (sic ?) supposed to know '

અર્થ —" *Lingua franca* એટલે સર્વમાન્ય ભાષાનો અર્થ એ નથી કે બધા લોક બોલે તે ભાષા, પણ અનેક ભાષાઓના મેળાપવાળા દેશમાં જે એક ભાષા એવી હોય કે તે દેશના ઘણા લોકો અથવા કાંઈ નહિ તો કેળવાયલા લોકો જાણતા હોય તે ભાષા. "

હવે આ અર્થમાં ભરતખંડ માટે એક ભાષાની માગણી બહુ જોતા થાય છે ખરી ? વસ્તુસ્થિતિ શી છે ? ઘણા લોકો સમજે અથવા કેળવાયલા સમજે એ હેતુ તો છે જ નહિ એક ભાષાપક્ષીઓનો તો મૂળ ઉદ્દેશ દેશનું ઐક્ય સાધવાનો જ છે, અને તેથી આખા દેશમાં એક ભાષા (હિન્દીને તેમ માની છે તેથી હિન્દી) નિત્ય વ્યવહારમાં આવે એજ તેમનું લક્ષ્ય છે અને તે માટે જ એ પક્ષના સભ્યો નિત્યવ્યવહારમાં હિન્દી બોલવાનો આગ્રહ રાખે છે એ વાત બહુ સૂચક છે

તેમ જ એક ભાષાની હિમાયતના પક્ષમાં અંગ્રેજી ભાષાનો દાખલો જેવી રીતે આ પક્ષમાં આવે છે કે ઈંગ્લાંડમાં પ્રાન્તોની ભાષાઓ તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન હતી, ઈંગ્લિશ ભાષાશિષ્ટ ઈંગ્લિશ ભાષાનો એક જ છે અર્થાત્, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે સર્વ ભાષાઓનો વિનાશ ભરતખંડ માટે એક ભાષા સ્થપાય તેમાં કરી નાખવો. આ પ્રાન્તની ભાષાઓનો દાખલો બહુ જોતા વાજબી નથી કેમકે અંગ્રેજી પ્રગણાની ભાષાઓ તે ગ્રાહ્ય સાહિત્યસંપન્નતાવાળી સ્વતન્ત્ર ભાષાઓ નથી અને ગુજરાતી, બંગાળી મરાઠી વગેરે તો સ્વતન્ત્ર સાહિત્યવાળી અને સરકારી ભાષાઓ છે તે વાત તો જુદી રહી પણ આ દલીલ રૂપથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભરતખંડ માટે એક ભાષા સાધવી એમ કહેનારાઓનો ઉદ્દેશ (क) પક્ષમાં બતાવેલો નથી પણ (ख) પક્ષમાં ઉપર બતાવ્યો તે જ છે

તો (ख) વાળો પક્ષ તપાસીયે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઇત્યાદિ પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓનો અનાદર જ કરીને ભરતખંડ આખાની એક ભાષાને જ ખીલવવી, એ આ પક્ષમાં ઇષ્ટ લક્ષ્ય ગણાય છે હવે આ સિદ્ધિ બહુ જોતા

(૧) શક્ય છે ?

અને શક્ય છે તો

*A Lecture delivered on the 28th March 1909 at Madras by Dr Friedrich Otto Schrader Ph D M R A S Director of the Adyar Library

(૨) ઇષ્ટ છે ?

એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે

મ્હારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો, પ્રથમ તો આ રીતે એક ભાષા પ્રસરવી અશક્ય નહિ તો અશક્યવત્ છે ભરતખંડ તે એક દેશ નથી, પણ ખંડ છે, હેમા જુદા જુદા પ્રાન્ત તે અકેકા દેશ છે, અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની જ એક ભાષા એમ નથી, પણ અકેક પ્રાન્તમા પણ અનેક ભાષાઓ શિષ્ટ, સંસ્કારી ભાષાઓ, પ્રાચીન સાહિત્યવાળી ભાષાઓ-જીવત રૂપે રહેલી છે આમ સ્થિતિ છે ત્હા એક ભાષા બધા પ્રાન્તો કદી સ્વીકારશે ? હુ તો ધારુછુ હેનો ઉત્તર નકાર પક્ષનો જ સભળશે

કદી ક્ષણભર સભાવ ગાનિયે કે એક ભાષા-**સમાન** ભાષા તરીકે-સ્વીકારાય તો કઈ ભાષા સ્વીકારાશે ? એ પ્રશ્ન વિકટ જણાય છે આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતે ઉપર અનુલક્ષણ કરેલા ઈંડિયન રેવ્યુમાના લેખમાના કેટલાક વિચાર જોવા લાયક છે એ લેખમા ડૉક્ટર ગ્રાઉર્ કહેછે તેમ એક ભાષા સમાનભાષા (*lingua franca*) તરીકે થવામા નીચેમાંનો એક પ્રકાર સભવનીય છે —

(૧) One of the rivalling languages acquires the supremacy over the other,

or (૨) The two strongest languages mingle in a more or less natural way, occasionally with the result that the mixture alone survives,

or (૩) An artificial language, of uniform or mixed origin is introduced,

એટલે—

(૧) અનેક પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારી ભાષાઓમાની એક બીજી બધીના ઉપર સર્વોપરિ થાયછે,

અથવા(૨) બધી ભાષાઓમાની સનસત્તર બે બહુધા સ્વાભાવિક રીતે મિશ્ર થાયછે, અને ત્હેનુ ક્વચિત્ પરિણામ એ આવેછે કે એ મિશ્ર ભાષા જ હયાત રહેછે.

અથવા(૩) કોઇ કૃત્રિમ ભાષા એકજ અથવા મિશ્ર મૂળની, દાખલ થાયછે

આ સર્વ પ્રકારની સવિસ્તર ચર્ચા માટે સ્થાન કે પ્રયોજન નથી માત્ર ટૂંકામા નજર ફેરવી જઇશુ ઉલટો ક્રમ લઇ, પ્રથમ (૩) આ વાળો પ્રકાર જોઇયે એ વિદ્વાન્ લેખક આ પ્રકારમા કેટલાક ઉદાહરણો યુરોપ ખંડમાના આપેછે, ત્હેમા મધ્યકાલીન લેટિન, અને કૉસ્મોસ (Kosmos) એસ્પરેન્ટો (Esperanto) વોલાપુક (Volapuk) વગેરે કેટલા કૃત્રિમ ભાષાના પ્રયત્નોની ગણના કરેછે એઓ પોતે જ કબૂલ કરેછે કે કૉસ્મોસ, વોલાપુક, વગેરે પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એ જ

ભવિષ્ય એસ્પરેન્ટોનું પણ જોઇ સકાયછે. મધ્યકાલીન લેટિન વિશે વધારે એક વાત છે કે પ્રાચીન લેટિનને જેમ બને તેમ સાદું રૂપ આપવાનો પ્રયાસ હેમાં હતો.

ઠીક એ જ પ્રકારે, ડૉક્ટર શ્રાડર ભરતખંડ માટે સંસ્કૃતને સરલ બનાવી નવી સંસ્કૃત ઊપજાવી, હેને સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારાવવાની કલ્પના ઉપસ્થિત કરેછે. પરંતુ મ્હારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ વૃથા પ્રયાસ છે. હેવી કૃત્રિમ ભાષામાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવાની વાત તો દૂર જ રહી, પણ નિત્યવ્યવહાર માટે અથવા તો પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર માટે કૃત્રિમ ભાષા—અને તે વળી સંસ્કૃત જેવી કઠણ ભાષા, સાદી કર્યા છતાં પણ હેમાં પૂર્વેનું કઠણપણું આવવાનું જ તે વગેરે કારણથી-સ્વીકારાય એ વાત જ અશક્ય છે. સાહિત્ય માટે તો વળી એક તત્ત્વ સર્વથા આવશ્યક છે, તે એ કે તે ભાષા તે પ્રજાના જીવન જોડે ઓતપ્રોત જોઇએ. પ્રજાનું તે ભાષા જીવન જ હોય, તે ભાષા શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે લોકો ગ્રહણ કરતા હોય, માતાના દૂધ સાથે ધાવતા હોય, ત્હારે જ તે ભાષામાં સાહિત્ય પ્રગટે, ટકે, અને ભવિષ્યમાં વારસાની પેઠે ઊતરે. મનોવ્યાપાર, લાગણીઓ, વિચાર, ઇત્યાદિના સૂક્ષ્મ ભેદો ભાષામાં પ્રગટ કરવા તે વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક ભાષાને લેઇ જ સંભવે, અને તે માતૃભાષાને વિશે વિશેષ. માનવજાતિની ભાષાની મૂળ ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે હો, પરંતુ હવે તો ભાષાઓ, કવિયોની પેઠે, સ્વાભાવિક જન્મના નિયમને વશ છે, બનાવી સકાતી નથી. કૃત્રિમ ભાષા એ નામ અન્તર્વિરોધવાળું છે. માટે કૃત્રિમ ભાષાઓ-પછી તે વોલાપુક, કૌસ્મોસ, એસ્પરેન્ટો, કે સરલ સંસ્કૃત કે ગમે તે હો-સર્વે નિષ્ફળ થઈ લુપ્ત થવાને જ પ્રગટ થાયછે.

(૨) અંકવાળા પ્રકાર માટે ડૉકટર શ્રાડર ઉર્દુનું દૃષ્ટાન્ત રજૂ કરેછે હિન્દી ભાષાથી આ ભાષાનો ભેદ એઓ સારી રીત્યે બતાવેછે. ઉર્દુ અને હિન્દુસ્તાની એમ વળી બે જુદા ઝીણા ભેદ બતાવ્યા છે. આ બે ભાષાઓ હેમની પૂર્વે અસ્તિત્વમાં રહેલી હિન્દી ઉપર ફારસી ભાષાના સંસ્કાર, મિશ્રણ વગેરેથી તૈમુરના વખતથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.* ફારસીનો અંશ વધારે જેમાં તે ઉર્દુ, અને ઓછો તે હિન્દુસ્તાની ; પરંતુ ફારસી અને હિન્દી એ બેના મિશ્રણથી ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઇ. દિલ્હીના સદરબજારમાં હેનો જન્મ થયો ; માટે ઉર્દુ (ઉર્દુ=છાવણી, Camp તે ઉપરથી) નામ પડ્યું પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ફારસીનો કાલક્રમે વ્યવહારમાંથી લોપ થયો, પણ હિન્દી તો અદ્યાપિ ઉર્દુની સાથે સમાન્તરે કાયમ રહેલી છે. અને હવે હિન્દી તે બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સમકાલીન, સમબલ, થઇને રહીછે, અને એ સર્વેમાંથી સ્પર્ધામાં કોઇ ભાષા સર્વોપરિ થઇ સમાન ભાષા (*lingua franca*)નો હક મેળવી સકેછે કે કેમ તે જોવાનું છે.

---

*આ ભાષા વિભાગ સ્થૂલ રીતે ચાલશે. હિન્દી અને ઉર્દુ એ બે હિન્દુસ્તાનીના વિભાગ તરીકે ડૉકટર ગ્રીઅર્સને બતાવી છે તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે.

આ રીતે આપણે (૧) અંકવાળા પ્રકાર ઉપર આવિયે છિયે ; અર્થાત્, બીજી ભાષાઓને કેવળ દાબી દઇ લુપ્ત કર્યા વિના સર્વોપરિ એક ભાષા સ્પર્ધામાં આગળ પડીને થાયછે તે પ્રકાર. આ વર્ગ માટે જૂના વખતમાં ગ્રીક, હાલ મલયભાષા, હાલની અરબીભાષા-ઉદાહરણ રૂપે ડૉકટર શ્રાડર આપેછે. ત્હેમાં ઊતરવાનું પ્રયોજન અહિં નથી માત્ર હવે આપણા આ લેખના મુખ્ય પ્રશ્નની, અત્યાર સુધીની ચર્ચાના અને અન્ય તત્ત્વોના પ્રકાશમાં, પરીક્ષા કરીશું

તો પ્રથમ પ્રશ્ન—ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે ? એ માટે એક શઙ્કા બતાવી ચુકાઇ છે તે પછી આગળ વધિયે. શક્યતા એ આપણા માનુષ ઇતિહાસને માટે સંભવનીયતા જોડે સમાનાર્થે ગણવાની છે. બાકી અશક્ય તો જગતમાં કશું નથી. પરંતુ માનવવ્યવહારમાં સંભવાસંભવ વડે જ શક્યાશક્યતાની કલના કરી સકાય છે. તો આ બાબતમાં સંભવ શો જણાય છે ? નવી ભાષા ઉત્પન્ન કરવી એ તો ઉપર કહ્યું તેમ અસંભવનીય જ છે હેવી ભાષાઓનો ઇતિહાસ જોતાં એ ટકવી જ કઠણ છે. ત્હેમાં ડૉકટર શ્રાડરની સાદી સંસ્કૃત તો કેવળ સંભવની પાર જ રહેનારી છે. હેમની એ સાદી સંસ્કૃતના લાભમાં એઓ કેટલીક દલીલો લાવેછે, તે જરા ઝડપથી તપાશી જઇયે.

(૧) અંકવાળો પ્રકાર સંભવે કે નહિં તે પરીક્ષા કરતાં એઓ હાલની હિન્દુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાંથી કોઇ સર્વોપરિ થઇ સકે તે તપાસ કરેછે, અને ઠરાવેછે કે કોઇ દ્રાવિડ ભાષાનો વિજયી નહિં થાય ; બાકીનો હિન્દુસ્તાનનો ભાગ એ દ્રાવિડ શબ્દસમૂહ સ્વીકારશે જ નહિં હેમને મતે, જો કોઇ ભાષાને માટે વિશેષ સંભવ હોય તો, મરાઠી, હિન્દી કે બંગાળી હેમાંથી એક માટે સંભવ છે. અને હિન્દી માટે આ ત્રણેમાંથી વિશેષ દાવો કરવામાં આવ્યો છે ; એ ભાષા મરાઠી તથા બંગાળી કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં બોલાય છે. પરંતુ, કહેછે, માતૃભાષા તરીકે બોલનારની સંખ્યા ગણતાં બંગાળીથી બીજે નંબરે હિન્દી આવશે. (આ હેમનું વચન જરાક શંકાને સ્થાન આપનારું છે. હિન્દી બોલનારની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે, ત્હારે બંગાળી બોલનારા ૪,૪૬,૨૪,૦૪૮ છે*). હિન્દી સંસ્કૃતની સમીપ બીજી ભાષાઓ કરતાં વિશેષ છે, એમ એઓ માનેછે. (જોકે હેમાં તથ્યાંશ બહુ નથી), અને એ ભાષા સ્હેલી અને સુન્દર છે. આમ છે તોપણ હિન્દીનો વિજય એઓ અસંભવિત માનેછે, અને તે માટે કાંઇક વિચારપૂર્ણ કારણ બતાવેછે ; તે એકે (૧) અંકવાળા પ્રકારમા સર્વત્ર જોવામાં આવેછે કે જે લોકો સર્વોપરિ અને અગ્રણી હોયછે ત્હેમની ભાષા સર્વોપરિ થાયછે, અને આ સ્થિતિ હિન્દીને નથી.

ત્હારે અંગ્રેજીનું કેમ ? એ સમાન ભાષા ના બને ? આ પ્રશ્નનો નકાર પક્ષમાં એઓ ઉત્તર આપેછે. કારણો એ બતાવે છે ;—

---

*Census of India 1901 Vol. I, India Part I Report pp. 346-367. પૂર્વહિન્દી અને પશ્ચિમહિન્દી એ મળીને આંકડો ઉપરનો મૂકયો છે. રિપોર્ટના એ પત્રકમાં જુદા જુદા બતાવ્યા છે.

(૧) અંગ્રેજીનો વિજય થાય તો હિન્દુઓને પોતાનું જાતિત્વ, પ્રજાત્વ, તજવું પડશે, અને તેમ તેઓ કદી કરે નહિ

(પ્રસંગવશાત્ અહિં કહીશું કે આ દલીલમાં સમાનભાષા (*lingua franca*)નું સ્વરૂપ માત્ર વ્યવહાર માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તોને સાધનારી ભાષા એ કક્ષામાંથી ખસેડીને પ્રત્યેક પ્રાન્તના સર્વ લોકોની નિત્યવ્યવહારની-માતૃભાષા જેવી જ-ભાષા એ અર્થમાં મૂકી દેવાની ભૂલ થાયછે)

(૨) અંગ્રેજી ભાષા યુરોપિયનોને સ્હેલી પડે એમ છે, પણ હિન્દુઓ માટે સ્હેલી નથી, અને હિન્દુના માનસિક વલણ વિચારને અનુકૂળ નથી

(આ દલીલમાં પણ યાથાર્થ્ય નથી અંગ્રેજી ભાષા હિન્દુઓ કેટલી સમગ્ર રીતે વાપરી શકેછે, કેવા સમર્થ વક્તાઓ તથા લેખકો એ ભાષામાં હિન્દુઓમાંથી થયાછે તે વિચારીશું તો એ દલીલનું બળ ઘટી જશે તેમ વળી *lingua franca*-સમાન ભાષા-ના સમુચિત અર્થ અને હેતુને માટે અંગ્રેજીના હાલા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઉપર કાબૂ મેળવવાની આવશ્યકતા પણ ઉત્પન્ન નથી થતી)

ત્યારે ઉર્દુ?—તેપણ નહિ, એમ ડૉ. શ્રાડર કહેવેછે એ ભાષાથી ઉન્નતિને બદલે અધોગતિ પ્રજાની થવાનો ભય છે, અને હવે આ (૩) અન્નો પ્રશ્ન આવ્યો, તો ત્હેમાં એમ તત્ત્વ પ્રવર્તે છે કે દેશમાં પ્રવર્તમાન બે ભાષાઓનું મિશ્રણ થાયછે અને ઉર્દુ અથવા તો ત્હેનું ઓછું ફારસી સ્વરૂપ હિન્દુસ્તાની તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત નથી જે બે ભાષાઓનો મેળ થઇ નવી ભાષા થતી સંભવે, તે આર્ય અને દ્રાવિડ એમ બેના મિશ્રણથી થાય અને આર્ય તે જીતનારી પ્રજા અને દ્રાવિડ તે જીતાયલી પ્રજા હોવાથી, ભાષાના વિકાસના ઇતિહાસ પ્રમાણે વ્યાકરણસ્વરૂપ દ્રાવિડ અને શબ્દભંડારનો ભાગ આર્ય હોવો જોઇએ હાલી એવી ભાષા ભરતખંડમાં છે? માત્ર એક ભાષા બહુ ભાગે એવી છે,—તેલુગુ હેમાં વ્યાકરણ દ્રાવિડ છે અને શબ્દ સમૂહ ઘણે ભાગે સંસ્કૃત છે આ ઉપરાંત, દ્રાવિડ ભાષાઓમાં તેલુગુ બોલનારની સંખ્યા સર્વથી વધારે છે બે કરોડ લોકો એ ભાષા બોલનાર છે (આમ ડૉ. શ્રાડર કહેછે તે ઠીક, પરંતુ ભરતખંડમાં એ શી ગણતરીમાં? ૭ કરોડ હિન્દી બોલનાર, લગભગ ૪½ કરોડ બંગાળી બોલનાર, ત્હાં એ શા હિસાબમાં? અને માત્ર બોલનારની સંખ્યા એ ઘીરણ સર્વાંગે ઉપયોગી નથી) તેલુગુ મધુર ભાષા છે હિન્દુસ્તાનની ઇટાલિયન એમ ત્હેને નામ મળ્યું છે માટે સંસ્કૃત શબ્દસમૂહ વધારે અને વ્યાકરણ વધારે સાદુ હેવી બનાવેલી તેલુગુ સમાનભાષા ભરતખંડ માટે સંભવે.—આમ કારણો સાથે કલ્પના મૂકીને પોતે એ વિષે પણ હિન્દી જેવી જ મુશ્કેલી બતાવેછે,—બોલનારી પ્રજાના સર્વોપરિપણાનો અભાવ એ અડચણ નડેછે

આ કારણોથી (૩) અન્ના પ્રશ્ન ઉપર આવી એ વિદ્વાન્ ડૉક્ટર પોતે એક નવી સંસ્કૃત ઉપજાવવાની સૂચના કરેછે એ સાદી સંસ્કૃતનું સ્વરૂપ ટૂંકામાં એટલું જ છે કે—

(૧) એક અર્થના અનેક શબ્દોમાંથી એક જ શબ્દ સ્વીકારવો,–યોગ્ય લાગતો, જેમકે, नयन, नेत्र, चक्षुस्, વગેરેમાંથી માત્ર नेत्र ; सूर्य, रवि, हरि, ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોમાંથી માત્ર सूर्य; खाद्, अद्, भक्ष्, नक्ष्, ઇત્યાદિમાંથી માત્ર भक्ष्;–ઇત્યાદિ અને—

(૨) જેમ બને તેમ જુદા જુદા ગણ, જુદા જુદા વિભક્તિઓ માટેના પ્રાતિપદિક શબ્દોના વર્ગ તે ઓછા કરી નાખવા ઉદા૦—હ્રસ્વ ઇકારાન્ત નરજાતિના તથા નાન્યતરજાતિના શબ્દો બધા તજવા, अग्नि ને બદલે अनल શબ્દથી ચલવવું, वारि ને બદલે जल, विधि ને બદલે विधान, सत्कार, रीति;

તેમ જ, હ્રસ્વ ઉકારાન્ત સર્વ શબ્દો તજવા, शत्रु, रिपु, ને બદલે वैरी વાપરવો તે જ પ્રમાણે બીજા નિયમો બનાવી, गरीयान् ને બદલે गुरुतर, यवीयान् ને બદલે यवीऽधर ઇત્યાદિ સ્વીકારવા —ઇ ઇ

એજ પ્રમાણે વિભક્તિ અને ધાતુ રૂપો વિશે કેટલીક યોજનાઓ બતાવી છે, ત્હેમાં ઊતરવાની જરૂર નથી પરંતુ આ ટેમની સરલ કરેલી સસ્કૃતના લાભ તથા સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે એઓ બતાવેછે તે તરફ નજર કરિયે —

(૧) આ સરલ બનાવેલી સસ્કૃત ભાષા ઘણી સ્હેલી અને ભાષાજ્ઞાનની ખામીવાળાઓને પણ આવડી જાય હેવી છે,

(૨) આ ભાષા વિદેશીય નહિ તેમ ચાલૂ દેશી ભાષાઓમાની પણ નહિ, પણ સસ્કૃત હોવાથી, હિન્દુસ્તાનના સર્વ લોકો વગર વિરોધે સ્વીકારશે,

(૩) આ ભાષા સ્વીકારવામાં બે કારણોથી સરલતા થશે, એક તો, સર્વ ભારતવાસીઓની પાસે સસ્કૃત શબ્દોનું થોડુ ઘણુ ભડોળ હોયછે, અને બીજુ, ગ્રીક તથા લેટિન જેમ બોલવામાં વપરાતી નથી તેમ સસ્કૃતનુ નથી, સસ્કૃત ભાષા હિન્દુસ્તાનમાં હજી સુધી બોલાતી આવીછે, સાધારણ જનસમૂહમા તો નહિ જ તે ખરુ,

(૪) આ સરલ સસ્કૃતદ્વારા પ્રાચીન સસ્કૃતનુ જ્ઞાન આપોઆપ સુગમ થવાનો માર્ગ ઊઘડશે, તેથી ભારતવાસીઓ, જેમનુ જીવન સસ્કૃત સાહિત્યથી જ ઓતપ્રોત છે તેઓ, જ્ઞાનમા વધારે બળવાન થશે, અને ભરતખંડમા રહેનાર પરદેશીઓ એ સરલ સસ્કૃતદ્વારા આ દેશની સાથે વધારે સમભાવ અને નિકટ સબન્ધમા આવશે અને હિન્દુસ્તાનના ગૂઢ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન મેળવશે,

(૫) આ સાદી સસ્કૃત શીખવાને એક વર્ષથી વધારે વખત નહિ લાગે

આ બધા લાભ, બારીકીથી તપાસતા, સારહીન જણાય છે

(૧) ડોક્ટર ગ્રીઅર્સન ધારેછે તેમ એ નવી ભાષા કોઇ પણ રીતે સ્હેલી નથી સસ્કૃત કરતાં સ્હેલી એટલું જ છે; પરન્તુ ભરતખડના સામાન્ય વર્ગને તેમજ શિક્ષિતમાથી ઘણા ભાગને સ્હેલી નથી જ થવાની. શબ્દસમૂહ સરલ વખતે થશે પરતુ વ્યાકરણ તો સર્વથા કઠણ જ રહેવાનું સરલ કર્યા પછી પણ જે અશ આ નવી ભાષામા રહેછે તે આખરે તો સસ્કૃત જેમની કઠિનતાવાળો અને શ્રમસાધ્ય જ રહેછે, અને ચાલૂ દેશી ભાષાઓની સરલતાથી તો અતિ દૂર જ રહેનારો છે સસ્કૃત ભાષામાના વિષમ સ્વરૂપોને સ્વાભાવિક રીત્યે વસારી મ્હોચાડી વગેરે અનેક પ્રકારે સુગમતાને પ્રવેશ આપનારા જે બળોએ પ્રાકૃતભાષાઓ તથા હાલની દેશી ભાષાઓ ઉત્પન કરી છે, તે બળોની ગતિની સ્હામે જવાની કૃતિ જ આ નવીન યોજનામા થાયછે; કેમકે એકદમ કૂદકો મારીને પાછો સસ્કૃત પદ્ધતિનો આશ્રય કરવો પડેછે

જરાક સ્પષ્ટતા કરિયે સસ્કૃત ભાષાનુ સ્વરૂપ Synthetic—સમસ્તપદ્ધતિનુ-હતું, અર્થાત્ હેમા પ્રકૃતિની સાથે જોડાનાર પ્રત્યય મૂળ પૂર્ણ અર્થના શબ્દ હોય ઘસાઇ જઇ પ્રત્યય રૂપે સલગ્ન થઇ જાયછે આથી વિપરીત વ્યાપાર analytic—વ્યસ્તપદ્ધતિનો છે અસલ જે ભાગને મધ્યદેશ કહેતા હતા ત્યહા પ્રવર્તતી હાલની દેશી ભાષાઓ તે આન્તરમડળની ભાષાઓ, અને હેની આસપાસના અમુક પ્રદેશની દેશી ભાષાઓ તે બાહ્યમડળની ભાષાઓ, એમ વિભાગ પાડીને ડોક્ટર ગ્રીઅર્સન* બતાવેછે કે આન્તરમડળની ભાષાઓ વ્યસ્તપદ્ધતિ સ્વીકારનારી છે, અને (ગુજરાતી શિવાય બાકીની) બાહ્યમડળની ભાષાઓ સમસ્તપદ્ધતિ આદરનારી છે હેમા વળી મૂળ સમસ્ત પદ્ધતિની હોઇ પછી વ્યસ્તપદ્ધતિમા સક્રમણ કરી ફરી પાછી સમસ્તપદ્ધતિમા પ્રવેશ કરનારી કેટલીક છે તે એટલે સુધી કે ક્રિયાપદોના રૂપોમા તો પુરુષ વાચક સર્વનામો enclitic† દશા એટલે સશ્લિષ્ટ દશા પામીને વિલીન થઇ જાયછે અને ક્રિયાપદના રૂપોનો પુરુષ સૂચવનારા ચિહ્ન થઇને જ રહેછે હવે આ સર્વ ક્રમમા ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે સમસ્તપદ્ધતિમા જતા પણ પ્રત્યયોના ક્ષીણ રૂપમા શબ્દો જાયછે તે ક્ષીણ રૂપો તે શબ્દો નવા જ ઉત્પન થયેલા છે, મૂળ સસ્કૃત વગેરેમાથી પ્રાપ્ત થયેલા ખરા, પણ સસ્કૃતમા તે પ્રત્યયને માટે વપરાનારા નહિ, તેથી તે રીત્યનો નિયમ પાળનારા પણ નહિ આ રીતે હાલની દેશી ભાષામા સ્વરૂપ બધારણ

---

*Census of India 1901 Vol I—India Part I Report, Chap VII Language, p 299, paras 490–493

†Enclitic=Attached to and dependent on a preceding word in stress and accent as *ge* in Greek and *que* in Latin Such words give up their own accent and generally change that of the word to which they are attached આ accent ને માટે છે તે અહિ પ્રત્યયના અર્થના ગૌણપણાને ઉદ્દેશીને શબ્દ વપરાયો છે

સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને અને ભાષાના જીવનતત્ત્વને અનુકૂળ રીતે આ પદ્ધતિયો સ્વીકાર્યે ગઇ છે. તે પ્રકારને ક્ષોભ પમાડીને, ભાષાની પ્રકૃતિની સ્હામે ગતિ કરીને, ડૉ. શ્રાડરની યોજના એકદમ ફલંગ મારીને મૂળ સંસ્કૃતની જ સમસ્તપદ્ધતિ ઉપર રચના રચેછે. તે ચાલૂ દેશીભાષાથી પરિચિત લોકોને અનુકૂળ ના હોઇ કઠણપણું આમ ઉત્પન્ન થાયછે. અર્થાત્ આ નવીન ભાષા સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાન્તિ (natural evolution) ના તત્ત્વને અનુસરતી નથી, કેમકે એક રીતે કૃત્રિમ રચના જ આણેછે.

આ કઠણપણામાં ઉમેરો વળી એ થાયછે કે વ્યાકરણના નિયમો શીખી રૂપો સાધવાનો માર્ગ આ યોજનામાં નથી રાખ્યો ; પણ કેવળ તૈયાર રૂપો ગોખી કાઢવાં એમ રાખ્યું છે ; કેમકે ૫૦ નિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદો માટે તો ધાતુ અને પ્રત્યયની સંકલના નિયમ પ્રમાણે કરવાની આ પદ્ધતિમાં છે, પણ બાકી ૨૦૦ અનિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદોનાં આઠ આઠ રૂપ—એટલે ૧૬૦૦ રૂપ એકંદર—માત્ર ગોખી કાઢવાનાં છે. એ વિદ્વાન્ કહેછે અંગ્રેજીમાં ૨૨૦ અનિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદોનાં જુદાં જુદાં રૂપો ગોખીને શીખાય છે તો આ શામાટે ના થાય ? પરંતુ આ હેમનુ વચન કાંઇક આશ્ચર્ય મૂઢ આપણને બનાવનારું છે. અંગ્રેજી શીખવામાં આ સ્થિતિ અને આ ક્રમનું સેવન આપણે તો હજી સુધી કર્યું નથી. ડોક્ટર શ્રાડર જર્મન જણાય છે, અને પોતે જર્મન લોકોની અભ્યાસ પદ્ધતિની દૃષ્ટિયે જ જોતા હોય એમ લાગેછે. પરંતુ જર્મન ઉદ્યોગીપણાને જે સુસાધ્ય છે તે હિન્દુસ્તાનના લોકોને, અને તે સમાન ભાષાને માટે અપેક્ષિત, સાધારણ વર્ગના લોકોને તો, અસાધ્યજ બનશે.

(૨) સંસ્કૃત ભાષા આ દેશની હોવાથી ભરતખંડના લોકો વગર વિરોધે 'આ સરલ સંસ્કૃત સ્વીકારશે એ આશા રાખવામાં, પારસી, મુસલમાન, ઇત્યાદિ વર્ગનું કેવળ વિસ્મરણ થાયછે. એ લોકોને મન સંસ્કૃત તે કેવળ વિદેશી ભાષા જ છે. તેમ જ એ લોકો ક્ને સંસ્કૃત શબ્દનું ભંડોળ છે એ લાભ પણ એ વર્ગ માટે લાગૂ નહિં પડે. વળી હિન્દુઓમાં પણ મ્હોટું મંડળ સંસ્કૃતથી અસ્પૃષ્ટ જ છે તે ભૂલવું ના જોઇયે.

(૩) સંસ્કૃત ભાષા હિન્દુસ્તાનમાં હજી બોલાય છે—એ દલીલ બહુ શક ભરેલી છે. શાસ્ત્રી લોકો, બનારસમાં પણ પંડિત વર્ગ, અને મદરાસમાં કાંઇક વિશેષ ભાગે, આ ભાષા બોલાય છે એ ખરું ;-પરંતુ એ જીવંત ભાષાને રૂપે નહિં-જ, મૃત ભાષા જ છે, એ વાત ભૂલી જવાતી જણાય છે.

(ક) ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિ પત્રકમાં આખા ભરતખંડમાં ૭૧૬ જણ સંસ્કૃત (પોતાની ભાષા તરીકે) બોલનારાની નોંધ થયેલી છે,*—તે સ્થિતિથી આ મ્હારા વચનને બાધ આવે એમ નથી. કેમકે એ કેવળ અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે અને ૨૯ કરોડ ઉપરાંતની વસતિમાં ૭૧૬ જણ તે મહાસાગરમાં બિન્દુ સમાન છે. તેમજ, એ બોલનારા વિશે વધારે માહિતી મળે તો કાંઈ પ્રકાશ જુદો પડે. તોપણ આટલા ઉપરથી સંસ્કૃતભાષા જીવંતભાષા તો નહિં જ ગણાય.

*Census of India 1901 Vol I.–A Part II–Tables, Table X Part III. p 174.—

ત્હા આ પ્રમાણે સ્થાન વિસ્તાર છે —

વિભાગ	પુરૂષ	સ્ત્રી.	કુલ
બલુચિસ્તાન	૨	૦	૨
મદ્રાસ	૩૧૫	૨૨૬	૫૪૧
કાશ્મીર	૮	૦	૮
મદરાસ સંસ્થાનો (ત્રાવણકોર)	૮	૬	૧૫
મહિસુર	૧૦૫	૪૪	૧૪૮
કુલ	૪૪૦	૨૭૬	૭૧૬

મદ્રાસ અને મહિસુરમા જ મુખ્ય સંખ્યા છે એ આ ઉપરથી જણાશે.

(૪) (૫) આ કારણોથી આ ભાષા અસંભવિત લાગેછે એટલે નં ૪ વાળો લાભ નિરાધાર જ થાયછે, અને નં ૫ વાળો લાભ પણ નિષ્ફળ બનશે તેમ આ સરલ સંસ્કૃતમા શબ્દસમૂહના વૃક્ષના ડાળા પાંદડા કાપી નાખ્યાથી તેમ જ વ્યાકરણના રૂપાન્તરોની કાપકૂપ કર્યાથી આ નવી ભાષાના શુષ્ક વૃક્ષ ઉપર સાહિત્યના ફળોનુ તો કદી પણ દર્શન ના થવાનુ

આમ આ નવી ભાષાનો અસંભવ જોયો અને એકદમ કહી જ દઇશુ કે કોઇ પણ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ભાષા સજીવન રૂપે પ્રચરે એ વાતની સ્વરૂપાસિદ્ધતાને લીધે એ પ્રકારના પ્રયાસમા મલ અને શ્રમનો વૃથા ક્ષય કરવો એ અનિષ્ટ જ છે

સમાન ભાષાની ઉત્પત્તિના ત્રણ પ્રકારમાથી (૩) નમ્બરવાળો પ્રકાર જેમ અસંભવિત છે, તેમ (૨) નમ્બરવાળો પ્રકાર ચિન્તકોના દર્શનથી અતીત છે ચાલુ ભાષાઓમાથી કોઈ એનો સંયોગ થશે અને તે ઉપરથી કોઈ ભાષા ઉત્પન્ન થશે એ ભવિષ્ય જોવુ મનુષ્ય શક્તિથી જેમ બ્હાર છે તેમ આ પ્રકારની ચર્ચા માટે નિષ્પ્રયોજન છે આ સમન્ને કદી તર્કને છૂટ આપી ભવિષ્યની કલ્પના કરાય પરતુ ભરતખંડ માટે સમાન ભાષાનો પ્રશ્ન તર્કની કક્ષાની બ્હાર હોઈ વ્યવહાર યોજનાના ક્ષેત્રમા દાખલ કરવાનો અહિ તો પ્રયાસ છે

માટે (૧) નમ્બરવાળો પ્રકાર જ બાકી રહ્યો. અનન્તકાળમા પણ સ્પર્ધા કરનારી અનેક ભાષાઓમાથી એક વિજય મેળવી સમાનભાષા થાય એ સ્વાભાવિક બનાવને અધીન વાત જ છે આપણી કૃતિને તાબે નથી અને એટલે અંશે તર્ક મેળ ભવિષ્ય જોવાનો પ્રકાર જ થાયછે પરતુ અહિ (૨) નમ્બરવાળા પ્રકાર કરતા કાંઈક વધારે દૃઢ ભૂમિ ઉપર આપણો પગ છે પેલામા બે ભાષાઓના સંયોગનો સંભવ અને તેથી ફલિત થતી નવી ભાષાની અજ્ઞાનતા એ અંશોથી અત્યન્ત અનિશ્ચિતતાના કળણમા ઊતરી પડાય એમ ભયછે અહિ તો જમાનાના ચિહ્ન વગેરે ઉપર લક્ષ રાખી એક જ ભાષા માટે સંભવપરીક્ષા કરવાની છે તેથી નાટક સ્થિર પાયા ઉપર ઇમારત ચણવા

જેવું છે ખરું. આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દી અને અંગ્રેજી એ બે ભાષાઓ વચ્ચે પ્રશ્ન આવીને રોકાઇ રહેશે એમ લાગેછે ;—પણ જો પ્રથમ એ વાત ખરી હોય કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે તો. માટે આ પ્રશ્ન હાલ ક્ષણવાર મુલતવી રાખી, એ શક્યતાને અંગે બીજી સ્થિતિયોનો વિચાર કરિયે. એક સ્થિતિ તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ચૂક્યા છિયે ; તે એ કે ભરતખંડ તે દેશ નહિં, પણ અનેક દેશો—ભિન્ન ભિન્ન જીવંત, સાહિત્યચૈતન્યની સ્ફુર્તિવાળી, ભાષાઓવાળા દેશો—નો સમૂહ છે. આ સ્થિતિ આ કાળમાં જ છે એમ નથી. અતિ પ્રાચીન સમયથી ભરતખંડની સ્થિતિ—રાજકીય, તેમજ ભાષા, વ્યવહાર, ઇત્યાદિ સંબન્ધે—આ પ્રકારની જ હતી. સંસ્કૃત ભાષા બોલનારા આર્યોએ આવીને સંસ્કૃતને પ્રવેશ પમાડયો તે કાળમાં પણ સંસ્કૃત સર્વવ્યાપિની ના થઈ સકી, અને સંસ્કૃત ભાષા તે બોલાતી જીવંત ભાષા તરીકે પ્રબળ રીતે વ્યાપી હતી તે સમયે પણ ત્હેની સાથે સાથે જ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાકૃતો પણ પૂર જોરમાં પ્રચરિત હતી. આ સામ્યથી જોતાં હાલના કાળમાં પણ ગમે તે એક ભાષા સર્વોપરિ બનશે તો પણ હેનું કાર્ય નિયન્ત્રિત પ્રદેશમાં સમાઇ રહીને પ્રાન્ત પ્રાન્તની સ્વતન્ત્ર ભાષાઓ પોતપોતાની ખીલવણીમાં પ્રગટ જ રહેશે એમ જણાય છે. આ કારણથી પણ ભરતખંડ માટે એક ભાષા હોવાને ઐતિહાસિક અસંભવનો બાધ જણાય છે.

- દિ.' બ. અંબાલાલભાઇયે આ પ્રશ્ન વિશે પ્રસંગવશાત્ વિચારો જણાવ્યા છે તે બહુજ ધ્યાન આપવા લાયક અને ગમ્ભીર ચિન્તનનું ફળ હોય હેવા જણાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે એઓએ પ્રમુખ સ્થાનથી આપેલા, બહુ વિચારપૂર્ણ અને ઉપયોગી, ભાષણ તરફ વળતાં નીચેનાં વચનો નજરે પડેછે :—

> " હાલ કેટલાક હેવું માનેછે કે દેશનું ઐક્ય વધારવાના અર્થે એક જ ભાષા કરવી જોઇયે. હવે જો એક જ ભાષા થાય તો કાં તો અંગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય. પણ ગુજરાતીને કાંઇ આશા નથી કદાપિ એમ કહેવામાં આવશે કે આપણે તો કરિયે છિયે તે કર્યા કરો, પછી જે થાય તે ખરું ; પણ હાવું મન રાખવું ઘટારત નથી. જો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ ને શ્રમ શું કામ ખરચવું ? હવે મ્હારી જાતના નમ્ર વિચાર આપના આગળ આ સંબન્ધમાં મૂકુંછુ. હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય થાય એ મ્હારા મનનો ઊંડો મનોરથ છે તેમ બીજાને પણ હશે જ. પણ એ ઐક્ય સામ્રાજ્ય સ્વરૂપનું (federal union) થવું જોઇયે, ને ત્હેવું જ થવું ઇષ્ટ છે, ને ત્હેવું જ થવું શક્ય છે એમ હું ધારુંછું બધો દેશ સર્વ રીતે એક થાય એમ સૈકા કે બે સૈકામાં બને એમ હું ધારતો નથી. જે ઐક્ય થશે તે સામ્રાજ્યસ્વરૂપનું થશે, એટલે બંગાળ, હિન્દુસ્તાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલંગ વગેરે જુદા જુદા ખંડો એક સંપથી જોડાશે. હાલી

સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા ને ત્હેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ સંપ ને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પાસે પાસે આવતી જશે. પ્રત્યેક ભાગના જે લોક છે ત્હેમના ગુણ લક્ષણ ધીમે ધીમે મળતાં થશે. પણ લાંબામાં લાંબી નજર કરતાં પણ ગુજરાતી, પંજાબી, દક્ષણી, બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, તેલગી, એ બધા સર્વ રીતે એક થાય હેવો કાળ જો આવવાનો હશે તો તે ઘણો દૂર છે એમ હું માનુંછું. હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષાવાળી પ્રજાઓ ભેગી રહેછે તેમ અત્રે બનવું વધારે સંભવિત છે."

આ ગમ્ભીર ચિન્તન કરી ઊપજાવેલા વિચારોમાં વખતે કોઇ ગૌણ વાતોમાં મત ભેદને સ્થાન હશે. પરંતુ હામાં સમાયલા સમગ્ર દર્શન સ્હામે વાંધો ભાગ્યે લઇ શકાશે. હામાંના રાજકીય ભવિષ્યદર્શન વિશે ખાતરીથી બોલતાં વિચાર પડેછે; પરંતુ ભરતખંડ માટે એક ભાષાનો અસંભવ આ વિચારોમાં અર્ક રૂપે બતાવી દીધો છે તે ઉપર સુજ્ઞોએ મનન કરવાની જરૂર છે

સંભવ પરીક્ષાનું બીજી રીતે તોલન કરિયે. હાલ યુરોપખંડમાં ભાષાઓના જીવનનું વલણ શી રીત્યનું છે તે ઉપર નજર નાંખિયે. મે ૧૯૦૫ના *Fortnightly Review* માં એક લેખ આવેલો છે ત્હેમાંથી નીચેનો ઉતારો આપણને કાંઇક દિગ્દર્શન કરાવે છે :—

"Cosmopolitanism has gone out of fashion, and
lities have come into fashion and with the growth of
alities a new comet has grown into the sky, omin
strife, which may perhaps be *compendiously* descri
parotic philology. The last hundred years have w
ed a movement, which, partly by reason of its con
adaptation to political purposes and partly owing
existence of a scholastic mechanism calculated to se
it swift and thrilling triumphs, has been quite unp
in history. We have seen a new literary langu
to Greece, to Bohemia, and to Hungary; th
Erse is being revived in Ireland; a *beautiful epi*
written in modern Provencal And even where
cal motive is involved the mere growth of com
knowledge has sown the plant of literary expr
soils where it had never grown before, or where its
fno had been sparse and unnoticed. Norway after

dumb centuries has become a power in European literature; to Russia Europe owes its greatest school of modern fiction."*

આ ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે યુરોપખંડમાં એક સૈકાથી દેશ દેશની ભાષાનું સ્વતન્ત્ર સાહિત્યમય બંધારણ થવાનું વલણ શરૂ થયેલું છે અને હેનું પ્રાબલ્ય ચાલૂ છે અલબત એટલા જ ઉપરથી એમ અવસ્ય ફલિત ના થાય કે સર્વત્ર તે જ પ્રકારનું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આ યુગ હેવો છે કે પૃથ્વીના દૂર દૂરના ભાગ અન્યોન્ય સાથે નિકટ સંબન્ધમાં જોડાઇ ગયા છે; અને તેથી વ્હેપાર, જ્ઞાનપ્રવર્તક બળો, સાંસારિક ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારાં તત્ત્વો, તેમ જ ભાષા તથા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિયો, એ સર્વે પ્રદેશમાં અન્યોન્ય ઉપર સબળ અસર થવાના સંભવ વધ્યે જાય છે વચમાં આવેલી જડ જમીનથી એક બીજાથી છૂટાં પડેલાં સરોવરોમાં એકના જલ પ્રવાહનાં સંચલનો બીજાનાં સંચલને કશી અસર ના કરી સકે. પરંતુ ભૂગોળ ઉપર એક ધારા રીતે પથરાઇ રહેલા સાગરના અભિન્ન પ્રવાહમાં એક ભાગમાં થતા પ્રવાહોનું બળ અન્ય ભાગ ઉપર ઝડપથી તે જ પ્રકારની ગતિ આપ્યા વિના ના રહેવાનું. એ જ પ્રકારનો ગૂઢ નિયમ ભાષાના વિકાસ જેવા સર્વે પ્રકારોમાં પ્રવર્ત્તે એ સંભવનીય છે. આ કારણથી ભરતખંડમાં પણ ઉપર વર્ણવેલી યુરોપખંડની સ્થિતિ ભાષા વિકાસને સંબન્ધે પ્રગટ થાય એ જ વધારે સુસંભવિત છે. માત્ર એટલુંજ કે ત્હાં સો વરસ ઉપર તો અહિં ૨૫—૪૦ વરસ [illegible]દિ જો ક્રમ શરૂ થયો હોય. અને ચારે બાજૂ નજર કરીશું તો સ્થિતિ કાંઇક [illegible]હુંજ ધ્યાનમાં[illegible] આવશે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ, બંગાળ, ઇત્યાદિ સર્વે ઠેકાણે પોતપોતાના સાહિ[illegible]ત્ય ખીલવણી વધારવાના પ્રયાસો જોસભેર ક્હારનાએ શરૂ થયા છે; સાહિત્ય પરિ[illegible]ષદો [illegible]તાની ભરવા લાગ્યા છે; પોતાનાં સાહિત્યમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના નવા રક્ત[illegible] પૂર્વે ઉછાળા પ્રગટ કર્યા છે. આમ સર્વત્ર સ્થિતિ છે ત્હાં બધી ભાષાઓના સ્વરૂપને દાબી નાંખનારી આખા ખંડ માટે એક ભાષાની પ્રવૃત્તિ કેવળ વર્તમાન બળોની સાથે વિરોધમાં જ આવે.

[illegible]તે શઙ્કા ઉત્પન્ન થશે કે પાછલાં સો વર્ષથી યુરોપખંડમાં આ ભાષાઓના [illegible] વ્યક્તિવિકાસ (Individualism) પ્રગટ થયો છે, છતાં Volapuk અને [illegible]nto (વોલાપુક અને એસ્પરેન્ટો) જેવી સમાનભાષાના પ્રયાસ એ જ સમ[illegible]યા? અને ડોકટર શ્રાડર ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહે છે, એસ્પરેન્ટો પશ્ચિમ [illegible]રથી વિસ્તાર પામવા લાગી છે અને ભવિષ્યમાં મધ્યકાલીન લાટિનના જેવો [illegible]શે, ત્હેનું કેમ? આ વિરોધનું સમાધાન કાંઇ છે?–છે, પ્રથમ તો એ જ કે [illegible]ટે જોયેલું ભવિષ્ય આ ભલે હો, પણ મ્હારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે, ભાષા[illegible] તે જ ભાષાના સ્થાયિત્વને વિરોધી બીજ અન્તર્ગત રાખેછે, અને જે દશા [illegible]વગેરે કૃત્રિમ ભાષાઓની થઇ તે એસ્પરેન્ટોની થવાની. આ સાહસ જેવા

[illegible]"Our Insularity."–Address delivered to the Modern Lang-[illegible] Association in Oxford, in January 1909, by H. A. L. Fisher.

વચન માટે કાનો ટૂંકામાં બતાવવા પડશે. કોઈ પણ નવી ભાષા બરોબર શીખવા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજામાં વાસ કર્યાથી સુગમતા વિશેષ થાય છે, જે માત્ર પુસ્તકોના કે ગુરુમુખના સાધનથી બનતું કઠણ છે. તેમ જ કોઈ પણ ભાષાનો સારો વિકાસ થવા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજા પ્રથમ પાયારૂપે હશે તો ત્હેને ખીલવવાના પ્રયાસ થઈ શકશે. આમ ભાષાના જીવન માટે ભાષા બોલનારી જીવનવ્યવહારમાં બોલનારી–પ્રજા એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ છે અને વોલાપુક, એસ્પરન્ટો વગેરે જેવી બનાવટી ભાષામાં તો એ પાયો જ અસ્તિત્વમાં નથી, ત્યેમાં તો પ્રથમ ભાષા અને પછી ભાષા બોલનારું મંડળ નવું ઉત્પન્ન કરવાનું (સ્વાભાવિક પ્રજા નહિ પણ કૃત્રિમ મંડળ)–એમ putting the cart before the horse (આગળ ગાડું અને પાછળ બળદ જોડવા) જેવું થાય છે. આ કારણથી બનાવટી ભાષાઓ વિકાસ પામતી નથી અને જીવનધર્મ બજાવતી નથી, અને તેથી અન્તે મરણ પામે છે. જીવન અને વિકાસનું સ્વરૂપ જ એ છે કે જેનું જીવન અને વિકાસ થાય છે ત્હેને પોષણ અને ઉછેરની જરૂર છે. કોઈ છોડને પાણી, ખાતર, વગેરેનું પોષણ અને ખેતીને લાયકની જમીનની ઉછેર મળે છે ત્હારે ક્રમેક્રમે એ વિકાસ પામે છે ને ફૂલ ફળ આપનાર વૃક્ષ બને છે, નહિ તો તે છોડ સૂકાઈ જઈ મરી જાય છે. પ્રાણીવર્ગમાં પણ ખોરાક અને ઉછેરની સંભાળ હોય તો જ બાળકના અંગો વિકાસ પામી સબળ મનુષ્ય થાય છે, નહિ તો ક્ષીણ થઈ મરણ પામે છે. આ નિયમ ભાષા–ચેતનમય ભાષા–ને પણ લાગુ છે.* ભાષાના પોષણ અને ઉછેરને માટે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ અને એવા બીજા બુદ્ધિવ્યાપારના સંચલનો આવશ્યક છે, અને તે જીવન વ્યાપારમાં વપરાતી ભાષાને વિષે જ બને છે. બનાવટી ભાષામાં એ સંભવે નહિ.* સાહિત્યના પોષણાદિકથી જ ભાષાનું જીવન અને વિકાસ સધાય છે. કૃત્રિમ ભાષાઓનું અસલ સ્વરૂપ જ આ વ્યાપારને વિરોધી છે, અને તેથી એ ભાષાઓની કૃત્રિમતામાં જ નાશના બીજ અન્તર્ગત રહેલાં છે એમ મ્હારું માનવું છે.

પરંતુ આ વાદગ્રસ્ત ભવિષ્યદર્શન બાજૂ ઉપર મૂકતાં પણ ઉપર દેખાડેલો વિરોધ તે વિરોધાભાસ છે. વોલાપુક, એસ્પરેન્ટો, ઇત્યાદિ બનાવટી ભાષાઓનું પ્રયોજન વિચારીશું તો ઘણું સંકુચિત છે; જુદી જુદી ભાષા બોલનારી પ્રજાઓમાં વ્યાપાર વગેરે સંબન્ધને સરલ બનાવવા માટે એક બીજાથી સમજાય એવી સમાન બોલી (ભાષા નહિ પણ બોલી) ઉત્પન્ન કરવી એ જ એવા પ્રયાસોનો પ્રવૃત્તિહેતુ છે. સાહિત્યનું જીવન પ્રેરનાર સાહિત્યવાદ એ પ્રયાસોના ઉદ્દેશ અને સામર્થ્યની બ્હાર જ છે† અને હાલમાં ...

* હુન્ડી, મોડી ઇત્યાદિ માત્ર બજાર અને ધન્ધાના વ્યવહારની બોલીઓ આ કારણથી જ સાહિત્યજીવનને સમ્બન્ધે મરણ પામેલા જેવી જ છે. આમ બોલાતી ભાષાને વિશે જ તો બનાવટી ભાષાને વિષે તો સવિશેષ આ નિયમનું બળ અમલ કરવાનું હોય તો એ ભાષાના અસ્તિત્વને જ ધક્કો લાગવાનો.

† એસ્પરેન્ટોમાં કાવ્ય કરવાના પ્રયત્ન ક્વચિત્ જણાવામાં થયા છે, પરંતુ એ તદ્દન વિરલ હોઈ સાહિત્યના સ્થાયી જીવનની કોટિમાં નહિ જ આવે. તેમ જ એ પ્રયાસ સફળ થવા બહુ સંશય છે.

હેલા ભાષાઓના વ્યક્તિવિકાસના વ્યાપારમાં તો સાહિત્યના જીવનથી જીવંત ભાષાઓનો પ્રવેશ છે. અર્થાત્ આ વ્યક્તિવિકાસથી અસ્પૃષ્ટ રહી, અને હેને સ્પર્શ ન કરીને જ, વોલાપુક, એસ્પરેન્ટો વગેરે જેવા પવનો ધૂર્યા કરેછે.

આ સ્વરૂપનું જરાક વધારે ઊંડું દર્શન કરતાં જણાશે કે આ વિષયમાં બધા ભ્રમનું મૂળ એક જ છે, **સમાનભાષા** (*lingua franca*) અને **એકભાષા** એ બે ભિન્ન અર્થ અને પ્રયોજનનાં વચનો વચ્ચે ગેરવાજબી એકતા કરી નાંખ્યાથી બધો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો છે, અને બધા અનર્થનું મૂળ ત્હાં જ છે. એ ભ્રમને લીધે જ હિન્દીને ભરતખંડની એક ભાષા બનાવવાના મોહને વશ થઈ, હું આરમ્ભમાં ઈશારો કરી ગયોછું તેમ, કેટલાક આ બાબતના અતિભક્તો નિત્યવ્યવહારમાં, ઘરમાં, મિત્રો જોડે સંભાષણમાં, સર્વત્ર સર્વદા હિન્દીજ બોલવાનો ક્રમ કરતા જાણ્યા છે, અથવા તેમ કરવાની ઇષ્ટતા અને આગ્રહ તો તેઓ બતાવે જ છે દેશમાં રાજકીય હેતુથી ઐક્ય કરવું એ ઉદ્દેશ ઉપર લક્ષ રાખીને જ આ વર્ગની આ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ છે; અને તે **સમાન** ભાષાથી નહિં પણ **એક** ભાષાથી જ સુસાધ્ય છે એમ એ લોકોનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રશ્ન તરફ આ લોકોની આ પ્રકારની વૃત્તિ છે એ મ્હારી કલ્પના જ છે એમ નથી. ઘણા લોકોનો અનુભવ આ મ્હારા અવલોકનને પુષ્ટિ આપશે દિ બ અંબાલાલભાઈનો અનુભવ પણ એમ જ છે એ હેમનાં પાછળ ઉતારેલાં વચનોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. " દેશનું ઐક્ય વધારવા માટે ***એક જ ભાષા કરવી જોઇએ**"– એમ કેટલાક માને છે,-એમ હેમણે તે સ્થળે કહ્યું છે; અને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, "એ વાત નક્કી જ હોય કે આ (ગુજરાતી) ભાષા રહેવાની જ નથીતો પછી વ્યર્થ કાળ ને શ્રમ શું કામ ખરચવું?" એ વિચારથી એઓ પ્રશ્ન ઉભો કરે છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવાં મંડળોએ પોતાનો શ્રમ હવે બંધ કરવો કે જારી રાખવો. આ સર્વ ઇશારા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે **સમાન** ભાષા નહિં પણ **એક** ભાષાની જ સિદ્ધિ ઉપર કહેલા લોકો લક્ષ્યરૂપ ગણે છે એમ દિ બ. અંબાલાલભાઇના અવલોકનમાં પણ આવ્યું છે. પોતાનો **મત** તો અલબત ત્હેવો નથી જ.

એટલું જ નહિં પણ પાછળ કહેલા ડૉ. **થ્રાડરના** ભાષણમાં પણ સમાનભાષા મારેની. જ. ચર્ચા. ભાષણનો વિષય હતાં, એ વિદ્વાન પણ આ પ્રકારના ભ્રમમાં પડી ગયાછે. *Lingua franca* નું લક્ષણ એઓએ યથાર્થ આપ્યું છે કે-**દરેક જણ રોજ બોલે તે** ભાષા નહિં, પરંતુ અનેક ભાષાઓવાળા દેશમાં ઘણા લોકોએ અથવા તો શિક્ષિત લોકોએ જે ભાષા જાણવી જોઇએ તે ભાષા. આ માત્ર સમાન ભાષાનું લક્ષણ છે,–જેથી પોતપોતાની ભાષાઓ કાયમ રહી પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર સાંકળવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. આમ છતાં, પાછળ હું ઉતારો કરી ગયોછું તેમ, અંગ્રેજી સમાન ભાષા થવી સંભવે કે નહિં એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં એ વાતની શક્યતા વિરુદ્ધ કારણ આપતાં એ વિદ્વાનથી બોલાઇ જાયછે કે :—" First because it would mean that the Hindus have resolved to renounce their nationa-

*આ શબ્દો મ્હોટાં ટાઇપમાં મ્હેં ધ્યાન ખેંચવાને મૂક્યા છે.

lity , and that they are not likely to ever do " પરતુ આ સભવ સમાન ભાષા તરીકે અગ્રેજીને સ્વીકારવાથી આવે જ નહિ , વસ્તુસ્થિતિ જ જુવો —હાલ અગ્રેજી ભાષા હિન્દુઓમા જેસમેર પ્રચરિત છતા પોતાનું પ્રજાત્વ, હિન્દુ સ્વરૂપ, કાઈ તજાયુ નથી. એ સભવ તો સમાન ભાષા તરીકે નહિ, પણ એક ભાષા તરીકે નિત્ય જીવનની, સમાજની, ભાષા તરીકે સ્વીકારવામા જ સમાયલો છે આ સ્થળે આ એક ભાષાના પ્રયાસનું સ્વરૂપ પ્રગટ જણાછે ડો. શ્રાંડના ભાષણમા આ સમાન ભાષાના હેતુ અને મર્યાદાનું વિસ્મરણ બીજા એક બે સ્થળમા પણ થયેલું જણાય છે સમાન ભાષા તરીકે અગ્રેજી તથા હિન્દુસ્તાનીની સભવપરીક્ષા કરતા અગ્રેજી માટે એઓ કહેછે,—એ ભાષાની સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપાર, વિચાર, લાગણી વગેરે દર્શાવવાની શક્તિ હિન્દુઓને અસાધ્ય છે , પરતુ આ જ્ઞાન *lingua franca* માટે જોઈશે જ નહિ હિન્દુસ્તાની સ્વીમનાથી ઉન્નતિ નહિ પણ અધોગતિ દેશની થશે એમ ભય એઓ બતાવેછે પણ સકુચિત હેતુવાળી સમાન ભાષા માટે એ સાધકતાનો પ્રશ્ન જ શુ કામ ઉત્પન થાય ? સમાનભાષાને એકભાષાની જોડે ગૂચવી દેવાથી જ આ ભ્રમ થયાછે

આમ જ્હારે, એક ભાષા એ તો ભરતખંડ માટે અસભવ અને શક્યતાની બ્હારની જ વાત છે તો પાછળી જે તપાસ આપણે કરવાની પડતી મૂકી અગ્રેજી ને હિન્દી એમાની કેઇ ભાષા ભરતખડની એક ભાષા થશે, તે અન્વેષણ કરવાની—એક ભાષા માટે તો—જરૂર જ રહેતી નથી. પરતુ સમાનભાષા *lingua franca,* તરીકે કેઇ ભાષા સભવિત છે અને લેવી એ સ્વરૂપમા પ્રશ્નને ફેરવી નાખિયે તો વિચાર ચલવવાને બાધ નથી. પાછળ કહ્યુ તેમ એ સ્વરૂપે પણ અગ્રેજી કે હિન્દી એ બેમાથી એકને વિશે સભવ વધાર મદદ કરે એમ લાગેછે એક ભાષા તરીકે પણ સભવ આ બે ભાષા વચ્ચે જ દિ. બ. અંબાલાલભાઈએ પણ (પાછળના ઉતારામા) બતાવ્યો છે તો સમાનભાષા માટે તો સવિશેષ એમ બનશે. કારણો ઉઘાડ જ છે આ બે ભાષાઓ ભરતખડમા બીજી ભાષાઓ કરતા વધારે પ્રદેશમા અને હિન્દી વધારે લોકોમા બોલાય છે અને સમજાય છે—એ કારણ બનેને સમાન છે પરતુ આ બેમાથી કઈ વિજયી નીવડશે—સમાન ભાષા થવામા—એ પ્રશ્ન જોવા જેવો છે તો આ દૃષ્ટિયે એ બે ભાષાના લાભની અને વિરુદ્ધ દલીલો ગણી તપાશી જઇયે

અગ્રેજીના લાભમા અને હિન્દીની સ્હામે એમ કહી શકાશે કે વસ્તુસ્થિતિમા એ ભાષા ભરતખડમા દેશ દેશ વચ્ચે વ્યવહાર માટે પ્રસાર પામી જ ચૂકી છે , નાશનલ કો ગ્રેસ જેવી સાર્વદેશિક સસ્થાઓના કાર્યો અગ્રેજીમા જ ચાલેછે, ચાલી શકે, ને ચાલશે આખા દેશમા સરકારી દફ્તર ; ને પત્રવ્યવહારનો મહત્ત્વનો ભાગ અગ્રેજીમા જ હોય છે—એમ રાજ કારભારમા તો લગભગ પૂર્ણ અગ્રે અગ્રેજી જોડે તેમ જ પ્રાન્તીય ભાષાથી અજાણ્યા સર્વ લોકો જોડે, વ્હેપાર રોજગારમા, અન્ય વ્યવહાર કાર્યમા, પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમા જ ચાલેછે અને ભવિષ્ય પણ શક્યતાને આધારે તે દિશા જ દર્શાવેછે , આ પ્રવાહ અટકાવી શકાશે નહિ , અને આ સર્વ વ્યવહાર હિન્દીમા થવો દુર્લભ છે, કેમકે આખરે હિન્દી પ્રાન્તીય ભાષા જ છ વળી શાળાઓમા શિક્ષણ અગ્રેજીમા અન્ય

ભાષા તરીકે, અને ઉપલી કક્ષામાં તો મુખ્ય ભાષા તરીકે, સર્વત્ર અપાય છે,—હિન્દીનું નહિં,—તેથી પણ અંગ્રેજીનો વિસ્તાર થવાનો સંભવ, સાધનો, તૈયાર જ, અને કાર્યમાં ચાલૂ હોવાને લીધે, વિશેષ છે. ભરતખંડના સર્વ ભાગમાં અંગ્રેજી જેટલે ઠેકાણે બોલાય છે સમઝાય છે તેટલે ઠેકાણે હિન્દીને પ્રવેશ નથી; સિન્ધના ઘણા ભાગમાં, મુસલમાન વર્ગમાં પણ,—જનસમૂહમાં તો ખાસ કરીને, સિન્ધી શિવાય બીજી ભાષા કોઇ બોલી સમઝી સકતું નથી; મ્હેં *અન્ય સ્થળે દાખલો આપ્યો છે કે એક અમલદારને હિન્દુસ્તાની બોલનારો પટાવાળો ત્હેનાતમાં જોઇતો હતો, તે કોઈ મુખત્યારકાર પૂરો પાડી સકયા ન્હોતા; એ જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દી કાંઇક ઓછી વ્યાપેલી છે, અને એથી દક્ષિણમાં જેમ જેમ જઇશું,—અર્થાત્ તળ મદરાસ ઇલાકામાં પ્રવેશ કરીશું,—તો હિન્દી સમઝનારા અત્યન્ત વિરલ મળશે. આ બાબતમાં મુસાફરી કરનારામાં મતભેદ જેવું જણાયછે. કેટલાક કહેછે હિન્દીથી ત્હાં પણ કામ ચાલી સકેછે; અને બીજાઓનો અનુભવ જુદો છે; પરંતુ ઉપરની સ્થિતિ સામાન્યરૂપે ખરી જ છે; વિરલતા વધતી જાયછે. આથી ઉલટું મદરાસ અને બંગાળામાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રવેશ ઘણો જ થયેલોછે;—મ્હોટાં શહેરોમાં (મદરાસ ઇલાકામાં) નોકરો, ગાડીવાળા, ઇત્યાદિ વર્ગ પણ બગાડેલું અંગ્રેજી બોલેછે બંગાળામાં વચલા વર્ગમાં અને ઉપલ્યા વર્ગમાં અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા વધારે મળશે. એક વિચારશીલ મદરાસી મિત્રને પૂછ્યાથી ઉપર મદરાસ વિશેના મ્હારા વચનને પુષ્ટિ મળે છે. એ નીચેની મતલબનું લખેછે :—

" હિન્દુસ્તાની ભાષા દક્ષિણમાં સમાનભાષા **નથી.** ચાર વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાન સરકારનો ઠરાવ કેળવણી બાબતનો નીકળ્યો હતો ત્હેમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે મદરાસ ઇલાકામાં અંગ્રેજી તે સમાનભાષા છે. અને તે કારણથી દેશી ભાષાનાં ચાર ધોરણ પૂરાં કર્યા પ્હેલાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ છોકરાંએ શરૂ ના કરવો એ નિયમમાંથી મદરાસ ઇલાકાને બાતલ કરેલો છે. પરંતુ આ માત્ર આડકતરું પ્રમાણ છે. વસ્તુસ્થિતિ પણ તમે ધારો છો તેમ જ છે. દક્ષિણમાં મુસલમાનોની માતૃભાષા સ્થાનિક દેશીભાષાઓ જ છે; સામાન્ય રીતે એ લોકો હિન્દુસ્તાની જાણતા નથી. "

પરંતુ કેવળ અટકળની અસ્થિર ભૂમિમાંથી નીકળીને અવલોકનનો દૃઢ પાયો મળે હેવા પ્રદેશમાં જઇયે. ઇ સ. ૧૯૦૧ના વસ્તીપત્રકનો હિન્દુસ્તાનનો રિપોર્ટ અને હેનાં પત્રકો તપાસતાં સ્થિતિ શી જણાય છે તે જોઇએ. એ ગણતરી પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુખ્ય ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે જણાય છે :—

ભાષા.	બોલનારાની સંખ્યા.
૧ હિન્દી (પૂર્વ હિન્દી તથા પશ્ચિમ હિન્દી એ મળીને)	૬,૦૩,૫૪,૧૩૭

* ' લિપિ ' વિશેના મ્હારા લખાણના ૨ જા પૃષ્ઠમાં જુવો (' આર્યધર્મ પ્રકાશ.' વૈશાખ સં. ૧૯૬૪ પૃ. ૧૫૯).

ભાષા.	બોલનારની સંખ્યા.
૨. બંગાળી	૪,૪૬,૨૪,૦૪૮
૩. તેલુગુ અથવા આન્ધ્ર	૨,૦૬,૯૬,૮૭૨
૪. મરાઠી	૧,૮૨,૩૭,૮૯૯
૫. પંજાબી	૧,૭૦,૭૦,૯૬૧
૬. તામિલ	૧,૬૫,૨૫,૫૦૦
૭. રાજસ્થાની	૧,૦૯,૧૭,૭૧૨
૮. કાનડી	૧,૦૩,૬૫,૦૪૭
૯. ગુજરાતી	૯૯,૨૮,૫૦૧
૧૦. ઉરિયા	૯૬,૮૭,૪૨૯
૧૧. સિંધી	૩૦,૦૬,૩૯૫
૧૨. આસામી	૧૩,૫૦,૮૪૬
૧૩. અંગ્રેજી	૨,૫૨,૩૮૮

આ યાદીમાં સંખ્યાના ચઢતા ઊતરતાપણાના ક્રમમાં ભાષાઓ ગોઠવી છે

આ ઉપરથી હિન્દીનું વ્યાપકસ્વરૂપ જણાય છે, અને અંગ્રેજીનો પ્રદેશ અત્યન્ત સંકુચિત જણાય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવાનું છે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યામાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંગ્રેજી બોલનારાની સંખ્યાનો સમાવેશ જ નથી કરાયો, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપિયનો તથા યુરેઝિયનોની જ સંખ્યા બતાવાઇ છે. અંગ્રેજી બોલનારા હિન્દુસ્તાનના લોકોની સંખ્યા વસતિપત્રકમાં જુદી ન આપેલી હોવાથી આડકતરી રીતે ગણી કાઢતાં *૮,૭૨,૮૪૩ થાયછે. માટે આપણી ચર્ચા માટે અંગ્રેજી જાણનાર યુરોપિયનોનું કામ નથી પણ દેશીનું કામ છે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ને બદલે ૮,૭૨,૮૪૩ એ સંખ્યા જ લેવાની છે. અને અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો પરસ્પરવ્યવહાર માટે ગણતરીમાં ગણવા જોઇએ એમ લેતાં કુલ અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ એ લેવાશે.

---

*આ ગણતરી નીચે પ્રમાણે મ્હેં કરી છે :-

અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ આપેલી છે. ક્રિશ્નોની સંખ્યા ૨૯,૨૩,૨૪૧ છે, ત્હેમાં-૨૬,૬૪,૩૧૩ દેશી ક્રિશ્નો છે, અને બાકી રહ્યા ૨,૫૮,૯૨૮ તે યુરેઝિયન, યુરોપિયન વગેરે છે. હેમાંના કેટલાક અંગ્રેજીના જાણનારા યુરોપિયનો (સ્વિસ, રશિયન વગેરે) હશે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ એ સંખ્યા અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનોની સંભવે છે. એટલે

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અંગ્રેજી જાણનારામાંથી
૨,૫૨,૩૮૮ અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો બાદ જતાં

૮,૭૨,૮૪૩ અંગ્રેજી જાણનારા દેશીઓ એમ નીકળે.

આ ઉપરથી હિન્દીના પક્ષના લાભમાં દલીલ નીકળી સકશે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા છેક છેલ્લે આવે છે એટલુંજ નહિં પણ હેનું પ્રમાણ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ની સાથે સરખાવતાં (યુરોપિયનોને અંદર ગણી ૧૧,૨૫,૨૩૧નો આંકડો લેતાં પણ) સૈકડે ·૩૮ જેટલું (એક કરતાં પણ ઓછું) આવે છે: ત્હારે હિન્દી બોલનારની સંખ્યા બધા કરતાં પ્રથમ પંક્તિયે આવે છે. એટલું જ નહિં પણ હેનું ભરતખંડની કુલ વસતિ સાથે સૈંકડા પ્રમાણ ૨૦·૫ આવે છે તેથી અંગ્રેજી આખા ભરતખંડની સમાનભાષા થવી અસંભવનીય છે, અને અંગ્રેજીથી અસ્પૃષ્ટ મ્હોટો જથો રહ્યો ત્હેમાં, તેમ જ અંગ્રેજી જાણનારામાં પણ, હિન્દીને જ સમાનભાષા તરીકે વિજય મળવાનો સંભવ છે વળી હિન્દી તે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી એ સમાનસંબન્ધને લીધે સંસ્કૃતમાંથી ઊપજેલી બીજી ભરતખંડની દેશી ભાષાઓ બોલનારને હિન્દી શીખવી અતિ સરલ પડવાની; અંગ્રેજી–એ પ્રકારનો સંબન્ધ ન હોવાને લીધે–કઠણ જ પડે. તેમ જાતે હિન્દી ભાષા રહેલી અને આકર્ષક છે.

આમ હિન્દીના લાભમાં દલીલો જડશે. પરંતુ જરાક ઊંડો વિચાર કરિયે. આ પ્રકારની સરખામણીમાં મુખ્ય બે ધોરણ લેવાં જોઇએ:

(૧) તે તે ભાષા બોલનારની સંખ્યા.
અને (૨) તે ભાષાની દેશમાં વ્યાપકતા.

હામાંથી સંખ્યાનું દર્શન માત્ર કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાસ થાયછે. સંખ્યામાં હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં લગભગ ૫૪ ગણી થાયછે. (અંગ્રેજ તથા દેશી બધાની એકઠી સંખ્યા અંગ્રેજી બોલનારની–૧૧,૨૫,૨૩૧–લેતાં).*

હવે વ્યાપકતા બંનેની સરખાવી જોઇયે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે એ પત્રકોમાં આખા ભરતખંડના ૨૭ વિભાગ પાડ્યા છે ત્હેમાંથી (બલુચિસ્તાન એજન્સી બાદ કરતાં) ૨૬ વિભાગમાં અંગ્રેજી બોલનારાની સંખ્યા જુદા જુદા પ્રમાણમાં છે; અને હિન્દી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા ૨૪ વિભાગમાં છે. (હિન્દી ભાષા બલુચિસ્તાન એજન્સી, †બંગાળા અને બંગાળાનાં સંસ્થાનો એ ત્રણ

*૨૦·૫÷·૩૮=૫૪થી કાંઇક ઓછું થશે.

†પ્રથમ દર્શને બંગાળા માટે આ વાત આશ્ચર્યજનક લાગશે. પરંતુ હેનો ખુલાસો વસતિ પત્રકનાં કોષ્ટકોમાંથી એક બે સ્થળેથી જડેછે. તે એ રીતે કે બંગાળામાં ૨,૬૧,૫૧,૩૬૧ જણા તથા બંગાળાનાં સંસ્થાનોમાં ૬,૨૮,૮૧૩ જણા હિંદી બોલનારા એમ એક સ્થળે બતાવ્યા છે, પરંતુ હેમાં બિહારી ભાષા તથા બીજી બોલીઓનો સમાવેશ થયેલોછે, અને બિહારી ભાષા બોલનારી સંખ્યા (બંગાળામાં) એના એજ આંકડાથી બતાવીછે; તેથી એ ભાષા બિહારી જ છે એમ નિશ્ચય થવાથી બંગાળી તથા બંગાળાનાં સંસ્થાનોમાં હિન્દીને નામે શૂન્ય જ છે, એમ ફલિત થાય છે.

(Census of India Vol. I A, Part II—Tables; Table X Parts

વિભાગમાં નથી દર્શન દેતી). આ રીતે જોતાં હિન્દી કરતાં અંગ્રેજી વ્યાપકતાની બાબતમા કાંઈક અંશે ચઢેછે એમ લાગે છે

વળી હિન્દુસ્તાનના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ ઉપરથી દેશી લોકોમાં અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર જણાવનારા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.—

(ન્હાના વિભાગ બાતલ કરી, મ્હોટા વિભાગો જ સરખાવ્યા છે).

વિભાગ.	વસતિના દર ૧૦૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦૦૦૦ સ્ત્રીમાં અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા.				
	પુ		સ્ત્રી		
મુંબાઈ	૧૧૨	+	૧૫	=	૧૨૭
મદ્રાસ	૯૦	+	૧૦	=	૧૦૦
×બંગાળા	૮૯	+	૬	=	૯૫

(×ખાસ બંગાળા પ્રાન્તમાં તો ૧૩૮ પુ +૯ સ્ત્રી.=૧૪૭ એમ સખ્યા છે, પરતુ એ ઇલાકાના બીજા પેટા પ્રાન્તોમાં ઓછી સખ્યા હોવાને લીધે એકદર ઇલાકાની સરાસરી ઉપર પ્રમાણે ઘટતી આવે છે)

મદ્રાસમાં ઉપરની સખ્યા જનક ઓછી જણાના બાબત એ રિપોર્ટમાં કારણ બતાવ્યુ છે, એ ઇલાકામા શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અંગ્રેજીને સ્થાન વિશેષ મળેલુ છે, અને મ્હોટાં શહેરોમા તો પ્રાથમિક શાળાઓમા પણ અંગ્રેજી શીખવાય છે, તેમજ નીચલા વર્ગના લોકો અંગ્રેજી બોલનારા વધતા જાય છે, આ બધી વાત ધ્યાનમા રાખતા ઉપરના આકડા ઘણા ઓછા જણાયછે તેમ કહી કહ્યુછે કે–Enumerators–એટલે વસતિની ગણતરી નોધનારાઓએ અંગ્રેજી જ્ઞાન માટે કાઈક વધારે ઊંચુ યોગ્ય સ્વીકાર્યુ હોવુ જોઇએ, તેમજ અંગ્રેજી બોલી શકનારામાના ઘણા જણ લખી વાચી જાણનારા નથી તે પણ બાતલ કરેલા. બંગાળા માટે તો ઉપર ટીપમા કારણ જુદું બતાવ્યુ જ છે *

III, IV Pp 176, 187 (and footnote), 194, તેમજ, Vol I India Part I–Report P. 318, para 535 —"For these reasons, the language of Bihar has often been considered to be a form of the "Hindi" said to be spoken in the United Provinces but really nothing can be further from the fact In spite of the hostile feeling with which Biharis regard everything connected with Bengal, their language is a sister of Bengali, and only a distant cousin of the tongue spoken to its west Like Bengali and Oriya, it is the direct discendant of the old Mágadhi Apabhranśa It occupies the original seat of that language and still retains nearly all its characteristic features ')

*Census of India 1901, Vol I—India, Part I—Report, P. 167, para 281, sub-para 2, and P 173 Para 292 sub-para 2.

પરંતુ—વ્યાપકતા પ્રદેશ પરત્વે જ જોવાની નથી, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તે તે ભાષા બો-લનારની સંખ્યાના તત્ત્વને પણ ગણતામાં લેવું જોઇએ—એમ વખતે વાદ કરી સકાય પણ સંખ્યાના તત્ત્વને તો આપણે હમણાં જ વાપરી ચૂક્યા છિયે અને ત્હેમાં હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં લગભગ ૫૪ ગણું ચઢિયાતું પ્રમાણ બતાવે છે. તો એ તત્ત્વને બીજી વાર પ્રવેશ આપવો તે ખરી પરીક્ષાની પદ્ધતિ ના કહેવાય. એ ખરું છે કે પ્રદેશપરત્વે વ્યાપકતામાં પણ હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં કાંઇ બહુ પાછળ પડતી નથી. હિન્દીની વ્યાપકતાનું સચોટ ભાન થવા માટે પ્રદેશવાર આંકડા જોવાની જરૂર છે. તે માટે ઇ સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રકના ગ્રન્થમાંથી આંકડા તારવી કાઢીને પત્રક (ક) તૈયાર કરીને આ લેખને અંતે પરિશિષ્ટ રૂપે જોડ્યું છે, તે તરફ લક્ષ ખેંચુંછું. એ પત્રકમાં આપણી ચર્ચા માટે ભરતખંડ તરીકે વ્યવહારયોગ્ય વિભાગો જ લીધા છે. તે ૧૯ વિભાગ છે; બાકી (બંગાળા તથા બંગાળાનાં સંસ્થાનો તો હિન્દી વિનાના જ વિભાગ ગણેલા છે, એટલે) પાંચ વિભાગ બાજૂ ઉપર મૂક્યા છે. આ પત્રક ઉપરથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબતો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) એ ૧૯ વિભાગમાં અર્થાત્ હિન્દી માટે વ્યવહારયોગ્ય ભરતખંડમાં, કુલ ૨૦,૧૪,૫૫,૪૪૨ માણસોની વસતિમાં ૬,૦૨,૦૪,૫૪૫ માણસો—અર્થાત્ સૅંકડે ૩૦ માણસો—હિન્દી બોલનારાં છે ;

(૨) પાંચ વિભાગ ઉપર સૂચવેલા બાદ કર્યા છે તે ઉમેરતાં, ૨૪ વિભાગમાં કુલ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે; અર્થાત્ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ જોડે સરખાવતાં સૅંકડે ૨૦·૫૩ હિન્દી બોલનારા છે;

(૩) હિન્દી ભાષાના ખાસ પ્રાન્તોમાં (અર્થાત્ જ્યહાંની તળપદી ભાષા જ હિન્દી છે ત્યહાં—ઉદા. સંયુક્ત પ્રાન્ત, સંયુક્ત પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, એ વિભાગોમાં) હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા તે તે પ્રાન્તોની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં સૅંકડે ૭૬·૫૨ વધારેમાં વધારે છે ;

(૪) એથી બીજે દરજ્જે—એ વિભાગની પડોશમાં અસર પ્હોંચેલી ત્યહાં—અર્થાત્ મધ્યહિન્દુસ્તાન એજન્સી, મધ્ય પ્રાન્તો, મધ્ય પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, અજમેર-મેરવાડ, રજપૂતાણા એજન્સી,—માં સૅંકડા પ્રમાણ ૭૧·૦૦થી માંડી ૨૩·૭૧ સુધી આવેછે ;

પડોશના પંજાબમાં ૧૮·૫ સુધી આવી જાય છે.

(૫) એથી દૂર દક્ષિણ દિશામાં જઇયે છિયે તો વરાડ, હૈદ્રાબાદ માં ૧૦·૦૦, ૧૦·૭, સૅંકડા પ્રમાણ ; મુંબાઇ ઇલાકામાં ૫·૦૦; અને મહિસૂરમાં ૪·૮૫; અને છેક દૂર દ્રાવિડ મદરાસમાં ૨·૩૫ સૅંકડા પ્રમાણ થાય છે.

પૂર્વમાં દૂર જતે આસામમાં ૫·૯ છે.

અર્થાત્—હિન્દીના ખરા ભડમાં ૭૬·૫૨ વધારેમાં વધારે હોઇ, એ ભડની પૂર્વ પશ્ચિમમાં પ્રમાણ પાતળું થઇ ૧૮·૫ એક તરફ, ને બીજી તરફ ૫·૯ થયું છે ; અને

દક્ષિણ દિશામા ક્રમે ક્રમે ઘટતે ઘટતે ૭ ૩૫ સુધી ઘટી ગયુ છે (મદ્રાસ સંસ્થાનોમા તો વળી તેથી પણ પાતળુ થઇ ૪૪ થયુ છે)

પરતુ આ વ્યાપકતાની મ્હોટી સખ્યાથી અંજાઇ જવાનું નથી આ મ્હોટા મ્હોટા આંકડાની ખરી સૂચકતા શી છે ? માત્ર એટલી જ કે હિન્દી પોતાની માતૃભાષા તરીકે બોલનારા લોકો અમુક અમુક પ્રાન્તમા આટલા આટલા છે, બસ એટલું જ. એટલા ઉપરથી હિન્દી જેની માતૃભાષા નથી એ વર્ગમા હિન્દી કેટલે દરજ્જે બોલાયછે સમજાયછે એ ખરા મહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર કશો પ્રકાશ પડતો નથી એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે વસતિ પત્રકમાથી કશી સામગ્રી મળી સકતી નથી આ ઉપરથી હિન્દીના લાભમા એમ દલીલ થઇ આવે કે, પોતાની ભાષા તરીકે હિન્દી બોલનારાઓ આટલા બધા છે જ, અને તે બ્હારના વર્ગમાં તો વળી બોલનાર સમજનારની સખ્યા પુષ્કળ હોવી જોઇએ, અને આ રીતે હિન્દી ભાષાને પોતાના ફેલાવા માટે ઘણો મ્હોટો પ્રદેશ છે પરતુ આમ કેવળ મોઘમ કલ્પના આપણા કામમા નહિ આવે આ પ્રશ્ન માટે આંકડાની ગણતરી મળવી અશક્ય છે, પરંતુ તેટલા માટે કેવળ કલ્પનાના ધુમ્મસ જેવા ઝાખા પ્રદેશમાં પેસીશુ તો ભૂલા પડવાનો ભય છે આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ માટે આપણે તર્ક (અનુમાનના સુસ્થિત અર્થમા—તર્ક)—અનુભવ, અવલોકન ઇત્યાદિ સાધનો ઉપર રચાયલા તર્ક—નો આદર કરવો પડશે

તો એ સાધનોથી અવલોકન કરિયે હિન્દી પોતાની ભાષા નથી હેવા વર્ગમા હિન્દી સમઝાવી ના સમઝાવી, અથવા વધારે ઓછી સમઝાવી, તે વાતનો આધાર એ લોકો તથા હિન્દી બોલનાર લોકો એ બે વચ્ચેના પરસ્પર સબન્ધ ઉપર વિશેષ છે એ ખરુ કે હિન્દી બોલનારની સખ્યા જે પ્રદેશમા વિશેષ ત્હા બ્હારના વર્ગ ઉપર અસર પ્હોચવાનો સભવ વિશેષ હોય, વધારે સ્ફોટ જ્યોતિ હોય તો હેનો આસપાસ ફેલાનારો પરિવેષ (halo) પણ વધારે વિસ્તીર્ણ હોય પરતુ આ તત્ત્વને બે ત્રણ મર્યાદાઓ છે,

(૧) તે જ્યોતિમા જાતે કાઇ હેવો પ્રતાપ હોવો જોઇયે કે જે પોતાની બ્હાર પ્રભાવ વિસ્તારી સકે, (૨) ઉપર કહેલી બને વર્ગના લોકોના સપર્કની મર્યાદા, અને (૩) બ્હારના પ્રદેશ અને જેમાથી પ્રકાશ ત્હા સક્રાન્ત થવાનો છે તે બે વચ્ચે સ્વરૂપ બાબતનો સબન્ધ આ મર્યાદાઓ ઉલટા ક્રમમા લઇયે (૩) બે પ્રદેશ વચ્ચે સ્વરૂપ સબન્ધ, એટલે જે ભાષાની અસર બ્હારના વર્ગને પ્હોચવાની તે વર્ગની પોતાની ભાષાનો પેલી ભાષા જોડે ઉત્પત્તિ સમન્ધ આ બાબતમા હિન્દીને અંગ્રેજી કરતા વધારે સરલતા અને લાભ છે કેમકે ભરતખડની બીજી આર્ય ભાષાઓ સાથે અંગ્રેજી કરતા હિન્દીની સમાનતા વધારે જ છે, બધીએ સસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાથી પ્રાપ્ત થયેલી છે તેથી પરતુ બીજી બાજૂ નજર કરીશુ તો, ભરતખડના જુદા જુદા પ્રાન્તોમા જોતા હિન્દીને ભરતખડના દક્ષિણ ભાગમા, ખુદ દ્વીપકલ્પમા, દ્રાવિડ ભાષાઓના પ્રદેશોમા હિન્દીની અસર પ્હોચવામા ખરી મુશ્કેલી છે

(૨) બને વર્ગના લોકો વચ્ચે સપર્ક — જ્યહા બે વર્ગ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બન્ધુભાવ ઇત્યાદિ વિશેષ ત્હા એક વર્ગની ભાષા બીજા વર્ગની ભાષા ઉપર અસર તથા

અન્યોન્ય ભાષા સમઝવાનો સંભવ, વિશેષ. તેમ જ જ્હાં એક વર્ગમાંથી બીજામાં ધર્માન્તર વિશેષ થયા છે ત્હાં પણ હિન્દીને અન્યવર્ગમાં સમઝાવાનું નવું દ્વાર ઊઘડ્યું છે. જ્હાં તેમ નથી ત્હાં હિન્દી સમઝાવાનો સંભવ તેટલે દરજ્જે ઓછો. દક્ષિણ અને તેથી વિશેષ મદરાસમાં જાતિની ભીંતો એટલી મજબૂત અને જાડી છે કે ત્હાં ઉપર પ્રમાણેનો પરસ્પર વ્યવહાર જ બંધ છે તો બન્ધુતાની તો વાત જ શી ? અને તેથી ત્હાં હિન્દી સમઝનારા બ્હારના વર્ગમાં ઓછા જડશે. આ તત્વના પ્રભાવને લીધે મદરાસમાં હિન્દીની પોતાના વર્ગની બ્હાર ગતિ અલ્પાલ્પ છે ; મહારાષ્ટ્રમાં તેથી કાંઈક ઠીક સ્થિતિ છે ; અને તેથી પણ ઉત્તરમાં ગુજરાતમાં વિશેષ સારી છે ; ત્હાં હિન્દુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બન્ધુભાવ, વગેરે વધારે છે, તેમજ ત્હાં મુસલમાન ધર્મમાં હિન્દુઓમાંથી ઘણા ગયેલા છે, અન્ય પ્રાન્તો કરતાં વધારે. (વ્હોરા લોકો આ ધર્માન્તરને વશ થયેલા છે. તે ગુજરાતી જ બોલે છે એ ખરી વાત ; પરતુ જેમ મદરાસમાં મોપલા લોકોની ભાષા હિન્દીથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ અને પોતાની સ્વતન્ત્ર જ છે, તેમ આ લોકોને વિશે નથી. હિન્દુસ્તાની બોલી સમઝી સકનારા વ્હોરામાં બધા મળશે). આ સ્થિતિ, ગુજરાતને સંબન્ધે ખાસ, હિન્દી ભાષાની સંખ્યાના સેંકડા પ્રમાણની અલ્પતા છતાં પ્રાપ્ત થશે તે વાત આ તત્ત્વના સામર્થ્યને વિશેષ સબળ રૂપે બતાવે છે. ગુજરાતમાં હિન્દી તથા ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આ લેખને અંતે મૂકેલા પત્રક (ख) માં સરખામણીથી તરત જણાવા માટે બતાવી છે. તે ઉપરથી જણાય. છે કે (થાણા જિલ્લો બાદ કરતાં બાકી) તળ ગુજરાતમાં હિન્દી બોલનારની સંખ્યા વસતિના પ્રમાણમાં સેંકડે ૨.૫ છે અને ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યાનું સેંકડા પ્રમાણ ૯૪.૯૮ છે. (બાકીના ૩.૨૩માં ઇતર ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.)

(થાણા જિલ્લો ગુજરાતની અંદર ગણ્યો નથી. ડૉકટર ગ્રીઅર્સને પણ Linguistic Survey of India ના ગુજરાતી ભાષાવાળા ગ્રન્થમાં નકશો આપ્યો છે ત્હેમાં ગુજરાતી ભાષા માટે સરહદ દક્ષિણમાં દમણ આગળ મૂકી છે, એટલે થાણા જિલ્લો બાતલ જ થયો. ગુજરાતી માટે ગુજરાત પ્રાન્તમાં, અમદાવાદ, ભરૂચ, ખેડા પંચમહાલ, સુરત, એ જિલ્લાઓ, તથા ખંભાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહીકાંઠા, પાલણપુર, રેવાકાંઠા, સુરત એજન્સી, અને વડોદરા સંસ્થાન, એટલાં દેશી સંસ્થાનો એ વિભાગોનો સંગ્રહ કર્યો છે. એટલે ઉત્તરમાં ડીસા સુધી સરહદ આવી રહે છે. આ યોગ્ય મર્યાદાઓ છે).

આમ ગુજરાતમાં હિન્દુસ્તાની બોલનારનું પ્રમાણ આટલું અલ્પ છતાં, તે ભાષા બોલનારની બ્હારના વર્ગમાં એ ભાષા બોલાતી સમઝાતી વધારે હોવાના સંભવને આ પણ સર્વેનો અનુભવ સાક્ષી પૂરશે.

હવે (૧) એકવાળું તત્ત્વ જોઇએ :– પોતાની બ્હાર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવાની સ્વરૂપગત શક્તિ. આ શક્તિની બાબતમાં હિન્દી કરતાં અંગ્રેજી ભાષા બહુજ ચડતી જણાઇ આવશે. અંગ્રેજી અને હિન્દી બંનેની વ્યાપકતા લગભગ સરખી જ છે ; ભરત

ખંડના ૨૭ વિભાગોમાંથી અંગ્રેજી ૧૭ વિભાગોમા પ્રવર્તે છે અને હિન્દી ૨૪ વિભાગોમા, એ રીતે દરજ્જે અંગ્રેજીની વ્યાપકતા વધારે છે એ આપણે પાછળ જોઇ ગયા. આ વિશે એમ પૂર્વપક્ષ થાય કે અંગ્રેજીની વ્યાપકતા જે આંકડાથી આપણે જોઇ તે અંગ્રેજ તથા બીજા યુરોપિયનોની સંખ્યાના આંકડા છે અંગ્રેજી બોલનાર હિન્દુસ્થાનના દેશી લોકોની સંખ્યા એથી સૂચવાતી નથી, અને હિન્દીની વ્યાપકતા તો હિન્દી બોલનારા દેશીની જ સંખ્યા ઉપર સ્થપાઇ છે તેથી વ્યાપકતામા હિન્દી જ ખરુ જોતા ચઢતી ગણાય પરંતુ આ બાબતમા જોવાનું ખરુ તત્ત્વ જુદુ છે અંગ્રેજી બોલનાર અંગ્રેજ તથા બીજા યુરોપિયનોની સંખ્યાની વ્યાપકતાને પરિણામે જે દેશી પ્રજા ઉપર અંગ્રેજીના જ્ઞાનની અસર થઇ છે તે કસોટી આ ઠેકાણે તપાસવાની છે હિન્દીના પ્રમાણમા હિન્દી સિવાયના વર્ગ ઉપર તેવી અસર થઇ નથી એમ માનવાને કારણ જણાય છે હિન્દી ભાષા દેશી ભાષા જ હોવાથી પોતાની સત્તા પોતાનાથી બ્હારના વર્ગ ઉપર બેસાડી શકી નથી, દેશી ભાષા એટલુ જ કારણ નથી પરંતુ એ ભાષામા પ્રભુત્વનું બળ નથી, જે અંગ્રેજીમા છે આ પ્રભુત્વના તત્ત્વ ઉપર હમણા થોડીવારમા જ આવીશુ હાલ અંગ્રેજીની અસર વિશે જરાક તપાસ ચલાવિયે અંગ્રેજ લોક જ્યહા જ્યહા જાયછે ત્યહા ત્યહા સ્થાનિક ભાષાનો સત્કાર પોતે લેવાના કરતા સ્થાનિક લોકો ઉપર પોતાની ભાષાના સંસ્કાર વધારે બેસાડે છે આ એ બેટમા વસનાર લોકના આત્મસંકોચી (insular) સ્વભાવને લીધે કાંઇક બને છે એ સ્વભાવને લીધે પારકી ભાષાઓ શીખવાની ગરજ સગવડ વગેરે તેમનામા ઓછા છે અને આપણા ભારતવાસી જનોમા અન્ય ભાષાઓ શીખી જવાની ચતુરાઇ તથા સગવડ વિશેષ છે આ અને તેમા અનેક કારણોને લીધે અંગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન દેશી લોકમા વિશેષ પ્રસર્યું ગયુ છે અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર અનગત વસતિના પ્રમાણમા અલ્પ સંખ્યામા છે પરંતુ એ પ્રચારની ગતિ તેનો વેગ, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નથી રહેતો ઇ સ ૧૮૯૧ના વસતિ પત્રક વખત ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૮,૭૩,૧૪,૬૭૧ હતી અને ૧૯૦૧ની સાલની ગણતરી વખત કુલ વસતિ ૨૮,૪૩,૬૧,૦૫૬ થઇ, અર્થાત્ વસતિમા વધારો ૧૦૦ જણને બદલે ૧૦૨ ૪૪ એમ થયો ત્યહારે ઇ સ ૧૮૯૧મા અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીની વસતિમા (પુ ૩૬ + સ્ત્રી ૫=) ૪૧ હતા, તે ૧૯૦૧ ની ગણતરી વખત ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીમા (પુ ૬૮ + સ્ત્રી ૭=) ૭૫ થયા અર્થાત્ ૧૦૦ને બદલે ૧૮૩ સંખ્યા થઇ આમ વસતિનો વધારો ૧૦૦નો ૧૦૨ ૪૪ ત્હેના કરતા ૪૦ ગણા કરતા વધારે વેગથી-૧૦૦ના ૧૮૩ એમ-અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ધારણ કરનારની સંખ્યા આગળ વધી છે આ પ્રકારનો વેગ હિન્દીને વિશે સંભવતો જ નથી, એ માટે આંકડા મેળવવા શક્ય નથી, પરંતુ આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી શકિયે એમ છે

પરંતુ જરાક થોભવુ પડશે ઉપલી ગણતરીમા કાંઇક ભૂલ છે આ વધારાનું પ્રમાણ કાંઇક વાસ્તવિક રીતે ઓછુ હોવાનો સંભવ છે ઇ સ ૧૮૯૧ની ગણતરી વખત અંગ્રેજીનું શિક્ષણ શાળામા લેનારાની સંખ્યા અંગ્રેજી જાણનારાના આંકડામા દાખલ

ન્હોતી કરી, અને ૧૯૦૧ની ગણતરીવખત કરી હતી * તેથી આ સરખામણી કરતી વખત એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તોપણ એ અંશ ધ્યાનમાં લેતાં પણ અંગ્રેજી જાણનારની સખ્યામા વધારો મારા પ્રમાણમા થયો છે એમ માનવાને કારણ છે વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ લખનાર એમ માને છે હેમાં શક નહિ. આંકડા સરખાવવાને માર્ગ નથી પરતુ કાઈક આમ અટકળ થઈ સકે,-

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અંગ્રેજી જાણનારની સખ્યા (ઇ સ ૧૯૦૧માં);

ત્હેમાં—	૦—૧૦ વરસની ઉમરના ..	૩૭,૭૬૩
	૧૦—૧૫ „ „	...૧,૩૧,૭૩૫
	૧૫—૨૦ „ „	.. ૧,૮૪,૬૮૦
	કુલ ૦—૨૦ વર્ષના ...	૩,૫૪,૧૭૮

દેખાડ્યા છે વીસ વર્ષ સુધીની ઉમરના તે શીખનારની સ્થિતિના એમ માનીને ચાલીશુ (આ હદ સારી પેઠે લાબી છે) તો આ સખ્યા કુલ સખ્યાની ⅓ થી ઓછી થાયછે. અર્થાત્ અંગ્રેજીના જ્ઞાનનો વધારો ૪૧ ના ૭૫ થયા એમ ઉપર ગણ્યુ, ત્હેને બદલે એ વધારાના ૭૫માથી ⅓ ભાગ શીખનારાનો હશે એમ ગણી કાઢી નાખિયે તો ૭૫ માથી ⅓ એટલે ૨૫ બાદ કરીશુ તો પણ ૫૦ રહેશે એટલે અંગ્રેજી જ્ઞાનનો વધારો (૧૦૦ એ ૫૦) તે વસતિના વધારા (૧૦૦ એ ૨ ૪૪) કરતાં ૨૦ ગણા કરતા વધારે થશે

આ ગણતરીનો તાળો બીજી રીતે પણ મળે છે ૨૦ વર્ષની ઉપરાતના અંગ્રેજી શિક્ષિતની સખ્યા (૧૧,૨૫,૨૩૧—૩,૫૪,૧૭૮=) ૭,૭૧,૦૫૩ છે હવે કુલ વસતિ ૨૯ ૩૪,૧૪,૯૦૬†મા આ સખ્યા દર ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦,૦૦૦ સ્ત્રી એટલા જથા માટે ૫૨ ૫ અર્થાત્ ૫૩નું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરના ૫૦ કાચી ગણતરીનાની પાસેપાસે જ આ પ્રમાણ આવ્યુ, અને એ વધારે ચોક્કસ પણ છે

આ સ્થિતિનુ કારણ શુ ? એ કારણ સબળ છે, અને એ કારણ જ હિન્દી ઉપર અંગ્રેજીનો, પ્રમાણમાં, વિજય મળવાનો સભવ સમાયલો છે એ કારણ બે શબ્દોમાં જ કહી સકાશે—ભાષાનું પ્રભુત્વ' આ કારણનું અનુલક્ષણ ડૉ ગ્રીઅર્સને કરેલું છે તે આપણે પાછળ જોઇ ગયા છિયે ભરતખડમા પ્રભુત્વ અંગ્રેજી ભાષાનું છે, હિન્દીનું નથી, —એ વસ્તુસ્થિતિ છે, અને ઐતિહાસિક અનુભવથી જણાય છે કે પ્રભુત્વ પામેલી

*Census of India 1901 Vol I India Part I Report, p 167 para 28 last sub para

†કેટલાક પ્રદેશમા શિક્ષિતઅશિક્ષિતની નોધ થઈ નથી તે સ્થળની વસતિ ૯,૪૬,૧૫૦ છોડી દીધી હોવાથી ઉપરનો આકડો કુલ વસતિનો ગણેલો છે ઉપરના બધા આકડા એ વસતિપત્રકના Vol I A Part II Table VIII Part I. P. 105 મા જડશે

ભાષા—સમાનભાષા તરીકે—વિજય મેળવવાને વધારે સમર્થ થાય છે આ પ્રભુત્વ કલ્પનાના જગતમા છે એમ નથી, હેની વાસ્તવિકતાની નિશાનિયો સર્વત્ર નજરે પડે છે પરન્તુ એ માટે એક ગણતરીથી કસોટી મળે છે તે જોઇયે અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર દેશીઓની સંખ્યા, અને હિન્દી પોતાની માતૃભાષા નથી એ વર્ગમા હિન્દી જાણનારની સંખ્યા, એ બેની સરખામણીમા આ કસોટી જડશે એ સરખામણી કરિયે —

(क) ભારતખંડની કુલ વસતિ	૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬
(ख) અંગ્રેજી ભાષા (પોતાની ભાષા તરીકે) બોલનારની સંખ્યા ...	૨,૫૨ ૩૮૮
(क) માંથી (ख) બાદ જતા (ग)	૨૮,૪૧,૦૮,૬૬૮
આ (ग) માંથી અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર દેશી (घ)	૮,૭૨,૮૪૩

છે, એ આપણે પાછળ ગણી કાઢેલું છે

હવે હિન્દી ભાષા (પોતાની તરીકે) બોલનારની સંખ્યા (ङ) ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે તે પણ આપણે નોંધેલું છે

તો (क) માંથી (ङ) બાદ જતા (च) હિન્દીના જાણનાર તથા પોતાની તરીકેના બોલનારની કુલ સંખ્યા ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ થશે.

આ ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ માંથી હિન્દી ભાષા પોતાની ભાષા ના હોય તો બોલી સમજી શકનારની સંખ્યા કોઇ રીતે જડે એમ નથી તેથી હિન્દીએ પોતાની મ્હારના વર્ગમા પ્રભાવ કેટલે અંગે બેસાડ્યો છે તે જણાવનાર આંકડા મળશે નહિ પરન્તુ અંગ્રેજીનો પ્રભાવ જેટલો છે તેટલો હેનો હશે ખરો ? આ માટે માત્ર ત્રૈરાશિક પ્રમાણના સાધનથી તો—

૨૮,૪૧,૦૮,૬૬૮ ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ ૮,૭૨,૮૪૩ क्ष એમ મૂકાય, અથવા આંકડા ટૂંકાવતા

૨૮૪૧ ૨૩૪૦ ૯ क्ष (અને ૨૮૪૧ ને બદલે ૨૮૪૦ લેતા)

क्ष = (૨૩૪૦ × ૯) / ૨૮૪૦ = ૭ ૧૬ એમ આવે એટલે ૨૮,૪૧,૦૮,૬૬૮ દેશીઓમા અંગ્રેજી બોલનારા દેશીઓ ૮,૭૨,૮૪૩ છે, ત્યાં તેજ પ્રમાણ હિન્દી માટે હોય તો હિન્દી મ્હારના પણ હિન્દી જાણનાર ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ હિન્દીથી અસ્પૃષ્ટ લોકોમા ૭,૧૬,૦૦૦ હોવા જોઇયે આટલી સંખ્યા તો શું પણ આથી પણ વધારે આખા ભારતખંડમાથી क्ष માટેની મળી શકશે.

પરન્તુ અંગ્રેજી અને હિન્દીના પ્રભુત્વની સરખામણી માટે આ કસોટી ખરી નથી ખરી કસોટી જોવા માટે તો નીચે પ્રમાણે પ્રમાણપરીક્ષા કરવી જોઇયે અને એ

રીતે પ્રાપ્ત થતા આંકડાઓમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ બરાબર પ્રતિબિમ્બિત થતું જણાશે ,— (ख) સખ્યાવાળા અંગ્રેજોની સાથે (घ) સખ્યા જેટલા દેશીઓ અંગ્રેજી જાણનારા પ્રાપ્ત થયા છે, તો (ङ) સખ્યાવાળા હિન્દી બોલનારા સાથે પોતાની બ્હારના કેટલા જણ હિન્દી બોલનારા તરીકે પ્રાપ્ત થવા જોઇયે ? આ ત્રૈરાશિક પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આવશે :—

$$(ख) \quad (ङ) :: (घ) \quad ञ. \text{ એટલે } \quad ञ = \frac{(ङ)\times(घ)}{(ख)}.$$

અહિં આ ત્રણ અક્ષરોવાળી સખ્યા પૂરતા—

$$ञ = \frac{૬,૦૩,૫૪,૧૩૭\times૮,૭૨,૮૪૩}{૨,૫૨,૩૮૮}$$

આવશે , હામાથી હજાર સૂધીના છેવટના ત્રણ અંક છોડી દેતાં સરલતા થશે , એટલે,

$$ञ = \frac{૬૦૩૫૪\times૮૭૩}{૨૫૨} = ૨,૦૯,૦૮૩ \text{ ૫ ; હાને પૂગ હજાર પાછા બનાવતાં}$$

ञ = ૨૦,૯૦,૮૩,૫૦૦ આવશે અર્થાત્ (घ) સખ્યા ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ હિન્દી બ્હારની છે ત્હેમાથી ૨૦૯૦૮૩૫૦૦ જણ઼ા ઉપર હિન્દીનો પ્રભાવ બેસે ત્હારે, એટલે ૨૩૪માથી ૨૦૯ જણ઼ા ઉપર એ પ્રભાવ બેસે ત્હારે, અંગ્રેજીના પ્રભાવની બરાબરી હિન્દી કરી સકે આટલું બધુ ભારે પ્રમાણ વસ્તુસ્થિતિમાં હોય એ કલ્પનામા જ ઊતરી સકતું નથી. ઉલટુ એમ માનવાને કારણ છે કે બહુમાં બહુ સૈંકડે પચાસ જણ઼ા ઉપર પ્રભાવ બેઠો હશે ગુજરાત જેવા હિન્દીનો સસ્કાર વિશેષ લેનાર પ્રાન્તમાં પણ એટલુ પ્રમાણુ નહિં સભવે, તો મહારાષ્ટ્ર, મદરાસ, વગેરેની તો વાત જ શી ? તેમજ હિન્દી ભાષાના ભડમાં પણ હિન્દી બ્હારના વર્ગને આટલા પ્રમાણમા અસર થવી અ-સંભવિત જ છે એટલે એકન્દર ભારતગણની સંખ્યામાં તો અતિ અલ્પ પ્રમાણુ જ અસરનુ જણાશે એમ સમજ સભવ છે અર્થાત્ હિન્દી કરતાં અગ્રેજીની અસર બહુ ગણી પ્રબળ છે , અને એ અગ્રેજીના પ્રભુત્વનું એક સહજ સૂચક ચિહ્ન છે અલબત, આ માન એક કાચી કસોટી છે. કેમકે હાલ જે અંગ્રેજની સંખ્યા છે ત્હેમણે જ કાંઈ અંગ્રેજી જાણનારા દેશીની સંખ્યાવાળા માણસો ઉપર સરકાર ચલાવ્યા એમ નથી પૂર્વ કાળમા ગયેલા લોકોની કૃતિ વગેરેના ફળ તરીકે પણ હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. પરન્તુ પરિણામની સ્થૂલ કસોટી માટે આ પદ્ધતિ ખોટી નથી, અને હેની સૂચકતા બરાબર જણાયજે અગ્રેજી તે ભારતવાસીઓને વિદેશી ભાષા છે, હિન્દી તેમ નથી , અગ્રેજી હિન્દી કરતા વધારે કઠણ છે , વગેરે બીજી બાબતો ધ્યાનમા રાખીશુ તો અંગ્રેજીના આ પ્રકારના પ્રભુત્વની કલ્પના વધારે સરળ રીતે આવશે.

આ પ્રભુત્વ તે રાજકીય પ્રભુત્વ છે એમ નથી રાજકીય, વ્યવહારનુ, તેમજ જ્ઞાનબળનું એમ ત્રિવિધ પ્રભુત્વ અગ્રેજી ભાષાનુ છે રાજ્ય કરનારી પ્રજાની ભાષા અગ્રેજી છે, તેથી રાજકીય પ્રભુત્વ છે જ, અને એ ભાષા જાણવાની જરૂર પડેછે સરકારી દરબારી ભાષા તરીકે અગ્રેજીનું જ્ઞાન દિનપ્રતિદિન વધારે આવશ્યક થતું જાય છે, દેશી ભાષામાં સરકારી પત્રવ્યવહાર હજી અમુક અશે ચાલેછે ખરો, પરતુ જ્યહા અસલ દેશી ભાષાથી ચાલતુ ત્હાં પણ અગ્રેજીમા પત્રવ્યવહાર વિશેષ પેઠો છે, અને અગ્રેજી ના જાણનારા કારકૂનો વગેરેની સખ્યા ઘટતી ચાલીછે, અને જે હેવા અગ્રેજીથી અજાણ્યા રૂહેલા છે તે ઘણે ભાગે જમાનાના પ્રવાહથી ખેરા રહી ગયેલા રૂહેછે મદરાસ તરફ તો સરકારી પત્રવ્યવહાર લગભગ સર્વત્ર અગ્રેજીમા જ છે

વ્યવહારમા પણ અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ પ્રગટ છે વ્હેપાર—મ્હોટા પાયા ઉપરનો વ્હેપાર—અગ્રેજી તથા યુરોપિયન પેઢીઓના હાથમા છે દેશી પેઢીઓના હાથમા છે, પેઢીઓનો સબન્ધ યુરોપ જોડે સતત અને મહત્ત્વનો છે, વ્હેપારનો વિસ્તાર ભરતખડની બ્હાર સર્વત્ર છે, અને તે પ્રદેશો સાથે સબન્ધ અગ્રેજી ભાષાદ્વારા સુસાધ્ય છે ભરતખડમાં પણ એક પ્રાન્તમાથી બીજા પ્રાન્તમા પ્રવાસ, વ્યવહાર, વગેરે માટે અગ્રેજી ભાષા ઉત્તમ સાધન બનેછે,—આમ વ્યવહારમા પણ *અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ છે*

પરતુ આથી પણ તીવ્રરૂપે—થોડા વિસ્તારમા પણ તેથી કરીને વિશેષ તીવ્રરૂપે—જ્ઞાનના ક્ષેત્રમા અગ્રેજીનુ પ્રભુત્વ સબળ છે ઊંચા પ્રકારના જ્ઞાન માટે માત્ર આ ભરતખડની પ્રાચીન ભાષાઓથી સતુષ્ટ થઇ બેશી રહેવાનો આ જમાનો નથી આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભડારમા ઘણા અમૂલ્ય રત્નો હતા અને તે અનાદરને પાત્ર નથી પરતુ પૂર્વમાથી પશ્ચિમમા સક્રાન્ત થયેલા જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ આપણી ભૂમિમા વેગથી રેલાવા લાગ્યો છે તે કોઇ રીતે અવગણના કરવા જેવો નથી અને તે પ્રકાશ આ આરમ્ભકાળમા અગ્રેજી ભાષાની મારફત જ મળી સકે એમ છે એટલુ જ નહિ પણ દેશી ભાષા દ્વારા ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્હોચાડવાનો યથાતોબ ગણ્યાથી અમૂલ્ય વખત ચાલ્યો જાય એમ છે, તેમ જ કેટલાક વિષયમા અગ્રેજીથી જ માત્ર કાર્ય થાય એમ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન અગ્રેજી આપી સકશે, હિન્દી નહિ આપી સકે જે વર્ગ હિન્દી ભાષાથી અજાણ્યુ છે ત્હેમાના જેઓને ઊંચા જ્ઞાનની અપેક્ષા કે આવશ્યક્તા નથી ત્હેમને માટે હિન્દી જ્ઞાનના પ્રચાર માટે ચાલશે એમ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે હિન્દીમા હેવુ વિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશનું વિશેષ ક્ષેત્ર નથી કે જે એ લોકોને પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યમાથી નહિ મળે. માત્ર વ્યવહારોપયોગી હિન્દીની વાત જુદી છે તે પ્રશ્ન આ ઠેકાણે અસબદ્ધ બનેછે આ રીતે હિન્દીમા જ્યોતિનો હેવો પ્રભાવ અગ્રેજીની સાથે સરખામણીમા નથી કે તે પોતાની આસપાસ વિશાળ તેજનુ ચક્ર-વિશાળ પરિવેષ (halo)-ફેલાવી સકે આ રીતે અગ્રેજીનુ પ્રભુત્વ રાજકીય, વ્યવહાર પરત્વે, અને જ્ઞાનબળની બાબતમા અસાધારણ અને ઇતિહાસમા અપૂર્વ છે પ્રાચીન ગ્રીક, રોમન, ઇત્યાદિ પ્રજાની ભાષાઓનુ તેમ અર્વાચીન ફારસીનુ ભરતખડમા પ્રવર્તેલું, પ્રભુત્વ આટલું વિસ્તારવાળુ અથવા આટલું તીવ્ર હશે એમ લાગતું નથી.

તોપણ અંગ્રેજીના લાભમાં આ સર્વ વાતો ગણીશું તે છતાં હજી ભરતખંડની વસતિનો મ્હોટો ભાગ હેવો રહેશે જ કે જેમાં વ્યપહારોપયોગી સમાનભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો સ્વીકાર તો ભાગ્યે જ થઇ સકે. આમ સ્થિતિ છે તો, મ્હારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે, આ વિરોધનું નિરાકરણ એક રીતના વચલા માર્ગમાં જડશે. બંને પક્ષની માગણી યોગ્ય મર્યાદામાં આપીને વિરોધ સમાવવાનો વચલો માર્ગ સુવિદિત છે અને આ વિષયમાં પ્રવર્તનારી અવિચ્છિન્નિયામક શક્તિ પણ આ ઝઘડાનો નિકાલ એ રીતે જ આણશે એમ લાગેછે ; અર્થાત્ અંગ્રેજી તેમ જ હિન્દી બંને ભાષાઓ ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પ્રચાર પામશે ;-શિક્ષિત વર્ગમાં, અને રાજકીય, સામાજિક ઇત્યાદિ ઊંચા પ્રકારના ચલનવલનને સંબન્ધે સાર્વદેશિક વ્યવહારને પ્રસગે, અંગ્રેજી વપરાશે ; અને જનસમૂહમાં અન્યોન્ય સામાન્યવ્યવહારને સંબન્ધે, હિન્દી વપરાશે. *Lingua franca*નું લક્ષણ ડોક્ટર ગ્રાડરે આપેલું આપણે આરમ્ભમાં જોયું છે ત્હેમાં સમાનભાષા બોલનાર બે વિભાગમાં ગમ્યા છે. (૧) જનસમૂહ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ. એ વિભાગ વૈકલ્પિક રૂપે એ લક્ષણમાં આપ્યાછે. પણ હું ધારૂં છું એ બે વિભાગને, આપણી વ્હેંચણી માટે તો, સાથે લાગા લેવા ઠીક છે ; અને તેમ લઇને ઉપરની બંને ભાષાઓની વિષયવ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનારી જણાય છે. મદરાસ ઇલાકામાં સાધારણ વર્ગમાં પણ હિન્દીને બદલે અંગ્રેજી સમાનભાષા હાલ છે તે પાછળ જોઇ ગયા છિયે, તેથી એટલે અંશે આ વ્યવસ્થાને વિશિષ્ટ કરવી જોઇશે

અંગ્રેજીની આપણા દેશમાં આ સ્થિતિ વિશેના મ્હારા ઉપરના વચનને પુષ્ટિ આપનાર બીજા મત પણ છે નાગરીપ્રચારિણી સભાના ઉપાધ્યક્ષ રેવરંડ એડવિન ગ્રીવ્સે એક પ્રસગે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કર્યાછે*:—

"Whether all India is to have one language, and, if so, what that language is to be, I dare not venture to prophesy ; and it may that if, it is to be so, it may be brought about in ways that we are not striving for, as you, Sir, have pointed out.

"Doctors sometimes meet to consult about treating a patient and while they are puzzling over the matter, the patient recovers by himself May this not prove to be the case in the present instance? Is it not the fact that while we are talking over plans and theories here, the Indian National Congress has to a considerable extent settled the matter in a practical way? It has proved a common language"

*The Proceedings of a public meeting held on the 29th December 1905 under the auspicies of the Nagari Pracharini Sabha ; P. 28

(આ ઉતારામાં આરમ્ભમાં એકભાષા—one language—એમ વચન છે અને અન્તે સમાનભાષા–common language–નો નિર્ણય આણ્યો છે. એ ઉપરથી મ્હેં પાછળ કહેલો આ વિષયમાં એ બે વસ્તુનો ઘોટાળો સહજ સૂચવાયછે,—તે પ્રસંગવશાત્ નોંધવા લાયક છે એક ભાષા–એ નામ શિથિલ રીતે પણ સમાનભાષાના અર્થના ઉદ્દેશથી જ વાપર્યું છે એમ વખતે હશે. પરન્તુ આ બાબતમાં ઘણા જણા એ ‘ એક ભાષા ’ એટલે ‘ અનન્ય એક ભાષા ’ એમ જ ઇષ્ટ ગણનારા જણ્યા છે તે પાછળ આપણે જોઇ ગયા છિયે. તેથી અહિં પણ સંશય રહેછે)

આમ આ રેવરંડ ગૃહસ્થ અંગ્રેજી તે સમાનભાષા આપોઆપ થઇ છે અને થવાનાં ચિહ્ન છે એમ લગભગ સ્પષ્ટતાથી પણ બ્હીતે બ્હીતે કહ્યા પછી, જરાક પોતાના હૃદયને સમઝાવી દેવાને અને નાગરી પ્રચારના ઝંડાને કલંક લાગતું બચાવવા માટે જરાક પાછા વળી જાયછે, અને કહેછે —

“ Now please do not understand tnat I am championing English as the universal language of India, however many advantages it may offer Personally I love Hindi, and think the Nâgari character an excellent one and should gladly welcome Hindi as the one language for all India ”

(અહિં વળી “ the one language for all India તથા “ the universal language of India ’ એમ એકભાષાનો પક્ષ પકડાયોછે. એકભાષા અને સમાનભાષા એ બેનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ઘણા જણને સમ્બન્ધે ધુમસમા જ બહુધા વીંટાયલાં લાગેછે.)

આમ પાછળે બારણેથી સટકી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ હેની નિરંગતા સ્પષ્ટ છે તાત્પર્ય એ છે કે અંગ્રેજી તે સમાનભાષા આપોઆપ થઇ જવા લાગી છે એ અનેક જણનુ અવલોકન છે. ‘ લિપિ ’ વિશેના મ્હારા લેખમાં મિ નારાયણરાવના એક લેખમાથી લાંબો ઉતારો મ્હેં આપ્યો હતો ત્હેમાં, પણ એજ સ્વરૂપદર્શન હતું. હેમાથી ચારેક પંક્તિયો જ અહિ ઉતારવી બસ થશે —

“ We have now been provided with a common language which has come to stay It will as surely be the language of the national gods when they begin to rule, as it is certain that this land will be a part of the Federated British Empire, when the poet's dream is realized ”*

---

*“ Problems of constructive Patriotism ”–An article in the ‘ Hear all sides ’ page of the Times of India Weekly, 1st week of February 1907, by Mr. H NarainRao, B A , B. L

આ ગમ્ભીર ચિન્તક common language—સમાનભાષા—એમ જ કહેછે; એક ભાષાની સ્વપ્નમય કલ્પનામાં પડવાની ભૂલ્ય એ કરતા નથી. એ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વાત છે.

સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિત વર્ગમાં અંગ્રેજીનો સ્વીકાર, અને અશિક્ષિત વર્ગમાં હિન્દીનો–આ વિષયવિભાગ કરવામાં 'અશિક્ષિત' શબ્દનો અર્થ કેવળ નિરક્ષર એમ નહિં પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન જે વર્ગ સુધી પ્હોચ્યું નથી અથવા પ્હોચવું સંભવિત નથી તે વર્ગ–એ અર્થ લઇને આ શબ્દની પ્રવૃત્તિ કરીછે. આ પ્રકારના અશિક્ષિત વર્ગને ઉંચા પ્રકારની કેળવણી દેશી ભાષાઓમાં આપવી એ પક્ષને ઉપરના વિષય–વિભાગથી બાધ આવે એમ નથી. કારણકે એ યોજના અમુક મર્યાદાથી આગળ સુસાધ્ય નથી. આ કાંઇક વિષયાન્તર જેવું છે તેથી ટૂંકામાં જ કારણો સૂચવવાં બસ છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજી કેળવણીએ હેવું દૃઢ સ્થાન લીધું છે, ઊંચી કેળવણીની સંસ્થાઓ અંગ્રેજી ભાષાને આધારે હેવી જોડાઇ છે, કે અંગ્રેજીદ્વારા કેળવણી આપવાની યોજનાનો ઉચ્છેદ તો હવે અશક્યવત્ છે; અને જેમ અશક્ય તેમ અનિષ્ટ પણ છે, તેમજ એ મહાપ્રવાહના ઓઘને પાછો ધકેલવાની કૃતિમાં વૃથા શ્રમનો વ્યય કરવા જેવું છે. તેમજ, કેટલાક શાસ્ત્રીય વગેરે વિષયો અંગ્રેજીદ્વારા શીખવવા જેટલા સુસાધ્ય છે તેટલા દેશી ભાષાદ્વારા નથી. જેમ અંગ્રેજીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોની ખામીને લીધે ફ્રેંચ અને જર્મનનો આશ્રય આવશ્યક થાયછે, તેમ દેશી ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા વચ્ચે સ્થિતિ થવાનો સંભવ ઘણે દરજ્જે અને ઘણા પ્રદેશમાં છે. અંગ્રેજીમાં અપાતું જ્ઞાન દેશી ભાષાદ્વારા આપવાની યોજના પૂર્ણરૂપે પ્રચારમાં આવવાને લાંબો કાળ જોઇશે; અને તે દરમ્યાન અંગ્રેજી કેળવણી કોઇ રીતે બંધ રાખી નહિં સકાય; તેથી અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓ વચ્ચે અસમાનબળવાળું યુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવર્તશે અને એ અસમાનતાનું પરિણામ દેશી ભાષાની વિરુદ્ધ જ જશે. માત્ર એટલું બની સકશે કે અંગ્રેજીદ્વારા અને દેશી ભાષાદ્વારા ઊંચી કેળવણી આપવાના પ્રયાસ બને તેટલે અંશે સાથે સાથે ચલાવી સકાશે. પરંતુ તેથી અંગ્રેજી કેળવણીને કોઇ રીતે ધોકો પ્હોચવાનો નથી. એટલે સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિતવર્ગમાં અંગ્રેજીનો પ્રભાવ એ પ્રયાસના બળથી અસ્પૃષ્ટ જ રૂહેવાનો.

આમ અંગ્રેજીનો સમાન ભાષા તરીકે વિચાર થયો. હવે હિન્દી–અશિક્ષિત વર્ગ માટે–લઇયે. પ્રથમ એક પ્રશ્ન જોઇયે. કેટલાક હિન્દીને બદલે ઉર્દુની હિમાયત કરેછે. પરંતુ એ બે વચ્ચે સ્પર્ધામાં—આપણા પ્રશ્નને સંબન્ધે—હિન્દીના લાભમાં જ વધારે સંભવ જાય છે. હિન્દીનો પ્રચાર ઉર્દુ કરતાં વધારે વિસ્તારનો છે; ઉર્દુમાં ફારસી શબ્દોનો ભાર વિશેષ હોવાને લીધે સર્વ ભરતખંડમાં પ્રચારને એ બાધક થાય છે. તેમ વળી લિપિની મુસ્કેલી ઉમેરાશે. ઉર્દુ માટેની ફારસી લિપિ દેવનાગરી કરતાં બહુ જ અપરિચિત હોવાથી આખા ખંડમાં તે અસ્વીકાર્ય થઇ નડતર રૂપ જ થાય. એ નવી લિપિ શીખવાનું કામ ઉમેરાય તે બધાને સંમત ભાગ્યે જ થઇ સકે. દ્રાવિડ ભાષા વાળાઓને તો હિન્દીની દેવનાગરી લિપિ માટે જ અડચણ છે તો પછી ઉર્દુની લિપિ

માટે તો અવિશેષ વાંધો નડશે આમ લિપિનો પ્રશ્ન અહિં જરાક વળગી જાય છે પરંતુ નાગરી પ્રયાગમાં પ્રશ્ન તો જુદો છે, તે તો ગુજરાતી, બંગાળી, સર્વ ભાષાઓ માટે નાગરી લિપિની માગણી કરે છે આમ સ્થિતિ છે ત્હા આ લિપિના વિષયમા વધારે ઊતરી અપ્રાસગિકતામા પડવાની જરૂર નથી *

ત્હારે અશિક્ષિત વર્ગ માટે હિન્દી જ વધારે સમ્મત અને ઇષ્ટ જણાય છે, અવશ્ય સમાનભાષા તરીકે જ દિ બ અમાનાનભાઇના પાછળ ટાંકેલા અભિપ્રાયમા

* એક ભાષા અને એક લિપિ એ બે જુદા જુદા પ્રચારપક્ષ છે એક ભાષા હિન્દી સ્વીકારાય તો ત્હેને નાગરી લિપિ સાથે આવે જ તે વાત એક જુદી છે, અને હાલની બધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ—ગુજરાતી બંગાળી ઇત્યાદિ—ને માટે નાગરી લિપિ દાખલ કરવી તે કેવળ જુદો પ્રશ્ન છે આ બે પ્રશ્નો વચ્ચે કઢંગી રીતે શેળભેળ કરવાની ભૂલ હાલ કેટલાક ચર્ચા કરનારાઓથી થઇ જતી જોવામા આવે છે ઉદાહરણ—સ ૧૯૬૫ના આષાઢના 'વસન્ત'મા 'લિપિ વિશેના લેખમા મિ કરીમ મહમદ આ પ્રકારનો ગૂચવાડો કરી નાખતા લાગે છે દેશમા એક લિપિ થાય તો અંગ્રેજી લિપિ થાય એમ પક્ષ બતાવી એઓ કહે છે — " આ સ્થાન અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ તપાસતા અંગ્રેજી લિપિ લે તેમ લાગે છે આ વચનનું તાત્પર્ય શુ છે ? ગુજરાતી, બંગાળી મરાઠી સર્વે ભાષાના વાક્યો અંગ્રેજી લિપિમા લખવા જેમકે 'રાજા આવે છે એ વાક્ય Raja avechhe એમ લખવુ ? આ ઉદ્દેશ છે ? એમ હોય તો એ સૂચનાની વિચિત્રતા અને ઉઘાડો અસભવ તો બાજૂ ઉપર રહ્યા, પણ એ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમા પોતે જસ્ટિસ સર કરન નાયરના અને મિ નારાયણરાવના મતો ટાંકે છે તે તો અંગ્રેજી લિપિ વિશે નહિ પણ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિશેના છે, તેથીજ મિ કરીમ મહમદની ગૂચવણ ઉઘાડી પડી જાય છે

તેમજ પોતે આગળ વધી કહે છે " અંગ્રેજી એ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે ક્યારનું એ સ્થાન લઇ લીધુ છે એ પણ ભાષા માટે જ વિચાર બતાવ્યો છે લિપિ માટે નહિ છતા વળી તરત કહે છે નાગરીનો સ્વીકાર કરવો હોય તો અંગ્રેજી શી ખોટી ? " અર્થાત્ અહિ વળી લિપિની વાત કરી ? નાગરી લિપિ છે *ભાષા છે તેથી એ જ અર્થ સભવે છે*

અને વળી તરત એઓ કહે છે— જો તેમ થાય તો (અર્થાત્, નાગરીને બદલે અંગ્રેજી સ્વીકારાય તો અંગ્રેજીના વિશાળ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી શકીશુ નાગરિલિપિમા તે લાભ મળશે ? " આ વળી ભાષાની વાત આવી માત્ર અંગ્રેજી લિપિથી અંગ્રેજી ભાષા તો આવડી જાયજ નહિ આમ અદ્ભુત ગૂચવાડો થઇ ગયો છે

ટેમણે Manual Geography માથી આંકડા આપ્યા છે ત્હેને મથાળે 'લિપિ' એમ મૂક્યુ છે પરંતુ એ ભૂગોળમા તો તે તે ભાષા બોલનારની સખ્યાના આંકડા છે 'ભાષા અને 'લિપિ' વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી ગયાનુ આ ન્હાની સરખી વાતમા સમગ્ર સૂચન છે

તો વળી એટલે સુધી ઇશારો જણાય છે કે ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પણ એક અમુક ભાષા નહિં સંભવે. એઓ કહેછે :—

" હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષા વાળી પ્રજાઓ ભેગી રહીછે તેમ અત્રે બનવું વધારે સંભવિત છે. "

આ વચનમાં ' એક ભાષા 'ના પ્રશ્નને ઉદ્દેશી તે મતપ્રદર્શન આ થયું હોય તો તો બાધરહિત છે ; બાકી સમાનભાષાના પ્રશ્ન માટે તો જરાક સંભવ અને વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિની સાથે વિરોધ આવે છે.

અંગ્રેજી અને હિન્દી આમ બંને સમાન ભાષા તરીકે પરસ્પર જોડે વિરોધ રાખ્યા વિના રહેશે એ સંભવદર્શન અને નિકાલ આ રીતે ત્હારે થઇ સકે એમ આપણે જોયુ. પરંતુ ભૂલવું ના જોઇએ કે એ સમાનભાષા તરીકે **એકભાષા** તરીકે બને જ નહિં ; તે તો બે ભાષા થઇ એટલે સંભવે જ નહિં, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પરંતુ આ સમાનભાષા થવાની ક્રિયા પોતાની મેળે જ આપણા દેશમાં ચાલેલી જ છે ; હેમાં પ્રવર્તતાં અનેક બળોના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ ક્રિયા ચાલૂ જ છે. અને હેનો ઉદ્દેશ પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેના વ્યવહારની સરલતા એ જ છે. માટે આ બાબતમા કાઈ વિશેષ અને સંયુક્ત પગલાં મ્હોટા પાયા ઉપર ભરવાની જરૂર હોય એમ હું ધારતો નથી. હેને માટે કાંઇ કાયદો કે અમલદારી હુકમ કે હેવા સાધનની જરૂર નથી, ને શકયતા પણ નથી. એ ખરુ કે પ્રવર્તમાન બળોનાં વલણનું અવલોકન કરી તે બળોને અવિરોધિ દિશામાં દોરવાનુ ઘટિત કાર્ય કરી સકાય. અને તે દૃષ્ટિથી એટલું શક્ય છે કે શિક્ષણ ક્રમમાં અંગ્રેજી તો દાખલ છે જ, અને હિન્દીને પણ ઘટતું સ્થાન અપાય. પરંતુ આમ કરીને બાળકો અને મ્હોટા વિદ્યાર્થીઓના ઉપર વધતા અને વધારાતા જતા બોજામાં ઉમેરો કરવો કેટલે દરજ્જે વાજબી છે તે પણ વિચારવાની જરૂર છે. અમુક ક્રમ ગયા પછી હિન્દીને વૈકલ્પિક ભાષા તરીકે સ્થાન આપવામાં બાધ ઓાશે. આવશે. એમ. મ્હને. લાગે. છે. તેમ. જ વ્હેપાર. સંસ્થાથી. ઉપલક્ષિતો. ક્રમ. શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દાખલ થવો ઇષ્ટ છે ને તે થાય તો હેમા હિન્દીનુ જ્ઞાન અમુક મર્યાદામાં આવશ્યક રખાય, તો ભરતખંડમાં બધે સફળ રીતે મુસાફરી વગેરે કરવાને જવાન વ્હેપારીઓને લાભકારક બને. આથી વિશેષ કૃતિની જરૂર પણ નથી અને સભવ પણ નથી. કેમકે આ વાત હેવી નથી કે કોઇ મળી એ બાબત ઠરાવ કરીને અથવા હેવા સ્વેચ્છાનિર્મિત વ્યાપારથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ સાક્ષાત્ મેળવી સકે. આ રીતે પણ સમાનભાષાની અશક્યતા જણાઇ આવે છે. એ તો સ્વાભાવિક ક્રમને અધીન વાત ઘણે અંશે છે. તથાપિ આ સંકુચિત કાર્યક્રમને માટે થોડાંક-સાધનો ઇષ્ટ છે તે થોડીવાર પછી હું સૂચવીશ

પરંતુ સમાનભાષાનો અનન્ય હેતુ—પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહારની સરલતા— ભૂલી જઇ હેની પાર જઇ કાંઇ વધારે વ્યાપારમય કૃતિનું પરિણામ તો અનિષ્ટ જ થશે. સમાનભાષાના અભ્યાસને અતિશય પ્રાધાન્ય આપી હેમાંના સાહિત્યને અણુઘટતું

મહત્ત્વ આપીશું, તો એ કૃતિ આત્મઘાતી નીવડશે. સાહિત્યના પ્રદેશમાં અન્યાયયુક્ત અતિક્રમણનું ફળ આ સંબન્ધમાં હાનિકર જ છે.

આ રીતે ઇષ્ટતાનો બીજો પ્રશ્ન પાછળ આ લેખના આરમ્ભમાં મૂકેલો ઉપસ્થિત થાય છે. ભરતખંડ માટે એક ભાષા ઇષ્ટ છે?

આ પ્રશ્ન માટે તપાસ કરવામાં એક ભાષા એ જ હાલના પ્રયાસનો ઉદ્દેશ છે એમ લઇને ચાલીશું. તેમ જ સમાનભાષા એ ઉદ્દેશને હેના અતિસંકુચિત હેતુની બ્હાર અતિક્રમણ કરાવવાનું વલણ પણ જોવામાં આવે છે તેથી સમાનભાષાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારીને પણ તેટલે અંશે એ ઉદ્દેશનો પણ સંગ્રહ કરીશું. તો આ સ્વરૂપે જોતાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની ભાષાનું અભિમાન રાખનાર સર્વ કોઇ માણસ એક જ રીતનો આપશે ;–' અનિષ્ટ છે'. કારણ સ્પષ્ટ છે, માટે બહુ વિસ્તારની જરૂર નથી. એક ભાષા ભરતખંડમાં જો પ્રવર્તે તો અર્થાત્ પરિણામ એ થાય કે ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ સર્વ જુદી જુદી સ્વતન્ત્ર ભાષાઓનુ સાહિત્ય લુપ્ત જ થાય–કાલક્રમે લુપ્ત થાય–અને તે તે ભાષાઓ બહુ તો માત્ર ઘરના વ્યવહારની અને બજારના વ્યવહારની ભાષા જ બનીને રહે. એટલું જ નહિં પણ નવી ભાષાને એક ભાષા તરીકે સ્વીકારશે ત્હેમાં નવું સાહિત્ય એ ભાષા પોતાની નહિં તે લોકોને હાથે ઉત્પન્ન થવું અશક્યવત્ થશે ; કેમકે ઘણે ભાગે તે બધાને માતૃભાષા નહિં પણ સંપાદિત ભાષા હોવાથી હેનું સાહિત્ય ઊપજાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી ઘણી જ કઠણ. એ પરભાષામાં કવિતા ઇત્યાદિ પ્રયાસ કરનારાની નિષ્ફળતા અને સફળ પ્રયાસની અતિ વિરલતાથી જણાઈ આવશે. હાલની આપણી પોતપોતાની માતૃભાષાઓમાં જ સાહિત્ય અનેક દિશાઓમાં ખીલવવા બાબતમાં આપણે ઘણા પછાત છિયે, તો આ નવી સંપાદિત ભાષામાં તો તે કરી સકવાની વાત જ શી? નવી ભાષા માત્ર રાજકીય વ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે, અને ત્હેમાં કદાચ પ્રભાવવાળી બને. આમ આપણે સાહિત્યની ખીલવણીની બાબતમાં—અર્થાત્ પાછળ હું કહી ગયો છું કે ભાષાનું જીવન સાહિત્ય વગેરે સાધનો વડે પોષણ થવાથી જ ટકે છે તેથી,—ભાષાના ખુદ જીવનની બાબતમાં આપણે સર્વે અનોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ થઇને રહીશું ; અને એ રીતે પ્રત્યેક પ્રાન્તને નહિં પણ આખા દેશને હાનિ છે.

પ્રાન્તીય ભાષાના સ્વતન્ત્ર સાહિત્યને આ રીતે ધોકો પ્હોચવાનો ભય એ માત્ર કલ્પના છે એમ માનવાને કારણ નથી. આ પરિણામ સ્વાભાવિક નિયમોને અંગે જ આવે છે. ભાષાઓના ઇતિહાસમાં અમુક સમયે તે પ્રગટ થયેલું જોવામાં આવેછે. હાલ ૧૦૦ વર્ષથી વલણ યુરોપમાં બદલાયુછે એમ પાછળ એક વિચારકનો મત બતાવ્યોછે. તે કાળની પૂર્વે સ્થિતિ ઇંગ્લાંડમાં જે હતી તે આ વાતનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડશે. અંગ્રેજી ભાષાના પ્રાધાન્યને લીધે આયર્લાંડ, સ્કોટલાંડ અને વેલ્સની ભાષાઓનું સાહિત્યમય જીવન લુપ્તવત્ થયું હતું અથવા હેનો વિકાસ અટકી પડ્યો હતો. અને હેમાં

આશ્ચર્ય નથી. બીજા વૃક્ષની છાયા નીચે આવેલા છોડની વૃદ્ધિ કેવળ કુંઠિત થાયછે; અને ઘણી વાર તે છોડ સુકાઇ જાયછે એ પ્રકાર સુવિદિત છે. ન્હાનાં બાળકોને મ્હોટાં માણસોના સતત દબાણમાં રાખ્યાથી હેમનો પ્રફુલ્લ વિકાસ—જ્ઞાનમાં, શરીરમાં, સ્વભાવબળમાં, સર્વ રીતે—કચળેછે. એ જગતનો નિયમ ભાષાના પ્રસંગમા પણ સરખી રીતે પ્રવર્તે છે.

આ પરિણામ એક ભાષાનો સ્વીકાર અથવા પ્રવેશ (શક્ય હોય તો તે પ્રવેશ અને સ્વીકાર) થવાથી ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે; તે જ રીતે **સમાનભાષા** તરીકે કોઇ ભાષાનો પ્રવેશ થઇ હેને અયોગ્ય પ્રાધાન્ય આપવાથી પણ તેજ અનિષ્ટ ફળ થવાનું. પ્રાન્તીય ભાષાઓ એ સમાનભાષાની છાયા નીચે આવી જઇ હેમના સાહિત્યજીવનને હાનિ, ઉપરના ધોરણે જ, પ્હોચવાની. આમ ના થાય તો તો આનન્દની વાત. પણ એ બનવું કઠણ છે. સમાનભાષા તરફ ભક્તિના ઉત્સાહમાં, ઘરમાં પણ હિન્દી ભાષા બોલનારા જોઇયે છિયે તે પ્રકારનાં દર્શનથી જણાયછે કે પોતાની માતૃભાષા તરફ અવગણનાની જ દૃષ્ટિ થવાની. આરમ્ભ કાળનો ઉત્સાહ રાખ્યા પછી બધું પાછું ઠેકાણે આવશે એમ કદી કહેવાય. પરંતુ તે રીતે સરખી સપાટી ઉપર બધે પ્રવાહ આવી જતા સુધી તો રેલના જોસમાં જે પ્રાન્તીય ભાષાના હજી સુધી ઊછરતા છોડ ઘસડાઇ જતે બચશે હેને ઘસારો તો પ્હોચી જ ચૂકશે, અથવા હેનું સ્વરૂપ કઢંગી વક્રતા પામી ગયું હશે.

ઉપર કહેલો વિશ્વનો નિયમ ભાષામાં પણ પ્રવર્તે છે તે ખરું ; અન્ય ભાષાની અયોગ્ય છાયા અને દબાણથી મૂળ ભાષાના જીવનને ધોકો પ્હોચે, એ સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ હાલના પ્રશ્નમાં એમ વસ્તુત: થવાનો સંભવ છે ખરો ? અંગ્રેજી અથવા હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે રાખવામાં એ પ્રકારની છાયા અને દબાણનું પ્રાબલ્ય જરા વધારે ભયની દૃષ્ટિથી આપણે નકામા જોઇયે છિયે ; એ યોગ્ય મર્યાદામાં જ રૂહેવાનો સંભવ વધારે છે, અને દેશી પ્રાન્તીય ભાષાનાં જીવન સમાનાન્તરે જ વિકાસ પામ્યા જશે જ ; આમ શઙ્કા વખતે કોઇ કાઢે. પરતુ આ માત્ર મતભેદની અને જમાનાનાં ચિહ્‌ન તથા પ્રવર્તમાન બળોનાં વલણ અને તીવ્રતા એ સર્વની પરીક્ષા કરવામાં ભિન્નતાની વાત છે. એ બાબતમાં કેઇ પરીક્ષા ખરી ગતિને પકડી શકી છે તે કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવા કરતાં માત્ર નમ્રતાથી મ્હારી પરીક્ષા ને મ્હારો મત ઉપસ્થિત કરીને જ મૌન રાખવું વાજબી છે. મનુષ્યસ્વભાવનું સ્વરૂપ, વર્તમાન ભાષાઓની સ્થિતિ, સમાનભાષાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવામાં અન્તર્ગત રહેલો પ્રબલતાનો ભાગ,— એ સર્વ અંશો મ્હારી સંભવ પરીક્ષાને પુષ્ટિ આપેછે એમ મ્હારી અલ્પ મતિને લાગેછે.

માટે અંગ્રેજી તેમજ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં હેના ઉદ્દેશ જેટલા સંકુચિત પ્રદેશમાં જ પ્રવૃત્તિ નિયન્ત્રિત કરવાની આવશ્યકતા-પ્રાન્તીય ભાષાના સ્વતન્ત્ર જીવનને અર્થે-વિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવી જોઇયે. વખતે કોઇ શઙ્કા કાઢે કે-"આમ

સમાનભાષાને સકોચમાં પૂરી રાખવાથી ચીન અને એ તરફના વ્હેપારના શહેરોમા અગ્રેજી ભાષાની જે દશા થઇ છે તે આપણી સમાનભાષાની નહિં થાય ? એ પ્રદેશમા જે વ્હેપારના વ્યવહારને અર્થે ભાષાસકર ઉત્પન્ન થયેછે, ત્હેમા ચીનાઇ, પોર્ટુગીઝ, અને મને ભાષાના શબ્દો અગ્રેજીભાષામા શેળભેળ કરી ચીનાઇ ભાષાની રૂઢિમા પ્રદર્શિત કરનારી ભાષા *'પિજ્જિન–ઇગ્લિશ' (Pidgin–English)ને નામે ઓળખાતી ખીચડિયા ભાષા ઉત્પન્ન થઇ એ સમાનભાષામા અગ્રેજી ભાષાની અવદશા થઇછે આ પરિણામ આપણે અહિં પણ નહિ થાય ?–હું નથી ધારતો કે એ અનિષ્ટ પરિણામ આપણા સમ્બન્ધમા થાય કારણ, અગ્રેજીને સમન્ધે એ ભય નથી જ શાથી કે ભરતખડમા અગ્રેજી સમાનભાષા તરીકે પ્રવર્ત છે અને પ્રવર્તશે તે ઘણે મ્હોટે ભાગે શિક્ષિત વર્ગમા જ, એટલે એ વર્ગને હાથે અશિક્ષિત વર્ગના સપર્કથી સભવતો બગાડ થવાને માર્ગ જ નથી (મદરાસ તરફ નીચના વર્ગમા અગ્રેજીનો પ્રવેશ છે તે પ્રમાણમા અલ્પ હોઇ ગણનામાથી બાતલ કરાશે) અને હિન્દીની એ દશા નહિ થાય, કેમકે એ ભાષા (દ્રાવિડ દેશ શિવાય) બીજા પ્રાન્તોની ભાષા જોડે નિકટ સબન્ધ રાખનારી છે, એ વિદેશીય ભાષા નથી જે બળોના પરિણામે ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઇ ત્હેમા બળોનુ સમેલન હિન્દીના સંબન્ધમા હવે થવાનું નથી મૂળમા ઉર્દુ તો લગભગ પિજ્જન—ઇગ્લિશની પેઠે જ ઉત્પન્ન થઇ છે પિજ્જન—ઈગ્લિશ વ્હેપારના મથકોમા ઉત્પન્ન થઇ, તો ઉર્દુ તે ફારસી બોલનારા રાજ્યકર્તાઓની છાવણીના બજારોમા પ્રગટ થઇ ઉર્દુ શબ્દનો અર્થ જ 'છાવણી' એમ છે હેનું પૂરુ નામ 'ઝબાન એ ઉર્દુ-એ મઅ્અલા'† એટલે રાજાની છાવણીની ભાષા એમ હતું તે ટૂકાઇને 'ઉર્દુ' એમ રૂઢ થઇ ગયુ 'બાગોબહાર' ની પ્રસ્તાવનામા મીર અમન કહેછે કે દિલ્લીના બજારમા જે જુદી જુદી જાતના લોકો એકઠા થતા ત્હેમની ભાષાઓનો ખીચડો થઇને ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઇ પરતુ મર ચાર્લ્સ લાયલે ઈ સ ૧૮૮૦મા મત બતાવ્યો, અને એ મત ડૉકટર ગ્રીઅર્સન સ્વીકારે છે, કે દોઆબના ઉપલ્યા ભાગની દેશી ભાષાને સરમરી રૂપ આપીને અને આમ્ય અશો હેમાથી કાઢી નાખીને હિન્દુસ્તાની ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી છે આ મતને ભરતખડની ભાષાઓનુ પર્યાલોચન (Linguistic survey of India) ચયુછે ત્હેમાથી પ્રમાણોની પુષ્ટિ મળેછે તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે—અને *એ વાતને આ હિન્દુસ્તાનીની ઉત્પત્તિ સાથે વિરોધ આવે એમ નથી—કે મૂળ દિલ્લી* ની બાદશાહી છાવણીના બજારમા આ સમાનભાષા ઉત્પન્ન થઇ અને મુગલ રાજ્યના નાયકો ભરતખડમા જ્યહા જ્યહા ગયા ત્યહા ત્યહા એ સમાનભાષા સાથે લેતા ગયા અને ત્યહા હેને દૃઢ સ્થાન મળ્યુ. આ કારણથી ઉર્દુમા 'પિજ્જન—ઇગ્લિશ' જેવા

---

*Business (=વ્હેપાર)—એ શબ્દનો ચીના લોકોનો ઉચ્ચાર—પિજ્જિન—છે તેથી આ નામ પડયુ છે

†ઝબાન=જીભ—ભાષા ઉર્દુ=છાવણી મઅ્અલા (આલી-ઉચ્ચ, ઉપરથી) = મહાન્ પુરુષ, અર્થાત્ રાજા.

કેટલાક પ્રકાર ઉત્પત્તિ સમયમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. પરંતુ સાહિત્ય સંસ્કાર પામીને ઉર્દૂ તથા હિન્દી ભાષાઓ હવે ઉપસ્થિત થયેલી છે, અને તે બીજી ઘણી ખરી પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સંસ્કૃતપ્રાકૃતદ્વારા સંબન્ધ રાખેછે, એટલે હેને એ પ્રકારનો બગાડો પમાડનારાં બળોનું અસ્તિત્વ જ હવે નથી.

તથાપિ છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આ સમાનભાષાને પ્રવેશ આપતાં કેટલાક કુ સંસ્કાર મળેછે ને મળ્યા છે ; પણ હેમાંથી હિન્દીને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, હિન્દીને સરકારી રૂપમાં જ પ્રચરિત જોવાના લોભમાં, સમાનભાષાની મર્યાદાઓ ઓળંગીને સાહિત્યના વિષયમાં અતિક્રમણ થઇ જાય, પ્રાન્તીય પોતપોતાની માતૃભાષાઓના સાહિત્યજીવનને જોખમ ના થવું જોઇયે એ સંભાળવાનું છે. પ્રાન્તીય માતૃભાષાઓ કાયમ રહે, હેમનો જીવનવિકાસ થાય, એ ઉદ્દેશનો દૃઢ પાયો લઇને જ આપણે આગળ કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવો જરૂરનો હોય તો કરવાનો છે. માટે જ સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં પણ હેની યોગ્ય મર્યાદાની બ્હાર જવામાં અનિષ્ટતા છે. પરંતુ આ પ્રકારની અશક્યતા પણ પાછળ હું સૂચવી ગયોછુ, તો પછી અશક્યની અનિષ્ટતા શી ?

વખતે શઙ્કા નીકળે કે પાછળ કૃત્રિમ ભાષાને સંબન્ધે એક તત્ત્વ આપણે જોયું કે ભાષાજીવનમાટે સાહિત્યાદિકની ખીલવણી અને ઉછેર આવશ્યક છે, નહિં તો તે ભાષા આપોઆપ લુપ્ત થાયછે, તો આ હિન્દીને માત્ર સમાન ભાષાના સંકુચિત પ્રદેશમાં રોકવાથી અને હેના સાહિત્યના જીવનને વિકાસ ના આપ્યાથી એ તત્ત્વ અહિં પ્રવેશ પામી એ ભાષાને હાનિ નહિં પ્હોચાડે ? આ વિશે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એ તત્ત્વ કૃત્રિમ ભાષાઓ સમાનભાષા તરીકે ઉપજાવેલીને વિશે પ્રવર્તે છે ; જે જાનેજ જીવંત ભાષાઓ છે અને તે સમાનભાષા તરીકે કામમાં લેવાય છે હેના સાહિત્યજીવનને બાધ આવે એમ એ તત્ત્વ પ્રવર્તવું અશક્ય જ છે. સમાનભાષા તરીકેના હેવી ભાષાના પ્રદેશમાં, અલબત, એ તત્ત્વ એટલે અંશે પ્રવર્તે ખરું કે સાહિત્યના વિષયમાં એ **સમાનભાષા** વિકાસ ના પામવાની ; પરંતુ તે કારણથી તે ભાષાઓ મરણ પામી લુપ્ત થતી નથી, કેમકે પોતાના સ્વતંત્ર સાહિત્યરૂપ જીવન વિભાગમાથી આ સમાનભાષાના જીવનવિભાગમાં જીવનબળ, જીવનના લોહીનો પ્રવાહ સંચાર પામે છે. અને એ પ્રકારની સમાનભાષાને પોતાના સાહિત્યનો વિકાસ થવા માટે તે ભાષા જેમની માતૃભાષા છે હેમાંથી સેવકો મળશે જ. એટલે બીજા પ્રાન્તીય ભાષાના પુત્રોને એ પારકા પ્રદેશના સાહિત્ય સેવા માટે શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર પણ નથી અને ઇષ્ટતા પણ નથી પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યજીવન તરફ કર્તવ્યો ઓછા નથી, એ કર્તવ્યો બજાવવા માટે હજી પ્રયાસો પૂરા થયા નથી, અને એ કર્તવ્યોને માટે પ્રદેશ ઓછો વિસ્તીર્ણ નથી.

પરતુ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે પ્રાન્તીયભાષાઓનું જીવન લાંબું નથી ; ભરત ખંડમાં અંગ્રેજી જ ભાષા વખત જતે સર્વવ્યાપિની થશે, અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ લુપ્ત

થશે, અથવા તો કચ્છી કોકણી, ભીલ વગેરેની બોલીઓ, ઇત્યાદિની દશાને પ્હોચશે આ પરિણામ કોઇ પણ વિચારી માણસને ઇષ્ટ તો જ નહિ જ લાગે પોતાની માતૃભાષાઓ તરફ ખરી ભક્તિ જેને હશે તે એ પરિણામનો સંભવ દેખીને અન્તઃકરણથી નિરાશ જ થશે પરન્તુ આ પરિણામ સંભવના પ્રદેશની બ્હાર જ છે એક વિદ્વાન્ અંગ્રેજ સિવિલિયને તો મ્હારી સાથે એક વખત વાત કરતે આ સંભવ દૃઢ રીતે માનેલો અને ઇષ્ટ ગણીને આનન્દથી એ ભવિષ્યને અભિનન્દેલું એ ગૃહસ્થને આ દેશ છોડીને વદાય થયે કેટલાંક વર્ષો થયાં છે હજી હેમનું ભવિષ્ય ખરું પડ્યું નથી, પરંતુ કેટલા જમાના જશે તો પણ સાચું પડશે એમ લાગતું નથી આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓનો વર્તમાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ ના જાણવાને લીધે જ એ ટૂંકી દૃષ્ટિનું અવલોકન થયેલું લાગે છે એ ખરું કે હજી આપણી દેશી ભાષાઓના સ્વતન્ત્ર સાહિત્ય પૂરા ખીલ્યા નથી, અને હજી બહુ બહુ કરવાનું બાકી છે, તો પણ અલ્પપણને વિકાસ થયો છે તે એટલો તો છે, અને એ પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ હવે એટલી દૃઢતાથી ચાલ્યો છે, કે અન્ય ભાષાના દબાણથી દબાઇ જવું તો અશક્યવાન્ છે, અનમત, એ વિકાસને સ્વાભાવિક પ્રસંગ મળ્યે જવો જોઇએ તેમજ આ અપૂર્ણ વિકાસની સ્થિતિ હેવી છે કે એ વિકાસની અપૂર્ણતા જ ઉપરના વિનાશના પરિણામની અનિષ્ટતા સ્થાપે છે આપણી દેશી ભાષાના સાહિત્યો વિશે વધારે સમભાવથી અને ઊંડાણથી ચિન્તન કરનાર યુરોપિયનોનો મત પેલા ગૃહસ્થથી જુદા જ પ્રકારનો છે ડૉકટર ગ્રીઅર્સનનું વચન આ માટે ઊતારવા લાયક છે —

"But the true India will never be known till the light of the West has been thrown on the hopes, the fears, the beliefs, of the two hundred and ninety four millions who have been counted at the present census For this, an accurate knowledge of the vernaculars is *necessary,—a knowledge not only of the collo*quial languages, but also, when they exist, of the literatures too commonly decried as worthless, but which one who has studied them and loved them can confidently affirm to be no mean possession of no mean land "*

ભરતખંડની દેશી ભાષાઓનો આટલો બધો મહિમા ગવાયો છે, તો શું એ ભાષાઓનું વ્યક્તિજીવન, વ્યક્તિવિકાસ, એટલું જ નહિ પણ હેના ભૂતકાળના સાહિત્યરત્નો, એ સર્વનું 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા' ના યજ્ઞની વેદી આગળ બલિદાન આપવું એ ઇષ્ટ છે? એક ભાષાને બદલે સમાનભાષાનો નકાર સ્વીકારવામાં પણ

*Census of India, 1901 Vol I—India Part I—Report, Chap VII Language, P 342 Para 613, conclusion sub para 3 Chapter written by Dr. G A. Grierson, C I E, Ph D, D Litt

સમાનભાષાના સંકુચિત ઉદ્દેશની બ્હાર જવાથી પણ એકભાષા જેવું જ પરિણામ આવશે. માટે એ પક્ષને પણ ઉપરની કક્ષામાં મૂકુંછું.

ઉપર કહેલું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થવાના સંભવનાં કારણો પાછળ બતાવ્યાં જ છે. તો એ અનિષ્ટ પરિણામના મૂળ, ભરતખંડ માટે એક ભાષા, અથવા સમાનભાષા માટે અયોગ્ય ઉત્સાહ અને અધિક પ્રવૃત્તિ રાખવાની જો હિમાયત કરીશું, તો પછી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી ભાષાઓ માટે તે તે પ્રાન્તોમાં સાહિત્ય પરિષદો ભરાય છે તે પ્રયાસ વ્યર્થ શા માટે કરવા? *શારદાપીઠ (યુનિવર્સિટી) માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન અપાવવા માટે જે સ્તુત્ય મયનો થયાંછે ને થાયછે તે પણ શામાટે કરવાં? આ પ્રકારના પ્રયાસ 'એક ભાષા'ના પ્રયાસ જોડે સ્વરૂપથી જ વિરોધી બનેછે. અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શારદાપીઠમાં દેશી ભાષાઓનો સ્વીકાર કરાવવા મથનાર લોકોમાંથી પણ 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા' નો ઝંડો ઉઠાવનારા જોવામાં આવે છે. એ લોકો એ કૃતિમાં માતૃભાષાના ઘાતનુ પરિણામ જોઇ સકતા નથી એ જ આ પરસ્પર વિરોધી વર્તનનુ કારણ હોવું જોઇયે. શારદાપીઠમા દેશી ભાષાના સ્વીકાર માટેના સંચલનમાં ઉદ્દેશ જેમ અંગ્રેજી ભાષાને લીધે દેશી ભાષાઓ ઢકાઈ ના જવા દેવી એમ છે, તે જ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખી 'એક ભાષા'ના પ્રભાવમાં પ્રાન્તીય ભાષાઓને દબાઇ જવા ના દેવી એ કર્તવ્ય એટલી જ સબળ રીતે ઉપસ્થિત થાયછે. જો એક જ ભાષા માટે મથન ઇષ્ટ છે તો પછી બીજા સર્વે પ્રાન્તીય ભાષાના વિકાસના પ્રયાસોની વ્યર્થતા દિ. બ. અંબાલાલભાઇના સબળ શબ્દોમાં ફરીથી દર્શાવીશું તો બસ છે:—

"આ તથા બીજાં હાલનાં મંડળોએ પોતાનો શ્રમ હવે બંધ કરવો કે જારી રાખવો? આ પ્રશ્ન કેટલાકને હસવા જેવો લાગશે. પણ તે ત્હેવો નથી. * * *

* * * *

જો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ અને શ્રમ શું કામ ખરચવું?"

અલબત, એક ભાષાની અશક્યતા તરફ એઓએ ટૂંકામાં ઇશારો કરેલો આપણે જોઇ જ ગયા છિયે.

કવિ વર્ડ્સ્વર્થે The Prelude નામના કાવ્યમાં એક સ્થળે એક સ્વપ્ન વર્ણવ્યું છે ત્હેમાં એક જણ ઊંટ ઉપર વેગથી આવતો દીઠો છે, અને પાછળ પ્રલયની મહા રેલ આવેછે ત્હેમાંથી જ્ઞાન ગ્રન્થોનો બચાવ કરવાને માટે હાથમાં બે ગ્રન્થો લીધા છે

---

*આ શબ્દ રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો યોજેલો ઉત્તમ છે તે સ્વીકાર્યો છે. 'વિશ્વવિદ્યાલય' અથવા 'સમસ્તશાલા' એમ નામ યોજનારાઓ Universityની વ્યુત્પત્તિ universi (=વિશ્વ) ઉપરથી છે એમ, અથવા universal એટલે સર્વે પ્રકારનું શિક્ષણ હેમ અપાય છે એમ ભ્રમથી કરતા હશે, તે universitas=society, મંડળ, એ ખ.. ખરી વ્યુત્પત્તિ ભૂલી જતા હશે એમ લાગેછે.

એમ ચિત્ર આપી, પછી ખેદ કરે છે કે આખર જ્ઞાનનાં મૂર્ત રૂપોનો આમ નાશ જ નિર્મિત છે! કાંઇક હાવો ખેદ આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે કરવો પડશે ;—જો એક ભાષાના પ્રલયની રેલ રેલવા દઇશું તો

આમ એક ભાષા અથવા અધિક બળમાં પ્રવર્તતી સમાનભાષાની અશક્યતા અને અનિષ્ટતા આપણે જોઈ અને હેમાંથી સાર એ નીકળ્યો કે સમાનભાષા ભરતખંડ માટે અલબત ઉપયોગી છે જ, પરતુ એ સમાનભાષા તે વ્યવહારની જરૂરિયાતોનું આપોઆપ પ્રગટતુ પરિણામ છે, તેથી એ માટે વિશેષ શ્રમ અને કાળ ગુમાવવાં એ ઇષ્ટ નથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇયે છિયે કે અંગ્રેજી અમુક કાર્ય વિભાગમા સમાન ભાષાનું કામ કરવા લાગી જ છે, અને અન્ય વિભાગમા હિન્દીએ પણ પોતાનું સમાનભાષા તરીકેનુ સ્થાન લીધેલુ જ છે તો બીજી ભાષા સમાનભાષા તરીકે શોધવા જવું એ તો ઘેલી જ પ્રવૃત્તિ ગણાશે, પરતુ, અંગ્રેજીને માટે વિશેષ પ્રયાસની જરૂર જ નથી, પણ હિન્દી માટે પણ વિશેષ કૃતિ કરવામા પ્રાન્તીય વૃત્તિયોના બળોનો દુરુપયોગ કરીશુ તો ચૂક જ થઇ ગણાશે પાછળ હુ કહી ગયો તેમ મચુચિત પ્રયાસ શાળાઓમાં અમુક મર્યાદાઓમા રોકીને હિન્દીને પ્રવેશ આપવો એટલુ બસ થશે

પરતુ એ પ્રવૃત્તિ આદરવામાં પણ કેટલાક પ્રશ્નો આપણા સ્હામા આવીને ઊભા રૂહેશે. હિન્દી ભાષા દાખલ કરવી તો ખરી, પણ હિન્દી કાંઈ એક ભાષા નથી. હિન્દુસ્તાનના ૧૯૦૧ની સાલના વસતિપત્રકના રિપોર્ટમાં 'ભાષા વિશેનુ પ્રકરણ તપાસીને જોતા જણાશે કે હિન્દીના મુખ્ય બે વિભાગ—પૂર્વ હિન્દી અને પશ્ચિમ હિન્દી —ની અદર, પૂર્વ હિન્દીમાં, (૧) અવધી, (૨) બાઘેલી, (૩) છત્તીસગઢી, અને પશ્ચિમ હિન્દીમા (૧) હિન્દુસ્તાની, (૨) વ્રજભાષા (૩) બુદેલી, (૪) કનોજી અને બીજી કેટલીક ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે તુલસીદાસનુ પ્રખ્યાત રામાયણ અવધિભાષામા લખાયુ છે, ત્યારે આગ્રાના અન્ધ કવિ સુરદાસના કૃષ્ણચરિતનાં અને ઇતર કાવ્યો વ્રજભાષામા રચાયલા છે, છતા આપણે મન તો તુલસીદાસ અને સુરદાસ બને જાણે એક જ ભાષાના કવિ હોય એમ ભ્રમયુક્ત ભાસ રહેલો છે આ ભાષાઓનો ભેદ વ્યવહારને માટે નકામો છે એમ નથી ભાષાનો ઉપયોગ કરવા જતે તરત સ્થિતિ જણાઇ આવશે પૂર્વ હિન્દીમા मोरो, मेरो, तोरो, तेरो, कृष्णको, राधे तेरो मख्खन खट्टो है ઇત્યાદિમા ઓકારાન્ત વિશેષણ તથા ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો આવે છે, તો પશ્ચિમહિન્દીમા હેના પડોશની પજાબીના ષષ્ઠી પ્રત્યય दा માનો દકાર તો ના લેવાયો પણ અન્ત્ય 'આ લઇને मेरा, तेरा, कृष्णका ઇત્યાદિ આકારાન્ત રૂપોમા ભેદ નજર પડે છે પશ્ચિમ હિન્દીમાં "હેણે માર્યો = मारा એમ થશે તો પૂર્વ હિન્દીમા (પડોશની બિહારી ભાષામાં मारिलास ના સસર્ગવશે) मारियास એમ છે પાછળ ભાષાઓના વિભાગ ડોક્ટર ગ્રીઅર્સને કરેલા કહ્યા છે ત્હેમા બિહારી બાહ્યમડળની ભાષા છે, ત્હેની છાયા પૂર્વ હિન્દીએ આમ સમસ્ત (synthetic) પદ્ધતિનો અશ સ્વીકારીને લીધી છે. તેથી પશ્ચિમ હિન્દી આન્તરમડળની ભાષા અને પૂર્વ હિન્દી આન્તર અને બાહ્ય બે મડળની વચલી

એમ પેટા વિભાગ કરેલા છે અર્થાત્ પૂર્વ અને પશ્ચિમ હિન્દી વચ્ચે સ્વરૂપગત ભેદ છે પશ્ચિમ હિ દીની અગ્રગણ્ય ભાષા વ્રજ ભાષા છે, અને પૂર્વ હિન્દીની અવધી ભાષા એમ સ્થિતિ છે

પરંતુ આટલે જ વાત અટકતી નથી પશ્ચિમ હિન્દીમાની હિન્દુસ્તાની ભાષાનું સ્વરૂપ જરાક જોવુ પડશે ભરતખંડમા સમાનભાષા તરીકે જે હાલ પ્રચારમા વસ્તુ સ્થિતિમા પ્રવર્તે છે, તે અવધી નથી, વ્રજભાષા નથી, પણ હિન્દુસ્તાની જ છે પરંતુ એ ભાષાને બે સ્વરૂપમા અવલોકવી પડશે

(૧) ગંગા નદીના ઉપરના ભાગમા આવેલા દોઆબનો ભાગ, રોહિલખંડ અને પંજાબના અંબાલા જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ, એટલામા પ્રચાર પામેલી દેશી ભાષા તરીકે,

અને (૨) ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની સાક્ષરભાષા અને લગભગ આખા ભરતખંડની સમાન ભાષા તરીકે *

આપણે આ (૨) વાળા સ્વરૂપનું જ કામ છે એ રૂપમા પણ—

(क) ઉર્દૂ (ख) રેખતા, (ग) દખણી, અને (घ) હિન્દી એમ ચાર વિભાગ થાય છે વિશેષ ઊંડા ઉતરવાનો પ્રસંગ નથી ઝડપથી જ નોંધીશુ તો બસ છે કે હામાની ઉર્દૂ તે ફારસી શબ્દો વિશેષ વાપરનારી અને ફારસી લિપિમા લખાતી હિન્દુસ્તાની છે રેખતા—તે કવિતામા વપરાતી ઉર્દૂ છે, હેમા ફારસી શબ્દો ઠામ ઠામ વેરાયલા હોવાથી રેખ્તન=રેડવુ એ ઉપરથી નામ પડેલુ છે દખણી તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા મુસલમાનો વાપરે છે તે હિન્દુસ્તાની અને હિન્દી તે ફારસી શબ્દો ઓછા અને સંસ્કૃત શબ્દો કાંઈક વિશેષ વાપરનારી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓની સાક્ષરભાષા છે, અને તે દેવનાગરીમા લખાય છે આ સ્થિતિમા રેખતા અને દખણીને ઉર્દૂના પક્ષમા જ શમાવી દઇશુ તો ચાલશે, હેમા ફરક ગૌણ પ્રકારનો છે એટલે ઉર્દૂ અને હિન્દી, એ બે મુખ્ય વિભાગ વિચારવાના રહ્યા સમાનભાષા તરીકે આ બેમાથી ઉર્દૂ તો, હેમા ફારસીનો અંશ અતિ પ્રધાન હોવાથી તે સ્વરૂપમા, ઉપયોગમા ભાગ્યે આવી શકે તેમ હિન્દીને સંબન્ધે એક જુદાજ પ્રકારની પ્રતિકૂલતા છે આ હિન્દીનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ યાદ રાખ્યાથી સમજાશે આ પ્રકારની હિન્દીની ઉત્પત્તિ માત્ર ૪ સ ના ૧૯મા સૈકાના આરમ્ભમાં જ થઇ ડૉક્ટર ગિલક્રિસ્ટની પ્રેરણાથી લલ્લુલાલે "પ્રેમસાગર" નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હેમા આ ભાષાએ પ્રથમ દર્શન દીધુ હેમાનો ગદ્યભાગ ઉર્દૂમા છે, પરંતુ ફારસી શબ્દોને બદલે હિન્દુસ્તાનની આર્યભાષાના શબ્દો દાખલ કર્યા છે, અને એ રીતે ઉપલા દોઆબની વાસ્તવિક દેશી ભાષાઓનો આપોઆપ પુનઃસ્વીકાર હેમા થયો આ ગ્રન્થનો વિષય હિન્દુ પ્રજાને આકર્ષક હોઇ શૈલી મધુર અને તાલબદ્ધ જેવી હોવાથી કર્તુને પ્રિય થઇ અને લોકોમા બહુ પ્રચારવાળી હેની ભાષા તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન

*આ બે વિભાગ થઇને જુદી ભાષાઓ બની છે એમ નથી, એકજ ભાષાના બે જુદા સ્વરૂપ જ બતાવ્યાં છે, જો કે એટલુ તો ખરુ કે સમાનભાષાનુ સ્વરૂપ લેતા દોઆબ ઇત્યાદિની દેશીભાષાએ જુદા જુદા ભાગમા કાંઇક રૂપાન્તર લીધેલા છે

ના હિન્દુઓમા સમાનભાષાનુ સ્થાન પામી અત્યારસુધી ઉર્દુના લખનારા હિન્દુઓ ગદ્ય લખતા તો અવધી બુંદેલી વ્રજ, ઇત્યાદિ પોતપોતાની દેશી ભાષામાં લખતા "પ્રેમસાગર' ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિ પછી હેની ભાષા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા ગદ્યભાષા તરીકે આદર્શરૂપ બની. અને હવે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ ગદ્ય લખે છે તો ઉર્દુમા કે આ નવી હિન્દીમા પરન્તુ આ નવી હિન્દી કવિતા માટે વપરાતી નથી કવિતા તો તુલસીદાસની અવધિ ભાષામા અથવા સુરદાસની વ્રજભાષામા જ લખાય છે, નવીન હિન્દીમા કવિતા રચવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ અને હસનીય જ નીવડ્યા છે પરન્તુ લલ્લુલાલના વખત પછી હિન્દીમા શૈલીના કેટલાક ખાસ સ્વરૂપ પ્રગટ થયા છે, હેમા વાક્યમા શબ્દોની ક્રમરચનાની વિશેષતા એ મુખ્ય છે આ પ્રકારોથી ઉર્દુથી એ જુદી પડી આવે છે પરન્તુ આથી પણ વધારે આગળ જઇ પડિતોને હાથે હિન્દી અત્યન્ત સસ્કૃતમય થઇ ગઇ છે

આ કારણોથી નવીન હિન્દી તે ભરતખડ માટે સમાનભાષા—પોતાના હાલના સ્વરૂપમાં—ભાગ્યે બની સકે અને હાલ જે સમાનભાષા તરીકે જે હિન્દુસ્તાની લગભગ આખા ભરતખડમા પ્રચરિત છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે જેટલી વ્રજભાષાથી અને અવધીથી જુદી પડે છે તેટલીજ આ નવીન હિન્દીથી પણ દૂર રૂહેનારી છે છતા હાલ આપણા પ્રાન્તમાના એક ભાષાના પક્ષવાળા તેમજ અન્ય પ્રાન્તના કેટલાક આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરે જે હિન્દીનો ઉપયોગ કરેછે તે કાતો આ નવીન હિન્દી હોય છે અથવા તો વ્રજભાષા કે અવધીભાષાની સમીપ જતી રચનાવાળી હોય છે અને એ ભાષાઓને જ સમાનભાષાના આદર્શ રૂપે આગળ ધરે છે

આ રીતે જોતા ઉર્દુ અને હિન્દી બેમાથી એકે પોતાના સ્વરૂપમા આપણા આ પ્રશ્ન માટે કામથી નથી થતી આ બેના સ્વાભાવિક મિશ્રણથી જે હિન્દુસ્તાની હાલ ભરતખડના ઘણા ભાગમા, જુદા જુદા સ્થળમા જુદા જુદા રગ લઇને, પ્રચાર પામે છે, ત્હેને જ ઉપયોગી ગણી સકાશે પરન્તુ આ રીતની સમાનભાષા નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામીને શિક્ષિત વર્ગમા મૂકવા લાયક હજી સુધી બનાવાઇ નથી અને પોતાની મેળે ભાગ્યે જ બને હેને સ્થાપિત કરવા માટે પ્રયાસ નવીન જ કરવો પડે આ ભાષા જ બહુ અંશે વ્યવહારને ઉપયોગી ગણાય, તો પછી નવીન હિન્દી—સાક્ષરહિન્દી—ને શાળાની શિક્ષણ પદ્ધતિમા સ્થાન આપ્યાથી શો લાભ? આમ આ અને હાવા કઠણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે હેનુ નિરાકરણ કાઇક આ રીતે સમજે —

અગ્રેજી ભાષા શિક્ષિત વર્ગ માટે આપણે ગોઠી ચૂક્યા છિયે, હવે અગ્રેજીના પ્રદેશની બ્હાર રૂહેતા વર્ગ માટે—

હેમા પણ શિક્ષિત વર્ગ માટે નવીન હિન્દી, અને સાધારણ વર્ગ માટે આ લૌકિક હિન્દુસ્તાની, આમ સમાનભાષા માટે વિષયવિભાગ પાડી સકાય એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું તો છે જ કે નવીન હિન્દીનુ પ્રમાણ શિક્ષણ આપણા વ્યાવહારિક પ્રશ્ન માટે અસ્થાને જ છે, તેમ જ આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરેની સસ્કૃતમય હિન્દી પણ—શિક્ષિત વર્ગ માટે પણ—ઉપયોગી નહિ બને.

આટલે અંશે અને આટલી મર્યાદામાં જ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સફળ પ્રવૃત્તિ મેળવવાનો સંભવ અને ઇષ્ટતા છે. આ પ્રવૃત્તિને ચાલકબળ કાંઈક સંયુક્ત કૃતિથી આપવું એ પણ—પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સચવાય એ મુખ્ય લક્ષ્ય સાચવીને—કાંઈક કર્તવ્યના માર્ગમાં આવે એમ છે. હું ધારૂં છું કે તે માટે નીચેની સૂચનાઓ આપણી આ પરિષદ્‌ની આગળ મૂકવામાં બાધ નથી :—

(૧) ઉપર કહેલી મર્યાદામાં હિન્દીનું શિક્ષણ શાળાઓમાં દાખલ થવા માટે શાળાખાતાના ડાયરેક્ટરને અથવા સરકારને આ પરિષદ્ તરફથી વિનંતિ કરવી ;

(૨) બંગાળા તથા મહારાષ્ટ્રમાં ભરાતી સાહિત્યપરિષદોના અધિકારીઓને આપણી પરિષદ્‌નો આ ઠરાવ મોકલી હેમની તરફથી પણ આ કાર્યમાં ભાગ લેવાય એમ સૂચના કરવી; કેમકે આપણા પ્રાન્તમાં જ પ્રવૃત્તિ કરીશું તેથી બીજા પ્રાન્તોને કશો સ્પર્શ થશે નહિં ; અને આ પ્રશ્ન પ્રાન્તીય નથી પણ આખા ભરતખંડને લગતો છે;

(૩) સાધારણ વર્ગ માટે લૌકિક હિન્દુસ્તાની ભાષાને નિશ્ચિતસ્વરૂપ આપવા માટે હિન્દી ભાષાનો સારો પરિચય ધારણ કરનારા વિદ્વાનોની કમિટી નીમી હેમની કને સરળ શિક્ષણપુસ્તકો રચાવવાં અને તે પણ શાળાખાતામાં સ્વીકારાય એમ પ્રયાસ કરવો. અથવા શાળાખાતા તરફથી હેવાં પુસ્તકો રચાય એમ વિનંતિ કરવી. આ કમિટીએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દી સાક્ષરોની જોડે પત્રવ્યવહાર ચલવી હેમની સહાયતા લેવી.

પરંતુ આ સૂચનાઓ હું જે રજૂ કરૂંછું તે માત્ર સાધારણ પ્રયાસ માટે જ છે; હેના ઉપર વિશેષ મહત્વ, આગ્રહ, શ્રમપ્રવાહ, અર્પવાની જરૂર હું જોતો નથી. કેમકે સમાનભાષા બનાવી બનવાની નથી, આપોઆપ જ ભાષાના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતાં બળોના પરિણામે એ તો પોતાનું સ્થાન પામી જ લે છે. જેમકે, ફ્રેંચ ભાષાને યુરોપમાં સમાનભાષા તરીકે કોઇયે ઠરાવ કરીને અથવા ખાસ પ્રયાસ પ્રવૃત્તિથી સ્થાપી નથી; હેની મેળે જ એ સ્થાન હેને મળ્યું છે. આ ઉપરાંત આગળ વધીને "ભરતખંડ માટે એકભાષા" સ્થાપવી એ તો અશક્ય, અનિષ્ટ, અને હસવા જેવી જ પ્રવૃત્તિ છે; એ સ્વપ્નનું પ્રત્યક્ષમાં દર્શન આપણને કદી થવાનું નથી અને થશો નહિં એટલી જ મ્હારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે.

ઉપસંહાર.

આ જરાક લાંબી ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરીશું તો નીચે પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય નિર્ણયો તથા વિચારો ઉપસ્થિત થશે :—

(૧). ભરતખંડમાટે એકભાષા અશક્ય તેમ જ અનિષ્ટ છે ; એક ભાષા પ્રવર્તે તો પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સર્વ કરમાઇ જઇ નાશ પામવાનું પરિણામ થાય ; અને તે સર્વ કોઇ માતૃભાષાઓના ભક્તોને અસંમત જ હોય.

(૨) એકભાષા નહિં, પણ સમાનભાષા ભરતખંડમાટે સંભવે અને અમુક મર્યાદામાં ઇષ્ટ પણ છે;—એ મર્યાદાનાં વિશેષ તત્ત્વ એ કે—

(क). પ્રાન્તીયભાષાઓના જીવનને હાનિ પ્હોંચે એ રીતે સમાન ભાષાને પ્રાધાન્ય ના આપવું.

અને (ख) પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર સાંધવો એ જ સમાનભાષાનો સંકુચિત હેતુ રાખવો જોઇયે

(૩) 'સમાનભાષા' અને 'એકભાષા' એ બે વચનો અને અર્થનો ભ્રમયુક્ત ગોળગોટા કરી નાંખવાથી આ વિષયના મથનમાં સર્વ અનર્થ થયોછે, અને સમાનભાષા જેટલો ઉદ્દેશ છતાં એ એકભાષા જેટલા પ્રદેશમાં પ્રયાસની પ્રવૃત્તિ થવા માટે સૂચનાઓ અતિ બહુકતો તરફથી થાયછે તે દોષ છે;

(૪). સમાનભાષા ભરતખંડમાટે કોઇ નવી કૃત્રિમભાષા બનાવીને પૂરી પાડવાની જરૂર નથી તેમ શક્ય પણ નથી, કૃત્રિમભાષા એ અન્તર્વિરોધી વચન છે, કૃત્રિમભાષા પોતાના સ્વરૂપમાં જ પોતાના નાશના બીજ ધારણ કરેછે

(૫) ભરતખંડમાં અંગ્રેજી તથા હિન્દી એ બેને સમાનભાષા થવાનો સંભવ છે, એ બેમાંથી કોઇ વિજયી નીવડે એ સ્પર્ધાના પ્રશ્નની જરૂર નથી, બંનેની વ્યાપકતા લગભગ સરખી છે, પણ અંગ્રેજીનું પ્રભુત્ત્વ અતિ પ્રબળ છે રાજકીય, વ્યાવહારિક, તેમજ જ્ઞાનબળનું પ્રભુત્વ અને ઐતિહાસિક પ્રમાણો પ્રભુત્વ વાળી ભાષાના વિજયના લાભમાં છે.

(૬) પરંતુ ભરતખંડની વિશિષ્ટ સ્થિતિને લીધે અંગ્રેજી તેમ હિન્દી બંને સમાન ભાષા તરીકે પ્રવર્તે છે અને પ્રવર્તશે.

શિક્ષિત વર્ગમાં—અંગ્રેજી,

અશિક્ષિત વર્ગમાં—હિન્દી,

(૭). હિન્દીના ઘણા વિભાગ છે, પરંતુ સમાનભાષાના પ્રસંગ માટે માત્ર પશ્ચિમ હિન્દીના વિભાગોમાંની (૧) ઉર્દૂ, અને (૨) નવીન હિન્દી ('પ્રેમસાગર' ગ્રન્થે શરૂ કરેલી હિન્દી) એ બેને માટે ક્ષેત્ર છે, તથાપિ એ બંનેમાં કાંઈ કાંઈ ક્ષતિયો વ્યવહારને માટે નડેછે

(૮). સમાનભાષા તરીકે હિન્દીનો વિષય વિભાગ,

(क) શિક્ષિત વર્ગ માટે—નવીન હિન્દી

(ख) સાધારણવર્ગ માટે—લૌકિક હિન્દુસ્તાની

એમ વ્યવહાર કાર્ય માટે પાડી શકાને,

અને(૯) યોગ્ય મર્યાદામાં અર્થાત્ પ્રાન્ત પ્રાન્તનો વ્યવહાર સ્થાપવાના હેતુમાં જ ગોઠીને અને પ્રાન્તોની સ્થાનિક ભાષાઓના જીવન અને સાહિત્યને ક્ષોભ ના પ્હોંચે એ રીતે, આ છેલ્લી કહેલી નવીન હિન્દી અને લૌકિક હિન્દુસ્તાનીને શિક્ષણ ક્રમમાં સમુચિત પ્રવેશ આપવા માટે કેટલીક પ્રવૃત્તિ કરવામાં બાધ નથી, અને છેવટની સૂચનાઓમાં દર્શાવી છે

રત્નાગિરિ
તા ૧૮-૮-૦૯

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પરિશિષ્ટ.

પત્રક (क).

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના વસતિપત્રક ઉપરથી હિન્દી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા વગેરેની માહિતી.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
અનુક્રમ નંબર.	પ્રાન્તનું નામ	પ્રાન્તની કુલ લોકસંખ્યા.	પૂર્વ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા.	પશ્ચિમ હિન્દી બોલનારાની સખ્યા.	કોઠક ૪ તથા ૫ બંનેનો સરવાળો.	કોઠક ૩ તથા ૬ માંના આંકડાનું સૈંકડાપ્રમાણ	વિશેષ હકીકત તથા ખુલાસો.
૧	વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.	૨૧૨૫૪૮૦	શૂન્ય.	૧૬૮૧૭	૧૬૮૧૭	·૮	(૧.) કોઠક ૭ માં સૈંકડાપ્રમાણની ગણુતરી કરી છે તે સ્થૂલ રીતે કરી છે, કોઠક ૩ તથા ૬ માંના આંકડાને સ્થૂલ રૂપ આપીને. ઉદાહરણ:- કુલ વીસ કરોડ ઉપરની રકમ છોડી દીધી છે (કોઠક ૩ માં), અને કોઠક ૬ માં કુલ ૬ કરોડ ઉપરની છોડી દીધી છે; એટલે ૨૦ માં ૬ તો ૧૦૦ માં ૩૦ એમ આવ્યું છે. (૨) આ પત્રક આ રૂપમાં વસતિપત્રકમાં બતાવાયલું નથી. મ્હેં મૂળમાંથી આંકડા જુદે જુદે ઠેકાણેથી તારવી કાઢીને પત્રક તૈયાર કર્યું છે તેથી ભૂલ ચૂક વગેરેની જવાબદારી
૨	પંજાબ. ...	૨૦૩૩૦૩૩૯	શૂન્ય.	૩૭૭૨૭૨૭	૩૭૭૨૭૨૭	૧૮·૫	
૩	પંજાબનાં સંસ્થાનો.	૪૪૨૪૩૯૮	શૂન્ય.	૩૯૧૬૪૬	૩૯૧૬૪૬	૮ ૮૬	
૪	અજમેર મેરવાડા. ..	૪૭૬૯૧૨	શૂન્ય.	૧૩૨૧૦૪	૧૩૨૧૦૪	૨૭ ૬૭	
૫	સંયુક્ત પ્રાન્તો (આગ્રાં તથા આઉધ)	૪૭૬૯૧૭૮૨	૧૪૯૦૫૧૮૭	૨૧૫૮૮૯૮૪	૩૬૪૯૪૧૭૧	૭૬ ૫૨	
૬	સંયુક્ત પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો. ...	૮૦૨૦૯૭	૫૧	૫૩૪૯૭૮	૫૩૫૦૨૯	૬૬ ૭	
૭	રજપૂતાણા એજન્સી. ...	૯૭૨૩૩૦૧	શૂન્ય.	૨૨૬૭૭૯૬	૨૨૬૭૭૯૬	૨૩ ૭૧	
૮	મધ્ય હિન્દુસ્તાન એજન્સી. .	૮૬૨૮૭૮૧	૧૪૦૧૨૫૮	૪૭૨૭૦૬૨	૬૧૨૮૩૨૦	૭૧ ૦૦	
૯	મધ્ય પ્રાન્તો	૯૮૭૬૬૪૬	૩૬૭૯૯૮૧	૧૯૨૨૦૪૧	૫૬૦૨૦૨૨	૫૭ ૦૦	
૧૦	મધ્ય પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો. ...	૧૯૯૬૩૮૩	૬૫૬૯૬૦	૧૧૯૬૫	૬૬૮૯૨૫	૩૩ ૫	
૧૧	આસામ ...	૬૧૨૬૩૪૩	૩૩૪૨૬૫	૨૨૩૮૯	૩૫૬૬૫૪	૫ ૯	
૧૨	વરાડ. ...	૨૭૫૪૦૧૬	૪૨૫૦	૨૭૩૦૦૩	૨૭૭૨૫૩	૧૦·૦૦	
૧૩	મુંબાઇ. ...	૧૮૫૫૯૫૬૧	૨૭૪૯	૯૧૯૦૭૬	૯૨૧૮૨૫	૫ ૦૦	
૧૪	મુંબાઇ ઇલાકાનાં સંસ્થાનો. .	૬૯૦૮૬૪૮	૩	૨૦૬૯૬૭	૨૦૬૯૭૦	૨ ૯	

૧૫	વડોદરા સંસ્થાન ..	૧૯૫૨૬૯૨	૨૩	૬૯૦૮૭	૬૯૧૧૦	૩·૬
૧૬	હૈદરાબાદ સંસ્થાન ..	૧૧૧૪૧૧૪૨	૧૩૬	૧૧૯૧૬૦૯	૧૧૯૧૭૪૫	૧૦·૭
૧૭	મદરાસ. ...	૩૮૨૦૯૪૩૬	૧૪૯૫	૮૮૩૫૦૧	૮૮૪૯૯૬	૨·૩૫
૧૮	મદરાસ ઇલાકાનાં સંસ્થાનો. ..	૪૧૮૮૦૮૬	શૂન્ય	૧૭૪૧૬	૧૭૪૧૬	·૪૪
૧૯	મહિસૂર સંસ્થાન. .	૫૫૩૯૩૯૯	શૂન્ય	૨૬૯૦૧૯	૨૬૯૦૧૯	૪·૮૫
	કુલ ...	૨૦૧૪૫૫૪૪૨	૨૦૯૮૬૩૫૮	૩૯૨૧૮૧૮૭	૬૦૨૦૪૫૪૫	૩૦·૦૦

મ્હારી ગણવાની છે.

(૩.) આ આંકડા વસતિપત્રકના નીચેના પત્રકોમાંથી તારવી કાઢયાછે :- Census of India, 1901, Vol I-A, Part II-Tables, Table X Part III, Pp 176, 177;(Territorial distribution of each language); તથા—Table II. (P. 6) Vols I and 2.

નીચેના વિભાગો તળ ભરતખંડની બ્હારના છે તેથી ઉપર દાખલ નથી કર્યા, પરંતુ જાણવા માટે આંકડા નોંધ્યા છે —

નંબર.	વિભાગ.	કુલ વસતિ	પૂર્વ હિન્દી.	પશ્ચિમ હિન્દી
૧	એંડામન્સ તથા નિકોબાર	૨૪૬૪૯	શૂન્ય	૭૩૧૭
૨	બલૂચિસ્તાન ...	૩૦૮૨૪૬	શૂન્ય	૧૦૨૩૨
૩	બરમા ...	૧૦૪૯૦૬૨૪	શૂન્ય.	૧૧૩૮૧૧
૪	કુર્ગ. ...	૧૮૦૬૦૭	શૂન્ય.	૬૬૭૯
૫	કાશ્મીર સંસ્થાન ..	૨૯૦૫૫૭૮	શૂન્ય.	૧૫૫૩
	કુલ ...	૧૩૯૦૯૭૧૪	શૂન્ય	૧૩૯૫૯૨

આ શિવાય નીચેના આંકડા માત્ર નોંધી રાખ્યા છે, બાકી એ હિન્દી નહિ પણ બિહારી ભાષાના છે તેથી ગણતરીમાંથી બાતલજ છે:—

વિભાગ.	વસતિ	હિન્દી? બોલનારની સંખ્યા.
બંગાળા. ...	૭૪૭૪૪૮૬૬	૨૬૧૫૧૩૬૧
બંગાળાનાં સંસ્થાન. ..	૩૭૪૮૫૪૪	૬૨૮૮૧૩
બલૂચિસ્તાન એજન્સી. ..	૫૦૨૫૦૦	માહિતી નોંધાઇ જ નથી.
કુલ. ...	૭૮૯૯૫૯૧૦	૨૬૭૮૦૧૭૪

અર્થાત્ કુલ ભરતખંડમાં ૨૯૪૩૬૧૦૫૬ની વસતિમાં (બિહારી શિવાય) હિન્દી બોલનારા ૬૦૩૫૪૧૩૭ (અર્થાત્ સેંકડે ૩૦).

પત્રક (ख).

ગુજરાત પ્રાન્તમાં હિન્દી તથા ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યાની તુલનાનું પત્રક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
અનુક્રમ નંબર	જિલા અથવા સંસ્થાન.	કુલ લોકસંખ્યા.	હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.	ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યા.	કોષ્ટક ૪ ની સંખ્યાનું કોષ્ટક ૩ ની સંખ્યા જોડે સેંકડા પ્રમાણ.	કોષ્ટક ૫ ની સંખ્યાનું કોષ્ટક ૩ ની સંખ્યા જોડે સેંકડા પ્રમાણ.	વિશેષ હકીકત તથા ખુલાસો.
૧	અમદાવાદ. ..	૭૮૫૯૬૭	૩૪૧૮૯	૭૪૬૫૫૬			(૧.) કોષ્ટક ૬ તથા ૭ માં સેંકડા પ્રમાણ સ્થૂલ રીતે ગણ્યું છે; દરેક આંકડાના છેલ્લા ત્રણ અંકને બદલે હજારનાં ત્રણ મીંડાં જ મૂકીને ગણતરી કરી છે. (૨.) થાણા જિલ્લો ગુજરાતમાં નથી ગણ્યો. ડોક્ટર ગ્રીઅર્સને પણ Linguistic Survey of India ના રાજસ્થાની ગુજરાતીના ગ્રન્થમાં નકશો આપ્યો છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાની પ્રદેશસીમા દક્ષિણમાં દમણ આગળ જ મૂકી છે. (૩.) એ ગ્રન્થમાં ગુજરાતી બોલનારાની કુલ સંખ્યા (આ તેરે
૨	ભરૂચ ..	૨૯૧૭,૩	૧૬૬૮૯	૨૭૨૧૮૩			
૩	ખેડા. ..	૭૧૬૩૩૨	૨૩૪૫૬	૬૯૦૭૦૭			
૪	પંચમહાલ, ...	૨૬૧૦૨૦	૪૯૭૭	૨૫૩૫૧૬			
૫	સુરત ..	૬૩૭૦૧૭	૧૯૭૦૭	૬૦૮૩૯૦			
૬	ખંભાત. ...	૭૫૨૨૫	૫૧૮૪	૬૯૮૩૬			
૭	કચ્છ. ..	૪૮૮૦૨૨	૨૩૭૬	૪૮૨૭૧૦			

૮	કાઠિયાવાડ ...	૨૩૨૯૧૯૬	૫૫૦૫૭	૨૨૫૯૪૪૯			જિલ્લા તથા સંસ્થાનો માટેની) ૯૭૧૭૪૫૯ મૂકી છે. પરંતુ ભાષાઓના પર્યાલોચન માટે માહિતી મેળવેલી તે પૂર્ણ ચોકસપણાની નહિ, તેમ જ ઈ. સ. ૧૯૦૧ની ગણતરી પછીની, તેથી આમ ફરક આવે મ્હેં ૧૯૦૧ ના વસતિપત્રકનો જ આશ્રય સર્વત્ર કર્યો છે તેથી અહીં પણ ત્હેના જ આંકડા લીધા છે.
૯	મહીકાંઠા. ...	૩૬૧૫૪૫	૨૫૮૫	૩૪૬૧૪૧			
૧૦	પાલણપુર. ...	૪૬૭૨૭૧	૧૭૧૭૮	૪૩૬૧૫૨			
૧૧	રેવાકાંઠા. ..	૪૭૯૦૬૫	૯૧૨૮	૪૫૯૧૭૭			
૧૨	સુરત એજન્સી ...	૧૬૧૩૪૨	૨૫૨૦	૬૮૯૦૦			
૧૩	*વડોદરા સંસ્થાન. ...	૧૯૫૨૬૯૨	†૬૯૧૧૦	૧૮૪૧૯૯			
	કુલ. ...	૯૦૧૬૪૫૭	૨૬૨૧૯૪	૮૫૩૭૨૫૬	૨.૯	૯૪.૬૮	

*વડોદરા સંસ્થાન માટેના આંકડા Census of India, Vol. I-A *India*, Part II. Tables, P. 194, Table X. માંથી લીધા છે; કોષ્ટક ૩ નો આંકડો એ જ ગ્રન્થના P. 6 Table II. માંથી લીધેલો છે;

બાકીના સર્વ આંકડા (આ પત્રકમાંના) Census of India, Vol. IX.-A, *Bombay*, Part II, Imperial Tables, P. 150 Table X. માંથી લીધા છે. મુંબાઇનાં Imperial Tables માં અને Bombay Provincial Tables માં આંકડામાં કાંઇક ફરક છે; પરંતુ Imperial Tables માંની સંખ્યા વધારે છે તે જ લીધી છે.

† પૂર્વ હિન્દી ૨૩ તથા પશ્ચિમ હિન્દી ૬૯૦૮૭ બે મળીને ૬૯૧૧૦ એકંદર છે. બાકીના જિલ્લાઓમાં આ ભેદ નથી. Imperial Tables માં એ બે ભેદ છે.

ટીપ:—આ પત્રક પણ મ્હેં આંકડા વસતિપત્રકમાંથી તારવીને તૈયાર કર્યું છે; તેથી ભૂલચૂકની જવાબદારી મ્હારી જ છે.

(મરૂકના)[1]

ભીલ લોકની બોલીનું વ્યાકરણ.

(રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)

व्याकरण एटल चोग्या बोन लखना विद्या पानमा व्याकरणा तीन पाग छन्

વ્યાકરણ એટલે શુદ્ધ બોલવાની તથા લખવાની વિદ્યા બીલી બોલીના વ્યાકરણના ત્રણ ભાગ છે

एक क वधार अक्षर मीलीन कइ बा अर्थ हमजाहाय त तीयान् शब्द कजा

शब्द विचार एटल नाम, सर्वनाम, अन विशेपणान् विभक्त्या लाग्यार्थी तायाह जा रूप वतेन् अन अव्यय केव वपरातेन ओ वधाहा विचार

એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કાંઇપણ અર્થ સમજાય તો ત્હેને શબ્દ કહીએ શબ્દ વિચાર એટલે નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણને વિભક્તિ લાગવાથી ત્હેના જે રૂપ થાય છે, અને અવ્યય કેમ વપરાય છે, એ સર્વનો વિચાર

एक क वधार शब्दथी वअेना पूर वेणा अर्थ अधूरा रइ ना त तेवा वेणान् वाक्य कतिन् वाक्य विचार एटल वाक्यहाम् बराबर रीते शब्द गोठवना रात

એક કે વધારે શબ્દથી થયેલા પૂરા વેણને અર્થ અધૂરો રહે નહિ, તો તેના વેણને વાક્ય કહેવું વાક્ય વિચાર એટલે વાક્યમા બરાબર રીતે શબ્દ ગોઠવવાની રીત

---

1 રાજપીપળા સંસ્થાનના જે ભાગને ‘વાલીયા’ તાલુકો કહે છે ત્હેનું અને ત્હેની આસપાસના ભાગનું અસલ નામ ‘મરૂક’ દેશ છે ત્યાંના અસલી અનાર્ય-ભીલ-લોકની બોલીનું આ વ્યાકરણ બનાવેલું છે આર્ય લોક જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમા વસતા ગયા તેમની ભાષા બદલાતી ગઇ, તેમ આ અનાર્ય લોકની બોલીનું ન થતા તેમના જુદા જુદા પ્રદેશોની બોલી મૂળ રૂપમા કાયમ રહેલી જણાય છે. સીમાડાના પ્રદેશમા રહેતા અનાર્ય-ભીલ-કોટવાળ-ની બોલીમા સરહદને લીધે જુજ તફાવત જણાય છે ખરા છોટા ઉદેપુરના નાયકા-નાયકા-લોકની બોલી તદ્દન જુદી છે. (ગુ પુ ૩૪ અંક ૮ પૃ ૨૪૩) તેમ આ રાજ્યના ચાર પરગણાની બોલી જુદી છે.

जद् बेन् क वधार व्यजन अटेरुठा थतेन , अन वच्च यट स्वर थता नाहा, ताहा तीयान् जोळा अक्षर क्तेन्. ओ जोळाक्षर लग्वना रीत अइ छय, क पेला व्यजना पेला पागबीजा आग्वा व्यजन क, तीया छेला पागा हाथे थेट लग्या ना कोष्टक परमाण जो थतेन् , पण केट-लाकाहाम् त मीलिना कोइ वी व्यजना रुप वपराता नाहा, जेव—'क्' न 'ष्' मीलिन् 'क्ष' 'ज्' न 'ञ' मीलिन् 'ज्ञ' वहर

	त	न	म	य	र	व
क	क्त	क्न	क्म	क्य	क्र	क्व
न	न्त	न्न	न्म	न्य	न्र	न्व
प	प्त	प्न	प्म	प्य	प्र	प्व

બે અથવા વધારે વ્યંજન એકઠા થાય છે, અને વચ્ચે કોઇ સ્વર હોતો નથી ત્યારે ત્હેને જોડાક્ષર કહેછે. એ જોડાક્ષર લખવાની રીત એ છે, કે પહેલા વ્યંજનનો પહેલો ભાગ બીજા આખા વ્યંજન કે ત્હેના છેલ્લા ભાગ સાથે હેઠલ લખેલા કોષ્ટક પ્રમાણે થાય છે. પણ કેટલીક વાર મળેલા વ્યંજનમાંથી કોઇનું પણ રૂપ વપરાતું નથી, જેમ ક્+ષ મળીને ક્ષ, જ્+ઞ મળીને જ્ઞ.

पांनमा बोनाम् शब्दाहा पाच वर्ग छन नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद न अव्यय.

બીજી બોલીમાં શબ્દના પાચ વર્ગ છે. નામ. સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ અને અવ્યય.

नाम एटल जम शब्द थके, प्राणी, पदार्थ वंड ओळखातेन् ता जेव--माहुं, कोळा, पाणी, वाय, मन, जोर, भलाइ, राजकोट, दिक्रम, खप

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ વગેરે ઓળખાય છે તે. જેમ માણસ, ઘોડો, પાણી, પવન, મન. જોર, ભલાઇ, રાજકોટ, વિક્રમ, ખપ ઇત્યાદિ.

जो शब्द नामा ठेकाण आवय तो सर्वनाम जानो. जेव—तिय चोपळा आपी. अइ दाखलाम चोपळी आपनारा ठेकाण 'तिय' इ सर्वनाम लख्यो.

જે શબ્દ નામને ઠેકાણે આવે છે ત્હેને સર્વનામ જાણવું. જેમ-તેણે ચોપડી આપી. એ દાખલામા ચોપડી આપનારને ઠેકાણે 'તેણે' એ સર્વનામ લખ્યું છે.

विशेषण बीजा शब्दा गुण, सख्या वदे बतावट जेव—लाल, पुडा, पाच, पांचमा, लाखा.

વિશેષણ—બીજા શબ્દનો ગુણ, સંખ્યા, વગેરે દેખાડે છે જેમકે લાલ, ભુંડો, પાંચ, પાંચમો, લાંબો.

करना, चालना, थना, भोगवना, अइ वदा शब्द क्रियापद छन्. क्रियापद कन वातचीत, वर्णन जन उक्म कनाम आवहड. अन प्रश्न पुछनाम आवड.

કરવું, ચાલવું, થવું, ભોગવવું, એ વગેરે મતલબના શબ્દ ક્રિયાપદ છે. ક્રિયાપદે કરીને વાતચીત, વર્ણન, અને હુકમ કરવામા આવે છે, અને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે.

अव्यय एटल जय शब्दहा रुपाम् कइ वदकट नीं थता, पोता रुप रोज रहइ ता. जेव अन, क, पण, पाह, उप, अर, अेठ, अलवा, धीमा, वाह, ह, ना

અવ્યય એટલે જે શબ્દના રૂપમાં વધઘટ ન થતા પોતાને રૂપે હમેશા રહે છે તે. જેમ, અને, કે, પણ, પાસે. ઉપર, અરે, નીચે, હલવે, ધીમુ. વાહ, હા, ના.

नाम, सर्वनाम, विशेषण, अन क्रियापदा मम रुपाहा. जाला, विभक्ति अन वचन वतेन.

નામ. સર્વનામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદના ઘણા રૂપને જાતિ, વિભક્તિ અને વચન હોય છે.

जाता बेन् छन्. नर न नारी.

જાતિ બે છે. નર ને નારી.

जो शब्द नरा पेठ बोनाहाय, एटल जीयान् फेना लागय, तों नरजाला. जेव—देव, राजा, आर्था, लाडवा, दोकडा, पोयरो, बोट, को, चाड, रोल, वीजे

જે શબ્દ નરની પેઠે બોલાય છે, એટલે જેને કેવો લાગે છે, તે નરજાતિ. જેમ— દેવ. રાજા, હાથી, લાડવો. દોકડો, છોકરો, બળદ, ઘર, ઝાડ, ખેતર ઇત્યાદિ

जो शब्द वइरे पेठ बोलाहाइ, तो नारीजाता. जेव—वान, वादा, जुव, चोपडी, जल, बिनाळी, ओवडी, जीजी, टार, काड वीजे

જે શબ્દ નારીની પેઠે બોલાય છે, તે નારીજાતિ. જેમ—વાત, બાધા, જુ, ચોપડી, જળો, બિલાડી, વહુ, માગી, ગેરસો, બહેન, ઇત્યાદિ.

विभक्ति एटल एक शब्दा बीजा हाथे नियापदाहा गरद थतावनारा प्रत्यया हायेना नव्दहा रुप जेव—कुमार, नाहान् वाजे

વિભક્તિ એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે ક્રિયાપદનો સમ્બન્ધ દેખાડનારા પ્રત્યય સાથેના શબ્દનાં રૂપ. જેમ-ઘરમાં, માણસને, ઇત્યાદિ.

विमक्ता हात छन्. पेलो, बीजो, तीजो, चोथी, पाचमी, छटी ने हातमी

વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી.

कोइ वगत बेन् क तीन विमक्त्याहा प्रत्यय एक शब्दान लागइ जेव-आमा कुमाइथी, तीयाथी, तीयामरह, वदे.

કોઇ વખતે બે ત્રણ વિભક્તિના પ્રત્યય એક શબ્દને લાગે છે જેમ-મારે, ઘરમાંથી, તેનાથી. તેમાંનાએ, ઇત્યાદિ

एव्हा विमकत्या आवतेन् ताहा एव कवाहाय छटी हाथे तीजो, हातमे हाथे पाचमी, छटी हाथे पाचमी, हातमे न छटे हाथे तीजो

એવી વિભક્તિઓ આવે ત્યારે એમ કહેવાય, ૬ઠ્ઠી સાથે ૩જી, ૭મી સાથે ૫મી, ૬ઠ્ઠી સાથે ૫મી, ૭મી ને ૬ઠ્ઠી સાથે ૩જી.

वचन बेन् छन् एक वचन न बोव वचन

વચન બે છે એકવચન અને બહુવચન

जय शब्दाम् एकपणो वहइ तो एक वचन जेव—मावह, मायलो, बोद. एक करता वधारेपणो वहइ तो बोव वचन जेव—चाडे, आमन्या, कोवे, खायले, पोयर्या.

જે શબ્દમા એકપણું હોય તે એકવચન જેમ-ઝાડ, પગરખુ, બળદ. એક કરતા વધારેપણું હોય તે બહુવચન. જેમ-ઝાડો, આબલીઓ, ઘર, પગરખા, છોકરા.

नामा चार पाग छन्, सामान्य नाम, विशेष्य नाम, भाववाचक नाम न पदार्थ वाचक नाम

નામના ચાર ભાગ છે સામાન્ય નામ, વિશેષનામ, ભાવવાચકનામ અને પદાર્થ વાચક નામ

अ—कइ एक प्राणी क पदार्थ बीजा वते जुदो ओरवाय तो आ जुदो नाम पाडीनो छय तो. एटल जय नामथी खास एकज वतु जाणी हकाय तो विशेष्यनाम छय. जेव—गमीर (છોકરાનું નામ છે) वदलाव (ગામ છે) नर्मदा, बोद, (બળદ) वदे.

કોઇ એક પ્રાણી કે પદાર્થ બીજાથી જુદો ઓળખવાને તેનું જુદુ નામ પાડેલ

હોય છે તે. એટલે જે નામથી ખાસ એક જ વસ્તુ જાણી શકાય તે વિશેષ્ય નામ છે. જેમકે-ગમીર, વટલાવ, નર્મદા, બળદ. ઇત્યાદિ.

ब—जय नाम वते एक ज वरग क जाते वदे हरते गुण वाले अनेक प्राणी क पदार्थ जाणी हजाय ती सामान्य नाम छय. जेव—डोग (ડુંગર-પર્વત).

જે નામથી એક જ વર્ગ કે જાતનાં અને અમુક સરખા ગુણવાળાં અનેક પ્રાણી કે પદાર્થ જાણી શકાય તે સામાન્ય નામ છે. જેમકે-પર્વત.

क—पदार्थ हा नामे पदार्थ वाचक छन् . तॉ वदे पदाथ ओलाव तेन. तइ पदार्थ थोडा भाग क वदार भाग तय ज नाम वते ओलाहाइ. जेव—तेन, घी, नोळो, मध. वदे

પદાર્થના નામો, પદાર્થ વાચક છે, તે અમુક પદાર્થ ઓળખાવેછે. તે પદાર્થનો થોડો ભાગ કે ઘણો ભાગ તે જ નામથી ઓળખાય છે. જેમકે-તેલ, ઘી, લોઢું, મધ ઇત્યાદિ.

ड—गुणा नामे क क्रिया हा नामे प्रत्यक्ष वते आपो नजर पडते नाहान् , पण तीया भावा उपथी मालम पडइ तॉ भाव वाचक नाम छय. जेव, क—तीरज, जुडो, हलेहली, पला-पली, बदे

ગુણનાં નામો, તથા ક્રિયાનાં નામો, પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે પડતાં નથી, પણ ત્હેના ભાવ ઉપરથી માલમ પડે છે તે ભાવવાચક નામ છે. જેમકે-ધીરજ, જુઠ, દોડાદોડ, પડાપડી ઇત્યાદિ.

વિશેષ્ય નામનાં રૂપ.

कॊ (ઘર)

એકવચન.	બહુવચન.
*कॊ ઘર	नोवे ઘરો, ઘરાં

* બીજી બોલીમાં પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. જેમ કે कॊ (ઘર) बोद (બાંદ) बा (બાપ) चाफा (આપો) વગેરે. બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય आन् છે. જેમ बोदान् , कॊआन् , ત્રીજી વિભક્તિમાં કોઇ કોઇ નામને व પ્રત્યય લાગે છે જેમ, कोव, તેમ કોઇ ઠેકાણે નથી પણ લાગતો જેમ बोद (બાંદે) ચોથી વિભક્તિમા નર જાતિના નામને हाद પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં आ પ્રત્યય મૂકવો પડે છે. જેમ बोद् + आ + हाद=बोदाहाद, પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય थी છે તે લાગતા પહેલા કેટલીક વખતે નામને आ પ્રત્યય લગાડવો પડે છે, ને કેટલીક વાર નથી પણ લાગતો. જેમ—बोदाथी, कोथी. છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય आ જણાય છે. જેમ बोदा. વળી કેટલાંક નામને છેડે आ ને બદલે

कोवान् घरने	कोवाहान् घरोने
कोव घरे	कोवह घरोએ
कोवाहार घरने માર	कोवाहा हार घरोने सार
कोथी घरथी	कोवहाथी घरोथी
कोवा घरनु	कोवाहां घरोनु
कोवाम् घरमां	कोवाहाम् घरोमां

बोद—બળદ

એકવચન	બહુવચન
बोद બળદ	बोदहं બળદો
बोदान् બળદને	बोदाहान् બળદોને
बोद બળદે	बोदह બળદોએ
बोदा हार બળદ સાર	बोदाहा हार બળદો સાર
बोदाथी બળદથી	बोदाहाथी બળદોથી

वा પણ લાગે છે. જેમકે कोवा. સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય आम् છે, ને ઘણું કરીને એ જ પ્રત્યય બધા નામને લાગે છે. જેમકે कोवाम्, बोदाम्

ઉપર પ્રમાણે વિભક્તિના એક વચનના પ્રત્યય કહ્યા, હવે બહુવચનમા કયા પ્રત્યય લાગે છે, ત્હેનો વિચાર કરીએ.

પહેલી વિભક્તિના બહુ વચનનો પ્રત્યય वे છે. [illegible] 'ह' પણ લાગે છે कोवे, बोदहं. બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'हान्' છે, [illegible] ગતા પહેલા નામને आ પ્રત્યય જોડવા પડે છે જેમ बोदाहान्. ત્રીજી વિભક્તિનો [illegible] हं જણાય છે, જેમ कोवहं, बोदह. ચોથીનો પ્રત્યય वार છે, પણ તે લગાડતા પહેલા [illegible] મને हां પ્રત્યય લાગેલો જણાય છે જેમ कोवाहां हार. પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય थी છે, પણ તે લગાડતા પહેલાં કોઇક નામને છેડે वाहं અને કોઇ નામને છેડે आहा પ્રત્યય જોડવા પડે છે. જેમકે—कोवाहथी, बोदाहाथी. છઠ્ઠીનો પ્રત્યય आहा છે જેમ बोदाहा. સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય हाम् છે. પણ તે જોડતા પહેલા आ લાગે છે. જેમ बोदाहाम्, कोवाहान्.

આ પ્રમાણે નરજાતિ નામના એકવચન તથા બહુવચનના વિભક્તિઓના પ્રત્યય કહ્યા, પણ આ પ્રત્યય નારી જાતિને લાગુ પડતા જણાતા નથી. ત્હેના પ્રત્યયે જુદા જણાય છે, ને આ બધાનુ વિવેચન એટલું બધુ છે, કે તે વિષે જો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા બેસીએ તો સંસ્કૃત વ્યાકરણ જેટલુ લબાણુ વિવેચન થઇ શકે. સ્થળ સંકોચને લીધે તે હાલ તો બધ રાખ્યું છે.

बोदा બળદનું	बोदाहा બળદોનું
बोदामू બળદમાં	बोदाहामू બળદોમાં

ओवळी—વહુ

એકવચન	બહુવચન
ओवळी—વહુ	ओवळेहे—વહુઓ
ओवळीन्—વહુને	ओवळेहेन्—વહુઓને
ओवळे—વહુએ	ओवळेहें—વહુઓએ
ओवळे हार—વહુ સારૂ	ओवळेहें हार—વહુઓ સારૂ
ओवळेथी—વહુથી	ओवळेहेथी—વહુઓથી
ओवळे—વહુનો	ओवळेहें—વહુઓનો
ओवळीम्—વહુમાં	ओवळीहीम्—વહુઓમાં

वाइ—બહેન

वाइ—બહેન	वाया—બહેનો
वाइए—બહેનને	वायेहे—બહેનોને
,, બહેને	वायेहें—બહેનોએ
वाइएहार—બહેન સારૂ	वाइयेहेहार—બહેનો સારૂ
वाइयेथी—બહેનથી	वाइयेहेथी—બહેનોથી
वाइये—બહેનનું	वाइयेहे બહેનોનું
वाइम्—બહેનમાં	वाइहीम्—બહેનોમાં

बा—બાપ

એક વચન	બહુ વચન
बा—બાપ	બહુ વચન થતું નથી
बाआन्—બાપને	
बाइसे—બાપે	
बाइसाहार—બાપ સારૂ	
बाइसाथी—બાપથી	
बाइसा—બાપનું	
बाइसाम्—બાપમાં	

चाचा—બાપો

चाचा—બાપો	બહુ વચન થતું નથી.

चाफान—આપાને

चाफाप—આપે, આપાએ

चाफाहाद—આપા માટ

चाफार्था—આપાથી

चाफा—આપાનું

चाफाम—આપામા

ગાળો—ગાડુ

गाळों—ગાડું

गाळान्—ગાડાને

गाळ—ગાડાએ, ગાડે

गाळा हारू—ગાડા સા

गाळाम्—ગાડાથી

गाळा—ગાડાનુ

गाळाम्—ગાડામા

गाळें—ગાડા

गाळाहान्—ગાડાને

गाळाह—ગાડાએ

गाळाहां हारू—ગાડા સારૂ

गाळिंहावने ગાડાથી

गाळाहा—ગાડાનુ

गाळाहाम्—ગાડામા

थापा—ધોનાનો પાયો, પાઠઓ

थापी—પાઇયો

थापान्—પાઇયાને

थापे પાઇયાએ

थापेहारू—પાઇયા સારૂ

थापिवते—પાઇયાથી

थापे—પાઇયાનુ

थापीम्—પાઇયામા

थाप्या—પાઇયા

थापीहीन्—પાઇયાને

थाप हे—પાઇયાએ

थापेह हारू—પાઇયા માટે

थापेंह वते—પાઇયાવતી, પાઇયાથી

थापेंहें—પાઇયાનુ

थापाहीम्—પાઇયામા

केटलेक नामे एक वचनमीन रतेन जेव—वा, वादु, तरथी, कपा, जारों, इग, हुरत, बदे

કેટનાક નામ એકવચનમા જ રહે છે, જેમ-ઘી, માગી ધન્તી, કપાસ, જીરૂ, હીંગ, સુરત ઇત્યાદિ

केटलेक नामे बाव वचनमीन रतन् जेव—घम, ता, मरीए, अव्द बदे

કેટલાક નામ બહુવચનમા જ રહે છે, જેમ—વહુ, તન, મરી, આદ, ઇત્યાદિ.

सर्वनाम

छ शब्दान् सर्वनामाम् गणेन्, जेव—अह, तु, तो, ता, इ, आप, कउ

ક શબ્દોને સર્વનામમાં ગણ્યા છે, જેમ, હું, તું, તે. એ આપણ, કોણ.

પહેલો પુરુષ અહ–હુ

એકવચન	બહુવચન
आय—હુ	अमे—અમે
मन—મને	आमान्—અમને
मये—મે	अमहे—અમોએ, અમે
माहार्—મારા માટે	आमाहार—અમારા માટે
मार्थी—મારાથી	आमार्थी—અમારાથી
मा—મારુ	आमा—અમારુ
ममंइ—મારામાં	आमाम्—અમારામાં

બીજો પુરુષ तु, तो,–તુ

तु—તુ	तमे—તમે
तनी—તને	तमान्—તમોને
तें—તે	तम—તમોએ
तोहार्—તારા માટે	तमाहार—તમારા માટે
तोथी—તારાથી	तमाथी—તમારાથી
ता—તારુ	तमा—તમારુ
तोमइ—તારામાં	तमाम्—તમારામા

ત્રીજો પુરુષ, ती–તે

ती—તે	ता—તેઓ
तीयान—તેને	तीयान्—તેઓને
तीये—તેણે	तायहा—તેઓએ
ताया—તેને માટે	तायाहा—તેઓને માટે
तीयाथी—તેનાથી	तायाथी—તેઓથી
तीया—તેના	तीया—તેઓનુ
तीयाम—તેમા	तीयाम—તેઓમા

પહેલો પુરુષ બહુ વચન—आप—આપણ

आंप—આપણુ

आपान्—આપણને
आपे—આપણે
आपो—આપણે માટે
आपोथा—આપણાથી
आपो—આપણ
आपाम—આપણામા

आजो पुरुष एकवचन. कलु—કોણ.

कलु—કોણ
कलान्—કોને, કેને
कल—કોણે, કેણે
कला—કોના માટે, કના માટે
कलाथी—કોનાથી, કેનાથી
कला—કોનો, કેનો
कलाम—કોનામા, કેનામા

जय शब्दा गुण, सम्या बदे विशेषणया बतावतेनु तम शब्दानु विशेष्य कनेन जेव—लाल कोळा, इयाम ' लाल ' इ विशेषण अन ' कोळा ' इ विशेष्य छइ

જે શબ્દનો ગુણ, સંખ્યા વગેરે વિશેષણથી જણાય છે, તે શબ્દને વિશેષ્ય કહે છે, જેમ—લાલ ઘોડો. એમાં 'લાલ'. એ વિશેષણ અને 'ઘોડો' એ વિશેષ્ય છે.

पोनमा बोलीमा नाम बदे हरेक जाते शब्दा गुण, विशेषण बतावतेन जेम—लाल कोळा, मेला तो, बोव हारा, अललाव चाल, थोड रम.

બીજી બોલીમા નામ વગેરે હરેક જાતના શબ્દનો ગુણ, વિશેષણ બતાવે છે. જેમ રાતો ઘોડો, પેલો તે. ઘણો સારો, ધીમો ચાલ. થોડું લ્હીને

विशेषण बेन प्रकारा छइ १. जिया ठेळ जात बतावनाग आ अन 'इ' वतेनु. जेव—पुडा, पुडी.

વિશેષણ બે પ્રકારના છે. જેને છેડે જાતિ દેખાડનાર, 'આ', અને 'ઇ' હોય છે જેમ—બુડો, બુડી

जे बेन् जातिहिम बरोबर छन्

જે બે જાતિમા બરોબર છે.

क्रियापद

जइ मूला रूपथी क्रियापदा जुदे जुदे रूपे वर्तेन्, तइ मुला नाम् तातु पाडयों. जेव–अपाट, आपता, आपना, अपार्या, अइ यव्हां तातु ‘आप’. अन लग्गायइ, लग्गावी, लग्गा-याय, इया तातु ‘लखाव’.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાયછે, તે મૂળનુ નામ ધાતુ પાડ્યું છે. જેમ–આપેછે, આપતો, આપવુ, અપાય, અપાશે, એ સર્વનો ધાતુ ‘આપ’ અને લખાવે છે, લખાવશે, લખાવાશે, એનો ધાતુ ‘લખાવ’.

क्रियापदा अर्थ प्रमाण तीया तातुवा येन् प्रकार छन्. सकर्मक एटल जीया कर्ता, *क्रिया बीजा माहा क वस्तुवे उप लागु पडइ तइ. जेव—लख, बोलाव, वेच, बहाव, फेरव.* अकर्मक एटल जीया कर्ता क्रिया कर्तामीज रन् बीजा उप लागु पडता नाहा. जेव—ज, यह, पड, छता.

ક્રિયાપદના અર્થ પ્રમાણે તેમના ધાતુના બે પ્રકાર છે. સકર્મક, એટલે જેના કર્તાની ક્રિયા, બીજા માણસ કે વસ્તુ ઉપર લાગુ પડે છે તે. જેમ–લખ, બોલાવ, વેચ, બેસાડ, ફેરવ. અકર્મક, એટલે જેના કર્તાની ક્રિયા કર્તામાં જ રહીને બીજા ઉપર લાગુ પડતી નથી. જેમ–જા. બેસ, પડ, સંતા.

સકર્મક ક્રિયાપદનાં વાક્ય.

पोयरो दाक खाहाय—છોકરો ગેટલો ખાય છે.
वाघ गाइन माइ—વાઘે ગાય મારી.
थिनाळी दूध पीन्हइ—બિલાડી દૂધ પીએ છે.
बोद खड चरइ—બળદ ખડ ઘાસ ચરે છે
चान्ने गोम्या कतन—પક્ષી માળા કરે છે.
पोयरा चोपळी पणइ—છોકરો ચોપડી ભણે છે.
बोक्डे दूध आपतेन—બકરી દૂધ આપે છે.
पीसम चाड वाज्यो—ભાવે ઝાડ કાપ્યુ
मरदार वीग नेहाइ—સરદાર વેરો લે છે.
आइ छाह ताणय—સ્ત્રી છાસ તાણે છે.

અકર્મક ક્રિયાપદના વાક્યો.

आइ गेताम गीया—બેનમા ગયો.
गाइ नाहाइ—ગાય નાસે છે

हग्गो नहर—ઝરણ દોડે છે.
मनेके पछेन—*ટીબારનું પડવું.
टेकक हनाहार—ટેકરાં મંનાય છે.
कदी वहर—કઠી થાય છે.
पोयरी कुमार छह—છોકરી ઘરમાં છે.
पोयरो बरावा मुट गायो—છોકરો નાવથી મરી ગયો.
खेतामर्थी गाइ उदर—ખેતરમાંથી ગાય ઉડે છે.
चाद्र चाळाय चख्या—ચાંદરો ઓટે ચડયો.

तातुवे उप्र प्रत्यय आवीन केटलाक शब्द वतेन्. तीया हां नाम कृदंत पाड्यो. तीयामहा घोव पोता अर्थ प्रमाण नाम, विशेषण, अन क्रियापदा ठेकाण वपराय अन तीयान् जाति, वचन, लागे. जेव—करता, कर्यो, करतो, करतो, करनार, करती, वदे.

ધાતુ ઉપર પ્રત્યય આવીને કેટલાક શબ્દ થાય છે, તેમનું નામ કૃદંત પાડેલું છે તેમાંના ઘણા પોતાના અર્થ પ્રમાણે નામ, વિશેષણ અને ક્રિયાપદને ઠેકાણે વપરાય છે, અને તેમને જાતિ વચન લાગે છે, જેમકે—કરવો. કર્યો. કરતો, કરેલો, કરનાર. કર્યા, કરતી ઇત્યાદિ.

केटलेक क्रियापदे बीजा क्रियापदा हारे आवीन् पेल्ग अर्थाम कइ वधार घनावट माट तीयाहान सहायकारक क्रियापद चवेन. एम महायकारक क्रियापदाहा अर्थाम् कइ फेर पवद, न कंइ ना पवता. अन पोत जय क्रियापदा हारे आवद, तीया कृदंत वपराद. जेव—लखना मांडयो, वहतना वहींआ, जता रीयावद, वदे. एवी रीत क्रियापद आवन् ताहां एक एक जुदो गेन तीया पदच्छेद करो.

કેટલાંએક ક્રિયાપદ બીજા ક્રિયાપદની જોડે આવીને પહેલાંના અર્થમાં કંઇ વધારો બનાવે છે, માટે તેમને સહાયકારક ક્રિયાપદ કહેછે એવાં સહાયકારક ક્રિયાપદના અર્થમાં કાંઇક ફેર પડે છે ને કાંઇક નથી પડતો. અને પોતે જે ક્રિયાપદની જોડે આવે છે તેનો કૃદંત વપરાય છે. જેમ—લખવા માંડ્યું, બેસતો હતો, જતો રહ્યો હશે, વગેરે. એવી રીતે ક્રિયાપદ આવે ત્યારે એક એક જુદું લેઇને તેનું પદચ્છેદ કરવું.

क्रियापदा पेद, काल, पुरुष, जाति न वचन वतेर

ક્રિયાપદને ભેદ, કાળ, પુરુષ, જાતિ અને વચન હોય છે

---

* એક જાતના વૃક્ષનું ફળ છે

पेद बेन् छन. मूल पेद, न शास्य पेद. जेव—लखइ, वांचो, खादो, इं मूल पेद अन लखाइ, वंचाइ, इं शास्य पेद

ભેદ બે છે. મૂળભેદ ને શક્યભેદ, જેમ-લખે છે. વાંચશે. ખાધું, એ મૂળભેદ અને લખાય, વંચાશે, એ શક્યભેદ.

छइ, अतो, क वइ, एव नक्की बतावइ, ती मूळपेद जानों.

છે, હતું કે થશે, એવું નક્કી બતાવે છે, તે મૂળભેદ જાણવો.

वइ, चयों, क वइ एवो जा बतावइ, जा कर्मणी वाच्य छइ, ता शक्यपेद जानो.

થઇ શકે, થઇ શક્યું કે થઇ શકશે, એવું જે બતાવે છે અથવા જે કર્મણી વાચ્ય છે તે શક્યભેદ જાણવો.

મૂળભેદનાં વાક્ય.

अइ टाक खाहु—હું રોટલો ખાઉં છું.
तु वोद आक—તું બળદ હાંકે છે.
बिनाळी दूध पीहइ—બિલાડી દૂધ પીએ છે.
कुतरो पोंहाइ—કુતરો ભસે છે.
कबुतर उडइ—કબુતર ઉડે છે.
चुटी चाडाप चळइ—ખીસકોલી ઝાડે ચઢે છે.
खाटनाम माकण कैटइ—ખાટલામાં માંકણ કરડે છે.
तोंवी लुगळे तोवइ—પોણી લુગડાં ધુએ છે.
वाघ वाळीम् गीया—વાઘ વાડીમાં ગયો.
आमापर्थी आंबे पळेन—આંબેથી કેરીઓ પડી.
रजपुत नोक ताडी पींतेन्—રજપૂત લોક તાડી પીએ છે.
पींनमा दाणा चोरतेन्—ભીલ દાણા ચોરે છે.
वाघ गाटन् तीहाइ—વાઘ ગાય પકડે છે.

શક્ય ભેદના વાક્ય

मार्गा गाम जवाहाइ—માગથી ગામ જવાય છે.
तोंथी पळको खवाइ—તાગથી ઘેંસ ખવાશે.
तीयाथी नारडों वळाइ—તેનાથી લાકડું વઢાશે.

तोपी गोल हनवाह—તોપથી ગોળ ઝગાવાને.
नोंयाथी घाव मवाह—તેનાથી ઘાવ મરાને.
मार्थी यचाह—માગથી બચાગે.
मानगर्थी पोयरे पणारातेन—માનગથી છોકરા બણાવાય છે
पीनमार्थी को बदाराइ—બીકથી ઝૂપડી બધાય છે.
उंदराथी पाथ खोदाराइ—ઉંદરથી ભીંત ખોદાય છે.

मुख्य काल तीन छन वर्तमान काल, पुतकाल न भविष्य काल

મુખ્ય કાળ ત્રણ છે. વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, અને ભવિષ્યકાળ

चानती जय वखत तो वर्तमान काल, गइ जय वखत तो पुतकाल, अन आवती जय वखत तो भविष्य काल.

ચાલતો જે વખત તે વર્તમાનકાળ, ગયો વખત તે ભૂતકાળ, અને આવતો જે વખત તે ભવિષ્યકાળ.

वर्तमान काल तीन प्रकारा छन , वर्तमान, अनियमित वर्तमान न विधिवर्तमान जेव. लखुहु, लखु, लखवा.

વર્તમાન કાળ ત્રણ પ્રકારના છે વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન અને વિધિ વર્તમાન જેમ-- લખું છું, લખું. લખવું

पुतकाल तीन् प्रकारा छन पुत, अनियमितपुत अन संकेतपुत—जेव—लीपो, लीपतना, अन लीपन

ભૂતકાળ ત્રણ પ્રકારના છે ભૂત, અનિયમિતભૂત અને સંકેતભૂત જેમ-- લીધો. લીધનો. લીધત

भविष्यकाल. जेव—अइ लखी भविष्य काળ જેમ, હું લખીશ.

वचन बेन् छन् एक वचन न बोव वचन વચન બે છે, એક વચન ને બહુવચન

वद वचनाहाम् पुरुष तीन छन पेला, बीजा, न तीजा जेव-अंइ छम , तमे छा, तो गीयेन. व तो गीया

બધા વચનમા પુરૂષ ત્રણ છે પહેલો બીજો અને ત્રીજો જેમ - હુ છું, તમે છો, તે ગયા

કૃદંત—મુ—મર, જના—જ્ન, વઢ—કાપ, પણાં—ભણાવ, બંદા—બ'ધા, પોહ—બેસ, તોવ—ધો, પઢ—પડ, પીના—પી, તી—પકડ.

ખા ધાતુનું રૂપાખ્યાપન, મગબેદ

એક વચન	બહુ વચન
૧. પુ. અઇ સાહુ—હુ ખાઉ છુ.	અમે સાર્ઝા—અમે ખાઇએ છીએ.
૨. પુ. તુ સાહા—તું ખાય છે.	તમે સાલા—તમે ખાઓ છો.
૩. પુ. તાં સાહાઇ—તે ખાય છે.	તી સાતેન—તેઓ ખાય છે.

અનિયમિત વર્તમાન કાળ.

૧. પુ. અઇ સાઉ—હુ ખાઉં	અમે સાર્ઝા—અમે ખાઇએ.
૨. પુ. તુ સાહા—તું ખાય.	તમે સા—તમે ખાઓ.
૩. પુ. તા સાઇ—તે ખાય.	તાં સાઇ—તેઓ ખાય.

વિધિવર્તમાનકાળ.

નરજાતિ સાના—ખાવો.	સાનાં—ખાવા
નારીજાતિ સાવો—ખાવી.	સાને—ખાવીઓ.

ભૂતકાળ.

નરજાતિ—સાદા—ખાધો.	સાદયાન—ખાધા.
નારીજાતિ—સાદો—ખાધી.	સાદેન—ખાધીઓ.

અનિયમિત ભૂતકાળ

૧. પુ. અંઇ સાતના—હું ખાતો.	અમે સાતનાન્—અમે ખાતા.
૨. પુ. તુ સાતના—તું ખાતો.	તમે સાતાનાન્—તમે ખાતા.
૩. પુ. તાં સાતનાં—તે ખાતો.	તા સાતનેન—તેઓ ખાતા.

સંકેત ભૂતકાળ

૧. પુ. અઇ સાત—હુ ખાત.	અમે સાતાન્—અમે ખાત.
૨. પુ. તુ સાત—તુ ખાત.	તમે સાતાન્—તમે ખાત.
૩. પુ. તાં સાત—તે ખાત.	તાં સાતેન્—તેઓ ખાત.

ભવિષ્યકાળ

૧ પુ. अइ खाही—હુ ખાઇશ	अमे खाहु—અમે ખાઇશું
૨ પુ तु खाज—તુ ખાઇશ	तमे खाजा—તમે ખાશો
૩. પુ ता खाइ—તે ખાશે.	ता खान—તેઓ ખાશે

तोवु—ધોવુ

વર્તમાન કાળ

૧ પુ अइ तोवुहु—હુ ધોઉ છુ	अमे तोवजा—અમે ધોઇએ છીએ
૨. પુ तु-तो-तोवह—તુ ધુએ છે	तमे तोवा—તમે ધુઓ છો
પુ ૩ ता तोवहट—તે ધુએ છે	ती तोवनहेन—તેઓ ધુએ છે

અનિયમિત વર્તમાન

૧ પુ अइ तोवु—હુ ધોઉં	अम तोवजा—અમે ધોઇએ
૨ પુ तो ताव—તુ ધુએ	तमे तोवा—તમે ધુઓ
૩ પુ ता तोवइ—તે ધુએ	ता तावन—તેઓ ધુએ

વિધિવર્તમાન

નરજાતિ तोरा—ધોરો	तावेन्—ધોરા
નારીજાતિ तोवा—વાવી	तोव्यान्—ધોરીઓ

ભૂતકાળ

નરજાતિ ताव्यों—ધોયો	तावेन—ધોયા
નારીજાતિ तावा—ધોઇ	ताव्यान—ધોઇઓ

સંકેત ભૂતકાળ

૧ પુ अइ तोवत—હુ ધુઅત	अम नोवत—અમે ધુઅત
૨ પુ तु तोवन—તુ ધુઅન	तम नोवन—તમે ધુઅન
૩ પુ ता तावन—તે ધુઅન	ता तोवन—તેઓ ધુઅત

ભવિષ્યકાળ

૧ પુ अइ तावीहा—હુ ધોઇશ	अम तावुहु—અમે ધોઇશું

૨. પુ તુ તોવજ—તું ધોવે.	તમે તોવાહા—તમે ધોઓ.
૩. પુ. તાં તોવાં—તું ધોવે.	તાં તોવોંન્—તેઓ ધોવે

क—કરવું

વર્તમાન કાળ

૧. अंड क्हु—હું કરૂછું.	अमे कजांहां—અમે કરીએ છીએ.
૨. तु क्ह—તુ કરેછે	तमे क्या—તમે કરોછો.
૩. ता क्हइ—તે કરેછે	ता क्तेन्—તેઓ કરેછે.

અનિયમિત વર્તમાન

૧. अंड कथ्—હું કરૂં.	अमे कजां—અમે કરીએ.
૨ तों कइ—તુ કરે.	तमे का—તમે કરો
૩. तां कइ—તે કરે.	ता कन—તેઓ કરે.

વિધિ વર્તમાન.

નરજાતિ कना— કરવો	कन्या— કરવા.
નારીજાતિ कइ—કરવી.	कना—કરવીઓ.

ભૂતકાળ.

નરજાતિ. क्या—કર્યો	कयान्—કર્યા.
નારીજાતિ. कइ—કરી	कंद्यान्—કરીઓ

અનિયમિત ભૂત.

૧. अइ क्ना—હું કરતો.	अमे क्तान्—અમે કરતા
૨. तो कता— તું કરતો	तमे क्तान्—તમે કરતા
૩ ता क्नो—તે કરતો.	ता क्तेन्—તેઓ કરતા.

સંકેત ભૂતકાળ

૧ अइ क्त—હું કરત	अमे कतनान्—અમે કરત.
૨ तो कत—તુ કરત	तमे कतनान्— તમે કરત.
૩ ता कत—તે કરત	ता क्तनेन्—તેઓ કરત.

ભવિષ્ય કાળ.

૧ અઇ વ્હા—હું કરીશ.	અમે વહુ—અમે કરીશુ
૨ તોં તુ-વ્હ—તુ કરગે.	તમે વ્હા, વ્હાજા—તમે કરશો. તમ કરશે.
૩ તોં વ્હ—તે કરશે	તા વન—તેઓ કરશે

વહ—બેસ

વર્તમાન કાળ

૧ અઇ વહુહુ—હુ બેસુછું.	અમે વહજાહા—અમે બેસીએ છીએ.
૨ તોં વહઇ— તુ બેસેછે	તમ વહાહા—તમે બેસોછો
૩ તા વહઇ—તે બેસેછે	તા વ્હનન—તેઓ બેસેછે.

અનિયમિત વર્તમાન

૧ અઇ વહુ—હું બેસુ	અમ વહજા—અમે બેસીએ
૨ તોં વહ—તુ બેસ	તમે વહા—તમે બેસો.
૩ તા વહઇ—તે બેસે	તા વહન—તેઓ બેસે

વિધિ વર્તમાન

નરજાતિ વહના—બેસવા	વ્હા—બેસવા.
નારી જાતિ. વહા—બેસવી	વ્હા—બેસવીઓ.

ભૂતકાળ

૧. અઇ વહ—હું બેઠા.	અમ વઠા—અમે બેઠા.
૨ તા વઠા—તુ બેઠા	ત. વઠાનુ— તમે બેઠા
૩. તા વઠા— તે બેઠા	તા વઠનુ—તેઓ બેઠા.

અનિયમિત ભૂત

૧. અઇ વહના—હુ બેઠતા	અમ વહનાન—અમે બેઠતા
૨ તુત્તો-વહતા—તુ બેસત	તમ વહનાન—તમે બેસતા
૩ તા વહનો—તે બેસતો	તા વહનેનુ—તેઓ બેસતા.

અનિયમિત ભૂત.

૧. अंट लग्गात्—હું લખાતો.	अमे लगातान्—અમે લખાત.
૨. तु, तो लगाता—તું લખાતો.	तमे लगातान—તમે લખાતા.
૩. तां लगात—તે લખાતો	ता लगातेन्—તેઓ લખાતા.

ભૂતભૂતકાળ

૧. अट लगत—હું લખાત.	अमे लगत—અમે લખાત.
૨. तु, तो लगत—તું લખાત.	तमे लगत—તમે લખાત.
૩ तां लगत—તે લખાત.	ता लगत—તેઓ લખાત.

ભવિષ્ય કાળ.

૧. अंट लगाही—હું લખાઇશ	अमे लगाहु—અમે લખાઇશું.
૨. तु, तो लगाहा—તું લખાઇશ	तमे लगाहा—તમે લખાશો.
૩. ता लगांद—તે લખાશે.	ता लगांन—તેઓ લખાશે

अव्यय-अव्यना मोटा भेद चार की दाहान—અવ્યયના ચાર મોટા ભેદ કર્યા છે.—૧ ઉભયાન્વયી અવ્યય. ૨ કેવળપ્રયોગી ૩ શબ્દયોગી ૪ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

उभयान्वयी अव्यय म्हल थेनू शब्द क वाक्यान् जोडनारा शब्द जेम-अंद न तो जाहु, लीमडा क गदणी, धामण तराया तीरी उभ्यानी

ઉભયાન્વયી અવ્યય એટલે બે શબ્દ કે વાક્યને જોડનાર શબ્દ જેમકે હું ને તું જઇશું. લીંબડો કે ગવણ, આંબળ ધનો પણ ઉંચો નહિ

घणे मगे उभयान्वयी अव्यय एट जीहेन–न, त्वराम, प जा, तोयी, नीर, न

ઘણા ખપ ઉભયાન્વયી અવ્યય જેમ વપરાય છે અને, એટલે, કે, જો, તોપણ, નીકર, ને.

केवलप्रयोगी अव्यय एट मनमा हर्ष शोक त्वराद, नवाद करे शब्दा जेम– हा! धन्यवाद ओ जेम-अरे रे, ल्ना वाह, त्वराद, भ र हाय ...

કેવળપ્રયોગી અવ્યય એટલે મનમા હર્ષ, શોક, અચંબો, નવાઇ વગેરે ઉપજ્યાથી જે બોલ છૂટા બોલાયછે તે જેમ-અરે, ઓ (હે) ચુપ જો, બમ, રે, માયે.

शब्द योगी अव्यय एटल जा अव्यय शब्दान् जोडाहनो यहै अन जीय क्रियापदा हावे सब र रास्तइ ता जेव—आग, चाहुमग, उप, कनी, तल, पाछ, मले, हामो, हाद, लीध, रता, बळे, होत.

શબ્દયોગી અવ્યય એટલે જે અવ્યય શબ્દને જોડાએલા હોય અને જે ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખે છે તે જેમ-અગાડી, આમપાસ, ઉપર, કને, નીચે, પછવાડે, ભેળે સામું, કાજે, લીધે, કરતા, વડે, ભેત (સહિત)

क्रियाविशेषण अव्यय एटल जा अव्यय वखत, ठेकाणु, रीत, क्रिया वदे वतावता छता क्रियापदा गुण वतावइ ती

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એટલે જે અવ્યય વખત, ઠેકાણુ રીત, ક્રિયા વગેરે બતાવતા છતા ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે છે તે

વખત બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —अम અત્યારે, अंटलाम-એટલામા, कद-ક્યારે, जह-જ્યારે, पोर-પહોર (આવતુ વર્ષ), अम-હમણા, ओवा-ઓણ (આ વર્ષે).

ઠેકાણુ બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —आया-આમ. आग-આગળ, आयें-અહીંયા, उच-ઊંચે, वप-ઉપર, काइ-કો, जाय-જ્યા, त्ताय-ત્યા, तले-તળે, एट-હેઠળ, નીચે, कनी-પાસે

રીત બતાવનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—आथा-આમ, केव-કેમ, जेव-જેમ, तेव-તેમ, अल्वा—હળવે

નકાર દેખાડનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય —नीं—નહિ, नी—ના, नग—ના

બીજા પરચુરણ અવ્યય —चेव-જેમ, थोडो-જરા, वोव—બહુ अद्वेच-અધવચ

वाक्य वेन् प्रकारा वनेन, अेकारी व सयुक्त एकारी वाक्य एटल जीयाम एक एक क्रियापद नकी वय ता. कर्म वय क नीं वय जेव—राना निराजीना छय, कीदा

વાક્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. એકાકી તથા સંયુક્ત. એકાકી વાક્ય એટલે જેમાં એક કર્તા ને એક ક્રિયાપદ નક્કી હોય છે તે કર્મ હોય કે ન હોય, જેમ–રાજા સિધાવેલા છે, વાણિઆએ વેપાર કીધો.

संयुक्त वाक्य [illegible] वाक्य [illegible] जसें–[illegible]

સંયુક્ત વાક્ય એટલે એકથી વધારે વાક્ય મળીને થએલ હોય તે જેમ–રાજાએ કારભારીને કહ્યું કે આપણે તેનો બચાવ કરવાનો વિચાર કરીએ.

एकाकी वाक्यांत तीन मुख्य भाग [illegible] कर्ता कर्म आणि क्रियापद जसें–[illegible]

એકાકી વાક્યમાં ત્રણ મોટા ભેદ છે કર્તા કર્મ અને ક્રિયાપદ. જેમ, તેણે ચોપડી લખી

कर्ता म्हणजे क्रिया करणारा [illegible] क्रियापदाचें रूप [illegible] वचन पुरुष प्रमाणें [illegible] जसें–गोविंद चोपडी वाचतो माधवी चोपडी वाचते. [illegible] मुलें, आणि [illegible].

કર્તા એટલે ક્રિયાનો કરનાર, અથવા જે શબ્દ કરનારની ને ક્રિયાપદનાં રૂપ પોતાની જાતિ, વચન, પુરુષ, પ્રમાણે ફેરવે છે તે જેમ–તેણે ચોપડી વાંચી માધવી ચોપડી વંચાય, તે છોડી. અને છોરા

कर्म म्हणजे क्रियेचें [illegible] क्रियापदाचें [illegible] जसें–गोविंद चोपडी वाचतो [illegible]

કર્મ એટલે ક્રિયાનો ખમનાર, અથવા જ્યારે વાક્ય કર્મણિમાં કર્તા [illegible] છે. ત્યારે જે શબ્દ પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપ ફરે છે તે. જેમ–તેણે ચોપડી વાંચી, રાજાએ ચોરો લીધો તેણે ઘોડાને લાકડી મારી.

ભીલી બોલીનાં ક્રિયાપદ.

ભીલી.	ગુજરાતી.	ભીલી.	ગુજરાતી.
डंगना	નહાવું	गटक्यो	ગટક્યો
जहाइ	જાય છે	पम्यो	ભમ્યો
फान्यो	જોયું	दमाहाइ	મારે છે
कड	કરશે	जोव्टइ	જોડે છે
चानय	ચાલે છે	घडई	ઘડે છે
मागय	માગે છે	ओर्यो	વહોર્યો. લીધો
कहइ	કહે છે	रई	રહેશે
दांया	જાણ્યો	हामळइ	સાંભળે છે.
जाहाइ	જાણે છે	काड्यो	કાઢ્યો
ढाकी	ઢાકશે	नेडजना	લઇ જવું
नाळइ	વાઢશે, કાપશે	बांदा	બાંધીન્યો
चीआगाइ	નાશે, ભાગશે	फारइ	ફરે છે
लगया	ધરાયો	बठा	બેઠો
चाग्इ	ચારે છે	बान्दना	બાંધવું
नेद्द जाड	પેઠ જવું	रनेन	વસે છે
वना	થયો	पेटरान	બેઠ્યા
वानो	વાગી	गाहइ	ગળે છે
पकड	પકડ	हन्नेन	હાલે છે
पोहइ	ભરે છે	दोहइ	દળે છે
जदइ	જીરે છે	केवइ	કરડે છે
हमजइ	સમજે છે	सुन्या	સૂણ્યો
बोनना	બોલવું	दुवइ	દુહે છે
पहइ	પેસે છે	सुला	સુતર્યો
फाळ्यो	ગાળ્યો	तोब्यो	ધોયું
पोगव्यो	ભાગવ્યું	अगड	ઉગે છે
वतोइ	હોય છે	लेना	લેવું
तारइ	ધારણ કરે છે	तायों	ધાવું

ભીલી બોલીનો શબ્દસંગ્રહ.

ભીલી	ગુજરાતી.	ભીલી.	ગુજરાતી
अल	હગ	नाग	નાગણ ,,
अंग	વહેંગ	काहली	વાટકી
ओवळी	વહુ	कलबी	કણબી, કળબી
अलद	હળદર	को	ઝુંપડી, ઘર
अत्तरा	આન્બો	बेटे	બેટુ
इगारा	અંગારો	कोछा-को	કસ (કાપડાની કે
जाग	દેવતા		અંગરખાની)
अम्	હમણા	धाडु	ધૂળ
आवळ	આકડો	कठी	ઘંટી
इडो	ઈંડુ	कोळ्या	કોડી, (દરિયામાં
आद	આ		થાય છે તે. ચલ-
पी	ઘી		ણમાં વપરાયછે તે)
कपा	કપાસ	घेरा जमा	ઘરજમાઇ
कापडो	કાપડ	कुडे	કુડાં, કુડલા (ઘી
कुटण	કુટણ		ઘાલવાના ચામડા)
कुटी	કુટી	पोळा	ઘોડો
काडो	કાડુ	कड्या	કડીઓ (રૂપાની
कुतेय	મમડી		હાથે પહેરવાની
कागळ	કાગડો		જણસ.)
पीद्दला	ટોએલ	कटयो	કડછુ
गाजव	કામળો	रोलो	ડાગુ (શાક કરવાનું)
कुरड	કુકડો	कलिंगणो	તડબુચ
काणा	પાણી	कुमार	કુંભાર
काची	ઘાંચી	कामुळे	ઝીમેલા, લાલ
कने	ઘણ		મકોડા
पळा	કડું (હાથે પહેરવાનું)	कागदा	ધાવડો
कळा	ઘડો (પાણી ભર-	म्हाटो द र	દહી
	વાનો)	राडना	પાટલો

ભીલી.	ગુજરાતી.	ભીલી.	ગુજરાતી.
टोपर्ना	ટોપલી	तीन	ત્રણ
टेका	ટેક	तोलां सुरली	ધોળી મુસળી
टोगला	ટગલો	तुरा	તુરેશ
टाकणो	ટાંકણું	ताळ्वो	તાલવું
टेमलो	તાંદુલજો. ઝરખલો	तांता	તેતર
टांट	ટેટુ	तमाक	તંબાકુ
ठोहरांयां	થોર	तोंगा	હાંસડી
टोबो	થકોરું	तगडो	સિપાઇ
डोगरे	ડગરના બીજ	थांगलो	થીગડું
डाग्यां, डाहस्यां	ડાળાં, ડાળીઓ	थळ	થડ
डोंग, डांग,	ડુંગર	दुधीलो	દુધીનું શાક
डोळ्यो	ડોળીયુ	दीह	સુરજ
डोळा	મકાઈ	दली	દડી
ढेढ	પેટ	दोरो	દોરડું
ढोको	ડોકું	दी	ખાંધીઆ
डाभला	દર્ભ. ડાભ. દાભ	दीवा	દીવો
डालम	દાડમ	देवतरया	દેવતરસ્યો પક્ષી
डगरे	ઢેર	दातु	દાતણ
तरधी	ધરતી, જમીન	दातेळो	દાતરડું
तरफळे	તાડના ફળ ની ગોટલી	नोट	શેટ
ती	તલ	नोरयो	નોળીયું
तनेल्या	ટીમરૂનું ઝાડ	लोडो	લોઢું
नींगों	નીંભું	नळीये	નળીયાં
थानवे	થાનજાં	नीम्बो	લીંબુ
तोलों	ધોળું	नाको	નાક
ताल	તાડ	नग	નહિ
तींननो	બાનું	नाहा	નથી
तेन	તેલ	नार्ची	નાથડી
तानर्ो	ઢલેડુ	लुगडो	લુગડું

ભીલી.	ગુજરાતી.	ભીલી.	ગુજરાતી.
नेत्रे	નેત્રાં	फुल	ફુલ
नॉख	નખ	फान्यों	પોનીયુ, પોનીયુ
नल	નેહ કુંડાની	फुओ पोयरे	ફોઇના છોકરાં
नार्यो	નાળિએર	फोफडॉ	ફણગ
नार्टी	લાકડી	बिलो	બિલાડી
पटला	ઝૈટા	बीलो	બીલુ, બીલીનું ફળ
पेंम	પ્રેમ	बोदाया	કરોળીઓ
पुत	પૂત	बगाडे	બગાડ્યુ
पोयरी	છોકરી	बडे	મધગુ
पोयरो	છોકરો	घचो	બચ્ચુ
पांडा	ભીંડા	बोरे	બોર
पुला	પૂળો	बुदी	ખીસકોલી
पड्डी	ભડ્ડી	बामण च्यडी	સાપ બામણી
पारोगा	ભાઇ	बेळा	બગેડા પીડ
पारे	બારે	बुटी	કાનની બુટ
पुनों	ભૂવો	बा	બાપ
पंगायो	ભગીયો	बाइ	બહેન
पींछे	પીંછાં	बोद	બળદ
पळको	ભેડકુ	बिनाळी	બિલાડી
पापड्या	પાપડીઓ	बांनरयो	તીર, મરીયું, મર
पाणेज	ભાણેજ	भेरा	-ડુડો, પોપટજેવુપક્ષી
पीलमा	ભીલ	मृग्या	મૃગ
पुगली	ભુગળી	मातर	માસ્તર
पोलो	પહોળો	मरवे	મરવા, (કેરીના)
पुख	ભૂખ	माळया पोयरे	માશીના છોકરા
पटेल	પટેલ, પટલ	मायो	માથુ
पुर्या	પૂરીઓ	माळना	માઠવુ
पुडो	ભુડો	मछर	મચ્છર
पग	પગ	मारा	શાક

ભીલી.	ગુજરાતી	ભીલી	ગુજરાતી.
मरचे	મરચુ	वड हाटुडी	વડ માસ
मदा मास	મધમાખ	मेप्या	ગેવો
मोयडे	મહુડા	ह्युडी	ગરોળી
मूत	મુતર	हींग्या	શીંગો
या	ગા	हुके	સુડ
वहतौं	વસતિ	हाकेर	માકર
रसोल्या	ગણોડી, વાની	हेरुवाने	મગા વઢાવ્યા
रायणी	રાયણ	हाहुडी	માસુ
लीमल	લીમડો	हवा	હવા, પક્ષી
वेंबा	વેથા	हाहा	મસલુ
वांटी	કાને પહેરવાની વાળી	हारेज	માકડી
वनीमेर	વણીઅર	हायलो	શીંગડું
वाज्या	પાડો	हाडणी	અસ્તુરી
वगा	વહેલો	हांपनो	આમાનેર જંતુ
वाजा	વળીઓ		ઝાડ

શબ્દોની પૂર્ણી

उमेटो—ઉમગે　　रोलो—પતાસાં　　वातुड—વાકડું　　पाग—તમાકુ
दावेट—દીવી　　ओळे—હોડી, પનાઘ, बांवलो—ઝાડ　　न्यारो—ખાવાનું મીઠું
वाकरो—દીવેટ　　एमनी—એકવી　　गरमी—ત્રાસલું　　गवाती—લસણ
पाखुरी—પાખુ (પાંસળ) उज्जड—ઉજાડ　　गादु—દૂધ　　नाटा—વડુ
यार्ग—નાવેણી　　वायु—ખામડું　　गुलु—તરતનુ દૂધ　　मामनी—ખાવરો
सांवडु—ટોપલો　　फांकी—તરસ　　दास्या—વળીઓ　　मारा, महुयर—ભરવાડ
डेंवणी—દોડ

ભીલી ગીતના થોડાક નમૂના

દંપતી કલહ

દેશી

પુરુષ—તુ કાના રડના પચ્ચો રાટ તો ગાકા રચ્ચો પચ્ચો ર રો[1]

[1] નર્મસિંહ મહેતાએ ગ્યોતા ગરબાના અંત ભાગમા પણ 'પોત' શબ્દને બદલે 'ગો' શબ્દ વાપરેલો જણાય છે રમતમાભિર

પટેલ દહ દીહે[1] આવછે, ,,
પટેલ આવછે ને આપ છે, ,,
પટલેણને કેરી છહ[2] હેળમાં[3], ,,
પટેલ આવછે ને કાળ છે, ,,
પટેલ હાથી કોબો[4] આલ છે ,,
અમે રાજી વઇને[5] લઇહું ,,

લગ્નનાં ગીત.

ઇયામ ક્યો રાહ[6] જોવેરે, ઝરમલીયા
ઇયામ પુનીયો રાહે[9] જોવેરે, ,,
કેળી[7] આંખનો રે, મરડી[8] મુછનો રે, કોળે
બેસીને આવે રે. ઝરમલીયા
ઇમને આકો[9] મારા[10] તેડા રે, ,,
ચોપળે વાંચતા ની આવજો રે, ઝરમલીયા.

૨

બાઇ તન[1] ગરાસીઆ પઇણાવુ, વ છોબા છલીયો[2] વા ગય
બાઇ તન ગરાસીવા પઇણાવુ, વ છોબા છલીયો વા ગય.
ઇત[3] ખાલપા પોયરો છય, વ બાઇ છોબા છલીયો વા ગય
બાઇ તુત[4] રાજા બેટી વ છોબા છલીયો વા ગય
બા તુત રાજા બેટી, વ, ,,
બાઇ તન ગરાસીયા પઇણાવુ. વ, ,,
ઇત ડેબરો[5] પોયરો છય, વ બાઇ, ,,
ઇત ડેબરો પોયરો છય, વ બાઇ, ,,
બાઇ તન ગરાસીયા પઇણાવુ વ ,,

પ્રસ્તાવિક ગીત.

મીતર ૧

ડુંગર ઉપર મરચી તીના ઝીણા ઝીણા પાલા[1] રે
મને નાચાનો રંગ લાગ્યો, મને પીદાનો[2] રંગ લાગ્યો રે

૨

મુંયે[3] મેન્યોં[4] રીંગણો,[5] બોહીત[6] કાળ્યો તળખુડો[7]

૧ દીવસ. ૨ ઘેરી. ૩ હેડમાં. ૪ ઘોડા. ૫ થઇને. ૬ રાય. ૭ કરડી. ૮ મરડી. ૯ હાક, સાદ. ૧૦ મારી.

૧ તને. ૨ એક જાતનું હાથે પહેરવાનુ પિતળનુ ઘરેણું. ૩ તે. ૪ તું. ૫ મ્હોટા પેટનો.

૧ પાનાં. ૨ પીધાનો. ૩ બોયે. ૪ મેલ્યું. ૫ રીંગણું. ૬ બોહી. ૭ તડબૂચ

પુંયે મેન્યો રીંગણો, ખોદીત્ કાઢ્યો તળખુછો
ખજ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત્ કાઢ્યો તળખુછો
ખજ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત્ કાઢ્યો તળખુછો
પુંયે મેન્યો રીંગણો, ખોદીત્ કાઢ્યો તળખુછો
ખજ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત્ કાઢ્યો તળખુછો

૩

પાલો[૮] કુદી પજી[૯] હો ગુજરી ગોકુરની
પાલામથી પાલી કોદરા કાઢ્યા હો ગુજરી ગોકુરની
જોદ કુપળ[૧૦] ચાટક્યાન[૧૧] હો ગુજરી ગોકુરની
જોદના ખાધણીએ છુંદયાન હો ગુજરી ગોકુરની.
જોદની ચંટીએ દીયાન[૧૨] હો ગુજરી ગોકુરની
મોટા ઝોટા દીયાન હો ગુજરી ગોકુરની
ભાના[૧૩] લઇને ચાલી હો ગુજરી ગોકુરની
પછણે બેન[૧૪] પરાણા ચાપટ્યાન[૧૫] હો ગુજરી ગોકુરની
ઉભે બજારે[૧૬] વાયગા હો ગુજરી ગોકુરની
ઉભે સેરે[૧૭] નાઠી હો ગુજરી ગોકુરની
પાંચ કોતેજે[૧૮] કુદી હો ગુજરી ગોકુરની
રળતી રળતી ઘેર આવી હો ગુજરી ગોકુરની

૪

ખાળી કોતળ ગાયા ચરન તાંય ચીમાય[૧] ચીતા વાઘર[૨] લો
ગાવે કયા ગોરીંબા ગોવારીએ પાડી બુમ રે લો
એકા પાંગ્યા[૩] ટાંટીઆ બીજા પાંગ્યા આય રે લો

૫

[૧]કંજર [૨]ફીફી કાળે રે કંજરીઉ
સાસુએ મોઇર ને ઓવે[૩] વધાઇર
કંજર મુઓ મઇએ[૪] રે કંજરીઉ
કંજર ડોલા કાળે રે કંજરીઉ
ભાણામે બેસી કંજર ઓઇડું
કંજર મુઓ મઇળે રે કંજરીઉ

---

૮ પાલું, વાંસનું થાય છે. ૯ પડી. ૧૦ સુપડે. ૧૧ ઝાટક્યા. ૧૨ દળ્યા. ૧૩ ભાતુ. ૧૪ બે ૧૫ ઝાપટ્યા, માર્યાં. ૧૬ બરડે. ૧૭ છેડે, રસ્તે. ૧૮ કાતરાં.

૧ સંતાયો. ૨ વાઘ. ૩ ભાગ્યા.

૧ એક જાતનો છોડ. ૨ કણુઝી. ૩ વહુએ. ૪ મરડે.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો:

સાહિત્ય વિભાગ

જૈન સાહિત્ય

(રા રા મનસુખ વિ કીરતચંદ મહેતા)

માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર મહારાણિ નંદકુંવરબા
તથા અન્ય સન્નારિયો અને સજ્જનો.

"**જૈન સાહિત્ય**"—એ અગે કાઇ નિવેદન કરવા આપ સમક્ષ ઉભો થયો છુ આ વિષયને બે ભાગમા વેંચી નાખેલ છે એક પ્રકરણમા ગુજરાતી અને સસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન સાહિત્યનું દિગ્દર્શન છે, ત્યારે બીજા પ્રકરણમા "ભાષાવિવેક" મુખ્યત છે

જૈન સાહિત્યે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરેને જબરો આધાર આપ્યો છે, અને તે તે ભાષામા એ સાહિત્ય ઘણુ ખેડાયુ છે, એ વિદ્વાનોને હવે સુપ્રતીત થયુ છે ગુજરાતી સાહિત્યને જૈન સાહિત્યે કેવુ સારુ પોષણ આપ્યુ છે, તે અમે અમારા બીજી પરિષદ્ના નિબધમા જણાવ્યુ હતું સદ્ગત શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા રા રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ આદિ નામાંકિત ગુર્જર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્યે બજાવેલી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સામાન્ય સાહિત્યની સેવા પરમ પ્રમોદ ભાવે પીછાણી છે, એવા જૈન સાહિત્ય અગે અત્રે કાઇ નિવેદન કરૂં તે સાહિત્યરસિકોને લાભ- આનદનુ કારણ થશે આપ કેવળ સાહિત્ય પ્રેમની ખાતર એ પર અમૃતદૃષ્ટિ ફેરવશો એવી વિજ્ઞપ્તિ પૂર્વક આ વિષય પ્રારભુ છુ

ક—ગુજરાતી વિભાગ —

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે? આવો એક અસ્વાભાવિક પ્રશ્ન ચર્ચાતો શ્રુત થાય છે અમને આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક લાગે છે એ પ્રશ્ન કેમ ઉદ્ભવે એ સમજાતુ નથી એક ભાષાનો જન્મ તે ભાષાથી વ્યવહરનારાથી છે, એ વાત સર્વ કોઇ કબૂલ કરશે ભાષાથી વ્યવહરનારા જૈનો હોય, અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય આ બન્નેમાથી કોઇ પણ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે અમારાથીજ આ ભાષાનો જન્મ થયો બને પક્ષ એવો દાવો કરી શકે, કે આ પ્રકારે આ ભાષાને અમે યથાયોગ્ય પોષણ આપ્યુ એટલે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે, કે બીજાઓથી એ કૃત્રિમ ચર્ચાને કોરે ગણી, અત્રે અમે જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી તથા તેના આધારભૂત અન્ય સસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને કેવા પ્રકારે પોષણ આપ્યુ, આધાર આપ્યો, વિકાસ-વૃદ્ધિ-શુદ્ધિમા હિસ્સો આપ્યો એ નિર્પક્ષપણે બતાવશુ

બીજો એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે, કે **ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી કે બીજાઓએ?** આનો યથાયોગ્ય આનુમાનિક નિર્ણય આપી શકાય, પણ તે નિર્ણય સંપૂર્ણ વજ્રલેપ સત્યરૂપ તો નહિજ, કેમકે ભાવિકાળે વિશેષ સબળ પુરાવા મળે, તો એ નિર્ણયને તિલાંજલિ દેવીજ પડે પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમાધાનમા કાળક્રમમા કોનુ સાહિત્ય પ્રથમ લખાયુ, (*chronologically*) એ આપણે તપાસવુ પડશે, અને એના ઉત્તરનો આપણો મદાર એ ઉપર રહેશે જો આપણને અચુક એમ જણાય, કે ગુજરાતી લેખિત સાહિત્ય કાળક્રમમા જૈનોનું પહેલુ છે, તો ગુજરાતી લેખનારંભનું માન જૈનોને મળશે એમ છે કે નહિ એ આપણે આગળ તપાસશુ

ત્રીજો પ્રશ્ન એ ઉઠી શકે, કે જૈનોએ કે જૈનેતર બીજાઓએ ભલે ગુજરાતી લેખનારંભ કર્યો; પણ એ ગુજરાતી લેખનમાં સાહિત્ય યોગ્ય લેખન અને સાહિત્યના એક અંગ કાવ્ય લેખનની આદિ કોનાથી થઇ? જૈનોથી કે બીજાથી? આ ત્રણે પ્રશ્નોની આપણે સમાલોચના કરીએ

પ્રશ્ન (૧) **ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે?** આ પ્રશ્ન નિરર્થક અસ્વાભાવિક હોઇ, એનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી શરૂઆતમા જ જણાવ્યુ છે કે કોઇ સંપ્રદાય એવો દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમારાથી જ થયો.

પ્રશ્ન (૨) **ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી?** આ પ્રશ્ન પણ એક દેશે કૃત્રિમ છે, તથાપિ તેનો આપણે સાધાર નિર્ણય શોધીએ ગુજરાતીમા લખવાની શરૂઆત શ્રી કૃષ્ણના પરમભક્ત શ્રી નરસિંહ મહેતાથી થઇ એવી પ્રચલિત માનીનતા છે આ ભક્ત કવિ વિ૦ સ૦ સોળમી સદીમા થયા એવુ મનાય છે આ કવિની પહેલા ગુજરાતીના લેખકો ન હોય એવુ તો માની શકાય એમ નથી, હોવા જ જોઇએ, અને તે જૈનો હોય અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય જૈનેતર બીજાઓ છે કે નહિ એની અમને ખબર નથી પણ શ્રી નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે એક સૈકા લગભગમા ગુજરાતી ભાષામાં લખનારા જૈન લેખકો થયા છે, એ તો સાધાર કહી શકાય એમ છે, જે આગળ બતાવીએ છીએ જો શ્રી નરસિંહ મેહતાની પહેલા જૈનેતર બીજા લેખકો ન હોય (જે માની શકાય એમ નથી) તો ગુજરાતી લેખનની આદિ જૈન લેખકોથી થઇ એમ માનવામા વાંધો નથી

પ્રશ્ન (૩) **ભલે જૈન લેખકોથી ગુજરાતી લેખનની કદાચ આદિ થઇ, પણ એ લેખન સાહિત્ય યોગ્ય વર્ગમાં આણી શકાય એવુ છે? એ લેખનનાં કવનને કાવ્ય વર્ગમાં ગણી શકાય એમ છે?** આનો ઉત્તર વિચારીએ ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆત શ્રી નરસિંહ મહેતાથી થયેલી ગણાય છે, અને

એના સુરસિક, ભક્તિરસ ભર્યા, સહજ હૃદયમાથી સ્ફુરી આવેલા કાવ્યો જોતા, તેમ જ આ કવિની પહેલાનું ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય નહિ મળેલ હોવાથી આ કવિથી ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆતની ગણના થઇ એ યથાર્થ જ છે પણ આ ભક્ત કવિ પહેલા પણ ગુજરાતી લેખકો થયા છે, એવુ અમારૂં માનવુ છે, જૈન લેખકો તો છે જ; અને બીજા પણ હોય, જે શોધખોળથી પ્રસિદ્ધિમા આવવા યોગ્ય છે હવે આ જૈન લેખકના લેખો સાહિત્યમા અને તેમા પણ કાવ્યસાહિત્યમા ગણાવા યોગ્ય છે'કે કેમ એનો સમતોલ નિર્ણય શિષ્ટ મધ્યસ્થ સાક્ષરોએ કરવાનો છે એ જૈન લેખકોના નામ, તેઓની પદ્યાત્મક કૃતિ, કૃતિની મિતિ વગેરે આગળ જણાવીએ છીએ

(૧) વિ૦ સં૦ **૧૪૧૨** મા શ્રી ઉદયવત (વિજયભદ્ર) નામના જૈન આચાર્યે શ્રી **ગૌતમ સ્વામીનો** રાસ રચ્યો છે મુદ્રિત થયેલો આ રાસ નાનો છે, બાકી પ્રાચીન ગુજરાતીમા ગણવા યોગ્ય છે, અને તે પ્રૌઢ, સરળ અને રસિક છે, જે જિજ્ઞાસુ વાચનારને સહેજે પ્રતીત થાય એમ છે એમા જૈનોના ચરમ તીર્થનાથ શ્રી મહાવીરદેવે સર્વ વેદવિદ્ ગૌતમગોત્રીય શ્રી ઇંદ્રભૂતિ આદિને વેદપદોનો પરમાર્થ તથા પૂર્વાપર વિરોધ રહિત અર્થ સમજાવી પોતાના શિષ્યપદે સ્થાપ્યા આદિનો અધિકાર છે આને તથા આ અરસામા રચાયલા બીજા રાસોને સાહિત્યકક્ષામાં ગણવા કે નહિ એ સાહિત્યના લક્ષણાદિ જાણનારા મધ્યસ્થ પરીક્ષકનુ કામ છે અમે જૈન હોવાથી, (સંપ્રદાય ભેદે આ ભેદ વ્યવહાર હેતુએ રાખ્યો છે, બાકી અમે અને આપણે એક જ છીએ, ઐક્યતામા જ આપણું ગૌરવ અને કલ્યાણ છે, સંપ્રદાય ભેદ પણ ન ઘટે) અને આ રાસોના લેખકો પણ જૈન હોવાથી દષ્ટિરાગ કે દર્શન મોહના દોષના ભયને લઇ અમારે કેવળ તટસ્થ રહેવુ યોગ્ય છે

(૨) બીજો રાસ પણ એ જ અરસામા એ જ લેખકે શ્રી **હંસ-વૃચ્છનો** ઔપદેશિક ચરિત્રાત્મક લખેલો છે ઘણુ કરી એ પ્રસિદ્ધ થયો નથી

(૩) ત્રીજો રાસ પણ એ જ અરસામા એ જ લેખકે **શીલરાસ,** એ નામે રચ્યો છે, આ પણ ઘણુ કરી પ્રસિદ્ધ નથી થયો આમા સત્શીલ, સદ્દર્શન, બ્રહ્મચર્યાદિના મહિમાયુક્ત બોધ છે

(૪) ચોથો રાસ વિ૦ સં૦ **૧૪૧૩** મા કકડીયા ગામમા કોઇ શ્રી **હર-સેવક** નામના જૈન સાધુએ ચાતુર્માસમા લખેલો શ્રીમતી મદનરેખા (મયણરેહા)નો છે આમા કઇ કઇ મરૂભૂમિની ભાષાની છાયા આવે છે, પણ સામાન્ય વલણ ગુજરાતીનું છે આ રાસ નાનો છે, મુદ્રિત થયો છે એમા દાન, શીલ, ભક્તિ આદિના સદુપદેશયુક્ત શ્રી મદનરેખાનુ ચરિત્ર છે

(૫) પાંચમો રાસ **આરાધના રાસ** એ નામે શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ વિ. સં. **૧૪૫૦** ના અરસામાં લખ્યો છે. આ રાસમાં મરણોન્મુખ જીવને મરણકાળ સુધારી લેવાના, દુષ્કૃતની આલોચનાપૂર્વક નિંદા-ગર્હાના, સુકૃતની અનુમોદનાના, જીવમાત્ર પ્રતિ મૈત્રીભાવ રાખવાના, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ અપરાધ ક્ષમવા-ક્ષમાવવાના, સદ્દેવ-સદ્ધર્મ આદિનાં શરણના-એ વગેરેના દશ અધિકારોનું ઔપદેશિક વર્ણન છે

(૬) છઠ્ઠો રાસ **શાંતરાસ** એ નામે વિ સ **૧૪૫૫** મા કે એ અરસામાં ઉપર જણાવેલા શ્રી સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ રચ્યો છે. આ મુનિ **સહસ્રાવધાની** હતા; સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના નવાબ દરબારખાએ એમને **વાદીગોકુલષંઢ** એવું નામ આપ્યું હતું, અને દાક્ષિણાત્ય રાજાએ એમને **કલિસરસ્વતિ** એવું બિરુદ દીધું હતું; એમણે શ્રી **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** નામે અધ્યાત્મમુખ્ય સંસ્કૃત કાવ્ય રચેલું મુદ્રિત થયું છે; તેના અનુવાદરૂપ આ શાંતરાસ પોતે જ કરેલો છે. આ રાસ ભાષામાં પ્રાચીન છે; એમાં ગદ્ય ભાગ પણ છે નવ રસ પૈકી નવમો શાંતરસ આમાં પ્રધાનપણે છે.

વિ. સ. પંદરમી સદીમાં રચાયલા આટલા રાસો મળી આવ્યા છે. શોધખોળથી વિશેષ પણ કદાચ મળી આવે. શ્રી નરસિંહ મહેતા વિ સ. સોળમી સદીમાં થયા; એટલે તેની પહેલાં એક સૈકામા રચાયેલા આ રાસોની વાત થઇ, ત્યાર પછી સોળમી સદીના પ્રારંભથી ચાલુ સદીના પ્રારંભ સુધીમા ગુજરાતીમાં લખાયલા જૈન રાસો ઘણા દેખાશે. એ રાસો ઉપરાંત ચરિત્રો, આખ્યાયિકાઓ, ચતુષ્પાદિકા, ઢાળો, આધ્યાત્મિકઔપદેશિક સઝાયો (સ્વાધ્યાય), ભક્તિનાં પદો, સ્તવનો વગેરે પણ કવિતારૂપે ઘણાં છે, જેની જૈનેતર બીજા કવિઓનાં ભક્તિપદો, કીર્તનો, ચોપાઇઓ, છપ્પા, આધ્યાત્મિક ઔપદેશિક કવિતાઓ આદિની પેઠે સાહિત્યમા અને તેમા પણ કાવ્યસાહિત્યમાં ગણના કરવી કે નહિ, એ મધ્યસ્થ સાહિત્યવેત્તાઓનુ કામ છે લગભગ ૩૭૦ ગુજરાતી જૈન રાસોની એક યાદી*-નામ, કર્તાનાં નામ, અને રચાયાની મિતિ સાથેની,-છાપેલી આ લેખના પ્રાંતે ટાંકી છે; તે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યના અભિલાષીને ઉપયોગી થશે આ યાદીમાના રાસોની કોઇ કોઇની રચાયાની મિતિ મળી શકી નથી, કોઇ કોઇના કર્તાના નામ પણ નથી મળ્યા. એ રાસોમાથી લગભગ ૪૫ રાસો ચારસો-પાચસો વરસના એટલે વિ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૭૦ સુધીમા રચાયલા છે. લગભગ ૮૦ મુદ્રિત થયા છે. એ રાસોની પ્રથમ દર્શને પ્રતીત થતી ઉપયોગિતા આદિ અત્રે ટાંકવું ઉપયોગી થશે —

* આ યાદી આ સંગ્રહમા સામેલ કરવામા આવી નથી

મંત્રીઓ

(૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ, (અ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ નક્કી કરવામાં, (દાખલા તરીકે કુમારપાળ વસ્તુપાળ, જગડુ આદિનો), (બ) ગુજરાતી ભાષાના અવતાર-વિકાસ-વૃદ્ધિના શોધનમાં, (ક) પ્રાચીન ગુજરાતીના નમુના માટે, (ડ) હાલની સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં અપરિચિત નવા પણ ઉપયોગી શબ્દોનું ભંડોળ વધારવામાં, અને (ફ) ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્ય લખવાની શરુઆત જૈન લેખકોએ કે બીજાએ કરી એ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે.

(૨) શ્રી હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ આદિના રાસોથી જૈન આચાર્યોનાં ચરિત્ર-ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડી શકે એમ છે.

(૩) રાસોના મ્હોટા ભાગને છેડે પ્રશસ્તિ આપેલી છે; તેમાં પ્રાયઃ ત્રણ ચાર પેઢીનાં નામ છે; જેથી જૈન સાધુઓના વંશ-વૃક્ષ નક્કી કરી શકાય એમ છે. જુદા જુદા ગચ્છોની પટ્ટાવલિઓમાં તો શ્રી સુધર્માસ્વામીથી (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ વરસથી) પટ્ટાવલિ લખાઇ ત્યાં સુધીના તે તે ગચ્છના પટ્ટાધીશ આચાર્યોનાંજ નામ-તિથિ છે, ત્યારે આ રાસોની પ્રશસ્તિ ઉપરથી બીજા સાધુઓનાં નામ-તિથિ-વંશ નક્કી થઇ શકે એમ છે; જે આ દિશાએ કામ કરનાર ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે.

(૪) બધા રાસોનો અંતિમ હેતુ (આતર્ હાર્દ) ધર્મ ઉપદેશનો છે; દાન-શીલ-તપ-ભાવમુખ્ય વ્યવહારધર્મ ઉપદેશવાનો છે. અમુક નાયકનાં ચરિત્રગુંથનરુપે દાખલા દષ્ટાંતદ્વારાએ લેખકોએ એ ઉપદેશને બહુ રસમય અને આકર્ષક કર્યો છે.

(૫) એ રાસોમાંથી સદ્બોધક ટુચકા અને રસિક સુબોધયુક્ત કાવ્યકણિકાઓ જુદાં તારવી શકાય એમ છે; અને એવાં જુદાં તારવી કાઢેલાં કાવ્યકણોને ગુજરાતી ભાષાના "રત્નભાંડાગાર" નામ પુસ્તકરૂપે યોજી શકાય એમ છે.

(૬) કેટલાક રાસોમાથી લેખકોનાં બુદ્ધિવૈભવ, કાવ્યચમત્કૃતિ અને અલંકાર સુક્તવાણી જોઇ સહૃદય વાંચકને આનંદ મળે એમ છે.

(૭) એ રાસો ઉપરથી એ રાસોના વસ્તુ-પાત્રને અનુસરી, એ રાસોનો શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશરૂપ અંતિમ હેતુ લક્ષમા રાખી, વર્તમાન શૈલીએ શુદ્ધ સંસ્કારી ભાષામાં કોઇ શિષ્ટ લેખક નવલકથા લખે, તો સદ્ધર્મની તથા ગુજરાતી ભાષાથી વ્યવહરનારની જબરી સેવા બજાવાય એમ છે; મોટી નિર્જરા તથા પુણ્યબંધનું કારણ છે.

(૮) આ ધ્યાનમાં રાખવાનુ છે કે રાસોના લેખકોએ રાસો ગુજરાતી ભાષા અથવા કાવ્ય ચમત્કાર અર્થે નથી લખ્યા, પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાઓને સદ્ધર્મ ઉપદેશવા અર્થે લખ્યા છે, એટલે કવચિત્ કવચિત્ ભાષાડંબર કે કાવ્ય-

ચમત્કૃતિ વિનાની સાદી ભાષા માલુમ પડે, તેથી ભણેલાઓએ (Pedants) મુખ મચકોડવાનું નથી; તેથી એ રાસોની કીંમત કાંઇ ઓછી નથી થતી; સારશોધક સહૃદય વિદ્વાનોએ તો એ રાસોના આંતર્ હાર્દ ઉપર, અંતિમ હેતુરૂપ સદુપદેશ ઉપર નજર ફેરવવાની છે. કાવ્યચમત્કૃતિ વિનાની સાદી ભાષામાંથી પણ જિજ્ઞાસુ ભાષાશાસ્ત્રીને અવનવું શિખવાનું મળે એમ છે.

(૯) આ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ભાષાની કીંમત તે ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાને લઇને છે; ભાષાનો ઉપયોગ કરનારા ન હોય તો તે ભાષા મૃતવત્ છે; અને મૃતવત્ ભાષામાં ગમે તેવા ભાષાડંબર-કાવ્યચમત્કાર હોય પણ તે સામાન્ય જનસમૂહને તો નકામા પ્રાય છે. શ્રી **સિદ્ધસેન દિવાકરની** સમયને નહિ છાજતી સંસ્કૃત ભાષા અને **વૃદ્ધવાદીની** સમયોચિત સરળ પ્રાકૃત (પ્રકૃતજનને man on the spot અનુસરતી) ભાષા,—આ બેમાંથી કઇ કારગત (વિજયી) થઇ એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી કહેવાનું કે પ્રસ્તુત રાસો કોના અર્થે લખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપર તથા તેમાંના ઉપદેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો રાસોની કીંમત અને ઉપયોગિતા એકદમ પ્રતીત થશે; ભલે પછી તે રાસોમાં વાગાડંબર કે કાવ્યાલંકાર ન હોય. ઘણા રાસોમાં રમણીય-મનોજ્ઞ વાગ્વિભવ અને કાવ્યાલંકાર આદિ છે; તથાપિ બધામાં ન હોય તેથી તેમને **પ્રેમાનંદાદિનાં** કાવ્યો સાથે રસાલંકાર-વાગ્વિલાસ આદિની સરખામણીમાં તરછોડી કાઢી તેની ગણના ન કરવામાં આવે એ અંગે આ લખ્યું છે.

(૧૦) આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે આ રાસોના લેખકો પ્રાયઃ સાધુ હતા; ઘરબારત્યાગી સ્વપરહિત અર્થે ઉદ્યમ કરનારા સાધુ હતા; અને એથી એ રાસો લખવાનો મુખ્ય હેતુ જનહિત તથા સદ્ધર્મ સેવા સાથે સ્વકર્મની નિર્જરાનો હતો.

(૧૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ છપાઇ ગયો છે; પણ એ મુદ્રિત થએલામાંનો કેટલોક ભાગ એવો અશુદ્ધ અને ચિથરીઓ છે, કે તેને ફરી છપાવવાની જરૂર છે; માટે આ બધા રાસોનો સમૃદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં **"પ્રાચીન કાવ્યમાળા"** અથવા **"બૃહત્કાવ્યદોહન"**ની શૈલીએ **"પ્રાચીન જૈન કાવ્યમાળા"** અથવા **"જૈન કાવ્યદોહન"** રૂપે છપાવવામાં આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનારા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો (volumes) થઇ શકે એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી સદ્ધર્મ સેવાનો, ગુજરાતી સાહિત્ય વૃદ્ધિનો, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો લાભ લેનારા ઉપર ઉપકારનો અને પરિણામે નિર્જરાનો મહાન્ લાભ છે.

(૧૨) જૈન લેખકો તથા અન્ય લેખકો વચ્ચે કેવી સ્પર્ધા ચાલતી, કેવાં અન્યોન્ય અનુકરણ થતા, તથા કેવા લેખચોરી (Plagiarism) અથવા વસ્તુચોરી થતાં એ પણ કોઈ કોઇ રાસો ઉપરથી સમજવા યોગ્ય છે.

(૧૩) કેટલાક રાસો તો એકને એક વિષયના હોવા છતાં જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા લેખકોએ જુદા જુદા લખાયેલા માલૂમ પડશે.

(૧૪) આ રાસોની યાદી ઉપરથી ગુજરાતીના શતકવાર જૈન લેખકો સંબંધી ઉલ્લેખ કરવાની, નિબંધ લખવાની સરળતા થશે.

અત્યાર સુધી વાત રાસોની થઇ. એ ઉપરાંત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત જૈન કાવ્યાદિ સાહિત્ય અંગના ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષામાં જે અનુવાદ થયા છે, તેને પણ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણવામાં આવે, તો તે વિભાગ પણ ઘણો મોટો થવા જાય છે. થોડાં નામ–સાહિત્યનાં જુદા જુદા વર્ગોરૂપે, કર્ત્તાનાં નામ, રચના, મિતિ, શ્લોક-સંખ્યા, ભાષાંતરકારનાં નામ, પ્રસિદ્ધ કરનારનાં નામ, તથા તે ગ્રંથમાં શું છે એની ટુંક નોંધ એ આદિરૂપે આપશું.

(૧) ચરિત્રાત્મક ઐતિહાસિક વિભાગઃ—(History)

(क) **ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રઃ**—આ મૂળ ગ્રન્થ વિ. સં. બારમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૩૪૦૦૦ શ્લોક પુર રચ્યો છે. તેમાં આ અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા–ચોથા આરામાં થએલા વર્ત્તમાન ચોવિશ તીર્થંકરો, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ આદિ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રો છે; જે જ્ઞાન સાથે આનંદપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ભાવનગર જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ख) **પાંડવ ચરિત્રઃ**—આ મૂળ ગ્રન્થ વિ૦ સં૦ તેરમા શતકમાં થયેલા મલધારી શ્રી દેવપ્રભસૂરિએ ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર કાવ્યરૂપે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. આ એક **"જૈનીય મહાભારત"** નો ગ્રન્થ છે. તેનુ ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ग) **રામાયણઃ**—આ **"જૈન રામાયણ"** રૂપે ઓળખાતો (क) નો એક ખંડ છે. આ ત્રણે (क), (ख) (ग) થી શ્રીરામ પાંડવાદિ અંગેની માનીનતામાં જૈનો અને બીજાઓમાં શું તફાવત છે, એ સારી રીતે સમજવા યોગ્ય છે.

(घ) **દ્વાશ્રયઃ**— આ દ્વિઅર્થી સંસ્કૃત કાવ્ય ૩૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વિ. સં બારમી સદીમાં રચ્યું છે. એમાં એક અર્થ લેતાં ગુર્જર નૃપ કુમારપાળ આદિનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને બીજો અર્થ લેતાં વ્યાકરણ સૂત્રો સમજાય એવો એ દ્વિઅર્થી શ્લેષાત્મક ગ્રથ [illegible] કીધું છે, ને દ્વાશ્રય એવું નામ આપ્યું છે. મરહુમ પ્રો૦ મણિભાઇએ આના [illegible] કરેલું ભાષાતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ આ ગ્રંથ [illegible] ચરિત્રઃ—૮૦૦ શ્લો [illegible] ૩૨ મા ૧૮૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા રચેલી છે; [illegible] ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. આમાં [illegible] છે, તેનું જો ભાષાંતર કરવામાં આવે તો આ મહા [illegible] છે. પરાભક્તિનું સ્વરૂપ [illegible] (અર્થો) સમજાય.

પુરૂષો અને ૫૪ મહા સતીઓનાં [સીતા, દમયંતી, સુલસા આદિ] ચરિત્રો છે. રા. રા. મોતીચંદ ઓધવજી શાહે અનુવાદિત કરેલો એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(ઠ) **જગડુ (જગદ્દેવ શેઠ) ચરિત્ર**:—૭ સર્ગવાળું ૩૮૮ શ્લોકયુક્ત આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ વિ. સં. ચૌદમા સૈકામાં લખ્યું છે. એમાં વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં પડેલા વિકરાળ દુષ્કાળ વેળા લોકોને અન્નાદિ વડે જીવિતદાન આપનાર જગડુશાનું તથા ગુજરાતના રાજા વીરધવળ આદિનું, કચ્છ-સિંધ આદિના રાજાઓનું પ્રાસંગિક ચરિત્ર છે. રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે કરેલું આનું ભાષાંતર મૂળ સાથે મુદ્રિત થયું છે.

(ડ) **જૈનકુમાર સંભવ**:—૧૨૨૬ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી જયશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૨ માં લખ્યું છે, આમાં શ્રી ઋષભદેવ, ભરત, બાહુબલી આદિના અધિકાર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પં. હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઢ) **ગુર્વાવલી**:—૭૬૦ શ્લોકપુર આ પટ્ટાવલી સંસ્કૃતમાં કાવ્યરૂપે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ, જેણે **શાંતરસરાસ** રચ્યાનું આપણે આગાઉ જણાવ્યું છે, તેણે [શ્રી સુધર્માસ્વામીથી (વિ. સં. ૪૭૦ પૂર્વે) પોતાના વખત સુધીના આચાર્યોની] રચી છે. આ ગુજરાતી ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

(ણ) **હરિવિક્રમ ચરિત્ર**:—૫૩૫૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અને ગુજરાતીમાં "જૈન" પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ત) **સુકૃત સંકીર્તન**:—આ એક હજાર શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુર્જર જૈન મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળના ચરિત્રરૂપે વિ. સં. ૧૫૦૦ ના અરસામાં શ્રી અરિસિંહ અને અમરસિંહે લખ્યું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રી ગુર્જર નૃપતિ વીરધવળના પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે શ્રી વસ્તુપાળનાં યશોગાનરૂપ "કીર્તિ કૌમુદી" નામનું જે કાવ્ય લખ્યું છે અને જેનું ભાષાંતર રા. રા વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે, તેવો આ ગ્રન્થ છે.

(થ) **સુલસા ચરિત્ર**:—૮૦૦ શ્લોકપુર આ કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. આમાં શ્રી મહાવીરદેવની પરમ શ્રાવિકા સુલસા સતીનું ચરિત્ર છે. પરાભક્તિનું સ્વરૂપ આ ચરિત્રથી સમજાય એમ છે, ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે.......ઇત્યાદિ.

(૨) ન્યાય. (Logic)

(क) **ષડ્દર્શન સમુચ્ચય** —ન્યાય વિષયક આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રન્થ માત્ર ૮૭ શ્લોકનો શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વિ સં છઠ્ઠા સૈકામા રચ્યો છે તેના પર વિ સં ૧૪૫૦ ના અરસામા શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ ૪૫૦૦ શ્લો પુર "**તર્ક રહસ્ય દીપિકા**" નામની વૃત્તિ રચી છે આમા છએ દર્શનનુ ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્યાદ્વાદની સિદ્ધિ કરી છે પ્રૉ મણિભાઇએ ભાષાતર કરેલો આ ગ્રન્થ મુદ્રિત થયો છે

(ख) **સ્યાદ્વાદ મંજરી** —આ મૂળ ગ્રન્થ માત્ર ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકનો છે શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે "અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદ" રૂપે શ્રી મહાવીરદેવની આ ૩૨ શ્લોકોવડે વિ સં બારમી સદીમા સ્તુતિ કરી છે, તેના પર વિ સં ૧૩૪૮ મા શ્રી મલ્લિષેણ સૂરિએ સ્યાદ્વાદમંજરી નામની આ ટીકા લખી છે આમા પણ જુદા જુદા દર્શનોની પર્યાલોચનાપૂર્વક સ્યાદ્વાદની ન્યાયયુક્તિપૂર્વક સિદ્ધિ કરી છે આ ગ્રન્થ બીએ (B A) ના ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુબઇ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી દાખલ કર્યો છે આનુ ભાષાતર હિંદી તથા ગુજરાતીમા થયુ છે

(ग) **અનેકાંત વાદપ્રવેશ** —૭૨૦ શ્લો નો આ સંસ્કૃત ન્યાય વિષયનો ગ્રન્થ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ વિ૦ સ૦ છઠ્ઠી સદીમા લખ્યો છે એમા પણ ન્યાયપૂર્વક અનેકાતવાદનુ નિરૂપણ છે આનુ ગુજરાતી ભાષાતર પ્રૉ૦ મણિભાઇએ કરેલ પ્રસિદ્ધ થયુ છે

(घ) **લોકતત્ત્વનિર્ણય** —

> "पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
> युक्तिमद्वचनं यस्य कार्यस्तस्य परिग्रहः ॥"

આ યાદગાર સૂત્રો આ ગ્રન્થમા પ્રકાશનાર શ્રી હરિભદ્ર સૂરિએ વિ૦ સ૦ છઠ્ઠી સદીમા ૧૭૦ શ્લોકપુર આ ગ્રન્થ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે પ્રકાશ્યો છે તેનાપર એક સવિસ્તર ટીકા થયેલી છે, તે નાશ પામી હોય કે ગમે તેમ પણ તે હાથ આવતી નથી આ મૂળ ગ્રન્થમા મૂળરૂપે ઋગ્ યજુર્ એ વેદ તથા મનુસ્મૃતિ, ભગવદ્ગીતા આદિના શ્લોકો અવતારી તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવી ન્યાય પુરઃસર સદ્દેવનુ નિરૂપણ કર્યું છે આનુ સમૂળ ભાષાતર ભાવનગર જૈ૦ ધ૦ પ્રસારક સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યુ છે ઇત્યાદિ

(૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન. (Philosophy)

(क) **તત્ત્વાર્થાધિગમ** —આ મૂળ ગ્રન્થ માત્ર ૨૨૫ શ્લોકપુર સંસ્કૃત સૂત્રરૂપે વિ૦ સ૦ ૨૦૦ સૈકા પૂર્વે (શ્રી વીરાત્ ચોથા સૈકામા) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક

રચ્યોછે, તેપર ભાષ્ય પણ પોતે ૨૧૪૨ શ્લોકપુર લખ્યુ છે એ સિવાય બીજી પણ અનેક વિસ્તૃત ટીકાઓ (એક તો ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ) ગ્રાહ્ય છે, જે જૈન સાહિત્યના મળી આવતા સસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થ વિભાગમા નિવેદન કરશુ આ મૂળ સૂત્રો ભાષ્ય સાથે બગાળાની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટિની શાખા તરફથી મુદ્રિત થયા છે એનું ભાષાતર "શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મડળ મુબઇ" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શુ છે, એનું આ ગ્રથથી બહુ સારી રીતે જ્ઞાન થાય એમ છે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સવર, નિર્જરા, બધ અને મોક્ષ એના સ્વરૂપ વિવિધ રીતે સૂક્ષ્મ રીતે આનુષગિક વિચારો સાથે બનાવ્યાં છે આ ગ્રથ, તેની **સર્વાર્થ સિદ્ધિટીકા** સાથે એમ, એ, (M. A) મા મુબઇ યુનિવર્સિટીએ ભાષાવિભાગમા દાખલ કર્યો છે

(ख) **ગુણસ્થાન ક્રમારોહ**—સસ્કૃત પદ્યાત્મક મૂળ ૧૩૪ શ્લોક પુર ૧૨૫૦ શ્લોકપુર ટીકા સાથે શ્રી રત્નશેખરસૂરીએ વિ૦ સ૦ ચૌદમી સદીમા લખ્યો છે એમા આત્મ-ગુણશ્રેણિના ક્રમલક્ષણ દશા આદિનુ નિરૂપણ છે આત્મા કેટલી હદ સુધી નિર્મળતા ઉજ્જ્વળતાને પામ્યો છે, તે લક્ષણ દશા આદિ બતાવનારી આ ગુણશ્રેણિ છે આનુ ગુજરાતી પ્રસિદ્ધ થયુ છે

(ग) **કર્મગ્રંથ**—આમા ૧ કર્મવિપાક, ૨ બધસ્વામિત્વ આદિ ૭ ગ્રથો છે બધા પ્રાકૃતમા છે, ટીકા સસ્કૃતમા છે પહેલા પાચ શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ **"કમ્મ પયડી** (કર્મપ્રકૃતિ)" "પચસગ્રહ" આદિ વિ૦ સં૦ બીજા સૈકામા રચાયલા ગ્રંથને અનુસરી, તેમજ વિ૦ સ૦ નવમા સૈકામા શ્રીગર્ગર્ષિએ રચેલ પ્રાચીન કર્મગ્રથને અનુસરી વિ૦ સ તેરમી સદીમા લખ્યા છે એ પાચની મૂળ પ્રાકૃત ૫૨૨ ગાથા છે, તેપર પોતેજ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપુર સસ્કૃતમા ટીકા રચી છે, જે ગુજરાતી ભાષાતર પ્રસિદ્ધ થયુ છે, તે આ ટીકાનુ નહિ, પણ બીજી ટીકા શ્રી યશસોમસૂરિએ વિ. સ૦ સોળમા સૈકામા કરી છે અને જેનુ પ્રમાણ એથી વિશેષ છે, તેનું થયુ છે છઠ્ઠો ગ્રથ જે 'સત્તરી (સપ્તતિકા ૭૦) ને નામે ઓળખાય છે તેમા મૂળ પ્રાકૃત ગાથા ૮૧ છે અને તે શ્રી ચદ્રર્ષિ મહત્તરે વિ૦ સ૦ દશમા સૈકામા રચેલ છે, તે સવિસ્તર ટીકાના ભાષાતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે આમા કર્મ એટલે શુ? જીવ તે કયા પ્રકારે કયા કારણે બાંધે છે? તેની પ્રકૃતિઓ શુ? તે કેવા કયા પ્રકારે ઉદય આવે? એ વગેરેનુ સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે જૈનોનો આ પરમ સારરૂપ તાત્ત્વિક ગ્રથ છે હીનભાગ્ય યોગે એના અભ્યાસીઓ બહુ થોડા છે ઇત્યાદિ

(૪) દ્રવ્યવિચાર:—Metaphysics.

(क) દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા:—(ગુજરાતીમાંથી સંસ્કૃતમાં રચાયલો ગ્રંથ). ગુજરાતી પદમાં "દ્રવ્યગુણ પર્યાય" નો રાસ વિવરણ સાથે શ્રી યશોવિજયગણિએ વિ૦ સં૦ ૧૭૨૦ આસપાસમાં રચ્યો છે. એ ઉપરથી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૨૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રીભોજ પંડિતે રચ્યો છે; આ ગુજરાતી વિવરણ સાથેનો રાસ તેમજ આ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાંતર બને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ગ્રંથમાં જગતમાં વસ્તુતઃ વસ્તુ (દ્રવ્ય પદાર્થ) શું છે? તથા તેનું તથા તે દ્રવ્યો જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાલ, અને આકાશ એના ગુણ, પર્યાય (વિવર્ત્ત એ વગેરેનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે.

(ख) બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથામાં ૫૮ શ્લોકનો વિ૦ સં૦ આઠમી સદીમાં દિગંબર શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીએ રચ્યો છે; તેનાપર વિ૦ સં૦ પંદરમી સદીમાં શ્રી બ્રહ્મદેવે ૨૦૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથ શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ-મુંબઇ તરફથી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં દ્રવ્યોનું, તેના ગુણ પર્યાયનું, જ્ઞેય-હેય--ઉપાદેયનું વ્યવહાર-નિશ્ચય દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગ્રંથ જયપુરના મહારાજાએ જયપુર સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ઉપાધ્યાય પદવીની પરીક્ષા માટે નિયત કર્યો છે.

(ग) પંચાસ્તિકાય:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં શ્રી દિગંબરી કુંદકુંદાચાર્યે વિ૦ સં૦ પહેલા સૈકામાં લખ્યો છે. તેનાપર શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ વિ૦ સં૦ દશમા સૈકામાં સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથ પણ ભાષાંતર સમેત (ख) પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં પણ જગન્નિષ્ટ મૂળ દ્રવ્યોનું, તેના ગુણ-સ્વભાવ, પર્યાયોનું નિરૂપ્યું છે. આ વર્ગમાં જણાવેલા આ ત્રણે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન રીતે પણ એકજ દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુતત્વનું નિરૂપણ કરે છે, જે તેના અભ્યાસીઓને નિઃસીમ આનંદ આપે છે. ઇત્યાદિ.

(૫) અધ્યાત્મ યોગ.

(क) અધ્યાત્મ સાર:—દંભત્યાગ, ભાવત્યાગ, વૈરાગ્યસ્વરૂપ, વૈરાગ્યસંબંધ, સમતા આદિ અનેક અધિકાર યુક્ત આ ગ્રંથ આત્મહિતના અનન્ય કારણરૂપ છે. સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ૧૩૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમાન્ યશોવિજયગણીએ એ ગ્રંથ વિ૦ સં૦ ૧૭૨૫ ના અરસામાં પ્રકાશ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ख) યોગબિંદુ:—બૌદ્ધ, સાંખ્ય, વૈદિક યોગના સ્વરૂપની સ્વરૂપતઃ અંશતાની સંધિપૂર્વક યોગનાં અધ્યાત્માદિ જુદાં જુદાં અંગોનું નિરૂપણ કરનાર આ સંસ્કૃત

પદ્યરૂપ ૫૨૦ શ્લોકપુર ગ્રંથ શ્રી હરિભદ્રસુરિએ પોતેજ રચેલી ૩૬૨૦ શ્લોકપુર ટીકા સાથે વિ૦ સં૦ છઠ્ઠી સદીમાં પ્રકાશ્યો છે. મરહુમ પ્રૉ૦ મણિભાઇએ કરેલું તેનું ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ભાષાંતર મૂળનુંજ છે; ટીકાનું નથી.

(ग) **જ્ઞાનાર્ણવઃ**—૪૦૦૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આત્માનાં અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ આદિ, જડવસ્તુનાં અનિત્યત્વ–અસારત્વ આદિ, જ્ઞાન, મૈત્રી–પ્રમોદ આદિ ભાવના–અનુપ્રેક્ષા, ધર્મ–શુક્લ ધ્યાનનાં સ્વરૂપ, તથા યોગના અધિકાર એ વગેરે આત્મહિતકર વિષયોનું વિવેચન છે. શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે એ ગ્રંથ વિ૦ સં૦ સતરમી સદીમાં રચ્યો છે. દિગંબર આમ્નાયનો છે. હિંદી ભાષાંતર આખાનું શ્રી પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળ–મુંબઇ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાંના જુદા જુદા ખંડોનું ગુજરાતી ભાષાંતર મર્હુમ મી. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી વગેરે તરફથી થયેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(घ) **સમાધી શતકઃ**—આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિગ્રસ્ત સંસારમાં મુંઝાયલા જીવે સમાધિ, સામ્યભાવ, (Equilibrium of mind) કેમ રાખવાં, દ્રષ્ટારૂપે કેમ રહેવું એ વગેરેનો અધિકાર છે. શ્રી પ્રભાચંદ્રપૂજ્યે એ ગ્રંથ વિ૦ સં૦ તેરમી સદીમાં લખ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મર્હુમ પ્રૉ૦ મણિભાઇએ કરેલું, તેમજ મુનિ બુદ્ધિસાગરે કરેલું બન્ને પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

(ङ) **શાંત સુધારસઃ**—શ્રી વિનય વિજય ગણિએ સંસ્કૃત વિવિધ રાગરાગણીવાળી ઢાળોમાં વિ૦ સં૦ ૧૭૧૦ ના અરસામાં ૩૦૦ શ્લોકપુર આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં જીવને સમતા–શાંતિ ઉપજાવે, સદ્‌વિચાર ટકાવે એવી અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષાનું, મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું વર્ણન છે. ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું વિસ્તાર યુક્ત વિવેચન પૂર્વક અમારા તરફથી તૈયાર થયું છે.

(च) **અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમઃ**—શાંતરાસના કર્તા શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથ વિ. સં ૧૪૫૦ માં લખ્યો છે. તે પાંચસો શ્લોકપુર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રગટ થયું છે. બીજું સવિસ્તર વિવેચન યુક્ત ભાષાંતર રા. રા. મોતીચંદ ગિરધરભાઇ કાપડીયા બી. એ, એલ એલ. બી, સોલિસિટર, (B. A. LL. B., Solicitor) એમણે કરેલું છપાય છે.

(छ) **અધ્યાત્મોપનિષદ્ અથવા યોગશાસ્ત્રઃ**—બાર પ્રકાશમાં સંસ્કૃત પદ્યમાં પોતેજ કરેલી ટીકા સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રચાર્યે આ ગ્રંથ વિ૦ સં૦ બારમી સદીમાં રચ્યો છે. તત્વજ્ઞાન, પ્રક્રિયા, ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ આદિનું નિરૂપણ કરનાર પ્રાસંગિક યોગ–પુરૂષોનાં ચરિત્રો સાથેનો આ ગ્રંથ સાહિત્યતત્ત્વ રસિક પુરૂષે આનંદપૂર્વક વાંચવા–વિચારવા જેવો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી કેશરવિજયગણિ આદિએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ગ્રંથ ૧૨૦૦ શ્લોકપુર છે; એની ટીકા ૧૨૦૦૦ શ્લોકપુર છે; પણ એ બધાનું ભાષાંતર નથી થયું.

(ज) યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયઃ—આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ ૨૩૩ શ્લોકપુર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ વિ૦ સં૦ છઠ્ઠા શતકમાં લખ્યો છે. પોતે આત્મગુણની કેટલી હદે પહોંચ્યો છે, અમુક દશા–હદ યોગ્ય શું શું બાહ્ય-અંતર લક્ષણો હોવાં જોઇએ એ વગેરે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ આ ગ્રંથથી સમજી શકે એમ છે; અર્થાત્ એ એક થર્મોમેટર (Thermometer) રૂપ ગ્રંથ છે. એમાં મિત્રા-તારા આદિ યોગની આઠ દૃષ્ટિનાં સ્વરૂપ, તથા દરેક દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવનાં શું શું લક્ષણ–બોધાદિ હોય એનું નિરૂપણ છે. યોગનાં અષ્ટ અંગ તથા બીજા એ વગેરે શ્રી પાતંજલયોગ દર્શનનું સ્મરણ કરાવે છે. આનું ગુજરાતી ઢાળરૂપે ભાષાંતર શ્રી યશોવિજયગણિએ વિ૦ સં૦ ૧૭૨૦ ના અરસામાં કર્યું છે; તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું મૂળગ્રંથ કર્તાએજ કરેલી ૩૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા સાથેનું ભાષાંતર શ્રી મુંબઇ-પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ તરફથી યોજાય છે.

(झ) જ્ઞાનસારઃ—પૂર્ણાષ્ટક, જ્ઞાનાષ્ટક, તપાષ્ટક, વિવેકાષ્ટક, સમતાષ્ટક આદિ જુદાં જુદાં ૩૨ અષ્ટકોનો ૨૬૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ શ્રી યશોવિજય-ગણિએ વિ. સં. ૧૭૨૫ ના અરસામાં રચ્યો છે. તેનાપર પં. દેવચંદ્રજીએ સવિસ્તર ટીકા રચી છે; પણ મૂળનુંજ ગુજરાતી ભાષાંતર વિવેચન સાથે મર્હુમ મી૦ દીપચંદ છગનલાલ શાહ બી. એ., એમણે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે ...ઇત્યાદિ.

(૬) લોક સ્વરૂપ અથવા વિશ્વવ્યવસ્થાઃ—(Universe; Cosmos.)

(क) લોક પ્રકાશઃ—આ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૧૭૨૨૨ શ્લોકપુર શ્રી વિનય-વિજયગણિએ વિ૦ સં૦ ૧૭૦૮ માં રચ્યો છે. એમાં વિશ્વવ્યવસ્થા, જંબુદ્વીપ–ભરતક્ષેત્ર, સ્વર્ગ–નરક, ઉર્ધ્વ–અધો–તિર્યગ્લોક, જ્યોતિષ, ખગોળ–ભૂગોળ એ આદિ ગણિત વિચાર અંગે જૈનોની શું માનીનતા ધરાવે છે તેનું બારિક વર્ણન છે. તેના પૂર્વ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર પં૦ હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું મૂળ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ख) જંબુદ્વીપ સંગ્રહણીઃ—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ૨૧૩ ગાથાયુક્ત મલધારી ચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યો છે; તેપર સંસ્કૃત ટીકા ૩૫૦૦ શ્લોકપુર તેજ અરસામાં મલધારી દેવભદ્રસૂરિએ લખી છે. આમાં પણ (क) મુજબ વિષય છે. ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(૭) નીતિઃ—(Rules of Society, Court &c. or Social Ethics.)

(क) અર્હન્નીતિઃ—હિંદુ ધર્મમાં મિતાક્ષરા મનુસ્મૃતિ આદિનાં સૂત્રો છે, તેવ નીતિનાં સૂત્રોરૂપ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૧૪૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. બારમા સૈકામાં લખ્યો કહેવાય. છે. તેનું ભાષાંતર પં૦ હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું, તેમજ મી૦ મણિલાલ નથુભાઇ દોશી બી. એ.,–એમણે કરેલું બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આમાં ૨૪ પ્રકરણ છે, અને એ દરેક એકેક તીર્થંકરની તેમ ચોવિશે ચોવિશ તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપે છે; આમ આ સ્તુતિરૂપ ગ્રંથમાં આશ્ચર્યકારક રીતે ઉક્ત નીતિ દાખવી છે.

(ख) બુદ્ધિસાગરઃ—આ ગ્રંથ (क) જેવો નથી; તથાપિ એમાં સાર્વજનિક ઉપયોગી ધર્મ, સામાન્ય નીતિ, ગૃહ, રાજ્ય, વ્યવહાર આદિનાં સૂત્રો છે. એ મૂળ સંસ્કૃતમાં ૪૦૦ શ્લોકપુર છે. વિ સં ૧૫૨૦ માં માંડવગઢ (મંડપદુર્ગ) નાં નવાબ મુજફ્ફરખાંના ખજાનચી સંગ્રામસિંહ સોની, જેણે ૩૬૦૦૦ સુવર્ણ મહોર ખર્ચી શ્રી ભગવતી સૂત્રની પ્રત લખાવી હતી, તેણે રચ્યો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રોફ મણિભાઇએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(૮) નાટકો —

(क) નિર્ભય ભીમવ્યાયોગઃ—આ નાટક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિએ રચ્યું છે; એમાં કરુણારસ પ્રધાન છે; ભીમે કરેલી દ્રૌપદીની રક્ષા વગેરે વસ્તુ સંકલના છે. ગો૦ નારાયણભારથી યશવંતભારથીએ નાટકરૂપેજ કરેલું આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ રામચંદ્રસૂરિના બીજા અનેક ગ્રંથો છે, તેમ નાટકો પણ છે; જે સંસ્કૃતમાં હસ્તલેખરૂપે પાટણ આદિના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

થોડાં નામોઃ—(૧) કૌમુદી નાટક (પાટણ ભંડાર). (૨) નલ વિલાસ નાટક (બૃ. ટી). (૩) પ્રબંધ રૌહિણેય નાટક (પાટણ). (૪) રઘુ વિલાસ નાટક (આ ઘણું મોટું છે. Dec. College Library; Reported by Dr. Peterson). (૫) રાઘવાભ્યુદય નાટક (દશ અંક). (બૃહત્ ટી૦.)

(ख) કરૂણાવજ્રાયુધઃ—આ નાટક સંસ્કૃતનાં ૫૦૦ શ્લોકપુર બીજા હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય બાલચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યું છે. આમાં પણ કરૂણારસ પ્રધાન છે. જૈન મંત્રી વસ્તુપાલની પ્રેરણાથી લખાયાનું સૂત્રધારના મુખથી નાટકકાર જણાવે છે. આનું પણ ગુજરાતી નાટકરૂપે ભાષાંતર (क)ના ભાષાંતરકારે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ તથા (क) નાટક તથા આ કર્તાનાં બીજાં નાટકો પણ પાટણ આદિના ભંડારમાં છે. આ સિવાય જેનું ભાષાંતર નથી થયું એવાં બીજાં પ્રચલિત સ્કુલો અને કોલેજોમાં ઉપયોગમાં આવતાં નાટકો પણ જૈન લેખકોનાં રચેલાં છે, જે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગમાં જણાવશું.........ઇત્યાદિ.

(૯) જ્યોતિષ્-કાળજ્ઞાન-નિમિત્ત આદિઃ—(Astrology, Science &c.)

(क) ભદ્રબાહુ સંહિતાઃ—આ ગ્રંથ જૈનોનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે. કહેવાય છે, કે આ ગ્રંથ શ્રીવીરાત્ ત્રીજા સૈકામાં (વિ. સં. પૂર્વે દોઢસો વરસે) શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચ્યો છે. આ ભદ્રબાહુ વરાહીસંહિતાથી ઓળખાતા વરાહમિહીરના સંસાર પક્ષે ભાઇ હતા. બંને ભાઇઓએ જ્યોતિષની સંહિતાઓ રચી છે. જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થએલ છે, તેને નામ તો ભદ્રબાહુ સંહિતા આપવામાં આવ્યું છે; પણ ને તે હોય એ સંશયાત્મક છે. જૈનોનો એ અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રન્થ કોઇક ઠેકાણેજ મળે છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતર તથા (૦)મા વિભાગના (क) અર્હન્નીતિના કર્તા અંગે પણ સંશયસંપન્ન વાત છે.

(ख) **વિવેકવિલાસઃ**—બી. એ. (B. A.) માં ભાષાવિભાગમાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુંબઇ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલ આ ગ્રન્થ દાદા નામથી ઓળખાતા શ્રી જિનદત્તસૂરિએ વિ. સં. અગ્યારમી સદીમાં લખ્યો છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો પૈકી આ વિભાગનો વિષય પણ છે. ૧૪૦૦ શ્લોકપુર એ સંસ્કૃત પદ્યગ્રન્થ છે. ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ મૂળ ગ્રન્થ ઉપર ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા શ્રી ભાનુચંદ્રગણિએ વિ૦ સં૦ ૧૬૭૧માં લખેલી પાટણ–અમદાવાદમાં મોજુદ છે. આ સિવાય આ કર્તાના **મેઘમાળા વિચાર, શકુન વિચાર** આદિ આ વિભાગના ગ્રન્થ ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે. મેઘમાળામાં સૂર્ય–ચંદ્ર–નક્ષત્રાદિ કેવી સ્થિતિમાં હોય, મેઘનાં કેવાં ગર્જન–વર્ણ આદિ હોય, આકાશમાં કેવા રંગ આદિ હોય તો વરસાદ આવે, ન આવે એ વગેરેના જુદી જુદી બાબતોના વિચારો છે. સાયન્સનું ગૌરવ જાણનારે આ વિષયને વ્હેમરૂપ ગણી કાઢી નાંખવા યોગ્ય નથી; પણ, શાસ્ત્રીય રીતે પદાર્થ વિજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય રીતે એના ગુપ્ત ભેદ–સંકેત–(Esoterics) શોધી કાઢવા મથવું જોઇએ છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનીય ગ્રન્થો જૈન ભંડારોમાં છે, જેની **"જૈન ગ્રન્થાવલી"** જોવાથી ખબર પડવા યોગ્ય છે. ઇત્યાદિ.

(૧૦) ઔપદેશિક.

(क) **ચતુઃશરણ તથા આતુરપ્રત્યાખ્યાન પ્રકરણઃ**—આ બંને પ્રાકૃતમાં છે; તેની અનુક્રમે ૬૪ અને ૮૪ ગાથા છે; શ્લોક ૮૭ અને ૧૦૦ છે. એ વિ૦ સં૦ પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં શ્રી મહાવીરદેવના હસ્ત દિક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રે રચેલા છે, એવું ટીકાકાર જણાવે છે. આ ગ્રન્થો જૈનાગમના "પયન્ના (પ્રકીર્ણ)" રૂપે ઓળખાય છે. આનાં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં મરણોન્મુખ જીવને શાંતિ મળવા, જીવન સાર્થક કરવા કેવી આંતર્ વૃત્તિ રાખવી જોઇએ, શું શું સદ્વિચાર કરવા જોઇએ, તે તથા પાપની આલોચના પૂર્વક નિંદા–ગર્હા, ક્ષમાયાચના સત્કૃતની અનુમોદના, સદ્‌દેવ–સદ્ધર્મનું શરણ ગ્રહણ, એ વગેરે તથા વાસ્તવિક રીતે, જે વસ્તુ પોતાની નથી, અને જે છોડ્યા વિના છુટકો નથી એ વગેરે દેહાદિપરથી મોહભાવ ઉતારવા રૂપ વિરતિનાં ઉપદેશ–વિધિ છે.

(ख) **સંબોધ સત્તરી (સપ્તતિકા)ઃ**—

> "सेयंबरो आसंबरो वा बुद्धो अहवा अन्नो वा ।
> समभावभावी अप्पा, लहई मुक्खं न संदेहो" ॥

અર્થાત્ ગમે તો શ્વેતાંબર હોય, ગમે તો દિગંબર હોય, ગમે તો બૌદ્ધ હોય અથવા ગમે તે અન્ય હોય, પણ જો તે આત્મા સમભાવી, સમદર્શી હોય તો તે મોક્ષ પામે એમાં સંદેહ નથી.—એ હૃદયમાં કોરી રાખવા યોગ્ય સત્રથી શરૂ થતો આ પ્રાકૃત ગ્રન્થ વિ. મ. છઠી સદીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યો છે. મારું એટલું

આપણું, સાચુ' એટલું આપણું, મતમતાંતરજાળ, કદાગ્રહ, દુરાગ્રહ,-એ આપણાં નહિ, સત્યની સિદ્ધિ અસત્યની નહિ જ, એવા રૂપે લખાયલા ગ્રંથો ઉપકારી છે. આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ग) ઉપદેશમાળાઃ—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં ૫૪૪ ગાથાનો છે; શ્રી ધર્મદાસગણિએ રચ્યો છે. પ્રચલિત માનીનતા એવી છે, કે એ કર્તા પણ (क) ના કર્તાની પેઠે શ્રી વીરભગવાનના હસ્તદિક્ષિત શિષ્ય હતા. પણ મૂળ ગ્રન્થમાં સૂચિત થતો ઐતિહાસિક ભાગ (Historical allusions) જોતાં એ માનીનતા અમને અસમંજસ લાગે છે; અને એથી એમ અનુમાનાય છે, કે વિ૦ સં૦ બીજા સૈકા પછી આ કર્તા થયા. આમાં ગૃહસ્થ તથા સાધુ યોગ્ય વિવિધ આત્મહિતકર બોધ છે. આ ગ્રન્થ ઉપર વિ૦ સં૦ નવમા સૈકાથી માંડી અઢારમા સૈકા સુધીમાંના જુદા જુદા સાધુઆચાર્યોએ રચેલ જુદી જુદી વૃત્તિ-ટીકા આદિ ચૌદ ગ્રંથો જુદા જુદા ભંડારોમાં હસ્તલેખ રૂપે મળી આવે છે. એક તો શતાર્થી એટલે એક ગાથાના સો અર્થ એવી છે. આ મૂળનું ભાષાંતર થયું છે; અને વિ૦ સં૦ ૧૭૨૦ માં શ્રી રામવિજયગણિએ કરેલી ૭૬૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત ટીકા સાથે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર ભાવનગર જૈ૦ ધ૦ પ્રસારક સભા તરફથી છપાય છે.

(घ) વૈરાગ્યશતકઃ—સંસાર તાપથી અકળાયલા જીવને પરમ શાંતરસથી શીતળ કરનાર, સંસારાનિત્યતા ઉપદેશનાર આ શતક સો પ્રાકૃત ગાથાનું જૈન શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધરેલું ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઇ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

(ङ) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણીઃ—વિ૦ સં૦ ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી સોમપ્રભસૂરિએ આ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું છે. એકજ શ્લોકમાં શૃંગારની વાત કરી તેને ફરી તેજ શ્લોકમાં વૈરાગ્યરૂપે પરિણમાવવાની શૈલી આ ગ્રંથમાંના બધા શ્લોકમાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જન્મથીજ વૈરાગ્યશિલ અથવા સત્સંગ-બોધ યોગે વૈરાગ્યશિલ થયેલને તો વૈરાગ્ય અનુકૂળ હોય જ; પણ શૃંગારમાં રાચી-માચી પડ્યા હોય તેને આ શૃંગારતરંગિણી વાંચતાં વૈરાગ્યના તરંગો આવે એવો આ ગ્રંથ છે. આનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(च) ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચઃ—અનેક વખત બૌદ્ધમાં પલટી ગયેલા, છેવટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિની "લલિત વિસ્તરા વૃત્તિ" (ગ્રંથ) થી બોધ પામેલા‡ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ વિ. સં. ૯૬૨ માં સંસ્કૃત કાવ્યાત્મક ૧૬૦૦૦ શ્લોકનો આ ગ્રંથ લખ્યો છે. રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટિની બંગાળાની શાખાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર સોલીસીટર રા. મોતીચંદ કાપડીયાએ કરેલું કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે. આમાં ભવપ્રપંચનું ઉપમારૂપે, નાટકરૂપે વર્ણન છે. ભવ-સંસાર એ એક નાટક

‡ આ વાત આ (च) ગ્રંથમાં છે.

છે ;.તેમાં, જુદી જુદી ગતિમાંથી આવેલા જુદા જુદા જીવો મોહાદિના પ્રેર્યાં નવનવા વેષ.ભજવે છે ; એ આદિ આત્માર્થી-મુમુક્ષુઓને વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય આ ગ્રંથ છે.

(છ) પ્રબોધ ચિંતામણિઃ—આ ગ્રંથ પણ (ग) શૈલીનો છે. એમાં મોહ [આસુરી સંપત્તિ] અને વિવેક [દૈવી સંપત્તિ]નાં સ્વરૂપ, તેનાં પરસ્પર યુદ્ધ, અંતે મોહનો પરાજય, વિવેકનો વિજય એ આદિનાં કલ્પિત ચરિત્રાત્મક ઔપદેશિક નિરૂપણ છે. મૂળ ગ્રંથ સં૦ કા૦માં ૨૦૩૨ શ્લોક બદ્ધ વિ૦ સં૦ ૧૪૬૨માં શ્રી જયશેખર સૂરિ,-[૧] વિભાગના [ट] કુમાર સંભવના કર્ત્તા,–એમણે રચ્યો છે. એનું ગુજરાતી ઢાળરૂપે "મોહવિવેકનો રાસ", એ નામે ભાષાંતર શ્રી ધર્મમંદિરગણિએ વિ૦ સં૦ ૧૭૪૧ માં કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું ભાષાંતર શ્રી કેશરવિજયગણિએ કરેલું પણ ભાવનગર જૈ૦ ધ૦ પ્ર૦ સભા તરફથી હમણા પ્રકટ થયું છે.

[ज] સમરાદિત્ય ચરિત્રઃ—પોતાના શિષ્યોને બૌદ્ધોએ* મારી નાખેલ જાણી નિબિડ ક્રોધાવેશમાં આવી જઇ વિદ્યાબળથી બૌદ્ધોને હણી નાંખવા પ્રવર્તેલા, પણ ગુરુની ઔપદેશિક ગાથાઓ સાંભળતાં ઉપશાંતક્રોધ થયેલ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ક્રોધાવેશના પ્રાયશ્ચિતરૂપે એજ ઔપદેશિક ગાથાઓને અવલંબી ૧૦૦૦૦ પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ આ ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાં વૈર, ક્રોધ, કષાયનાં કડુઆં ફળ આદિનું વર્ણન છે. આનું "સમરાદિત્ય રાસ" એ નામે ગુજરાતી વિવિધ ઢાળોરૂપે ભાષાંતર શ્રીપદ્મવિજયગણિએ વિ. સં૦ ૧૮૪૨ માં રચેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવાં અનેક સસ્કૃત–પ્રાકૃત ચરિત્રોને ભાષાંતરરૂપે અથવા એ ચરિત્રોનો મૂળ ભાવ આવી જાય એવી છુટી શૈલિયે રાસોરૂપે છેલ્લી ચાર સદીમાં થયેલા જૈનસાધુઓએ ગુજરાતીમાં અવતાર્યાં છે; જે "જૈન ગ્રન્થાવલી" ઉપરથી મૂળ સસ્કૃત-પ્રાકૃતરૂપે, અને આ લેખના પ્રાંતે ટાંકેલી છાપેલી રાસોની યાદી+ ઉપરથી ગુજરાતી રૂપે ઓળખી શકાય એમ છે. સ્વપરહિત માટે ઘરબાર ત્યાગી નિઃસીમ પુરુષાર્થ કરનારા આ જૈન સાધુઓપ્રતિ આપણને અવસ્ય માન ધન્યવાદની લાગણી સ્ફુરશે. ઇત્યાદિ.

(૧૧) ધર્મવિશેષ; સામાન્ય ધર્મઃ—

(क) ધર્મબિંદુઃ—આ મૂળ ગ્રન્થ સસ્કૃત સૂત્રોરૂપે ૨૭૩ શ્લોકપુર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૭મા સૈકામાં રચેલ છે. તેનાપર વિ. સં. બારમી સદીમાં થયેલા શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ ૩૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા રચી છે. આમાં આઠ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વદર્શનસંમત સામાન્ય ધર્મનું નિરૂપણ છે; પછી શ્રાવકયોગ્ય વ્રતવિશેષાદિ વિશેષધર્મ, યતિધર્મ એ વગેરેનું નિરૂપણ છે. શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કરેલું આનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

---

* આ વાત પણ આ ગ્રન્થમાં છે.

+ આ યાદી આ સંગ્રહમાં સામેલ કરવામાં આવી નથી

(ख) પુરૂપાર્થસિદ્ધિ ઉપાય અથવા જીનપ્રવચન રહસ્યકોશઃ—આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ૩૦૨ શ્લોકનો ગ્રન્થ શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. દશમા સૈકામાં રચ્યો છે. એમાં નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહારધર્મનું, પુરૂપ એટલે શું? પુરૂપનો અર્થ એટલે શું? એની સિદ્ધિ એટલે શું? અને એ પુરૂપાર્થસિદ્ધિ કેમ થાય? એ આદિનું જૈનધર્મ-સ્વરૂપાનુસાર ઝીણી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અનુવાદિત આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ ગ્રન્થ દિગંબર આમ્નાયનો છે.

(ग) શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિઃ—આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિ૦ સં૦ પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક,-(૩) વિભાગના (क) તત્ત્વાર્થાધિગમના કર્ત્તા,-એમણે રચ્યો છે. આ મૂળનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(घ) પ્રશમરતિઃ— આ ગ્રંથ પણ (ग) ના કર્ત્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો છે મૂળ સંસ્કૃત ૩૧૩ શ્લોક છે. તેપર વિ૦ સં૦ ૧૧૮૫ માં બીજા હરિભદ્રસૂરિએ વિવરણ લખ્યું છે. રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટિની બંગાળાની શાખા તરફથી આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે, ગુજરાતી ભાષાંતર પણ મૂળનુ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ङ) ધર્મરત્ન પ્રકરણઃ—આ મૂળ પ્રાકૃત ૧૮૧ ગાથાનો ગ્રન્થ, શ્રી શાંતિસૂરિએ વિ૦ સં૦ બારમી સદીમાં લખ્યો છે; તેનાપર ૧૦૦૦૦ શ્લોક પુર ટીકા શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ વિ૦ સં૦ તેરમી સદીમાં લખી છે. આમાં ન્યાયવિભવ (Honest Earnings) એ ધર્મ માર્ગનું પહેલું પગલું છે,--એવા માર્ગાનુસારીના ગુણ, દ્રવ્ય (formal) તથા ભાવ (real) શ્રાવકના ગુણ, દ્રવ્ય સાધુ તથા ભાવ સાધુના ગુણ એ વગેરેનુ દૃષ્ટાંત સાથે વર્ણન છે. પાલીતાણા જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ તરફથી આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(૧૨) પ્રક્રિયાઃ—Rituals.

(क) શ્રાદ્ધવિધિ અથવા વિધિકૌમુદીવૃત્તિઃ—આ મૂળગ્રન્થ માત્ર ૧૭ ગાથાનો પ્રાકૃતમાં છે. તેનાપર વિધિકૌમુદી નામની ટીકા શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિ૦ સં૦ ૧૫૦૬ માં ૬૭૬૧ શ્લોકપુર રચી છે. આમાં ગૃહસ્થના આચાર, તેઓની દિવસસંબંધી, રાત્રિસંબંધી, પર્વસંબંધી, જન્મથી માંડી મરણપર્યંત સંબંધી શું અને કેવી ચર્યા હોવી જોઇએ, તે તથા પોતપોતાના ધર્મમાં રહી આવશ્યક પટ્ક્રિયા (કર્મ) કેવી રીતે કરવાં જોઇએ, તેનો તથા શુદ્ધ વ્યવહાર ધર્મનો ઝીણો બોધ છે. આનુ ભાષાંતર "જૈન" પત્ર તરફથી તેમજ બીજાં બે સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ख) આચાર પ્રદીપઃ—આ ગ્રંથ પણ શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૬ માં ૪૦૦૦ શ્લોક પુર રચ્યો છે, સંસ્કૃતમાં છે, મૂળ તથા ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભાષાંતર (ઘણુંકરી) શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કર્યુ છે.

(ग) આચાર દિનકરઃ—મૂળ ૧૨૫૦૦ શ્લોક પુર આ સંસ્કૃત ગ્રન્થ વિ. સં. ચૌદમી સદીમાં શ્રી જયાનંદસૂરિના શિષ્ય વર્દ્ધમાનસૂરિએ રચેલો છે. આમાં ગૃહસ્થોન.

આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે જેમ હિંદુ ધર્મમા (બ્રાહ્મણોમા) જન્મથી માંડી મરણપર્યંતના ગર્ભ, સીમંત, જન્મ, અન્નપ્રાશન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ વિધિ છે, તેમ જૈનોમા પણ તેવા સોળ સંસ્કાર છે જેનું વિધિઅનુષ્ઠાન પૂર્વક વિગતે વર્ણન આ ગ્રન્થમા છે. આ ગ્રન્થનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ વિ. સં ૧૯૫૨ મા રચેલા **"જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ"માં** ભાષાંતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે. ઇત્યાદિ

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસંહાર પામે છે સાહિત્યના જુદા જુદા અંગભૂત વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રન્થો, જે ભાષાંતરરૂપે ગુજરાતીમા અવતરણ પામેલા છે, તેની ટુંક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે સાહિત્યના આ જુદા જુદા પ્રદેશના જૈનેતર ગ્રન્થો પ્રાય પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે આ નોંધમા જણાવેલા ગ્રન્થો એકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઇ શકે એમ નથી, તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રન્થો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-દશાવાળા પુરુષોને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અજાણ વિદ્વાન્‌ને પણ કદાચ ગોટાળો આવશે, એવો ભય રહે છે પણ હાલ તરત નિરુપાયતા છે **જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ યોજવાનું કોઇ કરશે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે.** એવા પારિભાષિક શબ્દો યથાર્થ ન સમજાયાથી પ્રૉ૦ મણિભાઇ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રન્થોના ભાષાંતર કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમા આણ્યુ છે, તેઓ પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્યૂનાધિક, કે વિપરીત, કે અસમંજસ અર્થ કરવાની ભુલ કરી ગયા છે.

(ख)—સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ —

ગુજરાતી વિભાગ કરતા આ વિભાગ ઘણો મોટો વિસ્તારવાળો છે, છતા વિસ્તાર ભયથી કોઇ કોઇની ઉપયુક્ત નોંધ લઇ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમા પતાવશુ એ અવશિષ્ટ તથા સમગ્ર ભાગ માટે અમે **"જૈન ગ્રન્થાવલી"** જોવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને ભલામણ કરશુ આ ગ્રન્થાવલી હમણાજ જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડી છે એમા કૉન્ફરન્સની શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમા શોધાયલા ચાર-પાંચ ભંડારોમાના જૈન ગ્રન્થોની યાદી છાપી છે એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની છે. એમા વિષયવાર વર્ગ કર્યા છે—ઉ ત (૧) આગમસૂત્રો, ટીકા આદિ સાથે (૨) ન્યાય (૩) વાદસ્થળ. (૪) પ્રક્રિયા. (૫) ઉપદેશ (૬) તત્ત્વજ્ઞાન (૭) ચરિત્રો. (૮) કથાઓ. (૯) કાવ્ય (૧૦) વ્યાકરણ (૧૧) અલંકાર (૧૨) વિજ્ઞાન ઇત્યાદી૦ અને પ્રત્યેક ગ્રન્થ અંગે તેનું નામ, તેની પત્ર કે શ્લોકસંખ્યા, તેના કર્તાનુ નામ, તે રચાયાની વિ૦ સ૦ મિતિ અને તે હસ્તલેખ ક્યા છે? તે તથા જરૂરયોગ્ય ફુટનોટ લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીસ્ત છે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેથી અઢારમી સદી સુધીમા રચાયલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની આમા નોંધ છે, છતા એ નોંધ અપૂર્ણ છે જુદા જુદા બધા ભંડારો શોધી શકાય, તો બીજા ઘણા ગ્રન્થો પ્રકાશમા આવવાનો સંભવ છે જેસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના બે ભંડાર, લીંબડી અને ખંભાતના શા નગીનદાસના

ભંડારોમાંના ગ્રન્થોનું આ લીસ્ટ મોટે ભાગે છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં બીજા ભંડારો છે, તે વગેરે જો શોધવામાં આવશે, તો બીજા ગ્રન્થો પણ પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે. મારવાડમાં મેડતા, જોધપુર આદિ સ્થળોએ પણ જબરો સમૂહ પુસ્તકોનો છે. ઠેઠ કાસ્મીરમાં જામ્મુમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભવ્યભંડાર શ્રુત થયો છે. કર્ણાટકમાં કાંજેવરમ પાસે દિગંબરી જૈનોનો પ્રાચીન ગ્રન્થોનો જબરો ભંડાર છે; સાંભળ્યું છે, કે ત્યાં ૩૬૦૦૦ તાડપત્રપર લખેલાં પુસ્તકો મોજુદ છે. પૂર્વકાળમાં થઇ ગયેલા એ ત્યાગી મહાત્માઓનો પુરૂષાર્થબળ અને એકાગ્ર કાર્યધારા જોઇ સાનંદાશ્ચર્ય પ્રેમ-ભક્તિ સ્ફુરે છે. અમે આ લેખમાં જે ગ્રન્થોની નોંધ લીધી છે, તે પ્રાયઃ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના છે; તેમજ ઉપર જે **"જૈન ગ્રન્થાવલી"** ની સૂચના કરી છે, તેમાંના ગ્રન્થો પણ પ્રાયઃ એજ આમ્નાયના છે. દિગંબર સાધુઓએ પણ એવો અનુપમેય, અભિવંદનીય પુરૂષાર્થ જુદી જુદી રવપર કલ્યાણકારી સાહિત્ય ધારા વરસાવવા, ટેકાવવારૂપે કર્યો છે. અત્ર તો એની ઉપકાર અને અભિવંદન માત્ર રૂપ નોંધ લેવાનું બને એમ છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ગ્રંથો જોવામાં નથી આવતા. દિગંબર આમ્નાયના ગુજરાતીમાં ક્વચિત્ જ હોય છે; નથી જ.

(૧) પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણો.

પાણિનિવ્યાકરણ હાલ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાય છે. પણ એથી પણ પ્રાચીન વ્યાકરણ છે, અને તે મુદ્રિત થયું છે, એ જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનાર સાહિત્ય પ્રેમીને આનંદ થશે. આ વ્યાકરણ મહર્ષિ શાકટાયનનું છે. આ શાકટાયન જૈન હતા, અને એઓ પાણિનિની પૂર્વે થયા છે, એવા પુરાવા આપણને મળે છે. પાણીનિ પોતાનાં વ્યાકરણ સૂત્રોમાં શાકટાયનના વ્યાકરણની શાખ આપે છેઃ—"त्रिप्रसृतिषु शाकटायनस्य." આમ જોતાં વ્યાકરણકાર **શાકટાયન** પાણિનિની પૂર્વે હતા. અને સોમદેવ ભટ્ટના **કથાસરિત્સાગર**, તથા પાણિનિના કૌમુદી વ્યાકરણપરની **સરલા** ટીકા (તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ કૃત), અને બાબુ શિવપ્રસાદ સી. આઇ. ઇ. કૃત **ઇતિહાસતિમિરનાશક**, આ ત્રણે અનુસાર પાણિનિ વિ૦ સં૦ પૂર્વે બીજા સૈકામાં નવનંદના રાજ્યમાં થયા. આમ જોતાં શાકટાયન તે અરસામાં અથવા તે પહેલાં થયા હોવા જોઇએ. એ ગમે તેમ હોય પણ આ ગણત્રીએ ઓછામાં ઓછું બાવીશસો વર્ષ પહેલાનું, પાણિનિના વ્યાકરણ પહેલાનું **જૈન શાકટાયન** વ્યાકરણ મળી આવે છે.

પ્રશ્ન થશે કે **શાકટાયન** જૈન હતા એની શું ખાત્રી? આના માટે ત્રણ પુરાવા છેઃ—

(क) આ શાકટાયન વ્યાકરણ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સિ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પ્રોફેસર ગુસ્ટવ ઓપર્ટે એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી.

આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં (બ્રાહ્મણોમાં) જન્મથી માંડી મરણપર્યંતના ગર્ભ, સીમંત, જન્મ, અન્નપ્રાશન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ વિધિ છે, તેમ જૈનોમાં પણ તેવા સોળસંસ્કાર છે. જેનું વિધિઅનુષ્ઠાન પૂર્વક વિગતે વર્ણન આ ગ્રન્થમાં છે. આ ગ્રન્થનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં રચેલા **"જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ"**માં ભાષાંતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે. ઇત્યાદિ.

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસંહાર પામે છે. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગભૂત વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રન્થો, જે ભાષાંતરરૂપે ગુજરાતીમાં અવતરણ પામેલા છે, તેની ટુંક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે. સાહિત્યના આ જુદા જુદા પ્રદેશના જૈનેતર ગ્રન્થો પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ નોંધમાં જણાવેલા ગ્રન્થો એકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી; તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રન્થો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-રૂચિવાળા પુરુષોને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અજાણ વિદ્વાનને પણ કદાચ કંટાળો આવશે, એવો ભય રહે છે. પણ હાલ તરત નિરુપાયતા છે. **જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ યોજવાનું કોઇ કરશે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે.** એવા પારિભાષિક શબ્દો યથાર્થ ન સમજવાથી પ્રૉ૦ મણિભાઇ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રન્થોનાં ભાષાંતર કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણ્યું છે, તેઓ પણ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્યૂનાધિક, કે વિપરીત, કે અસમંજસ અર્થ કરવાની ભુલ કરી ગયા છે.

(ख)—સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગઃ—

ગુજરાતી વિભાગ કરતાં આ વિભાગ ઘણો મોટા વિસ્તારવાળો છે; છતાં વિસ્તાર ભયથી કોઇ કોઇની ઉપયુક્ત નોંધ લઇ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમાં પતાવશું. એ અવશિષ્ટ તથા સમગ્ર ભાગ માટે અમે **"જૈન ગ્રન્થાવલી"** જોવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને ભલામણ કરશું. આ ગ્રન્થાવલી હમણાંજ જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડી છે. એમાં કૉન્ફરન્સની શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમાં શોધાયલા ચાર-પાંચ ભંડારોમાંના જૈન ગ્રન્થોની યાદી છાપી છે. એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની છે. એમાં વિષયવાર વર્ગ કર્યા છે;—ઉ. ત. (૧) આગમસૂત્રો, ટીકા આદિ સાથે. (૨) ન્યાય. (૩) વાઙ્મય. (૪) પ્રક્રિયા. (૫) ઉપદેશ. (૬) તત્ત્વજ્ઞાન. (૭) ચરિત્રો. (૮) કથાઓ. (૯) કાવ્ય. (૧૦) વ્યાકરણ. (૧૧) અલંકાર. (૧૨) વિજ્ઞાન. ઇત્યાદી૦ અને પ્રત્યેક ગ્રન્થ અને તેનું નામ, તેની પત્ર કે શ્લોકસંખ્યા, તેના કર્તાનું નામ, તે રચ્યાની વિ૦ સં૦ મિતિ અને તે હસ્તલેખ ક્યાં છે? તે તથા જરૂરયોગ્ય ફુટનોટ. લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીસ્ત છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેથી અઢારમી સદી સુધીમાં રચાયલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રન્થોની આમાં નોંધ છે, છતાં એ નોંધ અપૂર્ણ છે. જુદા જુદા બધા ભંડારો શોધી શકાય, તો બીજા ઘણા ગ્રન્થો પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ છે. જેસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના બે ભંડાર, લીંબડી અને ખંભાતના શા. નગીનદાસના

"भ्रातः संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातंत्रकंथा वृथा
"माकार्षीः कटुशाकटायनवचः क्षुद्रेण चांद्रेण किम् ।
"कः कंठाभरणादिभिर्बठरयत्यात्मानमन्यैरपि
"श्रूयंते यदि तावदर्थमधुरा श्रीहेमचंद्रोक्तयः ॥"

અર્થાત્-હે ભાઇ! આ અત્યંત મધુર અર્થવાળી શ્રી હેમચંદ્રની ઉક્તિ સંભળાય છે, તો હવે તો મને પાણિનિની ઉક્તિ પ્રલાપરૂપ લાગે છે; તે તું બંધ કર; કાતંત્ર વ્યાકરણ તો વૃથા કંથા (જુની ગોદડી) જેવું લાગે છે; હવે શાકટાયનનું વચન કટુ લાગે છેઃ તે તું હવે બોલતો નહીં; હવે તો ક્ષુદ્ર લાગતા એવા ચંદ્ર વ્યાકરણથી સર્યું; તેમ કંઠભરણાદિ અન્ય વ્યાકરણોથી પણ હવે આત્માને શા માટે પીડવો?

આપણને તો આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનો અનુભવ નથી; પણ આ સિદ્ધહૈમની પ્રશંસા યુક્ત ઉદ્દગાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

(૨) પ્રાકૃત એટલે શું? અને તેના ભેદ અંગે જૈનાચાર્યોનું શું કહેવું છે?

રુદ્રટનો અલંકારનો ગ્રન્થ વિદ્વાનોને પરિચિત છે. તેનાપર વૃત્તિ ૪૦૦૦ શ્લોક-પુર કોઇ નમિચંદ્ર સાધુએ લખી છે. આ મુદ્રિત થઇ છે. એ ઉપર ટિપ્પન પણ કોઇ જૈનભિક્ષુએ ૧૦૦૦ શ્લોક પુર લખ્યું છે. તેનાં જણાવ્યું છે કેઃ—

"प्राकृत संस्कृत मागधपिशाचभाषाश्चशूरसेनी च ।
"षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ १२ ॥"

(૧) પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત (૩) માગધ (૪) પિશાચ (૫) શૌરસેની અને દેશ-વિશેષને લઇ બહુભેદવાળો (૬) અપભ્રંશ. ભાષાઓનો આ ક્રમ છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં "પ્રાકૃત" નો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

"सकलजगज्जंतूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः
सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव प्राकृत ॥"

અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના જેના ઉપર સંસ્કાર નથી થયા એવી જગતના જીવોની સહેજે થયેલી વચન પ્રવૃત્તિ તે પ્રકૃતિ; અને તે પ્રકૃતિને અનુસરતી તે પ્રાકૃત. આ પ્રાકૃત પછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામી સંસ્કૃત થઇ; તે પણ પાછી જુદા જુદા દેશની થતાં માગધી, પૈશાચિકી, શૌરસેની થઇ, અને તેમાં પણ દેશવિશેષના સંસ્કાર થતાં બહુ ભેદવાળી અપભ્રંશ થતાં અપભ્રંશ ભાષા કહેવાય. જૈન આગમો પ્રાકૃતમાં રચાયાં તે "સહજ વચન વ્યાપાર" ને અનુસરીને; તેમ તેમાં ગહન અર્થ સમાઇ શકતા હોવાથી; તેમજ બાલ, સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખ આદિની એ ભાષા હોવાથી અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામ્યા વિનાની એ બાળ આદિની ભાષા હોવાથી; પાણિનિ, વરરુચિ, તેમજ જૈનાચાર્યોએ એની સંધિ જોડવા પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી છે.

(ख) આ શાકટાયન પોતાના ન્યાસમાં (ન્યાસ, શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ એ બધા એક અર્થના જુદા જુદા પર્યાયો છે એ વિદ્વાનોને સુવિદિત છે.) મંગલ પ્રારંભમાં જૈનોના ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરે છે—

"श्रीवीरममृतज्योति र्नत्वादि सर्ववेदसाम्॥"

અર્થાત્ સર્વ જ્ઞાનમાં મુખ્ય, અમૃતજ્યોતિ (કેવલ જ્ઞાની) એવા શ્રી વીરને નમસ્કાર કરીને.

(ग) શબ્દાનુશાસનકાર શાકટાયને "સ્ત્રીમુક્તિ કેવલિભુક્તિ" એ ગ્રન્થ રચ્યો છે, એવું બૃહટિપ્પનિકાકાર જણાવે છે. આ ગ્રન્થ દિગંબર-શ્વેતાંબર એ બનેને—"સ્રીને મુક્તિ હોય કે નહિ?" અને "કેવલજ્ઞાનિને આપણે કવલાહાર લઇયે છિએ એવો આહાર હોય કે નહિ?"-એ મતભેદરૂપ વિષયોનો હોઇ જૈનનો છે. આથી સમજાય છે, કે શાકટાયન જૈન હતા, અને તે પાણિનિની પૂર્વે થયા. આ શાકટાયન વ્યાકરણ હાલ મળી આવતાં વ્યાકરણોમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન છે.

ત્યાર પછી ઓગણીશમી સદી સુધીમા અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણો જુદા જુદા જૈન સાધુઓએ રચ્યા છે, તે જૈનગ્રન્થાવલી જોવાથી માલૂમ પડશે. એમાથી અમે વિ. સં. બારમી સદીમા થયેલા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દાનુશાસનકાર શ્રી હેમચદ્રાચાર્યનાં તથા બીજાં બે વ્યાકરણની નોંધ લેશુ જૈનેંદ્ર અને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણનું સ્મરણ માઘકવિ શિશુપાલવધકાવ્યના બીજા સર્ગના ૧૧૨ મા શ્લોકમાં કરે છે. આ જૈનેંદ્ર વ્યાકરણ જેસલમેરના ભડારમા તેમજ એશિયાટિક સોસાયટિની મુબઇની લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. આ અને શાકટાયન વ્યાકરણ બંને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે જૈનેંદ્ર વ્યાકરણ શાકટાયન વ્યાકરણ કરતા પણ પ્રાચીન છે. આ બને વ્યાકરણો ઉપર દિગબર તથા શ્વેતાબર બન્ને પક્ષના સાધુઓએ જુદી જુદી વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તિઓ (ટીકાઓ) જુદેજુદે વખતે લખી છે, જેના હસ્તલેખો એ બન્ને સપ્રદાયના ભડારોમાં વિદ્યમાન છે.

"બુદ્ધિસાગર" વ્યાકરણ બુદ્ધિસાગરસૂરિયે વિ સ. અગ્યારમા સૈકામાં, માઘના શિશુપાલવધ લખાયાની પૂર્વે, ૭૦૦૦ શ્લોકપુર લખ્યુ છે.

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ:—ગુર્જરભૂપાળ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે આ વ્યાકરણ લખ્યુ છે તેના મૂળ ૧૧૦૦ શ્લોકપુર સૂત્રો છે; તે મુબઇની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટિની લાયબ્રેરીમા છે. આ મૂળ સૂત્રોપર એક લાખ શ્લોકપુર વૃત્તિ પોતેજ રચી હતી, તેમાની ૮૪૦૦૦ શ્લોકપુર બૃહદ્ વૃત્તિ ખંડ ખડ જુદે જુદે સ્થળેથી મળી શકે છે. આખો સમગ્ર ગ્રન્થ કોઇ ભડારમા નથી. પૂર્વે મહા પુરષો અખડ પુરૂષાર્થ દાખવી ગયા, પણ તેઓની કૃતિઓ પણ કાળચક્રના સપાટામાં દેશપરના જુદા જુદા વિપ્લવોમાં તણાઇ ગઇ! વિચ્છેદ ગઇ! આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ સાભળી કોઇએ ઉદ્ગાર કઢ્યો છે કે:—

માઘકાવ્ય ટીકા	વલ્લભદેવ.
શિશુપાલવધ ટીકા.	ચારિત્રવર્દ્ધન.
રઘુવંશ ટીકા.	ગુણવિજય.

ઇત્યાદિ. વિશેષ માટે જિજ્ઞાસુ શ્રોતા-વાંચકને "જૈન ગ્રંથાવલી" (ફેરીસ્ત) જોવા વિનંતિ છે.

વિ૦ સં૦ પછી જુનામાં જુનો મળી આવેલો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ શ્રી પદ્મચરિત્ર (રામચરિત્ર) છે; તે શ્રી વિમલસૂરિએ વિ૦ સં૦ ૬૦ માં લખ્યો છે; દળ પ્રાકૃત ગાથા ૧૦૦૦૦ નું છે. તે પાટણના ભડારમાં છે.

છેવટે મુંબઇમાં મળેલી બીજી ગુ૦ સા૦ પરિષદ્‌માં અમે જણાવેલી એક વાતનું પુનઃ સ્મરણ કરાવી આ વિષયને ઉપસંહરીએ છીએ:—

"It is *only in recent years* that the vast and intricate literature of Jainism has been *partially* explored and there is still much to be done in the way of translation and investigation, before the History of the order can be written. The ignorance of the real nature of its teachings is perhaps one cause of the contempt, which the order has excited among some Western Scholars."

(Imperial Gazetteer 1907 Edition Vol. I.)

અર્થાત્-જૈન ધર્મનું સાહિત્ય વિશાળ તેમ જ ગહન છે; અને તેની શોધ બહુ થોડી થયેલી છે; અને તે પણ થોડુંક થયાં; એટલે એ ધર્મ સંબંધી ઇતિહાસ યોજવા પૂર્વે ભાષાંતર અને શોધ ખોળ રુપે હજી ઘણું કરવાનું છે. જૈન સાહિત્ય એક તો વિશાળ રહ્યું; બીજું ગહન રહ્યું; અને એ અંગે જોઇતી શોધખોળો અધુરી; એથી એનાં તત્ત્વોનું વાસ્તવિક સ્વરુપ શું છે, એ સંબધી અજ્ઞાનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે; અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શુભ લાગણી જૈન ન જીતી શક્યું હોય તેમાં કદાચ આ અજ્ઞાનતા એક કારણ ગણી શકાય.........ૐ શાંતિ:

પ્રકરણ ૨ જું.

ભાષા વિવેક.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા તેઓનાથી થયો હોવો સંભવે છે?—એ પ્રશ્નને કૃત્રિમ ગણી એની અમે આ વિષયના પહેલાં પ્રકરણના પ્રારંભમાં ઉપેક્ષા કરી છે. અમને લાગે છે, કે આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક

પ્રાકૃત ત્રણ પ્રકારની છે.

(૧) સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત

(૨) તજ્જન્ય પ્રાકૃત (સંસ્કૃતપરથી થયેલી)

(૩) દેશી પ્રાકૃત શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની દેશીનામમાલા, શ્રી પાદલિપ્તસૂરિની દેશીનામમાલા, શ્રી તરંગલોલા એ વગેરે આ પ્રાકૃત.

(૩) "જૈન ગ્રંથાવલી" પરથી પ્રાકૃત—સંસ્કૃત જૈન સાહિત્ય પ્રતીત થાય એમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઘણું છે, પણ પ્રાકૃત સાહિત્ય તો તેથી પણ વિશેષ છે; અને એ પણ જેનો વાંચો લેવામાં આવે અથવા જે ગૃહસ્થને નિષિદ્ધ છે, તે જૈન આગમ સૂત્રો નહિ; પણ પ્રકીર્ણ ગ્રંથો કાવ્યો, ચરિત્રો, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણાદિ: આમ છે તો એ ભવ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર—પ્રચાર—પ્રકાશ ખાતર કેવળ સાહિત્યના પ્રેમની ખાતર તેને સંસ્કૃતની પેઠે, અવસ્તા-પ્હેલવીની પેઠે, હાઇસ્કૂલ—કોલેજોમાં નિયત કરાવવા સાહિત્ય પ્રેમી વિદ્વાનોએ "આપ્પાપર" (મારૂં તારૂં) છોડી દઇ બહાર આવવાનો નિરીહ પ્રયાસ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે

(૪) જૈન લેખકોનો પુરુષાર્થ ધર્મવિષયક લેખો લખવામાં પરિસમાપ્ત થતો નથી એ પણ એ ગ્રંથાવલી જોવાથી સમજાય એમ છે જુદા જુદા સાર્વજનિક, આનુષંગિક વિષયો પણ તેઓએ હાથ ધર્યાં છે થોડા નામ જણાવી આ વિષય સમાપ્ત કરશું સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર નથી, કે આ બધા સાહિત્યે સીધી કે આડકતરી રીતે થોડું કે ઝાઝું પોષણ ગુજરાતી સાહિત્યને આપ્યું છે

નાટકો—	જૈન લેખક—	ઇ૦—
અનર્ઘ્ય રાઘવ અથવા મુરારિ	જિનહર્ષગણિ.	૩૩૫૫ શ્લોક
નાગાનન્દ નાટક.	હર્ષદેવગણિ.	
રત્નાવલી નાટિકા.	,,	૨૦૦૦ શ્લોક.
પ્રબોધચંદ્રોદયવૃત્તિ.	રત્નશેખરસુરિ.	૯૦૦ ,,
વિદ્ધશાલ ભંજીકા.	રાજશેખરસુરિ	૧૦૦૦ ,,

ઇત્યાદિ નાટકો મુદ્રિત છે, પ્રચલિત છે, શાળા, મહાશાળામાં ચાલે છે, એ જૈન કવિઓની કૃતિઓ છે

કાદંબરી ટીકા.	સિદ્ધિચંદ્ર.	
,, દર્પણ.	મંડનમંત્રી.	
કિરાતાર્જુન ટીકા.	વિનયવિજય (વિ૦ સં ૧૭૧૦)	૭૫૦૦ શ્લો.
કુમારસંભવ ટીકા.	વિજયગણિ.	૩૦૦૦ ,,

છે રા૦ "મનુ" ના મનમા વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત-સર્વથાસ્વામ હવાનો જૈનોને અર્પાય એમ નથી, એઓના મનમા એમ પણ ભાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ સૌથી વિશેષ હોય; પણ સર્વથા તો નહિ; અર્થાત્ થોડો વિશેષ જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય. હવે, જ્યારે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને,-જૈનો તેમ જ જૈનેતરને, ભલે પછી જૈનોને પ્રમાણમા વધારે હોય,—છે, ત્યારે એ પ્રાકૃતમાં વ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર બને થયા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઇ, અને એ પ્રાકૃતમાથી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ એકાંત જૈનોને આગળથી થયો છે, અથવા થયો એવો સભન છે, એ દલીલ નકામી થશે, અને રા૦ "મનુ" નો ચુકાદો પણ એક તરફી ગણાશે આ પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા છે એમ કહેવામા આવે કે એકાંત જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સભન છે, એમ અમે ક્યા કહિયે છિયે? અમે તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમા જૈનોએ વિશેષ હિસ્સો આપ્યો છે તો કાંઇ વાંધો નથી. પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આવુ લેવામા આવે, તો કૃત્રિમતા નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણું એમા પણ પુરવાર કરવુ પડશે, તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ ફાંફા મારવા નહિ પડે, અથવા ચાલુ પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે જેમ તુટતી દલીલોને અવલબવુ પડ્યુ છે, તેમ ડગુડગુ થતા ટેકાનો આધાર લેવો નહિ પડે

રા૦ મન સુખભાઇ તથા રા૦ "મનુ" એ જે તુટતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવિયે, તે પહેલા આ પ્રશ્ન અંગે ખુદ જૈન પૂર્વ લેખકોનું કાંઇ કહેવુ હોય તો જોઇએ જૈન લેખકોએ કોઇએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો; કોઇ લેખકે એમ નથી જણાવ્યુ, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આગળથી થયો, અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાભવિક કારણો છે એક ગુજરાતી માટેજ નહિ, પણ હરકોઇ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી. આવો દાવો તેમનાથી થઇ શકે એમ નથી જો એવો દાવો એમના તરફથી રજુ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સબધી કથનમા વિરોધ આવે એમ છે આર્યરુદ્રટના નામથી વિદ્વાન્ વર્ગ સુપરિચિત છે એમનો આગલા પ્રકરણમા ભાષાઓ વિષેનો શ્લોક ટાંકેલો છે તેનો અંત ભાગ "દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોઽપભ્રંશઃ" ભાષા ગાત્રને લાગુ પડે છે, અર્થાત્ દેશવિશેષને લઇ (દેશ વિશેષ એટલે દેશ આદિ,-દેશ, કાળ દ્રવ્ય, ભાવ) બહુભેદવાળી તે અપભ્રંશ આવી અપભ્રંશ ભાષા સસ્કૃતની થાય, માગધીની થાય, પ્રાકૃત, પૈશાચિકી આદિની થાય, વર્તમાન ગુજરાતી, મરાઠી, બગાલી, ઇંગ્રેજી ઇત્યાદિની થાય અપભ્રંશ એટલે ભ્રષ્ટતા અર્થાત્ દેશફેર કાળફેર એ આદિને લઇ ભાષામા થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે બીગાડો, એમ સમજવાનુ છે ભાષાના નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રોનું ઉલ્લઘન થવાથી ભાષાની અપભ્રષ્ટતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરૂપે જોઇ શકાશે મૂળ ધારો કે "પ્રાકૃતભાષા",

(absurd) છે. ભાષાનો જન્મ ભાષાના વ્યવહરનારાથી છે; ભાષાના વ્યવહરનારા જૈનો હોય અને બીજા પણ હોય. એટલે આ બંને પક્ષમાંથી કોઇ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમારા જ આંગણેથી થયો. બંને પક્ષ એમ કહી શકે, કે અમે આ ભાષાનાં અવતરણ–વિકાસ આદિને આ આ પ્રકારે ઓછુંવધતું પોષણ આપ્યું; અને એ ચર્ચા વાસ્તવિક પણ ગણાય. વસ્તુતઃ વાત આમ છે, છતાં જ્યારે આ પ્રશ્નની લંબાણ ભરી ચર્ચા જાહેર છાપામાં ચાલી રહી છે, ત્યારે સાહિત્યના એક મુખ્ય અંગભૂત આ ભાષાવિષયક ચર્ચાનો ઊહાપોહ કરવો ઉપયુક્ત થશે.

આ પ્રશ્નના ઉત્પાદક રા. રા. મનઃસુખભાઇ રવજીભાઇ મેહતા છે. તેઓએ સંપાદિત કરેલ "રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા–પ્રથમ ગુચ્છક"–ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન અંગે "જો" "તો," અર્થાત્ "જો આમ હોય તો આમ થાય,"–ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક વિકલ્પો ઉઠાવ્યા છે. આ પ્રશ્ન તથા આ વિકલ્પોને રા. "મનુ" નામધારી "મુંબઇ સમાચાર" ના કોઇ લેખકે હાથ ધરી તેની લંબાણભરી ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે. આ ચર્ચાનું સાધ્ય, "ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે!"–એ બનાવવા રૂપ છે. અમે પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે, કે આ પ્રશ્ન કૃત્રિમ છે; અને કૃત્રિમ પ્રશ્નનું સાધ્ય સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. છતાં જ્યારે એ સાધ્યસિદ્ધિહેતુક લાંબી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઇ છે, ત્યારે તેની કૃત્રિમતા પણ તેના પૂર્વાપર સંબંધની પર્યાલોચનાપૂર્વક આપણે પ્રગટ કરશું. એ બધા વિકલ્પોની નોંધ અત્ર લેવી અપ્રસ્તુત છે; વળી આપણને એટલો અવકાશ પણ નથી. એ ચર્ચામાંનો એક જ વિકલ્પ આપણે તપાસિયે; આપણને પ્રથમ દર્શને જ એની કૃત્રિમતા જણાશે. તે વિકલ્પ આ છેઃ—

"જૈનો માથે જે પ્રાકૃત ભાષાનું પાલન કરવાનું આવી પડ્યું હતું તે પ્રાકૃત ભાષા "કઇ? જે પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે, તે પ્રાકૃત ભાષા? જો તે "પ્રાકૃત ભાષા હોય તો તેનો પરિચય જૈનોને સૌથી વિશેષ હતો એવું સંપૂર્ણ રીતે "સાબીત કરી આપવાથી મી૦ મનઃસુખલાલનો જૈનોથી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ "હોવાનો સંભવ છે, એવો દાવો પુરવાર થઇ શકે."

આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ ઉપર રા૦ મનઃસુખભાઇના પ્રશ્નની સિદ્ધિ છે; અને તેથી આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ કરવા તેઓ તથા તેમના સાથી રા૦ "મનુ" કેટલીક પૂર્વાપર ત્રુટતી વાતોનો આધાર લઇ મથી રહ્યા છે; જે આગળ બતાવિયે છિયે. અહિં પ્રથમ દર્શનિક કૃત્રિમતા "સૌથી વિશેષ" શબ્દથી જણાઇ આવે છે. રા૦ "મનુ" જે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી ઉદ્ભવી, તે પ્રાકૃતનો સૌથી વિશેષ (**સર્વથા નહિ હો**) પરિચય જો જૈનોને હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ જૈનોને સાંથી થયો હોવાના સંભવરૂપ કાચો સ્વમનઃકલ્પિત ન્યાયાસનપર નિરાજી એકદમ જૈનોના લાભમાં આપી દે

છે. રા૦ "મનુ" ના મનમાં વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત–સર્વથાસ્વાંગ હવાલો જૈનોને અર્પાય એમ નથી; એઓના મનમાં એમ પણ ભાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ **સૌથી વિશેષ** હોય; પણ **સર્વથા તો નહિ**; અર્થાત્ **થોડો વિશેષ** જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય. હવે, જ્યારે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને,–જૈનો તેમ જ જૈનેતરને, ભલે પછી જૈનોને પ્રમાણમાં વધારે હોય,—છે, ત્યારે એ પ્રાકૃતમાં વ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર બંને થયા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઇ; અને એ પ્રાકૃતમાંથી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ **એકાંત** જૈનોને આંગણેથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એ દલીલ નકામી થશે; અને રા૦ "મનુ" નો ચુકાદો પણ એક તરફી ગણાશે. આ પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા છે. એમ કહેવામાં આવે કે **એકાંત** જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એમ અમે કયાં કહિયે છિયે? અમે તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમાં જૈનોએ **વિશેષ** હિસ્સો આપ્યો છે તો કાંઇ વાંધો નથી. પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આવું લેવામાં આવે, તો કૃત્રિમતા નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણું એમાં પણ પુરવાર કરવું પડશે; તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ ફાંફાં મારવાં નહિ પડે; અથવા ચાલુ પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે જેમ ત્રુટતી દલીલોને અવલંબવું પડયું છે, તેમ હચુડચુ થતા ટેકાનો આધાર લેવો નહિ પડે.

રા૦ મનઃસુખભાઇ તથા રા૦ "મનુ" એ જે ત્રુટતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવિયે, તે પહેલાં આ પ્રશ્ન અંગે ખુદ જૈન પૂર્વ લેખકોનું કાંઇ કહેવું હોય તો જોઇએ. જૈન લેખકોએ કોઇએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો; કોઇ લેખકે એમ નથી જણાવ્યું, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આંગણેથી થયો; અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાંભવિક કારણો છે. એક ગુજરાતી માટેજ નહિ, પણ હરકોઇ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી; આવો દાવો તેમનાથી થઇ શકે એમ નથી. જો એવો દાવો એમના તરફથી રજુ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સંબંધી કથનમાં વિરોધ આવે એમ છે. આર્યરુદ્રટના નામથી વિદ્વાન્ વર્ગ સુપરિચિત છે. એમનો આમલા પ્રકરણમાં ભાષાઓ વિષેનો શ્લોક ટાંકેલો છે. તેનો અંત ભાગ "देशविशेषाद् भूरिभेदोऽपभ्रंशः" ભાષા માત્રને લાગુ પડે છે; અર્થાત્ દેશવિશેષને લઇ (દેશ વિશેષ એટલે દેશ આદિ,–દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, ભાવ.) બહુભેદવાળી તે અપભ્રંશ. આવી અપભ્રંશ ભાષા સંસ્કૃતની થાય; માગધીની થાય; પ્રાકૃત, પૈશાચિકી આદિની થાય; વર્તમાન ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી, ઇંગ્રેજી ઇત્યાદિની થાય. અપભ્રંશ એટલે ભ્રષ્ટતા અર્થાત્ દેશફેર કાળફેર એ આદિને લઇ ભાષામાં થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે બગાડો, એમ સમજવાનું છે. ભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ સત્રોનું ઉલ્લંઘન થવાથી ભાષાની અપભ્રષ્ટતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરૂપે જોઇ શકાશે. મૂળ ધારો કે "પ્રાકૃતભાષા";

તેનો કાળાદિ કારણે કાળક્રમે અપભ્રંશ થયો; દેશફેરે અપભ્રંશ થયો; તે અપભ્રંશીય પ્રાકૃતનો પણ પાછો કાળાંતરે, દેશાંતરે પુનઃ અપભ્રંશ થયો; એ અપભ્રષ્ટ અપભ્રષ્ટ ભાષાનો પાછો પુનઃ તે તે કારણો પામી અપભ્રંશ થયો. આમ એક ભાષા મૂળરૂપમાંથી અપભ્રંશની કઇ સ્થિતિએ પહોંચી અથવા પહોંચે એ કલ્પનાતીત છે. પ્રચલિત ઇતિહાસ અનુસાર પૂર્વે મધ્ય એશિયામાં વસતી જાતોની એક આર્યભાષા કાળભેદે, દેશભેદે અપભ્રંશ પામી લૅટીન, સેમેટિક, સસ્કૃત, આદિરૂપે થઇ. તે તે ભાષાનો પુનઃ અપભ્રંશ થઇ તેમાંથી હરેકમાંથી જુદી જુદી અનેક ભાષા થઇ. "देशविशेषाद् भूरिभेदोऽपभ्रंशः" એ વાત આથી સારી રીતે સમજાય એમ છે. દેશવિશેષ માં દેશને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે સ્વાભાવિક છે, વાસ્તવિક છે; કેમકે ભાષાનું તરત દૃષ્ટિમાં આવી શકે એવું રુપાંતર દેશફેરે એકદમ પ્રતીત થાય છે; કાલાદિ ભેદ એમાં કાર્ય કરે છે, પણ તે અપ્રકટ પણે; એ કાલાદિથી થયેલું રૂપાંતર કાલાંતરે દેખાય છેઃ પણ દેશાંતરથી થયેલું રુપાંતર તરત નજરે આવે છે. કહેવત છે, કે "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય;" અહિં બાર ગાઉ એ દેશ ભેદને લઇ કહ્યું. કાઠિયાવાડની પ્રાંતવાર બોલી ગુજરાતી છતાં દરેક પ્રાંતની બોલીમાં કાંઇક વિલક્ષણતા દેખાશેઃ

હાલાર પ્રાંતમાં "શું કામ?" એમ બોલાય છે, ત્યારે
સોરઠ પ્રાંતમાં "હું કામ?" " " "

"હુ ગયો નથી" એવું જે આપણે બોલિયે છિએ, તે આગળ કાંઠા તરફ "હુ ગયો નથ" એમ બોલાય છે, કાઠિયાવાડના બીજા પ્રાંતમાં જેને "ઘી" કહે છે, તેને ઝાલાવાડમાં "ઝી" કહે છે. કાઠિયાવાડની પ્રાંતિક ભાષામાં અને તેની સીમા બાંધતાં વીરમગામ તાલુકાની ભાષામાં પણ વિલક્ષણપણું દેખાશે. વીરમગામ છોડી અમદાવાદ જઇયે, ત્યાં પણ ઉત્તરોત્તર, વિલક્ષણતા જણાશે. અમદાવાદ અને ચરોતર ઉત્તરમાં પાલણપુર, અને પેલી મેર ભરૂચ સુરત, કાળીપરજ આદિના લોકો એ બધાની ભાષામાં देशविशेषाद् भूरि (ભૂરિ નહિ તો થોડા પણ) ભેદો, વિલક્ષણ ભેદ જણાશે; વ્યાકરણાદિના નિયમની અપેક્ષા ન રહી શકે તો કાળક્રમે આ અલ્પ જણાતી વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામી ભાષાનું રૂપ ફેરવી નાંખશે; પૂર્વે આમ થયું છે, વર્તમાનમાં પ્રસક્ષ આમ થતું થોડું પણ દેખિયે છીએ; અને ભવિષ્યમાં પણ એમ થતું જોઇએ, એ તર્ક વિરોધાત્મક નથી. લેટીન, ગ્રીક, હીબ્રુ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, આદિ ભાષાઓની પેઠે પોતપોતાના શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) ના શાસનમાં સુરક્ષિત રહી કોઇ ભાષા ચિરકાલ ચાલી આવે, તેને આ તર્કથી વિરોધ નથી. આ જેમ બોલીની વાત થઇ તેમ આપણે સાહિત્યની ભાષા જોઇએ. દૂર જવાની જરૂર નથી; ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં લખાયેલ ગ્રંથો, ઇ. સ. ૧૮૭૩ નું નર્મગદ્ય, ત્યાર પછી રા. નવલરામભાઇની ગ્રન્થાવલી, ત્યાર પછી ૧૮૮૭ નું શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇનું સરસ્વતીચંદ્ર—આ

આદિ જોઇએ, તો તેમાં પણ ભાષાની વિલક્ષણતા, પ્રતીત થશે. ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જો આ વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામતી જાય, તો કાલાંતરે તે ભાષા અવશ્ય અપભ્રંશ પામવી જોઇએ; પણ ભાષા ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી દેશાંતરે કે કાળાંતરે પણ કોઇ કૃતિ તે ભાષામાં થાય, અને તેમાં શૈલી આદિ પરત્વે ગમે તેવી વિલક્ષણતા દેખાય, તો પણ ભાષા અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી. દરેક ભાષામાં ચાર ભેદ સાથેના સાથે રહેશે. (૧) એ ભાષાનું પ્રાકૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર વિનાનું સ્વરૂપ (૨) સંસ્કૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું સ્વરૂપ (૩) સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ અને (૪) અપભ્રંશ સ્વરૂપ, અર્થાત્ દેશભેદે, કાળભેદે એ ભાષાનું થતું જતું પ્રકટ-અપ્રકટ વિકરણ, વિલક્ષણપણું; જ્યાં સુધી આ વિલક્ષણપણું કે વિકરણ ભાષાના વ્યાકરણની આજ્ઞા-મર્યાદામાં રહી થશે, ત્યાં સુધી આ અપભ્રંશ વ્યક્ત નહિ થાય; શક્તિરૂપે (latent) રહેશે; પણ જો એકવાર ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની મર્યાદા ઉલ્લંઘાઇ, કે એ શક્તિરૂપ અપભ્રંશ વ્યક્ત થઇ ભાષાને અપભ્રંશ પમાડયા વિના નહિ રહે.

ગુજરાતીમાં એ ભેદ દેખાડિયે:—

(૧) બાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઇ શાળામાં વ્યાકરણ ભણે છે, તે પહેલાં પણ કાલું-બોબડું ગુજરાતી બોલે છે; ગુજરાતીનું આ પ્રાકૃત સ્વરૂપ.

(૨) શાળામાં વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું ગુજરાતી શીખતાં લેખનાદિમાં જે ગુજરાતી વાપરે છે, તે ગુજરાતીનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૩) કેટલાક ગ્રામ્યજનોનું વ્યાકરણ આદિના સંસ્કારવિનાનું બોલવું થાય છે, તે ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ; અથવા ગામડિયા, બાળકો, સ્ત્રીઓ, એ આદિ જે અભણ હોય, તે વ્યાકરણના સંસ્કાર ન છતાં પરિચયાદિના સંસ્કારથી ઓછું વધતું સંસ્કારી ગુજરાતી વાપરે, તે ગુજરાતીનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૪) પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સ્વરુપ બંનેમાં દેશવિશેષે જે ભેદ પડે તે અપભ્રંશ સ્વરુપ. વ્યાકરણવિશિષ્ટ નહિ હોવાથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ સહેલાઇથી થાય છે. પણ સંસ્કૃત સ્વરુપ વ્યાકરણવિશિષ્ટ હોવાથી જ્યાં સુધી એ વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી ચાલવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશવિશેષે પણ અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી; દેશવિશેષ કારણે સંસ્કૃત સાથે તેનું અપભ્રંશ શક્તિરુપે તો રહેલું છે. ઉદાહરણ લઇયે:—

ગુજરાતના એક પ્રાંતનો ગ્રામ્યજન કહેશે:—"તું ક્યાં ગ્યો'તો?"
„ બીજા „ „ „ :—"તું કયાં ગ્યો'તો?"
„ ત્રીજા „ „ „ :—"તું કયાં જ્યો'તો?"
„ ચોથા „ „ „ :—"તું ક્યાં જ્યો'તો?"

આ ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે; અથવા એને સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો; કેમકે તે

વાક્યોમાં તું એક વચનને ગ્યો' તો, જ્યો' તો આદિ એક વચનના વ્યાકરણનો સંસ્કાર,—ભલે તે સંસ્કાર વ્યાકરણ બોધથી કે પરિચયવિશેષથી થયો હોય,—થયો છે. આને ગુજરાતીનું પ્રાકૃત કે સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો, પણ ઉપલાં પ્રાંતવાર ઉદાહરણ જોતાં એમાં અપભ્રંશ સ્વરૂપે સાથે રહેલું છે. દેશવિશેષે બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થવો જોઇએ.

(૫) તેવી રીતે સંસ્કૃત (સંસ્કાર પામેલી) ગુજરાતીનો અપભ્રંશ પણ દેશાદિ કારણે જાતિ આદિમાં પ્રતીત થાય છે. સોપારી ને કોઇ નપુંસકલિંગ આપે છે; તો કોઇ સ્ત્રીલિંગે ઓળખે છે; આ બને સંસ્કૃત સ્વરૂપ છતાં, દેશવિશેષે આ ભેદ છે. આવો બહુ ભેદ થાય તો અપભ્રંશ થવો જોઇએ. તેમજ :—

અપશોચ—અપશોષ—અફસોસ; મણિબેન—મણીબેન; વિરાજે છે-બિરાજે છે; સકે—શકે; અમને આ જોઇશે—અમને આ જોઇશું; કાલ—કાળ; હવણા—હમણા—અહુણા; હવે—અવે; તેમને—તેમને, સારે—ત્હારે; કરિયે—કરીએ; ઇત્યાદિ દેશવિશેષે, પ્રકૃતિવિશેષે સંસ્કારી ગુજરાતીનાં અપભ્રંશ પામતાં રૂપ છે. આ બધા ભેદો અલ્પતમ છે; પણ બહુ બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થવો જોઇએ. દેશાદિ કારણોમાં દેશ અને કાળ આ બંને આપણને સમજાય છે; બાકી રહ્યાં દ્રવ્ય અને ભાવ. ભાવમાં લેખકની પ્રકૃતિ—રસિકતા—રૂચિઅનુસાર ભાષા, તેના શબ્દો વગેરે વલણ પકડે છે; અને લેખકોનાં પ્રકૃતિ—રસિકતા—રૂચિ આદિ બધાનાં એક સરખાં ન હોવાથી ભાષાપરત્વે ભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે; આ ભેદ બહુ બહુ થાય અને વ્યાકરણની મર્યાદા પણ લગભગ ઉલ્લંઘાઇ જાય તો ભાષા અપભ્રંશ પામે. દ્રવ્ય કારણ હાલ આપણને વધારે સારી રીતે સમજાય એવાં કારણો મળ્યાં છે. કાયદાની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, રાજકોટની ક્રીકેટ આદિ રમતની, નાટકાદિની, વર્તમાનપત્રોની, દેશાટણનાં સુલભ સાધનોની, વ્યાપારાદિની ભાષામાં વિલક્ષણતા નજરે પડે છે; તેમાં પણ કુદકે ભુસકે આગળ વધતા સુધારા-વધારાના આ ધાંધલીયા જમાનામાં ભાષામાં પણ એવી અવ્યક્ત વિલક્ષણતા વધતી જાય છે. કે કાલે નહોતું એવું આજે સ્વરૂપ છે; આજ નથી તેવું કાલે થશે; જે પરિણામે ભાષાને અપભ્રંશ,—વ્યક્ત અપભ્રંશ,—નાં કારણરૂપ થશે. રેલ્વે, ટ્રામ્વે, સ્ટીમર, ઍન્જીન, ડૉક્ટર, બુક, રીસીટ, કલેક્ટર, પ્રેસિડન્ટ, ટેબલ, એ આદિ નવા શબ્દો ઉમેરાઇ રૂઢ થઇ ગયા છે, એ પણ અપભ્રંશમાં દ્રવ્ય—ભાવે સહાયક છે. વ્યાકરણના નિયમોને બાધ ન આવે અને વ્યાકરણના નિયમોમાં રહી ભાષામાં વ્યવહાર ચાલે તો આ શ્રેયને સહાયક આ શબ્દો આદિનો ભય રાખવાનો નથી. એ ઉમેરાતા રૂઢ થતા નવા શબ્દો ભાષાનું ગૌરવ વધવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે: ભાષામાં શબ્દોનું ભંડોળ વધારી ભાષાને સુગમ, સમજવામાં સરળ કરે એમ છે.

આમ આપણે જોયું કે ગુજરાતીમાં એ ચારે સ્વરૂપ સંલગ્ન રહેલાં છે. (૧)

પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત (૩) સમસંસ્કૃત (૪) અપભ્રંશ .. ...એક ભાષાનાં મૂળ-સ્વરૂપને, તેના વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે,-ભલે પછી તેમાં દેશકાળાદિ કારણે નવા શબ્દો, પારિભાષિક શબ્દો ઉમેરાઇ એ ભાષા ગૌરવ પામે,-કાયમ રાખવું, અથવા કાયમ રહે એવા સંજોગો આણવા તે તે ભાષાથી વ્યવહરનાર સાહિત્યપ્રેમીનું કામ છે. વ્યાકરણવિશિષ્ટ એવી ભાષા જો કાયમ રહે, તો તે ભાષામાનાં સાહિત્યો ભાવિકાળે પણ તે વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસિયોને લાભરૂપ થાય નહિ તો નકામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (જે પ્રાકૃતમાં જૈન સૂત્ર—પ્રકરણો ગુંથાયાં છે તે) એવી વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા હોઇ અવિચ્છિન્ન પરંપરાએ હજુ સુધી ચાલી આવી છે: અને એનાં વ્યાકરણ—કોષાદિનો બોધ પામેલાં રસિકો એ ભાષાનાં સાહિત્યામૃતનું પાન કરી આજે પણ આનંદનિમગ્ન છે. એ ભાષામા લખવાની શૈલી-ઢબમા દેશ-કાળે ભેદ પડતો રહ્યો છે, તથાપિ એના અનુશાસક વ્યાકરણ સૂત્રો (લિંગ-શબ્દ-અનુશાસનો) તો એકજ છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ પણ ગુજરાતી ભાષાનું લિંગશબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ, યથાયોગ્ય નિયત કરી એની અવિચ્છિન્ન ધારા રહે એવા ઉપાયો યોજે તો ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ભાવિકાળે પણ લાભપ્રદ—ઉપકારપ્રદ થશે. સાહિત્ય પરિષદ્નો આ પણ એક મુખ્યતમ ઉદ્દેશ હોવો જોઇયે છે.

આ લાબા ઉહાપોહનુ તાત્પર્ય એકે ભાષા દેશકાળાદિ ભેદે અપભ્રંશ પામી, એ અપભ્રંશનું પુન અપભ્રંશ એમ ચાલ્યા કરે છે, પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા કરે છે, એમા દેશકાળાદિ વિશિષ્ટ કારણો હોઇ, કોઇ અમુક દેશ કે અમુક કાળ, કે અમુક સંપ્રદાય કે અમુક વ્યક્તિથી દાવો થઇ શકે એમ નથી કે આ ભાષાનો જન્મ તો અમારાં જ આગળથી થયો,.અથવા થયો એવો સંભવ છે અલંકારશાસ્ત્રના પ્રણેતા આર્યરૂદ્રટ ના ભાષાવિવેકમાના " દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદો ऽपभ्रंश " શબ્દનો વિવેક, જૈન ભિક્ષુની વ્યાખ્યા, અને એ વ્યાખ્યાની પર્યાલોચના પૂર્વક " દેશવિશેષાદ્ ભેદ " નો આ અર્થ થયો કહેવાનુ કે જૈન લેખકોએ એમ નથી કહ્યુ, કે અમારે ઘેરથી આ ભાષા જન્મી અથવા એ જન્મી એમ માનવાના અમને કારણ છે તેઓએ તો ભાષા કેમ અવતરે છે, વૃદ્ધિ પામે છે,-એ વગેરે " દેશવિશેષાદ્ ભૂરિભેદોऽપભ્રંશ " મા સમજાવી દીધુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને લઇ આગલી ભાષામાંથી અપભ્રંશ-રૂપાંતર પામી અવતરેલી—ઉછરેલી ભાષામાં સમાજનો, સંપ્રદાય માત્રનો, હાથ છે: વ્યક્તિ માત્રનો, હાથ છે; કોઇ વ્યક્તિ કે કોઇ સંપ્રદાય એ ભાષાનો જન્મ પોતાને ત્યાંથી સંભાવી ન શકે.

હવે આપણે ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નની તુરતી દલીલોની નોંધ લઇએ ચર્ચામાં જૈનો-થી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ સંભાવનારી યુક્તિ ગણી છે આ યુક્તિને ટેકાવવા—

(૧) જૈનોના સૂત્ર-પ્રકરણાદિની પ્રાકૃત ભાષાનો ત્યાગ કરાવાનો જૈનોને સોંપી, તે પ્રાકૃત પરથી જૈનોને ભગ્નલક્ષ (of divided mind) કરવા (વિ૦ સ૦ ૧લાથી) શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી એમ સભાવી લીધુ છે; ઠરાવી દીધુ છે, અને ડાક્ટર મૅકડોનેલના આધારે સાબીત કરી દીધુ છે આ સાબીતી આપતા—સ્વીકારતા એમ તો નક્કી કરી લીધુ કે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ પહેલા જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય (મોહ?) ન હોતો, અથવા બહુ ઓછો હતો.

(૨) શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગવાથી તેઓને પૂર્વ પરિચિત પ્રાકૃતને ઘર્ષણ-ક્ષય લાગુ પડ્યો સભાવી લીધો છે

(૩) જૈનોની આ પ્રાકૃતને સભાવેલા ક્ષયરોગની ઉત્તરોત્તર શુ સ્થિતિ થઇ એ નહિ જણાવતા એકદમ વિ૦ સ૦ નવમા સૈકામા આવી વનરાજ ચાવડાના વખતમા જૈનોને રાજકારભાર સોંપી દઇ તેઓ સ્વરૂપ વિદ્યાજ્ઞાનની ઉપેક્ષાનો આરોપ સભાવ્યો છે; આ સંભાવેલા આરોપના પરિણામે જૈનોની ક્ષયગ્રસ્ત પ્રાકૃતના ક્ષયમા વૃદ્ધિ સંભાવી લીધી છે, અને આ ક્ષીણ પ્રાકૃતમાથી અથવા તેની અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતીનો જન્મ સભાવી લઇ એ કીર્તિવરમાળા જૈનોને કંઠે આરોપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પણ જૈનો આ કીર્તિથી રાજી થાય એમ નથી જૈનો જાણે છે, કે પરાપૂર્વથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અડગ પુરુષાર્થપૂર્વક જૈન લેખકો અદ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ રક્ષતા-પોષતા આવ્યા છે તેઓની પ્રાકૃત ઘર્ષણ પામી નાશ પામી નથી "સાત સાંધે ત્યા તેર ત્રુટે," એવી પૂર્વોક્ત દલીલોથી જૈનોની પ્રાકૃતને ઘસાવી નાખી, તેમાથી ગુજરાતીનો જન્મ સભાવી તેની કીર્તિ જૈનોને આપવા જતા જૈનોએ અદ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ ટકાવી રાખી પોતેની સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની અનુપમ કીર્તિનો લોપ થાય છે

એ દલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે.

(૧) શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી, એમ એ કારણો આગળ કરી માની લીધુ —

(અ) શ્રી સિદ્ધસૂરિએ પૂર્વે પ્રાકૃતમા ગુથાયેલા સૂત્રોને સંસ્કૃતમા અવતારવાની ઇચ્છા કરી, પણ શ્રી સંઘે (સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાનો સમૂહ) તેમને તેમ કરતાં અટકાવી પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યુ એ કારણ

(આ) ઑક્સફર્ડની ક્રિશ્ચિ કૉલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મૅક્ડોનેલના સંસ્કૃત

સાહિત્યના ઇતિહાસનો આધાર. *ડાક્ટર મેકડોનેલનું એમ માનવું છે, કે સિદ્ધસેન દિવાકરની પહેલાં જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો ; આ કારણ.

આ બંને કારણો (આધારોનો) સત્યાંશ વિચારિયે :—

(અ) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પ્રાકૃત સૂત્રોને સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છા કરી એ એઓના (૧) સંસ્કૃતપરના મોહને લઇને ! અથવા (૨) પ્રાકૃતપરના અભાવને લઇને ? અથવા (૩) સંસ્કારી ભાષામાં સૂત્રો ઉતારાય તો સારૂં, એવી માત્ર મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છાને લઇને ? (૧) (૨) પ્રથમ બે વિકલ્પો ઘટતા નથી ; કેમકે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિને એકાંત સંસ્કૃતનો મોહ અને પ્રાકૃતનો અભાવ હત તો, તેઓ પોતે જ **શ્રી સમ્મતિ તર્ક સૂત્ર** આદિ, જે જૈનોમાં ન્યાય-તત્ત્વ આદિના પરમ તાત્ત્વિક-પ્રમાણિક ગ્રંથો ગણાય છે, અને જેનાપર પાછળ થયેલા શ્રી મલ્લવાદી પ્રમુખે સવિસ્તર વૃત્તિ લખી છે. તે પ્રાકૃતમાં ગુંથત નહિ.

(૩) ત્યારે સંસ્કૃતમાં એ સૂત્રો લખાય તો સારૂં, એવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા માત્ર ઠરી. વારૂ.

(૨) જ્યારે આવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા જ હતી, તો શ્રી સંઘે એમને બાર વરસ મૌન ધારવાનું પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે આપ્યું ? શું સંઘને (૧) સંસ્કૃતનો અભાવ હતો ? અથવા (૨) સંઘ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત હતો ? અથવા (૩) સંઘને પ્રાકૃતની મોહિની હતી ? આ વિકલ્પો પણ ટકે એમ નથી ; કેમકેઃ—

(क) સંઘને સંસ્કૃતનો અભાવ હતો અથવા સંઘ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત હતો, એમ બતાવવાને કાંઇ પ્રમાણ નથી ; ઉલટાં એ વખતે તેમ એની પૂર્વે જૈનોમાં સંસ્કૃતમાં પ્રણીત થયેલાં પુસ્તકો હતાં, અને જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો ; જે આગળ બતાવિયે છિયે.

(ख) ત્યારે સંઘને એકાંત પ્રાકૃતની મોહિની હતી, માટે શ્રી સિદ્ધસૂરિને દંડ (પ્રાયશ્ચિત્ત) આપ્યો ? ના. પ્રાકૃત પરના મોહને લઇ એ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આપ્યું ; પણ જે હેતુએ પ્રાકૃતમાં સૂત્રો ગુંથાયાં હતાં, તે હેતુને તે સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં અવતારતાં મહાન્ બાધ આવતો હતો, અને તીર્થંકરોની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો. **તે હેતુ આ છેઃ—**

---

* દા૦ મૅકડોનલ પણ આમ માનવાને કદાચ (અ) કારણથી લલચાયા હોય ; તો પછી (અ) અને (આ) બંને એક જ રહે છે. અને દા૦ મૅકડોનલનો આધાર નકામો થાય છે. વળી દા. મૅકડોનલને એમ માનવાનું બીજું કારણ પણ નથી લાગતું એટલે (અ) (આ) બંને એક જ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શૈલી (treatment) અનુકરણ કરવા જેવી છે, પણ તેઓનાં અપૂર્ણ આધારનાં અનુમાનો તો કેવળ ઉંધે રસ્તે દોરવનારાં છે, એમ હવે અત્રત્ય વિદ્વાનોને જણાવા લાગ્યું છે.

" बालस्त्रीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकांक्षिणां ।
" अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धांतः प्राकृतः स्मृतः ॥" શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ—

અર્થાત્—ચારિત્રની (ગૃહત્યાગ-સંયમની) ઇચ્છાવાળા બાળ-સ્ત્રી-મૂઢ કે મૂર્ખ જનોપર ઉપકાર અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનિઓએ સિદ્ધાંતને પ્રાકૃતમાં ગુંથ્યા સંસ્કૃતમાં નિષ્ણાત બુદ્ધિશાળી પુરૂષને સંસ્કૃતમાં રચાયલા સૂત્ર-સિદ્ધાંતો ઉપકાર કરે, પણ વ્યાકરણ વિશિષ્ટ સંસ્કારથી ખેડાયલી સંસ્કૃત ભાષાથી અનભિજ્ઞ એવા બાળ-સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખ જીવો કોઇ ચારિત્ર અંગીકાર કરવા ઉજમાળ થાય તો તેઓને શું અવલંબન? બુદ્ધિશાળી, જેને વ્યાકરણાદિનો બોધ હોય, એવા પુરૂષો તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સમજે. જૈન શાસનમાં બાળ-સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખ એવાઓ। પણ ચારિ।નો નિષેધ નથી કર્યો. આરંભ-પરિગ્રહ રહિત એવી ત્યાગ-ચારિત્ર દશામાં રહેવાથી પૂર્વ કર્મ નિર્જરી શકે છે, માટે એ ચારિત્ર-સંયમ-ગ્રહણની કદાચ કોઇ બાળ-સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખને ઇચ્છા થાય, તો તે ચારિત્રમાં કેમ વર્તવું એ વગેરેનો વ્યવહાર તથા તત્ત્વ દેખાડનારા સૂત્રો ની તેઓને અવશ્ય જરૂર, માટે એઓના અનુગ્રહ (ઉપકાર) અર્થે જ્ઞાનીઓએ સૂત્રો એઓ સમજી શકે એવી પ્રાકૃત ભાષામાં ગુંથ્યા શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની એવા સૂત્રોને પ્રાકૃતમાથી સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છાથી આ પરમ હેતુનો અને જ્ઞાનિની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો, માટે સંઘે તેમને તેમ કરતા વાર્યા, નહિ કે જૈનોમાં તે વખતે સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા જૈનોને એ પ્રતિ અભાવ હતો આમ જોતા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાની સાબિતીનો આ (અ) આધાર સ્ખલિત થાય છે

(બ) બીજો આધાર ઑક્સફર્ડની કોલેજના સંસ્કૃતના ઉસ્તાદ ડા૦ મૅકડોનલનો લાવવામાં આવે છે *આ આધાર લેવાની જરૂર ન હતી એ આધાર સ્વીકારી લેવા પૂર્વે કોઇ વિદ્વાન્ જૈન શ્રાદ્ધ શ્રમણને પુછ્યું હત કે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની પૂર્વે પણ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર, (પ્રાકૃત જેટલો) હતો કે નહિ, તો સારો ખુલાસો થાત, તેમ જ ડા૦ મૅકડોનલના શબ્દો પૂર્વાપર સંબંધ પૂરક (with relative context) ટાંક્યા હત તો વધારે સારૂં હતું ડા૦ મૅકડોનલ કદાચ એમ માનતા હોય, કે જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય અથવા મોહ શ્રી સિદ્ધસેનના વખતથી થયો, અથવા તે પ્રથમ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર ન હોતો, તો તે માન્યતા કેવળ અસમંજસ, એક દેશીય અને અપૂર્ણ આધારની છે જૈનોમાં શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પહેલા પણ પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃતનો પ્રચાર એક સ ખો ધા।એ હતો જુઓ —

* ચર્ચાકાર પોતે નિખાલસ દિલથી કબુલ કરે છે કે ' એકલા ડા૦ મૅકડોનલ" નો આ આધાર છે અર્થાત્ બીજા કોઇ કહેતા હોય એવો આધાર મળતો નથી. (આમ છે છતા સાહસ શા માટે?)

(૧) જૈન શાસ્ત્રકારોએ એકાંત પ્રાકૃતની ઉપયોગિતા ગણી સંસ્કૃતનો નિષેધ કર્યો છે એમ નથી વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતના બોધની પરમ આવશ્યકતા જૈનોના તીર્થંકરોએ પ્રકાશેલ સૂત્રોમાં પ્રગટ દર્શાવી છે વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય સાધુએ શું શું જાણવું જોઈયે, એ જૈનોના પ્રથમ અંગ શ્રી **આચારાંગસૂત્ર** (છાપેલ પૃ. ૧૯૫) તથા શ્રી **અનુયોગદ્વારસૂત્ર** આદિમાં જણાવ્યું છે, તેમાં વ્યાકરણ, સંસ્કૃતાદિ શિખવાની જરૂર જણાવી છે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી જૈનોમાં સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો હત તો તે પહેલા થયેલા તેઓના તીર્થનાથ સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર આટલો ભાર ન મુકત

(૨) શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યોની સંસ્કૃત કૃતિઓ વિદ્યમાન છે —

(क) શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પૂર્વે **પાણિનિ** ઋષિ દોઢ સૈકામાં થયા છે. તે **પાણિનિની** પૂર્વે શ્રી **શાકટાયન** જૈન મુનિ થયા છે એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચેલું છપાયલું વિદ્યમાન છે આ સંબંધમાં અમે આ લેખના પ્રથમ પ્રકરણમાં યથાયોગ્ય જણાવ્યું છે

(ख) શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે બસો વરસે થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ શ્રુત કેવલિએ પણ સંસ્કૃત કૃતિઓ કરી છે તેઓનો **"ભદ્રબાહુ સંહિતા"** નામનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ, સંસ્કૃતમાં રચાયલો, વિદ્યમાન છે. મરહુમ શતાવધાની કવિ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આ ગ્રંથ જોયો હતો

(ग) શ્રી ભદ્રબાહુ પછી પણ શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે સો-દોઢસો વરસે થયેલા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકની સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી વિદ્યમાન છે (૧) **તત્ત્વાર્થાધિગમ**, (૨) તેપરનું તેઓનું કરેલું **ભાષ્ય** (૩) **પ્રશમરતિ**, (૪) **શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ**, (૫) **પૂજાપ્રકરણ**, (૬) **જંબુદ્વીપ સમાસ** એ વગેરે છે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટિની બંગાળાની શાખા તરફથી એ બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે

(घ) પ્રાચીન શિલા લેખો શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખત પહેલાના વિદ્યમાન છે મથુરાનો શ્રી મહાવીર પ્રભુના મંદિરનો (Vide, General Cunningham's Archeological Reports Vol VIII Plates 13 and 14), મારવાડમાં એરીનપુરા (અરણ્યપુર) સ્ટેશનથી છ ગાઉ દૂર કોરટ (ગેરટ) પાસે શ્રી વીરપ્રભુનું બિંબ (Image) વીરપ્રભુથી ૭૦* વરસે (વિ૦ સ૦ ૪૦૦ પહેલા) જૈનોના ત્રેવિશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના મતાનીય, તેઓ પછી છઠ્ઠી પાટે થયેલા, શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું વિદ્યમાન છે, તેનો લેખ (શ્રીમદ્ આત્મારામજીના **જૈન વિષયિક પ્રશ્નોત્તર, અજ્ઞાનતિમિર-ભાસ્કર અને જૈન તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ** જુઓ)

* શ્રીમદ્ આત્મારામજી વીરાત્ ૭૦ કહે છે બાઇ પરમાગ ૨૨૨ કહે છે, વીરાત્ ૨૨૨ હોય તો પણ તે વખત શ્રી સિદ્ધસૂરિ પહેલા બસો વરસનો છે

"સિદ્ધ"થી † શરૂ થતો એક શિલા લેખ છે, જે નિઃસંશય જૈનોનો છે ... ...

ડા૦ બુહ્લરે આ શિલાલેખો શોધ્યા છે, અને શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમા સવિસ્તર ઉતાર્યા છે આ શિલાલેખો સંસ્કૃતમા છે મથુરાનો પાલીમા છે એમ ડા૦ બુહ્લરનું કહેવુ છે આમ હોય તો પણ શ્રીસિદ્ધસૂરિ પૂર્વે જૈનોમા સંસ્કૃતના પ્રચારના બીજા પુરાવા મોજુદ છે એ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું આટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે. શેષ નહિ મળી શકતુ અથવા કાળધર્મ, સડણ-પડણ-વિધ્વંસરૂપ પૌદ્ગલિકધર્મ, અથવા દેશપરના જુદા જુદા મારી-મરકી અનાવૃષ્ટિ-અતિવૃષ્ટિ-દુર્ભિક્ષ-પરચક્ર-સંગ્રામ આદિ વિપ્લવોને લઇ નાશ પામેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય ઘણું હોવુ જોઇએ, એવી કલ્પના ખોટી અથવા અસ્થાનીય નહિ ગણાય.

(૨) બીજી દલીલ એ લાવવામા આવે છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાથી તેઓનું મન પ્રાકૃતપરથી ઓછુ થવા લાગ્યુ, અર્થાત્ અત્યાર સુધી તો જૈનોને પ્રાકૃતનુંજ અવલંબન હતું, હવે સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃતનું પોષણ ઓછુ થયુ હોવુ જોઇએ, જે ધીમે ધીમે થતું ગયુ આવા આશયવાળી દલીલ પણ અપૂર્ણ આધારની છે કેમકે —

(૧) ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિ સુધી પણ જૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બનેને એક સરખો આવકાર આપ્યો છે બેમાથી એકેની ક્ષતિ થવા દીધી નથી, તેમ એ ક્ષતિ થવા યોગ્ય પ્રમાદ એમનાથી થઇ શકે એમ નહોતું, નથી, કેમકે તેઓના તીર્થંકરોની તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને શિખવાની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે

(૨) "એ ઘોડે ન ચડી શકાય" એ ન્યાયને અનુસરી, (ગણી લીધેલા) સંસ્કૃતપર થયેલા મોહને લઇ જૈનોમાથી શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક ઘસારો લાગવો જોઇએ, એમ અનુમાનની લીધુ, પણ આ અનુમાન માટે કાઇ પ્રમાણ નથી ઉલટા એ અનુમાનને બાધક પ્રમાણોકે અર્થાત્ પ્રાકૃત (શ્રી સિદ્ધસૂરિના વાર પછી વિ૦ સ૦ના આરંભ પછી પણ) ઘસાવાને બદલે ઉલટી પોતાની ચાલી છે જે અત્યાર લગણ યથાયોગ્ય અવિચ્છિન્નપણે પોતાની આવી છે અને શ્રી બનારસની યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળામા જઇ જઇને જુએ, તો સા કાઇ કાઇ યુવક જૈન પ્રકરણોની આ પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી નવા જોશે હોય તો એમા પદ્ય પણ રચે છે આ પ્રાકૃતમા વિ૦ સ૦ અઢારમી સદીમા વિદ્યમાન શ્રી યશો-વિજયગણિએ "યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય" આદિ રચેલા ગ્રંથો હમણાજ "યશોવિજય

† ગિરનારપરનો રૂદ્રદામાનો લેખ પણ "સિદ્ધ'થી શરૂ થાય છે "સિદ્ધ" કે 'સિદ્ધ એ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ 'સિદ્ધને નમસ્કાર થાઓ!' એ છે અને જૈનેતરમા આ શબ્દ નથી જોવામા આવતો તેથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ રૂદ્રદામાનો લેખ જૈનોનો છે

ગ્રંથમાળા" નામે થી ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે તથા ત્યાર પછી થયેલી પ્રાકૃત કૃતિયો સાથે આ કૃતિયોને સરખાવતાં પ્રતીત થશે, કે એ બધી કૃતિયો એકજ જૈન સૂત્ર-પ્રકરણગત પ્રાકૃત ભાષાની છે. શ્રી સિદ્ધસૂરિ પૂર્વે તથા ત્યાર પછી થયેલી (શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી જૈનોની પ્રાકૃત ઘસાતી નથી ચાલી, પણ સંસ્કૃતની સાથેજ પોષાતી ચાલી છે, એ દેખાડવા) થોડિક પ્રાકૃત કૃતિયો નામમાત્રરૂપે કાળક્રમવાર આપવી ઉપયોગી થશેઃ—

(ક) સિદ્ધસૂરિ પહેલાંનીઃ-(પ્રાકૃત કૃતિઓ.)

(૧) શ્રી સુધર્માસ્વામીએ (વિ૦ સં૦ પૂર્વે પાંચમો સૈકો) ગુંથેલાં આગમ સૂત્રો ઉપરાંત શ્રી વીર પ્રભુના હસ્તદિક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રગણિનાં **"આતુરપ્રત્યાખ્યાન'** (આઉર પચ્ચક્ખાણ)" **"ચતુઃશરણ** (ચઉસરણ)" આદિ (વિ૦ સં૦ પૂર્વે પાંચમો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

(૨) શ્રી વીર પછી શ્રી સુધર્માસ્વામીની ચોથી પાટે થયેલા શ્રી શ્રિયંભવસૂરિનું **"દશવૈકાલિક"** (વિ૦ સં૦ પૂર્વે ચોથો સૈકો પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૩) શ્રી વીર પછી ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ ચૌદપૂર્વધરે રચેલ અંગોપાંગની **નિર્યુક્તિયો**, તથા બીજી કૃતિયો (વિ૦ સં૦ પૂર્વે ત્રીજો સૈકો) કોઇ કોઇ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે; કોઇ કોઇ હસ્ત લેખ રુપે છે; અને કેટલીક નાશ પામી છે.

(૪) શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પછી તરતમાં થયેલ શ્રી સ્થૂલિભદ્રની બ્હેન યક્ષા-સાધ્વીને શ્રી સીમંધરસ્વામિએ આપેલી ચૂલિકાઓ "દશવૈકાલિક" આદિમાં પાછળથી નાંખેલી વિદ્યમાન છે; પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

(૫) શ્રી વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા શ્રી શ્યામસૂરિનું **"પન્નવણા (પ્રજ્ઞાપના)"** (વિ૦ સં૦ પૂર્વે બીજો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(ખ) સિદ્ધસુરિના વખતનું તથા ત્યાર પછીનું જૈન પ્રાકૃત સાહિત્ય થોડુંક જોઇયે, અને તેથી જણાશે, કે અર્થાગભૂત દલીલ મુજબ પ્રાકૃત ઘસાતું ચાલ્યું નથી; પણ પોષાતું વૃદ્ધિ પામતું ચાલ્યું છે:—

(૧) શ્રી સિદ્ધસૂરિનું **"સમ્મતિ સૂત્ર"** પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૨) શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી વિ૦ સં૦ ૬૦ માં શ્રી વિમલસૂરિએ રચેલું પ્રાકૃત ૧૦૦૦૦ ગાથાબદ્ધ શ્રી **પદ્મચરિત્ર** અથવા **રામચરિત્ર.**

(૩) ત્યાર પછી વિ૦ સં૦ બીજા સૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી સિદ્ધનાગાર્જુન-ના ગુરુ પાદલિપ્તસૂરિ, (પાયલિત્તસુરિ, જેનાં નામથી નાગાર્જુને કાઠિયાવાડના શત્રુંજય પર્વતની તળેટીમાં **પાયલિત્તઠાણ**, સંસ્કૃત **પાદલિપ્તસ્થાન**, અને હાલનું **પાયલિ-ત્તાન, પાલીતાણા** વસાવ્યાનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે) એઓએ રચેલ (હાલ મળી આવતી તેમાં પહેલી) પ્રાકૃત **દેશી નામમાળા.** (જે **પાયલિત્ત નામમાળા**

રૂપે ઓળખાય છે)

(૪) ત્યાર પછી થયેલા શ્રી ધર્મદાસગણિએ રચેલી "ઉપદેશમાળા" પ્રસિદ્ધ થઇ છે કહેવાય છે, કે આ ધર્મદાસગણિ શ્રી વીરપ્રભુના હસ્તદિક્ષિત શિષ્ય હતા, પણ આ ગ્રન્થમા વિ૦ સ૦ પહેલા સૈકામા થયેલા શ્રી વજ્રસ્વામીના વાગ સુધીના ઐતિહાસિક સૂચવનો દેખાતા હોવાથી, અને એ પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયા છે એવુ નહિ દેખાતું હોવા થી, બીજો સબળ આધાર ન મળે તો અનુમાન થાય છે, કે એ ધર્મદાસજી આ અરસામા કે પછી થયા

(૫) ત્યાર પછી વિ૦ સં૦ ત્રીજા–ચોથા સૈકાના અરસામા થયેલા શ્રી **શિવશર્મનાં કમ્મવિવાગ** (કર્મવિપાક), **કમ્મપયડી** (કર્મપ્રકૃતિ) આદિ પચસગ્રહ પ્રમુખ ગ્રંથો આ પ્રસિદ્ધ નથી થયા, પણ જૈન સાધુ આદિ આનો અભ્યાસ કરે છે, અને સૌથી પ્રાચીન **કર્મગ્રથ** પણ કહે છે દિગબરના "ગોમટ્ટસાર" અને સ્વેતાબરના "કર્મગ્રંથ" આ ઉપરથી થયા છે વિ૦ સં૦ પહેલા સૈકાથી છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારભ સુધીમા જૈનોના સસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રથો અનેક થયા હોવા જોઇયે, પણ કાળાદિ દોષને લઇને એ નાશ પામ્યા હોય અથવા ગમે તેમ હોય પણ આપણુને બહુ જુજ મળે છે પ્રાકૃત ગ્રંથો જેમ જુજ મળે છે તેમ સસ્કૃત ગ્રથો પણ જુજ મળે છે વિ૦ સં૦ પાચમા સૈકામા થયેલા શ્રી ધનેશ્વરસૂરિનો સસ્કૃત **શત્રુંજય માહાત્મ્ય** પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમ જ એ અરસામા થયેલા શ્રી મલ્લવાદી,–(શિલાદિત્યના ભાણેજ) એમણે **"દ્વાદશાર નય ચક્રવાલ"** જૈન ન્યાયનો મહાન્ ગ્રંથ, તેમ જ બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મોત્તરના **"ન્યાયબિંદુ"** ઉપર વૃત્તિ, અને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના **"સમ્મતી-સૂત્ર"** ઉપર ટીકા તથા **"પદ્મચરિત્ર"** (આ સસ્કૃતમા કે પ્રાકૃતમા એ ખબર નથી પણ બીજા) સસ્કૃતમા લખ્યા છે આમાથી માત્ર "દ્વાદશાર નયચક્ર" (Wheel of Naya, having twelve radii) મળે છે, બાકી તો માત્ર યાદી રૂપે પ્રાચીન ટિપ્પણિકામા (catalogues) નામરૂપે રહ્યા છે ! કાળ દોષે તે ગ્રંથો અલભ્ય થઇ પડયા છે ! વિ૦ સ૦ સોળમા સૈકાની ફેરીસ્ત કરનારને પણ એ ગ્રંથો હાથ લાગ્યા નથી, માત્ર નામરૂપે એજે જણાવ્યા છે ! આમ વિ૦ સ૦ પહેલા સૈકા પછી પાચમા સૈકા સુધીમા પ્રાકૃત ઘણાનું ચાલ્યું અને સંસ્કૃત ગોણાતું ચાલ્યુ એ એકાતે અથવા અનુમાને કહી શકાય એમ નથી બને ભાષામા ગ્રથો રચાયા હોવા જોઇયે, પણ બનેના ઉપર જણાવ્યા એટલા કે બીજા કોઇ ગ્રંથો જ મળી શકે છે આ ગ્રથો બધા સ્વેતાબર સંપ્રદાયના છે અને આ ઠેકાણે નોધ લેવી જરૂરની છે, કે આ અરસામા દિગબરઆમ્નાયના ઘણા ગ્રંથકારો થયા છે, તેઓએ પણ સસ્કૃત–પ્રાકૃતમા ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે અને એમાના ઘણા મળી આવે છે; પ્રાકૃતની સંખ્યા વિશેષ છે દિગબર પ્રાકૃત અને સ્વેતાબર પ્રાકૃતમા **શૈલી** કે ધારા પરત્વે મહજ ભિન્નતાના દેખાય છે પણ તે બને પ્રાકૃતનુ નિયામક શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ)

એકજ જાતનું છે, આમ્નાય ભેદ, દેશભેદ, કાળભેદ એ આદિ કારણે શૈલી વૈલક્ષણ્ય સ્વાભાવિક છે, પણ તે બધાના નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રો એકજ છે, આ દિગંબર પ્રાકૃત ગ્રથોમા ધ્યાન ખેચી રહેલા ગ્રથો શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી વિ૦ સં૦ બીજા સૈકામા થયેલા શ્રી **પદ્મનદિ** અથવા કુંદકુંદ સ્વામીના (૧) **સમયસાર** (મુદ્રિત) (૨) **ક્ષપકસાર** (૩) **ત્રિલોકસાર** (૪) **લબ્ધિસાર** (૫) **પ્રંચાસ્તિકાય** (મુદ્રિત) (૬) **અષ્ટપાહુડ** (અષ્ટ પ્રાભૃત) (૭) **પ્રવચનસાર** (મુદ્રિત) સુનિવર્સિટિ તરફથી એમ એ, માટે જૈન સાહિત્યમા નિયત થયેલો એ આદિ છે આ સિવાય ત્યાર પછી ત્રીજા ચોથા સૈકાના અરસામા થયેલા શ્રી **શિવાચાર્ય** (**શિવાર્ય અથવા શિવકોટિ**),— એમનો હમણાજ હિંદી અનુવાદ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો '**ભગવતી આરાધના**" ગ્રંથ છે, આનું પ્રાકૃત શ્વેતાબર આમ્નાયના પ્રાકૃત સાથે મળતુ છે આ સિવાય સસ્કૃતમા શ્રી સંમતભદ્રસૂરિ શ્વેતાબર, જે દિગબરોને પણ માન્ય છે, તેઓના "**આપ્તમિમાંસા**" "**રત્નકરંડશ્રાવકાચાર**' આદિ છે, બંને પ્રસિદ્ધ થયા છે વિ૦ સ૦ બીજા સૈકાના અરસામા આ સૂરિ થયા છે આ ઉપરાત વિ૦ સ૦ પાચમા સૈકાને છેડે થયેલા શ્રી માનદેવસૂરિનુ (શ્વેતાબર) "**ઉપધાન પ્રકરણ**" પ્રાકૃતમાં છે, તથા **માનતુંગસૂરિ** (બાણમયૂરના સમકાલિન) નું સસ્કૃત **ભક્તામરકાવ્ય** (સ્તોત્ર) પ્રસિદ્ધ થયુ છે આમ શ્રી સિદ્ધસૂરિથી માંડી છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારભ સુધીમા પણ જૈનોએ સસ્કૃત-પ્રાકૃતને સારી રીતે એક સરખી રીતે પોષ્યુ છે, એ એઓના મળી આવતા કેટલાક પુસ્તકોની ઉપની નોધથી સમજાય એમ છે

(૬) હવે આપણે વિ સ છઠ્ઠા સૈકામા આવિયે આ સૈકાએ પ્રાકૃત ગ્રથોને ઘણું પોષણ આપ્યુ છે આ એક બાબત ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે, કે જૈન આગમ સૂત્રો અત્યાર સુધી કઠાગ્રે રાખવામા આવ્યા હતા, ધવલપત્ર ઉપર આલેખાયા ન હતા ગુરૂપર્વપરપરાએ એ સૂત્રાદિ કઠે ચાલ્યા આવતા દિગબર આમ્નાયમા લખવાનો પ્રચાર હતો શ્વેતાબરના અન્ય પ્રકરણો પ્રાય લખાતા પણ તેઓના અંગોપાગાદિ હજુ સુધી લખાયા ન હતા, આથી શ્વેતાબર-દિગબરો બનેને બહુ શોષવુ પડયુ છે શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીના વારામા ભયંકર દુકાળ પડેલ, તેથી તેમ જ ત્યાર પછી બીજા સૈકામા પણ દુકાળ પડેલ તેથી સૂત્રો નાશ પામે એવી સ્થિતિમા હતા, એથી શ્રી **સ્કદિલાચાર્યે** આદિએ મથુરામા મળી રહેલા સૂત્રાનો યથાયોગ્ય બાધો કરી તેને જાળવ્યા આ **માથુરી વાચના** કહેવાય છે ત્યાર પછી શ્રી વજ્ર સ્વામીના વખતમા (વિ સ પ્રારભ ૫૦૦) પણ દુર્ભિક્ષ ભય નડેલ કાળ ઉગ્રસ્વરૂપે પ્રકાશતો હતો, સ્મૃતિભ્રંશ થતો જતો હતો છતા આરભ દોષથી ડરીને (જૈન સાધુઓને આરભ પોતા કે પારકા માટે સર્વથા નિષિદ્ધ છે) લખવાનું કે લખાવવાનું કરી ન શક્યા લખવા-લખાવવા માટે સામગ્રીઓ મેળવતા-મેળવાવતા નિ સશય આરભ કરવો-કરાવવો પડે, જે તેઓ પોતાના કલ્પ (આચાર) પ્રમાણે ન કરી શક્યા આ

અરસા સુધીના જૈન પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ગ્રંથો થોડા મળતા હોય તેમાં આ પણ એક કારણ છે; ગ્રંથો રચાયા છતાં લખાયા ન હોય. બધું સ્મૃતિગોચર રાખી ગુરુ શિષ્યને આપે એમ પરંપરા પૂર્વક ચાલતું આવી સતેજ સ્મૃતિનો આપણને હાલ ખ્યાલ પણ કદાચ ન આવે; પણ માનસ શાસ્ત્ર (Science of Psychology) ના અભ્યાસીઓને આ સહજ પ્રતીત થાય એમ છે. મન-વચન-કાયાના વ્યભિચાર દોષથી પ્રાય દુષિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય (મન-વચન-કાયા ત્રણેનું) થી પ્રાય વિમુખ, અને એવા વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના અભાવે કુઠિત મન-મગજ-શરીરવાળા આ કાળના પામર જીવો,– એને આ વાત કદાચ કલ્પનાગોચર પણ ન થાય, અથવા એઓ આ વાતને વ્હેમ કે અતિશયોક્તિ અથવા "જુનું એટલું સોનું" એવી ગણત્રી ગણનારા રૂપે, અથવા આર્ય દેશના મોહરૂપે કદાચ ગણી કાઢે? પણ નહિ, આર્ય દેશે બુદ્ધિપ્રભા, સ્મૃતિપ્રાબલ્ય, શુદ્ધબ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા જ્ઞાનશક્તિ એ અંગે પ્રભાવશાલી, પ્રતિભાશાલી પુરૂષોને જન્મ આપ્યો છે, ઇતિહાસ એની ખાત્રી આપે છે; વિ સ છઠ્ઠાથી બારમા તેરમા સૈકામાં થયેલા સાધુઓની લાખો શ્લોકોએ અંકાતી કૃતિઓ આપણને વિશ્વાસ અણાવે એમ છે. જૈન આગમ સૂત્રો શ્રી દેવર્દ્ધિગણિક્ષમાશ્રમણ તથા બીજા સાધુઓએ વિ. સ. ૫૧૦ ના અરસામા પુસ્તકારૂઢ કર્યાં, તે પહેલા શું સ્થિતિ હતી એનો વિગતે અહેવાલ શ્રી દેવર્દ્ધિસૂરિ શ્રી નંદીસૂત્રમા આપે છે, ત્યાર પછી ને સૈકાના પ્રાંતે થયેલા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેમણે "મહાનિશીથ" વિચ્છેદ જતું ઉદ્ધર્યું, તેઓ પણ તે સૂત્રમાં તથા દશવૈકાલિકાદિ સૂત્રોની ટીકામા આ વાત જણાવે છે તેમની પહેલા થયેલા શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ **બૃહદ્ભાષ્ય** અથવા **વિશેષાવશ્યકમાં** પણ આ વાત આપે છે; ત્યાર પછી વિ સ. આઠમા સૈકામા થયેલા શ્રી **શીલાંકસૂરિ** પણ શ્રી **આચારાંગની વૃત્તિમાં** આ વાત આણે છે, તેમજ વિ સં. બારમી સદીમા થયેલા શ્રી અભયદેવસૂરિ, ત્યાર પછી તરતમા થયેલા શ્રી વાદિવેતાલશાંતિસૂરિ, શ્રી મલયગિરિસૂરિ, શ્રી કોટ્યાચાર્ય (કોટિસૂરિ), શ્રી દ્રોણાચાર્ય, શ્રી મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ આદિ જેઓએ જુદાં જુદા સૂત્રોની, અંગોપાંગની વૃત્તિઓ લખી છે, તેઓએ યથાયોગ્ય આ ઐતિહાસિક બીના આપી છે ઘરબાર ત્યાગી, આરંભ-પરિગ્રહથી રહિત સ્વદેહની એક સંયમને અર્થેજ રક્ષા કરનારા, સ્વપર હિત માટે ઉદ્યુક્ત થયેલા પુરૂષોને ખોટું, અસમંજસ અથવા અતિશયોક્તિરૂપ લખવાનું શું કારણ હોય, એ સમજાતું નથી. આ સૈકાના પ્રારંભમા શ્રી સોરઠના હાલ ખંડિયેરભૂત વલ્લભીપુરમા (વળામાં) શ્રી દેવર્દ્ધિગણિક્ષમાશ્રમણ આદિ સાધુઓએ મળી, અત્યાર સુધી ધવળપત્રપર નહિ આરે ખાયલાં, ફક્ત કંઠાગ્રે રહેલા, પણ કાળદોષ, સ્મૃતિભ્રંશ આદિ દોષને લઇ વિચ્છેદ જતાં સૂત્રોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં, યથાયોગ્ય લખાવી લીધા આ પ્રાકૃત શ્લોકો લાખો થવા જાય છે. ત્યાર પછી તેઓએ પ્રાકૃતમા "નંદિસૂત્ર" લખ્યું, આમા પૂર્વાચાર્યોનો, તેઓની કૃતિઓનો, એ વગેરેનો ઇતિહાસ પણ છે. ત્યાર પછી તેજ સૈકામા શ્રી જિનભદ્રગણિએ

શ્રી **બૃહદ્‌ભાષ્ય** અથવા **વિશેષાવશ્યક** સૂત્ર (પ્રાકૃત ૪૦૦૦ શ્લોકપુર) રચ્યું; તેમજ બીજા "**જંબુદ્વીપસંગ્રહણી**" આદિ ગ્રંથો રચ્યા. ત્યાર પછી આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ **સમરાદિત્ય ચરિત્ર** પ્રાકૃતમાં ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર તથા **નાણાઇત્ત** (જ્ઞાનાદિત્ય) પ્રાકૃતમાં લખ્યાં; તથા શ્રી **મહાનિશીથ** સૂત્રને સમુદ્ધર્યું; આ સિવાય બીજા અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો એઓએ લખ્યા છે. વિ. સં. છઠ્ઠા સૈકામાં આમ અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો લખાયા છે. સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા લખાયા છે; પણ અમારે અત્રે તો પ્રાકૃત સંબંધીજ ખાસ કહેવાનું છે.

(૭) વિ૦ સં૦ સાતમા આઠમા સૈકામાં થયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથોની માહિતી અમને નથી. "**જૈનગ્રંથાવલી**" આદિ ટિપ્પણો તથા ભંડારો જોવામાં આવે તો ખબર પડે. આ સૈકામાં શ્રી દિગંબરી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીનાં પ્રાકૃતમાં રચાયલાં શ્રી ગોમટ્ટસાર તથા બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) નવમા સૈકામાં પંચસંગ્રહ આદિ જુના કર્મગ્રંથોને અનુસરી કર્મવિપાક આદિ જુના કર્મગ્રંથો શ્રી ગર્ગર્ષિએ રચેલા મળી આવે છે. અત્રે મોરબીના ભંડારમાં અમારા જોવામાં આ ગ્રંથો આવેલ છે; અને આ પરિષદ્‌ના પ્રદર્શનમાં એ મુકેલ છે.

(૯) દશમા સૈકામાં સુપ્રસિદ્ધ ધનપાળ પંડિતે બીજી દેશીનામમાળા (હાલ મળી આવતી પ્રાકૃતનામમાળામાં બીજી) જે તરંગલોલા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે રચી છે. તેજ અરસામાં કે કાંઇક પહેલાં શ્રી ચંદ્રપ્રભમહત્તરે સત્તરી (સપ્તતિકા) નામનો છઠ્ઠો કર્મગ્રંથના નામે ઓળખાતો ગ્રંથ રચેલો મુદ્રિત થયો છે.

(૧૦) ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આદિ થયા તેમણે પ્રત્યેકે પ્રાકૃત કૃતિઓ કરી છે. શ્રી ચંદ્રસૂરિની "**સંગ્રહણી**" જે મધ્યમ સંગ્રહણીના નામે ઓળખાય છે, તે તથા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની ત્રીજી દેશીનામમાળા પ્રસિદ્ધ થયેલી વિખ્યાત છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વારામાં બીજા અનેક સાધુઓએ જુદા જુદા તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ હજારો શ્લોકપુર ચરિત્રો લખેલાં વિદ્યમાન છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં ઘણાં ચરિત્રો લખાયાં છે. આ પ્રાકૃત ચરિત્રોનું સમગ્ર પુર લાખો શ્લોકો થવા જાય છે. આ પ્રત્યેક ગ્રંથનાં નામ, શ્લોક સંખ્યા, કર્ત્તાનાં નામ, રચ્યાનો સવત્ તથા એ ક્યાં મળી શકશે?—એ બધી વિગતવાર તપસીલ "જૈનગ્રંથાવલી" ઉપરથી જોઇ શકાશે. ત્યાર પછી તે અરસામાં શ્રી શાંતિસૂરિએ જીવવિચાર તથા બીજા કોઇ આચાર્યે નવતત્વ પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં યોજ્યાં છે, તે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્યાર પછી શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિયે પ્રવચન સારોદ્ધાર નામનો મહાન્ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલો પ્રસિદ્ધ થયો છે. વળી ઉપર જણાવેલ "જીવવિચાર"ના કર્ત્તા શ્રી શાંતિસૂરિએ "ધર્મરત્ન પ્રકરણ" પ્રાકૃતમાં લખ્યો છે, જે પણ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; આ ટીકા પણ ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ થોડી પ્રાકૃતમાં અને થોડી અપભ્રંશીય પ્રાકૃતમાં લખી દેખાય

છે, બાકી ઉપર જે જે ગ્રંથો જણાવ્યા તે બધાની પ્રાકૃત પ્રાય જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃત છે ઉપર જણાવેલા શ્રી દેવેંદ્રસૂરિએ ચૌદમા સૈકાના પ્રારભમા પ્રાકૃતમા **"ભાષ્યત્રયમ"** તથા **"નવ્યકર્મગ્રંથો"** તથા 'શ્રાદ્ધવિધિ" મૂળ લખ્યા છે, જે બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે. આગળ ચાલતા શ્રી કુલમડનસૂરિ તથા પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિચારસાર તથા વિચારામૃત એ આદિ અનુક્રમે પ્રાકૃત ગ્રંથો રચ્યા છે તેમજ ત્યાર પછી પંદરમા સૈકામા શ્રી મુનિસુદરસૂરિએ શ્રી સતિકર સ્તવનાદિ પ્રાકૃતમા લખ્યા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આમ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી માડી ઠેઠ અઢારમા સૈકાસુધી, (શ્રી યશોવિજયજીના યતિલક્ષણસમુચ્ચયાદિ આ અઢારમા સૈકાના) જૈન લેખકોએ, પુરુષાર્થૈકલક્ષ્ય જૈન લેખકોએ, પ્રાકૃતને પોષવી ચાલુ રાખી છે, દિગબર-શ્વેતાબર બંનેએ એ પોષવી ચાલુ રાખી છે, પ્રાકૃત ધમાઇ જવા નથી પામી, એ તો ઉછરતી ચાલી છે તેમ વળી એ લેખકો સાથે સાથે સસ્કૃતને પણ વિસરી નથી ગયા. આમ સસ્કૃત-પ્રાકૃતમા અનેક કૃતિઓ થઇછે, જે બધાની વિગતે માહિતી **"જૈન ગ્રંથાવલી,"** ડા૦ ભાડારકર, પીટર્સન, બુહ્લર આદિના રીપોર્ટો, તથા દિગંબર-શ્વેતાબરના જુદા જુદા પુસ્તક ભડારોની ટીપ જોયાથી મળે એમ છે આ બધી પ્રાકૃત કૃતિઓ એકજ પ્રાકૃતની છે કાલાદિ ભેદને લઇ આ કૃતિઓની શૈલીમા સરળતા-કઠિનતા-રસિકતા-ક્લિષ્ટતા આદિ વિલક્ષણ ભેદો દેખાશે, પણ એ બધી કૃતિઓના નિયામક લિગ-શબ્દાદિ અનુશાસનના સૂત્રો તો એકજ, જેમ સસ્કૃતમા (૧) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકના **તત્ત્વાર્થાધિગમ, પ્રશમરતિ,** આદિ (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના બત્રીશબત્રીશી, ન્યાયાવતાર, કલ્યાણમદિર આદિ (૩) શ્રી ધનેશ્વરસૂરિના શત્રુંજય માહાત્મ્યાદિ (૪) શ્રી સંમતભદ્રસૂરિના આપ્તમિમાસાદિ (૫) શ્રી મલ્લવાદીના નયચક્રવાલ આદિ (૬) શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ધર્મબિંદુ અષ્ટક, યોગબિંદુ, આદિ (૭) શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ આદિ (૮) શ્રી જયશેખરસૂરિના કુમારસંભવ, પ્રબોધ ચિતામણિ આદિ (૯) શ્રી મુનિસુદરસૂરિના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ આદિ (૧૦) શ્રી હેમચદ્રાચાર્યના શલાકાપુરુષચરિત, પરિશિષ્ટપર્વ, દ્વાશ્રય આદિ (૧૧) શ્રી વિનયવિજયના લોકપ્રકાશ, શાતસુધારસ આદિ (૧૨) શ્રી યશોવિજયના જ્ઞાનસાર, જ્ઞાનબિંદુ અધ્યાત્મોપનિષદ્ આદિ એ આદિ જુદા જુદા લેખકોની જુદે જુદે વખતે લખાયલી સસ્કૃત કૃતિઓમા ભાષા શૈલીમા કઠિનતા કે સરળતા પરત્વે વિલક્ષણ ભેદ હોવા છતા એ બધા ગ્રંથો સસ્કૃત વ્યાકરણને અનુસરી શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે, અથવા જેમ જૈનેતર ગ્રંથો

(૧) કાલિદાસના **રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય** આદિ, (૨) ભવભૂતિના **માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત, ઉત્તરરામચરિતાદિ,** (૩) બાણના **કાદંબરી,** (૪) **માઘકાવ્ય** તથા **શિશુપાલવધાદિ,** (૫) શ્રી શકરાચાર્યના **પંચીકરણાદિ,** (૬) શ્રી વ્યાસના **મહાભારત, ગીતા** આદિ, (૭) શ્રી વા

લિમ્કીનું રામાયણ, (૮) જગન્નાથ પંડિતના ભામિની વિલાસ આદિ, (૯) ભર્તૃહરિના શતકચતુષ્ટયાદિ, એ જુદા જુદા લેખકોએ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે કાળે એકજ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા છતાં દેશ-કાળ-લેખકની પ્રકૃતિ આદિ કારણે તે તે કૃતિઓમાં સરળતા-કઠિનતા-રસિકતા-કિલષ્ટતા આદિ શૈલી પરત્વે ભેદ દેખાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલા તથા બીજા પ્રાકૃત ગ્રંથો બધા પ્રાકૃતના નિયમને અનુસરી લખાયા છતાં તેમાં શૈલી પરત્વે વિલક્ષણતા ભાસે તો તે બનવા યોગ્ય છે. બાકી એ બધા પ્રાકૃત ગ્રંથો જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃતના છે. આ લાંબી ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવામાં અથવા અનુમાનવામાં આવ્યું છે, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિના વારા પછી જૈનોની આ પ્રાકૃત ઘસાતી નથી ચાલી; પણ જુદા જુદા લેખકોએ એને સમ્યક પ્રકારે પોષીને અદ્યાપિ પર્યંત તો અવિચ્છિન્ન આણી છે. ભાવિકાળે જે બને તે ખરૂં!

(૩) આ ચર્ચાસંપન્ન પ્રશ્ન માટે આગળ કરવામાં આવેલી બે દલીલો આપણે જોઇ; હવે ત્રીજી જોઇએ. આ ત્રીજી દલીલ એવા આશયની છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત પણ સામેલ થવાથી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક રીતે હાનિ આવી અને એ હાનિ વધતાં વધતાં વનરાજ ચાવડાના વખતનાં જૈનો રાજકારભાર-વ્યાપારાદિમાં ગુંથાતાં તેઓએ વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી; જેથી જૈનોની પ્રાકૃત અપભ્રષ્ટ થતી ચાલી, તે દેહ એટલે સુધી કે તેમાંથી ગુજરાતી થઇ. ચર્ચાના ઉત્પાદકનાં આ બધાં અનુમાનો છે, એમ ચર્ચાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે; અને એ અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક ગણી તે પર ભાર ન મુકવાનું પણ સૂચવે છે. તથાપિ કહેવાનું કે જેને ઉંડા ઉતરી વિચાર કરવાનાં શક્તિ-અવકાશ નથી એઓને આડે રસ્તે, એક તરફ દોરવનારાં આવાં આધાર વિનાનાં કૃત્રિમ અનુમાનો કરવાનું પ્રયોજન શું? એ અનુમાનો આધાર વિનાના કૃત્રિમ છે કે નહિ એ તપાસિયે:—

(૧) વનરાજ ચાવડાના વખતનાં જૈનોને રાજકારભાર મળ્યો, એના સંગીન પુરાવા ક્યાં છે?

(૨) રાજકારભાર તથા વ્યાપારમાં ગુંથાતાં જૈનોએ વિદ્યા જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી, તો પ્રશ્ન થાય છે, કે જૈનો (ગૃહસ્થો) તે પહેલાં શી રીતે ઉદર પોષણ કરતા? રાજકારભાર કે વ્યાપાર સિવાય બીજો કોઇ ધંધો તેઓના હાથમાં હતો? અથવા તેઓ શું નિરૂદ્યમી હતા, કે જ્ઞાન-વિદ્યાને આશ્રય આપી પ્રાકૃતને પોષતા રહ્યા; અને પછી વનરાજના વખતમાં કારભારું મળતા ઉદ્યમી થયા અને તેથી વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી? ઉદર પોષણ હેતુએ ઉદ્યમ કરનારાઓને વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવી પડે એવો કોઇ એકાંતિક નિયમ છે? આગળ કરવામાં આવેલી દલીલોની કૃત્રિમતાને લઇ આ પ્રશ્નો ઉઠ્યાં છે.

(૩) વારૂ જૈનોને રાજકારભારમાં ભાગ મળ્યો હોય તો તેઓ જ્ઞાનાદિને પોષવાનું કરે કે તેને વિસારી મુકે? ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં

જૈનોનો રાજકાજમાં પગ પેઠો છે, ત્યાં ત્યાં તેઓએ બીજી બાબતો ઉપરાંત બે બા બતોમાં લાગવગ ચલાવી ખાસ લક્ષ આપ્યું છે—તે બે બાબતો આ—(૧) નવા જૈન મંદિરો કરાવવા, બિંબ ભરાવવા, પ્રતિષ્ઠા કરાવવી, જુના મંદિરો સમરાવવા, ધ્વજા બંધાવવી, તીર્થયાત્રા અર્થે સંઘ કાઢવા, એ અને (૨) પુસ્તકો લખાવી તેના ભંડારો કરાવવા ગૃહસ્થ વર્ગે આ રીતિને અનુસર્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ સાધુ-વર્ગે પણ યથાયોગ્ય હિત જોઇ આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે વિમલ મંત્રી, વાગ્ભટ મંત્રી, વસ્તુપાલ-તેજપાલ, ઉદયનમંત્રી, આમ્રભટ, સંગ્રામસિંહ સોની, માનસિંહ ભોજરાજ અને જગડુશાહ શેઠ આદિ ગૃહસ્થો અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, દેવચંદ્રસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ, પદ્મસુંદરસૂરિ આદિ આચાર્યોના ચરિત્રોથી આ પ્રતીત થાય છે વિક્રમના વખતમાં શ્રી સિદ્ધસૂરિ, શિલાદિત્યના વખતમાં શ્રી મલ્લવાદી તથા ધનેશ્વરસૂરિ, વનરાજના વખતમાં શ્રી શિવગુણસૂરિ, તેજ અરસામાં શ્રી ગ્વાલીયર (ગોપગિરિ) ના રાજા આમના વખતમાં શ્રી બપ્પભટ્ટીસૂરિ, શ્રી સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના વખતમાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ-દેવચંદ્રસૂરિ, તેજ અરસામાં મેદપાટના રાજા આલ્હણદેવના વખતમાં શ્રી રામચંદ્રગણિ, ફીરોઝશાહ તઘલખના વખતમાં શ્રી પદ્મસુંદરસૂરિ, અકબર ના વખતમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ, જહાંગીરના વખતમાં શ્રી વિજયતિલકસૂરિ એ આદિ આચાર્યો તથા શ્રી કુમારપાળના વખતમાં ઉદયન, વાગભટ, આમ્રભટ આદિ મંત્રિઓ, તથા વીરધવળના વખતમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલ તથા જગડુ શેઠ, મંડપદુર્ગના હાકેમ મુજફરખાના વખતમાં (પંદરમો સૈકો વિ૦ સ૦) સંગ્રામસિંહ સોની, તેમજ તેજ સૈકામાં ખંભાતના નવાબના વખતમાં શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ એ આદિ તથા વિમલમંત્રી, ઝાંઝણ, સાજણ શેઠ એ આદિએ જૈનમંદિરો, જ્ઞાનભંડારો એ આદિ ધર્મક્ષેત્રને લાગવગ ચલાવી સારી રીતે પોષેલ છે, તે તેઓના ઐતિહાસિક ચરિત્રોથી સમજાય છે અને એઓએ આમ કર્યું છે, તે સ્વાભાવિક છે બધા સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાનો સમય આવ્યે પોતપોતાના સંપ્રદાયને પોતપોતાની રીતિએ પોષે એમાં નવાઇ નથી બૌદ્ધો, શાંકરાનુયાયીઓ, એ આદિએ એમ કર્યું છે તો જો વનરાજના વખતમાં જૈનોને રાજકાજમાં પગપેસારો લાગવગ મળ્યા હત તો તેઓ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા ન કરત પણ તેને પોષણ આપત વળી વ્યાપારાદિમાં ગુંથાવાથી જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા થઇ હોય, તો તે પણ એકાન્તિક વાત નથી વ્યાપારમાં ધન રળી તેઓ મંદિર-જ્ઞાનાદિ ક્ષેત્રોને પોષત પૂર્વે થયેલા ધનાઢ્ય જૈનો,—ચાહે તો તેઓ વેપારી હો અથવા રાજમંત્રી આદિ ઓધાવાળા હો,—પણ તેમણે પોતાના ધર્મના અંગભૂત મંદિર, જ્ઞાન, સાધુ—સાધ્વી આદિ સાત ક્ષેત્ર એ આદિ સાતે ક્ષેત્રને રૂડી રીતે પોષ્યાંજ છે, નવા મંદિરો કરાવ્યા તે, જુના સમરાવ્યા છે, ઘણા દુખી બાન્ધવોનું વાત્સલ્ય કર્યું છે, તીર્થયાત્રાર્થે સંઘ કાઢ્યા છે જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યા છે,—જે બધાના સમ ગુરૂપ કીર્તિસ્થંભો હાલ કોઇ ન કરાવી શકે એવા શત્રુંજય, આબુ, ગિરનાર

આદિનાં જીનમંદિરો, જેસલમેર—પાટણ—અમદાવાદ-મેડતા—જોધપુર—ખંભાત—લીંબડી આદિના જ્ઞાન ભંડારો જીનાલયના શિલાલેખો તથા તે તે પુરૂષોનાં ચરિત્રરૂપે વિદ્યમાન છે. આમ જોતાં વનરાજના વખતમાં જૈનો રાજકાજ વ્યાપારાદિમાં પડતાં તેઓએ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી અગાઉથી ઘસાતી આવતી પ્રાકૃત વિશેષ ઘસાવા પામી એ વગેરે આશયની આનુમાનિક પણ કૃત્રિમ દલીલો નિરર્થક છે. આમ આ ત્રણ મુખ્ય કૃત્રિમ દલીલોનો ઉહાપોહ થયો. હવે એ દલીલોની ઉપદલીલોપર થોડા દૃષ્ટિપાત કરી **ગુજરાતી ભાષા કઇ ભાષામાંથી અવતરી હોવા યોગ્ય છે ? તેમજ ગુજરાતી કોને કહેવી ?** એના થોડાક વિચાર બતાવી આ વિષયને ઉપસંહરશું.

ચર્ચાસંપન્ન વિષયમાં રા૦ મન:સુખભાઇની અથવા રા૦ "મનુ"ની અથવા યથાયોગ્ય બંનેની નોંધ લેવા યોગ્ય ત્રણ પેટા દલીલો છે :—

(૧) જુદા જુદા વિદ્વાનોના આધારે બતાવ્યું છે, કે અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થઇ ; અને શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઇ.

(૨) પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાંજ હતું ; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા,—જેમ જૈનબૌદ્ધ સિવાયનાં નાટકોમાં દેખાય છે, તેમ.

(૩) રા૦ રા૦ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો આધાર લઇ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પ્રાકૃતના " પાણિનિ " ઠરાવ્યા છે.

આ પેટાદલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે :—

(૧) " સુતારનું મન બાવળિયે "—તેમ આ દલીલનું ગુપ્ત રહસ્ય એ છે કે કોઇ વિદ્વાનના આધારે કહી શકાય એમ છે, કે

(જૈનોના) પ્રાકૃતમાંથી કે અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી કે તે અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત પછીની એક પેઢીમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો અને એની કીર્તિ જૈનોને મળે ?—અમે આગળ બતાવવાના છિયે, કે ગુજરાતીનો જન્મ અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી થયો છે ; **પણ તે જૈનોની સૂત્ર—પ્રકરણની પ્રાકૃત ભાષા અપભ્રષ્ટ થઇને તેમાંથી નહિ ; પણ દેશની પ્રચલિત સામાજીક પ્રાકૃત અપભ્રષ્ટ થઇ તેમાંથી, કેમકે સામાજીક પ્રાકૃત એકલા જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની ન હોતી.** કોઇ કોઇ વિદ્વાનોના મતે ચર્ચાકાર કહે છે કે અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થઇ અને શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઇ ; કોઇ વિદ્વાનો ભલે એમ કહેતા હોય પણ ગુજરાતી અને અપભ્રષ્ટપ્રાકૃત વચ્ચે શૌરસેનીને રાખવાની જરૂર નથી. શૌરસેની અને અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતના દાખલા તપાસિયે તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે બંને ભાષા સ્પષ્ટ વિભિન્ન છે ; અને અપભ્રષ્ટમાંથી ગુજરાતી ઉતરી શકે છે, તેવી સરળતાથી શૌરસેનીમાંથી ઉતરી શકતું નથી. બંનેનાં એકેક ઉદાહરણ લઇએ :—

વિ૦ સં૦ ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રી જીનપ્રભસૂરિએ જૈનોના આઠમા તીર્થંકર

શ્રી ચંદ્રપ્રભુની સંસ્કૃત—પ્રાકૃત—શૌરસેની—માગધી—પૈશાચિકી—ચૂલાપૈશાચિકી—અપભ્રંશ અને સમસંસ્કૃત એમ જુદી જુદી ભાષાઓમાં સ્તુતિ કરી છે, જે મૂળરૂપે છપાય ગઇ છે, તેમાંથી આ બે ઉદાહરણ લીધાં છે. તેનો અર્થ પણ અમને બેસે છે તેવો નીચે આપિયે છિયે ;

(૧) શૌરશેનીનું ઉદાહરણ.

" विगददुहहेदु मोहारिकेदूदयं दलिदगुरुदुरिद मध विहिदकुमदरसयं ।
" नाथ तं नमदि जो संदटनदवत्सलं लहदि निचं दि' गतिं सोहदं निम्मलं॥"

આનો અન્વય અમને સમજાયો છે તેવો આપ્યો છે. એ ક્રમમાં અર્થ ટાંકિયે છિયે :—(૧) अघ=અથ. મંગળવાચિ. (सं० अथ). (૨) विगददुहहेदु=વિગતદુઃખહેતુ ; દુઃખનાં કારણ (રાગદ્વેષાદિ) જેનાં નાશ થયાં છે એવા હે નાથ! (सं०विगतदुःखहेतो) (૩) नाथ=હે નાથ ! (स० नाथ); (૪) जो=જે; (स०). (૫) मोहारिकेदूदयं=મોહરૂપી શત્રુને કેતુના ઉદય સમાન, એવો જે તું, તેને; (मोहारिकेतूदय); (૬) दलिदगुरुदुरिदम्=મહત્ પાપ જેણે દળી નાંખ્યું છે; એવો તું, તેને (स० दलितगुरुदुरितम्); (૭) विहिदकुमदक्खयं=કુમતનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, એવો તું, તેને (स० विहितकुमतक्षयं); (૮) सदटनतवत्सलं=તને હમેશાં નમે છે, તારી આજ્ઞા આરાધે છે, તેનું વાત્સલ્ય કરનાર એવો તું, તેને (स० सततनतवत्सल); (૯) तं=તને, (स त्वाम्); (૧૦) नमदि =નમે છે; પ્રણમે છે; આજ્ઞામાં રહે છે; (सं० नमति); (૧૧) दि=તે, (सं० सः); (૧૨)निचं=નિત્ય; શાસ્વત, (स० नित्याम); (૧૩) सोदद (?) सोहदं (?) सोयदं (?) =(૧) सोहदं=શોભાવાળી (स० शोभदां) (૨) सोयद=સુખ આપનારી (सं० सौख्यदां); (૧૪) निम्मल=નિર્મલ, (सं निर्मला); (૧૫) गतिं=ગતિ, (स० गतिं); (૧૬) लहदि=લહે છે; પામે છે; (स० लभते).

(૨) અપભ્રંશ પ્રાકૃતનું ઉદાહરણ.

"सासयसुखनिहाणु नाह न दिठो जोहिं तउं ।
"पुन्नविहूणउ जोणु निफ्फलजम्मु तिहं नरपसुहं॥"

આનો અન્વય પણ અમને સમજાય છે, તેવો આપિયે છિયે (૧) सासयसुहनिहाणु= શાસ્વત સુખનાં નિધાન એવા હે! નાહ! (नाथ !) (सं=शाश्वतसुखनिधान), (૨) नाह= નાથ; (सं०नाथ), (૩) जेहिं=જેણે (स० येन); (૪) तउं=તને (स० त्व), (૫) न=નહિં નથી (सं० न); (૬) दिठो=જોયો (स० दृष्टः); (૭) तिहं=તેને (स० ते). (૮) पुन्नविहूणउ=પુણ્ય વિહિન; પુણ્ય રહિત (स० पुण्यविहीन); (૯) निफ्फलजम्मु=નિષ્ફલ જન્મવાળો; (स निष्फलजन्मानम्); (૧૦) नरपसुहं=નરપશુજેવો, (सं० नरपशुम), (૧૧) जाणु=જાણો અથવા જાણું છું (स जानित અથવા जामीहि અથવા जानामि).

આ બે ઉદાહરણ જોતાં કઇ ભાષા ગુજરાતીને વિશેષ મળતી છે, અને કઇમાંથી ગુજરાતીનું અવતરણ થયું હોવા યોગ્ય છે, સીધું કે એકાદ પેઢી મુકીને, એ સમજી શકાય એમ છે. (૨) પ્રાકૃતનો સ્વાંગ હવાલો જૈનોને આપવા બીજી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે, કે પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાંજ હતું; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકો પાત્રોને સોંપતા; જેમ જૈન-બૌદ્ધ નાટકો સિવાયનાં બીજાં નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં દેખાય છે.

આ દલીલમાં પણ જબરી સમજ ફેર છે, તે જોઇએ;—

(૧) પ્રાકૃત જો એકાંત જૈનોની માલિકીની હત તો ચર્ચા ચલાવનાર રા૦ "મનુ" પતંજલિએ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેત નહિ; પાણિનિ અપર નામ પતંજલીએ વિ૦ સં૦ દોઢ સૈકા પૂર્વે નવનંદના રાજ્યમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું છે;* પાણિનિ જૈન ન હતા; અને જો પ્રાકૃતને એ હલકી ભાષા સમજતા હત, તો નિઃસંશય પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચતાં વિરમત.

(૨) તેમજ જૈન ઇતિહાસ અને કથાસરિત્સાગર અનુસાર પાણિનિના સમયમાં થયેલા વરરૂચિ પંડિતે **પાકૃતપ્રકાશ** લખ્યો છે, તે પણ તે ન લખત; કેમકે તે જૈન ન હોતા. કાલિદાસ પંડિતના **જ્યોતિર્વિદાભરણ** અનુસાર જો જોઇએ તો આ વરરૂચિ વિક્રમ નૃપના ધન્વંતરી ક્ષપણક આદિ પંડિતોમાંના એક હતા; એટલે એમ થવા જશે કે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતમાં આ **પ્રાકૃતપ્રકાશ** લખાયું; અથવા હાલના વિદ્વાનો માને છે, તેમ જો વિ૦ સં૦ છઠ્ઠા સાતમા સૈકામાં વિક્રમ થયા હોય અને આ વરરૂચિ તે વખતના હોય તો છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં પ્રાકૃત જે ક્ષય પામતું સંભાવવામાં આવ્યું છે, અને જેને જૈનેતર અન્યે હલકું ગણ્યું સંભાવ્યું છે, તેનું વ્યાકરણ જૈનેતર વરરૂચિએ રચી ઉલટું પોષ્યું દેખાશે.

(૩) તેમ જ જૈન-બૌદ્ધ નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં પ્રાકૃત શા માટે મુકવામાં આવી છે, તેનો હેતુ જ સમજ્યા વિના જૈનેતરપર દોષ મુકાયો છેઃ—કેમકે,

(અ) જૈનેતર નાટકોથી બૌદ્ધ-જૈન નાટકોને આ વિલક્ષણ ભેદમાંથી અલગ રાખવાની જરૂરજ નથી. જૈન-બૌદ્ધનાં નાટકોમાં પણ હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકાયલી છેઃ—

મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, પ્રબોધ ચંદ્રોદય, માલતી માધવ—ઇત્યાદિ.... ...	અન્યનાં કરેલાં પણ બૌદ્ધને લગતાં નાટકો છે.
નલવિલાસ, રઘુવિલાપ, અનર્ઘ્યરાઘવ, રત્નાવલી, કરુણાવજ્ર, નિર્ભયભીમ—ઇ૦	જૈનોનાં કરેલાં નાટકો છે.
વિક્રમોર્વશીય, શાકુંતલ, મહાવીર ચરિત ઉત્તર રામચરિત, વેણીસંહાર-ઇ૦ ...	અન્યનાં રચેલાં બૌદ્ધ-જૈનેતર નાટકો છે.

---

*રા. રા. ધ્રુવના મત પ્રમાણે આ વાત અસમંજસ છે.

'આમાં હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મુકાઇ છે; એટલે જૈન-બૌદ્ધ અને ઇતર એવો ભેદ પ્રાકૃત પરત્વે દાખવવાનું અહિં કારણ નથી.

(આ) ત્યારે જૈન-બૌદ્ધેતર નાટકોમાં હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકવામાં આવી છે, તે પ્રાકૃતનું મહત્વ એ નાટકકારોને ન હોતું એ કારણે નહિ; પણ નટ, વિટ, દાસી, બાળ, સામાન્ય સ્ત્રી આદિની આ પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા છે એ દેખાડવા. નાટકકારો પોતાનાં નાટકમાં યથાશક્તિ સહજ ભાવ લાવવા ચુકતા નથી. વ્યાકરણ બોધથી અનભિજ્ઞ એક ગામડિયા ગમારના મુખમાં વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કારી ભાષા મુકવી; **સહજ સ્વાભાવિક** ગણાય ? નહિ જ ; અને તેથી નાટકકારો હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં દેશની પ્રચલિત, સામાન્ય સમૂહના વપરાશની સામાજીક પ્રાકૃત ભાષા મુકતા. તે તે નાટકોની ટીકા લખનારાનું પણ આ આશયનું કથન છે ; અને તેથી એમ પુરવાર થાય છે, કે સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણાદિ જાણનાર વિદ્વાનોની વિશેષ હતી ; અને પ્રાકૃત ભાષા જનસમૂહની સામાન્ય હતી ; વિદ્વાનોને બંને ભાષા ગ્રાહ્ય હતી ; સામાન્ય જનસમૂહને પ્રાકૃત જ ગ્રાહ્ય હતી.

(ઇ) અને એમ હોવું જ જોઇયે. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીયે કે દરેક ભાષા તેનાં ચાર સ્વરૂપની અનુસંધિ પૂર્વક રહે છે. (૧) તે ભાષાનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ (૨) તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ (૩) તેનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ (૪) તેનું અપભ્રંશીય સ્વરૂપ. આપણે હાલ વ્યાકરણવિશિષ્ટ ઇંગ્રેજી ભણ્યા હોવાથી આપણે એ સંસ્કારી ભાષામાં બોલિયે-લખિયે ; પણ ધારો કે આપણે વિલાયત જઇએ, તો ત્યાંના સામાન્ય જનસમૂહ પાસેથી એ વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા **સાંભળવાની** આશા રાખશું ? નહિ. કેટલાંક ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરૂષો બાળકો ઇંગ્રેજીનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં એવી ગુણ ગુણ વાતો કરતાં હોય છે, કે આપણે ઇંગ્રેજી વ્યાકરણના ગમે તેવાં "ખાં" હોઇયે, પણ આપણને થોડો વખત એ પ્રાકૃત સ્વરૂપનો પરિચય થતાં સુધી તો મુંઝાઇ રહેવું પડેજ. આ ઉપરથી કહેવાનું કે નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા આણી છે, તે નટ, વિટ, આદિ સામાન્ય જનોની સહજ ભાષા હોઇ તેઓનો વાણીવ્યાપાર એ ભાષામાં હોવો જોઇયે એવો અકૃત્રિમ ભાવ આણવા માટે ; નહિ કે એ નાટકકારોને પોતાને પણ, ભલે લખવામાં વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃત તેણે વાપરી હોય, પણ બોલવા આદિના વ્યવહારમાં તો ભાષાનાં ઓછાં-વધતાં પ્રાકૃત સ્વરૂપને જ અવલંબવું પડેલ.

(૩) ત્રીજી પેટા દલીલ એવા આશયની લાવવામાં આવી છે કે રા૦ રા૦ **કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના** કહેવા મુજબ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાકૃતના " પાણિનિ " છે ; **અને તે વાતને લગભગ બધા વિદ્વાનો કબુલ** કરે છે. રા૦ " મનુ " તરફથી એકાદ વિદ્વાનની સંમતિ ટાંકવામાં આવી હત તો સારૂં હતું. રા૦ મુને કોઇ અભિપ્રાય વિશેષે એમ કહ્યું હશે ; કે જે અભિપ્રાય સમજ્યા વિના રા૦ " મનુ "

પોતે અગાઉ પતંજલિને ઈ૦સ૦ પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણના રચનાર જણાવ્યા જતાં પુનઃ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ઓળખાવે છે ! શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પણ પ્રાકૃતમાં, જૈનોની પ્રાકૃતમાં, વ્યાકરણ–નામમાળા લખાયાં છે. વિ૦ સં૦ બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પાદલિપ્તસૂરિની પ્રાકૃત (દેશી) નામમાળા, ત્યાર પછી વિ૦સં૦ દશમી સદીમાં થયેલા શ્રી ધનપાળ પંડિતની "તરંગલોલા" નામની દેશીનામમાળા આ બંને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે થયેલ છે. તેમ જ તે પહેલાંના જૈનેતર પાણિનિય તથા વરરૂચિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છે. જેમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પાણિનિ, શાકટાયન, કાતંત્ર, સિદ્ધાંતચંદ્રિકા, કંઠાભરણાદિ સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયાં છે છતાં, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધહૈમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું, તેમ પાણિનિ, ધનપાળ આદિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે. **સ્વાભિપ્રેત સરળ—સુગમ—રસિક શૈલિએ દરેક જુદા જુદા વિદ્વાનો એકજ આશયની જુદી જુદી કૃતિઓ જુદી જુદી રીતે, જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે, જુદા જુદા સમયે કરે ?** વાત આમ છે, ત્યાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને પ્રાકૃતના પાણિનિ ગણવા આદ્ય પ્રગટ કર્તા ઠરાવવા અને એમ ઠરાવી જૈનોની પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીનો અવતાર સંભાવી ગુજરાતીના જન્મનું માન જૈનોને આપવાની યુક્તિ વિદ્વાનો તો કળી જશે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે ઓળખાવવામાં આવે તો તે ઠીક છે. ચર્ચા સંપન્ન પ્રશ્નની પૂર્વાપરવિરોધયુક્ત તુટતી દલીલોનો વિવેક અત્ર સમાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા શામાંથી અવતરી હશે!

ગુજરાતી ભાષા અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી છે. અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતનો વિ૦ સં૦ ચૌદમી સદીની સ્તુતિમાંનો દાખલો આપણે ઉપર ટાંક્યો છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની પહેલાં જ તરતમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસૂરિનો "આગમ અષ્ટોતરી" અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતમાં છે, તે પ્રથમનું પણ અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત હોવું જોઇયે' શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના વારાનું તથા ત્યાર પછી એક સૈકા પછી થયેલા શ્રી મેરુતુંગસૂરિનું તથા ત્યાર પછી થયેલા શ્રી પદ્મનાભ આદિનું એમ અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતનાં ઉદાહરણો રા૦ ધ્રુવે આપણને આ પરિષદ્‌ની બીજી બેઠકના પ્રમુખ સ્થાનેથી સંભળાવ્યાં હતાં. આ અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત તે જૈનોને સ્વાંગ માલિકીની તેઓના સૂત્ર–પ્રકરણોની પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રષ્ટ થયેલી પ્રાકૃત નહિ; જૈનોની એ પ્રાકૃત તો અવિચ્છિન્ન ધારાએ ચાલી આવી છે, એમ આપણે સવિસ્તર ઉપર જણાવ્યું છે. આ અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત તે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજીક વપરાશની પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ પામેલ તે. ગુજરાતી ભાષાનું જેમાંથી અવતરણ થયું, તે સામાજીક અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત. કોઇ કહેશે, કે પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યવહાર જૈનોમાંજ હતો; બ્રાહ્મણાદિ અન્યમાં તો શુદ્ધ સંસ્કૃતથી વ્યવહાર ચાલતો. આ માનીનતા એકપક્ષી છે. ભલે બ્રાહ્મણાદિ લખવાનો વ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા હોય, ભલે તેઓએ લખવામાં કદાચ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય, ભલે જૈનોએ બોલવા–લખવામાં પ્રાકૃતથીજ વ્યવહાર કર્યો

હોય, પણ એટલું તો નિઃસંશય માનવું પડશે કે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજીક પ્રાકૃત ભાષામાં તે બંનેનો હાથ હતો; બંનેનો વ્યવહાર ઓછો-વધારે પણ હતો. સામાન્ય જનસમૂહ જે વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતથી અજ્ઞાત-અપરિચિત હશે, તેની સાથે વ્યાકરણાદિ સંસ્કૃતના જાણનાર બ્રાહ્મણોને અવશ્ય પ્રાકૃતમાં વ્યવહાર કરવો પડયો હશે; અને બ્રાહ્મણોએ પ્રાકૃતપતિ મુખ મચકોડી સામાન્ય જનસમૂહ પાસે પણ સંસ્કૃતવાણી વ્યાપાર કરવાનો એકાંત આગ્રહ કર્યો હોય તો, ભદ્રંભદ્રંમાંના મુમ્બા-પુરી-ગ્રાંટરોડ અગ્નિરથાલયમૂલ્યપત્રિકા આપો ઇ૦,-એમ કહેનાર પાત્રની સંસ્કૃત નહિ જાણનાર પારસી ટીકીટમાસ્તરે જેવી ખબર લીધી, તેવી ખબર લેવાઇજ હોય, કહેવાનો આશય એ કે, સામાજીક અપભ્રષ્ટપ્રાકૃત ભાષામાં જેનો બ્રાહ્મણો બધાનો હિસ્સો હતો, અને એમાંથી ગુજરાતી અવતરવા પામી છે.

ગુજરાતી કોને અને કયારથી ગણવી ?

આ પ્રકરણનો આ છેલ્લો પ્રશ્ન છે. ગુજગતી કોને અને કયારથી ગણવી? હાલ આપણે જેને ગુજરાતીરૂપે ઓળખિયે છિયે, તે ગુજરાતીને મળતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગુજરાતી જણાય અને જે મધ્યમવર્ગના વિદ્વાનને તરત સમજવામાં આવી શકે, એને ગણવી. અને તેવી ગુજરાતીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રંથ મળી આવે, ત્યારથી આ ગુજરાતીની શરુઆત ગણવી; આવી ગુજરાતીમાં ગુજરાતીભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રોનાં જાતિ-વચન આદિની થોડી છુટ મુકવી પડશે; પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કવચિત્ કવચિત્ વચન-જાતિ હાલનાં વ્યાકરણને અનુસરતાં નહિ દેખાય, તથાપિ ગુજરાતી હોવાથી તેમાંનો ભાવ તો બરાબર બંધ બેસશે; આ ગુજરાતીને વિદ્વાનો એક મત થાય તો એના મૂળ ભાવ સ્ખલિત ન થાય તેવી રીતે સંસ્કારી ગુજરાતીમાં અવતારવાની છુટ લેવી. શ્રી નરસિંહ મેહતાની પૂર્વે થયેલા જૈન આચાર્યોના ગુજરાતી ભાષાના લેખો મળ્યા છે; એની કેટલાકની નોંધ અમે આ વિષયના પ્રથમ પ્રકરણમાં લીધી છે. એ પ્રથમ પ્રકરણ લખ્યા પછી અમને વિ૦ સં૦ ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં લખાયલા "રાજશેખર"ના "વસ્તુપાળના રાસ" ની માહિતી મળી છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ "ભરતબાહુબળીરાસ" "ક્ષેમપ્રકાશ રાસ" ની નોંધ લેવી ભુલી ગયા છિએ. આ સિવાય બીજું પણ સાહિત્ય જુદા જુદા ભંડારોમાં હોવું સંભવે છે. રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તા. ૮-૯-૦૯ ના પત્રમા અમને લખે છે, કે-"રાસોની યાદીની પ્રત માટે બહુ આભારી છું એ યાદીમાં નોંધાયલા સાહિત્ય ઉપરાંત બહુ* બીજું જૈન રાસાત્મક સાહિત્ય છે. એ પણ નોંધાય તો ઠીક ઇત્યાદિ." આ ઉપરથી

* રા. રા. ધ્રુવ જણાવે છે કે હમણાંજ તેઓના જોવામાં બે રાસ આવ્યા છે; બંને જૈન છે; એક વિ૦ સં૦ ૧૨૨૫ કે ૧૨૪૫ નો અને બીજો વિ૦ સ૦ ૧૩૨૭ નો "સપ્તક્ષેત્રી" નામે છે. અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત લાગે છે.

સમજાય છે, કે આ વિદ્વાન્ પુરુષે બીજા રાસો જોયા છે. રા. રા. * હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ પાસે પણ વિશેષ સમૂહ સાંભળ્યો છે. વળી રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર પણ આ રાસોની યાદી જોઇ બીજા પણ રાસો ડેકન † કૉલેજ લાયબ્રેરીમાં જોયા હોવાનું અમને જણાવે છે. આમ જોતાં અનુમાન થાય છે, કે પંદરમા સૈકા પહેલાંનું પણ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય શોધખોળથી મળી આવે. એ ગમે તેમ થાય, પણ ગુજરાતી કયું અને ક્યારથી ગણવું એ અંગે અમને જે લાગે છે તે જણાવ્યું છે. રા. ધ્રુવે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીના ફકરા, શ્રી મેરુતુંગસૂરિના સોરઠાનો જેવાં પદો, વિવેકવિલાસના ફકરા, પદ્મનાભના કહાનડદે પ્રબંધના નમુના ટાંકયા છે; એને ગુજરાતી કે અપભ્રષ્ટ ભાષાનું નામ આપવું એ વાત વિચારવા જેવી છે; અમને તો એ ફકરા બેસે છે, પણ તે ગુજરાતીના બોધને લઇને એમ તો નહિજ. આપણે ડા૦ બુહ્‌લરનાં પુસ્તક ઉપરથી એકાદ બે ઉદાહરણ ટાંકિયેઃ—

"अट्ठय मूढ सहस्सा वीसलरायस्स वार हम्मीरा ।
"इगवीस सुरत्ताण तई दिणा जगडु दुब्भिक्खे ॥"
"दानसाल जगडु तणी केती हूई संसारि ।
"नउकरवाली मणिअ जे तेहिं अग्गल विआरि ॥"

જગડુશા પર કોઇએ લખેલાં આ બંને અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃતનાં પદ છે; પહેલું જરા અઘરૂં લાગે છે; બીજું સરળ છે. જગડુશા ચૌદમા સૈકા (વિ૦ સં૦) માં થઇ ગયા; એટલે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણિયે તો પંદરમાં સૈકાનું કવિત છે. એને આપણાથી ગુજરાતી તો કહી શકાય એમ નથી. પંદરમા સૈકામાં અપભ્રષ્ટ પ્રાકૃત લખાયું હોય તેથી તે સૈકામાં ગુજરાતી ન લખાયું હોય એમ પણ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી; કેમ કે આજે પણ ગુજરાતી પ્રચલિત છતાં રસિકો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ કૃતિઓ કરે છે. એટલે ચૌદમાં સૈકામાં પણ ગુજરાતી લખાયું હોય એની શોધ ખોળ કરવા જેવી છે. વિ૦ સં૦ ૧૪૧૨માં લખાયલો જૈન **"ગૌતમ સ્વામીનો રાસ"**— આમાં બે ભાષા છે; એક વથ્થુ (વસ્તુ summary substances) અર્થાત્ અવતરણરૂપે આગળ શું વિસ્તાર આવે છે, તેની સાર સમુચ્ચયરૂપ પ્રાકૃત બદ્ધ ગાથા અને બીજો છંદવિભાગ. આ પ્રગટ ગુજરાતીમાં છે; જૈન પરિભાષાના અજાણપણાને લઇ કદાચ કંઇ ન સમજાય તો તે જુદી વાત છે; તે પરિચય વિશેષે સમજી શકાય; બાકી ભાષા સરળ-રસિક ગુજરાતી છે; અલંકારિક છે.

---

* રા. રા. કાંટાવાળાના પત્રથી જણાય છે, કે તેઓના જોવામાં "સુરૂપાળનો રાસ" આવ્યો છે; અને "રાણી રૂપસુંદરી" નો રાસ લખાયો છે, એવું તેમનું ધારવું છે.

† ડેકનકૉલેજની લાયબ્રેરીમાં અમે યાદીમાં આપેલા રાસો સિવાય બીજા પણ છે.

"जेम सहकारे कोयल टहू के,
"जेम कुसमवने परिमळ वहे के;
"जेम चंदन सुगंध निधि
"जेम गंगाजल लहेरे लह के,
"जेम अंबर तारागण विकसे,"

ઇત્યાદિ ભાગ જોતાં પ્રતીત થાય છે, કે ભાષા મીઠાશવાળી અલંકારીક છે. આ રાસના કર્તાનો બીજો "હંસ-વચ્છ" રાસ પણ મીઠાશવાળી અલંકારિક ભાષામાં છે. તેમાં પણ વસ્તુ અને છંદ એવા બે વિભાગ છે. આ રાસ અમે આ પરિષદ્‌ના પ્રદર્શનમાં મુક્યો છે. પ્રાચીનતમ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય મુદ્રિત થઇ હવે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, અને મતભેદરૂપ દૃષ્ટિ દૂર થશે. તથાસ્તુ! ઇતિ શમ્.

મનઃસુખ વિ૦ કીરતચંદ મેહતા.

ભાષાશૈલી.

(અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ, એ., એલએલ, બી.).

સાહિત્ય તે એક કળા છે, ને વધારામાં રસિકકળા છે. કવિતા, વાર્તા, સંવાદ, નિબંધ વગેરે સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે, તે દરેકને શોભાવનાર દરેકમાં રસિકતાનો ગુણ આણનાર કેટલાંક અગત્યનાં સાધનો આવશ્યક છે. ભાષા સરળ અને સુંદર જોઇએ, શૈલી ઉત્તમ અને અસરકારક જોઇએ, વિચારો નવા કે નવીન સ્વરૂપમાં મૂકાયલા અને પરસ્પર સમ્બદ્ધ જોઇએ. વિચાર ને શૈલીનો સમ્બન્ધ, વસ્તુ ને આકારના સમ્બન્ધ જેવો છે એક સુંદર લેખને એક સુંદર ચિત્ર સાથે સરખાવી શકાય. જેમ ચિતારો કોઇ અમુક વસ્તુ કે કોઇ અમુક મનુષ્યનુ ધ્યાન રાખી તેનું ખોખું પ્રથમ તૈયાર કરે છે, અને પછી સપૂર્ણ આકાર આણવા ખાતર જો તે ચિત્ર માણસનુ હોય તો તેના મોના બરાબર સ્વરૂપનુ ઓળખાણ આપવાને ખાસ રગ, કરચોળી વગેરેનો પ્રકાશ આપી શોભીતાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે, અને જો તે ચિત્ર કોઇ બીજી, સજીવ વા નિર્જીવ વસ્તુનું હોય, તો તેમાં પણ રગ વગેરેની ખૂબી બરાબર આણે છે, તેમ જ લેખક, વિચારોને શૈલીનાં વસ્ત્ર પહેરાવી વાચકવર્ગ સમક્ષ શોભીતા કરી આબેહૂબ ખડા કરેછે. જે મનુષ્યનું કે જે વસ્તુનુ ચિત્ર ચિતારો આપે તેની સુંદરતા ઘણીએ હોય પણ જ્યાંસુધી પોતાની પીછીથી ચિત્રને તે દેખાવડુ ન કરે ત્યાંસુધી તેનો શ્રમ વ્યર્થ છે; તેમ જ વિચાર ઘણાએ સુંદર હોય, પણ જે ઢબમા તે જાહેર કરવામાં આવે તે બરાબર ન હોય તો તે માટે કરવામા આવેલુ કામ નિર્મૂલ્ય થાય છે.

હવે શૈલી તે શું ને શૈલીની આવશ્યકતા કેટલી છે તે જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલી તે ભાષા નથી, છતાં ભાષા સાથે એને ગાઢ સમ્બન્ધ છે. શૈલી તે વાણીના અલકાર નથી, છતા અલકાર સાથે એને નીસબત નથી એમ નથી. અમુક લેખમાં જે અમુક ભાષા જે અમુક અલકારો, જે અમુક વાક્યરચનાઓ ને વિચારવ્યવસ્થા, અને જે અમુક માનસિક વલણ જોવામાં આવે તે સર્વેથી ઉભુ થતું લેખનુ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ—તેને આપણે શૈલી કહીએ છીએ અગ્રેજીમાં એને Style કહેછે અને 'મનમાં તેવુ બહાર,' એ નિયમાનુસાર Style is the physiognomy of the mind, and a safer index to character than the face." (cf. Schopenhauer on 'Style') મતલબ કે શૈલી, તે મનનું બહિ સ્વરૂપ છે, અને મુખાકૃતિના કરતાં પણ વધારે સારી રીતે લક્ષણનું સૂચક છે કવિતા લો કે વાર્તા લો, નિબંધ રચો કે ભાષાન્તર કરો, નાટક લખો કે સવાદ લખો, સાહિત્યનુ ગમે તે અગ આપણુ ધ્યાન ખેંચે તેમા ભાષા, અલકાર, વાક્યરચના ને વિચારવ્યવસ્થામાં સૌંદર્યની આવશ્યકતા નથી એમ કયો સાહિત્ય પ્રેમી પુરુષ કહી શકશે? કોણ કહેશે કે શૈલી વિષે સાવધાન રહેલું

જરૂરનું નથી? ખરૂં જોતાં શૈલી વિષે યોગ્ય ધ્યાન આપવાની ત્રિવિધ આવશ્યકતા છે; પ્રથમ, સાહિત્યદૃષ્ટિથી; દ્વિતીય, સમાજદૃષ્ટિથી; ને તૃતીય, કાંઇ ઉચ્ચતર દૃષ્ટિથી. આ દરેકને વિષે જરા વિસ્તારથી બોલીએ.

સાહિત્ય જ એટલે શું? શૈલીપર લક્ષ આપ્યા વગર રચાયલા જાતજાતના લેખ, સાહિત્યના નામને જ લાયક નથી. આપણે સાધારણ વાતચીત કરીએ છીએ તેમાં ને સાહિત્યમાં લખાયલી વાતચીતો—જે સંવાદના નામથી ઓળખાય છે—તેમાં ફેર શો? બન્નેમાં જિંદગીના રોજના વિષયોથી માંડી ફીલસુફીના મહાન્ પ્રશ્નો આપણે ચર્ચી શકીએ; પરંતુ એકમાં જ્યારે આપણે જે જે શબ્દો બોલીએ, તે તે શબ્દોની વાક્યરચનામાં, અને તે તે વાક્યરચનાઓમાં અન્તરની ઊર્મિઓ દર્શાવવામાં જરા બેદરકાર રહીએ છીએ, ત્યારે બીજામાં તે તે સર્વ વીગતોમાં વધારે ધ્યાન આપી આપણે બને તેટલી સુંદર શૈલીમાં જ સંવાદ રચીએ છીએ. આ દ્વિતીય, તે સાહિત્ય છે; અને પ્રથમ તો માત્ર વ્યાવહારિક જીવન છે. વળી સાહિત્યનું બીજું કોઇ અંગ તપાસો.—નિબંધ. નિબંધ એટલે શું? ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી ઉત્તમ નિબંધો લખાયા નથી, એ સર્વ વિદિત છે. પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેનાર દરેક મનુષ્ય જાણેછે કે નિબંધનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ રીતે ખેડાયું છે. વિચાર અને ગંભીર વિચાર તો આપણે ઘણાએ અગત્યના વિષયોપર કરીએ છીએ પણ તે વિચાર આપણને જેમ આવે તેમ કાગળપર દર્શાવીએ તો તેથી કાંઇ નિબંધ નહિ તૈયાર થાય. નિબંધને માટે વિચારોમાં 'Unity of design' અને 'Restraint in the essayist's use of irrelevancy and egotism' જોઇએ, અર્થાત્ લેખની ઘટનામાં ઐક્ય જોઇએ—લેખમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક ઉદ્દેશ જોઇએ, અને નિબંધકારે અસમ્બદ્ધ અને અહંભાવ સમેત વાતોપર કાબુ રાખવો જોઇએ. સાહિત્યનું બીજું કોઇ પણ અંગ લઇશું તોએ માલુમ પડશે કે શૈલી વગર તે નકામું છે. નાટકોમાં ને નવલકથાઓમાં યોગ્ય શૈલી જોઇએ જ; અને કવિતામાં ન જોઇએ એમ કહેનાર બહુ ઓછા મનુષ્ય નીકળશે. કવિતાને 'આત્માનો આવિર્ભાવ' કહો કે 'ભાવનાઓનો સતત પ્રવાહ' કહો, પણ તેમ કહેવામાં ભાવનાનું બળ કવિતામાં વધારે જોઇએ એટલું જ આગ્રહથી સૂચવવામાં આવે છે કવિતાનું લક્ષણ આપવા બેસીશું ત્યારે તો વાણી ને વિચાર બન્ને પર લક્ષ આપી છન્દોબદ્ધ રચના કરી હશે તેને જ આપણે બહુધા કવિતા કહીશું. આત્માનો આવિર્ભાવ અથવા ભાવનાનો સતત પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન રીતે થઇ શકે; ઉદાહરણ તરીકે, ભારે દુઃખ આવી પડવાથી આપણે વારંવાર નિશ્વાસ કાઢીએ ને જીવનના અનુભવો દુઃખમય જ જોઇએ તો તેમાં આત્માનો આવિર્ભાવ, ને મનોભાવના એક જ જાતની હોવાથી તેનો સતત-પ્રવાહ થશે, તેથી શું જે જે ઉદ્ગારો આપણે કાઢીશું તેને કવિતાનું નામ અપાશે? નહિ જ. ગુંચાયલી ચર્ચાઓનાં દ્વાર ખોલવાનો અત્ર બીલકુલ ઉદ્દેશ નથી, પણ માત્ર એટલું જ સચોટ રીતે કહેવા ઇચ્છા છે કે જો કોઇ કહેછે તેમ કલ્પના, કોઇ કહે છે તેમ ભાવના, ને કોઇ કહે છે તેમ કલ્પના ને ભાવના બન્ને કવિતાનાં બીજ છે, તો શૈલી ને સુન્દરરચના તે બીજને પોષણ આપી પ્રકાશમાં લાવનાર ભૂમિ છે. બીજ

કાગળના પડીકામા રહે કે ખાલી કુડામા રહે તો છોડ થવા જ નથી પામતો અને જમીન હોય પણ બીજને અનુકૂલ ન હોય તો છોડ સુદર, ને સપૂર્ણ વિકાસ પામેલો નથી થતો શૈલીની અગત્ય એટલી બધી છે કે દૈનિકપત્રોના લેખોને ઘણે ભાગે તેજ હેતુથી આપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાથી બહાર કાઢીશુ 'સાજવર્તમાન' 'સમીસાજ' કે 'મુમ્બઇ સમાચાર' જુઓ, તેમજ 'ઍડવોકેટ', 'ગેઝેટ' કે 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિઆ' પણ વાચો, ને શુ તેમાના લેખોને સાહિત્યમા સ્થાન આપવાનું તમને મને થશે ? સાહિત્ય એક કળા છે, તે અર્થ માન્ય ગખીએ તો તો એ લેખો સાહિત્યમા નહિ જ ગણાય પછી વિચારો દર્શાવનાર એક સાધન, એવો અતિ વિસ્તીર્ણ અર્થ લઇએ તો બધા જ લખાણ સાહિત્યમા ગણી શકાય પણ એમ તો વિજ્ઞાન તે ગણિતતુ પણ સાહિત્ય છે એમ કહેવુ પડશે છતા શુદ્ધ સાહિત્યમા --સાહિત્ય એક કળા છે તે અર્થમા એ બધુ સાહિત્યમાં નથી જ આવતું ભાષા વિચારવ્યવસ્થા વગેરે જે ગુણો શૈલીમા જોઇએ તે સાધારણ રીતે દૈનિકપત્રોમા જોવામા આવતા નથી અને વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ન જ આવે, કારણ કે જાતજાતના વિષયોપર જાતજાતની દૃષ્ટિથી ઘણી ઉતાવળે એમાના લેખો લખાય છે—તો પછી સાહિત્યના પવિત્ર મદિરમા એમાના લેખોને સ્થાન નજ અપાય આમા ભલે અપવાદ હોય કેટલાક ઉત્તમ લેખો સાહિત્યમા દીપી નીકળે એવા હોઇ શકે, છતા તેથી કાઇ નિયમને આચ આવતી નથી

પરતુ કોઇ મનુષ્ય એવો જ નીકળે કે તે કહેશે કે શૈલીપર સાહિત્યદૃષ્ટિથી મને કાઇ લક્ષ આપવાની જરૂર લાગતી નથી, તો તેને શુ કરવુ ? હા, તેને માટે આપણી પાસે કાઇ કાયદો નથી એ કબૂલ કરીશુ પણ રાજ્યના કાયદા કરતા પણ સમાજના વધારે અગત્યના છે અને બીજુ કાઇ નહિ તો સમાજદૃષ્ટિથી તો શૈલીપર આપણે ધ્યાન આપવુ જ જોઇએ જ્યાસુધી માણસ સમાજમા રહેછે ત્યાસુધી નગ્નાવસ્થામા ન ફરતા યથતા વસ્ત્રો પહેરીને જ એને બહાર નીકળવુ પડેછે તેમ ન કરે તો કોઇ ગાડો માણસ ધારશે તેમજ છેલબટુકની પેરે ફાકડાઇ કરનાર પણ સમાજમા ધિક્કારપાત્ર થાયછે જેમ પૂરતાં વસ્ત્ર ન પહેરવા તે સમાજનો અનાદાર કર્યા સમાન છે તેમજ લેખમા યોગ્ય શૈલી ન વાપરવી તે પણ એક રીતે વાચકને તુચ્છ કારી કાઢી તેનો અનાદર કર્યા બરાબર છે એનું પરિણામ એ આવેછે કે વાચક ગમે તેવી શૈલીવાળી ચોપડી આઘી નાખી દે છે જાતજાતની વૃત્તિઓવાળા આજના સમયમા નિર્માલ્ય ને નઠારી શૈલીવાળા લેખો વાચવાને ભાગ્યે જ કોઇ ઉદ્યમી પુરુષને વખત હોયછે કોઇપણ માણસનો લેખ સારો છે કે નઠારો તેની પહેલી કસોટી ઉપર ચોગીઆ નજર કરી તેની શૈલી જોવાથી થાયછે તેના શા વિચાર છે તે જોતા પહેલા તેણે કેવી રીતે વિચાર કર્યા છે તે જ જોવુ બસ છે, અને આનો નિર્ણય માત્ર શૈલીપરથી કરી શકાશે Schopenhauer કહેછે —'A man's style shows the formal nature of all his thoughts—the formal nature which can never change be the subjects or the character of his thoughts what it may it is as it were the dough out of which all the con

tents of his mind are kneaded. When Eulenspiegel was asked how long it would take to walk to the next village, he gave the seemingly incongruous answer : *Walk.* He wanted to find out by the man's hace the distance he would cover in a given time. In the same way, when I have read a few pages of an author, I know fairly well how far he can bring me." ("The art of literature" : "style")

"માણસની શૈલી, તે એના વિચારોનું બહિઃસ્વરૂપ દર્શાવે છે. એ બહિઃસ્વરૂપ એના વિષય કે વિચારો ગમે તે પ્રકારના હોય તોપણ કદી બદલી શકાતું નથી ; તે જાણે એક જાતની કસોટી છે અને તેમાંથી જે બધું ભરેલું હોય તેના લુવા કરી બહાર કાઢવામાં આવે છે, (અર્થાત્ શૈલી યોગ્ય પ્રમાણમાં વિચારોને પ્રકાશમાં આણેછે). જ્યારે યુલેન્સ્પાઇગ્લેલને પૂછવામાં આવ્યું કે જોડેનાં ગામમાં જતાં કેટલો વખત લાગશે ત્યારે એણે દેખીતી રીતે ઉત્તર અયથાર્થ એવો આપ્યો કે : 'ચાલો ' અમુક વખતમાં કેટલું અન્તર ચાલી શકાશે તે, એને પગલાંપરથી શોધી કાઢવું હતું. તેવી જ રીતે એક લેખકનાં કેટલાંક પાનાં મેં વાંચ્યાં હોયછે ત્યારે એ મને ક્યાંસુધી લઈ જશે તે હું સાધારણ રીતે જાણી શકુંછું, (અર્થાત્ એના પુસ્તકથી મને લાભ થશે કે નહિ તે હું નક્કી કરી શકુંછું "). વળી દમ્ભી કે સાદી, ગુંચવણ ભરેલી કે સ્પષ્ટ શૈલીપરથી વાચકો બીજો એક નિર્ણય પણ કરેછે ; ને તે, સ્વાભાવિક રીતે વિષય સાધારણ હોય ને તેની ચર્ચા અતીવ ગંભીર શૈલીમાં કરવા જઇએ તો માથાં કરતાં પાઘડી મોટી એવું થાય, એટલું જ નહિ પણ હાથે કરીને તેમ કર્યું હોય તો આપણે ડોળઘાલુ કરીએ અને અજાણતાં તેમ થયું હોય તોપણ દૂષિત તો કરીએ ; અને એ સ્થિતિમાં વાચકને આપણો લેખ વાંચવા નહિ ગમે, કદાચ વાંચશે તોપણ આપણા વિચારોની તેનાપર સારી અસર તો નહિ જ થાય. ગુંચવણ ભરેલી રીતે મૂકાયલા વિચારો ઉત્પન્ન થયલા પણ ગુંચવણમાં જ હોય છે એવું વાચક ધારે તો તે પણ ખોટું ન કહી શકાય. સ્પષ્ટ વિચારને ઘણુંખરૂં સ્પષ્ટ ભાષા જડી જ આવે છે. જો માણસ ગુંચવણ કર્યા વગર વિચારો કરી શકે તો તેવી જ રીતે તે કાગળપર પણ દર્શાવી શકે. અઘરાં, ક્લિષ્ટ ને સંદિગ્ધાર્થ વાક્યો લખનારના મગજમાં 'શું કહેવું છે' તેનું જ ભાન નથી એમ માની શકાય. છોકરાઓને જ્યારે કોઇ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ન આવડે ત્યારે મુખ્ય માર્ગ છોડી દઇ તેની આસપાસ, આડા અવળા ભટકે છે, અને લાંબા ઉત્તર લખી આવ્યા એમ માની તેઓ સ્વતઃસંતુષ્ટ રહેછે. પરિણામ આવે છોકરો ગરીબ હોય તો કપાળે હાથ દઇ ને નશીબનો વાંક કાઢેછે, ને ઉદ્ધત હોય તો પરીક્ષકનો દોષ કાઢેછે Know thyself એ Socratic સૂત્રાનુસાર આત્મનિરીક્ષણ તો બીચારાને સૂઝતું જ નથી. આવી જ રીતે ગુંચવણીઆ લેખકો જાત જાતની વિચિત્ર શૈલીમાં લખી, વળી અંગ્રેજી જ્ઞાન હોય તો—Subjective Style—આત્મલક્ષી શૈલીનું તેને નામ આપી જાતે હરખાય છે. આ વિષે વધારે, ખાસ આ

બાબતપર બોલતાં. આગળ કહેવામાં આવશે. પણ અહીં એટલું કહેવું ઉચિત છે કે સાહિત્ય થયું એટલે તે સમાજને માટે સમજી જ લેવાનું; ત્યાં પછી Subjective ને Objective, આત્મલક્ષી ને પરલક્ષીના તફાવતથી એમ માનવું કે એ સમાજને માટે નથી તો તે એક મોટો અક્ષંતવ્ય દોષ છે. " The style is the man. " " શૈલી તે જ પુરુષ છે, " એવું જે વાંચવામાં આવેછે તેનો અર્થ એજ છે કે માણસની શૈલીપરથી તેના લેખમાંના વિચારો અને તેના પોતાના સ્વભાવ વિષે નિર્ણય કરી શકાય છે. શૈલી વિષે બેદરકાર માણસ વિચારમાં પણ બેદરકાર હોય છે; દબદબા ભરેલી ને માત્ર શબ્દાડંબરવાળી શૈલીવાળા માણસ વર્તનમાં પણ દમ્ભી હોયછે; જોરસાદાર રીતે વિચાર દર્શાવનાર ઘણુંખરૂં જાતે પણ પોતાના વિચારને વિષે આગ્રહી હોયછે. ગમે તેવો શુમ્ભ જેવો માણસ હોયછે પણ તે ગુસ્સે થાયછે ત્યારે જાણે સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી જેવા મોટા મોટા વક્તાઓ પણ એના આગળ તુચ્છ છે. ગુસ્સાની વખતે શબ્દોની જાણે ધાણી ફુટેછે તેનુ કારણ ગુસ્સાની વાત વિષે એની એકાગ્રતા છે. બૈરાંઓ શોક કરેછે ને કૂટેછે ત્યારે પણ શબ્દો એમને ઉપરા ઉપરી મળી આવેછે તેનું કારણ એજ છે. તેમજ કવિઓનાં સુંદરમાં સુંદર કાવ્યો કે વક્તાઓનાં સુંદરમાં સુંદર ભાષણો પણ તેઓ જ્યારે અભિનિવેશ ને આગ્રહમાં હોયછે ત્યારે જ થાયછે. હૃદયની ઊર્મિઓ જ્યાં ઉભરાઇ જતી હોય ત્યા કયા કવિને શબ્દો શોધવા જવું પડેછે? કયા વક્તાને પણ શબ્દ કોષનુ ધ્યાન ધરવું પડેછે? અભ્યાસથી અને શબ્દો શોધવામાં લીધેલી મહેનતથી મૂળનાં કરતાં પણ ચઢીઆતી કવિતા કે ચઢીઆતું ભાષણ તૈયાર કરાય, અને તેમ થાય છે જ તે નિર્વિવાદ છે. પણ મૂળનો આધાર આગ્રહપર રહેછે. વાંચનાર આ બહુ સારી રીતે સમજે છે અને તેથી જ શૈલીની અગત્ય છે.

છતાં કોઇ માણસ દુરાગ્રહી નીવડી કહે કે શૈલીની અગત્ય છે જ નહિ અથવા તો નહિ જેવી છે, તો તેને માટે એક છેલ્લો ઉપાય છે, ને તે એ છે કે કાંઈ ઉચ્ચતર વિચારોથી પણ શૈલીપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે સાવચેત રહી માણસે યોગ્ય શૈલી વાપરવી એ તેણે પોતાને માન આપ્યા બરાબર છે. જે માણસ લખવામાં બરાબર લક્ષ ન આપે તે પોતાના વિચારોની અગત્ય બરાબર સમજતો નથી એમ ગુપ્ત રીતે કબૂલ કરેછે. આમ વિચારતાં શૈલીપર લક્ષ આપવાનો માણસનો એક ધર્મ થઇ પડેછે. એમ કહેવાય છે કે પ્લેટોએ પોતાનાં ' રિપબ્લિક 'નો (' પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ' નો) ઉપોદ્‌ઘાત જુદી જુદી રીતે સાતવાર લખી ને પછી બહાર પાડ્યો હતો. ખરાબ રીતે લખવાની ટેવ પડવાથી વર્તનપર કેવી માઠી અસર થાયછે તેનુ વિવેચન ઑ. મિ. જસ્ટિસ્ ચંદાવારકરે Convocation Addressમાં બહુ સરસ રીતે કર્યું હતું. પ્રમાદથી રચેલી શૈલીનુ પણ તેમ જ છે જિંદગીની દરેક નાની વીગતમા, મનુષ્યે પોતાની કાંઇ ફરજ છે એમ સમજવું જોઇએ, અને તેમ થયે જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ગામ્ભીર્ય વધી, લીધેલા શ્રમ સફળ થવાનો સબળ સભવ રહેશે.

હવે શૈલીની કેટલીક જાતો વિષે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સાદી, સંક્ષિપ્ત, મધુર, ને સ્પષ્ટાર્થ શૈલી બધાને પસદ પડેછે. આ દરેક ગુણ ઘણુંખરૂં સાથે સાથે

સમજશે કે ઓરડીમાં બેઠેલા એક ફીલસુફને માટે નહિ (not for the philosopher in his closet) પણ ગલીમાં ફરતા માણસને માટે સુધાં (but also for the man in the street) લેખો લખાય છે, ને તેથી શૈલી વિષે સરળતાનો ગુણ સર્વોપરિ ગણાવવો જ જોઇએ. અપ્રસ્તુત સાધારણ વિષય પરત્વે છે. એક નવલકથા કે કાવ્યમાં જે સાદાઇ આપણે ઇચ્છીશુ તે એક નિબન્ધમાં નહિ ઇચ્છીએ, અને તેમાં ઇચ્છીશું તેટલી એક તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકમાં નહિ ઇચ્છીએ કવિતામાં પણ જાણે સમજવાનો અધિકાર જોઇએ એવી માન્યતાથી કાવ્યો લખાય તો તે અનિષ્ટ છે આ સમ્બન્ધમાં એક ટૂંકો અવતરણ નીચલો Prin Shairp એની ' Studies in Poetry and Philosophy ' નામની ચોપડીના (p 76) કહે છે કે " while the language of prose receives new light and strength by adopting the idioms and phrases used in the present conversation of educated men, that of poetry may go further, and borrow with advantage the language from cottage firesides Whoever has listened to a peasant father or mother describing the last illness of one of their own children or speaking of those who were gone, without having heard from their lips words which, for natural and expressive feeling, were the very essence of poetry ! Poets may well adopt these, for, if they trust to their own resources, they can write nothing equal to them " અર્થાત્ ગદ્યમાં ચેતન ને જોસ્સો, કેળવાયેલા માણસો જે ભાષા વાતચીતમા હાલમાં વાપરે છે ને વાપરવાથી જ્યારે આવે છે, ત્યારે એથી પણ આગળ વધી કવિતામાં, ઝુપડીમાં વસતા કુટુમ્બોની ભાષા વધારે લાભદાયી રીતે લઇ શકાય પોતાના એકાદ છોકરાના છેલ્લા મંદવાડ કે બીજાના મરણની વાત કરનાર એક ખેડૂત પિતા કે માતાને કોણે સાંભળ્યા હશે અને તેની જ સાથે સ્વાભાવિક ને સૂચક ભાવોની કવિતાના ખરા તત્ત્વસ્વરૂપ શબ્દો એના હોઠમાંથી નીકળતા નહિ સાંભળ્યા હોય ! કવિઓ આ શબ્દો ને આ ભાષા ભલે ગ્રહણ કરે મીરાં, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, નર્મદ, દયારામ વગેરે કવિઓના વખતમાં આત્મલક્ષી કવિતા નહોતી અને તેથી અંગ્રેજીમા Byron's 'Childe Harold ' ને ગુજરાતીમા કલાપી વગેરેના સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો છે તેવા નહોતાં, પણ તેમ એમ પણ ખરૂં કે આત્મલક્ષી હોવાના પડદા નીચે ગુંચવણ ભરેલી ને કર્ણ-પ્રિયસંસ્કૃત શબ્દોની ખોટી ભભકવાળી પણ શૈલી નહોતી નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆ સુન્દરીકૃત ' ધ્રુવાખ્યાન ' પ્રેમાનંદના ' અભિમન્યુ આખ્યાન ' ને ' નરસિંહ મહેતાની હુંડી ' નર્મદના કેટલાક કાવ્યો એવા સરળ છે કે બાળકથી શરૂ કરી વિદ્વાન સુધી સહુ કોઇ સમજી તેમા યથાશક્તિ રસપાન કરી શકે ' કેકારવ,' કેશવકૃતિ,' ને રા રા. નરસિંહરાવના ગર્બા ને ગાંયાં કેટલાક કાવ્યોમાં એ ગુણ જોવામા આવે છે, એટલે છેક હાલના વખતમાં પણ કાંઇ નિરાશ થવાનુ નથી પણ બહુધા એ ગુણ પ્રાચીન

કવિઓમાં જોવામાં આવે છે ખરૂ છે કે પ્રાચીન કવિઓની શૈલીપર અગ્રેજી કવિતાની શૈલીની છાપ પડી નહોતી તેથી શુ ? ઉચ્ચ વિષયોપર લખનારા ને વિદ્યાની ઉચ્ચ છાપ ધરાવનારા લેખકો, છાપ વગરના માણસોના લેખો દબાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો કહેવાતી નીચલી પદ્ધતિના લેખો ઉત્તમ હોય તો પણ તેનો અનાદર કરેછે તે શું યોગ્ય છે ? માન આપો કે ન આપો તો પણ *Survival of the Fittest*—*યોગ્યનુ અતિ જીવન*, અથવા યોગ્યમા યોગ્ય વસ્તુના ટકી રહેવાના નિયમ પ્રમાણે જે ખરૂં ઉત્તમ હશે તેને કાળના ઝપાટા ઓછા જ લાગવાના ઉત્તમ, છતાં સાક્ષરોના લેખામાં નહિ, એવા કેટલા બધા સરસ હિંદુસ્થાની ગાયનો ઠેક ઠેકાણે સામાન્ય લોકો ગાતા સભળાય છે ! સાધારણ જન સમાજ વખાણે છે, પણ સાક્ષરો અનાદર કરે છે, એવાં રા. ડાહ્યાભાઇ ધોળશાનાં કેટલા ગાયનો છે તેનો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપવાની જરૂર નથી કેટલાં બધા શ્રી કૃષ્ણ સમ્બન્ધી લોકગીતો સ્ત્રીવર્ગમાં ગવાય છે, છતા સાહિત્યમા તે દાખલ થવા પામ્યા નથી ! પરતુ વસ્તુત, કાગળપર રહેવુ ને અમર રહેવું કાંઇ એક જ નથી, લખાણો જોઇએ તેટલા કાગળોપર ને જોઇએ તેટલાં પુસ્તકાલયોમાં હોય છતા લોકપ્રિય થાય એવા ન હોય તો તે બધાં De Foeના અસરકારક શબ્દોમાં Dead, Dead, Dead—મૃત, મૃત, મૃત છે તેમજ પ્રસિદ્ધિમા ન આવેલાં છતા સમાજને રસથી આર્દ્ર કરનારા કાવ્યો ઘણે દહાડે તેમના કર્ત્તાના નામ સાથે જોડાતા પણ કદાચ બધ થશે, છતા ખરૂ જોતા એજ અમરપદ ભોગવે છે, કારણ કે નામ માત્ર અમર થયે શુ વધારે છે ? અમુક વિચાર ચિરસ્થાયી થાય એજ ખરૂ અમરત્વ છે.

શૈલી સાદી જે માણસ લખેછે તે **સક્ષેપમાં** લખવાનુ પણ ઘણુંખરૂ પસંદ કરે છે અઘરૂ કામ, ટુકામા બોલવા લખવાનુ છે સક્ષિપ્ત લેખનશૈલી જરા ધ્યાનથી રસિક કરી હોય તો તેથી લેખ એક જાતની કવિતા જ થઇ જાયછે Carlyle કે Emerson ના લેખોમાં આ ગુણ બહુ નજરે પડેછે ને તેથી જ તે prose poetry (ગદ્યમા કવિતા) કહેવાય છે. એ શૈલીપર છૂટા છવાયા લેખો ગુજરાતીમા કાંઇ ન જડે તેમ નથી, પણ એ શૈલીપર લખનાર કોઇ મોટો કર્ત્તા હજી સુધી અસ્તિત્વમા આવ્યો નથી સાવચેતી એટલી રાખવાની છે કે prose poetry (ગદ્યમા કવિતા) ની શૈલી આણવા જતા prosaic poetry (નીરસ કવિતા) ન થઇ જાય પુનરુક્તિ દોષમાથી મુક્ત રહેવુ ઘણુ અગત્યનું છે. સક્ષેપમા ન લખતા Dash (આડી લીટી) મૂકી, જાણે કાંઇ અઘરૂં સમજાવવામા આવતુ હોય તે ઉદ્દેશથી લાબુ પીંજણ કરવાના દોષને ઘણા લેખો ગ્રસ્ત થાય છે ગુજરાતીમા આમ થવાનુ કારણ કાઇક એવુ છે કે અગ્રેજીમાં એ પદ્ધતિ કેટલીક વખત જોવામા આવે છે, એનું અનુકરણ કરવાથી શૈલી શોભશે એમ કેટલાકનું માનવુ થાયછે, પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે અગ્રેજી લેખકો આમ વિસ્તાર કરવામાં ઘણી વાર મઝા આણી શકે છે ને પુનરુક્તિ આપણે જોઇએ છીએ તે માત્ર તેનો આભાસ જ હોય છે ખરેખરૂં શાટલાપણું હોય તો અગ્રેજીમા પણ શૈલી સારી નથી કહેવાતી એ શૈલીનુ એક અગ્રેજી સારૂ ઉદાહરણ લઇએ —

"A nation once the first among the nations, pre eminent

જ હોયછે. જેની અંદર નકામા શબ્દો, નકામાં વિશેષણો, નકામા અવ્યયોથી વાકયો લાંબાં ન કરતા જેવી રીતે વિચાર આવે તેવી જ રીતે કલમ કામ કરે ને વાચકના મનમાં તેની અમર કરાવે તે સાદી શૈલી વિશેષણો કે અવ્યયોનાં જોડકાં નકામાં મૂકી, અતિશયોક્તિ વાપરી અથવા ટાહેલાપણુ કરી કેટલાક લેખકો એમ જાણેછે કે વાંચનારના મનપર અસર વધારે થશે પણ સભવ તો તેથી ઉલટુ જ થવાનો છે. લેખક કહેવા શું માગે છે તે વિચારતા વાચકને નકામા શબ્દો મગજમાંથી પ્રથમ દૂર કરવા પડે તો ત્યાં સભવ એજ છે કે તે ગુંચવાઇ જઇ મુખ્ય બાબત ન પકડતાં આડા અવળો ઉતરી જશે. " To find where the point lies is the problem of style and the business of the critical faculty, for a word too much always defeats its purpose This is what Voltaire means when he says that the adjective is the enemy of the substantive " શબ્દોનો નકામો પોષાક પહેરાવતા, જેમ અલકારના ભારથી ગર્ભિણી સ્ત્રીની દશા થાય છે તેમ શૈલી જડ થઇ જઇ વિચાર દબાઇ જાયછે. વૉલ્ટેર કહેછે કે **વિશેષણ, તે નામનો શત્રુ** છે, તેનો અર્થ પણ એજ છે કે નકામા વિશેષણથી નામ દબાઇ જાયછે, અને નામપર તો વિચાર પ્રગટ થવાનો આધાર છે, એટલે તેમ થવાથી હાનિ થાયછે. આ સાદી શૈલીનો અર્થ—નિર્માલ્ય કે જોસ્સા વગરની શૈલી, એવો કરવાનો નથી કગાલી સર્વથા ત્યાજ્ય છે, તે વિષે મતભેદ થાય તેમ નથી. છેક ઍરિસ્ટૉટલના વખતથી માન્ય થયશે ને ઍરિસ્ટૉટલે પ્રતિપાદન કરેલો golden mean—ઉત્તમ મધ્યમપક્તિનો નિયમ ગ્રાહ્ય કરી વચલે રસ્તે જવુ એજ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન સંપાદન થયુ કે "A little learning is a dangerous thing" &c. અને " यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विपइवमदान्धः समभवम् " આદિ ટુકો પ્રમાણે માણસ ભભકદાર શૈલીની તરફેણમાં વધારે થવાનો અને એ એમ સમજશે કે જ્ઞાન પ્રદર્શન કરવાનો અધરી શૈલી એક સ્હેલો રસ્તો છે તેથી તે ગ્રહણ કરવી એક એ ઉદાહરણ અસ્થાને નહિ ગણાય

૧. " સાધક અવસ્થામા જ એમની વૃત્તિ સ્વાપરના મિથ્યાભેદના વિનિવર્તનમાં પ્રવણતાથી તથા દૈત્યકુમારોને મૃદુ હિતકર ઉપદેશ આપવાના પ્રસંગથી સિદ્ધ થતી તેમની પરાર્થસાધકતાથી વ્યાપકતાને પામી હતી ' 'સદુપદેશ શ્રેણી' ઉપદેશ ૬ઠ્ઠો, પાનુ ૧૦૧ (Baroda Society of Salvationists)

૨. " સિદ્ધાગના જેવી માતાની કુખે વિજયાદશમીને દિને જન્મેલો વામનકુમાર, સ્વાશ્રયબળે પુરૂષાર્થસાધક પ્રસગવીર બનીને પોતાના સ્વાર્પણમાં સાક્ષર જીવનરૂપ સદાવ્રતમા,—" તપોમય જીવનની પ્રયત્નપરતા " રૂપ નિજીવિકા ધર્મની પરમાર્થમમતાના દર્શન—પ્રશાંતિ પ્રમોદ અને પ્રકાશને ત્રણ પગલે જ કરાવતા કરાવતાં, સાધુ પિતાના સ્નેહમય વૈરાગ્યને બળે—એ વામનકુમાર વધીને વૈરાટસ્વરૂપ પામ્યો તે એવી રીતે કે ચારૂત્તરની ચાર વનથી-

લાનો મુરનીધર પ્રભુદૂત સસાગ્મા સુરવરની મુગ્લી લનકારતાં રસસાગરને તીરે આવ્યો અને વાલુકેશ્વરમા સાયુન્ય પામ્યો ' ('બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૬૬ અ ૨ પૃ. ૩૭)

જ્ઞાન બતાવવા સિવાય આ વાક્યો લખનામા શો હેતુ હશે તે કળી શકાતુ નથી નિર્માલ્ય શૈલી કરતા કિલષ્ટ અને કઠિન શૈલીનો દોષ લેખકવર્ગમા વ્હેલો ને વધારે દાખલ થવાનો સભવ તેટલા જ માટે છે કમનસીબે ગુજરાતી સાહિત્યમા હાનમા એ દોષ પ્રચલિત છે એટલે આપણુ કર્તવ્ય બીજો દોષ ન જોતા પ્રથમ એ દોષ જોવામા ને તેને દૂર કરવામા જ છે જો કોઇ એમ કહે કે સાદાઇ તે તો દીનતા છે જેને જો રસાદાર લખતા ન આવડતુ હોય તે સાદુ લખે તો તે એક મોટુ અભિનંદન વચન મનુ સમજવુ જો કોઇ પણ જાતની ખુમારી લેખક તરીકે માણસે રાખવી આવશ્યક છે તો તે પોતે સાદુ લખે છે એમ કહેવડાવવાની છે ઘણુ કરી કોલેરિજને એવી ટેવ હતી કે પોતે જે લેખ લખે તે પોતાની નોકરડીને સભળાવી, તે સમજે તો જ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરતો 'સરસ્વતીચદ્ર'ના પ્રથમ બે ભાગના નાયકોની સખ્યા કેટલી મોટી છે! તેમા રસ આવ્યોછે તે શુ સાદાઇ વગર થાત? ચોથા ભાગમા પણ કુલૅારા ને કુસુમ સમ્બન્ધી પ્રકરણો ને 'યોગીરાજ'ની કવિતા પ્રિય થઇ પડવાનું બીજુ શુ કારણુ આપી શકશે? રસ છે, પણ તે રસ સરળતાના ગુણ વગર આમત જ નહિ જેણે Goldsmith s 'Vicar of Wakefield' મા 'The Hermit'—'યોગીરાજ'નો મૂળ લેખ જોયો હશે, તેને પણ તે કાવ્યની સરળતા ખાસ સાભરતી હશે Vicar of Wakefield જ પ્રિય થઇ પડે છે તેનુ કારણુ તેમાના લખાણુમાના રસ ઉપરાત સરળતા જ છે Addison ને Steele ના લખાણો આ હેતુથી જ લોકપ્રિય થયા હતા Addison ની શૈલીને વિષે, શબ્દાડંબર પસદ કરનાર Dr Johnson નો પોતાનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ' Whoever wishes to attain an English Style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious must give his days and nights to the volumes of Addison " ' જે કોઇ પરિચિત છતા શિષ્ટ—સસ્કારી, લાવણ્યમયી છતા સરળ અગ્રેજી શૈલી સપાદન કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે ઍડિસનના પુસ્તકો પાછળ રાત ને દહાડા મ ડવા જોઇએ ' જે પુરુષ જાતે બોલતો એક ભાષામા ને લખતો બીજીમા એવા ડૉ જોન્સન જેવા તત્ત્વજ્ઞ ને ટીકાકારના મુખમાના આ શબ્દો ઘણા ધ્યાન દેવા લાયક છે નર્મદાશકરના લેખોમા, 'કરણઘેલા'મા 'ઉશવતૃતિ'મા કલાપીના 'કારવ'મા સરલતા વગ ના વાક્યો શોધવાનું કામ અતીવ કઠિન થઇ પડશે પણ કાઇક પાણ્ડિત્યપ્રદર્શનની ઇચ્છાથી તો કાઇક પાણ્ડિત્યાતિશયથી કાઇક રસહીનતાથી તો કાઇક પરસ્પર ચેપથી શબ્દચમત્કારવાળી, સસ્કૃતમયી ને માત્ર આડમ્બરવાળી ભાષા ગદ્યમા તેમ જ પદ્યમા બહુધા દાખલ થઈ ગઇ છે, અને તેના પરિણામ વિષે ગુર્જર સાહિત્યમા માત્ર લેખકવર્ગ સિવાયનો વાચકવર્ગ બૂમો પાડી પાડી સમજાવે છે પણ સમયની બલીહારી છે દેખાદેખી દોર છે, વખત હજી ભરાયો નથી—ભરાશે, અને ભરાશે એટલે લેખકો

in knowledge, pre eminent in military glory, the cradle of philosophy, of eloquence, and of the fine arts, had been for ages bowed down under a foreign yoke All the vices which tyranny generates,—the abject vices which it generates in those who submit to it,—the ferocious vices which it generates in those who struggle against it,—had deformed the character of that miserable race The valour which had won the great battle of human civilization—which had saved Europe, which had subjugated Asia lingered only among pirates and robbers "—' *Essays and Lays of Ancient Rome,*" *(Routledge) Macaulay on Moore's Life of Byron p 155*

આમાં પુનરુક્ત્યાભાસ છે, માત્ર પુનરુક્તિ થાય તો તરત શૈલીપર આપણને ઠેગો આવે તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે —

"આ સ્થૂલ દર્શન કદાપિ ગણાય અને તે માત્ર અનુમાન કરેલ એમ ધારી આગળ વધીએ તો જણાશે કે —નીચેના અંધકાર રૂપી તમોગુણનો નાશ કરનાર પ્રથમ પગને રાગયુક્ત—રંગ ચઢાવેલ—ગુલાબ જેવો રાતો—પ્રથમ, તેમાંથી પછી ખીલી નીકળેલ પીત—રક્ત, અતિરક્ત, અને છેવટે શુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રકાશ' ઇત્યાદિ (પૃ ૩૮૮, વસન્ત, વર્ષ ૭, અંક ૯)

સંક્ષેપમાં લખવા વિરુદ્ધ એક બીજો દોષ થતો જોવામાં આવે છે, અને તે આ **અસંબદ્ધપ્રલાપનો** છે જાહેર ભાષણોમાં અને સાધારણ માસિકોમાં એ દોષ બહુધા પ્રચલિત છે, બોલતાં કે લખતાં કોઈ મહાપુરુષનું નામ માત્ર ઉચ્ચારણ થયે તે વિષે જુદું બોલવાનું પ્રાપ્ત ન થતું હોય તોએ પ્રસ્તુત વિષયમાંથી ખસી, તેના સદ્ગુણો તેની જિંદગી ને કેટલીક વખતે તેની નાની વીગતો વગેરે અપ્રસ્તુત વિષયોમાં પણ ઉતરી પડતા માણસો જોવામાં આવે છે ખરું છે કે આ શૈલી કેટલીક વખત ચિત્તાકર્ષક નીવડે છે, પણ એને વખાણે થતું એ એક જાતની મનની નબળાઈ છે જે આવ્યું તે બબડી નાખવું, એ કોઈ યોગ્ય ન કહેવાય આવી શૈલી માનસિક શિથિલતાસૂચક છે એમ નીચેનું અંગ્રેજી ઉદાહરણ સિદ્ધ કરી આપશે —

"'But where could *you* hear it?' cried Miss Bates 'Where could you possibly hear it, Mr Knightley? For it is not five minutes since I received Mrs Cole's note—no, it cannot be more than five—or at best ten—for I had just got my bonnet, and spencer on just ready to come out—I was only gone down to speak to Patty again about the pork—Jane was standing in the passage

—were not you Jane ?—for my mother was so afraid that we had not any salting pan large enough So I said I would go down and see, and Jane said : " Shall I go down instead ? for I think I have a little cold, and Patty has been watching the kitchen." "Oh, my dear, " said I—well, and just then came the note. A Miss Hawkins—that's all I know—a Miss Hawkins, of Bath. But Mr. Knightley, how could you possibly have heard it ? for the very moment Mr. Cole told Mrs. Cole of it, she sat down and wrote to me. A Miss Hawkins—, (Miss Bates in Miss Austen's ' Emma')

મિસ્ બેટ્સે કહ્યું: "પણ તમે તે ક્યાં સાંભળી શક્યા ?" મિ. નાઇટલી, તમારે તે સાંભળી શકવાનો ક્યાં સંભવ હતો ? કારણ કે મિસિસ્ કોલની ચિઠ્ઠી મને મળ્યાને હજી પાંચ મિનિટ થઇ નથી—નારે, પાંચથી વધારે હોઇ શકે એમ નથી —કે બહુ તો દશ—કારણકે હું બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતી, મેં તરત જ મારી ટોપી ને મારો ઝભ્ભો પહેર્યાં હતાં—પૅટી સાથે શૂકરના માંસ વિષે વાત કરવાને જ હું નીચે ગઇ હતી—જેન માર્ગમાં ઉભી હતી—કેમ હતી કે નહિ, જેન ?—કારણ કે મારી માને ઘણી ધારતી હતી કે મીઠું મશાલો દઇ શકાય એટલું મોટું વાસણ અમારી પાસે નહોતું. તેથી મેં કહ્યું હું નીચે જઇશ ને તપાસ કરીશ, ને જેને કહ્યું: "તારે બદલે હુ નીચે જાઉં ? કારણ કે હુ ધારું છું મને જરા શરદી થઇ છે, ને પૅટી રસોડામાં દેખરેખ રાખે છે" મેં કહ્યું "અરે, મારી વ્હાલી"— ઠીક, એટલામાં તો પેલી ચિઠ્ઠી આવી. કોઇ એક મિસ્ હૉકિન્સ—હુ માત્ર એટલું જ જાણું છું—બાથની કોઇ એક મિસ્ હૉકિન્સ. પણ મિ. નાઇટલી તમે એ ક્યાં સાંભળી શકો તેમ હતું ? કારણકે મિ. કોલે મિસિસ્ કોલ સાથે એ વિષે વાત કરી કે તરત જ તે બેઠી ને તેણે મને લખ્યું. કોઇ એક મિસ્ હૉકિન્સ—"

આ ઉદાહરણમાં સમજાય છે તેમ અમુક વાત ભૂલી ગયા હોઇએ ત્યારે જ આવી [illegible]લી ઉચિત છે; તેમ ન થાય તો એક વિચાર સાથે બીજો, તે સાથે ત્રીજો, એમ સાં[illegible]ળ જોડતાં જોડતાં અન્તે અતિ દૂર પ્રદેશમાં ઉતરી પડાય છે.

હવે મધુર શૈલી વિષે કાંઇક બોલવાનુ આવે છે. શૈલી મધુર લાગવાને શબ્દોની ચુંટણી સરસ જોઇએ, વાક્યરચના સરસ જોઇએ, પરિચ્છેદ (Divisions or Paragraphs) યોગ્ય રીતે પડવા જોઇએ અને રસનો ઉપયોગ વસ્તુસ્થિતિને લાયક જોઇએ. ગુજરાતી શૈલીમાં શબ્દોની ચુંટણી વિષે ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ છે. બને ત્યાં સુધી સંસ્કૃત શબ્દો શોધવા ન જવું પડે તો સારૂં ; બને ત્યાં સુધી અગ્રેજી શબ્દો ભાષામાં ન દાખલ કરવા પડે તો સારૂં. કબૂલ કરીશું કે ગુજરાતીની માતૃભાષા સંસ્કૃત છે. કબૂલ કરીશું કે સંસ્કૃતમાં ગુજરાતી કરતાં વધારે શબ્દો છે. કબૂલ કરીશું કે બધા

mannerism અથવા અમુક લક્ષણનો દોષ થઇ ન જાય તેની સભાળ રાખવાની છે એકજ જાતની વાક્યરચના ફરી ફરી આવ્યા કરે તો આ દોષ થાયછે, અને તેથી વાચનાર કેટલીકવાર કંટાળી જાયછે મેકૉલેના લખાણોમાં તુલના, વિરોધ (Balance and Antithesis)ને સુંદર શબ્દોથી વાક્યો સાધારણ રીતે એવાં મધુર, કર્ણપ્રિય લાગે છે કે તેની સબળ અસર થાય છે છતાં એની શૈલીમા પણ અમુક લક્ષણ પડવાનો દોષ છે, પરતુ એ, એ લેખકની મહત્તાને લીધે ઢકાઈ જાય છે સાધારણ લેખકમા એક લક્ષણ પડી જાય તો મોટો દોષ થયો ગણાય મેકૉલેના લેખોમાં પરિચ્છેદો સ્વાભાવિક ને ન્યાયરીતિએ જોડાયલા આવેછે, તે પણ એની શૈલીની ખૂબી છે તે વિષે અનુકરણ કરનાર લેખકે સાવધાન રહેવુ ઘટે છે

સ્પષ્ટાર્થવાળી શૈલીની ખાસ જરૂર છે દ્વયર્થી શબ્દો વાપરવાથી વાચનારને હેરાનગતીમા મૂકાવાનુ થાયછે ઘણીવાર એવી શૈલી એવી વાપરવામા આવેછે કે છૂટા છૂટા શબ્દો ને વાક્યોનો અર્થ સમજાય, છતા લેખકનો અભિપ્રાય શો હશે તે સમજી શકાતું નથી પણ તેમ થવુ ન જોઇએ, લેખકે બને ત્યાંસુધી નિર્ણયાત્મક જ લખવુ જોઇએ ખરૂ છે કે ઘણા વિષયોમા શકાનુ દ્વાર ખુલ્લું હોયછે સામાજિક ને ધાર્મિક વિષયોમા અમુક મત ન દર્શાવવાનું કારણ એ હોય છે કે લેખક જુમ્મેદારી માથે લેવી ઉચિત ધારતો નથી આ કેટલીક વાર વધારે સલામતી ભરેલુ હશે, પણ બચી જવાના ને છૂટી પડવાના રસ્તા રાખવા ખાતર 'મનનીય છે,' 'સભવિત છે,' 'અસભવિત નથી' વગેરે શબ્દો વાપરી વાચકને એક ને બીજા મતની વચમા હીંચોળા ખાતો રાખવાની શૈલી કાઇ ઇષ્ટ નથી વળી હાસ્ય રસાત્મક લેખો લખવાની શૈલી હજી ગુજરાતી સાહિત્યમા જોઇતી દાખલ થઇ નથી અગ્રેજીમા Swift નામના લેખકે Vindication of Isac Bickerstaff (આઇઝેક બિકરસ્ટાફનો બચાવ) લખી એક માણસનું જીવતા મરણ સિદ્ધ કર્યું હતુ આના લેખો જેવા બીજા પણ લેખોથી હાસ્યરસાત્મકતાની શૈલીની પરિસીમાએ પહોચેલા અગ્રેજી સાહિત્યનુ ગુજરાતીમા અનુકરણ કરવુ ઉચિત ન કહેવાય હાલની ચર્ચાઓમા આપણા સાહિત્યમા 'વિદ્વાન્ મિત્ર', 'ભાઇ શ્રી' વગેરે માનપ્રદ શબ્દો ઉચ્ચારી લેખકો વક્રોક્તિથી ઉંધો જ અર્થ પોતાના મનમા રાખે છે તે કાઇ છૂપુ રહી શક્તુ નથી, ઉલટુ લેખકો એમ કરવાથી કેટલીક કડુતા ઉત્પન કરે છે આવી શૈલીનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે વક્તાઓ કરે છે ને તેમના કામને માટે એ યોગ્ય પણ છે For Brutus is an honourable man ' (' કારણ કે બ્રુટસ તો એક માનવત માણસ છે), એ શબ્દો ' Julius Cœsar મા કેટલા કામના છે અને કેવી અસર કરવાના હેતુથી વાપરવામા આવ્યા છે તે અગ્રેજી સાહિત્યના સર્વ અભ્યાસીઓ જાણે છે ન્યાયમદિરોમા 'learned friend' (વિદ્વાન્ મિત્ર ') કે એવા શબ્દો સામા વકીલો માટે વપરાય છે, પણ તે માત્ર બાહ્ય માન જાળવવા ખાતર વપરાય છે સાહિત્યક્ષેત્રમા તેમ કરવાની આવશ્યક્તા નથી સાહિત્યક્ષેત્ર કાઇ ન્યાયમદિર કે રાજ્યકચેરી વાપરવાનુ ક્ષેત્ર નથી માટે સાહિત્યમાં સરળ ને પ્રામાણિક શૈલી જ સેવવી ઉચિત છે

શૈલીમાં અનુકરણ અનિષ્ટ અને ત્યાજ્ય છે, કારણકે તેમ કરવાથી શૈલી નીરસ બને છે. અમુક શૈલી, જે અમુક વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હોય તેની સાથે એવી સંલગ્ન હોય છે કે જુદા વિચારો સાથે જુદે વખતે બીજો કોઇ માણસ તે શૈલીને જોડે તો તે ઉપહસનીય થવાનો સંભવ રહે છે. છતાં, માણસ, એક નકલી પ્રાણી છે ; એટલે કમનસીબે અનુકરણ એ કરવાનો જ. જાણતાં કે અજાણતાં થયલાં અનુકરણોને લીધે યથાર્થ હોય વા ન હોય તો પણ અંગ્રેજી શૈલી ગુજરાતીમાં ઘણીવાર ઘુસી જાય છે. ગુજરાતી સાક્ષરોમાં જ્યારે સંસ્કૃત શૈલી પ્રમાણે અને સંસ્કૃત શબ્દોવાળી ભાષામાં લખવાનો દોષ આગળ પડતો જોવામાં આવે છે ત્યારે મુસલમાન અને ખાસ કરી પારસી લેખકોમાં અંગ્રેજી શૈલી પ્રમાણે લખવાનો દોષ જોવામાં આવેછે ; એટલે સુધી કે તેઓ ગુજરાતી ભાષાનું ખૂન કરે છે એમ તેમનાપર આક્ષેપ મૂકાય છે. "એક હાથપર—બીજા હાથપર," "સામટી રીતે લેતાં," "ખાણાંને પૂરતો ઇનસાફ આપ્યો" વગેરે અંગ્રેજી પરથી લખવાની ઢબ ગુર્જરસાહિત્યમાં તો હાસ્યજનક જ છે. ગુજરાતી લેખકો પણ એમાથી મુક્ત નથી. ઉદાહરણો :—

(૧.) "ચોરસ માણસને ચોરસ ખાનામાં મૂકવો ને ગોળ માણસને ગોળ ખાનામાં મૂકવો," પાનું ૩૨, "જીવન સાફલ્ય," લેખક રા. રા. લક્ષ્મીશંકર માધવજી શુકલ ;

(૨) "હોઠ અને પ્યાલાની વચમાં ઘણું બચી જાય છે," પાનું ૩૪. એજ પુસ્તક ;

(૩.) "આ દુનિયામાં જેટલું મળી શકે તેટલું સઘળું જેઓને હતું એમ આપણે કહીએ છીએ તેમાંના ઘણાએ આપણને કહેલ છે કે તેઓનું ઘણું સુખ પુસ્તકોને લીધે હતું." (ગુજરાતીમાં નજરે નહિ પડતી ગુંચવણી આ વાક્યરચના) પાનું. ૧૧૯—એજ પુસ્તક

(૪.) "કુલીન વહુને સ્વાભાવિક ક્ષમાથી" ઇત્યાદિ. (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો, પાનું ૧૭).

(૫.) "ટચૂકડ રાજાઓને બળે મેગા કાર્ટોવાળા બેરનો **ભૂમી ભેગા થઇ ગયા હતા**"...ઇત્યાદિ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો, પાનું ૭૩)

(૬.) "ચાર સ્વરોને હેમનાં **શ્રુતિમંડળમાં સ્થાન જડતું નથી**" (વસન્ત, વર્ષ ૮, અંક ૯, પાનું ૨૩૩).

(૭) "એ હેવાલમાં બે વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચવાની સાથે મને વિશેષ આનંદ આપે છે. એક તો સત્કાર કમીટીના પ્રમુખસ્થાને, આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ એક સન્નારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે **સન્નારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને પોતાના જ્ઞાનથી તેમ જ અભિપ્રાયને અમલમાં આણવાની હીંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર**

અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી કે સંસ્કૃત શબ્દો નથી જડતા એ ખરું છે છતાં સંસ્કૃત શબ્દો ઓછા ન વાપરવા અથવા અંગ્રેજી શબ્દો માટે સંસ્કૃત શબ્દો ન શોધવા એમ કાંઇ કહી શકાય નહિ પ્રયત્ન વગર કઇ ભાષા સમૃદ્ધ થાય છે ? ગુજરાતીમાં પ્રયત્નથી કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોને માટે સારા શબ્દો યોજી કાઢવામા આવ્યા છે . ઉદાહરણ ' પ્રગતિ ' for ' Progress ' શિષ્યવૃત્તિ for ' Scholarship ' વગેરે વાક્યમાં શબ્દો વાપરતાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે ભારે ને હલકા શબ્દો સાથે ન આવી જાય, તેમ થવાથી હસવું ઉત્પન્ન થાય છે અને રસક્ષતિ પણ થાય છે ઉપમાને રૂપક અલંકારનો ઉપયોગ કરવો, તે શૈલીમા from the known to the unknown—જ્ઞાન પરથી અજ્ઞાતપર જવાની પદ્ધતિનું ગ્રહણ કર્યા બરાબર છે Addison s Vision of Mirza—મીરઝાનું સ્વપ્નદર્શન એ રૂપકથી અંગ્રેજી સાહિત્યનો દરેક અભ્યાસી વાકેફ છે ; તેમાં જિંદગીને એક હજાર કમાનવાળા પૂલનું રૂપક આપી, હાલમા માત્ર સીત્તેર ને તેમાં કેટલીક ભાંગેલી કમાનો ઉમેરના સો જ જોવામા આવે છે અર્થાત્ સીત્તેર કે ક્વચિત્ સો વર્ષ જીવન પહોચે છે એમ સમજુતી આપી બીજા કેટલાક રૂપકોથી જિંદગી તે શું છે તેનો અસરકારક રીતે ખ્યાલ આપવામા આવ્યો છે આવી શૈલી કેટલીક વખત બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે, પણ તેનો ઉપયોગ બહુ સાવચેતીથી કર વાનો છે ગુજરાતીમા આવા સ્વપ્નો થોડા વખત પહેલા કેટલાક લેખકોને આવ્યા હતા, અને તે, એક દૈનિકપત્રના ખાસ અંકમા પ્રસિદ્ધ થયાં હતા ઉપમા, રૂપક ને બીજા પણ અલંકારો વાપરતા સાવચેતી માત્ર એટલી વાપરવાની છે કે કિલષ્ટતા ન આવી જાય એક પારસી લેખકને માન આપે એવું સંસ્કૃત જ્ઞાન દર્શાવનારું નાટક, " વાન પ્રસ્થ '—,તેમા રસક્ષતિ થવાનું મુખ્ય કારણ તેમાના અલંકારોની કિલષ્ટતા છે ઉદાહરણ —

" દીર્ઘદૃષ્ટિ રૂપી દીપિકાના દીવેલમા દોષરૂપી દર્ભદીવેટને ડૂબવવુ તે દૂર થયે દિવ્ય જ્ઞાનની દીપ્તિ દિવ્યરૂપે પ્રદીપ્ત થશે દિવ્ય ચક્ષુરૂપી દર્પણમા દુહિતા રૂપી દાતરડાનો ઘસારો દૂર થયે દેવાધિદેવના દર્શન થશે દૈનિક દેવડીએ દૈહિક દુગ્ધારૂપી દ્વારપાતો દૂર થયે દેવલોકના દર્શનના દ્વાર ખુલ્લા થયા "—

૨. " ઓળખાણના ઓસારને એક નિશાથી ઓપવો '—વગેરે

બીજા, અથવા ઉત્તમ લેખકો પણ એ દોષને શરણે નથી થતા એવું કાંઇ નથી ઉદાહરણ —

" જુવાનીમા .પતિની સાથે એક જ ધુરીએ જોડાઇ પતિનો ભાર હલકો કરવા તેની સાથે દોડવામા પાછળ ન પડવાના પતિવ્રત ઉત્સાહથી કુટુંબ જાળ જોત ઉકલી જતા સુધી ગુણ સુંદરી શરીરમા, બુદ્ધિમા, અને સર્વ વાતમા સતેજ ટકી રહી હતી " (' સરસ્વતિ ચંદ્ર ભાગ ૪, પાનુ ૧૭ મુ)

એજ લખનાર સબળ સાક્ષર બીજે ઠેકાણે બુદ્ધિને એક સ્ત્રી સાથે સરખાવે છે, વિદ્યાને અન્ન કહે છે, વિચારને વ્યાયામ ગણે છે, સ્વતંત્રતાને પ્રાણપોષી વાયુનું રૂપક

આપે છે, અને ઉત્સાહને ક્રીડાભૂમિ બનાવે છે આ બધુ ભારે ગુચવણ કરનાર છે અને લેખક જાતે જ આગળ જતા ગુચવાય છે. કારણ કે એ કહે છે કે—

..' બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રયાણને યોગ્ય ભાથુ ભરવુ, અને તેની ક્રીડાભૂમિમા સુખદુ ખોથી ભરેલા સસારના ચિત્રો મુકવા '—ઇત્યાદિ, ('સરસ્વતીચદ્ર, ભાગ ૪, પાનુ ૧૭૭)

ક્રીડાભૂમિ તો ઉત્સાહને બનાવી હતી, સસારના ચિત્રો શુ ઉત્સાહમા મૂકવાના છે? તે કેમ સભવે? અલકારના અતિ ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થતા વમળમા સ્પષ્ટ વિચાર દબાઇ જવાનો આ એક નમૂનો છે અલકારશાસ્ત્ર સસ્કૃતમા જેટલું ખેડાયુ છે એટલું ભાગ્યે જ બીજી કોઇ ભાષામા ખેડાયુ હશે, અને काव्यप्रकाश જેવી ચોપડીના અ ભ્યાસથી વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી લેનારા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યમા રસિકતા આણુવાને પૂરતી યોગ્યતા મળી છે એમ કહેવામા ભય નથી માત્ર એટલું જ કે ગ્રહણશક્તિથી (Receptive Abilities) સર્ગશક્તિ (Creative Abilities) નીરાળી છે, તેથી અભ્યાસનું પરિણામ લેખોમા આવવુ મુશ્કેલ છે વાક્યરચનામા કળાના પ્રથમ નિયમને લક્ષમા રાખવો જોઇએ, Unity in Diversity, વૈવિધ્યમા સામ્ય જળવાવવુ જોઇએ વાક્યોમા અમુક ઢબની શબ્દોની ગોઠવણ ઉપરા ઉપરી વા પરવાથી મુખ્ય વિચારનું દૃઢીકરણ થાય છે ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય —

" એકવાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાખવાનો હતો ને ત્હેને માટે તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા, એકવાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઇ જઇ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા, એકવાર આપણે વલ્લભ—મતને તોડી નાખવાને ખાઇપીને મડ્યા હતા, એકવાર આપણે નવુ મદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા પણ તે દહાડા કયા ગયા? આજકાલ તો આપણે પૈસાને જ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ ટુકામા, આજ કાલ આપણે માણસ નથી ' (મદ દીસતા સુધારકોને બોધ, નર્મદાશકર)

આ શૈલીનો ઉપયોગ કરી વિરોધની શૈલીની પણ સહાયતા લઇ વિચાર મચોટ રીતે કહેવાને રા રા રા ગોવર્ધનરામભાઇએ બનાવેલુ ઉત્તમ વાક્ય "સરસ્વતીચદ્ર' વાંચનાર સહુ કોઇ જાણે છે —

" પ્રિય વાચનાર! પદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાયછે તુ પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃતજન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો, શ્રીમાન્ હો કે રક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો જુના સપ્રદાયનો હો કે નવાનો હો—હો તે હો—તું સર્વથા જે હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ થોડી ઘણી સામગ્રી આ ચાર ગ્રથોમાથી મળી આવે તો આપણી મિત્રતા ને ત્હારી સેવા કંઇક થઇ છે એમ સમજાશે (" સરસ્વતીચદ્ર," ભાગ ૪, પાનું ૮૫૨

શૈલી અસરકારક કરવાને ઉપલા સાધનો ઘણા કામના છે પણ તેમ કરતા

અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાંછે તે જોઈ અસાધારણ આનંદ થઇ આપણા સર્વેને અભિનંદન આપવા લાયક વાત છે." (રા. રા. દલપતરામ પર લખેલા ગ. રા. નરસિંહરાવના પત્રની નકલમાંથી, "ગુજરાતી" પાનું ૧૧૦૫, તા. ૨૫ મી જુલાઇ સને ૧૯૦૯.)

આ ઉદાહરણોમાં કેટલાંકમાં માત્ર અંગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ છે, ને કેટલાંકમાં સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે 'and' ને 'that' થી વાક્યો લખાવવાની અંગ્રેજી શૈલીની છાયાથી ક્લિષ્ટ વાક્યરચના થઇ ગયલી જોવામા આવે છે.

છેલ્લો પ્રશ્ન એ છે કે ઉત્તમ શૈલી કોને કહેવી ? કોઇ પણ કળામાં કૃત્રિમતા જણાય તો તે સારી કહેવાતી નથી. The best art is that which looks like nature. શ્રમસાધિત શૈલી, તેથી જ કદાપિ ઉત્તમ નહિ ગણાય. સરળ ને સ્વાભાવિક છતાં જોસ્સાદાર શૈલી, તે જ ઉત્તમ શૈલી કહેવાશે, અને તેની પરીક્ષા વાચકને કાંઇ સૂક્ષ્મ નિયમોથી નથી કરવી પડતી સારા નમ્માની છાપ મનપર તરત પડી જાય છે. ઉત્તમતાનો નિર્ણય કરવાની કસોટી એક જ છે—લેખકને કાંઇ પણ કહેવાનું જોઇએ અને તે એણે સ્વાભાવિક રીતે છતાં અસરકારક થાય તેમ કહેવું જોઇએ આ 'સ્વાભાવિક' શબ્દ, જરા સમજાવવો પડે છે સ્વાભાવિક એટલે ક્યાં તો લેખકને પોતાને સ્વાભાવિક, કે ક્યા તો જનસમાજને સાધારણ રીતે સ્વાભાવિક લાગે તે—આમ બે અર્થ થાય છે; તેમાં દ્વિતીય અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે નહિતર તો પછી દરેક જાતની દૂષિત શૈલી સ્વાભાવિકમાં ઘુસાડી દેવાનું સુકર થઇ પડશે "શૈલી સ્વાભાવિક જોઇએ," એટલું માન્ય રાખી તેનો વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં કેટલાક લેખકો "વિષય ને લેખકને પરિચિત" અને "સસ્કારી" વગેરે શબ્દો વાપરી, ધીમેધીમે, સસ્કૃતમય ને કઠિન શૈલી પણ સ્વાભાવિક છે—એમ સમજાવવાનો ઇરાદો રાખે છે. આ વિરુદ્ધ ડૉ. જૉન્સનનાં વાક્યો ટાંકી બતાવી એટલુ જ કહીશ કે એમાં વર્ણવેલી શૈલીને જ સ્વાભાવિક કહી શકાય, ડૉ. જૉનસન ઍડિસનની શૈલી વિષે કહે છે—

"His prose is the model of the middle style ; on grave subjects not formal, on light occasions not grovelling ; pure without scrupulosity, and exact without apparent elaboration, always equable, and always easy, without glowing words or pointed sentences Addison never deviates from his track to snatch a grace , he seeks no ambitious ornaments, and tries no hazardous innovations His page is always luminous, but never blazes in unexpected splendour ..... he is never feeble, and he did not wish to be energetic, he is never rapid and he never stagnates , His sentences

have neither studied amplitude nor affected brevity; his periods though not diligently rounded, are voluble and easy." (pp 177-178 Vol II. Dr. Johnson's "Lives of the Poets" London, John Murray Albemarle Street 1854).

"એનું ગદ્ય મધ્યમ શૈલીનો નમૂનો છે. ગંભીર વિષયોપર એ કૃત્રિમ નથી થતું. તેમજ સાધારણ વિષયોપર ઘણી ઉતરતી પઙ્ક્તિનું નથી થતું; હદ બહારની ચોકાસ રાખ્યા વગર એ શુદ્ધ છે ને શ્રમસાધિત જણાયા વગર યથાર્થ છે; આડંબરવાળા શબ્દો કે ખાસ સચોટ કરવામાં આવેલાં વાક્યો વગર એ હમેશ તુલનાવાળું ને હમેશ સ્હેલું છે. ભાષામાં જલદીથી લાવણ્ય આણવા ખાતર ઍડિસન કદી મુખ્ય વિષયપરથી આડો ઉતરી જતો નથી; એ ભભકવાળા અલંકારો શોધતો નથી, અને સાંસારિક નવીનતા આણવા પ્રયાસ કરતો નથી. એનાં પાનાંમાંથી હમેશ પ્રકાશ મળે છે, પણ તેમાં અણધારી ઝબક કદી જોવામાં આવતી નથી...એની શૈલી કદી નિર્બળ થતી નથી, તેમજ જોસ્સાદાર કરવાને એ ઇચ્છતો પણ નથી; એ કદી વેગવતી થતી નથી, તેમજ જડ પણ થતી નથી. એનાં વાક્યોમાં અભ્યાસથી આણેલો વિસ્તાર પણ નથી, ને દંભથી આણેલો સંકોચ પણ નથી એનાં વાક્યોમાં જોડે કર્ણપ્રિય રચના પાછળ શ્રમ લેવાયલો નથી હોતો, છતાં સ્હેલથી બોલી શકાવવાની ખૂબી હોય છે."

સ્વાભાવિક શૈલીનો અર્થ આમ વિસ્તારથી આપણે જોયો. શૈલી ઉત્તમ હોવાને માટે, તે અસરકારક પણ જોઇએ. એટલે, સારાંશમાં, "ભાષાશુદ્ધિ"નાં ભાષણમાં વાપરવામાં આવ્યા હતા તે શબ્દોમાં ("ભાષા"ને બદલે "શૈલી" મૂકી) કહી શકાય કે **"જે શૈલીનું સ્વરૂપ વિષય અને અધિકારીને ઉદ્દેશીને બદલાય, પ્રૌઢ ઘટે ત્યાં પ્રૌઢ અને મુગ્ધ ઘટે ત્યાં મુગ્ધ, તેજસ્વી જોઇએ ત્યાં તેજસ્વી ને નમ્ર જોઇએ ત્યાં નમ્ર, એમ જ્યાં જેવા રસનો આવિર્ભાવ હોય ત્યાં તેવા રસને દીપાવે એવી, પણ સર્વત્ર સરળ રચનાવાળી, અસંદિગ્ધ અને શુદ્ધ, પ્રયત્ન વિના કે ક્વચિત્ પ્રયત્ને સમજાય એવી હોય તે ઉત્તમ શૈલી સમજવી."** ("ભાષા શુદ્ધિ" વિષે કેટલાક વિચારો'—એ નામનું રા. રા. કમળાશંકરનું ભાષણ, ગુજરાતશાળાપત્ર, અંક ૬-૭, પુ. ૪૮, પાનું ૧૭૯ મું.) અન્તમાં, મારા આજના વિષય જેવા વિષયો માટે કેટલીક વખતે નિરર્થક કહેવામાં આવે છે કે એ માત્ર યુવક અને અર્ધશિક્ષિત વર્ગને જ લાભદાયી છે, બીજાઓને સ્વયંપ્રકાશિત હોવાથી તેમ નથી —એ, અને એવા ઉદ્‌ગારો મહા પુરૂષોના પણ મુખમાંથી કઢાતા જોઇ આ લેખમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા વિચારો વિષે કહેવું આવશ્યક ધારી સવિનય બોલવાની રજા લઉંછું કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધ લેખોમાં પણ ક્વચિત્ ક્લિષ્ટ રચના, અશ્રેષ્ઠ શૈલી, અલંકારનો દુરપયોગ વગેરે દૂષણો જોવામાં આવેછે તેથી અનેકધા ગુર્જરસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા મથતા સમર્થ સાક્ષરો સમક્ષ રજુ કરેલા સારી તેમજ નરસી શૈલી સમ્બન્ધી મારા અભિપ્રાયોને વિદ્વજ્જનો કદાચ ગ્રાહ્ય નહિ પણ માનનીય,

અને તેમ પણ નહિ તો મનનીય પણ માનશે, તો ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંદડી,
નહિ તો કાંઇ પણ યથામતિ સેવા આજની સાહિત્યપરિષદ્ અને તે દ્વારા આ
સાહિત્યની બજાવાઇ ધારી, તે માટે લેવાયલી મહેનત સફળ થઇ ગણી આનંદ
સંતોષ ઉત્પન્ન થશે; એટલું જ નહિ, પણ ગુર્જરસાહિત્યનાં ભવિષ્યને માટે પૂ
હૃદયોને કાંઇ આશ્વાસન મળશે, અને પારસી, મુસલમાન, ગુજરાતી—સર્વ આ
એકજ જાતનાં સાહિત્યમાં રસ લે ને તેને માટે દ્રવ્ય, કાળ ને શ્રમનાં સ્વાર્પણ
એવી આશાને પણ યોગ્ય પોષણ મળશે એટલી મારી નમ્ર પણ દૃઢ માન્યતા છે.

અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

ગ્રંથાવલોકન કળા.

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે)

'ગ્રન્થાવલોકન' એ 'ગ્રન્થ' અને 'અવલોકન' એ બે શબ્દોનો સમાસ છે. ગ્રન્થનું અવલોકન તે ગ્રન્થાવલોકન. ગ્રન્થ એટલે ચોપડી, અને અવલોકન એટલે જોવું તે. ચોપડી જોવી તેનું નામ ગ્રન્થાવલોકન. ચોપડી લખવી કે ચોપડી વાંચવી, તેના કરતાં ચોપડી જોવી એ કામ વધારે સ્હેલું છે. ચોપડી લખવી એ પણ એક કળા છે, અને એ કળા સંગીત કળા, અભિનય કળા, નૃત્ય કળા, ચિત્ર કળા, કાવ્ય કળા વગેરે જેટલીજ ઉપયોગી છે. પણ એ કળાની હાલના કઠણ કામમાં ઝાઝી કદર થતી નથી, એ કળાના ઉપાસકને લોકો બહુ લેખવતા નથી, અને એને જોઇએ તેવી દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. છતાં 'લેખક,' 'ગ્રન્થકાર,' 'કવિ' એ મ્હોટું નામ એને મળે છે, અને ગવૈયાઓ, ભવાયાઓ, વેશ્યાઓ, અને ચિતારાઓની જુદી જુદી કળાઓના કરતાં એની કળા વધારે આબરૂદાર ગણાય છે. ગ્રન્થકારની કીર્તિ સ્હેલાઇથી મેળવી શકાય એ એ કળાનો મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપયોગ છે. એ કળા શીખવી પણ અઘરી નથી. કદાચ કાવ્ય રચવાની કળા એથી પણ વધારે સ્હેલી હશે, પણ તેથી નિબન્ધ કે નાટક કે નવલકથા બનાવવાનું કામ અઘરૂં ન કહી શકાય. કવિતા બનાવવાનું કામ જેવું સ્હેલું છે તેવું તો બીજા કોઇ પ્રકારની ચોપડી બનાવવાનું કામ સ્હેલું નહીં હોય; કારણ કે, કવિતામાં ઝાઝો વિચાર કરવો પડતો નથી. એક પંક્તિને છેડે 'ખાસ' શબ્દ આવ્યો કે ત્યાર પછીની પંક્તિમાં બીજો શબ્દ 'પાસ' જ જડી આવે છે; એક પંક્તિમાં 'આરસી' આવી કે બીજી પંક્તિમાં તેમાં મુખ જોનાર 'પારસી' તૈયાર જ હોય છે. બીજા લેખ લખવામાં એવી રીતની સુગમતા નથી હોતી. તોપણ તેને માટે બીજાં સાધનો જોઇએ તેટલાં છે. જૂનાં પુરાણાં—વિસારે પડેલાં—પુસ્તકો લઇને ઉદ્યોગ અને ખંતથી તેની પાછળ મંડવામાં આવે તો એક 'દળદાર' પુસ્તક સ્હેલાઇથી તૈયાર થઇ શકે. ઇતિહાસના લેખને નવલકથાનું રૂપ આપી શકાય, વાર્તાની રચનાને નાટકના રૂપમાં ફેરવી દેવાય, અને ફિલસુફીના ગ્રન્થની મદદ લઇને બે ચાર છટાદાર અને વિદ્વત્તા ભર્યા નિબન્ધો લખી શકાય. વળી આધુનિક લેખકોમાંથી અઘરી શૈલીને લીધે જે પુસ્તકો વંચાતાં નથી તે એકઠાં કરીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એક વિચાર આમાંથી તો એક તેમાંથી લઇને એક 'અનુપમ' કૃતિ બનાવી શકાય. જે જરૂરનું છે તે ઉદ્યોગ અને ખંતજ છે. બુદ્ધિ અને પ્રતિભા તો કોઇકનામાંજ હોય છે. તે જેનામાં હોય તેજ જો લખે તો આપણા સાહિત્યની 'સમૃદ્ધિ' માં વધારો કેવી રીતે થાય? અને ગ્રન્થકારની કીર્તિ

બીજાને મળી શકે કેવી રીતે? માટે ઉદ્યોગ અને ખંત એજ વધારે જરૂરનાં છે.

વૉશિંગ્ટન અર્વિંગે 'The Art of Book-Making' (ચોપડી બનાવવાની કળા) એ નામના નિબન્ધમાં એ વિષે વિસ્તારથી લખ્યું છે. બ્રિટિશ મ્યુઝીયમનાં પુસ્તકાલયમાં નિબન્ધકાર જાય છે તો ત્યાં લેખકોને પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના મ્હોટા ગ્રન્થોમાંથી જુદા જુદા વિચારો અને વાક્યો ચોરીને ગ્રન્થ બનાવવાના કામમાં રોકાયલા જોય છે. એકાએક એ ત્યાં ઉંઘમાં પડી જાય છે, અને સ્વપ્નમાં ફાટ્યાં તૂટ્યાં વસ્ત્ર પહેરેલાં એવા રંક લેખકોનું મ્હોટું ટોળું એ જોય છે. હવે જે પુસ્તકને એ લોકો હાથ અડકાડે છે તે તે વસ્ત્રના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે, અને કોઇની બ્હાંય તો કોઇનો પટો, કોઇની ઝૂલ તો કોઇની ટોપી લઇને એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ પોતાની નગ્ન કાયા જેમ તેમ ઢાંકે છે. એવામાં એકાએક પુસ્તકાલયની દિવાલો પર ટાંગેલી પ્રાચીન ગ્રન્થકારોની છબીમાં ચેતન આવે છે, અને તેઓ છબીના ઘરમાંથી બહાર નીકળીને પૂર જોસમાં 'ચોર,' 'ચોર' એમ બૂમ પાડતા પેલા લેખકો ઉપર તૂટી પડે છે અને ત્યાં જોવા જેવી મારામારી અને ન્હાસભાગ થઇ રહે છે. આ દેખાવ જોઇને નિબન્ધકારને એટલી તો રમુજ પડે છે કે તેનાથી ખડખડ હસી દેવાય છે, અને એ જાગ્રત થઇને જોય છે તો એનાં અટ્ટહાસ્ય સિવાય બીજું જે કંઇ એણે જોયલું તે કેવળ સ્વપ્ન હતું એમ એને જણાય છે. એ પુસ્તકાલયના પવિત્ર અને ગંભીર વાતાવરણમાં એવું હાસ્ય ત્યાં બેઠેલા પુસ્તક પ્રેમીઓને એટલું તો અપરિચિત હતું કે એ સાંભળીને તેઓને વીજળીનો આંચકો આવતો હોય એવો અનુભવ થાય છે, અને પુસ્તકાલયનો રક્ષક નિબન્ધકારની પાસે આવીને પરવાનો માગતા તે એણે મેળવેલો ન હોવાથી એ ત્યાંથી ખરી જાય છે.

"ચોરોની પરિષદ" એ નામનો હાસ્ય પ્રચુર લેખ જ્ઞાનસુધાના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં આવ્યો હતો. મૂળ લેખ મરાઠીમાં હતો તેનું એ ભાષાન્તર છે. એ લેખમાં ગ્રન્થકર્તાઓનું કામ પણ અર્ધ-ચૌર્યનું હોવાથી તેઓને એ પરિષદમાં દાખલ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એ કલ્પનાનું બીજ અર્વિંગના ઉપલા નિબન્ધમાંથીજ મળી આવ્યું હશે એમ લાગે છે. એવી જો કોઇ પરિષદ હોય તો ચૌર્યશાસ્ત્રમાં ગ્રન્થકાર વધારે પ્રવીણ હોવાને લીધે અને ચૌર્યકળામાં એ વધારે ખબરદાર હોવાને લીધે એ પરિષદ્‌ના પ્રમુખનું સ્થાન તો એનેજ ઘટે છે, અને એ સ્થાન જો એને ન આપવામાં આવે તો ભારે કોલાહલ મચી રહે અને દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રોમાં એ વિષે લાંબા ચર્ચાપત્રો આવ્યા વગર રહે નહીં એ નક્કી છે; કારણ કે લેખકનું કામ લખવાનું છે અને ચર્ચાપત્રો લખીને પોતાના હૃદયના ઉભરા શમાવવા એ એની ઊંચી લેખનકળાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

પણ ગ્રન્થ લખવાનું કામ જો રહેલું હોય તો ગ્રન્થ વાંચવાનું કામ તો તેથી

પણ વધારે સ્હેલું છે, અને ગ્રન્થાવલોકન-ગ્રન્થ જોવાનું કામ તો વળી સૌથી સ્હેલું છે એથીજ જે ગ્રન્થકર્તાનું કામ ન કરી શકે તે ગ્રન્થાવલોકનનું કામ કરવાને ઉત્સુક બને છે જેમ વકીલાતના ધંધામાં જે ન ફાવે તે વખત આવે ને ઉમર પ્હોંચતી હોય તો મુનસફની નોકરી લઇ બેસે તેમ જે લખવાના ધંધામાં ન ફાવે તે બીજાના લેખ ઉપર ટીકા કરવાનું કામ માથે લે છે ખુબી એ છે કે એ કામ ગ્રન્થ લખવા કરતાં વધારે સ્હેલું હોવા છતાં તેટલુંજ, બલ્કે તેથી વધારે, આબરૂદાર ગણાય છે આપણા દેશમાં, તેમજ અન્ય દેશોમાં, ગ્રન્થકાર તરીકે ન ફાવેલા એવા અનેક 'વિદ્વાનો' ટીકાકાર તરીકે મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છે, અને એ કામમાં તેઓએ જે ધમાલ મચાવી મુકી તેને પરિણામે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેઓનું નામ હમેશાને માટે અમર થયું છે માટે એવો ઉચ્ચાભિલાષ જેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહ્યો હોય તેવા ઉત્સાહી પુરૂષે ગ્રન્થરચનાના જોખમ ભરેલા ધંધામાં પડવા કરતાં ટીકાકારનો ધંધો લઇને બેસવું એજ વધારે ડહાપણ ભર્યું છે અને એજ વધારે લાભકારક છે એમ કર્યાથી લેખકો તેની ખુશામત કરતા રહેશે અને વાચકો પણ તેના તરફ અત્યન્ત માનની લાગણીથી જોયા વિના રહેશે નહીં એ ઉપરાંત, પોતાનું નામ અમર કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા તૃપ્ત થવાનો સંભવ રહેશે તે તો જુદું !

ટીકાકારનો ધંધો ઘણો ઉંચો છે, અને એ ધંધો જેટલો ઉંચો છે તેટલો સ્હેલો પણ છે જેવી રીતે ન્યાય મંદિરોમાં પાંજરામાંથી સાક્ષી જે જુબાની આપે છે તે એક દુભાષિયો ન્યાયાસન આગળ રજુ કરે છે તેવી રીતે ગ્રન્થકર્તા પોતાના પુસ્તક વડે જે વિચાર પ્રકટ કરે છે તે ટીકાકાર વાચનારી આલમ આગળ રજુ કરે છે પણ દુભાષિયો જો પોતાના કર્તવ્યમાં કંઇ ભૂલ કરે છે તો તેને ઉપરી અમલદારનો ઠપકો સાંભળવો પડે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે અનેક પ્રકારની વિટંબનામાં આવી પડે છે અને તેને નોકરી ખોવાનો વખત પણ આવે છે સારે નસીબે ટીકાકારને શિર આવી કોઇ પણ પ્રકારની જોખમદારી નથી ગ્રન્થકર્તાના પુસ્તકને વાચક સમક્ષ મૂકતાં જાણે અજાણે તે ગમે તેવા ગંભીર દોષો કરે તોપણ તેને રોકનાર કોઇ નથી જેના ઉપર ટીકા કરવાની હોય તે પુસ્તકમાં ટીકાકાર ગોથાં ખાય એમાં નવાઇ જેવું નથી, પણ ઘણીવાર તો ગુનાટ ખામખાજ હોશિયારી ગણાય છે વળી, વાચક અને લેખકનો યોગ કરાવી આપવા કરતાં પોતાની આબરૂ વધારવી પોતાનું પાંડિત્ય પ્રદર્શિત કરવું પોતાની બુદ્ધિનો ઝગઝગાટ બતાવી આપવો એ તરફ સ્વાભાવિક રીતે એનું લક્ષ વધારે હોય છે "વર મરો કે કન્યા મરો, ગોરનું તરભાણું ભરો" એ જાણીતી કહેવત પ્રમાણેનું એનું વર્તન હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી

ટીકાકારના કામને પ્રેમપાશમાં બંધાવાને આતુર બનેલા દંપતીની વચ્ચે સંદેશા લાવનાર લઇ જનાર દૂતીના કામ જોડે સરખાવી શકાય પતિ અને પત્ની ઉભય એના

તરફ માનની નજરથી જોય છે, ઉભયનો એ આધાર છે, અને ઉભયની મીઠી પ્રેમકથાઓ સાંભળવાનો આનન્દ એને મળે છે. પણ ઘણીવાર એવું પણ બને છે કે દૂતી પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવવાને બદલે અણઘટતી રીતે પુરૂષનાં ચિત્તનું પોતાની તરફ આકર્ષણ કરે છે, અને એવી રીતે પુરૂષને ખોટા મોહમાં ફસાવે છે અને જેણે એના ઉપર ભરોસો રાખેલો તેના દુશ્મનની ગરજ સારે છે. ટીકાકાર પણ ઘણીવાર ગ્રન્થકર્ત્તાની પિછાન કરાવવાનો પોતાનો ધર્મ ચૂકીને લાંબાં લાંબાં વચનોથી પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા મંડી પડે છે અને ગ્રન્થકર્ત્તાને પોતે ભૂલી જાય છે અને વાચકના ચિત્તથી પણ તેને દૂર રાખે છે. આવું વર્તન નીતિ ભરેલું કહેવાય કે નહીં એ મોટો પ્રશ્ન છે. પણ સાહિત્યને નીતિ કે અનીતિના પ્રશ્નની સાથે શો સમ્બન્ધ છે? સંદેશા બરાબર પહોંચાડવામાં ન આવે અથવા કંઇ કહાવવામાં આવ્યું હોય તેને બદલે કંઇ કહેવામાં આવે તો માથે લીધેલું કામ બરાબર બજાવાતું નથી એટલુંજ નહીં, પણ ઉભય પક્ષની વચ્ચે સ્ત્રી અને પુરૂષ, લેખક અને વાચક એ બેઉની વચ્ચે ભારે ગેરસમજુતી થાય છે એ ખરૂં. પણ ગેરસમજુતી ઉપર તો આખા જગતનો આધાર છે. આ અસાર સંસારને ખરો માનવો એ પણ એક જાતની ગેરસમજુતી જ છે કેની?

ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે "ટીકાકારમાં અનેક માનસિક અને નૈતિક ગુણોની સમૃદ્ધિ **હોવી જોઇએ.** તે સહૃદય **હોવો જોઇએ.** તેણે અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચેલાં **હોવાં જોઇએ.** તેણે જાત જાતનો અનુભવ મેળવેલો **હોવો જોઇએ.** વિવિધ વાંચન અને વિશાળ અનુભવને પરિણામે તેની વિચાર શક્તિ ખીલેલી **હોવી જોઇએ.** નવા લેખકની હિંમત પણ ત્વરાથી આંકી શકે એવી તેની બુદ્ધિ ઘડાયલી **હોવી જોઇએ.** અમુક રચના સારી છે કે નઠારી છે એટલું જ નહીં, પણ તે સારી અથવા નઠારી હોવાનાં કારણો શાં શાં છે, તે કેટલે અંશે સારી અથવા નઠારી છે, અને તે જો નઠારી હોય તો તે કેવી રીતે સુધારી શકાય એ સમજાવવાની શક્તિ તેનામાં **હોવી જોઇએ.** કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં તેના તેજ વિચારો બીજા લેખકોને પણ આવેલા તે કહી શકાય એવી કેળવાયલી સ્મરણ શક્તિ તેની **હોવી જોઇએ.** તે વિચારો જો કવિતાના આકારમાં મુકાયા હોય તો એક સ્હેજ અમસ્તા ફેરફારથી એક કવિમાં જે વિચાર સાધારણ લાગે છે તે બીજામાં અદ્‌ભુત ચમત્કાર વાળો કેવી રીતે બની જાય છે તે સમજાવવાનું સામર્થ્ય તેનામાં **હોવું જોઇએ.** સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા ઉપરાંત ઉત્સાહી અને બુદ્ધિમાન યુવકોની લેખનશક્તિને અયોગ્ય માર્ગે જતી રોકવાની અને સન્માર્ગમાં વાળવાની શક્તિ તેનામાં **હોવી જોઇએ.** એટલા બુદ્ધિબળની ઉપરાંત નીતિબળ પણ તેનામાં **હોવું જોઇએ.** ક્ષુદ્ર વિચારોને આડે આવવા ન દેતાં નિષ્પક્ષપણે નિર્ણય કરવા જેટલી પ્રામાણિકતા

તેનામાં હોવી જોઇએ, સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની ટેવ તેને હોવી જોઇએ, એ વિચારનાં સંગીનપણાં ઉપર ભરોસો તેને હોવો જોઇએ, અહંતા મમતાનો ત્યાગ તેણે કરેલો હોવો જોઇએ, અને લોકોમાં વાહ વાહ કહેવડાવવાના લોભથી તે મુક્ત હોવો જોઇએ " વગેરે, વગેરે, વગેરે.

" હોવો જોઇએ " ને " હોવી જોઇએ " ને " હોવું જોઇએ " ની આ ટીપ વાંચીને ગભરાવાનું કે નાઉમેદ થવાનું કાંઇપણ કારણ નથી. એવો વાગ્વિસ્તાર કરવાની સરસ્વતી અને તેના ઉપાસકોને ટેવજ હોય છે. પણ તેથી ટીકાકારની ઉંચી પદવીના ઉત્સાહી ઉમેદવારે ડરી જવાની બીલકુલ જરૂર નથી. એ વિચારોમાં ઝાઝું સત્ય નથી. ધારો કે એ સહૃદયતા વગેરે ગુણો ટીકાકારને જરૂરના છે એમ આપણે તકરારને ખાતર સ્વીકારીએ. હું પૂછીશ કે કયા ટીકાકારમાં એ ગુણો નથી હોતા ? મ્હારામાં એ સઘળા ગુણો છે ' એમ ટીકાકાર જાતે છાતી ઠોકીને કહે છે, પુસ્તક વાંચવાની પણ ઝાઝી મહેનત લીધા વિના પાનાંનાં પાનાં ભરીને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરચક અને કોઇથી પણ ન સમજી શકાય એવું અવલોકન લખી કહાડે છે, અને એ પ્રમાણે પોતાનાં કહેવાની સત્યતા ચોક્કસપણે સિદ્ધ કરી આપે છે, છતાં એનામાં એ ગુણો નથી એમ કહેવું એ સાહસ નહીં તો બીજું શું ? માણસ માત્રમાં અમુક ગુણો ઇશ્વરે બક્ષેલાજ હોય છે, તે કોઇથી લઇ શકાતા નથી ને કોંઇને આપી શકાતા નથી, અને તેનો ચાહે તેવી રીતે ઉપયોગ કરવાને તે સ્વતંત્ર છે. માણસનામાં–ટીકાકારમાં સહૃદયતા હોવી જોઇએ એ ખરૂં હશે. પણ આ વિશ્વમાં કયો માણસ સહૃદય નથી ? કોને હૃદય નથી ? હૃદય વિના માણસનાં જીવનનો વ્યાપારજ કેવી રીતે ચાલી શકે ? ટીકાકારને લાગણી હોવી જોઇએ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ કયા મનુષ્યમાં નથી હોતી ? આપણે આપણા મિત્રોને ચાહીએ છિયે, આપણું ભલું કરનાર તરફ ઉપકાર વૃત્તિથી જોઇએ છિયે, આપણા શત્રુઓને ધિક્કારીએ છિયે આપણું ભૂંડું કરનારની ભૂંડાઇ ધ્યાનમાં રાખીએ છિયે, અને વખત આવે તે સઘળાંનો બદલો વાળવા ચૂકતા નથી. અવલોકનકાર તરીકે આપણા મિત્રોને આસમાન પર ચ્હડાવીએ છિયે, શત્રુઓને પાતાળમાં પેસાડીએ છિયે, અને મુરબ્બીઓ તરફ–પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો તરફ માનની નજરથી જોઇએ છિયે, અને તેમની કૃતિઓનાં આંખ મીંચીને વખાણ કરીએ છિયે. એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવિક ધર્મ છે. એમા એને યોગ્યતા મેળવવાની શી છે ?

ગ્રન્થાવલોકન કરનારને જે જરૂરનું છે તે તો એથી જુદુંજ છે, અને એ વિષે આપણે હવે ટુંકામાં બોલીશું. ગ્રન્થનું અવલોકન કરી શકાય તે માટે ગ્રન્થતો ખાસ જરૂરનો છે. ગ્રન્થનું નામ વાચ્યાથી ગ્રંથનો વિષય શો છે તે કેટલીકવાર સમજી શકાય છે, અને તે સમજ્યાપછી ગ્રન્થની પ્રશંસા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે

કરી શકાય, નિન્દા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે કરી શકાય,— એ સઘળાનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. ગ્રન્થ કર્તાનું નામ જાણવાથી તે કોઇ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે કે નહીં, તે નવા સંપ્રદાયનો છે કે જુના સંપ્રદાયનો છે તેના ઉપર આક્ષેપ કરવા એ સલામતી ભર્યું છે કે નહીં એ સઘળાનો નિર્ણય થઇ શકે છે. પૂઠું, બાંધણી, કાગળ, કિંમત એ વિગેરેની ટીકા પણ ગ્રન્થાવલોકનમાં ઘણી જરૂરની છે. માટે એ સઘળું ટીકાકારે ખુબ બારીક નજરથી જોવું જોઇએ, અને ન ભૂલાય તેવી રીતે ભેજામાં ભરી રાખવું જોઇએ. એ વિશેષ જ્ઞાન પુસ્તક ઉપર અભિપ્રાય બાંધવામાં પણ ઘણું ઉપયોગી થઇ પડે છે પુસ્તકનું નામ, લેખકનું નામ, પૂઠું, બાંધણી કાગળ, કિંમત, છાપખાનું વગેરે ઉપરથી જો કંઇ યોગ્ય નિર્ણય ઉપર ન આવી શકાય તો પુસ્તકની પ્રસ્તાવના વાંચી જોવી, અને એટલાથી પણ સંતોષ ન વળે તો પુસ્તકના કેટલાંક પાનાં ઉથલાવી જોવાં

ગ્રન્થ ગ્રહણ પછી લેખકને બીજી જે જરૂર છે તે શબ્દના ભંડોળની છે. આ વિશ્વમાં શબ્દ એ એક મહત્વની વસ્તુ છે, કે જે સૌથી વધારે મહત્વની છે શબ્દ તેજ આ જગતનું આદિ કારણ છે, શબ્દથીજ આ જગતની ઉત્પત્તિ છે, શબ્દથીજ સકળ અર્થની પ્રાપ્તિ છે. बृहदारण्यक મા કહ્યું છે કે —

“ एत इति वै प्रजापति र्देवानसृजत, असृग्रमिति मनुष्यान्, इन्दव इति पितॄँ, तिर पवित्रमिति ग्रहान्, आशव इति स्तोत्रम्, विश्वानीति शस्त्रम्, अभिसौभगेत्यन्या प्रजा।”

(ખરેખર, 'एते' એ શબ્દનું સ્મરણ કરી પ્રજાપતિએ દેવોને સર્જ્યા, 'असृग्रम्' એ શબ્દ સ્મરી મનુષ્યોને, 'इन्दव' સ્મરી પિતૃઓને, 'तिर पवित्रम्' સ્મરી ગ્રહોને, 'आशव' સ્મરી સ્તોત્રને, 'विश्वानि' સ્મરી શસ્ત્રને, અને 'अभिसौभगा' સ્મરી અન્ય પ્રજાને)

तैत्तिरीय ब्राह्मण મા કહ્યું છે કે —

“ सभूरिति व्याहरत् सभूमिमसृजत ”

(તેણે 'भू' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો, તેણે ભૂમિ સર્જી)

ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તકોમાં પણ લખ્યું છે કે

“ In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God ”

(પ્રથમ શબ્દ હતો, અને શબ્દ તે પ્રભુની સાથે હતો, અને શબ્દ તેજ પ્રભુ હતો)

. એ શબ્દ રૂપી પ્રભુને ટીકાકારે અહોનિશ સેવવો જોઇએ. એ શબ્દ રૂપી દેવનાં

તેત્રીસ કરોડ રૂપમાંથી જેટલાની ઉપાસના સ્મરણાદિ વડે થઇ શકે તેટલાની ઉપાસના એણે કરવી જોઇએ. એક ન્હાનો સરખો વિચાર લંબાવી લંબાવીને તેના ઉપર પાંચ પચીશ પાનાં રહેલાઇથી ભરી શકાય એવો શબ્દ સંગ્રહ એની પાસે હોવો જોઇએ. કંઇ ન કહેવા છતાં ઘણું કહેતો હોય એવું બતાવવાની ટેવ એને હોવી જોઇએ. 'પરંતુ' 'છતાં' 'ઘણું લાગે,' ક્વચિત્ ક્વચિત્' 'કોઇ કોઇ વખત,' 'વિદ્વાન લેખક' એવા એવા શબ્દોનો છુટથી પ્રયોગ કરતાં એને આવડવું જોઇએ. ન્યાય મંદિરોમાં વકીલ બારિસ્ટરો 'my lord,' 'I submit,' 'my learned friend' વગેરે શબ્દો જેવા ઉદાર દિલથી વાપરે છે તેવી રીતે આ શબ્દોનો એણે મોકળા મનથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ઉદાહરણ તરીકે, અતિપ્રશંસા કે અતિ નિન્દા કર્યા વિના મધ્યમ વિચારવાળું ઠરેલ અવલોકન લખવું હોય તો તે કંઇક આવી રીતે મુકી શકાય: "આવી કૃતિ રચાઇ તે ઘણી સારી વાત છે, એવી કૃતિઓ રચાવવી જોઇએ, લેખકનો પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે પણ એ પ્રયત્ન જોઇએ તેવો સફળ નથી. તેમ અંદર કંઇજ ખુબી નથી એમ પણ કહેવાય નહીં, પણ હજી વધારે સંભાળ રાખીને લખાયું હોત તો વધારે સારૂં થાત, છતાં લેખકે જે પ્રયત્ન કીધો તે સ્તુતિને પાત્ર છે, એ પ્રયત્નને માટે તેને અભિનન્દન ઘટે છે, પણ એથી વધારે પ્રયત્ન કરતા રહશે તો આમાં જે મહત્વની ભૂલો રહી ગઇ છે તે સુધારી શકશે," વગેરે વગેરે. આની આજ શૈલીમાં જેટલું લાંબું અવલોકન કરવું હોય તેટલું કરી શકાય.

લાગણી વિષે તો આપણે ઉપર બોલી ગયા છિયે એટલે તે વિષે ફરીથી વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. મિત્રના તરફ સ્નેહ રાખીને તેની કૃતિને ઉત્તેજન આપવું અને શત્રુને મૂળથીજ દાબી દેવો એ સામાન્ય બુદ્ધિનું સ્વાભાવિક કર્ત્તવ્ય છે, અને એ કર્ત્તવ્યમાં જે ચૂકે તે બુદ્ધિહીનજ કહેવાય એમાં નવાઇ જેવું નથી.

એ ઉપરાંત, ટીકાકારને સુધરેલી ઢબમાં ગાલિપ્રદાન કરતાં આવડવું જોઇએ. કેટલીક વાર ટીકા કરતી વખતેજ "કેટલાક પંડિતમન્યો કહેશે કે," "કેટલાક વિદ્વત્તાની ખોટી ખુમારી રાખનારાઓ બકશે કે," "કેટલાક સહૃદયતાનાં પૂતળાંઓ મિથ્યાવાદ કરશે કે?' એવી પુષ્પાંજલિથી કલ્પિત વિરોધીઓને વધાવતાં રહેવું જોઇએ કે ખરા વિરોધીઓ આપણા વિચારની સામે પડવાની હિમતજ ન કરી શકે. છતાં કોઇ સામો પડે તો તેને ચૂપ કરવા માટે મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપાય એજ છે કે તેના ઉપર જેમ બને તેમ ખરી ખોટી અંગત ટીકાઓ કરીને તેને જાહેરમાં હલકો પાડવો, અને એમ કરવા માટે "કર્ણદોષ," "દૃષ્ટિ દોષ," "વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન," "સત્ય સ્વીકારવાની અનિચ્છા," "મોહ" વગેરે સભ્ય શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

એ ગાલિપ્રદાનમા મંડયા રહેતાં આવડવું જોઇએ. સામો લેખક પાછો જવાબ આપે તો તેને ફરી પાછો આપણી કરડી-મજબુત-જોસદાર શૈલીમા જવાબ આપ્યાજ કરવો, અને તેજ થાકીને અટકે ત્યા સુધી આપણે આપણાં કર્તવ્યમા મચ્યા રહેવું એમર્સન કહે છે તે પ્રમાણે " The characteristic of heroism is its persistency " (અભિનિવેશ ખંત આગ્રહ, એજ વીરતાનું ખાસ લક્ષણ છે.)

આટલુ છતા પણ માણસની શક્તિને હદ હોય છે, અને વખતે વાદવિવાદમાં આપણું ટટ્ટુ ન ચાલી શકે તો આપણે છેક એકલા ન પડી જઇએ તેટલા માટે આપણી ઓથે આવે એવા મિત્રોનું મ્હોટુ મડળ આપણે નાખવું જોઇએ જે મિત્રોના પુસ્તકોની પ્રશસા કરીને તેની ખપત વધારી આપવાનો ઉદાર પ્રયત્ન આપણે કીધો હોય તેની તરફથી મદદની આપણે આશા નાખીએ તો તે વ્યર્થ ન જાય.

આટલી સાધન સપત્તિ જેની પાસે હોય તેવા ટીકાકારોની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમા ઘણી વિવિધતા હોય છે તે આપણે હવે તપાસીશુ, અને તે કરવા માટે આપણે ગ્રન્થાવલોકન કર્તાઓના જુદા જુદા વિભાગ પાડીશુ

કેટલાકને પોતે જે કઇ વાચે તેમા પ્રશસા કરવાનું જ જડે છે એવા પ્રશંસકોની નજરે દોષ પડતાજ નથી તેઓ જે કંઇ વાચે તેથી ખુશજ થાય છે "વાહ! વાહ!" "શુ સુન્દર છે!" એમજ તેઓને લાગે છે જે પુસ્તક છેલ્લું તેઓના વાચવામા આવે તે તેઓને આગના સર્વ કરતા ચ્હડીયાતું લાગે છે, અને તે વિષે ટીકા કરતા તેઓને પ્રશંસાના વચનો શોધવા પડતા નથી

નિન્દકો એથી ઉલટાજ સ્વભાવના હોય છે તેઓને સર્વ કંઇ દોષ ભર્યુંજ લાગે છે ઉહ! આમા શુ છે?" "નોન્સેન્સ," "રબિશ," એ તેઓના સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર હોય છે. આધુનિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ સર્વદા અસતુષ્ટ રહે છે અને તેઓ જ્યા જ્યા નજર કેરે ત્યા ત્યા દભ અને જડતાનાજ દર્શન તેઓને થાય છે

પ્રશંસા કે નિન્દા બેમાથી ગમે તે જે કરવા માંડે તે હદ બહાર કર્યાંજ જાય એવી ઉદ્દામ વૃત્તિના ટીકાકારો સાહિત્યમા પણ હોય છે તેઓને એક પુસ્તક ગમ્યુ તો તેના લેખકને શેક્સપિયર કે ડેન્ટી સાથે, કાલિદાસ કે ભવભૂતિ સાથે તેઓ સરખાવવા મંડી પડે છે, અને કદાચ ન ગમ્યું તો તે છેકજ નિર્માલ્ય અને તુચ્છ બની જાય છે એવા અવલોકનકારો પોતાના વિચારમા કઇ પ્રમાણ જાળવવાની દરકાર રાખતા નથી, અને એવી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓની દરકાર રાખવાની જરૂર પણ તેઓને જણાતી નથી. લાગણીના વેગમા તેઓ એક તરફ કે બીજી તરફ ઘસડાયા જાય છે. સ્નેહના ઉન્નત સિખર ઉપર વસનાર તેઓના પવિત્ર આત્મા જગતના કૃત્રિમ બન્ધનોને લેખ-

વતા નથી. આ જ્ઞાન લોકો જેને 'ઠરેલપણું' કહે છે તે તેઓમાં હોતું નથી, અને સંસારીઓના જડ નયનો જેને વસ્તુ સ્થિતિનું ખરું સ્વરૂપ માને છે તેને કોરે મુકીને કલ્પનાનાં બળવડે તેઓ કંઇક જુદોજ ચમત્કાર જાતે જોય છે અને બીજાને જોવ-રાવે છે. એવા લોકો ઘણીવાર ગ્રન્થકાર ઉપર એક વાર સામટો પ્રહાર કરી લઇને સંતોષ પામતા નથી, પણ થોડી થોડીવારે ફરી ફરીને પ્રહાર કરવા મંડી પડે છે. લુહાર જેમ ફરી ફરીને હથોડા મારે છે, સોની જેમ ફુંકી ફુંકીને દેવતા સળગાવે છે તેમ આવો ટીકાકાર ઉપરા છાપરી સપાટા લગાવ્યો જાય છે. પણ લુહાર, સોની વગેરેની પ્રવૃત્તિનું સ્પષ્ટ પ્રયોજન દેખાઇ આવે છે ત્યારે આ ટીકાકારની પ્રવૃત્તિનું કારણ એકાએક સ્હમજી શકાતું નથી. અને એ ભેદનું કારણ ખુલ્લું જ છે. લુહાર, સોની વગેરેની કળાઓ તે "ઉપયોગી કળાઓ" છે; ત્યારે ટીકાકારની કળા તે "રસિક કળા" છે, અને એ કળાનો ઉદ્દેશ આનન્દ આપવાનો છે. લુહારને ફરી ફરી હથોડા મારવા પડે છે તે અમુક ઘાટ ઘડવાને માટે, સોનીને ફરી ફરી ફુંક મારવી પડે છે તે દેવતાને પ્રજ્વલિત કરવાને માટે, પણ ટીકાકારને એક વખત પ્રહાર કર્યા પછી રખીજી વખત પ્રહાર કરવાનું મન થાય છે ને તો 'અંતક્ષોભ' ને લીધેજ થાય છે, અને એ અંતઃક્ષોભને પરીણામે જે સુન્દર કૃતિ આ વિર્ભૂત થાય છે તેનાથી સર્વે કોઇને આનન્દજ થાય છે, તેથી એ ટીકાકારની કળાને સુથાર કે લુહાર કે સોનીની કળાઓ જોડે સર-ખાવવા કરતાં સંગીત કળા કે અભિનય કળા કે નૃત્ય કળા જોડે સરખાવવી એજ વધારે વ્યાજબી છે અને એ સરખામણીને માટે આપણને ક્યાં આઘા જવું પડે એમ છે? મરેલાને મારવાની આ રીત નાટકોમાં આપણે કેટલીએ વાર જોઇએ છીયે નાટકનું મુખ્ય પાત્ર મૃત્યુને આધીન થયા પછી પડદો પડવા માંડ્યો હોય તે "વન્સ મોર" ના અવાજ થતાં પાછો ઉપાડી લઇને મરેલાને ફરીથી મારવામાં આવતો કોણે નહીં જોયો હોય? શબ થઇને પડેલા શત્રુ આગળ તેની મજાક કરવાના, તેના ચાળા પાડવાના, તેને ગાળો દેવાના અને તે શબપર લટકા લગાવવાના હાસ્યજનક પ્રયોગો તો વળી એથી પણ વધારે પરિચિત છે. વૈરના અગ્નિથી ઉકળતો ભીમસેન દુઃશા-સનને મારીને તેનાં રૂધિરનું પાન કરવાને કેવો તલસતો હતો તે નાટકોના શોખીન સજ્જનોને સારી રીતે જાણીતું છે. આ ટીકાકારનાં વીર હૃદયમાં પણ કંઇક એવો જ અગ્નિ ધમતો જણાય છે. લેખકને મારીને જ નહીં પણ તેનું લોહી પીને પોતાનો ક્રોધાગ્નિ શમાવવો એમ એનું વલણ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. કુરક્ષેત્રમાં ઘુમનાર પ્રતાપી યોદ્ધાની પેઠે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ઘુમે છે. ભીમસેનની વીરતાનું સ્મરણ કરાવનાર એ પ્રચંડ યોદ્ધાનું અનુકરણ કરવાનું કયા બહાદુર પુરૂષને મન નહીં થાય?

પણ વખાણુ કરવાનો અત્યારે અવકાશ નથી તેથી એ મીઠું કામ અધવચ છોડી દઇને આપણી ગણત્રીમાંજ આપણે ત્વરિત ગતિથી આગળ ચાલીશું જેને લેખ

કે પુસ્તકની ભેટ આપી હોય કે જેને નાટકનો પ્રયોગ જોવાને આમંત્રણ કર્યું હોય કે બીજી કોઈ રીતે ઉપકૃત કર્યો હોય તેવા મિત્રો સ્વાભાવિક રીતે લેખકનાં બનાવેલાં પુસ્તકનાં કે તેણે રચેલાં નાટકનાં વખાણજ કરે છે, અને તેની કમાઇ વધારી આપવા માટે બનતી મદદ કરે છે. એ પ્રમાણે કરવામાંજ પોતાની વડાઈ છે એ સત્યનું તેઓને પૂરેપૂરૂં ભાન હોય છે.

એથી ઉલટું જે દ્વેષીઓ હોય છે તે તો સ્વાભાવિક રીતે પુસ્તકમાંથી અનેક ન્હાના મ્હોટા દોષો કહાડવામાંજ પોતાની કુશળતા વાપરે છે, એટલુંજ નહીં પણ લેખકનાં ખાનગી જીવનની અનેક વાતો બહાર લાવીને તેને ફજેત કરવાની ઉંડી લાગણી તેઓનાં અન્તરમાં ઉછળતી હોવાથી તેમ કરવાને તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી, બીજા કોઇ જુદા પ્રસંગ ઉપર બોલાયલા બોલને સંભારીને લેખકના હાલના વિચારો અને તે પ્રસંગ ઉપરના વિચારો વચ્ચેનો વિરોધ તેઓ શોધી કહાડે છે, અને એમ કરીને લેખકને હલકો પાડવાનો સબળ પ્રયત્ન કરે છે.

જેઓને લેખક તરફ એવી મિત્રતા કે શત્રુતા રાખવાનું કંઇપણ કારણ ન હોય તેવા તટસ્થ વિદ્વાનો માત્ર પોતાની ટીકાકાર તરીકેની આબરૂ જાળવવાને અને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવી આપવાનેજ ઉત્સુક હોય છે. એમ કરતાં પ્રસંશા કરવાનું ઠીક પડે તો તેમ, ને નિન્દા કરવાનું લાભકારક જણાય તો તેમ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. પણ મ્હોટે ભાગે બહુ વખાણ નહીં ને બહુ નિન્દા નહીં એવી રીતનાં અવલોકનો લખવાનું તેઓ વધારે સલામતી ભર્યું ગણાય છે.,

જેઓ પોતે પુસ્તકો રચતા હોય એવા લેખકોની દ્રષ્ટિ વળી જુદીજ હોય છે, તેઓના 'આત્માનો આવિર્ભાવ' જુદી રીતેજ થાય છે. પોતાના જે પ્રિય વિષયો હોય તે પર બીજો કોઇ લખે નહીં તેની તેઓ ખાસ સંભાળ રાખે છે, અને એવો કોઇ આવે તો તેને બનતા પ્રયત્નથી તોડી પાડવાનો ધર્મ બજાવવાને તેઓ આતુર હોય છે. એ વિષય પર લખવાનો અધિકાર અને આવડતતો પોતાના એકલામાંજ હોય એવી ખુમારી તેઓનાં આત્મો દ્વેષવાળાં હૃદયમાં હમેશાં વાસ કરે છે, અને જગતની પાસે પોતાની એ માન્યતા સત્ય તરીકે સ્વીકારાવવાનું તેઓનાં સત્ય પરાયણ સ્વભાવને ઘણું અનુકૂળ જણાય છે. વળી, લેખન પદ્ધતિ, જોડણી વગેરેના પોતે જે કંઇ ખાસ નિયમો પાળતા હોય તો તે બીજાની પાસે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વીકારાવવાને તેઓ આતુર બને છે, અને એ આતુરતાને લીધે બીજાના લેખમાંથી ઉતારા આપતી વખતે પણ પોતાના વિચારને અનુકૂળ એવા ફેરફારો પોતાની મેળે કરી લેવા જેટલું સાવધપણું તેઓથી ભૂલમાં રખાઇ જાય છે. એ લેખકોમાંના કેટલાક પોતાના પુસ્તકનું પોતે જાતે જ અવલોકન કરીને અથવા પોતાના મિત્રો પાસે કરાવીને જુદાં જુદાં પત્રોપર

મોકલાવેછે, અને એ પ્રમાણે એ અવલોકનો જાહેર ખબરોની ગરજ સારે છે.

પૈસા લઇને જેઓ લખતા હોય તેઓતો મ્હોટે ભાગે પોતાનો લેખ સ્વીકારાય, છાપેલાં પત્રનાં પાનાંઓ ભરાય, ને પરિણામે સારી અર્થ પ્રાપ્તિ થાય એવા વિચારો મોકલી આપવાનુંજ શ્રેયસ્કર ધારે છે. પણ પૈસા આપવાના હોવાથી કંઇપણ ઢંગ ઢગાટ વગરની ટીકાઓ સ્વીકારતાં પત્રકારો સંકોચ પામે એ સ્વાભાવિક છે; તેને પરિણામે દ્રવ્યાર્થીઓ ની ટીકાતો સારીજ હોય એમાં નવાઇ જેવું નથી

વ્યવહાર કુશળ પુરૂષો વળી પોતાના કોઇ સમ્બન્ધીના ઉપર ઉપકાર કરવાના ભલા વિચારથીજ કલમ હાથમાં લે છે, અને તે જેથી ખુશ થાય, તેને જેથી ફાયદો થાય એવી રીતનું લખાણ લખી મોકલે છે.

અર્ધ કાર્ય ગ્રાહી બુદ્ધિવાળાઓ એમ વિચારે છે કે રાજકીય, સામાજીક, ધાર્મિક સર્વ વિષયોમાં માથું મારીએ ત્યારે વળી સાહિત્યના મહત્ત્વના છતાં રહેલા વિષયને શા માટે બાકી રાખવો? એવા સાહિત્યના સેવકોને જાતે લખવાનો અવકાશ ન હોવાથી બીજી બાબતમાં તે પ્રમાણે આમાં પણ બીજા વિષે પોતાના સંગીન અભિપ્રાયો આપી તેજ તેઓ સંતોષ માને છે, અને અભિપ્રાય કેવી રીતનો આપવો તે તો મંદબુદ્ધિવાળા આ લેખના વાચકો પણ સ્હેલાઇથી સમજી શકે અને શીખી શકે તેમ છે તો એના જેવી સર્વ ગ્રાહી બુદ્ધિવાળાનેતો એમાં વિચારજ શેનો કરવો પડે?

દેશ વત્સલો ના 'ભાવનો પ્રવાહ' કંઇક જુદો માર્ગ લે છે. તેઓને તો દેશાભિમાન જગવે એવાં કાવ્યો, વાર્તા, કે નિબન્ધો લખાય તેજ કામનાં લાગે છે, અને તે સિવાયની સઘળી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તેઓ અનુચિત અને બાલિશતા ભરેલી ગણે છે. દેશોન્નતિનું મહાન કર્તવ્ય આપણા શિર પર આવી પડ્યું છે તેવા કાળમાં બીજી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાં કાળ ગુમાવવો તે વાસ્તવિક કોણ કહેશે?

સૌથી છેલ્લાં, છતાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનો વર્ગ આપણા અંગ્રેજી ભણેલા-યુવાન-બુદ્ધિમાન-વિદ્વાન-ગ્રેજ્યુએટોનો છે. એ કેળવણી લીધેલાં પ્રાણીઓ પોતાની માતૃભાષા તરફ બીજા ભણેલા લોકો જોઇયે તેટલું લક્ષ નથી આપતા તે માટે અફસોસ કરે છે; અંગ્રેજી સાહિત્ય ચર્ચાના નિયમો વાંચી વિચારીને નિસ્તેજ બની ગયેલી આંખો ઉપર વિદેશી કાચના ચસ્મા ચ્હડાવીને તે વડે આપણાં સ્વદેશી પુસ્તકો તપાસે છે, અને કોઇ કોઇ વારતો બીજી બાબતમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ અંગ્રેજી માલના પ્રમાણમાં દેશી માલ કેવળ નકામો છે તેમ વિચારીને તેના તરફ ઘટતા તિરસ્કારની નજરથી જોય છે.

આ પ્રમાણે ગ્રન્થાવલોકન તે શું છે, ગ્રન્થાવલોકનનો ઉદ્દેશ શું છે, ગ્રન્થાવલોકનમાં શું શું અનાવશ્યક છે અને શું શું આવશ્યક છે, ગ્રન્થાવલોકન કેવી કેવી

દૃષ્ટિથી થાય છે, તે સઘળાં વિષે વિવેચન કર્યા પછી હવે કેટલીક વ્યવહારૂ સુચનાઓ કરવાનીજ બાકી રહે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. નવા પ્રસિદ્ધ થયલા ગ્રન્થનું અવલોકન કરવાની ઉતાવળ કરવી નહીં. બીજાઓ શું કહે છે તે જોયા પછી પોતે લખવું, અને એવી રીતે લખાયલાં અવલોકનમાં કંઇક નવું ચોંકાવનારૂં ઉમેરવું,

૨. "હમે સાધારણ પુસ્તકોનાં અવલોકન કરતા નથી" એમ કહેવાનો નિયમ રાખવો, પણ એ નિયમ પાળવાની આવશ્યકતા નથી.

૩. પુસ્તક ભેટ તરીકે મળે તો જ તેનું અવલોકન કરવું.

૪. પુસ્તકના અવલોકનને માટે ગ્રન્થકાર કેટલો આતુર છે તે તપાસવું. આતુર હોય અને વિનંતી કરે ત્યાર પછી કરેલું અવલોકન તેના ઉપર મહેરબાની તરીકે કરાયલું ગણાય, ઘણી વિનંતિ લાંબો વખત સુધી કરવામાં આવે તો ચોપડી ખપતી નથી એવું પણ સમજી શકાય અને એ રીતે અવલોકનનાં કામમાં એવી માહિતી ઉપયોગની થઇ પડે.

૫. ગ્રન્થાવલોકન ઉપર અને સાહિત્ય ઉપર એકાદ અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચીને તેમાંના વિચાર આપણા પોતાના હોય તેવી રીતે પ્રદર્શિત કરવા.

૬. જેવાં અવલોકન આપણે કરતા હોઇએ તેવાં અવલોકનનું "આપણા સાહિત્ય માં એવી જરૂરીયાત છે" એમ કહીને સમર્થન કરવું.

૭. કંઈક નવું કહેવું. કવિતાનું નવુંજ લક્ષણ આપવું, અને સાહિત્ય વિષે તેમજ જુદા જુદા કવિઓ વિષે કદી પણ ન સંભળાયલા એવા વિચારો બહાર પાડવા.

૮. લેખકનાં જીવનની ખાનગી હકીકતથી વાકેફ રહેવું.

૯. અવળો અર્થ કરવાની ટેવ રાખવી; કારણકે વાદવિવાદમાં અવળો અર્થ કર્યા વિના હમેશાં પ્હોંચી શકાય નહીં, અને કસરતબાજની પેરે ટીકાબાજે પણ દાવપેચ શીખવા જરૂરના છે.

૧૦. નિન્દા કરવા કરતાં પ્રશંસા કરવી એ વધારે સલામતી ભર્યું છે, એથી આપણી વિરુદ્ધ ચર્ચા ઓછી થશે, અને આપણે જેમ અન્યનાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરીએ તેમ બીજા આપણાં પુસ્તકોની પણ પ્રશંસા કરશે, અને એ પ્રમાણે આપણા પક્ષનું એક મ્હોટું મંડળ થશે.

૧૧. ટીકાકાર તરીકે જો આપણી ઘટતી કદર ન થાય તો સારા લેખોની ખોટ હમારે મખ્ખાબેધ લેખો લખીને પૂરવી.

૧૨. જ્ઞાન. અનુભવ, પ્રમાણિકતા, ઉદારતાની વાતો કયી કરવી, પણ કરવું તો આપણને ફાવે તેજ.

૧૩. લેખ નીચે સહી કરવી એ હમેશાં જોખમ ભરેલું છે.

છેવટે, એક અંગ્રેજ સાક્ષર અને ટીકાકારના શબ્દોમાં આપણે એટલુંજ કહીશું કે "There is not much more difficulty in forming our opinion about a book than there is in reading it, and...the profession of criticism is one in which it is delightfully easy to graduate. It requires neither learniug nor knowledge, neither culture nor discipline. It is neither science nor art; it is the gift of nature, a sort of "lyric inspiration." With principles, with touchstones, with standards it has nothing whatever to do. Its business is to declaim, to coin phrases, to juggle with fancies, and to say good things."

ચોપડી વાંચવા કરતાં ચોપડી પર અભિપ્રાય આપવાનું કામ ઘણું અઘરૂં નથી, અને...ટીકાકારનો ધંધો એવો છે કે તેમાં માણસ ઘણીજ સ્હેલાઇથી ફાવી શકે. વિદ્વતા કે પંડિતાઈની, શિક્ષણ કે કેળવણીની એમાં કંઈ પણ જરૂર નથી. એ વિદ્યા પણ નથી અને કળા પણ નથી; એ કુદરતની બક્ષીસ છે, એ એક જાતની ઉપરી પ્રેરણા છે. નિયમો સાથે, કસોટીઓ સાથે, ધોરણો સાથે એને કંઈજ નિસ્બત નથી. બરાડા પાડીને વિસ્તારથી બોલવું, નવાં નવાં વાક્યો બનાવવાં, મનના તુરંગો ફાવે તેમ દોડાવવા, અને સારૂં સારૂં કહેવું એજ એનું કામ છે.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

ગુર્જર જનસમાજમાં ટૂંકી વાર્તાના વાચન માટે ઉત્સુકતા વધતી જતી જોવામાં

પ્રાસ્તાવિક.

આવે છે એ બતાવી આપે છે કે સાહિત્યના તે વિભાગ પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે. ટૂંકી વાર્તા, હાલ, માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રના એક આવશ્યક અને ઉપયોગી અંગ તથા અલંકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વાચકો, લાંબી નવલકથાના વાચન કરતાં ટૂંકી વાર્તાના વાચનને વધારે પસંદ કરે છે. જગતના હાલના સ્પર્ધાના, મારામારીના, દોડાદોડીના સમયમાં જનસમૂહનો સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિ ધરાવનાર વર્ગજ માત્ર લાંબા પુસ્તકો, ધ્યાનપૂર્વક વાચવા, અવલોકવા તકલીફ લેછે. તેઓજ માત્ર શ્રમયુક્ત વાચન માટે ધૈર્ય રાખી રહે છે. કથાસાહિત્યમાં લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વાંચવા તરફ, જેનું વાચન અલ્પ સમયમાં પતી જાય તેવી વાર્તાઓ વાંચવા તરફ, લોકોની રુચિ વધતી જતી હોવાથી તે લખવાના પ્રયાસ પણ જગતની લગભગ દરેક ભાષામાં વધતા જાય છે. યુરોપ, અમેરિકામાં ટૂંકી વાર્તાનું મહત્વ, તેનું ગૌરવ એટલું વધ્યું છે કે લેખનપ્રદેશના તે વિભાગે, એક ઉચ્ચ કલાવિધાન, એક કલા તરીકે સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આ મહત્વના વિષય સંબન્ધે કાંઇક ઉપયોગી માહિતી ગુર્જર સાહિત્યપ્રેમી સમાજ સમક્ષ રજુ કરાય તો ઠીક એ વિચારથી આ લેખ તૈયાર કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે "નવલકથા વિષે ચર્ચા" એ નામના નાના ગ્રન્થમાં, તેમ રા. રણછોડરામ વાવાભાઈ મહેતાએ મર્હુમ નરસિંહરાવ ધ્રુવવાળા "સાહિત્ય" માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા વિષે કેટલુંક સંક્ષિપ્ત પણ જાણવા જેવું વિવેચન કર્યું છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વિષેના આપણા ખ્યાલનો ઉદ્ભવ, મુખ્યત્વે કરીને, તે પ્રકારના અંગ્રેજી સાહિત્ય પરથી થયેલો છે એટલે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા બન્ને લેખકોના વિચારમાં તેમ આ લેખમાં કાંઇક સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ છે. પરન્તુ "ટૂંકી વાર્તા" ની સાહિત્યમાં જે વાસ્તવિક ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યના તે વિભાગને વિકાસની જે જરૂર છે તે જોતાં તે વિષય ઉપર જેમ બને તેમ વધારે પ્રકાશ પડવાની આવશ્યકતા છે.

વાર્તાના વાચનની લોકપ્રિયતા.

સાહિત્યના જે પ્રદેશપર સામાન્ય જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ, સાહિત્યના જે વિભાગનું વાચન વધારે, તે સમાજનું હિત વા અહિત કરવાને વધારે શક્તિમાન્ થઈ શકે છે. નાટકની રચના નવલકથા કરતાં વધારે રસપૂર્ણ, વધારે દુર્ઘટ છતાં, નવલકથાની રચનામાં એવા લોકપ્રિય અંશો રહેલા છે, કોઇપણ કાલના જનસમાજનું, માનવ સ્વભાવનું, લોકોની મનોવૃત્તિઓનું, મનોવ્યાપારનું ચિત્ર આપવા માટે કથાસાહિત્યમાં, નવ-

લ યા, વાર્તામા એવી યોગ્યતા રહેલી છે કે સાહિત્યના કોઇપણ અન્ય અંગ કરતાં વાર્તાનુ વાચન લોકોમા ઘણું વધી પડયુ છે.

અનુભવ ઉપરથી, તેમ લાઇબ્રેરીઓના રેજીસ્ટરો ઉપરથી માલુમ પડયુ છે કે સાહિત્યની અન્ય કોઇ શાખા કરતા કથાના પુસ્તકો લોકોમા વધારે વચાય છે નવલકથા અને વાર્તાનાં, ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ, પુસ્તકો લખાવા તરફ ધ્યાન આપવામા આવે તો તે વધારે ઉપયોગી થઇ પડે, લોક જીવનને ઉચ્ચ, અને ઉન્નત કરવામા સાહાય્યભૂત થાય એ નિઃશક છે ઘણા લોકો નવલકથા અને વાર્તાના લેખનને સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેને હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય ગણવામા આવે છે તેનુ તેમ નાટકોનું વાચન પણ હલકુ ગણાય છે ગુજરાતી ભાષામા સામાન્ય રીતે સારા નાટક લખાયા નથી, તેમ ભજવાતા નાટકની આસપાસ કેટલાક એવા મલિન સજોગો જોવામા આવે છે કે નાટક નામ તિરસ્કારને પાત્ર થઇ પડયુ છે, એ વાત ખરી છે પરન્તુ ગુજરાતી કથાસાહિત્યના વાચન માટે થોડે અશે પણ તિરસ્કાર જોવામા આવતો હોય તો તે મારા ધારવા પ્રમાણે કેટલીક હલકી અગ્રેજ નવલકથાઓ અને તેના ભાષાન્તર વા અનુવાદને લીધે છે વિક્ટર હ્યુગો, ચાર્લ્સ ડિકન્સ અને સ્કોટના આ દિશાના પ્રયાસ, તેમની મહાન્ કૃતિઓ જેમના જોવામા આવ્યા હોય છે તેમનો આવો અભિપ્રાય થતો નથી કથાસાહિત્યનુ વાચન ઘણાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોઇ તે અન્ય સર્વ કલાઓ કરતા વધારે લાભદાયક થવાનો સભવ છે

કોઇ પણ પ્રકારના આપણા વિચારો અગર વૃત્તિઓનું પ્રાકટ્ય, કોઇ પણ પ્રકારનુ સૌન્દર્ય અનુભવવાની આપણી શક્તિનુ આકર્ષણ કરી શકતુ નથી ત્યા સુધી તે પ્રાકટ્યમા કલાની ન્યૂનતા છે એમ કહેવુ અયોગ્ય નથી અમુક લાગણી અગર વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ પણ પ્રકારની આપણી પદ્ધતિ, જ્યારે સૌન્દર્યને અનુભવવાની આપણી મગજ અને હૃદયની શક્તિઓનુ-રસજ્ઞતાનુ આકર્ષણ કરે છે ત્યારે જ તેમા કલા છે એમ કહી શકાય છે ટૂકી વાર્તાની રચનામા પણ કલાની આવશ્યકતા છે કારણકે જ્યા સુધી તેનુ લેખન વાચકવર્ગની રસજ્ઞતા સમર્થ સૌન્દર્ય પિછાનવાની તેની વૃત્તિઓ સન્મુખ, સન્તોષજનક સામગ્રી રજુ કરી શકતુ નથી ત્યા સુધી તે લેખન દોષયુક્ત જણાવાનો દરેક સભવ છે કુદરતથી, સ્વભાવત-પ્રાકૃતિક સ્વરૂપમા-કોઇ પણ વસ્તુ ગમે તેવી સુન્દર હોય, પરન્તુ તે જેવી હોય તેવી બતાવવા ઉપરાત તેનુ અનુકરણ રજુ કરવા ઉપરાત, કલ્પનાની સામગ્રી ઉમેરી તેમા રસની પૂર્તિ કરવામા ન આવે ત્યા સુધી તે એક કલા તરીકે આકર્ષણ કરી શકે નહિ વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ

કલાની આવશ્યકતા.

હાલ જે સ્વરૂપમા ટૂકી વાર્તા માલમ પડે છે, તેનો મૂળ સબધ સામાયિક સાહિત્ય, દૈનિક, સાપ્તાહિક, તેમ માસિક પત્રો સાથે છે એમ કહીએ તો પણ કઇ ખોટુ નથી કે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાની માફક અત્રે પણ તેનો ઉદ્ભવ માસિક, અઠવાડિક અગર દૈનિક પત્રોની સાથે થયો છે ટૂકી વાર્તાઓના લેખનનો આરમ્ભ, રડયાર્ડ કિપ્લીંગ અને ઝેન્ગીલ જેવા લેખકોએ સામયિક પત્રોમા કર્યો હતો તેમ આપણા ગુર્જર સાહિત્યની હાલના સ્વરૂપની ટૂકી વાર્તા

ટૂંકી વાર્તાનુ સ્થાન.

· એ લખવાનું પણ "મુંબાઈ સમાચાર" જેવાં પારસી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં શરૂ થયું

ટૂંકી વાર્તાનો એક પુસ્તક તરીકેનો સંગ્રહ ઠીક છે પરન્તુ ટૂંકી વાર્તાનુ યોગ્ય મૂળ સ્થાન દૈનિક, સાપ્તાહિક અગર માસિક પત્ર છે. ટૂંકી વાર્તાઓનાં પુસ્તક, વાર્તા સંગ્રહ વાચી તેની કાંઇ અસર ગ્રહણ કરવી હોય તો એકી સાથે તે વાર્તાઓ વાંચવી ભરી અથવા લાભકારક થઈ પડતી નથી; કારણકે ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહમાં વિષયો ભિન્ન ભિન્ન લાંબા ટૂંકા તેમ જૂદી જૂદી અગત્યના હોય છે. આથી એક વાર્તા વાંચી સાથે સાથે બીજી શરૂ કરવાથી પહેલીની અસર અને મહત્વમાં વિક્ષેપ આવે છે.

વાર્તા સંગ્રહની જૂદી જૂદી વાર્તાઓની સારી કદર થવા માટે તેના વાચનની બારીક અને મઝા માટે, સમયને કેટલેક અન્તરે તે વાંચવી ઠીક થઇ પડે છે. આ રીતે, જોતાં અન્તરે અન્તરે, મુદતે પ્રકટ થતાં પત્રો, ટૂંકી વાર્તાઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્થાન છે એ બિના સિદ્ધ થાય છે.

કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ.

બોલવું, વાતચિત કરવી, સંવાદ, વાર્તા કહેવી, વાર્તા સાંભળવી, એ માનવ સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને વાણીના ઉદયકાલથી જોવામાં આવે છે. બાલવયમાં માત-પિતા કે વડીલ ભાઈ બ્હેનના ખોળામાં, વ્હાલથી, આનન્દથી ઉભરાતે હૃદયે, ઉમળકા અને ઉત્સાહ સહિત, "ચકલાચકલી" ની "સોનબાઇ," ની "ચાંદાસૂરજ" આદિની વાર્તાઓ કોણે નથી સાંભળી ? આ વય પછી છોકરાંને તેમની શાળાનાં પુસ્તકોની વાર્તાઓ, કહાણીઓ વાંચવાનો પ્રસંગ આવે છે. ધીરે ધીરે તેઓ "પંચોપાખ્યાન," "અરેબિયન નાઇટસ" આદિ કથાઓ વાંચતાં થાય છે. ઘેર પણ, સગાંવહાલાંને ત્યાં, રમત ગમતમાં પણ, ભાટચારણ, ભરથરીઓ, માણભટો અને બીજાઓને મુખે કથા શ્રવણ કરવાના પ્રસંગ, તેમને મળે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ ઘણે ભાગે પ્રેમકથાઓ અને ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓનું વાચન પસંદ કરે છે. પુખ્તવયે સ્કોટ, અગર હ્યુગોની, ફિલ્ડિંગ અગર ડિકન્સની, વિદેહ સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈની "ગુલાબસિંહ" જેવી કથાઓ વાંચવામાં તેમને રસ પડે છે. આપણી પ્રાચીન કથાઓ, ઉપકથાઓ, આખ્યાનો, ભાટચારણની વાતો, રાસા, રાસડા, ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતામાં રહેલી વાર્તાઓ, આખ્યાનો, ચરિત્ર, ઇતિહાસ, નાટકો અને નોવેલો, તે સાથે સાથે જ હવાથી લખાતી ટૂંકી વાર્તાઓ, વાર્તાનું દીર્ઘકાલનુ અસ્તિત્વ, તેમ કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનના કથાસાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ યુરોપના તે પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. નવલકથાના ઉદ્ભવ પહેલાંનો કથાસાહિત્યનો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો માલમ પડશે કે વેદમાં પણ ટૂંકાં ટૂંકાં આખ્યાન, વાર્તાના અંશ જોવામાં આવે છે. "રામાયણ" અને "મહાભારત," કથા, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના મહાસાગર છે. "કથાસરિત્સાગર," "પંચતંત્ર," આદિ વાર્તા ગ્રન્થો જોઇએ તો આપણા કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ યુરોપના કથાસાહિત્ય કરતાં જૂનો

છે. ઇટલિના લેખક બોકેશિયો કૃત દ કેમેરોની વાર્તાઓથી, યુરોપમાં વાર્તાના ગદ્ય સાહિત્યનો ઉદય થયો એમ માનવામાં આવે છે. હિન્દુસ્થાનમાં "કથાસરિત્સાગર," "પંચતંત્ર" આદિ ગ્રન્થો પછી પણ વધારે સંસ્કારશીલ ગ્રન્થો તરીકે સુબન્ધુકૃત "વાસવદત્તા," દણ્ડીકૃત "દશકુમાર ચરિત" અને બાણભટ્ટકૃત "કાદમ્બરી" જોવામાં આવે છે. યુરોપીય કથાસાહિત્ય અને ગુર્જર કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવમાં પણ સામ્ય છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય જેમ ઘણી ભાષામાં પહેલું લખાયું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા પણ પ્રથમ કવિતામાં લખાઇ છે. આખ્યાન અને વાર્તાના અંશ નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ અને શામળ આદિ કવિઓની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. ગ્રીક કવિ હોમરના ઇલિયડમાં, ઇગ્લાંડના આદ્ય કવિ ચૉસર અને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. દયારામ, દલપતરામ અને નર્મદાશંકરે પણ નાની વાર્તાઓ, વૃત્તાન્ત અને સંવાદ કવિતામાં લખ્યા છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં નવલકથાઓ લખાવા માંડી તે પહેલાંના કથાસાહિત્યનો ઘણો ખરો આધાર, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ આદિ પ્રાચીન ગ્રન્થો, ભાટ, ચારણો અને ભરથરીઓના રાસડા, રાસા, વાર્તાઓ, જૈન પ્રબન્ધો અને ફારસી કથાઓ, કિસ્સાઓ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ, શામળ આદિ કવિલિખિત ચરિત્રો અને આખ્યાનોમાં આનાં પ્રમાણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ આદિ પ્રાચીન કવિઓએ લખેલાં ચરિત્રોમાં, તેમ આખ્યાનમાં વાર્તાના અંશ માત્ર જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ પદ્યવાર્તા નામે રસમંજરી વછરાજે લખી. વાર્તાના પૂરા અંશ પહેલવહેલા શામળભટની વાર્તામાં જોવામાં આવે છે. ગદ્યવાર્તાઓ પ્રથમ લખનારા પારસીઓ છે. શરૂઆતમાં લખાયલાં "ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ" જેવાં એકાદ બે પુસ્તક, ભાટચારણોને મુખે કહેવાતી વાર્તાઓના સંગ્રહ રુપે પ્રકટ થયાં હતાં પરન્તુ શામળના સમય પછી, ગદ્યસાહિત્યના પ્રાદુર્ભાવ પછી કથા કરતાં નાટકો લખવાનો માર્ગ લેખકોએ વધારે ગ્રહણ કર્યો. ગુજરાતી અગર કોઇ પણ ભાષાના કથાસાહિત્યના વિકાસમાં નાટકોનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એજ છે કે નાટકમાં પણ વસ્તુતઃ કથાનાજ અંશો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં નાટકીય સાહિત્યના ઉત્પાદક રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ છે—તેમના "લલિતા દુઃખદર્શક નાટક"માં કાંઈ કલાવિધાન છે છતાં "કાન્તા" નાટકના લેખક જેટલી સફળતા નાટ્યલેખનના પ્રદેશમાં કોઇએ મેળવી નથી. આ પછી નાટકના લેખન તરફ કોઈ વિશિષ્ટ લેખકે ધ્યાન આપ્યું નથી અને નવલકથાના લોકપ્રિય લેખન તેમ વાચન તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે હોવાથી હાલ તરત તો તે દિશાના ગુર્જર લખકોના પ્રયાસ મન્દ છે એમ કહીએ તો ચાલે. અપવાદ તરીકે કહીએ તો રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એક નાટક અલ્પ સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર છે અને તે સાહિત્યમાં સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે એમ ધારી શકાય છે. નાટક પછી નવલકથાના લેખનનો આરમ્ભ થયો છે. નવલકથાનું લેખન, એ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ છે. નવલકથાની રચના આ દેશની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ નવલકથા તરીકે "કરણ ઘેલો" અને "વનરાજ ચાવડો" પ્રસિદ્ધ થયા. "સાસુ વહુની લડાઇ" એ એક સાંસારિક નવલકથા છે. સુપ્રસિદ્ધ "સરસ્વતીચન્દ્ર" આ

પછી લખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના ગ્રન્થો ઘણા પ્રકટ થયા છે
અને થાય છે પરન્તુ બંગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીના રૂપાન્તર શિવાય, આરમ્ભથી માંડી
અત્યાર સુધીના ૨૦–૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતના નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો
જેવા કે સ્કૉટ, ડિકન્સ, ફિલ્ડિંગ, થેકરે, જેન ઑસ્ટિન, હ્યુગો આદિની કલા આવી શકી
નથી. "સરસ્વતીચન્દ્ર"ને સમગ્ર રીતે જોઇએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્ફળતા
માન છે. સંસારચિત્ર, પાત્રાલેખન, જીવનના મહાન્ પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા, મહાન્ વિચાર તેમાં
છે. તે દૃષ્ટિએ, ગોવર્ધનરામની તે મહાન્ કૃતિ અનુપમ છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક
અંશ, વસ્તુસંવિધાન, વાર્તાનો રસિક, અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ આદિ જોઇએ તે તેમાં નથી.
એ દૃષ્ટિએ જોતાં નવલકથા તરીકે "વિક્રમની વીશમી સદી" તેના કરતાં વધારે ઉંચી છે
એમ કદાચ કહીએ તો ખોટું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં, અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ
છે, અને બંગાળી ભાષાની તે પછી છે. બંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુ-
કરણ છે છતાં તેની પોતાની જૂદી જ કાંઇક છાપ ગુર્જર કથાલેખન ઉપર પડી
છે. બંગાળા કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી કાદમ્બરીની અસર, ગુજરાતી નવ-
લકથાને થઇ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કોઇ
વિભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તો તે આપણા પારસી બિરાદરોવડે જ થયેલો
છે. તેમને હાથે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરન્તુ સામાન્ય
ગુર્જર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી કેટલેક સમયે, ટૂંકી વાર્તા લખાવા માંડી છે. "ગુજ-
રાતની જૂની વાર્તાઓ" ઘણા વખત પહેલાં લખાઇ છે. ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત વિદેહ
નારાયણ હેમચન્દ્રે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી, પારસી માસિકોમાં ટુંકી વાર્તાઓ
ઘણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેનો સામાન્ય પ્રચાર "વાર્તાવારિધિ," "સુન્દરી
સુબોધ" અને "સાહિત્ય" માસિકોએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નોવેલ એમ કથાસાહિત્યનો ઉન્નતિક્રમ છે. વાર્તા નવલકથાનું
બાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિકાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે
ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિશાના પ્રયાસનો આરંભ નવલકથાની પછી થયો
છે. કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ફ્રાન્સમાં થયો. તે પછી ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા,
જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની માફક ટૂંકી વાર્તાનું હાલનું
સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય છે અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ
થયું છે. ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવ ચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિ-
ઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગપર વધારે લક્ષ
આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે રૂડયાર્ડ કિપ્લીંગ, ઑગ્લિસ અને
સ્ટિવન્સનનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં ઇંગ્લાંડ કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાના લેખ-
નનો મહિમા વધતો જાય છે, જ્યાં તેના લેખનમાં ઘણાં ઉપયોગી અને નવીન તત્વો ઉમે-
રવામાં આવ્યાં છે અને હજુ પણ જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના યત્ન ચાલુ
છે ત્યાં એડગર એલન પો, હોથોર્ન અને બ્રેટ હાર્ટના તે દિશાના પ્રયત્ન વિશિષ્ટ છે.

સાદીવાર્તા, નવલકથા અને ટુંકી વાર્તાના ભેદ; તેનું સ્વરૂપ, તેની ઉપયોગિતા.

સાદી વાત અને ટૂંકી વાર્તામાં ફેર છે. સાદી વાત સરલ હોય છે, તેમાં કોઇ ચરિત્ર અગર બનાવનું વર્ણન હોય છે, અમુક બનાવ આમ બન્યો તેટલું જ તેમા હોય છે. ટૂંકી વાર્તામા કાંઇક નવીન સંકલના, કાંઇક નવીન અસર ઉપજાવે તેવું નાટકીય તત્વ હોય છે. એક અમુક લાક્ષણિક વસ્તુ સ્થિતિનો વિકાસ ટૂકી વાર્તા બતાવે છે.

નવલકથા અને ટૂકી વાર્તામાં રહેલા ભેદ આપણે વિચારીશુ તો માલમ પડશે કે નવલકથામાં જ્યારે ઘણા પ્રસંગો, ઘણી બાબતો, ઘણી વાતો હોય છે ત્યારે ટૂકી વાર્તામાં ઘણેભાગે એક પ્રસંગ, એકજ બાબત, એકજ વાત, અને તેનો ઉદ્દેશ, પરિણામ, અસર પણ એક જ હોય છે. નવલકથામાં ગ્રન્થનની જે વિશાળતા, તેમ વિશિષ્ટતા હોય છે તે ટૂંકી વાર્તામાં હોઈ શકતી નથી. નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેમા કલાવિધાન, સુન્દરતા અને રસનો વધારે જમાવ થઇ શકે છે, કોઈ પણ પ્રશ્ન તેમાં ઉપસ્થિત થઈ, તેની સવિસ્તર ચર્ચા, તેનુ નિરાકરણ તે દ્વારા બની શકે છે એ વાત ખરી છે પરન્તુ વાચકવર્ગ ઉપર એકજ બાબતની તાત્કાલિક છતા સજ્જડ છાપ લગાવવા માટે ટૂકી વાર્તા જેટલુ તે નામાં બળ નથી. ટૂંકામા પણ, સારી, દૃઢ અસર કરવી એ બાબત, તેમ નવલકથા કરતાં ટૂકી વાર્તાના દોષ વાચકને ઝટ માલમ પડી આવે છે એ બાબત જોતા, ટૂકી વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ છે. જીવનવ્યવહાર, મનુષ્યસ્વભાવ, જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓના આલેખન માટે, એકજ બનાવ, એકજ સ્થિતિનું યથાસ્થિત અને અસરકારક ચિત્ર રજુ કરવા માટે, યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે ટૂકી વાર્તાનુ સૌન્દર્ય, તેની ઉપયોગિતા, તેનુ મહત્વ, તેનુ મૂલ્ય હજુ જોઇએ તેવું સમજાયુ નથી.

ટૂકી વાર્તાના લક્ષણ, તેના સ્વરૂપના સબન્ધમા બે મત છે. એક મત એમ માને છે કે ટૂકી વાર્તાનો ઉદ્ભવ, એકજ પ્રસગ, એકજ બનાવ, એકજ પાત્ર, એકજ મનોવૃત્તિ લેખકના હૃદયમા જે તરગ ઉત્પન્ન કરે છે તે વડે થાય છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે ટૂકી વાર્તા એ નવલકથાનુ, નાનુ, સાદુ, સ્વરુપ છે. અમારૂ પોતાનુ માનવુ એમ છે કે ટૂકી વાર્તાનુ વાસ્તવિક અને ઇષ્ટ સ્વરુપ પહેલુ બતાવવામા આવ્યુ છે તે છે અને ટૂંકી વાર્તામા વિશેષે કરીને, એકજ પાત્ર, એકજ પ્રસગ, એકજ બનાવ, એકજ મનોવૃત્તિનું આલેખન હોય તો તે વધારે બળવાન્ થઈ શકે છે. છતા ટૂકી વાર્તાનું તે સ્વરપ સાધારણ રીતે, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશો જ્યા તેનો જન્મ છે, ત્યા પણ, રહ્યુ નથી. ફ્રાન્સ અને રૂશિયાની ઘણી નાની વાર્તાઓમા એક કરતા વધારે પ્રસંગ અને પાત્ર હોય છે છતા તેને ટૂંકી વાર્તા કહેવામા આવે છે ઇગ્લાંડ પણ હાલ, ઘણી રીતે આ બાબતમા ફ્રાન્સનુ અનુકરણ કરે છે, બગાળી ભાષામા પણ તે બનેનુ અનુસરણ છે અને આપણું આ દિશાનું સાહિત્ય પણ તે સર્વની નકલ છે એટલે આપણામા એ બન્ને પદ્ધતિના મિશ્રણનો સ્વીકાર થયો છે.

ટૂકી વાર્તા અને નવલકથામા કેટલુક ભળતાપણું એવુ છે કે ઉપર જણાવેલા તેમ

બીજા, તે બન્ને વચ્ચેના ભેદ, સમજવાની જરૂર છે. નવલકથાકાર વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર સૂચનાત્મક હોય છે. પસંદગી કરવી, કેટલુંક બાદ કરવું, કેટલુંક ટૂંકું કરવું એ ટૂંકી વાર્તાના લેખકને માટે ઘણું અગત્યનું છે. વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે જણાવ્યું છે તેમ અંગ્રેજી સોનેટ અને મહાકાવ્ય એ બન્નેમાં જે ખૂબી છે છતાં તેમાં જે ફેર છે તે ખૂબી તથા ભેદ નાની વાર્તા અને નવલકથામાં છે. નવલકથામાં, વર્ણન વિચાર, આદિ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય છે. ત્યારે ટૂંકી વાર્તામાં કોઈ પણ વસ્તુની અનેકતા આવી શકતી નથી. સુન્દર, સુન્દર વૃત્તાન્ત અને પ્રસંગ, વિચાર અને ભાવની પસંદગી કરવી, ટૂંકામાં તેનું પ્રદર્શન કરવું એમાં ટૂંકી વાર્તાની ખૂબી રહેલી છે. પસંદગી અને ઔચિત્ય એ ટૂંકી વાર્તાનાં લક્ષણ છે. નવલકથામાં કેટલુંક નકામું પણ દાખલ થઇ શકે છે. ટૂંકી વાર્તામાં ઉપયોગિતા, પસંદગી અને ઔચિત્ય પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપવું પડે છે; તેથી જ ટૂંકી વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ ગણાય છે.

જગતમાં, માનવજીવનમાં અનેક નાના મોટા બનાવ બને છે. નવલકથામાં આવા ઘણા પ્રસંગનાં ચિત્ર હોય છે. એકાદ અમુક બનાવની તાત્કાલિક અગર સ્થાયી અસર નવલકથા કરી શકતી નથી. ટૂંકી વાર્તા ગમે તે કોઈ એક બનાવની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ વાચકવર્ગની આગળ રજુ કરી તેને અસરકારક બનાવી શકે છે. ખાસ, નાની નાની બાબતો જેને નવલકથામાં યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી, તેનું મહત્વ ટૂંકી વાર્તાની રચના અને કૌશલમાં વધારે તાદશ બની શકે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બનાવ એક હોવાથી, તેનો અભ્યાસ, અભ્યાસનો વિષય એક હોવાથી, તે વધારે આકર્ષક અને અસરકારક કરી શકાય છે.

નવલકથાના અને ટૂંકી વાર્તાના લેખકોમાં બે મત છે. એક મત જેવું હોય તેવું બતાવનારાઓનો છે. બીજો, માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જગત્ બતાવનારનો છે. પહેલો " વાસ્તવિક " ના દેખાડનાર છે. બીજા ભાવના બતાવે છે. પહેલો વર્ગ લોકોની દુર્વૃત્તિ અને પાપાચરણનાં ભયંકર, ત્રાસજનક ચિત્ર પણ રજુ કરી પવિત્રતા અને નીતિ, તથા સત્કાર્યના પ્રભાવ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા વર્ગના લોકો જગતની માત્ર સુન્દરતા તરફ, માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, પવિત્રતા, ઉત્તમ નીતિ પ્રત્યે વાચક વર્ગનું લક્ષ ખેંચે છે. બન્ને મતમાં જે કાંઇ ઉત્તમતા રહેલી છે તેનો સ્વીકાર થવો જોઇએ અને તેમ થાય તો બન્ને મત અગત્યના છે.

ટૂંકી વાર્તાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેની સરલ અને કુશળ સંકલનામાં રહેલી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ તેમાં સતત વહે છે. તેના સર્વ વિભાગ સુસંબદ્ધ હોય છે. ટૂંકી વાર્તાનું ચરિત્રાલેખન વધારે આબેહુબ જોઇએ. સમય, સ્થાન અને ઉદ્દેશ આખી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એક જ રહેવાં જોઇએ. પાત્ર થોડાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોવાની જરૂર છે, નવલકથામાં એક મુખ્ય વિચાર હોય કે ન પણ હોય એમ બને છે. ટૂંકી વાર્તામાં એક મુખ્ય વિચાર અવશ્ય હોવો જોઇએ, કારણ કે જીવનના કોઇ એક ઉપયોગી અગર સૂક્ષ્મ વિભાગ, અમુક સ્થિતિનું સજીવ ચિત્ર આપી કોઇ ધારી મૂકેલો વિચાર અગર અસર રજૂ કરવી તે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો આશય હોય છે.

અસર ઉપજાવવા માટે ખાસ પ્રયાસ તેમ એક અમુક વસ્તુસ્થિતિપર વિશેષ લક્ષ, એકાગ્રતા એ બાબતમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, આખ્યાન અને મોટી વાર્તાથી જૂદી પડે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બહુ વિભાગ હોતા નથી. નવલકથામાં મુખ્ય પાત્ર, ગૌણ પાત્ર હોય છે તેવું ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષે કરીને હોતું નથી, તેમ મુખ્ય સંકલના અને બીજી આંતરસંકલના એવું પણ તેમાં કાંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પાત્ર અને પ્રસંગનું ઓછાપણું, સંવાદની પરાકાષ્ઠા, કલા, પ્રશ્નની એકાગ્રતા અને આબેહુબ ચિત્ર એ નાટકનાં લક્ષણો ટૂંકી વાર્તામાં પણ નજરે પડે છે. નાટકમાં એક અમુક વસ્તુસ્થિતિપર જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ અસર માટે જે યોજના કરવામાં આવે છે તે ટૂંકી વાર્તા માટે અતિ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન, અર્વાચીન સંસ્થાઓ, રીતરિવાજ, જગતની સામાજિક, ધાર્મિક, રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓ, મનુષ્યસ્વભાવ, ભાવનાઓના રસિક અને અસરકારક ચિત્ર માટે ટૂંકી વાર્તા એક ઉત્તમ સાધન છે. જગતની રચનાનું વૈવિધ્ય, મનુષ્યસ્વભાવ આદિ જગતનાં અનેક ચિત્રોમાં રહેલી ભિન્નતાને લીધે, વાર્તામાં વસ્તુ, પ્રસંગ અને પાત્રની ખોટ પડે તેમ નથી.

વાર્તાલેખનના આરમ્ભકાળમાં "રાજા રાણી" નીજ વાર્તા લખાતી. ભાટચારણો અને ઓછા સંસ્કારવાળા લોકોની વાતોમાં "રાજારાણી" નાંજ વૃત્તાંત આવે છે. જનસમાજના દરેક વિભાગની અગત્ય સમજાયા પછીજ, રાજવી રંક સુધીના દરેક વર્ગના જીવનની વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે. અંગ્રેજીમાં આ નવીન યુગનો પ્રારમ્ભ ફિલ્ડિંગ અને ડિકન્સથી થયો છે. "ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ" વાંચતાં પણ માલમ પડશે કે તેમાં પણ રાજારાણી, પ્રધાન, રાજકુમાર, પ્રધાનપુત્ર એજ પાત્રો મુખ્ય અંગે આવે છે. આ શિવાય બીજાં પાત્રોને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. અંગ્રેજ અમલ દાખલ થયા પછીજ, અંગ્રેજી શિક્ષણ વડે જનસમાજ વિષેના લોકોના વિચારનો વિકાસ થયા પછીજ ઉચ્ચ તેમ મધ્યવર્ગના લોકજીવનની વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવા માંડી છે હજુ પણ ગરીબ લોકોના જીવનને લગતી વાર્તા લખવાના પ્રયાસ બહુ થોડા છે.

લેખકને વાર્તાના વિષય, માનવજીવનમાં એટલા બધા મળી આવે છે કે ખાસ પોતાના મત સિદ્ધ કરવાને કે વિરોધીઓપર કટાક્ષ કરવાને વાર્તાલેખન યોગ્ય કામ હોય એમ માની શકાય નહિ. માનવજીવનમાં પણ આપણે કેટલુંક એવું અદ્ભુત, માનવજીવનની વિલક્ષણતા, લોકોનાં ચરિત્ર, રહસ્ય, તેમની લાગણીઓ વિષે આપણે એટલું બધુ જાણીએ છીએ કે, એ એટલા બધાં આપણા અનુભવમાં આવે છે કે તે અનુભવ અને જ્ઞાન વાર્તાદ્વારા લેખક વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવા ધારે તો વસ્તુ માટે બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં કહેવું જરૂરનું છે કે લેખનશક્તિનો ઉપયોગ, ઇર્ષ્યા અગર વૈરની તૃપ્તિ માટે થવો જોઇએ નહિ. પરન્તુ એટલું તો ખરૂંજ છે કે, માનવજીવન, માનવસ્વભાવ અને સહ્દિર્યાન્દર્ય વિષે અનુભવ અને કલ્પનાથી જેટલું, તેમ જેટલું સરસ લખી શકાય, તેટલું તેમ તેવું સરસ માત્ર કલ્પનાથી લખી શકાતું નથી.

વાર્તાની સામગ્રી.

કથાના લેખકે પોતાની સામગ્રીના સંગ્રહ માટે, અવલોકન કરવાની જરૂર છે. જગતમાં, હરતાં ફરતાં કોઇ પણ સ્થિતિમાં જે કાંઇ અસરકારક, ધ્યાન ખેંચે તેવું, આશ્ચર્યજનક, આનન્દપ્રદ માલમ પડે તે તેણે નોંધી લેવું જોઇએ. બહારના જીવનની કેટલીક હકીકત અન્તરમાંથી પેદા થઈ શકતી નથી. તે ઉત્પન્ન કરવાને લેખકે, અંગત લાગણીઓ કોરે મૂકી સમભાવ સાથે સ્ત્રી-પુરુષોનાં વચનો, કાર્યો, સમાજની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓની ગતિનું અવલોકન, અભ્યાસ કરવો જોઇએ. કોઈ પણ વાર્તા રજુ કરવા માટે, વિચારના પ્રતિપાદન માટે આ સઘળું જરૂરનું છે.

પરન્તુ, માત્ર હકીકત એકઠી કરવામાં ફળ નથી. તેથીજ માત્ર વાર્તાની રચના થઇ શકતી નથી. કાંઇક નૈસર્ગિક કૃતિ, નવીનતા બતાવવી એ ટૂંકી વાર્તાના લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. વાર્તાની સામગ્રીમાં માત્ર ઉપર ઉપરની હકીકત નહિ પણ તે હકીકતમાં મનુષ્યનો આત્મા, શરીર, શિષ્ટાચાર, હેતુ, પ્રસંગ અને ચરિત્ર આવવાં જોઇએ. ધડકતા, ઉછળતા માનવજીવનની માફક હકીકત જીવન્ત, ઉષ્માયુક્ત હોવી જોઇએ.

ટૂંકી વાર્તાની ખરી કિંમત, તે જે બતાવે તેમાં, તેમ તે વડે થઈ આવતી સૂચના, અને અર્થમાં, રહેલી છે. [illegible] પણ આકર્ષક દેખાવ, ચરિત્ર અગર બનાવનું પોતાના વિચાર મુજબ મહત્વ બતાવ[illegible] [illegible]ને શૈલાન્ય અને નિત્ય સાક્ષરતાના અંશ, ગૌરવ અર્પણ કરવાં તે કથાલેખકનો [illegible] [illegible]તેમક વર્ણ[illegible] ઘણા લોકો ઘણી ચીજને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જૂએ છે, દરેકને જ[illegible] [illegible]સંવાદ તથા છે. આ દેખાવ, આ અસર, આ[illegible] પ્રસંગ, લેખક વાર્તા દ્વારા [illegible] છે. ગુંચવણ ભરેલી ન રાખવી [illegible] ન તે [illegible] ચાકુટ કરવી પડે. વાર્તાના[illegible] [illegible] વર્ણનનો વિ[illegible] [illegible]ાનો, કુતુ[illegible] [illegible] હિ તેમ આવ તો રસિક થઇ પડે નહિ. વર્ણન[illegible] કાંઇક વધારે આ[illegible] પૂરી પા[illegible]હર, સૂચક હોય તે જ આવવું જોઇએ. જીંદ[illegible] [illegible] સાધારણ બાબતો, ની[illegible] જોગો[illegible] મા પ્રસંગ, ઘણાં હોય છે તે કથામાં લાવવામાં [illegible] નથી. ટૂંકી વાર્તા, જીવનની આપ[illegible] માત્ર નહિ પણ જીવનની એક અમુક બાજુ નગર સુદાનું સરસ આલેખન હોવું જો[illegible] અગત્ય[illegible]

વાર્તામાં જ્યાં સુધી લેખકનું વ્યક્તિત્વ ન આવે ત્યાં સુધી તે બહુ આકર્ષક થઈ પડતી નથી. વાર્તાલેખનમાં બીજાનો અનુભવ બિલકુલ કામમાં આવી શકતો નથી. કોઇ પણ પ્રસંગ અગર આવિર્ભાવનો લેખકને પોતાને જે અનુભવ થયો હોય તેનું ચિત્ર તે સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે લેખકની તેમાં અહંતા આવવી જોઇએ. અગત્યની વાત એટલી જ છે કે વાર્તાની સામગ્રી માટે, તેણે પોતાના અવલોકનાર્થે જાગ્રત રહેવું જોઇએ.

કોઇ પણ ચિંતાથી પોતાને આનન્દ અગર સન્તોષ થવા જેટલી ક્ષમા, તેટલી યોગ્યતાનો પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી લેખકે પોતાનું લેખન બન્ધ રાખવું જોઇએ. જે પ્રસંગ કે ચરિત્રનું ચિત્ર તેને આપવું હોય તેના ઉંડાણમાં તેણે ઉતરવું જોઇએ.

હમેશાં સંકલના હોતી નથી. ખરી વાત છે કે માનવજીવનમાં ઘણા બનાવ નીરસ હોય છે એ સઘળા વાર્તામાં આણવા એ પણ રસહીન થઇ પડે માટે જીવનમાં જે કાંઇ અગત્યનું, ઉપયોગી હોય તે પસંદ કરી વાર્તાની વસ્તુસંકલના કળા વડે થવી જોઇએ.

ટૂંકી વાર્તાની સંકલના ગુંચવણ ભરેલી નહિ પણ સરલ હોવી જોઇએ. સાદી સંકલના જ સ્વાભાવિક છે અને બળવાન્ હોઇ શકે છે. એક ઉદ્દેશથી તે રચાવી જોઇએ અને તેની અસરમાં એકતા જોઇએ. વાર્તા લખવી શરૂ કરતાં લેખકે પ્રથમ તેની મુખ્ય બાબત ઉપર અને પછી તેના અન્તિમ ભાગ ઉપર ખાસ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે.

શૈલી. રસની જમાવટ માટે વાર્તાનો પ્રવાહ જલદી અને અસ્ખલિત વહેવો જોઇએ. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, સંવાદો અને શબ્દોની ભરતીથી આ પ્રવાહ અટકે છે. વર્ણનને બદલે સૂચનાથી, કુશળ પસંદગી અને ડહાપણ ભરેલી કાપકૂપથી ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો અને અસરકારક શબ્દો વડે પ્રવાહ આનન્દ સાથે આગળ વધે છે.

કેટલાક લેખકો પોતાના લેખમાં માત્ર શબ્દો જ ભરે છે. અર્થ અગર, વિચારના પ્રકા- માટે જે આવશ્યક શબ્દો જોઇએ તે કરતાં વધારે શબ્દો તેઓ પોતાના લેખમાં ઠાંસે આ: ી લેખ ભારે અને કંટાળો આપનાર થઇ પડે છે. શૈલીના આડમ્બર અને ભવ્યતા [illegible]જનો સરલતા અને સુન્દરતાને વધારે પસંદ કરે છે. ભાવ અને વિચાર [illegible] ! ઊં ભાષા અતે શૈલી વ્યર્થ છે. ટૂંકી વાર્તામાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, લાંબા [illegible]નું, અને ઉપદેશાત્મક વચનોના ગણગણાટ કરતાં તેમાં સ્પષ્ટ અને દૃઢ સંભાષણ, [illegible] હોઅસરકારક સંવાદ તથા ઉપદેશ સંક્ષિપ્ત અને પરોક્ષ હોવો જોઇએ. વસ્તુ [illegible]હી અસ્પષ્ટ, એવી ગુંચવણ ભરેલી ન રાખવી જેથી વાચકને તેનો ઉદ્દેશ સમજ- ી શકે છે. ણવાને મ થાકુટ કરવી પડે. વાર્તાના વાચનનો હેતુ, વિશ્રાન્તિ, આનંદ, ાઓ આપવાનો, કુતુહલ જાગ્રત કરવાનો હોય છે અને જેટલે અંશે [illegible] વાર્તામાં વર્ણનનો [illegible] સંકલના પૂરી પાડવામાં લેખક વિજયમાન્ થાય છે તેટલે અંશે [illegible] જે કાંઇક વધારે આ પડે છે. સંજોગો અને વર્ણન કરતાં પાત્રાલેખન તરફ નવલ [illegible] કેટલીક સાધારણ બાબતો, નીચભારે ધ્યાન આપવું જોઇએ છીએ. [illegible] નથી. ટૂંકી વાર્તા, જીવનની ખનની અગત્ય કાંઇ ઓછી નથી. ચરિત્રાલેખન માટે નિ- અગર મુખ્યનું સરલ આલેખન હોતું એ આવશ્યકતા છે. જનસ્વભાવમાં વિચિત્ર અગર વિલક્ષણ વાર્તામાં જ્યાં સુધી લેખકનું અ[illegible]સ કરવી એ હમેશાં લેખકનો હેતુ હોવો જોઇએ નહિ. છતાં હતી નથી. વાર્તાલેખનમાં બીજાનો અનુ[illegible]ું અગત્યનું જોઇએ કે માનવ જાતિને તે સતત રસ- પણ પ્રસંગ અગર આવિર્ભાવનો લેખકને [illegible]ણ કર્યા પછી પ્રથમ તો લેખકને પોતાને તે વિષે અભિ- સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એ [illegible]ી લેખકે પોતાનો સ્વભાવ, પોતાની વૃત્તિઓ, પોતાના જોઇએ. અગત્યની વાત એટલી જ છે કે [illegible]ા છે તે પોતે કાંઇ સમજતો હોય તો જ બીજાને સમ- નાર્ધે જાગ્રત રહેવું જોઇએ. [illegible]ે. અનુભવસિદ્ધ પાત્રાલેખન જ આકર્ષક થઇ શકે છે.

કોઇ પણ મિનાથી પોતાને [illegible]ા ચરિત્રનું અવલોકન કર્યા બાદ તેને લેખમાં સ્થાન આપવા [illegible] પોતાને આસપાસના સંજોગોમાં તેણે એવો ફેરફાર કરવો જોઇએ કે તે ઓળખાઇ આવે નહિ

નવલકથામાં કોઇ પાત્રના ચરિત્રનો ક્રમશઃવિકાસ બતાવી શકાય છે; એક પાત્રની બીજા પાત્રપર શી અસર થાય છે તે જણાઇ આવે છે. પરન્તુ ટૂંકી વાર્તામાં કોઇ પૂરૂં પાત્ર અગર તેના જીવનનો મોટો ભાગ આવી શકતો નથી. કોઇપણ પાત્રના જીવનનો અગત્યનો, મુદ્દાનો વિભાગ જેવડે તેના જીવનની કાંઇક તુલના થઇ શકે તે તેમાં આવે છે.

જીવનના નાના મોટા પ્રસંગ અગર બનાવોની ટૂંકી વાર્તામાં પસંદગી કરવામાં આવે છે. પાત્રના દેખાવનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ સમસ્ત જીવન ચરિત્રમાં આવી શકે. એક અમુક પ્રસંગ કે કારણથી મનુષ્યના અપાયલા ચિત્રમા દેખાવના વિસ્તારની અગત્ય નથી. ચરિત્રના પૃથક્કરણમાં પણ અમુક મુદ્દાનું, જીવનના અમુક અગત્યના વિભાગનું પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. પાત્રનાં વચન, સંવાદ, તેમનાં કામકાજનાં સવિસ્તર વર્ણન કરતાં તેનું સંક્ષિપ્ત પણ સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન થવાની જરૂર છે.

સંભાષણ.

પાત્રની વાતચિત ખરેખરી, સંભવિત હોવી જોઇએ, તેમ અમુક પાત્રને અનુસરતી હોવી જોઇએ. સંભાષણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાત્ર ઓળખાઈ આવે તેવી યોજના થાય ત્યારે જ તે સફળ કહેવાય. વાતચિતમાં વાતચિત કરનારનું વ્યક્તિત્વ તેમ વૃત્તિઓ આવવાં જોઇએ. વાતચિતમાં પણ કોઈ અમુક અગત્યના પ્રસંગ, વાંચવાની કે સાંભળવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે તેવું કાંઇ હોય છે તો જ તે પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વાતચિત બહુ મઝાની હોવી જોઇએ પણ તેમાં કૃત્રિમતા દાખલ ન થાય તેવી સંભાળ રખાવાની જરૂર છે. ભાવનાત્મક વાતચિત હોય ત્યાં જ સાધારણથી જૂદી વાત સંભવી શકે.

કાલ અને સમયની ગણનામાં ભ્રમ.

વર્તમાન નાટ્યકારોની માફક વાર્તાના કેટલાક લેખક એક બાબત બહુ મોટી ભૂલ કરે છે. વાર્તાના સમય અને સ્થાનને અનુકૂળ પરિધાન, રીતરિવાજ, સંભાષણ, આચારવિચાર અને વૃત્તિઓની યોજના વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રમાં થતી નથી તેથી વાર્તાની વાસ્તવિકતા બનાવવામાં લેખક નિષ્ફળ જાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિક્રમાદિત્યના સમયની વાર્તામાં, બૂટ, પાટલૂન, પોસ્ટ ઑફિસ, ઑસ્પિતલ, કૉન્સ્ટાઇન, જાહેર સભાઓ જેવી આધુનિક બાબતો આણવામાં આવે તો લેખનનો તે એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. વાર્તાનો ઉદ્દેશ ગમે તેવો ઉચ્ચ હોય, તેનું વસ્તુ ગમે તેવું સુન્દર હોય પરન્તુ સમય અને સ્થાનને અનુસરતા યોગ્ય સંયોગોની ઘટના કરવામા ન આવે તો વાર્તાથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની સુન્દરતા, સંપૂર્ણતા તેમ સાર્થકતા રજુ થઈ શકે નહિ.

વાર્તામાં અદ્‌ભુત તત્વ.

નવલકથામાં જેમ અદ્‌ભુત તત્વ હોય છે અને જેને લીધે તે અદ્‌ભુત કથા કહેવાય છે તેવી જ રીતે ટૂંકી વાર્તામાં પણ અદ્‌ભુત તત્વ આવી શકે. વાસ્તવિક માનવ જીવન ઉપર વધારે ધ્યાન આપનાર વિવેચકો વાર્તાના અદ્‌ભુત તત્વને પસંદ કરતા નથી પરન્તુ માનવ જન્મ, મનુષ્યનું જીવન, તેની બુદ્ધિ, આત્મા એ સર્વમાં એવા અદ્‌ભુત અંશ રહેલા છે કે કેટ-

લાક અદ્ભુત અંશ વાર્તામાં આવવાથી વાર્તા કૃત્રિમ, કે અસંભવિત બનવાને બદલે, ઉંડો વિચાર કરનારને સંભવિત, સ્વાભાવિક અને સુન્દર લાગે છે.

લાગણીની અગત્ય.

ઉત્તમ કથાનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે દિલસોજ વાચકના હૃદયમાં તે લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જે કથાઓમાં આ બળ વધારે હોય છે તે સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ વાચક વર્ગને તે વધારે આકર્ષે છે. જે લેખકમાં વાચકવર્ગનાં હૃદય જાગ્રત કરવાની, હલાવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવથી તેનો વિકાસ કરવો જોઇએ છીએ અને ત્યાં સુધી વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિમાં તેણે પડવું જોઇતું નથી.

હાલની ઘણી કથાઓમાં, નાયક નાયિકાના, પતિ પત્નીના, ત્યાગ રહિત, સહેલા, ક્ષણિક, વિકારયુક્ત, નાજુક, તકલીદી પ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેને બદલે જ્યાં સુધી તેમાં દૃઢતા, ગમ્ભીરતા અને પવિત્રતાના અંશ આવશે નહિ ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ, સ્નેહ, દયા, પરોપકાર, નિર્મળતા, દૃઢતા, ત્યાગ અને વીરત્વ આ ઉચ્ચ સદ્ગુણો વાર્તામાં તેમ જગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. જગતમાં, યુવકયુવતીઓમાં, પ્રેમના આવેગનું અસ્તિત્વ અગત્યનું છે પરન્તુ કથાના લેખકને આ સાથે બહાદુરી, ધૈર્ય, જનદયા, ન્યાય, પરોપકાર આદિ ઘણા વિષયો લેખન માટે મળી શકે છે. માત્ર અમુક છોકરી જોઈ, પ્રીતિ થઇ, તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ, પરણ્યાં અને સુખી થયાં એ પ્રકારનું જ વસ્તુ પસંદ નહિ કરતાં અન્ય ઉત્તમ વસ્તુ વાર્તાના લેખકે પસંદ કરવું જોઇએ.

હાસ્ય અને કરુણા.

અન્યની આપત્તિ જોઈ આપણને જે લાગણી, જે સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાહાય્યભૂત થવાને આપણને જે વૃત્તિ થાય છે અને તેની સહાયતા કરતાં આપણને જે આનન્દ થાય છે તેનું ચિત્ર કથાસાહિત્યમાં ઘણી મજબૂત છાપ પાડી શકે છે. આપણે સર્વ એક જ પિતાનાં સંતાન છીએ, રાજા અને પ્રજાજન, ધનવાન્, અને નિર્ધન જન્મથી સર્વ સમાન છે, તે આપણામાં રહેલી સહાનુભૂતિ, કરુણાની લાગણી ઘણી સરસ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે વાર્તાઓ વાચકના હૃદયમાં, સહાનુભૂતિની, કરુણાની લાગણી, વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરિણામે જનસમાજને ઉન્નત કરવામાં વધારે સાહાય્યભૂત થાય છે.

મનુષ્યજીવન હમેશાં આનન્દ અને ઉદ્વેગથી મિશ્ર રહે છે એટલે જે વાર્તાઓમાં, જે કથાઓમાં, હાસ્ય અને કરુણાનાં તત્વોનું સુન્દર મિશ્રણ હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનન્દ અને ઉદ્વેગ એ લાગણીઓમાં એવો સંબન્ધ છે કે કરુણાજનક પ્રસંગો વાચકને હમેશાં પ્રિય ન લાગે તેમ કરુણ તત્વ વિનાનાં કેવળ આનન્દજનક ચિત્ર પણ પ્રિયકર થઇ પડે નહિ. હાસ્યના, આનન્દના તો કોઇ પ્રસંગ હોય, ટૂચકા હોય. માનવજીવન તદન ઉદ્વેગમય કે સર્વાંશે આનન્દયુક્ત હોઇ શકે નહિ. જીવનમાં તેનું જેમ મિશ્રણ હોય છે તેમ વાર્તામાં હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ વધારે સ્વાભાવિક અને આ-

કનું માટે પદ્ય રચવાં પડ્યાં એમ નથી. તેમના હૃદયમાં લાગણીઓ ઉભરાવાથી કાવ્ય બનાવ્યાં છે. લાગણીઓ સ્વતઃ બહાર પડવા મથવાથી તેમને કાવ્ય રચવાની વૃત્તિ થઇછે.

ઉપર ગણાવેલી કવિઓમાં મીરાંબાઇ સર્વાનુમતે પ્રથમ પંક્તિએ ગણાય છે એ મીરાંબાઇ મેવાડના કુંભારાણાની રાણી હતી અને મેરતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી થતી હતી. મીરાંબાઇની જીવનકથા ગુજરાતમાં એટલી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેનાથી ભાગ્યે જ કોઇ અજાણ્યું હશે. પોતે પિતાને ઘેરથી વૈષ્ણવ ધર્મની ચુસ્ત અનુયાયી હતી. પતિનો ધર્મ જૂદો હતો. સાસરીઆંના ઘણું સમજાવવા છતાં મીરાંબાઇએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહિ. સંસાર તરફ તેને પ્રથમથી જ અરુચિ હતી. પરણ્યા પછી પણ સંસારનો મોહ તેને વળગી શક્યો નહિ, અને રાત દિવસ તે કૃષ્ણભજન કીર્તન કરતી તથા સાધુસંતોનો સમાગમ રાખતી. કુંભોરાણો આથી ઘણો નાગજ થયો અને એ સર્વ છોડી દેવા મીરાંબાઇને સમજાવ્યાં. ત્યારે મીરાંબાઇએ તેને કહ્યું કે તમે કૃષ્ણની ભક્તિ કરતાં શીખો. રાણાએ તેને ઘણું સતાવવા માંડી તેથી તેનો દેશ છોડી તે ગુજરાતમાં દ્વારકાં આવી રહી, અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતા અહીં આવ્યા પછી બનાવી. આવી એના જીવનની કથા મનાતી ચાલતી આવેલી છે. કવિ દયારામે પણ મીરાં ચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં પણ એ જ હકીકત છે. મીરાંબાઇનાં કાવ્યોમાં એક કાવ્ય ઉપલી હકીકતનું છે, પરંતુ તે મીરાબાઇનું પોતાનું લખેલું હશે કે નહિ તે શક પડતું જણાય છે. તેમાં કોઇ બીજું માણસ મીરાંને ઉદ્દેશીને લખતું હોય એવી રચના છે. ગમે તેમ હોય એ પોતે મારવાડની રજપુતાણી હતી તેથી ગુજરાતમાં વસ્યા પછી તેણે ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા માંડેલી હોવી જોઇએ. એમાં કોઇ કોઇ હિંદી શબ્દો આવે છે. અને કેટલાંક આખાં હિંદી કાવ્યો છે. પરંતુ મારવાડની ભાષાની છાયા જણાતી નથી. હિંદી ભાષામાંથી ઘસાઇને ચયેલી હોય એવી પણ નથી. આગળના ઘણા કવિઓનાં લખાણમાં હિંદી વાક્યો અને શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીની વચ્ચે આવેલા દીઠામાં આવે છે તેવું જ મીરાંબાઇમાં છે. મીરાંબાઇની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ સિવાય બીજો [illegible] શો હોય? તેની સર્વ કવિતા કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની છે. કૃષ્ણપરની અનન્ય ભક્તિને [illegible] મીરાંબાઇ ભક્ત તરીકે પણ પોતાનું નામ અમર કરી ગઇ છે. ગુજરાતમાં કવિઓનો [illegible] ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે, અને તેમાં પણ વિશેષે કૃષ્ણભક્તિ પ્રધાનપણે તેમનાં કાવ્યોમાં [illegible] સામળ અને અખો બાદ કરતાં બીજા કવિઓમાંના ઘણા ખરાએ કૃષ્ણને [illegible] પોતાનાં કાવ્યોનો વિષય કર્યો છે. કૃષ્ણની બાળલીલા, શૃંગાર તથા ભક્તિ [illegible] બધાં કાવ્યોમાં નજરે પડે છે અને તેમાં એક બીજાનું અનુકરણ પણ [illegible] કેટલાક ઉતરતી પંક્તિના કવિઓની પોતાની છાપ તો તેમાં નહિ જેવી [illegible] છે. મીરાંબાઇની કવિતામાં તેનું પોતાનું એવું ઘણું છે જે તેનાં કાવ્યો વાંચતાં [illegible] વળી તે પોતે [illegible] છે એ વાત પણ તેનાં કાવ્યો દર્શાવી આપે છે [illegible] અતિ પ્રિય થએલું મનભામાનું રૂપણું એ એવું જ કાવ્ય છે. વળી [illegible]

"મુજ અબળાને મિરાત મોટી, શામળો [illegible]
વાળી ઘડવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરીનો [illegible]

ચીત ગાળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીદ સોની ઘેર જઇએ રે. મુજ.
ઝાંઝરીઆં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કલાં ને કાંબી રે ;
વિછુવા ઘુઘરા રામનારાયણના, અણવટ અંતરજામી રે. મુજ.
પેટી ઘડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનું તાળું રે ;
કુંચી કરાવું કરણાનંદ કેરી, તેમાં ઘરેણું મારૂં ઘાલું રે. મુજ.
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઇ કાચું રે ;
મીરાંબાઇ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરિને ચરણે જાચું રે. મુજ.

આ કાવ્ય લખનાર ભક્ત મીરાંબાઇ પોતાનું સ્ત્રીપણું આમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. સ્ત્રીની ઘરેણાની વાંછા સંસાર છોડ્યા પછી ઇશ્વર ઘરેણું છે, એમ દર્શાવી બતાવી આપે છે. ઘરેણું એ સ્ત્રીની પ્રિય વસ્તુ છે. હવે બીજાં ઘરેણાં મીરાંબાઇને નકામાં છે, તો ઇશ્વરરૂપી ઘરેણું બનાવ્યું અને પાછું તેને સંભાળી પેટીમાં મૂકી તાળું કુંચી વાસવું પણ ભૂલી નથી !

વળી—

" સંસારીનું સુખ કાચું,
પરણીને રંડાવું પાછું,
તેને ઘેર શિદ જાઇએ રે. મોહન પ્યારા૦
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો,
અખંડ સૌભાગ્ય મારો ;
રાંડવાનો ભે ટાળ્યો રે. મોહન પ્યારા૦ "

ગોપી રૂપે કૃષ્ણને વરવાની ઇચ્છા પુરુષ કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ છે, પરંતુ પરણીને રંડાવાનું, અને અખંડ સૌભાગ્ય, પ્રીતમ પ્યારો, પરણી રાંડવાનો ભય ટાળ્યો, એ તો એ સ્ત્રીના જ હૃદયનાં વાકય હોઇ શકે. પુરુષને રાંડવાનો ભય હોતે' જ નથી. સ્ત્રીની આ કલ્પના છે. મીરાંબાઇનું હૃદય સ્ત્રીનું જ હતું એ ઉપરનાં જેવાં ઉદાહરણોથી જણાઇ આવેછે.

કૃષ્ણ ભક્તિનાં કાવ્યોમાં બધા કવિઓની પેઠે શૃંગારવર્ણન અને ગોપીઓ સાથેનાં વિલાસવર્ણન મીરાંબાઇમાં પણ છે. કૃષ્ણ ગોપીના વિહાર ગાવાથી જ કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવાય છે એવી માન્યતા હોવાથી ગુજરાતના સર્વે કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ તે ગાયા છે. ભક્ત તે ગોપીરૂપ અને પ્રભુ તે કૃષ્ણરૂપ છે એમ માની એ લખાએલાં છે. અને ગમે તેવા શૃંગારનાં વર્ણનમાં પણ મીરાંબાઇના કાવ્યોમાં છેવટે 'મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત્ત લાગ્યું'; 'મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ બલિહારી રે' 'ચરણ કમળ ચિત ઘાલો રે' એવા ઉદ્‌ગારોથી એની શુદ્ધ ભક્તિ જણાઇ આવે છે. ઇશ્વરપર પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ મીરાંના જીવન તથા કાવ્યમાં પ્રધાનપણે જણાતો ગુણ છે. કૃષ્ણના મનુષ્ય તરીકેનાં એનાં વર્ણન છતાં એ સર્વ કાવ્યોના અંતરમાં રહેલો અર્થ જોઇશું તો સર્વ શક્તિમાન ચરાચર, સર્વજ્ઞ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનની જ તેણે ભક્તિ કરી છે એમ જણાઇ

આવેછે. એનું શુદ્ધ જીવન અને દૃઢ શ્રદ્ધા તથા સંસારપરનો વિરાગ એ સર્વ જોતાં રાધાકૃષ્ણના વિલાસના વર્ણન રચતાં છતાં તે કેવળ અવિપ્ત રહેલી છે એમ ભાન થયા વિના રહેતું નથી એવાં વર્ણન એથી પણ વધારે શૃંગારમય વર્ણન નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યોમાં છે બીજા સંતકવિઓના કાવ્યોમાં પણ શૃંગાર ઠામ ઠામ છે.

મીરાંબાઇની કવિતામાં જે મધુરતા અને આકર્ષક શક્તિ રહેલી છે તેવી બીજી કોઇ સ્ત્રી કવિમાં નથી. તેનું જીવન romantic અદ્ભુત કૌતુકવાળું બન્યું હતું અને તેની શૈલીમાં જે ગૌરવ તથા સુઘડતા છે તેના બરાબર અન્ય સ્ત્રીકવિઓથી થાય તેમ નથી વિચારની પરિપક્વતા એ પણ એના કાવ્યોનું લક્ષણ છે એને નામે ઘણાં કાવ્યો પ્રચલિત છે તથાપિ તે સર્વ એના હશે કે નહિ તે સંશય પડતું છે. પરંતુ કેટલાકમાં તો ખાતરીપૂર્વક એની છાપ જણાઇ આવેછે

ચાલતા આવેલા સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સંવત ૧૪૬૯મા જન્મી સંવત ૧૫૨૬માં મૃત્યુ પામી. એ કાળનાં બનેલા બનાવોના નોંધ કોઇ ઠેકાણે રાખવાનો રિવાજ ન હોવાથી મીરાંબાઇનો સમય અથવા બીજા કોઇ પ્રાચીન કવિઓનો સમય નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે. તેઓના પોતાનાં લખાણોમા કાઇ સાન કે હકીકત હોય તો કાળ નક્કી કરી શકાય. મીરાંબાઇના કાવ્યોમા તેવું કાઇ માલમ પડતું નથી

કૃષ્ણાબાઇ વડનગરની નાગરણ હતી એવું માલમ પડેછે. સીતાજીની કાચળી નામે જે એનું કાવ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓમા વિશેષે કરીને તે જાણીતું છે સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એમાં આબેહુબ વર્ણન છે તે સિવાય એના કૃષ્ણના હાલરડાં અને બીજાં ગીતો છે એનું જીવન કથા અપ્રસિદ્ધ છે મીરાંબાઇ કરતા એની કાવ્ય શક્તિ ઉતરતા પ્રકારની છે.

ગવરીબાઇ તે ગીરપુર અથવા ડુંગરપુરમા સંવત ૧૮૧૫માં નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મી હતી તેને પાંચ કે છ વર્ષની ઉમરે પરણાવી હતી અને લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમા તેનો વર મૃત્યુ પામ્યો તે પછી પરમેશ્વર મારો ધણી છે એવી ભાવના તેનામાં ઉત્પન્ન થઇ. પોતે બુદ્ધિમાન હતી તેથી વાચતા લખતા શીખી અને ભાગવત ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવા માડયા ઇશ્વર ભક્તિમા એનું ચિત્ત દિવસે દિવસે દૃઢ થયુ પોતાનો સર્વ કાળ તે ઇશ્વર ભજનમા કાઢતી ધીમે ધીમે સત્ સમાગમથી એનામાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વધ્યા લાંબા સમય સુધી તે સમાધિ ચઢાવીને રહી શકતી એવું માનસિક બળ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતુ તે બાલજીના પૂજા કરતી સંસારપર તેને કાંઇપણ મોહ નહોતો. ગીરપુર તથા જેપુર તથા કાશીના તે સમયના રાજાઓ પણ તેના દર્શન કરવા આવતા ડુંગરપુરથી તે કાશી જઇને રહી હતી, અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો હતો

એના ૬૫૨ પદોની હસ્તલિખિત પ્રત છે પણ તેમાના થોડા છપાએલા છે કૃષ્ણલીલા અને શિવસ્તુતિના કેટલાક છે, અને ઘણા બ્રહ્મજ્ઞાનના છે પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વેદાંતી કવિ અખો શ્રેષ્ઠ છે તેના કાવ્યો પેઠે જ ગવરીબાઇનાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં

કાવ્યોનો અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય તેવો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં પદમાં કવિતાની ઉર્મિ કાંઇક ઓછી છે અદ્વૈત મતનુ પ્રતિપાદન કરેલું છે અને ઉપદેશ પણ છે. બીજાં કાવ્યોમાં તેમની કવિત્વશક્તિ જણાઇ આવે છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી છે, અને કેટલાંક કવિતામય સુંદર વાક્યો એવાં છે કે બીજી સ્ત્રી કવિઓમાં નજરે નથી પડતાં. 'વનેશ્વર વિશ્વમાં વિલાસ્યા, જેમ ફુલનમેં બાસ'; 'ચંદમેં તું ચૈતન્ય, સુરજમેં તું તેજ'; 'ગવરી ભેટી બ્રહ્મ સનાતન, જેમ સાગરમાં ગંગ'; વગેરે. એના કાવ્યનાં ઉદાહરણ તરીકે એક લઇએ.

'હરિ નામ બિના રે ઓર બોલના ક્યા,
હરિ કથા બિના ઓર સુનના ક્યા.
સુખ સાગર સામલીઓ ત્યાગી,
કુપ ડાબમેં ડોબના ક્યા
ઘટ ગિરધર ગિરિધારી પાયા,
બાહેર દ્રીગ અબ ખોલના ક્યા.
આતમા અખંડ આવે ન જાવે,
જન્મ નહિં તો ફિર મરના ક્યા.
ગવરી બ્રહ્મ સકલમેં જાન્યા,
જાન્યા તો જડ બોલના ક્યા'

બાલપણમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તથાપિ ગવરીબાઇએ પોતાનું જીવન એળે ન ગાળતાં તેનું સાર્થક્ય કર્યું છે, અને પોતાનુ નામ અમર કરી ગઇ છે. આ લેખમાં ગણાવેલી સ્ત્રીકવિઓમાં એ સર્વેથી સંસ્કારી હતી અને તેનુ જ્ઞાન પણ સર્વેથી ચઢીઆતું હતું.

પુરીબાઇનું સીના મગળ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના કેટલાક ભાગ લગ્ન પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે. તેનાં જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે પરથી તેની કવિત્વશક્તિ સામાન્ય હોય એવું જણાય છે. તેની ભાષા ગૌરવવાળી છે. તેના જીવનની હકીકત જણાએલી નથી.

દીવાળીબાઇને વિશે એવી હકીકત જણાએલી છે કે તેનો બાપ ડભોઇનો બ્રાહ્મણ હતો અને સંવત્ ૧૮૪૭માં જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો ત્યારે દીવાળીના બાપથી પોતાનુ તથા પોતાની દીકરીનુ પોષણ થઇ શક્યુ નહિ તેથી એક વૃદ્ધ સાધુને તે છોકરી સોંપી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કહીંક જતો રહ્યો. વૃદ્ધ સાધુ રામ ભક્ત હતો તેથી તેણે દીવાળીને વાંચતા લખતા શીખવીને રામભકિત ઉપર દઢતા કરાવી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સારૂં આવડતું હતું તેથી તે પણ દીવાળીને ભણાવ્યું. દીવાળીબાઇ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતી અને રામ ભક્તિમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે એ ત્રણ વાર અયોધ્યાજી પણ જઇ આવી હતી. એ બાઇ સ્વભાવે સાલસ અને ગરીબ હતી. ડભોઇથી ગોરવા ગામમાં આવીને વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં રામ મંદિર કોઇ શ્રદ્ધાળુ રામ ભક્તે તેને બંધાવી આપ્યું હતું. ત્યાં રહેતાં પણ અનેક ઉપાધિયો

થતાં તે સાધુઓ સાથે અયોધ્યા જતી રહી અને ત્યાં જ મરણ પામી હશે. એના જન્મ મરણની સાલ મળી નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થએલું એવું તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માલુમ પડતું નથી. તેથી છેક બાળપણમાં વૈધવ્ય દશા પામેલી એમ અનુમાન થાય છે. તેણે રામાયણ સંબંધી જ કવિતા રચી છે. રામજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ, અને રામ રાજ્યાભિષેક એ ચાર પ્રસંગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસેં ગરબીઓ અને ધોળ એનાં રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના શ્રવણ તથા અભ્યાસપરથી એણે રામ ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. પરંતુ એની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે. કોઇ પણ હિંદી શબ્દ કે વાક્ય રચના નથી. એની કવિતા ઘણી જ સરળ હોઇ સર્વ કોઇ સમજી શકે તેવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા એ તેની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ઉર્મિના પરિણામે તેણે કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં ઉછળતો મનોવેગ નથી, પરંતુ કલ્પના શક્તિ ઘણી છે. રામાયણની ટુંકી હકીકતોને સ્વકલ્પનાથી વિસ્તારી વર્ણવી છે. એ કલ્પના શક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામ ભક્તો તર્યા છે અને દીવાળીને પણ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે એમ ઠામઠામ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે, 'એને જોઇએ નીતિવાન, સંતો રામનારે.' 'એને જોઇએ નહિ નાત કે જાત સંતો રામનારે,' 'એને જોઇએ નહિ ફુલ કે પાન સંતો રામનારે' 'એને જોઇએ નહિ દખણા દાન સંતો રામનારે, એને જોઇએ એક ભજન સંતો રામનારે,' રામ પરનો એનો ભક્તિભાવ આવાં વાક્યો દર્શાવે છે. ઉંચ નીચ, વિધવા સધવા સૌ સરખાં એને છે. એને ધનનું કામ નથી એવાં વચન અનેક ઠેકાણે છે. ઇશ્વરના ખરા ભક્તો પછી તેને કૃષ્ણ રૂપે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામ રૂપે ભજનાર ઇશ્વરને આ સકલ જગતનો ત્રાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જે વૃત્તિ થાય છે તેવીજ આ દીવાળી બાઇની વૃત્તિ છે. ઇશ્વરને સકલ પ્રજા સરખી છે. તે માત્ર ભક્તિનો ભૂખ્યો છે. એને બીજું કાંઇ જોઇતું નથી અને ભક્તને પાર ઉતારનાર છે એવી ભાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિં પણ તેની પાર જનારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા થઇ ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયા છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણ ભક્તિ કે રામ ભક્તિથી આ ઉંચા પ્રકારની ભક્તિ છે એ નિઃસંદેહ છે. ઇશ્વરપરની એની શ્રદ્ધા અપ્રતિમ છે. તે કહે છે:—

'મટે ભવોભવના દુઃખ, રામજી કહીએરે;
આજ તમ પામ્યાં સુખ, રામજી કહીએરે;
થઇ વિધવા પામ્યાં ભજન, રામજી કહીએરે;
એવાં વિધવા જુગો જુગ, રામજી કહીએરે;
'દીવાળી કરીએ તમારૂં ભજન, રામજી કહીએરે.

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઇ માટે ભલે એવું વિધવાપણું જનમોજનમ આવે તો ફીકર નહીં. એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે એથી મોટું સુખ શું એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોવો જોઇએ? નરસિંહમહેતાના 'ભલું થયું ભાગી જંજાળ સુખે ભજશું શ્રી ગોપાળ' એ વાક્ય જેવો જ આ ઉદ્‌ગાર છે

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણીઓ દીવાળીબાઇએ ઠામઠામ વિશેષ કુશળતાથી ચીતરી છે. કવિ પોતે સ્ત્રી છે એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી ભાન થાયછે તેણે સરસ્વતી પાસે વિદ્યારૂપિ કાપડીની યાચના કરી છે, ગુરૂએ વિદ્યા કાપડી આપીછે, 'પહેરી જ્ઞાન કાપડી' એમ ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી તેની આગલી રાતે સીતાના મુખમાં કવિએ ઉક્તિ મુકી છે તે એક સ્ત્રીની જ કલ્પનામાં આવે. સીતા રામને કહે છે 'કાલે પે'રૂં કેઇ સાડીરે ; અતિ આનંદ થાય ;' 'જુઓ કાળી ન પે'રાયે,' મુને લાલ ન ગમે રાય, લમ લીલી ના પે'રાયે; મુને પીળી ના ગમે રાય રે, હું તો પે'રીશ ગુલાબી સ્વામી, તમને કહું છું મુસ્તક નામી રે ; પેરૂ દાગીના જોઇ જોઇ, દીવાળી રે'વા દેઉંના કોઇ રે ' તેમ રામ પણ કેવા વાઘોને કેવી પાઘ પહેરશે ને પૂછી તેનો જવાબ મળેછે, ત્યારે સીતા જંપે છે એમ વર્ણવ્યું છે.

દીવાળી બાઇની કવિતા સાદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે ; એવું જ સાદું શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પણ હતુ.

રાધાબાઇ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઇ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી. તેને પૂજ્ય ગુરુ માની તેની સેવા કરતી અને પોતાનાં કાવ્યોમાં તેનું નામ હમેશ લખતી. રાધાકૃષ્ણની અચલ ભક્તિ તે કરતી. અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમજ દ્વારકાની યાત્રા તેણે કરી હતી રામનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. સંવત ૧૮૯૦ માં અવધુતનાથની એ શિષ્યા થઇ ત્યારથી એની હકીકત જણાએલી છે એને જોયેલી એવા ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધકાર કહેછે. ગુરુ પાસે પુરાણ કથાઓ તેણે સાંભળેલી પોતે ભજન બનાવી સાજ સાથે સુંદર રીતે ગાતી ત્યારે લોક મોહ પામતા.

એ બાઇની કવિતા ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી. તેમાં હિંદી મરાઠી અને ગુજરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે તે બધી ભાષા આવડનાર જ સમજી શકે તેમ છે. ભાગવતના પ્રસંગોપર તેની કવિતાઓ છે. તે સિવાય ઘણા નામાંકિત ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી તે યાત્રાનાં સ્થાનને ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ લેખમાં આવેલી કવિઓ કરતાં એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સામાન્ય કરતા ચઢીઆતી પ્રતની છે દીવાળીબાઇની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી ગરબીઓની ચાલો ગુજરાતમાં પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી ભેળાઇ છે તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઇએ:—

' ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા થોરરે,
સુણો જગત જનાથા સોરરે,
દેવા કરે સેવા રાધીઆઇરે,
માતા યશોદા તણે કૃષ્ણરાયારે,
જગમેં કોં હોય તેરા સાંયારે ;

આવી રીતે તમામ કાવ્યોમાં મિશ્ર ભાષા હોવાથી ગુજરાતી વાંચનારને તેમજ બધી ભાષા સમજનારને પણ રસગ્રહણ કરવામાં કાંઇક ક્ષતિ થાયછે.

આ સર્વ સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો અને ચરિત્રો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતના કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે તેમ સ્ત્રી કવિઓ તો સર્વે ભક્ત જ છે. તેમનાં કાવ્યની પરીક્ષામાં તેમની કવિ તરીકેની તેમજ ભક્ત તરીકેની પરીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. ભક્ત હોવાથી જ કવિ થઇ હતી માટે તેમની ભક્તિ જે. તેમની કવિત્વ શક્તિના મૂળરૂપે છે તે ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની કવિતાનું યથાર્થ વિવેચન થઇ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ પ્રેમાનંદ કે દયારામની બરોબરી કરવા સરખી ઉચ્ચ કાવ્ય શક્તિ એ કોઇનામાં નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તેમ બીજા વર્ગના કવિઓ કરતાં કોઇ રીતે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો ઉતરે તેમ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેમની કવિતાનો વિષય પરમેશ્વર છે અને તે સર્વનો ભક્તિભાવ એવો ગાઢ છે કે એ ભાવની અતિશયતાથી લાગણીઓ ઉભરાઇ કવિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સાંસારિક ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં છતાં સર્વને સંસારનાં બંધન નહોતાં અને સંસારથી વિમુખ થઇ આખું જીવન ભક્તિપરાયણતામાં કહાડેલું એમ જેમનાં ચરિત્ર જણાયાં છે તે પરથી માલમ પડે છે સંસાર છોડવાથી જ તેમને જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ અને સાધન મળેલાં. સંસારમાં રહેલી સ્ત્રીઓની કલ્પના શકિત કાવ્ય રચવા કરતાં નવલ કથાઓ લખવા તરફ પ્રેરાતી હશે એમ ઇગ્લાંડની સ્ત્રી લેખકો જોતાં લાગે છે. આપણા દેશમાં તો તેનું જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંસારીજીવનમાં ગુંથાએલી સ્ત્રીઓને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સ્ત્રી કવિઓ વિશે યથાશક્તિ ચર્ચા કરી છે. પ્રાચીન કાવ્ય માળા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહન એ બે ગ્રંથોની સહાયતા છૂટથી આ લેખમાં લીધી છે. એ ગ્રંથો સિવાય અન્યત્ર સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો હશે તે જાણમાં નહિં હોવાથી તેનું વિવેચન થઇ શક્યું નથી. અર્વાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓની કવિતા કોઇક કોઇક સ્થળે નજરે પડે છે પણ બંગાળાની તરૂલતા દત્ત જેવી કે ઈંગ્રેજીમાં કાવ્ય લખનાર સરોજિની નાઇડુ સરખી સબળ શક્તિધરાવનાર નવીન સ્ત્રી કવિ હજી ગુજરાતમાં થઇ નથી. તેમજ પ્રાચીન કવિઓની ઢબનાં પણ હાલની સ્ત્રીઓમાં કાવ્યો નથી તેથી તેમનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પાછળના જમાનાને સોંપવી ઉચિત છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિણામે પુરૂષ કવિઓનો નૂતન વર્ગ થયો છે તેવોજ કોઇ કાળે સ્ત્રી કવિઓનો થશે એવી ...... આશા સાથે અલ્પ મતિ અનુસાર લખેલો લેખ સમાપ્ત કરૂં છું.

કાન્હડદેપ્રબંધ અને તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક બીના.

(રા. રા. ડાહ્યાભાઇ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, એમ,આર,એ,એસ; એફ,આઇ,ઇન્સ્ટ;
એફ,જી,એસ; બૅરિસ્ટર-એટ-લૉ. એડવોકેટ હાઇકોર્ટ મુંબાઇ).

કુદરતની લીલી વાડી જેવી, વ્યાપારમાં મચી રહેલી પૈસેટકે ભરપૂર અને જૂનાં રજપૂત રાજ્યોથી અલંકૃત થયેલી ગૂજરાતને માથે ઇ.સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં દુઃખનો દાવાનળ ચઢી આવ્યો હતો.

તે સમયે પોતાના પૂજ્ય અને પિતાતુલ્ય કાકાનું ખૂન કરીને દિલ્લીની ગાદીએ અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી ચઢી બેઠો હતો. મોગળ શહેનશાહોની પૂર્વે થઇ ગયેલા સઘળા રાજાઓ કરતાં આ સુલ્તાન વધારે પ્રતાપવાન હતો. પોતાના કાકાના અમલમાં તેમજ પોતાની કારકીર્દીમાં લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં એણે પોતાનું રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. માળવા, ચંદેરી, માંડવ, સારંગપૂર, ચિતોડ, રણથંભોર, નાગોર, કાકપૂર, ડીસા, ભોજપૂર ખૂરાસાન, ઉચ, મુલ્તાન વગેરે એને વશ હતાં. દક્ષિણમાં પાંડ્યને ચોળ, બેદર, તિલંગ અને દ્વારસમુદ્ર એને તાબે હતાં.

એના વખતમાં મુસલમાનોનું અર્ધચંદ્ર સહિત લીલું નિશાન છેક કાસ્મીરથી સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી ઉડી રહ્યું હતું. જાણે આખા દેશની દોલતને એક સ્થળે લાવીને દિલ્લીમાં વસાવવી હોય તેમ તેણે દેશ વિદેશમાં ચઢાઇઓ કરી અનરગળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. એની ક્રૂરતા જગજાહેર હતી. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી કરતાં અલ્લાઉદ્દીન " ખૂની "ને નામે એ વધારે ઓળખાય છે. ઇ. સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં અલ્લાઉદ્દીને ગૂજરાત ઉપર લશ્કર મોકલ્યું હતું મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા ફિરિસ્તાના કહેવા પ્રમાણે આ સ્વારી ઇ. સ. ૧૨૯૭માં મોકલાઇ હતી.

જે બનાવથી ગૂજરાત જેવા રસાળ દેશને ગળે સર્વદાને માટે પરતંત્રતાની ઝુંસરી મૂકાઇ, જેને લીધે દેશની બેસુમાર દોલત ઘસડાઇ ગઇ, જે વિગ્રહમાં દેશના શુદ્ધ રજપૂતોનાં લોહીની નદીઓ વહી અને જેમાં લાખો લોકો બાનો તરીકે પકડાઇ ગુલામગીરીની અધમ અવસ્થા પામ્યા તે બનાવનું યથાસ્થિત, યથોચિત અને સવિસ્તર વર્ણન આપણને મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તાઓ પાસેથી મળતું નથી. ફિરિસ્તા આ મહાન બનાવને માત્ર થોડી લીટીઓમાં પતવી દે છે. ગૂજરાત જીત્યા પછી સોરઠી સોમનાથપર કરેલી ચઢાઇને સંબંધે તો એથી પણ થોડું લખાયલું છે.

આપણા સાહિત્યની પ્રગતિનો પાયો નાંખનાર ને ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓને પ્રિય સ્વર્ગવાસી અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ આ દુઃખદાયક બનાવનું સહેજ વર્ણન

પોતાની રસીલી રાસમાળામાં આપેલે છે. ગુજરાતના રાજા અને માણસો નિર્માલ્ય થઇ ગયાં હોય એમ એઓ સાહેબ કરણદેવને મુસલમાની લશ્કર આવ્યા પહેલાં પાટણ છોડી જતો ચિતરે છે. ગુજરાત ઉપર સ્વારી થવાના કારણભૂત બનાવના તો સત્યને માટે પણ એઓ શંકાશીલ છે. આવાં જૂજ નહિ જેવાં ઐતિહાસિક સાધનો અને શંકાસ્પદ લૌકિક દંતકથાઓને આધારે ઉપજાવી કાઢેલી પોતાની "કરણઘેલો" નામની નવલકથામાં સ્વ. રમિઝનન નંદશંકર આ બનાવને રસમય કરી મૂકી, વિસ્તારી વાંચનારની દૃષ્ટિ આગળ એક મઝાહનું ચિત્ર ખડું કરેછે. છતા ગુજરાતની સ્વતંત્રતા, ધર્મ, આબરૂ અને દ્રવ્યનો વિનાશ કરનાર બળાકટ કારણરૂપ આ બનાવનુ સવિસ્તર અને વિશ્વાસનીય વર્ણન આપણને માત્ર "કાન્હડદેપ્રબંધ" નામના જૂની ગુજરાતીમાં લખાયલા વીર કાવ્યમાં જ મળે છે.

કાન્હડદેપ્રબંધ કેવું કાવ્ય છે, ક્યારે કોણે અને કેમ લખ્યું છે, તેમજ એની ભાષા કેવી છે એ સંબંધે અગાડી ટુંકાણમાં કહીશું.

ગુજરાતમાં તે કાળે અણહિલપુરની ગાદીએ કરણદેવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જાને એ વાઘેલો હતો પણ લોકો એનાં લક્ષણ ઉપરથી એને "ઘેલો" એવું બિરુદ આપી ચૂક્યા હતા.

" तिणि अवसिरि गूजरधराय करणदेव नामि बोलाय
तिणि अवगणिउ माधव बंभ तांहि लगइ विग्रह आरंभ
रीसाव्यु मूल्गु प्रधान करी प्रतिज्ञा नीम्युं धान
गूजरातीनु भोजन करुं जु तरकाणु आणु अरुं

આ ફૂળાંગાર રાજાએ પોતાની અધમ વિષયતૃષ્ણાને આધીન થઇને પોતાના પ્રધાનને દૂભવ્યો. પ્રધાનના ભાઇ કેશવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડીને રણવાસમાં દાખલ કરી અને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં કેશવ મરાયો.

આવાદેખીતા ક્ષુલ્લક બનાવનો પરીણામ ઘણો જ દુઃખદ થયો. ગમે એવો નાનો માણસ હોય, ગમે એવો પક્ષ વગરનો માણસ હોય પણ વેરીને આધીન થઇને વખને કેવું મહાભારત કામ કરી શકે છે તે આ બનાવથી તેમજ નંદના રાજ્યની સમાપ્તિથી આપણે જાણીએ છીએ. વેર એ નઠારો મનોભાવ છે. સાધુ પુરુષો આપણને વેરનો તિરસ્કાર કરવાનું કહેછે, પણ મનુષ્ય પ્રાણિનું મન વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. વેર લેવાથી અમુક વ્યક્તિના મનને આનંદ ઉપજે છે પ્રધાન માધવ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. પોતાનો વૈર અગ્નિ શાંત કરવાને તે દિલ્હી ગયો. પોતાના ઉપર જૂલમ ગુજારનારને શાસન કરવાના જ માત્ર ઉદ્દેશે એણે લાખો નિરપરાધી મનુષ્યોપર અસહ્ય દુઃખ નાખ્યુ, પોતાની માતૃભૂમિમાં કેર વર્તાવ્યો અને તેને સદા સર્વદાને માટે પરતંત્ર બનાવી. એના આ કૃત્યને માટે સ્વ. નંદશંકર એને પશ્ચાત્તાપ કરતો ચિતરે છે. સ્વર્ગવાસી નવલરામભટ્ટ એને

"પડ્યું પાટણ વરસો ત્રાસ ધિક નાગર નુગરા !"

એ બોલોમાં ઠપકો આપે છે. કાન્હડદેપ્રબંધ રચનાર પણ એને એમને એમ જવા દેતો નથી. તે કહેછે કે :—

" माधव महितइ कयुं अधर्म नवि छूटीइ जे अभागिल्या कर्म
जिहां पूजीजइ शालिग्राम जिहां जपीजे हरिनुं नाम
जिणि देसि सहू तिरथि जाइ स्मृतिपुराण नइ मानिइ गाय
जिणि देसि करावइ जाग जिहां खटदर्शण दीजइ त्याग
जिहां पीपळ तलसी पूजीइ वेद पुराण धर्म बूझीइ
नव खंडे अपकीरती रही माधवि म्लेच्छ आणिया सही.

માધવે દિલ્હી જઇ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સુલ્તાનને ગૂજરાતપર સ્વારી કરવાને વિનવ્યો.

" वदुं मुकुदम माधव नाम पातशाहनी करी सिलाम
जाण्युं परदेशी प्रधान असपति राजा दीधु मान
पूछइ वात पातशाह इसि गूजराति ते कहीइ किसी
किस्युं खंभायत अणहलपूर किस्युं दीवगढ मांगलहूर
झालावाडि सुरठ छि किसी ए राउत सुणिइ साहसी
इस्युं सांभली सरुइ सादे माधव बंभ करइ फारियादि
क्षित्रीतणुं धर्म लोपीउ राउ कर्ण दे गहिलुं थयुं
एहवुं अंगतणुं अनुराग नितु नितु भच्छ करइ वछनाग
विण पडिआर पटु कर वहइ न को अंगरख जमलु रहइ
मरण तणि भयि भोजन वार वासी चाटुउ धरइ सूआर
पहिलुं रापिहुं अवगण्युं माहरु बंधव केशव हण्युं
तास घरणी घरि रखाइ एवडु राश नहीअइ समाइ
गूजरातिस्यूं मांडिसि कलहु माहारइ साथइ कटक मोकलउ
झूंडि हिंदु घालुं रानि एक मारु एक झालु बानि
पूनकार ! तुं साचुं जाणि गुजराति लेइ आपुं प्राणि

સુલ્તાને લશ્કરની તૈયારી કરી. લશ્કરને પોતાના રાજ્યમાં થઇને જવા દેવા પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા ઝાલોરના રાજા સોનગિરા ચો'વાણ કાન્હડદેને પોશાક મોકલી પૂછાવ્યું. મુસલમાનોની સ્વારીને અંગે ધર્મભ્રષ્ટતા અને જૂલમ જગજાહેર હોવાથી કાન્હડદેએ પોતાના સામંતોની સલાહ લઇને તેમ કરવાની સાફ ના કહી.

" काहि प्रधान अवधाह राय सोरठि भणि तुरकाणु जाय
बीजी भूमि दोहिला घाट पातशाह मागइ आ वाट
सभा सिद्ध रा बोलइ मर्म्म एता नाहि अहमारु धर्म्म
भाजइ गाम झालइ वान अबला तणा त्रोडीइ कान
जिहा पीडीइ विप्र नइ गाय तिहा वाट नवि आपइ राय.

ગૂર્જરાત્ર પર સ્વારી કરવામા અંતરાય ન નડે માટે તે વેળા તો અલ્લાઉદ્દીન આ અપમાનનો ઘુંટડો ગળી ગયો.

ઘણુ કરીને મેવાડ (ચિતોડ)ના સમરસી રાવળે પોતાના રાજ્યમા થઈને લશ્કરને જવા દીધુ આ સમરસી રાવળ તે જે વિ. સં ૧૩૫૬થી ૧૩૬૦ સુધીમા ગુજરી ગયો છે તે ટોળે ટોળા જોઈએ વિનાશકારી તીડના ટોળાની પેઠે તુરક લોકનુ લશ્કર ગૂર્જરાત તરફ ઉતરી આવ્યુ લશ્કર બનાસ નદીપર આવતા કેર ગૂર્જરાતમા તેના આવ્યાની બૂમો ફેલાઈ અને સઘળો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો વંટોળીઆની સાથે પ્રચંડ દવની પેઠે જ્યા જ્યા જાય ત્યા ત્યા રસ્તામા ખૂનરેજી, લૂંટ, આગ અને નાશ ફેલાવતું આ લશ્કર મોડાસે આવી પહોચ્યુ

મોડાસામાં તે વેળા બાઈ બત્તડ કરીને બાંભે ઠાકોર રાજ કરતો હતો તેણે

" आव्या सुणी म्लेच्छ मुडाला रणि राउतवट कीधी
वत्तड भणइ साहमा धाउ लेसिउ अन्न प्रतिन्या लीधी
आगइ अश्व वसतु वींतु उयल भणइ नवि ठाहु
असपतिना दल साहमु चालइ लइ उघाडउ खाडु
दीठा तुरक रहा रणि थोभी पहिलु कामा सारी
रोसि चडिउ रणि परेण माडइ मारि माग देवारइ
घडि बि चारि घणु दल थोभिउ वीर वावरइ लोह
तरकवचा मूगल करकटिया उपरि पडिउ समोह
मारी मल्ले पडतु दीठउ वत्तड वखाणिउ खानि
जयजयकार हुउ सरगापुरि वइसि गयु विमानि

આ પ્રમાણે બ. રાજવીરને મોતે બત્તડ રણક્ષેત્રપર મરાયો અને મોડાસા પછી મુસલમાનોએ ગામ લૂંટીને આગ લગાડી ત્યા મુકામ કરીને આજુબાજુના પરગણાઓમા પૂરની પેઠે ફરી વળ્યા બાવનખેડા જેને હાલ અલ્પાની ખેડ કહે છે તે, હાલ એ નામથી ઓળખાય છે તે નહિ પણ ઇડરવાડ તરફના કાનમ અને વિરોલગ પરગણા લૂંટ્યા. પછી મુસલમાન સેના પાટણ તરફ વળી રસ્તામા તેમણે ધાનદાર અને

ડઢાળ્ય લૂંટયા મેસાણા અને પાલણપૂરની વચ્ચેના પ્રદેશને ધાનધાર અને હાગરવા અને મેસાણાની વચ્ચેના પ્રદેશને તે કાળે ડઢાળ્ય કહેતા આમ લૂટફાટ કરતા તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા

એમના આવ્યાની બૂમો પાટણ ક્યારનીએ પહોચી હતી પાટણના દરવાજા વસાયા મુસલમાનોએ જઇને દગાએ લખત દીધા તુમુલ યુદ્ધ થયુ શહેર ભેળાયુ નાતુ પણ શરૂ ગૂજરાતનું લશ્કર કિલ્લામા પેઠુ મુસલમાનોએ કિલ્લો ઘેર્યો તેમણે માધવને મોખરે કર્યો હતો એણે કરણને કહાવ્યુ કે વગર મૂએ શીદ મરેછે નાશી જા છીંડુ પાડીને કરણ નાઠો એની રાણી અડવાણે પગે પાળી નાઠી એના ગયા પછી ગઢ પડયો અલફખાને ત્યા થાણુ રાખ્યુ જ્યા દેરાસર હતુ ત્યા બાગો પૂકારાઇ અને દેવળની જગાએ મશીદ બનાવાઇ જે અદ્યાપિ મોજૂદ છે

ત્યા થાણુ રાખીને તુરક લશ્કર અશાવળ તરફ ગયુ હાલના અમદાબાદની જગાએ કે પાસે જ અશાવળ હતુ એની યાદગીરી હજુ છે અસારવા નામનું ગામ શહેરની મ્યુનિસિપલ હદમાજ આવી ગયુ છે હાલના આસ્તોડિયા દરવાજાનુ નામ ' અસ્ખુરિયા 'નો દરવાજો એવુ હતું અશાવળ લૂટ કરીને મુસલમાનો ધોળકે ગયા ત્યાથી ખભાત ગયા, નર્મદા ઓળંગીને સુરત અને રાંદેર લૂટયા ઘણા બંદરો અને શહેરો લૂટતી બાળતી છેક દરીઆ કિનારો આવ્યો ત્યારે જ આ મુસલમાની સેના અટકી તેમના ત્રાસથી ચાપાનેર કપ્યું આ પ્રમાણે આખી ગૂજરાતમા લૂટ, લાહ્ય અને ખૂનરેજી કરીને તેમજ લાખો માણસોને બાન પકડીને જીતના ડંકા દેતા તુરક લોગ સોરઠી સોમનાથ પર ઉતરી પડયા

સોરઠમા તેમણે ઉના, દાઠા, મગલપૂર, મહુઆ, દીવ વગેરે લૂટયા સોરઠની ફળદ્રૂપતા જાહેર છે મુસલમાન લશ્કરમા દરાખ, શેરડી, ખારેકો બીજોરા આદુ, સુરણ, પડોળા પાન વગેરે રોજ લૂટાઇને ચાલ્યા આવતાં બિચારા લોકોને તો રાધ્યા ધાન ખાવાનું એ મળતું નહિ બધા મોટા મોટા શહેરો લૂટીને અલફખાન છેવટે દેવપાટણ ગયો.

મુસલમાનોએ નગરની સમિપ જઇને બાગો પોકારીને પડાવ નાખ્યો પોતાના ઇષ્ટદેવનું રક્ષણ કરવાને ઘણા રજપૂતો એકઠા થયા હતા વાળા, વાજા, જેઠવા, અને ચુડાસમાઓ ત્યા મળ્યા હતા. તેઓ તુરકો સામે ઘણા જુસ્સાથી ભીડયા પણ તોફાની દરિયાના મોજા જેવી સુલતાનની સેના આગળ શુ ચાલે ? નગરનો દરવાજો પડયો શહેર હાથ આવ્યુ, ખાને લૂટ ચલાવી સઘળા વીર રજપૂતો મહાદેવના ચોર્યાસી માઢમા એકઠા થયા એમણે ગગાજળે સ્નાન કરી માથે તુલસી ચઢાવી મરણ આદરીને હલ્લો કર્યો મુસલમાનોને પાછા હઠવુ પડયુ બીજે દિવસે સહુ અનર્થનું મૂળ માધવ મહેતાને હણયો આખરે પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતા ઘણા રાજવંશીઓ સોમનાથને પારે પહોંચ્યા મંદિર પડ્યુ મુસલમાનોએ મોટા મોટા ઘણવડે મૂર્તિ નામનો નાશ કર્યો બે તરફ મોગી મોગી લોઢાની સાગ ઘાલીને તેમણે હલહલ કરીને શ્રી મહાદેવના લિંગને

ભાગીને ઉખાડયું તેના પાંચ કડકા થયા તે દિલ્લી લઇ જઇને ચૂનો કરવાનું કહીને ગાડે ચઢાવ્યા પાછા ફરતા તેમણે ગિરનારપરતું જૂનાગઢ લૂટ્યું કચ્છની આ તરફ આવેલી ભોય ચાપી, અને તેમના ત્રાસથી છેક દૂર આવેલા કચ્છાટ પારકર અને ઠઠ્ઠા થથરી ગયા

એ પ્રમાણે ગુજરાત અને સોરઠ બન્ને દેશ જીતવાથી અલફખાન ગર્વે ભરાયો વળતી વખત ઝાલોરને રસ્તે જવું અને સોનગિરા ચોવાણ કાન્હડદેએ વાટ ન આપી ને સુલતાનનું અપમાન કર્યાનું ફળ એને ચખાડવું એમ નક્કી કરી તે તરફ પ્રયાણ કર્યું

" अलुखान आपणपु दिठउ कीधु गरव अपार
वाट पाधरी मारु वाका नवि चितउ लगार
आगइ पातशाह अवगणिउ वाट कहानडदे नापी
तेह रोष हिअमाही आणी लीउ सोनगिरी चापी
अलुखानि एहवु नवि जाणीउ जे लागा छइ पाप
दरि दरि नवि गोह प्रगटइ कोही निसरइ साप

મુસલમાની દળે સીરાણામા મુકામ કર્યો ઝાલોરનો કાન્હડદે મુસલમાનો માથે લઢ્યો એણે સોમનાથના લિંગને તેમજ લાખો બાનોને છોડવ્યા તેમને લુગડા અને ભાતા આપી પોતપોતાને દેશ વિદાય કર્યા શ્રીસોમનાથના પાંચ કડકાઓની જૂદી જૂદી પાંચ જગાએ પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્થાપના કરી

પોતાના લશ્કરની હાર સાભળીને અલ્લાઉદ્દીન અજાયબ થયો દિલ્લીમા રડારોળ થઈ રહી પદ્મનાભ કવિ કહે છે કે —

" जे जे तुरक नासी उवल्या एक ठामि जइ जगलि मिल्या
एक उघाडा वस्त्र विहीण भूखइ करी एक थाइ खीण
एक घूमता जाइ घाय एक डोलि उपाड्या जाय
एक तणइ मुख टोइ नीर पाला पल्इ डंवरा मीर
रात्रि रल्ता थ्या दिन घणा ढील्लिनगर गया उगणा
अलुखान अधारु करी वस्त्र एक मुखि अतर धरी
अरपु वेश नवि भावइ भलु नगर माही पइठु एकलु
सागोतणी वात इम सुणि ठामठाम रोइ तुरकणी
टोळे टोळे पडइ खराकि नीर प्रवाह वहि जिम आखि
एक फाडइ पहिरणि सुयणी पाए नेउर भाजइ घणी
एक लाखइ एकाउलि हार एक उतारइ सवि सिणगार

ताणइ वीणि विछोडी दोर एक लूस्या दीसइ वंदोरि
एक नवि रहइ पुहर नइ घडी एक आलोटइ आडी पडी
थ्युं विखवाद पान नइ फूल एक रोआवि मूहगी मूलि
एक तणा बंधव भरतार एक तणा फूटरा कुमार
जे जे हता रणि वाउला एक तणा मार्या माउला
अलुखाननी दिसविस्थाप एक तणा मार्या रणि बाप
साधावे साहणे पडीआ वाट नगरमांही देवराणां हाट
एकाएकी सणीजी सग्गी चाली वात पातशाह लगी
आव्या जे जीवत निदानि ते तेडी पूछया सूरताणि
अलुखान एवडु भडवाय किम चहुआणे दिधउ दाह
बोल्इ तुरक दयामणि सादि आगलि रह्या करइ फरियादि
वचन अवधारु असपति राय जे जे विलु लश्कर मांहि
खोजा सीदा मार्या खानि नव लाख छोडाव्या बान
मारी खोजा खान खवास सैद मलाणे लीधां घास
बांद गुलाम सर्व तिणिवार समरंगणि मार्या सरदार
हण्या हबसि खांडानी धार मुगलवचा नवि लाभइ पार
हाथि सर्व उदालि लीया तेजी ताखती छडाविया
उदाली लीधां हथियार खानतणा लूस्या भंडार
जेह उपरि शाह मनिहेज पातशाहना बे भाणेज
सादलसिंह मलिक जे हता प्राणिबंदी कर्या जीवता
दीठउ अस्तु अह्यारे नेत्रि सादि मलिक पडिउ रणक्षेत्रि
वात वात छेह करि सलाम केता मलिक न जाणु नाम
एक मना मारइ रजपूत हिंदूनुं छोडावु भूत
सुणि वात रणि किधउ रोळ पातशाहि नांखिउ तबोळ

આ પ્રમાણે પાતશાહે દીલગીરી જણાવી. મલિક નાહર અને ભોજલો બાડાધર નામના બે બળવાન સેનાપતિને ઘણું બળવાન લશ્કર આપીને ઝાલોર પર મોકલ્યા.

કાન્હડદેનો ભત્રિજો સાંતળસિંહ સમિયાણા ગઢમાં રાજ કરતો હતો. મુસલમાન લશ્કર પાછું આવ્યું જાણીને તે ફફડી ઉઠયો. પ્રથમ લડાઇમાં સાંતળ જીત્યો. તુરકોએ સમિયાણાને ઘેરો ઘાલ્યો. રાજા કાન્હડદે તેની વ્હારે ધાયો. ગઢપરથી રતોવાઇએ ઉત-

રીને એક બાજુથી સાતલે અને બીજી બાજુથી કાન્હડદેએ મુસલમાની દળને વચ્ચે લઇને ઉગ્ર યુદ્ધ કર્યું મુસલમાની દળ દબાઇ ગયુ મલિક નાહર અને ભોજલો બાપ્રધર બન્ને રણક્ષેત્ર મરાયા.

આ ખબર સાભળીને સુલ્તાન ત્રાડી ઉઠયો

" क्या बलाइ उठी तुरकाणइ इम बोल्इ सूरताण.

૧ અમાદળ, ૨ નેબ, ૩ કમાલુદ્દીન અને ૪ ખાનજહાન એ સુભટોની સાથે મસલત કરીને તૈયારી કરી પાટણના સૂબાને બોલાવ્યો તે છડી સ્વારીએ ઝટપટ આવ્યો શાહને ભેટ કરવાને છપ્પન મણુ સોનાનું સિંહાસન લઇને એ આવ્યો હતો ખુદ સુલ્તાન ચઢયો એના લશ્કર અને સુભટોનુ વર્ણન પદ્મનાભ કવિ બહુ રસભર્યું આપે છે પણ આપણે સમય સંકોચને લીધે સીધા સમિયાણે જઇ પહોચીશું ફરી સમિયાણાને ઘેરો ઘાલ્યો રજપૂતોએ સાત વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો. ભાઇલી નામના પ્રધાને સુલ્તાનને ગઢ ઉપરનું સરોવર ભ્રષ્ટ કરવાનું સૂચવ્યું ગાયો કાપીને તેના ડોકા ભરેલી ગૂણો યન્ત્રોવડે સરોવરમા નખાવી રજપૂતો લાચાર થઇ ગયા. પાણી વગર ગઢ ટકે એ અસભવિત હોવાથી સાતળસિંહની રાણીઓએ જમોર કરવાનું કહ્યુ સઘળી વીરાગનાઓ—પ્રેમ અને શૌર્યની મૂર્તિમાન દેવીઓ—જીવતી બળી મૂઇ; અને રજપૂતોએ તૂલસી માળાઓ ધારણુ કરી, ગોપીચદન ચર્ચી કેસરીઆ કર્યા કિલ્લો અલ્લાઉદ્દીનના હાથમા આવ્યો.

ત્યાથી સુલ્તાન ઝાલોર તરફ ચાલ્યો. લશ્કરે બાહડમેર મુકામ કર્યો રસ્તામા પાસે આવેલુ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું પવિત્ર મૂળસ્થાન શ્રી ભિન્નમાળ રાતોરાત લૂટી લઇ બાળી નાખ્યુ આ ખબર સાભળીને કાન્હડદેએ જબરી તૈયારી કરી તેનું દળ રેવંત ધાણુસા, વગેરે મુકામ કરતું ખૂડલી જઇ પહોચ્યુ ખૂડલીએ મલિક નેબવાળુ મુસલમાન લશ્કર પડ્યુ હતું

રજપૂતો ગયા તે વખત મલિક નેબ શિકારે ગયો હતો. હિંદુઓએ છાપો મારીને મુસલમાની લશ્કરનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. જીત મેળવીને થોડુ લશ્કર ઝાલોર કાન્હડદે પાસે ગયુ ને બાકીનુ તે દિવસે અમાવાસ્યા હોવાથી ખૂડલીના સરોવરમા નહાવા રહ્યુ મલિક નેબે પાછા ફરતા આ ગજબ બનાવ જોયો અને ખૂડલીએ નહાવામા રોકાયલા રજપૂતો પર તૂટી પડી એકેએકને કાપી નાખ્યા

સુલ્તાન બાહડમેરથી રહુદ્રી અને ગોલે થઇને ઝાલોર પાસે આવી " સુદર નામના સરોવરની પાસે છાવણી નાખી પડયો કાન્હડદે ખૂડલીની હકીકત જાણી પોતે લશ્કર લઇને નીચે ઉતર્યો. પણ ગમે તે કારણુથી સુલ્તાને છાવણી ઉઠાવીને દિલ્લી તરફ પ્રયાણુ કર્યું

કેટલીક મુદ્દત વિત્યા બાદ સુલ્તાને ફરી ઘણુ બળવાન લશ્કર જમાવીને ઝાલોર મોકલ્યુ તેમણે સોનગિરીની તળેટીમા મુકામ કર્યો ઝાલોરને ઘેરો ઘાલ્યો રજપૂતોએ ઘણા વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો. મુસલમાની લશ્કરને ખૂબ રઝળાવ્યુ. દિલ્લી કહાવતા પાત-

શાહે કહાવ્યું કે હિંદુથી બમણા મરો તોપણ ઘેરો ઉઠાવવો નહિ. આ ફરમાનની સાથે જ એક લાખ તાજું લશ્કર મોકલ્યું. રજપૂતો ઘણી બહાદૂરીથી લડ્યા. પણ આખરે કુલ બાર તેર વર્ષનો વિગ્રહ ચલાવી કાન્હડદે—કોઇ રજપૂતની નાફરમાનીને લીધે રણમાં પડ્યો. એના પછી એનો કુંવર વિરમદેવ ગાદીપર બેઠો તે પણ માત્ર ત્રણ ચાર દિવસ રાજ કરી રણક્ષેત્રે મરાયો. પદ્મનાભ કવિના કહેવા પ્રમાણે

" ....संवत तेर अडसट्ठो वात

षष्टि दिवस मास वैशाख ने गुरुवार उजालि पाखि

આ દિવસે ઝાલોર પડ્યું. જાહોજલાલીએ ભરપૂર અને દૂર્ગમ ઝાલોરના દૂર્ગનાં ખંડેરો જ માત્ર આપણા જોવામાં આવે છે. સોનગિરા ચો'વાણનું ઝાલોરનું રાજ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. ઝાલોર હાલ જોધપુરના રાઠોડોના તાબાની જાગીર થઇ ગઇ છે. આજ લગભગ છસેં વર્ષ થઇ ગયાં છે તો પણ ગઢ પાડવાને મુસલમાનોએ ખોદેલી સુરંગ હજુ આ વાતની સાક્ષી પૂરવાને મોજૂદ છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો દેશ, ધર્મ, અને સ્વતંત્રતાને માટે બાર તેર વર્ષના રણયજ્ઞમાં પોતાના જાન, માલ અને સર્વસ્વની આહુતિયો આપીને સોનગિરા ચો'વાણોએ અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે.

આવી રીતે ઇતિહાસ વર્ણવતો " કાન્હડદે પ્રબંધ " આપણા સાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનું વીરકાવ્ય છે. ગૂજરાતના કેળવણી ખાતાવાળા અને પ્રાચીન શોધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ડા૦ બ્યૂલર ઇ સ. ૧૮૭૫-૭૬માં થરાદથી આ ગ્રંથ લાવ્યા હતા. આ પ્રત ઋષભના પ્રસાદથી ડીસા નગરમાં કલ્યાણ વિજયજીના શિષ્ય મોતીચંદ તથા દયા વિજયજી એમણે વિ સં. ૧૬૦૬માં લખેલી છે. એમણે ત્યાં ચોમાસું કર્યું હતું. કર્તા અને પ્રબંધના નામ ઉપરથી એ કોઇ જૈન મહાત્મનો ગ્રંથ હશે એમ માની એને ભંડારમાં ભંડારી મૂક્યો હતો ડા૦ બ્યૂલરે સ્વ. નવલરામજીને શાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા આપ્યો. બીજા વિષયોને અભાવે છપાતો હોય તેમ કકડે કકડે શાળાપત્રમાં સંશોધન થયા વગર જ છપાયો. બહુ વ્યવસાય હોવાથી કિંવા નિરક્ષર લેખક ઉપર કેવળ ભરોસો મૂકવો પડ્યો હોય તેથી, કિંવા મુદ્રણકારની મૂર્ખતાને લીધે આ પ્રબંધ કેવળ ભ્રષ્ટ અને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે એમ છપાયો છે. તેમજ સ્વ. નવલરામજીએ કઠણ શબ્દના અર્થ અને વ્યાકરણ આપવાની ઉપોદ્ઘાતમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા ગમે તે કારણથી પળાઇ નથી. અને ખરેખાત મારા એક તરણ મિત્રને પોતાના એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં વાંચવો હોત નહિ તો તેમજ મારા વિદ્વાન મિત્ર રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પુનાની ડેકન કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી આ પ્રબંધની મેળવેલી બીજી પ્રતમાંથી મહાશ્રમે ઉતારેલાં પાઠાન્તરો આપ્યાં હોત નહિ તો હું પણ " કાન્હડદે પ્રબંધ " એટલું નામ જ માત્ર જાણીને સંતોષ માનીને બેઠો હોત. આધૂનિક ગૂજરાતીમાં આ કાવ્યનો અનુવાદ મેં કર્યો છે તે કરવા દહાડો આવત જ નહિ.

જે સૈકામાં ગૂજરાતમાં પ્રથમ કહી ગયા તે રાજ ઉથલપાથલ થઇ ત્યાર પછી દોઢસો વર્ષે એટલે વિ. સં. ૧૫૧૨મા ઝાલોરમાં આ પ્રબંધ રચાયો છે તે વખત ઝાલોરની ગાદીએ કાન્હડદેથી પાંચમી પેઢીએ અખેરાજ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. કવિ પદ્મનાભ જાતે વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને અખેરાજના રાજકવિ હતા. તેમના જ બોલમાં પ્રબંધ ક્યાં, કોણે ને કેમ રચ્યો તે કહીશું —

"कान्ह तणु उत्तम अवतार कलियुगि पट् दर्शन दातार
तिणइ वसि विरमदेनद मालवदेवि दीउ आनद
सोनगिरि कुल साहस घणु अखराज मगल्दे तणु
पद्मनाभ मति बोल्इ इसि आत्रातणु पुत्र खेतसी
लक्ष्मीवत खेतसी तणु अखयराज सोनगिर भणु

*   *   *
*   *   *
*   *   *

जनम लगइ जयवतु सुणु परनारी सहोदर भणु
अखयराज उत्तम अवतार जेहना पुण्य न लाभइ पार
जिणि कीरत कान्हडदे तणी अखेराजि अजुआली घणी
विसलनगर नागर एक पद्मनाभ कवि पुण्य विवेक
एहवु विम्द आदरे अनि ल्ही बुद्धि कविजन रजनि
माय भारती तणइ पसाय अक्षरबध बुद्धिरस थाय
अखयराजि सीखामण सरी पद्मनाभ कीरति विस्तरी
सांभल्ता शरीर उलसे चूपइ बध इसी सातसइ
च्यारि खड जम्या नवनीत दूहा चूपइ मयूर गीत
पच तीनसु पूरी वरिस मास मागशिर पूनिम दीस
सबत पनर बारोतरू तिणइ दिनि सोमवार विस्तरु
जाल्हुर गढ उत्तम ठाउ राउल कान्हड माल्दे राउ
पद्मनाभ मति आणइ नवी तेहतणी कीरती विस्तरी
एक चित्त जे नर साभल्इ तेह तणा सवि दु कृत टल्इ

...ાન ...તન તો કવિને માટે વિશેષ હકીકત મળી આવતી નથી.
સાખી ...કવિશ્રી મી ભાઈ ...આ જ ...માં મેવાડના થઇ ગયા છે એમની
મધુર, કોમળ, દર્દ ...તેમ જ મસ્તીભરી વાણીનો આનંદ આપણે બધાએ લઇએ છીએ.

નરસૈં મહેતા પણ આ જ સમયે પોતાની મધુર બાનીએ વૈષ્ણવભક્તિ ગજાવી રહ્યા હતા મારવાડ અને મેવાડમા તે અરસામા આપણી માતૃભાષા પ્રચલિત હતી.

તે જ સમયના નરસૈંમહેતા અને મીરાબાઇની ભાષા કરતા આ પ્રબંધની ભાષા આપણને પ્રાચીન જણાય છે વસ્તુત એટલુ જ છે કે આ પ્રબંધની ભાષાની પ્રાચીનતા જળવાઇ રહી છે નરસૈંમહેતાના પદો અને મીરાબાઇની ગરબીઓ જેવા નાના નાના સગીત કાવ્યો લોકો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ મોઢે કરે છે એકની પાસે મોઢ લઇ બીજી શીખે છે આવી પરપરા હોવાથી મૂખપાઠ લેતા તેમા અનાયાસે ફેરફાર થયા જ કરે છે, અને એમ થઇ થઇને જ એ કવિતાનુ પ્રાચીનરૂપ ઘસાઇ જઇને તેઓ હાલના રૂપમા આપણને મળે છે બાકી જો મીરાબાઇના અગર નરસૈંહેતાના સમયનું લખાયલુ પુસ્તક આપણને મળ્યુ હોત તો નિર્વિવાદ તેમની ભાષા પણ પદ્મનાભની ભાષા જેવી પ્રાચીન જ જણાત બેશક કાઠીઆવાડ અને મેવાડ તેમ જ કાઠીઆવાડ અને ઝાલોરના છેટાને લઇને રહેજ પ્રાન્તભેદ તો માલમ પડત

કાન્હડદેપ્રબધ નાના નાના સગીત ટૂકડા રૂપે ન હોતા સતા જૈન કાવ્ય ગણાઇ ઘણા કાળ ભડારમા પડી રહેવાને લીધે પણ તેની પ્રાચીનતા સચવાઇ રહી છે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી "કાન્હડદેપ્રબધ'નુ જૈન ભડારમા ભોગવેલુ બધન આપણને ઉપકારક નિવડ્યુ છે

પોણા કાળમા પૂરો કરવાના વિષયમા કાળે કરીને ભાષા બદલાય છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાનો અવકાશ મળી શકતો નથી મારો આધીન મત એવો છે કે એ સિદ્ધ થઇ ચૂકયુ છે આ જગાએ માત્ર એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે અક્ષરધામ નિવાસી કવીશ્વર દલપતરામજીએ "ચારસૈં વર્ષપર બોલાતી અને હાલ બોલાતી ભાષામા કશો ફેર પડ્યો નથી એવો પૂર્વપક્ષ મૂકયો હતો તે ખરો નથી તેમ જ દેવી નારીગરીને ઉત્તેજક ગર્ધવસેન અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાવાળા વિદ્વાન હરગોવનદદાસનુ કહેવુ એમન તદ્દન ખોટુ જણાય છે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ્‌મા એમણે લખેલા લેખમા એઓ લખેછે કે —

"અન્ય પ્રાકૃત ભાષાએ કરતા ગૂજરાતીમા ગદ્યની અદર થયેલુ જૂનુ લખાણુ વધારે મળી આવે છે અને તે ભાષાના સબધમા વધારે ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે પ્રેમાનંદ અને વલ્લભના નાટકો, ભાલણકૃત કાદબરીનુ ભાષાન્તર, જૈન લોકોના રાસા, અને વૈદક વગેરે ઉપર ગદ્યમા લખાયેલા ગ્રથો ગૂજરાતીના બધારણ ઉપર તથા શુદ્ધતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે એમ છે આદિ કવિ નર્સિંહમહેતાની ભાષામા અને હાલ ચાલતી ભાષામા ઘણો થોડો તફાવત જણાય છે કાન્હડદેપ્રબધ વગેરે ગ્રથો જોઇને તેના વખતમા જૂની ગુજરાતી ભાષા ચાલતી હતી એવુ જે અનુમાન કરવામા આવે છે તે આ કારણથી ભૂલ ભરેલુ લાગે છે કાનડદેવે મારવાડી ગૂજરાતી અથવા ચાલુ ગૂજરાતીમા કવિતા કરી હોય એમ જણાય છે'

એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે માનભરી લાગણી હોવા છતાં અમારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે એમણે આ પ્રબંધ સબંધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોટી છે

પોતાના નિબંધમાં એમણે ગૂજરાતીના ગદ્ય ગ્રંથો ગણાવતાં ચૂક કરી છે પરન્તુ તે વિષે તેમજ એ જ નિબંધમાં અગાડી જતાં પોતે શામળની ભાષાના સબંધમાં કહેછે તે વિષે આજના વિષય સાથે ખાસ સબંધ ન હોવાથી બોલવાનું બંધ રાખ્યું છે માત્ર કાન્હડદેપ્રબંધ સબંધી એમની ટીકાના અને કાન્હડદેપ્રબંધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે વ્યંગમાં કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું કે એ વિદ્વાને કાન્હડદેપ્રબંધ તો નહીં પણ તેની શરૂવાતની દશ બાર લીટીઓ પણ વાંચી હોય એમ લાગતું નથી માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે જો એમણે એ પ્રબંધ અગર શરૂવાતની જ દશ પંદર લીટીઓ ઉપરચોટીઆ પણ વાંચી હોત તો આવું હાસ્યાસ્પદ લખાણ એઓ કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે છતાં એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર શા આધારે આવેલા છે તે વિશે ચર્ચા ઉઠાવશે તો તેથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ બધાને આનંદ થશે *वादे वादे जायते तत्त्वबोधः*

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક વાતોના રસભર્યાં તાદૃશ ચિત્ર આપતી અને દેશાભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનુ પોષણ કરતી, વિસળનગરાનાગરી નાતના આદ્ય કવિ પંડિત પદ્મનાભની પ્રાસાદિક બાની આજે સાડી ચારસેં વર્ષો થઇ ગયાં છે તો પણ આપણને રસાસ્વાદન કરાવીને આનંદમય કરી દે છે એટલું જ નહિ પણ સવત્ ૧૫૧૨મા બોલાતી ગૂર્જરીના પ્રાચીનપણાનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપણી નજર આગળ ખડું કરે છે

આવા સુયશ કવિનો તેમજ માતા ગૂર્જરીનો સર્વદા જય જય હો '

ડાહ્યાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય:

એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.

(રા. રા. પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ.એલ. બી.)

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને સાક્ષર બન્ધુઓ,

આ ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ્‌ની કારોબારી કમિટિના સેક્રેટરિ—મારા મિત્ર–રા. રા. બળ-વંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર અમદાવાદ આવ્યા હતા, ત્યારે અમો–સર્વને નિમન્ત્રણ આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે સરસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ ભક્ત જનોએ આવવું અને બનતાં સુધી ખાલી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આજ્ઞાને, અને "रिक्तपाणिर्न गच्छेत्" એ પ્રાચીન વાક્યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ થોડાક 'જીર્ણ તન્દુલ' ધરૂં છું—તે સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરશો.

ગુજરાત જેવો વૈશ્યવૃત્તિનો દેશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શો ભાગ લઈ શકે ?—એમ પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કોઇને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ નથી. યદ્યપિ ગુજરાતે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ જેટલો લીધો છે તેટલો પરિમાણમાં છેક અલ્પ નથી, અને ગુણમાં તો તે આપણ—ગુજ-રાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક ગ્રન્થોએ તો અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એમ હોવાથી મને મુશ્કેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી; પણ ઉલટું એ વસ્તુનો ટુંકા વખતમાં આપની આગળ કેવી રીતે વિન્યાસ કરવો એ વધારે દુષ્કર થઈ પડ્યું છે. આરં-ભકાળથી આપણા પ્રાન્તના સંસ્કૃત લેખકો ક્રમવાર લેવા, તેમના જીવન વિષે જે જે દન્ત-કથાઓ અને પ્રમાણસિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના ગ્રન્થોના પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનો સાર સંગ્રહવો, અને તેની સારાસારતાની પરીક્ષા કરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુરી આવે છે; પણ તે મ્હોટા પુસ્તકમાં ચાલે, ટુંકા સમયમાં આપનું તે તરફ લક્ષ ખેંચવા માટે તો તે અવલમ્બી શકાય તેવી નથી. તેમ વેદની ઋચાઓનાં ઋષિ-દેવતા-અને છન્દની અનુક્રમણિકા જેવી નામસ અન્ય-

એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે માનભરી લાગણી હોવા છતા અમારે કહ્યા વગર ચાલતુ નથી કે એમણે આ પ્રબધ સબધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોટી છે

પોતાના નિબધમા એમણે ગૂજરાતીના ગદ્ય ગ્રથો ગણાવતા ચૂક કરી છે પરન્તુ તે વિષે તેમજ એ જ નિબધમા આગાડી જતા પોતે શામળની ભાષાના સબધમા કહેછે તે વિષે આજના વિષય સાથે ખાસ સબધ ન હોવાથી બોલવાનુ બધ રાખ્યુ છે માત્ર કાન્હડદેપ્રબધ સબધી એમની ટીકાના અને કાન્હડદેપ્રબધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે વ્યગમા કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમા એટલુ જ કહીશુ કે એ વિદ્વાને કાન્હડદેપ્રબધ તો શુ પણ તેની શરૂવાતની દસ બાર લીટીઓ પણ વાચી હોય એમ લાગતુ નથી માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાધ્યો છે જો એમણે એ પ્રબધ અગર શરૂવાતની જ દશ પદર લીટીઓ ઉપરચોટીઆ પણ વાચી હોત તો આવુ હાસ્યાસ્પદ લખાણ એઓ કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે છતા એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર શા આધારે આવેલા છે તે વિશે ચર્ચા ઉઠાવશે તો તેથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ જવાને આનદ થશે वादे वादे जायते तत्त्वबोधः

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક વાતોના રસભર્યા તાદૃશ ચિત્ર આપતી અને દેશાભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનુ પોષણ કરતી વિસલનગરાનાગરી નાતના આદ્ય કવિ પડિત પદ્મનાભની રામાદિક બાની આજે સાડી ચારસેં વર્ષો થઇ ગયા છે તો પણ આપણને રસાસ્વાદન કરાવીને આનદમગ્ન કરી દે છે એટલુ જ નહિ પણ સવત્ ૧૫૧૨મા બોલાતી ગૂર્જરીના પ્રાચીનપણાનુ મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપણી નજર આગળ ખડુ કરે છે

આવા સુપ્રસિદ્ધ કવિનો તેમજ માતા ગૂર્જરીનો સર્વદા જય જય હો '

ડાહ્યાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આ ઉપરાંત મહાકવિ રત્નાકરની वक्रोक्तिपञ्चाशिका તથા ध्वनिगाथापञ्चाशिका, ધનપાલની ऋषभपञ्चाशिका અને બિહ્લણની चौरपञ्चाशिका પ્રસિદ્ધ છે. જેમાંનો પહેલો કવિ ઈ. સ. ૯ મા શતકમાં, બીજો ૧૦ મામાં અને ત્રીજો ૧૧ મા શતકમાં થયો છે. પરંતુ આ દાખલાઓથી સૂચવાય છે તેટલી અર્વાચીનતા પણ साम्बपञ्चाशिकाની જણાતી નથી. વરાહપુરાણમાં સામ્બે સૂર્યનું આરાધન કર્યાની વાત છે. પણ તે પુરાણના ઉલ્લેખને આધારે પાછળથી કોઈ કવિએ એ સ્તોત્ર રચ્યું હોય એ સંભવિત છે, તેમ એ સ્તોત્ર ઉપરથી પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ દાખલ થયો હોય એ પણ બનવા જોગ છે. પણ આ કાવ્યની ભાષા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ વગેરેનો સમગ્ર વિચાર કરતાં, ઘણું કરી ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા સૈકાની વચમાં આ કાવ્ય રચાયું હશે એમ હું અનુમાન કરું છું. એમાં વેદાન્ત અને યોગનાં અતિ ઉત્તમ તત્ત્વો સમાવેલાં છે તથાપિ ભાષા પ્રાસાદિક અને સમાસબન્ધ અલ્પ હોઈ તે મયૂરના सूर्यशतकનું નહિ પણ ભવભૂતિના 'कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते' ઇત્યાદિ શ્લોકનું સ્મરણ કરાવે છે. સામ્બની સ્તુતિના છેલ્લા શ્લોકમાં જરા કૃત્રિમ રીતે 'सेतुबन्ध' નું નામ ગૂંથ્યું છે, અને તેથી सेतुबन्धના કર્તા પ્રવરસેનનો સમય ડૉ. પીટર્સનના માનવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૪૭૨ નો લઈએ તો આ કાવ્ય ત્યાર પછીનું સિદ્ધ થાય છે. પણ એના કર્તાના ખરા નામનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી આ કાવ્ય વિષે હિન્દુસ્તાનના સંસ્કૃત સાહિત્યને અંગે અધિક ચર્ચા કરવી નકામી છે.

વામન અને મમ્મટ જેઓ ભામહમાંથી ઉદાહરણો લે છે તેમના લેખમાં પણ જોઈએ છીએ.

ઈ.સ. સાતમા સૈકાથી આપણા ઇતિહાસની ભૂમિ વધારે દૃઢ થાય છે. આ સમયનું જૂનામાં જૂનું કાવ્ય જૈન વિદ્વાન ધનેશ્વરસૂરિએ શીલાદિત્ય રાજાના વખતમાં રચેલું શત્રુંજય-માહાત્મ્ય નામનું છે. પણ એ શતકને દીપાવનાર કૃતિ તો મહાકવિ ભટ્ટિની છે. એ કવિએ વલભીપુરમાં શ્રી ધરસેન રાજાના વખતમાં રાવણવધ નામનું બાવીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે જે ભટ્ટિકાવ્યને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. ગ્રન્થનો ઉદ્દેશ પાણિનિનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો રામાયણની કથામાં ગૂંથી કાવ્યના આનન્દ સાથે વ્યાકરણનું શિક્ષણ જોડ્યું છે. ગ્રન્થને અન્તે કવિ કહે છે :

" दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्तादर्श (मर्ष) इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ "

જેઓને શબ્દશાસ્ત્રની અર્થાત્ વ્યાકરણની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને આ પ્રબન્ધ દીવા જેવો છે, અને વ્યાકરણ ન જાણવાથી જેઓ આંધળા કહી શકાય તેમને માટે તો 'આંધળાના હાથમાં આરસી' આપવા જેવું છે—हस्तामर्ष (र्श) પાઠ લઈએ તો—હસ્તસ્પર્શથી આંધળાને પદાર્થોનો પરિચય કરાવીએ છીએ, તેમ અહીં વ્યાકરણના તેજ વિના કાવ્યના સ્પર્શ માત્રથી તે તે પદોનો પરિચય કરાવાય છે.* પરન્તુ આમ વ્યાકરણશિક્ષાને પ્રધાન ઉદ્દેશ તરીકે બનાવી, કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે. કારણ કે કેટલાક ભાગમાં કવિએ રસને બિલકુલ ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના બહુ સહજ રીતે વ્યાકરણના ઉદાહરણો ગોઠવી દીધાં છે, અને થોડાક સર્ગો રસ અને અલંકારના ઉદાહરણોથી પણ મનોહર અને સુશોભિત કર્યા છે, તેમજ શરદ્ ચન્દ્રોદય વગેરેનાં વર્ણનો તથા નીતિશાસ્ત્રના ઘણા સવાલો પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત કવિઓમાં ભટ્ટિની ગણના કરાવે તેવાં છે. છેલ્લા સર્ગમાં રામ અને સીતા અયોધ્યા પાછાં વળે છે એ વર્ણનમાં તેમજ

" अध्वरविधौ पटीयान् आमटनामा ततोऽभवत्तनयः—"

ઇત્યાદિ તે જ સમયના ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણકુટુમ્બની વંશાવળિના " આમટ " નામથી આપણે જાણીએ છીએ.

ઉવટના જ વખતના અને એમના જ ગામના ચાદ્વિવેદ નામે એક બીજા વિદ્વાને 'નીતિમઞ્જરી' નામે ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં પૂરો કર્યો. આ ગ્રન્થમાં ' વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ-ધર્મના ઉપદેશ અર્થે ' શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે.* પૂર્વોક્ત ઉવટ અને ધાદ્વિવેદ બંને વેદના જગપ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્યથી પ્રાચીન છે. અને સાયણાચાર્ય અને ધાદ્વિવેદના ગ્રન્થોમાં જે સમાન ભાગ નજરે પડે છે તે ધાદ્વિવેદની કીર્તિ ત્રણસો વર્ષમાં ક્યાં સુધી પહોંચી હતી એનો પુરાવો છે. (ઘણું કરીને આ [illegible]) વિષ્ણુ નામે શાલાયનપદ્ધતિના કર્તાની વંશાવળિમાં એક જાણવા જેમ હકીકત છે.એ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે એના પૂર્વજો ઘણા વિદ્વાન હતા, અને એમાંના એક વિદ્વાન વામન નામના તે દેશાન્તરેથી ઘેર આવ્યા ત્યારે અદૃષ્ટ [illegible] પોતાનું આખુ કુટુમ્બ નાશ પામી ગએલુ જોયું. પોતે ૬૫ વર્ષના હતા છતાં વિદર્ભ [illegible]થી એક કન્યા પરણી લાવ્યા અને એમનો વેલો ચાલ્યો।

ઈ. સ. ૧૧ મા શતકના ઉત્તરાર્ધથી પાછો લૌકિક વાઙ્મયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો ' કલિકાલસર્વજ્ઞ ' હેમચન્દ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. આ જૈન આચાર્યના કોષ વ્યાકરણ અલંકાર ચરિત સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક ગ્રન્થો સુપ્રસિદ્ધ છે જેનું નિરૂપણ અવકાશને અભાવે આ સ્થળે છોડી દેવું પડશે. એટલું જ કહેવું બસ છે કે સંસ્કૃત જેવા ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગુજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્યે જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા ભાષા અને માહિત્યના ગ્રન્થોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા शब्दानुशासन, काव्यानुशासन વગેરે રચ્યાં. એ ગ્રન્થો જો કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન ગ્રન્થોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ द्वात्रिंशिका વગેરે એમના કેટલાક ગ્રન્થો છે; પરંતુ જૈન વાઙ્મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં ભાષા અને સાહિત્ય વિષયમાં વધારે થઈ છે–એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી

* " विलोक्य संहितामध्ये इतिहासान् पुरातनान् ।
कृता वै धर्मसंयुक्ता श्लोकैर्वेदा सुबुद्धिदा ॥
अध्येया चार्थदा विप्रैर्धर्मिष्ठैः सत्यवादिभिः ।
अल्पज्ञेन कृता यस्माच्छोधनीयोरबुद्धिभिः ॥
वेददृष्टान्तरूपेयं द्याद्विवेदकृता शुभा ।
नीतिधर्मपरा रम्या सेतिहासकथात्मिका ॥ "

નગરમાં 'ગુલેચા'* કુળમાં સોલશર્મા નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પ્રયાગમાં સોમયાગ કર્યો હતો અને મૂળરાજે એમને રાજ્યપુરોહિત સ્થાપ્યા હતા. એમના વંશજોએ વખતોવખત રાજ્યની લડાઈઓ, યજ્ઞમાં, તેમ જ મન્ત્રસ્થાને સેવા બજાવી હતી. સોમેશ્વરના પિતા કુમારે અજયપાળ રાજાને રણક્ષેત્ર ઉપર મૂએલો જીવતો કર્યો કહેવાય છે. એ રાજાએ ગ્રહણ વખતે રત્નરાશિનું દાન આપવા માંડ્યું તે તેણે ન લીધું અને મૂળરાજના વખતમાં એક ભારે દુકાળ પડેલો તે વખતે રૈયતનો કર એણે માફ કરાવ્યો હતો + એમના પત્નીનું નામ લક્ષ્મી અને ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ તે સોમેશ્વરદેવ ભીમદેવ વીરધવલ તથા વીસલદેવ રાજાના વખતમાં એ પુરોહિત સ્થાને હતા અને અડધા પ્રહરમાં એમણે એક નાટક રચી કાઢ્યું હતું એવી એમની શીઘ્રકવિત્વની શક્તિ હતી

સુરથોત્સવ કાવ્યનો વિષય માર્કંડેયપુરાણાન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ ચંડી-આખ્યાનમાંથી લીધો છે, સુરથ રાજાએ પોતાનું ખોએલું રાજપાટ દેવીની કૃપાથી કેવું પાછું મેળવ્યું એ એ આખ્યાનનો વિષય છે, અને તેને અંગે મહાકાવ્યમાં અવશ્ય ગણાતાં સર્વઋતુ વસન્ત-ચન્દ્રોદય-પર્વત (હિમાલય) વગેરેનાં વર્ણન પણ દાખલ કર્યાં છે ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારો મનોહર કલ્પ્યા છે, અને માઘ ભારવિ વગેરે પૂર્વ કવિઓને અનુસરી શબ્દાનુસરતા વિવિધ બન્ધો અને ચમત્કારો પણ દર્શાવ્યા છે

આરંભમાં કવિ વાલ્મીકિ વ્યાસ ગુણાઢ્ય સુબન્ધુ કાલિદાસ માઘ અને મુરારિ એટલા પૂર્વ કવિઓની પ્રશંસા કરે છે, તેમાં કાલિદાસ માટે તો કહે છે કે —

"श्रीकालिदासस्य वचो विचार्य नैवान्यकाव्ये रमते मतिर्मे।
किं पारिजातं परिहृत्य हन्त भृङ्गालिरानन्दति सिन्दुवारे" ॥

કાલિદાસની કવિતાની આ કદર એના પ્રસાદના અનુભવથી સાર્થક બને છે સોમેશ્વરદેવનું બીજું કાવ્ય 'कीर्तिकौमुदी' એ એના સમયના ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર રા. બ. ગોસાઈજીએ સાક્ષરથી વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય પાસે કરાવ્યું છે એટલે એ સમ્બન્ધી અધિક વિસ્તારની જરૂર નથી, માત્ર એના મંગ[illegible] સુરથોત્સવમાં જણાવેલા કવિઓ ઉપરાંત ભારવિ બાણ ધનપાલ બિલ્હણ હેમસૂરિ નીતિમ્હ પ્રહ્લાદન સુભટ હરિહર અને યશોવીરનાં નામ વિશેષ ગણાવ્યાં છે, અને ગુણાઢ્ય સુબન્ધુ

*નાગરોના લગ્નપ્રસંગે વિદાયગીરી વખતે કરવામાં આવતા કુલોચ્ચારમાં આજે પણ આ 'ગુલેચા' નામ આવે છે એ જાણવા જેવું અને અધિક જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવું છે

+ "अरुन्धतीव कान्तास्य पत्युराज्ञामरुन्धती ।
अमूदामथवा लक्ष्मीः साक्षाल्लक्ष्मीरिव क्षितौ ॥
विलोक्य दुष्कालवशेन लोकं कङ्कालशेषं सविशेषशोकः ।
श्रीमूलराजं दलितारिराजमचीकरत्तत्करमोचनं यः ॥"

અને મુશાગિનાં મૂકી દીધાં છે. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમાં કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ આ ચાદી ઉપરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાઈ જઈ હેમચન્દ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઈ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મન્ત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબન્ધ હતો એમ દેખાય છે.*

આ કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે ઘણાં મનોહર વર્ણનો છે પરંતુ સૌથી રસિક અને અપૂર્વ કલ્પના તો લવણપ્રસાદનું સ્વપ્નું છે—જેમાં શ્વેત ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી ગુર્જરરાજ્યલક્ષ્મી, શ્વેતચન્દન લગાવીને, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરીને, શ્વેતમાળા હાથમાં ધરીને, રાજાસમીપ આવે છે અને રાજાના પ્રશ્નના જવાબમાં—

"हे वीर वैरिध्वजिनीगजेन्द्र गण्डस्थलीमण्डनखण्डचण्ड ।
प्रसर्यिमार्थन कदर्थ्यमाना जानीहि मां गूर्जरराज्यलक्ष्मीम् ॥
दिवं गतास्ते क्व गूर्जरेन्द्रास्ते कुञ्जरेन्द्राश्च हताः सपत्नैः ।
येषां क्षमाभृद्दलनक्षमेषु भुजेषु दन्तेषु च मे निवासः" ॥

ઇત્યાદિ કરુણ-વીર આદિ અનેક રસસંભિન્ન ઉત્તર દે છે.

પ્રહ્લાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબન્ધી એક કરુણરસપ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે, પરન્તુ તે કથા કે પ્રહ્લાદનદેવના બીજા ગ્રન્થો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય તે અત્યન્ત પરોપકારપરાયણ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.+ સોમેશ્વર જે સુભટકવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમનું રચેલું દૂતાङ्गद નામે એક અતિ લઘુ નાટક વાચવા જેવું છે. દેવ શ્રીકુમારપાલદેવના મેળામાં મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની પરિષદ્‌ની આજ્ઞાથી આ નાટક ભજવાય છે એમ આરંભમાં સૂત્રધાર જાહેર કરે છે. માત્ર એક જ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાજશેખર ભર્તૃહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાંઈક કાંઈક લીધું છે—છતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

"सुभटेन पदन्यासः स कोऽपि समितौ कृतः ।
येनाधुनाऽपि धीराणां रोमाञ्चो नापचीयते ॥"

---

* नानर्च मक्तिमानेवं नेमौ शङ्करकेशवौ ।
जैनोऽपि य सवेदाना दानाम्भः कुरुते करे ॥
+ वैदुष्य विगताश्रय श्रितवति श्रीहेमचन्द्रे दिव ।
श्रीप्रह्लादनमन्तरेण विरत विश्वोपकारव्रतम् ॥

દૂતાઙ્ગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અન્ય તેમ જ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' માં એમની ગણના થઈ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઈક વધારે મહત્ત્વની કૃતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

તે જ સમયના બીજા એક ગુર્જર સંસ્કૃત કવિ નાનાકપંડિત હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિષ્ઠલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. ઉપર સોમેશ્વરની માતા લક્ષ્મી વિષે જેમ કહેવામાં આવ્યું તેમ એમના કુળમાં અને કુટુંબમાં અનેક સન્નારીઓ થઈ છે.* એ 'કવિ પંડિત' જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન્, અને વેદ રામાયણ ભારત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ઘણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, પણ એમ કહેવાય છે કે વીસલદેવ રાજાની સભામાં જ્યારે અમરચન્દ્રસૂરિ આવ્યા તે વખતે ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનસ્થલીના કવિ સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય, તથા વીસલનગરના નાનાકપંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચન્દ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાકપંડિતની—'ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ'ની પૂર્તિમાં અમરચન્દ્રે કહ્યુંઃ—

શ્રુત્વા ધ્વનેર્મધુરતાં સહસાવતીર્ણે ભૂમૌ મૃગે વિગતલાઞ્છન એવ ચન્દ્રઃ ।
માગાન્ મદીયવદનસ્ય તુલામતીવ ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ ।

તાત્પર્ય કે હું ગાઈશ તો આ ચન્દ્રમાંનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે ઉતરી આવશે, અને આમ મૃગલાંછનથી મુક્ત થઈને ચન્દ્ર મારા મુખની બરાબરી કરી શકશેઃ તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી!

આ પ્રસંગે અમરચન્દ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્યાનું કહેવાય છે. એ અણહિલપુર પાટણ પાસેના વાયટ યા વાયડ ગામના કવિ શ્રી જિનદત્તસૂરિ નામે જૈન આચાર્યના શિષ્ય હતા. એમનો મુખ્ય ગ્રન્થ બાલભારત નામે કાશ્મીર કવિ ક્ષેમેન્દ્રકૃત—ભારતમઞ્જરીની તરેહનો ગ્રન્થ છે. આ બાલભારતમાં રાજશેખરના એ જ નામના નાટક જેટલી અપૂર્વતા નથી; તેમ ક્ષેમેન્દ્રની કૃતિ સાથે બરાબરી કરી શકે એટલું તે તેજસ્વી નથી.

---

* " પ્રભેવ મહસાં પત્યુર્જ્યોત્સ્નેવામૃતદીધિતેઃ ।
તસ્યાસીદ્ધિતમસ્તાપા સીતેતિ સહચારિણી ॥
સજ્જનીતિગૃહિણી ગૃહામ્બુધેસ્તસ્ય ભૂરિગુણરત્નભૂષણા ।
સર્વકાલમવલોકતે સ્મ યા ભર્તૃપાદમુખદર્પણે મુખમ્ ॥
લક્ષ્મીરમુષ્ય પત્ની દ્વિતીયમહ બહિશ્ચરાઃ પ્રાણાઃ ।
વિમલકુલદ્વયભૂષા પ્રત્યૂષામ્ભોજમઞ્જુમુખી " ॥

આ સર્વ નાગરી નાતની સન્નારીઓનાં—એમના પતિની સાથે સાથે થતાં, પ્રેમ અને ગુણનાં વખાણ વાંચી આ સર્વ પંડિતો અને કવિઓના ગૃહસંસારના સુખનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

પણ કાવ્યકલ્પલતા, છન્દોરત્નાવલી, સ્નાત્રાપ વગેરે અનેક સાહિત્યગ્રન્થો રચીને એમણે પોતાના સમયમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી જણાય છે કવિએ સરસ્વતીની ઉપાસના કરી હતી અને એકવીસ દિવસના વ્રતને અન્તે મધ્ય રાત્રે આકાશના ચન્દ્રબિમ્બ પ્રગટ્યું હતું તેમાંથી ભારતી પોતે ઉતરી આવ્યા અને કમંડલમાંથી અમૃત જળ પાયું અને વરદાન આપ્યું કે તું સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ નૃપતિથી માન મેળવ એવી કિંવદન્તી છે બાલભારતના પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણીને કૃપાણ (કામદેવની તરવાર) સાથે સરખાવવાથી 'वेणीकृपाणोऽमर' એવું બિરુદ એમને મળ્યું છે આ કવિ જૈનધર્મી હોઈ એમણે ઘણા જૈન ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે પરંતુ બ્રાહ્મણ ધર્મ રૂપ નો એમનો નૈસર્ગિક ભાવ બાલભારતના દરેક સર્ગના આરંભમાં કરેલી વ્યાસજીની સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ દીઠી આવે છે *

ઈ. સ. ૧૧૬૦ માં माणिक्यचन्द्रे મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશ ઉપર संकेत નામે ટીકા લખી, અને આ સમયને અન્તે (ઈ. સ. ૧૨૯૪), जयन्त નામે એક વિદ્વાને जयन्ती નામે ટીકા લખી છે એ બન્ને ટીકાની મહત્તા એ છે કે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર થયેલી ટીકાઓ ઉપરાંત છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની ટીકા सङ्केत છે, અને ત્યારપછીની બીજી હોઈને ત્રીજી તે जयन्ती છે सारसमुद्र નામની ટીકાને લખનાર જયન્ત સર્વ ટીકાઓમાં આ જયન્તીને મુખ્યપદ આપે છે વળી તેના વખતનો બીજો એ પ્રખ્યાત ગ્રન્થ મલ્લિષેણસૂરિની स्याद्वादमञ्जरी નામની હેમચન્દ્રાચાર્યની अन्ययोगद्वात्रिंशिका ઉપર રચેલી ટીકા છે એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ મટીને અનેક બ્રાહ્મણ દર્શનોના ગ્રન્થો અવલોકીને લખ્યો છે ગ્રન્થ બુદ્ધિવૈભવથી અંકિત છે

જૈન ગ્રન્થકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે હરએક પોતાના સમયના મોટા કુમારપાળ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જગડુશા જેવા શ્રીમંતો અને માનતુંગ વગેરે મુનિઓના ચરિત્રોમાં તેઓએ રસ લીધો છે—અને હેમચન્દ્રાચાર્યના સમયથી રૂઢ થયેલી આ પ્રવૃત્તિના ફળરૂપે મેરુતુંગના 'प्रबन्धचिन्तामणि'। મેરુતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય

ત્રીજો યુગ (ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતક.)

આ સમય હોઈને ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતક પર્યન્ત સુધી અખા દ્વિજરાજના નિર્ણય દીપક જેવા કે જૈન ધર્મશાસ્ત્રના છૂટા છવાયા લેખ સિવાય સંસ્કૃત વાઙ્મય વધારવામાં ગુજરાતે કાંઈ શ્રમ લીધો જણાતો નથી. ઈ. સ. ૧૭ માં મેઘના આ બ પછી થયેલા દેવવિમલગણિ નામે જૈન પંડિતે હીરસૌભાગ્ય નામે સત્તર સર્ગનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે એ કાવ્ય હીરવિજયસૂરિની યાત્રા અને ધર્મપ્રવર્તન સમ્બન્ધી છે હીરવિજયસૂરિએ ઈ. સ.

---

* ओंकारा द हरादेकरस्त्रोरिद्भवनादय ।
स्पार्शस्त्रिविन्दुपात् वेगात व्याद्वयासमुनि म न ॥

૧૫૯૫ માં દેહ છોડયો એમ લખે છે તેથી ત્યાર પછીનું આ કાવ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ એની ચોકસ સાલ અત્યારે નક્કી કરી શકાતી નથી. મહાવીરસ્વામીની પટ્ટપરંપરાના આચાર્યોનું એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યું છે, તથા જૈન ધર્મનાં વ્રત, દહેરાં વગેરેને લગતી બીજી ઘણી હકીકત અંદર સમાવી છે. પણ આ જમાનાના સામાન્ય વાચકને રસ ઉપજાવનાર વસ્તુ તો હીરવિજયજીએ અકબર પાદશાહની સભામાં મેળવેલું માન, એમના ઉપદેશથી ગુજરાતમાં જજીયા વેરાની કરવામાં આવેલી માફી, તથા એમની મુસાફરીમાં એમણે જોએલાં શહેરો-નદીઓ-ડુંગરોનાં વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોનાં સંસ્કૃત નામ વગેરે છે. આ જૈન આચાર્ય ઉત્તરે દિલ્હી અને કંદહાર સુધી, દક્ષિણે ખાનદેશ અને વગડ સુધી અને કાઠીઆવાડમાં દીવ અને ઊના સુધી ફર્યા હતા. ગુજરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિમાની કવિ કહે છેઃ—

तद्दक्षिणार्धे सुरगेहगर्वसर्वंकषो गूर्जरनीवृदास्ते ।
श्रियेव रन्तुं पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म ॥
अशेषदेशेषु विशेषितश्रीर्यो मज्जिमानं वहते स्म देशः ।
आक्रान्तदिक्चक्र इवाखिलेषु वसुन्धराभर्तृषु सार्वभौमः ॥

એમાં 'આનન્દપુર' 'બૃહનગર '-વડનગર,' તારંગાનો ડુંગર, આદિથી માંડીને વર્ણન ચાલે છે. એક સ્થળે 'ઝંઝુવાડા'ના સૂર્યદેવની પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સાબરમતી અને એના કાંઠાની ભૂમિના ડુંગરો, સાગરના ક્યારડાઓ, અને એમાં શોભતાં પક્ષીઓ-સારસો-ગાયો વગેરેનાં બહુ સુન્દર વર્ણનો છે. ગુર્જર દેશનું 'અહમ્મદાબાદ' તે મુખ અને મ્હોટું પાટણ અને ખંભાત ('સ્તંભતીર્થ') તે કુંડલ એમ ઉપમા કલ્પી છે.* 'રાજનગર' (અમદાવાદ)થી અણહિલપુર પાટણ જતાં રસ્તાની 'કુંજભૂમિ' વિવિધ છન્દોનાં નામદ્વારા વર્ણવી છે.[1]

રસ્તામાં ઝાડ ઉપર ઉડતાં પોપટનાં ટોળાંઓ પણ કવિના લક્ષ બહાર ગયાં નથી. 'ભિલ્લપલ્લી'માં કિરાતોનું મધ(કાદમ્બરી)પાન, ભીલરાજા અર્જુનજીને કરેલું જીવદયાનું નિયમદાન વગેરેના વર્ણન પછી આબુ અને એનાં દહેરાં આવે છે. અને એમ એક પછી એક સ્થાનમાં થઈ આગળ મુસાફરી ચાલે છે. દેવવિમલગણિએ વર્ણવેલાં સ્થળોમાંનાં થોડાંક જાણવાજોગ સંસ્કૃત-ગુજરાતી નામો નીચે નોંધું છુંઃ

---

* श्रीस्तम्भतीर्थं पुटभेदनं (वृहत्पत्तनं) च यत्रोभयत्र स्फुरतः पुरे द्वे ।
अहम्मदावादपुराननायाः किं कुण्डले गूर्जरदेशलक्ष्म्याः ।

१ क्वचिद्वाणिनी स्रग्विणी शालिनी यत्र लोकंपृणा कापि वातोर्मिका ।
हंसमाला क्वचित्कापि कन्या मृगी क्वचिन्मालती पुष्पिताग्रा पुनः ॥
कापि शार्दूलविक्रीडितं दृश्यते कापि दृप्यद्भुजंगप्रयातं पुनः ॥
सूरिशीतद्युतेः सर्पतः पद्धती छन्दसा जातिवत्कुञ्जभूमिः स्मृता ॥

સંસ્કૃત નામ.	કવિએ પોતે પોતાની ટીકામાં આપેલું ભાષાનામ.	હાલ આપણામાં પ્રસિદ્ધ નામ.
श्रीरोहिणी	શીરોહી.	શિરોહી.
मेदिनीपुर	મેડતાખ્યનગર	મેડતા
विक्रमनगर	વીકાનેર	
गोपालशैल	ગ્વાલેગ્ગઢ	ગ્વાલિયર
*पादलिप्तपुर	પાલીતાણું	
द्वीपपुर	દીપબન્દિર	દીવબંદર
उन्नतनगर		ઉના
खान		ખાનદેશ
विराट	વઈરાડ	વરાટ
महाराष्ट्र	મરહટ	મરાઠા

પ્રાચીન 'तक्षशिला' જેને આપણે પેશાવર પાસે હતું એમ જાણીએ છીએ તેને આપણા કવિ 'અટક' ધારે છે!—આ બદલ કરતાં, કવિના સંસ્કૃત નામોની યોજના બરાબર જણાય છે. આ ઉપરાંત, 'जेजीयक' (જજીયાવેરો,) 'फुरमान' (ફરમાન) 'हुमाउसुनु' (હુમાયુનો છોકરો અકબર), 'मुद्गलेन्द्र' (મોગલરાજા) 'पीरोज पातिसाह' (પીરોજ પાદશાહ), चतुरिका ('ચઉરી'—ચોરી) આદિ શબ્દો પણ વાચતાં મજા આપે છે.

આ યુગના બીજા મહાન ગ્રન્થકાર તે यशोविजयजी છે. તે ખંભાત વગેરે સ્થળે રહ્યા એમણે न्यायरहस्य न्यायालोक खण्डनखाद्य આદિ ઘણા કુશાગ્રબુદ્ધિમત્તાથી શોભતા ગ્રન્થો રચ્યા છે, અને એમની વિદ્વત્તાથી ચકિત થઈ કાશીના પંડિતોએ એમને 'આચાર્ય' પદ આપ્યું હતું. એમના ગ્રન્થોમાં બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પુષ્કળ પ્રતીત થાય છે न्याय खण्डनखाद्यनुं નામ શ્રીહર્ષના તેવા જ ગ્રન્થનું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ આ બે ગ્રન્થ વચ્ચે નામ સિવાય બીજું થોડુંક જ સામ્ય છે. શ્રીહર્ષ અનિર્વચનીયતાવાદ સ્થિત કરવા માટે લક્ષણ માત્રનું ખંડન કરે છે, અને યશોવિજયજી તો આત્માના અસ્તિત્વાદિ સંબંધી બૌદ્ધ નૈયાયિક વગેરેના સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરીને સ્યાદ્વાદનું પ્રતિપાદન કરે છે એ શ્રીહર્ષ અને યશોવિજય એ બેના ગ્રન્થની પદ્ધતિ વચ્ચે ભેદ છે. खण्डनखाद्यની વાણી પ્રૌઢ અને સંસ્કારી છે, અને વિષય બહુ ધૈર્યથી ઉપસ્થિત કર્યો છે

ત્યારબાદ છેક અર્વાચીન સમયમાં—ઓગણીસમા શતકમાં—પણ विजयलक्ष्मीसूरि વગેરે કેટલાક જૈન આચાર્યોએ उपदेशप्रासाद વગેરે ગ્રન્થ રચ્યા છે, અને અહીં તહીં કોઈ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થકાર પણ નજરે પડે છે. પણ આ સમયને એક યુગની પ્રતિષ્ઠા આપી શકાય એમ નથી

---

* નાગાર્જુન નામના યોગીન્દ્રે પાદલિપ્તસૂરિના નામ ઉપરથી ગામ વસાવ્યું અને નામ પાડ્યું એમ કવિ કહે છે.

ઉપસંહાર.

સાક્ષરબન્ધુઓ, આટલું નિરૂપણ કરી હું હવે મારો નિબન્ધ સમાપ્ત કરૂં છું. મેં મારા લેખના નામ સાથે જ જણાવ્યું છે તેમ આ કેવલ રેખાદર્શન છે. દરેક ગ્રન્થકાર લેવાનો તથા તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો મેં લોભ રાખ્યો નથી, તેમ જે કવિઓ અને વિદ્વાનો લીધા છે તેમના પણ સર્વ ગ્રન્થનું કે એક પણ ગ્રન્થનું સર્વાંગે વિવેચન કર્યું નથી—કારણ કે એવું વિવેચન સંસ્કૃતસાક્ષરપરિષદ્ આગળ જ ઉચિત ગણાય. મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જે ત્રણ યુગો મને પ્રતીત થાય છે તે તરફ આપનું લક્ષ ખેંચવાનો, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અલ્પ નથી, બલ્કે અભિમાન કરવા યોગ્ય છે એ આપને જણાયું જ હશે. બૌદ્ધધર્મની મહાયાનશાખામાં ત્રણ મ્હોટાં નામ તેમાંનું એક ગુજરાતમાં જ; જૈન વિદ્વાનોમાં 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'નું ઉપપદ પામેલા આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતના જ; સાયણાચાર્યથી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત ભાષ્યાદિગ્રન્થના પ્રણેતા તે ગુજરાતના જ; સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યમાંના એક પ્રૌઢ કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ; વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો રચનાર તે ગુજરાતનો જ; અને કાવ્યપ્રકાશની એક અતિ પ્રાચીન ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરાતનો જ; ગીર્વાણ વાગ્દેવીની આ સેવા અલ્પ નથી. અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કરીને સાભિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

" गीर्वाणवाचः पुरुषोत्तमेन जगत्कृताकारि विलासवेश्म । "

="જગતકર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું વિલાસભવન બનાવ્યો છે."

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

(રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.)

In these gay thoughts the loves and graces shine,
And all the writer lives in every line;
His easy Art may happy Nature seem
Trifles themselves are elegant in him,
Sure to charm all was his peculiar fate,
Who without flatt'ry pleased the fair and great:
Still with esteem no less conversed than read,
With wit well nature'd, and with books well bred
His heart, his mistress and his friend did share
His time, the Muse, the witty, and the fair,
Thus wisely careless, enocently gay,
Cheerful he play'd the trifle, Life, away;
Till fate scarce felt his gentle breath supprest,
As smiling infants sport themselves to rest.

(Sir W. Scott).

\+ + +

હુ માનવી, હું વિશ્વના, હુ બ્રહ્મના, જ્ઞાની નહીં !

\+ + +

નથી નથી મુજ તત્વો વિશ્વથી મેળ લેતાં,
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે !
જગત સહ મળેછે ચર્મને હાડકાં આ,
રહી જગતણી ગ્રન્થી માત્ર આ સ્થૂળ સાથે ! !

\+ + +

ભળીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રિ, બાલકોથી;
જીવિશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી.

\+ + +

મેં પુતળી કૈં છે ઘડી દિલમાં હજારો હોંશથી;
એ પુતળી જેને ગણી તેનો બન્યો હું બ્હાવરો !!

+ + +

એ પુતળીના જાદુને કો જાણનારૂં જાણશે,
ખામી નજર આવે નહિ, એ દેખનારો બ્હાવરો !!

+ + +

નહિ જાહોજલાલીના, નહિ કીર્તિ ન ઉલ્ફતના,
હમે લોભી છીએ? ના, ના, હમારા રાહ ન્યારાછે!
હતાં મ્હેતો અને મીરાં ખરાં ઇલ્મી ખરાં શૂરાં,
હમારા કાફલામાં એ મુસાફર બે હતાં પુરાં.
તમારા રાજ્ય દ્વારોના ખૂંની ભપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરવ્વત્ ત્યાં ખુશામદના ખઝાના જ્યાં !!

+ + +

હા ! લાખ રંગી ધ્રશ્કનું કો એક રંગી જામ છે !
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા હમો !!
એ તો હમારી માદરે પાયું હમોને જન્મતાં !
ને મોતની મીઠી પથારીમાં ભર્યું એ એજ છે.

+ + +

પેદા થયોછું ઢુંઢવા તુંને સનમ!
ઉમ્મર ગુઝારી ઢુંઢતાં, તુંને સનમ!

+ + +

હું જાઉંછું, હું જાઉંછું ત્યાં આવશો કોઇ નહીં,
આ એ દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઇ નહીં !!

+ + +

ત્હમેં વ્હાલાં, વ્હાલાં ! સમજી મમ ઇચ્છા નવ શક્યાં !
હવે ના રોવું તો મુજ મરણ કાળે પ્રિય સખા ;

+ + +

રે ! મહેરબાન ! નકી મૃત્યુ ભલાનું વહેલુ
ને શુષ્કને સળગવા બહુ કાળ લાંબો.

+ + +

મેળો મીઠો અરર ! પણ આ એક, બે, ચાર દિ નો !
સીમા આવી ! બસ અટકવુ, કોઇનો તાર તૂટ્યો !
તુટયો વા તે ઉતરીજ ગયો મેળ પાછો મળે ના,
તાણો, ખેંચો, પણ નવ ચડે ધૂન એવી મચે ના ! !

× × ×

રે ! પખીડાં, મધૂપ શશિરે ! ફૂલડાં બાપલાં હા !
રે ! શું રહેશો ! તમ હૃદય મેં આમ આધિનતામાં? !
રહેજો, રહેજોઃ પણ હૃદય મેં પૂર્ણ આધિન રહેજો,
લ્હાવો લેજો, દિલ સળગશે, ત્હોય આધિનતાનો ! !

(કલાપી.)

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

प्राप्य पुण्य कृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः !
शुचीनां श्रीमतां गेहे योग भ्रष्टोऽभिजायते ! !

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા.)

Of Manners gentle, of Affection mild;
In Wit, a man; Simplicity a child!

(SIR W. SCOTT)

કીર્તિને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ ભલે મેળવો,
કીર્તિમાં સુજને ન કાંઇ સુખછે: ના લોભ કીર્તિ તણો,
પોલું છે જગ ને નકી જગતની પોલીજ કીર્તિ દીસે,
પોલુ આ જગ શું થતાં જગતની કીર્તિ સહેજે મળે ! !

× × ×

ઝખમથી જે ડરી રહેતાં વગર ઝખમે ઝખમ સહેતાં !
હમેશાં ખાઇને ઝખમો, ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ ! !

× × ×

કવિ આ ભોળો તો કુદરત તણો બાન્ધવ હતો,
જનો તે શું જાણે ? જનપર રહ્યો સ્વાર્થ લપટયો ! !

(કલાપી)

" भवांभोधि पोतं शरण्यं व्रजाम : "

(કલાપીનું જીવન-સૂત્ર.)

ગૃહસ્થો !

ઉપરનું સંપૂર્ણ અધિનતા સૂચક અને માર્મિક પદ જે જીવાત્માનું જીવન-સૂત્ર હતું; રાજ્યકુળમાં જન્મ્યા છતાં એ પ્રપંચનો જેને કંટાળો હતો; રાજ્ય લક્ષ્મીમાં ઉછર્યા છતાં જેને એ વૈભવનો મોહ ન હતો; અમલ છતા નિરાભિમાની, લક્ષ્મી છતાં સાધુ, અને યૌવન છતાં જે શાન્ત હતા; અને આ ત્રણે સાથે છતા સર્વાત્મભાવ રૂપી અભેદ-બ્રહ્મ,-સનમની શોધમાં અને ભક્તિમાં જેઓ તલ્લીન હતા; પચીશ વર્ષના અતિ ટુંકા આયુષ્યમાં ગુર્જર સાહિત્યમાં જેણે ઉત્તમ પ્રકારનો ઉમેરો કરી સાક્ષરોનાં હૃદય આકર્ષ્યાં છે, છતાં કાંઈ કર્યું નથી એમ જે માનતા હતા; અને પોતાનો હિસાબ વિધિ પાસે ' જીવ્યો ' અને ' મરીશ ' એટલો ટુંકોજ જે ગણતા હતા; જેનું જીવન સ્વાર્પણની પ્રતિમા રૂપ હતું; છતાં ' કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ? ' આમ માની સાધુ વૃત્તિથી જે રહેતા હતા; અને આપ સહુ સાક્ષરો આજે ત્રણ વર્ષ થયા જે સદ્દુઘમ કરી રહ્યા છો તેવી પરિષદની સ્થાપના કરવાના પ્રથમ અંકુરો જેના હૃદયમાં આજથી આશરે પંદર વર્ષ પહેલાં પ્રગટી નીકળ્યાં હતાં;-તે યોગ-ભ્રષ્ટ મહાત્મા-સ્વર્ગસ્થ કલાપીના સાક્ષર જીવન સંબંધે-મારી શક્તિ ન છતાં, ભાંગ્યા-તૂટ્યા બે બોલ આપ સમક્ષ રજુ કરૂંછું.

કલાપી સાથેના મ્હારા અતી ગાઢા અને લાંબા પરિચય વિષે મારા શુભેચ્છક મિત્ર ગ. રા. રાઠોડ વાકેફ હોવાથી, તેમજ સ્વર્ગસ્થની અતી આર્દ્ર, મોહક અને માર્મિક લેખિનીથી લખાયેલ વિસ્તીર્ણ સાહિત્યનું સંમેલન કરી સ્વર્ગસ્થના જીવનના ટુંક વૃતાન્ત સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાના યત્નમાં હું છઉં એમ એઓના જાણવામાં હોવાથી, આ પરિષદમાં કલાપી સંબંધે મ્હારે કાંઈક પણ અવશ્ય કહેવું એમ લગભગ મ્હારા ઉપર દબાણ થવાથી, છેક છેવટની ઘડીએ-બીજી ઉપાધિઓના અંતરાયને લીધે-આ કાર્ય હું હાથમાં લેઈ શક્યો છઉં; અને એટલીજ ત્વરાથી આ ટુંકો લેખ લખી નાખ્યો છે; જેથી જેવું હોવું જોઇએ તેવું અનુસંધાન બની શક્યું નથી; અને એ માટે આપ સર્વ પાસે અંતઃકરણ પૂર્વક ક્ષમા ચાહુંછઉં.

સ્વર્ગસ્થ કલાપી વિષે બહુ બહુ જાણવાનું છે, અને તે કદાચ સમય આવે અત્ર તત્રથી ઉપલબ્ધ થશે; પરંતુ એ મહાત્મા પાસેથી જે કાંઈ જાણવાનું છે, તે તો કોઇ સમર્થ વિદ્વાન પોતાના જીવનનો મ્હોટો ભાગ એને અર્પણ કરશે ત્યારેજ બની શકશે, એમ હું માનું છઉં.

કલાપીના ઉપનામથી અંકિત કરાયેલી વ્યક્તિની લૌકિક-સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે એક રીતે જોતા તો તે કહે છે તેમ તેનું સ્થૂલ-જીવન-વૃતાન્ત કાંઈ લાબું નથી વિક્રમ સવત્ ૧૯૩૦ એટલે ઈ. સ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૯ મી તારીખે કાઠીઆવાડ માહેલા ચોથા વર્ગના સસ્થાન લાઠીના રાજકર્તા તરીકે એમનો જન્મ થયો હતો એમનું નામ ઠાકોર સાહેબશ્રી **સુરસિહજી તખ્તસિંહજી** હતું. એઓ **ગોહેલ** રજપૂત હતા અને સસ્થાન ભાવનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર મહાન પુરૂષના પૂર્વજ પ્રતાપી સેજકજી ગોહિલના વશમા એઓ અવતર્યા હતા એમની બાલ વયમાજ એમના માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમા દાખલ કરવામા આવ્યા હતા નવ વર્ષ સુધી ત્યા અભ્યાસ કર્યો સત્તર અઢાર વર્ષની વયે કાશ્મીર અને હિંદનો પ્રવાસ કર્યો ત્રણ ચાર વર્ષ રાજ્ય કારભારનો અનુભવ લેવા માટે આપવામા આવ્યા. ઈ સ. ૧૮૯૫ ના જાન્યુઆરી માસમા ગાદીનશીન થયા, અને માત્ર **પાંચ વર્ષ, ચાર માસ અને વીશ દિવસ** રાજકર્તા કહેવાઈ, ઈ સ ૧૯૦૦ ના જુનની દશમી તારીખે ફક્ત એક રાત્રી માદગી ભોગવી **વિદેહ** થયા પોતાની પાછળ ત્રણ સ્ત્રીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મુકી ગયા છે. આમ એકજ પારિઆફમા તેનું સ્થૂલ-જીવન લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે અને આપણને પણ હાલતો આપણા કાર્યપરત્વે એટલુજ બસ છે. વિશેષ વિસ્તાર સમય આવે થઈ રહેશે.

અત્યારે તો હુ આપને એમના સક્ષર-જીવનની યત્કિંચિત્ ઝાખી કરાવવા ઉદ્યુક્ત છુ. સાહિત્ય પરત્વે એમનો પ્રેમ, સાહિત્યની સેવા અને ભક્તિ, એમનો અભ્યાસ, એમનો સ્વભાવ એમની દિન-ચર્યા, એમનુ વાચન, એમના મિત્રો, એમના હૃદયની ભાવનાઓ તથા સિદ્ધાતો, અને એમના અદ્ભુત હૃદયની તીવ્ર લાગણીઓ આદિ પ્રદેશો ઉપર, બને તેટલી ત્વરાથી આપણે નજર ફેરવી જઈએ આ સર્વનો ખ્યાલ બની શકતા સુધી તો હુ આપને એમનાજ શબ્દોમા આપીશ, કે જેથી કરી મ્હારા શુષ્ક અને દુર્બળ શબ્દનું, તેમજ મ્હારા તર્ક કે અનુમાનનું મિશ્રણ એમની મધુર, રસિક, ગભીર, અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવના કે શૈલીમા ન થઈ જતા, એમના શુદ્ધ સ્વરૂપનો આપને આનદ મળે.

સસ્થાન ભાવનગરના માનવંત મહારાજા સાહેબના ઉદાર આશ્રયથી, રા. રા. મણીશકર રત્નજી ભટે '**કલાપીનો કેકારવ**' એવે નામે સ્વર્ગસ્થના ઘણાં ખરા કાવ્યો પ્રસિ-

કલાપીના ઉપનામથી અંકિત કરાયેલી વ્યક્તિની લૌકિક-સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. એક રીતે જોતાં તો તે કહે છે તેમ તેનું સ્થૂલ-જીવન-વૃતાન્ત કાંઈ લાંબું નથી વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૬ મી તારીખે કાઠીઆવાડ માંહેલા ચોથા વર્ગના સંસ્થાન લાઠીના રાજકર્તા તરીકે એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું નામ દાદોર સાહેબથી સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી હતું. એઓ ગોહેલ રજપૂત હતા. અને સંસ્થાન ભાવનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર મહાન પુરૂષના પૂર્વજ પ્રતાપી સેજકજી ગોહિલના વંશમાં એઓ અવતર્યા હતા. એમની બાલ વયમાંજ એમના માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કૌલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. નવ વર્ષ સુધી ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. સત્તર અઢાર વર્ષની વયે કશ્મીર અને હિંદનો પ્રવાસ કર્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ રાજ્ય કારભારનો અનુભવ લેવા માટે આપવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં ગાદીનશીન થયા, અને માત્ર પાંચ વર્ષ, ચાર માસ અને વીશ દિવસ રાજકર્તા કહેવાઈ, ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના જુનની દશમી તારીખે ફક્ત એક રાત્રી માંદગી ભોગવી વિદેહ થયા. પોતાની પાછલ ત્રણ સ્ત્રીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મુકી ગયા છે. આમ એકજ પારિગ્રાફમાં તેનું સ્થૂલ-જીવન લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. અને આપણને પણ હાલતો આપણા કાર્યપરત્વે એટલુંજ બસ છે. વિશેષ વિસ્તાર સમય આવે થઈ રહેશે.

પૂછતી કે તું શું કરે છે? ઉંઘમાંથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે:—'મને સ્વપ્નાં આવે છે. તું સ્વપ્નામાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ અને દિવ્ય મહેલો અને બગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોડી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વિ પર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્નાં થયા કરતાં. × × × × તને ચિંતા, ફીકર, કે કોઈ કાર્યનો બોજો બીલકુલ ગમે નહિ; એવો ત્હારો વિલાસી સ્વભાવ જોઇને મને બહુ દુઃખ થતું, અને તને સુધારવા બહુ બહુ યત્ન કરતી, પણ બધું ફોકટ, ભાઈ! આવતી કાલે તને અઢારમું વર્ષ પુરૂં થશે, પણ હજી સુધી એજ ત્હારા વિલાસી સ્વભાવમાં કાંઇજ ફરક નમળે." ઉપરની વાતના સમર્થનમાં હું અત્રે તેમના પત્રોમાંથી કેટલાક ફકરા આપીશ કે જેથી કરી વિદ્યા તરફનો તેમનો પ્રેમ, તેમનું વિદ્યાર્થી-જીવન અને સાહિત્ય-ભક્તિ કંઇક અંશે સમજી શકાશે.

તા. ૩૦-૧૨-૯૨ ના એક પત્રમાં લખે છે કે:—

"રાજકુમાર કોલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે નામનોજ છે. રાજકુમાર કોલેજમ. તેટલું ભણનાર તો બહુજ થોડું ભણે છે. આ કોલેજમાં ભણનારને વિદ્યા સાથે ભાગ્યેજ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશના નસીબની વાત છે. હજી રાજાઓના આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારોને નથી સારી સોબત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મેટલ × × × મારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો હતો, પણ રાજાઓ અને આસીયા વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. પાંચ વર્ષ થયા નેત્ર વ્યાધિથી હું હેરાન હતો, માત્ર અર્ધો કલાક વાંચી શકતો. મુંબઇના ડો. મેકાનીકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્યુલેશનની વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જારી વાપરવી પડે છે. × × હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકુ છું, અને તેટલું વાંચું છું. પણ મારી આશા હવે પુરી થશે નહીં.

દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરૂંછું; એક કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચુંછું; હાલ સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકો વાંચુંછું; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચુંછું. હજી સુધી મેં ગુજરાતીજ વાંચ્યુંછે. કોલેજ છોડ્યાં મને એક વર્ષ થયું ત્યાર બાદ 'ડયુટી' નું પુસ્તક મેં હમણાંજ હાથમાં લીધુંછે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. એટલાં વાંચ્યાં છે કે, ગુર્જરભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો મને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આંસુ લાવે છે. ફિલોસોફી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે.

ગુર્જરગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી ફિલોસોફી માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યોછે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટેઃ કેમકે સંસ્કૃત ફિલોસોફી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન મળી શકે કે નહીં તે શંકા ભરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન તો જારીજ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. ર. મણીલાલભાઈ કૃત 'સિદ્ધાંતસાર' વાંચુંછું. આપ જે જે વાંચવા મને સૂચવશો તે અવશ્ય વાંચીશ.

× × × ×

તા. ૧૧-૧-૯૩ ના પત્રમાં લખે છે કેઃ—

" વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતાં સ્રીને સ્થાને રાખવી એજ ઉત્તમ, અને મારૂં આખું આયુષ્ય વિદ્યા પરાયણ રહે એજ હું ઇશ્વર પાસે માગુંછું. આ રાજ્ય (કાઠિયાવાડી રાજ્ય) ખટપટમાં, ઉત્તમ મિત્ર, વિદ્યાજ છે, અને સુમાર્ગ બતાવનાર પણ, પુસ્તકો સિવાય બીજું ભાગ્યેજ મળી આવેછે. "

એક સ્થળે એમણે ગાયું છે કેઃ—

" નહિ ભળીશ હવે હું મિત્ર, સ્રી, બાળકોથી;
જીવીશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી. "

આગળ ચાલતાં એજ પત્રમાં એઓ ઉમેરે છે કેઃ—

'શાન્તિ પર્વ' મેં વાંચ્યુંછે, અને 'અનુશાસન પર્વ' વાંચી નાંખીશ. કાયદામાં મેં પણુંજ થોડું વાંચ્યુંછે. કાયદામાં તો હાલ બધા ચાલતા કાયદા વાંચવા વિચારછે. આર્યાવર્ત પ્રવાસમાં જવાનું થયું અને વાંચવું બંધ રાખ્યું. સંસ્કૃત ભણવું એ મ્હારો નિશ્ચય છે.

સાહિત્યનાં પુસ્તકો હું મ્હારી મેળેજ વાંચુંછું શિક્ષક કોઈ નથી. " × ×

તા. ૭-૧૨-૯૫ના પત્રમાં પોતાની દિન-ચર્યા ટુંકામાં બતાવેલી છે, અને તેમાં વાંચવાના કલાકો આપેલા છે.

" સવારમાં સંસ્કૃત અને મહારાજ * * * નો સમાગમ. બપોરે વાંચવું. બપોર
ગી શેત્રંજ અને સહીના કાગળો. સાંજે રમવું અને રાતે સુઈ જવું. એ એક સંચા માફક
ઘણું તો ચાલ્યું જાય છે. "

તા. ૯-૧૧-૯૯ ના પત્રમાં લખે છે કેઃ—

" હાલ હું પ્લેટો વાંચું છું, બે પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને ત્રીજુ ' રિપબ્લીકનું ' લીધું છે.
" હાલ હું પ્લેટો વાંચુંછું, એ સિવાય ન્હાના ન્હાના હાયકાવ્ય લખવાનું શરૂ કર્યું છે.
કવિતા પણ કોઈ વખતે લખુંછું. એ સિવાય ન્હાના ન્હાના હાયકાવ્ય આવ્યા હશે. " કલાપી " ના નામથી તે આપ
એમાંનુ કેટલુંક સુદર્શનમાં કોઈ કોઈ વાર આવ્યા હશે. પ્લેટો સાથે થોડું થિઓસોફીનુ પણ વાંચું છું.
વાંચશો. + + +

વળી તા. ૪-૨-૧૯૦૦ ના પત્રમાં લખે છે કેઃ—

" × × સ્વિડનબોર્ગના સત્યો એમને એટલા બધાં ગમ્યા છે. આપ કદાચ
તે લેખકને જાણતા હશો. પ્લેટો પૂરો કરી તેનાં થોડા પુસ્તકો વાંચવા હું ધારૂંછું. તેની
સાથે ઇતિહાસનાં પુસ્તકો વાંચવા જોઇએ એમ બહુ વખતથી ઘણાનું કહેવુ છે થોડાં સારાં
પુસ્તકોનાં નામ આપવા કૃપા કરશો. "

× × ×

×

કોલેજ છોડવાથી એમનુ વિદ્યાર્થી-જીવન પૂરૂં થયુ કહેવાય, પરંતુ ખરી રીતે જોતા એમ
નહતુ. એમને એ વ્યસન તો એમની જીંદગીના અન્ત સુધી રહ્યું હતું. લાઠી આવ્યા પછી
એમણે પોતાના અભ્યાસ પાછળ બહુ શ્રમ લેવા માંડ્યો. એમનો સઘળો વખત ખરી રીતે
કહીએ તો અભ્યાસ પાછળ જ જતો હતો. લાઠી આવી તેમણે પશ્ચિમના મહાન કવિઓને
અને તત્ત્વ-ચિંતકોને વાંચવા માંડ્યા, કિંમતી પુસ્તકોનો એક પછી એક સંગ્રહ કરવા માંડ્યો;
સંસ્કૃત ભાષા ઉપર હતું તેમ એક સુદ્ર શાસ્ત્રી રાખી ભણવા માંડ્યા, થોડો ઉર્દૂનો પણ
અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. માસિકોના ગદ્ય-પદ્યાત્મક લેખો ધ્યાનપૂર્વક વિચારવા લાગ્યા. મેઘદૂત
જેવાં ભવ્ય કાવ્યો ભણવા માંડ્યા. આમ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, તથા ગુજરાતી વાંચવામાં દિવ-
સનો મોટો ભાગ રોકાતો હતો. આવી રીતે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિસ્તીર્ણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં
તેમણે ખંતથી પ્રવાસ કરવા માંડ્યો. એક પછી એક સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો રચાવા માંડ્યાં.
કાવ્ય પ્રવાહ સતત વહેવા લાગ્યો. કાવ્ય વાંચવામાં એમને બહુ આનંદ આવતો; એમાં એ
તલ્લીન થઈ જતા. જેના જેના લેખો વાંચવામા આવતા તેની તેની સાથે પોતાથી સ્વત પત્ર
વહેવાર શરૂ કરવા માંડ્યો. માસિકોમાં પોતાનાં કાવ્યો મોકલવા માંડ્યા. આમ સાક્ષરોના
સીધા પરિચયમાં આવવાનું શરૂ થયું. વાંચવાની રીતિ પરત્વે તેઓ એક સ્થળે લખે છે કેઃ—

+ + + +

'પરંતુ મ્હારા જેવો જે મહાત્માના વખાણ કરે તે કરતા તેમા જે કાંઈ ન સમજાયું હોય તે સમજવા યત્ન કરે એટલે પોતાને જે કાંઈ એમા ખુંચતુ હોય તે એને એ વધારે ઉપયોગનું છે   +   +   મને એ ખામી બતાવવાની હિમ્મત આવેછે કેમકે, 'કેમ વાચવુ' એ હું થોડાજ સમયથી એમર્સન પાસેથી શીખ્યો છુ. એ ઋષિ ન્યાયાધીશની ગાદી વાચનારને આપેછે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાજ લાભછે."

જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ અભ્યાસમા અને સાક્ષર પરિચયમા વૃદ્ધિ થતીજ ચાલી આનો વધારો એમની જીદગીના અન્તસુધી શરૂજ રહ્યો. કાવ્યો અને લેખો પણ એમના હૃદયમાથી સરિતાના પ્રવાહ પેરે વહેવા લાગ્યા એમણે કેટલા પુસ્તકો વાચ્યા, કયા કયા વિદ્વાનોના લેખોનો અભ્યાસ કર્યો એ કહેવુ સહેલું નથી કેમકે એવી કોઈપણ નોધ હજુ સુધી હાથ આવી નથી એમની લાયબ્રેરી બારીકીથી જોઈ જવામા આવે તો આ સંબંધી બહુ જાણી શકાય તેમછે, પરંતુ મ્હારાથી એ કાર્ય હજુ સુધી બની શક્યુ નથી એમના કેટલાક પત્રો ઉપરથી, તેમજ જે લાંબો પરિચય એમની સાથે મને હતો તે ઉપરથી, આપ સહુને કાંઇક ખ્યાલ આવે તેટલી હકીકત આપુછુ ઉપર કહેવામા આવ્યુ તેમ ઇ સ ૧૮૯૨ સુધી તો એમણે માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકોજ ખાસ કરી વાચ્યા હતા કાદમ્બરી, સરસ્વતીચંદ્ર, નવનગ્રથાવલી, ઉત્તર રામચરિત્ર, સ્વર્ગસ્થ મણીલાલ તેમજ સ્વર્ગસ્થ મનસુખરામભાઇના તમામ ગ્રન્થો અને લેખો, નૃસિંહ, દયારામ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, સામળ, ઇત્યાદિ પ્રાચિન કવિઓ, રામાયણ મહાભારતાદિ પુરાણ ગ્રન્થો, નર્મદ, દલપત, કાન્ત ઇત્યાદિના કાવ્યો અને લેખો, તેમજ સંસ્કૃત કવિઓના ભાષાંતરો વગેરે ગુજરાતી સાહિત્ય બહુ બહોળા વિસ્તારમા એમણે વાચ્યુ હતુ તે સમયમા પ્રસિદ્ધ થતા લગભગ બધા માસિકો તે ધ્યાન પૂર્વક જોઇ જતા હતા ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ પણ બહુ વિશાળ હતો શેક્સપીયર, મિલ્ટન, ટેનિસન, બાયરન, કીટસ, બ્રાઉનિંગ મેથ્યુઆર્નોલ્ડ, વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી ગયે કેની ઇત્યાદિ કવિઓ સ્પેન્સર હક્ષ્લે ડાર્વિન, મિલ, શોપનહોર, ઇત્યાદિ તત્વ ચિંતકો એમર્સન, કાર્લાઇલ, રસ્કિન, પ્લેટો, સ્વિડનબોર્ગ ઇત્યાદિ ઘણા મહાન પંડિતોના લેખો એઓ વાચી ગયા હતા અને એમાના ઘણાખરાનો તો એમણે બહુ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો સંસ્કૃત સાહિત્યને પણ વિસાર્યું ન હતું એઓ જે કાંઈ વાચતા તેમાં કેટલા તલ્લીન થતા તે નીચેના એક બે ફકરા ઉપરથી સમજાશે

તા ૨-૮-૯૪ ના એક પત્રમા લખેછે કે —

+   +   +

"અત્ર[18] કોઇપણ કવિના વિચારો લેઈ કાવ્ય કરતા લક્ષમા રાખવાનુ એટલુજ કે તે કવિનું, તેના ઉંડા હૃદય ધ્વનિનું પૂરૂ અવલોકન કરી, તેમા તન્મય બની, તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને ખીલવવ તેને વધારે રમિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવુ

મહાત્મા મેથ્યુઆરનોલ્ડ—એક કવિ ટીકાકાર, વર્ડઝવર્થ સાથે બીજા કવિઓને સરખાવતાં કહેછેઃ—આહા! કેટલું સત્ય તેમાં છે!

"Others will strengthen us to bear
But who, ah! who will make us feel
The cloud of mortal destiny?
Others will front it fearlessly
But who, like him, will put it by? "

અહીં ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ જે વપરાયાં છે તે વિશ્વાનંદ વર્ડઝવર્થ માટે છેઃ "who' "him", ઇત્યાદિ. શેલી ખરો; પણ વર્ડઝવર્થ નહીં. વર્ડઝવર્થ તો વર્ડઝવર્થ. પણ વર્ડઝવર્થ શેલિ નહીં થઇ શકે, હું તો બન્નેનો પૂજારી, હરિ હર બન્નેને સમાન પ્રેમથી પૂજું છું".

તા. ૯-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમા લખેછે કેઃ—

અગાડી ચાલ્યા જાઓ-નીચેના વાક્યો આવે ત્યાં સુધી:—

Act IV.Scene:—
(nearly near the close of the scene.)
Oswald:—(to Marmaduke)
"Ay, we are coupled by a chain of adamant;
Let us be fellow labourers, then, to enlarge
Man's intellectual empire. We subsist
In slavery; all is slavery. We receive
Laws, but we ask not whence these laws have come,
We need an inward sting to goad us on."

શબ્દોની મીઠી રચના આ કવિમાં નથી. કારણકે તે સ્વર-શક્તિને સ્વીકારતો નથી. છેકજ એમતો નહિ, પણ ઉચ્ચારના અમુક ઘોષથી અમુક અસર થાયછે તે વાત તે કબુલ કરેછે. પણ તે દુનિયાંનાં બચ્ચાં માટે સમજી, માત્ર વિચારોની ગણના જાળવી રાખી પોતાનું હૃદય મમળાયું એટલે કામ પુરૂં થયું એમ સમજેછે. તોપણ તે એક જગાએ લખેછે:—

"There is a Power in sounds."

તે કહેછે:—" ખરીવાત, પણ મારૂં કામતો તે વિના ચાલશે, મ્હારામાં તે ખામીછે ખરી, પણ મ્હારા વિચારો તે ઢાંકી શકશે." તે ખરો મહાત્માછે. અને સુન્દર આલાપની દરકાર ન રાખી સુંગેરહી આંસુડાં ખેર્યાં કરેછે. તેનો ખરો ભોગીજ તે ઝીલી શકશે. તેનું વાંચન શરૂ કરો ત્યારથી તે પુરૂં કરો ત્યાંસુધી અમુક જાતની સમાધિમાં લીન રહેવું પડશે. શેલી વાંચવો સહેલોછે. કેમકે તે સ્વરશક્તિનો પૂરો ભક્તછે. અને તેથી તેને વાંચતાં રસ ઉછાળા મારેછે. પણ ઉંડા-ઉંડા-અને ઉંડા ઉતરશો તો, શેલી એક બાળક અને વર્ડ્ઝવર્થ એક બુઝરગ સાધુ દેખાશે. દરેક પર્યંપક કકડો તપાસતા જજો, અને તેમાં સંસાર અને વખતે તો આખા બ્રહ્માંડનું ઉંડું મીઠું અવલોકન જોશો. આટલા ઉપોદ્ઘાત પછી આ ઋષિ આપ વાંચશો. એ કાંઈ સહેલું થશે."

તા. ૧૫-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમાં લખેછે કે:—

× × × ×

"વર્ડ્ઝવર્થ પહેલા ભાગમાંથી આપ નીચેના કકડા વાચશો —

" We are Seven " એ આપણને ગેયલ રીડરમાં ચાલી ગયુછે. પણ તેમાં પ્રથમની ચાર લીટી ન્હાના બચ્ચાને સમજાય નહિ તેથી મુકેલી નથી.

" A simple child
That lightly draws its breath
And feels its life in every limb
What should it know of death ?"

એ પહેલો બ્રાગજ વાચવા જેવો છે. આ મહા કવિ હમેશા આવાજ ચિત્રો આપ્યા કરેછે બીજુ ' Goody Blake & Harry Gill " ઠીક । વાચનારને ન્હહીન-બીન કુલ, નમાલુ લાગશે Cા વાચનારને જોકે આ વિનું કાંઈ તેમ કાવ્ય નથી, તોપણ બહુ રસ આવશે. " આતરડીની કંપવા લાગવી " " નિસાસો લાગવો " અરે ! એથી માણસ કેવુ દુખી થાય છે ! Harry કેવો થરો થઇ જાયછે ! કુદરતને વર્ડ્ઝવર્થ બહુજ નમ્ર,—જનપણ કઠિનતા સહન ન કરી શકે તેવી ગણે છે ન્હાની સરખી પણ અકૃપા કુદરત સહી શક્તી નથી. અને Blake ના શાપથી Gill થકો થઈ જાય છે. કાયદો જેને ગુન્હો નથી ગણતો તેને કુદરત મ્હોટો ગુન્હો માને છે આપણો ન્યાય તો શુ—આપણી દ્રષ્ટિથી પણ વર્ડ્ઝવર્થની દ્રષ્ટિ બહુ ઉંચી છે અને તેથીજ તે કેટલાને નીરસ લાગતો હશે. " Lines writtten on early Spring " જે પ થી મેં " વનમા દુ " લખ્યુ છે તે વાચો. મ્હારી કૃતિ કેવી લાગે છે તે કૃપા કરી જેવુ હોય તેવુ મને લખજો. વિચારો લેવની મ્હાની રીતિ આપને કાંઈ નવાઈ જેવી લાગશે ખરી

" To my Sister," " Expostulation and Reply, " " The Tables Turned " એ વાચી નાખજો

હુ પસન્ગીના દાખ્લો લખવા જાઉંછુ પણ શુ લખુ ? આપ છુટક છુટક કકડા વાચવા મુકી દેઈ, રોવી કે વર્ડ્ઝવર્થ જે હાથમા ઝ તો તે અથથી ઇતિ સુધી વાચો. બહુજ ધીમે ધીમે. ઉતાવળ કરવી અથવા પાના જલદી ફેરવવાની ઇચ્છા રાખવી એ ભૂલ છે જે લીટી આખ નીચે છે તેનો પૂરો રસ પીધા પછીજ બીજી લીટી પર આખ મૂકો અને તેમ કરતા કરતા ચાલ્યા જાઓ. પછી

* " The Last of the Flock " જોશો—તે બહુ સારૂ છે.

:" I sold a sheep, as they had said,
And brought my children bread,
And they were healthy with this food,
For me, it never did me good ! "

આમાં કાંઇ આર્દ્ર હૃદયની પ્રેમભક્તિ નથી લાગતી ?

" Blake and Gill " માં તેવુંજ હૃદય નથી લાગતું ? છેલ્લે " The old Cumberland Beggar " અને છેલ્લું " Animal Tranquility and Decay " વાંચજો, અને વર્ડ્ઝવર્થ અને શેલિના હૃદયની સરખામણી કરજો. જ્યારે શેલિ સ્ટેટસમેનના માથા પર અને પાદરીઓપર માછલાં ધોવેછે, ત્યારે શાંત ડાહ્યો સ્ટેટસમેનને કેવા નરમ ભાવથી બોધ આપેછે ! ખરેખાત વર્ડ્ઝવર્થ કવિ ગુસ્સે થયોજ નથી. દુનીઆના કવિમંડળમાં વર્ડ્ઝવર્થ જેવી શાંત મૂર્તિ કોઇજ નથી. અને તેથીજ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે, તે રડેછે કે તે હસેછે, તે દુઃખી છે કે સુખી છે, તે જાણી શકાતું નથી. બસ.

આપ આટલું વાંચશો. હવે હું બીજા ભાગના આવા ફકરા આપને સૂચવીશ નહીં. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા. આપ સળંગ વાંચો એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. શેલિ કેમ વાંચો છો ?"

સૃષ્ટિ લીલા ઉપરનો તેમનો સ્વાભાવિક અગાધ પ્રેમ એમના તમામ લેખોમાં ઝળકી નીકળે છે. કુદરતની સાથે તેઓ વાતો કરતા. એ જાણે તેને કંઈ કહેતી હોય તેમ એમાંથી એમને અનેક સૂચનાઓ મળતી. અનેક યોજનાઓ એમાંથી એમના હૃદયમાં ઘડાતી. એક તરફ સૃષ્ટિ લીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જન સ્વભાવ અને લોક-પ્રવૃત્તિનો અનુભવ લેતા. મનુષ્યો સાથેની વાતચીતથી કે તેના વર્તન અને ચારિત્રથી જેવો અનુભવ મેળવી નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવેછે, તેવોજ એઓ સૃષ્ટિ લીલામાં ભળી જઇ કાઢતા હતા." "મને પણ કુદરતી કૃતિપર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન આપવામાં આનંદ આવેછે." આમ તેઓ કહેતા.

કવિ-તત્વજ્ઞના સંસ્કાર એમનામાં જન્મથીજ હતા, તેમને કાશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ બહુ પોષણ મળ્યું. કાશ્મીરના ભવ્ય અને **રમણીય** દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે પરમાત્માની અગાધ અનંત લીલામાં તેઓ વિલીન થઈ જતા, અને દરેક સ્થળે પરમાત્માનું ભવ્ય દર્શન તેમને થયા કરતું. કોઇને કોઈ જનસ્થિતિને, સ્વભાવને, કે સંબન્ધને તેઓ કુદરત સાથે જોડી દેતા. મતલબ પિન્ડ-બ્રહ્માંડના સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેમને ઝાંખી થઇ હતી. સૃષ્ટિ લીલાનું અવલોકન પોતે કયા દૃષ્ટિ-બિન્દુથી કરતા તે તેનાજ શબ્દોમાં જરૂર તપાસીએ,

કશ્મિરના પ્રવાસમાં લખે છે કેઃ— + + + " આ તરતી, ત્રિશંકુના જેવી, જમીનની અંદર, નાની કીસ્તીઓ ચાલી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે. "

+ + +

" ખરૂં જોતાં આ સ્વર્ગનો દરેક ડુંગર સોનાનોજ બનેલો છે. અથવા સુવર્ણની બીજી ગુપ્ત લંકા છેઃ પણ તેના ઉપર વિભિષણ જેવો રાજા જોઇએઃ જેથી રામની કૃપા થાય."

+ + +

" જેલમ માતાએ સંગાત છોડયો. અરે ! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી. તેના ખોળામા અમને રમાડ્યા, તેના પય-થી અમારૂં પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો, ઘુઘરા વગાડી રીઝવ્યા, નવનવી વસ્તુઓ દ્રષ્ટી આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલીરાજા પાસે ચાલી ગઈ,વજ્ર જેવા આ સ્વર્ગના પા-પાણને ફાડી દ્રષ્ટીગોચર થઇ હતી તે પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંએ દ્દષ્ટિમર્યાદા બહાર દોડી ગઈ. ! "

+ + +

" કસ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતાં જોતા આતુર મને અમે છતર આવી પ-હોંચ્યા. ત્યાં કસ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ઝાડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણ નથી, ત્યાં ખળખળીયાં નથી, ત્યા નાળાં નથી, ત્યાં ખીણો નથી; નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી ત્યાં મનહરવેલી, કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાંઃ તે તો હવે ગયાં ! હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું ! હવે તે સુખ ખોયું ! હવે તે આનંદ ગયો ! તે ખુબી સ્વપ્નામાંજ જોવાના ! તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાંજ કાને પડશે ! જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાંજ સંભળાશે, સ્વપ્નામાંજ હવે તે દાલ-લેક, તે તખ્તે સુલેમાન, તે વુલર-લેક, તે નદી નાળાં, તે ફળ ફુલ અને તે વનસ્પતિ દર્શન દેશે ! રોઉં તો પણ શું ! "

એમના કાવ્યમાંથી પણ પિંડ-બ્રહ્માન્ડનું સમપણ તપાસીયે.

+ + +

—" બ્રહ્માન્ડ આતો ગૃહ તાતનું છે,
આધાર સૌને સહુનો રહ્યો જ્યાં;
લેછે સહુ કે સહુને દઈ કૈં,
આભાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

\+ + +

ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જન હૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કરી જનસ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની ગ્રન્થિત નકી

\+ + +

અભિવ્યાપ્તિમાં આ પ્રતિ ઉર અને તે પ્રતિસ્થળે,
રુચે તે ઉક્તિમાં પલજ પલ તેને કથી રહ્યાં;
કહે, મારી લાવા પછી કયમ કવે ના નિજ રૂચ્યું,
વિના કહેતાં કહેવા, અગર નવ કાં મૌનજ રહું ?

\+ + +

રે સંસારી ! નિમિષ ભર તું ફેકજે દૃષ્ટિ આંહીં;
આ દૃષ્ટિનું અનુકરણ કે રાખ સંસાર માંહીં;
ભોળા ! ત્હારી ઘડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કે,
સ્થિતિની તું ઉપર ચડી જો ત્યાગની દૃષ્ટિ આંહીં.

\+ + +

(મુજ હૃદય મહીં' છે દૂર કો મર્મ સ્થાન,
સુખ દુઃખ વિણુ તે તો છેક વૈરાગ્યવાન.

\+ + +

ન પીવાયું, ખોયું, પણ નવ ગયું પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તત્ત્વો મીઠાં ઉદધિ કડવામાં ભળી જઇ !

\+ + +

મર્યું, ખોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
ભળ્યા ભૂતે ભૂતો લય નથી થયું એ કણુવડું !

+ + +

અહા ! કેવા પંથે કુદરત કરે છે ગતિ, અને
અરે ! કેવા પંથે કુદરત તણાં બાલક ભમે !
વિચારી વિચારી મમ દિલ બને ભસ્મ સળગી,
અરેરે ! જે રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન અહીં !

+ + +

મચ્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માન્ડે દેવ-દાનવનું સદા,
હણે છે કોઈ તો, કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે

+ + +

અહો ! કે ખેંચાયો તવ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વહોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ઘુમી રહ્યા;
ફર્યા એ કે હોશે, અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરિ નવ અડયા વા ન અડશે !

+ + +

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કં,
આ તો બોજો કુદરતતણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ પ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં, ત્યાં
ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.

+ + +

આ શુષ્ક લૂખી આલમે અપકારીઓના રાહને,
થઈ ઘાસ કર રસભર, અને એવું થતાં તું શું ડરે !

+ + +

જે ઘાસ ઝરણા પાસનું જે પ્રેમ પી નીલું બન્યું,
તુજ પદ કને જે છે ઉગ્યું તે ના ઠરે ! તું શું કરે ?
એ નાપુકારે કોઇએ " અમ અંગ કચરાઈ મરે,
અમ યત્ન સૌ ધૂળે મળે," તો ઉઠ ઉઠ તું શું કરે ? !

+ + +

તુજ અંગ તરણાં સૂકશે આરોગ્ય ના તેનો થશે !
તો શું પડયો છે દુહેશતે ? ઉભી ચારુતા ત્યાં શું કરે !

+ + +

નથી તેને માટે મુજ મગજમાં નામ વદવા
અનાલાપી ગાણું, જગત ! પ્રભુ ! એ લાગણી બધું !
ધ્વનિ, નામો, ગાણાં, અવર સઘળાં ક્ષુદ્ર સરખાં,
દ્યુતિ તેનીને સૌ મલિન તિમિરે ઝાંખપ ધરે.

+ + +

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં છે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !

ઉપરનાં પદો માત્ર દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપેલાંછે. પરંતુ કુદરત અને મનુષ્ય, પાન્થ પંખીડું, આકાશને, નદીને સિન્ધુનું નિમન્ત્રણ, સીમા, અધીનતા, મને જોઇને ઉડીજતાં પક્ષીઓને, ઋણ, એક ઉદાસ દિવસ, મૂર્તિ પૂજક વિશ્વ, મનુષ્ય અને કુદરત, વૈરાગ્ય, વ્હાલીને નિમન્ત્રણ,પ્રતાપ, સ્મૃતિ ચિત્ર, મ્હાડી સાધુ, કોણ પરવાર્યું ?, ભાવના અને વિશ્વ, અનાલાપી ગાન, નવો સૈકો, વગેરે વગેરે કાવ્યો જો મનન પૂર્વક વાંચવામાં આવેતો, કલાપીના ભાવના-વિશ્વનું અતી ગંભીર-રહસ્ય, આનંદ આપ્યા વગર ન્હેશે નહીં એમ મને સંપુર્ણ સ્વાનુભવસિદ્ધ ખાત્રી છે.

મર્યું, ખોવાયું, વા ટળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
ભળ્યાં ભૂતે ભૂતો લય નથી થયું એ કબુતરૂં !

\+ + +

અહા ! કેવા પંથે કુદરત કરે છે ગતિ, અને
અરે ! કેવા પંથે કુદરત તણાં બાલક ભમે !
વિચારી વિચારી મમ દિલ બને ભસ્મ સળગી,
અરેરે ! જે રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન અહીં !

\+ + +

મચ્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માન્ડે દેવ-દાનવનું સદા;
હણે છે કોઈ તો, કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે.

\+ + +

અહો ! કેં ખેંચાયો તવ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વલોવાતા ગોળા ગણુતરી વિનાના ઘુમી રહ્યા;
ફર્યા એ કેં કોશો, અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરિ નવ અડયા વા ન અડશે !

\+ + +

જે ઘાસ ઝરણા પાસનું જે પ્રેમ પી નીલું બન્યું,
તુજ પદ કને જે છે ઉગ્યું તે ના ડરે ! તું શું ડરે ?
એ નાપુકારે કોઇએ " અમ અંગ કચરાઈ મરે,
અમ યત્ન સૌ ધૂળે મળે," તો ઉઠ ઉઠ તું શું ડરે ? !

+ + +

તુજ અંગ તરણાં સૂકશે ચારોય ના તેનો થશે !
તો શું પડયો છે ક્લેશતે ? ઉભી ચારુતા ત્યાં શું ડરે !

+ + +

નથી તેને માટે મુજ મગજમાં નામ વદવા
અનાલાપી ગાણું, જગત ! પ્રભુ ! એ લાગણી બધું !
ધ્વનિ, નામો, ગાણાં, અવર સઘળાં ધુમ્ર સરખાં,
ધુતિ તેનીને સૌ મલિન તિમિરે ઝાખપ ધરે.

+ + +

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં છે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !

ઉપરનાં પદો માત્ર દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપેલાછે. પરંતુ કુદરત અને મનુષ્ય, પાન્થ પંખીડું, આકાશને, નદીને સિન્ધુનું નિમન્ત્રણ, સીમા, અધીનતા, મને જોઇને ઉડીજતાં પક્ષીઓને, ઝરણ, એક ઉદાસ દિવસ, મૂર્તિ પૂજક વિપ્ર, મનુષ્ય અને કુદરત, વૈરાગ્ય, વ્હાલીને નિમન્ત્રણ, પ્રતાપ, સ્મૃતિ ચિત્ર, ધ્હાઉ સાધુ, કોણ પરવાર્યું ?, ભાવના અને વિશ્વ, અનાલાપી ગાન, નવો સૈકો, વગેરે વગેરે કાવ્યો જો મનન પૂર્વક વાંચવામાં આવેતો, કલાપીના ભાવના-વિશ્વનું અતી ગભીર-રહસ્ય, આનંદ આપ્યા વગર ર્‌હેશે નહીં એમ મને સંપુર્ણ સ્વાનુભવસિદ્ધ ખાત્રી છે.

નિરાશા અને બજેનું સમત્વ અનુક્રમે દેખાઈ આવે છે. એમના શરૂઆતના ગદ્ય તેમજ પદ્ય લેખો આશાજનક પ્રોત્સાહનથી વાંચનારને ગતિ કરવા આનંદથી પ્રેરે તેવા, અને લાગણીઓને સતેજ બનાવનારા છે.

કશ્મીરના પ્રવાસમાંથી તેવાં બે ચાર દૃષ્ટાન્તો આપણે અહીંમાં લઇએ:—

× × ×

" અલબત, મુસીબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? × × × ગમે તેમ હોય તો પણ મ્હને તો એમજ લાગ્યું કે, કોઇપણ સારી અથવા ખરાબ બાબતનો ભોક્તા થયા પહેલાં જે વિચાર હોય છે તેમાં ભોક્તા થયા પછી ઘણોજ ઘટારો થાય છે. + + + ભૂખ અને તરસથી એટલા બધા ઘાંઘા થઇ ગયા કે પાણી ક્યાંઇ ગોતી શક્યા નહીં; + + + કેટલાકની આંખમાં પીલુડાં આવી ગયાં હતાં. આ કેવું ખોટું ! લડાઇના વખત જે માથા ઉપર ગડગડી રહ્યા હતા, ઝાંમ ભાલાની અણી ઉપર રાખી મુર્દાની ચેહપર શેકી લઈ ચાવી જવું પડતું હતું, અરણ્યમાં પથ્થરપર પણ સુખે સુવાનું મળતું નહીં, ઘોડાપરથી પલાણ પણ દૂર થતાં નહીં, લોહીમાં તરવારો હમેશાં ભીની રહેતી, શરીરપર ઝખમ વિનાનાં કોઇ માણસો નજરે પડતા નહીં, સંકટની મખ્યા થઇ શકે તેમ નહોતી, એ સમય વિસરી જવાનો નથી. સુખ શાન્તીથી નપુંસક બની જવાનું નથી. મોજનું વ્યસન સુખ આપનારૂં નથી. સ્પ્રીંગવાળા પલગ અને ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસી ચટપટ કરવી અને તેમાંજ મગ્ન રહેવું, એ સુધારો, સુખ અથવા આનંદ નથી. બુટ, મોજાં, નાજુક સોટી, " (એઓ કોઇ દિવસ નાજુક સોટી હાથમાં રાખતા નહીં, પણ ખાખચટી અને લઠ્ઠ દાંગ રાખતા, જેને તેઓ ' બાંગલું ' કહેતા.) " અને રેશમી રૂમાલ ગજવામાં રાખી કાંકડા બની આટા મારવા એજ સમ્પત્તિ અથવા મજા નથી. સોનાનાં ચશ્મા વગર કારણે ઘાલી, સોનાનાં નાજુક ઘડીયાળ, " (એઓ સોનાનું નાજુક ઘડીયાળ કદી રાખતા નહીં, પણ મજબુત રૅાસકૅાપ અગર એવા બીજા કોઈ મેકરનું બદામ બાગે તેવું પસંદ કરતા અને રાખતા.) " અને અછોડા છાતી પાસે લટકાવી, ટેબલપર ટાંટીયા ઉચા ચડાવી ' વિસકી પેગ ' ચડાવવો એજ સુધારાના સાથીનાં લક્ષણ નથી. ધીરજ અને ધૈર્યથી અગાડી વધવું એજ સુધારો છે, એજ સુખ છે, એજ ધર્મ છે, અને એજ સમ્પત્તિ છે. " ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર, અરૂ નારી, આપત કાલ પરખીયે ચારી " ખરેખાત, આવી સ્થિતિમાં જો કે ધીરજથી રહેવું, શાન્ત રહેવું જોઇએ, તોપણ આ ભૂખ્યા માણસોની એ વખતની સ્થિતિ જોઈ અમને ઘણીજ દયા આવી. " +

પણ રમણીયતામાં ઉતરે તેમ નથી. બાણ, ભવભૂતિ, કાલિદાસાદી કવિઓની અગાધ કલ્પના શક્તિનું પણ આજ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય મૂળ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કઇ વસ્તુ હાની કરતી નથી ? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે ! આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્ય લીલાથી માણસોની કલ્પના શક્તિ અતિશય વધી ગઈ અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઇ, અને અજ્ઞાની માણસો વહેમીલાં થઈ ગયા. કાળીના બલિદાનાર્થે હજારો માણસોના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીડા અને ભૂત-પલિતથી સેંકડો માણસો રીબાય છે, આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર ભૈરવ-જપ ખાઇ, હિમાલયમાં ગળી, કમળ પૂજાખાઈ, અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અજ્ઞાની અને વહેમી આર્ય બન્ધુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મ-ઘાત કરેલ છે. કુદરત સામે બાથ ભીડવા શક્તિમાન નહોવાથી હજારો જડ વસ્તુઓને ઇશ્વરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે, અને પૂજેલ છે. પરબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધૂન હવે મગજમાંથી દૂર થવા લાગી છે. તોપણ દૃઢ આગ્રહથી હિમ્મત રાખી એક કાર્ય પાછળ મંડયા રહેવું, એ બ્રિટનોની ખાસીયત હજી હિંદુ ભાઇઓથી ઘણી દૂર રહેલી છે. અલબત, ક્યાંઈ ક્યાંઈ આ ગુણ પણ ચમકારો બતાવે છે. પણ તે મહા ગુણ સર્વવ્યાપક ક્યારે થશે ? હજી ઘણીવાર છે. તેમાં આર્ય બન્ધુઓનો દોષ નથી. જ્યારે જ્ઞાન વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની મેળે બધાં સારાંવાનાં થશે. હવે તો વિદ્યાની સાથે ગાઢ પ્રેમ બંધાવો જોઇએ. એ શસ્ત્ર ક્યાંઇ છૂપું રહે તેવું નથી સૂર્ય ઉગ્યો એટલે અજવાળું થવાનું જ અને ધુમ્મસ ઉડી જવાનો + + +

"હિંદુસ્તાનમાં એક વખતે રામ, ધર્મ, વિક્રમ, હરિશ્ચંદ્ર જેવા કુશળ, પ્રજાનું સુખ—દુઃખ તેજ પોતાનું સુખ-દુઃખ માનનાર, ધર્મનિષ્ઠ, નીતિવાન, અને નરપપતિ શબ્દને શોભાવે તેવા ગુણવાળા રાજા રાજ કરતા હતા. તે ચાલ્યા ગયા. ભોજ જેવા વિદ્વાન પરીક્ષક લય પામ્યા. વસુંધરા, વિદ્યા અને કળા કૌશલ્ય રંડાણાં, કુસંપ સાથે અનેક અવિનયોને અને વિપત્તિને દેશમાં આવવાનો રસ્તો મળ્યો. તૈમુર, મહંમદ, અલાઉદીન અને ઔરંગઝેબ જેવા, ધનના લોભી, લોહીના તરસ્યા, ઝનુની, ક્રૂર, સ્વાર્થી, ગૂર્જ, કપટી, વ્યસની આપકારીઓએ આર્યાવર્તને લૂટ્યો, દળ્યો, નીચોવ્યો, રગદોળ્યો. ' यथा राजा तथा प्रजा ' એ યથાર્થ કહેવત પ્રમાણે આપણું ભુંડું થયું, આપણે બગડયા, નીચે પડયા. અરે ! પણ આવા સત્તાધિશો આવ્યા એમ કહેવું એ ખોટું છે. આપણેજ આપણા પગમાં કુહાડો માર્યો. આપણેજ તેઓને બોલાવ્યા, આપણેજ વિષનું અમૃત માની સ્વેચ્છાએ આનંદથી પાન કીધું ! દીર્ઘદર્શી, ડાહ્યા, રાજનીતિમાં ઘડાએલા, પ્રૌઢજનોનો આપણે જ અનાદર કીધો ! આપણા હાથથીજ આપણા ભાઇઓ, દેશ રક્ષકો, શૂરા, ધીર-વીર પુરૂષોના પગમાં બેડી નાંખી, ગળાં કાપ્યાં, હણ્યા અને હણાવ્યા ! અફસોસ ! અફસોસ ! આપણું કર્તવ્ય આપણે ચૂકયા. આપણો ધર્મ આપણે ભૂલ્યા.' આપણા શાસ્ત્રોને આપણેજ તિરસ્કાર્યાં. આપણેજ કૃતઘ્ની થયા. ' સર્વે દેશ ભાઇઓનું ભુંડુ કરતાં મ્હારૂં ભલું થશે નહિ ' એ જાણતો કોઇને રહ્યુંજ નહિ ! ' પરમાર્થ તેજ સ્વાર્થ છે ' એ વેદ વાક્ય આપણે ભૂલી ગયા. તેથી આ દેશ ઉપર ગુસ્સે થઈને વાલ્મિક, વિશ્વામિત્ર, મનુ, વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ.

અર્જુન, ભીમ, કૃષ્ણ, હળધર, ભગીરથાદિ લડવૈયા અને અગ્ન્યાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્રાદિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લે છે ! બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે ! બીજા દેશોનેજ ઉંચા ચઢાવે છે ! બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે ! જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં ઉડતાં તે બીજા દેશોમાં ફરે છે ! જે હીરાઓ આહીંની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે ! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શકયા તો બીજાને શો દોષ દેવો ! + + + અફસોસ ! આપણે બન્ને આંખો છતાં અંધ થયા ! ઘટિત અઘટિત કાર્ય કાંઇ વિચાર્યુંજ નહિ ! મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી ભાઈએ ભાઇનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે દીકરાનું લોહી પીધું ! અરે આર્યાવર્ત ! તેં સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી જોઇ ! ત્હારા ઉપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા ! હવે વિશ્રાન્તિનો સમય આવ્યો છે. ત્હારી ખોવાઇ ગયેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ગોતી ગોતી, ત્હારા ભાઈઓ અને મિત્રો, ત્હારા હાથમાં હવે આપવા લાગ્યા છે, તેનો યથાર્થ હવે ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સુધારો વિચાર કરી તે યોગ્ય લાગે તેમ ગ્રહણ કર. "

× × ×

" ઉદ્યોગ શું ન કરે ? પ્રયત્નથી પશુ પક્ષિઓ પણ સારૂં કામ કરે છે તો આ જંગલી કસ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ ? રે ! હિંદુસ્તાન ! ત્હારી કારીગીરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? ત્હારાં બચ્ચાંઓને તું કુશળ શા માટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો ત્હારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શીખવાનું બાકી છે + + + + હવે આંખ ઉઘાડ, ઉભોથા, કામે લાગ. ત્હારા જે ભાઈઓ તને મદદ આપે છે તેનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કોશીશ કર. બ્રહ્માન્ડ ચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે. ત્હારા સોબતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો, હવે નીચે પડયો છે તેથી આંસુ પાડવાનુ નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. "

+ + +

અર્જુન, ભીમ, કૃષ્ણ, હળધર, ભગીરથાદિ લડવૈયા અને અગ્ન્યાસ્ત્ર, ગરૂડાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્રા-દિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લે છે ! બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે ! બીજા દેશો-નેજ ઉંચા ચડાવે છે ! બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે ! જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં ઉડતાં તે બીજા દેશોમાં ફરે છે ! જે હીરાઓ આહીંની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે ! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શક્યા તો બીજાને શો દોષ દેવો ! + + + અફસોસ ! આપણે બબ્બે આંખો છતાં અંધ થયા ! ઘટિત અઘટિત કાર્ય કાંઇ વિચાર્યુંજ નહિ ! મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી ભાઈએ ભાઇનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે દીકરાનું લોહી પીધું ! અરે આર્યાવર્ત ! તેં સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી જોઇ ! ત્હારા ઉપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા ! હવે વિશ્રાન્તિનો સમય આવ્યો છે. ત્હારી ખોવાઇ ગ-યેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ગોતી ગોતી, ત્હારા ભાઈઓ અને મિત્રો, ત્હારા હાથમાં હવે આ-પવા લાગ્યા છે, તેનો યથાર્થ હવે ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સુધારો વિચાર કરી તે યોગ્ય લાગે તેમ ગ્રહણ કર. ”

× × ×

“ ઉદ્યોગ શું ન કરે ? પ્રયત્નથી પશુ પક્ષિઓ પણ મારૂં કામ કરે છે તો આ જંગલી કશ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ ? રે ! હિંદુસ્થાન ! ત્હારી કારીગીરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? ત્હારા બચ્ચાઓને તું કુશળ શા માટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો ત્હારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શીખવાનું બાકી છે + + + + હવે આંખ ઉઘાડ, ઉઠ્યોથા, કામે લાગ. ત્હારા જે ભાઈઓ તને મદદ આપે છે તેનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કો-શીશ કર. બ્રહ્માન્ડ ચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે. ત્હારા મોખતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો, હવે નીચે પડયો છે તેથી આંસુ પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. ”

+ + +

“ મૃત્યુ સર્વવ્યાપક છે. ડુંગરપર કે ખેતરમાં, બાગમાં કે ઘરમા, જંગલમાં કે મેહે-લ, કિલ્લામાં કે અગાશી ઉપર મૃત્યુને જવામાં જરા વાર લાગતી નથી. તેનાથી નાસવું તેની પાસે જવા જેવું જ છે. તેણે કોઈને છોડયો નથી, તે કોઈને છોડવાનું નથી. તીરો તરવારોની વચમાં થઈને મહાન ગજાને, તેમજ ચોમાસામાં પલળતા પથરાપર પડેલા ને તે સરખી રીતેજ ઝડપી જાય છે, માટે બીવાનું નથી. કોઈ એમ કહેને કે સર-ડોમાં વગર કારણે હાથ શામાટે નાખવો ? જો વગર કારણે હોય તો આમ કહેવું છે. પણ મુસાફરી કરવી એ કેટલું બધું જરૂરનું છે તે સૌ જાણે છે. મુસાફરીમા પણ બીજાનું અવલોકન કરવું એ કેવું ઉત્તમ છે. × × ×

“ — એવા પ્રદેશોમાં, દરેક ઝાડ, દરેક ઝરણ, દરેક ટેકરી, દરેક ખીણ, દરેક વા-

હશે, અને દરેક પથ્થર મનુષ્યના આત્મા સાથે આનંદની વાતો કરે છે. અને ગુરૂની માફક જુદા જુદા બોધ આપે છે. ' જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું, ' એ વાક્ય બીલકુલ સાચું છે. કયું સારૂં કામ કઠણ નથી ? દેશ જીતવો એ સહેલું છે ? પરમાર્થી થવું એ સહેલું છે ? નીતિથી ચાલવું એ સહેલું છે ?"

× × ×

"માણસો ઉત્તર મહાસાગરમાં રખડે છે, માણસો દરીયામાંજ વસે છે, માણસો ગોળીના વર્ષાદમાં ફરે છે. માણસો ખાણુસૈયાપર શયન કરે છે. માણસો શું નથી કરતાં ! કશ્મીરમાં જઈ આવવું એ આની સાથે સરખાવતાં કંઈજ નથી. સુખની કીંમત દુઃખથીજ થાય છે, અને સંપત્તિની કીંમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિ એજ માણસને માણસ બનાવે છે, અને વિપત્તિ એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથીજ મ્હોટા ન્હાનું થવાય છે, અને વિપત્તિથીજ ચડતી પડતી થાય છે. "સબસે ભલી વિપતડી જો થોરે દિન હોય" એમાં જરા પણ સંશય નથી. કશ્મીરમાં જવું એમાં જરા વિપત્તિ પણ છે ખરી, પણ તે દુઃખનો બદલો બ્યાજ સુદ્ધાંત કુદરત આપી દે છે." + + +

કલાપીની ઉમ્મર વીશ વર્ષની થઈ તેટલામાંતો એમના સંસ્કારો આમ ઝડપથી ખીલવા લાગ્યા. આટલા સમયમાં એમના જીવનની ભાવનાઓમાંની બે ભાવનાઓ પ્રધાન-પણે બહાર તરી આવી : સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનું અવલોકન કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં કવિત્વ-શકિત; અને જગતની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં તોલન-શકિત ; આ બે પ્રકાશી નિકળ્યાં. સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય અવલોકવાનું વલણજ બતાવી આપેછે કે તેઓ જન્મથીજ કવિ હતા, અને કવિ હતા માટેજ એમનો સ્વભાવ શ્રદ્ધાળુ હતો, અને 'સત્ય-પ્રેમ' એ એમના જીવનનું બીજક હતું. જગતની પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ કરવાના વલણને લીધે તેઓ બુદ્ધિશાળી હતા, અને તેથીજ મુમુક્ષુ યાને જીજ્ઞાસુ હતા. આમ શ્રદ્ધા અને જીજ્ઞાસા-અથવા વેદાન્તની પારિભાષામાં કહીએ તો ભકિત અને જ્ઞાન; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમ અને સ્વાર્પણ-રૂપ ભાવનાઓનાં અંકુરો પ્રગટી નીકળ્યાં. આ બે અંકુરો કેવી રીતે નવપલ્લવિત થયાં, તેમાં પત્ર-પુષ્પાદિ કેવાં આવ્યાં, અને છેવટ સર્વના તારતમ્યરૂપ ફલ પ્રાપ્તિ શી થઇ, ઇત્યાદિ માટેતો કલાપીના સર્વ લેખોનું બહુજ બારીકીથી મનન કરવામાં આવે ત્યારે, અને એમના જીવનનો વિવેક પૂર્વક નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારેજ સમજી શકાય તેમ છે.

હાલતો આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી, કવિ અને કવિતાને લગતા એમના વિચારો આપણે તપાસીએ.

તા. ૨-૯-૧૮૯૪ના પત્રમાં એઓ લખે છે કે :—

" કવિતા ' શું ? ' કવિ ' શું !

"આપ જોશો તો લાગશે કે કવિ એક આ, આ બીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાયજ નહિ દરેક, દરેકના વિષયમા ઉત્તમ છે કાલીદાસ સારો કે શેકસપીયર સારો, શેની સારો કે વર્ડઝવર્થ સારો એ - ઇજ કહી શકાય નહિ બધાજ સારા અને સરખા સારા

"આનું કારણ શુ ?

"કવિ–ખરો કવિ–એ એકાન્તિક છે તે ઉત્તમ છે. દરેકનો વિષય જૂદો છે છતા એક છે અને તે ઉત્તમજ છે એટલે અમર રહેવાનો તેમા કાઇ નવુ છે જેમા કાઇ નવુ છે તેજ કવિ, જેમા કાઇ નવુ છે તેજ કાવ્ય.

"હવે × × આપ કહેશો 'મને કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સાથે કયા મૂકયો?' પણ તેમા અડચણ નથી ચાર ચાર લીટીનો એકકો શ્લોક લખનાર અમરૂ પણ મ્હોટો કવિ કહેવાય છે લાગુજ લખવુ જોઇએ એ કાઇ કવિતામા નિયમ નથી આપના બધા કાવ્યો ઉત્તમ છે કારણ કે તેમા કાઇ નવુ છે

"વિશ્વ નમાલુ છે આ વિચાર બીલકુલ જૂદો છે ઇશ્વરને આ વિચારથી અપમાન અપાય છે

કુદરતની ન્હાનામા ન્હાની કૃતિપણ નકામી–નમાલી નથી કુદરતનું (કુદરતમા જન હૃદય પણ આવી જશે) સૌન્દર્ય જોતા શીખો વહાલી અને ન્હાનું બાળક મરણ બાદ પડયા રહેવાના નથી એ આપણા ગુરુ છે અને 'પ્રેમ' અથવા 'મોક્ષ' ના ભોમીયા છે તે નકામા–નમાલા નથી.

'આપનુ ગઝન તપાસો ત્યાપણ તે નિરાશા ને શિથિલતા લાગશે દુનિઆનો અભાવ ત્યાપણ હજુ છે મ્હારી ચાર લીટી જોજો —

'તમારા રાજ્યદ્વારાના ખૂની ભપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરવ્વત્ ત્યા, ખુશામદના ખઝાના ન્યા'

"મ્હારો હેતુ એક આવુ ખરાબ ચિત્ર આપી કંઇક સુધારવાનો છે તેમા ખરાબ વસ્તુનો તિરસ્કાર છે પણ નિરાસા નથી

'શેલીનું હૃદય જોજો તે તિરસ્કારમય કેટલીક વખત તો દેખાશે પણ આ બધા બહારના દેખાવ છે ઉડી ઉડી તો આશા અતિ ઉજ્વળ આશા–તેવા કાવ્યોમા ચમકી રહી છે અને જે તિરસ્કાર દેખાય છે તે માત્ર 'માણસ બાપ છે અને તે ક્રૂર છે કે દુ ખી છે' આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકમ્પાજ છે અથવા પ્રણયમય છે શેની જેવો મનુષ્ય જાતિને ધિક્કારે કેમ ?

"આપ જ્યાંસુધી કવિતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જોતાં શીખશો નહિ ત્યાંસુધી કવિનું ખરૂં સ્વરૂપ જોઇ શકશો નહિ.

"સંન્યાસી થાઓ તો શંકર જેવા થજો. શંકર સન્યાસી હતો પણ વિશ્વ–સૌન્દર્ય તે પી ગયો હતો, નહિ તો બુદ્ધને દેશ નિકાલ તે કદી કરી શકત નહિ.

"પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષને પણ હુ નથી માનતો. પ્રેમહીન હોય તેજ પ્રવૃત્તિહીન હોય. પ્રેમહીન મોક્ષ હોયજ નહિ. નિરાશા એ જડતાનું બીજું નામ છે. પ્રેમહીન–પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષ હોય તો તે મોક્ષ નિરાશા છે–જડતા છે અને ઉત્તમ નહિ પણ અધમ સ્થિતિ છે.

"પ્રેમના અને પ્રવૃત્તિના પૂરા ભક્ત બનો અને પછી આપ અજબ કામ કરી શકશો. મ્હારા કરતાં તો આપ હજાર ગણું વધારે કરશો.

× × × × × ×

"શીઘ્રકાવ્ય' એટલે શું ? કહ્યું અને તુર્ત લખવું (બે ત્રણ મિનિટમાં) એટલીજ શીઘ્રકાવ્ય એ શબ્દની વ્યાખ્યા પુરી થતી નથી. 'શીઘ્રકાવ્ય' એટલે હૃદયના ઉંડા નાદ વિના કંઈ પણ લાગણી વિના–કેટલીક લીટી જોડી કાઢવી એને 'શીઘ્રકાવ્ય' લોકો કહેછે. હુંતો 'શીઘ્રકાવ્ય' ને કાવ્યજ કહેતો નથી. 'લાગણી' વિનાનું 'કાવ્ય' એ બનેજ નહિ. લાગણી જેમાં નહિ તે કાવ્ય નહિ. 'દલપતરામ' ઘણું કરીને એક શીઘ્રકવિ છે, અને તેથીજ તે કવિજ નથી. આપ વિચારશો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કવિ (કાલિદાસ કે શેખ્સપીયર જેવા શેલી જેવા–) મરી ગયા તેથી ઘણા બીજા અજાણ્યા મરી ગયા છે.

"હૃદયની કોમલતા એજ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમછે તેથી કેટલાએક કાલીદાસ કરતાં ભવભૂતિને મ્હોટો કવિ કહેછે—કેટલીક બાબતમાં ભવભૂતિના હૃદય જેવું દુનિયાના કોઇ કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ મણિભાઇનું 'ઉત્તર રામ' નુ ભાષાન્તર જરૂર વાંચશો. એ ભાષાંન્તર આપણી ભાષામાં એક 'ઉત્તમ ભાષાન્તર' ગણાયછે. આપણે તે અહિં સાથે વાંચીશું, ટુંકુંછે. આમછે તો 'શીઘ્રકવિ' 'કવિ' નહિ ને 'શીઘ્રકવિતા' 'કવિતા' નહિ."

તા. ૨૩–૧૦–૯૪ ના પત્રમાંથી :—

"ગઝલમાં ઘણું કરીને—શાન્ત લાગણીઓ કરતાં 'Outbursts of Heart' બહુ સારા લાગેછે. શેલી વર્ડઝવર્થ કરતાં ગઝલ સારૂં ગાઇ શકે અને વર્ડઝવર્થ વૃતો સારાં ગાઇ શકે તેમ કહેવાય × × × × ગઝલમાંતો 'ડીચાં' એક ઉગમણો તો બીજો આથમણો એમ ઉડવાં જોઇએ."

ન્યૂન સુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઇ શકીશું. થોડાજ અતિ મહાન્ નાટકવિના યુરોપી
કાવ્ય વીણામાંથી સ્વર્ગનાંજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી; તેમાં દુનિયાની
ધૂળી પણી કડવાશ ભળેલીજ હોય છે: ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપજાવી
લેઇ સ્વર્ગનાંજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે અને આપણને નોતરી ગાયછે કે "તું જે તારી
મધુરતા અત્યારે છે ત્યાંથી તું તારીજ એક મધુરતર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ
લાઈક છે, તને એ રૂચશે, અહીં વધારે મજા છે." અર્જુન જેવાને કૃષ્ણ વિશ્વને મારામારી
કરતું શોકજનક (Tragedy) બતાવત તો તે બેસી ગયેલો યુદ્ધમા કદાચ ઉઠતજ નહિ.
વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌન્દર્ય બતાવી શકે તે ગુરૂ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે.
'રવીન્દનબોર્ગ'ના 'હારેસ' 'કૃષ્ણ' જેવું સૌન્દર્ય બતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે.
આપણાં નાટકાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હમેશાં ઉંચાંજ રહેછે, ત્યારે યુરોપી
કાવ્યપાત્રો કેટલાંક આપણા ઉચ્ચતમ શિખરનાં અને કેટલાંક દુનિયાદારીના અને અને
કેટલાંક તો છેક પાતાળનાં હોયછે. શેક્શપીયર સાથે કાલિદાસને અને આજ વાતની વધારે
સ્પષ્ટતા માટે શેલી સાથે ભવભૂતિને તમે પણ ઘણી વખ્ત સરખાવી જોયા હશે. રામા-
યણની દાનવ મૂર્તિ રાવણ પણ કેટલો બધો ઘણી વખ્ત તો પૂજ્યપાત્ર લાગે છે! યુરોપમાંના
થોડા અપવાદ માંહેના એક મિલ્ટન પોતાના સેતાનને જો કે રાવણ જેવો નહિ પણ
માનદષ્ટિ. કેટલીક વખ્ત ખેંચે તેવો બનાવી શકેલછે. પરંતુ મિલ્ટનનાં બધાં કાવ્યો વાંચતાં
તે વાત તે પણ બીજે એવે પ્રસંગે જાળવી રાખી શક્યો નથી એમ જોવાશે. શેક્સપીયરની
રંગભૂમિ પર જે ત્રાસદ, ઘાતકી પાત્રો; સખ્ત પ્રહારદંડ જેવા, ખેલ ભજવે છે, તેમાંનું એક
પણ પાત્ર આર્ય પડદાની અંદર આવી શક્યું નથી. નવાઇ જેવું છે કે જે વાત યુરોપી
ચિત્ર કળા અને શિલ્પ કળા જાણી શકીછે તે અત્યારસુધી કવિતા જાણી શકેલ નથી.
સૌન્દર્યને દુઃખ કાલમાં પણ પૂર્ણ એટલે ગમે ત્યારેએ ગુલાબીને બદલે પીળું ચિતરવું એ ચિત્ર-
કલામાં સૌન્દર્યને વ્યભિચારી કરી નાંખ્યાની બરાબર દેખાયછે. તે યોગ્યજ છે. ખરો સ્નેહ
વિશ્વમાં પણ સુંદરજ રહેછે, કેમકે સુખીજ રહેછે સુખ ત્યાંજ સૌન્દર્ય, અને સૌન્દર્ય
ત્યાંજ સુખ હોયછે. ચિત્રને તન્દુરસ્તી આપવીજ જોઇએ. શિલ્પમાં પણ એની એજ વાત
છે. એક મૂર્તિને સર્પ દંશતા ઘડવામાં આવે તોપણ તે મૂર્તિનો ચ્હેરો જડબાં ફાડીને ખુલ્લે
મોંએ બરાડા પાડતો ઘડવામાં આવતો નથી. શિલ્પિ દર્દને ઘડી બતાવવા માગતો નથી. પણ
એની સહનશીલતાને ઘડેછે. જે કોઇપણ માનવીમાં હોય તો અમુક વખતે તેનું તે દુઃખ તેને
આનંદરૂપ બની રહે. કોઇપણ કલા આ પ્રમાણે દુઃખ અને ખુરાશ બતાવતી નથી કેમકે દુઃખ
અને ખુરાઇ અનન્તતામાં નથી. કલા સૌન્દર્યનેજ જોઇને બનાવે છે; કેમકે સૌંદર્યજ બધે છે.
કાવ્ય કળામાં તે વાત નથી સમજાઇ એ ખરેખર આશ્ચર્યજ છે. કેમકે કવિતા એ શબ્દમાં ઘડતર
છે. બધી કલા એકજ કલા છે, અને કોઇ એકજ માણૂકનું સૌન્દર્ય જોવાને અને અનુભવવાને
છે. નાટકનું કોઇ ઘાતકી પાત્ર શું તે અનન્તતાના દર્શનમાં એક ડાઘ જેવું નથી? અભોમાં
મોંઢ જેવું નથી? સ્નેહમાં વ્યભિચાર જેવું નથી? ચિત્ર અને શિલ્પની તન્દુરસ્તીની કાવ્યને
પણ તેટલીજ અપેક્ષા છે. રોગ મટાડવાને જે ઔષધ પોતે તન્દુરસ્ત હોય એટલે પવિત્ર

હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મઢી સંસ્કૃત કવિતા પત્ની એટલી બધી શુર મુર્તિ છે કેમકે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર ભેળવ્યા છે."

+　　+　　+　　+

આ શિવાય પણ કવિ અને કવિતા અંગે એમણે ઘણું લખેલું છે, પરંતુ વિસ્તાર ભયથી અહીં લીધેલું નથી. વર્ડઝવર્થે પોતાના એક પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં આને સંબંધે બહુ લંબાણુની લખેલું છે. એ ઉત્તમ લખાણમાંથી કલાપીએ કેટલાક અતી રહસ્ય-યુક્ત ફકરાઓ તારવી કાઢેલા છે. જે બહુજ મનન કરવા જેવા છે.

કાવ્યનાં વિરલ લક્ષણો આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યને આધારે કેટલાએક પંડિતોએ રચેલાંછે. જેમ પ્રચીન અને અર્વાચીન પંડિતે એ ભિન્નભિન્ન લક્ષણો રચેલાછે, તેમજ સાંપ્રત સમયમાં પણ ભિન્નભિન્ન લક્ષણો રચાયાં છે અને રચાયછે, તથાપિ હજી કોઇપણ લક્ષણ નિબાધ નિર્ણીત થયું જણાતું નથી કવિ અને કાવ્ય એ સંબંધે વિચાર કરતાં તેનું યથાર્થ લક્ષણ મેળવવું એ દુર્લભ લાગેછે. કોઈ સહૃદય, અમુક કવિ કૃતિ જોઇને એમ કહી શકે ખરો કે આ ઉત્તમ કાવ્ય છે, પરંતુ તેનું લક્ષણ બાંધવુ એ અતિ કઠિન કામછે, આમ છતાં કાવ્ય-લક્ષણો અનેક રચાયાછે.

"शरीरं तावदिष्टार्थ व्यवच्छिन्ना पदावली"

(દંડી.)

"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि"

(મમ્મટ.)

"रमणीयार्थ प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्"

(જગન્નાથ)

"वाक्यं रसात्मकं काव्यम्"

(ભરત, સુદ્ધોદનિ, વામન, વિશ્વનાથ વગેરે.)

આ અને એવાં બીજાં અનેક લક્ષણો બંધાયાં છે. પરંતુ બધાનું તાત્પર્ય પર્યવસાનમાં બહુધા એકજ છે. આ વિષય સાયન્સ ઑફ઼ ઇમોશન (The Science of Imotion) નામના પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ચર્ચેલો છે, અને પુસ્તકનું નવમું પ્રકરણ ખાસ કરીને વાચવા જેવું છે કેવળ શબ્દ રચના કે છંદોબદ્ધતા એ કાવ્ય નથી, પરંતુ કાવ્ય તો એવું નિર્માણ હોય કે જે અલૌકિક આલ્હાદ ઉત્પન્ન કરે અને સહૃદય હૃદયંગમ બને. કાવ્યને પોતાનું શરીર છે, આત્મા છે, પ્રાણ છે, ધ્વનિ છે, ગુણ છે, દોષ છે, અવયવ સંસ્થા છે, અલંકૃતિ છે. મતલબ એક ચેતન-સૃષ્ટિને જેટલુ સંભવે તેટલું તેને પણ છે. કેમકે તે સજીવ સૃષ્ટિજ છે. આ કલ્પના પ્રાચીન છે અને અતિ રહસ્યવાળી છે.

તા. ૩૦-૪-૯૬ ના પત્રમાંથી —

' વર્ડ્ઝવર્થ એમ માનતો લાગેછે કે કોઇ માણસની અથવા કોઇ માણસની જીંદગીના એક બનાવની સારી સીધી વાત કહી જતી એમાં કાવ્ય બની જાયછે. એજ રીતિથી એટલે વર્ડ્ઝવર્થની એ શૈલીને અનુસરી હજીસુધી ત્રણજ કાવ્ય લખાયા છે. —

" સારમી રોતડી અને વૃદ્ધરેલીઓ જો કે એત્રણેમા કાગડો હંસની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બન્યુ છે.

" વર્ડ્ઝવર્થ સાદાઇમાથી કાઇ અદ્દભૂત ચમત્કાર ઉપજાવી શકેછે. એ શક્તિ બધા કવિઓમા કેટલેક અંશે હોયછે પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મદતાથી કુદરતનુ ચિત્ર આપતા કાં ઘસડાઇ જવાયછે, કે કા પાછળ રહી જવાયછે. શેલીને જોઈ તો દરેક સ્થાને તે નાયગ્રાના ધોધમા ઘસડાતો અને ઘમડાતો માલુમ પડશે વર્ડ્ઝવર્થ એકજ સ્થાને ઉભો રહેલો દેખાયછે, માથુ નીચુ નમાવીને ઘોડાવાળમા પડેલી ટાંકપર લીરમો હાથ ફેરવતો દેખાયછે.

" True to Nature . તો એ એકજ મહાત્મા છે 'કહેવાનું તે કહી જવુ,' એ નિર્ણયપર જ્યારે વર્ડ્ઝવર્થ આવેછે ત્યારે તે, કોઈના નથી એવુ પેદા કરી શકેછે

" મ્હારૂં લક્ષ્ય આ છે, પણ એ કાર્ય મ્હારા સ્વભાવને પ્રતિકૂલ લાગેછે - તાતો તે બહુ કઠિન કાર્યછે, પણ એ રસ્તે ચાલતા હજીસુધી મને સતોષ નથી મળ્યો હજુ આગાડી એવો યત્ન કરી જોઇશ, જોઇએ શુ થાયછે ?

" આમ છે માટે 'વૃદ્ધરેલીઓ' ને એક વખ્ત બીજા કાવ્ય સાથે સરખાવી જોશો ને એક વખત 'સારમી' અને 'રોતડી' સાથે સરખાવી જોશો

" નિમન્ત્રણ' જો કે વચારે સારૂં છે પણ તે મ્હારો હમેશનો માર્ગછે પણ રેલીઆપર જરા તીખી દૃષ્ટિ નાખશો નવા માર્ગમા કેટલે આગે અને શુ ખામી રહેછે તે જાણવાની જરૂર છે."

તા. ૨૦-૬-૯૬ના પત્રમાથી —

" એમર્સન એક મો -(?) જેવો આપ વાચશો તો લાગશે. તેને માટે "આહાહાહાહા!" એ ઉદ્‌ગાર શિવાય કાઇ કહેવાય તેમ નથી, કોઇ વખતે " અહોહોહો !" અને કોઇ વખતે "આહાહાહા!" "અરેરે" કહેવાનું તેમા બહુ નથી એટલીજ માત્ર ખામી છે "

તા. ૨૦-૪-૯૬ના પત્રમાથી —

" 'કૃતઘ્નતા' વાચીને વિચારમા પડી જશો નહિ. એ કોઇને સબંધે લખાયેલ નથી, પણ કેટલીક વખ્ત કેટલાક માણસો જે બનતા હોયછે તે એક છેડાથી બીજા છેડાપર ચાલ્યા

જાયછે ક્રૂર થઇ જાયછે. એ બતાવવાનુંજ તેમાં યત્ન છે. જીનિંગ (ફેકટરી)માં ચગદાઇ મરનારને "સાલો પછી મરી ગયો" એમ કહી હસનારમાં પણ આવોજ ફેરફાર થાય એ નવાઇ જેવું નથી. અને એ કાવ્યનું લક્ષ્ય પણ કોઇ એવોજ માણસ–પણ એથી જરા વધારે કોમળ–છે. તે છેલ્લી લીટી કહેશે.'

તા. ૧૦–૨–૯૮ના પત્રમાંથી :—

"કવિતાને પોતાના હૃદય સિવાય કોઇ ઉત્તેજન આપી શકતું નથી. કેમકે એ પ્રવાહ જ્યારે જ્યારે અટકે છે ત્યારે કોઈપણ બાહ્યોત્તેજન તેને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી."

તા. ૨૮–૨–૯૮ના પત્રમાંથી :—

"આપે કવિતાનો વિષય ચર્ચ્યોછે. કવિતા કેવી હોવી જોઇએ તે હું પોતે બહુ સમજતો નથી. પણ જેઓને હું માત્ર વિવેચકો માનુછું તેમના સહવાસથી એટલું સમજવા શીખ્યો છું કે —

કવિતા અવશ્ય કલા સાથેજ હોય. તે કલા હાલ અત્ર નથી." કવિ " અને "કવિતા લખનાર' એ બે જુદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયના અશ્રુ સર્વે પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્રછે. પરંતુ એ હૃદયના અશ્રુ જેટલાં વધારે ઉદર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણવાને વિશેષ પાત્ર હોય એતો આપ જાણોછો. કવિ, કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી, કેમકે હાલ અહીં ઔદાર્ય નથી. હું આમ કહુછું ત્યારે આપ કદાચ ચમકશો પણ આપ જાણી શકશો કે ટેની કે બર્લેક હાલ અહીં જન્મતા નથી.

"આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે મુકી શકાય તેવી પણ છે? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી જોનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલકું મત બતાવે એ શું સાચુંજ નથી? પણ એમ થવાથી કેઇએ નાઉમેદ થવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક 'સારી લીટી લખી શકયો છે તેને લખવાનો હક મળીજ ગયેછે. પત્રમાં કેટલું લખાય?"

તા. ૧૯–૧૦–૯૮ના પત્રમાંથી :—

"હૃદય, દુઃખમાં પણ જ્યારે સ્મૃતિનું સુખ લેતું થાયછે ત્યારેજ કવિતા પણ રસ આપી શકેછે. ખેદની સ્થિતિમાંતો કાંઇજ થઇ શકતું નથી."

× × × ×

"યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોશું તો ગૌન્દર્યનો આવો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઇ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ–પશ્ચિમ દેશોના હૃદય પ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાસી શકીશું. અને સ્વીનબોર્નનું વિશ્વ એટલું.

આ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં રાખી, કલાપીના કાવ્યોનું મનન કરવામાં આવશે તો નિઃસંદેહ એમ લાગશે કે ".કેકારવ" એ ઉત્તમ કાવ્ય-સમૂહ-ગ્રંથછે અને એ કાવ્યનો નિર્માતા **કલાપી** એક ઉત્તમ કવિ છે-હતો. હું ઉપર કહી ગયો તેમ 'હમીરજી ગોહિલ' નામે મહા કાવ્ય એમણે લખવા માંડયું હતું જોકે દૈવયોગે અપૂર્ણ રહ્યુંછે. પરંતુ કલાપીનો એ પ્રયાસ એમને **મહાકવિ** કહેવરાવે તો પણ ખોટું નથી.

કલાપીનાં કાવ્યોમાંથી કાંઇ પણ ઉતારા અહીં આપવા એ નિરર્થક છે, કેમકે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, એટલે નિરાંતથી એ કાવ્યો વાંચવાથીજ એનો અલૌકિક આનંદ મેળવી શકાશે. અહીંઆ માત્ર નવિન પદ્ધતિનાં એક બે અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય, તથા થોડાં ચમત્કૃતિવાળાં છુટાં છવાયાં પદોજ બસછે :—

સોરઠા.

અર્જુન ! થોથાં ફેંક ! ત્હારા ભર ઉડી ગયા
આતો ભડછે એક કિરાત બીજો-વેગડા !
અર્જુન ! દૈવત આજ ત્હારૂં ના અજમાવજે
આતો શંભૂનાથ કિરાત બીજો-વેગડા !
અર્જુન જોડી હાથ થાકી પદ જેને પડ
તે હરનો તું હાથ જમણો ! સાવઝ-વેગડા !
હરની ત્રીજી આંખ અનંગથી છો ઉઘડે
પણ ચારણનો વાંક શું છે ! વીરા-વેગડા !
શૂરાનાં હથિયાર ચારણને તલવાર આ
તેની સામે ધાડ ત્હારી હોય ન-વેગડા !
કોનાં ગાશું ગીત, ગીત કોણ ગવરાવશે,
જો હંસાની રીત હંસા મૂકે !-વેગડા !
ચારણ હરની જીભ તું તો હરની આંખડી
જૂદાં અંગ શરીર ના, ના કરતું-વેગડા !
તુંમાં ઝાઝો ભાલ ઝંઝેડી જગ લે, ભલે
પણ હું ના મરનાર ત્હારો માર્યો-વેગડા !

(હમીર-કાવ્ય.)

\+ + +

મેં ની જોતાં વાટ ઊનાળો ઊડી ગયો
પણ ના લીધી ભાત ત્હારી દેખું-વાજસુર !
બીજાંને મેં આજ સચરાચર જામી પડયો.
પણ ચાતકની જાત તરસી-મેઘલ વાજસુર !

સ્વાંતું ગોતે છીપ બીજે મે ખપનો નહીં
ખપનો એજ અદીઠ રાખીશ કાં તું ! વાજસુર !
અણુખપીઆંની જાત આઝી જગમાં સામટી
જેથી ઠરતી આંખ તે મે આપો-વાજસુર !
હવન કરૂં કે હોમ ? ઉજેણી જેશું કરી
પણ તુજ સામે જેમ શું પામરનું ?—વાજસુર !
દેખાડીશ દુકાળ ! ઘેંશું પીને જીવશું
જાપશું હારી ઝાળ તો એ ! આપો-વાજસુર !
ના છે કાંઇ ખેડ મેઘલજી ! અમલોકની !
હોયે હારી મ્હેર લીલા લ્હેરજ—વાજસુર !
અબઘડીએ તું આવ આજ-કાલ કરમાં હવે
મન-ખેતર સોસાય તું વિણ મેઘલ—વાજસુર !

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦ના એક પત્રમાંથી.)

\+ \+ \+

જોને ! ભાઇ તહીં રહી મલપતી તે મોહની ક્રૂરતા,
તેમાં તે અતિ રમ્ય આકૃતિ રહી જેને કહી મેં "પ્રિયા;"

(વિષપાન.)

\+ \+ \+

ઓહો ! મોહજ મોહનું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ કયાં !
આંહીં બીજ વવાય છે વિષયને સૌ સ્થાનમાં મોહનાં ;
કાંટાળાં તરૂ તે ઉગી હૃદય કંઇ ભોળાં બિચારાં ચીરે,
કયાંહીં છે રૂધિરે ભર્યા ઉઝરડા, કયાંહીં ત્રણો ગાઢ છે.

(વિષયપાન.

\+ \+ ×

જીવવું જીવ લેઇને આંહીં એવી દિસે રીતિ !
કોઇને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ! !

(સારસી.)

\+ \+ \+

આ મ્હોટાઇ જગતની મને કાંઇ વ્હાલી નથી, હો !
મ્હારાં ઘેલાં મુજ હૃદયને દાહ્યલાંથી વધુ, હો !

(વૃદ્ધ માતા.)

નિઃશ્વાસ આ હૃદયના સહુ આગ ફૂંકી,
એ એકયનેજ જપતા સળગી વિરામ્યા ;
આ અશ્રુનુંય સહુ તેજ તહીં ગુમાવ્યું,
એતો મળ્યું નવ મળ્યું, નવ જાણતો હું?

(ઝેરી છુરી.)

× × ×

હું માં તું માં અરર પણ આ કાંઇ જૂદુંજ ભાસે,
ત્હારા મ્હારા પથ મહીં દિસે ભિન્નતા એક ઊંડી;
તું ચાલે છે સતત ગતિએ, કૂદતો ચાલતો હું
ધક્કા મારે કુદરત મને, દોરતી માત્ર તુંને ! !

(એક વેલીને.)

× × ×

અહીં પ્રત્યેક દાણાપર છુપ્યાં ખાનારનાં નામો
મગર પરવા પરાઈથી અ રે રે ! કોણ પરવર્યું ?

(કોણ પરવાર્યું)

× × ×

પ્રભુ શું તે આંહીં જગત પર છે કોણ કથવા ?
કહીં છે જે તેનું સમજી સ્ફુટ નામે દઈ શકે ?
'મને તેમાં શ્રદ્ધા', સમજી નિજ એ બોલ વદવા !
કહીં ના જ્ઞાનીએ કદિ પણ હશે હિમ્મત કરી ?

(અનાલાપી ગાન.)

× × ×

અ રે રે ! કેદખાનામાં મને આ ઇશ્ક સૂઝયો કયાં ?
ખૂદા એ નૂર બતલાવી દિલે ચીનગી લગાડી કાં !
ન જોયું કંઇ અગાડીનું ગયો ભૂલી પછાડીનું
અને ગાફેલાયે ન્હોર્યે વિના કૈં બાપ પસ્તાવું !

(વિના કૈં બાપ પસ્તાવું.)

જે સૌ ગયાં પ્રણયી એકજ પાઠ આપી,
તેનેજ પૂર્ણ શીખવી ગઇ તું'ય શું ? કે—
"દાવા ન હોય જગમાં કરીએ કૃપાના,
"પ્રીતિ, દયા, ક્ષણિક એ સહુ મહેરબાની."

(નિદ્રાને.)

નિહાળી વિચારી મુજ દીલ બની કાષ્ટ સળગે,
અહીં આજે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન અરે !
નહીં કાં રોણતો રૂધિર દિલનું હું નિરખીને ;
અહીં આ જે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન, અરે !

(કુદરત અને મનુષ્ય.)

નહિ નહિં પણ એવી વિશ્વની આર્દ્ર વૃત્તિ,
ધડમથલ અહીં સૌ જીવનાર્થે મચેલી ;
પ્રણય, રતિ, દયા, કે સ્નેહને ભ્રાતૃભાવ,
અરર, નહિ સહુ એ સ્વાર્થના શું વિભાગ ?

(વૈરાગ્ય.)

શું જાણે કે પરવશ થઇ આંસુ છે ન્હોરવાનાં !
શું જાણે કે હૃદય ધરતાં ધાજ છે લાગવાના !

(કન્યા અને ક્રૌંચ.)

શયતાન લેવા ઇશ્કની ગેબી બલાનું કયાં ચડયું !
કૈં ખાતરી કીધા વિના એ આતશે હું કયા પડયો !
મેં કૈંજ શંકા ના કરી યા કંઇ તસલ્લી ના થઈ,
મળી માહિતી મુજને હવે: "બાતલ જહાંથી હું થયો" !

(એકદરદાની.)

પ્રીતિ તણો નવ થયો, નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ ના, પણ નકી નબળાઇ આવી !
તું ચેત, ચેત, નહિતો નકી "ચોર" ભાઇ !
પ્રીતિ નીતિ : ઉભય ભ્રષ્ટ રહી ગુમાવી !!

(હૃદય ત્રિપુટી.)

પાસે જેવી ચરતી હતી આ, ગાય તેવોજ હું છું,
ના ના કોદિ તમ શરીરને કાંઇ હાનિ કરૂં હું.

(મને જોઇને ઉડીજતાં પક્ષીઓને.)

આહાહા, ઈશ્ક આલમનો હજારો રંગનો પ્યાલો !
જીગર આ એક રંગીને, અરે, ફરીયાદ શાની છે ?

(ફરીયાદ શાનીછે ?)

ત્રેવીશ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં,
વીતી અનેક દુઃખનીય પરમ્પરા ત્યાં;
શું તેટલોજ ઇતિહાસ હશે અમારો ?
શું લ્હાણુ કાલની મળી બસ એટલીજ !
મેં પ્રેમમાં તડફતાં મમ શાન્તિ ખોઈ,
આનન્દની મધુર પાંખ ન કયાંય જોઈ;
હૈયું કહે, જીવિત એમ જશેજ રોઈ,
શું લ્હાણુ કાલ ધરશે બસ એટલીજ !
કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી,
જોનાર જે હજુ અનન્ત યુગો તરીને,
તે આમ આજ દુઃખને દિનને ગણન્તો,
આંહીં પડયો, અરર, ચેતનહીન છેક !!

(જન્મ દિવસ.)

અહો, ઘોળી પીધું મધુર વિષપ્યાલું પ્રિય સખા;
હવે હું ભુલુછું જગત સઘળું તે લહરીમાંઃ
ધીમે ધીમે મૂર્છા મુજ મગજને ચુમ્બન કરે,
અહા ! હું ગાતો તે અનુભવી શકું છું સુખ હવે.

(વિષ પાન.)

ફૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
મ્હારાં ફર્યાં વરસ : જીવન બાગ સૂકયોઃ
એકેય બિન્દુ નવ ચોવીશ ચક્રમાંથી,
વા કોઇએ ન ઘટમાલ સમારનારૂં.

(જીવન હાનિ.)

કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાંખુ બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની!!

(આપની યાદી.)

માશૂક નથી મિસ્કીન છું : જહાંગીર છું મને!
ખલ્કની તમા નથી : સુલતાન છું મને!

(એક પ્રેમ.)

માયિક પ્રેમ તરછોડી અનલ હક્કનો તું કર દાવો:
બન્યુ રહે મસ્ત મસ્તાનું : મસ્તીનો તું લે લ્હાવો!

(મસ્ત ઇશ્ક.)

અવધૂતની માળા મહીં પાગ ફરી લાખો ગયા:
આ એક પારો ઝિન્દગીનો ફેરવી તું શું કરે!
અવધૂત હું તેને બળીલી એક પારામાં નહીં:
લાખો કહે, લાખો દઉં : પણ મંત્ર વિણ તું શું કરે!

(ખાક દિલ.)

રહે આબાદ તું દિલબર : અને ખંજર અને પ્યાલું!
અરે, પણ ઇશ્ક કરવાથી હમારે હાથ શું આવ્યું!!

(દગો.)

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન જોયું છો બને; જો એક યાદી આપની!

(આપની યાદી.)

એ પ્રેમ કયાં હૃદય ઉત્તમ જે બતાવે ?
કયાં છે અહં વિસરનાર રતિ જ હાંમાં ? !
કયાં કોઇ છે પડ સહુય બતાવનારૂં ?
આનન્દથી હૃદયનું સહુ આપનારૂં ? !

(ઝેરી છુરી.)

કરે જો કાંઇ તો સુખથી કરજે ને સુખી થજે,
પરન્તુ કાંઇ તું છુપચુ રહીને કરીશ ના ;
કરેછે સાચું તું જરૂર સમજી એમ કરજે,
નહીં તો પસ્તાવો દુઃખમય અગાડી બહુ થશે,
ફરજ ને પ્રીતિને તું દોરજે એક માર્ગમાં :
ધર્મથી પ્રેમ જૂદો ના, ફરજ એજ પ્રેમ છે.

(હૃદય ત્રિપુટી.)

મનુષ્ય ભૂલથી ભરેલું છે-અપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણતો એક પરમાત્માજ છે ભૂલદ્વારા અનેક અનુભવો આપણને થાય છે અને તે અનુભવોનું તત્ત્વ મેળવી વૃદ્ધિ પામતાં જઇયે છઇએ. પૂર્વના પ્રારબ્ધ-સંસ્કાર પ્રમાણે મનુષ્યને સ્થિતિ સંપાદન થાય છે શરીર અનેવૃત્તિ, સાધન અને સંગાતીઓ વગેરે સર્વ અનુભવનાં દ્વાર છે, અને તેમાંથી પૂર્વના સંસ્કારાન્વય મનુષ્ય રસ્તો કાઢેછે અને આગળ વધે છે પ્રકૃતિને કબજે લેવા પુરૂષ પ્રબલ સતત મથ્યાજ કરેછે. આવા વિગ્રહને લઇનેજ મનુષ્યદેહને કુરૂ ક્ષેત્ર એવું નામ આપેલુંછે. વિગ્રહનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી, અનુભવ કરી, તેમાંથી વિજયવાન શીગતે થવાય એ જાણવું સરલ નથી. સામાન્ય મનુષ્યોને એકનો એક અનુભવ અનેક વખત થાય છે, પરંતુ તેમાથી કાંઇ પણ સાર લઈ શકાતો નથી, તો પછી પોતાના અનુભવનો લાભ અન્યને આપવાનું તો ક્યાંથીજ બને ! પરંતુ સંસ્કારી મનુષ્યો પોતાના સત્ય સ્વરૂપનો, કડવા પણ થોડા અનુભવોથી અપરોક્ષ કરી લઈ, દુનિયાના વહાણની દીવાદાંડી બનેછે. પોતાને મળેલા અનુભવોને તે એવી તો સારીરીતે બતાવી શકેછે, કે તેમાથી ઘણા મંગલ રસ્તાઓ યોજાય છે. વળી એઓ જીવન-વ્યાપારમાંથી મહાન્ નિષ્કર્ષ કાઢી શકેછે, સૃષ્ટિ-લીલાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી શકેછે, અને એ સર્વને મનુષ્ય જીવનના હેતુ પરત્વે યોજી શકે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એજ આપણાં ધુરધંર શાસ્ત્રો અને સાહિત્યઃ અને આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પરાયણ તેજ મહાત્માઓ, સંતો, મંત્ર-દ્રષ્ટાઓ અને કવિઓ વગેરે. એવાઓની માનસિક સૃષ્ટિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે, કેમકે એઓના જન્મનો હેતુજ એ હોયછે. અને એથી એ પ્રવૃત્તિ એમનામાં પ્રધાન હોય છે એવાંઓને જ્યારે કર્મના કોઈ ગહન નિયમાનુસાર, તેનાં પૂર્વનાં વિચિત્ર કર્મનું ફળ ભોગવતાં આપણે જોયે છીયે ત્યારે તેને યોગ-ભ્રષ્ટ મહાત્મા કહીયે

છઇએ. અને તે વાસ્તવિક છે. કેમકે એમની માનસિક સૃષ્ટિ સાથે જ્યારે આપણે તેનું સ્થૂલ -જીવન સરખાવીએ છઇએ ત્યારે તેમની ઉચ્ચ ભાવના અને યોગ જોઇ શકાય છે.

કલાપીનું જીવન પણ કંઇક આવુ હોય એવી મ્હારીનો દૃઢ માન્યતા છે. કલાપીના આંતર-સંસ્કાર શિવાય કલાપીની વ્યવહારીક સ્થિતિ કોઈ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચ્ચીશ વર્ષની ટુકી વયમા-અને તેમા પણ બચપણના અને શાળાનાં અભ્યાસનાં સોળ-સત્તર વર્ષ બાદ કરતા, માત્ર સાત આઠ વર્ષમા એમણે લગભગ પંદર હજાર પંક્તિ ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે શિવાય મ્હોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય-લેખો સત્યાત્કૃષ્ટ ભાવના પ્રેરે તેવા અને બ્રહ્માન્ડના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક શૈલીથી બોધનારા લખ્યા એ થોડી આશ્ચર્યની વાત નથી ! પરંતુ એથી પણ વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે આત્મ નિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતા, એને એ સત્ય-ભાવનાઓનો સ્વાનુભવ કરતાં કરતાં, છેવટ એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોચ્યા હતા કે, જો એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત હયાત રહ્યા હત તો, એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાંને આપી જાત એમ હું તો ખાત્રી પૂર્વક માનુછુ. એમનું સાધુ-જીવન મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ તર્યા કરેછે મ્હારી માન્યતાને અનુમોદન મળે એવુ ઘણુ ઉપર કહેવાઈ ગયુછે, તોપણ પરિપાક કાલના ખાસ મનન કરવા યોગ્ય લેખોમાથી થોડા ફકરા અહીં બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે.

\+ \+ \+ \+

" અહો ! આ શરીરનો હૃદય એ તે કેવો ભગડો? કવિઓ કે ફિલોસોફરોએ તેને માટે કહીંજ કહ્યુ નથી—કહી શકયા નથી-જોકે તેઓનું યત્ન તેનેજ પૂરૂં બતાવી દેવાનુછે,- બધા જે જે વખણાયછે તે માત્ર વધારે ઓછા એ પ્રયત્નમા નિષ્ફલતા મારેજ."

(તા ૧૩-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

× × × ×

" સ્નેહી સંસાર-વ્યવહારમા મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ-પણ આત્માને તો મદદગાર થઇજ શકે, અને તેથી દુનિઆદારીના મતભેદથી આત્માના સ્નેહને વિક્ષેપ ન થવો જોઇએ."

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

\+ \+ \+ \+

' સૌમા-વૈભવમા, પ્રભુના પ્રેમમા-ઉંડુ ઉંડુ ઉતરી જવુ એ સૌનું રસપાન કરવું', એ આ વખતે મને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યુછે જાુદા રહેવું અને સૌમા પચીજવું એ શીખવું મને ગમેછે પણ તેમાં પણ આ વખતે કાંઇ નવું હું જોઉછુ. " * * *

(તા. ૩-૧૨-૯૫નું પત્ર)

\+ \+ \+ \+

" ઉપયોગી થવું પણ આસક્ત ન થવું. "

× × × ×

" આ બ્રહ્માન્ડનું શરીર ઘડ્યું છે, પણ હૃદય કોઇ અન્ય બ્રહ્માન્ડને યોગ્ય ઘડાયુંછે "

\+ + +

" કવિતા અને ફિલસુફી એ શંકાથી વિશેષ શું છે ? "

\+ + +

" આજે એક સારો કાયદો છે તે કાલે જગતને બગાડનારો નીવડેછે "

\+ + +

" કોઇને પણ કુદરતને નારાજ કર્યા શિવાય તિરસ્કારી શકાય નહિ "

\+ + +

" કવિને પોતાના જન્મ કરતા પોતાનું મૃત્યુ વધારે પ્રિય છે "

× × × ×

" દુનિયાની લુચ્ચાઈ સમજનાર દેવ નથી , લુચ્ચાની લુચ્ચાઇમા પણ ભલાઈ જોઈ જે છેતરાય છે તે દેવ છે "

" ભૂલનો પૂરો અનુભવ લેવા માટે——ને હું ચાહતા મને છેતરાઉ "

" ઇશ્વર પદાર્થોનો સંગ ત્યાગતો નથી પણ પદાર્થો ઇશ્વરનો સમાગમ ત્યાગેછે "

" વ્યક્તિની દરકારથી સ્વર્ગના રાજ્યનો ત્યાગ કરી ક્ષણિક દુનિઆની ગાદી મેળવાયછે "

" સ્નેહિઓ ! હવે તમને શું કહું ? રાજ્યકાજમા હજારો આફતો આવી પડે, વિપત્તી કોશીશો થાય, દારૂણ દુઃખ સહેવા પડે, પણ તેથી આ શરીરના લોહીનું એક ટીપું પણ અવટાશે નહીં, પણ જ્યારે તમે આ મધુકરનો ત્યાગ કરશો ત્યારેજ તેનું મૃત્યુ છે "

(નોટ-બુકમાંથી.)

મ્હારો એક ખવાસ રસોયો મને " ટીંકુ " કહે તે હું સહન કરી રહ્યો + + + મ્હારી સાથે રહેનાર —— અને સર્વ એકજ મંડળ હતું મને કોઇ સલાહ આપે તેમ

ન હતું, છતાં મેં યત્ન જારીજ રાખ્યું હતું. સાત પૂરાં વર્ષ હું "દાબ" માં- વાદળમાં ઘેરાયો રહ્યો. આજ જંગલમાં ઉડતા ચંડુલ જેવો સ્વતંત્ર છું "દાબ" પરતંત્ર અવસ્થામાં પણ સુખી અને ખુશી રહેતો, આજ પણ તેવોજ છું. + + હું દુઃખ ગણતો ન હતો પણ દુઃખપર દુઃખ પડતાં તેમ તેમ મનુષ્ય હૃદયની ચિકિત્સા જોનાર વૈદ્ય બની હસતો હતો. દુનિયાનાં દુઃખ મ્હારી હૃદય પાસે આવતાં નહોતાં, અને ભાલાના ઘા ફૂલ જેવા લાગતા. મને દુઃખ આપનાર ભાલાના ઘા માત્ર કોમળ પ્રેમ-પુષ્પનાજ ઘા હતા, તે હું સહી શકતો ન હતો, અને તેજ દુઃખે આ શરીરને,——બે દિવસમાં ચઉદ શેર ઓછું કર્યું હતું।"

(એક પત્રમાંથી.)

"હાલ કારકુન વર્ડ્ઝવર્થમાંના લાલ લીટીવાળા કકડા ઉતારે છે. 'The Useful Ideas of Wordsworth' એ કે એવા કોઈ નામવાળું પુસ્તક છપાવવા વિચાર છે. જે જે લેખક પૂરો વંચાઈ રહે તેના ઉત્તમ વિચારો આ પ્રમાણે પુસ્તકના આકારમાં બહાર મુકવા વિચાર છે. એથી ઘણો લાભ છે. નિયમ એવો રાખવો જોઈએ કે પ્રુફ-શીટસ જાતેજ તપાસવાં. દરેક કકડો ઘણી વખત આગ થવાથી નજર નીચે નીકળી જાય, અને એ વિચારો કદી ન ભુલાય તેમ હૈયામાં ચોંટી જાય. વળી બીજાઓને પણ એવા વિચારો વાચવાથી લાભ છે.

"એમર્સનતો આખો લાલ લીટીનો બનેલો લાગે છે। ક્યાં લીટી તાણવી એ સુઝતું નથી!"

(તા. ૧૪-૬-૯૬નું પત્ર.)

આ કાર્ય મેં હાથમાં લીધું છે પરંતુ કલાપીની આ ઈચ્છા અને તે સાથે કલાપીના સાહિત્ય સંબંધે જે કાંઈ કરવા જેવું લાગે-મ્હારા વિચાર પ્રમાણે ઘણું કરવાનું છે-તે સર્વ આ સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડી લેવું એ પરિષદનો ધર્મ-કર્તવ્ય છે એમ હું માનું છું. આ લેખમાં આપવામાં આવેલ છે તે શિવાય પણ બીજી ઘણી બાબતો આપવી રહી ગઇ છે, કેમકે આ લેખ લખવાનું અને છાપવાનું કાર્ય માત્ર એકજ અઠવાડિયામાં કરેલું છે અને તેથી બહુ ત્વરા કરવી પડી છે, એટલે લાચારીએ ઘણું મૂકી દેવું પડ્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ માટે લખે છે કે :—

"તે મ્હારો એક "વ્હાલો ભાઈ" ગયો. મણિભાઈ ગયા. હવે આપણે એમને અહીં મળીશું નહિ. આપને આ સમાચારથી શું થશે તે આપજ જાણશો અને મને શું થાય છે તે હુંજ જાણું છું."

(તા. ૨-૧૦-૯૮નું પત્ર.)

" મણીભાઇને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મ્હારી પાસે કશી ભાષા નથી. કવિતા તો ઓલવાઈ ગઈ છે "

(તા. ૧૯–૧૦–૯૮નુ પત્ર.)

" મણિભાઈ દ્વિવેદીનો સ્વર્ગવાસ એ આ પત્રનું મૂળ છે

" પરંતુ મણિલાલ વિશેષ વ્યવસાય ન હોવાથી કે પ્રભુ જાણે શાથી એઓ આ હૃદયની બહુજ પાસે આવ્યા હતા હુ એમને મિત્ર કરતા ગુરૂ વિશેષ ગણતો હતો + + હુ મ્હારૂ હૃદય એમને કહી શકયો હતો. અને એઓ દોરે ત્યા થોડુ ઘણુ દોરાઈ શકયો હતો "

(તા. ૧૧–૧૦–૯૮નુ પત્ર)

તારીખ ૨૫–૨–૯૮ના પત્રમા લખે છે કે—

" પહેલી તારીખે હુ વેજીટેરીન અને ગીટાટલર થયો હવેરા ફલાહારી અને દૂધાધારી થવા માટે પદરેક દિવસ પછી વાત—

" અરજી દર કેદી થનારો કેદખાને ઠીક છે '

હવે આપણે કલાપીના છેવટના એક બે અપ્રસિદ્ધ લેખો તપાસી જઇએ, કે જેથી એમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને એમનું આત્મ નિરીક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાશે, અને તેની સાથે એમનો અંતિમ હેતુ સમજી શકાશે કેમકે ગોપીચંદ અને વિક્રમ, બહુ અંશે એમનુ પોતાનુજ ચરિત્ર નિરૂપણ કરનારા અને એમની પોતાનીજ માનસિક સૃષ્ટિ બતાવનારા પાનોછે

" આ પુસ્તક વાચ્યા પછી મ્હારા અગાઉની માન્યતાનેજ વધારે પ્રકારે મળતા હુ અત્યારે જે માનુછુ તે પ્રમાણે આપણે માટે પ્રભુ એવુ કાઇ ભકિત અને જ્ઞાનથી જુદુ છેજ નહિ ભકતમા કાઇ નથી અને નથી કાઇ ઇષ્ટમા, પણ જે ચમત્કાર, રસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાઇ છે, તે ભકત અને તેના ઇષ્ટ વચ્ચેના કે જ્ઞાની અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભકિત અને જ્ઞાનના પ્રવાહમા છે આમ છે, કેમ પ્રભુ એક સ્થાને નથી પણ જ્યા જ્યા જેટલું પ્રભુ જેવુ ત્યા ત્યા તેટલો એ છે "

\+ + +

—"વિશ્વનો માર્ગ એ તૃપ્તિનોજ માર્ગ છે માનવી વ્યષ્ટિ વ્યષ્ટિથી તૃપ્તિ (Satiety) પામતું પામતું સમષ્ટિમય થતું જાય છે, પછી બ્રહ્માન્ડમય થાય અને તે ઠાઠ સઘુ અંતે છીછરૂ લાગતા પોતામાજ સમાઇ જાય આત્મામા એટલે પરમાત્મામાજ પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો વિહાર છે "—

× × ×

—"સ્વિડનબૉર્ગે કુદરતથી જુદા એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી ફિલસુફોને માટે નરકજ નક્કી કરી રાખે છે. બિચારા હર્બટ સ્પેન્સરની એ ગતિ થાય એમ મ્હારૂં હૃદય તો નથીજ માની શકતું પ્રભુ એવો ઘાતકી તો નહિજ હોય." —

\+　　　　+　　　　+

અત્યાર સુધી ઘણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું એમ, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણમાં આવ્યો એમ માનતો આવ્યો છું 'ગોપી' એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઇ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું 'ગોપી' એ ભાવનામાં રમતી, નિશાવતાની, સ્વાર્પણની, જે પૂર્ણતા સમજાઇ છે તે હજુ સુધી તો મને સ્વિડનબૉર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઇ નથી."

×　　　　+　　　　—

"વિશ્વ સ્મૃતિમય નહિ પણ આશામય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણીઓજ રહે છે જેને જૂનું છોડી નવામાં જવાને ગમતું નથી. અથવા વધારે સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી. અને નેવાંને પણ પ્રસડાયા વિના ક્યાં ચાલે છે ?"

"વળી ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ દોષ નથી કેમકે સ્થૂળ જાતી સ્નેહ નથી એટલે તમારે મણીભાઇ કે મકરંદ સાથે સબંધ રાખવામાં પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ! ત્યાંની તો વનસ્પતિ પણ એવાજ સખા ભાવમય લગ્નમાં છે."

×　　　　×　　　　×

"પણ ભોકતા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે ભ્રષ્ટ થાય છે. ત્યારે કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મ માત્રનો અગ્રિમ અને અંતિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઇએ."

—"આંટીને પ્રસંગે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પછીજ અન્ય સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ થઇ શકે એવો સ્વિડનબૉર્ગનો આગ્રહી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો, પણ સ્વિડનબૉર્ગ દુનિયાંને બહુ ઓળખે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીકળી લૂટ કરવા લાગી જાય છે, અને કાશીપુરીના તટ પર દાન કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમાંથી ગરીબડાં માછલાં મારવા લાગી જાય છે"—

\+　　　　+

—'જે મોટું હૃદય સામ્ય મેળવવાને સ્ત્રીઓ ઉમેદે છે એનો ભૂલજ કરે છે, કેમકે આ માંસના લોચા વાળા અસ્થિ-રૂધિરમય શરીરમાંથી પોતાને યોગ્ય હૃદય શોધી કહાડવું એ બહુ સંભવિત નથી."

\+ + ×

"વળી જે સ્ત્રીને આપણે પત્ની કરી શકીએ, જે સ્ત્રીને આપણે અનંતા સુધી સ્વીકારી શકીએ એવી એકપણ ભાગ્યેજ અહીં તો મળી આવે છે. અને જેને એવી વળી મળી આવે એમ લાગે છે તે તો ગુલાબી ચ્હેરો અને તાજા રંગની પાછળ ભમનાર વ્યસનીયા રીતજ છે. હું આમ કહું છું કેમકે કૃષ્ણને છોડી હવે દુનિયાદારીમાં આવવાની જરૂર છે, અને એ તરફ દૃષ્ટિ ન જાય તો મ્હારા આ વિચારો અનેકને ભ્રષ્ટતા તરફ દોર્યા વિના નજ રહે કૃષ્ણલીલામૃતનાજ કેટલાક પંથ જેમ હાલ એ લીલાને પોતાના સ્વાર્થમાં દોરી જઈ ભ્રષ્ટ થાય છે એ અમૃત રસમાં પોતાના હાથ ગંદા કરી બોળવાથી જેમ એ રસની આખી બરણીનેજ બોળવી નાખે છે તેમ બન્યા વિના ન રહે, મ્હારે જે કહેવાનું છે તેથી ઉલટુંજ સમજાયા વિના ન રહે. એક સ્ત્રી ઉપર બીજીને ઉમેદવાર નાખે છે તેણે આ સવાલ પોતાના હૃદયને પૂછવોજ જોઈએ—'હું એ બાવા માટે મ્હારૂં શિર આપી દેવા તૈયાર છું ?'"

એનું ઉત્તર હકારમાં મળે, અને તે મોહ રહિત સ્થિતિમાંથી મળે તોજ આગાડી કંઈ પણ ગતિ કરવી યોગ્ય છે. અને એમ ન બને તો તો એ સ્ત્રીના બહેની એક બંધુભાવ સિવાય-ની દૃષ્ટિ પણ નરકનીજ જનેતા છે. સ્થળ વાસનાથી કોઈ સ્ત્રી સામે જોવું એ તેની સાથે વ્યભિચાર કર્યા બરાબર છે, અને તેટલાથીજ તે મોહનો કીડો નરકનો અધિકારી થઈ ચૂકે છે. અને એટલું તો બહુજ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સર્વ સ્વાર્પણની તૈયારીઓ ઘણી વખત જેવી દેખાય છે તેવી ઘણી વખત હોતી નથી. વળી લગ્નનો હેતુ સ્થૂલેચ્છાઓની તૃપ્તિમાં નથી પણ સૂક્ષ્મ બનવામાં એટલે પરમાત્મા પાસે જવાના યત્નમાં છે. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે એક દંપતી પણ સ્થૂલ વાતોને દૂર કરી દઈ સૂક્ષ્મ ભાવનાઓનાંજ લ્હાણાં લેતું રહે એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે."

\+ + +

"પરમાત્માની સામે વિરોધી હોય એવો અંધકાર કે એવું કાંઈપણ હોઈ શકે ? અર્થાત પ્રભુકૃતિમાં એટલે વિશ્વમાં બે બળ સામ સામે હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ હોઈ શકે ? હોય તોપણ સમાન બળના હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાહ વૈરી હોઈ શકે ? બે વૈરી સમાન બળના હોઈ શકે ? એક પ્રવાહ વિના બીજો પ્રવાહ નહીં શકે ! વિશ્વ કેમ ચાલે છે ! પરમાત્માના પ્રવાહ સામે તે પ્રવાહથી ઉલટ રહેતા એમ ધ્વંસ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અંધાર, રાત્રિ, સ્વસ્નેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઇ શકે ?'

\+ + +

" વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ ક્રિશ્ચિયાનિટિ માતા પોતાની દયામાંજ દૃષ્ટિને એટલે દુર જવા હજુ દેઈ શકી નથી, ત્યારે ન્યાયરૂપ વેદાંત પિતા વધારે તટસ્થ હોતાં પાસેની વાતોમા વહેલો પરવારી લેઈ જરા વધારે ઉપર જઈ શકયો છે. જેમાં વિહારથી પુર્ણ તૃપ્ત થઇ ગઈ તેનાં ગીત ગવાતાં નથી.

ભેદભાવના એ મીઠાશમા ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મ્હારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે-બંધુ ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મળ ભાવના આર્યહૃદયમાં ઉપ્મા રોપી ગઇ છે જે બીજી કોઈપણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી. "

(સ્વિડનબોર્ગના ધર્મ વિચારો અને તે સંબધી થોડીએક ચર્ચા ' આંધી ')

\+ + +

તોળલ—છુપું રાખવાનું મન થાય એજ પાપ; એ પાપનો પહેલો દોસ્ત અને સૌથી મ્હોટો. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ઘણાં જાણી જોઈને ખોઈ દે છે, અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માંછલું પાણીમાં તરસથી મરી જાશે એ વાત તે કયાંઈ સાંભળી છે ? પણ માંછલાંથી માણસ વધારે મુર્ખ બની શકે છે. કરોડો બીચારા ભોળાં એવી ગફલતમાં પડી જાય છે ! કાંઈ ત્હારો એકનોજ આ દોષ નથી. જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થ પરાયણતા, આ વ્યષ્ટિપ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તુટવી જોઈએ. પછીનું પ્રભુનુજ બાળક છે અને પ્રભુના બધા વારસાનો હકદાર છે.

(જેસર અને તોળલ –૫-૧૨-૦૭.)

\+ + +

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઇ વ્હાલાંને હાથે ઝેરનો પ્યાલો પી મરી જવામાં વધારે મજા; અને એ અજરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી આસ્પાસ જોયા કરૂં એ વધારે સારૂં.

\+ + +

મેનાવતી—સુંદર સ્ત્રીઓ સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઈ ત્હારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર કેમ ?

\+ × +

—રાજ્ય ખાતર કે પરોપકારની ખાતર નહિજ !–વિચારીને ઊત્તર આપજે. !

\+ + +

—હું જાણતી હતી કે તું રાજા નથી. નહિતો મને આજેઆ વિચાર આવત નહિ. આ તો માત્ર તારા આ સુંદર શરીર ને અમર બનાવવાની ઈચ્છાથી; એમ હોત તો હું તેને રડીને વિનવત અને કદાચ તું તુરતજ તૈયાર થઇ જાત.

\+ \+ \+

—યોગી પ્રભુને માત્ર અનુસરે છે ત્યારે રાજા પ્રભુને અનુસરીને બીજાને અનુસરાવે છે. યોગી થયા પછી રાજા થવાય છે.

\+ \+ \+

—બાપુ દુનિયાદાર વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ હિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજા પોતાની મારફત વહતું પરમાત્માનું તત્વ અન્યને જોતો જાય છે અને પાતો જાય છે. યોગી તો એક પુષ્પ જેમ અજાણતાં સુગંધને વહાવે છે, તેમ તે તત્વને વહાવે છે, પોતાથી શું હિત બન્યું તે જોઇ શકે નહિ તો ગજા વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. રહેવુંછે તે તું કરી જો, એક વર્ષ

\+ \+ \+

—બાપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો, પણ રાજા રહેવાને નહિ. રાજ્યમા ત્હારૂં લક્ષ નથી કે થશે નહિ, અને 'અતો ભ્રષ્ટ તતો ભ્રષ્ટ' રહે એ બહુ મ્હોટી હાન છે. ત્હારે માટે જે ઉત્તમ છે તેને તું ચહાતાં શીખ.

\+ \+ -

—ત્યારે તને આ રોગ અપક્વ યોગમાંથી લાગ્યો છે. હું કે તું એ એ જાણતા નથી. પણ ત્રીકાળદર્શિ દેવ જલંધર જાણે છે. પેલા ઋષિ જે બે મચ્છને ક્રિયા કરતાં જોઇ યોગમાંથી ચળીગયા હતા તેના જેવીજ કાંઇ ત્હારી પણ હકીકત છે. તેમાં કઇજ શંકા નથી. તું રાજ-દંડ લઇને આવ્યો નથી, પણ માત્ર બે વાત લઇ આવ્યો છું: એક પેલી યોગીની જમાત અને બીજી તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને અહીં ખેંચી લાવ્યુંછે તે અહીંથીજ શી રીતે જશે?

÷ \+ \+

—ત્યારે તું બેટા, ઘણું પડયો છે. અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની વાતોને દૂર કર, ચેત નહિતો ચેતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગ-ભ્રષ્ટ-આત્મા! જે અનુભવથી તું હિતની આશા ગણે છે તે શાનો અનુભવ! ભ્રષ્ટતાનો નહિજ. પણ ત્હારો યોગ હજુ જેવો તેવોએ પ્રકાશે છે તેના તણખામાંથી અજાણતાં પણ ત્હારો ઉદ્ધારનું

શોધે છે. માત્ર ભ્રષ્ટતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી? તું છેતરાય છે, એટલુંજ કાર્ય તૃષ્ણા તો કરે છે. **તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે.**

\+　　　　　+　　　　　+

—"શાન્તિ તો ભાઇ, તું ખોઇનેજ જન્મ્યો તે હું શી રીતે આપી શકું? તેં ખોયું તે તું મેળવજે, તુને ગુરૂ પાસે મોકલી શકું અને ગુરૂ પણુજે મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકે.

(ગોપીચંદ અને મેનાવતી.—૧૦-૨- ૧૯૦૦)

\+　　　　　+　　　　　+

ભર્તૃહરિ—　×　×　તાત, ગુરૂના આશ્રમમાં ઉજાશ અને અંધકારની કાઇ જૂદીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હું તો હજુ એક છેક ન્હાનો છત્રાસુછું, છતાં **માળવામાં** હવે મ્હારે માટે સુખ ફરજ કે કાંઇએ નથી.

\+　　　　　+　　　　　+

—બાપુ, આ વનફળમાં, કે કોઇ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાડુમાં જે સ્વાદ છે તે **પિંગળાની** રસોઈમાં ન હતો.

\+　　　　　+　　　　　+

—ખરૂં કહુંછું, **વિક્રમ** ! હું રાજા થવાને યોગ્ય ન હતો, પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું રાજા થવાને જન્મ્યો ન હતો, પણ **વિક્રમ**! હું જેવો મને માનતો હતો તેવો સૌન્દર્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સ્નેહી થવાને યોગ્યજ ન હતો. જો હું ખરો ત્યાગી થઇ શક્યો હોતતો અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત. ગુરૂ દેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમરતત્વની ચાવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ કલ્પનીની પણ અપેક્ષાજ રહી ન હોત. **માળવા પિંગળા** અને **વિરાગ** એ ત્રણમાંથી ગમે તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમર ફળ આપ્યું હોત.

\+　　　　　+　　　　　+

——નહિ **વિક્રમ** હું ભૂતકાળની વાત કરૂંછું તે ભૂલી જા નહિ. અત્યારે તો હું **જડ-ભરત** થવા ઇચ્છું છું. એ એક ક્ષણ હતી કે જેથી હું **જનક** બની શક્યો હોત કે જે બનું છું તે બનવા આંહી આવ્યો હોત. હૃદય હવે તો આ તરફ ઢળ્યું. હું તેને એમ ઢળવા દઇશ. બાપુ **જનક** ! અને **જડભરતમાં** એકજ રૂધિર હતું, એકજ જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભંગ થાય છે, ત્હારો ચ્હેરો ફિક્કો બની

જાય છે, પણ શાન્ત થા, તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાઇને જડભરત બનતાં જે કાર્ય જાગે તે કરતા બહુ મોટાં કાર્ય તને જનક બનતા જશે. ભાઇ. રાજા થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને હું પણ અહીં રહીને તેનોજ ઉપાસક છું.

+ + +

——હું મ્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાજ પ્રવૃત્ત છુ સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમા સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે અમે આળસુ નથી, પણ દુનીઆ તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ધડમથલને ક્ષમા આપીએ છઇએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુજ કહેવાનું છે. હવે તો રાજ્યની વાતને જવા દે ત્હારો એ પ્રયાસ વ્યર્થ છે વિક્રમ

+ + +

——શાબાશ, બેટા ! તું અર્ધ વાતનો સમજી ગયો હવે રાજા થવાનો નિર્ણય કર અને ત્હારો ખેદ દૂર થશે મ્હારૂ નિર્માણ સન્યસ્તમાં છે, ત્હારૂ નિર્માણ રાજ્યમા બન્નેનું છેવટનું નિર્માણતો એકજ છે

(ભર્તૃહરિ અને વિક્રમ.—૯-૨-૧૯૦૦)

+ + +

જલંદર—બેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ, એવા કોઇ પદાર્થમા નથી પણ શાન્તિ વિવેકમા છે

+ + +

——રાજ્ય અને વૈભવ ત્હારી પ્રકૃતિ હતી, વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો, પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવુ મેનાવતી ક્યાથી અપાવી શકે ?

+ + +

——અને એવો ભય પણ શા માટે ? વત્સ ! તું અહીં પણ શું નથી દેખતો ? નિર્ભયન થવાય ત્યા સુધી યોગી ભયમા રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરવુ ઠીક નથી. વિવે_ કથી પ્રકૃતિને વશ જવામા ભય નથી. ભય પ્રકૃતિનુ ખુન કરવામા છે

(જલંદર અને ગોપીચંદ.)

+ + +

કલાપીનો છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે હતો, પરંતુ દૈવ યોગે એનો અમલ ન થઇ શકયો. નીચેનું પત્ર લખાયાની તારીખથી બરાબર એક માસ અને બાર દિવસે એઓ વિદેહ થયા!

+　　　+　　　+

"હું બધા રાજાઓ માટે કાંઇજ કહી શકતો નથી. માત્ર મ્હારે માટે કહી શકું"

"મ્હને મ્હારે પોતાને માટે એ વિચારમાં કશું પાપ હોય એમ લાગતું નથી. અને અધર્મ હોય એમ પણ લાગતું નથી."

+　　　+　　　+

"હાલ વેપારી થવો જોઇએ કે અન્ય કાંઇ હોવો જોઇએ, તે રાજા જન્મે છે, અને રાજા થવાને યોગ્ય હોય તે અન્ય કાંઇ હોય છે એવું મને લાગે છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે"

"હું અહીં રહીશ કે જઇશ તેથી કાંઇજ થવાનું નથી, તોપણ એટલેજ વિચાર કરી ચાલયા જવું એ યોગ્ય નથી."

+　　　+　　　+

"બધું જોતાં સરકારી રાજ્ય સારૂં છે, અને વસ્તી માટે અને રાજ્ય માટે મેનેજમેન્ટ ખોટું નથી. ઘણાં રાજ્યોને તો સરકારી મેનેજમેન્ટ થવાની ખાસ જરૂર પણ છે અહીં પણ તેમજ છે એ હું કહેતો નથી, પણ એટલું તો મને લાગે છે કે મારી ગેરહાજરીથી કશી હાની નથી."

'જેનું મન કાર્યમાં નથી, જે કાર્ય જોઇ શકતો નથી, જે કાર્ય જોવા ઇચ્છતો નથી એવા અન્ય રીતે ગમે તેટલા સારા રાજાના કાજ કરતાં સરકારી રાજ્ય આવે એ ન્હાનીજ હાનિ છે."

"પ્રથમતો રાજ્ય હમેશ માટે છોડી દેવાની ધારણા હતી. આપનું પત્ર આવ્યા પછી એ વિચાર ફેરવ્યો છે. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય છોડવું. પછી એમ લાગે કે મને જંગલમાં વાંચવા લખવાનું તેમજ રાજ્યમાં રાજ્ય કરવાનું સરખુંજ સુખરૂપ છે તો પાછું આવવું એ લાગતું સહેલ નથી. અને એમ લાગવાની જરૂર પણ નથી."

"હું બીજી વાત કહીશ; મને એમ લાગે કે મ્હારો સ્વભાવ રાજ્ય-કર્ત્તાને યોગ્ય થઇ શકયો છે તો પાછું આવવું. આમ થવાથી પાછળ રહેલા "કાર્યભારી મેનેજર" સાથે તેમજ પ્રજા સાથે મ્હારો અમુક સબંધ રહી શકશે, અને તેટલાં વર્ષ પછી ઇચ્છાજ પાછું આ-

વવાની થાય તો પશ્ચાત્તાપ કરવાનું રહે નહિ. જો કે હમેશ માટે રાજ્ય છોડી દેતાંએ મને મ્હારી પોતાની ખાતર રાજ્ય કરવા પાછું આવવાનું મન થશે એમ હું ધારી શકતો નથી કોઈ દુઃખથી, કોઇ ક્ષણના વિચારથી હું રાજ્ય છોડી જતો હોત તો એ ધારતી રહેત. પરંતુ એમ નથી."

'મને કાંઇ પણ વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી ત્યારની આ ઇચ્છા છે, અને અનેક ઇચ્છાઓ-વિચારો ફરી ગયા છતાં તે તેને તેવીજ રહી છે, વધતી ગઇ છે: એટલે આ ધારણા એક તોર જેવી નથી તો પણ અમુક મુદત પછી પાછું આવવું છે, એ વિચાર રાખીને જવું એ વધારે ઠીક છે. મ્હારી પ્રજા સુખી રહેશે, પછું અવવાની જરૂર નહિ લાગે તો પ્રભુની કૃપા; નહિતો પાછો આવીશ. ને કાળે આપ કહેશો તેમ કરીશ એ પણ અત્યારથીજ ખાત્રી પૂર્વક કહા શકુંછું. અત્યારે આપ મ્હાન વિચારથી ઉલટા વિચારના હશે તો અત્યારે પણ નાસી જવાનો નથી. પરંતુ તેમા એક ભય છે મને માફ કરશે. પરંતુ મને લાગે છે તે કહીશ. મને એ કહેતા સંકોચ પણ થાય છે, છતા મ્હારે એ કહેવુ જોઇએ. આપ મને કહેશો તો અહીં રહીશ. એ વિચારને કાઢી નાખવા પણ યત્ન કરીશ હાલ એ વિચાર દૂર પણ થઇ શકશે.'

"પરંતુ એ વિચાર કયારે ફરી આવશે, અને જ્યારે ફરી આવશે ત્યારે આટલો વિચાર કરવા હુ રાહા જોઈ શકીશ કે નહિ. એ હું ખરેખર કહી શકતો નથી ઘણી વખત મને એવું પણ લાગી આવે છે કે, હુ એક વખત તો રેજન્સીમા લખી નાખું. પછી મને કોઇ રોકવાનું નથી. એકાદ વખત આશરે અઢીક વર્ષ પહેલા હું લખવા પણ બેઠો હતો"

+ + +

કદાચ હું દુનિઆ બહારની વાતોમાં સાચોજ વિચાર કરતો હઇશ. (જો કે હુ તો નથી માનતો.) તોપણ તેથી હું અમુક કાર્યપર રહી શકું તેવી મ્હારામા યોગ્યતા માનવી એ ભૂલ છે. દુનિયાની વાતોમાં પણ સાચુંજ વિચારતો હોઉં, તો તેથી પણ કાર્યમા મ્હારી કહી યોગ્યતા માની લેવી એ ભૂલ છે."

'વિચાર કરનારાં અને કાર્ય કરનારાં માણસો એ બે જૂદીજ જાતિનાં માણસો છે. વિચારનારાંના બધા વિચાર કાર્ય કરનારને અનુકૂળ નથી હોતા. એકને દેશ-કાળ સાથે બહુ થોડો સબંધ છે. અન્યને પગલે પગલે દેશ કાળનો વિચાર કરવો પડે છે. એક જાતિના માનવીને અન્ય જાતિના કાર્યમા યોજવો એમાંથીજ સહુથી ખરાબ વર્ણ—સંકરતાનો જન્મ છે; જો વર્ણ-સંકરત્વ આત્માનું છે."

"એ બન્ને જાતિના વિરોધને એક બનાવનાર જનક જેવા બધાન્ય થઇ શકે એ આશા બહુ માનવીમાં અસ્થાને છે."

"હું રાજ્ય છોડીને બુદ્ધ જેવો નથી બની શકવાનો, તેમ હું રાજ્યમાં રહીને જનક જેવો નહીં બની શકું. મ્હારા જવાથી જે હાનિઓ લાગતી હોય તે મ્હોટી અને નિત્ય રહે તેવી ન હોય તો મને જવા દેવો એ ઠીક છે."

+　　　　+　　　　+

"નિવૃત થઇને હું શું કરવા માગું છું તે તો—ઉપરના મ્હારા કાગળથી આપે જાણ્યું હશે."

"હું એકાંતમાં રહી વાચીશ લખીશ પ્રભુનો વિચાર કરીશ. ગરીબોમાં, દર્દીઓમાં—તનના અને મનના દર્દીઓમાં ભળીશ અને તેઓને બની શકશે તો કાંઇ આરામ આપીશ નહિ તો તેઓમાંથી હું તો આરામ લેઇશ નિવૃત થયેલાંની શાન્તિથી મળતી શુદ્ધ ભાવનાઓ પ્રભુ મને આપશે તે લેઇશ."

+　　　　+　　　　+

'હાલ મ્હારે એકલાં રહેવું જોઇએ, દુનિયાના સર્વ પાશથી દૂર થઇ જવું જોઇએ તો કોઇ કાળે પણ હું રાજ્યપર ફરી આવી અહિં રહીને નિવૃત રહી શકું એવું બનવાનો સંભવ છે."

"————જે કોઇપર શ્રદ્ધા ન રાખીને કરે છે તેનું તેજ હું ઘણાપર સર્વપર શ્રદ્ધા રાખીને કરૂં છું. એ પ્રકૃત્તિ કાંઇ એકદમ બદલી જવાની નથી. પ્રકૃત્તિ એકદમ બદલવી એ મ્હારી શક્તિની વાત નથી. અને એની એજ પ્રકૃત્તિ મ્હારી કાયમ હોય ત્યાં સુધી હું રાજ્યમાં રહેવા માગતો નથી.—

(તા ૨૯-૪ – ૧૯૦૦નુ પત્ર)

ગૃહસ્થો! મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ દેવ હોવામાં નથી પરંતુ એના આંતર- વિગ્રહમાં સમાએલુ છે એ વિગ્રહ કલાપિએ કેટલા બધા ધૈર્યથી સહન કરી પોતાનું જીવન સ્વાર્પણમય બનાવી દીધું હતું તે જોવાનું છે. મનુષ્ય તરીકેની કોઇ પણ નબળાઈ અથવા ભૂલો એમનામાં આવી હોય તો તેનો એમણે પોતાપરત્વે અને અન્ય પરત્વે કેવો ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેમાંથી કેટલું બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ એઓ આપી ગયા છે એ એમના લેખો મનન પૂર્વક વાંચી જવાથીસ્વતઃ સમજી શકાશે. એમનું જીવન એટલું બધું તો રહસ્ય પ્રપૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે એ વિશાળ દૃષ્ટિ-કેન્દ્રથી જોતાં એમાંથી બહુ શીખવાનું મળે છે. એમના આખા જીવનનો સમન્વય કરી જોવાથીજ એ સમજી શકાય તેમ છે. કલાપીના હૃદયમાં રહેલી ઉષ્મા જન્મથીજ પ્રગટી નીકળી હતી અને સંસાર-વ્યવહારનો વિચિત્ર અનુભવ થતાં એનો યોગ-ભ્રષ્ટ-આત્મા તરફડીયાં મારવા લાગ્યો! એ તરફડાટ, એ ઉષ્મા એ વિગ્રહને એજ કલાપિનું જીવન અને એજ એનું મૃત્યુ તેમજ ઉદ્ધાર! કલાપી પોતેજ કહે છે કે—

આશાની પીડા વીતી છે !
અશ્રુધારા ના વીતી છે !
કાલ મુખે- જાવા પ્રીતી છે !
વીતી છે તે વીતી છે !

અને છેવટ મ્હારા હૃદયમાંથી મહાત્મા-કવિ પોપના શબ્દો વહે છે.—

Such were the notes thy once loved Poet sung,
Till death untimely stopped his tuneful tongue.
Oh! just beheld, and lost! admired and mourned!
With softest manners, gentlest Art adorned ?
Blest in each science, blest in every strain !
Go ! fair Example of untainted youth,
Of modest wisdom, and pacific truth :
Compos'd in suff'rings, and in joy sedate,
Good without noise, without pretension great,
Just of thy word, in every thought sincere,
Who knew no wish but what the world might hear,
Of softest manners, unaffected mind,
Lover of peace, and friend of human-kind.
Go, live ! for Heaven's Eternal Year is thine,
Go, and exalt thy Moral to Divine !

+ + +

Go, then, where only Bliss sincere is known,
Go, where to Love and to Enjoy are One !

પ્રસ્તાવના.

શ્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌ના કારોબાર મંડળે તથા હેના પ્રમુખ રા. શુકલે અને તન્ત્રી રા. બ. ક. ઠાકોરે આ નિબન્ધ લખવાનો મ્હને પ્રસંગ આપ્યો તથા છાપવાની સુગમતા કરી આપી તે માટે આરમ્ભમાં એઓનો ઉપકાર માનવો એ મ્હારું કર્તવ્ય છે.

આ નિબન્ધ લગભગ છપાઈ રહેવા આવ્યો તે અરસામાં આ વિષય ઉપર એક બે જણે પૂર્વે ચર્ચા કર્યાનું જણાઈ આવ્યુંછે. તેથી આ સ્થળે તે નોંધવું વાજબી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫ કે તે શુમારમાં 'સુદર્શન'માં શાસ્ત્રી રાજારામ રામશંકરે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે આક્ષેપ કરનારો લેખ લખ્યો હતો, એમ સાંભળ્યુંછે. એ લેખ હું પ્રાપ્ત કરી સક્યો નથી તેથી હેમાં મ્હને પુષ્ટિ આપનાર અથવા નવી દલીલો શી શી હશે તે જાણવાને હું અસમર્થ છું.

તે શિવાય, ઈ. સ. ૧૮૯૨–૯૩ માં "ગુજરાતી" પત્રમાં "રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન" ના અવલોકનને પ્રસંગે રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ વિશે કાંઈક સંકોચ સાથે સંશયના ઇશારા થોડે થોડે ઠેકાણે કર્યાછે.* હેમણે સંશયનું કારણ એક એ જણાવ્યુંછે કે પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની અનેક પ્રતો અનેક સ્થળે મળેછે અને આ નાટકની એક જ પ્રત મળી એ આશ્ચર્યની વાત છે. તેમ જ, "કહે લૂંડી નવાબ, તો કે નવાબ," એ કહેવત વિશે રા. ઇચ્છારામે પણ મ્હારી પેઠે સંશય બતાવ્યોછે. પરંતુ, જે મ્હને જડી નહોતી તે એક મહત્ત્વની વાત રા. ઇચ્છારામે (૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩ ના અંકમાં) બતાવીછે.

"સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરુ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારું વચન કદી ચળે નહિં,"—એ વાક્ય પ્રેમાનન્દના નાટકમાં છે,§ તે

चन्द्र चले, मेरु चले, चले जगत व्यव्हार
पैं दृढ श्री हरिचन्दको चले न सत्य विचार,

એ બનારસના પ્રખ્યાત લેખક હરિશ્ચન્દ્રના વચનની જોડે અદ્‌ભુત રીતે મળતું આવેછે. હરિશ્ચન્દ્રની-આધુનિકતા વિચારતાં આ ઉપરથી અનુમાન શું કરવું તે કહેવાની જરૂર નથી. પછી આ બંનેને માટે કોઇ આધારભૂત મૂળ વચન પ્રાચીન સાહિત્યમાં હોય

---

* "ગુજરાતી" ના નીચેના અંકો જુવોઃ—

તા. ૬ ઠ્ઠી નોવ્હેમ્બર ૧૮૯૨	તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩
તા. ૨૭ મી નોવ્હેમ્બર ૧૮૯૨	તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૯૩
તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૩	

§ રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ૦ ૧૧૩ (જોશીડુઆનું વચન).

તો જુદી વાત. પરંતુ હરિશ્ચન્દ્રનું પ્રસ્તુત વચન કેઈ સાલનું છે તે જાણ્યા વિના નિશ્ચિત અનુમાન કર્યું થાય નહિં.

અને છેવટે, પ્રેમાનન્દે આ આખ્યાન રચવા માટે "પ્રાકૃત પ્રભાકર" નો આધાર લીધોછે એ સૂત્રધારના મુખના વચન વિશે રા. છચ્છારામ કહેછે:—"હેમાચાર્યે પ્રાકૃત પ્રભાકરમાં એ પ્રબન્ધ આખ્યાન સંબન્ધે શું લખ્યુંછે તે જાણવામાં આવે નહિં ત્હાં સુધી આખ્યાન રચવાનું કવિને કેમ સૂઝ પડ્યું ત્હેનો ખુલાસો થતો નથી."

'આખ્યાન' નામ માટે જ સૂત્રધારે તો પ્રમાણ બતાવ્યુંછે; પણ રા. છચ્છારામ તેથી વધારે અર્થ હેમાં જુવેછે તે તો આધાર નથી. પરંતુ 'પ્રાકૃત પ્રભાકર' નામના ગ્રન્થ વિશે કેટલીક જિજ્ઞાસા રહેવાને કારણ છે, તે નોંધવું અસ્થાને નથી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થોની પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓમાં એ નામ જડતું નથી. પરંતુ આ ગ્રન્થ કોઈ પણ ગૃહસ્થ પેદા કરી આપે તો કાંઈક પ્રકાશ મળે એમ આશા રાખીશું ?

રા. છચ્છારામ તરફથી મ્હને એક માહિતી મળીછે કે 'એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે" એ અથવા એ અર્થનું કહેવત ઈ. સ. ૧૮૪૪ ના શુમારમાં સુરતના એક અંગ્રેજ મિશનરીના કોઈ પુસ્તકમાં (ભાષાન્તરરૂપે) જોવામાં આવેલુંછે. આ વાત આ કહેવત ઉપરની મ્હારી ટીકાને બહુ મદદ કરે હેવી જણાયછે.

થોડા વખત ઉપર મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું કે—પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભનાં બીજાં ન છપાયલાં કાવ્ય નાટક ચંપૂ વગેરેનાં નામની એક યાદી રા. હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ તરફની ૧૮૭૪ના અરસામાંની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીમાંથી નીકળીછે. આ યાદી પ્રકાશમાં આવ્યા પ્હેલાં કશું કહેવું ઉપયોગનું નથી. પરંતુ એટલું તો કહી સકાશે કે એ યાદી માટે સંતોષકારક આધાર અને પ્રમાણની અપેક્ષા ઉભી જ રહેશે, માત્ર આ રીતની યાદીથી કશો નિર્ણય થઈ શકે નહિં.

આ મ્હારા નિબન્ધમાં નાટક અને રંગભૂમિના ઇતિહાસને સંબન્ધે ચર્ચા પ્રસંગવશાત્ કરીછે ત્હેમાં બે વાતો ઉમેરવા લાયક છે—

(૧) અજમેરમાં શિલાલેખમાં કોતરેલાં બે નાટકો—લલિતવિગ્રહરાજ અને હર-કેલિનાટક નામના—છે, તે વિ. સં. ૧૨૧૦ માં રચાયલાંછે.

(૨) જાલોરમાંના એક શિલાલેખમાં સંવત્ ૧૨૬૮ માં નવા બંધાયલા પ્રેક્ષામધ્ય-મણ્ડપ ઉપર સુવર્ણનો કળશ ચઢાવ્યાની વાત નોંધાઈછે.

આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનાં નાટકને અંગે મ્હેં કરેલી દલીલને બાધ આવે એમ નથી.

સં. ૧૨૧૦ વાળાં નાટક સંસ્કૃતમાં છે, તેમ જ પ્રેમાનન્દથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનાં છે, એટલે ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્ય નહોતું એ મતને કશો ક્ષોભ પ્હોંચે એમ નથી. તેમ જ, પ્રેક્ષામણ્ડપ નો અર્થ આધુનિક પ્રકારની રંગભૂમિ એમ કહેવાને પણ આધાર નથી. પ્રાચીન કાળમાં પૌરાણિક આખ્યાનો વગેરે ભજવાતાં, હેવા ખેલનું સ્થાન એ હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. રા. દેવદત્ત ભાંડારકર પણ હાવા જ અનુમાન ઉપર આવેછે એમ હેમણે મ્હને પત્રદ્વારા જણાવ્યું છે.

અન્તે આ નાટકો વિશેની મ્હારી સબળ અશ્રદ્ધા દર્શાવવામાં મ્હેં જે જોખમ ખેડ્યું છે અને જે સ્થિતિમાં હું પોતાની કૃતિથી આવ્યોછું તે વિશે જૉન સ્ટૂઅર્ટ મિલના શબ્દો ઉતારીને આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરુંછું :—

" In every respect the burthen is hard on those who attack an almost universal opinion. They must be very fortunate as well as universally capable if they obtain a hearing at all. They have more difficulty in obtaining a trial, than any other litigants have in getting a verdict. If they do extort a hearing, they are subjected to a set of logical requirements totally different from those exacted from other people. In all other cases the burthen of proof is supposed to lie with the affirmative. * * * * * * If there is a difference of opinion about the reality of any alleged historical event, in which the feelings of men in general are not much interested, as the Siege of Troy for example, those who maintain that the event took place are expected to produce their proofs, before those who take the other side can be required to say anything, and at no time are these required to do more than show that the evidence produced by the others is of no value. * * * *

* * * * * * *

These would be thought good pleas in any case; but they will not be thought so in this instance. Before I could hope to make any impression, I should be expected not only to answer all that has ever been said by those who take the other side of the question, but to imagine all that could be said by them—to find them in reasons, as well as answer all I find: and besides refuting all argument for the affirmative, I shall be called upon for invincible positive arguments to prove a negative. And even

if I could do all this, and leave the opposite party with a host of unanswered arguments against them, and not a single unrefuted one on their side, I should be thought to have done little; for a cause supported on the one hand by universal usage, and on the other by so great a preponderance of popular sentiment, is supposed to have a presumption in its favor, superior to any conviction which an appeal to reason has power to produce in any intellects but those of a high class."

(" The Subjection of Women " Chap. I para 3).

છતાં આટલી પ્રાર્થના સુજ્ઞ વિદ્વાનો આગળ છે કે આ નિબન્ધ વાંચ્યા પછી આ વિષયમા કોઇનો પણ મત ફરે એમ પરિણામ થાય, તો પ્રસિદ્ધ રીતે ગુર્જર પ્રજા આગળ તે વાત મૂકવાની કૃપા કરવી એમ કરવામા ગર્ભિત સ્વીકાર થશે ખરો કે આટલો વખત આપણે છેતરાયા હતા, અને "હું છેતરાયો" એમ કબૂલ કરતા મનુષ્ય માત્રને સંકોચ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ પ્રસંગે ખોટા આત્મભિમાનનો આદર અનિષ્ટ છે, ગુર્જર ભાષા તરફનું કર્તવ્ય અને ન્યાયવૃત્તિ એ વસ્તુઓ તે કરતા વધારે પૂજ્ય છે

જુનાગિરિ જિલ્લો
તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૧૦

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

શુદ્ધિપત્ર.

(માત્ર મહત્ત્વની ભૂલોનું)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૭	વર્ષે ઉપર એટલે	વર્ષે ઉપર રચાયાં; એટલે
૧૧	૧	છે તો તો પ્રશ્ન	છે. તો તો પ્રશ્ન
,,	૨	લોકમધને	લોકસંધને
,,	૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૧	ચતુષ્પાદિકા	ચતુષ્પદિકા
૧૨	૭	sic—	sic ?
૧૪	૭	ઉદ્દ્વેશીને	ઉદ્દેશીને
,,	૨૩	સાધ્ય સ્વીકારની	સાધ્યસ્વીકારની
૧૯	૨૪ ને ૨૫ વચ્ચે	નીચે પ્રમાણે ઉમેરવું — ' જેને બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય ચારુતર ભૂમિના જન્મ જેવું જ માનવું જોઇયે. " (રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૮૨)	
૨૧	૨૬	લાગ્યો,	લાગ્યો;
૨૩	૧૫	'દ્રૌપદીહરણ' માં—પણ	દ્રૌપદીહરણમાં પણ
૨૭	×નિશાનીવાળી ફૂટનોટમાં	Linguistic Surry of india VolVII, Introduetion, p. 13—એમ આરમ્ભમાં ઉમેરવું.	
,,	,, પં. ૭	કીર્તિકર મ્હને	કીર્તિકર તુકારામ વિશે મ્હને
૨૮	ફૂટનોટ ૨ જી પંક્તિ ૨ જી	અંતૂતા	અતૂતા
૩૧	૧૦	'વિપમ' નું	'વિપમ' નો
,,	છેલ્લી	યથાશંભવ	યથાસંભવ
૩૨	૮	૬	૬
૩૩	છેલ્લેથી થી બીજી	'એ વચન જ આધુનિક રૂઢિનું છે'—એ વાક્ય પછી તરત નીચેનું વાક્ય ઉમેરો:— હાલના સમયમાં પણ 'અમુક વરખે' એમ પ્રચાર કેટલેક પ્રસંગે જોવામાં આવેછે, એ વાત બહુ સૂચક છે.	

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩	૧૨	ર્ધ્વં	ર્ધ્વં
૪૪	૫	આમિનિયન.	આમિનિયન,
,,	૧૭	ત્હાંથી	ત્યાંથી
૬૧ ૬૨	ફૂટનોટ	પૃ ૬૨ મે ફૂટનોટ છે તે ૬૧ મા પૃષ્ઠને અંતે મૂકવી.	
૬૨	૫	કર્તા—આ શબ્દ ન્હાના ટાઇપમા જોઇયે.	
,,	૧૭	સિ	સિદ્ધ
૬૩	૫	મધ્વાદ	મ-ધ્વાદ (મની નીચે લીટી છે તે ના જોઇયે.)
૭૩	૩	ધ્વનિદશન	ધ્વનિદર્શન
૮૦	૫	હેનાં	હેના
,,	૧૮	સ્વીકાર્યોછે	સ્વીકાર્યોછે

પ્રસ્તાવના.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	universally	unsually
,,	૩૨	argument	arguments

કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.

આ રસિક કવિયે નાટકો લખ્યાંછે એ વાત આજથી ૨૦ વર્ષ પ્હેલાં કદી પ્રકાશમાં આવી ન્હોતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ માં ' રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન ' અને ' પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન ' એ બે નાટકો ' પ્રાચીન કાવ્યમાળા 'ના પ્રકાશકોએ ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો આગળ નિવેદન કર્યાં, અને તે વખતે પ્રથમ આ નવીન વાત પ્રસિદ્ધિમાં આવી. ચન્દ્રને ચન્દનલેપથી ધોળો કરવાની જરૂર નથી પડતી; તથાપિ કવિ પ્રેમાનન્દની અમર કીર્તિને આ નાટકોની પ્રસિદ્ધિ પછી વિશેષ ઉજ્જ્વલતા મળી, અને સર્વત્ર એ કવિ નાટકકાર તરીકે નવીન સ્વરૂપે ઓળખાઈ સાક્ષર વર્ગમાં વિશેષ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. આજ સુધીમાં એ નાટકોએ પ્રેમાનન્દ વિશે ભક્તિ એટલી વધારી છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે હેનાં સ્તુતિગાનો સંભળાયાંછે; હેમાંથી ખાસ ગુર્જરગિરાની સ્તુતિના શ્લોકો એ નાટકના અન્તિમ પ્રાર્થનાવાળા તો સર્વ ગુર્જર ભકતોના મોહનમન્ત્રરૂપ થઈ ગયાછે.

હાવી સ્થિતિમાં કોઇ આવીને કહેશે કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ ન હોય, બધા આપણે છેતારાયા છિયે, તો એમ કહેનારને જગત્ તરફથી કે'વો સત્કાર મળશે તે કલ્પનામાં સહજ આવે એમ છે. રાજગાદી ઉપર વર્ષો સુધી રાજ્ય કરનાર ગાદીપતિને વિશે કોઇ એકાએક કહેવા નીકળે કે એ રાજવંશી નથી, કોઇ બીજાનો પુત્ર ગુપ્ત રીતે આણીને મૂકેલો છે,—તો તે માણસના કે'વા હાલ થવાના? કાંઈક હાવી સ્થિતિ આ નાટકો વિશે આ પ્રકારનો આક્ષેપ કરનારની થાય, તો આશ્ચર્ય નહિં. જનમંડળ બહુ ભક્તિથી જે મૂર્તિની પૂજા કરતું હોય હેને વિશે ' આ દેવ ન્હોય, માટીનું પૂતળું છે ' એમ કહેનાર નાસ્તિકોના શિરોમણિ તરીકે નિન્દાશે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હાવી જ કાંઈક નાસ્તિકતાનું જોખમ ખેડવાને આજ હું તત્પર થયોછું: એ ધૃષ્ટતા માટે સુજ્ઞ સાક્ષરોને એટલી જ વિનતિ છે કે આ લેખને છેવટ સુધી જોતા સુધી એકદમ મ્હને અપરાધી નહિં ઠરાવો. Heretics—નાસ્તિકો—ને જે જૂના જમાનામાં, યુરોપમાં ખાસ, શાસન થતાં હેવા દેહાન્તદંડનો ભય તો હાલ ધર્મ સંબન્ધી નાસ્તિકતામાં પણ આ વીસમા સૈકામાં નથી. વિજ્ઞાન વિષયના મતને લીધે ગેલિલિયોને ખમવું પડેલું હેવું પણ હવે ખમવાનો કાળ નથી. તોપણ આ સાહિત્યવિષયમાં નાસ્તિક વૃત્તિ માટે યશઃશરીરને ખમવાનો ભય છે,—છતાં એ જોખમ ખેડુંછું. પરંતુ સુજ્ઞ વિદ્વાનોની ઉદાર ન્યાયવૃત્તિ ઉપરની શ્રદ્ધા આજ મ્હને ધૈર્ય આપેછે.

પ્રથમ એ કહેવું જોઇયે કે આ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી—એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત કરવાને હું તત્પર થયો નથી. માત્ર એ નાટકોના ઉત્પાદક પ્રેમાનન્દ કવિ હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન

તરફ હું સંશય-અશ્રદ્ધા-ની દૃષ્ટિથી જોઉંછું. (આ વૃત્તિમાં અને કેવળ નાસ્તિક વૃત્તિમાં અન્તર ઘણું છે તે ભૂલવાનું નથી. આ અશ્રદ્ધા મ્હારા અજ્ઞાનનું પરિણામ હશે. પરંતુ મ્હારા અભિપ્રાયની સ્વતન્ત્રતા છીનવી લેવાનો હક તો આ જમાનામાં કોઇ નહિં કરે એમ કહું તો પ્રગલ્ભ વચન બોલુંછું એમ નહિં મનાય એમ આશા રાખુંછું.) મ્હારી અશ્રદ્ધા માટેનાં કારણો સવિસ્તર બતાવવાના ઉદ્દેશથી આ લેખ આરમ્ભ્યોછે.

હું જાણુંછું કે આજ મ્હારો માર્ગ વિષમ છે, ઘણા કંટકથી ભરેલો છે. કેમકે માતૃભાષાના સાહિત્ય તરફ ભક્તિ ગુર્જરપ્રજામાં ફેલાઈ છે, અને તે ભક્તિના પૂરને જોસ્સ આપવામાં આ નાટકોએ જે કાર્ય કર્યુંછે, તે સ્થિતિનો વિચાર કરુ છું,—એ ભક્તિને ક્ષોભ પમાડવાને હું તત્પર થયેલું તે સ્મરણમાં આણુંછું,—તો મ્હારા સાહસને માટે મ્હને પોતાને જ આશ્ચર્ય લાગેછે. જનમંડળની લાગણીઓ હમેશાં ન્યાયપુરઃસર તર્કપદ્ધતિથી નથી બંધાતી; એ લાગણીઓ દઢરૂપ પામ્યા પછી ત્હેમની સ્હામે જવાનુ કામ ઘણું વિકટ છે. એ લાગણીઓને ક્ષોભ આપવો, હેની લાગણીથી બંધાઈ ગયેલા મતના દૃઢાગ્રહને શિથિલ પણ કરવાની આશા રાખવી; એ બહુ વિકટ કામ છે. આ સમયનું વાતાવરણ પ્રેમાનન્દમય છે; હેમનાં નાટકો તે હેમની જ કૃતિ છે એ ભાન વાતાવરણમાં ભર્યુંછે હેની વચમાં રહીને એ વ્યાપકતત્ત્વનો લોપ કરવો વિષમ છે. સંગીતવેત્તાઓ જાણેછે તેમ અમુક રાગ ગવાઈ હેના વાતાવરણની છાયામાં રહીને બીજો રાગ ગાવો કઠણ પડેછે. મ્હારી સ્થિતિ અત્યારે કાંઈક હેવી છે.

આમ છતાં હું વગર સંકોચે આજ મ્હારો આ "નાસ્તિક"તાનો વાવટો ખુલ્લો કરવાની હિમ્મત ધરુંછું હેનું કારણ એક એ છે કે આ અશ્રદ્ધામાં હું એકલો નથી. કેટલાક મિત્રોએ એ પ્રકારની અશ્રદ્ધા ખાનગીમાં મ્હારી આગળ દર્શાવેલીછે. હેમાંથી કોઇ એકાદે મત ફેરવ્યો હશે,—પણ તે માટે પૂર્ણ કારણો બતાવ્યાં નથી. પરંતુ મ્હારા આ સાહસને પ્રેરનારું આટલું અન્ય મતની સહાયતાનું બળ છે તેથી ધૈર્યને પુષ્ટિ મળેછે.

કોઇ કહેશે—આ નાટકો પ્રગટ થયાને આજ ૧૮ વર્ષ થઈ ગયાં અને હવે આજ ક્યહાંથી જાગ્યા ? આ પ્રશ્નનો નમ્ર ઉત્તર એક તો એ છે કે આ વિષયને મુદતનો કાયદો લાગૂ હોય એમ જાણ્યું નથી. બીજું એ કે આ અશ્રદ્ધા મ્હારી આજની નથી. એ નાટકો ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં મ્હેં વાંચ્યાં તે વખતથી જ એ અશ્રદ્ધાએ મ્હારા હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો. ખાનગીમાં ઘણા જણ આગળ તે અશ્રદ્ધા જણાવેલી પણ હતી; જાહેરમાં તેમ કરવાના પ્રસંગની અને અનુકૂળતાની વાટ્ય જોતો હતો; એ પ્રસંગ ચાર વર્ષ ઉપર આવ્યો હતો, ત્યહારે માત્ર ઇશારો કરીને હું થોભ્યો હતો; કેમકે તે પ્રસંગ વધારે વિસ્તારને અનુકૂળ ન્હોતો. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં મ્હારા વિદ્વાન્ મિત્ર રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રેમાનન્દ વિશે સમર્થ નિબન્ધ અમદાવાદમાં વાંચ્યો હતો તે વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી જે મર્યાદા સાચવીને બોલાય તે મર્યાદાની અંદર આ મ્હારી અશ્રદ્ધા બતાવી કારણોં વિશે બહુ જ અલ્પ ઇશારો મ્હેં કર્યો હતો; અને અનુકૂળતાએ સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું વચન તે વખતે મ્હેં પ્રસિદ્ધ રીતે આપ્યું.હતું. એ વચનનું આજ નિર્વહણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોછે એમ ધારુંછું.

આટલા ઉપોદ્‌ઘાત પછી હવે આ કંટકપૂર્ણ વાદમાં ઊતરુંછું, અને મ્હારી અશ્રદ્ધા માટે કારણો સાક્ષરજગત્ સમક્ષ મૂકવાની રજા લઉંછું. આરમ્ભમાં એટલું કહી મૂકવું જોઇયે કે આ વિષયમાં કેટલીક શઙ્કાઓ હું બતાવીશ, તે તે પ્રશ્નો વિશે કોઇ પણ રીતે નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત કરીને નહિં, પરંતુ તે દિશામાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે એ નિદર્શન કરવાના હેતુથી જ હું બતાવીશ. એ અન્વેષણ માટે પુરતો અવકાશ, સાધનો, અને સગવડ જે સાક્ષરોને વિશેષ હશે ત્હેમનું લક્ષ ખેંચાઈ તેઓ એ માર્ગમાં અન્તઃકરણથી અને નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી પ્રયાસ કરશે તો આ કાંઇક તિમિરાવૃત વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી સકશે, એમ આશા વ્યર્થ નહિં જાય.

ત્હારે હવે પરીક્ષા શરૂ કરિયે. આ પ્રશ્નની પરીક્ષા માટે બાહ્ય અને આભ્યન્તર એમ બે પ્રકારનાં પ્રમાણોનો આશ્રય કરીશું. પ્રસ્તુત ગ્રન્થોની અંદરનાં ખાસ વિશિષ્ટ અંગોથી–શબ્દ, રચના, પ્રયોગો, ઇત્યાદિથી—એ ગ્રન્થ વિશે અનુમાન જેનાથી મળે તે આભ્યન્તર પ્રમાણોને પાછળથી જોવાનું રાખીશું; અને પ્રથમ તો એ સાહિત્યના ઇતિહાસ, એ ગ્રન્થના સમયની સ્થિતિ, એ ગ્રન્થ આપણી આગળ પ્રસિદ્ધિમાં આવવાને સમ્બન્ધે કેટલીક ખાસ હકીકત,—એ વગેરે સાથે સંબન્ધ રાખનારાં બાહ્ય પ્રમાણો જોઈશું. આમ કરવામાં કોક કોક પ્રસંગે બાહ્ય અને આભ્યન્તર બંને પ્રદેશનો સામટો સ્પર્શ કરનારાં પ્રમાણોનો પણ આશ્રય થશે. એ પ્રમાણો ઉભયસ્વરૂપી ગણીશું. આ પ્રમાણોની કસોટી વાપરવામાં નિરુપાયે કેટલીક સંભવકલ્પના કરવી પડશે તેથી આ નાટકોના પ્રકાશકોને માઠું લગાડવાનું કારણ નથી. આ નાટકો પ્રેમાનન્દ કવિની કૃતિ નથી અથવા છે એમ માનવાને સબળ શઙ્કાને સ્થાન મળેછે, એ પક્ષમાં અર્થાત્ એક વાત એ સમાય છે કે એ ગ્રન્થો કોઇના બનાવટી છે, અને તે બનાવટી રચના પ્રેમાનન્દની કરીને આ પ્રકાશક ગૃહસ્થોને કોઇ માણસે ભુલાવામાં નાંખ્યાછે. કલ્પના તરીકે આમ લેઈને ચાલ્યા વિના છુટકો જ નથી પ્રકાશકોના પ્રમાણિકપણા ઉપર કોઇ રીતનો આક્ષેપ ઉદ્દિષ્ટ નથી; અને જગત્‌માં છેતરાવું એ આશ્ચર્યની વાત નથી; હેમાં હમેશાં બુદ્ધિની ઊનતા આવતી નથી. આ કારણથી આ બાબતમાં આટલો ખુલાસો આપી અને પ્રકાશકોની ક્ષમા માગી હવે આગળ ચાલીશું.

બાહ્ય પ્રમાણો.

(૧)

પ્રથમ વાત એ છે કે આટલો સમય આ નાટકો કેવળ અન્ધકારમાં કેમ રહ્યાં ! પ્રેમાનન્દનાં બીજાં આખ્યાનો વગેરે જેમ લોકમાં સર્વવિદિત છે તેમ આ નાટકો કેમ આજ સુધી ન્હોતાં ? લોકસંઘની બુદ્ધિમર્યાદાથી બહુ ઊંચી કક્ષામાં આ નાટકોની ભાષા, શૈલી, કે રચના છે એમ પણ નથી. અતિ પાંડિત્યવાળા અને શાસ્ત્રીય વિષયને ચર્ચનારા ગ્રન્થ વખતે લોકવિદિત ના હોય ત્તે સંભવે; આ નાટકો સંબન્ધે તે સ્થિતિ નથી. 'દ્રૌપદીહરણ'માં

કવિચરિત્રમાં પૃ. ૧૧–૧૨ મે પ્રકાશકોએ પ્રેમાનન્દના ગ્રન્થોની યાદી–નર્મદાશંકરે તથા નવલરામે બતાવેલી, તેમજ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ગ્રન્થોની યાદી–આપી છે. ત્હેમાં નાટકોનું નામ કે ઇશારો પણ નથી; નાટકો રચ્યાં હતા એમ પણ ઉલ્લેખ નથી. આ સં. ૧૯૪૫ ની વાત. અને તે પછી બે વર્ષે જ સં. ૧૯૪૭–૪૮ માં તો બે નાટકો ('રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન' અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન') એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યાં! હામાં અન્તર્ગત અસંભવ મ્હોટો નથી. પરંતુ આ નાટકોની શૈલી વગેરેને લીધે લોકપ્રિયતા અને લોકવિદિતતાનો સંભવ વિચારતાં આ વિશે જરાક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય ખરું. હેવો કોણ સમર્થ લેખક હોય કે બે વર્ષની અંદર આ નાટકો બનાવટી ઊભાં કરી શક્યો હોય? માટે બનાવટની વિરુદ્ધ આ વાત જશે–એમ ક્ષણભર લાગશે. પરંતુ બનાવટની અને છેતરામણીની કલ્પના લઈને જ્યારે ચાલવાનું જ છે, તો પછી આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સરલ જ છે,–જે માણસ બનાવટ કરી છેતરવાનું કાર્ય આદરે તે એટલી સાવચેતી સ્વાભાવિક રીતે રાખે જ કે ઘણા વખતથી બનાવી મૂકેલી રચના ધીમે ધીમે અનુકૂળ વખતે આગળ કરે. માટે બે વર્ષની અંદર જ આ બનાવટ થઈ એમ માનવાને કારણ જ નથી.

વળી એમ હોય કે પ્રેમાનન્દે આ નાટકો લખ્યાં તે આરમ્ભકાળમાં લખેલાં અને જનસંઘને અનુચિત હોવાથી તે પડતાં રહી અન્ધકારમાં રહ્યાં, અને પછીના કાળમાં લખેલાં બીજાં આખ્યાનો જનસમાજમાં જીવતાં રહ્યાં,–તોપણ જુદી વાત. પરંતુ પ્રકાશકો કહે છે તેમ આ નાટકો ૨૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે, સં. ૧૯૪૭–૪૮ માં ગ્રન્થવિવેચન લખ્યું છે તેથી સં ૧૭૪૭ માં 'રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' લખ્યું એમ થાય છે, અને 'નળાખ્યાન' એ કવિએ સં. ૧૭૪૨ માં પૂરું કર્યું છે.* અર્થાત્ 'નળાખ્યાન' પછી પાંચ વર્ષે આ નાટક લખાયું, છતાં આમ ગુપ્ત રહ્યું. આ જરાક વિચિત્ર લાગે છે.

વળી પ્રેમાનન્દે ૧૧ નાટકો રચ્યાં છે "એમ સાંભળીએ છીએ"–એમ પ્રકાશકો આપણને કહે છે. ('રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૧), અને એમ પણ એઓ કહે છે કે હેમાંથી બે નાટકો પ્રાપ્ત થયાં છે. ('પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન', ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૩૫) આમ ૧૧ માંથી બે જ પ્રાપ્ત થયાં, (અને 'તપત્યાખ્યાન' પાછળથી મળ્યું તે મળીને ત્રણ જ), અને બીજાં હજી લભ્ય નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. સંભવ તો એમ જ છે કે ત્રણ મળ્યાં તો બધાંએ મળવાં જોઈતાં હતાં. બે વર્ષ પ્હેલાં એક પણ નાટકની ખબર ન્હોતી અને આમ એકાએક ખબર મળી એ અદ્ભુત વાત! બનાવટ અને છેતરામણીની કલ્પના સ્વીકારતાં આ સ્થિતિનો ખુલાસો સહજ મળી શકશે.§

---

* 'દ્રૌપદીહરણ'માં કવિચરિત્ર, પૃ ૧૦ જુવો.

§ રા. કેશવલાલ પણ આમ પ્રેમાનન્દના નાટકોની બહુ સંખ્યા માનતા જણાય છે. "કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શૂદ્રક, અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે તેટલાં પ્રેમાનન્દે એકલે લખ્યાં"–એમ એઓ ગણાવે છે ('પ્રેમાનન્દ' વિશેનો નિબન્ધ, પૃષ્ઠ ૨૧.) પરંતુ હેમાંથી "ત્રણ જ * * * મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાં છે,"–એમ આ વચન સાથે જ એઓ કહે છે તે ઉપરથી બાકીનાં નાટકોના હસ્તલેખ તો પેદા થયા છે એમ

આ નાટકો 'નળાખ્યાન'-ઇત્યાદિ કાવ્યોની પેઠે જાણીતાં ન્હોતાં તે ઉપરથી સંશયની નજરે જોવું વાજબી નથી એમ દર્શાવવાને રા. કેશવલાલ ધ્રુવ કહેછે :—

"જો લોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે ચોકસ કવિની કલમથી લખાયલું ન હોય, હેવી વ્યાપ્તિ બાંધી બેશિયે તો ગુજરાતીમાં 'કાદમ્બરી' રચવાનું માન ભાલણ ખોઈ બેસશે, 'ગોવિન્દગમન' અને 'સુરતસંગ્રામ' રચ્યાનું યશોધન નરસિંહ મહેતાનું લૂંટાઈ જશે, અને સામળની પણ કીર્તિ કેટલીક લૂંટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે."

('પ્રેમાનન્દ' વિશેનો નિબન્ધ, પૃ. ૨૩)

આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે રા. કેશવલાલ ધારેછે તેમ ઉપર પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ બાંધી બેસવાની વાત જ નથી. માત્ર સંભવાસંભવની તુલના કરવાનો પ્રસંગ છે, અને અમુક સંભવને પોષક બીજી હકીકતો મળે તો તે સંભવ વધારે બળવાળો—એ માર્ગ જ હાવી બાબતમાં આદરી સકાય. તો આ નાટકોની બાબતમાં હકીકત શી છે? ભાલણની 'કાદમ્બરી' વગેરે ગ્રન્થોની વિશ્વસનીય પ્રતો જગતની પરીક્ષા માટે જેમ પ્રકાશમાં છે તેમ આ નાટકોની પ્રતો છે? તેમ જ જ્ઞાત ઉપરથી અજ્ઞાતની પરીક્ષા કરી સકાય તે ધોરણે, પ્રેમાનન્દની જ્ઞાતકૃતિયોમાં અને આ અજ્ઞાત નાટકોમાં અન્તર્ગત ભેદ શૈલી વગેરેના હેવા છે કે સંશયના પક્ષને ટેકો મળે. એ ભેદ માટે સમાધાનકારક ખુલાસો મળતો હોય તો જુદી વાત. તેમ નથી તે આભ્યન્તર પ્રમાણોની ચર્ચા વખત બતાવાશે. એકાદ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાથી સ્પષ્ટતા થશે. કોઇ મનુષ્યના હાથનો જૂનો કાગળ છે કરીને ઉપસ્થિત થયો હોય, અને હેના જાણીતા અક્ષરો જેવા અક્ષર હેમાં ના હોય, તેમ તે ફરકનું સમાધાન વાજબી રીતનું મળતું ના હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે સંશય મૂકાય કે આટલાં વર્ષો સુધી આ કાગળ ન્હોતો ને આજ ક્યહાંથી નીકળ્યો? અથવા તો અશોકના સમયનો ગ્રન્થ છાપખાનામાં છાપેલો જડયોછે એમ કોઇ કહે તો અશ્રદ્ધાને આધાર મળે અને લખેલા માટે તેમ કારણ ઉત્પન્ન ના થાય. ભાલણ વગેરેની અન્યકૃતિયો અને 'કાદમ્બરી' વગેરે નવા જણાયલા ગ્રન્થો વચ્ચે શૈલીનો ભેદ આ પ્રેમાનન્દના ગ્રન્થોને સંબન્ધે છે હેવો નથી તે પણ એક ગણનામાં લેવાની વાત છે.

(૨)

આ નાટકો લોકપ્રિય થયાં હોવાનો અન્તર્ગત સંભવ છે,—પ્રેમાનન્દનાં લખેલાં હોય તો હેમના જ સમયમાં હેની લોકપ્રિયતા પૂર્ણ રીતે થઈ હોય. તેમ છતાં આ નાટકોની એક કરતાં વધારે પ્રત મળી નથી સકી એ આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યોની અનેક પ્રતો મળેછે, એ વાતથી આ આશ્ચર્ય દ્વિગુણ થાયછે. 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' પૃ. ૪૧–૪૨ મે એક શ્લોકની ટીકામાં લખ્યુંછે :—" ચોથી લીટીનો તેરમો અક્ષર અસલ લખેલી પ્રતમાં

આશય હશે કે કેમ તે સમઝાતું નથી. સ્પષ્ટતાથી એ બોલ્યા નથી અને રા. હરગોવિન્દદાસનું વચન તો લગભગ સ્પષ્ટ જ છે, એટલે ત્રણ સિવાય વધારે જડયાં નથી એ અનુમાન જ આપણને સાધાર લાગશે.

છેકાઈ ગયેલોછે તેથી બરોબર એમતો નથી." આ ઉપરથી જણાયછે કે એકથી બીજી પ્રત સરખાવવા માટે પણ મળી નથી. પ્રેમાનન્દનાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ થવા સારુ એક શ્રીમત ગૃહસ્થ–પ્રેમાનન્દના મિત્ર વર્ગમાંનો–પોતાને ખર્ચે કવિના ગ્રન્થોની નકલો કરાવી વ્હેંચતો. (દ્રૌપદી-હરણ, કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૬). છતાં આમ નાટકોની એક જ પ્રત હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે.

મૂળમા આ એક પ્રત પણ ઘણી મુશ્કેલીથી મળી જણાયછે જે બાઈ કનેથી આ પ્રકાશકોને ગ્રન્થોના હસ્તલેખો મળ્યાછે તે કેટલી ગૂઢતા સાથે આ પુસ્તકો જોવા દેતી વગેરે હકીકત વાચિયે છિયે તો સશયને કાઇક પ્રવેશ મળેછે × નાટકો પણ 'દ્રૌપદીહરણ' ની પેઠે આ બાઈ કનેથી મળ્યા એમ ધારીને આપણે ચાલવાનું છે ક્હાથી મળ્યા તે પ્રકાશકોએ સ્પષ્ટ કહેલુ નથી. અલબત, આપણા લોકો હસ્તલેખો બીજાને ધીરવા માટે ઘણા અનિચ્છુ હોયછે, એ જાણીતી વાત છે. તથાપિ આ બાઈની હકીકત અને આ બાબતમા વર્તણૂક કાઈક વિલક્ષણ લાગેછે. પ્રેમાનન્દના કુટુમ્બ જોડે બહુ નિકટ સબન્ધ બતાવવા એ બાઈ હેવો દાવો કરે છે કે પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભ તે એ બાઈના બાપનો ઇષ્ટ મિત્ર હતો (દ્રૌપદીહરણ ગ્રન્થવિવેચન, પૃ ૨) હવે વલ્લભનો જન્મ પ્રેમાનન્દની ઉમ્મર ની ત્રીશીના સમયમા થયો હતો. એટલે ૨૦ થી ૩૯ ની ઉમરમાથી ૩૬ વર્ષની વયે પ્રેમાનન્દને વલ્લભ પુત્ર થયો ગણિયે તો (પ્રેમાનન્દનો જન્મ+ સવત ૧૭૧૪ મા તેથી) વલ્લભનો જન્મ સ ૧૭૫૦ મા ગણાય. (પ્રેમાનન્દના જન્મની સાલ મોડામા મોડી લઇને આ ગણતરી શરૂ કરુછુ) હવે આ બાઈની ઉમર સં. ૧૯૪૫ મા ૫૬–૬૦ ની પ્રકાશકોએ કહીછે (દ્રૌપદીહરણ, ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૨) તો પૂરી ૬૦ વર્ષની ગણિયે, એટલે બાઇનો જન્મ સ. ૧૮૮૫ મા તે વખતે હેના બાપની ઉમર ૬૦ હશે એમ ધારો* તો એ બાઈના બાપનો જન્મ સ ૧૮૨૫ મા સભવે, જે વખતે વલ્લભની ઉમર ૭૫ વર્ષની હોય, એટલે ૭૫ વર્ષના ડોસા વલ્લભનો ઇષ્ટ મિત્ર

× દ્રૌપદીહરણ, ગ્રન્થવિવેચન, પૃ ૨

+ પ્રેમાનન્દનુ મરણ સ ૧૭૮૦ મા, જન્મ મ. ૧૭૧૪ ના સુમારમા. (દ્રૌપદીહરણ કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૮, તથા ૨). પ્રેમાનન્દનું ચરિત્ર લખનાર ડાહ્યાભાઈ પડિતે પ્રેમાનન્દનો જન્મ સ. ૧૬૯૨ મા આપ્યોછે, અને એ વધારે સંભવિત છે એમ પ્રકાશકો બતાવે છે (દ્રૌપદીહરણ, ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૨–૩) તે સાલ લેતા તો વલ્લભનો જન્મ સ ૧૭૨૮ મા આવશે, અને તો તો એ બાઈના બાપના જન્મ વખત વલ્લભ ૮૭ વર્ષનો એમ થાય! અથવા તો વલ્લભની સાથે બાઇનો બાપ જન્મ્યો ગણિયે તો પોતાની ૧૫૭ વર્ષની ઉમરે એ બાઇના બાપને પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ એમ થાય! વલ્લભથી ૨૦ વર્ષે ન્હાનો ગણતા ૧૩૭ વર્ષની ઉમરે હેને છોકરી થઈ! રા કેશવલાલ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં ૧૬૮૫ મા અને વલ્લભનો જન્મ સં. ૧૭૧૫ માં ગણેછે. ('પ્રેમાનન્દ' પૃષ્ઠ ૭–૮) તે રીતે જોઈશુ તો તો વળી એ બાઈના જન્મ વખત બાઈનો બાપ ૧૭૦ વર્ષની ઉમરનો થશે,–(વલ્લભનો સમવયસ્ક હેને ગણિયે તો)

* બાઇના બાપની ૪૦ વર્ષની ઉમરે છોકરી થઈ ગણીશુ તો બાપનો જન્મ સ ૧૮૪૫ મા, તે વખત વલ્લભ ૯૫ વર્ષનો! વલ્લભનો જન્મ સ. ૧૭૨૮ મા લેતા, તે વખત વલ્લભ ૧૧૭ વર્ષનો!

પાયણુમાં સૂતો. અને ઝોળયથી ગળતે! મિત્રતા થઈ શકે એ ઉમર ૨૦ની ગણિયે, તો બાઈ-નો બાપ ૨૦ વર્ષનો ત્હારે વલ્લભ ઇષ્ટમિત્ર ૯૫ વર્ષનો. હાવું મિત્રકજોડું કદી જાણ્યું નથી., હાલના જમાનામાં અસમાનવયના મિત્રો વખતે હોયછે, પરંતુ તે સમયની ભાવનાઓ જોતાં આટલી અસમાનતા તો કેવળ અસંભવિત છે.

બીજી રીતે આની આ વાત દર્શાવિયે :—

વલ્લભનો જન્મ સં. ૧૭૫૦ માં; તો સાધારણ રીતે હેનો ઇષ્ટ મિત્ર હેની સરખી ઉમર-નો ગણતાં, એ પણ ત્હારે જ જન્મેલો. અને બાઇનો જન્મ સં. ૧૮૮૫ માં; એટલે ૧૩૫ વર્ષની ઉમરે એ બાપને એ છોકરી જન્મી! દીર્ઘાયુષ્ય અને આટલી ઉમરે પ્રજોત્પાદનશક્તિ આ અદ્ભુત જ! વલ્લભથી ૨૦ વર્ષે મોડો એ બાઇનો બાપ જન્મ્યો ગણતાં પણ ૧૧૫ વર્ષની ઉમરે હેને છોકરી થઈ! આ ઉપરથી કવિના કુટુમ્બ જોડેના સંબન્ધનો આ બાઈનો દાવો નાસાબીત થાયછે, અને તેથી બીજી બાબતમાં પણ હેના ઉપર સંશયની નજર રહે તો નવાઈ નહિં. Falsus in uno falsus in omnibus એ નિયમનું તત્ત્વ આ પ્રસંગમાં લાગૂ પડી સકે.

(૩)

એક બીજી ન્હાની સરખી વાત છે. વલ્લભે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' લખ્યુંછે તે ઉપરથી પૂર્વ પક્ષના લાભમાં એક સાધારણ જોરવાળો તર્ક થઈ સકે કે હેના પિતાએ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' નાટક રચ્યું તે ઉપરથી પોતે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' એમ અનુકરણ કરીને નામ લીધું હોય.§ પરંતુ આ બહુ જ નબળા તન્તુ ઉપર લટકતારું અનુમાન છે. પ્રથમ તો 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' એ નાટક નથી પણ કાવ્ય છે. જો વલ્લભના જાણવામાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' આવેલું હોત તો પોતાનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' પણ તે ધોરણ ઉપર નાટક કરીને જ રચત. તેમ જ બીજો ઉત્તર એ છે કે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' એ નામ વલ્લભના કાવ્યનું જોઈને જ આ નાટકોની બનાવટ કરનાર ગૂઢ કવિયે 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' નામ જાણીને જ પાડ્યું હોય, તો તે કાંઇ ઓછી સંભવિત વાત નથી.

પણ બીજી એક વાતમાં અભાવપક્ષનું પણ મહત્ત્વનું પ્રમાણ જડેછે. વલ્લભે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન'ના આરમ્ભમાં ચંદ અને પ્રેમાનન્દની સરખામણી કરીને પ્રેમાનન્દની કૃતિયોની સરસાઈ બતાવીછે, તે સ્થળે, કે બીજે કોઇ ઠેકાણે, પ્રેમાનંદે નાટકો રચ્યાં એમ ઇશારો પણ નથી કર્યો, એ શું? નાટકોની રચના અપૂર્વ હતી, જો હેમણે કર્યાં હતાં તો; અને તેથી એ વાત સરસાઈના ચિહ્નરૂપે વલ્લભ બતાવ્યા વિના રહેત જ નહિં. આ નાટકોના પ્રમાણમાં હાલ પણ એ પક્ષને સાચો માનનારા કોઇયે પણ બતાવ્યું નથી કે વલ્લભે (કે બીજા કોઇયે પણ આજ

§ આ રીતની કલ્પના રા. કેશવલાલ દહયે કરતા જણાયછે. 'પ્રેમાનન્દ'ના નિબન્ધને પૃષ્ઠ ૧૪ મે એઓ કહેછે કે વલ્લભે એ નામ એ. ઉપરથી રાખ્યુંછે. આ દઢ વચન માટે આ. ધારની અપેક્ષા રહેછે.

મુકીમાં) પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે સૂચના કરીછે. કોઇ કહેશે 'નળાખ્યાન,' 'ઓખાહરણ,' ઇત્યાદિક અનેક કાવ્યોના નામ પણ એ ઠેકાણે નથી આપ્યા માટે ઉપરને ન્યાયે તો એ આપ્યાનો પણ પ્રેમાનન્દે કરેલા નહિં એમ ઠરશે, બધા કાવ્યો ગણાવવાનો પ્રસંગ એ સ્થળે નથી, ચંદના 'પૃથુરાજરાસા' જોડે સરખામણી માટે જ પ્રસગ હતો. હાનો ઉત્તર એ છે કે આ હમણા કહેલા કારણથી જ 'નળાખ્યાન' વગેરેનું નામ ના દીધુ તે બરોબર જ છે. પરંતુ વિશિષ્ટતાને લીધે ધ્યાન ખેંચનારી રચનાઓ તો સરસાઈ બતાવવા માટે આગળ કર્યા વિના રહે નહિં— અને નાટકો હેવી વિશિષ્ટતાવાળી રચના જ ગણાય. ચદે પિંગળ રચ્યુ તે વાતનો સ્પર્શ વલ્લભે કર્યોછે, કારણકે પિંગળ એ વિશિષ્ટતાવાળી રચના મનાય. પ્રેમાનન્દે પિંગળ નથી રચ્યુ તે માટે ચદે પિંગળ રચ્યુ ત્હેમા કવિત્વ શેનું?—એમ કરીને વલ્લભે વધાઈ લીધીછે તે વાત જુદી છે. પણ પિંગળ કરતા નાટકોની વિશિષ્ટતા ખાસ વધારે, તે વિશે મૌન અતર્ક્ય છે

તેજ રીતે પ્રેમાનન્દની કે વલ્લભની કદર હેમના કાળમા ના જાણવાથી ગુર્જર લોકો ઉપર રોષના વચન 'કુન્તી પ્રસન્નાખ્યાન'મા વલ્લભે કહ્યાછે, ત્હેમા પ્રેમાનન્દના છંદ, દુહા, પદ અને ચોપાઈની સરસાઈ બતાવીછે, અને છંદમા ચદ કરતા પદમા સુરદાસ કરતા, દુહામા બિહારીદાસ કરતા અને ચોપાઈમા તુલસીદાસ કરતા, એમ ચાર કવિ કરતા પ્રેમાનન્દનું વિશેષ ગૌરવ સૂચવ્યુ છે,* ત્હા પણ પ્રેમાનન્દના નાટકોનો ઇશારો સુદ્ધા નથી કર્યો, એ ઉપરથી પણ ઉપર પ્રમાણે જ સકારણ તર્ક થઈ સકેછે

(૪)

હવે એક પ્રથમ દર્શને દૂર સબન્ધની પરંતુ સાહિત્યના ઇતિહાસના તત્ત્વોને આધારે મહત્ત્વની વાત છેડુછુ સાહિત્યની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિનુ એક વિશેષ સ્વરૂપ એ છે કે નાટકોની ઉત્પત્તિ નાટકના અભિનયની સસ્થાની અપેક્ષા રાખેછે, અભિનયની યોજનાઓની જે સમયમા ઉત્પત્તિ જ ના હોય તે સમયમા નાટકના ગ્રન્થ ઉત્પન્ન થયા સભવતા નથી. રંગભૂમિના વિના નાટકનુ સાહિત્ય ઉદ્‌ભવે નહિં. આ સામાન્ય નિયમનો ભગ ક્વચિત્ જ નજરે પડશે, અને પડશે ત્હા વિશેષ રીતના અન્ય કારણોનો કાઇક પ્રવેશ થયેલો જણાશે. ઉદાહરણ તરીકે આધુનિક ગુર્જરાતી સાહિત્યમા શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તર આરમ્ભકાળમા થયા, અને 'જયકુમારી વિજય નાટક' જેવા એક બે નવીન યોજનાના નાટક રચાયા, તે સમયે રંગભૂમિની સસ્થા, એ નાટકોને અનુકૂળ સસ્થા તો, ગુર્જર પ્રજામા ન્હોતી જ આ અપવાદનુ સમાધાન કાઈક મળે એમ છે શાકુન્તલ નાટક વગેરે તો કેવળ ભાષાન્તર જ હોવાથી ઉપરના તત્ત્વને બાધ આવી સકતો નથી અને 'જયકુમારી' વગેરે ગણતર નવીન નાટકોના રચ

* "છંદ પ્રેમતણા ઘણા, પદમા તો શેની મણા,
દુહાને ચોપાઈ ઘણી, સાખસંખ જોઇયે.
ચાર જણે જોડ કર્યું, એક જણે કર્યું આતો,
એવુ નવ જુવે કોઇ, ખાતિ ખર ખોઇયે. "

('પ્રેમાનન્દ'ના નિબન્ધમા પૃ ૨૦મે ર. કેશવલાલે આ કવિત આખું ઉતાર્યુછે.)

નારની સમક્ષ ગુજરાતી નહિં પણ ઇતર (અંગ્રેજી વગેરે) રંગભૂમિ નમૂના માટે હાજર હતી, અને હેના અનુકરણ રૂપ થનારી ગુર્જર રંગભૂમિની કાંઇક પૂર્વાપેક્ષા કરીને જ એ નાટકો રચાયલાં. હવે પ્રેમાનન્દ કવિના સમયમાં રંગભૂમિની સંસ્થા હોવાનાં કાંઇ પણ પ્રમાણ નથી, એટલું જ નહિં પણ ન હોવાના સંભવ તરફ સબલતમ પ્રમાણો છે. ભવાઈ જેવી જૂની સંસ્થાએ પ્રેમાનન્દના મનમાં આ નાટકોની પ્રેરણા સ્ફુરાવી એમ તો કોઇ સુજ્ઞ માણસ ગંભીરતાથી કહેશે નહિં. તો રંગભૂમિને અભાવે આ પ્રકારનાં, શાસ્ત્રીય રંગભૂમિને ઉચિત, નાટકો પ્રેમાનન્દ કવિયે રચ્યાં એ વિશે આ ધોરણથી સંશય ઉત્પન્ન થાયછે. એ ખરું કે પ્રેમાનન્દની આગળ પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકગ્રન્થો, માત્ર નમૂના રૂપે, મોજૂદ હતા; અને તે ઉપરથી આ નાટકોની રચના પ્રેરાઈ હોય—એમ ક્ષણભર વિચાર આવશે. પરંતુ આ વિષયમાં સંભવાસંભવની તુલના કરવાની છે; અને માત્ર નાટકગ્રન્થના નમૂનાથી આમ નવીન નાટકરચના—રંગભૂમિની સંસ્થાના અસ્તિત્વ વિના જ—ઉત્પન્ન થાય એ સાહિત્ય અને અભિનયકલાની ઉત્ક્રાન્તિના સ્વરૂપની કેવળ વિરુદ્ધ જ છે.

એ ખરું કે મૂળ અભિનયની ઉત્પત્તિ માટે નાટકગ્રન્થની પણ અપેક્ષા હોવી જોઇયે. પણ ઐતિહાસિક અન્વેષણથી જણાશે કે પ્રથમ દશામાં અભિનય માટે જે કાચી રચનાઓથી પ્રજાને સંતોષ થયેલો તે પછી અભિનયની સંસ્થા વિશેષ જામી ને હેને **માટે** પાકા સ્વરૂપના નાટકગ્રન્થોની રચના થયેલી. અને ઉત્પત્તિદશાના એ નિયમ પછી, પ્રગતિના કાળમાં તો, અભિનયની સંસ્થા હયાતીમાં હોઈ તે માટે જ નાટકગ્રન્થોની ઉત્પત્તિ થાયછે. પછી અભિનેય નહિં હેવા નાટકગ્રન્થો કોઇ કોઇ રચાયછે, તે જુદી વાત છે; અને તે અભિનેય ગ્રન્થોની **પછી** ઉત્પન્ન થયાછે, પૂર્વે નહિં. અભિનય સંસ્થાએ તૈયાર કરેલું બીબું તો પ્રથમ જ આવે, તે પછી હેમાં ઢાળવાના નાટક ગ્રન્થ ઘડાય.

આ સંભવ પરીક્ષાને વળી વધારે બળ આપનારું બીજું એક સ્વરૂપ છે. એ પૂર્ણ રીતે બતાવવા માટે બીજી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે લખેલા મ્હારા અભિનયકલાના પુસ્તકમાંથી ઉતારો જ આપુંછું.—

"એ તો સંશયગ્રસ્ત વાત નથી કે પ્રેમાનન્દના કાળમાં નાટકસાહિત્યનું વિશાળ પુનરુજ્જીવન તો ન્હોતું જ થયું. પ્રેમાનન્દની પૂર્વે કે પછી વિસ્તીર્ણ નાટકસાહિત્ય જોવામાં આવતું નથી. તો માત્ર પ્રેમાનન્દ થોડાંક નાટકો લખીને પછી અન્ધકારમાં ઝબુકેલી વીજળી લુપ્ત થઈ જાય—એ સાહિત્યના ઇતિહાસનાં તત્ત્વોને અનુરૂપ જણાતું નથી; જનસમાજના વિચારાદિકના ઇતિહાસનો સાહિત્ય જોડે જે સંબન્ધ ગૂઢરૂપનો છે તે વિચારતાં સંભવતું નથી. સાહિત્યનાં પુનરુજ્જીવન પ્રજાજીવન જોડે અતિ અદ્ભુત સૂક્ષ્મતાનો સંબન્ધ રાખેછે; પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ હેવાં પુનરુજ્જીવનમાં જણાયછે. આ તત્ત્વ જોતાં માત્ર એકાદ નાટકકાર ઉદ્ભવીને અટકી પડે, બીજા એ માર્ગ સ્વીકારનારા ના ઉદ્ભવે, એ સંભવિત નથી. સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ—કવિતા, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ કોઇ પ્રદેશ—એ જીવનનિયમને વશ છે. તેથી એક ગ્રન્થકાર-યુગ આંકનાર ગ્રન્થકાર-ઉત્પન્ન થવાની સાથે સાથે અનેક હેના અનુકારક, હેની ભાવનાથી પ્રેરિત ભાવનાવાળા, વગેરે લેખકોની રચનાઓ પ્રગટ થાયછે; અને એથી કરીને લેખ

સર્વ લેખ 'અને મુખ્ય લેખ પણ તે તે કાળની ભાવનાનું પ્રતિબિમ્બ બનેછે. પ્રેમાનન્દનાં નાટક જો વાસ્તવિક હેનાં હોય તો હેના સમયમાં આ પ્રકારના કાલભાવનાના પ્રતિબિમ્બની, અર્થાત્ વિસ્તીર્ણ નાટક પુનરુજ્જીવનની, અપેક્ષા રખાય. પરંતુ તેમ તો જણાતું નથી. આ કારણ પણ એ નાટકો તરફ સંશયનો કટાક્ષ નાંખવાની પ્રેરણા કરે એમ છે. આધુનિક ગુજરાતી નાટકોનો આરમ્ભ થતાં સાહિત્યમાં એ યુગનિર્માણ થયું જણાય છે; સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરો, પછી સ્વકૃત નાટકો, વગેરે પરંપરા ઉદ્ભવ પામી. એ ખરું કે હાલ નાટકોના શિષ્ટગ્રન્થ ગણતર જ છે. પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર અનેક સારાં ખોટાં નાટકો ભજવાય છે તે વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી નાટકસાહિત્યનો—એ નાટકો અસાર ગમે તો હોઈ ને પણ—પુનરુદય આ પાછલાં ચાળીસ પચાસ વર્ષથી થયો ગણવાને બાધ આવે એમ નથી. પ્રેમાનન્દના કાળ વિશે એ રીતે કહી સકાય એમ નથી."

પ્રેમાનન્દના સમય પૂર્વે ગુજરાતીમાં નાટકગ્રન્થો હતા એમ તો કોઇ કહેતું નથી જ. 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ના ગ્રન્થવિવેચનમાં પણ આરમ્ભવચન પ્રકાશકોનુ એ જ છે:—

"પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પ્હેલો ગ્રન્થ છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયલો નાટકનો આ પ્હેલો જ ગ્રન્થ છે એમ કહીશું તો પણ ચાલશે."

(પ્રેમાનન્દની શૈલી પ્રમાણે આ નાટકો છે કે કેમ તે તો આગળ ઉપર જોઇશું; પરંતુ પ્રેમાનન્દની કૃતિ તરીકે પ્રગટ થયેલો છે એ વાત ખરી.)

અર્થાત્ પ્રેમાનન્દની પૂર્વે નાટકગ્રન્થ બાબત શૂન્યતા, અને હેના સમય પછી પણ શૂન્યતા;—આ સ્થિતિ અનૈતિહાસિક છે.

"રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન"ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાયછે કે આ નાટક ગુજરાતીમાં નવીન જ હતું; ગ્રન્થ તરીકે તેમ જ ભજવવા માટે પણ. અર્થાત્ એ નાટક પહેલાં નાટકગ્રન્થ પણ ન્હોતા તેમ રંગભૂમિ પણ ન્હોતી. જો રંગભૂમિ હોય તો તો નાટક હોવું જ જોઇયે—માટે રંગભૂમિ જ ન્હોતી એમ ફલિત થાય. આ નાટકને સાચું સ્વીકારતાં પણ આ અનુમાન ફળે. પરંતુ ખરું માનવા વિરુદ્ધ પ્રમાણો છે એટલે આ પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન થતો નથી.

ત્હારે નાટકગ્રન્થ અને રંગભૂમિના આ સંબન્ધની કસોટીથી પણ આ નાટકો વિશે સંશય અને અશ્રદ્ધાને પુષ્ટિ મળેછે. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે બતાવ્યુંછે કે 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'માં હલકો શ્રીકલહ કૃષ્ણના અન્તઃપુરમાં રુક્મિણી અને સત્યભામાની વચ્ચે વર્ણવ્યોછે તે સામાન્ય વર્ગના મનનું રંજન કરવા માટે§ આ વચનનો હેતુ એમ હોય (અને સંભવે એ જ) કે એ નાટક ભજવાતાં જોઈ લોકસંઘને રંજન કરવામાં આ ગ્રામ્યતા આણી

§ પ્રેમાનન્દ પૃ. ૨૬ પેરેગ્રાફ ૧ લો.

છે તો તો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે રંગભૂમિની સંસ્થા એ સમયમાં હતી જ ક્‌હારે ?* હામાં નાટકો માટેની રંગભૂમિની સંસ્થા વિશે જ આ પ્રશ્ન છે. શેક્સપીઅરની પેઠે પ્રેમાનન્દે પણ લોકસંઘને માટે ગ્રામ્યતા સ્વીકારેલી એમ કાંઈક આશય હશે તેથી ભજવવા સમ્બન્ધે જ રા કેશવલાલનો ઉદ્દેશ જણાયછે તેમ વળી પ્રેમાનન્દના સમયમા ગ્રન્થો લોકસંઘમા વંચાય એ સ્થિતિ હતી જ નહિ, હેના કાવ્યો લોકસંઘ તો સાંભળતો હતો એમ જ સમજાયછે, અને નાટકો વાંચી સંભળાવે એ લગભગ અશક્ય જ, એ સાંભળ્યાથી અસર પણ ના થાય, અને વાંચવાની કળાને પણ બહુ કઠણ કામ પડે. એટલે નાટક તો ભજવાય તો જ લોકસંઘ સુધી પ્હોંચે.

પરંતુ આ નાટકોના પ્રકાશકે આ ઐતિહાસિક સત્યને ભૂલી જ જઈને પ્રેમાનન્દનાં આ નાટકોમાંથી રંગભૂમિને ઉચિતતાના ગુણો પણ જુવેછે અને હેની પ્રશંસા કરેછે તે એટલે સુધી કે હાલના નાટકોમા 'ગાયનો' હોયછે માટે પ્રેમાનન્દના નાટકોમાના પદોને 'ગાયનો' જ માની લેતા જણાયછે, અને પ્રેમાનન્દનું "નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા 'ગાયનો'નું જ્ઞાન" ×આ નાટકોથી સૂચવાયછે એમ બોલી જાયછે વખતે છન્દ અને રાગ એ બે વસ્તુ સ્વરૂપત ભિન્ન છે તે ના જાણવાને લીધે આ સ્ખલન થયું હશે તો ગણુંજાણે 'રેવાદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ની પ્રસ્તાવનામાં ચતુષ્પાદિકા અને 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'ની પ્રસ્તાવનામા ધ્રુપદ, એમ બે ગાયનો નટી ગાયછે, તેમ જ 'રેવાદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ને પૃષ્ઠ ૧૮૮ મે ચતુષ્પાદિકા છે તે, અને પૃ ૨૬૦ મે 'ગુર્જરી રાગ' છે,—તે વિશે જ વખતે ઉલ્લેખ હશે, પણ હેમા એટલી બધી શિષ્ટતા ગાયન તરીકે નથી, અને ચતુષ્પાદિકા જાણે નાટ્યશાસ્ત્રોક્ત ગણિયે, પણ ધ્રુપદ તથા 'ગુર્જરી' માટે તેમ કહ્યું વિશેષ નથી. 'તપત્યાખ્યાન'મા પ્રસ્તાવનામા નગીનું ગાયન 'ધ્રુવતાલ'ના મથાળાનું છે, અને પૃ ૧૦૪ મે વારાંગનાઓ ચતુષ્પાદિકા ગાયછે હેમા સ રિ ગ મ પ ધ નિ સુરોના નામ છે, ઇત્યાદિનો તો અહિં સમ્બન્ધ નથી કેમકે પ્રેમાનન્દના "નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા ગાયનો'ના જ્ઞાન વિશેનું પ્રકાશકનું વચન 'રેવાદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ના ગ્રન્થવિવેચનમા (પૃ ૧૮ મે) છે તે વખતે તો 'તપત્યાખ્યાન' હેમને જડેલું પણ ન્હોતું 'તપત્યાખ્યાન'ના ગાયનો શામિલ કરતા પણ ઉપરની ટીકાને બાધ નહિ આવે

પરંતુ વધારે ચમત્કાર તો એ છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમા જાણે હાલના જેવી રંગ-

---

* ભવાઈ કરતા ચઢતા વર્ગની રંગભૂમિ તે કાળમાં ન્હોતી એમ રા કેશવલાલ પણ માનતા હોય એમ લાગેછે 'તત્કાલીન ભવાઈની ગ્રામ્યતાની છાપ,' પ્રેમાનન્દના નાટકો ઉપર પડ્યા વિશે એઓ કહેછે (પ્રેમાનન્દ–પૃ. ૨૬) હેમાના 'તત્કાલીન' શબ્દ ઉપરથી આમ અટકળ સમજાયછે

× સંગીત અને છન્દ એ બે વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી જવાનું ઉત્કટ દૃષ્ટાન્ત આગળ ઉપર આવશે. ઉપર કહેલા ધ્રુપદ વિશે પ્રકાશક ટીકામા લખેછે—"ભૈરવી કે કલ્યાણના ધ્રુપદ તરીકે ગવાય છે" ! જાણે બીજા રાગમા ના જ ગવાય ! આ કરતા મૌન વધારે શોભા આપત.

ભૂમિની સંસ્થા હયાતીમાં હોય એમ આ નાટકોના અંદરના બંધારણ તરફ આ પ્રકાશકો દર્શન કરેછે. 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' ના ગ્રન્થવિવેચનને પૃ. ૧૯ મે એ નાટકમાં રંગભૂમિમાં ગોઠવવાની શક્યતાનાં અંગો કેવાં યથોચિત છે તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી એમ સૂચવ્યુંછે કે હાલની રંગભૂમિની સર્વ ગોઠવણોમાં આ નાટક ગોઠવી સકાય હેવું ચાતુર્ય હેમાં છે.* એટલે સુધી ઇશારો છે કે જે પ્રાચીનકાળની ભારતરંગભૂમિ ઉપર યોજના ન્હોતી, અને જે આધુનિક પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિના અનુકરણથી જ આપણે લીધીછે, હેવી *Drop* (sic-Drop-scene હેમને કહેવાની મતલબ છે તે) મહાજવનિકાનું નામ દાખલ કરી જાણે પડદાઓની હાલના જેવી સંકુલ રચનાયોજના તે કાળમાં પણ હોય!

એ જ નાટકના પ્રથમ અંકમાં (પૃ. ૪૫ મે) શ્રીદામો "કનકપ્રાસાદ નિરખી શોચતો અને વિચાર કરતો" પ્રવેશ કરેછે એમ વર્ણન છે, તે ઉપર પ્રકાશકોની ટીકા આ પ્રમાણે છેઃ—

> "(કનકપ્રાસાદનું દર્શન અહિં ચિત્રપટદ્વારા થવું જોઇયે. જો રંગભૂમિ ઉપર તે બની સકે એમ હોત નહિં તો કવિ હેવું વાક્ય લખત નહિં.)"

અર્થાત્ પ્રેમાનન્દના વખતમાં રંગભૂમિ આધુનિક જેવી હતી અને હેમાં ચિત્રપટો પણ હાલની પેઠે લટકાવાતા હતા એમ આ પ્રકાશકો દર્શાવેછે. આટલા સૂચન ઉપરથી હેમનું અનુમાન ફલિત થાયછે એમ માનતે શક પડે હેવું છે. ઇંગ્લાંડમાં શેક્સ્પીઅરના સમયમાં દૃશ્યસામગ્રીનો બહુ અંશે અભાવ વસ્તુસ્થિત હતો અને હેનાં નાટકોમાં હાવાં દાવાં વર્ણનો વગેરે માટે પ્રેક્ષક વર્ગે માત્ર કલ્પનાદ્વારા સ્થિતિ માની લેવાની હતી, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર સંભવે તો આશ્ચર્ય નહિં. પરંતુ સ્વતન્ત્ર રીતે આપણે ઐતિહાસિક સ્થિતિ જાણિયે છિયે કે રંગભૂમિ પૂર્ણ યોજનાવાળી અને પડદાઓ વગેરે સામગ્રી તે આધુનિક પ્રકાર જ છે.

'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'ના ગ્રન્થવિવેચનના ૨૬ મા પૃષ્ઠમાં આ પ્રકાશકો વળી વિ-શેષ તર્ક કરેછેઃ—

> "આ પ્રવેશનું સ્થળ રસ્તો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં યજ્ઞશાળાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આપવા માટે જાણે આચ્છાદન (cover) ના આપ્યું હોય હેવું છે."

આ પ્રકારની રંગભૂમિમાં પડદા પાછળ બીજા દૃશ્યની તૈયારી માટે સમવડ કરનારાં દૃશ્ય અને પ્રવેશો આણવાની ચતુરાઈ પ્રેમાનન્દની હતી એમ એઓ કહેછે; જો કે એમ તો સ્થૂલ

* 'પ્રિયદર્શિકા' નાટિકા જોડે એ નાટકની સરખામણી કરતાં *Unity of Place* અને Unity of Timeનાં તત્ત્વોનો તદ્દન વિપરીત જ અર્થ અને ઉપયોગ કર્યોછે તે વિશે અહિં ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ નથી.

કરેછે કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં હાલની રીતે નાટકો નહિં ભજવાતાં હોય. પરંતુ "પ્રાચીન વખતમાં પડદાઓ (ચિત્રપટ) સહિત નાટકો ભજવાતાં હતાં" એમ કહી "તેવી રીતે દેખાવ આપી ભજવવાનો વિચાર મનમાં રાખી પ્રેમાનન્દે આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનન્દની બુદ્ધિ વિશે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે."—એમ એઓ દર્શાવેછે.

વળી તે જ ગ્રન્થવિવેચનને પૃ. ૩૫ મે લખેછેઃ—

"કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઇયે; એટલું જ નહિં પણ **ત્હેણે ઘણાં નાટકો ભજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઇયે.**"

આ મ્હેં મ્હોટાં ટાઇપમાં બતાવેલા વાક્ય ઉપરથી તો એમ થાય કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં નાટકો હાલની પેઠે ભજવાતાં હતાં, એટલું જ નહિં પણ ઘણું ભજવાતાં હશે— અર્થાત્ એ સંસ્થા પૂર્ણ વિકાસમાં હતી. છતાં અભિનયકલાના ઇતિહાસનું અવલોકન તો એમ દેખાડેછે કે ગુર્જર સાહિત્યમાં રંગભૂમિની સંસ્થા આધુનિક જ છે.

જરાક સંકોચના શબ્દો આ પ્રકાશકો વાપરેછે ખરાઃ—

"તે વખતમાં આજના જેવાં નાટક ભજવાતાં હશે કે કેમ એ વાતનો વિચાર કરી તત્ત્વનિર્ણય કરવો એ તો વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ ત્હેના આ નાટક ઉપરથી હમારૂં જે સહેતુક અનુમાન થયુંછે તે જ હમે બતાવ્યુંછે."

અર્થાત્, હેમણે તો એમ નિર્ણય કર્યો જ છે કે તે સમયમાં હાલના જેવાં નાટકો ભજવાતાં હશે. આ મારે ઐતિહાસિક આધાર સ્વતન્ત્ર અન્વેષણની વિરુદ્ધ જ છે. અભિનયકલાના મ્હારા પુસ્તકમાં સવિસ્તર ચર્ચા છે, અને અહિં લંબાણ કરવું અસ્થાને છે.

તો રંગભૂમિની સંસ્થાને અભાવે નાટકગ્રન્થનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો તે સંશયને પાત્ર વાત થાયછે એ તત્ત્વ મ્હને તો સબળ લાગેછે.

આ ચર્ચા કરતે કરતે આપણે આભ્યન્તર પ્રમાણના પ્રદેશમાં અણધાર્યો પગ મૂકી દીધોછે. આરમ્ભમાં પ્રમાણોના આ બે વિભાગ વિશે બોલતાં સૂચવેલો બાહ્ય અને આભ્યન્તર પ્રમાણોનો મિશ્ર પ્રદેશ આ છે. તો હવે હમણાં ચર્ચેલા મુદ્દાઓનું જરાક સમગ્ર અને આભ્યન્તર પ્રમાણના સ્વરૂપથી દર્શન કરીને આભ્યન્તર પ્રમાણના વિભાગમાં સાક્ષાત્ પ્રવેશ કરીશું.

આભ્યન્તર પ્રમાણો.

આ વિભાગમાં વિવિધ પ્રકાર આવશે; ત્હેનું અવલોકન કરતા પ્હેલાં હમણાં જ કહેલાં મહત્ત્વનાં આભ્યન્તર પ્રમાણો જોઈ લઈ તે ઉપર જરાક વિચાર કરિયે, ત્હારે આ નાટકોમાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિનું દર્શન થાયછેઃ—

(૧) શ્રીહામો કનકપ્રાસાદ નિરખનો પ્રવેશ કરતો બતાવ્યોછે તે ઉપરથી, પ્રકાશકોનું અનુમાન ખરુ હોય તો, હાલના જેવો પડદો રંગભૂમિ ઉપર હોવો ઉદ્દિષ્ટ છે,

(૨) 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ના પૃ. ૫૧ મે શ્રીહામો બોલેછે —

"નાટકી લોક નાટક કરતા હતા ત્હેને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા."

(આશ્ચર્યની વાત છે કે આ વચન તરફ પ્રકાશકોનું લક્ષ ખેચાયુ જણાતું નથી.)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નાટક ભજવનાર નટ (ભવૈયા નહિં પણ નટ) ની કલ્પના અહિ છે અને અર્થાત્ અભિનયની સસ્થાને ઉદ્દેશીને આ વચન છે તેમ આ નાટકોમા અભિનેયતાના અંગો પાછળ બતાવ્યા તે પણ રંગભૂમિની સસ્થાનુ અસ્તિત્વ કલ્પે-છે અને આપણે સ્વતન્ત્ર ઐતિહાસિક દર્શનથી જાણિયે છિયે કે અભિનયની સસ્થા—નાટકના અભિનયની સસ્થા—ગુજરાતમા આધુનિક જ છે, એટલે પાછળા ચાળીસ વર્ષની પૂર્વે હેનુ અસ્તિત્વ ન્હોતું તો અર્થાત્ જ આ મહત્ત્વના આભ્યન્તર પ્રમાણથી અનુમાન વાજબી એ જ નીકળે કે આ નાટકગ્રન્થો આધુનિક કાળના હોવા જોઇયે, પ્રેમાનન્દના સમયે નહિં.

પરંતુ આ નાટકોના પ્રકાશકો અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો આથી વિપરીત ક્રમ આદરેછે અને આ પ્રકારના આભ્યન્તર પ્રમાણ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના કાળમા જે સ્થિતિ ન્હોતી—અભિનયકલા, રંગભૂમિ, સામગ્રી વગેરેની—હેનુ અસ્તિત્વ ઠરાવેછે આ ક્રમમા સાધ્ય વસ્તુનો આરમ્ભથી જ સ્વીકાર કરી લેવાનો દોષ આવેછે આ નાટકો પ્રેમાનન્દના છે કે નહિં એ વસ્તુ જ પ્રથમ આપણે સાબીત કરવાની છે, તો પ્રેમાનન્દના છે એમ પ્રથમથી જ માની લઈને પછી અંદરની વાતો ઉપરથી વિવિધ અનુમાન હેના સમય માટે કરવા એ તર્કશ્રેણી ઉપર પ્રમાણે દૂષિત છે. આ ટીકા આગળ ઉપર આભ્યન્તર પ્રમાણોના બીજા પ્રકાર આપીશુ ત્હેને પણ સામાન્ય રીતે લાગૂ પડશે આ નાટકોમા અમુક પ્રકારની શૈલી, શબ્દો, વચનો વગેરે છે તે પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વ વિરુદ્ધ જાયછે ત્હેના ઉત્તરમા અન્ય સમાધાનો હેવી રીતે આપવા કે પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે તે તો માની જ લેવુ—હેમા અન્યોન્યાશ્રય દોષ ઉઘાડો છે હાની પરીક્ષામા a priori પદ્ધતિ (સાધ્ય સ્વીકારની પદ્ધતિ) વાજબી નહિં ગણાય. ઉદાહરણ—આ નાટકમા ભાષા હાલના જેવી કેમ છે? ઉત્તર—પ્રેમાનન્દના વખતમા હેવી જ ભાષા હતી—કેમકે આ નાટકમા એ ભાષા છે તેથી જ સાબીત થાયછે,—કેમકે એ નાટક પ્રેમાનન્દના છે! આમ આ પદ્ધતિનું દૂષણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે.

આ પદ્ધતિ સ્વીકારીશુ તો તો અન્ધશ્રદ્ધા આપણને કહિંની કહિં વિચિત્ર માર્ગમા ખેચી જશે ઉદાહરણ—ધારો કે 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'મા એમ હોત કે સત્યભામાના ઉપર કૃષ્ણનો તાર આવ્યો એમ બનાવ મૂકયો હોત. તોપણ આપણે એમ માનવુ કે પ્રેમાનન્દના વખતમા વીજળીની શક્તિથી સદેશા મોકલવાની યોજના હતી? અથવા ધારો કે આ નાટકોમા કોમીજ ને બગાનુ શાક કોઇ પ્રસંગમા કહ્યુ હોય, તોપણ એમ માનવુ કે

પ્રેમાનન્દના વખતમાં બટાટા અને કોબીજ ગુજરાતમાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં? §—વધારે ન્યાયયુક્ત અનુમાન તો એ જ સંભવે કે આ નાટક તારની યોજના આ દેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, બટાટા અને કોબીજ દાખલ થયાં, તે પછી કોકે લખ્યાંછે. આ જાણીને ઉત્કટ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાંછે, જેથી હાલ આ નાટકોમાં નજરે પડતા આધુનિક અંશો સૂક્ષ્મ-રૂપના છે તે સબળ રીતે ઉપસ્થિત થાય. મતલબ કહેવાની એ છે કે એ સૂક્ષ્મ આધુનિક અંશોનું મિશ્રણ જે કરનારે જાણીને કર્યું નથી જ પણ સાવચેતી રાખ્યા છતાં થઈ ગયુંછે, તે ઓળખવા માટે ઉપરનાં ઉત્કટ ઉદાહરણો માટે જોઈતી શક્તિથી ભિન્ન સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર પરીક્ષણશક્તિની અપેક્ષા રહેછે. ગાયનમાં સ્વરપરીક્ષા જે'ની તીવ્ર હોય તે અમુક રાગમાં વર્જ્યસ્વર તે રાગ ગાતાં આવે તો જેમ પકડી કાઢેછે તેમ કાંઇક અહિં અનુભવ થાયછે. અથવા, રોટલીના લોટમાં કરગર, ચાવીને પરીક્ષા કરનાર તરત શોધી કાઢશે, ત્હારે એમને એમ અધકચરું ગળી જનારને ત્હેની ખબર પણ નહિં પડે,—હેવો આ પ્રકાર છે.

ઉપરનાં ઉત્કટ ઉદાહરણો જેવું હોત તો એ અંશો ક્ષેપક છે એમ પણ સમાધાન કરી નંખાત. પણ હાલ જે સૂક્ષ્મ મિશ્રણો છે તે હેવાં સૂક્ષ્મ તેમ જ આ નાટકોના ગ્રન્થોના સ્વરૂપમાં વ્યાપક રીતે ઓતપ્રોત છે કે ક્ષેપકનું સમાધાન ફાવે એમ નથી.

હવે બીજાં આભ્યન્તર પ્રમાણો જોઇયે. આ પ્રમાણોના બે વિભાગ કરીશું:—

(क) સામાન્ય સ્વરૂપનાં; (ख) વિશેષ સ્વરૂપનાં.

પ્રથમ (क) લઇયે. આ વિભાગમાં આ નાટકોના સ્વરૂપમાંથી છૂટી ના શકે હેવા વ્યાપક અંશોનો સમાવેશ થશે, જેમ કે ભાષા, શૈલી, છન્દવૃત્તો. તો પ્રથમ

(૧)

ભાષા લઇયે. આ ઠેકાણે ભાષાને સામાન્ય રૂપમાં વિચારીશું; છૂટક શબ્દોના રૂપમાં નહિં લઇયે. ભાષાના ભેગી ભેગી શૈલી પણ વિચારીશું. કોઇ પણ વિચારશીલ વાચકને આ નાટકો જોતાં તરત જણાશે કે હેની ભાષા તેમ જ શૈલી આધુનિક છે, તેમ જ પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની બીજી રચનાઓથી તદ્દન જુદી પડતી છે. આ ટીકામાં બે પ્રશ્નો સમાયાછે.

(૧) આ નાટકોની ભાષા તથા શૈલી પ્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલીથી ભિન્ન છે;

(૨) આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે.

---

§ બટાટા ગુજરાતમાં દાખલ થયે ૧૦૦ વર્ષ થયાં હશે. અને કોબીજનું તો ૬૦ વર્ષ પ્હેલાં નામ પણ ન્હોતું. હિન્દુસ્તાનમાં બટાટા દાખલ થયે તો ૩૦૦ વર્ષ થયાં હોય એમ કલ્પના છે. (Watt's Dictionary of Economic Products of India). પરંતુ બંગાળા વગેરેમાં આરમ્ભ થયેલો, અને મુંબાઈ ઇલાકામાં બટાટા સર જૉન માલકમના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૮૦૦ પછી લગભગ ૧૮૩૦ ના અરસામાં) દાખલ થયાનું Douglas' Bombay (p. 187) ઉપરથી જણાયછે. કોબીજનો તો સ્પષ્ટ રીતે તે પછી પ્રવેશ છે. Watts ની ડિક્ષનરીમાં સમય નથી આપ્યો, માત્ર યૂરોપિયનોએ આણ્યાનું લખ્યુંછે.

એટલે (૧) નો સંબન્ધ લેખકની પોતાની ખાસ ભાષા તથા શૈલીની પદ્ધતિ જોડે છે, અને (૨) નો સબન્ધ તે તે સમયની લોકભાષા પ્રચરતી હોય તે સાથે છે.

આ બને પક્ષમાં આ નાટકો આધુનિક જ જણાયછે. પ્રથમ (૧) પક્ષ લઇયે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભાષા તથા શૈલી કેવળ અપ્રેમાનન્દીય જ સ્પષ્ટ રીતે છે એમ પણ નહિં કહેવાય કે પ્રેમાનન્દની આ રચના અને બીજી રચનાઓ વચ્ચે કાળનું અંતર હોવાથી આ ભેદ આવ્યોછે 'નળાખ્યાન' પ્રેમાનન્દે સ ૧૭૪૨ મા પૂર્ણ કર્યું જણાયછે. અને ૧૭૪૭-૪૮ મા અથવા તે અરસામા 'રોપદર્શિકા' નાટક રચ્યુ એમ હેના પ્રકાશકોના વચનોથી ધ્વનિત થાયછે. * તો આમ બે પાસે પાસેને સમયે લખાયલા ગ્રન્થોમા ભાષા તથા શૈલીનો આટલો બધો ફેર પડે એ અત્યન્ત અસભવિત છે એક મહા કાવ્ય છે અને બીજું નાટક છે તે કારણથી આ ભેદનું સમાધાન નહિં મળે નાટકના પ,લક્ષી સ્વરૂપને લીધે જો પાત્રભેદને અનુસરીને ભાષાભેદ અવશ્ય આવે તે અંશ બાદ કરતા પણ નાટકકા ની પોતાની ભાષા અને શૈ.ી એ હેવો ગૂઢ સ્વરૂપનો પદાર્થ છે કે તે હેવી પરલક્ષી રચનામા પણ ગવિટ થયા વિના રહે નહિં અને વિચારીને વાચનારને હાથે પકડાયા વિના રૂહે નહિં તો આ નાટકોમા પ્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલી સબન્ધેની વ્યક્તિતા તન લુપ્ત છે તે કોઇ, સમર્થમા સમર્થ પરલક્ષી કવિની શક્તિની પણ બ્હાર વાત છે મહાકવિ કાલિદાસનું 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટક હેના અન્ય નાટકોથી જુદુ પડેછે,—એ પ્રથમ કૃતિ હોવાથી, એમ મનાયછે, તોપણ હેમા પણ કાલિદાસનું વ્યક્તિસ્વરૂપ શૈલીમા પકડાઈ આવેછે પ્રસ્તુત નાટકોમા સમર્થમા સમર્થ સાહિત્યવિષયનો ગુપ્ત શોધક (Detective) પ્રેમાનન્દને પકડી કાઢી સકે એમ લાગતું નથી. આ પ્રકારની ગૂઢ શોધકતાની શક્તિ સારી રીતે ધારણ કરનાર મ્હારા મિત્ર ન કેશવલાલ ધ્રુવને પણ બીજા પ્રકારના સમાધાનનો આશ્રય લેવો પડયોછે પ્રેમાનન્દે કૃત્રિમ શૈલી આ નાટકોમા બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારીછે એ કલ્પનાનું શરણ એઓને લેવુ પડયુછે 'પ્રેમાનન્દ' ના હેમના નિબન્ધને પૃ ૨૫ મે એઓ કહેછે —

"અહિં કહેવુ જોઇયે કે પ્રેમાનન્દને પ્રિય તો સરળ શૈલી જ જણાયછે. હેના ઘણાખરા ગ્રન્થોમા એ શૈલીનો જ હેણે ઉપયોગ કર્યોછે નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતીવૃત્તિના રસિયા પંડિતજનને સતોષવા અને 'પાચાની પ્રસન્નાખ્યાન' માં નટી કહેછે તેમ ' **गुर्जराणां मुखं मृष्टम्** એ પદ લખનારના મુખમા ધૂળ્ય નાખવા ' પ્રેમાનન્દે ખાસ કરીને કઠિણ અને પ્રૌઢ **કરીછે કરીછે** કહેવાનુ હાર્દ એ છે કે એ **કૃત્રિમ છે.**"

આ કૃત્રિમતાની કલ્પનાને વિશેષ પુષ્ટિ આપવા માટે શ્રીદામાના મુખમા આહીરી અને અન્ય હલકા પાત્રોના મુખમા રાક્ષસી બોલી મૂકીછે તે કોઇ પણ અપભ્રંશ ભાષામાની ના હોઈ કેવળ નવી જ ઘડી કાઢેલીછે તે વાત ઉપસ્થિત કરીછે. પરંતુ આ કૃત્રિમતા અને પ્રૌઢ શિષ્ટભાષામાં સભવતી કૃત્રિમતા એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે આ આહીરી રાક્ષસી કેવળ બનાવટી જ છે એ સહુ કોઇને જણાય એમ છે પરંતુ કૃષ્ણાદિક પાત્રના મુખમા

* 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' ગ્રન્થવિવેચન, પૃ ૧૮ પ. ૭ મા એ નાટક ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખેલું ગણ્યુછે. (સ. ૧૯૪૭-૪૮ થી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે સ. ૧૭૪૭-૪૮મા)

શિષ્ટભાષા મૂકાઈછે ત્હેમાં કોઇ પણ રીતની કૃત્રિમતા તો જણાતી નથી. પ્રૌઢતામાં વિશેષ ઉત્કટ સ્વરૂપ મૂકયાના ઉદાહરણ તરીકે રા. કેશવલાલ કૃષ્ણના મુખમાં મૂકેલો ' અતિથિ-સત્કારગૃહ ' શબ્દ આગળ ધરીને પૂછેછે:—

" તે ગત સંસ્કૃતયુગમાં કોઇયે વાપર્યોછે કે આગામી સંસ્કૃતયુગમાં બોલાશે ? "

આ શબ્દ વિશે આગળ ઉપર જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનોછે તે વાતનો હાલ સ્પર્શ નહિં કરું. પરંતુ આ પ્રકારની પ્રૌઢિનાં ઉદાહરણો વિરલ છે એટલુંજ નહિં, પણ જે બાકી રહેલા અંશમાં પ્રૌઢ ભાષા છે તે તો **કૃત્રિમ** છે એમ કહેતાં વિચાર પડશે.

પણ એક મહત્ત્વની શઙ્કા છે. ' અતિથિસત્કારગૃહ ' એ શબ્દ આ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલની ખાતરી છે ? મ્હેં બહુ સોધ્યો પણ એ શબ્દ જડયો નથી. મ્હારી સરતચૂક થતી હશે. પરંતુ એ નાટકના ૨૦૬ ઠ્ઠા પૃષ્ઠમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ' અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન ' એમ વચન છે, તે જો રા. કેશવલાલના મનમાં હોય અને માત્ર ખોટું સ્મરણ રહી જઈને ' અતિથિસત્કારગૃહ ' એ શબ્દ ધાર્યો હોય, તો તો હેમની એ શબ્દ ઉપર રચેલી દલીલ ભાગી પડશે.

પરંતુ કૃત્રિમતાથી માત્ર આ વિષયનું સમાધાન થઈ સકે એમ નથી. ' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ' માંના નટીના જે વચનની વાત કરીછે તે આટલું જ છે:—

" આર્યપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુસાર સર્વ સાહિત્ય સજ કરી §गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम् એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ્ય નાંખવા એકે પદે થઈ રહીછું. "

આ ઉપરથી સૂચના અને અનુમાન એટલું જ વાજબી રીતે થાય કે આ નાટક ભજવવાનું છે ત્હેમાં અશુદ્ધ ગુજરાતી, ભ્રષ્ટ ગુજરાતી, નહિં પણ શિષ્ટ ગુજરાતી વાપરેલી નજરે પડશે. માટે તે કૃત્રિમ શિષ્ટતા એમ તો અનુમાન ના થાય. શિષ્ટ ગુજરાતી માટેના આટલા વચન ઉપરથી કૃત્રિમ ગુજરાતીના ઉદ્દેશના અનુમાન ઉપર એકદમ આવવામાં મ્હોટી ફલંગ મારવી પડે એમ છે. વળી આહીરી રાક્ષસીની કૃત્રિમતા તે થોડીવાર ઉપર કહેલા પાત્રભેદે ભાષાભેદના ન્યાયથી યથાસ્થાન બનેછે. પરંતુ બાકીની આ નાટકોની એકંદર ભાષાનું સ્વરૂપ અકૃત્રિમ હોઈ હેમાં પ્રેમાનન્દની વ્યક્તિતાનું દર્શન થતું જ નથી. હેની આખ્યાનોની ભાષાશૈલી અને આ નાટકોની શૈલી વચ્ચે એટલો બધો સ્વરૂપનો મૂલગત ભેદ છે કે બેનો રચનાર એક હોય એમ માનતે વિચાર પડેછે. કૃત્રિમ શૈલી જાણી જોઈને સ્વીકારીછે તેથી એ ભેદ ઉત્કટ રૂપે આવ્યોછે એ ઉત્તરથી સમાધાન થશે નહિં,—કૃત્રિમ છે એમ માનીશું તોપણ. કેમકે શૈલી એ હેવું સૂક્ષ્મસ્વરૂપનું તત્ત્વ છે કે ગમે ત્હેવો સમર્થ કવિ કે લેખક હોય તે પોતાની શૈલીની બ્હાર નીકળી સકે નહિં. રચનાઓમાં રૂપાન્તર આપતાં પણ હેની શૈલીથી એ પકડાઈ જાય. (Versatility) બહુરૂપતા અથવા પરિવર્તનશક્તિના ખુલાસાથી પણ આ

§ આ પદ ઉપરથી ફલિત થતું બીજું અનુમાન આગળ ઉપર બતાવવાનું છે.

મુશ્કેલીનું સમાધાન થતું નથી. કેમકે શૈલીની બ્હાર જવું જ કઠણ છે—અશક્ય છે. શેક્સ્પીઅર જેવો પરિવર્તનશક્તિવાળો સમર્થ કવિ પણ પોતાની સર્વ રચનામાં પોતાની શૈલીથી સ્વતન્ત્ર રહેલો જણાતો નથી. તેમ, ખરું જોતાં, પરિવર્તનશક્તિ ભાષાશૈલીમાં પ્રવર્તતી નથી, પણ અભ્યાસાદિક વિષય, જ્ઞાન વગેરેમાં જ હેને ખરો અવકાશ છે, એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે.

પરંતુ રા. કેશવલાલને જે ભાષા (આ નાટકોમાંની શિષ્ટ ભાષા) કૃત્રિમ લાગેછે તે જ ભાષા વિશે એ નાટકોના પ્રકાશકોને હાલની ભાષા સાથે સામ્ય જણાયછે. અને તેટલે દરજ્જે એ પ્રકાશકોની પરીક્ષા—સામ્યની પરીક્ષા—મ્હારે નમ્ર મતે વાજબી જણાયછે. પણ એ સામ્ય ઉપરથી અનુમાન કાઢવામાં મ્હારી અને એઓની દૃષ્ટિ એક છેડાથી બીજા છેડા જેટલી જુદી છે. આ રીતે ઉપરના બીજા પ્રશ્ન ઉપર અવાયછે—

(૨) આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે. એ ઉપરથી હું આ નાટક પ્રેમાનન્દની કૃતિ હોવા બાબત સંશય રાખુછું. આ પ્રકારનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન એ પ્રકાશકો—હમણાં જ સૂચવ્યું તેમ—એ રીતે કરેછે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ ભાષા હાલના જેવી જ હતી.

એ વિદ્વાનો કહેછે:—

"સર્વદેશી વિદ્યાવર્ય પ્રેમાનન્દની ભાષા ઉત્તમ ગણી સકાય. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે ભાષા પ્રેમાનન્દે બોલાવીછે, તે ઊંચી જાતની ગુજરાતી છે. પ્રેમાનન્દના વખતમાં ઊંચા વર્ણની ઘરગથુ અને હલકા વર્ણની બોલી કે'વી હશે તે આ નાટક બતાવી આપેછે. એથી એમ પણ જણાયછે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગુજરાતીને મળતીછે."

('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૨૦.)

પરંતુ ૨૦૦ વર્ષના અન્તરમાં ભાષામાં કાંઈ પણ ફરક ના પડે એ કેટલું અસંભવિત છે! ગુજરાતી ભાષામાં પાછલાં ૨૦૦ વર્ષમાં રૂપાન્તરો થયેલાં અન્ય માર્ગથી જણાઈ આવે એમ લાગેછે. તો તે વસ્તુસ્થિતિને ભૂલી જઈને ઉપરનું ખોટું અનુમાન કાઢવું એ કેવળ પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ પ્રથમથી માની લેવાને લીધે જ થાયછે એમ લાગેછે. અને તેથી જ ફરીને એ ૨૦૦ વર્ષમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ મનમાં ખટકીને, હેનું આંખ્યમીંચામણું સમાધાન આ પ્રકાશકો કરવા જાયછે તે નીચેનાં વચનોમાં જણાઈ આવેછે:—

"વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા ગ્રન્થ વડે માલમ પડી જાયછે. બસેં વર્ષની અંદર ગુજરાતી ભાષા કાંઈ ફેર પામી નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હેની પ્હેલાંના ૨૦૦ વર્ષની ભાષામાં જે મ્હોટો અંતર બતાવવામાં આવેછે તે આથી શક પડતો લાગેછે."

('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૨૧.)

આમ આશ્ચર્ય લાગેછે, છતાં ૨૦૦ વર્ષમાં પણ ફરક પડ્યો નથી એમ જ પકડી લઈને

સંતોષ નથી આપ્યો, પરંતુ એ ફરક ન પડવાની કલ્પિત સ્થિતિને પૂર્વેનાં ૨૦૦ વર્ષની સ્થિતિ સાથે વિરોધ આવેછે—પ્રેમાનન્દ પ્હેલાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપરની ભાષા કેવળ જુદી હતી એ વસ્તુસ્થિત વાત છે—તેથી તે માટે પણ એક વળી નવું સમાધાન ઊપજાવી કાઢ્યુંછે।

"જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગુજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની છાયા વડે તે વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફરકવાળી થઈ હશે."

(ઉપરનું જ ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. તે જ.)

અર્થાત્ લહિયાઓએ 'મારવાડી ભાષા' ના સંસ્કાર ભેસાડેલા। અને જૈન લોકોની **લેખનપદ્ધતિયે** ફરક પેદા કરેલો। ભાષાના વિકાસક્રમનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ ભૂલી જઈને જ આ અદ્ભુત વચનો ઉત્પન્ન થમાં લાગેછે. અને તેથી જ એ પ્રકાશકો નીચે પ્રમાણે ઊંધો નિર્ણય કરેછેઃ—

"પરંતુ તે વખતે (અર્થાત્, પ્રેમાનન્દની ૨૦૦ વર્ષ પ્હેલાં પણ) લોકોમાં બોલાતી લખાતી ભાષા તેવી નહિં હશે એમ અનુમાન થાય."

(ઉપરનું જ ગ્રન્થવિવેચન તથા પૃ૪ તેજ.)

આ વિપરીત અનુમાનપરંપરાનું બીજ પ્રેમાનન્દની કૃતિ આ નાટકો છે એ આદ્ય સ્વીકારના પાયા ઉપર જ બધી રચના કરવામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે. અન્ધશ્રદ્ધા આથી વધારે આગળ જઈ સકે ખરી?

(क)-?-(अ)

પ્રેમાનન્દની ભાષા હાલના જેવી જ છે એ પ્રશ્નના ઉપરથીઃ એક બીજા પ્રશ્ન ઉપર અવાયછે. પ્રેમાનન્દની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિશે બહુ સ્તુતિ થાયછે, અને ત્હેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાયછે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે તે પ્રભુ જાણે; પણ એક શઙ્કા ઉત્પન્ન થાયછે કે પ્રેમાનન્દ તો વડોદરાનો જ વતની હતો, તે ગુજરાત તરફ ભક્તિ દર્શાવે તે સંભવે, પણ—

"જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠત્વ પામી રહ્યો,
તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચ્યારુતર છે, બહો ન જાએ કહ્યો"§

એમ કહીને ચરોતર (ચ્યારુતર) નો મહિમા વિશેષ રૂપે ત્હેણે શા માટે ગાયો હશે? વડોદરું

§ 'તપત્યાખ્યાન' નો છેવટનો શ્લોક. (સહેજ કહીશું કે આ શ્લોકની ભાષા તો બહુ જ આધુનિક છે એ છાપ મન ઉપર પડ્યા વિના નથી રૂહેતી. 'જાએ' એ પ્રયોગ પણ આ સમયનો છે એમ લાગેછે.)

તો ચરોતરની બ્હાર જ ગણાયછે, લૌકિક રીતે તેમ જ સરકારી રીતે. કૅમ્પબેલના ગૅઝિટીઅરમાં ચરોતરને મહી અને વાત્રક નદીની વચલો પ્રદેશ કહીને બતાવ્યુંછે; અને ત્હેમાં બોરસદ, આણંદ, નડિયાદ, મહેમદાવાદ, માતર, અને પેટલાદ, એટલા તાલુકાનો સમાવેશ કર્યોછે.+

પ્રેમાનન્દ ચરોતરી હશે—જો આ નાટકો હેમનાં હશે તો; અથવા તો આ નાટક લખનારો ગૂઢ પુરુષ ચરોતરી હશે. 'તપત્યાખ્યાન'માં 'ધરાઈશ' ને ઠેકાણે 'ધરઈશ,' (પૃ. ૧૮૬,) અને 'જાઉછું' ને બદલે 'જઉછું' (પૃ. ૧૮૭,) તેમ જ 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' માં (પૃ. ૨૧૮) 'રાઈ' ને બદલે 'રઈ,'—એ રૂપો ચરોતરી બોલીનાં છે તે વાતની સૂચકતા આ સંબન્ધે યથાસંભવ જોવાની છે.

તે જ પ્રમાણે 'તપત્યાખ્યાન' પૃ. ૧૯ મામાં 'ચતુ' તે બદલે 'છતુ' છે તે શબ્દ પણ ચરોતરી પ્રયોગ જણાયછે; પછી સામાન્ય રીતે ગામડિયા લોકો અથવા કોળી લોકો જેવા વર્ગનો શબ્દ એ હોય તો જુદી વાત.

(क)—૨.

આ નાટકોની કૃત્રિમ પ્રાકૃતના આભ્યન્તર પ્રમાણથી શું સૂચન થાયછે? તે જોઇયે. વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. આહીરી અને ગાક્ષસી બોલીઓ કોઇ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં હયાત હોય એવી નથી—પણ કેવળ કપોલકલ્પિત ઘડી કાઢેલીછે એ રા. કેશવલાલે આપણને બતાવ્યું જ છે. પરંતુ હાવી પણ પ્રાકૃત ઘડી કાઢવામાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એ આ કૃત્રિમ પ્રાકૃતોનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જણાઈ આવેછે. સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલી પ્રાકૃતોના કેવળ અવલોકનથી આમ ઘડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ના થાય. તો આ પ્રકારનું પ્રાકૃતનું જ્ઞાન પ્રેમાનન્દમાં હોવાનો સંભવ છે કે કેમ ? આપણે હાલના સમયમાં જોઇયે છિયે કે પાછલાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં તો આપણા શાસ્ત્રી પુરાણી વર્ગમાં તેમ ઇતર વિદ્વાનોમાં પણ પ્રાકૃતનું પરિશીલન—સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી જેવા અપવાદ શિવાય બીજાઓનામાં તો—કોઇનું પણ ભાગ્યે નજરે આવશે. તે એટલે સુધી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલાં પ્રાકૃત વચનોનો કેવળ અનાદર કરીને સંસ્કૃત છાયા વડે જ શાસ્ત્રી લોકો કાર્યનિર્વાહ કરી લેતા હતા અને લેછે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. શાસ્ત્રીવર્ગની આ પ્રાકૃત તરફની ઉપેક્ષા સંપ્રદાયલબ્ધ હોવાનો સંભવ છે; અને આપણા સંપ્રદાયો દૂરગામી ઘણે ભાગે હોયછે, તે વર્ષોનાં વર્ષોથી ચાલ્યા આવેછે; આ વાતો ધ્યાનમાં લેતાં એમ સંભવ વિશેષ લાગેછે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ પ્રાકૃતો તરફ હેવો જ અનાદર હોવો જોઇયે. તો પ્રેમાનન્દને પ્રાકૃતનું હેવું આભાસજ્ઞાન શી રીતે થયું હશે કે જેથી હેનું અનુકરણ કરનારી કૃત્રિમ પ્રાકૃત ઘડી કાઢવાનું સવિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય? મ્હને તો આ વાત સબળ સંશય ઉત્પન્ન કરનારી લાગેછે.

+ Campbell's Gazetteer, Vol IX Part I, P. 155 (foot-note).

(क)—૨.

પ્રેમાનન્દે આ નાટકોમાં સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્ર વગેરેમાં સ્વીકારાયલાં શુદ્ધ વૃત્તો તથા છન્દો વાપર્યાંછે તેથી વળી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશયમાં યથાબળ ઉમેરો થાયછે. 'નળાખ્યાન,' 'ઓખાહરણ' ઇત્યાદિ સર્વ આખ્યાનોમાં દેશીઓ વગેરે છે, અને આ નાટકોમાં શુદ્ધ વૃત્તો ક્હાંથી ? આ નાટક સંસ્કૃત નાટકોના નમૂના ઉપર રચેલાંછે એમ સમાધાન બતાવાય. પરંતુ રચ્યાંછે કો'ણે ?—એ જ તપાસનો વિષય છે, એટલે એ સમાધાનમાં પૂર્ણ બળ નથી આવતું. આ પ્રકારનાં વૃત્તો રચનારો ઇતર પ્રમાણથી જાણ્યો હોય તો એ સમાધાન કાંઇક કામ આવે. એટલું જ નહિં, પણ પોતાનાં આખ્યાનોમાં જ્હાં જ્હાં છન્દ જેવું વિરલ પ્રસંગે આણ્યુંછે ત્હાં છન્દરચના શિથિલ હોઈ શુદ્ધતાનો દાવો પણ નથી કર્યો,—અને અમુક છન્દની ચાલ એમ જ મૂક્યુંછે. આ મથાળો અમુક 'છન્દની ચાલ'—એમ કો'ણે મૂક્યાં હશે ? પ્રેમાનન્દે પોતે ? કે કવિ દલપતરામે પ્રસિદ્ધ કરતાં મૂકેલાં ? જૂનામાં જૂના હસ્તલેખ એ કાગ્યોના જોયાથી આ વિશે કહી સકાય. પરંતુ બીજી દેશીઓનાં નામ વગેરે તો પ્રેમાનન્દે જ મૂકેલાં સંભવેછે, તેથી આ 'છન્દની ચાલ' પણ હેણે મૂકવાનો સંભવ છે. તો આ નાટકોમાં હાવાં સુશ્લિષ્ટ નિર્દોષ વૃત્તો ક્હાંથી ? 'નળાખ્યાન' માં શુદ્ધ વૃત્ત માત્ર એક અપવાદ રૂપે છે. आतपे धृतिमता सहचक्वा ઇત્યાદિ શ્લોક બાહુક રોજ સૂતા પ્હેલાં બોલતો હતો એમ કહ્યુંછે ત્હાં એ શ્લોકનું ભાષાન્તર

> "જે ચક્રવાક દિવસે વહૂ સાથ રાખે,
> તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે;
> રાતે વિયોગ થકી ચન્દ્રપ્રકાશ ખૂંચે,
> જો હોય દુઃખ દિલમાં કશું એ ન રૂચે."

એમ શુદ્ધ વસન્તતિલકામાં છે. એ શું ? આ અપવાદરૂપ સ્થિતિથી જ મ્હારા મનમાં શક ઉત્પન્ન થયો હતો; તે સાથે આ શ્લોકમાંની ભાષામાં પણ પ્રેમાનન્દથી ભિન્ન આધુનિક કવિની ભાષાનો રણકાર જણાયો; અને છેલ્લા ચરણમાં 'દિલ' શબ્દ ફારસી હતો (જો કે પ્રેમાનન્દમાં ક્વચિત્ ફારસી શબ્દો જણાયછે, પણ તે બહુ વિરલ અને આ હેનો ના હોય એમ લાગ્યું.) અને એ શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાનું નામ ગૂઢ રીતે સૂચવ્યું હોય એમ સંભવ લાગ્યો, તેથી ઈ. સ. ૧૮૮૭ કે તે શુમારમાં કવિ દલપતરામને મ્હેં શોલાપુરથી કાગળ લખી આ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો; હેના ઉત્તરમાં એઓએ લખ્યું હતું કે હસ્તલેખમાં એ શ્લોકનું ભાષાન્તર મૂકેલું ન્હોતું તેથી મ્હારા મનમાં થયું કે ભાષાન્તર પણ મૂક્યું હોય તો ઠીક, એમ કરીને એ વસન્તતિલકા મ્હેં રચીને મૂક્યોછે.

તો પ્રશ્ન એ કાયમ રહેછે કે નિર્દોષ સુશ્લિષ્ટ વૃત્તો આ નાટકોમાં પ્રેમાનન્દનાં સંભવે ખરાં?

આ શઙ્કાનું સમાધાન કાંઇક જોરથી બતાવાય એમ લાગેછે. 'ઋષ્યશૃઙ્ગાખ્યાન', 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' અને 'દ્રૌપદીહરણ' માં શુદ્ધ છન્દ વૃત્તોનો આદર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલોછે. ઉપરની શઙ્કાને દૂર કરવાને એ બસ છે—એમ કહેવામાં આવેછે. તો જરાક એ તપાસિયે;—

(૧) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન—હામા ફક્ત ચાર કડવા જ છન્દમાં રચેલાં નજરે પડેછે. કડવું ૪ થુ "રાગ મારુની ચોપાઈ",—પણ તે તો 'ઓખાહરણ' ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયેલી ત્રણ તાલી ચોપાઈ છે, અને તેથી વિશેષ કાંઇ લાભ થાય એમ નથી.

કડવુ ૧૧ મુ—ત્રિભંગી છંદ લાગેછે, જો કે હેને કહ્યોછે "રાગ ત્રિતાગો," અને 'ત્રિભંગી' નામ તો કાઉંસમા છે. તે પ્રકાશકોએ મૂક્યુ હશે એમ સભવેછે. તેમ વળી આ ત્રિભગી છન્દનો મૂળ આદર્શ બ્રજતાલના કેટલાક ગીતમા છે, તે ઉપરથી માત્ર રચના—છન્દનું નામ અથવા સ્વરૂપ ના જોઈને પણ—થવી અસભવિત નથી.

કડવુ ૧૨ મુ—હેમા 'રાગ દોહન' લખ્યુછે, અને દોહરા જેવા તે કાગમા પણ પરિચિત અને સરળ છન્દમા પદ્યરચના શિથિલ બન્ધવાળી ઠામઠામે છે (લહિયાના દોષથી સમાધાન કરાય તેમ પણ નથી, ઐવી શિથિલતા છે) વિસ્તા ભયે એક જ ઉદાહરણ મૂકુંછુ —

" વિભાડ વન વામા આવી ચતુર ચપળાભર,
ત્રણ ગેરે ઉમાલક્ષ્મી તેમ થયુ અવિધાર "

અહિં પ્હેલુ અને ત્રીજુ ચરણ દોહરા છન્દના માપમા બેસવાની આશા જ વ્યર્થ છે, હાવા ઉદાહરણ અનેક છે

ચોથો છંદ—ભુજંગી—કડવા ૧૮ મામા છે. હેમા પણ છન્દોભંગ ડગલે ડગલે નજરે પડેછે.

આ છન્દો પ્રેમાનન્દના બીજાં દેશીબદ્ધ કાવ્યોની બ્હાનના નથી, તેમ જ વિશિષ્ટ સસ્કૃત જાતના પણ નથી. પ્રકાશકો 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' ની પ્રસ્તાવનામા આ ગ્રન્થમા "ત્રિભગી, ભુજગી, દોહરા, ચોપાઈ,—વગેરે" શુદ્ધ છન્દો બતાવી ચમત્કારની વૃત્તિ વાચકના મનમા પ્હરાણે પ્રેરવાતુ કરેછે. પરતુ છન્દો શુદ્ધ નથી, અપરિચિત નથી, અને આટલા જ છે તો "વગેરે" શબ્દમા શેનો સમાવેશ કરવાને ઇચ્છતા હશે તે અગમ્ય છે

(૨) અષ્ટાવક્રાખ્યાન
(૩) દ્રૌપદીહરણ
—આ બેના દૃષ્ટાન્ત વધારે સબળ ભાસેછે હેમા

શુદ્ધ વૃત્તો, સસ્કૃત જાતના, અને એ આખ્યાનોમા વ્યાપકરૂપે નજરે પડેછે. તોપણ એ બે કાવ્યો વિશે કેટલીક શઙ્કાઓ ઉત્પન્ન થાયછે

'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' મા સસ્કૃત વૃત્તો માટે "શ્લોક" એટલું જ લખ્યુછે, તે તો જાણે સમજી સકાય એમ છે, પરતુ કડવાના છન્દોના નામ નથી આપ્યાં તો નથી આપ્યાં, પણ ત્હેને દેશીઓ કલ્પી અમુક રાગોના નામ જ મથાળે આપ્યાછે, તે એટલે સુધી કે ઇતર આખ્યાનોમાં પરિચિત 'રાગ' તે પણ કોઇક વાર તે રાગ જેવા તારવાજો નથી પણ 'ચોપાયા' છન્દના બાધાનો છે (કડવુ ૯ મું, પૃ ૧૭૭ જુવો). બીજાં આખ્યાનોમાના

'ઢાળ'માં હરિગીતમાં અન્તર્ગત ઝંપા તાલ હોયછે, અને હામાં—ચોપાયામાં—માત્ર એક-તાલનો જ પ્રવેશ છેઃ—

(૧) "આવ્યો ધન કાજે મુનિ આજે તેને તેં શું માર્યો"

(અષ્ટાવક્રાખ્યાન પૃ. ૧૩૭)

(૨) "વેલ જાણે હેમની ને અવેલ ફૂલે ફૂલી" ('નળાખ્યાન')

આ બે સરખાવો; (૧) માં એકતાલ છે; (૨) માં ઝંપા તાલ છે. પ્રેમાનન્દનો અતિ પ્રિય 'ઢાળ' આટલું રૂપાન્તર પામે?

વારું; છન્દોનાં નામ ના આપવાનું કાંઇ કારણ સમઝાતું નથી. પરંતુ તે ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી; જો કે તે બાબત કારણની કલ્પના આગળ ઉપર હું સંભવરૂપે સૂચવીશ.

'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'ને પણ જરા સંશયમાં મૂકનારાં બીજાં એક બે આભ્યન્તર પ્રમાણ છે. છન્દના માપમાં વધારે પડતા પણ વાક્યાર્થ માટે ખૂટતા શબ્દો ઠેકઠેકાણે કાઉસમાં મૂકેલા નજરે પડેછે. આ વિશે નાટકોને સંબન્ધે બોલતાં ચર્ચા થશે. તેમ જ પૃ. ૧૮૬ મે 'નિડર' શબ્દ છે હેની આધુનિકતા વિશે પણ નાટકને પ્રસંગે કહેવાશે; અને પૃ. ૧૮૪ શ્લો. ૨૯ મામાં 'ઊભી (=ઊભા રહીને) એ સોરઠનો પ્રયોગ પણ યોગ્ય સ્થળે ચર્ચાશે.

'દ્રૌપદીહરણ'માં—પણ છન્દ તથા વૃત્તોનાં નામ નથી આપ્યાં; તે ઉપરાંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તોને પણ નામ નહિં પણ રાગ આપ્યાછે. ઉદા૦—કડવું ૧૭મું પ્રથમ શ્લોક મૂકીને પછી બધાં સ્રગ્ધરા વૃત્ત છે હેને 'રાગ પંચમ કાનડો' એમ મથાળું આપ્યુંછે. (આ વૃત્તમાં અનેક સ્થળે મતિભંગ બહુ જ છે—તે વાત જુદી જ છે.) ઇતર આખ્યાનોમાં દેશીઓ છે હેમાં પણ કાલમાનને લીધે છન્દનું સ્વરૂપ પ્રવિષ્ટ થાયછે તે જુદી જ વાત છે.§

---

§ આ બાબતમાં પ્રકાશકોની કલ્પનાં કાંઇ અદ્દ્ભુત જ છેઃ—

"આ રાગ ક્યહાંથી ને શી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, અને હેમાં કાંઈ પણ માપ કે હંગધડો હશે કે નહિં એ તજવીજ કરવા સરખું છે."

(દ્રૌપદીહરણ,' કવિચરિત્ર, પૃ. ૨૧.) અહિં 'રાગ' શબ્દ કડવાંના છન્દઃસ્વરૂપ બંધારણને માટે ખોટી રીતે વાપર્યોછે.

"ઘણાં ખરાં નામ ઉપરથી હેમની ઉત્પત્તિ ગાયનમાંથી થઈ હશે એમ લાગેછે. રાગનું નામ આપી હેની પાછળ દેશી કે ચાલ ઉમેરવાથી અસલ ગાયનના રાગની ધાટીમાં ફેરફાર કર્યો હશે એમ જણાયછે."

(ઉપરનું જ કવિચરિત્ર, તથા પૃષ્ઠ તે જ.)

'રાગની દેશી કે ચાલ'—એમ તો પ્રસંગ જ ના આવે; અને રાગની ધાટીમાં ફેર' શી રીતે સંભવે? ગીતના બાંધાની વાત જુદીછે.

'દ્રૌપદીહરણ'માં કડવામાં દેશીઓના રાગ બતાવ્યાછે, પણ અંદર બધારણમાં છન્દો છે તે વિશે પ્રકાશકો કહેછે —

"દ્રૌપદીહરણમાં કવિયે દરેક ઠેકાણે અમુક રાગ કે દેશીનું નામ પણ આપ્યુછે, પરંતુ તે પિંગળમાંનો અમુક છંદ છે. અને તે તાલ માપમાં શુદ્ધ છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકેછે કે કવિયે દેશીઓ અમુક તાલ માપથી જ કરેલી હોવી જોઇયે"

('દ્રૌપદીહરણ,' કવિચરિત્ર, પૃ.૨૨.)

એટલે? ત્હારે હેમા છન્દ વૃત્ત છે તે ઇચ્છાપૂર્વક છન્દવૃત્ત ઓળખીને રચેલા નહિં? અકસ્માત્ યોગ આવી ગયેલો? ર. કેશવલાલ તો જુદો જ હક કરેછે કે એ કવિયે સંસ્કૃત પિંગળના તેમ જ પ્રકૃત પિંગળના વૃત્ત છન્દો જાણીને જ રચેલાછે.

"દરેક રાગમા તાન હોયછે, અને તે બહુ કરીને નિયમિત રીતે પડેછે." (અનિયમિત પડનારો તાલ કેવો હોય? શબ્દ વિરોધ જ આવે!). "તાન જો નિયમિત હોય તો કવિતામાં માપ હોવુ જ જોઇયે, કેમકે તાલની ગણત્રી માત્રા વડે થાયછે. * * * * * * પિંગળના છંદ અને ગાયનના રાગ એ તાલ માત્રાને સંબન્ધે એક જ છે, એમ કહી સકાય એટલે પિંગળના અમુક છંદ ગાયનના અમુક રાગમા ગવાઈ સકાયછે અથવા ગાયનનો અમુક રાગ એ પિંગળનો અમુક છંદ થઈ રહેછે. પિંગળના ને ગાયનના પ્રસ્તારાદિકથી આ વાત સાબીત કરી સકાયછે."

(ઉપરનું જ કવિચરિત્ર પૃ૭ તે જ.)

સંગીતશાસ્ત્ર અને છન્દ શાસ્ત્ર સબન્ધે હામા જે પાંડિત્ય દેખાયછે તે કેટલું લૂલુછે તે 'રાગ' અને 'છન્દ' વચ્ચેનો મૂલગત ભેદ જાણનારને સ્પષ્ટ જ છે. અને આ વચનોથી તે લોકોને હમનુ આવે તો સ્વાભાવિક છે અમુક છંદ અમુક જ રાગમા ગવાય એમ નથી, કોઇ પણ રાગમા ગવાય, તેમ જ અમુક રાગ તે અમુક છંદ બને એ ચમત્કાર હજી સુધી તો સૃષ્ટિમા બન્યો નથી. રાગનું ઉપાદાન સ્વર છે, અને છન્દનું ઉપાદાન કાલમાન, માત્રા, છે, એ ભેદથી રાગ અને છન્દ અન્યોન્યનિરપેક્ષ બનેછે. માત્રાવિસ્તારને સ્વરસગીત જોડે સબન્ધ નથી. સંગીતના તાલ તે રાગનું ઉપાદાનકારણ નથી, રાગમા બ્હાર થી ઉમેરાતો જુદો જ અંશ તાલ છે આ બાબત મ્હે કવિતા અને સંગીત ('સુદર્શન' પુ. ૧૪ અંક ૪–૫ વગેરેમા) વગેરે સ્થળે અને છેવટે 'કવિતાપ્રવેશ'ના અવલોકનમા ('વસન્ત' આષાઢ સંવત્ ૧૯૫૫ પૃ. ૧૮૦–૧૮૪ મા) સવિસ્તર ચર્ચા કરીછે.

સંગીતનુ ખરું સ્વરૂપ ના જાણવાથી ઉપર બતાવેલો હાસ્યજનક ભ્રમ થાયછે. સંગીતનુ શિક્ષણ આપણા દેશમા હાલના સમયમા દરેક ગૃહમા ને શાળામા આવશ્યકછે તે સમઝાયુ નથી, એ શિક્ષણ વિના કોઇ પણ સજ્જન કે સન્નારીની કેળવણી પૂર્ણ ન ગણાય, એમ સ્થિતિ નથી,—હેનું આ પરિણામ છે.

પરંતુ મ્હોટી શઙ્કા એક એ છે કે આ પ્રકારના છન્દોને લીધે જ નહિં પણ બીજાં અન્તર્ગત પ્રમાણોથી આ ‘દ્રૌપદીહરણ’ વગેરે ‘કાવ્યો’ને વિશે જ સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી? એક તો જે બાઈ વિશે પાછળ વાત કરીછે હેની કનેથી જ આ ‘દ્રૌપદીહરણ’ નો હસ્તલેખ મળેલો જણાયછે. એ બાઈની ગૂઢ પદ્ધતિ વિશે, તેમ જ વલ્લભનો સમકાલીન હેનો બાપ હોવો અસંભવિત છે તે વિશે, પાછળ કહ્યુંછે તેથી પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી પણ આ કાવ્યનું અન્તસ્વરૂપ જ એટલું તો અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે કે હેનો સ્વીકાર કરતાં સંકોચ ઉત્પન્ન થાયછે. આઠ જ દિવસમાં આવડું મ્હોટું કાવ્ય લખ્યું તે ચમત્કાર તરીકે પ્રકાશકો તથા રા કેશવલાલ બતાવેછે અને ખરે એ ચમત્કાર હેવો છે કે એ કાવ્ય સંબન્ધી હકીકત જ ગળે ઊતરવી કઠણ પડેછે એટલો જથો તો જાણે વખતે અદ્ભુત ઉદ્યોગવાળો કવિ લખી સકે પરંતુ હેમાં જે કૂટકાવ્યો વગેરેનો જથો છે તે જોતાં તો એ શક્યતાને ચમત્કારના વર્ગમાં જ મૂકવી પડેછે તેમ એ કૂટકાવ્યો પ્રેમાનન્દ જેવો કવિ કરે એ પણ અત્યન્ત અસંભવિત લાગેછે. અન્તર્લાપિકાઓ, ચિત્રબન્ધો, એકાક્ષરી શબ્દોનો શ્લોક વગેરે એટલો તો કૃત્રિમ કૂટકવિતાનો ભાર આ કાવ્યમાં છે કે હેમાં પ્રેમાનન્દની મૂર્તિ આપણે જોઈ નથી સકતા પંડિતોને માટે હેમની રીતનું કાવ્ય જાણીને લખ્યું—એ સમાધાન સ્વીકારાય એમ નથી લાગતું પ્રેમાનન્દના વ્યક્તિત્વના અભાવ વિશે જે પાછળ નાટકોને સંબન્ધે કહ્યુંછે તે આ કાવ્યને પણ સર્વથા લાગૂ પડેછે. કવિ દલપતરામે તથા નર્મદ કવિયે ચિત્રબન્ધો વગેરે કૂટકાવ્યો સંપ્રદાયને અનુસરીને કર્યાંછે, પણ હેમાં હેમની ભાષા પરખાઈ આવે એમ બહુધા છે. ‘તપત્યાખ્યાન’ ના ચિત્રબન્ધોમાં ‘દ્રૌપદીહરણ’ માંના જેવી કિલષ્ટતા નથી એ ખરું, પણ હેમાં એ શૈલીભેદ તો છે જ, અને મુદ્દો તે જ છે વિસ્તાર માટે પ્રસંગ કે અવકાશ નથી. પણ પેલો એકાક્ષરી શ્લોક અહિં બતાવવા જેવો છે —

“ હિ આ ચ ઓ ઠ હું ટ રે, થ વૈ ન ઊ ખ હં વ રે ,
અ ગો ઠ હી દ્ર જ્યા ણ રે, વ મા વિ વૈ ઢ ની ઉ રે ”

(દ્રૌપદીહરણ કડવું ૧૭ મું, પૃ ૧૦૩)

પ્રકાશકોને આ કાવ્યની ટીકા લખતે જ્યહાં જ્યહાં મુશ્કેલિયો નડી ત્યહાં પેલી બાઇયે “ મનપતીજ ખુલાસા કરી આપ્યા હતા ” એટલી એ પ્રેમાનન્દના કાવ્યોની સમઝનારી હતી. પરંતુ આ એકાક્ષરી શ્લોક આગળ તો બાઈનું પણ કાંઇ ચાલ્યું જણાતું નથી પણ ટીકાકારોના સદ્ભાગ્યે એ બાઈ કને શ્લોકનો અર્થ એક જુદા કાગળ ઉપર લખેલો હતો. ટીકાકાર લખેછે કે સૌભરીકૃત એકાક્ષરી કોશ પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ મળતા આવેછે એ કોશની મદદ હેમને હતી તો પછી આ કાગળિયાની બહુ જરૂર ન્હોતી તોપણ એ શ્લોકનો અર્થ બતાવ્યોછે તે જોતાં એકલા કોશથી કામ થાય એમ નથી લાગતું એ ટીકામાં અર્થ બતાવ્યોછે હેમાં શબ્દોનો વાક્યની અંદર પરસ્પર સંબન્ધ આણવાને બ્હારથી એટલા તો શબ્દો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિના પ્રત્યયો, વગેરે આણવા પડ્યાછે, તે શબ્દોનો ક્રમ પણ હેવો વાંકાચૂંકો કરવો પડ્યોછે,—કે આ અર્થ શી રીતે કદી પણ નીકળી સકે તે અતર્ક્ય વાત લાગેછે. પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે હાવો શ્લોક લખનારો પ્રેમાનન્દ અને ‘નળાખ્યાન’

ઇત્યાદિ લખનારો પ્રેમાનન્દ એ બે એક હોય એમ કોઇ પણ માની સકશે નહિં. નાનારૂપતા, પ્રતિશૈલી,—વગેરે ખુલાસા વ્યર્થ જ ગણાશે.

વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પરંતુ પ્રકાશકોને એક પ્રશ્ન પૂછવાનો ઉત્પન્ન થાયછે,–અને હેમણે હસ્તલેખ અને છપાયલા ગ્રન્થમા વિરામચિહ્નો, ગોઠવણ વગેરે બાબતમાં છુટપથી ભેદ આણ્યોછે તેથી પ્રશ્ન અસ્થાને નથી. તે એ કે અન્તર્લાપિકા, ચિત્રબન્ધ વગેરે આ કાવ્યમા છે હેમા કોઠા પાડીને તથા બાલબોધ અક્ષરવડે, જે અન્તર્ગત લાપિત વાક્યો વગેરે બતાવ્યાંછે તે હસ્તલેખ ઉપરથી નકલે નકલ છે, કે એ નિશ્ચિત કરવા માટે પેલી બાઇની વિદ્વત્તાની અથવા તો કોઇ છુટા કાગળિયાની મદદ લેવી પડી હતી?

સંસ્કૃત વૃત્તો વિશે આમ સ્થિતિ છે. એ પ્રેમાનન્દને સંબન્ધે ભૂતકાળના સાહિત્યનું અગ હતું, તથાપિ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતા સસ્કૃત વૃત્તોનો નવો ઉદય આધુનિક કવિતામા જ—પાછલા પચાસ વર્ષની અદર—થયોછે, તે દષ્ટિયે પ્રેમાનન્દની રચનામા સસ્કૃત વૃત્તોનુ દર્શન તે એકરૂપે હેના પછીના સમયના સ્વરૂપનો જ પ્રવેશ થયો દેખાડેછે, અને એ પ્રકારનો કાલવિરોધ સશયને માર્ગ આપેછે પરંતુ આ કરતાં વધારે સબળ રીતે ભૂતકાળનું સાહિત્યસ્વરૂપ છતા ભાવિકાળના સ્વરૂપના પ્રવેશનું જ દર્શન કરાવનાર મરાઠી છન્દ–અભગ–મા આપણે કાલવિરોધ દેખિયે છિયે પ્રેમાનન્દે તુકારામના અભગ છન્દને પણ ગુજરાતીમા ઊતાર્યો એમ કરીને રા કેશવલાલ ઠાકોર તે ખાતે ગૌરવનુ બીજ જુવેછે. સસ્કૃત વૃત્તો માટે વામન પંડિતના વૃત્તો ઊતાર્યા એમ એઓ કહેછે, હેની જરૂર ખરું જોતા જણાતી નથી,–કેમકે પ્રેમાનન્દનું સસ્કૃતનુ જ્ઞાન સ્વીમાયછે તો એ વૃત્તોનુ જ્ઞાન સસ્કૃત સાહિત્યમાથી જ હેને સાક્ષાત્ મળ્યુ એમ કહેવાને કશો બાધ નથી * પરંતુ આ અભગ માટે તો તુકારામની કવિતાનો અને મરાઠી સાહિત્યનો સપર્ક પ્રેમાનન્દને થયો હોય તો જ 'દ્રૌપદીહરણ' માના અભંગ છન્દનુ સમાધાન થઈ સકે. આ સપર્ક થયો હોવાનો સંભવ મ્હને તો અલ્પતમ લાગેછે,—બલ્કે, શૂન્યવત્ જ લાગેછે એ સમયના ઇતિહાસને આધારે અને સાહિત્યના પ્રચારને આવશ્યક કારણ સામગ્રીના અભાવનો વિચાર કરીને, આ અસભવ હુ સબળ માનુંછુ કારણો ટૂંકામા સૂચવીશ.

તુકારામનો જન્મ ઈ. સ ૧૬૦૮ મા અને મરણ ઈ. સ ૧૬૪૯ મા થયુ.+ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સ. ૧૭૧૪ મા એટલે ઈ. સ. ૧૬૫૮ મા, અર્થાત્ તુકારામના મરણ પછી

---

* વામન પંડિત તુકારામનો સમકાલીન હતો એટલે એકના અભંગ અને બીજાનાં વૃત્ત ઊતાર્યાં એમ કલ્પનામા ચમત્કાર જણાતો હશે, એટલું જ લાગેછે તુકારામ અને વામન પંડિતનાં કાવ્યો પ્રેમાનન્દના જોવામા આવ્યા હતા કે કેમ એ બાબત સાક્ષાત્ લેખી પ્રમાણ હોય તો તો ઉત્તમ વિશ્વસનીય પ્રમાણ જોઇયે

+ Linguistic Survey of India, Vol. VII, Introduction p 13, તેમ જ, શંકર પાંડુરગ પંડિતની 'તુકારામના અભંગની ગાથા' માં હેના જીવનચરિતનું પૃ. ૨ જુઓ.

નવ વર્ષે. સં. ૧૬૯૨ માં પ્રેમાનન્દનો જન્મ વધારે સંભવિત ગણાયલોછે ('દ્રૌપદીહરણ' કવિચરિત્ર, પૃ. ૨-૩), તો તે લેતાં ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં લઇયે તો તુકારામના મરણ વખત પ્રેમાનન્દની ઉમર ૧૩ વર્ષની. 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યાની સાલ એ કાવ્યને અંતે ૧૭૪૫ ની આપીછે; એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં અર્થાત્ તુકારામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે એ રચાયું. અભંગ એ કાવ્યમાં જ જોઇયે છિયે. તો એમ થયું કે તુકારામે અભંગ લોકપરિચિત કર્યા ત્હેના પચાસ વર્ષની અંદર ગુજરાત સુધી હેનો પ્રભાવ પ્હોચી ગયો. તુકારામની પૂર્વે અભંગ મરાઠી કવિતામાં હતા ખરા; પરંતુ 'અભંગ' ને સંપૂર્ણ રૂપમાં લાવનાર અને લોકપરિચિત કરનાર તુકારામ જ હતો.× અર્થાત્, સંભવ હોય તો એ તુકારામના વખત પછી ગુજરાતમાં અભંગ પેસે. રા. કેશવલાલ પણ તુકારામના અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યા એમ માનેછે. ('પ્રેમાનન્દ'–પૃ. ૨૦). હવે ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ પૂરસત્તામાં તો ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં શરૂ થયો.§ પરંતુ વડોદરામાં ગાયકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં શરૂ થઈ.* તે પ્હેલાં મરેઠાઓનો પ્રવેશ તળ ગુજરાતમાં ઓછો હતો, ને જે હતો તે આવ્ય જા, લૂંટફાટ, જોરવસલ–નો હતો. પ્રેમાનન્દના મરણની સાલ (સં. ૧૭૯૦=ઈ. સ. ૧૭૩૪) અને ગાયકવાડીની વડોદરામાં કાયમ સ્થાપનાની સાલ તે એક જ થાયછે. અર્થાત્, પ્રેમાનન્દના સમયમાં તો મરાઠાનો પ્રવેશ વડોદરામાં લાંબા વખત માટેનો કદી ન્હોતો થયો. તો પ્રેમાનન્દને આ અભંગને પરિચય મળવાનો પ્રસંગ શી રીતે સંભવે? 'દ્રૌપદીહરણ' ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં રચાયું તે વખતે તો વડોદરામાં મરાઠાઓનો સ્પર્શ પણ ન્હોતો થયો. ગુજરાતમાં પણ, શિવાજીએ સુરત ઉપર ૧૬૬૪ થી ૧૬૭૫ સુધી જુદી જુદી વાર ચઢાઇઓ કરી હતી તે ઉપરાંત મરાઠાનો પ્રવેશ ન્હોતો. તો ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં પ્રેમાનન્દને અભંગનો નમૂનો મળ્યો ક્યાંથી?

×'દ્રૌપદીહરણ' કડવું ૮ મું જે અભંગમાં છે તે ચાર ચરણી અભંગ અને સુશ્લિષ્ટ બાંધાવાળા છે તે ભૂલવું ના જોઇયે.

કર્નલ કીર્તિકર, આઇ. એમ. એસ. મરાઠી ભાષાના પ્રવીણ સાક્ષર છે, ત્હેમને મ્હેં પત્રથી પૂછતાં એઓ ડોક્ટર ગ્રીઅર્સનના મતથી જુદા પડેછે; કહેછે કે તુકારામના વખત પ્હેલાં અભંગ પૂર્ણરૂપમાં આવ્યા હતા. તુકારામની પૂર્વે નામદેવ વગેરેએ અભંગ પુષ્કળ લખ્યાછે એમ એઓ મ્હને લખેછે. તે વાતની ના નથી. પરંતુ માત્ર અભંગની સંખ્યા એ જ કસોટી નથી. કર્નલ કીર્તિકર મ્હને લખેછેઃ—

"He touched however the heart of the populace by the easy flow of his language and forcibleness of reason and religious vigour."

તો આ સાધનોની મારફત જ પોતાના અભંગ અને તેથી તે છન્દને લોકપરિચિત વધારે કર્યા એમ કહેવાને બાધ નથી.

§ આ શુમારમાં શાહુ રાજાને ગુજરાતના અમુક ભાગમાં ચોથ તથા સરદેશમુખી વસૂલ કરવાનો હક દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી મળ્યો. (એદલજી ડોસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p. 163-164).

* એદલજી ડોસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p. 174.

નવ વર્ષે. સં. ૧૬૯૨ માં પ્રેમાનન્દનો જન્મ વધારે સંભવિત ગણાયલોછે ('દ્રૌપદીહરણ' કવિચરિત્ર, પૃ. ૨–૩), તો તે લેતાં ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં લઇયે તો તુકારામના મરણ વખત પ્રેમાનન્દની ઉમર ૧૩ વર્ષની. 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યાની સાલ એ કાવ્યને અંતે ૧૭૪૫ ની આપીછે; એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં અર્થાત્ તુકારામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે એ રચાયું. અભંગ એ કાવ્યમાં જ જોઇયે છિયે. તો એમ થયું કે તુકારામે અભંગ લોકપરિચિત કર્યા ત્હેના પચાસ વર્ષની અંદર ગુજરાત સુધી હેનો પ્રભાવ પ્હોચી ગયો. તુકારામની પૂર્વે અભંગ મરાઠી કવિતામાં હતા ખરા; પરંતુ 'અભંગ'ને સંપૂર્ણ રૂપમાં લાવનાર અને લોકપરિચિત કરનાર તુકારામ જ હતો.× અર્થાત્, સંભવ હોય તો એ તુકારામના વખત પછી ગુજરાતમાં અભંગ પેસે. રા. કેશવલાલ પણ તુકારામના અભંગ પ્રેમાનન્દે ઊતાર્યા એમ માનેછે. ('પ્રેમાનન્દ'–પૃ. ૨૦). હવે ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ પૂરસત્તામાં તો ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં શરૂ થયો.§ પરંતુ વડોદરામાં ગાયકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં શરૂ થઈ.* તે પ્હેલાં મરેઠાઓનો પ્રવેશ તળ ગુજરાતમાં ઓછો હતો, ને જે હતો તે આવ્ય જા, લૂંટફાટ, જોરવસૂલ–નો હતો. પ્રેમાનન્દના મરણની સાલ (સં. ૧૭૯૦=ઈ. સ. ૧૭૩૪) અને ગાયકવાડીની વડોદરામાં કાયમ સ્થાપનાની સાલ તે એક જ થાયછે. અર્થાત્, પ્રેમાનન્દના સમયમાં તો મરાઠાનો પ્રવેશ વડોદરામાં લાંબા વખત માટેનો કદી ન્હોતો થયો. તો પ્રેમાનન્દને આ અભંગને પરિચય મળવાનો પ્રસંગ શી રીતે સંભવે? 'દ્રૌપદીહરણ' ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં રચાયું તે વખતે તો વડોદરામાં મરાઠાઓનો સ્પર્શ પણ ન્હોતો થયો. ગુજરાતમાં પણ, શિવાજીએ સુરત ઉપર ૧૬૬૪ થી ૧૬૭૫ સુધી જુદી જુદી વાર ચઢાઇઓ કરી હતી તે ઉપરાંત મરાઠાનો પ્રવેશ ન્હોતો. તો ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં પ્રેમાનન્દને અભંગનો નમૂનો મળ્યો ક્યહાંથી?

× 'દ્રૌપદીહરણ' કડવું ૮ મું જે અભંગમાં છે તે ચાર ચરણી અભંગ અને સુશ્લિષ્ટ બાંધાવાળા છે તે ભૂલવું ના જોઇયે.

કર્નલ કીર્તિકર, આઇ. એમ. એસ. મરાઠી ભાષાના પ્રવીણ સાક્ષર છે, ત્હેમને મ્હેં પત્રથી પૂછતાં એઓ ડોક્ટર ગ્રીઅર્સનના મતથી જુદા પડેછે; કહેછે કે તુકારામના વખત પ્હેલાં અભંગ પૂર્ણરૂપમાં આવ્યા હતા. તુકારામની પૂર્વે નામદેવ વગેરેએ અભંગ પુષ્કળ લખ્યાછે એમ એઓ મ્હને લખેછે. તે વાતની ના નથી. પરંતુ માત્ર અભંગની સંખ્યા એ જ કસોટી નથી. કર્નલ કીર્તિકર મ્હને લખેછે:—

"He touched however the heart of the populace by the easy flow of his language and forcibleness of reason and religious vigour."

તો આ સાધનોની મારફત જ પોતાના અભંગ અને તેથી તે છન્દને લોકપરિચિત વધારે કર્યા એમ કહેવાને બાધ નથી.

§ આ શુમારમાં શાહુ રાજાને ગુજરાતના અમુક ભાગમાં ચોથ તથા સરદેશમુખી વસૂલ કરવાનો હક દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી મળ્યો. (એદલજી ડોસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p. 163–164).

* એદલજી ડોસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p. 174.

ખાનદેશમાં નંદુરબારમાં પ્રેમાનન્દ કેટલોક વખત વસ્યા હતા× અને ' દ્રૌપદીહરણ ' ત્હાં જ લખ્યુ હતું એમ ગણાયછે, તો ત્હાંથી મરાઠી અભંગના સંસ્કાર લીધા હશે એમ કલ્પના કોઇ બતાવે. પરંતુ ખાનદેશમા મરાઠાઓનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી સ્થાપિત થયો. (ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ જુવો). અલબત તે પ્હેલા પણ વસતિ તો મરાઠાઓની હશે.* અને ભાષાનો આધાર તો તે મુલકમા વસનારા લોકો ઉપર હોય. તેથી મરાઠી ભાષા જ પ્રવર્તતી હોવી જોઇયે—એમ ઉત્તર મળી સકે. પરંતુ, વાત ખરી એ છે કે જેમ હાલ સુધી છે તેમ તે કાળે પણ ખાનદેશમાં—અને ખાસ નંદુરબાર વગેરે ગુજરાતની નજીકના ભાગમાં મરાઠી ભાષા નહિં પણ ખાનદેશી ભાષા પ્રચરિત છે અને હતી. ખાનદેશીમા મરાઠી ભાષાના શબ્દો છે ખરા, પરંતુ હેનું શરીરબંધારણ ગુજરાતીને મળતું છે. જે પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી જ ખાનદેશી થઈ છે, મરાઠીનો પાયો જુદી પ્રાકૃત ઉપર છે. આ પ્રકારનાં કારણોથી ડૉક્ટર ગ્રીઅર્સને ખાનદેશીને મરાઠીથી જુદી, તેમ

× નંદુરબારમા શા માટે પ્રેમાનન્દ રહેલા તે વિશે ખાતરી લાયક માહિતી નથી, એમ પ્રકાશકો કહેછે. ત્હાના રાજાનો આશ્રય હેમને હતો એ મરહૂમ નવલરામભાઈની કલ્પના પ્રકાશકો સ્વીકારતા નથી, અને વખતે કથા કરી ખાતા હશે, કે કોઇની પેઢીના ગુમારતા હશે, વગેરે કેવળ તર્ક કરેછે છતા એઓ જ કહેછે વલ્લભના લખવાથી જણાયછે કે કવિ કશો ધંધો રોજગાર કરતા નહિં, નંદુરબારના રાજા સાથે કવિને મિત્રાચારી હતી, ને તે રાજા પોતાને ત્હા હેમને ઘણીવાર બોલાવતા (' દ્રૌપદીહરણ ', કવિચરિત્ર, પૃ ૧૫–૧૬.), ત્હારે રા. કેશવલાલ કવિને એ રાજાના મિત્ર તથા રાજગુરુ કહેછે,–તે માટે આધાર હશે જ એમ ધારુછુ (' પ્રેમાનન્દ ' પૃ૪ ૨૫). રા કેશવલાલ કહેછે એ રાજાની પ્રસન્નતાને અર્થે 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યુ હતું. ' દ્રૌપદીહરણ ' મા કવિ પોતે કહેછે —

" ઉદર કાજ વસી દિન આઠમા
કવન આ કરિયું ધરી પાઠમા. "

તે રાજાએ એ કાર્ય માટે ધન આપેલું એમ હાનો અર્થ સમજવો ? કે પ્રકાશકો ધારેછે તેમ, રાજાનો આશ્રય લીધેલો નહિં પણ કથા કરી ખાઈને પેટ ભરેલું ? ક્યહા વસીને ?–તે ઉપરની પંક્તિમા કે હેની આસપાસ નથી કહ્યુ. નંદુરબાર એમ માની લેવાનુ છે.

નંદુરબારના રાજાનું નામ કોઇયે આપ્યુ જણાતું નથી. ' દ્રૌપદીહરણ ' રચ્યાની સાલ સં. ૧૭૪૫=ઈ સ ૧૬૮૯–માં તો નંદુરબારમા મુસલમાન રાજ્યનો પ્રભાવ હતો, મરાઠાનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ખાનદેશમા શરૂ થયો કોઇ મુસલમાન રાજ્યનો સુબો હશે તે નંદુરબારનો રાજા કહ્યો હશે ? પણ મુસલમાન સુબાનો ' રાજગુરુ ' પ્રેમાનન્દ શી રીતે હોય ? કોઇ હિન્દુ સુબો હશે ? ખાનદેશના ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ ઉપરથી જણાયછે કે ૧૭૬૦ સુધી મુસલમાનોના તાબામાં ખાનદેશ હતો ૧૭૬૦ મા અસીરગઢનો કિલ્લો મરાઠાઓએ લીધા પછી ખાનદેશમા મરાઠાનો પ્રભાવ સ્થાપિત થયો.

* ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ ૪૫૭–૪૫૮ ઉપરથી જણાયછે કે ઈ સ ૧૩૪૨ મા Ibn Batuta (ઇબ્નબતુતા) નંદુરબાર ગયેલો તે કહેછે—ત્હા મરાઠાની વસતિ છે. પરંતુ આ માત્ર જાતિપરત્વે જ, ભાષાપરત્વે નહિં,—એ સ્પષ્ટ છે.

ગુજરાતીથી પણ જુદી મૂકીછે.* અને ભાષાની જ સ્થિતિ આમ છે, તો મરાઠી સાહિત્યમાંથી અભંગનો પ્રવેશ ગુજરાતીમાં થવો વિશેષ અસંભવનીય થાયછે. મરાઠી સાહિત્યની સ્પર્ધા તરીકે અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યા એમ રા. કેશવલાલનો આશય છે; તો હેવી સ્પર્ધાને માટે જોઇતો સંપર્ક એ બે ભાષાના સાહિત્યનો થયેલો તો નથી જ સંભવતો. તુકારામના અભંગ સાહિત્યનું જ આગવું ધન નથી; ભક્તવર્ગના ભક્તિના પ્રચારને લીધે લોકસમુદાયની મિલકત છે; અને તે માર્ગે અભંગનો પરિચય સંભવે એમ પક્ષ બતાવાશે. પરંતુ તે સમયમાં નંદુરબાર સુધી એ પ્રકારે પણ અભંગ એટલા વ્યાપકરૂપે પેઠા હોય એમ લાગતું નથી;–સાહિત્યમાં સ્પર્ધા માટે આકર્ષણ થાય એટલો પ્રવેશ તો નહિં જ. પણ વધારે સંભવતુલનાઓની જરૂર શી છે? નંદુરબારના રાજાને માટે અથવા ત્હાં ઉદર ભરવા માટે, કવિયે 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યું એમ તો સ્પષ્ટ કહેવાયછે; તો નંદુરબારની ભાષા મરાઠી હોત; તો ગુજરાતી કાવ્યનો અને કવિનો પગપેસારો પણ અશક્ય હતો. ખાનદેશી ભાષા ગુજરાતીને વધારે સમીપ હોવાને પરિણામે જ ગુજરાતી કવિનું ત્હાં ઉદરપોષણ શક્ય બને. 'દ્રૌપદીહરણ'નું કર્તૃત્વ આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું મ્હેં સ્વીકાર્યું એમ ફલિત નથી થતું. કેમકે નંદુરબારમાં રહીને બીજી કવિતા હેમણે કરેલીછે. આ તો માત્ર નંદુરબારની ભાષા કેઈ તે માટે પૂર્વપક્ષનાં જ વચનોમાંથી નીકળતું અનુમાન ઉપસ્થિત કર્યુંછું.

મરાઠી સાહિત્યની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રેમાનન્દના સમયમાં પડવાનો અસંભવ રા. કેશવલાલના ઇતિહાસદર્શન ઉપરથી સૂચિત થાયછે. હેમના 'પ્રેમાનન્દ'ના નિબન્ધને પૃ. ૧૭–૧૮ મે પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાના ઇતિહાસની સ્થિતિ ટૂંકામાં પણ સબળ રીતે હેમણે બતાવીછે, ત્હાં (પૃ. ૧૮ મે) એઓ કહેછે:—

"તે સમયના રાજારજવાડામાં, કવિકોવિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામતી ભાષા જોઇયે તો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી, પરંતુ હિન્દુસ્તાનીની બરાબર તે પણ થઈ સકી નહતી."

આ સ્થિતિમાં પ્રેમાનન્દે ગુર્જર કવિતાને દીપાવવાનો આરમ્ભ કર્યો. અર્થાત્ 'તે સમયમાં મરાઠી ભાષાને પોતાના પ્રદેશમાંજ અને પૂજા પામવાનો આરમ્ભ જ થયો હતો. તો પછી ગુજરાતમાં હેના સાહિત્યની છાયા પડવાની આશા શી?

સારાંશ એ કે—એક ભાષાના સાહિત્યની અસર બીજી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર પડવા માટે, માત્ર સમકાલીનતા એ બસ કારણ નથી; અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં અને તે પૂર્વના

* "It (*i. e.* Khandeshi) contains a large admixture of Marathi, but the inner form of the language differs, and its base is a Prakrit dialect more closely related to Sáurasení than to Maharashtri which latter Prakrit is derived from the same base as the modern Marathi." (Linguistic Survey of India Vol. VII. Marathi, Introduction p. 2, para 1.)

એ ગ્રન્થમાંના નકશામાં પણ ખાનદેશીને મરાઠીની ભ્હાર મૂકીછે.

ખાનદેશમાં નંદુરબારમાં પ્રેમાનન્દ કેટલોક વખત વસ્યા હતા × અને 'દ્રૌપદીહરણ' ત્હાં જ લખ્યું હતું એમ ગણાયછે, તો ત્હાંથી મરાઠી અભંગના સંસ્કાર લીધા હશે એમ કલ્પના કોઇ બતાવે પરંતુ ખાનદેશમાં મરાઠાઓનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી સ્થાપિત થયો (ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ જુવો) અલબત તે પ્હેલાં પણ વસતિ તો મરાઠાઓની હશે * અને ભાષાનો આધાર તો તળ મુલકમાં વસનારા લોકો ઉપર હોય તેથી મરાઠી ભાષા જ વર્તતી હોવી જોઇયે—એમ ઉત્તર મળી સકે પણ, વાત ખરી એ છે કે જેમ હાલ સુધી છે તેમ તે કાળે પણ ખાનદેશમાં—અને ખાસ નંદુરબાર વગેરે ગુજરાતની નજીકના ભાગમાં મરાઠી ભાષા નહિ પણ ખાનદેશી ભાષા પ્રચલિત છે અને હતી. ખાનદેશીમાં મરાઠી ભાષાના શબ્દો છે ખરા, પરંતુ હેનું શરીરબંધારણ ગુજરાતીને મળતું છે જે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી જ ખાનદેશી થઈછે મરાઠીનો પાયો જુદી પ્રાકૃત ઉપર છે આ પ્રમાણે માનીને ડૉક્ટર ગ્રીઅર્સને ખાનદેશીને મરાઠીથી જુદી, તેમ

× નંદુરબારમાં શા માટે પ્રેમાનન્દ રહેતા તે વિશે ખાતરી લાયક માહિતી નથી, એમ પ્રકાશકો કહેછે ત્હાંના રાજાનો આશ્રય હેમને હતો એ મરહૂમ નવલરામભાઈની કલ્પના પ્રકાશકો સ્વીકારતા નથી અને વખતે કથા કરી ખાતા હશે, કે કોઈની પેઢીના ગુમાસ્તા હશે વગેરે કેવળ તર્ક કરેછે છતાં એઓ જ કહેછે વલ્લભના લખવાથી જણાયછે કે કવિ કશો ધંધો રોજગાર કરતા નહિ, નંદુરબારના રાજા સાથે કવિને મિત્રાચારી હતી, ને તે રાજા પોતાને ત્હાં હેમને ઘણીવાર બોલાવતા ('દ્રૌપદીહરણ, કવિચરિત પૃ. ૧૫–૧૬), ત્હારે રા. કેશવલાલ કવિને એ રાજાના મિત્ર તથા રાજગુરુ કહેછે—તે માટે આધાર હશે જ એમ ધારુંછું ('પ્રેમાનન્દ' પૃ. ૨૫). રા. કેશવલાલ કહેછે એ રાજાની પ્રસન્નતાને અર્થે 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યું હતું 'દ્રૌપદીહરણ'માં કવિ પોતે કહેછે —

> 'ઉદર કાજ વસી દિન આઠમાં
> કવન આ કર્યું ધર્યું પાઠમાં'

તે રાજાએ એ કાર્ય માટે ધન આપેલું એમ હાનો અર્થ સમજવો? કે પ્રકાશકો ધારેછે તેમ, રાજાનો આશ્રય લીધેલો નહિ પણ ક્યાં કરી ખાઈને પેટ ભરેલું? ક્યહાં વસીને?—તે ઉપરની પંક્તિમાં કે હેની આસપાસ નથી કહ્યું નંદુરબાર એમ માની લેવાનું છે

નંદુરબારના રાજાનું નામ કોઇયે આપ્યું જણાતું નથી 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યાની સાલ સં. ૧૭૪૫—ઈ. સ. ૧૬૮૮—માં તો નંદુરબારમાં મુસલમાન રાજ્યનો પ્રભાવ હતો મરાઠાનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ખાનદેશમાં શરૂ થયો કોઇ મુસલમાન રાજ્યનો સૂબો હશે તે નંદુરબારનો રાજા કહેલો હશે? પણ મુસલમાન સૂબાનો 'રાજગુરુ' પ્રેમાનન્દ શી રીતે હોય? કોઇ હિન્દુ સૂબો હશે? ખાનદેશના ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ ઉપ થી જણાયછે કે ૧૭૬૦ સુધી મુસલમાનોના તાબામાં ખાનદેશ હતો ૧૭૬૦ માં અસીરગઢનો કિલ્લો મરાઠાઓએ લીધા પછી ખાનદેશમાં મરાઠાનો પ્રભાવ સ્થાપિત થયો

* ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૪૫૭–૪૫૮ ઉપ થી જણાયછે કે ઈ. સ. ૧૩૪૨ માં Ibn Batuta (ઇબ્નબતુતા) નંદુરબાર ગયેલો તે કહેછે—ત્હાં મરાઠાની વસતિ છે પરંતુ આ માત્ર જાતિપરત્વે જ, ભાષાપરત્વે નહિ,—એ સંભવ છે

ગુજરાતીથી પણ જુદી મૂકીછે.* અને ભાષાની જ સ્થિતિ આમ છે, તો મરાઠી સાહિત્યમાંથી અભંગનો પ્રવેશ ગુજરાતીમાં થવો વિશેષ અસંભવનીય થાયછે. મરાઠી સાહિત્યની સ્પર્ધા તરીકે અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યા એમ રા. કેશવલાલનો આશય છે; તો હેવી સ્પર્ધાને માટે જોઇતો સંપર્ક એ બે ભાષાના સાહિત્યનો થયેલો તો નથી જ સંભવતો. તુકારામના અભંગ સાહિત્યનું જ આગવું ધન નથી: ભક્તવર્ગના ભક્તિના પ્રચારને લીધે લોકસમુદાયની મિલકત છે; અને તે માર્ગે અભંગનો પરિચય સંભવે એમ પક્ષ બતાવાશે. પરંતુ તે સમયમાં નંદુરબાર સુધી એ પ્રકારે પણ અભંગ એટલા વ્યાપક રૂપે પેઠા હોય એમ લાગતું નથી;—સાહિત્યમાં સ્પર્ધા માટે આકર્ષણ થાય એટલો પ્રવેશ તો નહિં જ. પણ વધારે સંભવતુલનાઓની જરૂર શી છે? નંદુરબારના રાજાને માટે અથવા ત્હાં ઉદર ભરવા માટે, કવિયે 'દ્રૌપદીહરણ' રચ્યું એમ તો સ્પષ્ટ કહેવાયછે; તો નંદુરબારની ભાષા મરાઠી હોત; તો ગુજરાતી કાવ્યનો અને કવિનો પગપેસારો પણ અશક્ય હતો. ખાનદેશી ભાષા ગુજરાતીને વધારે સમીપ હોવાને પરિણામે જ ગુજરાતી કવિનું ત્હાં ઉદરપોષણ શક્ય બને. 'દ્રૌપદીહરણ'નું કર્તૃત્વ આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું ગ્હેં સ્વીકાર્યું એમ ફલિત નથી થતું. કેમકે નંદુરબારમાં ર્હેીને બીજી કવિતા હેમણે કરેલીછે. આ તો માત્ર નંદુરબારની ભાષા કોઈ તે માટે પૂર્વપક્ષનાં જ વચનોમાંથી નીકળતું અનુમાન ઉપસ્થિત કરુંછું.

મરાઠી સાહિત્યની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રેમાનન્દના સમયમાં પડવાનો અસંભવ રા. કેશવલાલના ઇતિહાસદર્શન ઉપરથી સૂચિત થાયછે. હેમના 'પ્રેમાનન્દ'ના નિબન્ધને પૃ. ૧૭–૧૮ મે પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાના ઇતિહાસની સ્થિતિ ટૂંકામાં પણ સબળ રીતે હેમણે બતાવીછે, ત્હાં (પૃ. ૧૮ મે) એઓ કહેછે.—

"તે સમયના રાજારજવાડામાં, કવિકોવિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામતી ભાષા જોઇયે તો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી, પરંતુ હિન્દુસ્તાનીની બરાબર તે પણ થઈ સકી નહતી."

આ સ્થિતિમાં પ્રેમાનન્દે ગુર્જર કવિતાને દીપાવવાનો આરમ્ભ કર્યો. અર્થાત્ તે સમયમાં મરાઠી ભાષાને પોતાના પ્રદેસમાંજ અને પૂજા પામવાનો આરમ્ભ જ થયો હતો. તો પછી ગુજરાતમાં હેના સાહિત્યની છાયા પડવાની આશા શી?

સારાંશ એ કે—એક ભાષાના સાહિત્યની અસર બીજી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર પડવા માટે, માત્ર સમકાલીનતા એ બસ કારણ નથી; અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં અને તે પૂર્વના

* "It (i.e. Khandeshi) contains a large admixture of Marathi, but the inner form of the language differs, and its base is a Prakrit dialect more closely related to Sauraseni than to Maharashtri which latter Prakrit is derived from the same base as the modern Marathi." (Linguistic Survey of India Vol. VII. Marathi, Introduction p. 2, para 1.)

એ ગ્રન્થમાંના નકશામાં પણ ખાનદેશીને મરાઠીની બ્હાર મૂકીછે.

તથા પછીના તેના સમયમાં જે રાજકીય અસ્થિરતા હતી તે આ પ્રકારની અસરને બાધક અંશ જ છે. અંગ્રેજી ભાષાની અસર પણ શાન્તિની સ્થાપના પછી જ થયેલી લાગેછે, તેમ ફારસી ભાષાનો પ્રવેશ ગુજરાતી ભાષામા થતે કેટલા જમાના લાગ્યાછે તે પણ ધ્યાનમા લેવા જેવુ છે. આ પ્રકારની અસર માટે તો રાજકીય શાન્તિ, દેશ દેશ વચ્ચે ઝડપથી મુસાફરીના સાધન,—જેવા કે રેલવે, પુસ્તકોના ફેલાવાના સાધન, જેવા કે છાપખાના, હેવી હેવી સસ્થાઓની સહાયતા આવશ્યક છે, તે ઉપરાત બને સાહિત્યની પ્રજાઓનો પરસ્પર સપર્ક પૂર્ણરૂપે સ્થપાવો જોઇયે છિયે. આ કારણોની પ્રબળતા હાલના સમયમા છે ત્હારે ઠેઠ બંગાળી સાહિત્યનો સંપર્ક ગુજરાતી જોડે થયોછે, અને મરાઠીમાથી 'અંજનીગીત', ઉત્પન્ન થવાના થોડા જ અંતરમા, રા. મણિશંકર ભટ્ટને હાથે પ્રવેશ પામ્યુછે, તેમ જ અભંગ હિંદીની ઉત્પત્તિ પછી અનેક વર્ષે 'પ્રાર્થનામાળા'ના ભક્તકવિને હાથે એ અભંગે તથા હિંદીએ ગુજરાતી સાહિત્યમા પ્રથમ દર્શન દીધુછે. મરાઠી ચાલની લાવણીનો પ્રવેશ પણ વડોદરા તથા ગુજરાતના બીજા ભાગમા મરાઠાનો અમલ સુસ્થાપિત થયા પછી જ છે

'ભાખા'ના સાહિત્યની સ્થિતિ જુદી તરેહની છે હેની અસર ઘણા વખતથી પેઠી હતી તેથી ગુજરાતના કવિયોને તે સ્વીકારતે વાર ના લાગી, અને ગુજરાતી ને 'ભાખા' એ બંને શૌરસેનીની પુત્રીઓ જેવી જ હોવાથી એ બેના સબન્ધે આ બનાવને વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યુ, હાલના વિરોધમા જોઈશુ તો શુદ્ધ ફારસી પિંગળના સસર્ગ છેક આધુનિક સમયમા જ—ગઝલ વગેરેના નમૂના લઈને—પ્રવેશ પામ્યાછે દલપતરામ અને નર્મદ કવિયે ગઝલો નથી રચી મ. ન. દ્વિવેદી, બાળાશંકર, વગેરેના વખતથી ગઝલનુ દર્શન છે,—અર્થાત્ પાછલાં પચીસ ત્રીસ વર્ષથી જ હેમા વળી વિશેષ કારણ છે,—તે સાહિત્યનો સમભાવ સાથે સસર્ગ, એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે

આ સર્વ કારણોમાથી એક પણ પ્રેમાનન્દના સમયમા અસ્તિત્વમા ન્હોતા, એ ઐતિહાસિક સત્યના પ્રમાણથી જોતા અભંગને સ્વીકારનાર 'દ્રૌપદીહરણ' ઉપર પણ અશ્રદ્ધા થાય તો અકારણ તો નહિં જ ગણાય. આ એક્લુ જ કારણ છે એમ નથી તે પાછળ આવેલી ચર્ચાથી જણાશે જ

આ 'દ્રૌપદીહરણ' મા અભંગ છે (કડવા ૮ મામા) હેનું સ્વરૂપ પણ આધુનિક છે. તુકારામના સમયના અભગનો બાંધો અક્ષરસખ્યા વગેરેને સંબન્ધે શિથિલ હતો, અમુક કાળના માપમાં ગમે તે રીતે વધારે ઓછા, હ્રસ્વદીર્ઘ, અક્ષરો સમાય તો તેથી સતોષ પામી છન્દનું પિંગળબન્ધન તુકારામે સ્વેચ્છાપૂર્વક અનાદરપાત્ર જ ગણ્યુછે. અથવા, વધારે ચોક્કસ રીતે બોલતા,—એ પ્રકારનું પિંગળ બન્ધન હેના સમયમા ઉત્પન્ન જ ન્હોતું થયુ તેમ જ પ્રથમ ત્રણ ચરણમા એકધારો યમક જોઇયે જ એમ અવિચલ નિયમ પણ તુકારામે સ્વીકારેલો નથી. આ પ્રકારનું સુશ્લિષ્ટ બધારણ તો અભગ માટે આધુનિક મરાઠી સાહિત્યમા જ ઉત્પન્ન થયેલુંછે અને 'દ્રૌપદીહરણ'ના આ અભંગો (બહુ કરી સર્વાંશે) આ સુશ્લિષ્ટ સ્વરૂપના જ છે, ઉદાહરણ ટૂંકામા આપ્યાથી પણ સ્પષ્ટતા થશે —

મુનિ વદે રાય, સુણો સુખદાય,
પાણ્ડવની સા'ય, હરિ કરે. ૨.

ગયા'તા મૃગયા, દ્રુપદતનયા,
વેણુ તેથી કહ્યા, કોટિકાસ્ય. ૩.

* * *

ધૃતરાષ્ટ્ર ભીષ્મ, હરિ ઋતુ ગ્રીષ્મ,
જે થૈ પડે વિષ્મ, સત્ય સગા. ૨૫.

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ 'દ્રૌપદીહરણ'ના અભંગમાં ૭, ૭, ૭, ચાર એમ અક્ષરસંખ્યા અવિચલિત સાધેલીછે: અને યમકના નિયમને પણ વળગી રહેવા માટે 'ભીષ્મ', 'ગ્રીષ્મ' સાથે 'વિષ્મ' મૂકી 'વિષમ'નું 'વિષ્મ' જેવો વિકૃતિવાળો શબ્દભંગ પણ કર્યોછે તુકારામ હોવે સ્થળે 'વિષમ' જ રહેવા દેત, અને યમકનું યથાબિમ્બ પ્રતિબિમ્બ સાધવાની દરકાર ના રાખત.
આ સાથે તુકારામના અભંગ એક બે સરખાવિયે —

(१) खद्योतें फुलविलें रवि पुढें ढुग ।
झाली तव जग उभयता ॥ १ ॥

खाणार ताकाचें असे तें मार्जारें ।
आपणेचि अधीर कळों येतें ॥ २॥

(તુકારામના અભંગની ગાથા, શંકર પાંડુરંગ પંડિતે પ્રગટ કરેલી. અભંગ ૩૭૭૧ મો. ગ્રન્થ ૨ જો પૃ. ૪૪૪.)

(२) आणविलया ढांगा चवगुणी काठी ।
वैसोनिया वांटी गडिया गडी ॥ २ ॥

(તે જ પુસ્તક, અભંગ ૩૪ મો; ગ્રન્થ ૨ જો પૃ. ૬૮૮)

(३) लागला उशीर पतित पावना ।
विसरोनि वचना गेलासि या ॥

(તે જ પુસ્તક; ગ્રન્થ ૧ લો પૃ. ૧૯૯ અભંગ ૫૩૨ મો.)

અહિં फुलविलें, आपणें, गडिया, અને विसरोनि એ સર્વમાં એકેક શ્રુતિ ઓછી ... તો ચરણમાં ૭ અને ચાર અક્ષર (યથાસંભવ) નો નિયમ સચવાય; પરંતુ ल, प, स

એ ત્રણુમાનો અકાર દ્રુતતર બોલાઈને, તેમ જ ગદ્દિયામાં કાવમાન અક્ષરો સામેટવાથી સચવાઈને, છન્દનો બાધો મધાયછે.

આ તો એકેક શ્રુતિ વધી જવાના ઉદાહરણ છે પરંતુ બબ્બે તથા ત્રણ ત્રણ વધી જવાના પણ ઉદાહરણો છે —

जळो माझी ऐसी बुद्धि मज घाली तुजमधीं ।
आवडी हे विधी निषेधीं चि चागली ॥

(ગ્રન્થ ૧ લો—અભંગ ૮૯૭ મો)

અહિં ૬, ૬, ૬, ૪ એમ શ્રુતિમખ્યાને બદલે ૮, ૮, ૬, ૭ એમ છે.

તુકારામના અભંગમા હાવા પ્રકાર અનેકાનેક સ્થળે જડેછે. અભંગ હેને એટલો તો પરિચિત થઈ ગયો હતો કે લગભગ વાતો પણ અભંગમા એ કરતો એમ કહેવાયછે. હેના ભજનો વખતે એ તાત્કાલિક અભંગ રચતો હતો, એ સર્વનો સગ્રહ થયો જ નથી. જે રચાયી ગખવા જેવા હતા તે અભંગ પોતે શિષ્યો કને ઊતનાવતો હતો.§ એ સગ્રહમાથી જ ઉપર પ્રમાણે પ્રકારો પુષ્કળ જડેછે, તો તાત્કાલિક અભંગોમા તો એથી પણ વિશેષ સભવશે ×

આ અભંગ અને 'દ્રૌપદીહરણુ'માના શુદ્ધ માપમા ઘડેલા અભંગ મરખાવતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે 'દ્રૌપદીહરણુ'ના અભંગ આધુનિક નમૂનાના છે, જે નમૂનો તો પ્રેમાનન્દને અનુભવગોચર જ ના થયેલો.

એમ પણ નહિં કહી સકાય કે, પ્રેમાનન્દને તુકારામના અભંગનું જ્ઞાન ઉપરના ઐતિહાસિક કારણથી સભવતુ નથી એ કબૂલ છે પરંતુ, 'દ્રૌપદીહરણુ'મા કડવુ ૮ મુ અભંગમા છે ખરુ પણ હેને અભંગનુ નામ કવિયે ના આપતા 'રાગ કેદારો' એમ જ મથાળુ મૂક્યુછે. અભંગના માપમા બેમેઠે તે માત્ર અણધાર્યો સંજોગ જ છે, કવિયે 'અભંગ' એમ ધારીને રચના નથી કરી, અજાણતા જ અભંગ રચાઈ ગયા જેવુ થયુ છે, જેમ કવિ દયારામભાઈની "ચાલ્ય બેટ્રી અલબેલી પ્યારી નવે" એ ગરબીમા મુખ્ય ચરણોમા અણધાર્યું જ દિંડીનું માપ પ્રગટ થઈ જાયછે તેમ, અને તેથી અભંગના આ દર્શનથી કોઇ રીતિયે વિરુદ્ધ અનુમાન

---

§ શંકર પાંડુરંગ પંડિત કૃત તુકારામનુ જીવનચરિત, પૃ ૯, ('તુકારામના અભંગની ગાથા' માનું.)

× તુકારામે અભંગ પરિપૂર્ણ રૂપમા આણ્યો એમ પાઠક જે Linguistic Survey of Indiaને આધારે કહ્યું તે તુકારામની પૂર્વના સમયની સરખામણીમા જ, એમ સમજવાનું છે. તેથી આ અશ્લિષ્ટ બન્ધની ચર્ચા સાથે વિરોધ નથી આવતો. નામદેવના અભંગમા પણ બન્ધભંગ જણાયછે. નામદેવ તુકારામની પૂર્વે થઈ ગયો. સારાંશ, એ બધા પ્રાચીન સમયમા સુશ્લિષ્ટ અભંગ આવશ્યક ન્હોતો.

બાંધવાનું કારણ નથી. કેમકે આ કાવ્યમાં સર્વત્ર એમ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોનાં પણ નામ નથી મૂક્યાં અને મથાળે તો રાગોનાં નામ આપ્યાંછે; એ વૃત્તો એટલાં શાસ્ત્રીય છે કે હેને વિશે આકસ્મિક સંયોગનું સમાધાન ચાલશે નહિં; અને કવિયે વૃત્તોનું જ્ઞાન હોઈને જ રચના કરીછે એમ થાયછે; તે જ પ્રમાણે આ અભંગને વિશે પણ હોવું જોઇયે; અપવાદ ફકત એટલા માટે હોય નહિં. અને આ કલ્પનામાં વધારે ઊતરવાની જરૂર પણ નથી. ખુદ રા. કેશવલાલે એમ જ દાવો કર્યોછે કે પ્રેમાનન્દે તુકારામના અભંગ પોતાની રચનામાં ઊતાર્યા, એટલે એથી જ આ શઙ્કા દૂર થાયછે. પરંતુ પ્રકાશકોએ—" અભંગની ધાટીએ ગવાયછે," એમ ટીપ (પૃ. ૪૧ મે) આ વિશે મૂકી છે તે ઉપરથી વખતે ઉપરનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય, માટે જ આ દલીલ ઉપસ્થિત કરીછે.

એક જરાક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે રા. કેશવલાલ ધારેછે તેમ તુકારામની-અથવા મરાઠી કવિતાની—સ્પર્ધાને લીધે પ્રેમાનન્દે અભંગ ઉતાર્યા; એમ સ્પર્ધાનું જો પ્રેરક બળ હતું તો 'અભંગ' નું નામ મથાળા ઉપર કેમ નથી કવિયે મૂક્યું? આ પ્રશ્નથી મ્હારી કલ્પના જોડે વિરોધ નથી આવતો. પ્રેમાનન્દની કૃતિ આ 'દ્રૌપદી હરણ' નથી, પરંતુ કોઈકે ગૂઢ રીતે હેને નામે ચઢાવેલું કાવ્ય છે એ કલ્પના આપણે સ્વીકારીશું, તો પછી અભંગ નામ ના મૂકવાનો હેતુ કલ્પવો અશક્ય નથી, અને બંધ બેસે હેવો જડે એમ છે. કાલવિરોધથી પકડાઈ ના જવાય, એ અથવા હેવા અનેક હેતુથી આમ કર્યું હોય.

આ સંશયને યથાસંભવ અને યથાબળ પુષ્ટિ આપનારો એક ન્હાનો સરખો શબ્દપ્રયોગ છે.

'સતરસેં પિસતાળીશ સાલમાં
હરણ દ્રૌપદીં મેં કિધ વાં'લમાં.'

('દ્રૌપદીહરણ', પૃ. ૨૬૩ શ્લો. ૨૩)

એમ 'દ્રૌપદીહરણ'ના સમાપન શ્લોકમાં—'સાલ' શબ્દ ફારસી વાપર્યોછે તે પ્રેમાનન્દને વિશે અસંભવિત લાગેછે. ફારસી શબ્દો હેના વખતમાં પ્રવેશ ન્હોતા પામ્યા અથવા હેણે કદી પણ વાપર્યા નથી એમ આશય નથી. પરંતુ સંવત્સર દર્શાવવા માટેનો આ શબ્દ ગુજરાતીમાં પ્રવેશ બહુ મોડો પામેલો સંભવેછે. સંવત્ અમુક વગેરે જ કહેવાનો પ્રચાર વધારે અપેક્ષિત છે. ગ્વેશરી મહારાજના પંચાંગ જોડે નિકટ સંબન્ધ રાખનાર શબ્દ ફારસીમાંથી એટલો વ્હેલો ઊતરે નહિં; હાલ પણ ઇતિહાસના શિક્ષણના પ્રસંગથી શાળાખાતાની સ્થાપના પછી 'સાલ' શબ્દ પેઠોછે; તે પ્હેલાં મહેસુલ ખાતાના વહીવટના સંબન્ધમાં એ નિયન્ત્રિત હોવાનો દૃઢ સંભવ છે. અને 'વાં'લમાં' એ યમક સધાયછે, પણ અર્થસંપત્તિ બહુ નિર્બળ એ શબ્દથી વાક્યમાં પૂરાયછે;—તે સ્થિતિ બધી ટાળીને, પ્રેમાનન્દે લખ્યું હોય તો તો—'વર્ષમાં' અને બીજા ચરણને અંતે 'હર્ષમાં' કે એ રીતે ઘટના કરત. આ સહેજ તર્ક છે; પણ તે નિરાધાર છેક નથી. 'ફલાણી સાલમાં' એ વચન જ આધુનિક રૂઢિનું છે. પ્રેમાનન્દને 'સાલ' શબ્દ સૂઝે જ નહિં, પ્રથમથી જ 'વર્ષ' જેવો શબ્દ સૂઝે, અને હેને માટે 'હર્ષ' યમક જડતે ક્ષણની પણ વાર ન લાગે,

એટલે આઠ દિવસમાં આ કાવ્ય કર્યું તેથી આ ખામી આવી એમ ખુલાસો પણ નહિં થાય અને જે પંક્તિરચના આ કાવ્યમાં કરેલી છે, ત્હેની રચના રચનારને 'વર્ષ' અને 'હર્ષ' શબ્દો વિષમ અથવા જલદીથી ના સૂઝે હેવા તો ગણાય જ નહિં.

(क)—૪

પ્રેમાનન્દના છન્દોના આ પ્રકરણમાં બતાવેલા સ્વરૂપનું એક બીજું દર્શન જોતાં, વળી આપણા સંશયને પુષ્ટિ મળેછે, અથવા તો એ દિશામાં અન્વેષણ કરવાની જરૂર સાબીત થાયછે. સંસ્કૃત વૃત્તોનું એક દૃષ્ટિયે ભાવિકાળના પ્રસંગના સ્વીકારનું સ્વરૂપ છે તેથી વિરોધ અભંગનું ત્હેનું સ્વરૂપ જોયું, પણ એ બેથી પણ વિશેષ રૂપે હેવી સ્થિતિ કેટલાક બીજા છન્દોની જણાયછે. એ છન્દોમાંના કેટલાક હેવા હોવાનો સંભવ છે કે જે છન્દરચના આધુનિક પિંગળમાં જ ઉત્પન્ન થઈ ગણનામાં આવેલી હશે એમ લાગેછે. વિસ્તાર થઈ જાય માટે ગણતર જ દોહરા લઉંછું :—

અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું ૧૭ મું ન૦ ૧—'અક્ષરમેળ ઝૂલણા' છન્દમાં છે એમ પ્રકાશકોની ટીકામાં બતાવ્યું છે,—

"રઘુનન્દને વિપિને જતાં ભુજંગેન્દ્ર સાથ ધર્યા જ".

દલપતરામના પિંગળમાં આ અક્ષરમેળ છંદ બનાવેલોછે.

'મનરંજનકર મધુરી સુર શુભ વાક્યમાંહિં મિલાવ'

(ગુજરાતી પિંગળ પૃ ૪૧)

સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્રમાં કૃતિ નામના વર્ગમાંનો §ગીતિકા છન્દ છે ત્હેમાં અક્ષરમેળ ઝૂલણામાં છેવટે એક ગુરુ અક્ષર ઉમેર્યાથી રચના બને તે આવેછે, હેમાં હરિગીત છન્દનો તાનનો ભાગ સમાયલો હોઈ લઘુગુરુના અનુક્રમના નિયન્ત્રિતપણાથી વિશેષ રૂપ થાયછે. પણ આ અક્ષરમેળ ઝૂલણા પ્રાચીન છન્દઃશાસ્ત્રમાં આ રીતનો સ્વરૂપમાં એ જણાતો નથી અને નામ તો સ્પષ્ટ જ ગુજરાતી છે. પ્રાકૃતકાળના સમયના કવિતાસાહિત્યમાં પણ આ છન્દ હોવાનો સંભવ લાગતો નથી. દલપતરામ કવિયે જ પોતાના પિંગળમાં ઉપજાવ્યો હોય તો આશ્ચર્યની વાત નથી. 'ભાખા' ના પિંગળમાં આ છન્દ છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે.

વલ્લભે પિંગળનો ગ્રન્થ રચ્યો કહેવાયછે† તે લભ્ય હોય અને હેમાં આ છન્દ ના હોય તો આ વિશે સંશય રાખવાને આધાર મળે. કવિ પ્રેમાનન્દે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી

---

§ આપ્ટેના સંસ્કૃત અંગ્રેજી કોશને અન્તે છન્દ શાસ્ત્ર આપ્યુ છે ત્હેમાં પૃ ૧૧૮૬મે જુવો.

† "દ્રૌપદીહરણ" કવિચરિત, પૃ. ૬.

આ સ્વતન્ત્ર છન્દ રચ્યો હોય તેમ બને ખરું,—પણ સંભવ અલ્પ છે. વલ્લભે પિંગળ રચ્યું કહેવાયછે ખરું; પણ તેમ જો હોત તો—ચ'દ અને પ્રેમાનન્દની સરખામણી 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' માં કરીછે ત્હાં ચ'દે પિંગળ કર્યું ત્હેની સ્હામે પ્રેમાનન્દની રચના નથી બતાવાઈ, પણ પોતાનું રચેલું પિંગળ તો આગળ કરી સકાત, જો પોતે રચ્યું હોત તો; અને ત્હેને બદલે–

"કર્યું લાંબું પિંગળ અમંગળની માત જેમાં
એમાં કવિત્વ કશું છે?"

એમ કહીને જ સંતોષ માન્યોછે, તેમ ના કરત. 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન'ના આ વચન પછી પિંગળ વલ્લભે રચીને આ પોતાના વચનને ખોટું પાડ્યું હોય એમ પણ બને નહિં.

ઉપરનો અક્ષરમેળ ઝૂલણા પ્રેમાનન્દના 'ઢાળ' જોડે સરખાવાય ખરો; પરંતુ પ્રત્યેક લઘુ ગુરુને નિયમિત સ્થાન આપનારી અક્ષરમેળ રચના હાથમાં છે તેથી એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ થાયછે; અને સ્વચ્છન્દ ઢળતો 'ઢાળ' હાવા સજ્જડ બન્ધનમાં સતત બંધાયલો રૂહે એ સંભવતું નથી.

'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' માં—

પૃ. ૪૦ શ્લો. ૧૬ મામાંનો મરહટ્ટા છન્દ; પૃ. ૪૧ શ્લો. ૧૮ મામાંનો વાઘેશ્વરી છન્દ; પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૦ મામાંનો ચામર છન્દ; પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૫ મામાંનો ચન્દ્રકીડા છન્દ,—વગેરે ઘણા છન્દો વિશે આ દિશામાં તપાસ કરવાની જરૂર છે. એ અન્વેષણ પછી આ મુદ્દા ઉપર અનુમાન સ્થાય. મ્હને એમ તો લાગેછે કે એ અન્વેષણમાં થોડાએક છન્દ તો હેવા નીકળશે જ કે જે પ્રેમાનન્દના સમય પછી જ કવિતાસાહિત્યના આકાશમાં પ્રથમ ઉદય પામ્યા હોય. પરંતુ આ બાબત કેવળ તર્કના પ્રદેશમાં પ્રવેશ નહિં કરુ.

છન્દના પ્રકરણને છોડતા પ્હેલાં એક પ્રાસંગક અને ગૌણ વિષય તરફ ધ્યાન ખેંચવું ઉચિત લાગેછે. 'ઋષ્યશૃંગાખ્યાન' માં ૧૨ મા કડવાને મથાળે—'રાગ દોહરા' એમ છે; 'રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૨ જે 'દોહરો' એમ મથાળું છે; અને પૃ. ૯૧ મે 'રાગ પાયને પારખું' ઇત્યાદિ વાળા દોહરાને માત્ર 'શ્લોક' એમ સંસ્કૃતનું નામ આપી દીધુંછે. આ વિચિત્રતાનો શો ખુલાસો હશે?

પરંતુ પ્રસ્તુત ચર્ચાની સાથે આ વાતને સાક્ષાત્ સંબન્ધ થોડો જ છે. માટે બસ.

છેવટે છન્દોનાં નામ કોઇ પણ સ્થળે મથાળે મૂક્યાં નથી (ખાસ "દ્રૌપદીહરણ" માં) તે એમ તો નહિં હોય કે આધુનિક છન્દનું નામ આપ્યાથી કાલવિરોધ પ્રગટ થઈ બનાવટ પકડાઈ જાય? પરંતુ આ અવિતર્કની જરૂર બહુ નથી.

(ख)

હવે વિશેષ સ્વરૂપનાં આભ્યન્તર પ્રમાણો જોઇયે. એ પ્રમાણોમાંથી ઘણા એક ઉપર કહેલા સામાન્ય સ્વરૂપના પ્રમાણોના પોષક તથા સ્વરૂપસાધક જણાશે. પણ હેમનું આ જુદા વિભાગમાં દર્શન કરવું અનુકૂળ જણાય છે. આ પ્રમાણોનાં દૃષ્ટાન્તો આ ત્રણ નાટકોના મળીને ૧૦૦ અથવા તેથી વધારે થાય એમ છે હેમના વર્ગ પાડતે પણ પુષ્કળ વર્ગ, ૧૫-૧૬ આશરે પડે એમ છે. બધા વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરતાં લંબાણ થઈ જાય એમ છે, તેથી હેમાંથી મહત્ત્વના વિશે જ ચર્ચા કરી, બાકીનાની માત્ર નામગણના જ થઈ સકશે

(ख)—१

આ નાટકોમાં એક બે ઠેકાણે આધુનિક મશ્કરૂતમય ગુજરાતીની અતિભક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ પ્રયોગો જણાઈ આવે છે —

(૧) "ચારુત"—('મિથ્યાભિમાનસત્યભામાખ્યાન-પૃ ૮૭ §'તપત્યાખ્યાન'-ઠેઠનો શ્લોક)

ગુજરાતમાં ખેડા જીલ્લાનો મ્હોટો ભાગ તથા પેટલાદ મળીને અમુક તાલુકાઓથી થતો પ્રદેશ લૌકિક રીતે 'ચરોતર' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હેની વ્યુત્પત્તિ હજી સુધી શોધને જડી નથી હેની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ 'ચારુત્ત' અને 'ચારુતર' એમ મન્હૂમ મનસુખરામ સૂર્યરામ તથા જાણ્યામાં ગોવર્ધનભાઇયે આજથી કેટલાંક વર્ષ ઉપર પ્હેલપ્રથમ ઉપસ્થિત કરી હતી, હેની કૃત્રિમતા જ હેના ખોટાપણા વિરુદ્ધ જતી હતી × તે વાત જુદી છે પરન્તુ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ પ્રગટ થયા પછી ગ્રાયલી, હેને સ્વીકારનાર કોઈ અજ્ઞાત કવિની, આ નાટકરચના છે, પ્રેમાનન્દની નહિ પ્રેમાનન્દના સમયનો આ શબ્દ છે જ નહિ એ આ ઇતિહાસથી જણાઈ આવે છે મનસુખરામભાઇયે અને ગોવર્ધનભાઇયે જેમ

---

§ આ 'ભરતવાક્ય' સુવર્ણ રાજાના મુખમાં જ નાટકમાં છે છતાં ર. કેશવલાલ હેને 'નટની પ્રાર્થના' શા માટે કહે છે ? (પ્રેમાનન્દ', પૃ ૨૨)

એથી પણ વધારે અગમ્ય એ છે કે 'પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'નું ભરતવાક્ય યુધિષ્ઠિરના મુખમાં છે છતાં, એ જ સ્થળે, ર. કેશવલાલ કહે છે—"નટો પ્રાર્થે છે કે—ભાવા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે-૪"

નાટક સમાપ્ત થતાં લગભગ સર્વ પાત્રજન રંગભૂમિ ઉપર આવીને સાથે મળીને સમાપ્તિનું ગાયન ગાય છે એ કેવળ આધુનિક પ્રકાર મન ઉપર છપાઈ જઈને આમ ભ્રમયુક્ત કલ્પના થઈ હશે કે શું ?

× આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા અને 'ચરોતર'ની વ્યુત્પત્તિની અદ્યાપિ અજ્ઞેયતા રા. કેશવલાલને પણ જણાઈ જ છે ચરોતરમાં મ્હોટે ભાગે 'ચર'—'ગોચર' જમીન છે માટે 'ચરોત્ત' એવી કલ્પના એઓ સૂચવીને, તત્કાળ છોડી દે છે ('પ્રેમાનન્દ'-પૃ ૨૩ પંક્તિ

આ વ્યુત્પત્તિ કલ્પી કાઢી તેમ પ્રેમાનન્દને પણ સ્વતન્ત્ર રીતે સ્ફુરણા થઈને આ નામ હેણે યોજ્યું હશે એમ શા માટે ના હોય? એ બચાવને સ્થાન જ નથી. આમ બસેં વર્ષને અન્તરે જુદા જુદા જણાને એક જ પ્રકારની અને કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સ્ફુરી આવે એ આકસ્મિક યોગમાં અસંભવનો ભાર અત્યન્ત ભરેલોછે તે વાત તો જુદી જ.

(૨) 'અતિથિસત્કારગૃહ'—રા. કેશવલાલે આ શબ્દ 'રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'-માં કૃષ્ણના વચનમાં જોયેછે, ને તેથી પ્રેમાનન્દે કૃત્રિમ ભાષા આદરીછે એમ સંતોષ માન્યોછે. પરંતુ પ્રેમાનન્દે ગમે એટલી સંસ્કૃતમય ભાષા લખવા ખાતર જ લખી હોય, તોપણ આ 'અતિથિસત્કારગૃહ' જેવી ભાષા કલ્પનારું વાતાવરણ તો આધુનિક સમયમાં જ ઉત્પન્ન થયેલુંછે. મનઃસુખરામભાઈના સમયથી અને હેમની પદ્ધતિની જે શબ્દયોજનાઓનો ઉદ્દ્ભવ થયો હતો તે નમૂનાનો જ આ શબ્દ છે. 'લેખનીનૃત્યાલય' શબ્દ વાપરવો પ્રેમાનન્દને બાકી રહ્યો લાગેછે ! * પરંતુ, પાછળ (પૃ. ૧૭ મામાં) હું કહી ગયોછું તેમ, 'અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન' એ વચનને બદલે ભ્રાન્તિથી જ 'અતિથિસત્કારગૃહ' શબ્દ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલે માન્યું છે એ ખરું હોય, તો તો આ શબ્દ વિશેની આટલી ટીકા બાતલ જ કરવાની છે.

(૩) 'મહાશય'—('તપત્યાખ્યાન' પૃ. ૩૦.)

> "સુલોચના—(વસંતક સામે વાંકી નજરે જોઈ) આર્યપુત્ર ! આ મહાશય વગર અહીં આવવાનો આપને માર્ગ નહોતો જડતો કે શું ?"

૨-૪). ચરોતરમાં ગોચરભૂમિ વિશેષ છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ નથી; ચરોતર જેવી ફલવતી ભૂમિમાંનો બાગાયત વગેરે ખેતીનો ભરાવ એટલો છે કે પડતર જમીન ગોચરની પ્રધાનભાગે હોય એમ બને જ નહિં. તે ઉપરાંત આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા સ્વતઃસિદ્ધ છે; અને રા. કેશવલાલે પણ માત્ર તર્કલીલાનો જ આશ્રય કર્યો લાગેછે, તે પોતાના ગર્ભિત સ્વીકારથી જણાઈ આવેછે. વખતે રા. કેશવલાલે પોતાના તર્કને માટે મુંબાઇના ગેઝિટીઅરમાં સૂચવાયલી વ્યુત્પત્તિ ઉપર આશ્રય રાખ્યો હશે. એ ગ્રન્થમાં ચરો=ગોચર જમીન એ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ સાધારણ રીતે મનાયછે એમ કહ્યુંછે. પરંતુ એ વ્યુત્પત્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હોય એમ એ લખનારનું વચન જણાતું નથી; તેમ જ ચરોતર=Kanbis pleasant land—કણબીની રમણીય ભૂમિ, એમ પણ અર્થ તે જ ઠેકાણે બતાવ્યોછે હેમાં 'રમણીય' શબ્દ 'ચારુતર'વાળી વ્યુત્પત્તિ સાંભળી હોઈને મૂક્યો હશે એમ કલ્પના થાયછે. ગેઝિટીઅરનો આ વિભાગ, ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પ્રગટ થયોછે. હેમાં લખનારાઓને 'ચારુતર' તેમજ 'ચરો'-વાળી વ્યુત્પત્તિ આધુનિક કલ્પનામાંથી જ મળેલી જણાયછે. Campbell's Gazetteer Vol. IX Part I p. 155 foot-note and text).

* મન.સુખરામભાઇની કૃત્રિમ સંસ્કૃતમય શૈલીની મશ્કરી કરવા માટે 'મેજ'નો અર્થ બતાવવા માટે આ શબ્દ લોકોએ યોજેલો હતો, તે હેમના સમયમાં બધાને જાણીતી વાત હતી.

(વસતકના અટકચાળા વિદૃષકવેડાના વચનથી ચીડાઈને સુલોચના ઉપર પ્રમાણે બોલેલીછે.)

અહિં 'મહાશય' શબ્દ હાલમા હાલમા જે આપણા ગુર્જર લેખકો વગેરેમા બહુ રૂઢ થઈ જવા લાગ્યોછે તે જ છે 'Sir', 'સાહેબ,'—એ અર્થમા હેની રૂઢતા બંગાળીમા છે, મૂળ સંસ્કૃતમા ત્હેવી રૂઢતા છે જ નહિં ત્હેમા તો 'ઊંચા આશય, એટલે, મનોરથ, ambition, ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય—વાળો'—કે હેવો જ અર્થ થાય § આ બંગાળીમાં રૂઢ થયેલા અર્થમા 'મહાશય' શબ્દ પ્રૈનવ્હેનો સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતી સાહિત્યમા (અને નિત્ય વાર્તાલાપમા) દાખલ કર્યો, ત્હેને આશરે ૨૫ (પચીસ) વર્ષથી વધારે સમય નથી થયો એ પછી દેખાદેખી વગેરે કારણોથી 'મહાશય' એ 'સાહેબ'ના અર્થમા ઘણા લોકો વાપરવા લાગ્યા અને લાગ્યાછે પન્તુ મ્હારી સપૂર્ણ અને અચલ ખાતરી છે કે એ પાઠના આશરે પચીસ વર્ષની પૂર્વ આ શબ્દ આ અર્થમા કદી વપરાયતો નથી, અને પ્રેમાનન્દના આ નાટકમા આ શબ્દનો ઉપયોગ—જે બગાળી સાહિત્યમાથી જ હાલમા આવેલો છે તે—તો અત્યન્ત અત્યન્ત કાલવિરોધી અને આ ગ્રન્થની આધુનિક બનાવટને ઉઘાડી પાડનારી વાત છે પ્રેમાનન્દના સમયમા આ પ્રમાણે શબ્દ આ અર્થમા ન્હોતો જ એમ કહેવાને હિમ્મત કરી સકાશે આ 'તપત્યાખ્યાન' ઈ સ ૧૮૮૪–૮૫ મા અર્થાત્ નારાયણ હેમચન્દ્રના શબ્દપ્રયોગ પછી ૧૦–૧૧ વર્ષ પ્રથમ જણાયુ

હાલના 'સાહેબ' જેવા અર્થમા નહિં, પણ પ્રાચીન સસ્કૃત અર્થમા (ઉદાર ચિત્તવાળો—એ અમરકોશમા બતાવેલા અર્થમા) જ અહિં 'મહાશય' શબ્દ વપરાયોછે એમ બચાવ કરવા કોઇ જશે પરતુ વાક્યસન્દર્ભ અને એકદર સ્વરૂપ ઉપરથી 'આ સાહેબ વગર—ઇ" હેવો જ અર્થ સુલોચનાના વચનમા દૃષ્ટિ જણાયછે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા જ 'મહાશય' શબ્દ સામાન્ય રીતે 'ઉદારચિત્ત'ના અર્થમા કે કોઇ રીતે વાપરેલો જોવામા નથી આ યો પછી પ્રેમાનન્દની કૃત્રિમ શૈલીનુ આ પણ એક સ્વરૂપ છે, એ સમાધાનના પાઠના દ્વા થી સટકી જવાને માટે તો મુખ્યારી સર્વ કોઇની છે પરતુ એ પાછલું દ્વાર બધ જ છે તે હુ પાછળ બતાવી ગયોછુ અને સભવતુનના તો મ્હારી કલ્પનાને જ ટેકો આપે એમ છે

(૪) કાઇક હાવા જ પ્રકારનો એક બીજો શબ્દ છે,—'ધન્યવાદ' 'તપત્યાખ્યાન' પૃ ૧૨૬ મે સુલોચના પોતાની સખીઓને કહેછે—'તમને જેટલો ધન્યવાદ આપુ

§ આપ્ટે સસ્કૃત અંગ્રેજી કોશમા આમ અર્થ આપેછે—महा + आशय (महाशय) = "High-souled, noble-minded, magnanimous, noble" हिरण्यगर्भो महाशय (हितोपदेश) आशय = "meaning, intention, mind, heart" એમ આપેછે

અમરકોશમા महेच्छस्तु महाशय । उदार चित्तस्य तस्य, दयालो એમ અર્થ આપ્યોછે (તૃતીયકાણ્ડ શ્લો ૭, ડમિપ્રાયશ્છન્દ आशय (સકીર્ણવર્ગ શ્લો ૨૦)

તેટલો ઓછો છે." તેમ જ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'માં પૃષ્ઠ ૯ મે નટી કહેછેઃ—"મારી કુશલતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં—૪૦".

અહિં 'ધન્યવાદ' શબ્દનો અર્થ—'શાબાશી અથવા' 'thanks' એમ સ્પષ્ટ છે. હવે સંસ્કૃતમાં 'ધન્ય'નો અર્થ 'ભાગ્યશાળી' એમ છે. તે ઉપરથી ઉપકાર અથવા શાબાશીનો અર્થ નીકળવો કઠણ છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધન્યવાદ શબ્દ ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં પેઠોછે; પરંતુ તે પણ બંગાળી સાહિત્યમાંથી જ; બંગાળીથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યો હશે તોપણ તે આધુનિક પ્રયોગ છે. 'ધન્ય છે તહને'—એમ 'શાબાશ છે તહને' ના અર્થમાં પ્રયોગ ગુજરાતીમાં રૂઢ છે ખરો; પરંતુ 'ધન્યવાદ' શબ્દ તે ક્રમમાં થઈને આવ્યો લાગતો નથી. આપ્ટે પોતાના સંસ્કૃત આંગ્લેઈ કોશમાં 'ધન્યવાદ'નો અર્થ thanks એમ બતાવેછે એ ખરું; પરંતુ હેમણે આધુનિક પ્રયોગ ઉપર લક્ષ રાખીને એ અર્થ આપ્યો લાગેછે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી 'ધન્યવાદ' શબ્દનું ઉદાહરણ હેમણે આપ્યું નથી; બાકી સાહિત્યમાં રૂઢ થયેલા શબ્દોનાં ઉદાહરણો એ સ્થળે સ્થળે આપેછે. અમરકોશમાં ધન્ય = પુણ્યવાન્, હેવો અર્થ છે, પણ ધન્યવાદ શબ્દ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દ શાબાશી અથવા ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં વપરાયલો જડે તો જુદી વાત છે. પણ હાલ તો આ શબ્દ ઉપરથી સંશય ઉત્પન્ન થાયછે. આ પ્રમાણુ ઉપર હું વિશેષ ભાર, હાલની કાંઈક સંદિગ્ધ સ્થિતિમાં, નહિં મૂકું; બાકી સંદિગ્ધતા એક આની જેટલી જ ગણુંછું.

(ख)—૨

ઐતિહાસિક કાલવિશેષ.

આ મથાળામાં બહુધા ઘણાંખરાં ઉદાહરણો આવે; પાછળ કહી ગયેલાં પણ આવે. પણ મુખ્ય રૂપે આ તત્ત્વ વિશેષ અંશે ધારણ કરનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો જડેછે, તે આ મથાળા નીચે મૂકુંછું:—

(૧) "પારિપાર્શ્વક—સંક્ષેપમાં કહિયે કે પેલો વ્રજવાસી અને બંગવાસી આરંભેલા આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યા કરેછે, તે અમારાથી દેખી ખમાતું નથી.

× × × ×

"એ એમ કહી મને ચીડવેછે કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આખ્યાન ભજવવાને યોગ્ય નથી."

(તપત્યાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫–૬.)

રા. કેશવલાલે 'બંગવાસી' એ ભ્રષ્ટ પાઠ માન્યોછે, અને તે સ્થળે 'મહારાષ્ટ્રી' એમ પાઠ પોતે સ્વીકાર્યોછે. પરંતુ 'મહારાષ્ટ્રી' હેવો પાઠાન્તર કોઇ પણ સ્થળે છે ખરો? તે ખબર નથી પડતી. આ નાટકના હસ્તલેખની પ્રત એક કરતાં વધારે મળ્યાનો, કે કેટલી પ્રતો

મળી હેનો પણ, ઇશારો પ્રકાશકોએ કર્યો જડતો નથી. તેથી એક જ પ્રતનો સંભવ લાગે-છે. તો પાઠાન્તર શી રીતે હોય ? બંગાળી સાહિત્યમાં નાટક તે વખતે ન્હોતાં, અથવા તો બંગાળી સાહિત્ય જોડે ગુજરાતને સંબન્ધ તે સમયમાં ન્હોતો—એ કારણથી 'મહારાષ્ટ્રી' એમ પાઠ બદલ્યો હોય તો કોણ જાણે. પણ એમ ગ્રન્થોના હસ્તલેખ જોડે આપણાથી છૂટ લેવાય ખરી ?—તથાપિ 'મહારાષ્ટ્રી' એ કલ્પિત પાઠનો પણ વિચાર કરીશું.

આ પારિપાર્શ્વકના વચન ઉપરથી એમ સૂચવાયછે કે વ્રજભાષામાં અને બંગાળીમાં (અથવા મરાઠીમાં) પ્રેમાનન્દના સમયમાં નાટકોનું સાહિત્ય હતું અને ગુજરાતીમાં ન્હોતું-જેથી ગુજરાતી ભાષા અને દેશનો ઉપહાસ કરાયોછે.*

અને નાટકનો અર્થ જૂના રૂપના-ભવાઈ જેવા-ખેલ નહિં પણ સંસ્કૃત રૂપનાં જ નાટકો ઉદ્દિષ્ટ અહિં છે તે સ્પષ્ટ છે; કેમકે આ ત્રણ નાટકો તે રૂપનાં જ છે, અને ગુર્જર-ગિરાની તે રૂપની યોગ્યતા સ્થાપવાને જ રચેલાંછે એમ કલ્પના છે. તેમ જ 'આખ્યાન' શબ્દ ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ નાટકના અર્થમાં જ છે; માત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં નાટકને 'આખ્યાન' નામ આપવું જોઇયે એમ હેતુ—પ્રાકૃતપ્રભાકરના ૯૫ મા સૂત્રનો આધાર 'રોપ-દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન'ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૬ મે) બતાવ્યાથી—સૂચિત થાયછે.

આ પ્રકાશકો તો સ્પષ્ટ રીતે કહેછે કે ગુજરાતી સિવાય બીજી પ્રાકૃતોમાં તે સમયમાં નાટકો હતાં જ નહિં:—

"જ્યહારે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓવાળા પોતાના જૂના કવિયોનાં દૃશ્ય કાવ્ય રજૂ નથી કરી સકતા ત્યહારે આપણે સંસ્કૃત કવિયોને માથે પણ ટક્કર મારે હેવાં ગુજરાતી નાટકો આપણી સ્વભાષામાં જોવાને શક્તિમાન્ થયા છિયે. મહાકવિ પ્રેમાનન્દને આ ત્હેના પ્રયાસ માટે કાંઈ ઓછો ધન્યવાદ ઘટતો નથી."

('તપત્યાખ્યાન,' ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૧.)

આ ગૌરવને માટે તો આધાર ગુજરાતીને સંબન્ધે ખરો નથી તે આ નાટકો વિશેની મ્હારી પરીક્ષાથી જણાયછે તે વાત જુદી છે, પરંતુ બીજી દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય

* રા. કેશવલાલ આ ઉપરથી એમ અનુમાન આણેછે કે "રાસલીલાના રસિયા વ્રજ-વાસીએ તથા આખ્યાનનાં પેખણાંનો પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ"—પ્રેમાનન્દના આ નાટકોના "મહાન્ આરમ્ભનું ઉપહાસ કરવા માંડ્યું" હશે.

વ્રજવાસી અને વિશેષે મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રેમાનન્દનાં નાટકો જોવાનો પ્રસંગ આટલો બધો તે વખત આવ્યો હતો એ કલ્પનામાં ઐતિહાસિક અસંભવ કાંઇક છે તે વાત બાજૂએ રાખતાં પણ, પોતાની ભાષામાં નાટકો નહિં અને ગુજરાતીમાં નાટકો રચાય ભજવાય ત્હેનો ઉપ-હાસ કરે એ જરાક અજુગતું લાગેછે. પોતાના સાહિત્યમાં નાટકો હોય તો જ એ પ્રકારનો ઉપહાસ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય. નાટકોની યોગ્યતા તો સંસ્કૃતને જ છે એમ કરીને ઉપ-હાસ કરવો ઉદ્દિષ્ટ છે—એમ આશય બતાવાય; પરંતુ એમ અર્થ બહુ સંભવિત નથી લાગતો.

વિશે વસ્તુસ્થિતિ તો અહિં કહી લ્હેવી જ છે. પ્રહિન્દી, બંગાળી, ને મરાઠીમાં તે સમયમાં નાટકનું સાહિત્ય (આ પ્રકારનાં નાટકનું સાહિત્ય) હતું જ નહિં એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. 'અભિનયકલા'ના મ્હારા નિબન્ધમાં એ વિશે અન્વેષણ કરવા માટે જુદી જુદી ભાષાના નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિ વિશે પ્રશ્નમાળા તે તે ભાષાના પ્રવીણોને મોકલી નિશ્ચય મ્હેં કર્યો હતો. અને તે ઉપરથી ફલિત થયું હતું કે સંસ્કૃત રૂપનાં નાટકનું સાહિત્ય આધુનિક કાળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલુંછે. પ્રથમ બંગાળી નાટક ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પૂર્વ કાળમાં બંગાળામાં 'જાત્રા' નામના ખેલ થતા હતા તે આપણી ભવાઈની સંસ્થાના જેવા કાંઈક હતા. પ્રથમ મરાઠીમાં તો સર્વના જાણવામાં છે કે સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તર પરશુરામપંત ગોડબોલેએ ૫૦ (પચાસ) વર્ષ ઉપર કર્યાં ત્હારથી નાટકસાહિત્યની શરુઆત થઈ. તે પૂર્વે જે મરાઠી મંડળીઓ પૌરાણિક કથાઓ ભજવતી લ્હેનું સ્વરૂપ જુદું જ હતું. હિન્દી માટે પણ સ્થિતિ જુદી નહિં જણાય.

આમ છે તો ઉપરના પારિપાર્શ્વકના વચનમાં વનવાસી અને બંગવાસી (અથવા મહારાષ્ટ્રી) વિશે જે કટાક્ષ છે તે કેવળ વિરોધજનક જ બનેછે. તેમ જ પ્રેમાનન્દના સમયમાં બંગાળી સાહિત્યનો સંપર્ક ગુજરાતને હતો જ નહિં, અને એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકાથી* એટલે પ્રેમાનન્દની પૂર્વે ૧૦૦—૧૫૦ વરસથી છે ખરી, પરંતુ એ મુદ્દતમાં ગુજરાતમાં હેનો પ્રવેશ થયાનાં પ્રમાણ કાંઈ નથી. આ નાટકના બનાવનારને પોતે આ માર્ગથી પકડાઈ જશે એ માટે સાવચેતી રાખવાનું સૂઝ્યું જ નહિં હોય એમ જણાયછે.

(૨) અહિં આધુનિક કવિતકલ્પનાનાં ઉદાહરણ એક બે બતાવુંછું.—

(a) "ચંદ્રિકા પરભવવા અશ્રે અબ્ધિજ સદાય સંતાય,
યુવતિ! અવલોકી તે, નિરખી શશિને ત્વરા વડે સાંચે."

(દીપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૪૧ શ્લો. ૭)

"ચન્દ્રી ચન્દ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે દેરે."

(તે જ પુસ્તક, પૃ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)

× રા. કેશવલાલ પણ સ્વીકારેછે કે તે સમયમાં "હિન્દુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ નહતાં."

('પ્રેમાનન્દ'—પૃષ્ઠ ૨૧.)

* Census of India 1910, Vol I India Part I Report Chap. VII Language, P. 323 Para 549.

આ બને ઠેકાણે ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા એ બે કાન્ત અને કાન્તા રૂપે કલ્પ્યાછે. આ પ્રકારની કલ્પના આધુનિક કવિતામા કાંઇક પાશ્ચાત્ય કવિતાની છાયારૂપે, જોવામા આવેછે. તેથી સંશય ઉત્પન્ન થાય એમ છે.

(b) પણ આ કરતા વધારે તીવ્ર સંશય ઉત્પન્ન કરનારુ ઉદાહરણ 'તપત્યાખ્યાન'મા જડેછે. એ નાટકમા પૃષ્ઠ ૧૯૮-૧૯૯ એ જોઇયે ઠિયે કે તપતી અને હેની સખીઓ દેવકન્યાઓ છે તેથી હેમને પાખોવાળી, ઊડનારી એમ કલ્પીછે. આ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહેલુછે. પરંતુ આપણા ભારતવર્ષના પુરાણાદિકમા કોઇ પણ દિવ્ય પુરુષ કે સ્ત્રીને— અપ્સરા, ગન્ધર્વ, દેવો કોઇને પણ—પાખોવાળા કલ્પ્યા કદી પણ જાણ્યા નથી. શાકુન્તલ નાટકમા શકુન્તલાને દુષ્યન્તે ના સ્વીકારી તે વખતે ગન્ધર્વથી પાઠી વળી ત્હારે હેને સ્ત્રીના આકારવાળો કોઇ જ્યોતિ ઉપાડીને લઈ ગયો—उत्क्षिप्यैना ज्योतिरेकं जगाम— એમ વર્ણન છે. जगाम ગયો એટલુ જ છે, ઊડી ગયાનુ નામ નથી, અને ઊચકી લઈ ગયાનુ લખ્યુછે તેથી આકાશ તરફ લઈ ગયાનો ભાવ છે ખરો, તોપણ એ લઈ જનારને પાખોની કલ્પના નથી કરી છઠ્ઠા અંકમા સાનુમતી અપ્સરાનો પ્રવેશ प्रविश्याकाशयानेन કહીને કરાવ્યોછે. આકાશયાનનો અર્થ 'વિમાન' અથવા તો 'આકાશમાર્ગ' એમ આપ્ટેના કોશમા છે જો અપ્સરાઓને પાખો હોય તો આકાશયાન-વિમાન—ની શી જરૂર? આકાશમાગ એટલો જ અર્થ લેતા પણ ઊડીને આવવાની વાત નથી 'વિક્રમોર્વશીય'મા પણ ઊડવાની કલ્પના નથી બતાવી, અંક ૧ લાના શ્લો ૧૩ મા ચિત્રરથ ગન્ધર્વને गगनादवरोहति चैतरथः એમ ગગનમાથી ઊતરતો કહ્યોછે, અંક ૩ જા મા (શ્લો. ૫ પઠી) ઉર્વશીને आकाशयानेन પ્રવેશ કરતી સૂચવીછે, માત્ર બે સ્થળે उत्पतन શબ્દ વાપર્યોછે, અંક ૧ મા ચિત્રરથ સહિત અપ્સરાઓ નિષ્ક્રમણ કરેછે હેનું आकाशोत्पतनं रूपयन्ति એમ સૂચન છે, અને અંક ૪ શ્લો ૨ જા મા ઉર્વશી ગુમ થઈ તે વિશે स्वर्गायोत्पतिता भवेत् એમ પુરુરવાનો તર્ક બતાવ્યોછે. પરંતુ उत्पतनमा ઊડવાનો અર્થ ગૌણરૂપે છે, મુખ્ય અર્થ તો to rise to ascend, to leap (ઊંચે ચઢવુ, કૂદવુ) એમ છે. ઉત્પતન માટે પાખોની આવશ્યકતા જ છે એમ નથી 'મેઘદૂત'મા મેઘને યક્ષ કહેછે—उत्पतोदङ्मुखः खम् ત્હા મેઘને પાખો અર્પી જ નથી

કોઇપણ સ્થળે આપણામા દેવવર્ગ માટે પાખોની કલ્પના છે જ નહિં. આકાશ-માર્ગમા આવવુ જવુ કા તો વિમાનથી અથવા તો લઘિમાસિદ્ધિ (levitation) જેવી કોઇ શક્તિથી માનેલુ જણાયછે. પણ એટલુ તો સિદ્ધ જ છે કે આપણા પુરાણોમા દેવાદિકને પાખોની કલ્પના તો નથી જ કરી (પર્વતોને પાખો હતી તે જુદી વાત છે; એ દેવવર્ગની વાત નથી) Moore's Hindu Pantheon નામના પ્રમાણભૂત પુસ્તકમાં ભરતખંડના દેવાલયો, ગુફાઓ, વગેરે સ્થળોના દેવાદિકના શિલ્પામા કોતરેલાં રૂપોની છબિયો છે. હેમા પણ કોઇપણ સ્થળે પાખોનું દર્શન નથી

ગરુડ તથા હેનો મ્હોટો ભાઈ અરુણ એ બે તો પક્ષી જ છે, યદ્યપિ દેવરૂપે માનવ શરીર કલ્પાયછે, તથાપિ પક્ષીપણુ પણ હેમનુ કાયમ છે, એટલે હેમને પાખો હોય તે આ સ્થળે બાધ નહિં આણે. જટાયુ અરુણનો પુત્ર હોઈ એ પણ પક્ષી જ છે.

અથર્વવેદ ૪-૩૪-૪ માં આ વચન જડેછેઃ—

विष्टारिणमोदनं ये पचन्ति नैनानवर्तिः सचते कदा चन ।
आस्ते यम उप याति देवान्सं गन्धर्वैर्मदते सोम्येभिः ॥

अहि' विष्टारि બલિ રાંધનારનું પુરુષત્વ યમ નથી હરી લેતો અને હેવો માણસ રથનો ધણી થઈ રથમાં ચઢેછે અને પાંખોવાળો બની આકાશની પાર જાયછે—એ વચનમાં ઊંચે જનાર મનુષ્યને પાંખોનું અર્પણ થયેલું જોવામાં આવેછે. પરંતુ આ એકલી કલ્પના અને દેવ, અપ્સરા, વગેરેને પાંખોવાળાં બતાવનારી યોજના-એ બે વચ્ચે બહુ અન્તર છે. Muir's Sanskrit Texts Vol. I માં તપાસતાં એ કલ્પનાનો ઉલ્લેખ કહિં જણાતો નથી.

પ્રેમાનન્દે મહાભારતમાંથી તપત્યાખ્યાનની વાર્તા લઈ તે ઉપર પોતાનું નાટક રચ્યું એમ કહેવાયછે. તો મૂળ મહાભારતમાંનું તપત્યાખ્યાન તપાસિયે. હેમાં નીચેનાં વચનો તપતીના આકાશમાં જવા આવવા સંબન્ધી જડેછેઃ—

(૧) एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।
तपती तपतीश्रेष्ठ विललापातुरो नृपः ॥

§ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૧)

(૨) रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात् ।
सौदामनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ॥

(આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૩૬)

અહિં (૧) માં ऊर्ध्वं जगाम—ઊંચે ગઈ—એટલું જ છે; અને (૨) માં नभस्तलाद् आपतन्ती—આકાશ ઉપરથી પડતી,—એમ છે; વિભ્રષ્ટ (પડતી) વીજળી જોડે સરખાવીછે એટલે એકદમ ઊંચેથી નીચે પડતી એમ જ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

અહિં ઊડીને જવાનું કે આવવાનું નામ પણ નથી; અને આખા આખ્યાનમાં પાંખો કે ઊડવા વિશે કાંઈ પણ ઇશારો નથી. એ જ અધ્યાયના ૧૯ મા શ્લોકમાં વસિષ્ઠ ઋષિ એક ક્ષણમાં નિયુત (= લાખ અથવા દસલાખ, અથવા દસ હજાર કોટિ) યોજન વટાવી

* Muir's Sanskrit Texts, Vol V. p 307.

§ પ્રકાશકોએ અધ્યાય ૧૭૩–૧૭૫ માં આ કથા છે એમ લખ્યુંછે. (તપત્યાખ્યાન અન્વયવિવેચન, પૃ. ૧૫). પરંતુ મ્હને મળેલી આદિપર્વની પ્રતમાં એ અધ્યાયોમાં તો બકાસુરની કથા છે. અધ્યાય ૧૮૭–૧૮૯ માં તપતીની કથા છે.

સૂર્ય પાસે જઈને ઊભા એમ કહ્યુંછે તે પણ પાંખોથી ઊડીને તો નથી જ, પોતાની અદ્‌ભુત ઇચ્છાશક્તિથી જ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જઈને ઊભા એમ અર્થ છે. સારાંશ, તપત્યાખ્યાન નાટક લખનારે પાંખોની કલ્પના પોતાની જ બુદ્ધિથી કરેલીછે. આ કલ્પના પ્રેમાનન્દને હાથે થાય ખરી ?

દેવવર્ગને પાંખો હોવાની કલ્પના તો બેબિલોનિયન, આસિરિયન અને તે ઉપ થી યાહુદી, અને ત્હેમના ઉપરથી મુસલમાન એ ધર્મોમા જ જોવામા આવેછે, પ્રાચીન ગ્રીક દેવોમાથી કેટલા ને પાંખો હતી જ ફેરસ્તીમા પણ તેવી કલ્પના ક્વચિત્ છે પન્તુ આપણા વેદપુરાણાદિમા તો તે કદી જાણી નથી

આ હાનત્ના પ્રેમાનન્દ તપતી વગેરેને માટે પાંખોની કલ્પના કરે એ કેવળ અસંભવિત છે મુસલમાનો ત્હેથી પરીઓ પાંખોવાળીનુ જ્ઞાન હેને થયુ હોય પરતુ કવિની કલ્પના ક વાની સ્વતન્ત્રતા પણ આ ઠેકાણે નહિ પ્રવર્તે અને પુ ાણમાથી લીધેલી આ નાટક ની વાર્તામા આ પ્ર ા ની વિજાતીય અને મ્લેચ્છ કલ્પના પ્રેમ નન્દ જોડાણ એ તર્ક ન માનવા જેવી વાત છે તો આ કલ્પના આધુનિ જ જણાયછે

(૩) એક બીજુ બહુ સૂચક ઉદાહ ણ ઐતિહાસિક વિરોધનુ તપત્યાખ્યાન'મા જડેછે –

વેણિમ નામની ગાનારી બે નૂતન બાગાઓ પોતે આણેલી તે બાબત ખુલાસો આપતા બોલેછે —

મહારાજ! આ તો દ દક્ષિણ દેશ ભણી ગઈ હતી, ત્હાથી રાજાધિરાજનુ અને આપ સર્વનું મન જન ક વાને આમને સાથે તેડતી આવીરુ મહારા / ! આપણા દેશ કરતા એણી પાના *લોક ગાયનકળામા વધારે પ્રવીણ હોય એમ મને લાગ્યુ, તે પ થી એમને તેડી આવી '

અહિ 'દક્ષિણ દેશ મહારાષ્ટ્ર એમ જ હુ ધાર્‌ઉ મ વરણ રા તના ાન્યની દક્ષિણ નો ભાગ ઉદ્દિષ્ટ નથી જ

એ ખરુ કે સંવ ણના સમયના વૃત્તાન્તમા મહારાષ્ટ્રને વિશે પાત્ર કને બોલાવેછે તે કાલવિરોધ (anachronism) છે પરતુ એથી વધારે ઉત્કટ કાલવિરોધ તણે નાટકના ભરતવાક્યોમા છે ત્હા તો કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર અને સંવ ણ હેમની પાસે, જે ભાગ હેમના પ્રત્યેકના સમયથી જમાનાના જમાના વચ્ચે પડેલી છે તે ગુર્જરગિ ાના ઉત્કર્ષની પ્રાર્થના ક ાવીછે

---

* મહા ાષ્ટ્ર આગળ ગુર્જ ભૂમિને આ બાબતમા કવિયે નમતુ આપ્યુ એ પોતાની ભૂમિના અભિમાનની વિરુદ્ધ છુ એ જરાક આશ્ચર્યની વાત છે પ્રેમાનન્દના ગુર્જરભૂમિ સબન્ધે અભિમાન વિશે આટલું બધુ કહેવાયછે તેથી જરાક આ નોધ્યુ

પરંતુ અહિં બતાવવાનો કાલવિરોધ આ પ્રકારનો નથી; નાટકના વૃત્તાન્તના સમયથી પછી થયેલા વૃત્તાન્તનું હેમાં વર્ણન કરાવનારો કાલવિરોધ તે તો સર્વને પરિચિત હોયછે અને અમુક કારણોથી ક્ષમ્ય થાયછે. હેમાં રહેલું અસત્ય તે જાણીજોઈને સ્વીકારાયલું હોયછે; અને હેમાં તો એક પ્રકારનો સાહિત્યવિષયક કૃત્રિમ સ્વીકાર (literary fiction) કલ્પાયછે.§ પણ જે કાલવિરોધ દૂષણરૂપ બનેછે, કપટરૂપ બનેછે, તે ગ્રન્થમાં દર્શાવેલી વાતો ગ્રન્થના કહેવાતા કર્તાના સમયની પછીના સમયમાં જ હયાતીમાં હોય એ પ્રકારને વિશે અહિં ચર્ચા છે. એ કપટ રૂપ બનેછે એમ કહેવામાં ભૂલ્ય થઈ; બનાવટના કપટને પકડવાની કૂંચીરૂપ બનેછે એમ કહેવું જોઇયે.

તો ઉપરના વેણિકાના વચનમાં મહારાષ્ટ્રના લોકની સંગીતકુશલતા વ્યંજનાદ્વારા ગુજરાત કરતાં ચઢિયાતી કહીછે. તે પ્રેમાનન્દના સમયની સ્થિતિ હશે તો તે અજ્ઞાત છે, પરંતુ હશે તો એ પ્રેમાનન્દના અનુભવની બહાર જ હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દનો મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબન્ધ ના હોવાનાં ઐતિહાસિક કારણો પાછળ ચર્ચી ચૂકાયાંછે. હાલના સમયમાં સર્વના અનુભવની વાત છે કે ગુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રના લોકો સંગીતકલામાં ચઢતા છે; અને તે અનુભવના યોગે જ આ વેણિકાના વચનમાં એ વિશે ઉચ્ચાર થયેલો છે; અને હેમાં આ નાટકનો કર્તા આધુનિક તરીકે પકડાઈ જાયછે. એ રચનારે પોતાના ખરા નામથી નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું હોત તો આ વેણિકાના વચનમાંનો કાલવિરોધ (anachronism) દૂષણ રૂપ ન થતાં રમૂજ તરીકે ઇષ્ટ થાત; પરંતુ પ્રેમાનન્દને નામે નાટક ચઢાવ્યાથી જુદા પ્રકારનો કાલવિરોધ બની જઈ દૂષણ બનેછે.

આ બાબતમાં ફરીથી ચેતવવાની જરૂર નથી કે પ્રેમાનન્દના મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબન્ધની સાબીતી આ વેણિકાના વચનમાંથી કાઢવાની નથી. આ આપણી તપાસમાં સર્વે અન્વેષણના મૂળ નિયમો પ્રમાણે જ ચલાશે. એક મૂળ નિયમ હેવો છે કે જ્ઞાત ઉપરથી અજ્ઞાત ઉપર જવાય; અજ્ઞાત ઉપરથી જ્ઞાત ઉપર ના જવાય; અથવા અજ્ઞાતને જ્ઞાતવત્ માની લઈ જ્ઞાત જોડે વિરોધ આવતો હોય તો જ્ઞાતને ખોટું ના ઠરાવાય. અહિં આ નાટકોનું પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ તે અજ્ઞાત વસ્તુ છે, અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠી સંસ્થાઓની છાપ ગુજરાત ઉપર પડી ન્હોતી એ—ઇતિહાસાદિકથી સિદ્ધ હોવાને લીધે—જ્ઞાત છે. અને તેથી પ્રેમાનન્દને મહારાષ્ટ્રના લોકોની ગાયનકલાની પ્રવીણતા વિશે માહિતી હોવાનો સંભવ નથી. એ નંદુરબારમાં રહ્યા'તા એ ખરું; પણ નંદુરબાર તે આ સંબન્ધે મહારાષ્ટ્ર નથી એ પાછળ બતાવેલુંછે.

§ પરંતુ એ પ્રકારનો કાલવિરોધ પણ ભરતવાક્યોમાં પ્રેમાનન્દ આણે એ સંભવતું નથી. પ્રસ્તાવનાઓની વાત જુદી છે. હેમાં તો કવિના સમયમાં જ સૂત્રધારાદિક બોલેછે એમ કલ્પના હોયછે. પણ ભરતવાક્યમાં તો પાત્ર જનનાં વચનો હોયછે. હેમાં હાવા કાલ વિરોધ કરવાની રીત્ય શેક્સપીઅર વગેરેના નમૂના ઉપરની હોઈ પ્રેમાનન્દને પરિચિત હોવાનો સંભવ નથી. અને એ પ્રકાર અપ્રેમાનન્દીય લાગેછે.

(ग)—૩

હવે પ્રેમાનન્દની રસિકતાને વિરોધી એક પ્રકારનું દર્શન થાયછે તે બતાવુંછું. 'સંપત્યાખ્યાન' પૃષ્ઠ ૧૮૯–૧૯૦ માં તથા પૃષ્ઠ ૧૯૩ મે સંપતી તરફ સંવરણની કને કેટલીક હેવી તો ગ્રામ્ય શૃઙ્ગારચેષ્ટાઓ કરાવીછે કે ઉચ્ચ રસિકતાને મ્હોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાયછે. એ ચેષ્ટાઓ પ્રયોજનહીન અને અનાગરિક છે. ર. ર. કેશવલાલે કહ્યુંછે—"પ્રેમાનન્દે સંસ્કૃતના ઉત્તમ આદર્શના પરિચયને લીધે બવાઇની અશ્લીલતાનો ત્યાગ કર્યો ત્હેની સાથે ત્હેની ગ્રામ્યતાનો પણ ત્યાગ કર્યો હોત તો હેનાં નાટકોનું મ્હોટું કલંક દૂર થાત." ('પ્રેમાનન્દ'–પૃ. ૨૬). અહિં ગ્રામ્યતા રુક્મિણી સત્યભામા વચ્ચે હલકા કલહ વગેરેની જ ઉદ્દિષ્ટ છે. પરંતુ ઉપરની શૃઙ્ગારચેષ્ટાઓ ગ્રામ્ય કરતાં પણ આગળ વધી અશ્લીલની કક્ષામાં જ જાયછે, અને બવાઇની અશ્લીલતાનો ત્યાગ એ ઠેકાણે તો જણાતો નથી. આ અશ્લીલતાની સાથે કાલિદાસની નાગરિક મર્યાદા સરખાવી જવાયછે. ચુમ્બન જેવા રસિકતાનો ભંગ ના કરનારા ઉપચારમાં પણ—**कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु** એમ શકુન્તલાને સંબન્ધે દુષ્યન્તના ચુમ્બનની અસિદ્ધ સ્થિતિ જ પ્રેક્ષક વર્ગ આગળ રાખીને પડદો પાડી દેવામાં કાલિદાસની સૂક્ષ્મ રસિકતા સમાઇછે. અને અહિં સંવરણની ચેષ્ટાઓનું નામ પણ આ સ્થળે દેતાં સંકોચ થાયછે.

કહેશે કે એ જ પ્રેમાનન્દે 'ઋષ્યશૃઙ્ગાખ્યાન' માં તેમ જ કાલિદાસે 'મેઘદૂત' ના કેટલાક ભાગમાં અને 'કુમારસંભવ' ના ૮ મા સર્ગમાં નિર્લજ્જ શૃઙ્ગાર વર્ણવ્યો જ છે તો. પરંતુ એ શૃઙ્ગારની નિર્લજ્જતાનો બચાવ કરવાનો હેતુ ન રાખીને તારતમ્ય બતાવવાનું એ છે કે એ વર્ણનાત્મક કાવ્યમાંનાં શૃઙ્ગારવર્ણનો ઉદ્દીપક છતાં અશ્લીલતાની કોટિમાં નથી આવતાં, અનાગરિક નથી બનતાં; અને નાટકમાં સંવરણની ચેષ્ટાઓ એથી ઓછી ઉત્કટતાવાળી છતાં, નાટકના દૃશ્યસ્વરૂપને લીધે, ભજવતી વખતે ગ્રામ્યતા પ્રત્યક્ષ થવાથી અશ્લીલતા ઉત્પન્ન થાય જ; પણ એ દૃશ્ય કાવ્ય વાંચતાં પણ હેનું દૃશ્યત્વ કાયમ રહીને પાત્રજનની કૃતિયો પ્રત્યક્ષવત્ થવાથી લગભગ એટલી જ અશ્લીલતા ઉપસ્થિત થાયછે. આ એ અશ્લીલતાનું સ્વરૂપપરીક્ષણ છે.*

---

* અશ્લીલતાનું આ સ્વરૂપપરીક્ષણ હાલ ઈંગ્લાંડના એક પ્રખ્યાત ઑપેરા લખનારે પણ કરેલુંછે તે તરફ મ્હારું ધ્યાન આ વિચારો નોંધ્યા પછી અનુધાર્યું ખેંચાયું. "The Sketch" નામના સાપ્તાહિક સચિત્ર પત્રમાં (તા. ૨૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૯ ના અંકમાં) Motley Notesના મથાળાના છૂટક પેરેગ્રાફોમાં આરમ્ભમાં જ એ આવેછે. કર્નલ લૉકવુડે એમ શઙ્કા ઉત્પન્ન કરી હશે કે વાર્તાના ગ્રન્થો ઉપર censor (સરકારી ગ્રન્થપરીક્ષક) નો અધિકાર નથી, તો પછી નાટક ઉપર શા માટે જોઇયે ? વાર્તામાં અને નાટકમાં ફેર શો છે ? તે ઉપર સર ડબલ્યૂ. એસ. ગિલ્બર્ટ (ઑપેરાલેખક) કહેછેઃ—

"There is a very wide distinction. In a novel, when you read that Eliza slipped off her dressing gown and stepped into a bath, there is no objection to it, but if that were represented on the stage it would be a very different thing."

પરંતુ આ સર્વ પરીક્ષાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમાનન્દ જેવો સુપ્રૌઢ રસિક કવિ હાવી અશ્લીલતામાં પડે એ સંભવતું નથી. માટે આ કારણથી પણ આ નાટકના હેના કર્તૃત્વ વિશે શક પડેછે.

(ख)—૪

હવે વિદેશીય કહેવતોનું દર્શન કરિયે—

(૧) "એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે."

('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' પૃષ્ઠ ૧૬૧)

એ પેરેગ્રાફ લખનાર કહેછે:—"Here you have the whole case in a nut-shell."

આ ભેદનું ઊંડું કારણ એક એ છે કે કાવ્ય, વાર્તા, વગેરેમાંના વર્ણનના વૃત્તાન્ત વાચકની આગળ પ્રત્યક્ષ ના હોઈ હેમાંની સ્થિતિનું દર્શન કલ્પનાશક્તિના સૂક્ષ્મ પડદાની દ્વારા થાયછે; એ કલ્પનાનું અન્તરપટ અગમ્ય રીતે રસનિષ્પાદક બનેછે, અમર્યાદ અંશને ચાળી કાઢેછે, મલાજો સાચવેછે, અને ચારુતા ઉત્પન્ન કરેછે. વસ્ત્રહીન સુન્દરતાનું દર્શન અને આછા પણ વસ્ત્રથી ઢંકાયલી સુન્દરતાનું દર્શન એ બેમાં જે ફરક છે તે પ્રકારનો ફરક અહિં છે. કલ્પનાનું અન્તરપટ આવીને દૃશ્ય વસ્તુને ભાવનામય બનાવી દેછે અને વાસ્તવિકતાની અશ્લીલતામાંથી બ્હાર કાઢેછે.

નાટકમાંની સ્થિતિ પ્રેક્ષકની નજર આગળ પ્રત્યક્ષ હોવાથી આ કલ્પનાનો પડદો ખશી જાયછે, ભાવનાનો ઢોળ ચઢતો નથી, અને અશ્લીલતાનું પરિણામ ઉત્પન્ન થાયછે.

ચિત્રમાં તેમ જ શિલ્પમાં સ્થિતિ કાંઈક પ્રત્યક્ષને મળતી છે ખરી, પરંતુ હેમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે; ચિત્રમાં ને શિલ્પમાં વર્ણનવિષય વસ્તુ નાટકમાં અભિનય થતી વસ્તુ જેટલી અને જેવી પ્રત્યક્ષ નથી. હેમાં કલ્પના વ્યાપારને, કાવ્યવાર્તા કરતાં ઓછે દરજ્જે પરંતુ નાટક કરતાં વિશેષ અંશે, માર્ગ મળેછે, એ વ્યાપાર આવશ્યક છે. યુરોપ અમેરિકામાં Living Picturesનાં દર્શનોમાં જે અશ્લીલતા અથવા મર્યાદાભંગ ઉત્પન્ન થાયછે તે ચિત્રશિલ્પમાં નથી થતાં. કાવ્યવાર્તાનાં વર્ણનો અને નાટકનાં દર્શનો વચ્ચે જે ભેદ છે તે રીત્યનો જ ભેદ ચિત્ર-શિલ્પ અને Living Picturesની વચ્ચે છે.

વળી નાટક ગ્રન્થ અને નાટકનો અભિનય એ બે વચ્ચે પણ કાંઈક અશ્લીલતામાં અંશરૂપે ભેદ આવશે: પરંતુ તે અતિ અલ્પ જ: અને નાટક અભિનેય જ હોવાથી ગ્રન્થમાં અશ્લીલતા લગભગ અભિનય જેવી જ આવશે. સર્વથી પરાકાષ્ઠા અશ્લીલતાની નાટકના અભિનયની પણ પાર જઈ વાસ્તવિક જીવન વૃત્તાન્તમાં આવશે. આમ—

આ વિશે ફૂટનોટમાં પ્રકાશકો લખેછે —

"હાની સાથે ઈંગ્રેજી કહેવત સરખાવવી ઘટેછે. "To kill two birds at one stroke" (ખરૂં જોતાં to kill two birds with one stone' એમ અંગ્રેજી કહેવત છે.)

આમ હેમણે સચવ્યું ના હોત તોપણ આ સામ્ય એટલું તો ઉત્કટ છે કે આપોઆપ તે તરી આવત.

આ સામ્યથી મ્હારી શઙ્કા સબળ રૂપ ધારણ કરેછે. અનેક કારણો છે. આ પ્રકારનું કહેવત ગુજરાતીમા આજ સુધી જાણ્યુ નથી, અને પ્રાચીન વખતમા હોવાનો સભવ

(૧) કાવ્યવાર્તા વગેરે, (૨) ચિત્ર તથા શિલ્પ, (૩) Living Pictures, (૪) નાટક ગ્રન્થ, (૫) નાટકનો અભિનય, અને છેવટે (૬) વાસ્તવિક જીવન,—એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતે ક્રમે અશ્લીલતાનો સંગ્રહ કરેછે, અને મર્યાદાભંગથી વિરુદ્ધ રીતે એ છ સંસ્થાઓમા એ સંબન્ધી ચારુતાનો અંશ વિપરીત ક્રમે પ્રવર્તેછે.

નાટકો માટે Censorની જગા કાઢી નાખવી કે કેમ તે પ્રશ્ન માટે ઇંગ્લાંડમા થોડી મુદ્દત ઉપર નીમાયલી કમિટીના રિપોર્ટમા નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય એક બતાવાયોછે —

"The existence of an audience, moved by the same emotions, its members conscious of one another's presence, intensifies the influence of what is done and spoken on the stage"

(અર્થ—"નાટક માટે પ્રેક્ષક મંડળ હાજર હોયછે, એ મંડળમા સર્વ ઉપર એકસરખી લાગણીઓની અસર થાયછે, અને એ મંડળના જનોને એક બીજાની હાજરીનું જ્ઞાન રહેછે, આ સર્વ કારણથી રંગભૂમિ ઉપર બોલાયછે અને કૃતિ થાયછે હેની અસર વધારે તીવ્ર થાયછે")

આ પરીક્ષા સત્ય છે, પણ અશ્લીલતાના ઊંડા મળનો સ્પર્શ કરનારી નથી. એ અસર તીવ્ર શા માટે થાયછે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો મ્હેં હમણા બતાવેલા અન્વીક્ષણમા મળશે. તે ઉપરાંત,—અહિં કહેલું પ્રેક્ષકજનોનું અન્યોન્યની સમક્ષતાનું જ્ઞાન પ્રથમદર્શને લજ્જા ઉત્પન્ન કરના નીવડવુ જોઇયે, પરંતુ—લજ્જા ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકારો ભજવાયે જ જવાથી અને બધા સાથે મળીને એ પ્રકારોથી પરિચિત થઈ જવાથી—એ જ જ્ઞાન લોકોની મર્યાદાબુદ્ધિને જડ બનાવી દેછે, એ પણ અનિષ્ટ પરિણામ થાયછે.

પરંતુ આપણી પરીક્ષામા આ પરિણામ અપ્રસ્તુત છે. પ્રસ્તુત વાત તો એ જ છે કે એ જડતા થઈ જવાની પૂર્વે, એ મંડળના સામીપ્યનુ જ્ઞાન અશ્લીલતાનું ભાન વિશેષ તીવ્ર કરનારું બનેછે. (ઉપર કહેલી કલ્પનાની શક્તિ (વાર્તાઓને સબન્ધે) કેવળ અધમ ગ્રામ્ય વર્ણનને તો સત્કાર નહિં જ આપી સકે, એ કહેવાની જરૂર નથી.)

નથી જણાતો. આ કહેવતમાં સમાયલો વિચાર આપણે તો "એક પંથ દો કાજ" એ હિન્દુ કહેવતથી જ દર્શાવતા આવ્યા છિયે, અને એ રૂઢતા ધ્યાન ખેંચનારી છે. શિષ્ટ-વર્ગમાં ગુજરાતમાં શિકારનો પરિચય હેવો નથી,—એ પરિચય લુપ્ત થયે જમાના થઈ ગયાછે,—કે જેથી કહેવતના રૂપમાં રૂઢ સ્થિતિ પામીને આ પ્રકારનો વિચાર સ્થૂલ રૂપમાં બંધાય. કહેવતો તે પ્રજાના રીતરિવાજ, સંસ્થાઓ, જીવન, ઇત્યાદિનું પ્રતિબિમ્બ હોયછે. અને પ્રસ્તુત કહેવત રૂપ પ્રતિબિમ્બ માટે ગુર્જર પ્રજાના—શિષ્ટ પ્રજાના—જીવનાદિકમાં મૂળબિમ્બ જડતું નથી.

આ શઙ્કાના ઉત્તરમાં રા. કેશવલાલ કહેછે કે એ "પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યો ન વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૈપદીહરણમાં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યુંછે તે કોરે રાખતાં અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં જનક વિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ કોઇ જોશે તો સહેજ ત્હેના જાણવામાં આવશે કે એ વિશે મૃગયારસિક મરાઠા મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનન્દ નંદરબારના રાજાના સમાગમમાં શિકારની સારી માહિતી ધરાવતો હતો."

('પ્રેમાનન્દ', પૃ૪ ૨૩)

આ છેલ્લા વાક્યમાંના વચન માટે કાંઇ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હશે? કે માત્ર 'દ્રૈપદી-હરણ' અને 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'માંના શિકાર સંબન્ધી ભાગ ઉપર જ એટલું બધું તદ્રૂપ સ્થિતિનું અનુમાન રચાયું હશે? કેમકે માત્ર મરાઠા, મુસલમાન, અને રજપૂતના **સમયમાં થવું** એટલાથી સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ તે લોકો જોડે ગાઢો સહવાસ, હેમની સાથે શિકારે જવા આવવાની ટેવ, ઇત્યાદિ હોય તો શિકારનાં વચનો જોડે પરિચિતતા ઉત્પન્ન થવી સંભવે. **નં**દુરબારના રાજા સાથે સમાગમ પ્રેમાનન્દનો શો. કેટલો, કેવો હતો તે વિશે ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તની અપેક્ષા રહેછે.

પરંતુ આ બે ગ્રન્થોમાં શિકાર સંબન્ધી વર્ણન શું છે તે જોઇયે. 'દ્રૈપદીહરણ'માં શિકારનું **સામાન્ય** વર્ણન છે એમ રા. કેશવલાલ પોતે જ કહેછે. એ સામાન્ય વર્ણનથી આપણા પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ નથી. તેમ જ એ વર્ણન ઉપરથી એ લખ-નારને પ્રત્યક્ષ મૃગયાનો અનુભવ હોય એમ નિઃસંશય ફલિત થતું નથી.

'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'માં મૃગયાનું વર્ણન ૧૨ મા કડવામાં શ્લોક ૨૫ થી ૩૫ સુધીમાં આપ્યુંછે, ત્હેમાં વિશિષ્ટતા એટલી જ છે કે શિકારમાં ઉપયોગમાં આવતાં તથા શિકારમાં મરાતાં જાનવરોનાં નામ, તેમ જ મૃગયાના જુદા જુદા પ્રકારનાં નામ તથા સ્વરૂપ હેમાં આપ્યાંછે. જેમકે,—બાજ, કુરરી, બેરી, ઝંઘર, લગરા, તુરમતી, કુહી, વાસ, સાગોપ, રાની બિડાલ, ચિત્રો, શિકારી કૂતરા; તથા—ચેર, ગાડ, ડાર, ફંદ, મૂળ, હાંધ, પશુ, પક્ષી, ઘંટા-વળી, વેગ, એ નામની મૃગયાઓ. આ ઉપરથી એમ તો કાંઇ ના કહેવાય કે શિકારનો સ્વતઃ પરિચય આ કવિને હશે. શિકાર સંબન્ધી શબ્દો તે લોકો કનેથી નોંધી લેઈને તેમ જ કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી ટાંકી લઈને, આ રચના થવી બિલકુલ અશક્ય નથી. આ મૃગ-યાના પ્રકારોમાં મૂળ, પશુ, પક્ષી, ઘંટાવળી અને વેગ, એ નામો તો સંસ્કૃત જેવાં જ.

સ્પષ્ટ છે, અને તે શિકારી ભીલ વગેરેની ભાષાના નથી, એટલે ખાસ શિકારી વર્ગ કનેથી પ્રાપ્ત થયા હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. અસ્તુ,—પરંતુ હામાથી કોઇ સ્થળે શિકારી લોકોના ખાસ કહેવતો તો નજરે પડતાં નથી જ. આ બે સ્થળોમાનાં શિકારના વર્ણનોથી બહુમા બહુ એ જ તર્ક થઈ સકે કે આ કવિયે શિકારના શબ્દોની અને સ્વરૂપની માહિતી કેટલીક મેળવી હતી પણ શિકારી તરીકેના જીવનથી જે કહેવત રૂપી ભાષાશરીર બંધાય તે માટે ખુલાસો મળવો હજી બાકી રહેશે.

ખાસ એટલા માટે કે આ કહેવત–"એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે" તે–કોઇ ભીલ કે હેવા વર્ગની ભાષાનુ નથી શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામા દેખા દે છે 'અનેક,' 'પક્ષી' એ શબ્દો શિષ્ટ ભાષાના છે. 'ઘણા' 'પંખી' કે હેવા શબ્દોની આશા શિકારી વર્ગના કહેવતમા રખાય પ્રેમાનન્દે તેને સંસ્કાર આપીને કહેવત શિષ્ટ ભાષાનું બનાવ્યુ હેવી કલ્પના જરાક દુર્ઘટ અને તાણી તૂશીને આણેલી બનશે. તેમ રુકિમણી જેવા પાત્રના મુખમા એ કહેવત મૂકેલુ છે, તે સ્ત્રી પાત્ર છે તો 'પખી' એમ તો શબ્દ વાપરે

ત્યારેવાનુ તાત્પર્ય એ કે આ શિષ્ટ ભાષાનુ કહેવત શિષ્ટવર્ગના જીવનનુ પ્રતિબિમ્બ જ બની સકે, અને તે વર્ગમા શિકારનો પરિચય હતો નહિ અને હજી પણ નથી રજપૂત જેવામા હોય એમ સભવે,—તો પ્રેમાનન્દને રજપૂતો જોડે ગાઢ સહવાસ હતો એમ માનવાને કલ્પના શિવાય બીજો આધાર નથી અને જો એમ શિષ્ટરૂપમા કહેવત હતું તો હવે રજપૂત વગેરે વર્ગમાથી લુપ્ત કેમ થયુ ? આ સમજવુ અઘરૂ છે વળી, ઊંડુ તપાસતા જણાશે કે આ કહેવત શિકારી જીવનના અગત્યનુ એટલુ નથી. ઇંગ્લાડના બાનગીના ખુલ્લી હવામા ફરીને પશુ પક્ષી તરફ સ્વચ્છન્દ વર્તનની સાથે જોડાયલુ આ કહેવત વિશેષ લાગેછે તે જીવન આપણા દેશમા નથી જ

આથી પણ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રકારની કહેવતનુ એક જોવાનુ છે. માત્ર શિકારનો જ સંબન્ધ નહિં, માત્ર પશુપક્ષી સાથેના સ્વચ્છન્દ વર્તનના સ્વભાવનો સંબન્ધ નહિં, પણ આ અને હેવી કહેવતોમા એ મારેલા પક્ષી આદિક ખાવાના પદાર્થ તરીકે શિકારનો વિષય બનેલા હોયછે. આ પ્રકારનો આહાર જેના પરિચયમા નહિં હેવા વર્ગના પ્રેમાનન્દ કવિને આ કહેવતનો પરિચય પણ ના સંભવે. જે સમયમા—બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ પ્રવર્તીને પાછો અસ્ત થયો હતો તેથી કે ગમે તે કારણથી—આ પ્રકારના આહારથી બ્રાહ્મણાદિ વર્ગ હજી તદ્દન છૂટયો ન્હોતો, તે સમયના સાહિત્યગ્રન્થોમા હાવી કહેવતો દર્શન દેછે.

ઉદા૦—

वर तक्कालोवनदा तित्तिरी ण उण दिअहतरिदा मोरी ।
(वर तत्कालोपनता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरिता मयूरी)

(विद्धसालभञ्जिका, अं. १)

(અર્થ;—તત્કાળ મળેલી તીતરી ભલી, પણ એક દિવસ પછી મળવાની ઢેલ [કામની] નહિં.)

આ કહેવતનું આથી પણ પ્રાચીન સ્વરૂપ વાત્સ્યાયનના 'કામસૂત્ર'માં છેઃ—**वरमद्य कपोतः श्वोमयूरात्.** (અર્થઃ—કાલ્ય મળનાર મોર કરતાં આજ મળેલું કબૂતર ભલું.)

પરંતુ આ વિશે વિશેષ તર્ક વિતર્કની જરૂર નથી. કેમકે ખરું તત્ત્વ તો જુદું છે. શિકાર સંબન્ધી અનુભવ, સંપર્ક વગેરે પ્રેમાનન્દને હતા કે નહિં તે એક રીતે ગૌણ પ્રશ્ન છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે અંગ્રેજી કહેવતોને મળતી આપણી કહેવતો ઘણી વાર જડે-છે, પરંતુ કાંઇ ને કાંઇ હેમાં વિશિષ્ટતા જણાવનાર ફરક હોયછે; પણ આ કહેવતમાં તો અંગ્રેજીની સાથે (અનેક–અને two એટલો નજીવો ફરક બાદ કરતાં) અક્ષરશઃ તદ્રૂપ સામ્યવાળું કહેવત ગુજરાતીમાં શી રીતે પ્રગટ થયું? એ કાકતાલીય યોગનો પ્રસંગ અત્યન્ત અસંભવિત છે.

અંગ્રેજી જોડે મળતા છતાં ભિન્નતાનું લક્ષણ હોઈ જાતીય સ્વતન્ત્રતાવાળી કહેવતના દાખલા માટે દૂર શોધવા જવું નહિં પડે. ઉપર જ કહેલી કહેવતો—**वरमद्यकपोतः श्वोमयूरात्** અને **वरं तत्कालोपनता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरितामयूरी** તે અંગ્રેજી કહેવત—"A bird in the hand is worth two in the bush" ની સાથે જેટલી મળતી છે તેટલી જ પોતાનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ સ્થાપનાર વિશિષ્ટ લક્ષણવાળી પણ છે;—જે સ્વરૂપ "એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે" એ કહેવતમાં નજરે નથી પડતું.

અંગ્રેજીને મળતું બીજું એક કહેવત રા. કેશવલાલ બતાવેછે;—"કાગડો કામઠીને ધીરે હેવો નથી." આ કહેવત 'તપત્યાખ્યાન'માં પૃ. ૧૩૫ મે જડેછે. "કાગડો કામઠીને ન ધીરે"—એમ ત્હાં છે. આ કહેવતને મળતું અંગ્રેજી કહેવત કિયું હશે તે મ્હને સમઝણ પડતી નથી. સુલોચનાની સખીઓએ વસંતક કનેથી કપટ કરીને સંવરણની ગુપ્ત વાત કઢાવી લીધી તે વિશે સુલોચના કહેછેઃ—

"કાગડો કામઠીને ન ધીરે તેને તમે પાશમાં પકડી લીધો."

હાના બે અર્થ સંભવેઃ—

(૧) તીર ચઢાવ્યા વિનાની કામઠી પણ ઊંચી કરતાંવાંત કાગડો ઊડીને જતો રહે,—હેવો સાવધ;

(૨) તીર સહિત કામઠી ઊંચી કરો તેટલામાં, તો ઊડી જાય,—હેવો ચતુર;

(૧) માં ભયનો સંભવ પણ ના છતાં વેળાસર સાવધપણું વાપરે;

(૨) માં એમ કે સીધે રસ્તે ના હાથ આવે—નિશાન તાકીને—ત્હેને આડે રસ્તે પાશમાં પકડ્યો.

આ રીતે અર્થ એક સામાન્યરૂપનો એ સંભવે કે કાગડાની નજર આગળ કામઠી

વગેરે સાધન વાપરે, તો તે સટકી જાય, માટે આડકતરી રીતે હેનાથી ગુપ્ત ઉપાય વાપરીને પકડાય. આગલા સામાન્ય તત્ત્વના ઝીણા તન્તુ ઉપર સામ્યનો આધાર રાખનારું માત્ર એક અંગ્રેજી કહેવત બાઇબલના એક વચનમાં જડેછે —

" In vain is the net spread in sight of any bird."

પરન્તુ એ સામ્ય ખરું નથી. કાગડાવાળા કહેવતનો ઉદ્દેશ તો જુદો જ છે. તે એ જ કે સીધા નિશાનથી ના પકડાય તે પાશના આડકતરા ઉપાયથી પકડાયો. અથવા, ચાલાકમાં ચાલાકને યુક્તિથી પકડયો. એટલે આ કહેવતમાં અંગ્રેજી કહેવતનું સામ્ય જરાતું તો નથી. આ કહેવતને રહે અંગ્રેજીમાંથી આણેલું કદી કહેલું નથી અને ઉપર કહ્યું તેમ શિમાનના વચનના પરિચયનો પ્રશ્ન મુખ્ય નથી. પરન્તુ અંગ્રેજી કહેવત જોડે તદ્રૂપતાથી ઉત્પન્ન થતા સંશયનો છે.

"એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે' એ સિવાય બીજાં પણ એક બે અંગ્રેજી ઉપરથી જ ઘડાયેલા કહેવતો નજરે પડેછે તેથી વળી સંશય વિશેષ બળવાન્ થાયછે,—

(૧) "વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય,'

('રોહિદાસ સત્યભામાખ્યાન,' પૃ ૨૨૭)

ગુજરાતીમાં આ કહેવત પરિચિત નથી, અંગ્રેજીમા—" Time seems long to those that wait."—એ વચન રૂઢ છે, હેનું જ આ ભાષાન્તર જેવું જણાયછે આ માટે વધારે ટીકાની જરૂર જ નથી આ બે વચનો સ્હામસ્હામાં ધર્યા એટલે હેમાં સર્વ ટીકા આપોઆપ આવી જશે

(૨) "મારવો ઉંદર અને ખોદવો ડુંગર."

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન', પૃ૪ ૧૧૩)

" A mountain in labour and a mouse out of it "—એ કહેવતનો પ્રતિધ્વનિ હામાં સંભળાયછે એમ મ્હને લાગેછે ઈસપની વાર્તા ઉપરથી આ કલ્પના ઉત્પન્ન થયેલી, અને ઈસપની વાર્તાઓ તે એક દેશની આગવી મિલકત નથી પરન્તુ મનુષ્ય પ્રજાની મઝિયારી મતા છે, એ ખરું, તોપણ ગુજરાતીમાં તો એ વાર્તાઓનો પ્રચાર અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાન્તર થયા પછી જ છે, અને તે ઉપરથી આ કહેવતની ઉત્પત્તિ ગણિયે તો પણ પ્રેમાનન્દના કાળ પછીની વાત થશે આ કહેવતની પ્રમાણ તરીકેની કીમત હદ ઉપરાંત કરવાનો આગ્રહ હું નહિં રાખું, પરન્તુ ઉપરના બેની સાથે આ ત્રીજું મળીને બળ વધેછે.

(ख)—૯

આ વિદેશીય કહેવતોના આભ્યન્તર પ્રમાણની મદદમાં અંગ્રેજી ઢબના વચનો, શબ્દો, વગેરે કેટલાક આ નાટકોમાં જડેછે —

(૧) " પારિપાર્શ્વક—* * * ગમે તેમ થાઓ, પરતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા તેનો તો ગોટો વાળી તેને ઠામે ગુર્જરગિરા વાપરશો, પણ સામાન્ય પાત્રની બાલભાષા વિશે શું બોલોછો ? "

(' રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ' પૃષ્ઠ ૧૫)

અહિં ' ગમે તેમ થાઓ ' એ વચન આધુનિક અને અંગ્રેજી ઢબનું છે તે વિશે મતભેદ થાય તો તે વાત બાજૂ ઉપર રાખીશું. પણ ' કહો કે ' એ વચન તો અંગ્રેજી " say " અથવા " let us say " એમ વાક્યમાં વચમાં બોલાય છે તે રીતનું જ છે અને ગુજરાતી રૂઢિની વિરુદ્ધ જ છે. આ રીતનો ' કહો કે 'નો પ્રયોગ (let us grant હેના અર્થમાં) મુંબાઈના ' ગુજરાતી ' પત્રે ઘણાં વર્ષ ઉપર શરૂ કરેલો મ્હને યાદ છે, તે પૂર્વે એ અંગ્રેજી ઢબ વર્તમાનપત્રની ઉપભાષામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ યાદ નથી.

અહિં—" કહો કે—બાલભાષા વિશે શું બોલો છો ? " એમ ' કહો કે 'નો સંબન્ધ છેવટના પેટાવાક્ય જોડે છે, અને તેથી ' say 'ના અર્થમાં એ વચન નથી (અર્થાત્, ' ગુર્જરગિરા વાપરશો ' એ વાક્ય જોડે સંબન્ધ નથી,)—એમ પણ બચાવ નહિં થાય; કેમકે ' ગુર્જરગિરા વાપરશો ' એમ વાક્ય પૂરું થઈ, પછી ' પણ ' શબ્દથી ઉપરનું વાક્ય શરૂ થાયછે; ' પણ ' શબ્દ વચમાં આવી એ સંબન્ધ અશક્ય બનાવેછે.

(૨) " કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. "

(' રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ' પૃષ્ઠ ૧૬૫)

' વાતમાં વિશ્વાસ ' એમ સપ્તમી વિભક્તિ ગુજરાતી રૂઢિની વિરુદ્ધ છે;—ગુજરાતીમાં તો ' ત્હારી વાત ઉપર વિશ્વાસ છે ' એમ જ કહેવાય. અંગ્રેજી I have faith in your words 'ની છાયા આ ઠેકાણે પડીછે. સંસ્કૃતમાં તવવચને વિશ્વસિમિ કહેવાયછે એ ખરું; પરંતુ ગુજરાતીમાં એ રૂઢિ લુપ્ત થઈને ' ઉપર વિશ્વાસ ' એમ રૂઢિ થઈ, એટલે સંસ્કૃતનો આધાર ખશી જાયછે. પ્રેમાનન્દે સંસ્કૃત રૂઢિનો પુનરાશ્રય કર્યો એમ બચાવ કરાય. પરંતુ અન્ય આભ્યન્તર પ્રમાણોનું બળ મ્હારી શઙ્કા તરફ જ જાયછે, તેથી અહિં પણ અંગ્રેજીની છાયાની કલ્પના વધારે સબળ બનેછે.

(૩) " શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાંનું શું લાગુ પડે ? "

(' રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ' પૃષ્ઠ ૫૨.)

લાગુ પડે—એ અંગ્રેજી ' to apply ' ના તરજૂમાનું વચન હાલના જમાનામાં જ ગુજરાતીમાં ઘડી કઢાયલુંછે, આ સ્પષ્ટ રીતે આધુનિક શબ્દ છે. " હમને એમનું આવે"

કે હેના વચનથી જ નિર્દ્વંદ્વ પૂર્વકાળમા યતો હોવો જોઇએ પરન્તુ " લાગૂ પડવુ " એ તો અંગ્રેજી ઢબની જ પ્રથા છે, તે ભાષાને મળતા આવવા માટે ગ્રહેલું વચન છે.*

(૪) " સદાને માટે વનદેવતાપણું જ મૂક્વા વારો પ્રાપ્ત થશે "

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૩૫)

સદાને માટે—એ અંગ્રેજી 'for ever' ઉપરથી ગુજરાતીમા હાલના વખતમા દૂષિત રૂઢિ અશિષ્ટ રીતે પેઠીછે એ નિ:સંદેહ છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમા એ કદી પણ બોલાતી નહિં, હેમા તો 'સદાયનું' અથવા 'સદાનું' એમ જ કહેવાશે પ્રેમાનન્દે આ અંગ્રેજી રૂઢિ ક્યારે શીખરી તે આપણે જાણતા નથી.

અતિ પરિચયને લીધે કેટલાક લોકો હાલના જમાનામા કબૂલ નહિં કરે કે 'સદાને માટે' એ વચન અશુદ્ધ છે પરન્તુ એ શુદ્ધ ગુજરાતી તરફ ચેતવ ના રાખવાનુ અને અશુદ્ધ જોડે અતિ પરિચયનું જ ફળ છે 'કેમ છે ?' ને બદલે અંગ્રેજી 'How are you?' ઉપરથી પારસીઓએ અને મુંબાઈગરાઓએ 'કેમ છો ?' એ વચન પ્રચારમા આણ્યુછે તે કેટલાક ભાષાશુદ્ધિ માટે ચેતવ ના રાખનારાઓ વાપરેછે, એ વચન કાલે કરીને અતિ પરિચિત થઇજાય તો હેને વિશે પણ એમ જ બચાવ કરાય એમ ભવિષ્ય જણાયછે

(ગ) — ૬

ગદ્યમા અન્તર્યમક આ નાટકોમા સ્થળે સ્થળે જોવામા આવેછે, હેના ઉદાહરણ —

(૧) " નારદ—(સખેદ) શિવ ! શિવ ! માયાનિરૂપ પણ માયામા લેપાયા !! સોળ સહસ્ર ગજકન્યા એ કષ્ટજન્યા જ ન્હેવાની ! તેમ તેની ઘટિત ધન્યા, એ પણ ક્યા ! "

('ગોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન', પૃ ૬૫)

(૨) " કૃષ્ણદેવ—* * * પણ જો જો એ પચમુખી નાગની ફૂણા જેવા કે મણિ વગરના કર વડે મને બોલાવેછે ? "

(તે જ નાટક, પૃ ૮૨)

(૩) " શ્રીદામો—* * * * જો ભૂલી ગયા હો તો કહો મને ગુરુ એટલે કાંઈ ન્હેશે નહિં અધૂરું "

(તે જ નાટક પૃ ૮૪)

* આગળ ૮ મો વર્ગ 'આધુનિક ઘડતરના પ્રયોગો' નો છે ત્હેમા વખને આ ઉદાહરણ આવી સકે પરન્તુ અંગ્રેજી જોડે સબન્ધ હોવાથી અહિં દાખલ કર્યુંછે.

(૪) " સૂત્રધાર—પ્રાણપ્રિયા ! સુખજન્યા ! ધન્યા !"

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃષ્ઠ ૮)

(૫) " ભીમ—અહા ! ક્ષમાની તમા ! "

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૨૯)

(૬) " વક્રવહ્નિ—* * * જો એની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણું મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે. "

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૩૫)

(૭) " કોકનદેશ્વર — + + + + નીકર હવડાં યક્ષેશ્વર માટે આસુખા આની કામુકા કે'શે કે લાવો. "

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૭૮)

(૮) " ચોરને હળી મોર મારી "

('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૨૮)

(૯) " અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા— "

(તે જ નાટક, પૃષ્ઠ ૧૪૬)

(૧૦) "વાગીનો બાકી રહેલો સંબન્ધ જાગીને પૂરો કરય. × × × × × અસત્ય ત્યાગી વાગીનો સંબન્ધ તો પૂરો કરવો જ જોઇએ."

('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૨૦)

આ કાંઈક ગ્રામ્ય જેવી રુચિવાળી યમકરચના તદ્દન આધુનિક છે. પ્રથમ પારસી ગુજરાતી નાટકો આરમ્ભ કાળનાંમાં એ પ્રગટ થયેલી સાંભરેછે. તે પછી મુંબાઇની રંગભૂમિ ઉપર ગુજરાતી નાટકોમાંથી કેટલાંકે એ દાખલ કરી. પ્રેમાનન્દનો આદર્શ તો સંસ્કૃત નાટકોનો સંભવે, હેમાં ગદ્યમાં હાવા અન્તર્યમક જાણ્યા નથી. ગદ્યમાં યમક જુદી રીતના કોઇ વાર આવેછે; આ રીતના નહિં. એ જુદી તરેહના યમકનું તો એક જ ઉદાહરણ રડ્યું ખડ્યું આ નાટકોમાં જડી આવ્યુંછેઃ—

" સંવરણ—* * * * ચાતકને ભૂખા તૃષાતુર રાખનારને ડાહ્યાં કે'વાં જોઇયે કે ગાંડાં ? "

('તપત્યાખ્યાન,' પૃષ્ઠ ૧૫૩)

આ અને પેલાં દસ ઉદાહરણો સરખાવતાં ભેદ સૂક્ષ્મ પણ સાચો જણાઈ આવશે, અને રસિક શ્રવણ ઉપર બેની જુદી અસર—એકની ગ્રામ્ય અને બીજાની રસિક, એમ—કેમ થાય છે તે સમઝાશે. ' મૃપા તૃપાતુર ' જેવા પ્રકારમાં યમકિત વર્ણો અન્ત્ય યમકનું કાર્ય કરતા નથી; 'મૃપા' એ શબ્દના આરમ્ભમાં નથી તે ખરું, પરતુ ત્હાં શોભવાનું પણ નથી તેથી અન્તમાં હોય એમ સ્થિતિ નથી. અને પેલાં દસ ઉદાહરણોમાં તો ગદ્યમાં તે તે યમકિત શબ્દ આગળ વાક્યના કકડા પાડવા ઇષ્ટ હોય તેમ અન્ત્ય યમક—જે પદ્યમાં જ શોભે તે—સાધવાનો લોભ જણાયછે. કવિ તે યમક ઉપર શોભાવીને યમકનેજ મહત્ત્વ આપવા વાચકનું ધ્યાન ખેંચેછે, એથી કલામાં ખામી આવેછે, રુચિની અધમતા જણાય-છે. બહુમાં બહુ તો, હાસ્યરસમાં કદાચ આ પ્રકાર ક્ષમ્ય થાય; જો કે હેમાં પણ ગ્રામ્યતાની સરહદ ઉપર જ આવી રહેવાશે. પરતુ ઉપરના ઉદાહરણોમા (૩) અને કાંઈક જ અંશે (૮) અંકવાળા સિવાય બાકીનાં સર્વ હાસ્ય-રસથી ભિન્ન જ પ્રકારના છે. એકાદમા તો ખેદના વચનમાં આ અન્તર્યમક આવીને વિશેષ વિરોધી બનેછે. ગમ્ભીર શિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં અને રસને અનુચિત આ યમકો આવવાથી, એ યમકનુ પ્રધાનકાર્ય હાસ્યરસપોષણનું હોવાથી, રસિકતાને ક્ષતિ ઉત્પન્ન થાયછે.

પરતુ આ તો રસિકતાની વાત થઈ. પણ ઉપર બતાવેલો ઐતિહાસિક કાલવિરોધ જ નડેછે તે આ નાટકો વિશે સંશયને પુષ્ટિ આપેછે.

(ख)—૭

પદ્યમા વાક્યાર્થ માટે આવશ્યક પણ છન્દના માપ માટે વધારે પડતા હેવા ફાલતુ શબ્દો કાંઉમમાં મૂક્યાનાં આ નાટકોમા અનેક ઉદાહરણો છે —

(૧) જ્યોત્સ્નાના જો જહીં લેઉ હેરે, (છે) શિતગતા એવુ કહુ (હરિગીત)

('ગોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ', પૃ. ૧૩૨, શ્લો. ૧૧)

(૨) સંયોગ સુન્દરતા સ્વીકારુ (સમ) હૃદયમેપર્ની દામિની

(એજ નાટક, પૃષ્ઠ વગેરે તે જ.)

(૩) (હું) માત્રિક માનિનિ ! તે થકી મેં નવ પાડવ અશ્રથી દૃષ્ટિ નિવારી

(ઇન્દ્રવિજય છંદ)

('પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૨, શ્લોક ૬)

(૪) (વળી) પ્રબળ જગત માને ધન્ય તેની કમાઈ! (માલિની વૃત્ત)

('પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૪૫, શ્લો. ૩)

(અહિં તો 'વળી ' શબ્દની વાક્યસંબન્ધ માટે અપેક્ષા પણ નથી; અન્યત્ર હશે, પણ અહિં નથી.)

(૫) (પણ) પ્રિયા મિથ્યાભાષી, શશિકુળ વિશે કોણ પરખે ? (શિખરિણી વૃત્ત)
('તપત્યાખ્યાન', પૃ. ૧૯૨ શ્લો. ૩)

આ આધુનિક પ્રકાર તો છે જ; પણ તે વિશે નીચેના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાયછે:—

(૧) મૂળ હસ્તલેખમાં આ રીતે કાઉંસ હશે ? સંભવતું નથી. કાઉંસ એ નવીન પદ્ધતિ છે; અને ઉદ્‍ગારચિહ્નો વગેરે નવીન પ્રકારો આ નાટકોમાં પ્રકાશકોએ જ ઉમેર્યા જણાયછે.

(૨) પરંતુ કાઉંસ શિવાય, એ ફાલતુ શબ્દો એ હસ્તલેખમાં હશે ખરા કની ? કે તે પણ પ્રકાશકોએ વાક્યાર્થ સમઝાવા માટે ઉમેરેલાછે ? (પ્રાચીન હસ્તલેખો જોડે આટલી બધી છૂટ લેવી તે તો પ્રાચીન ગ્રન્થોના વિવેચકસંપ્રદાયની વિરુદ્ધ છે.)

(૩) હસ્તલેખમાં ફાલતુ શબ્દો હોય તો તે છન્દોભંગ ઉત્પન્ન કરે જ છે,—વધારાના હોવાથી; અને આ નાટકોની છન્દરચના હેવા ભંગ વિનાની બધે નજરે પડે- છે;–તો આ શબ્દો માટે શો ખુલાસો મળશે ?

આ પ્રશ્નો પૂછીને જ મૈન રાખવું ઉચિત:છે; બાકી મ્હારો સંશય ખરો હોય તો તો આ પ્રકારનો ખુલાસો શ્હેલો છે; બનાવટ કરનાર આધુનિક પદ્ધતિમાં ભૂલ્મથી સપડાઈ ગયોછે; " કાગડો કામઠીને ન ધીરે તે પારામાં ":આપોઆપ પકડાઈ ગયોછે.

(ख)—૮

આ નાટકોમાં કેટલાક આધુનિક ઘડતરના શબ્દો દેખા દેછે:—

(૧) ચન્દ્રી ચન્દ્ર નિહાળે ('રેવાદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)

(૨) શરદ વરદ ચન્દ્રી સુખ આ આપનારો
(નાટક તે જ, પૃ. ૨૭૮, શ્લો. ૬)

(૩) એવી રીતે નીડરપણે ઉમેલા,—ઇ.
(નાટક તે જ, પૃષ્ઠ ૧૬૭)

(૪) નીડરપણે ચાલ્યો જાયછે. ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૩૫)

(૫) એનું નીડરપણું તને ડર નથી ઊપજાવતું ?
('પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૫૦)

(૬) આ કુમાર કેટલો નીડર છે ! ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૨૦૩)

(૭) મનુષ્યહરણ (' રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ', પૃ. ૯૯)

અહિં 'ચન્દ્રી' શબ્દ ચન્દ્રિકાના અર્થમાં છે એ ખરું, એ અર્થમાં તો પ્રાચીન કે નવીન સાહિત્યમાં આ શબ્દ પરિચિત નથી જ. પરંતુ બીજા અર્થમાં પણ ' ચન્દ્રી ' એ અનુચિત ઘડતર ઘડાયલું હમણાં હમણાં જ જોઇયે છિયે. તે તો અત્યન્ત આધુનિક છે. પરંતુ ૨૦-૨૫ વર્ષની અંદરનું પણ આ નવીન ઘડતર જ ગણાય હેવું છે. પ્રેમાનન્દના સમયમાં શબ્દ-ભંડાર ચાલૂ ભાષા તથા સાહિત્યમાં જોઇયે તેટલો હતો. " નૃપભીમકતનયા રૂપ બનયા " જેવામાં 'બનયા' હેવા શબ્દની નવીન ઘટના જુદા જ સ્વરૂપની હતી; યમકલોભથી પ્રેરાયેલી અને તે કાળના નમૂનાની એ હતી. નવીન—આ જમાનાના—વિચારાદિક માટેનું ઘડતર જુદું છે. તે તે વખતે ન્હોતું. અને તે સમયમાં ભાષા જોડે છૂટ લેવાતી તે શબ્દોને વ્યંગ, વિકલ, કરીને મચડીને ભંગ કરવામાં જ; નવીન શબ્દયોજનામાં નહિં.

' નિડર ' શબ્દ આધુનિક જ છે. નર્મદ કવિયે (જાણ્યામાં), અને હ. હ. ધ્રુવે આ શબ્દ પ્રથમ ઘડી કાઢી યોજ્યો એ નિઃસંદેહ છે. હવે એ શબ્દ પરિચિત થવાથી ભ્રમ થઈને જૂના કાળનો જ છે એમ ખોટું અનુમાન કરતે સાવધ રહેવાનું છે. આ પ્રકારની મનો-ભ્રમણાથી વર્તમાનકાળના બનાવની છાયા ભૂતકાળમાં પાછી નાંખવાના પ્રકાર માનસશાસ્ત્રમાં જાણીતા છે. માટે જ આટલી ચેતવણી આવશ્યક છે. સંસ્કૃત દર=ભય, એમ છે; અને द નો ड (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૨૭ સૂત્ર પ્રમાણે વિકલ્પે) થાયછે; તેથી 'ડર' શબ્દ ગુજરાતીમાં થયો તે ખરું. પરંતુ नि નો અર્થ નકાર, અભાવવાચક, નથી; निर् નો છે. निर्दर શબ્દ પણ પરિચિત નથી. પરંતુ निरर એ તો ભયહીનના અર્થમાં સંસ્કૃત શબ્દ નથી જ. અર્થાત્ ડર શબ્દ લઈને પછીથી ગુજરાતીમાં ' નિડર ' એમ અયોગ્ય ઘડતર થયું છે. અને તે આધુનિક છે હેમાં શક નથી. કવિ નર્મદે એ શબ્દ યોજ્યા વિશે ખાતરી નથી, પરંતુ હ. હ. ધ્રુવે એ યોજ્યાનું નિઃસંશય છે; અને તે યોજનાની અયોગ્યતા એ નવીન ઘડતર ઘડાયું ત્હારથી જ મ્હને લાગી હતી. સપ્રમાણ પ્રાચીન ગ્રન્થમાં આ નિડર શબ્દ જડશે તો આ દલીલ છોડી દેવાને હું તૈયાર છું.

' મનુષ્યહરણ '—એ શબ્દ Kidnapping નો અર્થ દર્શાવવા માટે (સીતાહરણ, સુભદ્રાહરણ, ઇત્યાદિ શબ્દોનો નમૂનો લઈને) હાલના કાયદામાં વપરાતો શબ્દ નવીન ઘટ-નાનો જ છે; અને સંસ્કૃત શબ્દોનો બન્યોછે તેથી કાંઇ હેની આધુનિકતા મટશે નહિં.

(ख)—૧

આ ત્રણે નાટકોમાં ભરતવાક્યોમાંથી એક સહમ કૂંચી જડેછે,—અને તે નાટક રચનારનું નામ દર્શાવવાને અંગે છે. એ ભરતવાક્યોનાં છેલ્લાં ચરણો આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) અર્પો તો વિભુ એ જ અર્પણ કરો એ આશ પ્રેમીતણી.

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.)

(૨) યાચે એક સહુ સખીજન થકી એ આશ પૂરો હરિ.

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન.)

(૩) વાધો તે સુરસે કસે ગુણ ગણે, જો પ્રિય વાંછો હરિ.

(તપત્યાખ્યાન.)

અહિં ફક્ત 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'માં જ અન્તે પ્રેમાનન્દે પોતાનું નામ ગૂઢ રીતે 'પ્રેમી' શબ્દમાં બતાવ્યુંછે એમ કહેવાને માર્ગ રહેછે. બાકીના બેમાં તો જરા પણ પ્રેમાનન્દના નામસૂચનનો પાસ નથી. હવે ત્રણે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનન્દનું નામ સ્પષ્ટ રીતે ઉપસ્થિત કરાયલુંછે તો પછી આમ ત્રણમાંના માત્ર એક નાટકમાં જ પોતાનું નામ, અને તે ગૂઢ રીતે, સૂચવવાની શી જરૂર? વળી પ્રેમાનન્દ પોતાનું નામ સર્વત્ર સ્પષ્ટ રીતે લખતા, તો આમ 'પ્રેમી' જેવા સંદિગ્ધ શબ્દમાં સતાવાનું પ્રયોજન શું? આ પદ્ધતિ જ આધુનિક અને અપ્રેમાનન્દીય લાગેછે. આખ્યાનોમાં નામ સ્પષ્ટ આવી સકે પણ નાટકમાં અન્તે સ્પષ્ટ ના બતાવાય એ સ્મરણમાં રાખ્યા છતાં કહીશું કે આ યુક્તિ પ્રેમાનન્દના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ લાગી કર્ણમાં ખૂંચેછે.

આ ઉપરાંત, ભરતવાક્યની પ્રેરણા, પ્રત્યેક નાટકમાં 'હું હારું શું અધિક પ્રિય કરું?' એ પ્રકારના પ્રશ્નથી થયેલીછે, અને તે પ્રશ્ન પૂછનાર, યથાક્રમ, લોમશ, નારદ, અને કુલપતિ છે; તો એ લોકોને 'વિષ્ણુ' અને 'હરિ' એ સંજ્ઞા સંભવતી કે શોભતી નથી; તેથી વળી એમ જણાય કે નામ સૂચનાર્થે 'હરિ' શબ્દ બે નાટકોમાં મૂક્યો હોય એમ તો નહિં હોય! આ ત્રણે નાટકો રચનારો કોઇ પ્રેમાનન્દથી ભિન્ન હોવાની મ્હારી કલ્પના ખરી હોય તો, એમ સંભવેછે કે એકમાં 'પ્રેમી' એમ કહીને પ્રેમાનન્દના નામનો દેખાવ રાખ્યો, અને બાકીનાં બેમાં ના રાખતાં 'હરિ' શબ્દમાં પોતાનું નામ નિગૂઢ રાખવાની ઇચ્છાવાળો કોઇ હરિ નામનો પુરુષ તો નહિં હોય? એ પુરુષ ચરોતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે, તે 'ચારુતર' ભૂમિની પ્રશંસા (ખાસ ભરતવાક્યમાં, પ્રધાનપણે) કરવાથી તથા અન્ય પ્રમાણોથી જણાયછે તે પાછળ કહેલું જ છે. પરંતુ આ કલ્પનાને વિશેષ તર્કમાં પ્રવેશ કરાવવામાં અર્થ નથી.

(ख)—૧૦

આ નાટકોમાં મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર છે તે જોઇએ.—

(૧) જોશીબુઆ—('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૦૯ ઇત્યાદિ.)

બુઆ—એ શબ્દ ગુજરાતી નથી, પરંતુ મરાઠી જ છે એ નિઃસંશય છે.

(૨) આટોપી લક્ષ્યે—('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૭૫)

આટોપવું—એ પણ મરાઠી છે.

(૩) મ્હારા લક્ષ્યમાં ગ્યું નહિં ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૪૮.)

(૪) કમળ તોડવાના લક્ષ્યવાળો નિહાળી ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૧૯૬.)

(૫) મ્હારી જાતના શપથ ખાઈ કહુંછું. ('રેવતીચરિત્ર સત્યભામાખ્યાન' પૃ. ૨૧૮)

લક્ષ = ધ્યાન, અને લક્ષ્ય = ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર છે તે, એ ભેદ ભૂલી જઈને 'લક્ષ'ના અર્થમાં 'લક્ષ્ય' વાપરવાનો પ્રચાર હાલના મરાઠી લખાણોમા સ્થળે સ્થળે જણાય છે,—ગુજરાતીમાં તેમ નથી, અને ગુજરાતીમા લખનાર હશે તો તે આ મરાઠીની નકલ કરનાર જ. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ પોતે વડોદરામા મરાઠી સંસ્કાર લીધેલા તેથી 'લક્ષ્ય' એમ પ્રયોગ પોતાની મેળે મૂક્યો હશે, એમ નહિં હોય, અને મૂળ હસ્તલેખના શબ્દો જ યથાવત્ ઉતાર્યા હશે એમ માનીને જ આ ટીકા કરીછે.

'શપથ'—શબ્દ સંસ્કૃત છે ખરો; પરંતુ મરાઠીમા તો ગામડાના કણબી સુદ્ધાંમાં એ રૂઢ છે, તેથી મરાઠી સંસ્કાર અહિં હોવાનો વ્હેમ પડેછે.

પરંતુ આ બધાથી પણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર મરાઠી પ્રયોગનુ ઉદાહરણ વળી એક છે—

(૬) "તે કમળ મનુષ્ય પ્રાણીને દુર્મિલ છે"

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' પૃષ્ઠ ૧૧૬)

'દુર્મિલ' શબ્દ ગુજરાતી ભાષાનો નથી. મરાઠી ભાષાનો જ છે. મરાઠીમાં દુર્મિળ શબ્દ છે તે ઉપરથી સંસ્કાર લેઈને ગુજરાતી લોકો કદી વાપરે તો તે ગુજરાતી શબ્દ નહિં ગણાય. મરાઠી જોડે સંપર્ક રાખનારાઓને કેવી રીતે મરાઠી શબ્દો વાપરવાની ટેવ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ જ ('દ્રૌપદી હરણ'ના ગ્રન્થવિવેચનને પૃ. ૨ જે) 'દુર્મિલ' શબ્દ વાપર્યો છે તે વડોદરામાં મેળવેલા મરાઠી સંપર્કનું જ ફળ છે.

દુ:સહ, દુર્લભ, ઇત્યાદિની પેઠે સંસ્કૃતમાથી આ શબ્દ આવ્યોછે એમ પણ નથી. સંસ્કૃતમાં मिल् = to assemble, to meet; to embrace એમ છે. (આપ્ટે to find એમ એક ત્રીજો અર્થ આપેછે ખરા, પણ તે માટે આધાર જણાવ્યો નથી. ઈશ્વરતો ધન મિલતિ એમ કદી કહેવાશે નહિં. આપ્ટે બહુધા કાવ્યાદિકમાંથી ઉદાહરણો આપેછે, પણ to find ના અર્થ માટે ઉદાહરણ નથી આપ્યુ. मिल् ના બીજા અર્થો માટે ઉદાહરણો આપ્યાછે.) मिल् श्लेषणे એમ ધાતુપાઠ (પાણિનીય) માં છે सङ्गमे:

કિમુ મિલિતઃ હેમાં મિલિતઃ = મળ્યો એમ છે; પણ 'ભેળા થયો' એ અર્થમાં; પ્રાપ્ત થયો એ અર્થ નથી. પરંતુ, કાંઈક આ અર્થના ક્રમમાં થઈને પછીથી મિલ્‌ નો મૂળ અર્થ ગુજરાતીમાં તેમ જ મરાઠીમાં રૂપાન્તર પામી, to be obtained, પ્રાપ્ત થવું એમ થયો; તે પછી (ગુજરાતીમાં નહિં, પણ) મરાઠીમાં મિળણેં ને દુર્‌ પૂર્વે લગાડી દુર્લભ પ્રત્યાદિના નમૂના ઉપર દુર્મિળ શબ્દ (કાંઈક (hybrid) ભાષાસંકર જેવો) ઘડી કાઢ્યો જણાયછે.

આધુનિક ગુજરાતીમાં દુર્મિલ શબ્દ નથી, પરંતુ પ્રાચીનમાં હશે એમ તર્ક વ્યર્થ છે. એ શબ્દ મરાઠી ઘડતરનો જ છે અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં હોય તો મરાઠી સાહિત્યના અને ભાષાના સંપર્કથી આવી સકે. મરાઠી સાહિત્યમાં એ શબ્દ વામન પંડિતે વાપરેલોછે ખરોઈ (વામન પંડિત ઈ. સ. ૧૬૭૩ માં ગુજરી ગયો); પરંતુ, પાછળ બતાવી ગયોછું તેમ, પ્રેમાનન્દને મરાઠી સાહિત્યના કે ભાષાના સંસ્કાર મળવાની અસન્ત અસંભવિતતા હતી (ઐતિહાસિક વિરોધ જ આવે, એ સંસ્કાર માનિયે તો). જે પ્રકારનો આધુનિક સંપર્ક આ નાટકોના પ્રકાશકોને હોવાથી હેમણે (હમણાંજ કહ્યું તેમ) 'દુર્મિલ' શબ્દ 'દ્રૌપદીહરણ'ના ગ્રન્થવિવેચનમાં વાપર્યો છે*, તે પ્રકારના સંપર્કવાળો આ નાટકનો રચનાર હોવો જોઇયે. તે પ્રેમાનન્દને વિશે નથી જ સંભવતો. અર્થાત્, કોઈ આધુનિક રચનારો હોવો જોઇયે.

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં 'પરિયટ' (=ધોબી, મરાઠી પરિટ), 'લબાડ,' વગેરે જેવા કેટલાક શબ્દો નજરે પડેછે તે પ્રમાણે 'દુર્મિલ' પણ કેમ ના હોય? આ શઙ્કા વ્યર્થ છે. પરિયટ, લબાડ, વગેરે શબ્દો મરાઠીના આગવા નથી; પ્રાચીન ગુજરાતી તેમ જ મરાઠી બંનેને સહિયારા શબ્દો એ છે; એ દેશ્ય ભાષામાંથી આવેલા છે.

ખાનદેશી ભાષાનો તો પરિચય પ્રેમાનન્દને નંદુરબારમાં થયો હતો; અને ખાનદેશીમાં શબ્દભંડોળ મરાઠીનું પણ છે. તો તે માર્ગે 'દુર્મિલ' શબ્દ આવ્યો હશે તો?—સંભવ નથી. ખાનદેશીમાં મરાઠી શબ્દો છે તે દુર્મિળ જેવા શિષ્ટ મરાઠીના નથી, જુદા જ પ્રકારના સામાન્ય શબ્દો છે.

'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' પૃ. ૧૫૧ મે ચલા ચલા એ મરાઠી વચન છે તે તરફ રા. કેશવલાલ આપણું લક્ષ ખેંચેછે; અને પ્રેમાનન્દે મરાઠીનું વિસ્મરણ નથી કર્યું એમ અનુમાન કાઢેછે.† પરંતુ પ્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠાઓના અસ્થાયી પ્રવેશ વખતે પણ આ પ્રકારના શબ્દો પેસવા અસંભવિત નથી; અને 'દુર્મિલ' જેવા તો અસંભવિત છે. મરાઠા

ઈ આ માહિતી કર્નલ કીર્તિકર જે મરાઠી ભાષામાં અતિ પ્રવીણ છે હેમની કનેથી મ્હને મળી છે.

*'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'માં આ શબ્દ વપરાયલો જોઈને પ્રકાશકોએ વાપર્યો એમ સંભવતું નથી. કેમકે 'દ્રૌપદીહરણ' પ્રગટ કર્યું તે વખતે આ નાટકો હેમને પ્રાપ્ત પણ થયાં ન્હોતાં. 'દ્રૌપદીહરણ'માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દના ગ્રન્થોની ગણનામાં નાટકો વિશે ઇશારો પણ નથી. આ વિશે પાછળ હું કહી ગયેલોછું.

લશ્કરના પ્રવેશની સાથે મુસાફરીના અને નિત્ય વ્યવહારના શબ્દો, લોકોમાં સામાન્ય વાતચીતના શબ્દો ચલા ચલા જેવા, સહેલાઈથી લોકો ઉપાડી લે. મરાઠાઓના ચિહ્નભૂત જ ચલા, ચલા, इकडे, तिकडे, ઇત્યાદિ શબ્દો ગણાય, અને લોકો વાપરે. સ્વર્ગસ્થ નવલરામભાઈએ

"શો પેશવાઈનો દોર પૂનેથી સંચરતાં
બહુ ચકરાં જાયમજોગ ઇકડ તિકડ કરતાં

('ઇતિહાસની આરસી,' નવલ ગ્રન્થાવળી.)

એમ 'ચકરાં'ના ચિહ્નભૂત શબ્દો इकडे तिकडे પકડી લીધાછે, તે જાણે તે કાળની જ સ્થિતિ (ભાષાની) સંભવરૂપે બતાવેછે. 'ચકરાં' શબ્દથી પેશવાઈ વખતના દક્ષણી બ્રાહ્મણો ઉદ્દિષ્ટ છે; અને ગાયકવાડની સાથે સાથે પણ જરાક મોડો પેશવાનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ હતો એ યાદ રાખવું જોઈએ. તોપણ ચલા ચલા જેવા શબ્દ પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ જાણવામાં આવે એ અસંભવિત નથી.†

પરંતુ આ ઉપરથી ઉલટું અનુમાન કરવાનું નથી. આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે કે નહિં તે વિવાદ્ય વાત છે, નિર્ણીત નથી એ ભૂલવું ના જોઈયે. અન્ય પ્રમાણોથી આ નાટકો અન્યની આધુનિક બનાવટ છે એમ સંભવેછે, તો પછી ચલા ચલા જેવા શબ્દો એ બનાવટ કરનારને સુસાધ્ય જ હોય, અને તે પ્રયોગ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના લાભમાં અનુમાન કશું થઈ શકે નહિં. ક્ષણભર સ્વીકાર ચલા ચલા વિશે કરીને જ ઉપરની ચર્ચા છે. અને दुर्मिल શબ્દ તો તથાપિ અશક્ય છે એમ જ સિદ્ધ થાયછે.

(ख)—૧૧

આ નાટકોમાં ફારસી શબ્દો છે, તે બધા વિશે ચર્ચા માટે અવકાશ નથી. ફારસી શબ્દો કેવળ અસંભવિત છે એમ નથી, જો કે પ્રેમાનન્દનાં બીજાં જાણીતાં આખ્યાનોમાં ફારસીનું મિશ્રણ હેવું નજરે નથી પડતું. નરસિંહ મહેતાના 'સુરત સંગ્રામ'મા 'લશ્કર' ઇત્યાદિ ફારસી શબ્દો નજરે પડેછે, તે વાતથી અહિં સમાધાન નહિં થાય. કેમકે પ્રેમાનન્દની પોતાની ભાષામાં ફારસીનું મિશ્રણ અપરિચિત છે એ સ્થિતિ ટળી સકતી નથી. માત્ર કેટલાંક ઉત્કટ અથવા સચટ ઉદાહરણો જ લઉંછુ —

(૧) "બંદાએ મેં પોતે × × × એવો ઘાટ કર્યો."

('રોમર્ષિકા સત્યભામાખ્યાન' પૃ. ૧૮૭).

† 'તપત્યાખ્યાન'ના ભરતવાક્યમા ગુર્જર ભાષાને 'મહાગુર્જરી' કહીછે તે શબ્દયોજનામા પ્રેમાનન્દે 'મહારાષ્ટ્રી'નું સ્પર્ધાસહિત અનુસ્મરણ કરેલું ગ. હેશવલાલને જણાયછે. પરંતુ એ જરાક અતિશય ખેંચતાણવાળી કલ્પના નથી લાગતી?

આ 'બંદો' શબ્દ મ્હને તો આધુનિક ગુજરાતીમાં દાખલ થયેલો લાગેછે.

(૨) " ખામુખા આવી "—

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃષ્ઠ ૧૭૮)

આ શબ્દ ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં આવીને અર્થાન્તર વિચિત્ર પામ્યોછે. "ખ્વાહ્-મખ્વાહ્" એટલે 'તમે ઇચ્છો કે ના ઇચ્છો તોપણ;' લેટિન nolens volens છે તે જ અર્થ. પછી તે ઉપરથી "જાણી જોઈને" એમ વચમાં કેટલાક ક્રમ જઈને લક્ષણા અને ભ્રમ બંને કારણથી અર્થ થઈ ગયોછે. આ ફેરફાર થવાને લાંબા કાળનો અવધિ જોઇયે. અને પ્રેમાનન્દનો વખત વટાવીને કેટલેક કાળે એ ફારસી શબ્દ આમ નવીન રૂઢતા પામેલો એમ સંભવ કલ્પુંછું.

બાકીના શબ્દોની ફક્ત યાદી જ મૂકી દઉંછું:—

રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન.

પૃ. ૧૭ તૈયાર.	પૃ. ૭૯ અકલ.	પૃ. ૧૧૮ ફરવાને થાયછે.
પૃ. ૬૪ ગરક.	પૃ. ૮૩ કમાન.	પૃ. ૨૨૩ મસ્ત.
પૃ. ૭૨ દગો.	પૃ. ૧૧૭ શીશી.	પૃ. ૨૩૬ દાનત.
પૃ. ૧૨૫ દગાબાજી.	પૃ. ૧૧૮ પોશાક.	પૃ. ૨૭૮ દરદ.
		" " મરદ.

(* સંસ્કૃત નમૂનાનું નાટક છે, તો 'નિષ્ક્રમણ કરેછે' કે હેવા શબ્દોની અપેક્ષા રખાય; 'ફરવાને થાયછે' ના હોય. રંગભૂમિના સંકેતશબ્દ તરીકે આ વચન છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

પૃષ્ઠ ૧૭ શરમ.	પૃ. ૧૭૧ મશ્કરી.	પૃ. ૧૫૮ પરવા.
પૃ. ૪૧ કપાસ.	પૃ. ૧૫૪ જરૂર.	

(ख)—૧૨

હાલની મુંબાઈગીરી ગુજરાતીના નમૂના —

(૧) " કોલ કૂદી જાય " (રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૫૬)

(૨) " કાશ કાઢવાના નથી. " (" " પૃ. ૧૨૬)

(૩) " બેસવા કરેછે " („ „ પૃ. ૧૨૧)
(૪) " કરવા કહેશો " (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન. પૃ. ૧૧૮)
(૫) " લેવા ઇચ્છે છે " („ „ પૃ. ૧૮૩)
(૬) " કરવા કરેછે " (તપત્યાખ્યાન. „ પૃ. ૬)

અહિં 'બેસવાનું કરેછે,' 'કરવાનું' કહેશો, 'લેવાને ઇચ્છેછે,' 'કરવાનું કરેછે,'– એ શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગો છે તે જ પ્રેમાનન્દ વાપરે. આ મુબાઇગરા પ્રયોગ હેના સ્વપ્નામાં પણ ના હોય. અંક (૫) 'લેવા ઇચ્છેછે' એ હજી વખતે શુદ્ધ સંભવે, પણ બાકીના તો નહિં જ.

(૭) 'શંકા ધરાવતું નથી.' ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૫)
('ધરાવવું' તે તો 'દેવને ધરાવવું'—ત્હાં વપરાયછે.)

(ख)—૧૩

આધુનિક ઢબ, સંસ્કાર, વગેરેના નમૂનાઃ—

(૧) ઊભી શકાય. ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' પૃ. ૧૪૩)
(૨) કહી શકાય. ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૩૧)

આ 'સકવું' ક્રિયાપદ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિશેષ કરીને વપરાયછે. પૂર્વકાળની ગુજરાતીમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના મહાભેદથી જ આ શક્યાર્થ બતાવાતો હતો. 'કહેવાય,' 'કરાય,' ઇત્યાદિ રૂપથી કાર્યનિર્વાહ થતો. અથવા તો "કહ્યું જાય" એ તરેહનું રૂપ વપરાતું. પ્રેમાનન્દ હાવાં જ રૂપ વાપરે.

"હાવી રીતિ ત્રણે ભાઈની મ્હેં તો નવ રહેવાય." (નળાખ્યાન.)

એ સરખાવો.

('સકવું' ના આ સ્વરૂપ વિશે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મ્હારા 'જોડણી'ના નિબન્ધમાં પૃષ્ઠ ૮ મે ફૂટનોટ જુવો.)

(૩) જેમકે ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૩૮)
(૪) „ („ પૃ. ૧૪૯)
(૫) „ („ પૃ. ૧૬૮)

'જેમકે'—એ આધુનિક અંગ્રેજી ભાષાના સંસ્કાર પેઠા પછી રૂઢ થયેલો શબ્દ છે. સંસ્કૃત તદ્યથા, યથાચ વગેરે પ્રયોગ આથી ભિન્ન છે.

(૬) " તે પરથી એમને લેતી આવી." (તે ઉપરથી)

('તપત્યાખ્યાન' પૃ. ૧૦૩)

અહિં 'ઉપર'ને બદલે 'પર' એ આધુનિક છે. તેમ જ 'તે ઉપરથી' એ વચન પણ આધુનિક છે. "તેથી કરીને હેમને લેતી આવી" એમ પ્રેમાનન્દ લખે.

(૭) 'તપત્યાખ્યાન'માં સુલોચનાનો કુંવર, હેને બીજા મારેછે એમ પોતે જ ડરાવીને, બૂમો પાડેછે—"હું તો રે, કહુંછું રે, એની રે."

(પૃષ્ઠ ૨૦૪—૨૦૫.)

આ તરેહની બાયલી બૂમ પાડવાની,—'તો રે' શબ્દો શબ્દે શબ્દે મૂકીને રોવાની-રીસ હાલના સમયમાં છોકરીઓ—કેટલાક વર્ગમાં—વાપરેછે; તે પ્રેમાનન્દ જેટલી પ્રાચીન રીસ હશે? સંશય પડેછે.

(૮) 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૫૧ મે 'જોઇયે છિયે' ને બદલે 'જોઇયે છે' એમ છે તે આધુનિક જ છે. આ શબ્દ વિશે અન્યત્ર મ્હેં ચર્ચા કરી છે.× પરંતુ આ રૂપ અહિં છે તે ઉપરથી કશું ખાતરીથી કહેવાય એમ નથી; કેમકે 'તપત્યાખ્યાન' માં પૃષ્ઠ ૧૯૬ મે 'જોઇયે છિયે' એમ બે વાર આવેલુંછે. એટલે આ પ્રકાશકોના લખાણનું પરિણામ હશે કે કેમ તે જણાતું નથી.

(૯) પિતાશ્રી	('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૨૧)
(૧૦) પિતાશ્રી	('તપત્યાખ્યાન,' પૃષ્ઠ ૧૮૧)
(૧૧) પિતાશ્રી	(" " ૧૮૫)
(૧૨) પિતાશ્રી	('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૮૬ પં. ૪)

આમ 'શ્રી' ખોટી રીતે લગાડવાનો રિવાજ તો હમણાં હમણાંમાં એટલે ૨૦—૨૫ વર્ષ કે તે શુમારમાં જ પડેલો લાગેછે. "ભાઈ શ્રી ફુલાણા"—એમ અસલ લેખાવળીના નમૂના ઉપરથી, 'શ્રી' પછીના શબ્દનો વિશેષક હતો તે ભૂલી જઈને પૂર્વના શબ્દની જોડે જોડી દેવાની ભૂલ્ય હેમાં કરાઈછે. સંસ્કૃતમાં પિતૃશ્રી, માતૃશ્રી વગેરે હોયછે તે સમાસ જુદી રીતે હોયછે. આ પ્રકારને—"એઓશ્રી" જેવે હસવા જેટલે દરજ્જે પણ હાલ કેટલાક લઈ જાયછે.

× 'વસન્ત' સંવત્ ૧૯૬૫ ના ફાલ્ગુનનો અંક, પૃષ્ઠ ૬૪ જુવો.

(૧૩) પૂછાઈ જવાયુ. ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૧૫૭)

આ 'પૂછી જવાયુ' અથવા 'પૂછાઈ ગયુ' ને બદલે એવરો શબ્દાર્થ બતાવનારો પ્રયોગ આધુનિક જ છે. લોકોમાં બોલાયછે,—અને શિષ્ટ ગ્રન્થમાં એ દૂષિતરૂપને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનભાઇયે સ્થાન આપેલું જોયુછે. પ્રેમાનન્દે આ પ્રકારની ભૂલ્ય કરેલી કદિં જાણી નથી

(૧૪) "તોબરો ચઢયો." (મ્હો ગંભીર થયુ—એ અર્થમા)

('ગોપર્ષિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૨૪૮)

આ વચન આધુનિક ભાસેછે. પ્રાચીનતા વિષે કાંઈક સંશય પડેછે

(૧૫) 'સિધારવુ'—(તપત્યાખ્યાન પૃ. ૧૮ તથા ગોપર્ષિકા સત્યભામાખ્યાન પૃ. ૨૦૮ પં. ૨–૩)—સિધાવવુને બદલે થયેલુ આ અશુદ્ધ રૂપ આધુનિક હશે એમ લાગેછે. પણ ખાતરીથી ના કહેવાય.

(૧૬) 'ક્રોધે બગવવા જેવુ કંઈ નથી.'—(તપત્યાખ્યાન, પૃ. ૧૮)

બગવા—એ સહભેદનું રૂપ ઉદ્દિષ્ટ છે ત્હા બગવવા—એ પ્રેરકભેદનું રૂપ અયોગ્ય છે. આ ભૂલ્ય આધુનિક લખાણોમા જણાયછે. પ્રેમાનન્દ આ ભૂલ્ય કરે એ સંભવતું નથી.

(૧૭) "સુત તુ શેં થયો ઉત્પન્ન ?
નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન"

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, પૃ. ૧૮૬ શ્લો ૧૦)

અહિં બીજા ચરણમા જકાર છે તે નિશ્ચયાર્થના ઉદ્દેશનો નથી જ. માત્ર પાદપૂરણાર્થ, અર્થહીન, છે. આ પદ્ધતિ આધુનિક જ લાગેછે પ્રેમાનન્દના આખ્યાનાદિકમા કેટલું દર્શન થયેલુ સ્મરણમા નથી આવતું અને તે સંભવ નથી, કારણ આખ્યાનોના દેશી વગેરેની પદ્યરચના શિથિલ અને સ્વાતન્ત્ર્યવાળી હોવાથી તેમા આ પ્રકારના ટેકાનો ખપ પડે નહિં. છન્દ વૃત્તના દૃઢ નિયમોને પરિણામે હાવા પાપૂ જી એકાક્ષરી શબ્દોનો આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ આવેછે. આધુનિક કાળમા ટેવા વૃત્તોનો પ્રચાર વધ્યો તે સાથે હાવા શબ્દો વિશેષ પેઠા. "દ્રૌપદીહરણ"માં વૃત્તોના આરંભની સાથે આ અંશ પેઠાનું નજરે પડેછે ખરુ,

"વાહાવડે જ તત્ત્વા નિધિ આપ ધારે,"

(કડવુ ૧૧ મું શ્લો. ૧ ચરણ ૨)

"(વળી) પ્રાતર્ ભોજન માટે તો શ્રમ પચાસ જ અલ્પ અમિતે"

(કડવુ ૧૧ મું શ્લો ૧૫, ચ. ૨)

પરંતુ 'દ્રૌપદીહરણ' સમ્બન્ધે પણ અન્ય કારણોથી મ્હારો વિચાર જુદો જ છે તે હું કહી ચૂકયોછું. ત્હેમાં આ ઉદાહરણથી ઉમેરો જ થશે.

આ પાદપૂરણના પ્રયોગથી મળતા પ્રમાણને હું અયોગ્ય મહત્ત્વ આપવાને ઇચ્છતો નથી. માત્ર એક અંશ રૂપે અને હેને ઘટતી જ કીમત આંકવાની છે.

(૧૮) 'ખુશી'—

"મારી સખી * * * ખુશી થઈછે"

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

'ખુશ' (= આનન્દયુક્ત) એ વિશેષણના અર્થમાં 'ખુશી' (= આનન્દ) એ નામવાચક ખોટો પ્રયોગ આધુનિક જ છે. ફારસીના આરમ્ભકાળમાંથી આ પ્રકારની અશુદ્ધિ પ્રવેશ ના પામે.

(૧૯) 'વિદિત'

"ગુર્જરગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો."

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

"તે વડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે."

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૬૪)

"સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ."

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૨૨૭)

વિદિત=જ્ઞાત વસ્તુ; તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને ઉદ્દેશીને વાપરવાનો અશુદ્ધ પ્રયોગ આધુનિક જ છે. પ્રેમાનન્દ જેવા સંસ્કૃત જાણનારને હાથે એ અશુદ્ધિ સંભવે નહિં.

કેટલેક સ્થળે આ શબ્દ શુદ્ધ, અને કેટલેક સ્થળે સંદિગ્ધ શુદ્ધિવાળો પણ જોવામં આવેછે:—

"હું આવુંછું એમ સત્વર વિદિત કર્ય."

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૧૮૬

આ શુદ્ધ છે.

"રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કર્યં."

(રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૨૦૫)

અહિં સંદિગ્ધતા છે.

(ख)—૧૪

કેટલાક સોરઠી અને સુરતી પ્રયોગો આ નાટકોમાં જડેછે, જે પ્રેમાનન્દના હોવા સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. પ્રેમાનન્દના વખતમાં સોરઠ જોડે સંબન્ધ નહોતો એમ માનવાને કારણ છે. અને સુરતમાં પ્રેમાનન્દ રહ્યા હતા કહેવાયછે, અને પ્રેમાનન્દ સાર્વદેશિક હતા એમ બચાવ કરી સકાય એમ નથી. કેમકે પ્રેમાનન્દનું સાર્વદેશિકપણું હેમની તળપદી ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિ ઉપર છાપ પાડનારું ન્હોતું. એ શુદ્ધિ હેમણે તો બહુ સારી રીતે જાળવેલીછે

ઉદાહરણોઃ—

(૧) 'ઊભી શકાય.' ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૪૩)

(ઊભું—એ સં. ऊर्ध्वम् વિશેષણ ઉપરથી પ્રાકૃત उब्भं મારફત આવ્યુંછે. સોરઠમાં ભૂતકૃદન્ત લાગ્યું, વાગ્યું, ઇત્યાદિ જેવાને બદલે 'લાગું', 'વાગું', ઇત્યાદિ બોલાયછે, ત્હેના સામ્યથી ભ્રમને લીધે 'ઊભું' તે પણ ભૂતકૃદન્ત મનાઈ જઈ, 'ઊભવું' ક્રિયાપદ સોરઠમાં જ પ્રચરિત છે.)

(૧) क. મીંદડી, ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૨૦); આ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે.

(૨) બીવેલા— ('રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ ૧૦૯)

(આ સુરતી પ્રયોગ છે; કરણાલી તરફ વખતે બોલાતો હશે; તથાપિ પ્રેમાનન્દની ભાષા હેવી સ્થાનિકતાથી મુક્ત હતી.)

(૩) લો—('લ્યો' ને બદલે). ('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૧૦)

આ સુરતી પ્રયોગ જ છે.

(૪) 'કરતી ના.'—((તું) ના કરીશ—ને બદલે). ('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૨૦૧)

આ સ્પષ્ટ સુરતી પ્રયોગ છે.

'ઘરઇશ,' 'જઉછું' વગેરે ચરોતરી પ્રયોગ કરનારો માણસ જ આમ સુરતી પ્રયોગ પણ કરેછે! તે ઉપરથી પ્રેમાનન્દની સાર્વદેશિકતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે.

કારણ ઉપર બતાવ્યું જ છે. આ નાટકોનો ગૂઢ બનાવનાર ચરોતરી હશે એમ કલ્પના મ્હેં મૂકીછે ત્હેની સાથે પણ વિરોધ આવતો નથી; કેમકે આ બનાવનાર આધુનિક છે એ સંશયનો પાયો જ છે, અને હાલના ઘણા લોકો આમ જુદાજુદા સ્થાનિક સંસ્કાર લેતા આપણને અનુભવગોચર છે.

(ख)–૧૯

આધુનિક તથા પરકીય કહેવતો તથા વચનો જરાક જોઇયે. (અંગ્રેજી કહેવતો વિશે તો પાછળ બોલી જ ચૂકયોછું:)—

(૧) "કહે લૂંડી નવાબ, તો કે નવાબ". ('રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૦૩)

(૨) दुग्धतो दग्धो बालो दधि पुनः फुत्कृत्य पिबति

('રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૨૫૮)

(૩) गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम्

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૫)

(૪) સગાઈમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી.

('પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,' પૃ. ૧૮૫)

(૫) ધોળકું ધોળા આવ્યો.

('રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૨૫)

(૬) यस्य अन्नं तस्य पुण्यं रन्धकारस्य धूमकः

('રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,' પૃ. ૨૫૯)

(૭) "ખાખરની ખીસોડી તે સાકરનો સવાદ શી રીતે જાણે?"

('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૨૧૦)

આ સાતમાંથી (૧), (૪), અને (૫) નો રણકારો આધુનિક લાગેછે; પણ તે માટે અન્વેષણની જરૂર છે.

(૨) તથા (૬) વાળાં કહેવતો તો—

" દૂધનો દાઝ્યો છાશ ફૂંકીને પીએ," તથા "અન્ન ત્હેનું પુણ્ય રાંધનારનો ધૂમાડો," એ ગુજરાતી કહેવતો ઉપરથી સંસ્કૃત ઘડી કાઢેલાં સ્પષ્ટ રીતે લાગેછે. આ હેમાંની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી જણાઈ આવેછે. તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ આકારમાં એ જણાયલાં નથી. આધુનિક શાસ્ત્રીઓની ઢબ હામાં જણાઈ આવેછે. 'છાશ'ને બદલે 'દધિ' (દધિ) એ ફેરફારથી કાંઇ સુધારો થયો નથી; દૂધ અને છાશ એનાં પ્રથમ દર્શને સ્વરૂપ સરખાં હોય; પણ દહિં તો તરત જુદું જણાઈ આવે; તો દહિંને ફુંકવાની મૂર્ખાઈ તો કોઇ પણ કરે નહિં. અને દહિં તે પીવાય પણ નહિં. જે રૂપમાં કહેવત મૂકયુંછે તે ઉપર જ આ ટીકા છે. પરંતુ આ ટીકા તો પ્રસંગવશાત્ સહેજ કરી. નારદના મુખમાં (૬) વાળું કહેવત મૂકયુંછે તે અશુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાવાળું જોઈ આશ્ચર્ય લાગેછે. (ધૂમકઃ ને બદલે ધૂમક તે તો છાપખાનાની ભૂલ્ય હશે.) रन्धकार શબ્દ સંદિગ્ધ શુદ્ધિવાળો છે. रन्धनं = રાંધવું છે. પણ रन्धकार એ રૂપની શુદ્ધિ વિશે સંદેહ છે. §

પરંતુ વધારે સૂચક વાત તો એ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસની ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રગટ થયેલી 'ઉત્સર્ગમાળા'માં છેવટે ગુજરાતી ઉખાણાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રૂપ સાથે આપ્યાંછે હેમાં આ બંને ઉખાણાંનાં સંસ્કૃત રૂપ **અક્ષરશઃ** આ પ્રકારનાં જ જડેછે. (એ નિબન્ધનાં પૃ. ૧૧૮ તથા ૧૧૯ જુવો.) એ ઉખાણાં બધાં જોવાથી જણાશે કે મૂળમાં સંસ્કૃતમાં એ બધાં હતાં અને તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આવ્યાં એમ સંભવ નથી; માત્ર એ પ્રત્યેક સંસ્કૃત રૂપમાં મૂકી સકાય—એટલું જ તાત્પર્ય સમઝવાનું છે; જો કે વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ તો (પૃ. ૧૧૭ મે) નીચેના વચનમાં જરાક અદ્દ્ભુત કલ્પના કરીછેઃ—

"ગુર્જર ભાષામાં સઘળાં વાક્ય સંસ્કૃત વાક્ય વિકૃત થઈને થયાંછે. તે જણાવવાને ગુર્જર ભાષામાં જે ઉખાણા ચાલેછે તેમાંનાં થોડાં ઉદાહરણ નીચે લખ્યાંછે."

પરંતુ હેમનો ઉદ્દેશ આ વાકયનો શબ્દશઃ અર્થ થાય ત્હેવો નહિં જ હોય; નહિં તો તો આપણે હાલ કોઇ પણ વાકય બોલિયે તે સંસ્કૃતમાં અસલ હતું એમ વિચિત્ર કલ્પના કરવી પડે.

આ કહેવતો આ રૂપમાં મૂળ સંસ્કૃતમાં હશે, અથવા તો શાસ્ત્રીઓએ કલ્પેલાં, તે પણ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન સમ્પ્રદાયથી પૂર્વજો કનેથી મેળવેલાં, અને તેથી પ્રેમાનન્દના વખતમાં પણ એ રૂપમાં કહેવતો હશે,—એ કલ્પના બહુ જ અસંભવનીય લાગેછે. તેમ જ પ્રેમાનન્દને (અથવા હેમના કાળના શાસ્ત્રીવર્ગને) અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને બંનેને એક જ પ્રકારની રચના કરવાની પ્રેરણા થઈ એ પણ સંયોગ વિશેષ અસંભવવાળો છે.

હિતોપદેશ—(૪—૧૦૩) માં—

---

§ 'નાદ' પ્રસ્થવાળા રૂપની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે रन्धनकार સંભવે.

§ बाल: पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥

એમ વચન કહ્યુંછે, તે ઉપરથી મ્હારા પ્રસ્તુત કહેવતો ઉપરથી ઉપજેલા સંશયને બાધ નથી આવતો. એ વચન ભલે પ્રાચીન છે; પણ જે રૂપમાં પ્રસ્તુત કહેવત મૂકાયુંછે, તે તો સ્પષ્ટ નવીન અને હિતોપદેશનાથી ભિન્ન છે. હિતોપદેશમાંના વચનમાં દહિં 'પીવાનું' નહિં પણ 'ખાવાનું' કહ્યુંછે; તેમ જ દૂધ નહિં પણ 'દૂધપાક' કહ્યોછે, જેથી દહિંનું સામ્ય એ ઘટ પદાર્થ જોડે સંભવી ભ્રાન્તિનું કારણ થાય. પ્રસ્તુત કહેવતમાં 'દૂધ' અને 'પીવાનું' એ બે ચાલૂ ગુજરાતી કહેવતનાં લઈને સંસ્કૃત બનાવી દીધુંછે, અને છાશને બદલે દહિં રાખ્યાથી દોષ ઉમેરાયોછે; અને તે વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની ઘટના જણાયછે. ગુજરાતી ઉખાણાંનાં તદ્રૂપ સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની બનાવટનાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવેછે.

ટૂંકામાં ઉત્સર્ગમાળામાં આપેલાં ઉદાહરણોનું અન્ત સ્વરૂપ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની ગુજરાતી ઉપરથી સંસ્કૃત બનાવવાની પદ્ધતિ, આ કહેવતો જે આકારમાં આપ્યાંછે તે આકારની આધુનિકતા, પ્રસ્તુત બે સંસ્કૃત આકારમાં મૂકેલાં કહેવતોના આ નાટકમાં આપેલા સ્વરૂપનું ઉત્સર્ગમાળામાંના સ્વરૂપ સાથે અક્ષરેઅક્ષર મળતાપણું (દૂષણમાં પણ મળતાપણું,)† વગેરે સર્વે વિચારતાં, આ નાટકો લખનારે વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની ઉત્સર્ગમાળા જોયેલી હોવાનો સંભવ બહુ સબળ લાગેછે. પ્રેમાનન્દે જોઈ હોય એ તો અશક્ય જ છે, વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રસ્તુત નાટકોના ગ્રન્થો જોયા હશે એમ પણ નથી; આ નાટકો પ્રકાશમાં જ ઉત્સર્ગમાળા પછી ૨૧-૨૨ વર્ષે આવ્યાં.

---

§ હાલના સમયની કેટલીક કહેવતો અતિ પ્રાચીનકાળથી આવેલીછે તે આ ઉપરથી જણાશે. હિતોપદેશ રચાયાને તો જાણે આશરે ૮૦૦ વર્ષ થયાં; પણ એથી પણ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયલા રાજશેખરના 'કર્પૂરમંજરી' નાટક (સટ્ટક) માં (પ્રથમ જવનિકાન્તરમાં) हत्थे कंकणं किं दप्पणेण એ કહેવતમાં "હાથ કાંકણને આરસી" શું કામ?—એ હાલની કહેવતનું પૂર્વસ્વરૂપ જોઈયે છિયે. પરંતુ કહેવતોની સંભવનીય પ્રાચીનતા એ જુદી વાત છે; અને પ્રસ્તુત સ્થળે અમુક કહેવતના ખાસ સ્વરૂપથી પકડાઈ આવતી આધુનિકતા તે જુદી વાત છે.

† દૂષણ નહિં પણ હેતુ પુરઃસર આણેલી વિશેષતામાં પણ મળતાપણું અતિશય સૂચક છે—'પણ'નું સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ સાધવા पुनः શબ્દ મૂક્યોછે અને 'થી'નું પ્રતિબિમ્બ બતાવવા दुग्धतः માં तः પ્રત્યય મૂક્યોછે. તે વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ આરમ્ભમાં સ્થાપેલી પ્રતિજ્ઞાની સાબીતી બતાવવાના હેતુથી જ; અને તેથી दुग्धेन અને अपि શબ્દ નથી મૂક્યા. અને એ तः પ્રત્યય અને पुनः શબ્દ જ આ નાટકમાંના કહેવતમાં આવ્યાછે. આ આકસ્મિક સંયોગ નથી જણાતો.

ખાસ વળી નોંધવાનું છે કે अपिના અર્થમાં **पुनः** શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. ગુજરાતીમાં 'પણ' નો અર્થ अपि જેવો થાય છે તે ભલે. માટે **पुनः** શબ્દનો આ ખોટો પ્રયોગ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો જ છે.

(૩) આ વચન વધારે મહત્ત્વનું છે;—આપણી પરીક્ષા માટે ખાસ મહત્ત્વનું છે. પ્રકાશકોએ આખો શ્લોક ફૂટનોટમાં મૂકયોછે તે જરાક અશુદ્ધ છે, પરંતુ તાત્પર્ય જ્હાં ત્હાં બતાવેછે. એ વચન ઉપરથી અર્થાત્ જ ફલિત થાયછે કે મહારાષ્ટ્રના પંડિતોએ ગુર્જર ભાષાની ભ્રષ્ટતાનો ઉપહાસ કર્યોછે, એટલે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે ભાષા વગેરે બાબતમાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયનું આ વચન હોવું જોઇયે. આ વચનનો કર્તા કે સમય જડે એમ નથી. પરંતુ ઉપરનું અનુમાન કરવામાં બાધ નહિં આવે. આ સ્પર્ધા પ્રેમાનન્દના સમયમાં ઉત્પન્ન થવી ઐતિહાસિક રીતે અસંભવિત જ છે. મરાઠીનો પ્રવેશ જ તે વખતે પ્હરાણે શરૂ થયેલો, ખરું જોતાં થયેલો નહિં, એમ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છિયે, તો તે વખતે આ સ્પર્ધા તો હોય જ ક્હાંથી? આ નાટકમાં આ વચન છે માટે સ્પર્ધા પ્રેમાનન્દના સમયમાં શરૂ થઈ હતી એમ વિપરીત અનુમાનમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે તે માટે તો અનેકવાર ચેતવણી હું આપી ચૂકયોછું.

તો આધુનિક સમયમાં, એટલે આજની પૂર્વે ૫૦ થી ૧૦૦ વર્ષની અંદર એ સ્પર્ધા શરૂ થઈ સંભવે; તે સમયનું આ વચન હોય. પ્રેમાનન્દે તો આ વચન જાણ્યું હોય જ નહિં. આ પ્રકારનાં વચનો કેટલી ઝડપથી ઘડી કાઢવામા આવેછે તે મહારાષ્ટ્ર ભાષાને સંબન્ધે, ઉપરના વચનના ઉત્તર તરીકેનું, એક વચન ફાલ્ગુન સં. ૧૯૬૫ ના 'આર્ય ધર્મપ્રકાશ'માં રા. નર્મદાશંકર બાળાશંકરના "થોડાક મરાઠી શબ્દો" વિશેના લેખમાં આપેલું જોવાથી જણાશેઃ—

वरो नवरतां प्राप्तः रागो जातस्तु क्रोधताम् ।
महाराष्ट्रमुखेगत्वा रागो रागात्वमागतः ॥

આ શ્લોકમાંનાં છન્દોભંગ, વ્યાકરણદોષ, વગેરે આ વચનની કેવળ નવીનતા ખતાવી આપેછે. रामो रामान्त्र मागतः એમ વખતે હશે? गुर्जराणा मुम्न भ्रष्टं વાળો શ્લોક છેક આટલો નવીન નથી, એટલું જ. બાકી પ્રેમાનન્દના સમયને સંબન્ધે તો આધુનિક જ છે.

(૭) આ કહેવત વિશે જુદી જ ટીકા ઉદ્ભવેછે. આ કહેવતમાં કાંઇ કાલવિરોધાદિક સૂચકતા નથી. પ્રેમાનન્દના સમકાલીન સામળ ભટે "ખાખર કેરી ખીસકોલી અંગદ! સ્વાદ શું જાણે સાકરનો?" એ પ્રખ્યાત પંક્તિમાં આ કહેવત વાપરીછે. પરંતુ તેથી જ જરાક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સામળે વાપરેલી કહેવતનો આમ ઉપયોગ પ્રેમાનન્દ કરે ખરો? એમ કરવામાં અપૂર્વતાના ગૌરવનો ભંગ જ થાય. રા. કેશવલાલ માનેછે કે—"પ્રેમાનન્દનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો બ્હોળો ઉપયોગ છે તે સામળના 'રાવણમંદોદરીસંવાદ' ની સરસાઈમાં કર્યો હોય." ('પ્રેમાનન્દ'—પૃ. ૧૫ ફૂટનોટ). આ કલ્પના સુઘટિત માનિયે તો પણ જણાશે કે નાટકોમાંની કહેવતો સામળની વાપરેલી નહિં પણ નવીન જ (નવી ઘડી કાઢેલી નહિં, પણ જનમંડળના વ્યવહારમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલી) કહેવતો છે, તે સ્વરૂપે અપૂર્વતાની સરસાઈ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ કહેવું પડશે. તે સરસાઈ પ્રતિસ્પર્ધીની વાપરેલી કહેવત વાપરવાથી જતી રહે. રજોગુણી વિવેકની મર્યાદાનાો, પણ આખરે

વિરોધનો, અવરો જ પ્રેમાનન્દ અને સામળની વચ્ચે હતો. એટલે સામળની વાપરેલી કહેવત ના સ્વીકારવા જેટલું આત્મગૌરવ તો પ્રેમાનન્દ રાખે જ.

(ख)—૧૬

પ્રાચીન, પણ સરખામણીમાં ઓછા જાણીતાં, નાટકોમાંના કેટલાક અંશોનું અનુકરણ; આ કાંઇક અલ્પ રીતે સચક પ્રકાર છે. એ અનુકરણોના દાખલા —

(૧) હમણાં જ કહેલો કહેવતોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનો શોખ,

આ પ્રસંગે રા. કેશવલાલ સામળ જોડે સરસાઈ કરવાની ઇચ્છાનું ફળ ગણેછે, તે સંભવનીય નથી તે હમણાં જ હુ કહી ગયો. આ રીતનો કહેવતોનો ઉપયોગ કરનાર એક પ્રાચીન કવિ રાજશેખર જણાયછે. કર્પૂરમંજરી, વિદ્ધશાલભંજિકા, વગેરેમાં હેની એ રીતિ જણાઈ આવેછે. આપ્ટેએ પોતાના નિબન્ધમા (પૃ૪ ૪૫ મે) હેમાની ઘણી કહેવતોનો સંગ્રહ કરેલોછે એમ જણાયછે.

તો આ રાજશેખરનું અનુકરણ કેમ ના હોય ?

(૨) નાટક સંસ્કૃતમાં ના રચતા પ્રાકૃતમા શા માટે કર્યું?—એ ચર્ચા.

જેમ રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનમાં આ પ્રશ્ન પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર અને પારિપાર્શ્વક વચ્ચે ચર્ચાવ્યોછે, કાઇક તે જ રીતે રાજશેખર કવિના 'કર્પૂરમંજરી' સટ્ટકની પ્રસ્તાવનામાં સ્થાપક અને પારિપાર્શ્વક વચ્ચે સંવાદ નજરે પડેછે. ત્હાં માત્ર સંસ્કૃત રચના કઠોર અને પ્રાકૃત સુકુમાર એમ કારણ, તથા કાવ્યનું કાવ્યત્વ હોય તો બસ, ભાષા ગમે તે હો એમ દલીલ, ઉપસ્થિત થયેલાછે; ત્હારે રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનમા—' નવીનારમ્ભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષક જન દોષદર્શી થશે નહિં '—એમ સમાધાન કરાવ્યુછે. પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન તથા તપત્યાખ્યાનમા પણ એ પ્રકારની ચર્ચા છે

તો આ પણ રાજશેખરનું અનુકરણ નહિં હોય ?

(૩) 'તપત્યાખ્યાન'માં રાજા સંવરણનો મિત્ર વસન્તક છે. વિદૂષકનાં અનેક નામોમાં વસન્ત §(અથવા વસન્તક) પણ એક છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત નાટકોમાં બહુ પરિચિત નથી. માત્ર 'રત્નાવલી' નાટિકા (હર્ષ અથવા બાણની કરેલી) માં વસન્તક આ રીતે જોવામાં આવેછે.

---

§ कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥

(સાહિત્યદર્પણ-૭૯)

तो आ वसन्तक नामनो स्वीकार 'रत्नावली'ना अनुकरणमां नहिं होय ?

आ रीते जो उपरना प्रकारो राजशेखर, बाण अथवा हर्षनां नाटकोनां अनुकरण छे ए कल्पना स्वीकारिये, तो प्रश्न उत्पन्न थायछे के ए प्रमाणमां अज्ञात नाटकोथी प्रेमानन्द परिचित होय ए संभवेछे खरुं? म्हने तो संशय रहेछे. प्रेमानन्द संस्कृत जाणनारो पंडित हतो ए खरुं; परंतु ए पंडितता, आपणा अर्धा सैकाना शास्त्री वर्गनी पंडितताना पेठे, पंचमहाकाव्य अने कालिदास भवभूति जेवानां प्रख्यात नाटको तथा पुराणादिक साहित्यमां समाप्त थनारी होवानो संभव विशेष लागेछे. तेथी संभव तो एम जणायछे के आ जमानामां आ नाटको अन्धकारमांथी ब्हार पड्या पछी तेथी परिचित कोइ आधुनिक आ नाटकोनो रचनार हशे. रोपदर्शिका सत्यभामाख्याननी प्रस्तावनामां कालिदास भवभूतिनी साथे बाण, सोमिल्ल (? सौमिल) अने जयदेवनां नाम पण नाटककार तरीके कह्यांछे, ए खरुं. पण एथी तो उपरनी शङ्काने उलटी विशेष पुष्टि मळेछे.

(ख)—१७

छेवटे एक जराक असंभवनो बीजो प्रकार नोंधुछुं.—आ नाटकोमां प्रेमानन्दे आहीरी अने आसुरी भाषाओ नवीन घडी काढी वगेरेनो महिमा गवायछे. परंतु, हेनी अति कृत्रिमतानी वात तो बाजू उपर राखतां, 'पांचाली प्रसन्नाख्यान' (पृ. १७२—१७३) मां घटासुरना मुखमां जे कृत्रिम भाषा मूकीछे त्हेनुं समाधान फक्त स्वैच्छिक कृत्रिमताथी पूर्णं थतुं नथी. 'देवी' ने स्थळे 'दिव्याय;' मया मोद भवति (= म्हने आनन्द थायछे); 'वनदेव्या' (संबोधन); मया प्राणगता (= ममप्राणागताः),—ए विचित्र वचनो वडे घटासुरनुं संस्कृत बोलवा जतें अशुद्ध संस्कृत करनारु अज्ञान देखाडवानो हेतु जणातो नथी. ए भाषा नथी प्राकृत, नथी प्राकृतनी नकल, नथी संस्कृत, नथी कांई. हावी रचना संस्कृतना पंडित प्रेमानन्दने हाथे थवानुं कारण जणातुं नथी. तेथी असंभव ज सूचवायछे. पण आ वात उपर बहु भार मूकवानुं कारण नथी.

(ख)—१८

क्लिष्टार्थ पद्योनी अगम्यता.—

'द्रौपदीहरण'मां जे प्रकारनी क्लिष्टता छे त्हेवी आ नाटकोमां अलबत नथी ज. पण कोक छूटक श्लोक हेवा होय तो ते विशे एक शङ्का उत्पन्न थाय खरी. 'रोपदर्शिका सत्यभामाख्यान' पृष्ठ २०४ मे राधाना लखेला पत्रमां आ श्लोक छे.—

गीतक.

विदरभ देशी जाई आदखर लई आविया;
रहई अंतखर साई क्रिमई अक्षई नवि ति मिया.

આ શ્લોકમાંથી 'રાધી'ના પ્રથમ અક્ષર રા = લક્ષ્મી તે અર્થાત્, રુક્મિણીને વિદર્ભેથી લાવ્યા, પણ હેનો અન્ત્યાક્ષર ધી = બુદ્ધિ કેમ ત્હમે લેતા નથી? એ અર્થ ક્લિષ્ટતાથી નીકળેછે તે તો ભલે, પણ 'રાધી' નામ ઉપર એ અર્થની રચના છે, ને તે તો આ શ્લોકમાં છે નહિં. (રાઈ = નો 'રાય' એમ અર્થ ટીકામાં આપ્યો છે); તો આ ક્લિષ્ટ અર્થની ગુપ્ત કૂંચી ક્યહાંથી મળી? 'દ્રૌપદીહરણ' માંના એકાક્ષરી શ્લોક માટે તો પેલી બાઈ કનેથી હેની કૂંચીનું કાગળિયું જુદું મળ્યું હતું. હેવું હાને માટે મળેલું જણાવ્યું નથી, તેથી આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે.

આ સર્વે આભ્યન્તર પ્રમાણો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વની વિરુદ્ધ જનારાં છે; તો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વને કાંઈક પોષક આભ્યન્તર પ્રમાણો રા. કેશવલાલે પ્રસંગવશાત્ બતાવ્યાંછે હેની પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. પ્રેમાનન્દ વિશેના નિબન્ધના પૃષ્ઠ ૯-૧૦ માં એ પ્રમાણો દર્શાવેલાંછે. તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) "વલ્લભ પ્રાણ થકી પણ વલ્લભ"-ઇ. વાળો શ્લોક, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન
પૃ. ૧૩૯ મે (અંક ૪ શ્લો. ૨. જો.)

(૨)
સુત હું શેં થયો ઉત્પન્ન,
નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન,
જનકે જાણિયો ના શૂર,
જન કે ગૂમાવ્યૂં સૌ નૂર.

(એ જ નાટક, અંક ૫ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૮૬)

(૩)
શે કાળ કરતા જ કાગ સાંય
મારો કહો જ કિયે ઉપાય?
જો કાળ તે તણી સાય થાય,
કો' કયમ કરી તે કરતા મનાય?

(એ જ નાટક અં. ૫ શ્લોક ૧૧ પૃ. ૧૮૬-૭)

(૪) "આ તે લલિત સુમન મધુકરણ અવે શકે" ઇ. વાળો શ્લોક.
(તે જ નાટક, પ્રસ્તાવના, શ્લો. ૩, પૃ. ૬-૭)

આ ચાર શ્લોકોમાંથી નં. ૧ વાળા શ્લોકમાં પ્રેમાનન્દની પોતાના પુત્ર વલ્લભ પ્રત્યે પ્રસન્નતાના ધ્વનિ રા. કેશવલાલ સાંભળેછે. આ કેટલે અંશે સાધાર છે? આ ધ્વનિનું સૂચન પ્રેમાનન્દ તરફથી અથવા કોઇ પણ હેના સમકાલીન ટીકાકારાદિક તરફથી મળ્યું હોત તો તો તે સ્વીકારવું પડત. પરંતુ એ પ્રકારના પ્રકાશને અભાવે માત્ર તટસ્થ વાચકને ધ્વનિનું શ્રવણ થવા માટે આ વચનમાં 'વલ્લભ' એ શબ્દ સિવાય કશો પણ આધાર મ્હને તો જણાતો નથી. આ શ્લોકમાં વાસુદેવની પોતાના પુત્ર-ભીમ-તરફની પ્રીતિ વગેરે ભાવનું જ દર્શન છે. સ્પષ્ટાર્થ માટે તો કોઇ શંકા નહિં આવે. માત્ર હેમાં કવિનું પુત્ર વલ્લભને વિશે

પણું સૂચન છે એ કેવળ કલ્પના જ છે. એ ધ્વનિ માત્ર 'વલ્લભ' એ શબ્દના આકસ્મિક પ્રયોગ ઉપરથી ઠરાવવો એ જરાક તાણીતુશીને આણેલું લાગેછે. આ નાટકની ટીકા લખનારાઓએ પણ આ ધ્વનિનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

નંબર (૨) તથા (૩) વાળા શ્લોકમાં "વલ્લભની પિતા પ્રેમાનન્દ પ્રત્યેની અને મૈયા ગુર્જરગિરા પ્રત્યેની અત્યન્ત ભક્તિ" નું 'સ્ફુટ પ્રદર્શન' રા. કેશવલાલને મતે થાયછે. પરંતુ આ બે શ્લોકમાં નંબર (૧) વાળા શ્લોક કરતાં પણ ઘણું ઓછું જ જાતીય સૂચન સંભવે એમ છે—તો પ્રથમનામાં ધ્વનિ અને હામાં સ્ફુટ પ્રદર્શન જોયુંછે તે આશ્ચર્યજનક છે. એ વચનો ઘટોત્કચના મુખનાં છે; અને હેમાં ભીમ પિતા તરફ તથા પોતાની જનની તરફના જ ભાવ દર્શાવ્યાછે. હેમાં વલ્લભની પિતૃભક્તિ અને ભાષાભક્તિ જોવી એ તો, ખરે, અત્યન્ત ક્લિષ્ટ કલ્પના થાયછે. 'જનની' શબ્દમાં મૈયા 'ગુર્જરગિરા'નું સૂચન જોવા માટે તો વળી કશો પણ આધાર નથી. આ પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે એમ માની લઈને તે પાયો સ્થાપી, તે ઉપર આ કેવળ કલ્પનાનો ઉમેરો સપ્રમાણ મ્હને તો જણાતો નથી. નં. (૩) વાળા શ્લોકમાં તો દૂરતમ પણ સંપર્ક વલ્લભની વિશેષ વાતનો જણાતો નથી.

પરંતુ આથી પણ આગળ વધી નં. (૪) વાળા શ્લોકમાંથી તો રા. કેશવલાલે જે ધ્વનિ ઊપજાવ્યાછે તે ચાતુર્યમૂલક જ ગણીશું; હેને માટે આધાર કશો પણ જણાતો નથી. જરાક સવિશેષ ટીકાની જરૂર છે. એ આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

> આ તે લલિત સુમન મધુકણ સ્રવે શકે;
> વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોંઘી ઘણી.
> કિંશુક કુસુમ રક્ત પીત વર્ણું વાસ વર્નુ;
> અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ.
> ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત્ત ભૃંગ ગુંજે;
> અકલ પરભૃત આ વાણી કો પ્રેમી તણી.
> સુરભિએ સહકાર પ્રફુલ્લિત પૂર્ણ કર્યો;
> પ્રમુદિત દ્વિજગિરા સુરભિ સોહામણી.

આ શ્લોકમાં એક પક્ષે વસન્તઋતુનું અને બીજે પક્ષે ગુર્જરગિરાનું—એમ વર્ણન કરી વસન્ત કરતાં ગુર્જરગિરાની સરસાઈ બતાવીછે.—એ સ્પષ્ટ રીતે મૂકતા પ્હેલાં રા. કેશવલાલે હામાં કલ્પેલા ધ્વનિ જોઇયે. હેમને મતે—

વાસ વર્નુ કિંશુક———તે—રસની ખામીવાળો વીરજી;
મણિ———તે—રત્નેશ્વર;
મત્તભૃંગ———તે—નિરંકુશ વલ્લભ;
પરભૃત———તે—પ્રસાદ પોષિત—દ્વારકાદાસ;
સહકાર=સહકારી;
દ્વિજ———તે—પ્રેમાનન્દ પોતે.

આ ધ્વનિમાંથી દ્વિજ=પ્રેમાનન્દ એ સિવાયના બાકીના ધ્વનિ નાટકોની ટીકા લખનારાઓએ જોયા જણાવ્યા નથી. રા. કેશવલાલનું જ એ અપૂર્વ દર્શન છે.

આ પ્રકારના ધ્વનિદર્શન માટે પાછળ જ કરેલી ટીકાની પુનરુક્તિ કરી કહેવું પડેછે કે હામાં જાતીય સૂચનોનું દર્શન થવાને એ કાવ્ય લખનાર તરફથી અથવા હેના વખતથી પ્રાપ્ત થયેલી વિશેષ જાતીય માહિતી હોય તો જ એ પ્રકારના ધ્વનિ જડે. હેવી માહિતી કોઈએ આ પ્રસંગે આપીછે? એ માહિતીને અભાવે આ ધ્વનિનું શ્રવણ કેવળ આભાસ રૂપ જ ગણવું પડશે.

છતાં એ ધ્વનિની પરીક્ષા કરિયે, તે માટે એ શ્લોકમાં જે બે પક્ષનું વર્ણન છે તે વિભાગ જોઇયે. ચાર ચરણમાંથી પ્રત્યેક પ્રથમ અર્ધચરણમાં વસન્તના પક્ષનું વર્ણન અને ઉત્તર અર્ધચરણમાં ગુર્જરગિરાના પક્ષનું વર્ણન- એમ વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે છે; તે નીચે પ્રમાણેઃ—

વસન્તનો પક્ષ.	ગુર્જરગિરાનો પક્ષ.
૧. લલિત સુમન (ફૂલ) મધુકણ સ્ત્રવે (છે);	૧. મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ;
૨. વાસ વિનાનું કિંશુક કુસુમ;	૨. ગુર્જરીરૂપી મહામણિ (તે) આ અનુદિન (રોજનું, અર્થાત્ બારમાસી) ગુલાબ (છે);
૩. કુસુમિત ઉપવન જોઈ મત્તભૃંગ ગુંજે (છે);	૩. કો પ્રેમી પરભૃતની અકલવાણી (છે);
૪. સુરભિયે (= વસન્તે) સહકાર (=આંબા) પ્રફુલ્લિત કર્યા;	૪. પ્રમુદિત દ્વિજગિરા સુરભિસુહામણી (વસન્ત કરતાં વધારે સુહામણી).

અહિં પ્રથમ ચરણમાં વસન્તનાં ચિહ્ન અને ગુર્જરી વાણી એ બે વચ્ચે સંદેહની કલ્પના કરીને બંને વચ્ચે સામ્યનું તોલ સરખું રાખ્યુંછે; અને બાકીનાં ત્રણ ચરણમાં વસન્ત કરતાં ગુર્જરીગિરાની ગુણની અધિકતા અને સરસાઈ બતાવી અલંકાર બદલ્યોછે, એટલું જ નહિં, પણ પ્રથમના સામ્ય અને પછીની અધિકતા એ બે પરસ્પરવિરોધી તત્વનો સંકર કર્યાથી દોષ ઉત્પન્ન થયોછે. સંદેહાલંકાર અને વ્યતિરેકાલંકાર આમ સાથે આવી ના સકે§ પરંતુ તે માટે આપણો ઉપાય નથી. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વસન્ત અને ગુર્જરગિરા એ બેના પક્ષવિભાગ અહિં જુદા જુદા મૂક્યાછે.

હવે રા. કેશવલાલે બતાવેલા ધ્વનિ જોઇયેઃ—

વાસ વિનાનું કિંશુક——તે——રસની ખામીવાળો વીરજીઃ
મહામણિ——તે——રત્નેશ્વર;
મત્તભૃઙ્ગ——તે——નિરંકુશ વલ્લભ;
પરભૃત——તે——પ્રસાદ પોષિત દ્વારકાદાસ;

---

§ પ્રકાશકોએ વ્યતિરેકને બદલે અધિકાલંકાર કહ્યોછે. મમ્મટ તથા જગન્નાથ પંડિતને મતે તો અધિકાલંકાર જુદી જ વસ્તુ છે. હેમાં આધારાધેય સંબન્ધ ઉપર રચનાછે; વ્યતિરેકમાં ઉપમાનોપમેય સંબન્ધની વાત છે.

સહકાર = સહકારી, મદદ કરનાર;
દ્વિજ = પ્રેમાનન્દ.

આ ધ્વનિમાંથી દ્વિજ તે પ્રેમાનન્દ એ તો સ્પષ્ટ જ છે; ટીકામાં પ્રકાશકોએ પણ તે બતાવ્યોછે; અને પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધારને મુખે પ્રેમાનન્દને જ કર્તા તરીકે આગળ કર્યોછે વગેરે કારણથી એ અર્થ સ્પષ્ટ જ થાય; પરન્તુ હેમાં કાંઈ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વનું નવું પ્રમાણ મળી ના જ સકે. પ્રેમાનન્દની કૃતિ એમ વારંવાર કહેવાથી કાંઇ પુષ્ટિ ના મળે. તેમ એ ધ્વનિરૂપ છે પણ નહિં. મુખ્યાર્થ જ છે.

બાકીના ધ્વનિ પ્રકાશકોએ પણ ટીકામાં બતાવ્યા નથી. પાછળ કહ્યું તેમ આ ધ્વનિ જો ખરેખરા ઉદ્દિષ્ટ જ હોય, તો હેનું સ્વરૂપ જ હેવું છે કે પ્રેમાનન્દ તરફથી અથવા કોઇ હેના સાક્ષાત્ ભોમિયા તરફથી જ હેનુ જ્ઞાન મળી સકે. તેમ મળ્યુ હોવાનો તો દાવો કોઇયે હજી લગી સાધાર કર્યો નથી. આ સ્વરૂપ આ ધ્વનિમાંથી 'મત્તભૃગ' અને 'પરભૃત' એ બેને વિશે તો વિશેષ એ પ્રકારનું છે. કેમકે વલ્લભ તથા દ્વારકાદાસ એ બેની વ્યજના હેમાંથી ત્રાહિતને કોઇ કાળે જડે જ નહિં; અને હેમાં તે ત્રાહિતનો દોષ નહિં. વલ્લભ નિરંકુશ કવિ હતો તે ભલે; પરંતુ 'ભૃંગ' માંથી એ ધ્વનિ શી રીતે નીકળ્યો ? એ સમઝાતુ નથી. આથી પણ વિશેષ ક્લિષ્ટ તર્ક દ્વારકાદાસ બાબતનો છે. પચાસ વર્ષની ઉમરે પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય બનીને એ કવિતા કરવા લાગ્યો માટે હેમના પ્રસાદથી ઉછેરાયલો,—પરભૃત, પારકાથી ભૃત–ઉછેરાયલો,–એ અર્થમાં અતિચાતુર્યથી ઉત્પત્તિ શિવાય બીજો વિશેષ દાવો થઈ સકે એમ લાગતું નથી.

પરંતુ આટલું જ નથી, ઉપર વસન્ત અને ગુર્જરગિરા એમ બેના પક્ષ એ કવિતમાં બતાવ્યા, તે સાથે આ ધ્વનિયોને સરખાવી જોતાં જણાશે કે હેમા એક પક્ષનું બીજા પક્ષમાં અયોગ્ય અતિક્રમણ થાયછે. જેમકે,—'કિંશુક કુસુમ' અને 'મત્તભૃગ' તેમ જ 'સહકાર' એ વસન્તના પક્ષના અંગ છે, તો ત્હેમાંથી ગુર્જરગિરાના પક્ષના અંગભૂત વીરજી, વલ્લભ, અને સહકારી કવિગણ વિશે ધ્વનિ ઉપજાવવામા વિસમતા આવેછે, કેમકે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પક્ષવ્યવસ્થા સુઘટિત જણાયછે. એ ધ્વનિ ગુર્જરગિરાના પક્ષમાંથી પ્રાપ્ત કરવા જોઈતા હતા.

વળી વીરજીની ખામીને ગુર્જરગિરાની સરસાઈ બતાવવાના પ્રસંગમાં વાસ વિનાના કિંશુક જોડે સરખાવીને આગળ કરવામા પણ અનૌચિત્ય જ આવેછે.

ગુર્જરગિરાના પક્ષમાથી 'દ્વિજ' વિશે તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ગયા; માત્ર 'મણિ' અને 'પરભૃત' એ બે રહ્યા. હેમાંથી 'અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ' એ વાક્યમાં 'મણિ' નો વ્યઙ્ગ્યાર્થ 'રત્નેશ્વર' એમ માની પંડિત કવિ રત્નેશ્વરને ગુલાબ કહેવામાં ઔચિત્ય ભંગ થતું નથી. તેમ જ 'અકલ પરભૃત આ વાણી કો પ્રેમી તણી'–હેમાં દ્વારકાદાસનો અર્થ વાક્યસંદર્ભમા બરોબર બેસતો નથી. તે વાત જુદી. પણ 'પ્રેમી' શબ્દથી 'પ્રેમાનન્દ' નો

ઉદ્દેશ હોય તો તે સાથે તે જ વાક્યમાં દ્વારકાદાસ પણ જોડી નહિં સકાય; 'પ્રેમી'નો અર્થ પ્રેમાનન્દ મારેનો નથી એમ ગણતાં પણ દ્વારકાદાસ જેવા માત્ર પરભૃતને એટલું ગૌરવ આપ્યું હોય એ સંભવતું નથી. તેમ જ 'પરભૃત'નો વિભક્તિસંબન્ધ પણ નહિં બેસે. આ કારણોથી આ બધા ધ્વનિનો અસંભવ જણાયછે.

એકંદર જોતાં આ સર્વે ધ્વનિ અતિ કષ્ટસાધિત, અસંભવિત, અને નિરાધાર જણાયછે. અને આખરે જોવા જતાં આ નાટકોની બનાવટ કરનાર બીજો જ કોઇ મૂળ પાયેથી હોય તો ત્હેને આ પ્રકારની ઘટના—ધ્વનિ ખરા જેવા બતાવવાની કૃતિ જાણી જોઈને બંધબેસતા રચીને—કરવાને બાધ કે મુસ્કેલી પણ શી હતી? આ પ્રકારની દલીલમાં અતિ દૂરદર્શિતાનો દોષ કોઇ જોશે. પરંતુ આ ઉપરાંત બીજાં પ્રમાણો તથા ઉપરની દલીલોનું બળ એટલાં છે કે આ કલ્પના કેવળ તર્કના વર્ગમાં નહિં મૂકાય.

કવિયોની રચનાઓમાંનાં વચનોનું જાણી જોઈને જ રસિક પરિવર્તન કરીને ગુણાદિકનાં ચિહ્નન વગેરે એ વચનો વડે બતાવવાની અથવા સૂચવવાની વિવેચનકલાની એક પદ્ધતિ હોયછે. તે રીતનો ઉપયોગ આ કવિતનો કર્યો હોત તો જુદી વાત હતી. બાકી વાસ્તવિક રીતે વલ્લભાદિક કવિગણનું અનુલક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ માનીને ધ્વનિદર્શન કરવાને તો આધાર નથી.

હમણાં જ—આ નિબન્ધ પૂરો થતાં—મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યુ કે "પ્રેમાનન્દ"નાં નાટકોમાંના એકનો હસ્તલેખ આજથી ૧૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયલો રા. કેશવલાલને હાથ લાગ્યોછે. આ વિશે પૂર્ણ માહિતી મળ્યા પ્હેલાં, તેમજ એ હસ્તલેખને સારી રીતે તપાસ્યા વિના, હાલ વિશેષ કહી સકાશે નહિં. માત્ર એટલું તો નિર્ભય રીતે કહેવાને બાધ નથી કે આ નિબન્ધમાં દર્શાવેલાં અને ચર્ચેલાં પ્રમાણો સ્વતન્ત્ર રીતે જ પોતાના અન્તર્ગત ગુણદોષ ઉપર આધાર રાખેછે, ત્હેને હસ્તલેખોની શોધ માત્રથી સ્પર્શ નહિં થાય. ઉલટું, એ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણોના બળની સ્હામે ટકવા માટે, તેમ જ આપબળથી નભવા માટે, આ નવીન જડેલા હસ્તલેખની પુષ્ટિમાં અત્યન્ત સબળ, વિશ્વસનીય, અને દૂષણહીન પ્રમાણની અને ઐતિહાસિક સ્વીકાર્યતાની સામગ્રીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

મ્હારી પરીક્ષાના વૃથા મમત્વથી આ વચન નથી નીકળતાં. વાસ્તવિક રીતે શાસ્ત્રીય ધોરણ આ પ્રકારની વૃત્તિ અને સામગ્રીને માગી જ લેછે. હાલના જ્ઞાનની પ્રગતિના સમયમાં સર્વ સુધરેલી પ્રજામાં એ જ સ્થિતિ છે કે ગમે તેવો સર્વમાન્ય પંડિત વિજ્ઞાનમાં, કે વિદ્યાના કોઇ પણ પ્રદેશમાં, કાંઈ નવી શોધ કરે, નવું તત્ત્વ પ્રગટ કરે, તો પંડિતવર્ગ ત્હેને એકદમ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા પ્હેલાં ઘણી ઘણી સ્વતન્ત્ર અને શાસ્ત્રીય કસોટીઓ વડે તપાસેછે; જ્ઞાનનાં ઊંચાં તત્ત્વોની સાચવણી આ પ્રકારની અસહિષ્ણુ સાવચેતીથી કરવાની આવશ્યકતા છે. અને આ પ્રકારની શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધાથી કોઇ પણ સમર્થ પંડિતને અપમાન લાગતું નથી. એ પ્રકારની શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધાની વૃત્તિ આ નાટકો પ્રગટ થયાં ત્હારે જ સાક્ષર વર્ગમાં આદરાઈ હોત, તો અત્યારે મ્હારો માર્ગ વિશેષ સરળ થયો હોત. આ નવીન જડેલા હસ્તલેખ તરફ પણ સાક્ષર વર્ગે એ વૃત્તિ રાખીને પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. ઐતિહાસિક સત્યનો દાવો બીજા દાવાઓ કરતાં સર્વોપરિ છે.

ઉપસંહાર.

આ આભ્યન્તર પ્રમાણો ઉપર વ્યાપક દૃષ્ટિ ફેરવી ગયા પછી શું લાગેછે?—એ જ કે જેમ બાહ્ય પ્રમાણોથી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશય સબળ રહેછે, તેમ જ આભ્યન્તર પ્રમાણોનો ભાર પણ પ્રેમાનન્દે એ નાટક કર્યાની વિરુદ્ધ જ નમેછે. હું કબૂલ કરુંછું કે એ આભ્યન્તર પ્રમાણો બધાં સરખાં બળનાં નથી. હેનાં ત્રણ વિભાગ થઈ સકશે;—

(૧) નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

(૨) ઘણે-ભાગે નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

અને (૩) કાંઈક સંદિગ્ધ.

આ પ્રમાણોમાંથી કોઇકનું છૂટક છૂટક બળ વધતું ઓછું હશે જ. પરંતુ હેવાને માટે પણ તે સર્વેનું સમગ્ર બળ એકઠું થઈને મ્હારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળશે એમ માનુંછું.

આ સર્વ પ્રમાણોમાંથી પ્રથમ વર્ગનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધાન્ત જેવું જ અનુમાન સંભવે; અને છેલ્લા વર્ગના ઉપરથી મ્હારી કલ્પનાને બાધ તો નથી જ થતો; પણ આ પ્રશ્નને વિશે વધારે આગળ તપાસ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાયછે. આ લેખના આરમ્ભમાં કહ્યુંછે તેમ એકંદર બાહ્ય તેમ જ આભ્યન્તર પ્રમાણો દર્શાવીને આ બાબત અન્વેષણ ચલાવવાની દિશા બતાવવાનો મ્હારો હેતુ છે; કેમકે ઐતિહાસિક વગેરે અનેક પ્રકારે વિવેચક દૃષ્ટિથી તપાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. ખાસ એટલા માટે કે આ ગ્રન્થોને પ્રગટ કરવામાં તેમ જ હેનો સ્વીકાર થવામાં ખરાં વિવેચનનાં તત્ત્વોનો આદર થયો જણાતો નથી. પ્રાચીન ગ્રન્થો સંબન્ધે જે વિવેચનના સમ્પ્રદાયો સંસ્કૃત-ગ્રન્થો પ્રગટ કરનારા આધુનિક પંડિતોએ સ્વીકાર્યોછે તે ઉપર લક્ષ અપાયું નથી. હસ્તલેખની કેટલી પ્રતો મળીછે? એક જ મળીછે, તો વિશ્વાસ રાખવાને કારણો છે કે નહિં? પ્રતો મળી તે ક્યહાંથી મળી? એ લેખનાં ખાસ સ્વરૂપ શાં છે? વગેરે કશી પણ માહિતી પ્રકાશકોએ આપી નથી. બે નાટકો પ્રથમ પ્રાપ્ત થયાં, તે શી રીતે? તે વિશે કશો ખુલાસો આપ્યો નથી. એટલું જ નહિં, પણ પ્રથમ બે જ નાટકોનાં નામ જાણ્યાં હતાં, ને ઈ. સ. ૧૮૯૧–૯૨ માં પ્રગટ કર્યાં; અને તે પછી ત્રણ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૯૪–૯૫ માં ત્રીજું 'તપત્યાખ્યાન' એકાએક ક્યહાંથી નીકળી આવ્યું? આ વિશે વિદ્યારસિક વર્ગને અન્ધકારમાં જ રાખ્યોછે. પ્રેમાનન્દે ૧૧ નાટકો કર્યાં કહેવાયછે—એટલું સાંભળીને આપણને સંતોષ થતો નથી. પણ એ કહેવા માટે આધાર શો છે તે જાણવાની ઉત્કણ્ઠા રહેછે. જે બાઈ કનેથી 'દ્રૌપદીહરણ' મળ્યું તે વલ્લભના ઇષ્ટ મિત્રની પુત્રી થાય એ વાત આંખ્ય મીંચીને જ પ્રકાશકોએ સ્વીકારી લીધીછે, પરંતુ હેનો અસંભવ મ્હેં બતાવ્યો છે તે પ્રકાશકોએ મુગ્ધભાવથી વિચારમાં જ લીધો નથી જણાતો. બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નાટકો નથી ત્યહારે આપણી ગુજરાતીમાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપર સંસ્કૃત નાટકોને પણ ટક્કર

મારે હેવાં નાટકો હતાં,*—એમ સ્વભાષાના અભિમાનને વિવેકની મર્યાદા ઓળંગીને જવા દેઈ ખરી પરીક્ષાની કસોટીઓ વાપરવાનો વિચાર પણ ઉત્પન્ન થયો નથી. આ પ્રકારના અભિમાનથી થતા સંતોષને છીનવી લેવાને આ વળી કોણ તૈયાર થયો? એમ કોઇ લોકો વખતે મ્હારે વિશે કહેશે. પરંતુ હાવી બાબતમાં શાન્ત ચિત્તથી પરીક્ષા કરવી એ સ્વભાષાનું ખરું અભિમાન રાખનારનું જ કર્તવ્ય છે. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશેના અવલોકનમાં છેવટના પેરેગ્રાફમાં ડૉક્ટર ભાંડારકરે જે તત્ત્વો સૂચવ્યાંછે,§ તે તત્ત્વોનો આશ્રય આ નાટકોને રજૂ કરનારાઓએ અણુમાત્ર પણ કર્યો નથી. અને તેથી પરીક્ષા કરીને વાંચનારને સાધનની સામગ્રી ના મળવાથી બાંધેલે હાથે કામ કરવા જેવું થાયછે. વ્રજભે પિંગળ કર્યુંછે કહેવાયછે—આમ બોલીને પ્રકાશકો સંતુષ્ટ રહેછે; પણ એ બાબત પ્રમાણસામગ્રી ઉપસ્થિત કરતા જ નથી. આ વળી એક બીજું ઉદાહરણ આ અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું છે.

આ પ્રકારના સાધનસામગ્રીના અભાવની કઠણ સ્થિતિમાં રહીને ઉપરનો નિબન્ધ લખાયોછે, તેથી હેમાંની કેટલીક ન્હાની—અને ક્વચિત્ મ્હોટી—વિગતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર વધારે પ્રકાશ મળ્યેથી થાય તો આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ મ્હારાથી બને તેટલી અન્વેષણસામગ્રી મ્હેં પેદા કરીને પરીક્ષા કરીછે. અને તેથી ફલિત થતા અનુમાનની પુષ્ટિમાં જે જે મુદ્દા મ્હેં વાપર્યાછે હેમાંથી કોઇ ખોટા પડશે તો તેથી મુખ્ય પ્રશ્નને બાધ આવશે; હેમાંનો એક જ મુદ્દો મહત્ત્વનો હોઈ અબાધ રહેશે તો મ્હારુ અનુમાન ટકેલું જ રહેશે. એ અનુમાન ખરું ઠરે તો આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નહિં, પણ કોઇ આધુનિક વિદ્વાનના હાથનાં છે એમ જ માનવું પડશે. શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળો, તેમ જ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળો એ લેખક હોવો જોઇયે હેમાં સંશય નથી. આ કલ્પના ખોટી માનીશું, તો એમ જ માનવું પડશે કે કોઇ અલૌકિક ચમત્કારશક્તિ વડે પ્રેમાનન્દે હાલના જમાનાના અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ૨૦૦—૨૨૫ વર્ષ પૂર્વેથી જ પોતાના આત્મામાં ચઢાવીને આ અનુપમ રચના તે સમયમાં ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ હેવા ચમત્કારનો યુગ તો દૂર દૂર ચાલ્યો ગયોછે. માટે આપણે તો લૌકિક કલ્પનામાં જ ઉતરવું પડશે, અને આ નાટકોને આધુનિક બનાવટ તરીકે જ ગણવાં પડશે.

કોઇ કહેશે એ બનાવટી લેખકને પોતાને મળવાની કીર્તિનો લાભ ખોઈને, પ્રેમાનન્દને નામે આ નાટકો ચઢાવી દેવામાં શો લાભ? હેવો કોઇ મૂર્ખ હોય ખરો કે એમ કરે? તો ઉત્તર એ જ છે કે હેવા લોકો વસ્તુતઃ જોવામાં આવેછે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં આ પ્રકારની બનાવટો કેટલીક સુવિદિત છે તે બાજૂ ઉપર રાખતાં, આપણા ભારતવર્ષમાં હાવી બનાવટો પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાત કવિ વગેરેને નામે કરવાના દાખલા અનેક જાણ્યામાં આવેલાછે. હેનાં કારણ જનસ્વભાવમાં તેમ જ સાહિત્યની સ્થિતિમાં જડે એમ છે.

---

* 'તપત્યાખ્યાન,' ગ્રન્થવિવેચન, પૃ. ૧ પેરેગ્રાફ ૧ નાં છેલ્લાં બે વાક્ય જુવો.

§ The Indian Review, June 1909, P. 405.

પોતાને નામે પ્રગટ કર્યાથી, પોતાની કીર્તિ સ્થાપિત ના હોવાને લીધે, એ રચનાનો સત્કાર વખતે ના પણ થાય એમ ભય સ્વાભાવિક રીતે રહે, અને તેથી પોતાની કૃતિ તરીકે પ્રગટ કરવાની હિમ્મત ના ચાલે, વળી પ્રસિદ્ધ લેખકને નામે ચઢાવ્યાથી જે સત્કાર થાય તેથી જાણે પોતાને જ માન મળ્યુ—બીજા ના જાણે છતાં—એમ પોતાના મનમાને મનમાં ખુશ થઈને પોતે પોતાને માન આપવાની જાતની છેતરામણી હેવા બનાવટ કરનાર કરે-છે. ઑગસ્ટ ૧૯૦૯ ના બુદ્ધિપ્રકાશમા સુરદાસ વિશેના લેખમા 'બક્કલે' વાત લખીછે કે હિન્દીના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણદાસ કહેછે કે—સુરદાસનું નામ છેવટે લગાડી દઈને પોતે ન્હાનપણમાં પદ રચેલુ અને 'સુરસ્યામ' એમ નામ ત્યહા મૂકેલુ જોઈ પોતાને કૃતકૃત્ય એ માનતા હતા. રા. કેશવલાલે પણ 'પ્રેમાનન્દ' વિશેના નિબન્ધને પૃ. ૨૪ મે તથા પૃ. ૨૭ મે અનુલેખમા પ્રેમાનન્દને નામે એક બે ગ્રન્થો ચઢાવેલાના ઉદાહરણ આપ્યાછે સંસ્કૃત સાહિત્યમા 'ભોજપ્રબન્ધ'ની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે. બીજાને નામે પોતાની કૃતિ ચઢાવવામા એક બીજા પ્રકારનો પણ સંતોષ બનાવટ કરનારને થાયછે. ખોટા નાણા બનાવનાર અને ચલાવનાર ધનલાભથી પ્રવૃત્ત થાયછે એ તો ખરુ જ પરન્તુ તે શિવાય એક રીતનો ગૂઢ હેતુ જગતને છેતરવામા રહેલા સાહસ, પરાક્રમ વગેરેથી થતા આનન્દમા પણ રહેલોછે. એ જ રીતે બનાવટી ગ્રન્થથી બધા લોકો કેવા ઠગાયા!—એમ પોતાના મનને પરાક્રમ સાથે સંતોષ ઉત્પન્ન થાયછે, એ પણ પ્રવર્તક બળ આ પ્રકારોમા હોયછે

છેવટે એટલુ અન્તઃકરણપૂર્વક કહુંછુ કે આ નાટકો વિશેની મ્હારી અશ્રદ્ધા યોગ્ય પ્રમાણોથી ખોટી ઠરશે, તો મ્હારા જેટલો આનન્દ બીજા કોઈને નહિ થાય. કેમકે અર્વાચીન તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય તથા ગુર્જર ભાષા તરફની ભક્તિમા હું કોઈને નમતુ આપુ એમ નથી. પરન્તુ હાલ તો એ ભક્તિને ન્યાયદૃષ્ટિની આડે આવવા દઈ શકાશે નહિં. બાકી આ નાટકો પ્રેમાનન્દના છે એમ ન્યાયથી સાબીત થાય તો આપણી ભાષા તથા સાહિત્યને અપૂર્વ ગૌરવનુ ઉત્તમોત્તમ કારણ મળે એમ છે. કેમક, તામિલ ભાષામા ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વ નાટકગ્રન્થો હતા એમ માનવાને આધાર છે તે વાત બાદ કરતા, બીજી દેશી ભાષાઓમા નાટકગ્રન્થો એટલા પ્રાચીન સમયમા હતા નહિં, અને આપણી ભાષા તે બાબતમા અપવાદરૂપ થઈ ઝળકી નીકળે એથી વધારે આનન્દની બીજી શી વાત હોય? એટલું જ કે એ આનન્દ માટે સયુક્તિક પ્રમાણની અપેક્ષા છે માટે સ્હામા પક્ષને પણ એટલી વિનતિ છે કે મ્હારી કલ્પના ખરી ઠરે, અને પરીક્ષાના ખરા તત્ત્વોના શુદ્ધ પ્રકાશને બળે આ સ્વભાષાભક્તિના તેજ વડે રચાયલી ગન્ધર્વનગરીની રચના વિખરી જઈ લુપ્ત થાય, તો એ વિદ્વાન્ વર્ગ પણ શોક કરવાનું કારણ ના માનવુ

સમાપ્ત.

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે?

(રા. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર, બી. એ.)

દરેક પ્રજાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની જીવનવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે એ વાત ઘણે અંશે માન્ય કરવા જેવી છે જેમ જેમ જુદા જુદા દેશના સાહિત્યક્રમનો ઇતિહાસ ઉકેલવા આપણે યત્ન કરીશુ તેમ તેમ આ સત્ય વધારે વધારે દૃઢીભૂત થશે પ્રત્યેક નવીન સ્ફુરણ, પ્રત્યેક નવીન વિચાર, પ્રથમ તો કોઇ વિરલ મગજમા ઉદ્ભવે છે પછી તે જનસમાજના અગ્રગણ્ય મનુષ્યોમા સંક્રાંત થાય છે, ત્યાથી લોકસમૂહમા ફેલાય છે ત્યાર બાદ સમસ્ત પ્રજાના જીવનમા ગુંથાઇ જાય છે, અને છેવટે તે ગુંથણીના નમુના સાહિત્યદ્વારા ઉતારવામા આવે છે પરંતુ જ્યારે તે નવીન વિચાર તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે તેના અધઃપાત પણ શરૂ થાય છે જે પરિસ્થિતિમા તે વિચારની સ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિ ક્રમશ રૂપાંતર પામે છે, અને પછી નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે આ સમયે જીર્ણ અને નવીન વિચારનુ તુમુલ યુદ્ધ જામે છે જૂના વિચારનું ખોળીયુ હજુ ઉપયોગી અને નવયૌવન છે એમ માની લેનારાઓનો મોટો સમૂહ એક બાજુ ઉભે છે, ત્યારે તે ખોળીયુ નિરૂપયોગી અને જીર્ણશીર્ણ થઇ ગયુ છે એમ સમજનાર વિરલાઓનો ન્હાનો સમૂહ બીજી બાજુ ઉભે છે પોતાને થયેલ નવીન સ્ફુરણની પ્રતીતિ પોતાના શ્રદ્ધાળુ, અજ્ઞાન ભાઇઓને કરાવવાનો મહાભારત ધર્મ આ ન્હાના સમુદાયને આ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે આ સંજોગોમા પણ સાહિત્યના અંકુરો ફુટે છે, અને અંતે સાહિત્યના સતત દારૂગોળાથીજ આ ન્હાનુ લશ્કર વિજય મેળવે છે

તાત્પર્ય એ છે કે જેટલે અંશે સાહિત્ય લોકોના જીવનપ્રવાહને અનુસરે છે તેટલેજ અંશે લોકોનું જીવન પણ સાહિત્યથી ઘડાય છે, પોષાય છે, અને વ્યવસ્થિત બને છે દેશકાલ, જાતિસ્વભાવ ભૂતકાળ, અને વાગ્સામા પ્રજેની ભાવનાઓ, સાહિત્યને રંગનારા તત્વો છે, ત્યારે સાહિત્ય એ ભૂતદશાની પશ્ચાદ્ભૂમિપર ઝાંખા થઇ ગયેલા રંગોને નવરસિત કરનારી, વર્તમાન પડદા પર નવીન રંગો પૂરનારી, અને ભવિષ્યની આછી આછી રૂપરેખા દોરનારી પીંછી છે સંક્ષેપમા એક પક્ષે સાહિત્ય પ્રજાના જીવનઝરાને ઝીલનારૂ પાત્ર છે તો બીજે પક્ષે જગતને જીવન અર્પનારૂં પાત્ર પણ સાહિત્ય જ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ન મ નોડા તેથી પણ આગળ જઇને કહે છે કે સાહિત્યપર જીવનની અસર કરતા સાહિત્યની જીવનપર અતિશય વધારે અસર છે તે લખે છે કે, 'What are the mutual relations which subsist between life and fiction? Which is the pattern? Which is

the imitation ?...In my mind the answer to this question can be given without a moment's hesitation. The effect of polite literature upon life is incomparably greater than that of life upon polite literature."* મૅક્સ નૉર્ડોનો એ આ સિદ્ધાંત અલ્પ અંશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે તો આ લઘુ લેખની થોડી પણ સાર્થકતા સિદ્ધ થઇ, એમ માનવું અતિ પ્રગલ્ભ નહિ ગણાય એવી આશા છે; કારણ કે ઉચ્ચ સાહિત્યથી ગુજરાતનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકાશે એવી સંભાવના આ આખા નિબંધનું સૂત્ર છે.

આનંદની વાત છે કે ચાર પાંચ દશકા પહેલાં ગુર્જર સાહિત્યની જે શોકજનક સ્થિતિ હતી તે હાલ ઘણે અંશે બદલાઇ છે. ગુજરાતની વધતી જતી ગરીબાઇ, પ્રાણધારણ અર્થે લોકોના મોટા સમુદાયને રચવો પડતો આજીવિકાસંગ્રામ, પારદેશિક રાજ્યવ્યવસ્થા, અતિ શોચનીય સાંસારિક સ્થિતિ, પ્રજાકીય કેળવણીનો ઉષઃકાળ, રાજવંશી પુરૂષોના ઉત્તેજનની ખામી, અંગ્રેજી વિદ્યા અને ભાષાનો ઉછાળા મારતો પ્રચાર અને જનસમાજ તથા સ્ત્રીવર્ગની સાહિત્ય પ્રતિ અનભિરૂચિ,—આ સર્વ વિઘ્નોની પરંપરાને ભેદીને ગુર્જર સાહિત્ય થોડું પણ પ્રકાશ્યું એ ખરેખર ગુજરાતના સાક્ષરોને અને સાહિત્યપ્રિય વર્ગને ખાસ અભિનંદનનું કારણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આટલા ઉલ્લાસ માટે જે સંતોષ થવો જોઇએ તે સંતોષ જાહેર કર્યા બાદ અસંતોષની ભૂમિમાં સહજ પ્રવેશ કરીશું.

પ્રથમ તો જગત્ ઉપરની મહાન ઉથલપાથલના આ સમયે ગુજરાતના સાક્ષર અને શિક્ષિત વર્ગનાં હૃદયોને કેવા કેવા વિચારો, કેવી કેવી કલ્પનાઓ, કેવી કેવી ભાવનાઓ, દોલાયમાન કરી રહેલ છે તેનો અધુરો ખ્યાલ પણ કંઇક ઉપયોગી થઇ પડશે. અને ગુજરાતીઓની વાસનાઓ અને મહેચ્છાઓ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાંજ સર્વાંશે સંક્રાંત થઇ હોય તો તો તે સાહિત્ય ઉપરજ દૃષ્ટિપાત કરવાથી આપણે જાણવાનું જાણી લઇશું. પરંતુ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આ પરીક્ષા તદન અપૂર્ણ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના વિદ્વાનોને અતિશય અન્યાય આપનારી છે. કારણ કે, ક્યાં દેશોન્નતિ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ વિચારપ્રદેશમાં વિહરતા, સંસારસુધારાની રસભર ઉત્સાહક વાતો કરતા, અને પશ્ચિમની અનેક વિદ્યાઓની પ્રસાદીવાળા, કેળવાએલા ગુજરાતી ભાઇઓ,—અને ક્યાં જ્ઞાતિઝગડાઓથી રગાયેલું, અર્ધદગ્ધ વહેમોથી પોષાયેલું, સંકડાતું, દબાતું, ચગદાતું, ઢીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય! ક્યાં જીવનમુક્તિ, કર્મયોગ અને મનુષ્યદેહના મસ્ત સિદ્ધાંતોના પિછાણનારાઓ,—અને ક્યાં માયા, ફાની દુનિયા,

* "જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અગરપરમ શો સંબંધ છે?...એ બેમાં આદર્શ કયો અને નકલ કઇ?...મારા વિચાર પ્રમાણે એક પણ ક્ષણ થોભ્યા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે સંસ્કારી સાહિત્યપરજીવનની અસર કરતાં જીવનપર સંસ્કારી સાહિત્યની અસર અપ્રતિમ અધિકતર છે."

વિધાતા અને જપતપમા મસ્ત બનેલુ સાહિત્ય! કયા સ્વાભાવિકતા અને સૌંદર્ય સાથે સંગીનતા અને ઉપયોગિતાના ચાહકો,—અને કયા કૃત્રિમ, એડોળ, છીછરા, નિરર્થક જોડકણા! આ ઉપરથી એટલુ તો પ્રતીત થશે કે જે મહાન્ અભિલાષો ગુજરાતના આત્માનું મથન કરી રહેલ છે, અને જે નવીન ચેતન ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજામા વ્યાપી રહેલ છે, તે અભિલાષો અને તે ચેતનની સંક્રાંતિ હજુ ગુર્જર સાહિત્યમાં થવા પામી નથી. સાથે સાથે એટલુ પણ સ્મરણમા રાખવાનું કે જો વિચારો અને ભાવનાઓએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધેલુ હોતું નથી તો તે હૃદયના મર્મભાગમા પ્રવેશી શકતા નથી. જ્યા સુધી મનની વાછનાઓ મનના ગર્ભમાથી નીકળી સ્થાયીભાવાત્મક થતી નથી, જ્યા સુધી હૃદયની ઊર્મિઓ હૃદયના ઉદ્ગમમાથી નીકળી આખા દેહને હલમલાવી મૂકતી નથી, ત્યા સુધી વાણીદ્વારા કે લેખનદ્વારા બહાર નીકળી અન્યમા કંપ ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ તેમા આવી શકતો નથી. ત્યારે શુ છીછરી લાગણીઓ અને ઉપલક વિચારોને સંગીન અને તલસ્પર્શી કરવાનો સમય આવી પહોચ્યો નથી? શું અંતરના ઉદાત્ત ભાવોને અન્ય જનોની સેવાઅર્થે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો નથી? શુ આપણા અગ્રેસરો અને વિચારકોના હૃદયોમા પ્રકટેલા સ્ફુલિંગ વડે સમસ્ત ગુજરાતના જીવનને જાજ્વલ્ય કરવાનો અનિવાર્ય ધર્મ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી?

અલબત, ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમા અનેક મુશ્કેલીઓ આડી આવી છે અને આવે છે, પરંતુ તે મુશ્કેલીઓ છતા ગુર્જર સાહિત્યમા જે કાંઇ લખાયુ છે અને લખાય છે તેથી શુ વધારે ઉપયોગી, વધારે ગભીર, વધારે વ્યાપક અને પરિસ્થિતિને વધારે અનુકૂલ લખાણ સભવિત નહોતું અને નથી? જગતનો વિકાસક્રમ અમુક અનિવાર્ય નિયમોને અનુસરે છે તે સત્ય કબૂલ છે, તોપણ આપણે સર્વ સૌથી સરલ, સૌથી સુંદર, અને સૌથી ટુંકે માર્ગેજ આ સ્થિતિએ પહોચ્યા છીએ, અને તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ આવી નજ શકત, એમ તો કોઇ પણ સુજ્ઞ કબૂલ કરી શકશે નહિ જ્યારે આપણે આપણા માર્ગમા ઉભેલા અસખ્ય આવરણો ગણાવવા ઉદ્યત થઇએ છીએ, ત્યારે આપણને મળી આવેલા અસંખ્ય અનુકૂલ પ્રસગોનું પણ સ્મરણ શા માટે ન કરવુ? હકીકત એવી છે કે વિઘ્નોનુ સ્મરણ જેટલુ તીવ્ર હોય છે તેટલુ અનુકૂલ પ્રસંગોનું હોતુ નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ અનુકૂલ પ્રસંગો જાણવાનો ઘણી વાર સભવ પણ ઓછો તેથી આપણે કાંઇ પણ ભૂલો કરી નથી અથવા કોઇ પણ સુંદર તકો ગુમાવી નથી એવુ ખોટુ ગુમાન રાખી શકાશે નહિ ઇંગ્લંડના મહાન્ રાજ્યનીતિજ્ઞ લૉર્ડ મોરલી પોતાના 'કૉમ્પ્રોમાઇસ' ('Compromise') નામના અતિ મનનીય અને સુંદર ગ્રથમા આ સબંધી સંગીન વિચારો દર્શાવે છે તે, આશા છે કે, અત્ર અસ્થાને નહિ ગણાય તે લખે છે કે, "To me at any rate the history of mankind is a prodigious waste ful experiment, from which a certain number of precious re-

sults have been extracted, but which is not now a final measure of all the possibilities of the time It is not to deny the great law that society has a certain order of progress, but only to urge that within that, the only possible order, there is always room for all kinds and degrees of invention, improvement and happy or unhappy accident * આગળ ચાલતા તે લખે છે *, "But it is midsummer madness of philosophic complacency to think that we have come by the shortest and easiest of all imaginable routes to our present point in the march, to suppose that we have wasted nothing, lost nothing, cruelly destroyed nothing, on the road '× સમગ્ર મનુષ્યસમાજ સંબંધી નીકળેલા આ ઉદ્‌ગારો ગુજગતને કાંઈ ઓછા પ્રમાણમા લાગુ પડતા નથી ભૂતકાલમા થયેલા સત્કાર્યની નોંધ લેવી, તેને માટે મગરૂર થવુ અને તેના કર્તાઓ પ્રતિ ઉપકારની લાગણીથી જોવુ તે જરૂર, સૌજન્ય અને ડહાપણનુ શુભ ચિહ્ન છે, તેવીજ રીતે આગળના જમાનામા થયેલા દોષો સ્મરણમા રાખી તે દોષો માટે રોદણા નહિ રડતા, ભવિષ્યમા તેવા દોષોથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ થવુ એ પણ એક ઉચ્ચા પ્રકારનુ શાણપણ છે એજ ન્યાયે ગુજરાતને આગળ જે તકો ગુમાવી છે, જે ભૂતપાપો ખાલી છે, જે દોષો થયાં છે, તે સઘળાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ગુજરાતના વર્તમાન અને ભવિષ્યના સાક્ષરોએ કટિબદ્ધ થઈ પોતાને શિર આવેલા અતિ ઉમદા ધર્મમા આનંદપૂર્વક યોજાવુ જોઈએ

વળી આપણી આગળી પરિસ્થિતિમા અનેક ફેરફારો થતા આવ્યા છે ચોમેર નવીન ચેતન સ્ફુરવા માંડ્યુ છે ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર નવીન રંગો દેખાવા લાગ્યા

---

* ગમે તેમ પણ મને તો માનવ જાતિનો ઇતિહાસ એક લમ્બાર નિષ્ફળ પ્રયોગ ભાસે છે આ પ્રયોગમાથી અમુક કિમતી પરિણામો નિષ્કર્ષ રૂપે તારવી લેવાયા છે ખરા, પરંતુ તેથી અત્યારે તે નિષ્કર્ષને સર્વ શક્ય—સંભાવ્ય વસ્તુનું એક અંતિમ પ્રમાણ ગણવાનું નથી આમ કહેવામા જનસમાજની પ્રગતિનો ક્રમ નિશ્ચિત છે એ મહાન્ સત્યનો અનાદર થતો નથી, પરંતુ માત્ર આ બાબત ઉપર ભાર મુકવાનો આશય છે કે તે એકજ શક્ય ક્રમની મર્યાદાની અંદર પણ દરેક પ્રમાણમા સર્વપ્રકારની શોધ ખોળ, સુધારણા અને સંપત્તિ કે આપત્તિ માટે અવકાશ છે

× "પરંતુ આપણા પ્રમાણમા અત્યારે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તે સ્થિતિ આપણાથી કપી શકાય તેવા સર્વ માર્ગોમા ટૂંકામાં ટૂંકો અને સહેલામા સહેલો માર્ગ આપણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનવુ (અથવા તો) આમ આગળ કૂચ કરતા રસ્તામા કાંઈ પણ નકામો વ્યય કર્યો નથી, કંઈ પણ ગુમાવ્યુ નથી કાંઈ પણ નિષ્ઠુર રીતે નષ્ટ કર્યુ નથી, એમ ધારવુ એ એક ફિલ્સૂફ (તત્ત્વજ્ઞ) ના મગજમા જેવી દેખાતી ગાંડી ઘેલછા છે"

છે, અને સ્થળે સ્થળે નવી નવી જરૂરીઆતો ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રિય ભાવના બદલાઇ છે, આપણો ગૃહસંસાર બદલાયો છે, આપણા આચારવિચાર બદલાયા છે, આપણા મનોરથો બદલાયા છે. આવે સમયે જો ગુજરાતના નવા અવતારને અનુકૂલ સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઉભું ન થયું, જો ડચકાં ભરતા આપણા પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનું ચૈતન્ય ન રેડાયું, તો સ્મરણમાં રાખવું કે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે આપણાં બાથોડીયાં નિષ્ફલ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજા થોડા સમયમાં શબવત્ બની જાય તો પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં શું શું કરવાનું છે એ મહાપ્રશ્ન તુરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ન્હાનો લેખ એ મહા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા કોઇ પણ રીતે સમર્થ નથી. માત્ર આપણા સાહિત્યનાં થોડાંએક મુખ્ય અંગો સંબંધી થોડી થોડી સૂચનાઓ ઉપરાંત વધારે દાવો આ ટુંકો નિબંધ કરી શકે તેમ નથી. અને તે સૂચનાંઓ પણ આ વિશાળ વિષય ઉપર નવીન અજવાળું પાડવા કે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવી છે એમ માનવાનું નથી. સુશિક્ષિત વિદ્વાનો સમક્ષ આ સૂચનાઓ મૂકવી એ પણ હાસ્યરસની એક વાનીજ છે એમ આ લેખક સારી પેઠે સમજે છે. તો પણ હાલ થોડો સમય થયાં અમારો વિદ્યાર્થિવર્ગ અનેક કારણોને લીધે આગળ આગળ આવ્યો છે—ધકેલાયો છે, તથા જગતની, અને જગત્ નહિ તો પોતાને જગત્ માનનારાઓની આંખે ચ્હડયો છે; આ પ્રથાપત્તિનો લાભ લઇ, કદાચ એક વિદ્યાર્થીના થોડા વિચારો આપણા ભવિષ્યનું સુકાન ચલાવનારાઓના હાથમાં ઉપયોગી થઇ પડે, અને ઉપયોગી નહિ તો સૂચનારૂપ અને સૂચનારૂપ નહિ તો ભલેને અવગણનાને પાત્ર હોઇને પણ કદાચ ચેતવણીરૂપ થઇ પડે,—એવા કંઇક ઉંડા, કંઇક ઉપલક, કંઇક મિશ્ર આશયથી આટલી હિમ્મત ધરી છે.

શરુઆતમાં, જે વિષય સમસ્ત હિન્દુસમાજનું જીવિત છે, આખા વિશ્વનો પોષક છે, વ્યક્તિમાત્રની શાંતિનો ઝરો છે, અને સમાજમાત્રના ઝઘડાઓનું કેન્દ્ર તે, તે પ્રતિ આપણા ગુર્જર સાહિત્યની શી પ્રવૃત્તિ છે અને શી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઇએ તે અતિ સંક્ષેપમાં વિચારી જઇશું. ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ નૃસિંહ મહેતાથી માંડીને ઠેઠ આજ પર્યંત ધર્મના ક્ષેત્રમાં આપણને ત્યા જેટલું લખાયું છે તેટલું ભાગ્યેજ અન્ય કોઇ વિષયમાં આપણું સાહિત્ય વિચર્યું હશે. દેશકાલને લઇને આમ થયું એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. અને એટલું તો માન્ય રાખવામાં કોઇને પણ બાધ નહિ હોય કે કોઇ પણ પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ, તેજસ્વી અને સ્વાર્પણશીલ કરવામા ધર્મનું પુનરુત્થાન જેટલું ફત્તેહમંદ નીવડે છે, તેટલી બીજી કોઇ પણ સંસ્થા—ગમે તો તે ન્યાયમંદિર હો કે ડિટેક્ટિવને ડિપાર્ટમેન્ટ હો તો પણ—ફત્તેહમંદ નહિજ નીવડે. સ્વદેશ વત્સલ શ્રીયુત રાનડેનાં સુંદર વચનો યાદ આવે છે કે, "One deliberate con-

viction has grown upon us with every effort, that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complex social problems which demand our attention Only a religious revival, not of forms, but of sincere earnestness which constitutes true religion, can effect the desired end " ‡સ્મરણમા રાખવાનું છે કે શ્રીયુત રાનડે અર્થરહિત બાહ્યાચાર કે ક્રિયાકાંડના પુનરુત્થાનને આદર નથી આપતા પરંતુ મનુષ્યના અંતરાત્માને વિશુદ્ધ, સરલ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવનાર ધર્મનોજ સત્કાર કરે છે આપણું ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તિરસથી છલબલે છે, દેવકથાથી ઉભરાય છે, અને હરિલીલાથી રસબસે છે. ખરેખર, આ અતિ આનંદનું કારણ છે પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને એક નમ્ર સૂચના કરવાની ધૃષ્ટતા કરીશ કે સામાન્ય માનુષી બુદ્ધિ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી રૂપકમય હરિલીલાને ભેદીને દેવરહસ્ય સમજવા જેટલી શક્તિ ધરાવતી નથી પરિણામ એ આવેલ છે કે ખરો ધર્મ, ખરૂં કર્તવ્ય, ખરૂં દેવરહસ્ય, ખરૂં અધ્યાત્મબલ, સર્વ વીસરી જઇને લોકસમૂહ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ઘુમે છે, ધર્મઘેલછામાં મસ્ત બને છે, અને ધર્મને બ્હાને ગૃહસંસાર તથા સમાજનું સત્યાનાશ વાળે છે ગુજરાતની ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, તથાપિ ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ અને અભણ વર્ગમાં ધર્મનું જે છીછરાપણું પ્રવેશ્યું છે, દંભની જે જ્વાલાઓ સહૃદયોને બાળી રહી છે, અને પરિણામમાં જે કર્તવ્યવિમુખતા ઉત્પન્ન થઇ છે, તેની નોંધ લીધા વિના ચાલતું નથી હરિલીલાના શુદ્ધ, સાત્વિક ગાનો કોઇ પણ રીતે અનિષ્ટ નથી,—નાસ્તિકતા અને જડવાદ કોઇ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી પરંતુ હવેના લેખકોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે હરિલીલાની સાથે દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય કુલગુંથણી ભૂલી જવી ન જોઇએ, અને એ કુલગુંથણીનો લાભ માત્ર હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરપર વિરાજતા વિદ્વાનોજ લઇ શકે એમ કરવાનું નથી પરંતુ ગંગાજીમા ડુબકી મારતાં આપણા નિરક્ષર બાઇબ્હેનો પણ એ પ્રસાદી મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે

આપણે ત્યાં ધર્મની અનેક શાખાઓ ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવા લાગી છે. તોપણ થોડા અપવાદ સિવાય, એક બીજાનું ખંડન કરવામાં જેટલો ઉન્માદ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓમા જોવામા આવે છે તેટલોજ ઉત્સાહ ધર્મના ખરા રહસ્ય લોકોને

‡ " વિચારપૂર્વક કરતો આ જો નિશ્ચય દરેક પ્રયત્ન સમયે વધારેને વધારે દૃઢીભૂત થયો છે કે જે ગુંચવણિયા સામાજિક પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તે પ્રશ્નો ઉકેલવામા જોઇતું નૈતિક સામર્થ્ય આપણું ધાર્મિક સંજીવનજ આપણને અર્પી શકશે બાહ્યાચારના પુનરુત્થાનથી નહિ, પરંતુ ખરા-આસ્થા—અંતરનો અભિનિવેશ કે જે સત્ય ધર્મના આત્મારૂપ છે તેના સમુત્થાનથીજ ઇષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત થઇ શકે

સરલ ભાષામાં સરલ રીતે સમજાવવામાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આપણા લેખકોએ સમજવું જોઇએ કે હવે કટાક્ષ અને લેખિનીયુદ્ધનું સાહિત્ય પૂરતું છે; રાગદ્વેષરહિત, મંડનાત્મક સાહિત્યનીજ અધુના અપેક્ષા છે. આપણા દેશમાં હાલ ઉછળતાં સાંસારિક અને પ્રજાકિય બળોને આ અનેક સંસ્થાઓમાંથી જીવન અને પોષણ મળશે તોજ તે સંસ્થાઓ સાર્થક અને સફળ થશે, અન્યથા ગુજરાતમાં જે કાંઇ થોડું સત્ત્વ રહ્યું છે તે સત્ત્વને ચૂસી લેનારી જળોનીજ ગરજ તેઓ સારશે. તેટલા માટે ઘણા કાળ થયાં જડ થઇ ગએલા ધર્મપંથોને ચૈતન્યયુક્ત કરવામાં ભવિષ્યના ધર્મસાહિત્યસેવકોએ ઘુમવાનું છે. આચાર્યોની કેળવણી, દેવમંદિરોની દોલતનો સુવ્યય, ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે સંબંધ, અંધશ્રદ્ધાને વિવેકબુદ્ધિમાં પલટાવવાનાં સાધન, ધર્મનું ગૃહમાં તેમજ સંસારમાં સ્થાન,—આ સર્વ સંબંધી સચોટ, સ્વતંત્ર, નિડર સાહિત્યની હજુ અતિશય ખોટ છે. ભગવદ્‌ગીતાનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થતો જાયછે એ સંતોષની વાત છે. અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ભગવદ્‌ગીતાનાં ભાષાંતરો એકંદરે ઇષ્ટ છે. તદપિ સંસારના મહાપ્રશ્નો ઉકેલવામાં ભગવદ્‌ગીતા કેટલી સહાયભૂત છે, કર્તવ્યપરાયણતાના-કેવા દિવ્ય પાઠો તે ભણાવે છે, ધર્મ અને કર્તવ્યનું એકીકરણ તેમાં શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, વગેરે અતિ મહત્ત્વનાં રહસ્ય સમસ્ત ગુજરાતના જીવનમાં હજુ વણાઇ ગયાં નથી. સત્ય ધર્મના મર્મભાગ પોતાના હૃદયના ગર્ભમાં ઉતાર્યા પછી અન્યના હૃદયમાં તેનું પ્રેમપૂર્વક વહન કરવાથીજ ખરી સિદ્ધિ થવાની. ત્યારેજ દંભ અને અજ્ઞાન ઉપર શૌર્ય અને જ્ઞાનનો સૂર્ય પ્રકાશશે, ત્યારેજ આંતર શુદ્ધિના ઉપાસકો ઉભરાશે, ત્યારેજ સદ્વિચારોની આચારમાં સંક્રાંતિ થશે, ત્યારેજ નિર્મલ બુદ્ધિ અને હૃદય ઉપર વળેલા અંધકાર અને વિકૃતિના પુરાણા રાફડાઓ ફેંદાઇ સેંકડો વર્ષ થયાં હાથથી ગએલાં અમૂલ્ય રત્નો પુનઃ પ્રાપ્ત થશે.

× × × ×

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આપણા સાહિત્યનો વિકાસ હજુ અલ્પજ છે. બાળશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, સ્ત્રીવાંચનમાળા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ વિષયોમાં આપણે ત્યાં બહુ ઉપયોગી સાહિત્યની અપેક્ષા છે. પશ્ચિમમાં દિવસે દિવસે નવી ઉદ્‌ભવતી અનેક સુંદર યોજનાઓનો સંચાર આપણા સાહિત્યમાં કરવાનો ઉત્સાહ આપણા પદવીધારીઓમાં ક્યારે જાગશે? ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાને વિદ્યાવિલાસી કરવાનો મહાભારત ધર્મ ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને શિર છે એ એમણે ભૂલી જવાનું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે જે મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા અર્થે સખ્ત મજૂરીમાંથી ઉંચું માથું કરી શકતાં નથી, જેમને ઇશ્વરે વિદ્યાની પ્રસાદી બક્ષી નથી, અને જેઓની જીવનપ્રવૃત્તિ, હૃદય અને બુદ્ધિના સુંદર છોડોને છેદી નાખનારી શુષ્ક હાડમારીમાં સમાપ્ત થાય છે, તેઓના જીવનમાં થોડો પણ રસ રેડે તેવું, તેઓની મજૂરીનો થોડો પણ શ્રમ ઉતારે તેવું, તેઓની નિરાશામાં થોડી પણ આશા ભેળવે તેવું,

ઘણુંજ સરલ, સસ્તું, સચિત્ર, બોધપ્રદ સાહિત્ય ખડું કરવું તે ખરેખર અનેક છોકરાના આશીર્વાદો કમાવા જેવું છે. આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપરાંત બીજું ઘણું ઘણું કરવાનું છે, પરન્તુ તે સર્વની નોંધ લેવા જેટલો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર થોડી મુખ્ય બાબતો સહજ અવલોકી જઈનેજ સંતોષ માનશું.

આપણે બાળકોની જરૂરીઆતો પ્રથમ વિચારશું. એમને બિચારાઓને સુંદર વાંચનમાળાની જરૂર છે, એમને સરલ સચિત્ર માસિકોની અપેક્ષા છે. એમને પૂર્વનું, પશ્ચિમનું, નવું અને જૂનું રસપૂર્વક જાણવું છે. એમને સત્યગ્રાહી થઇ, સંગીતમાંથી, વાર્તામાંથી, પદાર્થપાઠમાંથી, નીતિગ્રંથમાંથી, સર્વમાંથી, આનંદ લૂટતાં શીખવું છે. એમને વિનોદમાંથી બોધ કાઢી લેવા પ્રયત્નશીલ થવું છે. એમને આરોગ્યના પાઠ હૃદયમાં ઉતારવા છે, "ગુણવતી ગુજરાત"ના ગીતો ગાવાં છે, રામચંદ્ર અને સીતાનાં ચરિતો સાંભળવાં છે, પોતાના બાલસ્નેહીઓને મદદરૂપ થવું છે, પોતાના કુટુમ્બ જનને વહાલા અને ઉપયોગી થવું છે, પોતાના વડીલોને માન આપી સ્વતંત્ર ભૂમિમાં વિહરવું છે,—એમને ઘણું ઘણું કરવું છે, બાળકના મનોરથો બહુ મ્હોટા છે—આપણને શરમાવે તેવા છે. વળી ઉત્સાહ અનહદ છે, અને બુદ્ધિ આયના જેવી છે. પરંતુ એમનો પનારો એવા વડીલો સાથે પડ્યો છે કે જેઓમાં ભીરૂતા, નિરુત્સાહ, અને કર્તવ્યવિમુખતાના થર ઉપર થર જામી ગયા છે અને જામતા જાય છે. આપણે એટલુંજ ઇચ્છીશું કે જગદીશ્વર એ બાળકોની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઇ ગુજરાતી ભાઈઓના અન્તર પડદા ખોલે, અને કીર્તિનેજ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું શ્રેષ્ઠ પ્રેરક તત્વ માની લેનારાઓમાં બંધુકૃત્યની ભાવના પ્રકટ કરે, અથવા તો, એમનામાં એમના સ્વાર્થની ખરી સમજણ ઉતારે.

સ્ત્રીઓના આપણે ઓછા ઋણી નથી. એમના અભ્યાસક્રમ માટે, એમના વિનોદ માટે, એમના બોધાર્થ, જેવું અને જેટલું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે તેવું અને તેટલું આપણે પૂરૂં પાડ્યું છે ? ? એમાં અપવાદું, કુટારું નિર્જીવ માસિક ઉભું કર્યું, કે બે ચાર પુસ્તકોદ્વાન માજીઓની પોલિસ કથાઓ બહાર પાડી, અથવા તો "પતિવ્રતા" તથા "પાતિવ્રત્ય"નો પુરુષદૃષ્ટિથી થયેલો શુષ્ક બોધ બાળ્યાનાને મને વર્ણવ્યો, એટલે સ્ત્રી પ્રતિ વત્ત સમાપ્ત થયું એવો નગ્ન ભાન તો જેનામાં આવે છે. ત્રીજા વગતી, અને ચોથો વર્ગ શરૂ થયો હોય તો તેવાંની, વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓ ચોમાસાની માખીઓની પેઠે ઉભરાવા માંડી છે. પરંતુ એવા સાહિત્યનો તો દુષ્કાળ જ છે કે જેથી આપણી સ્ત્રીઓમાં વિમલ વિચારનુરાગ અને મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય, જેથી એમનામાં જીવનના અને સમાજના મર્મ સમજવાની શક્તિ આવે, જેથી તેઓ પાશ્ચાત્ય વીજળિક ઝણઝણાટ સાથે આર્યોની ગંભીરતા મિલાવી શકે, અને જેથી ઘણાં સમય થયાં જડ ઘાલી બેઠેલી વિધ વાસનાઓની કિલ્લેબંદી તોડી તેઓ ઉચ્ચ ભાવનાઓના ઉદ્યાનમાં વિહરી શકે.

એટલું તો સુવિદિત છે કે દરેક સ્થળે નવાં થાણાં નાખવાની જરૂર નથી. કેટલાંક જૂનાં ખંડેરો સંભાળ પૂર્વક સાચવવામાં આવશે તો મનમાનતો લાભ ચોક્કસ મળી શકશે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી પ્રાચીન કથાશ્રવણની અત્યુત્તમ પદ્ધતિ હજુ પણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ધર્મના રંગથી રંગાયેલું આ સાહિત્ય થોડું સાંસારિક બનાવવાથી અને સમયબલને અનુકૂલ બીજા ફેરફારો કરવાથી આ સંસ્થા ઘણી બલવતી, લાભપ્રદ અને રસપૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે. હરિકીર્તનમાંથી પણ અનુપમ ખુબીઓ નીકળી શકે તેમ છે. સંક્ષેપમાં આ સંસ્થાઓમાંથી પૌરાણિક જડતા ગાળી નાંખી તેમાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં આવે તો, નિ:શંક, સ્કૂલ અને કૉલેજના શિક્ષણની ન્યૂનતા ઘણે અંશે પૂરાઇ જાય, અને જેઓને તે શિક્ષણની પ્રસાદી ન મળી હોય તેઓને તેની બહુ અપેક્ષા પણ ન રહે.

આ સર્વનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે સ્ત્રીઓની સુકુમાર કળાઓને ખીલવવાને, એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિકસાવવાને, અને એમના હૃદયના મૃદુ ભાવોને દીપાવવાને, ગુર્જર સાહિત્યને બુદ્ધિ અને હૃદયના અનેક વિષયોથી બહલાવો અને વિલસાવો.

હવે ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક, આદિનો શંભુમેળો અવલોકીશું. પ્રથમ તો આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ ઘણોજ અલ્પ થયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ઇતિહાસ એ લોકોમાં રાષ્ટ્રિય ભાવના ઉત્પન્ન કરનારૂં, એમના સતેલા સંસ્કારોને જાગૃત કરનારૂં, અને સામાજિક તથા રાજકીય સંકટો અને વિટંબનાઓ સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય અર્પનારૂં, સાહિત્યનું એક અતિ પ્રબલ અંગ છે. પરંતુ આપણે ત્યાં તો ઇતિહાસના નામને યોગ્ય ઇતિહાસ કોઇ સાક્ષરના મનોરાજ્યમાં હોય તો કોણ જાણે? ગુજરાતનો ઇતિહાસજ જ્યાં અપૂર્ણ, શુષ્ક અને નિર્માલ્ય હોય ત્યાં આપણી ભાષામાં અન્ય દેશોના ઇતિહાસની વાતજ શી કરવી? નિશાળોમાં નિયત થયેલા ઇતિહાસો કેવા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. પરંતુ આ સંબંધમાં ગુર્જર સાહિત્યને બહુ દોષ દેવા જેવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાટક, આદિ અનેક વિષયોથી રસબસ થઇ રહ્યું છે તેમાં પણ ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર તો તદ્દન વેરાન બિયાબાન જેવુંજ દીસે છે. ઇતિહાસની ખીલવણીમાં નડેલાં અનેક આવરણોને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનની લગભગ આવીજ સ્થિતિ છે. ત્યારે આપણી ભૂત અને વર્તમાન દશાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર આપણી સ્વભાષામાં આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ નહિ આલેખે તો પછી એ મહાન કાર્ય બીજું કોણ કરી આપશે? માત્ર વંશાવળી અને લડાઇઓની નોંધથીજ સંતોષ ન માનતાં આપણા વિદ્વાનોએ હવે ઇતિહાસદ્વારા આપણી પ્રજાને પ્રબોધવાની ભાવના રાખવી જોઇએ; તેમજ પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક કૃતિનું પણ વહન આપણા સાહિત્યમાં થવું જોઇએ; અને આપણા પ્રજાકીય મહાપ્રશ્નોનું તારતમ્ય ઇતિહાસદ્વારા લોકોના હૃદયમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો પણ આદરવા જોઇએ.

"મનુષ્યના જીવનનો સર્વથી મધુર આલાપ" જે કાવ્ય, તે સંબંધી બે બોલ બોલી લઇએ. આપણા કાવ્યપ્રદેશમા વિચરેલા સર્વ લેખકોની કૃતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યમા જે અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રવેશવા મંડયાં છે તે સંબંધી એક બે સૂચના કરીનેજ સંતોષ પામશુ

એટલું તો કબુલ કરવું પડશે કે આપણા સાહિત્યના બીજા અંગો કરતા સ્વાભાવિક રીતે આપણો કાવ્યપ્રદેશ ઠીક ખેડાયો છે સાથે સાથે એટલું પણ કબુલ કરી લેવા જેવું છે, કે બીજા વિષયો કરતા આ વિષય ઉપર સારા નરસા લગભગ બધા લેખકોની લેખિની વધારે નિરંકુશ ચાલી રહી છે હાલ સમય એવો આવ્યો છે કે જેનાથી કાઇ પણ સંગીન કાર્ય બની ન શકે તે છેવટે 'કવિ' ની પદવી શોધે છે. ગમે તે થોડું પણ "ભણેલ" ગુજરાતી પુરુષ કે સ્ત્રીનું આખું જીવન તપાસી જઇશું તો તેમા થોડો પણ સમય મળી આવશે કે જ્યારે તેણે જાણ્યે અજાણ્યે, ગુપ્ત કે જાહેર રીતે, 'કવિ'ની માનપ્રદ પદવી ભોગવીજ હશે

અલબત્ત, મનુષ્યમાત્ર પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમા વિહરવાને સ્વતંત્ર છે હૃદયમાત્ર 'કવિ' ની સુખદ ઘેલછામા મસ્ત બનવાને નિરંકુશ છે તથાપિ આતર ભાવો બહાર પ્રકટતી વખતે વ્યક્તિ સ્વાતત્ર્ય ઉપર જનસમાજ જે હિતકર અંકુશો મુકે છે તેનું વિસ્મરણ થવું ન જોઇએ, બીજી સૂચના એ કરવાની કે ક્લિષ્ટ, નિર્માલ્ય કૃત્રિમ જોડકણાથી ગુર્જર સાહિત્યની સેવા થવાની નથી દિલગીરી અને આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી નાટક કંપનીઓ, આપણા માસિકો, અને વર્તમાનપત્રો આ કચરાને ઉત્તેજિત કરવામાં જરા પણ પાછી પાની ભરતા નથી આજકાલ ગદ્યમા કહેવાની દરેક વસ્તુનો પદ્યમા સંચાર કરી ગદ્યને છેવટની તિલાજલિ આપવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે ભય રહે છે કે હવે કદાચ ખેતીવાડી, રસાયણશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, શિલ્પશાસ્ત્ર ગણિત, ભૂમિતિ આદિ સર્વ પદ્યમાજ ઉતારવામા આવે, અને ભવિષ્યની સાહિત્ય-પરિષદ્ પદ્યમાજ ચર્ચા કરે તો બહુ વિસ્મય પામવા જેવુ નથી

સ્વાભિમાન સંતોષવાનો આ સમય નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ મરૂભૂમિમા વૃષ્ટિની માફક વ્યર્થ દેખાતી કૃતિઓ જોઇને હૃદય દ્રવે તો તે સ્વાભાવિક છે કવિઓનું સ્વાત્મ-નિષ્ઠત્વ સર્વથા આદરણીય છે, તો પણ લોકોના અને પોતાના હૃદયના રણકાર એકસૂર અને એકતાન કરવાને અભિલાષ રાખનારને તો સર્વાનુભવ-રસિકત્વનાજ ઉપાસક થવાનું છે શેક્સપિયર, મિલ્ટન, ટેનિસન, આદિની પ્રમાદી હજુ આપણા કાવ્યસાહિત્યમા અપેક્ષિત છે જેમની રગરગમા કવિત્વ વ્યાપી રહેલુ છે તેમના ઉદ્‌ગારો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે બાળકો અર્થે સરલ, બોધાત્મક કવિતાઓ અને સ્ત્રી વર્ગ અર્થે વિવિધ પ્રસંગોને અનુકૂલ સુંદર ગીતો અને ગરબીઓ માટે જેટલી જરૂરિયાત ઉતાવળ તેટલી બરકત છે માતૃભૂમિની કે પ્રભુની પ્રભુતાના યશોગાન લાભ-પ્રદજ છે. અને અંતમાં હૃદયના ઉચ્ચગામી પ્રયોગોમા લઇ જતા જે ઉમળકાઓ

કોઇક વિરલ ક્ષણે કોઇક વિરલ હૃદયમાં આવી જાય છે, તે ઉમળકાઓ ભલે કહે- વાતા કવિના ન હોય તો પણ તે ક્ષણના કવિહૃદયમાંથી તે ઉદ્ભવતા હોવાથી સર્વથા સત્કારનેજ પાત્ર છે.

નવલકથાઓનો દિવસે દિવસે વિસ્તાર પામતો પ્રચાર આપણું લક્ષ ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. અંગ્રેજી સાહિત્યનો આ નમુનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબલ સત્તા ધરાવતો જાય છે. ગુર્જર સાહિત્ય ઉપર અખંડ જ્યોતિ પાડનારી સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઇની કૃતિથી ગુજરાતમાં નવલકથાઓને અપૂર્વ ચેતન મળ્યું છે. માસિકો અને વર્તમાનપત્રોની ભેટોનાં પુસ્તકો પણ નવલકથાનાં ખાસ પ્રેરક તત્ત્વો થઇ પડયાં છે. વિશેષમાં ભાષાંતરોથી પણ આપણા કથાસાહિત્યમાં સુંદર ઉમેરો થતો જાય છે. પરંતુ દિલ- ગીરી સાથ કબુલ કરવું પડશે કે વાચકને નવરાશનો સમય મળવાનું સાધન આપવું અને તેનું મનરંજન કરવું એના કરતાં ગુરુતર લક્ષ્ય આપણી વાર્તાઓ અને નવલ- કથાઓના ઘણા મ્હોટા ભાગમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની ઉપયોગિતાનું શોચનીય વિસ્મરણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. નવલકથાઓનો મ્હોટો સમુદાય મદન અને સ્ત્રીવિષયક વસ્તુથીજ રંગાયેલો દેખાય છે. પરિણામમાં છીછરાં ચિત્ત વિહ્વલ અને નિર્વીર્ય બને, સરકારી સાહિત્ય માટે અણગમો અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અને નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ હમેશને માટે અગોચર અને અગમ્ય રહે તો શું આશ્ચર્ય? જડવ્યવહારમાંજ વિચરતા લેખકોએ ચૈતન્યના સ્થાનોમાં સંચારણ કર- વાને હવે કટિબદ્ધ થવું જોઇએ. નવલકથાઓનું લ્હાણું કરનારાઓએ જાણવું જોઇએ કે પોતાના આપવાના લ્હાણામાં વાર્તાના આકર્ષક મિષ્ટ પકવાન સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું મધુર અન્નપાચન પણ એમણે આપવાનું છે, અને રસિકતાની મોહમયી વસ્તુ સાથે સદ્બોધની હિતકર સામગ્રી પણ યોજવાની છે.

વળી આક્ષેત્રમાં સર્વને માટે એકજ પ્રકારનો કચરો ઉત્પન્ન થવા માંડયો છે તે સરવાળે નિરર્થકજ છે. બાળકો, તરુણો ને વૃદ્ધો, સ્ત્રી અને પુરુષો, અભણ અને શિક્ષિત, સર્વેને સારૂ એકજ પંક્તિનું સાહિત્ય બેહુદૂંજ ગણાય, આપણા મજૂર વર્ગ માટે, આપણા વ્યાપારી વર્ગ માટે, આપણાં બાળકો માટે, આપણી સ્ત્રીઓ માટે, આપણા તરુણો માટે, વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની અપેક્ષા છે.

હાલ ઐતિહાસિક અને સાંસારિક તત્ત્વો આપણી નવલકથાઓમાં ખાસ સ્થાન રોકે છે, અને તેથી બેશક ઘણો લાભ થવા સંભવ છે. પરંતુ વર્તમાન સંક્રાંતિકાળનો થોડો પણ મર્મ સમજનારને એટલું તો જણાયા વિના રહેશે નહિ કે જ્યાંસુધી આપણી ધાર્મિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રિય અને સાહિત્યવિષયક ભાવનાઓ એક સરખી પ્રફુલ નહિ થાય, અને જ્યાં સુધી સંસારશાસ્ત્રની તેમજ નીતિશાસ્ત્રની, સ્વાર્થી તેમજ પારમાર્થિક, રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય, કારીગરની તેમજ કવિની, સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી ગુર્જર પ્રજાને સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનાં દર્શન નહિ કરાવાય, ત્યાંસુધી આ-

પણું પ્રજાજીવન અનેકવિધ વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ અનુભવશે નહિ, ત્યાંસુધી આપણી અસંખ્ય અલખ શક્તિઓ લખ થઇ શકશે નહિ, અને ત્યાંસુધી આ યુગના અને હવે પછી આવતા યુગના મર્મ ધર્મ અને મર્મ સમજવાનું તથા ન્ક્ષવાનું સામર્થ્ય કે શાણપણ આપણામાં આવી શકશે નહિ

નવલકથામાંથી નાટકમાં પ્રવેશ સ્વાભાવિક છે આપણે નાટક સાહિત્ય હાલ પૂર જોસમા છે બાહુતી નાટકકારોની સંખ્યા બમણે તેટલી જબ્બર થતી જાય છે, નાટકો અને નાટકકારોની સખ્યાના પ્રમાણમા આપણું નાટક સાહિત્ય નિ મત્ત્વ છે એમ કહેવુંજ જોઇએ પિટ્ ક્લાસની રુચિને સતોષવાનું લુલુ પાગળું બ્હાનું કાઢી જે ભવાઇઓ ભજવાય છે તે ખરેખર ગુર્જર સાહિત્યને લાછનરૂપ છે બૂજ અપવાદો બાદ કરીએ તો નિકૃષ્ટ શૃંગારરસની જમાવટ કરવી, ગભી મા ગભીર પ્રસગે પણ કોઈ પણ રસ્તે હાસ્ય ઉપજાવવું, નિરક્ષર પાત્રોના મુખમાથી ડહાપણ ભરેલા ટ ટેલા ઓ કાવવા, છીછરા ભક્તિરસથી ધર્મઘેનછા ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તો ગેક્સપિયરના ભાષાતરનો કે બાદશાહ અને બીરબલની વાર્તાનો સ્થાને અસ્થાને ઉપયોગ કરી લેવો, એમાંજ આપણા આધુનિક નાટકોની સાથકતા આપણા 'કવિરાજો'ની ખુબી અને આપણા નાટ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે સૃષ્ટિનીનાના આબેહૂબ ચિત્ર, હૃદયના અકૃત્રિમ ભાવોનો ચિત્તાકર્ષક વિલાસ, તથા સપત્તિની જ્યોતિમા, આપત્તિના અધકારમા, અને બન્નેની મિશ્ર છાયામા અથડાતા મનુષ્યોની આશાઓ અને નિરાશાઓ તથા એમના અધપતન અને ઊર્ધ્વગમનનું ન ચકાક આલેખન આપણા કેટલાક નાટકકારોની સ્વપ્નસૃષ્ટિમા પણ ન મળે, તો પછી એમની કૃતિમા તો ક્યાંથીજ સભવે ? જ્યા નાટકો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અર્થેજ લખાતા અને ભજવાતા હોય અને પોતે જે નાટક મંડળી સાથે જોડાયેલા હોય તે મંડળીની દૃષ્ટિમાજ લેખ ના અભ્યાસ તેમજ અવલોકન સમાપ્ત થતા હોય, ત્યા નાટકનું ખરૂ હાર્દ નષ્ટ પામે પ્રેક્ષકોની અભિરુચિ અધમ બને, અને વસ્તુસકલના, પાત્રોની યોગ્યાયોગ્યતા ભાવદર્શન, રચનાવિધાન, સગીત અભિનય, રસિકતા કે સદ્બોધનો સપૂર્ણ અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શું આશ્ચર્ય? કહેવાની જરૂર નથી કે મૃત્યુસમયે, આફતસમયે યુદ્ધસમયે કે ક્રોધસમયે નાનદરબારમા કોરટમા કે કેદખાનામાં ન્યાયાધીશ, ચોબદાર કે સેનાપતિના મુખમાથી, પ્રાસાત્મક રાગડા કઢાવવામાજ ઘણે સ્થળે સગીત, રસપ્રતિપાદન ને ભાવદર્શનનો અવધિ આવી જાય છે

આવી શોચનીય નાટક અને રગભૂમિની સ્થિતિ સુધારવાની અતિશય આવશ્યકતા છે અને જ્યાસુધી બીનકેળવાએલ લેખકો ઉપરજ નાટકસાહિત્યનો સર્વ ભાર રાખવામા આવશે ત્યાસુધી આ ભ્રાંતિ ઉપયોગી સસ્થા નિરર્થક રહે એટલુંજ નહિ પણ અનેક અનર્થોને જન્મ આપનારી થશે માત્ર લખનારને ન્યાય આપવાની ખાતર એટલું કહેવું જ પડશે કે એમની કૃતિ ઉપર નાટક મડળીના માલિક તરફથી અ

કુચ ગુમાતો હોવાથી, અને તે કૃતિ નિરક્ષર પાત્રોથી ભજવાતી હોવાથી આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આપણી રંગભૂમિ ઉન્નત કરવાનું કાર્ય સાહિત્યપ્રિય શિક્ષિત વર્ગનુંજ છે. તેઓના હાથથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો લખાતાં જોઇએ એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુકૂલતા પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખાનગી ભજવાવાં પણ જોઇએ.

જમાનાને અનુકૂલ શ્રાવ્ય નાટકોની સંપૂર્ણ ખોટ છે. પરંતુ તે ખોટ નવલકથાઓથી ઘણે અંશે પૂરાય છે. તથાપિ આ અંગ તરફ તદન અલક્ષ કરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

રંગભૂમિ એ એક ઘણીજ હૃદયકારક શિક્ષણશાળા છે,—સંસારસાગરમાં બાથોડીયાં મારતાં માનવીને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં લઇ જનારી સરલ નીસરણી છે. પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોના મલિન વિકારોને નિર્મલ કરવા, એમનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર તથા સ્વાતંત્ર્યની વિભૂતિની સંક્રાંતિ કરવી, સંક્ષેપમાં ,ભૂલોકને દેવલોક બનાવવો, એ નાટકોનું પરમ સાધ્ય છે, અને તે કૃત્રિમ જડ વ્યવહારમાંજ પલોટાયેલાં અને રચ્યાં પચ્યાં રહેલાં ચિત્તોથી સિદ્ધ થવાનું નથી.

નવલકથાઓ, નાટકો તેમજ આપણા સાહિત્યનાં બીજાં અંગો સંબંધી એક સામાન્ય સૂચના અત્ર કરવાની છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં લેખકવર્ગ વધતો જાય છે તે પરમ સંતોષનું કારણ છે અને સામાન્ય વાચકવર્ગની અભિરૂચિ ઉંચા પ્રકારની કે હલકી કરવી, અર્થાત્ એમની સન્મુખ પવિત્રતાના, સદ્બુદ્ધિના અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ આદર્શ મૂકવા કે વિકારો, જડતા અને પરતંત્રતાની ક્ષુદ્ર સામગ્રી પૂરી પાડવી, એ સર્વ હાલ તો આપણા લેખક વર્ગનાજ હાથમાં રહેલું છે. અને લેખકવર્ગને કોઇ પૂછનારૂં ન હોય તો સાહિત્યની અવનતિ સત્વર આવે એમાં શક નથી. આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે અને "ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજાં" ની સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં એક વિવેચક વર્ગની ખાસ અપેક્ષા છે. પરંતુ એટલું સ્મરણમા રાખવાનું છે કે ગમે તેના હાથથી અવલોકનો લખાયાનું ફલ અવલોકનકાર વર્ગના સદંતર અભાવ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે. સંસ્કારી લેખોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ખામીઓની ચેતવણી અપાય, અધમ પંક્તિની કૃતિઓની યોગ્ય ઝાટકણી, થાય, લેખક અને વાચકની અભિરૂચિ ઉન્નત બને, અને સરવાળે સાહિત્યઉદ્યાનમાં ઝેરી છોડવાઓ નિર્મૂલ થઇ આરોગ્યને વધારનારી સુંદર ફુલવાડીનું રક્ષણ થાય, આવી મોટી જોખમદારી વિવેચકવર્ગને શિર છે તે અવલોકનો લખનારાઓએ ભૂલી જવું ન જોઇએ.

આ સર્વ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમા ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારની પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સામગ્રી નવી વસાવવાની છે, તેમજ ખીલવવાની છે. પ્રમુખમહાશયના શબ્દોમાં કહીએ તો પારકી ભાષાની દલાલી સાથે આપણી ભાષાની સ્વતંત્ર દુકાનો પણ ખોલવાની છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય સામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યેક શહેરી અને ગામડિયાના નિત્ય વ્યવહારમાં વણાઇ જાય એવું સાહિત્ય બહુ અપેક્ષિત છે. કારણ કે આપણા ગ્રેજ્યુએટો પણ આરોગ્યના સાધારણ નિયમોથી સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય તો પછી બીજાઓનું તો પૂછવુંજ શું! શરીરબલ તે મનોબલ અને આત્મબલનું અવલંબન છે તે આપણે વીસરી જવું ન જોઇએ. शरीरमाद्य खलु धर्मसाधनम्--આ અતિ ઉપયોગી સૂત્રનું વિસ્મરણ થઇ જવાથી આપણી આધુનિક પ્રજા અસંખ્ય દરદોમાં સડે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, છતાં આપણા ડાક્ટરો અને વૈદ્યો ગુર્જર સાહિત્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઉદ્યત થતા નથી તે ખરેખર શોચનીય છે.

માસિકો, વર્તમાનપત્રો, આદિનું આપણું સાહિત્ય નથી વિસ્તૃત તેમ નથી સંગીન. પારસી ભાઇઓએ આ ક્ષેત્રમાં બહુ સારી મદદ કરી છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યનું આ અંગ સંતોષકારક રીતે ખેડાયું છે એમ તો નહિજ કહી શકાય. કેટલાક પેપરોવાળા હવે જોડાક્ષરના ટાઇપ વધારે રાખશે તો ગુજરાતી ભાષા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો કહેવાશે. માસિકોમાં લેખકોની કેટલી અછત છે તેનો માસિકોના તંત્રીઓને વધારે સારો અનુભવ હશે. કોઇ પણ ઉપાયે પાનાં ચીતરી કાઢવાં એ માસિકોનું અને વર્તમાન પાત્રોનું સાધ્ય છે એવી ભ્રાંતિ થઇ જવાનો કેટલીકવાર સંભવ છે. હજુ આપણે ત્યાં સંખ્યામાં વધારે માસિકોની અને પત્રોની અપેક્ષા છે, અને તે વધારે સંગીન અને સાર્થક હોવાં જોઇએ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વર્તમાન પત્રો અને માસિકો પોતાના આદર્શ ઉચ્ચ રાખશે ત્યારેજ આ સાહિત્યની ખરી ખીલવણી થશે.

ઉદ્યોગ અને વેપારની મહાન્ ઉથલપાથલમાં આપણે બચવા પામવું હોય તો આપણા વેપારીઓ અને કારીગરોને ઔદ્યોગિક તેમજ આર્થિક જ્ઞાન આપવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ આપણી સ્વભાષામાં ઉતારવા આપણે તૈયાર થવું જોઇએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મિક ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ જડવાદના દાવાનળમાં બળીને ભસ્મસાત્ થતા શરીરમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો કેવા સ્ફુરી શકે તે વિચારવા જેવું છે. ભૂખ્યે પેટે હરિકીર્તનની લહેજત કેવી આવે તે અનુભવવા જેવું છે. તાત્પર્ય એટલુંજ કે ધનપ્રાપ્તિ મુક્તિ મેળવવામાં વિઘ્નરૂપ નથી, પરંતુ સર્વથા સહાયભૂતજ છે. તે પ્રાપ્તિનો દુરુપયોગ આવરણરૂપ છે, સદુપયોગ નહિ.

છેવટના બે બોલ બોલી, દોષદૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લઇ, સારગ્રાહી બની, જેના ઉપર અજાણમાં પણ આક્ષેપ થયો હોય તેની ક્ષમા યાચી, હવે વિરમીશું. આ વિશાળ વિષય ઉપર ઘણું ઘણું કહી શકાય. પરંતુ કંઇક સ્થલના સંકોચથી, કંઇક અનુકૂલતાના અભાવે, અને કંઇક શક્તિની ખામીને લીધે, આટલા સિંહાવલોકનથીજ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં માત્ર ખામીઓનુંજ અધૂરૂં દિગ્દર્શન કરાવવા

અત્ર જે પ્રયત્ન થયો છે તેથી આપણે ત્યાં જે રસસામગ્રી હાલ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાનો, કે આપણા લેખકવર્ગે ગુજરાત ઉપર કરેલા ઉપકારોની અવગણના કરવાનો આશય નથીજ, જે કાંઇ સત્કાર્ય થયું હોય તેને નિંદવું તે અહંકાર અને પ્રાગલ્ભ્યજ ગણાય ; ઉપકારોનો સાનંદ સ્વીકાર ન કરવો તે તો કૃતઘ્નીનેજ શોભે. આ લઘુ લેખદ્વારા તો, દીર્ઘકાળ થયાં જડ નાંખી રૂઢ થયેલા આપણા પ્રાચીન આચારવિચાર અને સમુદ્રતરંગ જેવા ઉછાળા મારતા આધુનિક પાશ્ચાત્ય લોકાચારના પરસ્પર સંઘટ્ટનના આ સમયે આપણું વ્યક્તિજીવન, આપજ ગૃહજીવન, આપણું પ્રજાજીવન, આપણા પોતાનાજ સાહિત્યથી રક્ષાય, પોષાય અને ઉલ્લાસ પામે, આપણી આધુનિક કુટુમ્બજાળમાં ગુંગળાઇ જતાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો આપણા પોતાનાજ સાહિત્યસિંચનથી હુશિયાર બને, છતાં પારદેશિક ગૃહસંસારની રસશુષ્કતા એમનામાં ન પ્રવેશે, સંક્ષેપમાં વર્તમાન સંક્રાતિકાળમાં આપણી **પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક શક્તિઓ** આપણા પોતાનાજ સાહિત્યદ્વારા ગુર્જર પ્રજામાં સંગ્રહિત થાય,—આવા મનોરથો આપણા વિદ્વાન્ વર્ગમાં અધુના ઉદયમાન થતા જાય છે, તેથી તે મનોરથો ફલિત કરવાને આપણા સાહસક્ષેત્રમાં ઘુમનારાઓએ આપણે ત્યાં શી શી ખામીઓ પૂરવાની છે અને કયા કયા નવીન પ્રદેશ પસાવવાના છે, તેનું અવ્યવસ્થિત, અધરૂં, રંગ પૂર્યા વિનાનું એક ન્હાનું ચિત્ર આપ સમક્ષ રજુ કર્યું છે. અંતમાં આ ગુજરાતી નિબંધને એક અંગ્રેજી અવતરણથી સંકેલશું

" Great literature has to be created in each of the vernaculars. The literature must voice the past, translate the present, forecast the future The science and the imagination of Europe have to be brought through the vernaculars to every door. India cannot afford to imitate foreign institutions, neither can she afford to remain ignorant of foreign deals. "

SISTED NIVEDITA,

" હિંદની પ્રત્યેક ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ સાહિત્યે ભૂતકાલના રણકાર સંભળાવવા જોઇએ. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજાવવી જોઇએ, ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરવી જોઇએ. માતૃભાષા દ્વારા પશ્ચિમનાં શાસ્ત્રથી અને પશ્ચિમની કલ્પનાથી પ્રત્યેક દેશી ગૃહને વાકેફ કરવાનુ છે. એક પક્ષે હિંદી પ્રજાએ પારદેશિક સંસ્થાઓની નકલ કરવી એ ઇષ્ટ નથી, તો બીજે પક્ષે પારદેશિક ભાવનાઓથી અજ્ઞાન રહેવું એ પણ ઇષ્ટ નથી. "

સિસ્ટર નિવેદિતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો:

❀

કલા વિભાગ

❀

ગૂજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા.

(રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.)

ઉપોદ્‌ઘાત.

કલાનું રહસ્ય.

પોતાના કોઇ પણ કાર્યમાં જ્યારે મનુષ્ય, માત્ર ઉપયોગતાની સંકુચિત દૃષ્ટિ છોડી દઈ તે કાર્યમાં આનંદોત્પાદક ભાવના પ્રેરે છે ત્યારે તેના કાર્યને કલાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કલાનો અંતિમ હેતુ ઉપયોગતા કરતાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરવામાં સમાયેલો છે. કલાનું કર્તવ્ય આ આનન્દને સુરસિક કરી સભ્ય અને પવિત્ર કરવાનું છે; અને તેનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય આ તેની બાહ્ય રસિકતાની ભાવનામાંથી ઉચ્ચ નીતિ તત્વ દર્શાવવામાં સમાયેલું છે.

સ્થાપત્ય અને બીજી કલાઓનો પરસ્પર સંબંધ.

અનેક ઉપયોગો માટે જે મકાનો મનુષ્ય બાંધે છે તેમને શણગારવામાં જે કલા તે સ્થાપત્યની કલા ઉચ્ચ કલાઓમાંની એક છે. મનુષ્યની અનેક કલાઓએ જુદા જુદા સ્થલકાલમાં મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓથી ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરેલાં અને આ કલાઓનો પ્રત્યેક દેશ અને કાલવાર અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્યની કઇ કઇ ભાવનાઓ કલામાં સુરસિકતા વધારી કે ઘટાડી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. અને તે જ ભાવનાઓ તેની પ્રત્યેક કલામાં અસર કરતી જણાય છે આવી રીતે કોઇ પણ દેશની કલાનો અભ્યાસ કર્યાથી તે દેશના પ્રજાજીવનની માહિતિ આપણને મળે છે અને તે ઉપરથી બીજી કોઇ પણ કલાનો અભ્યાસ કરવો સુતર થઇ પડે છે. અનેક કલાઓ આ પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધી છે.

ગૂજરાતના સ્થાપત્યનું રેખાદર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ.

ગૂજરાતના આ ત્રીજા સાહિત્ય પરિષદ્ સમયે ગૂજરાતની પ્રત્યેક કાળની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન સાક્ષરોમાં ચાલી રહ્યું છે ત્યારે ગૂજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇમારતોમાં નજરે પડી આવતી સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલાની રેખાઓનું સ્વલ્પ દર્શન કરાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતના જુદા જુદા કાળની પ્રજાઓની ભાવનાઓની ઝાંખી આ રેખાદર્શનથી થવાનો સંભવ હોવાથી તે તે ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ કેવા પ્રકારનું જુદી જુદી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલું છે તે તેના અભ્યાસક સાક્ષરો સહજ જોઈ શકશે એમ સમજી આ વિષયને સાહિત્ય પરિષદ્‌માં યોગ્ય સ્થાન મળશે એવી આશા છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાની મુશ્કેલી.

સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકાર દર્શાવનારાં પ્રાચીન મકાનોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવો આવશ્યક છે. ગુજરાતનો જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલો બધો અંધકારમય અને ગુંચવાડાવાળો છે કે તેની પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંકલિત અવલોકન ભાગ્યે જ થઇ શકે. તેમ જ વળી હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ભાગમાં જુદે જુદે કાળે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓનું પ્રાબલ્ય થયું હતું તેથી તેની કલાઓમાં જુદા જુદા પ્રકારની છાયાઓ આવેલી છે અને પ્રત્યેક છાયાનું પૃથક્કરણ કરવું વખતે વખતે અતિશય મુશ્કેલ થઇ પડે છે. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં જે કંઇ થોડું ઘણું આપણે પ્રાચીન કાળના ગુજરાત વિષે જાણીએ છીએ ત્યાંથી માંડી ગુજરાતના સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કળાનું અવલોકન શરૂ કરીશું.

ગુજરાતની સીમા.

ગુજરાતના પ્રદેશમાં તેની પશ્ચિમે આવેલા દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ)નો સમાવેશ કરવામાં આવેછે. ગુજરાતની દક્ષિણ મર્યાદા લગભગ દમણ સુધી ગણાય છે. વિંધ્યા ને અરવલ્લી પર્વતોની હારને જોડનારી ટેકરીઓ આ પ્રદેશની પૂર્વ સીમા છે. ઉત્તરમાં આબુ પર્વત અને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં કચ્છ અને કચ્છનું રણ આવેલું છે અને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત આ પ્રદેશ પર છોળો માર્યા કરે છે.

પ્રાચીન કાળનું સ્થાપત્ય.

જૂનાગઢ પાસેના પ્રાચીન લેખો.

આ પ્રમાણે મર્યાદિત થયેલા ગુજરાત પ્રાન્તનો આદિ ઇતિહાસ આલેખવાને કોઇ અતિ પ્રાચીન લેખ કે ચિહ્ન મળી શક્યું હોય તો સૌરાષ્ટ્રના લગભગ મધ્યમાં આવેલા ગિરનાર પર્વત પાસેનો શિલા લેખ છે. આ પર્વતની તલેટીમાં આવેલા જૂનાગઢના શહેરની બહાર અશોકના વિખ્યાત લેખોમાંનો એક લેખ આવેલો છે. અશોકના સર્વ શિલા લેખોમાંનો આ મુખ્ય લેખ છે. આ લેખની તારીખ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ની આંકવામાં આવી છે. આ શિલા લેખનું મહત્વ તે ઉપર બીજા રાજાઓએ કોતરાવેલા લેખને લઇ વિશેષ છે. આ શિલા ઉપર ઇ. સ. ૧૫૧ માં સૌરાષ્ટ્રના શાહ રાજા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામે એક લેખ કોતર્યો છે અને તેમાં તેણે દક્ષિણના રાજા સતકર્ણી ઉપર દિગ્વિજય કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને મગધ દેશના મૌર્ય રાજા વિખ્યાત અશોકના બંધાવેલા પુલની દુરસ્તી કર્યા વિષે લખેલું છે. એમ જણાય છે કે ત્યાં બાંધેલા સુદર્શન તળાવની પાળ ફાટી જઇ પુલ તૂટી પડયો હતો અને ગુપ્તવંશના છેલ્લા રાજા સ્કન્દે ઇ. સ. ૪૫૭-૫૮માં ફરી પુલને પાછો દુરસ્ત કર્યો હતો. આ હકીકત સ્કન્દ ગુપ્તે કોતરાવેલા લેખ ઉપરથી માલુમ પડેછે.

આ લેખ ઉપરથી થતું પ્રાચીન સ્થાપત્યનું દર્શન.

આ પ્રમાણે એક જ જગ્યાએ ત્રણ મહાન્ રાજાઓએ પોતાના શાસન અને કીર્તિનો લેખ કરાવ્યો હોવાથી આ સ્થલ પ્રાચીન કાળમા કોઇ મોટુ શહેર હોવુ જોઇએ પણ તે વિશે વિશેષ માહિતિ મેળવવાને આ લેખ શિવાય બીજુ કઇ સાધન નથી આ પુરાણી શહેરનુ કઇ પણ નામ કે નિશાન નથી કોઇ મદિર કે જીર્ણ ખડેર આ લેખના કામનુ જોવામા આવતુ નથી પરતુ માત્ર લેખના ઉલ્લેખથી એટલુ અનુમાન તો સહજ થઇ શકે છે કે આ પ્રાચીન કાળમા જે રાજાઓએ મોટા તળાવ તથા પૂલો બાધી તે કામની યત્રકળાભિજ્ઞ વિધાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમણે મોટા મદિરો અને પ્રાસાદો બધાવેલા હોવા જોઇએ અને તે મકાનોમા મોટા સ્થપતિઓએ પોતાની કલા બતાવી હોવી જોઇએ આટલા તર્ક શિવાય તે પ્રાચીન કાળની સ્થાપત્ય કે શિલ્પ કલાનો બીજો કઇ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી

મહાન્ અશોક અને બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ.

ગિરનારના લેખ લખનારા ત્રણે રાજાઓ હિંદુસ્તાનમા અતિ વિસ્તાર પામેલા રાજ્ય ઉપર અમલ ચલાવનારા રાજાઓના વંશના છે મહાન્ અશોકે પોતાના વંશની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણ)ને આખા ભરતખડનુ મુખ્ય સ્થળ બનાવ્યુ હતુ અને મૌર્ય વંશની કીર્તિ દેશદેશાવરમા પ્રસરાવી દીધી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ જ છે તેણે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને આ નવા ધર્મના સિદ્ધાતો ચોપાસ ફેલાવવામા તેણે અતિશય ખત બતાવી હતી ધર્મ કાર્યમા અગ્રણીય થઇ પડેલા બ્રાહ્મણોના બીજા વર્ણ પરના અને મુખ્યત્વે ક્ષુદ્ર વર્ણપરના અધિકારથી અંધ બની કરેલા જુલમને લઇ ગૌતમ બુદ્ધે ભરતખડના મૂળ વેદ ધર્મમા કાલાનુસાર ફેરફાર કરી ઉદાર બુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો આ નવા ધર્મની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાબલ્ય પામવા લાગી અને તે ધર્મનો સ્વીકાર ભરતખડના ચક્રવર્તી રાજા અશોકે કર્યો તેને લઇને આ ધર્મનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાનમા અહોકડે થઇ રહ્યો હતો

પ્રાચીન બુદ્ધોનુ લાકડાનુ સ્થાપત્ય; પાછળથી થયેલુ પત્થરના ઇરાની સ્થાપત્યનુ અનુકરણ.

અશોકના વખત પહેલા આર્યો પોતાના મકાનો લાકડાના બનાવતા હતા અને પત્થરનો ઉપયોગ બહુ સમજેલા નહોતા એવુ અનુમાન કરવાનુ કારણ એમ છે કે અશોકના વખત પહેલાનુ કોઇપણ પ્રાચીન મકાન મળી આવતુ નથી આ લાકડાના મકાનો કોતર કામમા ઘણી જ ઉંચી નકશીના હોવા જોઇએ પણ લાકડુ વિનાશીય વસ્તુ હોવાથી તેનુ નામ નિશાન અત્યાર સુધી રહી શક્યુ નથી અગ્રેજ વિદ્વાનોનું એવુ માનવુ છે કે બૌદ્ધ ધર્મનો પશ્ચિમ તરફ પ્રચાર થવાથી અને સિકદર બાદશાહની હિંદુસ્તાનની સ્વારી પછી હિંદુસ્તાનનો સબધ ઇરાન જોડે વિશેષ થયો ઇરાનના ઇસ પૂર્વે પાચમી છઠ્ઠી સદીના રાજાઓએ પર્વતની બેખડોમા મસીદો (ધર્મમદિરો) કોતરી કાઢી તેને પત્થરના થાભલા બારણા વિગેરે કર્યા હતા આ ઇરાની સ્થાપત્યનુ અનુકરણ બૌદ્ધ પ્રવા

સીઓના વર્ણન ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયું. ગમે તેમ હો પણ અશોકના વખત પછી જ પત્થરની ગુફાઓ અને મકાનો હિંદુસ્તાનમાં મળી આવેછે.

બૌદ્ધ ગુફાઓ. પત્થરોમાં કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ હિંદુસ્તાનમાં અનેક સ્થળે મળી આવેછે. અને તે ઘણુંખરૂં બુદ્ધ લોકોએ પોતાની ધર્મ સભાઓ તથા ધર્માધિકારીઓને રહેવા માટે મકો સારૂ ઠેક ઠેકાણે કોતરી કાઢેલી છે. આ ધર્મ સભાઓ "ચૈત્ય"ના નામથી ઓળખાય છે. આની રચના સ્તંભોની હારથી ટેકાવી રાખેલા મોટા ખંડની છે. તેના પ્રવેશ મુખની બાજુએ પ્રાથમિક પણ ઘણુ જ બારીક શિલ્પકામ કરવામાં આવેલું હોયછે. ધર્માધિકારીઓના મઠના વિહારોની રચના લગભગ ચૈત્યના જેવી જ હોયછે પણ તેનું માપ નાનું હોયછે. આવા પ્રકારની ગુફાઓ ગૂજરાતમાં થોડી જોવામાં આવેછે.

તળાજાની ગુફા. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારા પર જૈનોના સુપ્રસિદ્ધ શત્રુંજય પર્વતમાંથી નીકળતી શત્રુંજી નદીને કિનારે આવેલી એક સુંદર રમણિય ટેકરીની નજીકમાં તળાજા નામનુ ગામ છે. આ ટેકરીની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુએ બૌદ્ધ ગુફાઓના જેવી ગુફાઓ કોતરી કાઢેલી છે. આમાની એક ગુફા મોટા ચોરસખંડની છે અને તેનો આગલો ભાગ ચાર મોટા ચોરસ થાંભલાથી ટેકવેલો હોય એમ લાગેછે. આ થાંભલાઓ હાલ હયાત નથી. આ થાંભલા પરના પત્થરના પાટડાઓ ઉપર ચોરસ ચોકડીઓ પાડી તે ઉપર નાની કમાનો મારી એક પ્રકારની શોભા આપેલી છે. આવા પ્રકારની ગોઠવણ પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્થપતિઓને બહુ જ પસંદ હતી. આ ગુફાઓ કયા કાળની અને બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મની છે એ વિષે અનેક શકાઓ થાયછે.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સમાનતા. બૌદ્ધ ધર્મના જેવા જ ઉદ્દેશનો અને બૌદ્ધ ધર્મના જેવાજ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતો જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની બરાબર હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતો આવ્યો છે. બૌદ્ધ અને જૈનધર્મની આટલી બધી સમાનતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણેછે, પણ જૈન સાહિત્ય ઉપરથી એટલું સાબીત થયુ છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી સ્વતંત્ર છે અને બલ્કે તે બૌદ્ધધર્મ કરતાં પણ પ્રાચીન હોય એમ સંભવે છે જૈનોએ બૌદ્ધોની જેમજ પોતાના ધર્મકાર્યાર્થે મકાનો બાંધવામાં અતિ શ્રમ અને ઉત્સાહ બતાવ્યો છે અને તેમની ધર્મમંદિરો માટે પ્રીતિ કાળે કરી એટલી બધી વધી પડી કે ધીમે ધીમે તેઓ મંદિરોની સ્વયકલ્પ સ્થાપત્યથી યોજના કરવા લાગ્યા અને તેમની સ્થાપત્ય સરણિ (ઘાટી) હિંદુસ્તાનમાં વિખ્યાત થઇ પડી છે. જૈનધર્મની ખાસ સરણીના પહેલવહેલાં જે મકાનો આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે તે મકાનો લગભગ ઇસુ ખ્રીસ્તના અગ્યારમા સૈકાના છે અને તે મકાનોનુ સ્થાપત્ય એટલું બધું તો સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ છે કે તે ઘણા અનુભવ અને સતત અભ્યાસના કલા વિકાસનું પરિણામ હોવું જોઇએ.

પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈનમદિરો વચ્ચેનો તફાવત જાણવાની મુશ્કેલી.

આ ઉચ્ચ અવસ્થા પહેલાનો ઇતિહાસ જ્યારે આ પણે તપાસીયે છીયે ત્યારે આપણને જૈન મકાનોનો પણો જ થોડો શોધ હાથ લાગે છે પણ એટલા ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે જૈનોએ તે પહેલા મદિરો કર્યા જ નહોતા જૈનના આ પ્રથમ કામના મકાનો બહુ જ થોડા મળી આવે છે એનું એક એ પણ કારણ હોઇ શકે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ ઘણા સમાન હોવાથી તેમની સ્થાપત્ય કળાનો ઉત્કર્ષ એક સરખો થયો હોવો જોઇએ અને તેને લઇને જૈન અને બૌદ્ધ મદિરો વચ્ચે બહુ તફાવત ન પડનાથી જે આદિ મગનો નજરે પડે છે તે સર્વે બૌદ્ધધર્મના છે એમ માની સતોષ પામવો પડે છે પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રીના અભ્યાસ માટે બૌદ્ધ અને જૈનના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો તફાવત એ મોટુ ક્ષેત્ર છે અને તે દિશામા આપણો અભ્યાસ વધારવાનો શોખ રાખ્યાથી સાહિત્યની એક ઉંચા પ્રકારની સેવા થવાનો સભવ છે આ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી તળાજાની ગુફાઓ બૌદ્ધ છે કે જૈન તે કહેવુ એ હાલ માટે તો અતિ વિકટ પ્રશ્ન છે સાધારણ અનુમાન એવુ થાય છે કે આ ગુફાઓ ગુપ્ત વશના રાજાઓ પાસેથી રાજ્યાધિકાર લઇ લેનાર ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વલ્લભી વશના રાજાઓના વખતની છે

વલ્લભીનો ઇતિહાસ.

ગિરનારના શિલાલેખ ઉપરનો છેલ્લો લેખ લખનાર ૨૬૮૦ ગુપ્તવશનો છેલ્લો રાજા હતો અને ગુપ્તરાજાઓનો પ્રદેશ ઉત્તર હિદુસ્તાનમા બહુ જ વધેલો હતો અને ગૂજરાત તેમને કબજે હતુ વલ્લભીનો પહેલો રાજા ભટાર્ક સેનાપતિ ગુપ્તરાજાઓનો સેનાપતિ હતો, અને તેણે લગભગ ઇ સ ૪૬૫મા ગુપ્તવશની પડતી સમયે ગૂજરાત સહિત સર્વ પશ્ચિમનો મુલક કબજે કરી લીધો હતો અને તેના વશજોની કારકીર્દી લગભગ બે સૈકા સુધી પશ્ચિમ હિદુસ્તાનમા બહુ ઉગ્ર અને તેજોમય હતી ગુપ્તરાજાઓ બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમ જ વલ્લભીઓએ પણ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વલ્લભી રાજાઓના વખતમા જૈનોનો પ્રભાવ થયો હતો અને વલ્લભીરાજાના દરબારમા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મગુરુઓ વચ્ચે હરીફાઇ થયાનો જૈન ગ્રન્થોમા વારવાર ઉલ્લેખ છે આ વશના છેલ્લા શિલાદિત્ય રાજાએ બૌદ્ધધર્મ તજી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અને તેણે બૌદ્ધોને પોતાની હદમાથી પાર કરી જૈનયાત્રાના સ્થળોમા દુરસ્તી કરી નવા દેરાસરો બાધ્યા વિષે આ ગ્રન્થોમા લખેલુ છે

જુનાગઢના ઉપરકોટની ગુફાઓ

જૈનધર્મના પ્રસાર વિષે આટલો ટુક હેવાલ લીધા પછી આપણે બૌદ્ધગુફાઓ જેવી ગિરનાર પાસે જુનાગઢના ઉપરકોટમાની ગુફાઓ ત ફ દષ્ટિ કરીએ આ ગુફાઓ અતિ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે અને તેમની રચના બૌદ્ધ ગુફાઓને બહુ જ મળતી આવે છે પરતુ તેના કાળ વિષે હજી નિર્ણય થયો નથી આ ગુફાઓ સામાન્ય લોકોમા ખાપરા-કોડીયાની ગુફાઓના નામથી ઓળખાય છે, અને દતકથા તેમને પછી

થયેલા હિંદુરાજાઓના ઇતિહાસ જોડે જોડી દે છે. આવી જ સ્થિતિ તળાજાની ગુફાઓની છે. તે ગુફાઓ ઇંભલ કે ઉંભય રાજાના વખતની છે એમ લોકોનું માનવું છે, અને આમાંની એક ગુફામાં ખોડીયાર માતાની મૂર્તિ મૂકેલી છે.

જૈન સ્થાપત્ય.

શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો

ખાસ જૈન મરજીનાં મકાનો ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે મળી આવે છે, અને તેમાં શત્રુંજયના જૈન દેરાસરમાંના કેટલાંએક અતિ પ્રાચીન અને અતિ વિખ્યાત છે. વિંધ્યા પર્વતની હાર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારાપર પથરાઇ ખંભાતના અખાતમાં થઇ કાઠિયાવાડમાં પૂર્વ પશ્ચિમ પસરી રહેલી છે. આ હારની પ્રથમ ટેકરીઓ પૂર્વમાં પીરમ બેટની દક્ષિણે આવેલી ખોકરાની ટેકરીઓ છે, અને ત્યાર પછી શીહોરની આસપાસ આવેલી ટેકરીઓ છે અને તેની પશ્ચિમે મથાળા ઉપર પ્રાસાદોની પણ હારીફાઇ કરે એવા સુંદર દેરાસરોથી અલંકૃત થયલો શત્રુંજયનો પર્વત આવેલો છે આ પર્વતનું શિખર સમુદ્ર સપાટીથી લગભગ ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે. આની તળેટીને પાલીતાણાનું નાનું પણ રમણિય શહેર તેનાં વરવૃક્ષો સહિત શોભા આપે છે. જૈન યાત્રાળુ પર્વત ઉપર બન્ને બાજુએ આવેલા કુવા અને કુંડોવાળા વિશ્રામસ્થાનવાળા માર્ગ ઉપર વિશ્રાન્તિ લેતો લેતો બે ત્રણ માઇલ સુધી ઉંચે પર્વત ઉપર ચઢ્યો જાય છે. આ વિશ્રાન્તિસ્થાન ઉપર નાનાં નાનાં સુંદર દેરાંઓ આવેલાં છે, અને તેમાં જૈનતીર્થંકરોનાં પગલાં મૂકેલાં હોય છે. પર્વતની ટોચ ઉપર સપાટ ભૂમી આવી રહેલી છે. જેના પત્થરો ઘણા સુવર્ણના રંગના છે. આવા રમણિય પ્રદેશ ઉપર જૈનધર્મનાં સુંદર દેરાસરો બંધાયલાં છે. આ પ્રદેશની આસપાસ એક કિલ્લો ચણી લઇ કિલ્લામાં બીજા નાના કિલ્લાઓ કરેલા છે. આ નાના કિલ્લાઓમાં મુખ્ય દેરાસરમાંનું એકેકું આવેલું છે. દક્ષિણ બાજુએ મધ્ય કાળનાં દહેરાં આવેલાં છે, જે કુમારપાળ અને વિમળશાએ બંધાવેલાં કહેવાય છે. આ દહેરાંઓ પાસે ઋષભદેવની એક મોટી પ્રચંડ મૂર્તિ, પગ પાસે એક પોઠીઆ સહિત એક મોટા પત્થરમાંથી કોતરી કાઢેલી છે. ઉત્તર દિશામાં એક મોટું અને અતિ પ્રાચીન દહેરૂં આવેલું છે. શત્રુંજય ઉપર પ્રાચીન દહેરાં જે થોડાં ઘણાં છે તે ઉપર પાછળથી એટલું બધું સમારકામ કરવામાં આવેલું છે કે તેનાં પ્રાચીન ચિહ્નો કંઇ માલૂમ પડતાં નથી.

શત્રુંજય મહાત્મ્ય કે તેનો ઇતિહાસ.

આ જૈન મંદિરોની દંત કથા અને હેવાલ શત્રુંજય મહાત્મ્ય નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. આ પુસ્તક શિલાદિત્યના હુકમથી વલ્લભીપુરના પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ શ્રી ધનેશ્વર સુરીએ લખેલું છે. આ ગ્રન્થ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે અયોધ્યામાં ઋષભદેવનો પુત્ર ભરતરાજા રાજ્ય કરતો હતો અને તે યવનશત્રુઓ જોડે લડતો લડતો ઠેઠ શત્રુંજયની ઉત્તર સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે આ યવનોને સિંધુને પેલે પાર હાંકી મુક્યા હતા. આ ભરતના ભાઇ અને પ્રધાને સૌરાષ્ટ્રમાં બહુજ કીર્તિ મેળવી હતી.

અને તેમણે ઋષભદેવનું દેવાલય ચણાવ્યું હતું. ભરતનો એક સગો શકિતસિંહ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ધણી થયો હતો અને તેણે આદિનાથ - ને ઉરિષ્ટનેમીના મંદિરો ચણાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે શત્રુંજય પર્વત જૈનોના તીર્થંકર આદિનાથને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. વળી તે દેવાલયો પાછળથી યવનોએ ખંડિત કર્યાં હતાં, અને ઘણો વખત આ પ્રર્વત ઉપર છિન્ન ભિન્ન અવસ્થા ચાલી રહી હતી. શત્રુંજયના ખંડિત દેરાસરોનો જીર્ણોદ્ધાર કોણે કર્યો એ વિષે મહાત્મ્યમાં એક આખ્યાયિકા આપેલી છે, અને તે પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યની નોકરીમાંનો એક જૈન ચાબુક સ્વાર ભાવડ નામનો હતો. તે અશ્વવિદ્યામાં ઘણો હુશીઆર હોઇ વિક્રમાદિત્યે તેને સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી મધુમાવતી (મહુવા) નગરી બક્ષીસ આપેલી હતી, અને આ ભાવડનો પુત્ર જાવડ ઘણો જ શુરવીર હતો તેણે મુગલો એ કરેલા હુમલા પાછા પાડ્યા હતા, પણ આ મુગલો તેને કેદ પકડી ગયા હતા ત્યાં તેણે પોતાનો ધર્મ બહુ જ ચુસ્ત રીતે પાળ્યો હતો, અને છેવટે માંડમાંડ મધુમાવતી આવી શક્યો હતો. અહીંયા તેણે શત્રુંજય ઉપર કેટલા યક્ષો જૈનો ઉપર જુલમ ગુજારી જૈન ધર્મનો વિનાશ કરે છે એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું લક્ષ શત્રુંજય તરફ વળ્યું અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા પછી છેવટે મહામુનિ વીરસ્વામીની મદદથી તે શત્રુંજયના કુત્રયક્ષને વશ કરી શક્યો. પણ જ્યારે શત્રુંજયપર તે ગયો ત્યારે યક્ષો આગળ તેનું કંઇ ચાલ્યું નહિ. આ પ્રમાણે જાવડ પોતાના સર્વ પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ ગયો. જાવડના મૃત્યુ પછી ઘણે વર્ષે બૌદ્ધોનું પ્રાબલ્ય સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભી રાજાપર થયું હતું અને બૌદ્ધોએ શત્રુંજય અને બીજી પવિત્ર જગ્યાનો કબજો લીધો હતો. આખરે ધનેશ્વર સુરી થયો કે જેણે શિલાદિત્ય રાજાને જૈન ધર્મમાં આણ્યો, અને તેણે યાત્રાસ્થાનનાં દેવાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને બીજાં કેટલાંએક નવાં દેવાલયો પણ બંધાવ્યાં

શત્રુંજય ઉપરનાં અર્વાચીન જૈન મંદિરો.

શત્રુંજય પરનાં જૈનમંદિરોનો ઇતિહાસ આટલે સુધી આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં ધીમે ધીમે જૈનોનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું. અને એક પછી એક ધનાઢ્ય યાત્રાળુ જુના કામની દુરસ્તી કરતો ગયો. અને નવાનો ઉમેરો પણ કરતો ગયો. જૈનોની ધર્મભાવનામાં મોક્ષ સાધનમાટે મંદિરની સ્થાપનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને આને લઈને જ બીજા ધર્મના મંદિરો કરતાં જૈનમંદિરો સ્થાપત્યની ઉંચી સ્થિતિએ પહોચેલાં છે. સૌમાંથી નવાણું જૈનમંદિરો કોઇ ધનાઢ્ય વ્યાપારીનાં સ્થાપિત હોવાથી જો કે તે મંદિરો વિશાળતામાં ભવ્યતાએ પહોંચેલાં નથી પણ મંદિરનો પ્રત્યેક ભાગ સંપૂર્ણ રીતે અલંકૃત કરાયેલો છે. આ જૈનમંદિરોનું સામાન્ય લક્ષણ શત્રુંજયપરના દેરાસરોનું અવલોકન કરવાથી સહજ માલુમ પડી આવેછે. જે જે પરિસ્થિતિમાં જૈન સ્થાપત્યની ઉત્ક્રાન્તિ થયેલી છે તે તે પરિસ્થિતિની પ્રત્યેક અવસ્થાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અહીં કરી શકાય છે. આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ આ જુનાં મંદીરોમાંનાં થોડાં જ છે અને મોટી સંખ્યા અર્વાચીન હોઇ કેટલાંક તો છેલ્લી સદીમાંજ ઉભાં થયેલા છે. આ આધુનિક જૈનમંદિરો પ્રાચીન મંદિરોથી ઉતરે તેવા નથી જો કે તે ઉપરનું શિલ્પ હલકા પ્રકારનુ છે ખરું.

ગીરનાર ઉપરનાં જૈન મદિરો

સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારા નજીક ગિરનાર પર્વત ઉપર જૈનનુ શત્રુંજય જેટલુંજ પવિત્ર ધામ છે પણ તે પરના મદિરો શત્રુંજય જેટલા શોભાયમાન નથી તેની ઉપર શત્રુંજયની પેઠે પ્રત્યેક કાળના જુદી તરેહના ભભકાદાર દેવાલયો નથી વળી ગિરનારના દહેરાઓ પર્વતની બાજુએ આવેલા હોવાથી તેની બાજુએ પાછળ વિચિત્ર રચનાથી નીકળી આવતા શિખરો સાથે તેનો મુકાબલો ઘણો કનિષ્ઠ પડી જાય તેની ભવ્યતા કમી થઇ જાય છે આ મદિરોમા સૌથી મોટુ અને પ્રાચીન મદિર નેમનાથનું છે એની ઉપરના લેખ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તેની દુરસ્તી ઇ સ ૧૨૭૮મા કરવામા આવી હતી અને ત્યાર પછીના દુરસ્ત કરનારે એટલો બધો તો ફેરફાર કરી મૂક્યો છે કે પહેલા તેનો દેખાવ કેવો હશે તે જાણવુ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડ્યુ છે જૈન મદિરોમા આવુ વણીવાર બની આવે છે હિદુ દેવાલય કે મુસલમાની મસજીદ જો એકવાર ખડિત થઇ જાય છે તો પછી કોઇ તેનુ ભાવ પુછતુ નથી અને તેનો સરસામાન બીજા કોઇ નવા દેવાલય કે મસજીદ બધાવવામા વપરાય છે પણ જૈનોમા તેવુ નથી જો કોઈ માણસ નવુ દેરાસર બધાવે એટલો પૈસાદાર ન હોય તો પછી તે કોઇ જીર્ણમદિરનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આ જીર્ણોદ્ધારમા ચુનાનો તો એટલો બધો ઉપયોગ કરે છે કે જુના કામની સર્વ રેખાઓ આ નવા જાડા થરથી ઢંકાઇ જાય છે, અને પ્રથમ મકાનની શી ખુબી હતી તે જરાયે જણાઇ શકતું નથી જો કઇ પ્રાચીન સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આવી શકે છે તે માત્ર તે મકાનની વ્યવસ્થા ઉપરથી કઇક જણાયછે

નેમનાથનુ દહેરૂ

ગિરનાર ઉપર નેમનાથનુ દહેરૂ અતિ પ્રાચીન છે તેનો ચોક ૧૯૫ ફીટ લાબો અને ૧૩૦ ફીટ પહોળો છે તેને બે મડપો છે એક મહામડપ અને બીજો અર્ધ મડપ એવા તેના દેશી સ્થાપત્યમા નામ આપેલા છે ચોકની ચારે બાજુએ નાની નાની સિત્તેરેક કોટડીયો છે અને તે કોટડીયો ફરતી એક ઓસરી આવેલી છે આ કોટડી ઓમા પથ્થરમાંથી આખી ઘડી કાઢેલી કે પથ્થરમા ઉપર ઉપર કોતરેલી જૈનતીર્થંક રોની પલાઠી વાળેલી મૂર્તિઓ છે જૈનસ્થાપત્યમા આ અનેક મૂર્તિની વ્યવસ્થાવાળી ઓરડીઓ એ એક ખાસ લક્ષણ છે

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં દહેરાં

નેમનાથના મદિરની પાછળ વસ્તુપાળ તેજપાળના બધાવેલ ત્રણ દહેરાની ત્રિપુટિ છે આ પ્રમાણે વધુ દહેરાનુ એક દહેરૂ બનાવવાની વ્યવસ્થા ઘણી રમણિય અને પ્રકાશ અધારાની બહુજ ઉત્તમ રસિક છાપ પાડનારી આર્થિક વ્યવસ્થા છે આનો ઉપયોગ દક્ષિણમા ઘણે ઠેકાણે કરવેલો જોવામા આવે છે આ ત્રિપુટિમાના મધ્ય દહેરામા ૧૯મા તીર્થંકર મલ્લિનાથની મૂર્તિ બેસાડી છે, અને બાજુના દહેરામા સમોસરણ મેરુ કે સુમેરૂ અને સમેતશિખરના પર્વતો દર્શાવનાર ચબુતરના ત્રિસ્તભ કરેલા છે આ ત્રિસ્તંભ પગથીઆઓની ચડતી હારના ધીમે ધીમે ઉપરના ઘુમટ સુધી ગયેલા છે અને તે ઉપર ન્હાના દહેરામા મૂર્તિઓ બેસાડી

છે. આમ જૈનો માત્ર મૂર્તિને જ પવિત્ર માનતા નથી, પણ જે પર્વત આ મૂર્તિને ધારણ કરેછે તે પર્વતને પણ પૂજ્ય માની તેની પર્વત સહિત મૂર્તિ ઠેક ઠેકાણે કરી તેની પૂજા કરેછે આ ઉપરાંત બીજા અનેક દહેરાં ગિરનાર ઉપર છે, અને તે પ્રત્યેક દહેરાને તેની કંઇને કંઇ કથા કે ઇતિહાસ છે જેનો પૂર્ણ હેવાલ અત્રે આપવો અરૂચિકર લાગે.

પ્રભાસ પાટણ.

ગિરનારની દક્ષિણ-પશ્ચિમે સમુદ્ર કિનારે આવેલા હાલ વેરાવળ બંદરની દક્ષિણ બાજુએ સમુદ્રમાં ધસી જતા ભુમીપ્રદેશપર મોંજાંઓની સતત છોળોથી ધોવાતી સૂવર્ણ રેતીવાળા સુંદર વાંકમાં આવેલા કિનારા ઉપર ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલું પ્રભાસ કે દેવપાટણનું રળિયામણું ખંડેર શહેર આવેલું છે. બે મોટા દરવાજા અને બીજા અનેક ચોરસ બુરજોથી રક્ષિત થયેલો મોટા પત્થરનો એમનો એમ બાંધેલો મજબૂત કિલ્લો લગભગ બે માઇલના ઘેરાવનો આ શહેરની આસપાસ વીંટળાયેલો છે. આ કિલ્લાની આસપાસ ખાઇ ચણી લીધેલી છે કે જેમાં મરજી પડે ત્યારે ,સમુદ્રનુ પાણી લઇ શકાય. આ શહેરમાં મળી આવતી ખંડિત મૂર્તિઓ મસીદો અને ખાનગી મકાનો ઉપરથી જણાઇ આવતી શિલ્પકારીગરી વિગેરે ઉપરથી અસલ હિંદુ રાજાનુ આ એક મહાક્ષેત્ર હોવું જોઇએ એવો સહજ ખ્યાલ આવી શકેછે.

સોમનાથનું દહેરૂં

આ કિલ્લાની નૈઋર્ત્ય બાજુએ જગ વિખ્યાત સોમનાથનું દહેરૂં સમુદ્ર બહાર પડતા એક વિશાળ પત્થર પર આવેલું છે. અને હાલ તેની દિવાલો ઉપર સમુદ્રની છોળો વાગેછે. તેની મૂળ રચના અને તેના સ્થાપત્યની ભવ્યતા વિષેનો ખ્યાલ આજ આપણે તેનાં ખંડેર ઉપરથી કરી શકીએ છીયે. કેટલે સુધીનો મંદિરની આસપાસ મોટા મોટા સ્તંભોની હારને હાર જોવામાં આવેછે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે શિલ્પકળાથી શણગારાએલા પત્થરો અને બીજા અનેક ચિહ્નો ત્યાં મળી આવેછે. આ મંદિરનુ માપ તો કંઇ એવું મોટું નથી, પણ તેના મધ્યમંડપ ઉપરનો ઘુમટ તેત્રીસ ફીટના વ્યાસનો છે, અને આવડો મોટો ઘુમટ તે વખતના કામમાં કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી. આસપાસ મળી આવતા સ્તંભો ઉપરથી તેમજ મુસલમાનોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય મંદિરની ફરતો મોટો ચોક હતો, અને તેની શોભા ઘણી જ હોવી જોઇએ. કારણકે ઉપર કહેલા સ્તંભો ઉપર ઘણું જ અદ્ભૂત શિલ્પ કરેલુ જોવામાં આવેછે. આટલી બધી શોભાવાળો ચોક મુસલમાનોએ સોમનાથ લુટ્યુ ત્યારે હતો કે નહિ એ વિષે પ્રાચીન શોધશાસ્ત્રીઓમાં વાદ છે, પણ ચોક તો પહેલેથી હોવો જોઇએ. માત્ર પછીથી હિંદુરાજાઓએ દુરસ્તી કરી હશે.

આ મંદિર જૈન છે કે શૈવ?

આ મંદિર જૈન લોકોનુ હતુ કે હિંદુ શિવ માર્ગીઓનુ હતું એ પણ એક વિવાદગ્રસ્ત વિષય છે. આ મંદિરની સર્વ રચનાની શૈલિ જુવો તો ઉપર વર્ણવેલા જૈન

મંદિરોને આબેહુબ મળતી આવે છે. પણ એ જ કંઇ જૈન મંદિર છે એમ કહેવાને બસ નથી. કારણ કે જે કંઇ દહેરાંઓ આ સમયમાં બંધાવા લાગ્યાં હતાં તે સર્વ જૈન દહેરાંઓનું અનુકરણ હતું અને ધાર્મિક ઇતિહાસ પણ એમ જ કહે છે કે જ્યારે હિંદુ ધર્મનો પુનરોદ્ધાર થયો ત્યાર પછી હિંદુઓમાં મૂર્તિને દહેરામાં બેસાડીને પૂજવાનો પ્રચાર થયો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આ દહેરાંઓ જૈન અને બૌદ્ધ દહેરાંઓનું અનુકરણ જ હોઇ શકે. વળી મુસલમાન તવારીખમાં આનું નામ સોમેશ્વર આપ્યું છે એટલે તે શિવનું મંદિર હોવું જોઇએ. પણ તેમના વર્ણન પ્રમાણે તેમાં લિંગની મૂર્તિ ન હોતાં રત્ન જડિત આંખો અને હાથ પગવાળી મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી જ કંઇ જરા શક પડે છે કે તે કદાચ જૈન મૂર્તિ હોય.

હિંદુસ્થાપત્ય.

અણહિલપુરનું રાજ્ય

વલ્લભીના વિનાશ પછી પંચાસરનું રાજ્ય અને ત્યાર પછી અણહિલવાડનું રાજ્ય ગૂજરાતમાં પ્રાબલ્ય પામ્યું એ હકીકત તો સુવિદિત જ છે. અણહિલવાડના મુખ્ય સ્થાપક વનરાજના ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશજો અને ત્યાર પછી મૂળરાજના ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશજોએ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઘણા વર્ષો સુધી પૂર્ણ સત્તાથી અને ઘણીજ આબાદાનીમાં કર્યું હતું. આ કારકીર્દિમાં આ સર્વ રાજાઓએ અનેક મહેલો, મંદિરો, સરોવરો વિગેરે ઘણાયે સુંદર મકાનો બંધાવ્યાં હતાં, પણ આ જાહોઝલાલી વાળા કાળનું હાલ થોડું જ નામ નિશાન રહ્યું છે.

અણહિલવાડનું ખંડેર

અણહિલવાડનું ખંડેર હાલ ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પાટણ શહેરની આસપાસ આવેલા મેદાનમાં પડેલું છે. તેની સ્થિતિ વલ્લભીના જેવી જ થઇ રહી છે. જે કંઇ પ્રાચીન વસ્તુ ત્યાં મળી આવે છે તે ખોદ્યા સિવાય જડતી નથી. સુંદર કારિગરીથી કોતરી કાઢેલા આરસ પહાણના પત્થરો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. અને તે પત્થરો આરાસુર પર્વતના હોય એમ જણાય છે. પહેલા ભીમદેવની રાણીયે બંધાવેલી વાવ તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના બંધાવેલા સુંદર તળાવની જગા હાલ ત્યાં આવેલા મુસલમાનોના એક અષ્ટકોણી હજીરાથી દૂર શહેર બહાર દેખાઇ આવે છે. આ શિવાયનું બીજું કંઇ મુસલમાની તોડફાડ પછીના ૭ સૈકા પછી મળવું મુશ્કેલ છે.

સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ.

આ જમાનાનાં મકાનોનો કંઇ ખ્યાલ લેવો હોય તો સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ જે હાલ કંઇ પડીભાંગી સ્થિતિમાં મોજૂદ છે તે આપણે માટે બસ કહી શકાશે. આ એક અતિશય વિશાળ ત્રણ મજલાનું ભવ્ય મંદિર હતું. તેનો આગળનો મંડપ બહારથી ચોરસ દેખાવમાં હતો, અને અંદર થાંભલાઓની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી કે માળથી અષ્ટકોણી દેખાવ આવે. આ મંડપની ત્રણ બાજુએ ઉપર બે મજલાની રવેશો

જુદી રહેતી હતી જેને રૂપચોરીઓનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું ; અને ચોથી બાજુએ વચમાં એક મોટો સ્થૂલ મિનારો બ્હાર નીકળી આવતો હતો, અને તેની ઉપર એક ઉંચું શિખર ચણી લીધેલું હતું. ઉપરની ચોરસ છત્રી ઉડી ગયેલી એવી બે રૂપચોરી અને ભાંગ્યો તૂટયો મીનારાનો આગલો ભાગ હાલ હયાત છે. આ મંદિરની બન્ને બાજુએ કીર્તિસ્તંભો ચણી લીધેલા હતા. જેમાંનો હાલ એક લગભગ પૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. આ કીર્તિસ્તંભ બે સુંદર કોતરકામવાળા સ્તંભો ઉપર આડા નાંખી દીધેલા પાટડાનો બનેલો છે, અને તે પાટડા ઉપર તરેહવાર કારિગરી કરી ઉપર એક સુંદર પત્થર શોભા ખાતર ગોઠવેલો છે. થાંભલાઓની લગભગ મધ્ય ઉંચાઇએથી બે ટેકાઓ બ્હાર નીકળી તેનો આકાર સમુદ્રના રાક્ષસી પ્રાણીના મ્હોંનો કરેલો છે. આ ટેકાઓ ઉપર બહુજ બારીક નકશીથી ફુલ વિગેરે કોતરી તોરણના રૂપમાં એક સુંદર કમાન ઠેઠ પાટડાઓ સુધી જુકી રહી છે. આ પાંત્રીસ ફીટ ઉંચાઇના કીર્તિસ્તંભ ઉપરનું શિલ્પ ઘણું જ સૂક્ષ્મ અને રસિક છે. આ રુદ્રમાળનુ મંદિર સરસ્વતિના કિનારા ઉપર એક મોટા ચોકમાં આવેલું છે. આ ચોકને ત્રણ દરવાજા છે. અને નદી કિનારાપરના દરવાજા આગળના સુંદર ઓટલા ઉપરથી પગથીઆની રમણિય હારવાળો ઓવારો પવિત્ર સરસ્વતિ નદીને જઇને ઠેઠ પહોંચે છે. ચોકની દિવાલમાં વચ્ચે વચ્ચે ન્હાનાં દહેરાંઓ નાજુક ઘુમટ સહિત શોભા આપી રહેતાં હતાં અને આમાંનાં ત્રણ પાછલી બાજુનાં દહેરાંઓની મુસલમાનોએ મસીદ કરેલી છે.

મોઢેરાનું સૂર્યનારાયણનું મંદિર. આ શિવાય સોલકી રાજાઓની સ્થાપત્યની રસિકતા દર્શાવનારૂં બીજું ચિત્ર મોઢેરામાં આવેલા સૂર્યનારાયણના મંદિરનું છે. અને તેની વળી જુદી જ ખુબી છે. તે એક જ માળનુ મદિર છે, અને તેના મધ્ય ભાગની આસપાસ એક બંધ મંડપ છે. અને બીજો ઉઘાડો મડપ બ્હારની બાજુએ છે. તેનુ શિખર તૂટી પડેલું છે. અને ઘુમટો તો હયાત જ નથી. બાકી બીજો બધો ભાગ લગભગ હાલ ઉભો છે. થાંભલાઓ વચ્ચે કોચી કઢાયેલા છે જે મુસલમાનોએ ખંડિત કરેલા છે એમ લોકોનું માનવું છે. તેની બન્ને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવી જ કીર્તિસ્તંભની કમાનોનાં ખંડેરો છે. અને કીર્તિસ્તંભ ઉપરથી એક ઓવારો મોટા કુંડમાં જવાને પડે છે ઓવારા ઉપર નાની નાની દહેરીઓ છે. આ કુંડને રામકુંડ કહે છે, અને બ્હારના ઉઘાડા મડપને સીતાની ચોરી કહે છે.

બીજા કુંડો અને તળાવો. આ મોઢેરાના જેવા જ કુંડ બીજે ઘણે ઠેકાણે દ્રષ્ટિએ પડે છે. શિહોરના કુંડ આ વર્ગના છે. રામકુંડની માફક જ આ કુંડની પાસે મદિરો બાંધેલાં હશે. પણ ઘણેખરે ઠેકાણે આ મદિરોનો વિનાશ થઇ ગયો છે. મોઢેરાની પાસે આવેલા લોટેશ્વરમાં આવા ચાર કુંડ ચારે બાજુએ અને વચમા એક સુંદર ગોળ કુવો એવી આકર્ષક રચના છે બીજી જાતના કુંડો ઘણુંખરું ગોળ કે ઘણા ખુણાવાળી સમાકૃતિના હોય છે. આવા કુંડ ઝીંઝુવાડ, સાયલા, મુજપુર વિગેરે સ્થળે છે. તેમાંના કેટલાએકનો વ્યાસ

સૌથી વિશેષ સુંદર દરવાજો પૂર્વ દિશાનો હીરા ભાગોળને નામે ઓળખાય છે અને તેના ઉપરનું શિલ્પકામ ઘણું જ ઉત્તમ છે એમ જોતા વાર જ આપણાથી કહેવાઈ જાય છે આ દરવાજા પાસે કાલીમાતાનું દહેરું આવેલું છે અને તે ઉપર જેટલું બની શકે તેટલું શિલ્પ કરેલું છે હિંદુ પુરાણમાં આવતા સર્વ દેવોની તેમ જ જાત જાતના પશુપ્રાણીઓની મૂર્તિઓ પત્થર ઉપર કોતરી કાઢી છે વચ્ચે વચ્ચે તો આખી કથાનો ઇતિહાસ પત્થર ઉપર ચઢેલો છે એક ઠેકાણે પક્ષિરાજ ગરુડના શાપનો ચિતાર છે તો બીજે ઠેકાણે સમુદ્રમંથનનો ખ્યાલ આપેલો છે આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ શિલ્પ કળાનો ઉપયોગ આ કિલ્લા ઉપર કરવામાં આવેલો છે બીજી ભાગોળો જો કે હીરા ભાગોળ કરતા નાની છે પણ તેમની રચના કંઈ ઉતરતી નથી પશ્ચિમ તરફની વડોદરી ભાગોળ લગભગ જેવીને તેવી છે ને રૂપ ઉપરથી તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ લઈ શકાય છે આ ભાગોળોને બબ્બે દરવાજા છે એક દરવાજો કિલ્લામાંથી નીકળતા આવે છે તે કે જેમાં ઉંચા પ્રમાણનું સ્થાપત્ય કરવામાં આવેલું છે અને બીજો દરવાજો કિલ્લામાંથી નીકળી તેની ડાબી બાજુએ મુખ્ય દરવાજાની પાસે ચોરસ ચણી લીધેલી દિવાલોમાં છે આ દરવાજા નાના અને સાદા છે, પણ ભાગના રક્ષણ માટે કર્યા હોય એમ લાગે છે અહિં કળાની ઉત્તમ રસિકતાનો એ ઉપરથી જણાય છે કે નાના તથા મોટા ભાગોપર કંઈ પણ ભોગે બાબર કર્યા વિના મુખ્ય દરવાજાના થાંભલાઓ અને તે ઉપરના આચ્છાદનના પત્થરોપર સંપૂર્ણ શિલ્પ કરેલું છે અને અંદરના થાંભલાઓ જો કે દૃષ્ટિમાં ન આવે એવા છે તો પણ તે ઉપર બહારના થાંભલાઓ જેવું જ બારીક શિલ્પકામ કરી કોઈ પણ રીતે ઉતરવાની વૃત્તિ નહિ દર્શાવી કળાની ઘણી જ ઉત્તમ નિષ્ઠા દર્શાવી છે કિલ્લાને દરેક ખુણે મોટા બુરજ બાંધી લીધેલા છે આ બુરજની રચના અષ્ટકોણી હોઈ તેની દિવાલો અંદર પડતી કરેલી છે તેમજ દરવાજા અને ઉપરના બુરજ વચ્ચે દરેક દિવાલ ઉપર નાના નાના બુરજો છે જે બધા મળી ૫૨ છે કિલ્લાની દિવાલની અંદરની બાજુએ થાંભલાઓની લાંબી ને લાંબી હાર ઉપર પત્થરના આચ્છાદન ટેકવી નાખતી હતી જેથી તેની નીચે એક મોટી સેના ને સેનાનો સમાવેશ થઈ શકે છે આવા ચારેમેર પત્થરના મંડપનો થોડો ઘણો અવશેષ વડોદરી ભાગોળ પાસે તેમ જ વચ્ચે વચ્ચે જોવામાં આવે છે કિલ્લાની અંદર એક મોટું પત્થરથી ચણી લીધેલું તળાવ છે (ને ચોમેર ફરતો સુંદર ઘાટ છે) અને કિનારે દેવાલયો તથા રહેવાના મોટા મકાનો પત્થરથી ચણી લીધેલા છે

ઝીંઝુવાડાનો કિલ્લો પણ લગભગ આના જ જેવો છે, અને તે પણ ડભોઈના કિલ્લાની સાથે બંધાયેલો હોય એમ લાગે છે સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં આ બે કિલ્લાઓ સરહદનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલા હોય એમ લાગે છે જો કે દન્તકથા ઉપરથી તો વ્યાઘ્રપલ્લીય (વાઘેલા) વંશના વીસલદેવે આ કિલ્લો બંધાવ્યો એમ પ્રચલિત છે ખરું જોતાં વીસલદેવનો આ સ્થાનમાં જન્મ થયેલો હોવાથી તે ઉપર અતિશય પ્રીતિને લીધે તેણે પોતાનું સ્થાન કર્યું હતું અને જુના કિલ્લાનું પોતાની ઇચ્છાનુસાર સમાર કામ કર્યું હોય એમ લાગે છે તે કિલ્લામાં જૈન મંદિર પણ છે જે વસ્તુપાળ તેજપાળે બંધાવેલા છે એમ કહેવાય છે

આબુ પર્વતપરનાં દહેરાંઓ.

ચૌલુક્ય વંશના ભીમદેવના વખતમાં મહમદ ગીઝનવીના સોમનાથના ઘેરાની અસર હજુ ભુસાઇ ન ભુસાઈ એટલામાં તો આરાસુર અને આબુ પર્વતપર નવા સુંદર દહેરાંઓની તૈયારી ચાલી રહી હતી. દેલવાડાપર અતિ સુંદર દહેરાંઓ ચણાવવા માટે પ્રસિદ્ધી પામેલા વીરધવલ વ્યાઘ્રપલ્લીયના મંત્રીઓ વસ્તુપાળ ને તેજપાળ અણુહિલવાડમાં ઘણી પેઢીથી રહેતા જૈનધર્મના પ્રાગ્વાટ વાણીયાઓ હતા. ગૂજરાતની ઉત્તરે મારવાડના રણમાથી સમુદ્રના ટાપુની જેમ એકદમ ઉંચે આવતા આબુપર્વતનાં પડખાં જમીનથી પાંચ છ હજાર ફીટ નહિં ચહડી શકાય એવી ઉંચાઇના છે. અને આ ઉપર જવાનો રસ્તો માત્ર પાણીના ધોધથી થયેલી દરીમાંથી જે થઇ શકે તે શિવાય બીજો નથી. મથાળા ઉપર ૭ સાત માઇલ લાંબી અને બે ત્રણ માઇલ પહોળી એવી એક અતિ રમણિય ખીણ આવેલી છે. જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે અદ્‌ભૂત આકારની મોટા ગ્રેનાઇટ પત્થરોની ભેખડો આવેલી છે, અને તેની વચ્ચેની જગ્યા ઉપર અતિ સમૃદ્ધ વનસ્પતિ વૃક્ષો ઉગી નીકળેલાં છે. આ સપાટ ભૂમી ઉપર એક અતિ સુંદર લતાપત્રોથી અલંકૃત નખી તળાવ આવેલું છે, અને તેની પાસે આવેલી દેલવાડાની જગ્યા ઉપર જૈનલોકોએ પોતાના દેવોને સ્થાન આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આ જગ્યા ઘણી દૂર અને વિકટ હોવાથી ગિરનાર શત્રુંજય જેવું દેવસ્થાનોનું શહેર અહીં થઇ શક્યું નથી, પણ જૈન લોકોની હિંદુરાજાઓના વખતમાંની સમૃદ્ધિને લઇ આ રમણિય જગ્યા ઉપર તેઓએ જે થોડાં ઘણાં દેવાલયો બંધાવ્યાં છે તેની ઉત્તમતા એટલી બધી છે કે જેના સ્થાપત્ય અને શિલ્પસાથે હિંદુસ્તાનમાં વળી થોડાં જ મકાનો હરીફાઇ કરી શકેછે. આ મંદિરો તદ્દન આરસપહાણના બાંધેલાં છે. અને આ જગ્યાથી ૩૦૦ માઇલ સુધીમાં કોઇ મોટી એવી આરસની ખાણ નજરે પડતી નથી; જે ઉપરથી સહજ અનુમાન થઇ શકશે કે તેઓએ માત્ર આ મંદિરોનો સામાન લાવવામાં જ કેટલું દ્રવ્ય ખરચ્યું હશે. અહિંના મુખ્ય દહેરાંઓમાં એક વિમલશાનું અને બીજું વસ્તુપાળ તેજપાળનું છે. વિમળશાએ પહેલવહેલું આ ભુમીપર ઇ.સ. ૧૦૩૧ માં મંદિર બંધાવ્યું.

વિમળશાહ તથા વસ્તુપાળનાં દહેરાં.

આ દહેરાંઓનો બાહ્ય દેખાવ કે આકાર એટલો બધો આકર્ષક નથી, પણ અંદરથી એટલી બધી મહત્વની શોભા કરેલી છે કે જાણે સોનીએ સુવર્ણને શણગારવામાં સુક્ષ્મ ચતુરાઇ વાપરી હોય. એક દરવાજાવાળું મધ્ય મંદિર જેમાં પારસનાથની પલાંઠીવાળેલી મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે તે મુખ્ય સ્થાન છે. આ મધ્ય મંદિર ઉપર ચોરસ અણીદાર ઉંચુ શિખર કરેલું છે. જૈન તથા હિંદુ સ્થાપત્યમાં આવું શિખર બહુ પ્રચલિત છે. આ મધ્ય મંદિર પાસે સામાન્ય રીતે બધે કરાય.છે તેમ એક મંડપ કરેલો છે. આ મંડપમાં ૪૮ સ્તંભ છે, અને આ મંદિરને મંડપની આસપાસ લાંબો ચોક છે જેને આસપાસ બબ્બે નાના સ્તભોની હાર કરી લઇ ૪૫ નાની કોટડીઓની ફરતી ઓસરી કરી લીધેલી છે. આમાંની દરેક કોટડીમાં

પારસનાથની નાની મૂર્તિ મૂકેલી છે. આ પ્રમાણે જૈનધર્મમાં એક દેવની અનેક મૂર્તિઓ કરીને પૂજવાનો મહિમા ઘણો જ પ્રચલિત છે

આ મંદિરના મંડપની રચના ઘણી સુંદર છે તેના સ્તભો બ્હારની ઓમરીના સ્તભો જેટલા જ ઉંચા છે, અને તેની ઉપર ચારેમેર ટેકાવાળી કુમ્ભીયો મૂકેલી છે, અને આ પ્રત્યેક કુમ્ભી ઉપર નાનો સ્તમ્ભ ગોઠવેલો છે આ નાના સ્તમ્ભની ઉપર મોટા પત્થરના પાટડાઓ મૂકેલા છે અને તેની ઉપર ઘુમટ આવેલો છે પાટડાઓ લાબા હોઇ તેમને ટેકો આપવાને ટેકાવાળી કુમ્ભી ઉપરથી ત્ર્યાડા ધોળા આરસના ટેકાઓ મૂકેલા છે આ રચના લાકડાના મકાનોની અનુકૃતિ છે અને આવી રચના પત્થરના મકાનમા શી રીતે દાખલ થઇ તે આસપાસના મકાનોની રચના જોવાથી કદાચ માલૂમ પડે ખરૂં આ પ્રમાણે સ્તભો અને પાટડાઓની થયેલી અષ્ટકોણી આકૃતિ ઉપરથી ઘુમટ શરૂ થાય છે આ આકૃતિના દરેક ખુણા ઉપર એકેકો એવો પત્થર ગોઠવેલો છે કે જેથી ઘુમટનો ગોળ આકાર થાય આ પત્થર ઉપરથી મોળ પત્થરની બેઠક બ્હાર આવે છે, અને તેમની ઉપર સોળ સુદર પુતળીઓ હસતી બેસાડેલી છે ઘુમટની વચમા એક અનુપમ સુંદર નાનું કુડળાકાર લોલક ઝુકી રહ્યુ છે આ લોલક સફેદ આરસનું હોઇ તેની ઉપર જે બારીક શિલ્પથી શણગાર કરવામા આવેલો છે તેથી તેની ટોચ કોઇ ઠેકાણે મળી શકતી નથી ફરગ્યુસન આના વખાણમા લખે છે, "આવા લોલકની સૂક્ષ્મતા અને સુંદરતા પાશ્ચાત્ય અતિરમિક ગૉથિક સ્થાપત્યમા પણ કદી કલ્પવામા આવી નથી આ લોલક એક મોટા આરસ પહાણના જડપત્થર કરતા એક તેજસ્વી સ્ફાટિકના બિન્દુની જેમ સૂક્ષ્મ રીતે લટકી રહેલ છે" અહીંયાના શિલ્પમા માત્ર નિર્જીવ પદાર્થોની જ આકૃતિ કરેલ નથી પણ ગૃહસસારના નૌકા, વ્યાપાર અને લડાઇના અનેક દેખાવો કોતરેલ છે કે જેનો અભ્યાસ મધ્ય કાળના ગૂજરાતની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાને અતિ ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે

ચંદ્રાવતી નગરી. આબુ પર્વત એટલે બધો વ્યવહાર જગતથી બહાર છે કે તેની પાસે કોઈ મોટુ શહેર હોય એમ માલૂમ પડતું નથી, પણ તેની દક્ષિણે થોડે છેટે એક કોઇ મોટા શહેરના ખડેરો હોય એમ લાગે છે આ નગરી ચદ્રાવતીની હતી એમ મનાય છે, અને અહીં આબુ પર્વતના સમકાલિન જૈન મંદિરો જોવામા આવે છે પણ આ નગરીનો નાશ મુસલમાનોએ ૧૪ મા સૈકામાં કર્યા ત્યાર પછી આ જગ્યા સાવ ઉજ્જડ છે. વળી અહીંના મંદિરોનો સામાન ચારે બાજુએ જેને ઠીક પડે એમ લઇ જવાથી આ નગરીનુ ખરૂ સ્વરૂપ માલૂમ પડી શકતુ નથી

મૂસલમાની સ્થાપત્ય.

આરબ અને તાર્તાર લોકો ને તેમનું સ્થાપત્ય દુનિયાના ઇતિહાસના આદિ કાળથી માંડીને જ ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને સિંધુ નદી વચ્ચેના મધ્ય એશિયા ખંડમા મૂળેથી જ સુશિક્ષિત પ્રજા વસતી આવી છે આ

પ્રદેશમાં રહેનારા આરબો ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં પોતાની હદ છોડી સીરિયા, ઇરાન, ઇજીપ્ત અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાનો ફેલાવ કરતા ગયા હતા. તેઓએ સ્પેન પણ જીતી લીધેલું હતું, અને હિંદુસ્તાન પર પણ હુમલાઓ જારી રાખ્યા હતા. આ આરબોને ભવ્ય મકાનો બાંધવાનો શોખ એટલો બધો હતો નહિ. પણ ૧૨ મા સૈકામાં ઉત્તર એશીયા ખંડમાં ઢોરો ચરાવી ખાનાર તાર્તાર લોકોનું ધીમે ધીમે પ્રાબલ્ય થયું હતું, અને તેઓએ આરબોનો મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ મસીદો અને કબરો જ્યાં ગયા ત્યાં બંધાવતા ગયા. અને આ પ્રમાણે પોતાના વૈભવનો દાખલો સર્વ ઠેકાણે બેસાડતા ગયા. આરબ લોકોની જીતનું મથક મક્કા શહેરમાં હતું, અને તેઓ ત્યાંથી ઠેઠ પૂર્વમાં સિંધુ સુધી અને પશ્ચિમમાં સ્પેન સુધી વિજયી થયા હતા, પણ આટલા પ્રદેશમાં ભાગ્યે ખાસ મોટું મકાન તેમનું સ્થાપત્ય દર્શાવનારૂં મળી આવે છે. પરંતુ તાર્તાર લોકોએ જે પ્રદેશ ઇસ્તંબોલથી માંડીને કટક સુધી સર કર્યો હતો, ત્યાં સર્વત્ર તેઓ પોતાની ખાસ સ્થાપત્યના નમુનાની મસીદો અને કબરો રાખી ગયા છે.

સારેસેનિક સ્થાપત્ય. આ મુસલમાની સ્થાપત્ય જે સાધારણ રીતે સારેસેનિક સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાય છે, તેમાં જે જે દેશોમાં તેઓ ગયા તે તે દેશની સ્થાપત્ય શૈલીનો થોડો ઘણો ઉપયોગ કરી તેમણે તેમના સ્થાપત્યને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ આપ્યાં છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુસલમાની સ્થાપત્યના ઓછામાં ઓછા બાર-ચૌદ પ્રકાર છે. સારેસેનિક સ્થાપત્યે ઉપર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં છે તેમાંનું ગૂજરાતનું સ્વરૂપ ઘણું સુશોભિત, સાદું અને સર્વે કરતાં ખાસ લક્ષણવાળું છે. બીજા કોઇ પણ સ્વરૂપમાં હિંદુભાવ આટલો બધો આવતો નથી.

ગૂજરાત ઉપર મુસલમાની અમલ. મુસલમાનોએ હીજરીના પહેલા સૈકામાં સિંધ અને ગૂજરાત ઉપર હુમલા કર્યા હતા, પણ આ દેશના લોક એટલા બધા સુશિક્ષિત અને આગળ વધેલા હતા કે આ પરદેશીઓનો ત્યાં કઇ પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યાર પછી મહમદ ગીજનવીએ ગૂજરાતપર મોટી ચડાઇ કરી, પણ તે કંઇ કાયમનું નામ નિશાન મૂકી ગયો નહિ. દિલ્હીના છેલ્લા રજપુત રાજા પૃથુરાજ ચહુઆણની હાર પછી (ઇ. સ ૧૧૯૦) પણ ગૂજરાતમાં બે સૈકા સુધી સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું, અને ત્યાર પછી મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચે લગભગ બે સૈકા સુધી યુદ્ધ ચાલ્યા કર્યું બહાદુરશાહના ઇ સ. ૧૫૨૬ માં થયેલા મૃત્યુ સુધી મુસલમાનોનું ખરૂં પ્રાબલ્ય ગૂજરાતમાં થવા પામ્યુ નહોતું અને આને પરિણામે મુસલમાનોની અસર જે કંઇ થઇ તે તેમની રાજ્યધાનીમાં જ થઈ શકી, અને બીજે સર્વત્ર હિંદુઓનો જુનો ધર્મ ચાલુ રહ્યો, અને તેઓએ પોતાના રૂઢી રિવાજ પ્રમાણે દેવાલયો બંધાવ્યા કર્યાં. ખંભાત (સ્તભતીર્થ) અને ભરૂચ (ભૃગુપુર) જેવાં મોટાં શહેરોમાં મુસલમાનોએ મસીદો બાંધી હતી, પણ તેમણે આ ઇમારતો હિંદુ મકાનોના સ્તંભો લેઇ લઇ બંધાવેલી હતી.

હિંદુ સ્થાપત્યનું મુસલમાનોપર પ્રાબલ્ય.

મુસલમાની રાજ્યધાની અહમદાવાદમાં પણ સર્વ મુસલમાની ઇમારતોમાં હિંદુ સ્થાપત્યની અસર થઇ હતી બધી મસીદોની બાંધણી હિંદુ કે જૈન શૈલીની છે જો કંઇ ખાસ ફેરફાર માલૂમ પડે છે તે માત્ર અહિં તહિં કમાન ખેંચી કાઢેલી હોય છે તે જ આ કમાનો કંઇ મકાનની મજબુતી માટે ચણેલી છે એવું નથી, પણ માત્ર મુસલમાનો કમાનને ચાંદની આકૃતિ માની ધાર્મિક લાગણીથી જુવે છે તેથી જ તેમની કબરો તથા મહેલોમાં તો કમાન સરખીએ જોવામાં આવતી નથી આ સર્વનું કારણ એ છે કે મુસલમાનોએ જીતી લીધેલી પ્રજા સ્થાપત્યની કળામાં એટલી બધી તો તે વખતે આગળ વધેલી હતી કે આ વિષયમાં તેમની જીતેલી પ્રજાથી હાર થઇ હતી, અને હિંદુઓએ તેમને જીતી લેનાર મુસલમાનોને તેમની શૈલી અને શણગાર તેમના મકાનોમાં દાખલ કરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પાડી હતી અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાનોએ જૈન કે હિંદુ કલાની સુંદરતાને હિંદુઓથી અજાણી મુસલમાની વિશાળતા સાથે જોડી એક અતિ રસિક સ્થાપત્યની શૈલી દાખલ કરી

અમદાવાદની મુસલમાની ઇમારતો.

મુસલમાની સત્તાનું ગુજરાતમાં પહેલું સ્થાન હિંદુ રાજાઓની રાજ્યધાની અણહિલવાડ હતું આ સુશોભિત નગરીમાં તેમણે મુસલમાની ઇમારતો ઘણી હશે, પણ એ રમણિય નગરીનું હાલ કંઇ નામ નિશાન નથી બીજા મુસલમાન બાદશાહ અહમદ શાહે સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલી કર્ણાવતી નગરીની પાસે પોતાની રાજ્યધાની કરી તેનું નામ "અહમદાવાદ" આપ્યું અને તે રાજ્યધાનીને રમણિય ઇમારતોથી શણગારવા લાગ્યો

જુમા મસીદ.

આ ઇમારતોમાં જુમા મસીદ મુખ્ય છે અને તે પૂર્વમાં આવેલી સર્વ મસીદોમાં ઉત્તમ છે આ મસીદનું તેના ચોક સહિતનું માપ ૩૮૨ ફીટ અને ૨૫૮ ફીટનું છે જ્યારે મસીદનું માપ ૨૧૦ ફીટ અને ૯૫ ફીટનું છે મસી ની અંદર લગભગ ૨૬૦ સ્તંભો છે અને આગળથી સ્તંભોપર કમાનો મારેલી છે અને આ સ્તંભો ઉપર ૧૫ ઘુમટ છે વચલા ત્રણ ઘુમટ બીજા કરતા મોટા અને ઉંચા છે મોખરામાં બે ઉંચા મીનારા હતા આ મીનારા ઇ સ ૧૮૧૮ના ધરતીકંપમાં બહુજ ડગમગી ગયા અને તે કેટલો વખત સુધી ઝુલતા મીનારા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા, પણ પાછળથી જાનમાલની સહિસલામતિને માટે આ મીનારાઓ ઉતારી લેવામાં આવ્યા છે આવા મીનારા કે તેના અમદાવાદમાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી જુમામસીદના મીનારાનો કંઇ દેખાવ હશે તેનો સહજ સહજ ખ્યાલ આપણે લઇ શકીએ છીએ શહેર બહાર નૃસિંહજીના મંદિરથી થોડે છેટે એક મસી છે જ્યાંનો ઉત્તર તરફનો તોડો પણ આજ ધરતીકંપમાં ડગમગી ગયેલો છે, અને હજી પણ તે ઝુલ્યા કરે છે

જુમામસીદની રચના રચના અને પડખાઓની કૃતિ કંઇ નવાઇ ભરેલી જ છે ત્રણ વચલા ઘુમટ બાર સ્તંભ ઉપર ચણેલા છે, અને તેમને વચ્ચેથી ઉંચા લઇ અંદર

મસીદમા પ્રકાશ આવવા માટે ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો મૂકેલો છે આ પ્રમાણે વચલા ઘુમટના સ્તભો બાજુના ઘુમટના સ્તભો કરતા બમણા ઉચા છે અને મધ્યના મથાળાની મપાળીએ આનના બાજુના મથાળા ઉપર નાના સ્તભો ગોઠવેલા છે આ પ્રમાણે જેમ બાઇઝેન્ટાઇન (તુર્કી) સ્થાપત્યમા ઘુમટના નીચેના ભાગમા નાની કમાન વાળી બારીઓ મુકી પ્રકાશ લેવામા આવે છે તેવીજ રીતે આ મસીદમા વધારે રસિક રીતેથી પ્રકાશની ગોઠવણ કરી છે સૂર્યનો પ્રકાશ નીચેની જમીન ઉપર તેમ જ તે ઉપર ઉભેલાઓમાના કોઇની ઉપર સીધો પડી શકતો નથી, પણ તે માત્ર ઘુમટમા જ પરાવર્તન પામી નીચે સઘળે પ્રસરી રહે છે અને હવા પણ આથી અદર ચોખ્ખી રહે છે પ્રકાશનો ચળકાટ બહુ જ તેજ ન મારે તેટના માટે ઉપરના બહારના સ્તભો વચ્ચે પત્થરની સુંદર નકશીવાળી પડદીઓ નાખી દીધેની છે

સર્ખેજનો રોજો. જુમા મસીદના જેવીજ રચનાની બીજી બે ચાર મસીદો અમદાવાદમા છે અને જેમ જેમ આ મસીદની શૈલી કાળમા આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ તેને હિંદુ સ્વરૂપ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું ગયુ આગળની કમાનો ધીમે ધીમે નીકળી ગઇ એકલી સ્તભોનીહાર બહાર દેખાવા લાગી અને છેવટે ખુણાપર તોલઓ રાખવામા આવ્યા આ પ્રમાણેની રચનાનો શહેરની બહાર પાચેક માઇલ ઉપર આવેલા સરખેજમા વિસ્તારથી ઉપયોગ થયો હતો ઇ સ ૧૪૪૫ મા મહમદશાહે પોતાના પિતા અહમદશાહના દોસ્ત અને સલાહ કાર શેખ અહમદ ખટાકની યાદગીરીમા તેની કબર અહિ સરખેજમા બાધવી શરૂ કરી હતી આની શૈલી ઘણી સાદી અને સુંદર છે પૂર્વને દરવાજે દાખલ થતા જમણા હાથ ઉપર આ કબર ચણેની છે ગૂજરાતમા આ સૌથી મોટામા મોટી કબર છે તેની બાજુએ બ્હારથી પત્થરનુ જાળીકામ કરી લીધેલુ છે અને અદરથી કબરની આસપાસ લોખડી જાળી કરી લીધેલી છે જે કામ એટલું તો ભવ્ય અને નકશીદાર છે કે તે વખતના લોકો ધાતુ કામમા આટલા બધા આગળ વધેલા હતા એ જોઇ આપણે આશ્ચર્ય પામીયે છીયે આ કબરની સામે એક પત્થરનો સોળ સ્તભનો મડપ છે જેની ઉપર નવ નાના ઘુમટ મૂકેલા છે સ્તભો ઘણા જ સાદા હોઇ માત્ર તેમની કોર જરા કોચી લીધેલી છે તેમની બેઠક ઉચી અને ચોરસ છે અને તેમની ઉપર જરા આગળ આવતા ટેકાઓ નાખી કુભીઓ મૂકેલી છે આ કબરની પશ્ચિમે એક મોટી મસીદ છે જે ઇ સ ૧૪૫૧મા પુરી થઇ હતી તેની ચારે પાસ સ્તભોની હાર વાળી ઓસરી છે અને પશ્ચિમમા આવેલી મસીદ જુમામસીદ કરતા સ્હેજ નાની છે તેને એક હારમા પાચ ઘુમટ છે આની સાદી શોભા તો એટલી બધી છે કે ફરગ્યુસન એમ લખે છે કે માત્ર આગ્રાની મોતીમસજીદ હિંદુસ્તાનમા આ મસીદને ટપી શકે એવી છે મહમદ બેગડાએ શેખ મહમદની કબર સામે દક્ષિણમા પોતાની તથા પોતાની સ્ત્રીની કબર ચણેની છે, અને તેણે આ સુદર મકાનોની પાસે એક મોટુ તળાવ ખોદેલુ છે જેની ચારે બાજુએ પત્થરના પગથીઆં કરેલા છે, અને તેની દક્ષિણ પશ્ચિમ બાજુએ એક સુદર મહેલ ચણી લઇ પોતાનો મુકામ ઘણો વખત સુધી અહીં

જ ગયો હતો આ પ્રમાણે તળાવ, મસીદ કબરો અને મહેલ આ સ્થાપત્યના ઉંચા ચિહ્નો થઇ ગયા છે તેમની સુંદરતા અને ઉત્તમતા ઘણી જ આગળ પડતી છે આ મકાનોમા જ્યા ત્યા હિંદુ અસર જ માલુમ પડે છે, અને મુસલમાની ભાવનાઓનો બહુ જ ઝાંખો ખ્યાલ આવે છે આટલા બધા મકાનોમા માત્ર ત્રણ કમાનો દાખલ થતા પૂર્વ તરફના દરવાજામા આવે છે, તે અને એક કમાન મહેલમા છે તે આ શિવાય બધુ સ્થાપત્ય હિંદુ ભાવનાનુ જ છે

શાહઆલમનો રોજો. શાહઆલમનો રોજો મહમદ બેગડાએ પોતાના ધર્મ ગુરુ શાહઆલમની યાદદાસ્તમા શહેરના દક્ષિણ ભાગમા બાંધ્યો છે અહીં એક કબર મસીદ અને મોટો મડપ એટલા વાનાનો એક ચોમેર ફરતી દિવાલોવાળા મોટા મડપમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે આ ચોક એક જુદ છે, અને વચમા શાહઆલમની કબર છે તેની રચના ઘણી સુંદર છે ઉપરના ઘુમટમા સોનાનું અને કીમતી પત્થરોનુ જડીત કામ છે મસીદને તળીયે ધોળા અને કાળા આરસની લાદી જડેલી છે સફેદ આરસના સુંદર નકશીદાર બારસાખોમા પીતળના કોતરકામવાળા મોટા બારણા છે કબરની પશ્ચિમે બે તોડવાળી મસીદ છે

બીજી મસીદો. આ મોટી મસીદો ઉપરાંત બીજી ઘણી નાની મસીદો છે જેમાની મુહાફીઝખાનની અને રાણી સીપ્રીની મસીદો મુખ્ય છે મુહાફીઝખાનની મસીદના તોડ હજી હયાત છે, અને તેનો નીચેનો ભાગ ચોખુ હિંદુસ્થાપત્ય દર્શાવી આપેછે હિંદુસ્થાપત્યમા જ્યા મૂર્તિ માટે ગોખ કરવામા આવેછે તેને બદલે મુસલમાનોએ કોતરકામવાળી પત્થરની જાળીઓ મુકી દીધી હોયછે આ પ્રમાણે નકશીદારકામમા મુસલમાનો એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે તેના જેવી નકશી આખી દુનિયામા કોઇ ભાગપર ભાગ્યે જોવામા આવેછે

ભદ્રમાંની મસીદની બારીઓ. ભદ્રમા આવેલી સીદી સૈયદની મસીદમા આ પ્રમાણે ત્રણ કમાનોમા નકશીદાર પત્થરની જાળીઓ ગોઠવેલી છે, અને તેમા વૃક્ષોના નમુના એટલા તો આબેહુબ કોતરલા છે કે મી ફરગ્યુસન લખેછે ' આ શિલ્પકામ મનુષ્યમાના કોઇ શિલ્પીએ કર્યું હોય તેના કરતા કુદરતના કામને વિશેષ મળતું આવેછે ' જે બુદ્ધિથી વનસ્પતિનો આકાર પોતાને જોઇએ તેટલી જગ્યામા બરાબર ગોઠવ્યો છે તે બુદ્ધિના ચાતુર્ય કરતા વિશેષ ચાતુર્ય બતાવવુ તદન અશક્ય જ છે ત્રણ સામાન્ય ઝાડો અને ચાર તાડના ઝાડોને બરાબર ગોઠવી આખી જાળીમા તેના પત્રો વીખેરી સર્વ કામ સપૂર્ણ રીતે ભરી દેવુ એ કઇ ઓછી હુશીયારીનું કામ નથી

રાણીનો હજીરો. શિલ્પકામના નવી કૃતિ જુમામસીદ સામે રાણીના હજીરામા આવેલી અહમદશાહની બેગમની આરસની કબર ઉપર ગોપનુ મીનાર કામ છે. આ સુશોભિત કામ

પાછળથી અકબર અને શાહજહાનના વખતમા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા પાછળથી બહુ જ વપરાયુ હતુ

કબરો. કબરોની રચના આપણે સરખેજની કબર ઉપરથી જોઇ શકયા છીયે આસુ તુગમની કબરનો ઘુમટ આઠ થાભલા ઉપર ચણેલો છે, અને બીજા ચાર બહારના થાભલા સહિત એક ચોરસ થાયછે આ ઘુમટ ચણવાની સાદામા સાદી રીત જૈનોનુ અનુકરણ છે મુસલમાનો થાભલાઓની સખ્યા ચોરસમા જ વધારતા જવાથી બહુ થાંભલાઓનો દેખાવ જરા અણઘડ લાગેછે, જ્યારે જૈનો તેમના થાભલા ખુણા ઉપરથી વધારી થાંભલાઓની ગોઠવણ સુદર સુરસિક બનાવે છે ઇ સ ૧૪૬૦મા મહમદબેગડાએ બાધેલી સૈયદ ઓસમાનની કબરનો ઘુમટ બાર થાભલા ઉપર છે, અને બબે ચારચાર થાભલાઓને એકત્ર કરી થાભલાઓની રચના કઇક રસિક કરેલી છે

મહેમદાવાદ તથા ખટવાની કબરો. મુસલમાનોએ છેવટના ભાગમા કમાનો નાખવ કરવા માડી આનો સુંદર દાખલો મહેમદાવાદમા મહમદ બેગડાએ મુબારક સૈયદમાટે ચણાવેલી કબરનો છે આ કબરમાટે એમ કહેવાય છે કે તે હિંદુસ્તાનમા પહેલવહેલી કમાનવાળી હોઇ સુદરમા સુંદર છે આવી જ બીજી કબર કુતુબ ઉલમુલ્કની ખટવામા છે પરતુ ગૂજરાતના સ્થપતિઓ કમાનના કામમા અજાણ્યા હોઇ હોશીયારી વાપરી શકયા નથી, અને કમાનની મજબુતી થોડી રહેવાથી હાલ આમાની ઘણી કમાનો તુટી પડીછે

બીજાં મુસલમાની મકાનો. બીજા બહારના મુસલમાની મકાનોમા ખભાતની જુમામસિદ સુપ્રસિદ્ધ છે આ મસીદનો ઘણોખરો સામાન સ્તભો વિગેરે જુના જૈનમદિરમાનો લઇને વાપર્યો છે ધોળકામા બે મસીદો છે, તે એક જ જાતની હોઇ તે ઉપર પાચ ઘુમટ અને સુદર જાળી છે આ શિવાય બીજે ઘણે ઠેકાણે મુસલમાની મકાનો જોવામાં આવેછે, જેનો સામાન્ય પ્રકાર ઉપરના વર્ણનો કરતા ભાગ્યે જ ભિન્ન તરેહનો હોયછે

અર્વાચીન મકાનો.

શેઠ હઠીસિંહનુ જૈન મદિર. મુસલમાનોની કારકીર્દી પછી ગૂજરાતમા નવી ઇમારતોનો આગળ જેટલો ભરાવો થયો નથી અને માત્ર વચ્ચે વચ્ચે કોઇ ધનાઢયે એકાદ મદિર કે સરયાનીક પોતાનો માટે એકાદ મહેલ ચણાવ્યો છે અર્વાચીન કાળના મકાનોમા સુન્દર કામ અમદાવાદના કોટની બહાર હઠીસિંહનુ જૈન મદિર છે

આ મ ાન ઇ સ ૧૮૪૮ મા પુરૂ થયુ હતુ અને લગભગ દશેક લાખ રૂપિયાનું કામ છે આમા જૈનના પદરમા તીર્થં ર ધર્મનાથની મૂર્તિ છે બહારના દરવાજા ઉપર બે ગોળ મીનારા છે, અને દરવાજો મ્હ થી બહુ જ ઉત્તમ અને બારીકીથી શણગારેલો છે અને આ દરવાજાની બને બાજુએ ફરતી મોટી સોળ દહેરીઓની હાર બહારના ચોકમા પડેછે ચોકની વચ્ચે મુખ્ય મદિર છે પહેલ વહેલા વીશ થાભલાની ઘુમટવાળો મડપ છે અને તેની રચના આબુના દહેરા જેવી જ સુદર છે ત્યાર પછી તરત જ બાવીશ થાભલાનો બે માળવાળો મડપ આવેછે અને તેનુ આચ્છાદન એ ઉપર ચડતા નાના નાના ઘુમટોનુ એક નવી જ પદ્ધતિનું કરેલુ છે ત્યાર પછી ત્રણ સાથે સાથે મદિરના ખડો આવેછે, અને તે ત્રણે ઉપર ત્રણ ઉંચા શિખરો કરેલા છે આ મદિરની પછવાડે ફરતો ચોક છે આ ચોકની ૮ તી વચ્ચે એક મોટી દહેરી અને તેની બાજુએ આઠ આઠ દહેરી છે, અને છેવટે બે પાછી મોટી દહેરીઓ બહારના ચોકની દહેરીઓ સાથે મળી જાયછે આ પ્રમાણે તે રચના જૈનશૈલી પ્રમાણે અતિ સપૂર્ણ છે અને અર્વાચીન કાળમા જુનુ સ્થાપત્ય વિસરાયુ નથી એ ઉઘાડું જણાઇ આવેછે જેમ જેમ મદિર પાસે આવતા જઇએ છીએ તેમ તેમ દરેક ભાગ વધતો જઇ વિશેષ શોભા આપતો જાયછે, અને આ રચના મહ પણ ગોટાળો ર્યા શિવાય ભિનતા બતાવે જાયછે

સ્વામીનારાયણનુ મદિર સાર પછી અમદાવાદમાં ઇ સ ૧૮૫૦ મા સ્વામીનારાયણનુ મોટુ મદિર ચણાવવામા આવ્યુ આ મકાન પણ જ વિશાળ હોઇ ભવ્ય લાગે છે પણ તેમા રચના સાદી હોઇ ઉંચા સ્થાપત્યનો ઉપયોગ થયો નથી તેને ફરતો મહેલ અને મઠ પણ વિશાળ હોઇ ભવ્ય સ્વરૂપ ધા ણ કરે છે

જુનાગઢના મુકબરા સરયાનિ ા ઉત્તમ નસિક મકાનો કરાવવામા હજી પણ કમ્પખર્ચ કરે છે ખ ા. જુનાગઢના મુકબરા અર્વાચીન મુસલમાની સ્થાપત્યના નમુના છે તેની રચના હિ દુસ્તાનમા છેવટમા છેવટે મુસલમાની સ્થાપત્યે પકડેલા સ્વરૂપની છે તેનું શિલ્પ પણ સૂક્ષ્મ હોઇ બારીકીથી કરેલુ કામ છે પણ આગલુ બારીક શિલ્પ પ થરને લાયક નથી, પણ એમાદ પલગના પાયાને કે લાકડાની બારીના થાભલાને યોગ્ય છે તેને ફરતા નાના મીનારા જેવા શિખરો સ્થાપત્યની રચના કરતા માત્ર શોભા કરવાને માટે ગોઠવ્યાં હોય એમ લાગે છે આ પ્રમાણે આનું સ્થાપત્ય એકદરે પછી શોભાવાળુ છે, તોપણ ઉત્ત મતાનું થઇ જાય છે

વડોદરાની ઇમારતો—લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ વડોદરાના ના રહીવ મકાનો પણ અર્વાચીન કાળના નમુના તરીકે છે ઘ્યાર. લક્ષ્મીવિલાસ વ્રા મહેલની રચના અગ્રેજ સ્થપતિએ રજપૂતાનાના મોગલ મહેલોના નમુનાનો યોગ બાન્ધ દેખાડ પછી આજ થી આધુનિક ગાળાની પદ્ધત ચ્ચત્રીશાનો પૂરી

પડે તેવી કરેલી છે રજપૂતાનાના મહેલો ઘણા વિશાળ હોઇ તેને ભિન્ન સ્વરૂપ જુદે જુદે કાળે અપાયેના અને તે વખતના પ્રચલિત હિંદુસ્થાપત્યનો કટકે કટકે ઉપયોગ કરેલો હોઇ એક સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ આવી શક્યુ નથી તેથી તેનુ અનુકરણ એમ ગાયકવાડી રાજ્ય મહેલને ભિન્ન રચના આપ્યા છતા પણ અગવડ ન લાગતા રસિક દેખાવ દૃષ્ટિએ આપે છે

બીજી ઇમારતો. અંગ્રેજી પાઠશાળા તથા ન્યાયમંદિરના મકાનોમા તુર્કી મુસલમાની હિંદુ અને ગૉથિક સ્થાપત્યનુ સમિશ્રણ કરેલુ હોવાથી એક બાજુએ દેખાવ શોભાયમાન લાગે છે તો બીજી બાજુએથી ઘણો જ બેડોળ દેખાવ દૃષ્ટિએ પડે છે આ પ્રમાણે આધુનિક પાશ્ચાત્ય લોકોની અનુકરણ પદ્ધતિ કલાનું સુરસિકત્વ ઘણે અંશે બગાડી નાખે છે બીજા ઘણા ખરા મકાનો તો અંગ્રેજી ગૉથિક પદ્ધતિના છે હાલમા માર્કેટનુ થયેલુ નવુ મકાન જૈન મંદિરના માત્ર બે મોટા શિખરો અને વચ્ચે થોડુ ઘણુ હિંદુસ્થાપત્ય બતાવી અંદરથી સાવ પોકળ છે બીજા સરસ્થાનિકો પણ પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે અનેક મહેલો તેમ જ જાહેર મકાનો બંધાવે છે અને તેની રચનામા ઘણે અંશે ઉપર વર્ણવેલી વડોદરાની ઇમારતો માફક જ જુદા જુદા સ્થાપત્યનો ગમે તેમ ખીચડો કરેલો હોય છે જેથી દાચ ભાગ્ય યોગે જ સારૂ રસિક સ્વરૂપ આવી શકે છે

નેક ... ઘણો શરૂ આ પ્રમાણે છેક અર્વાચીન કાળમા આપણા દેશના શુદ્ધ સ્થાપત્યનો બહુ જ થોડો બલ્કે મુદ્દલ જ ઉપયોગ થતો નથી અંગ્રેજોના અમલ આખા હિંદુસ્તાનના વિશાળ પ્રાય એના મોટા સ્થાપત્યના કામ માટે ગૂજરાતમા નાના પ્રદેશમા ઝાઝુ લાગતું નથી, અને જે થોડુ ઘણુ તેઓ ખર્ચે છે તે માત્ર ઉપરના જુનાોને સભાળથી જાળવી રાખવા તેમના સમારકામમા વપરાય છે અલબત્ત અ વ ામાં પણ નવા મોટા જાહેર મકાનો ઉભા કરવામા આવે છે, પણ તેમા જોઇએ તેટલો સ્વદેશી સ્થાપત્યનો ઉપયોગ આ મકાનોની ભિન્ન પ્રકારની ઉપયોગિતા હોઇ કેટલે અંશે કરી શકાતો નથી, અને કેટલેક અંશે અંગ્રેજ સ્થપતિકે અંગ્રેજી વિદ્યા શીખેલો સ્થપતિ અંગ્રેજોના પ્રચલિત અર્વાચીન સ્થાપત્યનો આ દેશમા સમજે અણસમજે ઉપયોગ કરે છે આપણા જુના ઉત્તમ રસિક સ્થાપત્યનો સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ આપણા યુવક વિદ્વાનોથી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, અને તેઓએ પોતાના અભ્યાસથી પોતાની જ કલા માત્ર રસિક છે એમ માનનારા ઘણા વિદેશી સ્થપતિઓને આપણી કલાની ઉત્તમતા દર્શાવવાની ઘણી જરૂર છે આ પ્રયાસમા જ્યારે આપણે સફળ થઇશુ ત્યારે જ માત્ર કંઇ આપણે નવા થતા મકાનોમા આપણા જ જુના સ્થાપત્યનો થોડો ઘણો ઉપયોગ કરી શકીશુ અને આપણા જુની પદ્ધતિના કારીગરને આવી રીતે ઉત્તેજન આપી તેમની છુપી રહેલી રસિક ભાવના ખીલવી આપણા સ્થાપત્યનો ઉત્કર્ષ કરી શકીશુ

વિષયાનુસંધાનનાં પુસ્તકોની નોંધ.

૧	જેમ્સ ફરગ્યુસનનો હિંદી અને પૌર્વાત્ય સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ.	
૨	એલેકઝાંડર કીનલૉક ફોર્બ્સની રાસમાલા કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ	
૩	જે. બરજેસ	શત્રુંજયના દહેરાંઓ.
૪	,,	સોમનાથ ગિરનાર વગેરેની મુલાકાત.
૫	,,	અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય
૬	જે. એમ. કૉસેન્સ અને બરજેસ.	કિલ્લે ડભોઇના પુરાતન કામો.
૭	,,	ઉત્તર ગુજરાતના પુરાણા સ્થાપત્ય કામો
૮	ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર ઓફ ઇન્ડીયામાંનો જે બરજેસનો હિંદુ સ્થાપત્ય ઉપરનો લેખ	

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો :

*

વિજ્ઞાન વિભાગ

વિષયાનુસંધાનનાં પુસ્તકોની નોંધ.

૧	જેમ્સ ફરગ્યુસનનો હિંદી અને પૌર્વાત્ય સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ.	
૨	એલેકઝાંડર કીનલૉક ફોર્બ્સની રાસમાલા કે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ	
૩	જે. બરજેસ	શત્રુંજયનાં દહેરાંઓ.
૪	"	સોમનાથ ગિરનાર વગેરેની મુલાકાત.
૫	"	અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય.
૬	જે. એમ. કૅાસેન્સ અને બરજેસ.	કિલ્લે ડભોઇના પુરાતન કામો.
૭	"	ઉત્તર ગુજરાતના પુરાણા સ્થાપત્ય કામો
૮	ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર ઓફ ઇન્ડીયામાંનો જે બરજેસનો હિંદુ સ્થાપત્ય ઉપરનો લેખ	

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો

વિજ્ઞાન વિભાગ

કર-
ઉત્પન્ન

વ થઇ નહો
હાડકાના હથી

ધધો શરૂ કર્યો હતો ત ... છ કે કુમ્ભારે પોતાનો
લોખ ની શોધ થયા બાદ કરીગ ... તો હતો સુથાર અને લુહાર
ના જણાય છે

૩ અગર જો એન્જીનીયરને ઉપરના કારીગરો સાથે ઘાડો સબધ છે, અગર જો
તે ધધાઓમા જ તેનુ મૂળ બીજ છે, તોપણ હાલ જે અર્થમા એન્જીનીયર શબ્દ વ
પરાય છે તે અર્થ જોતા અસલના જમાનામા એન્જીનીયરો હસ્તી ધરાવતા નહોતા
જેમ જેમ ખેતી ઉદ્યોગ વ્યાપાર વધતો ગયો તેમ તેમ જરૂરીયાતો પણ વધતી ગઇ
અને જગલી અવસ્થામા તેમ જ મજૂરવર્ગમા જ્યારે પોતે જ પોતાનો એન્જીનીયર
બની જાય છે, ત્યારે સામાન્ય વગ કારીગરોને બોલાવી તેમને એન્જીનીયર બનાવે છે
વળી હાથકારીગરો વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહીં હોવાથી તેમ જ તે તે વિષયના તત્વો
અને કાનુનોનું જ્ઞાન ધરાવતા નહિ હોવાથી શ્રેષ્ઠ વર્ગને તેમનાથી સતોષ મળ્યો નહિ
તેમની ઉંચી કલ્પનાઓને યોગ્ય આકાર આપી ફળીભૂત કરવાને ખાસ જ્ઞાનવાળા એ
ન્જીનીયરોની જરૂર પડી અને ધીમેધીમે તે વર્ગ આગળ આવ્યો

૪ જુદા જુદા વિષયોનું અધ્યયન કરવાથી તે તે વર્ગ જુદો પડ્યો જેથી હાલ
એન્જીનીયરોની પણ ઘણી શાખા પડી ગઇ છે

૧ મેકેનિક્લ એન્જીનીયર—જે સાચાકામ વિગેરે સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૨ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જીનીયર—જે વિદ્યુત્ અને તેના સાચાઓ સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૩ નેવલ એન્જીનીયર—નૌકાશાસ્ત્રી—જે વહાણો અને તેના સાચા સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૪ મરીન એન્જીનીયર— જે દ્રષ્ટ વિગેરે સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૫ રોયલ એન્જીનીયર—જે લશ્કરી અસબાબ બનાવવાનુ તેમ જ રણક્ષેત્ર સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૬ રેલવે એન્જીનીયર—જે રેલવે સબંધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે

૭ માઇનીંગ એ જીનીયર—જે ખનીજશાસ્ત્ર અને ખાણોના સાચા કામ સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૮ સેનીટરી એન્જીનીયર—જે સેનીટેશન (સામાજીક આરોગ્ય) સબંધી જ્ઞાન ધરાવે છે

૯ ઇરીગેશન એન્જીનીયર—જે નેહેરો વિગેરે સબંધી જ્ઞાન ધરાવ છે

૧૦ સીવીલ એન્જીનીયર—જે ઘર બાંધવા સબંધી તથા રસ્તા, પૂલો સબંધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે

૧૧ આર્કિટેક્ટ (Architect) —મિમાર—જે શિલ્પશાસ્ત્ર સબંધી અને આર્કિટેક્ચર (Architecture) સબંધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે

ઉપર બતાવેલી શાખાઓમાથી એક બીજાને સબધ ધરાવનારી શાખાઓનો અભ્યાસ કર્યા શિવાય સારૂં જ્ઞાન સપાદન થતુ નથી અને તે પ્રમાણે જ હાલ શિખવવામા આવેછે

૫ જુના જમાનામા આવુ શિક્ષણ આપવામા આવેલુ હોય એવુ જણાતું નથી અને ધીમેધીમે દરેક દિશામા કેવી રીતે વિવર્તન થયુ અને વળી હિંદુસ્થાનની એ વિષયોમા કેવી સ્થિતિ હતી તે વિષે શોધખોળ થાય તો ઘણો જ લાભ થાય

૬, **મેકેનિકલ એન્જીનીયર**—મનુષ્ય જ્યારે જગલી અવસ્થામા હતો ત્યારે પ્રથમ ઓજાર તેના નખ અને દાત હતા. ધીમેધીમે આગળ ચાલતા હાડકાના ઓજારો બનાવ્યા કેટલાક ધારવાળા અને કેટલાક ભોકવાને માટે સોયા જેવા ઓજારો બનાવ્યા ધીમેધીમ વધારે નજર પહોચ્યા ના પથ્થર ઉપર પથ્થર ને ઘસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢતા શીખ્યા અને પથ્થ ના કુવાડ બનાવવા માંડ્યા. આવા કુવાડના નમુના કોલાના ઢગલામાથી મળી આવ છે તાંબુ અને લોખડની શોધ થતા ઓજારોમા ઘણો વધારો થયો ઋગવેદના સમય પહેલા લોખ ના ઓજારો હસ્તી ધરાવતા હતા ધીમેધીમે સુથાર-લુહારના સાધારણ ઓજારો પણ નીકળ્યા ત સબધી પણ ઋગ્વેદમા ઇસારા છે ધીમેધીમે હાથના સાચા નિકળ્યા વણવાના સાચા સબધી ઋગ્વેદમા લખાણો મળેછે

પશ્ચિમ પ્રજા કાંઇ પાછળ પડતી નહોતી, અને કોલસાની ખાણો હાથ લાગતાં જ સાંચાકામો મોટા પાયા ઉપર નિકળવા માંડ્યાં. આર્કિમીડીઝ પમ્પ, સ્ક્રૂ વિગેરે હજી પ્રખ્યાત છે. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના સમયમાં ઘણી શોધો થયલી માલમ પડે છે. લોખંડ અને સ્ટીલનાં મોટાં કારકસો જ્યારથી બંધાવવા માંડ્યાં ત્યારથી સાંચાકામને ઘણી જ તેજી આપી. ટર્નિંગ લેથ વિગેરેની શોધ થઇ. ૧૮૩૨માં પ્રથમ આગગાડી ચાલુ થઇ ત્યારથી સાંચા કામને વિશેષ તેજી મળી. હવે સ્ટીમપાવરથી સાંચાકામો ચાલુ થયાં. કપડાં વણવાને મોટી મોટી મીલો બંધાઈ. મોટા બોજા ઉપાડવાને વરાળથી ચાલતા સાંચાઓ બનાવવામાં આવ્યા. પાણી કાઢવાના પમ્પો પણ વરાળથી ચાલતા થયા. ખોદવાને માટે સાંચા, પથ્થર કોરવાને સાંચા, જમીન ખેડવાને સાંચા, લાકડાં કાપવાને સાંચા વિગેરે સઘળી દિશામાં સાંચાકામે પોતાનો પ્રસાર ચલાવ્યો. તેમ જ છેવટની ૫૦ વર્ષની વિદ્યુતશક્તિ વિગેરેની શોધોથી સાંચાકામોમાં જે સુધારો વધારો થયો છે તેનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. હાલનાં જીન, પ્રેસ મશીન અને મીલોથી કોઇ પણ ગુજરાતમાં અજાણ્યું નથી. ગ્રામોફોન જેવાં સાંચાકામ ઉત્પન્ન કરનારને ધન્યવાદ ઘટેછે. એક ઘડીયાળ અને ટાઇપ-રાઇટર પણ સાંચા કામનો ઉપયોગ પ્રદર્શિત કરે છે. ક્રુપની ફેક્ટરી જેમાં તોપો બનાવાય છે તેમાં ૨૮ માઇલની રેલવે છે. સઘળા ઉદ્યોગોમાં મેકેનિકલ એન્જીનીયરની જરૂરીયાત પડવા માંડીછે, તેમ છતાં મેકેનિકલ એન્જીનીયરીંગનું સાહિત્ય જોતાં ગુજરાતી ભાષામાં ફક્ત એકાદ બે ચોપડીઓજ લખાયલી જણાય છે જે પ્રમાણમાં સાહિત્ય વધે તે પ્રમાણમાં લોકોનું વળણ તે તરફ દોરાય એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી એ સંબંધે વિશેષ પ્રયત્ન થવો જોઇએ. ગુજરાતી મેકેનિકલ એન્જીનીયરો ઘણા છે, તેમણે એ વિષય હાથ ધરવો જોઇએ.

૭. **ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જીનીયર**—વિદ્યુતને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવાને ઘણા પ્રયત્નો જુના વખતમાં પણ થયા હતા, પરતુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાંચા કામ ઓટોવોન ગેરીક નામના સખસે ૧૭૬૬માં બનાવ્યું હતું. ૧૪માં સૈકામાં પારા-સેલ્સસ જેવા વિદ્વાનને પણ એ શક્તિ હાથ આવી નહોતી. કીમીયાના અભ્યાસીઓને તેમજ રોઝી ક્રુશીયન્સને પણ એ શક્તિ જડી નહોતી. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના વખતમા પણ એ દિશામાં કશું થયલું જણાતું નથી. એક દેશથી બીજે દેશ તાર પહોં-ચાડવાની શોધ તો ૧૮૪૦-૪૫મા થયલી જણાયછે. લન્ડનથી પેડિંગ્ટન સુધી ૧૮૪૫માં પ્રથમ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાં હતાં. ૧૩ વર્ષ પછી આયર્લેંડથી ન્યુ ફાઉન્ડલાન્ડના ટ્રાન્સ આટલાંટિક દોરડાં નંખાયાં. વગર દોરડાંએ તાર મોકલવાનું સાંચાકામ માર્કોની નામના ૨૨ વર્ષના યુવાને ૧૯૦૧માં શોધી કાઢ્યું. ટેલિગ્રાફનું ખાતું ચાલુ થયા બાદ ટેલિફોનની શોધ કાંઇ મુશ્કેલ નહોતી. ૧૮૯૩ના સાલમાં બ્યુડા પેસ્થમાં એક ન્યુસપેપર ટેલિફોન પર ચાલુ થયું હતું. ૧૯૦૧ના સાલમાં નેશનલ ટેલિફોન કમ્પનિએ ૮૦,૭૦ લાખ ખબરો ટેલિફોન માર્ફત મોકલી હતી જ્યારે ફક્ત ૮,૯૦ લાખ ખબરો પોસ્ટ ઑફિસના તાર માર્ફત મોકલવામાં આવી હતી.

હાલમાં તો દરેક મોટા શેહેરમાં વિદ્યુત્ શક્તિના સાંચાકામો જોવામાં આવે

છે. વિજળીની ઘંટડી, વિજળીના દીવા, વિજળીના પંખા એ તો જેવા સામાન્ય થઇ પડયા છે.

વિજળીથી આખી મીલો ચાલે છે, તેની મહદ્‌શક્તિ વિષે કાંઇ ખ્યાલ જોઇતો હોય તો માઇસોરમાં આવેલા કાવેરી ફોલ્સ વડે ઉત્પન્ન થતી વીજળી, તેનાં સાંચાકામ અને તે વડે ચાલતાં કોલારની સોનાની ખાણોમાંના સાંચાકામ જોવાં. પશ્ચિમ દેશોમાં એનાથી પણ મોટાં કામો ચાલુ છે, જેવાં કે અમેરિકામાં આવેલાં નિયાગારા ફોલ્સ ઉપરનાં કામો.

ગુજરાતી સાહિત્યને એ દિશામાં હજી શરૂઆત કરવાની છે. જાપાનની અંદર ગયા ૨૫ વર્ષમાં થયલો મહદ્ ફેરફારના એક કારણ તરીકે તેનું સાહિત્ય પણ ગણાય છે. પશ્ચિમ દેશો સાથે મેળાપ થતા જ તેણે પોતાની ભાષામા સારાં સારાં પુસ્તકોના તરજુમા કરાવ્યા. ઉદ્યોગ, હુન્નર, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની ચોપડીઓને ઉચી મૂકવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ખરો વધારો તો એ દિશામાં જ કરવામાં આવ્યો કે જેથી લોકો હમેશાં ઉદ્યોગ, હુન્નર, અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકો વાંચતા રહે તો ધીમે ધીમે તેમનું વળણ તે દિશામાં દોરવાય અને દેશને લાભ થાય

૮. નેવલ (*Naval*) નૌકા એન્જીનીયર—વહાણનો ધંધો જુના જમાનાનો છે. બાઇબલ પ્રમાણે ડેલ્યુજ વખતે હોડી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પણ પ્રથમ મનુના વખતમાં હોડી હતી એમ બતાવે છે. ઋગ્વેદમાં પણ હોડી સંબધે પ્રશાગ મળે છે નદીમાં જુના જમાનાથી હોડીઓ ફરે છે. સુથાર, કારીગર એ ધંધો કરતા હતા. તેઓ વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા. ફક્ત જુના નમુના જોઇ નવા વહાણો બાંધતા. બલાબલ વિચાર, ઝડપથી પાણી કાપવાના કાનુનો વિગેરેનો ખાસ અભ્યાસ તેમણે કર્યો નહોતો. હાલ પણ હિંદુસ્થાનમાં તો એ ધંધો સુથારો જ ચલાવે છે જુના જમાનામાં ફિની સિયન્સ મોટાં વહાણો બનાવતા હતા. ગ્રીક અને રોમનોના વહાણો પણ કાંઇ નહાનાં નહોતાં. હીરો નામના રાજાને માટે આર્કિમીડીઝે જે વહાણ બનાવ્યું હતું તે હાલના બાદશાહી વહાણોને ટક્કર મારે તેવું હતું. ૫૦ લશ્કરી બાકેસો બંધાય એટલું લાકડું વપરાયું હતું. અંદર દરબારી ખાણાને માટે મોટા ઓરડાઓ હતા મીઠા પાણીની માછલીઓ નાખી મૂકવાને ટાંકીઓ હતી. તબેલાઓ, નહાવાના ઓરડાઓ, સુવાબેસવાના, પોતાને તેમજ દરબારીઓ માટે વિશાળ ઓરડા હતા, તેમજ વીનસ દેવને અર્પણ કરેલું દેવળ પણ હતું. ઇલિયડમાંની સીનરીઓ તુતકો ઉપર ઇનલેડ (Inlaid) કામથી બતાવેલી હતી. વ્યાપારી વર્ગ પણ ૩૦૦૦ ટન સુધીનાં વહાણો બાંધતા હતા.

આ વખતે ઘણાં ખરાં વહાણો કિનારે કિનારે જતાં કમ્પાસની શોધ થયા બાદ બરદરિયે વહાણો જતાં થવાં.

બીજો મહદ્ ફેરફાર ૧૮૩૭માં જે વર્ષે મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆ ગાદીએ બેઠાં તે વર્ષે થયો. લોઇડની કંપનીએ પ્રથમ લોખંડી બોટ્સ બનાવી બહાર પાડ્યું. આ

વખતથી સુથાર કારીગરને માથે ઉપરી તરીકે એન્જીનીયર આવ્યો હજી એ વાતને ફક્ત ૭૨ વર્ષ થયાં છે એટલામાં જે ફેરફારો થયા છે તે દર્શાવવાને ટ્રેડનોટનું નામ લેવું જ બસ થશે. તેના સંબંધી ચર્ચા જે હાલ ચાલી રહી છે તેથી કોઇ પણ અજાણ્યું નહીં હોય.

હિંદી વહાણો સંબંધી નીચેના આંકડા વિચારવા જેવા છે.

	૧૮૫૭.		૧૮૯૮–૯૯.	
	સંખ્યા.	ટનેજ.	સંખ્યા.	ટનેજ.
હિંદી વહાણો.	૩૪,૨૮૬	૧,૨૧૫,૯૫૯	૨,૩૦૨	૧૩૩,૦૩૩
બ્રિટીશ અને પરદેશી ..	૫૯,૪૪૧	૨,૪૭૫,૪૭૨	૭,૩૮૪	૮,૯૮૨,૬૧૩

ઉપરના આંકડા ખુલ્લું દર્શાવે છે કે વરાળશક્તિ અને લોખંડનો ઉપયોગ કરી પશ્ચિમ પ્રજાએ જે મહદ્ ફેરફાર કર્યો તેનું અનુકરણ પણ કરવાને હિંદુસ્થાન શક્તિવાન થયું નહિં જેના પરિણામે હિંદુસ્થાનને ઘણો ધોક્કો પહોંચ્યો, અને આખા ધધાની પાયમાલી થઇ. આવી વખતે જો એ સંબંધે સાહિત્ય હોત, જો એન્જીનીયરો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો શિખેલા હોત તો તેઓ નવી શોધોને જલદીથી દાખલ કરી શકત અને ધધાની પાયમાલીનો વખત આવત નહિં.

૯. **મરીન એન્જીનીયર**—નાની હોડીઓ લાગી શકે એવા ડક્ક ફિનીશિયન્સના વખતમાં પણ બાંધવામાં આવતા હતા એમ જણાય છે હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાની રાજ્ય વખત તેમ જ શિવાજીના રાજ્ય વખતે કોકણમાં કેટલાક ડક્ક બધાયા જણાય છે. કદાચ પોર્ચુગીઝની મદદવડે બધાયલા હોય એવો સભવ દેખાય છે. નદી ઉપર ઘાટ બાંધવાનો રિવાજ જુના જમાનાથી અત્રે ચાલુ છે, અને ડક્કઓ પણ તેને જ અનુસરીને બાંધવામાં આવતા હતા. મુસ્બાઇના વિક્ટોરીયા ડોકસની તરાહના ડક્ક ૧૮મા સૈકા પેહેલાં બધાયલા હોય એમ જણાતું નથી ઇંગ્લાડમાં એ મિસલનો પ્રથમ ડક્કો ૧૭૭૩માં લિવરપૂલમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. લડનના ડક્ક ૧૮૦૦ અને ત્યાર પછી બધાએલા છે. કોઇ પૂછશે કે એ ડક્કનો શો ઉપયોગ ? એમા શું છે ? એના કરતાં એમ પુછવામાં આવે કે એમાં શુ નથી તે વધારે સ્હેલાઇથી જવાબ આપી શકાય

લંડનના ડક્કઓનું બ્યાન આપતાં ટ્રાંઝેક્સન ઓફ મોડર્ન એન્જીનીયરિંગમાં લખ્યુ છે કે અંદર દરરોજ ૬૦૦૦ સ્ટીમરો લાવી શકે છે. ૧૦૦૦ એકરનો એનો વિસ્તાર છે. કપાસ, ઉન વિગેરેની હજારો ગાંસડીઓ ડક્ક ઉપર પડેલી જોવામાં આવે

છે તમ્બાકુ, ચા, કાફી વિગેરેની હજારો પેટી પડેલી છે હીરા, માણેક, મોતી વિગેરે ઝવેરાતની પેટીઓ પણ હાજર છે ઘઉં, સાકર વિગેરેની ગુણો હાજર છે ટૂંકમાં આખી દુનિયાના કોઇ પણ ભાગમા ઉત્પન્ન થતા માલનો નમુનો લંડન ડૉકમાથી જરૂર મળશે જ કોઇ પણ બારાને સુધારવાનું કામ તેમ જ હક્કા બનાવવાનુ કામ સાધારણ સુથાર-કડીઆથી થઇ શકે એમ નથી એ સબંધે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જીનીયર જ યોગ્ય સલાહ આપી શકે, અને યોગ્ય રચના બતાવી શકે સુએઝની નેહેર અને હાલમા બધાતી પનામાની નેહેર સાધારણ કડીઆના ખ્યાલમા પણ આવી શકે ?

ગુજરાતિ સાહિત્યે આ બાબતમા પણ હજી પ્રથમ પગલું ભરવાનું છે

૧૦ **રોયલ એન્જીનીયર**—હથિયાર સબધી ઇશારા ઋગ્વેદમા પણ આવે છે (દત્ત કૃત એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ પાનું ૫૦ મું) પરતુ તેનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનારા ફક્ત એ જ ધધો કરતા હતા કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે સ્થાપત્ય શીખનારને એ મર્મે ધધા શીખવા પડતા હોય એમ જણાય છે રાજવલ્લભ તેમ જ બીજા ગ્રંથોમા પણ ઘર બાધવાનુ તેમ જ હથિયાર બનાવવાનુ કામ એક જ કારીગરનું હોય તેવી રીતના લખાણો જણાય છે રશીયા-જાપાનની લડાઇ પ્રસગે જે ઉચ્ચ જ્ઞાન બન્ને બાજુના એન્જીનીયરોએ દર્શાવ્યુ છે તેનું જ્ઞાન આગલા જમાનામા જણાતું નથી નેપોલિયનના વખતમા પશ્ચિમ પ્રજા એન્જીનીયરો ગણતી હતી હિંદુસ્થાનમા ઔરંગઝેબ અગર શિવાજીના વખતમાં પણ રોયલ એન્જીનીયર હસ્તી ધરાવતા હોય એમ જણાતું નથી તે વખતના એન્જીનીયરોનુ કામ ફક્ત કિલ્લાઓ બાધવાનુ જણાય છે જે ઘણું ખરૂ પ્રખ્યાત કડીઆને હાથે થતું હતું

૧૧ **રેલવે એન્જીનીયર**—૧૮૩૨ મા પ્રથમ રેલવે થઇ ત્યારથી જ રેલવે એન્જીનીયર અને તેના શાસ્ત્રની શરૂઆત થાયછે દુનિયાની અદર થતી નવી નવી શોધો હિંદુસ્થાનના સાહિત્યમા તે જ વખતે દાખલ કરવામા આવી નહિ જેના પરિણામે બીજા દેશો સાથે સરખાવતા અત્રેના રહેનારા પાછળને પાછળ પડતા ગયા ભવ્ય સ્ટેશનો મોટી ટનેલો અને પુલોથી કોણ અજાણ્યુ છે ?

૧૨ **માઇનિંગ એન્જીનીયર**—સોનું, રૂપુ, લોખડ વિગેરેનો ઉપયોગ ઋગ્વેદ વખતે માલમ હતો પરતુ તેને ખોદી કાઢવાની તથા સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયા વિષે કાઇ પણ લખાણુ જણાતું નથી પુરાણોમા હિમાલયમાથી હીરા જડતા હતા તેમજ સોનુ જડતું હતું એવા લખાણો મળેછે ગોવલકોન્ડાની ખાણો જુના વખતથી પ્રખ્યાત છે હુએનસંગ જે ઇ સ ૬૨૮ થી ૬૪૫ સુધી હિન્દુસ્થાનમા હતો તેના બ્યાનમા પણ હીરાની ખાણો સબધી ઇસારો છે પોર્ચુગીઝ અત્રે આવ્યા તે વખતે હીરાની ખાણો જે હાલ બધ થઈ ગઇ છે, તે પૂર જાહોજલાલીમા હતી એમ જણાય છે

તપાસ કરતા માલમ પડેછે કે અસલની ખાણો ઉંડી નહોતી ૧૦૦ ફુટથી ઉંડી ભાગ્યેજ મળી શકે હાલના વખતમા જેમ ૨૦૦૦ ને ૪૦૦૦ ફુટ ઉંડી ખાણો

ખોદવામાં આવેછે તેવી ખાણો તે વખતે નહોતી. ખાણોમાંથી પાણી કાઢી નાંખવાને ઓસ્ટ્રીયા અને જર્મનીમાં ૧૦–૧૨ માઇલની લાંબી ટનેલો ખોદવામાં આવી છે તેવી યુક્તિ તે વખતના કામ કરનારાઓને જડી નહોતી, તેમ હાલના જેવા મોટા પમ્પો પણ તેમની પાસે નહોતા. હાલના જમાનામાં એ શાસ્ત્ર કેટલું આગળ વધ્યું છે એનો કાંઇક ખ્યાલ આણવો હોય તો વરોરાની કોળસાની ખાણો અગર કોલારની સોનાની ખાણો અગર બર્માની ઘાસતેલની ખાણોની એક મુલાકાત લેવી. સાહિત્યની અંદર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના અભાવથી દેશને કેટલું નુકસાન જાયછે તેનો આ એક ધ્યાન આપવા લાયક નમુનો છે. ખનીજ શાસ્ત્રનો સાહિત્યમાં અભાવ હોવાથી એ બાજુપર લોકોનું લક્ષ ક્યાંથી દોરવાય ? એન્જીનીયરો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ? પરિણામે પરદેશીઓને હાથ હિન્દુસ્થાનની ખનીજ દોલત જાય તો વાંક કોનો ?

૧૩. સેનિટરી એન્જીનીયર —જ્યાંસુધી લોકો છુટાછવાયા રેહેતા હતા અથવા નાના નાના જથ્થામાં રેહેતા હતા ત્યાંસુધી તો તેમને પાણી સંબંધી કિંવા શેહેરમાંથી ગંદકી કાઢી નાંખવા સંબંધી વિગેરે કશી અ્ડચણ પડી નહીં. પરંતુ વ્યાપારને લીધે જેમ જેમ ગામડાં શેહેરો વસતાં ગયાં તેમ તેમ અડચણો વધતી ગઇ. મોટા જથ્થાને દૂરથી પાણી લઇ આવી પૂરૂં પાડવાની ફરજ પડી, એટલે તે વિષે ખાસ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જરૂર પડી.

જાજરૂ, ગલીચપાણી વિગેરેની વ્યવસ્થા એ પણ એક ખાસ વિષય થઇ પડયો. એમ કહેવાય છે કે આગ્રા શેહેરને પાણી પુરૂં પાડવા શાહજહાને જમના નદીથી નેહેર ખોદાવી હતી જે હજી પણ ચાલુછે.

કુવા, તળાવ વિગેરેની વ્યવસ્થા તો જુના જમાનાથી દેખાય છે. ઋગ્વેદમાં પણ કુવા સંબંધી ઇશારા છે. (એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ પાનું ૪૦, ૪૧). બુદ્ધધર્મના ફેલાવાના વખતના કુવા, તળાવો હજી હસ્તિ ધરાવેછે. વાસ્તુસાર વિગેરેની અંદર પણ એ સંબંધે ખાસ માહિતી છે. પરંતુ હાલમાં મોટી નેહેરોવડે અને નળોવડે જેમ પાણી આણવામાં આવેછે તેવું કામ તો પ્રથમ શાહજહાને હાથ લીધું જણાય છે. અહમદનગર જીલ્લામાં ઔરંગઝેબના વખતમાં પાણીના બાંધકામો થયલાં કેહેવાય છે. બીજાપુરમાં પણ આસરે એજ વખતે પાણીના બાંધકામો થયલાં છે. શાહજહાન ઇટાલિયન એન્જીનીયરો રાખતો હતો, અને તેમની મદદથી આ વિષય તેણે હાથ ધર્યો હશે. પુણાના જુના બાંધકામો પેશ્વાઇના વખતમાં થયલાં છે.

જાજરૂને માટે તો ખાળકુવો વાપરવાનો રિવાજ હજી પણ ચાલુ છે. ભંગીઓ રાખી સાફ કરાવવાનો રિવાજ ક્યારથી પડયો એ કાંઇ સમજાતું નથી. અસલ કેદીઓ પાસે અગર ગુલામો પાસે મેલું કઢાવવાનો રિવાજ હતો.

જાપાનમાં સોનખતની કીંમત એટલી છે કે ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં ખાસ સંડાસો બાંધેછે. અને વટેમાર્ગુઓને લલચાવી કહેછે કે હમારા સંડાસમાં આવી જાઓ;

તે ઘણો જ સુગમતાવાળો છે શીવાજીના રાયગઢના કિલ્લામા કેટલાક ખડીયેરોના પાયખાના નીચે ખાળકુવા જણાતા નથી જેપૂરના જુના મેહેલના પાયખાનાની નીચે પણ ખાળકુવા જણાતા નથી એ વખતે ભગીઆ પાસે સાફ કરાવવાની રીતિ ચાલુ થયલી હોવી જોઇએ આગ્રાના મેહેલના કેટલાક પાયખાનાની નીચે જમના નદી વહેછે એટલે ત્યા કદાચ ભગીની જરૂર પડી નહીં હોય

હરદ્વારથી સક્કર સુધી સઘળા ભાગોમા ઘરની અગાસી ઉપર સડાસો કરવાનો પ્રચાર પડયો છે અત્રે ભગીઓ વિના ચાલે, એમ નથી આ રિવાજ કયારથી પડયો એની શોધ બેહદ જાણવા લાયક નીવડશે પોતાની મેળે પાણીવડે સાફ થઇ જાય એવા પાયખાના અકબર અથવા ઔરગઝેબ બાદશાહને પણ વાપરવાના જડયા નથી

હાલ્સાનુ જગી તળાવ મુમ્બાઇ શેહેરને પાણી પુરૂ પાડેછે તે મુમ્બાઇથી ૫૦ માઇલ દૂર છે પમ્પોવડે સાબરમતી નદીમાથી પાણી ઉંચે ચઢાવી અમદાવાદ શેહેરને તે પુરૂં પાડવામા આવેછે આવા આવા મોટા કામોને માટે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જીનીયર જોઇએ જ અને તેવા ખાસ જ્ઞાન સબધી વિવેચન દરેક સાહિત્યમા જોઇએ

૧૪ ઇરીગેશન એન્જીનીયરે પણ હાલના જમાનામા જ પોતાનો દેખાવ દે છે ઘરી ચક્ર અથવા રૂંહટ જુના જમાનાથી હસ્તી ધરાવે છે ઋગ્વેદમા તે સબધી ઇશારા મળેછે (એ હન્ટ ઇડીઆ પાનુ ૪૦ અને ૪૧)

વળી નેહેરો સબધી અને ચામડાના કોસો સબધી પણ ઋગ્વેદમા લખાણો મળે છે બુદ્ધ ધર્મની ચઢતીના વખતમા પણ એ વિષય ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયલુ જણાતું નથી ઇજીપ્ટ દેશમા નાઇલ નદીના પાણી નેહેરો વડે ઉપયોગમા લેવામા આવતા હતા તે સબધી ઇશારા મોઝીસના વખતથી મળે છે પરતુ એ સબધે બારીકાઇથી અભ્યાસ કરવાનુ પ્રથમ માન ઈજ્લી દેશને ઘટે છે હિદુસ્થાનમા મોટી નેહેરો પ્રથમ શાહજહાને કાઢેલી જણાય છે ઔરગઝેબના વખતમા મોટા દુષ્કાળમા ઘણા લોકોને તેણે નેહેરો ખોદવાના કામે લગાડયા હતા. નાશિક જીલ્લામા બધારા બાધી નાની નાની નેહેરો ઔરગઝેબના વખતમા કાઢવામા આવી હતી બિજાપુર જીલ્લામા પણ મુસલમાનના વખતના મોટા તળાવો હસ્તી ધરાવેછે કેટલાક તળાવોના બધ તુટી ગયા છે અને કેટલાકમાથી પાણી ગળી જાય છે જે ખુલ્લુ દર્શાવે છે કે તે સબધે ચોક્કસ જ્ઞાન ધરાવનારની ગેરહાજરી હતી વધારાનુ પાણી જવાને કેટલો માર્ગ રાખવો એની ચોક્કસ ગણતરી કરવામા આવેલી જણાતી નથી એ માર્ગ ઘણો જ સાકડો રાખવાથી આખો બધ ધોવાઇ જવાના દાખલા જોઇએ તેટલા છે વળી ગતીવાળા થરમાથી પાણી ઝરપી જાય એટલા સાદા જ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ થયેલો જણાતો નથી મરાઠાનો દગલો કરી પાળ બાધી પાણીનો સચય કરવો એટલુ ટુક જ્ઞાન એ કાંઈ નેહેર કામના સાહિત્યનુ જ્ઞાન ધરાવવુ કેહેવાય નહિ જેમ બીજા દેશો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમનું અનુકરણ કરીને તો એ આપણું સાહિત્ય આગળ વધ્યુ હોત તો લોકો સારા વખતમા નહેરો નાનામોટા તળાવો બધારા વિગેરે બાધી લેત જેથી દુષ્કાળના માઠા પ્રસગો

ભોગવવાનો તેમને વખત આવત નહીં ઇરીગેશનના ફાયદા વિષે બે મત છે જ નહીં, અને એ સબંધનું સાહિત્ય લોકોમા જેમ ફેલાવો પામે તેમ વિશેષ જલદી લાભ થાય

૧૫ **સિવિલ એન્જીનીયર** —ઋગ્વેદમા રથ, ઘોડા હળ, ગાડા વિગેરે સબંધી ઇશારા જોઇએ તેટલા છે પરંતુ સડકો તથા ગાડા જાય એના પુલો સબંધી કાંઇ પણ ઇશારા જણાતા નથી લંકામા પોતાની સેના ઉતારવાને શ્રી રામચંદ્રજીએ પથરા તરવી સેતુ બાંધ્યો હતો એ જુનામા જુનો દાખલો જણાય છે એ પુલ હતો કે બંધારો હતો તે હાલ કહી શકાતું નથી. પ્રથમ આર્ય પ્રજા મંદાકિની અને અલકનંદાની ખીણોમા વસતી હતી એના દાખલા હજી મળેછે મેટલાકનુ કેહેવુ એવુ છે કે તેઓ સતલજની ખીણમાથી પ્રથમ આવ્યા હતા કદાચ એકાદ ટોળી તેમથી પણ આવી હશે પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહાદેવ વિગેરેને અનુસરનાર પ્રજા મંદાકિની અને અલકનંદાની ખીણમાથી જ આવી હશે એમ લાગે છે હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રથમ દુસ્મન રૂપે પ્રગટ થાયછે જેને નૃસિંહ અવતાર લઇ મારવામા આવેછે દાનવો અત્રેના મુળ વતની અથવા દેવોના પેહેલાના આવેલા ટોળામાના હોવા જોઇએ અને તેઓ ઉપરના હમેશના બરફવાળા ભાગ છોડી દઇ હરદ્વારના મેદાનો સુધી પોતાનુ રાજ્ય ભોગવતા હતા અને દેવોના ટોળાને આગળ વધતા તેઓએ અટકાવ્યા

જોશીમઠ જ્યા આગળ બદ્રિનાથના પુજારીઓ શિયાળો કાઢે છે, જ્યાથી નીતિની ખીણ ફક્ત જ્યમાઇલ દૂર છે, તે જગ્યાએ નૃસિંહભગવાને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો એ જગ્યા અલકનંદા અને વિષ્ણુગંગાના સંગમ ઉપર છે અલકનંદાની ખીણની બન્ને બાજુએ જુદા જુદા દેવોના સ્થાનકો છે વિષ્ણુ, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, લોકપાલ વિગેરે સર્વેના સ્થાનકો એજ ખીણની આજુબાજુએ છે બદ્રિનાથથી આઠ દિવસનો રસ્તો કાપતા સત્યવતી અથવા સતલજની ખીણમા ઉતરાય છે અને એ રસ્તે વિષ્ણુ, ઇંદ્ર અને તેના અનુયાયીઓ આવેલા જણાય છે શિવ મંદાકિની ખીણમા ઉતરી પડ્યા જણાય છે દંતકથા એવી ચાલે છે કે બદ્રિનાથ અને કેદારનાથનો અસલ પુજારી એક હતો. મતલબ બદ્રિનાથથી કેદારનાથ જવાનો અસલ સીધો રસ્તો હશે વળી સત્યપથ માર્ગ પણ ટીબેટ તરફ જાય છે હાલમા ગ્લેશિયરો (Glaciers) બરફના ખસતા પહાડો વડે એ રસ્તો હાલ બંધ થઇ ગયોછે પરંતુ તેના નામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ રસ્તેથી અસલ આવ્યા હશે ગમે તે ખીણમાથી આવ્યા હોય તો પણ પ્રથમ બદ્રિનાથ આગળ ઉતર્યા હોય એમ જણાય છે, અને ત્યાર બાદ સઘળાઓએ જુદી જુદી ખીણો વેહેંચી લીધેલી જણાય છે મંદાકિનીની ખીણના નીચલા ભાગમા બાણાસુરનું ઘર અથવા બળીરાજાનું મૂળ સ્થાનક હજી બતાવવામા આવે છે સામે કિનારે ઉખીમઠ છે જ્યા ઓખામંદિર છે શિવના ટોળાને પણ હરદ્વાર તરફ જતાં દાનવોએ અટકાવ નાખેલો જણાય છે દેવદાનવોની સઘળી લડાઇઓ અત્રે જ લડાયલી જણાય છે સતલજ, ઝીલમ વિગેરેની કોઇ પણ ખીણોમા દેવના રેહેવાના સ્થાનો વિગેરે કાંઇ મળતું નથી ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે આર્ય પ્રજાના મુખ્ય ટોળા અલકનંદા અને મંદાકિનીની ખીણોમાંથી જ આવ્યા હોવા જોઇએ

આ પ્રદેશમા જુના વખતની સડકોનુ નામ નિશાન પણ નથી તેમજ પુલોનુ પણ નામ નિશાન નથી કદાચ તેઓએ લાકડાના પૂલો બાધ્યા હશે જુનાઓ તો હજી પણ દેખાય છે જે કદાચ જુનામા જુના પૂલનો નમુનો હશે આ નદીઓમા પ્રવાહ એટલો જોરમા વહે છે કે નાની હોડી વડે પણ એક કિનારેથી બીજે કિનારે જવાની હિમ્મત કરી શકાય નહિ પાણી બરફ જેવા ટાઢા હોવાથી તરીને જવુ પણ ફાવે એમ નથી, જે ઉપરથી જણાય છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે પૂલો નાખેલા હોવા જોઇએ એ પહાડોમા હજી પણ ગાડા જોવામા આવતા નથી અને ત્યા ગાડા ચાલી શકે એમ પણ નથી જેથી ફક્ત મનુષ્યને જ અને બહુ થાય તો ઢોરને ચાલી જવા જેવા પૂલો બધાયલા હશે પથ્થરના પૂલો અમને બાધેલા હોય એમ જણાતુ નથી ઇ સ ૧૫૧મા રૂદ્રદામાએ મૌર્ય અશોકનો બાધેલો પૂલ સમાર્યો હતો એવો એક લેખ ગીરનારમા મળે છે સગીન પૂલો બાધવાનુ પ્રથમ માન રોમન લોકોને ઘટે છે મૂરલોકો પણ પૂલો બાધવામા હોશીઆર હતા ૩૪ ગાળાવાળો ટ્રેન્ટ નદીપરનો પૂલ ૧૨મા સૈકામા બાધવામા આવ્યો હતો લન્ડનનો જુનો પૂલ ૧૧૭૬મા બાધવા માડ્યો હતો હિદુસ્થાનમા હુમાયુના વખતથી પૂલો બાધવાનુ કામ શરૂ થયુ જણાય છે અકબર બાદશાહે આગ્રા શેહેરમા પ્રથમ ફરસી કરાવી સડકો બનાવવાનુ બીજ રોપ્યુ કહેવાય છે

શિવાજીના વખતમા ગનાગીરી અને અને પેનામા જીન્હામા રસ્તા કરાવેલા છે તેઓ મુખ્ય ભાગે ૬થી ૧૦ ફુટ પહોળા છે, અને ઢોળાવ વિશેષ હોય ત્યા ફરસી અને પગથીઆ કરવામા આવેલા છે પરિણામે એ સડકો ગાડાને નહીં પરતુ છુટા જના વરોને જ ઉપયોગી હતી રસ્તા અને પૂલોની બાબતમા કેટલો સુધારો વધારો થયોછે તે બતાવવાને ફક્ત એ ઉદાહરણ બસ થશે

ફર્થ ઓફ ફોર્થ ઉપ ના પૂલ બાધવાનું કામ ૧૮૮૩મા શરૂ થયુ, અને ૧૮૯૦મા તેને ખુલ્લો મુકવામા આવ્યો પૂલની કિમ્મત ૬૦૦,૦૦,૦૦૦ (૭ કરોડ) રૂપીઆ થઇ હતી તેમા બે ગાળા ૧૭૦૦ ફુટ લંબાઇના છે અને એકદર લબાઇ ૮૩૦૦ ફુટ છે ૮૮ ફુટ ઉંડા પાયા નાખ્યા છે અને પાણીની સપાટીથી ૧૫૦ ફુટ ઉંચાઇપર પૂલ આવેલો છે લંડન શહેરની સડકો પ્રખ્યાત છે મુમ્બાઇ શહેરની સડકો પણ તેને ટક્કર મારે એમ નથી બોર ઘાટ, અમ્બાઘાટ અમ્બોલીઘાટ વિગેરે ઘાટમા બાધેલી સડકો ચોમાસામા રમણીય દેખાવ આપે છે

૧૬ ઘર બાધવાનું ખાસ જ્ઞાન પણ એટલું વધ્યુ છે કે તે પણ હાલના વખતમા એક ખાસ વિષય થઇ પડ્યો છે ઋગ્વેદમા ૧૦૦૦ થાભલા ના મહેલ સબધી ઇશારા છે (એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ પાનુ ૫૦ સુ) અધ્યયન કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓએ ઘેર જવુ અને જો ઘર ન હોય તો બાધવુ એમ પણ કહ્યુ છે (એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ પાનું ૨૯૭) અને તે સબધે કરવાની ક્રિયાઓ પણ દર્શાવેલી છે બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવા વખત એ સબધે વિશેષ આગ્રહ પડેલા જણાય છે આશરે ૧૩મા સૈકામા મણ્ડન નામના શિલ્પિએ (શાલિનો આ સમ્બન્ધ હતો) વાસ્તુસાર, વાસ્તુમડન આયતત્વ, પ્રાસાદમડન વિગેરે ચોપડીઓ લખી એન્જીનીયરિંગના સાહિત્યમા વધારો કર્યો હતો

પરંતુ એ ચોપડીઓ જોશીને અગર શિલાટને ખપ લાગે એવીજ હતી. તેની અંદર દરેક ભાગના બલાબલનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પેટીઓ, તુળાઇ વિગેરે અમુક ગાળાને માટે કેવડાં જોઇએ અને તે કેટલું વજન ખમી શકે વિગેરે સંબંધી ચર્ચા બીલકુલ જોવામાં આવતી નથી. તેમજ ધર્મની સાથે વહેમોને અંદર દાખલ થવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. અમુક દિશામાં બારણું મૂકવું સારૂં, અમુક લાભદાઇ, અમુકથી પુત્રલાભ વિગેરે બતાવવામાં આવ્યું. સઘળી ગોઠવણી થાંભલાપર હતી. બીન થાંભલાની હાલની ગોઠવણી જવલ્લે જ દેખા દે છે, તેમજ એકાદ માળથી વધારેને માટે કાંઇ પણ લખાણો જણાતાં નથી. રાજ મહેલની ભીંતો તથા કિલ્લાની ભીંતો વિશે લખાણોનો અભાવ જણાય છે. બારણાં હાલની સરખામણીમાં નાનાં પણ મજબૂત જણાય છે. બારીઓ વિશે અભાવ જણાય છે. નકશી અને કોતરકામ ઉપર જેટલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે તેને સામે હિસ્સે પણ ઓરડાઓની સવડતા તરફ આપવામાં આવ્યું નથી.

અમુક રાશીના માણસને અમુક દિવસ વધારે લાભદાઇ છે. અમુક લગ્નના માણસને વાસ્તુ કરવાને અમુક દિવસ વધારે સારો છે એવી રીતનાં જોશીશાસ્ત્રપર લખાણ, વિવેચનો અને લખાણો છે. શિલાટને એ જ્ઞાન હોય નહિં એટલે ઘર બાંધનારને બે સલાહકારની જરૂર પડી; એક ગજ્જર અગર શિલાટ અને બીજો જોશી. ઘરમાં ઓરડા કેટલા જોઇએ, તેની કેવી રીતે સગવડ થાય એમ ગોઠવણી કરવી વિગેરે માટે તો ઘર બાંધનાર પોતે જ એન્જીનીયર. જોશી મૂરત શોધી આપે, અને બ્રહ્મભોજનનો દિવસ નક્કી કરે. આવી દશામાં જે એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરીકે આગળ પડતું જોઇતું હતું તે આજે પણ ૧૩મા સૈકાની સ્થિતિ ભોગવે છે. વિશેષ પુરાવો જુની બાંધણીનાં ઘરો જોવાથી માલમ પડશે. આજથી ત્રણસેં વર્ષપરના મોટા જાગીરદારોના મહેલો કેટલાક હજી ઉભા છે. આજુબાજુના કોટ અને દરવાજાને ઓળંગી જઇ અંદર પેસતાં જણાશે કે મુમ્બાઇના શેઠીઆઓનાં હાલનાં મકાનો સાથે સરખાવતાં તેઓ ફક્ત ઝુપડાં જેવા છે. લાકડાંના આર્કા ઉપર કોઇ કોઇ જગાએ કોતરકામ દેખાશે તે શિવાય એકંદર દેખાવ દયાજનક છે. પેશ્વાઇ મહેલો પણ સાધારણ બેરેક્સ જેવા છે. નાના ફડનવીસનો વાડો વિગેરે જોતાં તે વખતનાં મકાનો ઘણી જ પાછળ પડતી સ્થિતિ દર્શાવે છે. ટર્કીના સુલતાન અબ્દુલ હમીદ જેને ગોડ સજાપર બરતરફ કરવામાં આવ્યો છે તેના યેલડીઝના મહેલનું બ્યાન એક નજરે જોનાર નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

'ઓરડાઓ ઘણાખરા નાના નાના છે અને તેનાં બારણાંઓ સાંકડાં છે એક માણસ જેમ તેમ પેસી શકે એવડાં જ છે. બેગમોને રહેવાની જગ્યા નીચી, સિપાઇઓને રહેવાની બેરેક્સના જેવી, લાંબી, બેડોળ, અને સળીયાથી જડેલી બારીઓવાળીછે.'

શિવાજીના વખતનાં તેનાં અને તેના દરબારીઓનાં રહેવાનાં મકાનોનાં ખંડીયેરો રાયગઢમાં છે. ઓરડાઓ નાના નાના અને બારીઓ નામની જ. જયપુરના જુના મહેલના રાણીઓના ઓરડા જોતાં માલમ પડે છે કે જો એક મોટો પલગ મૂક્યો હોય તો પેટીઓ અને કબાટો મૂકવાની ભાગ્યે જગ્યા જડે. પલગ નાના હોય તો જ

એ સમાય ધ્યાનમાં ગખવુ કે મગ્જામ મૂકવાને પાસે ડ્રેસિંગ રૂમ નથી ખુદ આગ્રાના મહેલમા પણ બેગમોના તો એજ હાલ દેખાય છે અગ્રે તો ઓરડાઓને બારણા મ કેલાં જણાતાં નથી , પડદાથી જ ચલાવી લેવાનો રીવાજ જણાય છે

જુના વખતમાં સગવડના કાનુનને ઉંચે જ મૂકેલો જણાય છે બીજો કાનુન બલાબલનો વિચાર—એ સબધે શાસ્ત્ર આગળ વધેલુ જણાતું નથી, શરૂઆત પણ ક રેલી જણાતી નથી કેટલાક ભાગો નાહક જાગ કરવામા આવેલા જણાય છે, અને કેટલાક જોઇએ તે કરતાં પણ નાજુક છે, જેના પરિણામે ઘણા મકાનો જમીનદોસ્ત થયાં છે આગ્રાના તાજમહેલમા પણ એ ભૂલ થયલી છે જેના પરિણામે મોટી ચીર પડેલી છે

ત્રીજો કાનુન કરકસર—એને તો ઉંચો જ મૂકેલો છે આગમચથી ગોઠવણ નક્કિ કરી નકશાઓ તૈયાર કરી તેની કિમ્મતનો તપસીલવાર અડસટો કાઢી, તેમા માલ મસાલો કેટલો જોઇશે તેનો અડસટો કાઢી, પછીથી કામ હાથ ધરવામા આવે તો ઘર બાંધનાર કાઇ પણ કાબુ રાખી શકે પરતુ એ સઘળી ખટપટ કરવાનો રિવાજ નહોતો , અને હજી પણ મોટા શહેરો શિવાય બીજી જગ્યાએ એવા નક્શા તૈયાર કર વાનો રિવાજ ક્યા છે ?

ચોથો કાનુન—ભવ્ય દેખાવ અને જોઇતી સગવડ સાધારણ મકાનોમા આ કાનુન લાગુ પાડેલો જણાતો નથી ભવ્ય દેખાવ આણવો કાઇ સ્હેલ નથી, એનો ખાસ અભ્યાસ જોઇએ તો જ યોગ્ય ગોઠવણી કરી સુશોભિત મકાનની રચના નક્શા ઉપર બતાવી શકે

પાચમો કાનુન—આરોગ્ય (Sanitation) સબધી. એ બાબતમાં હાલના જમાનાના વિચારથી તે વખતનો વિચાર જુદો જણાય છે તે વખતે 'બક્કા સો નક્કા એ કાનુનપર કામ લીધેલુ જણાય છે અથવા તો ગુજરાતી ક્હેવત પ્રમાણે 'ઉનું ખાય ઉઘાડે સુવે તેની નાડ વૈદ ના જુએ.' ઘર બાધવા સબધી જુદા જુદા કાનુનોનો તથા બલાબલનો અસલ ખાસ અભ્યાસ કરવામાં આવતો નહોતો. અમલનુ સાહિત્ય એવી કોઇ પણ ચોપડી ધરાવતું નથી કારીગરો પોતાના અનુભવથી ઘરો બાધ્યા જતા હતા

ઘરની બાધણીમા દેશકાળની અસર ચોખ્ખી જણાય છે જ્યારે લુટારાનો ભય હતો તેવે સમયે જાડી દિવાલો બાધતા અને તેમા નાના અને મજબૂત બારણાઓ મૂકવામાં આવતા. બારીને બદલે સળીયાથી જડેલા નાના બાકોરા રાખતા. ખાન દેશ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન તરફ જ્યા વરસાદ થોડો અને તાપ ઘણો પડેછે તેવી જ- ગ્યાએ નળીયાનાં છાપરાને બદલે મરોડાના ધાબા કરવામા આવતા વળી જે એક તરેહનો જ્યા પ્રચાર પડ્યો તે જ તરેહના સઘળાં ઘરો બધાતા આવી સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ એ જ કે અશિક્ષિત કારીગરે જે એક અનુભવ મેળવ્યો હોય તે પ્રમાણે તે

ઘર બાધ્યો જતો કોઈ વધારે પૈસા ખર્ચ કરવા તૈયાર થાય તો નાના ઘરને બદલે મોટુ ઘર તે જ ઢબનુ ઉભુ કરતો ટુકાણુમા કહીએ તો હાલના હમારા મિસ્ત્રી, ગજ્જરો, કડીઆ જે સ્થિતિ ભોગવે છે તે જ સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા નિયમ તથા તત્વોનુ (Theoretical) જ્ઞાન તેઓ બીલકુલ ધરાવતા નહોતા તેમ જ જુદી જુદી તરેહનો પણ તેઓએ અભ્યાસ કર્યો નહોતો

ઘર બાંધણીનું શાસ્ત્ર હાલમા ઘણું જ આગળ વધી ગયુ છે મુમ્બાઇના ઘરો તથા અગ્રેજી સાહિત્ય જોવાથી એ બાબતમા કોઇ પણ આનાકાની કરશે નહિ પશ્ચિમ દેશોમા કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનો એક જ દાખલો બસ થશે ચિકાગો શહેરમા ૭૨ મજલાનું એક ઘર બધાય છે જેની અદર હોટેલો તથા બેંકો બાંડે રહેશે થોડોક ભાગ ગરીબ લોકોને જુજ ભાડાથી આપવામા આવશે એકદર ઉંચાઇ ૧૦૦૦ ફુટ ઉપર થશે મનુષ્યની રેહેણી જ બદલાયલી દેખાય છે અને તેની જરૂરીયાતો પણ વધી છે અસલ એક ખડની ઝુપડીથી ચાલતું સારી સ્થિતિનો હોય તો મોટી ઝુપડી ને ગરીબતી નાની ધીમે ધીમે સ્ત્રીવર્ગ અને પુરુષવર્ગને સારૂ જુદા ખડો હોય તો સારૂ એમ વિચાર થયો અને તે અમલમા મુકાયો પછીથી રસોઇનો ખડ જુદો હોય તો સારૂં એવો વિચાર થવાથી એક પેંજારી ઉમેરાઇ દાણા વિગેરેના સચયને માટે ઓરડીની જરૂર જણાયાથી અદર એક ખડ આતરી લેવામા આવ્યો અદર દેવઘર, બહાર બેસવા ઓટલો વિગેરેની જરૂર જણાયાથી ઘરબાધણીમા તે પ્રમાણે સુધારા વધારા થયા હિંદુસ્થાનમા સામાન્ય વર્ગના ઘરો હજી પણ એ જ સ્થિતિમા છે

મોટા લોકોમા છોકરાઓને અલાયદો ઓરડો પાડી આપ્યો ધીમે ધીમે ઓરડાઓના કદ પણ વધ્યા આગળની ઓટલી બદલાઇ ઉપર નકશીદાર છજુ ચઢયુ એક માળ હતો તેના બે ત્રણ મજલા થયા, આગળ રવેશ કાઢવામા આવ્યા, પાછળ પેંજારીઓ ઉમેરાઇ, પડખામા ઝુલતી ગેલરી કરવામા આવી, આગલી બાજુએ ગાડીને માટે પોર્ચ વધારવામાં આવ્યો પાછળ નહાવાની ઓરડી, ચાકરોની ઓરડી વિગેરે કાઢવામા આવી મટોડાની ભોય હતી તે ફરસબધી થઇ, ધાબાના છાપરાને બદલે ચુનાગચ્ચી કરવામા આવી અને મટોડાની પાળને બદલે પોરબદરના કાગરીવાળા કઠેરા થયા નાના બાકોરા વધીને કાચની મોટી બારીઓ થઇ બારણાનું કદ વધ્યુ ઓરડે ઓરડે સીલીંગ (છત) થઇ, સાદુ છાપરૂ જઈ નકશીદાર છાપરૂં આવ્યુ વળી આગળ વધતા જમવાનો ઓરડો દિવાનખાનુ પુસ્તકાલય વિગેરે ઉમેરાયા અને રહેનારી પશ્ચિમાસ પ્રજાએ વળી એક જાણવા જેવો સુધારો કર્યો દરેક સુવાના ઓરડાની સોડમા ડ્રેસિંગ રૂમ અને બાથ રૂમ ઉમેર્યા, જે જરૂરીયાતો ખુદ જહાગીર અને નુરજહાન જેવા શોખીનોને લાગી નહોતી તેવી જરૂરીયાતો હાલના સમયમા સાધારણ બગલામા પૂરી પાડવામાં આવે છે

જ્યારે જરૂરીયાતો આવી રીતે વધી છે ત્યારે એ સબધનુ સાહિત્ય પણ વધવુ જ જોઇએ. પશ્ચિમ દેશમા તો બેશક સાહિત્ય પણ વધ્યુ જાય છે, પરતુ ગુજરાતી

સાહિત્ય તો જ્યાંનુ ત્યાં જ છે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ૧૩ મા સૈકા પછી વધારો જણાતો નથી ગુજરાતીમાં રાજવલ્લભ અને બીજા એકાદ બે જુના ગ્રંથોના તરજુમા છે તે સિવાય બીજું કાંઇ જણાતું નથી એના કરતાં બગાળી સાહિત્ય પણ ઉંચી પદવી ધરાવે છે તેમાં ૧૦-૧૨ ગ્રંથ થયલા કહેવાય છે. કેટલાકમા હાલની નવી શોધો પણ દાખલ કરવામા આવી છે

'ગુજરાતી' ના તા. ૮ મીના લીડરમાં સાહિત્ય પરિષદ્ના ખાસ હેતુ નવ દર્શાવ્યા છે. તેની અદર હાલના જમાનાનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનો સાહિત્યમા વધારો કરવાની વાત જ ભૂલી જવામાં આવી છે કદાચ તેમને એ સંબધે જરૂરીયાત જણાતી નહોય, પરતુ હાલનો સમય જોતા સાહિત્યને અપ ટુ-ડેટ (Up-to-date) બનાવવું એ જ ખાસ પ્રયાસ હોવો જોઇએ, કાવ્યરસાભિજ્ઞો કહેશે કે એવુ લુખુ સાહિત્ય વાચવાથી શું આનદ થવાનો છે? ધધો બાધનારને ભલે ઉપયોગી હોય, સામાન્ય લોકોને શુ ઉપયોગ? અરે કહેવુ જોઇએ કે પશ્ચિમપ્રજા તેમને પણ ખુશ કરવામા ચુકી નથી તરેહ તરેહની આનદ પમાડે એવી કવિતાઓ પણ તેઓ બનાવે છે થોડા દિવસ ઉપર એક નામાંકિત પેઢીએ ૨૦૦ પેટી બનાવવાનુ ટેન્ડર નીચે પ્રમાણે કવિતામા આપ્યુ હતું

> Two hundred boxes firm and strong,
> Five inches wide seven inches long,
> With screwed on handles, and felt inside,
> The hole cut square, and wood well dried,
> Machinery cut and nailed by men—
> Two hundred boxes—eight pounds ten.
>
> W S Mason

ગુજરાતી કોષ શોધવાથી માલમ પડશે કે એન્જીનીયરિંગના સબધના બોલો ત્યા જવલ્લે જ દેખાવ દે છે આવી સ્થિતિ આવી પડવાનુ કારણ ઉપરના લખાણોથી સ્પષ્ટ થયુ હશે સિલાટોને વાચતા લખતાં પણ જવલ્લે જ આવડે એટલે તે સુધારા ક્યાથી કરે ? જોશીજીને વાચતા આવડે ખરૂં, પણ કામની માહિતી નહીં એટલે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના રૂપમાં એ વિષય કદી આગળ પડવા પામ્યો જ નહીં તો પછી સુધારા વધારા ક્યાથી થાય? કહેવાની જરૂર નથી કે જો એ દિશામા હિંદુસ્થાનને આગળ વધવુ હોય, ગુજરાતને શિરોમણી થવુ હોય, તો તેનુ સાહિત્ય એ દિશામાં આગળ વધવુ જ જોઇએ

૧૭ એન્જીનીયરિંગના વિષયો ઉપર લખનારને મુશ્કેલી તો ઘણી નડતી હશે, પરતુ તે મુશ્કેલીઓ દરેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને માટે એક સરખી જ છે, અને તે પેહેલ કરનારને હમેશાં વિશેષ નડે જ મુખ્ય વાધો પરભાષાના શબ્દો આપણી ભાષામા કેમ ઉતારવા એજ છે સસ્કૃત ધૃપ-થી નવા શબ્દો શોધી કાઢવા કેટલાકો જણાવે છે

પરતુ તેઓ ભુલી જાયછે કે એન્જીનીયરે સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો કયાથી હોય ? અને હોય તો જુજ હોય વળી સસ્કૃત શબ્દો દરેક રીતે સ્હેલા નીવડે એમ પણુ ખાતરીથી કહેનાય નહીં, અને દરેક શબ્દને માટે સસ્કૃત બોલ મેળવવો અશક્ય છે એન્જીનીયરિંગના પુસ્તકો જલદી બહાર પાડવા હોય તો સ્હેલો રસ્તો એ જ છે કે જ્યા યોગ્ય શબ્દ નહીં જડે ત્યા અગ્રેજી શબ્દ વાપરવો જેમ ઉર્દુ અને પરશિયન ભાષાના શબ્દો પ્રચારથી ગુજરાતીમા સામાન્ય વપરાસમા આવી ગયા છે તેમ અગ્રેજી શબ્દો પણુ સામાન્ય થઇ જશે

૧૮ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો તેમજ ખાસ ધધાના શબ્દો સબધી જો કોષ તૈયાર કરવામા આવે તો આ અડચણુ ઘણે અશે દૂર થાય પ્રથમ એન્જીનીયરિંગની અગ્રેજી ચોપડીઓના તરજુમા કરવા એજ સુગમ થઇ પડશે

૧૯ એન્જીનીયરિંગનુ જ્ઞાન ધરાવનારાઓએ એકે ચોપડી બહાર પાડી નથી તેનુ કારણુ એવુ જણાય છે કે તેવી ચોપડીઓનો જોઇતો ખપત થવાનો સભવ ઓછો છે વાર્તાઓની ચોપડી ખરીદનાર હજારો મળેછે, પરતુ ખાસ જ્ઞાનની ચોપડીઓ ખરીદનારની સખ્યા થોડી એનું મૂળ કારણુ પ્રાથમિક (Primary) કેળવણી લેનારની સખ્યા થોડી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવાને સ્થપાયલી મડળીઓ તરફથી ઇનામના રૂપમા અગર બીજા કોઇ રૂપમા મદદ થાય તો સારૂ ઘરબાધણી સબધી ચોપડીઓની જરૂરીયાત ઘણી છે સુથાર મિસ્ત્રી કડીયા વિગેરે કારીગરો, જેઓ અગ્રેજી જાણુતા નથી પરતુ ગુજરાતી વાચી શકેછે તેઓને ઘણી ઉપયોગી પડે એટલુ જ નહીં પરતુ ઘર બાધનારને પણુ ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે હાલમા ઘણા ઘરો એવા નિકળશે કે જેના બે મજલા છતા ખરા કામ આવે એવા ચાર ઓરડા જવલ્લે જ મળશે ઓરડામાં રહેના દાદરને લીધે એક ઓરડો રદ પડેલો ને બીજો અધારાને લીધે રદ થયલો વળી એક ઓરડામા થઇને જ બીજા ઓરડામા જવાતું હોવાથી તે ચાલ જેવો બન્યો અમુક પૈસામા, અમુક જગ્યાની અદર અમુક સગવડ કરી આપવી અને ઘરને સુશોભિત બનાવવુ એ કાઇ ખાસ અભ્યાસ વિના બને એમ નથી હાલ જેમ પાછળથી પસ્તાવાનો વખત આવે છે તેમ બનવુ નહીં જોઇએ

૨૦ **શિલ્પશાસ્ત્ર**—શિલ્પ વિદ્યા આપણામા અસલથી એક કળા તરીકે લેખાયછે ઋગ્વેદમા એ સબંધે ખાસ ઇશારા માલમ પડતા નથી શિલ્પશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉપયોગ દેવસ્થાનોમા અથવા દેવળોમા અને રાજમહેલોમા કરવામા આવ્યો છે ક્રાઇસ્ટના જન્મ પહેલા આર્યનો તેમજ દ્રાવિડો એ બાબત આગળ ચઢેલા દેખાય છે

સઘળા આકારો સીધી લીટી અને વાકી લીટીના પરિણામ રૂપ છે અને કુદરતને અનુકરણુ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વત્ર થાય છે આર્ય લોકોના જુના દેવળોમા ઝાડપાનના ચિત્રો જોવામા આવતા નથી. દ્રાવિડોએ પણુ એ વિષય ૧૦મા સૈકા પહેલા હાથ ધરેલો જણાતો નથી જુદા જુદા દેવોના ચિત્રો અથવા જનાવરોના ચિત્રોથી

દેવળો શણગારવામા આવેલા છે ઇજીપ્ટમા એ ચિત્રો પણ બરાબર આકાર બતાવી શકયા નથી ગ્રીસના શિલ્પિઓ એ બાબતમા પ્રથમ પંકિતએ છે

બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ, ઝાડ, પાન વેલ વિગેરે પ્રથમ કોતરેલા જણાય છે હિંદુસ્થાનમા જુના જમાનાના શિલ્પીઓના કામ જોતા તેમને ઘણું માન ઘટેછે સઘળુ કોતરકામ ગ્રીસ તથા રોમના કોતરકામથી એટલુ બધુ જુદુ પડે છે કે તે અત્રેના શિલ્પીઓની જ બનાવટ છે એમ કહેવાને જગ પણ અડચણુ નથી

ફર્ગ્યુસન લખે છે કે મૂળ બુદ્ધ લોકોએ જ્યારે શરૂઆત કરી ત્યારે લાકડાનું કોતરકામ કરતા અને ગુફાઓમા પણ લાકડુ વાપરતા તેઓના પ્રથમ કામો ગુફાઓમા જ છે અશોકના વખત પછી દેવળોના કામો શરૂ થયા હોય એમ જણાય છે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બુદ્ધ ધર્મના વિસ્તાર પૂર્વે પથ્થરના કોતરકામ જવલ્લે જ હશે અને જો પથ્થરના દેવળો હોય તોપણ તદન સાદા જ હશે છઠ્ઠા સૈકા પછીના દેવળો જોઇએ તેટલા છે જૈન લોકોના સારા દેવળો સને ૧૦૧૦—૧૨૦૦ના અરસામા બધાયલા જણાય છે ગીરનાર ઉપર જુનામા જુનો લેખ અશોકનો મળેછે જૈન પછી ૧૪મા સૈકામા વિજયનગરનું રાજ્ય ચડતી ઉપર આવ્યુ ત્યાના ખડીયરો જોવા જેવાં છે બીજી તરફ મુસલમાની રાજ્ય સાથે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા મુસલમાની શિલ્પ શાસ્ત્રનો પણ ફેલાવો થયો આ સઘળી બાધણીઓ જેમ એક બીજાથી જુદી પડેછે તેમ તેઓ ગ્રીક, રોમન અને ગોથિક આર્કિટેકચરથી પણ તદન જુદી જ છે એ સબધનો ખાસ અભ્યાસ કર્યા શિવાય શિલ્પશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળવુ મુસ્કેલ છે ગુજરાતી સાહિત્ય એ સબધે એક પણ ચોપડી ધરાવતું નથી સાધારણ શિલાટ જે એકાદ તરેહનું કોતરકામ શિખ્યો હોય તે પ્રમાણે કર્યો જાય પછી મુસલમાની ઘુમટ (Dome)ની નીચે મહાદેવનું લિગ પધરાવવાને પણ હરકત નહીં

૨૧ પુણાની એન્જીનીયરિંગ કોલજમાથી એલસીઇ પાસ થયલા ગુજરાતીઓની સખ્યા કાઇ થોડી નથી તેમાથી કોઇપણ આગળ આવી ગુજરાતી સાહિત્યમા એન્જીનીયરિંગનો વધારો કરી આપે એટલી જ વિજ્ઞપ્તિ

કુવરજી ખંડુભાઇ દેસાઇ

બિયાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણા.

(રા. રા. ગણપતલાલ દયાશંકર મહેતા એલ. એજી. (મુંબાઈ); ઍગ. ડીપ.
અને બી એ. (કેમ્બ્રીજ); ઍન. ડી. એ; ઍન. ડી ડી. વગેરે.)

ઉપોદ્‌ઘાત.

ઇ. સ. ૧૯૦૮ના જુન માસમાં મુંબાઇ સરકારને કામે હિંન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી લાંર્ડ મોર્લી તરફથી મ્હને આયરલૅંડના બિયાવુ નાણી જોવાના ખાતામાં બિયાવાના દાણા કેવી રીતે નાણી જોવામાં આવેછે તે જોવા ડબ્લીન મોકલવામાં આવ્યો હતો. જે ટુંક વખત હું ડબ્લીનમાં રહ્યો તેટલામાં મ્હેં બિયાં નાણી જોવાનું જે કામ કર્યું ત્હેનો હેવાલ મુંબાઇ સરકારને હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી મારફતે ગયે વર્ષે મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો.

બિયાવા તરીકે ફક્ત ચોખ્ખા અને નાણી જોયલા દાણા વાપરવાથી આયરલૅંડના ખેડુતોને છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં જે ફાયદો થયો છે, અને ત્યાંના ખેડુતોને બિયાવુ નાણી જોવાના ખાતાથી કેટલો બધો લાભ થાયછે, તથા ખેડુતો વરસે વરસે તે ખાતાનો કેવો વધારે અને વધારે ઉપયોગ કરેછે, તે સર્વે જોઇ મ્હારા મન ઉપર એટલી બધી અસર થઇ છે કે મુંબાઇ સરકારને મોકલેલા મ્હારા હેવાલમાંથી કેટલાક ફકરા અહિં ઉતારવા મ્હને જરૂરના લાગે છે. એથી અંગ્રેજી નહિ જાણનારા ગુજરાતી ઝમીનદાર તથા ખેડુત વર્ગ બિયાવાના દાણા કેવી તરેહના હોવા જોઇએ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય બાબતથી વાકેફ થઇ શકશે એવી હું આશા રાખું છું.

બિયાવાના દાણા નાણી જોવાનું કારણ.

બિયાવાના દાણા રોપતા પ્હેલાં ત્હેને નાણી જોવા જરૂરના છે; કારણ કે બજારમાંથી વેચાતા લીધેલા સાધારણ દાણાના દરેક નમુનામાં ચોખ્ખા દાણા હોતા નથી; વળી ત્હેમાંનો દરેક દાણો ઉગી નીકળે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી. આ કારણોથી વેચાતા લીધેલા દાણાનો કેટલોક ભાગ બિયાવા તરીકે નકામો થઇ પડે છે.

ખેતરની જમીનપર ગમે તેટલા પૈસા, મજુરી વગેરે ખર્ચીને ખેડ ખાતર કરી હોય તો પણ જો બિયાવા તરીકે ચોખ્ખા દાણા વાપરવામાં ન આવે તો પાકની નીપજ દર વીઘે સારી ઉતરતી નથી એ દરેક અનુભવી ખેડુતને માલુમ હોય છે. બિયાવા તરીકે નઠારા હલકા જાતના દાણા વાપરવાથી બી બરાબર ઉગી નીકળતું નથી, અને ખેતરમાં ગાબચાં રહે છે. આ ગાબચાં ફરીથી પુરવાની જરૂર પડે છે. ગાબચાં પુરવા જે મ્હેનત અને ખર્ચ થાય તે ફોગટ છે. વળી રોપણી કર્યા પછી ભારે વરસાદ થયો હોય તો જમીન ઘણી ભીની હોય છે, અને ગાબચાં પુરવાનું કામ ઘણાં દિવસ સુધી

મુલતવી રાખવું પડે છે જો વાવણી આ પ્રમાણે ઘણા મોડા પુરવામાં આવ્યા હોય અને મોસમના છેવટના ભાગમાં વરસાદની જો તાણ પડે તો પાછોતરા રોપેલા દાણા માંથી બરોબર પાક ઉતરી શકતો નથી પાછોતરા વરસાદની તાણ આપણા ગુજરાતના ખેડુતને લગભગ છે ના પાંચ સાત વર્ષે ભોગવવી પડે છે જો પહેલેથી જ બિયારા તરીકે સારા ચોખ્ખા દાણા વાપર્યા હોય તો કેટલાક દાણા નહિ ઉગી નીકળવાથી પાકમા થતું નુકસાન અટકાવી શકાય

ખરાબ દાણા બિયારા તરીકે વાપરવાથી ઘણા ગેરફાયદા થાય છે નેગલેજિયા હલકી જાતના દાણા ખેતરમા ઓરવાથી પાક ઓછો ઉતરે છે એટલું જ નહિ પણ ખેતરમા નુકસાનકારક નિંદામણ ઘણુ ઉગી નીકળે છે પાક લઈ લીધા પછી આવા ખેતરની જમીન ઘણી ખરાબ સ્થિતિએ પહોંચેલી માલૂમ પડે છે કારણ કે નિંદામણના છોડવાના બી એની મેળે ખેતરમા દરેક જગ્યાએ પસરી ગયા હોય છે નિંદામણના છોડવા ખેતરમા મુખ્ય પાકની સાથે ઉગવામા હરીફાઈ કરે છે અને ઘણા નુકસાનકારક નીવડે છે આવા નુકસાનકારક નિંદામણના બિયા બજારમાંથી ખરીદેલા નેગલેજિયા હલકી જાતના દાણામા પુષ્કળ હોય છે વળી કેટલા છોડવા જે મુખ્ય પાકના દુશ્મન તરીકે વર્તનારા હોય છે તેના પણ બી ઉપર કહેલા હલકી જાતના દાણામા હાજર હોય છે આવા હલકી જાતના દાણા બિયારા તરીકે વપરાય છે અને તેથી ઘણી વખત પાકમા રોગ પડવાનુ કારણ થઈ પડે છે

બિયારા તરીકે સારા ચોખ્ખા દાણા વાપરવામા આવે, કે નઠારા નેગલેજિયા દાણા વાપરવામા આવે તો પણ પાક લેવાને માટે કરવામા આવતી ખેડ ખાતર તથા મહેનત મજુરીનુ ખર્ચ તો સરખુ જ થાય છે વરસાદ પાણી ખાતર વગેરે જો પાકને બરાબર પ્રમાણમા મળ્યા હોય તો પાકની નીપજ બિયારાના દાણાની જાત (quality) પર આધાર રાખે છે ઉંચી જાતના દાણા અને હલકી જાતના દાણાની બજાર કીમતમા ઘણો ફેર હોતો નથી પણ સારુ ચોખ્ખુ બી વાપરવાથી નીપજેલા પાક, અને હલકી જાતનુ બી વાપરવાથી ઉતરેલા પાકની જાત (quality) અને વજનમા ઘણો ફેર પડે છે આ પ્રમાણે બિયારાના દાણા વેચાતા લેતી વખતે ચાર આઠ આનાની કસર કરવાથી ઉતરેલા પાકમા દર વીઘે પાંચ સાત રૂપિયાની ખોટ વેઠવી એ તો મુર્ખાઈ ભરેલુ જ છે માટે સારા દાણા બજારમા મળતા હોય તે બિયારા તરીકે વાપરવા દરેક ખેડુતે ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ, અને 'ખાડે દાટ્યા અને દરવાજા ઉઘાડા' એ કહેવતના ભોગ નહિ થવા સાવચેત રહેવુ જોઈએ

બિયારાના દાણા મોટા નથી તેથી એમ નહિ માનવુ કે તે હલકી જાતના છે પણ સાધારણ રીતે બજારમા મોટા વેચાતા દાણા હમેશા નેગલેજિયા જ હોય છે

ખેતીની અંદર ફાયદો તો નામનુ ખર્ચ કરી નાખવાથી જ થઈ શકે ખરાબ બિયારાનો ઉપયોગ જેમ બને તેમ કમી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

આયર્લૅન્ડના ખેતીવાડીના ખાતા તરફથી છપેલા એક સરક્યુલરમા એમ જણાવવામા આવ્યુ છે કે દેશની ખેતીમા નબળો પાક ઉતરવાનુ કારણ નઠારા નેગલેજિયા

દાણાની બિયાવા તરીકેની વપરાશ છે, એમ માનવાને સરકાર પાસે પુષ્કળ પુરાવા છે. આ લખાણુ જો હિન્દુસ્તાનની ખેતીને વિશે લખવામાં આવ્યું હોત તો તે વધારે યોગ્ય જગ્યાએ વાપરેલુ ગણાય. દર વીઘે ઉતરતા પાકની નીપજમાં દર વરસે આપણા દેશમાં થતો ઘટાડો અને પાકની જાતનુ હલકાપણું, જો આપણે ધ્યાનમાં લઇએ તો હલકા મેળભેળિયા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, તેની કંઇક કલ્પના થઇ શકે.

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખેડુત, બિયાવા તરીકે વાપરવાના દાણા નાણી જોયા પછી વેચાતા લેવા જોઇએ તે, જાણતો નથી. આપણે એટલું કબુલ કરવું પડશે કે હિન્દુસ્તાનમાં જો ખેડુતે પોતે આવતા વરસમાં બિયાવા સારૂ પોતાના ખેતરમાં પકવેલા દાણા સંઘરી નહિ રાખ્યા હોય તો તહેને વિશ્વાસલાયક ચોખ્ખા દાણા બિયાવા સારૂ વેચાતા મળવા ઘણા મુશ્કેલ છે; કારણ કે ચોખ્ખા, નાણી જોયેલા, ગૅરન્ટી સાથેના દાણા બિયાવા સારૂ વેચવા એ હિન્દુસ્તાનના દાણાના વેપારીને માલૂમ નથી. જો સરકાર તરફથી ચોખ્ખા દાણા વેચનારા વેપારીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે અને બિયાવાના દાણા નાણી જોવાનું ખાતુ ઉઘાડવામાં આવે તો નાણી જોયલા ચોખ્ખા સારા દાણા મેળવવા ખેડુત લોકને હાલ પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય.

ખેતીવાડીના શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા માણુસની મદદ લેઇ જો કોઇ દાણાના વેપારીની પેઢી બિયાવાના દાણા વેચાતા લેતા પ્હેલાં નાણી જુએ, અને ખેડુત લોકને સારા દાણા લણવા તથા ઉપણવામાં શી શી કાળજી રાખવી જોઇએ તહેની શીખામણ આપે, અને બિયાવાના દાણા, હેની ઉગી નીકળવાની શક્તિની ગૅરંટીથી વેચવાનું શરૂ કરે તો આપણા દેશની ખેતીની ઉન્નતિ થયા વિના રહે જ નહિ.

ખરાબ મેળભેળિયા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવાથી કેટલા ગેરફાયદા થાય છે, તથા બજારમાં વેચાતા દાણામાં સાધારણ શી શી કસર હોય છે, અને તે કયા પ્રકારની તથા કેટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છે, વગેરે બાબતોની માહિતી હિન્દુસ્તાનના ખેડુતને, મ્હારા જાણવા પ્રમાણે, હજી કોઇ પણ સ્થાનેથી પુરી પાડવામાં આવી નથી વળી હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખોરાક વગેરે ઉપયોગમાં લેવાતા દાણા અને બિયાવા તરીકે વપરાતા દાણા પકવવા તથા લણવા ઉપણવામાં કઇ ફેર કરવામાં આવતો નથી; જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બાહોશ ખેડુતો ફક્ત બિયાવા તરીકે વાપરવાના દાણા પકવે છે, અને સાધારણ વપરાશના દાણા પકવવાનુ કામ બીજા ખેડુતોને માટે રહેવા દે છે આપણા દેશમાં પણ જો દરેક તાલુકામાં કેટલાક ખેડુતોને ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા માણસો તરફથી ખાસ બિયાવાને માટે દાણા કેમ પકવવા તથા લણવા અને ઉપણવા એ શિખવવામાં આવે તો સારા ચોખ્ખા દાણા મળવાની તંગી કમી થાય. સરકાર તરફથી આ બાબતમાં ઉત્તેજન મળે તો સુધારો થવો વધારે શક્ય છે. જો કેટલાક આબરૂદાર દાણાના વેપારી એક મંડળ સ્થાપી આ બાબતપર વિચાર ચલાવે, અને સરકારી ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા અધિકારીઓની મદદ લેઇ

બિયાવાને સારૂ વેચવામાં આવતા દાણાની જાત (quality) ચઢતી પંક્તિની કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે પ્રયત્નમા ફતેહ મળવાનો સર્વ સભવ છે

સાધારણ ખેડુત તથા બાગ બગીચાવાળા પોતાને જોઇતા બિયાવાના દાણા ગમે તો પોતે જાતે પકવે છે કે પછી વેચાતા લે છે બિયાવાના દાણા જો પોતાની જાતે પકવેલા હોય તો તે ખરાબ સેળભેળિયા હોવાની ધાસ્તી કમી હોય છે અને પકવેલા દાણા નબળા હોવાનુ કારણ લણવા, ઉપણવા તથા સઘરી રાખવામાં બેદરકારી હોયછે

જો બિયાવાના દાણા વેચાતા લીધેલા હોય તો તે નબળા હોવાની વકી ઘણી છે સાધારણ રીતે ખેડુત જ્યાથી સોઘામા સોઘા દાણા મળે ત્યાંથી પોતાનુ બિયાવુ વે ચાતુ લે છે આવી રીતે તે પોતાના પૈસા કચરા માટીમા નાખી દે છે બિયાવા માટે ખરીદેલા આવી તરેહના દાણામા નિકામણના તથા બીજા નુકસાનકારક છોડવાના હજારો બી હોય છે વળી સોઘા મળતા દાણા ઘણે ભાગે ઘણા જુના તથા ભાગેલા અને ઉગી નીકળવાની શક્તિમા ઘણા નબળા પડી ગયેલા હોય છે વધારામા કાકરા માટી ત ણખલા, છાલા વગેરે કસરનો પણ કઇ ટોટો હોતો નથી

બિયાવાના દાણા નાણી જોવામા બે મુદ્દા હોવા જોઇએ —

(૧) દરેક નમુનામા સારા ચોખ્ખા દાણા સિવાય બીજી જાતના કેટલા કયા પ્રકારના દાણા છે અને વધારામા બીજી કાકરા, માટી, તણખલા વગેરેની કેટલી કસર છે

(૨) નમુનાના ચોખ્ખા દાણામાથી સેંકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળવા શક્તિમાન છે

પ્હેલી પરીક્ષાને 'દાણાની ચોખ્ખાઇ નાણી જોવા કરવામા આવેલો પ્રયોગ' કહે છે, અને બીજીને 'દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરવા કરવામા આવેલો પ્રયોગ" કહે છે

કેટલીક વખત બિયાવાના દાણાનો બહારનો આકાર રગ ચળકાટ, વાસ વગેરે ગુણ નાણી જોઇને તે કેટલે દરજ્જે સારા તથા ઉગી નીકળી શકે તેવા છે, તેનો આશરો બાધવામા આવે છે જો કે આ તરેહની તપાસ હમેશા કરવી જરૂરની છે, તોપણ તે એકલીની જ મદદથી દાણાની જાત આકી શકાય નહિ કારણકે ઘણી વખત જુના હલકી જાતના દાણાને નવા જેવા ચળકતા કરવા સારૂ તેલ કે દિવેલનો હાથ દેવામા આવે છે આવી તરેહની ઉપર ઉપરના દેખાવની કરેલી પરીક્ષા ખાસ અનુભવી ખેડુત અને વેપારી સિવાય બીજા કોઇને ઉપયોગી પડતી નથી સાધારણ ખેડુત જો આવી પરીક્ષા ઉપર ભરોસો રાખે તો ઘણી વખત ખોટે માર્ગે દોરાઇ જ વાનો ભય રહે છે

બજારમાથી વેચાતા લીધેલા દાણા ઘણુ ખરૂ નીચેની ચાર પાચ બાબતમાથી એક કે વધારેની કસરવાળા હોય છે —

(૧) દરેક નમુનામાના દાણાની ચોખ્ખાઇ,
(૨) ,, ,, ,, ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ,
(૩) ,, ,, , ઉગી નીકળવાની ઝડપ,
(૪) ,, ,, દાણાનુ વજન

આ દરેક બાબતપર ખાસ ધ્યાન આપવુ જરૂરનુ છે, અને બિયાવાના દાણા ઉપરની કઇ બાબતમા કસરવાળા છે તે નાણી જોવુ જોઇએ

નામ પ્રમાણે સચ્ચાઇ. (Genuineness)

' નામ પ્રમાણેની સચ્ચાઇ, ' એટલે દરેક બિયાવાના દાણા જે નામથી વેચવામા આવ્યા હોય તે જ હોવા જોઇએ, દાખલા તરીકે, ખેડુત બિયાવા માટે જુઆર વેચાતી લેવા માગે તો તેને સાચી જુઆર જ મળવી જોઇએ, અને સેળભેળિયા જુઆર અને સુડિયાના દાણા માંથી મારેલા હોવા જોઇએ નહિ જુઆર અને સુડિયાના દાણામા દેખીતો ફેર માલૂમ પડતો નથી, પણ જ્યારે પાક લણવામા આવે ત્યારે દર વીઘે સેળભેળિયા બિયાવામાથી જુઆર ઘણી થોડી નીપજેલી માલૂમ પડે છે

વળી અમુક દાણાની જુદી જુદી જાત હોય છે અને દાણાના દેખાવ પરથી જાત ઓળખવી ઘણી મુશ્કેલ હોય છે આવી તરેહના જુદી જુદી જાતના દાણા વેચાતા લેવામા વેચનાર વેપારીની આબરૂપર ભરોસો રાખવો પડે છે

દરેક નમુનાના બીના દાણા જે નામથી વેચ્યા હોય તે સિવાય બીજી કોઇ પણ જાતના દાણા તે નમુનામા હોય તો તે નમુનો કસરવાળો ગણાય, દાખલા તરીકે ઘઉં વેચતા લીધા હોય અને ત્હેમા સેકડે પાચ ટકા ચણાના દાણા હોય તો તે ઘઉં કસરવાળા ગણાય, કારણકે આવી તરેહના ઘઉં ખેતરમા રોપવાથી સેકડે પાચ ટકા ચણાના છોડ ઉગી નીકળશે, અને તે ઘઉંના પાકમાં નિંદામણ તરીકે ગણાય અને તેટલા પ્રમાણમા દર વીઘે ઘઉંનો પાક ઓછો ઉતરે છે વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણામા નુકસાનકારક નિંદામણના બી હોવાં જોઇએ નહિ

કસરવાળા દાણા વેચાતા લેવાથી ખરીદનારને ગેરફાયદો થાય છે કારણકે ફોગટના કસરના નમમા વજન માટે બિયાવાના દાણાની કીમત પ્રમાણે પૈસા આપવા પડે છે ઉપરના ઘઉંમા પાચ ટકા ચણા હોવાથી બિયાવાના સેકડે પાચ ટકા ઘઉંની કીમત ફોગટની જ આપવામા આવે છે વળી જો ઘઉંમા સેકડે એક બે ટકા કાકરા, માટી તણખલા વગેરેની કસર હોય તો, તેટલા ઘઉંની કીમતે કાકરા, માટી ઇત્યાદિ વેચાતા લેવામા આવે છે બિયાવાના દાણામા વ્યાવહારિક ચોખ્ખાઇ હોવી જોઇએ, એટલે તે દાણા ત્હેના નામ પ્રમાણે સાચા હોવા જોઇએ એટલું જ નહિ પણ ત્હેમા બીજી કોઇ પણ જાતની ગણતીમા લેવા લાયક કસર હોવી જોઇએ નહિ

કસર.

કસર મુખ્ય બે જાતની હોય છે —

(૧) કાંકરા, માટી, તણખલાં, ડાળાં, રેતી, ભાંગી પડી ગયેલા દાણા વગેરે ચીજો જેમાં જીવ હોતો નથી (Mechanical impurities) આ બધી ચીજો બિયારણના વજનમાં ફક્ત વધારો કરે છે

(૨) બીજી કસર જીવવાળી વસ્તુઓની હોય છે દાખલા તરીકે નિંદામણના છોડવાના બી તથા ખાસ કરીને મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છોડવાના બી આવી તરેહની જીવવાળી કસર ઘણી જ નુકસાનકારક છે

બિયારણના દાણાની અંગની કસરપર સાધારણ રીતે ખેડુત જેટલું ધ્યાન આપે છે તે કરતાં વધારે ધ્યાન આપીને બિયારણમાં નિંદામણના તથા બીજા નુકસાનકારક છોડવાના બી ન હોવા બાબત નજર રાખવામાં આવે તો ખેતીની આવક ઘણો લાભ થવા પામે દાણામાં જો કે દર સેંકડે જુજ ટકા નિંદામણના બી હોય પણ તે રોપવાથી ખેતરમાં તો દર વીઘે હજારો નિંદામણના છોડવા ઉગી નીકળે. આ કારણથી જ્યારે બિયારણના દાણાનો નમુનો તપાસી જોવામાં આવે ત્યારે ફક્ત સેંકડે કુલ કેટલા ટકા કસર છે એટલું જ તપાસીને સંતોષ માનવો નહિ પણ કસર કયા પ્રકારની છે તે તપાસવું જોઈએ દાખલા તરીકે અમુક નમુનાના દાણામાં કસરનો મોટો ભાગ કાંકરા, માટી, તણખલાં વગેરે જીવ વિનાની વસ્તુઓ હોય, ને બીજા નુકસાનકારક છોડવાના તથા નિંદામણના બિયા વગેરે જીવવાળી ચીજોનો મોટો ભાગ હોય કેટલીક વખત દાણામાં જે જે કસર માલૂમ પડે છે તે જે ખેતરમાં આગલે વરસે આ દાણા પકવેલા હોય તે નિંદામણ વગેરેના, મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છોડવાથી ભરપૂર હોવાથી, લણતી વખતે જ એ સેળભેળ થયેલી હોય છે વળી ખળીની જગ્યા જ્યાં દાણા લણ્યા પછી ઉપણવા તથા ચોખ્ખા કરવામાં આવે છે તે, ચોખ્ખી નહિ હોવાથી દરેક જાતની કસર મુખ્ય પાકના દાણામાં ભળે છે

આ સિવાય બજારમાંના બિયારણના કેટલાક નમુના તો ખાસ જાણી જોઈને વિવિધ કસરો સાથે ભેળવેલા હોય છે દાખલા તરીકે ઘઉંમાં પાંચ મણે એક તોલું (દશ શેર) કાંકરા માટી ભેળવવામાં આવે તો દેખીતો કંઈ ફેર માલૂમ પડતો નથી પાંચ મણ બાજરામાં દશ શેર કાંગ ભેળવવામાં આવે તો કંઈ ફેર જણાય નહિ. પાંચ મણ અડદમાં દશ શેર મગ ભેળવવામાં આવે તો કંઈ ફેર પડે નહિ અને વધારે કીમતના અડદને બદલે ઓછી કીમતના મગ સાથે આપવામાં આવે છે

દાણાની ચોખ્ખાઈ તપાસી જોવાની રીત.

બિયારણના દાણાની ચોખ્ખાઈ નીચેના પ્રમાણેથી તપાસી જોવાય છે દાણાની જાત પ્રમાણે મૂળ નમુનામાંથી નિરાળા નિરાળા વજનના ન્હાના નમુના જુદા કરવામાં આવે છે, અને ઉપર કહેલી બે જાતની કસર જુદી પાડવામાં આવે છે કસર જુદી પાડ્યા પછી

તેનુ વજન કરવામા આવે છે કસર જુદી કેવી રીતે કરવામા આવે છે તે છેવટે આપેલી છબી ન ૨ જોવાથી માલૂમ પડશે ન્હાના નમુનામાથી જુદી કરેલી કસરના વજન પરથી મૂળ નમુનાના દાણામા સેકડે કેટલા ટકા કમર છે તે નીચે પ્રમાણે ગણી કહાડવામા આવે છે દાખના તરીકે—

	શેર	અધોળ
મૂળ નમુનામાથી નાણી જોવા લીધેલા દાણાનુ વજન	૧ —	૪
કુલ કસરનુ વજન	૦ —	૧
ચોખ્ખા દાણાનું વજન	૧ —	૩

મૂળ નમુનામાથી લીધેલા સવા શેર દાણામા એક અધોળ કમર માલૂમ પડી એટલે કે વીસ અધોળ દાણામા ઓગણીસ અધોળ ચોખ્ખા દાણા છે, તેથી સેકડે પચ્ચાણુ ટકા ચોખ્ખા દાણા છે

૧૯ × ૫ = ૯૫ ટકા ચોખ્ખા દાણા અને પાચ ટકા કસર, જો બિયાવા સારૂ આ તરેહના દસ મણ ઘઉં લીધા હોય તો ત્હેમા અધમણ કસરનું વજન છે અને બાકીના સાડા નવ મણ ચોખ્ખા ઘઉં છે આ અધ મણ કસરની ઘઉં પ્રમાણે કીમત આપવામા આવી તે બરબાદ ગઇ એટલુ જ નહિ પણ ખેતરની અદર આવી જાતના ઘઉં રોપવાથી દરેક જાતના નિદામણના અને ઘઉંના પાકને નુકસાનકારક છોડવા દાખલ થવા પામે છે નિદામણના છોડવા ઘઉંના પાક સાથે ખેતરની જમીન પચાવી પડવામા હરીફાઇ કરે છે અને ઘઉંનો પાક ઓછો ઉતરે છે આ પ્રમાણે બેવડુ નુકસાન થાય છે

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બિયાવાના દાણામા એકદર કેટલી કસર છે ત્હેનું વજન નાણી જોવાય પણ કસર ક્યા પ્રકારની છે તે ખાસ કરીને નાણવુ વિશેષ જરૂરનુ છે, અને કસરમાના નિદામણના છોડવા મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમા નુકસાન કર્તા છે તે જાણવુ જોઇએ પોતાના ચોખ્ખા ખેતરમા વ્હેમ પડતુ બી રોપી નુકસાનકારક નિદામણના છોડ દાખલ થવાનુ જોખમ ખેડવાને બદલે ત્હેવી જાતનુ બી પ્હેલેથી જ રોપવુ નહિ એ ડ્હાપણ ભરેલુ છે

સર્વે ખેડુત અને બાગ બગીચાવાળાઓએ ચોખ્ખુ બી હોય તે જ રોપવાને ખાસ ધ્યાન આપવુ જોઇએ બિયાવાને માટે ઘણા જાણીતા ખેતરમા પકવેલા હોય અને પાછલે વર્ષે તે દાણાના પાકમા કોઇ રોગ નહિ પડેલો હોય એવી ખાતરી સાથેના દાણા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

ખેડુત તથા દાણાના વેપારીના મડળ તરફથી આવી તરેહના બિયાવા માટે દાણા વેચવા દુકાન કહાડવામા આવે તથા ચોખ્ખાઇની ગેરટી સાથે દાણા વેચવની પ્રેલ કરવામા આવે તો બિયાવાના દાણામા ઘણો જ સુધારો થવા પામે પાશ્ચાત્ય દેશોમા ઘણા ખેડુત ફક્ત બિયાવાને માટે જ દાણા પકવે છે, અને આવી રીતે ખાસ

કાળજી રાખી પકવેલા દાણાની સાધારણ દાણા કરતા વધારે કીમત ઉપજે છે આપણા દેશમા કેટલાક ખેડુતને આની રીતે ખાસ બિયાવા સારૂ જ દાણા પકવવાને ઉત્તેજન આપવુ જોઇએ

કેટલીક વખત બિયાનાના દાણામા સેંકડે જુજ ટકા, કસર હોય છે, પણ જે કસર હોય છે, ત્હેમા નિંદામણના બી ઘણા હોય છે, તેથી આ તરેહના દાણામા જો કે કુલ કસર કમી છે, તોપણ બિયાના તરીકે વાપરવા નકામા થઇ પડે છે કુલ કસર સેંકડે થોડા ટકા વધારે હોય, પણ કસરનો મોટો ભાગ કાકરા, માટી, તણખલા વગેરે જીવ વિનાની ચીજોનો હોય તો ત્હેવી કસરવાળા દાણા બિયાના તરીકે વાપરવા બહુ હરકત નથી કારણ કે વીઘે અર્ધા મણને બદલે પચ્ચીશ શેર દાણા ઓરવાથી જીવ વિનાની કસરની ખોટ પુરી પાડી શકાય છે કસરમાના નિંદામણના બીની જાત અને તે નિંદામણ મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમા હાનિકર્તા છે, વગેરે બાબતોની ખાસ નોંધ લેવી જોઇએ

દરેક જીલ્લા તથા તાલુકાના ગામોમા જુદી જુદી તરેહના બિયાવા માટે જે દાણા વેચવામા આવતા હોય, ત્હેમા જીવવાળી તથા જીવ વિનાની કસર કેટલા પ્રમાણમા હોય છે, અને જીવવાળી કસરમાના નિંદામણના દાણા કેવી તરેહના છે, અને નિંદામણના છોડવા મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમા નુકસાનકારક થઇ પડે એવા છે, વગેરે વગેરે બાબતોની સાધારણ ખેડુત વર્ગને માહિતી આપવાને પ્રયત્નો થવા જોઇએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્થાપેલા ખેડુત અને દાણાના વેપારીના 'સહાયકારક મંડળો' (Co operative Societies) જો પોતાના તાલુકામા બિયાના માટે વેચાતા દાણા, કોઇ ખેતીવાડીના શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા માણસ પાસે નાણી જોવરાવે, અને તે તપાસથી મળેલી માહિતી કોઇ વર્તમાનપત્રમા છપાવે, અથવા તાલુકાના મુખ્ય મુખ્ય ગામોમા ખેડુત લોકની સભા ભરી ત્હેમા એ વિષે ભાષણ આપે, અને એ પ્રમાણે સર્વ ખેડુત લોકને બિયાવાના દાણા વિષેની સર્વ હકીકતથી માહિત કરવામા આવે, તો જરૂર આપણા દેશની ખેતીમા થોડા વર્ષોમા સુધારો થયા વિના રહે નહિ

બિયાવાના દાણામાં વનસ્પતિના રોગના ચેપની હાજરી.

બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઇની પરીક્ષા કરતી વખતે ત્હેને કોઇ જાતના રોગનો ચેપ (Fungus spores) લાગેલો છે કે નહિ, ત્હેની ખાત્રી કરવી જોઇએ વનસ્પતિના કેટલાક રોગ એવી તરેહના હોય છે કે તે મરી ગયેલી એટલે સડી ગયેલી વનસ્પતિને જ લાગુ પડે છે, ઉદા. saprophytic fungi અને જો વેચાતા લીધેલા દાણામા આવી તરેહના રોગના ચેપ (spores) ની હાજરી માલૂમ પડે તો નક્કી જાણવુ કે તે દાણા જુના અને સડી ગયેલા છે અને બિયાવા તરીકે વાપરવા નકામા છે

બીજી તરેહના વનસ્પતિના રોગ એવા હોય છે કે તે જીવતા છોડને લાગુ પડે છે, ઉદા Parasitic fungi આવી તરેહના રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડવા (mycelium)

અથવા ત્હેનાં ચેપી બી મુખ્ય દાણાની છાલના પડની અંદર ભરાઇ રહે છે. જ્યારે આવી તરેહના રોગના ચેપવાળા દાણા રોપવામાં આવે, અને ત્હેને ઉગી નીકળવાને સર્વે સગવડ કરી આપવામાં આવે, ત્યારે તે દાણાની છાલમાં ભરાઇ રહેલા રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડવા ત્હેનાં ચેપી બી ઉગીને ફુલી ફાલી નીકળે છે આ પ્રમાણે, મુખ્ય પાકના છોડને છેક શરૂઆતથી જ રોગ લાગુ પડે છે

રોગના છોડ અને ચેપી બી દાણાની છાલમાં ભરાઇ રહેલાં છે કે નહિ તે નીચે પ્રમાણે તપાસવામાં આવે છે બિયાવ ના દાણાના ઢગલામાંથી થોડાક દાણા એક શીશીમાં લેઇને તે શીશીમાં થોડું પાણી રેડવામાં આવે છે. પછીથી તે શીશીને દાટો મારીને ખુબ જોરથી હલાવવી. કોઇ કોઇ વખત શીશીને જોસભર હલાવવાને યંત્રની મદદ લેવામાં આવે છે. હલાવ્યા પછી શીશીમાંનું પાણી શાંત પડવા દેવું. પછી ત્હેમાંનું એક ટીપું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસી જોવું. જો દાણામાં રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના છોડ તથા બી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે માલૂમ પડશે.

કોઇ વખત બિયાવાના દાણા ભાગી સડી ગયેલા માલૂમ પડવાથી ત્હેમાં રોગનો ચેપ લાગેલો હોવાનો વ્હેમ પડે છે. આવી તરેહના સડી ગયેલા એક દાણાને ધારવાળા અસ્ત્રાથી કાપીને પાતળી છાલ (sections) ઉતારવામાં આવે છે. અને તે છાલને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસવામાં આવે છે. જો તે દાણાને રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડ તથા બી (mycelium and spores) નજરે પડશે.

આ તરેહની બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઇ નક્કી કરવા કરેલી પરીક્ષા ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. અને અમુક દાણા હલકી જાતના છે કે ઉંચી જાતના છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવા લાયક છે કે નહિ, વગેરેની એકદમ ખાત્રી કરી શકાય છે.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ.

અમુક દાણા ચોખ્ખા છે, માટે તે બિયાવા તરીકે વાપરવાને લાયક છે, એમ કહી શકાય નહિ. કારણકે દાણામાં બીજી કોઇ પણ તરેહની કસર ન હોય તોપણ તે ઘણા જુના હોઇ શકે અને ઉગી નીકળવાને અશક્તિવાન થઇ ગયેલા હોય તેથી ચોખ્ખાઇને માટે પરીક્ષા કર્યા પછી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે નક્કી કરવી જોઇએ. એકલી ઉગી નીકળવાની શક્તિની જ પરીક્ષા કરેલી હોય તો તે ઘણી ઉપયોગી થઇ પડતી નથી. કારણકે તે પરીક્ષા સારૂ ફક્ત ચોખ્ખા કરેલા દાણા વાપરવામાં આવે છે, અને મૂળ નમુનાના દાણા કેટલા પ્રમાણમાં ચોખ્ખા છે તે ખબર પડતી નથી. આ પ્રમાણે ચોખ્ખાઇ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિ એ બન્નેની પરીક્ષા કરવામાં આવી હોય ત્હેવા જ દાણા બિયાવા તરીકે વાપરી શકાય.

દાણાને ઉગી નીકળવા સારૂ ત્હેની અંદર જે અંકુર (embryo) હોય છે તે જીવતો હોવો જોઇએ. કેટલાક દાણા રોપ્યા પછી ઉગી નીકળતા નથી ત્હેનું કારણ એ હોય છે કે લણતી વખતે તે પરિપક્વ થવા પામેલા હોતા નથી. પરિપક્વ થયેલા દાણા

પણ થોડાં વર્ષ સંઘરી રાખવાથી પોતાની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં નબળા પડતા જાય છે

અમુક નમુનાના દાણામા આવી રીતે ઉગી નહિ શકે એવા કેટલા દાણા હોય તે ઘણી જુદી જુદી બાબતો પર આધાર રાખે છે દાખલા તરીકે,—

(૧) દાણાની જાત—બાજરી, ઘઉં, ડાંગર વગેરે

(૨) પાકની લણતી વખતે સ્થિતિ, એટલે કણસલામાના દાણા પરિપક્વ થયેલા છે કે નહિ

(૩) લણવા તથા ઉપણવામા કેટલી કાળજી રાખેલી

(૪) દાણા સંઘરી રાખવામા કેટલી કાળજી અપાયલી, એટલે ભેજવાળી અથવા ગરમ જગ્યામા દાણાના કોથળા રહેવા દેવામા આવેલા કે જીવજંતુ પડવાથી સડી ગયેલા

ઉપર પ્રમાણેના સર્વ કારણોથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઘણી કમી થઇ જાય છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવાને તે નગમા થઇ જાય છે જુદી જુદી તરેહના દાણા ખેતરમા રોપતા પ્હેલા કેટલા વર્ષ સુધી સંઘરી રખાય, અને ત્હેની બિયાવા તરીકે વાપરવાની કીમત ઓછી થવા પામે નહિ એ દરેક દાણાની જાત (species) ઉપર આધાર રાખે છે જુદી જુદી તરેહના દાણા જો કાળજી રાખી સંઘરી રાખવામા આવ્યા હોય તો સાધારણ રીતે નીચે કોષ્ટકમા આપેલા વખત સુધી બિયાવા તરીકે વપરાવા લાગ રહી શકે છે

દાણાનું નામ	વર્ષ	દાણાનું નામ	વર્ષ.
ઘઉં	૨	મગ, અડદ, વાલ	૫
જુઆર, બાજરી	૨—૩	ચોરીઆ	૨
જવ	૧—૨	રાઇ	૩—૪
બાવટો, કોદરા	૨—૩	ગાજર, કોથમીર, જીરૂં, અજમો.	૩
મકાઇ	૧—૨	કોબીજ	૩
વટાણા, ચોળા, મઠ	૪—૫		

નવા દાણામા ઘણી વખત જુના દાણા ભેળવવામા આવ્યા હોય છે, અને તેથી ઘણા દાણા ઉગી નીકળવાની શક્તિમા નબળા માલૂમ પડે છે

ઉપર બતાવેલા કારણોમાથી ગમે તે કારણને લીધે અમુક દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નરમ થઇ ગયેલી હોય તે જાણવાની આપણને જરૂર નથી ગમે તે દાણાની ઉગી નીકળવાની પરીક્ષા સ્હેલાઇથી કરી શકાય છે અને બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઇ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કર્યા સિવાય ત્હેમને ખેતરમા ઓરવા જોઇએ નહિ

દાણાને ઉગી નીકળવા સારૂ રૂચિ પડે ત્હેવી પરિસ્થિતિ.

અમુક દાણાને બરાબર ઉગાડવા સારૂ કેટલીક આજુબાજુની સ્થિતિ (environments) પર ધ્યાન આપવું પડે છે. દાખલા તરીકે—

(૧.) પૂરતા ભેજવાળી તથા બરાબર ખેડખાતર કરેલી ક્યારાની જમીન;

(૨.) દરેક દાણાની જાત પ્રમાણે ત્હેને રૂચિ પડતી હવાની ગરમી (temperature);

(૩) રોપેલા દાણાના બીને તાજી ચોખ્ખી હવા પહોંચી શકવાની ગોઠવણ.

(૪.) અંધારૂં.

આપણે હવે એક પછી એક ઉપર જણાવેલી બાબતોને જરા ઝીણી નજરે તપાસીએ.

પૂરતા ભેજવાળી અને બરાબર ખેડખાતર કરેલી કયારાની જમીન.

જમીનમાં બી રોપતા પહેલાં ત્હેને પાણીથી પલાળવાની કાંઇ જરૂર નથી. કોઇ કોઇ વખત ફાફડા વાલના દાણા જેવાં ઘણા મ્હોટા કદનાં બીને રોપતા પ્હેલાં પલાળવામાં આવે છે. ક્યારાની જમીનમાં બીના દાણા એક બીજાને અડે નહિ તે પ્રમાણે રોપવામાં આવે છે દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ ત્હેમને હમેશાં જમીનમાં જ રોપવામાં આવતા નથી. ઘણી વખત ભીંજવેલા જાડા શાહીચુસ કાગળના પડમાં બી પાથરવામાં આવે છે, અથવા ગ્લેઝ કર્યા વગરની માટીની જુદી જુદી જાડાઇની રકાબીઓ (unglazed porcelain) એક પાણીથી ભરેલી કથરોટમાં મૂકવામાં આવે છે,, અને બીના દાણા રકાબીઓ પર એક એકને અડે નહિ તે પ્રમાણે પાથરવામાં આવે છે શાહીચુસ કાગળ અને માટીની રકાબીઓ ઘણે ભાગે ઝીણાં બીના દાણા ઉગાડવા સારૂ વાપરવામાં આવે છે ઘઉં, બાજરી, કઠોળ, વગેરેના દાણાને ઉગાડવા ફુલના છોડ ઉગાડવાને માટે વાપરવામાં આવતાં માટીનાં ન્હાનાં કુંડાંમાં ભીની માટી કે રેતી ભરવામાં આવે છે, અને બીના દાણા રોપ્યા પછી કુંડાને પાણીથી ભરેલી માટીની રકાબીમાં મૂકવામાં આવે છે. માટીની રકાબીઓ અને કુંડાંને એક વખત દાણા રોપ્યા પછી કોઇ વનસ્પતિના રોગનો ચેપ લાગતો અટકાવવાને સ્વચ્છ કેમ રખાય, તે આગળ બતાવવામાં આવશે.

ફક્ત હવાની અંદરના ભેજથી બીના દાણા ઉગી શકે નહિ. ઉગવા સારૂ દાણાને કોઇ ભીની વસ્તુપર પાથરવા પડે છે; પણ જરૂરીઆત ભેજને સારૂ જે પાણી જોઇએ તે કરતાં વધારે પાણી હોય, એટલે કે બીના દાણા પાણીમાં અર્ધાં ડૂબિયાં કરતી સ્થિતિમાં રોપવામાં આવ્યા હોય તો ને ઉગી શકે નહિ દરેક જાતના દાણા ભીની વસ્તુપર મુકવાથી પાણી ચુસીને ફુલે છે. આ પ્રમાણે દાણાનું કદ મ્હોટું થવાનું કારણ ફક્ત ચુસેલું પાણી જ છે; અને પાણીમાં નાખવાથી દાણો ફુલી શકે છે, તેથી તે ઉગીને છોડ ઉત્પન્ન કરશે એમ કહી શકાય નહિં. ફક્ત જ્યારે બીની અંદરનો અંકુર

(embryo) છાલની બહાર ફુટી નીકળે ત્યારે જ તે કારણે ઉગી નીકળ્યો કહેવાય અને જેટલી ઝડપ અને જેટલા જોમથી અકુર દાણામાંથી ફુટી નીકળે, ત્હેના પ્રમાણમાં તે દાણાની ઉગી નીકળવાની શકિત આંકવામા આવે છે.

દાણાની જાત પ્રમાણે રૂચિ પડતી હવાની ગરમી. (temperature)

જુદી જુદી જાતના દાણાને બરાબર ઉગી નીકળવા માટે જુદા જુદા પ્રમાણમા હવાની અંદર ગરમીની જરૂર પડે છે. દરેક જાતના દાણા હવાની અંદરની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં થોડા ઘણા ઉગી નીકળે છે પણ ત્હેમને બરાબર ઉગી નીકળવા માટે તો અમુક પ્રમાણમાં જ હવાની ગરમીની જરૂર પડે છે દાખલા તરીકે, ઘઉંના દાણા એક ઠંડી, એટલે પાણીનુ બરફ થઇ જાય એવી હવાની ગરમી (temperature) માં પણ થોડા ઘણા ઉગી નીકળવા શકિતમાન હોય છે, અને તે જ દાણા, તાપની અંદર મુકેલા પાણીને હાથપર રેડીએ તો દઝાય એટલા પ્રમાણની હવાની ગરમીમાં પણ થોડે ઘણે ભાગે ઉગી શકે છે ત્હેવી જ રીતે મકાઇના દાણા પણ હવાની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઉગી શકે છે પણ ઘઉં તથા મકાઇના દાણાને જો બરાબર રીતે ઉગાડવા હોય તો તાપમા મુકેલું પાણી ઉકળવાનુ થઇ શકે તેટલા પ્રમાણમા હવાની ગરમી હોવી જોઇએ (Temperature between, 25°—30° C or 77°—86° F.) આ તરેહની હવાની ગરમીના અમુક પ્રમાણ કરતા જો હવા વધારે ઠંડી કે ગરમ હોય તો ઉગવા રોપેલા દાણામાના દાણા બરાબર ઉગી શકે નહિ, અને મધળી દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ અને જોસમા ઘણુ મહત્પણુ માલુમ પડે છે. બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે ગેઇ પણ નમુનાના દાણા રોપવામાં આવ્યા હોય તો ત્હેની આજુ બાજુની હવાની ગરમીનુ પ્રમાણ હમેશા એક જ રાખવું જોઇએ. ઉદા૦ જો તે દાણાને એક દિવસ ઠંડુ બરફ જેવુ પાણી છાટવામાં આવે, અને આજુબાજુની હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમા ઠંડી રાખવામા આવે અને બીજે દિવસે હાથ દાઝે ત્હેવુ ઉનુ પાણી છાટવામા આવે અને હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ગરમ રાખવામા આવે તો આવી રીતે આજુબાજુની હવાની અંદરની ગરમી એકદમ ફેરબદલ થવાને લીધે રોપેલા દાણા બરાબર ઉગી શકતા નથી, અને બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની આવી તરેહની પરીક્ષા કરવાથી ત્હેની ખરી કીમત કરી શકાય નહિ.

(૨) તાજી ચોખ્ખી હવા.

સાધારણ રીતે બિયાવાના દાણા જે જગ્યામા રોપવામા આવે છે ત્યાની હવાની અંદર ફેરબદલી થઇ શકવાની હમેશા ગોઠવણ હોય છે અને રોપેલા દાણાને શ્વાસોશ્વાસ લેવા હમેશા તાજી હવા મળી શકે છે બીજા દાણા પાણીમા અર્ધા ડૂબેલા રહે એવી સ્થિતિમાં રોપેલા હોય તો ત્હેમને તાજી હવા પહોંચી શકે નહિ. અને તેઓ ઉગી શકે નહિ. ઝેરી હવા અથવા જુદી જુદી રસાયણિક વસ્તુઓ જેમાથી ઝેરી હવા પેદા થઇ શકે, વગેરે ઉગવા રોપેલા દાણા પર ઘણી જ નુકસાનકારક અસર કરે છે

(૪) અંધારૂં.

દાણાને બરાબર ઉગી નીકળવાને અંધારૂં વધારે રૂચિકર પડે છે કે નહિ ત્હેની હજુ બરાબર ખાત્રી થઇ નથી. કેટલાક પ્રોફેસરોનો અનુભવ એવો છે કે કેટલીક તરેહના દાણા અંધારા કરતાં અજવાળામાં વધારે સારી રીતે અને જલદીથી ઉગી નીકળે છે; અને કેટલાક દાણા ઉગી નીકળવા સારૂ અંધારા કે અજવાળાના બેદરકાર છે. અમેરિકાના પ્રોફેસરોનો અનુભવ એવો છે કે ઉગી નીકળવા સારૂ દાણાને અંધારૂં વધારે રૂચિકર છે જ્યારે ઉગવા સારૂ દાણાને જમીનમાં રોપવામાં આવે છે ત્યારે સાધારણ રીતે જમીનની અંદર અંધારૂં હોય છે. તેથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા ત્હેમને અંધારામાં ઉગાડવા એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની રીત.

સાધારણ રીતે પાશ્ચાત્ય દેશોના દાણાના વેપારી તથા કાબેલ ખેડુત અને બાગ બગીચાવાળા વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

એક ઢાંકણ સિવાયની પેટીમાં ખેતરની જમીન કે રેતી ભરવામાં આવે છે. અને પાણી છાંટી જમીનની માટી કે રેતીને ભીંજવવામાં આવે છે પછી એક મુઠીભર બિયાવાના દાણા પેટીમાં રોપવામાં આવે છે, અને હમેશા જોઇએ તે પ્રમાણે પાણી છાંટવામાં આવે છે, પેટીની અંદર જેટલા દાણા ઉગી નીકળે ત્હેના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના નમુનાના દાણા કેવી જાતના (quality) છે તે વિશે આશરો બાંધવામાં આવે છે આવી રીતે ઉપર ઉપરની પરીક્ષા કરવી તે બિલકુલ પરીક્ષા નહિ કરવા કરતાં વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. જો બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિનો ખાત્રી સાથે આશરો કહાડવો હોય તો મુળ રોપેલા તથા ઉગી નીકળેલા દાણા ગણેલા હોવા જોઇએ, અને મુળ રોપેલા દાણામાંથી સેંકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળે છે ત્હેની પણ ગણત્રી કરવી જોઇએ.

ઉપર પ્રમાણે વળી કેટલાક ખેડુત રેતીની અંદર એક નીક ખોદી દર વીઘે ખેતરમાં જેટલા દાણા ઓરવામાં આવતા હોય ત્હેના પ્રમાણમાં તે નીકમાં નાણી જોવાના બિયાવાના દાણા રોપે છે અને રેતી પર હમેશા ગરમ પાણી છાંટે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા જલદીથી ઉગી નીકળે છે અને ઉગી નીકળેલા છોડવાના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના દાણાની ખુજ કરવામાં આવે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા ગણેલા હોતા નથી અને જે છોડ ઉગી નીકળે છે ત્હેની પણ ગણત્રી કરવામાં આવતી નથી. તેથી ફક્ત નીકમાં ઉગી નીકળેલા છોડના ઉપરના દેખાવથી બિયાવાના દાણાની ખાત્રી પૂર્વક ખુજ કરી શકાય નહિ.

કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે જો બિયાવાના દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવે તો સારા દાણા ડુબી જશે અને ખરાબ ઉગી નહિં શકે એવા દાણા પાણી ઉપર

તરતા રહેશે. આ પ્રયોગ કરવા સારૂ દાણાના નમુનામાંથી એક મુઠીભર દાણા પાણીમાં નાખવાથી ત્હેની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરી શકાય. પણ આ ધારણા ખોટી છે. તે અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતા તરફથી કરવામાં આવેલા પ્રયોગોથી પૂરવાર કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક દાણાની છાલ પર ઝીણી રૂંવાટી હોય છે. આ રૂંવાટીની અંદર હવા ભરાઇ રહેવાથી જ્યારે તે દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પાણી ઉપર તરે છે. અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતાના પ્રયોગોમાં ઘઉંના દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવ્યા હતા. જેટલા દાણા પાણીમાં ડુબી ગયા ત્હેમને રોપવામાં આવ્યા. ત્હેમાંના સેંકડે ફક્ત ૬૮.૩ ટકા ઉગી નીકળ્યા. જેટલા દાણા પાણી ઉપર તરતા રહ્યા ત્હેમને રોપવામાં આવ્યા ત્યારે ત્હેમાંના સેંકડે ૭૨ ટકા ઉગી નીકળ્યા. આ પ્રયોગમાંના પાણી પર તરતા રહેલા દાણા, ડુબી ગયેલા દાણાના કરતાં વધારે સારી રીતે ઉગી નીકળ્યા અને ઘઉં સિવાય બીજી જાતના (species) દાણાનો પણ ઉપર વર્ણવેલો પ્રયોગ કરવાથી કાંઇ પણ નક્કી કહી શકાય નહિ એવાં પરિણામ આવ્યાં છે.

બિયાવાના દાણાની ખાત્રી પૂર્વક ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા બીજી વધારે ગુંચવણ ભરેલી રીતો કઇ કઇ વાપરવામાં આવે છે તે જો કોઇ જીજ્ઞાસુને જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મુંબાઇ સરકારને "બિયાવાના દાણા નાણી જોવાની રીતો તથા વાપરવાનાં ઓજાર" વિશે મને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મોકલેલા મ્હારા રિપોર્ટ વાંચવાથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી શકશે.

વધારે અટપટાં ઓજારોની મદદ વગર કોઇ ખેડુતને ખાનગી રીતે પોતાના બિયાવાના દાણા નાણી જોવાની મરજી થાય તો તે નીચે પ્રમાણે ઘણી સ્હેલાઇથી નાણી જોવાય.

એક સ્વચ્છ મલમલ કે ફલાલીનના કપડાના કકડાને પાણીમાં પલાળી, પાણી નીકળતું રહે નહિ તે પ્રમાણમાં ભીનો રાખવો (કપડાને બદલે ઘણે ભાગે જાડા બ્લૉટિંગ વાપરવામાં આવે છે.) કપડું વાપરવામાં આવે તો ત્હેમાં રંગ હોવો જોઇએ નહિ. આવી રીતે ભીંજવેલા કપડા કે બ્લૉટીંગની એક વખત ગડી વાળીને એક માટીની રકાબી ઉપર પાથરવું. નાણી જોવાના બિયાવાના દાણામાંથી બસેં બસેં દાણાના બે નમુના જુદા કરવા અને ત્હેમને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભીંજવીને રકાબી ઉપર પાથરેલા બે જુદા જુદા બ્લૉટીંગ કે કપડાના કકડા ઉપર, એક દાણો બીજાને અડકે નહિ તે પ્રમાણે પાથરવા, પછીથી બીજા બે ભીંજવેલા બ્લૉટીંગ કે કપડાના કકડાથી બન્ને નમુનાના દાણાને ઢાંકવા આવી રીતે તૈયાર કરેલી રકાબીઓ ઉપર બીજી રકાબીઓ કે કાચના કકડા ઢાંકવા, જેથી કરીને કપડા કે બ્લૉટીંગનો ભેજ જલદીથી સુકાઇ જાય નહિ. પછી આ રકાબીઓ રસોડામાં કે બીજી કોઇ સાધારણ ગરમ હવાવાળી જગ્યામાં મુકવી, જેથી બિયાવાના દાણા જલદી ઉગી નીકળે ઢાંકણા તરીકે ઢાંકેલી રકાબીઓ દિવસમાં એક બે વખત ઉઘાડવી, જેથી બિયાવાના દાણાથી ભરેલી રકાબી-

માં એકઠી થયેલી ઝેરી હવા બહાર નીકળી શકે અને સારી તાજી હવા ઉગતા દાણાને પ્હોચી શકે.

દર સાંજે રકાબીઓમાં કેટલા દાણા ઉગી નીકળ્યા છે ત્હેની તપાસ કરવી; અને ઉગી નીકળેલા દાણાને જુદા કરી, ત્હેને ગણવા અને ત્હેની નોંધ કરવી. આ પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર જેટલા દાણા ઉગી નીકળે ત્હેનો સરવાળો કરી ઉગવા મુકેલા બસેં દાણામાંથી કેટલા ઉગી નીકળ્યા ત્હેની તપાસ કરવી અને દાણાના મુળ નમુનાની સેંકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકાની ગણત્રી કરવી.

રકાબીઓ તથા કપડાં સ્વચ્છ રાખવા કાળજી.

જે રકાબીઓ તથા કપડાં એક વખત બિયાવાના દાણા ઉગાડી જોવા વાપરવામાં આવ્યાં હોય ત્હેમને પરીક્ષા પૂરી થયા પછી ઉકળતા પાણીમાં સ્વચ્છ ધોઇ નાખવાં જોઇએ અને બીજી વખત ત્હેમની અંદર દાણા ઉગાડવા મુકતા પ્હેલાં, એક વખત ફરી, ત્હેમને ઉકળતા પાણીથી સ્વચ્છ કરવાં જોઇએ. આવી રીતે કાળજી રાખવામાં આવે નહિ તો એક વખત વાપરેલાં કપડાં તથા રકાબીઓ ઉપર જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડ (moulds and fungi) ઉગી નીકળે છે અને બીજી વખત જ્યારે એ રકાબીઓ તથા કપડામાં દાણા ઉગવા મુકવામાં આવે ત્યારે ત્હેમને રોગ લાગુ પડે છે, અને ઉગવાને અશક્તિમાન નીવડે છે.

દાણા ઉગાડવાના કુંડામાં ભીની માટી કે રેતી ભરવાને બદલે કેટલાક લોક લાકડાના વ્હેરનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. પણ લાકડાના વ્હેરમાં કેટલીક રસાયણિક વસ્તુઓ હોય છે, જે દાણાને ઉગવામાં હાનિકારક હોય છે.

ઉગવા મુકેલા દાણાને કેટલા દિવસ સુધી ઉગવા દેવા.

જુદી જુદી તરેહના દાણાને બરાબર ઉગી નીકળવા નિરાળી નિરાળી મુદત લાગે છે. ઘણે ભાગે દરેક મુખ્ય બીના દાણા તાણી જોવાના સ્ટેશનમાં ઘણાખરા દાણાને ઉગાડી જોવાને સારૂ દશ દિવસની મુદત રાખવામાં આવે છે ઉદા. ગાજર, વરીયાળી, ભાંગ, તમાકુ, અને કેટલાંક ઘાસનાં બી બરાબર ઉગી નીકળવા દશને બદલે ચૌદ દિવસ લે છે. કેરીના ગોટલા, અને બોર, રાંમણાં વગેરે ફળના ઠળિયાને બરાબર ઉગી નીકળવા સારૂ બેતાળીસ દિવસ લાગે છે.

આ પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર ઉગવા મુકેલા બસેં દાણામાંથી જેટલા ઉગી નીકળે ત્હેનો સરવાળો કરી બિયાવાના દાણાના નમુનામાં સેંકડે ઉગી શકે એવા દાણાના કેટલા ટકા છે ત્હેની ગણત્રી કરવામાં આવે છે. બાકીના દશ દિવસની અંદર નહિ ઉગી શકેલા દાણા ગમે તો ઘણા જુના હોવાથી કે કાંઇ હરકત થવાથી ઉગી નીકળવાને લાયક નથી એમ માનવામાં આવે છે; અને બિયાવાના નમુનાની અંદર સેંકડે આવા ન ઉગી શકે એવા દાણાના કેટલા ટકા છે તે નોંધવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવામા આવે છે

બિયાવાના દાણાની જાત (species) પ્રમાણે સેકડે કેટલા ટકા ઉગવા જોઇએ.

બિયાવાના દાણાના નમુનામાંથી દરેક દાણો ઉગી નીકળવો જોઇએ, એમ ધારવુ વાજબી નથી જુદા જુદા નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે ઘણા જુદા જુદા કારણોને લીધે નબળી પડી ગયેલી હોય છે નીચેના કોષ્ટકમા સાધારણ પાકના દાણાના નમુનામા સેકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળે એવા દાણા હોવા જોઇએ ત્હેની યાદી આપવામા આવી છે વેચાતા લીધેલા ઘણા ખરા દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ આ યાદીમા આપેલા પ્રમાણ કરતા ઓછી માલૂમ પડવાનો સભવ છે પણ ઘણો ફરક પડતો હોય તો નક્કી જાણવુ કે વેચાતા લીધેલા દાણા હલકી જાતના છે

દાણાનુ નામ	સેકડે ઉગી શકે એવા ટકા	દાણાનું નામ	સેકડે ઉગી શકે એવા ટકા
વાલ, મગ, અડદ	૯૫	ઘઉં	૯૫
શેરીઆ	૯૨	બાજરી	૯૫
કોબીજ	૯૫	જવ	૯૫
મકાઇ (ખેતર)	૯૫	જુઆર, બાવટો	૯૫
„ (બાગ)	૯૨	વટાણા, ચોળા	૯૮
કાકડી ગલકા, કોળા	૯૨	મઠ તુવેર	૯૫
વેગણ	૮૫	મુળા	૯૫
ભોપળા, ફુટ	૯૨	ટૉમેટા	૯૦
ડુગળી	૮૫	તમાકુ	૮૮
		કપાસ	૯૦

આપણે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દાણાની બે જાતની પરીક્ષા કરી ૧) ચોખ્ખાઇની પરીક્ષા , (૨) ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા અને ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે

કે આ બેમાંથી કોઇ પણ એકલી એક જ પરીક્ષા કરવાથી બિયાવાના દાણાની જાત (quality) ની ખાત્રીથી બુજ કરી શકાય નહિ. દાણાની ખરેખરી બુજ તો બન્ને પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે જ થાય.

પરીક્ષાનાં પરિણામ નોંધવાની રીત.

ઉપર કહેલી બન્ને પરીક્ષાનાં પરિણામ નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવે છે:— જો

ચ = સેંકડે ચોખ્ખાઇના ટકા;

ઉ = સેંકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકા;

ખ-ક = બિયાવા તરીકે ખરી કીમત;

આ પ્રમાણે ધારવામાં આવે તો બિયાવાના દાણાંના કોઇ પણ નમુનાની ખરી કીમત નીચેના નિયમથી ગણી શકાય:—

$$\frac{\text{ચ} \times \text{ઉ}}{\text{૧૦૦}} = \text{ખ-ક.}$$

દાખલા તરીકે ધારો કે બિયાવાના દાણાનો કોઇ નમુનો સેંકડે ૯૦ ટકા ચોખ્ખાઇવાળો હોય અને હેની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ૮૦ ટકા હોય તો તે નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે ખરી કીમત ૭૨ ટકા છે આપણા નિયમ પ્રમાણે ચ=૯૦, ઉ=૮૦ અને

$$\frac{\text{૯૦} \times \text{૮૦}}{\text{૧૦૦}} = \text{૭૨.} \quad \text{તેથી ખ—ક. = ૭૨}$$

આવી તરેહના જો ૨૫ મણ દાણા વેચાતા લીધા હોય તો હેમાંના ફક્ત ૧૮ મણ સારા ઉગી નીકળે હેવા છે, અને બાકીના ૭ મણ બિયાવા તરીકે નકામા છે.

ઉપર પ્રમાણે અમુક નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે શી કીમત છે તે ગણી કહાડવામાં આવે છે. તે પ્રમાણેના ખરી કીમતના આંકડા પરથી બિયાવા માટે બનાવવામાં આવેલા દાણાના બે નમુનામાંથી ખરેખર સોંઘા અને સારા દાણા કયા નમુનામાં છે તે ખાત્રીથી કહી શકાય. પ્હેલા નમુનાના દાણા ધારો કે બીજા નમુનાના દાણા કરતાં કુલ ઓછી કસરવાળા અને સોંઘા છે. પણ જો તે બીજા નમુનાના દાણા કરતાં ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં હલકી જાતના હોય. તો. ઘણી. વખત. પ્હેલા. નમુનાના દાણા બીજા નમુનાના દાણા કરતાં અંતે મોઘા પડે છે. વળી જો દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઘણી નબળી હોય તો હેમને ખેતરમાં રોપ્યાથી ઘણા [illegible] નબળા છોડ ઉગે છે, અને તે લાંબો વખત જીવી શકતા નથી. આવા નબળા [illegible] જો જીવી શકે તો જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ (parasitic fungi) [illegible] કારક જીવજંતુઓના ભોગ થઇ પડે છે

બિયાવા તરીકે ખેતરમાં દરેક વીઘે કેટલા દાણા ઓરવા તે [illegible] બતાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. [illegible] કે અમુક નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે સેંકડે ૯૬ ટકા ખરી કીમત હોય [illegible] દાણાના બીજા નમુનાની ખરી કીમત સેંકડે ૪૮ ટકા હોય તો પ્હેલા [illegible]

કેટલીક વખતે ઘરના દાણા બીજા નમુનામાના બગીચ દાણાના બિયાના તરીકે સારુ વાળે છે આ બાબત ઉપર ઘણી વખત બિલકુલ ધ્યાન આપવામા આવતું નથી

ઘણી વખતે દર વીઘે જરૂર કરતા ઘણાજ વધારે વજનમા બિયાવાના દાણા રોપવામા આવે છે દાણાની જાત (quality) આ કારણને લીધે થોડી ઘણી ઢંકાય છે પણ આવી રીતનો બિયાવાના દાણાનો ગેરઉપયોગી ખર્ચ ફોગટ જાય છે

સારા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવાની જરૂર.

બીના દાણા ખેતીના ધધાના મુળ પદાર્થ (raw material) તરીકે ગણાય છે આ મુળ પદાર્થ પર દરેક ખેડુત પોતાના પૈસા, વખત, અક્કલ, ખેડખાતર મજુરી, ઓજાર, વગેરેનો ખર્ચ કરે છે જો મુળ પદાર્થ જ હલકી જાતનો હોય તો તે પર ગમે એટલુ ખર્ચ કરવામા આવે તોપણુ ફાયદો થોડોજ થાય વળી ઘણી વખતે હલકી જાતના મુળ પદાર્થ ઉપર સારી જાતના મુળ પદાર્થ કરતા, પાછળનું ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેનું ખર્ચ વધારે કરવુ પડે છે પણ સારા અને નબળા દાણા રોપવાથી જે જે પાક ઉતરે તે બેની અદર સરખામણી કરવા જેવુ કઇ હોતું જ નથી એ પાકમાથી થયેલી ઉપજમાના ફરકને મુળ રોપેલા બન્ને જાતના દાણાની કીમતમાના ફરક સાથે સરખાવવામા આવે તો નઠારૂ બી વાપરવાથી ખેતીમા ઘણી ખોટ ગયેલી માલૂમ પડી આવે છે જો દરેક ખેડુત બિયાવાના દાણાની ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતથી માહિતગાર હોય તો તે દાણા ખેતરમા રોપતા પ્હેલા તે ઉપાય લે અને પાકની ઉપજમા ખોટ આવતી કેટલાક પ્રમાણમા અટકાવી શકે

દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ

અમુક નમુનામાના દાણા જો કે ચોખ્ખા હોય અને ઉગી નીકળવાની શક્તિ પણ ઉંચા પ્રમાણમા ધરાવતા હોય, એટલે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની ત્હેની બિયાવા તરીકે વાપરવાની ખરી કીમત ઘણા ઉંચા પ્રમાણમા આકવામા આવી હોય, તો પણ તે દાણા હલકી જાતના હોવાનો સભવ છે કેટલીક વખત દાણા ઉગી શકે એવા હોય પણ ત્હેને ઉગવાને માટે ઘણા દિવસ લાગે છે કારણ કે દરેક દાણામાંનો અકુર ઘણો નબળો પડી ગયેલો હોય છે અને ત્હેને દાણાની છાલમાથી ફુટી નીકળવાને ઘણો વખત લાગે છે આવા દાણામાથી ઉગેલા છોડવા ઘણા નબળા હોય છે, અને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આવા છોડવાને રોગ તથા જીવજતુના ભોગ થઇ પડવાનો ઘણો સભવ છે આ તરેહના દાણાને બિયાવા તરીકે વાપરવાને હલકી જાતના ગણવામા આવે છે આવા કારણને લીધે બિયાવાના દાણા ચોખ્ખા તથા ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ ઉંચા પ્રમાણમા ધરાવતા હોવા જોઇએ એટલુ જ નહિ પણ તે દાણા સર્વે સરખી (uniform) ઝડપ અને જોસથી ઉગી નીકળે એવા જોઇએ એક જ જાતના (species) જુદા જુદા નમુનામાના દાણાને આજુ બાજુની હવા ભેજ ગરમી વગેરે પરિસ્થિતિ રૂચિ ર પ્રમાણમા હમેશા જાળવી રાખીને, ઉગી નીકળવા સારુ રોપવામાં આવ્યા હોય તો નમુનાવાર ત્હેમની ઉગી નીકળવાની ઝડપમા હમેશા ફરક પડે છે આ પ્રમાણે ફરક પડવાના ઘણા કારણ છે —

(૧) દાણાની અંદરના અંકુરની પ્રાકૃતિક ટેવ (inherent peculiarity).

(૨) દાણાની છાલના પડની જાડાઈ.

(૩) દાણા સંઘરી રાખ્યાનો વખત.

(૪) લણતી વખતે દાણા પરિપક્વ થયેલા કે અધકચરી સ્થિતિમાં લણેલા.

ઘણે ભાગે પરિપક્વ થયેલા દાણા અધકચરા દાણા કરતાં વધારે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. પણ કેટલીક જાતના દાણા જો લણ્યા અને ઉપણ્યા પછી તરત જ રોપવામાં આવે તો ત્હેમાંના અધકચરા દાણા પરિપક્વ થયેલા દાણાના કરતાં વધારે ઝડપથી ઉગી નીકળે છે, પણ અધકચરા દાણા જો લાંબી મુદત સુધી સંઘરી રાખવામાં આવે તો ત્હેમની અંદરનો અંકુર નબળો પડી જાય છે. અને ત્હેમની ઉગી નીકળવાની શક્તિ કમી થાય છે. વળી ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે અધકચરાં બીમાંથી જે છોડ ઉગી નીકળે છે તે ઘણા નબળા હોય છે, અને તેઓ રોગ તથા જીવજંતુના ભોગ થઈ પડે છે. નીચેના કોષ્ટકમાંના બે જાતના વટાણાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ તથા ઉગી નીકળવાની ઝડપની મ્હેં ડબ્લીનમાં પરીક્ષા કરી હતી અને આવેલા પરિણામની નોંધ નીચે બતાવવામાં આવી છે :—

દાણાનું નામ અને નમુનાનો નંબર.	ઉગાડવાને રોપેલા દાણાનો કુલ નંબર અને રોપ્યાની તારીખ.	કેટલા દાણા ઉગી નીકળ્યા.												કુલ કેટલા દાણા ઉગ્યા.
		તારીખ.												
		૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	
વટાણા નં. ૪૬૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૨૫	૨૧	૧૦	૧૮	૮	૩	૩	૭	૧	૦	૦	૯૬
વટાણા નં. ૨૫૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૭૨	૨૦	૦	૦	૨	૧	૧	૨	૦	૦	૦	૯૮

પ્હેલા ચાર દિવસમાં કેટલા ઉગ્યા.	કઠણ દાણાના* અડધનો નંબર	ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ.
૫૬	*	૯૬
૯૧	૦	૯૮

*કઠોળની અંદર કેટલાક દાણા સારા પરિપક્વ હોવા છતાં ઉગી શકતા નથી. આવા દાણાને 'કઠણ દાણા' કહેવામાં આવે છે. વધારે સમજુતી માટે જુઓ પાનું ૨૪.

આ બને નમુનાના વગણા રોપ્યા પછી ત્રીજે દિવસે જેવા માલૂમ પડ્યા ત્હેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવ્યો હતો અને તે ફોટોગ્રાફ પાછળ આપેલી છબી ન. ૩ માં દેખાડવામાં આવ્યો છે.

ઉપરના કોઠામાં નોંધેલા આંકડા ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઇ આવે છે કે આજુબાજુની હવા, ભેજ, ગરમી વગેરે સરખી સ્થિતિમાં ઉપરના વટાણાના બે નમુનાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ લગભગ સરખી છે પણ જો આપણે જરા વધારે ઝીણી નજરે તપાસ કરીએ તો બે નમુનાની અંદર ઘણો ફેર નજરે પડે છે. જો આપણે પ્હેલા ચાર દિવસમાં ઉગી નીકળેલા દાણાની ગણતી કરીએ તો ન. ૪૬૧ ના નમુનામાંથી ફક્ત ૪૬ દાણા ઉગી નીકળેલા છે પણ ન ૨૫૧ ના નમુનામાંથી તેટલી જ મુદતમાં ૮૨ દાણા ઉગી નીકળેલા છે. માટે બે નમુનાની પ્હેલા ચાર દિવસમાં ઉગી નીકળવાની ઝડપનો મુકાબલો કરવામાં આવે તો ન ૨૫૧ ની ઝડપ નં ૪૬૧ ની ઝડપ કરતા બેવડી છે. જો ૧૦ દિવસની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ એકલીના જ આંકડા તપાસીને ઉપરના વટાણાના નમુનાની બિયાના તરીકે ખરી કિંમત આંકવામાં આવી હોય તો ભૂલ ભરેલું પરિણામ આવે ત્હેમાં કંઇ નવાઇ નથી તેથી દરેક નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિની સાથે ત્હેમની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા જોમની નોંધ લેવી જોઇએ.

તરતના ઉગેલા છોડવાનું કોમળપણું.

ગમે તેટલી ઉંચી જાતના દાણા રોપવામાં આવ્યા હોય તોપણ ત્હેમની અંદરથી જે છોડ ઉગી નીકળે તે બચપણમાં ઘણા કોમળ અને નાજુક હોય છે. પણ ઉંચી જાતના દાણામાંથી ઉગેલા ઝાડ જલદીથી પુખ્ત થાતી નીકળે છે અને કોઇ અચાનક અકસ્માત ખમી શકવાને શક્તિમાન થાય છે. જો મુળ રોપેલા દાણા હલકી જાતના હોય, એટલે ત્હેમની અંદરનો અંકુર નબળો પડી ગયેલો હોય તો ત્હેમાંથી ઉગેલા છોડવા બચપણમાં ઘણા નાજુક અને નબળા હોય છે અને લાંબી મુદત સુધી ફાલી શકતા નથી. આવી નાજુક સ્થિતિમાં છોડવા લાંબો વખત રહેવાથી તેઓ જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ તથા વનસ્પતિને ઇજા કરનારા જીવજંતુઓનો ભોગ થઇ પડે છે. વળી હવામાં વાવાઝોડું હીમ વગેરે નુકસાનકારક અકસ્માત થવાથી કે વરસાદની તાણને લીધે જમીન ક્ષારી પડી જવાથી આવી તરેહના નાજુક છોડવા સુકાઇને મરી જાય છે.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ નાણી જોવાની મુદત.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપની પરીક્ષા કરવાને જુદી જુદી જાતના (species) દાણાને માટે જુદી જુદી મુદત નીમવામાં આવે છે. નીચેના કોઠામાં કેટલાક સાધારણ પાકના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તપાસવાની મુદત આપવામાં આવી છે.

દાણાનુંનામ.	દિવસ.
સાધારણ અનાજ (ઘઉં, બાજરી, જવ, જુઆર, બાવટો, બંટી)...	૨
કંઠોળ (વાલ, વટાણા, તુવેર, કાકડી, ફુટ, ગલકાં, ભોપળાં) ..	૨—૩
લુસર્નઘાસ, મગ, મઠ, અડદ, ચોળા. મકાઇ, ટામેટા, વેંગણ. ...	૩
ફ્રાફ્ડાવાલ, શેરીયાં, સૂર્યફુલ, ડુંગળી, કોળું, ...	૪
ગાજર, ધાણા, જીરૂ, તંબાકુ, વરીયાળી, ભાંગ, કપાસ, ...	૬
અજમો, કોથમીર...	૧૦

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના (species) દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપમાં ઘણો તફાવત માલૂમ પડે છે ઉદા. કેટલાક દાણાને સઘળી રૂચિકર સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા હોય તોપણ ૧૫—૨૦ દિવસ સુધી ઉગી નીકળતા નથી. બીજી જાતના દાણા એવી તરેહના હોય છે કે રૂચિકર સ્થિતિમાં મુકયા કે થોડા કલાકમાં ત્હેમની અંદરનો અંકુર છાલની અંદરથી ફુટીને બહાર નીકળે છે. આ તફાવત દાણાની પ્રાકૃતિક જાત (specific nature) ઉપર આધાર રાખે છે. વળી જો કોઇ રસાયણિક વસ્તુ રોપેલા દાણાની પડોશમાં હોય તો ત્હેમની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં ઘણો ફરક પડે છે. આ ઉપરાંત કેટલાક દાણાની છાલનાં પડ ઘણાં જાડાં અને મીણ જેવા ચીકણા પદાર્થથી લેપ થયેલાં હોય છે. આ તરેહના દાણાને ભીની જમીનમાં રોપવા છતા ત્હેમની અંદરના અંકુરને પાણી પ્હોચી શકતું નથી અને રોપેલા બીનું કદ બીજાં બીની માફક પાણી ચુસીને મ્હોટું થતું નથી. આ તરેહના દાણા ઘણી વખત સાધારણ કઠોળના દાણામાં માલુમ પડે છે. અને ત્હેમને "કઠણ દાણા", (hard seeds) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બીના દાણા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરતી વખતે આ તરેહના દાણા સારા દેખાવા છતાં પાણી ચુસીને ફુલી નહિ શકવાથી એકદમ ઓળખાય છે. જો ત્હેમને ભીની જમીનમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા દેવામાં આવે તો તેઓ ઉગી શકે ; તેથી ત્હેમને બિયાવા તરીકે તદન નકામા ગણવામાં આવતા નથી. અમુક દાણાના નમુનાની અંદર આ તરેહના કઠણ દાણા સેંકડે જેટલા ટકા માલૂમ પડે ત્હેમાંના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના બરાબર ઉગી નીકળેલા દાણા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને દશ દિવસમાં ઉગી નીકળેલા દાણાની નોંધમાં આવા કઠણ દાણામાંના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના ઉમેરવામાં આવે છે. (પાને ૧૬ મે આપેલું કોષ્ટક જુઓ). સારા પાકના વર્ષમાં જ્યારે કઠોળનો પાક લણતા પ્હેલાં બરાબર પરિપકવ થયેલો હોય છે ત્યારે પાકના દાણાની અંદર ઉપર જણાવેલા કઠણ દાણાના સેંકડે વધારે ટકા માલૂમ પડે છે ; કોઇ પણ દાણાના નમુનામાં કઠણ દાણાના સેંકડે વધારે ટકા માલૂમ પડે તો એમ જાણવું કે તે દાણાનો પાક સારો ઉતરેલો હતો, અને દાણા લણતા પ્હેલાં પરિપકવ થયેલા હતા કેટલાક દાણાના વેપારી આ તરેહના કઠણ દાણાને બીજા દાણાની માફક ઝડપથી ઉગી નીકળી શકે એવા બનાવવા જુદા જુદા યંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે ; પણ હજી સુધી કોઇ પણ ખાત્રી સાથેનો ઉપાય બહાર પાડવામાં આવ્યો નથી.

બિયાવાના દાણાનું વજન.

એક જ જાતના (species) દાણાના બે નમુનામાંથી એક એક પાવી (આશરે પાંચ શેર) દાણા જુદા કરીને ત્હેનુ વજન કાડવામા આવે, તો જે નમુનામાંના દાણાનું વજન વધારે થાય તે નમુનાના દાણા બીજા નમુનાના દાણા કરતાં ઉંચી જાતના (quality) છે એમ સાધારણ રીતે ગણવામા આવે છે

દાણાનું વજન ત્રણ રીતે કરવામા આવે છે —

(૧) અમુક માપમા જેટલા દાણા સમાય ત્હેનું વજન કરી તે જ માપમાં જેટલું પાણી સમાય ત્હેનુ વજન કરવામા આવે છે દાણાના વજનને પાણીના વજનથી ભાગ વાથી દાણાની પાણી સાથે વજનની સરખામણી કરવામા આવે છે આ તરેહની વજનની સરખામણીને દાણાનું " જાત વજન " (specific gravity) કહેવામા આવે છે

(૨) અમુક નમુનાના દાણામાથી સો કે હજાર દાણા ગણીને જુદા કરવામાં આવે છે અને ત્હેમનું વજન કરવામા આવે છે આવી તરેહના વજનને ' ખરેખરૂં વજન ' (absolute weight) કહેવામા આવે છે

(૩) અમુક માપમા દાણા ભરીને તે માપની અદર જેટલા દાણા સમાય તેટલા દાણાનું વજન કરવામા આવે છે, આ તરેહના વજનને ' માપ વજન ' (volume weight) કહેવામા આવે છે

૧. જાત વજન

સાધારણ રીતે દાણાના વજનની પરીક્ષાની અદર, ત્હેમના 'જાત વજનની પરીક્ષા કરવામા આવતી નથી, કારણ કે તે પરીક્ષા કરવામા ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે અને જુદી જુદી તરેહની ભુલો થવાનો સભવ રહે છે

૨ ખરેખરૂં વજન.

દાણાનું ' ખરેખરૂં વજન ' (absolute weight) આકવા માટે અમુક નમુનામાથી એક હજાર દાણા, મ્હોટા કે ન્હાના ખાસ પસદ કર્યા સિવાય જુદા કરવામા આવે છે, અને ત્હેમનુ વજન કરવામા આવે છે કોઇ કોઇ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણેના નમુનામાથી બસેં બસેં દાણાના ત્રણ જુદા જુદા જથા ગણી કહાડવામા આવે છે અને ત્રણે જથાનું જુદુ જુદુ વજન કરવામા આવે છે પછીથી ત્રણે જથાના વજનનો સરવાળો કરી ત્હેનો ત્રીજો ભાગ કરવામા આવે છે અને આ પ્રમાણે ગણી કહાડેલા ત્રીજા ભાગના વજનને પાચથી ગુણવાથી તે નમુનામાના હજાર દાણાનું ' ખરેખરૂં વજન ' મળી આવે છે

૩. માપ વજન

અમુક દાણાના માપમા જેટલા દાણા સમાય ત્હેનું વજન માપી જોવાનો ચાલ દરેક દેશમા ઘણા જુના વખતથી પ્રચલિત છે એક જ જાતના (species) દાણાના જુદા જુદા નમુનાની કીમત આકવાને આવી તરેહનું ' માપ વજન કરવાનો ચાલ

હાલ પણ દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. અમુક જાતના દાણાનું માપ વજન તે દાણાની ઘણી ઘણી જુદી ખાસિયતોપર આધાર રાખે છે. ઉદા૦

(૧) નમુનામાંના દાણાનું કદ.
(૨) નમુનામાંના દાણાની પ્રકૃતિ (specific nature)
(૩) નમુનામાંના દાણાનુ ' જાત વજન ' (specific gravity).

અમુક નમુનામાંના ઘઉં કે જવના દાણા કઠણ અને ચળકતા હોય (hard flinty grains) તો તે દાણાનું ' માપ વજન ' બીજા પોચા અને ઝાંખા (soft and mealy) ઘઉં કે જવના દાણાના ' માપ વજન ' કરતાં વધારે થશે અને દાણાના કદ ઉપર કાંઇ આધાર રખાતો નથી.

દાણાની અંદરના ભેજથી ' માપ વજન ' માં ફરક પડે છે. તેથી તરતના લણેલા અને ઉપણેલા દાણા, કેટલાક વખતથી સંઘરી રાખેલા દાણાના કરતાં ' માપ વજન ' માં હલકા માલૂમ પડે છે. અધકચરા દાણાનું પણ ' માપ વજન ' ઘણું હલકું માલૂમ પડે છે.

(૪) આપમાં દાણા ભરવામાં જે ચાલાકી વાપરવામાં આવે તે ઉપર પણ દાણાનું ' માપ વજન ' ઘણે દરજ્જે આધાર રાખે છે. માપ ભરવામાં ચાલાકી, દાણાનું કદ, ત્હેનો ઘાટ, અને ત્હેની જાત (size, shape, and nature) તથા દાણાની છાલના પડની જાડાઇ તથા તે ઉપરની રુવાંટી વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઉપરાત નમુનાની અદર દાણા ઉપરાંત કાંકરા, માટી, છાલાં, તણખલાં વગેરે જુદી જુદી જાતની કસર હોય તે પણ ' માપ વજન ' પર ઘણી અસર કરે છે.

ચોખ્ખા તથા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન.

ઉપરના ટુંકા નિબંધમાં યથામતિ મ્હેં સારી ખેતીને માટે ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા બિયાવાના દાણાની અગત્ય બતાવી છે. પણ આ તરેહના ચોખ્ખા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતને મળવાં મુશ્કેલ છે.

પ્રથમ બિયાવા સારુ આવી તરેહના ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા દાણા વેચનાર વેપારીનો જ આપણા દેશમાં તોટો છે. સાધારણ દાણાને ચોખ્ખા કરવા તથા નાણી જોવા વેપારીને થોડું ખર્ચ કરવું પડે અને તેથી આવી તરેહના દાણાની બજારમાંના સાધારણ દાણા કરતાં જરા વધારે કીંમત પડે તે આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતની શક્તિની અંદર છે કે નહિ એ સંશય ભરેલું છે. આ દરેક અડચણ દૂર કરવાનો સ્હેલો ઉપાય મ્હારી નજરમાં એક જ આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે. દરેક મ્હોટા ગામના કે તાલુકાના સર્વે ખેડુતોએ એકત્ર થઇને ' સાહાયકારક મંડળ ' (Co-operative Societies) સ્થાપવાં. અને આ તરેહનાં મંડળ ત્હેના દરેક સભ્યને જોયતા બિયાવાના દાણા, ખાતર, ઓજાર, વગેરે વસ્તુઓ મ્હોટી અને આબરૂદાર પેઢીઓમાંથી સામટી ખરીદ કરી શકે અને વચલા ન્હાના ન્હાના વેપારી (middlemen) ની દલાલી હાલ દરેક ખેડુતને આપવી પડે છે તે નીકળી જશે.

તે જ પ્રમાણે તે મંડળના દરેક સભ્ય પોતાના ખેતરની નીપજ, દાખલા તરીકે અનાજ, કઠળ, દૂધ, ઘી, ટોર વગેરે જે જે વેચવાની હોય તે વચલા માણસને દલાલી આપ્યા સિવાય મંડળની મારફતે ખરી કીમતે વેચી શકે અને દરેક ખેડુત પોતાના માલની ખરી કીમત મેળવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલાં મંડળ પોતાની નોકરીમાં ખેતીવાડીના શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ માણસોને રાખી શકે અને દરેક સભ્ય જુજ ફી આપવાથી પોતાના બિયાવા માટે વેચાતા લીધેલા દાણા કે ખાતર કે દૂધ, ઘી વગેરે વગેરેની પરીક્ષા કરાવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલો ખેતીવાડીના જ્ઞાનવાળો માણસ દરેક સભ્યના ખેતરમા કે ઘેર જઇને અમુક પાક કેમ લેવો, તથા ખેડ ખાતર કેમ કરવાં, તથા દૂધમાંથી મોંઘી, સસ્તી અને સ્વચ્છ રીતે ઘી કેમ બનાવવું વગેરે બાબત ઉપર તેહેને માહિતી આપી શકે. આ ઉપરાંત, ઉપરનું મંડળ પોતાના સભ્યનાં છોકરાંને ખેતીવાડીની કેળવણીનું ઉત્તેજન આપવાને પગલાં લેઇ શકે, તથા પોતાના ગામ તથા તાલુકાનાં ઢોર તથા ખેતી સુધારવાને મેળા અને બજાર ભરીને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉમેદવારને ઇનામ આપીને દેશની ખેતીમાં ઘણો સુધારો કરી શકે. દાણા કે ખેતીનાં ઓજારના વેપારી ઉપરના મંડળની માગણીઓ પૂરી પાડવા ના કહે તો તે મંડળ પોતાના તરફથી ચોખ્ખા દાણાની અને ઓજારની દુકાન કહાડી શકે અને પોતાના સભ્યની માગણીઓ પુરી પાડી શકે. વધારામાં ઉપરનાં મંડળ તરફથી સર્વોપયોગી નાણાવટની પેઢીઓ ઉઘાડવામાં આવે અને દરેક ગરીબ સભ્યને મોસમના વખતમાં જોઇતી રકમ જુજ વ્યાજે ધીરી શકે. આ પ્રમાણે ગરીબ ખેડુત વર્ગ મોસમની અંદર મખ્ખીચુસ શાહુકારના ભોગ થઇ પડે છે તે અટકાવી શકાય. આ પ્રમાણે દરેક ગામ તથા તાલુકાના ખેડુત લોક એકત્ર થઇને સર્વોપયોગી, મંડળ સ્થાપશે અને દરેક સભ્ય પોતાને જોઇતો માલ મંડળની મારફત ખરીદશે તથા ખેતીની ઉપજનો માલ મંડળ મારફત વેચશે ત્યારે જ આપણા દેશની ખેતીમાં સુધારો થવા પામશે.

પરિશિષ્ટ.

નિબંધમાં જણાવેલી છબીઓની વિગત :—

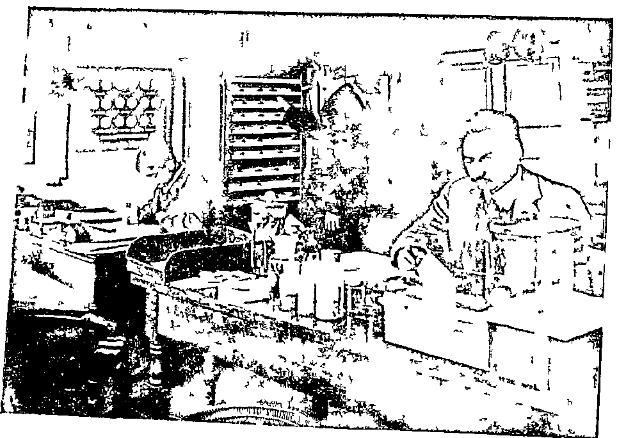
નંબર (૧) આયરલૅન્ડના ખેતીવાડીના બિયાવાના દાણા નાણી જોવાના સ્ટેશનના મુખ્ય ઓરડાનો દેખાવ.

(૨) બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઇ નાણી જોવાના પ્રયોગનો દેખાવ.

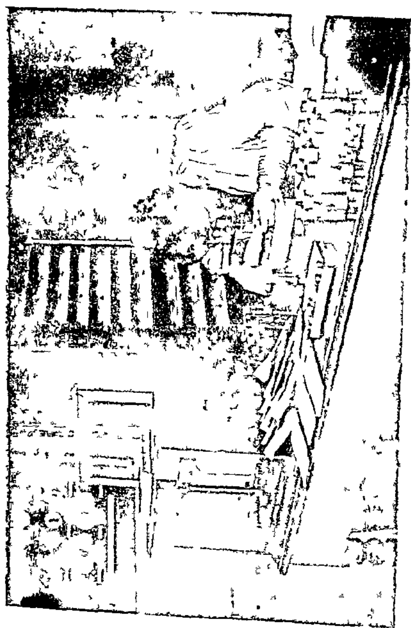
(૩) અ અને બ.
વટાણાના બે નમુનાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા કુલ ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરેલી પરીક્ષા વખતનો ત્રીજા દિવસનો દેખાવ. અ ન ૨૫૧ ; બ નં. ૪૬૧.

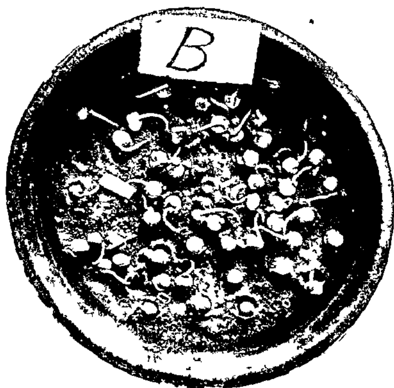
(૪) બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવાની પરીક્ષાની અંદર દર સાંજે ઉગી નીકળેલા દાણા જુદા કરવાની તથા ગણવાના પ્રયોગનો દેખાવ

ગણપતલાલ દયાશંકર મ્હેતા.

Writer of this Essay

B

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો :

કેળવણી વિભાગ

ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કન્યાકેળવણી.

(મિસ. ફ્રાન્સિસ મેકાફી.)

સાધારણ વર્ગની અંગ્રેજ કન્યાને કયા પાયા ઉપર કેળવણી અપાય છે તે વિષે નિબંધ લખવાનું મારે ભાગે આવ્યું છે. તે કામ સોંપીને આપે મને જે માન આપ્યુંછે તે માટે હું અહીં આપનો આભાર પ્રદર્શિત કરૂંછું.

અંગ્રેજ કન્યા ભણતરમાં વધારે વર્ષો કાઢી શકે છે, પણ આ દેશની રૂઢી પ્રમાણે હિંદુકન્યાથી એટલાં વર્ષો ભણતરમાં કાઢી શકાતાં નથી. તેમ જ ઘણી શાળાઓ એવી યોગ્ય રીતે ચાલતી નથી કે જેથી કન્યાના વાલીની એમ ખાત્રી થાય કે મારી કન્યા ત્યાં સારી રીતે કેળવણી લઇ શકશે અને તેની સારી રીતે સંભાળ પણ લેવાશે.

કેટલીક અગ્રેજ બાળાઓ ત્રણ વર્ષની ઉમરે કિંડરગાર્ટનશાળામાં દાખલ થાયછે, અને તેઓ સત્તર અઢાર વર્ષની ઉમ્મર સુધી કન્યાશાળામાં કેળવણી લેવા સારૂ રહે છે. ત્યાં તેમને ગમે તેવી બધી યોજના કરેલી હોય છે.

આપણી શાળાઓ એવી હોવી જોઇએ કે જેમાં બાળાઓના વાલીને એમ ન લાગે કે મારી બાળકીને શારીરશિક્ષા ખમવી પડશે કે લાગલાગટ આખો દહાડો ભારે બોજારૂપ કામ તેની પાસેથી લેવામાં આવશે એ નાની બાળાની માતા પોતાની બાળાને નિશાળે મૂકે ત્યારે તેને એમ લાગવું જોઇએ કે શિક્ષક તેની બાળાને સારી રીતે શીખવશે અને સાચવશે. આવો વિચાર શિક્ષકે બાળાઓના વાલીઓના મન પર ઠસાવવો જોઇએ. તેમ જ બાળાના મનમાં પણ નિશાળ તરફ પ્રેમ ઉપજે તેમ કરવું જોઇએ. અંગ્રેજી બાળશાળાઓ ઘણે ભાગે સારૂં શિક્ષણ આપનારી તથા બરાબર યોગ્ય સમજણવાળી સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય છે તેને બદલે અહીં તો સૌથી હલકા શિક્ષકને બાળવર્ગનું કામ ઘણે ભાગે સોંપાએલું જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં તો બરાબર કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિથી માહિતગાર થયેલી સ્ત્રીને જ તે કામ સોંપવામાં આવે છે. વળી કામના કલાકોથી બાળકોને કંટાળો ન આવે એવી સંભાળ લેવામાં આવે છે.

બાળશાળાઓ ઘણે ભાગે સવારના ૯॥ થી ૧ વાગ્યા સુધી ચલાવવામાં આવે છે ને તે ૩॥ કલાકમાં પણ વચગાળે બાળકોને અમુક વખત રમવાનો મળે છે જો ઋતુ ઠીક હોય તો તેઓને માટે રમવાના રાખેલા ચોકમાં તેઓ ખુશીમાં આવે તેમ દોડાદોડ કરી શકે છે. નિશાળનું કામ શરૂ કરતા પહેલાં હમેશાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. જેથી બધાંને એમ લાગે છે કે દહાડાનું કામ ફળીભૂત કરવા માટે પરમેશ્વરની સહાયતા અવશ્ય માગવી જ જોઇએ પછી સૌ પોતપોતાને કામે વળગી

જાય છે. ૧૧ાા વાગે થોડું દૂધ પીવાને માટે બધાને ૦ા કલાકની રજા મળે છે. નાની બાળાઓને ખવરાવ્યા પછી ચોકમાં રમાડવાનું કામ ચાલે છે. આમ કર્યા પછી બધાં ફરીથી સૌસૌને કામે વળગી જાય છે. ૧ાા વાગ્યા સુધી વર્ગનું કામ ચાલે છે. ૧ાા વાગે નિશાળનું કામ ઉઠ્યા પછી બાળાઓને પાછું કામ ઉપર આવવું પડતું નથી. આમ નિયમિત રીતે કામ ચલાવ્યાથી બાળાઓ નિયમસર કામ કરતાં તથા સારી રીતભાત આચરતાં નાનપણથી જ શીખે છે. નિશાળના મકાનમાં એક ચોકસ ઠેકાણે દફતર, છત્રી તથા ઠંડા દેશને લીધે ઉપર પહેરેલો બહારનો કોટ વગેરે કપડાં કેવી રીતે વ્યવસ્થાપૂર્વક મૂકવાં તે પણ તેમને પ્રથમ બતાવવામાં આવેછે. આથી તેઓ સર્વ ચીજો સુઘડતાથી વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાને સારી રીતે ટેવાય છે એ ટેવ તેમને મોટપણે બહુ કામની થઇ પડે છે. વરસાદ પડતો હોય ને તેમાં કોઇ બાળા ભીંજાઇને આવી હોય તો તેને ભીનાં કપડાં પહેરી બેશી રહેવા દેવામાં આવતી નથી. સૌ બાળાને બહારનો કોટ નિશાળમાં આવીને ઉતારવો પડે છે, ને નિશાળમાં અમુક ઠેકાણે હમેશાં દરેક બાળા માટે એક વધારાની બૂટની જોડ રખાય છે તે તેને રોજ બદલવાં પડે છે. આ બંદોબસ્ત રાખવાની વિલાયત જેવા અનિયમિત ઋતુવાળા દેશમાં ખાસ આવશ્યકતા છે.

નિશાળમાં રમતનો વખત રાખવો કે નહિં તે બાબતમાં આપણા આ દેશમાં કેટલીક કન્યાના વાલીઓ વિરૂદ્ધ હશે તો તેઓને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે રમતનો વખત રાખવાથી બાળાઓ વચ્ચે સંપ ઘણો વધે છે, મિત્રાચારી બંધાય છે અને રમતનો વખત થઇ રહે કે તરત જ વર્ગમાં જવાની સખતાઇ રાખ્યાથી બધું કાર્ય વખતસર કરવાની ટેવ પડી જાય છે.

ઇંગ્લાંડમાં બાળશાળામાં દશ કરતાં વધારે વર્ષની બાળા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. શાળાના ઉપલા વર્ગમાં (શિશુશાળા કરતાં ચડીયાતી કન્યાશાળામાં) ૧૦ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની ઉમ્મરની કન્યાઓ ઘણું કરીને ભણેછે. કોઇ કન્યા ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીની, કોઇ ઉંચી પરીક્ષા માટે કેળવણી લઇ શકેછે; પણ એવા થોડા જ દાખલા જોવામાં આવે છે.

મોટી વયની કન્યાઓ ભણે છે તેને માટે પણ સગવડતાવાળી ગોઠવણ કરવામાં આવેલી હોય છે, તે ગોઠવણ શું છે તે હવે પછીના લખાણથી જાણવામાં આવશે. મોટી વયની બાળાવાળી ઘણીખરી શાળાઓની સાથે બોર્ડિંગો હોય છે. તેથી જેનાં માબાપ ગામડામાં રહેતાં હોય તેઓ પોતાની કન્યાઓને ત્યાં રાખી શકે છે. આવી બોર્ડિંગો શાળાના મકાનની પાસે હોયછે ને તે કોઇ સારી અનુભવી ને કેળવાયેલી સ્ત્રીના હાથતળે મૂકાયેલી હોય છે.

સવારથી તે ઠેઠ સાંજ સુધી શાળામાં કેવી રીતે કામ ચાલેછે તે સંબંધી મારા જોવામાં જે આવ્યું છે તે હવે જણાવું છું. સવારમાં ૭ વાગે ચાકરડી સુવાની ઓરડીનું બારણું ઠોકીને ઓરડીમાં દાખલ થતી ને ગ્યાસની બત્તી સળગાવતી. (કારણકે

વરસના ઘણાખરા ભાગમા ઇંગ્લાડમા તે વેળાએ બરાબર અજવાળુ થતું નથી) આઠ વાગે જમવુ પડતું તે પહેલા નાહી ધોઇને સાફસુફ થઇને દહાડાનુ કામ કરવાને તૈયાર થવુ પડતું જમતા પહેલા બોર્ડીંગની સર્વ કન્યાઓ પરમેશ્વરનું નામ લઇને ટુકી પ્રાર્થના કરતી ત્યાર પછી નવ વાગ્યા પહેલા કન્યાઓ ફરવા નીકળતી અરધો કલાક ફરી આવીને બરાબર ૮ા વાગે નિશાળમા દાખલ થતી તે જ વખતે નિશાળનો ઘટ વાગતો ને બધી કન્યાઓને નિશાળના મોટા હૉલમા ભેગી કરીને કામ શરૂ કરવામા આવતું પ્રથમ પરમેશ્વરની સ્તુતિ ગવરાવવામા આવતી ૮ા વાગ્યામા તો બધી બાળાઓ સૌસૌને કામે વળગી જતી ને ૧૧ા વાગ્યા સુધી વર્ગો ચાલતા પછી ળ કલાકની રજા મળતી તે વખતમા દરેકને થોડુ દૂધ પીવુ પડતુ ત્યાર પછી બાળાઓ ફરીવાર ભણવા મડી પડતી તે ઠેઠ ૧ા વાગ્યા સુધી કામમા મચી રહેતી ૧ા વાગે રજા પડતી ને સૌને જમવાનો વખત મળતો અઢીવાગ્યા પછી જે કન્યાઓ જે કોઇ અમુક વિષયમા તેના શિક્ષકોને ઘણી કાચી લાગતી તે કન્યાઓને તે વિષયમા વધારે શિક્ષણ લેવા સારૂ નિશાળમા ફરીવાર આવવુ પડતુ વળી જે કન્યાઓને વાજીત્ર ચિત્રકળા, રગવાની કળા કે શરીરની કવાયત સબધી ખાસ શિક્ષણ લેવુ હોય તેને અમુક વખત માટે હાજર રહેવુ પડતું જેઓને નિશાળમા ફરીવાર આવા કારણોને લીધે જવુ પડતુ નહિ, તેઓને તે વખત દરમ્યાન બીજા દિવસ માટે ઘેરથી તૈયાર કરવાને જે અભ્યાસ આપ્યો હોય તે તૈયાર કરવાનુ કામ કરવુ પડતું તે અભ્યાસ તૈયાર કરતી વખતે તે કામ માટે નિમાયેલા શિક્ષક હાજર રહેતા હતા ચાર વાગે દરેક કન્યા લૂગડા બદલી સ્વચ્છ અને સુઘડતા ભરેલી ટાપટીપ કરીને સૌ સાથે ફરવા જતી અથવા તો રમત રમવામા પા વાગ્યા સુધીનો વખત ગાળતી રમતોમા ટેનિસ કે કોઇ પણ દોડવાની રમત થતી ને તે વેળાએ પણ એક શિક્ષકના સ્વાધીનમા કન્યાઓને સોપવામા આવતી હમેશા બહાર રસ્તાપર જનાર લોકો રમનારાને ન જોઇ શકે એવે સ્થળે રમત થતી ત્યાર પછી ચા પીવાનો વખત થતો ને ૭ વાગ્યાથી ૮ા વાગ્યા સુધી ફરીથી અભ્યાસ કરવાનો વખત મળતો તે વખતે નાની વયની બાળાઓને સુઇ જવુ પડતું જેઓ મોટી ઉમ્મરની હોય તેઓને નવ વાગ્યા સુધી રમત કરવાનો તથા વાતચીત કરવાનો વખત મળતો નવ વાગે બધી બાળાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમા જતી ને શાતિથી રહેતી ત્યારે તેમને શાતિથી પરમેશ્વરનુ ભજન કરવાનો વખત મળતો ૧૦ વાગે દીવા ઓલવી નાખવામા આવતા ને પછી ચારે ગમ શાતિ જ વ્યાપી રહેતી હતી ને કોઇના તરફથી જરા પણ અવાજ આવતો નહિ

મેં આ જે વર્ણન કર્યુ છે તે પ્રમાણે દહાડાના કામ કરવાના તથા રમતના કલાકનું છે દરેક વખતે હુકમ પાળવો તથા કઇ પણ અનિયમિત કામ ન કરવુ એવુ દરેક બાળાના મનમા રમ્યા કરતું હતું કોઇ પણ રીતે નિશાળમા ઠપકો ખાવો ન પડે એવો પ્રયત્ન ઘણે ભાગે બધી કન્યાઓ કરતી હતી જે વર્ગની અન્દર ઓછી ખામી કાઢવામા આવી હોય તે વર્ગને માસ આખરે આખી નિશાળની રૂબરૂમા શાબાશી આપવામા આવતી શુક્રવારે સાજે કામથી પરવારવાનો કાઇક આરામ મળતો

હતો ને તે વેળાએ સોયનો ઉપયોગ વધારે કરવામા આવતો હતો (શીવણકામ વધારે કરવામા આવતું) સૌને પોતપોતાના લુગા કોઇ પણ રીતે જગા પણ ફાટ્યા હોય તો તે સમા કરવા પડતા

ગરીબને માટે વરસો વરસ કન્યાઓ પાસે એક એક પહેરવાનું કપડુ શીવડાવવામા આવતું હતુ નાતાલ પહેલા પુષ્કળ ટાઢ પડતાવેંત જ કપડા વગેરેથી ભરેલી મોટી પેટીઓ ગરીબોને મોકલાવી દેવાને માટે તૈયાર થતી મેં મારી નજરે જોઇછે તે પેટીમાની દરેક ચીજ શાળાની કન્યાઓએ ગરીબોને મફત આપવાને માટે પોતાને ખચ બનાવેલી હોયછે આથી દરેક વિદ્યાર્થીને પરોપકારી થવાનો રસ્તો દેખાડવામા આવતો. એમ અગ્રેજી કહેવત છે કે ' It is better to give than to receive' એટલે પોતે મેળવવુ તેના કરતા બીજાને આપવુ એ વધારે સારૂ છે એ નિયમ અહીં પૂરેપૂરો અમલમા મૂકવામા આવતો હતો વળી નિશાળ તરફ પ્રીતિભાવની લાગણી વધારવાને માટે દરેક વિદ્યાર્થીને હાથે એક બે ભરતની ચીજો તૈયાર થતી ને તેના પૈસા પણ પોતાના ગજવા ખર્ચમાથી આપવામા આવતા , એટલે ભરત ભરવાની મહેનત તથા વખત ઉપરાત કન્યાઓને પોતાના નાણા પણ આપવા પડતા એ ભરત શીવણને એવુ કરીને " Founders day એટલે નિશાળ સ્થપાયાની સવત્સરીને દહાડે ઇનામનો મેળાવડો થઇ રહ્યા પછી વેચી નાખવામા આવતું હતું તેની ઉપજ નિશાળના ખર્ચના ફડમા જતી આથી દરેક વિદ્યાર્થીને એમ લાગતુ કે હુ મારી નિશાળના ભારે ખર્ચમા કાઇ ભાગ આપુછુ દરેક અઠવાડીઆમા અર્ધો કલાક સુધી હેડ મિસ્ટ્રેસ કે બીજા કોઇ ઉમ્મરી ગૃહસ્થ જેઓ વિદ્યાર્થીઓનુ બહુ ઇચ્છતા હોય તેઓ, અમુક વર્ગોને ભેગા કરીને ભાષણ આપતા હતા તે ભાષણો ફક્ત નીતિના જ વિષયો પર નહોતા , પણ ભાષણકર્તાએ કોઇ વેળા કોઇપણ બીજા દેશમા મુસાફરી કરી હોય તો તે તેનું વર્ણન આપતા અથવા તો કોઇ વાચવા લાયક ચોપડીનો હેવાલ આપતા ને તે વાચવાને ભલામણ પણ રતા હતા આવા ભાષણો સાભળવાની તક ફરી જલદી આવે એવી અમને બધાને જિજ્ઞાસા રહ્યા કરતી

શનિવારનો દિવસ બહુ આનદમા પસાર થતો કારણકે બપોર પછી અમને કોઇપણ જોવા લાયક સ્થળે અથવા તો કોઇ મ્યુઝીયમમા અથવા તો બપોરે કોઇ નાટક થતું હોય તેવી જગામા લઇ જવામા આવતા (વિલાયતમા બુધ ને શનિવારને દહાડે હમેશા બપોરે ૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી ઘણીખરી નાટકશાળામા ખેલ કરવામાં આવેછે) નાટકથી અમને જ્ઞાન મળતું અને તેની સાથે આનદ પણ ઘણો થતો. વિલાયતમા શનિવારનો આખો દહાડો રજાનો હોયછે એટલે સવારે સૌને પોતપોતાના કપડાની પેટી સમી કરવી પડતી. ત્યારપછી એ ત્રણ કલાક સવારમા જમ્યા પછી લેસનની તૈયારી કરવી પડતી ને તે પછી અમને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આનદનો વખત મળતો હતો. ' All work and no play makes Jack a dull boy " આ કહેવત આ દેશની કન્યા કેળવણીમા ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે તેનો અર્થ એ છે કે આખો વખત કામ કરે તો છોકરૂં ઉદાસી બની જાયછે

રવિવારને દિવસે અમને લેસન કરવા દેતા નહોતા, કારણકે અમારા ધર્મ પ્રમાણે તે દિવસ આરામનો ગણાય છે તે દિવસે સવારે દેવળમાથી આવ્યા પછી વાર્તાઓની ચોપડીઓ વાચવાની છુટ મળતી તે ચોપડીઓ કેવા પ્રકારની છે તે હમેશા અમુક શિક્ષકને જોવી પડતી સાજે ફરીને અમે બધા દેવળમા જતા આ પ્રમાણે તે દિવસ અમારો હમેશા આનદમાં જતો.

વેકેશનમા વિદ્યાર્થીઓને એમ લાગેછે કે અમારે કઇ કામ કરવાનું નથી તે ટલા માટે તે વખતે શિક્ષકો કન્યાઓને અમુક વિષયોપર નિબધ લખી લાવવાનુ કહેતા તથા જે પ્રદેશમા વિદ્યાર્થીઓ વખત ગાળવાના હોય તે પ્રદેશમા કોઇપણ અસાધારણ ઝાડ કે છોડવાના નમુના જો જોવામા આવે તો તેનુ વર્ણન અથવા તો કોઇ ઐતિહાસિક જગા જોઇ હોય તો તેનુ વર્ણન લખી લાવવાનું કહેવામા આવતું અથવા તો ભૂતળ સબધી કાઇ જ્ઞાન મળી શકે એવો પ્રદેશ જોયો હોય તો તે વિષેની હકીકત સહિત નિબધો લખાવી મગાવવામા આવતા. રજામા કરેલા એ કામપર ઇનામ પણ આપવામા આવતું તેથી વેકેશનમા પણ કામ કરવાનો સૌને ઉત્સાહ રહેતો

ઇંગ્લાડમા ચાલતી ઘણી રૂઢીઓ આપણા આ દેશમા લાગુ પાડી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી કારણકે અહીંના રીતરીવાજ તથા પરિસ્થિતિને અનુસરીને સર્વેને ચાલવુ પડેછે તોપણ સ્ત્રી કેળવણીના હિમાયતીઓ અને શિક્ષકો ધારે તો દેશને બધ બેસે તેવી યોજનાઓ ઘડી શકે ખરા, અને રાજા મહારાજાઓ તથા વ્યવસ્થાપકો ધારે તો એવી યોજનાને અમલમાં પણ મૂકી શકે ખરા

નિશાળના વ્યવસ્થાપકો ધારે તો નીચે જણાવેલી બાબતોના સબધમા અમલ કરી શકે તેવુ છે

૧　કન્યાઓને ભણવાના કલાક વધારે છે તે ઓછા કરવા

૨　બાળાઓ નિશાળમા રમવાના વખતમા રમતી હોય ત્યારે શિક્ષકો ત્યા હાજર રહે તેમ થવુ જોઇએ એથી શિક્ષકો અને બાળકો વચ્ચે પ્રેમભાવ વધશે, તેમજ બાળાઓને રમતમા કજીઓ કરવાની કે ગાળો દેવાની ખરાબ ટેવ પડશે નહિ વળી જેમ નીચલા વર્ગો તેમ શિક્ષકો વધારે સારા અને વધારે માયાળુ હોવા જોઇએ

૩　તહેવારોને દિવસે કઇ કાઇ વેળાએ શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કોઇ જોવા લાયક સ્થળે લઇ જાય તો તેથી બાળકોને કેળવણી લેવાની ઘણી હોસ વધે ને અવલોકન શક્તિની જોવામા આવતી ખામી દૂર થાય તેમજ વિદ્યાર્થીની વર્તણુક વિષે કઇ માઠી ચર્ચા થતી હોય તો તે પણ બધ પડે સારા શિક્ષક નિશાળ બહાર પણ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના શિષ્યોના મન ઉપર ઘણી સારી અસર કરી શકેછે

૪　સારા કેળવાયેલા નીતિમાન અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો શિક્ષકનું કામ કરવા લલચાય તેવા સારા પગાર શિક્ષકોના હોય તો ઘણુ સારૂં

૫ શાળામાં સમજાવ્યા પછી શાળાના વખત બહાર કરી લાવવા માટે જે લેસન બાળકોને આપવામાં આવ્યાં હોય તે યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં શિક્ષકો તથા માબાપો મદદગાર થાય ને કાળજી રાખે તેમ થાય તો સારૂ. બાળકો અપૂર્ણ અને અચોક્કસ રીતે જે લેસનો લખી લાવે છે કે મ્હોડે કરી લાવે છે તેમાં આવી ગોઠવણથી સુધારો થશે.

ટુંકામાં આટલું કહ્યા પછી શિક્ષકો પોતાનો ખાનગી વખત શાળોપયોગી પુસ્તકો વાંચવા, વિચારવા કે લખવામાં રોકે અને પરોપકારના કાર્યોમાં સારી રીતે ભાગ લે તો ઠીક એટલુ શિક્ષકોના લાભની ખાતર કહ્યા વગર આ નિબંધ પૂરો કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. શિક્ષકો જે ખરા અંતઃકરણથી પોતાના ખાનગી વખતનો લાભ બીજાઓને આપતા હોય તો તેઓને પણ વધારે સુખ અને સંતોષ મળે. કેમકે બીજાને મદદ કરવાથી મદદ લેનાર સામો માણસ સુખી થાય છે, અને મદદ કરનારને પણ સુખ મળે છે એવો કુદરતનો કાનુન છે

ગૃહસ્થો! હવે હુ આપનો વિશેષ વખત નહિ રોકું મારા આ ટુકા લખાણ ઉપરથી અહીંની કન્યાકેળવણીના સંબંધમાં જો કાંઇ પણ સુધારો થશે અથવા શિક્ષકો અને માબાપો પોતાની શુ ફરજ છે તે સારી રીતે સમજશે તો હું મારો આ શ્રમ સફળ થયેલો માનીશ

FRANCES MCAFEE.

સ્ત્રીકેળવણી અને ઓઝલપડદો.

(રાજકુમારી લીલાબા, ગોંડલ.)

સ્ત્રી એ પુરૂષનું અર્ધું અંગ છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ કેળવાયલી નથી, તેમને સંગીન કેળવણીનો લાભ અપાતો નથી, ત્યાં સુધી સંસાર સુખમય, આનંદમય, શાંતિમય કે રસમય બનવાનો નથી એવા વિચારો હવે સ્થળે સ્થળે ઉદ્‌ભવે છે, એવા ઉદ્‌ગારો અનેક સ્થાને કર્ણગોચર થાય છે. સ્ત્રીકેળવણીની જરૂર નથી એવી માન્યતા હવે જુજ અજ્ઞાન વર્ગમાં જ રહી છે. સ્ત્રીકેળવણી શબ્દની નવીનતા હવે દૂર થઇ છે; કારણકે વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં સર્વત્ર સ્ત્રીકેળવણી પ્રસરી રહી છે; પરતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે સ્ત્રીકેળવણી હજી યથાર્થ રૂપમાં પ્રકાશતી અનુભવાતી નથી, અને તેથી જ જનસમાજમાં હાલ જે ભેદ, જે વિરૂદ્ધતા રહી છે તે માત્ર સ્ત્રીકેળવણીની પદ્ધતિ વિષે જ છે. તે પદ્ધતિ કેવી રાખવાથી આપણા આર્યસંસારને ફળપ્રદ ને પથ્ય નિવડે ! એ એક ગંભીર તેમ જ મુસ્કેલ પ્રશ્ન છે. છતાં તે સંપૂર્ણ અંશે જાણવાની જરૂર છે; પણ હાલ તો આપણે એ વિષયને બાજુપર રાખી પ્રસ્તુત વિષયપર વળીશું.

સ્ત્રીકેળવણીમાં વિઘ્ન રૂપે અનેક કારણો છે. તેમાં ઓઝલપડદો એ એક મુખ્ય ને સબળ કારણ છે. આપણા દેશમાં આસીયા ને મુસલમાન કોમના મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પડદેનશીન છે; પરતુ મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે ઓઝલપડદાનો અર્થ હાલ જે સકુચિત રીતે કરવામાં આવે છે તે કરતાં કઇક વધારે વિશાળ છે; એટલે પડદેનશીન બાનુઓ સાથે નુકસાનકર્તા રૂઢીપ્રથાની સાંકળમાં બંધાઇ રહેલી સ્ત્રીઓ, અને ઘુમટામાં ગુંચવાઇ રહેલી કુલવધૂઓનો સમાવેશ પડદેનશીન બાનુઓના વર્ગમાં કરી શકાય ખરો.

પ્રાચીન સમય.—ઓઝલપડદાના ઇતિહાસનું અવલોકન કરીશું તો આપણાં પવિત્ર શાસ્ત્રો, પ્રાચીન સમયનાં વ્યાવહારિક પુસ્તકો, અને દંતકથાઓ પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં ઓઝલપડદાનો રિવાજ નહોતો સ્ત્રીઓને સંગીન કેળવણીનો લાભ સંપૂર્ણ મળતો અને તેને પરિણામે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ હતી. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ હોવાથી પ્રજા પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતી; કારણકે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સાથે પ્રજાની ઉન્નતિ સંકળાયલી હોય છે, અતિ નિકટનો સંબધ ધરાવે છે. ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ હોવાથી તેઓ પિતા, બન્ધુ કે પતિ સાથે જાહેર મેળાવડાઓમાં, યજ્ઞાદિક પવિત્ર ક્રિયાઓમાં સભ્યતાથી ભાગ લેતી, દેશાટન કરતી અને પ્રસંગોપાત વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રોના વિવાદમાં પણ ઉતરતી.

આ જગાએ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે તે સમયમાં સ્ત્રીઓનાં મનોબળ અતિ દૃઢ હતાં, નીતિના નિયમો ઉમદા હતા, કેળવણીમાં ધર્મનીતિની કેળવણીને પ્રાધાન્ય

અપાતું, અને બુદ્ધિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપરાંત હૃદયની શક્તિઓ અને શુભ વૃત્તિઓ કેળવવા ખાસ પ્રયાસો થતા. આ પ્રાચીન સમયનું મહાભારતમાંથી એક રમણીય ચિત્ર અહીં આલેખવું ઉચિત ધાર્યું છે.

વિદેહી મહાત્મા જનકરાયના નામથી કોણ અજ્ઞાન છે? તેમની સભામાં એક સમયે સુલભા નામની નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રાજબાળાનું આવવું થયું. જનક મહાત્માએ પ્રશ્ન કર્યો કે "હે વિદુષી આપ કોણ છો?" સુલભાએ જવાબ આપ્યો કે 'હું ક્ષત્રિયકુળ અર્થાત્ રાજ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છું અને ગુરૂઓથી વિદ્યા ગ્રહણ કરી બ્રહ્મચર્યાવસ્થાની સમાપ્તિ પછી મને યોગ્ય વિદ્યાયુક્ત જેવો જોઇએ તેવો પતિ ન મળતાં મેં સન્યસ્ત ગ્રહણ કીધું છે.'

જે સમયે ઉપરના ચિત્ર અનુસાર સ્ત્રીઓ પણ સંપૂર્ણપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી યુવાવસ્થામાં આવતા યોગ્ય પતિ શોધી ઇચ્છાવર વરતી હશે અને તેથી પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા કે જેમાં યોગ્ય પતિને અભાવે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરી જગતમાં પરોપકારમાં જ જીવન અર્પણ કરતી હશે તે સમયનું વિશુદ્ધ ચિત્ર કેવું રમણીય હશે!

મતલબ કે પ્રાચીન સમયમાં ઓઝલપડદાનો રિવાજ નહોતો, તેથી જ આવાં રમણી રત્નો પ્રગટથી નીકળતાં.

મુસલમાનનો સમય—પ્રાચીન સુંદર સોનાનો સમય ચાલ્યો ગયો અને મુસલમાનનો સમય આવ્યો. આશરે ઇ. સ. ૬૪૦થી મુસલમાન લોકોના હુમલા માતૃભૂમિ પર થવા લાગ્યા, તે સમયથી જ સ્ત્રીઓની અવદશા શરૂ થઇ. તે સમયના ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી જણાયછે કે તે વખતે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે હાલ ચાલતો ભાઇચારાનો સંબંધ હજી બંધાયો નહોતો. આવનાર લોકોમાં ઉદ્ધતાઇ વગેરે દુર્ગુણો વિશેષ હશે, સુકેળવણીની ખામી હશે. પરાક્રમી, શૂરવીર, શાણા અને સમયસુચકતાવાળા નિપુણ રાજ્યકર્તાને અભાવે હિન્દમાં સર્વત્ર મારામારી, લુંટફાટ, ખુનરેજી વગેરે અંધાધુનીની રેલાઇ રહી. આવા બારીક સમયમાં પ્રજાને પોતાની કે પોતાપણું જાતની સલામતીનો વિશ્વાસ ન રહે એ સ્વાભાવિક જ છે. આ સર્વને પરિણામે બાળલગ્ન અને ખાસ કરીને ઓઝલપડદાનો અનિષ્ટ રિવાજ જનસમાજમાં ઘુસી ગયો. સ્ત્રીઓ પડદામાં કેદ થઇ, તેમને સંગીન કેળવણીનો મળતો લાભ બંધ થયો અને સુવિદ્યાની ખામીએ સ્ત્રીવર્ગની અવદશા થતાં તેની અસર સમાજપર પણ થવા લાગી.

ઉપર પ્રમાણે હતું છતાં પણ જરૂરને સમયે રજપુત વીરાંગનાઓ વગર ઓઝલે યુદ્ધમાં ઉતરતી એવું આપણે તે સમયના પુસ્તકો પરથી જાણી શકીએ છીએ.

અંગ્રેજોનો સમય—ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો. તે રાજ્ય સલાહશાન્તિમય જણાયછે તો હવે સ્ત્રીઓને ઓઝલપડદામાંથી બહાર કાઢ

વાની જરૂર છે. મારો આશય એવો નથી કે સર્વ રીતે પશ્ચિમ દેશનું અનુકરણ કરી તેમની સ્ત્રીઓ જેટલી આપણી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપો ; પરંતુ એટલું જ કે તેમને સભ્ય મેળાવડાઓમાં, ઉચ્ચાભિલાષથી મળતી સમાજોમાં ભાગ લેવા દ્યો. તનદુરસ્તીની ખાતર ખુલ્લી ને સ્વચ્છ હવાનો લાભ લઇ શકે અને સંગીન કેળવણી લઈ શકે એટલી છૂટ મૂકવાની, એટલી સ્વતંત્રતા આપવાની, ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયને ફળદાયક છે.

પડદેનશીન બાનુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિનું યથાયોગ્ય રૂપમાં વિવેચન કરવું કઠિન છે; કારણકે ઘણેભાગે તેમની માફક તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિ પણ પડદામાં જ રહેલી હોયછે.

તેમની માનસિક ઉન્નતિનો વિષય લઇશું તો જણાશે કે બહાર ફરવાથી, કુદરતના વિવિધ ચમત્કારો નીહાળવાથી ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોના સહવાસથી, જે જ્ઞાન, બુદ્ધિને અનુભવનો વિકાસ થઇ શકેછે, તેવો લાભ પડદેનશીન બાનુઓને મળી શકતો નથી. ઘણે ભાગે સંગીન કેળવણીનો લાભ તેમને મળી શકતો જ નથી, ને કદાચ મળેછે તો તે પ્રમાણમાં ઘણો જ જુજ. આવી અજ્ઞાનતાથી તેવી સ્ત્રીઓના હાથમાં પ્રસંગોપાત આવતી લક્ષ્મી અને સત્તા ઘણી વખત અનર્થનાં કારણ જ થઇ પડેછે. દાખલા તરીકે રાજ્ય ખટપટનો પાયો ઘણુંકરીને રણવાસમાં જ નંખાય છે. આ જગાએ જણાવવાની જરૂર જોઉંછું કે વાંચતાં લખતાં આવડવાથી જ સંપૂર્ણ કેળવણી ગણી શકાય નહીં. સંપૂર્ણ ને સંગીન કેળવણીમાં તો બુદ્ધિની કેળવણી, ધર્મનીતિની કેળવણી, શારીરિક કેળવણી અને તે સાથે જ તેમાં ડહાપણ અને ઉમદા સદ્‌ગુણોના સંમેલનની ખાસ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓની અવદશા થવાનું અને તેને પરિણામે પ્રજાની પણ અવદશા થવાનું મુખ્ય ને સબળ કારણ સ્ત્રીઓમાં સુવિદ્યાની ખામી જ છે અને તે ખામી આવવાનું કારણ ઓઝલપડદાનો અનિષ્ટ રિવાજ જ છે.

તેમની શારીરિક ઉન્નતિનો વિષય તપાસીશું તો ખુલ્લી હવા ને પૂરતા અજવાળાને અભાવે તેઓ હમેશાં ફિક્કા ચહેરાવાળી, નિસ્તેજ ને નબળી જ હોયછે. અને તેની મોટામાં મોટી ને ખરાબમાં ખરાબ અસર તેમની પ્રજા સંતતિપર થતાં તે પણ તેવી જ નબળી ઉત્પન્ન થાયછે. આવી જંતુ જેવી પામર નિર્માલ્ય પ્રજામાં પ્રતિજ્ઞાના સુયશથી અમર થઇ ગયેલા ભીષ્મ, અને સત્યવ્રતનાં યથાયોગ્ય પાલનથી પંકાઇ ગયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર જેવા માનસિક બળવાળા મહાત્માઓ, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, હનુમાન, વિક્રમ અને પ્રતાપ સમાન શૂરવીરો, તથા એવા કીર્તિમાન પુત્રોને જન્મ આપનારી કુન્તા ને વિદુલા સમાન વીરમાતાઓ ; તેમજ ઉત્તરા, સરદારબા ને રાણકદેવી સમાન વીરાંગનાઓ ઉત્પન્ન થવાનું સંભવે જ ક્યાંથી ?

તેમનાં હમેશનાં ઘરખુણીયાં રહેઠાણ પ્રમાણે તેમની બુદ્ધિ ને જ્ઞાન પણ વિશાળતા વિનાનું જ રહેછે. તેમના હમેશના એકાંતવાસથી તેમનું મન સંકુચિત થઇ જાયછે ; તેમની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ કટાયછે, અનુભવ ઓછો થાયછે, આળસ વધે છે, દુર્ગુણ દાખલ

થાય છે, નિષ્પક્ષપાતમાં ખામી આવે છે, "બાનુભાવ" એટલે સર્વ એકજ પિતાની પ્રજા છીએ એ સુવૃત્તિ નષ્ટ થાય છે.

ઓઝલપડદાનો રિવાજ આપણી તથા આપણી ભવિષ્યની પ્રજાની શારીરિક, માનસિક, તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વિઘ્નરૂપ છે. આપણી આત્મિક, સામાજિક ને રાજકીય ફરજો યથાર્થ રીતે બજાવવામાં અડચણ કર્તા છે. તો આવા અનિષ્ટ રિવાજને માટે સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોએ પોતાનાં દ્વાર મજબુત રીતે બંધ રાખી વિના વિલંબે તેનો બહિષ્કાર કરવો એ જરૂરનું તેમ જ હિતકર છે.

છેવટે આવા અનિષ્ટ સાંસારિક રિવાજોમાંથી આર્ય પ્રજા અને ખાસ કરીને આર્ય રમણીઓ મુક્ત થાય અને તે મુક્તતાથી પોતાનાં કુટુંબનાં, સમાજનાં ને દેશનાં કલ્યાણકારી પરોપકારના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય, એવો સુસમય પરમાત્મા સત્વર આપો એજ ભક્તવત્સલ પ્રભુ આ'પબળ શક્તિહીન હૃદયની મહેચ્છા. તથાસ્તુ.

સ્ત્રી કેળવણી.

(ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગા ગોવિંદલાલ.)

સર્વે પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં વાસ કરનાર પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માને વારંવાર હું પ્રણામ કરૂં છું.

સુજ્ઞ બહેનો,

આજે તમોએ અત્રે પધારવા તસ્દી લીધી છે તેથી હું આપ સર્વેનો ઉપકાર માનું છું.

બ્હેનો, કેળવણીના કોઇપણ પ્રકારના વિભાગ કરતાં પહેલાં આપણે તેની આવશ્યકતા તરફ નજર નાખીએ. બ્હેનો, કેટલાંક કહે છે કે સ્ત્રીઓએ ભણવું ન જોઇએ. ત્યારે આપણે પ્રથમ વિચારીશું તો શું એકલા પુરૂષોજ કેળવણીને યોગ્ય છે, અને સ્ત્રી નથી, સ્ત્રીઓ શું ઇશ્વર રચિત માનવ સૃષ્ટિનું પ્રાણી નથી, વળી જોકે પુરૂષોનેજ કેળવાવાના હક છે એમ ગણાય તો સ્ત્રીઓને કેમ નહિ, સ્ત્રીઓ શું પશુ છે, ઢોર છે, કે અધમ છે, અને જો તેમ ન હોય તો જેવી રીતે પુરૂષોને પોતાની જીંદગી કેળવણીની સહાયતાથી ઉન્નત કરવાનો અધિકાર છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓને પણ છે. વળી કોઇ એમ કહેશે કે જુના વખતમાં સ્ત્રીઓ ક્યારે ભણતી હતી તો તેના જવાબમાં પણ આપણે કહી શકશું કે પ્રાચીન કાળમાં મૈત્રેયી, સુલભા, ગાર્ગી વિગેરે અનેક વિદુષી અને બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રીઓ હતી, અને તે પછી પણ ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ થઇ હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે, તો હાલમાં પણ સ્ત્રીઓને શામાટે કેળવણી ન આપવી જોઇએ ? વળી કોઇ એમ કહેશે કે કેળવણી વિના સ્ત્રીઓની જીંદગી શું નથી જતી ? વળી અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓ ક્યારે ભણેલી હતી ? તેમ છતાં શું તેમની જીંદગી ન ગઇ ? તે વાત ખરી. પરંતુ કેળવણી તે આ સંસાર રૂપી સાગરમા દીવાદાંડી રૂપ છે. આપણુ જીંદગી રૂપી નાવ અનીતિના ખરાબે અથડાતાં કેળવણી રૂપી સુકાની શિવાય નીતિ રૂપી દેશ તરફ ભાગ્યેજ વળી શકે. કેળવણી સુખમાં લાભપ્રદ અને દુઃખમાં ખરો સાથી છે વળી કેળવણીથી મનુષ્ય નીતિ, અને ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતોને સમજી જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી શકે છે, કેળવણીથી બુદ્ધિ વિશાળ થાય છે. ચાતુર્ય વધે છે, દૃષ્ટિ દીર્ઘ થાય છે, તથા તે, મનુષ્યની અધોગતિનો અટકાવ પણ કરે છે. વળી કેળવણી વિનાનાં મનુષ્યો પોતાનુ જીવન વ્યર્થમાત્ર કજીઆકંકાસમા તથા કુથલી કરવામાં ગાળે છે, તેના કરતા કેળવાએલા મનુષ્યો દિવ્યતામય જીવન ગાળે છે. વળી જુના વખતની સ્ત્રીઓના સંસાર સારા હશે તેમ માનીએ તેમ છતા પણ કેળવાએલી સ્ત્રીઓના વધારે સારા થશે.

બ્હેનો, હવે આપણે કેળવણી આપવી તો કેવી રીતની આપવી, તે સમ્બન્ધી કહીએ તો પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષોની માફક બી.એ., એમ.એ.ની પરીક્ષાઓ અપાવવી તે ઠીક છે કે તેઓ સંસારને સુખી બનાવી શકે તેવી કોઇ સંગીન કેળવણી આપવી. હવે જો કે કોઇ એમ કહેશે કે તેમને બી.એ., એમ. એ. ની કેળવણી આપવી, તો તે વાત ઠીક છે, પરંતુ બી.એ., એમ.એ. થવાનું શું કારણ ? જો કે કેળવણીની ખાતરજ કેળવણી આપવાની જરૂર હોય તો ડીગ્રી મળો, વા ન મળો તે બન્ને સરખુંજ છે. વળી જો કે બી.એ., એમ.એ. ની કેળવણી આપવી ધારીએ તો સ્ત્રીઓને પુરૂષ વર્ગમાં બેસી અભ્યાસ કરવો તે આપણા હિંદુ સંસારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જોતાં અજુગતું છે. તેમ વળી સ્ત્રીઓ માટે કાંઇ અલગ કોલેજો નથી કે જ્યાં એકલી સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરી શકે, જ્યારે આવી અસગવડ છે તો તેવા વખતમાં સંસાર સુખરૂપ બને, પોતાનું, પતિનું, તથા અન્ય સર્વનું શ્રેય થઇ શકે તેવી રીતની કોઇપણ જાતની કેળવણી આપવી એમ મારું તો ધારવું છે. કેમકે ડીગ્રીની કેળવણી કરતાં આવી કેળવણી વધારે કલ્યાણકારક નિવડશે.

બ્હેનો હવે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કોઇપણ જાતની કેળવણી આપવી તો તેના સંબંધમાં હું ત્રણ પ્રકાર કરું છું.

૧. પહેલો પ્રકાર એ કે, સ્ત્રીઓને વાંચતાં, લખતાં શીખવવું.

૨. બીજો પ્રકાર એ કે, તેમને વ્યવહારિક કેળવણીની સાથે, મનની તનની તથા ધાર્મિક કેળવણી આપવી.

૩. ત્રીજો પ્રકાર એ કે, તેમને શીવતાં, ભરતાં, તથા ગુંથતાં શીખવવું.

પ્રિય બ્હેનો, હવે હું પહેલા પ્રકારની કેળવણી જે વાંચતાં, લખતાં, શીખવવું તેના સંબંધમાં જણાવું છું કે સ્ત્રીઓને એકલું કક્કો શીખવી વાંચતાં, લખતાં શીખવ્યું એટલે તેમાં કેળવણીનો સમાવેશ થાય છે એમ માનવું તે મારા ધારવા પ્રમાણે ભૂલ છે, કારણ કે તેથી તેમને ફક્ત વાંચવા, લખવાનુંજ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બીજા કોઇ પ્રકારનું જ્ઞાન તેમનામાં આવતું નથી. વળી જેવી રીતે ભણાવવાની જરૂર છે તેવીજ રીતે રાંધતાં, ઘરની વ્યવસ્થા કરતાં શીખવાની પણ જરૂર છે. વળી સ્ત્રીઓને ભણાવી યોગ્ય કેળવણી આપવાથી તેમને, તેમના પતિને, તથા તેમની ભવિષ્યમાં થનારી પ્રજાને ઘણો લાભ થાય છે. નેપોલીઅને પણ કહ્યું છે કે.—

કહે નેપોલીઅન દેશને, કરવા આબાદાન:
સરસ રીત તો એજ છે, દો માતાને જ્ઞાન.

આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે સ્ત્રીઓને કેળવવાથી તેમની, તેમના પતિની, કે

તેમની સતતિની આબાદી થાય છે એમ નથી, પરંતુ સાથે આખા દેશની પણ આબાદી થાય છે, જ્હેનો જ્યારે જપાનની સ્ત્રીઓ પૂર્ણ કેળવણી પામી, કેળવણીનું ખરૂં રહસ્ય સમજી ત્યારે તેમના દેશની પણ ક્વી ચઢતી દશા છે જો કે આ શબ્દો કોઇને અયોગ્ય લાગે તો તે ભૂલ છે, કારણ કે કેળવાએલી માતા નાનપણથીજ પોતાના બાળકો ઉપર જે સારી છાપ પાડે છે તે મોટી ઉમર થયે પણ ભુંસાતી નથી, જ્હેનો સારી યા નરસી છાપ પડવાનું કારણ એટલુંજ કે તેઓનું હૃદય ઘણું કુમળું હોય છે, અને તેથી કરીને તેના મનપર સારી યા નરસી અસર ઝટ થઇ જાય છે, વળી તેઓ ઘણો ખરો વખત પિતા પાસે ન રહેતા માતાના હાથ તળે રહે છે અને તેમનીજ વર્તણુકનું અનુકરણ કરી શકે છે વળી સાધારણ રીતે જોતા માતા પિતાને જુઠું બોલવાની, ગાળો દેવાની નજીવી બાબતમાં કજીઆ કંકાસ કરવાની, ચોરી કરવાની, તેમજ પહોર દિવસ સુધી સુઇ રહેવાની એવી એવી અનેક જે ખોટી ટેવો હોય છે તો તેની કટેવો તેમના બાળકોમાં પણ આવતી જણાય છે, માટે બાળકોને સદાચરણી બનાવવા માટે તેમની માતાઓએ પ્રથમ સદાચરણનું પાલન કરવું જોઇએ મહાભારતમાં પણ—

' गुरुणा चैव सर्वषा, माता परमको गुरु ''

એવું વાક્ય છે વળી જ્યોર્જ હરબર્ટે પણ કહ્યું છે કે "એક કેળવાએલી માતા સો શિક્ષકની બરાબર છે' તો આ ઉપરથી જણાય છે કે કેળવાએલી માતા પોતાની પ્રજાનું ભવિષ્ય સુધારી શકે છે જો આવી રીતે દરેક માતાઓ ગુરૂપદને યોગ્ય થઇ દેદીપ્યમાન થાય એમાં નવાઇ નથી અને આથીજ નેપોલીઅનનું વાક્ય અક્ષરે અક્ષરે સત્ય લાગે છે વળી આપણામાં કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓને ભણાવવાની વાત કહેવામાં આવે છે તો તુરતજ તેમના માબાપ એમ કહેશે કે સ્ત્રીઓને ક્યાં નોકરી કરવી છે તે ભણીએ તે વાત ખરી ? પરંતુ નોકરી કરવી નથી માટે ન ભણાવવું, તે મારાં વિચાર પ્રમાણે ખોટું છે, કારણ કે ભણવાનો હેતુ કાંઇ નોકરી કરવી તેમ નથી, જોકે તેમ હોય તો જે શ્રીમંત પુરૂષો છે અને જેઓને નોકરી, ચાકરી કરવાની કાંઇ પણ જરૂર નથી તેઓ શું કામ ભણે છે ? જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નોકરીને માટેજ ભણવું જોઇએ તેમ માનીએ, તો તેમણે નજ ભણવું જોઇએ પરંતુ નોકરી ચાકરીની ખાતર ન ભણાવતા કેળવણીની ખાતરજ ભણાવવું જોઇએ, કેમકે નોકરીને માટેજ ભણાવવાથી તેઓને પોપટીઉં જ્ઞાન થાય છે પણ તેઓમાં કેળવણીનો અંશ પણ હોતો નથી. માટે પૈસા કમાવાની ખાતરજ ભણાવવું તે વિચાર મનમાથી નાબુદ કરવો જોઇએ, વળી એકલા પુત્રને ભણાવવાથી એકલો પુત્રજ ભણેલો થશે, પરંતુ પુત્ર અને પુત્રી બન્નેને ભણાવવાથી આખું કુટુંબ, અને પછી આખો દેશ વિદ્વાન અને ભણેલો થશે, વળી કેળવાયેલી સ્ત્રી ભવિષ્યની પ્રજાને ઉધ્ધારે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના પતિની

જીંદગી સુધારી દુઃખને વખતે મદદગાર થઇ, આનંદમય દિવસો ગાળે છે જેમકે સતી સીતાએ વનવાસમાં, દમયંતીએ અરણ્યમાં, અને સતી દ્રૌપદીએ પાણ્ડવોની દુર્દશાના વખતમાં, અનેક સંકટો વેઠી, વનવાસ ભોગવી, પતિસુખ માટે જે જે કર્યું હતું તે આપ સર્વ બ્હેનોના જાણવામાં છે એટલે વધારે લખાવવાની જરૂર જેવું મને લાગતું નથી.

બ્હેનો, હવે ગૃહવ્યવસ્થાના સબંધમાં કહેવાનું કે ભણેલી સ્ત્રીઓ ગૃહ ચલાવવામાં પણ અનેક લાભ મેળવે છે કેમકે જો તેઓ ભણેલા હોય તોજ પોતાના ઘરની આવક જાવકનો હિસાબ ગણી આવકની અંદરજ ખર્ચ કરે છે ગૃહની બરોબર વ્યવસ્થા કરે છે, પોતાના બાળકોને ઘરથીજ આગળની કેળવણી આપી શકે છે અને પરનિંદામાં વખત ન ગાળતા વખતનો સદુપયોગ કરે છે બ્હેનો, મારૂં કહેવું એમ નથી કે સ્ત્રીઓએ ભણીને હાથમાં ચોપડી લઇને બેસી રહેવું અને બીજા કશા પર લક્ષ આપવુંજ નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી તો ઉલટું કેળવણીને દોષ લાગે છે, વળી કેટલીક કેળવાએલી બ્હેનોના સબંધમાં પણ વખતે સાંભળવામાં આવે છે કે તેઓને દેવતા સળગાવતા કે ચા કરતા આવડતી નથી તો પછી બીજા કામની વાતજ શી? બ્હેનો, જ્યારે બીજાને મોઢેથી આવા શબ્દો નીકળે ત્યારે કેળવાએલી, અને કેળવણી નહિ પામેલી અભણ સ્ત્રીઓમાં શો ફેર? વળી કેટલેક ઠેકાણે ગૃહ કામ માટે નોકરજ જોઇએ, તેમ અનાજ વિગેરે સાફ કરતા નથી આવડતું માટે સોનીને બોલાવવીજ જોઇએ બ્હેનો, નથી આવડતું એ શબ્દો તો કેળવણીને કલંકિત કરે છે, પરમાત્માએ સંપત્તિ આપી હોય તો નોકરો પાસે કામ ન લેવું એમ મારૂં કહેવું નથી, પરંતુ અમુક વસ્તુ નથી આવડતી માટે નોકર રાખો, કે અન્ય માણસો પાસે કરાવો, એવું જે કહેવું તે કેળવાએલી બ્હેનોને યોગ્ય નથી, વળી કેટલીક બ્હેનો પોતાના પતિને અન્યની બનાવેલી રસોઇ જમાડે છે તેના કરતા જો બ્હેનો પોતાને હાથેજ ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ રસોઇ કરી પોતાના પતિના આત્માને સંતુષ્ટ કરે છે તેના ઉપર અન્ન દેવતા પણ પ્રસન્ન થાય છે. માટે જેમ બને તેમ પોતાને હાથેજ રસોઇ કરવી તેજ અતિ ઉત્તમ છે વળી કેટલીક બ્હેનો પોતાના મનની નબળાઇને લીધે, અથવા તો પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે પોતાના પતિને વશ કરવા સારૂ યંત્ર મંત્ર કરાવવા માટે સાધુ, ગોસાંઇ કે ફકીર પાસે જાય છે, વહેમમાં પડે છે, અને તેઓને સુખ ફળ મળે છે, વખતે અર્થનો અનર્થ પણ કરે છે અને આખરે પસ્તાવું પણ પડે છે બ્હેનો સાધુ ગોસાંઇ, ફકીર વિગેરે સ્વાર્થી લોકો પોતાના પેટને અર્થે ભોળી સ્ત્રીઓની કમ અક્કલનો લાભ મેળવે છે, અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે બ્હેનો પતિ કંઇ યંત્ર મંત્રથી વશ થતા નથી તે તો તમારા સદ્વર્તનનું જોઇનેજ વશ બને વળી મહાભારતમાં સત્યભામાને દ્રૌપદીએ પૂછ્યું છે કે બ્હેન તમારા પતિ પાંડવોને શી રીતે વશ કર્યા? તેના જવાબમાં

દ્રૌપદીએ જે કહેલું છે તે પ્રત્યેક સ્ત્રીઓને અનુકરણ કરવા લાયક છે તેથી આ સ્થળે હું ટુંકમાં કહું છું.

અહંકારાદિક ષડ્રિપુને તજીને હું હમેશા પાંડવોની સેવા કરૂંછું, દેવ, મનુષ્ય, જુવાન, દ્રવ્યવાન, અથવા તો અતિ રૂપવાન હોય તો પણ તેઓને હું મારા ભાઇ તથા પિતા સમાન ગણું છું, પતિના જમ્યા પછી જમુંછું, મારા પતિ ઉભા હોય તે વખતે હું પણ ઉભી રહું છુ વળી તેઓ રણક્ષેત્રમાથી, વનમાથી કે પરગામથી ઘેર આવે ત્યારે હું જાતેજ ઉઠીને તેમનુ સન્માન કરૂંછું, વળી મિષ્ટ અન્ન રાધું છું, વખંતસર ભોજન કરાવું છુ, ધાન્યનુ સંરક્ષણ કરૂં છુ, અને ઘરને સ્વચ્છ રાખું છું, વળી હે સત્યભામા! મધુર ભાષણ કરી તેમને પ્રસન્ન કરૂંછું, નઠારી સ્ત્રીઓની સંગત ન કરતા હમેશ તેમને અનુકૂળ વર્તન કરૂંછુ, તેમ કદી પણ મોટેથી હસતી નથી, કોઇ વખતે આળસ કરતી નથી, વારવાર છજામા કે બારીએ ઉભી રહેતી નથી, તેમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તેવું કામ કરતી નથી, સત્યમાં, અને સ્વામીની સેવામાં આસક્ત રહુંછું, વળી જ્યારે મારા પતિ પ્રવાસમા જાય છે ત્યારે પુષ્પ, ચંદન વિગેરેનો ત્યાગ કરી વ્રત આચરૂ છું, વળી હે સત્યભામા, મારા સાસુએ જે જે ધર્મો બતાવેલા છે તે સઘળા ધર્મો સ્વામીનુ પ્રિય, અને હિત કરનાર છે તેથી આળસ તજીને પાળું છું. વળી દયા વાળા, સત્ય સ્વભાવ વાળા, કોપેલા હોય ત્યારે સર્પ જેના દેખાતા મારા પતિની સેવા ઉઠાવું છુ, પતિનો આશ્રય એજ સ્ત્રીઓનો સનાતન ધર્મ છે, વળી પતિ તે જેની ગતિ છે એવા પતિથી ઉલટી કોણ વર્તે? હે સુભગા સત્યભામા, વધારે અલંકાર પહેરવાનું કદી પણ મનમાં ધારતી નથી, અને સાસુ સાથે કદી પણ લડતી નથી, વળી હમેશાં હું જાતેજ એ સત્યશીલ વીરમાતા આર્યા કુંતીની સેવા કરૂં છું. આવી રીતે સાવધ રહેવાથી, વડીલોની સેવા કરવાથી, તથા આ પ્રમાણે વર્તવાથી મારા પતિ પાડવો મને તન, મન, અને ધનથી વશ થયા છે. માટે હે સદ્ગુણી સત્યભામા, મારી શિખામણ એટલીજ છે કે તમે સદા વિચારવત પ્રેમી પત્ની રહો અને પરસ્પર પ્રેમ વધારી આ પ્રમાણે વર્તો! અને જો આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારા પતિ તમને અત્યંત ચાહશે, અને કોઇ દિવસ તમારી અવગણના કરશે નહિ. હે મારી ભોળી બ્હેનો, આ ઉપરથી સમજવું કે કોઇ દિવસ ધન્તર મન્તરથી પતિ વશ થતા નથી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો ઉલટુ, વાન ખુલ્લી થયે અવિશ્વાસ આવે છે. અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આનેજ પતિ વશ કરવાનો વશીકરણ મન્ત્ર સમજવો. કારણ કે ધન્તર મન્તર, દોરા ચીઠી, તે કાઇ મન્ત્ર નથી, પરંતુ તે તો ઢોગી લોકોનો પેટ ભરવાનો ઉદ્યોગ છે, માટે તેવે રસ્તે જતા અટકશો, અને સદ્ગુણનો સંગ્રહ કરશો. વળી મનના નબળાઇને લીધે બીજા આના અનેક સંકટોમા આવી પડે છે. બ્હેનો, જ્યારે મનની નબળાઇ હોય છે તે વખતે મનને સજ્જડ ધક્કો લાગે છે. અને તેને

કોઈ વખતે મૂર્છા, હિસ્ટિરીયા, વિગેરે રોગ લાગુ પણ પડી જાય છે, અને વખતે જીંદગીનું જોખમ પણ થઇ જાય છે, માટે મનને કેળવવાને તથા દૃઢ કરવાની સદ્ગુણ શીલતાની જરૂર છે તેમજ આવી પડેલી આફતમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો શોધવાની પણ જરૂર પડે છે, માટે મનને કેળવવું તે ઘણું અગત્યનું છે

પ્રિય બ્હેનો, હવે જેવી રીતે મનને કેળવવાને તથા સુદૃઢ બનાવવાને કેળવણીની જરૂર છે તેવીજ રીતે તનને કેળવવાને કસરતની પણ જરૂર છે બ્હેનો, આપણે કસરત કરીને કાંઇ પુરુષોના જેવા કાર્ય કરવાના નથી પરંતુ કસરતનો અર્થ એવો છે કે શરીરના બધા અવયવોને કસવા, જેથી રુધિરનું ફરવું સારી રીતે થાય છે, વળી ફેફસા જેઓનું કામ, શરીરમાંના બગડેલા લોહીને સાફ કરવાનું છે તે મોટા, અને મજબુત થશે, ભૂખ લાગશે, પાચન શક્તિ સારી થશે અને ઘણે ભાગે રોગથી દૂર રહેવાશે વળી શરીરને કસરત નહિ આપવાથી જેવી રીતે એક ઘડીયાલ હોય અને તેને ચાવી ન આપતા નાખી મૂકયું હોય, અને પછી તેને કેટલેક દિવસે જોઇશું તો તેના ઉપર કાટ ચઢેલો હોય છે, અને યંત્ર બગડેલું હોય છે પરંતુ તેને ઘડીઆળી પાસે સાફ કરાવ્યું હોય તો સ્વચ્છ જેવું હતું તેવું થઇ શકે છે તેવીજ આ શરીર રૂપી ઘડીઆળ છે તેને કસરત રૂપી ચાવી ન આપતા બેસાડી મૂકયું હોય તો તેના ઉપર આળસ રૂપી કાટ ચઢે છે અને શરીર રૂપી યંત્ર બગડેલ હોય છે પરંતુ તેને પણ તન્દુરસ્તી રૂપી ઘડીઆળી પાસે સાફ કરાવ્યું હોય તો તે પણ સશક્ત થશે, માટે બેસી રહેવું તે શરીરને તથા મનને નુકશાનકારક છે વળી આપણા રિવાજ પ્રમાણે જોતા ખાવનું, પાણી ભરવું, વાસણ ધોવા, ઝાડુ કાઢવું વિગેરે ઇત્યાદિ સઘળું કામકાજ સ્ત્રીઓને કરવું પડે છે તેમજ વળી દેવદર્શન માટે જવાથી, નદીએ નહાવા જવાથી તથા સગા સબંધીઓને મળવા જવાથી પણ એક જાતની કસરત મળે છે આ રીતે ઘરના તથા બહાર જવા આવવાના કામ કરીને, અથવા તો બીજી રીતે કામ કરીને પણ કસરત મેળવવી જોઇએ, વળી કસરતના સાથે ખુલ્લી હવામાં હરવું ફરવું તે પણ તંદુરસ્તીને માટે ઘણું ફાયદાકારક છે, કારણ કે ખુલ્લી હવામાં હરવા, ફરવાથી શરીર તેમજ મન પ્રફુલ્લિત થાય છે, જેમ કોઇ એક છોડ લાવીને તેને અંધારામાં રાખીશું તો, તે છોડ નહિ ખીલતા ઉલટો કરમાઇ જશે, તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓમાં જે સ્વાભાવિક રીતે પ્રફુલ્લિતપણું છે તે પણ ખુલ્લી હવામાં ન ફરતા ઘરમાંને ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવાથી જતું રહે છે માટે ઘરકામ આટોપી પરવારીને ખુલ્લી તાજી હવાની જરૂર છે વળી હાલમા આપણે જોઇએ છીએ તો તન્દુરસ્ત સ્ત્રીઓ જવલેજ દેખાય છે તેનું કારણ પણ જોઇતી કસરત ન મળવાથી છે કારણ કે હાલમાં ઘણાખરા શ્રિમંતોની સ્ત્રીઓમાં પણ ચાકર રાખવાનો રિવાજ હોય છે તેમજ વળી દેવદર્શન માટે, અગર તો નહાવા જવું તે વિગેરે કસરત બંધ જેવું થયેલું જણાય છે તેના વિચાર કરવાનો ખાસ

વિચાર પ્રમાણે સારો તો છેજ, પરંતુ તેથી કરીને સ્ત્રીઓને જે કસરત મળતી તે મળતી બંધ થઇ છે. અને કસરત નહિ મળવાને લીધે સ્ત્રીઓનાં શરીર નિર્માલ્ય, અને રોગીષ્ટ આપણી નજરે પડે છે, તેઓ રોગીષ્ટ હોય છે તેથી કરીને તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે, અને તેઓ પોતાની નિર્માલ્યતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકતા નથી. બ્હેનો જ્યારે નિર્માલ્ય સ્ત્રીઓની પ્રજા આવી જાય છે ત્યારે તન્દુરસ્તીવાળી સશક્ત માતા જે બાળકને જન્મ આપે છે, તે પણ મજબુત અને શક્તિવાન નિવડે છે. અને તેઓ પોતાની સશક્તતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકે છે, બ્હેનો જ્યારે સ્ત્રીઓ સશક્ત હોય છે ત્યારે તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે પ્રજા તેવી થયાથી કુટુંબ પણ તેવુંજ થાય છે, અને કુટુંબ થયાથી પછી આખો દેશ પણ તેવોજ શક્તિવાન થશે. વળી નાની નાની છોકરીઓથી રમાતી આપણી જુની રમતો પણ સારી છે, પરંતુ તે રમતો નિશાળમાં વધતા વિષયોથી છોકરીઓથી રમાતી બંધ થઇ છે, બ્હેનો કેળવણીનો અર્થ કાંઇ એવો નથી કે તેઓએ નિશાળે જવું અને આખો દિવસ ભણ્યાજ કરવું, કારણ કે તેમ કરવાથી તો મગજમાં, દરેક વાત ગ્રહણ કરનાર જે જ્ઞાનતંતુઓ છે તે નબળા પડી જાય છે. વળી એકલા મનને કેળવવાથી તમા શરીરના બીજા ભાગોને કસરત નહિ આપવાથી એક રીતે જોતાં શરીર ક્ષીણ થાય છે, માટે શરીરના બધા અવયવોને કસરત મળે તેવી રમતો ઉપર, પોતાનાં બાળકોને તન્દુરસ્ત, અને સુખી જોવા ઇચ્છનાર માત પિતાએ ખાસ કરીને ધ્યાન આપવું જોઇએ.

બ્હેનો, જેવી રીતે મનની, અને તનની કેળવણીની જરૂર છે, તેવીજ રીતે ધાર્મિક કેળવણીની જરૂર છે. કેમકે ધર્મ વિના મૃત્યુને સમે બીજો કોઇ સાચો સ્નેહી નથી, અને જે ધન, પુત્રાદિક છે તે તો તમારી હયાતી સુધી પણ સાથે રહેવાને બંધાએલાં નથી, પરંતુ ધર્મ તે. એક ખરા બંધુ તરીકેની ફરજ સ્વીકારી સાથેજ રહેછે, માટે સંતાનોને ધર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવવાને ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા છે. બ્હેનો, હવે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં નજર નાંખશું. તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ધાર્મિક કેળવણીના અર્થનો અનર્થ કરી પતિની આજ્ઞા શિવાય ભજનમાં જઇ તાળીઓ કુટવા મંડી જાય છે, પરંતુ ભજન એટલે શું ? તથા ભજન થતું હોય ત્યાં કેવી વૃત્તિઓ રાખવી જોઇએ તેનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી. વળી કેટલીક બ્હેનો શ્રાવણ માસ, અધિક માસ, અથવા તો અન્ય પર્વણીના દિવસોમાં નદીએ નહાવા જાય છે, પરંતુ માર્ગમાં જતાં વૃત્તિઓને પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માના નામ સ્મરણમાં નહિ લગાડતાં કોઇક બીજાજ વિષયોમાં યોજે છે અને વખતે અન્યની નિંદા કરવા પણ ચૂકતાં નથી. વળી કેટલીક બ્હેનો ભાવિક થઇને કથા સાંભળવા જાય છે, પરંતુ કથા સમાપ્ત થયા પછી શ્રવણ કરેલા વિષયોનું મનન નહિ કરતાં ઉલટું રાગદ્વેષવાળા વિષયોનુ મનન કરે છે, વળી કેટલીક બ્હેનો

દર્શનને માટે જુદા જુદા દેવંમદિરોમાં દોડમ દોડા કરે છે, અને મૂર્તિને જોઇ ન જોઇ ફેરી પાછાં ફરે છે, અને પોતાના ઘરની તથા કર્મની કથા અન્યના આગળ વખતે પ્રકટ કરે છે, પરંતુ દર્શન કરતી વખતે હૃદયની સ્થિરતા કેવી રીતની જોઇએ તે પણ પૂરેપૂરૂં સમજતાં નથી બ્હેનો, દર્શન કરવાં ભજન કરવું તથા સાંભળવું તે સારૂં તો છે પરંતુ તે સર્વ સમજીને થાય તોજ લાભકર્તા છે, વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક ઉઠતા હોય તે વખતે ભજન કરવાથી અથવા તો દર્શન કરવાથી લેશ પણ ફાયદો થતો નથી. બ્હેનો, જ્યાં ભજન થતું હોય ત્યાં જવામાં કાંઇ પણ દોષ નથી, પરંતુ જ્યાં ભજન થતું હોય છે ત્યાં, અનેક સ્ત્રી પુરુષો એકત્ર થએલ હોય છે, તેમાં દરેકની વૃત્તિ કાંઇ એક સરખી હોતી નથી. વળી જે ઠેકાણે ભજન સાંભળવાના નિમિત્તે સ્ત્રીઓ અયોગ્ય વિચારોને ફળીભુત કરવા જતી હોય, અને પુરૂષો પણ તેજ કાર્ય માટે તીર્થની જગ્યાએ જતા હોય તો તેવી જગ્યાએ જવું જોઇએ નહિ; કારણ કે ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે—

"संगात् संजायते कामः, कामात् क्रोधोऽभिजायते,

માટે થોડાક સમયના સંગદોષથી પણ વખતે નુકશાન થાય છે, પરંતુ કોઇ પ્રકારનો ફાયદો થતો નથી. માટે સર્વ કોઇએ સત્સંગ કરવો જોઇએ, અને અનીતિના શિખર ચઢવારૂપી દુઃસંગ તજવો જોઇએ. વળી જ્યાં શ્રી પરમાત્માના નામના પવિત્ર શબ્દોના પ્રતાપથી હૃદયમાં જે દુષ્ટ વિકારો એકત્ર થયા હોગ તેનો નાશ થતો હોય તેવે ઠેકાણે જવું જોઇએ. અને ભજન થઇ રહ્યા પછી મનન પણ કરવું જોઇએ. વળી અઠવાડીઆમાં એક દિવસે ભજન કરવાથી ભજન કરનાર મોક્ષ પદને પામે છે એમ પણ સમજવાનું નથી, કારણ કે અઠવાડીઆમાં એક દિવસ ભજન કરવાથી ભજન કરનારનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય એમ માની શકાતું નથી તોપણ કદાચિત્ એમ ધારીએ કે એક દિવસની શુદ્ધ વૃત્તિથી પણ થોડાક સારા સંસ્કાર પડે, પરંતુ તે થોડાક સારા સંસ્કારો બીજા સાત દિવસમાં લુછાઇ જાઇ, અન્ય મલિન સંસ્કારોનો વધારો કરે છે. માટે સર્વ બ્હેનોએ હમેશાં ઇશ્વર સ્મરણ કરવું જોઇએ. વળી ઇશ્વર સ્મરણની સાથે પતિનું ભજન, પતિનું પૂજન તથા પતિમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સમજી દર્શન પણ કરવું જોઇએ તેમજ પતિની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન ન કરતા તેમના કહ્યા પ્રમાણેજ વર્તવું જોઇએ, કેમકે પતિની આજ્ઞા શિવાય આપ ગમે તેવું સત્કર્મ કરશો તો પણ તે વ્યર્થ થઇ જાય છે અને ફળદાતા થતું નથી. માટે ભજન, કીર્તન પણ પતિની ઇચ્છાનુસાર કરવું જોઇએ. વળી હે સુજ્ઞ બ્હેનો, ભજન કરવું તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જે પરમાત્મા નિર્ગુણ નિરાકાર છે અને જેનો આપણા હૃદયમા તથા સર્વ પદાર્થમાં વાસ છે તે સૂક્ષ્મ વસ્તુની સ્થૂળરૂપે ભાવના કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવુ, અને પછી એક ચિત્તે વૃત્તિઓને લીન કરી એકાંતમાં ભજન કરવુ તો તેજ ફળદાતા છે. જપ, તપ

કરનારનું અંતઃકરણ શીઘ્ર હોય છે એટલે તેમાં ધાર્મીક બળ હોય એમાં નવાઈજ નહિ. વળી જે સત્યથી ચાલનાર છે તે તો પ્રાણાંત પર્યંત પણ સત્યથી ચૂકતા નથી, દ્રષ્ટાંત તરીકે લઈશું તો સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રાદિકને વેચી, દયાવાળા છતાં તેમની દયા મનમાં ન લાવતાં છેવટ સુધી સત્યને સાચવ્યુ, એવાં એવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો છે કે જેઓને સત્યને માટે અભક્ષ્ય સંકટો વેઠવાં પડયાં પરંતુ સત્યને છોડયુંજ નહિ. બ્હેનો જે મનુષ્યો સત્યતાથી વર્તે છે તેઓના ઉપર ઇશ્વર પણ પ્રસન્ન રહે છે. બ્હેનો વળી જેવી રીતે "સમુદ્રની અંદર મુસાફરોને મુસાફરી કરવાને વહાણુ હોય છે, અને તેને પેલી પાર લઈ જનાર સુકાની હોય છે; તેવીજ રીતે આ સંસાર રૂપી સમુદ્ર છે, તેમાં મનુષ્યરૂપી મુસાફર છે, વહાણરૂપી ધાર્મિક બળ છે, અને પેલી પાર લઇ જનાર સુકાનીરૂપ શ્રી પરમાત્મા છે. માટે સર્વ બ્હેનોને આ સંસારરૂપી સમુદ્રની મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી સહેલથી થઇ શકે તેને માટે ધાર્મિક બળ રૂપી નૌકા તૈયાર કરવી જોઇએ, કારણ કે જેમ દરિયાના અગાધ જળમાં વહાણુની સહાયતાથી મુસાફરી કરીએ છીએ; પરંતુ જો વહાણુની સહાયતા વિના મુસાફરી કરવા જઇએ તો નિમગ્ન થવાય છે. તેવીજ રીતે આ સંસારના અનીતિરૂપી અગાધ જળમા ધાર્મીક બળરૂપી નૌકાની સહાયતાથી મુસાફરી કરવી કારણ કે ધામીક બળરૂપી વહાણુની સહાયતા વિના મુસાફરી કરીએ તો નિમગ્ન થવાય. માટે જેમ બને તેમ ધાર્મીકતાની સાથે સત્યતા રૂપી સદ્ગુણુ ગ્રહણ કરવો તેજ મનુષ્ય જીવનને માટે શ્રેયસ્કર છે.

બ્હેનો, હવે જે શીવતાં, ભરતાં, તથા ગુંથતા શીખવવું એમ જે કહ્યું તે પણ સર્વ બ્હેનોને જરૂરનુ છે. કેમકે શીવતા, ભરતા શીખવાથી તેમને, તેમના પતિને, તેમજ અન્ય સગા સબંધીઓને પણ ઘણો લાભ થાય છે. વળી કોઇ એમ કહેશે કે તે ન શીખ્યા તો શુ થઇ ગયુ? તે વાત ખરી, પણ તેમ નથી, કારણુ કે શીવવા ભરવાથી પૈસાનો પણુ બચાવ થાય છે. વખતે તેમના કમનશીબે પતિની નિર્ધન દશા હોય તો તેમને સહાય કરવાનું સાધન પણ થઇ શકે છે. વળી કોઇ એમ કહેશે કે પૈસા કમાવા તે કાઇ સ્ત્રીઓનુ કામ નથી, તે તો પુરૂષોનુ કામ છે, તે વાત ખરી; પરંતુ જો પતિને પૈસા પ્રાપ્તિ પણું ન હોય અને ખર્ચ વિશેષ હોય તો ભરી, શીનીને એકઠુ કરી, પતિને પૈસાની મદદ કરવી તે દરેક સ્ત્રીઓની ફરજ છે કારણુ કે પતિના સુખે, સુખ અને પતિના દુખે, દુખ સમજવું તે આપ પ્રત્યેક સ્ત્રીઓની મોટામાં મોટી ફરજ છે, વળી ઉંચ વર્ગની બ્હેનો પ્રારબ્ધ વશાત્ નિર્ધન સ્થિતીમા આવી ગયેલી હોવાથી તેમનાથી કાઇ લોકોના એઠવાડ કાઢી, અગર તો પોટલાં ઉપાડી, કાંઇ પતિને પૈસાની મદદ કરી શકાશે નહિ, કારણુ કે તે કામ અમર્યાદાવાળું હોવાથી વખતે કાઇ પણુ જાતનુ કલંક આવતા વાર લાગતી નથી, પરંતુ જો તેઓ ભરતાં શીવતાં વિગેરે

શીખ્યાં હશે તો વગર શરમે, વગર બહાર ગયે, નિષ્કલંકિતપણે, ઘરમાંને ઘરમાં બેસી પતિની આવકમાં સારો વધારો કરી શકશે. માટે સર્વ બ્હેનોને શીખવાની જરૂર છે. તેમજ વળી શ્રીમંત બ્હેનોને પણ શીખવું તે ઘણું લાભકર્તા છે. કોઇ એમ કહેશે કે તેઓને પૈસાની શી ખોટ છે તે આખો તાણી મહેનત કરે ; તે તો બજારમાંથી તૈયાર લઇ લેશે. તે વાત ખરી ? પરંતુ તૈયાર લેવાથી પૈસા વધારે થાય છે અને ઘેર ભર્યા ગુંથ્યાથી ઓછી કીંમતમાં પડે છે, અને નફો મળે છે, બ્હેનો તમને જે કાંઇ નફો મળેલો હોય તેને તમે સત્કર્મમાં વાપરશો તોપણ તમને લાભ થશે માટે શ્રીમંત યા નિર્ધન સર્વ બ્હેનોએ શીખવું જોઇએ, તેમજ વળી શ્રીમંત બ્હેનોને તો નોકર, ચાકરની સગવડને લીધે કામ કરવાનું હોતું નથી તેથી તેઓનો આખો દિવસ બેસી રહેવામાં, અથવા તો આળસમાં જાય છે. પરંતુ જો તેઓ સીવતાં, ભરતા, ગુથતાં વિગેરે શીખેલાં હશે તો પોતાની નવરાશનો તથા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરશે અને પરનિંદામાંથી મુક્ત થશે.

બ્હેનો, ઉપસંહાર તરીકે કહેતાં જો સ્ત્રીઓ આવી રીતે કેળવાશે તો કુટુંબ સુધરશે, કુટુંબો સુધરશે તો સમાજ સુધરશે, સમાજ સુધરશે, ભવિષ્યની પ્રજા સુધરશે, અને પ્રજા સુધરશે તો દેશ સુધરશે, સ્ત્રી કેળવણી વિના દેશનો ઉદય અસંભવિત છે.

બ્હેનો છેવટે આપણા નવલ કથાના રચનાર સાક્ષર કવિ રા. રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના શબ્દો કહીએ તો, સ્ત્રીઓ કેળવણી પામી પંડિત થાય, રસજ્ઞ થાય, કુટુંબ પોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન, અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેઓ કુટુંબ બન્ધનમાંથી મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય, અને તે મુક્તતાથી—સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ, અને કલેશોમાંથી છુટી કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી, અને ઉત્સાહિની બને, કુટુંબનાં બાળક વર્ગને પોષણ, અને શક્તિ આપે, વૃદ્ધ વર્ગની કલ્યાણ વાસના તૃપ્ત કરે, એજ આર્ય સુંદરીના જીવનની તેમજ તેમની ઉચ્ચ કેળવણીની સફળતા છે, હું પણ તેમની સાથે એટલું ઇચ્છી મારો વિષય સમાપ્ત કરૂંછું.

શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ચંદ્રભાગા ગોવિંદલાલ.

સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ.

(લખનાર—મીસીસ જરબાનુ મહેરવાનજી કોઠાવાળા, પાંચગની)

પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિ ઉપરની સર્વેથી શ્રેષ્ઠ પેદાયશ તે માનવી જાત છે; અને પૃથ્વિની વસ્તી કાયમ રાખવાના ઇશ્વરી નિયમનું મુખ્ય બંધારણ સ્ત્રીજાતિ છે. ઓરતજાત, માત્ર ઘર મોહલા કે દેશ નહીં, પરંતુ તમામ દુન્યાની વસાવનાર છે. અને ત્યારે જો પરમેશ્વરે નાજુક સ્ત્રીજાતિને સંસારનું બંધારણ ચાલુ રાખનાર દાખલ નેમી, ખોદાઇ નજરમા તેને ઉંચ દરજ્જો આપ્યો છે, તો તેણીને સારી નીતિમાન કેળવણી આપી પરમેશ્વર તરફથી સોંપાએલા આ મોટાં કામને લાયકની કરવા પછાત પડવું જોઇએ નહીં, કારણ કેળવણી અને માત્ર નીતિમાન કેળવણીજ એક, એવી બળવાન તીમીર છે કે જે માનવી જાતને મોટાએ ચઢાવી, ઇશ્વરને વધારે બરાબર પિછાનવાને સામર્થવાન કરશે.

એક સદ્‌ગુણી, કેળવાએલી, ઘરની કરકસર કરી જાણનારી મીઠાં સ્વભાવની ઓરત, તેના પતિ માટે એક ખરૂં દ્રવ્ય, અને બાળકો માટે માથા આશીર્વાદ સમાન છે તેવી પત્નીથી એક કંગાલ ઝુંપડીમાં શાંતતા અને સંતોષનું સુખ સર્જે કરશે; જ્યારે શ્રીમંતની હવેલીમા સ્વર્ગ જેવો આનંદ વ્યાપી રહેશે તેવી સ્ત્રીની સંગાથમાં તેણીનો ધણી પોતાના આખા દિવસની રંજ અને થાક પછીથી દિલનો આરામ આપનારો મિઠાશ ચાખશે. પોતાની જિન્દગીનો કાળો બયબીત તુફાની વખત, યા તન રગડીને સખત મહેનત કરવાની દલદેસરીનું દુઃખ, એ બધુ થોડી ઘડી ભુલી જશે; અને એવી એક સંભાળ નારના સુખને ખાતર, જગતીના કાયદા સામે ટક્કર ઝીલી, કાળા દિવસોને દુર કરી સારો વખત લાવવા માટે ફરી અને ફરી ખંત પકડી ઉલટ ધરી બહાર પડશે.

આ પ્રમાણે એક ઘરનું ખરૂં સુખ એક ભલી સમજદાર પત્નીને આધારે રહેલું છે, તો મહીં, તમારી બહેનો, બેટીઓ અને બાયડીને સારી નીતિદર્યક કેળવણી આપવાને ખંત પકડો તે વખત, તે જમાનો વહી ગયો છે કે જ્યારે ઓરતજાતને ઘરનાં એક ટોબલા જેવી કે મર્દનું દિલ રાજી રાખનાર એક રમકડાં જેવી ગણવામાં આવતી હતી તે વખતે કહેવામા આવતું કે સ્ત્રી જાતની કેળવણી સારી રસોઇ કરવામા, કે સાલા ચોળી શીવી જાણવામા પૂર્ણ થતી, પણ હવેના જમાનામાં આપણે જોયું છે કે સ્ત્રી જાતને પુરૂષની સાથી કરવા તેણીને સ્વતંત્ર કેળવણી આપવી જરૂરની છે. આપણને એમ નથી ધારવાનું કે મર્દો માફક ઓરત જાતે પુરૂષને

ભાજતી ધંધાદારી કેળવણી લઇ તેમના માફક ધંધો કરવા બ્હાર પડવું. ના, નહીં, તેમ કરવાને સ્ત્રીજાતિને ઇશ્વરે નિર્માણ કરી નથી. જેમ મર્દ અને ઓરત એ બન્નેની ખોદાઇ ઘરની ફરજ જુદી છે, તેમ કેળવણીના રસ્તા પણ જુદા છે. સ્ત્રીએ જે કેળવણી લેવાની છે તે મુખ્ય ધર્મ સંબંધી છે. પોતાના પતિની, એક સાચી સલાહકાર દાખલ તેની મુંઝવન મટાડી શકે યા પોતાનાં બાળકોને નીતિમાન, તાબેદાર અને પ્રતાપી નીવડે એવાં ઉધારી શકે, યા જાહેર મેળાવડામાં પોતાના કેળવાએલા ધણીની બાજુ શોભી રહે તેવી મર્યાદશીલ વાકચાતુરીથી મરંગાં વાતો કરી શકે, એટલી હદની કેળવણી લેવી તેણીને ઘટીત છે; પણ જ્યારે તેણી આ કેળવણી લેતી હોય ત્યારે સાથોસાથમાં તેણીએ પોતાની મુખ્ય ફરજ અને ખાસ શિક્ષણ લેવાને ચુકવું જોઇતું નથી, અને તે ઘર સંસારી તરબીયત છે. એક બાહોશ ઘરધણીયાણી ઉપર આખાં કુટુંબનાં સુખનો આધાર છે; તે માટે તેણીએ આરોગ્યતાના નિયમને અનુસરી રસોઇ બનાવવાની પૂર્ણ સમજ લેવી ઘટે છે. ઘરને સ્વચ્છ રાખવું, બાળકોને તાબેદાર અને ઇશ્વરનું સ્મરણ કરે એવાં ઉધારવાથી તેણીની બાળકો પ્રત્યેની મોટી ફરજ પુરી થાએ છે; કારણ, બાળપણમાં પરમેશ્વર ઉપરની આસ્થા અને મા બાપ તરફની તાબેદારી એ કુમળાં મગજ માટે ખાસ શિક્ષણ છે. ખોદાનો ડર રાખીને ઉછરતાં બાળકો ખોટું કામ કરવાને કદી લલચાતા નથી, અને જે પોતાનાં માતપિતાને તાબેદાર રહેવા શીખે છે. તે પોતાના પતિને પણ પોતાના માલેક જેવું માન આપે છે.

૪. છોકરીઓને સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાનો આ જમાનો છે, એ આપણે કબુલ કરીશું; અને જો કે સ્ત્રી જાતીએ ધંધા અખત્યાર કરી મર્દો માફક વેપાર કરવાને બ્હાર પડવાની જરૂર નથી; છતાં કવસે તેઓને ગુજરાનાં સાધન માટે તન મન કસવું પડે તો કવર્ણ અંતના ગુજર આપણી નાજુક જાતીને બંધ બેસતા થઇ પડે. પહેલો, ડાક્ટરનો હુન્નર છે. પુર્વનાં આ મુલકમાં અસલના રિવાજોને ચિપટાઇથી જાળવી રાખનારા મ્હોટા ભેદન કે હિન્દુઓને ત્યાં, હજી પણ પડદાનો કઠ્ઠણ ચાલ ચાલુ છે, અને જનાનામાં મહેલી એવી ઘણીએક બાઇઓ, પુરૂષ વૈદોની મદારત કબુલ રાખતી નથી; અને કેટલીકવાર માત્ર સારી માવજતની અશક્તિને ખાતર, દુઃખ દર્દ વેઠી, કોકટના માર્યા માર્યા જાય છે; તેવી ઓરતો માટે ખાસ કરીને બાનુ ડાક્ટરોની ઘણી અગત્ય છે વળી માંદાની માવજત કરવી એ પુન્યનું કામ છે; અને તેટલા માટે થોડીએક સ્ત્રીઓ એ હુન્નરમાં પડે તો તેમાં ખોટું નથી.

૫. બીજો ધંધો શિક્ષકનો છે. કન્યાશાળા ભણાવવા માટે મર્દ શિક્ષક નેમવા એ પસંદ કરવા જોગ નથી; કારણ ન્હાની વયની બાઇ છોકરીઓને, પુરૂષની કઠોરતા અને સખ્તાઇ વચ્ચે, તાલીમ લેતી મુકવી તેના કરતાં બાળપણથી એક માતા જેવી

મમતાળુ કે વડીલ બેહેન જેવી પ્રેમાળ મીઠા સ્વભાવની સ્ત્રીને હાથ, બાળકોનું શિક્ષણ, સોંપાયું હોય તો વધારે સારૂં. મતલબ કે સખ્તાઇથી ઉધારતા બુદ્ધિ ને ખાસ્યત જડ મારી જાએ છે, જ્યારે પ્રેમ ને નરમાશથી આપેલાં શિક્ષણની અમર તેવીજ માયાવંતી ને મીઠી રહેશે. વળી એક સ્ત્રી શિક્ષક જેવી રીતે ન્હાની કે મોટી છોડીઓને નીતિની કેળવણી આપી શકે, તેવી રીતે પુરષથી થઇ શકે નહી, માટે ઉધરતી બાળાઓની કેળવણી, ઓરત જાતના નાજુક હાથોમાં સોંપાએલી હોય તો તેના વધારે સારા ફળ તે શિષ્યો પ્રાપ્ત કરશે.

સ્ત્રીઓ માટે ત્રીજો હુન્નર તે જાહેર લખાણબાજીના ખેતરમાં તેઓ કલમથી નીતિમાન પુસ્તકોની વાવણી કરવાની છે. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે તે ખરૂં છે કે "Pen is mightier than sword" પરંતુ આપણા હાથમાં કલમ આવી અને તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડયો, તો જાહેરના ભલા માટે, સ્ત્રી જાતીની કેળવણીની ઉન્નતિ માટે, અને બીજાં એવાજ જાહેર ને બોધદાયક ને ફળવંતા થઈ પડે એવા કાર્યમાં તે વપરાવી જોઇએ. લખાણો કરીને કમાણી કરવાનો ખ્યાલ રાખવો એ આપણા પછાત પડેલા હિન્દુસ્તાનમા તો મિથ્યા જાણવું, પરંતુ આપણો ફુરસદનો વખત સારી રીતે પસાર કરવાની સાથેસાથમાં, બીજાઓ આપણા શ્રમથી નીતિમાન સારા લખાણો વાંચનારને સમર્થવાન થાએ, એ જાહેરનું ભલું કરવા બરાબર છે, માટે લેખક બાનુઓ આપણા વચ્ચે માન પામે છે તે વ્યાજબી છે.

પોતાની કેળવણી લેતી છોડીઓ, કે જેઓ આવતે દિવસે માતાની પવિત્ર પદવી પામશે, તેણીઓ કોણની સંગાથમા ફરે છે તે ઉપર માતા પિતાએ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કારણ. "સોબત તેવી અસર" એ કહેણી તદન ખરી છે. અલબત, એક મા બાપનાં બે બચ્ચાઓમા પણ એક સરખો ખવાસ રહેતો નથી. પરંતુ કહેતી છે તેમ "માટી પહેલા એક ધુળનો ઢગલો હતો, પણ તેમાં ગોલાબનાં ઝાડ રોપ્યાથી તે સુગંધી પુષ્પો પેદા કરવા લાગી" તેજ પ્રમાણે દરેક માતા પોતાનાં બાળકોમાં બચપણથી નીતિનુ બીજ વાવી, ખંત માયા અને મીઠાશનું પાણી ચાલુ પાઇ કુમળું છોડ પુરતી ધીરજથી ઉછેરશે તો મોટપણે તેણી માટીના ઢગમાથી સોહરમદાર ફુલ મેળવવા પામશે.

મર્દના સુખની લગામ હાથમા ધરી બેઠેલી, બાળકોની ભવિષ્યની જીન્દગીનું સુકાન ધરાવનાર એક સ્ત્રી માતાની ફરજો, આ પૃથ્વીમા કાંઇ થોડી નથી. તેણી ફરજો માહેલી ધર્મ તરફની આસ્થા પતિ તરફની તાબેદારી, બાળકો તરફની પ્રીતિ અને તેમને ન્હાનાથી મોટા પોતાને હાથે કરવાની જવાબદારી એ મુખ્ય છે.

ધર્મ તરફની આસ્થાથી તેણી પરમેશ્વરની પ્યારી બની આ જગમાં તેમજ

બીજી અવનીમાં તેણી પોતા માટે સદાકાળ નભે એવું દ્રવ્ય ભેગું કરે છે. બીજાને પોતાથી ચઢીયાતાં જોઈ મન બાળવું યા પોતા ઉપર પરમેશ્વરની ઓછી પ્રીતિ છે એમ મનમાં ધારી લઈ, ખોદાનું સ્મરણ કરવાથી કોઈકો પછાત પડે છે; પણ બહેનો જે દુઃખ પૂર્વેના સંસ્કારના પ્રભાવે આવી પડ્યું હોય તે શાન્ત મનથી સહન કરી લીધું તો પછી દીર્ઘ કાળ પર્યંત સુખનોજ સમય છે. સંસારનો સાર એજ છે કે, પૂર્વેના સંસ્કારથી જે વિપત્તિ આવી પડે તે મુંગે મોઢે સબુરીથી વેઠવું, અને પોતા આસપાસનાંઓને પોતાની સહનશીલતાથી આનંદ આપવો તો પછી સદા સુખજ છે. તેવાર દુઃખથી કે હાડમારીથી ધાતીરાં બની કળાપીત કરી મુકી પોતાને તેમજ આખા કુટુંબને સંતાપ સમાન થઇ પડવાના કરતાં મન મોટું રાખી વિચારવું કે આ આગલાં કૃત્યનાં ફળ છે, તો તે સહન કર્યા સિવાય છુટકોજ નહી. આપણે પેટ પુરતું અનાજ મેળવવા માટે ખેતરોને વાવી તન મન તોડી તેની પાછળ મથીએ, તોજ આપણે મુઠી અન્ન મેળવી શકીએ છીએ, તો પછી ગયા ભવમા કાંઇ વિશિષ્ટ વાવેતર આપણે કર્યું ન હોય, અને શુવેર રોપ્યા હશે તો આ ભવમાં તેના બદલામાં કાંટાજ મળે તો! વૃક્ષને વળગેલું ફળ પાકી જતાં મગ્ન બની તે પોતાના પાલનહાર અને જન્મ આપનાર વૃક્ષને છોડી મુકીને ભેટવા જાય છે તો આ તેની બુધમાનીનું ફળ તે તુર્ત ચાખે છે. રસ્તે પસાર થતા રાહદારીને પગે કચડાઇને ના પામે છે કે કીડાથી ખવાઇને રદ થાએ છે; તેજ પ્રમાણે ઇશ્વરને કે ધર્મને તજનાર અને આ જુઠી જગની માયાનો મોહ કરનાર એવોજ નતિજો પામે. પ્રત્યેક કાર્યે ત્રિભુવનનાથનું નામ હોઠ ઉપર રમતું રાખવાથી જુઓ કે તમારા દરેક કાર્યમાં ત વિજયી થશો. શાસ્ત્રમાં લખાયું છે કે અસલના જમાનામાં મહાન્ ઋષિઓ ભગવાન ચરણકમળ વર્ષો સુધી સેવતા અને દિવસો કે મહીનાઓ સુધી ઇશ્વર સ્તવનમાં એટલ પ્રવર્તે રહેતા કે ખાવું પીવું પણ તજી દેતા, તેવા પ્રતાપી નરો પણ લેશ અહંક મનમાં ન આવવા દેતા કે હમારાથી જગતનું ભલું થાએ છે. તો તેટલી અભિમા ખોદાને ગમતી નથી તો આપણ માનવી જાત જે ડગલે ને પગલે [illegible] ; અને આભારી છઇએ. તો આપણે લેશ માત્રઅહંકારથી ભગવાનની [illegible]

સ્ત્રી જાતિની બીજી ફરજ પતિ તરફની તાબેદારી છે. બ્હેનો, સંસારમાં દરેક વાતનું સુખ છે એમ માનવું મિથ્યા છે. સંસારમાં અનેક રીતની વ્યાધિઓ છે. સંસાર દારૂણ દુઃખ પ્રદ છે, પરંતુ તેની નાવડી સ્ત્રીને હાથ સોંપાએલી છે અને જેણી સંસારની, બધી આફત અને હાડમારીમાથી, શાન્ત મનથી પોતાની નાવડીને તેવી તુફાની દરિયામાથી સલામત પેલે પાર લઇ આવશે તેણી ઇશ્વરને પ્રિય રહેશે. તેમ કરવા માટે પહેલાં તો સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને, પોતાના જીવનહાર, પોતાના માલેક સરદાર અને પરમેશ્વરથી બીજો અને આ પૃથ્વીમાં સર્વેથી પહેલો ધારવાનો છે. જે સ્ત્રીની બાબતમાં એક ભલો હેતાળુ ધની છે, તેણીને સંતાપ દેવાને કોણુની તુંભા છે.! સંસાર જળે ભર્યો સાગર ભલે સર્વત્ર થઇ જાય પણ જે સ્વામીની સ્હાયતા છે તેને તે તરવામાં શું ત્રાસ રહેશે? સ્ત્રી અને પુરૂષ ભેગાં રહે તેજ સંસાર સુખનું સ્થાન છે. કોઇ કમઅક્કલ બાયડી પોતાના ધણીને બચ્ચાંની ભેટ કરવાથી પોતે શું એક પોતાની ફરજ પુર્ણ કરી રહી હોય એમ સમજી, ધણી ઉપર હાકમી ચલાવવા બેસે તે,.અને સંસારમાં બધુ સુખજ મ્હાલવા માગે છે, તેણીએ જાણવું જોઇએ કે હવેતો તેની ફરજો અને ઊઠવેલ સામી વધી છે. પોતાના સ્વામી ઉપ્રાંત બાળકોનાં સુખની પણ તેણી જવાબદાર બની છે. જે સ્ત્રીના માથામાં પવિત્રાઇ અને પૂજ્યની પુરણી થયેલી હોય તેણીનું સર્વોપરીપણું કબુલવાને કયો ભરથાર ના પાડશે? પણ હિણ અક્કલ અને નાદાન બાયડીઓને મોહ્ડે લગાડી, માથે ચઢાવવાથી, સાસુ તેવી બીજી અક્કલી ઓરતોથી સંસારનો નાશ પામવાનો સંભવ રહે છે. પ્રભુએ, પ્રથમ પુરૂષને સ્વર્ગનો આભાસ કરાવે એવી દીપાયમાન કોઇ ચીજની પુરૂષે પ્રભુને વિનતી કીધી, તો ખુદાએ સુંદર ક્રાતિની સ્ત્રીને અવતાર આપ્યો કે જેણીથી ઇશ્વરની પ્રતાપી વસ્તુઓનું સ્મરણ રહે. પણ અરે! હવે ક્યા છે તે તારામાં સદ્દગુણી મીઠાસ! તારાં પગલાં જ્યાં પડતાં હતાં ત્યાં પરોપકાર અને પ્રેમનાં પુષ્પની દૃષ્ટિ વર્ષા રહેતી! હવે તો જ્યાં તુ ત્યાં પીડાનો પથ્થર પાનકા જોઇ લેવો! એક વખત એવો હતો કે જ્યારે તારૂં નામ સતિ સીતા કે સુલોચના કે દ્રૌપદી કે તારામતી જેવી પકાયલી ઓરતોની સાથમાં માનથી લેવામાં આવતુ. હવે તારામાંથી તે બધા ગુણોનો કેમ વિનાશ થયો છે? આ અધુરી કેળવણીનાં ફળ છે. આ દેખાદેખી અને હાલી ફેશનની ઘીશયારીનું પરિણામ છે એ સુધારાને નામે ચાલી રહેલા કુધારાને ગ્રહણ કરવાનાં માઠાં ફળોછે એક પ્રેમાળ ધણીનું શીરછત્ર અને તાબેદાર સ્યાણાં બાળકો એ ખરી દ્રવ્યનું સુખ છે. એમ સમજનાર સ્ત્રીઓ, સંસારમાં સ્વર્ગનું સુખ ચાખે છે.

બ્હેનો, પૈસાની ઓકથી અનેક પીડા છે; માન અને મહિમામાં પણ મહોત્સવ નથી, મોજમજાહનો પણ છેડો આવેશો જોવા કેટલીકવાર ભાવે છે, આમ કોઇ કૈભવમાં સુખ નથી; પરંતુ સાચી અને તાબેદાર બાયડીનો સંસાર એજ માત્ર

સુખપ્રદ-છે. રહેવાને હવેલી કે મહેલ મળ્યાં અને પહેરવાને હિરા મોતીને બતીમાં વસ્તી મળ્યા, તેથી જિન્દગીનું સાર્થક થયું એમ સમજવું, એ મતિહીણું ઓરતોનું કામ છે. પ્રેમ અને જવાહીરને સંબંધ શો? ગરીબાઇમાં સ્ત્રીને પોતાના સંબંધ સંસારની ફરજો શાન્તિથી બની લાવતી જોવાનું ઇશ્વરને વધુ આનંદદાયક લાગે; કારણ ત્યારેજ તેણીની પુરેપુરી કસોટી થાય છે. માટે બહેનો, તમારી હાલત ઉપર સંતોષનો મોટો ગુણ અખ્ત્યાર કરી, સુઘડતામાં મોજ માનવા શીખો, જેથી તમો પોતે તેમજ તમારી આસપાસનાઓને સુખ કરતા થઇ પડશો.

સ્ત્રીની ત્રીજી ફરજ તે તેણીનાં બાળકો તરફની છે. એક બાળકને જન્મ આપવા-આગમજ એક માતા તેની કેળવણી આપે છે; યાને જન્મ આગમજ જેવા વિચારો તેણીનામાં ઉત્પન્ન થશે, તેવી અસરો સાથે તેણીનું બાળક અવતરશે; માટે દરેક સ્ત્રીની ફરજ છે કે પોતાનાં ફરઝંદને પ્રતાપી અને બુદ્ધિશાળી ઉધારવા માટે નિત્ય સારાં પુસ્તકો, યા મહાન નરોનાં જિન્દગીનાં વૃતાંત વાંચતાં રહેવું. ફ્રાન્સનો શહેનશાહ નેપોલીયન બોનાપાર્ટની માતા, માત્ર એક સોલજરની બાયડી હતી, પરંતુ જ્યારે તેણી પોતાના ધણીને લશ્કરમાં કવાયદ કરતો જોતી ત્યારે આ હિમ્મતવાન બાનુમાં કાંઇ એવું ખમીર ઉભરી આવતું કે તેણીને જો એક મોટી સેના સોપાઇ હોય, તો મુદ્દઇઓ સાથે લડાઇમાં પતરી સારૂં શહેર જીતી લે. આ તેણી એટલુતો મજબુતીથી મનમાં ધારતી કે તેની અસર તેનાં ત્યારપછીથી અવતરેલાં બાળકમાં ઉતરી, અને તે બચ્ચું તે કોઇજ નહીં, પણ, શીપાઇ ઉપરથી શેહાનશાહ થયેલો, શેરવીર યોધ્ધો, નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ હતો. ધન છે એ માવતરને, કે પોતાના ઉચ્ચ ખ્યાલોથી, ઇતિહાસમાં અમર નામના મેળવી ગયેલો વિરલો બેટો પેદા કરવા પામી. અને ત્યારે શું તે ચંચલ બાનુને પગલે ચાલવાનો દરેક સ્ત્રી જાતીનો ધર્મ નથી? પોતાની આલઓલાદનાં ભલા માટે, દરેક માતાએ દુન્યામાં નામના મેળવે એવાં ફરઝંદો પેદા કરવા જોઇએ છે. વળી ખરાં તન મનથી આપણાં બાળકોની બચપણથી બધી ઉછેરેડ કરવાથી, બાહુતો દાયકાઓ ઉપર ઉધરતાં છોકરાંઓ કરતાં, માતાની માવજત હેઠળ રહેતાં બચ્ચાંઓ રૂષ્ટપુષ્ટ તેમજ નીતિ અને સદગુણના બોધ લઇને ઉધરે છે. આપણાં ફરઝંદો મોટાં થઇ આપણને આશિરવાદ આપે, એ ખોદાઇ આશિરવાદ જેવા કિંમતી છે. બ્હેનો, તમે ઇશ્વર તેમજ પતિ અને બાળકો પ્રત્યેની તમારી આ જગતની ત્રણ મોટી ને મુખ્ય ફરજો બજા લાવો, અને તમારી જિન્દગીનું સાફલ્ય થએલું સમજજો.

શિક્ષણ અને શિક્ષક: કેટલાક વિચારો.

(રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ.)

હલકા પ્રાણીઓ પ્રતિ વિશેષ આદર, અને ચઢતાં પ્રાણીઓ પ્રતિ બેદરકારી ઘણે પ્રસંગે પ્રેક્ષકના અંતઃકરણમાં સખેદ હાસ્યની લાગણી ઉપજાવે છે. સુંદર અને વિચિત્ર-વિચિત્ર પક્ષીઓના પાળવામાં, સિંહવાઘવિગેરેને પાંજરામાં પૂરવામાં, શરતના ઘોડા અને શરતના કુતરા તૈયાર કરવામાં જ્યારે પૈસો પાણીના પૂરની પેઠે રેલાવવામાં આવે છે, પરન્તુ સુખસંપત્તિના કારણરૂપ કેળવણીનો પાયો સંગીન કરવાનો વિષય નિકળતાં બટવાની દોરી તંગ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ જ અનુમાન ઉપર આવવું પડે છે કે મનુષ્ય મનુષ્યને હજી સુધી ઓળખી શક્યો નથી, પશુમોહ તેને છૂટયો નથી, અને મનુષ્યની પ્રકૃતિનો કેટલો દિવ્ય વિકાસ થઈ શકે છે તેનો મનુષ્યને જ ખ્યાલ નથી.

આધુનિક "યુનિવર્સિટિ" રૂપ ટાંકસાળની છાપ લઈને નીકળેલા કેટલા કોઈ યુવકો સંસાર-ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળ થતા જોવામાં આવે છે ત્યારે "યુનિવર્સિટિ" ના શિક્ષણક્રમને, અને તે શિક્ષણક્રમને અમલમાં મૂકનાર "કોલેજો" ને ઘણે પ્રસંગે દોષ દેવામાં આવે છે "કોલેજ" વાળા કહે છે કે અમે શું કરીએ? "હાઇસ્કૂલો" માંથી વિદ્યાર્થીઓ ઉતરતા આવે છે એટલે અમે નિરુપાય છીએ. આ જ ઉત્તર "હાઇસ્કૂલ" વાળાઓને નિરુત્તરતાની કફોડી સ્થિતિમાંથી બચાવનાર થઈ પડે છે. તેઓ પોતાનો વારો આવતાં કહે છે—પોચા વર્ગના છોકરાઓ અમને ગુજરાતીના ધોરણમાંથી મળે છે એટલે અમે નબળા પાયા ઉપર તે કેટલી મજબૂત ઇમારત બાંધી શકીએ? "ઉતરતી બલા બટને માથે" તેમ અપયશનો બોજો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક ઉપર આવી પડે છે. તે બિચારાને મોઢે પાટા બાંધેલા હોય છે. તેનાથી એમ કહી શકાતું નથી કે—અમે પણ શું કરીએ? માતાપિતા યોગ્ય પ્રજા અમને સોંપતાં નથી એટલે અમારો શો વાંક? આ પ્રકારનો જવાબ સત્ય હોય તોપણ સભ્ય ગણાતો નથી. તેથી કેળવણીની ખામીનું નિદાન શોધીએ તો એકલા ઝુંટાનાર મહેતાજીને ઘેર આપણને અટકવું પડે છે.

એ મહેતાજીને ઘેર અટકી આપણે જરા અંદર ડોકિયું કરી જોઈએ છીએ તો ચીથરેહાલ છોકરાં આપણી નજરે પડે છે, ગૃહિણી ઘરના વૈતરાંથી નવરી થઈ

૧. શિક્ષણ એ દેવી ધંધો છે.

પાશ્ચાત્ય કવિવર ટેનિસન કહે છે કે—

> Self reverence, self knowledge, self control,
> These three alone lead life to sovereign power.

આત્મસન્માન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ એ ત્રણથી જ મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન, વાસ્તવિક પ્રકાશ અને વાસ્તવિક આનંદ એ ત્રણે એ જ આધારે રહ્યા છે. હવે જે ધંધામાં મનુષ્ય પોતાનું ચિત્ત જોડે છે તેની સાથે તેનો આત્મસંબંધ બંધાય છે અને એ ધંધો જો વિજિત [illegible] અને નિષિદ્ધ [illegible] નથી તો તેની ઉન્નતિનું કારણ થાય છે. શિક્ષકનો ધંધો તેવો પવિત્ર ધંધો છે અને તેની પ્રતિષ્ઠા આ ભારત વર્ષમાં પુરાણી છે. 'આચાર્યદેવો ભવ'—આચાર્યને દેવ સમાન ગણ—એ શ્રુતિ આધુનિક કાળના આચાર્યના પ્રતિનિધિ શિક્ષકને આપણી આગળ દેખાડે છે. શિક્ષક વિચાર કરે તો તેના ધંધાનું મહત્ત્વ તેને ઓછું જણાશે નહિ. શિક્ષક યંત્રનિયામક છે, અને બાળકોના મગજ યંત્ર છે. યંત્રનિયામક યંત્રોની કળ અમુક રીતે ગોઠવે છે, અને તે યંત્રો તેમનો સમય આવતા જનસમાજરૂપ મહાયંત્રના નિયામક થઈ પડે છે. શિક્ષક દાતા છે, શિષ્યો દાનપાત્ર છે, અને વિદ્યા દેય છે. વિદ્યાનું દાન એ એક પ્રકારના પ્રકાશનું જ દાન છે, તૃતીય લોચનનું દાન છે, અમૃતનું દાન છે. શિક્ષક વૈદ્ય છે, અને વિદ્યાર્થી રોગી છે. વૈદ્ય રોગીની નાડીપરીક્ષા કરી [illegible] ઔષધ આપી તેને નિરામય અને સમર્થ કરે છે. શિક્ષક સૂત્રધાર છે, અને શિષ્યગણ પુતળાં છે. પુતળાંના મનોહર નાચથી માતાપિતા, સંબંધી [illegible] પ્રેક્ષકગણ આનંદ [illegible] છે. શિક્ષક માળી છે અને શિષ્ય [illegible] વૃક્ષોની હાર છે. [illegible] તથા [illegible] જનસમાજ છે. શિક્ષક બીજ વાવનાર છે, અને શિષ્ય ક્ષેત્ર છે. બીજની શક્તિપ્રમાણે વૃક્ષ ફાલે છે અને [illegible] આશ્રય આપનાર તથા તાપ [illegible] થઈ પડે છે. [illegible] છે, શિષ્ય [illegible] પ્રમાણે [illegible] પડે છે તે પ્રમાણે તે [illegible] થાય છે. શિક્ષક સૂર્ય છે અને શિષ્ય [illegible] વિવિધ પુષ્પો છે. પુષ્પો [illegible] ગુણથી પોતપોતાના અનુકૂળ રંગોને પ્રકટ કરે છે અને બીજા [illegible] સૌરભ કરે છે.

શિક્ષકનો પગાર પ્રમાણમાં ગમે તેટલો ઓછો હોય અને લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ગમે તેટલી થોડી હોય તોપણ બીજા ધંધાઓની સરખામણીમાં શિક્ષકના ધંધાની શ્રેષ્ઠતા આપણે જણાવી શકીએ છીએ. શિક્ષકનું કામ જો બરાબર પાર ઉતરે તો રાષ્ટ્રીય ચળવળ,

જેના ઉપર લાખો મનુષ્યોના જીવનના આનંદનો આધાર છે, તેનો આટલો મોહ ઉતરી જાય, કારણ ચળવળ એક જાતની ચેળ જ છે. નીરોગી શરીરમાં ચેળની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને તેથી તેને શમાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે મનુષ્યમાં અનેક ખામીઓ અને ભ્રાંતિઓ રહી જાય છે, જેને લીધે રાજતંત્રમાં તેનાથી નાની મોટી ભૂલો થઈ જાય છે એ ભૂલોની સુધારણા રાજકીય ચળવળનો ઉદ્દેશ હોય છે. જેમ શિક્ષક સમર્થ તેમ કેળવણી સંગીન. જેમ કેળવણી સંગીન તેમ ભ્રાંતિ ન્યૂન, જેમ ભ્રાંતિ ન્યૂન તેમ ભૂલ થોડી, જેમ ભૂલ થોડી તેમ રાજતંત્ર વધારે સંતોષકારક, જેમ રાજતંત્ર વધારે સંતોષકારક તેમ રાજકીય ચળવળ ઓછી મોહકારક હોય છે આ તો યા નિશા સર્વભૂતાનાં જેવું થયું. શિક્ષકોની સુપ્તિ એ ચળવળચતુરોની જાગૃતિ, શિક્ષકોની જાગૃતિ એ ચળવળચતુરોની સુપ્તિ. મહાત્મા એમર્સન કહે છે—'The appearance of character makes the State unnecessary.' ચારિત્ર્યનો આવિર્ભાવ રાજ્યસંધાનને નિરર્થક કરે છે. મનુષ્ય પોતે જ્યારે પોતાનું નિયમન કરે છે ત્યારે તેનું નિયમન કરનાર પરાઈ સત્તાની તેને જરૂર રહેતી નથી. શિક્ષકનું શિક્ષણ સમાજદેહમાં રોગ થતો અટકાવે છે; રાજકીય ચળવળનો હેતુ થયેલા રોગને ટાળવાનો હોય છે

ન્યાયમંદિરમાં ચાર આંકડાની રકમનો પગાર ખાનારાઓની આજીવિકા તથા પ્રતિષ્ઠા પણ બે આંકડાની રકમનો પગાર ખાનાર શિક્ષકના શિક્ષણની શિથિલતા ઉપર આધાર રાખે છે. આત્મસન્માનની સાચી લાગણીનો જે જનમાં ઉદય થાય છે તેમાં પરસન્માનની લાગણીનો પણ સાથેસાથે ઉદય થાય છે. પરસન્માનની લાગણીનો ઉદય થતાં કજિયાનું સામ્રાજ્ય સ્વાભાવિક રીતે સમશરણ થાય છે અને સમાધાનના સામ્રાજ્યનું સંસ્થાપન થાય છે. સમાધાનના સિદ્ધાંતને અનુસરીને વ્યવહાર કરવાનો અભ્યાસ પડતાં શિષ્ટ પુરુષોના સેવ્ય અને તાબડતોબ મળનાર ન્યાયતંત્ર વિવેકી મનુષ્યનું શરણ થાય કે ન્યાયાર્થીઓના મોંઘા અને 'તિન દહાડે અઢી કોસ' પ્રમાણે ગતિ કરનાર ન્યાયતંત્ર? આથી જો શિક્ષકનું શિક્ષણ આત્મસન્માનની તીવ્ર લાગણીનો ઉદય કરવા સમર્થ થાય છે તો ન્યાયમંદિરો તરફ લોકોના પગલાં અવશ્ય ઓછાં થાય છે. એ જ આત્મસન્માનની વૃત્તિનો પાયો પાકો થતાં નીતિનું મંદિર ડગમગવાની દહેશત વિના તે પાયા ઉપર ચણી શકાય છે. જેમ પ્રજાની નીતિ સમ તેમ જીવન નિયમિત અને નિર્દોષ, અને અપરાધોની સંખ્યામાં ઘટાડો. અપરાધોની સંખ્યામાં જેમ ઘટાડો તેમ તુરંગમાં નિરોધ ભોગવનાર અપરાધી જો શૂન્ય તો તુરંગો ખાલી. અને તુરંગના અધ્યક્ષને બગાસાં ખાવાના. શિક્ષકના શિક્ષણનું વલણ આ પ્રમાણે તુરંગના ઓરડાઓના બાંધવાનું નિવારણ ઓરડાઓના અજવાળામાં રૂપાંતર કરવા તત્પર હોય છે

આ ચિત્ર કાલ્પનિક છે, પરંતુ મનુષ્યની ઉન્નતિમાં કલ્પનાનો પણ અમુક હિસ્સો હોય છે તેથી એ ચિત્ર તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. પાશ્ચાત્ય કવિ હર્બર્ટ કહે છે "Keep thy projects high, thy behaviour low" તેમ શિક્ષકે પણ આશયની ઉચ્ચતા અને વર્તનની નમ્રતા રાખવાની છે. ગગનને જો તે તાકશે તો તેનું તીર તરુને તો લાગશે. શિક્ષકનો ધંધો અવશ્ય દૈવી છે, અને તેને દીપાવવો એ તેનું કર્તવ્ય છે. ધંધો દૈવી છે, તેમ તેમાં જોખમ પણ રહેલું છે. જે ચિકિત્સક યોગ્ય ઉપચારથી રોગીને જીવનનું દાન કરે છે તે અયોગ્ય ઉપચારથી રોગીના પ્રાણનું દાન પણ કરે છે. જે માળી અમૃતવલ્લી ઉગાડી શકે છે તે વિષવલ્લીને પણ ઉગાડી શકે છે. જે કારીગર સાચા સિક્કા પાડી શકે છે તે ખોટા સિક્કા પણ પાડી શકે છે. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની દેવસેના તેમ જ દાનવસેના બનાવી શકે છે. પોતાના ધંધાની દિવ્યતામાંયે રહેલું આ પ્રકારનું જોખમ પણ શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૨. નેત્રમહિમા નેતરમહિમા કરતાં વિશેષ છે.

મનુષ્યની પ્રકૃતિઅનુસાર શિક્ષણપદ્ધતિના બે મુખ્ય ભેદ પડે છે. એક ભયમૂલક અને બીજો પ્રેમમૂલક. આ બે ભેદોના તારતમ્યવિષે સામાન્ય જનોમાં ભારે ભ્રાંતિ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. "ભયવિના પ્રીત નહિ" એ સૂત્રમાં સામાન્ય લોકનો અદ્ભુત વિશ્વાસ દૃષ્ટિએ પડે છે. મનુષ્યપ્રકૃતિનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનાર કેટલાક શિક્ષકો એ સૂત્રને અવલંબી પોતાનો શિક્ષણવ્યાપાર ચલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક અજ્ઞ પિતાઓ તેને કુટુંબમાં દાખલ કરી કૌટુંબિક જીવનને વિષમય કરી મૂકે છે. જે યુગમાં મનુષ્યપ્રજા બાલ્યાવસ્થામાં હતી, જે યુગમાં મનુષ્યને શિકારીની વૃત્તિનો આશ્રય કરી [illegible] સિદ્ધિ કરવી પડતી હતી એમ કહેવાય છે, જે યુગમાં [illegible] વિગેરે ઉત્પાતોથી મનુષ્યની સ્થૂલ મતિને સંતોષ માનવો પડતો હતો, જે યુગમાં હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલા ભાવો મનુષ્યને અદૃશ્ય અને અતર્ક્ય હતા, તે યુગમાં ભયને કાંઈક પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો કાંઈક ઠીક ગણાય. પરંતુ જે યુગમાં મનુષ્યની મતિ પ્રશસ્ય પટુતાને પામી છે, જે યુગમાં મનુષ્ય પોતાના દૈવી અંતરબલનો અંદાજ કરવા સમર્થ થયો છે, જે યુગમાં અનેક આશ્ચર્યકારક શોધોએ મનુષ્યના ભેજાનો મહિમા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કર્યો છે, જે યુગમાં કંઈ પણ નવું નવું જોયા, સાંભળ્યા કે જાણ્યા વિના જઠર પોતાની અન્નપાચનક્રિયા યોગ્ય પ્રકારે કરતું નથી, તે યુગમાં જો ભયમૂલક શિક્ષણપદ્ધતિના ગીત ગાવામાં આવે તો તો અવશ્ય લજાઈ મરવા જેવું છે. અશ્વાદિ ઇતર પ્રાણીઓ ઉપર પણ જેમણે પ્રયોગ કરી જોયા છે તેઓ કહે છે કે ભયથી તેમના શરીરમાં ક્ષોભની પ્રતીતિ થાય છે, અને પ્રેમથી

થતા નથી પરન્તુ પ્રેમની વશ થાય છે એ તો મણ કોઈ કબુલ કરે છે, પણ અત્ર મનુષ્યની પ્રકૃતિમા કઠોરતા અને કઠિનતાના સંસ્કારોનો એટલો બધો ભાગ હોય છે કે પરમેશ્વરસાથે પણ તે શુદ્ધ પ્રેમમૂલક વ્યવહાર કરવા સમર્થ થતો નથી. અને શુદ્ધ પ્રેમ વિના વશતાથી જ ભગવાને ગીતામા કહેવું પડ્યુ છે કે सम्भवामि युगे युगे, નહિ તો તેઓ એમ ન કહેત કે—सम्भवामि दिन दिने रमवानि गृह गृहे ?

પ્રેમમૂલક શિક્ષણના નિયમ સાથે આ પ્રમાણે ભયમૂલક શિક્ષકની નેતરના સામર્થ્ય કરતા વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. શિક્ષણને પ્રધાનપણે ઉપયોગ પણ વાત્સલ્યપૂર્ણ નેત્રનો કરવાનો છે કે પચીસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમા સામાન્ય રીતે ચોવીસ વિદ્યાર્થીઓ ઘણા નમ્ર અને શીલ હોય છે. તેમના અંતઃકરણ નેત્રદીક્ષાથી વશ થઈ શકે એવા હોય છે. શિક્ષકના નેત્રમા પ્રેમનુ નર્તન જોઈ તેઓ ગાંડાઘેલા થઇ જાય છે, અને એમાના કેટલાકમા તો શિક્ષકપ્રતિ દેવસમાન પૂજ્યભાવ બંધાય છે. એનામા કોઈ કોઈ વખતે શિક્ષકને ઉપાધિરૂપ થઈ પડે છે, પરન્તુ તેમનુ પણ ઘણે ભાગે નેત્રના વિવિધ ભાવોથી નિયમન થઇ શકે છે. જે નેત્ર પ્રેમાળ ભાવ સૂચવે છે તે કરડો ભાવ પણ સૂચવી શકે છે. જે નેત્ર અંતઃકરણનું દાન અને અંતઃકરણનુ યાચન સૂચવે છે તે નેત્ર પ્રેમગ્રન્થિનો ઉચ્છેદ અને અંતઃકરણનો વિભેદ પણ સૂચવે છે. જે કંઠ પોતાની મૃદુતાને લીધે સંગીતમય ઉપદેશની ગર્જના સાથે છે તે જ કંઠ શિષ્ય તરફ્થી તિરસ્કાર્ય દોષ થતા ભીષ્મતાને ધારણ કરી શિષ્યોને થરથર કપાવે છે અર્થાત્ જ્યા ભર્ત્સનાને પાત્ર દોષ છે ત્યા પણ બહુ કરીને શિક્ષકની નેત્ર-ઓષ્ઠ-કંઠ-ભાષાથી પૂરતી નિરાશા આવે છે, અને બાહ્ય સાધન નેતરનુ અવલંબન કરવાની જરૂર જણાતી નથી. પરન્તુ તે સાથે એટલુ પણ કહેવુ જોઇએ કે પચીસમો વિદ્યાર્થી કેટલીક વિચિત્ર પ્રકૃતિનો હોય છે તે દાન કરી બાજુના માથા ફોડનાર અને જેના જીવનમા પણ મમતા માનનાર એવો વિદ્યાર્થી પણ એકદમ પ્રેમયોગને વશ થતો નથી. સામાન્ય આ સિવાય બળવાળો શિક્ષક એના પચીસમાને પણ પ્રેમવશ કરવાની પ્રાપ્તિથી ખાતરી કરવા સમર્થ હોય છે, પરન્તુ એવા બળવાળા શિક્ષક જ્યાસુધી ગૌણ સ્થાનમા પાકે નહિ ત્યાસુધી તો સામાન્ય વ્યવહારોપયોગી નિયમ એવા વિદ્યાર્થીઓને વેગાસર ભયસૂચનથી વશ કરવાનો છે. સામ જેમ એક ઉપાય છે તેમ દંડ પણ એક ઉપાય છે. સામથી ચોવીસ શિષ્યો વશ થાય અને પચીસમો શિષ્ય તે ઉપાયને વશ ન કરે તો તેના પ્રતિ બીજા સાધનનો ઉપયોગ ન કરવો એવું કોઇ પ્રમાણ નથી. પરન્તુ તે સાથે શિક્ષકે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે પચીસમા છોકરાને માટે જ ચોવીસ પ્રયોગ છે. આપણે ઘેર કોઇ તમાકુ ખાતુ ન હોય છતા આપણે પાનદાનમા તમાકુની દાબડી રાખતા હોઈએ તો તેનો અર્થ એ છે કે તે દાબડીનો ઉપયોગ

ચારવું તેમને ગમતું તેને બદલે તેમની બુદ્ધિ સંકુચિત થતી જતી જોવામા આવે છે. પૂર્વે જે પ્રગામિતા+ તેમનામા જોવામા આવતી તેને બદલે ગળિયા બળદની બેઠેલ સ્થિતિ તેમને વિશેષ રુચે છે. પૂર્વે જે આશાવાદથી તેમના નેત્ર પ્રફુલ્લ રહેતા તેને બદલે નૈરાશ્યવાદથી તેમની મિકલ વિરૂપ બનવા લાગે છે. પર્ણ તેમનો જે કંઇ વિદ્યાર્થીઓના વખાણ કરી સાર્થકતા માનતો તે કંઇ વર્ષો વીતતા, શિષ્યસંબધી રોદડા રડવામા વ્યાપૃત થાય છે એવા શિક્ષકોનો એક નિયમ સિદ્ધાત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ દિવસે દિવસે નબળા આવે છે આ સિદ્ધાતમા થોડુ ઘણુ સત્ય નહિ હોય એમ નથી, પરતુ તેમા જેટલુ સત્ય છે તેથી ઓછામા ઓછુ દશગણુ સત્ય શિક્ષક પોતે પાછા પગલા ભરે છે એ વચનમા રહેલુ છે **વિદ્યાર્થીઓની હીનતા વધતી જાય છે એ સ્વીકારી લેવા જેવું શિક્ષણકાર્યનું જોખમ ભાગ્યે કોઇક જ હશે.** વાસ્તવિક કારણ શિષ્યોની હીનતા નથી પરતુ શિક્ષકની નાડીઓમા ભેગો થતો ચૂનો છે. શરીરમાહેલા કચરાને જો યોગ્ય ઉપાયોથી બહાર કાઢવામા આવતો નથી તો વય વધતા એ કચરો પણ વધે છે મનુષ્યની નાડીઓ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે, અને તેની અદરની દીવાલ ઉપર એ ચૂનાનો થર જામતો જાય છે ચૂનાના વિશેષ અશવાળુ કોઇ કૂવાનુ પાણી "રબર" ની નળીમા આપણે લાબો વખત ભરી રાખીશુ તો આપણને જણાશે કે ધીરે ધીરે નળીનો અદરનો ભાગ ચૂનાથી ખવાતો જાય છે, અને નળીની સ્થિતિસ્થાપકતામા ઘટાડો થાય છે એવો ચૂનો શિક્ષકની નાડીમા જ્યારથી ભરાવા માડે છે ત્યારથી તેણે ચેતવાનુ છે

વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન નબળા આવતા જાય છે એ સિદ્ધાત આ ચૂનાના સંચયના પરિણામરૂપ શિક્ષકની ભ્રાતિ છે કિતુ સાચાકામ પ્રતિવર્ષ ઘસાતું જાય છે એ સત્ય છે, પરતુ તેનો પરિણામ શો આવે છે? એ કે આશરે વીસ વર્ષે એ સાચાકામ રદબાતલ જાય છે, અને નવીન સાચાઓની સ્થાપના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે 'જો પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થીઓના પ્રવાહરૂપ સાચા નિકૃષ્ટતાને પામતા રહે તો વીસ નહિ તો બસે વર્ષે પણ તે સાચા નિ માર અને નિરર્થક થઈ જવાના પરંતુ આવો ચમત્કાર કોઇ દેશમા બન્યો હોય એમ જાણવામા નથી, તેમ અનેક મહર્ષિઓથી મડિત* આપણા દેશમા હવે બનશે એમ માનવાને પણ કારણ નથી કોઇ કોઇ વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ નબળા આવેછે એ સત્ય છે, પરતુ પાછા કેટલાક સમયપર્યંત સારા શિષ્યોની ટુકડીઓ આવતી જાય છે એટલે વિદ્યાર્થીઓની પરપરા પર્વતના ઝરણાની પેઠે અધોગતિના ક્રમમા ગોઠવાયલી હોતી નથી, પરતુ સમુદ્રની તરગમાળાપેઠે આરોહઅવરોહક્રમમા વ્યવસ્થિત થયલી હોય છે શિક્ષણના કાર્યમા

+ આગળ વધવાનો સ્વભાવ (Progressiveness) * શણગારાયલા

ઉંડો પ્રવેશ કરનાર સર્વને સ્વાનુભવથી આ વાત વિદિત છે કળિયુગપછી પાછો જેમ સત્યયુગ આવે છે તેમ નબળા વિદ્યાર્થીઓપાછળ સબળા વિદ્યાર્થીઓનું યૂથ ચાલ્યુ આવે છે કળિયુગ સદાકાળ ટકતો નથી તેમ નબળા વિદ્યાર્થીઓ સદાકાળ આવ્યા કરવાના નથી જગત્ પણ વસ્તુદૃષ્ટિથી જોતા પરમાત્માની અગમ્ય લીલાથી પ્રતિક્ષણ નવુ અને નવુ જ છે જે સઘળુ સારુ હતુ તે ભૂતકાળમા હતુ, વર્તમાનકાળમા તો બધુ બગડતુ જાય છે, અને ભવિષ્યકાળમા તો નિમિત્ત ખોટુ જ અવશેષ રહેનાર છે એમ માનવું એ ભ્રમણા છે પહેલાનુ બધુ ખોટુ અને હાલનું તથા હવે પછીનુ બધું સારૂં એ કથન અજ્ઞાનનો જ વિલાસ છે એમ માનવુ કદાચ ખરુ હોય તો પણ શિક્ષકને તે ભૂષણરૂપ નથી, પણ ચાંદના ડાઘની પેઠ દૂષણરૂપ છે, અને નષ્ટ કરવા યોગ્ય નથી શિક્ષકને જે પગાર મળે છે તે દુનિયાની દુર્દશાના રડિયા ગાવામાટે મળતો નથી, પરંતુ આશાવાદના આચાર્ય બની તે વાતનો પ્રચાર કરવા માટે મળે છે નૈરાશ્યનુ અવલંબન શિક્ષકને કલંકરૂપ છે કાળા ભમ્મર વાદળામા પણ તેણે રૂપેરી અસ્તર જોવાનું છે અને જનતાને જણાવવાનુ છે આત્મા પરમાત્માના પ્રવેશથી વિશ્વ સદા તાજું જ છે, તે કદાપિ વાસી થતુ નથી એ સિદ્ધાંતનો દુંદુભિનાદ તેણે કરવાનો છે સૌભાગ્યવતીને પોતાના જેવી થવાનો જેમ વિધવા આશીર્વાદ દે તેમ તેણે ‘ મારી નાડીમા જેવો ચૂનો જામ્યો છે તેવો ચૂનો તમારી નાડીમા પણ જામજો ” એવો આશીર્વાદ શિષ્યગણને દેવાનો નથી ઉત્સાહ, સ્ફૂર્તિઆદિ ગુણો પરમેશ્વરે જેમનામા અધિક અર્પ્યા છે એવા બાળકોની તથા એવા યુવકોની પરંપરાસાથે ગાઢ સંબંધમા આવવાનો સુયોગ આપનાર પોતાના ધંધાપ્રતિ શિક્ષકે બહુમાનની દૃષ્ટિથી સર્વદા જોવુ જોઈએ બાળકોને તથા યુવકોને ક્રીડાભૂમિમા નાચતા કૂદતા જોઈ તેણે કમાણુ મો ન [illegible] જોઈએ પોતે જો વિદ્યાર્થીચેતનથી ઉત્ચેતિત† થાય તો તેથી સુંદર બીજુ કંઈ નથી તેમ ન બને તો તટસ્થ રહી પોતાની અનુમતિથી તથા પોતાના આશીર્વાદથી તેણે વિદ્યાર્થીવર્ગઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઈએ તેમ ન બને તો જાણવુ કે ચૂનાનો થર અસાધ્ય થઈ પડ્યો છે, અને વગર ગણકાર્યા બીની પે' પોતે. માન. વાસ્તવાતા. ઉમમા. આશી. ગ. જેમ. કે, ખાતાના. ઉપયોગમા. આશી. શકે એમ નથી

---

† ઉત્તેજિત

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

(રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ.)

૧. આમુખ.

સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનો !

ભગવતી શ્રી સરસ્વતી દેવીના સેવકોનું આ સંમેલન જોઇ, હું બહુ આનન્દ પામુ છું, અને આપણી માતૃભાષાની સેવાના આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા હું ભાગ્યશાળી થયો તેથી કૃતાર્થ બનુ છું. આપણી માતૃભાષા ગુર્જરગિરા એ શ્રી સરસ્વતી દેવીનું એક સુન્દર સ્વરૂપ છે. ત્હેની સેવા માટે સોગી ભક્તજનો પોતપોતાનાથી બનતી પૂજાસામગ્રી લઇ અહિંઆં એકઠા થયા છે. હું પણ મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી જેવા આ લઘુ લેખનું ગુર્જર માતાના પવિત્ર ચરણમાં સમર્પણ કરૂં છું. આશા છે કે ત્હેનો યથાયોગ્ય અંગીકાર થશે. અસ્તુ.

હવે આપ સર્વેનું શરૂઆતમાં જ ત્રણ બાબતો સંબન્ધી ધ્યાન ખેંચવાનું છે, જેથી આ લેખના દૃષ્ટિબિન્દુની બાબતમાં કાંઇ પણ ગેરસમજ ન થાય. એક તો એ કે આ લઘુ લેખમાં કાંઇ પણ નવીન કે અપૂર્વ નથી. જેમનો એવો આગ્રહ હોય કે સાહિત્યપરિષદ્‌માં તો કાંઇ પણ નવું જ્ઞાન આપે એવા અપૂર્વ કે વિદ્વત્તાભર્યા લેખો જ સ્વીકારવા જોઇએ ત્હેમને તો કદાચિત્ એમ લાગશે કે ચોત્રીસ "ચીથરાં" ભેગું આ પાંત્રીસમુ ઉમેરાયું. પરન્તુ જેઓની સમજ એવી હશે કે ભારે મિષ્ટાન્ન સાથે કાંઇક રુચિકર હલકો ખોરાક પણ જોઇએ, તેમ જ પરિષદ્‌માં જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો વિષેના વિદ્વત્તાભર્યા લેખો ઉપરાંત પરિષદ્‌નાં કર્તવ્યોની સૂચના કરનાર લેખો પણ આવવા જોઇએ ત્હેમને આ લેખ અપ્રસ્તુત નહિ લાગે. એકતા અને શાન્તિનો નાશ કરે એવી તકરારી બાબતો બાતલ કરતાં, જે થોડા ઘણા વિષયો ઉપર પરિષદ્ લગભગ એકમતે ઠરાવ ઉપર આવી શકે એમ છે, અને જેના સંબન્ધમાં કાંઇ પણ તાત્કાલિક કામ કરી શકે એમ છે ત્હેમાંનો આ વિષય એક છે, મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયને યોગ્ય રીતે પોતાની વિષયાવલીમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આપણી પરિષદે પણ આ વિષયની ચર્ચાને અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઇએ એમ ધારી જૂના તો જૂના પણ ઘણી જરૂરના વિષય વિષે આ લઘુ લેખ લખી પરિષદ્ માટે મોકલવો ઉચિત ધાર્યો છે. આ લેખની સફલતાનું પ્રમાણ વિદ્વત્તા કે અપૂર્વતા નથી, પરન્તુ ત્હેના વિષયની ઉપયોગિતા છે. બાકી લેખની ખરેખરી સફલતા તો ત્યારે જ કે જ્યારે પરિષદ્ આ મહાપ્રશ્નને ઉમંગથી ઉપાડી લે, અને યુક્તિથી તથા ખંતથી ત્હેનો બરાબર નિવેડો આણે.

બીજી બાબત આ છે આ લેખમા દર્શાવેલા વિચારો અપૂર્ણ નથી એટલું જ નહિ, પરન્તુ મ્હેને માટે જે ટુકું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું છે ત્હેમાયે જેટલું બધું કહી શકાય તેટલું બધુ કહી નાખવાનો લોભ રાખ્યો નથી માત્ર આ વિષયને લગતી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનો જ આમા સમાવેશ કર્યો છે, અને તે પણ સક્ષેપમા એટલે બહુ આશા રાખનારને આ લેખ અપૂર્ણ લાગવાની પણ ધાસ્તી છે

ત્રીજી બાબત આ છે જેમ વિચારોની બાબતમા અપૂર્ણતા કે સપૂર્ણતાનો દાવો હુ કરતો નથી તેમ ભાષાની બાબતમા પણ સાક્ષરી ભભકા કે ચમત્કારનો યે હુ દાવો કરતો નથી બને તેટલા લોકોને સુગમ થાય એવા હેતુથી મ્હારે જે કઇ આ અગત્યના વિષયમા કહેવાનુ છે તે બને તેટલી સાદી અને સીધી સટ રીતે કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મ્હારા આ પ્રયત્નની સફલતા સમ્બન્ધી વિચાર કરતા ઉપરની ત્રણ બાબતો ધ્યાનમા રાખાશે તો મ્હારા ઉપર ઉપકાર થશે અસ્તુ હવે પ્રસ્તુત વિષયની શરૂઆત કરૂ છુ

૨. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના અગત્ય.

ગુજરાતીને—અથવા મ્હોટા ભાગથી બોલાતી કોઇ પણ દેશી ભાષાને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમા સ્થાન આપવાની શી અગત્ય છે ત્હેનો વિચાર આપણે [illegible] નાદ જ કરવો પડશે આ વિચાર બે દ્રષ્ટિથી કરવો ઠીક પડશે એક તો આ [illegible] દે આપવો જોઇએ કે ગુજરાતીને જોઇએ તેવુ સ્થાન યુનિવર્સિટીમા ન આ[illegible] ભને હાનિ થઇ છે ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમા સ્થાન આપ[illegible] લાભ થવાનો સભવ છે ? આ બન્ને પ્રશ્નો આપણે ક્રમવાર હાથમા લઇશુ [illegible] ઉત્તરો ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમા સ્થાન આપવાની અગત્ય કેવી રીતે સા[illegible] તે જોઇશુ

પ્રથમ તો ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમા યોગ્ય સ્થાન ન મળવાથી શા શા [illegible] થયા છે તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવા આપણે પ્રયાસ કરીશુ પરન્તુ તે જવાબ [illegible] સમજાય તે માટે શરૂઆતમા કેટલુક સામાન્યરૂપમા કહેવાની જરૂર છે તે નીચેના પ્રમાણે છે —

કોઇ પણ પ્રજાની ઉન્નતિ કરવી હોય તો પ્રથમ તો એ જરૂરનુ છે કે તે પ્રજાના પડિતોએ અને વિદ્વાનોએ પોતાના વિચારોને અને ઉર્મિઓને જેમ બને તેમ વધાર ને વધાર લોકોના મનમા ઉતારવા જોઇએ બીજા રૂપમા આને આ વાત મૂકીએ તો એમ કહી શકાય કે પડિતો અને પ્રજાના સામાન્ય લોકોના હૃદયો વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઇએ પણ અભેદ હોવા જોઇએ જ્યા વિદ્વાનોને પ્રજાનો મોટો ભાગ હૃદયપૂર્વક અનુમોદન આપતા નથી જ્યા વિદ્વાનોની અને પ્રજાના મોટા ભાગની દુનિયા જુદી જ હોય છે, ત્યા ચારે પાસની ઉન્નતિની આશા રાખવી એ કેવળ વ્યર્થ છે હવે આ પણ સ્પષ્ટ છે કે વિચારોને અને ઉર્મિઓને પ્રગટ કરવાનું સાધન ભાષા છે જે પ્રજાના વિચારો

અને ઉર્મિઓ ઉંચા પ્રકારનાં છે તે પ્રજાની ભાષા પણ ઉંચા પ્રકારની હોવી જ જોઇએ. સાહિત્યના સંબન્ધમાં પણ તેમ જ છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ મહાન પુરુષની આંતર સૃષ્ટિ ઉંચા પ્રકારની તેમ ત્હેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ ઉંચા પ્રકારનું; જેમ તે આંતર સૃષ્ટિ હલકા પ્રકારની તેમ ત્હેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ હલકા પ્રકારનું. ટુંકામાં, સાહિત્ય એ પ્રજાની આંતર સૃષ્ટિનું પ્રતિબિમ્બ છે. "A nation's literature is the heart of the nation turned inside out." જ્યારે હકીકત આવી છે ત્યારે જે પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પુરુષો પોતાની માતૃભાષાના અને ત્હેના સાહિત્યના અભ્યાસથી વિમુખ રહે, અને બોલવા લખવાનો વ્યવહાર બીજી જ ભાષામાં કરે તે પ્રજાની ભાષા અને તે પ્રજાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ ક્યાંથી થાય ? વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અભ્યાસના અભાવને લીધે તેમ જ અન્ય કારણોથી, જેમને શિરે પોતાની માતૃભાષા અને ત્હેના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાનો ધર્મ છે તેઓ જ જ્યારે તે બન્નેનો અનાદર કરી બીજાનો અંગીકાર કરે ત્યારે તે ભાષાની કે સાહિત્યની ઉન્નતિની આશા ક્યાંથી રખાય ? ગ્રન્થકર્તાઓની કે વિદ્વાનોની ભાષા સામાન્ય વ્યવહારની ભાષા કરતાં જુદી હોય છે ત્યારે વ્યવહારભાષાની દશા આવી થઇ જાય છે, અને એક પ્રાન્તિક ભાષા અથવા "બોલી" —Dialect—કરતાં વધારે માનપાત્ર સ્થિતિ ત્હેની હોતી નથી. ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પુરે છે આખી દુનિયામાં હાલમાં સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ ગણાતિ ભાષા અને ત્હેના સાહિત્યનો દાખલો લઇએ. લૅટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ અને ત્હેમનાં સાહિત્ય જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડમાં સામ્રાજ્ય ભોગવતાં હતાં, જ્યાં સુધી ઇંગ્લાંડના પંડિતો સ્વભાષા વાપરતાં શરમાતા હતા, ત્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા અને ત્હેના સાહિત્યે કાંઇ પણ સ્વતંત્ર કે માનનીય સ્થાન મેળવ્યું ન હતું. હવે જરા પાસે આવી ઘર તપાસીએ ને આપણી ગરવી પણ ગરીબડી ગુજરાતનો દાખલો લઇએ. પ્રાચીન ગુજરાત—પછી તે ગમે તેવું વ્યાપારમાં કે ખેતીમાં તલ્લીન હોય તો પણ—કાંઇ પંડિતો અને વિદ્વાનોથી વિહીન તો નહિ જ હોય. તો પણ ત્હેની ભાષા કે ત્હેનું સાહિત્ય બહુ ઉંચા પ્રકારની સ્થિતિએ પહોંચ્યાં ત્હેનુ એક કારણ એ પણ ન હોય કે તે વખતના પંડિતોએ તે સમયે માનપાત્ર ગણાતી સંસ્કૃત ભાષા કે વ્રજભાષાનું જ સેવન કરવું ઠીક ધાર્યું હોય ? નરસિંહ મહેતો, પ્રેમાનંદ, સામળ, અખો, દયારામ, વગેરે ભાષાભક્તો ન થયા હોત તો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કેવું અને કેટલું હોત ? દુનિયાના ઇતિહાસમાં જેના જેવો બીજો દાખલો નથી એવી ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માતૃભાષાની સેવા કરવાને બદલે જો ગુર્જર સાહિત્યના સૂર્ય પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત લેખાવાની પ્રતિજ્ઞાને વધારે માન આપ્યું હોત તો આપણી ગરીબડી ગુજરાતીની શી દશા થાત ? સ્મરણીય રહેશે તે માંગલિક ક્ષણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કે જ્યારે અપ્રતિમ ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદે પણ લીધું કે "હું પાઘડી ત્યારે જ પહેરીશ કે જ્યારે મ્હારી માતૃભાષાને બીજી ભાષાઓની સમોવડી અને બને તો સર્વોપરી હું બનાવીશ." વીસમી સદીના પાશ્ચાત્ય સુધારાના ખેરખાંઓ! માતૃભાષાની અવગણના કરનાર ગ્રૅજ્યુએટો! આપણને અભિમાન આપનાર આ વિરલ પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેવાને તમને જરા સમય મળશે ખરો કે? અસ્તુ !

અને પહેલા વર્ગની માફક ગુજરાતી બોલતાં તદ્દન અભડાય પણ નહિ ને બીજા વર્ગ-ની માફક ઢેડગુજરાતીનો પણ બહુ આશરો ન લેવો પડે. ગુજરાતી પુસ્તકો તથા માસિકો વાંચનાર ગ્રૅજ્યુએટો આ વર્ગમાંથી મળી આવે છે. હવે, ચોથા વર્ગની વાત કરીએ. આ વર્ગ બહુ ન્હાનો છે, પણ આપણા સદ્દભાગ્યે વધતો જાયછે. ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યની બનતી સેવા કરી ત્હેમને સમૃદ્ધ બનાવવાં એવી થોડી કે વધારે સ્પષ્ટતાવાળી અને કીર્તિની આશા સાથે થોડીઘણી મિશ્રિત કે તદ્દન અમિશ્રિત કર્તવ્ય-ભાવનાથી પ્રેરાયલા ગ્રૅજ્યુએટોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. "બને ત્યાં સુધી (as far as possible)" નહિ, પરન્તુ "નુકશાન વેઠીને પણ (even at a sacrifice)" ભાષાની બાબતમાં સ્વદેશી થનારા ગ્રૅજ્યુએટો આ વર્ગમાં આવેછે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી એક પક્ષે ત્હેમને માનનીય સ્વતંત્ર સ્થાન અપાવવું, અને બીજે પક્ષે જેમને અંગ્રેજીના સંસ્કાર ન હોય અથવા થોડા હોય ત્હેમનાં હૃદયોમાં નવું ચેતન ઉતારવું એવો આ વર્ગમાં આવનાર ગ્રૅજ્યુએટોનો ઉચ્ચ આશય હોય છે. ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય તરફના વલણની દૃષ્ટિથી જોતાં ગ્રૅ-જ્યુએટોના ધીગધીગતા નિર્જન રણમાં આ ચોથા વર્ગના ગ્રૅજ્યુએટો છુટા છવાયા લીલાછમ ક્યારા જેવા હોય છે.

આ વર્ગીકરણ તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ નથી, પરન્તુ આપણા ગ્રૅજ્યુએટોની સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ આપવા માટે ઉપયોગી છે. ઉપરના વર્ગીકરણમાંથી ચોથો વર્ગ, જે બહુ ન્હાનો છે તે, બાતલ કરીએ તો આપણા ગ્રૅજ્યુએટોના મ્હોટા ભાગની આ કર્તવ્યવિમુખતા શું શોચનીય નથી? આ પરિણામ આવવામાં યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતીને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી આપ્યું એ એક મુખ્ય કારણ છે, જો કે તે એકલું જ કારણ છે એમ કહેવાનો આશય નથી. હાલની સ્થિતિમાં આપણી પ્રજાને માર્ગ દર્શાવનાર પંડિતો મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીમાંથી પાકવા જોઇએ એમ ધારવું વધારે પડતું નથી; અને યુનિવર્સિટી ત્હેમના શિક્ષણક્રમમાં ત્હેમની માતૃભાષાને સ્થાન ન આપે તો ગ્રૅજ્યુએટોનો મ્હોટો ભાગ પોતાની ભાષા તરફ બેદરકાર રહે એમાં શી નવાઇ? અને તેઓ બેદરકાર રહે તો આપણી ભાષા અને આપણું સાહિત્ય એ બન્નેની સમૃદ્ધિ જોઇએ તેવી ન થાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

આપણા ગ્રૅજ્યુએટોને ગુજરાતીનુ જ્ઞાન કેટલું હોય છે તે બતાવનાર એક રમુજી ટુચકો મૂકી આપણે પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત કરીશું, અને બીજો પ્રશ્ન હાથમાં ધરીશું. એક વખત એમ બન્યું કે આપણા એક નવીન લેખકને મ્હોંએ એક ગ્રૅજ્યુ-એટે ફરિયાદ કરી કે "તમ્હે બધા નવા લેખકો બહુ અઘરી ભાષા લખો છો. અમ્હે ગ્રૅજ્યુએટો પણ ન સમજીએ એ તે ભાષા કહેવાય?" તે લેખકે શાન્તિથી જવાબ વાળ્યો કે "તમ્હારૂં કહેવું કેટલેક અંશે ખરૂં છે; પણ આપને એટલું પૂછું છું કે આપ ગ્રૅજ્યુએટ તે અંગ્રેજી ભાષાના કે ગુજરાતી ભાષાના? માફ કરજો કે મ્હારે આપને પૂ-છવું પડે છે કે આપનું ગુજરાતીનું જ્ઞાન તે સાત ચોપડીઓનું કે વધારે? જેટલો અ-ભ્યાસ તમ્હે અંગ્રેજીનો કરો છો તેટલો ગુજરાતીનો કરો એટલે તમ્હારી અઘરી ભાષાની

ફરિયાદ કરવાની નહિ રહે તમ્હારૂં જ્ઞાન થોડું માટે લેખકો પણ બધી વખત હલકી જ પાયરીનું લખાણ કરવાનું રાખે તો ભાષા અને સાહિત્ય સમૃદ્ધ કેવી રીતે થાય?"

યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન ન મળવાથી શી હાનિ થઈ છે તે આપણે જોઈ હવે આપણે બીજો પ્રશ્ન હાથમાં લઈએ તે પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપ્યાથી શા શા લાભ થવાનો સંભવ છે જેટલી સંક્ષેપમાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પ્રથમ લાભ આ થશે યુનિવર્સિટીમાં કૉલેજોના સઘળા વર્ગમાં ગુજરાતી દાખલ કરવામાં આવશે એટલે જે જે વિભાગમાં ગુજરાતી ઓનાનું હશે તે તે વિભાગની દરેક કૉલેજમાં ગુજરાતીને માટે પ્રોફેસર રાખવો પડશે એનો અર્થ એ કે જેટલી એવી કૉલેજો એટલા ગુજરાતીનો જ નિશ્ચિન્તપણે અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનો અમુક વિષયમાં જ અવિભક્ત ધ્યાન આપી એકત્ર થનારા વિદ્વાનો કેવું અને કેટલું સઘળું સંગીન કામ કરી શકે છે તેના ઉદાહરણો યુરોપની કૉલેજોમાં મોજુદ છે આને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યને અણધારી ગતિ મળશે, ખાસ કરીને તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક સાહિત્યને

બીજો લાભ આ થશે કૉલેજમાં શિક્ષણ લઈ નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ગુજરાતીના સારા તેમ જ સામાન્ય અભ્યાસકો તથા લેખકો નીકળશે કૉલેજોમાંથી નીકળી ધંધામાં પડ્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો શોખ માંડવાની હાલની સ્થિતિ ઉત્તેજન આપે એવી નથી પરન્તુ કૉલેજમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનો પરિચય થઈ ગયો હશે એટલે તે અભ્યાસ જારી રાખવાનું કે વધારવાનું કામ એટલું સઘળું મુશ્કેલ નહિ પડે કૉલેજમાં ભણવાથી ગુજરાતીનો એટલો તો પરિચય થઈ ગયો હશે કે જેથી જીવનમાં પડ્યા પછી તે વાંચવા જેટલી શક્તિ અને અભિરુચિ રહે કદાચિત્ આ આશા વધારે પડતી નીવડે તો યે એટલું તો થશે જ કે એક સુશિક્ષિત મનુષ્યે પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય વિષે જેટલી માહિતી મેળવવી જોઈએ તેમાંથી થોડી ઘણી તો કૉલેજમાં અભ્યાસ કર્યાથી મળી હશે આ કાંઈ ઓછો લાભ નથી

ત્રીજો લાભ એ થશે કે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી ગયા હશે એવાઓમાંથી સારા લેખકોના પુસ્તકો વાંચનાર અને સમજનાર વર્ગ ઉભો થશે. આથી વિદ્વાનોમાં સાહિત્ય રુચિ વધશે અને તેથી બીજી ભાષાઓના સાહિત્ય સાથે સરખામણી કરતાં આપણે શરમાવાનું રહેશે નહિ. જેમ જેમ કદર કરનાર વધશે તેમ તેમ ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય લખનારને પણ ઉત્તેજન મળશે. આ ઉપરાંત એ લાભ પણ થશે કે ઉંચા પ્રકારના વિદ્વાનો અને લોકો વચ્ચે જે મોટું અન્તર રહે છે તે બે વચ્ચેનો સમ્બન્ધ વધારનાર અને પહેલાના ઉત્તમ વિચારોનો પ્રસાર કરનાર તથા તે લોકોના હૃદયોમાં ઉતારનાર વર્ગ ઉભો થશે. દેશોદયને માટે જ્ઞાનના વિશાળ પ્રસારની બહુ જરૂર છે અને તે કામને આથી બહુ મદદ મળશે

ચોથો લાભ એ થશે કે પુસ્તકોની ખપત વધશે. આપણા લોકો કેળવણીની બાબતમાં એવા તો પછાત છે કે જેને અંગ્રેજીમાં " Intellectual interests "

કહે છે' એવા અથવા તો 'વાંચવાના શોખવાળા લોકો આપણામાં બહુ થોડા છે.' આનું પરિણામ એ થાય છે કે શાળોપયોગી પુસ્તકો વગર બીજાં પુસ્તકો બહુ ખપતાં નથી. જ્યાં પુસ્તકો ન ખપે અને ઉત્તેજન ન મળે કે કદર ન પુછાય ત્યાં પછી લેખકોને નવું નવું લખવાનો ઉમંગ ક્યાંથી રહે? આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યસેવાને જ ઉપજીવિકાનું સાધન માનનાર વિદ્યાનિષ્ઠ લેખકો તો ક્યાંથી હોય? અને તેવા ન થાય ત્યાં સુધી સાહિત્ય જોઇએ તેવું સમૃદ્ધ ક્યાંથી થાય? યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી દાખલ કર્યાથી અભ્યાસનાં પુસ્તકોની તો ખપત વધશે જ તેમ જ ત્હેને અંગે બીજાં પુસ્તકો પણ વંચાશે અને વેચાશે. પોતાને ઘેર પુસ્તકશાળા વસાવવી એ તો એક આવશ્યકતા અને ભૂષણ છે એવું સમજનાર વર્ગ ઉભો થશે ત્યારે જ લેખકોને બરાબર ઉત્તેજન મળશે. ચોપડીઓ વેચવાની એક રીતે હલકી દેખાતી બાબત ઉપર સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો કેટલો બધો આધાર છે તે અનુભવીઓ જ જાણે છે.

પાંચમો લાભ એ થશે કે માધ્યમિક શાળાઓમાં—Secondary Schoolsમાં શીખવવા માટે સારા શિક્ષકો તૈયાર થશે તેમ જ કૉલેજોમાં પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી શાળાઓમાં વધારે પાકો અભ્યાસ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને લાલચ મળશે અને ફરજ પડશે.

સંક્ષેપમાં એટલું જ કે આ બધા ઉપરથી આપ સર્વને સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઉપર ઉપરનો વિચાર કર્યાથી જણાય છે તે કરતાં ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન અપાયાથી ઘણા લાભ થવા સંભવ છે. અસ્તુ.

૩ સ્હામા પક્ષની ત્રણ દલીલોનો જવાબ.

જેટલી સંક્ષેપમાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા અને સંપૂર્ણતાથી, ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શી અગત્ય છે એ આપણે જોયું. હવે, ગુજરાતીને એક ભાષા તરીકે ખીલવવાની સ્હામે તથા ત્હેને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરવાની સ્હામે જે ત્રણ દલીલો આપવામાં આવે છે ત્હેમનો ક્રમવાર જવાબ આપવા આપણે યત્ન કરીશું.

(૧) "દેશોદયને માટે સમગ્ર દેશની એકભાષા હોવી જોઇએ. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, તેલંગી, બંગાળી એમ જુદી જુદી ભાષાઓની ખીલવણી સમગ્ર દેશની એક ભાષા કરવામાં બાધકારક છે. એટલે તે બધી ભાષાઓને જુદી જુદી ખીલવવાની જરૂર નથી અને તેથી જ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ ત્હેમને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી"

આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા. અંબાલાલભાઇએ ગુ. વ. સોસાઇટીની જ્યુબિલી વખતના પોતાના સ્મરણીય અને મનનીય ભાષણમાં આ દલીલ અને

હેનો જવાબ એવી સારી રીતે આપેલ છે કે આ બધી બાબત હેમના શબ્દોમા જ કહેવી એ મ્હને ઉત્તમ લાગેછે હેમનું કહેવુ નીચે પ્રમાણે હતું —

"હાલ કેટલાક એવુ માને છે કે દેશનું ઐક્ય વધારવાને અર્થ એક જ ભાષા કરવી જોઇએ હવે જો એક જ ભાષા થાય તો કા તો અગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય પણ ગુજરાતીને કાઇ આશા નથી કદાપિ એમ કહેવામા આવશે કે આપણે તો કરીએ ઉદ્યમ તે કર્યા કરો, પછી જે થાય તે ખરૂં, પણ આવુ મન વાળવુ ઘટારત નથી જો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ અને શ્રમ શુ કરવા ખરચવા ? હવે મ્હારી જાતના નમ્ર વિચાર આપના આગળ આ સબન્ધમા મૂકુ છુ હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય થાય એ મ્હારા મનનો ઉંડો મનોરથ છે, તેમ બીજાનો પણ હશે જ પણ એ ઐક્ય સામ્રાજ્યના સ્વરૂપનું (federal union) થવુ જોઇએ, અને તેવુ જ થવુ ઇષ્ટ છે, અને તેવુ જ થવુ શક્ય છે એમ હું ધારૂં છુ બધો દેશ સર્વ રીતે એક થાય એમ સૈકા કે બે સૈકામાં બને એમ હું ધારતો નથી જે ઐક્ય થશે તે સામ્રાજ્ય સ્વરૂપનુ થશે, એટલે બગાળ, હિન્દુસ્તાન ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલગ વગેરે જુદા જુદા ખડો એક સપથી જોડાશે આવી સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા અને હેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ સપ અને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પાસે પાસે આવતી જશે પ્રત્યેક ભાગના જે લોક છે હેમના ગુણલક્ષણ ધીમે ધીમે મળતા જશે પણ લાબામા લાબી નજર કરતા પણ ગુજરાતી, પજાબી, દક્ષિણી, બગાળી, હિન્દુસ્તાની તૈલગી એ બધા સર્વ રીતે એક થાય એવો કાળ જો આવવાનો હશે તો તે ઘણો દૂર છે એમ હુ માનુ છુ હાલ અમેરિકામા તથા દક્ષિણ આફ્રિકામા જુદી જુદી ભાષાવાળી પ્રજાઓ એકઠી રહે છે તેમ અત્રે બનવુ વધારે સભવિત છે

દિ બા અબાલાલભાઇના આ શબ્દો બહુ મનનીય છે, અને હેમા કાંઇ વિશેષ ન ઉમેરતા હું અત્ર એટલુ જ કહીને સતોષ માનીશ કે વજન પડે એવા કેટલાક માણસોએ આવો અભિપ્રાય જુદે જુદે પ્રસગે જાહેર કરેલો છે અસ્તુ

(૨) 'યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમા એટલા બધા વિષયો હસોઠસ ભરેલા છે કે હવે દેશી ભાષા કે હેના સાહિત્યને સ્થાન આપવાનો અવકાશ નથી '

આ દલીલમા કેટલુક સત્ય છે ખરૂં, પરન્તુ તેથી છેતરાઇ જવા જેવુ નથી હાલના અભ્યાસક્રમમા વિદ્યાર્થીઓ સ્હેલાઇથી જીરવી શકે તે કરતા એટલા બધા વધારે વિષયો છે કે તે વિષયો અર્ધચર્વિત દશામા એમ ને એમ ગળે ઉતારી દેવા પડેછે, અને પરિણામે માનસિક આરોગ્ય અને બળને સ્થાને માનસિક અજીર્ણ થાય છે આ વાત મ્હોટે ભાગે ખરી છે પરન્તુ આ દશાનો ઉપાય એ નથી કે નવા વિષયોને હેમની ઉપયોગિતા તરફ આખઆડા મન કરી બાતલ કરવા, પરન્તુ જૂના વિષયોમાથી નવા વિષયોના પ્રમાણમા ઓછા ઉપયોગી હોય હેમને દૂર કરવા એ જ એનો ખરો ઉપાય છે હાલનો અભ્યાસ

ક્રમ રચવામાં અને ત્હેનો નિર્વાહ કરવામાં જે ધોરણ મુખ્યત્વે દૃષ્ટિ આગળ રખાયું છે તે એ છે કે દરેક સુશિક્ષિત પુરુષે જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાંથી બને તેટલાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. સામાન્ય જ્ઞાન–General culture–એ ધોરણની સ્હામે મ્હારે કોઇ જાતનો વાંધો નથી; ઉલટો હું તો એનો પક્ષવાદી છું, અને એમ માનુ છું કે અમુકમાર્ગી અભ્યાસ કરતા પહેલાં દરેક સુશિક્ષિત મનુષ્યે જ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જ જોઇએ. પરન્તુ સામાન્ય જ્ઞાન કોને કહેવું અને અનેક વિષયની અભ્યાસક્રમમાં વ્યવસ્થા કરતી વખતે સામાન્ય જ્ઞાનની મર્યાદા કેટલી દોરવી એ સંબન્ધમા મતભેદ થવાનો જ. હવે, ગુજરાતીને સ્થાન આપવા માટે હાલના અભ્યાસક્રમમાંથી કયા વિષયોને રજા આપવી જોઇએ એ વિષે સૂચના કરવાનું મ્હને કહેવામાં આવે તો હું કૉલેજમાં શીખવાતા ગણિતશાસ્ત્રના વિભાગોને સૂચવું. અલબત, સાયન્સ વગેરે વિષયોમાં ત્હેની જરૂર પડે છે. પરન્તુ થોડા અમુકમાર્ગી અભ્યાસીઓને માટે તે વિષયનો નકામો અભ્યાસ કરવાની વિદ્યાર્થીઓના મ્હોટા ભાગને જરૂર પાડવી એ વ્યાજબી નથી. દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો તો જાણવાં જોઇએ જ પરન્તુ તે ઉપરાંત દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રના ઉચ્ચ વિભાગો શીખવા એ એટલું બધું જરૂરનું નથી કે જેટલું એ જરૂરનું છે કે દરેક જણે પોતાની માતૃભાષા શીખવી. યુનિવર્સિટીને કૉલેજોનુ ટાઇમટેબલ ગોઠવી આપવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, એટલે અત્ર એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સ્વભાષાના જ્ઞાનને દરેક સુશિક્ષિત પુરુષોના શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન મળવું જ જોઇએ.

(૩) "દેશી ભાષાઓમાં જોઇએ તેવાં પુસ્તકો નથી. તેથી અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી"

આ દલીલ ઉપર ઉપરથી જોનારના આગળ મહા મ્હોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પરન્તુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરનારને ત્હેમાં બહુ થોડું વજન જણાય એમ છે. પ્રથમ તો ધારો કે આ દલીલ સંપૂર્ણ રીતે ખરી હોય તો પણ શું થઇ ગયું. જ્યાં ઇચ્છા હોય છે સાં માર્ગ જડે છે જ. પુસ્તકો ન હોય તો તૈયાર કરાવવાં જોઇએ. પ્રાથમિક શિક્ષણને માટે ક્યારે નરસિંહમહેતા કે પ્રેમાનંદ પુસ્તકો લખી ગયા હતા? સરકારને જોઇતાં હતાં તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં. કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાથમિક ક્રમને માટે પુસ્તકો તૈયાર કરવાં એ અઘરૂં નથી, પરન્તુ ઉંચા ક્રમ માટેનુ સાહિત્ય કાંઇ હુકમથી તૈયાર કરાવાતું નથી. આ દલીલમાં સત્ય છે ખરૂં પરન્તુ ત્હેનો ઉત્તર એટલો જ કે બને તેટલો ઉત્તમ પ્રયાસ કરવો અને જ્યારે વધારે સારૂં સાહિત્ય કરનાર આવશે ત્યારે પહેલાંના ક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરાશે. પરન્તુ ખરી વાત તો એ છે કે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય પુસ્તકો મોજુદ છે. એનો એક ઉત્તમ પૂરાવો તો એ છે કે એમ.એ.માં નીમવા માટે પુસ્તકોનો તોટો જણાયો હોય એવી અથવા તો એમ.એ.ને માટે નીમાયેલાં પુસ્તકો બહુ રહેલાં છે એવી ફરિયાદ આવી હોય એમ જાણવામાં નથી. ટુંકામાં, કદાચિત્ બધા વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાને માટે પુસ્તકો નહિ હોય, પરન્તુ ભાષાજ્ઞાન અને સાહિત્યશિક્ષણને માટે જોઇતાં પુસ્તકો નથી એમ કહેવું તો જરા વધારે પડતું છે. અસ્તુ.

૪. ગુજરાતીને શરૂઆતમાં કેવું સ્થાન આપવું?

ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવા વિરુદ્ધ જે બધી દલીલો સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે હેમનો ટુંકામાં જવાબ આપી હવે આપણે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી તે જોઇએ. અત્રે વિગતવાર અભ્યાસક્રમ નિર્ણીત કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પરન્તુ ટુંકાણમાં દિશા બતાવવાનો જ હેતુ છે. આ સમ્બન્ધમાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઇએ કે કેટલાક વિચારકોનો અભિપ્રાય એવો છે કે અંગ્રેજીને માત્ર બીજી ભાષા તરીકે જ રાખવી જોઇએ અને સર્વ વિષયો ગુજરાતીમાં જ શીખવવા જોઇએ. ન્યાયમૂર્તિ ગુરુદાસ બૅનરજી પોતાના "Thoughts on Education" એ નામના પુસ્તકમાં આવો વિચાર જણાવે છે. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ પણ યુનિવર્સિટી કમિશન આગળ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો. ગુજરાત, હેની ભાષા અને હેના લોકોના સમ્બન્ધમાં અભિમાન એ જેમની રગેરગમાં વહે છે એવા આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા. અંબાલાલભાઇએ પણ ગુ. વ. સોસાઇટીના જ્યુબિલી વખતના ભાષણમાં એ વાત ઉપર ખાસ ભાર આપ્યો હતો. હેમણે કહ્યું હતું કે "આપણા સાહિત્યની વૃદ્ધિનો સૌથી પહેલો ઉપાય એ છે કે ઉંચી કેળવણી અને સર્વ જાતનું જ્ઞાન આપણી ભાષામાં—ગુજરાતીઓને ગુજરાતી ભાષામાં—મળે એવા ઇલાજ આપણે યોજવા જોઇએ. આ સમ્બન્ધે આપણી હાલની સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે. જગતના કોઇ પણ સ્વતન્ત્ર દેશમાં ઉંચી કેળવણી પરભાષા દ્વારા અપાતી હોય એમ મ્હારા જાણવામાં નથી. જાપાને પશ્ચિમ દેશોનું બધું જ્ઞાન પોતાની ભાષાદ્વારા આપવાનો જ માર્ગ લીધો ત્યારે જ હેની ઉન્નતિ થઇ છે. જ્યાં લગી ઉંચી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવાની રીત રહેશે ત્યાં લગી ઉંચા સાહિત્યની બહુ આશા રાખવી ફોગટ છે. ... હરકતો ઘણી છે તેમ છતાં પણ મહાભારત મહેનત અને ખર્ચ વેઠી બધું જ્ઞાન સ્વભાષાદ્વારા આપવાનો ક્રમ શરૂ કર્યા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી એમ મ્હારી પાકી ખાતરજમા છે." દિ. બા. અંબાલાલભાઇના આ શબ્દોમાં ઘણું જ સત્ય રહેલું છે. તથાપિ એટલું કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે સર્વ જ્ઞાન આપણી ભાષામાં આપવાની જોગવાઇ થાય એ શુભ દિન હજી બહુ દૂર દેખાય છે. મ્હારી નમ્ર સૂચના હાલના ક્રમમાં એટલો બધો ફેરફાર એકદમ કરવાની નથી. હાલ શરૂઆતમાં તો ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને થાય એવો અભ્યાસક્રમ કૉલેજના સર્વ વર્ગોમાં દાખલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આજ સુધીમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના પ્રયાસથી એમ. એ.માં તો ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાઓ દાખલ થઇ ચૂકી છે. તેમ મૅટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પણ ગુજરાતી લગભગ ફરજીઆત થઇ ગયું છે. હવે આ પદ્ધતિને વિસ્તારી પ્રીવીઅસ, ઇન્ટર મિડિઅટ અને બી. એ.માં પણ ગુજરાતી દાખલ કરવાની મ્હારી નમ્ર સૂચના છે. શરૂઆતમાં જો આટલું કરવામાં આવશે તો ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વધતું જશે અને તેથી પોતે જે કોઇ વિષયના સારા અભ્યાસક હશે તે વિષયનું જ્ઞાન ગુજરાતીમાં ઉતારતાં હેને બહુ મુશ્કેલી પડશે

નહિ. આમ કરતે કરતે 'સર્વ વિષયો ગુજરાતીમાં' શીખવવાની જોગવાઇ કરી શકાય એવો દિન પણ આવશે. અસ્તુ.

૫. ઉપસંહાર.

સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનો ! સંક્ષેપમાં જેટલી બની શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી અને સ્પષ્ટતાથી "ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન" એ વિષય વિષે મ્હેં મ્હારા વિચાર આપની સમક્ષ રજુ કર્યો છે. શરૂઆતમા, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની બહુ જ અગત્ય છે એમ બતાવી, એની સ્હામે સાધારણ રીને અપાતી ત્રણ દલીલોના જવાબ આપવા યત્ન કર્યો છે તે પછી બહુ સંક્ષેપમાં, ગુજરાતીને શરૂઆતમાં અભ્યાસક્રમમાં શું સ્થાન આપવું જોઇએ ત્હેની દિશા બતાવી છે. આ પ્રમાણે મ્હારા વિચાર જણાવી, મ્હારે જે કહેવાનુ છે તે સમાપ્ત કરતા પહેલાં સાહિત્ય પરિષદ્‌નો અને આપ સર્વનો આભાર માનું છું. આટલું કર્તવ્ય બજાવી મ્હારે અન્તમાં આપ સર્વને જે આગ્રહ પૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરવાની છે તે કરવાની રજા લઉં છું. આશા છે કે તે વિજ્ઞપ્તિ વ્યર્થ નહિ જાય.

મ્હારી માતૃભાષા બોલનાર બ્હેનો અને ભાઇઓ ! ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ દેશી ભાષાઓને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન અપાવવા જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા તેવા ભગીરથ પ્રયત્નો આપણી સાહિત્ય પરિષદે કરવા જોઇએ. આપ સર્વને પ્રારંભમાં જ હું કહી ગયો છું કે મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયની ચર્ચા ઉપાડી લીધી છે. બન્ને પરિષદોએ સાથે મળીને આ મહત્કાર્ય કરવાનુ છે. યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષાઓને સ્થાન મળતા સુધી આ કામમાં ખતથી મંડ્યા રહેવું એ બન્ને પરિષદોનું કર્તવ્ય છે. કારણ કે ભાષા અને સાહિત્યની વૃદ્ધિ એ પરિષદ્‌નું સાધ્ય છે, અને એ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે એક મુખ્ય સાધન એ છે કે ભવિષ્યની પ્રજા બનનાર વિદ્યાર્થીઓને ત્હેમની માતૃભાષાનું બરાબર શિક્ષણ મળે દેશી ભાષાની વૃદ્ધિ થવામાં યુનિવર્સિટીના ઉદ્દેશની સફલતા છે એવું બતાવનાર કેટલાક ઉતારા રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે ત્હેમના "ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા" એ લેખની શરૂઆતમાં આપ્યા હતા ત્હેમાં પહેલી કૉન્વોકેશન વખતે સર બાર્ટલ ફ્રેયરે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેનો ઉતારો ટાંક્યો હતો:—

"But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindus and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University."

અર્થાત્ "શિક્ષણ પામેલા હિન્દુઓ અને પારસીઓમાં પરમ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખુ છું કે તમ્હારૂં એક

મ્હોટું લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમ્હેં જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમ્હારી સ્વભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું."

આવો બોધ યુનિવર્સિટીના ચેન્સેલરો તરફથી અપાયા છતાં આપણા ગ્રૅજ્યુએટોનો મ્હોટો ભાગ સ્વભાષાના સાહિત્યને માટે બેદરકાર રહે છે ત્હેનું મુખ્ય કારણ એ જ લાગે છે કે ત્હેમને વિદ્યાર્થી દશામાં ત્હેનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો નથી. नास्ति मूलं कुतःशाखा ? માટે સ્વભાષાના સાહિત્યની સંગીત સમૃદ્ધિ એ આ પરિષદ્‌નું લક્ષ્ય હોય તો તે ભાષાના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન અપાવવા પરિષદે બનતા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ ત્યારે જ સિદ્ધ થશે તે ભરતવાક્ય ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદનું કે :—

" સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી !
પાદેપાદ રસાળ ભૂષણવતી થાઓ સખી ઉપરી !
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ લ્યો વરી !
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ, સખીજન થકી,—એ આશ પૂરો હરિ !

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી.એ.

નવી ગુજરાતી વાંચન માલાનું અવલોકન.

(રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ એમ. એ.)

[૧ ગુજરાતી વાચન માલા બાળપોથી, ગુજરાતી વાચન માલા પહેલી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા બીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાંચન માલા ત્રીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા ચોથી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા પાચમી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા, છઠ્ઠી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા સાતમી ચોપડી. } બનાવનાર વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રિવિઝન કમિટી.

૨ મુબાઇ ઇલાકાની વાચન માલા વિષે રિપોર્ટ.

લેખક—જે. જી કોવર્નટન હિંદુસ્તાનની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટ નં. ૨.]

તર્ક શાસ્ત્રના અભ્યાસકો મનુષ્યની એક વ્યાખ્યા એવી બાધે છે કે તે એક એવું પ્રાણી છે કે જે સર્વદા અસંતુષ્ટ રહે છે, અને એ વ્યાખ્યાની વાસ્તવિકતા પ્રસ્તુત વિષયના ઇતિહાસનુ અવલોકન કરતા સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. છેલા ચાલીશ વર્ષથી ગુજરાતી વાચનારી આલમ હોપકૃત વાચન માલા વાપરતી આવી હતી. અને તેમાંનાં છેલા દશ વર્ષમાતો એ વાચન માલાની અપૂર્ણતા સામી સખત ફર્યાદ થવા લાગી હતી. મહેતાજીઓના મડળમાં, વિદ્વાનોના વાદ વિવાદમાં, કેળવણીના વિષય પર વિચાર કરનાર સસ્થાઓમા વાચન માલાની ખામી ઉપર ભાર મુકીને વિવેચન કરવામા આવતુ કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોમા કેળવણીના વિષયમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવાનો પવન થોડો વખત વાયો હતો. અને તેવા એક વેગ ભર્યા આવેશમાં એક દેશી-સસ્થાન તરફથી જે કોઇ વિદ્વાન મડળ નવી વાચન માલા બનાવવાનુ કામ ઉપાડી લે તેના ફંડમા રૂ ૫૦૦૦ ની મદદ આપવાનુ પણ જાહેર કરવામા આવ્યું હતુ વિદ્યાવિલાસી મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના કેળવણી ખાતા તરફથી પણ નવી વાચન માલા રચાવવાની તજવીજ લાબા વખત સુધી ચાલુ હતી, જેમા સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ દ્વિવેદીનો મુખ્ય ભાગ હતો પરતુ જુદા જુદા કારણોને લઇને એ બધા વિચારો ક્રિયામા પરિણામ પામ્યા નહિ અને આખરે ઇ. સ. ૧૯૦૫ મા સરકારે મિ. કોવર્નટનના પ્રમુખપણા નીચે "વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુકસ રિવિઝન કમિટી" નીમી એ કમિટીએ અનેક વિદ્વાનોની સહાયથી નવી વાચન માલા લખાવી, એક પછી એક સાત ચોપડીઓ બહાર પાડી, તથા થોડા વખતમા કન્યાશાળા માટે લખાયલી ત્રણ ચોપડીઓ બહાર પડશે એમ જાહેર કર્યું.

વાચન માળા થઇ ગયા પછી મિ. કોવર્નટને પોતાની પ્રમુખ તરીકેની ખાસ કામગીરી છોડતાં પહેલા કમિટીના કામકાજની વિગતો, અને તેમની મુશ્કેલીઓ વગેરે સમજાવવાના હેતુથી હિંદની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટોના બીજા મણકા તરીકે એક રિપોર્ટ લખ્યો છે, અને તેમા મુંબઇ ઇલાકાની કેળવણીના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન આપ્યું છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

મિ. કોવર્નટન પોતાના રિપોર્ટની શરૂઆતમા જુની વાચન માળાનો ઇતિહાસ આપે છે અને તેમ કરતા મુંબઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાની ઉત્પત્તિનો પણ ટુંકો ઇતિહાસ આપે છે, એમ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૨૦ પૂર્વે દેશીઓની કેળવણી માટે કંઇજ પગલા લેવાયાં ન હતા. પૂનામા ફક્ત એક હિંદુ કોલેજ હતી અને તેનું કામ સંસ્કૃત વિદ્યા અને ધર્મ શાસ્ત્રો શીખેલા પંડિતો (શાસ્ત્રીઓ) તૈયાર કરવાનુ હતું, કે તેઓ ન્યાય ખાતામા ઉપયોગી થઇ પડે. આવીજ પ્રતિની કાશીમા હિંદુ કોલેજ હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૧૧ મા નડીઆ અને તિરહુતમા પણ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. પણ આવી સંસ્થાઓનો લાભ માત્ર થોડા વિદ્યાર્થીઓ લઇ શકતા. સાર્વજનિક શિક્ષણ માટેનુ મહત્વનુ પ્રથમ પગલું ઇ. સ. ૧૮૨૦ મા 'નેટિવ સ્કૂલ બુક એન્ડ સ્કૂલ સોસાયટી' ની સ્થાપનાનુ ભરવામા આવેલુ. આ સોસાયટીએ ઇ. સ. ૧૮૨૭ મા પોતાનુ નામ બદલી 'ધિ બોમ્બે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' એવુ નામ રાખ્યુ અને ઇ. સ. ૧૮૪૦ સુધી પોતાની શાળાઓમા કેળવણી આપવા વગેરેના પ્રયત્ન જારી રાખ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૦ મા બધી શાળાઓ નવી સ્થપાયલી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના તાબામા ગઇ.

ઉપર કહેલી 'નેટિવ સ્કૂલ બુક સોસાયટી' સ્થાપવાની મૂળ સૂચના ઇ. સ. ૧૮૧૭ મા રેવરંડ રેનર્ટ મે નામના એક મિશનરી ગૃહસ્થે કલકત્તામા કરી હતી. આ સંસ્થાઓની મૂળ નેમ શાળાઓ સ્થાપવી, અને દેશી ભાષાઓમા વાચન માળાઓ તૈયાર કરાવવી, એ રાખવામાં આવી હતી. મુંબઇ ઇલાકામા સાર્વજનિક કેળવણીનો પાયો નાખવામા ઉપલી સોસાયટીનો મોટો હાથ હતો. અને તે કરતા પણ વધારે મહત્વ માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન જેવા ઉદારચરિત રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ, જે તે વખત મુંબઇના ગવર્નર હતા, તેમને આપવુ જોઇએ. એમ જણાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના સબંધે પણ તે વખતે અંગ્રેજી અને દેશી એવા બે પક્ષો પડી ગયા હતા. અને તેમા પહેલા પક્ષનો મત સમગ્ર હિંદની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી બનાવવા માટે પગલા ભરવા એવો હતો. આ મતની વિરુદ્ધ જઇ પ્રાથમિક શિક્ષણમા અંગ્રેજીની ખાતર દેશી ભાષાઓને અન્યાય આપવાનો વિચાર એલ્ફિન્સ્ટને પહેલેથીજ નાપસંદ કર્યો. અને ઉપર કહેલી સોસાયટીના પ્રયત્ન દેશી ભાષામાજ કેળવણી આપવા તરફ ચાલુ રાખવા મજબુત આગ્રહ કર્યો. આથી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી વગેરે

ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાવા માડયા અને લિપિધારા, ગણિત, બોધવચન, તથા વાર્તાઓના પુસ્તક ઇ સ ૧૮૨૪મા તૈયાર કરવામા આવ્યા. તે ઉપરાત બાળમિત્ર, મરાઠાનો ઇતિહાસ, બીજગણિત, ભૂગોળ, ખગોળ, વગેરે પુસ્તકો અનુક્રમે બહાર પડતા ગયા થોડા વખત પછી મુબઇના ગવર્નર તરીકે સર જૉન માલ્કમ આવ્યા તેમનો મત એવો હતો કે અગ્રેજી માત્ર થોડાકજ જાણે, તેઓ તે ભાષામાથી ભાષાતરો કરીને જનસમૂહના લાભ અર્થે પ્રગટ કરે, અને સાર્વજનિક કેળવણી માત્ર દેશી ભાષામાજ આપવી આવી રીતે અગ્રેજી ઉપરથી ભાષાતરોનો પ્રવાહ ચાલ્યો રફતે રફતે એમ જણાવા લાગ્યુ કે આ ભાષાતરો વાચનમાળાને માટે યોગ્ય નથી મૂળ પુસ્તક જુદા દેશમા જુદી પ્રજાને માટે લખાયેલ હોય, અને વળી કેટલેક અશે બાલકોને માટે ખાસ લખાયેલ ન હોય તેવા પુસ્તકો વાચનમાળા તરીકે ચાલી શકે નહિ ભાષાતર કરનારાઓ પણ કેટલીક વખતે બાળકોની મુશ્કેલી શુ હોઇ શકે તે સમજે એવાજ રોકવામા નહોતા આવતા. તેમજ એ પુસ્તકોના વિષયોમા કે ભાષામા ચડતા ઉતરતા ક્રમ ગોઠવવાનો પણ પ્રયત્ન નહોતો આ બધી મુશ્કેલીઓમાથી ધીમેધીમે સ્વતત્ર વાચનમાળા લખાવવાનો વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો અને પ્રથમ અંગ્રેજી મરાઠી ડિક્ષનેરીના કર્તા મેજર કેન્ડીને મરાઠી વાચનમાલા તૈયાર કરવાનુ કાર્ય સોપવામા આવ્યુ શરૂઆતમા ત્રણ પુસ્તકો લખાવવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી, તેમા પાછળથી ઉમેરો કરી ૭ પુસ્તકો કરવાનું ઠરાવવામા આવ્યુ આજ અરસામા જુની બોર્ડ ઑફ્ એજ્યુકેશન નીકળી જઇ તેને બદલે સાર્વજનિક કેળવણી ખાતુ (ડીપાર્ટમેન્ટ ઑફ્ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન) સ્થપાયુ અને તેના પ્રથમ ડિરેક્ટર તરીકે મિ ઇ આઇ હાવર્ડની નિમણુક થઇ. મિ હાવર્ડની સૂચનાથીજ મરાઠી વાચન માળાની ત્રણ ચોપડીઓમાથી વધારીને ૭ કરવામા આવી હતી આ વાચન માળા તૈયાર થતી હતી તેજ અરસામા (ઇ સ ૧૮૫૭) ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેકટર મિ, ટી. સી. હોપ ઉપર મિ હાવર્ડે એક પત્ર લખી ગુજરાતીમા નવી વાચન માળા રચના વિષે સૂચનાઓ માગી મિ હોપને શિક્ષણ શાસ્ત્રના અભ્યાસનો સારો શોખ હતો તેઓ પેસ્ટેલૉઝીની શિક્ષણ પદ્ધતિથી વાકેફ હતા. અને પદાર્થ પાઠની ઉપયોગિતા સારી રીતે સમજતા હતા તેમણે ક્રમવાર સાત પુસ્તકોની વાચન માળાની એક યોજના ઘડી કાઢી એ યોજના મંજૂર થઇ તે પ્રમાણે વાચન માળા બનાવવાનું ઠર્યું મુખ્યત્વે કરીને નવી વાચન માલા ગુજરાતી બાળકોને માટે ગુજરાતી લેખકોને હાથે' તૈયાર કરવાનુ ઠર્યું એવી રીતે દક્ષિણી બાળકો માટે લખાયેલી મરાઠી વાચન માળાનુ માત્ર ભાષાતર ન કરતા ગુજરાતી નવીજ વાચન માળા તૈયાર કરવાનુ માન મિ (પછીથી સર ટી. સી.) હોપને ઘટે છે તે ઉપરાત ગુજરાતી લખાણ છાપવા માટે બાળબોધ અથવા દેવનાગરી લિપિને બદલે ગુજરાતી લિપિનો ઉપયોગ કાયમ કરવાનું ઠરાવનાર પણ તેજ હતા. અને વળી ગુજરાતી ભાષાની જોડણી માટે અમુક ચોક્કસ નિયમ કરી તે વખત સુધી

આપતી અવ્યવસ્થા મટાડનાર પણ તેમણે નીમેલી ગુજરાતી વિદ્વાનોની કમિટી હતી. વળી ઇ. સ. ૧૮૬૮મા જ્યારે હોપ સિરિઝને સ્ટીરિઓટાઇપમાં છપાવવાનો વિચાર થયો, ત્યારે ફરી પાછું સંશોધન કરાવવાના હેતુથી સરકારે મિ૦ ટી. સી. હોપ, રાવ સાહેબ મોહનલાલ રણછોડદાસ, રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ, તથા રાજશ્રી નંદશંકર તુળજાશંકરની કમિટી નીમી હતી અને તે કમિટીએ રા૦ રા૦ દુર્ગારામ મંછારામ, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, તથા શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસ એ ચાર ગૃહસ્થોને પોતાની સાથે કામ કરવા નિમંત્ર્યા હતા

ગુજરાતી વાચન માળા ૧૮૬૦ મા અને સની ૧૮૬૧ મા તૈયાર થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૭ મા ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિઆએ સમગ્ર હિંદની વાચન માળાઓના પરીક્ષા માટે એક કમિટી નીમી હતી. તેમણે હોપ સિરિઝના વખાણ કર્યા, અને બીજા પ્રાંતોમા વાચન માળા તૈયાર કરવાને એ સિરિઝનો આધાર લેવાની ભલામણ કરી એ વાચન માળાની અંદર દોષ ન હતા, એવું ન હતું પણ એકંદર રીતે તેની રચના એવી ક્રમવાર સહેલા વિષયોમાથી અઘરા પર જતી હતી, કે તેમા ફેરફાર સૂચવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, અને છેલ્લા પિસ્તાલીસ વર્ષની સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજા એ વાચન માળા ઉપર ઉછરી

ઇ. સ. ૧૯૦૧ મા લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે કેળવણી ખાતાના અમલદારોનું સંમેલન ભર્યું હતું તેમા પ્રાથમિક કેળવણી સબંધી થએલા ઠરાવો અનુસાર ઇ સ. ૧૯૦૩–૦૫ની વાચન માળા સંશોધન કમિટી નીમાઈ ઇ સ ૧૯૦૨ મા મુંબઈ ઇલાકાના ઇન્સ્પેક્ટરોએ કેળવણીના કામમા ઉત્સાહ લેનાર ગૃહસ્થોનાં સંમેલનો અમદાવાદ, પૂના, કરાંચીમા ભર્યાં હતા, અને ત્યા પણ વાચન માળાઓની ખામીઓ સંબંધી વિવેચનો થયા હતા તેમા ખાસ કરી (૧) કન્યાઓને માટે જુદી વાચન માળાઓ (૨) ચાલતી વાચન માળાની અંદર ગણિત અને વધારે પ્રમાણમા ચિત્રોની આવશ્યકતા અને (૩) ગુજરાતી જોડણીની અનિશ્ચિતતા એ વિષયો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામા આવ્યો હતો અને તે પરથી વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની નિમણુક થઈ

હવે ત્યારે આપણે આ નવી નિમાયેલ કમિટીના બંધારણ ઉપર આવીએ, કારણ નવી વાચન માળાની તુલના કરવામા એ બાબત આપણુ ધ્યાન ખેંચશે. 'વાચન માળા સરકારની માલેકીની હોવાથી, અને મુખ્યત્વે સરકારી શાળાઓના ઉપયોગ માટે હોવાથી એમ ઠરાવવામા આવ્યુ કે સંશોધન કમિટી પણ સરકારી હોવી જોઇએ જો કે બહારના વિદ્વાનોની મદદ જરૂર પડે ત્યારે લેવાનો અવકાશ રાખવો' કમિટીના પ્રમુખ તરીકે મિ કોવર્નટન, જેઓએ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના પ્રોફેસર દાખલ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમા કામ કર્યું હતું તથા તે પછી ઉત્તર અને

મુંબઇ વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરના હુદ્દા પર હતા, તેમને નીમવામાં આવ્યા અને બાકી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી અને સિંધી ભાષાઓને માટે એકેક મેમ્બર નીમવામાં આવ્યા. આવી રીતે પાંચ મેમ્બરોની કમિટીને આખા મુંબઇ ઇલાકા માટે એક સામાન્ય ધોરણ પર ચારે ભાષાની વાચન માળા રચવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું 'ગુજરાતી મેમ્બર કેળવણી ખાતામાં નીચલી પાયરીથી ઉપર ચડેલ અમલદાર છે મર્હુમ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઇના તે શિષ્ય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ કરેલી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનો તેઓએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે અને અમદાવાદ જીલ્લાની શાળાઓમાં તે પદ્ધતિનો ઉપયોગ દાખલ કરવામાં જે ફતેહ મળી છે તેનો મુખ્ય યશ તેમને ઘટે છે.'

કમિટીના આ પ્રકારના બંધારણથી ફાયદા અને ગેરફાયદા બન્ને થયા ફાયદામાં પ્રથમ તો એકે જુની વાચન માળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર તૈયાર થયેલ હોવાથી તેઓ ચડતી ઉતરતી પ્રતિની થઇ હતી તેને બદલે એક સામાન્ય ધોરણ પર ઇલાકાની ચારે ભાષામાં વાચન માળા એકજ કમિટીએ તૈયાર કરાવવાથી, કંઇ નહિ તો વિષયોના સંબંધમાં એક સામાન્ય ધોરણ બધે દાખલ થયું સરખી (uniform) કેળવણી એ પણ પ્રજાની એકતા વધારનારૂં એક મહત્વનું અંગ છે એટલે આ પરિણામને આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના (national unity) ને પ્રબળ કરનાર સાધન તરીકે વધાવી લેવું જોઇએ વાચન માળાના પાઠોની એકંદર યોજના તૈયાર કરવામાં મિ. કોવર્નટનનો હાથ આપણે જોઇએ છીએ અને તેમાં તેમની ઉન્નત વિચાર શ્રેણી, માનસ શાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ અને છેલા પચાસ વર્ષમાં માનસ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી કેળવણીના વિષયમાં જે વિચારપરિવર્તન થયું છે તેનો ગાઢ પરિચય સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે પાઠોની એકંદર યોજના તૈયાર કર્યા ઉપરાંત કેટલાક પાઠો તેમણે પોતેજ અંગ્રેજીમાં લખી તેના ભાષાંતર ચારે ભાષામાં કરાવ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. વળી કેટલેક સ્થાને અમુક વિષય પર પાઠ લખાવ્યા હોય ત્યારે ચારે ભાષાના લેખકોના પાઠ તપાસી તેમાંથી સૌથી સારો હોય તે પસંદ કરી તેજ પાઠના ભાષાંતર બીજી ભાષાઓની વાચન માળામાં કરાવ્યા છે એમ પણ મિ કોવર્નટન જણાવે છે. નુકસાન એ થયું કે ઘણા પાઠ માત્ર ભાષાંતર રૂપ થયા અને એ પાઠની ભાષા વગેરે હલકી પ્રતિના થયા અમુક વિષય પર એક લેખક મનન કરી પોતાની ભાષામાં લેખ લખે, અને બીજો લેખક કોઇ પર ભાષામાંથી ભાષાંતર કરે તેમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડી જાય છે એક સાહિત્યનો નમુનો પેદા કરે છે ત્યારે બીજો માત્ર પરદેશી વસ્તુ વેચનાર દુકાનદાર જેવો નજરે પડે છે અને આ ફેર વાચનારની નજરમાં તરત જણાઇ આવે છે વળી સ્વતંત્ર લેખ કરતાં ભાષાંતરનું કામ સહેલું ગણાય છે અને તેને લીધે ભાષાંતરના કામ માટે સામાન્ય લેખકોની મંદ નેમાઇ હશે અને તેથી પણ કામ હલકી પ્રતિનું આ થયું હોય તો બનવા યોગ્ય છે ગમે તેમ હો પણ એટલું તો

નિર્વિવાદ છે કે હોપકૃત વાંચન માલામાં શાળા ખાતામાં નોકર હોય તેવાજ વિદ્વાનોને માથે કામ ન નાખતાં સારા સારા વિદ્વાનોને ભેગા કરી તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું. અને એ બધું કામ કમિટીની નજર હેઠળ થયું હતું, ત્યારે આ વખતે બધા કામનો મુખ્ય જુમ્મો મિ. કૅાવનંટન વાળી કમિટી ઉપરજ રહ્યો. અને એ કમિટીમાંથી માત્ર એકેક મેમ્બર પોતાની ભાષાની વાંચન માલાને માટે જોખમદાર રહ્યો. આવાં મહત્વનાં કામો એક વિદ્વાનને ન સોંપતાં કમિટીઓને સોંપવામાં હેતુ એ હોય છે કે જુદાં જુદાં મસ્તકને જુદી જુદી બાબતો સુઝે છે. અને એકનો એક પાઠ ચાર પાંચ વિદ્વાનોની નજર તળેથી પસાર થાય તો તેમાં સામાન્ય ભૂલો નજ રહે. જ્યારે એકજ માણસ હોય તો તે ગમે તેટલી સંભાળ રાખે તો પણ સામાન્ય ભૂલો પણ કોઇ કોઇ વાર રહી જાય છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી વાંચન માલાની ભાષા વગેરેની છેલ્લી જવાબદારી ગુજરાતી મેમ્બર ઉપરજ રહી, વળી કમિટીને પોતાનું કામ આરોપવાને માત્ર અઢાર માસની મુદત આપવામાં આવેલી હોવાથી એ કામ એટલું બધું ઝડપથી કરવું પડયું કે તેને લીધે પણ સરતચૂકના અને બીજા ઘણા દોષો રહી ગયા. જે ઉપર આગળ ચાલતાં હું આપનું ધ્યાન ખેંચીશ.

એકંદર તપાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે નવી વાંચન માલા કેળવણીના સાધન તરીકે હોપ વાંચન માલા કરતાં ચડીયાતી થઇ છે. છતાં ભાષા શુદ્ધિ અને લેખન પદ્ધતિમાંતો તેમાં ઘણા દોષ રહી ગયા છે. આ મત સ્થાપિત કરવા માટે આપણે બંને વાંચન માલાના જરા સવિસ્તર અવલોકનમાં ઉતરવું પડશે.

આપણે જોઇ ગયા કે હોપ વાંચન માલા ઇ. સ. ૧૮૬૦-૬૧ માં તૈયાર થઇ હતી. તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે તે જમાનો સમજવો જરૂરનો છે. વિલાયતમાં એ જમાનામાં સ્પેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્ય વાદ, મિલનો બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય વાદ, વગેરે પ્રચલિત હતા; અને તેની અસર હિંદ પર પણ થઇ. બુદ્ધિ પ્રધાન સાહિત્યની કદર થવા લાગી, અને લાગણીઓ મનુષ્યને અવળે રસ્તે દોરે છે માટે તેમનાથી જેટલું દૂર જવાય તેટલું વધારે સારૂં મનાવા લાગ્યું. આ મતને પરિણામે ધર્મ એ વ્હેમનો એક પ્રકાર બન્યો. કેળવણીના વિષયમાં પણ આ મતની અસર થઇ. બાળકોને હકીકતનું જ્ઞાન કરાવવું, સત્યોથી તેમનાં મગજ ભરવાં એ કેળવણીનું કેન્દ્ર થઇ પડયું. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નવલ કથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સ પોતાના હાર્ડ ટાઇમ્સ નામક વાર્તામાં આ મતાનુયાયીઓના સિદ્ધાંતોનો આબેહુબ ચિતાર આપે છે. તે કહે છે;— *"બાળકોનાં

* 'Now, what I want is, Facts. Teach these boys and girls nothing but Facts. *Facts alone are wanted in life.* Plant nothing else, and root

મગજ તે ખાલી ઘડા જેવાં છે. ઘડામાં જેમ આપણે પાણી ભરીએ છીએ તેમ બા- ળકોના મગજમાં આપણે હકીકતો (facts) ભરવાની છે. જ્યાં સુધી ઘડામાં પાણી નથી હોતું ત્યાં સુધી તે ખાલી કહેવાય છે. તેમજ જ્યાં સુધી મગજમાં અનુભવ નથી ભરતાં ત્યાં સુધી તે પણ ખાલી રહે છે, માટે કેળવણીનો અર્થજ મગજનો ખાલી ઘડો હકીકતોથી ભરવો એવો થાય છે" આ પ્રમાણે એ જમાનાનું સત્ર બુદ્ધિની

---

out every thing else. You can only form the minds of reasoning animals upon facts ; nothing else will ever be of any service to them.

* * * *

In this life, we want nothing but facts, Sir, nothing but facts.

* * * * * *

Thomas Gradgrind now presented himself to the little pitchers before him who were to be filled so full of facts.

* * * * *

'Now let me ask you, boys and girls, would you paper a room with representations of horses ?

After a pause, one half of the children cried out in chorus 'Yes' Sir.' Upon it, the other half, seeing in the gentleman's face that "Yes" was wrong, cried out in chorus:—' No, Sir, as the custom is, in the' examinations.

Of course, no. Why wouldn't you ?

* * * *

'I'll explain to you, then,' said the gentleman, after a dismal pause, 'why you wouldn't paper a room with representations of horses Do you ever see horses walking up and down the sides of a room in reality,—in fact ? Do You ?

Yes, Sir,' from one half. 'No, Sir !' from the other.

'Ofcourse no,' said the gentleman, with an indignant look at the wrong half. 'Why, then, you are not to see anywhere what you haven't in fact ; You are not to have anywhere, what you don't have in fact. What is called taste is only another name for fact.

* * * * * *

'This is a new principle, a discovery,' a great discovery : said the gentleman. Now I'll try you again. Suppose you were going to carpet a room. Would you use a carpet having a representation of flowers upon it ?

કેળવણી હતુ તેમા વળી હિંદમા અંગ્રેજી ભાષાના નવા જ્ઞાને ભણેલાઓના મનપર એટલો બધો મોહ પાથરી દીધો હતો કે પશ્ચિમનું બધુ સારૂં, અનુકરણીય અને આપણું જૂનું, ખોટુ વહેમ અને ગપોડાથી ભરપૂર એમ મનાવા લાગ્યુ હતું કરસનદાસ મૂળજી, કવિ નર્મદાશંકર, વગેરે તે સમયમા સુધારાનો ઝુંડો દેશમા ફેરવતા હતા, સભામા ભાષણો કરતા, અને આપણા જૂના રિવાજોની વિરુદ્ધ ચર્ચા ચલાવી

There being a general conviction that 'No Sir' was always the right answer to this gentleman, the chorus of No was very strong Only a few stragglers said yes , among them Sissy Jupe

'Girl no 20 said the gentleman Smiling in the calm strength of knowledge sissy blushed and stood up

'So you would carpet your room * * with representatives of flowers, would you said the gentleman 'Why would you?' 'If you please, sir, I am very fond of flowers,' returned the girl

'And is that why you would put tables and chairs upon them and have people walking over them with heavy boots ?

'It wouldn t hurt them, sir They wouldn't crush or wither, if you please, Sir They would be pictures of what was very pretty and pleasant, and I would fancy—'

'Ay, Ay, Ay ! But you must not fancy, cried the gentleman quite elated by coming so happily to this point 'That's it You are never to fancy '

* * * * * *

'You are to be in all things regulated and governed by fact * * * You must discard the word fancy altogether You have nothing to do with it You are not to have, in any object of use or ornament, what would be a contradiction in fact You don t walk upon flowers in fact , you cannot be allowed to walk upon flowers in carpet You don't find that foreign birds and butterflies come and perch upon your crockery , your cannot be permitted to paint foreign birds and butterflies upon your crockery You never meet with quadrupeds going up and down walls , you must not have quadrupeds represented on walls * * This is the new discovery This is fact This is taste

Dickens , Hard Time

રહ્યા હતા. તે અરસામાં રચાયલી હોપકૃત વાંચન માળામાં આ વિચાર શૈલીની અસર થયા વગર રહી નહિ. પચાસ વર્ષની કેળવણીનાં પરિણામ તપાસતાં આજના વિચારકો હિંદની કેળવણીનો મોટો દોષ એ બતાવે છે કે તે કેળવણીએ બુદ્ધિ અને હૃદયનો ભેદ કરી બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપી હૃદયને ગૌણ ગણ્યું. તેજ પ્રમાણે વાંચન માળામાં પણ બુદ્ધિને પોષક સાગમી બધી પૂરી પાડવામાં આવી. બાળકની જ્ઞાન મર્યાદા વિસ્તૃત થાય તે હેતુથી તે વખત જણાયા હતા તેટલા પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો, ઝાંઝવાનાં જળ વગેરે કિરણોના પરાવર્તનના નિયમથી થતા વિચિત્ર દેખાવો, જૂના વ્હેમો ટળે એવી વાતો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, જન્મ" ચરિત્ર, સામાન્ય સદ્‌ગુણો વગેરે વિષયો વાંચન માળામાં ચર્ચાયા હતા. પણ એ વાંચન માળામાં ગુજરાતની પ્રજાને યોગ્ય ખાસ સામગ્રી તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, આચાર, વિચાર, વગેરે બાબતો પર બિલકુલ સુપડીજ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. હિંદનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો હતો. પણ તે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક સમયનો, એટલે કે મુસલમાની આવાગમન પછીનોજ. ધર્મનો વિષયતો ખાસ મુકી દેવામાં આવ્યો હતો. એટલે એકંદર રીતે હોપકૃત વાંચન માળામાં, ઓગણીશમી સદીના મધ્યમાં ઈંગ્લાંડમાં કેળવણી વિષે જે વિચાર શ્રેણી પ્રચલિત હતી, તેનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી પિસ્તાલીશ વર્ષ સુધી એજ વાંચન માળાપર ગુર્જર બાળકોનો નિભાવ થયો છે. કેળવણીનાં શાસ્ત્ર અને કળામાં એ અર્ધી સદીમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે. પણ એ ફેરફારનો લાભ આપણને એ પિસ્તાલીસ વર્ષના અરસામાં ન મળ્યો. બુદ્ધિ કરતાં હૃદયનું સ્થાન ઉચ્ચ છે. કેળવણી એ માત્ર જ્ઞાન આપવા માટે નથી. પણ ચારિત્ર ઘડવા માટે પણ છે. અને ચારિત્ર પર બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની અસર વધારે દૃઢ થાય છે અને વળી બુદ્ધિની કેળવણીનું પણ હૃદયની મદદથી કામ લેવાથી વધારે સંગીન પરિણામ આવે છે. સ્વધર્મ, સ્વદેશ, વગેરેને માટે બાળકોમાં સહજ પ્રેમ હોય છે. તે પ્રેમની મદદ લઇને કેળવણી યોજવામાં આવે તો બાળકની રસવૃત્તિ તેની બુદ્ધિને વધારે સતેજ કરી શકે. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રનો હેતુ મનુષ્યનાં કર્તવ્યો પરથી તેમનાં ચરિત્રો પર અજવાળું પાડી નીતિના નિયમો પર બાળકનું ધ્યાન ખેંચવાનો હોય છે. પણ મક દુનિયાના રાજ્યના ઇતિહાસ કરતાં અશોકના ઇતિહાસમાં હિંદુ બાળકોને વધારે રસ પડે કે હિઓન્યસાંગના સમયના હિંદનું વર્ણન બાળકોને આનંદ આપે, અને એ આનંદથી એ બધી વિગતો તેમને સહેલાઇથી યાદ રહી શકે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. માનસ શાસ્ત્રના વધારે ગાઢ અભ્યાસને લીધે બાળકોની કેળવણીમાં તેની બુદ્ધિ સાથે તેનું હૃદય અને તેની કલ્પના શક્તિને એક સાથે પોષણ મળે એવા માર્ગો યોજાવા લાગ્યા. અને બુદ્ધિને પણ સહેલા પરથી અઘરા પર જવાના અને વસ્તુઓ પરથી ગુણના જ્ઞાન પર જવાના ક્રમ યોજાવા લાગ્યા. વળી કેળવણી એ શ્રમ સાધ્યજ છે. અભ્યાસ અને રમત એ બે પરસ્પર

વિરોધી છે એ વિચાર જૂના જમાનામાં રૂઢ થઇ ગયો હતો, તે પણ ફરવા લાગ્યો જે વિષયમા વિદ્યાર્થીને રસ હોય તેનુ જ્ઞાન તેને જલદી અને મગજને બહુ શ્રમ વગર થાય છે હુશીઆર છોકરા રમતિયાળ પણ હોય છે રમતમા આનદ સાથે શિક્ષણના પણ ઉપયોગી અંશ હોય છે અને એટલે રમતથી બાળકનુ મન પ્રફુલિત અને તાજુ થાય છે અને તેથી તેની શિક્ષણ ગ્રહણ કરવાની શક્તિમા વધારો થાય છે એ સૂત્રો પણ સમજવા લાગ્યા આ પ્રમાણે વીશમી સદીની શરૂઆતમા કેળવણી સંબંધી વિચાર ભાવનાના જે પરિવર્તન થયા છે તેનુ પ્રતિબિબ આપણે નવી વાચન માળામા જોઇએ છીએ હિદુ ધર્મનુ અસલ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ચારે વર્ણો, ચાર આશ્રમો, મહાન ઋષિઓ આચાર્યો માટે માન પેદા થાય માટે ગૌતમ, બુદ્ધ, શકરાચાર્ય વગેરેના જીવન ચરિત્રો, સામાન્ય સદ્‌ગુણો દર્શાવવા માટે વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, ગુરુ ભક્તિના ઉદાહરણ તરીકે કૃષ્ણ અને સુદામાનો વિદ્યાભ્યાસ વગેરે પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ એવા એવા વિષયો નવી વાચન માળામા દાખલ કરવામા આવેલા છે આપણા દેશના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તરીકે ભાસ્કરાચાર્યના ખગોળ જ્ઞાન વિષે, ભવભૂતિ અને કાલિદાસના કાવ્ય નાટકોમાથી ઉતારા, ગુજરાતના મહાન લેખકો, અને કવિઓ તરીકે નરસિહ મહેતો, શામળ ભટ, દયારામ, પ્રેમાનદ, નર્મદાશંકર, દલપતરામ અને મહીપતરામ એમને વિષે પાઠો આપવામા આવ્યા છે તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનમા પણ સિકંદર અને પોરસ, પન્નાની ગજસેના, મેગાસ્થનિસના સમયનું હિંદ, હિઓન્‌થસાંગની હિદની મુસાફરી વગેરે પાઠોથી ઐતિહાસિક બુદ્ધિને ઉત્તેજન મળે અને સાથે ચારિત્ર ઉપર પણ અસર થાય એવા પાઠો યોજવામા આવ્યા છે શરૂઆતની ચોપડીઓમા પદાર્થ પાઠોની યોજના કરવામા આવી છે, કે જેથી વસ્તુઓ દ્વારા તેમના ગુણોનુ ભાન થાય વિદ્યાર્થીઓની કલ્પના શક્તિ ખીલવવા માટે અદ્‌ભૂત વાર્તાઓ (Fairy Tales) ના પાઠો ઉમેરવામા આવ્યા છે અને છેવટે શરીરની બધી ક્રિયાઓ અને તનદુરસ્તી સબધી જ્ઞાનમા જે મોટો વધારો થયો છે, તે ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન (Physiology) અને આરોગ્ય વિદ્યાના પાઠોમા દર્શાવ્યો છે, અને એવી રીતે પ્રયાસ પદ્ધતિ કેટલીક બાબતોમા આગળ વધેલી છે તે હોપ વાચન માળાને આ નવી વાચન માળા સાથે સરખાવવાથી બેશક જોઇ શકાય છે

વળી ગુજરાતી વાચન માળા ગુજરાતી ભાષા બોલનાર બધા બાળકોને શીખવવાની છે, માટે તેમા હિદુ ઉપ ાત મુસલમાન અને પારસીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલા માટે મહમદ પૈગબરનું જીવન ચરિત્ર, હાતમ બિન તાઇ, પારસીઓના ધર્મ, પારસીઓ ગુજરાતમા આવી કેમ વસ્યા વગેરે પાઠો આપવામા આવ્યા છે એટલુજ નહિ પણ સામાન્ય પાઠોમા પણ હિંદુ, મુસલમાન, અને પારસી

એના નામની લગભગ સરખી સંખ્યા વાર્તાઓમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નવી વાંચન માલાના વિષયોમાં અને તે વિષયોની ચર્ચામાં અમુક અંશે વિચાર પૂર્વક સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે નિર્વિવાદ છે. માત્ર કેટલેક ઠેકાણે યોગ્ય વિવેક સચવાયો નથી, એમ દેખાય છે. ઉપનિષદ્માંથી ઉતારેલી ઘેટું લઇ જનાર બ્રાહ્મણની કથા ત્રીજી ચોપડીમાં આપવામાં આવી છે. નવ દશ વર્ષની ઉમરનું હિંદુ બાલક બ્રાહ્મણ ઘેટું શામાટે લઇ જતો હતો તે સમજી શકે કે કેમ ? એ વિચારવાનું છે. તેમ શિક્ષક એ નહાનાં બાળકોને એમ કહે કે તે વખતના બ્રાહ્મણો માંસાહારી હતા અને ઘેટાંનો વધ કરી યજ્ઞ કરતા તો તે પણ બાળકના મનમાં બરોબર ઉતરશે કે કેમ ? એ શંકાસ્પદ છે. એટલા માટે એ પાઠ ત્યાંથી કાઢીને પાંચમી કે છઠ્ઠી ચોપડીમાં મુકવાને યોગ્ય છે. વળી ચોથી ચોપડીના ૮૮મા પાઠમાં માછલીની જુદી જુદી જાતનાં વર્ણનનો પાઠ છે. તેમાં ગુણવંત નામનો છોકરો અહમદ નામના મુસલમાનના છોકરાને મલવા જાય છે. અહમદ રસ્તામાં મળે છે, ત્યારે કહે છે કે મારા બાપાએ મને થોડી માછલી પકડવા મોકલ્યો હતો. ત્યારે ગુણવંત કહે છે કે 'મને બતાવ જોઇએ.' આ જાતની વાતચિત હિંદુ અને મુસલમાન મિત્રો વચ્ચે કદિ સંભવે એમ અમને તો લાગતું નથી, એટલા માટે ગુણવંતને બદલે કોઇ બીજો મુસલમાન કે પારસી મિત્ર રાખ્યો હોય તો ઔચિત્યનો ભંગ ન થાય.

આજ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચોપડીના પહેલા પાઠમાં અંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાંતર કરતાં વિવેક વાપર્યો જણાતો નથી. પાઠ માણસનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્ત્તવ્ય વિષે છે. અને તેમાં માણસનુ પરમેશ્વર પ્રતિ કર્ત્તવ્ય, પાડોશી પ્રતિ કર્ત્તવ્ય, અને પોતા પ્રતિ કર્ત્તવ્ય, એવા ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. આ વિભાગ આપણા બાળકોના મગજમાં કે શિક્ષકોના મગજમાં બરાબર ઉતરી શકવો મુસ્કેલ છે. પોતાના પ્રતિ, અન્ય મનુષ્યના પ્રતિ, અને ઇશ્વર પ્રતિ, એમ જે ત્રણ ફરજો આપણે સમજીએ છીએ તેમાંની બીજી ફરજને બાઇબલમાં પાડોશી તરફની ફરજ તરીકે ગણાવી છે. જીસસ ક્રાઇસ્ટની સાથે પાડોશી કોને કહેવો એ, વિષયપર એના અનુયાયીઓને ચર્ચા થયેલી અને તે વખતે પાડોશીની વ્યાખ્યા કરવા માટે (Parable of the good samarition) એટલે ભલા સમેરિયા વાસીની આખ્યાયિકા કહેવામાં આવેલી, જે યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણી મશહુર છે. અને એ આખ્યાયિકા પરથી અન્ય મનુષ્યો પરત્વેનો ધર્મ તે પાડોશી પ્રતિનો ધર્મ એ સૂત્રથી સમજાવા લાગ્યો છે. પરતુ એ સૂત્રનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ગુજરાતી વાંચકોને કેવી રીતે અર્થ બોધ કરી શકે ? તેટલા માટે ભાષાંતર કારે પોતાના ભાષાતરની ગુજરાતી પાઠ તરીકેની યોગ્યતા વિષે કાંઇ પણ વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

દરેક સમાજમાં પ્રચલિત વાર્તાઓનો સમૂહ હોય છે અને તે વાર્તાઓ તે તે સમાજની નીતિની ભાવના વગેરેનાં આદર્શરૂપ હોય છે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠોમાં એવી વાર્તાઓમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી હોય તો તે બાળકોના મનપર ઉંડી અને દૃઢ અસર કરે છે એમ મનાય છે. અને તેટલા પરથી મિ. હોપનંદને લોક વાર્તાના ઉતારામાંથી પણ ટુચકા પસંદ કરવાનું ઠગવ્યું લાગે છે

આપણામાં આવી વાર્તાઓના સમૂહમાં અકબર અને બિરબલને નામે એક મોટો વાર્તાઓનો સમૂહ જાણીતો છે. તેમાંથી ગુજરાતી મેમ્બરે ઘણું દાખલા લીધા છે. પરંતુ વાંચન માળા ભણનાર બાળક હિંદનો ઇતિહાસ પણ ભણે છે. અને તેમાં મુગલ રાજ્યના ઇતિહાસમાં અકબરની ઉંચી રાજનીતિ, તેનું વિશાળ જ્ઞાન, તેની અસાધારણ પરધર્મ તિતિક્ષા વગેરેને માટે માન ધરાવનાર બાળક વાંચન પોથીમાં વાંચે કે અકબરે બિરબલને હુકમ આપ્યો કે બધા જમાઇને શૂળી પર ચડાવી દો. ત્યારે તેને તેમજ લાગે કે ઇતિહાસમાં તો અકબરનાં મોટાં બણગાં ફુંક્યા છે, પણ ખરી રીતે તો તે મૂર્ખ અને ઘાતકી હતો. તેજ પ્રમાણે અકબર બાદશાહની નગર ચર્ચાનો પાઠ પણ અંદર કાંઇપણ ઉદ્દેશ વગરનો ખાલી ટુચકાઓથીજ ભરેલો છે. બિરબલને શિક્ષાનો પાઠતો ગુણને બદલે દુર્ગુણ શીખવે એવો ભય રહે છે. અને ટપાની મુસાફરી, સૂર્ય પર ચડાઇ, તથા અડવાનાં પરાક્રમ જેવા પાઠમાં માત્ર મૂર્ખાઓની મશ્કરી સિવાય બીજો કોઇ હેતુ દેખાતો નથી.

બીજાં પુસ્તકો પરથી ઉતારા કરવામાં પણ ક્યાંક ક્યાંક યોગ્ય વિચારની ખામી જણાઇ આવે છે. સાતમી ચોપડીમાં બાગલાણના કિલ્લાનો પાઠ કરણ ઘેલામાંથી ઉતાર્યો છે. આ પાઠમાં બે પાના બાગલાણના કિલ્લાનું અને આસપાસના સૃષ્ટી સૌંદર્યનું ઘણું અચ્છું વર્ણન કરે છે. અને તે વર્ણન પુરૂં થાય છે ત્યાંજ પાઠનો અંત આવતો હોત તો યોગ્ય હતું પણ વર્ણન પુરૂં થતા એ કિલ્લાના એક ઓરડામાં બે જણ વાત કરતાં હતાં એમ કહી પછીના પેરેગ્રાફમાં એ બે જણની ઉમર, પહેરવેશ, દેખાવ, વગેરે સંબંધી લાંબું વર્ણન આવે છે અને વર્ણન પુરૂં થતાં " આવી સ્થિતિમાં. ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા કરણ વાઘેલો તેની તેર વર્ષની દીકરી દેવળદેવી સાથે તે ઓરડામાં વાતો કરતો હતો " એ વાકયથી પાઠ પૂરો થાય છે. વાંચનારને સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે કરણ અને દેવળદેવી સંબંધી આગળ વાત ચલાવવી ન હતી તો પછી તેઓને પાઠમાં દાખલ શા માટે કર્યા? માત્ર અમુક લંબાઇનો પાઠ પસંદ કરવો એમ પ્રથમ ઠરાવીને પછી એ લંબાઇ પુરી થતા બીજો કશો વિચાર કર્યા વગર પાઠ પુરો કરી દીધો હોય તોજ આવી પસંદગી થઇ શકે.

સિદ્ધરાજ " કાળી "ના સેવક હતા અને તેઓ " કાળી "ની પ્રાર્થના કરી નૈવેદ્ય ધરાવતા વગેરે વાકયોમા કાળીને બદલે કાળી અથવા મહાકાળી અથવા કાલિકા

શબ્દ વાપર્યો હોત તો બધા સહજ સમજી શકત. અગ્રેજી ઉપરથી ઉતારો કરતા દેશી વિશેષ નામને તેના દેશી રૂપમાંજ રાખવાં એજ યોગ્ય છે, એ કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં કાળીમાતા અથવા કાલિકા જેવાં તદ્દન પરિચિત નામોને પણ "કાલી" ના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં છે. ત્યારે તે સામે વાંધો ઉઠાવવો એ ફરજ છે. તેજ પ્રમાણે ઇરાનીઓના પેગંબરનું નામ ઝરથોસ્ત આપવાને બદલે ઓરોસ્ટર આપવામાં આવ્યું છે. તે પણ ગુજરાતી વાંચન માલામાં ચંદ્રગુપ્તને ગ્રીક લોકો કહેતા તેમ 'સેન્ડ્રોકોટસ' કહેવામાં આવે તેના જેવુંજ વિચિત્ર છે.

આટલા ઉપોદ્ઘાત પછી આપણે નવી વાંચન માલાના અવલોકન પર આવીએ. જૂની વાંચન માલામાં પ્રથમ શબ્દો શીખવી પછી અક્ષરનું જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી. દાખલા તરીકે પહેલી ચોપડીના પહેલાજ પાઠમાં મા, બા, છે, એ શબ્દો શીખવવા, અને મ ને કાનો મા અને છ ને એક માત્ર છે એ જ્ઞાન પાછળથી આપવું, એ સૂચના આપવામાં આવી હતી. આ 'લુક એન્ડ સે' (look and say) નામની અગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિનું અનુકરણ માત્ર હતું અને તે સંસ્કૃત ભાષાના બંધારણ પર રચાયલી લેખન પદ્ધતિને અનુકૂળ ન હતું, એમ મિ. કોવર્નટન કબુલ કરે છે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી નિશાળોમાં બાળ વર્ગમાં એકડા સાથે બારાક્ષરી પણ ઘુંટાવવામાં આવતી હતી. અને પહેલી ચોપડી તે પછી શરૂ થતી. આ માટે આપણા બાળકોને પ્રથમ અક્ષરનું જ્ઞાન આપવું એ વધારે સલાહકારક ગણાયું. અને તે પરથીજ મુંબાઇ વેદ ધર્મ સભાએ ઘણાં વર્ષ પહેલાં સચિત્ર બાળપોથી તૈયાર કરી છપાવી હતી, અને તેમાં અક્ષરના જ્ઞાન માટે ચિત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આજ પદ્ધતિ અનુસાર સુંદરજી મુળજી શેઠે પોતાની પહેલી ચોપડી રચી. અને તે સરકાર તરફથી મંજુર થઇ. અને નવી બાળપોથીમાં પણ એજ ધોરણ અખત્યાર કરવામાં આવેલું આપણે જોઇએ છીએ. ફક્ત પહેલાજ પાઠમાં-મૂળાક્ષરના મુલ ખંડ, અને જોડેલા ખંડો શીખવી પછી મુલાક્ષર શીખવવાની જે સૂચના આપવામાં આવી છે ને મૂલાક્ષર શીખવવાનું કામ વધારે સહેલું બનાવવાને બદલે વધારે અવઘચવડીઉં અને અઘરૂં બનાવશે: એવો ભય રહે. એ કરતાં નગારાનું ચિત્ર બતાવી ને ઉચ્ચાર માટે લખાતા શબ્દ પર ધ્યાન ખેંચી તેમાંથી પરબારો 'ન' શીખવવાની પદ્ધતિ વધારે સહેલી ભાસે છે. બાળપોથી તૈયાર કરી તેનો પ્રયોગ ટ્રેનિંગ કાલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલોમાં કરી જોયો છે. અને એ પ્રયોગને લઇ જે ફેરફાર યોગ્ય લાગ્યા તે તેમાં દાખલ કર્યા છે, એમ મિ. કોવર્નટન કહે છે. એટલે એ વિષે કંઇ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. બીજે પાનેથી ચિત્રો અને તેનાં નામ અને તેના પરથી તેના આદ્ય અક્ષરનાં જ્ઞાન કરાવી એજ અક્ષરો વાળા બીજા શબ્દો પણ આપ્યા છે. આમાં ત્રીજા પાના પર જ અક્ષરવાળા શબ્દોના ઉદાહરણમાં 'ગગજ' શબ્દ આપેલો છે. અને તે શબ્દની નીચે ફુટનોટમાં "ખાવાનો" એમ આપેલ છે, તેનો

હેતુ સમજાતો નથી. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શબ્દો વાચતા શીખવી પછી તેના અર્થનુ ભાન કરાવે, અને તેમા અમુક શબ્દના એકથી વિશેષ અર્થ હોય તો તે પણ સમજાવે એવો ક્રમ હોય છે એજ પાનામા ઉપર ગણુ શબ્દ છે તેને ક્રિયાપદ તરીકે અથવા' 'શંકરના અનુચર' તરીકે ગમે તે અર્થમા અથવા બન્ને અર્થમા શિક્ષક સમજાવી શકે તેજ પ્રમાણે મગજ શબ્દ પણ બંને અર્થમા જો શિક્ષક સમજાવી શકે તો તેણે શા માટે ન સમજાવવો એ કાઇ સ્પષ્ટ નથી એમ કદાચ કહેવામા આવે કે 'મગજ' શબ્દનો બીજો અર્થ નાના બાળકો સમજી શકે નહીં માટે તેને 'ખાવાનો લાડુ' એ જ અર્થ શીખવવો પરતુ અમને તો લાગે છે કે સમજાવવાના સમજાવવાની શકિતમા ફેર હોય છે અને કેટલાક શિક્ષકો કેટલીક બાબતો બહુ સારી રીતે નહાના વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ઉતારી શકે છે તો પછી અમુક શબ્દ એકજ અર્થમા શીખવવો એવી સૂચના તદ્દન નિરર્થક લાગે છે બાકી એકદર બાળપોથીના પહેલા ભાગમાં ઘણા અને સારા ચિત્રો આપેલા છે અને તેથી ન્હાના બાળકોને સમજની સાથે જ્ઞાન આપવાનું ઘણુ અચ્છુ સાધન આપવામા આવ્યુ છે એ નિર્વિવાદ છે

બાળપોથીના બીજા ભાગના પહેલા પાઠમા 'બા, ભૂ પા ને બદલે 'બા, ચા, પા' ધ્યાન ખેચે છે તેમજ તે પાઠને મથાળે આપેલુ ચિત્ર પણ તેવુજ ધ્યાન ખેચે છે. મુબઇ જેવા મોટા શહેર સિવાય ગરીબ કુટુબોમા ચાનો પ્રચાર હજી એટલો બધો નથી થયો કે બાળકને અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆતમા "ચા" શબ્દ શીખવવાની આવશ્યકતા હોય તેમજ સ્ત્રી અને બાળકો ટેબલ ખુરશીએ બેશી કાચના પ્યાલા રકાબીમા ચા પીએ એટલી સમૃદ્ધિ અત્યારે હિંદમા નથી અને તેથી એ ચિત્ર આપણા ગૃહ સંસારનુ અવાસ્તવિક ચિત્ર આપે છે એવા અવાસ્તવિક ચિત્રોની અસર બાળકોના મન પર ખોટી થવાનો સંભવ છે પાઠોમા અને ચિત્રોમા બાળકોને પરિચિત અને રસ પડે એવી સામગ્રિનો ઉપયોગ કરવાનું સૂત્ર એ નવી વાચન માલાનો જૂની વાચન માલા પર સરસાઇ કરવાનો દાવો છે, ત્યા બાળકોના હાથમા પડવાના પુસ્તકને પહેલેજ પાને બા, ચા, પા એ પાઠ અને ટેબલ ખુરસી પર મા છોકરી અને છોકરો તથા ચાના પ્યાલાનું ચિત્ર એ બન્ને રસાભાસ ઉત્પન કરે છે બાકીના પાઠોમા છોકરાઓને રસ પડે એવી બિલાડી અને ઊંદરની, ગાયની, બાલકોને ફુલની સાથે કે પતંગની સાથે, કે દેડકાની સાથે રમવાની નહાની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે આ અલ ચાલતા ઢોરના કાન પગ વગેરે પરથી સાદા આકારનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન પણ ઠીક કર્યો છે છેવટે છ કવિતાઓ આપી છે તેમા પહેલો પાઠ 'પૂનમ ચાદની' ના પ્રખ્યાત ઢાળનો છે પણ તેનો રાગ છ સાત વર્ષના બાળકો ગલાની બીલકુલ કેળવણી સિવાય કાઢી શકે કે કેમ તે શકાસ્પદ છે સાદા ભુજગી કે ત્રોટક શીખવવામા પણ અમુક તસ્દી પડે છે એમ મહેતાજીઓને અનુભવ છે તો આવો મોટો રાગ

મંગલાચરણમાંજ મૂકવો એ કેમ સલાહ ભરેલું લાગ્યું હશે તે સમજવું જરા મુશ્કેલ છે. પછીની ચાંદાની અને તારાની કવિતાની અંદર કલ્પના છે અને તે સાથે બાળકના મુગ્ધ ભાવને અનુકુળ હોવાથી ખાસ યોગ્યતાવાળી છે. એકંદરે નવી વાંચન માલાનું કવિતાનું ધોરણ ખામીવાળું છે. તેમાં બે આવી સારી કવિતાઓ જોઇ આનંદ થવો સહજ છે. પછીની ત્રણ કવિતા ઇશ્વર પ્રાર્થના, ગાય અને પોપટની શીખામણની છે. અને એ બાળકોનાં વય અને સમજણને અનુકૂળ છે. એવી રીતે બાળપોથીની એકંદર રચના સફળ છે એમ કબુલ કરતાં આનંદ થાય છે. બાળપોથી પછી આગલ ચાલતાં સાત ચોપડીઓમાં પહેલી ત્રણ અને પછીની ચાર એમ બે વિભાગ જુદા પડે છે. પહેલા વિભાગમાં ભાષા સાદી, ઘરગથુ, અને બાળકો વાપરે તેવી યોજવામાં આવી છે, જ્યારે પછીની ચાર ચોપડીઓમાં વધારે સંસ્કારવાળી પ્રૌઢ ભાષા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વળી પહેલી ત્રણ ચોપડીઓ છોકરા અને છોકરીઓ બંનેની નિશાળમાં ચાલવાની હોવાથી બન્નેને ઉપયોગી થાય એવી પાઠની રચના કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઉપરની ચોપડીઓમાં એવું કરવાની જરૂર રહી નથી. કારણ ઉપલા ધોરણમાં કન્યાશાળા માટે નવીજ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે, એટલે આપણે પહેલી ત્રણ ચોપડીઓની એક સાથે તપાસ ચલાવીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

જૂની વાચન માલામાં ચિત્રોની ખામીપર ઘણા વિવેચકો એ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે આક્ષેપ દૂર કરવાને નવી વાંચન માલાસાં ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા—પણ ચિત્રકારનું કામ, અને પાઠના લેખકનું કામ એકબીજાને અનુરૂપ ન હોય તો પરિણામ કઢંગું આવે છે. એ વાત કમિટીના ધ્યાન બહાર ગઇ લાગે છે. દાખલા તરીકે,–પહેલી ચોપડીના પહેલા ભાગનો ત્રીજો પાઠ નિશાળ સંબંધી છે, અને તેમાં આપણે ત્યાં નિશાળને માટે એક ઓશરીએ ઓરડાબંધ મકાન સાધારણ રીતે બંધાય છે તેનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. પણ બાળક પાઠ વાંચવા માંડે ત્યારે શું વાંચે છે? " આ મારી નિશાળ છે, એને ફરતી બધે વાડ છે. આ દરવાજાપર પાટીઉં છે. તે ઉપર નિશાળનું નામ લખેલું છે. ચંચળ બહેન માંહે આવ, તને બધું બતાવું. જો બહેન આ નાનો બાગ છે. આ બધાં ફૂલ ઝાડ છે * * * * આ અમારી કસરત કરવાની જગા છે * * * આ નિશાળનો ઘંટ છે, તેને વગાડવાની પેલી મોગરી છે" આટલું વર્ણન એ નિશાળના બહારના બાગનું છે. અને તે પુરું કરી પછી વિદ્યાર્થી 'ચંચલ બહેન' ને અંદર લઇ જઇ જુદા જુદા વર્ગ, તેમનાં બેસવાનાં પાટીઆં, ઘોડી, ચિત્રો વગેરે બતાવે છે. આ પાઠને અનુરૂપ ચિત્ર કરવાને માટે તેની વાડ અને દરવાજો, દરવાજાપર નિશાળના નામનું પાટીઉં, અંદર ફૂલના ક્યારા, અને ઓશરીમાં અમુક ઠેકાણે ઘંટ અને મોગરી એટલાં વાનાં મૂકવાં જોઇએ અને ત્યારેજ એ ચિત્રમાં વાસ્તવિકતા આવે.

ચિત્રો પરથી આપણે પાઠના વિષયો પર હવે જઈએ. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠમાં બાળકોને રસ પડે તેવા વિષયો આપવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ. નવાં નવાં લુગડાં પહેરવા મળે, સારૂં સારૂં ખાવાનું મળે વગેરે કારણોને લીધે તહેવારના દિવસો નહાનપણમાં બહુ આનંદથી યાદ આવે છે. માટે દીવાળીના દિવસના વર્ણનથી પહેલી ચોપડી શરૂ થાય છે. અને પછી વરસગાંઠ, ઉજાણી. મેળો, વગેરે એજ પ્રકારના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. વળી નહાનાં છોકરાંને રમત બહુ વહાલી હોય છે અને તેથી કસરત સાથે આનંદ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં બાલકોની બુદ્ધિને ખીલવવાનો પણ સારો અવકાશ છે. એ સત્ય હવે સારી રીતે સમજાવા લાગ્યું છે. એટલા માટે હોડીની રમત, એન ઘેન ને ડાહીનો ઘોડો, ચક ભિલ્લુ વગેરે બચ્ચાંઓની રમતના પાઠોએ પણ આવકાર દાયક ગણવા જોઈએ. સામાન્ય સદ્‌ગુણો સમજાવવા માટે ઇસપનીતિની વાર્તાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાંની છોકરાં અને દેડકાંની, છોકરો અને વાઘ, કાગડાની ચતુરાઈ, કુતરો અને તેનો પડછાયો, બળદ અને દેડકો વગેરે વાતો વાંચન માલામાં લેવામાં આવી છે. વળી બાળકોની કલ્પના ખીલવવા માટે અદ્‌ભૂત વાર્તાઓ (fairy tales), નો ખાસ ઉપયોગ કરવાનું પાશ્ચિમાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રનું સૂત્ર અહીં જાળવવામાં આવ્યું છે. અને તેથી શાહજાદો અને ભિખારી, શાહજાદી અને પરીઓ, એક રાજાના કુંવરની વાત વગેરે પાઠો યોજાયા છે. અને છેવટે કાપણી અને ખળાંના, ખેતીવાડીના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. આજકાલ આપણી પ્રજા ગામડામાંથી નીકળી શહેરમાં આવી વસવા માંડી છે અને તેમને ખેતીવાડીની સાદી બાબતોનું પણ અજ્ઞાન હોય છે, તેટલા માટે નવી વાંચન માલામાં ખેતીવાડીના લગભગ જુદા જુદા પાઠો આપવામા આવ્યા છે. તે પણ જમાનાની એક મોટી ખામી પૂરી પાડશે એમ અમારૂં અધીન મત છે.

પહેલી ચોપડીના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧ સામાન્ય વિષયના પાઠ અને ૨ સૃષ્ટિજ્ઞાન વગેરેના. બીજી અને ત્રીજી ચોપડીઓમાં આ બે ઉપરાંત એક ત્રીજો ભાગ ભૂગોળ વિદ્યાના પાઠ સંબંધી ઉમેરવામાં આવેલ છે. તેમાં દિશાઓ અને નિશાળના નકશાથી શરૂ કરી ગામ અને શહેરનો સંબંધ, તાલુકો અને તાલુકાના અધિકારીઓ, તેમનાં કામકાજ વગેરે સંબંધી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે. અને તે ઉપરાંત ત્રીજી ચોપડીમાં ડુંગર, મેદાન, નદી, દરિઆ–મહાસાગર વગેરે પૃથ્વીના મોટા વિભાગો સમજાવ્યા છે. સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠમાં ઢેફું, માટી, પથ્થર વગેરે પરિચિત વસ્તુઓથી શરૂ કરી ધાતુઓ, અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો, વનસ્પતિના છોડ, ઝાડ અને વેલા, એવા ત્રણ મોટા ભેદો અને પ્રાણીમાં ગાય, ભેંશ, બકરૂં, ઘેટું, કુતરૂં, અને પખીઓમાં પોપટ, કાગડો, વગેરેનાં વર્ણન આપવામાં આવેલાં છે. આવી રીતે સૃષ્ટિજ્ઞાનમાં

નિર્જીવ અને સજીવ જગતના મુખ્ય ભાગનું નિરીક્ષણું બાળકોને કરાવવામા આવ્યું છે બીજી ચોપડીમા હવા અને પવન તથા ચાક વિષે પદાર્થ પાઠ આપવામા આવ્યા છે. ત્યાર પછી તાડ પિત્તળના વાસણના બે પાઠ આપી ખેતીવાડીને લગતા પાઠ આવે છે, તેમા ખેડુતને હળ, તથા જુદી જુદી જાતના ઘાસના પાઠ આપવામા આવ્યા છે અને તેમા દાભ, ઝીંઝવો, અને સરકટની જાત ઓળખાવી તે પરથી પછી બાજરી જુવાર, અને ડાંગરને પણ ઘાસની જાત તરીકે ઓળખાવી છે. અને પછી ડાગર અને શેરડી પર આખા પાઠ આપેલા છે ત્યાર પછી મધમાખી, બતક મરઘા, ચકલી, ઘોડો વગેરે વિશેષ પક્ષિઓ કે પ્રાણીઓના પાઠ આપી, આપણા શરીર પર ધ્યાન ખેચી તેના ભાગ અને ઈંદ્રિઓ સમજાવી છે છેવટે જુદા જુદા રંગ બનાવવાનો પાઠ આપી જુદી જુદી જાતના કપડાના પાઠથી બીજી ચોપડી પૂરી થાય છે રંગના પાઠમા રાખોડી અને આખો ભુરો તપખીરીઓ અને ઘેરો તપખીરીઓ વગેરે ભેદો આપ્યા છે. તે જે ઉપરનાં બાળક, બીજી ચોપડી ભણે છે તે સમજી શકે કે નહિ ? એ પ્રથમ નજરે શંકાસ્પદ લાગે છે પણ જુદા જુદા રંગના પડીકા લઇ તેમાથી થોડો થોડો કોઇ વસ્તુને લગાડતા જવુ અને તેવી રીતે બાળકોની આગળ પદાર્થ પાઠની પદ્ધતિએ જુદા જુદા ભેદ બાળકોના મન પર ઠસાવવા એ મુશ્કેલ લાગતુ નથી

ત્રીજી ચોપડીમા પાણી, દેવતા, મીઠુ, ગધક, પહેલદાર વસ્તુઓ વગેરે પદાર્થ વિજ્ઞાનના પાઠ છે. અને તે દરરોજના વપરાશમા આવતી વસ્તુઓની ઉપયોગી માહિતી આપે છે ઝાડની ઈંદ્રિઓ, ઝાડનો રસ અને પાદડાના ઘાટ એ વનસ્પતિ શાસ્ત્રની એટલીજ ઉપયોગી માહિતી આપે છે સમડી, બિલાડી અને કુતરાના સગા, ખિસખોલી અને સસલાના પાઠ, પ્રાણીવિદ્યા શીખવે છે બીજી ચોપડીમા ઇંદ્રિઓ અને શરીરના અવયવો શીખી ગયા પછી અહીં હાડકા અને માંસના લોચા અને ચામડીના પાઠ ઇંદ્રિય વિજ્ઞાનનુ જ્ઞાન આગળ વધારે છે અને તે ઉપરાત ઉન, ઘર, અને નખત ભણવાની જૂની અને નવી રીતના પાઠથી ત્રીજી ચોપડીનો અંત આવે છે

ઉપર લખેલી પહેલી ત્રણ ચોપડીઓમા ચર્ચેલા વિષયોનુ આપણે દિગ દર્શન કરી ગયા અને તેમા બાળકની બુદ્ધિ ખીલવવા અને તેના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા સાથે તેને ઉપયોગી માહિતી આપવાને સતત પ્રયત્ન થાય છે, એ આપણે જોઇ શક્યા છીએ જુદા જુદા વિષયના પાઠો કેવા લખાયા છે, અને તેમા કાઇ ફેરવવા જેવુ છે કે નહિ, એ વિષય આપણે હાથ નથી ધર્યો ઘણુ એકજ બાબત જુદા જુદા લેખક જુદી જુદી રીતે દર્શાવી શકે, અને તેટલા માટે અમુક પાઠ જોઇએ તેવો સારો નથી થયો એ જાતની ટીકામા બહુ દમ નથી એકંદરે નવી ચોપડીઓ નહાના બાળકોને રસ પડે એવી રીતે અને સરળ ગુજરાતીમા લખવામા આવી છે, એ કબુલ કરવુ પડે છે વળી એ નવી ચોપડીઓ પર "વસંત" મા રા આનંદશંકર

બાપુભાઇ ધ્રુવે સવિસ્તર વિવેચન કરેલ છે એટલે વિશેષની અહીં જરૂર વારવામાં આવી નથી

ચોથું ધોરણ એ પ્રાથમિક શિક્ષણનું છેલ્લું ધોરણ હોવાથી ચોથી ચોપડીની રચના વધારે વિશાળ કરવામાં આવી છે ગરીબ બાળકોનો અભ્યાસ અહીંજ પૂરો થાય છે, અને જેઓ આગળ ચાલે છે તેમાંનો મોટો ભાગ અંગ્રેજી શીખવાને એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં જોડાય છે અહીં તેમના શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી હોવાથી ગુજરાતી ઉપર જોઇએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી એ દિલગીર થવા જેવું છે

ચોથા ધોરણમાં ઇતિહાસનો વિષય શરૂ થાય છે એટલા માટે ચોથી ચોપડીમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના પાઠ આપ્યા છે અને તે ઉપરાંત સામાન્ય વિષયના પાઠોમાં પણ રાજકુમાર ભીમસિંહનું ઉદારપણું, પન્નાની રાજ સેવા, અકબર બાદશાહની નગરચર્યા, પ્રતાપરાણો, નરસિંહ મહેતાની ઉના ગામમાં પધરામણી, રાજા ભોજ, સોમનાથના દરવાજાના કમાડ, ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ વગેરે પાઠોમાં બાળકોને નીતિની સાથે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સંસ્કારો બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે વળી તંદુરસ્તીને લગતા ખોરાકની જરૂર, પાણીના નળ અને પાણી તથા દૂધ ચોખ્ખાં રાખવા વિષેના ત્રણ પાઠ એક મહત્વના વિષયને સાદી અને સરલ ભાષામાં ચર્ચે છે ત્રીજી ચોપડીમાં શરીરનું હાડપિંજર અને સ્નાયુઓની રચનાના વર્ણન પછી અહીં હૃદય, લોહીનું વહેવું અને હોજરીની ક્રિયાઓ વિષેના પાઠો (Physiology) ઇંદ્રિય વિજ્ઞાનનો વિષય ચર્ચે છે વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં પાંદડું, બીજ, ફળ, અને ફૂલના સૂક્ષ્મ અવલોકન સૂચવનાર પાઠ આપવામાં આવ્યા છે પ્રાણીઓમાં માછલી, સર્પ અને દેડકાના, આચળવાળાં પ્રાણીઓમાં હાથીનો, અને જીવડાંમાં તીડ અને મચ્છર સબંધી પાઠ છે ભૂગોળના પાઠો મુંબાઇ ઇલાકાના સામાન્ય વિભાગો, તે પરના સત્તાધારી અધિકારીઓ જૂના અને નવા મુસાફરીના માર્ગો, મુંબઇ, અમદાવાદ, ચાંપાનેર જેવાં શહેરો વગેરેનું વર્ણન કરે છે અને ઐતિહાસિક પાઠોમાં અશોકના વખતથી મોગલ સલતનતની સ્થાપના સુધીના અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કરણઘેલો, અહમદશાહ અને મહમુદ બેગડાની કારકિર્દી આપવામાં આવેલ છે

પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીની રચના તથા ભાષા વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની રાખવામાં આવી છે આ ચોપડીઓ જેઓ અંગ્રેજી કેળવણીથી વિમુખ રહેવા માગતા હોય, અને માત્ર દેશી ભાષામાંજ કેળવણી લઇ પછી દુનિયાના કામમાં પડનારા હોય તેઓને જેટલું બને તેટલું વિસ્તૃત જ્ઞાન આપવાના હેતુથી રચવામાં આવી છે અને તે સાથે સાહિત્યના દૃષ્ટિ બિંદુથી ગુજરાતી સાહિત્યના માનનીય ગ્રંથોમાંથી ઉતારા આપી તે સંબંધી રસ જાગૃત કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે આ ત્રણ ચોપડીઓને

જુદી જુદી લઇઅવલોકન કરતાં તેમનું એક સાથેજ તેમનાવિષયો પરત્વે અવલોકન કરીએ તો વધારે સુગમ પડશે. વિષયોને મુખ્યત્વે કરી બે મોટા વિભાગમાં વહેંચી શકાશે. ૧, સાહિત્યના વિષયો. ૨ શાસ્ત્રીય વિષયો. સાહિત્ય (Literature) ના વિષયોની અંદર લેખકની મનોવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે શાસ્ત્રીય (Science) લેખોમાં વસ્તુના યથાર્થ નિરૂપણ ઉપર ખાસ લક્ષ અપાય છે. સાહિત્ય જગતના જુદા જુદા પ્રસંગો અને પદાર્થોની પરીક્ષા જુદી જુદી મનોવૃત્તિ મારફત કરી તેમાંથી રસિક અને બોધક તત્વ શોધે છે; ત્યારે શાસ્ત્ર આપણને જગતના અનિવાર્ય નિયમોનું ભાન કરાવી તેને બને તેટલા આપણા ઉપયોગમાં લેવાનું કામ શીખવે છે. એકનું કામ આપણા અનુભવની દુનિઆની સીમા વિસ્તૃત કરવાનું છે ત્યારે બીજાનું કામ આપણા હૃદયને વધારે મૃદું અને ગંભીર કરવાનું છે.

ત્યારે પ્રથમ શાસ્ત્રીય વિષયોપર આવતાં આપણે જોઇએ છીએ કે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ બને તેટલી વિસ્તૃત કરવા માટે સબળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા જેટલે અંશે આપી શકાય તેટલે અંશે તેના સંસ્કાર બાળકના મનપર વધારે દૃઢ બેસે એવું હાલમાં મનાવા લાગ્યું છે. અને યુરોપ, અમેરિકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો સમજાવી બાળકોનાં મનપર ઠસાવવાના ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. એટલા માટે નવી વાંચન માલામાં વિજ્ઞાન (Science), ના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બાળકોને પરિચિત કરવા માટે જે વિધ વિધ સામગ્રિ ભેગી કરવામાં આવી છે તે માટે મિ. કૉવર્નટન અને તેમની કમિટીને ધન્યવાદ ઘટે છે. અને એ સામગ્રિનો પૂરતો ઉપયોગ કરી આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણને અગાઉ કરતાં વધારે સંગીન બનાવવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવો એ કેળવણીના કામમાં લાગેલા દરેક જણની ફરજ છે. જ્ઞાનના સંસ્કાર બાળકના મન પર સારી રીતે પડે તેટલા માટે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્વો સમજાવવામાં સહેલાપરથી વધારે અઘરાપર જવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો છે. અને તેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરીને તે મારફત જ્ઞાન અપાવવાનો પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ થયો છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ આપણે છેક બીજી ચોપડીથી શરૂ થતો ભૂગોળનો વિષય લઇએ. તેમાં પ્રથમ નિશાળનો નકશો કેમ ચિતરવો એ વિષય પર સાદો અને બાલકના મનને આકર્ષક એવો પાઠ છે. તે પરથી પછી બાળક રહેતું હોય તે ગામનો નકશો કેવી રીતે ચિતરી શકાય તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. અને પછી ગામ બહાર તેડી જઇ મહેતાજી વિદ્યાર્થીઓને આંબા વાડી, તળાવ, ટેકરી, અને તે પર મહાદેવનું [illegible] બતાવે છે.

મહાદેવના દહેરા પરની ધજા પરથી પવનની દિશા ઉપર પણ ધ્યાન [illegible] અને પછીના પાઠમાં પૃથ્વીની સપાટીપરનાં નદી, પર્વત, સપાટ [illegible]

પાણીના આગની કિનારા પર અસર વગેરે પાઠો, જમીન અને પાણીના કુદરતી વિભાગો અને તેઓની એક બીજા પર અસરનું વર્ણન કરે છે. રાજકીય ભૂગોળના પાઠ (Political geography) ચોથી ચોપડીથી શરૂ થાય છે. ઇલાકો, તેના ભાગ, અને અધિકારીઓ, ઇલાકાના મુખ્ય શહેર જેવા કે મુંબઇ અને અમદાવાદનાં વર્ણન આપવામા આવ્યા છે. પાચમી ચોપડીમા ગુજરાત પરથી ભૂગોળનું જ્ઞાન હિંદુસ્તાન પર લઈ જવામા આવ્યુ છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનમા વહેવારના માર્ગ અને પછી કરાચીથી કોલબો, અને કોલબોથી રંગુન સુધીની દરિઆઇ મુસાફરીનુ અને રસ્તે આવતા બદરોનું વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે છેવટે હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય વહીવટના પાઠમા બ્રિટિશ હિંદના પ્રાતો, તેમનો કારભાર ચલાવવાની વ્યવસ્થા અને તેમા ઇલાકેદાર સરકાર, વાઇસરાયની કાઉન્સીલ અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના પરસ્પર સંબધ દર્શાવવામા આવ્યા છે. તે પછી છઠ્ઠી ચોપડીમા હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચેના જૂના અને નવા માર્ગથી શરૂ કરી વિલાયતની મુસાફરી, બ્રિટિશ બેટ, ફ્રાન્સ રશીઆ અને એશિઆમાના તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, અને જાપાન વિષે પાઠ આપવામા આવ્યા છે અને છેવટે સાતમી ચોપડીમા રંગુનથી સાનફ્રાન્સિસ્કો સુધીનો પ્રવાસ વર્ણવી બે પાઠમા બ્રિટિશ મહારાજ્યના વર્ણનથી રાજકીય ભૂગોળ પૂરી થાય છે તે ઉપરાત વરાળ, વાદળા, ધુમસ, વરસાદ, પૃથ્વીનો આકાર અને કદ, હવા માન અને સમોષ્ણના વૃત્ત, ભરતી અને ઓટ, જ્વાલામુખીપર્વત, ધરતીકપ અને ઉના પાણીના ઝરણ વિષેના પાઠોમા—ભૂતલ શાસ્ત્ર (Physical Geography) ના મતો સમજાવવામા આવ્યા છે

ભૂગોળ અને ભૂતળ પછી ખગોળ શાસ્ત્રના પાઠો ચોથી ચોપડીમા પૃથ્વીની દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિ અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા દિવસ રાત્રીના અને ઋતુઓના ફેરફારના પાઠોથી શરૂ થાય છે. પાચમીમા સૂર્યમાળા અને ગ્રહો તથા તારા અને નક્ષત્રો વિષે પાઠ છે પહેલા પાઠમા સૂર્યમાળાના ગ્રહો સબંધી વધુ માહિતી આપવામાં આવી છે, અને બીજા પાઠમા તારાના નક્ષત્રો માટે સમજણ આપી છે તેમા કવચિત અગ્રેજી પરથી ભાષાતર કરવામા અપરિચિત પ્રયોગો કરવા પડયા છે, દાખલા તરીકે ઉત્તર ધ્રુવ પાસેના બે પરિચિત નક્ષત્રો "નાનું રીંછ" અને "મોટુ રીંછ" કરી ઓળખાવ્યા છે તે બે નામો માત્ર અગ્રેજી Little Bear અને Great Bear નાં ભાષાતર છે ગુજરાતીમા મોટા નક્ષત્રને સપ્તર્ષિ કહે છે અને તે નામ પણ જણાવવામા આવ્યુ છે તેજ પ્રમાણે આગળ જણાવવામા આવ્યું છે કે સપ્તર્ષિને ગામડીઆ લોકો ગાડું અથવા વહાણ કહે છે આનો આધાર પણ અગ્રેજી પરથીજ લેવામા આવેલ ધારવામા આવે છે કારણ અગ્રેજીમા તેને Charles' Wain એટલે ચાર્લ્સનું ગાડુ એમ કહે છે. આપણા લોકો તો તેને સપ્તર્ષિની ગાડી એટલે

ખાટલાના ચાર પાયા અને એક પાયાને છેડે બીજા ત્રણ તારાનું પુછડું એવું રૂપજ સમજે છે. તેજ પ્રમાણે પછીના પેરેગ્રાફમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પહેલા વર્ગના તારામાં અતિ તેજસ્વી તારો લુબ્ધક કરીને છે. એ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં બૃહત્ લુબ્ધક કે મોટો કુતરો એ નામના નક્ષત્રમાં છે. લુબ્ધકનો અર્થ શિકારી થાય છે. અને એ નક્ષત્રને આપણા જ્યોતિષ પ્રમાણે લુબ્ધક અથવા વ્યાધ એટલે શિકારી એ નામ અપાય છે. જ્યારે મોટો કુતરોએ એ નક્ષત્રના અંગ્રેજી નામ Canis Major નું ભાષાંતર છે. પણ ઉપરનું વાક્ય વાંચતાં લુબ્ધકનો અર્થજ કુતરો થતો હશે. એવો ભ્રમ થાય છે. સાતમી ચોપડીમાં મંગળ, બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરેનસ અને નેપચ્યુન વિષે ઉપયોગી ખબર આપી છેવટે નેબ્યુલા અથવા નિહારિકાના પ્રકાર અને તેમાંથી ગ્રહો વગેરે કેવી રીતે બન્યા હશે તે સંબંધી ખગોળ વેત્તાઓની વિચાર શ્રેણી સમજાવી છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રના પાઠ નવી વાંચન માળામાં ક્રમસર ગોઠવીને તેના સિદ્ધાંતોમાં જરા વધારે ઉતરવાનો પ્રયત્ન આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પાંચમી ચોપડીમાં હવા, વાયુ અને વરાળ, પડઘો, કોલસો, અને ગેસ, ફુવારો, હવાનું દબાણ તથા બંબો અને વાયુભારમાપક યંત્ર એ પાઠો પદાર્થ વિજ્ઞાનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો ચર્ચે છે. તેમાંના કેટલાક પાઠ પ્રયોગ સિવાય સમજાવી શકાય તેમ નથી. ફૂવારાથી પ્રવાહી એકજ સપાટી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. તે તથા બંબાથી હવાના દબાણનું સૂત્ર સમજાવી શકાય છે. અને પછી વાયુભારમાપક યંત્ર એ એ સૂત્ર ઉપર-થીજ ઉપજાવી કાઢેલ યંત્ર છે. એ સમજાવવું મુશ્કેલ નથી. પણ નાનાં બાળકના મન પર એ સત્યો સમજાવવાને પ્રયોગોની જરૂર છે. અને તેટલા માટે ચાળીસ ઇંચની નળી તથા કાચની પ્યાલી અને પારો એ દરેક નિશાળમાં પૂરાં પાડવાં જોઇએ. અને પ્રથમ પરીક્ષક-અધિકારીએ એ પ્રયોગો માસ્તરોને શીખવવા જોઇએ કે પછી વર્ગમાં મહેતાજીઓ કરી શકે. છેવટે ઉચ્ચાલન, ગરગડી, અને રેંટના પાઠ યાંત્રિક શક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવે છે. ત્યા પણ એ શક્તિઓના નાના નમુના પૂરા પાડી અમુક વજન તેનાથી બમણું અથવા વધારેગણું વજન કેવી રીતે ઉપાડી શકે છે તે મહેતાજીએ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સમજાવવાનું છે. આગળ ચાલતાં છઠ્ઠી ચોપડીમાં યાંત્રિક શક્તિઓમાં ઢાળ, સ્ક્રૂ અને પૈડાના સિદ્ધાંત સમજાવી પદાર્થનાં રૂપ અને ગુણ વિષે સામાન્ય વિવેચન કરી પછી અવાજ, ગરમી, પ્રકાશવિદ્યુત્ અને લોહચુંબકના ગુણનાં વર્ણન આવે છે. અને તે પરથી સાતમી ચોપડીમાં પ્રવાહી પદાર્થોમાં થતું સરખું દબાણ, આર્કિમિડિઝનો નિયમ વગેરે સમજાવી પછી પદાર્થ વિજ્ઞાનના ચમત્કારો સંબંધી પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં કેશાકર્ષણના ચમત્કાર, અવાજનો ચમત્કાર (ફોનો-ગ્રાફ) પ્રકાશના ચમત્કાર (મગજળ, રંગો, મેઘ ધનુષ્ય) વિજળીના તારનું યંત્ર, ચમ-

હકારિક શોધો જેવી કે માર્કોનિની તારના દોરડા વગર સંદેશાની મોકલવાની શોધ, ટેલીફોન, અવાજ સાથે બોલનારની છબી પણ પડદામાં દેખાય એવી શોધ, બલૂન અને અર્વાચીન જમાનાની શોધ જેવી કે હવાઈ મનવાર, ટોર્પીડો અને રેંટગનના કિરણો, એ બાબતો સબંધી પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપણા યુવાનોને જેમ વધારે દૃઢ થાય તેમ તે લાભકારક છે તેની ના નથી પણ તેજ સૂત્રને અનુસરીને ઘણી બાબતોનું અપૂર્ણ જ્ઞાન આપવા કરતાં થોડી બાબતો વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે વધારે આદરણીય ગણવો જોઇએ. રેંટગનના કિરણો સમજાવવાનો પ્રયત્ન જોતાં એવી ગહન બાબતોમાં માત્ર પરિણામજ જણાવી બીજી સાદી બાબતોનું વધારે પાકું જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન વધારે લાભકારક થાત એમ સહજ અનુમાન થાય છે. વળી પાંચમી ચોપડીના વાયુ ભાર માપક યંત્ર સબંધે આ પાઠ છે તે પ્રમાણે ચોથી ચોપડીમાં પણ પ્રવાહી પદાર્થનું સરખું દબાણ અને આર્કિમિડિઝના નિયમોનો પાઠ યોગ્ય ઉપકરણ વિના સમજાવવો મુશ્કેલ છે અને તેજ નીમ વિજળીક તારના યંત્રના પાઠને લાગુ પડે છે. એ બધા પાઠ શીખવવામાં તેને માટે જોઇતો ઉપકરણ (apparatus) પૂરો પાડવામાં ન આવે તો પછી એ પાઠનું શિક્ષણ માત્ર પોપટીયું રહેવાનું એ નિસંદેહ છે. અને આજ પ્રમાણે પાણીમાંથી હાઇડ્રોજન છૂટો પાડવાને લગતા પ્રયોગને ઓક્સિજન બનાવવાના પ્રયોગને અને એવા બીજા રસાયન શાસ્ત્રીને લગતા પ્રયોગોને પણ યોગ્ય ઉપકરણની જરૂર છે. આટલા માટે કેળવણીના વિષયમાં રસ લેનાર દરેક વિદ્વાનને વિનંતી છે કે, તેઓ શાળા ખાતાના અમલદારો, મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડોની કેળવણી કમિટીના મેમ્બરો અને દેશી રાજ્યોના કેળવણીના ઉપરી અધિકારી સાહેબોનું આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચી ભૌતિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બાળકોને સમજાવવાનો જે આદરણીય પ્રયત્ન મિ. કોવર્નટનની કમિટીએ કર્યો છે તેને યોગ્ય ઉપકરણના અભાવે નિષ્ફળ જતો અટકાવવો.

વનસ્પતિ શાસ્ત્રના પાઠ જૂની વાચનમાળામાં નહોતા. પાંચથી દશ બાર પાઠ ખાસ લખાવી સાતમી ચોપડીમાં ઉમેરવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાં પણ તે એટલા બધા અઘરા લાગતા કે ઘણી શાળાઓમાં તે મૂકી દેવામાં આવતા એમ મારી યાદદાસ્ત કહે છે. નવી વાચનમાળામાં વનસ્પતિના મૂળ, થડ, પાંદડાં, ફુલ અને ફળ સબંધી રસિક પાઠો સરલ ભાષામાં ત્રીજી ચોપડીથીજ આપવામાં આવ્યા છે. અને તે બીજી ચોપડીના જુદા જુદા ધાન ધાન્ય વગેરેના પાઠ પછી શરૂ થતા હોવાથી બાળકોનો વનસ્પતિ વિષે રસ તાજો રાખે છે. તેજ પ્રમાણે પરિચિત પ્રાણીઓ, કુતરા, બિલાડીના વર્ણન પછી તેના સગા, હાથી, ઘોડા વગેરેના પાઠ આપી પછી, માણસ જાતના નજીકના સગા, ઉપરનો પાઠ પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમાં માણુ-

મનુ સ્થાન બતાવે છે. અને પછી જગલી પ્રાણીની સ્થિતિમાથી ધીમે ધીમે કેવી રીતે સુધારે થતો ગયો તે સમજાવવાને માણસના પ્રથમ સુધારાના પાઠમા પત્થરનાં ઓજારોનો કાળ અને ધાતુનો કાળ (Metal Age) સમજાવ્યા છે. તે પછી ઐતિહાસિક સમયમા આવી બાબિલન, મિસર, હિંદ, ગ્રીસ, અને રોમના સુધારા સંબંધી પાઠો આપવામા આવ્યા છે મનુષ્યની ચામડીના રગ, ભાષા, માથાનો ઘાટ વગેરે પરથી મનુષ્યની મુખ્ય જાતો વર્ણવી માનવ શાસ્ત્ર (Anthropology)નું પણ દિગ્દર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠ જૂની વાચનમાલામા હતા તેમાથી કેટલાક જેમના તેમ ઉતારી લીધા છે તે ઉપરાત કેટલાક નવા લખાવેલા છે. ઓગણીસમી સદીના અંતમાથી અર્થ શાસ્ત્રની પદ્ધતિ કેવળ ગાણિતિક (abstract) ન રહેતા ઐતિહાસિક અને વ્યવહારિક સ્વરૂપ પકડતી જાય છે એ આપણે આ પાઠોમા પણ જોઇ શકીએ છીએ દાખલા તરીકે વિનિમય અને નાણાના પાઠમા વિનિમય માટે નાણાની જરૂર બતાવી, પછી જુદા જુદા કાળમા જે જુદી જુદી વસ્તુઓ નાણા તરીકે વપરાઇ છે, તેનો ક્રમવાર ઇતિહાસ આપવામા આવ્યો છે તેમજ અર્થ શાસ્ત્રના સામાન્ય સિધ્ધાતો સમજાવી સંતોષ ન માનતા એ સિદ્ધાતોની આપણા દેશની આર્થિક પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરવામા આવી છે "કાચો અને તૈયાર કરેલો માલ" એ મથાળા વાળા પાઠમા એ બન્ને પ્રકારના માલની કિંમતમા જે ફેર રહેલો છે તે પર લક્ષ ખેચી માલ તૈયાર કરવા માટે કારખાના દેશમાજ હોવાની કેટલી બધી જરૂર છે એ સમજાવી, એવા કારખાના કાઢવા માટે શેરમા નાણા રોકવાની ભલામણ કરવામા આવી છે. હિંદુસ્તાનમા ખનીજ પદાર્થો અને તેને લગતા ઉદ્યોગોના પાઠમા કોલસા અને સોનાની ખાણોનું વર્ણન આપ્યુ છે "પરદેશો જોડે હિંદુસ્તાનનો વેપાર" એ પાઠમા હિંદુસ્તાનમાથી જે માલ પરદેશ જાય છે, તથા જે માલ પરદેશમાથી હિંદમા આયાત થાય છે, તેની ટુકી હકીકત આપવામા આવી છે હિંદુસ્તાનના વેપારમા માલની આયાત કરતા નીકાસ ઘણી વધારે હોવાથી દેશ દિનપરદિન ગરીબ થતો જાય છે, એમ કહેવામા આવે છે. એ મત અવાસ્તવિક છે એમ બતાવવા બ્રિટિશ બેટો અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકાના દાખલા આપવામા આવ્યા છે "બ્રિટિશ બેટોનો આયાત માલ નીકાસ માલ કરતા વધારે છે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાથી આયાત કરતા વધારે માલની નીકાસ થાય છે, છતા એ બેઉ દેશ આપણા દેશ કરતા ઘણાજ ધનવાન છે" માટે દેશની નિર્ધનતાનું કારણ આયાત નીકાસના આકડામા શોધવા કરતા વધારે તપાસ કરવી, એવી સલાહનુ સૂચન છે

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠો વિષે આપણે જોયુ તેજ પ્રમાણે ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન અને આરોગ્યના પાઠોમા પણ નવીન વાચનમાલા જૂની ઉપર સરસાઇ ભોગવવાનો દાવો કરી

શકે તેમ છે. શરીરના અવયવ, હાડપિંજર, માંસના લોચા, અને સ્નાયુઓ વિષેની માહિતી પહેલી ત્રણ ચોપડીમાંજ આવી ગઇ તે આપણે જોઇ ગયા છીએ. પછી હૃદય અને લોહીનું ફરવું તથા જઠર અને પાચન ક્રિયાના પાઠ ચોથી ચોપડીમાં આપવામાં આવ્યા છે. હૃદય અને તેનો શરીરની નાડીઓ સાથે સંબંધ તથા જઠર, કાળજું અને આંતરડાંના સંબંધ સમજાવ્યા છે. પાંચમી ચોપડીમાં મગજ અને જ્ઞાનતંતુ તથા ફેફસાં અને શ્વાસોશ્વાસના પાઠો છે. છઠ્ઠીમાં કાળજું, બરોળ અને મુત્રપિંડ વિષે પાઠ ઇંદ્રિય વિજ્ઞાનનો વિષય પૂરો કરે છે. આ પાઠો મનુષ્ય શરીરની રચના અને તેમાંનાં દરેક અંગની કામ કરવાની રીત સંબંધી મહત્વની માહિતી સરલ ઇબારતમાં પૂરી પાડે છે. અને આ વિષયનાં ચિત્રો પણ વાંચન માલામાં સામાન્ય રીતે અપાયેલાં ચિત્રોમાં ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે; તેથી આ મહત્વના વિષયમાં નવી પ્રજાને ઘણી ઉપયોગી ખબર સહેલાઇથી અને રસભરી રીતે મળશે, એ આનંદની બિના છે. ઉપરાંત આરોગ્યતાના પાઠો, કેફી પદાર્થો અને તેની અસર, ઉડતા રોગ અને તેનો ફેલાવો અટકાવવા વિષે, સ્વચ્છ હવાની આવશ્ય, અંગકસરત અને આરામ, ખોરાકની જરૂર, પાણી અને દૂધ ચોકખાં રાખવા વિષે વગેરે પાઠો પણ આરોગ્યતાનાં ઉપયોગી સૂત્રોનો ઠીક સારો બોધ કરે છે. એવી રીતે એકંદર નવી વાંચન માલામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સર્વદેશી (encyclopedic) કરવાનો અને અર્થ શાસ્ત્ર, ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયન વગેરે ઉપયોગી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જરા ઉંડા ઉતરીને વિદ્યાર્થીઓના મન પર સજ્જડ છાપ પડે એવી રીતે ચર્ચવાનો સફળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને એ પરિણામ માટે આપણે મી. કોવર્નટનની કમિટીના ઉપકારી છઇએ.

હવે આપણે સાહિત્યના પાઠો ઉપર આવીએ. એ પાઠોનું નિરીક્ષણ કરતાં બે બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૧ પાઠના વિષયોની પસંદગી. ૨ પાઠની ઇબારત. શાસ્ત્રીય પાઠો વિષે બોલતાં આપણે ફક્ત એના વિષયોની ચર્ચા કરી છે. કારણ ઇબારત એ સાહિત્યનો ભાગ છે. શાસ્ત્રીય પાઠોના સંબંધમાં જોયું તેમ સાહિત્યના પાઠોની પસંદગીમાં મી. કોવર્નટનની ઉદાર શક્તિનાં આપણે વખાણ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. પણ તે પરથી જ્યારે આપણે વાંચન માલામાં વપરાયલી ભાષા અને શૈલીના વિષય પર આવીએ છીએ, ત્યારે તે સંબંધે અસંતોષની જવાબદારી વાંચન માલા કમિટીના ગુજરાતી મેમ્બરને માથે પડે છે. એ મેમ્બરને માટે અમે પુરેપુરૂં માન ધરાવીએ છીએ. વાચન માલામાં જે જે ગુણો છે તેનો જશ એમને પણ છે. એ ગુણો અમે દર્શાવ્યા. હવે અમારે વિષય વાચન માલાના દોષોનો છે. એ દોષોને સુધારવાનો સવાલ પ્રજાના હિતનો છે. એમા અંગત વિચારોથી દોરવાનું અકર્તવ્ય છે એમ એઓ પોતે પણ કબુલ કરશે. આટલી પ્રસ્તાવના પછી આ પ્રજાહિતના સવાલની ચર્ચા યથાશક્તિ આગળ ચલાવીએ.

ફરી ફરીને વાચન માલા વાંચી જોતા અમને એની અંદર રસવૃત્તિની મોટી

ઢબીલાવાળા લોબીના સંબંધમાં 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ કરતો' એ વાક્ય અયોગ્ય છે.

૩ અધ્યયની ભૂલો.

ચોથી ચોપડીના ૩૧ મા પાનનું પહેલું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે.

"આપણે છોકરા અને છોકરી હોઇ નિશાળે ભણતા હોઇએ કે મોટી ઉમરના ભાયડા અને બાયડીઓ હોઇએ તોપણ આ દુનિઆમાં આપણને કંઇને કંઇ કામ કરવું પડે છે "વાંચનારને પ્રથમ એમજ વિચાર થાય છે કે આપણે છોકરા અને છોકરી કે ભાયડા અને બાયડી હોઇએ એ તો દુનિઆંનો કદિ ન સાંભળેલો ચમત્કાર થાય, ત્યારેજ બને. પણ જરા વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે અહીં માત્ર અથવા ને બદલે અને લખવાની ભૂલ થઇ છે. પણ એ ભૂલ શરત ચૂકથી થઇ છે. એમ તો નજ કહી શકાય કારણ એકજ વાક્યમાં એક પછી એક બે વાર તેજ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. "રાણકદેવીને લઇને પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજ વઢવાણ પહોંચ્યો એટલે તે ત્યાં સતી થઇ" આં વાક્યમાં એટલે નો શો અર્થ છે? તે સમજાતું નથી. જુનાગઢથી જતાં વઢવાણમાંજ સતી થવું, એવો કંઇ રાણકદેવીએ નિશ્ચય કર્યો હોય તો વઢવાણ પહોંચ્યા એટલે તે સતી થઇ! એ સમજાય પણ ઇતિહાસમાં એવું કંઇ નથી. રસ્તે ચાલતાં સિદ્ધરાજે તેને અનેક રીતે પજવી અને છેવટે તેના પુત્રને પણ મારી નાંખ્યો. એથી રાણકદેવીને સત ચડ્યું, અને તે સતી થઇ, એમ કથા છે. એટલે આ વાક્યમાં એટલે કાઢી નાખી માત્ર ત્યાં તે સતી થઇ એમજ મૂકવાથી વધારે યોગ્ય થશે. "આપણે બધા જાણીએ છીએ કે વરસમાં કેટલાક માસ તાપ અને કેટલાક માસ ટાઢ વધારે પડે છે. વળી ઉનાળામાં તાપ વધારે અને શિયાળામાં ઓછો હોય છે." વળી એ હમેશાં કાંઇ નવી બાબત ઉમેરવામાં વપરાય છે. જ્યારે અહીં બીજું વાક્ય એ પહેલાંના ઉદાહરણ તરીકેજ છે. માટે વળી ને બદલે જેમકે વાપરવું જોઇએ.

૪ હવે આપણે આથી પણ મહત્વની અને સાહિત્યને એબ લગાડનારી ભૂલો પર આવીએ છીએ. વાંચન માળાના ઘણા પાઠો વાંચતાં તેના લખનારને વાક્ય રચના (Syntax) એવો કંઇ વિષય છે એ ધ્યાનમાં હોય એમ લાગતું નથી. અશુદ્ધ વાક્ય રચનાના દાખલા અમને ઠેકાણે ઠેકાણે માલૂમ પડ્યા છે. તેમાંથી થોડા અહીં ટાંકીએ છીએ. "ખુદાની બંદગી કરવા માટે સોનાની વિંટીમાં જેમ સફેદ હીરો તેમ મોતી મસીદ વગેરે સુંદર મકાનો છે" (૬-૨) આ વાક્ય વાંચતાં બાળકના મનમાં એવોજ ભાસ થાય કે ખુદાની બંદગીને અને સોનાની વિંટીની અંદરના હીરાને કંઇક ગૂઢ સંબંધ હોવો જોઇએ. પણ ખરૂં જોતાં ખુદાની બંદગી કરવા માટે એ મસીદનું વિશેષણ છે. જ્યારે બાકીનું વાક્ય સુંદર શબ્દની વ્યાખ્યા આપે છે. અને એ બે બાબતનો ખીચડો થવાથી વાક્ય અશુદ્ધ બન્યું છે. તેજ પ્રમાણે ચોથી ચોપડીના

પાઠ ૩૦મા માં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે 'સરદારોને તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે જમી રહ્યા પછી મેવાનુ લહાણુ કરે છે' અહીં પણ જમી રહ્યા પછી 'અને' તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એ બન્ને ખંડોનો સ્થાનફેર થવાથી વાક્ય અર્થહીન થાય છે. "સ્થળો" આગળ "સ્થળમા" ની સાતમી વિભક્તિમા ભળી જાય એટલે એને ક્રિયાપદની શી જરૂર ? આવી અનિર્દિષ્ટ કર્તાવાળી વાક્ય રચના ચાલે છે.

સર્વનામના ઉપયોગમા પણ ઘણે ઠેકાણે ભૂલો થએલી છે દાખના તરીકે છઠ્ઠી ચોપડીના પહેલા પાઠમા નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે "વળી યાદ રાખવુ કે બીજા માણસો કેવી રીતે આપણી સાથે ચાલે તો આપણને ગમે, તેવી રીતે આપણે બીજાઓની સાથે ચાલવુ જોઇએ" આ વાક્યમા પ્રશ્નાર્થ અને સંબંધ દર્શક સર્વનામ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી જવાયો છે અને અંગ્રેજીમાથી આ વાક્યનુ ભાષાંતર કરતી વખત which શબ્દના બે અર્થમાથી કયો અર્થ આ સ્થાને વાપરવો એ સબંધી બેદરકારી થઇ છે. કેવી એ પ્રશ્નાર્થ છે અને તેની પછી પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ આવવું જોઇએ પણ આ વાક્ય તો નિશ્ચયાર્થમા હોવાથી કેવી રીતે 'ને બદલે' 'જેવી રીતે' મૂકવાથી વાક્ય શુદ્ધ બને છે વળી ચોથી ચોપડીનો રાજ કુટુંબનો પાઠ લઇએ. "રાણી અલેક્ઝાન્ડ્રા ડેનમાર્કના રાજાની કુંવરી થાય છે * * * તેમણે માતા અને પત્નીના ધર્મ સરસ બજાવ્યા છે પોતાના સ્વામીના મંદવાડમા તેણે પંડે રાત દિવસ તેમની બરદાસ્ત કરી હતી પોતાનો પાટવી કુંવર માંદો પડયો હતો તે વારે પણ તેણે એજ રીતે તેની સારવાર કરી હતી પોતાના પિતા શેહેનશાહ એડવર્ડની પછી તે ગાદીએ બેસે એવુ કમનસિબે નિર્માણ થએલુ નહિ તેથી ઘણી માવજત કર્યા છતા તેનો કાળ થયો" આ ઉતારામા રાણી અલેક્ઝાન્ડ્રા સબંધી વાત ચાલે છે તેમાના છેલ્લા ત્રણ વાક્ય તપાસતા માલૂમ પડશે કે પ્રથમ બે વાક્યમા "પોતાના" એ સર્વનામ રાણી અલેક્ઝાન્ડ્રાને લાગુ પડે છે ત્યારે ત્રીજા વાક્યમા એકદમ તેજ સર્વનામ તેના પુત્રને લાગુ પડે છે અને આ ફેરફાર માટે વાચનારને બીલકુલ ચેતવણી આપવામા આવી નથી. આગળ ચાલતા પ્રિન્સ ઓફ્ વેલ્સની વાત આવે છે તે જરા તપાસીએ, "બીજો કુંવર જ્યોર્જ યુવરાજ થયો તેને વેલ્સના શાહજાદાનો ઇલકાબ મળ્યો છે અને એ સાતમા એડ-વર્ડની પાછળ શહેનશાહ થશે એ નાનો હતો ત્યારે એનેજ નૌકાસૈન્યની નોકરીની તાલીમ આપી હતી એ કારણથી એણે પુષ્કળ મુસાફરી કરી, હિંદ અને બીજા ઘણા દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે" આમા ઇંગ્લાંડના દરેક યુવરાજને 'વેલ્સના શાહજાદા' એ ઇલકાબ મળે છે એ બાબતનું સૂચન ન હોવાથી તેનેજ ખાસ ઇલકાબ આપવામા આવ્યો હશે એવુ અવાસ્તવિક સૂચન થાય છે પછી આગળ ચાલતા "એ કારણથી તેણે પુષ્કળ મુસાફરી કરી, હિંદ અને બીજા દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે" એ વાક્ય વાચતા એ કારણથી એટલે કયુ કારણ એમ તપા

ખોટ માલૂમ પડી છે. વાંચન માલાનો હેતુ જ્ઞાન આપવાનો માત્ર નથી પણ તે સાથે વિદ્યાર્થીની ઉંચી રસવૃત્તિને જાગૃત કરવાનો પણ છે. અને તેટલા માટે વાંચન માલાનાં છેવટનાં પુસ્તકોમાં સાહિત્યના સર્વોત્તમ લખાણના નમૂના આપવામાં આવે છે. આ સત્ય વાંચન માલા કમિટીના ધ્યાન બહાર નથી ગયું, એ તેમણે **નર્મદાશંકર**, **નવલરામ**, **ગોવર્ધનરામ** વગેરેના લેખોમાંથી નમૂના આપેલા છે, તે બિના બતાવી આપે છે.

વળી વાંચન માલાની શૈલી એકંદર ઉંચા પ્રકારની નથી થઇ, એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર ભાષા શુદ્ધ પણ નથી રહી, એ બીના ખેદકારક છે. પહેલી ત્રણ ચોપડીમાં ભાષા સાદી, ઘરગથુ અને બાળકો વાપરે તેવી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્રયત્નમા કેટલેક અંશે સફળતા મળી છે. પણ પછીની ચોપડીઓમાં ભાષાની શુદ્ધિ કે પ્રૌઢી એક્કે જળવાઇ શકાયાં નથી, સરકારી કેળવણી ખાતામાં લાંબા વખત સુધી નોકરી બજાવનાર અને વાંચન માલા તૈયાર કરવાનો આખો જુમ્મો માથે વહોરનાર ગૃહસ્થ પર અશુદ્ધ ગુજરાતી લખવાનો આરોપ મૂકવો એ ગંભીર બાબત છે અને તેટલા માટે દાખલા દલીલથી તેને સાબિત કરવો એ ફરજ છે.

૧. પ્રથમ આપણે શબ્દના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ 'ગળેપડુ' એટલે ખોટો હક કરનાર' એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ 'ખોટો' અને 'હક' એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ ગુણવાળા શબ્દો છે માટે ગળેપડુ એટલે ખોટો દાવો કરનાર એમ જોઇએ. 'ગર્જના'નો અર્થ સિંહનું બરાડવું' એવો આપ્યો છે. પણ ગર્જના મેઘની પણ હોય. 'ખર્યું પાન' એટલે "ઘરડો" એમ અર્થ આપેલ છે. ખરી ગએલું પાન દિવસે દિવસે સુકાઇ જવાનું તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા પછી મરણુજ આવવાનું. એટલા માટે 'ખર્યું પાન' એ ઘરડાને લગાડાય છે. પણ ઘરડો એ અર્થ લક્ષણાથી થયો છે, અને તેના શબ્દાર્થની ગેરહાજરીમાં એ અર્થ આપવો યોગ્ય નથી. પ્રથમ શબ્દાર્થ આપી પછી લક્ષ્યાર્થ અમુક થાય છે એમ પદ્ધતિ રાખી હોય તો વધારે સારૂં. આ સૂત્ર કેટલેક ઠેકાણે ધ્યાનમાં રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે 'તરણા સરખું' એટલે (તરણું=ખડ) નકામું, નઠારું એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ બધે એ પદ્ધતિ નથી રાખી એ ખામી છે. શેઠનો છોકરો નૃસિંહ ચૌદશને દિવસે જન્મ્યો માટે તેનું નામ નરસિંહ પાડ્યું એમ કહ્યા પછી નૃસિંહ ચૌદશ એટલે વૈશાખ શુદ ૧૪ એ કહેવાનું શું તાત્પર્ય હશે ? વૈશાખ શુદ ૧૪ નો દિવસ નૃસિંહ ચૌદશ શા માટે કહેવાય છે તે સમજાવવાની અહીં જરૂર છે. છઠ્ઠી ચોપડીના બ્યાશીમા પાઠમાં 'કરમ' શબ્દનો અર્થ ભુંડાં કામ એવો આપવામાં આવ્યો છે. 'કરમ' શબ્દનો અર્થ કામ થાય છે અને તે છઠ્ઠી ચોપડી ભણનાર દરેક વિદ્યાર્થી જાણતો હોય છે. આ પાઠમાં જે સ્થલે એ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં 'એવાં કરમ' એમ છે અને તેમાં એવાં એટલે ઉપર કહ્યાં તેવાં,

અર્થાત્ ખુંટાં એમ થાય છે. 'બગસરા' શબ્દનો અર્થ 'મારી ગોદડાજુ' એવો આપવામાં આવ્યો છે પણ અમુક ઠેકાણે બગસરામાં જ ખમાજ હતી એમ કહેવાય છે ત્યાં મારી ગોદડાજુ એ અર્થ કેમ બંધ બેસશે ? એ વિચારવાનું છે. વળી 'ઉદર' નો અર્થ 'પેટનો ભાગ જેમાં ખોરાક પડે છે તે' એવો આપવામાં આવ્યો છે તે કરતાં 'હોજરી,' શબ્દ વધારે સમજ આપી શકત અને 'મેદ' અર્થ 'શરીરનો એક ધાતુ' એમ જે આપ્યો છે તેનો ડાક્ટર જૉન્સનની ફેટ (fat)* શબ્દની પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાની યાદ આપે છે જે શબ્દની વ્યાખ્યા આપી હોય તે કરતાં વધારે અઘરો શબ્દ વ્યાખ્યામાં વાપરવો એ ન્યાય શાસ્ત્રમાં દોષ ગણાય છે. અને 'ધાતુ' શબ્દ 'મેદ' શબ્દ કરતાં વધારે અઘરો છે—કારણ કે પ્રાચીન આર્ય વૈદકના અમુક સિદ્ધાંતને આધારે એ યોજવામાં આવ્યો છે 'મેદ એટલે શરીરનો એક ધાતુ જે જાડા માણસમાં વિશેષ હોય છે' એટલું જ લખવાને બદલે 'ચરબી' એ એક શબ્દથી તેનો અર્થ બોધ ન થઈ શકત ?

૭ શબ્દોના અશુદ્ધ રૂપ

દુર્ગંધી (પૃ. ૩૩) સુગંધી (૮૦) એ બન્ને વિશેષણો છે તેમને નામ તરીકે વાપરવામાં આવ્યાં છે શુદ્ધ રૂપ દુર્ગંધ અને સુગંધ છે એ કહેવું પડે તેમ નથી. વળી એક ઠેકાણે સુગંધી વિશેષણમાં "દાર" શબ્દ ઉમેરી સુગંધીદાર એવું બેવડું વિશેષણ બનાવ્યું છે તે પણ અશુદ્ધ છે

સચવાયો છે, જ્યારે નવી વાંચન માલામાં રાગ અથવા છંદોનો ક્રમ કંઇ છેજ નહિ·

હવે આપણે આપેલી કવિતાઓના અર્થ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. તેમાં વળી વધારે અસંતોષ થાય એવું છે. અમુક લંબાઇની કવિતાનો પાઠ રાખવો એમ પ્રથમ ઠરાવી પછી તે પાઠને માટે કાવ્ય ન મળી શક્યાં ત્યાં બે સાથે આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં બે કાવ્યોને પરસ્પર સંબંધ હોય તો ઠીક છે, પણ કેટલીક વખતતો અસંબદ્ધ બે કાવ્યો ને પણ એક બીજા સાથે ગોઠવી દેવામા આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે છઠ્ઠી ચોપડીનો ૧૧ મો પાઠ જુઓ તેનુ મથાળું 'પ્રભુ કેમ પ્રસન્ન થતો નથી એ વિષે' એમ આવ્યું છે. પાઠમા એ કવિતા પુરી થતા એજ કવિની બીજી 'વાંસળી' નામની કવિતા મૂકવામા આવી છે. અને એ બીજી કવિતાને પાઠના મથાળા સાથે કાંઇજ સબધ નથી. સોળમો પાઠ ઉપદેશ વિષે છે, અને તેમા પહેલી કવિતા ઉપદેશની છે. પણ તે ઉપદેશ થઇ રહેતા બે કટકા મનરંજન કવિતાના નાખવામાં આવ્યા છે. અને તેમાં એક ગુપ્તોત્તરનો છે તો બીજો અંતર્ગર્હિલાપિકાનો છે. પાઠ ચોત્રીશમામાં 'વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ'ના ઠુલાખીરામના પાચ ઉપજાતિ આપી પછી' સંત સમાગમ વિષે 'મુક્તાનંદનું ધોળ આપવામાં આવ્યુ છે. પચાસમા પાઠમાં ધનવંતના ધર્મ ઉપર નર્મદાશંકર અને દલપતરામનાં બે કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. સાતમી ચોપડીમાં ઇશ્વર પ્રાર્થના, અને ગરવી ગુજરાતની નર્મદાશંકરની સુપ્રસિદ્ધ કવિતા પછી નરસિંહ મહેતાને ટેઠ વૈષ્ણવનુ આમંત્રણ આવે છે અને તેમાં બે પદ એ વિષય પરત્વે આપવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ત્રીજુ પદ અહું ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવા વિષે છે. પંદરમો પાઠ હરિજનના હૃદયનો છે. જેમા ધીગ ભગતનુ એ વિષયનું કાવ્ય પુરૂ થતાં ધર્મ વિષે છોટમ કવિનું એક કાવ્ય ઉમેરવામાં આવ્યુ છે. બત્રીશમા પાઠમાં નરસિંહરાવનાં બે કાવ્યો આપવામા આવ્યાં છે. અને ચુમાળીશમા પાઠમા બાલાશંકર અને બલવંતરાયનાં બોધ વચનો આપવામા આવલ છે. ૫૧ મા પાઠમા સુમતનું રત્નાગરના રત્નોનું કાવ્ય છે અને તે પુરૂ થતા નર્મદાશંકરનું 'કવિના પિતાનો મંદવાડ' નામનુ કાવ્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કેટલેક ઠેકાણે એક વિષય પર બે કવિનાં કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. કેટલેક ઠેકાણે બે જુદા જુદા વિષયો પર એક કવિનાં કાવ્યો આપ્યાં છે અને વળી કેટલેક ઠેકાણે જુદા જુદા કવિના જુદાજ વિષય પરનાં કાવ્ય એક સાથે આપવામાં આવેલાં છે.

હવે કંઇક ઉંડા ઉતરીને તપાસીશુ તો નવી વાંચન માલાની કવિતાઓમાં જુની કરતા અમુક અંશે સુધારો નજરે પડે છે એ સ્વીકારતા આનંદ થાય છે. જુની વાચન માલામા મુખ્યત્વે કવિ દલપતરામ પાસે ખાસ કવિતાઓ લખાવેલી હતી. અને તે ઉપરાત છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીઓમા ધીરો, શામળ ભટ, દયારામ, વગેરે જુના કવિઓમાથી થોડાં છુટા છવાયા ઉદાહરણ હતા. આને બદલે

નવી વાચન માળામાં ગુજરાતી કવિતાના ઐતિહાસિક અવલોકન માટે અમુક સામગ્રિ તૈયાર કરવામાં આવી છે નરસિંહ મહેતો, પ્રેમાનંદ, દયારામ, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, વગેરે શિષ્ટ કવિઓના કાવ્યના નમુના આપવામાં આવ્યા છે એટલું જ નહિ પણ તે તે કવિઓના જીવન ચરિત્ર તેમને માટેની વાચનારની જિજ્ઞાસાને સંતોષ આપે છે. હાલનું આપણું નવું કાવ્ય સાહિત્ય પણ ભૂલી જવામાં નથી આવ્યું, જો કે તે સંબંધી કહેવું જોઈએ કે નવા કાવ્ય સાહિત્યને જોઈએ તેવો ઇન્સાફ નથી થયો. આમાં સર્વથી વધારે અન્યાય 'કલાપી' ને થયો છે તેમનું એક કાવ્ય પાંચમી ચોપડીમાં મૂકવામાં આવ્યું છે 'કલાપીનો કેકારવ' બહાર પડવા પછી એ પુસ્તક ગુજરાતી વાચનાર આલમમાં માનીતું થઈ પડયું છે અને તેના પર એક કરતા વધારે વિવેચન માસિકોમાં આવવા લાગ્યા છે ટુંકા વખતમાં આટલા બધા લોકપ્રિય થયેલા કવિને વાચન માળામાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું તે સંતોષની બિના છે પણ કાવ્યની પસંદગી કરતા બે જૂદા વિષયના કાવ્યને એક સાથે જોડી દઈને રસાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી કલાપીને માટે આદર ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેને અન્યાય થાય એવું થયું છે પહેલી ત્રણ કડી એક ઘા નામના કાવ્યમાંથી લીધી છે' 'તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો' તેથી પંખી ઘાયલ થઈને પડયું. પડતા પંખીને જોઈને હૃદયને ધક્કો લાગ્યો. અવિચારીપણે ઘણી વખત આપણે કંઈ કંઈ કામ કરીએ છીએ અને તેના અનિષ્ટ પરિણામ આપણી નજર આગળ તરી આવે ત્યારેજ આપણે શું કર્યું તેના વાસ્તવિક રૂપનું આપણને ભાન થાય છે આ જાતનો ભાવ ચિતરવાનો આ કાવ્યમાં હેતુ છે પંખી ઘાયલ થઈને પડયું તે જોતા ચિત્ત ખિન્ન થયું, તેને પાણી છાંટી કરી વાળવા પ્રયત્ન કર્યો અને 'મૃત્યુ થાને' જીવ ઉગરશે? એવી શંકામાંથી 'ઉડયું બચ્ચું' મધુર ગમતા ગીત ગાતા ફરીને' એમ જોતા આનંદ થાય છે 'રે રે શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાળે ન આવે' એવું સૂત્ર આ બનાવમાંથી કવિ તારવે છે પણ વાચન માળામાં તે છેલ્લી કડી મૂકી દઈ એજ કાવ્યનું અનુસંધાન હોય તેમ બીજા એક કાવ્યની ત્રણ કડી જોડી દેવામાં આવી છે આ કાવ્ય પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ બર્ન્સની to a field mouse નામની કવિતા પરથી ઉદ્ભવ્યું લાગે છે અને તેમાં મનુષ્યો અને પંખીઓને સહજ એક બીજા પર અવિશ્વાસ હોય છે, તે માટે ખેદ બતાવવામાં આવ્યો છે. કવિતાનું વસ્તુ આગલી કવિતાના વસ્તુથી તદ્દન જુદું છે પક્ષીઓ મનુષ્યોથી સહજ બીએ છે, જ્યારે બીજા પ્રાણીઓથી બ્હીતા નથી કવિ કહે છે ' પાસે જેવી ચરતી હતી આ ગાય તેવોજ હું છું. ના ના મેં દિ તમ શરીરને કાંઈ હાની કરૂં છું, માટે પૂછે છે કે શાને આવા મુજથી ડરીને ખેલ છોડી ઉડો છો? બધા પ્રાણીનો ઇશ્વરના બાળક તરીકેનો પરસ્પર બંધુભાવ જોઈએ પણ એ 'કુદરતનું સામ્ય' ભરી જઈ જનો પક્ષિઓ તરફ પાણા ફેંકે છે એથી કવિને દિલગીરી થાય છે છેલ્લી બે લીટી તો બર્ન્સનો અનુવાદજ હોય તેમ લાગે છે

સીએ છીએ તો આગલા વાક્યમાં તેની 'નૌકા સૈન્યની તાલીમ'ની વાતમાં કાંઇ કારણ નથી પણ તેની એ આગલા વાક્યમાં તે એડવર્ડની પાછળ શહેનશાહ થશે એ વાક્યમાં કારણ આપવામાં આવ્યું છે.

"અહો ક્રટકડી કેવી રુડી લાગે છે? એ બજારમાં વેચાતી મળે છે કે લોકો કશામાંથી બનાવે છે?" આ વાક્યમાં બજારમાંથી મળે તે લોકો કશામાંથી બનાવી શકે નહિ, અને લોકો બનાવે તે બજારમાંથી મળે નહિ એવો અવાસ્તવિક ધ્વનિ નીકળે છે તે પણ અસ્પષ્ટ લેખન શૈલીનુંજ પરિણામ છે.

'બ્રહ્મદેશ, સિયામ, મલાયા, જાવા ને આફ્રિકામાં જે કદાવર કપિઓ વસે છે તે લગભગ માણસ પેઠે ટટાર ચાલી શકે છે. ને તેઓને આપણી માફક પુછડી હોતી નથી' અહીં લગભગ માણસ પેઠે ને બદલે માણસ પેઠે લગભગ ટટાર ચાલી શકે છે એવું લખતાં વાક્ય વધારે સુઘટ થાત. અને પછીના વાક્યમાં જે અસ્પષ્ટતા છે તે દૂર કરવી જોઇએ. અગાડી 'માણસ પેઠે' વાપર્યા પછી અહીં 'આપણી માફક' કહેવાથી માણસ અને આપણામાં કાંઇ ફેર હશે એવું અયોગ્ય અનુમાન નીકળે. વળી 'આપણી માફક તેઓને પુછડી હોતી નથી' નો સહજ અર્થ આપણને પુછડી હોય છે તેમ તેઓને નથી હોતી એવોજ નીકળે. 'તેઓને પણ આપણી માફક પુછડી નથી હોતી' એમ લખવાથી જોઇતી સ્પષ્ટતા આવે છે.

'વળી જેમ એંજીન કે ગાડીની ધરી ચાલતાં ચાલતાં ઘસાય છે તેમ આપણું શરીર પણ નિરંતર ઘસાઇ જાય છે.' આ વાક્યમાં 'નિરંતર' એ ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે. જ્યારે 'ઘસાઇ જાય છે' એ પૂર્ણ ક્રિયા બતાવનાર ક્રિયાપદ છે. વાસ્તવિક રીતે આપણું શરીર નિરંતર ઘસાય છે અથવા ઘસાતું જાય છે એમ જોઇએ. પણ 'નિરંતર ને 'ઘસાઇ જાય છે' બંને સાથે તો આવી શકે નહિ.

પાંચમી ચોપડીના શિલેરમાં પાઠમાં નીચે પ્રમાણે છે. "હવામાં એક જાતનો વાયુ છે તેને કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસ કહે છે. એ વાયુ વરસાદના પાણીમાં મળે છે, તે પાણી ચૂનાના પથરા તથા આરસપહાણ પર થઇને વહી જવાથી ઉતાવળે ઘસાવા માંડે છે." આ વાક્યમાં 'ઘસાવા માંડે છે' નો કર્તા પાણી છે. પણ લખનારનો આશય એવો છે કે ચૂનાના પથરા અને આરસ પહાણપર કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસમિશ્રિત પાણી વહેવાથી તે પથરા ઘસાવા માંડે છે. આ વાક્યમાંથી બીલકુલ નીકળતો નથી.

એક ઠેકાણે વાક્ય છે કે 'ખારીલાપણું એ એક ઘણો નઠારો અવગુણ છે.' વાંચનારને સહજ પ્રશ્ન થશે કે જગતમાં સારા અવગુણો પણ હશે પરા. નઠારા અવગુણને બદલે કાંતો ઘણો નઠારો ગુણ છે એમ હોત તો ચાલત, અથવા ઘણો મોટો અવગુણ છે એમ લખવાથી પણ ચાલી શકત.

"પણ સોનુ ઘણે ઠેકાણે માલૂમ પડે છે અને પુષ્કળ જથા બંધ નીકળે છે" આ વાક્યમા પુષ્કળ અને જથા બંધનો અર્થ એકજ છે એટલે બંને સાથે વાપરવા જોઇએ નહી

'એલીઝરીન રંગ કોલટારમાથી કાઢવામા આવે છે' અહીં કોલટાર શબ્દ અંગ્રેજીજ મૂકી દીધો છે અને તેનો અર્થ સમજાવવાનો કશો પ્રયત્ન કર્યો નથી એ અજુગતુ છે

વળી કેટલેક ઠેકાણે અંગ્રેજીમાથી શબ્દશઃ ભાષાંતર કરવામા વિવેક ન સચવાયાથી ગુજરાતી ભાષામા અરૂચિકર પ્રયોગો થયા છે દાખલા તરીકે "આનુ એ તેના દોષને લીધે આ એક પાણીની અંદર રહેનારનુ પહેલુજ નામ છે આ વાક્યમા તેના એ સર્વનામને બદલે વપરાયુ હશે એમ શંકા થાય છે ગુજરાતી ભાષામા સમજાય એવુ લખવું હોય તો આનુ એ એક જાતના કીડાનુ નામ છે' એમ જોઇએ તેજ પ્રમાણે ખગોળના પાઠમા મોટું રીંછ અને મોટો કુતરો' એવા જે નક્ષત્રોના નામ આપેલા છે તે માત્ર અંગ્રેજીના ભાષાંતર છે એ આપણે જોઇ ગયા

આવી ઝીણી ઝીણી પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી માફ ન કરી શકાય તેવી ભૂલો વાચનમાળામા ઘણે ઠેકાણે માલૂમ પડે છે અને એ ભૂલો સુધરે નહિ ત્યા સુધી શુદ્ધ અને સરલ ગુજરાતીના નમુના તરીકે વાચનમાળાને ગણી શકાય તેમ નથી અને આવી અશુદ્ધ વાચનમાળા આપણા બાળકોના હાથમા મૂકી પછી શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી લખવાની આશા તેમની પાસે માગણી કરીએ એ અજુગતુ છે માટે આ સાહિત્ય પરિષદની ફરજ છે કે આ ભૂલો પર સરકારનુ લક્ષ ખેચી તે જેમ બને તેમ જલદી દૂર થાય તેવા પ્રયત્ન કરે

છેવટે સાહિત્યનું સૌથી મહત્વનુ અંગ કવિતા તેના અવલોકન પર આવીએ જુની વાચનમાળામા છેવટની ચોપડીઓમા અમુક અપવાદ સિવાય બધી કવિતા ખાસ કવિ દલપતરામ પાસે રચાવી હતી જ્યારે આ વખતે જુના અને નવા જાણીતા થએલા કવિઓના ઉદાહરણ ટાંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બાળકોને યોગ્ય કવિતાઓ હજી ગુજરાતીમા લખાઇ નથી તેથી શરૂઆતમા પુસ્તકોમા તેવી કવિતા રચાવવી પડી છે પણ તે કવિતાઓ જુની વાચનમાળા કરતા ચડે છે એમ પ્રતિપાદન કરવુ મુશ્કેલ છે વળી નાના બાળકો પાસે મોટા મોટા ગરબાઓનો આશ્રય રાખવામા આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે જુની વાચનમાળામા પ્રથમ ચોપાઇ અને દોહરાથી શરૂ કરી પછી બીજા છંદો અને હરિગીત અને રાગ પછી ઉંચા ક્રમની ચોપડીઓમા ગઝલ્યા શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે મોટા છંદો રાખ્યા છે તેમા અમુક ક્રમ

Burns કહે છે—

I'm truly sorry man's dominion
Has broken nature's social union
And justifies that ill opinion
Which makes thee startle
At me thy poor earth-born companion,
And fellow mortal

દલપત કહે છે —

'દુખી છું ... તારા સામનું ભાન ભૂલી
... મારા તમ પર જનો ભોગવે દુઃખ આરી

આવા બે નાગમોન કાવ્ય બંને એક છંદમા રચાયેલા હોવાનાજ કારણથી સાથે મૂકવાથી તેમને નથી વિરોધાભાસ થાય છે અને કવિને કટલો અન્યાય થાય છે ।

મ પા યુ ને તન્ફડીમગ હસ્ત મારાજ આથી,'

એમ કહેના માણસ દશ લીટી પછી 'નાના ગોદિ તમ શરીરને કાઇ હાની કરું છું ।' એમ કહે ત્યારે એમાથી એક વાકય તો ખોટુ એમા કાઇ શક નહિ ગોલ્ડન ટ્રેઝરીમા એક સ્થાને વર્ડઝવર્થ અને શેલીના બે કાવ્યોને સાથે ગોઠવનામાં પણ પાલગ્રેવની ઉચી રસવૃત્તિનુ ભાન થાય છે એવા આશયની મેથ્યુ આર્નોલ્ડે કરેલી ટીકા વખાણે સિદ્ધિન છે તેજ પ્રમાણે આવા બે વિરોધી ભાવના કાવ્યોને સાથે ગોઠવી તેમને એક કાવ્ય તરીકે ગણાવી દનાર રસવૃત્તિને શુ વિશેષણ આપવુ તે સુજ્ઞ વાચનારે પોતેજ વિચારી લેવુ

નવા કાવ્ય સાહિત્યના બીજા નમૂનાઓ માટે પણ અસતોષ જ થાય છે. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રવાહથી ગુર્જર કાવ્ય સાહિત્યમા જે નવી શૈલી દાખલ થઇ છે તે શૈલીનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે એવા નમુના સોયામા નથી આવ્યા રા નરસિંહરાવની બકરીના બચ્ચાની કવિતાને સ્થાન આપવાથી તેઓ ભાગ્યેજ ખુશી થયા હશે વળી એ કવિતાનુ સ્તર ત્રીજી ચોપડીને લાયકનુ છે ત્યારે તેને સ્થાન પાચમી ચોપડીમા આપવામા આવ્યુ છે અને સાતમી ચોપડીમા જે બે કવિતાઓ આપવામા આવી છે તે પણ તેમની કવિતાની ખાસ ખુબી (characteristics) નો ચિતાર આપે તેવી નથી અમારા નવીન મત પ્રમાણે તો સાતમી ચોપડીમા રા નરસિંહરાવના 'ચંદ્ર' જેવા કાવ્યને સ્થાન આપવુ જોઇતુ હતું કે જેથી હાલના નવા કાવ્ય સાહિત્યની ઝાંખી વાચનારને થવા પામે એકદરે રા બાલાશંકરના એક કાવ્ય સિવાય નવા કાવ્ય સાહિત્યના બધા નમુના તે તે લેખકના ઉત્તમ કાવ્યોમાથી

લેવામા આવ્યા નથી જ્યા મણિનાત અને કાન્ત, જેવા માનનીય કવિઓને બીલકુલ વિસારી દેવામા આવ્યા છે એ પણ વાચન માળાના ... મગ્રહની મોટી ખામી છે

છેવટે આપણે વાચન માળાની કિમત સબધી બે શબ્દો ખી સમાપ્ત કરીએ જૂની વાચન માળા કરતા નવીની કિમત વધારે રાખવામા આવી છે તે સબધી શરૂઆતથીજ સતત પોકાર કરવામા આવેલો હતો જુની ગુજરાતીની પહેલી ચોપડીની કિમત પ્રથમ ૦ ૦ ૮ હતી પછીથી તે ૦ ૧ ૦ કરવામા આવી હતી નવી વાચન માળાની કિમત આથી બમણી ૦ ૨ ૬ રાખવામા આવી છે વળી વાચન માળા છપાઇ બહાર પાડવાનુ લખત સ રે મેકમિલન પનીની સાથે કર્યુ અને આમ કિમત વધારવામા આવી તેથી પ્રજાના મનમા વસવસો રહ્યો થયો આ બાબત મી કૌરનેટનના ... પણ ગેરલાગ છે ... પોતાના રિપોર્ટમા તે વાચન માળાની કિમત સબધી લખાણ ખુલાસો કર્યો છે એ ખુલાસા નીચે પ્રમાણે છે

જૂની વાચન માળાઓ સ્વતત્ર રીતે તૈયાર થયેલ હોવાથી જુદી જુદી વાચન માળાઓની એક ધોરણ માટેની ચોપડીઓમા પણ ઘણો ફેર હતો વળી જે પ્રાતમા કેળવણીનો ફેલાવો વિશેષ થયેલો હતો ત્યા વાચન માળાની ઘણી આવૃત્તિઓ થવાથી કિમતમા ઘટાડો પણ થઇ શક્યો હતો અને તેથી જુદી જુદી વાચન માળાઓની કિમત જુદી જુદી હતી મરાઠી વાચન માળાની છ ચોપડીઓની ... કિમત ૨ ૮ ૬ હતી પણ તેમા ચિત્રાના ... ના અને બે કવિતા મગ્રહ જુદા છપાયા હતા તેની દરેકના કિમત ૦ ૫ ૦ હતી અગ્રેજી વાચન માળાની ... કિમત ૩ ૨ ૬ ગણાય સિંધી વાચન માળાની છ ચોપડીઓની કિમત ૨ ૫ ૩ હતી પણ તેમા ચિત્રો બીલકુલ ન હતા માત્ર ચોપડીઓની કિમત ૨ ૫ ૮ હતી બધુ કરતા સોથી અને છપાઇ વગેરેમા ઉત્તમ ગુજરાતીની વાચન માળા હતી ... તેની એટલી બધી આવૃત્તિઓ ... થઇ હતી ... માત્ર છાપીઓ કુલ ૨ ૨ ૩ ની કિમતે પોતાની નવી વાચન માળાઓ ... છપાઇ વગેરેમા ... ખી તેનાથી કિમતમા પણ એક મ ખી રાખવાનુ ... માટે કેટલા ... ના ... પછી વચનો મા પસદ કરવામા આવેલો જેથી ... પનાને વાચ ... અને તે છતા વાચન માળાની કિમત આગાઉની વાચન માળામા જે વધારેમા વધારે મોટી હતી તેના ... ઓછી હોય આથી એક ... બે વિભાગની વજાને પર ... તા વધારેમોટી વાચન માળા લવી પડશે એ નિ મશય છે પણ કિમતમા ... ઘ ... ઇ મોટો નથી જતા આગના કરતા ઘણી વધારે મોટી વાચન માળા તમને નવી ... ઉપર ન તેમને એમ પણ જણાઇને દિલાસો મળશે કે આપણે જે વધારે કિમત આપીએ છીએ તેથી મુબઇ ઇલાકાના કેળવણીના વિષયમા વધારે પડતા અને ... વધારે સસ્તી વાચન માળા આપવામા

આપણે મદદ કરીએ છીએ વળી હાલની કિંમતો કાંઈ કાયમની ઠરાવવામાં આવી એમ પણ સમજવાનું નથી, એ કિંમત હાલને માટે અજમાયશી સમજવાની છે અને જો અનુભવ ઉપરથી ખાતાને એમ લાગે કે તેમાં ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે તો લેનારને લાભ થાય એવો ફેરફાર કરવાને ખાતું ચૂકશે નહીં

આ ઉપરથી વાચન માળાની એકંદર કિંમત વધારે નાખવામાં કમિટીનો શો હેતુ હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પરંતુ વાચન માળાની એકંદર કિંમત વધી એ કિંમતની વિરૂદ્ધતા મોટા પોકારનો એક અગ માત્ર હતો ખરી કરીને બાળપોથી બહાર પડી ત્યારે તેની કિંમત માટે જ ઉહાપોહ હતો જૂની ગુજરાતી પહેલી ચોપડીની કિંમત • ૧-૩ હતી તેને બદલે ચાલવાની બાળપોથીની કિંમત ૦ ૨ ૬ નાખવામાં આવી વળી પ્રાથમિક કેળવણીમાં વણાખન બાળકો ચાર ચોપડી ભણીને ઉઠી જાય છે અને તેવા ઉઠી જનારનો મોટો ભાગ ગરીબ બાળકોનો હોય છે નવી વાચન માળામાં ઉપલી ચોપડીઓની કિંમત લગભગ સરખી જ રહી અને નીચલીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી ગરીબ વર્ગને માથે એ વધારાનો બોજો નાખવામાં આવ્યો એમ થયું છે આજે પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાની એક તરફથી સરકારને અરજ કરવામાં આવે છે ત્યારે ટિક્સ્ટ કમિટીએ બાળપોથી વગેરેની કિંમત વધારી તેને વધારે મોંઘી બનાવી છે આ હકીકત પર કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર મિ ગેરમીનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને તેમણે ઇ સ ૧૯૦૬-૭ ના પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આ બાબત પર નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું છે "I have also heard a complaint that although the cost of the whole series does not exceed that of the old series, yet the most elementary books are more expensive This of course is a serious matter The younger the child, the sooner it destroys its books and in the infant class and first standard, a parent may have to buy two or more copies of the same book in a single year

મે એવી પણ ફરીયાદ સાભળી છે કે જો કે આખી વાચન માળાની કિંમત જૂની વાચન માળા કરતાં વધારે નથી છતાં નવી વાચન માળાની બાળપોથી, પહેલી ચોપડી વગેરે શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત વધારે છે આ એક ગભીર બાબત છે જેમ બાળક નાનું તેમ તે જલદીથી ચોપડીઓ ફાડે અને બાળ ધોરણ અને પહેલા ધોરણમાં તો એ વરસમાં એ ચોપડીની બે કે વધારે નકલ ખરીદ કરવી પડે"

સરકારનું ધ્યાન મિ ગેરમીની આ ટીકા ઉપર ગયું અને તેમણે પોતાના વિવેચનમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

જુનું સ્વર શિક્ષણ.

(લેખક–દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ, હેડમાસ્તર, પછેગામ).

આપણા દેશમાં સરકારી નિશાળોની સ્થાપના થઇ, તે પહેલાં ગામઠી નિશાળોમાં આંક, કક્કો, બારાક્ષરી, નામાં, લેખાં ને ખત કાગળ શીખવાતાં. તે ઉપરાંત સિદ્ધો (સિદ્ધો વર્ણસમાम्नायः) એ નામનું લઘુ વ્યાકરણ, વગર સમજણે અપભ્રષ્ટ ઉચ્ચારથી ભણાવાતું, એ સૌ કોઇ જાણે છે.

એ વખતે છાપખાનાં નહોતાં, એટલે આંક કક્કો વગેરેની ચોપડીઓ ગામઠી મેહેતાજીઓ પોતાની પાસેજ રાખતા; અને તે ઉપરથી વર નિશાળીઆને નકલો પણ કરી આપતા. એ ચોપડીઓમાં કક્કાની પહેલાં "ભણે મીંડું" ઇત્યાદિ સંકેતના અક્ષરો લખીને જ પછી કક્કો બારાક્ષરી વગેરે લખી દેવામાં આવતું, એમ જુની ચોપડીઓ જોતાં જણાઈ આવે છે.

હાલ ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતના વૃદ્ધને પુછીએ કે આગળના વખતમાં "ભણે મીંડું" શીખવાતું એ શું હતું? તો તેનો ખુલાસો કોઇ પણ ભાગ્યેજ આપશે. હાલ જેઓ ગામઠી યાને ધુળી નિશાળનું કામ કરે છે, તેઓ પણ એ વિષે અજ્ઞાનજ માલુમ પડ્યા છે; અને તેનું કારણ એજ કે, તેઓ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખી ગામઠી નિશાળો ચલાવનારા છે; પરંતુ કોઈ કોઈ અતિ વૃદ્ધ મસ્કરીમાં નવા શીખાઉને કહે છે કે–બીજું ભણ્યો તે તો ઠીક પણ ભણ્યે મીંડું આવડ્યું? આ સાંભળી "મીંડું" શબ્દનો અર્થ કાંઇ નહિ એમ સમજાઇ બાળક શરમાઈ જાય છે, પણ ઊંડો વિચાર કરતાં એ આપણા સ્વર વ્યંજનાદિ શિક્ષણનું પહેલું પગથીયું છે, અને તેમાં પ્રથમ મંગલાત્મક ૐકાર, ને તે પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કરી સ્વર શિક્ષણના નમુના લખેલા છે, એમ જાણતાં સૌ કોઇને સાનંદાશ્ચર્ય થશે. કારણ કે તેની મોંપાઠ તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ, ત્યારે તેમાં તેવું કશું સમજાતું નથી. જેમ અપભ્રષ્ટરૂપમાં સિદ્ધો બોલનારને સાંભળીએ, તો એમાં કાંઇ વ્યાકરણનો ભાસ, વિદ્વાન્ સિવાય બીજાને થતો નથી, તેવું જ આ બાબતમાં પણ થયુ છે. પણ હાલ એ વાત બાજુપર રાખી જે ચોપડામાંથી અમને એ સ્વર ચિહ્નો મળ્યાં છે, તેનાં રૂપ નીચે આપી, તત્સંબંધી ઘટતી હકીકત દર્શાવીએ છીએઃ–

(૧) પ૦ાઞ૦, (૨) નં, (૩) મં, (૪) સ્મં, (૫) દ૧, (૬) ।અં, (૭) ।આં, (૮) િ ી, (૯) ૯૯, (૧૦) ઊ, (૧૧) ૠા,

(૧૨) ઽઽ, (૧૩) ણા, (૧૪) ણો, (૧૫) ≡૭, (૧૬) ।અં, (૧૭) ।અઃ

આ રૂપોમાં પહેલા પાંચ અક્ષર તો સ્વર નથી, જે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. બાકીના બાર* સ્વરો જ રહે છે, ને તેજ બહુ વપરાય છે, જે ઉપરથી બારાક્ષરી ઉત્પન્ન થઇ છે, તેનો જ માત્ર ઉપયોગ હોઇને ચિહ્નોમાંથી ઋ, ૠ, ઌ, ૡનો ત્યાગ કરેલો માલમ પડે છે.

---

* સિદ્ધો વર્ણ૦ માં તો तत्र चतुर्दशस्वराः એમ લખ્યું છે–કેમકે અનુસ્વાર અને વિસર્ગને જુદા ગણ્યા છે–એટલે अआ इई उऊ ऋॠ ऌॡ एऐ ओऔ એ જ લીધા છે–અહીં તેમ નથી.

Government would be glad of a further report from the Director of Public Instruction on the subject of the unequal incidence of the elementary books which obviously ought not to exceed largely, if at all the cost of similar readers in the old series

નવી વાચન માળાની શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત જૂની કરતાં વધી વધારે ન હોવી જોઈએ, વધારો જો પડે તો પણ તે જૂજ હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે અને તેટલા માટે એ ચોપડીઓની કિંમતના સંબંધમાં ડીરેક્ટર સાહેબે વધુ રિપોર્ટ કરવો

આ પછી આ વરસની શરૂઆતમાં ગવર્નમેન્ટ તરફથી વાચન માળાની કિંમતમાં ઘટાડો થવાની વાત બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં બાળપોથી અને પહેલી ચોપડી સિવાય બાકીની ચોપડીઓના કપડાના પૂંઠાને બદલે કાગળના પૂંઠા બનાવી તેની કિંમત બબે આના વગેરે ઓછી કરવામાં આવી છે પણ બાળપોથી અને પહેલી ચોપડીની કિંમત તો તેની તેજ રહી છે આપણે જોયું તેમ ... શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત આગલી વાચનમાળા કરતાં ... તો પણ ઘણી વધારે તો ન જ હોવી જોઈએ અને બાળપોથીની કિંમત તો પહેલી કરતાં બમણી છે માટે એ કિંમતમાં ઘટાડો કરવાની ખાસ અગત્ય ... અને એ અગત્ય ઉપર ધ્યાન ખેંચવું એ આ ... છે *

---

* આ વિષે મુંબઈ ... ની ... નો ...

At the meeting of the Legislative Council ... February last it was stated in reply to ... Edrus that the question of lowering the price of the Vernacular text books was under the consideration of Government and that it was probable that it would shortly be possible to reduce the price of these text books His Excellency the Governor in Council is now desired that in future the Vernacular Readers should be issued in two kinds of bindings viz., the existing one and a cheaper one ... the choice of buying the books in the stronger or cheaper binding according to their means The existing price and reduced price of the books in cheaper binding are given below

	Existing ...	...	...	...
Primer	...	...		
1st Book	...	...	...	...

વાંચન માલાના આ અવલોકનની અંદર ઘણી જાતની અપૂર્ણતા લાગશે. તે સંબંધી મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે વાંચન માલાનો વિષય એ સાર્વજનિક કેળવણીના વિષયનો એક ન્હાનો અંશમાત્ર છે. આપણા દેશમાં હજી સાર્વજનિક કેળવણીના પ્રશ્નથી વ્યવહારૂ ચર્ચાઓ ઉપસ્થિત થઈ નથી અને એવા પ્રશ્નની વાસ્તવિક ચર્ચાની ગેરહાજરીમાં વાંચન માલાનું સ્વતંત્ર અવલોકન કરવું મુશ્કેલ છે. એટલા માટે જુની વાંચન માલા સાથે નવીની સરખામણી કરીને જ સંતોષ માન્યો છે. અને તે ઉપરાંત જે કાંઇ ખામીઓ તરત સુધરે એવી હોય અથવા જે ખામીઓ માફ ન કરી શકાય એવી ગંભીર હોય એવી ઉપરજ ધ્યાન ખેંચવાનો આગ્રહ ધર્યો છે. હોપ કૃત વાંચન માલા ઉપર આપણી પ્રજા પિસ્તાળીશ વર્ષ સુધી ઉછરી તે પ્રમાણે આ વાંચન માલા ઉપર પણ તેને પચીશ વર્ષ બીજાં કાઢવાં પડશે. સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો આજ કાલ ઘણો દ્દષ્ટિએ પડવા લાગ્યો છે. પણ એ જુસ્સો વ્યવહારૂ સ્વરૂપ પકડતો હજી આપણે જોતા નથી. તેમજ વિવાદમાં મહત્વના વિષયો અને વગર મહત્વના વિષયો વચ્ચે વિવેકની ખામીને લીધે વિદ્વાનોની શક્તિનો કેટલેક અંશે દુર્વ્યય પણ થાય છે આ બધામાંથી વાસ્તવિક માર્ગ ઉપર આપણી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આવે અને તે સાર્વજનિક કેળવણીનો વિષય ચર્ચી તેની સામગ્રી પૂરી પાડવાને ઉત્સુક થાય એને ઓછામાં ઓછાં પચીશ વર્ષ લાગશે એમ મને લાગે છે તેટલો સમય આપણાં બાળકોને આ નવી વાંચન માલાપર ઉછેરવાં પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

તો પછી ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી સ્થપાએલ આ સાહિત્ય પરિષદની ફરજ છે કે જે વાંચન માલાની મદદ વડે આપણાં બાળકોને ગુજરાતી સંસ્કાર બેસાડવાના છે તેની ખામીઓ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. અને તેટલા માટે આ મહત્વના પ્રશ્નને તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં ચર્ચી તેના ઉપર ઘટતો ઠરાવ કરશો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

	Existing Price.	Reduced	Remarks.
2nd Book	0—3—6	0—3—0	in paper cover.
3rd Book	0—6—0	0—4—6	
4th Book	0—7—0	0—5—0	In paper boards cloth back cut flush.
5th Book	0—8—0	0—6—0	
6th Book	0-10—0	0—8—0	
7th Book	0-14—0	0-12—0	

R. E. Enthoven,
Secy. to Govt.

હવે એની મોંપાઠ કેવી રીતે લેવાની, અને તે ઉપરથી લેવાની સમજણ શા કારણથી લોપ પામી, તે બાબત નીચે જણાવીએ છીએ, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપરના ચિહ્નો તે સ્વરચિહ્નો જ છે.

નંબર.	રૂપ.	મોંપાઠ.	ખરૂ સ્વરૂપ.	કારણ (મોંપાઠનું).
૧.	પ………	બગલે	ओं (ૐ)	લખવાની સુગમતા માટે એવી નિશાનીઓ બતાવી એકાર શીખવતા હશે.
	૦ ……	મીંડું		
	॥≡……	*બરાડી—ઓગણપડાનો		
૨.	ન …	નન્નો વીંટાળો	न	મીંડ વાળીને સ્વરો પડે છે માટે નન્નો વીંટાળો જેવો હશે.
૩	મ……	મમ્મા મોળ	मः	મોળના જેવો આકાર તેથી પડખે પડખે બે મીંડ તે બે લાડવા.
	ઃ …	મમ્માના હાથમાં બે લાડવા		
૪	(મ……	સૈરાની ચોકડી, પાછી વાળી ફરતી	सि	"સ" ચોકડી જેવો સ્વરો, અને તેને હ્રસ્વ ઇ સ્વરની પડે છે, માટે.
૫	દ……	ઘણુ ઢોકળું	द्धं	પ્રથમ ઢોકળાની માફક લખવું ને માથે મીંડું મૂકવું તે ઉપર
	૧……	માથે એકડ		
૬	|અ …	એન બેન બાયા	अ	અ ને આ એ બે બાઈ જેવા છે. મતલબ કે રૂપમાં સરખા છે
૭	|આ|……	બીજા બાઇને કાનો દે	आ	બીજા અને કાનો કરવો.
૮.	ि |..	ઓગણચાળીસમા દેટો	इ	મતલબ સમજાતું નથી, પણ હ્રસ્વ ઇકારનું ચિહ્ન જણાય છે
૯	66……	દેટલા ઇગારણ	ई	દીર્ઘ ઈકારને માટે હશે.
૧૦	ઉ… …	ઉપર વાળી ઉમરડી	उ	હ્રસ્વ ઉને માટેનું ચિહ્ન
૧૧	ઊ|…	આડે આડે આંટ	ऊ	દીર્ઘ લાંબા આંકડે વાળેલો
૧૨.	ऽऽऽ……	આકડ બીજા ફોડ્યા	ए	આકડાની પેઠે મડવાનું માટે
૧૩	ए……	બીજી આઈ માત્રા	ऐ	બીજીવાર ए કરીને માત્રા વધારવી મૂકવી.
૧૪	एो……	ઓગણ બોગણ બાટીવાળ	ओ	એ બોલવાની સાથે બીજો શબ્દ વધારો છે
૧૫.	[illegible]		औ	ઔ સ્વરનું કલ્પિત રૂપ.
૧૬	|અં……	એક રાણ ને માથે મીંડું	अं	અક્ષરને માથે મીંડું અ
૧૭.	અઃ……	બીજાને બે આગળ મીંડ	अः	વિસર્ગદર્શક રૂપ. [illegible]

* હ દીઠી ઉપરથી બરાડી ને પછી બરાડી એમ રૂપ થયાં જણાય છે

ઉપરની મોંપાઠ માત્ર રહી હતી, અને તે મોંપાઠ જે ચિહ્ન તેમજ અક્ષર માટે હતી, તેનું લક્ષસ્થાન ભૂલાઇ ગયું છે. હાલમા એકડા શીખવતાં નવડો કરવો હોય ત્યારે બાળકને કહેવામાં આવે છે કે પ્રથમ ચૂલો કરી તેમાં લાકડું ખોસવું તે નવડો. મતલબ કે ચૂલા જેવો આકાર કરી તેમાં લીટી આડી કરવી. પણ પાછળથી ચૂલો ને લાકડું એજ શબ્દો ઉપર ધ્યાન રહે ને નવડાનું લક્ષસ્થાન ભૂલી જવાય તેવું આમાં થયું જણાય છે.

વળી કબૂતરનો ક, ગણપતિનો ગ, એમ બાળકને બોલાવીએ છીએ. તેમાં પ્રથમની દૃષ્ટિએ બાળક ચિત્રપર જ ધ્યાન દે છે, અને અક્ષર તરફ તેનું ઓછું ધ્યાન જાય છે. તેવીજ રીતે સ્વરને માટેની મોંપાઠ છે તે વાત બેશક ભૂલી જવાની છે.

આ શિક્ષણ ઘણાં વર્ષ પહેલાં પણ પ્રચલિત હતું એમ પ્રખ્યાત કવીશ્વર કાળીદાસ (પ્રહ્લાદાખ્યાનના લખનાર ગુજરાતી કવિ) ની તે સમયની કવિતા* ઉપરથી જણાઇ આવે છે. વળી મોંપાઠ પણ એ જ રીતની કવિ પોતે કવિતામાં જણાવે છે. જેમકે-પ્રહ્લાદ કહે છે—

"ભણ્યામાંહી હું તો પંચભૂત ગણું, વાળું મીંડું તે આગળ માયાતણું;
અવર ભણતાં ભય લાગે ઘણું, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૮
કહું ઓગણપઢાયાનું ફર્મ કથી, જેને થાકયા મુનીવર મોટા મથી;
એનો અસુરને કુળ અવતાર નથી, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૯
જે કોઇ નત્તે વિંટાળે વિંટાઇ રહ્યા, મંમા મોક્ષના મોદક તેણે સહ્યા;
જેના વેદ પુરાણમાં અર્થ કહ્યા, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૦
હું તો સૈતાળી સ્નેહ ન રાખું કદા, પાળી વાળી કુંડાળી ન લોપું તદા;
દાણે દોકળે આહી રહ્યો છું સદા, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૧
મેં તો એનમેનમાયા અનેક ભણ્યા, બીજા માહના ગુણ ન જાય કહ્યા;
થાય શત્રુને મિત્ર બે માય જણ્યા, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૨
મેં તો રે મૈ કૈકૈ વાર લખ્યા, ગૌ તો ભાણવગડને હવે ઓળખ્યા;
એમ હરિ રહ્યા મારી કરશે રક્ષા, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૩
લલિતરવિષ કાટેલું ઝેર લહું, લાળી સૂતાં સાપલાંથી દૂર રહું;
શાને અંગ સદા શિર ભાર વહું, બીજો નહિ ભજું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૪

ઉપરની કવિતામાં બાળબોધ અક્ષરે લખેલી સંજ્ઞા અને અમે પૂછીને લખેલી મોંપાઠ તદ્દન મળતાં છે. આ મોંપાઠમાં "લલિતરવિષ કાટેલું અને લાળિ સૂતાં સાપલા" એ શબ્દો આવે છે. તે પૂછવામાં આવેલી મોંપાઠમાં નથી મૂકયું. તેનુ કારણ એમ જણાય છે કે, ઋ, ૠ, ઌ, ૡ એને લગતાં કવિતામાં સૂચન છે. પાછળથી તેનો ખપ બારાક્ષરી વગેરેમાં ન રહેવાથી લખાણમાં તેમજ મોંપાઠમાંથી કમી થયેલ હશે.

દિલગીરીની વાત એ છે કે-અમે બે ચાર વૃદ્ધને ઉત્સુકતાથી પૂછયું, પણ પૂરી વાસ્તવિક સમજણ સાથે મોંપાઠ કોઇ કહી શકયું નથી, એટલુંજ નહિ પણ જુની બીજી પ્રત પણ યત્ન કર્યા છતાં આવા મોટા શહેરમાં મળી શકી નથી. કેમકે આવી બાબતમાં મહેનત કરનાર અને લક્ષ દઇ સાધન મેળવી આપનાર ભાગ્યેજ મળી આવે છે. તોપણ આશા છે કે ગુજરાત તરફના મોટા શહેરમાંનો કોઇ વિદ્વાન્ જુનો હસ્તલિખિત ચોપડો

---

* એવા આધ્યાત્મિક ભાવનું દુહીયા સધના કલ્પસૂત્રની એક ગુજરાતી ટીકામા પણ લખ્યું છે

મેળવી, વધારે અનુભવી વૃદ્ધથી શોધ કરી વિશેષ અજવાળું પાડશે. અમે તો મા દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કે-ભણ્યે મીડું તે બીજું કંઇ નહિ પણ "ॐ નમઃ સિદ્ધં પછી અમ ઈ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ લૃ ૡ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ" છે.

આ પ્રસંગે હાલના શિક્ષણ સંબંધે પણ આ વિષય ઉપરથી મળતા બોધને અંગે કંઇ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

૧-પહેલી વાત તો એ કે હાલને વખતે પ્રાથમિક શાળામાં એકડા ઘુંટનારને એકડો લખતાં આવડે તે સાથેજ કક્કો શિખવવાનો રિવાજ દાખલ થયો છે, ને સરકારી હુકમ પણ એજ મતલબની પદ્ધતિનો થયો છે. તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે પ્રથમ આંક, તેમાંય તે દશ એકડા પાકા આવડે અથવા ૧૦×૧૦=૧૦૦ પાકા આવડે, તે પછી જ કક્કો શિખવાય, તો વધારે અનુકૂળ પડે એમ અમારું માનવું છે.

બાળપોથીમાં ને બીજી છાપી બુકોમાં અક્ષર સહેલા વલણવાળાથી શરુ કરીને પછી વધારે મરોડ તથા આંટી ઘુંટીવાળા આપેલા છે. એ તો અક્ષરના આકાર સરસ મરોડદાર લખતાં આવડે, એ વિચાર ઉપરથી મૂકવામાં આવેલ હોય એ જુદી વાત છે, પણ એકડા પાકા આવડ્યા પછીજ કક્કો શિખવવાની શરુઆત કરાય તો વધારે ઝડપથી બાળક શીખે. અસલ પણ એમ જ હતું. જેમકે-એકડા તથા દાન સુધી ભણેલાને શિક્ષક કહે કે-પાંચડાને પ કહેવો, ૨ બગડાને ર કહેવો, છગડાને છ કહેવો, એમ સમજાવે એટલે એટલા અક્ષર તો એકડા ભેગાજ શીખાઇ ગયા! પછી ચોગડાને પડખે લીટી દોરીએ તો મ, બગડાને આડી અને (।) ઉભી લીટી લગાડીએ તો સ, આડડાને ઉભી લીટી લગાડતાં ત, નવડાને ઉભી લીટી લગાડતાં લ ઇત્યાદિ બધા અક્ષરો ભણાવાય અને એ શીખેલા અક્ષરો-પરથી શબ્દ પણ કરાય. જેમકે રસ, મલ, તપ, પળ, મસ વગેરે. વળી એના એ અક્ષરોને આપણે શણગારીએ છીએ, તેમાંથી શબ્દ લખતાં આવડે છે ને નવા નવા ઘણા અક્ષર રમતમાં આવડી જાય છે. એમ બાળક જાણે ત્યારે એનેય ઉમંગ વધે છે. વળી જુની ને નવી બેઉ પદ્ધતિ સચવાય તેમ છે. વાસ્તે "બાળકને એકડા પાકા આવડ્યા પછી જ ઉપરની રીતે કક્કો શિખવવો જોઇએ. કેટલાક શિક્ષકો ગમે તે રીત ચલાવીને બાર માસે ઘોરણ પૂરું કરે છે, એવું બાળધોરણમાં ન થવું જોઇએ. આ સંબંધમાં વધારે વિવેચન આપતાં બાળપોથીની રચના ને તેમાં થવો જોઇતા સુધારો એ વાત છેડવી પડે, એને માટે આ સ્થાન નથી એમ સમજી એ વાત બાજુપર રાખી માત્ર સૂચન કર્યું છે.

૨-કક્કાની ને સ્વરની મોંપાઠ સંબંધે પણ ઘણું કહેવાનું છે. હાલમાં કબૂતરનો क, ગણુ-પતિનો ग એ મોંપાઠથી છોકરાને ક, ગ કે ह લખાવીએ તો લખી શકે છે, પણ એકલો क ग કે ह બોલો તો તુર્ત લખી શકતા નથી-માટે એકલા क, ख, ग ની મોંપાઠ છેલ્લે સમયે પરીક્ષાનાં વખતમાં બતાવાય તો વધારે સારું-બાકી તો कक्को केवेलो खख्खो खाजलो એમ બોલાવું તેને બદલે આ રીત ઠીક છે, પણ તેમાં નીતિ બોધ આવતો નથી. વાસ્તે "કક્કારે કોઈ તણી નિંદા નવ કરીએ એ ચતુરાઈની રીત," એ જુની મોંપાઠને અવકાશે બાળ વર્ગમાં ચલાવવી જ જોઇએ. એ નીતિના પડેલા સંસ્કાર, આગળ જતાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંશય વાત છે.

૩-વાસ્તવિક રીતે બાળકોને અંક મૂળાક્ષરનો બોધ કયે રસ્તે આપવો સુલભ પડશે, એ સંબંધે શિક્ષક વર્ગે બહુ થોડો વિચાર કર્યો અથવા જાણ્યો હશે. ધોરણ બાંધનારા મોટા

વિદ્વાન્, તેમજ ઉંચા અભ્યાસકને શીખવનાર હોય છે, તેઓ અનુમાનથી એવાં ધારાધોરણો રચે છે, એટલે બાળકોની મુશ્કેલીઓ તેમના દિલમાં પૂરેપૂરી હોતી નથી. આથી જોઇએ તેવું સારૂં પરિણામ આવતું નથી. દાખલા તરીકે હાલ અર્થ સાથે તેમ જ સરવાળા બાદબાકી સાથે ૧૦૦ એકડા શીખવવાનું ધારાધોરણમાં રાખ્યું છે, એ સેંકડે ૫૦ ટકા ન્હાનાં બાળકો શિખી શકતાં નથી. અલબત્ત એમાં શિક્ષકોનોય દોષ હશે, પણ હાલમાં ચાર ચાર વર્ષનાં બાળકો નિશાળે બેસે છે, તેમને એ વાત તુર્ત સમજમાં ન ઉતરે. વસ્તુથી સમજે છે, પણ મગજપર ભાર વધે છે. આ સમયે તો એની સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, માટે યુક્તિસર મોંપાઠ, અને તે સાથે અક્ષર જ્ઞાન (એકડા સહિત) હોય તો બસ. પછી આગળ ઉમર ને અભ્યાસ વધ્યા બાદ આ વાત સરવાળા બાદબાકીની લેવાય, તો આગલ ઉપર ઘણો લાભ થાય, એમ અમારૂં માનવું છે. અત્યારે તો સમય ઉપર ખીલનારી કળીને પરાણે ખીલાવવા જતાં તેનું સૌંદર્ય અને સુગંધ બેઉ જોઇએ તેવાં મળતાં નથી એમ ભાસ થાય છે, વાસ્તે તે વાત સુધારવા સરખી છે.

૪—આ લેખમાં ॐ ઓંકાર જે મંગલાત્મક, તેમજ શબ્દબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે તેને અગાઉના સમયમાં પહેલો શીખવવામાં આવતો, હાલ તે અક્ષર સાત ચોપડી શીખેલાં બાળકનેય વાંચતાં આવડતો નથી! જે બ્રાહ્મણનો દીકરો હશે, ને સંધ્યાવદનના મંત્ર શિખ્યો હશે તે જ જાણતો હશે; વાસ્તે મંગલાત્મક ॐकार તેમજ નમસ્કારાત્મક મંગળાચરણ "શ્રી ગણેશાયનમઃ" ઇત્યાદિ વાત બાળકને ક્યાંહી શિખવાતી નથી, તેને પણ સ્થાન મળવું જોઇએ છીએ. મૂળાક્ષરમાં ક્ષ ને જ્ઞ ઉમેર્યો છે, તેમજ "ॐ" અને "શ્રી" આ બે અક્ષર ઉમેરવા ઘટે છે—તેમાં 'ॐकार પહેલો અને શ્રી છેલ્લે—એ ચાર અક્ષરોનાં સ્વરૂપાદિ આગળ વ્યાકરણ ભણશે, ત્યારે સમજશે—પણ દાખલ કરવામાં આવે તો ઘણે ભાગે ઉપયોગી થશે. એ પ્રમાણે અમારા નમ્ર વિચારો નિવેદન કરી, ॐ નમઃ સિદ્ધં કહી આ વિષય વિદ્વજ્જનોની સેવામાં મૂકીએ છીએ. इति शिवम्.

કોટ સાસુન બિલ્ડિંગમાં "ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ઈ. સુ. દે. એ છાપ્યું.

સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી એમનો પરસ્પર સંબંધ.

(રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઇ, બી. એ. (મુંબઇ) એ. એમ.

(કોલંબીઆ.) માસ્ટર્સ ડીપ્લોમા ઇન્ એડ્યુકેશન. (ટીચર્સ કોલેજ ન્યુયોર્ક.))

બે આધારભૂત વાદો

જ્યારથી પશ્ચિમ તરફ "સામાજિકદાય" અને "બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ" એ બે વિષયપર તે તે શાસ્ત્રના વિદ્વાનો એક નિશ્ચયપર આવ્યા ત્યારથી કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાઇ ગયું, અને તેના હેતુનું સ્પષ્ટતર વિસ્ફોટન થયું; ત્યારથી કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે અત્યાર સુધી બીજાં શાસ્ત્રોથી વિરક્ત હતું તે લગભગ બધાં શાસ્ત્રોપર આધાર રાખતું થયું. અને ત્યારથી જ "કેળવણીનું શાસ્ત્ર" એ પદ જે સંદિગ્ધ હતું તે નક્કી થયું. કોઇ પણ જ્ઞાનનું શાસ્ત્રત્વ સિદ્ધ કરવાને તેને ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમો લાગુ પાડવામાં આવેછે અને તે નિયમોની કસોટી સહન કરવાને તે શક્તિમાન થાય છે ત્યારે તે શાસ્ત્રપદને પામે. કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે અત્યાર લગી ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમોની કસોટી સહન કરી શકતું નહતું-તે આ બે વાદોને લીધે સહન કરતું થયું અને એ વિષયને શાસ્ત્રત્વ પદ અબાધિત મળ્યું આ બે વાદોમાંથી "સામાજિકદાય" નો વાદ સમાજ-શાસ્ત્રપરથી લેવામા આવ્યો છે. અને કેળવણીના વિષયો કયા રાખવા તે બાબત તેનાથી નક્કી કરાયછે બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ માનસશાસ્ત્ર પરથી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અને શિક્ષણપદ્ધતિ તેનાથી નક્કી થાય છે. પ્રસ્તુત વિષયને બાલ્યાવસ્થાના અર્થ સાથે સંબંધ ન હોવાથી માત્ર સામાજિકદાય એટલે શું તે જાણવાને જ આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

સમાજ અને વ્યક્તિનો સબંધ

"સામાજિકદાય" આપનાર સમાજ છે અને તેનો ઉપભોગ કરનાર દરેક વ્યક્તિ છે; આથી એ દાયનું સ્વરૂપ સમજતાં પહેલાં વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે; માટે આ સંબંધ તરફ આપણુ લક્ષ આપણે પહેલું દોડાવીશું.

સમાજ અને સહકાર્ય

આત્મરક્ષણ માટે નખ, દાંત, ઇત્યાદિક પ્રાકૃતિક શસ્ત્રોથી વિહીન મનુષ્ય=પ્રાણીનું કાયદા, પોલીસ, લશ્કર ઇત્યાદિક સંસ્થા દ્વારા રક્ષણ કરવું; શીત, વર્ષા અને તાપથી રક્ષણ કરનાર પીછાં, વાળ, જાડી ચામડી ઇત્યાદિક પ્રાકૃતિક સામગ્રીથી હીનભાગી મનુષ્યપ્રાણીનું રૂ. ઉન શણ વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી શરીરને આચ્છાદિત કરનાર મીલો, શાળા ઇત્યાદિક સંસ્થાઓ દ્વારા રક્ષણ કરવું; ઝાડની બખોલો, પર્વતની ગુફાઓ વગેરે સ્થાનોનો ઉપયોગ ન કરી શકનાર તથા માળાઓ બાંધવાની કુશળતા

વગરના મનુષ્ય પ્રાણીને માટે ઘર બંધાવી આપવું; આત્મપોષણ માટે કેવળ અશક્ત માનુષીબાળને ખવડાવી ઉછેરવું અને મ્હોટું થયા પછી ખેડુત, વેપારી, દળનાર, રસોઇ કરનાર, ઇત્યાદિક જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સહકાર્યથી મનુષ્યપ્રાણીનું રક્ષણ કરવું; આ બધામાં સમાજ વ્યક્તિઓના સહકાર્ય દ્વારા વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. આવી રીતે રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થયેલી વ્યક્તિ બીજી એવી પરાધીન વ્યક્તિઓનાં રક્ષણ અને પોષણ માટે તત્પર થાય છે.

સમાજ માંહેના વ્યક્તિના બે પ્રકાર

મનુષ્ય જાતિમાં આ પ્રમાણે બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ હોય છે. રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થતી વ્યક્તિઓ; અને રક્ષણ, પોષણ અને વર્ધન કરતી વ્યક્તિઓ. પહેલા પ્રકારની વ્યક્તિ સમાજ ઉપર આધાર રાખનારી છે. બીજા પ્રકારની વ્યક્તિ સમાજના ધર્મો પોતાના જ ધર્મો છે એમ સમજી આચરણ કરનારી છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ માટે આપણે કાંઇક વિશેષ માહિતિ મેળવીએ.

સમાજ ઉપર આધાર રાખવાની સ્થિતિ.

માનુષી પ્રાણી જ્યાં સુધી શિશુ કે કુમાર અવસ્થામાં હોય છે ત્યાં સુધી પણ જાતની જોખમદારી રાખવામાં આવી કે ત્યાં સુધી તે સમાજની હરોળમાં દા પરંતુ યુવાવસ્થામાં આવતાં જ તેનાપર ત્યારથી તે સમાજમાં દાખલ થાય છે. સમાજમાં દાખલ થયા પહેલાં તેની પાસે સમાજ સહકાર્યની અપેક્ષા રાખતી નથી. સમાજમાં દાખલ થયા પછી યથાશક્તિ સહકાર્ય તેની પાસે માગે છે, અને તે ન આપે તો સમાજ તેને માટે તેને દમે છે—શિક્ષા કરે છે અથવા છેવટ તેનો બહિસ્કાર કરે છે. શિશુ અને કુમાર અવસ્થામાં તે વ્યક્તિ સમાજના આશ્રય નીચે રહે છે. સહકાર્ય અપાતુ લેવાતું જોય છે, અને અનુભવે છે. સહકાર્યથી થતા ફાયદા, તે ન હોવાથી થતાં નુકસાન એ બધું પ્રત્યક્ષ કરે છે. હજી સુધી તેનામાં વ્યક્તિ ભાવના પ્રધાન છે; અને સમષ્ટિ ભાવના માટે તૈયારી થાય છે. સમાજમાં દાખલ થયા પછી તેની વ્યક્તિ ભાવના ઘસાતી જાય છે, સમષ્ટિ ભાવના પ્રબળ થતી જાય છે.

સમાજોપજીવી અને અનુજીવીનો સમાજ સાથે સંબંધ.

સમાજની હરોળમાં દાખલ થતા પહેલાં તે બાળક સમાજ ઉપર જીવે છે; સમાજોપજીવી છે. સમાજમાં દાખલ થયા પછી તે સમાજાનુજીવી થઇ રહે છે. સમાજોપજીવી સ્થિતિમાં સમાજને તેની કાળજી કરવી પડે છે. સમાજાનુજીવી વ્યક્તિઓ સમાજના નિયમને વશવર્તી થઇને રહે છે. એ સ્થિતિમાં તે સમાજને કાંઇ ભયંકર નુકસાન તો કરતો નથી એટલીજ નજર તેવા તરફ સમાજને રાખવી પડે છે. તે સિવાય તે વ્યક્તિ તરફ સમાજને નજર નાખવી પડતી નથી. પણ સમાજાનુજીવી વ્યક્તિઓને સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓની કાળજી રાખવી પડે છે તથા બીજી સમાજાનુજીવી વ્યક્તિઓ તરફથી નુકસાનકારક વર્તન થતું હોય તે અટકાવવા તરફ લક્ષ રાખવું પડે છે.

પંણ સમાજાનુજીવી વ્યક્તિઓમાં પાછા બે પ્રકાર હોય છે. જે લોકો સમાજના નિયમને વશવર્તી રહી પોતાનું જીવન ગાળનાર છે તેઓ પહેલા પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારમા એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ સમાજના નિયમોને આદર આપવા ઉપરાંત સમાજના જ્ઞાનમાં અગર વ્યવહારમાં વધારો કે સુધારો કરે છે. આ બીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં સમાજને લાભ કરનાર વ્યક્તિઓ આવી જાય છે. આને આપણે સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ કહીશું.

સમાજાનુજીવીના બે પ્રકાર.

સમાજને આ ત્રણે પ્રકારની વ્યક્તિઓના જરૂર છે સમાજને અધોગતિમા જતી અટકાવનાર સમાજાનુજીવી વ્યક્તિ છે, તેને ઉચ્ચગતિએ લઇ જનાર સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ છે આ બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓમા ભરતી કરનાર સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓ છે

ત્રણે પ્રકારની વ્યક્તિનો સમાજ સાથે સંબંધ

। સંખ્યાનુ અધિકતમ સુખ સાધવુ એ સમાજનો ઉચ્ચાશય છે આજ સુધીમા અસાર રૂનુ સુખ સાધવાના સાધનો સમાજના હાથમા આવ્યાં છે તેને સાચવી રાખુ અને ર્તુ સમાજાનુજીવી વ્યક્તિ કરે છે હાલ જેટલા સાધનો છે તેમા વધારો કામ પણ ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિ કરેછે, અને આ મહાન સૈન્યમાં સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓ આવેછે અને ભરતી થાય છે

અલ્પદને પામે ત્યારે સમાજને લાભ શેમા છે ? ખુલ્લી રીતે જેમા ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓમાં વધારો થાય તેમા, અને વળી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓએ કરવા ધારેલા સુધારા વધારા ઝટ સમજી શકે અને અમલમા મુકી શકે એવી વૃત્તિ ધરાવનારી અનુજીવી વ્યક્તિઓ થાય તેમા લાભ છે. આથી સમાજની કાર્ય પદ્ધતિ સ્પષ્ટ થાય છે તે સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને સમાજાનુજીવી બનાવે છે, તથા સમાજોપજીવી અને સમાજાનુજીવીને ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ બનાવવા તેમની આગળ સામગ્રી તૈયાર રાખી મુકે છે તેમાંથી યોગ્યના પ્રમાણે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાયછે આત્મશ્રેય માટે સમાજનુ આજ કર્તવ્ય છે

ત્રણ પ્રકારની વ્યક્તિ કેવી રીતે ઉદ્‌ભવે છે

ઉપરની કલમોમા સમાજની વ્યક્તિ તરફની કાર્ય પદ્ધતિની દિશા બતાવવામા આવી હવે વ્યક્તિની સમાજ તરફની દિશા જોઇએ. વ્યક્તિ પોતાના રક્ષણ અને પોષણની સામગ્રી મેળવવા માટે સમાજાનુજીવી થઇ રહે છે તે પોતાનુ અધિકતર સુખ સધાય માટે બુદ્ધિમાન સમાજાનુજીવી થઇ રહેવા પ્રયત્ન કરેછે તે પ્રકૃતિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાનું અધિકતમ સુખ મેળવવા અને તે સાથે સામાજિક પરિસ્થિતિ અનુકુળ કરી લેવા ઉત્કર્ષકારી થઇ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે સમાજ અને વ્યક્તિનો આ પ્રમાણેનો સબધ છે આ સંબધને લીધે સમાજ સ્વાર્થ વૃત્તિથી વ્યક્તિને કેળવણી આપે છે. વ્યક્તિ સ્વાર્થ વૃત્તિથી સમાજ પાસેથી કેળવણી લે છે

વ્યક્તિનીસમાજ તરફ વૃત્તિ

સમાજાનુજીવી સ્થિતિ વિષે વિચાર

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે સમાજોપજીવી સ્થિતિ એ સમાજાનુજીવી અથવા સમાજોત્કર્ષકારી સ્થિતિમાં આવવા માટે તૈયારીનો કાળ છે એ કાળમાં જેની જેટલી શક્તિ તે પ્રમાણે પોતાને જરૂરના વિચારો અને આચારો ગ્રહણ કરે છે આ ગ્રહણ કરેલા આચારો અને વિચારો તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ એનાપર અમુક વ્યક્તિ અનુજીવી થશે કે ઉત્કર્ષકારી તેનો આધાર રહે છે સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને જે આચાર વિચારો ગ્રહણ કરવાના આવે છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? ડા બટલર પોતાના "કેળવણીનો અર્થ" એ નામના નિબંધમાં આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે સમાજ માહેલી વ્યક્તિને સમાજની સાથે સબંધ રાખતી કેટલીક બાબતો વિષે કેટલુંક જ્ઞાન મેળવવાનું છે આ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે ધાર્મિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક રાજકીય, સૌંદર્યકલાવિષયક, સાહિત્યવિષયક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક, સંસાર, ઉદ્યોગ અને રાજ્ય એ વ્યક્તિમાં રક્ષણ પોષણ માટે અતિ ઉપયોગી સંસ્થાઓ છે માટે એ ત્રણ સંસ્થાઓની સાથે સબંધ રાખતી બાબતોને આપણે સંસ્થા વિષયક બાબત કહીશું આથી વ્યક્તિને કેટલાક ધાર્મિક આચાર વિચારો, સંસ્થાવિષયક આચાર વિચારો, સૌંદર્યકલાવિષયક આચાર વિચારો, સાહિત્યવિષયક આચાર વિચારો, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક આચાર વિચારો જાણવા પડે છે વ્યક્તિ ઉપર જણાવેલી પાંચ બાબતોના આચાર વિચારને વળગીનેજ રહે તો તે અનુજીવી વ્યક્તિમાં ગણાય છે પરંતુ તે સંસ્થાના આચાર વિચારમાં સુધારો કરે તો તે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિમાં ગણાય છે

અનુભવી અને ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ વિષે વિચાર

પણ સમાજ એ એક એવી સંસ્થા છે કે જેનો અંત આવતો નથી તે માહેલી વ્યક્તિઓ આવે છે અને જાય છે, કોઈ થોડું જીવે છે, કોઈ ઘણું જીવે છે, કોઈ સુખભાગી હોય છે કોઈ દુઃખભાગી હોય છે આવી જુદા જુદા પ્રકારની વ્યક્તિઓનો બનેલો સમાજ જમાના પછી જમાના સુધી, શતકો પછી શતકો સુધી વહ્યો જાય છે તેના પાત્રો બદલાય છે તેની ક્રિયાઓ તથા વિચારો ફેરવાય છે માત્ર જે પરમહેતુથી એ સમાજ બંધાયલો છે તે પરમહેતુ કાયમ રહે છે શતકો પછી શતકો સુધી જે વિચારો અને જે કૃતિઓ ચાલ્યા જાય છે ને સમાજાનુભવી વ્યક્તિઓના બળથી ચાલ્યાં જાય છે તેમાં જે ફેર પડે છે તે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓને લીધે ફેર પડે છે

સમાજના વિચાર અને આચારમાં કાળ જતા સુધારો થાય છે

આ પાંચ બાબતોને સબંધ રાખતો આચારનો સમૂહ અને વિચારનો સમૂહ સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને આપવાનો છે આ આચાર વિચારનો સમૂહ તે કોઈ માત્ર ચાલુ જમાનાની વ્યક્તિઓના પરિશ્રમનું ફળ નથી સ્મરણશક્તિને પેલે પાર ગયેલા કાળથી તે ચાલ્યા આવે છે તેમાં દરેક જમાનો પોતાના અનુભવથી મેળવેલા આચાર વિચારોનો ઉમેરો કર્યો જાય છે દૃષ્ટાંત તરીકે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનું સાધન તપાસીએ કેટલાક શતકો સુધી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરતાં કોઇને આવડતું નથી તેમાં એક જમાનાએ ઉમેરો કર્યો અને કાષ્ટમંથનથી અગ્નિ સં-

ઊગાવવા મંડાયો આ નવીન શોધાયલા આચાર વિચાર ત્યાર પછીના જમાનાને આપાવવા મંડાયાં કેટલાંક શતકો સુધી આ જ્ઞાન તેમનુ તેમ જમાના પછી જમાનાને અપાયુ પણ વળી એક નવીન શોધ થઇ. ચકમક અને લોખડના ઘર્ષણથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનુ જ્ઞાન હાથ લાગ્યુ. હવે આ બાબતના આચાર વિચાર અપાવા લાગ્યા. જમાના પછી જમાનાએ શતકોનાં શતકો સુધી આ પ્રમાણે પોતાનો અગ્નિ સળગાવ્યો. પણ જ્યારે ફોસફરસની સહાયથી આ ક્રિયા કરવાનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આચાર વિચારમા પાછો ફેર પડ્યો. હવે ઘર્ષણ ક્રિયા શીખવાની રહી નહીં. તેમ, દેવતા ઝરે એવો પત્થર ઓળખવાની શક્તિની જરૂર રહી નહીં. માત્ર ફોસફરસની દીવાસળી બનાવવાની ક્રિયા શીખવાની જરૂર રહી પણ દરેક વ્યક્તિને આ ક્રિયા જાણવાની જરૂર નથી. થોડીક વ્યક્તિને આ જ્ઞાન સારી રીતે મેળવવાની જરૂર છે. અને બાકીની વ્યક્તિઓ તે જ્ઞાન વિનાની રહે તો હરકત જેવું નથી. આ પ્રમાણે જમાનો જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ આચાર વિચારોનો ઉમેરો થતો ગયો. અને તેનો વિષમ—વિભાગ થતો ગયો.

સામાજિક દાયનો સ્વભાવ.

પાછલા જમાનાઓ તરફથી જે જ્ઞાન આવતું ગયુ અને જે જ્ઞાન ઉપયોગી હોવાથી હવે પછીના જમાનાને આપવાની આપણે કાળજી રાખીએ તે જ્ઞાન, તથા ચાલુ જમાનામાં તેમાં આપણા અનુભવથી ઉમેરો કીધો તે આ બધા જ્ઞાનનો, કહો કે આચાર વિચારનો સમૂહ તે સમાજની મિલ્કત—દોલત છે. એ દોલતના બદલાથી વ્યક્તિ પોતાનું સુખ સાધી શકે છે. આ લક્ષ્મી વ્યય થતાં વધે છે, કાળ જતાં તેમાં ઉમેરો થાય છે. સામાન્ય લક્ષ્મી માફક એક ઠેકાણે તેનો સંચય થતો નથી પણ પૃથ્વી પરના પર્વતો માફક કોઇ ઠેકાણે થોડી, કોઇ ઠેકાણે વધારે પણ સર્વત્ર પથરાઇ રહે છે. એ લક્ષ્મીના વારસાનો હક્ક સર્વને એક સરખો છે એ લક્ષ્મી ત્રીજોરી કે ભોંયરામાં દાટેલી નથી પણ મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસો માફક સર્વ માટે ખુલ્લી છે. અને તેનો ઉપયોગ જેને જેમ ફાવે તેમ કરી શકે છે.

સામાજિક દાયનું અર્થ વિસ્ફોટન.

ગામનો કૂવો સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે હોય છે એ વાત ખરી પણ તે કૂવાના પાણીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જેટલાં પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેટલું પાણી મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવુ પડે છે; તે જ પ્રમાણે સામાજિક લક્ષ્મી સાર્વજનિક છે. પરતુ જેટલી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ હુ કરવા ધારુ છુ તેટલી લક્ષ્મી મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવી પડે છે. સામાન્ય લક્ષ્મી કરતાં આ લક્ષ્મીનો સ્વભાવ જુદો છે તેથી હું આને મ્હારા કબજામા એમને એમ લઇ શકતો નથી. મ્હારા કબજામાં આપવા માટે કોઇ બીજા માણસની જરૂર પડે છે. (અલબત જે માણસ કબજે આપે છે તે આ પ્રમાણે આપવાથી દરિદ્રી થતો નથી કે તેની લક્ષ્મી ઘટતી નથી. બંને જણા તેના અવિભક્ત ભોક્તા થાય છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાથી ઉપમા લઇએ તો આમીબાની માફક એક પદાર્થના બે વિભાગ થાય છે અને તે બંને વિભાગો અસલના પદાર્થ જેવા જ સંપૂર્ણ અવયવ-

વાળા તથા સરખી જ શક્તિવાળા થાય છે) બીજા માણસ મારફત હુ એ લક્ષ્મીને મ્હારા કબજામા લઉં છુ અને મ્હારી બુદ્ધિ વૃત્તિ અને શક્તિ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરૂં છુ આ પ્રમાણે સમાજની એ લક્ષ્મી—ગતાયુ અને જીવત વ્યક્તિઓના અનુભવા યેલા વિચારો અને કરાયલી કૃતિઓ—નવા જન્મેલા બાળકને ક્રમે ક્રમે આપવામા આવે છે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જે કૃતિઓ અને જે વિચારો સમાજને ઉપયોગી જણા વ્યા છે તે કૃતિ કરવાની રીતિઓ અને તે વિચાર સમાજની મિલ્કત છે લાંબા કાળથી ઉતરી આવેલી મિલ્કત છે અને નવી જન્મેલી દરેક વ્યક્તિને તે આપવામા આવે છે આ જ સામાજિક વારસો—દાય છે એના ઉપર જ દરેક વ્યક્તિના નિર્વાહનો આધાર છે

સમાજને ઉપયોગી જણાયેલા આચાર વિચારો જેને હવેથી સામાજિક દાય એ નામથી ઓળખીશુ, તેમાના કેટલાક પુસ્તકોમા લખા યેલા છે અને કેટલાક હજી સુધી લખાયા નથી પણ એક મ્હોડેથી બીજે મ્હોડે પસાર થતા જાય છે આપણે જાણીએ છીએ કે જે વિચારો અને કૃતિની રીતિઓ ભાષામા મૂર્તિમાન થયા છે તે ભાષા સમજી શકાય ત્યા સુધી અમર રહે છે જેને શબ્દરૂપ મળ્યુ નથી તે વિ ચાર અને રીતિઓ એકવાર અદ્દશ્ય થઇ જાય છે તો તેને ઘણા પ્રયાસ વિના પાછા મેળવી શકાતા નથી મહારાજ અશોકે કરેલા બોધો એકવાર અદ્દશ્ય થઇ ગયા તો પણ ભાષામા મૂર્તિમાન હોવાથી ફરી પાછા આપણે મેળવી શક્યા મધ્ય એશિયાનો જુના વખતનો સુધારો સ્મૃતિ બહાર ગયો તોપણ ત્યાના ખીલારોકી લેખોમા જેટલો મૂર્તિમાન હતો તેટલો આપણે જાણી શક્યા બીજી તરફ દીલ્હીનો લોહસ્તંભ તૈયાર ક રવાની ક્રિયા શાબ્દિક રૂપમા મુકવામા ન આવી તો આપણે હવે વર્ષો સુધી કાળની નાશક—વૃત્તિ સામે ટકી શકે એવી રીતે લોહને તૈયાર કરવાની ક્રિયા ઘણા પ્રયાસ વગર પાછી મેળવી શકીશુ નહીં શાબ્દિક—રૂપ મળેલુ જ્ઞાન અપરિમિત કાળ સુધી પ્હોચે છે સ્મૃતિને આધારે રહેલુ જ્ઞાન તેટલો કાળ સુધી પહોચી શકશે એની ખાત્રી નગીરી કાઇ નથી આથી સમાજ પાછલા પ્રકારના જ્ઞાન તરફ બહુ માનની દ્રષ્ટિથી જોતી નથી જે પ્રકારનુ જ્ઞાન સમાજનો ઉચ્ચાશય પાર પાડવામા ઉપયોગી છે તે પ્રકા રનુ જ્ઞાન તથા જે રીતે તે જ્ઞાન અપરિમિત કાળ સુધી સમાજને પહોચ્યા કરે તે રીત તે બન્ને તરફ સમાજ ઘણી કાળજીથી જુએ છે બન્નેનુ પોષણ અને વર્ધન કરવા તરફ તે હમેશા પ્રયાસ કરે છે

જે વિચારો અને કૃતિઓની રીતિઓને શાબ્દિકરૂપમા મુકવામા આવે છે તે વિચારો અને કૃતિઓ સમાજ પોતાનો ઉચ્ચાશય તાદ્દશ કરવામા કેટલે દરજ્જે પહોચ્યો છે તેના સૂચક છે જેમ જેમ આવી મૂર્તિને પામેલા વિચારો અને કૃતિઓ વધારે તેમ તેમ સમાજ પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ આગળ એમ માનવામા આવે છે પણ આ વિચારો અને કૃતિઓની સખ્યા કાઇ ગણી શકાતી નથી તેથી

મ્હોડેથી ઉતરી આવતો અને લેખી સામાજિકદાય

લેખી સમાજિકદાય સામા જના સુધારાની પ્રતિચ્છાયા છે

વિવિધ વિષયપર પુસ્તકની સંખ્યા ગણવામાં આવે છે. અને તે સંખ્યા જે સમાજ પાસે વધારે તે સમાજને આગળ વધેલો ગણવામાં આવે છે.

સામાજિકદાય એટલે વાઙ્મય.

શાબ્દિકરૂપ પામેલા આચાર વિચારો તે કોઇપણ ભાષાનું વાઙ્મય છે. વાઙ્મયમાં શમાવવામાં આવેલા આચાર વિચારો કાંઇ જે તે જમાનાની બુદ્ધિ ચાતુરીનું ભવિષ્યની પ્રજા આગળ પ્રદર્શનરૂપ રહેવા માટે હોતા નથી. કાચના કબાટમાં રાખી મુકી દૂરથી તેને નિહાળ્યા કરવા અને તેમની સુંદરતા, કાર્યકુશળતા વગેરે બાબતોથી અજાયેબ થવું અને તેમના કર્તાઓનાં વખાણ કરવાં આટલા માટે તે હોતાં નથી: તે કંઇક બીજા હેતુથી લખાયલાં છે. આ હેતુ એટલો છે કે ભૂતકાળમાં ઉપયોગી થઇ પડેલા આચાર વિચારોનો સંગ્રહ ઉત્તરોત્તર ભવિષ્યની પ્રજા આગળ મુકવો કે જેથી પોતાનું જીવન વધારે સુખમય કરવાને તેમને માર્ગદર્શન થાય આનુવી બાલને સામાજિક દાય સોંપવાનું જે મહાન કાર્ય સમાજને માથે છે તે વાઙ્મયથી સુકર થાય છે

વાઙ્મયના ત્રણ પ્રકાર.

વિચારનો સમૂહ આપનારાં અને કૃતિની રીતિઓ બતાવનારાં એવા બે પ્રકાર વાઙ્મયમાં આવે છે. વિચારનો સમૂહ આપનારમાં પણ પાછા તે વિભાગ છે. જેઓ વિચારને સંકલિત કરવાના એકલા હેતુથીજ પુસ્તકો લખાયાં હોય છે તે, અને જેઓ હરકોઇ વિચારને આકર્ષક અને હૃદયંગમ બનાવવાના હેતુથી લખાયાં હોય છે તે. આથી વાઙ્મયના ત્રણ પ્રકાર થાય છે અંગ્રેજીમાં આને Technical Literature, Scientific Literature અને Literature proper એમ કહે છે. આપણે એને કૃતિવિસ્ફોટક સાહિત્ય, શાસ્ત્ર વિષયકસાહિત્ય અને શુદ્ધ સાહિત્ય એમ કહીશું. દરેક પ્રકારના વાઙ્મયમાં સમાજોપજીવી વ્યક્તિને અનુજીવી, બુદ્ધિમાન અનુજીવી અને ઉત્કર્ષકારી બનાવવા માટેનાં તત્ત્વો હોય છે. જો કે આ બધાંમાં વિચારોનું વિસ્ફોટન કરવું એ તત્વ હાજર હોય છે, છતાં પહેલા બે પ્રકારના વાઙ્મયમાં વિચાર વિસ્ફોટનની શૈલી એકજ હોય છે. સાહિત્યના એ શૈલી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. જુદા જુદા સ્વભાવની વ્યક્તિઓમાં કોઇ ને કોઇ અને કોઇને બીજી શૈલી વધારે આકર્ષક લાગે છે, અને તેથીજ ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓમાં લખાયલાં પુસ્તકોની જરૂર રહે છે.

ત્રણે પ્રકારનાં વાઙ્મયનું ઉપયોગીપણું.

કૃતિની રીતિ દર્શક વાઙ્મય તથા વિચારને સંકલિત કરવા વાઙ્મય એ બેમાં સમાજની અત્યાર સુધીની કાંઇ કતૃત્વ શક્તિનો આધાર રહેલો છે, તે વિચારો સાચવી રાખવા એ ઉચ્ચાશય છે. સાહિત્યમાં સમાજનૂ બંધારણ સમાજ માંહેની વ્યક્તિઓની નીતિ, રીતિ, સમાજનો ઉચ્ચાશય અને તેની પ્રાપ્તિને માટે કેટલો વિલંબ છે આ બાબતના વિચારોનો સમાવેશ હોય છે. પહેલા બે પ્રકારના વાઙ્મયો સમાજને પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ જવા માટે માર્ગ-દર્શન કરાવે છે. ત્રીજા પ્રકારનું વાઙ્મય તેને માટે પ્રોત્સાહન કરે છે, પોતાના ઉચ્ચાશયની પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ દર્શનની તેમજ

પ્રોત્સાહનની જરૂર છે. પણ એનું અગત્ય સરખાવતાં પ્રોત્સાહનની વધારે જરૂર છે તેથીજ બીજાં વાઙ્મય કરતાં સાહિત્ય અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

આપણે જુદા જુદા પ્રકારનાં વાઙ્મયનો વિચાર મુકી દઇ હવે સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધ તરફ વધારે બારીકાઇથી જોઇએ ડૉ. જી. એમ. ટૉલ સાહિત્ય અને ભાષા વિષે લખે છે કે —

સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ

"These (Language and Literature) are the chief instruments of social as well as ethnic and patriotic instinct * (Adolescence) ડૉ. ટૉલ માનસ શાસ્ત્રી છે એટલે તે દ્રષ્ટિથી તેમણે પોતાનો વિચાર બતાવ્યો છે સાહિત્યના વિષયમા આવી શુષ્ક રીતે વિચાર દર્શાવ્યા છે માટે તેનાપર આપણે વિશેષ વખત ગાળીશુ નહીં. પણ એવા વિચારોને વધારે ક્રમિક રીતે દર્શાવનાર બીજા લેખકો તરફ વળીશું. "Books and Culture" નામનાં પુસ્તકમા મેબી કહે છે "

† Now, it is upon this imperishable food which the past has stored up through the genius of great artists that later generations feed and nourish themselves It is through intimate contact with these fundamental conceptions, worked out with

---

* આ (ભાષા અને સાહિત્ય) સમાજિક પ્રેરણાના, મનુષ્ય જાતિના દરેક વર્ગની ખાસ પ્રેરણાનાં અને દેશ પ્રીતિની પ્રેરણાના મુખ્ય હથિઆરો છે

† આ નહીં નાશ પામતો—અનશ્વર—ખોરાકનો સગ્રહ સૌંદર્ય કલા જાણનાર મહાન પુરૂષોની અતિ તીવ્ર બુદ્ધિ દ્વારા ભૂતકાલે કર્યો છે આ ખોરાક પાછળ આવતા જમાનાઓ ખાય છે અને પુષ્ટ થાય છે આ મૂળભૂત વિચારો અનેકાનેક કષ્ટથી અને ધીરજથી તૈયાર કરવામા આવ્યા છે. તેની સાથે ગાઢ સંબંધ થાય ત્યારે જ વ્યક્તિનો અનુભવ એટલે દરરોજ વિકાસ થાય છે કે તેમાં મનુષ્ય જાતિના જે તે વર્ગના અનુભવનો સમાવેશ થાય

આથી સાહિત્યના અભ્યાસીને જે તે વર્ગના સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકોમા તે વર્ગના અનુભવના છેવટના પરિણામો અને પોતાના અતિ બુદ્ધિમાન પુરૂષોની બુદ્ધિના લાક્ષણિક ગુણોની ખબર પડે છે આટલેથી જ અટકતું નથી. મહાન મગજો જ્યારે અત્યન્ત સુખમય સ્થિતિમા તેમજ વિસ્તાર પામતી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેની ઘણાં ઘણી ચાલાકી કેટલી છે તેની પણ ખબર પડે છે તે વર્ગના જે કોઇ ઉત્તમ ગુણો છે તથા તે વ્યક્તિના જે કાઇ ઉત્તમ ગુણો છે તે એનો સયોગ થાય છે આજ સુધીમા તે વર્ગ જેવો થયો છે તથા તેણે જે કાઇ કર્યું છે તે દર્શાવનાર ઘણો કિમતી ખજાનો જેને અનામત મુકવામા આવ્યો છે તે આ સયોગથી જળવાઇ રહે છે વ્યક્તિએ જે કાઇ જોયુ, અનુભવ્યુ કે જાણ્યુ છે, તેનો ઘણો કિમતી ખજાનો જેને અનામત મુકવામાં આવ્યો છે તે આ સયોગથી સચવાઇ રહ્યો છે.

such infinite pain aud patience that the individual experience is broadened to include the experience of the race.

The student of literature, therefore, finds in its noblest works not only the ultimate results of race experience and the characteristic quality of race genius, but the highest activity of the greatest minds in their happiest and most expansive moments In this commingling of the best that is in the race and the best that is in the individual × × × × is preserved the most precious deposit of what the race has been and done, and of what the man has seen, felt and known." (Books and culture.)

એમરસન કહેછે :—

* " He (the advancing man) finds that the poet was no odd fellow who described strange situations, but that universal man wrote by his pen a confession true for one and true for all "

જ્યોર્જ કુક કહેછે ;—

† " He (the poet) is the oracle and guide, the inspirer and friend of those to whom he sings He creates life under the ribs of dead tradition ; he illumines the present with heart flames of beackoning truth and he makes the future seem like home joys far off but drawing ever nigher "

સાહિત્ય એ પાછલા જમાનાના સમાજની આરસી છે એ પ્રમાણે મેથ્યુ પ્રતિપાદન કરે છે. એમરસન તેને ટેકો આપે છે અને વધારામાં જણાવે છે કે જુદીજુદી વ્યક્તિઓના મનને ગોઠી જાય એવી સ્થિતિ એક સર્વાનુભવરસિક વ્યક્તિ વર્ણવે છે. જ્યોર્જ કુક એમરસનના પાછલા વિચારને અનુમોદન આપતાં વધારામાં જણાવે છે કે

---

* તે (આગળ વધતો માણસ) સમજે છે કે વિચિત્ર અને અસંભાવ્ય સ્થિતિ વર્ણવનાર કવિ કોઇ વિલક્ષણ જીવ નથી. તે સમજે છે કે એક સર્વાનુભવરસિક મનુષ્ય એક વ્યક્તિને માટે સત્ય ઠરે અને સર્વ વ્યક્તિઓને માટે સત્ય ઠરે એવાં પ્રતિપત્તિ પોતાની કલમથી લખે છે.

† તે (કવિ) જેની આગળ પોતાનો સ્વર સંભળાવે છે તેનો તે ભવિષ્યવાદી અને માર્ગદર્શક, પ્રેરક અને મિત્ર ઠરે છે. લોકકથાના મૃતદેહમાં તે પ્રાણ પ્રેરે છે, વર્તમાનકાળને માર્ગદર્શક સત્યની ઉજ્વળ જ્વાળાઓથી પ્રકાશમાન કરે છે, ભવિષ્યને દૂર રહેલા પણ સતત પાસે આવતા ગૃહના આનંદોના જેવું દેખાડે છે.

તે ભવિષ્યની સ્થિતિનો માર્ગ ઉજ્જ્વળ કરી આપે છે. એ જ લેખક એ જ પુસ્તકમાં અન્ય સ્થળે જણાવે છે કે :—

"It (poetry) embodies man's longing after the Eternal One, expresses his sense of the deep mystery of Being, voices his soul sorrow, illumines his path with hope and objects of beauty. Man's aspiration, his sense of imperfection, his yearn-for a sustaining truth and reality as the life within and over all things, find expression in poetry; because it offers the fittest medium of interpretation for these higher movements of the soul." *

સાહિત્ય આ પ્રમાણે સમાજની મહત્ત્વાકાંક્ષા, અપૂર્ણતાનું ભાન, તેની વાંચ્છા એ સર્વ જણાવે છે. શામાટે? પોતાની અપૂર્ણતા, પોતાની વાંચ્છા, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેના આગળ હમેશાં હાજર હોય તો તે પોતાની તે અપૂર્ણતાનો ઉપાય કરે, તે વાંચ્છાઓ પૂરી પાડે, અને તે મહત્ત્વાકાંક્ષાને પહોચવા પ્રયત્ન કરે. એક જમાનો આ બધા માટે પ્રયત્ન કરે તેનું અધુરૂં રહેલું કામ બીજો જમાનો લે, ત્યાંથી અનુસંધાન ત્રીજો કરે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમાજના સુખને માટે અવિચ્છિન્ન પ્રયત્ન થયાં કરે, તેને માટે સાધન અને પ્રોત્સાહન સાહિત્ય આપે છે.

અવતરણોનો ઉપસંહાર

સમાજની કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ અગર વિચારો ધમે તેટલા આગળ વધ્યા હો છતાં જે સમાજિક આવરણમાં રહીને એ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે આવરણ તેને માટે અનુકૂળ ન હો તો તે શક્તિ વ્યર્થ જાય છે. સમાજનો ઉચ્ચાશય શું છે તે જાણ્યા વગર કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ આગળ ખીલવી શકાતી નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કેવીરીતે કરવી તેનો માર્ગ સુઝતો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કઇદિશા તરફ કરવી તે દિશા સુઘતી નથી. અને તેથી વિચાર કરી શકાતો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર ભવિષ્યને માટે આશા બાંધી શકાતી નથી. ભવિષ્ય તરફ તજરે કરતાં ઘોર અંધારૂ લાગે છે, અને તેથી ઉજ્જવલ વર્તમાન વધારે ભયંકર જણાય છે. ઇશ્વરી સર્વજ્ઞતા, ઇશ્વરી સર્વ શક્તિમત્તા, ઇશ્વર સર્વ વ્યાપ્તિમત્તા, આ સ્થિતિઓનો અલ્પાંશ સમાજ ભોગવી શકે એમાં સમાજ પોતાનું સુખ સમજે છે. આવી

---

* તે (કવિતા) અનતને માટે મનુષ્યની વાંચ્છાઓને શરીર ધારી બનાવે છે. સતનાં ગૂઢ રહસ્ય માટેની તેની લાગણી દર્શાવે છે, તેનાં અંતરનાં દુઃખોને વાણીમય બનાવે છે, અને આશા તથા સૌંદર્યના પદાર્થોથી તેનો માર્ગ પ્રકાશમાન કરે છે. મનુષ્યની ઉચ્ચાભિલાષા, તેનુ અપૂર્ણતાનુ ભાન, ટકી રહે એવા સત્ય અને વાસ્તવિકતા માટેની તેની અભિલાષા એ બધાં કાવ્યમાં વાઙ્મય બને છે. કારણકે આત્માની આ ઉચ્ચ ગતિએ જનાર, હાલચાલનું અર્થ વિસ્ફોટન કરવાનુ યોગ્ય સાધન તે બને છે

અદ્દભુત શક્તિની પ્રતીમા મન આગળ હમેશાં તાદ્રશ કર્યા કરવી, આ પ્રતિમાનું ચિંતવન કર્યા કરવું, તેનાં કાર્યો તરફ નજર રાખ્યાં કરવી, તેના તરફ ધણુ ધીમે પગલે પણ સમાજનો પગ સંચાર થાય છે તે જોયાં કરવું આમાં સમાજ આનંદ માને છે. આ આનંદની પ્રતિમા સાહિત્યમાં દર્શાવેલી છે. એ આનંદનો અનુભવ કરવો, એ આનંદ વધારે ગાય, ધારેલી લક્ષ તરફ વધારે આગળ પદસંચાર, થાય, તેમાં નડતી મુસ્કેલીઓ દૂર હઠે, તેમાં અડચણ કરતી વ્યક્તિઓ તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તેમાં મદદ કરતી વ્યક્તિઓ તરફ બહુમાન ઉત્પન્ન થાય આ બધું કાર્યસાહિત્યથી થાય છે. સમાજ વગરનુ સાહિત્ય ભિત્તિ વગરનાં ચિત્રની બરાબર છે, સાહિત્ય વગરનો સમાજ મગજ વગરનાં શરીરની બરાબર છે.

સાહિત્યનુ લક્ષ્ય.

સમાજની સ્થિતિ, સમાજનુ લક્ષ્ય અને સમાજની ગતિ આ ત્રણેનું ભાન સાહિત્યથી થાય છે. એ સ્થિતિ ટકાવી રાખવી કે સુધારવી, એ ગતિ ટકાવી રાખવી કે વધારવી અને એ લક્ષ્યથી તેટલાંજ દૂર રહેવું કે વધારે પાસે જવુ આને માટે સમાજનો પ્રયત્ન સતત ચાલુ છે, સમાજોપજીવી વ્યક્તિને સમાજની સ્થિતિ, ગતિ અને લક્ષ્યનુ સંપૂર્ણ ભાન આપવાની જરૂર છે. સમાજોપજીવી વ્યક્તિમાં કોઇ ઉગ્ર સ્વભાવની, કોઇ શાન્ત સ્વભાવની, કોઇ કલ્પનાશીલ, કોઇ વિચાર શીલ, કોઇરસજ્ઞ, કોઇ શુષ્ક એમ, જુદા જુદા સ્વભાવની હોય છે, આવી જુદા સ્વભાવની વ્યક્તિઓમાં આ ત્રણ બાબતોના વિચાર મુકવા પડે છે, અને સાહિત્યમાં જે જુદી જુદી ભાષાશૈલી અને લેખનશૈલીઓ હોય છે તે આ કામમાં ઉપકારક થઇ પડે છે સમાજ વિષેના આ વિચારો સમાજોપજીવી વ્યક્તિને અધિકાર પ્રમાણે સમાજાનુજીવી અથવા બુદ્ધિમાન સમાજાનુજીવી બનાવે છે. ઉત્કર્ષકારી થવાનાં તત્ત્વો કોઇ સમાજોપજીવી વ્યક્તિમાં હોય છે તો તેનો તે માર્ગ વધારે સુકર કરી આપે છે, અને પ્રોત્સાહન આપે છે.

અનુમોદન.

સમાજ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જોતા સાહિત્યનો અને સમાજનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ છે. ડો. ગીડીંગ્સના Principles of sociology માંથી નીચેનું અવતરણ આ વિચાર સ્પષ્ટતર કરે છે.

* Further more, it is neither the life of humanity in its entirety nor the life of unorganized masses of men that chiefly

* વળી, મનુષ્ય જાતિનું જીવન અવિભક્ત, આખું લઇએ તો તેનાથી અથવા તો માણસોનાં વ્યવસ્થા વગરનાં જૂથોથી વ્યક્તિની માનસિક વૃદ્ધિ યતી નથી. નિર્ણીત કરેલાં ટોળાનાં જીવનથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે કારણ કે તેવાં ટોળાંમાંજ તે સર્વ સામાન્ય હિતનો ભાગી થાય છે. ગર્વિષ્ઠ ઉચ્ચાશય અને મહત્ત્વાકાંક્ષા જેનાથી સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો જાગૃત થાય છે તે ; તથા નગર અને જ્ઞાતિનાં સર્વ સામાન્યહિત જેમાં નાગરિકત્વનાં અભિમાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે—આ બધાંની જરૂર પડે છે. વર્તનની અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા માટે તેમના વગર સાહિત્ય અથવા કલાને અવકાશ નથી. '

develops the individual. He is developed by the life of definite groups, in which he shares the common interest. The ideals and aspirations of the nation, which awaken the enthusiasm of the nation, patriotism, the common interests of the city or commune in which one feels the pride of citizenship—thes have always been necessary to perfect character and without them there has been neither Literature nor art." (Prin. of sociology) સાહિત્યમાં ભૂતકાળની અને વર્તમાન કાળની ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓના દેશોન્નતિ અને સમાજોન્નતિના વિચાર ભરેલા છે ને એવી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો સમાજ " જે આપણી સાથે આપણે માગીએ ત્યારે વાતો કરે છે, આપણે તે વાતો સાંભળીએ તો ઉપકાર સાથે પોતે શોધી શકે તેવા સારા શબ્દોમાં બોલે છે." તે સમાજથીજ તે વ્યક્તિમાં માનસિક વૃદ્ધિ થાય છે, તે સમાજથી જ વ્યક્તિનું વર્તન બંધાય છે. ત્યારે શું ?

" વ્હેલાં ઉઠી શુભ રીતીથી સાહેલી રે "

એ કડીઓમાં આપેલી શિખામણોમાં સાહિત્ય શમાયું છે ? અથવા " સત્ય રાખ્યું હરિશ્ચંદ્ર નીચ ઘર પાણી ભરીયું." એ અને એવા બીજા છપ્પાઓમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યની ગણનામાં " સરી વસ્ત્ર પડ્યું તનુદેહ કલી

રસભેર વિકાસી ખીલી નીકળી " એ લીટીથી શરૂ થતાં કાવ્યમાં સાહિત્યનો અંશ નથી ? જેમાં નૈતિક શિક્ષણ નહીં તે સાહિત્ય નહીં? કેવી જડબુદ્ધિ ! કેવી રસહીનતા ! કેવી કતલ સારાં સાહિત્યની !

આવો આક્ષેપ નાંખનાર કવિરાજ પોતાના નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રદેશની બહાર જાયછે, પોતાની હદમાં રહી બોલનાર કવિરાજ શિરસાવંદ્ય છે. હદ છોડ્યા પછી જીવણલાલ કે ભગતદાસ કરતાં તે કાંઇ વધારે માન્ય નથી. સાહિત્યનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર થાય ત્યાં કવિરાજ પોતાને મન ગમતા વિચારો દર્શાવી શકે. સમાજથી વિરક્ત થયેલી વ્યક્તિ

નૈતિક કેળવણી એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશછે.

અને સાહિત્યના સંબંધ માટે પણ કવિરાજ ગમેતેમ કહી શકે. પણ સમાજની અંતરગત વ્યક્તિ અને સાહિત્ય એ બેનો સંબંધ વિચારતી વખતે માત્ર સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી શકાય નહીં. બે બાજુએ દૃષ્ટિ ફરતી રાખવી જોઇએ. અને તે છતાં સમાજની અંતરગત વ્યક્તિને સાહિત્યનું ઉપયોગી પણ વર્તન બાંધવામાં છે એ વિચાર સાહિત્યનાં કોઇ પણ લક્ષણની વિરુદ્ધ આવતો નથી. કારણ કે વર્તન કેળવવામાં સત્ય બોલવું વ્હેલાં સુવું એવીજ બાબતોનો સમાવેશ થતો નથી, મનુષ્ય જાતિના અંતરગત ભાવો અને ઇચ્છાને કેળવવાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

* To train youth to social service as useful members of

*સમાજના ઉપયોગી અંગભુત તરીકે સમાજ સેવા માટે યુવકોને કેળવવા એ મુખ્યત્વે ભાવો અને ઇચ્છા કેળવણી છે. તે ઇચ્છા અને ભાવો બુદ્ધિ કરતાં મ્હોટાં

society is primarily the education of the feelings and the will that are both larger and older than the intellect, which is their servant, and even self-interest rightly understood ripens naturally into Alttruism." (Adolescence II. P. 44.)

જે સાહિત્ય ભાવને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી અને જે સાહિત્ય ઇચ્છાને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી તે સાહિત્ય સમાજને ઉપયોગી નથી.

સમાજની અંતરગત વ્યક્તિઓ અને સાહિત્ય.

સમાજની મહત્વાકાંક્ષા આરસીમાં બતાવી આપનાર, સમાજ એ મહત્વાકાંક્ષાએ પહોંચવામાં કેટલે રસ્તે આવી ચુકી છે તેનું ચિત્ર બતાવી આપનાર, અને એ રસ્તે જવામાં સમાજની ગતિ કેવી છે તે ખુલ્લું કરી આપનાર સાહિત્ય છે. સમાજને સંબંધ રાખતી આ ત્રણ બાબતો વ્યક્તિને જાણવાની જરૂર છે. સમાજની ગતિ જાણવાની જરૂર છે કે જેથી તે પોતાની ગતિ કેવી રાખવી તેનો નિર્ણય કરે છે અને તે પ્રમાણેની ગતિ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. મહત્વાકાંક્ષાના રસ્તાપર સમાજની સ્થિતિ હાલ ક્યાં છે તે તેને જાણવાની જરૂર છે કે જેથી તેટલા રસ્તા સુધી તે આવી પહોંચે છે અને પાછળ પડતો નથી. સમાજની મહત્વાકાંક્ષા શી છે તે જાણવાની તેને જરૂર છે કે જેથી પોતે સમાજ સાથે ક્યાં સુધી જશે અગર ખેંચાશે તે તે જાણે છે અને તેથી પોતાની શક્તિ અને વૃત્તિના પ્રમાણમાં સમાજને મદદ કરશે. આત્મહિત માટે સમાજ આ જ્ઞાન વ્યક્તિને આપે છે; આત્મહિત માટે વ્યક્તિ આ જ્ઞાન લે છે.

સાહિત્ય શિક્ષણના ઉપયોગી પણા વિષે વિચાર કરતાં મેકમરે કહેછે કે:—

"If it is time, as clearly expressed by strong thinkers in the mot various fields of deeper investigation, that many of the chief literary products that have come down to us from former ages are the only means by which we can be brought into vital touch and sympathy with the spirit abd motives then ruling among men; if it is equally true that children will not grow up to the proper appreciation and interpretation of our present life, except as they have experienced, in thought and interest at least, the chief struggles and motives of our fathers,—we may find in these historic and literary materials the deep and living springs of true education for children" ("Special method in

અને જુનાં છે બુદ્ધિભાવ અને ઇચ્છાની દાસ છે. જો આત્મહિત શામાં શમાયલું છે તે બરાબર સમજાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે આત્મહિત વાસના પક્વ થઇ પરહિત વાસનામાં પરિણામ પામે છે.

Teaching English Classics.") *

એ પ્રોફેસરના કહેવા પ્રમાણે ભૂતકાળના સમાજની સ્થિતિ અને કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહક હેતુઓ બાળકોએ સમજવા જોઇએ. એટલુંજ નહીં પણ હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવા માટે વિચાર અને કલ્પના દ્વારા તે સમાજમાં તેમણે રહી આવવું જોઇએ, અને તે કાળના હેતુઓથી પ્રોત્સાહન લેવું જોઇએ. હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી એટલે શું? શામાટે આપણે તે સમજવી જોઇએ? તે સમજ્યા વગર આપણું જીવન શું સુખમય નથી થઈ શકતું? હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે સુધારા વધારાના કેટલામા પગથીઆ પર આપણે છીએ, હવે કેટલા પગથીઆં બાકી છે અને તે આપણને મ્હડી રૂહેતાં કેટલી વાર લાગશે. આપણે આ જાણીએ, ભૂતકાળમાં આપણી એ પગથીઆં મ્હડવાની ગતિ કેટલી હતી, આપણને કેટલી મુશ્કેલીઓ નડી, આપણા ઉત્સાહભંગ વખતે શું પ્રોત્સાહનો મળ્યાં આ બાબતના જ્ઞાનથી આપણી ભવિષ્યને માટે તૈયારી થાય છે, આપણી કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે, હવે આપણે વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ કેટલા શ્રમથી, કેટલા આત્મભોગથી, કેટલા ઉત્સાહભંગ પછી, કેટલાં નવાં પ્રોત્સાહન પછી, કેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી, કેટલા વિરોધ, કેટલા કલહ, કેટલા ક્લેશ પછી આપણી હાલની સ્થિતિ થઇ છે તે જાણી શકીએ છીએ, અને તેથી વર્તમાન સ્થિતિ ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આટલો કાર્યકારણભાવ સમજી આપણો પ્રયત્ન જારી રાખીએ છીએ ત્યારે આપણે બુદ્ધિમાન સમાજાનુજીવી વ્યક્તિની કોટીમાં આવીએ છીએ. હવે ધારો કે આ ટકાવો કરી રાખવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં કંઇક વધારે શક્તિ અને વૃત્તિ આપણામા અવશેષ રહી છે. આ શક્તિ-વૃત્તિનો ઉપયોગ સમાજને વધારે ઉંચે પગથીએ લઇ જવાને આપણે કરીએ છીએ; હવે આપણા સાહિત્યનો ફરીને આપણે અભ્યાસ કરીએ છીએ આપણું દૃષ્ટિબિંદુ હવે ફેરવાયું છે પહેલી વખતનો અભ્યાસ માત્ર હાલની સમાજસ્થિતિ સમજવા પૂરતો હતો બીજી વખતનો અભ્યાસ સમાજોન્નતિ માટેની કાર્યપદ્ધતિ સમજવા ખાતર છે. આ કાર્યપદ્ધતિ

નૈતિક શિક્ષણ કેવી રીતે મળે છે.

---

* આગલા જમાનામાંથી આપણા હાથમાં સાહિત્યના વિષયનું જે ઉત્પન્ન આવ્યું છે તેનાથી જ તે કાલની પ્રજામાં જે વિચારો અને પ્રોત્સાહનો રાજ્ય કરતાં હતાં તેની સાથે અનુકંપા થાય છે અને તેની સાથે અંતરનો સંબંધ બંધાય છે. આ પ્રમાણે ઘણી ઉંડી શોધખોળ કરવાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ગૂઢ વિચાર કરનારાઓએ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યુ છે તે જો ખરૂં હોય; આપણા પિતામહોનાં પ્રોત્સાહનો અને બારે તરફડીઆંનો બીજી કોઇ રીતે નહીં તો વિચારદ્વારા અને રસિકતા દ્વારા અનુભવ થવો જોઇએ (વર્તમાન જીવનનું અર્થ વિસ્ફોટન અને મર્મજ્ઞાન બરાબર કરાવવું હોય તો) એ જો એ જ પ્રમાણે ખરૂં હોય—તો આપણને જણાશે કે આ ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક સાધનોમા બાળકની ખરી કેળવણીના ઉંડા અને વ્હેતા ઝરા સમાયલા છે.

આપણે જોઇએ છીએ. ઉન્નતિના ઢોળાવ પર સમાજ કેવી રીતે ચ્હડે છે તેને માટે તેનાં દરેક પગલાં પર બારીક નજર રાખીએ છીએ. કયો ઢાળ વધારે કઠિણ છે, કયો વધારે સ્હેલો છે, ક્યાં તેને પાછળના ધક્કાની જરૂર રહે છે, ક્યાં તે પોતાની મેળે દોડ્યો જાય છે, કેટલો ઢાળ ચ્હડ્યા પછી તે થાકી જાય છે અને આગળની ગતિ થોડા કે કાળ માટે બંધ કરવી પડે છે, આ બધાં પર સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન થાય છે અને ભવિષ્યની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે. હવે આપણે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરવું શરુ કરીએ છીએ. આપણી ગણના હવેથી સમાજોત્કર્ષકારી 'વ્યક્તિ તરીકે થાય છે.

શાળા કેળવણીનો હેતુ.

કેળવણી—શાળાની કેળવણી—નો હેતુ સમાજોપજીવીવ્યક્તિને બુદ્ધિમાન સમાજાનુજીવી અથવા સમાજોત્કર્ષકારી બનાવવાનો છે. આવી વ્યક્તિઓથી જ સમાજને લાભ છે, સમાજ એમ જ ઇચ્છે છે કે જેમ બને તેમ વધારે સંખ્યા બુદ્ધિમાન સમાજાનુજીવી થાય કે જેથી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો પરિશ્રમ અલ્પ પ્રયાસે સફળ થાય. આ જ હેતુથી કેળવણી ફરજીઆત કરવામાં આવે છે; આ જ હેતુથી કેળવણી મફત આપવામાં આવે છે. સમાજોપજીવી વ્યક્તિને સમાજાનુજીવી કરવી એમાં વધારે પરિશ્રમ પડતો નથી. શાળા એ કામ માથે લેતી નથી. એ કામ માથે ઉપાડી લેવાને સમાજની બીજી સંસ્થાઓ અને પ્રસંગો સમર્થ છે. કુટુંબ, મિત્રસહવાસ, બજારની લેવડ દેવડ, ધાર્મિક પ્રસંગો અને સાંસારિક પ્રસંગો વખતનાં સંમેલન આ બધાં સમાજને અનુકૂળ થઇ રહેવા વ્યક્તિને પ્રેરે છે—વ્યક્તિને સહાય કરે છે—કેળવે છે. પણ સમાજને અનુકૂળ થઇ રહેવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો—બુદ્ધિપૂર્વક અનુકૂળ થઇ રહેવું આ શીખવવાનુ કામ શાળાનુ છે.

શાળાની કાર્ય પદ્ધતિ

શાળા આ કામ માટે સામાજિકદાય બાળકને સોંપે છે અને તે એવી રીતે સોંપે છે કે જેથી તે દાય ગ્રહણ કરતાં કરતાં તેના માનસિક શક્તિ પરિપાક દશાને પહોંચે અને આગળ જતાં બીજાની મદદ વગર આપો આપ એ દાય પુસ્તકોદ્વારા મેળવી શકે. સામાજિકદાય સોંપવામાં જે વિચાર અને કૃતિનો સમૂહ આપવાનો છે તે બધાને કાંઇ સર્વાંશે આપી શકતો નથી કારણ કે એ સમૂહ ઘણો મ્હોટો થઇ ગયો છે. આ મ્હોટા સમૂહમાંથી પોતાને જરૂરનો સમૂહ લઇ લે છે અને બાકીનો પડનો મુકે છે આ સમૂહમા કેટલોક ભાગ તો સર્વને એક સરખો ઉપયોગી છે. અને બાકીનો ભાગ કોઇને ઉપયોગી છે. અને કોઇને ઉપયોગી નથી. આથી ત્રણ મ્હોટા વિભાગ થઇ જાય છે જે સર્વને ઉપયોગી છે તે પ્રાથમિક શાળામાં અપાય છે. જે થોડાને ઉપયોગી છે તે ઉચ્ચ શાળામાં અપાય છે આ ઉપરાંત કૃતિની રીતિઓ માટે જુદાજ પ્રકારની શાળાઓ જેવાં કે હુન્નરશાળા, કલાભવન વ્યાપારી શાળાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે સામાજિકદાયના વિભાગો પાડી તેને માટે યોગ્ય સંસ્થાઓ રાખી તેમાં તે અપાય છે.

શાળાઓએ કરેલા વિષય વિભાગ

આ સસ્થાઓમાથી માત્ર થોડીકજ સસ્થામા ઉચ્ચ પ્રકારનુ જ્ઞાન આપવામા આવે છે જ્યા ઉચ્ચ પ્રકારનુ જ્ઞાન આપવામા આવે છે ત્યા સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવેછે અને જે જેવુ પાત્ર તે પ્રમાણે તે ઉત્કર્ષકારી થાય છે અગર નથી થતી સમાજ યથા શક્તિ યથા મતિ સાધનો તૈયાર રાખે છે જેનો લાભ શક્તિ, વૃત્તિ અને પ્રોત્સાહન પ્રમાણે લેવાય છે સાહિત્યમા અમુક પ્રકારના વિચારોનો સમૂહ સમાઇ જાય છે તેથી કૃતિની રીતિઓ શીખવનારી શાળાઓમા તેને અવકાશ નથી વિચાર સમૂહ આપનારી શાળાઓમા તેનો અવકાશ છે, આથી સાહિત્યનો વિષય તેવીજ શાળાઓમા રાખવામા આવે છે

કેળવણી અને સાહિત્ય

સાહિત્યનો કેટલોક અશ સર્વને આપવાની જરૂર છે કે જેથી સર્વના ભાવોને અમુક અશે કેળવણી મળે અને સહૃદયતા તેમનામા આવે કે જેને લીધે સમાજને સબધ રાખતા કેટલાક પ્રસગો જેવા કે દુષ્કાળની આપત્તિ—વખતે તેઓ દૈવ વશાત્ સમાનેપછીની દશામા આવી ગયેલી વ્યક્તિઓ તરફ સમાજને લાભ થાય તેવુ વર્તન ચલાવે આથી સાહિત્યનો વિષય પ્રાથમિક શાળાઓમા રાખવામા આવે છે શાળામા શિક્ષણ લેતી વ્યક્તિઓને બુદ્ધિમાન સમાજાનુવર્તી બનાવવા માટેનો પાયો માધ્યમિક શાળાઓમા નખાય છે અને તેને પરિપાક દશાએ ઉચ્ચશાળાઓમા-પાઠશાળાઓમા લાવવામા આવે છે અને તે સાથે ઉત્કર્ષકારી બનાવવાનો પાયો રચાય છે

સમાજ સાહિત્ય અને કેળવણીનો પરસ્પર સબધ

આટલા વિચારો પછી હવે આપણે સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણીનો પરસ્પર સબધ નક્કી કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમા આવ્યા છીએ. ભવિષ્યમા સમાજમા દાખલ થઇ શકે એવી વ્યક્તિઓ જેના ઉપર સમાજના ટકવાનો અથવા આગળ વધવાનો આધાર રહેલો છે તેવી વ્યક્તિઓને સમાજિક દાય આપવાનો છે સમાજની અન્તરગત વ્યક્તિઓએ અત્યાર સુધી જે કષ્ટથી અને જે સ્વાત્મભોગથી સમાજનો આગળ વધારો કર્યો છે, જે કૃતિઓ અને વિચારો નવા ઉમેર્યા છે તે તેમનો તેમ ટકી શકશે, આગળ વધશે કે પાછળ હઠશે તેનો આધાર સમાજમાહેની વ્યક્તિ તેનું લક્ષ્ય તેની સ્થિતિ અને તેની ગતિ બાબત જેવી કુશળ માહિતિ ધરાવે તેનાપર છે આ લક્ષ્ય આ સ્થિતિ અને આ ગતિ સાહિત્યમા આવ્યા છે અને તેની માહિતિ કેળવણી દ્વારા આપવામા આવે છે સમાજ પોતાના સામાન્ય શુભને માટે કેળવણી આપે છે પોતાના વૈશેષિક સુખ માટે સાહિત્યની કેળવણી આપે છે સમાજ વગર સાહિત્ય અને કેળવણીની અપેક્ષા રાખવી એ આકાશમા કમળની અપેક્ષા રાખવા બરાબર છે કેળવણી વગર સમાજને ટકાવી રાખવો કેળવણી વગર સમાજને આગળ વધારવો, કેળવણી વગર ઉચ્ચાશય પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી એ પાખ વિના આકાશમા સ્થિતિ ટકાવી રાખવા અથવા આકાશમા ઉડવા અથવા પોતાને લક્ષ્યસ્થાને પહોચવા આશા રાખનાર પક્ષીના જેવી સ્થિતિ છે કેળવણી વગર મદિર એ ઘોર જગલમાના

અવાવરૂ ઘરના જેવું છે. સાહિત્ય વગરનો સમાજ ઘાંચીને ત્યાંના બળદ જેવો છે કે જે હમેશાં ચક્રાકૃતિમાંજ ફર્યા કરશે. અથવા હોકાયંત્ર વગરનાં વહાણ જેવાં છે કે જેને ગમે તે દિશાનો પવન ગમે ત્યાં દોરી જશે. સાહિત્ય વગરની કેળવણી એ ભોમીયા વગરની મુસાફરી બરાબર છે. આપણે ઘણો પરિચિત દ્રષ્ટાંત લઇએ તો સમાજની અંતરગત વ્યક્તિઓ તેને આગગાડીના મુસાફર ગણીએ, સમાજ એ આગગાડીના ડબા ગણીએ, કેળવણી એ આગગાડીની ગતિ ગણીએ અને સાહિત્ય એને રસ્તામાંના પાટાઓ, રસ્તાના માઇલના પત્થરો, ક્રોડનાં ચિહ્નો, અને પૂલોપર ગાડીનાં ગતિ-નિયામક સૂચનો જેવાં કે " Speed 25 miles an hour " એ બધાં ગણીએ તો આપણો નક્કી કરવા ધારેલો સંબધ બેસે છે. ગતિ વગર અને રસ્તાપર જણાવેલાં ચિહ્નો સમજવાની શકિત વગર આગગાડી ચાલી શકતી નથી. આગગાડી વગર એ ચિહ્નો અને ગતિની જરૂર નથી અને એ ચિહ્નો વગર આગગાડીની ગતિ નિયમમાં આવતી નથી, અને ભયંકર અકસ્માતોથી બચી શકાતું નથી. સમાજ એ શરીર છે, કેળવણી એ આત્મા છે, અને સાહિત્ય એ પાંચ ઇંદ્રિઓને સ્થાને છે. ત્રણેમાંથી એકે વગર ચાલી શકતું નથી.

સાહિત્યને પ્રોત્સાહક શકિત તરીકે સ્ત્રીલીંગમાં ગણીએ, અને કેળવણીને ચેતન ગણીએ અને સમાજને ઉરભૂત ગણીએ તો "સ્નેહમુદ્રા"માંની નીચેની લીટીઓથી સમાજ કેળવણી અને સાહિત્યનો સંબંધ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે.

"×　　×　　×　　×　　×

પામી એ ઉર સ્રોત બે ભાગ વહે નવરંગ.
પથિક—હૃદયને બાઝયું એ એક પાસથી ગાઢ,
બીજા હાથ થકી બીડી પતિની સાથે બાથ.
પતિ પણ પથિક હૃદય વિષે થયો હતો બહુ લીન,
ત્રણ જણનું શુભ સુરત એ બન્યું અપૂર્વ સુરીત."

(સ્નેહમુદ્રા પૃષ્ટ. ૭૧)

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો :

ઇતિહાસ વિભાગ

ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ; આપણા (ગુજરાતી) સાહિત્યમાં એ સાહિત્યની સ્થિતિ; અને આપણા દેશમાં એ સાહિત્ય માટેનાં સાધનો.

(રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.)

" With the first clay they did the last man knead,
And there, of the last harvest sowed the seed:
And the first morning of creation wrote
What the Last Dawn of Reckoning shall read "

ઇતિહાસનું પદ સાહિત્યમાં ઘણું ઉંચું છે. મનુષ્ય જીવનની અનેક શૃંખલાઓને જોડીને તેની અપ્રતિમ, દિવ્ય, સંકલના ઘડનાર—યોજનાર ઇતિહાસાત્મક સાહિત્યને વિદ્વાનોએ સાહિત્યના સર્વ અંગોનુ પોષક માન્યુ છે, અને વળી કેટલાક ઇતિહાસ પ્રેમી વિદ્વાનોને તો સર્વ સાહિત્ય, મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન ઇતિહાસમય—ઇતિહાસરૂપ જ જણાયુ છે ઇતિહાસનુ આ ગૌરવ આપણા સાહિત્યમાં પ્રતીત થયેલુ જણાતું નથી. પોતાના અંગમાંથી નીકળીને વ્હેતા ઝરણાઓવડે આસપાસના પ્રદેશને ફળદ્રુપ, રસાળ, સુંદર કરી દેતા, તેનુ પોષણ કરતા, ઉત્તુંગ પર્વતવત્ ઇતિહાસ પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં ઉંચો ઉભો રહીને પોતાના વક્ષસ્થાનપર અનત યુગોને ધારણ કરી તેમાંથી અનેક રૂપનાં ઝરણાં વ્હેતાં કરી ઇ આસપાસના બીજા સર્વ પ્રદેશોને—સર્વ અંગોને કેવા રસાળ, રમણીય, સુંદર બનાવી શકેછે, તેમનુ કેટલું બધું પોષણ કરી શકેછે એની પ્રતીતિ આપણા સાહિત્યમાં જેવી જોઇએ તેવી થઇ હોય એમ જણાતું નથી વસ્તુસ્થિતિ આમ છે છતા વર્તમાન સમયના ચિહ્નો જોતા આપણા સાહિત્યના પોષણમાટે, તેના વિકાસ માટે ઇતિહાસનો ઉપયોગ હવે બહુ કાળ સુધી થયા વગર રહે એમ લાગતું નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યે રોપેલા નવા સંસ્કારોને પરિણામે તે સંસ્કારોને કાંઇક અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરતુ, પરતુ પોતાના મૂળસ્વરૂપને ત્યાગ નહી કરવાને મથતું, આપણું સાહિત્ય કાંઇ અવનવે રૂપે પ્રકટશે એમ કલ્પના બધાય છે. બહુધા ગદ્ય રહિતના અને ધાર્મિક વિષયોને જ ઉદ્દેશીને રહેલા આપણા સાહિત્યમાં વર્તમાન સમયમાં તો ગદ્યોના ભંડાર ભરાવા માંડ્યા છે અને સાહિત્યના સર્વ અંગો એક પછી એક પ્રકટ થવા માંડ્યા છે. નવી શૈલી અને નવીન પદ્ધતિઓના અનેક મનોરંજક પ્રયોગો થવા માંડ્યા છે અને આમ જોતા આપણા સાહિત્યમા ઇતિહાસનું સ્થાન પણ ઘણી વાર ખાલી પડી નહી રહેશે, એમ હુ દ્રઢતાથી માનુછુ આપણા સાહિત્યની ક્ષિતિજ

આપણી સર્વ ભાષાઓની મૂળ માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા :—

" धर्मार्थ काममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं
पूर्ववृत्तं कथायुक्त मितिहासं प्रचक्षते. ॥ "

એમ આપી છે અર્થાત્ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળું જે પૂર્વવૃત્ત તે ઇતિહાસ.

કાંઇક આવું જ સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ કલ્પ્યું છે.* ઉપરના શ્લોકમાં જે લક્ષણોવાળું પૂર્વવૃત્ત ઇતિહાસ કહેવાય તે લક્ષણો તપાસીશું તો આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું કયું દષ્ટિબિન્દુ તથા ઇતિહાસ રચવાની કઇ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જણાશે

મનુષ્યના જીવન ચરિત્રના અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, અને અનેક સ્થિતિઓનું તથા અનેક પ્રકારના બનાવોનું—વૃત્તાન્તોનું તે બનેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલા ભાવો છે, તેના મનમાં જેટલી અભિલાષાઓ છે અને તેની જેટલા પ્રકારની શક્તિઓ છે તેટલા બધા અને તેવા ભિન્ન પ્રકારના તેના જીવનમાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. આમાંથી ઇતિહાસના સાહિત્યના પ્રદેશમાં જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી શકે તે ઉપલી વ્યાખ્યા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંબંધે હોવા જોઇએ, એટલે કે ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ ચારે પુરૂષાર્થનો ઉપદેશ એ હોવું જોઇએ શ્લોકકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું આ દૃષ્ટિબિન્દુ અતિ વિસ્તીર્ણ અને સર્વદર્શી છે અને તેમાં મનુષ્યજીવનના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાંથી કાંઇ અમુક નિશ્ચિત—ફલિત નીકળી શકતું નથી.

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય મુખ્યત્વે કથારૂપે જણાય છે એનું કારણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઇતિહાસ રચવાની પદ્ધતિ દર્શાવનારૂં ઇતિહાસનું લક્ષણ છે તે જ હોવું જોઇએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને કથાયુક્ત અથવા કથારૂપે કહેવો, એવું જણાવ્યું હોવાથી આપણા દેશનું ઇતિહાસાત્મક સર્વ સાહિત્ય કથારૂપે રચાયલું જણાય છે.

---

*મી જે. ડબલ્યુ. એલન નામના ઇતિહાસ વિષયના પ્રોફેસર "The Place of History in Education" (કેળવણીમાં ઇતિહાસનું સ્થાન) એ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસ શું છે એ વિષય ચર્ચવતાં કહેછે કે—

"The subject matter of history is the life of all societies. In other words it is the past life of humanity because of any condition of humanity that was not social, we have no evidence at all. So far we can all agree. * * * *

We cannot well define the subject matter of history otherwise than as the past life of humanity" અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે ઇતિહાસ એ શું છે એની ચર્ચા કરીને તેને અંતે નિર્ણય કાઢયો છે કે ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્ય પ્રજાના ભૂતકાળના જીવનની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ઇતિહાસ છે.

મર્યાદાપર ઇતિહાસના વિષયપર નવો પ્રકાશ ફેંકનારા તારાઓ ઉગતા ભાસ્યા છે, અને એ વિષયની ચર્ચા ચર્ચાવનારાઓ એ પ્રદેશમા નવીન પ્રકાશ ભરશે એ અનુમાન નિષ્ફળ જશે નહીં ઇતિહાસ આપણા દેશમા કેમ નથી ઉદ્‌ભવ્યો, ઇતિહાસ માટે આપણા દેશમા શા શા સાધનો પડ્યા છે એવી એવી ચર્ચાઓ થવા માંડી છે, તેવે પ્રસગે ઇતિહાસના સ્વરૂપ વિષે તેના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે ચર્ચા કરવી, આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યની સ્થિતિનુ અવલોકન કરવુ અને આપણા દેશમાના ઇતિહાસના સાધનોનો સામાન્યપણે ઉલ્લેખ કરવો એ જે મ્હેં મ્હારા આ લેખનો વિષય રાખ્યો છે તે અયોગ્ય નહીં ગણાશે મ્હારો આ લેખ આવા પ્રકારના અવલોકનનું મધ્યબિન્દુ થશે અને કોઇપણ ચર્ચા—વાદવિવાદ માટે પ્રથમ એક મધ્યબિન્દુની જરૂર છે તે જરૂર આ લેખ સારશે તો મ્હારો પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ

આપના જેવા મડળ પાસે ઇતિહાસની ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાની જરા પણ જરૂર નથી અને તેથી મ્હેં આ લેખમા એ ચર્ચાને સ્થાન આપવુ ઉચિત ધાર્યું નથી

આ લેખના વિષયના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે પ્રથમ વિભાગમા ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરવા ધારી છે આમ ચર્ચા કરી તેને પરિણામે જે સ્વરૂપ ઠરે તે સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી આપણી (ગુજરાતી) ભાષામા એ સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરવુ એ આ વિષયનો બીજો વિભાગ છે અને છેલ્લે, આવા અગત્યના સાહિત્યના વિકાસમાટે આપણા દેશમા શુ શુ સાધનો છે એનુ સમીક્ષણ કરવાનુ રાખ્યુ છે

ઐતિહાસિક સાહિત્યનુ સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવુ ઘણુ કઠિન છે, અને તે આપની સમક્ષ ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ અથવા કર્તવ્ય વિષે વિદ્વાન પુરુષોના—સાહિત્યકારોના જે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના મતો દર્શાવીશ તે પરથી સહજ જણાશે

કોઇપણ સાહિત્યનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવુ હોય તો ક્યા લક્ષણોવાળા સાહિત્યની ગણના તે પ્રકારના સાહિત્યમા થઇ શકે તે નિશ્ચિત કરવુ જોઇએ અર્થાત્ તે સાહિત્યના લક્ષણો નક્કી કરવા જોઇએ આ લક્ષણો માટે એ સાહિત્યમા કયા વિષયોનો સમાવેશ વિશેષે કરીને સામાન્ય રીતે થાય છે અને ઉચિત રીતીએ થવો જોઇએ એનુ અવલોકન આવશ્યક છે આપણી ચર્ચા માટે આ નિયમ સ્વીકારીને ઇતિહાસ એટલે શુ? ઇતિહાસનુ દૃષ્ટિબિન્દુ શુ? ઇતિહાસના હેતુ—ઉપયોગ શો? તે વિષે વિચાર કરીશુ

આમ કરવામા પ્રથમ આપણા દેશમા સાહિત્યમા એ ચર્ચાને ઉપયોગી થઇ પડે એવુ કેટલુ મળી આવે છે તે તપાસીશુ અને તેમ તપાસીને પછી બીજા દેશોના સાહિત્ય તરફ એ માટે નજર દોરીશુ

આપણી સર્વ ભાષાઓની મૂળ માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા :—

" धर्मार्थ काममोक्षाणा मुपदेशसमन्वितं
पूर्ववृत्तं कथायुक्त मितिहासं प्रचक्षते. ॥ "

એમ આપી છે અર્થાત્ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળું જે પૂર્વવૃત્ત તે ઇતિહાસ.

કાંઇક આવું જ સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ કલ્પ્યું છે.* ઉપરના શ્લોકમાં જે લક્ષણોવાળું પૂર્વવૃત્ત ઇતિહાસ કહેવાય તે લક્ષણો તપાસીશું તો આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું કયું દૃષ્ટિબિન્દુ તથા ઇતિહાસ રચવાની કઇ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જણાશે

મનુષ્યના જીવન ચરિત્રના અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, અને અનેક સ્થિતિઓનું તથા અનેક પ્રકારના બનાવોનું—વૃત્તાન્તોનું તે બનેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલા ભાવો છે, તેના મનમાં જેટલી અભિલાષાઓ છે અને તેની જેટલા પ્રકારની શક્તિઓ છે તેટલા બધા અને તેવા ભિન્ન પ્રકારના તેના જીવનમાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. આમાંથી ઇતિહાસના સાહિત્યના પ્રદેશમાં જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી શકે તે ઉપલી વ્યાખ્યા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંબંધે હોવા જોઇએ, એટલે કે ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ ચારે પુરૂષાર્થનો ઉપદેશ એ હોવું જોઇએ શ્લોકકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું આ દૃષ્ટિબિન્દુ અતિ વિસ્તીર્ણ અને સર્વદર્શી છે અને તેમાં મનુષ્યજીવનના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાથી કાંઇ અમુક નિશ્ચિત—ફલિત નીકળી શકતું નથી.

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય મુખત્વે કથારૂપે જણાય છે એનું કારણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઇતિહાસ રચવાની પદ્ધતિ દર્શાવનાર ઇતિહાસનું લક્ષણ છે તે જ હોવું જોઇએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને કથાયુક્ત અથવા કથારૂપે કહેવો, એવું જણાવ્યું હોવાથી આપણા દેશનું ઇતિહાસાત્મક સર્વ સાહિત્ય કથારૂપે રચાયલું જણાય છે.

---

*મી જે. ડબલ્યુ. એલન નામના ઇતિહાસ વિષયના પ્રોફેસર " The Place of History in Education " (કેળવણીમાં ઇતિહાસનું સ્થાન) એ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસ શું છે એ વિષય ચર્ચાવતાં કહેછે કે—

" The subject matter of history is the life of all societies In other words it is the past life of humanity because of any condition of humanity that was not social, we have no evidence at all. So far we can all agree. * * * *

We cannot well define the subject matter of history otherwise than as the past life of humanity. " અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે ઇતિહાસ એ શું છે એની ચર્ચા કરીને તેને અન્તે નિર્ણય કાઢયો છે કે ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્ય પ્રજાના ભૂતકાળના જીવનની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ઇતિહાસ છે.

આ પ્રમાણેની આપણી વ્યાખ્યાપરથી ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ સબંધે કાંઇ પણ અમુક નિશ્ચિત ફલિત નહી નીકળી શકતુ હોવાથી તે માટે બીજી પ્રજાઓના સાહિત્ય તરફ તે માટે નજર ફેરવીશુ અને ભૂતકાળની સામગ્રીથી અભાવના સ્તરનાળા પૂર્વ વૃત્તરૂપ ઇતિહાસનો હેતુ શો હોવો જોઇએ, તેનુ દૃષ્ટિબિન્દુ શુ કેવુ જોઇએ, જનસમા જના પૂર્વવૃત્તમાથી તેમા શાનો શાનો સમાવેશ થવો જોઇએ ભૂતકાળના મનોદધિમાના અનેક રત્નોમાથી કયા કયા રત્નો તેમા જડવા જોઇએ એ વિષે તે દેશોના સાહિત્યો તપાસીશુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે જન સમાજના પૂર્વવૃત્તમા તો મનુષ્યના સમગ્ર જીવનની પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાઓ સ્થિતિઓનો સમાવેશ થઇ શકે છે પ્રેમ, શૌર્ય દ્વેષ રાગ, મત્તા લોભાદિક ભાવોના ચિત્રો, સામાજિક ધાર્મિક, રાજકીય નીતિ, સ્થિતિ સસ્થાના અવલોકનો, અસ્તોદય, ઉન્નતિ, અવનતિ ફેરફાર સક્રાન્તિના ઉથલ લો એ સર્વે જનસમાજના પૂર્વવૃત્તના પાદાપર આલેખેલા છે તેમાથી કયા ભાવને કઇ સ્થિતિને કઇ સસ્થાને કયા ઉદાહરણને પ્રાધાન્યપણુ આપી કઇ દૃષ્ટિથી એ પૂર્વવૃત્તનું કથન થવુ જોઇએ એની ચર્ચા એટલે ઇતિહાસના દૃષ્ટિ બિન્દુની, ઇતિહાસના ક્ષેત્ર મર્યાદાની ચર્ચા કરતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જુદા જુદા ધોરણો પર આવેલા છે ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે આમ ભિન્ન ભિન્ન મતો હોય તમા કાંઇ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી કારણ કે ઐતિહાસિક સત્ય, તત્ત્વ એટલુ તો સૂક્ષ્મ છે તેનો અવકાશ એટલો તો વિસ્તૃત છે અને તેનો પ્રવેશ એટલો તો વિસ્તીર્ણ છે કે તેનુ અનેક દૃષ્ટિએ, અનેક બાજુએથી અવલોકન ન થાય ત્યા સુધી તેનુ સમગ્ર સ્વરૂપ ગ્રહણ નહી થઇ શકે

જે ઇતિહાસના ઉચિત જ્ઞાનથી રાજકીય અને સામાજિક વિષયો સબધે યથાર્થ વિચારો થઇ શકે નહી, આપણા મનની અપરિપક્વ અયથાર્થ કલ્પનાઓ વહેમો દૂર થાય નહી ત્યા મનુષ્ય સમાજના ઉન્નતિવિકાસક્રમનો આ જ આજ મનનો નથી એવુ ઉદ્ભવે નહી. વર્તમાન યુગની જ સ્થિતિ કોઇ પણ સમય કરતા શ્રેષ્ઠ છે એવુ હાસ્યા સ્પદ મિથ્યાભિમાન ઓછું રહે નહી અને જનસમાજની ઉન્નતિનું સ્વરૂપ—તેનો વિકાસ ક્રમ—યાન્ત્રિક ઉન્નતિ અથવા કોઇ પણ ઉન્નતિપર અવનતી રહે છે, એવી ભ્રમણા નીકળી જાય નહી, અર્થાત્ મનના વિચારોનો, હૃદયના ભાવોનો અને જીવનના આશ યોનો યથોચિત વિકાસ થઇ સત્યનો ઝળહળતો પ્રકાશ ફેલાય નહી તો તે ઇતિહાસ નિષ્ફળ લખાયો જ ગણાય.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા પ્રોફેસર જે અલ્યુ એલન સી ગેત્રી સ્મીથ વિલીયમ્સ મહાન્ તત્ત્વવેત્તા હીગલ સીલી ફ્રેન્ક ફ્રીમેન સ્ટબ્સ એકટન ફુડ બકલ મર્ક્ષાઇલ, આરનોલ્ડ બરેલ મેકોલે જ્હેલ્સ, જોન્સન એકન વીરમોર હેરીસન લેન વિગેરેએ ઇતિહાસના સ્વરૂપ સબધે બહુ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે પરન્તુ તે સર્વ ચર્ચાનુ સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરવાનો અત્રે સમય નથી તેમજ ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિ જોતા બહુ સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરીને કાંઇ પણ યોગ્ય બાધી મુકવા જેવી

સ્થિતિ હજુ પ્રાપ્ત થઇ નથી તેથી ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપ સંબંધે એ વિદ્વાનોના વિચારોમા જે મુખ્ય ભાગો જોવામા આવે છે તે જ સંક્ષિપ્તમા આપની સમક્ષ મુકીશ

ઇતિહાસના વિષય, ઇતિહાસના કાળ સબધે મતભેદ છે જ નહી. ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્યોનુ પૂર્વવૃત્તમ્, પૂર્વજીવન છે અને ઇતિહાસનો પ્રદેશ ભૂત અને વર્તમાન કાળમાં જ વ્યાપેલો રહેવો જોઇએ એ વિષે સર્વે વિદ્વાનોનો એક મત છે પરતુ ઇતિહાસનું દષ્ટિબિન્દુ શુ હોવુ જોઇએ, ઇતિહાસ શા હેતુથી લખાવો જોઇએ એ માટે વિદ્વાનોમાં જે મતભેદ છે તેમાંના મુખ્ય ત્રણ છે એક વર્ગ તો ઇતિહાસને રાજકીય નીતિની જ (Political) ચર્ચા માને છે. બીજો વર્ગ ઇતિહાસના હેતુ નીતિદર્શક (moral) હોવો જોઇએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે અને ત્રીજા વર્ગમાં, ઇતિહાસને કથા (Narrative) કહેનારા ઇતિહાસને ભૌતિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી ગણનારા વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરાંત હીગલ અને તેના અનુયાયીઓ જેઓએ Philosophy of History નામથી ઇતિહાસના તત્ત્વની ચર્ચા કરી છે તેમના મતનો પણ એક જુદો વિભાગ થઇ શકે * વળી હાલના સમયમાં બહુ ચર્ચાતી અને મહત્વની ગણાતી અર્થ-

---

* " History is philosophy teaching by examples how to conduct ourselves in all the situations of private and public life

—Henry St John

Lord Action laid it down that the main end of the study of history is the developement of the moral judgement and the deepening of the sense of the moral Law

Bishop Stubbs speaking on the present subject says that one at least of the most important results to be obtained through the study of history is the attainment of a ' perception of the workings of the Almighty—Ruler of the world " a recognition of a hand of progress and order a kind wise disposition ever leading the world on to better　　bringing continually that which is good

" To explain History is to depict the passions of mankind, the genius, the active powers that play their part on the great stage , and the providentially determined process which these exhibit constitutes what is generally called the " plan of the Providence "

Hegel

શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું અવલોકન થવા માંડ્યુ છે. તેનો પણ જુદો વિભાગ કરવો જોઇએ. મી જેમ્સ ઇન્ટેગેલ્ડ રોજર્સ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ "Economic Interpretation of History" નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઇતિહાસનું અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે* અને તેમ કરી એ અવલોકન કેવુ ઉપયોગી થઇ શકે છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. પોતાના એ દૃષ્ટિબિન્દુને અનુસાર એ વિદ્વાન ઇતિહાસના સર્વ પ્રસંગોમા, ફેરફારોમાં, આર્થિક (Economic) કારણો જ જુએ છે અને પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઇતિહાસની આ બાજુ એટલી તો મહત્વની એ માને છે કે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આ આર્થિક (Economic) દૃષ્ટિએ જો ઇતિહાસ નહી તપાસાય તો ઇતિહાસનો અભ્યાસ વ્યર્થ છે અને તેના ચિત્રો ખોટા છે એમ જણાવે છે પરંતુ આ એ વિભાગ તથા બીજા કેટલાએક ઝીણા ઝીણા વિભાગો હાલ જુદા પાડવાનુ હું ઉપર જણાવેલા કારણોસર ઉચિત ધારતો નથી. આ વિભાગોનો પ્રસ્તુત ત્રણ વિભાગોમાથી એકાદ અથવા વધારેમા સમાવેશ કરી શકાશે.

ઇતિહાસના શિક્ષણનું પદ્ધતિક્રમમા સ્થાન કેવુ હોવુ જોઇએ એ સંબધે પ્રોફેસર જે ડબલ્યુ એલન વિગેરે વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરીછે અને તે ચર્ચા કરતા ઇતિહાસના લક્ષ્ય વિષે એ વિદ્વાનોએ કેટલાક જાણવા જોગ વિચારો સૂચવ્યા છે. પ્રોફેસર એલના દિક વિદ્વાનો ઇતિહાસના કેળવણીની દૃષ્ટિથી કેટલાએક વિભાગ કરેછે અને વર્તમાન સમયમા કેળવણી તથા શિક્ષણ પદ્ધતિની ચર્ચા ઘણી મહત્વની થઇ પડેછે તે જોતા એ વિદ્વાનોએ એ દૃષ્ટિથી કહેલા ઇતિહાસના વિભાગો, તેના દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્ય સ્વરૂપાદિક વિષે આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધાર્યુ.

મી એલન ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગ કરેછે (અ) શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રચાયલો ઇતિહાસ (history as a science) (બ) મનુષ્ય હૃદયના પ્રતિબિમ્બ—તેમા રહેલી અભિલાષાઓ વિગેરેથી રગાયલા--શોભતા—ભાવોવાળી કથાત્મક--ઇતિહાસ (History

---

* "I think I shall be able to show that very often the cause of great political events and great social movements is economical and has hitherto been undetected"

To omit or neglect economical facts is to make the study of history barren, its annals unreal . . . we may get the chronology correct, the sequence of events exact, the details of companions precise, the changes of frontiers reasonably accurate, but may still be far off from the controlling motives of public action, may be entirely in the dark as to the real causes of events"

"*The Economic interpretation of history*"

as a Pageant) (ક) અને મનુષ્યના મનની સસ્કાર ભૂમિકારૂપ ઇતિહાસ (History as a training ground for a human mind) જેમા History as a moral અર્થાત્ નીતિની દૃષ્ટિથી રચાયલા ઇતિહાસનો હુ સમાવેશ કરૂ છુ

ઇતિહાસના આ પ્રમાણેના ત્રણ વિભાગોમાનો પ્રથમ વિભાગ જેને ગી એલન (History as a science) કહે છે અને જેને મ્હેં અત્રે શાસ્ત્રની જ દૃષ્ટિથી રચાયલો ઇતિહાસ એમ વર્ણવ્યો છે તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ નહી થાય તો તે કદાચ યથાર્થ નહી સમજાય એવા ભયથી એ સબધે કાઇ વિસ્તારથી જણાવવુ આવશ્યક છે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ (Science) એટલે શુ એ વિષે પ્રસ્તુત ગ્રથકાર જણાવે છે કે શાસ્ત્ર (Science) એટલે કાર્યકારણના સંબધનુ સશોધન કરવુ અને તેવા સશોધનને પરિણામે વ્યાપ્તિઓ (generalizations) ધોરણો—સૂત્રો—નિયમો—બાંધવા, ધારવા, કલ્પવા અને જે ઇતિહાસપરથી તે વ્યાપ્તિઓ આદિ બધાઇ હોય, કલ્પાઇ હોય, ધારી હોય તે ઇતિહાસના જ બીજા વિભાગોને તે લાગુ પાડીને તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો એ હેતુવાળી અર્થાત્ કાર્યકારણના મહાન્ સંબધને ઉદ્દેશીને થયેલી ચર્ચા * એટલે વિશેષ વિસ્તારથી કહીએ તો શાસ્ત્ર તરીકે ઇતિહાસનો વિષય ભૂતકાળમાં બનેલા બનાવોનું નિરીક્ષણ કરીને એ બનાવો, એના કારણો, શોધીને તેમના વચ્ચે કાર્યકારણનો સંબંધ છે કે કેમ તેની ચર્ચા કરી કાર્યકારણના મહાન્ નિયમ શોધવાનો અને સિદ્ધ કરવાનો છે, અને એ દૃષ્ટિથી જોતા ઇતિહાસના પ્રદેશમાં મનુષ્યોના હૃદયના ભાવોનુ માનુષી ગુણદોષોના ચિત્રનુ ઇતિહાસના ચિત્ર વિચિત્ર રગથી ભરેલા માનુષી સ્વરૂપનુ સ્થાન પ્રધાનપણે રહેતું નથી, અને માત્ર કાર્યકારણના મહાન્ પરતુ અતીવ સૂક્ષ્મ અને કદાચ નિરસતાના દોષયુક્ત નિયમનુ અવલોકન કરવુ એટલું જ ઇતિહાસને

---

* Science might, perhaps, be defined as that which is concerned with the causation of things , and the causation of things is their past, their present and their future, since nothing is but all things are becoming . . The characteristic of scientific study is that it aims at reading objective truth It seeks to establish the real relations of things In aim, and therefore, in method, it is wholly intellectual '

* * * *

To the scientific Historian the dreams of humanity, its ideals, its struggles and triumphs, its failures and miseries must be products and causes, political parties, whether of the past or of the present Social wrongs and social questions, wars and revolutions, heroes and prophets must be products and causes, religion and conscience must be products and causes "

મ્હારા લેખનો આ વિભાગ સમાપ્ત કરીશ. એ વિદ્વાન બધી ચર્ચા કરીને એવા મત પર આવે છે કે ઇતિહાસના વિષયની, ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુની મર્યાદા—પરિસીમા બાંધવી એ તદન અશક્ય અને અનુચિત છે. પરંતુ તેના અભિપ્રાય મુજબ ઇતિહાસકારે ઇતિહાસના વિષય માટે બે ધોરણ રાખવાં. અર્થાત્ મનુષ્ય—સમાજ જ્ઞાનમાં અને સત્તામાં કેટલો વધ્યો હતો, વધ્યો છે ને વધશે એ દૃષ્ટિએથી—એ ધોરણેથી ઇતિહાસ ચર્ચવો, રચવો, લખવો. મનુષ્યની જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ અને સત્તામાં વૃદ્ધિ એ બેનું અવલોકન એ ઇતિહાસનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ એ ગ્રંથકાર જણાવે છે.

મ્હારા પોતાના નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ તો ઉપર જણાવેલા વિભાગોમાંથી કોઇ પણ એકાદ વિભાગમાં જણાવેલું જ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઇએ એ વિચારને હું મળતો નથી, મ્હારી માન્યતા તો મહાન્ તત્વવેત્તા હીગલે અને હિસ્ટોરીયન હિસ્ટરીના પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કહ્યું છે તેને અનુમત છે. હીગલના મત મુજબ ઇતિહાસના બે વિભાગ છે. એક તો જે જે વૃત્તાન્તો બન્યા છે અને બનેછે તેની નોંધ કરવી અને બીજો (જેને હું બહુ અગત્યનો ધારૂંછું અને જે પ્રકારનો વિભાગ આપણા સાહિત્યમાં બહુ જ થોડો વિકાસ પામ્યો છે તે) ઇતિહાસનું તત્વજ્ઞાન (Philosophy of History) જેને મી. વીલીયમ્સ Drama of History કહેછે.*

હીગલે પોતાની Philosophy of History માં ઇતિહાસના ઘણા વિભાગ

Before truth is attained all our partial glimpses have to be combined in a single complex comprehensive statement. But views so contradictory as those expressed in the foregoing statements . . . . cannot be logically combined . . . . yet provisionally and as a working hypothesis, ... Let the historian fix his mind on these two things—advancement of mankind in knowledge and advancement of mankind in power and fearlessly measure all change by reference to them. This *measure he may use fearlessly because it is incontrovertibly* based on history itself.

*A comprehensive history of human progress in all departments of action and of thought told dramatically and picturesquely yet authoritatively in the words of the greatest historical writers, remote, recent and contemporarians . . . . . The book of a veritable "Drama of History" the unity of action being historic Truth," the limit of Time, the age of man, the stage : The world."

કર્યો છે પરંતુ તે સર્વનું અવલોકન કરવું અત્રે બને તેમ નથી તેથી ઇતિહાસ પ્રેમી સાક્ષરો પ્રત્યે માન એ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માનવો ઉચિત ધારૂછુ

મ્હારા લેખનો પ્રથમ ભાગ અત્રે સમાપ્ત થાયછે અર્થાત્ ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવુ હોવુ જોઇએ તે ચર્ચા અત્રે વિરમે છે અને તેનુ પરિણામ સક્ષેપમા જણાવતા મ્હારા અભિપ્રાય મુજબ એ છે કે ઐતિહાસિક સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ બે છે પ્રથમ તો ઇતિહાસ—એટલે બનેલા વૃત્તાન્તોનું યથાર્થ વર્ણન (Impartial record of occurrences past and present) અને બીજો એ વર્ણન ઉપર રચાયેલા વિચારતત્ત્વોનો સગ્રહ અને ચર્ચા એ બીજા વિભાગમા લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુના ઉદ્દેશને અનુસાર મનુષ્યના હૃદયના, મનુષ્યના જીવનના, સમગ્રભાવોનો સમાવેશ થઇ શકેછે, પછી તે રાજકીય, સામાજિક કિવા ધાર્મિક હો એ બીજા વિભાગની મર્યાદા એ મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મનુષ્યના હૃદયની મર્યાદાને અનુરૂપ છે જેટલી એ મર્યાદા વિસ્તારવાળી તેટલી આ ઇતિહાસના બીજા ભાગની મર્યાદા વિકાસવાળી છે આ વિભાગ પર તે રાજકીય સબધે હોવો જોઇએ કિવા નૈતિક હોવો જોઇએ કિવા ધાર્મિક હોવો જોઇએ એવો અકુશ મુકવાના મતથી હુ જુદોછુ અને એ વિભાગ તો સત્યતા અને યથાર્થતા શીવાય બીજા કોઇ પણ પ્રકારના અકુશ અને મર્યાદા રહિતનો રહીને રાજ્ઞે તોજ ઇતિહાસની કૃતાર્થતા થશે એવુ મ્હારૂં માનવુ છે

ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપનુ આ પ્રમાણે બે વિભાગમા નિરૂપણ કરીને આપણા એટલે ગુજરાતી સાહિત્યમા એ બે વિભાગની દૃષ્ટિથી જોતા એ સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી છે તે હવે તપાસીશુ

આ લેખના પ્રારભમા જ મ્હેં કહ્યુછે કે આપણા દેશમા ઐતિહાસિક સાહિત્ય નથી આ સાહિત્ય નહીં હોવાના અનેક કારણો વિદ્વાનો તરફથી જણાવવામા આવેછે અને સુપ્રસિદ્ધ છે પરતુ હીગલે પોતાના પુસ્તકમા ઘણી પ્રજાઓમાં અને ઘણાક સમયોના ઇતિહાસ નહીં હોવાનું એક કારણ જણાવ્યુ છે તે સામાન્યપણે જણાયેલું નહીં હશે એમ ધારીને અને તે મનન કરવા યોગ્ય ધારીને આપને દર્શાવવાનું ઉચિત ધારૂછુ એ મહા તત્વવેત્તાનું કહેવુ એમ છે કે The History of the world is not the theatre of happiness Periods of happiness are blank pages in it, for they are periods of harmony, *periods where the antithesis is in abeyance* અર્થાત્ જ્યા સુધી પ્રતિપક્ષના ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યા સુધી ઇતિહાસ ઉદ્ભવતો નથી મરણ ત્યા સુધી ઇતિહાસ લખવા જેવુ કાઇ હોતું નથી આપણા દેશમા પ્રાચીન સમયમા ઇતિહાસ નહીં રચાવાનુ આ તો કારણ નહીં હોય ? અને એક વખતે ઇતિહાસનું સ્થાન સાહિત્યમા પ્રબળ નહીં થયુ પછી તેની તરફ કોઇએ લક્ષ નહીં આપ્યુ હોય આ કારણ હો કિવા રા ગ હીરાલાલ ત્રિભો-વનદાસ પારેખે વસત નામના માસિકમાના પોતાના લેખમા સૂચવેલુ કારણ કે આપણા સાહિત્યસરોએ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ નૈતિક કરી નાખવાથી વર્તમાન યુગના સસ્મરણવાળા

આપણા મનનુ સમાધાન થાય એવો ઇતિહાસ નહીં ઉદ્ભવી શકયો તે હો તોપણુ આ ટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે ઇતિહાસાત્મક સાહિત્ય આપણા દેશમા બહુ ગૌણુ દશાએ છે માતૃભાષા સસ્કૃત જેવા રસાળ અને ખેડાયલા સાહિત્યમા માત્ર રામાયણ, મહાભારત રઘુવશ મુદ્રારાક્ષસ, રાજતરગિણી વિગેરે જેવા ગણ્યા ગાઠ્યા થોડાક ગ્રથો નીકળે જેમા ઇતિહાસનો અશ કઇક કહી શકાય તો પછી આપણા તદન જ બાળ અને ચારસોએક વર્ષના જ આયુષ્યવાળા સાહિત્યમા પણ તેની સ્થિતિ નિ સત્વ જેવી હોય તો તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી આપણા સાહિત્યમા આ સાહિત્યની સ્થિતિ શુ છે એનું ખરેખરૂ અવલોકન તો ગુજરાતી ભાષામા રચાયલા લખાયલા, પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રથાદિ કોનુ સપૂર્ણ નીરીક્ષણ Bibliographical catalogue નહીં થાય ત્યાસુધી થઇ શકવુ મુશ્કેલ છે આવુ નીરીક્ષણ અથવા ડાયરેકટરી કરવાનું આપણા હૃદયમા સ્ફુર્યુ છે અને આશા છે કે તે સ્ફુરણ સત્વર જ દૃઢ થઇને સફળ થશે દરમ્યાનમા આપણામા ઇ તિહાસમા ગણી શકાય એવા ગ્રથો કેવા અને કેટલા છે તે સરકારી રીપેર્ટો, પુસ્તકા લયાદિકોના સૂચીપત્રો, જુના વર્તમાન પત્રોપરથી બની શકે તેટલા ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા માત્ર ૩૦૦ થી ૩૨૫ની સખ્યામા જણાય છે તેમની યાદી આપીને આપને કટાળો આપવા ઇચ્છતો નથી આ ગ્રથોમાના મુખ્ય તો શાળાપયોગી ગ્રથો જેવાકે વિદ્યાર્થિ માટેના ઇતિહાસો, સરકાર તરફથી, કેળવણીખાતા તરફથી ઇતિહાસ સબધે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો છે બાકી ખાનગી કેટલીક વ્યક્તિના સાહસથી થયેલા પુસ્તકો બહુ થોડા છે મ્હેં ઉપના પુસ્તકોમા ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો શામળની વાર્તાઓનો, નર્મદાશકરના કેટલાક લેખોનો તથા તેવા જ ગ્રથોનો સમાવેશ કર્યો ત્યારે જ ઉપલી સખ્યા થઇ છે અલબત્તા એ. ઉપરાત કોઇ પુસ્તકો હોય તો તે મને ખબર નથી મ્હેં કહેલી સખ્યા માત્ર માર્ગસૂચક અને મ્હારા અદ્યાપિ સુધીમા અ પ સમયમા કરેલા પ્રયાસાનુસાર જણાયલી છે ઐતિહાસિક ગણેલા પુસ્તકો ઐતિહાસિક ગણાવ કે નહીં તેનો વિચાર મ્હેં કર્યો જ નથી કારણ તેમ કરવા જતા તો આ સખ્યા કેટલી બધી ઘટી જાય તે કહેવાતું નથી અને હાલ આપણે સખ્ત કસોટીનુ ધોરણ ધારણ કરી શકીએ એવી આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ નથી

સખ્યા આવી ન્હાની છે તેમજ વળી ગ્રથોની યોગ્યતા બહુ ઉચી નથી કાઇક ઇતિહાસનુ સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોય તો તે મહિમ્નો હિદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, રાસ માળા વડોદરા સરકાર તરફથી યોગ્ય સમય થયા જૈન સાહિત્ય ભડારમાથી ચુટી કાઢી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલી ગ્રથમાળા* કરણ ઘેલો વનરાજ ચાવડો નર્મદના કેટલાક ગ્રથો, સ્વ કવિ વાઘજી આશારામ ઓઝાના પુસ્તકો વિગેરે છે મુખ્યત્વે કરીને આપણા ઐતિહાસિક ગ્રથો ભાષાન્તરો છે અને મૂળરૂપે બહુ થોડા ગ્રથો છે

પરંતુ ઐતિહાસિક સાહિત્યની આ શોચનીય સ્થિતિ હવે વિશેષ રહેશે એમ હું ધારતો નથી આપણા સાહિત્યનો એ પ્રદેશ ખેડાવા માડીને રસાળ થવા માડયો

*સુકૃત સકીર્તન, દ્વાશ્રયમહાકાવ્ય, સારસગ્રહ

છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, ધી ગુજરાતી કાર્યાલય, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, કેળવણી ખાતાંઓ અને વર્તમાન યુગના લેખકોના પ્રયત્નોથી આ ખોટ પુરાવા માંડી છે અને બહુ ટુંક સમયમાં આપણું ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય વિકસિત થશે મી કરકરીયા, મી કાપડીઆ, મી દેસાઇ, મી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, મી ગણુજીત રામ, મી. ઓઝા, મી ગર્ગ વિગેરે એ પણ એ સાહિત્યના કૃશ અંગમાં જીવન આપી તેને સદૃઢ અને પ્રફુલ્લિત કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે અને માસિકો આદિમાં હાલમાં થતી ચર્ચા લેખો વિગેરેના કારણે આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ થોડા સમયમાં આ સાહિત્ય, વિકસિત અને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ ધારણ કરતું થશે*

આ આશા ઉત્પન્ન થઇ છે તે પૂર્ણ થવાને માટે અર્થાત્ આપણો ઇતિહાસ રચવા માટે શું શું સાધનો છે તે તપાસી આ લેખના ત્રીજા વિભાગ સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરીશ

ઇતિહાસ રચવાના સાધનો અનેક અને વિધવિધ પ્રકારના છે ગ્રંથો, લેખો આદિથી લઇને તુટતા, બળવાન કાળના ઘ્હોથી ઘસાતા, અને નિર્જન સ્થળોમાં મનુષ્યનો સબંધ દર્શાવનારા એક જ ચિહ્નરૂપ, અને કોઇ પણ લેખ, અક્ષર, અથવા એવી જ કોઇ પણ સંજ્ઞા રહિતના અને પોતાની સ્થિતિ વડે જ બોલનારા ખંડિયેરો, જીર્ણ અને પરિત્યક્ત દેવાલયો અને પુરાતી જતી ગુફાઓ હોઇ શકે છે મનુષ્ય પોતાના મનોબળ વડે પોતાની કલ્પના શક્તિને જોરે, આવી નિર્જીવ, મુંગી વસ્તુઓમાં જાણે જીવારોપણ કરીને બોલતી કેમ કરી શકતો હોય તેમ તેનાપરથી સુંદર મનોરંજક ઇતિહાસ રચીને બુદ્ધિનું બળ સિદ્ધ કરે છે, અને ક્ષુદ્ર મનાયલા, જડ જણાતા પદાર્થો પણ સાહિત્યના પ્રદેશને કેવું સૌંદર્ય આરોપણ કરી શકે છે તે પ્રતિપાદન કરે છે ઇતિહાસના સાધનોમાં મુખ્ય સાધનો—

(૧) લખાણો —આમાં—

(अ) છપાયના ગ્રથાદિકો

(ब) હસ્તલિખિત લખાણો

(क) શિલાઓ, દેવાલયો, ખંડેરો, તળાવો વિગેરે સ્થળોમાં મળી આવતા લેખો.

(ख) તામ્રપત્રો, ભોજપત્રો, સનદો, રાજકીય પત્રવ્યવહાર, દસ્તાવેજ વિગેરે જેવા રાજકીય લેખો અને દસ્તાવેજો

(ग) ભાટ ચારણ, શ્રવણાદિક, તીર્થપંડ્યા ગોરો-બ્રાહ્મણો પાસે રહેતા, મળી આવતા વહીવંચાના ચોપડા, રાસાઓ પ્રબંધો વગેરે

---

*અહીં ઉપર આપેલાં નામોમાં મરાઠી આદિ ભાષાના ગ્રંથકારોનો સમાવેશ કર્યો નથી કારણ કે આ લેખ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉદ્દેશીને છે

એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે ઇતિહાસના સાધનના આ વર્ગમા લખેલી સર્વ બાબતો આવી જાય છે

(૨) સીક્કાઓ

(૩) ખડીયેરો, ગુફાઓ, જીર્ણ દેવાલયો, તળાવો વિગેરે ઉપરના (૧) વર્ગ થી આ વર્ગ જુદો પાડવાનુ કારણ આ વર્ગમા જેનાપર કોઇ લેખ કે લખાણ નથી તેવા જ ખડિયેરો આદિ, આમા ગણવામાં આવ્યા છે આ ખડિયેરાદિકો પરથી તો માત્ર તેમનું શિલ્પકામ, રચના, તેમની સ્થિતિ, તેમનું સ્થળ વિગેરે જોઇને જે કલ્પનાઓ થાય તે જ ઇતિહાસના કામમા આવે છે

(૪) દંતકથાઓ, લોકગીત, લોકકથા, ગરબાઓ, કહેવતો વિગેરે

(૫) ભાષા સ્વરૂપ (Philology) નુ શાસ્ત્ર

(૬) બીજા દેશોના પુસ્તકો સાહિત્યો, લેખો, દસ્તાવેજો મુસાફરીના ગ્રંથો વિગેરેમા જે સ્થળ લોક વિગેરેનો ઇતિહાસ રચના ધાર્યો હોય તેના સબધે કરવામા આવેલા, મળી આવતા ઉલ્લેખો

(૭) ભૂસ્તરવિદ્યા ભૂગોળવિદ્યા અને ખગોળવિદ્યા

(૮) જે દેશનો—જનસમાજનો ઇતિહાસ રચના ધાર્યો હોય તેની સામાન્ય સ્થિતિ તેના વ્યાપારના સાધનો, વાહનો (means of locomo tion) આયુધો (armoury) પોષાક અને રીત રીવાજો—આ પ્રમાણે ઇતિહાસ રચના માટેના સ્વીકારાયલા સાધનો છે

આ સાધનો વિષે કોઇ પણ એમ કહી નહીં શકશે કે તેમાનુ કોઇએક પણ આપણા દેશમા નથી આ ઇતિહાસ—જનની—રૂપ દેશ જ્યાં મનુષ્ય પ્રજાની સર્વ પ્રકારની ચર્ચાઓ થઇ ગઇ છે ત્યાં ઇતિહાસ રચવાના સાધનોના સર્વ પ્રકારો મળી આવે છે ઇતિહાસ લખવાની પદ્ધતિ નહીં હતી અથવા હતી તો માત્ર એક જ (નીતિના) દષ્ટિબિન્દુથી જ રચાયલો હતો, એ વાત ખરી છે છતાં તે કારણથી ઇતિહાસના સાધનો નિર્મૂળપણે નથી એ કહેવુ તો બહુ ખોટુ થાય, અને હું ધારૂ છુ કે એવુ કહેનારા કે માનનારા ઘણાજ થોડા હશે. માત્ર આટલી વાત તો સાચી છે કે કાળબળવડે ઇતિહાસના સાધનો નષ્ટ થતા જાય છે અને લોકની અજ્ઞાનતાને લીધે તેની જાળવણી રહેતી નથી અને તે કારણથી આપણા દેશમા ઇતિહાસ લખવાને થયેલુ નવીન રૂપવાળુ સ્ફુરણ જો વેગવડે નહીં વધશે તો ઇતિહાસના સાહિત્યને બહુ મ્હોટી હાની થવાનો ભય છે આ ભય ટાળવાને માટે બનતી ત્વરાએ એ સાધનો નષ્ટ નહીં થવા દેતા યથાશક્તિ જાળવી શકાય અને તેનો રૂડી રીતે સગ્રહ થાય એટલુ કરવાની જરૂર છે આ પરિષદે એ દિશામા કરેલો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે અને બહુ ફળદાયી થશે ક્ષુદ્ર, નિર્જીવ જણાતા ઇતિહાસનાં સાધનો જેવાં કે ભાટચારણાદિકોના રાસાઓ, સિક્કાઓ, ખડિયેરો

વિગેરેને જાદુગરની લાકડી જેવા પોતાની કલ્પના—બુદ્ધિબળથી ભેળવતા કરીને તેમાંથી કેવું સુંદર ચિત્ર ખડું કરે છે એ વાત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથોપરથી સહજ જણાઇ શકાશે. સદ્‌ભાગ્યે આપણી ભાષામાં પણ આવા સુંદર ચિત્રો થયાં છે અને થતાં જાય છે. ફાટી ગયેલા, હાથમાં લેવા નહીં ગમે તેવા ભાટચારણાદિકોના રાસા વિગેરે પરથી હાથમાંથી નહીં મૂકાય એવી સુંદર ગમમાળા થઈ છે. અજન્ટા, ઇલોરા, એલીફન્ટા, કેનેરી વિગેરે ગુફાઓપરથી ચિત્તાકર્ષક ચિત્રમાળાયુક્ત ઇતિહાસ થયો છે અને સામાન્ય દૃષ્ટિને ધાતુની કીંમત સિવાય બીજી કીંમત નહીં ધરાવનારા સિક્કાઓપરથી સ્વ ડૉ ભગવાનજી ઇંદ્રજી, સ્વ રતિરામ દુર્ગારામ દવે, તથા બાબા શાસ્ત્રાદિકપરથી કલ્પના બાંધનાર ઓનરેબલ ડાક્ટર ભંડારકર જેવાઓના ગ્રંથો રચાયલા છે આપણી સાહિત્યની દૃષ્ટિમર્યાદામાં એ પ્રયત્નોને પોષણ કરે એવા આશાના ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યાં છે, તે સત્વર વ્યક્ત થઇને ઇતિહાસનું સાહિત્ય દીપાયમાન કરશે એવી આશા છે

પ્રિય બન્ધુઓ, મ્હારો લેખ અત્રે સમાપ્ત થાય છે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઇએ તે મ્હેં આપની સમક્ષ નિવેદન કર્યું છે અને તેમ કરતાં એ સ્વરૂપનું ચિત્ર, તેની મર્યાદા, તેની વ્યાખ્યાની લીટીઓ ચોક્સ મર્યાદામાં અંકિત કરી શક્યો નથી તે હું જાણું છું પરંતુ તેમ કરવું કેવું અશક્ય છે તે આપ સમજી શકશો. અને આપ તરફથી સૂચનાઓ કરીને એ ન્યૂનતા દૂર કરશો હાલ તરતને માટે આપણા સાહિત્ય માટે મ્હેં જે વિભાગ ધાર્યા છે તે બસ થશે એમ મ્હારૂં માનવું છે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ વિદ્વદ્વર્ય સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનભાઇએ આપણા સાહિત્ય માટે આપણી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે જે દિશા સૂચવી છે તે દિશા આ વિષય માટે પણ હોવી જોઇએ સ્વ ગોવર્ધનભાઇએ "આપણું કર્તવ્ય વકીલોની માફક પુરાવો ભેગો કરીને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાનું છે જે પરથી જેને જેમ ફાવે તેમ પ્રતિપાદન કરવાને સાહિત્ય પ્રેમીઓને બને." એમ સૂત્ર કહ્યું છે આ સૂત્ર અત્રે પણ લાગુ પડશે ઇતિહાસના સાધનો શોધી સંગ્રહી પ્રસિદ્ધ કરવું એ કામ હાલમાં તો આ પ્રદેશમાં આપણે કરવાનું છે એને માટેનું ક્ષેત્ર અનંત પડ્યું છે. તે ક્ષેત્ર શોધી, ખેડી, તેને પરિણામે જેટલા બની શકે તેટલા રંગો તેમાંથી આપણે બ્હાર આણવાના અને સાહિત્ય ચિત્રકારો પાસે મુકવાના છે આ રંગો યથાર્થ ઉત્તમ પ્રકારના અને ભિન્નભિન્ન તરાહના હોવા જોઇએ કે જેથી ગમે તે વિષયનું ચિત્ર ચિતરવાને ઉત્સુક ચિત્રકારને તેમાંથી પોતાના ચિત્ર માટેના રંગો મળી આવે, અને આમ કાળના ગતિમાન, બદલાતા પડદાપર આપણા પુરુષાર્થના અમુક ચિહ્નરૂપ આપણા ઇતિહાસના, આપણા જીવનના, આપણી સ્થિતિના અનેક દૃષ્ટિએથી ચિતરાયેલા ચિત્રો અંકિત થાય અને મનુષ્ય પ્રજાની ચિરકાળની સ્મૃતિમાં આપણી અતીવ ગૌરવમય પ્રજાનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત લખાય, જયય ! ઇશ્વર એ પિતૃઋણમાંથી આપણને મુક્ત કરો !

પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.

(રા. રા. નરહરિ કરૂણાશંકર દેસાઇ બી. એ.)

૧. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વચ્ચે સંબંધ.

સાહિત્ય શબ્દના બ્હોળા અર્થમાં ઇતિહાસના વિષયનો સમાવેશ થઈ શકે છે. અને જો કે સામાન્ય દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ સાહિત્યના બીજા અંગોના પ્રમાણમાં મોટે ભાગે નિર્માલ્ય મનાય છે તોપણ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇતિહાસના પ્રદેશની મર્યાદા અને ઉદ્દેશને બહુ સંકુચિત હાથે દોરવામાં આવે છે. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઇતિહાસ એટલે માત્ર બનાવોની નોંધ કરવી. રાજાઓના જન્મ, મરણ અને લગ્ન; દરબારી કાવત્રાં અને ખટપટો; બળવાન પુરૂષોએ રાજ્યોનું પચાવી પાડવું; બાદશાહો, તેમના હજુરીઆઓ અને ખુશામતખોરોની જીવન કથાઓ; સત્તા હાથ કરવાની નહાની મોટી મારામારીઓ; પરિણામ વિનાના શસ્ત્ર યુદ્ધો; લશ્કરી સરદારો અને તેમના જમાદારોના નામની ટીપો; પાયદળ, ઘોડેસ્વારો અને તોપોની સંખ્યા; લશ્કરોની વ્યૂહ રચના અને ક્રમ; કુચ કરવાની, છાપો મારવાની; અને પાછા હટવાની પદ્ધતિઓ; અમુક સ્થળે કોઇ સરદારનું મહાત થવું અને અમુક સૈન્યની ટુકડીનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જવો; અમુક જોહમતો કે આશાયેશ પછી અમુક સૈન્યનો જય કે પરાજય થવો; એવી એવી બારીકાઇથી લીધેલી નોંધ. આવા લેખોમાં કલ્પના કે તર્કશક્તિ અને ન્યાય દૃષ્ટિને તૃપ્ત કરવા માટે મુદ્દલે ભક્ષ્ય મળી શકતું નથી. ઇતિહાસને કાંઇપણ શોધખોળ કરવાનું કામ માથે ઉઠાવવાની જરૂરીઆત જણાતી કે મનાતી નથી. તેને તો માત્ર સમયના પ્રવાહના અનુગામી થવાનું છે; સમય જેના ઉપર પ્રકાશ નાંખી ચૂક્યો હોય તે બાબતોજ નોંધી લેવાની છે. આવું ઇતિહાસનુ સ્વરૂપ આજ ઘણા કાળ સુધી યુરોપના સુધરેલા દેશોમાં મનાતું હતું અને આપણા દેશમાતો મોટે ભાગે હજીએ તેવીજ માન્યતા ચાલુ છે.

સાહિત્યના બ્હોળા સ્વરૂપમાંયે તેની ઉપલકિયા ભાવના સાથે તે ઇતિહાસ સાથે ઉપલો ઘણોજ સામાન્ય સંબંધ ધરાવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાહિત્ય વાઙ્મય પ્રદેશને કેવળ સ્પષ્ટ રૂપ રેખા આપવાનું સાધન છે અને એમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આપણે સાહિત્યનાં બ્હોળાં સ્વરૂપ અને ઇતિહાસની ઉંડી ભાવનાઓ અને તેમાં રહેલાં ગુપ્ત આંતર મર્મો ઉકેલવા ઘટે છે, કે જેથી તે બેઉ વચ્ચેના યોગ્ય સંબંધનો નિર્ણય થઇ તેના ઐક્ય સાધનારા બંધનો સ્થાપિત થાય. આ સંબંધમાં કોઇપણ પ્રજાના સાહિત્યની સૌથી આદિ સ્થિતિ વિચારીશું તો જણાશે કે કવિયોના

કવન રૂપે જ્વલંત શિખાઓની હૃદય જ્વાળાઓ ભાષા કે વાણીના રૂપમાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. વેદમંત્રો, નરસિંહ અને મીરાં જેવા કવિઓના કાવ્યો, ડેવિડના રુદન કરતા અને ખારીલાં હૃદયના સંગીતો અને કુરાનની કલામો કે ઝંદ અવસ્તાની ગાથાઓ આનાં પ્રકટ દૃષ્ટાંત છે. એકાંત પુરુષોની હૃદય કથાનો મહાશક્તિપાત ઝીલવાને દુનિયાની ધમાલની ઘોંઘાટમાં જ્યારે મનુષ્ય અશક્ત થાય છે ત્યારે સાહિત્ય, નાટક, વાર્તા, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન જેવાં નીચી પંક્તિના પ્રદેશમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. વળી તેમાં તેનો શક્તિપાત સામાન્ય માણસો ઝીલી શકે તેવી રીતે ધીમો પાડવાનો તેમાં પ્રયત્ન થતો જણાય છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યનું ઉંડું અર્થ ગાંભીર્ય અને ભાવના વિચારતા, તે માણસ જાતની સામાન્ય હૃદય-કથાનું કથન છે. આવાજ ઉચ્ચ આશય અને ગર્ભથી પોષાયેલું સાહિત્ય કોઇ પણ સમાજને શુદ્ધ પ્રગતિમાન અને અનેક આડખીલીઓ, દુઃખો અને જેહમતોના ડુંગરો ઓળંગવા કે મહાસાગરો તરી ઉતરવાના ઉત્સાહ અને સામર્થ્ય આપે છે અને તેવા પ્રસંગોના મહા અનુભવોમાં તે પાછું પોતાના વિકાસની શક્તિ અને પુષ્ટીના સાધનો શોધ્યા વિના રહેતું નથી. માણસને સર્વે કાળ, સર્વ સ્થળ અને મુદ્દલે તફાવતના ભેદ વિના લાગુ પડતી સામાન્ય હૃદય કથા અતિ પ્રિય લાગે છે. ઇતિહાસના મૂળમાં પણ માણસની દરેક વસ્તુને માનુષી ભાવ, (પોતાના વલણ અને સ્વભાવને પ્રાધાન્ય પદ આપી) આપવાની ખાસિયત કહો કે પછી પ્રકૃત્તિ કે ઇશ્વર દત્ત અનિવાર્ય ટેવને લીધે તે હૃદય કથા છે કે નહીં અને હોય તો તે કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો પ્રશ્ન થાય છે. સાહિત્ય હૃદય કથા છે એવી ઉંડી ભાવના કે વ્યાખ્યા હજી આપણા સાક્ષર મંડળની અંદર કે તેમની બ્હાર મોટે ભાગે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાઇ નથી અને હજી કદાચ તેમ થતા ઘણો કાળ વીતશે, તોપણ આદિ કાળથી ચાલી આવેલી અભિપ્રાય બાંધવાની ચાલી પરંપરાને લીધે માનસ શાસ્ત્રના એક મહા નિયમને અનુસરીનેજ સાહિત્યના દરેક અંગનું ધોરણ અને કિંમત માણસને હાથે જાણ્યે અજાણ્યે અંકાય છે અને અંકાશે. ગુજરાતી સાહિત્યમા ઇતિહાસ તેમજ બીજા અંગોને નિર્માલ્ય અંગો તરીકે, ઉપ અંગો તરીકે, સાપેક્ષ સાહિત્ય તરીકે કે શાસ્ત્ર સાહિત્ય તરીકે એક રસ નહીં થઈ જતા કે ઓતપ્રોત ભાવે નહીં ભળી જતા પદાર્થો માફક જુદા પાડવામા આવે છે તેનું સબળ કારણ એજ છે કે તેઓને વાર્તા, નાટક કે કાવ્ય જેવા કેવળ સાહિત્યના સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ વિષયો સાથે સમસ્થાને કે એક પંક્તિએ મૂકી શકાતા નથી જો તેમનામા સાહિત્યની ગર્ભિત ગુપ્ત ભાવના સબળ રીતે સાકાર થાય તો તેઓ સાહિત્યના પ્રબળ અંગો તરીકે તરતજ લેખાતા થાય અને આ કહેવાતો કે ગણાતો બે તડોનો ભેદ ભુસાઇને કાળે કરી હતો નહોતો થઇ જાય. યુરોપના સુધરેલા દેશોના સાહિત્યોમા આ હોય સમજાયો છે. મહા વિચારકો, મહા શોધકો, મહા અભ્યાસીઓ, અને મહા સાક્ષરોએ પોતાના કર્તવ્ય પ્રદેશની જુદી જુદી શાખાઓમા સાહિત્યની ઉંડી ભાવના

અપ્રતિહત ઉતારવા અને સાકાર કરવા ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે. રસ્કિનના જેવા કળા કૌશલ્યા કુશળ અદવર્યુંના ચિત્રકળાના ગ્રંથોથી ચિત્રકળા; સ્પેન્સર, હક્ષ્લે, અને હેકેલના પ્રાણીશાસ્ત્રના લેખોથી પ્રાણીશાસ્ત્ર; ટિન્ડલના પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના લેખોથી પ્રકૃત્તિવિજ્ઞાન; લેકી, મેકોલે, ગીઝો, મેરીવેલ, ગીબન, અને કાર્લાઇલ જેવા ઇતિહાસકારોથી ઇતિહાસ; અને બીજા શાસ્ત્ર-સાહિત્ય તરીકે લેખાતાં સાહિત્યનાં ઉપઅંગોને તેમના બાહોશ અધ્વર્યુઓથી શું વિશેષ જોમ મળી નથી અને યુરોપની સામાન્ય પ્રજાનો તે તરફનો અત્યુત્સાહ કેવળ સાહિત્ય તરફ શું ઓછા ભાવથી જોવાને દોરવાતો નથી?

૨. ઇતિહાસની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકાર.

ઇતિહાસ એ એક પ્રજા અથવા તો સમાજની સમસ્ત જીવન અને વિધાકળાનું ઇતિવૃત્ત છે, એવી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય. ટુંકમાં એક વ્યક્તિની જીવન અને વિચારકળાનું ઇતિવૃત્ત તે જીવનકથા કે જીવનચરિત અને એક પ્રજાનું તેવું ઇતિવૃત્ત તે ઇતિહાસ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઇતિહાસને દષ્ટાંતો સાથેનુ સમાજશાસ્ત્ર (Descriptive sociology) કહેછે અને આ ઇતિહાસની ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકાની વ્યાખ્યા છે. એનો અર્થ તે ટુકામાં એવો કરેછે કે સામાજીક ભાવોના (phenomena) મહા અંતિમ નિયમો તારવી શકાય એવી રીતે કોઇ પણ પ્રજા કે સમાજનાં ઇતિવૃત્તો અથવા જીવન આપવા તેનું નામ ઇતિહાસ. એમર્સન ઇતિહાસને દરેક વ્યક્તિને અનુભવગમ્ય કથા હોવાનું જણાવે છે. પ્રતાપબાબુ ઐશ્વરી ધારણાને સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિઓને ઇતિહાસના અંગભૂતો ગણે છે અને તેમના જન્મકાળથીજ ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે એમ જણાવે છે. ટુંકામાં જનસમુદાયમાં અને અખિલ સૃષ્ટિમાં ઐશ્વરી મહાધારણાની થતી જતી સાકારતા, ઐશ્વરી ધારણાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ, અને ઐશ્વરી ધારણાની સિદ્ધીને :માટે સફળ અને નિષ્ફળ જાણે અજાણે થતાં અનેકાનેક નાના મોટા પ્રયાસો અને પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા અને કવન તેનું નામ ઇતિહાસ. ગુજરાતી પ્રજાને કે સામાન્ય હિંદી પ્રજાને એમર્સન અને પ્રતાપબાબુએ જણાવેલા ઇતિહાસના સ્વરૂપો પથ્ય અને રૂચિકર થઇ પડે તેમ છે. એમર્સનનું નીચનું ઉતિહાસનું તાત્પર્ય અને ભાવના સ્થળ, કાળ અને બીજા અનેક દોષોવાળા આપણા હિંદુ પુરાણોમાંથી સત્સ્વરૂપે ખેંચી કહાડતાં શું આપણે આપણી વૃદ્ધ પ્રજાને હજી જોતાં નથી? એમર્સન કહે છે કે,

> "There is no great and small
> "To the soul that maketh all."

અને

> "I am owner of the sphere,
> "Of the seven stars and the solar year,

"Of Cæsar's hand and Plato's brain,
"Of Lord Christ's heart and Shakespear's strain"

વળી

"I can see my own vices without heat in the distant persons of Solomon, Alcibiades and Catiline"‡

ગીતા અને આખા રામાયણ અને મહાભારત એક તરફથી સત્ય ઇતિહાસ તરીકે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનાર હિંદુઓ બીજી તરફથી તેમને તેમાના મહાપાત્રોને અને બનાવોને દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડતી સામાન્ય બાબતોના અનુકરણીય દૃષ્ટાંતરૂપે ગણીને માહેથી પોતાના જીવનને અનુસરતો મહાબોધ નથી લેતા ? પોતાના માનસક્ષેત્રને કુરુક્ષેત્રરૂપ મહાયુદ્ધક્ષેત્રનું સ્વરૂપ શું તેઓ નથી આપતા ? પાંડવો અને કૌરવોને અને રાવણ અને રામના સૈન્યને વિવિધ દુર્ગુણો અને સદ્ગુણોના સૈન્યના રૂપ શું તેઓ ઘણી વાર નથી આપતા ? તેમનામાં શું પોતાના વિવિધ માનસિક ભાવ તાદૃશ થયેલા જોતા નથી ? પુરાણોમાંના,—અને તે પણ રાગરહિત વ્યાસોની વાણી અને વિચારમાં અનેક મહાપુરુષો, ભક્તો અને દુષ્ટોના આખ્યાનોમાં સત્યને ટકાવવાની, મહાજોરાવરીએ પાર ઉતારવાની, અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ઐશ્વરી પરમ ધારણાઓને અનેક રીતે સિદ્ધ કર્યાના દાખલાઓમાંથી,—પછી ભલે ને કલ્પિત કે સત્ય હોય તો પણ સત્યતાનીજ શ્રદ્ધાથી, જોકે આજે તેમનાથી જીવનક્રમ વિગતોમાં અનેક રીતે નવીન અને જુદો થઈ ગયો છે, તો પણ આપણી અસલી વિચારની રક્ષક નીતિની વૃદ્ધ પ્રજાને હજુયે—જીવનના આદર્શ, ઉત્સાહ, સહનશીલતા વગેરે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કે અપસ્પષ્ટ રૂપમાં મળી આવે છે, આપણો અર્વાચીન ઇતિહાસ આ સ્થાન લઇ શક્યો નથી.

હવે આપણે ઇતિહાસના પ્રકાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ સામાન્ય રીતે જોતાં ઇતિહાસના મુખ્ય બે પ્રકાર છે એક તો પ્રજાની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની કથા તેનું નામ ઇતિહાસ, અને બીજો પ્રકાર તેની દરેક પ્રવૃત્તિઓના જુદા જુદા ઇતિહાસોનો છે; બીજા પ્રકારના ઇતિહાસોને ઉપઇતિહાસો કહી શકાય કોઇ પણ પ્રજાના જુદા જુદા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, ભાષા, કળા, હુન્નર, અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ, મંડળો, અને ભૂગોળ

---

* સર્વને સાકાર કરનાર આત્મા પાસે કંઇ પણ નાનું કે મોટું નથી

‡ સર્વ ખગોળનો માલીક છું, સાત ગ્રહો અને સૌર વર્ષનો, સીઝરની સત્તા અને પ્લેટોની માનસિક શક્તિઓનો, ક્રાઇસ્ટના હૃદયનો અને શેક્સપીઅરના સંગીતનો

‡ મારા પોતાના દુર્ગુણો તેમની પ્રત્યક્ષ જ્વાળાઓથી દગ્ધ થયા વિના સોલોમન, અલસીબીએડીસ, અને કેટીલીન જેવી અતિ દૂરની વ્યક્તિઓમાં જોઉં છું"

રચિત વિભાગોના ઇતિહાસો, સામાન્ય સામાજીક ઇતિહાસમાં સર્વે બાબતોનું વિવેચન ટુંકમાં થયું હોય છે તે સર્વની તેમના જુદા જુદા ઇતિહાસોમાં સવિસ્તર કથા આવી શકે છે.

૩. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ઉભય હૃદય કથા છે, છતાં ઉભય વચ્ચેના ભેદ અથવા તો અંતરપટ.

સાહિત્યની ઉંડી ભાવના હૃદયકથાની છે, અને ઇતિહાસને તેના પ્રબળ અંગ થવાને એવું ઉંડું રૂપ ધરવું જરૂરનું છે. અહીં સ્વભાવિક પ્રશ્ન એવો થશે કે એ ઉભયના એવા આંતરસ્વરૂપો વચ્ચે કંઇ ભેદ કે આંતરપટ રહેલા છે કે જેથી તેમનામાં વ્યક્તિત્વ જાળવવા જેટલું પૃથકત્વ રક્ષિત રહે. આનો નિર્ણય એ બંનેથી થતાં હૃદયકથાના પ્રકાશના માર્ગની આંકણીપીજ થઇ શકે તેમ છે. મહિમ્નના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકની ભાષામાં કહીએ તો જેમ દરેક નદી લાંબે સુધી વાંકી ચૂંકી અને આડકતરી વહીને પણ આખરે મહાસાગરને મળે છે, તેની રીતે સાહિત્યના વ્હોળા પ્રદેશનાં દરેક અંગો અને અને ઉપઅંગો હૃદયકથાની ગર્ભિત મહાભાવનાને મહાપ્રયાસે થોડેઘણે અંશે પણ શોધે છે, કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની વેગથી ખળખળ કરી વહેતી અને અનેક ખડકો અને ભેખડો તોડી પાડી આગળ ચાલી જતી અને જેનો વેગ ઝીલવાને અસમર્થ થઇ પડેલી ધરતીની દયા ખાઇ શિવ જેવા મહાન યોગી વિશ્વંભરજ જેને જટામાં સમાવી તેનો વેગ ધીરો પાડી શકે એવી સ્વર્ગીય સરિતા ગંગા મૈયા છે; ત્યારે ઇતિહાસ કૈલાસના રમ્ય શિખર પાસે રચાયેલા શાંત માનસ સરોવર જેવો મનોહર છે. કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર છે, ત્યારે ઇતિહાસ અસંખ્ય વિજળી દીપકોની હારોનો પ્રકાશ છે. એકના મહા દર્શનમાંનો જીવન મંત્રના તેજનો ઓઘ ઝીલવા સામાન્ય મનુષ્યો મોટે ભાગે અસમર્થ હોય છે, તેથી તેઓ અંજાઇ જાય છે; ત્યારે બીજાની ચોરાગની હંડી રોશનીના સામાન્ય દર્શનના આનંદ ઉલ્લાસમાં તેઓ મ્હાલી શકે છે, અને જીવન પ્રવાસનો તેના પ્રકાશથી માર્ગ જોઇ પોતાની ગતિ સુધારી શકે છે. મહા કવિઓની પ્રસાદી રૂપ કાવ્યો, મહા નરોના નાટકો, મહા સાક્ષરોની વાર્તાઓ કે ઉપાખ્યાનોના આદર્શો, ભાવનાઓ અને તેમાંના પાત્રોનાં ચારિત્રો સામાન્ય મનુષ્યોને અનનુકરણીય લાગે છે. તેમના તરફ તો માત્ર પૂજ્યભાવજ કે આશ્ચર્યભાવજ તેઓ તેમનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને કલાપીની વાણીમાં કહીયે તો સામાન્ય જનસમહને એવી તરેહનુંજ કહેતા લાગે છે કે

> "હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, ત્યાં આવશો કોઇ નહીં,
> "સો સો દિવાલો બાંધશો પણ ફાવશો કોઇ નહીં."

રામાયણ કરતાં મહાભારતની કથા વાર્તા વધારે પ્રિય હોવાનું કારણ કંઇક અંશે આવું જ છે.

૪. આપણા પુરાણો કે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને અર્વાચીન ઇતિહાસની શૈલી.

ઇતિહાસના સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી જોવાની બાબત ઐતિહાસિક શૈલીની છે. આપણા પુરાણોને ઇતિહાસ માનો કે ન માનો, તો પણ એમાંની કથાઓ, કલ્પનાઓ તથા શૈલી આપણી પ્રજાના હ્રદયમાં ઉતરીને એવા મજબુત મૂળ્યા મારી બેઠી છે કે તેમનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અને તે પણ ઘણીજ બારીક દ્રષ્ટિથી મેળવ્યા વિના ભાવિ ઇતિહાસકારો કે સાહિત્યકારો પોતાનુ કામ આગળ વધારી કે પ્રજાપ્રિય થઇ શકવાનાં નથી. આ સંબંધમા આપણી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના આદિ પ્રમુખ સ્વ. ત્રિપાઠીએ પ્રમુખસ્થાનના ભાષણના ઉપસંહારમાં જણાવેલા શબ્દો મનન કરવા યોગ્ય છે. "આપણી સાહિત્યની અર્વાચીન વડવાઇઓ ભલે નવી ભૂમીઓમા પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાથીજ સતત ધારારૂપે ચાલ્યું આવશે, તોજ તે આપણા લોકના જીવનમા ભળી શકશે નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત ભુલવા જેવી નથી, અને તેમાના કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાચનારાઓ ગમે તો દોષ દ્રષ્ટિથી જુવે છે અને ગમે તો જોતાજ નથી તે સાહિત્ય રોગનું કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષોના રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી."

પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુપ્રજા અસ્ખલિત નહીં તુટે તેવી સુવર્ણ શૃખલાઓથી બંધાએલી છે માટે અર્વાચીન ઇતિહાસકારે ઇતિહાસ લેખાનાં પુરાણોના નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસમાંથી તે કાળની સસ્થાઓ અને આચારવિચાર વિગેરે સાથે હાલની નવા યુગની સસ્થાઓ અને આચારવિચાર વિગેરે વચ્ચેની આતરૂભાવનાની તદ્રૂપતા અને વિરોધ શોધવાનું મહાભારત કામ કરવાનું છે. જે નવીન સંસ્થાઓ અને આચારવિચાર તેમની સાથે એકરસ હોવાનું હિંદુસ્તાનની મહા પ્રજાના ગુપ્ત હ્રદયમાં વસશે, તેમનો તેના તરફથી સત્કાર થઇ શકશે, અને તેનાંજ સેવનથી તેના પ્રજાકીય મહા શરીરમાં શુદ્ધ વેગવાળા લોહી અને માસ બંધાશે. તેના મહા શરીરના બંધારણને નહીં રૂચતી બાબતોથી તેની શક્તિ વધારે હીન થશે અને શરીર સંપત્તિ વધારે કૃશ થયેલી જણાશે

આ પ્રમાણેની એક વિકટ જવાબદારી ગુજરાતી ભાષાના નવા સાહિત્યકાર અને ઇતિહાસકારને માથે આવી પડેલી છે. તેમાં ઇતિહાસકારને માથે પડતી જવાબદારી વધારે વિકટ છે, કેમકે, સાહિત્યકારને માત્ર ચોખ્ખો સાહિત્ય કે ભાષારૂપ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની જનની રૂપ સંસ્કૃત, માગધી, પ્રાકૃત વિગેરે ગ્રંથોમાથી ઉકેલવાનો છે, ત્યારે ઇતિહાસકારે તો તેમાના જુદા જુદા લેખકોના યુગોની અને સ્થળની સમાજ કે પ્રજાના જીવન અને આચારવિચારની મહાભાષા ઉકેલવાનુ અને તેમનો

એકમેક સાથેનો અદ્યાપિ પર્યંતનો સંબંધ શોધી કહાડવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું છે. આ કામ કંઇક સરલતાથી કરવાને સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમોના મહા દૂરબીનો અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. અર્વાચીન યુરોપી ઇતિહાસકારો એનેજ આધારે ઇતિહાસનું કામ ઘણું સરલ અને રસિક કરી શક્યા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર એના સંબંધમાં જણાવે છે કે, "But now mark, that even supposing an adequate stock of this truly valuable historical knowledge has been acquired, it is comparatively of little use without the key. And the key is to be found only in science. In the absence of generalisations of Biology and Psychology rational interpretation of social phenomena is impossible.*—*Education.*

આ બાબતમાં એક ખાસ સાવધાની રાખવાની છે. તે એ છે કે માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એ બેઉના પશ્ચિમની પ્રજાઓએ હજીએ મોટે ભાગે નહીં સ્વીકારેલા અને નહીં જાણેલા બે પ્રકાર છે. આ પ્રકાર આધ્યાત્મિક અને જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એવાં છે. જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એ શાસ્ત્રોના સ્પેન્સર અને બીજા કેટલાક ફિલસુફોએ આધારભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે; પરંતુ તેવા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોને માટે આપણા દેશનાં છ મહાદર્શનો અને ગીતા જેવા ગ્રંથો તરફ લક્ષ દોરવવું ઘટે છે. જેઓ કેવળ પશ્ચિમના એવા શાસ્ત્રોને આધારે હિંદી પ્રજાનું જીવન તપાસી ઇતિહાસ લખશે તે એ સંબંધમાં સફળ નીવડવાના પ્રયાસમાં મોટી થાપ ખાશે. આધ્યાત્મિક દષ્ટી એજ હિંદીપ્રજાનું જીવન મુખ્યત્વે કરીને સમજી શકાવાનું એક ખાસ સબળ કારણ છે.

સામાજીક જીવન જોવાને અને દોરવવાને દરેક સમાજ ત્રિલોચન હોય છે. જેમ દરેક માણસની બે આંખોમાં દરેક વત્તી કે ઓછી દર્શન શક્તિવાળી હોયછે તેવીજ રીતે દરેક પ્રજાના કે સમાજના ત્રિલોચનના સંબંધમાં હોયછે. આ ત્રિલોચન તે સંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય દષ્ટિઓ, યુરોપની પ્રજાઓના રાજકીય અને સાંસારિક લોચનો ઘણાં બળવાન છે, અને તેમાં પણ રાજકીય લોચન સૌથી વિશેષ બળવાળું છે. આપણા દેશમાં એકલા ધાર્મિક લોચનનું બળજ વિશેષ છે. એનાથી સર્વે વસ્તુઓ

* પણ એ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એમ માની લઇએ કે ખરેખરા કીમતી ઇતિહાસનો ભંડાર આપણે હાથ ચ્હડયો, તોપણ તેણે તે ઉકેલવાની કુંચી વિના સરખામણીમાં ઘણાજ થોડા ઉપયોગનો છે. અને આ કુંચી માત્ર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં શોધવાની છે. પ્રાણીવિદ્યા અને માનસ શાસ્ત્રના સામાન્ય તારણો વિના સામાજીક બાબતોના સબળ અર્થ કરવાનું કામ અસંભવિત છે.

અને ભાવો જોવાને આપણી નજર યુગો થયા ટેવાયલી છે આજે એ ચક્ષુમાં મોતીઆ પડવાથી તેનું વસ્તુઓ અને સ્થિતિ દર્શન ઝાંખું અને વિરૂપ લાગે છે તો પણ આપણા દેશની અનેક પ્રાચીન ધર્મ સંપ્રદાયોની કે સાંસારિક નાતો અને કોમોની માન એજ દૃષ્ટિએ ટેવાયલી છે, અને એજ દૃષ્ટિ વડે આપણા દેશની નહીં જેગ્રાયની અને અસલી વિચારની રક્ષક નજર હજીએ સમસ્ત જીવન ભાગ્યું તૂટ્યું એ જુવે છે

ઇતિહાસ એ યુદ્ધોની કથા છે, એ વાત અર્વાચીન ઇતિહાસકારોએ માન્ય છે અને આપણી પૂર્વજ હિંદી પ્રજાને પણ તે માન્ય હતી પરંતુ તે જુદા ભાવમાં, સ્વરૂપમાં અને અર્થમાં યુદ્ધો કેવળ તરૂગોળાના નહીં પણ આધ્યાત્મિક યુદ્ધો અનેક સંસ્થાઓ રચવામાં, અનેક પ્રવૃત્તિઓ પ્રગતિમાન કરવામાં અને અનેક હીલચાલો અને ભાવનાઓ સાકાર કરવામાં સામાન્ય મહાપ્રજાને કરવા પડે છે તે, એમ અર્વાચીન ઇતિહાસકાર માને છે અને આપણા પૂર્વજો અને વડીલોની તેવી માન્યતા વિશે આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ

આ સબંધમાં ડૉ આર્નૉલ્ડ કહે છે "Whatever there is of variety and intense interest in human nature in its elevation, whether proud as by nature or sanctified as by God's grace in its suffering whether blessed or unblessed, a martyrdom or a judgment in its strange reverses, in its varied adventures, in its more varied powers, its courage and its patience, its genius and its wisdom, its justice and its love—that also is the measure and variety of history The treasures indeed are ample, but we may more reasonably fear, whether we have strength and skill to join them" (Lectures on modern history) *

આ જમાનાના આધ્યાત્મિક યુદ્ધો અને તેના કષ્ટદાયક અને દારૂણતાના પ્રકાર ઘણીજ જ્વલંત ભાષામાં ટેનિસન એના Maud કાવ્યમાં આપે છે

---

* માણસના સ્વભાવની—પછી ભલે તેમાં પ્રકૃતિજન્ય અહંભાવ હોય કે તે ઇશ્વરની કૃપાથી પવિત્ર થયેલો હોય—ઉચ્ચ ભૂમિકામાં ઉત્ક્રાન્તિ કરવામાં જે તેટલી ભિન્નતા કે અગાધ રસ હોય, તેના આશિષ કે અશિવાદ પામેલા દુ:ખોમાં કેશરીયા કરવામાં કે ઉપરના ઇન્સાફમાં તેની અજબ ઉથલપાથલોમાં તેના વિવિધ સાહસોમાં તેની તેથી વધારે વિવિધ શક્તિઓમાં તેના શૌર્ય અને ધૈર્યમાં તેની સર્જકશક્તિ અને ડહાપણમાં તેના નિષ્પક્ષપાત અને પ્રેમમાં આ સર્વમાં ઇતિહાસના માપ અને પ્રકારો રહેલા છે ખજાનો ખરેખર વિશાળ છે, પણ આપણે આપણામાં તે હાથ કરવાને જોઇતા બળ અને બુદ્ધિ છે કે નહીં તે સબંધી ઘણીજ સકારણ ભય રાખી શકાય

" Why do they prate of the blessings of Peace
We have made them a curse.
" Pick-pockets, each hand lusting for
all that is not its own ;
" And lust of gain in the spirit of coin
is it better or worse ?
" Than the heart of a citizen hissing
in war on his own hearth-stone ?

*　　*　　*

" Is it peace or war ? Civil war as
I think, and that of a kind
" The viler as underhand, not openly
bearing the sword.

*　　*　　*

" Is it peace or war ? Better war ! loud
war by land and by sea,
" War with a thousand battles, and
shaking a hundred thrones."

- ટેનિસન આ નવા યુગની અંધકારમય છાયા આપે છે પરંતુ એમાંથી અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં આ યુગના આધ્યાત્મિક યુદ્ધોનો આબેહુબ ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે. આપણા દેશના દરેક ધર્મના સત્રો પ્રમાણે જીવનનો મહા મંત્ર આવા યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવાનો છે. હાલના જમાનાને રૂચિકર છાંદોગ્ય ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય આત્માનું સ્વરાજ્ય છે, અને તે પણ મહાભારત કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરીને જરથોસ્તીઓ એહરીમન અને અહુરમઝદના અનાદિ અનંત આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં માને છે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકો અને ખ્રિસ્તી, જૈન, બુદ્ધ, ઇસલામ વગેરે સૌ ધર્મોમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે. પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મનુષ્યને જોનારા ફિલસુફો Egoism (અહંભાવ) અને Altruism (સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ) કે પરમાર્થ બુદ્ધિ વચ્ચેની ઝપાઝપીમાં માને છે, અથવા તો તેને Polarity of mental forces (માનસિક શક્તિઓનો નૈસર્ગિક વિરોધ) કહીને સમજાવે છે. આવા યુદ્ધના ભાવથી સમાજ કે પ્રજાના જુદા જુદા પ્રવૃત્તિ-પ્રકરણોની ચર્ચા કરવાની શૈલીનો ખાસ પ્રકાર ઇતિહાસનો છે.

૫. ઇતિહાસની ખિલવણીની ગુજરાતી સાહિત્યને આ યુગમાં ખાસ જરૂરીઆત અને આપણા ઐતિહાસિક ગ્રંથો.

આ યુગમાં સૌથી પહેલો અને બનતો સર્વ સામર્થ્યવાળો પ્રયાસ આપણા સાહિત્યે—આપણા સાક્ષર વર્ગે ઇતિહાસ રચવાને કરવાનો છે, કેમકે, આ જમાનો, આ યુગ આપણી સમાજના દરેક પ્રદેશ, દરેક પ્રકરણ અને દરેક અંગ પ્રસંગને માટે મહા સંક્રાન્તિનો છે. નભમંડળને માટે ખગોળવેત્તાઓ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનની બે વાર્ષિક સંક્રાતિઓ જણાવે છે. દરેક સમાજના સંબંધમાં આવી નાની સંક્રાન્તિઓ હરહમેશ અને તે પણ દરેક આચાર વિચારના સંબંધમાં થયા કરે છે. પરંતુ આવી મહા સંક્રાન્તિનો કાળ તો ઇતિહાસમાં વિરલજ હોય છે આ સંક્રાન્તિનું આદિ કારણ પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાઓના આચાર વિચાર આપણી હાલની પ્રજાના આચાર વિચાર અને આપણા જીવનમાં ગુપ્ત કે પ્રકટ રૂપે રહેલી આપણી પૂર્વજ મહા પ્રજાના આચાર વિચાર એ ત્રણેનો ગંગા યમુના અને ગુપ્ત ધારાઓથી મળતી સરસ્વતીના પ્રયાગ પાસેના ત્રિવેણી સંગમ જેવો મહા સંગમ છે એ સંગમના ધસારાથી આપણી જીર્ણ સંસ્થાઓની ભેખડો અને દિવાલો તુટી પડી છે અને પાયાઓ હાલી ઉઠ્યા છે અને હાલતા જાય છે. આના ભારે રેલના વેગવાળા મોજાઓ સામે આપણો ટકાવ થઇ શકે એટલુંજ નહીં પણ એ મહા સંગમમાંથી એક ન્હાની નહેર આપણી સમાજની રક્ષક મજબુત નવી બંધાયેલી સંસ્થાઓની અંદર વાળીને તેનું અમૃત જેવું પવિત્ર નીર કહો કે બેઉ મહા પ્રજાઓ (પ્રાચીન હીંદી અને અર્વાચીન બ્રીટીશ) ના સામાજિક જ્ઞાન અને મહા અનુભવોનો રસકસ કહો તેનું પાન કરી શકે તે માટે આપણે બળીષ્ઠ પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા છે આમ થવામાં ઢીલ થશે તો આપણી સમાજ આ મહા સંગમના ધસારાના ધોધમાં જળશયન કરશે એ વાત નિઃસંદેહ છે. આવી આ યુગને છાજતી અને તેના ઝપાટાઓમાં ટકી શકે તેવી સંસ્થાઓ અને આચાર વિચારની નવી ઘટનાઓ (Designs) તૈયાર કરવાને સાધનો પુરાં પાડવાનું કામ ઇતિહાસનું છે, અને એના મહા સંગમની એક નહેર તે પછી આપણી સમાજને માટે નવી સંસ્થાઓ અંદર વાળીને લઇ જવાનું કામ આપણા કેવળ સાહિત્યનું છે પરંતુ એ વાત તો ચોક્કસજ છે કે ગુજરાતી પ્રજાનો સવિસ્તર મહા ઇતિહાસ તૈયાર થયા વિના આપણા નવા કેવળ સાહિત્યનો માર્ગ સરળ અને સુગમ થવાનો નથી, અને તેના કારણો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ

આ સંક્રાન્તિનો કાળ મહા સાવધાનીનો છે અને ઇતિહાસની રચનાથી આપણી પ્રજાના મહા શરીરની નાડી પરીક્ષાનું કામ આપણે કરવાનું છે એ મહા શરીરમાં શું શું વ્યાધિઓ છે તે તપાસી કહાડવાનું કામ આગળ જણાવેલા શસ્ત્રો, અસ્ત્રો, અને યંત્રોથી ઇતિહાસે કરવાનું છે વ્યાધિના ઉપચારના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. એકતો

અમુકજ રોગ હોય તેનો ઉપચાર કરવો; દાખલા તરીકે તાવ આવ્યો હોય તો તાવનીજ દવા આપવી અને તાવ મટાડવો. પરંતુ એથી કંઇ તાવ અવશ્ય નિર્મૂળ થશે નહીં. બીજો પ્રકાર ઉપચાર કરવાના સંબંધમાં એવો છે કે શરીરમાં શું શું બીગાડો થયા છે કે જેને અંગે તાવ આવ્યો તે શોધવો અને તેમનો ઉપચાર કરવો. આનાથી માત્ર તાવ અટકે છે એટલુંજ નહીં પણ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરનાર અને શરીરમાં સામાન્ય અશક્તિ આણનાર બંનેનો પણ નાશ થાય છે. આમાંના પહેલા પ્રકારનો આપણી સમાજના હાલના સુધારકો ઉપયોગ કરે છે અને તેનાં ધાર્યાં ફળ નહીં મળતાં તેઓ ઘણા નિરાશ થાય છે અને આપણી પ્રજા ઉપર અજ્ઞાનતા, હઠીલાઇ, જડતા વગેરે મોટા દોષો મુકે છે અને આક્ષેપ કરે છે. પરંતુ પોતાના ઉપચારના દોષ તેમના ધ્યાનમાં આવતા નથી. આપણી પ્રજાના મહા વ્યાધિઓના અને અશક્તિના ઉપચાર કરવાને બીજો પ્રકાર ગ્રહણ કરવો ઘટે છે; અને જેવી રીતે એ પ્રકારનો ઉપચાર કરવાને વ્યાધિના બંધારણ યુક્ત મૂળોને શોધવાની શક્તિને માટે ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન અને એવા બીજા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો ઘટે છે, તેવી રીતે આ સંબંધમાં આપણી પ્રજાનો ઇતિહાસ વિચારવો અને તેને સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રની તલસ્પર્શી દૃષ્ટિએ તપાસવો જોઇએ છે. આજ પદ્ધતિ આપણા દેશના પ્રાચીન વૈદક શાસ્ત્રને માન્ય છે, હાલના નવાં ઉગતાં યુરોપનાં વૈદક શાસ્ત્રને માન્ય છે, અને યુરોપના હાલના સમાજશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને સમાજ સુધારકોને માન્ય છે,.પ્રિય છે. આપણી પ્રજાના સ્વાભાવિક અંગત ગુણો, ખાસિયતો, અને વલણ જાણવાને ઇતિહાસ સવિસ્તર તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસના થોડા ઘણા જુદા જુદા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોના ધોરણ કે શૈલી આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના કે યુરોપના અર્વાચીન ઇતિહાસના નથી; પરંતુ યુરોપના પ્રાચીન ઇતિહાસના છે. એમના જુદા જુદા પ્રકારના સ્પષ્ટ અને અગ્રણી દાખલાઓ તરીકે સ્વ. સા. નર્મદાશંકરની સુરતની મુખ્તેસર હકીકત, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, રાજ્યરંગ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, અને ફોર્બ્સની રાસમાળા; ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં વનરાજ ચાવડો, કરણ ઘેલો અને બંગાળી સાહિત્યની એવી નવલકથાઓનાં ભાષાન્તરો; ઐતિહાસિક નાટકોમાં કરણ ઘેલો, મૂળરાજ સોલંકી અને રાણકદેવી જેવા નાટકો લઇ શકાય પહેલા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં બનાવોની અસરો અને સામાજિક સ્થિતિ કરતાં છિન્નભિન્ન બનાવોની કેવળ હારમાળા આપવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાય છે. વળી માંહે જે અનુમાનો અને છેવટો વગેરે બાંધવામાં આવેલાં છે તે મોટે ભાગે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી કે નિષ્પક્ષપાત ચર્ચાના નિયમોથી નથી. બીજા પ્રકારના ગ્રંથોમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધની નવલકથાઓ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલીએ નથી. રાસમાળા જેવા ગ્રંથમાંથી કે રાજસ્થાનમાંથી

એવી વાર્તાઓ લખવાના વિષયો કે પ્રસંગો શોધે તો સાક્ષરવર્ગ કે નવલકથાકારને ઘણા મળી આવે તેમ છે. બંગાળી સાહિત્યમાં ગુજરાતની ઐતિહાસિક લગભગ ડઝનેક નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની તે સંબંધની સ્થિતિ બેશક આપણા સાક્ષરોને જેબ આપે તેવી નથી. આપણા ઐતિહાસિક નાટકોની કથા પણ એવીજ નિરાશાજનક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસના નાટકો ઘણાંજ જુજ લખાયાં છે, તેમજ સામાન્ય દેશના ઇતિહાસમાંથી લખાયેલાં નાટકો મુદ્દલે ઉંચી પ્રતિનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં નથી જોવામાં આવતાં દબદબો, વીરત્વ કે મહા પુરૂષોના જીવન આદર્શોના ચળકાટ, કે હૃદયમાં છાપ પાડે તેવા મહદ્ જીવનના સદેશો. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં સરકારે ગેઝેટીયરોથી પણ કંઇક અંશે સારી સેવા બજાવી છે, અને ઈંગ્રેજી ભાષામાં પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં છુટા છવાયા કંઇક ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે. ફારસી ભાષામાં પણ મીરાતે અસકન્દરી અને મીરાતે અહેમદી જેવા ઇતિહાસો છે. પરંતુ આ સર્વના આધાર વગેરે લઇ વિશેષ શોધો, પ્રાચીન ખંડીએરો, જુના લેખો અને દસ્તાવેજો, લોકગીતો અને દંતકથાઓ વગેરેની તપાસ અને તે ઉપરના બારીક વિચાર, તારવણી અને અનુસંધાનો બેસાડવાથી ગુજરાતનો સારો અર્વાચીન શૈલીનો ઇતિહાસ ભારે પ્રયત્ન અને શ્રમથી તૈયાર થઇ શકે તેમ છે.

૬. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રહેલા ખાસ ભેદો અને પ્રકાર.

[આગળ આપણે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા સાથે સામાન્ય ઇતિહાસના પ્રકાર વિચાર્યા હતા ; હવે અહીંઆં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં તેના ખાસ પ્રકારો વિચારવા અગત્યના થઇ પડશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં જેવી રીતની ખાસ અંગત શૈલી ધ્યાનમાં લેવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે આગળ જોઇ ગયા તેવી રીતે હવે આપણે તેના ખાસ પ્રકાર તરફ આપણું લક્ષ દોરવવાનું છે.]

સામાન્ય રીતે જોતાં દરેક સાહિત્ય કે ભાષામાં ઇતિહાસના બેજ પ્રકાર ગણાય ; એક તો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ અને બીજો દુનિયાની મહાપ્રજાઓના ઇતિહાસો. આવી જાતના ઇતિહાસોમાં પણ બીજા પ્રકારને માટે આપણા દેશના આપણી ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસકારે એક ખાસ અંગત ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે અને તે એ છે કે બીજી ભાષામાંના તેમના મૂળ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના કેવળ અનુવાદો કે ભાષાન્તરો કરવા કરતાં તેમને આપણી સામાન્ય પ્રજાને રૂચતા આવે અને સરલ રીતે તેમની સમજમાં ઉતરે તેવી રીતે નવીન લખવાની ખાસ જરૂર છે. આના ખાસ કારણો તરીકે હિંદી પ્રજાના બીજી પ્રજાઓથી જુદા પડતા જીવન-દૃષ્ટિ અને જીવનના અંતિમ-સાધ્યો કે મંત્રો છે અને તે ઉપર આગળ વિવેચન કરી ગયા છીએ, એટલે તે વિષે પુનરુક્તિ કરવાની અત્રે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

હવે પહેલા પ્રકારના એટલે આપણા દેશના ઇતિહાસના સંબંધમાં યુરોપના અને આપણા દેશના ઇતિહાસ વચ્ચેનો એક ભેદ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. આપણા સમસ્ત દેશમાં અને આપણા ગુજરાતમાં નાતો, જાતો, રીત રીવાજો, પ્હેરવેશો વગેરેનાં અનેકાનેક તડો છે. સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને માનસ શાસ્ત્રની તપાસણીમાં આનો ઉપયોગ, આનું ગાંભિર્ય પ્રજાનો ખરો માર્ગદર્શક ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં છે. એમના દરેક ઇતિહાસ જુદા જુદા છે એટલુંજ નહીં પણ તે સમસ્તનું ઐક્ય આખા દેશનો મહા ઇતિહાસ રચવામાં અસ્ખલિત રીતે થયેલું છે, અને તેની પ્રગતિમાં મદદનાં પગથિયાં કે અધોગતિની. આડખીલીઓ તરીકે તેમનાથી સહાય આપવાનું કે અટકાવવાનું કામ થયા કરે છે. ભલે આપણા દેશમાં એ દુઃખકર ભેદો દૂર થઇ જાય અને આપણી પ્રજાની સરલ પ્રગતિને માટે તેથી વ્હોળો માર્ગ ખુલ્લો થાવ, એ દેશના દરેક શુભેચ્છક અને પ્રગતિ પ્રેમીને આવકારદાયક અને આનંદજનક છે. પરંતુ એ તડો અને ભેદોના ઇતિવૃત્તો ચિરકાળ સુધી આપણા દેશના અનંત ભાવિના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ રચનામાં ભારે અસરોનો હિસ્સો આપનારા ગણાયા કરશે.

આ ભેદો અને આ તડોને લીધે આપણા સમસ્ત દેશનો કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ અર્વાચીન ભાતનીય શૈલીસર રચવાનું કામ ઘણુંજ અમર્યાદિત-વિશાળ અને મુશ્કેલ છે. તોપણ તેમની હકીકતો, વિગતો વગેરે એકત્ર કર્યા વિના સારો ઇતિહાસ તૈયાર પણ થઇ શકે તેમ નથી. વળી હાલની આપણી સામાન્ય પ્રજામાં ઉંચી કેળવણીના અભાવને લીધે, સામાજિક વ્હોળા વિચારોના સંસ્કારોની હીનતાને લીધે, સામાજિક કેળવણી અને વ્હોળા વિચારોનો ફેલાવો કરનારી સંસ્થાઓની ભારે ગેરહાજરીને લીધે ઘણીજ સંકુચિત માનસિક દૃષ્ટિ મર્યાદા છે; અને તેને લીધે પ્રજાકીય મહા પ્રવૃત્તિઓ, હીલચાલો અને સંસ્થાઓમાં તે ખરી લાગણીથી અને ઉત્સાહથી ભાગ લેવાને અશક્ત છે. દેશના મહાવીરોના જીવન સંદેશો અને જીવનમંત્રો પોતાને અનુકરણ કરવાની મર્યાદાથી ઘણાંજ વ્હોળા, દિવ્ય અને પૂજ્ય લાગે છે. તેવી પ્રજાને જગાડવાને નાતોના, કુટુંબોના, અને ગામોના વીરો અને મહાપુરૂષોની જીવનકથા અને તેમની જુદી જુદી દિશાઓની હિલચાલોના ઇતિવૃત્તો ઘણાંજ મૂલ્યવાન અને અમરકારક નીવડે તેમ છે. આવી લઘુ પ્રવૃત્તિઓ સાક્ષરોએ પોતાની નાતો અને ગામોને માટે ઉપાડી લઇ છુટાં છુટાં તેવાં ઇતિવૃત્તો તૈયાર કરવા ઘટે છે. આમાંથી ઉપયોગી બાબતો ગુજરાતના સામાન્ય ઇતિહાસને માટે ટુંકમાં અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સ્હેલાઇથી તારવી શકાશે. આપણા ગુજરાતના લગભગ દરેક જીલ્લાઓના મુખ્ય શહેરોમાંથી એક અથવા તો વધુ સ્થાનિક-વર્તમાન પત્રો પ્રકટ થાય છે, તેઓ પોતાના જીલ્લાઓના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો તૈયાર કરવાનું કામ સ્હેલાઇથી ઉપાડી

એવી વાર્તાઓ લખવાના વિષયો કે પ્રસંગો શોધે તો સાક્ષરવર્ગ કે નવલકથાકારને ઘણા મળી આવે તેમ છે. બંગાળી સાહિત્યમાં ગુજરાતની ઐતિહાસિક લગભગ ડઝનેક નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની તે સંબંધની સ્થિતિ બેશક આપણા સાક્ષરોને જેબ આપે તેવી નથી. આપણા ઐતિહાસિક નાટકોની કથા પણ એવીજ નિરાશાજનક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસના નાટકો ઘણાંજ જુજ લખાયાં છે, તેમજ સામાન્ય દેશના ઇતિહાસમાંથી લખાયેલાં નાટકો સુદ્ધાં ઉંચી પ્રતિનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં નથી જોવામાં આવતાં દળદબો, વીરત્વ કે મહા પુરૂષોના જીવન આદર્શોના ચળકારા, કે હૃદયમા છાપ પાડે તેવા મહદ્‌ જીવનના સદેશો. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં સરકારે ગેઝેટીયરોથી પણ કંઇક અંશે સારી સેવા બજાવી છે, અને ઈંગ્રેજી ભાષામાં પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં છુટા છવાયા કંઇક ગ્રંથો પ્રગટ થયાછે. ફારસી ભાષામાં પણ મીરાતે અસકન્દરી અને મીરાતે અહેમદી જેવા ઇતિહાસો છે. પરંતુ આ સર્વેના આધાર વગેરે લઇ વિશેષ શોધો, પ્રાચીન ખંડીએરો, જુના લેખો અને દસ્તાવેજો, લોકગીતો અને દંતકથાઓ વગેરેની તપાસ અને તે ઉપરના બારીક વિચાર, તારવણી અને અનુસંધાનો બેસાડવાથી ગુજરાતનો સારો અર્વાચીન શૈલીનો ઇતિહાસ ભારે પ્રયત્ન અને શ્રમથી તૈયાર થઇ શકે તેમ છે.

૬. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રહેલા ખાસ ભેદો અને પ્રકાર.

[આગળ આપણે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા સાથે સામાન્ય ઇતિહાસના પ્રકાર વિચાર્યા હતા; હવે અહીંઆં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં તેના ખાસ પ્રકારો વિચારવા અગત્યના થઇ પડશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સબંધમાં જેવી રીતની ખાસ અંગત શૈલી ધ્યાનમાં લેવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે આગળ જોઇ ગયા તેવી રીતે હવે આપણે તેના ખાસ પ્રકાર તરફ આપણું લક્ષ દોરવવાનું છે.]

સામાન્ય રીતે જોતાં દરેક સાહિત્ય કે ભાષામાં ઇતિહાસના બેજ પ્રકાર ગણાય; એક તો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ અને બીજો દુનિયાની મહાપ્રજાઓના ઇતિહાસો. આવી જાતના ઇતિહાસોમાં પણ બીજા પ્રકારને માટે આપણા દેશના આપણી ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસકારે એક ખાસ અંગત ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે અને તે એ છે કે બીજી ભાષામાંના તેમના મૂળ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના કેવળ અનુવાદો કે ભાષાન્તરો કરવા કરતાં તેમને આપણી સામાન્ય પ્રજાને રૂચતા આવે અને સરલ રીતે તેમની સમજમાં ઉતરે તેવી રીતે નૂતન લખવાની ખાસ જરૂર છે. આના ખાસ કારણો તરીકે હિંદી પ્રજાના બીજી પ્રજાઓથી જુદા પડતા જીવન-દૃષ્ટિ અને જીવનના અંતિમ-સાધ્યો કે મંત્રો છે અને તે ઉપર આગળ વિવેચન કરી ગયા છીએ, એટલે તે વિષે પુનરૂક્તિ કરવાની અત્રે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ડૉ૦ સ્મીથના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાચીન ગ્રીસની માફક આપણા પ્રાચીન હિંદના ઘણા ખરા ભાગોના ઇતિહાસ "the history of separate and isolated cities, which were but little affected by each other's prosperity and adversity" એવો છે.*]

આ પ્રમાણેના સઘળા ભેદો પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસકારે પોતાની શૈલી બાંધવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે.

આપણો ઇતિહાસ સરલતાથી તૈયાર કરવા માટે કંઇક સુચનાઓ અને તેની સૂચક આછી રૂપ-રેખા.

હવે ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવા જોઇતા વિષયોની સામાન્ય આછી રૂપરેખા વિચારવી ઘટે છે.

આ રૂપ-રેખાની મર્યાદા એટલી બધી વિશાળ દોરવી જોઇએ છે કે તેમાં ઇતિહાસ રચનારી માણસોની દરેક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઇ શકે. [હર્બર્ટ સ્પેન્સર એ સંબંધમાં કહે છે કે, "The thing it really concerns us to know is the natural history of society. We want to know all facts which help us to understand how a nation has grown and organised itself." (Education) †

પ્રતાપ બાબુ પણ એજ ધ્યાનની કહાડતા અધ્યાત્મિક દષ્ટીએ કહે છે કે, "Like into an individual's spirit, you see the spirit of a great nation, when in contact with it. Its thousand energies are directed to one great purpose,—the general good of the people. Its material wealth, the products of its soil, its varied industries, its laws—made by the people themselves—its training of youth, employment of labor, provision for age and proverty, its churches, schools, hospitals, museums, theatres, form different parts of the national body. as the limbs and organs in their

* અલગ અલગ શહેરો અને ગામોનો ઇતિહાસ જે શહેરો અને ગામોમાં એકની સંપત્તિ આપત્તિની અસર બીજાને થોડીજ થતી હતી

† જે જાણવામાં આપણું ખરૂ હિત સમાયલુ છે તે સમાજનો કુદરતી ઇતિહાસ છે. જેનાથી કોઈપણ પ્રજા ઉદરીને બાધિ પામી તે સઘળી બીના આપણે જાણવી જોઇએ.

શકે તેમ છે. આનાથી ગુજરાતનો અર્વાચીન શૈલીનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના મુશ્કેલ કામને સારી સરલતા અને સહાય મળશે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના જીલ્લાની ભારે સેવા બજાવી ત્યાંના લોકોની ભારે પ્રીતિ પણ સંપાદન કરી શકશે. તેમણે એવા ઇતિહાસમાં પોતાના જીલ્લાના દરેક નાના મોટા ગામોની પણ મળી શકે અને બની શકે તેટલી હકીકત આપવી ઘટે છે, કેમકે એનાથી ત્યાંની સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદા વાળી પ્રજાને નિદ્રામાંથી જગાડવાનું કામ સરલતાથી બની શકેશે એટલુંજ નહીં પણ એમાં થી હિંદી સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના ઘણા ગહ્ન નિયમોના દૃષ્ટાંતો પણ તારવી શકાશે. આ મહા શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ આગળ કશુંએ નાનું મોટું એવા ભેદ-વાળું નથી.

[અધ્યાત્મિક સમાજ શાસ્ત્રી બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મોઝુમદાર આ સંબંધમાં કહે છે કે, "The omnipotence of God rounds every grain of sand and the career of every little soul. Both the good and the bad serve their several illustrations of the spirit of God in history. If we can leave the light of a great example, we leave a warning for the guidance of those who come behind. The history of every life thus forms a chapter in the great scriptures of humanity.]*

ઉપલા નાના મોટા જુદી જુદી જાનોના તડોના ભેદ સિવાયનો એક મોટો ભેદ પ્રાચીન હિંદ અને ગુજરાતમાંના જુદા જુદા જીલ્લાઓના સ્વતંત્ર રાજ્યો તેમજ નાના ગામોની પ્રજાસત્તાક મહાજન રાજ્યવ્યવસ્થાનો છે. અનેક રાજપુતવંશો, મુસલમાની વંશો, કે મોગલાઇઓ અને પેશ્વાઇઓ વગેરે મહારાજ્ય સત્તાઓ ઉથલી જતી તોપણ એ નાના ગામોના પ્રજાસત્તાક કે મહાજન રાજ્ય વ્યવસ્થા સુદ્ધાં ફેરફાર વિના ચાલુજ રહેતાં. કદાચ સર્વોપરી સત્તાની ફેરફારીના અંગે જમીનની ભરવાની મહેસુલમાં થોડો ઘણો વધારો કે ઘટારો થતો, ઓસનાં નાનાં મહાજન રાજ્યતંત્ર જેવાં એ રાજ્યો હતાં અને સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ગામડીઓના એકાંત પક્ષપાતી ગ્રામ્ય ભક્તિ પોષનારી ખીના હીંદી મહા સમાજ કે પ્રજા રચવાની મહાભાવનામાં એક અંતરાયરૂપે હજીએ નડે છે એમ કહીએ તો કંઇ ખોટું નથી. [શ્રીમના ઇતિહાસકાર

* ઈશ્વરની સર્વ શક્તિ દરેક રજકણુ અને આત્માની જીવન-જાતિની રૂપ-રેખા બાંધે છે. સારાં અને નરસાં બેઉ ઇતિહાસમાંના ઇશ્વરના ઐશ્વર્ય જુદા જુદા દ્રષ્ટાંતોની ગરજ સારે છે. જો આપણે એક સારા દ્રષ્ટાંતનો પ્રકાશ (પ.૯૭) મૂકી શકીએ તો આપણે આપણી પછીની પ્રજાને માટે માર્ગ-સૂચક સાવધાનીના દ્રષ્ટાંત મૂકી જઇએ છીએ. આ પ્રમાણે માનુસ જાતના પુરાણોમાં દરેક જીવન એક અધ્યાય રૂપ છે.

ડૉ૰ સ્મીથના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાચીન ગ્રીસની માફક આપણા પ્રાચીન હિંદના ઘણા ખરા ભાગોના ઇતિહાસ "the history of separate and isolated cities, which were but little affected by each other's prosperity and adversity" એવો છે. *]

આ પ્રમાણેના સઘળા ભેદો પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસકારે પોતાની શૈલી બાંધવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે.

આપણો ઇતિહાસ સરલતાથી તૈયાર કરવા માટે કંઇક સુચનાઓ અને તેની સૂચક આછી રૂપ-રેખા.

હવે ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવા જોઇતા વિષયોની સામાન્ય આછી રૂપરેખા વિચારવી ઘટે છે.

આ રૂપ-રેખાની મર્યાદા એટલી બધી વિશાળ દોરવી જોઇએ છે કે તેમાં ઇતિહાસ રચનારી માણસોની દરેક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઇ શકે. [હર્બર્ટ સ્પેન્સર એ સંબંધમાં કહે છે કે, "The thing it really concerns us to know is the natural history of society. We want to know all facts which help us to understand how a nation has grown and organised itself." (Education) †

પ્રતાપ બાબુ પણ એજ ધ્વની કહાડતા અધ્યાત્મિક દ્રષ્ટીએ કહે છે કે, "Like into an individual's spirit, you see the spirit of a great nation, when in contact with it. Its thousand energies are directed to one great purpose,—the general good of the people. Its material wealth, the products of its soil, its varied industries, its laws—made by the people themselves—its training of youth, employment of labor, provision for age and proverty, its churches, schools, hospitals, museums, theatres, form different parts of the national body. as the limbs and organs in their

* અલગ અલગ શહેરો અને ગામોનો ઇતિહાસ જે શહેરો અને ગામોમાં એકની સંપત્તિ આપત્તિની અસર બીજાને થોડીજ થતી હતી

† જે જાણવામાં આપણું ખરૂં હિત સમાયલું છે તે સમાજનો કુદરતી ઇતિહાસ છે. જેનાથી કોઈપણ પ્રજા ઉદરીને બાંધો પામી તે સઘળી બીના આપણે જાણવી જોઇએ.

different forms make the individual human body" (The Spirit of God)

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓની ગણતરી કર્યા પછી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓના સામાન્ય અગ્રણી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં કહે છે કે, "Varied as the impulses of the members of a nation are, they become one impulse in the national life, the unity being effected through an agency we so little realise"

ઇતિહાસની રૂપ-રેખા ત્રણ ભાવથી થવી જોઇએ, રાજકીય, સાંસારિક, અને ધાર્મિક પ્રગતિ કે અધોગતિ. રાજકીય રૂપ-રેખામાં રાજસત્તાની સંપૂર્ણ વિગતો, તેના મંત્રી તંત્રીની સંપૂર્ણ સવિસ્તર વિગતો કરતાં તેના બંધારણ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, વહેમો અને દોષો કે બિગાડો તેમાં તરતા હોય તે આપવા ઉપર વધારે લક્ષ આપવું ઘટે છે. તેવીજ રીતે ધાર્મિક સંપ્રદાયો, તેમના બંધારણો, વિધિઓ અને કર્મકાંડ, ભાવનાઓ નીતિ નિયમો અને શાસનતંત્ર, તેમજ તેનો રાજસત્તા સંબંધ, એટલુંજ નહીં પણ તેમની લોકો ઉપર થી અસર થાય છે અને તેમનામાં તેમનું કેવી રીતે પાલન થાય છે તેના બ્યાન પણ જરૂરીઆતના છે. સાંસારિક બાબતોમાં જુદી જુદી નાતો કે ધંધાદારીના વર્ગોનું એકમેક ઉપર સત્તાપરિપણું કે સત્તા નમન વદન કરવા કે સભ્યતા બતાવવા અને માન આપવાના પ્રકારો, વાતચીતમાં કે લખાણમાં સંબોધન કરવાના રૂપો અને માનના ખિતાબો જાણવા ઘટે છે. ઘરમાં અને ઘર બ્હાર લૌકિક આચારો (લોકાચારો) અને રીત રીવાજો શું હતા અને હાલ શું છે, સ્ત્રી પુરૂષની જાતિઓ અને બચ્ચાં અને માબાપ વચ્ચે કેવો સંબંધ અને વ્યવહાર હોય છે. આરોગ્ય કે મ્હોટાના અને પ્રાચીન ભૂત પ્રેતની અગસની વાર્તાઓથી માંડીને સામાન્ય વ્યવહારની ઈજનના પ્રયોગ સુધીના અજ્ઞાન મૂલક વહેમો એ સર્વ બાબતોના વર્ણનો અને તાત્પર્ય તૈયાર થવા જોઇએ. આ સાંસારિક બાબતમાં ઉપરાંત તરીકે આર્થિક બાબતનો સમાવેશ થવો ઘટે છે, અને તેમાં કારીગરી અને મહેનતના કામ સંબંધીની વહેંચણીની વ્યવસ્થા, નાનો કે મોટો ધંધાઓને હાથે અથવા તો બીજી કોઇ રીતે ચાલતા વેપારની વિગતો, શેઠ અને મજુર વર્ગ વચ્ચેનો સંબંધ, માલ લાવવા લઇ જવાના સાધનો, જુદા જુદા દેશો ને પ્રજાઓ સાથે સંબંધ રાખવાના સાધનો, અને વેપાર ચલાવવા કે માલ વેચવા રાખવાના સામાન્ય ધોરણ યુક્ત ભિન્ન જેવા અગત્યના સાધનો, વેપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરને લગતી વિદ્યાઓના પ્રચલિત શાસ્ત્રીય નિયમો પણ વિચારવા ઘટે છે. સમાજ કે પ્રજાના ઉપરાંત મહાત્માઓના ઇતિવૃત્તો ઉપરાંત તેમના વિશિષ્ટ રૂપ સમાજ સામાન્ય બુદ્ધિનું પણ વિચારવું ઘટે છે. એમાં કેળવણી, તેનો પ્રચાર અને દરજ્જો વિચારવો ઘટે છે એમ

કાંઇ નથી ; પરંતુ તેની તપાસણી તેના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ અને સમાન્ય વિચાર શૈલીના સંબંધમાં કરવાની છે. એ પ્રકરણમાં રમનુતા—ચિત્રકળા, પોશાક, સાહિત્ય ગાયનવિદ્યા, મૂર્તિશાસ્ત્ર કે કોતરકામ અને ઇમારતો બાંધવાની કળામાં પરિપકવતા જોવાનું અને તેનો દરજ્જો આંકવાનું કામ છે. એમાં લોકોના નિત્યજીવનની પ્રણાલિકા, તેમના ભોજનના પ્રકાર, તેમનાં ઘરો, દાગરચીલું અને તેમના આનંદ વિનોદની બાબતો વગેરેનો પણ સમાવેશ થવો જોઇએ છે. આખરે એ સર્વમાંથી તાત્પર્યરૂપે સર્વેના અનુસંધાનથી સઘળા વર્ગોને આદર્શરૂપ અને વ્યવહારિક નીતિનાં સૂત્રો તારવી કઢાડવાનું બની શકે તેમ છે. એમ કરવાનાં સૌથી સરળ સાધનો, અમુક સમાજના રાજધર્મો અને કાયદાઓ, રીતરીવાજો, કહેવતો અને મહાકૃત્યો છે. આ જુદી જુદી બાબતોના સર્વે પ્રકરણોનું અનુસંધાન એવી રીતનુ થવું જોઇએ છે કે જે ઉપરથી તે સર્વમાં રહેલું પ્રકૃતિ જન્ય ઐક્ય જણાઇ આવે, અને કયા ક્યા સામાજિક ભાવો એક બીજા સાથે અનિવાર્ય જોડાયેલા છે તે પણ સમજી શકાય. વળી દરેક યુગ અને તબક્કાના ઇતિહાસની રચના એવી હોવી જોઇએ કે દરેક સંસ્થા, માન્યતા અને આચાર વિચાર કેવી રીતે જન્મ્યા, પોષાયા અને પરિપકવ દશાને પામ્યા તે બરાબર સરલતાથી સમજી શકાય. આવી રીતના ઇતિહાસમાંથીજ દરેક માણસને પોતાના જીવનના આદર્શો બાંધવાના આદર્શો અને તેમને જીવન વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકી સિદ્ધ કરવાના માર્ગ જડી આવે]

સમસ્ત ગુજરાતનો કે તેના જુદા જુદા હક્કાઓ અને ભાગોના ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને માટે ઉપર જણાવેલી વિગતો મેળવવાને અનેક યુગો અને રાજકીય પ્રકરણોના તબક્કાઓમાં મહાભારત શ્વાસ નિરોધ વડે ડુબકીઓ મારવાની છે. જ્યાં એક કાળે નિર્જન અરણ્યો અને ઉપવનો કે દરીયાની સપાટી અને મહા રણો આવી રહ્યાં હતાં ; જ્યાં અમુક ખીણ કે પાડોશની તડકાથી ચળકતી ઢાળ પડતી ટેકરીઓના નિમ્ન પ્રદેશથી વિશેષ ભાગમાં ભાગ્યેજ ખેતીનાં બીજ રોપાતાં ; જ્યાં હમણાં લોકોની વસ્તીથી, પ્રવૃત્તિઓથી અને સંસ્થાઓથી ઉભરાઇને મહા કોલાહલ મચી રહ્યો છે તે સર્વમય આપણી હાલની સમાજની રંગભૂમિ કે ચિત્રપટ શાથી રચાયેલા કે દોરાયેલાં છે ? પાટણ, આબુ કે ગિરનારનાં દેરાસરો, સોમનાથના મહાશિવનુ દેવાલય, ચાંપાનેરની કાલિકાનો મનાતો પાવાગઢ, અને બીજી અનેક પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્થાઓ કે દેવાલયો; શરીરીઓ તોડીને રચાનારી હાલની સ્વદેશી બેંકો; ઝુંપડાના ઉદ્યોગોનો નાશ કરી રચાનારી ડેયરીઓ, ચામડાની, કાપડની, લોઢાની, તેલની, અનાજની વગેરે ફેક્ટરીઓ; ઉપદેશકો અને પુરાણીઓનુ કે સન્યાસી અતિથિઓનુ કામ ઉપાડી લેનારા વર્તમાનપત્રો, લાયબ્રેરીઓ કે હાલનાં વિદ્યાલયો; સદાવ્રતોને સ્થળે ઉભા થતા અનાથાશ્રમો ઔષધશાળાઓ વગેરે ; અને પ્રાચીન મદીરોને સ્થાને ઉભી થતી આનંદવિનોદ, વિચાર

શોધ કે સમાજ સેવાની નાની મોટી કલાઓ વગેરે જુના અને નવા ભાવો વચ્ચે શો ભેદ કે અભેદ છે, કેટલે દરજ્જે નવું અનિવાર્ય છે અને તેમાં જુનાના મહાઉપયોગી સત્વોનો લય થઇ શકે તેમ છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમને કેવી રીતે આપણી સમાજના હૃદયમાં ઉંડા ઉતારી શકાય તેમ છે, આ સર્વ વિચારવું, શોધવું અને તપાવવું ઘટે છે. ગુજરાતના સમસ્ત ઇતિહાસને નીચે પ્રમાણે ૯ મુખ્ય પર્વોમા વહેંચી શકાય તેમ છે.

૧. ગુજરાતના ઇતિહાસના કાળની યુગ-દર્શક રૂપ રેખા.

૧. પૌરાણિક કે તેથી આદિ કાળનું પર્વ.

૨. બૌદ્ધ પર્વ—(૧) મૌર્ય વંશ (૨) ગ્રીક વશ (૩) ક્ષાત્રપ વંશ (૪) ત્રૈકુટ વંશ (૫) ગુપ્ત વંશ (૬) વલભી વશ (૭) ચાલુકય વશ

૩. ગુજરાત ગર્ભાધાન પર્વ—(૧) ગુર્જર વશ (૨) રાષ્ટ્રકુટ વંશ (૩) મિહીર વંશ.

૪ જૈન પર્વ—(૧) ચાવડા વશ.

૫. બ્રાહ્મણ ધર્મ પર્વ—(૧) ચાલુકય કે સોલંકી વશ (૨) વાઘેલા વંશ.

૬. મુસલમાની પર્વ—(૧) દીલ્હી શાહનશાહતના મુસલમાની સુબાઓ (૨) અમદાવાદના રાજાઓ (૩) દીલ્હીના તખ્તનું સામ્રાજ્ય.

૭. મહા અશાંતિ પર્વ અને સ્વતંત્ર ન્હાની નવાબીઓ

૮. મરેઠી પર્વ.

૯. બ્રિટીશ પર્વ (૧) કંપનીનું રાજ્ય.

(૨) પાર્લામેન્ટની સત્તા સને ૧૮૫૮થી

ઉપલી રૂપ રેખામા હિંદુરાજ્યશાસન સુધીના યુગો ધાર્મિક પ્રાબલ્યના આધારે ગોઠવ્યા છે, કેમકે તે કાળમાં વહેમોની છાયાવાળું હોવા છતા પણ ગુજરાતી પ્રજાનું ધાર્મિકજીવન ઘણુંજ પ્રબળ હતું અને તેની દષ્ટિ એજ જીવન વ્યવહારના સર્વ પ્રદેશોને તે કાળની પ્રજા જોતી હતી.

આગળ જણાવેલા વિચારો પ્રમાણે ઉપલા દરેક યુગના ઇતિહાસની નીચે પ્રમાણેની સામાન્ય આછી રૂપ રેખા દોરી શકાય. તે રૂપ રેખાની ગુંથવણીમા સાતત્યતાનું પ્રમાણ તે. તે તે યુગના ઇતિહાસનું ન્હાનું કે ઉત્તરનું પ્રકટીકરણ છે.

દરેક યુગના ઇતિહાસની સામાન્ય રૂપ-રેખા.

૧. રાજકીયભાવ*—૧. ભૂગોળાત્મક પ્રદેશની નૈસર્ગિક મર્યાદા અને વસ્તીના આક-

* આ આખા નિબંધમા 'ભાવ' શબ્દ phenomenon ના અર્થમા વાપરેલો છે

રાઓ. ૨. પ્રજાપ્રિય રાજકર્તાઓ કે નહાના મોટા અમલદારોની લોક સેવાની વિગતો ૩. રાજકીય સંસ્થાઓ અને રાજતંત્ર. ૪. પ્રજા અને રાજ તરફના અગ્રણીઓના ચારિત્ર કે જીવન અંશ. ૫. સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, રાજધર્મો, કાયદાઓ, દોષો કે બિગાડો અને કુરનિયમો ; ૬. પ્રજાના વિચાર પ્રસારક કે પ્રતિનિધિ મંડળો; પ્રજા અવાજ, વર્તમાનપત્રો ઇ૦ ૭. ખંડ ઉશ્કેરણી અને અગંતોષના પ્રસંગો. ૮. યુદ્ધશાસ્ત્રનો દરજ્જો ૯. પરદેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ. ૧૦. ઐતિહાસિક મકાનો,

૨. સાંસારિક ભાવ.

૧. સામાન્ય સાંસારિક ભાવ.—૧ નાનો કે વર્ગોની સત્તા સારબોજ, ૨. રૂઢિઓ, આચારવિચાર અને સામાન્ય વર્તન અને સભ્યતાના નિયમો. ૩. કુટુંબના અંગભૂતો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ અને ભાવ. ૪. લગ્ન મરણ વગેરે ખાસ પ્રસંગોના રીતરીવાજો. ૫. સંસાર સુધારાની જાહેર હીલચાલોના મંડળો અને સંસ્થાઓ ૬. આનંદ વિનોદના પ્રકાર અને જાહેર તહેવારોની ઉજવણી. ૭. સંસાર સુધારક અગ્રણીઓ. ૮. જીવન નિર્વાહનાં સાધનો, પ્રકાર, અને ખર્ચ. ૯. રોગો અને ઔષધશાસ્ત્ર તથા જન્મ મરણનાં પ્રમાણ. ૧૦. સાંસારિક રીતરીવાજોની ફેરફારીને અંગે જાહેર અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી ભર્યા સંસાર સુધારાના ગહા પ્રસંગો.

૨. ઉપસાંસારિક ભાવ– ૧૧. હુન્નર ઉદ્યોગ, વેપાર શિલ્પ કે ખેતી વગેરે શાસ્ત્રોની પ્રગતિ. ૨. તેમના જુદી જુદી શાખાઓના જુદા જુદા અગ્રણીઓ. ૩. આર્થિક સ્થિતિ,

૪. પરિશિષ્ટ અથવા તો તારતમ્યરૂપ બુદ્ધિ વિકાસ ભાવ.— ૧. કેલવણી તેનો પ્રકાર, દરજ્જો, પદ્ધતિ અને સાધનો. ૨. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીય સામાન્ય પ્રગતિ ૩. સામાન્ય વિચાર શૈલી. ૪. રસજ્ઞતા શક્તિ.–સાહિત્ય, ચિત્રકળા, પોશાક, ગાયનશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર કે કોતરકામ અને ઇમારત બાંધવાની કળા વગેરે ઉપરથી. ૫. મહા શોધકો. ૬. સહાયક મંડળો. ૭. સંસ્થાઓ- નિશાળો, કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, મ્યુઝીઅમો, નાટકશાળાઓ પીક્ચરગેલેરીઓ ઇ૦,

૩. ધાર્મિક ભાવ.

૧. સંપ્રદાયો અને તેમની મંતવ્યો, વહેમો, ઉત્પત્તિ અને જાહેર સંસ્થાઓ સાથે. ૨. દરેકના અગ્રણીઓના જીવન—અંશ. ૩. કર્મકાંડો. ૪ નીતિશાસ્ત્રો. ૫. લોકોપર તેમના કાબુ અને અસર. ૬. રાજસત્તાની તેમના ઉપર હકુમત અને સહાયના પ્રમાણ વગેરે. ૭. અસંતોષ અને ઊથલપાથલના આચાર વિચારના ધાર્મિક પ્રસંગો. ૮ દાનના પ્રકાર. ૯. પ્રજામાં ધાર્મિક પ્રચાર કરનારાં મંડળો કે વર્ગો. ૧૦. યાત્રાનાં સ્થળો ૧૧. મંદિરો, દેવળો, દેરાસરો, મસજીદો વિગેરે.

[આ પ્રમાણે દરેક ગામોનો જીલ્લાઓનો કે સમસ્ત ગુજરાતનો અર્વાચીન ભાવનીય શૈલીનો ઇતિહાસ તૈયાર થઇ શકે, અને તેવોજ ઇતિહાસ હર્બર્ટ સ્પેન્સર જણાવે છે કે

તે પ્રમાણે સર્વ દેશની અને કાળની પ્રજાને ઉપયોગનો ઇતિહાસ થઇ પડે. તે કહે છે કે, "The only history that is of practical value is what may be called discriptive sociology. And the highest office which the historian can discharge is that of narrating the lines of nations as to furnish materials for comparative sociology; and for the subsequent determination of laws to which social phenomena conform.*

નરહરિ કરૂણારામ દેશાઇ બી. એ.

---

* દ્રષ્ટાંતો સાથેના સમાજશાસ્ત્રનેજ માત્ર વ્યવહારિક ઉપયોગનો ઈતિહાસ કહી શકાય. તુલના યોગ્ય (સામાન્ય) સમાજ શાસ્ત્રને માટે સાધનો પુરાં પાડવા અને સામાજિક ભાવો ક્રિયાના નિયમોને આધીન છે તેમનું છેવટનું નિરાકરણ કરવાની ભારે જવાબદારી બજાવી શકાય, તેવી રીતે પ્રજાઓના જીવનવૃત્તો ઈતિહાસકારે આપવાના છે

બૈબલના એટલે ખ્રીસ્તી પવિત્ર શાસ્ત્રના ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમાનું ટૂંક ઐતિહાસિક વર્ણન.

(રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન, એમ એ. બી. ડી, રાજકોટ.)

ખ્રીસ્તી ધર્મનુ એક મુખ્ય સુત્ર એ છે કે ઇશ્વર માણસથી ઓળખી શકાય એવો છે એટલુ જ નહિ, પણ તેણે પોતે જ આપણને અમુક રીતે તેમજ લેખિત પ્રકટી-કરણ દ્વારા પણ પોતાની ઓળખાણ પમાડી છે સેંકડો વર્ષો સુધી ઇશ્વરે મનુષ્ય જાતિને તેમના સ્વભાવના જુદા જુદા અંગ સંબંધી કેળવીને તથા અનુભવ વેચડાવીને જે વિધ વિધ બોધ આપેલો છે, તેની ઐતિહાસિક નોંધ, એ આ પ્રકટીકરણનો અર્થ છે, ને તેની પરાકાષ્ઠા ઇશુ ખ્રીસ્ત, જેને ખ્રીસ્તીઓ ઇશ્વરનો એક જ સંપૂર્ણ અવતાર માને છે, તેના જીવન ચરિત્રમા તેમજ તે સંબધી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લેખકોના બોધયુક્ત લખાણમાં રહેલી છે

આટલા માટે જ્યારે આપણે ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તક વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે કેવળ એક પુસ્તક સંબધી નહિ પણ અનેક ભાષામા રચાયેલા તથા ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર કવિતા, નાટક, તત્વજ્ઞાન, ન્યાયશાસ્ત્ર કલ્પિત વાતો અને ડહાપણ ભરેલી કહેણીઓ વગેરે વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર એવા પુસ્તકના સમૂહ વિષે આપણે કહીએ છીએ દરેક યુગના મહાન બુદ્ધિશાળી પુરૂષો આ પુસ્તક સમૂહ શીખતા કે શીખવવાનાં કદી થાકતા નથી, અને એમ છતાં પણ તે સાધારણમા સાધારણ માણસથી સમજી શકાય એવો છે એટલે જે વૃક્ષના ફળ ઉંચા માણસો તેમજ બાળકો પણ તોડીને ખાઇ શકે તેના જેવો છે.

હવે આપને સમજી શકાશે કે જે પૂર્વના પવિત્ર ધર્મ ગ્રન્થો જે માત્ર વિદ્વાનોને માટે જ છે તથા જેની ભાષા તેના અર્થના જેટલી જ અગમ્યની મનાઇ છે, તે એટલે સુધી કે તેનો તરજુમો ખરેખર થઇ શકે જ નહિ, પણ તે પ્રથમ જે ભાષામા મનુ-ષ્યોને અપાયેલા છે તેજ ભાષામાં તે યોગ્ય રીતે સમજી શકાય તથા તેની ખુબી જાણી શકાય, તેવા ગ્રંથો જેવું ખ્રીસ્તી પ્રગટીકરણનુ ધર્મ પુસ્તક નથી તેનો તો તરજુમો થઇ શકે છે, એટલુજ નહિ પણ તે તરજુમો થવા માટે રચાએલુ છે, કે તેથી દરેક દેશના માણસો પોતપોતાની ભાષામા ઇશ્વરના અદ્દભુત કામો વિષે જાણીને તેનો બોધ ગ્રહણ કરે

આ બાબત ખ્રીસ્તી લોકોને છેક પુરાતન કાળથી સમજાએલી છે જે યહુદી લોકોમા પણ ખ્રીસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઇ હતી, અને જેમને તેમના ધર્મ પુસ્તક

માટે એટલો બધો અંધ પુજ્ય ભાવ હતો કે તેઓ પોતાના ધર્મ પુસ્તકના અક્ષરે
અક્ષર ગણતા, તે લોકો પણ જ્યારે તેમનામા પરદેશ જવાની અને ત્યા રહેવાની
પદ્ધતિ પડી ત્યારે મૂળ હેબ્રી ભાષામાથી તે ધર્મ પુસ્તકનો તરજુમો તે વખતે આખી
સુધરેલી દુનિયામા ચાલતી ગ્રીક ભાષામા કરવાની મુખત્યારી આપતા અચકાયા નહિ.
વળી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લોકો પોતાનો આ કિમતીમા કિમતી ખજાનો દરેક વધ શકે
એવો કરવાને એટલા બધા આતુર હતા કે જો કે તે વખતે દરેક શીખેલો માણસ
ગ્રીક ભાષા (જેમા "નવો કરાર" લખાએલો હતો તે) બોલી અને સમજી શકતો તો
પણ તેના ભાષાતર લાટિન અરામી, એથીઓપી ગોથી અને બીજી પણ કેટલીક
ભાષાઓમા કાળજી પુર્વક અને પદ્ધતિસર કરવામા આવ્યા એટલે સુધી કે જ્યારે ગ્રીક
હસ્તલિખિત પ્રત અપૂર્ણ માલૂમ પડે ત્યારે આ ભાષાતરો મૂળ ગ્રથની ભાષા તથા
અર્થ નક્કી કરવામા વખતો વખત ઉપયોગી થઇ પડે છે ને ભાષાતરોમાનુ વળી એક
જે લાટિન વલ્ગેટ કહેવાય છે તેની મધ્યકાલીન ખ્રીસ્તી લોકોપર એટલી બધી સત્તા
જામી ગઇ છે તે જો કે મૂળભાષામાથી કરાયેલો ખાળ એક તરજુમો હતું તો પણ
ઘણા વખત સુધી આખા પશ્ચિમ ખ્રીસ્તીસ્થાનમા તે એક જ પ્રમાણભૂત ગ્રથ ગણાના
પદ લઇ બેઠી હતી તે હાલના વિદ્વાનોને ચોકસ જણાયુ છે કે માત્ર બીજી પ્રાકૃત
ઓની પેઠે તેની દીકરી જ છે, તેમ એ લાટિન ભાષાતર મુળ ગ્રથનુ પદ ઘણા વખત
લાગ્યો. એટલે જેમ સસ્કૃત ભાષા જે આટલા વખત સુધી બધી ભાષાઓની માતાનુ
માફક એક અજ્ઞાત પુરાતની ભાષામાથી ઉતરેલી છે અને બીજી ભરતખડની ભાષા
સુધી લઇ બેઠુ

જ્યારે ચાર સો વર્ષ પહેલા આખા યુરોપમા વિદ્યાનો પુનરુદ્ધાર દાવાનળ
માફક પ્રસરી ગયો હતો, ત્યારે ધર્મપુસ્તકની મૂળભાષા હેબ્રી અને ગ્રીક તરફ પણ
વિદ્વાન માણસોએ નજર ફેરવવા માડી જેથી આગળ જતા યોગ્ય સુધારાથી તેના
ભાષાતર યુરોપની જુદી જુદી ભાષામા થઇ ને લોકોને મળ્યા તે યુગમા બાઇબલના
બોધ માણસોના હૃદયમા એટલો બધો ઉતરી ગયો હતો કે એ પરદેશી ધર્મ પુસ્તકની
ભાષા તેમની મૂળ ભાષા જેવીજ થઇ ગઇ, એટલે સુધી કે, જો આપણને ઉત્તમમા
ઉત્તમ ઇગ્રેજી ગદ્ય જોઇતું હોય તો તે મિલ્ટન હૂકર કે બેકન જેવા મહાન લેખકો
પાસેથી નહિ, પણ એક પુસ્તક જેનો જન્મ ઇગ્લડમા તો નહિ, તેમજ યુરોપ કે
પશ્ચિમમા નહિ, પણ જે એશીઆમા આજે આપણ સધા એકઠા મળ્યા છીએ ત્યા
થયો હતો, તેના (અને તે વળી તગનગ રિમનાઇ ગએલા માણસોએ) ઇગ્રેજીમા
કરેલા ભાષાતરમાથી મળે

તે વખતથી, અથવા તો ખાસ કરીને અઢારમા સૈકાનો પાછલો ભાગ જ્યારે
પશ્ચિમના ખ્રીસ્તી લોકોને જે જે દેશમા તેમના ધર્મ પુસ્તકનો બોધ ફેલાયો ન હતો
ત્યા તે ફેલાવવો એ પોતાની ફરજ છે, એમ સમજાયુ ત્યારથી ખ્રીસ્તી ધર્મપુસ્તકના
ભાષાતર વધતા ગયા બૈબલના આ ભાષાતર તથા વહેચણીના કામમા મદદ કરવાના
હેતુથી એક જ ઇગ્લડમા નહિ પણ અમેરિકા, જર્મની હૉલેંડ, રશીઆ ને બીજા

દેશોમાં બૈબલપ્રસારક મંડળીઓ સ્થપાઇ; જેઓમાંની એક જ (એટલે British and Foreign Bible Society નામની) મંડળીને બૈબલ કે તેના અમુક ભાગનાં જુદી જુદી ૪૧૮ જેટલી ભાષા કે બોલીમાં ભાષાંતર કરવાનું માન ઘટે છે. ત્રીસ કે વીશ પણ ભાષામાં જેનો તરજુમો થયો હોય એવું સામાન્ય કે ધર્મનું પુસ્તક હશે તો કોઇક જ હશે; તો ખ્રીસ્તી બૈબલનાં આટલી બધી ભાષાઓમાં થએલા તરજુમા વિષે સાંભળીને આપણે છક જ થઇ જઇએ છીએ; ને આટલી બધી ભાષાઓ જગતમાં હશે એ માનતાં પણુ ઘણા લોક આચકો ખાશે. પણ હજી તો ઘણીએક ભાષામાં આ ધર્મપુસ્તકનાં ભાષાંતર કરવાં બાકી રહ્યાં છે. તોપણ જેમાં ભાષાંતર થયું હોય એવી ભાષાઓની સંખ્યા વર્ષો વર્ષ વધતી જાયછે. ગઇ સાલ જ લગભગ છ એક નવી ભાષામાં તરજુમા થયા હતા, ને હાલ પણ બીજા થતા જાયછે. જે ખ્રીસ્તી મંડળીના નામદાર વૈસરોય સાહેબ અને સેનાપતિ સાહેબ સભાસદ છે તે મંડળીએ બૈબલના અમુક ભાગનું ભાષાંતર પડોશની પહાડી જાતની બોલીમાં કરવાનું માથે લીધું છે તે, હું થોડા વખત પહેલાં શીમલે ગયો હતો ત્યારે, જાણીને મને ઘણો આનંદ થયો.'

આવી રીતે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવો, તથા તે મનુષ્ય જાતને સુલભ થઇ પડે એવું કરવું, એ ખ્રીસ્તી ધર્મનું મુળતત્વ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તેના ધર્મોપદેશકો જાય છે ત્યાં તેઓ પોતાની સાથે બૈબલ અવશ્ય લેતા જાયછે.

કોઇ કોઇ વખતે કેટલીક જંગલી જાતિઓના સંબંધમાં તેઓમાં બોલાતી ભાષાની પ્રથમ તો ધર્મોપદેશકોને લિપિ પણુ કરવી પડેછે. જે ભાષામાં, વ્યાકરણુ અને શબ્દકોષ તો નથી એટલું જ નહિ પણુ બોલાતા શબ્દો માટે લિપિ પણુ નવી કરવી પડેછે, તેવી ભાષામાં બૈબલ જેવા વિવિધ વિષયવાળા પુસ્તકનું કે ગમે તે પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવામાં કેટલી મુશ્કેલી નડતી હશે તેનો આપ માત્ર ખ્યાલ જ કરશો તો પણુ આવું દેખીતી રીતે અસંભવિત લાગતું કામ બૈબલનો શુભ બોધ સઘળાને જણાવવાના હેતુથી ફરી ફરીને કરવામાં આવ્યું છે. અને આજ કાલ જગતમાં આપણુા ઘણુા મનુષ્ય જાતભાઇઓ એવી ભાષા હાલ લખી વાંચી શકેછે કે જેને ખ્રીસ્તી લોકોએ પોતે માનેલું ઇશ્વરનું વચન ફેલાવવાના હેતુથી જ તેનું લિખિત રૂપ આપ્યું છે.

પણુ આ ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર ગુજરાતી જેવી ખીલેલી તથા સુધરેલી ભાષામાં કરવાનું હોય છે ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન ફરી જાયછે. આ ભાષાનું લિખિત રૂપ છે એટલું જ નહિ પણુ તેનું સાહિત્ય પણુ સારી પેઠે ખીલાએલું છે. શિક્ષકો તેમજ વ્યાકરણુ, શબ્દકોષ વિગેરે અભ્યાસ કરવાનાં સાધન તુરત જ મળી શકે એમ છે. (તોપણુ એટલું તો ખાસ જાણુવા જેવું છે કે ગુજરાતી ભાષામાં અર્વાચિન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરી લખાએલું વ્યાકરણુ તેમજ સંપૂર્ણ અંગવાળો શબ્દકોષ એ બન્ને જે ઐરિષ મિશનનો અંગ હોવાનો મને પણુ લાભ મળેલો છે તેના ધર્મોપદેશકોએ કરેલાં છે. વ્યાકરણુના કર્તા સુવિખ્યાત રેવ. જે. વી. એસ ટેલર સાહેબ છે, અને શબ્દકોષના કર્તા ઐર્લંડમાંથી પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા બે ધર્મોપદેશકોમાંના એક એટલે

રેવ. રૉબર્ટ મૉંટગમરી સાહેબ, જેઓએ તેમનું પ્રથમ મુકામ આપણા આ રાજકોટમાં કર્યું હતું, તે છે.

બૈબલના ભાષાંતર કર્તાએ જે બાબતો પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખી તે પર પુરેપુરૂં લક્ષ આપવું જોઇએ તે આવી છે :—

પહેલું તો, ભાષાંતરમાં મૂળ ગ્રંથનો બરાબર ચોકસ અર્થ થવો જોઇએ.
બીજું, તે બધાથી સમજી શકાય એવું થવું જોઇએ. અને
ત્રીજું, ઉપરની બે બાબતોમાં હરકત ન આવતી હોય તો, તેની શૈલી વિદ્વત્તા ભરેલી અને છટાદાર કરવી જોઇએ

જેને ઇશ્વરના વચન માનવામાં આવે છે તેને માટે પુજ્યભાવ તથા વિદ્વત્તા ભરેલાં લખાણુની બાબતમાં ખાસ ચોકસ થવા જરૂર છે. પણ એમ થવું ઘણું મુશ્કેલ છે. દાખલા તરીકે, ઘણા ગ્રીક શબ્દોના અર્થને બંધ બેસતા શબ્દો હાલની ભરતખંડની ભાષામાં નથી. વળી કેટલાક મૂળ અર્થને મળતા આવતા પણ શબ્દ છે જે વાપરવા ભાષાંતરકર્તા તરત લલચાય છે : પણ તેવા શબ્દોનો ઉપયોગ જુદો જ હોય છે, અથવા તો તેઓ ખરાબ અર્થમાં વપરાતા હશે, એટલે તે તેનાથી વાપરી શકાતા નથી. આવી મુશ્કેલીઓ બૈબલના પહેલાના ભાષાંતર કર્તાઓને પણ નડી હતી. મનુષ્યજાત માટે ઇશ્વરનો પ્રેમ તે કે માણસોએ એક બીજા પર પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે સંબંધનાં ઘણાં વાક્ય બૈબલમાં આવેલા છે. પણ પ્રેમના અર્થનો ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ (એરોસ) તેમ જ લાટિન ભાષાનો amor (આમોર) એ શબ્દનો ખરાબ અર્થ થવા લાગ્યો હતો; એટલે (આગાપે) ગ્રીકમાં અને લાટિનમાં caritas (કારિટાસ)-એ શબ્દોને નવા દાખલ કરી જુદા જ અર્થમાં વાપરવા પડ્યા. આ શબ્દો તે વખતના લોકોને વિચિત્ર લાગ્યા હશે, પણ બૈબલમાં તે વાપરવામા આવ્યા એથી હવે તો ગ્રીક અને લાટિન ભાષામાં તેઓ પ્રચલિત ઘરગથ્થુ શબ્દ થઇ પડ્યા છે. આજે ગુજરાતી બૈબલમાં વપરાએલા કેટલાક શબ્દોની બાબતમાં પણ એવું કઇક થયું છે. આરંભથી પોતાના સેવક થવા માટે પરમેશ્વરે જેમને પસંદ કીધા છે તેવા માટે "નિવડેલાં" શબ્દ વાપરેલો છે. કોઇ નિર્દય ધણીના પંજામાંથી જથ્થાબંધ ગુલામોને છોડાવવા માટે કોઇ માણસ જેવી રીતે તેમને ખરીદી લે, તેવી રીતે માણસોને પાપના પંજામાંથી મુક્ત કરવા માટે પ્રભુ ઇસુએ કૃપાકરી બચાવી લીધા તે જણાવવા માટે "ખંડી લેવું" એ શબ્દ વપરાયો છે આવા ને બીજા કેટલાક જરા ફેરવાએલા અર્થવાળા શબ્દો ખ્રીસ્તીઓના ધર્મપુસ્તકના ખાસ શબ્દ થઇ ગયા છે, પણ તેમની વિચિત્રતા ધીમે ધીમે જતી રહે, એવું થવા આવ્યુ છે.

સમજી શકાય એવી રીતે લખવુ એ પણ જરૂરનુ છે ; કારણકે બૈબલમાં ઇશ્વર તરફથી આવેલો જે બોધ રહેલો છે તે દરેક માણસ ગમે તો તે અભણ કે ગામડીઓ હોય તોપણ તેને 'પહોંચાડવો' એવી જ આ ધર્મપુસ્તક પ્રગટ કરવાની ધારણા છે,

માટે સાધારણ વાંચનાર સમજી શકે એવા શબ્દો બનતાં સુધી ભાષાંતર કર્તાએ વાપરવા, એ હરકોઇને જરૂરનું લાગશે

હવે હિંદુ લોકો, અર્થ સમજાય કે ન સમજાય પણ, ધર્મ સંબંધીના વિચારો અન્ય ભાષા દ્વારા દર્શાવવાને ટેવાઇ ગયા હોય એવું લાગે છે. બ્રાહ્મણો પણ કોઇવાર વેદમાંથી શ્લોક બોલશે કે મંત્ર ભણશે, અને તેનો અર્થ અમે નથી સમજતા એવું ખુશીથી કબુલ કરશે. તેમ જ સાધુ કે બીજા કોઇ ગુરૂઓ પોતે ગુજરાતી હોય છતાં પણ ધાર્મિક વિષય ચર્ચતી વખતે સંસ્કૃતમય હિંદીમાં જ બોલે છે; અને મુસલમાનો પણ કુરાનમાંથી લીધેલાં અરબી વાક્યો ને શબ્દોવાળી ઉર્દૂ બોલ્યા કરે છે. એ બાબત સર્વ કોઇને જાણીતી છે. આમ થવાથી જે ગામડીઆ લોકો આવા ઉપદેશકોની પાસે એકઠા થયા હોય છે તેઓને તો નહિ જેવો જ અર્થ સમજાય એમ ઘણી વાર બનતું હશે. આ પ્રમાણે ધર્મની ઉંચામાં ઉંચી વાતો અન્ય ભાષામાં કરવાની ટેવ ઘણા ખરા લોકોને પડી છે, તેથી જ્યારે ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશક પોતાના ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર ગામડીઆ લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં કરવાનું કહે છે. ત્યારે, જે વિદ્વાન માણસની તેણે તરજુમો કરવામાં સહાય લીધી હોય, તે પુજ્ય ભાવ બતાવવા માટે ભલે સમજી શકાય એવી ન હોય પણ વધારે અલંકૃત ભાષા વાપરવા તેને ઠેઠ છેવટ સુધી કહ્યા કરશે, અને ન માને તો અણગમો બતાવશે. આ પ્રમાણે પરભાષામાં સમજી શકાય એવી રીતે તરજુમો કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાષાંતર કરનારને હમેશાં સાવધાન રહેવું પડે છે કે રખેને તેના વિદ્વાન સહાયકની અલંકૃત ભાષા વાપરવાથી ભાષાંતરનો અર્થ ઝાંખો થઇ જાય. વળી તે ઉપરાંત દેશના અમુક ભાગમાં ઘણો સામાન્ય હોય એવો શબ્દ કદાચ દેશના બીજા ભાગમાં બરાબર ન સમજાય, એવું પણ થાય છે દાખલા તરીકે, જે સુંદર ભાષામાં ઇશુ ખ્રીસ્ત થાકેલાઓને પોતાની પાસે બોલાવે છે.—

"ઓ વૈતરૂ કરનારાઓ તથા ભારથી લદાયલાઓ,

તમે સઘળા મારી પાસે આવો, ને હું તમને વિસામો આપીશ
મારી ઝુંસરી પોતા પર લો, ને મારી પાસે શીખો, કેમકે હું મનમાં નમ્ર તથા રાંકડો છું

ને તમે પોતાના જીવમાં વિસામો પામશો.

"કેમકે મારી ઝુંસરી સહેલ ને મારો બોજો હલકો છે" તેમાં વપરાયેલો ઝુંસરી શબ્દ કોઇ પણ ચરોતરના ખેડુતને ઘણો જ પરિચિત છે, પણ તેના કાઠીઆવાડી ભાઇઓના હિત માટે તેનો અર્થ કદાચ સ્પષ્ટ કરવો પડશે.

છેવટે શૈલી ઉપર પણ ધ્યાન રાખવું પડે છે વિષયને માટે જેમ પુજ્યભાવને લીધે ચોક્કસ અર્થ કરવો જોઇએ અને કાર્યનો હેતુ ધ્યાનમાં લેતાં સમજી શકાય એવું લખવાની જરૂર છે. તેમજ બનતા સુધી સારી શૈલી પણ રાખવી એ આવશ્યક છે કારણ કે ભાષાંતર ગમે તેવું મૂળ ભાષાને બરાબર મળતા આવતા અર્થવાળું થયું

जनमीने पोतानानें सून्य कीधो । वळी मणीसनी सूरत थैनें मृत्युना आधीन थैनें अर्थात क्रश उपर मरवू पोतानानें न्हानो कीधो । ए माटें ईश्वरयें त्येनें घणो मोटो कीधा छे ने सउ नामथी मोटू नाम त्येने आप्यु छे । क्ये यिशु नामथी स्वर्गना ने पृथ्वीना ने पृथ्वीना हेटळना हरेक घोटो नवूशें । वळी ईश्वर पितानी वडाईने माटें यिशु ख्रिष्ट जो प्रभु छै ए हरेक जिभ कबूल करशें ।

(એટલે —ખ્રીસ્ત ઇશુનું જે મન હતુ, તે તમે પણ રાખો તેણે દેવના રૂપમા છતા, દેવને સમાન હોવુ એ પકડી રાખવાનું ચાહ્યુ નહિ પણ તેણે દાસનુ રૂપ લઇને એટલે માણસોની પ્રતિમામા થઇને પોતાને ખાલી કર્યો ને માણસના સરખા આકારમા નમ્ર થઇને મરણ, હા, વધસ્તંભના મરણ સુધી આધીન થઇને પોતાને લીન કર્યો, એને લીધે, દેવ તેને ઘણો ઉંચો કીધો ને સર્વ નામો કરતા તેને મોટુ નામ આપ્યુ એવુ કે આકાશમાના તથા ભૂમિપરના તથા ભૂમિ તળેના સર્વ ઇસુને નામે ઘુટણ ટેકવે, ને દેવ બાપના મહિમાને માટે પ્રત્યેક જીભ કબૂલ કરે કે ઇસુખ્રીસ્ત તે પ્રભુ છે)

આજથી બરાબર સો વર્ષ પહેલા (એટલે ઇ સ ૧૮૦૮ મા) આ **શ્રીરામપુર**-વાળુ ભાષાતર શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ પણ ૧૮૨૦ સુધી તે બહાર પડ્યુ ન હતું ઇ સ ૧૮૧૫ મા ફ્રૈવી અને સ્કિનર નામે બે સાહેબોએ ધર્મોપદેશક તરીકે ગુજરાતમા પહેલવહેલા આવીને સુરતમા મુકામ કર્યો કામ કરી શકે તેટલુ તેમને ભાષાનુ જ્ઞાન થયુ કે તરત જ તેઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકના ભાષાતરનુ કામ માથે લીધુ ઇ સ, ૧૮૧૭ મા તેઓએ નવા કરારનું અને જુના કરારનો શરૂઆતનો ભાગ (જે પેન્ટાટ્યુખ કહેવાય છે) તે સઘળાનુ ભાષાતર પુરુ કરી દીધુ એક વિદ્વાન ગુજરાતી ગૃહસ્થે હિન્દી ઉપરથી આ ભાષાતર કર્યું હતુ ને ખ્રીસ્તી ઉપદેશકો મૂળ ગ્રીક તથા હેબ્રી સાથે કાળજીપૂર્વક સરખાવીને ફરી જોઇ ગયા હતા નવા કરારનુ ભાષાતર જેના આઠ ભાગ કરેલા હતા તે છાપવાનુ કામ ૧૮૨૦ મા અને જુના કરારનુ અઢાર ભાગમા બે વર્ષ પછી કુલ રૂપીઆ ૧૦,૦૦૦ના ખર્ચે પુરું થયુ

તે ગુજરાતમા પહેલા કરેલા ભાષાતરના થોડાએક દાખલા જોઇ લઇએ* —

" તાહારે તેની મા તથા ભાઇ તેની પાશે આવ્યા ને ભીડ માટે તેને
" મલઉં નહીં ॥ ને તને ખબર થઇ કે તાહારી મા તથા તાહારા ભાઇ બાહાર
" ઊભા તને જોવાનુ ચાહે છે ॥ ને તેણે ઉતર આપીને તેઓને કહ્યુ કે
" માહારી મા તથા માહારા ભાઇ તે છે કે પરમેશ્વરની વાત સાભલીને પાલે
" છે (લૂક ૮, ૧૯—૨૧)

---

*જે પ્રતમાથી આ વાક્ય ઉતારી લીધા છે તેની છાપવાની સાલ, પહેલા પાના ખોવાઇ ગયાથી, નક્કી જણાતી નથી પણ બીજી આવૃત્તિઓની સાથે સરખાવીને આ ૧૮૨૧ની આવૃત્તિની પ્રત હશે એવુ લાગે છે

આ નવા કરારના સુરતવાળા ભાષાતરની નવી આવૃત્તિ ૧૮૨૭ અને જુના કરારની ૧૮૨૯ મા ફરી છપાઇ દેવનાગરી લિપિમા એની એક આવૃત્તિ છપાવવાની સૂચના કરવામા આવી હતી, પણ તે અમલમા મુકાણી નહિ

ઇ. સ ૧૮૧૯ મા છાપેલા જુના કરારના પણ થોડા એક દાખલા નીચે લખેલા છે —

"જીહોવાના પાહાડ પર કોણ ચહડશે તેના પવીતર ઠેકાણામા કોણ ઉભો
"રેહેશે * જેહેના હાથ પવીતર ને અતરકરણ નીરમળ ને પોતાનો જીવ ખોટા
"પર નથી રાખો ને દગાથી શમ નથી ખાધા * તે જીહોવાથી વરદાન તથા
"પોતાના બચાવનાર પરમેશરથી શાચાઇ પામશે * '

(ગીતશાસ્ત્ર ૨૪ ૩-૫)

'રૂપાને મુકીન માહારા ઉપદેશ તથા શુના કરતા પણ ગનાન લો *
'કાજે મોતીથી પણ વી ન્શારી ને શધની ચાહા ॥ વશતુ તેહેની બરાબર નથી*
'હુ વીદા દુરદેશીની શાથે રહુ છઊ * જીહોવાની બીહીક દોશ વખોડવો હકાર
"તથા ભુંડો શભાર તથા ભુડો મારગ તથા ભલાઇથી ફરેલા મોહોને હુ વખોડુ
"છઊ * મનશુબો તથા પાકી વીચ માહારી છે હુ બુધી છઊ ને જોર માહારૂ
'છે * માહાર આશરે રાજાઓ રાજ કરે છે ને શરદારો વટમાન હુકમ કરે
'છે * માહારે આશર શરદારો તથા અમીરો તથા પરથવીના શઘલા ઇનમાફ
'કરનારા શરદારી કરે છે * જે મને હેત કરે છે તેઓને હુ હેત કરૂ છઉ ને
જે વેહેલા મને શોધે છે તેઓ મને પામશે " *

(દરશતવચન ૮ ૧૦-૧)

ઇ સ ૧૮૨૭ મા છાપેલા સુરતવાળા નવા કરારમા થોડો ઘણો સુધારો વધારો કરીને તેની એક બીજી આવૃત્તિ મને ૧૮૩૦મા બહાર પાડવામા આવી આ સબધમા આપણને સદભાગ્યે એક ભાષાતર કર્તાની તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અને તેમને નડતી મુશ્કેલી સબધી નોધ મળી આવી છે આ પુસ્તક ફરી વાચી જવામા અને સુધારવામા મી અ ફ્રેઈએ પોતાનો બે વર્ષ સુધીનો બધો અભ્યાસનો વખત ગાળ્યો હતો, ને તેઓ એમ લખે છે કે —

"દરેક ભાગ મૂળ સીક સાથે સરખાવવામા આવ્યો છે મૂળ ઉપરના સહુ-
'થી સરસ ટીકાવાળા પુસ્તકો જોવામા આવ્યા છે મૂળનો બરાબર અર્થ દર્શા
'વનારા અને ભાષા શુદ્ધ કરવામા મજબૂત એવા વાક્યો અને શબ્દો ગોતવાનો
'શ્રમ કરવામા ઘણો વખત લેવાના આ રે થી આગલી જુની આવૃત્તિ કરતા
'આ આવૃત્તિમા મૂળનો અર્થ વધારે સારી રીતે આવેલો હશે, અને ગુજરાતી

' ભાષાના ૩૯ વાકો વણેખરે ઠેકાણે વધારે યોગ્ય રીતે વાપરવામા આવ્યા હશે
' એવી અમને આશા રહે છે '

ઉપર જણાવેલ ભાષાતર કર્તા થોડા વર્ષ પછી એટલે ૧૮૪૦મા ગુજરી ગયા, અને તેમને સુરતમા દાટવામા આવ્યા છે તેમના સબંધમાં યોગ્યજ કહેલુ છે કે તે સાચા દીલના અને સાદા વર્તનવાળા ખ્રીસ્તી અને પોતાના કાર્ય માટે ઉત્તમ નિષ્ઠા અને ખત માટે પ્રખ્યાત થએલ ધર્મોપદેશક હતા.

આ સુધરલી આવૃતિ જેના મથાળાપર ૧૮૩૨—૩૭ ' એવી સાલ મુકેલી છે તેમાથી થોડાએક વાક્ય વાંઢીને દાખના તરીકે નીચે લખીશુ

' કેમકે તમે એ જાણો છો કે તમે પોતાની અવસ્થા ચાલ જે બાપદાદાઓથી
' વાગફરતી આવી તેમાથી તમે નાશ થનાર વસ્તુઓથી એટલે રુપાથી અથવા
' રૂપાથી ખડી લેવાઆ નથી * પણ જેમ નીરમલ તથા નીરખોડ ગેટાના
' બચાના લોહીથી તેમ ખરીસ્તના મુલવાન લોહીથી [ખડી લેવાઆ છો]* તે
અગાઉ જગતનો પાઓ નાખ્યા પેહેલા ઠરાવાઓ હતો ખરો પણ તમારે સાઉ
આ છેલા મનમા પરગટ થઓ * તેઓ તમે તેહેને આસરે પરમેશવર પર
" વીશવાસ કરો છો એશે તેહેને મરી ગએલાઓમાથી ઊઠાડો ને તેહેને હેવો મહીમા
' આપો કે તમારો વીશવાસ તથા ઉમેદ પ[illegible] થાએ * તમે ભાઇ જાતી
' પરના નીરકપટ પરેમને સાઉ આતમાને [illegible]વાચાઇ માનવાથી પોતાના
' પરાણ પવીતર કીતા છો એક બીજા પર સુધ મનથકી અખડ પરેમ કરો*
કેમકે તમે વીનાશી બીજથી નહીં પણ અવીનાશીથી એટલે પરમેશવરની જીવતી
' તથા સરવકાલ સુધી રહેનારી વાતથી ફરી જનમાવાઆછો * કાજે સઘળા
પરાણી ઘાસ સરખા છે ને માણુસનો સઘલો મહીમા ઘાસના ફુલ જેવો છે
' ઘાસ સુકાઇ જાએ છે ને તેહેનુ ફુલ ખરી પડે છે*પણ પરભુની વાત સદા
' રેહે છે ને જે વાત સારા સમાચારમા તમને પરગટ કીધેલી છે તે એજ છે*

(૧ પીતર ૧, ૧૮–૨૫)

એ વખતના શ્રીરામપુરવાળા સિવાય બીજા બધા ભાષાતર અને તેની જુદી જુદી આવૃત્તિઓની જોડણી વાચનારને એક બે વાતમા જરા વિચિત્ર જેવી લાગશે. ળ, દતસ્થાનીને મૂર્દ્ધસ્થાની ઉષ્મા (સ ને ક્ષ) જેવા અક્ષર બિલકુલ નથી મળતા એટલુ જ નહિ પણ ય એ નથી ને તેની જગ્યામા અ આ ઈ, ઊ, વગેરે સ્વરો વાપરવામા આવ્યા છે વળી ક્ષ જ્ઞ ને કોઇ પણ જોડાક્ષર છે જ નહિ એથી ' આએપો (આપો) પરેમ, વસતુ, સનુ (સોનુ) સરવકાલ (સર્વકાલ) વગેરે નવા જેવા શબ્દો આપણી નજરે પડે છે વળી અનુસ્વાર પણ જાણે કારણ વગર મુકવામા આવે છે (જેમકે જાણો છો, કેમકે, પરાણી (પ્રાણી) માણુસ) આ બધુ જોતા એ પુસ્તકો તે વખતની બીજી ચોપડીઓની સાથે સરખાવવાનું મન થાય છે, કે આ જે સુરતવાળા

બૈબલમાં આપણને આટલું બધું અજાયબ જેવું લાગે છે. તે તેજ છાપખાનાની કે તે વખતના સઘળાં છાપખાનાંની છાપવાની રીત હતી એ માલુમ પડે.

બૈબલની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ શકે તે કરતાં પણ વધારે ઝડપથી તેને માગવામાં આવી. જાણે ભાષતર કર્તાઓ પોતાનું ફરી તપાસી જવાનું કામ હાથમાં લે એટલામાં તો સીલકમાં પ્રતો ખુટી ગઇ છે એમ જણાય, અને સુધારા વધારાનું કામ પુરૂં થાય ત્યાર પહેલાં તો નવી કામચલાઉ આવૃત્તિની હજારો પ્રત છપાવવી પડતી. એક વખત તો બે આવૃત્તિ એકજ સાથે મુંબઇ અને સુરતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

આ દરમીઆન ઐરિષ મિશન સ્થપાયું, અને તેના પહેલા ધર્મોપદેશકો કાર સાહેબ અને મંટગમરી સાહેબ ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં રાજકોટમાં આવી પહોંચ્યા. કાર સાહેબ થોડા મહિનામાંજ ગુજરી ગયા, અને અહિંના કબરસ્તાનમાં તેમની કબર જોવામાં આવે છે. પણ મંટગમરી સાહેબ મોટું કામકરી શકે એટલો વખત જીવતા રહ્યા. **મી.** મલબારીએ તેમના 'Gujarat and the Gujaratis નામના પુસ્તકમાં ધર્મોપદેશકના ઉત્તમ નમુના રૂપે તેમના ચારિત્ર્યની નોંધ લીધી છે પછી લંડન મિશનરી સોસૈયટીએ દક્ષિણના એકજ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું ધારીને પોતાનું સુરત અને મધ્ય ગુજરાતનું કામ ઐરિષ મિશન, (જેના સભાસદોની સંખ્યા હવે વધી ગઇ હતી) તેને સોંપ્યું; અને તેમનો બીજો કેટલોક કિંમતી સરસામાન જેમાં સુરતના છાપખાનાનો સમાવેશ થતો હતો તે સાથે સુવિખ્યાત રેવ. જે. વી. એસ. ટેલર સાહેબ રૂપે એક ઉત્તમ વારસો પણ આપ્યો. આ માનનીય ગૃહસ્થ, જેઓ ગુજરાતીઓનાં મન જીતી લેવા ઘણે ખરે ભાગે પોતે ગુજરાતી જેવા જ થઇ ગયા, તેમના જેવા વિરલાજ છે. આવી રીતે તે વખતથી બૈબલના ભાષાંતર માટે ઐરિષ મિશનની એક કમીટી (જેના મંત્રી ઘણા વખત સુધી રાજકોટવાળા રેવ. જેમ્સ ગ્લાસ્ગો હતા) તે જવાબદાર થઇ. ઘણા વખત સુધી સુધારા વધારાનું કામ કર્યા પછી સંપૂર્ણ રીતે સુધારેલી આખા બૈબલના ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિ સને ૧૮૯૦ માં બહાર પડી. તેનો એક નમુનો નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

" હે યાકુબ, તું શાને લીધે કહે, ને હે ઇસ્રાઇલ, તું શાને લીધે બોલે, કે,
" મારો માર્ગ પ્રભુ પાસેથી સંતાડેલો છે,
" ને મારા દેવ પાસેથી મારો ઇનસાફ જતો રેહેનાર છે.
" તેં શું નહીં જાણ્યું ? તેં શું નહીં સાંભળ્યું ?
" અનંતકાળનો દેવ પ્રભુ, પૃથ્વીની સીમાનો ઉત્પન્ન કરનાર,
" તે કાયર થતો નથી, ને થાકતો નથી, તેની બુદ્ધિનો શોધ લાગતો જ નથી.
" કાયર થએલાને બલ આપનાર તે, ને જે સામર્થ્ય વિનાના, તેમને તે પુષ્કલ જોર આપશે.
" ને છોકરા કાયર થશે, ને થાકી જશે, ને જુઆન ચમકશે જ ચમકશે.
" પણ પ્રભુની વાટ જોનારા નવું સામર્થ્ય પામશે; તેઓ ગરૂડના જેવા પાંખોએ ઉડશે,

" તેઓ દોડશે, પણ થાકશે નહીં તેઓ ચિાલશે, પણ કાયર થશે નહીં "
(યશાયાહ ૪૦ ૨૭—૩૧)

" ગોટા પાલક જેવો તે પોતાના ટોળાનુ પાલન કરશે, તે બચ્ચાને પોતાને ભુજે સમેટશે
ને પોતાના ઉર પર ઉગાવી રાખશે, ને ધવાડનારીઓને સભાળીને ચલાવશે"
(યશાયાહ ૪૦ ૧૧)

' આ તરજુમો સૈકાના અત સુધી ચાલ્યો અને તે પછી સને ૧૮૯૯ મા નવી સુધારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી આની ૨૦૦૦ સપૂર્ણ પ્રત માત્ર એક વર્ષમા ખપી ગઇ* એથી સુધારા વધારા કરનારાઓને જાણે ઉઠાવને પહોચી વળવાના વૃથા પ્રયત્ન કરતા હોય તેમ પોતાનુ કામ ફરી શરૂ કરવુ પડ્યુ વર્ષો વર્ષ સુરતના છાપખાનામાથી આખા બૈબલ કે તેના સુવાર્તા કિ અમુક ભાગના ભાષાતરની દશ કે વિશ હજાર પ્રતવાળી આવૃત્તિઓ બહાર પડેછે અને છેલ્લા દશ વર્ષમા સુરતના છાપખાનામાથી બહાર પડેલી આ એકજ પુસ્તકની પ્રતની કુલ સખ્યા ૨,૦૦,૦૦૦ની લગભગ થઇ હશે એ ઉપરથી બીજી બધી ગુજરાતી ચોપડીઓ કરતા ગુજરાતી બૈબલનો સહુથી વધારે પ્રસાર થાયછે એમ કહેવામા કઇ અતિશયોક્તિ નથી

---

*તે ઉપરાત પારસી ગુજરાતીમા નવા કરારની એક આવૃત્તિ રેવ ધનજીભાઇ નવરોજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર થઇને ઇ સ ૧૮૬૪મા છપાઇને બહાર પડી. તેમાથી એક ટુકો ફકરો નીચે આપેલો છે તે ઘણાને જાણવા જોગ થઇ પડશે —

" પ્રભુની પ્રાર્થના "

પારસી ગુજરાતી.	અર્વાચીન ગુજરાતી.
ઓ આસમાનમાના હમારા બાપ તારૂ નામ પાક મનાએ તારી પાદશાહત આવે, જેમ આસમાનમા તેમ જમીન પર તારી મરજી મુઆફક થાએ. હમારી રોજની રોટલી આજ હમને આપ ને જેમ હમે હમારા કરજદારોને માફ કરીએ છ‌ઇએ તેમ તુ હમારા કરજ હમને માફ કર. ને હમને અજમાએશમા ન નાખ પણ હમને બુરાથી છોડાવ કેમકે પાદશાહત, તથા કુદરત તથા બુજરગી હમેશા તારી છે આમીન	ઓ આકાશમાના અમારા બાપ, તારૂ નામ પવિત્ર મનાઓ, તારૂ રાજ્ય આવો જેમ આકાશમા તેમ પૃથ્વીપર તારી ઇચ્છા પુરી થાઓ. દિવસની અમારી રોટલી આજ અમને આપ, અને જેમ અમે અમારા ઋણીઓને માફ કર્યા છે, તેમ તું અમારા ઋણો અમને માફ કર અને અમને પરીક્ષણમા ન લાવ, પણ ભુડાથી અમારો છુટકો કર કેમકે રાજ્ય તથા પરાક્રમ તથા મહિમા સર્વકાળ સુધી તારા છે આમેન.

સુધારા વધારાની કમીટી જેના મંત્રી. થોડાક વખત સુધી રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થએલા રેવ. એચ. આર. સ્કૉટ સાહેબ હતા અને હાલ સુરતના રેવ. ડૉક્ટર શીલડી સાહેબ છે તેણે હાલમાં આખા બૈબલનું કાળજી પૂર્વક ફરી સુધારા વધારાનું કામ માથે લીધેલું છે, અને તેમાં તેમને ઘણાં વર્ષ લાગશે. પણ તેના પ્રથમના ભાગ તો છપાઇ ગયા છે અને તેના થોડાએક નમુના નીચે આપેલા છે (જે બધા પ્રભુ ઇશુખ્રિસ્તનાં વચનમાંથી કાઢેલાં છે.)

(૫) (પ્રભુ ઇશુએ) એક બાળકને પાસે બોલાવીને તેને તેઓની વચ્ચે ઉભું રાખ્યું અને કહ્યું કે, હું તમને ખચિત કહુંછું કે, જો તમે ફરો નહિ, ને બાળકોના જેવા થાઓ નહિ, તો આકાશના રાજ્યમાં તમે નહિ જ પેસશો. માટે જે કોઇ પોતાને આ બાળકના જેવું દીન કરશે, તે જ આકાશના રાજ્યમાં સહુથી મોટું છે.

" વળી જે કોઇ મારે નામે એવા એક બાળકનો અંગીકાર કરેછે, તે મારો " અંગીકાર કરેછે. પણ આ નાનાઓ જે મારાપર વિશ્વાસ કરેછે, તેઓમાંના " એકને જે કોઇ ઠોકર ખવડાવશે તે કરતાં તેની કોટે ઘંટીનુ પડ બંધાય, ને " તે સમુદ્રના ઉંડાણમાં ડુબાડાય એ તેને માટે સારૂં છે."

" તમે શું ધારો છો? જો કોઇ માણસની પાસે સો ઘેટાં હોય, ને તેમાંથી " એક ભુલા પડે, તો શું નવ્વાણુંને પહાડપર મૂકીને ને ભુલા પડેલાને શોધવા " જતો નથી? અને જો તે તેને જડે તો હું તમને ખચિત કહુંછું કે, જે નવ્વાણુ " ભુલા પડેલાં ન હતાં, તેઓના કરતાં તેને લીધે તે વત્તો હરખાય છે એમ આ " નાનાઓમાંથી એકનો નાશ થાય, એવી તમારા આકાશમાંના બાપની ઇચ્છા " નથી." (માત્થી ૧૮; ૨—૫, ૧૨—૧૪)

" હું તમે સાંભળનારાઓને કહુંછું કે, તમારા વેરીઓપર પ્રેમ કરો, જેઓ " તમારો દ્વેષ કરેછે તેઓનુ ભલું કરો, જેઓ તમને શાપ દે છે, તેઓને આ- " શીર્વાદ દો, જેઓ તમારૂ અપમાન કરેછે તેઓને સારૂ પ્રાર્થના કરો. જે કોઇ " તને એક ગાલપર મારે, તેની આગળ બીજો પણ ધરઃ.. અને જેમ તમે " ચાહો કે માણસો તમને કરે તેમજ તમે પણ તેઓને કરો .....માટે જેમ " તમારો બાપ દયાળુ છે, તેમ તમે દયાળુ થાઓ. (લુક ૬: ૨૭-૩૧ ૩૬).

" હું તમને નવી આજ્ઞા આપુંછું, કે તમે એક બીજાપર પ્રેમ કરો; જેવો " મેં તમારાપર પ્રેમ કીધો તેવો તમે પણ એક બીજાપર પ્રેમ કરો. જો એક " બીજાપર તમે પ્રેમ રાખો તો તેથી સર્વ માણસો જાણશે કે તમે મારા " શિષ્યો છો." (યોહાન ૧૩; ૩૪, ૩૫)

હવે શ્રીરામપુરવાળી ૧૮૦૦ ની સુરતવાળી ૧૮૨૧ની ૧૮૩૨ની ને ૧૯૦૭ની સાથે સરખાવીએ તો ફેરફાર કેટલો છે એ આપણને માલુમ પડશે.

૧૮૨૦	૧૮૧૯	૧૮૩૨	૧૯૦૭
मनमां रांक लोक धन्य क्येमूक्ये सर्गनु राज्य त्यहोणनु छै । शोक करवावाळा धन्य क्येमूक्ये त्येहोण् नी शाति थशे । नरम लोक धन्य क्येमूक्ये त्ये पथ्वीना अधिकार करशे ।	રાંકડાઓને ધન છે કેંમકે શવરગનુ રાજ તેઓનું છે ॥ શોક કરનારાઓને ધન છે કેંમકે તેઓ દીલાશો પામશે ॥ નરમોને ધન છે કે મકે તેઓ પરથવીના વારશ થશે	આત્મા જે રક તેઓને ધન [છે] કેમકે આકાશનું રાજ તેઓનું છે * જે શોક કરેછે તેઓને ધન [છે] કેમકે તેઓ દિલાશો પામશે નરમોને ધન [છે] કેમકે તેઓ પરથવીનુ વતન પામશે	આત્મામા જેઓ રાક છે તેઓને ધન્ય છે , કેમકે આકાશનુ રાજ્ય તેઓનુ છે જેઓ શોક કરેછે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે તેઓ દિલાસો પામશે જેઓ નમ્ર છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે તેઓ પૃથ્વિનુ વતન પામશે
ज्ये यथार्थ नें माटे भुख्या वळी तरशा त्ये धन्य क्येमूक्ये त्ये तृप्त थाशे । दयाल लोक धन्य क्येमूक्ये त्ये दया पामशे । निर्मलमनवाळा धन्य क्येमूक्ये त्ये ईश्वरने जोशे । मेळ करवावाळा धन्य क्येमूक्ये त्ये ईश्वरना दीकरा नामिता थाशे । सात्यने माटे दु:ख पामोवावाळा लोक धन्य क्येमूक्ये सरगनू राज त्येहोणनू छै ।	શાચાપણુને શારૂ ભુખા ને તરશાઓને ધન છે કે મકે તેઓ ધરાશે ॥ દઆલુઓને ધન છે કે મકે તેઓ દઆ પામશે ॥ નીરમળ મનનાળાઓને ધન છે કે મકે તેઓ પરમેશવરને દેખશે ॥ શલા કરનારાઓને ધન છે કે મકે તેઓ પરમેશવરનાં છોકરા કહેવાશે ॥ શાચાપણાને શારૂ દુખ પામનારાઓને ધન છે કે મકે શવરગનું રાજ તેઓનુ છે	જેઓને શાચાઇની ભુખ તથા તરશ [છે] તેઓને ધન [છે] કે મકે તેઓ ધરાશે * દઆલુઓને ધન [છે] કે મકે તેઓ દઆ પામશે * મનમાજ શુધ તેઓને ધન [છે] કે મકે તેઓ દેવને દેખશે * શલાહ કરનારાઓને ધન [છે] કે મકે તેઓ દેવના છઇઆ કહેવાશે શચાઇને શારૂ જેઓની શતાવણી કરાએ છે તેઓને ધન [છે] કે મકે આકાશનુ રાજ તેઓનું છે	જેઓને ન્યાયીપણાની ભુખ તથા તરસ છે તેઓને ધન્ય છે , કેમકે તેઓ ધરાશે દયાળુઓને ધન્ય છે , કેમકે તેઓ દયા પામશે મનમા જે શુદ્ધ તેઓને ધન્ય છે , કેમકે તેઓ દેવને જોશે સલાહ કરનારાઓને ધન્ય છે કેમકે તેઓ દેવના દીકરા કહેવાશે ન્યાયીપણાને લીધે જેઓની સતાવણી કરાય છે તેઓને ધન્ય છે , કેમકે આકાશનુ રાજ્ય તેઓનું છે
		(S Matthew V 3-10	(માથ્થી ૫, ૩–૧૦)

વળી—૬૨૬ ખ્રીસ્ત આ પ્રમાણે પોતાના પુનરૂત્થાન પછી પોતાના શિષ્યોને કહેછે:—

હું તમારી સાથે હતો, ત્યારે મેં એ વાતો તમને કહી હતી કે, જે મુસાના નિયમ શાસ્ત્રમાં તથા ભવિષ્યવાદીઓમાં તથા ગીતશાસ્ત્રમાં મારા સંબધી લખ્યું છે તે બધું પુરૂ થવું જોઇએ. ત્યારે ધર્મલેખો સમજવા સારૂ તેણે તેઓનાં મન ખોલ્યાં. અને તેણે તેઓને કહ્યું કે એમ લખ્યું છે, કે ખ્રીસ્તે દુઃખ સહન કરવું, ને ત્રીજે દહાડે મુએલાઓમાંથી પાછા ઉઠવું જોઇએ. અને યરૂશાલેમથી માંડીને સઘળી પ્રજાઓને તેના નામનાં પસ્તાવો તથા પાપનિવારણ પ્રગટ કરવાં જોઇએ એ વાતના સાક્ષીઓ તમે છો (લુક ૨૪; ૪૪—૪૮).

હું તમારી શાથે હતો તાહારે જે વાતો તમને કહી તે એ છે કે મુશાના નેમશાશતરમાં તથા પેગમબરોની પોથીઓમાં તથા ગીતોમાં જે હું સબંધી લખ્યાં છે તે બધાંનુ પુરૂ થવું જરૂર છે * તાહરે તેઓ લેખો શમજે માટે તેણે તેઓની બુધી ઉઘાડી * પછી તેણે તેઓને કહ્યું કે હેતું લખુછે ને ખરીશટને હેતું શેહેવું ને તીજે દહાડે મરી ગએલાઓમાથી પાછા ઊઠવું * ને ઇરૂશલેમથી માંડીને શઘલા લોકોમાં પશતાવો તથા પાપોની માફી તેના નામથી પરગટ કરવાની જરૂર છે * ને આ પશતુઓના શાહેદ તમે છો *

મેં તમારી સાથે રહીને જે વાતો કહી તે એ છે કે મુશાની તોરેતમાં તથા પેગંબરોની પોથીઓમાં તથા ગીતોમાં જે જે વાતો હુ સમધી લખી છે તે બધાંઇ પુરૂં થવું જરૂર છે તાહારે તેણે તેઓની બુધી ઉઘાડી કે તેઓ શાશતરને શમજે ॥ ને તેણે તેઓને કહ્યુ કે હેવું લખેલું છે કે એમ જોઇતું હતું કે ખરીશટ મારો જાએ ને તીજે દાહાડે મરી ગએલાઓમાંથી પાછો ઉઠે ॥ ને ઇરૂશલમથી માંડીને શઘલા લોકોમાં પશતાવો તથા પાપોની માફી તેનાં નાંમથી પરગટ થાએ ॥ ને તમે તે વશતુઓના શાહેદ છો ॥

मे तम्हारे साथे रहीनें ज्ये वातीनें कहो त्ये ए छै क्ये मोशहना तौरै तमा नैं आचार्य्यनी वातीमा ज्येर वातो मारा विषयमा लखी छै त्ये सर्वेनूं पूरू थावूं आवश्य छै। त्यारे त्येणें त्येहोंणुनी बुडि खोली क्ये त्ये धर्मग्रथने समझे वळी त्येणें त्येहोणूनें कयू क्मे एवूं लख्यू छै नैं ख्रीष्टनें आवश्य छै क्ये एवू दुख पामवू नैं त्रीजे दाढे मृत्युथी उठवू। नैं यिरुशालमथी प्रारंभ करीनें त्येना नामथी सऊ न्यातीने पासे मन फेराव्यूं ने पापमोचननू परघट कर्व्यूं। नैं तमें इहोणूना साक्षी छौ।

ઈરાનના હખમની પાદશાહોના વખતનું હિંદુસ્તાન.

(શમશુલઉલમા જીવણજી જમશેદજી મોદી)

હિંદુસ્તાન ઇરાનીઓને ઘણા પુરાણા કાળથી જણાયલું છે.

હિંદુસ્તાનનો મુલક અસલ ઇરાનીઓને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ ની આગમચ એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વરસની પણ આગમચ જણાયલો હતો. એ બાબેની સાબેતી નીચલી બાબત ઉપરથી મળે છે.

હિંદુસ્તાન ફરવરદીન યસ્તવાળા આઇરય મુલકનો ભાગ

ફરવરદીન યસ્ત (ક૦ ૧૪૩-૧૪૪) માં તે વખતે જણાયલા પાંચ દેશોના નામો આપેલાં છે. તે નામો નીચલાં છે:—

(૧) અઇર્ય યાને ઇરાન જે ફરેદુનનાં છોકરા એરચનો મુલક ગણાતો; (૨) તુઇરય યાને તુરાન, જે ફરેદુનના છોકરા તુરનો મુલક ગણાતો; (૩) સાઇરીમ યાને સરમાશીઆ, જે ફરેદુનના છોકરા સેલમનો મુલક ગણાતો; બુન દેહેશ (બાબ ૧૫ ક૦ ૨૯) પ્રમાણે એઅરૂમ અથવા એશીઆમાઇનરનો મુલક હતો (૪) સઇની યાને ચીન; અને (૫) દાહી એ પાંચ દેશોમાંના પહેલા દેશ અઇર્ય અથવા ઇરાનને લગતા ૧૬ મુલકોનાં નામો વંદીદાદ (પર્ગર્દ ૧) માં અપયાં છે. એ ૧૬ નામોમાં એક નામ હિંદુસ્તાનનું હિંદુ તરીકે છે. વંદીદાદ એક જાતનું અસલી ઇરાનીઓના કાયદાકાનુનો અને રેવાજોનું પુસ્તક છે. 'અશ' (અશોઇ, પવિત્રાઇ, સુદ્ધાપણું) ના સીધા અને શુદ્ધ માર્ગથી આડે જનારાં સાધનો—પછી તે માણસો, ચીજો, સદ્‌ ગુણો ખવાસો હોય—તે દેવ ગણાતા. માટે સીધો માર્ગ દેખાડનારા કાયદાકાનુનો એ પુસ્તકને વંદીદાદ (વી દએવ દાત) એટલે "દેવની સામે આપેલા કાયદા" કહેતા. હાલમાં જેમ એક કાયદો બાંધનાર પોતાની કાયદાપોથીમાં જણાવે કે તે કાયદા ફલાણા ફલાણા મુલકો યા શેહેરોને લાગુ પડે છે, તેમ વંદીદાદની એ પેહેલી પર્ગર્દમાં અઇર્યને ઇરાન દેશને લગતાં શહેરો યા મુલકોનાં નામો આપ્યાં છે, એવું દેખાડવાને કે તે પુસ્તકમાં જણાવેલા કાયદાકાનુનો અને રેવાજો એ ૧૬ મુલકોમાં જાએજ હતા.

વંદીદાદની પેહેલી પર્ગર્દ જેમાં હિંદુસ્તાનનું નામ મળે છે, તેનું પુરાતનપણું.

હવે વંદીદાદની આ પેહેલી પર્ગર્દ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષની આગમચ

લખાયલી હોવી જોઇએ, એમ ડૉ હાઉગ ધારે છે એમ ધારવા માટે તે બે દલીલો રજુ કરે છે

૧ આ ડે દાયોસીસે મીડયાના રાજ્યનો પાયો ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૭૦૮ મા નાખ્યે. એ વખતે એણે એકબેટાના (Agabntana, Ecbatana) નામનું નામીચુ શહેર સ્થાપ્યુ હતું, (હીરોડોટસ ચોપડી ૧ બાબ ૮૮) એ શહેર જગપ્રસીદ્ધ થયુ હતુ, પણ તેનુ નામ વદીદાદની પેહલી પર્ગર્દમા આવતુ નથી તે ઉપરથી દીસે છે કે તે પરગરદ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૭૦૮ મા એ શહેર સ્થાપવામા આવ્યુ તેની આગમચ લખાયલી હોવી જોઇએ જો પછવાડેથી લખાયલી હતે તો તેમા આ નામીચા શહેરનું નામ આપ્યા વિના રહેતે નહીં આજ પ્રમાણે આત્રોપાટનનો જાણીતો મુલક, જે મીડીઅન-રાજ્ય વખતે જણાયતો હતો તેનુ નામ પણ એ પર્ગર્દમા મળતુ નથી

૨ વંદીદાદની પેહેલી પર્ગર્દના પુરાતનપણા માટેની બીજી દલીલ ડૉ હાઉગ પ્રમાણે આ છે કે, એ પર્ગર્દમા બલખ (બાખધી) શહેરને "એરેધવો દ્રફ્ર મ" એટલે બુલંદ વાવટાવાળુ કહ્યુ છે એ દેખાડે છે કે એ શહેર બેકટ્રીઆના રાજ્યનું તે વખતે મુખ્ય શહેર હોવુ જોઇએ હવે બેકટ્રીઅન રાજ્યની પડતી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષ પર એસીરીઅન લોકોને હાથે થઇ હતી ત્યારે એ પર્ગર્દ ૧૨૦૦ વર્ષની આગમચ લખાયલી હોવી જોઇએ કે જ્યારે બેક્ટ્રીઆનુ રાજ્ય પગભર હતું, અને તેથી તેના બલખ શહેર ઉપર બેકટ્રીઅન સલતનતનો બુલંદ વાવટો ઉડતો હતો

વંદીદાદમાં નામ દીધેલો હિંદનો મુલક.

વદીદાદમા હિંદુસ્તાનના મુલકને "હપ્તહિંદુ" ને નામે જણાવેલો છે એ 'હપ્તહિંદુ' તે સસ્કૃત "સપ્તસિંધુ" છે એ હાલનો પજાબનો મુલક છે પજાબે પોતાનુ નામ (પંજ-આબ) સિંધુ નદીની પાચ શાખાઓ ઉપરથી લીધુ છે પણ અસલમા એ મુલકમા સિંધુની સાત શાખાઓ વહેતી હતી અને તેથી તે હપ્તહિંદુ (સપ્તસિંધુ) ને નામે જણાયલો હતો

યુનાનીઓના લખાણોમા પણ એ નદીઓનાં સાત નામો છે વેદમા અને યુનાનીઓના લખાણોમા એ નામો હાઉગ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે —

વદિક નામ	યુનાની નામ
સિંધુ	Indu
વીતસ્તા	Hydaspes
અનીક્ની	Akesines

પરૂશની.	Hydraortes.
વીપાસ.	Hyphasis.
સતાદ્ર	Hesydrus.
કુભા.	Kophen.

એ નદીઓ જે આગળ સાત હતી તે હાલ પાંચ થઇ છે તેને માટે કહે છે કે બબે નદીઓ પાછલથી જોડાઇને એક થઇ ગઇ છે. એવી જોડાઇ ગયલી નદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

સીંધુ	Indus	{ સિંધુ (Indus)
કુભા	Kophen	
સતાદ્ર	Hesydrus	{ વીપાસ
વીપાસ	Hyphasis	(Hyphasis)

એ જોડાઇ ગયા પછીની પાંચ નદીઓ જે ઉપરથી પંજાબના મુલકનું નામ પડયું છે, તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—સતલજ, બીઆ, રાવી, ચીનાબ અને જેલમ. એઓમાંથી સતલજ તે છુટી સતાદ્ર, (Hesydrus or Saranges) અને જોડાયલી વીપાસ (Hyphasis) છે.

એ હપ્ત હિંદુનાં મુલક વિષે વંદીદાદનાં એ મુલકનાં વર્ણનવાળા ફકરામાં બોલતાં કહે છે કે "હપ્ત હિંદુનો મુલક પુર્વ હિંદુસ્તાનથી પશ્ચીમ હિંદુસ્તાન સુધી." એ વર્ણન ઉપરથી એવો વિચાર જાય છે કે તે વખતે એ 'સપ્ત સિંધુ' વાળો મુલક તે આખો હિંદુસ્તાન ગણાતો હોવો જોઇએ; કારણકે લખનાર 'હપ્ત હિંદુ'નું નામ દઇ ખુલ્લું જણાવે છે કે "હપ્ત હિંદુ તે પુર્વ હિંદુસ્તાનથી તે પશ્ચિમ સુધી." ર પીગલે એટલો ભાગ આપયો નથી તે ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે, એટલા શબ્દો પાછળથી બેજાબી સરેહ કરનારે હપ્તહિંદુનો મુલક કયાં સુધી તે દેખાડવા વધાર્યા હોય.

યજશ્ને અને યસ્તમાં હિંદુસ્તાનનો એશારો.

વંદીદાદ પછી યજશ્ને આપણે એ મુલકનો એશારો જોઇએ છીએ. યજશ્નેનો ૧૭ મો હા, જે સરોશ યસ્ત તરીકે જણાયલો છે, તેમાં (૬૦ ૨૯) સરોશ યજદને અલંકારિક રીતે ઘોડાની રથમાં મુસાફરી કરતો જણાવ્યો છે અને તેનેં પુર્વ દિશાથી હિંદુસ્તાનથી (ઉપરતઇરે હિન્દવો એટલે હિંદુકુશ પાહાડી આવતો જણાવ્યો છે. ઇરાનનાં મુલકની સરહદ પૂર્વમાં હિંદુસ્તાન સુધી હોવાનો એશારો દીસે છે.

એવોજ એક એશારો મેહરયસ્ત (૬૦ ૧૦૪) માં મળે છે. ત્યાં પૂરૂ હિંદુ-

સ્તાન સુધી અને પશ્ચિમે નીનેવે સુધીની હદ દેખાડી છે (ઉપરતછ્રે હિન્દવો દઓપતધરે નિઘ્ને)

તીસ્ત (૪૦ ૩૨) મા એક હિન્દ નામના પહાડનુ નામ આવે છે તેને કોઇક હિંદુકુશ પહાડ જેને કોઇક પશ્ચિમ ભણીના લખનારાઓ હિંદી કોકેસસ (Indian Caucassus) કહે છે, તે ગણે છે

હખામીનીઅન લેખોમાં હિંદુસ્તાન.

અવસ્તાનો જમાનો, જે માટે અવસ્તામા ઉપર પ્રમાણે એશાન મળે છે, તે જમાના પછી આપણે હખામીનીઅન જમાના ઉપર આવીએ એ જમાના ઉપર આવતા આપણને શાહ દારાયસના બે લેખોમા એ દેશનુ નામ મળે છે એક એ પાદશાહના પર્સી પોલીસના લેખોમા, અને બીજુ નક્ષે રૂસ્તમના લેખોમા એ પાદશાહ પોતાના એ લેખોમા પોતે જીતેલા મુલકોના નામ આપે છે એના ત્રણ લેખો મુખ્ય છે.

૧ બેહીસ્તુનના લેખો, જે રોલીન્સને આસરે ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૧૬ માં કોતરાયલા ગણ્યા છે §

૨ પર્સીપોલીસના લેખો

૩ નક્ષે રૂસ્તમના લેખો, જે ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૬ મા કોતરાયલા ગણવામા આવ્યા છે

એઓમાથી પેહેલા લેખના મુલકોના નામોમા હિંદુસ્તાનનુ નામ જોવામા આવતું નથી. પણ પાછલા બેમા જોવામા આવે છે એ ઉપરથી દિસે છે કે ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૧૬ પછી અને ૪૮૬ની આગમચ એ પાદશાહે હિંદુસ્તાનનો મુલક જીત્યો હશે †

દારાયસની હકીકત આપતાં હીરોડોટસે કરેલું હિંદુસ્તાનનું વર્ણન.

પોતે વાસામા મેળવેલા અને જીતેલા મુલકોના દારાયસે જુદા જુદા બાગો બનાવ્યા હતા અને તે દરેક બાગ એક હાકિમ (satrap) ને સોંપ્યો હતો તે દરેક બાગની જુદી જુદી હાકમી (satraps) બનેલી હતી હીરોડોટસ પ્રમાણે એવી ૨૦ હાકેમીઓ બની હતી તેમા હિંદુસ્તાનની હાકમી છેલ્લી યાને ૨૦ મી હા

§ Rawlinson's Herodotus V I II p 590

† એ ત્રણે લેખોમા જણાવેલા મુલકોના નામો માટે જુઓ રોલીન્સનની હીરોડોટસ (સને ૧૮૫૮ વા૦ ૨ પા૦ ૪૮૫ નાટ)

ક્રમી હતી એ બાબે હીરોડોટસ કહે છે કે હિંદીઓની સખ્યા બીજી કોઇપણ પ્રજા કરતા વધારે હતી, અને બીજી કોઇપણ પ્રજા કરતા તેઓ વધારે મોટી ચોથાઇ (૩૬૦ સોનાના તેલન્ટ) આપતા હતા ‡

હીરોડોટસના આ ફકરા ઉપરથી એ ચીજ માલુમ પડે છે એક આ કે દારા યસની હકુમતના કોઇ મુલક કરતા હિંદુસ્તાનના તેના મુલકની વસ્તી ઘણી મોટી હતી

૨ બીજું આ કે બીજા કોઇ મુલક કરતા એ મુલક મોટી ચોથાઇ આપતો હતો હીરોડોટસ એ ચોથાઇ ૩૬૦ તેલન્ટ સોનુ જણાવે છે એ રકમ હાલના અંગ્રેજી / સીક્કામા ૧૦ લાખ પાઉડ અને હાલના ભાવે આપણા સીક્કામા ગણીએ તો ૧॥ કરોડ રૂપીઆની થાય

જેમ આસ્તા પ્રમાણે આસ્તાના જમાનામા હિંદુસ્તાન જણાયલી દુનીયાનો પૂર્વમા પૂર્વ ભાગ ગણાતો હતો તેમ હીરોડોટસ કહે છે કે તેના વખતમા હતું.† તેની વધુ પૂર્વનો ભાગ રેતાળ અને વેરાન હતો એ રેતાળ મુલક ને રોલીન્સન હિમાલયની ઉત્તરનું રેતાળ વન ધારે છે

હિંદુસ્તાનના સોના બાબે હીરોડોટસ.

હિંદુસ્તાનમા સોનું ઘણું ઉત્પન્ન થતુ, તે બાબે હીરોડોટસ કહે છે કે (ક) કદી તે જમીનમાથી ખોદી કહાડવામા આવતું, (ખ) કદી તે નદીઓના પાણી સાથે ધોવાઇ આવતું અને (ગ) કદી મોટા ભાગમા કીડ પ્રાણીઓ તે ખોદી કહાડતા

આ ત્રીજી રીતS બાબે તે કહે છે કે કોહોલાના કદથી મોટા અને કુતરાના

‡ "The Indians who are more numerous than any other nation with which we are acquainted, paid a tribute exceeding that of every other people, to wit, three hundred and sixty talents of gold dust (Book III chap 94 Rawlinson's Herodotus Vol II p 485)'

† 'Indeed of all the inhabitants of Asia, concerning whom anything certain is known, the Indians dwell nearest to the east and the rising of the sun Beyond them the whole country is desert on account of the sand (Book III 98 Rawlinson's Herodotus Vol II pp 488 89)

S સ્ટ્રેબો પણ એ રીત બાબે બોલે છે જુઓ એની ભુગોળની ચોપડી ૧૫ મી બાબ ૧ ૬ ૪૪

કદથી ઉતરતાં મોટાં પ્રાણીઓ સોનાની રેતીવાળા મુલકોમાં મળે છે. એ પ્રાણીઓ જમીનમાં દર કરીને રહે છે. દર કરતાં તેઓ જમીન ખોદી કાહાડે છે. જે ખોદી કાહાડેલી જમીનમાં સોનાની રજકણોની રેતી હોય છે. દેશીઓ ત્રણ ઉંટને એકમેકની સાથે બાંધી તેમાંના વચલા ઉપર સવાર થઈ એ સોનાની રેતી લેવા જાય છે. વચમાંનું ઉંટ માદી યાને શાહનશી હોય છે. ખાસ કરીને જે માદાએ તરતનું બચ્ચું જણેલું હોય તેને સાથે લેઈ તે ઉપર તેઓ સવાર થાય છે, કે તે માદા બચ્ચાંના પ્યાર ખાતર તેને મળવા કાજે જલદી પાછી ફરવા જલદીથી દોડે.

સુરજ ઉગતાં જ્યારે રેતી તપે છે ત્યારે પેલાં પ્રાણીઓ જેઓ વિકાળ હોય છે, તેઓ દરમાં ભરાઇ બેસે છે. તે વખતે હિંદીઓ પેલાં ત્રણ સાથે જોડેલાં ઉંટો ઉપર સવાર થઈ તે બણી જાય છે અને જલદીથી રેતીને કોથળાઓમાં ભરી ઉંટ ઉપર લાધી પાછા ફરે છે. તે પ્રાણીઓ એકઠાં થવા માંડે તેટલામાં તેઓ ઝડપથી પાછા ફરે છે.

હિંદુસ્તાનની કોઇક રસમો બાબે હીરોડોટસ.

પોતાનાં વખતની હિંદુસ્તાનની કેટલીક રસમો બાબે હીરોડોટસ નીચે પ્રમાણે હકીકત આપે છેઃ—

૧ હિંદુસ્તાનની કોમો સખ્યાબંધ છે.

૨ તેઓની બાષાઓ જુદી જુદી છે.

૩ કેટલીક જાતો ભટકતી (Wandering) છે.

૪ નદીના કિનારા ઉપર રહેતી કોઇક જાતો કાચી માછલી ઉપર જીવે છે. બાંબુના બનાવેલા મછવાઓ, જે એકજ થડના બનાવેલા હોય છે, તેમાં તેઓ એ માછલી પકડે છે.

૫ તેઓ નદીમાં ઉગતાં એક જાતના ઘાસનો પોષાક પહેરે છે.

૬ કોઈક જાતો માણસને મારી ખાનારી (cannibal—) હોય છે. તેઓ જ્યારે કોઇ પુરૂષ બીમાર પડે છે ત્યારે તેને મારી નાંખે છે. નરી જવા પછી તેનું માંસ બગડી જાય એવા વિચારથી બીચારો મરવા પડે કે તેઓ તેને મારી નાંખે છે.

૭. કોઇક જાતો પ્રાણીઓને સુદંલ મારતી નથી. તેઓ અનાજ વગેરે વાવતા નથી, પણ તરકારી ઉપરજ જીવે છે.

૮. ત્યાં ઝાડો ઉપર ઉન (tree-wool) ઉગે છે. તે ઉનનાં તેઓ કપડાં બનાવે છે. એ ઉન તે રૂનો એશારો છે.

હિંદુસ્તાનના પેહેલા શાહનશાહ તરીકે શાહ દારાયસની હકીકત.

હિંદુસ્તાનની શાહ દારાયસની ફતેહ બાબે હીરોડોટસ અને બીજા યુનાની તવારીખનવેશો જે લખી ગયા છે તેને અધારે આપણે આ પાદશાહની હિંદુસ્તાનની હકુમતનું એક ચિત્ર અત્રે દોરીએ.

હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખ, ઇ૦ સ૦ પૂર્વેની તવારીખ, ઘણા અંધકારમાં રહી છે. એ પુરાણી તવારીખના કોઇ મોટા બનાવો અલબતે જણાયલા છે. દાખલા તરીકે મહાભારતે વર્ણવેલો કૌરવ અને પાંડવનાં બેટાઓ વચ્ચેના યુદ્ધનો બનાવ ઇ૦ પુ૦ આસરે ૩૦૦૦ વર્ષપર મેલાય છે, પણ તે સને, હાલની ગમે તેવી શોધખોળ છતાં, એક પ્રકારની અટકળ છે. જયાસુધી એક બનાવનો સને, જોકે ચોકસ નહી તોપણ લગભગ મુકરર થાય નહિ ત્યાંસુધી તે કેટલીક હદે એક દેશનાં અનુક્રમે રચાયલી તવારીખની હદમાં આવી શકતો નથી.

એ સબબે હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખમાં જે કોઇ બનાવનો સને લગભગ મુકરર હોય તો તે તેના પહેલા પારસી પાદશાહ દારાયસનો છે.* સ્ટ્રેબો પ્રમાણે દારાયસની આગમચ પાદશાહ સાયરસે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર ન્હડાઇ મોકલી હતી, પણ એ લખનાર પોતે કહે છે તેમ એ બાબત ચોકસ નથી. વળી સ્ટ્રેબો કહે છે કે હિંદી સેપાહો પગારદાર બહારના સેપાહો (mercenary troops) તરીકે દારાયસની આગમચ ઇરાની લશ્કરમાં નોકરી બજાવતા હતા. હખીમીનીઅન વંશની આગમજ ઇરાનના કેઆનીઅન વંશના અને વળી ખુદ પેશદાદીઅન વંશના કોઇક પાદશાહાએ હિંદુસ્તાનમાં ફતેહ મેળવી થોડો યા ઘણો વખત હકુમત કરી હતી એમ ફીરિસ્તે નામનો જાણીતો ઇસ્લામી લખનાર જણાવે છે, પણ તેઓની હકીકત ચોકસ નથી. હવે દારાયસનાં સને માટે જો આપણને હિંદી પુસ્તકો યા લેખો યા બાંધકામોથી મળતી દલીલો ઉપર આધાર રાખવો પડતે તો તે અચોકસ ગણાતે; પણ સારાં ભાગ્યે હીરોડોટસ જેવા તવારીખનવેશનું ઘણીક હદે સત્તાદાર ગણાતું પુસ્તક અને ખુદ પાદશાહ દારાયસનાં ખીલારોકી લેખો આપણી મદદે આવે છે અને તે સને મુકરર કરે છે.

હિંદની પાદશાહી ભોગવનાર દારાયસ પાદશાહ.

હીરોડોટસ પ્રમાણે હખીમીનીઅન વંશના એ જગપ્રસીદ્ધ પાદશાહે ઇરાનપર ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૨૧ યા ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને તેના રાજ્યની હકુમત છેક હિંદુસ્તાન સુધી ફેલાઇ હતી. પાદશાહ દારાયસ હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો હતો,

---

* Strabo Book XV chap. 1, 6

એવાં હીરોડોટસનાં લખાણને એ મહાત્મા પાદશાહનાં પર્સીપોલીસ અને નક્ષે રૂસતમના ખીલા રોશી લેખો ટેકો આપે છે. નક્ષે રૂસ્તમનો લેખ આસરે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૬ માં લખાયલો ગણવામાં આવ્યો છે. એ લેખમાં એ પાદશાહની હિંદી હકુમતનો ચોક્સ એશારો છે. તે ઉપરથી દિસે છે કે એણે એ લેખ કોતરાવવાની આગમચ, એટલે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૬ ની આગમચ હિંદુસ્તાનમાં હકુમત કરી હતી. એ પાદશાહનો સન હીરોડોટસને આધારે અને પશ્ચિમ બાજુના બીજા તવારીખનવેશોને આધારે ચોક્સ મળે છે. તે ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં હકુમત કરતા કોઇ હિંદી રાજાઓનાં સને પણ લગભગ મુકરર થઇ શકે છે.

હિંદી પુરાણો કોઇક રાજ્યકર્તા વંશના નામો આપે છે. તેમાં તવારીખી બનાવ તરીકે સત્તા સમાન ગણાતું કોઇ વંશ હોય તો તે સઇસુનાગ (Saisunaga) નામનું વંશ છે. તે પેહેલવેહેલું હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતું તવારીખી વંશ ગણાય. અલબત્તે જ્યારે અસલી તવારીખના સંબધમાં આપણે 'હિંદુસ્તાન' કરી બોલીએ ત્યારે બ્રિટિશ હકુમત તળે જોડાયલાં એક દેશ તરીકે આપણે હાલ સમજીએ છીએ તેમ નહિ સમજવું, પણ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મુલક, અને તેમાં પણ કોઇ આહીંતહીં ભાગનો મુલક સમજવો. એ વંશનો પાંચમો પાદશાહ બીમ્બીસાર નામનો હતો અને તે પાદશાહ દારાયસના વખતનો એક પુરૂષ (contemporary) હતો.‡

પાદશાહ દારાયસ એક મોટો પાદશાહ થઇ ગયો છે. તેની મોટાઇ ઇરાનથી હિદુસ્તાન સુધીના તેનાં મુલકનાં વિસ્તારની મોટાઇમાંજ ફક્ત સમાઇ ન હતી, પણ તે ગુણો કે જે એક પાદશાહને ખરેખરો મોટો બનાવે છે, તેમાં સમાઇ હતી. એક મહાત્મા પાદશાહનો એક સદ્દગુણ તેની સહનશીલતા છે. પાદશાહ દારાયસ એ સદ્‌ગુણ ધરાવતો. એ માજદયસ્નાન પાદશાહે પોતાની હકુમત તળે અહુરમજદે આપેલી પોતાની માજદયસ્નીદીન ઉપરાંત બીજી દીનો પાળનારાઓને પણ ધર્મનું છુટાપણું આપ્યું હતું. તેની એ સહનશીલતાને લીધે તે યીહુદીઓનાં ઓલ્ડ ટેસ્ટેમેન્ટમાં પણ જાણીતો અને માનીતો ગણાયો છે.†

નવા મુલકોની શોધ માટે દારાયસે મોકલેલા કાફલાઓ.

એક મહાત્મા પાદશાહનો બીજો સદ્દગુણ પોતાના દેશમાં એલમ હુન્નરોની શોધ

---

‡ "The Early History of India by Vincent & Smith (1908) pp. 33-34.

† જુઓ મારૂં પુસ્તક „King Solomon's Temple and the Ancient Persians."

ખોળને અને જ્ઞાનનાં વધારાને ઉત્તેજન આપવાનો છે.' પાદશાહ દારાયસે તેમ કર્યું હતું. આજે યુરોપના પાદશાહો અને તેઓની સરકારો જાણે માંહોમાંહે હરીફાઇ કરી અજાણ્યા મુલકોમાં શોધખોળ કરવાને વિદ્વાનોના કાફલા મોકલે છે પણ આવું શુભ કામ આજથી ૨૪૦૦ વરસપર પાદશાહ દારાયસે કર્યું હતું. તેણે એશિયાના ઘણાક ભાગોમાં નવા મુલકોની શોધખોળ કરવા માટે એવા કાફલાઓ મોકલ્યા હતા એવો એક કાફલો એણે સ્કાઇલેક્ષ (Scylax) નામના સરદારની સરદારી હેઠળ આપણા હીંદુસ્તાન દેશમાં સિંધુનદીથી દરિયા માર્ગે ઇરાન જવાનો માર્ગ નક્કી કરવા માટે મોકલ્યો હતો.

એ માટે હીરોડોટસ નીચે મુજબ કહે છે:—

"એશિયાના મોટા ભાગનો શોધક દારાયસ હતો. તે સિંધુ નદી દરિયામાં ક્યાં ખાલી થાય છે તે જાણવા માટે તેણે કેટલાંક એવાં માણસોને મોકલ્યાં, કે જેઓની સચ્ચાઇ ઉપર તે એતબાર રાખી શકે. તેઓમાં કરીએનદાવાળો સ્કાઇલેક્ષ હતો તેઓને નદીના નીચલા માર્ગ ઉપર જવાને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓ †કેસ્પેહાઇરસ (જેને કાસ્મીર ધારવામાં આવે છે) નાં શેહેર તરફ જવાને ઉપડયા, જે પેકટીઇકા (Pactyica) નામના મુલકમાં આવેલું છે. તેઓએ પૂર્વ દિશાએ દરિયા તરફ હંકાર્યું હતું. દરિયા આગળ આવતાં તેમણે પશ્ચિમ તરફનો માર્ગ લીધો. ત્રીસ મહીનાની સફર પછી તેઓ એક જગ્યાએ જઇ પહોંચ્યા કે જ્યાંથી જે ઇજીપ્શીયન રાજાના સંબંધમાં હું ઉપર બોલી ગયો છું તેણે ફીનીશીયન લોકોને લીબીઆની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવાને મોકલ્યા હતા. આ સફર પુરી થયા પછી દારાયસે હિંદીઓને સર કીધા હતા અને તે બાજુના દરિયાનો ઉપયોગ કીધો હોત" * સ્વેજની નેહેર, જે એક ફ્રેંચ એન્જીનીઅર મો૦ લેસેપસે એક મોટી "જોઇન્ટ સ્ટોક કમ્પની" સ્થાપી થોડાંક વર્ષપર ખોદી કહાડી છે, તેને આજે આપણે ગઇ સદીનું એક મોટું કામ ગણીએ છીએ. પણ હીરોડોટસ પ્રમાણે પાદશાહ દારાયસે પેહેલે એ નેહેર ખોદી કહાડી હતી. એ બાબે હું વીગતે આગળ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી આગળ જે બોલ્યો છું તે અત્રે ઉતારી લઇશ. ‡

† "Asiatic Papers"માં Caspinese and the Ancient Persians નો વિષય. પા ૯૯થી ૧૧૦.

* Rawlinson's Herodotus Book IV 44 (1858) Vol III pp. 37-38.

‡ જુઓ મારાં "જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો" નામનાં પુસ્તકમાં "સ્વેજની નેહેરની અસલી તવારીખ. ઇરાની પાદશાહ દારાયસની તેના સંબંધમાં પહેલવેહેલી ફતેહમંદ કોશેશ" નામનો વિષય પાના ૯૨ થી ૧૦૪.

રાતા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જળ માર્ગે જોડવાનો અને તેમ કરીને પોતાના દેશને તાલેવંત કરવાનો પહેલો વિચાર કહેછે કે ઇજીપ્તના આગલા રાજા રામસીસ બીજાએ કર્યો હતો. પણ એના એ વિચારને અમલમાં લાવનાર ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સાતમી સદીમાં થઇ ગયેલો રાજા નેકો બીજો હતો. એના વખતમાં રાતા સમુદ્રનાં પાણી છેક ટેરપોલીટના અખાત સુધી વધતાં હતાં. તેથી તેણે એ ટેરપોલીટના અખાતથી તે નાઇલની પેલ્યુઝીઆક શાખા સુધી બ્યુબેસ્ટીસના શહેર સુધી એક નહેર ખોદી કાઢી અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને નાઇલ નદી મારફતે જોડી નાખ્યા. એ નહેર 'નેકોની નહેર' એવા નામથી ઓળખાતી હતી. હીરોડોટસ પોતાની તવારીખ (કિતાબ બીજી બાબ ૧૫૮)માં એ બાબે ઇશારો કરે છે.

નેકો પછી થોડે વખતે એ નહેર સમાલકામની ગેરહાજરીમાં ખરાબ થતી ગઇ અને પુરાઇ ગઇ. નેકો પછી અને દારાયસની આગમચ એ જમીનની સંયોગીભૂમિની પ્રાકૃતિક હાલતમાં બીજો મોટો ફેરફાર એ થયો કે તે અરસામાં રાતો સમુદ્ર હાલની માફક છેક સ્વેઝ સુધી હઠતો ગયો અને ટેરપોલીટ, જે એક અખાત હતો, તેનું હવે એક સરોવર થઇ ગયું. નેકો પછી નજીક એ સદીએ પાદશાહ દારાયસે ઇજીપ્તમાં હકુમત ચલાવી હતી. એ પાદશાહે પોતાના મુલકનો વેપાર વધારવાને ઘણી કોશેશ કરેલી હોવાથી એ પાદશાહે ત્યારે પોતાની હકુમત નીચેના ઇજીપ્ટ દેશમાં વેપાર અર્થે રાતા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રોને જોડવાનો વિચાર કર્યો. એ વખતે ત્યારે એ / માટે એને ત્રણ કામો કરવાના હતા. પહેલું એ કે પાદશાહ નેકોવાળી પેલ્યુઝીઆક શાખા અને ટેરપોલીટના અખાત વચ્ચેની નહેર દુરસ્ત કરવી. બીજું એ કે ટેરપોલીટવાળો અખાત, જેનું હવે એક ખારું સરોવર થઇ ગયું હતું, તેને ખોદી તેમાંથી વહાણો પસાર થાય એવો એક માર્ગ બનાવવો. એ કામ કરતાં પાદશાહ દારાયસના ઘણા માણસો બીમારીથી મરણ પામ્યા હતા. ખારા પાણીવાળી જગામાં અને તેના માર્ગમાં કામ કરતાં તેમાંથી નીકળતી મલેરીઆ જેવી બીમારીએ ઘણાઓના ભોગ લીધા હતા. ત્રીજું અને વધારે મોટું કામ એ હતું કે રાતો સમુદ્ર, જે હવે ટેરપોલીટથી છેક સ્વેઝ સુધી હઠી ગયો હતો, તે, અને ટેરપોલીટના ખારા સરોવર, જે હાલમાં બીટર લેક તરીકે જણાયેલું છે, તે વચ્ચેની જમીન ખોદી આશરે સાડી તેતાલીસ માઇલની એક નવી નહેર બાંધવી. પાદશાહ દારાયસે એ ત્રણે કામો સંપૂર્ણ કરી છેક હાલની સ્વેઝની નજદીકથી રાતા અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર વચ્ચે નાઇલ નદીની પેલ્યુઝીઆક શાખા મારફતે જળ વહેવાર સ્થાપ્યો. હીરોડોટસ પાદશાહ નેકોની નહેરનો ઇશારો કરી દારાયસે તે નહેરને આગળ ચલાવી તે વિષે લખે છે (કિતાબ II બાબ ૧૫૮). એ તવારીખનવેશ એક બીજી જગાએ પણ એ વિષે ઇશારો કરે છે (કિતાબ IV બાબ ૩૯). હીરોડોટસ પ્રમાણે પાદશાહ દારાયસે ખોદાવેલી અને સંપૂર્ણ કરેલી એ શાખા નહેર

ચાર દહાડાની દરિઆઈ મુસાફરી જેટલી લાંબી હતી પોહોળાઈમાં બે ત્રાએરીમ ના
મના વાહાણો પસાર થઇ શકે તેટલી તે પોહોળી હતી રાતા સમુદ્રના જે ભાગ આ
ગળ તેનો છેડો આવતો હતો તે તે વખતે પાટુમેસ નામનું આરબ શેહેર ગણાતું
હીરોડોટસ જે કહે છે કે દારાયસે એ નેહેર સંપૂર્ણ કરી હતી તે સત્તાવાર છે, કારણ
કે દારાયસ પછી તે આશરે ૩૦ વર્ષમાં થઇ ગયો હતો અને તેણે જાતે પોતે ઇજીપ્ટમાં
મુસાફરી કરી હતી

હીરોડોટસ પછી ૩૦૦ વર્ષ થઇ ગયેલા કેટલાક યુનાની અને રોમન લખનારા-
ઓ એવું ધારતા દીસે છે કે દારાયસે એ નેહેરનું કામ સંપૂર્ણ કર્યું નહિ હતું દારા-
યસ પછી એ નેહેર તેની મરામતની ગેરહાજરીને લીધે પુરાઇ ગઇ હતી અને તેમાંથી વા-
હાણોની આવજાવ બંધ થઇ હતી, તે ઉપરથી તેઓએ એ ભુલ કરી હશે ડાયોડોરસ
નામનો શીસીલીનો એક રોમન તવારીખનવેશ, જે ઇ૦ પૂ૦ પેહેલી સદીમાં થઇ ગયો હતો,
અને તેથીજ હીરોડોટસ માફક એક નજરે જોનાર ન હતો, તે જણાવે છે કે દારાયસે પોતે
હાથે કરી તે નેહેર અધુરી રાખી હતી અને સંપૂર્ણ કરી ન હતી, કારણ કે પાદશાહને
પાછળથી ખબર પડી કે રાતા સમુદ્ર કરતાં લોઅર ઇજીપ્ટનો ભાગ ઘણો નીચો છે,
તેથી તે જો એ નેહેર સંપૂર્ણ થાય તો રાતા સમુદ્રના પાણીથી ભરાઇ જાય ડાયોડો-
રસના એ લખાણને આધારે પાછળથી સ્ટ્રાબો અને પ્લીનીએ પણ એ ભુલ કરી છે.
પણ એઓની સામે હીરોડોટસની નજરે જોયેલી ગવાહી વધારે મજબુત છે. એ
નેહેર એવા રેતાળ ભાગમાંથી પસાર થાય છે, કે આજે પણ જો થોડા વર્ષ તેની
મરામત ચાલુ નહિ રાખવામાં આવે તો આજુબાજુનો કિનારો ધસી પડવાથી, પવન-
થી રેતી ઉડી આવવાથી, પાણીના પ્રવાહોથી અને બીજા કારણોથી તે એવી તો
પુરાઇ જાય કે કિનારા પર બાંધેલા બાંધકામ સિવાય કોઇપણ રીતે તેની નિશાની
થોડા વર્ષો બાદ દેખાતી રહે નહી હાલમાં પણ એ નેહેર પસાર કરતા દરેક સ્ટીમર
માટે જે મોજાં તેની સાથે વેહેતાં દોડે છે તેથી કિનારો ધસી ન પડે તેનો અટકાવ
કરવા કલાકના પાંચ માઇલથી વધુ ઝડપે સ્ટીમરને પસાર થવાનો અટકાવ છે વળી
રાત દહાડો એક 'ડ્રેજર' કામ કરી વચમાંનો ભાગ ખોદતી રહી તેની ઉંડાઇ સમતોલ
રાખે છે એ ઉપરથી એવું દીસે છે કે દારાયસ પછી ઉપલા કારણોને લીધે, અને
મરામતની ગેરહાજરીને લીધે નેહેરના ખરાબ હાલ થયા હોય અને તે સઘળી પુરાઇ
ગઇ હોય, તે ઉપરથી ડાયોડોરસ અને બીજાઓએ ધાર્યું હોય અથવા તેઓને કહેવામાં
આવ્યું હોય કે એ તો દારાયસે પોતેજ નેહેર અધુરી મુકી દીધી હતી પોતાના
દેશના કોઇ આગલા પાદશાહોનું કામ તેઓના મરણ પછી તેઓના વારસો અથવા
પ્રજાની બેદરકારીથી જો ખરાબ અને નિષ્ફળ થયું હોય તો તે ખરાબી અથવા

નિષ્ફળતાની અપકીર્તિ ઢાંકવાની મતલબથી ઇજીપ્ટના ધર્મગુરૂઓ, જેઓ તવારીખનવેશોને અને મુસાફરોને ઘણીક હકીકતો પુરી પાડતા, તેઓ એમ કહેતા કે 'એ તો તે પાદશાહોએ પોતેજ એ કામ અધુરૂં મેલેલું એ તો તેઓએજ ફલાણા ફલાણા કારણોને લીધે પુરૂં નહી કરેલું." એવો એક બીજો દાખલો પાદશાહ નેશ્રોએ ખોદેલી નેહેરની બાબતમા પણ હીરોડોટસ ઉપરથી મળે છે નેકોના મરણ બાદ તેની નેહેર તેની પાછળ આવનારાઓની બેદરકારીથી પુરાઇ ગઇ ત્યારે તે બેદરકારી અપકીર્તિ ઢાંકવા યા કદાચ કોઇ બીજા સબબે ઇજીપશીયન ધર્મગુરૂઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે નેકોએ પોતેજ એ નેહેર અધુરી રાખી હતી, કારણ એક આકાશવાણીથી તેને આગમચેતી મળી હતી કે, ઇજીપ્ટ દેશ પારકાઓને (એટલે ઇરાનીઓને) હાથ જશે, તેથી નેહેર પુરી કર્યેથી શું કામની? એવા વિચારથી તેણેજ એ નેહેર પુરી કરવાનું કામ બંધ પાડ્યું હતું

એ નેહેરની તવારીખ ઉપર આગળ વધતા આપણને દિસે છે કે, તોલેમી બીજાએ એ દારાયસવાળી નેહેર, જે ઇરાની સત્તાની પડતી સાથે પડતી પડી હતી, તે દુરસ્ત કરીને પાછી સમારી બિસ્માર હાલતને લીધે તેમા નવું કામ ઘણું નીકળેલું તે તોલેમીએ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૭૦માં કર્યું. પછી વળી ૨૦૦ વર્ષ પછી તોલેમીએ સમારેલી નેહેરના પણ તેજ હાલ થયા કે જે દારાયસની નેહેરના થયા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦મા રાણી કલીઓપેટ્રાએ પોતાના આશક એન્ટની સાથે નાસી જતા પોતાના ખજાનાના વાહાણો એ નેહેર મારફતે રાતા સમુદ્રમા મોકલવા ચાહ્યા ત્યારે તે પુરાઇ ગયલી માલમ પડી હતી.

તોલેમી પછી આશરે ૩૫૦ વર્ષે (ઇ૦ સ૦ ૭૬ મા) રોમનોની શહેનશાહતના વખતમા પાદશાહ ટ્રેજન અને તેના જમાઇ અને તેની પાછળ ગાદીપર આવનાર એન્દ્રીઅને એ નેહેર પુરાઇ ગયલી ફરીથી દુરસ્ત કરી એ પછી આશરે પાંચસો વર્ષે (ઇ૦ સ૦ ६४० મા) અમર બીન અલઅસ નામના આરબ સરદારે ખલીફ ઉમરના હુકમથી એ નેહેર પુરાઇ ગયલી એક વખત ફરીથી સમરાવી એ અરસા પછી સો વર્ષ સુધી એ નેહેર વગર અટકાવે ઉપયોગમા આવી હતી અને ઇજીપ્ટ દેશમાથી અરબસ્તાન તરફ સેંકડો વાહાણો એ નેહેર મારફતે અનાજ લઇ જતા.

ત્યાર પછી (ઇ૦ સ૦ ૭૪૦) જ્યારે અબુ જીઆફર અલ મનસુર નામનો એક ખલીફ ઇરાનમા હકુમત કરતો હતો ત્યારે મદીનામા મેહમદ બીન અબદલ્લા નામનો એક બીજો શખસ ત્યા પાદશાહ તરીકે ઉભો થયો હતો તેના રાજ્યમા ઇજીપ્ટથી જે નેહેર મારફતે પુષ્કળ અનાજ મદીના તરફ આવતુ હતુ તે અટકાવવા માટે અને

તેમ કરી મદીના શહેરમાં ભુખમરો પાડવા માટે ખલીફે પોતાના ઇજીપ્ટના હાકેમ ઉપર પેગામ મોકલ્યો કે, તેણે એ નેહેર પુરી નાખવી કે તેથી મદીના શહેર તરફ અનાજ આવતું અટકે. એ પ્રમાણે ત્યારે એક મહાત્મા ઇરાની પાદશાહે માણસ જાતના વેપાર વણજનાં સુખને માટે જે ગંજાવર કામ કર્યું હતું તે એક આરબ પાદશાહે બીજા પોતાના દુશ્મનને હેરાન કરવા તારાજ કરાવ્યું. એ વખત પછી એ નેહેરને કોઇએ દુરસ્ત કરી નહિ અને તે આસ્તે આસ્તે એવી તો પુરાઇ ગઇ કે અહીં તહીં કોઇક નિશાન સિવાય તેની હાલત માલમ પડતી નથી.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે જ્યારે ઇજીપ્ટ હાથ કર્યું ત્યારે ફ્રેંચ ઇજનેરોએ એ નેહેર ફરીથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ કેટલીક મુસ્કેલીઓ તરફ જોઇ તેઓએ તે કામ હાથ ધર્યું ન હતું. છેવટે એજ નેપોલીઅનના એક ગાદીનશીન ત્રીજા નેપોલીઅન શાહનશાહના રાજ્યની વખતે મોં૦ લેસેપ્સ નામના એક નામીચા ઇજનેરે તે કામ પાર પાડી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

આપણે આગળ કહ્યું કે, પાદશાહ દારાયસે ખોદેલી નેહેરની અહીંતહીં નિશાનીઓ સિવાય બીજું કાંઇ બાકી રહ્યું નથી. હવે એ નિશાનીઓ એક પછી એક કેમ રોશનીમાં આવી તે બાબત આપણે તપાસીએ.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૯માં મોં૦ રોઝીએર નામના ગ્રહસ્થે સ્વેઝથી ઉત્તરે આસરે સાડા ૭ કલાકના રસ્તા ઉપર એક પરસીપોલીટન સ્તંભનો ભાગેલો ભાગ જોયો હતો, જેના એક ટુકડા ઉપરથી તેણે નીચલો લેખ ઉતારી લીધો હતોઃ "દઆરીયવુશ ખશાયથ્ય વજ-ર્કે".

એ વિદ્વાન સાથ મો૦ દેવેલીઅર નામનો એક બીજો ગ્રહસ્થ પણ હતો. એ બેઉ ગ્રહસ્થો એ સ્તંભની જે જગ્યા મુકરર કરે છે તે વચ્ચે ફેર છે, તેથી તે સ્વેઝથી કેટલો દૂર હતો તે ચોકસ કહેવાઇ શકાતું નથી.

મોં૦ દેવેલીઅર પોતાનાં એક પુસ્તકમાં બીજો એક એવો સ્તંભ જોયેલો જણાવે છે, જે તે સેરાપીયમ આગળ જણાવે છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૬ માં મોં૦ લેસેપ્સના છોકરા શારલ દલેસેપ્સે "શાલુફનાં સ્તંભ" ને નામે પાછળથી જણાયલો એક સ્તંભ શાલુફથી આશરે ૭ માઇલ દૂર ભાગેલી હાલતમાં શોધી કહાડયો. તેનુ ધ્યાન એ બાબતમાં ફરીથી ખેંચવામાં આવ્યાથી તેણે એ નાશ પામેલા સ્તંભને ફરીથી તપાસી તેના લઇ જવાઇ શકાય એવા ભાગો શાલુફ મોકલ્યા અને બીજા મોહોટા ભાગને રેતીથી ઢાંકી નાખ્યા કે તે વધુ નુકસાન નહીં પામે, કારણકે તેને એવું માલમ પડયું કે, કોઇએ તેની નજદીક બેદરકારીથી આતશ

સરખાવેલી રીતથી તે તવદી ભાગી ગયેલો હતો. પેરીસની ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સની એકેડેમીએ એ વિષે વધુ ખબર મેળવવાથી મેo લેનોર્મે પોતે એવા બીજા ત્રણ લેખ જોયા જણાવ્યા. એક ત્રંભ તેના જોવામાં સ્વેઝની ઉત્તરે આશરે માઇલ ચાર મૈલપર આવ્યો હતો અને બીજો એક સેરાપીયમ આગળ જોવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રમાણે આરે આજ સુધી દારયવુશના ખૂબ પત્થીપોલીટન ત્રંભ નાશ પામેલી હાલતમાં જોવામા આવ્યા છે. એઓમાંથી શાલુફના ત્રંભના ટુકડાઓ અને લેખો થોડેક સલામત બચેલા છે. મેo મેના નામના વિદ્વાન, જેને આધારે અમોએ આ બાબત લખી છે, તેણે એ ત્રંભના જુનાની લેખો પ્રગટ કરી તેનો તરજુમો બહાર પાડ્યો છે. એ વિદ્વાન પ્રમાણે એ લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

"દારયવુશ મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, દેશોનો પાદશાહ, આ મોટી જમીનનો પાદશાહ, વિશ્તાસ્પનો દીકરો, હખામનીશ વંશનો.

"અહુરમઝ્દ એક મોટો ખોદા છે તેણે આસમાન પેદા કર્યું છે, તેણે આ જમીન પેદા કરી છે, તેણે માણસને પેદા કર્યું છે તેણે માણસને ખાવતીશ (ખુશી) આપી છે, તેણે દારયવુશને પાદશાહ કર્યો છે તેણે પાદશાહ દારયવુશને એક મોટું સંભવર રાજ્ય આપ્યું છે

"હું દારયવુશ છું, મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, આ (ઘણી વસ્તીવાળા) દેશોના પાદશાહ, આ મોટી ધરતીનો પાદશાહ, દૂર અને નજીક હુકમ ચલાવું છું, હખામનીશીય વિશ્તાસ્પનો દીકરો છું

"દારયવુશ પાદશાહ કહે છે કે, હું પારસી છું પારસી મુદ્રાજ (મીસર) ઉપર રાજ ચલાવું છું મે આ નેહેર પીરાવ (નાઇલ) નદી—જે મુદ્રાજ (મીસર) માંથી વહે તી નદીનું નામ છે તેથી તે પારસ (ઈરાન) થી આવતા દરિયા સુધી ખોદવાને ફરમાવ્યુ છે

"ત્યારે એ નેહેર એ પ્રમાણે ખોદાય છે

"મે એ નેહેર [illegible] ખાણી છે અને (કહ્યું છે કે) આ નેહેર.....થી શરૂ કરે તે ......નાં દરિયાના કિનારા સુધી એ પ્રમાણે ખાણી મંગી છે."

પાદશાહ દારયવુશના એ લેખને શાલુફના ત્રંભનો ટુકડો એવા બીજા લેખોના ટુકડાની માર્ફત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે [illegible] ટુકડો [illegible] ઉપલો હાનો પેહેલો ટુકડો જે "કથા આન થર્મેદ" ના શબ્દોથી શરૂ કરી એક જગ્યાની માટે ખાણું ખાતી વખતે ખોલાતાતી [illegible] મોટેનો અને તેનો ઉપલો ભાગ, મોટેનો ટુકડો છે, તેને નાનો છે અને તેની [illegible] ઉપર [illegible]

જેમ બીજા ઘણા લેખોની તેમ એ લેખની શરૂઆત "બગવઝરક અહુરમજદ એટલે "મોટો ખોદા અહુરમજદ" એવા શબ્દોથી કરવામાં આવી છે. પણ એ શબ્દોની સાથેજ "હય મથીશ્ત બગાનામ" એટલે "જે બીજા ખોદાઓમાં સર્વથી વડો" એવા શબ્દો, જે બીજા કેટલાક દારાયસના ઇરાનના લેખોમાં આવે છે તે, અહીં ઇજીપ્ટમાં મળતા નથી. એ બાબે મો૦ મેના, જેને એ લેખની હકીકત માટે આપણે આભારી છીએ તે, સંતોષકારક અને ધ્યાન પુગાડવા જોગ ખુલાસો પોતાના "Le Stele de Chalouf" નામના એ બાબેના ચોપાનીઆમાં કરે છે એનું કારણ પાદશાહ દારાયસની રાજ્યદ્વારી કુનેહ છે તે જણાવે છે કે, ઇજીપ્ટ દેશમાં તેનું રાજ્ય થોડા વખતનું દાખલ થયું હતું તે પારકા ધર્મનાઓ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, તેથી તેણે ઘણી સાવચેતી રાખી કે તેની નવી પ્રજાની ધર્મ સંબંધી લાગણી નહીં દુખાય અને તેઓ એની સામે કાંઇ ગરબડ ન કરે. એટલા માટે સ્વેઝની નહેરને લગતા સ્તંભના એ લેખ ઉપર જો કે તે પોતાના ઇરાની ખોદા અહુરમજદનું નામ યાદ કરે છે તોપણ તે અહીં, જેમ ઇરાનમાં કેથે લખતો હતો તેમ, તેને "બીજા ખોદાઓમાં સર્વથી વડો" એમ લખતો નથી. દારાયસની રાજ્યદ્વારી કુનેહ એજ શાલુફના સ્તંભની બીજી બાજુએ જ્યાં મીસરીઓની હાએરોગ્લીફ ભાષામાં લખે છે ત્યાં માલમ પડે છે. ત્યાં તે એક ઠેકાણે કહે છે કે "જે કાંઇ પાદશાહ (દારેયુશ) ફરમાવતો તે તુરતજ બજાવવામાં આવતું જાણે કે ખોદા 'રા' પોતે ફરમાન આપતો હોય". એ ઇજીપ્શીયન લેખમાં તે ઇરાની અહુરમજદનું નામ નથી લેતો પણ ઇજીપ્શીયન 'રા' ખોદાનું નામ દે છે કારણ એ લેખ મીસરીઓની પોતાની ભાષામાં હોવાથી તેઓ તે વધારે સમજી શકે અને ત્યાં પોતાના ખોદાનું નામ વાંચી રાજી થાય.

એ ખુલાસો એક બીજી બાબતનો પણ ખુલાસો રજુ કરે છે. હીરોડોટસ અને બીજા યુનાની અને રોમન લખનારાઓ ઇરાની પાદશાહોને પારકા યુનાની વિગેરે ધર્મોની ક્રિયા કરતા જણાવે છે. દાખલા તરીકે પાદશાહ સાઇરસે બાબીલોનીઅન દેવતાઓને ભોગ આપ્યો હતો. એવી બાબતોમાં યુનાની લખનારાઓની કાંઇક સહેલાગાત હોય પણ એક બાબતી તે ખરૂં હોય તો તેનો ખુલાસો ઉપલીજ રીતે કરવામાં આપાય, કે પારકી પ્રજાઓની ધર્મ સંબંધી લાગણી નહિ દુખવવાના હેતુથી અને તેઓનું દીલ જીતવાની રાજદ્વારી કુનેહને અર્થે, પોતાની સત્તા સ્થાપવાની શરૂઆતમાં, તેઓએ એમ કર્યું હોય. હાલની તવારીખના દાખલાઓ એ ખુલાસાને ટેકો આપે છે. ઇજીપ્ટ દેશમાં અરબી પાદશાહના છેલ્લા બળવાના વખતે, તેલ-એલ-કબીરની લડાઇ પછી, અંગ્રેજી લશ્કર આપણા શાહજાદા ડયુક ઓફ કોનાટ સાથે કેરો જઇ

ગયું હતું. એ વખતે ઇજીપ્ટનો ખેદીવ દર સાલના રાબેતા પ્રમાણે મક્કે પેગમ્બર હજરત મહમદની ઘોર માટે એક કીમતી ચાદર ભેટ મોકલતો હતો રાબેતા પ્રમાણે ખેદીવનું ઇજીપ્શીઅન લશ્કર મોટા સરઘસ રૂપે તે ચાદર સાથે માન અર્થે કેટલેક સુધી ચાલ્યું. એ પ્રસંગે કેરોમાં રહેલાં અંગ્રેજ લશ્કરે પણ તે સરઘસમાં ભાગ લીધો એ બાબે ઇંગ્લાંડમાં ખ્રીસ્તી ધર્મગુરૂઓએ ઘણો ગુસ્સો દેખાડ્યો કે ખ્રીસ્તી સિપાઇઓએ ઇસ્લામી ક્રિયાને માન આપ્યું પણ સમજુઓએ જોયું કે, ખેદીવ અને તેની પ્રજા તરફ માન દેખાડવાની અને તેઓને રાજી કરવાની એ રાજ્યદ્વારી કુનેહ હતી એ ઉપરથી કોઇ ભવિષ્યનો તવારીખનવેશ ટીકા કરે કે ૧૯મી સદીના ખ્રીસ્તીઓ ઇસ્લામી ક્રિયા કરતા હતા તો તે ખોટું ગણાય હાલમાં એક પારસી સુબો રાજ્યદ્વારી સબબ અર્થે પોતાના ગુણવંત અને મેહેરબાન રાજ્યકર્તાના હિંદુ રાજ્યમાં દશેરા યા એવા કોઇ બીજા હિંદુ તેહેવારોની ક્રિયામાં ભાગ લે, અને તેની આજના વર્તમાન પત્રોમાં નોંધ વાંચી બસેં વર્ષ પછી જો કોઇ તવારીખનવેશ કહે કે તે પારસી ગૃહસ્થ એક્રીને હિંદુ હતો તો તે ભુલભરેલું ગણાય.”

દારાયસે હિંદુસ્તાન જીતી હિંદી સિપાઇઓને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યા હતા. હાલમાં જેમ જરૂરને વખતે હિંદી લશ્કર પોતાના બ્રીટીશ શાહનશાહના લશ્કરના ભાગ તરીકે આફ્રીકા જેવા પશ્ચિમ બાજુના મુલકોમાં લડવા જાય છે, તેમ પાદશાહ દારાયસના બેટાના વખતમાં હિંદી લશ્કર અને તેમાં ખાસ કરી હિંદી કમાનકશો (archers) તેના લશ્કર સાથે યુનાન સામે લડવા ગયા હતા પ્લેટીની લડાઇ, જેમાં ઝરકસીસે હાર ખાધી હતી, તે લડાઇ વેળા એ હિંદી લશ્કર ઇરાનના લશ્કરનો કીમતી ભાગ ગણાતું.

ઇરાનની પૂર્વ બાજુ દારાયસે જુદી જુદી કેટલીક હાકમીઓ સ્થાપી હતી હેરાત (એરીઆ), કંદહાર (એરેકોસીઆ) અને પંજાબનો ઉત્તર પશ્ચિમનો ભાગ (ગેનડેરીઆ) એ ઓની જુદી જુદી હાકમી બની હતી હિંદુસ્તાનની હાકમીના ખાસ તાબા હેઠળ સિંધ નો આખો મુલક અને સિંધુ નદીની પૂર્વેનો પંજાબનો મુલક સમાયલો હતો સિંધ અને પંજાબના મુલકનો કેટલોક ભાગ આજે વેરાન થઇ પડ્યો છે પણ તે પાદશાહ દારાયસના વખતમાં ઘણો ફળદ્રુપ અને આબાદ હતો તેથી તે તેની તીજોરીમાં ઉપર પ્રમાણે ૧૧ા કરોડ રૂપીઆની મોટી આમદાની લાવી આપતો પંજાબની નદીઓએ ત્યાર પછી પોતાના માર્ગો અવારનવાર બદલી આબાદ મુલકોને વેરાન બનાવ્યા છે, અને તેનો દાખલો બહમનાબાદ ૧ ના હાલમાં થોડુંક થયું જાણમાં આવેલા ખંડીએરોમાં અને કેટલુંક થયું જોખમમાં આવી પડેલા ડેહેરાગાઝીખાનના સેહેરોમાં આપણે જોઇએ છીએ

શાહ ગુસ્તાસ્પનો બેટો બહમન, જેને કોઇક પુસ્તકમાં અર્દેશીર પણ કહ્યો છે, જે અર્દેશીર દરાજદસ્ત (એટલે લાંબા હાથવાળો) તરીકે પણ બોલાયો છે, અને જેને કેટલાકો દારાયસની પહેડીના આર્ટોઝેર્ક્સીસ ગણે છે, અને કેટલાકો બાઇબલનાં ઓલ્ડ ટેસ્ટેમેંટનો ઇરાની પાદશાહ આહસ્યુએરસ (Ahasuerus) ગણે છે, તેણે શેહેર સ્થાપેલું ગણવામાં આવેછે. પછવાડેથી કોઇએ એ શહેરને ભુલથી 'બહમનાબાદ' તરીકે બોલવા માડયું છે.* સિકંદરની હિંદુસ્તાનની સ્વારીના વર્ણનના સંબંધમાં એ શહેર પાટલ (patala) ના નામથી બોલાયું છે.

હિંદુસ્તાનનો પહેલ વહેલો હિંદુ શાહનશાહ.

આપણે જોયું કે, હિંદુસ્તાન ઉપર, એક શાહનશાહ તરીકે, અમલ કરનાર એક હિંદુ પાદશાહ નહિ હતો, પણ એક ઇરાની પાદશાહ હતો, અને તે હખમીનીઅન વંશની કીર્તિને પોતાની ખીલારોકી તખ્તીઓથી અમર કરનાર ઉપલો પાદશાહ દારાયસ હતો. એ પાદશાહ, મી○ વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં દેખાડયું છે તેમ, હિંદુસ્તાનનો પહેલો શાહાનશાહ ગણાય. અલબતે હિંદુસ્તાનમાં દારાયસની આગમચ રાજાઓ થઇ ગયા છે પણ "શાહનશાહ" એટલે "પાદશાહોના પાદશાહ" તરીકે, ઘણાક રાજાઓની ઉપર હકુમત અને સત્તા ભોગવનાર તરીકે, હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પેહેલો શાહાનશાહ થઇ ગયો હોય, તો તે એક પારસી પાદશાહ હતો અને પાદશાહ દારાયસ હતો.

દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનમાં જો કોઇ બીજો રાજા શાહાનશાહ ગણાય તો તે ચંદ્રગુપ્ત નામનો રાજા હતો. ને હિંદુસ્તાનનો પહેલ વહેલો હિંદુ શાહાનશાહ ગણાય. અલબતે દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનનો બીજો નામીચો શાહાનશાહ અને દારાયસ કરતાં પણ વધુ બળવાન અને કદાચ મોહોટા વિસ્તારનો શાહાનશાહ તો સિકંદર ગણાય. પણ તેની શાહાનશાહત, તેણે હિંદુસ્તાન તરફથી કોર મંડી કે તુરત પડવા લાગી, અને તેનાં મરણ બાદ બે વર્ષમાં તો રમવાનાં પાનાનાં કાર્ડથી ઉભા કરેલા એક ઘર માફક તે એક સપાટામાં તુટી પડી. તેની શાહાનશાહતનાં તુટી પડેલાં ખંડીએર ઉપર ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ પોતાની શાહાનશાહત ઉભી કીધી હતી. સિકંદરની શાહાનશાહતને તોડી પાડવામાં પણ આગેવાન ભાગ એ ચંદ્રગુપ્તનો હતો. મિ○ વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં એની શાહાનશાહતનું સુંદર ચિત્ર રજુ કરે છે. ચંદ્રગુપ્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય રાજ્ય, મગધના અસલી પાદશાહી વંશનો હતો, પણ તેની માતા મુરા, જેના નામ ઉપરથી તેના વશે મૌર્ય (Maurya) વંશનું નામ

* (જુઓ The Early History of India by Vincent A. Smith p. 100.)

લીધું છે, તે એક ઉતરતી પઢીના વંશની હતી એના વખતમાં મગધનો રાજા મહાપદ્મ નન્દ (Mahapadma Nanda) એક હજામનો બેટો હતો એ હજામે મગધના રાજાની રાણીનું દીલ હતી તેની મારફત રાજાને મારી નાખી પોતે રાજ્ય લીધુ હતું. આ હજામબાપનો મહાપદ્મ નન્દ રાજા પ્રજાને અકારો થઇ પડયો હતો. ચંદ્રગુપ્ત પણ તેનો દરબારી હતો, પણ તે તેની ઇતરાજીમા આવતા તેનો દેશ છોડી ઉત્તર પશ્ચિમની સરહદ ઉપર ગયો, અને સિકંદરના મરણ બાદ, તેણે તેનુ મેસિડોનીઅન લશ્કર, જે ત્યા સિકંદરના સરદારોની સરદારી હેઠળ તેની હકુમત બજાવતું હતું તેને મારી હઠાડી પંજાબમા પોતાની હકુમત બેસાડી પછી તેણે મગધના ઉપલા રાજા મહાપદ્મ નન્દને હરાવી અને મારી નાખી પોતાની હકુમત મજબુત કીધી. ચાણક્ય નામના બ્રાહ્મણે તેને એ કામમા બહુ મદદ કીધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના લશ્કરને ૩૦ હજાર ઘોડેસ્વાર, ૯ હજાર હાથી અને ૬ લાખ પેદલનું બનાવ્યું અને દક્ષિણે નર્મદા સુધી પોતાની હકુમત સ્થાપી અને બંગાળાના અખાતથી તે અરબી સમુદ્ર સુધીનો શાહાનશાહ થયો

૨ સિકંદરની પશ્ચિમ બાજીની શાહાનશાહતના ~~તેના મરણ~~ બાદ ભાગલાઓ પડવા માંડયા. તેમા સેલ્યુકસે શરૂઆતમા વાટણીથી અને પછી લાગવગે અને જોરથી મોટો હિસ્સો મેળવ્યો તેણે ઇ૦ સ૦ ૩૦૫ મા હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરી સિકંદરે છતેલા મુલકો પાછા છતી લેવાની કોશેશ કરી પણ તેમા ચંદ્રગુપ્ત, જેણે સિકંદરની હિંદી દરબાર જોઇ હતી અને તેની કેટલીક કુનેહ અનુભવી હતી, તેણે તેને નિષ્ફળ કર્યો ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૦૩ મા સેલ્યુકસ ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરી પાછો ફર્યો એ સલાહના કોલકરારમા ચંદ્રગુપ્તને કાબુલ, હેરાત અને કંદહારના મુલકોની હકુમત મળી ચંદ્રગુપ્તના નબીરા અશોકના બુધીસ્ત લેખોના નકલો અફગાનીસ્તાનના એ મુલકોમા પણ ઉભેલા છે, તેનો સબબ આ જ, કે એ અશોકે પોતાના બાપદાદાના એ મુલકો વારસામા મેળવ્યા હતા અને એ મુલકો સુધી તેણે પોતાનો બુધીસ્ત ધર્મ ફેલાવ્યો હતો મિ૦ સ્મિથ કહે છે તેમ, જ્યારે હિંદુસ્તાનના હાલનો અંગ્રેજી શાહનશાહ, અફગાનીસ્તાનની સરહદ સુધી લબાયલી પેની હકુમત સમાન બોલાતી 'સાએનટિફિક સરહદ' (Scientific frontier) તેના આગના અંગ્રેજ અમલદારોની તે બાબની ટોચ છતા મેળવી શકયો નથી, ત્યારે આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પર હિંદુસ્તાનનો એક હિંદી શાહનશાહ તે મેળવી શકેલો હતો મેગેસ્થેનિસ નામનો એક જાણીતો યુનાની લખનાર, જેણે તે વખતના હિંદુસ્તાનની ઘણી જાણવાજોગ હકીકતો નોંધી હતી, અને જે હાલ સુધી જણાયલી છે, તે યુનાની સેલ્યુકસ તરફથી પટેલ વકીલ હિંદી શાહાનશાહની દરબારમા પાટલીપુત્ર (હાલનુ પટના) ખાતે એલચી તરીકે આવી રહ્યા હતો

આ સુતાની લખનારે જણાવેલી હકીકત પ્રમાણે આ હિંદી શાહાનશાહના મહેલો-નો રોફ અને ઠાઠ ઇરાની શાહાનશાહોના સુસા અને એકબેટાના (હમદાન) ની દર-બારોના જેવો હતો. ઇરાની શાહાનશાહોની દરબારના રેવાજોની આ હિંદી શાહાનશાહ-ની દરબારમા ઘણેક પ્રકારે નકલ થતી હતી. હાલમા આપણે હિંદુસ્તાનમાં જરા અશાં-તિના હીંગામમાથી પસાર થઇએ છીએ. કહે છે કે આપણા નામદાર શાહાનશાહના પ્રતિનિધી અને હાકેમોની જીદગીને દારુ ગોળા વિગેરેથી જોખમમા નાખવાના પ્રપચ થાયછે. તેને લીધે શાહાનશાહી અમલદારોને ચિંતામા રહેવુ પડેછે, પણ ૨૨૦૦ વર્ષ પરના આ ખુદ હિંદી શાહાનશાહને માટે પણ એમજ હતુ. એમ સ્ટ્રેબો, મેગેસ્થીની-સને આધારે જણાવે છે. પોતાના જાનની ચિંતાને લીધે, આ ચદ્રગુપ્ત રાજા દર રાતે જુદા જુદા ઓરડામા સુતો હતો. અને વળી કોઇ રાતે, રાતને જુદે જુદે ભાગે, જુદા જુદા ઓરડાઓમા સુતો હતો, કે તેથી તેના જાન લેવાની કોશેશ કરનારાઓ પોતાની છુરી નેમમા લાવે નહિ. હાલમા રશીઅન ઝારની કહેવાતી ચિંતા કરતા પણ આ તો એક અસલી હિંદુ શાહનશાહની વધારે ચિંતા દેખાડે છે.

મેગેસ્થીનીસને આધારે સ્ટ્રેબો જણાવે છે કે, તે વખતે હિંદુસ્તાનના વતનીઓની નીચલી સાત મુખ્ય જાતો હતી.—(૧) ફીલસુફો. એ જાત સખ્યામા સર્વેથી નાની હતી. સ્ટ્રેબો એ જાતનુ જે વર્ણન આપે છે તે ઉપરથી ખુલ્લુ દીસે છે કે, તે બ્રાહ્મણો-ની વર્ણ હતી. એજ વર્ગના લોક તબીબ તરીકે કામ કરતા. દેશમા તદુરસ્તી ઘણી હતી, કારણકે લોકો શરાબ પીતા હતા નહી, અને વળી થોડો હલકો (frugal) ખોરાક લેતા. (૨) ખેડુતો. વસ્તીનો મોટો ભાગ એ વર્ગનો હતો. તેઓને લશ્કરી નોકરીથી ફારેગ રાખેલા હતા. ખુ લડાઇ ચાલતી હોય ત્યારે પણ તેઓ પોતાની જમીન ખુશાલ ખેડતા હતા. દેશની તમામ જમીન રાજાની યાને સરકારની ગણાતી. ખેડુતોને જમીનની ઉપજનો ફક્ત ચોથો ભાગ મળતો હતો. (૩) ભરવાડો અને શિકારીઓ. શિકારીઓનું એ કામ, જે નુકસાનકાર પ્રાણીઓ યા પક્ષીઓ પાકને નુકસાન કરે તેઓનો નાશ કરવાનુ હતું. તેના બદલામા તેઓને રાજા તરફથી અનાજ મળતુ. જાનવરોમા હાથી અને ઘોડા પાદશાહી ખાનદાન સિવાય બીજાઓને રાખવાનો હક ન હતો. જગલી હાથીઓને પકડીને તાબે કરવાની રીત લગભગ હાલની રીતિને મળતી હતી, પણ આ ફરક હતો કે હાલમા હાથીઓને મોટી સખ્યામા હાકીને એક બધ કરેલી જગ્યામા લાવી દરવાજો બધ કરવામા આવે છે, પણ તે વખતે તે જગ્યામા પાળેલી હાથણીઓને છુટી મુકવામા આવતી હતી અને તેઓ આગળ આવતા હાથીઓને દરવાજો બધ કરી પકડવામા આવતા. પછી પાળેલા હાથીઓના મારથી અને ભુખથી તેઓને તાબે કરવામા આવતા હતા. ૩૦૦થી ૫૦૦ વર્ષની તેઓની

ઉમર ગણાતી હતી હાથીથી બેગણા વધતા માતેમ થતુ એ મોટ માન ભર્યું ગણાતું જાનવરોમા સાપોમાથી કોઇની લંબાઇ ૧૬ ક્યુબિટ* એટલે આશરે ૨૪ ફીટની હતી ગારૂડીઓ મંત્રથી સાપના ડંખો સારા કરતા હતા (૪) ચોથો વર્ગ છુટક માલ વેચનારાઓ, વહાણવટીઓ, હથીઆર બનાવનારાઓ વિગેરેનો હતો (૫) પાચમો વર્ગ લડવૈયાઓનો હતો (૬) છઠ્ઠો વર્ગ શહેરની છુપી તપાસ રાખનારાઓનો અથવા હાલના શબ્દોમા બોલીએ તો છુપી ખબર મેળવનાર ખાતા (Intelligence Department) નો હતો છુપી પોલીસ (Detective Police) પણ તેમા સમાતી તેઓ વેશ્યાઓને પોતાની મદદ લેતા, કારણ કે તેઓથી વળી છુપી ખબર મળતી હતી ઘણા પ્રમાણિક માણસો એ કામ પર રહેતા (૭) સાતમા વર્ગમા રાજાના સલાહકારો, અમલદારો, ન્યાયાધીશો, વહીવટદારો યાને રાજવહીવટમા ભાગ લેનારાઓ આવતા એઓમા શહેરના સુધરાઇખાતાઓના અમલદારો, નહેરોના અમલદારો, જંગલખાતાના અમલદારો તથા જાહેર બાંધકામખાતાના અમલદારો હતા એ સાત જાતો યા વર્ગોના લોકો પોતપોતામાહેજ લગ્ન કરતા બીજી જાતવાળાઓ સાથે નહીં વળી એક ન્યાત પોતાનો ધંધો મેલી બીજી ન્યાતનો ધંધો કરે નહિ

આપણે ઉપર કહ્યું કે શહેર સુધરાઇ ખાતાનો કારોબાર કરનાર લોકો ઉપલા સાત વર્ગોમાથી સાતમા વર્ગમા આવતા હતા મેગેસ્થીનીસને આધારે સ્ટ્રેબો† હિન્દુસ્તાનના શહેરોના મ્યુનીસીપલ ખાતા માટે કેટલીક હકીકત આપે છે મેગેસ્થેનીસ પ્રમાણે ચદ્રગુપ્તના રાજધાની શહેર પાટલીપુત્ર તે હાલના પટનાના શહેરમા મ્યુનીસીપલ કારોબાર કેવા પ્રકારનો હતો તે આપણે નીચે મુજબ જોઇએ છીએ મિ० સ્મિથના શબ્દોમા એ બાબેનું વર્ણન કરીએ તો એ હિંદી પાદશાહે પોતાના શહેરના વહીવટ માટે એક મ્યુનીસીપલ કમિશન સ્થાપ્યુ હતું આપણા વખતમા આપણા હિંદી શહેરોમા મ્યુનીસીપાલીટી જે જે બાબતોના વહીવટ કરે છે તે કરતા વધુ બાબતોનો વહીવટ ચદ્રગુપ્તે પોતાની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનને સોપ્યો હતો તેઓ શહેરની પ્રજા તંદુરસ્તી ઉપરજ નહિ પણ શહેરની તમામ સુધરાઇ ઉપર ધ્યાન આપતા શહેરના ઉદ્યોગો અને હુન્નરો, શહેરનો વેપાર, શહેરના કારખાનાંઓ અને જગાત એ સર્વ ઉપર તેઓ ધ્યાન આપતા હતા

---

* એક રોમન ક્યુબિટ તે 17$\frac{4}{10}$ ઇંચનો ગણાતો

† Geography of Strabo (Book XV chapt on India and Persia S 51) translated by Hamilton and Falconer (1857) Vol III p 104

શહેર સુધારાના એ સર્વ કામો માટે ચંદ્રગુપ્તે આ વર્ણન મુજબ ૩૦ મ્યુનીસીપલ કમીસ્નરો નિમ્યા હતા અથવા આપણા શહેરના હાલના કારોબારના શબ્દોમા બોલીએ તો ૩૦ જણનું તેણે ' મ્યુનીસીપલ કારપોરેશન " સ્થાપ્યુ હતું એ કારપોરેશનને તેણે પાચ પાચ સભાસદોની છ કમીટી અથવા બોર્ડમા વહેંચી નાખ્યુ હતું પહેલી કમીટી શહેરના ઉદ્યોગો ઉપર નજર રાખતી તે ઉદ્યોગોમા સારો અને સોજો માલ વપરાય અને કામદારોને બરાબર ઘટતો રોજ મળે તે તે તપાસતી હતી ૨ બીજી કમીટી શહેરમા જે પરદેશીઓ આવી રહ્યા હોય તે ઉપર દેખરેખ રાખતી તે પરદેશીઓ માટે લાયક રહેવાના મકાનો અને દવા દારૂ પુરી પાડતી તેઓ માટે કબ્રસ્તાનો પુરા પાડવા અને તેઓમા મરણ થવા બાદ તેઓની મીલકત તેઓના વારસો માટે સાચવી રાખવાનુ કામ તે કરતી હાલમા જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓ રાજધાનીમા રહી પોતાના લોકો માટે જે કામ બજાવે છે તે કામ તે કમીટી બજાવતી હતી ૩ ત્રીજી કમીટીનું કામ શહેરમા થતા જન્મો અને મરણોની નોધ રાખવાનુ હતુ હાલમા આપણા મ્યુનીસીપલ કમીસ્નરો ફરિયાદ કરે છે કે હિંદુસ્તાનમા જન્મોની નોધ બરાબર લેવાતી નથી પણ આપણે જોઇએ છીએ કે ચદ્રગુપ્તના વખતમા એ નોધો (Vital statistics) લેવા માટે ખાસ મ્યુનીસીપાલ કમીટી હતી એજ કમીટી મ્યુનીસીપલ કર ભેગો કરતી તે કરમા મુખ્ય કર માણસ દીઠનો (poll-tax) હતો ચોથી કમીટી વેપારવણજની તપાસ રાખતી વેપારની ચીજોના સ્તાદાર માપો અને વજનો (standard weights and measures) તે નક્કી કરતી આપણા શેહેરોમા થોક ઉપર પરવાનાનો કર (License tax)નાખ્યો હતો ત્યારે કયેથી ફરિયાદ ઉઠાવવામા આવી હતી પણ દિસે છે કે એ કર હિંદુસ્તાનમા છેક ચદ્રગુપ્તના વખતથી હતો આપણી હાલની મ્યુનીસીપાલીટી ફક્ત થોડાજ ધંધાઓના સબધમા "લાઇસન્સ ફી" લે છે પાચમી કમીટીનુ કામ શહેરના કારખાનાઓના (manufactures) ઉદ્યોગ ઉપર નજર રાખવાનુ હતુ છઠ્ઠી કમીટીનું કામ કેટલીક ચીજોનાં વેચાણ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને તે વેચાણ પ્રમાણે સરકાર માટે કર એકઠો કરવાનુ હતું હાલમા પણ સરકારનો કાયદો છે કે કેટલીક ચીજો-દાખલા તરીકે નીમક જ્યા ઉત્પન થાય ત્યા નહિ પણ ચોક્ક્સ ભડારની જગ્યાઓ (depots) ઉપર લાવીનેજ વેચવી, કે તેથી ત્યા કર બરાબર ઉઘરાવી શકાય. એ કાયદો ચદ્રગુપ્તના વખતનો છે બાહેરથી આવતા માલ ઉપર કુલે તેની કીમત ઉપર સેકડે ૨૦ ટકા કર લેવામા આવતો તરકારી અને મેવા જેવી ચીજો ઉપર સેકડે ૧૬⅔ ટકા બીજી જરૂરની ચીજો ઉપર સેકડે ૪ થી ૧૦ ટકા કર હતો જરજવાહેરો ઉપર ખાસ વધુ કરો હતા

ઉપલી દરેક કમીટીઓ પાચપાંચ પુરૂષોની બની હતી. તે અગત્યના કામો માટેની 'પંચ' હતી હું ધારૂં છું કે હિંદુસ્તાન દેશમા આપણે જે ગામોગામથી પચો અથવા પંચાએત માટે સાભળીએ છીએ તેની શરૂઆત ચદ્રગુપ્તના આ પુરાણા વખતની હતી.

મયુનીસીપાલીટીનુ કામ ઉપલા કામો ઉપરાંત શહેર ઉપર સામાન્ય તકેદારી રાખવાનુ હતું. શહેરના બજારો, મંદિરો, બારાઓ વીગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતી.

શહેરના દરેક પુરૂષના નામ, જાતી, ધંધો વીગેરે બાબતો સાથે વસ્તીની ગણત્રી (census) લેવાનો ચદ્રગુપ્તના વખતથી રવૈયો હતો

હાલની આપણા શહેરની દારૂના મીતાહારપણુ જાગવનારી મંડળી (Temperance society) ને જાણીને અજાયબી ઉપજશે કે તેઓને હાલના આપણી અંગ્રેજ સરકારના આબકારી ખાતા માટે જો ફરિયાદ કરવાનું લાગ્યુ હોય તો, ૨૨૦૦ વર્ષ પરના એક હિંદી શાહાનશાહનાં આબકારી ખાતા માટે વધુ લાગ્યુ હોત. દારૂ પીવા આવનારાઓ માટે પીઠાઓને ખેંચાણ અટકાવનાર (repulsive) બનાવવાને બદલે ખેંચાણ કરનાર (attractive) બનાવવામા આવતા તે પીઠાઓમા પીવા આવનારાઓ માટે બેસવા કાજે ખુરશી, કોચ-અને વળી ફુલપાન અને સુગંધી પદાર્થો સાથેના ખાસ ઓરડાઓ હતા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો હાલમા આપણા શહેરમા યુરોપથી દાખલ થતા એવા ખાતાઓ (Refreshment rooms and Restaurants) આજથી ૨૨૦૦ વર્ષપરના ખુદ હિંદ સરજમીનના ખાતાઓ છે

મેગેસ્થીનીસને આધારે જે મેં એ રજુ કરેલુ પેહેલવેહેલા હિંદુ શાહનશાહના રાજ્ય કારોબાર વીગેરેનુ ચિત્ર આપણે મોટેઠે જે શબ્દો બોલાવે છે તે આ છે કે, "There is nothing new under the sun" "આજે આપણે જે કાંઇ જોઇએ છીએ તે કઇ નવુ નથી." આજે આપણે જેને પશ્ચિમનો સુધારો કહીએ છીએ, તે કાંઇ તદન નવો નથી. હિંદુસ્તાન એક વખતે તે સુધારો જોઇ ગયુ છે તેમ બીજા હાથ ઉપર આપણે જે પશ્ચિમનો કુધારો યા બીગાડો કહીએ છીએ તે પણ કાંઇ સઘળો નવો નથી આજે આપણે સરકાર તરફથી ઓકરી થતી મહેસુલ માટે, તેનાં આબકારી ખાતા માટે, વિગેરે કેવે જેથી ફરિયાદો સાંભળીએ છીએ, કે એ સઘળુ આપણા દેશમા પશ્ચિમ બાજુથી આવે છે, પણ નહિ, એ સઘળુ એક યા બીજા વખતે હિંદુસ્તાનનું પોતાનું હતુ જેમ એક હાથ ઉપર કેટલીક સુધારાની બાબતોમાં આપણા રાજકર્તાઓ પોતેજ શરૂઆત કરનાર તરીકે જશ નહિ લેઇ શકે, કારણ હિંદુસ્તાને તેવા સુધારાઓ જોયા છે તેમ બીજા હાથ ઉપર, આપણે એ રાજકર્તાઓને

ફેકટ બદનામ કરવા નહિ, કે "તેઓએ ફલાણું કર્યું" કારણ હિંદુસ્તાને તે સર્વે પણ આગળ જોયું છે વખતનું લોનડ એમ અને તેમ ફરતું રહ્યું છે ઓ ન્હેરો

લશ્કરી ખાતાંની સ્થાપના.

જેમ શેહેર સુધારાના કામ માટે પાચ પાચ સભાસદોના ૬ મંડળોનું બનેલું ૩૦ જણનું ખાતું સ્થાપેલું હતું તેમ લશ્કરી કારભાર માટે પણ તેજ એક ખાતું હતું તેના કારોબાર માટે પાચ પાચ સભાસદોના બનેલા ૬ મંડળોનું એટલે સામટા ૩૦ જણનું એક ખાતુ અથવા હાલના શબ્દમા બોલીએ તો (War office) 'વોર ઓફીસ' ખાતું સ્થાપેલું હતું એ છ મંડળોના હાથમા નીચે પ્રમાણે ખાતાઓ હતા —

(૧) દરિયાવર્દી (Admiralty) (૨) લશ્કરનો સામાન લાવ લઇજાવ કરનારૂં અને ખોરાક પુરો પાડનાર (Transport Commissariat) ખાતુ લશ્કરી વાજીંત્રો પુરાં પાડનાનુ કામ પણ એજ ખાતાનુ હતું હાલ જે કામ બ્યુગલથી થાય છે તે, તે વખત પડઘમ અને લોટોદી (Drum and gong) થી થતુ હતું, (૩) પેદલ ખાતું, (૪) ઘોડેસ્વાર લશ્કરનુ ખાતું, (૫) લડાઇના રથોનું ખાતુ હિંદી શાહનશાહના લશ્કરના એક અગત્યના ભાગ તરીકે તેના લડાયક રથો હતા કહે છે કે તેના ૮૦૦૦ એવા રથો (Chariots) હતા તે દરેક રથ અથવા ગાડીને ઘણું ખરા બે અથવા ચાર બળદો જોડતામા આવતા હતા દરેક રથમા નણ લડનારાઓ બેસતા તેમાથી બે શીપાઇઓ હતા ત્રીજો રથ હાંકતો તે પોતે પણ જરૂર વખતે ગાડી ઉભેલી હોય ત્યારે લડતો આ હિંદી રથો અવસ્તા પ્રમાણે ઇરાનમા જણાયલા લડાયક રથોની યાદ આપે છે અવસ્તા પ્રમાણે અથેસ્તાન પછી ઇરાની મંડળીમા આગેવાન દરજ્જે લડવૈયાઓ યાને લશ્કરી માણસો ભોગવતા એ લડવૈયા માટેનો અવસ્તાનો શબ્દ "રથ એસ્તાર' એટલે 'રથ અથવા ગાડીમા ઉભો રહી લડનાર' છે. (૬) લડાઇના હાથીઓનુ ખાતુ દરેક હાથી ઉપર ચાર આદમીઓ હતા એક મહાવત યાને હાકનાર અને ત્રણ તીરંદાજો જેઓ મહાવતની પછાડેથી તીરો ફેકતા.

લશ્કરના વિભાગો તરીકે છ ના ચાર ખાતાઓ ચંદ્રગુપ્તની આગમચના હોવા જોઇએ, કારણ કે શેતરંજ (ચતરંગ—ચતુર રંગ— ચાર ભાગ) ની પુરાણી હિંદી રમત, જે શાહનામામા નોંધાયલી હિંદી દંતકથા પ્રમાણે, લશ્કરની રચનાનો દર્શાવે છે, તેમા એ ચારે આપણે જોઇએ છીએ પણ પેહેલા બે ખાતા ચંદ્રગુપ્તે દાખલ કીધા હતા પ્લુટાર્ક પ્રમાણે એ બેની વધુ મદદથી તેણે હિંદુસ્તાનમા બોગોજે વિસ્તારે હકુમત ફેલાવી પોતાની શાહનશાહત સ્થાપી

ઉપલી હકીકતોના વર્ણનમા નીચની કેટલીક હકીકત આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

૧ શાહનશાહતના જુદા જુદા ભાગો ઉપર શાહનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હાકેમો હકુમત કરતા હતા આપણા દેશ માટે નામદાર આગાખાને થોડુક ઉપર સુચના કીધી હતી કે, આપણા વાઇસરોય તરીકે આપણા શાહનશાહના પાદશાહી ખાનદાનના કોઇ પુરૂષ આવે તો બેહેતર ચદ્રગુપ્ત II વખતમા એમજ હતુ પાદશાહી ખાનદાનના પુરૂષો જુદાજુદા ભાગો ઉપર "વાઇસરોય" તરીકે અમલ કરતા હતા

૨ રાજ્ય કારોબારના અમલદારોમા તે વખતે શાહનશાહને ખબર પોહોચાડના રાઓનો વર્ગ અગત્યનો ગણાતો હતો મિ૦ સ્મિથ કહેછે તેમ મોગલ વખતમા જેઓ "અખબારનવેશો" ગણાતા તે વર્ગના તેઓ હતા તેઓ ગામ, શહેર અને દેશની તરેહવાર હકીકતો છુપી રીતે મોટી શાહનશાહને પોહોચાડતા જુનાનમા જ્યારે સ્ત્રી કેળવણી પુરતી નહિ હતી ત્યારે વેશીઆઓ જરા કેળવાયલી અને માહીતગાર ગણાતી કારણ કે તરેહવાર અને ઘણા પુરૂષોના સમાગમમા આવી તેઓ સાથની વાતચી તથી તેઓ ચતુર બનતી હતી એ સબબે ભણેલા પુરૂષો એ થોડીક ભણેલી ગણાતી સ્ત્રીઓની સગત પસદ કરતા હિદુસ્તાનમા પણ એજ સબબે સરકારના ખબર ખાતા (Intelligence Department) ના અમલદારો એમ વેશીઆઓ મારફતે ઘણીક ખબરો મેળવતા, કારણ કે તેઓ ઘણાક પુરૂષો સાથે સબધમા આવી તેઓની વાતચીતથી માહીતગાર બનતી

૩. દેશની આબાદી માટે નેહેરોની સ્થાપના જેમ હાલમા અગત્યની ગણાયછે તેમ તે વખતે હતુ અને ચદ્રગુપ્તે એ નામ ખાસ નેહેર ખાતુ (Irrigation Department) સ્થાપ્યુ હતુ કાઠીઆવાડમા ગીરનારના પહાડ આગળ એ ખાતાએ "સુદર્શન" એટલે "સારા દેખાવવાળો" એવે નામે એક સરોવર પહાડો વચ્ચે બનાવ્યુ હતુ ચદ્રગુપ્તના નવીન જાતીના અશોક રાજાએ તે સરોવરમાથી નેહેરો વહેતી કરવાનુ કામ સપૂર્ણ કર્યુ હતુ અને તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર "તુશ—અસ્પ" નામનો એ ઇરાની હાકેમ હતો

૪ દેશમા આવજાવ માટે એમ ખાસ ખાના હેરા રસ્તાઓ બાવવામા આવતા અને તે ઉપર દેખરેખ રખવામા આવતી મુસાફરોની જાણ માટે દર અર્ધા કોસે એટલે આશરે ૨૦૨૨ વારને તફાવતે, તફાવત દેખાડના પથરો (Mile stones) ઉભા કરવામા આવતા એ જાહેર રસ્તાઓ ઉપર, ખાસ કરીને લશ્કરી ખાનેના રસ્તાઓ ઉપર, હાથીપર યા ઉટ પર યા ચાર ઘોડાની યા યા ગાડીમા બેસી નવારી

કરવાનો હક ઉંચા કુળવાળાઓનેજ હતો આગ લોકો હાનમા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા જણાયલી 'એકા' નામની એક ઘોડાની ગાડી જેવી ગાડીમા મુસાફરી કરતા હતા

ખેડુતો પાસે મહેસુલ લેવાની રીતિ.

મેગેસ્થેનીસને આધારે સ્ટ્રેબોએ આપેલી હકીકત મુજબ દેશની જમીન તે રાજ્યની માલેકીની જમીન ગણાતી ખેડુતો તે ખેડતા, તેના બદલામા તેઓને પાકનો ચોથો ભાગ મળતો † મિ સ્મિથ જણાવે છે કે સરકાર પાકનો ચોથો ભાગ મહેસુલ તરીકે લેતી* એ સ્ટ્રેબોના લખાણથી ઉલટુ છે અને મિ સ્મિથ એમ શા ઉપરથી સાર કહાડે છે તે માલુમ પડતું નથી

૬ દેશના કાયદાને સારી રીતે અમલમા મેલવામા આવતા અને લોકોના જાન-માલની સલામતી માટે સારી દેખરેખ રાખનામા આવતી ચોરી લુટફાટ જેવુ ઘણું કમી હતું મેગેસ્થીનીસ જયારે ચંદ્રગુપ્તની ચાર લાખ આદમીની છાવણીમા રેહેતો હતો ત્યારે આગલી બધી મોગી સખ્યામા રોઇ દિવસે જે ચોરીના દાખલા બનતા તો તે કુલે વધતાઓછા ૨૦૦ દીરમની એટલે હાલના સિક્કામા આશરે ૮ પૌંડની યા આપણા સિક્કામા બોલીયે તો ૧૨૦ રૂપિયાની ચોરીના હતા એ ઉપરથી સ્ટ્રેબો ‡ આશ્ચર્ય દેખાડે છે કે જે દેશમા લખેલા કાયદા જેવુ કાંઇ નહી, અને જ્યા લોકો લખી જાણે નહીં પણ યાદદાસ્તથી સઘળુ કામ લે, તેઓમા એમ છે. એનો સબબ તે લશ્કરની સારી કવાયદ અને સારી વ્યવસ્થાનો જણાવે છે વળી લોકો પોતાના વેહેવારમા ઘણા કસરીઆ હતા, તે પણ એક સબબ છે

મેગેસ્થીનીસ, એરીઅન, વિગેરે યુનાની લખનારાઓને આધારે અને કાંઇક હિંદી લખાણને આધારે ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશાહતનુ મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઉપર મુજબનુ ચિત્ર રજુ કીધુ છે તે કહે છે કે એ પાદશાહના વખતમા ઉત્તર હિંદુસ્તાન સુધારાની ઉંચી ટોચે પોહોચ્યુ હતુ તે સુધારો તેણે કેટલીક સદીના ચાલુ વધારા બાદ મેળવ્યો હતો

હિંદુસ્તાનના સુધારા ઉપર ઇરાનની અસર.

રાજા ચંદ્રગુપ્તના વખતમા હિંદુસ્તાનની હાલત કેવા પ્રકારની હતી, તેની

† "They cultivate it on the terms of receiving as wages a fourth part of the produce (Strabo Bk XV Chap I, 40)

* Smith's History of India pp 12?

‡ Bk XV Chap I, 53

હકીકત આપણે તપાસી. એ વખતના સુધારાવધારામાં અસલખતે કેટલું તત્વ ખાસ સ્થાનિક, ખાસ હિંદુ હતું, પણ કેટલુંક બહારનું હતું. ચંદ્રગુપ્તનો વખત તો સિકંદરના મરણ પછીનો તુરતનો વખત હતો. હવે સિકંદર ઇરાનની હખામીનીઅન હકુમતનો અંત લાવ્યો હતો. તેથી ચંદ્રગુપ્તના વખતનું હિંદુસ્તાન અને તે વખતના તેના સુધારાવધારાની હાલત કોઇ કહેશે કે ખુદ હખામીનીઅન વંશના વખતની હાલત ન ગણાય. પણ એમ વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઇએ કે, એક દેશમાં સુધારા વધારાની કોઇ હાલત કાંઇ એકદમ એક બે દાયકામાં ઉભી થતી નથી. તે એક પછી એક તબક્કામાંથી આસ્તે આસ્તે પ્રગટ થતી જાય છે. ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત, જે હખામીનીઅન વંશની પડતી પછી તુરતના વખતમાં થઇ ગયો હતો, તેના વખતમાં પ્રચાર પામેલો સુધારો એક બે સદી આગમચથી શરૂ થએલો હોવો જોઇએ.

ત્યારે સવાલ ઉઠે છે કે ચંદ્રગુપ્તના હિંદી શાહાનશાહતના સુધારા ઉપર, તેના પોતાના સ્થાનિક સુધારા ઉપરાંત, કોઇ બાહેરની, બાહેરનાં મુલકના સુધારાની અસર થઇ હતી કે? હિંદુસ્તાનના સુધારાએ યુનાન ઉપર અને યુનાનના સુધારાએ હિંદુસ્તાન ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કીધી છે એ એક મોટો સવાલ છે, જે ઉપર મતફેર છે.‡ પણ એ મતફેર ઘણોખરો સિકંદર પછીના લાંબા વખતના સુધારાના સંબંધમાં છે, કે જ્યારે સિકંદરનું રાજ્ય વેંહેચી લેનારા તેનાં સરદારોમાંના એક સેલ્યુકસે અને તેના વંશે અને તેઓ પછી બીજા યુનાની સરદારોએ અવારનવાર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર ઓછીવધતી હકુમત કીધી હતી.

‡ જુઓ (ક) મારૂં પુસ્તક "A Glimpse into the work of the B. B. Royal Asiatic society during the last 100 years from a Parsee point of view." pp. 25, 29, 33.

(ખ) જુઓ Vans Kennedy નો વિષય "Remarks on the state of Persia from the battle of Arbela in B. C. 331 to the rise of Ardeshir Baledgan in A. D. 226 (Journal of the Literary society of Bombay. 2nd edition. Vol. III pp. 1-55).

(ગ) જુઓ Macdonnel's History of Sanskrit Literature, chap. XVI entitled "Sanskrit Literature and the West".

(ઘ) જુઓ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LVIII Part I (1880) માં મિ. સ્મિથનું લખાણ "Greeco Roman Influence on the Civilization of India" pp. 107-198, Vol. LXI Part I pp. 50-76,

આપણે હાલ તો ચંદ્રગુપ્ત જે હિંદુસ્તાનનો પેહેલવેહેલો હિંદી શાહાનશાહ ગણાયો છે, તેના વખત માટે, તથા તેના વખતના ઉપર વર્ણવેલા સુધારા માટે વિચાર કરીયે છીએ એ વખતના હિંદી સુધારા ઉપર યુનાન કરતા ઇરાને વધારે અમર કીધી હતી દારાયસે હિંદુસ્તાન ઉપર હકુમત કરવા પછી તેના હખમીનીઅન વંશના વારસોએ એ હકુમત થોડી કે ઘણી ચાલુ રાખી હતી. તેના બેટા ઝર્કસીસનું લશ્કર યુનાન સાથે લડના ગયુ હતુ, ત્યારે તેના હિંદી સીપાઇઓ તેમા સામેલ હતા પ્લેટીની લડાઇમા તેઓ આ ઇરાની પાદશાહના લશ્કર સાથે યુનાન સામે લડયા હતા

હવે આપણે એમ નહિ કહીશુ કે, સિકંદર ૧૯ મહીનાની ટુંકી હકુમત પણ હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાની થોડી કે ઘણી અસર વગર પસાર થઇ હતી તે ટુકી હકુમતે થોડી તો છાપ અહીતરી પાડી હશે સિકંદર પછી કેટલાક વરસ સુધી આગનાર નાના યુનાની રાજાઓએ અને સરદારોએ હિંદુસ્તાનની ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદના કોઇક ભાગો ઉપર સામટી યા છુટી હકુમત કરી હતી તેઓ એક બે સદીની લાબા વખતની હાજરીએ વધુ અમર કરી હોય, પણ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં તો મિ. સ્મિથ કહે છે તેમ ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશાહત ઉપર હખમીનીઅન શાહનશાહતની અસર વધુ થઇ હતી હિંદુસ્તાન તે ઇરાની શાહાનશાહત સાથે સિકંદર કરતા લાબો વખત સુધી સમાગમમા આવ્યુ હતું

ચંદ્રગુપ્તની અને તેના 'મૌર્ય' વંશની શાહાનશાહત ઉપર ઇરાનની અસર વધારે થઇ હતી તેની સાબેતીમા મિ સ્મિથ કેટલીક દલીલો નીચે મુજબ રજુ કરે છે † મૌર્ય વંશના વખતના બાધકામનો હુનર (Architecture), જેનો નમુનો અશોકના સ્તંભ ઉપર અને બીજા "ખાસ રીતે સ્ફ્ટપથરમા" મળે છે, તે દેખાડે છે કે હખમીનીઅન વંશના બાધકામના હુન્નરે એ હિંદી હુન્નર ઉપર અસર કીધી હતી * હિંદુસ્તાનમા લખાણુની જે લીપી 'ખરોશથી' તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના ભાગોમા જણાયલી છે તે ઇરાનની લીપી ઉપરથી ઉતરી છે (૩) અશોકના કોઇક લેખોમા ખાસ કરીને ઉત્તર પશ્ચિમ ભણીના લેખોમા આ મતલબના શબ્દો આવે છે કે "પવિત્ર અને મહેરબાન રાજા આ પ્રમાણે કહે છે " આ શબ્દો શાહ દારાયસના ખીલારોકી લેખો

† Indian Antiquary of September 1905 pp 201

* અશોકના સ્તંભના ટુકા વર્ણન માટે જુઓ Smith's Ancient History of India pp 155 160

હકીકત આપણે તપાસી એ વખતના સુધારાવધારામા અવખતે કેટલુ તત્વ ખાસ સ્થાનિક, ખાસ હિંદુ હતુ, પણ કેટલુક બહારનું હતું ચદ્રગુપ્તનો વખત તો સિકંદરના મરણ પછીનો તુરતનો વખત હતો હવે સિકદર ઇરાનની હખમીનીઅન હકુમતનો અત લાવ્યો હતો તેથી ચદ્રગુપ્તના વખતનું હિંદુસ્તાન અને તે વખતના તેના સુધારાવધારાની હાલત કોઇ કહેશે કે ખુદ હખમીનીઅન વશના વખતની હાલત ન ગણાય પણ એમ વિચાર કરતા યાદ રાખવુ જોઇએ કે, એક દેશમા સુધારા વધારાની ખાસ હાલત કાઇ એકદમ એક બે દાયકામા ઉભી થતી નથી તે એક પછી એક તબક્કામાથી આસ્તે આસ્તે પ્રગટ થતી જાય છે ત્યારે ચદ્રગુપ્ત, જે હખમીનીઅન વશની પડતી પછી તુરતના વખતમા થઇ ગયો હતો, તેના વખતમા પ્રચાર પામેલો સુધારો એક બે સદી આગમચથી શરૂ થએલો હોવો જોઇએ

ત્યારે સવાલ ઉઠે છે કે ચદ્રગુપ્તના હિંદી શાહાનશાહતના સુધારા ઉપર, તેના પોતાના સ્થાનિક સુધારા ઉપરાત, કોઇ બાહેરની, બાહેરના મુલકના સુધારાની અસર થઇ હતી કે? હિંદુસ્તાનના સુધારાએ યુનાન ઉપર અને યુનાનના સુધારાએ હિંદુસ્તાન ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કીધી છે એ એક મોટો સવાલ છે, જે ઉપર મતફેર છે ‡ પણ એ મતફેર ઘણોખરો સિકંદર પછીના લાબા વખતના સુધારાના સબધમા છે, કે જ્યારે સિકદરનુ રાજ્ય વેહેચી લેનાર તેના સરદારોમાના એક સેલ્યુકસે અને તેના વશે અને તેઓ પછી બીજા યુનાની સરદારોએ અવારનવાર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર ઓછીવધતી હકુમત કીધી હતી

---

‡ જુઓ (ક) મારૂં પુસ્તક "A Glimpse into the work of the B B Royal Asiatic society during the last 100 years from a Parsee point of view" pp 25, 29, 33

(ખ) જુઓ Vans Kennedy નો વિષય 'Remarks on the state of Persia from the battle of Arbela in B C 331 to the rise of Ardeshir Babegan in A D 226 (Journal of the Literary society of Bombay 2nd edition Vol III pp 1–55)

(ગ) જુઓ Macdonnel's History of Sanskrit Literature, chap XVI entitled "Sanskrit Literature and the West"

(ઘ) જુઓ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol LVIII Part I (1889) મા મિ સ્મિથનું લખાણ 'Greeco Roman Influence on the Civilization of India' pp 107 198, Vol LXI Part I pp 50 76.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શિક્કાની સાક્ષી.

(હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.)

ઉપોદ્ઘાત. છેલ્લાં સાઠ-પોણોસો વર્ષના સુધારાનો ઇતિહાસ આપણે જો તપાસીશું તો તુરત માલુમ પડશે કે આજ જન સમાજની ભાવના, વિચાર અને માનતામાં મહાન ફેરફાર થયો છે અને આપણે નવિન વિચારસૃષ્ટિમાં ફરીએ છીએ.

વિજ્ઞાનથી ઉત્તરોત્તર વધતી અને ખીલતી શોધોને પરિણામે આપણા જીવનના મોજશોખ અને સુખ સગવડતાનાં સાધનોમાં અથાગ સમૃદ્ધિ થઇ છે અને અસંભવિત, કલ્પિત મનાતી વાતો શક્ય બની, વ્યવહારમાં મુકાઇ છે. વિદ્યુત શક્તિનાં બળે, મંગલના ગ્રહ સાથે સંબંધ જોડવા અમેરિકામાં ડૉ. નિકોલાના પ્રયાસો અને મનોબળના (psychical) પ્રભાવે મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યો જોડે સમાગમમાં આવવા લંડનમાં મી. સ્ટેડના યત્નો આ જમાનાના અદ્ભુત બનાવો છે.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને દેવ-કથા (mythology) ના અભ્યાસથી સંકુચિત ચક્ષુ વિકાશ પામી, વિશાળ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને ધર્મ ભાવના અને શીલસૃષ્ટીમાં અનેક નવલ તત્વો દાખલ થયાં છે. ભુસ્તર શાસ્ત્ર અને પ્રાણિ-વિદ્યાના નવિન જ્ઞાનથી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનો કાળ લંબાયો છે અને પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર અને ખગોળ વિદ્યાની શોધોથી જગતના ઇતિહાસ પર નવિન પ્રકાશ પડયો છે. સન ૧૮૩૭ માં મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆ તખ્તનશિન થયાં ત્યારે પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી પ્રજા બાઇબલમાં આપેલી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિની ૬૦૦૦ વર્ષની સાલ સત્ય માની સ્વીકારતી. પણ હવે ભાગ્યેજ કોઇ સુશિક્ષિત મનુષ્ય મળી આવશે કે જે આ વાતને કબુલ રાખશે ; જો કે બાઇબલમાં હજી ઉપર્યુક્ત વર્ષ છાપવાનું જારી છે. પણ ટુંક સમયમાં જુની વિચાર-શ્રેણીમાં આ ગંભિર ફેરફાર કયાથી ? લાંબી મુદતથી ચાલી આવતી, રૂઢ થયેલી વાતો એકાએક બદલાવાનું કારણ શું ? ચાલુ ઇતિહાસ તપાસી, ઉંડા ઉતરી, સહેજ વિચાર કરીશું તો તુરત જણાશે કે આ ફેરફાર અને નવિન ગતિ, એ ઇજીપ્ત, એસિરિઆ, બેબીલોન, અને ખાલ્ડીયામાં થયેલાં ખોદકામ અને શોધોનું પરિણામ છે. તે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસને આભારી છે. વીસમી સદીની મહત્તા વધારનાર તેને રમણિય સ્વરૂપ આપનાર, અને ઝળઝળતા તેજથી પ્રકાશિત કરનાર વિવિધ શક્તિઓ, એ ભુસ્તરશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિદ્યા, ખગોળ વિદ્યા, જીવન શાસ્ત્ર, રસાયન શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય આદિ પ્રદેશોમાં આગળ વધતા અભ્યાસનું રૂપ છે. આ વિદ્યાઓમાં પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઉપરના શબ્દો "થાતીઅ દાર્યવુશક્ષાયતિય" એટલે "કહે છે પાદશાહ દાર્યવુશ" ઉપરથી લીધાછે. (૪) અશોકે ખડકો ઉપર નીતિમાન બોધો કોતરાવવાનો વિચાર પાદશાહ દારાયસના લેખો ઉપરથી લીધો છે. દારાયસનો નકશે રૂસ્તમનો એક લેખ, જે હજુ બરાબર ઉકલાવી શકાયો નથી, તે એવો નીતિનો બોધ આપનારો ખાસ લેખ છે.

---

period, and for the Bactrian Indo-Greek, and Indo-Parthian dynasties they constitute almost the sole evidence."

શિક્કા પરથીજ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક પ્રકરણો લખાયાં છે અને અનેક રાજાઓનાં નામ અને વંશની માહિતી શિક્કાનેજ આભારી છે. શિક્કા સિવાય તે સંબંધે બીજો કોઇ પુરાવો નથી. ગ્રીસનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો માફક હિન્દુસ્તાનમાં અનેક રાજકિય વિભાગો હતા અને તેથી સમસ્ત દેશના શિક્કાની માપણીનું કાર્ય ગુંચવણ ભરેલું અને મુશ્કેલ છે અને વળી વિષય નીરસ અને શુષ્ક થઇ જવાનો ભય રહે છે. વાસ્તે આપણે ગુજરાતના શિક્કાનુંજ વિવેચન કરીશું અને તે પણ પ્રાચીન ગુજરાત સંબન્ધે. કેમકે શિક્કાની ખરેખરી જરૂરીઆત અને મહત્વ આ સમયે બરોબર જણાઇ આવે છે. આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે શિક્કા અહિં બહુ ઉપયોગી પાર્ટ ભજવે છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં માળવા, સિંધ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણ આદિ દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

મૌર્યસામ્રાજ્ય.

પ્રથમ આપણે ગુજરાતનો શરૂઆતનો ઇતિહાસ જોઇશું. કૃષ્ણની દ્વારિકા અને યાદવોના ઘોર સંગ્રામનો પૌરાણિક વાર્તા વિભાગ, આપણે જો મુકી દઇએ, ભૂલી જઇએ, તો પ્રાચીન ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અહેવાલ મૌર્યસામ્રાજ્યથી શરૂ થાય છે. તે પૂર્વેનો કોઇ પણ ઇતિહાસ જાહેર નથી. જોકે મૌર્ય વંશના રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં નામો સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમના સંબંધી પુષ્કળ હકીકત આપણને ગ્રીક, બૌદ્ધ, જૈન, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાથી મળે છે તો પણ તેમની ગુજરાતની હકુમતનો વૃત્તાંત બહુ ઓછો છે. કદાચ કહી શકીએ કે આપણે તે વિષે કાંઇ જાણતા નથી.

સુદર્શન તળાવમાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતનો વહીવટ સુબાઓ કરતા. ગ્રીક મુસાફરો હિન્દુસ્તાનના વૈભવ, સમૃદ્ધિ, આબાદિ અને જાહોજલાલીનાં બહુ વખાણ કરે છે અને મી. વિન્સેંટ સ્મિથ જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત-અશોકના સમયમાં આર્ય-સુધારો ઉન્નતિના ઉંચે શિખરે પહોચ્યો હતો. ગુજરાતમાં પણ તેની અસર થઇ હતી. ગિરનારના શિલાલેખ, સુદર્શન તળાવ અને તેની આસપાસનાં નહેર કામો,એ મૌર્યસામ્રાજ્યના સુધારાની ભવ્યતાના સુંદર નમુના છે. અશોકના વિવિધ શિલાલેખથી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પડયો છે અને આર્ય-ધર્મની મહત્તા વધી છે. ટુંકાણમાં કહીએ તો મૌર્યસામ્રાજ્ય હિંદુસ્તાનનાં ઇતિહાસનું રસિક મનહર પ્રકરણ છે. અત્રે ગુજરાત સબંધે એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ સમયે ગુજરાતમાં મ્લેચ્છ વસ્તી વિશેષ હતી. અશોક મ્લેચ્છ ઉપદેશકનેજ ગુજરાતમાં મોકલે છે અને હિંદુ ગ્રંથોમા જાત્રાના પ્રસંગ વિના સૌરાષ્ટ્રની મુલાકાતનો નિષેધ છે ત્યાર બાદ:ગ્રીક, બાકટ્રિયન, ક્ષત્રપ, હૂન આદિ અનેક યવન પ્રજાઓ ગુજરાતમાં આવે છે

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, જુજ અને નજીવું નથી. તેના અભ્યાસથી જ જુના અને સાંકડા, જુના બરેલા વિચારો નાબુદ થઇ, આપણને વિલુપ્ત થયેલા પ્રાચિન ઇતિહાસ અને ભવ્ય સુધારાનો કંઇક આછો ખ્યાલ મળ્યો છે. વિચાર-દ્રષ્ટિ વિશાળ બની છે અને જ્ઞાનનો ભંડાર વધ્યો છે જો શરૂઆતથીજ જોન્સ, કોલબ્રુક આદિ વિદ્વાન મહાશયોએ સાહિત્યને બદલે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર પર પ્રથમ લક્ષ આપ્યું હોત, તો હિંદુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ બહુ જલદી લખાત અને શોધ ખોળનું કાર્ય પણ બહુ સરલ બનત. પણ તેમનો અભ્યાસ સંસ્કૃત સાહિત્ય પરત્વેજ હતો. એક વિદ્વાન જણાવે છે કે હિંદુસ્તાનનો ગત થયેલો શરૂઆતનો પ્રાચિન ઇતિહાસ જે ભુતકાળના અંધારામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે તે સાહિત્યના અભ્યાસનું પરિણામ નથી પણ પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસનું ફળ છે.

સિક્કાનું વિવેચન

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના શિલાલેખ, શિક્કા, તામ્રપત્ર, શિલ્પ કામ, બાંધકામ, જુની કારિગરી, નકશી કામ, આદિ વિવિધ વિભાગો છે, તેમાંના નિષ્ક શાસ્ત્ર એટલે શિક્કા સબંધી આપણે વિવેચન કરવાનું છે. નિષ્કશાસ્ત્ર બહુ કિંમતી, મહત્વનો અને ઉપયોગી વિષય છે અને યુરોપના દેશોમાં શિક્કાઓનો સંગ્રહ કરી, બરોબર ગોઠવી, તેનો શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થાય છે. શિક્કાથી થતા લાભો અનેક છે પરંતુ એ વિશાળ ક્ષેત્રનું અવલોકન કરવાનું વિકટ કામ આપણા વિષયની બહાર છે. આપણે ફક્ત ઇતિહાસ પરત્વે શિક્કાની મહત્વતાની તુલના કરી કિંમત આંકીશું અને છેવટે શિક્કાના અભ્યાસની આવશ્યકતા સાબિત કરવાને તે સબન્ધે સામાન્ય વિવેચન કરી સંતોષ માનીશુ

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પ્રાચિન ઇતિહાસ સાધ્ય હોવાના સબબે શિક્કાની ઐતિહાસિક કિંમત સહેજ કમી હશે પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસના અભાવે શિક્કા અતિ મહત્વના ઉપયોગી અને આવશ્યક છે હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસ લખાયો હશે કે નહિ એ ચર્ચાનો વિષય છે પણ મુસલમાનના વસવાટ પહેલાનો આર્યાવર્તનો પ્રાચિન ઇતિહાસ મળતો નથી એ બિના ચોક્કસ અને સાચી છે. હિંદુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ પુરાણ વસ્તુ શાસ્ત્રના સાધનો પરથીજ લખી શકાય તેમ છે અને તે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉત્કિર્ણ લેખન, પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલો અને સાહિત્યના ગ્રંથો પરથી ઉપજાવી કાઢવાનું પ્રથમ માન ઇંગ્રેજ સીવીલીઅન મી. વિન્સેંટ એ સ્મીથને છે તે વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા શિક્કા સબન્ધે લખે છે કે —

"The numismatic evidence is more accessible as a whole than the epigraphic ... *From the times of Alexander's invasion coins afford invaluable aid to the researches of the historian in every*

દેશમાં દાખલ થવાથી, અસલના બેડોલ, ખડબચડા, 'પંચમાર્ક' એ નામથી પ્રસિદ્ધ રૂપિઆનું ચલણ નાબુદ થાય છે અને તે પછી તોલના માપનું ધોરણ પણ ગ્રીક રૂપિઆનો તોલને અનુસરી ફેરવાય છે. ક્ષત્રપ વંશના શિક્કા ગ્રીક શિક્કાનીજ નકલ છે અને ત્યાર પછીના વિધવિધ શિક્કા પરથી આપણે કહી શકીએ કે ગ્રીક શિક્કાની અસર ગુજરાતમાં લાંબા કાળ સુધી જણાય છે. આપણે જોયું કે શિક્કા પરથી ગ્રીક બાક્ટ્રિઅન પાદશાહો સંબંધી બહુ સારી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરાવો આવશ્યક છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યનો મિલેન્દ્ર નૃપ તે આ ગ્રીક-બાક્ટ્રિઅન પાદશાહ મેનન્ડર છે.

ગ્રીક-બાક્ટ્રિઅન પાદશાહોના અહેવાલ સારૂ શિક્કાની હકીકત સાથે ગ્રીક મુસાફરોની નોંધ સાધ્ય છે પણ ક્ષત્રપ વંશનો આખો ઇતિહાસ કેવળ શિક્કા પરથી જ રચાયો છે. શિક્કા સિવાય એ વિષે બીજો કોઇ પુરાવો નથી. એ વંશનું જ્ઞાન પણ પ્રથમ શિક્કા પરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ હાથ લાગેલા, તક્ષિશા ('Taxila') મથુરા અને નાસિકના શિલાલેખપરથી શિક્કાની હકીકત સબળ થાય છે-કંઇક વિશેષ માહિતી મળે છે. પરંતુ તેમાંથી એ ત્રણ પાદશાહોનોજ અહેવાલ મળે છે. બીજા રાજાઓ સારૂ તો માત્ર શિક્કાજ સાબિતી છે. ક્ષત્રપ પાદશાહની વંશાવળી અને સાલવારી તૈયાર કરવા શિક્કા સિવાય બીજું કોઇ સાધન નથી. હાલ જે કંઇ આપણે ક્ષત્રપ વંશ સંબંધે જાણીએ છીએ તે શિક્કાના અભ્યાસનું ફળ છે. શરૂઆતમાં થોડા શિક્કા જડી આવ્યાથી ક્ષત્રપ વંશના પાદશાહો ગુજરાતમાં થઇ ગયા છે એવી ખબર મળી તેઓનું નામ ક્ષત્રપ કે બીજું કંઇ તે નક્કી થયું નહિ.

ક્ષત્રપ.

શિક્કા પરના લેખ બરોબર નહિ ઉકેલાવાથી મી. પ્રીન્સેપ, જસ્ટીસ ન્યૂટન આદિ વિદ્વાન નિષ્કશાસ્ત્રીઓએ તે શિક્કા 'શાહ, વંશના છે એમ ઠરાવ્યું. જેમ જેમ વિશેષ શિક્કા પ્રાપ્ત થતા ગયા તેમ તેમ ભ્રમ ભાંગતો આવ્યો અને રફતે રફતે એ વંશ 'સેન' 'સિંહ' અને 'ક્ષત્રપ' એ નામથી ઓળખાયો. શિક્કા પરથી બાગી તુટી હકીકત મેળવી ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખવાનું માન આપણા મરહૂમ વિદ્વાન પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીને છે. એમનો એ લેખ ઈંગ્લાંડની રૉયલ એસીઆટીક સોસાયટીના જર્નલમાં છપાયો છે તે પછી જુનાગઢ પાસે ક્ષત્રપ વંશના શિક્કાનો એક મોટો ઢગ મળી આવતાં, કેટલીક નવીન હકીકત બહાર આવી પણ તે ફક્ત સાલ અને રાજાઓના નામ સંબંધી ખુલાસો કરે છે. આ અને બીજી વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતાં 'ગુજરાતના ક્ષત્રપ' (Western Kshatrapas) વિષે એક સુંદર સવિસ્તર લેખ વિદ્વાન નિષ્કશાસ્ત્રી મી. રેપસને લખ્યો છે. ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ પાદશાહ કાણ એ હજી અચોકસ છે. નાહપાણ પહેલાં કોઇ રાજા હશે કે નહિ તેની આપણને

મૌર્ય સામ્રાજ્ય પછી ગુજરાતમાં ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહોનો અમલ થાય છે. પણ તેમના સંબંધી પુરી, ચોક્કસ, ખરી હકીકત મળતી નથી. જે કંઇ માહિતી મળે છે તે ગ્રીક મુસાફરોની ટુંકી નોંધ અને સિક્કા પરથીજ લેવામાં આવી છે. મહાન સિકંદરની હિન્દુસ્તાન પરની ચઢાઇ આપ સર્વેને સુવિદિત છે અને એના મરણ બાદ તેના વિશાળ રાજ્યની વહેંચણીથી આપ સર્વે વાકેફ હશો. બાકટ્રિઅન ગ્રીક પાદશાહનો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાની ગ્રીક મુસાફરોનાં પુસ્તકોમાં નોંધ છે પણ તેને મજબુત કરતો બીજો કોઇ પુરાવો નથી. વળી તેમાં કેટલીક હકીકત સાંભળેલી‌જ (Hearsay) ઉતારવામાં આવી છે. તેથી જો કચ્છ અને કાઠિઆવાડમાં ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહોના સિક્કા મળ્યા ન હોત તો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહો સંબન્ધે ભુલ ખવાડનારી ખોટી હકીકત દાખલ થાત અને સંદેહ રહેત. દાખલા તરીકે પેરિપ્લસનો કર્તા (ઇ. સ. ૨૮૦) સોરાષ્ટ્રના વર્ણનમાં જણાવે છે કે " આ ભાગમાં હજી સુધી જુનાં દેવળો, છાવણીના પાયા અને મોટા કુવા વગેરે સિકંદરની સ્વારીનાં નિશાન માલુમ પડે છે." પરંતુ આ વાત ખોટી છે. સિકંદર કાઠિઆવાડ સુધી આવ્યો નહોતો. જે સ્વારીના નિશાન પેરિપ્લસ લખે છે તે સિકંદરની સ્વારીનાં નહિ પણ ગ્રીક બાકટ્રિઅન સરદાર મેનન્ડરની ચઢાઇનાં છે. કેમકે મેનન્ડરે કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને સોરાષ્ટ સર કર્યાની હકિકત માલુમ છે અને આ પ્રદેશોમાં એના મળી આવેલા સિક્કાથી ઉપલી હકીકતને પુરતો પુરાવો મળે છે. સિક્કા પરથી ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહો યુકેટાઇડીઝ, મેનન્ડર અને એપોલોડોટ્સનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તેમના સંબંધી વિશેષ હકીકત મળતી નથી. મેનન્ડરના સિક્કા અહીં (સૌરાષ્ટ્રમાં) વધારે ફેલાયલા હોવાથી એક અનુમાન થાય છે કે તેજ સૌથી અવ્વલ ગુજરાતમાં આવી વસ્યો હશે. ગ્રીક મુસાફરો જણાવે છે કે મેનન્ડરે જીતેલા પ્રદેશોમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ દેશ હતા. આથી એક વાત, બીજી હકીકતને સાબિત કરે છે. વળી સિક્કા પરથી વિદ્વાન યુરોપીઓએ ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહો સબન્ધે એક બીજો તર્ક બાંધ્યો છે. કેટલાકનું એમ કહેવું થાય છે કે પ્રથમ મેનન્ડર આવ્યો અને એની પછી એપોલોડોટ્સ થયો. જ્યારે સામા પક્ષનું માનવું એવું છે કે અપોલોડોટ્સ અવ્વલ અને ત્યારબાદ મેનન્ડર આવ્યો. આ સંબંધી આપણી પાસે કઇ વિશેષ પુરાવો નથી, કંઇ સાધન નથી: ત્યારે આ વિકટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ શી રીતે કરવું? સદ્‌ભાગ્યે, એ બે પાદશાહોના સિક્કા બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે અને તેથી આપણી શંકા દૂર થાય છે. અહિં સિક્કા બહુ ઉપયોગી છે. આ બે પાદશાહોના જે સિક્કા મળ્યા છે, તેનું નિરીક્ષણ કરી, એવું અનુમાન થયુ છે કે મેનન્ડર પછી એપોલોડોટ્સ હોવો જોઇએ. કેમકે એપોલોડોટ્સના સિક્કાની સંખ્યા મોટી છે અને તેની કારિગરી ઉતરતા પ્રકારની છે. ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહોના નવીન સુંદર, ઘાટિલા રૂપિઆ

દેશમા દાખલ થવાથી, અસલના બેડોલ, ખડબચલ, 'પચમાર્ક' એ નામથી પ્રસિદ્ધ રૂપિઆનું ચલણ નાબુદ થાય છે અને તે પછી તોલના માપનુ ધોરણ પણ ગ્રીક રૂપિઆના તોલને અનુસરી કેરવાય છે ક્ષત્રપ વંશના શિક્કા ગ્રીક શિક્કાનીજ નકલ છે અને ત્યાર પછીના વિધવિધ શિક્કા પરથી આપણે કહી શકીએ કે ગ્રીક શિક્કાની અસર ગુજરાતમા લાંબા વખત સુધી જણાય છે આપણે જોયુ કે શિક્કા પરથી ગ્રીક બાક્ટ્રિઅન પાદશાહો સબધી બહુ સારી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરાવો આવશ્યક છે

કેટલાક વિદ્વાનોનુ એવુ માનવુ છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યનો મિનેન્દ્ર નૃપ તે આ ગ્રીક બાક્ટ્રિઅન પાદશાહ મેનન્ડર છે

ગ્રીક બાક્ટ્રિઅન પાદશાહોના અહેવાલ સારુ શિક્કાની હકીકત સાથે ગ્રીક મુસાફરોની નોંધ મળે છે પણ ક્ષત્રપ વંશનો આખો ઇતિહાસ કેવળ શિક્કા પરથી જ રચાયો છે શિક્કા સિવાય એ વિષે બીજો કોઇ પુરાવો નથી એ વંશનું જ્ઞાન પણ પ્રથમ શિક્કા પરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ હાથ લાગેલા તક્ષિલા (Taxila) મથુરા અને નાશિકના શિલાલેખ પરથી શિક્કાની હકીકત મજબૂત થાય છે—કાંઇક વિશેષ માહિતી મળે છે પરંતુ તેમાથી બે ત્રણ પાદશાહોનોજ અહેવાલ મળે છે બીજા રાજાઓ માટે તો માત્ર શિક્કાજ સાબિતી છે ક્ષત્રપ પાદશાહની વંશાવળી અને સાલવારી તૈયાર કરવા શિક્કા સિવાય બીજુ કોઇ સાધન નથી હાલ જે કંઇ આપણે ક્ષત્રપ વંશ સબધે જાણીએ છીએ તે શિક્કાના અભ્યાસનુ ફળ છે શરુઆતમા થોડા શિક્કા જડી આવવાથી ક્ષત્રપ વંશના પાદશાહો ગુજરાતમા થઇ ગયા છે એવી ખબર મળી તેઓનુ નામ ક્ષત્રપ કે બીજુ કંઇ તે નક્કી થયુ નહિ

શિક્કા પરના લેખ બરાબર નહિ ઉકેલાવાથી મી પ્રીન્સેપ, જસ્ટીસ ન્યૂટન આદિ વિદ્વાન વિદ્યાશાસ્ત્રીઓએ તે શિક્કા 'શાહ' વંશના છે એમ ઠરાવ્યુ જેમ જેમ, વિશેષ શિક્કા પ્રાપ્ત થતા ગયા તેમ તેમ ભ્રમ ભાગતો ચાલ્યો અને રફતે રફતે એ વંશ 'સેન' 'સિંહ' અને 'ક્ષત્રપ' એ નામથી ઓળખાયો શિક્કા પરથી બારીક હકીકત મેળવી ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખવાનુ માન આપણા મરહુમ વિદ્વાન પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીને છે એમનો એ લેખ ઈંગ્લાંડની રોયલ એસીઆટીક સોસાઇટીના જર્નલમા છપાયો છે તે પછી જુનાગઢ પાસે ક્ષત્રપ વંશના શિક્કાનો એક મોટો દાટો મળી આવતા કેટલીક નવીન હકીકત બહાર આવી પણ તે ફકત સાલ અને રાજાઓના નામ સબધી ખુલાસો કરે છે આ અને બીજી વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતા 'ગુજરાતના ક્ષત્રપ (Western Kshatrapas) વિષે એક સુંદર સવિસ્તર લેખ વિદ્વાન વિદ્યાશાસ્ત્રી મી રેપસને લખ્યો છે ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ પાદશાહ કોણ એ હજી અચોક્કસ છે નહપાણ પહેલા કોઇ રાજા હશે કે નહિ તેની આપણને

કંઇ ખબર નથી. થોડીક મુદતપર મી. રેપ્સને એક સિક્કાની શોધપરથી નાહપાણ પૂર્વેના પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું* પણ બીજા સિક્કા કે તેને બાબત કરતી વિશેષ હકીકત મળે નહિ ત્યાં સુધી એ વાત સ્વીકારવી કે નહિ એ વિચારવાનું છે.

ક્ષત્રપ વંશ સંબંધી ચોંકાવનારી ખુશ ખબર તો નાશિક પાસે જડી આવેલા સિક્કાપરથી મળે છે. રેવરંડ મી. સ્કૉટે આ સિક્કાના મોટા ઢગ (૧૩૨૫૦) ને તપાસી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત તારવી કાઢી છે અને પંડિત ભગવાનલાલના લેખમાં સુધારા વધારા કરી, જુજ માહિતીપરથી તેમના બાંધેલા અનુમાનો ખોટાં પાડયા છે. આ શોધ વિશે લખતાં મી. એસ. એમ. એડવરડસ (Edwardes) કહે છે કે

"The coins found by the children at Nasik and the cave inscriptions are mutually complementary and help us to understand, albeit dimly what manner of men, they were who fought for the mastery of the Deccan in the first and second centuries of the Christian era."†

જેમ વધારે અને વધારે સિક્કા મળતા જશે, જડશે, તેમ ક્ષત્રપ વંશપર વિશેષ પ્રકાશ પડશે અને નવીન હકીકત પ્રસિદ્ધ થશે.

ત્રૈકુટક

ક્ષત્રપ વંશના સમયમાં ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં ત્રૈકુટક રાજાઓનું રાજ્ય હતું પણ તેમના સબંધી બહુ હકીકત જાહેર નથી. કેટલીક માહિતી સિક્કા લેખ અને તામ્રપત્ર પરથી મળી છે અને તેમાં સિક્કાની હકીકતને લીધે થોડોક ઉમેરો થયો છે. સન ૧૮૮૭ માં પંડિત ભગવાનલાલને ત્રૈકુટક વંશના ૫૦૦ સિક્કા દમણ પાસેના ગામમાથી મળ્યા હતા પણ ત્યાર પછી એ વંશની વિશેષ હકીકત પ્રકાશમા આવી નથી. હમણાં ત્રૈકુટક રાજાઓના કેટલાક સિક્કા પુણા નજદીક પ્રાપ્ત થયા છે અને તેનું શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ કરી, વધારાની નવીન ખબર રેવરંડ મી. સ્કૉટે બહાર પાડી છે. ફક્ત રાજાઓનાં નામ અને સાલ સંબંધે ખુલાસો મળે છે. વિશેષ હકીકત નથી. હજુ એ વંશના સાધનો બહુ ઓછાં છે.

ગુપ્ત વંશ

ક્ષત્રપ બાદશાહોને હરાવી હાંકી કાઢનાર ગુપ્ત રાજાઓનો ઇતિહાસ પણ સિક્કા પરથી મળ્યો છે. મી. સ્મિથ લખે છે કે કનોજ પાસે એક સરકારી અમલદારને ગુપ્ત વંશનો એક છુટો સિક્કો જડી આવ્યાથી એ વંશની પ્રથમ માહિતી મળી. ત્યાર પછી એ વંશના જુદી જુદી

* Numismatic Chronicle Calcutta Supplement to the Bengal A. Society.

† Times of India, 31st May 1907.

ટંકશાળના વિધવિધ જાતના શિક્કાઓ કેટલીક વાર સાલ સહિત મળી આવ્યાથી મનુષ્યની સ્મરણ શક્તિમાંથી સમુલગું લુપ્ત થયેલું હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું સુંદર રસિક પ્રકરણ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુસ્તાનનો ત્રીજી સદીનો ઇતિહાસ જવલેજ મળે છે અને તેથી તે સમયે સ્થપાયલા ગુપ્ત વંશના મૂળ સ્થાપકનો અહેવાલ પણ પુરે પુરો મળતો નથી. વર્ષ ૩૨૦ માં ચંદ્રગુપ્ત-૧. ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે અને પોતાના નામના પ્રથમ શિક્કા પાડે છે. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યધાનીનું સ્થળ મગધમાં પાટલીપુત્ર છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્કા એ 'કુશન' જાતના શિક્કાની નકલ છે અને 'કુશન' શિક્કા એ 'રોમન' શિક્કાનું અનુકરણ છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્કા પર તેની સ્ત્રીની પણ છબી છે. ગુપ્ત વંશના શિક્કા બહુ સુંદર, આકર્ષક અને રૂપાળા છે. તેની કારિગરી ઉંચા પ્રકારની છે તેના પરની છાપ ઉત્તમ છે.

ચંદ્રગુપ્ત-રાજાએ ગુજરાતને વશ કર્યા પછી ત્યાંના પ્રચલિત નાના રૂપાના 'ક્ષત્રપ' શિક્કા નિહાળી, ગુપ્ત વંશના નવીન શિક્કા 'ક્ષત્રપ' જાતના અને આકારના પાડયા. વધારામાં તે પર મોરની છાપ હતી. ગુપ્ત રાજાઓના સુબાઓ ગુજરાતનો કારભાર ચલાવતા. ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વિશાળ હતો. એજ વંશમાં સમુદ્રગુપ્ત નામનો મહાન પાદશાહ થઇ ગયો કે જેની આણ અને સત્તા આખા હિંદુસ્તાનમાં હતી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. ઇતિહાસકારો એને પૂર્વનો નેપોલીયન કહે છે. એના શિક્કા પરથી જણાય છે કે એ કવિ હતો અને

"His lyrist coins show that he was an excellent musician. His battle-axe coins mark out the ferocity of his victorious warfare." આ ઉપરથી સાફ જણાશે કે ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ સારૂ શિક્કા બહુ મહત્વના અને જરૂરી છે.

ગુપ્ત વંશ પછી હૂન નામની પરદેશી પ્રજા ગુજરાત પર હુમલો આણે છે પણ તેમની હકીકત હવે પછી આપીશું પ્રથમ આપણે વલભી રાજાઓનો અહેવાલ જોઇએ. વલભી વંશની મુખ્ય હકીકત તામ્રપત્ર પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના શિક્કા લગભગ 'ગુપ્ત' શિક્કાની નકલ છે. માત્ર સહેજ ફેરફાર છે. ગુપ્ત વંશના શિક્કા પર 'મોરનું' ચિત્ર છે. જ્યારે વલભી રાજાઓના શિક્કાપર ત્રિશૂળનું ચિન્હ છે.

હૂન, વલભી.

ગુપ્ત વંશના શિક્કા પર પ્રથમ 'ચૈસ' નું ચિન્હ હતું. જ્યારે તેઓ 'ક્ષત્રપ' શિક્કાની નકલ કરે છે ત્યારે ગુપ્ત શિક્કા પર ચૈસની છાપની જગ્યાએ મોરનું ચિત્ર દેખાય છે અને વલભી રાજાઓ ગુપ્ત શિક્કાનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે તેઓ મોરને બદલે ત્રિશૂલ કાઢે છે. શિક્કા પરનાં વિવિધ ચિન્હોનો અભ્યાસ જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે અને તે આવશ્યક છે.

છેવટે આપણે હૂન પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તેઓ તાર્તાગ જાતિના છે, અને તેમનુ રહેઠાણુ 'આક્ષસ' નદીના આસપાસના પ્રદેશોમાં છે ત્યા તેઓ લગભગ ઇ સ ૪૨૦ મા આવી વસે છે, અને તે સમયથીજ તેમને ઇરાનના સાસાનિઅન પાદશાહો સાથે કલહ શરૂ થાય છે તે પૂર્વેના હૂન ઇતિહાસમાં ઉ । ઉતરવાની અહીં કાઇ જરૂર નથી માત્ર એટલુજ આપણે નોંધીશુ કે જે રીતે ગોથ વિસિગોથ હૂન શક આદિ જગલી પ્રજાઓ યુરોપમા ત્રાસ અને જુલ્મ પોકરાવે છે અને રોમ-સામ્રાજ્યની પડતી આણે છે તેમ હૂન પ્રજા (White Huns) પણ હિદુસ્તાન પર ચઢી આવી, ચોગરદમ ભય ફેલાવી, અનેક રાજ્યો ભાગે છે અને દેશમા ઉથલ પાથલ કરી મેલે છે વિક્રમનો સવત અથવા તો શાલિવાહનનું 'શક' વર્ષ એઇ આવીજ પૂર્વેની લડાઇમા મળેલી ફતેહનું પરિણામ છે માત્ર તે પ્રાચીન છે ક્રમ સંખ્યામણી માર્ આ અત્રે દર્શાવ્યું છે

હુન લોકોની શરૂઆતની લડાઇ ઇરાન સાથે થાય છે તે લડાઇ લાંબો વખત ચાલે છે બન્નેને હાર જીત મળે છે આખરે હૂન પ્રજાની જીત થાય છે અને હિદુસ્તાનની સરહદનો ભાગ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે ઇરાન હૂન સત્તા સ્વીકારે છે અને તેનો ખડણી ભરવાની ફરજ પડે છે

આ વિગ્રહ ચાલુજ છે તે દરમ્યાન તોરમાનની સરદારી હેઠળ હૂન પ્રજાની એક ટોળી ગુજરાતના ગુપ્ત વશના બુદ્ધ ગુપ્તને હરાવી નસાડી મેલે છે ગુજરાત રજપુતાણા અને પુર્વ માળવામા તેઓની આણ ફરે છે ત્યા બાદ તોરમાન રાજાનો પુત્ર મિહિરકુલ કાશ્મિરમા જાય છે અને ત્યા પોતાની સત્તા સ્થાપે છે પણ હૂન રાજ્ય લાબો વખત ચાલતું નથી

ઇ સ ૫૪૪ મા વિષ્ણુધન, યશોધર્મની સહાયતાથી મિહિરકુલને હરાવી હૂન સત્તા તોડે છે હિદુસ્તાનના બહાના પ્રદેશોમા પણ તેમના પડતી થાય છે તુર્ક પ્રજા તેમનો નાશ કરે છે આ રીતે તેઓનુ જોર નષ્ટ થાય છે હવે આપણે જો તેમના સિક્કા તપાસીએ તો તેમના આ જોર વિગ્રહની સર્વ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે ઇ સ ૪૮૪ મા હૂન સત્તા ઈરાનમા જામે છે તેઓ ત્યાના સાસાનિઅન સિક્કાની ઢબના પોતાના જુદા સિક્કા પાડે છે હિદુસ્તાનમાં આવી ગુપ્ત વશને પાયમાલ કરી, ગુજરાતમા તેઓ પોતાનું રાજ્ય કરે છે તે વખતે તોરમાન સરદાર ગુપ્ત વશના રૂપાના સિક્કાના નમુના પોતાના નવીન રૂપિઆ બનાવે છે વળી તેમના 'કુશન' જાતિના સિક્કા મળી આવે છે આનું કારણ એ છે કે ઉત્તરમા હૂન પ્રજા ગધાર રાજ્ય સાથે લડે છે અને વિશેષ મિહિરકુલે જીતેલ સમર કાશ્મિરમા રાજ્ય કર્યાની હકીકત છે આ હકીકત પરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે હૂન સિક્કામા કોઇ પણ પ્રકારની નવીનતા કે વિશેષતા નથી સહેજ નજીવા ફેરફાર સાથે

તે સાસાનિઅન, ગુપ્ત અને કુશન શિક્કાની નકલ છે. તેથી આપણને હૂન શિક્કા પરથી તેમની ચઢાઇઓ, અને રાજ્ય-વિસ્તાર સંબંધી બહુ કિંમતી પુરાવો મળે છે અને ઇતિહાસની વાત સાબિત થાય છે.

છેવટે 'ગદ્દઇઆ' શિક્કા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ પર તે કેટલોક પ્રકાશ નાખે છે. ગદ્દઇઆ પૈસાનો અહેવાલ બહુ ગદ્દઈઆ શિક્કા રસિક છે. તે સાસાનિઅન શિક્કાની ચોથી આવૃત્તિ છે: હૂન શિક્કા તે સાસાનિઅન શિક્કાની નકલ છે અને હૂન શિક્કાની ભ્રષ્ટ અને હલકી જાત તે ગદ્દઇઆ પૈસા છે. તોરમાન સરદાર શરૂઆતમાં રૂપાના પાતળા સાસાનિઅન શિક્કાના નમુના હૂન રૂપિયા પડાવે છે પણ તે બહુ અધૂરા (ક્રૂડ) હોય છે. ત્યાર પછીના સાસાનિઅન નકલના હૂન શિક્કા આપણે જો તપાસીએ તો જણાશે કે રફતે રફતે અસલની છાપ અને છબી ઘસાતી જાય છે અને જાડાઇ બહુ વધે છે. આ નકલ એટલે સુધી બગડી જાય છે કે છેવટે શિક્કાની એક બાજુએ બટન કે સુરજ જેવું એકાદ ચિન્હ નજરે પડે છે અને બીજી બાજુએ, મીંડા અને લીટીઓનો ભાસ આપતું ઝાંખુ ચિત્ર દેખાય છે. વિશેષમાં જાડાઇ અતિશય છે. કોઇ કળી ન શકે કે તે સાસાનિઅન શિક્કાની નકલ હશે. પણ પંડિત ભગવાનલાલે અથાગ મહેનત લઇ, ગદ્દઇઆ પૈસા બહુ સારી સંખ્યામાં સંગ્રહ કરી, સાબિત કર્યું છે કે તે સાસાનિઅન શિક્કાનું અનુકરણ છે. તેઓએ એ શિક્કા એવી સરસ રીતે ગોઠવ્યા કે તે પરથી આપણે જોઇ શકીએ કે કેવી રીતે ધીમે ધીમે શિક્કાની એક બાજુએ પાદશાહની છબી અને બીજી બાજુએ આતશ-ગાહના ચિત્રવાળા સાસાનિઅન શિક્કા ગદ્દઇઆ પૈસાના મીંડા અને બટનની હલકી ઉતરતી કારિગરીના વિચિત્ર સ્વરૂપમાં વિરામે છે.

વલ્લભી રાજ્યના પડયા પછી હૂન નાણું ચાલે છે, અને હૂન શિક્કાની ઉત્તરોત્તર ઉતરતી જાત તે ગદ્દઇઆ પૈસા છે. ચાવડા, ચાલુક્ય, અને વાઘેલા રાજાઓના અમલ સુધી ગદ્દઇઆ પૈસાનુંજ ચલણ હોય છે. અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત સર કર્યા પછી તે નાણું નીકળી જાય છે અને મુસલમાની શિક્કા આવે છે. એટલે, ગદ્દઇઆ પૈસા લગભગ પાંચ સૈકા ગુજરાતમાં ચાલુ રહે છે. હવે 'ગદ્દઇઆ' પૈસા એ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તેનો સહેજ વિચાર કરીશું. તે માત્ર અનુમાન છે. આપણે અગાડી જોઇ ગયા કે ગદ્દઇઆ પૈસા એ હૂન શિક્કાની બહુ ઉતરતી જાત છે, અને હૂન શિક્કા એ સાસાનિઅન શિક્કાની નકલ છે. સાસાનિઅન વંશમાં 'બહેરામ ગુર' એ પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. વળી તેને શિકારનો—ખાસ કરી ગધેડાના શિકારનો—અતિશય શોખ હતો એ વાત મશહુર છે. એ સબબેજ તે 'ગુર' ઉપનામ પામે છે. હૂન પ્રજાને ઇરાનના પાદશાહ સાથે કલહ હતો તે આપણે જાણીએ છીએ;

ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે એ વાર બહેરામ ગુર હૂન પ્રજાને સખ્ત હાર આપે છે અને તેથીજ ઇર્ષામા, મશ્કરીમાં, સાસાનિઅન શિક્કાને તેઓ 'ગદ્દઇઆ' શિક્કા એ નામ આપે એ વાત સંભવિત છે.* સાસાનિઅન નકલના હૂન શિક્કા ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે તે સાથે 'ગદ્દઇઆ' શિક્કા એ નામ પણ આવે છે. આ પરથી હૂન શિક્કાની ઉત્તરોત્તર ઉતરતી પંક્તિના શિક્કાને 'ગદ્દઇઆ' પૈસા એ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સેહેજ સમજાશે. તેનો આકાર અને ઘાટ પણ એજ ભાન કરાવે છે તુર્ક સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનની ચઢાઇ સાથે, ગુજરાતના હિંદુ રાજ્યનો નાશ થાય છે અને અહીંથીજ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પડદો પડે છે.

ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ જોકે આપણા નિબંધના વિષયથી અલગ રાખ્યો છે અને ફારસી તવારિખના ગ્રંથો અને પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલો સાધ્ય હોવાના સબબે શિક્કાની ઐતિહાસિક કિંમત કઇ કમી છે, તોપણ મુસલમાન સલતનત અને મોગલ શહેનશાહતના શિક્કાથી આપણા વિષયને વિશેષ પુરાવો મળે છે અને બીજી નવીન હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે આપણે અત્રે ટુકાણમાં નોંધીશું. માત્ર સહેજ સાર આપીશું, નહિતો લેખનો વિસ્તાર વધી જશે.

અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોનો ઇતિહાસ ફિરિસ્તા, મિરાતે અહમદી અને મિરાતે સિકંદરી આદિ ફારશી પુસ્તકોમાંથી મળે છે પણ તેમા એક દોષ વારંવાર નજરે પડે છે. તેમાં પાદશાહોની જે અસલ સાલવારી આપી હોય છે તે પરસ્પર ઘણી ભિન્ન છે વળી પાદશાહોની વંશાવળીઓના નામમા મતભેદ છે. મિરાતે અહમદીમા એક વાત હોય તો તેથી વિરૂદ્ધ હકીકત ફિરિસ્તામા મળશે. અમુક પાદશાહ ક્યારે જનમ્યો કે તેનું મોત કયી સાલમા થયું તે બરોબર ચોક્કસ નથી. આ ભૂલ થવાનું કારણ એ છે કે તે સમયે રાજ્યમા અશાન્તિ અને અંધાધુધી વિશેષ હતી ગાદીએ આવનાર પાદશાહને અનેક મુસિબતો નડતી. કેટલીકવાર તખ્ત મેળવવા માટે તોફાન અને કાપાકાપી ચાલતી, તેથી તેમનો અહેવાલ બરોબર લખાયો નથી, એવી જે હકીકત ઉતારામા આવી છે તે માત્ર આભજેલી છે. પણ આ ખામી તેમના શિક્કા મળી આવ્યાથી ઘણે અંશે દૂર થઇ છે અને ખાત્રીપૂર્વક હકીકત મળી છે. મુસલમાન રાજનીતિનો એક નિયમ છે કે પાદશાહના નામના શિક્કા પડે અને મસિદમાં નિમાઝ પઢાય ત્યારે તે જાહેર રીતે સ્વીકારાય. આ શિક્કાની સહાદતથી, અનેક વિરૂદ્ધ વાતો સુધારવામાં આવી છે. અને પાદશાહોના નામ સંબંધી જે ગુંચવણ હતી તે દૂર થઇ છે. દરેક શિક્કા પર સાલ હોય છે અને કેટલીકવાર તો તે પાદશાહની વંશા-

---

* જુઓ ટી ટેલર-હૂન શિક્કા-(Hun Coinage).

Numismatic Chronicle-Supplement to the Bengal Asiatic Journal.

વળી આપે છે. દાખલા તરીકે બહાદુરશાહના સિક્કા પર તેના નામથી, મુઝફ્ફર-૧ લા સુધીની વંશાવલિ છે. તે આ પ્રમાણે છે. બહાદુરશાહ બિન મુઝફ્ફરશાહ બિન મહમદશાહ બિન અહમદશાહ બિન મહમદશાહ બિન મુઝફ્ફરશાહ. આ પુરાવા પરથી ઇતિહાસમાં જે જુદાં નામો આપેલાં હોય છે તે ખોટાં પડે છે અને સાચી હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે સાલનું સમજવું. અમદાવાદની સલતનતના સિક્કા, સુંદર ઘાટિલા અને નકશિદાર છે. વળી તેપર જે ટંકશાળમાંથી તે બહાર પડેલા તેનું નામ હોય છે. વધારામાં કેટલીકવાર તે શહેરનાં ' ખાસ નામ ' ' Honorific epithets ' આપે છે. ગુજરાત સલતનતના સિક્કાપર રેવરંડ ડૉ. જ્યૉર્જ પી. ટેલરે એક વિદ્વતા ભરેલો સરસ નિબંધ લખ્યો છે અને તે વાંચ્યાથી સિક્કા સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળશે.

ગુજરાતની મુસલમાન સત્તાને તોડનાર મોગલ શહેનશાહ અકબરના સિક્કા, રુપાળા અને આકર્ષક છે. તે પરના લેખ પણ સુંદર અને સુચક છે. અકબરની ધર્મસભા યાને 'દિને-ઇલાહી' એ એક મોટો ઐતિહાસિક બનાવ છે અને તેની નોંધ તેના સિક્કા પરથી મળે છે. અકબર, પોતાના સિક્કા પરથી હિજરી સાલ બદલી નવું ' ઇલાહી ' વર્ષ દાખલ કરે છે. વળી તેના સિક્કા પર 'કુરાને શરિફ'ના કલમા છે. તે તેની ધર્મવૃત્તિનું પરિણામ છે. જહાંગીરના સિક્કા તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેના બાર રાશિઓના સિક્કા (Zodiacal coins) જગ વિખ્યાત છે.

' તેના દારુની પ્યાલી ' વાળા સિક્કા તેની ખાસિઅતના સુચક છે. તે સ્વચ્છંદી, મોજીલો અને આનંદી પાદશાહ હતો અને તેનો આખો વૃત્તાંત તેના સિક્કા પરથી જોઇ શકાય છે. જહાંગીરનામામાં એ પાદશાહનો જે અહેવાલ છે તે તેના સિક્કા પર બરોબર કોતરાયેલો જણાય છે. એના સિક્કા તે વખતની ઉમદા કારિગરી અને હુન્નરકલાનો ઉત્તમ નમુનો છે, વિશેષમાં જહાંગીરના સિક્કા પર અનેક ફારસી ' લેન ' (couplets) આપેલી છે. તેથી પણ બહુ જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો એકાદ જુદો સંગ્રહ થવાની જરુર છે જો કે તેમાંથી કેટલીક છુટી ' લેન ' છપાય છે, નુરજહાંન અને જહાંગીરની દંતકથાઓ અનેક છે, તેમનો પ્રેમ પણ અદ્ભુત છે. જહાંગીર નુરજહાંન પર શીદા હતો. સર્વ રાજ્યસત્તાની લગામ નુરજહાનના હાથમાં હતી. જહાંગીર પાસે નુરજહાંન વારંવાર અરજ ગુજારતી કે તેણીને એક દિવસ રાજ્ય કરવાને રજા મળે. પણ જહાંગીર આ બાબતમાં અડગ હતો. આ તેની વિનંતી તે કદી સ્વીકારતો નહિ, એક દિવસ જહાગીર ખુશ મિજાજમાં હતો અને દારુની ખુબ લહેર ચઢી હતી, તે તકનો લાભ લઇ નુરજહાને જહાંગીરને પોતાને રાજ્યગાદી એક દિવસ સારુ પ્રાપ્ત થાય તે સંબંધી બહુ લાડથી વિનંતી કરી. દારુના કેફમાં જહાંગીરે તે કબુલ ગણી. કહેવાય છે કે નુરજહાને તે એક દિવસમાં, પોતાના નામના લગભગ એક

લાખ રૂપિયા પડાવ્યા. આ હકીકત 'ટેવરનીઅર' Tavernier મુસાફરે પોતાના પ્રવાસના ગ્રંથમાં નોંધી છે. પણ અત્યાર સુધી આ વાત અસંભવિત મનાતી જ્યારથી નુરજહાનના આ સિક્કા જડ્યા ત્યારથી તે ભ્રમ દૂર થયો છે નાદિરશાહે હિંદુસ્તાનમા જે ત્રાસ અને ભય ફેલાવ્યો તેનુ યથાર્થ વર્ણન કોઇએ આપ્યુ નથી અમદાવાદમા મળી આવેલા એક સિક્કા પરથી તેનો કંઇક ખ્યાલ આવશે નાદિરશાહના જુલમની વાતો સાભળી દિલ્હીની લુંટફાટની ખુનખાર હકીકત જાણી, ભય પામી, અમદાવાદના સુલતાન મહમદશાહએ, નાદિરશાહ અમદાવાદ આવે તે પૂર્વે તેના એટલે નાદિરના નામના સિક્કા પડાવ્યા અને પોતે તેની તાબેદારી સ્વીકારી, જોકે નાદિરશાહ અમદાવાદમા સમુળગો આવ્યો નથી. આ એક સિક્કો નાદિરશાહે હિંદુસ્તાનમા ફેલાવેલા ભય અને ત્રાસનુ સૂચન કરવા પુરતો છે એ પરથી અનુમાન કરો, કલ્પી લ્યો કે પ્રજા કેટલી ભય અને ત્રાસથી ધ્રુજતી, કાપતી હશે

સિક્કા પરથી ભૂગોળ બાબત સારૂ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક સિક્કા પર તેની ટંકશાળનુ નામ હોય છે. મુગલ સિક્કા પરથી લગભગ ર૪૦ ટંકશાળના નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તે મુગલ રાજ્ય વિસ્તારનો ખ્યાલ આપવા પુરતા છે આ સંબધે મી. એચ. એન. રાઇટ લખે છે કે "A reliable index to the geographical limits of the empire in its varying fortunes is to be found in the coins, owing to the custom of issuing money from many of the most important provincial centres, as well as at the capital and of recording on the coin the mint from which it was issued"*

આ ઉપરાંત સિક્કા પરથી જુદા જુદા સમયની હુન્નરકળા, કારિગરી, નકશીકામ અને ચિત્રકળાની માહિતીના સાધનો મળે છે. સિક્કા પર વિવિધ જાતના લેખ હોય છે અને તે પરથી ભાષામા થતો ફેરફાર સમજાય છે અને ભાષા જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે શરૂઆતના સિક્કા પર બે જાતની ભાષા હોય છે એક ખરોસ્તી અને બીજી ગ્રીક. અત્યાર સુધી ખરોસ્તી ભાષા જાણીતી નહોતી પણ આખરે મી. પ્રિન્સે ઘણા પ્રયાસથી, ખરોસ્તી ભાષાના શબ્દો ગ્રીક શબ્દો સાથે સરખાવી, ઉકેલી, હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમા એક મોટો નવીન પ્રદેશ ખોલ્યો છે વળી જુદા જુદાં તોલ અને માપનુ ઘણુ સિક્કા પરથી નક્કી થાય છે હુન્નરમા સિક્કાથી થતા લાભો, જે અમે પ્રથમ એક લેખમા દર્શાવી ગયા, ને અત્રે ફરીથી ઉતારીશુ એથી સિક્કાની આવશ્યકતા પુરવાર થશે

ખરોસ્તી ભાષાના શબ્દો, ગ્રીક શબ્દો સાથે

* Indian Museum Coins vol III.

૧. ગ્રીક અને બેક્ટ્રિઅન શિક્કા પર, સમુદ્ર પ્રદેશમાં રળીયામણાં ચિત્રો પાડેલાં હોય છે તે પરથી તે રાજ્યોની સરહદ અને તેમના રાજ્યોના બહોળા વિસ્તાર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે.

૨. શિક્કા પર આવતા લેખો, જેવાકે કુરાનના કલમા, શાસ્ત્રના સૂત્રો, અને બીજા લેખો માલુમ પડતા હોવાથી તે સમયની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિની ખબર પડે છે.

૩. શિક્કાપર જુદા જુદા ચિન્હો અને નિશાની મળી આવતા, ભિન્ન ભિન્ન પંથો અને ધર્મ થઇ ગયા તે વિશે માહિતી મળે છે

૪. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા રહી ગયેલા દોષો અને ખોટી સાલવારી અને એક બીજા ઇતિહાસોમા જે ગલતો માલમ પડે છે, તે સુધારી ખરૂ શુ છે તે જાણવા શિક્કા બહુ કામમા આવે છે.

૫ અમુક રાજાઓએ, શિક્કા પરથી પોતાની મરજી અને ઇચ્છાનુસાર પડાવેલાં ચિત્ર અને દેખાવથી તેમના સબંધી તેમની રહેણી કરણીનો નિર્ણય કરાય છે.

૬ ઇતિહાસમા અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તે સમયે તે બાબતને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા જે શિક્કા પાડવામા આવે છે, તે ઇતિહાસના લખાણને સાબિત કરી મજબુત પુરાવો આપે છે

૭ શિક્કા પરના લેખોની ભાષાથી આપણી ભાષામા સુધારો વધારો શી રીતે થયો, કયે સમયે વિકાસ પામી અને છેવટે કયુ વલણ પકડ્યુ તે બાબતની માહિતી મળે છે.

૮. તે સમયના બીબાકામ, ધાતુની મેલવણી, નકશીકામ, ચિત્રકલા કયે દરજ્જે હશે, ક્યારે હુન્નરો ઉતરતા જઇ નાબુદ થવા લાગ્યા હશે અને આ શાસ્ત્રોમાં બીજા દેશોની શી અસર થઇ હશે તે વિદિત થાય છે.

૯. શિક્કા પરથી તે વખતનો પહેરવેશ, હથિયાર અને તસબીર સંબન્ધી જ્ઞાન મળે છે

૧૦. બીજા દેશના શિક્કા, આપણા મુલકમા જડી આવતા બે દેશ વચ્ચે ચાલતો વેપાર અને એક બીજા દેશની અન્યોન્ય કના કૌશલ્ય અને હુન્નર પર થયેલી અસરની ખબર પડે છે

દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા રોમ સામ્રાજ્યના અનેક શિક્કા મળી આવે છે અને એ તો જાણીતી વાત છે કે રોમ અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન એ બે દેશ વચ્ચે બહુ વેપાર ચાલતો

હતો. ભરૂચમાં શિક્કાનો એક મચય મળી આવ્યો હતો તેમાં વેનીસ, ઇજીપ્ત, તુર્કસ્તાન, દિલ્હી વિગેરે સ્થળના શિક્કા હતા તે પર ચૌથી છેલ્લી સાત ચૌદમા સૈકાની હતી આ પરથી એ મચય એ અરસામાજ થયેલો, તેમજ તે વખતે ભરૂચનો વેપાર બહોળો અને ધમધોકાર હશે એમ અનુમાન થાય છે* આ દાખલાઓ પરથી શિક્કાની મહત્તા જણાશે ઇતિહાસમા તે કેટલા બધા ઉપયોગી છે તેની ખાત્રી થશે. આપણે 'પ્રાચીન વસ્તુશાસ્ત્ર' સંબન્ધી વિવેચન કરતા જોયુ કે 'શિક્કા આ અભ્યાસમા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે આનંદદાયક અભ્યાસ સાથે, હિંદના ઇતિહાસના બહોળા કામમા આવે છે આપણા લોકમાં અને ખસુસ કરીને વિદ્યાર્થિ વર્ગમા, શિક્કા સબધી અજ્ઞાન અને બેદરકારી વિશેષ માલુમ પડે છે તેથીજ આ તરફ આ સર્વ લક્ષ આપી, શિક્કાનો સંગ્રહ કરે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વધારે, એજ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે

સુભાગ્યે પરિષદના સ્થાનમા, રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝીઅમમા જુના શિક્કાનો બહુ સારો સંગ્રહ છે અને તે પ્રો કામેરના શબ્દમા બોલીએ તો 'પૂજ્ય વૃદ્ધ આચાર્ય' વલ્લભજી હરિદત્તના પ્રયાસનુ કિંમતી ફળ છે, તેની અથાગ મહેનતનુ શુભ પરિણામ છે.

બહુ દિલગીરીની વાત છે કે 'પ્રાચીન વસ્તુ શાસ્ત્ર'ના દેશી અભ્યાસીઓ બહુ થોડા છે. મી રાહસ ડેવીડસ 'બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિઆ'મા એજ ફરીઆદ કરે છે કે હિંદુસ્તાનમા ઇતિહાસના સાધનો પુષ્કળ છે પણ સારા કામ કરનારાઓની ખામી છે. મી વીન્સેટ એ સ્મીથ, પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા શંકરાચાર્યના ગ્રંથકર્તાનો અભિપ્રાય ઉતારી, એજ મત ઉચ્ચારે છે. ડૉ બરજેસ ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડીઆની અઠવાડીક આવૃત્તિમા 'પૂર્વની શોધ ખોળ' એ નામના લેખમા કહે છે કે આપણે હવે દેશી અભ્યાસીઓની ખાસ જરૂર છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જે ભૂલો કરે છે તે સુધારવા દેશીઓએ તેમની સાથે મળી જઇ કાર્ય કરવુ જોઇએ ગયા માર્ચ માસમા મધ્ય એશિયાના મહાન શોધક ડૉ સ્ટિનને 'કેમ્પબેલ સુવર્ણ ચાંદ' ભેટ આપતા આપણા લોકપ્રિય ગવર્નર સર ક્લાર્ક બોલ્યા હતા કે હવે પૂર્વની શોધ ખોળ અને સાહિત્યના અભ્યાસ સારૂ હિંદુસ્તાનના વતનીઓએ આગળ આવવુ જોઇએ એ તેમની ફરજ છે આ પરથી જણાશે કે આપણે આ વિષયમા કેટલા બધા પછાત છીએ આ ખામીને લીધે આપણે કેટલુ બધુ ગોચવુ પડ્યુ છે દેશમાથી ઐતિહાસિક સાહિત્ય દિન પ્રતિદિન નષ્ટ થાય છે. વખતસર આપણે ચેતવુ જોઇએ નહિતો થોડા વર્ષ પછી પસ્તાવાનો સમય આવશે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સારૂ બહુ કર્યુ છે અને તે સારૂ આપણે તેમનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવો જોઇએ. અત્રે મારે જણાવવું જોઇએ કે શિક્કા સબધીનુ મારૂ જ્ઞાન રેવરંડ ડૉ. ટેલરની ઉદા-

---

* વિશેષ હકિકત સારૂ જુઓ 'વસન્ત' વર્ષ ૮ અંક ૧૨

મદદાયતા અને અસીમ સ્નેહનું ફલ છે. તેઓ આ વિષયના મારા પૂજ્ય ગુરૂ છે.

છેવટે કહીશું કે શિક્કાનો સંગ્રહ કરવો એ કાંઇ ઘેલછા નથી. એથી આપણે આગાડી વર્ણવી ગયા તે સર્વ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. વગર સમજે પણ શિક્કાનો સંગ્રહ કોઇ પણ મનુષ્ય કરે તો તે દેશની મોટી સેવા બજાવી શકે એમ છે. આપણા દેશમાં સેંકડો શિક્કા કંસારાની ભઠ્ઠીમાં ગાળી નાખવામાં આવે છે, હમેશને માટે તેઓનો નાશ થાય છે અને દેશના ઇતિહાસનુ જૂનું અને કિમ્મતી જ્ઞાન આવી રીતે જતું રહે છે. બિન માહિતી અને વગર અભ્યાસે પણ જો શિક્કા ભેગા કરવામાં આવે તો કોઇ દિવસ તે સંગ્રહ કોઇ વિદ્વાન અને નિષ્કશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવાના હાથમાં આવી પડતાં, આ મોંઘા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો ઘણા ઉપયોગી થઇ પડી ઇતિહાસની ખુટતી બાબતો પૂરી પાડી, દેશની મહા સેવા બજાવે. આવા સંગ્રહ કરનાર વગર સમજણે પણ દેશનો ગુપ્ત ઐતિહાસિક ભંડાર સાચવી રાખી દેશને આભારી કરે છે. મી. વિન્સેંટ સ્મિથ લખે છે કે " Coins interest me as being documents illustrative of history-artistic, linquiste social religious and political—and when closely interrogated, they can be forced to answer questions in every department of history."

સારંગપુર, અમદાવાદ.
તા. ૨૫ મી ઑગષ્ટ ૧૯૦૯.

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.

મુસલમાની રાજ્ય પહેલાંના ગુજરાતના સિક્કા.

(રેવ. જોર્જ.પ્રીછડ ટેલર. એમ. એ., ડી. ડી., અહમદાવાદ.)

દશ વરસ પહેલાં "ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવનારા કેટલાક સિક્કા" એ નામનો એક લેખ મેં લખ્યો હતો, અને આજે આપની વિદ્વાન પરિષદ્‌ના માયાળુ નિમંત્રણ-થી એવાજ એક વિષયપર આપ સન્મુખ બોલતાં મને હર્ષ થાય છે. આ દશ વરસમાં હિન્દુસ્તાનમાં કાંઇ બનાવ બન્યો ન હોય એમ નથી. દરેક બાજુએ નવી સ્થિતિ અને તેને લગતા નવા પ્રશ્ન આપણે જોઇએ છીએ. પરતુ આ લાંબા અરસામાં અહિંઆં એટલે ગુજરાતમાં તો સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કાંઇ જાણવાજોગ પ્રગતિ થઇ નથી. એમ હોવાથી આજે પણ તે નિગૂઢ અવસ્થામાં રહેલું છે. તેથી શરૂઆતમાં નિરાશા અને કંઇક અસંતોષના ઉદ્ગારો કાઢયા વગર મારાથી રહેવાતું નથી.

જો મને કોઇ જરા ભુંસાઇ ગયેલા કે ઘસાઇ ગયેલા અક્ષરવાળો જુનો સિક્કો મળી આવે તો તે ઉપરનો લેખ ઉકેલી શકે એવો એક પણ ગુજરાતનો વિદ્વાન મારી જાણમાં નથી. તે સિક્કાને મારે ગુજરાતની બહાર સીમલે નેલ્સન રાઇટ સાહેબને કે સહરાનપુરમા કર્નલ વેસ્ટ સાહેબને કે અલ્હાબાદમાં રિચર્ડ બર્ન સાહેબને મોકલવો પડશે—અલબત્ત જો હું મુંબઇના મારા વ્હાલા પારસી મિત્ર મિ. ફરામજી જમાસ્પજી થાણાવાળાની સહાય ન લઉં તો—

લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં નાસીક પાસેથી ખોદી કાઢેલા કાઠીયાવાડના હજારો ક્ષત્રપ સિક્કાના એક ભંડાર વિષે હું તમને થોડીવારમાં કહેવા માંડીશ. આ અદ્ભૂત ભંડાર મુંબઇ એશિઆટિક સોસાઇટીના હવાલામાં થોડો વખત રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ. અફસોસ ! આ સિક્કા સંબંધિ ખરી હકીકત જણાવી શકે એવો કોઇ યોગ્ય દેશી માણસ આ ઇલાકામાં હોય એમ સેક્રેટરીને જણાયું નહિં.

છેવટે તે બધા સિક્કા સુરતના રેવ. એચ. આર. સ્કોટ સાહેબને મોકલવામાં આવ્યા ; તેમણે તે સંબંધી જે વિદ્વત્તાભરેલું વર્ણન આપેલું છે, અને જે પાછળથી સોસાઇટીના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તે ઉપરથી જે વિશ્વાસથી મેં તેમનું નામ સૂચવ્યું હતું તેને માટે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય નિવડ્યા છે.

વળી કેવળ સિક્કા શાસ્ત્રમાં નહિં, પણ બીજા વિષયમાં પણ હાલના ગુજરાતના દેશી વિદ્વાનો તેઓએ મેળવવું જોઇતું ઉચ્ચસ્થાન મેળવી શકયા નથી. ગુજરાતી ભાષાના મૂળસ્થાન સૌરસેની કે તેથી પણ વધારે વહેલી સૌરાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિષે જો મારે ચોકસ અને વિગતવાર હકીકત જોઇતી હોય તો હું માનુ છુ કે તે પુરી પાડી શકે એવો એક પણ આજ કાલનો ગુજરાતી લેખક નથી. મારે જર્મન ગૃહસ્થ હેર પિશેલ સાહેબ કે

અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મી. ઓઅરસન સાહેબને પુછાવવું પડે. વળી જો મારે ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી સાધારણ નિશાળીયો જાણે તે કરતાં વધારે માહિતિ જોઇતી હોય તો, તે વિષયનો પ્રમાણભૂત વિદ્વાન ગુજરાતમાં નથી. તેથી મારે બર્ડ, વોટસન, કલાઇવ-બેલી, કે કિન્લૉખ—ફોર્બ્સ સાહેબનાં પુસ્તકો જોવાં પડે. થોડા એક મહીના ઉપર મુંબઇના એક વર્તમાનપત્રમાં "ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ" એવા મથાળાવાળો એક લેખ જોઇને મને અતીશય આનંદ થયો. તેમાં ગુજરાત સલતનત્ (લગભગ ૧૪૦૦-થી-૧૫૭૨ સુધીના વખત) નો ઇતિહાસ દર્શાવનારી એક અરબ્બી ભાષાની હસ્તલિખિત પ્રત મળી આવી છે, એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. હવે આનો શોધક કલકત્તાનો હોવા છતાં આપ યાદ રાખજો કે એક દેશી ગૃહસ્થ નહિં પણ કેમ્બ્રીજનો વિદ્વાન ડેનીસન રોસ હતો. તો આપને એમ નથી લાગતું કે ગુજરાતીઓ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાના પોકારમાં જુસ્સાભર જોવાય છે ખરા તોપણ પાશ્ચાત્યોજ માત્ર કાંઇ બોલ્યા વગર શાન્તિથી અને ધીરજથી કાર્ય કરી રસ્તો કરતા જાય છે, અને પોતાના કામથી રાષ્ટ્રીય કેળવણી તેના કેટલાક વિભાગમાં આપી શકાય એવી છે એમ સાબીત કરે છે.

યુનિવર્સિટિમાં કેળવાઇને બહાર પડેલા વિદ્વાનો અને જીવન પર્યંતના અભ્યાસીઓને જોઇ અવશ્ય મનમાં આનંદ થાય, પણ એવો આનંદ ગુજરાતમાં ક્વચિત જ મળે છે. હું અલબત્ત માનું છું કે આવા વિદ્વાનો ગુજરાતમાં પણ હસે પણ દીલગીરીની વાત છે કે તેમની સંખ્યા ઘણી જ થોડી છે. છેલ્લાં વસ્તીપત્રકમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા લગભગ એક કરોડની જણાવવામાં આવી છે પણ તેટલા બધામાં ગુજરાતના સિક્કાને ખરા અંતઃકરણના પ્રેમથી હાથ ધરી તે સંબંધી વિદ્વતા ભરેલું વર્ણન આપી શકે એવો એક પણ નથી. અરે! એ તમારા બાપદાદાઓના—તમારી માતૃભૂમિ ગુજરાતના સિક્કા છે! હવે મહેરબાની કરી કહો કે આ બાબતને તમારા ડહાપણ ભરેલા ઉચ્ચ પ્રકારના દેશાભિમાન સાથે કાંઇ પણ સંવાદ છે? હું ખુલ્લા દિલથી કબુલ કરું છું કે કેવળ મીઠા શબ્દથી તમને ઉત્તેજીત કરવાના મારા પ્રયાસમાં હું નિરાશ થવા લાગ્યો છું, અને તેથી તમારા દેશના ભૂતકાળનું ભાન કરાવનાર આ રૂપાના કે ત્રાંબાના સિક્કાનો ભક્તિપૂર્વક અભ્યાસ કરાવવા હું જરા કાંટાદાર પણ કઠોર નહિં એવા શબ્દોથી પ્રેરી શકું તો સંતોષ માનીશ. વળી લાંબા વખત થયાં અંધારામાં સડતા આવા આનંદજનક સિક્કાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ સાહિત્ય સભાના વિદ્વાન સભાસદો આપ સિવાય હું બીજા કોને વધારે યોગ્ય રીતે વિનંતિ કરી શકું?

આવી રીતે મારા મનનો ઉભરો કાલવ્યા પછી વધારે પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યા વગર મુસલમાનોની ઇ. સ. ૧૨૯૭ ની જીત પહેલાં જે જુદા જુદા સિક્કાઓ આ પ્રાંતમાં ક્રમવાર પ્રચલિત હતા, તેમનો કાંઇક ઇતિહાસ હું આપીશ. આમાં સૌથી પહેલાંના એટલે કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વરસ પહેલાંના સિક્કાઓ ચપટા, નાના રૂપાના કટકા છે, અને તે પંચમાર્કડ સિક્કા કહેવાય છે

I. પંચ માર્કડ સિક્કા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦?

આગળના વખતમાં જ્યારે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ચલણ માટે નવા સિક્કા પાડવાના હોય ત્યારે ગાળેલી ધાતુની ગોળી કે બોરીઓ કરતા નહિ પણ ટીપેલાં પતરાંમાંથી કાપી કાઢતા હશે એમ લાગે છે. પહેલાં આની લાંબી પટીઓ કરવામાં આવતી, અને પછી તેમાંથી લગભગ ધારેલા ભારના કટકા કરવામાં આવતા. આવો કટકો બહુ ભારે થઇ જતો ત્યારે માત્ર છેડા કાપી તેને સરખો કરવામાં આવતો. આવી રીતે આ રૂપાના કટકાઓ અનિયમિત ચોરસ આકારના હતા. પાછળથી ગોળાકાર રૂપાના સિક્કા ચલાવવામાં આવ્યા. ધાતુના પતરામાંથી આવાં ગોળાકાર પતરાં કાપી કાઢવાની રીત પટીઓમાંથી ટુંકા ટુંકા કટકા કરવાની રીત કરતાં વધારે મહેનતવાળી હોવાથી આપણે એમ ધારી લેશું કે આ ગોળાકાર સિક્કાઓ ચોરસ સિક્કાઓથી મોડા આવ્યા હતા. આપણે કહ્યું છે કે આ સિક્કાઓ રૂપાના હતા પણ તેમની સાથે તાંબાના સિક્કા પણ પ્રચલિત હતા, પણ આવા સિક્કાઓ રૂપાના સિક્કા કરતા પ્રમાણમાં ઘણા થોડા હતા કેમકે તે વખતે પણ આજની માફક ટુંકી રકમની જરૂર કોરી પુરી પાડતી હતી.

આ જુના સિક્કાઓ—રૂપાના કે તાંબાના—સામાન્ય સંમતિથી "પંચમાર્કડ" સિક્કાઓ કહેવાય છે. આ શબ્દ એટલા માટે વપરાય છે કે સિક્કા ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે પંચ નિશાની અનિયમિત રીતે લગાડેલી હોય છે કારણકે તેમના પર લેખ તો હોતો જ નથી એટલુ જ નહિ પણ તેની મુદ્રા કે છાપ આખા મુખપૃષ્ટને ઢાંકી દે એવડી હોતી નથી. આવી રીતે કરેલી નિશાનીઓ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજા ભેગી થઇ જાય છે, અને જ્યાં તેઓ ઘણી હોય છે ત્યાં પરિણામે ઘણો ગોટો થાય છે. મોરાવાળા ભાગ પર સારી રીતે કરેલી ચાર કે પાંચ મોટી નિશાનીઓ હોય છે; પણ પાછળનો ભાગ તે પણ ખાસ કરી જુના સિક્કાનો—લગભગ કોરો હોય છે. અલબત્ત કોઇ કોઇ વખત તે બાજુએ પણ બહુ નજરે ન પડે એવાં એક, બે, ત્રણ કે વધારે ચિહ્ન હોય છે. હવે સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે આ પંચમાર્કડ સિક્કાઓ ખાનગી ચલણી સિક્કાઓ હતા, અને તે રાજકર્તાની પરવાનગી મેળવી સોની વગેરે કારીગરનાં મંડળ તરફથી કાઢવામાં આવતા. જે જુદા જુદા ટંકશાળમાં કામ કરનારના હાથમાં સિક્કો જાય તેના તરફથી મોરાવાળા ભાગપર અનેક પંચ છાપ પાડેલી હોય એમ દેખાય છે. અને પાછળ આવેલી સંજ્ઞાઓ રાજ તરફથી સંમતિ મળી છે એવું જણાવવા કરેલી હોય એવી છે.

જે° સો. મુ. મા. (પૃ. ૫૯, ભાગ ૧) માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમાં મિ. થીઓબલ્ડ સાહેબે આવા પંચમાર્કડ સિક્કાઓ પર માલુમ પડેલી લગભગ ત્રણસો કરતાં વધારે સંજ્ઞાઓ ગણાવી છે. અને તેના તેમણે નીચે પ્રમાણે છ વિભાગ કર્યા છે.

૧. મનુષ્ય આકૃતિનું ચિત્ર.
૨. કોઇ હથિયાર, ઓજાર કે માણસની કૃતિનું ચિત્ર—જેવાં કે તીર, ડામરું, કે ચૈત્ય.
૩. પ્રાણીઓનાં ચિત્ર, જેવાં કે—ઘેટા, હાથી, મોર, સર્પ, માછલી.

૪ ઝાડ કે તેમની ડાળી અને ફળના ચિત્રો
૫ સૂર્ય, નક્ષત્રમાળા કે શિવપૂજાને લગતાં ચિહ્નો
૬ પરચુરણ અને નહિ જણાયલી સંજ્ઞાઓ

આ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓનો અર્થ હજુ પણ શક ભરેલો રહ્યો છે એમ સૂચવવામા આવ્યુ છે કે ચિત્રપલ્લવીની રીતિ પ્રમાણે જે જુદે જુદે સ્થળેથી તેઓ નીકળ્યા છે તે તેઓ જણાવે છે જેમકે પદ્મ—પદ્માવતી એટલે નરવરનુ જુનુ નામ તે દર્શાવે છે અહિ—અહિછત્ર એટલે રોહિલખંડમા આવેલા રામનગરના જુના નામ માટે છે અને હાથી—રાણા હસ્તિન નામના રાજા માટે હોય અને સૂર્ય—સુર્યદામ કે ભાનુમિત્ર નામના કોઇ રાજા કે નાણાવટી માટે હશે આ સિક્કાઓ પર તારીખ નહિં હોવાથી આપણે તેમના પરની તારીખ જાણી શકતા નથી ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાના બુદ્ધ સૂત્રમા તેમને પુરાણ એટલે જુના કહ્યા છે અને ક્વિન્ટસ કર્ટીઅસ જે રૂપાના ૮૦ ટાલન્ટ જેટલા સિક્કાઓ પંજાબમા આવેલા તક્ષીલના રાજાએ મહાન સીકંદરને લગભગ ઇ સ પૂર્વે ૩૩૦ મા ભેટ આપ્યાનુ લખેછે તે ઘણું કરીને તો આ પંચમાર્ક રૂપાના સિક્કાઓ ૮૦ ટાલન્ટ જેટલા હશે પણ આ જાતના સિક્કાઓનો આરંભ ઇ સ પૂર્વે ૧૦૦૦ વરસ પહેલા હોય એ ઘણે ભાગે અસંભવિત લાગે છે હવે તેનું ચલણ ઇ સ પૂર્વે ૭ સૈકામા હતું, એમ આપણે માનીશુ તો બહુ ખોટુ નહિ ગણાય

II મેનાંદરના હેમીદ્રાખ્મા કરીને સિક્કાઓ.

ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાની શરૂઆતમા હિન્દુકુશની ઉત્તરમા આવેલુ બાક્ટ્રીઆનુ રાજ્ય ભટકતી ટોળીઓએ તોડી પાડ્યુ પરન્તુ જેને આપણે હાલ અફઘાનીસ્તાન કહીએ છીએ તે દેશપર તેમજ પંજાબ અને સિન્ધુની ખીણપર ગ્રીક લોકો રાજ્ય કરતા રહ્યા આ અર્ધગ્રીક બાક્ટ્રીય રાજાઓમા સૌથી પ્રખ્યાત મેનાંદર (હિન્દુ સાહિત્ય ગાથાનો મિલિન્દ કે મિલિન્દ્ર) હતો તેણે ઇ સ પુર્વે ૧૫૫ ૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું ઇ સ ૧૮૫મા સુંગવંશ સ્થાપનાર બળવાખોર સરદાર પુષ્યમિત્રની પોતાના દીકરાએ ઑરીસા અને દક્ષિણના સયુક્ત થયેલ સુબાઓ ઉપર જીત મેળવી, તેના માનમા એક અશ્વમેધ કરવાની ઇચ્છા હતી આ કામમા જોઇતો ઘોડો તેનો પ્રપૌત્ર જે તે વખતે સિંધનો સુબો હતો તેને પુરો પાડવાનો હતો આ ઘોડા સબંધમા કોઇ કારણસર મેનાંદર સાથે તકરાર થઇ અને તે એકદમ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો ત્યા ચડી આવ્યા પછી તેણે એકલો સિન્ધ જ નહિં પણ પાસે આવેલા પશ્ચિમના પ્રાંત ગૂજરાત ને માળવા જીતી લીધાં અને તેણે મોટુ વિસ્તાર વાળુ રાજ્ય બાંધ્યુ અને તેનાપર તેણે ઘણા વરસ રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે હિન્દુસ્તાનના સંગ્રહસ્થાનના સિક્કાઓના પત્રકમા આ મેનાંદરને કાબુલ સિન્ધુની ખીણ અને સૌરાષ્ટ્રનો (ગુજરાતનો) રાજા કહેવામા આવ્યો છે તેના સારી રીતે બનાવેલા સિક્કાઓ તે વખતે દેશમા ચાલતા પંચ માર્ક રૂપાના સિક્કાથી તદ્દન જુદા પડી આવે છે મોઢાના ભાગપર રાજાનું ટોપ પહેરેલું મોઢું છે અને તે સાથે ચોખ્ખી રીતે કોતરેલો નીચેનો ગ્રીક લેખ છે

BASILEŌS SŌTĒ ROS MENANDROV.

એટલે મહારાજા ત્રાતા મેનાંદિરનો (સિક્કો) અને પાછલી બાજુએ પાલાસ દેવી ની આકૃતિ કાઢેલી છે, તેણે પોતાના ડાબા હાથમાં ઢાલ પકડેલી છે. અને જમણા હાથથી તે વજ્ર ફેંકે છે. ખરોષ્ટ્રી લિપિમાં જે લેખ છે તે માત્ર મોરાના ભાગ પરના નો તરજુમો છે, એટલે "મહારાજસ ત્રાતાસ મેનદ્રસ" આ સિક્કાઓનો ભાર લગભગ ૪૧.૨ ગ્રેન છે. બીજા પાચ સૈકા સુધી આખા પ્રાતના સિક્કાનું તેટલાં ભાર પ્રમાણ ધોરણ હતુ એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે તે સાચું હોય તો આ જાતના સુંદર સિક્કાઓ ખાસ અગત્યના થઇ પડે છે

III. પાશ્ચાત્ય સત્રપના સિક્કાઓ. ઇ. સ. ૭૮. ૪૦૯

લગભગ ૭૮ની સાલમાં ગુજરાતના શક કે સ્કથીય સામયે (રાજાએ) "ઇન્ડો પર્થીઅન" રાજાઓનો રાજ્ય જેનાપર તે વખત કુમન હુમલાખોર ચડી આવ્યા હતા તેની દોસ્તી છોડી દીધી. અને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સ્વતંત્ર રાજાઓમાં પહેલો ક્ષહરાત વંશનો નહપાન હતો તેના લાંબા રાજ્યના અંત સમયે એટલે લગભગ ઇ. સ. ૧૧૫માં તેને દક્ષિણના આંધ્ર રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી શાતકર્ણીએ હરાવ્યો. અને તેણે ક્ષહરાતની જગ્યાએ કદાચ શક મૂળનું એક બીજું સાત્રપોનું કુટુંબ મોકલ્યું એ વશનો પહેલા રાજા ચષ્ટને ઇ. સ. ૧૦૦-૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને આવી રીતે ૨૦ વરસ સુધી તે નહપાનનો સમકાલી રાજા હતો. આ ચષ્ટનના રાજ્યમાં મૂળ તો પશ્ચિમ રજપુતસ્તાન અને માળવાનો સમાવેશ થતો પણ નહપાનના મરણ પછી તેનો મુલક પણ ચષ્ટનના તાબા નીચે આવ્યો પાછળથી તેણે આંધ્રની વિરૂતા સાથે વિરોધ કરી જીત મેળવી અને સાદા સમયમાંથી મહાન સમય નામ ધારણ કર્યું, આવી રીતે તે "મહાન સાત્રપી" કે સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય સ્થાપનાર થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત બંન્નેનો સમાવેશ થતો. મથુરા તે તક્ષશીલના ઉત્તર સામપીથી જુદા પાડવા સારૂ તેનો વશ પશ્ચિમ સમપીના વશ તરીખે ઓળખાય છે. અને તે લગભગ ત્રણ સૈકા કરતાં વધારે એટલે ઇ. સ ૪૦૯ સુધી ચાલ્યો.

આપ કેટલાકને યાદ હશે કે આજથી ત્રણ વરસ પહેલાં, એટલે ૧૯૦૬માં, નાસીક જીલ્લામાથી નહપાન રૂપાના સિક્કાનો એક મોટો સંગ્રહ જડી આવ્યો હતો. ત્યાં સુધી એ રાજાના ખાર સિક્કાઓ પણ સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને માલુમ નહતા. પણ આ શોધથી એક સામટા ૧૩૨૫૦ સિક્કા અચાનક હાથ આવ્યા. ઇન્ડીયન સિવિલ સરવિસના એડવર્ડ્ઝ સાહેબે—'ઇટોનેસિસ'નું ઉપનામ ધારણ કરી આ અદ્ભુત શોધની વાતનુ આબેહુબ વર્ણન 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિઆના તા ૩૧ મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં આપેલુ છે. તેઓએ નીચે પ્રમાણે લખ્યુ હતું :—

"ગોદાવરી અને દરણા નદીના સંગમની પાસે જોગલૌભી ગામ આવેલુ છે. ખુશનુમા ઋતુમાં આ નદીઓ માંકડા પટમાં એકત્ર થવાથી નિફાડ અને સિન્નર તાલુકાની હદરૂપે બને છે. આ ગામડાની બહાર. એક નાની ટેકરી આવેલી છે. જે ખરી

રીતે ઘાસવાળી સુંદર જગ્યા છે. અને ત્યાં ગામના છોકરાઓ રમવા જાય છે આ જગ્યાએ એક વખતે તેઓ એક ગોથી કાઠી નામની પરિચિત રમત રમવામાં થોડા અઠવાડીયા પહેલા ગુંથાયા હતા. આ રમતમાં સામાવાળાની લાકડી જમીનમાં ખોસેલી હોય ત્યાંથી પોતાના સારી રીતે અણી કાઢેલ હથીયાર (લાકડી) વડે ઉખેડી નાંખવાની ટોય છે. જે ક્ષણે સિક્કાઓ મળી આવ્યા ત્યારે એક છોકરાની લાકડી ખડવાળી ટેકરીને તળીયે બરાબર પડી હતી. અને તેના ભોબતીએ તે તરફ પોતાનુ હથીયાર પોતાના નાના હાથનું બધું બળ વાપરી ફેંક્યું આ લાકડી પોતાનું નિશાન ચુકી ગઇ. પણ જમીનમાં બરાબર ખુંચી જવાથી મુઠીભર માટી અને ઘાસ તેની સાથે ઉખેડી આવ્યાં. અને આની સાથે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકતું કાંઇક નિકળી આવ્યું. અરે નાણું! એ બાબતની બાળકોને ખબર પડી ત્યારે રમત રમતને ઠેકાણે રહી, લાકડીઓ ભુલી જવાણી. દક્ષિ-ણની રૈયતને તેમની માતૃ ભૂમિ સખત કામ લેનારી માતા છે. પણ તે પણ કોઇ ક્ષણે દયા કરે છે. અને ખચિત આ એક એવી ક્ષણ હતી.

આ જમીનની ઉદારતાની વાત આખા ગામમાં ફેલાણી. અને મોટેરાઓ પણ એ જગ્યાએ આવ્યા અને વધારે ઉંડું ખોદવા તેઓએ નક્કી કર્યું વધારે ખોદવાથી એક માટીનો ઘડો ટેકરીની બાજુમાં મજબુત ભરાવેલો હાથ લાગ્યો. આ ઘડામાં રૂપું છલોછલ ભર્યું હતું. આમાંથી ઘણું ખરૂં રૂપું વેપારીને છાજે તેવી રીતે ગામડીયાઓ ગાળવા મંડી પડયા. પણ આ શોધની વાત જોગલસેમ્બીથી વધારે આઘી ફેલાણી અને યોગ્ય વખતમાં ટ્રેઝર ટ્રોવના કાયદા અનુસાર દશ હજાર સીક્કાની સિલક સ્થાનિક ખ-જાનાંમાં મુકી દેવામાં આવી. આના ઘણા ખરા સિક્કાઓ બાજુએથી વિંધેલા છે, તથા નદીના સંગમ પાસેથી તે જડેલા છે, એ બાબતપરથી તે કોઇ દેવળ નીચે દાટે-લો દેવસ્થાનનો ખજાનો હશે એવી માન્યતા સાચી ઠરતી હોય એમ દેખાય છે. દેવળ તો તદ્દન જતું રહ્યું છે, અને સ્થાનિક ગાથામાં પણ તેનું કાંઇ નામ નિશાન રહ્યું નથી પણ ૧૮૦૦ વરસ સુધી ઢંકાઇ રહેલો તેનો ખજાનો છેવટે વાચયુક્ત થયો છે, અને તેનો સંદેશો ગત સૈકામાંથી દક્ષિણ પર હાલ રાજ્ય કર્તા જે પણ નહપાન અને ક્ષહરાતની માફક પરદેશી છે તેની પાસે લઇ જાય છે.

આ બધો સંગ્રહ પરીક્ષા કરવા માટે સુરતના રેવ. એચ. આર. સ્કોટ જેઓ આગળ રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થયેલા છે તેમને મુંબઇ એશિયાટીક સોસાઇટી તરફથી મોકલવામાં આવ્યો. અને તેમનો આ સિક્કા ઉપરનો રિપોર્ટ સોસાઇટિના ૧૯૦૭ ના માસિકમાં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો છે- તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ઘણા-ખરા સિક્કાઓ ગામડીયા લોકોએ ગાળી દીધા છે તેથી મૂળ તે સિક્કાની સંખ્યા ૧૪૦૦૦ કે ૧૫૦૦૦ ની હોવી જોઇએ. તપાસવામાં જેટલા આવ્યા તેમાંથી ૯૨૭૦ નહપાન ક્ષહરાતના હતા અને તેમના પર તેના જીતનાર આંધ્ર રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી સાતકર્ણીની બીજી છાપ હતી. બાકીના લગભગ ૪૦૦૦ નહપાનના સિક્કાઓ હતા પણ તેમના પર બીજી છાપ નહતી. મોરાવાળી બાજુએ રોમન અને ગ્રીક અક્ષરની સેળભેળવાળો

કાંઈ વિચિત્ર લેખ લખેલો છે. 'આ વાંચવાનું કામ એક મોટો પ્રશ્ન થઇ પડયો હતો અને અર્ધા સૈકા કરતાં વધારે વખત' સુધી હિન્દુસ્તાનના સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના એ ઉકેલવાના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. હાલ કેમ્બ્રીજના પ્રોફેસર રાજ્સન. રૉ. એ. સો. મા. માં એક લેખમાં આ ગુંચવાડા ભરેલા પ્રશ્ન વિષે ખુબ વિવેચન કરી છેવટ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે ઇ. સ. ૨૦૦ માં ગ્રીક લેખનો બધો અર્થ જતો રહ્યો હતો. પણ તે કાંઇપણ અર્થ રહિત વગર સમજ્યે, કેવળ શોભા રૂપે લખાતો. આવી ગ્રીકમાં લખાયેલા લેખવાળા નહપાન અને ચષ્ટનના સિક્કા મળી શકે તોજ આ ભાષાનો અર્થ સમજી શકાય તેમ હતું. પણ કમનસીબે નહપાન સિક્કાના જે નમુના હયાત હતા, તેમા આ બાબત નહતી અને હતી તો તુટક તુટક હતી.

આ પ્રશ્નની આવી સ્થિતિ હતી ત્યારે નાસીકનો સંગ્રહ જડી આવ્યો. અને કેવળ ક્ષણવારમાંજ આ ગુપ્ત ભેદનો અર્થ સમજાઇ ગયો. પોતાની પાસે પડેલા તેર હજાર સિક્કામાંથી મી. સ્કોટ સાહેબ ૫૦ વરસના ગુંચવાડા ભરેલા પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરી શકયા. તે ઉપરથી એમ નીકળી પડે છે કે ગ્રીક લેખ સાચું ગ્રીક છેજ નહિં, પણ તેતો કેવળ દ્વિભાષિક બ્રાહ્મી અને ખરોષ્ટી ભાષાનું ગ્રીક લિપિમાં પાછલા ભાગ પરનું લખાણ છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

PANNIW IAHAPATAC NAHATTANAC

RANNIO IAHARATAS NAHAPANAS

એટલે ક્ષહરાત નહપાન રાજાનો સિક્કો આ લેખ આગલી બાજુની કોરપર ફરતો લખેલો છે. અને તેની વચમાં રાજાનુ મોઢું કિનારીની જમણી બાજુએ આવેલુંછે

પાછલા ભાગના મધ્યભાગમા એક વજ્ર અને તીર છે. અને કીનારી પર કાંઇક બ્રાહ્મીમાં અને કાંઇક ખરોષ્ટી લિપિમાં એવી જ મતલબનો લેખ છે રાञो छहरातस नहपानस એ છાપવાળા સીક્કાઓ જે આખા સંગ્રહના ૭૦ ટકા જેટલા છે. તેની બંને બાજુએ છાપ મારેલી છે. તેથી કેટલેક ઠેકાણે નહપાનના લેખ અને છાપ તદ્દન ભુંસાઇ ગયાં છે. તેનો પ્રાકૃત લેખ માત્ર બ્રાહ્મી લિપિમાંજ દેખાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. राञो गोतमीपुतस सीरि सातकनीस છાપવાળી બાજુના મધ્ય ભાગમાં ચૈત્ય કે અસંખ્ય કમાનવાળો ઘુમટ કાઢેલો છે. પાછળની બાજુએ કોઇ બીજી છાપ નથી. અને એક "ઉજ્જનનું" ચિહ્ન એટલે સરખા હાથની ચોકડી અને ચારે છેડે એકેક કુંડાળુ છે.

'આ અસંખ્ય રૂપાના સિક્કાઓ જેનાપર આવી સરસ રીતે બીજી છાપ પાડેલી છે. તે અણુધારી રીતે ચોક્કસ ખાત્રી આપે છે કે નહપાન રાજા ગૌતમિના દીકરા શાતકર્ણિને હાથે સંપૂર્ણ રીતે હારેલો છે.

પછીના મહાક્ષત્રપના બધા સિક્કા લગભગ એકજ જાતના છે. આગલી બાજુએ જમણીકોર રાજાનું મોઢું છે, અને કોરે અશુદ્ધ ગ્રીક લેખ છે. અને જો કાંઇ તારીખ હશે તો કાન તરફ ઝુલતી વાળની લટમાં ઢંકાઇ ગયેલી છે. પાછલી બાજુના ચિન્હમાં,

મધ્યેવાળી હીરપર કહ્યું રહેલું એક ચૈત્ય છે અને આ વાળી હીરા કદાચ ૩૪ નદી જણાવતી હશે. અને ચૈત્યની ઉપર અને જમણી બાજુએ સૂર્યઅને બીજનો ચંદ્રમા કાઢેલા નજરે પડે છે દરેક લેખના રાજ્ય કરનાર મહાક્ષત્રપ (ક્ષત્રપ અને તેના બાપનું નામ અવશ્ય આપેલું છે અને તેથી તારીખ નહિ હોવા છતાં આ સિક્કાઓ ઉપરથી તે રાજાઓની સંપૂર્ણ વંશાવળી બનાવવી સહેલી થઇ પડે છે

IV. ગુજરાતના ગુપ્ત સિક્કાઓ ઇ. સ. ૪૦૯-૪૮૫

ચોથા સૈકાના જે ઉતરતે છેવટે સમુદ્રગુપ્તને 'સર્વરાજોચ્છેત્તા' એવું નામ મળ્યું તે ઉતરતો ક્રમક્રમનો આરંભ થયો. આ વખતથી ગુપ્ત રાજ્ય અતીશય વિસ્તાર પામ્યું. આ રાજ્ય પશ્ચિમમાં માત્ર પંજાબ અને ગુજરાત અને પૂર્વમાં શુદ્ધ બંગાળા સિવાય આખા હિન્દમાં હેઠ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસરી ગયું હતું. આ પ્રાંતો પણ પાંચમા સૈકાના આરંભમાં તે રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા. બળવાન મહારાજા બીજા ચન્દ્રગુપ્તે (ઇ. સ. ૩૭૫-૪૧૩) માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે સૌરાષ્ટ્રના દ્વિપકલ્પમાં પોતાના હથિયાર ચલાવ્યાં અને તે બધાને તે વિશાળ રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં. આવી રીતે ત્રણસો વરસ સ્વતંત્રતા ભોગવ્યા પછી મહાન દક્ષિણની ક્ષત્રપીનો અંત આવ્યો. જીતનારાઓએ નાના ક્ષત્રપ સિક્કાઓ જે મેનાન્ડરના ડ્રમ્માને આધારે બનાવેલા હતા તે વિશેષ અનુકૂળ થઇ પડશે એમ સમજીને તેવા સિક્કાનું બરાબર અનુકરણ કર્યું, તેથી હવે ચાલતા લાગેલા ગુજરાતના ગુપ્ત સિક્કામાં બહારના દેખાવ પરથી તે રાજ્યમાં કાંઇ રાજકીય ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. કુમારગુપ્ત પહેલો ઇ. સ. (૪૧૩-૪૫૫) અને સ્કંદગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૫૫-૪૮૦)ના સિક્કાઓની બનાવટ હલકી હોવા છતાં તેઓ મહાક્ષત્રપના સિક્કાઓના જેવા મળતા આવે છે. મોઢાવાળા ભાગપર રાજાનું મોઢું અને અશુદ્ધ ગ્રીક લિપિમાં લખેલો લેખ હોય છે. પાછલા ભાગપર ચૈત્ય વગેરે કાંઇ ચિન્હ હોતા નથી પણ તેના ઉપર સામા મુખવાળો અને બીડેલી પાંખવાળો એક મોર કાઢેલો હોય છે અને ફરતા લેખમાં વંશની સાદી હકીકતને બદલે કાંઇક ગર્વિષ્ઠ હકીકત આપેલી હોય છે જેમકે કુમારગુપ્ત પોતાને પરમ ભાગવત મહારાજાધિરાજ કહેવરાવે છે અને સ્કંદગુપ્તના રૂપાના સિક્કાપર આથી પણ વધારે ગર્વિષ્ઠ ભાવ છે તેનાપર નીચે પ્રમાણે અર્થનું લખેલું હોય છે —

"જગતને જીતીને તેપર રાજ્ય કરનાર મહારાજા સ્કંદગુપ્તની જય.

V વલ્લભી સિક્કાઓ
(અ) સને ૪૮૫-૬૪૬
(બ) સને ૬૪૬-૭૭૦

પુરુ ભપકાથી બાદશાહી સત્તા ભોગવનાર આ વંશમાં સ્કંદગુપ્ત છેલ્લો રાજા હતો. હવે પાછળના ગુપ્તરાજ્યના સિક્કાઓની પદ્ધતિ અને બનાવટની બાબતમાં ચોખ્ખે ચોખ્ખી અધોગતિ માલૂમ પડે છે અને તેનું કારણ પણ દેખીતું જ છે. ગૌરહૂણ જે એફથાલીય તરીકે ઓળખાય છે, અને જે મધ્ય એશિયામાંથી પશ્ચિમ તરફ ભટકતી મોગલ (=હુનન) લોકોની એક જાત છે તે લગભગ સને ૪૨૦ની સાલમાં ઑક્સસ નદીની આસપાસના મુલકમાં આવીને વસ્યા

તેમના રાજા તોરમાણના વખતમાં હુણ લોકોની એક શાખા લગભગ સને ૪૫૦ માં હિન્દુસ્તાનપર ચડી આવીને ઠેઠ પૂર્વ માળવા સુધી પહોંચી ગઇ અને પછી સ્કંદગુપ્તના વખતમાં વારંવાર હુમલા કરવા લાગ્યા. અલબત્ત આ રાજાએ આ ચઢાઇખોરને સિન્ધુ નદી સુધી પાછા હાંકી કાઢયા. પણ લગભગ સને ૫૦૫ માં, અને નરસિંહ ગુપ્તના રાજ્યમાં તેઓ ફરી ચડી આવ્યા. હવે તોરમાણના દીકરા મિહિર્કુલ-કે મિહિર્ગુલની સરદારી નીચે તેઓએ માળવા પ્રાંત તાબે કર્યો. આવા હેરાનગતીના વખતમાં વલ્લભી રાજ્ય સ્થાપન થયું. [ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં જે શક કે સ્કુથી જાત હિન્દુસ્તાનમાં આવી, તેમની સાથે મૈત્રક કે મિહિર જાત આવી હોય એમ જણાય છે. અને વખત જતાં આ જાત હિન્દુ થઇ ગઇ] મૈત્રક કે મિહિર જાતના ભટાર્ક નામે લડવૈયાને નરસિંહ ગુપ્તે કાઠીયાવાડમાં પોતાનો સેનાપતિ નિમ્યો હતો. હુણના હુમલાને લીધે બધે થયેલ ગરબડનો લાભ લઇને આ બળવાન અમલદારે બંડ ઉઠાવ્યું, અને પોતાને માટે એક રાજ્ય ને સ્થાપી શકયો. આ રાજ્ય ટુંક મુદતમાં ઘણું સમર્થ અને આબાદ થઇ પડયું તેની રાજ્યધાની વલ્લભી એટલે હાલનું વળા જે ભાવનગરથી વાવ્ય કોણમાં અઢાર મૈલ દૂર છે—તે પરથી તે વંશનું નામ વલ્લભી પડયું. આ વંશ ૪૯૫-૭૭૦ સુધી એટલે લગભગ ત્રણસો વરસ ચાલ્યો. આ અરસાના અરધ ભાગ સુધી એટલે ૪૯૫-૬૪૯ સુધી આ વંશના રાજાઓ પહેલાં જીતનારા હુણના (૪૯૫-૫૩૩) ખંડીયા હતા પછી જ્યારે હુણની પડતી થઇ ત્યારે (૫૩૩ માં) માળવાના રાજાઓના (૫૩૩-૬૦૬ સુધી). અને પછી કનોજના (૬૦૬-૬૪૯) ખંડીયા રાજા તેઓ થયા, તોપણ ઇ. સ. ૬૪૬ની સાલ સુધી વલ્લભીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ન હતી. કનોજના મહારાજા હર્ષવર્ધન પાસે આવેલા એક ચીનના એલચીને પોતે આવ્યો ત્યારે રાજા મરણ પામેલો, અને તેનું રાજ્ય તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાન અર્જુને પચાવી પાડ્યું હોય એમ માલૂમ પડયું. આ એલચીને હેરાન કરવામાં આવ્યો, અને તેના રસાલાને કતલ કરવામાં આવ્યો, તેથી વેર લેવા માટે તીબેટ અને નેપાલે જોડાઇ [illegible] મોટી લડાઇ કરી, તેમાં પચાવી પાડનારને પકડીને ચીન મોકલી દીધો. [illegible] રાજ્યમાં. આ. પ્રમાણે, સંપૂર્ણ, અરાજકતાની. સ્થિતિ. થઇ ગઇ. અને તે અનુકૂળ [illegible] લાભ લઈ વલ્લભીના ચોથા ધારસેને (૬૪૧—૬૫૧) બાદશાહી ઇલકાબો [illegible] અને એવી રીતે વલ્લભી રાજ્યને ઉત્તરના રાજ્યમાંથી હમેશને માટે જુદું [illegible] વલ્લભી વંશનો આ ધારસેન બારમો રાજા હતો. તે પછી તેના સાત [illegible] બાદશાહી પદ ટકાવી રાખ્યું. એટલામાં સને ૭૭૦ ની સાલમાં અચાનક [illegible] નાશ થયો. જે આફતથી આ રાજ્યનો આમ અચાનક નાશ થયો તે [illegible] પ્રકારની હતી તે સંબંધી એક મોટો તકરારી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે. [illegible] કરનાર મ્લેચ્છ તરીકે ઓળખાય છે એટલીજ બાબત ચોકસ છે, [illegible] હકીકત ઘણીજ શકભરેલી જણાય છે. એ મ્લેચ્છને કોઇ પારથી [illegible] કાઠી, સસની, એરાની વિગેરે કહેતા આવ્યા છે. પણ તે [illegible] મનસુરના અરબી રાજાએ એક વહાણનો કાફલો તૈયાર [illegible]

આ છાપો મારેલો હશે, એ વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસકારોને સૌથી વિશેષ આહ્લાદદાયક થઇ પડે છે અચાનક શત્રુના પંજામા સપડાઇ જવાથી જંગલી સીપાઇઓના કચ્ચરઘાણનો ભોગ આ શહેર પણ એમ જણાય છે કે નિર્દયપણે આ જંગલી લોકોએ શહેરને લૂંટ્યુ અને વેરાન કર્યું અને સદી સેંકડો વહી ગયા પછી અલબરૂની એમ લખી શક્યો કે “ તોરો કહે છે કે અચાનક હુમલાથી નાશ થયેલા દેશમા જે ચિહ્ન નજરે પડે તેવા આ શહેરમા પણ માલુમ પડે છે ”

વલ્લભી જેવા એક અતી આબાદ રાજ્યના પ્રમાણમા તેના સિક્કા ઘણાજ નિરાશાજનક છે પાછલા ભાગના પોને જ હલકા પડી ગયેલા ગુપ્ત સિક્કાનુ તે વર્ણજ અધમ અનુકરણ છે પાછલી બાજુએ પાંખવાળા મોરને બદલે આ વલ્લભી સિક્કા ઉપર ત્રિશૂળ દીઠુ છે, જેની અણીની જમણી બાજુએ એક કુહાડી છે એમ સૂચવવામા આવે છે કે રૂપાના પડવાળા કેટલાક તાંબાના સિક્કા જેનાપર ત્રિશૂળના ચિત્ર ઉપરાંત કુમારગુપ્ત કે સ્કંદગુપ્તનુ નામ છે તે વલ્લભી રાજ્ય જે વખતે એટલે ઇ સ ૪૦૦ થી ૪૮૫ સુધી ગુપ્ત રાજ્યનો ભાગ હતુ તેવખતના હશે એમ ગણવુ આવા કેટલાક રૂપાના પડવાળા અને કેટલાક પડવગરના સિક્કાઓ વળા અને તેની પાડોશના ગામ ખિજરોનમાથી મળેલા છે તેમજ ડૉક્ટર બુહલર સાહેબ કહે છે કે તેમણે પોતે એવા સેંકડો સિક્કા તેજ પ્રદેશમાથી ભેગા કર્યા છે તે આ ઠેકાણે જડયા તે ઉપરથી વલ્લભીનુજ ટંકશાળનુ મથક છે એ અનુમાન ઘણુ કરીને સાચુ પડે છે

વલ્લભી રાજ્યની સ્વતંત્રતા (ઇ સ ૫૪૬-૭૭૦) ના વખતના સિક્કા રૂપામાથી તેમજ તાંબામાથી પાડવામા આવતા અને તે બન્ને ધાતુપરના સિક્કાપરના ચિત્ર તથા લેખ લગભગ સરખા જ છે સોનાવાળી બાજુ પર જમણી તરફ જોતુ રાજાના માથાનુ કદરુ ચિત્ર છે પણ તેના પર તારીખ કે લેખ નથી પાછલી બાજુની કીનારીપર મીંડાઓનુ એક કુંડાળુ છે અને પરના મધ્ય ભાગમા એક બાજુએ કુહાડી સહિત ત્રિશૂળ ચિતરેલુ છે બહારના નાંધવાળા કુંડાળા અને અંદરના ત્રિશૂળ વચ્ચે બ્રાહ્મી લિપિમા એ લેખ લખેલો છે અને આ લેખમા ખાસ ધ્યાન દેવા યોગ્ય બાબત કરેલી છે તે સબંધના વિન્સન્ટ સ્મિથ સાહેબ પોતાના પત્રકમા ટુંકી નોંધ લેઠે કે હજુ સુધી તે કોઇ ઉકેલી શક્યુ નથી વળી પ્રોફેસર રાપ્સન પણ એવીજ મતલબનુ લખે છે કે લેખ બહુ સારી રીતે વચાય તેમ નથી સર અલેક્ઝાંડર કનીંગહામ અનીશ્ચય હીમત ધરી એમ માનવા લાગ્યા [illegible] એ વંશના સ્થાપનાર સેનાપતિ ભટાર્ક અને તેના મોટા દીકરા ધારસેનના ઇનામજ ઉકેલી શકાય છુ પણ પ્રોફેસર રાપ્સનના કહેવા પ્રમાણે તેમના એવા વાચન ઘણા ગમ ભરેલા છે આથી સ્વાભાવિક રીતે એક સિક્કાનો લેખ વાચવા અમથી મુશ્કેલી તેમના સામી આવી ઉભી રહે ત્યારે સિક્કા શાસ્ત્રીઓના મનમા ઉન્માદ આવે છે આ એ લેખના નિવેડો કરવા તનતામા તીવ્ર ઇચ્છા જન્મ પામે છે સિક્કા રૂપના લખના વપરાયેલા દરેક અક્ષર જો સ્પષ્ટ રીતે બહાર કાઢી શકાય તો આ દિશાના ઘણો સારો પ્રયત્ન કર્યો ગણાય મારી જાણમા તો આ આખો લેખ કદી

પ્રસિદ્ધ થયો નથી, અજમાયશ તરીખે આ ઉતારામાં કરેલા જુદાં જુદાં વાંચન માત્ર અનુમાનને આધારે જ કરેલાં છે. ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં અહમદાવાદના બજારમાં સિક્કાની શોધમાં ફરતાં ફરતાં મને કાળને લીધે કાળા પડી ગયેલા નકામા સિક્કાનો એક ઢગલો અચાનક જડી આવ્યો તેમને ઉપર ઉપરથી જોતાં જ્યારે મને દરેકપર વલ્લભીનું જુદું પડી આવતું ત્રિશૂળનુ ચિહ્ન માલુમ પડ્યું ત્યારે મને કેટલો આનંદ અને આશ્ચર્ય થયો હશે. તેનો આપ ખ્યાલ જ કરશો આ આખો જથો મેં ખરીદી લીધો અને ભલા કંસારાએ જુના તાંબાની કીંમત કરતાં માત્ર જરા વધારે જ કીંમત લીધી. પછી વધારે વીગતવાર તપાસ કરવા માટે હું તેમને ઘેર લઇ આવ્યો. આ નાના નાના સિક્કાને ગણી જોયા તો ૫૭૪ જેટલા થયા. આ દરેકપર વળી એક જ લેખ કાઢેલો હતો તેમાંથી અક્ષરનું રહસ્ય શોધી કાઢવાને માત્ર જરા વખત ને ધીરજની જરૂર હતી. આ ગોળાકાર નમુનાના ચાર પાગોળ કરી નાંખીને તેમાંથી જેનાપર પહેલા પા ગોળમાં એક કે બે અક્ષરો ચોખ્ખા દેખાતા હતા તેવા ૯૪ મેં જુદા કાઢી લીધા. પછી બીજા પા ગોળવાળા એકસોતેર, ત્રીજા પાગોળમાંથી ૭૭, અને ચોથા પાગોળમાથી ૬૨ મેં જુદા કાઢયા બાકી રહેલા ૨૭૮ એટલે લગભગ ૪૦ ટકા જેટલો ઉપર કાંઇ પણ વાંચી શકાય એવું ન હતું.-વળી આ આખી ૫૭૪ની સંખ્યામાં એક પણ બરાબર વાંચી શકાય એવા ચાર કે પાંચથી વધારે અક્ષર ન હતા. આખો લેખ પુરો કરવા માટે એક પછી એક અક્ષર ગોઠવી દેવો એ ઘણું સહેલું અને આનંદ પડે એવું કામ હતું. અને ત્રિશૂળથી જરા નીચે, અને ઘડીઆળના કાંટાની દિશામાં જતા તે નીચે પ્રમાણે છે.

આવી રીતે આ લેખમાં આવેલા બધા અક્ષર માલુમ પડી આવ્યા. પણ અફસોસ! મારે એકદમ અટકી જવું પડ્યું. આ અક્ષરો એટલા બધા હલકા અને અશુદ્ધ છે કે બુલ્હર સાહેબના કોષ્ટકની મદદ લેવા છતાં પણ હું હજુ સુધી એક પણ અક્ષરનો અર્થ કરી શક્યો નથી. ફ્લીટ અને હલ્શે જેવા હિન્દુસ્તાનના લેખના અભ્યાસમાં પ્રવીણ ગૃહસ્થો કદાચ આ કામમાં ફતેહમંદ થશે, પણ હજુ સુધી તો આ પ્રશ્નનો નીવેડો કેવળ અમુક ભાગમાં જ થયેલો છે.

IV ગધેયા પૈસા.
(અ) પાછળનાં હુણનાં અનુકરણ. પ્ર. ઇ. સ ૫૩૩-૭૫૦.
(બ) પ્ર ઇ. સ. ૭૫૦-૧૨૯૭.

ગધેયા નામના સિક્કાઓનો વર્ગ જેનુ વર્ણન હવે કરવાનુ છે તે સમજવા માટે આપણે ગૌરહુણ તરફ પાછા ફરવું પડે છે. આપને યાદ હશે કે આ રખડતી જાત મધ્ય એશિયા છોડીને પાંચમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાન તથા ઇરાન પર તુટી પડી. અત્તીલાની સરદારી નીચે જે હુણ યુરોપ પર ચડી આવ્યા હતા તેમનાથી ઓળખાવવા માટે આ હુણને ગૌરહુણ કે એફ્થાલીય કહેવામાં આવે છે. આપણે ગુજરાતી લોકોએ જે જે લોકોનો ઇતિહાસ જાણવો જોઇએ

તેમાં આ લોકોનો ઇતિહાસ જાણવો ખાસ અગત્યનો છે, કારણકે તેમનામાંથી કે તેમના જેવી કોઇ જાતમાંથી કેવળ રજપુત નહિ, પણ કાઠી, જત, ગૂજર વગેરે લોકો ઉતરેલા છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબ પોતાના નવા વિદ્યાર્થીના ઇતિહાસમાં લખે છે કે ગોરા હુણના રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમમાં ઇરાનથી—તે પૂર્વમાં ચીન તુર્કસ્તાનના ખોટાન સુધી હતો અને તે રાજ્યનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પણ થોડો વખત સુધી ભાગ હતો. પ્રથમ ઓક્સસ નદીની આસપાસના મુલકમાં વસીને તેઓએ તરત જ પાડોશના સસની લોકો સાથે દુશ્મનાઇ કરી લગભગ ૫૦ વરસ સુધી તેમની લડાઇમાં હારજીત થતી રહી, પણ ઇ. સ. ૪૭૦ માં સસની રાજા ફીરુઝ પોતાના લશ્કર સાથે બહાર નીકળવાનો રસ્તો નહિ મળવાથી પકડાઇ ગયો, અને પછી તાબે થઇને એક નામોશી ભરેલી સલાહ કરી. અને હુણના રાજા ખોશનવાઝને પગે પડી તે રાજ્યે ગયો. વળી હમેશાં સલાહ નીભાવવા માટે સોગન ખાધા. હવે હિન્દુસ્તાનની સરહદ પર આવેલા સસની પ્રાંત હુણના રાજ્ય સાથે મળી ગયા પછી હુણ લોકોએ લગભગ આ અરસામાં નાનકડા કુષન લોકોને નસાડી મુકી કાબુલની ખીણ અને પંજાબમાં આવેલુ તેમનુ નાનુ રાજ્ય જીતી લીધુ ઇ. સ. ૪૮૪ માં ફીરુઝે પોતાના ગંભીર સોગન તોડ્યા, અને ફરીથી હુણ લોકો પર હુમલો કર્યો, પણ બલ્ખ પાસેના મેદાનમાં તેમની સખ્ત હાર થઇ, અને તે અને તેના કેટલાક દીકરા લડાઇમાં માર્યા ગયા. આ રૂપથી ઇરાન દેશે હુણની સર્વોપરી સત્તા કબુલ રાખી અને સસની નવા રાજા બલાશે (ઇ સ ૪૮૪-૪૮૭) તેમને ખંડણી ભરી.

હવે ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ છે કે આ હૂણોએ પોતાના નવા સિક્કા પાડ્યા ન હતા. પણ જે જે સિક્કાઓ તે વખતે તેમણે જીતેલા દેશમાં ચાલતા હતા તેનું નકલી અનુકરણ કરી સિક્કાઓ કાઢ્યા. એટલે પાંચમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં હુણ રાજા તોરમાણે, ફીરુઝના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં એટલે ઇ સ ૪૭૦-૪૮૪ સુધીમાં જે જાતના સસની સિક્કા ચાલતા હતા તેવા રૂપાના સિક્કા જરા ભાંગીને ચલાવ્યા. અને આથી પણ વધારે અવ્વલ અનુકરણ ઘણા લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત હતા. આપણે શરૂઆતમાં ગુપ્તરાજ્યપર આ તોરમાણના હુમલાઓ સબંધી, અને પાછળથી તેના દીકરા મિહિરકુલે માળવા તાબે કરી લીધો તે સબંધી કહ્યુ છે હવે સિક્કાના જ પુરાવાપરથી જણાય છે કે સસની રૂપથી હલકી રીતે નકલ કરાવેલા હલકા સિક્કા ઘણા સૈકાના માળવા અને પૂર્વ ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયા. વાયવ્ય ભાગમાંથી જે સિક્કાઓ હુણ લોકોએ તેઓએ જીતેલા દેશમાં ચલાવ્યા, તે અને તે પછીના સિક્કાઓ પણ તેમના આકાર પ્રમાણે જ બનાવેલા હતા. જે હુણના સિક્કા સસનીના સિક્કાને આધારે બનેલા હતા તેના પરથી થયેલા આ પાછળના સિક્કા તે ઘણા વખત સુધી મેવાડ, માળવા અને આખા રજપુતાનામાં સર્વત્ર પ્રચલિત હતા, અને તેઓ કદાચ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં પણ ચાલતા હશે જો આ માન્યતા સાચી હોય તો વલ્લભીનો નાશ થયા પહેલાં બે સૈકા સુધી ગુજરાતમાં એક જ સાથે બે જાતના સિક્કાઓ એટલે ગુપ્ત સિક્કા

પહેલાંના ૪૮૪–૫૩૩
પાછળના ૫૩૩ ૭૫૦

પરથી બનાવેલા વલ્લભી અને સસની પરથી બનાવેના હુણ સિક્કાઓ ચાલતા હતા

ગધૈયા પૈસાના નામે ઓળખાતા ૯૦ ભાગ રૂપુ અને બાકી તાબાના બનેલા વિચિત્ર સિક્કાઓ જે હમણા આ પ્રાતના જમીનમા દાટેલા

ગધૈયા ઇ સ ૭૫૦-૧૨૮૭　દરેક ખજાનામાથી વખતો વખત જડી આવે છે, તે પણ સસની પરથી થયેલા પાછળના હુણ સિક્કાનુ અધમ અ નુકરણ છે આ ગધૈયા ઘણુ કરીને ચાવડા ચૌલુક્ય અને વાઘેલા વશના વખતમા ચાલતા હતા અને ઇ સ ૧૨૮૭ મા અલાઉદ્દીનના વખતમા મુસલમાન લોકોએ ગુજરાત પ્રાત જીતીને દીલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો ત્યા સુધી તેનુ ચલણુ અટક્યુ ન હતું આવી રીતે આ સિક્કાનું ચલણ સાડાપાચ સૈકા સુધી (એટલે ૭૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધી) રહ્યુ અલબત્ત આ ઘણો લાબો કાળ છે પણ જો આ સિક્કાની અધોગતિ અને હલકી બનાવટ આપણે ધ્યાનમા લઇએ તો તે મગ બહુ લાબો લાગશે નહિ

ગધૈયા પૈસાની બનાવટની આ હકીકત પરથી એમ ચોક્કસ દેખાય છે કે તે ઉત્ક્રાન્તિ—અથવા મારા માનવા પ્રમાણે—અધોગતિની ત્રીજી અવસ્થા પરના છે શુદ્ધ સસની નાણાનુ પહેલા ફીરૂઝ ચલણ ૪૫૭—૪૮૪ સુધી રહ્યુ પછી આગળના હુણનું ચ લણ ઇ સ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી અને પાછળના હુણનું નક્લી ચલણ ૫૩૩ થી ૭૫૦ સુધી રહ્યુ અને છેવટે આ હુણ નક્લ પરથી ગ્યાનિક પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનું ચલણ થયુ આ ત્રણે વર્ગના સિક્કાઓનો ભાર લગભગ સરખો એટલે ૫૭ થી ૬૭ ગ્રેન જેટલો છે પણ બીજી બધી બાબતમાં તેઓ નજરે તરી આવે એવી રીતે નોખા પડી આવે છે સસની સિક્કાઓ ઘણા પાતળા કે કેવળ રૂપાના પાતરા જેવા છે પણ સિક્કાઓ જોઇએ તે કરતા તેઓ પહોળા છે અને તેની મધ્યરેખા ૧ ⅛ ઈંચ છે શરૂઆતના હુણ નક્લી સિક્કાઓના અર્ધરેખા ઓછી છે, પણ જાડાઇ વધારે છે પણ ગધૈયા—કે પછીની નક્લ—તેની મધ્ય રેખાના પ્રમાણમા ચોખ્ખે ચોખ્ખી રીતે જા ડા છે અને એટલા જાડા છે કે તે કઢંગા લાગે છે

પણ અધોગતિ તો સિક્કાના ચિત્રની બાબતમા ખાસ નજરે પડે એવી છે

ફીરૂઝ સસની　સસની સિક્કા પરનું ચિત્ર બહુ ઉંડુ નહિ પણ ચોખ્ખુ મઢેલું છે અને તેના પર વિગતવાર લેખ લખ્યો છે મોરાવાળા ભાગપર મોતીના કુડાળા વચ્ચે રાજાનું જમણી બાજુપર મોઢુ મઢેલુ છે તેને દાઢી છે ને તેના વાળના ઝુલફા માનની પાછળ રહેલા છે તેણે ઉંચો મુગટ પહેરેલો છે અને તે આગળ અને પાછળ બહાર નીકળતો છે વળી ત્રણ લટકણીયાવાળુ કુડળ પહેર્યુ છે અને બરાબર બધ બેસતી સાકળી પહેરી છે અને દરેક ખભાપર હમેલનો છેડો છે અને પહ્લવી લેખ નીચે પ્રમાણે છે 'અહુર મઝદને પુજનાર ફીરૂઝ મુગટથી બરાબર ઉપર અને કુડાળામા થઇ જતો એક અર્ધ ચદ્ર છે અને તેના એક અદરના ભાગમા એક ગોળો છે પછના ભાગપર મોતીવાળા કુડાળામા એક ચાર જવાલાવાળો અગ્નિકુડ છે અને તેની દરેક બાજુએ એક રક્ષક છે ,જવાલાની ડાબી બાજુએ તારો છે અને જમણી બાજુએ બીજનો ચદ્ર છે

સારી સ્થિતિવાળા કોઈ પણ શીરૂઝ સિક્કાપરથી આ બધી વીગત મળી શકે છે

હૂણ નકલી સિક્કા
ઈ સ ૪૮૪–૭૫૦

પણ હૂણ નકલી સિક્કાની બનાવટમા ચોખ્ખે ચોખ્ખી અધોગતિ માલૂમ પડે છે

મૂળ ચિત્ર ભદ્દી રીતે નકલ કરી લીધેલુ છે અને વિગત ઘણી મુકી દીધેલી છે કે ભુંસાઈ ગયેલી છે મોઢાની બાજુપરનુ મોઢું દેખી શકાય એવુ છે પણ નાક વધુ લાંબુ અને અણીદાર થઈ ગયેલું છે અને તે આગળ ઝરૂખા જેવી લીટી દેખાય છે, ને લેખન બ ને કેવળ લીટીઓ જ જણાય છે પાછળના ભાગપર અગ્નિકુંડની રેખાઓ સારી પેઠે ચોખ્ખી છે પણ જ્વાળાની હાર તો ત્રીકના ચિહ્ન જેવી થઈ ગઈ છે, અને ચોકીદારોને બદલે ઊભી વાળી લીટીઓ જ રહી છે

ઉત્તર ગધૈયા પૈસામા તદ્દન અધોગતિ માલૂમ પડે છે નવા (આગળ વધેલ પણ આ સિક્કાની બાબતમા અર્ધ ચિત્ર માણસની નજર તેના મોઢાવાળા ભાગપર માત્ર સમનોઇ બોરીક કે બહુ દેખા પડે અને પાછલા ભાગપર ત્રીક અને લીટીનો ઘોટાળો છે મોઢા ભાગ પરનુ મોઢું દેખી શકાય એવુ રહ્યુ નથી

ગધૈયા
ઈ સ ૭૫૦–૧૨૫૭

અને ઉલટે તો તે એક હથોડી સાથે ગોળવાળા મેખ જેવુ દેખાય છે માન વધો લાગો થઈ જઈને નાથાથી જુદો પડી જાય છે પણ જુની લીટી ખાસ તરી આવે એવી છ પાછલા ભાગપર થાનલાની હાર સમાંતર ચતુર્ ચતુર્ગોણ અને ભીંડીઓ છે અને છેર છટેનુ અનુમાન એમ થઈ શકે કે તે અગ્નિકુંડને બદલે હશે મુગટ રૂપના અર્ધચંદ્ર સિવાય પાછળના ગધૈયા સિક્કામા આગળના સસ્સાની સિક્કાનુ કાંઈ નામ નિશાન નથી તેમની એક બાજુએ ભીંડાવાળા મેદાનમા એક જાડી બોરીક નાક છે અને બીજી બાજુએ ત્રીક અને લીટીને ખીચડો છે તાંબાના ગધૈયા સિક્કા ખાસ કુદરતી જાતના છે તેના જે જે નમુના આજ સુધી હયાત છે તે ખરેખર જ્યારે આગળનુ ચિત્ર તદ્દન ભૂંસાઈ ગયુ હશે ત્યાર પછી જ ટંકશાળમાથી નીકળેલા હોવા જોઈએ

જો કે ચોખ્ખી રીતે પરદેશી હિન્દુસ્તાનના સસ્સાની સિક્કા આવી રીતે હલકા ગધૈયા સિક્કાથી આગળના બધા જુદા પડે છે તો પણ ગધૈયા સિક્કાનુ મૂળ સ્થાન સસ્સાની સિક્કામાથી જ છે એમ સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઘણો વખત થયા જણાયેલુ છે

મને લાગે છ કે પહેલ વહેલા આ મૂળ શોધી કાઢીને સર અલેક્ઝાંડર (તે વખતે કપ્તાન) કનિંગહામે બંગાળા એશિયાટિક સોસાયટીના જાન્યુઆરી ૧૮૦૬ ના માસિકમા પ્રસિદ્ધ કર્યું અને પછી ઈ સ ૧૮૭૬ ના ઇન્ડીયન મેડીકલ સર્વિસવાળા ડૉ આલિવર કોડ્રિંગ્ટન જે તે વખતે મુંબઈ એશિયાટિક સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી હતા તેમણે સારી રીતે પસંદ કરેલા સિક્કાઓના ચિત્ર કઢાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા અને તેથી કેવી રીતે અધોગતિ થઈ તે ચોખ્ખે ચોખ્ખુ દેખાડી આપ્યુ. આ વર્ગના પહેલા અને છેલ્લા વચ્ચે તફાવત એટલો બધો રહેલો છે કે તે બને જે જુદે જુદે વખતે પ્રચલિત હતા તે વચ્ચે ઘણુ અંતર હશે એમ માનવુ ખાસ જરૂરનું થઈ પડે એ અંતર ફીરૂઝ અને

અલ્લાઉદ્દીનના અંતર જેટલુ એટલે (ઇ સ ૪૮૪—૧૨૯૭) આઠ સૈકા જેટલુ છે વધારે ચોક્કસ થવા માટે આપણે ફીરૂઝના સિક્કાની તારીખ તેના રાજ્યની તારીખ ઇ સ ૪૫૭—૪૮૪ સુધીમા ગણીશુ શરૂઆતના હુણ નકલી સીક્કાની તારીખ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી કારણ તે વરસમા હુણની સત્તા મહસરની લડાઇમા તદ્દન તુટી પડી -પાછળના હુણ નકલી સિક્કા ૫૩૩ થી—? અણહિલવાડ પટ્ટણની અને ચાવડા વંશની સ્થાપના એટલે લગભગ ૭૫૦ ના વરસ સુધી અને ત્યાર પછી ગધૈયા કે પાછળના નકલી સિક્કા ૭૫૦ થી તે ઠેઠ અલ્લાઉદ્દીને ૧૨૯૭મા ગુજરાત જીત્યુ ત્યા સુધી આ ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે કોષ્ટક બનાવી શકીશુ.

૧	હિન્દુસ્તાનના સસની ફિરૂઝના સિક્કા ..	ઇ સ ૪૫૭ ૪૮૪
૨ (અ)	શરૂઆતના હુણ નકલી સિક્કા ..	૪૮૪ ૫૩૩
૨. (બ)	પાછળના હુણ નકલી સિક્કા ...	ઇ સ ૫૩૩ ૭૫૦
૩	ગધૈયા	...ઇ સ. ૭૫૦-૧૨૯૭

અલ્લાઉદ્દીને જ કોઇ આ પ્રાંતપર પહેલા ચડાઇ કરી હોય એમ નથી આપણને માનવા કારણ મળ્યુ છે કે વલ્લભી રાજ્યનો નાશ કરનાર ઘણુ કરીને સિંધ તરફનો અરબીરાજા અમરૂ ઇબન જમાલ હતો પણ આ ચડાઇ કરનાર જેટલી ઝડપથી આવ્યો તેટલી ઝડપથી પાછો ગયો હતો (૨) પછી ઇ. સ ૧૦૨૪મા કાઠીઆવાડના દ્વિપકલ્પમા આવેલા સોમનાથ પાટણનો ગીઝનીના ઝનુની સુલતાન મહમદને હાથે નાશ થયો પણ આપણ કેવળ લૂટને અર્થે જ ચઢાઇ કરેલી હતી અને તેમા બહુ સારી ફતેહ થઇ હતી કારણ કે ત્યા દેવળમાથી લૂટેલો ખજાનો આઠ લાખ સોનાના દીનાર કરતા પણ વધારે હશે એમ અનુમાન થાય છે (૩) પછી શાહબુદ્દીન ઘોરીએ ઇ સ ૧૧૭૮મા ગુજરાતમાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેની ત્યારના રાજા બીજા ભીમદેવ કે બીજા મૂળરાજના હાથે સખ્ત હાર થઇ (૪) પણ વીશવરસ પછી તેના સરદાર કુતુબુદ્દીન ઐબક (જે પાછળથી દિલ્હીનો સુલતાન થયો) તેણે રાજ્યનગર અણહીલવાડ લુટયુ આવી રીતે ૧૨૯૭ની મુસલમાનની ચઢાઇ પાંચમી મુસલમાનની ચઢાઇ હતી અને તે બધામા સૌથી મહત્વની હતી, કારણ કે તેના પરિણામે ગુજરાતના હિન્દુ રાજ્યનો નાશ થયો. અલ્લાઉદ્દીને નહિ પણ તેના ભાઇ ઉલ્લઘખાને પોતે આવી આ જીત મેળવી હતી વાઘેલા વંશનો છેલ્લો રાજા કરણ ઝનુની મુસલમાની સીપાઇ સાથે ટક્કર ઝીલવા અસમર્થ હોવાથી નાસી ગયો અને ગુજરાત દેશ દિલ્હીની શહેનશાહત સાથે જોડી દેવામા આવ્યો. આવી રીતે રાજ્ય બદલવાથી નાણાના ચલણમા પણ ફેરફાર થયો જે ટંકશાળમાથી પાછળના કદરૂપા ગધૈયા સિક્કા સૈકડો વરસ થયા છપાઇને બહાર પડતા તે ટંકશાળ હવે બધ કરવામા આવી હોય એમ દેખાય છે ખુદ હિન્દુસ્તાનની ટંકશાળમાથી નીકળેલા બાદશાહી સીક્કાઓનુ ચલણ ગુજરાત પ્રાંતમા દાખલ થયુ સિક્કા શાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ આ ફેરફાર સારાને માટે જ થયો છે, કારણ કે ગધૈયા સિક્કા લાંબા વખત થયા ઘણીજ અધમ અવસ્થામા આવી પડ્યા હતા ગુજરાતના કોઇ પણ વહેલાના સિક્કાઓથી

તદ્દન જુદીજ જાતના આ નવા સિક્કાઓ હતા હવે પહેલીવાર જ રાગ્મીલીપી લખવામા આવી સુલતાનનુ નામ તેના ઇલ્કાબ, ટંકશાળના ગામનુ નામ, આ બધુ ફારસી અક્ષરમા જ લખવામા આવતુ આવી રીતે જુના એ ના રાજ્યનો નહિ, પણ ચલણનો અચાનક અંત આવી ગયો. આ રીતે ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચે જુદી પાડનાર એક રેખા દોરાઇ ગઇ

ક્ષત્રપ, ગુપ્ત વલભી ગધૈયા સિક્કાઓ એકપછી એક પોતાનુ કામ કરી ગયા છે પણ હવે તેમના કામનો અંત આવ્યો તેમની ચલણીનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. પણ તેમના વાસ્તવના માલીક આપણે સ્થિર સ્નેહ દ્રષ્ટિથી તેમના પર નજર કરીશુ તો જણાશે કે તે તમામ દેશની સ્વતંત્રતાના અવશેષ રૂપી છે તેઓ મુગા નથી, પણ તેમાના કેટલાક તો તે ન હોત તો આપણી ન જાણત એવી વાત કહેતા છે રોમના એક સોનાના સિક્કા સબંધી મિ. એડ્વીન આર્નલ્ડ સાહેબની સુંદર લીટીઓ આ સિક્કાના સંબંધમા પણ કહીને આપણે સમાપ્તિ કરશુ

" 'What! A gold coin amid these jewelled treasures!
  'Why send me such a relic?'—So you say—
'Good to enhance some antiquary's pleasures,
  'Stamped for dead people in a buried day!'
True now, but look a little! If one ponder
  The legend of this piece its gold may shine
With lustre leaving dull the gems of wonder
  Which I did lay in those dear hands of thine
An aureus of the Roman Empire—See!

ઇ. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

આગળ

રજુ થયેલા નિબંધો :

ધર્મ વિભાગ

"સ્ત્રી ધર્મ."

(ગં. સ્વ. સુલોચના દેશાઇ.)

આ વિકટ ભવાબ્ધિમાંથી તારનાર સકલ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં શુભ પ્રેરણા કરનાર શ્રી ઇષ્ટ પરમાત્માને વારંવાર પ્રણામ અર્પી આજનો વિષય આરંભું છું.

પ્રિય વડીલ બ્હેનો અને સન્નારીઓ !

આજનો આપણો વિષય "સ્ત્રી ધર્મ" ઉપર છે. વિષય ઘણો મ્હોટો છે અને મ્હારી અલ્પ મતિથી મ્હને જે કાંઇ રૂચ્યું તે આપના આગળ મૂકવા આજે તત્પર થઇ છું. હંસનો ગુણ ક્ષીર ગ્રહણ કરી નીરનો ત્યાગ કરવાનો છે. તે મુજબ આ વિષયમાં કાંઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરી આચારમાં મૂકશો, અને દોષ તરફ ક્ષમાદૃષ્ટિ કરશો એવી આશા છે.

સ્ત્રી ધર્મ એટલે સ્ત્રી તરીકેની તેની ફરજો.

આ ફરજો એક નથી. પણ અનેક છે: પુત્રી, પત્ની, અને માતા તરીકે ગૃહસેવાની, જનસેવાની, અને દેશસેવાની છે.

આ ફરજોનો ત્રણ અવસ્થામાં સમાવેશ થાય છે. ૧ કુમાર અવસ્થા, ૨ યુવાવસ્થા, ૩ વૃદ્ધાવસ્થા.

આ ત્રણ અવસ્થાના પણ બે પેટા વિભાગ થાય છે. ૧, સૌભાગ્ય અવસ્થા, ૨. વૈધવ્ય અવસ્થા.

કુમાર અવસ્થા આપણા તરફ બાર અગર ચૌદથી સોળ વર્ષ પર્યંત રહે છે. યુવાવસ્થા પીસ્તાલીશ વા પચાશ વર્ષ અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થાય છે.

પૂર્વે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં માબાપ ગૃહસંસાર પુત્ર અને પુત્રવધુને સોંપી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરી વનમા જઇને ઇશ્વર ભજનમાં જીંદગી પુરી કરતા. હાલ એમાંનું કાંઇ નથી એટલે એ સંબંધી વિવેચન કરવું મિથ્યા છે.

૧. કુમાર અવસ્થા—કુમારિકા અગર અવિવાહિતા કન્યા તે ભવિષ્યની સ્ત્રી. ગૃહિણી, પત્ની અને માતા છે, એટલે ગૃહિણી, પત્ની યા માતા તરીકેના જે જે ધર્મો આગળ પાળવાના છે. તેની લાયકાત મેળવવાનો આ સમય છે.

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं।
घनोदयः प्राक् तदनंतरं पयः॥

ઉગે કુસુમ પ્હેલુ, ફળ પછીજ થાય,
ઉગે મેઘ પ્રથમ, વૃષ્ટિ પછી જણાય.

કુમળુ ઝાડ જેમ વાળીએ તેમ વળે આ સપગાનો અર્થ એ કે ન્હાનપણથી જે જે સંસ્કારોના બીજ વાવ્યા હોય તેનુ ફળ મ્હોટપણે વાવનારને અને ફળ ચાખનારને મળે કુમારિકા અવસ્થામા સ્ત્રીને જે જે શુભ અગર અશુભ સંસ્કારો, આચારો વિચારો ગ્રહણ થયા હોય તેજ સંસ્કારો તેજ આચાર વિચારો મુજબ સેંકડે નેવુ ટકા તેનુ વર્તન જીવન પર્યંત રહે છે મ્હે સાભળ્યુ છે તે ખરૂ હોય તો અંગ્રેજો રાત્રે વાળુ કર્યા પછી કલાકેક સુધી પોતાના કુટુબ સાથે વાર્તા વિનોદમા ગાળે છે તે વખતે માબાપ અગર જે વૃદ્ધ હોય તે બાળકોને તેમના પૂર્વજોની તથા દેશમા પાકેલા નર રત્નો અને સન્નારીઓની, તેઓ કેવા હતા, તેમણે કેવા કેવા શુભ કાર્યો યા પરાક્રમો કર્યા હતા, તેઓ કેવી અવસ્થામા ઉછર્યા હતા અને શા શા સુખ દુ ખ અનુભવ્યા હતા એવી ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારી વાતો કરી પોતાના કુળ તરફ, દેશ તરફ તથા ધર્મ તરફ અભિમાનની લાગણી આપો આપ ઉત્પન્ન કરે છે આપણા દેશમા પણ આવો વખત હતો હાલ નથી એ દિલગીરીની વાત છે

કુમારિકાનો મ્હોટો અને પ્હેલો ધર્મ જન્મ આપનાર અને મહા કષ્ટે પાળી પોષી મ્હોટા કરી વિદ્યા, વિનય, વિગેરેનુ શિક્ષણ આપનાર માત પિતા પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ રાખવો એ છે શ્રવણે માતા પિતાની જે ભક્તિથી સેવા ઉઠાવી છે તેવી હાલના જમાનામા તો કોઇ પુત્ર કે સ્ત્રી ઉઠાવી શકનાર નથી પણ 'ફુલ નહિ તો તેની પાખડી' એ મુજબ યથાશક્તિ તન, મન અને ધનથી તેમની મરજી ઉઠાવવી તેમને મદદ કરી સંતોષ આપવો તેઓ જે સદ્વર્તનપ્રતિ આપણુ લક્ષ ખેંચે તે તરફ દોરાવુ અને આ જીદગી તેમની આશિષોથીજ સુખી થશે એવો દૃઢ વિચાર—એવો ભરોસો રાખી આપણા આચાર વિચાર નિયમમા મૂકવા

કુમારિકાનો બીજો ધર્મ તેની કેળવણીને લગતો છે હિંદુસ્તાનમા સદ્ગૃહસ્થોના ગૃહમા કુમારિકાને હાલની રીતિ નીતિને અનુસરતી કેળવણી અપાય છે—ઠીક અપાય છે—અપાય છે પણ તે પૂરી અપાતી નથી

કાળ થોડો અને વેશ ઘણા એટલે પૂરી ન કરાય તેમા તે બિચારીનો કે તેના માતાપિતાનો વાક નથી

કન્યાએ પ્રાત કાળમા ઉઠી, નિત્યકર્મ કરી, ઇષ્ટદેવનુ પૂજન કર્યા બાદ માતાને રસોઇમા ઉત્સાહથી મદદ કરવી

કન્યાને પાકશાસ્ત્ર ઉત્તમ રીતે જાણવાની જરૂર છે. મરે કળા આવડે પણ

રાંધતાં ન આવડે એ કન્યા હાંસીને પાત્ર થાય છે. રસોઇઓ ગમે તેવું ઉત્તમ રાંધે પણ આપણે હાથે બનાવેલી સાદી રસોઇમાં જે મીઠાશ આવશે તે રસોઇઆના મરી મશાલાવાળા પાકમાં નહીં આવે. રસોઇમાંથી પરવાર્યા પછી નિશાળે જવાનું હોય તો તેમ, નહીંતો બપોરે કોઇ સદાચરણી, શાંત, અને ધર્મિષ્ટ સ્ત્રી શિક્ષક અગર તેવાજ વૃદ્ધ પુરૂષ શિક્ષક પાસેથી દેશભાષા, ધર્મભાષા, અને બને તો રાજભાષાનું ઉપયોગ' જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. વખત મળે શીવવાની, ભરવાની, ગુંથવાની અને બની શકે તો ચિત્ર અને સંગીત કળા જાણવાની જરૂર છે. હાલના સમયમાં આટલું શીખવા જતાં ઘણી અડચણો નડે છે. કેટલાક દાખલા વળી એવા હોય છે કે જેને સાધન છે તેને શીખવાનું મન નથી. જેને મન છે તેને અનાજતાં સામા છે.

ઉપર શી કેળવણી લેવી જોઇએ તે દર્શાવ્યું પણ તેનાં ધર્મ અને નીતિની કેલવણી તથા કુમારિકાએ પાળવાં જોઇતાં વ્રતો દર્શાવ્યા નથી.

બાલ્યાવસ્થામાં જેમ પુરૂષને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમના નિયમો પાળવાના છે તેમજ કુમારિકા અવસ્થામાં સ્ત્રીને બ્રહ્મચારિણીના નિયમો ગ્રહણ કરવાના છે. શીયળ વ્રત સંબંધી જેટલું બોલાય, જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે. સારાંશ, જે કુમારિકાએ—જે સ્ત્રીએ શીયળ વ્રત ન પાળ્યું તેનો અવતાર નકામો છે. તેનું જીવતર આ પૃથ્વી પર ભાર રૂપ છે.

ધર્મ અને નીતિની કેલવણીનો આધાર માબાપના વર્તન પર રહે છે. એ જ્ઞાન તેમના વર્તન પરથી તેમના આચાર વિચાર પરથી ન્હાનપણથીજ આપોઆપ મળે છે.

માબાપ ઉપરાંત સદ્‌ગુણી સખીઓની સંગતિ, બોધદાયક પુસ્તકો અને પવિત્ર સ્થળોના દર્શન—દેવપૂજા, ગૌરીપૂજા, ગાયવ્રત, તુલસીવ્રત, ચાંલાવ્રત ઇત્યાદિ વ્રતોનું રહસ્ય તથા તેનું વર્તન, દેવદેવીઓની સ્તુતિની અને પવિત્ર સતીઓના ચરિત્રોની ગરબી કે કીર્તનો ગાવાં આ સઘળું બાલિકાની—કન્યાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રફુલ્લ કરે છે. અને ઉચ્ચતર માર્ગ બતાવે છે. આવાં જ્ઞાનવાળી, આવા સંસ્કારવાળી કુમારિકા ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થતાં—તેના પતિને તેના કુટુંબને સંસારમાં સ્વર્ગ બતાવે છે.

૧. યુવાવસ્થા—

> સેવે સૌ ગુરૂને બને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તણી,
> સ્વામી અવગણના કરે, તદપિ ના સામે જજે રોષથી;
> ઔદાર્યે સૌ દાસ દાસી રીઝવે, સૌભાગ્યથી ના છકે,
> એ રીતે ગૃહણી બને યુવતીઓ, આધિ જ બીજી કુલે.

હે પુત્રિ! ત્હારા વડીલોની સેવા કરજે, ત્હારી શોક્ય પ્રતિ સખીપણું દર્શાવજે,

ત્હારા પતિ કદી તિરસ્કાર કરે પણ રોષ ધરી વિરુદ્ધ આચરણ કરીશ નહિ, નોકર વર્ગ પ્રતિ દયાભાવ ધરજે, અને ત્હારા વૈભવથી અભિમાન આણીશ નહિ, આ રીતનુ વર્તન હોય તે સ્ત્રી "ગૃહિણી" પદને યોગ્ય ગણાય છે, નહીં તો કુળની લજાવનારી કહેવાય છે

ઉપલી શીખામણ શકુંતલાને સાસરે વિદાય કરતી વેળા તેના પાલક પિતા કણ્વઋષિએ આપી હતી

વળી સીતાજીને તેમની માતાએ જે બોધ આપ્યો છે તે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે

अभ्युत्थान मुपागते गृहपतौ तन्भाषणे नम्रता ।
तत्पादार्पित दृष्टि रासनविधि स्तस्योपचर्या स्वय ॥
सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति ।
प्राच्यै पुत्रि निवेदित कुलवधूसिद्धान्तधर्मागम ॥

હે પુત્રિ! ત્હારા પતિ ઘેર આવે તે વખતે ઉભી થજે, તે જે બોલે તે નમ્રતાથી શ્રવણ કરજે, તેમના ચરણમા દષ્ટિ રાખજે, તેમને આસન આપી તેમની સેવા કરજે, તેમના સુતા પછી સુજે, અને ઉઠતા પહેલા ઉઠજે કુલવધૂઓનો ધર્મ પ્રાચીન કાળમા આવો વર્ણવેલો છે

આ રીતના સ્ત્રીઓના ધર્મ સબધી તેમની કેળવણી સંબધી માતા પિતાનુ લક્ષ પૂર્ણ રહેતુ હતુ તે સમયે ભરતભૂમિના યશોગાન ગવાતા હતા હાલ તે જમાનો બદલાયો છે અને આપણે શી સ્થિતિ અનુભવીએ છીએ તે આપણને માલુમ છે

સ્ત્રીમા પાતિવ્રત્ય એ પ્રથમ ધર્મ ગણાય છે માતા પિતાએ-વડીલોએ-દેવ, અગ્નિ અને જનમડલ સમક્ષ જે પુરૂષને અર્પણ કરી તે પુરૂષને ચિર પતિ ગણી તેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે પતિ ઉપર નિર્મળ પ્રીતિ રાખવી, તેમની મરજી સાચવવી, તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવુ એજ સ્ત્રીનો ધર્મ છે એજ દાન છે-એજ તપશ્ચર્યા છે અનસૂયાજીએ કહ્યુ છે કે સ્ત્રી સ્વામીથીજ ઇચ્છિત લોકને પામે છે જે સ્ત્રીનુ ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામા છે તે સ્ત્રી સ્વામીના પુણ્યનુ અર્ધુ ફળ ભોગવે છે "

સ્ત્રીઓને પતિ એ શુભ ધન છે, તેમના વડે તે અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોગવી શકે છે

બીજુ સાસુ સસરા, જેઠ જેઠાણીની આજ્ઞા પાળી તેમની તેમજ દિયર દેરાણી કુટુબ વર્ગ અને સ્ત્રી વર્ગ જોડે સત્ય બોલવુ પણ પ્રિય બોલવુ સાચ પણ અપ્રિય બોલવુ નહિ એ નિયમ પ્રમાણે વર્તી દરેક સ્ત્રીએ દરેક કામ વિચારીને કરવાનું છે પોતાના સાચ પણ કામથી પતિનુ વા વડીલનુ કે કુટુબ વર્ગનુ મન દુભાય એ પ્રકારની

સુજ્ઞ સ્ત્રીઓને શરમ ભરેલું લાગતું. પૂર્વની સ્ત્રીઓ જેવાં આચરણો કરતાં આપણે ધીરે ધીરે શીખવું જોઇએ. તેવું થશે તોજ આપણી જાતિની અને તેની સાથે દેશની ઉન્નતિ થશે.

સ્ત્રીનું બીજું કર્તવ્ય ગૃહકાર્યને લગતું છે. આ ગૃહસંસારમાં નિપુણતા મેળવવી એ રહેલી વાત નથી. ગૃહસંસાર કુશળતાથી ચલાવી ચતુર ગૃહિણીનું પદ લેતાં પહેલાં સ્ત્રીને અનેક ફરજો બજાવવાની છે, અનેક કાર્યો કરવાનાં છે. અ. સૌ. શારદાગૌરી લખે છે તેમ "પુરૂષ પોતાની સામાન્ય કેળવણી લઇ રહ્યા પછી વકીલ, ડાક્ટર કે વેપારી થાય છે. તેમજ સ્ત્રીએ અન્ય દિશામાં નિપુણતા મેળવવાની છે. તેણે સાંસારિક કુશળતા ઉપરાંત અનેક કળામાં નિપુણતા મેળવવી જોઇએ. તેને સંગીત કામ, ચિત્ર કામ, શીવણ કામ, ભરત કામ, રસોઇ, ગૃહવ્યવસ્થા, માંદાની માવજત, અર્થશાસ્ત્ર, છોકરાંને કેવી રીતે કેળવવાં વગેરે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કુશળ થવાનું છે. પુરૂષ પૈસો કમાય છે અને સ્ત્રીએ તે યોગ્ય રીતે વાપરવાનો છે. જેથી બચાવેલા પૈસા પોતાનાં સંતાનોને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં તેમજ આ દુનિયામાં તેમને રસ્તેમર ચઢાવવામાં મદદ રૂપ થાય."

દીર્ઘ દૃષ્ટિ, સ્વાર્થ ત્યાગ, સહનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદારતા, વ્યવહાર-કુશળતા, સેવ્ય બુદ્ધિ, સેવક બુદ્ધિ, લજ્જત, નમ્રતા, વિવેક ઇત્યાદિ અનેક મહાગુણોનો ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને કરવાનો છે. વળી થોડાં સાધને સંપૂર્ણતા દેખાડવી એ આપણું કામ છે, એ કુશળતા બતાવવામાં કરકસર, આવક પ્રમાણે જાવક એ શીખવાનું છે. હાલમાં જોઇશું તો પતિને પૂરી કમાણી હોય નહીં એવી સ્ત્રીઓ એટલા ઠાઠ મારે છે કે મણા નહિ. મ્હોટા ઘરની સ્ત્રીમાં અને તેના ભપકામાં જરા ફરક પડતો નથી. કેળવાયલી સ્ત્રીઓમાં જ્યારે આવું જોવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ દિલગીરી થાય છે.

સતી સાવિત્રી રાજાની પુત્રી હતાં, પણ તેમના પતિ અરણ્યમાં રહેતા હોવાથી પિયરની પાલખી પર વિચાર ન કર્યો, અને પિતાએ આપેલાં સઘળા સાધનો પણ મુકી દઇને શ્વશુર કુટુંબને યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં.

આ પ્રમાણે હોય ત્યારે વિદ્યા ભણ્યાની સાર્થકતા છે. विद्या विनयेन शोभते ।

ત્રીજું, નવરાશનો વખત ઉંઘમાં, આળસમાં તથા મિથ્યા પરનિંદામાં નિર્ગમન ન કરતાં સત્સંગતિમાં, સુપુસ્તકો વાંચવામાં, ચોખ્ખી હવા લેવામાં અને અજ્ઞાન બ્હેનોને સદુપદેશ આપી મદદ કરી તેમને સીધે રસ્તે દોરવામાં ગાળવો જોઇએ. પતિ સેવા અને ગૃહસેવામાંથી નવરાશ મળે તો તે વખત જન સેવા અને દેશ સેવામાં ગાળવો જોઇએ. ઇશ્વર કૃપાથી અને સજ્જનો અને સન્નારીઓના ભગીરથ આત્મભોગથી સેવા સદન જેવું પરોપકારી સ્થળ નીકળ્યું છે. તેમાં જન સમાજની સેવા

અર્થ કોણ સરાવશે ? તમે પણ પેટની સેવા માટે જીવશો. તમારા કુટુંબની—તમારા ઘરની—તમારા મનની, તમારા આનંદની તેમ તમારા ધર્મની સંભાળ કોણ લેશે ? શું ઇશ્વરે જગત્ એવું નિર્મેલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી ?”

“અમને અમારું જે આવું મ્હોટું કર્તવ્ય છે તે શીખવામાં મદદ આપો. તમારી પાસે દ્રવ્ય વધે તો અમને અમારા કામમાં ઉંચી પદવી આપો. કુમારા પુરુષો ગરીબ હોય છે ત્યારે પોતે પોતાનો ચાકર ને રસોઇઆ બને છે. તેવીજ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી બને છે. રસોઇનું કામ સોંપીને સ્ત્રીને હલકી કરી નાંખી એવું બોલનારા વગર વિચાર્યું બોલે છે ; કારણ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને કરવું પડે છે. દસ રૂપીઆ કમાવા બજારમાં મજુરી કરવી અથવા બસો રૂપીઆ કમાવા દાક્તર બની દવા ઉકાળવી અને ગુમડાનાં પરૂમાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઇને કીયા ઇશ્વરે હલકી કરી છે જે ? અમે અમારી બુદ્ધિ રસોડામાં ચલાવીશું. તમારાં સાધન વધે અને રસોઇઆ રાખી આપશો તો તમારા ઘરને ઠેકાણે મ્હેલ રચીશું. તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આપીશું. તમને જે વિદ્યા મેળવા અવકાશ નહિ મળે તે અમે મેળવીશું. તમારી રસવાસનાને—તમારા કવિત્વને—તમારા જ્ઞાનને—તમારા શૌર્યને—તમારી દેશભક્તિને ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું અને વધારીશું જીભ કોમળ કામ કરશે અને દાંત કઠોર ચાવણું ચાવશે. તમારાથી અમારું કામ નહિ થાય. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તોજ તમારો સંસાર આગળ ચાલશે. વળી કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષના હક સરખા નથી તો કોણ કહે છે કે સરખા નથી. ખાવું, પીવું, મરવું તમારે અને અમારે સરખું જોઇએ છીએ, પણ સરખા હક કરીને તમારાથી ગર્ભ ધરાવાનો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડાવાનું નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઇ મ્હોટું નાનું બનતું નથી. શેઠ નોકરને વાસ્તે મજુરી કરે છે ને નોકર શેઠને સાર મજુરી કરે છે. દેખાવમાં શેઠ ઉપરી અને નોકર હાથ નીચે. પણ ઉભયને પરસ્પરની ગરજ, હાથ ઉપર અને પગ નીચે આથી ઇશ્વરને મન હાથ વધારે નથી અને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે ?

“સ્ત્રી પુરુષને પણ એમજ છે. મ્હારાને તમારા સરખા હક છે પણ ઇશ્વરે તમારા કરતા ચાર તસુ નીચી કરી તે કંઇ હવે ઉંચા થવાશે ને સ્ત્રી મટી પુરુષ થવાશે ? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય હરકત કરતા હો અમને માણસને ઠેકાણે ઢોર ગણતા હો ત્યારે તમારો દોષ આ તો શું ? પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરે ને સ્ત્રીએ ઘરની ચિન્તા ન ઉપાડવી ને રાજા રમતાં બની ટાપટી ! કરી ગપાટા મારવાને બેસી રહેવું અને ધણીને કહેવું કે મારે તો ખાવાનું જોઇએ, પ્હેરવાનું જોઇએ એ તો કેવું સારું કે મારું તારું સહીયારું ને મારું મારું પોતાનું :. પરંતુ તમે તમારા બહારના કામના વમળમાંથી થાકી ઘેર આવો ત્યારે તમારી પદવી જેટલા ઉંચા સુખ સંસારમાં તમને લઇ લેવા એ અમારું કામ ને એમાં અમારી વડાઇ.”

સુજ્ઞ બ્હેનો ! સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય વિષે મ્હારે આપના સમક્ષ જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું. હવે વૈધવ્ય દશા સંબંધી જે કાંઇ કહેવું છે તે ટુંકમાં કહી આ નિબંધ પુરો કરૂં છું.

વૈધવ્ય દશાના દુઃખ જેને પડયાં છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે. ઇશ્વર એ અનુભવ કોઇને ન આપો હાલના પ્લેગ, કોલેરા, દુષ્કાળ આદિ દુષ્ટ રોગના ભોગથી ઘણી બાલિકાઓ તથા યુવાન સ્ત્રીઓને આ દુઃખ આવી પડે છે. આ દુઃખની પરિસીમા છે. આવા સમયમાં પોતાનું આયુષ્ય કેવી રીતે સુખે દુઃખે ગાળવું એ ફકત જાણવું જરૂરનું છે.

"ધણી વીનાનાં ઢોર સૂતાં" એ કહેવત આ અવસ્થામાં આપણી હાલની જન સમાજની સ્થિતિ અને આચાર વિચાર જોતાં બરોબર લાગુ પડે છે. વિધવા સ્ત્રીને ઘણી વિપત્તિઓ સ્હેવી પડે છે. તેને જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના સંગમાં રહી પરવશપણે પોતાની જીંદગી ગુજારવી પડે છે. ન સહન થાય તેવા હૃદયભેદક શબ્દો સગાં વહાલાં તરફથી સાંભળવા પડે છે. આવી અવસ્થામાં જો તે બિચારી પાસે દ્રવ્યાદિનો સંગ્રહ હોતો નથી તો તે હૈયાસૂની બની જાય છે. તેની અવસ્થા ઢોર કરતાં બુરી થાય છે. બ્હેનો, આ બાબતમાં આપણે તેમજ પુરૂષોએ સુધારો કરવો જરૂરનો છે. ભાષણો આપી અને લેખો લખી બેસી રહે કાંઇ વળતું નથી

વિધવાએ શું કરવું જોઇએ તેના ઉત્તરમાં મ્હારા અલ્પ વિચાર આપનાં સમક્ષ નીચે મુજબ આપું છું.

પ્રથમ તો તેણે મન સંયમ કરવું જોઇએ. મન ચંચળ છે, પણ અભ્યાસથી તે કાબુમાં રાખી શકાય છે. અને મન સયમ કર્યા પછી બાહ્ય સંસાર પર ધીરે ધીરે વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આણતાં શીખવું જોઇએ. જ્યાં સુધી આ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આવી નથી, ત્યાં સુધી દુનિયાનો મોહ, માયા, તૃષ્ણા, આ મ્હારૂં, આ પારકું, એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં ક્લેશ આદિ દુઃખો વિધવાના દુઃખમાં ઉમેરાઇ વધુ પીડા કરશે અને તેના ગતાયુઃ પતિના સૂક્ષ્મ આત્માને દુઃખ આપી તેના મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન નાખશે.

વૈરાગ્ય બુદ્ધિ લાવવા સદ્ ગ્રંથોનું અવલોકન, વડિલો સાથે તીર્થોનું સેવન, એકાંતમાં પરમાત્માનું ધ્યાન અને ગતાયુ પતિનું સ્મરણ તથા જે દશા ઇશ્વરે આપી તે કાંઇ સારા સારૂજ હશે, એવો સતોષ માની પોતાની જાતનો અને ગતાયુઃ પતિના મોક્ષનો માર્ગ સુલભ કરવા યત્ન કરવો ઇષ્ટ છે. પરિપક્વ વય તથા બુદ્ધિ થાય અને જન સેવા અને દેશ સેવા થઇ શકે તો ઘણું સારૂં.

ગૃહસ્થ બ્હેનોને પોતાના પતિની સેવાનો લાભ મળે છે તેથી તેમનું શ્રેય થાય છે. પણ વિધવા બ્હેનો જે એકની સેવામાથી નિવૃત્ત થયાં છે તેમણે અનેકની સેવામાં

કરવામાં આવે છે અને સેવા કરતા શીખવવામા આવે છે આ આશ્રમનો લાભ દરેક ગામની સ્ત્રી સધવા યા વિધવા લઇ શકે છે આ આશ્રમમા સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ ભરત, ગુથણ તથા શીવણનું કામ શીખવે છે વળી તેમા માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણ તરફ પુરતું ધ્યાન અપાય છે અને અનાથ ગરીબને જોઇતા લુગડા લત્તા, દવા દારૂની સર્વ અનુકૂળતા અપાય છે આ કાર્યમા જનસેવા કરતા ગૃહસ્થ સ્ત્રીએ સેવિકા તરીકે બ્હાર નીકળી આવે છે એ ભારતવર્ષની ઉન્નતિની દશાનું શુભ ચિન્હ છે આવા શુભ કાર્યોમા જીવન અર્પણ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા કરનાર મહાનારીઓને ધન્ય છે.

પ્રભુ એમનો દાખલો બીજી બ્હેનોને બેસાડે આવા આશ્રમો અનેક નીકળે અને સીતા, દમયતી, સાવિત્રી અને દ્રૌપદી જેવી સતીઓ પેદા કરનાર હીંદ દેશની ઝાખી પડેલી કીર્તિ પુન સતેજ કરે

બ્હેનો ! પતિસેવા, ગૃહસેવા, જનસેવા, અને દેશસેવા ઉપરાત સ્ત્રીનો એક ધર્મ કહેવો રહી ગયો છે અને તે માતૃ ધર્મ છે માતા, એ શબ્દ બે અક્ષરનો છે, પણ તેની અંદર જોખમદારી ઘણી છે હાનમા બાળલગ્ન, બાર અને ચોર વર્ષની અદર ગૃહ સસારની શરૂઆત વિગેરે દુષ્ટ નિયમોને લીધે સ્ત્રી તેના ધર્મ ન સમજે તો તેમા તેનો નહીં પણ પુરૂષ જાતિનો વાક છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરો એમ ચારે તરફ પુકારાય છે પણ સ્ત્રીની ઉન્નતિ કરતા જતા, પુરૂષ વર્ગ ! તમે તમારી કેળવણી સુધારો— તમારા આચાર વિચાર સુધારો, અને નિયમમા રહો, બાળલગ્ન દૂર કરો, કન્યાવિક્રય મટાડો, કન્યાના લગ્નની મુદત ઓછામા ઓછી ચૌદથી સોળ વર્ષ કરો, દુષ્ટ રિવાજો નાબુદ કરો, અને સ્ત્રીઓને તેમની જુમ્મેદારી સમજાવો સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે, એ કહેવુ ઠીક છે તેવુજ પુરૂષની ઉન્નતિ વિના સ્ત્રીની ઉન્નતિ અશક્ય છે, એમ કહીએ તો ખોટુ નહીં કહેવાય પુરૂષ અને સ્ત્રી સસાર રૂપી ગાડીના બે પૈડાં છે એક નમાલુ થયુ તો તે સાથે બીજાની પણ તેવી અવસ્થા થાય છે

માતાનો મુખ્ય ધર્મ તેના બાળકના લાલન પાલનનો છે માતા પદ જેણે ધારણ કર્યું છે તેણે પોતાના બાળક જેવા કરવા હોય તેવા પ્રથમ પોતે થવુ જોઇએ જ્યા સુધી આ સિદ્ધાત બરોબર લક્ષમા આવતો નથી ત્યા સુધી તે માતા પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિ કરવા અશક્ત છે કારણ તેનું મન કેળવાયેલુ હોતુ નથી તેનુ જ્ઞાન ઉંચા પ્રકારનું હોતું નથી માતા જેવા વિચાર કરે જેવા આહાર લે જેવા વર્તનનુ સેવન કરે છે તેવોજ ગર્ભ પોષાય છે આમ છતા આ બાબતના જ્ઞાન વિનાની ઘણી માતાઓ બાળકોને જન્મ આપે છે તો ઉત્તમ ગુણ યુક્ત કે દુર્ગુણયુક્ત પ્રજા ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય ? દેશનુ હિત ઉત્તમ પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક બળવાળી પ્રજામા સમાયલુ છે અને તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામા માતા કારણ ભૂત છે

गुरुणां चैव सर्वेषां माता परमको गुरुः ॥ સર્વ ગુરુઓની અંદર માતા એજ પરમ ગુરુ છે. બાલકના કુમળાં અંતઃકરણમાં માતા જેવી કોઇ છાપ પાડી શકતું નથી. કારણ સૌ કરતાં બાલકને માતાનો સહવાસ વધારે હોય છે. બાલક પ્રથમના પાંચ સાત વર્ષમાં જે શીખે છે તેવું પાછળથી શીખી શકતું નથી. અને આ વખતે જે છાપ પડે છે તે જન્મ પર્યંત રહે છે. ધર્મનાં અને નીતિનાં સૂત્રો બાલકને ન્હાનપણથી શીખવાય તો સારૂં. બાલક પાંચ છ વર્ષનું થાય ત્યારથી દરરોજ રાત્રે વાળુ કર્યા પછી પા અડધો કલાક જોડેલી યા સાચી બોધદાયક વાર્તાઓ, ટુચકાઓ, સત્પુરૂષ અને સન્નારીઓનાં જીવન ચરિત્રો ધીમે ધીમે એક પછી એક કહેવાં અને ત્યાર પછી બાળકે શું ગ્રહણ કર્યું તે રીતસર પૂછવું. જીવનના સુખ દુઃખનો આધાર નિશાળમાં લીધેલી કેળવણી પર નહીં, પણ ઘરમાં અપાયલી કેળવણી પર રહે છે, વસ્તુ સ્થિતિ આવી હોવાથી માતા એ પરમ ગુરુનુ ગહન કાર્ય બાલકના, પોતાના કુટુંબના અને જન સમાજના કલ્યાણ સારૂ ધૈર્યથી અને ઉત્સાહથી કરવાનું છે.

આપણા જીવનની ત્રીજી દશા તે વૃદ્ધાવસ્થા છે. તેના સામાન્ય ધર્મ વાનપ્રસ્થને મળતા છે. જો કે સમય બદલાવાથી પ્રથમની માફક વનમાં જઇ રહેવાતું નથી. પરંતુ ઘરમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને યોગ્ય વ્યવહાર પુત્ર અને પુત્ર વધુને શીખવી સર્વ કાર્યભાર તેમને સોંપી સંસારની જાળમાંથી અલગાં રહેતાં શીખવું. અવસ્થા થયા પછી પણ સંસારના મોહમાં તેની તૃષ્ણામાં મચ્યા રહેવું અને પ્રજાને સ્વતંત્રતા ન આપવી એ સ્વાર્થ વૃત્તિ છે. ઘણે ઠેકાણે એવું જોવામાં આવે છે કે પુત્ર વધુને સુખમાં મ્હાલતી સાસુથી જોઇને ખમી શકાતું નથી. આવે વખતે પોતાની યુવાવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઇએ, અને પુત્રી પુત્ર અને પુત્રવધુ એકજ છે એમ સમદૃષ્ટિથી જોતાં શીખવું. વૃદ્ધાવસ્થાનો સમય પુત્ર તથા પુત્રવધુને યોગ્ય જ્ઞાન આપ્યા પછી ઇશ્વર ભક્તિમાં તથા પરમાર્થના કામોમાં ગાળી મોક્ષપદને પામવા ઇચ્છા રાખવી એ આપણુ કર્તવ્ય છે.

સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ધર્મ સંબંધી સરસ્વતિચંદ્ર ભાગ બીજામાં ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરને કહે છે તે વાંચવા જેવું છે આજનો વિષય એ સંબંધી છે એટલે તેનો આખો ઉતારો અત્ર આપના સમક્ષ મૂકુ છું તે કંટાળા ભરેલો નહીં લાગે એવી આશા છે.

" અમારે શું અમારૂં ઓછું છે ? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ કરવાને માટે સરજાયલાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઉછેરવાનું સ્થાન છે. એ શરીરને પુરૂષના સંસારને ધક્કેલે ચ્હડાવવાં તે જીભની પાસે દાંતનુ કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત-અને અમે જીભ-તમે તમારૂં કામ કરો. અમે અમારૂં કરીશું તમે કમાવ-અમે ઘરસંસાર નીભાવીશું. સ્ત્રી વિના તમારી કમાઇનો

પોતાનો કાળ વ્યતીત કરવો જોઇએ. પોતાના જેવી દુ:ખી બ્હેનોને કેળવી ઉદ્યોગ પુરતું જ્ઞાન આપી સુમાર્ગે ચઢાવી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ સાધી અંતે પરમાત્માના પદને પામવું એજ ધર્મ છે.

> વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું !
> માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું !
> મૃત્યુ થાતાં તર્પણ કરવું એય છે એક લ્હાણુ !
> આશા રાખવી મરણ પછીને જીવવું એય લ્હાણું !
> સંબંધીના મરણ પછી ના સર્વ સંબંધ તૂટે :

* * *
* * *
* * *

> છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કે !
> છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા બ્હેન ! શૃંગારથી કે !

* * *
* * *

સુજ્ઞ બ્હેનો, આટલેથીજ મ્હારો નિબંધ પુરો કરીશ ; અને સંસારોદ્ધારક પ્રભુ સર્વ ભગિનીઓના હૃદયમાં પોત પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે પ્રવર્તવાની શુભ મતિ આપો અને અંતે તેમના પદને પામો એવી વિજ્ઞપ્તિ કરી અત્ર વિરમું છું.

સુલોચના દેસાઇ.

ઋક્સંહિતાની પ્રથમ ઋચ્.

(દુર્ગાશંકર વિ. કેવળરામ.)

અગ્નિદેવતા, મધુચ્છન્દા ઋષિ, ગાયત્રી છંદ, અને પ્રાતરનુવાક આગ્નેયક્રતુમાં વિનિયોગ તથા પહેલી જ ઋચ્નો દ્વિતીય પવમાનેષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃતયાજ્યમાં વિનિયોગ.

ૐ યજ્ઞનાપુરોહિતઃ હોતારુપઋત્વિજ અને રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવુંછું. ૧

અગ્નિપૂર્વના ઋષિઓથી સ્તુત્ય છે; અને નવીન ઋષિઓથી પણ સ્તુત્ય છે; તે દેવોનું અહિં આવાહન કરો. ૨

પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતું યશયુક્ત વીરવત્તમ રયિને અગ્નિથી પ્રાપ્ત કરો. ૩

હે અગ્નિ જે હિંસારહિત યજ્ઞને તું સર્વતઃ વ્યાપી રહેછે તે જ યજ્ઞ દેવોને પ્રાપ્ત થાયછે. ૪

હોતા, કવિક્રતુ, સત્ય અને ચિત્ર શ્રવસ્તમ અગ્નિદેવ દેવો સાથે આવો. ૫

હે અગ્નિ, તું, જે દાતાનું ભદ્ર કરછ તે, હે અંગિરા, તારૂં જ સત્ય છે. ૬

હે અગ્નિ, પ્રતિદિન, દિવસે અને રાત્રિએ બુદ્ધિથી નમસ્કાર ભરતા અમે તારી પાસે આવીએ છીએ. ૭

અધ્વરોનો રાજા, ઋતનો દીપ્યમાન રક્ષક, અને પોતાના દમ (ગૃહ)માં વર્ધમાન તું (તેની પાસે અમે આવીએ છીએ). ૮

તે તું પુત્ર માટે પિતા પેઠે અમારે માટે શોભન ભેટયુક્ત થા, અને અમારાં કલ્યાણ માટે એકઠો થા. ૯

ૐ अग्नि मीळे पुरोहितं यज्ञस्यदेव मृत्विजं ।
होतारं रत्न धातमं ॥ १

ૐ अग्निं । ईळे । पुरः ऽहितं । यज्ञस्य । देवं ।
ऋत्विजं । होतारं । रत्नऽधातमं । १

ૐ यज्ञस्य पुरोहितं देव होतारमृत्विजं रत्नधातम मग्निमीळे.

ૐ યજ્ઞના પુરોહિત, હોતારૂપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ, અગ્નિદેવને સ્તવું છું.

(૧) આ ઋચાનો અર્થ સમજવા માટે વર્તમાનકાળને ભુલી જઈએ, ભૂતકાળની ઉંડી ગુહામાં ઉતરતાં, હજારો વર્ષ પૂર્વે—ઇતિહાસના પૂર્વકાળમાં—જે સમયે, આતુર સૃષ્ટિના નિરીક્ષક આર્ય પ્રજાના પૂર્વજોએ અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન કર્યું, તે સમયમાં જાણે આપણે ઉભા છીએ એવી ભાવના કરીએ, આપણા પોતાના હૃદયાકાશમાં એ સમયનું ચિત્ર કલ્પિએ, અને એ ચિત્રના અંગોને પ્રાચીન શ્રદ્ધાયુક્ત શુદ્ધ દૃષ્ટિએ શોધીએ, તો જ મધુચ્છન્દા ઋષિને પરમાત્માના અગ્નિસ્વરૂપનું જે દર્શન થયું છે, તેના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થનું યત્કિંચિત્ પણ દર્શન આપણને આપણા હૃદયની વિશુદ્ધસ્થિતિની કોઈક ઉચ્ચ પળોમાં થવાનો સંભવ પ્રગટે

૨ આજે પૃથિવી જલ અગ્નિ, વાયુ પ્રાણ એ સર્વ તત્વો એટલા પરિચિત થઇ ગયા છે કે એના સ્વરૂપનું કે એના માહાત્મ્યનું આપણને લેશ પણ ભાન થતું નથી દરિયામાં મુસાફરી કરનારાઓને જ્યારે જમીન છોડ્યે ઘણો કાળ થઇ જતો હશે ત્યારે જમીન જોવાની જે ઉત્સુકતા તેમના હૃદયમાં ઉછળતી હોય તે જોતાથી, પૃથિવીનું માહાત્મ્ય અતિશય સ્વલ્પ અંશે કલ્પી શકાય પરંતુ એ સર્વાંગે સમજાવું અસંભવિત છે, કારણ કે પૃથિવી ન હોય ત્યારે એના ઉપર વસનારા પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જ ક્યાંથી હોય? જલનું મહાત્મ્ય સહરા ફરનારાઓને પોતે રેતીના રણમાં હોય અને જલનું એક બિન્દુ પણ ન મળે ત્યારે સમજાતું હશે એ વખતે જલ એ જ જીવન છે એવો નિશ્ચય સહજ એમના હૃદયમાં થતો હશે વાયુનું માહાત્મ્ય કલકત્તાના કારાગૃહમાં કેદ થયેલા અંગ્રેજોને ઇ સ ૧૭૫૬ માં સમજાયું હશે અને એવી જાતના નાના મોટા પ્રસંગોએ અન્યને પણ કંઇક અંશે સમજાતું હશે પરંતુ એ અનુભવ કોઇ કહી શકે એ અશક્ય છે એટલે સામાન્ય રીતે લોકોને જાણવાનો પ્રસંગ જ નથી અગ્નિનું માહાત્મ્ય અતિશય ઠંડા પ્રદેશોમાં—જ્યાં એ ન મળી શકે ત્યાં થોડે ઘણે અંશે સમજાતું હશે પરંતુ એનો યથાર્થ અનુભવ આજે આપણને ન થઇ શકે

(૪.) અગ્નિ અપવાદરુપે છે. પ્રથમથી એ ભૂમિ ઉપર વ્યક્ત નહોતો. આકાશમાં સૂર્યરુપે એનાં નિત્ય દર્શન થતાં હતાં, છતાં મનુષ્યે જાતે એનો ઉપયોગ ન કરી શકતું. ભૂમિ ઉપર, અંતરિક્ષમાં, આકાશમાં,—સર્વે સ્થળે અગ્નિ ગુપ્ત તથા પ્રગટરુપે ભર્યો હતો. છતાં એને ભૂમિ ઉપર વ્યક્ત કરવાનું મહત્કાર્ય પરમાત્માએ મનુષ્ય ઉપર જ રાખ્યું હતું.

(૫) પૃથિવી, જલ અને વાયુ જેમ એના બંધારણમાં આરંભથી છે, અને નિત્ય ઉપયોગમાં આવે છે તેમ અગ્નિનું નથી. અગ્નિ મનુષ્યબંધારણમાં નહિ પણ વિકાસમાં ઉપયોગી છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાં જીવનારાં છે, અને એવી અગ્નિનો ઉપયોગ નથી કરતાં. પ્રકૃતિથી પરપુરુષ ઉપર આધાર રાખનારાં એટલે પુરુષમાં વિશેષ જીવનારાં મનુષ્યો અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે, એ સિદ્ધ છે. અને એ ઉપરથી જેનો સ્વવિકાસ સ્વતન્ત્ર છે, એવાં મનુષ્યોને જ વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગી, અગ્નિવિકાસ માટે જ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જો કે મનુષ્યના અને પ્રાણી માત્રના બંધારણમાં અગ્નિગત ઉષ્ણતા છે ખરી, પણ એ પ્રાણમાંથી શરીરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને એ આધ્યાત્મિક ઉષ્ણતાને પોષવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્મામાંથી પ્રાણનો સતત પ્રવાહ વહ્યા કરે છે જેથી અન્ન, જલ અને વાયુ પેઠે બાહ્યઅગ્નિનુ નિત્યગ્રહણ કરવાની લેશ પણ આવશ્યકતા નથી.

(૫.) અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ બે ગુણો રહેલા છે, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ. ઉષ્ણતા પ્રાણી માત્રના જીવન સાથે સંધાયેલી છે,—એથી જ જીવનનો પ્રવાહ સતત વહે છે—એમાં જ જીવન છે અથવા એ પોતે જીવન છે. પ્રકાશ મનુષ્યજીવનના વિકાસ સાથે સંધાયેલ છે,—એથી જ જીવનનો વિકાસ સર્વત્ર થયા કરે છે ; કેવળ મનુષ્યનો નહિ, પણ સજીવ વસ્તુ માત્રનો વિકાસ પ્રકાશમાં જ થાય છે—પ્રકાશ એ જ વિકાસ છે.

(૬.) મનુષ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે પ્રકાશનો યથારુચિ, યથાશક્તિ, સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરી શકે છે. એજ ઇતર પ્રાણીઓ કરતાં એનામાં વિશેષ છે ; એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય પોતાના વિકાસ બળથી બાહ્ય અગ્નિની ઉષ્ણતાનો પણ યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાણીઓ અને તદ્દન જંગલી મનુષ્યો કરતાં સુધરેલાં મનુષ્યોની અન્ન ગ્રહણરીતિમાં જે ભેદ—જે વિશેષ છે તે અગ્નિના ઉપયોગોનો જ છે. તેમજ સુધરેલાં મનુષ્યોના વ્યવહારનો મુખ્ય ભાગ, અગ્નિના ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉભયના સહાયથી જ થાય છે.

(૭.) આ રીતે મનુષ્યના વિકાસ માટે સર્વથા આવશ્યક, એવું જે અગ્નિ તત્વ, તે વિષે આજના ઇતિહાસશાસ્ત્રવેત્તાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે ઇતિહાસની પૂર્વના કાળમાં, એક સમયે મનુષ્યોને અગ્નિ જે ગુપ્ત રીતે અને ગુપ્ત રુપે સર્વત્ર છે તેને કેમ વ્યક્ત કરવો એવું જ્ઞાન ન હતું. પછી ક્રમે ક્રમે મનુષ્ય વિકાસની કોઇક ભૂમિકામાં કોઇ અવિજ્ઞાત સમયે, મનુષ્યે અગ્નિને પ્રથમ વ્યક્ત કર્યો ; મનુષ્યને અગ્નિનુ પ્રથમ દર્શન થયું. અહા ! એ પળ કેટલા આનંદની હશે ? જે જીવાત્માએ એ શોધ કરી હશે તેને વર્તમાન શોધકો કરતાં અનન્ત ગણો આનંદ થયો હશે. એ આનંદ આપણી કલ્પ-

નાની પણ બહાર છે ' રેઇલ્વે સ્ટીમ એન્જીન ના પ્રથમ શોધ કરનારને આનંદ ઉપરના આનંદ પાસે તુચ્છ છે

(૮) ઉત્તર ધ્રુવની સમીપના પ્રદેશમાં, કે મધ્ય એશિઆની ' ઓક્સસ ' અને ' જેકઝાર્ટસ ' નદીઓના પ્રદેશમા જ્યાં હશે ત્યા, અધકાર ભર રાત્રિએ, જ્યારે તારા એ પણ મેઘાવૃત હોઇને અદૃષ્ટ થઇ ગયા હોય, દિશાઓના અન્ત પર્યંત અધકારના સ્યામ પટ શિવાય બીઇને કઇ જ દેખાતું ન હોય એટલું જ નહિં પણ, સૂર્ય, ચદ્ર અને તારાઓનો નિયમિત પ્રકાશ, તથા કોઇ બીઇ વખત અરણ્યમા દાવાનળ લાગવાથી જણાતો ભયકર તાપ અને પ્રકાશ તે શિવાય અન્યતાપ કે પ્રકાશનું જેને કદિ પણ ભાન થયુ ન હોય એવી એકાત, શાત, અ'પજન પ્રાય પ્રદેશમા નિવાસ કરતી પ્રજાને પરમાત્માની કૃપાથી અનેક યુગ પર્યંત કરેલા પ્રયત્ન જીવાત્માના તીવ્ર સવેગના પરિણામ રુપે , અક્રિય અને જડ જેવા દેખાતા બે કાષ્ટના કટકામાથી જેમ આકાશમાથી વિજળી ઝબકે તેમ એકાએક અગ્નિ પ્રગટ થાય ત્યારે આનદની સીમા રહે ! જન્માધની દૃષ્ટિ એકાએક ઉઘડી જાય અને એને બધી વસ્તુઓ દેખાવા માડે ત્યારે એ ભાગ્યશાળી જીવને કેટલો આનદ થાય ! નાના બાળકને પ્રથમ ઝાખો પણ પ્રકાશ દેખાય ત્યારે એને કેટલો આનદ થાય છે એ જોયુ છે ? આવી જાતના આનદના અનુભવથી કે અવલોકનથી કદાચ પૂર્વ કાળનો ઉપર વર્ણવેલો આનદ કલ્પી શકાય વર્તમાન કાળમાં સર્વત્ર ઝગઝગી રહેલા સુધારાનુ મૂળ અને સુધારાનો આત્મા વિવિધ રુપે અવસ્થિત અગ્નિ જ છે, એ જોઇને આજની પ્રજાઓ સુધરેલી પ્રજાઓ ઉપર પૂર્વના અગ્નિનો શોધ કરનારી પ્રજાનો કેટલો ઉપકાર ભાર છે, એનુ ગણિત કરો સુધારાની ગગાનું મૂળ એ અગ્નિની પ્રથમ શોધમાથી જ પ્રભવે છે સુધારાનો, અને એક પછી એક થતી જતી નાની મોટી અનત શોધોનો, આરભ ત્યાથી જ છે

(૯) આ પરમાત્માની અવર્ણનીય અપૂર્વ કૃપાનો અપ્રતિમ આદિશોધનો અગ્નિના પ્રથમ પ્રગટીકરણનો ઇતિહાસ, સર્વ દેશની સર્વ પ્રજાઓની ગાથામા " પહેલા અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો અને દિવ્‌માથી એને પૃથિવી ઉપર આણ્યો ' એ રુપે રહ્યો છે તેતે પ્રજાના વારસોના હૃદયમા ચિરજીવ લેખ રુપે કોતરાઇ રહેલો હજી પણ વચાય છે વર્તમાન કાળના ઇતિહાસ શાસ્ત્રના શોધકો ઉપલી ગાથાનો અર્થ આપણે કર્યો તેવો જ કરે છે માત્ર ફેર એટલો જ કે આ વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓ ઉપલી ગાથાનો ભૌતિક અર્થ જ કલ્પે છે એમની દૃષ્ટિમા ભૌતિકથી ભિન્ન આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ દેખાતો જ નથી એ એમની દૃષ્ટિનુ ફળ છે

(૧૦) આધિભૌતિક અર્થ ખોટો નથી પણ આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ મુખ્ય છે, એવી વર્તમાન ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની માન્યતાથી વિરુદ્ધ, અમારી અમારા ઋષિ મુનિઓની માન્યતા હોવાથી અહિ પ્રસગોપાત એ વિષે કેટલુંક કહેવુ પડે છે ભૌતિક શોધમા જ નિરતર રહેનારાઓની દૃષ્ટિ ભૌતિક થઇ જાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ જે જે વસ્તુ દેખાય તેનો એમને ભૌતિક અર્થ જ સ્ફુરે છે આથી ભિન્ન પ્રકારના

ધાર્મિક મનુષ્યોને આધિદૈવિક અર્થ જ સ્ફુરે છે. એની દૃષ્ટિ સર્વત્ર વસ્તુમાત્રમાં દેવને જ દેખે છે, એ વિચારનો જ એને અભ્યાસ છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોનારાને આધ્યાત્મિક અર્થ જ સ્ફુરે છે. કારણ કે એને એ દૃષ્ટિનો જ અભ્યાસ છે. આ રીતે પ્રત્યેક દૃષ્ટિ અમુક એક ભાગને જ જુએ છે. આટલે સુધી બધું સ્વાભાવિક છે; પણ એક દૃષ્ટિવાળો અન્ય દૃષ્ટિવાળાની વાત અસત્ય માને છે; અને અસત્ય પ્રતિપાદન કરવાનો યત્ન કરે છે; આ અકર્તવ્ય છે. એવે પ્રસંગે પોતાની વાત સિદ્ધ કરીને મધ્યસ્થ રહેવું એ જ સત્પુરુષોને અને વિદ્વાનોને ઉચિત છે.

(૧૧) સ્વાંતર તત્વોનો ઉંડો અભ્યાસ કરનારને અથવા ઇશ્વરનો કૃપાપ્રસાદરૂપ પ્રકાશ જેને લેશ પણ પ્રાપ્ત થયો છે એવાને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ક્રિયાઓ સમકાલીન થાય છે. સમકાલીન એ શબ્દ કાળનો અર્થ સંકુચિત માપમાં લઇને ગ્રહણ કરવાનો નથી. કાળનું માપ કાળથી પર જે પરમાત્મા તેની દૃષ્ટિને આધીન છે; એટલું સમજ્યા પછી પરમાત્માના પ્રકાશની સમતા સર્વત્ર કેવી રીતે છે. એ સમજ્યાથી સમકાલીનતા યથાર્થ સમજાશે આ દૃષ્ટિથી જગતના ઇતિહાસને અવલોકતાં ઉપરનું સત્ય સર્વત્ર સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે. આ સ્થળે એટલું સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે આધ્યાત્મિક કયા ભાવને આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક કયો ભાવ સમરુપ છે એ પ્રથમ જાણવું જોઇએ. જેમ જેમ આગળ વધશું તેમ તેમ એ જાણવાનો ઘણો પ્રસંગ આવશે.

(૧૨) આ વિષયમાં જ હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. ભૌતિક દર્શન પ્રથમ થયું અને એ ઉપરથી આધિદૈવિક દર્શન થયું એવી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે પણ એ એમની દૃષ્ટિનું જ ફળ છે એમનો–એમના જીવનનો સર્વ અભ્યાસ એ જાતનો છે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર દૃશ્ય સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ આરંભે છે, અને ધીમે ધીમે આગળ વધતાં ક્વચિત્ આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક શોધ ઉપર આવે છે. અને એ વખતે પણ એમ જ ધારે છે કે જે નિયમોને આ સ્થૂલ જગત્ અધીન છે તે જ નિયમોને સૂક્ષ્મ—આધ્યાત્મ-સૃષ્ટિ પણ સર્વાંશે અધિન હશે. માટે સ્થૂલનાજ નિયમોથી એ સૃષ્ટિ પણ સમજી શકાય. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એમ કહે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ઉભય સૃષ્ટિમાં કેટલાક સામાન્ય નિયમો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ સ્થૂલ સૃષ્ટિ સંબંધી જે નિયમો સ્થૂલના જ કેવળ અવલોકનથી પ્રાપ્ત થયા છે, તે કંઇ પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો જેને કહી શકાય તે નથી. પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો તો સૂક્ષ્મતમ સૃષ્ટિના જ અવલોકનથી અને અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિથી પર પૂરુષને સ્વરુપાવસ્થાન સમયે જ થાય છે. જે વસ્તુ ને આપણે જોવી હોય તેનાથી બહાર નિકળ્યા વિના તેનુ શુદ્ધ અને સમગ્ર સ્વરુપ આપણને ન જ દેખાય. માત્ર જે ભાગ આપણી દૃષ્ટિને સમીપસ્થ હોય તેજ ભાગ દેખાય; અને તે એક ભાગ ઉપરથી ઉત્તરભાગ તત્સદૃશ હોવા જોઇએ એમ માની લઇને અનુમાન કરી શકીએ. આવી રીતે અપૂર્ણ પાયા ઉપર બાંધેલું અનુમાન સર્વથા સત્ય છે એમ માની એને વળગી રહેવાનો આગ્રહ વિદ્વાનોને યોગ્ય નથી. વળી સ્થૂલ જગત્ કરતાં સૂક્ષ્મ જગત્ વધારે મહાન્ છે; અને

મોટામાં નાનું સમાય એ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જગતમાં સ્થૂલ જગત્ તથા સૂક્ષ્મના સ્થૂલના નિયમો, સમાવા જોઈએ માટે જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોનારને સ્થૂલનું સત્ય જ્ઞાન સમજે છે નીચેથી ઉંચે જોનાર ઉપરની વસ્તુઓને સ્પષ્ટ ન જોઈ શકે એટલું જ નહિ પણ સમસમાન દેશમાંયે ઘણે થોડે સુધી જોઈ શકે, જ્યારે ઉંચેથી નીચે જોનાર નીચે ઘણે સુધી જોઈ શકે અને ઉંચેની વસ્તુઓને પણ નીચેથી જોનાર કરતાં સારી રીતે જોઈ શકે એ જ નિયમે સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં રહેલ મનુષ્ય સ્થૂલને પણ સંપૂર્ણ ન જોઈ શકે અને સૂક્ષ્મની તો ક્વચિત્ ઝાંખી થાય તો યે ઘણું જ્યારે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં સ્થિત જીવાત્મા સૂક્ષ્મનું પણ દર્શન કરી શકે, અને સ્થૂલને વિશેષ પ્રકાશથી વિશેષ શુદ્ધ અને સત્યરૂપમાં જોઈ શકે

(૧૩) ભૌતિકદૃષ્ટિઓની અપૂર્ણતામાંથી ઉત્પન્ન થતા રોગો જવા દઈએ તો તટસ્થ રીતે વિચારતાં પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળાઓની વાત કાઢી નાખવાના સમર્થ કારણો ભૌતિક દૃષ્ટિવાળા પાસે નથી ઇતિહાસના સત્યોને પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છે પણ એ કહેવાતાં સત્યો સત્યો જ છે એમ નિશ્ચય થતો નથી એક બિન્દુ ઉપરથી જોનાર એક વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે બીજો બીજી વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે છે આથી ઇતિહાસ-વિશેષ પ્રાચીન ઇતિહાસ-વિરોધોનું જ મન્દિર થઈ પડ્યો છે આથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ પણ ઇતિહાસને જોવવો આવશ્યક છે

(૧૪) ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે આજે એમ મનાય છે કે ભૌતિક દૃષ્ટિથી જ સર્વત્ર સર્વદા જનસમાજનો વિકાસ થયો છે, થાય છે અને થશે પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી કોઈ કાળે જનસમાજનો વિકાસ થયો હોય તો ન માની શકાય એવું એમાં કશું નથી ભૌતિક દૃષ્ટિના જ પરિચિત વિદ્વાનોને એમ લાગે છે કે દૃષ્ટિ સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મમાં જાય એ જ સ્વાભાવિક ક્રમ છે એમ થવું જોઈએ પણ આ માન્યતા એમના નિત્યના અનુભવથી બંધાયેલી છે, અને એથી ભિન્ન પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવવાળા 'પરમાત્માનો પ્રવાહ અંતરથી બહાર વહે છે" માટે એ જ અંતરથી બહારના ક્રમને સ્વાભાવિક ગણે છે, અને સત્ય કેવળ સત્ય પરમાત્મામાં જ હોવાથી એ ક્રમે જ શુદ્ધ સત્ય પ્રાપ્ત થાય એવું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા મથે છે તો ઉભય પક્ષોનો વિચાર કરતાં ઇતિહાસને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવો એ એક મહાન્ કર્તવ્ય છે

(૧૫) સામાન્ય રીતે ઇતિહાસોને ભૌતિક દૃષ્ટિના જ વિદ્વાનો લખે છે, અને એથી એ ઇતિહાસ સ્થૂલ ભૌતિક ઇતિહાસ જ છે પણ સૂક્ષ્મનોયે ઇતિહાસ હોવો જોઈએ, સૂક્ષ્મના વિકાસનોયે ક્રમ હોવો જોઈએ છતાં એ દેખાતો નથી કારણ એવું છે કે, સૂક્ષ્મનો ઇતિહાસ લખે કોણ? અને લખે કેવી રીતે? વ્યક્તિમાત્રનું અને સમષ્ટિનું સ્થૂલ જ સર્વને દૃષ્ટિગોચર થાય છે સૂક્ષ્મ તો સર્વદા અદૃષ્ટ રહે છે એમ છતાં કોઈ અતીન્દ્રિયદૃષ્ટાએ કદી પ્રયત્ન કર્યો હોય, આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિનો કદી ઇતિહાસ લખ્યો હોય, તોપણ પોતાની દૃષ્ટિએ અને તે પણ બાહ્યદૃષ્ટિએ જોતું જગત્ એ ઇતિહાસને સમજે

કઇ રીતે? ન સમજવાથી જ આજના વિદ્વાનો એવી અધ્યાત્મ-ઇતિહાસની વિચિત્ર લાગતી વાતોને સ્વાનુભવને અનુરૂપ ભૌતિક અર્થમાં ઘટાવવાનો અથાગ શ્રમ કરે છે. છતાં એ વિદ્વાનો ભૂલી જાય છે કે, જે ક્રમે આજે મનુષ્યો વિચરે છે તે જ ક્રમે પૂર્વે કાળમાં પણ વિચરતાં અને ભવિષ્યમાં વિચરશે એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી; એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. કેટલાંક પશુઓમાં, જંગલી મનુષ્યોમાં અને અમુક અંશે બાળકોમાં પણ એક જાતની અંદરથી બહાર આવતી સહજ શક્તિ રહી છે. જે શક્તિની પ્રેરણા પ્રમાણે એઓ કાર્ય કરે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો ભય ન જોઇ શકે, અને ભયમાં આવી પડે ત્યાં એઓ જોઇ શકે છે અને બચી જાય છે. પ્રકૃતિનો એક મહાન્ નિયમ એવો છે કે એક શક્તિ વધતાં બીજી શક્તિ ઘટે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ—યોગીઓ એ નિયમનું એવું સમાધાન કરે છે કે સામાન્ય રીતે સર્વ શક્તિનું મૂળ—ચિત્ત એક વિષયમાં જ સ્થિર રહી શકે છે, અને જેમાં ચિત્ત સ્થિર હોય તેનું જ ગ્રહણ થઇ શકે છે. વર્તમાન પ્રજાઓનું ચિત્ત ભૌતિક વસ્તુઓમાં જ રમે છે જેથી એ જોવાની શક્તિ વધી છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ આંતરતત્વો જોવાની શક્તિ ઘટી છે. સ્થૂલ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ સ્વીકારે છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ આજના જેવી ન હતી. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો અધ્યાત્મ ઇતિહાસ ઉમેરે છે કે, ભૌતિક પદાર્થોમાં આકર્ષણનું કારણ ન હોવાથી ઋષિઓની દૃષ્ટિ દેવમાં અને આત્મામાં જ ગુંથાઇ રહેતી, અને એ અભ્યાસથી જ બાહ્યસૃષ્ટિમાં પણ સર્વત્ર દેવને જ દેખતી

(૧૬.) ઉપલાં કારણથી જ ગાથામાં—"અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો, અને દિવ્માંથી ભૂમિ ઉપર આણ્યો"—એ શબ્દોમા આધિદૈવિક અર્થ સ્પષ્ટ રહ્યો છે. અને (૮ મા) પરિચ્છેદમાં અગ્નિના પ્રથમ દર્શનનું અને તજ્જન્ય આનંદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ભૌતિક અર્થમાં જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક અર્થમાં, અને મુખ્યત્વે એ જ અર્થમાં સમજવાનુ છે.

(૧૭) વેદના ઋષિઓને મંત્રોનું જે દર્શન થયું છે તે પરમાત્મામાંથી જ થયું છે; એવું એમના પોતાના જ શબ્દોથી આપણે જાણીએ છીએ મંત્રો એ પરમ પુરૂષનું જ દર્શન છે. એનું જ નિ:શ્વસિત છે. तस्यवा महतोभूतस्य निःश्वसितमेतत् (બૃહદારણ્યક.) માટે જ એમા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક સર્વ કળાઓ આવી છે, જે અગ્નિ સ્તુતિથી ઋક્સંહિતાનો આરંભ થાય છે. તે અગ્નિનું ભૌતિક સ્વરૂપ તો ઋષિઓને પ્રત્યક્ષ હતું, પણ પરમાત્માના અપૂર્વ પ્રકાશમાં અગ્નિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અને આધિદૈવિક સ્વરૂપ પણ એમને દૃષ્ટિગોચર થતું. ઋક્સંહિતાના ૩ જા મંડલમાં—"अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः" હું જન્મથી જાતવેદ (જેને જ્ઞાન થયું છે એવો) અગ્નિ છું.' એ મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ અગ્નિના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું છે, અને આધ્યાત્મિક શબ્દોમાં જ એ દર્શનનું વર્ણન કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે ૪ થા મંડલમાં વામદેવ ઋષિએ अहंमनुरभवंसूर्यश्च "હું મનુ થયો છું, હું સૂર્ય થયો છું" એ શબ્દોમાં સર્વાત્મક ઇદ્રનું આધ્યાત્મિક દર્શન કર્યું છે. આધિદૈવિક દર્શન તો મંત્રે મંત્રમાં પ્રતીત

થાય છે. માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિ દૂર કરવાથી અને આધ્યાત્મિક ગ્રહણ કરવાથી જ એ સમજાય એમ છે.'

(૧૮.) અધ્યાત્મતત્વ અને અધિદેવતત્વ એવાં સંબદ્ધ છે કે એક સમજવાથી ઇતર સહજ સમજાય. ઉભયનો સંબંધ પરમાત્મામાંથી છે, અને પરમાત્મામાં જ છે. તેથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવના સંબંધને બાંધતાં એમાંથી ઉભયના કારણરૂપ અને અને ઉભયમાં અનુસ્યૂત પરમાત્મા દૃષ્ટાના વિશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રકાશે છે અને પરમાત્માના સ્નેહની ઉભયના સંબંધથી એકરૂપ થતા સ્નેહની સરિતા વહે છે. વેદના મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓના હૃદયમાં આ પ્રકાશ પ્રકાશનો હતો અને આ સરિતા વહેતી હતી. આ પ્રકાશના અને આ સરિતાના બળથી, જે શબ્દ પ્રવાહ ઋષિઓના હૃદયમાં અને ત્યાંથી જનસમાજની શ્રુતિમાં વહ્યો, તેને ઋષિઓ પોતાનુ કર્તાપણું કેમ આરોપે? માટે જ ઋષિઓએ એને મહાન્ ભૂતનું નિઃશ્વસિત કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જોતાં વેદ ઇશ્વરનો જ શબ્દ છે; અથવા ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે.

(૧૯) વેદના મંત્રોને આ રૂપે સમજવા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જો કે મંત્રો પરમાત્મામાંથી જનસમષ્ટિ પ્રતિ વહેતા હોવાથી શબ્દ પ્રવાહ અધિદેવને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. પરંતુ આધિદૈવિક અભ્યાસ વિશેષ કઠિન છે. અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ સરલ છે. વળી જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય છે તેમ તેમ અધિદેવનું અધિક અધિક દર્શન થતું જાય છે; એટલું જ નહિં પણ ભૌતિક વસ્તુઓનીયે અનુરૂપ પ્રાપ્તિ સહજ થતી જાય છે. ઋષિઓને પણ એમ જ થયેલું; એટલે જે વખતે અધ્યાત્મઅગ્નિનું દર્શન થયું, અને એ પ્રકાશમાં અધિદેવ અગ્નિનું દર્શન થયું, તેજ ક્ષણે એ ઉભયના કારણ રૂપ પરમાત્માનું અને કાર્ય રૂપ ભૌતિક અગ્નિનું દર્શન થયું આ પ્રમાણે ભૌતિક અગ્નિની શોધ પ્રથમ નથી પણ આધ્યાત્મિક અગ્નિના શોધની સાથે જ છે. જે ક્ષણે હૃદયમાં અગ્નિનું ભવ્ય તેજ ભરાઇ ગયું, હૃદયના ગૂઢતમ ખુણામાં કોઇ ભાગ એવો ન રહ્યો કે જ્યાં એ અગ્નિનું તેજ ન પડતું હોય, ત્યારે તેજ ક્ષણે ભૌતિક અગ્નિ પ્રગટાવવાનાં સાધનો સહજ સુઝી આવ્યાં, અને ભૂમિ ઉપર મનુષ્યે અગ્નિનું પ્રથમ આવાહન કર્યું.

(૨૦) પૂર્વોક્ત ગાથાને આ દૃષ્ટિએ અવલોકો અને કંઇક નવું જ સત્ય સમજાશે. એ ગાથાના શબ્દે શબ્દમાં ભરેલું અર્થ ગામ્ભીર્ય કંઇક સમજાશે. આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આ વાત વ્યક્તિની નથી, પણ પ્રજાની છે. પ્રજા એ ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં વ્યક્તિ જ છે.

(૨૧) આ રીતે જોતાં વેદમાં આર્ય પ્રજાનો આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈવિક સર્વ ઇતિહાસ મૂર્તિમાન છે. અને વેદને સમજવા ઇચ્છનારે એ જ ત્રિધા દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ. એવી દૃષ્ટિના અભાવથી જ અનેક યત્નો નિષ્ફલ થયા છે. વેદમાં રહેલો ઇતિહાસ, આર્ય પ્રજાનાં સર્વ આંતર બાહ્યતત્વોનો, એ તત્વોની ગતિનો, દેહનો અને હૃદયનો, એટલું જ નહિં પણ હૃદયની ગૂઢતમ ગુહામાંથી વહતા પરમાત્માના

પ્રદિપ્ત પ્રકાશનો જ્વલમાન ઇતિહાસ છે. અને એથી જ મનુષ્ય જાતિનો, તદન્તગત આત્માનો, જડ નહિં પણ ચેતન ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છનારને વેદ એ એક અમૂલ્ય સાધન છે.

(૨૨) જો કે પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મ અને અધિદેવ તત્વો જ મુખ્ય હોવાથી વેદમાં પણ એ જ અર્થ મુખ્ય છે; અને ભૌતિક અર્થ તો ગૌણ છે; છતાં ભૌતિક બની ગયેલી દૃષ્ટિમાંયે ઐતિહાસિક તત્વ ઉતરી શકે; અને એ ઉપરથી આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિકનો કંઈક ભાગ સમજી શકાય. એટલા માટે ભૌતિક અર્થને સંક્ષેપમાં પણ વિચારવો આવશ્યક છે. જો કે ચેતન તત્વમાં જ રમતાં હૃદયના શબ્દો ચેતનને જ લક્ષ્ય કરે છે. અને એજ ન્યાય કોઇ પણ ઋચ્‌માં સર્વાંશે ભૌતિક અર્થ ઘટવો કઠિન છે આ કઠિનતા પ્રથમ ઋચ્‌માં જ આપણને દેખાય છે.

(૨૩) યજ્ઞના પુરોહિત હોતા રૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવું છું." અગ્નિનાં બધાં વિશેષણો ચેતનને ઉદ્દેશે છે એક પણ શબ્દ સર્વાંશે જડ અગ્નિને લાગુ પડે એવો નથી.

યજ્ઞના પુરોહિત એ શબ્દોનો સાયણાચાર્ય બે રીતે અર્થ કરે છે—"પુરોહિત જેમ રાજાનું અભીષ્ટ સંપાદન કરે છે તેમ યજ્ઞનું અભીષ્ટ સંપાદન કરનાર" "અથવા યજ્ઞના આગલા ભાગમાં આહવનીયરૂપે રહેલ" ઉભય અર્થો યજ્ઞાગ્નિમાં ઘટે છે. પણ પ્રથમના અર્થમાં ચેતનની અપેક્ષા વિશેષ છે. અને એ જ અર્થ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. આહવનીયાદિ યજ્ઞ પ્રણાલીકા એ રૂપે જ મંત્રકાળમાં હોય એ વિષે આજના વિદ્વાનો સશંક છે; વળી બધાં વિશેષણોનો સમન્વય પ્રથમના અર્થમાં જ ઘટે છે. હોતા શબ્દની ઉત્પત્તિ હુ ધાતુમાંથી અથવા હ્વે ધાતુમાથી સંભવે છે, અને એ પ્રમાણે હોમ કરનાર અથવા આવ્હાન કરનાર—બોલાવનાર એવો અર્થ થઇ શકે છે. આ ઉભય કાર્યો ચેતનથી જ થઇ શકે એવા છે, ઋત્વિજ્ શબ્દ યજ્ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને યજ્ઞ કરનાર એવો એનો અર્થ થાય છે. દેવ શબ્દ દિવ્ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને પ્રકાશક એવો એનો અર્થ થાય છે. રત્નધાતમ—રત્નોનો અતિશય ધારનાર અથવા પોષનાર એવો સાયણાચાર્ય એનો અર્થ કરે છે. આ બધાં વિશેષણો ચેતનમાં જ સર્વાંશે ઘટી શકે, અને એથી આ મંત્રનો ભૌતિક અર્થ શક્ય નથી. માત્ર (૧૧ મા) અને (૧૯ મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યા પ્રમાણે, જે કાળે મધુચ્છંદા ઋષિના હૃદયમાં આ મંત્રનો પ્રકાશ થયો હશે તે જ કાળે આ શબ્દોને અનુકૂળ યજ્ઞની બાહ્ય, આધિભૌતિક પદ્ધતિ પ્રચલિત થઇ હશે, થઇ હોવી જોઇએ, અને જેટલે સુધી આપણે એ કાળનો ઇતિહાસ જોઇ શકીએ તેટલે સુધી થય છે. એટલું ઐતિહાસિક તત્વ ભૌતિક અર્થ સંબંધમાં નીકળે છે, માટે એ જોઇ લેવું આવશ્યક છે.

(૨૪) મધુચ્છંદા ઋષિના કાળમા રાજાઓ પુરોહિતો રાખતા હશે, અને એ પુરોહિતો રાજાને બદલે યજ્ઞ સંબંધી કેટલુંક કાર્ય કરતા હશે. પ્રાય બધા દેવોનો અગ્નિ એક જ

પુરોહિત છે, તેમ એક આખા ગામમા એક જ પુરોહિત હોવો જોઇએ, અને આખા ગામને બદલે બધુ ધાર્મિક કાર્ય એ જ કરે એમ નહિ પણ એના કાર્યનો એ આરભ કરે અને પછી બધા પાસે કરાવે લોકોના કલ્યાણ માટે જે જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો એ પુરોહિત આરંભ કરે, માટે એ પુરોહિત આગળ સ્થાપેલ, અને એના આરભને અનુસરીને કાર્ય કરતા લોકોનુ હિત થાય માટે એ પુરોહિત અભીષ્ટ સપાદન કરનાર

(૨૫) હોતા અને ઋત્વિજ એય શબ્દો સાથે લઇને સાયણાચાર્યે અર્થ કર્યો છે અને એનું કારણ એવુ છે કે, યજ્ઞમા ચાર ઋત્વિજો હોય છે જ્યારથી બાહ્ય યજ્ઞનો પ્રચાર થયો ત્યાથી એમ છે, અને ચારમાથી એકનુ નામ હોતા છે બીજા ત્રણના નામ અધ્વર્યુ, ઉદ્‌ગાતા અને બ્રહ્મા છે આ હોતા ઋત્વિજનું કામ યજ્ઞમા ઋગ્મત્રોથી દેવોને આવ્હાન કરવાનું છે આ ઉપરથી સાયણાચાર્ય દેવોના યજ્ઞમા હોતારૂપ ઋત્વિજ અગ્નિ છે એવો અર્થ કરે છે ઐતિહાસિક ભૌતિક દૃષ્ટિએ વિચારતા એ કાળમા યજ્ઞમા યજ્ઞ કરનારા ઋત્વિજો હોવા જોઇએ અને જેમાથી એકનુ કાર્ય દેવોને આવ્હાન કરવાનુ હોઇને એ હોતાના નામથી વ્યવહાર્ય હોવો જોઇએ

(૨૬) રત્નધાતમ—આજે જે રત્નો કહેવાય છે તે રત્નો તે દી હશે કે કેમ એ શક છે એવી જ શકાથી સાયણાચાર્ય રત્નનો અર્થ રમણીય ધન કર્યો છે, અને રત્ન શબ્દ रम् ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે એ વિચારતા રમણીય ધન એ અર્થ બરાબર છે જેમા માણસનુ મન રમે તે રત્ન અગ્નિથી જે જે લાભો આજ દિવસ સુધીમા થયા છે તેનો વિચાર કરતા રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય લાગે છે અને અગ્નિના કે ટલાક લાભો એ વખતે જ દેખાતા હોય એવુ એ રત્નધાતમ શબ્દમાથી દેખાય છે

(૨૭) અગ્નિ શબ્દ જો કે રૂઢ છે છતા એ વિષે કઈક વિચાર આવશ્યક છે નિરુક્તકારે એ શબ્દનું નિર્વચન કરવાનો બહુ શ્રમ લીધો છે—अग्नि पृथिवी स्थानस्त प्रथम व्याख्यास्यामोऽग्नि कस्मादग्रणीर्भवति, अग्र यज्ञेषु प्रणीयते अगनयति, सनम मान , अक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीवि , नक्रोपयति नस्नेहयति, त्रिभ्यआख्यातेभ्यो जायतेइतिशाकपूणिः, इतादक्तादग्धा द्वानीतासतस्त्वे तेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वादहते र्नीनी परस्तस्येषा भवत्यग्नि मीळे—નિ. ૭ ૧૪ સાયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે આનો અર્થ કરે છે—'અગ્નિ અગ્રણી છે માટે અગ્નિ છે' એ નિરુક્ત વાક્યનુ સાયણાચાર્ય એનુ વિવેચન કરે છે કે અગ્નિ દેવસેનાનો અગ્રણી છે अग्निरग्र प्रथमोदेवतानाऐ બ્રા. ૧ ૪ "અગ્નિ દેવતાઓના અગ્રમા છે—પ્રથમ છે નિરુક્તકારનો બીજો વિકલ્પ એવો છે કે, "જેને યજ્ઞોમા અગ્ર ભાગમા લેવાય છે" ત્રીજો વિકલ્પ— જે પોત નમીને પો તના અગને (કાષ્ટાદિમા સાયણ) પ્રેરે છે એવો છે અગ્નિ વસ્તુઓને સ્નેહ રહિત, શુષ્ક કરે છે માટે અગ્નિ કહેવાય છે એવો સ્થૌલાષ્ઠીવિનો મત છે इण्, अन्ज्, અથવા दह्, અને नीम् એ ત્રણ ધાતુમાથી अ, ग, नी અનુક્રમે લઇને અગ્નિ શબ્દ બન્યો છે, એવો શાકપૂણિનો મત છે " ત્રણે ધાતુનો સાયણ પ્રમાણે સમુદાયાર્થ

યજ્ઞ ભૂમીમાં જઇને કાષ્ટદાહમાં અને હવિષ્પાકમાં પોતાનાં અંગને પ્રેરે છે"-એવો થાય છે. સાયણાચાર્ય નિરુક્તાકારથી જુદા પડીને [1]अग् ધાતુમાંથી अग्नि શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશેષ સયુક્તિક માને છે, અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમોથી સિદ્ધ કરે છે अग् ધાતુ ગતિવાચક છે, જેથી અગ્નિ શબ્દમાં કોઇક જાતની ગતિ ઉદ્દિષ્ટ હોવી જોઇએ, અને અગ્નિ શબ્દ વાપરનારને અગ્નિના ગતિ સાથેના સંબંધનું ધ્યાન હોવું જ જોઇએ. પછી એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કેટલે સુધી કર્યો છે, એ વાત એના જીવનનો બીજો ઇતિહાસ જોવાથી જાણી શકાય. પ્રત્યેક શબ્દમાં વિચારોના થર કેવી રીતે રહ્યા છે, અને શબ્દો એ એક જીવતો ઇતિહાસ જ છે. એ વિષે આગળ (૨૯ મા) પરિચ્છેદમાં પણ જોશું

(૨૮.) યજ્ઞ શબ્દ यज् ધાતુમાંથી નિકળ્યો છે, અને સ્તવન, પૂજન, યજન, ઇત્યાદિ અર્થોને બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ માને છે કે પહેલાં યજ્ઞપ્રણાલીકા સ્તવનાત્મક હતી. એમ હોવાનો સંભવ છે. પરતુ આ મંત્રના કાળમાં તો વેદિ ઉપર અગ્નિ રાખીને હવન કરવાની રીતિ કઇંક અશે પ્રચલિત થઇ હોવી જોઇએ જો કે યજ્ઞ વિષે વિચાર કરવાનો આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક વિષયમાં વધારે પ્રસંગ છે. છતાં અહીં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે બ્રાહ્મણોમાં વર્ણવેલા મોટા યજ્ઞો સંહિતાના કાળમાં ન હતા, અને જે સાદા યજ્ઞો સ્થૂલ રૂપમાં થતા, તેમાં પણ આધ્યાત્મિક તત્વ વિશેષ હતુ જે यज् ધાતુના સ્તવન, પૂજન, યજન ઇત્યાદિ અર્થોમાં દેખાય છે, અને એ જ અર્થો પ્રાથમિક છે.

(૨૯) દેવ શબ્દમાં ભૌતિક અર્થ હોઇ શકે જ નહિં; એટલે ભૌતિક દૃષ્ટિએ એ તત્વનો વિચાર થઇ ન શકે. છતાં દેવ શબ્દ ઉપર જ આર્યો પ્રકૃતિ પૂજક અને મૂર્તિ પૂજક હતા કે ઇશ્વરને પૂજતા એ વાતનો નિર્ણય આધાર રાખે છે ; માટે એ શબ્દના અર્થનો વિસ્તારથી વિચાર કરવો આવશ્યક છે. દેવશબ્દ दिव् ધાતુમાથી નિકળ્યો છે એ તો કહ્યું છે. दिव् ધાતુ આર્ય ભાષાની ઘણીખરી શાખાઓમાં પરિચિત છે. दिव् ધાતુમાથી જ द्यौः શબ્દ નિકળ્યો છે ; આ દેવ અને દ્યૌઃઉભય શબ્દો આર્ય ભાષાના ઇતર શાખાઓમાં મળે છે. પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આ દ્યૌઃ શબ્દથી ઇશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ અતિશય પ્રાચીન છે. દ્યૌઃ શબ્દ સાથે પિતા શબ્દ જોડવાથી द्यौष्पिता એવું નામ થાયછે. ઋગ્વેદમાં આ નામથી ઇશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ શબ્દને જ સંસ્કૃત, ગ્રીક, ઝંદ વિગેરે ભિન્ન ભાષાઓમાં જોઇને બધી ભાષાઓનો પરસ્પર સંબંધ શોધાયો, અને 'Comparative Philology' નામનું એ સંબંધ બતાવનારૂં શાસ્ત્ર નિકળ્યું. આજે એ શાસ્ત્ર બહુ વધી ગયું છે. અને એ શાસ્ત્ર ઉપરથી આર્યો બધા એક વખત સાથે રહેતા હતા, અને ત્યારે એમની સાંસારિક, ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય, વિગેરે સ્થિતિ કેવી હતી, એ વિષયનો ઇતિહાસ શોધાયો. જો કે વિદ્વાનો પરસ્પર અતિશય ભિન્ન ભિન્ન મતો ધરાવે છે ; અને હજી સુધી બરાબર નિશ્ચય એક પણ વિષયમાં

---

[1] પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ અગ્નિ શબ્દની ઉત્પત્તિ अग् ધાતુમાંથી માને છે.

પુરોહિત છે, તેમાં લગભગ બધા વિદ્વાનો ઇશ્વર વિષેના વિચારનું મૂળ દિવ્ ધાતુમાં માને વામને બદલે બધુ શબ્દને કેવો આત્યંતિક સંબંધ છે એ જાણનાર વિદ્વાનો એમ માને છે કરે અને પછી જો હોય તો, દિવ્ ધાતુના યથાર્થ ખ્યાલ ઉપરથી આર્યોના ઇશ્વર સંબંધી એન્સાઇક્લોપીડિઆ દર્તાં- તે લગભગ જાણી શકાય.* એ એક શબ્દ જેટલું બતાવી શકે, એટલું પાછળથી થયેલા અનેક ગ્રંથો પણ ન બતાવી શકે. હવે દિવ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ દ્યોતનાત્મક છે. એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે, એટલે પ્રકાશની ક્રિયામાં ઇશ્વર સંબંધિ વિચારોનાં ગૂઢ રહસ્યો રહ્યાં છે. કારણ કે ધાતુઓ ક્રિયાને બતાવે છે; પણ વસ્તુને નથી બતાવતા, અને જે વિચારો જે શબ્દોમાં ગૂંથાયેલા હોય છે તે મૂળે તે તે શબ્દોના ધાતુઓમાં રહ્યા હોય છે. એટલે કે વિચારો સાથે ધાતુઓને વધારે નિકટ સંબંધ છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ભગવાન પાણિનિએ સર્વ શબ્દોનો અમુક મૂળ લગભગ ૧૫૦૦ ધાતુઓમાં સમાસ કર્યો છે. અને આજે મેક્સમૂલર જેવા સમર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ મૂળધાતુ રૂપે થઇ છે, અને ધાતુઓ અમુક અમુક ક્રિયાઓને બતાવે છે; એટલે કે કોઇ ક્રિયાના સતત અવલોકનથી તે ક્રિયા સંબંધિ વિચાર તે ક્રિયામાં થતા અવાજ, દેખાવ વિગેરે ને અનુરૂપ સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચારમાં પ્રગટ થાય છે. આનું નામ જ ધાતુ. આ ધાતુઓને વાપરતાં વાપરતાં તે ક્રિયાના કર્તાના અને કર્મના દર્શનથી ધાતુઓમાં કેટલોક ફેરફાર થઇને નામ વિગેરે શબ્દો નિકળ્યા. આ રીતે વિચારના વિકાસ સાથે ભાષાનો વિકાસ થતો ગયો.

(૩૦) દિવ્ ધાતુની અર્થભૂત દ્યોતનાત્મક ક્રિયાના અનુભવથી દિવ્ શબ્દ નીકળ્યો. ઉત્પન્ન થયો; એ જોયું. પણ એ શબ્દ ક્રિયાપદ રૂપે, વેદમાં ભાગ્યે જ હશે; પ્રાયઃ નથી જ. અને એથી એ ક્રિયાપદ સાથે આપણને સંબંધ નથી. પરંતુ દિવ્ ધાતુમાંથી જ દેવ શબ્દ નામરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. એ દેવ શબ્દ ક્રિયાવાચક નથી, પણ ક્રિયાના કર્તાને ઉદ્દેશે છે. હવે જ્યારે દિવ્ધાતુ ક્રિયાપદ રૂપે સંહિતામાં નથી દેખાતો ત્યારે એ દિવ્ ધાતુમાંથી નીકળેલો દેવશબ્દ દેવઃએ રૂપે પ્રથમાના એકવચન તરિકે પહેલા મંડલમાંજ ૩૩ વખત વપરાણો છેઃ એ ઉપરથી જ સમજાશે કે દેવ શબ્દ ઉત્પન્ન થતાં, સૂર્યના ઉદયથી તારાઓ ઢંકાય તેમ દિવ્ શબ્દ દબાઇ ગયો. આગલા જ પરિચ્છેદમાં વિચાર્યા પ્રમાણે વિચારોનો અને શબ્દોનો સંબંધ જોતાં દેવશબ્દાંતર્ગત વિચારોનો ઉદય થતાં દિવ્શબ્દાંતર્ગત વિચારો દબાઇ ગયા. દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી અસ્ત થઇ ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહિએ તો દ્યોતનાત્મક ક્રિયાના કર્તાનું દર્શન થતાં, એ સંબંધિ વિચારોમાં, ક્રિયાનો પોતાનો વિચાર અસ્ત થઇ ગયો.

(૩૧.) અહિં વળી નવોજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે—દ્યોતનાત્મક ક્રિયાનું જે કર્મ—પ્રકાશ—તે તો આપણને નિત્ય દેખાય છે, પણ એ ક્રિયાનો કર્તા સર્વદા અદૃશ્ય જ છે; તો પછી દેવ શબ્દ અને તદ્ગત વિચારો ઉદય કેમ પામ્યા? આ વિષયના વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કોઇ પણ ક્રિયાની પાછળ એનો કર્તા હોવો જ જોઇએ એવાં અનુમાનથી. પણ એ દલીલ વાંધાવાળી છે. કારણ કે આકાશમાં ફરતા તેજના ગોળા-

માંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તેનો કોઇ કર્તા દેખાતો નથી. અને હોવે છે"-એવો થાય સૂર્ય, સવિતા, ઇત્યાદિ નામ કલ્પના થઇ એમ કહી શકાય ; પણ સ્વશબ્દની ઉત્પત્તિ વિ- કટકા ઘસીને અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો એમાંતો પોતે જ કર્તા છે, તો, છે अग् ધાતુ વિશેષણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? પણ આ રીતે વિચાર કરતાં સમાધાન [illegible] કારણ કે ઋષિઓને સર્વ પ્રકાશની પાછળ એક જ ચૈતન્યનું—શક્તિનું ભાન થતું ; એવું બતાવનારાં ઘણાં વાક્યો ઋગ્સંહિતામાં છે. માત્ર એક જ દૃષ્ટાંત અહિં પૂરતું થશે. મંડલ-બીજાનું પ્રથમ સૂક્ત આ વિષયમાં ખાસ પ્રકાશનાએછે. એની પહેલીજ ઋચ્ નીચે પ્રમાણે છે—

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमा शु शु क्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्व मश्मनस्परि,
त्वं वनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचि : .

"હે અગ્નિ. હે નરોના નૃપતિ શુચિ—(આદિસરૂપ) તું દિવસો સાથે ઉત્પન્ન થાછ ; સર્વત : દીપ્તરૂપમાં ઉત્પન્ન થાછ ; તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાછ ; તું વનોમાંથી ઉત્પન્ન થાછ, તું પાષાણમાંથી ઉત્પન્ન થાછ, તું ઓષધીમાંથી ઉત્પન્ન થાછ."

આ રીતે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાતી ક્રિયાના કર્તારૂપે એક જ ચૈતન્ય શક્તિ છે ; એ જ્ઞાન ઋષિઓને હોવું જોઇએ. અને પ્રકૃતિના ભિન્ન વિવર્તોની પાછળ જે એકતા છે તેનું જ્ઞાન ઉપરનો મંત્ર બતાવે છે તે જોઇ લઇને, પૂરુષ શક્તિનાં દર્શન માટે આ ભૌતિક પડ છોડી દઇને આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પડમાં ઉતરવું પડશે, અને તેને માટે દેવ શબ્દ યોગ્ય દ્વાર છે. એ દ્વારમાં પેસતાં પહેલાં છેવટ કહી લેવું જોઇએ કે આર્યો મૂર્તિ પૂજક હતા કે પ્રકૃતિ પૂજક હતા તે તો નથી દેખાતું, પણ આર્યો પ્રકાશના કર્તાના પૂજક હતા એટલું દેવ શબ્દ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

(૩૨.) દેવ શબ્દથી પ્રકાશનો કર્તા વિવક્ષિત છે એ વાત ખરી ; પણ એ પ્રકાશ તે આ સ્થૂલભૌતિક પ્રકાશ જ સમજવો કે આધ્યાત્મિકપ્રકાશ પણ ખરો. જેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે એમ માનતાજ નથી એને તો કંઇ કહેવાનુ જ નથી ; જેઓ માને છે એને માટે જ અહિં વિચારનો અવકાશ છે. વેદમાં પોતામાં એવા આધ્યા- ત્મિક પ્રકાશની વાત છે કે નહિં એ પ્રથમ જોવું જોઇએ. આ વિષયમાં ઋક્‌સંહિતાના ૬ઠ્ઠા મંડળના ૯ મા સૂક્તનો ૪ થો મંત્ર જોવા જેવો છે—

अयं होता प्रथम : पश्यते ममिदंज्योतिरमृतंमर्त्येषु
अयं स जज्ञे ध्रुव आनिषत्तोऽमर्यस्तन्वार्वर्धमान :

આ (વૈશ્વાનર અગ્નિ) પ્રથમ હોતા છે ; એને જુઓ મર્ત્યોમાં એ અમૃતજ્યોતિ છે : તે આ સર્વત્ર બેઠેલો—રહેલો ધ્રુવ અમર્ત્ય (અગ્નિ) શરીર સાથે વર્ધમાન જન્મે છે. આ મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ પછી- ના મંત્રમાં આ વૈશ્વાનર અગ્નિનું વર્ણન છે.

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशयेकमनोजविष्ठं पतयत्स्वंतः ।
विश्वेदेवाः समनसः सकेता एक क्रतुमभिवियंतिसाधु ॥

"મનથી પણ જવિષ્ઠ (અતિશય વેગવાળું) ધ્રુવજ્યોતિ જંગમ પ્રાણીઓની અંદર સ્થાપ્યું છે, સમાન મનવાળા અને સમાન પ્રજ્ઞાવાળા સર્વ દેવો એક કર્તાની સામે સુંદર રીતે અને વિવિધ રીતે જાય છે."

આ મંત્રના શબ્દે શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે **'સમાન મનવાળા'** અને **'સમાન પ્રજ્ઞાવાળા'** એ બે વિશેષણો દેવને લગાડ્યાં છે, એ વાત સર્વદા સ્મરણીય છે **'એક કર્તા'** એ બે શબ્દો પણ ભુલવાના નથી

આ એક કર્તા—આ સમષ્ટિગત—'સર્વ પ્રાણીઓમાં નિહિતજ્યોતિ' એ આધિદૈવિક તત્વ છે, અને અધ્યાત્મિક તત્વને એની સાથે કેવો સંબંધ છે એ આ પછીના મંત્રમાં દેખાય છે—

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूरआधी· किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥

"(એ વૈશ્વાનરને સાંભળવા માટે) મારા કર્ણો વિવિધ રીતે જાય છે—ગતિ કરે છે, (એને જોવા માટે) મારૂં ચક્ષુ વિવિધ રીતે ગતિ કરે છે, અને આ જ્યોતિ જે હૃદયમાં રાખ્યું છે તે પણ, અને દૂર જેનું ધ્યાન છે એવું મારૂં મન વિવિધ રીતે ફરે છે હું શું કહીશ? અને શું વિચાર કરીશ?

આ મંત્રોનું વિવેચન અહીં ન થઇ શકે પણ એ મંત્રો આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક તત્વો અને એનો પરસ્પર સંબંધ બતાવવા માટે અતિશય ઉપયોગી છે.

(૩૩) (૧૯ મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યા પ્રમાણે મંત્રોનું મુખ્ય લક્ષ્ય આધિદૈવિક સૃષ્ટિ છે, અને એથી જ આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી પણ પ્રત્યેક અધિદેવનું પ્રતિરૂપ અધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં છે, એ અધ્યાત્મ વિદ્યાગત મહાન્ નિયમને જાણનાર સ્પષ્ટ સમજે છે કે પ્રત્યેક મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે, અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના જ્ઞાન વિના આધિદૈવિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન અશક્ય છે એટલા માટે જ ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ મુખ્ય ગણવામાં આવી છે, જેથી ઉપનિષદો એ સંહિતાને સમજવાની કુંચી છે અન્યત્ર પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આધિદૈવિક કરતાં વિશેષ પરિચિત દેખાય છે. આનું સ્વાભાવિક કારણ એવું છે કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિને અંતઃકરણની કોઇક શાંત સ્થિતિમાં અને સુભગ પળમાં આત્માનો અંતઃસ્વર સંભળાય છે, એ સ્વરનો ઉત્તર થોડા જ આપી શકે છે, છતાં એનો કંઇક આભાસ તો સર્વને થાય છે, અને એથી જે યત્ન કરે તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમજવાનો અવકાશ છે.

(૩૪) "યજ્ઞના પુરોહિત હોતારૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવું છું" આ અગ્નિદેવ અધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં છે, એ તો આપણે ઉપર જોયું (૩૨ મા) પરિ-

ચ્છેદમાં એ આધ્યાત્મિક અગ્નિને જ વૈશ્વાનર નામથી મંત્રોમાં વર્ણવેલો જોયો. એ ઉપરથી જે અગ્નિદેવની આ સ્તુતિ છે તેનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ આ વૈશ્વાનર જ્યોતિ છે એ પણ સમજાયુ. આ જ્યોતિનું—અગ્નિના આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપનુ બીજું નામ વાચ્ છે. આ નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે; આપણા દેશમાં જ નહિ પણ ઘણાખરા બીજા દેશોમાં એ નામ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોમાં અતિશય પ્રખ્યાત છે. વાચ્નું સ્વરૂપ સમજાયા પછી અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ સમજાવું કઠિન નહિં પડે. પણ વાચ્નું સ્વરૂપ વિચાર્યા પહેલાં એ અગ્નિનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ છે એ વિષે થોડાં પ્રમાણો જોઇ લેવાં આવશ્યક છે. અને એ જોવાથી એ ઉભય વિષે કઇંક ખ્યાલ પણ આવી જશે.

(૩૫) ઋકસંહિતામાં ૧૦ મા મંડલમાં, પૂરૂષ સૂક્તમાં મંત્ર છે કે :— " मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च " " મુખમાંથી ઈંદ્ર અને અગ્નિ " (ઉત્પન્ન થયાં). અહિં પરમ પૂરૂષ—પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિ ક્રમ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે; એથી પરમાત્માના યજ્ઞશરીરમાથી અધિદેવોની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; પણ વસ્તુત મુખશબ્દથી તદ્ગત ચેતનવાચ્ ઉદ્દિષ્ટ છે; એવું ઐતરેય ઉપનિષદ્‌નાં मुखाद्वाग् वाचोऽग्नि : "મુખમાંથી વાણી અને વાણીમાંથી અગ્નિ." એ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સંહિતાનાં અને ઉપનિષદ્‌નાં વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પરમપુરૂષની વાચ્માંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એટલુ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પછી માનુષસૃષ્ટિનો આરંભ થતાં મનુષ્યોમાં વાણી કેમ ઉદય પામી એનો ખુલાસો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ કરે છે.— " अग्नि र्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " અગ્નિએ વાણીરૂપ થઇને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલે પરમાત્માની વાચ્ એ જ અગ્નિ છે; અને અગ્નિ જ મનુષ્યોમાં વાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે.—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ લખે છે કે— "वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येय वाक् सोऽयमग्निः सहोता समुक्तिः सातिमुक्तिः " "વાચ્ યજ્ઞની હોતા છે. જે આ વાચ્ છે તે જ આ અગ્નિ છે તે હોતા છે, ને મુક્તિ છે, તે અતિ મુક્તિ છે."

(૩૬) આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી વાચ્નાં સ્વરૂપનો વિચાર કરિએ તો પરમાત્મામાંથી જે વાચ્ રૂપે પ્રથમ પ્રવાહ નિકળે છે તેને જ અગ્નિ કહે છે. માત્ર એજ અગ્નિ વાણી રૂપે અધ્યાત્મ—વ્યષ્ટિમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી વાચ્ એ એનું આધ્યાત્મિક નામ છે; અને અગ્નિરૂપે જ સમષ્ટિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી અગ્નિ એ આધિદૈવિક નામ છે. આ રીતે બેનાં વાચ્ અને અગ્નિ એક જ છે એટલું જ નહિં પણ પરમાત્માથી અભિન્ન છે. વસ્તુત: તો પરમાત્મા પોતેજ ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા નિમિત્તે ભિન્ન ભિન્ન નામ ધારણ કરે છે, એ નામની ભિન્નતાથી સ્વરૂપમાં કંઇ જ ભેદ થતો નથી જેમકે, સૃષ્ટિ સંબંધિ વાત કરતાં સ્રષ્ટા કહીએ; એની વ્યાપકતા વિચારતાં વ્યાપક કહિએ; એની વત્સલતા વિચારી સ્નેહથી પિતા કહીએ; એની સત્તા વિચારી સ્વામી કહિએ: એથી કંઇ વસ્તુભેદ થતો નથી નામભેદ ક્રિયાભેદ સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તોથી પડેલાં ભિન્ન ભિન્ન નામો એક જ વસ્તુને બતાવે છે પ્રથમ નામ
આપનારને તે તે ક્રિયામા પરમાત્માનુ-પરમ પુરુષનુ દર્શન થતા તે તે ક્રિયાના કર્તા તરીકે
નામ અપાયછે એથી એ નામ ક્રિયાના નથી પણ કર્તાના જ છે એ નામ સાથે એ ક્રિયાનો
અર્થ ગુથાઇ રહે છે, અને એ નામના અર્થમા ભ્રાતિ થવાનો સભવ પ્રગટે છે છતા
ઉપલી વાત જાણનાર શ્રદ્ધાળુ ભક્તોના હૃદયમા તો નામના ઉચ્ચાર સાથે એ નામથી
વિવક્ષિત પરમાત્મવસ્તુનુ જ હૃદયને ઉંડુ ભાન થાય છે, હૃદયની વૃત્તિ માત્ર આર્દ્ર બની
જાય છે, અને પરમાત્માના પ્રકાશનુ યથાશક્તિ ગ્રહણ થાય છે ઋષિઓ જેમણે પોતે
આ નામો આપ્યા છે, જેમના પહેલા એ નામો નહતા, એમને પરમાત્માનુ સાક્ષાત્ દર્શન
થએલુ. વિશ્વનો—સમષ્ટિમા અને વ્યષ્ટિમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો,—પરમાત્મા
સાથે વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના સબધનો લોક કલ્યાણાર્થે અતિશય આવશ્યક વિચાર
કરતા, તર્કથી વિચાર નહિ પરતુ હૃદયથી—અતરની ગૂઢતમ ગુહામા—જ્યાથી સર્વ વિશ્વ
અતરમાત્ર—આતર વસ્તુને પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યા ધ્યાનયોગથી ઉતરીને પરમાત્માનો
અનુભવ કરતા પરમાત્માના જ મહિમાથી ભિન્ન ભિન્ન નામોમા ઋષિઓને જાતે જ
સ્તવન થઇ જતુ નામોની આદિ સ્થિતિ આવી છે ઉત્તર કાળમા એ નામોમાથી કોઇ
પણ એક નામદ્વારા ઇશ્વરનુ સ્તવન કરનારને એક જ ક્રિયાનુ કે ગુણનુ ભાન નથી થતુ,
પણ પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપનો એ નામથી બોધ થાય છે અને એ ભક્તનુ હૃદય
એ ક્રિયાનુ કે ગુણનુ સ્તવન કરે છે એમ પોતે નથી માનતુ. પણ પરમાત્માનુ જ પોતે
સ્તવન કરે છે, એમ માને છે આ વાતનુ સિદ્ધિકરણ આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયમા
જ છે એ હૃદયોને જ પૂછવાથી સત્ય વાત જણાય એમ છે બાકી પરદેશીઓ પ્રકૃતિપૂ-
જનો કે મૂર્તિપૂજનો જે આરોપ મૂકે છે, તે આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયોને અને
એ હૃદયોના સસ્કારોને જાણવાની પરદેશીઓની અશક્તિથી નિપજતી કપોલ કલ્પના જ
છે મનુષ્ય માત્ર પોતાના ચક્ષુથી, પોતાના સસ્કારોથી જ વસ્તુ માનને જુએ છે, અને
સ્વસસ્કારોથી ભિન્ન જાતના સસ્કારોમા ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને નથી જોઇ શકતુ, એટલે
સ્વાભિમાન એવી વસ્તુને અસત્ય કહેવાનુ સાહસ કરે છે

(૩૭) પરમાત્મા જેને સ્વાભિમાન ન હોવાથી મનુષ્યો પેઠે ખાસ નામ નથી
તેમાં તો ખાસ નામભેદ, વસ્તુભેદ કરવાને અશક્ય છે, એ જોયુ હવે વાચ્ના વસ્તુ-
સ્વરૂપને વિચારવુ અવશિષ્ટ છે પરમાત્મામાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રથમ સ્ફુરણ
થાય છે " एकोहं बहुस्यां प्रजायेय " 'હુ એક છુ બહુ થાઉ, પ્રજા ઉપન્ન કરુ' એ
શબ્દોમા ઉપનિષદો જેને વર્ણવે છે તે સ્ફુરણ—તે પરમાત્માનો પ્રથમ નિશ્વાસ એ જ
વાચ્ છે 'सोऽकामयत' એ શબ્દોમાનો કામ એ જ વાચ્ ઋગ્વેદનુ વર્ણન કરતુ
૧૦મા મડલનુ ૧૨૮ મુ સૂક્ત આ વાચ્ રૂપ કામનુ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે —

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतोबन्धु मसतिनिरविन्दन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥

"તેની પહેલાં કામ (સ્નેહ) ઉત્પન્ન થયો, જે મનનું પ્રથમ વીર્ય હતું. કવિઓએ હૃદયમાં બુદ્ધિથી વિચારીને સત્ (વ્યાકૃત)ના બંધુ (કારણ)ને અસત્ (અવ્યાકૃત)માં જાણ્યો."

અહીં સૃષ્ટિની પહેલાં આરંભમાં કામ ઉત્પન્ન થયો, એમ કહ્યું છે. આ કામ (સ્નેહ) એજ વાચ્ કહેવાય છે. એને જ 'કવિઓએ હૃદયમાં વિચાર કરીને જાણ્યો.' એ 'અવ્યાકૃતમાં રહેલો વ્યાકૃતનો બંધુ છે.' આ શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે. આ શબ્દોથી ઋષિ એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે, અવ્યાકૃતનો અને વ્યાકૃતનો અમર્ત્યનો અને મર્ત્યનો, દેવનો અને મનુષ્યોનો, પરમાત્માનો અને જીવાત્માનો સંબંધ આ કામ (વાચ્) થી જ થાય છે. એ કામ ઉભયની મધ્યમાં રહેલો સેતુ છે. એ દ્વારા જ સૃષ્ટિ દેવમાથી વિસ્તાર પામે છે, માટે જ એને 'પ્રથમ રેત' કહેલ છે. પણ એ કામનું કાર્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી જ સમાપ્ત નથી થતું, જગતની સ્થિતિ પણ એથી જ નિયમમાં વર્તે છે, એટલે મનુષ્યોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધનદ્વાર એ કામ (વાચ્) જ છે. આ વાચ્ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, બ્રહ્મરૂપ જ છે. પુરાણોમાં એને શબ્દબ્રહ્મ કહેલ છે. મનુષ્યહૃદયમાં પણ વાચ્નો પ્રવાહ સતત વહ્યા કરે છે. આપણે જેવડે પરસ્પર વ્યવહાર કરીએ છીએ તે તો વૈખરીવાણી* કહેવાય છે. વાચ્નું સત્ય સ્વરૂપ તો અંતરમાં છે; એ સંભળાવા કરતાં વિશેષ દેખાય છે—અનુભવાય છે. એનાથી થતું જ્ઞાન અપરિમિત હોય છે. વાચ્ના પ્રકાશની મર્યાદા હૃદયની વિશુદ્ધિ ઉપર, બુદ્ધિના આંતરવિકાસ ઉપર, અને જીવાત્માની આંતરસ્થિતિ અથવા પરમાત્મા સંબંધી એના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. જગતનું અને જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન બાહ્ય ઇંદ્રિયોથી અને મનથી થાય છે. જો કે એનું યે શુદ્ધ યથાર્થ જ્ઞાન તો વાચ્ના આંતરથી બહાર વહતા પ્રવાહ ઉપર જ આધાર રાખે છે, પણ આંતર વિશ્વનું અથવા પરમાત્માનું ભાન તો વાચ્ના જ પ્રકાશથી થાય છે એ વાચ્ની આંતર ત્રણ સ્થિતિ છે, .અને એક બાહ્ય સ્થિતિ છે. માટે જ સંહિતાના ૧૬૪મા સૂક્તમાં મંત્ર છે કેઃ—

चत्वारि वाक्परिमितापदानि तानिविदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहात्रीणि निहितनैंगयंति तुरीयं वाचोमनुष्या वदंति

"વાચ્નાં ચાર પદ છે તેને મનીષી બ્રાહ્મણો જાણે છે. ગુહામાં રહેલાં ત્રણ ચાલતાં નથી, મનુષ્યો વાચ્નું તુરીય (પદ) બોલે છે."

આંતરનાં ત્રણ પદમાંનું જે આંતરતમ પદ છે એ જ વાચ્નુ બ્રહ્મથી અભિન્ન સ્વરૂપ છે, એને જ ઋતનો પ્રથમ જાત કહે છે.

*　　*　　*　　*

यदा मा गन्प्रथमजा ऋतस्यादि द्वाचो अश्नुवे भागमस्याः ઋ. મં. ૧. સૂ. ૧૬૪ ઋ. ૩૭.

*છતાં એ વૈખરીવાણીની જ મનુષ્યોમાં વિશેષતા છે. એ રીતે (૫-૬) પરિચ્છેદોમાં જોયા પ્રમાણે અગ્નિનું વાણીસ્વરૂપ વિકાસનું કારણ થાય છે.

"જ્યારે ઋતનો પ્રથમ જાત મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાચ્નો ભાગ પ્રાપ્ત કરૂં છું"

"ऋतस्य प्रथमजाः" એ શબ્દોનો સાયણાચાર્ય અર્થ કરે છે કે—"ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः" 'ઋતનો એટલે પરમાર્થ, પરબ્રહ્મનો પ્રથમ જાત એટલે પ્રથમોન્મેષ." "જ્યારે ઋતનો આ પ્રથમ જાત પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ વાચ્ (વેદરૂપ જ્ઞાન)નો ભાગ પ્રાપ્ત કરૂં છું." એમ કહીને ઋષિ 'શુદ્ધ સત્ય જ્ઞાનનું કારણ શબ્દબ્રહ્મ છે' એ સિવાય બીજું શું કહેવા માગે છે? હવે અગ્નિને જ ઋતનો પ્રથમ જાત કહે છે, એટલું જાણવાથી બધું સ્પષ્ટ થઇ જશે ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડલના ૫ મા સૂક્તમાં ૭ મો મંત્ર છે કે—

असच्च सच्च परमे व्योमन्दक्षस्य जन्मन्नदिते रुपस्थे

अग्निर्हनःप्रथमजाऋतस्य पूर्वे आयुनि वृषभश्च धेनु :

પરમ વ્યોમમાં અસત્ અને સત્ અદિતિની સમીપમાં અને દક્ષના જન્મમાં (ઉત્પન્ન થયું છે). ઋતનો પ્રથમ જાત અગ્નિ અમારા પૂર્વકાળમાં વૃષભ અને ધેનુ હતો. "વૃષભ અને ધેનુ" શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો અહિં પ્રસંગ નથી માત્ર ધેનુવાચ્નાં વિશેષણ તરિકે ઘણીવાર વપરાય છે; એટલું સૂચન અહિં આવશ્યક છે જેમકે. "धेनु र्वागस्मा नुपसुष्टु तैतु" ઋ. મં. ૧. સૂ. ૧૦૦. ઋ. ૧૧ "ધેનુવાગ,-સારીરીતે સ્તવાયેલી, અમને પ્રાપ્ત થાવ" આટલા વિવેચનથી, પરમાત્માનો, સમષ્ટિમાં-પ્રકૃતિના સર્વ ભાગમાં—વહેનો પ્રવાહ, એ અગ્નિ કહેવાય છે, અને મનુષ્યોનાં હૃદયમાં વહેનો પ્રવાહ વાચ્ કહેવાય છે; માટે અગ્નિનું જ આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ વાચ્ છે, એટલું અવશ્ય સ્પષ્ટ થયું હશે. તેથી પ્રથમ મંત્રનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અર્થ જોવામાં હરકત નથી

(૩૯) આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં આવાયુ જ હોતારૂપ ઋત્વિજ છે. વાયુ જ યજ્ઞ કરે છે અને દેવોનું આવ્હાન પણ એજ કરે છે પરમાત્માના પ્રવાહની પ્રાપ્તિ એ વાયુથી જ થાય છે. પરમાત્માના પ્રવાહનું આવાહન કરે છે, મારે જ એ હોતા કહેવાય છે.

(૪૦) એ વાયુને રત્નધાતમ કહેલ છે. આંતરસૃષ્ટિનાં રત્નો અદ્ભુત છે. સ્નેહ, સત્ય, જીવન, એ બધાં આંતર સૃષ્ટિનાં રત્નો છે. જીવનનો પ્રવાહ વાયુમાંથી જ. વહે છે. વાયુ એ જ જીવન છે. એટલે રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય છે.

(૪૧) દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯ થી ૩૧ સુધીના) પરિચ્છેદોમાં, વિચાર્યો છે, વાયુનું સ્વરૂપ પ્રકાશાત્મક છે. એના તેજથી જ બધું તેજવાળું છે. " तेजोमयीवाक् " 'તેજોમય વાણી છે" એવી છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિ છે. અને અગ્નિનું એ પ્રતિરૂપ છે એજ એનું દેવત્વ સિદ્ધ કરે છે

(૪૨) ભગવદ્‌ગીતાના ૪ થા અધ્યાયમાં જે આધ્યાત્મિક [1] યજ્ઞો ગણાવ્યા છે. તે બધામાં પણ આતરઅગ્નિ વાયુનુ સ્થાન નિયત છે. વાયુ વિના એ યજ્ઞો અશક્ય છે. કારણ કે બધા યજ્ઞોનુ—આધ્યાત્મિક યજ્ઞોનું—લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે; અને વાયુ એ પરમાત્મપ્રાપ્તિનુ દ્વાર છે.

(૪૩) આવા યજ્ઞો કરનારનુ હૃદય જાતે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરીને જ સંતુષ્ટ નથી થતું જે આનંદ રસ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં રેલાય, ભૂતમાત્ર એ આનંદમાં ડુબી જાય જગત્ પરમાત્માના પ્રકાશથી જ સર્વદા પ્રકાશિત રહે, ભૂમિ ઉપર એવો એક પણ કણ ન રહે કે જે એ પ્રકાશમાં નહાતો ન હોય એવી બળવાન્ ઇચ્છા, આવાં હૃદયમા, સર્વત્ર પ્રજ્વલિત હોય છે આ ઇચ્છામાંથી આધિદૈવિક યજ્ઞનો પ્રભવ થાય છે. આ ઇચ્છાનુ અને આ યજ્ઞનુ મૂળ કારણ પરમાત્મા પોતે જ છે. (૩૭મા) પરિચ્છેદમાં જે કામની આપણે વાત કરી તે કામથી જ પરમાત્મા આ યજ્ઞ કરે છે. પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન તો કરી; પણ એમાં જીવન જોઇએ એને માટે " तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् " (ઉપનિષત્) તે સર્જીને તેમાં અનુપ્રવેશ કર્યો. પરમાત્માએ પોતાનુ જીવન જગતને આપ્યુ.

ત્યારે જ જગત્ સજીવ થયું. આજ એનો યજ્ઞ.

[1] श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये सयमाग्निषु जुव्हति
शब्दादीन्विषया नन्य इंद्रियाग्निषु जुव्हति   २६
सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे
आत्मसयमयोगाग्नौ जुव्हति ज्ञानदीपिते   २७
अपाने जुव्हति प्राणं प्राणेऽपान तथा परे
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणा :   २९

(૪૪) પુરૂષ સૂક્તમા આ યજ્ઞનું જ વર્ણન છે " यत्पूरुषेणहविषादेवा यज्ञ मतन्वत " "જે પુરૂષરૂપ હવિથી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો " પ્રથમ પુરૂષે પોતાનો યજ્ઞ કર્યો, પછી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો દેવોને પોતાનુ પુરુષથી ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી, દેવોએ, તેથી પુરૂષનો જ યજ્ઞ કર્યો દેવોએ યજ્ઞ કર્યો માટે જ આધિદૈવિક કહેવાય છે "દેવો એ યજ્ઞથી યજ્ઞ કર્યો છે, " यज्ञे नयज्ञमयजन्त देवा " ઋષિઓ પણ દેવોના યજ્ઞની પેઠે યજ્ઞથી યજ્ઞ કરતા માટે જ કહ્યું છે કે 'तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्' 'ધર્મો પહેલા હતા ' ભગવદ્ગીતામાં આના યજ્ઞ વિષે કહ્યું છે કે "ब्रह्माग्नी अपरे यज्ञं यज्ञे नैवोपजुह्वति" "બીજાઓ બ્રહ્માગ્નિમાં યજ્ઞથી યજ્ઞનો હોમ કરે છે આ બ્રહ્માર્પણ એજ યજ્ઞનો પ્રાથમિક વિધિ છે ઋક્સંહિતાનુ એક બીજુ સૂક્ત પણ આ યજ્ઞરૂપે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે—

> योयज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत एकशतदेकशत देव कर्मेभिरायत
> इमेवयति पितरोय आवयु प्रवयापवयो त्यासते तते (મ ૧૦ સૂ. ૧૩૦ ઋ ૧)

"જે યજ્ઞ સર્વત તંતુઓથી (આકાશાદિ ભૂતોથી) વિસ્તૃત છે, અને ૧૦૦ (બ્રહ્માના) વર્ષો સુધી દેવ કર્મોથી આયત, (દીર્ઘ થયેલો) છે આ (પ્રજાપતિના પ્રાણરૂપ) પિતૃઓ (વિશ્વને સર્જનાર દેવો) (જેને) રચે છે જેઓ (પિતૃઓ) (સ્વાવયવથી) વ્યાપી રહ્યા છે જીવસૃષ્ટિ અને જડસૃષ્ટિ રચતા, એ દેવો વિસ્તૃત (સત્ય લોક)મા રહ્યા છે ' (સાયણ)

> पुमाँ एनतनुतऽत्कृणत्ति पुमान्वितत्ने अधिना के अस्मिन्
> इमे मयूखा ऽपसेदुरूसद समानिच क्रुस्तसराप्योतवे

"તે આદિ પૂરૂષ પ્રજાપતિ આને વિસ્તારે છે એ પૂરૂષ જ આને વીંટી લીયે છે, આ ઉપરના નાકમા (સ્વર્ગમા) વિસ્તારે છે આ મયૂખો—(રશ્મિરૂપ પ્રજાપતિના પ્રાણભૂત વિશ્વને સર્જનાર દેવો) સદન—(દેવ યજનસ્થાન) પાસે બેઠા છે, અને યજ્ઞરુપ વસ્ત્રને વણવા માટે સામને નીચે પ્રેરે છે '(સાયણ)

આ રીતે પરમ પૂરૂષ પરમાત્માએ, પ્રથમ પોતાનો યજ્ઞ કર્યો એની પાસેથી દેવો શીખ્યા અને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો અને દેવો પાસેથી ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા શીખ્યા કોઇ પણ દેશના કોઇ યજ્ઞનું તત્વ તપાસશે તો સમષ્ટિને ઉદ્દેશીને કોઇક જાતના સ્વાર્પણનો મૂળ પાયો અવશ્ય દૃષ્ટિએ પડશે પંચમહાયજ્ઞમા પણ એજ દેખાય છે ભગવદ્ગીતામા પણ એજ ઉદેશ બતાવ્યો છે —

> यज्ञ शिष्टाशिन सतोमुच्य ते सर्वकिल्बिषैः
> भुजते ते त्वघपापाये पचत्यात्म कारणात्

"યજ્ઞનું અવશેષ ખાનારા સંતો સર્વે પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. જેઓ પોતાને માટે રાંધે છે તેઓ પાપ ખાય છે.- પોતાને માટે ન ખાવું એજ યજ્ઞનું રહસ્ય છે.

(૪૫) "યજ્ઞના પુરાહિત, હોતારૂપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ અગ્નિ દેવને સ્તવું છું" જે દેવોના યજ્ઞના દષ્ટાંતથી ઋષિઓ અને મનુષ્યો આધ્યાત્મિક યજ્ઞથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ પરમાત્માની કૃપાનો લોકો માટે ઉપયોગ કરે છે; અને એ રીતે દેવોના યજ્ઞમાં પોતા તરફથી યથાશક્તિ આહુતિ અર્પે છે તે દેવોના યજ્ઞના પુરાહિત અગ્નિ દેવ છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ ક્રિયા ભૌતિક અગ્નિની કોઇક સ્વરૂપમાં હાજરી સિવાય, થતી નથી તેમ ભૌતિક સૃષ્ટીની પાછળ એના જીવનરૂપે રહેલી આધિદૈવિક સૃષ્ટિમાં પણ અગ્નિ દેવની હાજરી સિવાય કોઇ ક્રિયા થતી નથી. દેવોની સર્વ ક્રિયાઓ યજ્ઞરૂપ જ હોય છે. યજ્ઞ સિવાય દેવોને કર્મનો બીજો ઉદ્દેશ નથી. ભગવાન્ કૃષ્ણે તો અર્જુન માટે કહ્યું છે કે "यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोय कर्म बधनः;" "યજ્ઞાર્થ કર્મ સિવાય કર્મ લોકને બંધન રૂપ છે" આ વાત સર્વે મનુષ્યોને માટે-સત્ય છે. દેવોનો બ્રહ્માર્પણ રૂપ યજ્ઞ સર્વદા ચાલ્યા જ કરે છે. આ સ્થૂલ જગતની નિયમિત ગતિ એથીજ છે માટે જ એ યજ્ઞને ઋત કહે છે. દેવોના યજ્ઞમાં અગ્નિ પુરોહિત છે તેથી સર્વ દેવો કરતાં અગ્નિને તો વિશેષ બ્રહ્માર્પણ કરવાનું. બીજા દેવોનું જીવન અદૃષ્ટ રીતે વહ્યા કરે છે અને જે ગ્રહણ કરે તેને જ મળે છે. અગ્નિનું જીવન તો પદાર્થ માત્રમાં એની ઇચ્છા હોય કે ન. હોય તો પણ વહ્યા કરે છે આવાં બ્રહ્માર્પણથીજ એ પુરોહિત કહેવાય છે

(૪૬.) અગ્નિ જ દેવોના યજ્ઞમાં હોતારૂપ ઋત્વિજ છે અગ્નિદ્વારા જ પરમાત્માનો જીવનપ્રવાહ દેવોમાં વહ્યા કરે છે, અને અગ્નિદ્વારા જ દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં વહે છે. એટલે એ પ્રવાહને આવ્હાન કરનાર હોતા, અગ્નિ બને છે. અગ્નિ જ પુન એ પ્રવાહનો દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં હોમ કરે છે, માટે જ એ હોતારૂપ ઋત્વિજ કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ થઇ છે "अग्नेर्ऋग्वेदः" (ઉપનિષદ્) તેથી જ ઋગ્વેદ જાણનાર ઋત્વિજ મંત્રદ્વારા દેવોને આવ્હાન કરવાનું—હોતાનું—કાર્ય કરે છે.

(૪૭.) અગ્નિ રત્નધાતમ છે પરમાત્માનો સ્નેહ એ જ દેવોનાં રત્નો છે. અગ્નિ એ રત્નોનો ધારણ કરનાર ને અર્પનાર છે,

(૪૮.) અગ્નિ દેવ છે. દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨) પરિચ્છેદોમાં કર્યો છે. આગ્ન્યાદિ સર્વે દેવોમાં દેવત્વ સામાન્ય છે. કારણકે એ સર્વ દેવોમાં પરમાત્મામાંથી જ આવે છે અને દેવત્વ લઇ લો તો પછી અગ્નિ વિગેરેમાં કંઇ રહેતું જ નથી. દેવત્વ એ જ એઓનુ અસ્તિત્વ છે. માટે દેવો પરમાત્માથી અભિન્ન છે ઋકસંહિતાના મંડલના ૧૬૪મા સૂક્તમાં મંત્ર છે કે :—इद्र मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यःस सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रावहुधा वदन्ति अग्नियमंमातरिश्वानमाहुः ४६. એને ઇંદ્ર કહે છે, મિત્રમ્ કહે છે, વરુણ કહે છે, અગ્નિ કહે છે, પછી એ દિવ્ય ગરુત્માન્ સુપર્ણ (પક્ષી)

होतारं—આ શબ્દ આ રૂપે ૫૯ વખત વપરાણો છે.

रत्नधातमं—આ રૂપે બેજ વાર વપરાણો છે. रत्नधातम: રૂપે એક વખત વપરાણો છે. रत्न શબ્દ ઘણીવાર વપરાણો છે.

આ મંત્રનો આધુનિક વિદ્વાનો ભિન્ન રીતિએ અન્વય લઇને કંઇક ભિન્ન જાતનો અર્થ કરે છે ; સામાન્ય રીતિએ—पुरोहितं, यज्ञस्य देवंऋत्विजं, होतारं, रत्नधातमं अग्निं ईळे.—પુરોહિત, યજ્ઞના દિવ્યઋત્વિજ, હોતા અને રત્નધાતમ અગ્નિને સ્તવું છું; આ અર્થને કેટલાક અત્રત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. પરંપરાથી ભિન્ન જાતનો અર્થ કરવાનાં સબળ કારણો નથી.

